

51593

568

1959 JUN 5-3.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A

MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG 40. ÉVFORDULÓJÁNAK EMLÉKÉRE

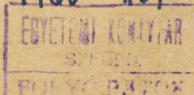
93. ÉVFOLYAM

1959. 1. SZÁM

1959

1960-161

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., BELGRÁD RAKPART 6

93. ÉVFOLYAM 1959. I. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS BÉLA, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (főszerkesztő), EMBER
GYÓZÓ, LEDERER EMMA, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD
ALADÁR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSÓ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI
ERVIN (felelős szerkesztő), SINKOVICS ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND
LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Nemes Dezső:</i> A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége	1
<i>Arató Endre:</i> Magyar, cseh és szlovák munkások együttműködése a Nagy Októbert követő forradalmi fellendülés időszakában (1917—1920)	49
<i>Zsigmond László:</i> Az Osztrák-Magyar Monarchia széttörése és a nemzetközi erőviszonyok	70
<i>Siklós András:</i> Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság historiográfiájához	102
<i>Pamlényi Ervin:</i> A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról	109
<i>Ránki György:</i> Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején (1937—1939). I.	117

KÖZLEMÉNY

A forradalom győzelme vidéken (<i>Hajdú Tibor</i>)	159
--	-----

VITA

Kossuth 1860/61-es politikájának jellemzéséről (<i>Szabad György</i>)	172
---	-----

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése	174
Ünnepi ülés a Magyar Tudományos Akadémián az 1918. évi októberi forradalom 40. évfordulója alkalmából (1958. október 31.)	183
Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából (1959. március 16—21.)	189
A Tanácsköztársaság 40. évfordulójára kiírt történelmi pályázat bírálóbizottságának jelentése	191

PEZSOME	193
---------	-----

RÉSUMÉ	199
--------	-----

A SZÁZADOK 93. ÉVFOLYAMÁNAK (1959) TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK

<i>Arató Endre</i> : Magyar, cseh és szlovák munkások együttműködése a Nagy Októbert követő forradalmi fellendülés időszakában (1917—1920)	49
<i>Barta István</i> : Kőlesey politikai pályakezdetek	252
<i>Horváth Pál</i> : A középkori falusi földközösség történetével foglalkozó polgári történeti-jogtörténeti irodalom néhány kérdése I. rész	802
<i>Horváth István Károly</i> lásd K. Obermayer Erzsébet	
<i>Katus László</i> : A Tisza-kormány politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. II. rész	303
<i>Matvejev, I. V.</i> : Magyar internacionalisták részvétele a szovjet-hatalom megteremtéséért és megszilárdításáért vívott harcban Szibériában (1917 február — 1921)	335
<i>Molnár Erik</i> : Révai József (1898—1959)	771
<i>Nemes Dezső</i> : A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége	1
<i>Nemes Dezső</i> : A Bethlen-kormány külpolitikája (1924—1926)	844
<i>K. Obermayer Erzsébet—Horváth István Károly</i> : Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben	773
<i>Pamlényi Ervin</i> : A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról	109
<i>Ránki György</i> : Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején (1937—1939)	117, 356
<i>Rozsnyói Ágnes</i> : 1944. okt. 15. (A Szálasi-puccs történetéhez)	373, 871
<i>Schütz Odón</i> : A mongol hódítás néhány problémájához	209
<i>Siklós András</i> : Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság historiográfiájához	102
<i>Várady Sternberg János</i> : Ukraincev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban	233
<i>Zsigmond László</i> : Az Osztrák-Magyar Monarchia széttréése és a nemzetközi erőviszonyok	70

KÖZLEMÉNYEK

<i>Holtzmann, Walther</i> : XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből.....	404
<i>Iványi Emma</i> : A szóhadgyomány mint a legújabbkori amerikai történetírás egyik forrása	494
<i>Jónás Ilona</i> : Párizs és a Jacquerie	424
<i>Mezey László</i> : Két magyar vonatkozású dekretális értelmezéséhez.....	418
<i>Szekeres József</i> : Adatok az 1937. évi pécsi éhségstrájk történetéhez	438
<i>Szuhay Miklós</i> : A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának kérdéséhez	473
<i>Szuhay-Havas Ervin</i> : Adalékok az USA rabszolगतartó államainak gazdaság- és társadalomtörténetéhez. 1790—1861	893
A forradalom győzelme vidéken (<i>Hajdu Tibor</i>)	159

VITA

<i>Benda Kálmán</i> : A kőszegi „jakobinusok”	534
<i>Bónis György</i> : Válasz Váczy Péter „Néhány kérdésé”re	498
<i>Székely György</i> : A XV. századi magyar rendi állam egyes fogalmainak értelmezéséhez	910
Kossuth 1860/61-es politikájának jellemzéséről (<i>Szabad György</i>)	172

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>Arató Endre</i> : Az „Arany Prága” szláv intézményeiben	547
<i>Kovács Endre</i> : A lengyel történészek nyolcadik kongresszusa	542
<i>Ojetea, A.</i> : A román történettudomány fejlődése 1944. augusztus 23. után....	914

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Böhmer, J. F.</i> : Regesta imperii, II. Sächsisches Haus, 919—1024 (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	648
<i>Eckhart Ferenc</i> : A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815 (Ism. <i>Berlász Jenő</i>)	563
<i>Eichstädt, Ulrich</i> : Von Dollfuss zu Hitler (Ism. <i>Kerekes Lajos</i>)	659
<i>Etelek Lajos</i> : Mátyás és kora (Ism. <i>Mátyusz Elemér</i>)	550
<i>Ferenczy Endre</i> : A magyar föld népeinek története a honfoglalásig (Ism. <i>Hahn István</i>)	663
<i>Ganz, Wolfgang, Eddler Herr zu Putlitz</i> : Németországból Németországba. (Ism. <i>Rozsnyói Ágnes</i>)	593
<i>Hajdu Tibor</i> : A tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	572
<i>Házi, Jenő</i> : Die kanonische Visitation des Stefan Kazó, Archidiakon von Eisenburg (Vasvár); im Burgenland-Teil des Komitates Eisenburg in den Jahren 1697—1698 (Ism. <i>Mollay Károly</i>)	671
<i>Heidegger, Herrmann</i> : Die deutsche Sozialdemokratie und der nationale Staat 1870—1920 (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	653
<i>Huszár Lajos</i> : A budai pénzverés története a középkorban (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	552
<i>Jancsó Elemér</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	600
<i>Kelen Jolán</i> : Galilei-per a XX. században (Ism. <i>Tömöry Márta</i>)	568
<i>Королюк, В. Д.</i> : Древнепольское государство (Ism. <i>Perényi József</i>)	582
<i>Kreutel, Richard F.</i> — <i>Spies, Otto</i> : Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	661
<i>Kühner, Otto Heinrich</i> : Wahn und Untergang (Ism. <i>Ránki György</i>)	658
<i>Mamatey, Victor S.</i> : The United States and East Central Europe 1914—1918 (Ism. <i>Zsigmond László</i>)	636
<i>Mehring, Franz</i> : Marx Károly életrajza (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	589
<i>Mezei László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén (Ism. <i>Győrffy György</i>)	669
<i>Molnár Miklós</i> : Az iparfejlesztés kérdése Erdélyben 1848 előtt (Ism. <i>Varga István</i>)	598
<i>Moravcsik, Gyula</i> : Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn (Ism. <i>Váczy Péter</i>)	668
<i>Нарочницкий, А. Л.</i> : Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке 1860—1895 (Ism. <i>Józsa Sándor</i>)	586
<i>Polišenský, Josef</i> : Anglie i Bílá Hora — Nizozemská politika a Bílá Hora (Ism. <i>Wittman Tibor</i>)	601
<i>Предтеченский, А. В.</i> : Очерки общенационально-политической истории России в первой четверти XIX века (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	585
<i>Sieber, Eduard</i> : Kolonialgeschichte der Neuzeit (Ism. <i>Agárdi Ferenc</i>)	650
<i>Soós Imre</i> : A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon — 1711—1770 — A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században (Ism. <i>Veress Éva</i>)	673
<i>Spies, Ottó</i> lásd <i>Kreutel, Richard F.</i>	
<i>St. Aubyn, Giles</i> : A Victorian Eminence. The Life and Works of Henry Thomas Bucklé (Ism. <i>Doris M. Elrick</i>)	639
<i>Sturminger, Walter</i> : Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1638 (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	662
<i>Szabó Dénes</i> : A dömösi adománylevél hely- és vízrajza (Ism. <i>Győrffy György</i>) ..	669
<i>Takács Béla</i> : Comenius sárospataki nyomdája (Ism. <i>Dankó Imre</i>)	670
<i>Tawney, R. H.</i> : Religion und Frühkapitalismus (Ism. <i>Révész Imre</i>)	632
A hazai osztályharcok irodalma. 1525—1660 (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	557
A huszadik századi brit politika újabb történeti irodalma (<i>E. J. Hobsbaum</i>)	642
A Stúr-évforduló alkalmából megjelent kiadványokról és a szlovák nemzeti mozgalom néhány problémájáról (<i>Arató Endre</i>)	603

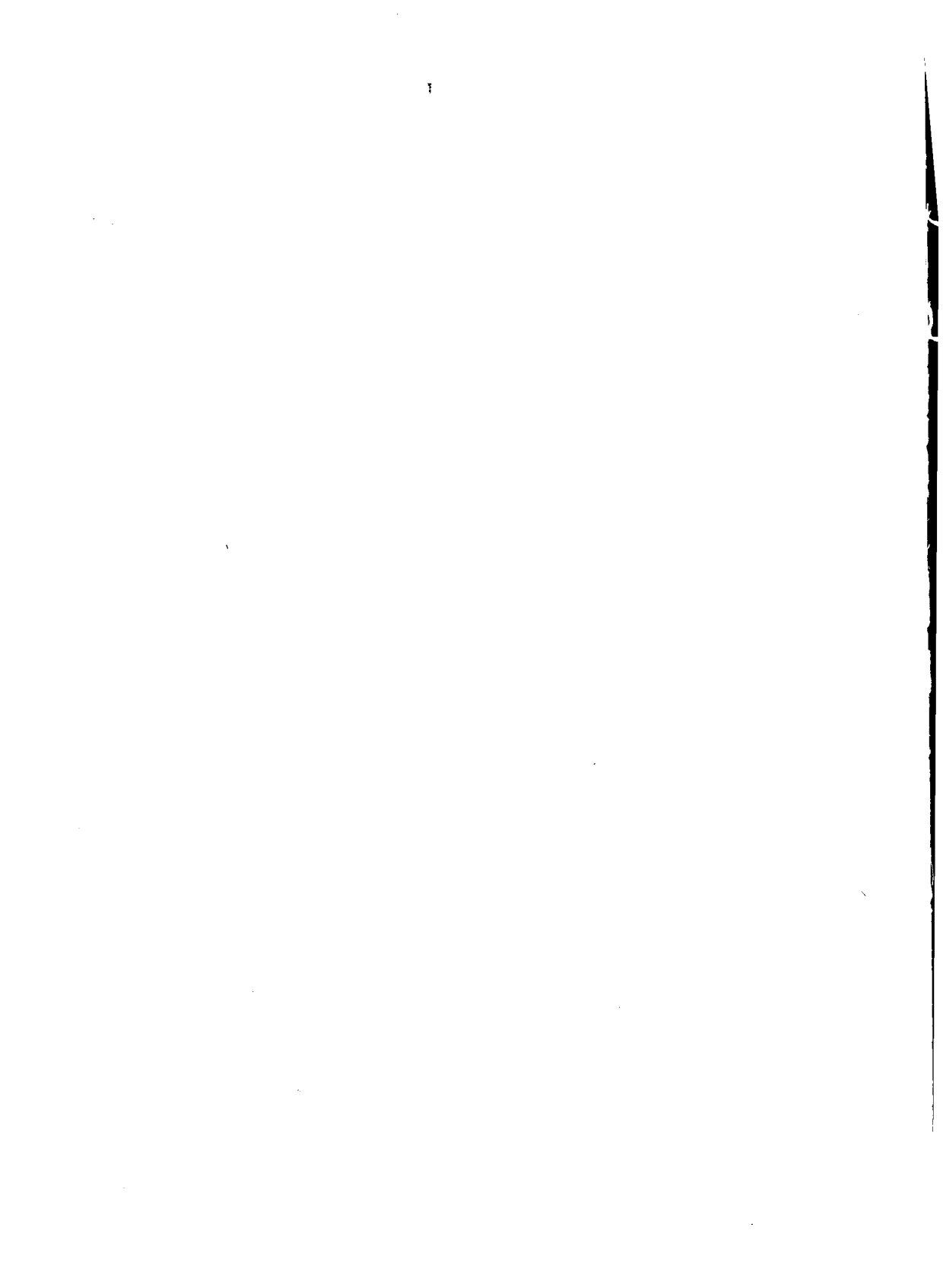
A szocialista tanítómozgalom Magyarországon. 1900—1920 (Ism. <i>Szabolcs Ottó</i>)	570
A vajdasági történetírás tíz éve (<i>Löbl Árpád</i>)	616
Chronologia Polska (Ism. <i>Perényi József</i>)	595
Dunának, Oltnak egy a hangja. A magyar és a román nép közös harcairól (Ism. <i>Csatári Dániel</i>)	596
Egy középkori jogkönyv 800. évfordulójára rendezett kongresszus kiadványai (Ism. <i>Móra Mihály</i>)	626
Hajnóczy József közjogi-politikai munkái (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	562
История на България. Том II. (Ism. <i>Bur Márta</i>)	613
История СССР. Указатель советской литературы за 1917—1952. История СССР в период капитализма (1861—1917) (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	588
O československé zahraniční politice 1918—1939 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	608
Rippl-Rónai József emlékezései — Beck Ö. Fülöp emlékezései (Ism. <i>Kávássy Sándor</i>)	674
Tinódi-emlékkönyv (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	670
Történeti Statisztikai Közlemények (Ism. <i>Zimányi Vera</i>)	665
Вестник Истории Мировой Культуры. 1957. 1—6. (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	574
KÖNYVSZEMLE	676

KRÓNIKA

„A kapitalizmus fejlődése az egykori Osztrák-Magyar Monarchia országaiban”. Nemzetközi munkakonferencia. Budapest, 1958. december 10—13. (<i>Kende László—Surányi Bálint</i>)	927
A Magyar Történelmi Társulat hírei	716, 951
A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése	174
A Tanácsköztársaság 40. évfordulójára kiírt történelmi pályázat bíráló bizottságának jelentése	191
Beszámoló a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára rendezett tudományos ülészakról (<i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	697
Beszámoló Hahn István és Ruzsás Lajos kandidátusi disszertációjának vitájáról	722
Beszámoló S. Vince Edit kandidátusi disszertációjának vitájáról	955
George Douglas Howard Cole (1889—1959). (<i>Jemnitz János</i>)	714
Tudományos ülészak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából (1959. március 16—21.)	189
Ünnepi ülés a Magyar Tudományos Akadémián az 1918. évi októberi forradalom 40. évfordulója alkalmából (1958. október 31.)	183

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történelmi munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1958. július 1. — december 31.)	729
--	-----

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

I. A Magyar Tanácsköztársaság megalakulásának történelmi körülményei

Negyven esztendővel ezelőtt, 1919. március 21-én Magyarország tanácsköztársasággá alakult! A magyar proletariátus, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom példáját követve, a kommunizmus világotformáló eszméi és az orosz forradalom győzelme által lelkesítve, kezébe vette a hatalmat, a nemzet sorsának irányítását. 133 napig létezett, harcolt, alkotott s 1919 augusztus elején külső imperialista katonai túlerő verte le, a belső árulás és ingadozás segítségével. Fennállásának harcokban és alkotásokban bővelkedő hősiek napjai aranybetűkkel vannak beírva a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom történetébe, különösen pedig a magyar munkásmozgalom és a magyar nemzet történetébe.

A Magyar Tanácsköztársaság olyan történelmi helyzetben született, amikor az első imperialista világháború által előidézett szörnyű szenvedés, gazdasági kimerültség nyomán rendkívül elmélyült a tőkés rendszer válsága, amikor forradalom hulláma söpört végig a világon, különösen Európában, mely a háború fő hadszíntere volt. Közép-Európában 1918 őszén, a központi hatalmak háborús veresége nyomán már lezajlott a forradalom polgári demokratikus szakasza. Népek forradalma tette sirba a Habsburg-monarchiát a Duna völgyében 1918 októberében. Népforradalom döntötte meg a Hohenzollern-dinasztia uralmát Németországban 1918 novemberében.

A közép-európai forradalom e győzelmei idején Szovjetország léte a szocialista forradalom hatalmas, világító fáklyájaként mutatta az utat tovább: *a munkáshatalomért, a tőkés-földbirtokos rend megdöntéséért, a munkás-, paraszt- és katonatanácsok köztársaságáért.* Az egész nemzetközi munkásosztály előtt az a kérdés állt: megalkudni-e a kapitalista renddel, amely az emberiséget az imperialista háború örvényébe taszította, megelégedni-e csupán egy császár vagy király menesztésével (s ezt is minél tapintatosabban végrehajtani), vagy végezni a bűnös tőkés világrenddel, és munkáshatalmat teremtve megmenteni az emberiséget attól, hogy a kapitalizmus még egyszer világháborúba taszítsa a népeket.

Ez a kérdés élt a kiutat kereső népek és mindenekelőtt a munkástömegek gondolataiban. A polgári demokratikus forradalmak, a Habsburg- és Hohenzollern-monarchia összeomlása e nagy kérdést éppúgy nem oldhatta meg, mint ahogy a cárizmus bukása sem oldotta meg ezt 1917 februárjában Oroszországban. De az orosz munkásosztály 1917 novemberében a szocialista forradalom kivívásával adta meg a nagy történelmi választ, mely megrengette az egész kapitalista világot és fellelkesítette az egész világ proletariátusát. Ennek hatására a hatalom meghódításának nagy kérdése élesebben vetődött fel a nemzetközi munkásosztály előtt, s a magyar proletariátus előtt is.

Már az 1917. november 25-én Budapesten megrendezett hatalmas iparcsarnoki munkásgyűlés, mely a szovjet kormány béke-felhívásának elfogadását követelte, messzehangzóan visszhangozta az „orosz példa” köve-

tésére szóló kiáltásokat. A forradalmi szocialisták röplapjaikban rögtön a szocialista forradalmat hirdették, bár az akkori Magyarországon az „orosz példának” csak az *első felvonása*, a monarchia és a háborús kormány megdöntése volt napirenden. Az „orosz példa” követésének a jelszava, melyben a monarchia megdöntésének és a tőkés rendszer megszüntetésének célkitűzései fonódtak egybe, mélyen behatolt a magyar proletariátus tömegeibe. Ott izzott az 1918 januári politikai sztrájk harcosainak tömegeiben, melyek elszántan tiltakoztak a német—osztrák-magyar imperialisták breszti rabló követeléseivel, s a szovjet kormány demokratikus békejavaslatainak elfogadását és a háború haladéktalan befejezését követelték. Ott izzott az 1918 júniusi tömegsztrájkban is, mely a monarchia közeli bukásának előjátéka volt. Ott izzott az 1918 októberi polgári demokratikus forradalomban, mely a köztársaság kikiáltásához vezetett.

1918 novemberében megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja. Az új párt a burzsoá hatalom összes védelmezőivel szemben a szocialista forradalom harcát lobogóját emelte magasra. Mint ismeretes, a magyar munkáosztály új, forradalmi pártja a szociáldemokrata párt évtizedes reformista politikájával való szakításra, a hatalom forradalmi meghódítására hívta fel a tömegeket.

A kommunista párt megjelenése új szakaszt nyitott a magyar munkásmozgalomban és új helyzetet teremtett az ország politikai életében. Megszületett az érlelődő szocialista forradalom élcsapata, mely maga is a szocialista forradalom érlelődésének a terméke volt. Megjelent a politikai életben szervezett és szervező erőként a szocialista forradalom pártja, mely azonnal hozzáfogott a proletár forradalom növekvő erőinek összefogásához, ezen erők fejlődésének gyorsításához, politikai neveléséhez s harcainak vezetéséhez. Megjelent a porondon a kommunista párt a szocialista forradalom harcát programjával, olyan történelmi időpontban, amikor a polgári demokratikus forradalom már lezajlott, amikor a demokratikus vívmányok megvédése is a demokratikus forradalomnak szocialista forradalommá való továbbfejlesztését követelte, amikor a történelem a munkáosztály hatalomra kerülését tűzte napirendre. Megjelent a kommunista párt, hogy felvegye a harcot a király nélküli tőkés renddel való megbékülés ellen, azért, hogy a király után kergessék el a tőkéseket és a földbirtokosokat is, hogy népuralom, munkáshatalom létesüljön a tőkés hatalom helyett, tanácsköztársaság a polgári köztársaság helyett.

A Magyar Tanácsköztársaság nem egészen öt hónappal az Osztrák-Magyar Monarchia katonai és politikai összeomlása s Magyarország állami különválása után létesült. Olyan helyzetben, amikor a liberális-szociáldemokrata koalíciós kormányzat — mely a monarchia megdöntése idején hatalomra került — teljesen csődbe jutott. Ennek a kormányzatnak lényegére, fő jellemvonására itt csupán utalni kívánok.

A belpolitikában a monarchista erővel való egyezkedés, a kommunistaellenes terror, a gyárfoglaló munkások és a földfoglaló parasztok ellen fegyveres büntető osztagok küldése, a kommunisták mellé állt katonai csapatok lefegyverzésére és a kommunista katonák eltávolítására irányuló fegyveres akciók, *tehát a burzsoá reakció irányába való mind teljesebb elfajulás* jellemezte. Az éremnek azonban ez csak az egyik oldala. A másik fele: a munkások, parasztok és katonák százainak életét elpusztító, ezreinek vérént ontó reakciós kísérletek *kudarca*. Sem a gyárfoglaló, sem a földfoglaló tömegmozgalmat nem tudta a kormányterror, meg a liberális és jobboldali szociáldemokrata agitáció

feltartóztatni, sem a katonaság körében nem tudta a kommunista befolyás növekedését megakadályozni.¹ Ugyanakkor a liberális-szociáldemokrata koalíció a gazdasági leromlással szemben teljesen tehetetlen volt.

Külpolitikájának jellemzője a *győztes imperialista hatalmaknak* való udvarlás, „kegyeiknek” elnyeréséért, „konkurálási” kísérlet a csehszlovák, román és jugoszláv uralkodó osztályokkal, amelyek a győztes nagyhatalmak szövetségesei voltak és egyre növekvő imperialista igényeket támasztottak Magyarországgal szemben. A liberális-szociáldemokrata kormányzat azoknál az imperialista nagyhatalmaknál keresett „védelmet”, amelyek fő támogatói voltak a csehszlovák, román és jugoszláv követeléseknek, s amelyek ennek fejében nagyobb befolyást biztosítottak maguknak ezekben az országokban, elfoglalva ott a kiszoruló német, osztrák és magyar tőke helyét. Közismert, hogy ez a külpolitika a nemzeti függetlenség védelme kérdésében is teljes kudarcba fulladt. Az antant hatalmak budapesti katonai misszióját vezető Vyx francia alezredes által 1919. március 20-án átnyújtott antant jegyzék, amely újabb követeléseket támasztott Magyarországgal szemben, kézenfekvővé tette ezt az egész nép előtt, s maga a kormány is kénytelen volt csődjét beismerni.

A rendkívül mély nemzeti válság idején a *polgári demokrácia gyorsan lelepleződött, megmutatva igazi lényegét: burzsoá diktatúra a tőkés rendszer védelmére*. Olyan „demokrácia”, amely a liberális-szociáldemokrata kormányzat parancsára agyonlöveti a bányákat birtokbavevő bányászokat, a nagybirtokosok ellen harcoló földfogláló parasztokat, börtönbe veti a kommunistákat, illegálisba szorítja és megkíséri a nyílt terror eszközeivel megsemmisíteni a kommunista pártot, mert ez a munkások, katonák és parasztok tanácsának hatalmáért, a tőkés uralom megdöntéséért küzd. Hasonlóképpen lelepleződtek a győztes antant hatalmak és az USA „demokratikus” szándékairól terjesztett illúziók, amelyek a liberálisok és a szociáldemokrata párt agitációja nyomán egy időre elborították az országot. Teljes csődbe jutott a Wilsonimádat, az USA akkori elnöke „demokratikus” céljainak szolgálai felmagasztalása. Minél nagyobb arányú volt a nyugati „demokrácia” iránti illúziók terjesztése — mely a proletárforradalom erői elleni liberális és jobboldali szociáldemokrata agitáció egyik fő eszköze volt —, annál szélesebbkörűvé vált a kiábrándulás a szociáldemokrata munkástömegekben, annál mélyebbé vált a kispolgári demokrácia erőinek, a kispolgári osztályoknak a csalódása a liberális-szociáldemokrata kormányzatban, annál határozottabbá vált a kispolgári demokrácia erőinek elfordulása a burzsoáziától és csatlakozása a forradalmi munkásosztályhoz, az egyetlen osztályhoz, mely kivezethette a nemzetet a mély válságból.

Egyébként nem a 19-es példa az egyetlen hazánk történetében, hogy, amikor az ország mély nemzeti katasztrófa szakadékába került, a nép túlnyomó része a *munkásosztály* felé tekint, mert csak az mutatja meg a *kivezető utat abból a csődből, amit a burzsoá uralom előidézett*. Így történt 1945-ben is, amikor ismét a munkásosztály került a nemzet élére, de ekkor már véglegesen és visszavonhatatlanul.

Lenin előre látta a magyar forradalom gyors közeledését. Ez azonban az ő várakozásait is felülmúló gyorsasággal következett be. Március 19-én mon-

¹ Lásd *Kun Béla: Miért győzött Magyarországon a proletár forradalom?* című előadását, Kun Béla „A Magyar Tanácsköztársaságról” című cikk és beszédgyűjteménye. 580—583. l.

dotta Lenin az SZKP VIII. kongresszusán : „Most olyan helyzetben vagyunk, hogy óriási tartalékaink vannak. Tudjuk, hogy mind a lengyel, mind a magyar forradalom érlelődik, mégpedig nagyon gyorsan. E forradalmak proletártartalékokat adnak majd nekünk, megkönnyítik helyzetünket és óriási mértékben megszilárdítják proletárbázisunkat — amely nálunk bizony gyenge. Ez a legközelebbi hónapokban bekövetkezhet.”² S a magyar forradalom két nap múlva bekövetkezett; a Magyar Tanácsköztársaság március 21-én megszületett.

A forradalom e túl gyors bekövetkezésének árnyoldala is volt; elsősorban az, hogy rövid volt az idő a kommunista párt, a forradalom vezető erejének kifejlődéséhez. Azonban a forradalom *itt volt*, rendkívül kedvező alkalmat teremtett a hatalom megszerzéséhez és *cselekedni* kellett.

A *szociáldemokrata párt* — mint ismeretes — a jobboldali vezérkar politikájának nyilvánvaló és teljes csődje, a balszárny előretörése és a tömegek nagy nyomása következtében, elfogadta a *proletárdiktatúra alapelvét*, a szociáldemokrata és kommunista párt egyesült és *az egyesült párt* a tömegek tomboló lelkesedése közepette vette kezébe a hatalmat. *A két párt egyesülése nyomán olyan helyzet állt elő, hogy a burzsoázia* — amely eddig is csak a szociáldemokrata párt segítségével tudta a proletárforradalom erőivel szemben uralmát fenntartani — *képtelennek bizonyult bármiféle komoly, szervezett ellenállásra.* A burzsoázia egyrészt bel- és külpolitikájának *teljes csődje*, másrészt a *proletárforradalom szervezett erőinek váratlan megnövekedése és túlsúlyra jutása* következtében a teljes fejetlenség és zürzavar, a teljes akcióképtelenség állapotába került. A munkásság ezért vértelenül, *békésen került hatalomra.*

A magyar proletariátus 1919 márciusában, a Tanácsköztársaság megteremtésével *a nemzet élére* került, megdöntve a tőkés-földbirtokos uralmat, dacolva a győztes imperialista hatalmak katonai gyűrűjével, a környező imperialista országok uralkodó osztályaival, a tőkés rend összes védelmezőivel.

A nemzetközi reakcióval szemben a magyar proletariátus *a világforradalom vörös lobogóját* emelte magasra Közép-Európában. A győztes imperialistákkal szemben az első munkás-paraszt állammal, *Szovjet-Oroszországgal* lépett harci szövetségre s a nemzetközi proletariátustól kért és várt segítséget. Hiszen a Tanácsköztársaság kikiáltásával a magyar proletariátus nem csupán a magyar nép felszabadításának, a szocialista Magyarország megteremtésének nagy ügyét szolgálta, hanem egyben a nemzetközi szocializmus frontján is nagy győzelmet aratott.

A magyar munkásállam megszületésének rendkívül nagy volt a nemzetközi visszhangja. Óriási lelkesedést váltott ki Szovjet-Oroszországban az a nagyszerű tény, hogy az „orosz példának” van már követője Európában, megszületett még egy proletárhatalom!

Moszkvában éppen ülésezett *az SZKP VIII. kongresszusa*, mikor a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának híre megérkezett. „A lelkesedés óriási” — mondta *Lenin* március 22-i szikratáviratában, melyben a Magyar Tanácsköztársaság kormányát, s külön személyesen Kun Bélát üdvözli. Elküldte harci üdvözetét és biztatását az SZKP VIII. kongresszusa is.

A magyar szocialista forradalmat köszöntő határozatokat hoztak, táviratokat küldtek Szovjet-Oroszországból, Szovjet-Ukrajna különböző részeiből és a szovjetföld más vidékeiről. Ezekben kifejeződött az orosz

² Lenin Művei. 29. k. 170—171. l.

proletárállam munkásainak és parasztjainak nagy öröme a magyar munkások és parasztok forradalmi tette felett. Az üdvözetekhez csatlakoztak a szovjet-földön levő és a szovjet hatalomért harcoló volt magyar, német, osztrák, cseh-szlovák és román hadifoglyok határtalan örömet és lelkesedést kifejező köszöntései.

Sok üdvözetet küldtek a tőkés országok forradalmi munkás szervei és munkásgyűlései is, bár az üdvözeteknek csak kis része érkezett meg Budapestre. Néhányat említek az elfogadott határozatokból, üdvözetekből, melyek a forradalmi hullám további emelkedésének hírnökei voltak.

A bajor proletárok mély együttérzését és lelkesedését tolmácsolta a *Müncheni Forradalmi Munkástanács* következő üdvölete: „A Müncheni Forradalmi Munkástanács, amely november 7-e óta a bajor forradalom zászlóvivője, nagy lelkesedéssel üdvözölte a fiatal Magyar Tanácsköztársaságot és megfogadta, hogy az orosz és magyar példához híven addig nem enged, amíg Bajorországban szintén nem lesz szuverén a dolgozó nép, nem valósul meg a szociális egyenlőség és nem lesz meg a testvériség a magyar, orosz és bajor proletariátus között.”³ Ez az üdvözet nem mondja ki világosan, hogy tanácsköztársaságot kell Németországban is teremteni, de tudjuk, hogy április 14-én a bajor proletariátus megteremtette a maga hatalmát: a *Bajor Tanácsköztársaságot!*

A *Dabrowski-völgyi Munkásküldöttek Tanácsa* március 24-én elfogadott üdvözlő határozata kimondja, hogy a Tanács „forró szeretettel üdvözli az újonnan megalakult Magyar Tanácsköztársaságot... A Dabrowski-völgyi Munkásküldöttek Tanácsa meg van győződve arról, hogy a történelmi szükség-szerűség következtében a közeljövőben a lengyel proletariátus is közös erőfeszítéssel és forradalmi tettel megdönti saját burzsoáziájának uralmát.”⁴

A *Varsói Munkásküldöttek Tanácsa* üdvölete ezeket mondja: „A Varsói Munkásküldöttek Tanácsa Lengyelország proletariátusának képviselőjében nagy örömmel üdvözli a forradalom győzelmét, a munkás-, paraszt- és katonatanács-kormány megalakulását Magyarországon... Magyar testvéreinek további győzelmeket kíván a munkásforradalom eszméiért vívott harcban...”⁵

A volt osztrák-magyar közös hadsereg Berlinbe került katonái végrehajtó bizottságot választottak érdekeik képviselőjére. Ez a végrehajtó bizottság is üdvözetét küldte a magyar tanácskormánynak.⁶ A német és osztrák munkás-ság sok forradalmi szervezete küldte forró üdvözetét a Vörös Budapestnek. Svájcban is érkezett üdvözlő távirat a következő szöveggel: „A svájci szociáldemokrata pártnak Bernben, a Népházban 1919. március 24-én összegyűlt elnöksége üdvözli Magyarország népének Tanácskormányát és proletariátusát, és rokonszenvének és legbensőbb szerencsekívánatainak kifejezését küldi meg neki. *Reinhardt* pártelnök, *Faehndrich* párttitkár.”⁷ Nem tudom, hogy ma mit szólnak a svájci szociáldemokrata vezetők ehhez az üdvözlő távirathoz; az 1919 márciusi pártelnökségnek mindenesetre becsületére vált.

1919. március 28-án a *Kommunista Internacionálé felhívással fordult a világ munkásaihoz és katonáihoz a Magyar Tanácsköztársaság támogatása érdekében*. A felhívás megállapítja:

³ Vörös Újság, 1919. márc. 27.

⁴ Biuletyn Rady Delegatow Robotniczych Zaglebia Dabrowskige, Nr. 1. 1919.

⁵ Warszawszka Rada Delegatow Robotniczych. 1—2. sz. bulletin.

⁶ Népszava, 1919. ápr. 1.

⁷ Uo.

„A magyar burzsoázia megrémült a nép erejétől, nem merte elfogadni az antant imperialisták ultimátumát. Így a hatalmat át kellett engednie a munkásoknak . . . A magyar burzsoázia azzal, hogy elismerte saját erőtlenségét az ország védelmében, azt bizonyította különös élességgel, hogy eljátszotta történelmi szerepét; felváltására megjelent sírásója — a proletariátus.

Azonban a szövetséges országok imperialistái nem nyugszanak. Párizsban az imperialista rablók fenik a kést, hogy leszúrják a fiatal Magyar Tanácsköztársaságot.

Nincsenek olyan rágalmak, amelyeket a burzsoá urak ne gyártottak volna a Magyar Tanácsköztársaságról, épp úgy, mint ahogy az orosz Szovjet köztársasággal kapcsolatban 16 hónap óta teszik. A francia imperialista kormány nemcsak saját katonáit akarja küldeni a magyar munkások ellen, hanem a román és cseh csapatokat is.

Sikerül-e ez a pokoli tervük? Legfőképpen ettől függ a munkások Magyarországnak a sorsa, de nagy mértékben ettől függ az európai országok közeli proletár forradalmának a sorsa is.

Mi a Kommunista Internacionálé nevében azzal a felhívással fordulunk a világ összes munkásaihoz, hogy siessenek testvéreik, a magyar munkások és parasztok segítségére.”⁸

Tollat ragadott a nemzetközi proletariátus nagy írója, *Gorkij* is, és üdvözlő táviratot küldött Kun Bélához. *Gorkij* üzenetére *Juhász Gyula* újságikkben válaszolt. „Először a császárok és királyok üzentek — írja *Juhász Gyula*. — Többnyire háborút üzentek, halált, romlást, pusztulást. Mindent meggondoltak és megfontoltak. Legalább így gondolták ők, az istenek kegyelméből való, a félkegyelműek . . . Ma már a császárok és királyok holmi hollandiai és svájci menedékhelyekről üzennek, az üzenetük rövid és velős: pénzt, pénzt, pénzt . . .

Ma már más üzenet a fontos, az, amit a népek küldenek egymásnak. Szikratávirón mennek egyik nép szívéből a másik nép szívéhez: örvendetes és testvéri üzenetek . . . Itt *Lenin* elvtárs: üzeni a boldog Szikra, amelytől forradalmi lángra gyúl millió munkáslélek és piros pünkösdje lesz a proletár világnak . . . A múltkor *Henry Barbusse* üzent, a nagy francia költő . . . Most pedig a forradalmi Oroszország nagy költője, lelki vezére küldött biztató és buzdító üzenetet nekünk, az új magyar Szovjetköztársaságnak. *Maxim Gorkij* üzent nekünk . . . lelkes és örvendetes üzenete a magyar szellemi munkásoknak új erőt ad a további küzdelemre a proletariátus végső diadaláért. *Petőfi* utódai a világszabadság pirosuló zászlaja alatt rendületlenül megyünk előre az igazság szebb és jobb világa felé.”⁹

Juhász Gyula, a magyar nép nemes költőjének cikke — amely április 2-án jelent meg a sajtóban — az új világot akaró és teremtő népek igazi érzeit szólaltatta meg, az igazi szabadság és nemzetközi összefogás iránti vágyukat, az összefogás sikerei feletti örömeiket fejezte ki, melyet a Tanácsköztársaság léte és annak nemzetközi visszhangja tett tudatossá milliók gondolataiban.

II. A Tanácsköztársaság jelentősége a magyar nép történetében

A Tanácsköztársaság megalakulásával az ország kormányzását a Forradalmi Kormányzótanács vette a kezébe. Ismeretes, hogy a kormányt

⁸ Kommunista Internacionálé, 1. sz. 1919. máj. 1.

⁹ Dél-Magyarország, 1919. ápr. 2.

a szociáldemokrata párt és a kommunista párt egyesülésével létrejött Magyarországi Szocialista Párt alakította meg.¹⁰ Az egyesült párt és a Kormányzótanács a Tanácsköztársaság kikiáltását „Mindenkire” című közös kiáltványában tudatta a magyar néppel.

A kiáltvány hírül adja: — „Magyarország Tanácsköztársasággá alakul. A forradalmi kormányzótanács haladéktalanul megkezdi a nagy alkotások sorozatát a szocializmus, a kommunizmus előkészítésére és megvalósítására.

Kimondja a nagybirtok, a bányák, a nagyüzemek, a bankok és közlekedési vállalatok szocializálását. A földreformot nem törpebirtokokat teremtő földosztással, hanem szocialista termelőszövetkezetekkel hajtja végre.”

A kiáltvány kíméletlen harcot hirdet az árdragítók és spekulánsok, az ellenforradalmárok és fosztogatók ellen. Vasfegyelmet követel. Közli, hogy a Tanácsköztársaság „hatalmas proletár hadsereget szervez” a magyar kapitalisták és nagybirtokosok ellen, valamint a „román és a cseh burzsoák” ellen is.

A kiáltványban az egyesült párt és a Kormányzótanács a nemzetközi proletariátushoz fordult s „kijelenti teljes eszmei és lelki közösségét az orosz szovjetkormánnyal, fegyveres szövetséget ajánl Oroszország proletárjainak.

Testvéri üdvözlését küldi Anglia, Franciaország, Olaszország és Amerika munkásságának, egyben felszólítja őket, hogy ne tűrjék egy pillanatig se kapitalista kormányaik gaz rablóhadjárata a Magyar Tanácsköztársaság ellen. Fegyveres szövetségre hívja fel Csehország, Románia, Szerbia meg Horvátország munkásait és földműveseit a burzsoák, a bojárók, a nagybirtokosok és a dinasztikiák ellen. Felszólítja Német-Ausztria és Németország munkásait, hogy kövessék a magyar munkásság példáját, szakítsanak végleg Párizssal, szövetkezzenek Moszkvával, állítsák fel a tanácsköztársaságot és fegyverrel a kezükben szálljanak szembe a hódító imperialistákkal.”

A kiáltvány befejező része *figyelmeztet a harc nehézségeire*, az elkerülhetetlen nélkülözésekre, de kihangsúlyozza, hogy rá kell lépni erre az útra és „rá merünk lépni, mert bízunk a magyar proletariátus hősiességében és áldozatkészségében. Rá kell lépünk, mert csakis így vihetjük győzelemre a szocializmus világot megváltó ügyét.”¹¹

Az egyesült párt és a Kormányzótanács e kiáltványa a Tanácsköztársaság első harci programja és egyben a Kormányzótanács kormány-nyilatkozata volt, mely rendkívül mély visszhangra és támogatásra talált az ország népében.

A Kormányzótanács — illetve másik nevén: a Népbiztosok Tanácsa — nevében Kun Béla külügyi népbiztos aláírásával március 23-án külön felhívás jelent meg *a nemzetközi proletariátushoz*.

„Jelentjük a világ munkásainak — mondja az öt nyelven kiadott felhívás —, hogy Magyarországon a szociáldemokrata párt és a kommunista párt szocialista párttá egyesültek és az egész munkásság, katonaság és parasztság nevében megteremtették a proletárdiktatúrát, amely egyetlen csepp vér kiontása nélkül átvette a hatalmat . . .

Az egész magyar proletariátus egységes elhatározással sorakozik a proletariátus diktatúrájának, a szocialis világforradalomnak zászlaja alá és együtt akarja megvívni az imperializmus ellen való küzdelmet az orosz szovjet köztársasággal és a világ minden proletárjával, akik felismerték, hogy

¹⁰ A párt neve a júniusi pártkongresszuson Szocialista—Kommunista Munkások Magyarországi Pártja névre módosult.

¹¹ Vörös Újság, 1919. márc. 22. „Mindenkire”.

a nemzetközi imperializmus erőit legyőzni és a szocializmust megvalósítani nincs más út, mint a munkásság, katonaság és parasztság együttes forradalmi cselekvése.”¹²

A kiáltvány felszólítja a csehszlovák és román katonákat, hogy ne harcoljanak a magyar proletárhatalom ellen, hanem saját elnyomóikra fordítsák fegyvereiket. A Tanácsköztársaság támogatására és saját kapitalista kormányaik elleni harcra hívja fel az angol, francia, olasz és német munkásokat és az egész világ proletariátusát.

A Kormányzótanács megalakulását a lakosság országszerte lelkesen üdvözölte. A Népszava 1919. március 25-i száma tudósít a vidéki dolgozóknak a Tanácsköztársasághoz való csatlakozásáról. „A márciusi forradalom híre — írja a lap — szélvészként elterjedt az ország minden részén . . . Az a lelkesedés és elszántság, amely a főváros munkásságának magatartásában megnyilvánult, a vidéken is megtalálta a felismeréshez vezető utat.”

A tudósítás pl. Gyórból közli: „Vasárnap délelőtt a Széchenyi téren nagyarányú népgyűlés volt, amelyen óriási tömeg vett részt . . . Határozati javaslatot fogadtak el, amelyben kimondja a népgyűlés, hogy üdvözli a magyar és az orosz-szovjet kormányokat és Lenint, a proletárok apostolát. Felszólít mindenkit, hogy fokozottabb mértékben dolgozzék, mert most mindenki saját magának dolgozik, s aki pedig nem dolgozik, az lépjen be a Vörös Hadsegregbe és védje meg azt az országot, amely immár a proletároké.”

A tudósítás Debrecen, Nyíregyháza, Békéscsaba, Esztergom, Székesfehérvár, Sopron, Szombathely és más városok csatlakozásáról is hírt ad. Más lapokban is megjelentek hasonló tudósítások: ezek azonban csak az események egy részéről tájékoztatnak.

Valóban a Tanácsköztársaság államigazgatási szervei napok alatt az egész országban létrejöttek. Az egyesült munkáspárt, a szakszervezetek, a már korábban létesült munkás-, katona- és paraszttanácsok a győzelmes forradalom olyan szervezett erőit jelentették, amelyek azonnal át tudták venni a hatalmat, a közigazgatási szervek irányítását és részben végrehajtották azok átszervezését. A politikailag teljesen csődbe került burzsoázia Budapesten is ellenállás nélkül adta át a hatalmat az egyesült munkásság forradalmi erőinek, és hasonlóképpen járt el a proletárforradalom váratlan és gyors budapesti győzelmétől megzavarodott vidéki burzsoázia és földbirtokos osztály is.

A szociáldemokrata párt áttérése a proletárdiktatúra lenini elvére és egyesülése a kommunista párttal — mint ismeretes — súlyos hibákkal terhelt, a tanács hatalomhoz látszatható csatlakozó jobboldali reformista elemeknek az egyesült pártban való meghagyásával ment végbe. Ezek frakciós tevékenységét eltűrte, aminek veszedelmes hatása nemsokára megmutatkozott. Az egyesülés ténye azonban mégis nagy győzelme volt a kommunisták és baloldali szocialisták harcban megtermett forradalmi frontjának. A két párt egyesülése képtelenné tette a csődbe került volt uralkodó osztályokat bármiféle komoly ellenállásra a proletariátus forradalmi erőivel szemben, a fővárosban is, meg a vidéken is. Ezzel együtt járt az is, hogy a közigazgatási apparátus emberei szinte egymással versenyt futva tettek hűségesküt a proletárhatalomnak. Egy részüket magával ragadta a forradalmi hazafiság nagy fel-

¹² Vörös Újság, 1919. márc. 23. A kiáltványt német, angol, francia, cseh és román nyelven szikratávíron adták hírül a világnak.

lendülése és őszintén, lelkesen támogatta az új rend kiépítését, a direktóriumokat, amelyek átvették a megyei, városi, járási és községi közigazgatás irányítását.

A proletárhatalom állami szervezete hatalmas politikai fellendülés közepette épült ki, olyan gyorsan, hogy április 2-án, tehát mindössze 10 nappal a Tanácsköztársaság kikiáltása után, a Forradalmi Kormányzótanács rendeletet adott ki az *általános tanácsválasztások* megtartására, mégpedig rendkívül rövid időn belül. A falusi és városi tanácsokat április 7-ig, a járási tanácsokat legkésőbbben április 10-ig, a megyei tanácsokat április 12-ig, a tanácsok országos gyűlését pedig április 14-ig kellett megválasztani, többlépcsős választási rendszerrel.¹³ A *választások* — amelyekben alsó fokon a 18 éven felüli lakosság nagy többsége vett részt, és amelyeket *títkos szavazással* tartottak — a Tanácsköztársaság *kimagasló politikai győzelmét* hozták és *elősegítették az új forradalmi hatalom politikai megszilárdulását*.

A szocialista forradalom, mely békésen, vér nélkül ment végbe, meglepően rövid idő alatt *alkotmányos rendet* teremtett és *alkotmányos győzelmet* is aratott.

A Magyar Tanácsköztársaság az *első néphatalom* a magyar nemzet történetében, mely a nép túlnyomó többségének akaratára támaszkodott és a nemzet legigazibb képviselője volt: a dolgozó milliók uralma saját hazájukban.

A Tanácsköztársaság megteremtésével Magyarország a *társadalmi fejlődés legmagasabb fokára* emelkedett addigi történetében. A magyar nép története — hasonlóan más népekéhez — bővelkedik nagy küzdelmekben, forradalmakban, szabadságharcokban. E harcok sorozatában a társadalmi fejlődés mindenkori foka is megnyilvánult. A *Dózsa-vezette parasztforradalom* 1514-ben a kegyetlen, de még erős feudalizmus elleni küzdelem nagy csatája. A *Rákóczi-vezette szabadságharc* a XVIII. század elején — 1703—1711-ben — a hűbéri rend béklyóit lazította és a városi, polgári fejlődést serkentette, de fenntartotta a feudális rendet és a nemesség hatalmát, miközben szabadságharcot vívott az önálló állami létért, a Habsburg-uralom megszüntetéséért. A *Kossuth-vezette polgári forradalom és a nemzeti szabadságharc* 1848—49-ben a felbomló feudalizmus és a Habsburg-elyomatás elleni küzdelem, a független magyar állam megteremtéséért vívott harc nagyszerű viadala. A 48-as forradalom elsöpörte a jobbágyrendszert. A Habsburg-uralom lerázása után kivette a politikai hatalmat a Habsburg-hű konzervatív főnemesség és a Habsburg-bürokrácia kezéből és a polgársággal szövetkező, a polgárosodás útját kereső liberális nemesség kezébe adta. A nemzeti szabadságharc nagy lendülete és győzelmei a Monarchia más országainak demokratikus és nemzeti mozgalmival együtt létalapjaiban rendítette meg — ha rövid időre is — az akkori Európa egyik fő feudális hatalmát.

Az 1918 októberi polgári demokratikus forradalom elsöpörte a monarchiát, politikai szabadságjogokat adott a népnek, keresztülvitte az elszakadást Ausztriától, de képtelennek bizonyult a nemzet függetlenségét megvédeni a győztes antant hatalmakkal szemben. Erre nem is lehetett képes, mert azoknak az imperialista hatalmakkal a támogatását kereste, amelyek a győztes jogán, fegyvereik erejével hazánkat a maguk fennhatósága alá helyezték. A 18-as októberi forradalom, amely a szociáldemokrata pártvezetőség segít-

¹³ Tanácsköztársasági Törvénytár. A kormányzótanács XXVI. és XXVII. sz. rendelete a Tanácsköztársaság ideiglenes Alkotmányáról és a tanácsválasztásokról.

ségével a konzervatív-monarchista erőkkal egyezkedő liberális burzsoáziát juttatta hatalomra, képtelen volt megoldani a nagybirtokos osztály kisajátításának 48-ban is megoldatlanul maradt feladatát, képtelen volt megoldani a legfontosabb szociális, gazdasági és nemzeti kérdéseket. A hatalomra került liberális burzsoázia csakhamar a néptömegek által kivívott politikai szabadságokat is nyirbálni, szűkíteni kezdte, a proletárforradalom erőinek visszaszorítása és a polgári társadalom megőrzése érdekében. Eközben beletörődött abba, hogy a győztes antant hatalmak megfosszák függetlenségétől, nemzeti szuverénitásától az alighogy önállóvá lett országot. Igaz, enyhítésért kilincselte a nyugati nagyhatalmaknál, de — mint már erre fentebb utaltam — kísérletei kudarcot vallottak a győztes imperialisták zsákmányvársága miatt.

1919-ben a társadalmi fejlődés által napirendre tűzött feladatok természetesen messze túlhaladták a 48-as feladatokat, de ugyanakkor megoldásra várt mindaz, amit sem a 48-as, sem a 18-as forradalom nem oldott meg.

1919-ben hazánkban a szocialista forradalom végrehajtását követelte a történelmi fejlődés. A kapitalista rend válságát Magyarországon is az imperialista háború mélyítette el, s ezt még tetézte a háborús vereség, amit az Osztrák-Magyar Monarchia, mint a német imperializmus fő partnere elszenvedett. A válság nyomán kibontakozó népfelkelés először a monarchiát söpörte el, azután a burzsoáziát és vele együtt a földbirtokos osztályt is megfosztotta a hatalomtól: a demokratikus forradalom szocialista forradalommal fejlődött.

A 19-es forradalom a hatalmat a munkásosztály kezébe adta, mely szövetséget teremt a kispolgári dolgozó osztályokkal és bevonja a nép széles rétegeit a hatalom gyakorlásába. Az az osztály vette kezébe a nemzet sorsának irányítását, amely harci lobogójára írta az egész dolgozó nép felszabadítását, minden kizsákmányolás megszüntetését, a szocialista társadalom megteremtését.

A Tanácsköztársaság köztulajdonba vette a 20 munkásnál többet foglalkoztató üzemeket, a bányákat, a bankokat, a közlekedési és kereskedelmi vállalatokat, bérházakat és a tőkésék egyéb javait, amelyek a profitszerzés céljait szolgálták. A proletárhatalom köztulajdonba vette a 100 holdnál (57 hektárnál) nagyobb földbirtokokat; kisajátította a földbirtokos osztályt, amit sem a 48-as, sem a 18-as forradalom nem hajtott végre. Köztulajdonba kerültek az úri kastélyok, parkok is, amit a Tanácsköztársaság a népek adotta, a dolgozók és gyermekeik üdülésére és egyéb hasznos célokra.

A Tanácsköztársaság tehát „kisajátította a kisajátítókat” — bár még nem teljesen, hiszen a 100 holdnál kisebb, lényegében véve kulákbirtokok és a 20 munkásnál kevesebbet foglalkoztató, tehát alapjában véve kisipari, de idegen munkaerőt kizsákmányoló üzemek általában magántulajdonban maradtak. A kizsákmányolásnak még volt bizonyos tere, de a nagytőkés-nagybirtokos hatalom megsemmisült, s a megmaradt tőkés szektor is a munkás-hatalom ellenőrzése alá került.

A kisajátítások olyan helyzetben mentek végbe, amikor a nép a háborús leromlás okozta nagy nehézségekkel küzdött, s egy olyan háborús időszak után, amikor a tőkésék és földbirtokosok nagy hadinyereséget halmoztak fel. Ilyen körülmények mellett fel sem merülhetett a kisajátított tőkésék és földbirtokosok bármiféle kártalanításának a kérdése. Mindezek következtében a kártalanítás nélküli kisajátítás vált nálunk e kérdés megoldásának módjává, amit alapjában véve az 1945 utáni fejlődésünkben is követtünk.

Március 26-án jelent meg a Kormányzótanács rendelete a kisipar kereteit meghaladó ipari, bányá- és közlekedésügyi üzemek köztulajdonba vételéről.

A rendelet kimondja, hogy mindezen üzemeket „egy csapásra az egész proletariátus vezetése és az illető üzem munkásságának ellenőrzése alá helyezi”. Kimondja, hogy az üzemek élére a termelési népbiztosok *termelési biztosokat* nevez ki, és a termelési biztos a „proletárság összességének képviselője abban az üzemben, amelynek élére állították”. A rendelet szerint a termelési biztosok mellé az üzemek munkásai „ellenőrző munkástanácsokat választanak”, amelyek feladata „a proletár munkafegyelem megteremtése, a dolgozó nép tulajdonának védelme és a termelőmunka ellenőrzése”.¹⁴

Ez a rendelet a Kormányzótanács egyik legfontosabb lépése, amellyel megkezdte a „nagy alkotások sorozatát a szocializmus, a kommunizmus előkészítésére és megvalósítására”. A termelés központosított irányítása hivatva volt biztosítani a népgazdaság tervszerű fejlődését, ami a szocialista állam egyik alapvető feladata. A központosított irányítás önmagában véve azonban nem elég a népgazdaság helyes szocialista fejlődéséhez. Szükséges, hogy a központosított irányítás helyes gazdaságpolitikát kövessen és a dolgozó tömegek aktív közreműködésére támaszkodják az új, tudatos, szocialista munkafegyelem kifejlesztésében és a termelés irányításában. A Tanácsköztársaság nyíltan a munkástömegek elé terjesztette a nagyfontosságú kérdést. Biztosította a üzemek központi irányítását s egyben a munkásellenőrzést, ugyanakkor nyíltan megkövetelte a munkásság választott üzemi tanácsaitól, hogy harcoljanak az új, szocialista munkafegyelem megteremtéséért. A nagy társadalomátalakító alkotások sikerének egyik alapvető feltételéről volt szó, amit a tömegek öntudatának emelésével, munkalelkesedésük és a munka frontján szükséges helytállásuk fejlesztésével lehet csak biztosítani.

Április 3-án jelent meg a Forradalmi Kormány XXXVIII. számú rendelete, amely a földkérdésben hozott nagyjelentőségű döntést. A rendelet kimondja :

- „1. Magyarország földje a dolgozók társadalmáé. Aki nem dolgozik, annak tulajdonában föld nem maradhat.
2. Minden közép- és nagybirtok minden tartozékával, élő és holt felszerelésével, valamint mezőgazdasági ipari üzemeivel együtt minden megváltás nélkül a proletárállam tulajdonába megy át.
3. A kis- és törpebirtok a hozzátartozó házzal és melléképületekkel együtt továbbra is megmarad az eddigi magántulajdonban . . .
4. Sem a köztulajdonba átvett földek, sem azoknak fölszerelése egyesek vagy csoportok között nem oszthatók föl.
5. A köztulajdonba átvett földbirtokok szövetkezeti kezelésre a földet művelő mezőgazdasági proletariátusnak adatnak át. Ilyen termelőszövetkezeteknek tagja lehet minden 16 éven felüli férfi és nő, aki a termelésben megfelelő számú munkanappal részt vesz. A jövedelemben mindenki a végzett munka arányában részesedik.”¹⁵

E rendelet hivatva volt a nagy- és középbirtokosoktól elkobzott földek egész területén *azonnal és egy csapásra szocialista mezőgazdaságot* teremteni. A mezőgazdaság nagy szocialista szektora létre is jött, *államilag irányított szövetkezeti szektor formájában*. Az állami irányítás és a szövetkezeti vezetés itt összefonódik, s a javak elosztásának módja : szövetkezeti elosztás a végzett munka és az elért terméseredmények alapján. Ennek az elosztási

¹⁴ Tanácsköztársasági Törvénytár. A Kormányzótanács IX. sz. rendelete.

¹⁵ Tanácsköztársasági Törvénytár. A Kormányzótanács XXXVIII. sz. rendelete.

elvnek az érvényesítésére azonban nem, vagy csak alig került sor. — A nincstelenségből szövetkezeti szektorba került parasztokról az új termés betakarítása előtt is gondoskodni kellett, mégpedig a végzett munkának megfelelő járandóság folyósításával, ami leginkább napibérek megállapítása alapján történt.

Ismeretes, hogy a földosztás elleni állásfoglalás igen súlyos politikai hiba volt, amelyet a föléledő ellenforradalmi erők hamarosan ki is használtak a munkás-paraszt szövetség megbontására. Nem csupán a tegnapi *nincstelének* és a kevésföldű *szegényparasztok* földosztási vágyát igyekeztek demagóg módon kihasználni — földosztást ígérve a proletárhatalom megbuktatása esetére. A *birtokos parasztság* között hamarabb megkezdődött az ellenforradalmi aknamunka, mely azzal ijesztett, hogy a Tanácsköztársaság előbb a nagy- és középbirtokosoktól vette el minden megváltás nélkül a földet és egyéb javaikat, utána a kisbirtokos parasztság fog sorra kerülni. Az ellenforradalmi zavarkeltés először a birtokos parasztsók körében ütötte fel a fejét, mert a volt cselédeknek és béreseknak a proletárhatalommal való szembeállításában kevésbé reménykedtek, s csak később tértek át — a megszállt Szegeden francia csapatok védnöksége alatt alakított ellenforradalmi „kormány” politikai manőverét átvéve — arra, hogy földosztást ígérjenek a Tanácsköztársaság leverése esetére.

A Tanácsköztársaság propagandaszervei a birtokos parasztság körében megindult ellenforradalmi zavarkeltés leleplezése és ártalmatlanná tétele céljából már áprilisban — a földkérdésben kiadott kormányzótanácsi rendeletet követően — röpiratot adtak ki a birtokos parasztsághoz „*Kisgazdák! — Proletártestvérek!*” címen. „Soraitokban járnak a bujtogatók, akik az új, igazságos rend ellenségeivé akarnak tenni titeket — írja a röplap. — Azzal izgatnak ezek a konkolyhíntők, hogy a forradalmi kormány meg akar fosztani benneteket verejtéketek árán szerzett földjeitektől. Aljas hazugság ez, melylyel éket akarnak verni a régi rendszer megfizetett ügynökei a városi és falusi nép közé.” A röpirat közli a Kormányzótanács XXXVIII. sz. rendeletének teljes szövegét, majd megállapítja: „*a kormány csak a henyéltő nagybirtokosoktól vette el hatalmas latifundiumaikat, ellenben meghagyta a ti kezetekben a kis földjeiteket . . . A nagybirtokok urainak lakolniuk kellett bűneikért, mert elsősorban az ő kapzsiságuk okozta a világháborút, az emberiségnek ezt a rettenetes szerencsétlenségét. Magyarország a világháború véres könnytengerén keresztül új életre támadva, mint tanácsköztársaság öleli keblére minden dolgozó gyermekét.*”

A röpirat megmagyarázza, hogy mit hozott a Tanácsköztársaság a kisgazdáknak. Letaszította „arany trónusáról a nagytökét”, s ez számukra azt jelenti, hogy „*ezentúl nem fogják őket kiszípolozni a bankok*”. Nem fenyegeti őket többé „a kereskedők uzsorája sem”. Hangsúlyozza a röpirat, hogy „*a város és a falu között meg fog szűnni az érdekellentét*”, s a falu „*ki fog vetközni elmaradottságából*”, mert „az új irány egyik legszebb és legfontosabb feladata, hogy kultúrát vigyen a falvakba”. Végül a röplap felhívja a parasztsókat, hogy „*akik gyűlöletet prédikálnak ez új rend ellen, juttassátok méltó helyükre, a forradalmi Törvényszék elé*”.¹⁶

E röplap tudatosítja a kisgazdák számára azt a *közvetlen* anyagi előnyt, amit részükre a Tanácsköztársaság hozott, s ugyanakkor a falu szocialista

¹⁶ Párttörténeti Intézet. Arch.-A. II. 22/IV. 1118—1. Röpiratgyűjtemény.

átalakulásának távlatait rajzolja eléjük, mellőzve azt a kérdést, hogy e távlatok eléréséhez milyen útra kell térniök maguknak a kisgazdáknak. E kérdés mellőzése az adott helyzeten természetesen szükségszerű, hiszen a birtokos parasztságot éppen a részére biztosított ama jogban, illetve e jognak megértésében kellett megerősíteni, hogy kisbirtoka továbbra is az ő magántulajdonában marad, azt tőle senki el nem veszi. A termelőszövetkezetekbe való önkéntes tömörülés pedig időszerűtlen kérdés volt nemcsak a birtokos parasztok körében, hanem — s ez ma már világos — a nincstelen parasztok nagyobb részében is. Helyenként ugyan jelentős hangulat volt a nagybirtokoknak paraszti szövetkezeti tulajdonba adása mellett, a felosztás ellen. Ilyen törekvések a szegényparasztok között a Tanácsköztársaság kikiáltása előtti földfoglalo mozgalomban számottevően jelentkeztek. Azonban tény, hogy e törekvések méreteit és erejét a kommunisták túlbecsülték, mert nagyon is hajlottak a szociáldemokraták körében szinte uralkodó földosztás elleni nézetekre. Mindezek eredményeként a Tanácsköztársaság, átugorva a feudális nagybirtok felosztásának demokratikus feladatán, rögtön a mezőgazdaság szocialista átalakításához fogott hozzá. Eme előreugrás politikai és morális feltételei azonban hiányoztak, a földosztás elutasítását a parasztság zöme nem értette meg, s csalódást keltett benne. A falu politikai fejlődése *demokratikus szakaszának ez a keresztülugrása* komoly politikai zavar eredőjévé vált, a munkás-paraszt szövetség meglazulásához vezetett.

Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a Kormányzótanács programnyilatkozatával és nyilvánosságra hozott XXXVIII. sz. rendeletével szemben, a helyzet kényszerítő hatása alatt, a földrendelet végrehajtásához szolgáló utasításként megjelent egy *szigorúan bizalmas, nyilvánosságra nem hozott rendelet*, amely *engedményt tesz a nincstelen és szegényparasztság földosztási követelésének*. Ezt a bizalmas rendeletet körrendelet formájában kapták meg a megyei szervek. E bizalmas rendelet a termelés biztosításának érdekeire utalva közli:

„Ahol a munkafelesleggel rendelkezők kis része egyéni kisajátítást akar, kivételesen, ha a termés biztosítása és a földmunkások megnyugtató másképpen nem lehetséges, meg lehet azt engedni, azon esetben, ha az illetőnek van megfelelő felszerelése és vetőmagja, amellyel a kisajátított földet megművelheti.

Az ilyen kisajátításnál ügyelni kell arra, hogy egy családnak a szántó-földje a kihatott darabbal együtt öt magyar holdnál, rétje pedig az egy magyar holdnál nagyobb ne legyen.

Ügyelni kell arra, hogy a kihatott parcellák összterülete olyan nagy ne legyen, hogy lehetetlenné tegye a kihatatlan részek egy szövetkezeti gazdasággá való szervezését...

Olyan földmunkás családoknak, kiknek nincs házhelyük, a községben avagy annak közvetlen közelében kihatható 1 magyar holdnál nem nagyobb házhely és házikert területe.”¹⁷

A fenti körrendeleten alapul a *Somogy megyei szövetkezet direktóriumának utasítása* a járási gazdasági felügyelőknek *a földosztás mértékéről*. A tabi járás gazdasági felügyelőjének április 5-én küldött távirati utasítás a következőket írja elő:

¹⁷ PI. Archiv. Tagyob. 2/25. Csorvás. Körrendelet.

„Csak teljesen nincstelen, vagy 1—2 holddal rendelkezőknek adható föld, és pedig egy egész családra 5 magyar hold. Ezen öt hold, vagy öt holdra való kiegészítés kizárólag a bevetetlen területekből mérendő, és pedig úgy, hogy a gyengébb és jobb minőségű földből minden igénylőnek egyformán jusson. Elv legyen, hogy a birtoktestek egy tagban szövetkezeti kezelésben és intenzív üzemben a többtermelést szolgálja, ezért a földosztás csak kikerülhetetlen esetekben eszközölhető.

Hadiözvegyeknek 400 négyszögöl mindenütt azonnal kimérendő.”¹⁸

Amint látjuk, a „termelés biztosítása és a földmunkások megnyugtatója” (ez utóbbi, a nyugtalanság eloszlatása valóban a termelés biztosításának is fontos tényezője volt) azonnal kényszerítő erővel hatott és követelte a földrendelet korrekcióját. Ez korántsem volt megfelelő korrekció, de bizonyos lépés volt a hibás parasztpolitika kijavítása irányában. A XXXVIII. sz. rendelet bizonyos korrekciója tehát megtörtént és ennek gyakorlati következményeként volt is bizonyos földosztás. Az ekkor kiosztott földeket, amennyiben az ellenforradalom vissza nem vette, a későbbi években általában „proletárföldeknek” nevezték, s a visszamenőlegesen megállapított haszonbérleti terheken kívül ugyanúgy megterhelték megváltási kötelezettségekkel, mint az ellenforradalmi földreform révén juttatott más telkeket.

A 19-es földosztás azonban csak igen szűkkörű volt, és ennek a kisméretű földosztásnak a politikai hatását is csökkentette e lépés „szigorúan bizalmas” jellege. Így még a birtokos parasztság tulajdonbiztonságának a megerősítését is csak kevésbé, helyileg lehetett politikailag hasznosítani.

Az agrárpolitikának ez a kismérvű korrekciója — amely mindeddig elkerülte figyelmünket — későbbi, jelentősebb korrekció kiinduló pontjává válhatott volna. Erre mutat az a tény, hogy a Kormányzótanács július 4-i ülésén a terménybegyűjtés kérdésének tárgyalása kapcsán felvetődött a további földosztás szükségessége.

Az agrárkérdésben elkövetett nagy politikai hiba káros hatása június végén, a Szlovákiából történt visszavonulás demoralizáló hatásával súlyosbodott. Ilyen helyzetben történt, hogy a kormányzótanács július 4-i ülésén *Pogány József* közoktatósi népbiztos felvetette a parasztsággal való szövetség fontosságának a kérdését és kijelentette: „Helyesnek tartanám, ha a 100 holdtól 50 holdig, vagy 20 holdig terjedő földek elvételnének tulajdonosaiktól és ezekből 10 holdig terjedő törpebirtokok alakíttatnának, ezzel minden faluban földmunkásokból és törpebirtokosokból álló testőrséget teremtenék a proletárdiktatúra céljaira.”

Nyisztor György földművelési népbiztos nem értett egyet *Pogány* javaslatával. Kijelentette: „A földosztást nagyon veszélyesnek tartanám, mert ezzel felborítjuk esetleg a termelőszövetkezeteket. Inkább a gazdag parasztsók földjéből 2 holdas házhelyeket adjunk a szegényparasztsóknak.”

A két holdas telek persze lényegesen több, mint csupán „házhely”. *Nyisztor* javaslata is — bár igen óvatosan — a földosztás fokozása mellett szólt, az elkobzandó kulákföldek felhasználásával. Az 50-től 100 holdig terjedő gazdaságok összterülete meghaladta az 1 millió holdat, a 25-től 100 holdig terjedő gazdaságok összterülete pedig meghaladta a 2,5 millió holdat. Ezek az adatok mutatják, hogy milyen mérvű további földosztásra gondoltak. A határozat az volt, hogy „a Népgazdasági Tanács sürgősen tegyen javaslatot a

¹⁸ PI. Archiv. — A. II. 4/40.

100 holdas földtulajdon határ kérdésében”.¹⁹ Újabb intézkedésre azonban már nem került sor, az antant túlereje előbb leverte a tanácshatalmat.

A falusi politikában elkövetett súlyos hiba, a földosztásnak, mint a szocialista forradalom „melléktermékének”, csak kivételes, engedmény jellegű, kismérvű végrehajtása természetesen gyengítette a munkás-paraszt szövetséget, gyengítette a proletárdiktatúrát. Azonban sem ez a hiba, sem egyéb, részben elkerülhető, részben elkerülhetetlen hibák nem homályosíthatják el annak a ténynek hatalmas történelmi jelentőségét, hogy a *Tanácsköztársaság végrehajtotta a társadalom forradalmi átalakítását, kiszajátította a fő kizsákmányoló osztályokat* és megkezdte — ha hibákkal is — *a szocialista társadalom megteremtését*.

A Tanácsköztársaság bevonta a tömegeket az államigazgatás és a gazdasági vezetés munkájába s a társadalmi élet más területeinek szervezésébe és irányításába is. A *tanácsok rendszere* és a tanácsválasztás maga is ennek a ténynek alapvető fontosságú megnyilvánulása. A Tanácsköztársaság — mint első néphatalom hazánkban — *az első magyar állam*, amely a kizsákmányolókat fosztotta meg a politikai jogoktól és *a dolgozók részére adta meg e jogok teljességét*. És nemcsak formális jogot adott, hanem az egyesülési és gyülekezési jog gyakorlásához szükséges összes helységeket is elvette a volt uralkodó osztályoktól és a népnek adta, a sajtójog gyakorlásához szükséges nyomdákat és papírkészleteket is elvette a burzsoáziától és a nép tulajdonává változtatta. Vagyis végrehajtotta azokat az intézkedéseket, amelyeket Lenin a polgári demokrácia reformista dicsőítői ellen írott munkáiban a *proletárdemokrácia* forradalmi biztosításához szükséges rendszabályokként megjelölt.

A magyar nép egész történetére jellemző, hogy a Magyar Tanácsköztársaság volt az első hatalom Magyarországon, amely a szavazati jogot a nép óriási többsége részére biztosította, s a választásra jogosultak számát a korábbihoz képest a hatszorosára emelte. A Tanácsköztársaság idején volt először Magyarországon titkos választójog, s ekkor szavazhattak először a nők és a 18 éven felüli fiatalok.

A 48-as polgári forradalom nem adta meg a munkásoknak, szegény-parasztoknak és más kisembereknek azokat a politikai jogokat, amelyeket a nemeseknek és, vagyoni cenzushoz kötve, a polgároknak és módosabb parasztoknak megadott. A választójogból a lakosság 9/10-ed részét kirekesztette. (S e „hagyományt” a magyar uralkodó osztályok egészen 1918-ig megőrizték.) A munkások és szegényparasztok egyesülési és gyülekezési jogát és sajtólehetőségeit 1848-ban igen szűk korlátok közé szorították. (A későbbi évtizedek folyamán a munkásság csak hosszú, szívós küzdelemmel érte el e szűk korlátok némi tágítását.)²⁰

Az 1918 októberi népforgalomból kivívta a politikai szabadságjogokat és a forradalmi munkásság azonnal élt is a kivívott jogokkal, felhasználta erőinek gyorsabb megszervezésére. A liberális burzsoázia, az ő liberális-

¹⁹ PI. Archiv. A Forradalmi Kormányzótanács üléseinek jegyzőkönyve. 1919. júl. 4.

²⁰ A 48-as forradalom még a céhrendszert is csak enyhítette, de fenntartotta; jórészt éppen azért, hogy a céhmesterek szigorúbban ellenőrizhessék a munkásokat. A céhrendszert az 1867-es kiegyezés utáni időkben szüntették meg. Mégpedig úgy, hogy a mesterek alkotta ipartestületeknek elsőfokú iparhatósági jogkört biztosítottak, hogy a tarthatatlanná vált céhek helyett a céhbeli ellenőrzést „korszerűbb” formában megpróbálják fenntartani.

szociáldemokrata koalíciós kormányzata viszont nem sokáig habozott, hogy a nép kivívott politikai jogait a tőkés rendszer védelme érdekében megnyirbálja, a munkásság forradalmi pártját megkísérelje illegálisba szorítani, sajtóját megfojtani. E reakciós kísérleteknek a proletárforradalom győzelme vetett véget.

A Tanácsköztársaság igen súlyos háborús leromlás állapotában vette birtokába az országot és fogott hozzá a gazdasági szétziláltság és nyomor leküzdéséhez. Az egyesült párt és a Kormányzótanács fentebb már idézett, március 21-i „Mindenkihez” szóló felhívása őszintén tudatta a néppel: „nélkülözés, nyomorgás, szenvedés várakozik ránk ezen az úton” — a szocializmus győzelemre viteléért és a proletárhaza szabadságának védelméért vívott küzdelem útján.²¹ A kiáltvány reális helyzetképet adott. A nyomorúság itt volt. Örökölt hagyta a kapitalizmus, a háború. Számolni kellett azzal is, hogy az antant katonai támadásának visszaverésére meginduló forradalmi honvédő háború még további nélkülözéseket követel. Amikor azonban az egyesült párt és a Kormányzótanács mindennek *öntudatos vállalására* hívta fel a népet, ugyanakkor intézkedéseket foganatosított, hogy a lehetőségek határain belül — sőt, talán még a határokat is átlépve — csökkentse a nélkülözést, javítsa a dolgozók életkörülményeit.

A Tanácsköztársaság 20—40 százalékkal felemelte a munkások és alkalmazottak fizetését.²² Még jelentősebb volt a mezőgazdasági munkások járandóságainak felemelése. A munkanélküliek rendszeres segélyt kaptak. A Tanácsköztársaság hozzáfogott a társadalombiztosítási rendszer széleskörű kifejlesztéséhez, s különösen sokat tett az anya- és gyermekvédelem fejlesztése terén. A Margitszigetet, ahol korábban, a szegények távoltartása érdekében, csak belépődíj ellenében lehetett sétálni, a budapesti tanács a proletárgyermekeknek adta át. Ingyenessé vált minden fokon az iskolai oktatás, s a kultúra és művészet palotáinak kapui kitérültek a dolgozók előtt. A Tanácsköztársaság hozzáfogott a dolgozókat sújtó lakásinség leküzdéséhez, s e célra igénybe vette a burzsoázia nagy lakásait, palotáit, és lakásépítkezést kezdeményezett. Ugyanekkor a Kormányzótanács elrendelte a kisebb lakások béreinek 20%-os csökkentését.²³

Amikor az antant leverte a tanács hatalmat s az ellenforradalmi rendszert ültette a magyar nép nyakára, a munkanélküli segély folyósítását azonnal beszüntették, a Gyáriparosok Országos Szövetségének rendeletére az ipari munkabéreket általánosan 50 százalékkal leszállították s a mezőgazdasági béreket még jobban csökkentették. A tisztviselői fizetéseknek a Tanácsköztársaság előtti színvonalra való leszállítására még a Peidl-kormány készítette el a rendeletet, a munkanélküli segély megvonása az első Friedrich-kormány egyik legelső intézkedése volt. A mezőgazdasági bérek leszorítását szintén a „keresztény” Friedrich-kormány szentesítette.²⁴ Az urak palotáiból kikergették a proletárokat — s jobbik esetben csak vissza a nyomortanyákra, ha nem az internáló táborokba és börtönökbe, vagy a halálba. A balaton-

²¹ Vörös Újság, 1919. márc. 22.

²² Erre vonatkozóan a Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője I. évfolyamának 3. számában Fehér András és Millei György közöl szemléltető kimutatást.

²³ Tanácsköztársasági Törvénytár. A forradalmi Kormányzótanács XVII. sz. rendelete, kelt 1919. márc. 28-án.

²⁴ Az ellenforradalom hatalomra kerülése és rémuralma Magyarországon — 1919—21. 2. kiadás 6/f., 17., 18., 20., 21., 24. számú iratai.

környéki úri villákban sem nyaraltak többé proletárgyerekek. A *Tanácsköztársaság vívmányainak, a nép anyagi és kulturális létviszonyai javítására hozott intézkedéseinek emlékéét azonban a legszervezettebb antikommunista mocskolódással sem lehetett kitérőlni a dolgozók tömegeinek tudatából.*

A nagy társadalomátalakító alkotások mellett a Magyar Tanácsköztársaság legkiemelkedőbb harci tette a *forradalmi honvédő háború megszervezése, az antant csapatok nagy túlerejével való hősies szembeszállása, amelyet a honvédő háború nem egy kiemelkedő győzelme kísért.*

A Magyar Tanácsköztársaságnak szembe kellett néznie az antant balkáni hadseregével, amelynek főparancsnokságát Belgrádba helyezték — Franchet d'Esperay francia tábornagy főparancsnokkal az élen. E hadsereg francia egységei még a liberális-szociáldemokrata koalíciós kormányzat idején bevonultak Szeged városába, s azt megszállva tartották. A jugoszláv királyi hadsereg Pécest és vidékét megszállta s Szabadka térségében összpontosított csapatokat. A román királyi hadsereg Erdélyben sorakozott fel, francia tábornokok irányítása mellett készült támadásra. A csehszlovák burzsoá hadsereg Szlovákiában összpontosította támadásra készülő seregeit. A „demokratikus” Ausztriában, Bécsben, a magyar ellenforradalmárok egyik fő központjukat szervezték meg, hogy felélénkítsék az ellenforradalmi szervezkedést Magyarországon és ellenforradalmi bandák betörését osztrák területen szervezzék meg.

Április 16-án a román, majd a cseh hadsereg támadást kezdett, hogy megelőzve a Magyar Vöröshadsereg kellő felfejlesztését, az antant parancsát követve megdöntsék a Magyar Tanácsköztársaságot, megszállják az országot és kikényszerítsék a cseh és román uralkodó osztályok követeléseinek teljesítését. A támadásban francia és szerb csapatok is részt vettek, s Makóra és Hódmezővásárhelyre törtek.

A proletárhaza veszélyben volt.

A veszélyt növelte, hogy az *ellenforradalmi erők az antant biztatására és katonai támogatása láttán megélénkültek, reményeik megnövekedtek*: nyíltan a nemzeti érdekek elárulásának útjára térve, elkezdték az aktív belső, bomlasztó munkát, fegyveres diverziókkal és zendülésekkel is kísérleteztek.

Ellenforradalmi tiszték, kulákok, altiszték Kecskemét környékén már fehér gárdát szerveztek, várva a románok bejövetelét, s bomlasztó munkába kezdtek, fosztogattak és raboltak a Vörös Hadsereg hátában.

Április 24-én jelenti Szentkirályról egy kis vöröskatonaegység parancsnoka: „Délután 1/26-kor indultam Kecskemétről 60 szegedi vöröskatonával, 3 gépfegyverrel, 2 teher- és 1 luxusautón, — Szentkirálytól kb. 7 kilométerre szembetaláltuk az úgynevezett fehérgárdát, melynek ereje 500—600 ember lehetett . . . Főparancsnokuk Francia Kis és még két ismeretlen tisztből volt. — Felszerelésük nagyon hiányos, fegyverük vadász és manlicher fegyver volt. — Rajvonalukat csakhamar megláttuk, erre a legénységet én is szintén rajvonalba fejlődtettem és minden további nélkül megkezdtem a lövést. Az emberek példásan viselkedtek. Az ellenség szintén lőtt reánk és én gyorstűzet vezényeltem. A hatás nagy volt, mert ellenségeink ötperces tüzelés után megfutottak.” A fehérgárda két halottat, több sebesültet veszített s az üldözés és a tanyákon végzett kutatás során mintegy 40 emberüket elfogták.²⁵ Több száz főnyi — bár csak vadászpuskákkal és manlicher fegyverekkel

²⁵ Kecskeméti Á. L. — Kecskeméti Direktórium 415/1919.

ellátott — egységnek ilyen gyors megfutamodása 60 vöröskatona bátor támadása elől mutatja, hogy összeverődött csőcselékcsapatot tudtak csak a fehérgárdisták összeszedni, olyant, mely az első határozott támadásra szétesik.

A fő ellenforradalmi gócok áprilisban a *régi katonatisztek, csendőr- és rendőrtisztek körében* keletkeztek. Dormándy alezredes, a budapesti antant-összekötő iroda vezetője volt a puccsterveket szövögető egyik összeesküvő csoport vezetője. A magyar kormány és az antant missziók közötti összekötő irodát az antant és a szervezkedő ellenforradalmárok közötti összekötő szervvé igyekezett változtatni. Ennek az összekötő-irodának több beosztott tisztje is részt vett az összeesküvésben. A kapcsolatot a külső és a belső ellenforradalom között megteremtették és a szervezkedést társaival együtt megindították. Már április 25—26-ra tervezték a fegyveres lázadás kirobbantását, kihasználva a román és cseh támadás kezdeti sikereinek morális hatását; azonban kísérletüket a teljes elszigeteltség kudarcra ítélte. Dormándyt április 25-én letartóztatták és ezután folytatódott az összeesküvés felszámolása.²⁶

A másik ellenforradalmi gócot, mely fegyveres lázadás szervezése céljából aktív előkészületekbe fogott, volt rendőrtisztek jelentős csoportja hozta létre, melyben Dietz Károly volt rendőrfőkapitány is részt vett. Ezek felfedése és részben letartóztatása — köztük Dietz letartóztatása is²⁷ — május második felében történt, de tevékenységük előbb kezdődött.

Ezek a kísérletek, amelyek nélkülöztek minden komoly tömegtámaszt, önmagukban nem voltak nagyjelentőségűek. A román és cseh támadás növelte meg veszélyességüket, s különösen pedig *a székely hadosztály parancsnokának és tisztikarának árulása*. Kratochwill, az áruló parancsnok, tisztjeivel együtt átállt a románokhoz, hogy őket szolgálja a magyar nemzet szabadságát védelmező Tanácsköztársaság ellen. Az áruló tisztek és az antantképviselők előzetes tárgyalásairól tanúskodik egy Budapestre április 23-án érkezett jelentés, amely így szól:

„Nagykároly, 1919. április 18-án:

...Éjjel 12 és 1 óra között az állomásparancsnokságra Szatmárról egy futár érkezett, aki a következő jelentést hozta:

A Szatmáron levő székely csapatok a román csapatokkal tárgyalásba bocsátkoztak arra vonatkozóan, hogy a két csapat egyesülve a Vörös Hadsereg ellen fog fordulni.

19-én reggel 2 órakor indulás Nagykárolyból. Reggel megérkeztünk Ecsedre... Rögtön felkerestük Kratochwill hadosztályparancsnokot. Az épület egyik szobájába véletlenül benyitva, két francia és egy román tisztet láttam, akik tárgyaltak az ottlevő székely tisztekkel.”²⁸

A tisztí árulás nem tudta ugyan elérni, hogy a székely hadosztály mint egység a Tanácsköztársaság ellen forduljon, de elérte azt, hogy *a hadosztály zöme letette a fegyvert a románok előtt és megnyitotta a frontot*. Ez az árulás züllést idézett elő a többi csapat katonái körében is, amiben a régi tisztek jórészen aktív szerepe volt. Kratochwillék árulása felbomlasztotta a még gyöngye Vörös Hadsereg tisztántúli védelmi vonalát.

²⁶ Vörös Újság, máj. 10. „Két meghiusult ellenforradalmi puccs Budapesten”.

²⁷ Dietz Károly a Károlyi-kormány „liberális” rendőrfőnöke volt, az ő irányításával folytatta a rendőrség a kommunisták üldözését. A Tanácsköztársaság kikiáltása idején Dietz nem tanusított ellenállást.

²⁸ K. L. Hünch. 727/1-79.

Ez az áruló fegyverletétel és átállás április 26-án történt, de Kratochwill már előzőleg elrendelte a visszavonulást, az ellenállás beszüntetését.

Március végén a nyugati hatalmak képviselői azt jelentették kormányaiknak, hogy a Magyar Tanácsköztársaság belsőleg erős, nem számíthatnak rá, hogy belső ellenforradalom megdöntheti. Brown professzor amerikai képviselő erre a következtetésre jutott március 26-i jelentésében, amit Coolidgehez küldött, aki a párizsi béketárgyalásokon az Egyesült Államok képviselője volt. „Az új kormánynak sikerülhet döntő befolyást nyerni a magyarok között és megnyerheti őket a bolsevizmus számára — írja Brown —, ha az antant nem lép azonnal akcióba.” Javaslatot is tesz: „Angol és amerikai csapatok katonai intervenciója, békítgető ígéretekkel kombinálva: a legbölcsebb követendő irányvonal lenne...” Állást foglalt az ellen, hogy francia befolyás alatt álló csapatokat, román vagy csehszlovák csapatokat küldjenek, mert szerinte ez nem lenne bölcs dolog. Nyilván aggódott, esetleg feletteseivel együtt, hogy a francia befolyás túl erőssé válnék. Az antant azonban úgy döntött — s ebben a franciáknak nagy szerepük volt —, hogy éppen ezeket a csapatokat küldik a Magyar Tanácsköztársaság ellen.

A szerb csapatok nagyobb arányú felhasználására nem szánták rá magukat, mert ez már kockázatosnak bizonyult. Április 11-én a szerb csapatok otthagyták az általuk lezárt új-szegedi hidat, s a szerb csendőrök, a magyaroknak magyarul válaszolva, közölték: „megunták a harcot”. Egy kiküldött jelentése közli: „A szerb katonák ezután eldobták fegyvereiket, Új-Szegeden máglyát raktak a puskákból és sok fegyvert a Tiszába dobtak.” Szegedre vonultak és magyar proletárdiktatúra mellett tüntettek, azt hirdették, hogy Szerbiában is „igazi népuralmat” kell teremteni. A szerb katonák által otthagytott új-szegedi hidat ezután franciák szállták meg és zárták le. A jelentés közli: a szerb katonaság a demarkációs vonalról önzönlik hazafelé.²⁹ Pécsről is érkeztek hírek, hogy szerb katonák barátkoznak magyar sztrájkoló munkásokkal. A pécsi bányászok április 22-én sztrájkba léptek, s az ellenük kirendelt 200 szerb katona megtagadta az engedelmisséget, „eldobta fegyverét és kijelentette, hogy nem akar saját testvéreinek gyilkosa lenni. A 200 embert rögtön erős fedezettel Eszékre szállították.”³⁰

Ez a két tény szemlélteti, hogy milyen volt a helyzet a szerb hadseregben s miért nem tudott az antant ezzel a hadsereggel úgy operálni, mint a románnal, s amint a csehszlovák hadsereggel legalábbis megkísérelte.

A román támadás Kratochwillék gyalázatos árulása után sikert ért el. S miután a Kratochwill-hadosztály tisztikarának árulása megnyitotta a frontot a román csapatok előtt — április 25-én —, Brown úr már a Tanácsköztársaságot likvidáló „átmeneti kormány létrehozására” tesz Coolidge-nak javaslatot. Dormándyék az antant által támogatott budapesti puccstervüket ugyanekkor akarták végrehajtani, s mellőzve minden „átmeneti kormányt”, rögtön fehérgárdista diktatúrát akartak teremteni. — Brown e napon kelt jelentését Bécsbe küldte egyik emberével, Osborn hadnaggyal, Coolidge-hoz való továbbítás végett. Osborn tudatta Coolidge-zsal többek között a következőt:

„Ágoston külügyminiszter, a legértékesebb és legmérsékeltőbb ember a jelenlegi kormányban, tegnap este biztosította Mr. Brown-t, hogy nemcsak

²⁹ PI. Arch. — 24. f. — 22. ö. e. 309—310. 1.

³⁰ HL. Hüb. 727/I. 30.

egy azonnali kormányváltás van tervbevéve, hanem Kun Svájcba küldése, Kunfi és a munkások néhány képviselőjének, esetleg Ágostonnak a kíséretében — a legbiztosabb eszköz lenne a változás keresztülvitelére . . . Mr. Brown ezt az indítványt azoknak a megbeszéléseknek egyenes eredményeként tette, amelyeket ő a kormány néhány olyan mérsékelt tagjával folytatott, akik kívánják a változást, de a kezük a szélsőségesek magatartása miatt kötve van.”³¹

A „változás” minél megtévesztőbb lebonyolítása érdekében a „mérsékelték” olyan „átmeneti kormányt” ajánlottak, amelynek Kun Béla is tagja maradna, mert nagy népszerűsége és az iránta megnyilvánuló bizalom miatt nem lehet kihagyni anélkül, hogy ez nagy nyugtalanságot ne idézne elő. Tehát bevenni Kun Bélát is — és kiküldeni őt Svájcba, tárgyalni, hogy ne zavarjon idehaza.

A katonai és a politikai helyzet is súlyos volt. Az utóbbit mindenekelőtt az súlyosította, hogy az egyesült párt vezetésében és a Kormányzótanácsban felütötte fejét az ingadozás és a nyílt kapituláció. A Tanácsköztársaság megmentése pedig határozott és gyors forradalmi cselekvést követelt.

A Kormányzótanács május 2-i déli ülésén — melyen részt vettek a párttitkárság tagjai, valamint a szakszervezeti központok elnökei és titkárai — az elnöklő Garbai a szót Kun Bélának adta át, hogy beszámoljon a katonai helyzetről és döntést kérjen az „átmeneti kormány”-ra vonatkozó javaslat elfogadása vagy elutasítása kérdésében. Kun bejelent, hogy Szolnokot a Vörös Hadsereg feladta, Miskolcra bevonultak a csehek, s „Böhm minden hadműveletet beszüntetett”. Bejelenti, hogy „az éjszaka folyamán a Kormányzótanács rögtönzött ülést tartott, amelyen az a terv merült fel, hogy a kormány mondjon le és adja át a hatalmat egy 12 tagú direktóriumnak. Más vélemények szerint viszont a munkásezredek volnának összehívandók és velük volna közlendő a helyzetnek végzetesen komoly volta.” Bejelenti, hogy „délután 3 órára meghívta a munkásezredek bizalmi férfiai, este 7 órára pedig összehívatta a munkástanácsot”. (A Budapesti Munkástanácsról van szó.) Bejelenti azt is, hogy „Landler és Szántó elvtársakkal egyértelműleg járt el és azoknak hozzájárulásával intézkedést tett a hadműveletek további folytatása iránt”.

Végül Kun megismételte a kormányzótanács éjszakai ülésén kialakult két nézőpontot: Az egyik álláspont szerint vegye át a hatalmat egy „munkásokból” rekrutálódó direktórium, mely a Tanácsköztársaságnak „összes gazdasági és a szocializmushoz vezető intézkedéseit fenntartva vezeti az ügyeket azon átmenet idejére, míg a proletárdiktatúrát a burzsoázia diktatúrája váltja fel”. A másik az, hogy „a kormányzótanács ragaszkodjon a hatalomhoz mai formájában és semmit se adjon fel”.

Kun közölte, hogy saját álláspontját a vita után kívánja leszögezni, mert a vitának — lehet, hogy Garbaiékkal való megállapodása miatt — elébe vágni nem kíván. A jegyzőkönyv nem tartalmazza Kun második felszólalásának szövegét, csak a tényt rögzíti, hogy felszólalt. A fenti közlésből is kiviláglik azonban, hogy Kun határozottan a kapituláció ellen foglalt állást.

A jegyzőkönyv részletesen ismerteti Kunfi és Weltner felszólalását, akik a Kormányzótanács lemondását és „átmeneti kormány” létesítését ajánlották, vagyis: kapitulációt. *Kunfi* ezt így fejezi ki: „A hatalom adassék vissza a munkásság kezébe.” Bár szerinte „a szocializmust a diktatúra nélkül

³¹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference. XII. k. 444. l. H. Osborn hadnagy Bécsből C. Coolidgehoz Párizsba.

nem lehet megvalósítani”, de „meg kell tudni, akar-e és képes-e a proletariátus a diktatúra megtartásáért harcolni . . . Minthogy a jelek azt mutatják, hogy a munkásságban ez idő szerint nincs meg a harchoz szükséges erő és képesség, véleménye szerint a szervezett és fegyveres munkásságból alakuljon egy testület, amely a hatalmat átveszi, mert az entente a Forradalmi Kormányzótanáccsal nem tárgyal.” Kunfi úgy kívánta „megtudni”, hogy a proletariátus akar-e és képes-e a diktatúráért harcolni, hogy a kormányzótanács mondjon le, s olyan „munkásdirektórium” alakuljon, amely a proletárdiktatúrát feladó munkásság képviselőjében keresztülviszi a kapitulációt az antant előtt. S ezt nem azért javasolja, mert ő és társai kívánják feladni, elárulni a munkás-hatalmat — óh nem! —, hanem azért, mert szerinte — a *munkásság* nem akar harcolni érte.

Egy nappal előbb zajlott le a budapesti munkásság hatalmas május 1-i demonstrációja a Tanácsköztársaság mellett, hitet téve a proletár haza védelmének ügye mellett is. Olyan seregszemle volt ez, amelyet még nem látott Magyarország. S lelkes hangú május 1-i gyűlések és felvonulások voltak az ország minden szabad részén. Példátlan dolog, hogy magát szocialistának és a proletárdiktatúra „hívének” valló vezető egy nappal a májusi felvonulás után, az antanttól való ijedtségében, ilyen becsmérően nyilatkozzék Budapest proletariátusáról.

Weltner Kunfit támogatja s kijelenti: „Minthogy fegyveres erő nincs, a fegyveres megszállás be fog következni. Az antant a burzsoá diktatúrát akarja visszaállítani. Nyilvánvaló tehát, hogy kompromisszumról szó sem lehet.” A kapituláció szépítésére kijelenti, hogy „aki a hatalmat átveszi, jelentse ki magát a diktatúrával szolidárisnak”, s ehhez rögtön hozzáteszi, hogy a „továbbiak tekintetében mindent rá kell bízni”. Tehát a proletárdiktatúra iránti szolidaritás kinyilatkoztatásával számolja fel az antant követelésére — a proletárdiktatúrát.

Böhm nem volt jelen. A hadműveletek leállítására tett intézkedéseivel azonban világossá tette, hogy Kunfi és az ő politikája azonos.

A Böhm-Kunfi kapitulációs javaslat mellett szólt *Bokányi*, aki helyeselte a hatalom átadását egy „vegyes direktóriumnak”, amellyel „az antant szóba áll”. Ezt arra az időre vélte szükségesnek, amíg „az orosz segítség jönni fog” és majd a helyzet megváltozik.³²

Szamuely azt követelte, hogy a Kormányzótanács maradjon a helyén. Hozzá csatlakozott *Erdélyi Mór*. Ugyanezt követelte *Szántó Béla*, aki kijelentette, hogy a hatalom átadása „gyávaság és a munkásság cserbenhagyása”. Szamuely álláspontját támogatta *Landler*.

A vitában felszólt Pogány József, Vágó Béla és Rónai Zoltán is, de a jegyzőkönyv felszólalásukat nem ismerteti. (Tekintetbe véve, hogy a jegyzőkönyv vezető nagyobb figyelmet fordított a Kunfi-féle álláspont ismertetésére, valószínű az, hogy ezek a felszólalók is — kiknek szavait a jegyzőkönyv nem tolmácsolja — a kapituláció ellen foglaltak állást.)

Végül azt a határozatot hozták, hogy a *Kormányzótanács a helyén marad*, de a helyzet teljes komolyságát feltárja a 3 órára összehívott ezredbizalmiak értekezlete előtt, s ott felvetik a kérdést: „hajlandók-e Budapestet a végsőkig

³² Bokányi a későbbiek folyamán a proletárdiktatúra határozott védelme mellett állt ki. Egész tevékenysége pozitívabb volt, mint felszólalása a Kormányzótanácsnak ezen az ülésén.

védeni". Ugyanezt a kérdést az este 7 órára összehívott Budapesti Munkástanács előtt is és a külön összehívandó vasas bizalmi testület előtt is felvetik.

Az ülést ezután megszakítják, majd este folytatják, ismét Garbai elnöklétével.

Landler jelenti, hogy a vasasbizalmiak — akikhez ő és Bajáki Ferenc elment — „egyhangú lelkesedéssel védik Budapestet”.

Pogány beszámol a munkásezredek bizalmiainak értekezletéről, „melyből kitűnik, hogy a jelentékenyebb gyárak munkássága hajlandó a védelemre”.

A Kormányzótanács kimondja a határozatot: „A védelemnek a legmesszebbmenő megkezdésére a hadügyi népbiztosság az összes intézkedéseket megtegye”.³³

A fenti jegyzőkönyv nem tartalmazza az ötszáz főből álló *Budapesti Munkás- és Katonatanács* május 2-i üléséről szóló beszámolót. Ez az ülés is állást foglalt — hosszú vita után — a proletárhaza védelme mellett, a kapituláció szószólói ellen. A kérdés előadója Kun Béla volt, s zárszavában a vita után így foglalta össze a tennivalót: „fegyverre holnap reggel . . . minden fegyverbíró ember fegyverre Budapest és Szovjet-Magyarország védelmére”.³⁴ Meg kell mondani, hogy Böhm és Weltner — akik a vitában felszóltak — itt, a Munkástanácsban nem ismételték meg a kapitulációs javaslatot, hanem inkább csak a helyzet súlyos voltát és a harc folytatása esetén a fegyelmezettség és harckészség szükségességét hangsúlyozták.

A kapitulánsok jórésze tehát meghátrált a forradalmi politika felülkerekedése következtében. A kapitulánsok felett aratott győzelem a forradalmi honvédő háború nagyszerű kibontakozásának alapvető feltétele volt. E politikai győzelem továbbfejlődött a budapesti munkásság forradalmi szocialista hazafiságának és a világforradalom iránti bizalmának nagyszerű megnyilvánulásában, a munkászászlóalj azonnali frontraindulásában, 90 új munkászászlóalj szinte napok alatt történt felállításában. Ez a nagyszerű fellendülés nem korlátozódott Budapestre, hanem a vidékre is áttért. Nemcsak a munkásságot ragadta magával, hanem a parasztok és értelmiségiek jelentős tömegeit is. A magyar munkásság legyőzte az első világháború 4 esztendőszünetével előidézett háborús fáradtságot és a kapitulánsokat, félresodorta a nyílt ellenforradalmi zavartkeltőket és fegyvert fogott a szocialista haza védelmére!

A május 2-i kormányzótanácsi ülés határozata nyomán a Vörös Hadsereg egységei megkezdtek az ellentámadást és május 3-án, egy nap alatt visszafoglalták Szolnokot. Szétverték a román segítséggel megszervezett, gépfegyverrel és ágyúkkal is felszerelt szolnoki fehérgárdát, melyet burzsoák, dzsentrik, tisztek, szolgabírák, kulákok alakítottak, s amely a román csapatok előretolt egységévé vált. A vörös csapatok kivonulásakor ez a fehér gárda birtokába vette a várost — de csak 24 órára.³⁵

Ugyanebben az időben a Balassagyarmatot védelmező csapatok néhány tisztje a székely tisztek árulását ismételte meg kicsiben. Itt május 3-án Bajázt volt százados, csoportparancsnok és Róth volt tüzérfőhadnagy „kb.

³³ PI. Arch. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyve az 1919. május 2-i folytatólagos üléséről. E jegyzőkönyv első részét Révész Mihály, második részét Vincze Sándor jegyezte.

³⁴ PI. Arch. A. II. 14/14.

³⁵ A szolnoki ellenforradalom leveréséről a Népszava máj. 3-i száma közöl tudósítást, amely egyezik a szolnoki vörös őrség május 7-i jelentésével (PI. Arch. A. II. 8/11).

70 főnyi legénységgel a csehekhez átszöktek — jelenti május 11-én Pinke ezredparancsnok Balassagyarmatról —, mire a csehek a várost megtámadták, de visszaverettek”. Az ezredparancsnok közli azt is, hogy katonái körében „a hangulat kitűnő”.³⁶

Az antant támadása aktivizálta a belső ellenforradalmi erőket, s ezért a forradalmi honvédő háború során gondot kellett fordítani a reakciós erők fékentangására, az elszigetelt puccskísérletek gyors szétverésére és megsemmisítésére is.

Ellenforradalmi zendülés robbant ki május 5-én a devecseri járás néhány falujában. Jellemző ennek kirobbantása és lefolyása. Ajkán kezdődött. Itt a munkások és a szegényparasztok tanácsának 20—30 holdas gazdák is tagjai voltak, holott egy rendelet szerint csak 10 holdnál többel nem rendelkezők lehettek tanácsstagok. E rendelet értelmében elkésett kezdeményezés történt a módos gazdák kizárására a tanácsból. A zendülésről készült vizsgálati jelentés szerint: „Ezen rendelet a kisgazdák között azt a hitet keltette, hogy a 10 holdon felüli birtokokat elveszik.” Fentebb utaltunk már rá: a földosztás elmulasztását az ellenforradalmárok arra használták fel, hogy azzal ijesszék a birtokos parasztokat, hogy az ő földjeiket is elveszik majd. Ez az agitáció itt a 10 holdon felüli parasztok körében elterjedt és pillanatnyilag hatásosnak bizonyult. Ellenforradalmárok egy csoportja, köztük egy volt tartalékos hadnagy vezetésével kuláklázadás robbant ki, középparaszti fiatalok mozgósításával. A vörös öröket lefegyverezték, fegyverkészletüket birtokba vették és fehér gárda szervezéséhez fogtak. A zendülést Szamuely László vezetésével a Vörös Őrség Budapestről érkezett osztága egy nap alatt elfojtotta, a rémhíreket eloszlatta, s a zendülés vezetői fölött rögtönítélő bíróság ítélt.³⁷ Hasonló zendülések az ország más helyein is voltak.

Miközben az ellenforradalmárok itt-ott zendülést kíséreltek meg és a rendőrtisztek meg egyéb ellenforradalmárok budapesti pucsterveiket szövögették, a fővárosi proletárok tízezrei fegyvert fogtak, s a Vörös Hadsereg zászlóaljaiba szerveződve elindultak a frontra, hogy visszaverjék a cseh és román támadást és ellentámadásba menjenek át.

Május közepén a Vörös Hadsereg visszaveri a cseh csapatok Salgótarján elleni támadását, majd május 20-án megindítja ellentámadását az északi fronton. Ez a hadművelet nagyszerű győzelmekkel lepte meg az országot és egész Európát. A csehszlovák burzsoá hadsereg képtelen volt a vörös csapatok lendületes támadását feltartóztatni, katonailag és morálisan megingatva, a csatákban megfutamodott és gyors visszavonulásra kényszerült. A Vörös Hadsereg május 21-én felszabadítja Miskolcot, május 30-án Losoncot, 31-én Rimaszombatot, június 3-án Érsekújvárt és Lévát, június 6-án Kassát, Korponát, Selmechányát, június 9-én Eperjest, június 10—11-én Rozsnyót, Bártfát, Kisszebent, Tiszolcot. Kun Béla június 10-én Kassán, a város felszabadításának örömeire rendezett ünnepségen rövid beszédet tartott. „Mi felszabadítottunk benneteket, kassai proletárok — mondotta —, felszabadított benneteket a vörös proletár hadsereg, megmutatva azt, hogy él a proletárszolidaritás. Nem azért jött ide a vörös proletársereg, hogy új elnyomást teremtsen, mint ahogy a cseh imperialisták hadserege tette, hanem azért, hogy felszabadítsa a dolgozókat, akármilyen nyelven beszélnek. Nekünk

³⁶ PI. Arch. B. M. eln. 1920—36 — 453/8702.

³⁷ PI. Arch. — A. II. 13/8 — (57—58 l.).

mindegy, hogy dolgozó proletártestvérünk milyen nyelven beszél. Nekünk csak egy ellenségünk van: a burzsoázia, akármilyen nyelven beszél is.”³⁸

A Magyar Tanácsköztársaság fegyveres erőinek segítségével felszabadított Kelet-Szlovákiában június 16-án kikiáltották a *Szlovák Tanácsköztársaságot*. Kassán megalakult a Szlovák Tanácsköztársaság forradalmi kormánya, mely harci szövetséget kötött a Magyar Tanácsköztársasággal, s céljául tűzte ki egész Szlovákia felszabadítását, a testvéri cseh proletáriátus hatalomra kerülésének támogatását és a nemzetileg rokon Csehországgal *tanácsköztársaság* keretében való egyesülést. A Szlovák Tanácsköztársaság összefogott a Magyar Tanácsköztársasággal a csehszlovák polgári köztársaság ellen, a cseh imperialisták és szlovák támogatóik ellen, a Csehszlovák Tanácsköztársaságért s az európai szocialista forradalom győzelméért.

A csehszlovák csapatok Érsekújvár—Léva körzetében június 17-én — amikor a Vörös Hadsereg a támadást beszüntette — ellentámadást indítottak. Ez maga után vonta a Vörös Hadsereg támadásának megújítását, ami június 24-ig további sikereket hozott.

Hogyan vált lehetségessé, hogy a Magyar Vörös Hadsereg, amely háromszoros katonai túlerővel állt szemben, ilyen fényes győzelmet aratott? A mi vörös csapataink úgy verték szét ezt a túlerőt, ahogy egy morálisan, harci szellemét tekintve nagy fölényben levő, jó politikai és katonai vezetés alatt álló, bár kisebb hadsereg szétverhet egy morálisan széthulló, bár létszámában sokkal nagyobb hadsereget, melynek katonái érzik és tudják, hogy a velük szembenálló erőké az igazság és nem akarnak az igaz ügy ellen harcolni.

A Vörös Hadsereg északi hadjárata akkor indult meg, amikor az antant és a német reakció együttes erőinek sikerült leverni a Bajor Tanácsköztársaságot, s ezt a tényt az ellenforradalmi erők újabb puccsok szervezésére, s az ő reformista, álszocialista fegyverhordozóik pedig a kapitulációs törekvések erősítésére, a jobboldali szociáldemokrata összeesküvés szélesebbkörű kifejesztésére igyekeztek kihasználni.

A bécsi ellenforradalmi központ megszervezte és kirobbantotta a dunántúli vasutassztrájkot, mely Szombathelyről kiindulva megbénulással fenyegette a fő dunántúli vasútvonalakat. A rendkívüli demagógiával dolgozó ellenforradalom a vasutas sztrájkot dunántúli puccsokra és fehérgárdák szervezésére akarta felhasználni. Muraszombaton egy ellenforradalmi banda június elején egy napra kezébe is ragadta a hatalmat, de a vörös csapatok bevonulása hamarosan véget vetett e kísérleteknek. A proletárhatalom határozott intézkedései nyomán — melyben benne volt a forradalmi erő mozgósítása és az ellenforradalmi kísérlet leleplezése is — az egész sztrájkmozgalom, mely a honvédő háború megbénítására és a Tanácsköztársaság megdöntésére irányult, összeomlott. Meg kell azonban állapítani, hogy a Vörös Hadsereg északi hadjárata a belső ellenforradalmi és kapitulációs elemek elleni mind élesebb harc közepette ment végbe és aratta nagy győzelmeit.

Az északi hadjárat sikere mindenekelőtt a magyar munkások és parasztok harci elszántságának gyümölcse, ama szilárd akaratának következménye, hogy megvédi szocialista hazáját a rátört imperialista seregekkel szemben. A Tanácsköztársaság a magyar munkások és szegényparaszatok harci készsége mellett számított arra is, hogy a szomszéd országok proletárjai nem akarnak magyar testvéreik ellen harcolni.

³⁸ Kun Béla: A Magyar Tanácsköztársaságról. 227. l.

Fentebb már említettünk két jellemző ténytet, mely mutatja, hogy a szerb csapatok harci értéke, a Magyar Tanácsköztársasággal szemben, igen alacsony volt, s még a francia csapatok mellé rendelve is megbízhatatlannak bizonyultak. Ez egyik fő oka annak, hogy az új jugoszláv állam — mely különben is sok belső nehézséggel és viszályal küzdött, jórészt éppen a munkásság forradalmi harcának fellendülése következtében — nem tudott nagyobb erővel bekapcsolódni a Magyar Tanácsköztársaság ellen indított antant-offenzívába.

A román hadsereg körében is sokan voltak, akik nem akartak a Magyar Tanácsköztársaság ellen harcolni. A sajtódirektórium, a kapott értesülések alapján, április 5-én jelentette, hogy „Marosvásárhelyen a román katonák egy része megtagadta az engedelmességet, majd szétmentek a városba és kommunista propagandát terjesztettek.”³⁹

A „Debrecen” című lap április 11-i száma arról ad hírt, hogy a máramarosszigeti szódagyár munkásai „felfegyverkezve elhagyták Máramarosszigetet és a román örök megkerülésével átszöktek a harc vonalon. A legelső vörös csapatparancsnokságnál jelentkeztek szolgálattételre.”⁴⁰

Bizonyos, hogy nem egyedülálló esetről van szó. Az is kétségtelen azonban, hogy Kratochwill és tisztársainak árulása, a székely hadosztály szégyenletes fegyverletétele és frontnyitása, az ellenállásba alig ütköző áprilisi román előrenyomulás morális hatása csökkentette a román katonák aktív szembeszegülését az imperialista intervencióval. A Magyar Vöröshadsereg támadásának lendülete és támadásának eredménye egyik alapvető tényező, vagy éppen a döntő tényező volt, melytől függött a szembenálló intervenció seregek morális felbomlása és a proletár szolidaritás erőinek hatékonyabb érvényesülése.

Legkimagaslóbb a csehszlovák hadseregek katonáinak az ellenállása és a Magyar Tanácsköztársasággal való szolidaritása volt. Václav Král csehszlovák történész „A csehszlovák burzsoázia intervenció háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben” című, magyarul is megjelent munkájában részletesen megvilágítja, hogy a proletár szolidaritás a csehszlovák frontcsapatok körében milyen határozott ellenállásra vezetett a csehszlovák intervencióval szemben. A szerző számos jelentést idéz, melyekből példaképpen említek meg néhányat.

Május 17. „A negyedik dandár parancsnoka jelenti délelőtt 8 óra 30 perckor, hogy a 67. gyalogezred legénysége dezertál, gyáván viselkedik és egyáltalán nem hajlandó támadás esetén ellenállni... A csoportparancsnokság... elrendelte a 67. gyalogezred kivonását a harcból és Szutomba helyezését. A rögtönítélő bíróság ugyancsak oda van irányítva.”⁴¹ A hadsereg főfelügyelője június 9-én írja: „Egyes egységekre semmiféle feladatot sem lehetett bízni. A 11. lövészezred egységei az első puskalövésre megfutamodtak. A 18. gyalogezred parancs nélkül otthagyták állásait. Az 54. gyalogezred, melynek az volt a feladata, hogy föltartóztassa az ellenséget, visszafordult és megfutamodott.”⁴² A cseh légionárius egységek voltak a

³⁹ P. I. Arch. A. II. 15/21—216. 1.

⁴⁰ Debrecen, 1919. ápr. 11.

⁴¹ Václav Král: A csehszlovák burzsoázia intervenció háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben. Szikra, 1956. 163. 1.

⁴² Uo.

cseh imperialisták számára a legmegbízhatóbbak a Magyar Tanácsköztársaság ellen. viszont a legmegbízhatatlanabbaknak a szlovák katonák bizonyultak. A szerző közli: „a többnyire szlovákokból álló 11. gyalogdandár jelentése megállapítja, hogy a legénység a Magyar Vörös Hadsereg elleni harcokban megbízhatatlan, hogy a legénység több mint harmada hajlik a bolsevizmus felé és valami fegyelemfélélet csak a legszigorúbb rendszabályokkal lehet fenntartani”.⁴³ A 3. hadosztály hírszerző tisztje június 7-én jelenti: „Megállapítottam, hogy a szlovák egységek csoportosan hagyják el a frontot... Magam is meggyőződtem róla, hogy nyíltan ellenszegülnek, ha a frontra akarják küldeni őket... A szlováklakta területeken ellenséges a hangulat.”⁴⁴

A tények bőséges felsorakoztatásával a szerző teljes joggal állapítja meg: „a csehszlovák proletárok a hadseregben eleget tettek proletár kötelességüknek: szembeszálltak a bűnös intervenciós háborúval, és az ellenállás legkülönbözőbb formáival támogatták a magyar munkások és parasztok harcát, az első közép-európai szovjetállam védelmi harcát”.⁴⁵ „A hadseregbe kényszerített csehszlovák proletárok magatartása ebben az intervenciós háborúban így a proletár nemzetköziség történetének egyik fényes lapja lett.”⁴⁶

A csehszlovák proletariátusnak ez az ellenállása — mely a szegény-paraszság, különösen a szlovák szegényparaszság nagy részét is magával ragadta — olyan körülmények között ment végbe, amikor Csehszlovákiában a jobboldali szocialisták és burzsoá nacionalisták igen széleskörű propagandát fejtettek ki, melynek hatása még nagy túlsúlyban volt, és a csehszlovák munkásmozgalom balszárnya még nem alkotta meg az önálló kommunista pártot. Bizonyos azonban, hogy a csehszlovák proletároknak a Magyar Tanácsköztársasággal szemben a harcmezőn tanúsított internacionalista magatartása előbbre vitte a csehszlovák munkásmozgalom balszárnyának fejlődését, s nagy politikai erőt adott a később megalakult csehszlovák kommunista pártnak.

Visszatérve a fentebb felvetett kérdésre, megállapíthatjuk, hogy a magyar Vörös Hadsereg harci sikereit — *a magyar munkások és szegényparasztoknak a munkás-paraszt államért és a szocialista haza szabadságáért vívott harcban tanúsított elszántsága mellett — a nemzetközi proletariátus harci szolidaritásának is köszönhette.* Ez a harci szolidaritás — mely a kizsákmányolók elleni gyűlöletből, s egyben a világforradalmat megindító Szovjetország és az „orosz példát” követő Magyar Tanácsköztársaság iránti mély rokonszenvből fakadt — magával ragadta és az intervenciós háborúval szemben aktív ellenállásra készítette az intervenciós hadseregek proletár és szegény-paraszi katonáinak jelentős részét. Ez az aktív ellenállás legerősebb a csehszlovák hadseregben volt, s a Szlovák Tanácsköztársaság létrejövetele után még jobban fokozódott.

A Magyar Tanácsköztársaság magyar *nemzeti* és egyben *internacionalista* forradalmi honvédő háborút folytatott. Olyan nemzeti szabadságharcot, mely egyben nemzetközi *osztályháború* volt. Lángjai átnyúltak a csatamezők arcvonalain. A nemzeti felszabadító háború összefonódott a

⁴³ Uo. 171—172. l.

⁴⁴ Uo. 172. l.

⁴⁵ Uo. 180. l.

⁴⁶ Uo.

hazai burzsoá-földbirtokos-kulákreakció ellenforradalmi kísérleteinek a letörésével, a szembenálló burzsoá országok proletariátusának saját felszabadulásáért vívott harcával és magával hozta a forradalmi lázadás elemeinek növekedését az intervenciók hadseregeken belül. *A magyar burzsoázia és földbirtokos osztály nyíltan átállt a Magyarországra törő intervenciók seregek oldalára, a román és csehszlovák, francia és szerb csapatok táborába szaladt, a Magyarországot leigázni akaró antant hatalmak kiszolgálójává vált: a nyílt nemzetárulás útjára lépett.*

A Magyar Tanácsköztársaság zászlója alá hívott minden dolgozót, hogy a munkás-paraszt hatalomért harcoljon, anyanyelvére, nemzeti hovartartozására való tekintet nélkül. A Tanácsköztársaság területén élő nem magyar ajkú dolgozók a magyar munkásokkal és parasztokkal együtt sajátjuknak tekintették a Magyar Tanácsköztársaságot. Közülük sokan követték a forradalmi honvédő háború hívó szavát, s léptek be önkéntesekként a Vörös Hadseregbe.

A Vörös Hadsereg különböző magyar alakulataiban harcoltak a proletár hatalom más ajkú katonái is. Emellett a magyar Vörös Hadsereg — az orosz Vörös Hadsereg példáját követve — *nemzetközi* alakulatokat is szervezett a belépő önkéntesekből.

Március 31-én a Budapesten levő *volt orosz hadifoglyok* az egyetemi Gólyavárba gyűlésre jöttek össze, melyen a moszkvai Vöröskereszt megbízottja elnökölt. Ő felolvasta *Csicserin* szovjet-orosz külügyi népbiztos rádióürgönyét, mely a Tanácsköztársaság támogatására szólítja fel az itt levő oroszokat.

„Ti hadifoglyok, kik végig éltétek az imperialista háborúnak minden borzalmát — mondja a távirat —, kik saját bőrötökön tapasztaltátok az orosz és magyar burzsoázia kizsákmányolását, minden erőtökből támogatások az ifjú magyar Tanácsköztársaságot. Az ellenségek összefogtak már a magyar és az orosz proletár elnyomására. Minden orosz és magyar proletárnak és parasztnak a Vörös Hadseregben van a helye...”

A Vörös Újság tudósítása a gyűlésről közli, hogy *Csicserin* távirata *óriási lelkesedést* keltett. Az I. budapesti nemzetközi Vörös Ezred IV. zászlóaljának Gábor Mózes nevű politikai megbízottja üdvözölte az egybegyűlteket. Utána *Szamuely Tibor* tartott beszédet, aki szintén a Vörös Hadseregbe való belépésre hívta fel a gyűlés résztvevőit. Utána az orosz résztvevők képviselői szólaltak fel és a gyűlés azzal ért véget: menni a Damjanich utca 50. szám alatti orosz toborzó helyiségbe.⁴⁷

A volt orosz hadifoglyokból *orosz zászlóalj* alakult, több mint ezer főnyi létszámmal. Vannak adatok arra vonatkozóan, hogy a Vörös Hadsereg más egységeiben is harcoltak volt orosz hadifoglyok, s egész századot is alkottak.⁴⁸

Április 1-én a Budapesten lakó *olasz munkások és volt olasz hadifoglyok* tartottak gyűlést a Vasas Szakszervezet székházában. A gyűlést Zaraldo Sattin, az Olasz Szocialista Párt tagja nyitotta meg és arra szólította fel a gyűlés résztvevőit, hogy „a Magyar Tanácsköztársaságot minden erejükkel, s ha kell, fegyverrel is támogassák”. A gyűlés egyhangúan fogadott el egy határozatot, amely kimondta: „A budapesti olasz munkások kijelentik,

⁴⁷ Vörös Újság, 1919. ápr. 1.

⁴⁸ A. V. *Fjodorov*: Orosz katonák részvétele a Magyar Tanácsköztársaság védelmében. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1955. 3—4. sz. 209—210. l.

hogy egyesülnek a magyar testvérekkel a nemzetköziség zászlaja alatt, lelkesen üdvözlik a magyar és orosz elvtársakat az igazi forradalmi szocializmus útján és lelkesen üdvözlik az Olasz Szocialista Pártot, amely nemzetközi társnak a kommunista párthoz csatlakozott... Késznek nyilatkoznak megvédeni a Magyar Tanácsköztársaságot, bármely oldalról jövő támadással szemben." Ideiglenes végrehajtó bizottságot is választottak a szervező és propaganda munka megindítására.⁴⁹

Április 3-án Ausztriából 1200 főből álló *osztrák munkáscsapat* érkezett, a magyar Vörös Hadseregbe való belépés céljából. Parancsnokuk *Leo Rothziegel*, az Osztrák Kommunista Párt egyik alapító tagja.⁵⁰ Ez az egység két hét múlva a nemzetközi Vörös Ezred egyik zászlóaljaként résztvett a Debrecen védelméért, a román csapatok ellen vívott csatában. Rothziegel elvtárs hősi halált halt ebben az ütközetben. Utolsó levele, amelyet a csata előtti napon írt Fiedler népbiztosnak, a kommunista hősiesség és áldozatkészség egyik legszebb megnyilatkozása.

„A bojár imperialisták közelednek — írja —, holnap tűzbe kerülünk. Boldogan megyek akár a halálba is a proletárok felszabadításáért, boldogan és büszkén. Örömmel hullatom véremet Szovjet-Magyarországért, amelyet a nemzetközi proletariátus hazájának tekintek. Úgy érzem, hogy vérem hullatásával levezelhetném a bécsi proletariátus ama részének bűneit, amely a burzsoá ügynök Bauernak és Rennernek, a politikai sztrájkterő Seitznek és Doerneschnek, a hadügyek hátramoszdítójának (Staatssekretär für Hin- und Heerwesen), Deutsch Gyulának és a betegesen álmódzó, általam egykor tisztelt Adler Frigyesnek vezetése alatt árulja el a proletariátus nemzetközi forradalmát. Ha arra gondolok, miképp bolondítottak bennünket a szocializmusnak ezek az árulói, hogyan csapták be a német-osztrák proletárokat, szeretnék a banda közé vágni... Irigylem a magyarországi proletariátust, amely megtalálta igazi kommunista vezéreit. A hazai szociáláruulókkal és szociáldiplomatákkal szemben felgyülemlett egész gyűlöletemet az imperialisták e bérencein akarom kitölteni. Remélem, nem sokáig maradnak már felszínen és oda kerülnek méltó helyükre: a politikai hullakamrákba. Küldjön, kérem, néhány gépfegyvert és cigarettát. Proletár üdvözlettel: Rothziegel.”⁵¹

Midőn a Vörös Újság 1919. április 29-én Rothziegel elvtárs búcsúlevelét közölte, megjegyezte: „A Magyar Tanácskormány a nemzetközi proletárforradalom ügyéért elesett Rothziegel elvtársnak emléket fog állítani.” A tanácskormány nem tudta a szándékát megvalósítani. Úgy gondolom, hogy a mi kötelességünk felállítani ezt a kommunista hősiesség és a nemzetközi proletár szolidaritás méltó emlékéül.

A nemzetközi proletár összefogás eszméje vezérelte a *szlovák munkások gyűlését* is, melyet április 2-án a Nemzeti Lovardában tartottak. A Vörös Újság tudósítása közli, hogy a gyűlés résztvevői „óriási lelkesedéssel tették

⁴⁹ Népszava, 1919. ápr. 2. Ismeretes, hogy az Olasz Szocialista Pártnak a III. Internacionáléhoz való csatlakozása a centrista politikával való szakítás nélkül történt meg, s miután a Komintern 1920-as I. Kongresszusán, jórészt a magyar tapasztalatok figyelembevételével elfogadott felvételi feltételeknek nem felelt meg, kikerült a III. Internacionálé pártjainak soraiból. A párt balszárnya azután — szakítva a reformistákkal és centralistákkal — megalakította az Olasz Kommunista Pártot.

⁵⁰ Vörös Újság, 1919. ápr. 4.

⁵¹ Vörös Újság, 1919. ápr. 29.

magukévá Vrba elvtárs határozati javaslatát” a Tanácsköztársaság támogatásáról, s „ragaszkodásukat fejezik ki magyar és orosz proletártestvéreik iránt és hogy a Felvidéken a proletárdiktatúrát életük árán is diadalra juttatni készek”.⁵² A magyar Vörös Hadsereg soraiban nemcsak több ezer magyarországi szlovák nemzetiségű munkás és szegényparaszt, hanem sokezer szlovákiai is harcolt. Az itt említett budapesti gyűlést is — a Vörös Újság közlése szerint — „felvidéki”, azaz szlovákiai munkások tartották, akik Budapesten dolgoztak, vagy más okból kerültek Budapestre. A Vörös Hadsereg támadása idején szlovák katonák — amint ezt Václav Král fent idézett könyve kimutatja — ezrével jöttek át a Vörös Hadsereg által felszabadított területre és álltak be a Vörös Hadseregbe.

A Vörös Újság április 9-i száma arról ad hírt, hogy Budapesten a magyar Vörös Hadsereg *román csapatteste*, „román vörös hadsereg” is alakulóban van. Budapesti román kommunisták szervezetet létesítettek a román kommunista párt megalakítása céljából. Ez a kommunista szervezet április 6-án a budai Várban „toborzó gyűlést tartott a román vörös hadsereg részére”. A gyűlésen több mint 500-an vettek részt, közöttük „a Budapesten tartózkodó román vörös gárdisták egy része is megjelent”. A lelkes hangú gyűlés végeztével „a hallgatók nagy számban jelentkeztek a román vörös hadseregbe”.⁵³

A hazai délszláv munkásokból és szegényparasztokból *délszláv zászlóalj* alakult, amely a pécsi fronton teljesített szolgálatot. E zászlóalj képviselője, Matuszevics Iván megjelent a Budapesti Munkás- és Katonatanács május 24-i ülésén, ahol átadta a délszláv zászlóalj üdvözlését. Közölte, hogy „a szerbek, akik velünk szemben állanak, testvériesen üdvözlnek minket és azt mondják, hogy ők sohasem fognak minket megtámadni”. Hangoztatta, hogy az ő frontszakaszukon az ellenség „csak a mi holttesteinken keresztül jöhet Budapestre”.⁵⁴

A Magyarországon tartózkodó lengyel forradalmi szocialisták lengyel csapattestet szerveztek lengyel munkásokból és parasztokból, akik akkor Magyarországon voltak és szintén a Tanácsköztársaság mellé álltak. Két, egyenként 250—300 főnyi *lengyel zászlóalj* alakult, melyek szintén hősiiesen küzdöttek a magyar Vörös Hadsereg soraiban.

A Magyarországi Szocialista Párt szervező munkát indított a Magyarországon lévő bolgárok, törökök, albánok körében is, segítette létrehozni forradalmi szervezeteiket és kifejleszteni e szervezetek kommunista propagandáját. Az egyesült munkáspárt kommunistái és a velük hű fegyvertársaként együttműködő baloldali szocialisták a proletár internacionalizmus eszméit hirdették, s ezen eszmék jegyében szervezték és fejlesztették a forradalmi munkát az itt élő vagy idekerült másajkú dolgozók körében, bármilyen nemzetiségűek is voltak.

*

Az internacionalizmus szellemét érvényesítette a *Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájában*. Ennek konkrét alkalmazását természetesen befo-

⁵² Vörös Újság, 1919. ápr. 5.

⁵³ Vörös Újság, 1919. ápr. 9.

⁵⁴ P. I. Arch. A Budapesti Munkás- és Katonatanács 1919. máj. 24-i ülésének jegyzőkönyve.

lyásolta az a harc, amelyet a Magyar Tanácsköztársaság, mint az európai forradalom közép-európai erődje, az antanttal s a szembenálló szomszédos tőkés országokkal vívott.

A Tanácsköztársaság forradalmi politikája nem háborús politika volt, hanem a békéért, fennállásának elismeréséért és a békés alkotó munka lehetőségéért küzdött. Szüksége volt erre, hogy megszilárdítsa a tanács hatalmat, hogy megindulhasson a gazdasági felemelkedés útján. A kulturális felemelkedés útján már elindult, mégpedig a nagy gazdasági nehézségek ellenére is igen jelentős léptekkel. E lehetőségek kiharcolása nagy sikere lett volna a forradalomnak egész Közép-Európában, megszilárdította volna a közép-európai forradalom dunavölgyi erődjét.

A tanácskormány számolt azzal, hogy Szlovákia még a közép-európai forradalmak polgári demokratikus szakaszában a nemzetileg vele rokon Csehországgal lépett államközösségbe. Nem kívánt háborút indítani Szlovákia „visszaszerzéséért” és a nagy román többségű Erdély „visszaszerzéséért” sem. A tanácskormány elismerte Horvát-Szlavónia elszakadását és Szerbiával való egyesülését az új jugoszláv állam keretében. Tényként elismerte a Bácska és Bánát szerb—román megszállását, s átmenetileg a Pécsvidék szerb megszállását is. Békészerződés keretében kívánt rendezni minden kérdést, így a határok kérdését is és az idegen csapatok kivonását az ideiglenesen megszállt területekről. Békekonferencia összehívásáért küzdött, de lépéseket tett a forradalmi honvédelemre a várható imperialista támadással szemben.

A Tanácsköztársaság kikiáltása előtt az osztrák burzsoázia már előállt a követelésével, hogy *Burgenlandot* — amelyet itt akkor Nyugat-Magyarországnak hívtak — Magyarországtól vegyék el és csatolják Ausztriához. Az antant nagyhatalmak a két legyőzött ország között 1918 novembere után támadt területi vitában még nem döntöttek.

Kárpát-Ukrajnára is bejelentették igényeiket különböző igénylők. Jelentkeztek a cseh imperialisták, akiknek nem volt elegendő, hogy a csehek nemzetileg rokon Szlovákiát, a „rokoni” jogon és természetesen tiszta „rokoni szeretetből” az állam egyesítése révén a maguk uralmának vetették alá. (Meg kell persze jegyezni, hogy a cseh uralom elviselhetőbbnek bizonyult, mint a magyar földbirtokosok és tőkésék régi uralma, de egyenjogúságot Szlovákiának a cseh imperializmus sem adott és nem is adhatott.) A cseh imperialisták mellett nem kisebb hangerővel jelentkeztek a lengyel imperialisták is, akik hatalmukba kerítették az ukránok lakta Galiciát, amellyel az ugyancsak ukránok lakta Kárpát-Ukrajna nemzetileg azonos s területileg határos is. Jelentkeztek emellett a román imperialisták is, akiknek nem volt elég sem az Erdély feletti uralom megszerzése, sem Dobrudzsa, sem Beszszarábia, sem Bukovina. Kellett volna nekik még Kárpát-Ukrajna is, vagy legalábbis részesülni akartak belőle. A győztes imperialista nagyhatalmak e három szövetségese a Kárpát-Ukrajna feletti vitát egyelőre sem fegyvereik erejével nem tudta eldönteni, sem a nyugati nagyhatalmakkal történő megállapodással nem tudták dűlőre vinni.

Ebben a konkrét helyzetben a Tanácsköztársaság kormánya feltétlenül helyesen tette és kötelességét teljesítette, hogy nem „mondott le” sem Burgenlandról, sem Kárpát-Ukrajnáról, nem mondott le ama jogáról, hogy Burgenland és Kárpát-Ukrajna munkásai és szegényparasztjai részére is biztosítsa a felszabadulást a tőkés—földbirtokos uralom alól, elősegítse a

tanács hatalom megteremtését az ő területükön is, a Magyar Tanácsköztársasággal közös, föderációs szocialista állam keretében.

A Tanácsköztársaság terminológiája a nemzeti kérdésben nem mindig pontos, nem mindig világos. A hozott intézkedések azonban alapján véve olyan irányúak voltak, ahogyan az adott helyzetben, az adott körülmények között cselekedni kellett.

A kormányzótanácsban külön német és külön ruszin népbiztosságot állított fel, melyek feladata volt a burgenlandi, illetve kárpát-ukrajnai ügyek intézése. A kormányzótanács április 28-án meghozta a LXXVII. számú rendeletét a „német és ruszin tanácsok választása” kérdésében.⁵⁵

A rendelet 1. paragrafusa megállapítja, hogy a tanácsköztársaság meg akarja szüntetni a „proletárok mindennemű elnyomását” (a *proletárok* szót kiszélesített értelemben, a *dolgozók* szó szinonimájaként használja N. D.), s „az elnyomás egyik fajtája a nem magyar anyanyelvűek elnyomása is. Ezt az állapotot megszünteti a *Magyarországi Tanácsköztársaság*, amely különböző nyelvet beszélő, de egyenjogú proletárok szövetségén alapszik és nemzeti kérdést — az eddigi értelemben — nem ismer.”

A rendelet 2. paragrafusa kimondja: „Addig is, amíg a tanácsok országos gyűlése a *Magyarországi Tanácsköztársaság* alkotmányát végleg megállapítja, a Forradalmi Kormányzótanács elrendeli a német és ruszin tanácsoknak a megválasztását.

A tanácsok feladata, hogy a Tanácsköztársaság végleges alkotmányát előkészítő tárgyalásokon a magyarországi német, illetőleg a magyarországi ruszin proletariátust képviseljék.”

A rendelet intézkedik a közigazgatási hatáskörrel rendelkező *kerületi tanácsok* megválasztása ügyében is, mégpedig ott, „ahol a némettöbbségű, illetőleg ruszintöbbségű községek több járásra kiterjedő nagyobb területet alkotnak”.

Az ideiglenes *német tanács* és *ruszin tanács* csupán tanácskozó jogkört kap az alkotmány kidolgozásában való közreműködés céljából. A *kerületi tanácsok* viszont „az alkotmány végleges rendezéséig a hozzátartozó járási tanácsoknak közvetlen felettes tanácsa, s a kerület közigazgatását a forradalmi kormányzótanács hozzájárulásával ugyanolyan jogkörrel intézi, mint amilyent a forradalmi kormányzótanács XXVI. számú rendelete a megyei tanácsoknak biztosít.”⁵⁶ A német, illetve ruszin kerületi tanácsok felettes szerve, irányítója a *német népbiztosság*, illetve a *ruszin népbiztosság* volt.

Júniusban összeült a *Tanácskongresszus*, amely elfogadta a *Tanácsköztársaság Alkotmányát*. Forradalmi alkotmány ez, s első alkotmánya a magyar nemzetnek. A Tanácskongresszus kimondta, hogy az állam neve: a *Magyarországi Szocialista Szövetséges Köztársaság*.

A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság Alkotmánya kimondja:

„1. §. A Tanácsköztársaságban a proletárság minden szabadságot, jogot és hatalmat kezébe vett, abból a célból, hogy megszüntesse a kapita-

⁵⁵ Tudvalevő, hogy Kárpát-Ukrajnát akkor Ruszinszónak, a kárpátukrajniaikat pedig ruszinoknak, néha ruténoknak hívták.

⁵⁶ Tanácsköztársasági Törvénytár LXXVII sz. rendelete, 1919. ápr. 28.

lista rendet és a burzsoázia uralmát, s ennek helyébe a szocialista termelési és társadalmi rendet tegye . . .

2. §. A Tanácsköztársaság a munkások, katonák és földművesek tanácsainak köztársasága . . .

3. §. A Tanácsköztársaság szabad népek szabad szövetsége.

A Tanácsköztársaság külpolitikája a világforradalom segítségével akarja elérni a dolgozók világának békéjét. Békét akar minden hódítás és hadi kárpótlás nélkül a dolgozók önrendelkezési joga alapján . . .

. . . A világ proletárainak egyesülését, szövetségét, a dolgozók nemzetközi tanácsköztársaságát akarja . . .

14. §. A Tanácsköztársaság nem ismer faji, vagy nemzeti különbséget. Nem tűri a nemzeti kisebbségek bármínemű elnyomását és nyelvük használatának bármínemű korlátozását . . .”

A Tanácskongresszus hivatalos neve: *Szövetséges tanácsok országos gyűlése*. Ez választja meg a *Szövetséges Központi Intéző Bizottságot* 150 tagból, mégpedig úgy, hogy abban „az országban lakó minden nemzetnek lakossága számarányában van megfelelő képvisellete”. A Szövetséges Központi Intéző Bizottság választja meg a *Kormányzótanácsot* és annak elnökét.

Az Alkotmány külön fejezete tartalmazza a „nemzetek jogait a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaságban”. A „nemzet” fogalma alá veszi a szórányosan lakó, nem magyar nemzetiségű kisebbségeket is.

A 89. § megállapítja: „Minden nemzet, ha nem is él összefüggő területen, műveltségének fejlesztésére országos tanácsot alakíthat”, mely azonban „nem bonthatja meg a területi alapokon nyugvó tanácsszervezetet”.

A német és ruszin országos tanács hatásköre az Alkotmány szerint lényegesen kibővül: jogkörébe kerül a *német és ruszin népbiztos megválasztása*. A német és ruszin „nemzeti kerületi tanácsok” ügyét továbbra is a német és ruszin népbiztosság vezeti, de ennek élére a nemzeti kisebbség országos tanácsa által választott személy kerül. A jogkör-bővülés ennél tovább is megy.

Az Alkotmány megerősíti a kormányzótanács LXXVII. számú rendeletét, mely szerint, ahol „valamely nemzet dolgozói” több járásra kiterjedő összefüggő területen többségben vannak, ott „önálló kerületeket kell alakítani”. Az Alkotmány 86. paragrafusa ehhez hozzáteszi: „ahol valamely nemzet több kerületre kiterjedő összefüggő nagyobb területen többségben van, a kerületek nemzeti kerületté egyesülhetnek”.

A *nemzeti kerület központi tanácsot* létesít, amelybe „a kerületi tanácsok küldenek ki tanácsstagokat”. Az Alkotmány azt is kimondja, hogy „a *nemzeti kerület tanácsa és intéző bizottsága felettes hatósága a kerületben alakult minden helyi tanácsnak és intéző bizottságnak*”. Az Alkotmány tehát biztosította a nemzeti kisebbségi körzetek *területi önkormányzatát*.

Az Alkotmány kimondja továbbá, hogy az egyesült nemzeti kerületek részei a Magyarországi Szövetséges Szocialista Tanácsköztársaságnak.

A 87. § külön megállapítja: „A német többségű és ruszin többségű magyarországi összefüggő kerületeket a Tanácsköztársaság Alkotmánya már ezuttal is német, illetőleg ruszin nemzeti területeknek ismeri el.” Megállapítja azt is, hogy „a Tanácsköztársaság egyetemes érdekeit érintő ügyekben a Tanácsköztársaság rendelkezései a nemzeti területekre is kiterjednek”.

Továbbá a 88. § kimondja: „A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság nem állja útját annak, hogy a felszabaduló területeknek

népességük és gazdasági erejük folytán erre képes nemzetei a Tanácsköztársasággal szövetséges külön tanácsköztársaságokat alkossanak.”

Amidőn a Tanácsok Országos Gyűlése az Alkotmányt elfogadta, Szlovákia felszabadított részén megalakult a *Szlovák Tanácsköztársaság*. Létrejövetelével a proletariátus felszabadításának eszméje aratott új, jelentős győzelmet. A győzelemben nem lebecsülendő szerepet játszott a szlovák nép önrendelkezési jogának forradalmi elismerése és forradalmi érvényesítése.

A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikáját nem csupán a Kormányzótanács rendeletei és az elfogadott Alkotmány rendelkezései fejezték ki. Ha megvizsgáljuk, hogy a Tanácsköztársaság *gyakorlati politikájában*, intézkedéseiben, cselekedeteiben érvényesültek-e ezek a rendelkezések, megállapíthatjuk, hogy igen, érvényesültek, természetesen a körülmények hatása alatt, s e körülmények szabta lehetőségek határain belül. Megállapíthatjuk, hogy a Tanácsköztársaság politikájában a proletár haza védelme mélységesen egybefonódott az internacionalizmus szellemével. Megállapíthatjuk, hogy a nemzetiségi politika, amit hirdetett és követett, alapján véve helyes, marxista nemzetiségi politika volt.

Az 1919-es magyar szocialista forradalomban és szabadságharcban a népek testvériségének eszméi, a népek összefogásának politikája messzeemenően érvényesült, és ebben a tekintetben is messze felülmúlta a 48—49-es polgári forradalmat és nemzeti szabadságharcot. A 48-as forradalom is nagy tetteket vitt véghez. Dicső szabadságharca, a 49-es győzelemes tavaszi hadjárat felszabadította Szlovákiát, melynek népe szintén nemzeti önrendelkezést követelt. Vajon képes volt-e a 48—49-es forradalom vezető osztálya arra, hogy a magyar nemzet függetlenségéért harcolva, a szlovák nemzet függetlenségi jogát ugyanígy elismerje? Képes volt-e a 48—49-es honvédség hozzásegíteni Szlovákiát nemzeti függetlenségének kivívásához? Ismeretes, hogy nem volt képes erre, mert a földbirtokos nemesség és a vele szövetséges polgárság osztálypolitikája ezt meggátolta. Még arra sem volt képes, hogy időben biztosítsa a nemzeti önkormányzati jogoknak azt a minimumát, amelynek segítségével az akkori helyzetben meg lehetett volna teremteni a dunamenti népek szilárd, Habsburg-ellenes szövetségét. Ismeretes, hogy a tanulságok levonásával alkotta meg később Kossuth Lajos az ő Dunai konföderációs tervét, amit a magyar uralkodó osztályok oly bőszen haraggal utasítottak el.

A 18-as polgári demokratikus forradalom hullámain a politikai hatalomba bevezető liberális burzsoázia ugyancsak képtelen volt demokratikus nemzeti-ségi politikát csinálni.

1919-ben a munkásosztály került hatalomra. S a népek egyenjoguságát elismerő testvéri összefogás eszméjét — amit Kossuth konföderációs gondolata is hirdetett — a munkásosztály válthatja igazán valóra, amikor megdönti a kizsákmányoló osztályok uralmát. S a Tanácsköztársaság — a magyar munkásmozgalom és egész nemzeti történetünk nagy büszkeségére — ennek az eszmének valórváltásáért küzdött és nagy sikereket ért el. Ezek legkiemelkedőbbje: a *Szlovák Tanácsköztársaság megteremtésének elősegítése és a vele kötött testvéri szövetség*.

*

Összegezzük tehát a *Tanácsköztársaság történelmi tetteit*, amelyeket a külső imperialista túlerővel szembenézve, azzal bátran szembeszegülve, a

belső ellenforradalmi aknamunka és az ingadozás bomlasztó erői ellen küzdve, vitt véghez.

1. A szocialista forradalom végrehajtásával az országot a társadalmi fejlődés legmagasabb fokára emelte. A hatalmat elvette a kizsákmányoló osztályoktól és *a munkásosztály kezébe adta*, mely bevonta a hatalom gyakorlásába a dolgozó parasztságot.

2. Végrehajtotta a *nagyburzsoázia és a középburzsoázia kisajátítását*, köztulajdonba véve a kisajátított termelőeszközöket, s a *nagy- és középipart a népgazdaság szocialista szektorává* változtatta.

3. Végrehajtotta a *földbirtokos osztály kisajátítását*. Elkobzott földesúri földet csak igen kis mértékben, kivételes engedményként osztott fel. A földesúri birtokokon *állami irányítású paraszti termelőszövetkezeteket* hozott létre, s a falu agrár-fejlődésének forradalmi-demokratikus szakaszát átugorva, azonnal hatalmas *szocialista szektort* teremtett a mezőgazdaságban. Ez súlyos „baloldali” hiba volt, ami azonban nem szabad, hogy elhomályosítsa azt a tényt, hogy a Tanácsköztársaság *elvette a földet a kizsákmányolóktól, s átadta azoknak, akik megművelik*.

4. Biztosította a dolgozók összes szabadságjogait. Először kapták meg a munkások és parasztok a politikai szabadságjogok teljességét és jogaik felhasználásához a kormányzat „minden anyagi és szellemi támogatását”. Először rendezett Magyarországon általános választásokat a titkos választójog alapján és először szavazhattak a nők és a 18 éven felüli fiatalok. Először fosztották meg Magyarországon a politikai jogoktól a kizsákmányolókat.

5. A rendkívül nehéz gazdasági helyzet ellenére *javította a dolgozók életviszonyait*, jelentős intézkedéseket tett az egészségügy fejlesztésére, és különösen nagy munkát végzett a kulturális forradalom kibontakozása, a kizsákmányoló osztályok műveltségi monopóliumának mielőbbi felszámolása érdekében.

6. Biztosította a *nemzeti kisebbségek teljes egyenjogúságát*, ami először történt meg Magyarország történetében. A nemzetiségi politika tekintetében megmutatta a Duna völgye népeinek, hogy *valóban demokratikus nemzetiségi politikát igazán csak a munkáshatalom valósít meg*, mégpedig nem kényszernek engedve, hanem saját internacionalista felfogása következtében.

7. Hősies *forradalmi honvédő háborút, szocialista szabadságharcot* vívott az antant-imperialisták ellen. Amikor a német burzsoázia szociáldemokrata segédlettel és az antant-imperialisták támogatásával megfojtotta a Bajor Tanácsköztársaságot, a Magyar Vörös Hadsereg dicsőséges északi hadjárata vitt új lendületet a közép-európai szocialista forradalom fejlődésébe. Segítséget nyújtott a *Szlovák Tanácsköztársaság* megteremtéséhez.

8. A proletár internacionalizmus zászlaját emelte magasra és *szorosabban összekapcsolta a magyar forradalom ügyét a világ forradalmi mozgalmával*, mint bármely megelőző forradalom. Az egyes országok forradalmi mozgalmi között a *nemzetközi forradalmi munkásmozgalom* teremt szorosabb kapcsolatot, mint valaha is volt. *A Tanácsköztársaság Magyarországot Szovjet-Oroszország szövetségesevé és a nemzetközi szocialista forradalom közép-európai*

erődjévé tette. Megszerezte a magyar proletárállam számára a nemzetközi proletariátus messzemenő támogatását, aminek hatékonyabbá válását a kapitalizmus védelmére kelt és az antantimperialistákat kiszolgáló, ugyanakkor szocialista frazeológiával dolgozó II. Internacionálé pártjai akadályozták meg.

9. A Tanácsköztársaság történelmi tetteinek összegezésénél külön kell megemlíteni azt, hogy létrejövetelével és fennállásával *megzavarta az antant-hatalmak Szovjetország elleni intervenciók háborúját*, elvont és lekötött jelentős erőket, amelyeket az antant 1919 tavaszán és nyarán Szovjet-Oroszország ellen vethetett volna be. Forradalmi segítség volt ez a világ első munkásparaszt államának, amely állam példájával és tetteivel az egész világ munkásmozgalmának a legnagyobb segítséget nyújtotta. Az ő példája nyomán és messzemenő segítségével lendült fel a forradalmi munkásmozgalom Magyarországon is és jött létre a Magyar Tanácsköztársaság. A magyar proletariátus nagy történelmi tette, hogy a küzdelem egy igen nehéz időszakában viszonzni tudta a kapott segítséget.

10. Végül — s ezt éppen első pontként is említhettük volna — hangsúlyozni kell a *nagy morális győzelmet*, amit a Magyar Tanácsköztársaság megteremtése a szocialista világforradalom számára jelentett. Ismeretes, hogy Lenin mennyire hangsúlyozta e morális győzelem jelentőségét a II. Internacionálé ama zavartkeltő propagandájával szemben, mely azt hirdette, hogy a szovjetforradalom, a tanács hatalom teremtése csak „orosz specialitás”, mely másutt „nem lehetséges”. A Magyar Tanácsköztársaság szertefoszlatta Otto Bauerék és társaiknak ezt a meséjét, amelyet a forradalmi erők bomlasztása céljából agyaltak ki és terjesztettek az egész kapitalista Európában és Európán kívül is. Az antant katonai túlereje leverte a magyar tanács hatalmat. A nemzetközi szocialista forradalom e morális győzelme azonban az ellenforradalom átmeneti felülkerekedése ellenére is a nemzetközi szocialista forradalom nagy győzelme maradt.

III. A Tanácsköztársaság megdöntésének körülményei

A magyar Vörös Hadsereg északi hadjáratának sikere, a Szlovák Tanácsköztársaság létrejövetele, a csehszlovák munkásság forradalmasodásának gyorsulása — rendkívül nyugtalanította az antant-hatalmakat. Fokozták a magyarországi nemzetáruló erők aktivizálására, ellenforradalmi puccsok kirobbantására irányuló erőfeszítéseiket. A bécsi ellenforradalmi kommité és a szegedi ellenforradalmi „kormány” is az antant védnöksége alatt és messzemenő segítségével fejtette ki tevékenységét, melyet az antant felügyelete alatt hangoltak össze.

A burzsoá, dzsentri és kulák erők nyílt ellenforradalmi puccs-kísérleteinek szervezése mellett mind fokozottabb figyelmet fordítottak a szociáldemokrata összeesküvésre. A belső ellenforradalmi aknamunka kiterjesztésében a tiszti és kulák puccs-kísérletek elszigeteltsége és sorozatos összeomlása után ismét a „szocialista átmeneti kormány” ravaszabb taktikája került a homlokterbe. A szociáldemokrata összeesküvők az egyesült párton belül, a Tanácsköztársaság hatalmi szerveiben, közigazgatási apparátusában és fegyveres testületeiben, továbbá a szakszervezetekben indították meg frakciós szervezkedésüket, mely *belülről bomlasztotta a Tanácsköztársaságot és az ellenforradalom*

fő szervezett erejévé vált az országban. A kezdetben megbújt Peyer-féle szociáldemokrata árulók, valamint az antanttól, a belső ellenforradalmi puccskísérleteitől, a Tanácsköztársaság élelmezési és egyéb nehézségeitől pánikba eső és a kapituláció útját kereső, ingadozókból árulókká váló Böhm és Kunfi-féle társaság egyesült ebben a frakciós bomlasztásban, amely tört dőfött a proletárhatalom hátába. A kapitulációsok frakciós tevékenységét jelentékenyen támogatták a régi rend meghuzódó emberei, régi tisztviselők és tisztek ellenforradalmi érzelmű és részben aktív ellenforradalmi csoportjai, a közigazgatási apparátusban és a fegyveres testületekben.

De az antant a *legfőbb figyelmet* a Magyar Tanácsköztársaság ellen felvonultatott *katonai erők növelésére fordította*. Mindenekelőtt a román burzsoá haderők további kiépítését gyorsították meg, francia katonai vezetés mellett, antant fegyverekkel. A Vörös Hadsereg északi hadjárata idején a román haderők, a Tisza balparjára visszavetve még nem mertek támadást indítani, de készültek erre, gyűjtve az erőt. Ugyanekkor az antant párizsi tanácsa a Tanácsköztársaságot súlyos veszélybe sodró *diplomáciai sakkhúzást* tett, ami a hírhedt Clemenceau-jegyzék gyanánt ismeretes.

A tanácskormány nyomozó szerveinek egy bécsi megbízottja, aki a bécsi ellenforradalmi szervezetekbe beépült, június első felében jelentette a következőket:

„1. Röpiratok a zsidók ellen és a kommunizmus ellen Fűrkgassei irodában készen vannak. Ezeket a dunántúli ellenforradalomra akarják felhasználni.
2. Ma reggel megjött *Anker*, a pesti tengerészek parancsnoka. Gratzból tegnap megérkezett *Szmrecsányi* és *Pallavicini*. Tárgyaltak az antant misszió kiküldöttjeivel, a két Kolcsak-féle tiszttel, akiket *Cunningham* angol megbízott vezetett fel.”

A bécsi megbízott közli, hogy kik voltak még jelen a fenti tárgyaláson és a tárgyalások anyagából a következőket tudatja:

„Anglia fegyvert és municiót szállít a Dunántúlra. 13-án reggel Királyhidát és a körülötte levő helységet meg fogják szállni a magyar tisztek... Wulf Olaf, a pesti tengerészek parancsnoka és Csernyák Imre lettek megbízva a pesti ellenforradalom szervezésével.” A pesti ellenforradalmárok vezető emberei közül közli még néhánynak a nevét.⁵⁷ Nem biztos, hogy a jelentés tényközlései mindenben pontosak, de a közlések egy része a későbbi események során beigazolódott.

Az ellenforradalmi puccskísérletek akkor váltak legaktívabbá, amikor megkezdődött a Clemenceau-féle diplomáciai sakkhúzás a Vörös Hadsereg szlovákiai előrenyomulásának megállítására és a vörös csapatok Szlovákiából

⁵⁷ P. I. Archiv. A. II. 8/28.

Böhm Vilmos visszamelékezéseiben közli, hogy Haubrich segédtsíztje, egy Lajtos nevű százados összeköttetésben állt az ellenforradalmárokkal, tudott az ellenforradalmi puccstervekről. Böhm tartja magát Haubrich későbbi magyarázkodásaihoz, melyek szerint neki Lajtos semmit nem jelentett, bár Lemberkovics Jenő százados „fölkérte Lajtos: vegye rá Haubrich József városparancsnokot, a vasmunkások egyik vezető emberét, hogy álljon az ellenforradalom élére”. Böhm azt is közli, hogy ugyanez a Lemberkovics összeköttetésben állt „a dunai flottillához beosztott Arkner József nevű vasesztergályossal” és Lemberkovicsék „Arknerrel együtt készítették elő a puccsot”. Nyilvánvaló, hogy a fenti nyomozójelentésben szereplő „*Anker*, a pesti tengerészek parancsnoka” és a Böhm visszaemlékezéseiben szereplő Arkner József, „a dunai flottillához beosztott vasesztergályos” — azonos személy. (*Böhm: Két forradalom tüzeiben. Népszava Könyvkiadó. 1946. 288—289. l.*)

való visszavonulása érdekében. Június 14-én érkezett meg Clemenceau második jegyzéke, mely a Vörös Hadseregnek Szlovákiából való visszavonulását követelte és közölte, hogy ennek ellenében a román csapatok is kiürítik a Tiszavidéket.⁵⁸ Vita folyt a pártvezetőségben a jegyzék elfogadása vagy elvetése kérdésében. Itt Rudas László foglalt állást a Clemenceau-jegyzék visszautasítása mellett, míg Kun Béla elfogadta Kunfiék álláspontját, akik a jegyzék haladéktalan elfogadását követelték. A június 14-én összeült tanácskongresszus elé terjesztették a pártvezetőség álláspontját, mely a jegyzék elfogadását ajánlotta.

A vita során a kommunisták és baloldali szocialisták egysége felbomlott. Ebben természetesen nagy szerepet játszott az, hogy maga Kun Béla a Clemenceau-jegyzék követeléseinek elfogadása mellett szállt síkra. Ez volt Kun Bélának — a Tanácsköztársaság kimagasló vezető alakjának — egyik legsúlyosabb hibája, amit a Tanácsköztársaság idején elkövetett.

A vita eredményeként — Szamuely Tibor, Kellner Sándor és mások szenvedélyes ellenzése dacára — a Tanácsok Országos Gyűlése román támadástól tartva, a Clemenceau-feltételek elfogadása mellett döntött. Ez a döntés politikai bátorítást nyújtott a szociáldemokrata aknamunka további szélesítéséhez és a fegyveres puccsot előkészítő tiszti-kulák ellenforradalmi erők tevékenységében.

Június 16-án a tanácskormány elrendelte a Vörös Hadsereg támadásának beszüntetését. Miután erre a csehek 17-én Érsekújvár—Léva körzetében támadást indítottak, a vörös csapatok megújították a támadást, s azt a Tanácskormány másodszori rendeletére június 24-én állították ismét le.

A Vörös Hadsereg támadásának leállítására, de már annak csupán a *híre* is — amit a Tanácsok Országos Gyűlésének határozatát felhasználva, akkor is terjesztettek, amikor ez még nem történt meg, vagy amikor a támadás megújult — jeladássá vált az ellenforradalmi puccsra. Ezt előbb egyes vidéki helyeken kezdték, majd június 24-én Budapesten kísérelték meg.

Ellenforradalmi lázadás tört ki a kalocsai járásban, s innen kiindulva Pest megye, majd Tolna megye néhány községében. A Tolna megyei direktórium jelenti 21-én a vörös osztag harcairól: „A fehérekkel való összetűzés alkalmával a fehéreknek 3, nekik 1 halottjuk volt.” Erősítést kérnek, mert „az ottani 85 fő vörös őr kevés”.⁵⁹ A kiskunhalasi politikai megbízott ugyan csak 21-én jelenti, hogy a fehérgárdisták „Halas és Kiskörös felé nyomulnak előre. . .” Gépfegyveres segítséget kér.⁶⁰ A paksi munkástanács „egy zászlóalj segítséget kér, hogy csírájában elfojthassa az ellenforradalmi mozgalmat”.⁶¹ Az ellenforradalmi lázadást egy dunai hadihajó támogatta.

A Vörös Őrség erősítést küldött a lázadás körzetébe; még 21-én oda indult és be is futott „Szamuely páncélos vonata”⁶² s a lázadást — mely a nép tömegeitől elszigetelve ment végbe — hamarosan leverték.

Az ellenforradalmi agitáció jellegéről a Vörös Újság június 20-i száma tájékoztat: „Zsidóüldözés, pogrom az ellenforradalom legújabb jelszava. . .

⁵⁸ Clemenceau első jegyzéke jún. 8-án érkezett. Azt a követelést tartalmazta, hogy a Vörös Hadsereg vonuljon ki Szlovákiából, de nem tartalmazott semmiféle ígéretet a román csapatok visszavonulását illetően. Ezt a jún. 8-i jegyzéket a Kormányzótanács nem fogadta el.

⁵⁹ P. I. Arch. BM. eln. 1920. 36/453./4.903.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² P. I. Arch. BM. eln. 1920. 36/453./4.903.

Ravaszul válogatják meg hozzá az időt: aratás előtt, nehéz külpolitikai helyzet közepette akarják elhomályosítani a magyar proletariátus öntudatát, hogy egységében megbontottan, az osztályharc útjáról letérülten képtelen legyen hatalma megvédésére... a Zichy grófok, Károlyi grófok, Barabás Bélák és nemzeti oroszlánok mind ott szoronganak a megvetett nemzetiségi burzsoázia ketreceiben. Ott öltögetik nyelvüket a magyar proletariátusra... A magyar burzsoázia egyszerre jóbarátja lett a cseh, román, szerb burzsoáziának, karöltve szervezik a megszállott területeken a fehérgárdát. Odakint összebújnak a zsidótökével — idehaza pogromot hirdetnek.”⁶³ Ezt a pogrom-agitációt Budapesten is folytatták.

Június 24-én kirobbantották a budapesti ludovikás puccsot.

A tisztii ellenforradalmárok ezt a puccsot abban a reményben robbantották ki, hogy a szociáldemokrata kapitulánsok és árulók segítségükre lesznek. Haubrichtól, mint katonai parancsnoktól és társaitól azt várták, hogy a Vörös Hadsereg egyes alakulatainak felhasználásában, Peyertől és a hozzá hasonló szakszervezeti vezetőktől pedig azt várták, hogy üzemi munkásoknak az ellenforradalmi puccs mellé állításában fognak majd segítséget nyújtani.

Amint a Vörös Ujságnak a puccsról szóló ismertetése közli, a puccs kitörése előtti napokban „primitíven sokszorosított” röpiratok jártak kézről-kézre, felekezeti izgatással és pogromra való felhívással... „Templomi gyülekezetek, vallási felvonulások, botrányok kiprovokálása mind csak stratégiai előkészítése volt a tegnapi koncentrált támadásnak.”⁶⁴ Ez a klerikális-antiszemita zavarkeltés azonban a „nemzeti szociáldemokrata párt” jelszavával kombinálódott. Ez a ravasz jelszó az áruló szociáldemokrata vezérek számára adta meg a kapituláció „eszmei platformját” és a munkás-ság körében végzendő „demokratikus” ellenforradalmi propaganda egyik jelszava volt. Ismeretes, hogy Kunfiék a maguk részéről azzal is elősegítették az ellenforradalmi puccsot, hogy széleskörű agitációba kezdtek a diktatúra „kemény alkalmazása” ellen. Kunfi a Tanácsok Országos Gyűlésének fórumán is a „humanizmusért”, az ellenforradalmi gyilkosokkal szembeni „humanizmusért” emelt nagy hangon szót.

A hadseregben és a munkások körében a szociáldemokrata, Haubrich, a budapesti katonai parancsnok neve került a zavarkeltés központjába. Haubrich tudott a készülődő puccsról, bár ezt később letagadta. Látva a puccs elszigetelődését, a munkások talpraállását a fehérgárdista ellenforradalom leverésére — Haubrich és társai megtagadták a puccsban való aktív részvételt. Maga Haubrich a nevének ellenforradalmárok által való felhasználását, így a nevében kiadott parancsokat is fondorlatos trükknek nyilvánította.

A lázadásnak három katonai góca volt:

A Ludovika-laktanya, a Hungária körüti Engels-laktanya és az Óbudai Hajógyárban állomásozó három monitor. (Egy negyedik dunai hadihajó — mint fentebb láttuk — a Dunaföldvár és környéki lázadáshoz nyújtott már néhány nappal előbb segítséget.)

Az Engels-laktanyában amint a Vörös Ujság írja — „a tisztek az ottlevő tüzérségi legénységet összegyűjtötték már a délelőtti órák folyamán és beszédet intéztek hozzájuk, amelyben elmondották, hogy Haubrich elvtárs fogja a hatalmat a kezébe venni”. Délután pedig Haubrich parancsára hivat-

⁶³ Vörös Ujság, 1919. jún. 20.

⁶⁴ Vörös Ujság, 1919. jún. 26.

kozva fegyverbe állították őket.⁶⁵ Így lázadt fel az Engels-laktanya, de ez a lázadás hamar össze is omlott.

A három dunai monitor lázadását is gépfegyver- és ágyútűzzel, úgyszintén a hidakról rájuk hajított kézibombákkal ártalmatlanná tették. A dunai tengerészek parancsnokai körében folyó ellenforradalmi szervezkedésről egyébként a nyomozószervek bécsi megbízottjának június 8-i, fentebb idézett jelentése hírt adott.

A fehérgárdisták elfoglalták a József telefonközpontot, de itt hamar közreárták őket a Vörös Őrség és a mozgósított munkásalakulatok egységei, s az ellenforradalmárok néhány órai lövöldözés után megadták magukat.

A Ludovika-laktanyában a fellázadt ludovikás tisztek és tisztnövendékek elkeseredetten védekeztek egész éjjel. A Vörös Újság közlése szerint másnap reggel, 6 óra után, Haubrich „telefonkapcsolást kapott a Ludovikával” és felszólította az ottaniakat a fegyverletételre, mire azok letették a fegyvert.⁶⁶

Az egész ludovikás puccs — melyet a régi tisztek szerveztek meg és nagy reményekkel eltelve robbantottak ki — összeomlott a lakosságtól való teljes elszigeteltsége és a budapesti munkásság ama elszántsága következtében, hogy megvédi a Tanácsköztársaságot.

A proletárhatalom helyzete azonban politikailag mind súlyosabbá vált. Haubrichnak és társainak a fehérgárdistákkal való cinkosságára akkor nem derült fény. A Vörös Hadsereg északi előrenyomulásának megállítását nem értették, megnemértést, zavart idézett elő. Ez azután meghatványozódott, amikor június 29-én a Kormányzótanács, Kun Béla javaslatára, elhatározta, hogy végrehajtja a Clemenceau-jegyzékben követelt visszavonulást a felszabadított területekről, az antant által meghatározott demarkációs vonalig. A határozat szerint az antant kívánságának „a diktatúra megerősítése és a belső gazdasági élet megszervezése szempontjából tesz eleget”. A felszabadított területek feladásának azonban nem a diktatúra megerősödése, hanem legyön-gülése lett a következménye.

Kun Béla és mások is — akik időnyerés reményében foglaltak állást a visszavonulás mellett — a szovjetkormány breszti taktikájának alkalmazásaként értékelték ezt a lépést. A helyzet azonban alapvetően különbözött a Szovjetkormány 1918 eleji helyzetétől. Az alapvető különbség a következő:

1. Szovjetország azzal az imperialista Németországgal és Ausztria-Magyarországgal kötötte meg a breszti békét, amelyek hadiállapotban állottak az antant hatalmakkal, s amelyek közeli háborús veresége kézenfekvő volt Lenin és a szovjetkormány számára. Ebből eleve következett, hogy a breszti béke nem lehet hosszúéletű és semmivé fog válni.

Tanácsmagyarország az antant imperialisták blokkjával állt szemben, amely győzelmet aratott imperialista ellenfelei fölött. Nem volt kellő alap annak a feltételezésére, hogy az antant a magyar Vörös Hadsereg visszavonulása után csak átmenetileg is lemond a Tanácsköztársaság megdöntéséről. Ennek csak az ellenkezőjét lehet feltételezni, amire Lenin figyelmeztette is Kun Bélát.

2. Szovjetország hatalmas területtel rendelkezett és átmeneti területi áldozatot könnyebben kockáztathatott. A Magyar Tanácsköztársaság,

⁶⁵ Vörös Újság, 1919. jún. 26.

⁶⁶ PI. Arch. A Forradalmi Kormányzótanács üléseinek jegyzőkönyve 1919. jún. 29.

a közép-európai tanács hatalom területe kicsiny volt; csak a Szlovák Tanácsköztársaság létrejövetelével vált a két szomszédos proletárállam együttes területe mégis nagyobbá, ami a Magyar Tanácsköztársaság területi biztonságát is megnövelte. A Szlovákia felszabadított részeiből való visszavonulás, az alighogy létrejött Szlovák Tanácsköztársaság cserbenhagyása — mert erről volt szó — legyengítette a Magyar Tanácsköztársaságot is és megkönnyítette az antant új offenzíváját ellene.

3. A magyar Vörös Hadsereg diadalmas előnyomulásban volt, győzelmeivel a csehszlovák burzsoá haderők jelentős részét demoralizálta, harc képtelenné tette, s ugyanakkor megindulhatott a szlovák Vörös Hadsereg megteremtése. Az északi előnyomulás folytatása — *az egyetlen út volt*, amely erősíthette katonailag és morális-politikai tekintetben a proletárdiktatúrát.

4. Az északi visszavonulás lemondást jelentett arról, hogy területi összeköttetést teremtsünk Szovjet-Ukrajnával és ezáltal Szovjet-Oroszországgal is, ami a Magyar Tanácsköztársaság fennmaradásának léteérdeke volt.

A „breszti taktikára” való minden hivatkozás alaptalan és káros illúzió volt, mely elhomályosította a proletárhatalom igaz védelmezői előtt, s így Kun Béla előtt is, a súlyos hiba végzetes voltát. Végzetessé azért vált, mert nagyfokú demoralizációt idézett elő, megerősítette a kapitulációs hangulatot és lókést adott a „demokratikus” köntösbe bújtatott szociáldemokrata ellenforradalmi összeesküvésnek. A „demokratikus” jelszavakkal dolgozó, a proletárdiktatúrával szembe forduló szociáldemokraták ekkor már, átmenetileg, az antant elsőrendű figuráivá rukkoltak elő.

A Vörös Újság július 15-i száma vezéreikben foglalkozik a szociáldemokrata mezben jelentkező ellenforradalmi agitációval. „Szociáldemokrata jelszóval agitál az ellenforradalom — írja. — A proletárdiktatúrával szemben, mint a munkáspolitikáé még egy lehetőségét, kijátssza a szociáldemokráciát. Nem vallja be nyíltan, nem is vallhatja be, hogy osztályharcot vív ő is, a burzsoázia osztályharcát, és ezért úgy tesz, mint hogyha nem a munkásosztály egésze, hanem csupán a munkásosztály egy harci módszere, taktikája, elmélete ellen folytatna harcot. Az ellen az elmélet ellen, amelyet a bolsevizmus képvisel, amelynek középpontjában a proletárdiktatúra, a munkásosztály állama áll.”

A cikk megállapítja: „Az ellenforradalom azért használja a szociáldemokrácia jelszavát, mert azt hiszi, hogy ezzel a jelszóval, mely az osztályharc egy régebbi fázisán érvényes volt, a munkásság mély lelki kapcsolatot érez, hogy ennek a jelszónak a mostani hirdetésével megfogja a munkásságot, az majd mostani módszereit és jelszavait feladja és ezeknek feladásával feladja magát az osztályharcot. A mostani osztályharc nem folyhat régi módszerekkel, mert a régi társadalom másfajta állapotában folyt. A régi módszerek elfogadása a mostani harenak beszüntetését jelentené, a hatalom önkéntes visszaadását a burzsoáziának.”⁶⁷

Az itt említett „rég i jelszavak” a *polgári demokrácia* követelése volt a *proletariátus diktatúrájával szemben*, mely megfosztotta a demokratikus szabadságjogoktól a *burzsoáziát*, a *kizsákmányolókat*, de biztosította a demokráciát a *dolgozó népnek*. A polgári demokrácia jelszava — mely a konzervatív tőkésföldbirtokos diktatúrával szemben helyes és szükséges harci jelszó volt — a proletárdiktatúra ellen burzsoá, ellenforradalmi jelszó lett, az ellenforradalmi aknamunka szabadságát követelő jelszó. Bár önmagában véve ez a jelszó régi, de

⁶⁷ Vörös Újság, 1919. júl. 15.

tartalmában merőben más és felhasználási „módszere” is más, mint a korábbi. (E tekintetben a Vörös Újság cikkének a kifejezése pontatlan.) A *módszerek* újak voltak: a jobboldali szociáldemokraták és az *ellenforradalmi burzsoázia* együttműködésének új módszerei a *proletárdiktatúra elleni közös harcukban*. A burzsoáziával való megalkuvás tovább fejlődött a proletariátus hatalmának nyílt elárulásáig, a proletárhatalom hátbatámadásáig, a nemzetközi és hazai burzsoázia követelésére és örömére.

A Kormányzótanács természetesen hiába várt arra, hogy az antant teljesíti ígértét és visszavonja a Tiszántúlról a román csapatokat. A Vörös Hadsereg északi visszavonulása és a csehszlovák burzsoá csapatok ismételt bevonulása Kelet-Szlovákiába a Tanácsköztársaságot katonailag is, politikailag is legyengítette. Az antant pedig tovább fokozta a román hadsereg kiépítését és előkészítését a Tanácsköztársaság elleni új támadásra.

A Vörös Hadsereg július második felében *új offenzívát* indított, mégpedig a román megszállók ellen. Ennek a támadásnak azonban hiányzott a szükséges politikai feltétele: a munkásság megfelelő harci egysége. A bomlasztó aknamunka Budapest élelmezési nehézségeit is, az északi visszavonulást is, az ellenforradalmi puccskísérleteket is, no meg a „demokrácia” jelszavait is felhasználta a züllesztésre. A kommunisták és a tanács hatalomhoz hű szocialisták mégis a románok elleni új offenzíva mellett álltak ki, mert azt remélték, hogy új katonai győzelmek fogják megerősíteni a tanács hatalom politikai helyzetét. Megjegyzendő azonban, hogy Kun Béla aggályosnak tartotta a románok elleni támadás megindítását, ellenezte azt, s amint egyik, 1932-ben készült és közölt írásában mondja, Szamuely is ellenezte. „Álláspontom nem talált többségre — írja —, s így kezdődött meg a támadás a román fronton.”⁶⁸

A támadás *jogosságát* a párizsi hatalmak előtt indokolni lehetett, hiszen a Clemenceau-jegyzékben megszabott visszavonulásra kellett a románokat fegyveres erővel rákényszeríteni. Az antant persze fütyült a jogosságra, mert számára az volt a „jogos”, hogy becsapja és leverje a Tanácsköztársaságot. Az antant tehát nem a románok visszarendelését, hanem új offenzíváját készítette elő, s kapóra jött számára a Vörös Hadsereg tiszai támadása. Nagyon jellemző, hogy Julier Ferenc, az áruló vezérkari főnök, aki elfoglalta a szlovákiai visszavonulás miatt lemondott kiváló katona és hazafi, Stromfeld Aurél helyét, s akinek tudtával a Vörös Hadsereg egész hadrendjét már előzőleg a románokhoz eljuttatták, mint „katonai tekintély” sürgette a támadás megindítását.

A helyzet kritikus volt. Igaza van Münnich Ferencnek, aki a magyar Vörös Hadseregről írt tanulmányában megállapítja: „Kétségtelen, hogy egy erős, egységes kommunista párt ebben a helyzetben is megtalálta volna az utat a munkástömegekhez. Bizonyos mértékben megismételte volna a május eleji nagy fellendülést és rövid idő alatt újabb munkáscsapatokkal egészítette volna ki a Vörös Hadsereg megritkult sorait. De ilyen párt nem volt, s ezért a szociáldemokraták harevesztő aknamunkája, a vezérkari főnök áruló mesterkedései feltartóztathatatlanul sodorták a proletárdiktatúrát a bukás felé.”⁶⁹

A vezérkari főnök a katonatiszti hazaárulók és antantképek feje volt. Ám ez a fehérgárdista hazaáruló ügynökség azért tudta tevékenységét kifej-

⁶⁸ Kun Béla: i. m. 572. l.

⁶⁹ A Magyar Tanácsköztársaság hősi küzdelmeiből. Szikra, 1954. 147—148. l.

leszteni, mert politikai segítséget kapott a szociáldemokrata összeesküvők és kapitulánsok széleskörűvé vált bomlasztó munkájától.

Haubrich és társai június 24-én visszatáncoltak a nyílt árulástól. (Az ellenforradalom később felelősségre is vonta őket ezért.) Az északi hadjárat politikai hatása és a budapesti munkásság eltökéltsége a tanács hatalom védelmére, — az antant előtti meghátrálásról folyó viták és az ellenforradalmi zendülések ellenére is — sokkal erősebb volt, mintsem hogy Haubrichék vállalhatták volna a nyílt árulást, kockáztatva azt, hogy osztozzanak a fehér-gárdisták kudarcában. A szlovákiai visszavonulás után azonban — amikor az antant a szociáldemokratáknak azt ígérte, hogy *őket* fogja támogatni a tanácskormányt felváltó új kormány megalakításában — nyíltabban és aktívabban léptek fel a proletárdiktatúra feladásáért, a tanácskormány lemondásáért. Nem is titkolták már az antanttal folytatott szégyenletes tárgyalásaikat. Az ő gondjuk ekkor már csak az volt, hogyan kerülhetik el azt, hogy — osztozzanak a proletárdiktatúra bukásában.

A Vörös Hadsereg július 20-án kezdte meg támadását a tiszai fronton, a román megszállók ellen. S Böhm július 21-én Bécsbe ment, hogy az antant megbízottaival a tanácskormány eltávolításáról és szociáldemokrata kormány létesítéséről tárgyaljon. Ottó Bauerék voltak a közvetítők. Erről Böhm emlékirataiban finoman így vall: „Az antant bécsi megbízottai, még Bécsbe érkezésem előtt, kapcsolatot kerestek osztrák szociáldemokratákkal s igyekeztek rávenni őket arra, hogy közvetítsék a velem való érintkezést.” Nos, ez az „igyekezet” teljes sikerrel járt. Böhm eléri, hogy a tiszai-hadművelet megindulása idején a Tanácsköztársaság hivatalos követeként Bécsbe induljon, ahová július 21-én meg is érkezett. Emlékiratai szerint 23-án tárgyalt először Cunninghammel, majd másnap, 24-én is, amikor Cunningham közölte a szociáldemokrata kormány megalakításának feltételeit. Személyi feltételei is voltak a kormány összetételére vonatkozóan: legyen benne Haubrich, Ágoston és Garami.⁷⁰ Még július 24-én oda érkezett Weltner Jakab és Peyer Károly is, akik bekapcsolódtak a tárgyalásokba. 25-én Hoover a párizsi békekonferencián már ezt közli; „Böhm a szövetségeseknek javaslatot terjesztett elő Bécsben. . . ha a szövetségesek őt megfelelően támogatják. . . készségesen felállít egy szociáldemokrata kormányt, melynek ideiglenes diktátora ő lenne.” *Balfour* kijelentette: „Mind a négy országban (értsd: Franciaország, Anglia, Olaszország és az USA — N.D.) vannak olyan véleménycsoportok, amelyek tényleg nem bolsevikok, de bizonyos rokonszenvet éreznek a bolsevik program iránt. A közönség e részei igen erősen ellenzik a bolsevikok elleni katonai akciót. Mindezeket a hátrányokat el lehetne kerülni, ha Böhm segítségével járnának el.”⁷¹

Amíg a Vörös Hadsereg harcosai, kiutat keresve a súlyossá vált helyzetből, megkísérelték a román megszállók visszaszorítását, Böhmék a proletárdiktatúra megbuktatására való készségükről, részvételük feltételeiről és a részükre megállapítandó feladatokról tárgyaltak az antanttal. A tárgyalások *tényét* nem is titkolták, a *tartalmát* illetően viszont már diszkrétebbek voltak.

A tiszai fronton — Julierék áruló tevékenysége és a hátország nehéz politikai helyzete ellenére — a Vörös Hadsereg egyes egységei néhány helyi

⁷⁰ *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. 444—446. l.

⁷¹ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919—1946.* 7. k. 254—255. l.

csatában győzelmet arattak, de a nagy túlerővel s a katonai vezetés árulásával megbirkózni nem tudtak. Bizonyos kezdeti sikerek után a támadás összeomlott és megindult a francia-román ellentámadás.

A tanácskormány két nappal a román megszállók budapesti bevonulása előtt, 1919. augusztus 1-én a Budapesti Munkástanács utolsó ülésén bejelentette lemondását. A hatalmat — az antant „sakkhúzásának” megfelelően — szociáldemokrata kormány vette át; a hírhedt Peidl-féle szakszervezeti kormány. Az antant úgy látszik mégis jobbnak látta, ha nem Böhm kerül ennek a szolgakormányznak az élére, hanem Peidl Gyula — egyike ama három szociáldemokratá vezérnek, akik 1919. március 21-én a Tanácsköztársaság kikiáltása miatt kiléptek a pártból, s megtagadták a Tanácsköztársasághoz való csatlakozásukat. (A másik kettő: Garami és Buchinger volt.) Haubrich, Garami és Ágoston helyet kapott a proletárdiktatúrát felszámoló s a kapitalizmust visszaállító első ellenforradalmi kormányban. Ez a kormány polgári demokráciát hirdetett, de polgári demokráciájával együtt rövid életűnek bizonyult. Ténylegesen a nyílt ellenforradalmi diktatúra szálláscsinálójának szégyenletes szerepét töltötte be.

*

A Magyar-Tanácsköztársaság nagy történelmi tetteket hajtott végre az új szocialista rend megteremtéséért, a nemzet függetlenségének védelméért és a szocialista világforradalom támogatásáért vívott harcában. A külső imperialista túlerővel és a belső ellenforradalom erőivel, az ingadozással és az áruló kapituláns erőkkal kellett állandóan viaskodnia. 133 napos hősieks küzdelme elbukott. Legyőzte az antant katonai intervenciója, melyet támogatott a hazai burzsoázia nyílt nemzetárulása, a Tanácsköztársaság nehézségeit és hibáit ügyesen kihasználó és belső nehézségeit növelő ellenforradalmi aknamunka, különösen pedig a proletárhatalom sáncain belül végzett frakciós szociáldemokrata bomlasztás.

Túlerővel, külső imperialista túlerővel szállt szembe a Magyar Tanácsköztársaság. Ebből azonban nem következik valamiféle fatalista állásfoglalás, hogy bukása talán végzettszerűen elkerülhetetlen volt. Nem, nem volt elkerülhetetlen! Ha a szlovákiai visszavonulás helyett folytatódik Szlovákia felszabadítása és kiépül a Szlovák Tanácsköztársaság, akkor a két proletárhatalom további időt nyer. Az időnyerés — ami a Tanácsköztársaságra nézve létkérdés volt — számottevő lehetőséget rejtett magában. Az időnyerés többek között lehetővé tette volna a) a Tanácsköztársaság hibáinak, ezek okainak mélyebb feltárását és hatékony harcot a hibák kijavításáért, továbbá a proletárhatalomhoz hú erők tömörítését, a kapituláns erők hatékony elszigetelését, b) a Szovjet-Ukrajnával, s így Szovjet-Oroszországgal való közvetlen területi kapcsolat megteremtését, c) s egész Szlovákia felszabadítása nem utolsó sorban új lendületet adhatott az európai proletárforradalomnak, mindenekelőtt közvetlenül a szomszédos országokban, különösen Csehországban és Lengyelországban, de más országokban is.

Ezek a lehetőségek nem utólagos fantázia szüleményei — amilyenek igen könnyen születnek —, hanem reális lehetőségek. Azonban olyanok, amelyek nem az események automatikus menetéből adódnak, hanem csak sikeres harcban válhatnak lehetőségéből valósággá. Nem azért kell erre utalnunk, hogy a történelmi fantázia útjára lépünk, s azt taglaljuk, hogy mi

minden alakult volna másképpen, ha a Magyar és a Szlovák Tanácsköztársaság fennmarad. Természetesen sok minden. Csupán azért utalok erre, mert indokolni kívánom, miért kell elutasítani az olyan felfogást, mely szerint a kis Magyar Tanácsköztársaság úgysem tarthatta volna fenn magát, mert elszigeteltségéből nem tudott volna kitörni. Akik ennek történelmi lehetőségét kétségbevonják, azok a Tanácsköztársaság létrejövetelét is elhibázottnak nyilvánítják. E nézet szerint szép a forradalmi hősiesség, de a kapitulánsok voltak a „reálpolitikusok”. A kapitulánsok *árulók*, s az árulásban nem „reálpolitikusok” voltak, hanem az antant közönséges kiszolgálói.

IV. A Magyar Tanácsköztársaság néhány tanulsága

Nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi munkásmozgalom számára is igen jelentősek a Magyar Tanácsköztársaság tanulságai. Közülük hármat kívánok itt kiemelni.

Az egyik a *forradalom békés győzelmé*.

A 19-es magyar forradalom békésen győzött, mert a burzsoázia uralom mind bel-, mind külpolitikailag teljesen csődöt mondott és csődje párosult a munkásság forradalmi erőinek nagy fellendülésével, nagy túlsúlyba jutásával. Ebben a helyzetben a burzsoázia képtelen volt ellenállni és békésen átadta a hatalmat. A 19-es magyar tapasztalat a szocialista forradalom *békés győzelmének történelmi példáját* adta, bár ez nem parlamenti úton történt. Bizonyos körülmények között tehát ez parlamenti rendszer nélkül is lehetséges.

A történelmi tapasztalat azonban azt is mutatja, hogy ugyanez a burzsoázia, amely a proletárforradalom nagy győzelmétől elalélt, — bukása után — az imperialista hatalmak ösztönzésére és segítségével megkezdte az ellenforradalmi aknamunkát. Aktív ellenforradalmi tevékenységének a kifejlődése függ a külső imperialista támogatástól és attól, hogy a proletárhatalom frontja lazul-e, rés támad-e benne, e réseken behatolhat-e és emberei útján kifejlesztheti-e ott a maga bomlasztó tevékenységét. Ezzel a veszéllyel nemcsak a hatalom meghódítását követő első időszakban kell számolni, hanem később is. Ezt mutatta az 1956-os ellenforradalom, amit a nemzetközi és belső reakció a korábbi magyarországi vezetés hibáit ügyesen kihasználva Magyarországon kirobbantott. A szocialista tábor kifejlődése és megbonthatatlan egysége kilátástalanná teszi az ellenforradalmi kísérletet, de a nemzetközi imperializmus kilátástalan kísérletekbe is beugrathatja azokat a belső ellenforradalmi erőket, amelyek minden reményüket az imperialista hatalmak támogatásába vetik.

A másik a *kommunista párt és a szociáldemokrata párt egyesülése*.

A 19-es magyar proletárforradalom békés győzelmének egyik alapvető tényezője volt a szociáldemokrata párt áttérése a proletárdiktatúra alapelveire és a kommunista és szociáldemokrata párt egyesülése ezen az alapon. Az egyesülés elvi alapja tehát helyes volt. A gyakorlati megvalósítás — mely első ízben történt meg a nemzetközi munkásmozgalom történetében — viszont vészes hibákkal terhesen ment végbe.

Csupán három ismert jobboldali szociáldemokrata vezér vált ki a párt-egyesülés és a proletárdiktatúra elutasítása miatt a pártból. Reformista

társaik a nagy tömegnyomásnak engedve csalárd módon csatlakoztak a Tanácsköztársasághoz, megtartották jelentős pozícióikat, mindenek előtt a szakszervezetekben, és új pozíciókat szereztek a Tanácsköztársaság állami szerveiben és testületeiben. A szociáldemokraták más része kezdetben bízott a tanáshatalomban, de a kishitűség rögtön megingatta őket, amikor a helyzet bonyolódott, a harc élesedett. Ezeknek nagy része az ingadozás útján a kapitulációig és a nyílt árulásig jutott el. A szociáldemokraták jelentős része viszont a nehéz harcokban végig hű katonája lett a szocialista forradalom ügyének. S ez nemcsak a szociáldemokrata tömegekre vonatkozik, melyek többsége a kommunista párti tömegekkel egységes frontba olvadt össze. Vonatkozik a funkcionáriusokra és a vezetők nagy részére is, már korábban is ismert és a harcban kiemelkedő új vezetőkre, akik valóban baloldali szocialistákként a kommunistákkal közös forradalmi blokkot alkottak a kapitulánsokkal szemben.

A 19-es magyar proletárforradalom tehát már megmutatta, hogy a szociáldemokraták egy része, mely valóban szocializmust akar, és ideológiai korlátjai és illúziói ellenére küzdeni is kész érte, a nagy harcok tüzeiben mind következetesebbé válik és a hatalomért való harcban is hű fegyvertársa a kommunistáknak. A jobboldali szociáldemokraták viszont eljutnak az ellenforradalommal való nyílt szövetségig, az ellenforradalom szálláscsinálóinak gyalázatos szerepéig.

A jobboldali szociáldemokráciá áruló szerepe ma már közismert dolog. Az árulóknak ez a tábora közben megszorodott az újsütetű revizionistákkal, akik kommunista álarcban próbálták 1956-ban Magyarországon megismételni a 19-es árulók szégyenletes szerepét. Változnak az idők, és az árulók alkalmazkodtak a változott helyzethez: a „nemzeti kommunizmus” leplébe burkolták a proletárdiktatúra elleni támadásukat. Elérték önmaguk és jugoszláv támogatóik lelepleződését a magyar nép és az egész nemzetközi munkásmozgalom előtt.

1956 októbere a proletárhatalom elárulásának második kísérlete volt Magyarországon. Mindkettőből, a 19-esből is és az 56-osból is azonos történeti tanulságot kell levonni. Azt is, hogy a jobboldali szociáldemokraták és a „nemzeti kommunisták” bomlasztó munkája mennyire veszedelmes és kíméletlenül kell őket leplezni. Azt is, hogy a szocializmusért valóban harcolni kész szociáldemokraták a proletárhatalom hű harcosává fejlődnek. Hiba volt, hogy a 19-es proletárforradalom emez utóbbi tanulságait nem kellően méltattuk, nem kellően ismertettük.

A harmadik a parasztkérdés.

A Magyar Tanácsköztársaság *negatív oldalról* mutatta meg, az egész nemzetközi munkásmozgalom okulására, hogy a lenini parasztpolitika a helyes, amit az SzKP az Októberi Forradalom után következetesen megvalósított. Olyan országban, amelyben jelentősek a feudális maradványok, mint az akkori Magyarországon is, nem lehet átugrani az agrárfejlődés forradalmi- demokratikus szakaszát, nem lehet mellőzni a földosztást. Az elkobzott félf feudális nagybirtok igen jelentős részét kellett volna felosztani egyrészt a nincstelen és szegényparasztság földéhségének kielégítésére, másrészt — s ez sem lényegtelen — a birtokos parasztok tulajdonbiztonságának a megerősítésére. A munkás-paraszt szövetség megerősítésének az érdeke ezt követelte, s igen súlyos hiba volt ennek a nagy politikai jelentőségű követelménynek az

elutasítása — termelési érdekekre való helytelen hivatkozással. A proletárdiktatúra politikai megszilárdítása rovására, a munkás-paraszt szövetség megerősítése rovására, a proletárdiktatúra termelési érdekeit sem lehet kellően biztosítani.

A nincstelen parasztek között még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtti földfoglaló mozgalmakban számottevő törekvés volt termelőszövetkezetek alakítására az elfoglalt úri földeken. Föltétlenül helyes volt támogatni a termelőszövetkezetek létesítését. Hiba volt azonban az akkori termelőszövetkezeti mozgalmat túlbecsülni és a szegényparasztek földosztási követelését csak igen kis mértékben, kivételes engedményként teljesíteni. Azonban e súlyos hiba ellenére is, a Tanácsköztársaság azoknak adta oda a földesuraktól elvett földet, akik azt megművelik. Helytelen dolog volt az, hogy a parasztkérdésben elkövetett hiba őszinte ismertetése mellett nem fordítottunk elég gondot annak a tudatosítására, hogy a földet így is a nincstelen és szegényparasztság kapta meg, bár nem egyéni, hanem szövetkezeti használatra.

*

A Tanácsköztársaság emléke kitörülhetetlenül bevésődött a magyar munkások és szegényparasztek százazezreinek és a nemzetközi proletariátus millióinak tudatába és szívébe. Öreg harcosok elbeszélései és a kommunista sajtó felvilágosító szavai nyomán éltek tovább a harci emlékek és tanulságai ifjak tudatában és szívében is. Mártírjainak emlékezete halhatatlanná válik, mint az a történelmi tett, amelynek küzdelmükkel részesei voltak, s amelyért életüket áldozták.

A magyar és külföldi reakciós burzsoázia és reformista politikusok, történészek és más védelmezői a kapitalista rendnek, hazugságok és rágalom özőnével mocskolták a munkáshatalom forradalmi emlékét. E rágalomhadjárat szennyos hullámai az ellenforradalmi uralom negyedszázada alatt — különösen pedig első éveiben — elborították hazánkat és nagy erővel áradtak más tőkés országok népeire is. Bizonyos, hogy propagandájuk nem volt hatástalan, s igen sok ember tisztánlátását és gondolkodását sikerült megzavarniok. Bizonyos azonban az is, hogy képtelenek voltak elfojtani a munkás és szegényparaszti tömegek tiszteletét a Tanácsköztársaság emléke iránt és vágyát *az új munkáshatalom* után.

A kizsákmányolt tömegek felszabadulási vágya, az igazságra, szabadságra és boldogságra törekvő embereknek e hatalmas erejű, lebírhatalatlan érzése, e nagy történelmi erő kudarcra kárhoztatta és kárhoztatja a legkörmönfontabb kísérleteket is, amelyek a Tanácsköztársaság forradalmi öröksége iránti mélyes tisztelet elfojtására irányultak és irányulnak. E nagy jelentőségű tény viszont nem menthet fel bennünket ama felelősség alól, hogy a Tanácsköztársaság igaz történetének megírása és népszerűsítése terén, a harci emlékek feltárása és népszerűsítése terén keveset tettünk, s nagy a mulasztás, amit pótolnunk kell.

Csaknem mellőztük annak a rengeteg rágalomnak és hamisításnak a leleplezését is, ami a Horthy-korszak történelmi irodalmában, tankönyveiben a Tanácsköztársaság kérdésében szinte osztatlanul uralkodott. Ebben, ilyen vagy olyan mértékben, résztvettek emberileg becsületes polgári történészek is, akiket egyrészt saját polgári szemléletük, másrészt maga az ellenforradalom, politikailag és eszmeileg megzavart és akik ezért nem tudtak objektíven szembenézni a való történelmi igazsággal. Bizonyos tehát, hogy

nemcsak rágalmakat és hamisításokat kell leleplezni; hanem tévedéseket is el kell oszlatni.

A kapitalizmus bukása után ezeket a hamisításokat és rágalmakat, meg részben a tévedéseket is, az idő előbb-utóbb eltemeti. Azonban nem bízhatjuk ezt a temetést csak az időre. Annál kevésbé, mert a rágalmak, hamisítások és tévedések ma is élnek és annál tovább fognak élni, minél későbben szálunk velük szembe. Ezeknek a továbbélése csorbítja a történeti igazságot és kárt okoz a nemzet szocialista fejlődésének.

Elégtelenül tanulmányoztuk és népszerűsítettük a Tanácsköztársaság történetét, és részben ennek következtében, részben a személyi kultusz hatása-ként, hibákat is vétettünk. Természetes, hogy ezeknek kijavítása is kellő gondosságot és felelősséget követel.

A Tanácsköztársaság fő ismérveinek taglalásánál utaltam arra, hogy a 19-es forradalmunk milyen messzemenően túlhaladta a 48-as és a 18-as forradalmakat. Ebből azonban nem szabad olyasféle következtetést levonni, hogy a 48—49-es forradalom hagyományait talán nem is kell gondosan ápolnunk. Ápolnunk kell ezután is, gondosabban mint eddig. Ezen azt is értem, hogy nem szabad homályban hagyni korlátait, hanem határozottabban kell ezeket megmutatni, és megmondani, hogy *korlátai ellenére is* büszkén vállaljuk nagy, haladó örökségét. S nemcsak az agrárkérdésben, a paraszttal szemben mutatkozott korlátai ellenére, hanem a munkásokkal szemben és a nemzeti kisebbségekkel szemben mutatkozó súlyos korlátai és hibái ellenére nagyra értékeljük valóban nagy tetteit. Azzal azonban szakítanunk kell, hogy míg a 48-as forradalom korlátait és hibáit elégtelenül mutatjuk meg, addig a 19-es forradalomnak csaknem jobban húztuk alá hibáit és elégtelenül világítottuk meg nagy történelmi tetteit. Nem szabad engedni ezután sem, hogy a 48-as forradalom emléke halványuljon, hanem azt is erősítenünk kell. Nem szabad azonban azt sem megengednünk, hogy a 48-as forradalom emlékének fényében árnyékba boruljon a felszabadulás előtti egész történelmünk legragyogóbb szakasza: a Magyar Tanácsköztársaság, illetve teljes nevén: a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság hősie idősza.

Fölvethek persze azt a kérdést is: miért kell egyáltalán kiemelni, hogy a Magyar Tanácsköztársaság milyen messzemenően túlhaladta a 48-as és 18-as forradalmakat. Ugyanis egészen természetes, egészen kézenfekvő, hogy a szocialista forradalom a társadalmi haladás sokkal magasabb fokát jelenti, mint a polgári forradalom, tehát messzemenően túlhaladja azt. S ez önmagában véve természetesen igaz. De ha feltesszük a kérdést, hogy ez az igazság érvényesül-e kellőképpen például a mi egész történelemoktatásunkban, úgy erre a kérdésre aligha lehet megnyugtató igennel válaszolni. S hogy ez az igazság érvényesüljön, azt nem lehet pusztá előírásokkal biztosítani. Ehhez mindenekelőtt meggyőző érvelés s a Tanácsköztársaság történetének alaposabb feltárása és ismertetése szükséges. Ha ezt a feladatot elvégeztük, akkor ez a kérdés bizonyára lekerül a napirendről.

Az osztályharc eszmei téren időben a leghosszabb. Ennek az eszmei osztályharcnak óriási tudatfejlesztő feladata az egész dolgozó nép átnevelése a szocializmus és a kommunizmus nagy eszméi jegyében. E nagy feladat szerves része a történelmi fejlődés igaz feltárása és különösen nemzeti történetünk olyan kiemelkedő szakaszának feltárása, mint amilyen az 1919-es Tanácsköztársaság. Úgy gondolom, hogy a magyar történészek nagy és megtisztelő kötelessége saját népünkkel, az egész nemzetközi munkásmozgalommal, az egész

haladó emberiséggel szemben, hogy mielőbb pótoljuk mulasztásunkat a Tanácsköztársaság történetének mély, beható tanulmányozásával és népszerűsítésével.

Negyven esztendő múlt el az első magyar proletárhatalom megteremtése óta. Mikor hősi küzdelme elbukott, Lenin megmondotta: *győzni fog a második!* És győzött, mert ez a történelem parancsa. Győzött, és a győzelem hazánkat a kialakuló új *szocialista világrendszer* országává tette, s így ismét a nemzetközi haladás élvonalába emelte. És az egész szocialista világ egymilliárdos népe, s a forradalmi munkáspártok szerte a világon a magyar néppel együtt hajtották meg az elismerés zászlaját a Magyar Tanácsköztársaság történelmi tetteinek dicső emléke előtt. Büszkék vagyunk erre, azonban ez nagy figyelmeztetés is számunkra, magyar történészek számára; olyan figyelmeztetés, melynek további munkára kell serkentenie bennünket.

NEMES DEZSŐ

MAGYAR, CSEH ÉS SZLOVÁK MUNKÁSOK EGYÜTTMŰKÖDÉSE A NAGY OKTÓBERT KÖVETŐ FORRADALMI FELLENDÜLÉS IDŐSZAKÁBAN (1917—1920)*

Amikor jónéhány esztendővel ezelőtt e kérdést Prágában tanulmányoztam, a levéltárak és a könyvtárak anyagán kívül nagy fontosságot tulajdonítottam a történelmi idők résztvevőivel való beszélgetéseknek is. Az ő tanúságuk közvetítették felém a kor atmoszféráját s problémáit, melyeket sokszor jobban megértettek velem, mint a persze döntő fontosságú források. Így például egy veterán harcossal beszélgetve, amikor körvonalaztam feladatomat, főként a Tanácsköztársaság idején kibontakozó magyar-csehszlovák együttműködés kidolgozását, s kértem őt, hogy ezzel az összefogással kapcsolatos élményeit mondja el, akkor fájdalmasan megjegyezte: beszélhet róla — mondta —, ha kapcsolatnak nevezem azt, hogy a csehek megtámadták a Magyar Tanácsköztársaságot.¹ Ebből a keserű megjegyzésből több következtetést vonhatunk le, s mindezek megvizsgálásával közelebb kerülünk a kor problémáihoz. Mindenekelőtt megállapíthatjuk azt az ismert tényt, hogy a hivatalos Csehszlovákia szembenállt a Tanácsköztársasággal, s ennek a hivatalos Csehszlovákiának sok proletár tisztánlátását sikerült megzavarnia. De ugyanakkor a cseh elvtárs szavaiból kicsendült az a másik, a nem hivatalos Csehszlovákia állásfoglalása, amely ha nem is tudta elhallgattatni az elsőt, mégis jelentős volt, s ma a cseh és a szlovák nép ennek az akkori kisebbségnek az álláspontját tette magáévá. Ez a nézet jut kifejezésre a felszabadulás, de főként 1951 óta megjelent cseh és szlovák történelmi munkákban, amelyek gazdag anyagot felsorakoztatva verik vissza a cseh és szlovák polgárság által a magyar tanácshatalomra szórt rágalmakat.² Ezzel az állásfoglalással barátaink meg-

* A Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából az Eötvös Loránd Tudomány Egyetemen tartott tudományos ülészen 1959. márc. 24-én elhangzott előadás.

¹ E beszélgetést Karel Wernerrel, az 1919. évi kladnoí munkástanács elnökével, a prágai Párttörténelmi Intézet Archivuma vezetőjével 1952. decemberében folytattam.

² Elsőnek Miloš Gosiorovský értékelte a Magyar Tanácsköztársaság jelentőségét Príspevok k dejinám slovenského robotníckeho hnutia, Bratislava 1951. c. munkájában 93—108. l. Ugyanekkor hibát követett el, mikor arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Szlovák Tanácsköztársaság nem vette tekintetbe a Csehszlovák Köztársaság létét, nem képviselt helyes nézetet a csehek és a szlovákok viszonyának kérdésében. Pedig a Szlovák Tanácsköztársaság vezetőinek volt igazuk, a proletár nemzetköziség alapján cselekedtek, s a lenini örendelkezést helyesen értelmezték, amikor a polgári Csehszlovák Köztársasággal szemben, annak területén kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot. (Vö. ezzel kapcsolatban A szlovák munkásmozgalom története M. Gosiorovský munkáiban című recenziómat, Századok 1952. 1. sz., amelyben hasonló álláspontról bírálok Gosiorovský egyébként jelentős munkásságát. 279. l.) A csehszlovák történészek az elmúlt esztendőben megcáfolták Miloš Gosiorovskýnak ezt a hibás álláspontját, s a vitán felmerült szempontokat a szlovák munkásmozgalom e kiváló kutatója teljessen magáévá is tette. Ugy gondolom azonban, hogy egyes történészek egyoldalúságba estek akkor, amikor Gosiorovskýnak a Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos nézeteiből csak a hibásakat emelték ki és így akarva-akaratlanul homályban hagyták azt a kétségtelen tényt, hogy Gosiorovský elsőnek mutatott rá a Magyar Tanácsköztársaság jelentőségére. S azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ez abban az időben történt, amikor a Szlovákia Kommunista Pártjába furakodott bur-

mutatják, hogy ebben a közös történetünk igen fontos kérdésében szakítottak nacionalista hagyományaikkal, s világosan látják, hogy az akkori nemzeti célkitűzéseiket az európai haladás, a proletárforradalom mércéjével kell mérniök, s ez a múlt értékelésében is parancsolóan írja elő a hamis nemzeti törekvések igazolása helyett azok alárendelését az európai haladás ügyének. Tehát a Magyar Tanácsköztársaság és az új, kétségtelenül a nemzeti szabadságot biztosító Csehszlovákia viszonyának a megítélésében még a nemzeti elnyomás ~~ától felszabaduló~~ cseheknek és szlovákoknak is a proletárforradalom, a magyar tanács hatalom mellett kell állniök. S a cseh elvtárs szavai végül arra is felhívják a figyelmet, hogy az ún. negatív kapcsolatok elemzése is nagy tanulságokat rejt magában.

Vizsgáljuk meg tehát népeink együttműködését s a nacionalizmus által összekuszált frontvonalakat is, amelyeket a kommunistáknak az események során azért nem egyszer szívós propaganda munkával sikerült kibogozniök.

zsoá nacionalista elemek befolyása még érvényesült, s ez semmiképpen sem kedvezett a Magyar Tanácsköztársaságra szórt burzsoá rágalmak visszaverésének. Mégis Gosiorovský a felszabadulás után elsőnek vállalkozott erre, és kisebb cikkeiben *alapjában*, hibás nézetei ellenére, eredményesen vette fel a harcot a burzsoá vádakkal szemben. Maďarská komúna a slovenské robotníctvo. Nové Slovo 1949. márc. 19. A Magyar Tanácsköztársaság 30. évfordulójára. Új Szó 1949. márc. 19., Na 30. výročie soviетov na Slovensku. Pravda 1949. jun. 16. (Itt természetesen nincs hely arra, hogy a csehszlovák kommunistáknak a két világháború közötti állásfoglalásával foglalkozzam. Ők már ebben az időben harcoltak a Magyar Tanácsköztársaság marxista értékeléséért.) S tekintetbe kell végül venni azt is, hogy Gosiorovský nem nacionalista platformról, hanem éppen megfordítva, a szlovák nacionalizmus ellen harcolva, a cseh-szlovák viszony megjavításának törekvésétől áthatva s azt tulhajtva jutott el persze hibás nézetehez. (A vitáról sokszorosított jegyzőkönyv készült: Stenografický záznam z vedeckej diskusie „O Slovenskej Sovietskej Republike 1919“ 1958. szept. 10. Ennek alapján készült M[íchal] D[zvoník] ismertetése: Diskusia o národnostnej politike Maďarskej Sovietskej Republike v súvislosti so vznikom Slovenskej Sovietskej Republiky v Ústave Dejín Kommunistickej Strany Slovenska. Príspevky k dejinám KSČ. 1959. 6. sz. 190—194. l. E beszámolóinak folytatása e lap még sajtó alatt levő következő számában jelenik meg.) A témánkkal foglalkozó munkák közül megemlítjük *Ludovít Holotík*: Úloha talianskej a francúzskej vojskej misie na Slovensku r. 1919. című tanulmányát. Historický Časopis 1953. 4. sz. 561—594. l., 1954. 1. sz. 39—70. l., *Václav Král*: Intervenční válka československé buržoasie proti maďarské sovětské republice v roce 1919. Praha 1954. c. könyvét, valamint *Martin Vietor*: Slovenská Sovietská Republika v r. 1919. Příčiny jej vzniku a jej vplyv na ďalší vývoj robotníckeho hnutia v ČSR. Bratislava 1955. c. munkáját. Ez utóbbi művek, ha több kisebb-nagyobb kérdésben hibát követnek el, mégis valamennyi, éppúgy, mint Gosiorovský műve, alapjában véve helyesen látja a Magyar Tanácsköztársaság nemzetközi jelentőségét és igen élesen foglal állást a csehszlovák burzsoázia intervencióis háborújával szemben. E marxista történészek tehát nem a saját polgárságuk, hanem a magyar tanács hatalom mellett állanak. Ők voltak az elsők, akik tudományos eszközökkel, hatalmas sajtó- és levéltári anyag megmozgatásával szálltak szembe a burzsoá hamisításokkal. Azóta ez az állásfoglalás még határozottabb, s elmondhatjuk, hogy a magyar és a csehszlovák történészeknek a Magyar és a Szlovák Tanácsköztársaság értékelését illetően teljesen azonos az állásfoglalásuk. Ez jutott kifejezésre a Magyar Tanácsköztársaság megalakulásának 40. évfordulója alkalmából tartott budapesti tudományos ülészek csehszlovák előadásáiban is (*F. D. Pór*: A csehszlovák jobboldali szociáldemokrácia áruöl szerepe a csehszlovák burzsoá hadsereg Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenciója idején; *Martin Vietor*: A Magyar Tanácsköztársaság segítsége a proletárdiktatúra megvalósításának kísérletéhez Csehszlovákiában; *Michal Dzvonič*: A Szlovák Tanácsköztársaság és az önrendelkezési jog). A napokban látott napvilágot *F. D. Pór*: Maďarská Sovětská Republika 1919 a její ohlas na Slovensku. Praha. 1959.

Nagy szerepe volt ebben a budapesti csehszlovák szekciónak, amely a Magyarországi Szocialista Párt mellett működött, illetőleg annak szerves részét alkotta. E kérdések tárgyalásához kedvező kiindulópontul kínálkozik a magyar, a cseh és a szlovák munkásmozgalom összehasonlítása, hasonló és eltérő vonásainak vázlatos bemutatása.

Mindenekelőtt a közös birodalomhoz való tartozás magyarázza munkásmozgalmaink párhuzamos fejlődését és sok hasonló vonását. Különös mértékben összekapcsolódott s alapjában — egy rövid időt kivéve — szervezeti egységet alkotott a magyar és a szlovák munkásmozgalom.³ Ez a hosszú évtizedekre visszanyúló szoros és közös munkálkodás az egyik magyarázata, hogy az 1918. évi fordulat után a forradalmi magyar munkásmozgalomnak olyan mély és széleskörű hatása volt Szlovákiában, amely mellett eltörpült a Magyar Tanácsköztársaság csehországi visszhangja. Természetesen ez csak egyik oka a magyar tanács hatalom eltérő csehszlovákiai hatásának, e kérdés szélesebb megvilágítását a magyar és a cseh munkásmozgalom további egybevetése adja meg.

A cseh és a magyar munkások a szocialista mozgalom kezdetén egy rövid ideig az egységes Osztrák Szociáldemokrata Párthoz tartoztak. Ez a szervezeti egység a múlt század hetvenes éveinek elején állott fenn, abban az időben, amikor még sem a magyar, sem pedig a csehszlovák szociáldemokrata párt nem alakult meg.⁴ A cseh és a magyar párt későbbi szervezeti különállása természetesen érthető és semmiképpen sem hibáztatható. Cislajtánia és Translajtánia, ha egy birodalmat is alkottak, mégis Magyarország, Translajtánia — mint tudjuk — az előbbihez képest igen jelentős függetlenséget élvezett, amit a munkásmozgalom szervezésében is figyelembe kellett venni. Mégis az egy birodalomba való tartozás a cseh, a magyar és a szlovák munkásmozgalom szoros kapcsolatát biztosította. Az együttműködés alapját jelentette a különböző nemzetiségű munkásság vándorlása Magyarországból Cislajtániába, illetőleg onnan hazánkba. A kapitalista fejlődéssel magyarázható eme jelenség következménye, hogy Csehországban voltak magyar munkáskolonciák és Budapesten igen nagy számú cseh és szlovák munkás élt.⁵ Ezek a munkáscsoportok a Nagy Októbert követő forradalmi helyzetben is a magyar-csehszlovák együttműködés alapvető bázisai voltak.

A szociáldemokrata pártok megalakulása után, amelyek többé-kevésbé egyidőben jöttek létre Csehországban és Magyarországon, a munkásmozgalom fejlődésének több párhuzamos vonását figyelhetjük meg. Mindenekelőtt a pártok opportunistá irányba való fordulása tűnik szembe. Itt nincs hely arra, hogy az opportunizmus valamennyi megjelenési formáit elemezzük, csupán arra szorítkozhatunk, hogy a számunkra legfontosabb problémát, a nemzetiségi kérdést érintsük. S ezzel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy egyik párt sem értette meg a nemzetiségi kérdést, mindegyik egyformán elkövette az e területen jelentkező két egymással ellentmondó, de alapjában egy tőről

³ Vö. ezzel kapcsolatban *Miloš Gosiorovský*: *Dejiny slovenského robotníckeho hnutia* (1848—1918). Bratislava. 1958. (2. kiad.).

⁴ E kérdéssel foglalkoztam a „Csehszlovák—magyar munkásmozgalmi kapcsolatok (1867—1890)” című tanulmányomban. Magyar Történetész Kongresszus 1953. június 6—13. Budapest. 1954. 274—280. l.

⁵ Uo. 266. l., valamint Gosiorovský imént idézett munkája 26—31., 91—92. s. kk. l.

fakadó hibát, a nacionalizmust és a nemzeti nihilizmust egyaránt.⁶ S ha már e hasonlóságról szólunk, mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy ez egyben a két munkásmozgalom ellentétéhez is vezetett, mely ellentét az Októberi Forradalom után is akadályozta népeink együttműködését. A nacionalizmus ugyanis, amely mindkét mozgalomban — a nemzeti nihilista hibák mellett — ebben az időszakban mégis dominált, azt eredményezte, hogy a szociáldemokrata vezetők polgárságuk mellé állottak, ez pedig alapvetően más orientációt jelentett az elnyomott cseh nemzet és a Translajtániában uralkodó magyar nemzet szociáldemokratája számára. A cseh jobboldali szociáldemokraták nacionalizmusa mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy a szeparatizmus útjára léptek, s teljesen elszakadtak az Osztrák Szociáldemokrata Párttól.⁷ Ez a szeparatizmus természetesen azzal járt, hogy Ausztria proletariátusa helyett a cseh polgárságra kezdtek támaszkodni. Különösen kiépült egyes szociáldemokrata vezetők és a Masaryk vezette Cseh Néppárt kapcsolata 1907 után.⁸ Ez az együttműködés az előzménye annak a szoros kapcsolatnak, amely a szociáldemokrata vezetők és Masaryk, az új polgári köztársaság elnöke között a forradalmi mozgalmakkal, így a Magyar Tanácsköztársasággal szemben is kialakult. Ettől az állásponttól eltérően a magyar szociáldemokrácia vezetősége — a magyar polgárság balszárnyához hasonlóan — a Monarchia integritásához ragaszkodott, s még az emlékezetes 1918 októberi kiáltványában sem ment túl a Monarchia föderatív átszervezésének a gondolatán.⁹ Ezt az engedményt ugyancsak tartalmazta Károly császár októberi manifestuma is.¹⁰

Az ellentét tehát igen jelentős volt s nem lehet vitás, hogy ez annál is inkább megmérgezte a proletariátus tömegeinek osztálytudatát, mivel a jobboldali szociáldemokraták közötti nemzeti ellentétén kívül a polgárság szította nacionalizmus igen erőteljesen éreztette hatását, amely a Nagy Október idején már közel százesztendősi múltra, az első nemzeti összecsapások idejére nyúlt vissza.¹¹

Ugyanakkor volt egy másik tendencia, amely az eddigiekkel szemben az együttműködés irányában hatott. A két országrész gazdasági-társadalmi viszonyai, ha sok tekintetben különböztek is egymástól, mégis igen sok alap-

⁶ Vö. legújabban: A magyarországi munkásmozgalom 1848—1917-ig (Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt magyar munkásmozgalom története tanfolyama számára). Budapest 1957—1958. 81., 85—87., 125—130. l. Csehszlovákia Kommunista Pártja történelmének áttekintése (Tételek, második, javított kiadás). Bratislava. 1958. 58—61. l. A cseh szociáldemokraták nemzeti nihilizmusára vonatkozóan vö. még egyetemi jegyzetemet: Csehszlovákia története 1849—1945. Bpest. 1957. 56. l.

⁷ Csehszlovákia Kommunista Pártja történelmének áttekintése. 71—74. l.

⁸ Uo. 69. l.

⁹ A kiáltvány ugyan szavakban elismeri a nemzetek önrendelkezési jogát, de végül is az alábbi következtetésre jut: „Mi azt hisszük, hogy egyenlőjogú, szabad és demokratikus nemzetek szabad szövetségében, föderációján alapuló Magyarország jobb és biztosabb támasztéka a nemzetek társadalmának, népei boldogulásának és az emberi haladásnak, mint a feldarabolt és sokféle életérdekében megcsönkített, több részre hulló Magyarország.” A Szociáldemokrata Párt 1918. október 8-i kiáltványát közli A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai (MMTVD) 1917 november—1919 március c. kötet, Bpest. 1956. 244—246. l. (Az idézett szöveget l. a 246. lapon).

¹⁰ Hugo Hantsch: Die Geschichte Österreichs, Wien. 2. kiad. 1953. 2. k. 570. l.

¹¹ Vö. ezzel kapcsolatban Kovács Endre: Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Bpest. 1952. 238. s kk. l.

vető hasonlóságot mutattak.¹² Mindenekelőtt a mezőgazdaság fejlődése a porosz úton haladt mindkét területen, s ennek következményeképpen a polgári demokratikus forradalom volt soron mind Csehországban mind pedig Magyarországon. A különbségek ellenére nagy volt a hasonlóság a Monarchia és a cári Oroszország között is, s ezért igen nagy visszhangot váltottak ki az orosz forradalmak nálunk, Csehországban és Szlovákiában. Az 1905. évi orosz forradalom hatására megindult mozgalmak pedig tovább gyűrűzve egymást erősítették. Az 1905 szeptemberi magyarországi Vörös Péntek például erősítette, ösztönözte a november 5–6-i prágai megmozdulásokat, s viszont ezek hatottak a magyarországi munkásság harcaira.¹³ Ugyanezt mondhatjuk el az 1917. évi orosz forradalmakról is. A februári forradalom megmozgatta a vihar előtti csend körülményei között élő cseh munkásosztályt. Ezzel kapcsolatban csak egy eseményt említünk meg, amely egyben munkásosztályaink együttműködésének szép példája is volt. A forradalmi bányászság egyik központjában, Kladróban magyar munkások is dolgoztak, akik jelentős szerepet játszottak az 1917 áprilisi kladrói megmozdulásokban, amelyek mindenekelőtt gazdasági követeléseket tartalmaztak.¹⁴

Az októberi forradalom hatása — mint ismeretes — jóval nagyobb volt. Az országszerte fellángoló mozgalmak eredményeként, jött létre az Osztrák-Magyar Monarchia romjain a Csehszlovák Köztársaság. Különös jelentőségre tett szert a bolsevikok által először hivatalosan felvetett önrendelkezési jog meghirdetése a cseh és a szlovák tömegek jogos nemzeti küzdelmeiben. A népmozgalmak nyomán létrejött köztársaság, amelyért a Masaryk-vezette emigráció is szívós harcot folytatott, a cseh és a szlovák népnek az évszázados nemzeti elnyomás alól való felszabadulását hozta meg, s így kétségtelenül jelentős esemény, pozitív eredmény volt. 1918 októbere, a Csehszlovák Köztársaság születésnapja egyben a polgári demokratikus forradalom győzelmét jelentette az országban.¹⁵

A Nagy Október által megmozgatott munkások tömegei azonban ezzel nem elégedtek meg, ők a szocialista Csehszlovákiáért harcoltak. E küzdelem sikeres megvívásának az volt a legnagyobb akadály, hogy a csehszlovák burzsoáziának sikerült a nép mozgalmát megnyergelnie, megtévesztenie, majd

¹² Csehország gazdasági társadalmi fejlődésére 1867 után *Oldřich Říha*: Hospodářski a sociálně-politický vývoj Československa. Praha. 1946. 54—88. 1. és a legújabban *Přehled československých dějin II. (do roku 1918) Československý Časopis Historický* 1955. 2. sz.-nak melléklete 53—58., 66—72., 107—113., 143., 146—147., 157. 1.

¹³ A Vörös Péntekre vonatkozóan ld. MMTVD 1900—1907. 361—371. 1. Csehországi visszhangjára: *Sto tisíc socialistů před branami uherského parlamentu. Právo Lidu* 1905. szept. 16. *Soudruzi dělnici! Politický přehled. Rudá záplava v Budapešti. Kdo dá lidu uherskému všeobecné právo hlasovací? Svoboda* 1905. szept. 20., *Dělnici soudruzi!* uo. szept. 24. *Politický přehled. Pouliční boje budapeštského dělnictva.* uo. okt. 1., *Za Litavou,* uo. okt. 4., *Historický den.* uo. okt. 12., *Odpůrci všeobecného, rovného práva hlasovacího.* uo. okt. 18., *Boj za všeobecné právo hlasovací v Uhrách. Rovnost* 1905. szept. 14., *Boj v Uhrách — ohromná demonstrace.* uo. szept. 16., *Před parlamentem. Pochod tisíců.* uo. szept. 19. Ld. még ezzel kapcsolatban a *Rovnost* 1905. szept. 21., 26. számait is. — A novemberi csehországi eseményekre vonatkozóan ld. a *Csehszlovákia Kommunista Pártja történelmének áttekintése c. téziseket* 65—66. 1. és *Antonín Zápotocký: Viharos esztendő.* 1905. Bpest. 1951. 307. s. kk. 1.

¹⁴ A Nagy Októberi Szocialista Forradalom csehországi hatására vonatkozóan a legújabban ld. *Oldřich Říha*: *Ohlas Říjnové revoluce v ČSR.* Praha. 1957. 70—98. 1. A kladróni magyar munkások megmozdulására ld. *AMV (Belügyminisztérium levéltára Prága) MRP/R 2644/1917.*

¹⁵ *Oldřich Říha*: i. m. 117—130. 1.

leszerelnie, s a maga érdekkörébe vonnia. Ebben a folyamatban jelentős szerepet kapott a nemzeti illúzió, az e napokban megszületett önálló köztársaság hamis féltésének illúziója. Ezt az illúziót sikerült Masaryknak és csoportjának kihasználnia. Masaryknak — mint láttuk — korábban is volt befolyása a munkásmozgalomban, és ez a befolyás csak sokszorosára nőtt, amikor az emigrációból hazatért. S a polgárság nem hagyta ki ezt a lehetőséget, glóriát font Masaryk feje köré, s a köztársaság megteremtőjének kiáltotta ki. Nemzeti jelszavain kívül e csoport, s főként Masaryk burzsoá demokratizmusa nemcsak a kisembereket, de a munkásosztály jelentős részét is megtevésztette és eltérítette a szocialista köztársaságért folytatott harctól.¹⁶

S éppen itt, ezzel a kérdéssel kapcsolatban a polgári forradalomból a szocialista forradalomba való átnövés lehetőségeinek vizsgálata kapcsán tapasztalhatjuk a két ország, Csehszlovákia és Magyarország közötti különbséget, amely természetesen a munkásmozgalom fejlődésére is rányomta a bélyegét. Hazánk is ekkor, 1918 októberében lesz — ugyancsak polgári forradalom eredményeként — önálló, s ezt a tényt lebecsülnünk nem szabad. de nem feledkezhetünk el a vesztes háború következményeiről sem, az így alakult helyzet nem hasonlítható a csehszlovákiai nemzeti illúziókhoz. S ez utóbbi körülmények különösen alkalmasak voltak arra, hogy a nemzeti demagógia hatásaként elhomályosuljanak az osztályellentétek, összekuszálódjanak a nyílt frontok: a burzsoázia és a munkásosztály egymással szembenálló barrikádjai. A nacionalizmusnak ezt a mérget Magyarországon 1918—19-ben sokkal kisebb eredménnyel lehetett adagolni, mint Csehországban, a magyar munkásosztály éppen az adott feltételek között kevésbé volt fogékony a nacionalista uszítás befogadására, mint a cseh munkásosztály, s ez kétségtelenül kedvezőbb talajt biztosított a proletár forradalomba való átnövés számára Magyarországon, mint Csehországban.

S a szocialista forradalomba való átnövés kérdése kapcsán a cseh és a magyar munkásmozgalom összehasonlítása újabb tanulságokra hívja fel a figyelmet. Hasonló vonás volt a szociáldemokrata ellenzék, a baloldal fellépése a két párton belül szinte egyazon időben. Ismeretes, hogy nálunk az 1907. évi pártkongresszuson bontották ki először zászlajaikat az ellenzéki erők.¹⁷ Csehországban erre két évvel később, az 1909. évi IX. kongresszuson került sor.¹⁸ Hogy volt-e a magyar és a cseh ellenzék között kapcsolat, fellépésük összefüggésben állt-e egymással, erre a kérdésre csak a további kutatások adhatják meg a választ. Mindenesetre valószínűnek látszik az, hogy csehországi német közvetítésről lehet szó. A német baloldal által befolyásolt reichenbergi (libereci) német pártszervezet Karel Kreibich vezetésével igen élesen bírálta az Osztrák Szociáldemokrata Párt politikáját, s ennek hatása kétségtelenül érvényesülhetett mind a cseh, mind pedig a magyar pártban. Ezt látszik bizonyítani a magyar ellenzék kiváló vezetőjének, Alpári Gyulának későbbi kapcsolata a reichenbergi szervezettel. Karel Kreibich a vele folytatott beszélgetésem során felhívta a figyelmet erre a nagyfontosságú kapcsolatra, amely nagyrészt abból állt, hogy Alpári németországi útjai során, amikor

¹⁶ Uo. 132—140. l.

¹⁷ *Simon Péter—Pölöskei Ferenc—Galántai József: Magyarország története 1900—1917.* Bpest. 1958 (egyetemi jegyzet). 102. l.; *A magyarországi munkásmozgalom 1848—1917-ig.* 91—96., 107—111. l.

¹⁸ Csehszlovákia Kommunista Pártja történelmének áttekintése. 70., 72—74., 77—79. l.

a lipcei és a brémai baloldallal lépett összeköttetésbe, meglátogatta őket is, és nem egyszer közvetített a németországi és az ausztriai baloldal között. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Alpárinak a magyar szociáldemokrata vezetőséget bíráló cikkeit a lipcei és a brémai szociáldemokrata lapok közölték.) Ennek a német—osztrák—magyar együttműködésnek része lehetett a magyar és a cseh balszárny közötti kapcsolat. Alpárinak és a reichenbergieknek ez az együttműködése a világháborút követő forradalmi fellendülés időszakában is fennmaradt, sőt a Tanácsköztársaság után, a német baloldal harcaiban és a csehszlovák baloldallal való egyesülés előkészítésében is fontos szerep jutott a már kommunista Alpári Gyulának.¹⁹

A cseh baloldal azután közvetlenül a világháború előtt és alatt erősödött, és egyik legforradalmibb központja Antonin Zapotocký vezetésével Kladnában működött. A cseh baloldal azonban a magyarországinál gyengébb volt. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a csehszlovák párt a magyar kommunista pártnál később (1921-ben) alakult meg, s ez is természetesen egyik legfőbb oka volt annak — Magyarországtól eltérően —, hogy a polgári demokratikus forradalom nem nött át szocialista forradalomba. A cseh baloldal további, s már jelentős megerősödése csak a köztársaság megalakulása utáni harcok során következett be, azokban a küzdelmekben, amelyek az új állam szocialista jellegéért s a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenció megszüntetéséért folytak. Tehát Csehországban a balszárny akkor jut jelentősebb szerephez, amikor Magyarországon már megalakult a kommunista párt. S a balszárnynak ez a megerősödése Csehszlovákia Kommunista Pártja közvetlen megalakulásának volt az előzménye.²⁰

Még ennél is jelentősebb különbség, aminek ugyancsak megvolt a maga hasonló fontos következménye: az oroszországi hadifoglyok magatartása, állásfoglalása. Szovjet-Oroszországban a forradalmak kirobbanásának időszakában nagyszámú cseh és szlovák hadifogoly élt, akik a magyar katonáktól eltérően tizezerszámra adták meg magukat a cári csapatoknak és hagyták el a gyűlölt Monarchia zászlait. Ezenkívül a cári Oroszország különböző területein és városaiban voltak cseh kolóniák is, amelyek még az első világháború alatt keletkeztek. Tehát a Kommunista Magyarországi Pártja megalakulásának előzményeihez hasonlóan, az oroszországi cseh és szlovák hadifoglyokra is jelentős szerep várt a csehszlovák párt megalakításában.

S valóban sokan közvetítették és terjesztették is a leninizmus eszméit hazájukban, s visszatérésükkel különösen megerősödött a szociáldemokrata baloldal. Mégis, ha összehasonlítjuk a szovjet-oroszországi csehszlovák és magyar hadifogoly-mozgalmat, azt tapasztalhatjuk, hogy az utóbbi lényegesen erősebb volt. S ennek ismét a nacionalizmus felszítása, a hamis nemzeti illúzió volt az oka. E demagógiának kedvezett a csehszlovákok sajátos helyzete a cári, majd Szovjet-Oroszországban. A csehszlovák kolóniák tagjaiból még a háború elején alakult egy önkéntes cseh katonai alakulat, amely a cári Oroszország mellett harcolt, és ez önmagában véve is tükrözte az oroszországi cseh kolónia cárizmus iránti szimpátiáját. Később, főként 1916 második felétől kezdve — eltérően természetesen a magyar hadifoglyoktól — az antant nyugati hatalmaira támaszkodó Csehszlovák Nemzeti Tanács Masaryk

¹⁹ Ezeket az adatokat Karel Kreibich közölte az 1953 januárjában, Prágában velem folytatott beszélgetésem során.

²⁰ *Jindřich Veselý*: A CSKP keletkezéséről és megalapításáról, Pozsony. 1953. 111—125., 138—153. l.

vezetésével megkezdte a csehszlovák légiók szervezését az oroszországi hadifoglyokból. A hadifoglyok megszervezése nem utolsó sorban Kerenszkij uralomrajutásától kezdve igen jól haladt, a gyűlölt Monarchia romjain létrehozandó önálló Csehszlovákia megteremtése ⁴jjoggal — lelkesítette a cseh és a szlovák katonákat. Ezek a légiók az októberi forradalom után is a Cseh Nemzeti Tanács befolyása alatt maradtak, amely természetesen az antant rendelkezésére bocsátotta őket az orosz forradalom elleni intervencióhoz. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között igen nehéz, de ugyanakkor rendkívül nagyjelentőségű volt az oroszországi csehszlovák kommunisták harca, amely arra irányult, hogy a már csapatokba tömörült legionáriusokat rábírja a légiók elhagyására, illetőleg a bolsevikokat támogató nemzetközi brigádokba való részvételre nyerve meg őket.²¹

A csehszlovákok e sajátos helyzetének volt a következménye, hogy körükben a szocialista hadifogoly-mozgalom később indult meg, mint a magyar, és lépésről-lépésre, szívós harc árán ért el annál jóval kisebb, de mégis jelentős eredményeket. A bolsevik befolyás a csehszlovák hadifoglyok és legionáriusok között már 1917 márciusában megfigyelhető, s ennek eredményeképpen ugyanez év májusában, Kijevben, csehszlovák szociáldemokrata szervezetet juttatott létre. Ez a szervezet azonban a nemzeti kérdéssel határozatlan álláspontot foglalt el, és együttműködött az antanthoz szorosan kapcsolódó Masaryk-vezette emigrációval.²² Ez a példa is mutatja, hogy a csehszlovák hadifoglyok Masaryk és politikája iránt illúziót tápláltak. De a legöntudatosabb katonák körében rövidesen tisztulási folyamat indult meg ezen a téren is, nem utolsósorban az októberi forradalom következményeképpen. Ilyen körülmények között született meg az első kézzelfogható eredmény: 1917 novemberében a forradalomhoz hű csehszlovák szociáldemokrata bizottságnak sikerült megakadályoznia, hogy a csehszlovák légiót az ellenforradalom érdekében a kijevi szovjet hatalom ellen használják fel.²³

Különösen elősegítette a kijózanodást az a felismerés, amelyet a léptenyomon tapasztalható tények egész sora érlelt meg: a csehszlovák légiók nem csehszlovák nemzeti érdekeket szolgálnak, hanem az antant intervencióját.²⁴

S a különböző — mondhatjuk már — csehszlovák kommunista csoportok Pétervárot, Moszkvában, Penzában, majd később ismét Kijevben jelentős munkát is fejtettek ki annak érdekében, hogy a legionáriusok és hadifoglyok egyre hamarabb ismerjék fel igazi érdekeiket. E munkában nagy szerep jutott az 1918 májusában a különböző baloldali kommunista csoportok egyesüléséből megalakult Szovjet-Oroszországi Csehszlovák Kommunista Pártnak.²⁵ Így zárkózott fel a csehszlovák forradalmi hadifogoly-mozgalom a magyar mögé, s ezzel megteremtődtek a magyar-csehszlovák együttműködésnek is a feltételei a veszélyeztetett Szovjet-Oroszország támogatására. Ez az együttműködés az első igazi internacionalista alapokon nyugvó magyar-csehszlovák összefogás volt, amely méltó módon készítette elő a Tanácsköztársaság során szövődött

²¹ *Ugyanő*: Češi a Slováci v revolučním Rusku 1917—1920. Praha 1954. 11—33., 48—54. 1. První konference Československé soc. demokratické strany v Rusku ve dnech 25. a 26. listopadu 1917 v Kijevě. Svoboda (Kijev) 1917. nov. 30. 7. sz.

²² *Jindřich Veselý*: utóbb i. m. 44—48. 1.

²³ Uo. 58—61. 1.

²⁴ Uo. 73—74. 1.

²⁵ Uo. 105—112. 1.

barátságot. Milyen formákat öltött ez az együttműködés Szovjet-Oroszországban?

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy ez az összefogás nem csupán csehek, magyarok és szlovákok összefogása volt, hanem a legkülönbözőbb nemzetiségi hadifoglyoké, akik egyaránt támogatták a szovjet hatalmat. Ennek az internacionalista együttműködésnek szerves részét alkotta a csehszlovák—magyar fegyverbarátság.

A magyar, cseh és szlovák hadifoglyok mindenekelőtt közös nemzetközi szervezetekben kerültek közel egymáshoz. 1918 áprilisában Moszkvában létrejött a „Külföldi Nemzetközi Szocialista Munkások és Parasztok Forradalmi Egyesülete”, amely a pártonkívüli hadifoglyok egységes tömegszervezete volt. Később, májusban a különböző nemzetiségű pártcsoportok egyesítésére, összefogására, az egységes eszmei vezetés biztosítására létrehozták az „Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Külföldi Csoportjainak Föderációját”, amelyet az egyes pártcsoportok legfelső vezető szervüknek ismerték el. E felső pártszerv elnöke Kun Béla volt. A magyar, csehszlovák s más nemzetiségű kommunisták gyakran közös gyűléseket is rendeztek.²⁶ Hadd jegyezzem meg, hogy ennek a szovjetországi együttműködésnek egyik fontos forrásanyagában, a személyes visszaemlékezésekben cseh vöröskatonák többször emlékeznek meg Kun Béláról, mint a nemzetközi kommunista hadifogly-mozgalom egyik kiváló vezetőjéről.²⁷

Az együttműködés igen fontos másik területe a nemzetközi brigádok voltak. Az intervenció háború idején sok csatában más nemzetiségű vöröskatonákkal együtt harcoltak csehek, szlovákok és magyarok is. Nincs módunk itt arra, hogy akárcsak rövid kommentárral, vázlatosan is felsoroljuk ezeket a csatákat — mindez külön tanulmány feladata lehetne. Meg kell elégednünk tehát azzal, ha az említett visszaemlékezések alapján röviden felvázoljuk a nagyobb közösségen belül a csehek, a szlovákok és a magyarok viszonyának alakulását.

Nem lehet meghatódás nélkül olvasni a cseh vöröskatonák visszaemlékezéseiben azokat a részeket, ahol a magyar bajtársaikkal való viszonyukról írnak. Hosszú évtizedek után is nagy szeretettel gondolnak rájuk, bátorságukra, az ügy iránti odaadásukra. Többen megemlékeztek, milyen barátság szövődött közöttük, a közös cél, a nehéz harcok mennyire összekapcsolták őket. Milyen közel jutottak egymáshoz az őrsegeken, hosszú menetelések idején, amikor nemzetük történetéről, hazájukról beszéltek egymásnak.²⁸ Voltak olyanok,

²⁶ *Milei György*: A magyar hadifoglyok kommunista szervezeteinek kialakulása és tevékenysége Szovjet-Oroszországban 1917—1918. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok Bpest. 1956. 366—370. l., *Jindřich Veselý*: utóbb i. m. 77—79. l., Společný ustavující sjezd. Československá Rudá Armáda (Penza) 1918. jun. 9. 4. sz.

²⁷ Jan Majoroš cseh vörös katona visszaemlékezése A.Ú.D.KŠČ (Csehszlovákia Kommunista Pártja Párttörténeti Intézetének levéltára, Prága), Josef Valtr, Otakar Brückner és Jan Majoroš cseh vöröskatonák levelei a szerzőhöz (1953. máj. 11., ápr. 22., ápr. 28.), melyekben a magyar vöröskatonákkal folytatott közös harcokra emlékeznek vissza.

²⁸ Az említett visszaemlékezéseken és leveleken kívül ld. még Vladimír Bažant, Josef Cajthaml, Josef Dobřenský, Hilbert Hynek, František Janeček, Václav Krejča, Jindřich Landovský, Ludvík Šmat, Josef Valtr, Josef Věala vöröskatonák visszaemlékezéseit A.Ú.D.KŠČ., valamint a szerzőhöz, kérésére írt, a magyar vöröskatonákkal folytatott harcokra emlékező leveleket: Vladimír Bažant (1953. ápr. 25.), Josef Cajthaml (1953. ápr. 14.), František Janeček (ápr. 8.), Jindřich Landovský (ápr. 11.), Ludvík Šmat (ápr. 8.), Josef Věala (ápr. 8.).

akik orosz nyelven meg tudták magukat értetni, de a nyelvi különbség sem okozott nehézséget. Az egyik cseh vöröskatona ezzel kapcsolatosan visszaemlékezésében találóan jegyezte meg: „Szívesen gondolok vissza arra, milyen jól megértettük egymást, még ha nem is tudtunk beszélni egymás nyelvén.”²⁹

Hogy milyen nagy jelentősége volt ennek az együttműködésnek, azt különösen akkor értékelhetjük, ha tekintetbe vesszük azt a nemzeti ellentétet, amely az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregében is uralkodott, s amelyről olyan szemléletes képet adott Jaroslav Hašek, akiről tudjuk, hogy ebben az időben Szovjet-Oroszországban német és magyar nyelvű lapot, a Sturmot, illetőleg a Rohamot szerkesztette.³⁰

S a nacionalista uszítás nem szűnt meg az osztrák—magyar hadseregből való kiválás után sem. A csehszlovák légiók és a Cseh Nemzeti Tanács több lapot adtak ki, amelyeknek éppen az volt a feladatuk, hogy ellensúlyozzák az oroszországi forradalmi csehszlovák sajtó hatását. Lapjaikban gyakran használták a nemzeti uszítás fegyverét, s azt hangoztatták, hogy a magyar és a német vöröskatonák bosszút fognak állni a legionáriusokon, nem utolsósorban azért, mert harcolnak a Monarchia és Németország ellen. Sajnos sokszor ez a megtévesztő propaganda eredményes is volt.³¹

Ugyanezt a módszert használta a csehszlovák burzsoázia s kormánya a Magyar Tanácsköztársaság elleni hangulatkeltésben, amely lényegében az intervenció előkészítését jelentette. Ebben a kútmérgezésben a burzsoáziát a cseh és a szlovák szociáldemokrata vezetők támogatták. Elég lesz ennek alátámasztására idéznünk a jobboldali szociáldemokrata Rudolf Bechyně egy cikkéből, aki 13 nappal az intervenció előtt a következőket fejtette ki: A Duna túlsó partján „tanyáznak a magyar vörös gárdák és halált szórnak szabadságharcosaink soraira, akik nem harcolnak, hanem csak őrt állnak köztársaságunk szolgálatában a Dunán. Nem harcolnak — bár van fegyverük. Nem védekeznek, úgy éri őket a halál — noha szívük oroszslánszív.”³² A nacionalista demagógián kívül a szociáldemokrata vezetés másik félrevezető manőverét is kiolvashatjuk e sorokból. Félték a cseh, de főként a szlovák tömegek Tanácsköztársaság iránti rokonszenvétől, és azért a burzsoáziával, a kormánnyal együtt eltitkolták az előre kitervelt intervenciót.

S erre a félelemre meg is volt az okuk. Különösen Szlovákiában voltak nagyarányú forradalmi megmozdulások, amelyeket a bevonuló csehszlovák kormánycsapatok nem tudtak visszaszorítani. S a helyzet különösen bonyolult volt ezen a területen, ahol nemcsak a polgári forradalom szintjén való megrekedésről volt szó, hanem a szocialista forradalomba való átnövésnek a feladata volt napirenden, tehát ezt az alapvető kérdést takarta el a tömegek szeme elől az a nacionalista hullámverés, amely Szlovákia hovatarozzásának ügyében 1918 októberétől 1919 márciusáig igen magasra csapott. A csehszlovák burzsoá nacionalista kormány arra törekedett, hogy megszállja Szlovákiát, s jelentős magyarlakta területeket foglaljon el, valamint az uralma alatti részeket konszolidálja a polgári rendet, leverje a forradalmi megmozdulást.³³ Ezzel

²⁹ Karel Zatloukal cseh vöröskatona visszaemlékezése A.ÚD.KSČ.

³⁰ *Zdena Ančik*: Jaroslav Hašek a dobrý voják Švejk. Československý Voják. 1953. 1. sz. 25. l.

³¹ Ruzne. Boj u Nikolska. Vestník (Vladivostok). Vydava Odbočka Československe Narodni Rady. 1918. jul. 9. 42. sz. Josef Cajthaml idézett visszaemlékezése A.ÚD.KSČ.

³² *Václav Král*: i. m. 97. l., ld. még uo. 86. 154., 182—187. l., *Martin Viator*: Slovenská Sovietska Republika v r. 1919. 93—94., 166. l.

³³ *Václav Král*: i. m. 34—41. l.

szemben a Károlyi-kormány, amely kétségtelenül szakított a dualista rendszer brutális nemzetiségi politikájával, mégis — semmibevéve a szlovák nép már kinyilatkoztatott önrendelkezését — mindenáron Szlovákia, s természetesen annak döntően szlováklakta vidékei megtartására törekedett.³⁴ A nacionalista indulatoknak ebben a kereszttüzeiben folyt Szlovákia szlovák és magyar népének forradalmi mozgalma a szocialista átalakulás érdekében.

S hogy a nacionalista uszítás ellenére milyen nagyarányú volt ez a forradalmi tömegmozgalom, azt világosan mutatják az egykorú iratok. Hosszú időt venne igénybe csupán a felsorolása is azoknak a katonai segínyt kérő leveleknek, amelyeket a szlovákiai megyék újonnan megszervezett tisztikara, a zsupánnal az élen írt a központi szlovák és cseh hatóságoknak. E levelek egytől-egyig a forradalmi mozgalmak elleni katonai beavatkozást sürgették, s mivel megfelelő harc képes hadserege a csehszlovák kormánynak nem volt, szövetségeseihez, az antant hatalmakhoz fordult, hogy verjék le csapataikkal Szlovákia népeinek forradalmi mozgalmát.³⁵ A csehszlovák kormány — s ezt kéréseiben többször is kifejezésre juttatta — különösen alkalmasnak tartotta e feladat végrehajtására az idegen csapatokat, melyeket immunisnak vélt „a bolsevik propaganda fertőzésétől”.³⁶ De az antant, amely ekkor szerte Kelet-Európában, de mindenekelőtt Szovjet-Oroszországban hasonló feladat teljesítésével foglalatalkodott — bármennyire is szerette volna —, nem tudta teljesíteni a csehszlovák kormány kérését. Csupán arra futotta erejéből — s ez a tény is világosan mutatja a kelet-európai forradalmi mozgalmak szoros egymásba kapcsolódását —, hogy a még a világháború alatt Olaszországban csehszlovák hadifoglyokból szervezett légiót bocsátotta a csehszlovák kormány rendelkezésére, amely e légiót 1918 decemberében Szlovákiába vezényelte. A hadsereggel együtt egy olasz misszió is érkezett Csehszlovákiába Piccione tábornok vezetésével. Ez az olasz misszió állott a csehszlovák légió élén, és vezetőszerepet játszott a forradalmi mozgalmak elnyomásában. Itt szeretném megjegyezni, hogy az olasz törzskar azért jött Csehszlovákiába, hogy az új köztársaságban az olasz befolyást egyengesse. Ezzel szemben a kormány már korábban elkötelezte magát a francia imperializmusnak. Így a háttérben éles harc indult meg a francia és az olasz katonai megbízottak között, amely végül francia győzelemmel végződött: Piccione és az olasz katonai misszió a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenció támadás összeomlása után, nem utolsósorban ennek a kudarnak a következtében, elhagyta Szlovákiát. Ettől kezdve a csehszlovák hadsereg mellett a francia katonai misszióknak volt jelentős szerepe a szlovákiai népek forradalmi mozgalmának elfojtásában.³⁷

De ne vágjunk elébe az eseményeknek! A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után a csehszlovák burzsoázia és a szociáldemokrata párt vezetősége

³⁴ Vö. ezzel kapcsolatban a Jászi Oszkár vezette nemzetiségi minisztérium működését. A legújabbban *Surányi Imre* foglalkozott ezzel bölcsészeti doktori disszertációjában (Magyarország nemzetiségei és a kelet-európai államok 1918-ban, különös tekintettel a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájára. 1959).

³⁵ *Ludovít Holotik*: i. m. *Historický Časopis* 1953. 4. sz. 574—586. l. Különösen figyelemreméltó Sáros megye magyar földbirtokosainak segélykérő levele, amelyben a zsupántól kérnek védelmet a magyar, a szlovák és az ukrán nép megmozdulásaival szemben. KAP. (Eperjes Kerületi Levéltár) 1919. Ld. még ÚVA (prágai Központi Katonai Levéltár) vrch. vel. 1919. S—6—1/6, S—7—1/12.

³⁶ *Ludovít Holotik*: i. m. 577. l.

³⁷ Uo. 586—594. l. és *Historický Časopis* 1954. 1. sz. 39—50., 58—60., 68—70. l.

fokozta nacionalista propagandáját. Most már nem arról volt szó, hogy titkolják az intervenciós előkészületeket, hanem hogy igazolják ellenforradalmi lépésüket. Ehhez kedvező lehetőséget nyújtott a nacionalizmus felszítása, a nemzeti elnyomás alól felszabadult cseh nép nemzeti érzésének a magyar köztársaság hódító szándékkal támadta meg a fiatal Csehszlovák Köztársaságot, és az új proletár állam a volt dualista Monarchia nemzetiségi politikáját folytatja.³⁸ Ez a vád sokakat, még munkásokat is megtévesztett. Hozzájárult ehhez Masaryk személyes befolyása és nagy aktivitása éppen az intervenció időszakában. A köztársaság elnöke sorra járta a legnagyobb csehországi üzemeket. A plzeňi Škoda művekben többi között a következő szavakat intézte a gyár munkásaihoz: „Mindig védeni fogom a dolgozó nép érdekeit — tudjátok, hogy én is munkás voltam, és ma is munkás vagyok, bár munkám nem az izmokat, hanem az agyat veszi igénybe. Jól ismerem a munkáság követelményeit és szilárdan kitartok mellettük . . . A világháborúban súlyos harcok árán sikerült feltámasztani politikai függetlenségünket. E harcok folyamán sosem feledkeztünk meg a gazdasági és szociális felszabadulásról sem. És köztársaságunkban egész sor szociális reformot be is vezetünk . . . Meggyőződésem, hogy öntudatos munkáságunk szorgalmas és becsületes munkával biztosítja köztársaságunk fejlődését, valamint további reformok kivívását.”³⁹ Ezt a munkásosztály proletáröntudatát mérgező agitációt a jobboldali szociáldemokraták is folytatták. A Tanácsköztársaság kikiáltását követő napokban a párt hivatalos lapjában, a Právo Liduban (Népjog) még kommentár nélküli hírekkel találkozunk. Ezeket a hűvös, az objektivitás látszatát megőrző híreket azután fokozatosan egyre élesebb és határozottabb kommunista-ellenes agitáció váltotta fel.⁴⁰ Mindennek betetőzését jelentette a pártnak az intervenció összeomlása után kiadott június 3-i felhívása, amely teljes egészében a burzsoázia platformján állott: „A szociáldemokrata párt mindig azt hirdette, hogy a haza védelme minden szocialistának kötelessége. És Szlovákia védelme a jelen pillanatban az egyetlen politika, melyet a pártnak követnie kell. Hozzátok fordulunk, munkások és munkásnők, hogy amivel csak tehetitek, járuljatok hozzá a megtámadott állam védelméhez . . . azt kívánjuk tőletek, hogy a fenyegető veszedelemmel szemtől szembe az elkerülhetetlen politikai küzdelmekben válasszátok a pillanat komolyságának megfelelő formákat.”⁴¹ Hogy milyen hatása volt ennek a nacionalista demagógiának, azt a Tanácsköztársaság egy fiatal cseh résztvevőjének, Anna Kodýtkovának visszaemlékezése mutatja. Kodýtková a Magyar Tanácsköztársaság fennállásának idején a magyarországi csehszlovák kommunista szekció megbízásából a hazájában

³⁸ Slovensko je naše. Právo Lidu 1919. ápr. 2., Proč postupuje naše vojsko. Večerník Práva Lidu 1919. máj. 3., Maďarský vpád. Právo Lidu 1919. jún. 6., V Praze 3. června. Slovensko je a bude naše. Večerník Práva Lidu 1919. jún. 3., Maďarský vpád. Poslanec soud. Bechyně o posledních událostech. Uo. jun. 10., Scotus Viator o maďarském vpádu a dohodě. Právo Lidu 1919. jún. 13. S még lehetne a hasonló cikkek egész sorát idézni.

³⁹ Václav Král: i. m. 98—99. l.

⁴⁰ Diktatura proletariatu v Uhrách a válečný stav s dohodou. Večerník Práva Lidu 1919. márc. 22., Nechceme nové války. Právo Lidu 1919. márc. 23., V Praze 24. března. Večerník Práva lidu 1919. márc. 24., Komunistická vláda v Uhrách. Právo Lidu 1919. márc. 25. Stav věci v Uhrách a nebezpečí nové války. Uo. márc. 26., Úředníci českého konsulátu o událostech v Budapešti. Uo. márc. 27., Lenin nedůvěruje maďarskému převratu. Večerník Práva Lidu 1919. márc. 27.

⁴¹ Václav Král: i. m. 184. l.

járt, és ez alkalommal Plzeňben meglátogatta munkásszüleit is. Otthonában a következőket szegezték feléje: „Azt mondják, hogy ott (ti. Magyarországon) a bolsevikok uralkodnak, ez egy banda, amely gyilkol s még a gyermekeket sem kíméli. Ellenünk folyik ismét a háború. Megtámadták — mondják — Csehszlovákiát.”⁴²

S hogy Csehszlovákiában sokan mégsem így néztek a magyar kommunistákra és a tanács hatalomra, az a cseh és a szlovák kommunistáknak volt köszönhető, akik időt, fáradságot nem kímélve hatalmas propagandamunkát fejtettek ki honfitársaik között. Két központja volt ennek a nagyjelentőségű forradalmi tevékenységnek: az egyik Tanács-Magyarországon, a másik Szovjet-Oroszországban működött. A hazájuktól távoleső, szovjet-oroszországi csehszlovák kommunista csoport lapjai gyakran s nagy rokonszenvvel foglalkoztak a magyar kommnünel és éles szavakkal ítélték el a csehszlovák intervenciót és annak szociáldemokrata támogatóit.⁴³ Érthetően az intervenció elleni harcban nagyobb jelentősége volt a Csehszlovákiához legközelebb eső külföldi kommunista szervezetnek, a budapesti csehszlovák szekciónak, amelyet egy nagy tapasztalattal rendelkező kiváló cseh munkás, Antonin Janoušek vezetett. Ez a pesti szekció szépszámú taggal rendelkező és jól organizált szervezet volt, amely igen szoros együttműködésben és egyetértésben dolgozott a Magyarországi Szocialista Párttal. Ez a szoros kapcsolat nem jelentette azonban azt, hogy a szekciónak ne lett volna önálló s a sajátos csehszlovákiai viszonyokat figyelembevevő politikája, s ez természetesen proletárinternacionalista szellemének megfelelően nem volt ellentétben a magyar párt politikájával, célkitűzéseivel. A szekció tagsága a nagyszámú budapesti cseh és szlovák munkásságból került ki. E pesti csoport rendszeresen tartott gyűléseket, napilapot is adott ki, a *Červené Novinyt* (Vörös Ujság). A sajtóorgánumot, amely a magyar tanács hatalmat érintő kérdéseken kívül főként a csehszlovákiai viszonyokkal foglalkozott, igen jól szerkesztették. A *Červené Noviny* nagy munkát végzett a cseh és a szlovák munkások kommunista öntudatra nevelésében, és minden csehszlovákiai vonatkozású cikkével arra törekedett, hogy szítsa a forradalom tüzét honfitársai körében. A lapnak illetve a szekciónak igen nagy szerepe volt abban, hogy a magyarországi Vörös Hadseregben csehszlovák egységek is harcoltak. A forradalom szításának egyik legfontosabb eszköze a nacionalista demagógia visszaverése, a cseh és a szlovák népnek, s nem utolsósorban az intervenció hadsereg katonáinak az internacionalizmus szellemében való felvilágosítása volt. Ezt a célt a *Červené Noviny*n kívül még egy rendszeresen, de csak rövid ideig megjelenő lap, az *Armáda Proletáru* szolgálta. E lapot az intervenció hadseregben harcoló cseh katonák felvilágosítására, tájékoztatására szerkesztették.⁴⁴ Még nagyobb hatása volt annak a viszonylag szépszámú röpiratnak, amelyek

⁴² *Anna Kodýtková*: 1919. Vzpomínky na Maďarskou a Slovenskou Sovětskou Republiku. Praha. 1956. 49. l.

⁴³ *Vítězství uherského proletariátu. Průkopník svobody* (Ústřední orgán Československé Kommunistické Strany na Rusi) 1919. márc. 27. 41. sz., Světová revoluce. V Čechách. V Uhrách. Pravda (Kijev) 1919. máj. 10. 2. sz. Hasonló cím alatt uo. máj. 17. (3. sz.), máj. 24. (4. sz.), máj. 31. (5. sz.), jún. 14. (II. folyam 2. sz.), jún. 28. (II. 4. sz.), Řeší se osud světové revoluce. Uo. 1919. jún. 29. Ld. még *Martin Vietor* utóbb idézett munkáját 102—103. l., *Václav Král*: i. m.-t 208—213. l., valamint a *Pozdrav komunistov Čechov a Slovákov z Ruska* c. cikket a *Červené Noviny* 1919. ápr. 9. számából.

⁴⁴ A *Červené Noviny* (Orgán Slovenských Komunistov) 1919. márc. 27-én jelent meg először. Az utolsó ismert szám, a 69. 1919. júl. 31-én hagyta el a nyomdát. Itt jegyzem meg, hogy A Magyar Munkásmozgalmi Sajtó Bibliográfiája című kézirat

sorra verték vissza a tanácshatalomra szórt rágalmakat, s felnyitották az intervenciós hadsereg mundérjaiba bújtatott csehszlovák munkások és parasztok szeméit. Nyilvánvaló, hogy ez a hatalmas sajtópropaganda összefonódott a személyes kapcsolatok elmélyítésével is, a budapesti csehszlovák szekció szoros és állandó együttműködést teremtett Szlovákiával, enélkül ugyanis elképzelhetetlen volt a helyes tájékozódás, amelyet nem nélkülözhettek a széleskörű propaganda munkában.⁴⁵

S valóban az intervenciós hadsereg Prágai Központi Katonai Levéltárban őrzött irattárának áttanulmányozása nem hagy kétséget afelől, hogy a magyar Vörös Hadsereg győzelmeit nagymértékben elősegítette a csehszlovák intervenciós hadsereg bomlása. A főparancsnoksághoz küldött napi jelentések állandóan számot adnak a cseh, de főként szlovák katonák átállásáról.⁴⁶ 1919 áprilisában két zászlóalj csatlakozott Ungvárnál a Vörös Hadsereghez, és Losoncon katonai lázadásra is sor került. Napirenden volt az engedelmesség megtagadása. Mindezt igen szigorú megtorlások követték, de az intervenciós hadsereg bomlását a csehszlovák kormány nem tudta megállítani.⁴⁷

De nemcsak a katonaság, a szlovák lakosság is nagy lelkesedéssel fogadta a magyarországi Vörös Hadsereget. Mindennek az eseménysorozatnak szerkesztésének folytatása s betetőzése volt a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltása 1919 júniusában.⁴⁸ S ezekután a történeti folyamat egésztől szemlélve szerteoszlik az a csehszlovák burzsoá hamisítás is, amely kétségbevetta a Szlovák Tanácsköztársaság mély gyökereit a szlovák nép körében, s amely a szlovák tanácshatalmat csupán orosz, illetőleg magyar importnak tartotta.

kötet Bpest. 1951. csak 68 megjelent számról tud. I. k. 33. l. Az Armáda proletárú. Týdeník českých vojinů na Slovensku c. lap 1919. máj. 18-tól júl. 13-ig jelent meg, összesen 9 szám.

⁴⁵ 52 röpiratot számoltam össze, amely a csehekhez és a szlovákokhoz szolt. E röpiratokat az Országos Széchényi Könyvtárban, a prágai és a bratislavai Párttörténeti Intézet Levéltárban (A.ÚD.KSČ és KSS), az Eperjes Kerületi Levéltárban (K.A.P.) és a Központi Katonai Levéltárban (ÚVA) — iratok mellett — találhatók. E röpiratok jelentős részének bibliográfiai adatait ld. A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. Az Országgyűlési Könyvtár Magyar Tanácsköztársaság különgyűjteménye c. munkában. Bpest. 1958. 442—443., 461—465. l. A Tanácsköztársaság idején 6 nagyobb cseh, ill. szlovák nyelvű brosrút is adtak ki. E brosrúak bibliográfiai adatait ld. Magyar Munkásmozgalmi Bibliográfia 1918—1948. c. munkában. Kézirat. Bpest 1949. 352—381. l. Külön ki kell emelnünk két röpiratot, amely a magyar munkások nevében szolt a szlovák proletárokhöz s együttműködésre, közös küzdelemre hívta fel őket. Az egyik röpiraton a „magyarok nem letépni” szavakat olvashatjuk. E figyelmeztetés arra hívta fel a magyar munkásokat, hogy a szlovák írás nem az ellenforradalmi szlovák hatóságok hivatalos álláspontját tükrözi. E röpirat másolatát ld. Obrázky z 30-ročnej histórie revolučného robotníckeho hnutia Košic a okolia c. füzetben. Košice. 1951. 6. l. A Szlovákiával való személyes kapcsolatra *Anna Kodjtkova*: i. m. 37. l.

⁴⁶ A csehországi és szlovákiai helyzetjelentések ÚVA. 1919. márc. vrch.vel. S—2—6—1, ápr. S—2—7—1, máj. S—3—1—1, jún. S—3—2—1, júl. S—3—3—1.

⁴⁷ ÚVA. 1919. vých. S—37—3/4, 75/2/35, 15—6/20, vrch.vel. S—9—9/6. A csehtót katonaság lázadása a Tótföldön. Vörös Újság 1919. ápr. 25. Slovenski vojáci v Levičiach odoprelí poslušnosť. Červené Noviny 1919. máj. 8., „Bolševické vzbury” za českým frontom. Uo. máj. 27., Demoralizácia československej armády úradne potvrdená. Uo. júl. 1, Chýrnik. Šírenie sa bolševismu v českej armáde. Uo. júl. 20., *Václav Král*: i. m. 170—180. l.

⁴⁸ *Martin Viator*: i. m. 191—252. l. Itt jegyzem meg, hogy a magyar történeti irodalomban a Szlovák Tanácsköztársasággal először *Oldner, Vladimír* foglalkozott A Szlovák Tanácsköztársaság (1919) c. tanulmányában. E tanulmány A Magyar Tanácsköztársaság hősi küzdelmeiről c. gyűjteményes kötetben jelent meg. Bpest. 1954. 169—241. l.

E magyar—szlovák együttműködés kiegészül még egy igen szoros s nem kevésbé fontos helyi kapcsolattal: a szlovákiai magyarok és szlovákok akcióegységével, amely úgyszintén a proletárnemzetköziség szép példáját mutatta.⁴⁹

A budapesti csehszlovák szekció szoros kapcsolatban állott a csehországi szociáldemokrata baloldallal is. Ez az együttműködés jórészt személyi érintkezés formájában történt. A csehszlovák szekció több megbízottja fordult meg a magyar tanács hatalom időszakában Csehországban, annak ellenére, hogy a csehszlovák hatóságok mindent megtettek, hogy hermetikusan elzárják az új köztársaságot a proletárdiktatúra országától. A magyarországi cseh és szlovák kommunisták azonban leleményesen, Ausztrián keresztül jutottak el hazájukba, ahol az ugyancsak kibontakozó forradalmi mozgalmat erősítették s harcra buzdították az egyre növekvő baloldali erőket, amelyek a szocializmusért folyó tömegmozgalom élén állottak. Ezért a csehszlovák hatóságok különös éberséggel figyelték a magyarországi szekció munkásságát, igen félték attól, hogy a proletárdiktatúra Magyarországról Szlovákián keresztül átterjed a cseh országrészekre.⁵⁰ S valóban, a magyarországi szekciónak igen nagy szerep jutott a Szlovák Tanácsköztársaság tevékenységében, a csoport tagságának nagy része költözött szlovák területre. Maga Janoušek volt a Szlovák Tanácsköztársaság Népbiztosi Tanácsának elnöke és külügyi népbiztosa.⁵¹ E szekció tehát a csehszlovák és a magyar forradalmi munkásmozgalom között a hidat jelentette. S ha a szekciónak nem is volt olyan jelentős szerepe Csehországban, mint Szlovákiában, mégis a Magyar és a Szlovák Tanácsköztársaság követendő példájával együtt ösztönözte a cseh munkástömegek és a szociáldemokrata baloldal egyre inkább kibontakozó küzdelmét.

E harc fellegvára Kladno bányászváros volt. Itt már áprilisban munkástanácsot hoztak létre, amely élére állt a nagyarányú megmozdulásoknak. Kladno cseh proletariátusa az első perctől fogva világosan látta a magyar tanács hatalom jelentőségét és azt az összefüggést, amely a cseh munkások harca és a magyar proletárdiktatúra között fennállt. A kladnoiak lapja, a Svoboda (Szabadság) pedig már március 25-én örömmel üdvözölte a Tanácsköztársaságot és április elején írt egyik cikkében „szerencés Budapestnek” nevezte a tanács hatalom fővárosát. A vörös Budapestről közölt egy másik beszámoló (április 24-én) pedig így vonta le a cseh proletariátus számára adódó következtetéseket: „Ha a cseh burzsoázia megkísérelne betörni Magyarországra, vegye tudomásul, hogy elsősorban a cseh munkásosztály ellenállásába ütközik, mely fegyverrel a kezében áll ki a cseh burzsoázia és szolgálai ellen.” A kladnoiak mindvégig hűek maradtak ehhez az állásfoglalásukhoz és a maguk részéről mindent megtettek, hogy megakadályozzák a magyar tanács hatalom elleni csehszlovák intervenciót.⁵²

⁴⁹ Ld. Koziner Imre (Rimaszombat) visszaemlékezését A.ÚD.KSS.

⁵⁰ ÚVA. 1919. v.ých. 1—4/9, 10—4/44, Muna és társai elleni vádirat (a kladnoi kommunisták elleni per iratanyaga) 1920. ápr. 12. A.ÚD.KSC. 1920/56., Antonin Janoušek feleségének visszaemlékezése a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából tartott tudományos ülészen, valamint *Anna Kodýtková*: i. m. 31—33., 36., 42—43., 47., 50., 58. l.

⁵¹ Uo. 62. l.

⁵² V Čechách vyhlásia proletársku diktaturu. Červené Noviny 1919. ápr. 15. Pochod revoluce. Svoboda 1919. márc. 25., Štastná Budapest. Uo. ápr. 1., Velezráda na republice a národu. Uo. ápr. 17., Z rudé Budapešti. Uo. ápr. 24. (idézet ugyanitt, vala-

A brünni Rovnost (Egyenlőség) c. baloldali szociáldemokrata lap is cikkek egész sorozatában juttatta kifejezésre a magyar tanács hatalom iránti rokonszenvét. A brünni baloldali szociáldemokraták április elején örömmel közölték, hogy a magyar proletárállam szilárd. Élesen elítélték a szlovákiai katonai diktatúrát, hírt adtak arról, hogy cseh bolsevikok harcolnak a magyar Vörös Hadseregben, majd határozottan tiltakoztak a magyar tanács hatalom elleni csehszlovák fegyveres fellépéssel szemben.⁵³

De nemcsak a Magyar Tanácsköztársaság melletti nyílt szolidaritás jelentette a cseh, a szlovák és a magyar nép együttműködését, közös harcának kibontakozását. Május végén Prágában, de szerte Csehországban is hatalmas megmozdulások robbantak ki a drágaság ellen. Ezekre az elemi erővel feltörő demonstrációkra a kormány katonai alakulatok bevetésével válaszolt. Ekkor a nép sokhelyütt fegyvereket szerzett és készült a felkelésre. Kladnóban körülbelül 60 ezer főnyi tömeg vett részt e tüntetéseken.⁵⁴ Mindez egybeesett a magyar Vörös Hadseregnek a csehszlovák intervenciókat visszaverő sikeres ellentámadásával. Egy ebben az időben Prágában kiadott röpiratban tehát nem véletlenül olvashatjuk, hogy érkezett a cseh proletariátus felszabadulásának órája. E röpirat megrázó szavakkal hívta fel a tömegmozgalmat ellen kivezényelt cseh katonaságot a csatlakozásra: „Szüntesd be a harcot! Ne gyilkold le a proletárt, aki kénytelen ellened harcolni, mert te zsoldos ellensége vagy, pedig ő a te barátod, aki a te felszabadításodért is harcol. Ha megölöd őt, magadat is megölöd. Fordulj meg! Csehországban vannak a te igazi ellenségeid, a cseh gyárosok és nagybirtokosok, akik koldussá tesznek téged” és ágyútölteléknek használnak fel benneteket.⁵⁵ E nagyarányú demonstrációk a cseh intervenciókat visszaverése és a rájuk mért vereség Szlovákiában a szocialista forradalom küszöbére sodorták Csehszlovákiát. S a cseh burzsoázia sietett lépéseket tenni a forradalom leverésére. Egy távirati jelentés így mérte fel az egész köztársaság területére egyaránt kiterjedt forradalmi helyzetet: „Számolnunk kell az esetleges forradalommal Csehországban és föl kell készülnünk a magyarok bekerítő mozdulatára Dévény alatt.”⁵⁶ A burzsoázia jól látta ezt az őt fenyegető veszélyt, amely a magyar, szlovák és a cseh nép együttes harcának volt a közvetlen következménye. A cseh polgárságnak mégis sikerült a csehországi megmozdulásokat letörnie

mint *Václav Král*: i. m.-ban, 189. l.), Do nové války. Uo., máj. 6., Co sa děje v Uhrách. Uo. máj. 15. Z rudé Budapešti. Uo. máj. 22., Válka s Maďary. Uo. jún. 3., Osudné chvíle Československé republiky. Uo. jún. 7., Mezinárodní solidarita proletariátu. Uo. júl. 15., Ve službách kapitalistického imperialismu. Uo. aug. 2. — A kladnói helyzetre vonatkozóan vö. még *Antonín Zápotocký* regényét (Vörös fények Kladno felett. Bpest. 1953), amely a történész számára is igen tanulságos.

⁵³ Uherská social. republika pevna. Rovnost 1919. ápr. 6., Vojenská diktatura na Slovensku. Uo. jún. 6., Čeští bolševici v rudé maďarské armádě. Uo. jún. 15., Česká komunistická vláda na Slovensko. Uo. jún. 19., Žádné intervence válečné. Uo. júl. 12., Pro návrat československých legií z Ruska a proti intervenci v Rusku a v Uhrách. Uo. júl. 20., Zoufalí zápas maďarské republiky rad o zachování se. Uo. júl. 28., Odmítáme zodpovednosť, protestujeme. Uo. júl. 30.

⁵⁴ Rendőri jelentés a kladnói május 8-i gyűlésről A.ÚD.KSČ. 1919/72. Nepokoje v Česku a na Slovensku. Červené Noviny 1919. máj. 27., Obvinovanie Sovjetovej Republiky pre vzbury. Uo. Vzbúrenie proti drahote v Čechách. Zobražovatelia prod šibenicom. Uo. máj. 31. Ld. még *Václav Král*: i. m.-t 201. l., valamint *Martin Vietor*: i. m.-t. 153. l.

⁵⁵ A röpiratot l. A.ÚD.KSS. Bratislava.

⁵⁶ *Václav Král*: i. m. 201. l.

és a júniusi harcok távolról sem rázták meg úgy a polgári rendet Csehországban, mint a májusiak. Júniusban Észak-Csehországban a német balszárny szervezte mozgalmakkal volt elfoglalva a csehszlovák kormány és ebben a hónapban zajlott le Nyugat-Csehországban Železná Rudában az a katonai felkelés is, amelynek résztvevői a Csehszlovák Tanácsköztársaság megalakításának követelését vetették fel.⁵⁷

Nem lenne teljes a kép, ha — végül — nem adnánk számot azokról a sajtóhangokról is, amelyek bár sokszor kifejezték rokonszenvüket a Magyar Tanácsköztársaság iránt, mégsem állottak a vele való viszony kapcsán a következetes internacionalizmus talaján. A prágai balszárny lapja, a Sociální Demokrat (Szociáldemokrata) egyik cikke március 28-án visszaverte a cseh burzsoázia rágalmaait, de nem fordult szembe azokkal olyan élesen, mint a kladnói Svoboda. „Magyarországon nagyjelentőségű politikai átalakulás következett be, amelyet figyelmen kívül hagyni nekünk sem szabad... Ma nem nemesi, de népuralom van Magyarországon és itt a nagyjelentőségű pillanat, amikor el kell dölnie, hogy mit üzen a mi köztársaságunk a magyar proletariátusnak. Kínosan szánalmasak azok a cikkek a cseh burzsoá lapokban, amelyek a legutolsó budapesti eseményekről számolnak be. A magyar forradalom kigúnyolása és szidalmazása csak a német professzorok háború alatti viselkedésével hasonlítható össze, akik szintén nem tudták a szabadság eszméjét megérteni. Úgy látszik, hogy a cseh kapitalista sajtó olyan hangot és olyan fegyvereket használt a minket környező népekkel szemben, hogy lassan elveszítjük összes barátainkat Európában, leszámítva néhány fölfújtt kapitalistát.”⁵⁸

A Svoboda és a Sociální Demokrat nézetének különbségét mutatta a várható magyarországi intervencióval kapcsolatos eltérő állásfoglalásuk is. A kladnói proletárok nézetét már láttuk. A Sociální Demokrat április 11-i számában az intervencióval kapcsolatban pedig a következő kis versike jelent meg, amely Kramářhoz, a csehszlovák miniszterelnökhöz, a párizsi békekonferencia csehszlovák delegációja tagjához szólt:

„O Kramář, mit cselekedtél ;
Hozzád száll üzenetünk :
Párizsba békéért mentél
S háborút hoznál nekünk?”⁵⁹

E kis versike a Svoboda álláspontjától eltérően az intervencióval kapcsolatban csak a háború tényét emelte ki, s nem szólt arról, hogy e háború egyben — s ez a döntő — a proletárforradalom ellen irányult.

⁵⁷ Uo. 265. l. A német balszárny tevékenységére vonatkozóan : Presidium zemské správy politické v Praze. A.ÚD.KSČ. Praha 1919. Itt jegyzem meg, hogy Kladnóban júliusban is voltak jelentős megmozdulások. Vö. ezzel kapcsolatban A.ÚD.KSČ. Praha 1919/74.

⁵⁸ A cseh proletariátus üdvözli a Magyar Tanácsköztársaságot. Vörös Ujság 1919. máj. 1. A magyar lap idézte a Sociální Demokrat Náš poměr k maďarskému národu c. írását. Ugyanebben a számban egy másik magyar vonatkozású cikk is megjelent : Uprostřed světové revoluce. A Červené Noviny is megemlékezett a Sociální Demokrat üdvözléséről: Pozdrav českého proletariátu sovjetovej republike v Uhrách. 1919. ápr. 29.

⁵⁹ Intervence. Sociální Demokrat. 1919. ápr. 11. Kramáři, o české kníze, | Slyš má slová v dálku, | pro mír jel si do Paříže, | chceš nám přinést válku? |

A verset magyarra Vihar Béla fordította.

Később az intervenció során a Sociální Demokratban megjelent cikkek, bár sohasem osztották a szociáldemokrata jobboldal nacionalista nézeteit és tanúságot is tettek a Magyar Tanácsköztársaság iránti rokonszenvről, mégsem állottak határozottan és teljes következetességgel az internacionalizmus talaján. A Sociální Demokrat tanulmányozása során kétségtelenül az az olvasó benyomása, hogy a lapot szerkesztő cseh értelmiségiek még nem tudtak teljesen szakítani a nacionalizmussal, a hamis nemzeti illúzióval. A szociáldemokrata balszárny eme orgánumának bizonytalankodása is világosan tükrözte, hogy a cseh burzsoáziának és a jobboldali szociáldemokrata vezetőknek megtévesztő nacionalista politikája milyen széles körben terjedt el, olyanok között is, akik egyébként a szocializmus és a proletárdiktatúra hívei voltak.⁶⁰

Ezekután joggal felvetődik a kérdés: mi a magyarázata annak, hogy a Magyar Tanácsköztársaság Szlovákiában nagyobb visszhangot váltott ki, mint a cseh országrészekben, s a cseh területek tömegmozgalmi elmaradtak a szlovákiaiak mögött. E különbség egyik indító okát már a bevezetőben érintettem: a hosszú évtizedekre visszanyúló közös magyar—szlovák munkásszervezetekben végzett együttműködés érezte a hatását 1919-ben is. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy Szlovákia nagy területen határos Magyarországgal, s Csehország esetében erről nem beszélhetünk, tehát a burzsoázia az utóbbi országrészen inkább védekezhetett a Magyarországról beáramló forradalmi eszmékkel s az azokat terjesztő futárokkal szemben. A gazdasági-társadalmi viszonyok hasonlósága is jelentősen fokozta a hatást; szemben Csehországgal, ahol ha lehet mondani kedvezőbb körülmények között élt a nép, mint Szlovákiában vagy Magyarországon. Nagy jelentősége volt annak is, hogy a nemzeti illúzió inkább érvényesült Csehországban, mint Szlovákiában. Ebben az időben már előrevetette árnyékát, hogy az új köztársaságban a cseh nemzet lesz az uralkodó nemzet, s nem lehet vitás, hogy e tény érezte hatását a munkásosztály körében is. Meg kell említenünk azt is, hogy a szlovák szociáldemokrata jobbszárny befolyása, tömegereje sokkal kisebb volt mint a csehé, s nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között nacionalista politikája távolról sem volt olyan hatékony, mint Csehországban, nem beszélve arról, hogy a cseh szociáldemokrata vezetők nacionalista politikájának mélyebb gyökerei voltak, mint Szlovákiában. Könnyen megérthetjük ezt, ha Ausztria jobboldali szociáldemokratáinak — akik közé a cseh vezetők is tartoztak — a nemzetközi munkásmozgalmában is jólismert nemzetiségi politikájára gondolunk. S e kérdéssel szorosan összefonódott végül Masaryk tevékenysége. Az ő befolyása — mint említettem — igen széles körre terjedt ki s nem volt Szlovákiában hozzá hasonló koncepciójú burzsoá államférfi, aki a nacionalista kútmérgezést olyan eredményesen tudta folytatni, mint ő. A frontokat tehát Szlovákiában kevésbé lehetett összekuszálni, mint Csehországban, s ha ehhez hozzászámítjuk, hogy ott a forradalmi helyzet közelebb állt — az ismert okok következtében — a kirobbanáshoz, mint

⁶⁰ Smutný prvý máj na Slovensku. Konfiskace na Slovensku. Sociální Demokrat 1919. máj. 5., Pozdrav poraženým v Budapešti. Uo. máj. 9., *Jan Doležal*: Je Československá Republika ohrožená. Uo. máj. 16. Budeme vrahy uherské revoluce? Uo., *Jan Doležal*: Versailles či světová revoluce? Uo. jún. 13., Opatření na Slovensku. Uo., Byla překročena demarkační čára? Uo. jún. 20., Potřebujeme styků se socialistickým Ruskem, Uhorskem a Německem. Uo. júl. 4., Z blahodárné činnosti Kramářovy vlády na Slovensku. Uo. aug. 1., Proč maďarská vláda rad odstoupila. Uo. aug. 8.

Csehországban, akkor világosan áll előttünk a Csehszlovákia két országrésze közötti különbség. E különbség egyben kedvező helyzetet teremtett a csehszlovák burzsoázia számára, hogy a forradalmi helyzetet visszaszorítsa. Lehetővé tette ezt még az is, hogy, bár volt kapcsolat Szlovákia és a cseh országrészek forradalmi mozgalma között — nem utolsósorban a budapesti szekció tevékenysége révén —, ez mégsem volt tervszerű és kellően egybehangolt. S ezzel jutunk el a forradalmi tömegmozgalmak elbukása legfőbb okához, a bolsevik típusú párt hiányához. Ekkor az országban még nem volt kommunista párt, pedig csak egy bolsevik típusú párt lett volna képes a két országrész hatalmas megmozdulásainak összehangolására, szervezésére és a szocialista forradalom győzelmének kiharcolására. S a párt megléte, illetőleg hiánya volt ebben az időszakban a magyar és a csehszlovák munkásmozgalom közötti legnagyobb különbség.

E kérdés kapcsán kell említést tennünk arról, hogy a Magyar Tanácsköztársaság hatása a proletárdiktatúra leverése után is igen nagyarányú volt. A munkásság egyre nagyobb tömegei körében, éppen a magyar tanács hatalom leverése után, indult meg a kijózanodás, s nem utolsósorban ez világosította meg előttük, hogy Masarykék és a szociáldemokrata vezetők e kérdést illetően is nagyon becsapták őket. Ezt tapasztalhatjuk a még korábban ingadozó baloldal esetében is. A baloldal 1919. október 5-én első önálló programnyilatkozatában kifejtette, hogy a szociáldemokraták együttműködése a burzsoáziával csak az utóbbinak vált hasznára. Ennek az együttműködésnek egyik példaképpen a programnyilatkozat a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenció során létrejött közös platformot említette.⁶¹ Néhány hónappal később a baloldal első konferenciáján, december 7-én elfogadott nyilatkozat nem utolsósorban a magyar tanács hatalommal való viszony tanulságaképpen fordult szembe igen határozottan a nacionalista demagógiával, s így határozta meg az igazi nemzeti érdekek és a proletárforradalom elválaszthatatlan összefüggését: „Nem tartunk attól — írták a nyilatkozatban —, hogy a világ proletariátusának felszabadulása veszélyeztetné nemzetünk önállóságát és önrendelkezési jogát; ellenkezőleg meg vagyunk győződve róla, hogy sokkal jobban és tartósabban biztosítaná, mint a mai kapitalista—imperialista rendszer.”⁶²

S hogy ez mennyire így van, azt nem utolsósorban a csehszlovák és a magyar ellenforradalmárok együttműködése bizonyítja. Köztudomású, hogy a cseh, a szlovák, illetőleg a magyar uralkodó osztályokat milyen nagy ellentét választotta el egymástól. Ez az ellentét a nemzeti mozgalmak időszakától szinte megszakítás nélkül a világháború végéig megvolt, sőt a köztársaság megalakulásával méginkább fokozódott. Amikor azonban a forradalom fenyegette, vagy megdöntötte a polgárság hatalmát, mindkét oldalon azonnal félretették ellentéteiket: A magyar uralkodó osztály képviselői Prágában kilincseltek és kérték a csehszlovák intervenció megindítását Magyarországgal szemben. Több magyar ellenforradalmár felajánlotta, hogy Szlovákiában csapatokat szervez Tanács-Magyarország ellen.⁶³ Múltán háborodott fel ezen a kommunista sajtó, s mutatott rá arra, hogy azok, akik nem állottak oly gyakran nemzeti

⁶¹ Jindřich Veselý: A CsKP. keletkezéséről és megalapításáról. 111—112. l.

⁶² Uo. 114. l.

⁶³ Podkoprná práca uhorských protirevolucionárov v Česku. Červené Noviny. 1919. ápr. 11., Maďarská prosba. Uo. ápr. 12., Václav Král: i. m. 43—47. l.

érzésükre hivatkozni, ha osztályérdekeik úgy kívánják, az ellenséggel paktálnak. „A magyar urak koldulnak Prágában — írta egy egykorú röpirat. — Magyar urak könyörögve kérik a cseh kormányt, hogy árássa el haderejével a még meg nem szállt Magyarországot is és fegyveresen verje le a Magyar Tanácsköztársaságot. Magyar urak ellenséget vezetnek Magyarország ellen.”⁶⁴

S ha a cseh kormány nem is mindenben teljesítette kérésüket — hisz a nemzeti ellentét csak időlegesen szorult háttérbe —, mégis a cseh kormány a szlovákiai és az oda menekült magyar arisztokratákkal és burzsoáziával jó viszonyt tartott fenn, és megvédte őket a tömegek haragjától. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor Apponyi Albert gróf is Csehszlovákiába menekült, ahol a hatóságok segítették őt, hogy továbbjusson Ausztriába.⁶⁵

De nemcsak a magyar urak dobták félre az oly sokszor emlegetett nemzeti érdekeket, ezt tette a cseh polgárság is, amikor az antant hatalmak segítségét kérte a szlovákiai forradalmi helyzet elfojtásához. Nem vonakodott ezt tenni az a polgárság sem, amely — mint láttuk — osztályérdekeit követve, jórészt nemzeti demagógiával szerelte le — nem is kis eredménnyel — a cseh nép forradalmi mozgalmát.

A csehszlovák és a magyar ellenforradalom közötti eme együttműködés volt az előzménye annak a szoros kapcsolatnak, amely a kommunisták üldözésében a két ellenséges állam között a Tanácsköztársaság bukása után bontakozott ki. Ezt az együttműködést a kommunisták csehszlovákiai emigrációja kövöcsolta össze. A magyar tanács hatalom időszakában tapasztalatot szerzett magyar kommunisták egy része Csehszlovákiába emigrált, ahol jelentős szerepet játszottak a kommunista párt megszervezésében.⁶⁶ Ez is az egyik fontos hatása volt a Magyar Tanácsköztársaságnak Csehszlovákiában. Különösen meggyorsult ennek során a baloldal erőinek növekedése és sorainak rendezése a szlovák területen, ahol a magyar Vörös Hadsereg és a Szlovák Tanácsköztársaság közeli emléke még inkább erősítette a baloldali erőket. S mindennek ellensúlyozása csak közelebb hozta egymáshoz a csehszlovák és a magyar rendőrséget. A már említett Anna Kodýtková írta le emlékiratában, hogy Budapesten, amikor 1920 elején a magyar rendőrség letartóztatta, annak épületében két csehszlovák vizsgálóbíró hallgatta ki, akik közül az egyikre Prágában ráismert, miután a magyar ellenforradalmi hatóságok átadták őt Csehszlovákiának. Egyébként ebben az esztendőben folyt a Szlovák Tanácsköztársaság résztvevőinek pere Budapesten és a kladnói kommunistáké Prágában. E két per előkészítése során igen szoros volt a két ellenséges állam rendőri és bírói szerveinek az együttműködése.⁶⁷

Előadásom végéhez értem. Az elmondottak egyik legfontosabb tanulságaként vonhatjuk le, hogy a nacionalista uszítás milyen nagy kárt okozott a proletárforradalomnak, mennyire akadályozta népeink együttműködését. 1919-nek ez a tanulsága ma is figyelmeztetés számunkra, mert a nacionalista

⁶⁴ Magyar urak Prágában. Bpest. 1919.

⁶⁵ *Martin Vietor*: i. m. 144. l. A Červený Noviny 1919. máj. 25-i száma pedig arról adott hírt, hogy Apponyi Albert gróf csehszlovák állampolgár akar lenni.

⁶⁶ *Jindřich Veselý* utóbb idézett könyve 173. l. Vö. még ezzel kapcsolatban Otakar Liška rendőrfogalmazónak Kommunismus na Slovensku od převratu do konce května 1921 c. belső használatra készült részletes jelentését. A.Ú.D.K.S.S. Bratislava.

⁶⁷ *Anna Kodýtková* idézett visszaemlékezése 92–94., 99., 102., 107–109. l. A Szlovák Tanácsköztársaság vezetőinek perében hozott ítéletet ld. a Magyar Szocialista Munkáspárt Párttörténeti Intézetének Archivumában. A/II/12/180.

demagógia maradványai ma is élnek, s ha nem vagyunk résen, alattomban is sokat árthatnak.

Az egymással szembenálló frontoknak a nacionalizmus mérgével való összekuszálása ellenére népeink közös harcának egyik jelentős szakasza volt a Nagy Októbert követő időszak, amely mai együttműködésünk szerves előzményét alkotja. E két fontos fordulópont közé esik a csehszlovák—magyar munkásmozgalmi kapcsolatok egész sora, olyan együttműködés, amely mentes volt a nacionalizmustól. S ebben a szakaszban a csehszlovák kommunisták — mintegy viszonzva az 1919. évi segítséget — igen sok s jelentős támogatást adtak az akkor igen nehéz körülmények között harcoló magyar kommunistáknak.

ARATÓ ENDRE

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA SZÉTTÖRÉSE ÉS A NEMZETKÖZI ERŐVISZONYOK*

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom egyik főfeladata az Osztrák-Magyar Monarchia széttörése volt. Hogy megoldása miként megy végbe és milyen eredménnyel végződik, az egyrészt a belső erőviszonyoktól, másrészt a nemzetközi helyzet alakulásától függött. A kettő szerves összefüggésben és kölcsönhatásban állott egymással, annál is inkább, mert az imperialista háborúnak polgárháborúvá való átalakítása az alapvető forradalmi osztálynak, a proletariátusnak és szocialista mozgalmának az erején múltott.

Az 1917-es oroszországi februári forradalommal, amely — az új naptár szerint — március 12-én győzött, az imperialista háborúnak polgárháborúvá való átalakítása megkezdődött.¹ A februári forradalom váratlanul rövid idő alatt megdöntötte a cári önkényuralmat és rendkívüli hatást váltott ki a világ minden részén. Az oroszországi forradalmi események nyomában kibontakozó politikai, társadalmi, eszmei, erkölcsi és diplomáciai válság nem kímélt meg egyetlen államot sem, komoly megrázkódtatást okozott a hadviselő államokban, mindenekelőtt az Osztrák-Magyar Monarchiában.² A népek elsősorú börtönének, a cári Oroszországnak az összeomlása nemcsak a béke reményét³ csillogtatta meg a Habsburg-birodalomnak idegen elnyomás alatt sínylődő népei előtt, hanem a nemzeti felszabadulás lehetőségét is.⁴ Az oroszországi forradalomnak a Monarchia szláv népeire gyakorolt hatásának a veszélye indította gróf Czernin Ottokár külügyminisztert az 1917. április 12-i keltezésű emlékirata elkészítésére.⁵ A nemzeti-függetlenségi, de mindenekelőtt a forradalmi mozgalmaknak további erősödésétől tartva a külügyminiszter arról igyekezett meggyőzni az uralkodót, hogy még áldozatok árán is, de meg egyezéssel békére kell törekedni és annak elkerülhetetlen voltát meg kell

* Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom 40. évfordulója alkalmából tartott ünnepi ülésen elhangzott előadás.

¹ V. I. Lenin művei. 23. k. (Bpest, 1951). 325. l.

² *Pierre Renouvin*: La crise européenne et la grande guerre (1904—1918). (Paris, 1939) 435—449. l. — *H. W. V. Temperley*: A history of the peace conference of Paris. (London, 1921). IV. k. 76—78. l. — *Friedrich Ritter von der Lama*: Die Friedensvermittlung Papst Benedikt XV. (München, 1932). — *Robert A. Kann*: The multinational Empire. Nationalism and national reform in the Habsburg Monarchy 1848—1918. (New York, 1950). II. k. 230—291. l. — *Viktor Bibl*: Der Zerfall Österreichs. (Wien, 1922—1924). II. k. 524. l. — *Edmund von Glaise-Horstenau*: Die Katastrophe. Die Zerstörung Österreich-Ungarns und das Werden der Nachfolgestaaten. (Wien, 1929). 97—114. l. — *Otto Bauer*: Die österreichische Revolution. (Wien, 1932). 16., 29., 45., 58. l. — *Julius Andrassy*: Diplomatie und Weltkrieg. (Berlin, 1920). 267. l.

³ *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. (München, 1923). 201. l.

⁴ *Memoirs of Michael Károlyi*. Faith without illusion. (London, 1956). 81. l.

⁵ *Ottokar Czernin*: Im Weltkrieg. (Wien, 1919). 198—204. l.

értetni a németekkel is. Gróf Czernin közbelépése nem maradt eredménytelen, két nappal később, április 14-én Károly levél kíséretében továbbította a memorandumot II. Vilmos császárhoz, hangsúlyozva, hogy az abban foglaltakkal teljes mértékben egyetért.⁶

A levélváltás időpontjában már folytak a titkos tárgyalások Franciaország és a Monarchia között, melyek még a februári forradalom előtt kezdődtek meg,⁷ jelölve, hogy a francia imperialisták szempontjából oly mértékben nőtt az Osztrák-Magyar Monarchia jelentősége, amilyen mértékben romlott — megítélésük szerint — a helyzet Oroszországban.⁸ Felelős francia kormányzati körökben hajlandóság mutatkozott, hogy Oroszország mellett vagy helyett új ellensúlyt találjanak a Monarchiában Németországgal szemben. Ez a tendencia nem csökkent akkor sem, amikor a februári forradalom győzelme nyomán az orosz uralkodó osztályoknak azok a csoportjai kerültek hatalomra, melyek elkötelezték magukat az imperialista háború folytatása és az antanttal való szövetség fenntartása mellett. Angol és francia részről azonban bizonytalanoknak ítélték meg az oroszországi helyzetet és célszerűnek tartották a Monarchiával való alku folytatását.⁹ Nem hagyták zavartatni magukat attól a körülménytől sem, hogy néhány hónappal azelőtt, 1917. január 10-én abból az alkalomból, hogy Wilsonnak adott válaszjegyzékükben körvonalazni próbálták háborús céljaikat,¹⁰ — igen általános és többféle értelmezésre lehetőséget nyújtó fogalmazásban ugyan,¹¹ — de mégis ígéretet tettek a Monarchia nemzeti elnyomás alatt sínylődő népeinek a felszabadítására.

Ez mindenesetre egy lépést jelentett előre, ha figyelembe vesszük, hogy a világháború kitérősekor a nemzeti elnyomás alatt szenvedő népek felszabadítása még bátortalan utalás formájában sem szerepelt Anglia és Franciaország háborús céljai között.¹² Az általános hiedelemtől eltérően — s ezt Szazonov 1914. szeptember 14-i állásfoglalása igazolja —, a cári Oroszország sem akarta a Monarchia széttörését.¹³ Ha a nagyhatalmak állás-

⁶ *Erich Ludendorff*: Urkunden der Obersten Heeresleitung über ihre Tätigkeiten 1916/18. (Berlin, 1920). 374—379. l.

⁷ Uo. 370. l. — *A. von Cramon*: Unser Österreich-Ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege. Erinnerungen aus meiner vierjährigen Tätigkeit als bevollmächtigter deutscher General beim k. u. k. Armeoberkommando. (Berlin, 1920). 111—115. l.

⁸ *Raymond Poincaré*: L'année trouble 1917. (Paris, 1932). 68. l. — *David Lloyd George*: War memoirs. (London, 1934). III. k. 1567. l. — *Maurice Paléologue*: La Russie des Tsars pendant la grande guerre. 19 Août 1916—17 Mai 1917. (Paris, 1922). III. k. 196—198. l. — Mémoires de Sir George Buchanan, ancien ambassadeur d'Angleterre en Russie (1910—1917). (Paris, 1925). 120—143. l. — *Robert D. Warth*: The Allies and the Russian revolution. From the fall of the Monarchy to the peace of Brest-Litovsk. (London, 1954). 16—22. l.

⁹ *Poincaré*: i. m. 111—112. l. — *David Lloyd George*: War memoirs. (London, 1934). IV. k. 2020. l.

¹⁰ *Ludendorff*: i. m. 324—326. l. — *David Lloyd George*: War memoirs. III. k. 1096—1119. l.

¹¹ *Temperley*: i. m. I. k. 172. l.

¹² *Georges Clémenceau*: Grandeurs et misères d'une victoire. (Paris, 1930). 159. l.

¹³ *Frank Alfred Golder*: Documents on Russian History 1914—1917. (New York, 1927). 56—57. l. — Paléologue Delcasséhez 1914. szept. 14-én. — „Pendant un entretien tout amical M. Sazanov a développé devant Sir G. Buchanan et moi ses idées non officielles sur la conduite que la Russie, l'Angleterre et la France devraient tenir si le succès de leurs armées était couronné par une victoire décisive... Allant plus loin dans la voie des confidences M. Sazanov nous a communiqué à grand traits comment il conçoit les remaniements que les trois alliés auraient intérêt à opérer dans la carte et la constitution

pontja 1916 végén és 1917 elején módosult, úgy ennek közvetlen kiváltó oka, amint Balfournak 1916. október 4-i memoranduma ennek szemléltető példája,¹⁴ elsősorban katonai jellegű megfontolásokban rejlett. De a fordulatot mégsem szabad és lehet csupán erre az egyetlen tényezőre visszavezetni és Leninnek 1916 őszén, éppen az antant vezető hatalmai részéről tervezett manőver beharangozása küszöbén írott megjegyzései elsődrendű segítséget nyújtának nemcsak a szűkebb értelemben vett diplomáciai akciónak, hanem az imperializmusnak a nemzeti kérdéssel kapcsolatosan tanúsított ravasz és korántsem egyértelmű politikájának a megértéséhez. Bizonyos helyzetben — írja Lenin „A marxizmus karikatúrájáról és az imperialista ökonomizmusról” c. cikkében — „... a finánctóke szempontjából nem csak, hogy »megvalósítható«, hanem *néha* egyenesen *előnyös* a trösztökre, *ezek* imperialista politikájára, *ezek* imperialista háborújára nézve, ha lehetőleg minél több demokratikus szabadságjogot biztosítanak *egyes* kis nemzeteknek, az állami függetlenséget is beleértve, hogy ne kockáztassák »saját« hadműveleteik rosszra fordulását”.¹⁵ Éppen az utóbbiak sorsa indította az angol és francia kormányköröket újabb pálfordulásra, amikor a katonai s vele együtt a nemzetközi helyzetben — az oroszországi februári forradalom győzelmével — fordulat következett be. Anglia és Franciaország imperialista körei a kis népek és elnyomott nemzetek irányában folytatott kétértelmű politikájuknak ezúttal a másik oldalát vélték hasznosabbnak előtérbe állítani, méghozzá olyan történelmi időszakban, amikor új helyzet állott elő Ausztria-Magyarország léte és fennmaradása szempontjából is.

A Habsburg-birodalomnak, amint ezt Marx, Engels és Lenin több ízben elismerték, egy ideig megvolt a maga — bár nagyon is viszonylagos — történelmi létjogosultsága. Az egyetlen körülmény — írta 1860-ban Marx —, amely Ausztria létét a XVIII. század közepe óta igazolta, abban a tehetetlen, gyáva, következtelen, de mégis szívós ellenállásban keresendő, amelyet Oroszországnak Kelet-Európa irányában való előretörésével szemben kifejtett.¹⁶ Marx szavait az eljövendő évek, így többek között az 1867-es kiegyezés igazolták. Miután a cári intervenció következtében 1849-ben meghiúsult az önálló államiság megteremtésének a lehetősége, magyar részről a későbbiekben egyelőre nem az Ausztriától való különválásra, hanem ellenkezőleg, a Habsburg-birodalom épségének a megőrzésére törekedtek, méghozzá — amint Lenin Rosa Luxemburggal folytatott vitájában szükségesnek tartotta kiemelni — „éppen a nemzeti függetlenség érdekében, amelyet kapszibb és erősebb szomszédok esetleg teljesen eltiportak volna”.¹⁷ E sajátos helyzet következtében jött létre a dualizmus rendszerén felépülő Osztrák-Magyar Monarchia, amelynek a létjogosultsága, amint erre Engels 1888-ban, „Az erőszak szerepe a történelemben” című tanulmányában utalt, mindaddig meg kellett, hogy legyen, amíg a forradalom nem győz Oroszország-

de l'Europe... L'Autriche constituerait une monarchie tripartite, formée de l'empire d'Autriche, du royaume de Bohême actuelle et les Slovaques, la Moravie. Le royaume de Hongrie aurait à s'entendre avec la Roumaine au sujet de la Transylvanie.” — Vö.: *Edvard Beneš*: Nemzetek forradalma. (Bratislava, 1936). I. k., 269—275. l. (magyar nyelvű kiadás).

¹⁴ *David Lloyd George*: War memoirs. II. k., 877—888. l.

¹⁵ V. I. Lenin művei. 23. k. 44. l.

¹⁶ *Karl Marx*: Herr Vogt. (Moskau, 1941). 123. l.

¹⁷ V. I. Lenin művei. 20. k. (Bpest, 1955). 418. l.

ban. A forradalmi Oroszország viszont feleslegessé kellett, hogy tegye a Habsburg-birodalmat, melynek sorsa csak a szétesés lehetett.¹⁸

Amikor az első világháború kitört, Oroszország terhes volt a forradalomtól, amelynek főpróbája 1905-ben zajlott le. Bár Oroszország a háború küszöbén már nem az európai reakció zsandárának, hanem inkább szolgájának a szerepét töltötte be, mégis már pusztá létével jó ürügyül szolgált a német és osztrák-magyar imperializmus igazi háborús céljainak az álcázására.¹⁹ A februári forradalom győzelme azonban kihúzta a talajt az Oroszország elleni háborút igazolni akaró és látszó érvek alól, és egyidejűleg kérdésessé tette magának a Habsburg-birodalomnak a létjogosultságát, melyet — a sors iróniája folytán — angol és francia részről éppen ekkor kezdtek újonnan felfedezni.

*

Bár a magyarázatot elsősorban az oroszországi forradalom továbbfejlődésében, a szocialista forradalom lehetőségétől való félelemben kell keresni, mégis Anglia és Franciaország magatartását kétségtelenül nagy mértékben befolyásolta az Egyesült Államok diplomáciája is.²⁰ Az üzenet, melyet Wilson 1917. január 22-én a szenátushoz intézett,²¹ választ jelentett az antant január 10-i jegyzékében foglaltakra és világos jele volt annak, hogy az Egyesült Államok a döntőbíró szerepét akarja játszani abban a világméretű küzdelemben, amely a két imperialista tábor legnagyobb hatalmai között folyt. A január 22-i megnyilatkozás alap gondolata: „béke győzelem nélkül” gyakorlatban a status quo ante álláspontját jelentette, és mint ilyen alkalmasnak látszott a Monarchia integritásának az átmentésére. Érthető, ha megnyugvással fogadták Bécsben és lehetőséget láttak benne további alkudozások folytatására. Különös meglepetést váltott ki az a körülmény, hogy Wilson csak a lengyelekről tett említést, ellentétben az antant január 10-i jegyzékével.²² A kezdeti aggodalmak, melyek — többek között — gróf Tisza Istvánt is arra késztették, hogy a bécsi amerikai követ útján felhívja az Egyesült Államok kormányának a figyelmét arra, hogy mily kockázatos vállalkozás lenne a dualizmus rendszerének a széttörése,²³ alaptalannak bizonyultak. Az Egyesült Államok elhatárolta magát a január 10-i jegyzéknek ama kitételeitől, melyek a Monarchia népeinek nemzeti aspirációira, illetve azoknak jogosultságára céloztak.

Az amerikai állásfoglalást befolyásolták a bécsi amerikai követ jelentései, amelyek a Habsburg-birodalom mind válságosabbá váló belső helyzetéről és ebből adódó veszélyekről számoltak be.²⁴ Hozzájárult mindehhez,

¹⁸ Marx—Engels—Lenin—Stalin zur deutschen Geschichte. (Berlin, 1952). II. k., 2. rész. 1064. l.

¹⁹ *Rosa Luxemburg*: Válogatott levelek és írások. (Bpest, 1958). 147—178. l.

²⁰ *Robert Lansing*: War memoirs. (London, 1935). 245—271. l.

²¹ Papers relating to the foreign relations of the United States. 1917, Supplement 1. The World War. (Washington, 1931). 24—29. l. (A továbbiakban F. R. — 1917, Suppl. címen rövidítve.)

²² *Robert Lansing*: War memoirs. 261—262. l. — F. R. 1917. Suppl. 1. 27. l. — Uo. 10—12. l. Penfield Lansinghez 1917. jan. 12. — Uo. 104—105. l. Penfield Lansinghez 1917. febr. 1. — Uo. 38. l. Penfield Lansinghez 1917. febr. 5. — *Titus Komarniczki*: Rebirth of the Polish Republic. A study in the diplomatic history of Europe 1914—1920. (London, 1957). 141—145. l.

²³ F. R. 1917, Suppl. 1. 34. l. Penfield Lansinghez 1917. jan. 27.

²⁴ Uo. 39. l. Penfield Lansinghez 1917. febr. 6.

hogy Wilson és tanácsadói: House és Lansing nem ismerték a Monarchia problémáit,²⁵ az ott élő népek nagyfokú lebecsülése jellemezte azokat az információkat is, melyeket a svájci amerikai követ, P. A. Stovall küldözgetett Washingtonba.²⁶ Végül, de nem utolsó sorban megszabta az Egyesült Államoknak a Monarchia irányában folytatott politikáját, hogy 1917 elején romlott a német—amerikai viszony és a diplomáciai kapcsolatok megszakítása február 3-án²⁷ valószínűvé tette a háborút. Számolva ennek eshetőségével, amerikai részről még idejében le szeretnék volna választani Ausztria-Magyarországot a német szövetségi rendszerről — még nagyobb engedmények árán is. Alig néhány nappal az amerikai-német diplomáciai viszony megszakadása után, 1917. február 8-án Lansing ismertette Page-zsel, a londoni amerikai követtel Wilson álláspontját, melynek lényege abban volt összefoglalható, hogy a Monarchiát, melyet a január 10-i antant válaszjegyzék egyes kitételei megijesztettek, meg kell nyugtatni, tudomására kell hozni, hogy integritását, mindenekelőtt ami a két régebbi egységnek, Magyarországnak és Csehországnak az odatartozását illeti, tiszteletben fogják tartani.²⁸ Amikor Page a fentieket az angol miniszterelnökkel közölte, Lloyd George válaszában kijelentette, hogy az angol kormánynak eddig sem állott szándékában a Monarchia szétदारabolása és ezáltal sincs kifogása az ellen, hogy Magyarország és Csehország a birodalom keretén belül maradjanak. Nem mulasztotta el ugyanakkor felhívni a amerikai követ figyelmét azokra a nehézségekre, melyek a Monarchia jövőjével kapcsolatban más szövetséges hatalmak részéről adódhatnak.²⁹

Lloyd George — amint erre válaszában célzott is — az olaszokra, szerbekre és románokra gondolt. Ismeretes, hogy Olaszország területi követeléseinek tett eleget — az Osztrák-Magyar Monarchia rovására — az 1915. április 26-án Londonban megkötött titkos szerződés,³⁰ amely ilyen vonatkozásban nem állott egyedül. Az emlékiratban, amelyet az antanthatalmak 1915. augusztus 16-án nyújtottak át Szerbiának, Bulgária megnyerése érdekében a szerbektől a Macedoniáról való lemondást követelték és kárpótlásul Bosznia-Hercegovinát ígérték — Ausztria-Magyarország kontójára.³¹ Hasonlóképpen a Habsburg-birodalom állományából faragott volna le az a titkos szerződés, melyet Romániával kötöttek az antanthatalmak 1916. augusztus 16-án Bukarestben.³² Mégis, ha mindhárom megállapodást egybevetjük, kitűnik, hogy a szóbanforgó területi rendezések maximális végrehajtás esetén sem érintették volna a Monarchia alapjait. Ez a körülmény kétségtelenül megkönnyítette az angol miniszterelnök számára az amerikai megkeresésre adandó választ. Miután kormánya tagjait meghallgatta, Lloyd George 1917. február 20-án magához kérte az amerikai követet és közölte vele, hogy a

²⁵ *Mamatey*: i. m. 58—59. l.

²⁶ Uo. 86—87. l. — Vö. *Hugh R. Wilson*: *Diplomat between wars.* (New York, 1941). 11—12. l.

²⁷ F. R. 1917, Suppl. 1. 106—107. l.

²⁸ Uo. 40—41. l.

²⁹ Uo. 41—44. l.

³⁰ *Maxwell H. H. Macartney and Paul Cremona*: *Italy's foreign and colonial policy 1914—1937.* (London, 1938). 44—48. l. — Vö.: *Paul Henri Michel*: *La question de l'Adriatique.* (Paris, 1938).

³¹ *Mamatey*: i. m. 26—27. l. — *Michel*: i. m. No. 160.

³² *Mamatey*: i. m. 36. l. — *Heinrich von Triepel*: *Nouveau recueil général de traités.* Troisième série. (Leipzig, 1908—1929). X. k. 342. l.

Monarchiával folytatandó békealkudozások érdekében Anglia nem ragaszkodik a Monarchia széttöréséhez és nem kívánja Magyarország és Csehország kiszakítását annak keretéből.³³ A londoni amerikai követ sietett tudatni az angol kormány álláspontját az amerikai külügyminiszterrel, aki viszont a Wilsonnal folytatott megbeszélés értelmében rögtön utasította Penfield bécsi követet: tudassa bizalmas úton Czernin külügyminiszterrel, hogy az antant nem szándékozik szétdarabolni a Monarchiát és az Egyesült Államok is hajlandó hasonló biztosíték adására.³⁴

A Monarchiának a császári Németországtól való leválasztására irányuló kísérletek egyelőre nem jártak eredménnyel. Bécs minden ingadozása ellenére nem tudta elszáni magát a szakításra.³⁵ Amidőn 1917. április 6-án hadiállapot³⁶ jött létre az Egyesült Államok és Németország között, az Osztrák-Magyar Monarchia szolidárisnak nyilvánította magát szövetségesével és három nappal később megszakította a diplomáciai kapcsolatot az Egyesült Államokkal.³⁷

E fordulat ellenére az Osztrák-Magyar Monarchia létjogosultsága megítélésének kérdésében egyelőre nem történt változás az angol, francia és amerikai kormánykörökben. Amikor április 28-án Balfour ismertette House-zal az antant háborús céljait, az ezúttal sem tartalmazta a Monarchia széttörésének a követelését és a nemzeti államok létrejöttének a támogatását.³⁸ Ha mindehhez hozzávesszük, hogy időközben továbbfolytak a bizalmas megbeszélések Franciaország és a Monarchia között,³⁹ úgy megállapítható, hogy, Olaszország kivételével, a három nagyhatalom, ha különböző indítékok alapján és eltérő célok érdekében is, de hasonló álláspontot foglalt el az Osztrák-Magyar Monarchia sorsának megítélésében. Nem módosíthatta a helyzetet, hogy az új orosz külügyminiszter, Miljukov április 4-i sajtónyilatkozatában — felelős orosz államférfi részéről elsőízben — a háborús célok közé sorolta a Monarchia szláv népeinek a felszabadítását is. Miljukov bejelentése inkább belső politikai használatra készült, az imperialista háború folytatásának az új helyzetben célravezetőbbnek látszó vagy ígérkező eszmei érvekkel való alátámasztását volt hivatva szolgálni. A februári forradalom után a hatalmat gyakorló Ideiglenes Kormány az uralkodó osztályok azon csoportjainak a képviselőjét jelentette, melyek a háborút az angol-francia-amerikai imperialisták oldalán az eddiginél határozottabban és céltudatosabban kívánták folytatni.⁴⁰ Ennek érdekében kellett volna oly háborús célokat prezentálni, amelyek — a forradalmi szituációban — alkalmasnak látszottak a közvélemény félrevezetésére és becsapására.

³³ *Mamatey*: i. m. 60. l. — F. R. 1917, Suppl. 1. 55—56. l. Page Lansinghez 1917. febr. 20.

³⁴ F. R. 1917, Suppl. 1. 57—58. l. Lansing Penfieldhez 1917. febr. 22. — Uo. 62—63. l. Penfield Lansinghez 1917. febr. 27.

³⁵ Uo. 63—64. l. Lansing Penfieldhez 1917. márc. 3. — Uo. 65—66. l. Penfield Lansinghez 1917. márc. 13. — *Czernin*: i. m. 158. l.

³⁶ F. R. 1917, Suppl. 1. 207—208. l.

³⁷ Uo. 594—595. l. — *Papers relating to the foreign relations of the United States: The world war, 1917, Supplement 2.* (Washington, 1932). I. k. 16. l. (A továbbiakban F. R. 1917, Suppl. 2. néven rövidítve.)

³⁸ *The intimate papers of Colonel House. Into the world war. Arranged as a narrative by Charles Seymour.* (New York, 1928). III. k. 42—44. l.

³⁹ *Ludendorff*: i. m. 385—392. l.

⁴⁰ *Mémoires de Sir George Buchanan...* 175—176. l. — *Maurice Paléologue*: i. m. III. k. 246. l.

A manőver sikerét — külpolitikai téren — már kezdettől fogva kilátástalanná kellett, hogy tegye az a körülmény, hogy Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok — az adott időszakban — tartózkodott hasonló jellegű háborús célok proklamálásától, sőt erőteljesen folytatta kísérleteit a Monarchia megnyerésére — nem utolsó sorban éppen az oroszországi helyzetre való tekintettel. Az Ideiglenes Kormány számára ugyanakkor nagyon kétélű fegyvernek mutatkozott az az elv, amelyet hangoztatva akarta harcra buzdítani maradék erőt a Monarchia ellen. A népek önrendelkezési jogára, a nemzeti elnyomás alatt sínylődő népek felszabadítására való hivatkozás ugyanis teljes ellentmondásban állott az Ideiglenes Kormány politikájával, amely halogatta a nemzetiségi kérdés megoldását és ezáltal oly helyzetet teremtett, amely — tekintettel a forradalmi helyzetre — magában rejtette a legerőszakosabb eszközökhöz való visszatérés veszélyét.

*

A nemzeti kérdés jelentőségének a felismerése, a helyes álláspont kialakítása és gyakorlata döntő jelentőségű volt a forradalom ügye szempontjából általában, a szocialista forradalom győzelme szempontjából különösen. A nemzeti elnyomás alatt sínylődő népek nemzeti-függetlenségi mozgalmaiban rejlő forradalmi erőt és annak a proletariátus előtt álló történelmi feladat megoldásában való szerepét a nemzetközi munkásmozgalom — amint erről Marx és Engels írásai, az I. Internacionálé egész tevékenysége is tanúskodnak — már idejében felismerte.⁴¹ A II. Internacionálé 1896. évi londoni kongresszusa — mint ismeretes — a nemzetek önrendelkezési joga mellett foglalt állást.⁴²

Jótevény hatása megmutatkozott az osztrák szociáldemokrácia 1899. évi brünni programjában,⁴³ amely ha nem is foglalta magában kifejezetten a nemzetek önrendelkezési jogát, gyakorlatilag — amint erre Lenin is rámutatott — annak elismerését jelentette. De a biztató kezdet ellenére az osztrák szociáldemokrácia megrekedt a kiinduló ponton, sőt az imperializmus időszakában, amikor a nemzeti kérdés rendezése általában, az önrendelkezéshez való jognak az elismerése (egészen a különválásig) különösen fontossá vált és az imperializmus elleni harc szerves és elválaszthatatlan alkatelemévé lett,⁴⁴ sajnálatos módon visszaesett korábbi, alapjában helyes álláspontjához mérten.

A nemzetközi munkásmozgalomban egyedül az oroszországi szociáldemokrácia ismerte fel a nemzeti kérdés különleges jelentőségét az új történelmi szakasz küszöbén, amint erről az 1903. évi pártkongresszus határozatai is tanúskodnak.⁴⁵ Hogy ez így alakult, az mindenekelőtt az orosz munkásmozgalomban jelentkező és érvényesülő forradalmi szárny fellépésének volt köszönhető.⁴⁶ Az 1905-ös forradalom, majd az első világháború előtti

⁴¹ V. I. Lenin művei. 20. k. 443—445. l.

⁴² Uo. 443. l. — Vö. Verhandlungen und Beschlüsse des Internationalen Sozialistischen Arbeiter- und Gewerkschafts-Kongresses zu London vom 27. Juli bis 1. August 1896. (Berlin, 1897). 18. l.

⁴³ V. I. Lenin művei. 20. k. 419. l.

⁴⁴ V. I. Lenin művei. 21. k. (Bpest, 1951). 293. l.

⁴⁵ Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть I. 1898—1925 (Москва 1953). 40. l.

⁴⁶ V. I. Lenin művei. 6. k. (Bpest, 1953). 472—481. l. — 20. k. 456—469. l.

forradalmi fellendülés teljes mértékben igazolta a bolsevikok állásfoglalásának a helyességét. Egy évvel az első világháború kirobbanása előtt, 1913 nyarán az OSzDMP Központi Bizottságának a tanácskozásán behatóan foglalkoztak a nemzeti kérdéssel és az arról szóló határozat újból elkötelezte a munkásosztályt és forradalmi pártját a nemzetek önrendelkezési joga mellett, egészen a különválásig. Ami az utóbbit illeti, a határozat nem mulasztotta el felhívni a figyelmet arra, hogy minden egyes esetet önállóan kell elbírálni, még hozzá az egész társadalmi fejlődés és a szocializmusért folyó proletár osztályharc céljainak megfelelően.⁴⁷

Felismerve a nemzeti kérdés jelentőségét, a Központi Bizottság tanácskozása úgy határozott, hogy alaposabb megvitatását a legközelebbi pártkongresszus napirendjére tűzi.⁴⁸ A háború kitörése a kongresszus megtartását ugyan egy időre megakadályozta, de amikor a februári forradalom győzelme után 1917. május 7-én (a régi naptár szerint április 24-én) Pétervárott összeült az Oroszországi Szociáldemokrata (bolsevik) Munkáspárt hetedik oroszországi konferenciája,⁴⁹ egyik központi feladatának a nemzeti kérdés tisztázását tekintette, még hozzá abban a szellemben, mely a háború éveiben a bolsevik párt minden állásfoglalását, Lenin valamennyi írását és megnyilatkozását jellemezte.

A nemzeti kérdéstről hozott határozat újból leszegezte a nemzeteknek az önrendelkezéshez való jogát is. És ha 1917. november 7-én diadalmaskodott a proletárforradalom, ez nem utolsó sorban azért történt, mert a bolsevik párt Lenin útmutatása alapján felismerte, hogy milyen szoros és elválaszthatatlan kapcsolat áll fenn — minden bonyolultsága ellenére — az elnyomott népek nemzeti mozgalmai és a munkásosztály felszabadulása között.⁵⁰ Az orosz munkásosztály a bolsevik párt vezetésével ki tudta aknázni a nemzeti mozgalmakban rejlő hatalmas erőt és azt a haladás, a proletárforradalom szolgálatába tudta állítani.⁵¹ S amikor a szocialista forradalom győzött, a hatalomra került orosz proletariátus nem vált hűtlenné eszméihez, s a nemzeti kérdésben elfoglalt elvi álláspontját a gyakorlatban is érvényesítette. Ennek jegyében született meg 1917. november 8-án a békéről szóló rendelet,⁵² továbbá az „Oroszország népei jogainak deklarációja” november 15-én. A nyilatkozat második pontja kinyilvánította Oroszország népeinek teljes önrendelkezését, beleértve a különválás és az önálló nemzeti állam alakításának a jogát is.⁵³ Hogy mennyire nem egyszerűen formális elismerésről volt szó, azt már az elkövetkező hetek igazolták: 1917. december 31-én Szovjetoroszország elismerte Finnország függetlenségét.⁵⁴

Érthető tehát, ha a Nagy Októberi Szocialista Forradalom példamutatása szárnyakat adott a nemzeti függetlenségi mozgalmaknak az egész vilá-

⁴⁷ V. I. Lenin művei. 19. k. (Bpest, 1955). 429. l. — Kommuniszttyicseskaja Partyija... I. k. 316. l. (oroszul).

⁴⁸ Kommuniszttyicseskaja Partyija... I. k. 316. l. (oroszul) — V. I. Lenin művei 19. k. 430. l.

⁴⁹ Kommuniszttyicseskaja Partyija... I. k. 332—353. l. (oroszul) — V. I. Lenin művei. 24. k. (Bpest, 1952). 223—319. l.

⁵⁰ V. I. Lenin művei. 22. k. (Bpest, 1951). 153—154. l.

⁵¹ V. I. Lenin művei. 26. k. (Bpest, 1952). 116—119. l.

⁵² V. I. Lenin művei. 26. k. 247—256. l. — Документы внешней политики СССР. Том I. (Москва 1957). 11—12. l.

⁵³ Dokumenti... I. k. 14—15. l. (oroszul).

⁵⁴ Uo. 71. l.

gon, mindenekelőtt az Osztrák-Magyar Monarchiában.⁵⁵ A Habsburg-birodalom nemzetiségi problematikájának polgári, de haladó szellemű kutatója, Jászi Oszkár elismeréssel felérő megdöbbenéssel állott az Októberi Forradalomnak a nemzeti kérdés fejlődésére és irányára gyakorolt óriási hatása előtt. Miként egykor a nyugati nagy nemzeti államok szolgáltak mintaképül a kialakuló nemzetek számára — vélekedett Jászi —, úgy a jövőben Oroszország, illetve az orosz forradalom teremtette nemzeti megoldás válik példaképpé az elnyomott népek és mesterségesen széttagolt nemzetek számára.⁵⁶

Hogy a nemzeti kérdésnek egyrészt burzsoá és imperialista, másrészt proletár és szocialista koncepciója között alapvető és gyökeres különbség van, erről az érdekelt népek és nemzeti-függetlenségi mozgalmak egyébként izelítőt kaptak 1917 Októbere győzelme előtt is. Hogy az antant hatalmak fogadkozásai és ígéretei mit jelentenek, arról szomorú tapasztalatokat szereztek 1917 második felében, az Októberi Forradalmat közvetlenül megelőző hónapokban. Azok a többé-kevésbé nyílt tárgyalások, melyek a szembenálló két imperialista tábor között folytak annak érdekében, hogy ellentéteiket — legalább is átmenetileg — áthidalják, nemcsak a világszerte erősödő forradalmi erjedést és az oroszországi szocialista forradalom érlelődését voltak hivatva megakadályozni, hanem a nemzeti-függetlenségi mozgalmak elvetélését is célozták. Igen jellemző volt az általános tendencia szempontjából és annak erősödését kívánta elősegíteni az a békekezdeményezés, amely 1917 augusztusában a Vatikán részéről indult meg.⁵⁷ A pápa békeprogramja — többek között — megkerülte a Habsburg-birodalom népeinek a problémáját és a status quo ante gondolat csak kapóra jöhetett az amerikai diplomáciának, személy szerint Housenak, hogy a Monarchia létjogosultságáról konstruált koncepciója mellett kitartszon.⁵⁸ Nem volt tehát véletlen, hogy azok a személyiségek, akik 1917 nyarán az Egyesült Államokban újabb akciókat kezdtek annak érdekében, hogy a hivatalos köröket a Habsburg-birodalom széttörésének szükségességéről meggyőzzék, általában hűvös és tartózkodó fogadtatásra találtak. Bár dolgavégezetlen, kiábrándultan és csalódottan⁵⁹ távoztak, a szükséges tanulságokat nem tudták és nem akarták levonni. A Habsburg-birodalom elnyomott népei nemzeti mozgalmainak élére — és ezért felelősség terheli az illető munkásmozgalmakat is — túlnyomó többségükben polgári és kispolgári nacionalista elemekből összetevődött csoportok és szervezetek kerültek. Értetlenül, sőt ellenségesen álltak szemben az oroszországi forradalmi eseményekkel, különösen attól kezdve, hogy azok a szocialista forradalom irányában kezdtek fejlődni. A Monarchia széttörését és a saját vezetésük alatt létrehozandó új államok létjogosultságát éppen azzal kívánták indokolni, hogy a forradalom veszélyével szemben nagyobb biztosítékot tudnának nyújtani, mint a roskatag és idejétmúlt Ausztria-Magyarország. Amilyen mértékben érlelődött a szocialista forradalom Oroszországban, oly mértékben fokozódott a versenyfutás egyrészt a Monarchia, másrészt az egyes nemzeti csoportok és szervezetek között Kelet- és Délkelet-Európa új porkolábjá megbízatásának a kiérdemelésére. Bécsből

⁵⁵ *Karl Friedrich Novak*: Der Sturz der Mittelmächte. (München, 1921). 313—319. l.

⁵⁶ *Oskar Jászi*: Der Zusammenbruch des Dualismus und die Zukunft der Donaustaaten. (Wien, 1918). 16. l.

⁵⁷ *Ludendorff*: i. m. 423—425. l.

⁵⁸ *The intimate papers of Colonel House*. III. k. 153. l.

⁵⁹ *Mamatey*: i. m. 129—133. l. — *Beneš*: i. m. I. k. 322—330. l.; II. k. 143—150. l.

és Budapestről mind nagyobb számban indultak — hivatalos vagy félhivatalos megbizatással — tekintélyes személyiségek a semleges országokba,⁶⁰ hogy ott kapcsolatokat teremtsenek az ellenséges nagyhatalmak képviselőivel vagy ügynökeivel. 1917 őszén Svájcba utazott Károlyi Mihály,⁶¹ ahol tárgyalásokat folytatott H. R. Wilson amerikai ügyvivővel és Haguenin francia megbizottal.⁶² A tárgyalások vezető gondolata az volt, amint erre Károlyi Mihály visszaemlékezéseiben utal is, hogy az antanthatalmakkal megértessék, hogy a Monarchia megőrzése elengedhetetlen és nemcsak Ausztria-Magyarországnak, de ellenfeleinek is érdekében áll a mielőbbi békekötés. Amitől Károlyi Mihály tárgyalófelelt óvta és maga is tartott, az még svájci tartózkodása idején bekövetkezett: 1917. november 7-én Oroszországban győzött a szocialista forradalom.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után még intenzívebbé váltak azok a tárgyalások, melyek 1917 augusztus elején kezdődtek meg újból Franciaország és a Monarchia között és a Clémenceau-kormány megalakulásával sem szakadtak félbe.⁶³ Amerikai és angol részről érdeklődéssel, sőt várakozással kísérték az újabb fejleményeket, sőt a kezdeményezések hamarosan Anglia körébe ment át. Miután az 1917. november 29-i értekezleten, amelyen Anglia, Franciaország és Olaszország miniszterelnökei és külügyminiszterei, az Egyesült Államok részéről pedig House vett részt, sikerült legyűrni az olaszok ellenállását, végül is olyan döntés született, hogy Anglia kezdjen a Monarchiával újabb bizalmas tárgyalásokat.⁶⁴ Igaz, hogy a kapcsolatok felvétele előtt, december 4-én hadiállapot állott be az Egyesült Államok és Ausztria-Magyarország között, ez azonban a fenti megállapodás érvényét nem érintette. Egyébként is, amikor Wilson a kongresszushoz küldött üzenetében a hadiállapotot bejelentette, szükségesnek tartotta megemlíteni, hogy az Egyesült Államok nem szándékozik a Monarchiát meggyengíteni vagy újjászervezni.⁶⁵ Az amerikai lépés különben is egyelőre inkább figyelmeztetésnek volt tekinthető és nyomás gyakorlásával akarta kiegészíteni azokat a tárgyalásokat, amelyek 1917. december 18-án kezdődtek Genfben Smuts tábornok és gróf Mensdorff volt londoni osztrák-magyar követ között.⁶⁶

A tárgyalások központi kérdése a Monarchia jövője volt. Mensdorff kérdésére, vajon Anglia és Franciaország továbbra is kitart-e az 1917. január 10-i jegyzékben foglaltak mellett, amely — mint ismeretes — utalást tartalmazott a Monarchia szétdarabolására, Smuts válaszában megnyugtatta, hogy ez már akkor sem állott szándékukban. A Monarchiának — véleménye szerint — Európában megvan a maga missziója, melyet annál jobban tölthet

⁶⁰ F. R. 1917, Suppl. 2. I. k. 195., 201., 205., 289., 478—482., 483—484., 511., 512. l.

⁶¹ Memoirs of Michael Károlyi 86. l.

⁶² *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. 252—258. l. — Memoirs of Michael Károlyi 86—88. l. — Papers relating to the foreign relations of the United States. The Lansing papers 1914—1920. (Washington, 1940). II. köt. 48. l. (A továbbiakban Lansing papers néven rövidítve.) — F. R. 1917, Suppl. 2. I. köt. 322—325. l. Wilson (Svájc) Lansinghez 1917. november 26. — *Hugh R. Wilson*: i. m. 39—42. l.

⁶³ The intimate papers of Colonel House. III. k. 276. l.

⁶⁴ The intimate papers of Colonel House. III. k. 276—278. l.

⁶⁵ *R. Lansing*: i. m. 259. l. — F. R. 1917, Suppl. 2. I. k. 470—471. l. — Papers relating to the foreign relations of the United States. 1917. IX—XVI. l. (A továbbiakban F. R. néven rövidítve). — Vö.: F. R. Suppl. 2. I. k. 470—471. l.

⁶⁶ The intimate papers of Colonel House. III. k. 277—278. l. — *David Lloyd George*: War memoirs. V. k. 2459—2483. l.

be, minél korszerűbbé válik és többek között megfelelő autonómiát biztosít a határain belül élő népek számára.⁶⁷ Smuts nem egyéni álláspontját tolmácsolta, hanem az angol kormány és miniszterelnök álláspontját.⁶⁸ Jellemző, hogy Lloyd George néhány héttel később, 1918. január 5-én, amikor a szakszervezetek kongresszusának küldöttei előtt Anglia háborús céljait ismertette, a nyilvánosság előtt megismételte, hogy a Monarchia széttörése nem tartozik az antant háborús céljai közé.⁶⁹

Az angol álláspont megegyezett az Egyesült Államokéval. A háború utáni rendezés irányelveit és főbb szempontjait tartalmazó emlékirat, az ún. „Inquiry”, amelyet 1917. december 22-én terjesztettek Wilson elé,⁷⁰ szintén a Monarchia fenntartása mellett foglalt állást, a nemzeti mozgalmak támogatását és a nemzeti ellenállás szítását csak addig a mértékig tartotta kívánatosnak, amíg az a Monarchia létét nem fenyegeti. A bizalmas jelentés koncepciójának töredékeit⁷¹ — Lloyd Georgehoz hasonlóan — Wilson is a nyilvánosság elé tárta. 1918. január 8-án tartott beszédében, az ún. 14 pontról szólva, a Monarchia kérdésével is foglalkozott.⁷² A 10. pont, amely Ausztria-Magyarországra vonatkozott, nem ment túl az autonómia követelésénél és Wilson állásfoglalása Lloyd Georgéhoz hasonlóan arról tanúskodott, hogy az adott időpontban a szövetséges és társult nagyhatalmak a Monarchia népeinek adandó autonómiánál nem voltak hajlandók messzebb menni.⁷³

*

A két megnyilatkozás közül Wilsoné volt a jelentősebb. Nemcsak azért, mert burkolt formában ugyan, de tüntető módon elhatárolta az amerikai imperializmus háborús céljait a társult nagyhatalmaktól és döntőbírónak nyilvánította magát a véres konfliktusban.⁷⁴ A wilsoni pontoknak a fentiekén túl az volt a feladatuk, hogy kiragadják a kezdeményezést a szovjet hatalom kezéből a békéért, a nemzetek önrendelkezési jogáért folytatott küzdelemben,⁷⁵ hogy segítsenek csökkenteni azt a hatást, melyet a titkos szerződéseknél 1917 novemberében Szovjetországra által történt közzététele váltott ki⁷⁶ és végül, de nem utolsó sorban, hogy megakadályozzák Szovjetországra békekötését.⁷⁷

⁶⁷ *David Lloyd George: War memoirs.* V. k. 2464—2465. l.

⁶⁸ Uo. 2480. l.

⁶⁹ Papers relating to the foreign relations of the United States. 1918. Suppl. 1. The world war. I. k. (Washington, 1933). 6., 9. l. (A továbbiakban F. R. 1918. Suppl. 1. néven rövidítve.) — *Beneš*: i. m. II. k. 123—131. l.

⁷⁰ Papers relating to the foreign relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919. (Washington, 1942). I. k. 41—43. l. (A továbbiakban F. R. — P. P. C. — 1919. néven rövidítve.)

⁷¹ The intimate papers of Colonel House. III. k. 333—337. l.

⁷² F. R. 1918. Suppl. 1. I. k. 15. l.

⁷³ The intimate papers of Colonel House. III. k. 336—337. l. — *E. M. House and Charles Seymour*: What really happened at Paris. The story of the peace conference, 1918—1919 by American delegates. (New York, 1921). 89. l.

⁷⁴ The intimate papers of Colonel House. III. k. 51. l. — *R. St. Baker*: Woodrow Wilson: Life and letters. (New York, 1927—1939). 7. k. 180. l.

⁷⁵ *J. W. Wheeler-Bennett*: Brest-Litovsk. The forgotten peace. March 1918. (London, 1938). 144—147. l. — The intimate papers of Colonel House. III. k. 322., 330. l.

⁷⁶ Dokumenti... I. k. 21—22. l. — *R. St. Baker*: Memoiren und Dokumente über den Vertrag von Versailles. (Leipzig, 1923). I. k. 43. l.

⁷⁷ *J. W. Wheeler-Bennett*: i. m. 142—147. l. — *Robert D. Warth*: i. m. 210—214. l.

A diplomáciai versenyfutásban az Egyesült Államok egyelőre lemaradt. Szovjetoroszország békéjét nem sikerült meghiúsítani, a titkos szerződések közzététele által kiváltott hatást nem tudta eliminálni, a 14 pontnak egyes részletei pedig nagyfokú csalódottságot, sőt ellenállást váltottak ki az olaszoknál, csehszlovákoknál, románoknál, délszlávoknál.⁷⁸ Ez a tény annál is inkább figyelemreméltó, mert a wilsoni pontok úgy szerepeltek az első világháború után a közvéleményben, mint amelyek döntő eszmei szerepet játszottak a nemzeti államok létrejöttében. E történelmi legendának nincs semmi alapja, a 14 pont hatása éppen ellenkező volt, és ezért nem tekinthető véletlennek, hogy figyelemre talált Németországban,⁷⁹ nagyfokú megértésre és egyetértésre a Monarchiában.⁸⁰ mindenekelőtt azért, mert lehetőséget nyújtott Ausztria-Magyarország esetében különösen, hogy — vereség esetén — viszonylag épen kerüljön ki a háborúból. Amerikai részről kacérokodtak ugyan a Monarchia elnyomott népeinek a nemzeti mozgalmaival, de — amint az „Inquiry” kertelés nélkül be is ismeri⁸¹ — csak annak érdekében, hogy Ausztria-Magyarország vezető köreit betörjék és szolgálkészsé tegyék.

A bizalmas megbeszélések központjában, melyek 1918. február 3—4-én folytak le Bernben Wilson bizalmasa, Herron és a Monarchia nem hivatalos küldötte, Lammasch között,⁸² azoknak a lehetőségeknek a megvitatása állott, melyeknek megvalósítása — mind a belpolitikában, mind a külpolitikában — a Monarchiát megmentené válságos helyzetéből. Szükség volt ehhez az Egyesült Államok diplomáciai segítségére, legalább is jóindulatú kezdeményezésére. Ez nem is maradt el, Wilson 1918. február 11-i üzenete a kongresszus két házához bátorítást jelentett Ausztria-Magyarország számára újabb akcióhoz. Az Egyesült Államok elnöke Bécs értésére adta, hogy a nemzeti aspirációk megoldását lehetségesnek véli a birodalom keretein belül, sőt ilyesfajta rendezés — ha idejében történik — Európa és az egész emberiség érdeke.⁸³

A figyelemztetést a címzett megértette, egy héttel később Bécsből az uralkodó üzenete már útban volt Madridba azzal a kéréssel, hogy továbbítsák Wilsonhoz.⁸⁴ A Monarchia lépését, mint annak jelét, hogy az Egyesült Államokat kész döntőbírónak elismerni, örömmel üdvözölték Washingtonban. De a szituáció ugyanakkor bizonyos veszélyeket is rejtett magában,⁸⁵ tekintettel Anglia és Franciaország érzékenységére, sőt gyanakvására. A várható bonyodalmak elkerülése érdekében amerikai részről válaszáadás előtt igyekeztek kipuhatolni az angol kormány véleményét.⁸⁶ House érdeklődésére február 27-én Balfour olyképpen foglalt állást, hogy a nyugati fronton várható nagy német offenzíva időpontjában, a háború kimenetele szempont-

⁷⁸ *Mamatey*: i. m. 197—212. l.

⁷⁹ *J. H. Bernstorff*: Deutschland und Amerika. (Berlin, 1920). 370. l.

⁸⁰ F. R. 1918. Suppl. I. I. k. 34. l. Gassett (Németalföld) Lansinghez 1918. jan. 21. — Uo. 36. l. Morris (Svédország) Lansinghez 1918. jan. 22. — Uo. 57. l. Wilson (Svájc) Lansinghez, 1918. jan. 30. — *Michel*: i. m. No. 222.

⁸¹ F. R. P. P. C. 1919. I. k. 45., 52. l.

⁸² F. R. 1918. Suppl. I. I. k. 82—108. l. Wilson (Svájc) Lansinghez 1918. febr. 8. — *The intimate papers of Colonel House*. III. k. 372. l. — *H. R. Wilson*: i. m. 35—39. l.

⁸³ F. R. 1918. Suppl. I. I. k. 112. l.

⁸⁴ Uo. 126—127. l. Page Lansinghez 1918. febr. 20. — *The intimate papers of Colonel House*. 382—384. l. — Uo. I. k. 183—186. l. L.: Károly és Wilson levélváltását. — *Vö.*: Lansing-papers... II. k. 109—110. l.

⁸⁵ *The intimate papers of Colonel House*. III. k. 374. l.

⁸⁶ Uo. 374—375. l.

jából oly kritikus szakaszban kockázatos lenne elidegeníteni a szövetséges Olaszországot, valamint a Monarchia szláv népeit, akiket már eddig is elkedvetlenítettek a közelmúlt egyes megnyilatkozásai.⁸⁷ Balfourt ezuttal is első-sorban katonai jellegű megfontolások befolyásolták. A német támadás sikeres elhárítása vagy legalábbis lendületének fékezése és megtörése — természetesen — elképzelhető volt a Monarchiának Németországról való leválasztása útján is. De ennél sokkal hatékonyabb fegyvernek kínálkozott volna a Habsburg-birodalmat szétfeszítő nemzeti mozgalmak támogatása és felhasználása.

Hogy a német imperialista versenytárs meggyengítése és kordában tartása lehetetlen az Osztrák-Magyar Monarchia széttörése és az ott élő népek nemzeti felszabadulása nélkül,⁸⁸ annak a felismerése, ha nem is következetesen, sőt éppen igen ellentmondóan, de felmerült befolyásos angol, francia és amerikai körökben is. Charles Seymour, mint az „Inquiry” szerkesztőbizottságának egykori tagja és az osztrák-magyar kérdéskomplexum amerikai szakértője⁸⁹ találóan mutatott rá a szövetséges és társult nagyhatalmak előtt álló probléma lényegére. Amennyiben az antant elszánta magát Németország legyőzésére és ha ez egyszer bekövetkezett, úgy Ausztria-Magyarország szétesése elkerülhetetlenül vált. A folyamat meggyorsításához viszont igénybe kellett volna venni — ismeri el Seymour — azt az erőt, melyet a nemzeti mozgalmak a Monarchiában jelentettek.⁹⁰ Ha ez nem történt meg 1918 tavaszán sem, akkor, amikor a németek — minden erőtartálékuk bevetésével — utolsó és döntő rohamra indultak nyugaton, annak magyarázata abban lehet, hogy a nemzeti függetlenségi mozgalmak igénybevételét igen kétélű és kockázatos eszköznek tekintették, különös tekintettel arra a helyzetre, amely az imperialista háború és a proletárforradalom viszonyai között kialakult. Voltak ugyan az angol, francia és amerikai burzsoáziának tekintélyes rétegei, melyek a nemzeti mozgalmak támogatása és a Habsburg-birodalom széttörése mellett törtek lándzsát. Gondolatmenetük megértése szempontjából igen tanulságos az a levél, melyet André Chéradame francia történész és publicista írt Househoz 1918 februárjában.⁹¹ Alapgondolata: támogatni kell a Monarchia elnyomott népeinek aspirációit, mert: a) ez elősegíti a Németország feletti győzelmet; b) a nemzeti követelések mellett — idejében való — kiállítás megszilárdítja a mozgalmak élére került polgári és kispolgári nacionalista erők vezetőszeropét és megteremti — a háború győzelmes befejezése esetére — a feltételeket, hogy az új nemzeti államok a győztes nagyhatalmak lekötözöttjei legyenek; c) a Monarchia romjain kialakuló államok a forradalmi mozgalmak ellen általában, Szovjetország ellen különösen megbízhatóbb és erősebb tényezőt jelentenek, mint az ósdi Habsburg-birodalom.

Angliában is tekintélyes szószólói akadtak a Habsburg-birodalom széttörésének. Gondolata már a háború első éveiben — taktikai megfontolásokból — felmerült kormánykörökben is. Az emlékirat, melyet 1916 augusztus elején hivatalos felszólításra Ralph Paget és William Tyrrel készítettek

⁸⁷ Uo. 376—377. l. — *Beneš*: i. m. II. k. 96—111. l.

⁸⁸ Vö.: *Zsigmond László*: Németország hatalmi törekvéseinck összefüggése és gazdasági meghatározottsága az imperializmus korszakában. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. (Bpest, 1956). 1—2. sz. 39—42. l.

⁸⁹ *E. D. House and Ch. Seymour*: i. m. 7. l.

⁹⁰ *The intimate papers of Colonel House*. III. k. 337—338. l.

⁹¹ Uo. 384—385. l.

az angol külügyminisztérium számára, Ausztria-Magyarország felszámolását jelölte meg a járható útnak.⁹² A memorandumot szeptemberben — nyomtatott formában — a kabinet tagjaival is ismertették, de minthogy sem a kormány, sem bármilyen bizottság nem foglalkozott vele érdemben, hivatalos részről egyelőre a süllyesztőbe került. Alapgondolatát viszont egy kislétszámú, de nagy súllyal rendelkező politikai csoport napirenden tartotta. 1916. október 19-én jelent meg a „The New Europe” című külpolitikai folyóirat Londonban,⁹³ amelynek munkatársai közé tartoztak R. M. Burrows, Émile Cammaerts, André Chéradame, Arthur Evans, H. M. Hyndman, Take Jonescu, T. G. Masaryk, Ramsay Muir, Alison Phillips, Paul Sabatier, R. W. Seton-Watson, Wickham Steed, André Tardieu, P. Vinogradov, A. F. Whyte, H. Sp. Wilkinson, C. H. Wright és Fr. Younghusband. Hozzájuk társult a nagyhatalmú sajtókirály lord Northcliffe is,⁹⁴ aki 1918 elején a kormány megbízásából az ellenséges országokban folyó propagandát irányító osztálynak a vezetője lett.⁹⁵ Northcliffe felkérésére készítette el Steed azt az emlékiratot, melyet 1918. február 24-én terjesztettek Balfour elé. A memorandum leszögezi, hogy miután a Monarchiának Németországtól való elválasztása szépszerével nem sikerült és minden eddigi diplomáciai kísérlet, hogy a Habsburg-uralkodót józanságra bírják, eredménytelen maradt, nincs más lehetőség, mint a német- illetve Monarchia-ellenes erők támogatása.⁹⁶ Válaszában (február 26.) Balfour még igen tartózkodó volt, abban bizakodott, hogy Ausztria-Magyarország elhatárolja magát a németek újabb nagy katonai akciójától. Kitarított amellett, hogy folytatni kell a tárgyalásokat a Monarchiával a területi integritás alapján.⁹⁷

Balfour reményei nem teljesültek, a kezdeti német sikerek 1918 márciusában — éppen ellenkezőleg — felvillanyozták a Monarchia politikai és katonai vezetését és — egyelőre — mind kilátástalanabbá tették a meg egyezés lehetőségét. Bonyolította a helyzetet, hogy válaszul Czernin külügyminiszternek 1918. április 2-án tartott beszédére, amelyben célzott a Franciaországgal folytatott bizalmas megbeszélésekre,⁹⁸ és a felelősséget a francia kormányra hárította, megtorlásul Clémenceauék a nyilvánosság elé tárták a bécsi udvar különbékekísérlését. A közzététel nagy zavart okozott a Monarchia diplomáciája számára és április derekán Czernin külügyminiszter bukásához vezetett.⁹⁹ Utóda, a németbarát gróf Burián, tehetségtelen és szüklátókörű bürokrata,¹⁰⁰ a németbarát politika szolgálatkész híve lett.

*

⁹² *David Lloyd George: The truth about the peace treaties. I. k. 31—50. l. — The history of The Times. The 150th anniversary and beyond. 1912—1948. Part I. Chapters I—XII. 1919—1920. IV. k. 1. rész. (London, 1952). 319—320., 327—330. l.*

⁹³ *The history of The Times. The 150th anniversary and beyond 1912—1948. Part II. Chapters XIII—XXIV. 1921—1948. (London, 1952). 1090—1091. l.*

⁹⁴ *David Lloyd George: The truth about the peace treaties. I. k. 265—270. l. — The history of The Times. I. rész. 350. l.*

⁹⁵ *Vö.: Northcliffe: Die Geschichte des englischen Propagandafeldzuges. (Berlin, 1921).*

⁹⁶ *Mamatey: i. m. 243. l. — H. W. Steed: Through thirty years, 1892—1922. (New York, 1924). II. k. 187. l.*

⁹⁷ *Uo. II. k. 189. l.*

⁹⁸ *F. R. 1918. Suppl. 1. I. k. 190—191. l. Garret Lansinghez 1918. ápr. 3.*

⁹⁹ *Cramon: i. m. 151—158. l.*

¹⁰⁰ *Memoirs of Michael Károlyi. 82. l.*

1918 tavaszán erősödött Németország nyomása a Monarchiára. Mint-hogy a döntő győzelem nyugaton még váratott magára, az eddigieknél erőteljesebben kerültek előtérbe azok az elképzelések, miszerint Németországnak — másirányú kudarcaiért — Kelet-, és Délkelet-Európában kell magát kárpótolnia.¹⁰¹ A Kelet- és Délkelet-Európa feletti német uralom szempontjából viszont döntő jelentősége volt Ausztria-Magyarország teljes alávetésének.¹⁰² Fontos láncszeme volt az erre irányuló törekvéseknek az 1918 májusában Spaban lezajlott értekezlet és ott megkötött egyezmény. A megállapodás, amely Németország és a Monarchia uralkodói között jött létre, nemcsak nemzetközi és katonai, hanem gazdasági téren is a két birodalom — perspektívikus — egybeolvasztását irányozta elő, természetesen német vezetés alatt.¹⁰³ A tárgyalások, melyek a vámunió kérdésében már lezárulások felé közeledtek,¹⁰⁴ ugyanezt a célt szolgálták. Sikeres keresztülvitele egyrészt rendkívül megnehezítette volna az antant számára a háborús győzelem kivívását, másrészt hosszú időre elvetélte volna Kelet- és Délkelet-Európa népei nemzeti aspirációinak érvényesülését.

A német imperializmus egyik markáns képviselője, K. Helfferich, akinek egyébként vezető szerepe volt a keleti területek helyzetének — német győzelem esetén — esedékes rendezésében,¹⁰⁵ a nemzetek önrendelkezési jogát veszélyesnek és alkalmazhatatlannak nyilvánította nemcsak Németország, hanem Ausztria-Magyarország szempontjából is. A különböző „Mitteleuropa” tervekről, még azoknak legliberálisabb variációiról is kiderült viszont, hogy a német imperializmus korlátlan uralmát lettek volna hivatva megvalósítani.¹⁰⁶

Ha meghiusult valórválása, úgy ebben természetesen döntő szerepe volt annak, hogy az egymással szembenálló két imperialista tábor közül az antant bizonyult erősebbnek és katonailag legyőzte Németországot és szövetségeseit. A polgári történetírásnak azok a képviselői, akik nem akarják elhallgatni azt a nagyon is felemás politikát, amelyet a győztes nagyhatalmak a nemzeti kérdésben, különösen a Monarchia elnyomott népeinek felszabadulása ügyében tanúsítottak,¹⁰⁷ kárpótlásul az antant hatalmak győzelmének katonai jelentőségét igyekeznek túlméretezni és — ha botcsinálta módon is,¹⁰⁸ — de egyedül annak tulajdonítani az új nemzeti államok létrejöttét.¹⁰⁹ Hallgatnak viszont arról, illetve figyelmen kívül hagyják azt a körülményt, hogy Német-

¹⁰¹ *Henry Cord Meyer*: Mitteleuropa in the German thought and action 1815—1945. (The Hogue, 1955). 281—290. l.

¹⁰² *Vö. L. Zsigmond*: Versuche des deutschen Imperialismus seine Machtpositionen nach Ost- und Südosteuropa hinüberzuretten (1919—1920). Acta Historica. (Bpest, 1958). Tomus V. Nr. 1—2. 61—74. l.

¹⁰³ *Stephan Graf Burian*: Drei Jahre. Aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege. 242—243. l. — Aufzeichnungen von Generaloberst Arz. Zur Geschichte des großen Krieges 1914—1918. (Wien, 1924). 251. l. — *David Hunter Miller*: My diary at the Conference of Paris. II. k. 414—415. l. — The intimate papers of Colonel House. III. k. 423. l.

¹⁰⁴ *G. Gratz und R. Schüller*: Die äußere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns. Mitteleuropäische Pläne. (Wien, 1925). 106. l.

¹⁰⁵ *Karl Helfferich*: Der Weltkrieg. Vom Eingreifen Amerikas bis zum Zusammenbruch. (Berlin, 1919). III. k. 257. l.

¹⁰⁶ *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. 174. l. — *Jászi Oszkár*: Der Zusammenbruch des Dualismus... V. l.

¹⁰⁷ *Mamatey*: i. m. 102. l. — *Komarniczki*: i. m. 313—318. l.

¹⁰⁸ *David Lloyd George*: The truth about the peace treaties. I. k. 90—91. l.

¹⁰⁹ *Mamatey*: i. m. 384. l.

ország és az Osztrák-Magyar Monarchia vereségében rendkívüli szerepe volt az oroszországi forradalmaknak, Szovjetország létrejöttének és fennmaradásának, valamint a nemzeti-függetlenségi mozgalmaknak.

Keletnek megvolt a szerepe a német és az osztrák-magyar imperializmus letörésében, s ha angol, francia és amerikai részről tartózkodtak is igénybevételétől, úgy ez egyrészt a hatalmon levő politikai erők osztályérdekeire, másrészt a forradalmi mozgalmak és Szovjetország elleni gyűlöletére vezethető vissza. Ha időszakonként valami érdeklődést tanúsítottak Kelet- és Délkelet-Európa népeinek nemzeti aspirációi iránt, úgy ezt csak abban az értelemben és reményben tették, hogy azokat eszközül használhatják fel saját nagyhatalmi háborús céljaik érdekében. Le akarták nyenesni belőlük mindazt, ami haladó, demokratikus vagy szocialista jellegű, kordába akarták szorítani az elemi erővel feltörő forradalmi erőket. Ezúttal szerették volna elkerülni, hogy olyan helyzet álljon elő, mint 1917 márciusában Oroszországban,¹¹⁰ amikor is teljesen különböző áramlatok, teljesen különböző fajtájú osztályérdekek, teljesen ellentétes politikai és társadalmi törekvések egyesültek — más végcél érdekében ugyan — a cárizmus megdöntésére.

Hasonló, bár tartalmában és menetében nem azonos folyamatról volt szó a Habsburg-birodalom ellen folyó külső és belső küzdelem esetében is. Ezúttal is fennállott annak lehetősége és veszélye, hogy az események megtréfálják az angol, francia és amerikai imperialistákat.

1918 tavaszán és nyarán a nemzeti-függetlenségi mozgalmak az általános forradalmi fellendülés következtében, melynek főereje a munkásosztály volt, mind erőteljesebben feszítették azokat a szűk korlátokat, melyeket az antant nagyhatalmak számukra megszabtak.¹¹¹ Hogy lépést tudjanak tartani a fejleményekkel, Clémenceau, Lloyd George és Wilson arra kényszerültek, hogy sutba dobják korábbi koncepcióikat annak érdekében, hogy továbbra is befolyásuk alatt tartsák a Monarchiát belülről feszítő és széttöréssel fenyegető mozgalmakat.¹¹² Figyelmeztetésül kellett hogy szolgáljon számukra az a konferencia, amely hivatalos olasz körök támogatásával 1918 áprilisában ült össze Rómában.¹¹³ A találkozás, amelyen lengyel, cseh, szlovák, román, délszláv vezető személyiségek vettek részt, olyan határozatot fogadott el, amely sürgeti a szövetséges és társult nagyhatalmokat a Monarchia széttörésének a kimondására és a nemzeti államok létrejöttének az elismerésére.¹¹⁴

A római értekezlet érezte hatását a nagyhatalmak további állásfoglalásaiban, amint erre Lansingnek május 10-én Wilsonhoz intézett levele is utal.¹¹⁵

¹¹⁰ V. I. Lenin művei. 23. k. 328—329. l.

¹¹¹ *Robert Lansing: War memoirs.* 269. l.

¹¹² Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. Сборник статей под ред. А. Я. Манусевича. Москва 1957. — В. М. Турок: Кризис реакционного режима Габсбургов (январь-март 1918 г.) Академия Наук СССР. Ученые записки Института славяноведения. Москва 1953. — J. H. Hájek: Wilsonowska legenda v dějinách Československé Republiky (Praha, 1953). A tanulmány kereteit meghaladja az egyes nemzeti-függetlenségi mozgalmak belső fejlődésének tárgyalása. A kérdéssel kapcsolatban részletes áttekintést adnak a felsorolt művek.

¹¹³ *Beneš: i. m.* II. k. 175—184., 238—247. l. — F. R. 1918. Suppl. I. I. k. 795—796. l. — Page Lansinghez 1918. ápr. 9.

¹¹⁴ Uo. 796—797. l. Page Lansinghez 1918. ápr. 12.

¹¹⁵ Lansing papers. II. k. 126—128. l.

Nem lehetett tovább halogató és kétértelmű magatartást tanúsítani és dönteni kellett: eleget tudnak vagy akarnak-e tenni Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok annak a mindinkább térthódító követelésnek, amely a Habsburg-birodalom felszámolását követelte. Ha 1918. május 29-én az amerikai külügyminisztérium oly értelemben nyilatkozott, miszerint nagy érdeklődéssel kísérte a római konferencia tárgyalásait és rokonszenvvel viseltetik a csehszlovákok és jugoszlávok nemzeti törekvései iránt,¹¹⁶ úgy ez, bár nem maradéktalan, fenntartás és hátsó gondolat nélküli elismerése, de mégis beismerése volt annak, hogy a Monarchia fenntartása lehetetlen és célszerűbb, ha az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország — ha botcsinálta módon is — de lépést tartanak a fejleményekkel,¹¹⁷ ha a kis népek függetlenségének és szabadságának a védnökeiként igyekeznek feltűnni. Itt a magyarázata annak a fordulatnak, amely a világháború negyedik esztendejében és utolsóelőtti szakaszában következett be, még mindig felemásan és kényszeredetten. Jellemző volt ebből a szempontból az a nyilatkozat, amelyben Clémenceau, Lloyd George és Orlando kormányaik nevében csatlakoztak az amerikai állásfoglaláshoz.¹¹⁸ A lengyel államiságra való utalás mellett nem történt említés hasonló értelemben a csehszlovákok és délszlávok önállóságáról, a nyilatkozat csupán együttérzését fejezte ki nemzeti törekvéseik irányában. Nem véletlen, hogy közzététele az érdekelt körökben csalódást és aggodalmat, Bécsben viszont új reményeket keltett.¹¹⁹

Ami az utóbbiakat illeti, azok nem is voltak teljesen alaptalanok. A nyílt és határozott színvallás a Monarchia jövőjét illetőleg még mindig váratott magára. A nemzeti-függetlenségi mozgalmak élére került polgári és kispolgári nacionalista csoportoknak előbb be kellett bizonyítaniuk, hogy legalább oly megbízható és erős gátat jelentenek a forradalmi mozgalmakkal szemben és készséges szövetségest Szovjetoroszország ellen, amint ez a Monarchia részéről — átmentése esetére — elvárható lett volna. Emlékirataiban Beneš cáfolni igyekszik azt a nézetet, miszerint a Csehszlovák Nemzeti Tanács elismerése elsősorban a csehszlovák légió szovjetellenes beavatkozásának lett volna köszönhető.¹²⁰ Kétségtelen, hogy a csehszlovák nemzeti törekvések elismerése — általában — nem elsősorban és kizárólag ennek volt köszönhető, hanem oly tényezőknek, amelyekről Beneš és a polgári történetírás szeret megfedlekzni. A Monarchia romjain létrejött nemzeti államok létüket alapvetően a forradalmi és nemzeti-függetlenségi mozgalmak erejének köszönhették, melyeknek éltető forrása: 1917 Októbere volt. Az összefüggés elmosása, sőt a nemzeti-függetlenségi mozgalmaknak a győzelmes szocialista forradalommal való szembeállítására érdekében állott az imperialista nagyhatalmaknak, és ennek érdekében minden alkalmat kihasználtak. Bizonyos, hogy a Csehszlovák Nemzeti Tanács francia elismerése június végén,¹²¹ melyet augusztus 14-én az angol,¹²² majd — elég nagy késedelemmel — szeptember

¹¹⁶ F. R. 1918. Suppl. I. I. k. 808—809. l. — *Robert Lansing*: War memoirs. 267—268. l. — *D. H. Miller*: i. m. II. k. 67. l.

¹¹⁷ *Beneš*: i. m. II. k. 283—284. l.

¹¹⁸ F. R. 1918. Suppl. I. I. k. 809—810. l.

¹¹⁹ Uo. 812—813. l.

¹²⁰ *Eduard Beneš*: Souvenirs de guerre et révolution 1914—1918. La lutte pour l'indépendance des peuples. (Paris, 1928). II. k. 204. l.

¹²¹ F. R. 1918. Suppl. I. I. k. 816—818. l.

¹²² Uo. 824. l.

3-án az amerikai lépés követett,¹²³ szoros összefüggésben állott azzal az ellenforradalmi akcióval, melyet a Nemzeti Tanács segédletével a csehszlovák légió folytatott Szovjetoroszországban.¹²⁴ Az intervencióban való részvétel megnövelte a Csehszlovák Nemzeti Tanács értékét az imperialista nagyhatalmak szemében, és megnyugtatóan szolgált, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése esetén nem keletkezik légüres tér Kelet- és Délkelet-Európában, hanem helyére oly vezetés alatt álló nemzeti államok lépnek, melyek — a német versenytárs sakkbantartásán túl — kellő biztosítékokat jelentenek a forradalmi mozgalmak és Szovjetoroszország ellen.

Az ilyen jellegű gondoskodás annál is inkább sürgetőbbé vált számukra, mert Ausztria-Magyarország helyzete 1918 nyarán mind bizonytalanabbá vált. Súlyosbította a helyzetet Németország nyugati offenzívájának nyilvánvaló kudarca és az a körülmény, hogy a németek kezdték belátni: a háborút fegyverek segítségével — ha csak nem kockáztatják a teljes vereséget¹²⁵ — befejezni nem lehet. De — különösen a katonai vezetés részéről — Németországban még mindig huza-vona mutatkozott. A tét viszont a Monarchia számára — bizonyos szempontból — nagyobb volt és a német szövetségest nemcsak sürgették a békekötésre, de különálló akcióval is fenyegették.¹²⁶ Amikor augusztus 14-én a Habsburg uralkodó Spaban találkozott II. Vilmos császárral, közös békekezdeményezésre hívta fel figyelmét.¹²⁷ Mint-hogy német részről továbbra is halogató politika mellett döntöttek, amelynek következményei viszont a Monarchia szempontjából — tekintettel az antant hatalmak magatartásában beállott fordulatra — mind végzetesebbnek tündek, Bécs önálló lépésre szánta el magát. Burián külügyminiszter szeptember 14-én felhívást intézett a hadviselő államokhoz, amelyben képviselőiknek semleges országban való találkozását javasolta annak érdekében, hogy a békekötés feltételeit megvizsgálják.¹²⁸

A felhívás elutasításra talált angol, francia, olasz és amerikai részről egyaránt. De az Egyesült Államok válasza (1918. szeptember 16.) amellett, hogy kézlegyintéssel elintézte Buriánnak különben is ügyetlen diplomáciai manőverét, figyelmet érdemel, nem annyira azzal, amit kimondott, hanem amiről hallgatott. A válaszjegyzék¹²⁹ megkerülte ugyanis azt a problémát, amely azáltal állott elő, hogy a Wilson által meghirdetett 14 pontnak a Monarchiára vonatkozó megállapításai a csehszlovák és jugoszláv nemzeti aspirációk elismerésével ellentétesek voltak. Ezzel ugyan amerikai részről is tisztában voltak, de jele volt annak, hogy még 1918 szeptemberében sem tudta Wilson és környezete rászanni magát arra, hogy végleg elkötelezze magát a Monarchia felszámolása mellett.¹³⁰ Ez viszont csak újabb manőverezési lehetőséget biztosított az osztrák-magyar külpolitika számára.

Az idő közben igen sürgetett, Bulgária kapitulációja (1918. szeptember 29.) után a Habsburg-birodalom drámája a végkifejlődéshez közeledett.

¹²³ Uo. 824—825. l.

¹²⁴ *Mamatey*: i. m. 275—311. l.

¹²⁵ *Ludendorff*: i. m. 473—486. l.

¹²⁶ *Vorgeschichte des Waffenstillstands. Amtliche Urkunden herausgegeben im Auftrage des Reichsministeriums von der Reichskanzlei.* Berlin. 1919. 29—39. l.

¹²⁷ *Ludendorff*: i. m. 499—506. l.

¹²⁸ *Burian*: i. m. 287. l. — *Ludendorff*: i. m. 517—520. l. — *Rubint Dezső*: *Az összeomlás.* 1918. (Bpest, 1922). 132. l. — *F. R.* 1918. Suppl. 1. I. k. 306—309. l.

¹²⁹ *F. R.* 1918. Suppl. 1. I. k. 309—310. l.

¹³⁰ *Mamatey*: i. m. 321—322. l.

A háborúból való — minden áron — kijutás egyetlen napirendi pontként szerepelt a közös minisztertanács október 2-i ülésén.¹³¹ Burián külügyminiszter egyedüli reménységként a wilsoni pontok adta lehetőséget jelölte meg. Miután a jelenlevők, köztük az uralkodó, valamint az osztrák és magyar miniszterelnök egyetértettek fejtegetéseivel, a koronatanács elhatározta, hogy a wilsoni elvekre való hivatkozással jegyzéket intéz az Egyesült Államokhoz.

1918. október 7-én a Monarchia felkérésére a washingtoni svéd követ továbbította az Egyesült Államok kormánya számára a békét kérő jegyzéket,¹³² amelyre a választ — érthető okokból — Bécsben és Budapesten egyaránt türelmetlenül várták.

*

A csodaváráson túl (amely Wilson személyéhez és politikájához fűződött és azokból az illúziókból táplálkozott, melyeket a hivatalos és nem-hivatalos propaganda, beleértve az ellenzékét és a szociáldemokráciát is, igen széles skálán kifejlesztett)¹³³ zavar, helybentopogás és tehetetlenség jellemezte a Monarchia két uralkodó államának, Ausztriának és Magyarországnak a politikai életét. Az események alakulása folytán természetesen a baloldali pártok, mindenekelőtt a szociáldemokrácia került előtérbe mindkét helyen, reá irányult a haladó közvélemény figyelme, tőle várták a feloldó kezdeményezést Bécsben és Budapesten egyaránt.

Nagy várakozás előzte meg a Reichsrat 1918. október 1-én megnyílt ülészeit. A vita elején az osztrák szociáldemokrata frakció benyújtotta javaslatát Ausztria-Magyarország békefeltételeinek tárgyában, melyeknek értelmében a Monarchiának korszerű federatív állammá való átalakítását követelte.¹³⁴ Minthogy a szocialisták az autonómia követelésén túl nem mentek, ez nagyon is kapóra jött a polgári pártoknak, siettek magukévá tenni a szociáldemokrácia platformját,¹³⁵ amely gyakorlatban a Monarchia állományának — ha korszerűbb keretek között is — a megőrzését jelentette volna.

Az osztrák szociáldemokrácia állásfoglalását néhány nappal később követte a magyarországi testvérpárté is, — még hozzá — azonos szellemben. Az október 8-i manifesztum¹³⁶ lényegében ugyanazokat az alapelveket tartalmazta, mint a szociáldemokrata frakció javaslata a Reichsratban. Ha visszaemlékezéseiben Weltner dicsekvésként említi meg, hogy a manifesztum szövegét a cenzúra teljes egészében közzétenni engedélyezte,¹³⁷ úgy ez csak annak a jele, hogy a hazai szociáldemokrácia felelős vezetőinek mennyire eltorzult az ítélőképessége. A készség, melyet a kormányzat a manifesztum közzéadásával kapcsolatban tanúsított, ázzal magyarázható, hogy eszmeileg és politikailag éppen azt a tendenciát erősítette, mely a Monarchia alapjainak az átmentését szerette volna biztosítani.

¹³¹ Országos Levéltár (a továbbiakban O. L.) Filmtár. 1066. Közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek. (G. M. K. P. Z. 551.).

¹³² F. R. 1918. Suppl. 1. I. k. 341. l.

¹³³ *Andrássy*: i. m. 274–276. l. — *Népszava*. 1919. okt. 6.

¹³⁴ *Népszava*. 1918. okt. 3. — *Karl Renner*: Österreich von der ersten zur zweiten Republik. (Wien, 1953.) 17. l.

¹³⁵ *Bauer*: i. m. 74. l.

¹³⁶ *Népszava*. 1918. okt. 8.

¹³⁷ *Weltner Jakob*: Forradalom, bolsevizmus, emigráció. (Bpest, 1929). 13–14. l.

Az osztrák és a magyar szociáldemokrácia az események után kullogott és görsösen ragaszkodott olyan tételekhez, melyek már 1917 tavaszán és nyarán, a stockholmi konferencia idején is tartalmilag elavultak, politikailag pedig károsak voltak. Amidőn az osztrák szocialisták (Adler, Ellenbogen, Renner, Hartmann, Seitz, Hueber) május 25—26-án, a magyar szociáldemokrácia képviselői (Weltner, Buchinger, Bokányi, Garami, Jászai, Kunfi) pedig néhány nappal később, május 29—30-án¹³⁸ ismertették pártjaik álláspontját, értetlenül, sőt ellenségesen állottak szemben az egyik alapvető kérdéssel: a nemzetek önrendelkezésével. Mindkét delegáció memoranduma¹³⁹ csupán az autonómia elismeréséig jutott el — a korszerűsítendő birodalom keretein belül.

A szociáldemokrácia megfosztotta ezáltal magát attól a fegyvertől, amelynek igénybe nem vétele csak végzetes lehetett nemcsak saját maga, hanem az általa képviselt osztály és mozgalom ügyére is. Még addig sem jutott el, ameddig az imperialista burzsoázia rugalmasabb szárnya, amely ha későn és kényszeredetten is, de kezdte felismerni azt az energiát, amely a Monarchiát szétfeszítő nemzeti mozgalmakban rejtett.¹⁴⁰

Kétségtelen, hogy a győzelem felé haladó imperialista blokk nagyhatalmai ezt az erőt a maguk terjeszkedő és hódító céljaikra akarták igénybevenni, kihasználva, hogy a nemzeti-függetlenségi mozgalmak sok reakciós és nacionalista elemet tartalmaztak, sőt nem egy esetben éppen azok kerültek az előtérbe. De hogy ez bekövetkezhetett, ebben különös felelősség terheli az osztrák és a magyar szociáldemokráciát.

Az 1896-os londoni kongresszus és az 1899. évi brünni kongresszus óta mélyreható változások mentek végbe a világban és az önrendelkezés jogának a kérdése (egészen a különválásig) — amint erre Lenin több ízben is igen mélyértelműen rámutatott¹⁴¹ — új aspektusban jelentkezett és szoros részévé vált az imperializmus elleni harcnak. Az imperializmus és a háború viszonyai között a korábbi idevonatkozó megállapításokat és határozatokat felül kellett vizsgálni és a marxizmusnak alkotó módon való alkalmazásával kellett módosítani, bővíteni vagy helyettesíteni.¹⁴² Ezt a feladatot a II. Internacionálé pártjai, az oroszországi forradalmi szárny kivételével, nem végezték el, és amikor a háború utolsó szakaszában az események az egyes pártokat erre rákényszerítették, alkalmatlannak bizonyultak, vagy legfeljebb toldozás-foldozásig jutottak el.¹⁴³ Tehetetlenségüket rendszerint marxista frazeológiával kendőzték és a nemzetek felszabadulásának a szocializmus győzelméig való elhalasztását hirdették. Ez viszont csak arra volt jó, hogy — az elnyomó nemzetek szocialistáinak az esetében — képmutatásukat és gyávaóságukat leplezze.¹⁴⁴ A szocialsovinizmussá fajult opportunizmus mellett az orthodox és dogmatikus álláspont is jó eszközül szolgált a nacionalizmus ápolására és gyakorlására, az imperializmus érdekeinek — tudatos vagy nem tudatos — segítésére vagy kiszolgálására. Csak a marxizmusnak betűragó

¹³⁸ Stockholm. — Comité d'organisation de la conférence socialiste internationale de Stockholm. (Stockholm, 1918.) XIV. l.

¹³⁹ Uo. 124—127., 191—197., 427—433. l.

¹⁴⁰ F. R. 1918. Suppl. 1. I. k. 110. l.

¹⁴¹ V. I. Lenin művei. 22. k. 155. l.

¹⁴² Uo. 159. l.

¹⁴³ Bauer: i. m. 68. l.

¹⁴⁴ V. I. Lenin művei. 22. k. 149. l.

módon való értelmezése vezethetett arra a következtetésre, hogy a nemzeti felszabadítás esetében a kezdeményezés és a vezető szerep minden esetben az elnyomó nemzet proletariátusát illeti. A klasszikus kapitalizmus időszakában Marx és Engels (a proletariátus osztályharca és a nemzeti kérdés szempontjából annak idején oly jellegzetes és tanulságos angol-ír kérdés elemzése kapcsán) egy ideig az elsődleges szerepet az anyaország, az elnyomó nemzet munkásosztályának és mozgalmának tulajdonították.¹⁴⁵ De csak egy ideig — és akkor is csak bizonyos feltételek mellett: addig, amíg az elnyomó nemzet munkásmozgalma nem kerül az uralkodó osztályok befolyása alá, önálló, a kizsákmányolás és mindenfajta elnyomás alatt szenvedő dolgozó tömegek érdekeinek megfelelő politikát tud képviselni és folytatni.¹⁴⁶ Ha ez a feltétel hiányzik, vagy időközben megszűnik, úgy a súlypont áthelyeződik az elnyomott nép nemzeti ellenállására és mozgalmára, melynek győzelme elősegíti az elnyomó államon belüli alapvető osztályellentétek tisztulását és szabaddá teszi a teret a proletariátus osztályharca számára. Az elnyomott nemzetek polgári felszabadító mozgalmainak és az elnyomó nemzet soraiban kibontakozó proletár felszabadító mozgalomnak valamennyi lehetséges kölcsönös viszonyait¹⁴⁷ nem lehet tehát előre megállapítani és rögzíteni. Igaza volt Leninnek, amikor 1914-ben azt írta, hogy ez a körülmény Oroszországban is igen megnehezíti a probléma helyes megoldását. Hogy Oroszországban, a népek első számú börtönében hogyan alakul a kölcsönös viszony, az mindenekelőtt attól függött: felülkerekedik-e az oroszországi munkásmozgalomban a forradalmi irányzat, elég erős lesz-e az orosz proletariátus, hogy saját magát felszabadítva, megnyissa a felszabadulás útját az elnyomott népek számára is.

A bolsevik párt és Lenin következetes forradalmi politikája eredményeképpen Oroszországban az elnyomó nemzet proletariátusa vállalhatta azt a történelmi szerepet, melyet egykor Marx és Engels az angol munkásosztálynak szántak. Vállalhatta, mert nem került polgári, kispolgári vagy reformista befolyás alá, mint a II. Internacionálé más, tekintélyes és nagy múltra visszatekintő pártjai. De másképp kellett, hogy alakuljon a helyzet az Osztrák-Magyar Monarchiában, ahol az osztrák és magyar munkásmozgalmak oppor-tunista vezetői fékeztek, sőt akadályozták nemcsak a forradalmi, hanem a nemzeti-függetlenségi mozgalmak fejlődését is. Ilyen módon az utóbbiaknak az irányítása polgári, kispolgári és nacionalista csoportok kezére került, és az elnyomó osztrák és magyar nemzetek munkásmozgalmának felső vezetésében eluralkodott oppor-tunizmus csak fokozhatta és erősíthette a nacionalizmust és sovinizmust az elnyomott népek munkásai és dolgozói körében, és hátráltatta — többek között — az internacionalista baloldal kialakulását.

*

Az osztrák és magyar szociáldemokrácia felelősségét csak növeli (anélkül, hogy az elnyomott népek munkásmozgalmában felülkerekedett szociálsovinizmus vagy oppor-tunizmus felelősségét mindez csökkentené), hogy politikája nagy mértékben segített elmosni azt az összefüggést, amely egyrészt a nemzeti-függetlenségi mozgalmak s a proletariátus osztályharca, másrészt a nemzeti

¹⁴⁵ *Marx—Engels: Válogatott levelek. 1843—1895.* (Bpest, 1950.) 269—270. l. Marx Engelshez 1869. dec. 10. — V. I. Lenin művei. 20. k. 453. l.

¹⁴⁶ Uo. 450—455. l.

¹⁴⁷ Uo. 453. l.

államok megteremtésének a lehetősége és 1917 Októbere között fennállott. A hivatalos szociáldemokráciának a nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontja és gyakorlata csak erősíthette az elnyomott népekben a helytelen és káros illuziókat a nemzeti-függetlenségi mozgalmak élén álló nacionalista csoportok és személyiségek, valamint Franciaország és Anglia, de főleg az Egyesült Államok szerepével kapcsolatosan.

Az imperialista nagyhatalmaknak, elsősorban az Egyesült Államoknak a tekintélyét csak növelhette az a versenyfutás, amely 1918 októberében indult meg kegyeik elnyeréséért. Október 11-én került sor Andrassy Gyula svájci kiküldetésére.¹⁴⁸ Andrassy találkozni szeretett volna az angol és francia követtel, de elég nagyfokú tartózkodásra talált felelősebb személyiségek részéről, és csak a francia követség nem hivatalos megbízottjával nyíltott alkalma összejönnie.¹⁴⁹ Svájcban érte a hír az uralkodó október 16-i manifesztumáról,¹⁵⁰ amely a Monarchiát szövetségi államnak nyilvánította és Magyarországról szólva — bizonyos fenntartásokkal — a következőket tartalmazta: „... új alakulás, amely a magyar szent Korona országainak integritását semmi tekintetben sem érinti”.

Andrassy végzetes jelentőséget tulajdonított a manifesztumnak, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy meghozatala nem a kezdetét, hanem inkább a végét jelezte egy folyamatnak. Az uralkodó kiáltványa már nem tehetett eleget a neki szánt feladatnak: nem elégíthette ki az elnyomott népeket, nem tudta leszerelni nemzeti-függetlenségi követeléseiket.¹⁵¹

Időközben elkészült a Monarchia jegyzékére készített amerikai válasz, melyet október 19-én nyújtott át Lansing a washingtoni svéd követnek, azzal a kéréssel, hogy továbbítsa a Monarchia külügyminisztériuma számára. Az amerikai válaszejgyék, amely kifejtette, hogy az időközben beállt fejleményekre való tekintettel az Egyesült Államok túlhaladottnak tekintti a 14 pontnak a Monarchiára vonatkozó megállapításait és ezért az azok alapján való tárgyalás vagy megegyezés időszerűtlenné vált,¹⁵² nagy megdöbbenést és pánikot okozott Bécsben és Budapesten egyaránt. A koronatanácsos,¹⁵³ mely október 22-én ült össze, egyetlen napirendi pont szerepelt: állásfoglalás az október 18-i amerikai jegyzékkel kapcsolatban. Bevezető szavaiban az uralkodó utalt arra, hogy az október 16-i manifesztum — véleménye szerint — megteremtette az alapot a Wilsonnal való tárgyalások vitelére. Felhívta a figyelmet a helyzet súlyosságára és az abból adódó nagy felelősségre. Az amerikai válasz elemzését egyébként átengedte külügyminiszterének, gróf Buriánnak, aki az uralkodó szavaihoz kapcsolódva hangsúlyozta, hogy igen nagy körültekintéssel kell cselekedni és mindenestre halogató taktikához kell folyamodni. Wilson válasza — mondotta Burián — megítélése szerint lehetőséget nyújt a Monarchia diplomáciája számára, még hozzá nem azzal, amit kimond, hanem amiről hallgat. Különösen a válaszejgyék utolsó bekezdését vélték a Monarchia külügyminisztere és szavaihoz kapcsolódva mindenekelőtt báró Spitzmüller pénzügyminiszter igen előnyösnek a további alkudozások szempontjából.

¹⁴⁸ *Andrassy*: i. m. 277. l.

¹⁴⁹ F. R. 1918. Suppl. 1. II. k. 369. l.

¹⁵⁰ Népszava. 1918. okt. 18.

¹⁵¹ *Temperley*: i. m. IV. k. 102. l.

¹⁵² F. R. 1918. Suppl. 1. I. k. 368. l.

¹⁵³ O. L. Filmtár. Közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek. (G. M. K. P. Z. 553.).

A bekezdés, amelyre a koronatanácson hivatkoztak, valóban módot nyújtott többféle értelmezésre. Miközben újból leszögezte, hogy az Egyesült Államok elnöke a továbbiakban nem fogadhatja el az autonómia elvét a béketárgyalás alapjául, a döntést az illető népek és Ausztria-Magyarország kormánya közötti tárgyalásoktól kívánta függővé tenni — a megegyezés lehetőségének érezhető hangsúlyozásával.¹⁵⁴ E lehetőség kihasználásának az érdekében íródott az a jegyzék, melyet külügyminiszterré való kinevezése (1918. október 25.) után néhány nappal Andrássy Gyula intézett az Egyesült Államokhoz¹⁵⁵ és W. A. F. Ekengren svéd követ október 29-én nyújtott át Lansingnek. A Monarchia újdonsült külügyminisztere igen diplomatikus fogalmazásban ugyan, de az Osztrák-Magyar Monarchia fenntartásának az elismerését, a Monarchia és az ott élő népek közötti tárgyalások módszerének az alkalmazását, a nemzeti kérdés rendezésének a békekötéstől való elválasztásához való hozzájárulást szerette volna elérni az amerikai kormánynál.¹⁵⁶ De ezúttal már túl késő volt minden manőver, mert azzal egyidőben, október 29-én készítették el House megbízásából Frank J. Cobb és Walter Lipmann az Egyesült Államok elnöke számára a 14 pont új értelmezését,¹⁵⁷ amely — többek között — a korábbi 10. pontot, az Ausztria-Magyarországra vonatkozó részt teljes egészében érvénytelennek nyilvánította.¹⁵⁸ Wilson, amint Househoz írott válasza (1918. október 30.) tanúsítja, Cobb és Lipmann módosításait alapelveiben kielégítőnek találta, egyes részletkérdésekre adandó alkalommal kívánt visszatérni.¹⁵⁹

A helyzet a Monarchia szempontjából tehát reménytelennek látszott, és a végkifejldést nem tudta megváltoztatni Andrássynak újabb jegyzéke sem, melyet október 30-án kapott kézhez az amerikai külügyminiszter.¹⁶⁰ Amikor október 31-én Lansing közölte a svéd követtel a Monarchiának adandó választ, melyben ígéretet tett, hogy Ausztria-Magyarország újabb kezdeményezését a szövetségesekkel megbeszéli, a Habsburg-birodalom már megszűnt létezni. Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok kész helyzet előtt állottak, bekövetkezett az, amire nem számítottak és amit nem is akartak.¹⁶¹

Ami a háború utolsó éveiben, 1917—1918-ban visszatartotta és óvatosságra intette őket, az az attól való félelem volt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia helyén légüres tér keletkezik és az egész térség a feltartóztatlan szocialista forradalom zsákmánya lesz.¹⁶² Ennek a veszélyét a Monarchia részéről igyekeztek eltúlozni, hogy azzal zsarolva, saját létjogosultságukat igazolják.¹⁶³ Segítségre találtak az ezirányú törekvések a Vatikánban, melynek tekintélyes képviselői Ausztria-Magyarország irányában igyekeztek megértést kelteni Washingtonban, Londonban és Párizsban.¹⁶⁴ Számolva a dualiz-

¹⁵⁴ F. R. 1918. Suppl. 1. I. k. 368. l.

¹⁵⁵ *Andrássy*: i. m. 307. l. — F. R. 1918. Suppl. 1. I. k. 404—405. l.

¹⁵⁶ Uo. 858—859. l. T. G. Masaryk Lansinghez 1918. okt. 29.

¹⁵⁷ Uo. 405—413. l.

¹⁵⁸ Vö.: *D. H. Miller*: i. m. III. k. 78. l.

¹⁵⁹ F. R. 1918. Suppl. 1: I. k. 421. l.

¹⁶⁰ Uo. 429. l.

¹⁶¹ *David Lloyd George*: The truth about the peace treaties. I. k. 90—91. l.

¹⁶² F. R. 1918. Suppl. 1. I. k. 419—420. l.

¹⁶³ *Andrássy*: i. m. 295—300. l. — *Andrássy Gyula*: A Monarchia különbékeje. Új Magyar Szemle. (Bpest, 1920.) 2. sz. 200—208. l. — Vö. *Vály Félix*: Andrássy Gyula kísérletei Magyarország megmentésére. Pesti Napló. 1932. jan. 24. 35—36. l.

¹⁶⁴ *Mamatey*: i. m. 327. l. — *Glaise-Horstenau*: i. m. 361. l.

mus rendszerének szétesésével és forradalmi mozgalmak jelentkezésével, a Legfelső Tanács körében felmerült az egykori Monarchia területe katonai megszállásának terve.¹⁶⁵ Ha erre mégsem került sor, úgy többek között azért, mert célszerűbbnek mutatkozott, és az Egyesült Államok véleménye szerint lehetségesnek látszott a Habsburg-birodalom helyén keletkező vákuumot Lengyelországra, Jugoszláviára és Csehszlovákiára való támaszkodással kitölteni.¹⁶⁶ Az amerikai diplomácia új pilléreket vélt bennük felfedezni, amelyekre a Monarchia helyére lépő és befolyása alatt álló délkelet-európai konföderáció felépülhetett volna. Már a 14 pont értékelését tartalmazó memorandum is, melyet — mint már szó esett róla — október 29-én terjesztettek Wilson elé, a 10. pont záró bekezdésében felveti a Balti tengertől az Adriai tengerig való szabad mozgás érdekében a konföderáció tervét.¹⁶⁷

Az amerikai kezdeményezés nem szorítkozott csak elvi síkra, gyakorlati lépések is történtek. Október utolsó napjaiban Philadelphiában ülésezett a „Középeurópai Demokratikus Unió”, melynek tárgyalásain résztvettek lengyelek, ukránok, csehek, szlovákok, délszlávok, románok, litvánok stb. Bár a megbeszélések nem a legnagyobb egyetértés jegyében folytak le, mégis — főleg Masaryk közbelépésére és közvetítésével — sikerült elfogadtatni egy közös nyilatkozatot, melyet Wilson igen megértően fogadott.¹⁶⁸ A benne foglaltaknak — a wilsoni frazeológiához hasonlóan — az lett volna a feladatuk, hogy bel- és külpolitikái vonatkozásban egyaránt kellő ellenszerül szolgáljanak a forradalmi eszmékkel szemben, melyek a szétesőben levő Monarchia minden területén különösen termékeny talajra hullottak.

Feltartóztatlan terjedésük indította a Habsburg uralkodót, Károlyt — gróf Andrássy Gyula, az új külügyminiszter sürgetésére¹⁶⁹ — annak a táviratnak a megírására, amelyben legnagyobb aggodalmát fejezte ki a belső rend és a monarchikus elv sorsát illetőleg, és megőrzésük érdekében a háború mielőbbi befejezését sürgette. A forradalom veszélyére és a bolsevizmus eszméinek riasztó jelentkezésére való hivatkozással próbálkozott október 29-én — a Monarchia részéről — Hohenlohe-Schillingsfürst Alfred herceg az amerikai megbízottal, Allen W. Dulles-szel való megbeszélés kieszközlésével.¹⁷⁰ Amidőn november 2-án, néhány nappal a Monarchia sorsát megpecsételő forradalmi események lezajlása után Stovall svájci amerikai követ áttekintést adott Lansingnek¹⁷¹ az ottani helyzetről, valamint az egyes területeken létrejött kormányzatok jellegéről, a legkritikusabbnak és az antant szempontjából a legaggasztóbbnak a magyarországi helyzetet minősítette. Aggodalmát fejezte ki, hogy a forradalmi események következtében hatalomra került Károlyi-kormányt nem sikerül ellenőrzése alatt tartania az események alakulását és fennáll annak a veszélye, hogy — a bolsevizmus növekvő hatása alatt — a helyzet a szocialista forradalom irányába fejlődik és nemcsak a dinasztíát és a kormányt, hanem a fennálló rendszert is el fogja söpörni.¹⁷²

*

¹⁶⁵ *Mamatey*: i. m. 347. l.

¹⁶⁶ Uo. 347. l. Vö.: *Baker*: Life and letters... VIII. k. 541—547. l.

¹⁶⁷ F. R. 1918. Suppl. 1. I. k. 411. l. — Vö.: *D. H. Müller*: i. m. II. k. 78. l. —

Horváth Jenő: A trianoni békeszerződés megalkotása és a revízió útja. (Bpest, 1939). 120. l.

¹⁶⁸ *Mamatey*: i. m. 342—343. l. — *Baker*: Life and letters... VIII. k. 556. l.

¹⁶⁹ *Andrássy*: i. m. 307. l.

¹⁷⁰ F. R. 1918. Suppl. 1. I. k. 419. l.

¹⁷¹ Uo. 445—447. l.

¹⁷² Uo. 447. l.

Magyarországon — a belső osztályviszonyoknak és a nemzetközi helyzetnek sajátos összefonódása révén — valóban oly szituáció teremtődött, amely a forradalomnak a polgári-demokratikus forradalom stádiumában való megrekedését mind valószínűtlenebbé tette. Ennek az oka döntő mértékben az volt, hogy a forradalom főereje: a munkásosztály menetközben, de rohamosan — többségében — kiszabadult a polgári, kispolgári és jobboldali szociáldemokrata befolyás alól, s önálló osztályköveteléseit tűzte napirendre, melyek egybeestek a dolgozó és elnyomott néptömegek alapvető érdekeivel.

A fordulat, amely a hazai munkásmozgalomban beállt, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásán, a bolsevik párt példamutatásán, a marxizmus-leninizmus alapjait magukévé tenni kezdő és akaró, azokat gyakorlatban megvalósítani is kész baloldali csoportok tevékenységén túl, többek között és nem utolsósorban abban a körülményben keresendő, hogy a népek második számú börtöne szétesett és a magyar munkásosztály megszabadult a nem magyar népek elnyomásának következményeitől. A magyar munkásmozgalomra is érvényesek maradtak azok a megállapítások, melyeket annakidején Marx az angollal kapcsolatban tett. Nem szabadulhatott fel addig a magyar proletariátus, amíg fel nem szabadultak a dualizmus rendszere alatt nyögő elnyomott népek. Hogy a felszabadulást az elnyomó nemzet munkásosztályának proletár felszabadító harca, vagy az elnyomott népek nemzeti-függetlenségi mozgalma vívja ki, az több tényezőtől függött és előre nem lehetett meghatározni. Az bizonyos, hogy a Monarchiában a kettőnek a viszonya nem úgy alakult, mint Oroszországban: nem az elnyomó nemzet forradalmi munkásmozgalma, hanem az elnyomott népek nemzeti-függetlenségi mozgalma lett — bár igen ellentmondásos körülmények között — az elsődleges.

A magyar, s vele együtt az osztrák munkásmozgalom is, a kétségtelen forradalmi fellendülés ellenére, egy ideig kullogtak az események után.¹⁷³ Új és eddig nem látott lendületet vett azonban mindkettő 1918 október utolsó napjaiban, főleg az azt közvetlenül követő periódusban.¹⁷⁴ És ha a továbbiakban a magyarországi fejlődés újból eltért az osztrákokétól, s forradalmi lendülete nem tört meg, hanem 1919. március 21-én a szocialista forradalom győzelmében kulminált, úgy ebben elsősorban, de nem kizárólag az játszott döntő szerepet, hogy Magyarországon az irányzatok harcából az a forradalmi szárny került ki győztesen, melynek 1918 novemberében második felében, a Kommunista Pártja létrejöttével, már volt vezető ereje. Ezzel szemben Ausztriában a centrizmus kerekedett felül,¹⁷⁵ amely lehetetlenné tette, hogy az osztrák munkásosztály élni tudjon azzal a nagy lehetőséggel, amely — többek között — abból adódott, hogy megszabadult azokról a következményektől, amelyek az idegen népek elnyomásából származtak és szocialista mozgalmát mindeddig fékeztek, sőt megtörték.

Az elnyomott népek vagy népcsoportok felszabadulásával értelmetlenné vált Ausztria fennálló kapcsolata Magyarországgal¹⁷⁶ és Németország hegemoniája Ausztria-Magyarország felett. Vele együtt értelmetlenné vált az egész régi gazdasági, társadalmi és politikai szerkezet, idejétmúlttá és feleslegessé minden olyan intézmény és funkció, mely szolgálatában állott.

¹⁷³ Bauer: i. m. 110—115. l.

¹⁷⁴ Уо. 94—130. l. V. ö.: В. М. Турок: Очерки истории Австрии 1918—1929. Москва, 1955.

¹⁷⁵ Bauer: i. m. 130—196. l.

¹⁷⁶ Marx: Herr Vogt. 127. l.

A Monarchia és Németország katonai veresége, erőszakszerveiknek a szétesése, szétbomlása megfosztotta a régi uralkodó osztályokat adminisztratív jellegű erőforrásaiktól, egyedül maradtak, szemtől-szemben, osztály osztály ellen, a dolgozó néppel és annak legforradalmibb részével, a proletariátussal.

Az új helyzetben a magyar uralkodó osztályok nagy hátrányban voltak a Monarchia más, hasonló rétegeivel összehasonlítva, hiszen az osztrák burzsoázia számára bizonyos kárpótlást jelenthetett a Németországhoz való csatlakozás reménye, a kialakulófélben levő új nemzeti államok kormányzati funkcióit betöltő polgári és kispolgári csoportok pedig hivatkozhattak eredményekre, tetszelegthettek az államalapítók vagy területszaporítók köntösjében, ígéretekkel tehettek a háború költségeinek a legyőzöttekkel való megfizetésére, általában — legalább egy ideig — építhettek a háborús győzelem kiváltotta hangulatra, a még erősödő nacionalista hullámra, és a széles körben elterjedt demokratikus illúziókra. A magyar uralkodó osztályok számára mindezek a lehetőségek elestek vagy nagyon leszűkültek. Amidőn 1918 őszén — az új helyzetben — számbajöhető csoportjaik és személyiségeik, gróf Andrássy Gyulától Károlyi Mihályon és Jászi Oszkárón keresztül egészen a jobboldali szocialistákig előtérbe,¹⁷⁷ majd hatalomra kerültek, a történelmi idők rohanó sodra igen hamar elkoptatta — nemcsak belpolitikai, de nemzetközi vonatkozásban is — amúgy is gyér politikai, eszmei és erkölcsi tartalékaikat.

Az új külügyminiszternek, Andrássy Gyulának csak arra futotta erejéből, hogy tekintettel Németország elkerülhetetlen katonai vereségére, a vele való szövetségnek még a látszatát is megtagadja.¹⁷⁸ Egyébként külpolitikájában minden alá volt rendelve annak a célnak, hogy a forradalmat elhárítsa és ily módon a fennálló rendszert és vele együtt Ausztria-Magyarországot megmentse. Andrássy reményeket fűzött az antant részéről várható megértéshez és egy ideig meg volt győződve arról, hogy végső esetben az a koalíció, mely Károlyiékát és a szocialistákat is magában foglalja, kielégítő programot és kellő erőt tud biztosítani a kibontakozáshoz.¹⁷⁹ Ami a nemzeti kérdést illeti — Andrássy szerint — az engedmények nem mehettek volna túl az autonómia megadásán.¹⁸⁰ Bár Andrássy, dunai konföderációról is szót ejt, sőt lehetőségét 1918 őszén számba is vette,¹⁸¹ de erre csak mint végső eshetőségre gondolt, amelynek révén — végső esetben és a szétesés után — a Monarchia területét újból össze lehetne toldozni.¹⁸²

Sokkal határozottabban és több megalapozottsággal képviselték a dunai államok szövetségének koncepcióját a függetlenségi párt, illetve a radikálisok, személy szerint Károlyi és Jászi Oszkár. Amidőn 1917 őszén együtt jártak Svájcban, Jászinak módja nyílt megismerkedni Károlyi Mihálynak politikai elképzeléseivel, melyeket — korábbi feltevésétől eltérően — ezúttal nem talált esetlegesséknak. Figyelemreméltónak tartotta kül-

¹⁷⁷ *Andrássy*: i. m. 273–320. l. — *Memoirs of Michael Károlyi*... 83–127. l. — *Böhm*: Két forradalom tüzeiben... 30–65. l.

¹⁷⁸ *Andrássy*: i. m. 294–300. l. — *Andrássy*: i. tanulmány: 201. l.

¹⁷⁹ *Andrássy*: i. m. 285. l.

¹⁸⁰ Uo. 285., 291. l.

¹⁸¹ Uo. 303. l.

¹⁸² Vö. *Pester Lloyd*. 1919. febr. 17. L.: „Graf Julius Andrássy über die Zukunft Ungarns” c. cikkét, mely beszámol Andrássynak a lausanne-i „Revue Politique”-ben megjelenendő tanulmányáról. — Vö.: *Horváth Jenő*: i. m. 119–120. l.

politikai koncepcióját, amely alapelveiben a Kossuth-i konföderáció koncepcióját tette magáévá.¹⁸³

Jászi maga a múltban egy ideig a „Középeurópa”, a „Mitteleuropa” gondolatvariáció híve volt. Ennek a tervnek — írja korábbi álláspontja igazolására Jászi — megvolt a létjogosultsága mindaddig, amíg a központi hatalmak védekezésben voltak és a cári Oroszország ránehezedett Kelet- és Délkelet-Európára.¹⁸⁴ A cárizmus bukásával azonban új helyzet állott elő, mondja a maga mentegetésére Jászi, és ezenfelül Németország és a Monarchia által Breszt-Litovszkban és Bukarestben diktált békeszerződések eltemették a demokratikus és békeszerető Közép-Európa lehetőségét.

Jászi érvelése, amelyben van helyes mag is, igen tanulságos főleg abból a szempontból, hogy kulcsát adja annak, miként jutott el Jászi — történetileg teljesen más helyzetben — Kossuth koncepciójának a felelevenítéséhez. Igaza volt Jászinak annyiban, hogy a német imperializmus és militarizmus, valamint a roskadozó Habsburg-birodalom Kelet- és Délkelet-Európa népeinek halálos ellensége. Helyesen ismerte fel, hogy az oroszországi februári forradalom új helyzetet teremtett Ausztria-Magyarország szempontjából is. De nem akarta, vagy nem tudta felismerni, hogy a fordulatot teljessé és véglegessé csupán a szocialista forradalom győzelmé tette 1917 novemberében. Viszont Jászit éppen a polgári-demokratikus forradalom továbbfejlődése és a proletárforradalom győzelme riasztotta el és a megrémült kispolgár szemszögéből tekintve a fejleményeket, egyenlőségi jelet vont az imperialista Németország és a szocialista Szovjetország között.

Igy jutott el Jászi a Kossuth-i koncepcióhoz¹⁸⁵ oly történeti periódusban, amelynek a régihez semmi köze sem volt, és éppen ezért elkerülhetetlen volt, hogy felújításával egyidejűleg erőszakot ne kövessenek el az eredetin és ne fosszak meg igazi értelmétől. Hogy Jászinak mily elméleti bakugrást kellett végeznie, hogy a Kossuth-i dunakonföderációs koncepciót — a sors iróniája folytán — Ausztria-Magyarország létjogosultságának az igazolására használja fel, azt legjobban saját szavaival lehet illusztrálni. „A Dunaszövetség terve tehát nem volt történetlen utópia — összegezi véleményét Jászi —, hanem részben korai, részben szűkre szabott volt. Végső fokon osztrákellenes koncepció volt, jóllehet a történeti feladat éppen abban áll, hogy mi a régi Ausztriát fejlesszük és korszerűsítsük, hogy a Habsburg-dinasztiát ezáltal alkalmassá tegyük arra a történelmi küldetésre, amely egy élesen látó franciának ítélete szerint — ne felejtjük el, hogy a világháború negyedik évében írta és ezzel felújítja a legjobb angol és francia publicisztika hagyományait, — a szabad népek konföderációjának a megszervezésében áll a Dunánál és a Visztulánál.”¹⁸⁶

A francia publicista, akire Jászi hivatkozik: Joseph Reinach, akinek „Le problème des États-Unis d’Orient”, már címében is sokat sejtető cikke 1918 elején jelent meg a „La revue politique internationale” nevű folyóiratban. A szerkesztésében résztvevő Hauguenin, François-Poncet, Massigli¹⁸⁷ a francia imperializmus szélső szárnyát képviselték, a forradalmi mozgalmak és Szovjet-

¹⁸³ *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelmes jelentősége és tanulságai. (Bécs, 1920). 9. l. — *Memoirs of Michael Károlyi*... 41–42. l.

¹⁸⁴ *Oskar Jászi*: *Der Zusammenbruch*... V. l.

¹⁸⁵ *Uo.* VI. l.

¹⁸⁶ *Uo.* 93. l.

¹⁸⁷ *Vályi*: i. cikk 35. l.

oroszország elleni gyűlölettől vezérelve megértést tanúsítottak mindazzal szemben, ami maradi és idejétmúlt volt és valamiféle segítséget ígért a nemzetközi reakció számára. Nem volt véletlen, hogy 1916—1917-ben ez a folyóirat biztosított helyet gróf Andrássy Gyula eszmefuttatásainak is.¹⁸⁸ Amíg Andrássy első cikke 1916 őszén inkább az antant hatalmak közötti ellentétekkel operált, addig a második cikk, amely 1917 őszén jelent meg és már az oroszországi forradalmi események hatása alatt íródott, a polgári társadalmat fenyegető közös veszélyre való hivatkozással érvel és a megegyezéssel béke megkötését sürgeti. „Miért ne elmélkedjünk a példán, melyet nekünk Oroszország nyújt? — kezdi fejtegetését gróf Andrássy Gyula. — A cárizmus, és vele együtt az egész polgári rendszer összeomlott a háborúért való felelősség súlya alatt. A kormányok, melyek elutasítják a békét, amikor az lehetséges, nem hunyhatnak szemet a veszély előtt, amely őket fenyegeti, ha a világháború ahelyett hogy békéhez vezetne, mely alkalmas begyógyítani a sebeket, polgárháborúvá alakul át, másképp túlfűtött és másképp pusztító háborúvá, mint a jelenlegi viaskodás. A történelem tapasztalatai nem azért vannak-e, hogy leckéül szolgáljanak az uralkodó osztályoknak?”¹⁸⁹ — teszi fel a kérdést Andrássy Gyula gróf.

Az élet igazolta — és ezen Andrássy jámbor óhaja sem változtatható —, hogy a halálra ítélt rendszer uralkodó osztályai nem képesek okulni a történelem tanulságain. Politikai vakságukban — az erőszakon kívül¹⁹⁰ — csak a csodaváráshoz¹⁹¹ vagy illúziók hajszolásához folyamodnak. Andrássy, mint a régi arisztokráciának Tiszánál rugalmasabb, de erőskezűnek tartott tagja¹⁹² alkalmasnak tűnt arra, hogy megóvja a Monarchiát nagyobb és végzetessé válható megrázkódtatásoktól. Kapcsolatai egyes antant hatalmakhoz és a hazai baloldali pártokhoz nagyobb mozgási lehetőséget nyújtottak számára és szélesíteni látszottak a fennálló rendszer alapjait. Mint külügyminisztert a Károlyi-párt, a radikálisok és a szociáldemokraták nevében Garami és Kunfi keresték fel és közölték vele, hogy amennyiben hajlandó — a németek tiltakozása ellenére — rögtön fegyverszünetet kérni és azonnali béketárgyalásokra felhívást intézni az antanthoz, úgy a megalakulófélben levő Nemzeti Tanács nemcsak elfogadja, hanem támogatja is.¹⁹³

Ami a külpolitikai célkitűzéseket illeti, a Nemzeti Tanács programja, amelyet október 25-én tettek közzé,¹⁹⁴ — a gyakorlatban — nem ment túl azon, melyet a Monarchia hivatalos diplomáciája is hangoztatott. Az autonómia megígérése — a wilsoni 14 pont alapján — ekkor már túlhaladott volt és a néhány nappal később Csehországban, Szlovákiában és Horvátországban kibontakozó forradalmi események pontot tettek minden hasonló manőverezési kísérletre. 1918. október 28-án Prágában bejelentették az önálló csehszlovák állam megalakulását, egy nappal később a Szlovák Nemzeti Tanács kinyilatkoztatta a szlovák nemzet önállóságát és a csehekkel való egyesülést. Október 29-én a horvát tartománygyűlés elhatározta a magyar királysággal

¹⁸⁸ *Andrássy*: i. m. 184—190. l.

¹⁸⁹ *Uo.* 188. l.

¹⁹⁰ *Uo.* 305. l.

¹⁹¹ *Paléologue* i. m. III. k. 93—96., 173—174. l.

¹⁹² *Uo.* 291—292. l.

¹⁹³ *Garami Ernő*: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok* (Bécs, 1922). — 13. l.

¹⁹⁴ *Népszava*. 1918. okt. 26.

és Ausztria-Magyarországgal való mindenféle kapcsolat megszakítását és a szlovének, horvátok és szerbek közös államához való csatlakozást.

Az események a dualizmus rendszerének két uralkodó államát: Ausztriát és Magyarországot kész helyzet elé állították¹⁹⁵ és meggyorsították a forradalmi fejlődést Budapesten és Bécsben. Október utolsó napjaiban győzött a forradalom Magyarországon és Ausztriában is.

A forradalmak győzelme és a Monarchia széttörése előbb következett be, mint a fegyverszünet. Idejében való megkötését már régebben sürgették Budapesten és Bécsben egyaránt. A cél az volt, hogy lélegzetvételhez jutva a tegnapi ellenséggel szemben, minden erővel a fő veszély: a forradalom ellen fordulhassanak.¹⁹⁶ Ausztria-Magyarország katonai helyzetének a reménytelenségéről mindenki meg volt győződve, a közös koronatanácsnak 1918. október 22-i ülésén maga báró Arz vezérezeredes, a vezérkar főnöke mondomta, hogy békét kell kötni minden áron és oly gyorsan, ahogy csak lehet.¹⁹⁷ Arz már 22-i felszólalásában is utalt arra a veszélyre, amely a Monarchiát szétfeszítő nemzeti mozgalmak erejéből adódott. A Wilsonnal folytatott alkudozások elhúzódása, az abból fakadó újabb végzetes következmények a vezérkart aggasztották. A tárgyalások útját Arz hosszadalmasnak tartotta és közvetlen fegyverszüneti tárgyalások felvételét sürgette az olasz front parancsnokával.¹⁹⁸ A Legfelső Tanács október 30-i ülésén Orlando jelentette, hogy Ausztria-Magyarország részéről az ellenségeskedések azonnali felfüggesztését kérték Diaz tábornoktól.¹⁹⁹ Az október 31-i ülésen meg is állapodtak az Ausztria-Magyarországnak adandó fegyverszüneti feltételekben.²⁰⁰ Miután azokat a Monarchia részéről sietve elfogadták, a fegyverszüneti egyezményt november 3-án Páduában aláírták, s egy nappal később a Legfelső Tanács jóváhagyta.²⁰¹

Az a körülmény, hogy a fegyverszüneti egyezményt Ausztria-Magyarországgal kötötték meg, egyeseknél azt a hiedelmet keltette, hogy ez a Monarchia elismerését jelenti és van remény a Habsburg-birodalom átmentésére.²⁰² A reménykedés nem is volt teljesen alaptalan — ami a győztes nagy-

¹⁹⁵ *Memoirs of Michael Károlyi*... 114—119. l. — *Bauer*: i. m. 113—115. l. — *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. 44—47. l.

¹⁹⁶ *Andrássy*: i. m. 298. l. — *Andrássy*: i. tanulmány 204. l.

¹⁹⁷ O. L. Filmtár. Közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Közös koronatanács. 1918. okt. 22. (G. M. K. P. Z. 553).

¹⁹⁸ *Hugo Kerchnawe*: Der Zusammenbruch der Österr.-Ungar. Wehrmacht im Herbst 1918. Dargestellt nach Akten des Armeekorps-Ober-Kommandos und anderer amtlicher Quellen. (München, 1921). 111. l.

¹⁹⁹ The intimate papers of Colonel House. IV. k. 104—106. l.

²⁰⁰ F. R. 1918. Suppl. I. I. k. 430—431., 433—435. l. — *Frédéric Maurice*: The armistices of 1918. Issued under the auspices of the Royal Institute of International Affairs (London, 1943). 87—90. l.

²⁰¹ Aufzeichnungen von Generaloberst Arz. Zur Geschichte des Großen Krieges 1914—1918. 345—380. l. — *Hugo Kerchnawe*: Der Zusammenbruch der Österr.-Ungar. Wehrmacht im Herbst 1918. 108—155. l. — *Nyékhegyi Ferenc*: A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés. A páduai fegyverszünet. Személyes tapasztalatok és hiteles okmányok alapján. (Bpest, 1922). 8—33. l. — *Rubint*: i. m. 54—73. l. — *Mermeix*: Les négociations secrètes et les quatre armistices 1918—1919. (Paris, 1921). 200—215., 283—284. l.

²⁰² *Glaise-Horstenaus*: i. m. 3—32. l. — *Horváth Jenő*: i. m. 401—405. l. — *Andrássy*: i. m. 317—318. l. — *Beneš*: i. m. III. k. 149—156. l. — *Vö. Ludwig Windischgraetz*: Vom roten zum schwarzen Prinzen. Mein Kampf gegen das k. u. k. System. (Wien, 1920). — *Vö. Ludwig A. Windischgraetz*: Ein Kaiser kämpft für die Freiheit (Wien, 1957). 121—125. l. — *Vö. J. von Szilassy*: Der Untergang der Donau-Monarchie. Diplomatische Erinnerungen. (Berlin, 1921).

hatalmakat illetve. Párizsban, Londonban és Washingtonban aggodalommal figyelték a Bécsben, de főleg Budapesten erősödő forradalmi mozgalmakat. Jelentésében, melyet november 5-én küldött Lansinghez, a berni amerikai követ, Stovall nem nagy bizakodással tekint a Károlyi-kormánynak azon küldetése elé, hogy a forradalom továbbfejlődését és a bolsevizmus terjedését megakadályozza.²⁰³

*

A burzsoá rendszernek az 1918-as polgári-demokratikus forradalom győzelme után hatalomra jutott utolsó tartaléka, a függetlenségi párt, a radikálisok és jobboldali szocialisták alkotta koalíció kormánya²⁰⁴ kezdettől fogva ingatag alapon állott belpolitikai téren, és ez nagy mértékben kihatott külpolitikai helyzetére is (és viszont). Az imperialista ellentéteken túl²⁰⁵ a Károlyi-kormány magatartását nem utolsó sorban az döntötte el, mennyiben tud eleget tenni azoknak a követeléseknek, melyeket vele szemben angol, francia, olasz és amerikai részről egyrészt a forradalom leverése, másrészt a Szovjetország elleni intervenció érdekében felállítottak. Amidőn Károlyiék november 13-án elfogadták és aláírták Belgrádban a Franchet d'Esperay által diktált feltételeket,²⁰⁶ azoknak nemcsak az volt a feladatuk, hogy Magyarországot a Németország elleni támadás céljából átvonulási területül biztosítsák, hanem azzal egyidőben vagy közvetlen lezárulása után a szovjetellenes intervenció érdekében hídfőállássá építsék ki.²⁰⁷

A Monarchia romjain létrejött nemzeti államok élére került megalkuvó és ellenforradalmi kormányzatok között, tartoztak légyen akár a győztesek, akár a legyőzöttek táborába, versenyfutás kezdődött a győztes imperialista nagyhatalmak kegyeiért. Érdemeket és elismerést csak az szerezhettek, amely nagyobb biztosítékot jelentett vagy ígért a forradalmi mozgalmak és Szovjetország elleni akciók folytatásához. Az ígéretek teljesítését a belső politikai erőviszonyok alakulása természetesen befolyásolta. Minthogy Magyarországon a forradalom, a baloldali erők tevékenysége, különösen a kommunista párt megalakulása után, a szocialista forradalom irányában kezdett továbbfejlődni, ezt az új nemzeti államok reakciós körei érvként igyekeztek felhasználni az Európa újjárendezését intéző győztes imperialista nagyhatalmagnál, nem utolsósorban annak érdekében, hogy túlzott területi nyereségekre tegyenek szert.

Mindez nem érintheti azt a történetileg alapjában helyes tényt, hogy a Monarchia széttörése és a nemzeti függetlenség kivívása szükségszerű és pozitív volt. Ilyen értelemben foglalt állást minden alkalommal a győztes

²⁰³ F. R. 1918. Suppl. I. I. k. 472—474. I. Stovall (Svájc) Lansinghez 1918. nov. 5.

²⁰⁴ *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária, magyar feltámadás. 21. I. — *Memoirs of Michael Károlyi*. 127. l.

²⁰⁵ *Horváth Jenő*: i. m. 8. I. — *Paul Azan*: Franchet d'Esperay (Paris, 1949). 225. l.

²⁰⁶ *Horváth Jenő*: i. m. 8—32. I. — *Azan*: i. m. 224—235. I.

²⁰⁷ *Azan*: i. m. 211—216., 239—252. I. — *Général Mordacq*: Le ministère Clémenteau. *Journal d'un témoin* (Paris, 1930). II. k. 331—336. I. — A későbbi fejleményekre és a Vyx-jegyzék előzményeire és értelmére — többek között — fényt vet Foch előterjesztése a Tizek Tanácsa 1919. febr. 25-i ülésén. (L.: F. R. P. P. C. 1919. IV. k. 122—123. I.) és Tasker H. Bliss tábornoknak Wilsonhoz intézett két memoranduma (1919. márc. 28.). L.: *R. St. Baker*: Woodrow Wilson. *Memoiren und Dokumente*... III. k. 209—214. I.

szocialista forradalom országa: Szovjetország is. A lengyel népnek az önállósághoz és egységhez való jogát ismerte el a Népbiztosok Tanácsának 1918. augusztus 29-i rendelete.²⁰⁸ Egyenes és következetes folytatása volt ez annak a politikának, melyet Szovjetország a nemzeti kérdésben eddig — mint korábban Finnország esetében is — tanúsított. A szovjet kormány kezdettől fogva különbséget tett, amint a Csehszlovák Ideiglenes Kormányhoz ítézett jegyzéke (1918. október 31.), illetve a csehszlovák katonáknak szóló felhívása (1918. november 4.) is mutatja, a nemzeti-függetlenségi mozgalmak igazi tartalma és annak a belső és nemzetközi reakció által történő felhasználása és kihasználása között.²⁰⁹ A népek második számú börtönének összeomlása Szovjet-Oroszországban jogos örömet keltett.²¹⁰ 1918. november 3-án, az Ausztria—Magyarországon végbemenő forradalmi események tiszteletére rendezett felvonulás napján a Népbiztosok Tanácsa nevében Lenin, az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság részéről pedig Szverdlov²¹¹ üdvözlötte az egykori Habsburg-birodalom valamennyi felszabadult népét. Felhívták figyelmüket: ne engedjék, hogy az osztrák—magyar imperializmus igája alól új rabságba, angol, francia vagy amerikai imperialisták uralma alá kerüljenek.

Érthető, ha Lenin és Szverdlov üzenetét a győztes imperialista nagyhatalmak kegyéért versengő Károlyi-kormány igyekezett eltítkolni a hazai közvélemény előtt. De a forradalmi szocialisták rölapja leleplezte a manővert és követelte a távirat teljes szövegének a nyilvánosságra hozatalát.²¹² Nagy késéssel, november 20-án meg is jelent a Népszavában Lenin és Szverdlov szikratávirata,²¹³ amely a közös ellenség elleni közös harcra szólította fel a felszabadult népeket, élén a legforradalmibb osztállyal, a proletariátussal.

Az üzenetnek, amint a későbbi események mutatták, nem lett meg a kellő fogantatja. Hiányoztak még egyes feltételek, nem mindenütt jöttek létre a proletárinternacionalizmus tudatos és következetes szervezetei: a kommunista pártok. Az üzenet szavai évtizedekkel később, más történeti körülmények közt, drága, nagy áldozatokat követelő tapasztalatok után váltak csak valóra. 1939—1941 között Kelet- és Délkelet-Európa népei, nem utolsósorban az angol, francia és amerikai kormánykörök megalkuvó politikájának a következtében, új és minden eddigénél szörnyűbb nemzeti elnyomás áldozatai lettek. A hitleri Németország veresége és az antifasiszta koalíciónak a győzelme, amelyben döntő szerepet a Szovjetunió játszott, meghozta a felszabadulás új lehetőségét. Ezúttal élni tudtak a népek a szabadsággal és azt az utat választották, amelyre 1919-ben, egyedül és magáramaradtan, az egykori Habsburg-birodalom romjain létrejött államok közül egyedül a Magyar Tanácsköztársaság lépett. Ezúttal nem egy elszigetelt és ellenséges környezetben álló országban került hatalomra a proletariátus a kommunista párt vezetésével, hogy Európa e térségében eleget tegyen — 1917 Októbere példamutatása alapján — nagy történelmi hivatásának. Az azóta eltelt események csak újból igazolták a tudományos szocializmusnak azt az alapvető tételét, melyet elsőízben Marx fogalmazott meg az 1848-as júniusi felkelés bukása tanulságaképpen: „a

²⁰⁸ Dokumenti... 460. l. (oroszul).

²⁰⁹ Uo. 547—548., 550—551. l.

²¹⁰ V. I. Lenin művei. 28. k. (Bpest, 1952). 124. l.

²¹¹ Lenin Magyarországról. Szemelvények Lenin műveiből. (Bpest, 1954). 41—46. l.

²¹² Uo. 39. l.

²¹³ Népszava. 1918. nov. 20.

nemzeti felszabadító mozgalmak ettől kezdve alá voltak rendelve a proletárforradalomnak“.²¹⁴ A mondást: nem lehet a magyar, a lengyel szabad mindaddig, amíg a munkás rabszolga marad, az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a második világháború kimenetele teljes mértékben igazolta. 1917 Októbere forrása és alapja a népek felszabadulásának. Hűség 1917 Októberéhez és az ebből megszületett Szovjetunióhoz, ezt a két világháború közötti időszak és a felszabadulás utáni korszak története igazolja, előfeltétele és egyben biztosítéka a nemzeti függetlenségnek és szabadságnak is.

ZSIGMOND LÁSZLÓ

²¹⁴ *Marx—Engels*: Válogatott művek. (Bpest, 1949). I. k. 141. l.

ADALÉKOK A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG HISTORIOGRÁFIÁJÁHOZ*

1919 augusztusát követően az ellenforradalom a legféltlenebb terror jegyében nemcsak a munkáshatalom vezetőinek kiirtását kísérelte meg Magyarországon, hanem támadásra indult ideológiai téren is.

Az országot a Tanácsköztársaságot gyalázó pamfletek és röpiratok szennyes áradata öntötte el. Az ellenforradalom tollforgatói számára, akik közül nem egy 1919 tavaszán még pénzért, állásért, megbizatasért tolongott a közoktatásügyi népbizottságon — minden eszköz szabad volt. Cikkeikben az igazi néphatalmat megvalósító tanácsrendszer a csöcselék uralmává, a gyárak és földbirtokok köztulajdonba vétele rablássá és fosztogatássá, a proletárdiktatúra gazdasági nehézségei a szovjetgazdaság csődjévé, a magyar örendelkezésért és az egyetemes emberi haladásért harcoló Tanácsmagyarország önfeláldozó harcosai és vezetői rablókká és gyilkosokká, viszont az antant kegyeit kereső, az ellenséggel cimboráló arisztokraták és bankárok „hazaffyakká”, a nép igazi vezetőivé váltak.

Ez a szennyirodalom a huszas évek elején ömlött a legbővebben, majd átmeneti visszaesés után, a Szovjetunió elleni fasiszta támadás idején újra feléledt, meg nem unva ismételni a korábbi érveket és rémtörténeteket.

A hivatalos történettudomány, amely Magyarországon pozitivistá hagyományokon nevelkedett, nem szívesen vállalt közösséget ezzel a ponyvairodalommal. A Történelmi Társulat folyóirata, a Századok már 1920-ban „az üzleti szempontból annyira rentabilis, hirtelen összetákol, összefoglaló és ponyvairodalmi termékek helyett” színvonalasabb munkákat sürgetett, és a történetészeket egyes szakkérdések monografikus feldolgozására buzdította.

1919 őszén létrejött a Tanácsköztársaság Adatainak Gyűjtésére Szervezett Országos Bizottság, az Országos Levéltár akkori főigazgatójának vezetése alatt, azzal a feladattal, hogy „a tanácsrendszer előkészítésére és a proletárdiktatúra történetére vonatkozó anyag a jövő történetírás számára minden részletében összegyűjtessék és feldolgozásra hozzáférhetővé tétessék”.

Az ellenforradalom politikusainak és történetíróinak egy csoportja — Gratz Gusztáv, Andrássy Gyula gróf, Berzeviczy Albert, Matlekovits Sándor, Wlassics Gyula báró és mások közreműködésével — ezt megelőzően hozzáfogott a Tanácsköztársaság történetének minden kérdésre kiterjedő részletes feldolgozásához.

A Gratz Gusztáv szerkesztésében összeállított gyűjteményes kötet „A bolsevizmus Magyarországon” címmel 1921-ben meg is jelent több mint nyolc és félszáz oldalnyi terjedelemben. Az előszó azt hangsúlyozta, hogy a könyv „nem politikai iránymunka”. „Autoritásával, megdönthetetlen adataival, szenvedélytelen modorával minden polémia fölött kíván állni.” „A bolsevista államalkotó kísérletet elutasítja”, de „nem úgy, hogy jelszóval, jelszót állít szembe” stb.

* A Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészen elhangzott felolvasás.

A proletárdiktatúra okául a kötet a „hosszú háború okozta pusztulást” és „a Károlyi uralom belpolitikai irányát” jelölte meg. Újabb forradalmak elleni védekezésül a könyv bevezetője pedig első helyen a demokratikus intézmények megalapozását sürgette.

Ha a forradalmak történetével foglalkozó ellenforradalmi történetírás további sorsát vizsgáljuk, úgy azt láthatjuk, hogy ez a kezdeti pozitivista nekibuzdulás — mely egyébként inkább csak célkitűzéseiben volt az és tartalmát tekintve nem riadt vissza az útszéli demagógiától — a polgári demokratikus forradalommal és a proletárforradalommal szembeni egyaránt elítélő álláspontja dacára a későbbiek során nem vált és nem is válhatott az ellenforradalmi történetírás 1918/19-cel kapcsolatos egyedüli vagy akár fő irányzatává.

A TAGYOB tevékenysége, a nagy lendülettel megindult gyűjtés, már az első évek után elapadt és az összegyűjtött anyagot a későbbiek során alig-alig használták fel.

„A bolsevizmus Magyarországon” c. munkának már az előszava is utalt arra, hogy a kitűzött céloknak sokban nem tudtak megfelelni és „hogy a kiadó számára hónapokon át nem volt lehető” a könyv kinyomtatása. Nem kétséges, hogy a könyv kiadása körüli nehézségek az ellenforradalom táborán belüli nézeteltérésekből adódtak. A könyvnek egyébként hosszú időn keresztül nem volt folytatása, és ilyen terjedelmű, a proletárdiktatúra részleteibe menő gyűjteményes munka az ellenforradalom idejében többé nem is jelent meg.

1925-ben Breit József altábornagy vállalkozott arra, hogy több kötetben, rendkívüli részletességgel és — ahogy előszavában mondja — „sine ira et studio” megírja a „Vörös Háború” történetét. Ez a vállalkozás, bár objektivista célkitűzéseihez kevésbé ragaszkodott és helyenként a pamfletírókat is megszégyenítette a Tanácsköztársaság vezetőire szórt rágalmaival és gyalázkodó kitételeivel, nem jutott tovább az események leírásában május 3-án. A könyv — nyilván nem véletlenül — éppen ott maradt félbe, ahol a Vörös Hadsereg győzelmes északi hadjáratát kellett volna ismertetni.

1930-ban Kaas Albert br. és Lazarovics Fedor írta meg a proletárdiktatúra történetét a burzsoá objektivizmus jegyében. Ennek a könyvnek az érdekessége az, hogy Münchenben és Londonban németül és angolul jelent meg. Magyar nyelvű kiadását nyilván nem tartották fontosnak.

A Tanácsköztársaság történetéről a hagyományos történetírás tollából csak ritkán és akkor is csak ilyen felemás módon jelentek meg nagyobb összefoglaló jellegű munkák.

A pozitivista irányzat a Magyar Tanácsköztársaság történetének feldolgozásával kapcsolatban azért nem tudott meggyökeresedni, mert az ellenforradalmi rendszernek elsősorban nem erre, nem a proletárdiktatúra történetének alapos, részletekbe menő tényszerű ismertetésére volt szüksége.

A Tanácsköztársaság történetének részletekbe menő feltárása kétélű vállalkozás volt, és aggályosnak látszott a kérdések egyoldalú csoportosítása, a tények elferdítése, célzatos értékelése, a nem kívánt dolgok elhallgatása mellett is.

Az ellenforradalom számára a forradalmakkal kapcsolatban a proletárdiktatúra részletes történetének megírása helyett sokkal fontosabb volt az események okainak, a felelősség kérdésének a tisztázása; pontosabban annak a bizonyítása, hogy a háborús vereségért, Magyarország „katasztrófájáért”, a

forradalmakért, nem a háborút előkészítő, azt szervező és vezető uralkodó osztályok, a 19 után újra hatalomra jutó földbirtok és pénzügy és az ennek sorából rekrutálódott politikai vezetőréteg a felelős, hanem ellenkezőleg azok, akik mindezt a maguk módján ellenezték, akik a reakciós kormányok még kapitalista mértékkel mérve is elviselhetetlenül konzervatív, minden haladó törekvés elől elzárkózó, népellenes bel- és külpolitikáját valamilyen formában elítélték és ellene felléptek.

Ezt a kérdést a hagyományos történetírás módszereivel is meg lehetett közelíteni, amennyiben annak a bizonyításáról volt szó, hogy a háborús győzelem csak egy hajszálon múltott, hogy a hadsereg harcrakészen tért haza, hogy az ellenállóképességet az ellenzék izgatása ásta alá, hogy a győztes, a háború befejezésekor is ellenséges földön álló hadsereget a magyar októberi forradalom züllesztette szét. Hogy mindezt Károlyi Mihály a felelős, aki felesleges egyezményt kötött a franciákkal Belgrádban, aki lefegyverezte a Mackensen-féle német hadsereget, holott ez a hadsereg nyilván megvédte volna Magyarországot stb. stb.

De a múlt század hagyományos, okmányokhoz és adatokhoz tapadó történetírói módszerei már elégtelenek voltak ott, ahol a problémát nagyobb történelmi perspektívában kellett vizsgálni. Ehhez újfajta történetírásra volt szükség, és ezt az újat a magyar történetírók a német szellemtörténetben találták meg, mely ekkor, aligha vitathatóan az ellenforradalom által támasztott ideológiai szükségletek kielégítése és problémáinak megoldása kapcsán, válik elfogadottá és mindinkább uralkodóvá Magyarországon. Ennek az irányzatnak mélyes idealizmusa, a nagy fejlődési egységeket átfogó, az adatokkal nem pepecselő előadásmódja, szintetizáló, a múltat a jellel összekapcsolni kívánó törekvései kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy a forradalmak okait nagy történelmi perspektívában, az ellenforradalom igényeinek és szükségleteinek megfelelő módon lehessen feltárni.

A szellemtörténelmi irányzat a forradalmakkal kapcsolatosan legkiforrottabb és legszínvonalasabb formájában Szekfü Gyula 1920-ban megjelent nevezetes könyvében, a „Három nemzedék”-ben jelentkezik. Ez a könyv idealista szemléletével sikeresen állította a dolgokat a fejük tetejére. Az elemzés itt a reformkorig nyúlt vissza, és ami a magyar történelemben ezután következett, az mint hanyatlás és bajok sorozata került bemutatásra, amiért a liberális demokratikus irányzatok marasztaltattak el, míg végülis az egész folyamat a forradalmakban érte el mélypontját.

A könyvnek megjelenésekor óriási sikere volt, a fajvédő-lapok, a katolikus sajtó, az egész keresztény nemzeti irányzat hozsannával köszöntötte, az ellenforradalom úgy érezte, és nyilván nem alaptalanul, hogy a könyv pontosan azt adja, amire az adott pillanatban szükség van.

Csak kevesen emelték fel akkoriban tiltakozó szavukat. Közéjük tartozott Móricz Zsigmond, aki a Nyugat hasábjain gúnyosan és lenézően írt róla.

Amíg a Gratz által szerkesztett „A bolsevizmus Magyarországon” című kötet a forradalom okait csak a háborúig, sőt kifejezetten a háborúra vezette vissza, és így hallgatólagosan felmentést adott a háborút megelőző rendszernek, addig a „Három nemzedék” történelmi perspektívába ágyazva az eseményeket, megadta a korábbi időszak jobboldali kritikáját is. De a különbség nemcsak ebben állott, hanem abban is — s ez talán még fontosabb —, hogy Szekfü könyve a forradalmakról mint központi kérdéstről szólva, megkerülte és mellőzte maguknak a forradalmi eseményeknek az ismertetését.

Ez irányadó lett az ellenforradalmi történetírás számára, mely a későbbiek során a pozitivisták kísérletek mellett e szellemtörténeti alapvetésen épült fel, s melynek fő irányvonalát ennek megfelelően a következő tételek határozták meg: 1. A liberális, demokratikus törekvések elítélése. 2. A háborús összeomlásért és katasztrófaért való felelősség áthárítása Károlyi Mihályra és az ellenzéki irányzatokra. 3. A proletárdiktatúrának a magyar történelem mélypontjaként való ábrázolása, s ugyanakkor olyan epizódként való bemutatása, mely részletes tárgyalásra nem szorul.

Ezek a tételek az ellenforradalmi korszak szinte valamennyi történelmi kézikönyvében megtalálhatók, kötelezőek voltak az iskolai történelmkönyvek számára és, az ellenforradalom propagandájának jóvoltából, a kapitalista országok történelmi kézikönyveiben is elfogadásra találtak.

Ez az ellenforradalmi szemlélet, mely látszólag nagyobb hévvel támadt az októbristákra és a polgári demokratikus forradalomra, mint a Tanácsköztársaságra, heves ellenkezést váltott ki a polgári táboron belül is, elsősorban az érdekeltek — a polgári demokratikus forradalom vezetői és ideológusai — részéről, akiknek álláspontját a szociáldemokraták is messzemenően magukévá tették.

Az októbristáknak a vitában könnyű dolguk volt, hisz mindazt az érvet és bizonyítékot, amit az ellenforradalom a polgári demokratikus irányzat elmarasztalására felhozott, a tények és adatok egész tömegével lehetett megcáfolni.

Nem volt nehéz bizonyítani, hogy az idegen imperialista célokért folyó első világháború már kezdettől fogva kilátástalan volt, hogy a dolgozókat nem az ellenzéki újságok és beszédek izgatták fel és hangolták a fennálló rendszer ellen, hanem a háborúval járó nyomor és szenvedések, az elviselhetetlen anyagi terhek, a magyar munkásoknak és parasztoknak a Monarchia minden más nemzetét felülmúló véradója. Mindennek a háború elvesztésekor, a katasztrófa bekövetkeztekor szükségképpen forradalomhoz kellett vezetnie egy olyan országban, mely a megoldatlan belső ellentmondások, a kiegyenlítettlen feszültségek következtében már a háború előtt is válságban volt. Nem volt nehéz bizonyítani, hogy az októbrista ellenzék nem a forradalom kirobantására, hanem annak elhárítására és megelőzésére törekedett, és amikor az a vezetők feje felett mégis kirobant, úgy a hatalomra jutó koalíciós kormány minden erőfeszítése arra irányult, hogy a forradalmat polgári keretek közé szorítsa. A hadsereg leszerelésére is elsősorban azért volt szükség, mert a frontokról fegyveresen és ugyanakkor az elnyomók és a háború haszonélvezői elleni gyűlölettel eltelve, részben már felbomolva, s csak részben a hazajutás biztosítása érdekében zárt kötelékben hazaérkező katonák a magántulajdont, a forradalom polgári jellegét veszélyeztették. A sokat emlegetett páduai fegyverszünetről is ki lehetett mutatni — csak el kellett olvasni a szerződés szövegét —, hogy ez a szerződés is lehetővé tette az antant csapatok számára az ország bármely stratégiaiilag fontos pontjának a megszállását, amennyiben ezt a győztesek szükségesnek látták. És semmilyen ellenforradalmi rabulisztika nem tudta megmagyarázni, hogy ha az olaszok ezzel a szerződéssel Magyarország területi sértetlenségét kívánták biztosítani, úgy miért szervezték meg ugyanazok az olaszok a csehszlovák hadsereget és miért vezették olasz tisztek és tábornokok a később Szlovákiába bevonuló cseh csapatokat.

Ha az ellenforradalom hivatalos történetírói nagy történelmi koncepciókat gyártottak arról, hogy az összeomlás és a forradalmak oka történelmi perspektívában nézve a liberalizmus elhatalmasodásában keresendő, úgy az októbristáknak is meg volt a maguk történelmi koncepciója, mely viszont

abból indult ki, hogy a bajok kútforrása nem a liberalizmus túltengése volt, hanem ellenkezőleg kores és hiányos volta.

Az októbristák az ellenforradalommal folytatott vitájukban nemcsak védekeztek, hanem igazuk tudatában támadtak is, gyakran fölényesen és gúnyos hangon. Az ellenforradalom pozícióinak a gyengeségét tükrözte, hogy ebben a polémia-ban a részéről hangoztatott érveket többnyire a nem kívánatos könyv kitiltása, elkobzása, az októbristákat és szociáldemokratákat elmarasztaló bírói ítélet támasztotta alá. Mert engedni nem lehetett. Hisz az ellenforradalom hivatalos történetírói, amikor a forradalomnak okait vizsgálták, a múltból a jelenre vontak le tanulságokat. A liberalizmus és a demokratikus törekvések elmarasztalásából, az októbristák felelősségének bizonyításából önként adódott a következtetés, hogy erre és ilyesféle politikára az uralkodó osztályoknak a jövőben, hacsak nem akarnak újabb forradalmat, nincs szükségük. Adódott a konzervatív reformpolitikának ezzel szembeni felmagasztalásából az a következtetés is, hogy ehelyett olyan, a régít jobbfelé korrigáló politikai rendszer kell, amilyent Horthy és Bethlen ácsolt össze Magyarországon a huszas évek elején.

Hogy a hivatalos történetírás koncepciói és értékítéletei milyen kevéssé alapultak a történelmi tényeken és milyen nagy mértékben a fennálló politikai rendszer igazolásából fakadó politikai követelményeken, azt mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy az ellenforradalmi rendszer bukásával később együtt bukott meg és vált időszerűtlenné azoknak a tételeknek a jó része is, amelyeket az ellenforradalom hivatalos történetírói a forradalmakkal kapcsolatban majd két és fél évtizeden keresztül olyan makacsul védelmeztek.

Az ellenforradalmi rendszer bukása, Magyarország felszabadulása után az egykori hivatalos történetírás a forradalmakra vonatkozó korábbi nézeteit tovább nem tarthatta fenn, közeledni kényszerült a polgári demokratikus felfogáshoz, az októbristák álláspontjához. Az alábbi két idézet úgy vélem jól érzékelteti a nézetek változását. Az első idézet Balla Antalnak egy, a forradalmak korával foglalkozó 1927-ben írt tanulmányából való. Ez a polgári demokratikus forradalomról és Károlyi Mihályról a következőképpen nyilatkozik: „Károlyi Mihály olyan csekély képességekkel, olyan gyenge akaratbeli és erkölcsi kvalitásokkal. . . vállalkozott honmentő munkára, hogy tette hazárulással egyenlő.” Ugyanez a szerző ugyanerről a témáról 1946-ban megjelent könyvében a következőképpen ír: „Sem Károlyi Mihály jóakarátú kísérlete a magyar demokrácia megteremtésére, sem a proletárdiktatúra nem sikerült.”

Az ellenforradalom hivatalos történetírásának kapitulációja és elnémulása következtében 1945 után az 1918/19. évi forradalmakkal kapcsolatosan mindinkább a polgári demokratikus állásfoglaláshoz közeledő szemlélet vált a polgári történetírás fő irányvonalává. Ez az új, a polgári demokratikus forradalmat jóindulattal kezelő, de a proletárdiktatúrát továbbra is elvető és a magyar történelemből kiiktatni akaró felfogás, melynek korlátain csak kevesen tudtak átlépni, utat talált a nyugaton megjelenő történelmi kézikönyvekhez is, amelyekben az ellenforradalom korábbi álláspontja ma már csak inkább régebbi kiadványok új kiadásainál bukkan fel — nyilván azért, mert a szerzők a szükséges korrekciót még nem végezték el.

Az a körülmény, hogy a polgári történetírásban ma az 1918/19-es forradalmak polgári demokratikus szemlélete áll az előtérben, feltétlenül szükségessé teszi, hogy rámutassunk ez irányzat korlátaira az októbrizmus és a hozzá közel álló szociáldemokrata irodalom alapvető tévedésére is. Ha volt is

igazság, tagadhatatlan pozitívum abban, hogy az októbristák a polgári demokratikus forradalmat, annak szükségszerűségét és elkerülhetlenségét az ellenforradalommal szemben védelmezték és bizonyították, ez távolról sem jelenti, hogy éppen polgári korlátaik következtében képesek lettek volna a forradalom jellegét és sajátosságait megérteni, azt helyesen értékelni. Munkáik kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy nem látták a polgári forradalom demokratikus és népi jellegét, nem értették meg e szerintük spontán forradalomban a munkásosztály, a munkásság forradalmi elemeinek vezető szerepét. Polgári elképzeléseik eszmei sémáiba szorulva értetlenül és ellenségesen álltak szemben a forradalmat előrehajtó tömegmozgalmakkal, az ezeket vezető kommunista párttal és végül a proletárdiktatúrával, nem értve meg, hogy az adott nemzetközi és belpolitikai helyzetben a polgári forradalom demokratikus vívmányait is csak a Szovjetországgal szövetséges magyar munkáshatalom védhette meg és fejleszthette tovább, hogy Magyarország számára csakis egyfajta nemzeti politika létezett és létezik, mégpedig az, amit 1919-ben, a világforradalommal egybeforrott magyar munkásosztály és annak igazi vezetői próbáltak megvalósítani. Az októbristák könyveikben hibás szemléletüknél fogva nemcsak a Magyar Tanácsköztársaság történetét, de a polgári demokratikus forradalom történetét is eltorzították. A forradalmat előrehajtó forradalmi tömegmozgalmak bemutatása, a mozgalmak élén haladó kommunista párt jelentőségének feltárása helyett a tömegmozgalmakkal és az ellenforradalommal hadakozó liberális burzsoázia politikájának, a harmadik út 1918-as változatának igazolását írták meg.

A polgári demokratikus szemlélet e korlátain 1945 után az októbristák és a demokratikus szemlélethez közeledő polgári történészek közül csak kevesen tudtak felülemelkedni. Közéjük tartozott Szekfü Gyula, akinek volt bátorsága kimondani, hogy az ő korábbi elképzeléseinek és a polgári forradalomnak az ideje végképp elmúlt, az idők méhében egyetlen forradalmi lehetőség maradt meg, a negyedik rendé. Magyarország számára a proletárok forradalma a felemelkedés egyetlen útja és lehetősége. Sajnálatos és tragikus, hogy az a magyar értelmiség, mely a huszas években csodálattal tekintett fel Szekfü hamis és reakciós szellemtörténeti építményére — melyet később ő maga volt kénytelen idejét múltnak bélyegezni —, ezeket az egyszerű igazságokat olyan nehezen tudta és tudja magáévá tenni.

Bár az előadás elsősorban a polgári történetíróknak az 1918/19. évi forradalmakkal kapcsolatos nézeteit kívánja vizsgálat tárgyává tenni, szólni kívánok néhány szót a kommunista szerzők, a marxista történészek munkáiról is.

Ezeknek az írásoknak nagy és elvülhetetlen érdeme, hogy bátran és megingás nélkül álltak ki a külső és belső ellenforradalom által megdöntött magyar proletárdiktatúra igazsága mellett, hogy kijelölték annak helyét a magyar történelem legfényesebb lapjai között.

Ha az illegalitásba szorított hazai mozgalom és a sok bajjal és nehézséggel küzdő emigráció adós is maradt a két világháború között a Tanácsköztársaság átfogó és részletekbe menő történetének megírásával, a visszaemlékezések gyűjtése, az ellenséges nézetekkel folytatott szakadatlan polémia, az alapvető elvi kérdések tisztázása felbecsülhetetlen értéket jelent a későbbi korok történetírói számára.

A kommunista mozgalom sohasem riadt vissza az események sokoldalú elemzésétől és a Tanácsköztársasággal kapcsolatban sem félt az elkövetett hibák, tévedések nyílt, őszinte feltárásától. A párt kérdésében, az agrár-

kérdésben, a gazdasági élet egyes területein elkövetett hibák már közvetlenül a proletárdiktatúra elbukása után központi helyet foglaltak el a Tanácsköztársasággal foglalkozó írásokban. A belőlük levonható tanulságok, nem utolsósorban Lenin segítségével és útmutatásával, nemcsak a magyar, de az oppor-tunizmussal és a baloldali gyermekbetegségekkel küzdő egész nemzetközi kommunista mozgalom számára nagy jelentőségűek voltak. A nemzetközi munkásmozgalom a kommunista Internacionálé kongresszusain és más alkalmakkor vissza-visszatért a Magyar Tanácsköztársaság adta tapasztalato-kra és tanulságokra, melyek a harmincas évek végén a népfrontpolitika jegyében új színekkel és szempontokkal gazdagodtak.

1945. az ország felszabadulása megadta a lehetőséget a marxista tör-ténészek számára, hogy a Tanácsköztársaság és az 1918/19. évi forradalmak jelentőségét a magyar dolgozók előtt az ellenforradalom huszonöt éves hamisításeitől és rágalmaitól megtisztítva teljes nagyságában feltárják. A munka a proletárdiktatúra kérdéseinek tisztázatlansága következtében az első években azonban csak lassan haladt előre. Ami írás ebben az időben megjelent, inkább védekező jellegű volt, a szociáldemokrata történészek ferdtéseiinek és hamisításainak visszaütésére szorítkozott.

A fordulat éve után, amikor a demokratikus forradalom átnőtt a szoci-alista forradalomba és a politikai hatalom a munkásosztály kezében összponto-tosult, ezek az akadályok elhárultak.

1949-ben a Tanácsköztársaság kikiáltásának 30-ik évfordulóját már ez új lehetőségek jegyében ünnepeltük, azzal a reménnyel eltelve, hogy az év-forduló a proletárdiktatúra története alapos és mélyreható feltárásának kez-detét fogja jelenteni.

Reményeink sajnos nem váltak valóra. A Tanácsköztársaság igaz történetének, sokoldalú feltárásának, méltó bemutatásának ügye az ötvenes évek elején alig jutott előre. A személyi kultusz légkörében kiadott írások a forradalmak történetét több vonatkozásban eltorzították.

A munkásmozgalom erejét és legyőzhetetlenségét bizonyítja, hogy mindig is volt ereje ahhoz, hogy a fejlődést gátló akadályokat, a visszahúzó-t, a hibásat sorából kivesse és a hibáktól megszabadulva megerősödve haladjon tovább kitűzött céljai felé.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusa óta a magyar proletárdiktatúra történetével foglalkozó történeti irodalom új fellendülése figyelhető meg Magyarországon.

Napvilágot látnak a Tanácsköztársaság vezetőinek az emigrációban írt és Magyarországon mindezideig kiadatlan írásai, melyek között első helyen Kun Bélának e kérdéssel foglalkozó tanulmányait kell megemlíteni. Dokumen-tumgyűjtemény kerül kiadásra az orosz polgárháború magyar hőseiről, a magyar internacionalisták harcairól. Monográfia jelenik meg a tanácsokról és új összefoglaló munkák készülnek, melyek a korábbi hibák és torzítások kiküszöbölését tűzik ki céljukul.

Aligha lehetne felsorolni itt a visszaemlékezéseknek, helytörténeti munkáknak és egyéb kiadványoknak azt a hatalmas tömegét, amely a 40. évforduló alkalmából éppen napjainkban hagyja el a sajtót.

Az első magyar proletárdiktatúra 40. évfordulójának ünnepségei nem-csak a reményét, de bizonyítékát és bizonyosságát adják a Tanácsköztársaság történetével foglalkozó marxista irodalom mai és eljövendő felvirágzásának.

SIKLÓS ANDRÁS

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG KULTÚRPOLITIKÁJÁRÓL*

Ha négy évtized távolából megkíséreljük a Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikáját röviden ismertetni, néhány sajátosságát elemezni, elsősorban egy, a művelődéspolitikai feltételül szolgáló tényezőt kell kiemelnünk. Azt ui., hogy 1919. március 21-én a magyar proletariátus, kiragadva a burzsoázia kezéből a politikai hatalmat, megvalósította a proletariátus diktatúráját és birtokába vette mindazon gazdasági és államhatalmi eszközöket, amelyek — évszázados elnyomás után — saját urává tették ebben az országban. Ez a népünk addigi történetében egyedülálló, döntő jelentőségű fordulat tette egyáltalán lehetővé az új kultúrpolitika megalapozását és kibontakozását, tette lehetővé legfőbb célkitűzéseinek megvalósítását: a régi uralkodó osztályok művelődési monopóliumának felszámolását és a felszabadult proletariátus hihetetlen mértékben megnövekedett kulturális igényeinek egy új, demokratikus, a szocialista kultúra felé tartó művelődéssel való kielégítését. Aligha szorul külön bizonyításra — a megelőző két évtized haladó kulturális törekvéseinek eredménytelensége elég bizonyíték reá —, hogy enélkül, a tulajdon- és osztályviszonyokban beállott forradalmi változás nélkül, teljességgel elképzelhetetlen lett volna az új kultúrpolitika terveinek kimunkálása és célkitűzései egy részének realizálása egyaránt.

Vizsgálatunk során már első pillanatra is szembevető a kultúrpolitikai tevékenység hihetetlen intenzitása, rendkívüli mozgékonyasága és gyorsasága. Lenyűgöző az az optimista lendület, amellyel, azonnal a diktatúra kikiáltása után, nekiláttak a legsürgősebb feladatok megoldásához. Ha a Közoktatási Népbizottságnak a Tanácsok Országos Gyűléséhez intézett, június elején készített terjedelmes jelentését tanulmányozzuk, ebben az alapvető kultúrpolitikai intézkedéseknek olyan sorát láthatjuk, amely nem a diktatúra rövid és küzdelmes 133 napjának, hanem hosszú emberöltők céltudatos munkájának is becsületére válnék.

Ha most, csak vázlatosan, némi betekintést kívánunk nyújtani a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának egészére, a közoktatás területén kell a felmérést megkezdeni. Ezt is csak futólag tekintve át, első helyen kell említenünk az egyház és állam szétválasztását s az egyházi iskolák államosításának elrendelését, mint az egységes állami oktatás megteremtésének alapvető feltételét. Már magának ennek a lépésnek óriási jelentősége volt; elmaradottságunkat mi sem bizonyította jobban, mint hogy Magyarországon a világháború előtt még az elemi iskolák 80%-a s a középiskolák 65%-a egyházi kezelésben állott.

A gyorsan kibontakozó közoktatási reformban a legnagyobb helyet természetesen az egész népet érintő problémák megoldása foglalta el. Ismeretes, hogy az 1868. évi népiskolai törvény 6—12 éves korig kötelezővé tette a

* A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulóján rendezett tudományos ülészak korreferátuma.

gyermekek részére a 6 osztályos népiskola látogatását s az erre épített 3 osztályos ismétlő iskola elvégzését. Ez a törvény azonban — tudjuk — soha nem ment át a gyakorlatba: 1910-ben a 7—14 éves gyermekek 28%-a, kb. 1 millió gyermek be sem iratkozott az elemi iskolába, a beiratkozottak 70%-a pedig nem végezte el a hatodik osztályt. A Tanácsköztársaság most hatalmas lépést tett ezen a téren: hozzákezdett a 8 osztályos, 6—14 éves korig terjedő egységes és kötelező népoktatás megvalósításához, amelyet később 18 éves életkorig kívánt kiterjeszteni. Megindult az ún. „osztatlan” népiskola felszámolása is. A világháború előtt az elemi iskoláknak több mint 60%-a, több mint 10.000 népiskola, egy tanítós, egy tantermes iskola volt, ahol a különböző korú tanulók, sokszor 80—100-an, együtt hallgatták a különböző osztályok tananyagát. A népiskolai tanulók 54%-a ilyen iskolát látogatott, s ha a Tanácsköztársaság rövid ideje alatt ezt az állapotot nem is sikerült felszámolni, mégis történelmi érdeme, hogy hozzákezdett ehhez a munkához.

Ide tartoznak a Magyarországon különösen magas analfabétizmus leküzdésére irányuló erőfeszítések is. Az 1910. évi népszámlálás szerint Magyarországon — Horvátország nélkül — a hat éven felüli népesség száma 13,511.808 volt; ebből analfabéta volt 4,501.958, vagyis a hat éven felüli népesség 33.31%-a. Az analfabétizmus leküzdésére szerte az országban számtalan tanfolyam indult, a vidéki szabadiskolák tantervükbe iktatták a felnőttek írásra-olvasásra való tanítását, amelynek során — mint az egyik vidéki újság írja — „keményujjú és őszhajú munkások kirobotolt napi munkájuk után tanulták a betűvetés tudományát”.

Különösen nagy gondot fordított a Közoktatásügyi Népbiztosság az óvodai rendszer — ahogy akkor nevezték, játékosiskolák — nagyarányú fejlesztésére, megfelelő nevelőkkel való ellátására, a munkára és közösségi életre való nevelés megvalósítására, az egy nevelőhöz tartozó csoportok létszámának helyes megállapítására.

Jelentős reformok születtek a középiskola vonatkozásában is. A főiskolára előkészítő középiskola mellett 4 éves szakmunkás képző iskolákat szándékoztak felállítani: az ipari, mezőgazdasági és elosztó üzemi szakiskolák új műhelyekkel az ifjúmunkások magas színvonalú szakképzését célozták. Nagy gondot fordítottak már ezen a fokon a művészeti nevelésre: ingyenes zeneoktatás és képzőművészeti tanműhelyek felállítása segítette elő a tehetséges munkás- és parasztyermekek képzését.

Megkezdődött az egyetemek széleskörű reformja is, amely a tudós- és tanárképzés különválasztását, a tanítás anyagának felülvizsgálatát és főiskolai tankönyvek elkészítését vette — többek között — tervbe. Az eddig mellőzött, haladó szakemberek bekapcsolása a felsőoktatásnak a megelőzőnél jóval magasabb tudományos színvonalra emelését célozta. Ami a leglényesebb volt ebben a vonatkozásban, hogy megvalósult három, társadalomtudományi, természettudományi és közigazgatási fakultással a Marx--Engels Munkásegyletem, több mint 200 rendes hallgatóval, a Tanácsköztársaság új, vezető gárdájának képzésére.

Az oktatásnak ez a valóságos forradalma együttjárt olyan, nem csekély áldozatot követelő intézkedésekkel, mint az óvodai, elemi- és középiskolai nevelők anyagi helyzetének nagyméretű javítása, új közép- és felsőoktatási intézmények, kutatóintézetek létrehozása, ill. tervezése (mint aminők a Történelmi Materializmus Kutató Intézet, a Közgazdasági Főiskola, a Szín-

művészeti Főiskola, a Kertészeti Főiskola stb. voltak), továbbá az elemi és középiskolai oktatás ingyenessé tétele — mind olyan intézkedések, amelyek az új kultúrpolitika valóban népi, a nép érdekében való tevékenységét egyértelműen bizonyították.

Hangsúlyozni kell azt a rendkívül szerteágazó, a társadalomnak minden rétegére kiterjedő ismeretterjesztő, népművelő munkát, amelyet a különböző előadássorozatok, tanfolyamok, pártiskolák és szabadiskolák útján végeztek s nem utolsósorban a marxizmus-leninizmus tanításainak széleskörű elterjesztését, melyet akkor állami feladatnak tekintettek és a Közoktatási Népbiztosság irányításával végeztek. Ezt a munkát talán eléggé illusztrálja az, hogy pl. a Közoktatási Népbiztosság jelentése elkészítésének időpontjáig, június elejéig, 31.000 ifjúmunkás 691 ismeretterjesztő előadáson vett részt s csak a nyár folyamán pl. 15.000 tanító látogatta az átképző tanfolyamok előadásait.

Nagy kulturális fellendülés lehetőségét teremtették meg, mindjárt a diktatúra kezdeti időszakában, a színházak, filmszínházak és a könyvkiadás államosítását célzó rendelkezések. A széles néprétegek művelődését szolgálta az egyházak és az arisztokraták műgyűjteményeinek szocializálása és a köztulajdonba vett műkincsek bemutatása, valamint új múzeumok (mint a Kelet-ázsiai Múzeum, a Munkásmozgalom Történeti Múzeum) alapítása. Az egyházi és történeti értékű magánlevéltárak államosítása a történettudomány fejlődését volt hivatva elősegíteni. Sokoldalú és különösen intenzív volt a Tanácsköztársaság idején a Népbiztosság könyvtárpolitikája, amelynek eredményeképpen igen széles és szerteágazó, még a fontosabb gyárakra is kiterjedő könyvtári hálózat volt kiépülőben, amely a könyvet végső soron a kunyhók lakóihoz is eljuttatta volna.

A kultúrpolitika nagyvonalúságát mi sem mutatta jobban, mint az az áldozatkész gondoskodás, amellyel a Tanácsköztársaság a kultúra munkásai, az írók, színészek, zenészek, festők és szobrászok felé fordult. Ha ennek a gondoskodásnak a módját sokan bírálták is, tagadhatatlan, hogy a kultúra munkásairól való intézményes gondoskodás, amelynek során pl. több mint 200 írónak biztosítottak munkája fejében rendszeres, magas jövedelmet, a régi Magyarország legendás művésznyomorát volt hivatva felszámolni és kiegyensúlyozott, anyagi gondoktól mentes alkotómunka lehetőségét kívánta biztosítani számukra.

•

A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája, célkitűzéseiben, terveiben és megvalósított alkotásaiban egyaránt mély szocialista humanizmustól áthatott, marxista világnézettől irányított, egyszerre nemzeti és gyökeréig internacionális kultúrpolitika volt, amely közügyvé kívánta tenni Magyarországon a kultúra kérdéseit és megváltoztatni az egész társadalomnak a kultúrához való viszonyát.

Humanizmusa elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a legszélesebb néprétegek számára lehetővé tette az egyetemes kultúra értékeivel való megismerkedést, azok élvezetét és ily módon kinek-kinek saját élete gazdagítását, a szó eredeti értelmében vett humanitás kifejlesztését. Itt azonban nemcsak arról van szó, hogy pl. a múzeumok meggazdagodott gyűjteményei közé vezették a munkásifjak ezreit, hogy a világirodalom legjobb alkotásait adják az új olvasók kezébe, hogy a színházak új közönsége napról-napra a klasszikus

és modern dráma legértékesebb alkotásait élvezhette a színpadon. Ez a Tanácsköztársaság kulturális munkájának, e politikának egyik oldala. A másik — a humanizmus szempontjából talán lényegesebb — az volt, hogy a kizsákmányoló rend felszámolásával valóságban felszabadította az egyes embert s ezzel tette lehetővé számára e felhalmozott kulturértékek hasznosítását, felhasználását; az új társadalmi rendszer több művelődési lehetőséget, több szabadidőt s tartalmilag az előzőnél sokkal magasabb szintű kultúrát adott egyszerre.

Ennek a humanitásnak a szellemében jártak el akkor is, amikor nemcsak kibővítették a játékkiskolák hálózatát, hanem bőkezűen ellátták játékkal az óvodákat s megszervezték a mesedélutánokat. „Nálunk sok nagy tehetség lappang a szegény nép gyermekei között, akiket örökre betemet a meg nem ösmerés, a tanulás és felösmerés hiánya” — állapította meg éppen a diktatúra első napjaiban adott nyilatkozatában Bartók Béla. Az új iskolarendszer bevezetése nemcsak lehetővé, de kötelezővé tette a munkásság és parasztság minden fia számára az iskolázást, s így utat nyitott a tehetségeseknek képességeik kifejtésére. Ezért, e humánus célkitűzések szellemében áldozott olyan sokat a Tanácsköztársaság az egyetemi hallgatókra; 5 nagy menzát állítottak fel, több mint háromezer hallgató számára, ruhát, állandó ösztöndíjat és más anyagi segítséget nyújtottak részükre. A tanulási lehetőségen kívül is minden egyetemi hallgató számára megteremtették azokat a körülményeket, melyek között élni is tudott a tanulás lehetőségével.

Ez a humanizmus azonban mentes volt minden polgári érzélgősségtől. Nem volt ez humanizmus — ilyen értelemben — sem a kulturális reakció intézményeinek lerombolása során, sem a nagyotkés könyvkiadókkal, az esztergomi primással, sem gróf Batthyány Ivánnal szemben, aki Breughel híres vásznát, a „Keresztelő Szent János prédikációját” nagycsákányi kastélyába befalaztatta az államosítók elől. „Odaadták a drága holmit, mert érte mentek a jó matrózok, odaadták szépszerével, vagy könnyesen, ami a mienk” — írta erről a Vörös Újság. Ez az akkori viszonyok között szükségszerű eljárás tényleg nem volt humanizmus, a szó polgári értelmében, de minden bizonnyal humanizmus volt, szocialista humanizmus, azokkal a tanoncokkal szemben, akik csoportosan tekintették meg az államosított műkincsek kiállítását és akiknek, meghallgatva a tárlatvezető előadását, egyetlen kívánságuk csak az volt — ahogyan az egyik újság beszámolója írta — hogy ők jövő vasárnap is eljöhessenek a tárlat megtekintésére.

Bátran el lehet mondani, hogy e szocialista kultúrpolitika, perspektívájában, ha az idő és a körülmények kedvezően alakulnak, ebben a vonatkozásban, a legszélesebb rétegek humanitásának fejlesztésében túlnőhetett volna az osztálytársadalmak kulturális fejlődésének olyan ragyogó csúcspontjain is, amilyenek az előző évszázadokban a reneszánsz vagy felvilágosodás voltak.

Történelmi jelentősége és kihatása volt annak, amit a Tanácsköztársaság a marxizmus-leninizmus magyarországi elterjesztése terén tett. Ismeretes az első világháború előtti szociáldemokrata párt elméleti munkájának gyengesége. A széles néptömegek a Népszavából tanulták a marxizmust, ottani, sokszor felhígított, megreformált, opportunistá elméletekkel megtűzdelt formájában. Most, 1919-ben, a marxizmus-leninizmus a maga forradalmasító hatásával egyszerre széles tömegekhez jutott el, milliók tudatát alakította. Agitátorok és néptanítók, munkások és tanácsesi emberek, ifjúmunkások és diákok tízezrei ismerkedtek meg ekkor az iskola padjaiban, előadásokon,

tanfolyamokon, brosurákból, beszédekből és újságokból a marxista világnézet igazságaival, a Kommunista Kiáltvánnyal, a Szocializmus fejlődésével és az Állam és Forradalommal. Marx, Engels és Lenin eszméi a magyar nép széles rétegeibe ekkor hatoltak be. A szocialista eszmék magvetését nálunk a szociáldemokrácia kezdte meg, de az, hogy ezek a magvak kihajtottak, szárbaszököknek és megerősödtek — 1919 kommunistáinak örök érdeme.

S ez az a mozzanat, a marxizmus-leninizmus tanainak elterjedése, amelynek az 1919 utáni idők történetének alakulásában is a legnagyobb fontossága volt. Nemcsak abból a szempontból, hogy behatolt a tömegek közé és ébrentartotta az ellenállás, a harc szellemét az ellenforradalmi korszak legsötétebb éveiben is. Más vonatkozásokban is fontos volt ez: egyrészt ui. a Tanácsköztársaság idején kovácsolódott ki, munkásokból, parasztokból és haladó értelmiségiekből eszmeileg a kommunista mozgalomnak az a gárdája, amely a párt harcát vezette az ellenforradalom évtizedeiben, amely nevelte a munkásmozgalom újabb és újabb generációit és amely sok kiváló vezetőt és közkatonát adott a nemzetközi és magyar munkásmozgalomnak. Másrészt, *kulturális* vonatkozásban, az 1919-ben megismert marxizmus-leninizmus, a Tanácsköztársaság tapasztalatai és a szovjet kultúra fejlődésének példája tette végül is lehetővé többek között azt is, hogy, sok akadály és kitérő után, a kommunisták kidolgozzák történelmünk és kulturánk demokratikus vonalának fejlődését, s így 1945 után kultúrforradalmunkat már szervesen kapcsolhatták hozzá haladó hagyományainkhoz.

Mint valóban nemzeti s egyszersmind internacionalista kultúrpolitikát jellemezhetjük harmadsorban a Tanácsköztársaság művelődéspolitikáját. Úgy gondoljuk, mindenki számára, aki fejtegetéseinket figyelemmel kísérte, világos, hogy ha volt igazán nemzeti kultúrpolitika Magyarországon, a Tanácsköztársaságé valóban az volt, a szónak abban az értelmében, hogy az elmúlt száz év legjobb magyarjainak óhajtásához híven, hallatlan erőfeszítéseit a legfőbb nemzeti érdekre, a széles néptömegek műveltségi színvonalának emelésére koncentrált. A Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának célkitűzései sok vonatkozásban szorosan kapcsolódtak hozzá a megelőző évszázad haladó törekvéseihez. Vonatkozik ez arra is, mikor az egyház és állam szétválasztását s a kötelező nyolc osztályos állami népoktatás bevezetését kezdeményezte. Ennek a kérdésnek a rendezetlensége egész szellemi életünkre rányomta bélyegét és társadalmi berendezkedésünk feudális maradványait tükrözte ezen a területen. Egyház és állam szétválasztása, az egyházi vagyon kisajátítása és oktatási célokra való felhasználásának gondolata, tudjuk, már a reformkori országgyűléseken is felmerült haladó politikusok részéről. Akkor épp olyan heves vitákat váltott ki, mint az állam és egyház bizonyos fokú szétválasztását célzó ún. egyházpolitikai törvényjavaslatok a század utolsó évtizedében, melyeket is csak a magyar klérus és az arisztokrácia elkeseredett ellenkezése közben lehetett megvalósítani. Ettől kezdve ezek a demokratikus követelések minden haladó avagy viszonylag haladó politikai program szerves részét alkották, ezeknek a végrehajtása valódi nemzeti érdek volt, s megvalósításával a Tanácsköztársaság ezt az érdeket juttatta diadalra. Az ilyen és hasonló demokratikus feladatok megvalósítása mellett a nemzeti érdeket a soronkövetkező, szocialista jellegű kultúrpolitikai intézkedések a legmagasabb szinten, az egész dolgozó népre kiterjedő érvénnyel szolgálták.

Ahogy a megelőző korszak klerikalizmusával a Tanácsköztársaság a materialista világnézet igazságait szegezte szembe, úgy a magyar uralkodó

osztályok sovinizmusára — a kultúrpolitika területén is — internacionalizmusával válaszolt. Itt első helyen a nemzetközi munkásmozgalom, a forradalmi mozgalmak iránti szolidaritást kell említeni, amely a Tanácsköztársaság egész nevelési és kulturális munkájának egyik vezető gondolata. Másrészt ismeretes a Tanácsköztársaságnak a nem magyar nemzetiségűekkel kapcsolatos álláspontja, amely minden, többségében nem magyar nemzetiségű terület számára a legteljesebb önnállóságot biztosította — természetesen kulturális vonatkozásban is. Ennek a fordulatnak a jelentőségét a régi, nacionalista, magyarosító iskolapolitikával, a nemzetiségek elemi kulturális jogait is megtagadó politikával szemben alig lehet eléggé hangsúlyozni.

Tudjuk azt is, hogy az első világháború előtti hivatalos kultúrpolitika szűkkörű, provinciális volta, elzárkózottsága és elmaradottsága szinte közmondásos volt. Francia vígjátékok és korlátozott német filozófiák importja — kb. ez jelentette a hivatalos kultúrpolitika nemzetközi kapcsolatait. Haladó polgári művészeti és tudományos irányzatok ugyan, ekkor már több mint egy évtizede, nyitogatták az ablakokat, de az ezeken át beáramló levegő a polgári kultúra bomlástermékeitől is terhes volt. A proletárdiktatúra idején valóban szélesre nyitották az ablakokat, nyugat és kelet felé egyaránt. Ha végigolvassuk pl. azoknak a műveknek a jegyzékét, amelyeket a Szellemi Termékek Országos Tanácsa lefordított, vagy fordításra kiadott, abban a haladó írók munkáinak legjavát találjuk: a klasszikusok, Shakespeare, Molière, Goethe mellett a nagy realistákat, Balzacot, Tolsztojt, Gogolyt, s a kortárs irodalom legjobbait, Gorkijt, Leonid Andrejevét, Ibsent, Shawt és Gerhart Hauptmant.

1919 kulturális törekvései azonban e fő tendenciák ellenére sem voltak mentesek bizonyos kiforratlanságtól, különösen a művészetek tartalmi és formai problémáit illetően. Ezek megítélésénél elsősorban azt kell számbavenni, hogy az alapvető kulturpolitikai intézkedéseken és néhány félreérthetetlen alapelv tisztázásán kívül, ebben a periódusban, még a Szovjetunióban sem tisztázódtak eléggé a szocialista kultúra általános tartalmi problémái, különösen nem a művészetekkel kapcsolatos kérdések. Jól ismerjük Lenin írásaiból azokat a kezdeti nehézségeket, amelyekkel a Szovjetunióban is megbírkóztak. Leninnek Klara Zetkinnel folytatott beszélgetése rendkívül élesen világítja meg ezeknek a művészet problémáknak a nehézségeit. A magyar kommunistáknak tehát ekkor még nem volt lehetőségük arra, hogy a szovjet példát tanulmányozzák, idejük meg különösen nem volt ezeknek a kérdéseknek önálló kidolgozására.

Ez az akkori helyzet — közbevetőleg megjegyezve — mindennél világosabban mutatja, mit jelentettek a magyar kultúra munkásai számára, a felzabálás után, a Szovjetunió 30 éves munkájának eredményei, a kulturális építés egész területén nyert tapasztalatok. S ha történtek is hibák e nagy példakép eredményeinek felhasználása során, alig lehet eléggé kiemelni, mennyire megkönnyítette mai kulturális forradalmunk kibontakozását az elvi kérdéseknek a kimunkálása, az irodalmi, képzőművészeti alkotásoknak az útmutatása, amelyeket 1945 után megismerhetünk.

1919-ben azonban más volt a helyzet és a szocialista kultúra egésze, ha olyan óriása is volt, mint Gorkij, még a Szovjetunióban is csak kezdeti lépéseit tette meg. Egyáltalán nem szabad tehát csodálkozni azon, ha a kulturális élet szocialista formáit könnyebb volt megteremteni, mint szocialista tartalmát, s ha színházaink, filmgyártásunk és könyvkiadásunk szocialista szervezetének

elsősorban a haladó polgári realista irodalom és művészet hatalmas rezervoárjából kellett merítenie és nem tudott egyszerre pártos, szocialista szellemű művekkel előállni, amit még a 20-as évek végén is kommunista oldalról kissé szigorúan kértek tőle számon. Abban, hogy a diktatúra kultúrpolitikája néha vitatható értékű és kevésbé vitatható osztályszemléletű regényeket, színdarabokat és filmeket is publikált és hozott színre, abban, hogy formalista irányzatok is polgárjogot nyertek, sok egyéb tényező mellett, a legnagyobb részt a szocialista művészeti kérdések ilyen tisztázatlanságának rovására kell írunk.

A Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának azonban volt néhány hibája is, melyről ma szólanunk kell, és amelyről a hallgatás, amire az 1949 utáni években megvolt a hajlandóság történetírásunkban, inkább ellenségeink mal-mára hajtotta a vizet.

A Tanácsköztársaság idején sokan voltak, akik a szocialista kultúrára való fordulatot — úgy látszik — egyik napról a másikra, kissé elietve akarták végrehajtani. Nem látták világosan, hogy az alapok lerakása a fontos, nem értették meg eléggé, hogy kulturális vonatkozásban nem lehet ugrásról beszélni és nem lehet az átneveléshez szükséges idő nélkül a teendőket egyszeriben az osztály nélküli társadalomhoz szabni.

Egy másik ezzel összefüggő kérdés a proletárdiktatúra kultúrpolitikájának kultúránk haladó hagyományaihoz való viszonya. A Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának kultúránk haladó hagyományaihoz való kapcsolata — noha sok szép jele mutatkozott — nem volt teljesen kielégítő, haladó hagyományainkat ez az igazán nemzeti és hazafias kulturpolitika nem tudta eléggé összekapcsolni a maga törekvéseivel. Szükséges ehhez — magyarázatul, nem mentegetésül — utalni arra, hogy ebben nagy szerepe volt annak a jogos felháborodásnak és elkeseredésnek, mellyel a legszélesebb rétegek a letűnt uralkodó osztályok ellen, azok múltja ellen fordultak. Még olyan, egyáltalán nem szocialista író is, mint Krúdy Gyula, kemény szavakkal adott hangot ennek a felfogásnak „Új történelmet kell írni” c. cikkében: „Az új magyar kiábrándult legközvetlenebb őseiből, akik egy félszázad óta vezették, nevelték, végül romlásba taszították az ifjút” — írja, s kiméletlen kritikája során megmutatja, hogy itt „az igaz emberek a tömlöcökben rohadtak el és a leghitványabbak úsztak a felszínen”. De része volt annak is, hogy a szociáldemokraták a forradalmat megelőző időkben nem végezték el a nemzeti kultúra felmérését, nem választották ketté a nemzeti kultúrát abban az értelemben, mint azt Lenin és az orosz bolsevikok tették. „Két nemzeti kultúra van minden nemzeti kultúrában — írta Lenin 1913-ban. — Van egy nagy-orosz kultúra, amely a Puriskevické, Gucskovóké és Sztruvéké. De van egy olyan nagy-orosz kultúra is, amelyet Csernisevszkij és Plechanov neve jellemez.”* A magyar munkásmozgalom 1919-ig nem dolgozta ki — az oroszokhoz hasonlóan — a magyar történelem és kultúra demokratikus hagyományainak teljes vonalát, és így nem tudta a proletárdiktatúra idején erőfeszítéseit ebbe a vonalba, amelybe beletartozik és amelynek addigi legmagasabb szintjét jelenti, eléggé tudatosan és programmatikusan beledolgozni. Ezt a feladatot csak a magyar kommunisták tudták a 30-as években elvégezni, és az ő akkori munkásságuknak volt köszönhető, hogy felszabadulásunk után kulturális

* Lenin: Az irodalomról. Budapest, Szikra, 1949. 164. 1.

forradalmunkat a nemzetközi, elsősorban a szovjet, szocialista kultúra példája és haladó kulturális hagyományaink egyszerre lendítették hatalmasan előre.

*

Mikor a Tanácsköztársaság megdőlté után a diadalmaskodó ellenforradalom történészei és publicistái szemlét tartottak a diktatúra kulturpolitikája felett, nem takarékoskodtak a rágalmakkal és gyalázkodással. Berzeviczy Albert, Herczeg Ferenc és Balanyi György fejtegetéseiből egyformán kiolvasható a Tanácsköztársaság haladó kultúrájának megtagadása, eredményeinek lebecsülése és meghamisítása, szándékainak félremagyarázása, vezetőinek bemocskolása. Ez volt az az alaphang, amelyet később, százféle változatban ismételték, ők és mások, két és fél évtizeden át, amellyel sokakat megfélemlítettek, sokakat — a jószándékúak közül is — becsaptak. A következő évtizedek fejleményeit tekintve azonban ma már történelmileg is világos: azoknak, akik az iskolarendszer 1919 után újból reakciós osztálypolitikájuk eszközévé süllyesztették, akiknek az idején, a tőkés érdekek kedvéért, a ponyvairodalom és a giccs fénykorát élte, akik elnyomtak és visszaszorítottak minden haladó áramlatot a kultúrában, akik meghamisították Petőfit és Adyt, népünk minden forradalmi hagyományát, — akik száműzetésbe kényszerítették Magyarországról Bartók Bélát, akik pusztulni engedték Derkovits Gyulát, halálba kergették József Attilát és megölték Radnóti Miklóst — azoknak semmi, de semmi morális alapjuk és joguk nem volt 1919 kulturpolitikáját bírálni.

A diktatúra kulturális törekvéseinek elparentálása különben is korai volt az ellenforradalmi történészek részéről. 1919 alkotó forradalom volt, a haladó kulturális törekvések legmagasabb szinten való betetőzése; ha politikai hatalma meg is dőlt, szellemének hatalmát fegyverekkel nem lehetett megsemmisíteni. Eszméi később is ott bújkáltak a szegényemberek gondolataiban, tovább éltek a Párt harcaiban, a kommunista írók munkáiban, s helyet kaptak olyan nagy alkotók, mint József Attila, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos munkásságában. 1919 hatása még azok egy része felett sem múlt el nyomtalanul, akik később megtagadták: azok közül is sokan emlékeztek reá és ezért egyre idegenebbül állottak szemben az ellenforradalmi korszak kultúrájának antidemokratikus, antihumanista tendenciáival.

Az 1919-es diktatúra kulturális munkásai, a Népbiztosság vezetői, művészek, tudósok, néptanítók és diákok lázas sietséggel dolgoztak, lázas sietséggel igyekeztek pótolni sok évtized bűnös mulasztásait, mintha csak tudták volna, milyen rövid az idő, ami nagy nemzeti feladataik megoldására adva van. Művüket akkor nem fejezhették be. De munkásságuk hatása élt és fényes, biztató szivárványként ívelte át az ellenforradalom sötét negyedszázadát. Örökségük most, a mi korszakunkban, hat igazán: legmerészebb terveik — amiket később „utópiák”-nak gúnyoltak — most sokszor az ő útmutatásaik alapján, egész népünk javára, valóra válnak. Ez bizonyítja mindennél jobban 1919 kulturális alkotásainak, törekvéseinek realitását és történelmi nagyságát.

PAMLÉNYI ERVIN

ADATOK A MAGYAR KÜLPOLITIKÁHOZ A CSEHSZLOVÁKIA ELLENI AGRESSZIÓ IDEJÉN (1937—1939)

(A német és angol külügyminisztérium iratai alapján)¹

I. rész

Az ellenforradalmi rendszer fő külpolitikai célkitűzése, a revízió, az 1918 előtti országhatárok visszaállítása, nyíltan vagy kevésbé nyíltan valamennyi kormány programjában megtalálható volt. A 20-as években kétségtelen tény azonban, hogy a nemzetközi helyzet nem kedvezett a magyar uralkodó osztály célkitűzéseinek. Ezekben az években a tőkés világban a versaillesi békerendszer megteremtő antant hatalmak hegemoniája érvényesült. A Duna-medencében a revíziós törekvések 1922 után a Kis-Antant Magyarországnál gazdaságilag s katonailag jóval erősebb blokkjába ütköztek. A legerősebb vesztes hatalom, Németország támogatását sem élvezhette, mivel ekkor még Németországban nem kerültek hatalomra a nyílt revansista erők. Németország még az ún. Erfüllungs-Politikát (az antant hatalmakkal történő megegyezést) folytatta, egyébként is a weimari köztársaság felelős politikusai nem szorgalmazták a kapcsolatokat Horthy Magyarországgal. Magyarország külpolitikailag el volt szigetelve. Az ellenforradalmi rendszer első nagyobb külpolitikai sikereként az 1927-es olasz—magyar egyezményt könyvelte el. Ez a megegyezés egyébként a versaillesi rendszer felrúgására törekvő tőkés országok csoportjának első nyílt szövetségét is jelentette. Olaszország a Duna völgyében kívánta befolyását biztosítani, s emellett az Adriai-tenger hegemoniájáért Jugoszláviával való ellentéte miatt is kereste Magyarország szövetségét. Ezeknek a külpolitikai céloknak bizonyos közössége mellett a szövetség létrejöttét elősegítette az, hogy az akkori Európa két legreakciósabb országa talált itt egymásra. Ismeretes, hogy az 1927. évi egyezmény tartalmazott bizonyos titkos katonai záradékokat is egy esetleges, Jugoszlávia elleni agresszióra vonatkozóan,² a terv azonban sohasem jutott el a megvalósulás stádiumába.

¹ A csehszlovák krízis idején követett magyar külpolitika külügyminisztériumi iratanyaga még nem került feldolgozásra. A német és angol külügyminisztérium publikált dokumentumai között viszont többszáz magyar külpolitikával foglalkozó irat található. Jelen tanulmányunkban ezeket — a magyar történészek által fel nem használt — dokumentumokat kívánjuk feldolgozni. Addig is, míg a magyar külügyminisztérium ide vonatkozó iratai publikálásra kerülnek, úgy gondoljuk, hasznos és szükséges a magyar külpolitikának a német és angol külügyminisztérium rendkívül érdekes és jellemző dokumentumai alapján történő megismerése is. Az angol, illetőleg a német külügyminisztérium második világháborúra, illetve a háború előzményeire vonatkozó zsákmányolt anyagának rendszeres publikálása 1949-ben kezdődött meg. Munkánk erre a publikációra támaszkodik. Mégpedig: Documents on British Foreign Policy 1918—1939 ed. E. L. Woodward és Rohan Butler, Third Series I., II., III. és IV. kötetére, valamint Documents on German Foreign Policy, from the Archives of the German Foreign Ministry Series D (1937—45) I., II., V., VIII. kötetére, illetőleg a IV. kötetre német nyelvű kiadásban. Néhány irat a német külügyminisztérium anyagából 1950-ben magyar nyelven is publikálást nyert „A németek magyarországi politikája titkos német diplomáciai okmányokban” című, Bolgár Elek által szerkesztett kiadványban. Ezeket az iratokat természetesen ebből a kiadásból idéztük.

² C. A. Macartney: October Fifteenth, a history of modern Hungary. Edinburgh, 1956. I. 86. l.

A magyar kormány bármily nagyra is értékelte a fasiszta Olaszország külpolitikai szövetségét — már csak azért is, mert megszűnt külpolitikai izolált-sága —, ekkor már többé-kevésbé tudatában volt annak, hogy Trianon revíziója csakis mint a versaillesi békerendszer nagyobbmértű revíziója képzelhető el, ennek kezdeményezésére pedig Olaszország önmagában nem elég erős. Ezért is igyekezett Bethlen a 20-as évek végén számos alkalommal a weimari Németország egyre reakciósabbá váló kormányaival kapcsolatot keresni.³ Elképzelése szerint a német—olasz szövetség lehetett volna az a mag, mely köré a versaillesi békeszerződéssel elégedetlen országok tömörülhetnek. Valóban, Hitler hatalomrajutása, a nyílt agresszív fasiszta Németország megszületése 1933 januárjában jelentős biztatás volt a magyar uralkodó osztály számára is, melynek kormányelnöke ekkor már Gömbös volt. Alig egy hét telt el Hitler kancellári kinevezése után, midőn Kánya, Magyarország akkori berlini követe, megjelent a Wilhelmstrassén Gömbös baráti üzenetével.⁴ Néhány levélváltás után 1933 júniusában Gömbös mint az első külföldi államférfi meglátogatta Hitlert. A megbeszélés — melynek tartalmáról csak közvetett úton van tudomásunk — nem volt minden csalódástól ment a magyar kormánykörök részére. Hitler ugyanis kifejtette, hogy hajlandó támogatni a magyar uralkodó osztályok revíziós igényeit, de egyúttal utalt arra is, hogy Magyarország nem számíthat revíziós igényeinek mindenoldalú kielégítésére. Ezért célkitűzéseit egy ország ellen kell összpontosítania, s Hitler ezt az országot *Csehszlovákiában* jelölte meg. Ezzel szemben — mutatott rá Hitler — részben Romániával, de különösképpen Jugoszláviával szemben — mely ellen pedig az olasz szövetség éle irányult — fel kell hagyniok a nyíltan agresszív külpolitikával. Ennek a külpolitikai koncepciónak Csehszlovákiára vonatkozó része osztatlan örömet keltett ugyan, de a javaslat másik oldalának elfogadása bizonyos időbe tellett. Csak a második Gömbös-kormány tette magáévá többé-kevésbé ezt a külpolitikai irányvonalat,⁵ melyet egyébként Hitler több más délkelet-európai politikussal folytatott beszélgetés során is kifejtett.⁶

A fenyegető fasiszta német agresszió veszélyét elsőnek a Szovjetunió ismerte fel, s csatlakozva a Népszövetséghez, tevékeny külpolitikába kezdett a kollektív biztonsági rendszer megteremtése céljából. E politika eredményeként született meg a szovjet—francia szerződés, mely a német agresszióval

³ Deutsches Zentralarchiv Potsdam, Auswärtiges Amt Abt. II. — 4300. Curtius 1928. dec. 14-én beszélgetést folytatott Bethlennel, melynek során, mint Curtius feljegyzéséből kitűnik, Bethlen politikai közeledést keresett Németországhoz, s szemrehányást tett neki, hogy a német kormány miért nem támogatja jobban Bethlenéket.

⁴ Uo. 40834/3.

⁵ Kozma Miklós, Gömbös belügyminisztere, midőn 1936 végén németországi látogatása során erre ismét felhívják figyelmét, ezt világosan leszögezi. Országos Levéltár (a továbbiakban O. L.) Kozma iratok 7. csomó, Berlimi út.

⁶ Hitler Guido Schmidt osztrák külügyminiszternek a következőket mondta: „Én nem látom alkalmasnak, ha Budapest minden irányú revízióra támaszt igényt. Ezt nem lehet megvalósítani, sikert lehet elérni talán katonai és politikai nézőpontban a revízió tekintetében egy irányban, de nem a kívánságok teljes listájával. Románia és Jugoszlávia sokkal fontosabbak nekem, mint a bolsevizmus elleni harc támaszai, semhogy megengedjem, hogy háborúval vagy háborús fenyegetéssel gyengítsék őket.” Doc. on Germ. For. Pol. 340. 1.

„I do not consider it opportune if Budapest now raises claims for revision in every direction. This cannot be achieved; one might, perhaps, from military and political viewpoints, succeed with one such claim for revision in one direction but not with the whole list of these wishes. Rumania and Yugoslavia are more important to me as outposts against Bolshevism than if they were weakened by war or threats of war.”

szembeni védekezés fontos eszköze s a kiépülő kollektív biztonsági rendszer magva lehetett volna. A szovjet—francia szerződés megkötése arra ösztönözte a korábban élesen szovjetellenes külpolitikát folytató csehszlovák kormányt, hogy — szövetségeséhez hasonlóan — szintén szerződést kössön a Szovjetunióval. Csehszlovákia — melynek határait Magyarország esetleges támadásával szemben a Romániával és Jugoszláviával kötött szerződése (az ún. Kis-Antant) is védelmezte — más külpolitikai kezdeményezéseket is tett a német agresszióval szemben. 1936-ban, illetve 1937-ben számos csehszlovák diplomáciai lépésnek lehettünk tanúi, mely cseh—osztrák—magyar blokkot akart szervezni a fasiszta Németországgal szemben.⁷ Ezek a kísérletek persze nem voltak minden ellentmondástól mentesek. A volt Osztrák—Magyar Monarchia három országának közeledésére tett javaslataival a csehszlovák külpolitika bizonyos mértékig a nyugati tervek közvetítője is volt, s ezekben a tervekben ez a közeledés nemcsak a fasiszta Németország terjeszkedése elleni védelem, hanem a Szovjetunió elleni reakciós támadás eszközeként is szolgálhatott volna. Mégis az adott helyzetben egy csehszlovák—osztrák—magyar közeledés keresztelte volna a németek délkelet-európai terveit, s a Szovjetunió által sürgetett kollektív biztonsági rendszer részeként, annak fontos láncszemét képezhetné volna. Ezek a kísérletek azonban mind csírájukban kudarcot vallottak elsősorban a magyar kormány ellenállásán, mely a legmerevebben visszautasított bármifajta együttműködést Csehszlovákiával, s revíziós célkitűzései biztosítása céljából már ekkor a német imperializmus külpolitikájának legfontosabb délkelet-európai eszközévé vált.⁸ A német külpolitika tudatában volt annak, hogy a délkelet-európai népek összefogása, kapcsolódva a Szovjetunió által követelt kollektív biztonsági rendszerhez, hatékony eszköz lehet a német hatalmi törekvések ellen, s ezért — nem minden eredmény nélkül — igyekezett ezeket az országokat egymással szembeállítani, egymás ellen kijátszani. Ebben megfelelő segítőtársat is lelt a magyar külpolitikában.

I

A fasiszta Németország háborús készülődése 1937 második felében jelentősen előrehaladt. Hitler már egy 1937 novemberében tartott értekezleten a Wehrmacht vezetői előtt leszögezte, hogy a német élettér kérdését csakis erőszakkal lehet megoldani. Az ún. Hossbach-jegyzőkönyv⁹ utal arra is, hogy Csehszlovákia lerohanása egyike lesz a német élettérbővítés első lépéseinek. A katonai előkészületek Csehszlovákia elszigetelésére irányuló diplomáciai

⁷ Deutsches Zentralarchiv Potsdam, Auswärtiges Amt, Abteilung II. 40835, 40912, 43014.

⁸ A német külügyminisztérium a cseh kezdeményezésekkel kapcsolatban megállapítja, hogy német ellenlépéseket tettek, melyek elsősorban Magyarországon értek el eredményeket. „Magyarországon a Dunavölgy Németország nélkül történő újrendezésének gondolata egyértelmű visszautasításra talál.” A német külügyminisztérium feljegyzése Gömbös álláspontját a következőkben adja vissza: „Ő sohasem lesz hajlandó a Kis-Antanttal egy asztalhoz ülni”. — Deutsches Zentral Archiv Potsdam, Auswärtiges Amt, Abteilung II. 40835. — Papen 1935 elején keltezett jelentése megállapítja, hogy a Kis-Antant bármiféle együttműködési kísérlete Magyarország ellenállásán meghiúsul. Uo. 40112. Bülow német államtitkár egyenesen felszólítja a magyar kormányt, hogy lépjen akcióba az osztrák—cseh közeledés ellen. Uo. 43013.

⁹ A megbeszelésről Hossbach ezredes által készített feljegyzés maradt fenn, innen származik az elnevezés.

lépésekkel párosultak. Mintegy három héttel az említett értekezlet után, Hitler fogadta Darányit és Kányát, a magyar kormány képviselőit. A november 25-i fogadáson Darányi és Kánya a magyar külpolitikának megfelelően megegyeszer világosan leszögezték, hogy nem engednek Bécs—Prága—Budapest blokkot kialakítani. Hitler — mint a tárgyalásról felvett jegyzőkönyvből kitűnik — „*azt tanácsolta, hogy Magyarország ne forgácsolja szét politikai erejét különböző irányokba, hanem egy vonalra állítsa be azt, nevezetesen Csehszlovákiára, Kánya azt felelte, hogy Magyarországot ugyanez a szempont vezeti*”. A továbbiakban Kánya kifejtette, hogy épp a Csehszlovákia elleni támadás biztosítására tárgyalnak, illetve tárgyalni szeretnének Jugoszláviával, s vele szemben hajlandók „*lemondani területi igényeiknek háború útján való érvényesítéséről. A Führer élénken helyeselte a magyar kormány Jugoszláviának tett e javaslatát, minthogy a Kis-Antantot nem lehet szétörni, belső kapcsolatainak meglazítására kell törekedni: a Kánya úr tervezte egyezmény jó eszköz ehhez. Ő — a Führer — kifejezi azt a készségét, hogy a javaslatot átgondolja és támogatja Sztójadinovicssal való megbeszélésein, aki nemsokára szintén Berlinbe érkezik*”.¹⁰

1937 végén, 1938 elején a Csehszlovákia elleni tervek még csupán előkészületi stádiumban voltak. A német külpolitikának közvetlen célja ekkor Ausztria bekebelezése, az ún. Anschluß volt. Az ún. Anschluß sikeres végrehajtása egyben a Csehszlovákia elleni felvonulás befejezését is jelentette, a Csehszlovákia elleni támadás csakis az önálló Ausztria likvidálása után kerülhetett napirendre. Ezért a német diplomácia, miközben folytatta tárgyalásait Magyarországgal Csehszlovákia ellen, minden alkalommal puhatólódott az Anschluß-szal kapcsolatos magyar álláspont iránt is. Így történt ez Bohlenak,¹² a német külügyminisztérium egyik vezetőjének 1938. január 23. és 27. között tett budapesti látogatása során is, mely Darányi berlini tárgyalásai után a következő jelentősebb diplomáciai lépés volt a Csehszlovákia elleni akció

¹⁰ A németek magyarországi politikája, 20—21. l. A Darányi—Hitler találkozó vonalának folytatását jelentette Hitler 1938. január 17. beszélgetése Sztójadinovics jugoszláv miniszterelnökkel. Hitler ennek során a következőket mondta: „Ami Magyarországot illeti, ő teljes világossággal megmondta a magyaroknak, hogy nem akarja leckéztetni őket politikai céljaikat illetően, de Németország semmit sem támogat, ami nem német érdek. És Németország érdekelt egy erős Jugoszláviában... Nekünk közös érdekeink vannak Magyarországgal Csehszlovákia irányában, de semmi közös érdek nem áll fenn Románia és Jugoszlávia irányában. Neki az a benyomása, hogy Magyarország jelenlegi követeléseinek 80%-a Csehszlovákia, 16%-a Románia és mindössze 4%-a irányul Jugoszlávia ellen...

A jugoszláv—magyar együttműködés számára teljesen lehetségesnek tűnik... Amennyiben Jugoszlávia érdekelt a Magyarországgal való megértés megteremtésében, és ez a megértés valamiféle szerződést eredményez, úgy szükség lesz garanciavállalóra. Németország kész a garanciát vállalni.” Doc. on Germ. For. Pol. D V. 225. l.

„As far as Hungary was concerned, he had told the Hungarians quite plainly that he did not wish to lecture them on their political aims, but Germany would not support anything that was not in the German interest. And Germany was interested in a strong Yugoslavia. ... Perhaps we had certain common interests with Hungary in the direction of Czechoslovakia, but none whatsoever as far as Rumania and Yugoslavia were concerned. He had the impression that about 80 percent of Hungary's present demands were directed at Czechoslovakia, 16 percent at Rumania, and perhaps only 4 percent at Yugoslavia. ... A Yugoslav—Hungarian rapprochement seemed to him, the Führer, entirely possible. ... Should Yugoslavia be interested in coming to a clear understanding with Hungary and in developing such an understanding into something in the nature of a treaty, and should a guarantor be needed in this connection, Germany would be prepared to take over this role of guarantor.”

¹² Ernst Wilhelm Bohle államtitkár a NSDAP külügyi osztályának volt a vezetője.

előkészítésében. Magyarországi tárgyalásairól adott jelentésében Bohle Csáky helyettes külügyminiszterrel folytatott beszélgetését a következőkben adja vissza. Csáky kijelentette: „*Amint Németországnak, úgy Magyarországnak is megalapozott területi igényei vannak Csehszlovákiával szemben... Ha Németország bevonul Csehszlovákiába, Magyarország a maga részéről csak abban az esetben követheti példáját, ha biztosítékot kap, hogy Jugoszlávia nem támadja hátra. Véleménye szerint Németországnak az egyidejű magyar támadás jelentékeny és szükséges könnyítést jelent.*

A magyar kormány ezért azt javasolja, hogy Németország katonailag garantálja a jelenlegi magyar—jugoszláv határt.”¹³ Csáky a továbbiakban kifejtette, hogy a reálpolitika megköveteli a magyar kormánytól, hogy Jugoszlávia felé lemondjon területi igényeiről, avval a céllal, hogy azokat más országokkal szemben érvényesíthesse.

Bohle s Csáky beszélgetése során felmerült a Magyarországgal szövetséges Ausztria kérdése is. Bohle Csáky ezzel kapcsolatos álláspontját így adja vissza: „*Ausztriával kapcsolatban Csáky közölte velem, hogy Magyarországnak nincs kifogása Ausztriának a Német Birodalomba történő bekebelezése ellen, különösen mióta meggyőződtek, hogy nincs szó Magyarországot ezután történő bekebelezéséről is. Én kijelentettem, hogy a Führer elvileg ellenzi idegen népek leigázását és ezért Magyarországnak ténylegesen nincs mitől tartania. Csáky végül megállapította, hogy a magyarok inkább örülnek, ha egy erős és baráti Német Birodalom a szomszédjuk, mintha a gyenge és megbízhatatlan Ausztria.*”¹⁴

Pár héttel Bohle államtitkár látogatása után Frank és Kunzel, a szudétanémetek vezető képviselői látogattak el Magyarországra. Először csupán Pataki Lászlóval, a miniszterelnökség nemzetiségügyi államtitkárával beszéltek, s fölvetették a csehszlovákiai szudétanémet s magyar kisebbségek politikai együttműködésének szükségességét. Pataki kijelentette, hogy a tervvel egyetért, s ügynökein keresztül ilyen utasítást ad a szlovákiai magyar kisebbségnek, valamint a magyar sajtónak. Kunzel jelentése a beszélgetésről, melyet eljuttatott a német külügyminisztériumhoz, leszögezi, hogy: „Pataki teljes nyíltsággal tárta fel revíziós terveiket, s nem csinált titkot Magyarország azon törekvéséből, mellyel hozzá akar járulni, hogy Csehszlovákia eltűnjön Európa térképéről.” A magyar uralkodó osztály nemzetiségügyi szakértője brutális nyíltsággal fejezte ki a magyar külpolitika fő célkitűzését, az önálló Csehszlovákia felszámolását, s a nemzetiségek feletti magyar uralom visszaállítását. A magyar kormány egyébként azzal is demonstrálni kívánta a Csehszlovákia

¹³ Documents on German Foreign Policy Series D Volume V, 240. 1. „Both Germany and Hungary had legitimate territorial claims against Czechoslovakia... If Germany should march into Czechoslovakia, Hungary would not be able to do the same unless she had absolute assurance that Yugoslavia would not in turn attack Hungary. In his opinion, however, a simultaneous attack by Hungary would mean a very considerable and necessary assistance to Germany.

The Hungarian Government therefore proposed that Germany give a military guarantee of the present Hungarian—Yugoslav frontier.”

¹⁴ Uo. 241. 1. „With reference to Austria, Csáky told me that Hungary had no objections whatever to Austria's incorporation into the German Reich, especially since she was convinced that there was no intention of a subsequent annexation of Hungary as well.

I told him that the Führer was opposed in principle to subjugating foreign peoples, so that Hungary really need not be concerned on that account.

Csáky stated in conclusion that the Hungarians would rather have as their neighbor a strong and friendly German Reich than a weak and unreliable Austria.”

ellen irányuló közös német—magyar akció jelentőségét, hogy — a diplomáciai szokásoktól eltérően — Darányi miniszterelnök és Kánya külügyminiszter is fogadta a szudétanémet képviselőket. Kunzel képviselőnek a német külügyminisztériumhoz eljuttatott titkos beszámolója erről az általa is teljesen váratlannak tartott meghívásról leírja, hogy Darányi határozott modorban kijelentette, „hosszú beszélgetést folytatott a Vezérrel és Birodalmi Kancellárral, és a magyar kormány nézete a csehszlovák állam sorsáról teljesen egyezik a Führerével”. A továbbiakban Darányi megnyugtatta őket, hogy nem lesz cseh—magyar közeledés.^{14a} A Kányával folytatott megbeszélésnek is ezek voltak a vezérmotívumai. Kánya „biztosított minket — írja Kunzel —, hogy minden olyan németellenes terv, amely Magyarország Csehszlovákiával és Ausztriával való együttműködésén alapul, megbukik Magyarország visszautasításán.”^{14b}

Ezek a diplomáciai megbeszélések eléggé egyértelműen mutatják a magyar külpolitika Csehszlovákia feldarabolására, illetőleg megszüntetésére irányuló szándékát. 1938 elején — mikor még a náci Németország nem tűzte közvetlen napirendre a Csehszlovákia elleni támadást — a magyar diplomácia a Csehszlovákia elleni akció előkészületeit két kérdésben akarta továbbvinni. Az egyik, melyet említettünk, a már ismert jugoszláv semlegességi nyilatkozat megszerzése lett volna. Éppen ebből az okból kifolyóan Kánya külügyminiszter nem volt megelégedve Hitler és Sztójadinovics közben lefolyt megbeszélésével, mivel, mint Erdmannsdorff magyarországi német követnek mondotta: „Berlinben mind Göringnek, mind pedig a Führernek megtette azt a javaslatot, hogy Magyarország véglegesen lemond arról a területről, amelyet a békeszerződés értelmében Jugoszláviához csatoltak és ezzel elismeri a jelenlegi fennálló határt, ha ellenértékként semlegességi ígéretet kap Jugoszláviától és Németország garantálja ezt az egyezményt”, Hitler ezt nem tolmácsolta megfelelően a jugoszlávoknak.¹⁵

Ezt követően Sztójay Döme magyar követ Berlinben és Kánya Budapesten ismételten kérték a németeket, hogy segítsék a jugoszláv—magyar megállapodást, hogy így a magyar kormány szabadon léphessen fel Csehszlovákia ellen. Ennek során április 1-én Sztójay közli Weizsäckerrel,¹⁶ megbízta a kormány, hogy tisztázza a német álláspontot ebben a kérdésben, majd április 11-én a következő feljegyzést nyújtotta át:

„Mi a trianoni szerződéssel megállapított jugoszláviai határt véglegesnek ismerjük el, ha Belgrád biztosítékot ad arra nézve, hogy Magyarországnak valamelyik szomszédjával való konfliktusa esetén teljes semlegességet fog tanúsítani.

^{14a} Doc. on Germ. For. Pol. D II. 135. I. Kunzel 1938. febr. 19-i jelentése. „... that he had decided, in a lengthy conversation with the Führer and Reich Chancellor, that the Hungarian Government's attitude to the fate of the Czechoslovak State was completely in accord with the Führer's.” Ugyanebben a feljegyzésben Kunzel utal Bethlen hasonló, egy nappal korábbi kijelentésére. Ez is világosan mutatja, hogy ebben a kérdésben a magyar uralkodó osztályok politikája egységes volt.

^{14b} Uo. 136—137. I. „... gave his assurance that all plans of an anti-German nature based on Hungary's collaboration with Czechoslovakia and Austria would break down in the face of Hungary's refusal.”

¹⁵ A németek magyarországi politikája titkos német diplomáciai okmányokban. Bpest, 1950. 36. I. 1938. márc. 7-i jelentés.

¹⁶ Ernst Weizsäcker 1938 márciusig a német külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, márciustól külügyi államtitkár.

Előnyök

1. *Végleges kibékülés Jugoszláviával; ennek kívánatos voltát Németország már régóta ismételten hangsúlyozta.*

2. *Meggyengül vagy széthull az a Kis-Antant, amely bár formailag Magyarország ellen irányul, de mégis kétségtelenül úgy tekintendő, mint Franciaország fegyvere és bástyája, szövetségese, híve a Duna-tájon és így egyúttal Németország ellen is irányul.*

3. *Németország és Csehszlovákia konfliktusa esetén Magyarország egyidejűleg, azaz haladéktalanul felléphet, nem várakozva addig, amíg Jugoszlávia semlegességi nyilatkozatot tesz. A jelenlegi helyzetben éppen az kétséges, hogy nem húzódnék-e túlsoká Jugoszláviának ez a várt semlegességi nyilatkozata.*

Az egyidejű fellépéssel el lehetne érni, hogy:

a) *Csehszlovákia egész területét azonnal el lehetne foglalni, ami igen valószínűtlenné tenné a csehszlovák hadsereg általános mozgósításának lehetőségét; ez másrésztől megakadályozná a csapatok átvetését az egykori Észak-Magyarországról a nyugati határra;*

b) *kezdetből lehetetlenné válnék az orosz légierők földreszállása az egykori Észak-Magyarországon;*

c) *tisztázódnék a helyzet, ami mind bel-, mind külpolitikai szempontból előny.*¹⁷

Ennek ellenére, bár a Kis-Antant szövetségén ekkor már erős repedések mutatkoztak, nem sikerült Jugoszlávia részéről semlegességi nyilatkozatot biztosítani, Jugoszlávia nem volt hajlandó nyíltan szabad kezet adni a magyar kormányának Csehszlovákia megtámadására.

Hasonlóan nem haladt előre a magyar külpolitika ezzel szorosan összefonódó másik célkitűzése sem, mely a Csehszlovákia elleni támadás teljes katonai összehangolása céljából ismételten sürgette a német—magyar vezérkari tanácskozásokat. Ez a gondolat is 1937 őszén merült fel először, midőn Darányi kíséretében Rác és Röder tábornokok is Németországban jártak. Az elvi megállapodás ellenére, bár Sztójay követ állandóan szorgalmazta a tárgyalások megkezdését,¹⁸ a németek a tárgyalások megindítására még nem törekedtek. Ribbentrop és Keitel 1938 március elején történt levélváltásából kiderül, hogy a németek — az Anschluß előkészítésével lévén elfoglalva — nem akarták további céljaikat nyíltan elárulni. Ribbentrop ugyanis attól tartott: „*Ha mi megbeszéléseket tartunk Magyarországgal a Csehszlovákiával szembeni háborús célokról, annak meg van az a veszélye, hogy más szervek informálódnak ezekről a tárgyalásokról.*”¹⁹

Sztójay végül — többszörös szóbeli sürgetés után — 1938. április 11-i memorandumában e kérdésre is választ kívánt. „*Egész Európában az a hír járja, hogy Csehszlovákiában fontos események készülnek.*

¹⁷ A németek magyarországi politikája titkos német diplomáciai okmányokban 46—47. l. A magyar vezérkar 1938 februárjában dolgozta ki a Csehszlovákia elleni támadás tervét, együttes német—magyar—lengyel akcióra számítva. Vö. O. L. Kozma iratok, 27. csomó.

¹⁸ Így például 1938. március 4-én Ribbentropmal, március 31-én Mackensennel, április 1-én Weizsäckerrel folytatott beszélgetése során. Vö. A németek magyarországi politikája, 31., 41. és 43. l.

¹⁹ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 152. „If we have conversations with Hungary on possible war aims vis-à-vis Czechoslovakia, there is the danger that other authorities will obtain information about them.”

Magyarország abszolút békés politikája közismert és a magyarok remélik, hogy a cseh kérdés megoldható békés úton.

Tekintve azonban, hogy Csehszlovákiában általános nyugtalanság és feszültség tapasztalható, nem lehetetlen, hogy minden várakozás ellenére kirobbanásra kerül a sor. Ebben az esetben a fegyveres beavatkozás elkerülhetetlenné válhat. Ezért feltehető, hogy a helyzet a szükségesnek megfelelően az együttes fellépésre vezethet.

Miért volna hasznos a tanácskozás, illetve vélemények bizonyos kicserélése?

1. Az A) melléklet 3. pontjában említett előny²⁰ csak azzal a feltétellel biztosítható, ha a szükségszerű együttműködés lehetősége — legalább általános vonásokban — eleve tisztázódik.

2. *Az övezeteket, célokat és feladatokat előre ki lehetne jelölni és ehhez alkalmazkodva lehetne előkészülni. Ily módon eleve elhárítanánk a félreértések lehetőségét, ami különösen fontos.*²¹

A magyar kormány jól volt értesülve, Csehszlovákiában valóban fontos eseményeket készített elő a fasiszta Németország. Hitler ugyanis Ausztriának március 12-én történt sikeres annexiója után érkezettnek látta az időt a konkrét cselekvésre Csehszlovákia ellen is. 1938. március 28-án megbeszélést tartott Henleinrel s Frankkal; a csehszlovákiai szudétanémet párt vezetőivel. Ennek során adta ki utasításait a szudétanémet párt Csehszlovákia felbomlasztását célzó taktikájára vonatkozóan.²² Májusban pedig a Wehrmachtnak adott utasításában Csehszlovákia belátható időn belül történő katonai megsemmisítésében jelölte meg a német hadsereg legközelebbi feladatát. Ilyen előzmények után a német kormány elhatározta, hogy Keitelt Budapestre küldi a német—magyar közös katonai akció előkészítésére.

A magyar kormány azonban igen nehéz külpolitikai helyzetben volt 1938 tavaszán. Mivel a németek támogatásával sem sikerült a Jugoszláviával való egyezményt létrehozni, s így a Kis-Antant egységét megbontani, a cseh kérdést a maga részéről nem merte tovább élezni. A magyar katonai elképzelések szerint ugyanis a magyar hadsereg csak úgy vállalkozhat a cseh elleni támadásra, ha azok fő erőit a németek kötik le, s az északon harcoló magyar hadseregnek nem kell tartania délről a jugoszláv csapatok támadásától. Hozzátehetjük, hogy az új Imrédy-kormány szerette volna a nyugati hatalmakkal is a jó kapcsolatokat fenntartani,²³ s ez is visszatartotta attól, hogy a nyugati hatalmak támogatását élvező Csehszlovákia ellen, a németek oldalán

²⁰ Lásd a tanulmány 123. lapján.

²¹ A németek magyarországi politikája, 47. l.

²² Doc. on Germ. For. Pol. D II. 198—199. l. A tárgyaláson egyébként Frank bejelentette, hogy már kapcsolatot létesítettek a magyar kisebbségekkel s közös akciókat fognak végrehajtani.

²³ Az Anschluß után a nyugati hatalmagnál is felmerült a délkelet-európai pozíciók megerősítésének gondolata, ezért az angol s francia kormány 1938. április 28. és 29-i megbeszélésén elhatározták, hogy növelik kereskedelmi kapcsolataikat s bizonyos gazdasági kedvezményeket nyújtanak ezeknek az országoknak.

Documents on British Foreign Policy. III. Series Volume I. 233. l. Valójában ez megmaradt a tervezetések stádiumában, s München után mint tervet is elejtették. Bár a nyugati országok gazdasági offenzívájának jelentőségét túlbecsüli, mégis igen érdekes Strangnak, az angol külügyminisztérium tanácsosának 1938. július 21-i levele Henderson követéhez, melyben beszámol, hogy Hitler döntött, ősszel megtámadja Csehszlovákiát; a döntés oka többek között az, hogy „úgy gondolja, nem várhat tovább (ti. Németország), mivel máskülönben nem lesz képes ellensúlyozni Nagy-Britannia és Franciaország növekvő gazdasági befolyását Magyarországon és a Balkánon. Ahhoz, hogy Magyarországot véglegesen német uralom alá helyezték, szükség van Csehszlovákia azonnali

további lépéseket tegyen. Erre vezethető vissza, hogy Hitler Csehszlovákia ellen irányuló első nagy diplomáciai akciója, az ún. májusi krízis idején a magyar külpolitika kevésbé agresszív, s bizonyos katonai mozdulatokon túl²⁴ jelentősebb magyar diplomáciai lépésről sem a német, sem az angol külügyminisztérium iratai nem adnak számot. Ezt a passzív magatartást látszik igazolni báró Apor külügyminiszterhelyettes Werkmeister budapesti német ügyvivővel folytatott beszélgetése, melyben közölte, hogy a magyar kormány-
nak vitathatatlan bizonyítékai vannak, miszerint Románia és Jugoszlávia a kisantant Sinaiában tartott ülésén Csehszlovákiát magyar támadás esetére segítségükről biztosították.²⁵

Természetesen nem arról volt szó, hogy a magyar uralkodó osztály levette volna a napirendről a Csehszlovákia elleni agresszív terveket. Csupán az erőviszonyokat ítélték meg ekkor úgy, hogy Magyarország számára nem kedvezőek most a feltételek az agresszió sikeres végrehajtásához. A magyar kormány több szempontból tartotta kedvezőtlennek a helyzetet. Németországot nem találta elég erősnek, hogy — amennyiben a nyugati hatalmak beavatkoznak a kérdésbe — sikeresen hajtson végre katonai akciót, feltevésük szerint pedig a nyugati hatalmak nem fogják feláldozni Csehszlovákiát a fasiszta agresszióknak. Elképzelésük szerint tehát Magyarország, ha megtámadja Csehszlovákiát a németek oldalán — tekintettel arra, hogy a német haderő zöme nyugaton lenne lekötve —, jelentős csehszlovák katonai erővel találná magát szembe, sőt esetleg déli határain meg Jugoszlávia közbelépésével is számolhat. A magyar kormány diplomáciai tevékenységének középpontjában ezért tehát továbbra is elsősorban Jugoszlávia semlegesítése állt. A németbarát Sztójadinovics kormánya május végén ugyan közölte, hogy hajlandó Magyarországgal tárgyalni a Kis-Antant kötelékén kívül, de csak a kisebbségi kérdéssről, valamint Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának elismeréséről.²⁶ Ez azonban, mivel a semlegességet nem érintette, nem nyújtott megfelelő garanciát a magyar kormány számára.

megsemmisítésére és Magyarországot ki kell elégíteni valamivel a zsákmányból.” Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. I. 610—611. l.

„She does not think she should wait any longer because she may otherwise be unable to counter the increasing economic influence of Great Britain and France in Hungary and the Balkans. To bring Hungary finally under German domination, Czechoslovakia must be destroyed in advance and Hungary satisfied with some of the spoils.”

²⁴ Documents on British Foreign Policy III-rd Series. Vol. I. 338. l. Newton prágai követ 1938. május 21-i jelentése.

²⁵ Doc. on Germ. For. Pol. D II. Werkmeister máj. 23-i jelentése.

²⁶ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 479. l. Weizsäcker júl. 7-i feljegyzése Ribbentropnak. A feljegyzés Sztójay elbeszélése alapján Sztójay és Göring beszélgetéséről készült. Göring felvetette, hogy a magyarok csupán néhány nappal a német támadás után kezdjék meg katonai akciójukat.

Ez teljesen egybevág a Csehszlovákia ellen irányuló akció, az ún. Zöld terv május 20-i direktíváival, melynek 3/a pontja a következőket mondja:

„A katonai tevékenység számára lényeges, hogy az első négy napban olyan stratégiai helyzetet teremtsenek, amely az esetlegesen beavatkozni szándékozó ellenséges államok számára bebizonyítja a cseh katonai helyzet reménytelenségét és úgyszintén ösztönzi azokat az államokat, melyeknek területi követeléseik vannak Csehszlovákiával szemben, hogy azonnal csatlakozzanak az akcióhoz.

Ebben az esetben Magyarország és Lengyelország beavatkozása Csehszlovákia ellen várható, különösen ha Franciaország, Olaszország egyértelműen a mi oldalunkon történő kiállása miatt, fél vagy legalábbis habozik európai háborút kirobbantani Németország elleni intervenciójával.” Doc. on Germ. For. Pol. D II. 300. l.

Fontos helyet töltött be a jugoszlávokkal való kapcsolat kérdése Imrédy és Kánya 1938 júliusi római tárgyalásaiban is. Ezekon a tárgyalásokon, mint Csáky közölte Mackensennel, Németország római nagykövetével, azt kívánták megtudni, vajon az olasz kormány — amennyiben Jugoszlávia a Csehszlovákia ellen indítandó magyar támadás retorziójaként megtámadja Magyarországot — hajlandó-e Magyarország oldalán beavatkozni a konfliktusba.²⁷ A magyar kormánynak azonban itt sem sikerült határozott és egyértelmű választ kapnia. A berlini olasz követ tájékoztatása alapján Weizsäcker államtitkár a tárgyalások fő kérdéseit a következőkben rögzítette: „Az a vélemény alakult ki, hogy a német—cseh háborús tevékenység megindulása és a magyar beavatkozás között egy bizonyos időköznek kell eltelnie, amely alatt határozottan meg lehet állapítani, hogy Belgrád semleges marad-e. A követ szavai szerint közölték a magyar államférfiakkal: Ciano és Sztójadinovics megbeszéléseiből arra lehet következtetni, hogy Jugoszlávia tartózkodni fog a fellépéstől, ha Magyarország bevárja a cseh részről jövő provokációt és azt jelöli meg a konfliktus okául. A magyar miniszterelnököt azonban ez nem nyugtatta meg és kérte, hogy a nagyobb biztonság kedvéért Róma mégegyszer puhatolja ki a belgrádi hangulatot. Ezt meg is ígérték a magyar államférfiaknak.”²⁸

Werkmeister német ügyvivő hasonlóan számol be Imrédyvel folytatott beszélgetéséről, kitől római útja eredményei felől érdeklődve megkérdezte, nem használta-e ki az alkalmat, „... hogy feltegye Mussolininek a konkrét kérdést: mit szándékozik tenni az olasz kormány, ha a csehek megtámadják Magyarországot, vagy ha Magyarország úgy látja, hogy kénytelen katonai akcióba kezdeni Csehszlovákia ellen, ami viszont maga után vonja Jugoszlávia fellépését Magyarország ellen. Imrédy először megjegyezte, hogy a külügyminiszter még tájékoztatni fog engem a részletekről, közvetve azonban beismerte, hogy érintették ezt a kérdést, de ügylátszik olasz részről nem kaptak konkrét választ.”²⁹

Mindez világosan bizonyítja, hogy a magyar külpolitika nem tudta megszerezni 1938 nyarára a Csehszlovákia megtámadásának esetére elengedhetetlenül szükséges biztosítékokat, nem tudta elérni a Kis-Antant hatalmak szerződésének nyílt felborítását, sőt Olaszországtól sem sikerült egyértelmű támogatást nyerniök. Ez megerősítette azokat a külpolitikai elképzeléseket, melyek nem egyoldalú német orientációra kívánták a magyar külpolitikát alapozni, s melyek kisebbségű revíziót, közvetlen német segítség nélkül, a Kis-Antanttal való megegyezés útján kívántak elérni. A magyar külpolitikai vezetők tehát ismét hozzájárultak a Kis-Antanttal már évek óta folyó, de 1937 végén megszakadt tárgyalások felelevenítéséhez. A tárgyalások, melyek májusban kezdődtek, eléggé lassan haladtak előre, s még augusztus közepén is úgy tűnt, hogy minden eredmény nélkül záródnak. Erdmannsdorff augusztus

„a) For the military operation it is essential to create in the first 4 days a strategic situation which demonstrates to enemy states which may wish to intervene the hopelessness of the Czech military position, and also provides an incentive to those states which have territorial claims upon Czechoslovakia to join in immediately against her.

In this case the intervention of Hungary and Poland against Czechoslovakia can be expected, particularly if France, as a result of Italy's unequivocal attitude on our side, fears, or at least hesitates, to unleash a European war by intervening against Germany.”

²⁷ A németek magyarországi politikája. 56. kk. 1. Mackensen római német követ 1938. júl. 18-i jelentése.

²⁸ Uo. 60. 1. Weizsäcker feljegyzése 1938. júl. 23-ról.

²⁹ Uo. 64. 1. Werkmeister 1938. júl. 28-i jelentése.

18-i jelentésében éppen erről ad hírt. A jelentés ismerteti, hogy a magyar kormány az igen veszélyes külpolitikai helyzetben levő Csehszlovákiától sokkal nagyobb engedményeket követelt, mint Romániától s Jugoszláviától. A Kis-Antant képviselői, köztük Comnen román külügyminiszter, ugyan igyekeztek a magyar külpolitika módosítására bírni a kormányt. „Comnen — írja a jelentés — hangsúlyozta Magyarország s a Kis-Antant közös érdekét a növekvő német veszély szempontjából. Kánya azt választotta, hogy Magyarország számára ilyen veszély nem létezik.”³⁰ Lényegében ugyanígy számol be a Magyarország s a Kis-Antant közti tárgyalások állásáról az angol külügyminisztériumhoz Newton prágai követől érkezett jelentés is, utalva arra, hogy a magyar kormány nem hajlandó ugyanazokat a jogokat biztosítani a Magyarországon élő szlovákoknak, mint amilyen jogokat a Csehszlovákiában élő magyaroknak követel.³¹

Miközben a magyar külpolitikában ilyen bizonytalanság uralkodott, midőn a németek oldalán végrehajtandó agressziót rendkívül veszélyesnek látták, s pillanatnyilag a Kis-Antanttal való tárgyalás és ideiglenes megegyezés gondolata is előtérbe került, a német külpolitika az agresszió közvetlen napirendre tűzése mellett döntött, s annak időpontjául 1938 őszét tervezte. Feltételezésük az volt, hogy Horthy, Imrédy és Kánya augusztusi németországi látogatása során megállapodnak Magyarország konkrét szerepét illetően a készülő agresszióban. Elképzelhetően nagy volt tehát a megdöbbenésük, amikor szinte egyidőben a hivatalos tárgyalások megkezdésével — a magyar kormányküldöttség augusztus 21. és 28. között tartózkodott Németországban — váratlanul megérkezett a hír a Wilhelmstrassera a Kis-Antant s Magyarország közötti tárgyalások lezárásáról. A tervezett bledi kommuniké, melynek a megbeszélés eredményeit nyilvánosságra kellett hoznia, azért is keserű meglepetést okozott Hitleréknek, mivel ebben a Kis-Antant elismerte Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, hajlandónak mutatkozott bizonyos engedményekre az országukban élő magyar kisebbségekkel kapcsolatban, ezzel szemben Magyarország a Kellog-paktum alapján formálisan lemondott az erőszak alkalmazásáról a Kis-Antant országaival szemben. Ez utóbbi különösen azért okozott csalódást, mivel a németek éppen most kívánták Csehszlovákia ellen katonai egyezményt kötni Magyarországgal. Ezek után természetes, hogy a csehszlovák probléma a tárgyalásokon legszorosabb kapcsolatba került a bledi kommunikével. Augusztus 23-án Ribbentrop Imrédyvel és Kányával tárgyalt. A megbeszélést a német külügyminisztérium feljegyzése alapján a következőkben lehet visszaadni.

Kánya igyekezett a bledi egyezményt mint teljesen jelentéktelen mozzanatot feltüntetni. A németek azonban igen felháborodottan tárgyaltak. „Ribbentrop kifejtette, hogy véleménye szerint az erőszak alkalmazásáról való lemondás, amit újabban proklamálni kívánnak, nem fogja megvalósítani a kívánt politikai eredményt, tudniillik, hogy megvédje Magyarországot Jugoszláviától, különösen egy cseh—magyar krízis esetére. Ellenkezőleg, Magyarország elzárta az utat az intervenció elől Csehszlovákiába, s erkölcsileg sokkal nehezebbé tette Jugoszlávia számára, hogy cseh szövetségését cserben hagyja. A pártatlan olvasó azt fogja mondani, hogy Magyarország eltávolodik a német—cseh politikai

³⁰ Doc. on Germ. For. Pol. D V. 299. I. Erdmannsdorff augusztus 18-i jelentése. „...stressed Hungary's common interest with the Little Entente in view of the growing German danger. Kánya had replied that there was no such danger for Hungary.”

³¹ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. II. 157. I. Newton prágai követ aug. 25-i jelentése.

köröktől és ténylegesen lemond a revizióról, mivel aki nem segít az üres kézzel távozik.

Kánya érvei ez ellen nem voltak meggyőzőek.” A csehszlovák kérdésre áttérve „Ribbentrop úr megkérdezte a magyarokat, hogyan cselekednek, ha a Führer megvalósítja azt a határozatot, miszerint fegyveres erővel válaszol bármiféle új cseh provokációra. A magyarok két ponton akadékoskodtak. Jugoszláviának semlegesnek kell maradnia, ha Magyarország megindul észak felé és esetleg keletre. Egyébként is a magyar újrafelfegyverzés csak most indult, és egy vagy két évre van szükség a befejezésére.

Erre Ribbentrop úr megjegyezte a magyaroknak, hogy a jugoszlávok óvakodni fognak beszélni a tengelyhatalmak harapófogójába. Románia szintén nem fog megindulni, Anglia és Franciaország hasonlóan nyugalomban marad. Anglia nem kockáztatja könnyen birodalma elvesztését, mivel helyesen ítéli meg a mi újonnan keletkezett erőnket. Azonban nem lehet semmiféle határozottat mondani előre a tervezett esemény pontos idejét illetően, mivel az a cseh provokációtól függ. Ribbentrop úr megismételte, hogy azoknak, akik revíziót akarnak, üstökön kell ragadniok az alkalmat és maguknak is aktívan ki kell venniök a részüket. A magyar válasz továbbra is a feltételeknél maradt.”

„Közben Horthy sokkal határozottabb nyelven fejezte ki magát a Führernek. Nem titkolta ugyan aggályát az angol magatartás miatt, mindamellett világossá tette Magyarország együttműködési szándékát. A magyar miniszterek továbbra is inkább szkeptikusok voltak és maradtak, mivel ők sokkal inkább felismerték azt a közvetlen veszélyt, mely Magyarország védtelen oldalait fenyegeti.

Imrédy úr délután folytatott megbeszélést a Führerrel, s jelentősen megkönnyebbült, midőn a Führer közölte vele, hogy ebben a különleges esetben ő semmit sem kér Magyarországtól... aki azonban az asztalnál akar ülni, annak legalábbis segítenie kell a főzésnél.”³²

³² Doc. on Germ. For. Pol. ,D II. 609—611. I. A feljegyzést a tárgyalásról Weizsäcker készítette. „Herr von Ribbentrop explained how, in his opinion, the renunciation of the use of force, which is to be proclaimed afresh, would not have the desired political effect, namely, that of protecting Hungary from Yugoslavia, particularly in the event of a Hungarian—Czech crisis. On the contrary, Hungary was blocking the road to intervention in Czechoslovakia and making it more difficult morally for the Yugoslavs to leave their Czech allies in the lurch. The impartial reader will say to himself that Hungary is moving away from the German—Czech political orbit and, in effect, renouncing revision, since he who does not assist departs with empty hands.

Kanya's arguments against this were unconvincing. „... Herr von Ribbentrop asked the Hungarians how they would act if the Führer put into effect his decision of replying by the use of force to any new Czech provocation. The Hungarians hedged on two points: Yugoslavia must remain neutral if Hungary were to march northward and, eventually, to the east. Moreover, Hungarian rearmament had only just started and would require another year or two to complete.

To this Herr von Ribbentrop remarked to the Hungarians that the Yugoslavs would take care not to walk into the pincers of the Axis Powers. Rumania, too, would certainly not move on her own. England and France would likewise remain quiescent. England would not lightly risk the loss of the Empire, for she appreciates our newly recovered strength. It is not possible, however, to say anything definite in advance concerning the exact time of the event we are considering, since this depends on Czech provocation. Herr von Ribbentrop repeated that those who desired revision must seize opportunity by the forelock and themselves take an active part. Thus the Hungarian reply still remained subject to conditions. „... Meanwhile, Horthy had expressed himself to the Führer in more definite language. While not keeping silent on his misgivings as to the British attitude, he nevertheless made it clear that Hungary intended to cooperate. The Hungarian Ministers were and still remain more skeptical, for they realize more strongly the direct danger to Hungary's unprotected flanks.

A magyar küldöttség ezen határozott állásfoglalása mellett azonban nem sokáig tartott ki, hiszen távolról sem volt szándékában a magyar revizióról lemondani, s ha ugyan a pillanatnyi katonai s politikai helyzetet nem is tartotta olyan kedvezőnek mint Hitler, a fasiszta Németországgal való együttműködést továbbra is fenn akarta tartani. Kánya augusztus 25-i megbeszélésén Ribbentropmal már valamelyest módosította korábbi álláspontját. A beszélgetés — a német feljegyzés szerint — a következőképpen zajlott le.

„A birodalmi miniszter ma újabb megbeszélést tartott Kányával az utóbbi kérésére: A birodalmi miniszter utalt Kányának a cseh, francia és angol sajtó örömmujjongására a bledi kommunikével kapcsolatban, és megismételte, hogy külföldön ezt az eseményt, különösen most, úgy tekintik, mint törést a német—magyar barátságban és lemondást Magyarország revíziós követeléseiről. Kánya úr felemlítette a jelenlegi helyzet már ismert aspektusait és azt a tényt, hogy az ún. előzetes tárgyalások Magyarország s a Kis-Antant között eléggé kétes értékűek voltak. Kánya úr ismételtlen bizonyítani próbálta, hogy Magyarország túlzott követelései a csehszlovákiai kisebbségek védelme érdekében megakadályozhatják, hogy az egyezmény hatályba lépjen. De ha hatályba is lép, Kánya szerint a másik fél sohasem fogja betartani, és így Magyarország is felszabadul az erőszak alkalmazásáról való lemondás kötelezettsége alól. Kánya úr még pontosabb tájékoztatást vár Budapestről, az egyezmény szövegének pontos megfogalmazását illetően, és tájékoztatni fogja erről a birodalmi minisztert. A birodalmi miniszter és Kánya úr egyetértettek abban, hogy sok függ attól, miként kezeli a magyar sajtó a bledi kommunikét a következő héten.

Ami Magyarország katonai készültségét illeti, német—cseh konfliktus esetén, Kánya úr néhány nappal azelőtt azt mondta, hogy országának mintegy egy-két éves periódusra van szüksége, hogy megfelelően kifejlessze Magyarország fegyveres erejét. A mai megbeszélés alatt Kánya úr korrigálta ezt a megjegyzését és kijelentette, hogy Magyarország katonai helyzete sokkal jobb. Ország a fegyverkezés szempontjából ez év október 1-től lesz abban a helyzetben, hogy résztvehet egy konfliktusban.”³³ A német kormány nem akarta a kérdést túlságosan

M. Imredy had an interview with the Führer in the afternoon and was most relieved when the Führer stated to him that, in this particular case, he required nothing of Hungary. . . . who wanted to sit at table must at least help in the kitchen.”

³³ Ez az irat a német külügyminisztérium dokumentumai között nem került publikálásra. Szerepelt viszont a nürnbergi per anyagában. Vö. Nazi conspiracy and aggression. Volume V. 432—433. l. „The Reichsminister today had a new talk with von Kánya upon the latter's request: The Reichsminister confronted von Kánya with the rejoicing of the Czech, French and English press over the Bled Communiqué and repeated that abroad this event, especially at this time, was considered as a rupture of German—Hungarian friendship and a renunciation of Hungarian revisionist claims. Mr. von Kánya mentioned the already known aspects of the legal situation and the fact that the so-called preliminary discussions between Hungary and the Little Entente were of problematic value. Von Kánya wanted to prove again that the excessive Hungarian demands for protection of its minority in Czechoslovakia would prevent the agreement from becoming effective. But even if it became effective, it would never, according to von Kánya, be observed by the other party, and thus Hungary would be freed from observing the provisions renouncing the use of force. Von Kánya expects still more precise information from Budapest to what extent the agreement has actually been formulated and the Reichsminister will be informed on that matter. The Reichsminister and von Kánya agreed that much depended upon how the Bled Communiqué was treated in the Hungarian press during the coming week.

Concerning Hungary's military preparedness in case of a German—Czech conflict, von Kánya mentioned several days ago that his country would need a period of one

kiélezni, már azért sem, mivel világosan látta, hogy a magyar uralkodó osztály pillanatnyi habozása korántsem jelenti a Csehszlovákia megtámadása előli végleges elzárkózást. Ez a nézet dominál Weizsäcker augusztus 26-i körlevelében, melyet tájékoztatás céljából a német diplomáciai karnak megküldtek. Ebben Weizsäcker kifejti, hogy a bledi megegyezés kétségtelenül meglepetést okozott Németországban, s kellemetlen a német külpolitika számára, de mint a magyar külügyminiszter is közölte, van remény arra, hogy az egyezmény sohasem lép életbe. Így tehát bármennyire nem volt kívánatos az egyezmény a jelenlegi helyzetben, utasítja a diplomáciai kart — hogy a sajtóhoz hasonlóan —, ne támadják az egyezmény miatt Magyarországot.^{33a}

Horthy, Imrédy és Kánya németországi látogatásáról további két irat számol be. Az egyik Ribbentrop augusztus 28-i beszélgetését közli Imrédyvel és Kányával. Ez a beszélgetés nem tartalmazott lényeges új mozzanatot. A magyar kormány képviselői továbbra is igyekeztek megnyugtatni a németeket, hogy a bledi egyezményt nem kell komolyan venni, Imrédy pedig ismét közölte Ribbentropkal azon véleményét, hogy Franciaország német támadás esetén Csehszlovákia segítségére siet.^{33b}

Végül Erdmannsdorff augusztus 29-i jelentése beszámol a hazautazás során Horthyval s a miniszterekkel folytatott beszélgetésről.^{33c} „A miniszterelnök közölte velem, hogy a charlottenburgi kastélytól a Lehrter pályaudvarig vezető úton megmondta a birodalmi külügyminiszternek, hogy, mint Németország barátja, kötelességének tartja kifejezni — immár negyedszer — meggyőződését, miszerint német—cseh konfliktus esetén Franciaország megtámad minket. A birodalmi miniszter ismét kifejezte ellenkező véleményét.

A kormányzó, aki Horthynál együtt lelkesedéssel beszélt németországi látogatása során szerzett benyomásairól, kijelentette nekem: az a rendkívül különös helyzet állt elő, hogy ő, aki éveken át a legsürgetőbben kiállt Magyarország revíziós

to two years in order to develop adequately the armed strength of Hungary. During today's conversation von Kanya corrected this remark and said that Hungary's military situation was much better. His country would be ready as far as armaments were concerned, to take part in the conflict by October 1st of this year.”

^{33a} Doc. on Germ. For. Pol. D V. 300. 1.

^{33b} Doc. on Germ. For. Pol. D II. 628. 1.

^{33c} Doc. on Germ. For. Pol. D II. 651—652. 1. „The Prime Minister told me that on the way from the Charlottenburger Schloß to the Lehrter Station he had told the Reich Foreign Minister that he felt it his duty as a friend of Germany to say — for the fourth time — that he was firmly convinced that France would attack us in the event of a German—Czech conflict. The Reich Minister had again expressed his opinion to the contrary.

The Regent who, together with Mme. Horthy, spoke with enthusiasm of the impressions received on his visit to Germany, said to me that the extraordinary situation had arisen that he, who for years had desired nothing more ardently than a speedy realization of Hungarian revisionist aims, was now forced to sound a warning note owing to the international political situation.

M. Kanya thought that the Hungarians would fight even if the chances of success were only 60—70 percent. But they could not be expected to commit suicide.” Ez a jelentés számol be a Göringgel folytatott beszélgetésről is. Horthy itt felvetette, nem lehetne-e a támadást jövő tavaszra halasztani, addigra teljes lenne a magyar hadsereg.

Ismét foglalkoztak a jugoszláv állásponttal. Göring szerint Jugoszlávia semleges marad, Kánya nézete viszont az volt, hogy Jugoszlávia álláspontja Angliától s Franciaországtól függ. Az olasz támogatás szerintük nem lesz elegendő, mert ha Franciaország beavatkozik, akkor lekötő az olasz csapatok jórésztét.

Végül megígérték, hogy teljesítik Göring kérését, s a német légierő számára megfigyelőállomásokat s felszállóhelyeket biztosítanak cseh—német háború esetére.

céljainak gyors megvalósítása mellett, most kényszerítve érzi magát, hogy a nemzetközi politikai helyzet miatt intő hangokat hallasson.

Kánya úr nézete szerint a magyarok még akkor is harcolni fognak, ha 60—70% esély van csak a sikerre. De senki sem várhatja, hogy öngyilkosságot kövessenek el.”

Összefoglalva: a Horthy—Hitler tárgyalások pillanatnyilag azt jelentették, hogy a magyar kormány, tartva a nyugati hatalmak beavatkozásától, visszautasította Hitler katonai szövetségre vonatkozó ajánlatát, ugyanakkor igyekezett a német szövetség lehetősége előtt végleg nem becsapni az ajtót, s ezért kisebb-nagyobb engedményeket tett, kezdetben látszólag szilárd álláspontjából.

Ebben az összefüggésben szeptember elején továbbra is a bledi egyezmény hatását és jelentőségét igyekezett csökkenteni, elsősorban azt hangoztatva, hogy a bledi egyezmény csak a kisebbségi egyezmény rendezése után lép életbe, abban pedig nem sikerült még a csehekkel közös nevezőre jutni, márpedig — mint Kánya szeptember 1-én kijelentette — „Magyarország kitarthat követelése mellett Csehszlovákiával szemben minden körülmények között.”³⁴ Szeptember 6-án Imrédy is hasonló hangokat ütött meg kaposvári beszédében.³⁵ Emellett az Egyesült Magyar Párt Csehszlovákián belül támogatást nyújtott a szudétanémeteknek. Szeptember 8-án például a Szudétanémet Párt és a Szlovák Néppárt, az Egyesült Magyar Párt és a Lengyel Komité együttesen tanácskoztak: a megbeszélésekről kibocsájtott kommuniké szerint teljesen egyetértettek az állam átszervezése s a nemzetiségi kérdés megoldása tekintetében.³⁶

Ugyanezekben a napokban a német fenyegetőzés Csehszlovákia ellen tetőpontjára hágott. Hitler szeptember 12-i beszéde a náci párt kongresszusán, Csehszlovákiában a szudétanémetek sorozatos provokációi, melyek számos véres incidenst eredményeztek, a Runciman-misszió³⁷ látható kudarca, a cseh kormány s a szudétanémet párt közötti tárgyalások megszakadása, mindez a közeli német katonai intervenció lehetőségére utalt.

Hitler tehát most már közvetlenül napirendre tűzte Csehszlovákia felszámolását s kész volt arra, hogy a döntést diplomáciai útról — szükség esetén — katonai síkra terelje. Ez világos volt a magyar kormány előtt. De közben nyilvánvalóvá vált az is, hogy a nyugati hatalmak hajlandók koncessziókat nyújtani Hitlernek Csehszlovákia rovására, hogy ezáltal a német terjeszkedési törekvéseket Kelet- és Délkelet-Európa felé irányítsák. 14-én vált ismeretessé, hogy Nagy-Britannia 70 éves miniszterelnöke személyesen utazik Hitlerhez a német agresszorral való egyezkedés céljából. Nem volt kétséges, hogy az utazás eredménye csakis Csehszlovákia feláldozása lehet. Ennek tudatában a magyar kormány még szeptember 14-én elhatározta, hogy erősebben bekapcsolódik a Csehszlovákia elleni diplomáciai hadjáratba. Hiszen ebben eddig is csupán a nyugati hatalmaktól való félelem tartotta vissza. Felismerve, hogy helytelenül ítélték meg a nyugati országok által Csehszlovákiának nyújtott támogatást, rádöbbenve, hogy a nyugati hatalmak

³⁴ Doc. on Germ. For. Pol. D V. 302. l. Erdmannsdorff szept. 1-i jelentése.

³⁵ Uo. D V. 303. l. Erdmannsdorff szept. 1-i jelentése.

³⁶ Doc. on Brit. For. Pol. III. Series Vol. II. 279. l. Newton szept. 9-i jelentése.

³⁷ Az angol kormány 1938 nyarán Lord Runcimant küldte Prágába azzal a speciális megbizatással, hogy hozzon létre megegyezést a cseh kormány és a szudétanémetek között.

hajlandók Hitlert segíteni, sietve csatlakoztak Hitlerhez, hogy biztossítsák részüket Csehszlovákia feldarabolásából. Hitler szeptember 13-án örendelkezési jogot követelt a szudétánémeteknek, mire szeptember 14-én Sztójay felkereste Weizsäckert s közölte vele a magyar kormány álláspontját, miszerint „tűrhetetlennek tekintenek mindenféle megkülönböztetést a magyar kisebbséggel szemben a csehszlovák kérdés bármiféle rendezése esetén”. Sztójay közölte a németekkel, hogy ezt a közleményt eljuttatták a nyugati hatalmakhoz, sőt — tette hozzá — ez a követelés természetesen elsősorban a nyugati hatalmaknak szól.³⁸

A németek ezzel az akcióval már korántsem voltak megelégedve, hiszen szeptember 15-én Berchtesgadenben Chamberlain eléggé világosan kifejezte Hitlernek, hogy hajlandó Csehszlovákia szétadarolásáról tárgyalni. Ezért Göring szeptember 16-án magához kérte Sztójajt Karinhallba. A megbeszélést Sztójay beszámolója alapján Woermann^{38a} rögzítette írásba. Sztójay beszámolójából kitűnt, hogy Göring elsősorban azért kérte, mivel úgy látta, „*hogy Magyarország nem tesz eleget a jelenlegi krízisben. A magyar sajtó viszonylag csendes. Csehszlovákia magyar kisebbségű területein teljes nyugalom uralkodik, ellentétben a szudétánémet területekkel, s a különböző fővárosokban levő magyar követek sem keresik fel naponta kétszer vagy háromszor a külügyminisztériumokat, ellentétben cseh kollégájukkal. Végül sem a magyar kormány, sőt még a magyar kisebbség vezetője sem követelte határozottan a magyar területck elcsatolását Csehszlovákiától. A magyar követ bár védekezett a vádak ellen, de maga is elismerte, hogy a vádak részben fedik a tényeket, ugyanakkor rögtön bizonyos meghatározott okokra vezette vissza a magyar magatartást.*

A tábornagy azután rátért Magyarországra s Jugoszlávia viszonyára. Közölte a magyar követtel, hogy ő, a tábornagy a birodalom második embere, határozottan biztossítékot tud adni neki, mely szerint Jugoszlávia nem lép akcióba, ha Magyarország nem az első napon, de mondjuk három vagy négy nappal később indul meg. Ő, Sztójay szkeptikusan fogadta ezt a megállapítást, nem látja világosan, vajon Jugoszlávia miért tekinti érvényben levőnek a szövetséget, ha egy magyar támadás az első napon (azaz a német támadással egyidőben — R. Gy.) történik, a harmadik vagy negyedik napon miért nem.

A tábornagy azonban közölte vele, hogy ez világosan kifejezésre jutott egy általa meg nem nevezett jugoszláv személyiséggel folytatott beszélgetésben. Én megragadtam az alkalmat s szigorúan bizalmasan informáltam a magyar követet, hogy egy római követünktől származó táviratunk szerint, a jugoszláv követ hasonló kijelentést tett az olasz kormánynak, Sztojadinovics utasítására, melyről Ciano már értesítette Budapestet.

³⁸ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 761. 1. „... would regard it as intolerable that there should be any discrimination against the Hungarian minority in any settlement of the Czechoslovak question.”

Weizsäcker feljegyzése Ribbentropnak. Ténylegesen ugyanaznap, mint Ingram az angol külügyminisztérium délkelet-európai ügyosztályának vezetője feljegyezte; a londoni magyar ügyvivő hasonló figyelmeztetéssel fordult hozzá. Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 1. Imrédy és Kánya szept. 16-án fogadták Knox budapesti angol követet s közölték, hogy amennyiben a magyar kisebbség nem kap ugyanolyan elbánást, mint a német, úgy „Magyarország sohasem fogad el ilyen megoldást, s a rendelkezésére álló minden eszközzel harcolni fog ellene” (uo. 31. 1.). A hasonló követelést tartalmazó hivatalos magyar jegyzék szept. 17-i dátummal érkezett az angol külügyminisztériumhoz (uo. 5. 1.).

^{38a} Woermann Ernst államtitkári minőségben a politikai osztály vezetője a német külügyminisztériumban 1938 márciustól.

Végül a tábornagy Sztójaynak ugyanazt az információt adta a berchtesgadeni tárgyalásokról, amit a külföldi követeinknek küldött tájékoztató telegramokban³⁹ is megküldtünk...

...A beszélgetés után a magyar követ telefonált Budapestre és beszélt Csáky úrral, majd később délután utasításokat kapott Kánya úrtól a következő nyilatkozat megtételére, mind a tábornagy, mind ugyanakkor a külügyminisztérium részére.

1. A magyar sajtó és a magyar népcsoport Csehszlovákiában mátlól kezdve erősen aktivizálódni fog, különösen a magyar sajtó fog az elkövetkező napokban egészen másként írni, mint eddig.

2. A prágai és londoni magyar követeik utasítást kapnak, hogy közöljék az illető kormánnyal, hogy Magyarország népszavazást követel a magyar kisebbségű területekre. Ő, Sztójay ugyanazt az utasítást kapta Berlin számára és ő a velem való beszélgetést felhasználja arra, hogy végrehajtsa ezeket az utasításokat.

Utasítása van arra is, hogy megkérdezze a tábornagyot s a külügyminisztériumot, vajon a Führer nem tehet-e valamit, hogy nyilvánosan azonosítsa magát a magyar követelésekkel. Erre válaszolva közöltem a követtel, hogy természetesen igen nehéz lenne a Führer számára, hogy a németen kívül más népcsoportok szószólója szerepében fellépjen.

3. Teljes egyetértés jött létre Magyarország s Lengyelország között. Ezzel kapcsolatban Sztójay megjegyezte a beszélgetés során, hogy Lengyelország nem támaszt semmiféle követelést Szlovákiára, csupán a tescheni területet igényli, s bizonyos kisebb határkiigazítást szlovák területen, amire nézve a legkisebb részletig is teljes megállapodásra jutottak. Természetesen feltételezték, hogy Szlovákia messzemenő autonómiát fog kapni a magyar állam keretein belül.^{39a}

³⁹ Vagyis Göring ismét felhívta a figyelmet arra, hogy Chamberlain hozzájárult Csehszlovákia feldarabolásához.

^{39a} Doc. on Germ. For. Pol. D II. 816. l. Woermann szept. 16-i feljegyzése „...that Hungary was not doing enough in the present crisis. The Hungarian press was keeping comparatively quiet. There was complete calm prevailing in the Hungarian minority districts in Czechoslovakia in contrast to the Sudeten German ones, and the Hungarian Ministers in the various capitals were not making a practice of going to the Foreign Minister twice or three times a day, in contrast to their Czech colleagues. Finally, neither the Hungarian Government nor even the leader of the Hungarian minority had demanded in clear terms the detachment of the Hungarian region from Czechoslovakia. The Hungarian Minister defended himself against these complaints, but by his own statements recognized them as being partly in accordance with the facts, while at the same time giving definite reasons for the Hungarian attitude.

The Field Marshal then reverted to relations between Hungary and Yugoslavia. He told the Hungarian Minister that he, the Field Marshal, as the second man in the State, could give him a definite assurance that Yugoslavia would take no action if Hungary were to march, not on the first day but say three to four days later. He, M. Sztójay, was skeptical about this statement; he could not quite see why Yugoslavia would in the event of a Hungarian attack regard the alliance as being in force and march on the first day, but, on the other hand, not on the third or fourth day. However, the Field Marshal told him that he had made quite certain of this in a conversation with a Yugoslav personage, whom he did not name. I took this opportunity to inform the Hungarian Minister in strict confidence that, according to a telegram from our Ambassador in Rome, the Yugoslav Minister there had made a similar statement to the Italian Government on instructions from Stoyadinovich, of which Budapest had already been informed by Count Ciano.

The Field Marshal finally gave M. Sztójay practically the same information about the Berchtesgaden conversation as is set down in the telegram for information to our Missions abroad.”

A nyugati beavatkozás veszélyének megszünte további lépésekre ösztö-kélte a magyar kormányt. Erdmannsdorff — ugyancsak szeptember 16-i keltezésű — jelentése arról ad hírt, hogy Kánya szigorúan bizalmasan közölte vele, hogy az aznapi minisztertanács valószínűleg további 80 000 tartalékos behívása mellett fog dönteni az eddigi 40 000 katonán kívül.

A jelentés beszámol arról is, hogy a honvédelmi miniszter messzemenő koncessziókat ígért a német légiérő magyar területen történő átrepülését illetően, felszállóhelyek stb. tekintetében. Pár nap múlva érkezik Pestre a bécsi légikörzet parancsnoka, aki a részleteket tisztázza.⁴⁰ Az angol külügy-minisztériumhoz szeptember 18-án érkezett jelentés szintén jelentős katonai lépésekről számol be. Eszerint szeptember 16-án behívtak 50 000 embert az 1912-es korosztályból + 20 000 tartalékost, s közvetlen behívás előtt áll az egész 1913-as és 1914-es korosztály is.⁴¹

Imrédy miniszterelnök pedig levélben fordult Hitlerhez kérve a magyar követelések támogatását. Az 1938. szeptember 20-án kelt levél a következőképpen hangzik :

„Vezér és Birodalmi Kancellár! Információkat szereztünk újabban nemcsak a sajtóból, de más forrásokból is, mely szerint a csehszlovák kérdés a szudéta-német lakosság érdekeinek teljes figyelembevételével megoldást nyer, viszont a magyar, lengyel és más nemzetiségek követeléseit egyáltalán nem veszik tekintetbe.

Bizonyára nem szükséges felhívnom figyelmét arra a tényre, hogy egy ilyen megoldás nem csupán a magyar közvélemény legmélyebb felháborodását váltja ki, de a magyar kormány leghatározottabb ellenállását is. Ezen nézetünket az angol s francia kormánynak átnyújtott jegyzékben is határozott formában leszögeztük.

„... After the conversation the Hungarian Minister telephoned Budapest and spoke to M. Csáky, and then in the course of the afternoon received instructions from M. Kánya to make the following statement to the Field Marshal and at the same time to the Foreign Ministry as well :

1. The Hungarian press and the Hungarian ethnic group in Czechoslovakia would be activated to an increased extent from now on ; in particular the Hungarian press would in the next few days be writing in a completely different key from hitherto.

2. The Hungarian Ministers in Prague and London would be instructed to inform the respective Governments that Hungary was demanding a plebiscite for the Hungarian minority districts. He, Sztójay, had received the same instructions for Berlin, and he was making use of the conversation with me to carry out these instructions. His instructions were to inquire of the Field Marshal and the Foreign Ministry whether the Führer could not do something to associate himself publicly with the Hungarian demands. In reply to this I told the Minister that it would, of course, be difficult for the Führer to appear in the role of spokesman for other ethnic groups than the German one.

3. Complete understanding had been reached between Hungary and Poland. Regarding this M. Sztójay remarked in the course of the conversation that Poland was not making any claims on Slovakia, but only to the Teschen district, and certain minor frontier rectifications in Slovak territory regarding which complete agreement had been reached down to the last detail. If would thereby be presupposed that Slovakia would receive far-reaching autonomy within the framework of the Hungarian State.”

A lengyelekkel kötött egyezmény ellen ekkor a németeknek nem volt kifogásuk. A német külügyminisztérium szept. 19-i belső feljegyzése arról tanúskodik, hogy a németek — bár még nem döntötték véglegesen el, de — ama megoldás felé hajlottak, hogy Szlovákiát bizonyos autonómiával Magyarországhoz csatolják, s a magyar uralkodó osztály igényét teljesen kielégítik. Vö. Doc. on Germ. For. Pol. D II. 845. I. A magyar kormány utasításának megfelelően szept. 17-én a csehszlovákiai magyar párt hasonló értelmű határozatot fogadott el s a magyar sajtó is éles támadásokat kezdett Csehszlovákia ellen. O. L. Kozma-iratok, 27. esemő.

⁴⁰ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 813. I. Erdmannsdorff szept. 16-i jelentése.

⁴¹ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 5. 1.

Nagyméltóságod személyes tájékoztatására szeretném hozzátenni, hogy a magyar kormány a rendelkezésére álló minden eszközzel szembe fog szállni bármi-féle megoldással, mely figyelmen kívül hagyja a magyar kisebbség érdekeit, és nem fog visszariadni a diplomácia területén kívül eső eszközök alkalmazásától sem.

Mi tudjuk, hogy nem maradunk egyedül ebben a harcban és meg vagyunk győződve, hogy álláspontunk teljes megértésre talál Nagyméltóságodnál.”⁴²

A levél eredményeként Hitler meghívta Imrédyt, aki még szeptember 20-án Hitler és Chamberlain berchtesgadeni és godesbergi tárgyalásai között, különrepülőgépen Kányával együtt Németországba repült. A lefolyt tárgyalásokról csupán egy, közvetett feljegyzés maradt fenn.⁴³ Eszerint Hitler azzal kezdte a beszélgetést, hogy szemrehányást tett a magyar kormánynak nem eléggé határozott magatartásáért, majd így folytatta: „Németország követeli az összes német területet. Ő meg van győződve, hogy sem Anglia, sem Franciaország nem fog beavatkozni. Magyarországnak ez az utolsó alkalom a csatlakozásra, ha ezt nem teszi, ő nem lesz abban a helyzetben, hogy szót emeljen Magyarország érdekeiért.” Azonnal hozzátette azonban, hogy nem elégszik meg csupán a német lakta területek megszerzésével. „Véleménye szerint a legjobb dolog volna megsemmisíteni Csehszlovákiát. Hosszú távon teljesen lehetetlen túrni Európa szívében ezt a légútmaszpontot.”

Magyarországtól két dolgot követelt: „1. hogy Magyarország követeljen azonnal népszavazást az általa igényelt területeken és 2. ne garáncáljon semmiféle új, Csehszlovákia számára javasolt határt.” A szöveg nem elég világos abban a tekintetben, hogy milyen katonai akciót javasolt Hitler Imrédynek azon túl, hogy felvetette a szabadsapatok megalakításának lehetőségét, de az szemmel látható, hogy egy katonai intervenció lehetősége végigvonul a beszélgetésen. Hitler ugyanis kijelentette, fennáll a veszélye annak, hogy a nyugati hatalmak

⁴² Doc. on Germ. For. Pol. D II. 850—851. 1. „Führer and Reich Chancellor: Information has reached us recently, not only through the press but also from other sources, that the Czechoslovak question is to be settled with the utmost consideration for the interests of the Sudeten German population, but that, on the other hand, the demands of the Hungarian, Polish, and other nationalities are not to be considered in any way.

I certainly do not need to draw your attention to the fact that such a settlement would not only arouse the greatest indignation in Hungarian public opinion but would also be opposed by the Hungarian Government most energetically. We have brought this point of view to the notice of both the British and French Governments in no uncertain terms.

For Your Excellency's personal information, I should like to add that the Hungarian Government will oppose, with all the means at their disposal, any solution ignoring the interests of the Hungarian minority, and will not shrink from resorting to measures which lie outside the diplomatic sphere of action.

We know that we shall not remain alone in this struggle, and are convinced that our point of view will be completely understood by Your Excellency.”

⁴³ A feljegyzést Erich Kordt, Ribbentrop titkárságának vezetője készítette. Kordt nem volt jelen a tárgyaláson, őt Brücklmeier tanácsos informálta a megbeszélés menetéről. Doc. on Germ. For. Pol. D II. 863. 1. „Germany demanded the entire German area. He was convinced that neither England nor France would intervene. It was Hungary's last opportunity to join in, for, if she did not, he would not be in a position to put in a word for Hungarian interests. In his opinion, the best thing would be to destroy Czechoslovakia. In the long run, it was quite impossible to tolerate the existence of this aircraft carrier in the heart of Europe. He presented two demands to the Hungarians: 1. that Hungary should make an immediate demand for a plebiscite in the territories which she claimed, and 2. that she should not guarantee any proposed new frontiers for Czechoslovakia.”

nyomására a csehszlovák kormány elfogadja Németország követeléseit, mely ugyan jelentős területeket rabol el Csehszlovákiától, de nem szünteti meg az önálló csehszlovák államot. Hitler fő célja azonban nem a Szudétavidék megszerzése, hanem Csehszlovákia megszüntetése s az egész cseh terület bekebelezése volt. Ezt, úgy látja, csak katonai akcióval lehet elérni. Tekintettel azonban arra, hogy ő a tárgyalások obligójában van, azt javasolta Imrédynek, hogy kezdjen Magyarország katonai akcióba, akkor ezzel lehetetlenné teszik a megegyezést a németek és Chamberlain között Godesbergben. A német hadsereg beavatkozik a csehszlovák—magyar konfliktusba s három hét alatt elintézik Csehszlovákiát s a cseh kérdést nem etnikai, hanem területi alapon oldják meg.⁴⁴

Imrédy válaszában utalt arra, hogy a magyar kormány nem számolt azzal, hogy a cseh válság ily hamar napirendre kerül. Megígérte, hogy diplomáciai és katonai lépéseket tesz, bár nem biztos, hogy a Hitler által kért 14 napon belül ez teljesíthető. Röviden utalt Jugoszláviától való félelmére is, majd befejezésül megígérte, hogy pontos feljegyzést juttat el Hitlernek a magyar követelésekről.

A magyar uralkodó osztályok diplomáciai, de részben közvetlen katonai vonalon is sietve teljesítették az ígéreteiket. Ami a diplomáciai vonalat illeti, ezt Imrédy szeptember 20-án tartott éles beszéde indította el. Majd a londoni magyar követ tiltakozott a csehszlovákiai magyar kisebbség megkülönböztetése ellen, s elégtelennak minősítette az angol kormány választát a szeptember 17-i magyar jegyzékre (Halifaxnak ez a jegyzéke ugyanis azt a nézetet fejezte ki, miszerint előbb a szudétanémet kérdést kell rendezni, mivel ez most közvetlen veszélyezteti a békét, majd azután foglalkoznak a magyar követelésekkel. Ezért kéri a magyar kormányt, hogy a jelenlegi kényes helyzetben semmit se tegyen, ami a krízis elmélyítésére vezethet).⁴⁵

Szeptember 20-án és 21-én Londonban és Párizsban átnyújtották a magyarlakta területek Csehszlovákiától történő elszakítását követelő jegyzékeket.⁴⁶ Az angol külügyminiszter mérsékletre intő tanácsának — látva, hogy az angolok nem szándékoznak beleavatkozni a konfliktusba — most már kevés figyelmet szentelt a kormány, és szeptember 22-én, a néhány nappal korábbi lengyel demarchehez hasonló tartalmú, igen éles hangú jegyzéket nyújtottak át Prágában.⁴⁷ A jegyzékkel egyidőben közölték a németekkel is kívánságaikat, mégpedig Csehszlovákia magyarlakta területeinek Magyarországhoz csatolását és a szlovákok és kárpátukránok számára az önrendelkezési jog biztosítását.⁴⁸ A diplomáciai lépéseket katonai intézkedésekkel támasztották alá. Az angol követ szeptember 21-i jelentése szerint behívták az 1912—13-as tartalékos korosztályt és nem szerelték le azokat a ténylegeket, kiknek szolgálati idejük egyébként lejárt. Knox angol követ 160 000

⁴⁴ Hitler 1939. jan. 16-án Csákyval folytatott beszélgetése során említette, hogy ha szeptemberben a magyarok elfogadják javaslatát s megtámadják Csehszlovákiát, akkor arcába nevetthetett volna Chamberlainnek, s a cseh kérdést nem etnikai alapon, hanem Csehszlovákia teljes felszámolásával rendezhették volna. Vö.: A németek magyarországi politikája. 74. l. Kordt feljegyzését Hitler ezzel a megállapításával kiegészítettük.

⁴⁵ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 11. l.

⁴⁶ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 860. l. Erdmannsdorf jelentése és uo. 884. l. Brauer párizsi német ügyvivő távirata.

⁴⁷ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 869. l. A reakciós lengyel kormány bekapcsolódva Hitlerék Csehszlovákia elleni kampányába, Teschen vidékére tartott igényt.

⁴⁸ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 911. l.

főre becsülte ebben a jelentésben a magyar hadsereg létszámát⁴⁹, de még ugyanaznap a jugoszláv katonai attasé közlése alapján hírt ad az 1914-es és 1915-ös korosztály behívásáról is, a hadsereg létszámát 230 000 főre becsülve. A hadsereget egyébként a cseh határon Miskolc és Gyöngyös között, valamint Győrnél vonták össze.⁵⁰

Az angol kormány rosszállással fogadta a magyar kormány katonai és diplomáciai lépéseit. A brit külügyminisztérium vezető tisztviselője szemrehányásokat tett Barcza londoni követnek: „*Nem palástolhattam előle — írja a feljegyzés —, hogy biztosra veszem, Lord Halifaxot kinosan fogja érinteni e közlés, hiszen csupán két napja személyes üzenetet küldött Barcza úron keresztül a magyar kormánynak, hogy legyen óvatos a jelenlegi válságban és általában mérsékeltnek és türelmesnek mutakozzék követeléseiben. Jelenlegi akciójuk viszont bizonyára kiterjeszti a válság körét és kapcsolatban a magyar katonai intézkedésekkel azt a látszatot kelti, hogy a magyar kormány nem mutat türelmet és mérsékletet e nehéz problémát illetően.*”⁵¹ Bár Kánya ugyanaznap este kijelentette Knoxnak, hogy Magyarország nem tervez agressziót a közeljövőben,⁵² mégis az angol kormány hivatalosan is tiltakozott a magyar katonai lépések miatt.⁵³

Szeptember 26-án a csehszlovák kormány visszautasította a magyar kormány szeptember 22-i jegyzékét, hangsúlyozva, hogy hajlandók baráti tárgyalásokat kezdeni a magyar kormánnyal a magyar kisebbségek ügyében, azoknak ugyanazon jogokat biztosítva, mint amelyeket a szudétánemeteknek terveztek megadni a tárgyalások megszakítása előtt.⁵⁴ Természetesen a magyar uralkodó osztály követelései ezen már jóval túlmentek, s a kormány szeptember 28-i újabb jegyzékében önrendelkezési jogot, valamint a magyar lakosságú területek elkülönítését követelte. Krofta cseh külügyminiszter már a jegyzék átvételekor, mint személyes véleményét közölte, hogy a jegyzéket nem fogadják el.⁵⁵

A magyar külpolitika tehát, bár egyre élesebb követelésekkel lépett fel, olyan nyílt agresszív lépésekre, melyeket Hitler tanácsolt Imrédynek, továbbra sem merete magát elhatározni. Ennek két oka volt: számára a helyzet katonailag s politikailag kedvezőtlenebbé vált: ha ugyanis, miközben Hitler *tárgyal*,

⁴⁹ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 11. 1.

⁵⁰ Uo. 12. 1.

⁵¹ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 20. 1. ... „I could not disguise from him that Lord Halifax would, I felt sure, be painfully surprised to receive this communication only two days after he had made a personal appeal through M. de Barcza that the Hungarian Government should be careful in the present delicate situation to do nothing that would extend the scope of the present crisis and that they would in general show patience and moderation in pressing their claim. Their present action would certainly extend the scope of the crisis and, taken in conjunction with Hungarian military measures, would seem to indicate that the Hungarian Government were not showing moderation or patience in dealing with this difficult problem.” Ugyanezt a nézetet képviselte Halifax is szept. 24-i levelében. Uo. 30. 1.

⁵² Uo. 18. 1.

⁵³ Uo. III. Vol. 2. 459. 1. Ez nem akadályozta meg a magyar kormányt további intézkedéseiben. Az angol követ szeptember 24-én az 1905-ös korosztály, valamint a tartalékos tisztek behívását jelenti. E mellett hírt ad a szabadcsapatok felállításáról is. Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 27. 1.

⁵⁴ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 956. 1. Hencke prágai német ügyvivő jelentése szeptember 26-án és II. 975. 1. Erdmannsdorff szept. 27-i jelentése.

⁵⁵ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 990. 1.

a magyar kormány katonai akciókat kezd, úgy Magyarország mint nyílt agresszor lép fel. Egyébként pedig egy ilyen lépés túl egyértelműen lekötözte volna a magyar kormányt a németek mellett, túl egyértelműen szembeállította volna őket a nyugati hatalmakkal. Ezért felemás megoldás mellett döntöttek: a katonai akciót nem kormánycsapatokkal, hanem ún. szabadcsapatokkal indították meg. Egy esetleges kudarc esetén így megvan a kormánynak a lehetősége a visszavonulásra.

A másik ok: a Kis-Antant kérdése volt. A román s a jugoszláv kormány álláspontja ugyanis még mindig nem volt világos.⁵⁶ Mutatkoztak ugyan már jelek arra, hogy szabadulni szeretnének szövetségi kötelezettségeiktől. Pl. Sztójadinovics jugoszláv miniszterelnök felajánlotta Kányának, hogy közvetít Prágában a magyarlakta területek visszacsatolása ügyében, ha Magyarország hajlandó deklarálni Jugoszlávia biztonságát (vagyis lemondani revíziós céljairól Jugoszláviával szemben) és pontosan megjelölni, hogy Szlovákia milyen területeire tartana igényt. Természetesen hangot adott azon nem alaptalan félelmének, hogy a magyar kormány szlovák és rutén területekre is igényt tart.⁵⁷ Ehhez azonban sem a jugoszláv, sem a román kormány nem járulhatott hozzá, ilyen célzatú magyar támadást egyik sem nézhetett volna tétlenül.

1938. szeptember 29-én megkötötték a müncheni egyezményt, mely jelentős csehszlovák területet engedett át a fasiszta Németországnak. Ami a müncheni egyezmény közvetlen magyar vonatkozását illeti, a megállapodás szövegébe — olasz javaslat alapján⁵⁸ — a következő záradék került:

„A négy hatalom kormányfői kijelentik, hogy a csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbség problémái, ha az illetékes kormányok három hónapon belül szerződéssel nem rendezik azt, a jelenlevő négy hatalom kormányfői újabb találkozásának tárgyát alkotják.”⁵⁹

A müncheni egyezmény új szakaszt nyitott a nemzetközi politikában. A tőkés hatalmak megegyezése nyilvánvalóvá tette a világ előtt, hogy a nyugati hatalmak átengedték Kelet- és Délkelet-Európát a német imperializmusnak. Kelet- és Délkelet-Európa ezen hallgatólagos átengedése pedig a német agressziónak a Szovjetunió felé terelését célozta. A müncheni egyezmény — bár távolról sem küszöbölte ki az európai kapitalista hatalmak ellentéteit — látszólagos egységfrontot hozott létre a Szovjetunió ellen. A magyar kormány örömmel üdvözölte ezt az egységet, s hozzálátott, hogy ezt a Csehszlovákia ellen irányuló magyar követelések vonatkozásában is megfelelően gyümölesztesse.

A müncheni egyezmény jelentős mértékben fokozta a magyar uralkodó körök agresszivitását. Az egyezmény szövegében szereplő záradék világossá tette számukra, hogy nemcsak a tengelyhatalmak támogatását élvezik, de

⁵⁶ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 923. 1. Szeptember végén Belgrádból tüntetéseket jelentettek Csehszlovákia mellett.

⁵⁷ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 992. 1. A berlini magyar követség szept. 28-i memoranduma.

⁵⁸ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. II. 632. 1.

⁵⁹ Doc. on Germ. For. Pol. D II. 1016. 1. „The Heads of the Governments of the four Powers declare that the problems of the Polish and Hungarian minorities in Czechoslovakia, if not settled within 3 months by agreement between the respective Governments, shall form the subject of another meeting of the Heads of the Governments of the four Powers here present.”

Egyébként a magyar kormány szept. 29-én Csákyt Münchenbe küldte, hogy a magyar revíziós célok számára kedvező döntést érjen el.

lényegében a nyugati hatalmak is jóváhagyták követeléseiket.⁶⁰ Ez utóbbi pedig egyértelmű volt azzal, hogy Jugoszláviától és Romániától sem kell tartani, mert ilyen körülmények között ezek az országok nem kockáztathatták meg a beavatkozást. Október 1-én a románok s a jugoszlávok is különböző diplomáciai közvetítések segítségével tudatták a magyar kormánnyal, hogy a csehszlovákiai magyarlakta területek elfoglalása ellen nincs kifogásuk.⁶¹

Volt azonban az új helyzetben egy kedvezőtlen momentum is a magyar kormány számára. Pár nappal a müncheni egyezmény után ugyanis Németország nem léphetett fel megint újabb követelésekkel, a lengyel követeléseket pedig a csehszlovák kormány elfogadta. Így a Csehszlovákia feldarabolására törekvő három országból Magyarország most egyedül maradt ki nem elégített követeléseivel, s az események folytán növekvő étvágygal Csehszlovákiával szemben.

A magyar kormány, mielőtt bármilyen új akcióba kezdett volna, a németek véleményét kérte ki, akik Csákyknak azt a tanácsot adták, hogy követeljék Csehszlovákiától igényeik azonnali békés kielégítését.⁶²

2

Október 3-án a prágai magyar követ jegyzéket adott át a csehszlovák kormánynak, amelyben „a békés légkör megteremtése céljából” a következő intézkedések végrehajtását követelte.

1. A magyar politikai foglyok szabadonbocsátását ;
2. A magyar nemzetiségű katonák azonnali leszerelését s hazaengedését ;
3. Az élet- s vagyónbiztonság, valamint helyi rendfenntartás céljából egyes parancsnokság alatt álló csapatok felállítását ;
4. Szimbolikus területátadást, így két vagy három csehszlovák határállomásnak a magyar csapatok által történő megszállását. Mint ilyen a nyugati részen Komárom, Párkányána vagy Ipolyság, a keleti részen a sátoralja-újhelyi pályaudvar, Csap vagy Beregszász jöhet számításba.
5. A magyar kormány október 6-án 16^h-kor javasolja a tárgyalások megkezdését Komáromban.⁶³

Ezek a feltételek már világosan mutatták a magyar kormány szándékait, azt, hogy követeléseit az erő helyzetéből akarja megoldani, hiszen a jegyzék nyílt beavatkozást jelentett Csehszlovákia belügyeibe. Csehszlovákia igen rossz külpolitikai helyzete, a belső ellentétek (pl. Szlovákia autonómiájának kérdése) nem tette lehetővé a magyar jegyzék nyílt visszautasítását. Ezért a csehszlovák kormány elsőrendű célkitűzése az volt, hogy a tárgyalások megkezdését elhúzza, legalábbis addig, míg Németországgal s Lengyelországgal

⁶⁰ Halifax szept. 29-én táviratot küldött a Münchenben levő brit küldöttséghez. Ebben kéri, hívják fel a cseh kormány figyelmét a Magyarországnak adandó területi engedmények elkerülhetetlenségére. Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 48. l.

⁶¹ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945. Serie D Band IV. 9. 1. Woermann feljegyzése.

⁶² Uo. Weizsäcker okt. 1-i feljegyzése.

⁶³ Akten zur deutschen auswärtigen Politik IV. 26. 1. Ugyanerről még Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. II. 386. l. Egy okt. 5-ről keltezett jelentés beszámol, hogy a cseh kormány az 1. pontot teljesítette, a 2. pontot elvileg elfogadta, csupán gyakorlatilag még nem tudta keresztül vinni, a 3. pontot nem tartották világosnak, a 4. pont teljesítésére is hajlandónak mutatkoztak, a Rimaszombatnál cseh területre behatolt magyar csapatok visszavonása esetén (Akten IV. 36. 1. Hencke német ügyvivő jelentése).

szemben tisztázta a problémákat. A csehszlovák követ Londonban s Krofta külügyminiszter Newton prágai angol követnek azt hangsúlyozta, hogy a német s a lengyel tárgyalások miatt technikailag sem tudnak a magyar igényekről tárgyalni, s ezért arra kéri Angliát, igyekezzék a magyar kormányt türelemre inteni.⁶⁴ Hasonló értelemben nyilatkozott a csehszlovák külügyminiszter-helyettes Hencke prágai német ügyvivőnek, aki éppen a magyar igények támogatása céljából kereste fel őt.⁶⁵ Az angol kormány közölte is Knoxszal, budapesti követével a csehszlovákok jegyzékét,⁶⁶ valamint Inskip hadügyminiszter képviselőházi nyilatkozatát, melyben kijelentette: Anglia erkölcsileg kötelezve érzi magát Csehszlovákia támogatására nem provokált támadás esetén.⁶⁷ Ennek a nyilatkozatnak azonban nem sok hatása volt, hiszen a magyar kormány teljesen tudatában volt annak, hogy az angol hadügyminiszter nyilatkozata meglehetősen labilis értékkel bír.

Lényegében ekkor már elintézett dolog volt, hogy Magyarország területi igényeit kielégítik.⁶⁸ A vitás csupán az volt, hogy milyen mértékben, s ez volt a következő hetek diplomáciai akcióinak egyik fő tárgya. Közismert volt, hogy az eredeti magyar követelés Csehszlovákiával szemben az 1918-as országhatár visszaállítása volt, azaz a magyar uralkodó osztályok nem csupán a magyarlakta területekre, de egész Szlovákiára és Kárpát-Ukrajnára is igényt tartottak. Az 1937 végi, 1938 eleji német—magyar tárgyalásokra még ez a koncepció nyomja rá bélyegét. Ez lényegében azt jelentette volna, hogy a lengyeleknek tett kisebb határkiigazítással Csehszlovákia Kárpátokon inneni területe Magyarország, Kárpátokon túli területe Németország birtokába jutott volna. Ezt a követelést azonban 1938 októberében nyíltan hangoztatni a magyar kormány számára is abszurdnak tűnt. Hiszen a müncheni egyezmény rabló céljait, a „népek önrendelkezési jogának” frázisába burkolták, s midőn Hitler látszólag megelégedett Csehszlovákia németlakta területeinek bekebelezésével, a magyar kormány sem mehetett tovább, s *nyíltan* csakis a magyar lakosságú területekre tarthatott igényt.⁶⁹ Egyébként is ez az utóbbi megoldás

⁶⁴ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 81. és 115. l.

⁶⁵ Akten IV. 32. l. Hencke okt. 4-i jelentése.

⁶⁶ A csehszlovákok okt. 4-i jegyzéke kijelentette, hogy szükségesnek látják a megegyezést, de nem tárgyalnak magyar fenyegetések esetén. A magyar igényeket kb. tíz nap múlva tudják konkrétan megvizsgálni, a négy nagyhatalom fegyveres konfliktus elkerülése céljából intse mérsékelte a magyar kormányt.

⁶⁷ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 115. l. Halifax okt. 6-i levele Knoxhoz.
⁶⁸ A müncheni kiegészítő jegyzőkönyvből, de valamennyi kormány nyilatkozatából ez kitűnik.

⁶⁹ Valójában a magyar kormány már ekkor eltökélte magát Kárpát-Ukrajna megszállására. Szept. 29-én Imrédy miniszterelnök megbeszélte Kozma Miklóssal, Gömbös volt belügyminiszterével, a Rádió igazgatójával, a szegedi ellenforradalom egyik volt katonai vezetőjével, hogy szabadcsapatok segítségével akciót indítanak Kárpát-Ukrajna elfoglalására. A fasiszta ellenforradalom legmegbízhatóbb embereit vonták be az akcióba, mint Héjjas Iván stb. Az akció okt. 4-én kezdődött, Nyírbátornál és Vásárosnaménynél gyűjtötték össze a szabadcsapatokat, s kiadják a jelszót. „Cél: Ruténföld elégedetlen és valóban csatlakozni akar, de az elégedetlenség a megszálló katonaság miatt nem jut nyílt kifejezésre.” Megegyeztek Lengyelországgal, hogy néhány-száz embert a lengyel határon keresztül vetnek be. A lengyelek bekegyeztek a bandaharcokba, csupán nyílt katonai beavatkozást nem vállaltak.

Okt. 4. és 8. között volt a kiképzés, okt. 9-én Kozma teljes felhatalmazást kapott a minisztertanácstól Imrédy útján, sőt megállapodnak, hogy a hadseregtől „elopnak” néhány úteget. Okt. 9-én a borsovai híd felrobbantásával a batyu vasútvonal megrongálásával megkezdődtek a katonai akciók. Ezek okt. 15-ig tartottak, ekkor a nagy veszte-

külpolitikailag a legkönnyebben keresztülvihetőnek látszott. Jugoszlávia október 4-én, Románia pedig október 6-án tiltakozott a magyar lakosságú területeken túlmenő magyar követelések ellen.⁷⁰ De még az olasz kormány sem támogatót komolyan ilyen jellegű követelést, mivel nem akarta kapcsolatait Jugoszláviával rontani.⁷¹ Jóval kedvezőbb volt a lengyel kormány állásfoglalása. Már szeptember végén létrejött a megállapodás a két reakciós kormány között a csehszlovák területekre vonatkozóan. Csáky gróf az együttműködés megerősítésére október 5-én Varsóba repült. Kennard varsói angol követ október 6-i jelentése ismét megerősíti, hogy a lengyel kormány a közös magyar—lengyel határ mellett állt ki, ami Kárpát-Ukrajna magyar fennhatóság alá kerülését jelentette volna, bár Szlovákia további sorsára vonatkozóan nem tartalmazott határozott állásfoglalást.⁷²

Ezekben a napokban alakult ki a német állásfoglalás is. A német külügyminisztériumban Woermann október 7-én feljegyzést készített és eljuttatta azt Hitlerhez. Ebben Szlovákia további sorsának lehetőségét fejtegeti. A feljegyzés szerint⁷³ a szlovák kérdésben négy elméleti lehetőség van.

1. Önálló Szlovákia,
2. szlovák autonómia, Csehszlovák államszövetségben,
3. autonóm Szlovákia Magyarországhoz csatolva,
4. autonóm Szlovákia Lengyelországhoz csatolva.

Ami az első lehetőséget illeti, ennek előnye, hogy Szlovákia gazdaságilag csupán akkor életképes — mutat rá Woermann —, ha Németországhoz kapcsolódik. Az önálló Szlovákia gyenge államképződmény lenne, azért a Kelet felé történő német előnyomulás számára ugyanakkor fontos terület lehet.

Pillanatnyilag a második megoldás is elfogadható — hangsúlyozza a feljegyzés —, mivel a csehszlovák állam gazdaságilag s politikailag most teljesen német befolyás alatt áll, egyébként is ez a megoldás a továbbiakban teljesen nyitva hagyja az utat az első megoldás felé.

A harmadik megoldásra Magyarország törekszik. Ez a megoldás nem érdeke Németországnak, s maguk a szlovákok is elvetik.

A Lengyelországhoz való csatolás lehetősége — nézete szerint — komolyan fel sem merülhet.

Kárpát-Ukrajna kérdésében az állásfoglalás a következő: „Afelől nincs véleménykülönbség, hogy Kárpát-Ukrajna számára az önrendelkezési jog ürügye alatt mindenképpen autonómiát kell követelni. Határozottan elutasítandó az autonóm Ukrajna (sic) Magyarországhoz csatolása. Ez a megoldás

ségek miatt ideiglenesen leállították. Ekkor egyébként is részleges mozgósítás volt, tehát nyílt katonai akció lehetősége került előtérbe. Minderre részletesen lásd: O. L. Kozma iratok 27. csomó. Ruszinszklói ügyek.

⁷⁰ Doc. on Germ. For. Pol. D. V. 311. l. Olaszország ugyanis ekkor már éppen a túlzott német befolyás ellensúlyozás céljából közlekedést keresett Jugoszláviával. Ez beleillett a jugoszláv—magyar—lengyel ún. horizontális tengely olasz vezetés alatt történő kiépítésének tervébe.

⁷¹ Akten IV. 31. l.

⁷² Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 111. l. Csáky Beck lengyel külügyminiszterrel tárgyalt a Csehszlovákia elleni magyar követelések ügyében. Elsősorban Kárpát-Ukrajna kérdése állt előtérben.

Ebben sikerült is megegyezni, a lengyelek csupán azért kívántak tartózkodóbb sajtókampányt, mert emiatt ellentétek voltak román szövetségeseikkel. Vö. Doc. on Germ. For. Pol. D V. 90. l.

⁷³ Akten. IV. 45. l.

mind magyar, mind lengyel kívánság. Ezáltal közös lengyel—magyar határ keletkezne, ami megkönnyítené a blokkképződést Németország ellen. A Wehrmacht főparancsnoksága katonai szempontból a közös lengyel—magyar határt szintén ellenzi.⁷⁴

Mindebből következik, hogy sem az önálló Kárpát-Ukrajna, sem a Magyarországhoz csatolás nem megoldás, tehát azt javasolja, hagyják meg Kárpát-Ukrajnát Csehszlovákiának, hiszen az „önrendelkezési jog” felvetésével még lehet a helyzeten változtatni.

A feljegyzés összefoglalása ismételten leszögezi, hogy sem Szlovákia sem Kárpát-Ukrajna kérdésében nem helyeslik a magyar megoldást, s hasonlóan az esetleges lengyelt sem, s kívánságaik elutasítása során az önrendelkezési jogra hivatkozzanak.

Hitler másnap foglalkozott a kérdéssel, s — mint erről Kordt feljegyzése tanúskodik — lényegében a második megoldás mellett döntött. Elhatározta, hogy támogatja a zsolnai határozatokat,⁷⁵ s nem tart igényt Bratislavára. Kárpát-Ukrajna kérdésébe ne nagyon avatkozzanak bele — utasította Kordtot — s ideiglenes megoldásként kapjon e terület autonómiát, a végleges megoldásig, amely Magyarországtól nem várható.⁷⁶

Weizsäcker október 10-i, a német követségekhez intézett körlevele már meghatározza a német külpolitika főbb irányelveit:⁷⁷

1. Barátságos viszonyt várnak Prágával.
2. Támogatják a magyar igényt a szomszédos magyar területekre, a kérdés részleteit Magyarország s Csehszlovákia oldja meg.
3. A szlovák kérdésben a zsolnai határozatokat, tehát a szlovák autonómiát támogatják.
4. Kárpát-Ukrajna kérdésében tartózkodó az álláspont, közös lengyel—magyar határt nem támogatnak, de nem adnak ki magyarelles jelszavakat.
5. Pozsony hovatartozását önrendelkezési joggal döntsék el, ami valószínűleg Szlovákia számára kedvező.

⁷⁴ „Auf jeden Fall würde für die Karpatho-Ukraine unter dem Stichwort Selbstbestimmungsrecht eine Autonomie zu fordern sein, worüber kaum Meinungsverschiedenheiten bestehen. Entschieden abzulehnen ist die Anlehnung der autonomen Ukraine an Ungarn. Diese Lösung ist sowohl ungarischer wie polnischer Wunsch. Hierdurch würde gemeinsame polnisch—ungarische Grenze entstehen und damit eine Blockbildung gegen Deutschland erleichtert werden. Das Oberkommando der Wehrmacht ist vom militärischen Standpunkt gleichfalls gegen eine solche gemeinsame polnisch—ungarische Grenze.” Uo.

Okt. 6-án a Wehrmacht főparancsnoka a Külügyminisztériumhoz küldött átiratában a következőképp foglal állást ebben a kérdésben: „Nem áll a mi érdekünkben; hogy Németország keleti határán az utódállamok délkelet-európai összeköttetéssel rendelkező zárt blokkja alakuljon ki.” Ezért közlik a Külügyminisztériummal, „hogy katonai okokból egy közös magyar—lengyel határ nem kívánatos”. Akten IV. 39. 1.

„Es wird nicht in unserem Interesse liegen, daß an Deutschlands Ostgrenzen ein geschlossener Block der Nachfolgestaaten mit Verbindung nach Südosteuropa entsteht. . . .,daß aus militärischen Gründen eine gemeinsame Grenze Ungarn—Polen unerwünscht sei.” A vezérkar döntéséről számol be Henderson berlini angol követ okt. 7-i jelentése is. Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 125. 1.

⁷⁵ 1938. okt. 6-án a fasiszta Szlovák Néppárt Zsolnán autonóm szlovák kormányt alakított. A csehekkel megegyeztek, hogy a csehszlovák államon belül a szlovákok ugyanolyan jogokkal fognak bírni, mint a magyarok bírtak az egykori Osztrák—Magyar Monarchiában.

⁷⁶ Akten IV. 47. 1. Kordt okt. 8-i feljegyzése Hitler Hewel útján közölt utasításáról.

⁷⁷ Uo. IV. 50. 1.

A náci kormány felfogása tehát, München után, a magyar—csehszlovák kérdés rendezése ügyében megváltozott. Míg korábban Csehszlovákia megsemmisítése érdekében teljes mértékben támogatta a magyar területi igényeket, addig most álláspontja nem volt egyértelmű, sőt a magyar kormánykörök számára bizonyos mértékig negatív volt. Ezt a változást számos tényező idézte elő. Először a németek rosszzallották, hogy a magyar kormány, München előtt, katonai akció megindításával nem játszott eléggé kezükre. Másodszor München után az erősen fasizálódó, egyre inkább német bábállammá változó Csehszlovákiát megbízhatóbbnak tartották, mint a nyugat felé kacsintgató magyar kormányt. Végül felismerték azt is, hogy a magyar s lengyel kormány közötti együttműködésben bizonyos németellenes tendencia is rejlik.

A csehszlovák kormány közben beleegyezett a magyarokkal való tárgyalások megkezdésébe, s azok vezetését a szlovákokra bízva, elfogadta az október 7-i magyar javaslatot.⁷⁸ A tárgyalások időpontjául október 9-ét, helyül Komáromot jelölték ki.

A magyar küldöttség, melyet Kánya külügyminiszter és gróf Teleki közoktatásügyi miniszter vezetett, elsősorban azokat a területeket követelte, melyeket az 1910-es népszámlálás többségében magyar lakosságúnak mutatott. Ezenkívül Szlovákia és Kárpát-Ukrajna területének többi részén népszavazást kívánt. A magyar uralkodó osztályok abban a hiedelemben éltek, hogy a szlovák lakosság esetleg, a ruszin lakosság pedig bizonyára a Magyarországhoz való visszacsatolás mellett dönt majd.⁷⁹ A magyar követelés első része mintegy

⁷⁸ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 124. l. Newton okt. 7-i és okt. 11-i jelentése.

⁷⁹ A magyar uralkodó osztály a szlovák s kárpát-ukrán lakosság ügyében a népek önrendelkezési joga bajnokának kívánta magát feltüntetni. Valójában hogyan értelmezték a népek önrendelkezési jogát, arra fényt derít a kárpát-ukrajnai akció vezetőjének, Kozma Miklósnak az MTI-ben tartott bizalmas beszéde erről a kérdéstről.

„Ez az elv Magyarország szempontjából használható és járható utat jelentett addig, amíg a magyar kisebbségek a magyar testtől elszakítva élnek, vagyis amíg a magyarság idegen államokhoz tartozott. De nekünk, akik a szentistváni gondolat elvében állunk és akik nem vagyunk hajlandók feladni ezeréves szerepünket a Duna-medencében és hivatva vagyunk és alkalmasak vagyunk idegen népek vezetésére is, ez az elv gyilkos volt, mert elhatárolta Magyarországot az Alföldnek a szélein, ameddig a zárt magyar település terjedt és ez az elv belőlünk nem tett volna többet, mint egy tíz vagy tizenegy milliós magyarságot, amely jórésztben tiszta magyarság lett volna. Folytatása azonban a revíziósnak nem lett volna és így számunkra ennek az elvnek a végleges elfogadása öngyilkosság. Itt van politikai tévedése azoknak, akik erre az elvre beállnak. . .

Nem vagyunk hajlandók ennek a trianoni elvnek az alapjára helyezkedni. Akiket ilyen irányba befolyásoltak bármilyen oldalról is, azok nem magyar gondolat hordozói és azok nem magyar gondolatot szolgálnak. Nem magyar gondolat, bár lehet német gondolat, mert Németországnak mint nagyhatalomnak, akinek penetrálól kedve van a Duna-völgyben és gazdasági érdeke is roppant erős, nem kis érdeket jelent, de nem lehet magyar gondolat, ha a Kárpátok és a szentistváni elv jegyében gondolkodunk. — A szegedi gondolat a fajvédő gondolat volt és ennek lényege az, hogy az adott helyzetben és később is a Kárpátok koszorúja fokozottan védi a magyar fajtát, de nem jelenti azt, hogy elzárja a magyar fajt. Ez a gondolat német befolyás alatt később fejlődött ki és egyenes édestestvére annak a gondolatnak, amely megalkotta a trianoni Magyarországot azzal a különbséggel, hogy hajlandó visszacsatolni azokat a magyar rétegeket, amelyek zárt egységben a határon kívülre kerültek. Ezzel a gondolatlatl átmenetileg operálhatunk, de későbbi lejáróban nem jelent semmit. Nekünk más céljaink vannak.” O. L. Kozma-iratok, 27. csomó. 1939. ápr. 12. Ez a beszéd világosan megmutatta, hogy az önrendelkezési jog csupán játék, hazug frázis volt a magyar uralkodó osztályok kezén, valódi céljuk a nemzetiségi területek feletti uralom ismételt megszerzése volt.

14 150 km²-nyi területre terjedt ki, mely az 1910-es népszámlálás szerint kb. 1 090 000 lakossal bírt, s magában foglalta Nyitra, Kassa, Ungvár és Munkács városokat.⁸⁰ A magyar küldöttség hangját és magatartását a tárgyalások során már eleve meghatározta az az elhatározás, melyet a tárgyalások megindítása napján közöltek a németekkel, hogy amennyiben a csehszlovák kormány nem ismeri el jogukat a magyar többségű területekre, úgy azonnal mozgósítsanak.⁸¹

A tárgyalásokon a két fél álláspontja alig közeledett egymáshoz. A csehszlovák kormány ugyan beleegyezett a magyar politikai foglyok amnesztiájába, sőt továbbmenve hozzájárult Ipolyság, valamint Sátoraljaújhegy vasútállomásának magyar csapatok által történő megszállásához is. A többi magyar követelés elfogadására azonban nem mutatott hajlandóságot, s Szlovákia és Kárpát-Ukrajna hovatartozásának kérdését természetesen teljesen ki akarta kapcsolni a tárgyalásokból. A megbeszélésekben október 11-én rövid szünet állott be. Kánya még e nap folyamán újabb jegyzéket nyújtott át a csehszlovák kormánynak, valamennyi előzetes magyar követelés teljesítését, valamint a tárgyalások azonnali folytatását, s gyors befejezését sürgetve.⁸²

Október 13-án a szlovákok átnyújtották ellenjavasolataikat.⁸³ Autonomiát ígértek a magyar kisebbségnek, valamint hajlandónak mutatkoztak beleegyezni a Csallóköz 1840 km²-nyi területének, s 105 000 főt számláló lakosságának Magyarországhoz csatolásába. Ezt az ajánlatot később úgy módosították, hogy 5400 km² nagyságú, mintegy 350—400 000 lakosságú terület átadását javasolták. Ez Szlovákia területének mintegy 11%-át jelentette volna, s egészében az 1930-as népszámlálást vette alapul, bár nem minden tekintetben, számos helyen, ahol stratégiai, gazdasági vagy közlekedési szempontok merültek fel, az 1930-as népszámlálás adatait nem vették ugyanis figyelembe.⁸⁴ A magyar küldöttség visszautasította a csehszlovák ajánlatot, mondván, hogy ez nem etnikai, hanem gazdasági alapon áll, márpedig ők csak etnikai alapon tárgyalnak. Így október 13-án a magyar küldöttség kijelentette, hogy minden további tárgyalást teljesen céltalannak tekint, s közvetlen a négy nagyhatalomhoz fordul döntés végett.⁸⁵ Ezt az elhatározásukat még a tárgyalások megszakítása előtt közölték a németekkel,⁸⁶ s hogy másnap mozgósítsanak, ami a hadsereg létszámának megkétszereződését jelenti. Magyarország hajlandó megtámadni Csehszlovákiát, ha Németország ezt jóváhagyja, jelentették ki Budapesten Erdmannsdorff német követnek.⁸⁷

A közvetlen csehszlovák—magyar tárgyalások megszakítása után a magyar kormánykörök fokozták a katonai fenyegetőzés taktikáját, mely — mint már utaltunk rá — szabadesapatok aktív romboló tevékenységével párosult. Evvel egyidőben újabb, nagyobb arányú diplomáciai akcióba kezd-

⁸⁰ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 152. 1.

⁸¹ Akten IV. 49. 1.

⁸² Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 153. 1.

⁸³ Ezen a tárgyaláson már résztvett az autonóm Kárpát-Ukrajna ideiglenes kormánya képviselőjében Bacánský is.

⁸⁴ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 170. 1. Newton okt. 13-i jelentése.

⁸⁵ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 173. 1.

⁸⁶ Erdmannsdorff jelentésének szövegéből kiderül, hogy a komáromi tárgyalások megszakításának híre éppen a miniszterelnökkel való tárgyalása során érkezett.

⁸⁷ Akten IV. 63. 1. Okt. 14-én hajnali jelentés öt újabb korosztály behívásáról ad hírt egyéni behívók útján. Akten IV. 61. 1. Erdmannsdorff okt. 14-i jelentése.

tek. Imrédy már október 13-án kérte Erdmannsdorff követet, hogy eskö-zöljön ki Hitlernél, Darányi volt miniszterelnök, a képviselőház elnöke számára kihallgatást. Darányinak „az a feladata, hogy a Németország és Magyarország között felmerült nézeteltéréseket megszüntesse és mindkét fél szándékait tisztázza”.

Imrédy e kéréssel egyidőben közölte a német követtel, hogy „a német sajtó állásfoglalása a kárpát-orszországi lengyel—magyar határ ellen csodálkozást keltett”. Biztosította a követet, hogy „a francia sajtó által terjesztett hír, miszerint egy lengyel—magyar határ a románokkal kapcsolódva, németellenes blokknak lenne a magva, teljesen abszurd”.⁸⁸ Ellenkezőleg „a Kárpátok vonala csak kelet ellen képez természetes falat; Magyarország — Kárpát-Orszország visszacsatolása esetén — a bolsevizmus elleni román frontot fogja meghosszabbítani s a Kárpátok hágójánál erős bástyát fog ez ellen alkotni. A magyar kormány, az utóbbi hónapok eseményei következtében, még inkább a Berlin—Róma tengelyhez tartozónak érzi magát és kívánságra hajlandó ezt dokumentumszerűen bizonyítani.”⁸⁹

A német kormány Darányi látogatásához hozzájárult, Darányi kiküldetése már személy szerint is gesztust jelentett Hitlerék felé, hiszen ezzel a magyar külpolitika hivatalos vezetőit, akik az augusztusi eredménytelen tárgyalások miatt nem élvezték Hitler bizalmát, mellőzték, s helyettük a Hitler számára megbízhatóbb (az 1937 őszi megállapodáson résztvevő s erősen németbarát) Darányit hatalmazták fel a tárgyalásokra. Darányi 14-én Münchenbe repült, s vele szinte egyidőben hagyta el Csáky gépe is a repülőteret Róma felé.⁹⁰ Ezen a napon más országokban, így többek közt Varsóban és Párizsban is, felkeresték a magyar követek a külügyminisztériumokat, közölve, hogy Magyarország a csehszlovák—magyar tárgyalások eredménytelensége miatt a müncheni négy hatalom elé terjeszti a vitás területi kérdések rendezését.⁹¹

A dokumentumokból az tűnik ki, hogy Csáky találkozása Cianoval, illetve Mussolinivel néhány órával hamarabb ment végbe, mint Darányié Hitlerrel. A Ciano által a berlini olasz követség részére továbbított feljegyzés a megbeszélés fő részleteit a következőkben rögzíti: Csáky közölte, hogy a tárgyalások Prága és Budapest között megszakadtak és tekintettel a két álláspont közt fennálló igen nagy különbségre, nincs remény arra, hogy eredményes

⁸⁸ Jellemző a magyar diplomácia mesterkedéseire, hogy a tengelyhatalmaknál a magyar—lengyel határ szovjetellenes jelentőségét hangsúlyozták, a nyugati hatalmaknak viszont mint németellenes lépést igyekeztek feltüntetni. Vö. Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 159. 1.

⁸⁹ Akten IV. 63. 1. Erdmannsdorff okt. 13-i jelentése. „... habe Auftrag, anscheinend zwischen Deutschland und Ungarn aufgekommene Mißverständnisse auszuräumen und beiderseitige Absichten zu klären.

Stellungnahme deutscher Presse gegen Schaffung polnisch—ungarischer Grenze in Karpatho-Rußland habe hier erstaunt. Von französischer Presse aufgebracht Gedanke ungarischer Beteiligung an etwaiger polnisch—rumänischer Blockbildung gegen Deutschland sei absurd... da Karpathen nur gegen Osten natürlichen Wall bilden. Ungarn würde bei Rückgliederung Karpathenrußlands rumänische Front gegen den Bolschewismus verlängern und an Karpathenpässen starkes Bollwerk gegen diesen bilden.

Ungarische Regierung fühle sich durch Ereignisse letzter Monate stärker als je an Achse Berlin—Rom gebunden und sei auf Wunsch bereit, dies auch dokumentarisch festzulegen.”

⁹⁰ Akten IV. 64. 1. Erdmannsdorff okt. 14-i jelentése.

⁹¹ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 173. 1. Knox okt. 14-i jelentése.

módon folytatni lehessen azokat. Ezért Magyarország a négy nagyhatalomhoz fordul egy, a müncheni konferencia folytatását jelentő újabb megbeszélés egybehívása céljából. Ciano feljegyzése szerint Mussolini mind az újabb négyhatalmi megbeszélés gondolatával, mind a magyar részleges mozgósítással, melynek Csáky szerint nem volt agresszív jellege, egyetértett. A Ducenak az volt a nézete, hogy a konferenciát a jövő hét első napjaiban hívják egybe és javasolta, hogy lehetőleg Olaszországban, Velencében vagy Brioniban nyerjen lebonyolítást. Véleménye szerint a megbeszélésen a négy külügyminiszter jelenléte teljesen elegendő.

Ciano arra kérte Attolico követet, hogy ez ügyben lépjen érintkezésbe a német külügyminisztériummal s közölte, hogy az olasz kormány Párizsban és Londonban is lépéseket tett.⁹² Tegyük azonban hozzá, hogy ezek a lépések a németek előzetes tudta és beleegyezése nélkül történtek. A német kormány azonban — mint ez rövidesen kiderült — nem lelkesedett egy újabb négyhatalmi konferencia egybehívásáért.

Október 14-én Németországban nemcsak Darányi, hanem Chvalkovský cseh külügyminiszter is kihallgatást kért Hitlertől. Ez a megbeszélés megelőzte a Darányival folytatott tárgyalást és a délelőtti órákban zajlott le. Chvalkovský ez alkalommal biztosította Hitlert, hogy a csehszlovák kormány mind bel-, mind külpolitikájában a fasiszta Németország vonalát követi. A megbeszélésen Hitler kérésére Chvalkovský röviden közölte, hogy a csehszlovák—magyar tárgyalások eddig a túlzott magyar követelések miatt eredménytelenek maradtak. Hitler utalt arra, hogy legjobban szeretné, ha a két ország megegyeznék és semmiképp sem helyesli, hogy a négy hatalom elé vigyék a kérdést.⁹³

Hitler Chvalkovský után, a koradélutáni órákban fogadta Darányit, Ribbentrop, Keitel és Erdmannsdorff jelenlétében. A beszélgetés — mint a fennmaradt német feljegyzésből kiderül⁹⁴ — azzal kezdődött, hogy Darányi átadta Horthy levelét (melynek szövege ismeretlen), majd utalt arra, hogy a komáromi tárgyalások megszakadtak az elégtelen csehszlovák ajánlat miatt.⁹⁵ Ezután a térképen kék ceruzával megjelölte a magyar követelések vonalát, kiegészítve ezt a szlovák és rutén önrendelkezési jog kérdésével. Hitler megkérdezte, hogy melyek a konkrét magyar tervek. Darányi közölte, hogy másnapra általános mozgósítást terveznek s támadni fognak. Ehhez kéri a német kormány támogatását.

Hitler, akinek akkor már nem volt szándékában Szlovákia Magyarországhoz csatolását támogatni, erre hosszasan szemrehányásokat tett Darányinak a magyar politika ingadozásáért augusztusban és szeptemberben. Így most már egyedül maradtak — mondotta —, mivel a német s a lengyel követelések kielégítést nyertek. Ebben a helyzetben ő nem kezdhet újabb akcióba, a magyarok egyedüli támadásának eredménye viszont erősen két-

⁹² Akten IV. 64. 1. Az olasz követség közlése.

⁹³ Akten IV. 65. 1. Schmidt követségi tanácsos feljegyzése Hitler és Chvalkovský okt. 14-i megbeszéléséről. Newton prágai követ okt. 17-i jelentése szerint Hitler kifejtette Chvalkovskýnak, hogy ajánlatuk nevétséges, s négyhatalmi konferencián a nyugati hatalmak azt fogják ajánlani nekik, hogy fogadják el a tengelyhatalmak javaslatait. Viszont Chvalkovskýnak úgy tűnt, hogy a németek nem támogatnak túlzott magyar követeléseket (Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 187. 1.).

⁹⁴ Akten IV. 68—71. 1. A feljegyzést a beszélgetésről Hewel tanácsos készítette.

⁹⁵ A magyar kormánynak tett engedmények kérdésében vita volt a cseh és a szlovák kormány között.

séges. „Egyébként is az események menete úgy alakult, hogy őt korábban a magyarok biztosították, hogy a szlovákok és a rutének feltétlenül Magyarországhoz akarnak csatlakozni. A dolog azonban úgy néz ki, hogy egyáltalán nem ez a helyzet. Így egy általános szavazás eredménye kétséges. A döntő persze mindenképpen nem az lesz, hogy kinek van igaza, hanem hogy kinek van hatalma.” Mindenestre úgy látja, hogy a magyarok elmulasztották a kedvező alkalmat, s egy négyhatalmi konferenciától sem várhatnak sokat. A németek támogatják ugyan őket, viszont a „franciák és az angolok most, mivel tudják, hogy Németország nem mozgósíthat, mindent meg fognak tenni, hogy tekintélyüket a csehek-nél megóvják. Ezért a végsőkig Csehszlovákia mellett fognak kiállni, és ha a Führer és Mussolini a végsőkig Magyarország mellett állnak, akkor a konferencia eredménytelenül fog végződni.”⁹⁶

Darányi további német támogatást kért, Hitler azonban elutasított mindent a diplomáciai támogatáson kívül, Ribbentropmal együtt utalt arra, hogy a szlovákok nem hajlandók Magyarországhoz visszatérni. „Ha háborút indítottak volna, akkor Magyarország megkapta volna egész Szlovákiát. Most azonban a lehetőségekhez kell alkalmazkodni.” Végül azt javasolta, hogy Ribbentrop tudakolja meg, mi a maximális csehszlovák koncesszió és a minimális magyar követelés s próbáljon kétoldali megegyezést létrehozni.

A megbeszélés légrége elég nyomasztó volt; Darányi, hogy a német támogatás jobban biztosítsa, igyekezett különböző ajánlatokat tenni. A német feljegyzés ezt következőképpen adja vissza: „Darányi azt mondja a Führernek, hogy olyan érzése van, Magyarország és Németország között nem áll minden úgy, ahogy állani kell, s annak a félelmének adott kifejezést, hogy Németország valamiért neheztel. A Führer azt válaszolja, hogy nekünk a legkevesebb okunk sincs haragudni, mivel már Kánya urat sem kérte, hogy segítsen nekünk, csak figyelmeztette, hogy ha ő nem cselekszik, úgy a rövidebbet húzza. Darányi szeretne

⁹⁶ Láthatjuk, hogy Hitler a nyugati hatalmak állásfoglalásáról másként nyilatkozott Chvalkovskynak, mint Darányinak. „Im übrigen sei die Entwicklung so, daß ihm die Ungarn früher versichert hätten, die Slowaken und Ruthenen wollten unbedingt zu Ungarn. Doch schiene dies heute ganz und gar nicht der Fall zu sein. Insofern sei der Ausgang einer Generalabstimmung höchst zweifelhaft. Entscheidend würde auf jeden Fall nicht sein, wer Recht hat, sondern wo die Macht ist. . . die Franzosen und Engländer jetzt, wo sie wissen, daß Deutschland nicht mehr mobil machen würde, alles tun würden, um ihr Gesicht bei den Tschechen zu retten. Sie würden deshalb bis zum äußersten für die Tschechoslowakei eintreten, und wenn der Führer und Mussolini bis zum äußersten für die Ungarn eintreten würden, würde die Konferenz ebenso ergebnislos verlaufen. . .”

„Hätten wir einen Krieg bekommen, hätte Ungarn die ganze Slowakei gehabt. Jetzt aber müßte sie sich den Möglichkeiten fügen. . . Darányi sagt dem Führer, daß er das Gefühl habe, daß zwischen Ungarn und Deutschland nicht alles so stehe, wie es stehen solle, und äußerte die Befürchtung, daß Deutschland irgendwie verärgert sei. Der Führer antwortet hierauf, daß wir nicht im geringsten Grund hätten, böse zu sein, schon da er Herrn Kánya nicht gebeten hätte, uns zu helfen, sondern nur gewarnt habe, daß er, wenn er nichts täte, zu kurz käme. Darányi möchte jeden Zweifel eliminieren und möchte, wenn es wünschenswert wäre, eine Regierungserklärung geben, daß Ungarn sich enger an die Achse Rom—Berlin anschlüsse. Der Führer überläßt dies ganz den Ungarn, da dieses ein souveräner Staat wäre, fragt aber Darányi, warum sie eigentlich noch im Völkerbund seien. Darányi meint, daß der Austritt aus dem Völkerbund durch ihn angeregt und auch wohl durchgesetzt werden könne. Als drittes fragt Darányi, ob es wünschenswert sei, daß Ungarn dem Antikomintern-Vertrag beitreten würde. Der Führer würde dies für gut halten, aber schlägt vor, alle drei Handlungen erst zu veranlassen, wenn die ungarisch—slowakische Frage beendet sei, da im Falle, daß der Streit vor eine Konferenz käme, Ungarn sich unnötig in Opposition zu England und Frankreich stellt.” L. 94. jegyz.

minden kétséget eloszlatni, és ha ez kívánatos lenne, szeretne egy kormánynyilatkozatot adni, mely szerint Magyarország még szorosabban a Róma—Berlin tengelyhez kapcsolódik. A Führer ezt teljesen Magyarországra bizza, mivel ez szuverén állam, megkérdezi azonban Darányit, miért vannak tulajdonképpen még a Népszövetségben. Darányi úgy gondolja, hogy a Népszövetségből való kilépést felvetheti és keresztül is viheti. Harmadiknak megkérdezi Darányi, vajon kívánatos-e, hogy Magyarország csatlakozzzék az Anti-komintern paktumhoz. A Führer ezt jónak tartja, de azt javasolja, mind a három akcióba csak akkor bocsátkozzanak, ha a magyar—szlovák kérdés befejeződött, mivel egyébként abban az esetben, ha a vita mégis konferenciához vezetne, Magyarország főlegesen ellentétbe kerülne Angliával és Franciaországgal.”

Darányi tehát, a német támogatás megnyerése céljából, a tengely politikája melletti nyílt kiállást, az Anti-komintern paktumhoz való csatlakozást, valamint a Népszövetségből való kilépést helyezte kilátásba. Ezen túlmenően Darányi beleegyezett még abba is, hogy Németországgal hosszabb, tízéves tartamú gazdasági szerződést kössenek. Úgy gondolva, hogy megtette a szükséges koncessziókat, ismét felvetette a magyar katonai támadás lehetőségét, de ezt Hitler most sem volt hajlandó támogatni. Hiszen számára a legkedvezőbb helyzet alakult ki, a csehszlovák s a magyar kormány versengett támogatásáért, s egymást túllícitálva tettek újabb s újabb gazdasági s politikai engedményeket a fasiszta Németországnak.

1/5-kor végződött a megbeszélés Hitlernél, s két óra sem telt bele, amikor Darányi — Imrédyvel való telefonbeszélgetése alapján — előterjesztette Ribbentropnak az újabb magyar javaslatot, mely a Hitlernek bemutatott, kék vonallal jelzett követelésekhez képest további engedményeket tett. Elsősorban nem foglalkozott tovább Pozsony jövőbeni hovatarozásának kérdésével, beleegyezett, hogy a Nyitrától délre eső szlovák lakosságú területen s néhány más helyen népszavazás döntsön, továbbra is ragaszkodott azonban Kassához s az attól nyugatra eső szlovák lakosságú területekhez. Ajánlatuk természetesen azt is jelentette, hogy lemondanak a négyhatalom döntéséről és elfogadják a német közvetítést.⁹⁷

Erdmannsdorff ugyanezen feljegyzése beszámol arról is, hogy Ribbentrop este 1/28-ra újra magához kérette Chválnovský csehszlovák külügyminisztert, s közölte vele, hogy a német kormány, hasonlóan a magyar kormányhoz, elégtelennek tartja a komáromi cseh ajánlatot. Utalt arra, hogy az új határnak nem stratégiai, gazdasági szempontok szerint, hanem etnikai alapon kell létrejönnie.

Ribbentrop megmutatta egy térképen, milyen határt tartana kívánatosnak. A feljegyzés szerint a Ribbentrop által javasolt vonal nem érintette Pozsonyt, Kassát, sőt még Munkácsot és Ungvárt sem.

Valójában tehát a magyar kormány által kért, s a Ribbentrop által Chválnovskýnak javasolt új határvonal között lényeges különbség volt, mivel éppen e terület városait hagyta volna Csehszlovákiának. Ribbentrop hozzátette, hogy ezek minimális követelések, ezek teljesítése nélkül Németország sem garantálja az új cseh határokat. Egyben, utalva a magyar részleges mozgósításra, gyors elhatározást ajánlott.

Chválnovský felvetette azt az ellenérvet, hogy ebben az esetben a Magyarországon élő 300 000 szlovákhhoz további 440 000-t csatolnának, de végül

⁹⁷ Akten IV. 72. l. Erdmannsdorff okt. 14-i müncheni feljegyzése.

kijelentette, hogy ő a követelések teljesítése mellett van, s igyekszik a szlovákokat is rávenni, ami nem lesz könnyű dolog.⁹⁸

A németek még az esti órákban közölték az olaszokkal, hogy ők is vessék el a négyhatalmi konferencia gondolatát, helyesebb a színpalak mögött tevékenykedni. A koraéjszakai órákból származhat⁹⁹ Ciano közleménye a berlini, londoni, párizsi és belgrádi olasz követséghez, melyben közli, hogy a magyarok elálltak a négyhatalmi tárgyalások követelésétől, mivel újra felveszik a tárgyalásokat Csehszlovákiával. Így azt az olasz lépést, mely a konferencia egybehívását támogatta, a kormányok tekintsék meg nem történtnek. Utóiratként közli azt is, hogy a közvetlen tárgyalások eredménytelensége esetén a tengelyhatalmak döntőbíráskodását tartaná a legszerencsésebb megoldásnak, amivel a magyarok (ti. Csáky) is egyetértenek.

A nyugati államok körében a négyhatalmi döntőbíráskodás gondolatának elvetése inkább örömet, mint csalódást okozott. Szívesebben látták, ha ez a kérdés az ő részvételük nélkül oldódik meg, történjék az akár közvetlen tárgyalások, akár a tengely döntőbíráskodása útján.¹⁰⁰ Egyedül Lengyelország volt elégedetlen. A német s angol külügyminisztérium anyagában is vannak elszórt utalások arra a kapcsolatra, mely München után a reakciós magyar és lengyel kormány között kiépült. Ezek az anyagok azonban e kapcsolatra lényegében nem derítenek fényt. Csupán a magyar levéltári anyagok, valamint Beck lengyel külügyminiszter könyve alapján¹⁰¹ derül ki, hogy a két kormány megelőzőleg Szlovákia és Kárpát-Ukrajna további sorsáról tárgyalt. A magyar kormány felvetette Kárpát-Ukrajna erőszakos megszállásának lehetőségét és kérte a lengyeleket, hogy biztosítsák Románia semlegességét. Ez esetben hajlandónak mutatkoznak Kárpát-Ukrajna bizonyos területeit átengedni Románia számára.

A magyar kormány egyébként úgy döntött, hogy mégsem bocsátkozik közvetlen tárgyalásokba. Erről október 17-én Sztójay az alábbi feljegyzést nyújtotta át a németeknek :

„A magyar kormány tisztelettel közli, hogy a maga részéről nem kíván a csehszlovák kormánnyal a határ, illetőleg a Magyarország számára átadandó területek nagyságára vonatkozó tárgyalásokba bocsátkozni, mivel ez a végleges döntést napokkal, esetleg hetekkel elhúzhatja.

A magyar kormány úgy képzeli el a kérdés további fejleményeit, hogy a csehszlovák kormány igen gyorsan új javaslatot nyújt át, melyet a magyar kormány vagy elfogad vagy elégtelennek deklarál.

A magyar kormány tisztelettel kéri a német birodalmi kormány ilyen értelmű gyors intervencióját Prágában.

Ha az új csehszlovák javaslat számunkra elfogadhatatlan lenne, úgy a magyar kormány azonnal a német és olasz kormányhoz fordul, hogy közvetítésüket

⁹⁸ Uo. Erdmannsdorff jelen volt Darányi és Chvalkovský fogadásán is.

⁹⁹ Akten IV. 73. 1. Az olasz követség Ciano által aláírt dátum nélküli közleménye, melyet 15-én délelőtt juttattak el a német külügyminisztériumhoz. Perlh római angol követ a kora éjszakai órákban közli, hogy a magyar kormány lemond a négyhatalmi értekezlet egybehívásáról, s az olasz kezdeményezés is elesik. Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 175. 1.

¹⁰⁰ Lásd Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 189. 1.

¹⁰¹ A magyar levéltári anyagok közül a külügyminisztériumon kívül a Kozma-iratok tartalmazznak anyagot erre a kérdésre vonatkozóan, lásd még: *Joseph Beck: Dernier Rapport politique polonaise 1926—1939.* Neuchâtel, 1951.

kérje, amennyiben ezek a kormányok megfelelőnek tartják, úgy a magyar kormány kész arra, hogy a magyarok által lakott területek határára vonatkozó végső döntést a két kormány döntőbíráskodásának engedje át.¹⁰² A jegyzék további részében a kérdés sürgősségét hangsúlyozva, utaltak bizonyos, a magyar kisebbség ellen irányuló intézkedésekre. Weizsäcker német külügyi államtitkár a jegyzék átadásakor megjegyezte Sztójajnak, hogy a három nappal korábbi Hitler—Darányi megbeszélésen még közvetlen tárgyalásokról volt szó. Sztójaj válaszában hangsúlyozta, hogy azóta a katonai helyzet rosszabbodott s Magyarország válaszként az állítólagos csehszlovák katonai lépésekre újabb hat korosztályt mozgósít, ami már közeljár a teljes mozgósításhoz.¹⁰³

Az új csehszlovák javaslat Chvalkovský október 14-i látogatása után is nehezen akart megszületni. Nézeteltérések merültek fel ugyanis a cseh és szlovák vezetők között. Az utóbbiak ugyanis nem akarták elfogadni a Ribbentrop által megjelölt vonalat sem. Chvalkovský már október 16-án jelezte Hencke német ügyvivőnek, hogy a szlovák miniszterek esetleg közvetlenül kívánnak beszélni Ribbentroppal. Október 17-én hivatalosan is megérkezett a kérés Tiso miniszterelnök, Ďurčanský belügyminiszter és Bacanský kárpát-ukrán miniszter titokban történő fogadására.¹⁰⁴

Ribbentrop, mielőtt válaszolt e kérésre, még egyszer tisztázni kívánta az álláspontokat. Ezért még 17-én a késő esti órákban Altenburg tanácsos útján érintkezésbe lépett Erdmannsdorff budapesti követtel, hogy újból megtudakolja, az általa javasolt vonal egyezik-e a Darányi által előterjesztettel. Erdmannsdorff igenlő választ adott, sőt arra is vállalkozott, hogy emlékeztetőből ismét berajzolja a vonalakat a térképre s különrepülőgéppel Berlinbe küldje.

Megtudakolta továbbá Ribbentrop, hogy a csehszlovák kormány hajlandó-e az általa javasolt vonalat tárgyalási alapul elfogadni. Chvalkovský válasza igenlő volt.¹⁰⁵ Nemsokára hivatalosan is megérkezett a csehszlovák

¹⁰² Akten IV. 74. 1. Az okt. 17-én átnyújtott feljegyzés szövegét lásd még Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 189. 1. „Die Ungarische Regierung erlaubt sich ergebnst mitzuteilen, daß sie nicht wünscht, sich über die Grenze bzw. Ausdehnung des an Ungarn abzutretenden Gebietes mit der Tschechoslowakischen Regierung in unmittelbare Verhandlungen einzulassen, weil dies die endgültige Entscheidung um viele Tage, eventuell Wochen hinauszögern würde.

Die Ungarische Regierung stellt sich die weitere Entwicklung der Frage so vor, daß die Tschechoslowakische Regierung ihr sehr dringend einen neuen Vorschlag zukommen läßt, welchen die Ungarische Regierung entweder annimmt oder als unbefriedigend erklärt.

Die Ungarische Regierung bittet die Deutsche Reichsregierung ergebnst um eine diesbezügliche, sehr dringende Intervention in Prag.

Wenn der neue tschechoslowakische Vorschlag für uns unannehmbar wäre, so würde die Ungarische Regierung sich sofort an die Deutsche und die Italienische Regierung wenden, um ihre Vermittlung zu erbitten, beziehungsweise, falls diese Regierungen es für oportun erachten würden, wäre die Ungarische Regierung bereit, die endgültige Entscheidung über die Begrenzung der durch Ungarn bewohnten Gebiete der Arbitrage der genannten zwei Regierungen zu überlassen.“

¹⁰³ Uo. 73. 1. Weizsäcker feljegyzése Sztójajval folytatott beszélgetéséről.

¹⁰⁴ Akten IV. 75. 1. Hencke okt. 16. és okt. 17-i távirata. Chvalkovský azt várta e látogatástól, hogy a németek befolyásolják a szlovák politikusokat a magyarokkal való tárgyalás felvételére.

¹⁰⁵ Akten IV. 77. 1. Altenburg feljegyzése okt. 18-ról. Altenburg Günther a politikai osztály IV/b csoportjának előadója volt.

kormány deklarációja a kérdést illetően. A csehszlovákok mint tárgyalási alapöt elfogadták Ribbentrop javaslatát, a következő kérdéseket azonban még nem tekintették lezártak :

1. Pozsony a vonalon kívül fekszik,
2. Nyitra kérdése,
3. Kassa Ribbentrop szerint nehéz kérdés, ezt a csehszlovák kormány is úgy látja.

4. A csehszlovák kormány súlyt helyez arra, hogy Munkács és Ungvár kérdése megtárgyalásra kerüljön.

Ezeket a kérdéseket kellett a cseh javaslat szerint tárgyalások útján tisztázni.^{105a}

Ribbentrop október 19-én délután fogadta a szlovák minisztereket. Tiso, a fasiszta szlovák Néppárt vezetője, aki az egész szlovák reakcióval együtt Csehszlovákia felbomlasztására törekedett, s teljesen kiszolgált a náci Németország agresszív törekvéseit, a szlovákok önállósági törekvéseire vonatkozó bevezetés után rátért a magyarokkal való tárgyalás kérdésére. Hangsúlyozta, hogy a magyar követelések az 1910-es — nézetük szerint — hamisított népszámlálás adatain alapulnak. Ribbentrop azonban továbbra is kijelentette, hogy az általa javasolt vonal alapján van megbízatása Hitlertől a közvetítésre.

Tiso ezekután Pozsony és Kassa kérdésében kért német támogatást. Ribbentrop Pozsony ügyében egyetértett vele, Kassa esetében egy esetleges népszavazás kimenetelének eredménye iránt érdeklődött. Tiso szerint, ha a népszavazást az 1910-es census szerint tartják, úgy az Magyarország számára dőlne el kedvezően, de ha a mostani census szerint (a nagyobb, Kassa környéki területet is figyelembe véve), úgy a szlovákok lesznek többségben. Ribbentrop a kérdéstről végül úgy nyilatkozott, hogy véleménye szerint — amelyet a szlovákok tartsanak titokban — Kassának Szlovákiához kell tartoznia.

Összefoglalva Ribbentrop leszögezte, hogy a tárgyalásokba bekapcsolódó Erdmannsdorffot utasítja, közölje a magyar kormánnyal, miszerint Pozsony, Nyitra, Kassa, Munkács és Ungvár Szlovákiához fog tartozni. A többi területet viszont 8 napon belül megkaphatják. A szlovákok elvben egyetértettek e javaslattal.

Ennél a pontnál kapcsolódott a beszélgetésbe Bacánský kárpát-ukrán miniszter is, aki közölte, hogy a kárpát-orosz terület nagyrésze tiszta rutén lakosságú. Ribbentrop erre közölte, hogy ezekre Magyarország nem tarthat igényt. Bacánský ezek után bizonyos közlekedési kérdések miatt kért kisebb változtatásokat a javaslaton, amit Ribbentrop meg is ígért.¹⁰⁶

Ribbentrop alig egy órával később ismét tárgyalt a szlovák politikusokkal egy önálló Szlovákia lehetőségéről. Itt Tiso ismét kijelentette, hogy önálló Szlovákia esetén sem kívánnak Magyarországra felé orientálódni.¹⁰⁷

Ciano még aznap este értesült telefonon Ribbentropotól a müncheni tárgyalások eredményéről. Ciano egyetértett vele, bár Mussolini beleegyezését nem adhatta. Tekintettel, hogy 20-án délutánig az olaszok semmiféle ellenvéleményt nem nyilvánítottak, Ribbentrop ezt az egyetértés jelének tekin-

^{105a} Uo. IV. 78—79. l. Altenburg feljegyzése.

¹⁰⁶ Akten IV. 79—83. l. Hewel feljegyzése. Tiso Ďurčanský és később Bačinský beszélgetéséről Ribbentropmal 1938. okt. 19-én.

¹⁰⁷ Akten IV. 84. l. Hewel feljegyzése.

tette. Mindenesetre Mackensen római német követet arra utasították Berlinből, hogy a térképen mindent részletesen magyarázzon el Cianonak.¹⁰⁸

Október 20-án reggel Erdmannsdorff közölte Kányával, hogy a csehszlovák kormány elfogadja a Ribbentrop által javasolt határvonalat, s hajlandó az ezen belül fekvő területeket október 26-áig kiüríteni. Közölte, hogy az öt város Szlovákiában marad. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a német kormány, az olasz kormánnyal egyetértve, az új határ elfogadását ajánlja.

Kánya erre kijelentette: kizártnak tartja, hogy a magyar kormány elfogadja a javaslatot. Hasonló véleményen volt Teleki is. Nem használt Erdmannsdorffnak az a fenyegetése sem, hogy ha elutasítják Ribbentrop javaslatát, úgy nincs mód további német közvetítésre.¹⁰⁹

Este Erdmannsdorff még egy jelentésben ad hírt a magyar kormány felháborodásáról. A kormányzó, a miniszterelnök és a külügyminiszter egybehangzóan kijelentették, hogy Kassáról, Ungvárról és Munkácsról nem mondhatnak le.¹¹⁰

Október 21-én a magyar kormány új diplomáciai akciót indított meg. Sztójay két feljegyzést juttatott el Weizsäcker külügyi államtitkárhoz. Az első feljegyzés a magyar kormánytól származott. Ebben a magyar kormány háláját fejezi ki a német kormány közvetítő fáradozásáért, de közli, hogy az október 19-én átnyújtott javaslatot nem tudja elfogadni, elsősorban Kassa, Ungvár és Munkács további sorsa miatt. Pozsony, Nyitra és Kassa környéke kérdésében a magyar kormány hajlandó koncessziókra.

A második feljegyzést Sztójay készítette, s benne felveti a német—olasz döntőbíráskodás lehetőségét.¹¹¹ A feljegyzések átnyújtása alkalmából folytatott beszélgetés során Sztójay a helyzet súlyossága miatt kérte a tengelyhatalmak döntőbíráskodását. Weizsäcker erre a kérdésre nem adott határozott választ s utalt arra, hogy a Darányi- s a Ribbentrop-vonal, Kassa kivételével, teljesen egyezik. Leghelyesebbnek közvetlen csehszlovák—magyar tárgyalásokat tartana.¹¹²

¹⁰⁸ Akten IV. 84—85. l. A római követség okt. 20-i feljegyzése. Mussolini nem volt Rómában, így ezért nem nyilatkozott azonnal a kérdéstről.

¹⁰⁹ Akten IV. 85. l. Erdmannsdorff okt. 20. jelentése (15⁰⁰).

¹¹⁰ Uo. IV. 86. l. Erdmannsdorff okt. 20. jelentése (23⁴⁸).

¹¹¹ Akten IV. 87. l.

¹¹² Ugyanezen a napon kelt Woermann, a politikai osztály vezetőjének távirata Erdmannsdorffhoz, melyben ismételten leszögezi, hogy a Ribbentrop-vonal azonos a Darányi által javasolttal, Kassa kivételével. Kassa ügyében, bár a németek támogatták a magyar követelést, nem sikerült a szlovákok beleegyezését elnyerni. Akten IV. 88. l.

Ebben a kérdésben komoly vita támadt, mivel Ribbentrop továbbra is állította, Darányi pedig tagadta, hogy az általa javasolt határvonal Munkácsot és Ungvart Csehszlovákiának hagyta volna. Erdmannsdorff, aki, mint láttuk, jelen volt a Darányi—Ribbentrop megbeszélésen, okt. 22-én bizalmas jelentésében közölte Woermannal, hogy Ribbentrop tévedett, s felfogásuk nyilvánvaló tévedésen alapul, ami valószínűleg onnan származik, hogy „a birodalmi miniszter úr az általa ésszerű megoldásnak vélt határvonalat, a csehszlovák külügyminiszternek átadandó térképen csak a magyar urak távozása után rajzolta be.

En ezt — írja tovább — csak bizalmas tudomásulvétel végett említtem, s a magyaroknak, ha a beszélgetés ismét erre a dologra terelődne, csak azt fogom mondani, hogy nekünk az volt a benyomásunk, hogy Darányi a szlovák miniszterrel megbeszélte megoldást elfogadta.

Nekem az a benyomásom, hogy a magyarok, ha csak ebben a kérdésben nem kapnak igen erős támogatást Olaszország és Lengyelország részéről, végül is Ungvárról vagy Munkácsról, végső esetben esetleg mindkét városról le fognak mondani, Kassa feladása azonban, már belpolitikai okokból is aligha lehetséges.” Akten IV. 92. l.

Ugyanaznap a római magyar követ Cianonál interveniált. Erről a látogatásról nincs közvetlen feljegyzés. Mackensen római német követ 21-én este adott telefonjelentésében azonban közli, hogy a külügyminisztérium utasítása szerint felkereste Cianot, hogy közölje vele a müncheni megbeszélésekkel kapcsolatos új fejleményeket. Ciano kijelentette, hogy az olasz kormány még Ribbentrop október 19-én este történt telefonhívását követően közölte a budapesti olasz követtel, miszerint az olasz kormány ésszerűnek tartja és támogatja a német javaslatot. 20-án elutazott Rómából, 21-én reggelig semmit sem tudott az úgról. Ekkor Villányi báró magyar követ felkereste, s közölte, hogy a magyar kormány számára a német javaslat elfogadhatatlan, mivel a magyar kormány nem hajlandó Kassáról lemondani. A magyar követ felvetette, hogy tekintettel a német közvetítő akció lezárulására, nem volna-e lehetséges a döntőbíráskodási eljárás. A magyar kormány Nyitrára és Pozsonyra vonatkozóan német—olasz, Kassa, Ungvár és Munkács sorsát illetően pedig német—olasz—lengyel döntőbíráskodást javasolt. Ciano — ahogy a német követnek kifejtette — tartózkodóan fogadta a javaslatot, mondván, hogy ő személyesen egyetért a javaslattal, de a döntés a német kormány kezében van.¹¹³

Mackensen Ciano előszobájában a lengyel követtel találkozott. Érdeklődve a lengyel követ látogatásáról, Ciano közölte, hogy a lengyel követ közvetlen magyar—lengyel tárgyalásokra hivatkozva az olasz véleményt szerette volna tudni a döntőbíráskodásban való lengyel részvételt illetően.

Mackensen, későbbi jelentése arra is utal, hogy benyomása szerint Ciano egyetértett a lengyelek részvételével.¹¹⁴

Teljesen azonos lehetett a magyar követ beszámolója Cianoval való beszélgetéséről. Erdmannsdorff jelentése szerint Kánya kijelentette neki, hogy az olasz külügyminiszter megértést mutatott a magyar magatartással kapcsolatban. Mussolini egyetért azzal is, hogy a határvonalat német—olasz döntőbíráskodás állapítsa meg, valamint azzal is, hogy annak megállapításában Kassától (azt is beleértve) keletre, mint harmadik hatalom Lengyelországot is bevonják.

„Der Herr Reichsminister hat vielmehr die von ihm als vernünftige Lösung angesehene Grenzlinie auf der dem tschechoslowakischen Außenminister mitgegebenen Karte erst eingezeichnet, nachdem die ungarischen Herren sich entfernt hatten.

Ich erwähne Vorstehendes nur zu Ihrer internen Kenntnis und werde den Ungarn, falls das Gespräch wieder auf diese Dinge kommen sollte, nur sagen, daß wir unter dem Eindruck gestanden hätten, Darányi habe die mit den slowakischen Ministern erörterte Lösung, abgesehen von Kaschau, angenommen.

Ich habe den Eindruck, daß die Ungarn, wenn sie nicht sehr stark in dieser Frage von Italien und Polen unterstützt werden, schließlich auf Ungvar oder Munkacs, im Notfalle sogar auf beide Städte verzichten werden. Eine Aufgabe von Kaschau ist aber schon aus innerpolitischen Gründen kaum möglich.“

Okt. 23-án Darányi is levelet írt ez ügyben Ribbentrophoz, ismételten leszögezve, hogy Kassa további sorsát sohasem kezelte nyitott kérdésként. Ami Munkácsot és Ungvárt illeti, ezeket Ribbentrop úgy említette, mint amelyek „közvetlenül a határon vannak”, ezt ő úgy értelmezte, hogy Ribbentrop támogatja a magyar kormány követelését erre a két városra. Ribbentrop okt. 25-én Erdmannsdorff által küldött válaszában továbbra is amellett maradt, hogy a Darányi-vonal Munkácsot és Ungvárt Ruténianak hagyta (vö. Akten IV: 100. 1.).

¹¹³ Akten IV. 89. 1. Altenberg feljegyzése Mackensen római követ telefonjelentéséről.

¹¹⁴ Lásd uo. Mackensen táviratára vonatkozó megjegyzést.

Kánya továbbá közölte Erdmannsdorff-fal, hogy a nyugati hatalmak, értesülése szerint, beleegyeznek a müncheni egyezmény záradékával ellentétben álló német—olasz döntőbíráskodásba, mondván: „*A francia külügy-miniszter már korábban kifejezésre juttatta a magyar követnek azt a kívánságát, hogy lehetőleg hagyják ki a játékból. Hasonló az angol állásfoglalás is.*”¹¹⁵

A további események azonban pár napra levették a napirendről a német—olasz döntőbíráskodás kérdését. Chvalkovský 22-én reggel ugyanis a prágai magyar követnek jegyzéket nyújtott át, melyben javasolta a közvetlen tárgyalások újbóli megindítását. A tárgyalások alapjául a Ribbentrop-vonal szolgálna. A csehszlovák kormány most jelentős területi engedményekre mutatkozott hajlandónak. Felajánlotta a mintegy 11 300 km² terjedelmű és 740 000 főnyi lakosságot magában foglaló határövezetet. Ez a zömében mezőgazdasági terület nem foglalta magában az északi völgyek bejáratánál levő városokat.¹¹⁶

A magyar kormány kénytelen volt beleegyezni a közvetlen tárgyalásokba, tekintettel arra, hogy a németek nem adtak határozott választ a döntőbíráskodásban való részvételüket illetően, s észrevehetően nem is nagyon akartak erre vállalkozni, mivel nem akartak sem az egyik, sem a másik fél mellett állást foglalni.

Erdmannsdorff már 23-án este jelenti ezt az elhatározást, s közli a másnap a csehszlovákoknak átnyújtandó jegyzék fő pontjait is.¹¹⁷ Ezek szerint a magyar kormány követelte, hogy

1. a nem vitatott területeket, az október 27-től kezdődő három napon belül rendeljék magyar katonai megszállás alá ;

2. a vitatott területeken, belcértve Kassa, Nyitra, Munkács és Ungvár városokat, az 1918-as census alapján népszavazást kell végrehajtani, november 30-ig, nemzetközi ellenőrzés alatt. Pozsony kérdését nem népszavazás, hanem különleges egyezmény rendezné. Az 1918-as census alatt, mint az angol külügyminisztérium iratai között található jegyzék végleges szövegéből kiderül, azt értették, hogy csak azok a személyek szavazhatnak, akik 1918. október 28-a előtt itt laktak, vagy itt születtek, illetve ezek közvetlen leszármazottjai.¹¹⁸

3. Követelték továbbá az önrendelkezési jog gyakorlati megvalósítását Csehszlovákia valamennyi nemzetisége, de elsősorban a kárpátukránok számára, nemzetközi ellenőrzés alatt. Enélkül — mutattak rá — Magyarország nem garantálja Csehszlovákia új határait. Esetleges negatív válasz esetén a vitás területekre döntőbíráskodási eljárást javasolnak, a már említett módon, tehát Nyugaton német—olasz, Keleten német—olasz és lengyel részvétellel. A magyar kormány gyors, lehetőleg 48 órán belüli választ kért.

A csehszlovák kormány válasza október 26-áról kelt. Előző nap Tiso levelet írt Ribbentropnak, közölve, hogy a népszavazásba csak abban az

¹¹⁵ Akten IV. 88. 1. Erdmannsdorff okt. 21-i távirata. „Französischer Außenminister habe schon früher gegenüber dem Ungarischen Gesandten Wunsch erkennen lassen, möglichst aus dem Spiel gelassen zu werden. Englische Haltung sei ähnlich.”

¹¹⁶ Akten IV. 93. 1. Weizsäcker okt. 22-i feljegyzése. A feljegyzés további része megerősíti, hogy nem szívesen mennek bele döntőbíráskodási eljárásba. Hasonlóan nem értenek egyet Lengyelország bevonásával sem. Felveti viszont, ha mégis bevonnák a lengyeleket, ami azt jelenti, hogy elismernék érdekeltységüket ezen a területen, úgy kérjenek tőlük kompenzációt Danzignál s a Memel vidéken.

¹¹⁷ Akten IV. 97. 1. Erdmannsdorff okt. 23-i jelentése.

¹¹⁸ Az október 22-i magyar jegyzék végleges szövegére lásd: Doc. on Brit. For. Pol. Series III. Vol. 3. 197. 1.

esetben egyezik bele, ha a zsidó lakosságot kizárják belőle.¹¹⁹ Ugyanaznap a csehszlovák kormány az angol kormány véleményét is kikérte. A válasz szerint „Öfelsége kormánya nem emel kifogást a tengely döntőbíráskodása ellen”.¹²⁰

A magyar kormánynak adott válasz közölte, hogy a cseh-magyar tárgyalások csakis a magyar kisebbség helyzetére vonatkozhatnak, mert a müncheni egyezmény is csupán a magyar és lengyel kisebbség helyzetéről beszélt. A csehszlovák kormány a magyar kisebbség helyzetének gyors megoldására törekszik, mivel azonban ajánlatát a magyar kormány nem fogadta el, hajlandó a kérdést német-olasz döntőbíráskodás alá bocsátani.

A válasznak még két fontos megjegyzése volt: 1. További döntőbíró bevonása Olasz- és Németország beleegyezésétől függjön. Ha ezek beleegyeznek Lengyelország¹²¹ bevonásába, úgy Csehszlovákia Románia¹²² részvételét is javasolja, 2. a döntőbíráskodás a Magyarországnak átengedendő egész területre terjedjen ki.¹²³

Erdmannsdorff október 27-i jelentése a magyar viszonzválaszról ad hírt, amely örömét fejezi ki, hogy a csehszlovák kormány beleegyezik a döntőbíráskodásba, viszont leszögezi, hogy egyfelől a döntőbíráóság összetétele a nagyhatalmak akaratától függjön; másfelől a döntőbíráskodás csakis a vitatott területekre terjedjen ki, a nem vitatott területeket a csehszlovákok azonnal ürítsék ki.¹²⁴

Kánya közölve a jegyzék tartalmát a német követtel, bejelentette, hogy most már hivatalosan fel fogják kérni az érdekelt hatalmakat a döntőbíráskodásra. Ebben azonban Románia, mint Csehszlovákia szövetségese és a Kis-Antant tagja nem vehet részt.

A cseh kormány 28-i válasza ismételten leszögezte, hogy a döntőbíráskodás során, melyre a német s olasz kormányt 24 órán belül fel kell hívni — az egész magyar kisebbség s nemcsak a vitatott területek kérdését kell megvitatni.¹²⁵ A hivatalos magyar felkérés ténylegesen még október 28-án, a cseh felkérés pedig, junctimba hozva Románia s Lengyelország részvételét, október 29-én történt meg.¹²⁶

A rendelkezésünkre álló dokumentumok világosan mutatják, hogy az október 22-től 29-ig terjedő héten a német kormánykörök, amelyek kezdetben — hogy mindkét féltől minél több politikai és gazdasági engedményt zsaroljanak ki — nem határoztak egyértelműen a döntőbíráskodás kérdésében,¹²⁷ most maguk is a tengely döntőbíráskodása mellett foglaltak állást.

¹¹⁹ Akten IV. 99. Tiso okt. 25-i levele.

¹²⁰ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 200. 1.

¹²¹ Lengyelország döntőbíráskodásának kérdése valójában már okt. 24-én eldőlt. Ekkor volt ugyanis a hírhedt Ribbentrop—Jipsky (lengyel követ) lunch, melynek során a németek először vetették fel nyíltan követeléseiket Danzigra összekapcsolva ezt a lengyel—magyar határ kérdésével. A lengyelek erre viszont nem mutattak hajlandóságot. Doc. on Germ. For. Pol. D V. 104. 1.

¹²² A román kormány okt. 23-án hivatalosan is bejelentette, hogy tekintettel Kárpát-Ukrajnában lakó mintegy 20 000 románra, részt kíván venni az e terület sorsát eldöntő tárgyalásokban. (Vö. Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 197. 1.)

¹²³ Akten IV. Hencke prágai ügyvivő jelentése (okt. 26.).

¹²⁴ Akten IV. 100. 1. Erdmannsdorff okt. 27-i jelentése. Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 209. 1.

¹²⁵ Akten IV. 101. 1. Hencke okt. 28-i jelentése. Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 105. 1.

¹²⁶ Akten IV. 101. és 102. 1.

¹²⁷ Valójában ez az ingadozás inkább taktikai jellegű volt, így akarva befolyását legmesszebbmenően kiterjeszteni az érdekelt országokra.

Bár a müncheni egyezmény — mint erről már volt szó — úgy döntött, hogy a közvetlen tárgyalások sikertelensége esetén a négy nagyhatalom döntsön a vitás kérdésekben, mégis teljesen világos volt, hogy a kérdésben a döntő szót Németországnak kell kimondania. Világos volt ez nemcsak a magyar kormány előtt, mely minden — kisebb-nagyobb konfliktus ellenére — mindig elsősorban a német törekvésekhez igyekezett külpolitikáját igazítani, de világos volt a csehszlovák kormány számára is, mely Beneš lemondása után (okt. 5.) szélsőségesen jobboldali kommunistaelenes belpolitikával s németharát külpolitikával igyekezett helyzetét megszilárdítani. A csehszlovák kormány ugyan — a biztonság okáért — megkérdezte az angol kormányt is, mielőtt végleg beleegyezett a tengelyhatalmak döntőbíráskodásába. A válasz teljesen megnyugtató volt, az angol kormány ugyanis nemcsak a csehszlovákoknak adta tudtára, hogy a kérdés rendezését a tengelynek engedte át, hanem üzenetet küldött Perth római angol követnek, mely a következőképpen hangzott: „*Ő felsége kormánya örömmel fogja látni, ha a csehek és magyarok nézeteltéréseiket az olasz és német kormány döntőbíráskodásával rendezik.*”¹²⁸ Perth október 27-én tudatta ezt az üzenetet Cianoval, tehát azon a napon, mikor Ribbentrop Rómába érkezett. A személyes beszélgetés során Perth azt is kifejtette, hogy az angol kormány helyesli a magyar lakosságú területek Magyarországhoz való csatolását, de népszavazást a vegyes lakosságú vidékeken nem helyeselne. Mindez megerősítette azt a nézetet, ha még egyáltalán volt ez irányban kétely, hogy a nyugati hatalmak Délkelet-Európát elsősorban a tengelyhatalmak érdekszférájának tekintik, s e terület problémáiba kevésbé kívánnak beleszólni.¹²⁹

Az angol kormány állásfoglalása alátámasztotta Ciano nézetét, aki október 28-án azt fejtegette Ribbentropnak, hogy érdemes elvállalniok a tengelyhatalmaknak a döntőbíró szerepét, mivel ez által megerősíthetik politikai és gazdasági befolyásukat a délkelet-európai országokban.

„*Ciano gróf kifejtette, hogy a Duce nagy súlyt helyez Németország s Olaszország döntőbíráskodására, melynek alapján a Magyarország által követelt öt városból Pozsonynak és Nyitrának Szlovákiában kell maradnia, míg a többi*

¹²⁸ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 202—203. 1. Halifax okt. 26-i üzenete. „His Majesty's Government would, therefore, be happy to see the Czechs and Hungarians agree to settle their differences by reference to arbitration by the Italian and German Governments.”

¹²⁹ Halifax okt. 26-án Berlinbe Ogilvie Forbeshoz írt levelében megállapítja, hogy nem érdemes négyhatalmi értekezletre törekedni, mivel „Hitler úr a cseh—magyar kérdés rendezését saját kezében kívánja tartani”.

„Ahogy itt látjuk, Németországnak az a kívánsága, hogy most, mikor Csehszlovákia egyre inkább vazallusává süllyed, megőrizze az állam megmaradt területeinek egységét, és felhasználja Csehszlovákiát saját befolyásának kiterjesztésére a lengyel és magyar határok, valamint Románia irányában.”

„Én úgy látom, nem kell nagy jelentőséget tulajdonítani annak az érveknek, miszerint ha Ruzsinszko Magyarországhoz kerül, úgy Lengyelország és Magyarország képes lesz egy blokkot alkotni, mely ellenállhat további német expanzióknak.” Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 200—201. 1. „... Herr Hitler prefers to keep the settlement of the Czech—Hungarian question in his own hands. ... As we see it here, Germany wishes, now that Czechoslovakia is likely to become her vassal, to preserve the integrity of all that remains of the State and to use Czechoslovakia to spread her influence along the frontiers of Poland and Hungary as far as that of Roumania. ... I am not disposed to attach too much importance to the argument that if Ruthenia fell to Hungary, Poland and Hungary would be able to form a bloc which would resist further German expansion.”

három, Kassa, Munkács és Ungvár Magyarországnak adandó át. A Duce már évekkkel ezelőtt a magyar revízió mellett foglalt állást, s most valamit tennie is kell ebben az ügyben. Ő, Ciano egyébként utal a tegnapi napon Lord Perth által átnyújtott jegyzékre, amelyben az angolok kijelentik, hogy a szlovák ügyben helyeslik a német-olasz döntőbíráskodást, s a nagyhatalmak új akcióját csak az esetben látják szükségesnek, ha a német-olasz fáradozások eredménytelenek maradnak. A német-olasz döntőbíráskodás nagy előnye — füzte hozzá gróf Ciano — a többi Balkán országra kiterjedő pszichológiai hatásban áll. Ezáltal világosan demonstrálódik, hogy Anglia és Franciaország végérvényesen eltűnik a Balkán térségből és így kifogják a szelet azon körök vitorlájából, akik Jugoszláviában és más országokban még mindig Franciaországra és Angliára kacsingatnak.”¹³⁰

Ribbentrop hangoztatott bizonyos aggályokat, de megígérte, hogy a kérdést mégegyszer Hitler elé terjeszti. Ténylegesen már ekkor belementek a határral kapcsolatos részletkérdések tisztázásába s egyúttal megállapodtak, hogy a döntés színhelye Bécs vagy Velence lesz.

Hitler sietve beleegyezett a döntőbíráskodásba, annál is inkább, mert Ribbentrop római látogatása elsősorban egy olasz—német katonai egyezmény tető alá hozását célozta és semmi értelmét nem látta, hogy a szövetség esélyeit ilyen vagy ehhez hasonló nézeteltérésekkel csökkentse.

Ami a kérdés területi oldalait illeti, Hitler elfogadta az olaszok által támogatott javaslatot. Kárpátukrajna kérdését tekintettel arra, hogy a lengyel kormány nem fogadta el Danzigra vonatkozó terveit, elejtette. Jobbnak látta, hogy Szlovákián kívül Kárpátukrajna is a teljesen német bábállammá változó Csehszlovákia keretein belül maradjon.

1938. október 30-án nyújtották át a magyar kormánynak a német jegyzéket, mely közli, hogy a német kormány elvállalja a döntőbíráskodást, de csak abban az esetben, ha a magyar kormány feltétel nélkül aláveti magát a döntésnek. A magyarok vállalták ezt, hasonlóan a csehszlovák kormányhoz, amelyhez szintén október 30-án továbbították a német jegyzéket.¹³¹

Október 31-én Weizsäcker közölte a német diplomáciai karral a döntőbíráskodás tényét s azt is, hogy az ülést november 2-án Bécsben tartják. Közölte még azt is, hogy a lengyel követ tudomására hozták, hogy a magyar kormány lemondott a lengyel kormány részvételéről a döntőbíráskodásban.¹³²

¹³⁰ Akten IV. 455. 1. dr. Schmidt tolmács feljegyzése Ribbentrop és Ciano 1938. okt. 28-i megbeszéléséről. „...Graf Ciano erklärte, daß der Duce größten Wert auf Durchführung eines Schiedsspruchs Deutschlands und Italiens in der Angelegenheit lege, auf Grund dessen von den von Ungarn geforderten fünf Städten Pozsony und Nyitra bei der Slowakei bleiben sollten, während die übrigen drei, Kaschau, Munkacz und Ungvar Ungarn zugesprochen werden sollten. Der Duce habe sich schon seit langen Jahren Ungarn gegenüber für Revision eingesetzt und müsse nun in dieser Angelegenheit etwas tun. Er, Ciano, wies im übrigen auf eine gestern von Lord Perth übergebene Note hin, in der die Engländer erklären, daß sie für eine deutsch—italienische Arbitrage in der slowakischen Angelegenheit seien und eine neue Aktion der Vier Mächte erst für den Fall in Aussicht nähmen, daß die deutsch—italienischen Bemühungen zu keinem Erfolg führen würden. Der große Vorteil einer deutsch—italienischen Arbitrage, so führte Graf Ciano weiter aus, liege in der psychologischen Auswirkung auf die übrigen Balkanländer. Es würde dadurch allen deutlich demonstriert werden, daß England und Frankreich endgültig aus dem Balkanraum verschwunden seien und denjenigen Kreisen in Jugoslawien und anderen Ländern, die immer noch nach Frankreich und England blickten, würde erheblich der Wind aus den Segeln genommen werden.”

¹³¹ Akten IV. 104. 1. és Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 211. 1.

¹³² Akten IV. 105. 100. 1.

Bécs fellobogózva várta november 2-án a négy külügyminisztert és kíséretüket.¹³³ A bécsi Belvedere palotában pontosan délben Ribbentrop, majd Ciano bevezető szavaival kezdődött a megbeszélés. Ribbentrop utalt arra, hogy a palota, mely korábban Szavojai Jenő tulajdonát képezte, jelkép, hiszen Szavojai Jenő olasz származású német államférfiu volt, aki békét, szabadságot és igazságot vitt Délkelet-Európába — legalább is a német külügyminiszter szerint. Hangsúlyozta, hogy a megoldást etnikai alapon képzei el. Miután Ciano lényegében ezt a bejelentést ismételte meg, a két fél fejtette ki álláspontját, mindkettő a maga nézőpontja szerint ismertette a tárgyalások eddigi menetét. A magyarok az 1910-es census jogosságát hangsúlyozták, a csehszlovák delegáció tagadta ezt, azt állítva, hogy igen sok terület, mely 1910-ben magyar többségű, 1880-ban még nem volt az, s hogy magyar többségű lett, az az erőszakos magyarosítási politikának tudható be.

Továbbra is kitartottak a mellett, hogy ugyanannyi magyar maradjon Csehszlovákiában, mint amennyi szlovák van Magyarországon. Érvek és ellenérvek hangzottak el, Chvalkovský többek között Tiso és Vološin meghívását is javasolta, melyet azonban Ribbentrop elutasított, 2 órákor bezárta az ülést és közölte, hogy Cianoval való megbeszélés után ismét kéreti majd a magyar és cseh küldöttséget.¹³⁴ Valójában az ülés teljesen formális volt, hiszen a határokból Ribbentrop és Ciano már Rómában megállapodtak.

7 órákor került sor a döntőbíráskodás eredményének ismertetésére. A tengelyhatalmak egységét hirdető nyilatkozat után aláírták a jegyzőkönyvet,¹³⁵ mely megállapította az új határokat, meghatározta az átadás időpontját (november 5. és 10. között), valamint az egyes technikai kérdések megbeszélésére csehszlovák-magyar vegyesbizottság alakítását javasolta.¹³⁶

A határ kérdését az október 28-i megbeszélés alapján született döntés úgy rendezte, hogy az öt vitatott város közül hármat (Kassa, Munkács és Ungvár) Magyarországnak, kettőt (Pozsony és Nyitra) Csehszlovákiának ítélte.¹³⁷ A bécsi döntés által Magyarországnak ítélt terület kb. 12.000 km² kiterjedésű volt, valamivel több, mint egy millió lakossal.¹³⁸ Egyáltalán nem akceptálta a bécsi döntés a Szlovákiára, különösen Kárpátukrajnára vonatkozó azon magyar követelést, mely e területek további sorsát népszavazással akarta eldönteni.*

RÁNKI GYÖRGY

¹³³ Az első bécsi döntésen német részről Ribbentrop, Woermann, Altenburg, Schmidt és Kordt, olasz részről Ciano, Attolico berlini olasz követ és Magistrati, csehszlovák részről Chvalkovský és Krno követ, magyar részről Kánya és Teleki vett részt.

¹³⁴ Akten IV. 106—112. l. Kordt feljegyzése a négy külügyminiszter első megbeszéléséről.

¹³⁵ Akten IV. 112. l. Kordt feljegyzése a négy külügyminiszter második megbeszéléséről.

¹³⁶ Akten IV. 112—113. l. Ciano és Ribbentrop által aláírt döntőbíráskodási határozat.

¹³⁷ Akten IV. 114. l. Az új határt kijelölő határozat.

¹³⁸ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 225—226. l.

*A tanulmány második része a Századok következő számában fog megjelenni.

A FORRADALOM GYŐZELME VIDÉKEN

A Forradalmi Kormányzótanács vidéki sajtóosztályának jelentéseiből

Három nap anyagát közöljük a Forradalmi Kormányzótanács vidéki sajtóosztályának jelentéseiből. E jelentések változatos és jellemző képet adnak a proletárforradalom első napjairól vidéken, főleg a nagyobb városokban. A Kormányzótanács vidéki sajtóosztályát márc. 22-én vagy 23-án felállították, az első jelentések 24-én keltek. A sajtóosztálynak a fontosabb városokban állandó tudósítója volt, aki a szükséghez képest naponta egy vagy két jelentést küldött. A jelentések részben a helyi sajtó értesüléseire támaszkodtak, de ezen túl is mentek. A jelentések nem összefoglaló jellegűek, csak a fontos eseményekről számolnak be. A tudósítókön kívül gyakran tettek jelentést a vidéki sajtóosztálynak a helyi, párt- és tanácsszervek, katonai parancsnokok.

A vidéki sajtóosztály jelentései értékes és érdekes forrásai a Tanácsköztársaság történetének. Az egyes napok anyaga együtt durva és sokszor egyenetlen, mégis rendkívül élénk összképet ad a vidék eseményeiről. A pársoros híreken keresztül napról napra érzékelhetjük a forradalom fejlődését. Ezért mellőztük az önmagukban kevesetmondó jelentések elhagyásának, a legérdekesebb hírek kiválogatásának csábító lehetőségét s minden válogatás nélkül közöljük három nap — március 24—26 — jelentéseit. Az így nyert kép, ismételjük, részleteiben nem mindig pontos, de egészében, úgy véljük, igen szemléletes.

Az eredeti jelentéseket a Párttörténeti Intézet archivuma őrzi, jelzetük : 24 fond, 7—9. őrzési egység.

1919. március 24. du. 6 ó.

Nagykanizsai megbizottunk jelenti :

Vörös Hadsereg szervezése Nagykanizsán nagyszerű eredménnyel folyik. Nagykanizsa város egész tisztikara a polgármesterrel az élén belépett a szocialista pártba. A tisztek is tagjai lettek a szocialista pártnak és most magukat az internacionális Vörös Hadsereg tisztjeinek nevezik.

Hoffmann Jenő magánhivatalnokot a direktórium a Tanácsköztársaság elleni cselekedetek miatt letartóztatta.

A megyében egyre alakulnak a Paraszt Tanácsok és az általános helyzetre jellemző és örvendetes tünet az, hogy azokban a községekben is megalakultak a Paraszt Tanácsok, amelyek ezideig tiszta keresztényszocialisták voltak.

Felvette : Lippai.

Budapest, 1919. március 24. du. 6 ó.

Soproni tudósítónk jelenti :

A direktórium itt megalakult s átvette a főhatalmat. Minden a legnagyobb rendben folyt le. A városban mindenki hajlandónak mutatkozott a direktórium zavartalan munkáját támogatni. A városban minden csendes, semmi rendezavarás nem történt. A direktórium és a szakbizottságok már megkezdték munkájukat, de a részletkérdések dolgában

és az üzemek kommunizálásában még nem történt semmi intézkedés, mert előbb elő akarják azt készíteni.

A megyében is a legnagyobb rend uralkodik. Csak Kismartonból érkezett zavarások híre, amelyről azonban részleteket még nem tudok. Császárfalun összeütközés volt határrendőrök és csempészek között.

Felvette : Szekula Jenő.

1919. március 24. du. 6 ó.

Győri megbizottunk jelenti :

A „Dunántúli Hírlap” című klerikális újság szerkesztőségét és nyomdáját tegnap a győri munkásság kommunizálta. A lap és nyomda a munkásság tulajdonába megy át. Azt még megengedték, hogy a lap ma reggeli száma még megjelenjék és bejelentse megszűnését.

Holnaptól kezdve a munkásság lapját, a „Testvériséget” fogják a Dunántúli Hírlap helyébe kiadni.

Felvette : Szekula Jenő.

1919. március 24. este 7 ó.

Székesfehérvári sajtóelőadónk jelenti :

A Fejér megyei forradalmi tanács ma négy parancsot adott ki. Az első parancs felhívja Prohászka püspököt, hogy e hónap 25-ére tervezett kongregáció felvételi ünnepséget és minden ehhez hasonló ünnepséget, további rendelkezésig tiltson be.

A második rendelet a polgári lapoknak előzetes cenzúra alá való helyezkedéséről intézkedik.

A harmadik rendelet eltiltja a vallásoktatást az összes iskolákban, s helyette erkölcsnemesítő elbeszélésekkel kell a gyermekek erkölcsét, önértetét fejleszteni. Fő súly a gyermekek gyakorlati nevelésére fordítassék.

A negyedik rendelet az összes felekezeti iskolákat tanácsköztársasági iskolákká deklarálja. Elrendeli, hogy a történelem oktatása a profétariátus eszméi szerint alakuljon át. Kihagyandó mindaz, ami a régi társadalmi rend dicsőítése, kihagyandó a sovinizmusnak magasztalása. Hazaszeretett helyett az emberiség szeretetére, a nemzetek egyenlőségére, az emberiség közös érdekeire hívják fel a gyermekek figyelmét.¹ A tanítóknak mindenekelőtt meg kell magyarázniok az 1514. évi parasztforradalom történetét. Ismeretniek kell az 1848. évi Irinyi- és Petőfi-féle forradalmat, az 1918. október 31-i forradalmat és az 1919. március 21-i forradalmat. Felhívja a tanítókat, tanulják meg a szocializmus alapelveit és egyben közli velük, hogy a forradalmi tanács tagjai személyesen is ellenőrizni fogják a népoktatást, hogy meggyőződést szerezzenek, hogy az új irányelvek megtartatnak-e.

Prohászka Ottokár püspököt a Forradalmi Tanács előzetes őrizet alá helyezte. A püspök bennmarad a rezidenciájában, de a kapunál a portás szobája előtt két fegyveres katona őrködik.

A Forradalmi Tanács szerdára táviratilag rendelte be Székesfehérvárra a vármege összes jegyzőit, és minden község szocialista vezetőségét, hogy nekik a munkás- és paraszttanácsok megalakulására vonatkozó utasítást személyesen adja meg.

Felvette : Szekula Jenő.

1919. március 24. este 11 ó. 15

Szegedi sajtóelőadónk jelenti :

A mai nap nagyobb események nélkül telt el. Megalakult a direktórium és a végrehajtó bizottságok, mely szervek a legnagyobb rendben funkcionálnak. A polgárság az átalakulást a legteljesebb nyugalommal fogadta és mindenben aláveti magát a forradalmi néptanács intézkedéseinek.

¹ A Fehér megyei forradalmi tanács rendelkezése a régi iskolai oktatásban eddig uralkodó álhazafias szövegek kiküszöbölését célozta.

A franciák állandó erősítéseket kapnak, azonban támadó szándékot nem mutatnak. Ma kisebb szerb csapatok vonultak át a városon Újszeged irányába.

Neuberger Frigyes karhatalmi parancsnok tengerészeivel ma Budapestre utazott.²

Szegeden ma igen nagy eréllyel láttak hozzá a vörös gárda megszervezéséhez. Felvette: Nagy Imre.

1919. március 25. reggel 8 ó 10

Kaposvári sajtóelőadónk jelentése:

Somogy megyében és Kaposváron teljes a rend és a nyugalom.

1919. március 25. ¾9 ó

Miskolci sajtóelőadónk jelentése:

A csehek által megszállott Kassa vasúti állomásnak távirásza, tegnap mihelyt alkalom nyílt, mindig közlést tett a miskolci személypályaudvar forgalmi irodájának. Tegnap délben jelentette, hogy a kassai állomás cseh őrsége fegyvereit letéve, otthagyta az állomás épületét és elszéledt a városban. Délután 5 órakor jelentette, hogy Kassára Prágából cseh csapatok érkeznek. Ma éjjel jelentette ismét, hogy kedden délelőtt egy cseh zászlóalj, délután pedig 3 zászlóalj érkezését várják Kassára.

Hidasnémeti és Galatna között, úgy a mi részünkről, mint a csehek részéről a vasúti sínek fel vannak szedve, meglepetéstől tehát a galatnai őrségnek nem lehet tartani.

A Miskolci Vörös Újság mai száma cikket közöl a miskolci középiskolai diákoknak tegnapi szervezkedéséről, megalakult a diák-tanács. — Tegnap alakult meg a diósgyőri vasgyár tanácsa is. A gyűlés tagjai lelkes hangulatban kijelentették, hogy az ózdi vasgyári munkássággal együtt készek megvédeni Diósgyőr és Ózd gyártelepét, sőt a salgótarjáni és borsodi szénbányákat is.

Úgy a Miskolci Vörös Újság, mint a Reggeli Hírlap hosszú cikket közöl ma a Vörös Hadsereg megalakításáról kiadott rendeletről. A Reggeli Hírlap cikket közöl a vármegyei alkalmazottak értekezletéről, melyen a megye népbiztosai ismertették a mai állapotot és felhívták a jegyzők figyelmét, hogy világosítsák fel a kiszáradt, hogy az új rendszer nem fosztja meg a kiszáradt földjétől és termelő eszközeitől.

A Reggeli Hírlap közli, — tegnap Miskolcon megkezdtek az idegenek kiutasítását. A háború alatt beköltözött és Miskolcon állandó foglalkozással nem bíró idegeneknek 48 óra alatt el kell hagyni a várost.

A Reggeli Hírlap közli, hogy a városi tanács tegnap rendkívüli ülést tartott, melyen dr. Dévényi Miklós közigazgatási népbiztos kijelentette, hogy további utasításig a tanácsnak működni kell, majd felhatalmazta a városi pénztárt, hogy az április 1-én szükséges fizetéseket eszközölje és a háborús segítyt is folyósítsa.

1919. március 25. de. 9. ó

Szegedi sajtóelőadónk jelenti:

Bizalmas! Értesüléseim vannak arról, hogy 28-án a magyar csapat nem fog leszerelni és nem hagyja el Szeged városát. A környék városai egész Kecskemétig szervezés alatt állanak, hogy ha 28-án valamely összeütközés történik, akkor csapatokat tudjanak küldeni Szegedre. Véleményem szerint a harc csak akkor lehetne jó kimenetelű, hogy ha széles fronton lehetne megkezdeni a támadást a franciák ellen, mert egy helyi támadásból kifolyólag szétlőnék Szeged városát.

Felvette: Faragó.

² A Neuberger-különményt a kommunista mozgalmak letörése céljából küldték Szegedre tíz nappal előbb.

Budapest, 1919. március 25. de. 1/2 10 ó

Makói megbizottunk jelenti:

A városban teljes rend és nyugalom uralkodik. A szintiszta magyar lakosság nagy örömmel üdvözölte a proletárdiktatúra eljövételét. A tegnapi nap folyamán hírek érkeztek a városba arról, hogy a szerbek Kiszomboron keresztül meg akarják támadni Makót. E hír vétele után a Makóra vezető Maros hidat erős őrség szállotta meg, úgy, hogy a város lakossága most teljesen nyugodt és abban az esetben is, ha a támadás tényleg bekövetkeznék. A proletár hadsereg szervezése nagyban folyik és várakozáson felüli azoknak a száma, akik a proletárhadseregbe felvételre jelentkeznek.

Felvette: Lippai.

Szombathelyi sajtóelőadónk jelenti:

Az egész város és megye lakossága csatlakozott a proletárdiktatúrához és mindenütt a leghálásabb rend és nyugalom uralkodik. A Vörös Hadseregbe való jelentkezés impozáns módon folyik, és napról napra nő a jelentkezők száma. A munkásdirektóriumok és katonatanácsok megkezdték működésüket, és a város lakossága mindenben követi utasításait.

Felvette: Lippai.

Budapest, 1919. március 25. de. 9 ó 10

Komáromi tudósítónk jelenti:

Tegnap egy 16 éves vasúti alkalmazottra, aki teherpályaudvarról Öregszőnybe ment, a csehek rálöttek. A fiú azonnal meghalt. Az állomásfőnök egy tartalékmozdonyt küldött ki, hogy a holttestet behozzák, amelyre a csehek szintén rálöttek. A mieink egy különítményt küldtek ki, hogy a történeteket megtorolják, állítólag két cseh katonát lelőttek.

Ettől a zavaró incidensről eltekintve a városban teljes a rend.

Felvette: Villányi.

[Nagyváradai tudósítónk jelenti:

Tegnap délután megkezdődtek Nagyváradon a toborzások. Az első nap eredménye 1500 ember. Érdekes ezzel szemben, hogy az előző kormány toborzófelhívására két hét alatt összesen csak 35 ember jelentkezett.

Ma délután a Szent László téren nagy népgyűlés lesz, amelyen dr. Katz Béla ismertetni fogja az elmúlt napok eseményeit.

A rendőrség felesküdt a proletárdiktatúrára.

Bihar megyében, amíg a megyei kormányzótanács megalakul, ideiglenes direktórium vezeti a megyei ügyeket. A közellátás biztosítására vármegye szerte megbízottakat küldöttek ki.

A csúcsai fronton román mozgólódnak nincs nyoma.

A nagyváradai újságírók szabadszervezete szakszervezetté alakult át.

A Munkásújság lefoglalta a maga számára a z ottani Friss Újság és az Új Nagyvárad című lapok másfél vagonnyi rotációs papírját, valamint az Új Nagyvárad rotációs gépét.

A Friss Újság ezentúl két, a többi lap 4 oldal, a Munkásújság pedig a jövő héttől kezdve 8 oldal terjedelemmel fog megjelenni.

Felvette: Villányi.

Győri tudósítónk jelenti:

Győrben teljes a rend és a nyugalom.

Tegnap Bécsi István, a szociáldemokrata párt titkára és a nyomdász szakszervezet küldöttsége megjelent a Dunántúli Hírlap szerkesztőségében és közölte Harsányi szer-

kesztővel, valamint Pogácsa igazgatóval, hogy a nyomdát kommunizálják, a Dunántúli Hírlapot pedig beszüntetik. A 21 000 koronát tartalmazó kézi pénztárt lefoglalták és az ügyről jegyzőkönyvet vettek fel.

Felvette : Villányi.

1919. március 25. de. 11 ó

Debreceni sajtóelőadónk jelentése:

A lapok megjelenése dolgában ma délután fog a direktórium és az újságírók szabadszervezete együttesen határozni. A szándék az, hogy a Debreceni Hírlapból alakult Népakarat s a Vörös Ujság fognak megjelenni. A Népakaratnak déli kiadása is lesz. A kiszivárgott álhirekkel szemben megállapítható, hogy úgy Debrecenben, mint a vármegyében a legteljesebb nyugalom és rend van.

Felvette : Benedek.

1919. március 25. de. 11 ó 10

Egri sajtóelőadónk jelentése:

Az egész megyében, valamint Egerben is teljes a fegyelem, a rendet és a nyugalmat semmi sem zavarja meg. A pétervásári főszolgabíró mellé ugyan népbiztost rendeltek ki, ennek azonban csakis lokális jelentősége van.

Ma délután Egerben nagy népgyűlés lesz, amelyen a forradalom jelentőségét fogják lakossággal közölni.

A népbiztosi hivatalokban lázas munka folyik. A megbizottakat már megválasztották, akik még a mai nap folyamán átveszik hivatalukat és szocializáló munkájukat megkezdik.

Felvette : Villányi Andor.

1919. március 25. de. 12 ó

Székesfehérvári sajtóelőadónk jelentése :

A Veszprém megyei kormányzótanács felhívására ma reggel 27 községben megalakították a munkás és paraszt tanácsot. Veszprémben az első felhívásra 150 munkás lépett be a vörös hadseregbe.

1919. március 25. de. 12 ó

Nagykanizsai megbizottunk jelentése :

A nagykanizsai direktórium rendeletére letartóztatták Szukfil János letenye i járásbíró, aki azzal fenyegette meg a szocialistákat, hogy ha mozgolódnak, lezáratja őket. A járásbíró a nagykanizsai ügyészség fogházába szállították.

Ma délelőtt nagy népgyűlés volt a városháza előtt.

A Zala című lap Népakarat elnevezéssel a szocialista párt hivatalos lapja lett. A nagykanizsai újságírók beléptek a Magyarországi Szocialista Pártba.

Felvette : Benedek.

Budapest, 1919. március 25. de. 12 ó

Miskolci tudósítónk jelenti :

A Miskolcon megjelenő három lap a mai naptól kezdve az ottani szociáldemokrata párt hivatalos lapja lett. Az egyik lap reggel, a másik délben, a harmadik este fog megjelenni.

Felvette : Villányi.

Budapest, 1919. március 25. de. 12 ó

Békéscsabai telefonközponti tisztviselő jelenti:

Arad teljesen el van zárva a külvilágtól, a vonatok csak Kétegyházig közlekednek, a telefont és távírókat a franciák tartják megszállva úgy, hogy teljesen hozzáférhetetlenek.

lenek. Menekülő vasutasok beszélnek, hogy ma jár le az a határidő, amely 18 és 46 év között a magyarok elhagyhatják a várost, holnaptól már internálni fogják őket.³ Szeged felől Arad irányába ma 350 főnyi francia csapat érkezett meg, akiket Fürjes és Gerendás között 27 tiszttel együtt lefegyverzett a munkásőrség. A csabai állomáson 25 tüzéségi kocsit tartottak vissza.

Felvette: Benedek.

1919. március 25. de. 12 ó 35

Székesfehérvári sajtóelőadónk jelentése:

A székesfehérvári szocializáló bizottság magához kéréte a kereskedelemügyi érdekképviselőket és közölte velük az üzletekre vonatkozó rendeletet, amely Székesfehérvárott és Fehér megyében holnap reggel lép életbe. — Pápa elszakadt a Veszprémmegyei direktóriumtól, mert a pápai szociáldemokrata párt kifogásolta, hogy a Veszprém megyei direktóriumot az ő megkérdése nélkül alakították meg.

Felvette: Geréb.

1919. március 25. de. 1/2 1 ó

Hódmezővásárhelyi sajtóelőadónk jelentése:

Hódmezővásárhelyen a polgárság lelkesedéssel üdvözölte a proletárdiktatúrát. A városban a legnagyobb rend van, teljes a nyugalom. A közlélemezés biztosítására megtörtént a legmesszebbmenő intézkedés.

A polgári kisbirtokos szövetségnek négyezernél több tagja pénteken bele fog olvadni a földmunkások és kisgazdák országos szövetségének helyi csoportjába.

A Károlyi-, valamint kisgazdapárt feloszlott és belépett a szociáldemokrata pártba.

Felvette: Villányi.

1919. március 25. du. 3 ó

Szatmári tudósítónk jelenti:

Ma reggel szuronyos katonák bekísérték Kálmánd községből Körössy Károly katolikus lelkészt és Láng Antal hadnagyot, akik a falu népét lázították. Amikor a statárium kihirdetését tartalmazó plakátokat kiragasztották, a nép azokat letépte és azokat, akik a plakátokat kiragasztották, kövel dobálták meg. A rögtönítélő bíróság, amely egy törvényszéki bíró és két szocialista tagból állott, a tárgyalást 48 órára elhalasztotta a bizonyítás kiegészítése végett. A vádlottakat az államügyészség fogházában letartóztatásba helyezték.

A satmári munkás- és katonatanács direktóriuma ma délelőtt foganatosította az ékszerüzletek bezárására vonatkozó rendeletet, a többi üzletre nézve szintén foganatosítani fogják a rendeletet.

A satmári újságírók szakszervezete megalakult és belépett a szocialista pártba. Ez alkalommal üdvözölték Göndör Ferencet és Mayor Józsefet.

Felvette: Dr. Kron.

1919. március 25. du. 3 ó

Esztergomi megbízottunk jelenti:

A nagy átalakulás a városban és a megyében a legpéldásabban rendben ment végbe. Az itteni munkásdirektórium a vagyonzárlatot foganatosította és a primási és káptalani kincstárt zár alá vette. Az élelmiszereket mindenütt még a családoknál is leltározták és annyit teláltak, hogy elegendő lesz Esztergom 1 évi élelmezésére. Az üzleteket és malmo-

³ Az aradi francia parancsnokság engedélyezte, hogy a magyar lakosság, ha magyar területen akar élni, elhagyhatja Aradot. Aradról igen sokan költöztek meg nem szállott területre; közülük számosan beálltak a Vörös Hadseregbe. Az internálásról szóló hír téves.

kat lefoglalták és mindezek közben egy zavaró incidens sem fordult elő. A földeken, nemkülönben a bányákban a munkálatok példás rendben folynak.

A Vörös Hadsereg felállítása serényen és nagy lelkesedéssel folyik. A toborzás megkezdődött és 24 óra alatt 3—4000-re tehető azoknak a száma, akik a vörös zászló alá sorakoztak. A jelentkezett katonák egyelőre falvaikban maradnak, nehogy koncentrálsuk élélmzési nehézségeket okozzon. Jellemző és egyben örvendetes, hogy az új uralomban a nép nemcsak a proletárdiktatúrának bekövetkezését látja, hanem alkalmat és módot talál most arra, hogy az ellenséget az országból kiűzze. Hazafias tíz tüzei a proletárokat, akiket alig lehet visszatartani, hogy a csehek ellen ne vonuljanak. Az itteni szellemi proletárok legnagyobb szolidaritásban vannak a fizikai munkásokkal és ők is kijelentették, hogy bármely percben belépnek a proletárhadseregbe. Az itteni munkásdirektórium várakozáson felül meg van elégedve az eredménnyel és csak egy kívánsága van, hogy puskát és minél több puskát küldjenek le Esztergomba, hogy a Vörös Hadsereget felfegyverezhessék. Dr. Maylát, a direktórium egyik tagja azt mondotta nekünk: ha 4000 puskát kapok, akkor Felső-Magyarországra nem lesz gondja a forradalmi kormányzótanácsnak.

Felvette: Lippai.

1919. március 25. du. 1/2 5 ó

Fáragó lapszerkesztő jelenti Nagyszalontáról:

Nagyszalontán és környékén igen nagy nyugalanság van, mert az a hír terjedt el, hogy Aradon a franciák átvették az impériumot s a 18—42 éves férfi lakosságnak ma este 6 óráig el kell hagynia a várost. Ezt a hírt Aufsatz főhadnagy hozta, aki az éjjel érkezett Nagyszalontára. Más hírek szerint pedig, amelyeket a vonattal érkező utasok hoztak, francia csapatok közelednek Békéscsaba felé.

Felvette: Geréb.

1919. március 25. du. 5 ó

Beregszászi sajtóelőadónk jelenti:

Az egész vármegyében rend és nyugalom van. A városi és megyei népbiztosok megtették a szükséges intézkedéseket és így például a bankokban levő készpénzt mind beutalták az adóhivatalba.

A helybeli újságok, vagyis a helybeli négy hetilap egyesülni fog és egy szocialista napilap alakul belőlük. A fúziós tárgyalások ez irányban folynak.

Kiskunfélegyházáról jelentik:

A városban példás rend és nyugalom uralkodik. A munkásdirektórium átvette a város közigazgatását. A toborzás szép eredménnyel, lelkesen folyik.

Felvette: Lippai.

1919. március 25. du. 5 ó

Barna postafőtiszt jelenti Komáromból:

Ma délután 4 óraker a csehek a Komárom és Öregszőny között haladó személyvonatot lőtték. A vonat utasai közül hárman megsebesültek.

Felvette: Lippai.

1919. március 25. de. 10 ó

Szatmári sajtóelőadónk jelenti:

A városban teljes a rend és a nyugalom. A direktórium betiltotta a ker. szocialista Szatmári Hírlapot és a szatmári Polgárt, amely meghatározatlan irányú polgári párti közlöny volt. A statáriumot kiterjesztették a rémhírek továbbítóira is. Bankbetéteket 500 K-ig adnak ki. A direktórium elmozdította Bodnár György tanfelügyelőt, aki klerikális üzelméiről nevezetes. A direktórium az összes középiskolákban megkezdte a taní-

tást és adminisztráció kereteinek ellenőrzését. Szocializálta a színházakat, a mulatókat és mozikat, jövedelmüket további rendelkezésig az állampénztárba szolgáltatják be. A személyi forgalom bizonytalan időre szünetel. A forradalmi kormányzótanács vidéki sajtóosztályának megkeresésére a szatmári hírlapírókat ülésre hívtam össze, hogy a szabadszervezet csatlakozzzék a magyarországi szocialista pártához.

Budapest, 1919. március 25. de. 10 ó 15

Kecskeméti sajtóelőadónk jelenti:

A direktórium folytatja az új rend megszervezését és a polgárság lefegyverzését. A népőrséget, a rendőrséget és csendőrséget felszólították, hogy lépjen be a vörös gárdába, mert ellenkező esetben felosztatják testületeiket. A statáriális bíróság két jelentéktelenebb esetben már ítélkezett. Nyugalom és csend mindenütt.

Budapest, 1919. március 25. de. 10 ó 30

Nyíregyházi sajtóelőadónk jelenti:

Nyíregyházán és Szatmármegyében egyre nagyobb biztonsággal rendezkedik be a direktórium. A községekben megalakultak a tanácsok.

1919. március 25. este 10 ó

Szombathelyi sajtóelőadónk jelentése:

Ma megjelent Vas megyében egy rendőrfelügyelő, négy rendőr társaságában és Pál György budapesti főkapitányhelyettes írásbeli parancsát előmutatva, követelte, hogy adják át neki Szterényit és Szurmajt, hogy azokat Budapestre szállítsa.

Mínt hogy szabályszerű parancsot nem tudott előmutatni, Obál népbiztos⁴ intézkedésére az internáltak tovább fogva maradnak, és addig nem adják ki őket, míg Budapestről tényleg meg nem erősítik a parancsot.

A magyar—stájer határon ma megjelent a magyar hatóságoknál két stájer deputáció és bejelentették, hogy 60 stájer katona hajlandó felajánlani szolgálatait a magyar szovjet kormánynak. A katonáknak 18 gépfegyverük is van. Az ajánlatot elfogadták. A stájer katonákat valószínűleg felküldik Budapestre.

Felvette: Szekula Jenő.

1919. március 25. este 3/4 ó

Székesfehérvári megbízottunk jelenti:

A székesfehérvári szocialista párt ma délután 3 órakor nőgyűlést tartott. Mintegy 4—5000 asszony gyűlt össze a környékbeli falvakból, akik előtt dr. Lukács Gyuláné ismertette az eseményeket. Horváth János volt kormánybiztos a papokkal szembeni bizalmatlanságra hívta fel az asszonyokat, akik meglepő érdeklődést tanúsítottak a hallottak iránt.

Felvette: Diószeghi.

1919. március 25. du. 1/2 ó

Nagyváradai megbízottunk jelenti:

Ma délután 4 órakor a szocialista párt nagy népgyűlést tartott, amelyen 30 000 ember vett részt. A kormányzótanács tagjai beszéltek a néphez és ismertették a helyzetet.

Az üzletek bezárása nagy nyugtalanságot kelt a polgárság körében; a Vörös Hadsereg részére a toborzás eredményesen folyik. A városban teljes a rend.

⁴ Volt Vas megyei kormánybiztos, a direktórium tagja.

Szombathelyi előadónk jelenti:

A Szombathelyi Újságírók Szabadszervezete kimondotta, hogy testületileg csatlakozik a szocialista párthoz és szakszervezetté alakul át. Elnökké Kiss Endre hírlapíró-t a Vasvármegye szerkesztőjét (aki a lapot a megszökött Lingauer Albin helyett szerkeszti) választották.

Felvette: Diószeghi.

1919. március 26. de. 10 ó

Ligetfaluról jelenti Somogyi alezredes:

A csehek Pozsonyban kihirdették a statáriumot, amely az egész megszállott területekre kiterjed. Első intézkedésük az volt, hogy Jankó Zoltán volt főispánt, Arkauer lapszerkesztőt, a törvénytörök elnökét és több előkelő pozsonyi polgárt és munkásvezért letartóztattak és Mühlbergbe (Csehországba) hurcolták. A letartóztatottak száma körül belül 80. Biztos értesülésem szerint a csehek ma szerdán este 8 órakor lezárják a pozsonyi hidat és azon senkit többé át nem bocsátanak.

Felvette: Major József.

1919. március 26. de. 1/2 10 ó

Félegyházi sajtóelőadónk jelenti:

A helybeli lapok megszűntek. Ezután csak a Proletár jelenik meg hetenként kétszer: vasárnap és csütörtökön, a szocialista párt helyi csoportja sajtóbizottságának szerkesztésében. A vasárnapi számot a félegyházi Közlöny nyomdájában nyomják.

A városban rend és nyugalom van.

Felvette: Dr. Kron.

1919. március 26. de. 1/2 10 ó

Nyíregyházi sajtóelőadónk jelenti:

A vármegyei direktorium által kinevezett várcsi biztosok tegnap megjelentek Nyíregyháza polgármesteri hivatalában és elfoglalták hivatalukat. A direktorium által most kinevezett polgármester dr. Garai Kálmánnal együtt megkezdtek működésüket. Délben a városi tisztviselő szakszervezet ülést tartott, amelyen a három városi biztos megjelent. A tisztviselők és városi alkalmazottak kijelentették, hogy mindenben a proletárdiktatúra szolgálatában akarnak állani és segítségére lesznek.

A városban teljes a rend és a nyugalom.

Felvette: Faragó.

Budapest, 1919. március 26. de. 9 ó

Kaposvári tudósítónk jelenti:

Eltársaink bejárták az egész vármegyét és bejelentették a magyar tanácsköztársaság megalakulását. Megalakították mindenütt a munkás- és paraszttanácsokat, amelyek máris megkezdtek működésüket. Az egész megyében, valamint Kaposvárott is teljes a rend.

Nagykanizsai tudósítónk jelenti:

A városban teljes a rend és a nyugalom.

Miskolci tudósítónk jelenti:

A kultúrnépbiztos elrendelte Miskolcon és Borsod megyében a vallásoktatás eltörlését. A tegnapi naptól kezdve a felekezeti iskolák felekezeti jellege megszűnt.

A borsodmegyei vas- és fémbányák szocializálása megkezdődött. A vármegye 110 községének földműves szegényei tegnap Miskolcon népgyűlést tartottak, amelyen Szeder Ferenc és Groszmann Zsigmond népbiztosok a proletárdiktatúra és a szövetkezeti termelés rendszerét ismertették.

A miskolci Reggeli Hírlap és a miskolci Vörös Újság a Vörös Hadseregbe való belépés fontosságáról közölnék vezércikket.

Szendrőből jelentik, hogy a hétfői országos vásárra a demarkációs vonalon túlról is igen sokan jöttek marhát vásárolni. Amikor visszamentek, a perkupai cseh csapatok parancsnoka 6 órai szabad rablást engedélyezett, hogy a vásárosoktól ilyen úton vágó-marhát szerezzenek. Szendrőből tegnap erős járőr indult el, hogy a csehek garázdálkodását megtorolják. Ugyancsak tegnap a Jánosi községből is elindult egy erős járőrjük Rimaszombat felé, elérte a várost és az est folyamán visszatért Jánosi községbe.

Felvette: Villányi.

Budapest, 1919. március 26. reggel 1/2 9 ó

Egri sajtóelőadónk jelenti:

Egerben teljes a rend és a nyugalom. A népbiztosi hivatalban lázasan folyik a munka és most történik egyes szakosztályok megszervezése. A falvakból mindenhol megnyugtató jelentések érkeznek. A pétervásárai főszolgabíró Bodori Györgyöt, akit tegnap letartóztattak, mert magatartása gyanús, megbízhatatlan volt, ma beszállították Egerbe.

Egerben a forradalmi törvényszék már második ítéletét hozta, előbb egy korcsmárosot ítélte el, a szesztilalom áthágása miatt, tegnap pedig Gyürki Vidor róm. kath. hitoktatót ítélte el 1000 K-ra és az iskolából való kitiltásra, mert a polgári leányiskolában forradalom elleni beszédet mondott.

Az egercsehi kőszénbányában szépen folyik a munka, az üzemi válas ztmányból megalakult direktórium rögtön munkába állott.

Rendkívül fontos!

Tudósítónk jelenti, hogy a Mátra vidéken rendkívül izgalmas a hangulat. Tíz-ezrével állnak az emberek munka nélkül, csupa napszámosok, akik ezelőtt ilyenkor az Alföldre szegődtek el munkába. Egyetlenegy reménység tartja bennük a lelket és az az, hogy a föld birtokbavétele minél hamarabb meg fog történni. Az egri népbiztosság sürgős intézkedést kér a kormánytól, hogy a föld birtokbavétele és sürgős megmunkáltatása érdekében milyen intézkedést tegyen és főként, hogy az áttelepítések az egyik községből a másikba miként történjenek. Egri sajtóelőadónk a kérdés gyors elintézését oly fontosnak tartja, hogy úgy az ő, mint az egri népbiztosság véleménye szerint, ha az ügy néhány napon belül megoldást nem nyer, akkor Egerben és környékén véres zavargások lesznek.

Felvette: Lippai Dezső.

1919. március 26. de. 9 ó

Békésgyuláról jelenti Dobos városparancsnok:

A városban teljes a rend és csend. Az egész megyéből Gyulára összpontosítottuk a nemzetőrséget. A szakszervezetek ezideig körülbelül 800 bejelentést eszközöltek a Vörös Hadsereg részére, amelynek felállítását ma kezdjük meg.

Aradról a franciák kiutasító intézkedése folytán mintegy 12 000 szervezett munkás vonult ki, akik közül a legnagyobb része Gyulára, Csabára, Csanád, Békés és Arad megyékben helyeződött el. Gyulára mintegy 300 érkezett. Ezekből még ma egy századot alakítottunk, amelyet Kétegyházán a 23-ik hadosztály rendelkezésére bocsátunk.

Gyulán két nap alatt 600 felfegyverzett vörös hadseregbeli katonánk lesz. Sürgősen kérünk puskákat és töltényeket, akkor többet lehet felfegyverezni.

1919. március 26. de. $\frac{1}{2}$ 10 ó**Békéscsabáról jelenti Andrásy városparancsnok:**

Arad és Szeged felől tömegesen jönnek a menekültek. Eddig csak Csabára közel 3000 ember érkezett. Egy részét a környékbeli községekben helyezük el. Szeged felől — amint 9 óra reggel jelentik — egy automobil oszlop francia katonákkal közeledik Csaba felé. Ezeknek lefegyverzése iránt a tegnap éjjel kapott parancs szerint intézkedtem. A közbeeső állomásokat értesítettem.

Békéscsabán elrendeltem a sertés- és marhaállomány összeírását és zár alá helyezését. Elrendeltem a bankok- és magánosoknál levő gabonakészletek és más élelmickek összeírását és szükség esetére való rekvirálását. Mindezt azért kellett megtennem, mert a menekülteket élelemmel kell ellátni és valószínű, hogy a szomszédos községek ellátásáról is nekünk kell gondoskodni. Mezőberény már értesített bennünket, hogy a hozzájuk küldött 800 menekültet nem képesek ellátni. Felhívom a közéletmezési népbiztos figyelmét, hogy meggyeszerre nagy élelmiszer hiány van és sürgős intézkedést kérek.

1919. március 26. de. 9 ó

Nagykanizsai sajtóelőadónk jelentése:

Sürgős interventiót kérek a következő ügyben: Zalaegerszegen a megyei direktórium az ottani munkástanács megbízottaiból megalakult és hétfőn délelőtt nagy ünnepélyesség közt átvette a vármegye fölötti végrehajtó hatalmat. Hétfőn délután nagykanizsai munkástanács Vágó Béla belügyi népbiztostól távirati rendeletet kapott a megye fölötti végrehajtó hatalom átvételére. Erről nagykanizsai direktórium értesítette az egerszegi direktóriumot azzal, hogy a kanizsai direktórium szerdán utazik át Zalaegerszegre végrehajtó hatalom átvételére. A zalaegerszegi direktórium erre a következő ultimátumszerű választ adta: a végrehajtó hatalmat nem adja át a kanizsai direktóriumnak, s ha ez karhatalommal próbálná azt átvenni, lövészárkot húznak a város körül, s fegyverrel, kézigránáttal állanak ellent. Hangulat valóban oly elkeseredett Egerszegen, hogy erre valóban sor kerülhet. Az egerszegi kommunista párt szintén kijelentette, hogy fegyveres erővel áll ellent. Egerszegi és nagykanizsai szocialista pártok közt ellentét nagy és régebbi keletű. Kérem Vágó Bélánál, vagy Landlernél haladéktalanul eljárni, hogy kérdés azonnali rendeztessé, nehogy hallatlan botrány származzék dologból, melynek párt tekintélye inná meg levét. Nézetem szerint a megye fölötti uralmat kellő eréllyel a nagykanizsai munkástanács van hivatva gyakorolni.⁵

1919. március 26. este 7 ó

Debreceni sajtóelőadónk jelenti:

Jánossy Zoltán volt belügyi államtitkár ma megjelent dr. Lefkovits Vilmos párttitkárnál és belépett a szocialista pártba.

A debreceni rendőrség feloszlott és tagjai beléptek a Vörös Gárdába.

A debreceni tanítók szakszervezete elhatározta, hogy a vallásoktatást nem tűri meg többé az iskolákban, hittanórákon az új világrendről tartanak előadást az ifjúságnak, hétköznapra eső ünnepnapokon pedig a tanítást nem fogják ezentúl szüneteltetni.

A hajdúmegyei népbiztosság elrendelte a vágóállatok összeírását.

A vármegye tisztikara Beke Sándor alispánhelyettes vezetésével ma megjelent a vármegyei direktórium előtt és az új rend támogatására rendületlen készségét jelentette ki.

Felvette: Nagy Imre.

⁵ A Kormányzótanács végül kettéválasztotta Zala megyét; Felső- és Alsó-Zalára.

1919. március 26. de. 10 ó

A soproni volt polgármester jelenti:

Vasárnap itt beiktatták az új direktóriumot, amelynek 3 munkás- és két katona tagja van. Az öttagú direktórium átvette a megye fölött való hatalmat. A város nyugodt, élelemmel el van látva. A Tanácsköztársaság eddig megjelent rendeleteit még nem fogantatosították a városban, mert egyelőre *nincsenek tájékozódva arról, hogy ezek a Budapesten kelt rendeletek a vidéki városokra is vonatkoznak-e?*

1919. március 26. de. 10 ó 10

A Pécsi Napló szerkesztősége jelenti:

A városban történekekről ezidőszerint még nem mernek információt adni, mert félnek, hogy a szerb cenzor szétbontja a vonalat. Annyit mindenestre közölhetnek, hogy Baranya vármegye területén, valamint Pécsen is egyelőre még teljes a rend. A lakosság nagy érdeklődéssel várja a budapesti eseményekről szóló tudósításokat.

1919. március 26. de. 10 ó 20

Komárom (Barna postafőtiszt) jelenti:

Ma már megállapították, hogy azon a személyvonaton, amelyre tegnap a csehek Komáromból Öregszőny felé haladva a Csillagvárból rálöttek, 3 sebesülés történt. A sebesülteket kórházba szállították. Tegnap este 1/2 6 óra tájban rálöttek a Felsőgallai munkásvonatra is. Sebesülés nem történt.

— Felvette: Villányi.

1919. március 26. de. 9 ó

Szatmári sajtóelőadónk jelentése:

Szatmáron a direktórium folytatja munkáját. A városban teljes rend és nyugalom van. A közönség nyugodtan fogadja a direktórium intézkedéseit, úgy hogy a város képe és élete teljesen normális. A szatmári ügyvédek tegnap megalakították szakegyletüket, úgyszintén az orvosok, bírák, ügyészek és újságírók is. A direktórium beszüntette a Nagyszöllősi Hírlapot, a Nagyszöllősen megjelenő Ugocsát pedig Ugocsai Munkás címen szocialista lappá alakította át.

A direktórium tegnap internálta Koródi Katona János szolgabíró, mert keresztény szocialista propagandát üzött.

De. 9 ó 10

A Kecskeméti Munkásdirektórium jelenti:

Szigorúan bizalmas!

Kecskeméten semmi különös újság. A Vörös Hadsereg szervezése abszolút kudarc-al végződött. A felhívásra senkisémmel jelentkezett, mert 15 korona napibér mellett nem akarnak katonai szolgálatot teljesíteni akkor, mikor ők 60—70 koronát is keresnek naponta. A munkásdirektórium önbatalmulag felemelte a zsoldot 25 koronára, ennek sem volt azonban eredménye és most intézkedést vár a további teendőkre nézve.⁸

1919. március 26. de. 9 ó 20

Nagyváradai sajtóelőadónk jelenti:

Semmi különös újság nincsen. A Nagyváradhoz közel levő román fronton abszolút nyugalom uralkodik.

⁸ Ez a probléma, tekintettel a magas munkabérekre, másutt is felmerült. A Kormányzótanács ezért a munkabér színvonalára emelte a zsoldot, majd bevezette az általános hadkötelezettséget.

1919. március 26. de. 9 ó 30

Salgótarjáni katonai parancsnokság jelenti:

Csapataink a demarkációs vonalon állanak. A csehek, akik tegnap kivonultak Rimaszombathból, ma ismét bevonultak a városba.

A demarkációnális vonal mindössze másfél kilométernyi távolságra van a csehektől és így tisztára megállapítható, hogy a cseheknek ezidő-szerint támadási szándéka nincs

1919. március 26. de. 9 ó 40

Győri sajtóelőadónk jelenti:

A győri direktórium elrendelte, hogy az összes iskolákban a vallásoktatást szüntessék be és távolítsanak el minden vallásos jelvényt. Győrtött egy katonai újság alakult, melynek az a célja, hogy propagandát csináljon a Vörös Hadseregnek. A szerkesztést egy négytagú sajtóbizottság intézi. Az itteni szeszgyárban és sörgyárban ma lefoglalják az összes nyersanyagokat. A közellátás biztosítására preventív intézkedéseket tettek, a mézszártszégeket hatósági felügyelet alá helyezték. A Testvériség című szocialista lap, amely eddig hetilap volt, ma jelent meg először, mint napilap.

Felvette: Lippai Dezső.

1919. március 26. éjjel 12 ó 30

Szegedi sajtóelőadónk jelenti:

Tegnap jelentettem, hogy a helyi direktórium megegyezett a francia parancsnoksággal, hogy a mai nap folyamán 2500 fegyvert és a gépfegyvereket átszolgáltatja a francia katonaságnak. A franciák ennek fejében garantálták a város sértetlenségét és a közigazgatásnak oly irányban való átalakítását, mint azt a magyar népbiztosságok megkívánják.

A létrejött megegyezéssel szemben a hadügyi népbiztosságtól az az utasítás érkezett, hogy az összes fegyver- és hadianyag hátra, az ország belsejébe szállítandó. A direktórium követte a hadügyi népbiztosságnak ezt az utasítását és a megegyezést nem respektálva éjjel 11 órakor megkezdte a fegyverek hátraszállítását. Ennek következtében a direktóriumok és a kapcsolatos szervek nem akarták tovább vállalni a felelősséget és a direktórium tagjai: dr. Szikora Antal, Málics Kálmán és Levandi Miklós elmenekültek a városból.⁷ Úgyszintén az összes többi intézmények, a sajtóbizottság stb. vezetői és Tabódy Zsolt ezredes, összesen mintegy 60 ember. A direktórium vezetését Tobody István elvtárs vette át. Két francia százados véletlenül meglátta a fegyverek szállítását, mire alarmírozták a francia csapatokat és felszólították Tarján összekötőtisztet, hogy a direktóriumot azonnal keresse fel és tagjaival együtt menjen el a francia parancsnokhoz beszámolni a fegyverek elszállításáról. Éjjelkor, mikor előadónk ezt jelenti, még senki sem jelentkezett a francia parancsnoknál és a találkozást mesterségesen halasztják, hogy a menekülőknek, akiket a franciák üldözöbe vennének, elég idejük legyen a menekülésre. Franciák alkalmasint holnap átveszik a város vezetését.

Felvette: Róbert.

1919. március 26. este 1/2 7 ó

Szombathelyi megbízottunk jelenti:

Szterényi József volt kereskedelmi- és Szurmai Sándor volt honvédelmi minisztert, kiket nemrég internáltak, ma délben Szombathelyen át Budapestre szállították.

Felvette: Salgó.

Közli: HAJDU TIBOR

⁷ A direktórium tagjai dr. Czibula Antal, Wallisch Kálmán és Udvardi János voltak.

KOSSUTH 1860/61-ES POLITIKÁJÁNAK JELLEMZÉSÉRŐL

„Garibaldi és Kossuth 1860/61-ben” c. cikkében Lukács Lajos kísérletet tett Kossuth 1860/61-es politikájának általános jellemzésére is.¹ Ha minden leegyszerűsítéstől nem is mentesen, de az alapkérdés lényegét tekintve helyesen állapította meg, hogy Kossuth élesen elítélt minden kísérletet elszigetelt hazai felkelés kirobantására, és az adott körülmények között a Habsburg-hatalom elleni harcot Ausztria külháborúba keveredésétől és külföldi katonai segínytől tette függővé. Indokolt lett volna persze hozzátennie, hogy a Habsburg-birodalom egészére kiterjedő forradalmi válság hiányában látta a felkelés lehetőségét és sikerét e feltételektől függőnek Kossuth: „... a mely percztől együtt közösen kezdénk a barátságos kormányokkal érintkezni: politicánk alapjául azon nem véleményt, hanem tényt állítottam fel, hogy a maga erejéből felkelést nemzetünkől csak azon esetre várhatnók, ha mint 1848-ban, olly Európai convulsiók jönnének közben, mellyek az osztrákot minden tartományban elfoglalják, minden fővárosban támadás alatt tartják. És mondtam, hogy ezen esetet kivéve a nemzet felkelésére csak úgy lehet biztosan számítanunk, ha háború lesz s ezzel kapcsolatban a kezdetre segítséget kap.”²

Kossuthnak ez a politikai koncepciója bonyolult összetevőivel és gyakorlati alkalmazásának kísérleteivel együtt szükséges, hogy alapos és lelkiismeretes történész munkával feltárára, kritikai elemzésre kerüljön. Lukács Lajos — nyilván cikkének tematikai kötöttségére tekintettel — mellőzte ezt. Annál meglepőbb, hogy bizonyítás nélkül is indokoltnak tartotta a következők megállapítását: „Kossuth véleménye szerint és ebben az emigráció nagyrésze megegyezett — Magyarország sajátos földrajzi helyzete, társadalmi viszonyai, a nemzetiségi kérdésnek igen előtérben álló problémája következtében a magyar nemzeti mozgalom csakis akkor tartható meg a kívánt keretben, csakis úgy határozható el a túlzott szociális és nemzetiségi követelésektől, ha a politikai vezetőréteg Ausztria ellenében *külső* segítségre, katonai erőre támaszkodhat, mely nemcsak arra alkalmas, hogy az osztrák elnyomás alól segítse felszabadítani a hazát, de arra is, hogy konszolidálja az új rendet, biztosítsa a magyar nemesi és polgári rétegek hegemoniáját a többi nemzetiségek felett és gátat vessen a néptömegek radikális szociális követeléseinek. Ha Kossuth és az emigráció vezetői ilyen összefüggésben nem is fogalmazták meg álláspontjukat, de egész tevékenységük félreérthetetlenül erre mutatott.”³

¹ Lukács Lajos: Garibaldi és Kossuth 1860—61-ben. Századok, 1958. 135—136. l.

² Országos Levéltár Kossuth-gyűjtemény I. 3764. (Kossuth Lajos Cossilából 1861. jún. 23-án — Klapka Györgynek). — A levél, főként stílárius változtatásokkal megjelent *Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból*. III. k. Bpest. 1882. 624—630. l. Néhány részletét innét közli Lukács Lajos: i. h.

³ Lukács Lajos: i. h. (Az idézett megállapításhoz csatlakozó lábjegyzet hivatkozásai a külföldi katonai erő ilyen nép- és nemzetiségellenes felhasználásának tervére vonatkozóan — megítélésünk szerint — semmilyen utalást nem tartalmaznak.)

Jelen sorok szerzője a számára hozzáférhetővé vált vonatkozó, kiadott és kiadatlan Kossuth-anyag ismeretében úgy találja, hogy a nagy számúzott politikai gondolkodásának rendszerében éppen a jelzett időben szilárdult meg az „érdekegyesítés” megújításának és a hazai testvérnépek nemzeti törekvéseire való kiterjesztésének követelménye olyan tényezőként, amelyhez viszonyított — további kérdés, mennyiben értékelve reálisan a hazai társadalmi erők mozgásának tendenciáit — minden tervet és eszközt Magyarország jelene és jövője alakítására. E koncepció védelmében folytatta roppant nehéz, mert kettős küzdelmét a magyar politikai vezetőréteg zömének antidemokratizmusból és sovinizmusból fakadó megalkuvási készsége és a fejét itthon meg az emigrációban újra és újra felütő „forradalomesináló” donquijoteizmus ellen.

E megjegyzés csupán halasztást nem tűrő óvásként hangzik el. A vita érdemi folytatása a tényanyag feltárásán épülő tanulmányok feladata.

SZABAD GYÖRGY

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZGYŰLÉSE

A Magyar Történelmi Társulat 1958. december 2-án a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében tisztújító közgyűlést tartott. A közgyűlésen nagy számban jelentek meg a fővárosi és vidéki tudományos intézetek munkatársai, az egyetemek és főiskolák oktatói, történelemtanárok, a levéltárak és könyvtárak dolgozói, valamint a minisztériumokban és a könyvkiadás területén dolgozó történészek.

A közgyűlésen megjelent *Orbán László*, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága tudományos és kulturális osztályának vezetője és *Szerényi Sándor*, a tudományos és kulturális osztály h. vezetője, akiket a közgyűlés elnökségébe választottak.

A közgyűlés elnökségébe választották továbbá *Ember Győző* akadémiai lev. tagot, az Országos Levéltár főigazgatóját, *Horváth Miklós* alezredest, a Hadtörténelmi Intézet h. igazgatóját, *Lederer Emmát*, a történettudományok doktorát, egyetemi tanárt, *Molnár Erik* akadémikust, a Történettudományi Intézet igazgatóját, *Mód Aladárt*, a történettudományok doktorát, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat főtitkárát, *Szabó Istvánt*, a történettudományok doktorát, egyetemi tanárt, és *Zsigmond Lászlót*, a történettudományok kandidátusát a Történettudományi Intézet h. igazgatóját. A közgyűlés vezetését *Molnár Erik* akadémikus látta el.

Az elnökség megalakulása után *Molnár Erik* üdvözölte a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága tudományos és kulturális osztályának képviselőit, valamint a közgyűlés résztvevőit. A jegyzőkönyv vezetésére *Ránki Györgyöt*, hitelesítésére *Révész Imre* és *Zsigmond László* igazgatóválasztmányi tagokat kérte fel. Javasolta, hogy az új igazgatóválasztmány tagjainak jelölésére a közgyűlés jelölőbizottságot küldjön ki *Sinkovics István* vezetésével. A bizottság tagjaiul *Arató Endrét*, *Babics Andrást*, *Hanzó Lajost* és *Kubitsch Imrét* ajánlotta. A szavazatszámoló bizottság elnökévé *Szedő Antalt*, tagjaiul *Kemény G. Gábort*, *Korom Mihályt*, *Pamlényi Ervint* és *Szántó Imrét* javasolta.

Miután a közgyűlés az előterjesztéseket egyhangúan elfogadta, *Molnár Erik* felkérte a jelölőbizottságot munkájának megkezdésére és *Élekes Lajos* egyetemi tanárt, a történettudományok doktorát, főtitkári beszámolójának megtartására.

A főtitkári beszámoló

„Tisztelt Közgyűlés!

Mielőtt beszámolómat megkezdeném, engedjék meg, hogy néhány szóval megemlékezzem közelmúltban elhunyt társainkról. Utolsó közgyűlésünk óta Eckhart Ferenc, Fejér Klára, Hajnal István, I. Tóth Zoltán távozott az élők sorából igazgatóválasztmányunk tagjai közül. Emléküket életművük hirdeti, mi pedig, élők, tisztelettel és kegyelettel őrizzük.

Három évvel ezelőtt tartottuk legutóbbi közgyűlésünket. Ez a három év nagy történelmi tanulságokat, súlyos megrázkódtatásokat, s kemény munka árán új felemelkedést hozott országunk életében. A történetek szükségképpen hatottak a tudomá-

nyok fejlődésére, így Társulatunk életére is. Ezek elemzése előtt nem árt röviden visszapillantani az előzményekre.

Mint ismeretes, Társulatunk 1949-ben alakult újjá. Az ezt követő néhány esztendő — nagyjában 1953-ig — a Társulat életének széles kibontakozását, nagyarányú fellendülését jelentette. Tevékenysége új és sokoldalú tartalommal telt meg, működési köre egyre jobban bővült, hatóereje megsokszorozódott és egyes meghatározott célok (Kossuth-ünnepek, Emlékkönyv, Történezszerkesztés stb.) érdekében sikeresen tudta mozgósítani a történészek szélesebb köreit. Egymásután jelentek meg a Társulat kiadásában közérdeklődést keltő szakmunkák, szépen fejlődött a népszerűsítés munkája, mind a kiadványok, mind az újonnan szervezett, nagyjelentőségű előadói szakosztály vonalán. Megindult és jól haladt előre a vidéki csoportok szervezése, és újra napvilágot láttak — ha nem is rendszeresen — a Századok vastkos kötetei. A Társulat ezekben az években a történészfront egyik legfontosabb tényezője volt.

Az ideológiai fronton és az országos politika irányításában is fellépő hibák (dogmatizmus, antidemokratizmus) nyomot hagytak a Társulat munkájában is. Ezek is közreműködtek abban, hogy lassanként, de folyamatosan hátrébe szorult a Társulat eredetileg kifejezetten társadalmi jellege, az ti., hogy a Társulat a történészek széles táborának marxista-leninista elveken alapuló önkéntes tömörülése, amelyben a helyesen alkalmazott centralizmussal demokratizmussal kell párosulnia. Ehelyett a Társulat lassanként egy felülről kiépített hivatalos szerv jellegét kezdte magára öltetni. (Ezt mutatta az is, hogy mindvégig nem került rendezésre a társulati tagság kérdése, s így pl. sohasem tisztázódott, kik jogosultak a Társulat közgyűlésén való részvételre, vagy az, hogy mindvégig nem sikerült pontosan elhatárolni a Társulat tevékenységi körét egyébb, később keletkezett intézményekétől.)

Ebben az időszakban a Társulat tekintélyes és tevékeny vezetése, ha sokféle hibával terhelten is, megindította történetíróink marxista-leninista átnevelésének munkáját és tisztelgetreméltó eredményeket tudott elérni.

A Társulat életének következő szakaszát a Századok 1953. évi szerkesztőbizottsági ülése és az 1956. évi októberi ellenforradalmi csemények határolják. Az 1953. évi szerkesztőbizottsági ülés azt mutatta, hogy a Társulat vezetősége pótolni akarja a mulasztásokat és új lendületet akar adni a Társulat munkájának. Ezen az ülésen a történettudomány leglényegesebb kérdései kerültek megvitatásra. Ekkor — bár helytelen nézetek is felmerültek — alapjában véve helyes kezdeményezések születtek: ezekben már csak kezdeményezések maradtak. A Társulat élete a néhány hónapos felbuzdulás és az időnkénti újabb fellendülés ellenére ettől kezdve ténylegesen hanyatlásnak indult. Tevékenységének egyes területein ugyan tovább folyt a munka (kiadványok, Századok), sőt néhol — új területeken — még fellendülés is volt (vidéki szervezetek, tanári tagozat). Olyan nagyobb kezdeményezések azonban, amelyek éppen a Társulat legfőbb bázisát jelentő kutató-történészek, levéltárosok aktivitására támaszkodtak volna, már eredménytelenek maradtak (szekciók).

Mindenek okát részben az országos politika zavaraiiban, részben történészeink ebből következő elbizonytalanodásában s jelentős részben a Társulat vezetési módszereiben kell keresnünk. A Társulat elnöke ekkor már egyéb tevékenysége kövekeztében még a leglényegesebb kérdésekkel is alig foglalkozott. Az elnökség igen ritkán ült össze, nem gyakorolt igazi irányítást. A titkárság rendszeresen végezte munkáját, de kevésbé, vagy egyáltalán nem támaszkodott a tagságra. 1956-ban már nyilvánvalóvá vált a Társulat vezetőségén belül is a nézetek polarizálódása. Az elvi ellentétek kiéleződése, amelynek pártszerű megvitatására már csak elkésve került sor és olyan légkörben, melyben az országos események és a Petőfi Körben előzőleg lezajlott viták éleves valószínűtlenné tették az eredményt, 1956 őszén tovább súlyosbította a helyzetet és nyílt összeütközésre vezetett a Századok szerkesztőbizottsági ülésén is. A Társulat jogos és jogtalan bírálatok középpontjába került. A jogos bírálatokon túlmenően olyan elemek is bekapcsolódtak ebbe, akik tetszőtől jelszavakat felhasználva, történettudományunk marxista-leninista vonalának megváltoztatására ill. polgári irányzatok restaurálására törekedtek.

Az ellenforradalom időszakában és azt követően átmenetileg a történészek „forradalmi” bizottsága, ill. az annak kebeléből kiküldött szűkebb bizottság foglalkozott a Társulat ügyeivel és tett kísérletet a Társulat vezetőségének, a Századok szerkesztőségének átalakítására, nyilvánvalóan olyan irányban, amely a marxista vezetést legalábbis kétségessé tette volna. Egyesek ilyen értelemben kívánták felhasználni a Társulat esedékes és a titkárság által korábban már tervbevetett közgyűlését, amelyet 1957 nyaráig a gyűlékezési tilalom, később pedig egyes kérdések rendezetlensége következtében nem lehetett megtartani. Azonban a bomlás érezhetővé vált a Társulat vezetésében. A titkárság egyes tagjai olyan tevékenységet fejtettek ki, hogy munkájukat a Társulat vezetősége többé

nem vehette igénybe. Azóta tehát — ezért magam viselem a felelősséget — több titkársági ülés nem volt.

1957 folyamán azonban egymásután élénkultek meg, ha nem is a régi intenzitással, a társulati munka egyes területei. A kiadványsorozatok újabb kötetei jelentek meg, megkezdte és folytatja munkáját a Századok szerkesztőbizottsága és szerkesztősége is. Bár vidéki csoportjaink egyrészenként vezetőségét az ellenforradalmi események meglehetősen szétzilálták, mégis lassan kezdtek a csoportok is lábraállni. A tanári tagozat is újból megkezdte előadásait. Mindez azonban, ha nem is egyéni kezdeményezésből született, egészében véve nélkülözte a Társulat felső vezetésének tervszerű irányítását. Ahhoz sem sokkal járult hozzá, hogy a Társulat sajátos jellege, működésének főtérülete, a „társulati élet” kellően érvényesüljön.

Súlyosan érintette Társulatunkat, hogy az Akadémia csökkentette anyagi támogatását. Bár ez a probléma a társulatoknál joggal kívánható „önellátás” fokozatos bevezetésével megszüntethető, átmenetileg zavarokat okoz. Pénzhiány következtében alig tudjuk ellátni a legszükségesebb feladatokat: vidéki csoportjainknak még a korábbi, igen szerény összeget sem tudtuk folyósítani.

Figyelembe véve a nehézségeket, 1956 rombolását s annak máig kiható következményeit, nem becsülhetjük le a szerény eredményeket, amelyeket Társulatunk az elmúlt években elért. Mindenek előtt: van. Az maradt, amire alapszabályai kötelezik: a *haladó* történettudomány egyik istápolója és közvetítője. Lehetőségeihez mérten ennek a nagy feladatnak igyekszik eleget tenni. Ennek jegyében folytatta és folytatja tevékenységét, iparkodván összefogni az alkalmas erőket. Nem csak saját hibája, ha ez nem mindig, nem mindenben sikerül.

A közelmúltban, nagy nehézségek közt elért eredmények taxatív felsorolása helyett elégedjenek meg, kérem, néhány utalással. Folytattuk kiadványsorozatainkat. A legjelentősebb, nagymúltú Fontes több új kötete jelent meg: továbbiak — s hasonló jellegű más forráskiadványok — munkában vannak. Utalok a Kossuth-iratok folyamatos közléseire, a Rákóczi-korral foglalkozó több jelentős munkára, a Jakobinusok nemrég megjelent zárókötetére, Eckhart Ferenc posthumus munkájára. Mocsáry Lajos műveinek nyomdakész kéziratára. A Fontes-jellegű kiadványok további sorsa is biztosítottnak látszik. Kevesebbet mondhatok másik, nem kevésbé fontos sorozatunkról, Társulatunk édesgyermekéről, a népszerű-tudományos művekről. Három évvel ezelőtt még arról beszélünk, hogy nem is egy, hanem két efajta sorozatot kell indítani. Azóta megjelent ugyan egy-két munka, néhány számottevő is, azonban a sorozat elakadt. Ez nem közvetlenül az ellenforradalom rombolásának, nem is a megfelelő művek hiányának, hanem főként a kiadói hatáskörök rendezéséből fakadt rendezetlenségnek a következménye.

Előadásokat nem tartottunk. Részvettünk ünnepi megemlékezések, tudományos ülésszakok rendezésében. Önálló nagy előadásokra, mint hajdan pl. a Kossuth-évfordulón, most nem került sor. Ezt nem sajnálkozva mondjuk. Nem mintha elvileg elzárkóznánk az ilyenektől, sőt. Úgy tapasztaltuk azonban, hogy a nagy hallgatóságra számító „representatív” előadásoknál hasznosabbak a szűkebbkörű szakszerű megbeszélések. Ilyeneket főként tanároknak tartottunk, általában jó eredménnyel. Itt kívánok megemlékezni tanári tagozatunk munkájáról, mely elismerést érdemel. A tagozat munkáját központi megbízott segítségével saját választmányra irányította. Ez a megfelelő közoktatási szervek révén összegyűjtötte a tanárokat foglalkoztató problémákat és jó előadókat biztosított ezek megválaszolására. Egy közelmúltban illetékesekkel tartott megbeszélés azt mutatta, hogy ez a tevékenység hasznos, folytatni kell, sőt, ha lehet, kívánatos új formáit kifejleszteni.

Vidéki szervezetünk közül kicmelem a pécsit és a békéscsabait. Bár 1956 óta nélkülözik a központ anyagi támogatását, helyi szervek segítségével jelentős munkát végeznek. Előadások, könyvek, tanulmányok ennek a bizonyosságai. Többi csoportjaink még mindig küzdenek az ellenforradalom okozta zavarokkal. Némelyik, mint a szegedi s a debreceni, más természetű, régebből származó nehézségekkel is. Bár tagjaik számottevő kutató és írói tevékenységet fejtenek ki, csoportéletük megszűnt. Ezért — részben okkal — a központ bürokratikus ügykezelését okolják. Ezt elfogadva, úgy vélem, a pangásnak lehetnek egyéb, helyi jellegű okai is, amelyeket ott a helyszínen kell megvizsgálni és saját erővel megszüntetni. Nem kétkem, hogy ez sikerülni fog.

Ha munkánk eszmei tartalmát vizsgáljuk, nem lehetünk ugyan elégedettek, de nem is kell magunkat súlyos szemrehányásokkal illetnünk. Kiadványaink, előadásaink, megbeszéléseink a *haladó* — irányában marxista-leninista — történetfelfogást képviseltek. Abban a nehéz időben is, amidőn ezt sok felől támadták, nyíltan, vagy alattomban. Más kérdés, milyen erővel, mekkora hitelcussal képviseltük ezt az álláspontot. Nem csupán Társulatunk, hanem egész történészgárdánk problémája: ha igazunk van is,

azt nem tudjuk olyan meggyőzően, elhithető lendülettel kifejtteni, mint tudták előző irányzatok képviselői. Éppen ezért nem is tudjuk megfelelő módon megvívni a harcot ez iskolák tanainak ma is élő maradványaival. Azt sem lehet elhallgatni, hogy munkáinkba — a marxista-leninista igényűekbe is — olykor idegen hangok hatoltak. Nagy nemzeti küzdelmeink, szabadságharcaink tárgyalása nem egyszer a nacionalizmus határát súrolja, elvértve át is lépi. Veszélyeket rejt a témaválasztás is: amennyire helyes volt feldolgozni a parasztság történetének fontos kérdéseit, annyira helytelen volt emellett háttérbe szorítani, kevéssé feldolgozni a városi lakosság, kivált legújabbban a munkásság történetét. (A nem nagyszámú értékes feldolgozás az arányok egészen nem változtat.) Az arányok ilyen eltolódása a népiesség örvényei felé tolhatja történetírásunkat.

Sorolhatnám a történetírásunkban, vele Társulatunk munkájában fellelhető hibákat és hiányokat. Ezt nem tekintem feladatomnak. Szilárd meggyőződésemmel, hogy amint országunk megállta a helyét az ellenséges támadással szemben, tudományunk is — vele Társulatunk — kiállja a próbát és olyan fellendülést ér, aminőt korábban nem tapasztalt.

Azon gondolkozzunk, mik a fő tennivalók. Úgy vélem, meg kell tartani és tovább kell fejleszteni mindazt, ami Társulatunk működésében helyesnek, gyümölcsözőnek bizonyult. Mindenképpen folytatni kell — esetleg újakkal bővítve — kiadványsorozatainkat, első renden a Fontes-t, hozzávéve esetleg egyéb, nemzeti méretű forrásközléseket. Folytatni, sőt bővíteni kell a népszerű-tudományos kiadványok sorozatát, esetleg két típusban, amint erre már korábban is tettem javaslatot. E kiadvány-típusokat gondosan el kell határolni, illetve egyeztetni a kutatóintézetek, valamint a TIT gondozásában megjelenőkkel.

Nagy gondot kell fordítani tanári tagozatunk működésére. Az eddig bevált módszereket alkalmazva, az illetékes szervekkel együttműködve, fokozatosan be kell vonni a tagozat munkájába az általános iskolai történetoktatókat, figyelemmel a vidék helyzére is. Részben az oktatók, részben a helyi kutatók, részben más érdeklődők igényeivel függ össze a kívánalom, hogy újítsuk fel vándorgyűléseinket, történelmi emlékek megtekintésével egybekötve. Nem annyira ünnepi rendezvényekre, mint inkább szakszertű és baráti megbeszélésekre gondolok.

Tarthatunk előadásokat, de figyelemmel más intézmények hasonló terveire. A szorosan értett népszerűsítés immár évek óta a TIT hatáskörébe tartozik. Új tudományos kutatások megvitatása a megfelelő intézetek rendezésében történik. Mind a kettőhöz kapcsolódhatunk; saját rendezvényeink jellegét a kettő közt kell keresni és kialakítani. Már csak azért is kívánatos, hogy az eddiginél szorosabb együttműködést építsünk ki a történet kutatására hivatott intézményekkel.

Egy szót az egység, a sokat említett összefogás kérdéséről. Társulatunk már tíz év előtt fontos feladatának minősítette, hogy összefogja a haladó szellemű történet-tudomány művelőit és kedvelőit. Ez nem mindenben sikerült. A jövőben arra kell törekednünk, hogy kiépítsük az együttműködésnek az eddiginél megfelelőbb szervezeti formáit, ugyanakkor arra is, hogy gondosan, tisztán őrizzük az együttműködés elvi alapjait.

Mindezek megoldásához tartozik a Társulat szervezeti megújítása. Alapszabályaink sok ponton elavultak, újakat kell kidolgozni. Van olyan javaslat, hogy a tagságot ismét kössük össze tagdíj fizetésével. E kérdéseket — amelyeket a napirend egy későbbi pontján ismertetni fognak — a választandó vezetőség hivatott részleteiben megvizsgálni. Javítani kell a vezetés módszerein. Enyhíteni kell a túlságos centralizmust, kiküszöbölni a bürokratizmus maradványait. Ennek érdekében is ajánlatos életbeléptetni néhány szervezeti újítást, így esetleg bővíteni az elnökséget.

Nem soroltam fel valamennyi tennivalónkat: ezek számbavétele a választandó vezetőség feladata. Ha a mondatokat megvalósítjuk, Társulatunk új felemelkedés útjára indul" — fejezte be beszámolóját Elekes Lajos főtitkár.

A főtitkári beszámoló elhangzása után az elnök szünetet rendelt el, majd *Agárdi Ferenc* szólt hozzá a felvetődött kérdésekhez. Felszólalásában a kultúrtörténet és a munkásmozgalom történetének fokozottabb művelését kérte a Társulattól.

A főtitkári beszámoló tudomásul vétele után a közgyűlés következő napirendi pontjaként az elnök felkérte *Ember Győző* akadémiai levelezőtágot, hogy a Társulat vezetősége által kiküldött bizottság nevében ismertesse a Társulat alapszabályainak átdolgozására vonatkozó irányelveket.

Irányelvek a Társulat új alapszabályainak kidolgozásához

„A Társulat vezetősége szűkebb bizottságot küldött ki azzal a megbízással, hogy vizsgálja felül a Társulat alapszabályait, és figyelembe véve a megváltozott körülményeket, a szükséges módosításokra vonatkozólag tegyen javaslatot a közgyűlésnek. A bizottság megvizsgálta az alapszabályokat, amelyek 1949-ből valók, és számbavette azokat a tényeket, amelyek következtében a Társulat helyzete és feladata az utóbbi években módosult. Ezek között kell elsősorban említeni a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezését, a II. osztály tevékenységének kibontakozását, a Történettudományi Bizottság létrejöttét és működését, feladatkörének jellegét, az Akadémia Történettudományi Intézetének megnövekedett és kiszélesedett tevékenységét s utójára, de nem utolsó sorban, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megelakulását, szervezetének kiépülését, illetve azokat a feladatokat, melyeket az utóbbi évek folyamán ellátott. Mindezeknek a mérlegelése, továbbá az a célkitűzés, hogy az új alapszabályokban a Társulat demokratikus vezetése intézményesen biztosított legyen, a kiküldött bizottságban azt a meggyőződést érlelte meg, hogy nem a jelenlegi alapszabályok módosítására, hanem új alapszabályok kidolgozására van szükség, amelyek a Társulat helyzetét és feladatait a megváltozott viszonyok között reálisan felmérve, rögzítik a jövőre vonatkozó célkitűzéseket. Mivel azonban a kiküldött bizottságnak az új alapszabályok kidolgozására nem volt felhatalmazása, de nem is vállalkozhatott volna erre a feladatra, úgy határozott, hogy a) javasolja a közgyűlésnek: bízza meg az igazgatóválasztmányt az alapszabályok gyökeres átdolgozásával, — b) megvitassa és jóváhagyás céljából javaslatot tesz a közgyűlésnek az új alapszabályok kidolgozásánál követendő irányelvekre vonatkozólag. A bizottság véleménye szerint ugyanis maga a közgyűlés az átdolgozást nem hajthatja ugyan végre, de szükséges, hogy az átdolgozásra vonatkozó irányelveket megvitassa és jóváhagyja.

Az új alapszabályok kidolgozásához a bizottság a következő irányelveket javasolja:

1. Az új alapszabályok tüzetesen határozzák meg a Magyar Történelmi Társulat célját, jellegét és feladatait. Szögezzék le azt, hogy a Társulat a történetkutatókat, oktatókat és a történelem iránt érdeklődőket tömörítő társadalmi szervezet. Szabatosan határozzák meg mindazokat az eszközöket és módszereket, amelyekkel a Társulat feladatát el tudja látni, nevezetesen viták, felolvasó-ülések, vendérgyűlések, előadásorozatok, könyv- és folyóirat-publikációs tevékenység útján végzendő tudományos és népszerűsítő munkáját, a tanárok továbbképzésében reá váró feladatokat, valamint a külföldi, elsősorban a népi demokratikus országok történelmi társulataival meglévő és létesítendő kapcsolatok ápolását.
2. Az új alapszabályok feltétlenül tartalmazzák a társulati tagság kérdésének végleges megnyugtató rendezését. Szabályozzák a Társulatba való felvétel szempontjait, módját, a tagdíjak fizetését és a tagkönyvek kiadását, a tagok jogait és kötelezettségeit. Tegyük lehetővé az új alapszabályok tiszteleti tagok választását és intézmények, többek között iskolák, ifjúsági csoportok tagként való felvételét is.
3. Az alapszabályok foglalkozzanak részletesen a Társulat jövedelmével, illetve vagyonával. Ebben a vonatkozásban kívánatos, hogy a Társulat a Magyar Tudományos Akadémiától élvezett támogatás mellett — a befolyó tagdíjakból és más módon — kiadásai egy részét maga fedezze és jövedelméből nagyobb feladatok ellátására is képes legyen. A Társulat anyagi ügyeinek ellenőrzésére — a meglévő akadémiai ellenőrzés mellett — 3—5 tagú számvizsgálóbizottságot kell életre hívni.
4. Intézkedjenek az új alapszabályok a Társulat tagozatainak működéséről, ezek feladatairól, esetleges új tagozatok létesítéséről, ezek szervezeti formáiról, a helyi csoportok feladatairól és határozzák meg, a demokratikus centralizmus jegyében, ezeknek a Társulat vezetőségével való kapcsolatát.
5. Tartalmazzák az új alapszabályok a Társulat vezető szerveinek gondosan körülírt hatáskörét és feladatait, egymáshoz való viszonyát, olyan értelemben, hogy a Társulat legfőbb szerve a közgyűlés legyen, amelyet kétévenként köteles a Társulat vezetősége összehívni. A közgyűlés válassza meg a 60—100 tagú igazgatóválasztmányt, melynek tisztségüknél fogva tagjai a tagozatok és a csoportok elnökei és titkárai. Az igazgatóválasztmány a maga tagjai közül válassza meg a Társulat vezetőségét, elnökét, alelnökeit, elnökségi tagjait és titkárságát, valamint folyóiratának szerkesztőbizottságát. Pontosan meg kell határozni az egyes társulati tisztségek viselőinek jogait és kötelezségeit, az elnökség és titkárság viszonyát, az elnökség és titkárság munkájának menetét, továbbá az igazgatóválasztmány legalább negyedévenkénti összehívásának

kötelezettségét, végül a Társulat vezető szerveinek rendszeres beszámolási kötelezettségét az igazgatóválasztmánynak és a közgyűlésnek, valamint a vidéki csoportok tájékoztatását.

6. Határozzák meg az új alapszabályok a Társulat vezetőségének gyakorlati munkáját oly módon, hogy ez, az igazgatóválasztmány által jóváhagyott munkaterv alapján, rendszeres formában történjék. A vezetőség és az igazgatóválasztmány munkáját (történettudományunk egészét érintő viták, továbbá ülészakok, előadásorozatok, vándorgyűlések rendezése, kiadványtervének elkészítése, külföldi kapcsolatok kiépítése) a különböző történettudományi szervekkel valamint a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal egyetértésben végezze. Tevékenységének koordinálására létesítsen szoros együttműködést az Akadémia megfelelő szerveivel. A Társulat vezetőségében, ezen feladatok minél jobb megoldása érdekében, megfelelő képviselést kell biztosítani a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának, a történetkutató intézményeknek és levéltáraknak, valamint, különös tekintettel a Társulat tanári tagozatának a működésére, a Társulat felügyeleti hatóságának, a Művelődésügyi Minisztériumnak is.”

Ember Győző végül arra kérte a közgyűlést, hogy hozzon határozatot az új alapszabályok kidolgozására, illetve az elhangzott irányelvekre vonatkozóan.

A közgyűlés *Ember Győző* referátumát tudomásul vette, s az új alapszabályok kidolgozásának szükségességével egyetértett.

A Társulat igazgatóválasztmányának megválasztása

A közgyűlés harmadik napirendi pontjaként a jelölőbizottság elnöke *Sinkovics István* betérjesztette javaslatát az igazgatóválasztmány összetételére vonatkozóan. A titkos szavazás megtörténte és a szavazatok összehámlálása után a szavazatszámoló bizottság elnöke, *Szedő Antal* ismertette a szavazás eredményét s bejelentette, hogy — mivel valamennyi jelölt elnyerte a leadott 157 szavazatnak több mint $\frac{2}{3}$ részét — a közgyűlés a jelölőbizottság által betérjesztett jelölőlistát elfogadta.

Eszerint a közgyűlés a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányának a tagjaivá a következőket választotta meg:

Andics Erzsébet, Arató Endre, Babics András, Balázs Béla, Barta István, Benczédi László, Benda Kálmán, Besnyó Miklós, Borsányi Károly, Borus József, Elekes Lajos, Ember Győző, Erényi Tibor, Farkas Márton, Filla István, Györffy György, H. Balázs Éva, Hanák Péter, Hanzó Lajos, H. Haraszi Éva, Horváth Miklós, Iványi Emma, Kálmán Endre, Karácsonyi Béla, Karsai Elek, Kemény G. Gábor, Kislaki Károly, Komjáthy Miklós, Kónya Sándor, Korom Mihály, Kovács Endre, Köpeczi Béla, Kubitsch Imre, Kumorovitz Lajos, Lackó Miklós, Ladányi Andor, Lederer Emma, Makkai László, Markó Árpád, Mályusz Elemér, Mérei Gyula, T. Mérey Klára, Mód Aladár, Molnár Erik, Molnár János, Nagy Erzsébet, Nemes Dezső, Németh Ferenc, Niederhauser Emil, Orbán Sándor, Pach Zsigmond Pál, Pálffy Ilona, Pamlényi Ervin, Paulinyi Oszkár, Perényi József, Ránki György, Révész Imre, Ruzsás Lajos, Sándor Vilmos, Siklós András, Simon Péter, Sinkovics István, M. Somlyai Magda, Soós Imre, Szabad György, Szabó Dezső, Szabó István, Szabolcs Ottó, Szántó Imre, Szedő Antal, Székely György, Székely Lajos, Szilágyi Lóránd, Tóth András, Unger Mátyás, Varga Endre, Varga Zoltán, Vas Károly, Váczy Péter, Várkonyi Ágnes, Veres Judit, S. Vincze Edit, Vörös István, Wellmann Imre, Zsigmond László.

A számlálóbizottság jelentése után a közgyűlés elnöke, Molnár Erik az új igazgatóválasztmányt megválasztottnak jelentette ki, megköszönte a tagság részvételét, a bizottságok munkáját és a közgyűlést bezárta.

Az igazgatóválasztmány zárt ülése

A közgyűlés után az új igazgatóválasztmány megtartotta első ülését. Az elnöklő Molnár Erik két napirendi pontot javasolt :

a) a Társulat vezetőségének és a Századok szerkesztőbizottságának megválasztását,

b) az új alapszabályok kidolgozására bizottság kiküldését.

A napirend elfogadása után az igazgatóválasztmány Ránki György javaslatára a következő vezetőséget választotta : A Magyar Történelmi Társulat elnöke : *Molnár Erik*; alelnökök : *Ember Győző, Pach Zsigmond Pál* és *Szabó István*; az elnökség tagjai : *Kálmán Endre, Lederer Emma, Mályusz Elemér, Mód Aladár, Nemes Dezső, Révész Imre* és *Zsigmond László*. A Társulat főtitkára : *Székely György*; titkárok : *H. Balázs Éva, Erényi Tibor, Kislaki Károly* és *R. Várkonyi Ágnes*.

A „Századok” szerkesztőbizottságának tagjaivá az igazgatóválasztmány a következőket választotta : *Balázs Béla, Benda Kálmán, Elekes Lajos* (főszerkesztő), *Ember Győző, Lederer Emma, Mályusz Elemér, Mérei Gyula, Mód Aladár, Molnár Erik, Nemes Dezső, Pach Zsigmond Pál, Pamlényi Ervin* (felelős szerkesztő), *Sinkovics István, Székely György* és *Zsigmond László*.

Ezt követően az igazgatóválasztmány a Társulat új alapszabályainak kidolgozására öttagú bizottságot küldött ki, amely hat hónapon belül, legkésőbb 1959. június 1-ig tartozik jelentést tenni az igazgatóválasztmánynak munkájáról. Molnár Erik javaslatára az igazgatóválasztmány a bizottság vezetésével *Ember Győzöt* bízta meg, tagjaivá pedig *Székely Györgyöt, H. Balázs Évát, Kónya Sándort* és *Kislaki Károlyt* választotta. Molnár Erik kijelentette, hogy helyesnek tartaná, ha a bizottság az alapszabályok kidolgozásában való részvételre felkérné *Beér János* jogászprofesszort is.

Befejezésül *Molnár Erik* akadémikus, a Történettudományi Intézet igazgatója zárszavában vázolta a Társulat előtt álló feladatokat.

Molnár Erik zárszava

„Tisztelt Igazgatóválasztmány!

Befejezésül szólni kívánok legfontosabb soronlevő feladatainkról.

Kétségtelen, hogy történettudományunkban az 1956-os megtorpanás végetért. Újra nekilendült a kutatómunka, újabb jelentős eredmények születtek. Az elmúlt évek kissé szétszórt, az egyéni kedvtelésnek túl nagy területet engedő kutatásai után elérkezett az ideje annak, hogy munkánkat gondosan megtervezzük s hogy mindenekelőtt megállapítsuk a legfontosabb feladatokat. A Tudományos Akadémia Történeti Bizottságában már megkezdődtek a történettudomány több éves tervének munkálatai, többek között az ún. fehér foltok felderítése. Mostani tervkészítésünknek az eddiginél sokkal inkább szem előtt kell tartania azt a lenini elvet, amelyre pártunk művelődéspolitikai alapelvei rámutatnak : „a kulturális feladatokat nem lehet olyan gyorsan megoldani, mint a politikai feladatokat. . . Háborúban lehet győzni néhány hónap alatt, kulturális győzelmet aratni azonban nem lehet ilyen rövid idő alatt, a dolog lényegénél fogva itt hosszabb időre van szükség és alkalmazkodnunk kell ehhez a hosszabb időszakhoz ; terveznünk kell munkánkat és a lehető legkitartóbban, legállhatatosabban és lehető legrendszeresebben kell végeznünk.” A Történelmi Társulatnak, mint a történészek átfogó társadalmi szervének, ki kell vennie a részét ebből a munkából. Részt kell vennie a legfontosabb kérdések

meghatározásában, a megoldások módjának megbeszélésében és legfőképpen le kell bonyolítani az új terv széleskörű megvitatását Budapesten és a vidéki csoportoknál is.

A művelődési alapelvek történettudományunk elé általánosságban azt a feladatot tűzik ki, hogy a magyar nép és a magyar munkásmozgalom, valamint a szomszédos szocialista országokhoz fűződő kapcsolataink történetének feldolgozásával, a magyar nacionalizmus és sovinizmus több évszázados előzményeinek, okainak elemzésével, a pesszimista történeti szemlélet megőfólasával mozdítsa elő népünk szocialista nevelését. Ezek a célkitűzések a Társulatra is irányadók. Ebben a keretben nagy feladatok várnak a Társulat minden tagjára a következő évben, a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulójának megünneplése alkalmából. Történeiszeknek a maguk tudományos és népszerűsítő munkájával, előadásokkal és cikkekkel kell hozzájárulniok annak a megértéséhez, hogy az első magyar proletárdiktatúra idején népünk újra a nemzetközi haladás élvonalába került és néhány hónap leforgása alatt — ha átmenetileg is — megvalósította a történeti fejlődés által napirendre tűzött döntő feladatot. A történeiszeknek a legszélesebb rétegekben el kell terjeszteniök azt a gondolatot, hogy a Tanácsköztársaság népünk múltjának legragyoóbb fejezete, népi demokráciánk előfutára, a proletárinternacionalizmus lelkesítő példája, a Szovjetunióval való történelmi kapcsolataink nagyszabású megalapozása. A nacionalizmus és sovinizmus elleni küzdelemből történettudományunk ezzel kapcsolatban akkor fogja kivenni a részét, ha leleplezi a Horthy-rendszer történeiszeknek és publicistáinak a Tanácsköztársaságra szórt rágalmaid és gyalázkodásait, és felfedi ezek burzsoá ellenforradalmi jellegét.

Meg kell erősíteniök történettudományunk kapcsolatait a Szovjetunió és a népi demokráciák történettudományával. Az utóbbi időben nem voltunk kellőképpen tájékozva arról, hogy mi történt a Szovjetunióban és szomszédainknál a történettudomány területén. A Társulat itt segítséget nyújthatna azzal, hogy szoros összeköttetést létesít a népi demokráciák hasonló intézményeivel és megszervezi a tapasztalatok kicserelését, az eredmények kölcsönös átadását. Foglalkozni kellene azzal a gondolattal, hogy nem volna-e szükségünk egy olyan kiadványra, amely célját abban látná, hogy a Szovjetunió és népi demokráciák legfontosabb tudományos eredményeiről rendszeresen tájékoztassa a magyar történetkutatókat és történettanárokat és fordítva, a mi eredményeinket közvetítse a Szovjetunió és a népi demokráciák tudományához.

Egyik legfontosabb és legsürgősebb feladatunk az, hogy történettudományunk eredményeit eljuttassuk az általános- és középiskolai tanárokhoz és ezen a réven kivegyük részünket az ifjúság marxista szellemű neveléséből. Ennek a jelentőségét nem szükséges különösebben hangsúlyozni. A Társulatnak itt minden eszközt, előadásorozatokat, vidéki továbbképzési napokat és más, a Művelődésügyi Minisztériummal együtt kidolgozandó formákat fel kell használnia. Segítségét kell nyújtanunk azoknak a történelemtanároknak, akik meg akarják ismerni a marxista történetírás újabb eredményeit s akik nem egyszer problémákkal küszködnek a tanítási anyag egyes részeivel kapcsolatban. Segíteniök kell azokat a tanárokat is, akik még nem tették magukévá a marxista történelelfelfogást. Magas színvonalú, meggyőző, formai szempontból is igényesen kidolgozott előadások útján kell megismertetni őket a marxista történetírás újabb eredményeivel.

Az is nehézséget okoz, hogy a történelemtanárok nem ismerik eléggé az egyes kérdések újabb irodalmát. A Történettudományi Intézetben most készítik el az 1945-től megjelent történelmi munkák értékelő bibliográfiáját. A Társulatnak gondoskodnia kellene arról is, hogy ez a bibliográfia eljusson az iskolákba.

Felül kell vizsgálnunk kiadványpolitikánkat is. Itt nem az eddigi kiadványtípusok és sorozatok megszüntetése vagy leépítése, hanem továbbfejlesztése a feladat. A Társulat nagyjelentőségű sorozatát, a *Fontes*-t 1945 óta új tartalommal töltöttük meg. Ezt a sorozatot folytatnunk kell, de egyben arra kell törekednünk, hogy legújabbkori történetünk is megkapja az őt megillető helyet ebben a sorozatban. Több monográfiát kellene a Társulatnak publikálnia, amelyek a lényeges történeti kérdéseket dolgoznák fel. Újra meg kellene indítani a népszerű életrajz-sorozatát, amely a múltban a tanároknak és a tanulóknak jó szolgálatokat tett.

Külön kérdés, hogyan lehetne elősegíteni a vidéki történeiszek helytörténeti munkáinak publikálását. A helyzet az, hogy a fővárosi kiadók többé-kevésbé elzárkóznak ezek megjelentetésétől. Ezen nehezen lehet változtatni. A Társulatnak kellene — legalább részben — a kiadók helyébe lépnie. Arra kell törekednie, hogy a legjobb helytörténeti tanulmányokat maga jelentesse meg, folyóiratban vagy gyűjteményes kötetekben. Ugyanakkor pedig elő kell segítenie, együttműködve a Művelődésügyi Minisztériummal, hogy az egyetemek és más művelődési intézmények, valamint a tanácsok oktatási osztályainak költségvetésében helyet kapjanak az ilyen kiadványok költségei is.

Általában is : az eddiginél sokkal többet kell foglalkoznunk vidéki csoportjainkkal. Ez nem jelenti azt, hogy mesterségesen is törekednünk kellene a vidéki csoportok szaporítására. A múltban több olyan vidéki csoport keletkezett, amely már megalakulása után elhalásnak indult. Nincs szükség a csoportalakítás erőltetésére, annál kevésbé, mert az utóbbi időben a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat részben magára vállalta a vidéki történelmi ismeretterjesztés, a tudományos népszerűsítés feladatát. A jövőben elsősorban azokat a vidéki csoportokat kell támogatnunk, amelyek tényleges történetkutatókat tömörítenek, amelyek a történetírásunk előtt álló központi feladatok végrehajtását segíteni tudják, amelyek a tanári továbbképzés munkájában részt akarnak és részt tudnak venni. Ezeket azonban az eddiginél jobban kell támogatni, publikációs lehetőségek, Budapestre tanulmányutak, kutatóutak, konzultációk biztosításával és nem utolsósorban, erőnkhez képest, anyagilag is. A központ és a vidéki csoportok együttműködését, azt hiszem, a vidéki vándorgyűlések is jól szolgálhatják.

Végül meg kell találnunk a Társulathoz tartozó fővárosi történészek együttműködésének új formáit is. Nem akarok itt elébe vágni azoknak a terveknek, amelyeket az új társulati vezetőségnek kell majd kidolgoznia. Mindenesetre jól meg kell fontolni, hogy a régi szekciók új formában való életrekelését javasoljuk-e, vagy levéltári, tanári, könyvtári és ehhez hasonló tagozatokat létesítsünk, esetleg ne kombináljuk-e ezt a két formát. Amnyi azonban bizonyos, hogy ezen a területen nagy szükség van a Történelmi Társulat sokoldalú kezdeményező tevékenységére.

A Történelmi Társulatra tehát minden téren nagy feladatok várnak. Meg kell szerveznie a pártonkivüli és a marxista történészek rendszeres megbeszéléseit és vitáit. Olyan fórummá kell válnia, ahol tudományunk valamennyi fontos kérdését nyílt és őszinte elvi vitákban megtárgyalják és tisztázzák. A Történelmi Társulathoz hozzá kell járulnia tudományunk irányításához, elő kell segítenie azoknak a feladatoknak a megoldását, amelyeket Pártunk és a forradalmi munkás-paraszt kormány elének állított, részt kell vennie népünk helyes történelmi tudatának kialakításában és fejlesztésében, népünk szocialista nevelésében.

Befejezésül néhány szót szeretnék szólni arról, hogyan képelem a marxista és a pártonkivüli történészek együttműködését Társulatunk keretében. Mint alaptételt le kell szögezni, hogy a Társulat a marxista-leninista történettudomány fejlesztését és ezen a réven a szocializmus építését szolgálja. Ez azonban nem jelenti azt, mintha a Társulat lemondana, vagy lemondhatna a pártonkivüli történészekkel való együttműködésről. A marxista történészek a Társulat keretében is együtt kívánnak működni mindazokkal a pártonkivüli történészekkel, akik a népi demokrácia alapjára helyezkednek és ennek logikus következményeként elismerik a marxizmus-leninizmus irányító szerepét a történettudományban és a marxista-leninista történészek vezető szerepét a történettudomány intézményeiben. Én nem mondom, hogy nem fogunk vitatkozni pártonkivüli kollégáinkkal. Vitatkozni fogunk velük, hogy leküzdjük korábbi polgári nézeteik maradványait. De ezek a viták türelmes, baráti, eszmei viták lesznek, amelyeknek célja az, hogy egészen megnyerjük magunknak azokat, akik az alapkérdésekben már most is egyetértenek velünk. Abban a munkában, amely előttünk áll, minden becsületos, népi demokráciánkhoz hű történész közreműködésére szükségünk van. Bízom abban, hogy a feladat nagyságát átérezve, mindnyájan részt is kérnek belőle” — fejezte be zárszavát Molnár Erik.

ÜNNEPI ÜLÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIÁN AZ 1918. ÉVI OKTÓBERI FORRADALOM 40. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL (1958. OKTÓBER 31.)

Az 1918. évi magyarországi polgári demokratikus forradalom 40. évfordulója alkalmából 1958. október 31-én a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, a Magyar Szocialista Munkáspárt Párttörténeti Intézete, a Hadtörténelmi Intézet, a budapesti Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke és a Magyar Történelmi Társulat ünnepi ülést rendezett a Magyar Tudományos Akadémia előadótermében.

Az intézetek nevében *Molnár Erik* akadémikus, a Történettudományi Intézet igazgatója nyitotta meg az ülést, üdvözölte a megjelenteket, majd rövid bevezető előadásában a magyar októberi polgári forradalmat megelőző történelmi korszak néhány jellegzetességéről, továbbá az 1918-as magyar októberi forradalom nemzeti és nemzetközi jelentőségéről beszélt. Az 1918-as októberi forradalomban — mutatott rá — a magyar nép újból kezébe vette sorsának intézését, hogy saját forradalmi erejével oldja meg azokat az alapvető társadalmi kérdéseket, amelyeket az 1848 óta eltelt hetven esztendő belső fejlődése nem tudott, vagy csak felemás formában tudott megoldani. Felemás függetlenség, erős feudális maradványok, álpárlamentarizmus és a nemzetiségi kérdés megoldatlansága — ezek voltak azok a súlyos körülmények, amelyek az 1848-as forradalom katonai leverése következtében az 1867-es kiegyezés óta Magyarország fejlődését korlátok közé szorították.

A továbbiakban *Molnár Erik* azt a folyamatot vázolta, amelynek során 1848 egységes törekvése a nemzeti függetlenség és a szociális haladás megvalósítására a kiegyezés után két elkülönülő ágra szakadt. Az egyik ág, amely az 1867-es kiegyezés revízióját követelte (t. i. a függetlenségi és 48-as párt), képviselőinek osztályhelyzete következtében a nemzeti függetlenség kérdését helyezte előtérbe és mellőzte a szociális követeléseket. Ezzel a politikával viszont éppen azt a tömeget vesztette el, amelyet a nemzeti függetlenség ügyének megnyerhetett volna, ha a függetlenségi programot szociális programmal egészíti ki. A függetlenségi pártot tömegerejének ez az elégtelensége is arra kényszerítette — hangoztatta az előadó —, hogy a függetlenségi program forradalmi megvalósításáról lemondjon. Ennek következtében függetlenségi programja a függetlenségi jelszavakkal fűzött demagógiává alakult át, amelynek gyakorlati jelentősége az volt, hogy elterelte a figyelmet a szociális követelésekről. — A másik ág, a szociáldemokrata párt viszont a demokratikus és szociális követeléseket helyezte előtérbe és elhanyagolta a nemzeti függetlenség kérdését. Ezzel a politikával eleve lemondott arról, hogy a nemzet vezető pártja legyen, és elvesztette azt a tömeget, amelyet a szociális és a nemzeti követelések egyesítésével állíthatott volna maga mögé. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a szociáldemokrata párt forradalmi munkáspárt helyett reformista párttá váljék. Az imperialista világháborúnak, másrészt az októberi orosz szocialista forradalomnak kellett eljőnnie ahhoz, hogy a két ág egyetlen hatalmas forradalmi áradatba ömöljék össze, amely egyetlen lendülettel — ha nem is tartós eredménnyel — eltsöpörte azokat az akadályokat, amelyek az Ausztriától való függés és hazánk félfudális társadalmi berendezkedése következtében az ország továbbfejlődésének útjában álltak.

Előadása befejező részében *Molnár Erik* a tömegek részvétele és a vezetőerő szempontjából elemezte az 1918-as magyar polgári forradalmat. Rámutatott az őszirózsás forradalomnak arra a sajátosságára, hogy nagyobb volt benne a tömegek spontán aktivitásának és kisebb az előkészítő, szervező csoportoknak a szerepe. Csak az októberi forradalom után alakult meg a magyar kommunista pártja, amelynek vezetése alatt a magyar nép nemcsak végrehajtotta a polgári demokratikus forradalmat, hanem ennek eredményeit meg is tartotta, majd továbbhaladt a társadalmi fejlődés magasabb fokára, a szocializmus felé.

Molnár Erik bevezetője után *Zsigmond László*, a Történettudományi Intézet h. igazgatója tartott előadást „*Az Osztrák-Magyar Monarchia széttröszése és a nemzetközi*

erőviszonyok” címmel.¹ Előadásában az 1918-as októberi hazai forradalmi események széles nemzetközi hátterét vázolta fel.

Bevezetésül az előadó hangoztatta, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia szét-törése eredetileg nem szerepelt az antant nagyhatalmak háborús célkitűzései között. Bár 1917 januárjában Wilsonnak adott válaszjegyzékükben — igen általános megfogalmazásban — Anglia és Franciaország ígéretet tettek a Monarchia nemzeti elnyomás alatt szenvedő népeinek a felszabadítására, ez az ígéret csak taktikai megfontolásból történt. A Habsburg-birodalom felszámolása az oroszországi februári forradalom győzelme után újból a sülyesztőbe került és sajátságos módon angol és francia részről éppen akkor kezdtek újonnan felfedezni az Osztrák-Magyar Monarchia értelmét, amikor a cári Oroszország eltűnése után korábbi viszonylagos létjogosultsága is megszűnőben volt.

Az Osztrák-Magyar Monarchia elnyomott népeinek felszabadulási törekvéseiben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme hozta meg a döntő fordulatot. Az a körülmény, hogy a forradalom győzelme után az orosz proletariátus a gyakorlatban is érvényesítette a nemzeti kérdésben elfoglalt lenini álláspontot, a győzelmes szocializmus országát példaképül állította az elnyomott népek elé. Végzetes módon azonban — és ezért az elnyomott népek munkásosztályán és szocialista mozgalmán túl különös felelősség terheli az uralkodó (osztrák és magyar) nemzetek proletariátusát és munkásmozgalmát — az elnyomott népek nemzeti mozgalmai elére polgári, kispolgári és jobboldali szociáldemokrata elemekből álló csoportok kerültek. Ezek értetlenül, sőt ellenségesen álltak szemben az oroszországi forradalom eseményeivel, különösen attól kezdve, hogy azok a szocialista forradalom irányában kezdtek fejlődni. A Monarchia széttörését és a vezetésük alatt létrehozandó új államok létjogosultságát éppen azzal kívánták indokolni, hogy a forradalom veszélyével szemben nagyobb biztosítékot tudnának nyújtani, mint a roskatag és idejét múlt Ausztria-Magyarország.

Előadása további részében Zsigmond László vázolta az 1918 tavaszán és nyarán előállt helyzetet, amikor az általános forradalmi fellendülés következtében a nemzeti függetlenségi mozgalmak mind erőteljesebben feszítették azokat a szűk korlátokat, amelyeket az antant nagyhatalmak számukra megszabtak. Az események sodrában most már Clémenceau, Lloyd George és Wilson is arra kényszerültek, hogy sutba dobják korábbi koncepciójukat, s így befolyásuk alatt tartásák a Monarchiát belülről feszítő mozgalmakat. A nemzeti függetlenségi mozgalmak ereje széttörte az Osztrák-Magyar Monarchiát és kész helyzet elé állította — fejezte be fejtegetéseit Zsigmond László — a győztes imperialista koalíció vezető nagyhatalmait.

Zsigmond László előadása után az első referátumot *Balázs József* őrnagy, a Hadtörténelmi Intézet munkatársa tartotta „*Az osztrák-magyar hadsereg felbomlása és a magyar polgári demokratikus forradalom győzelmének katonai vonatkozásai*” — címmel.² Előadása elején elemezte azt a szoros és sokrétű kapcsolatot, amely az 1918. évi magyar polgári demokratikus forradalom győzelme és Ausztria-Magyarország első világháborúban elszenvetett veresége között fennáll. Vitatkozva a két világháború közötti ellenforradalmi hadtörténetirők állításaival, akik szerint az osztrák-magyar haderő az első világháborúban mindvégig „teljes fegyelemben, becsülettel kitarított”, Balázs József nagyszámú adat felsorakoztatásával mutatta meg azt a bomlási folyamatot, amely előkészítette e hadsereg hihetetlenül gyors, szinte órák alatt végbement szétesését 1918 októberének utolsó napjaiban. A katonák egy része — mondotta — már 1916-ban elítélte a háborút és azzal együtt az uralkodó osztályok nemzetellenes politikáját. A katonai fegyelemnek ebből következő bomlását a katonai bíróságok növekvő tevékenységével érzékeltette.

Előadása további részében Balázs József nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a gépi korszak háborúiban a hadsereg hangulatának a változásai milyen szorosan függnek a hátszág lakosságának a helyzetétől és hangulatától. Az általános hadkötelezettség bevezetésével és a hadkiegészítés kiszélesített rendszerével létrehozott tömeghadseregekben ugyanis — mondotta — lényegileg maga a társadalom öltözik uniformisba. Amilyen a társadalom olyan a hadsereg; amilyen eszmék élnek a lakosságban, olyan eszmék vernek gyökeret a hadseregben is. Mivel az első világháború imperialista célokért robbant ki és semmi haszna sem volt belőle a dolgozó népnek, érthető, hogy hamarosan fásultság vett erőt a Monarchia katonáin, meglazult a fegyelem és mind többen vonták ki magukat az arcvonalszolgálat alól. 1918 februárjában — becslések szerint — 50.000 katonaszökevény bujkált a fővárosban és környékén. 1918 augusztusára ez a szám 100.000-re

¹ Zsigmond László előadását a Századok jelen számában teljes terjedelemben közöljük a tanulmányok között. E helyen az előadást csak vázlatosan ismertetjük. — A szerk.

² Balázs József előadását teljes terjedelemben közli a „Hadtörténelmi Közlemények” 1958. évi 3—4. száma

emelkedett. Gyakran már a penetszázadokból megszöktek a katonák. Még többen hazajöttek szabadságra — idézte az előadó Lukachichot — s „elfelejtettek” visszatérni a frontra. Hónapokon át „keresték” az ezredüket; ide-oda utaztak a Monarchiában, de soha nem oda, ahol ezredüket tudták.

1918 első felétől kezdve napirenden voltak a katonazendülések, amelyek egyre nagyobb gondot okoztak a hadseregfőparancsnokságnak. Előfordult, hogy a katonák agyonlőtték tisztjeiket, majd a hegyekbe, erdőségekbe menekültek és ott védelemre rendezkedtek be. A szaporodó lázadásoknak volt azonban egy nagy fogyatékoságuk: egymástól elszigetelten robbantak ki, s kizárólag a mögöttes területeken állomásozó menetalakulatokra terjedtek ki. Az engedelmisséget megtagadó legénység ekkor még messzebb menő politikai programot sem tűzött ki magának, megelegedett azzal, hogy kivonja magát az arcvonal szolgálat alól.

Szemléletes képet festett Balázs József azokról az állapotokról is, amelyek az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének élemezésében és ruhaellátásában uralkodtak. Idézte azt az 1918 januárjában megtörtént esetet, amikor a katonák éjszaka kiásták a földből és nyersen megették azt a burgonyát, amit előzőleg, felsőbb parancsra, elvetettek. A katonák az előírásos napi lisztmennyiség felét, a húsfejadag egynegyed részét kapták meg. Nem meglepő tehát, hogy egy 1918-ból származó adat szerint a katonák átlagos testsúlya 50 kilogrammra csökkent. A ruházati ellátás anarchiájának jellemzésül az előadó elmondta, hogy a harcosok nyáron, rekkenő hőség idején gyakran posztóruhában, télen viszont köpeny nélkül látták el a nehéz szolgálatot. Idézte Sréter István volt honvédelmi minisztert, aki leírja, hogy amikor leléptette a vele beszélő bakákat, azok hátrafelé lépdelve távoztak, nehogy mezítelenségüket mutogassák előljárójuknak. A losonci 16-os tüzéreknél például csak a legénység felének volt használható lábbelije. A tüzéreknek tehát mindig csak a fele lehetett szolgálatban, s a szolgálatváltás rendjéhez hozzátartozott a lábbelicsere is.

A Monarchia hadseregének bomlási folyamata a felsorolt okok következtében 1918 őszére annyira előrehaladt, hogy szeptemberben már nemcsak egyes katonák, altisztek és tisztek szöktek át az ellenséghez, hanem egész egységek (szakaszok) eltűntek éjszakánként. A vezetés teljesen tehetetlen volt a hadsereg e felbomlásával szemben. A katonai hatóságok úgy próbálták elejét venni az elégedetlenség és a forradalmi eszmék terjedésének, hogy a front egyes helyein büntető-zászlóaljkat szerveztek. Mivel eszmeileg semmi olyan újat nem tudtak mondani, ami a hadsereg előtt rokonszenves lett volna, a régi jelszavak pedig elveszítették varázsukat, 1918 októberében teljes fejetlenség kapott lábra közöttük. Hol elrendelték a levelek cenzuráját, hol megszüntették. Az egyszerű katonák és haladó gondolkodású tisztek pedig egyre inkább az antimilitarista agitátorokra hallgattak, akik nemcsak a háború igazi mozgató rugóit ismerték fel, de a háborúból kivezető helyes utat is meg tudták mutatni. Példaként elmondták, hogy Oroszországban megölték a cárt, elkergették a „burzsujokat”, a munkások vették kezükbe a hatalmat s a maguk részéről be is fejezték a háborút.

Előadása befejező részében Balázs József a hadsereg alakulatainak és a katonatanácsnak az októberi „öszirózsás” forradalomban játszott szerepével foglalkozott.

Ezután Siklós András egyetemi adjunktus olvasta fel „Az 1918-as polgári demokratikus forradalom jellegének és sajátosságainak kérdéséhez” című előadását.³ Előljáróban hangsúlyozta, hogy 1848 óta nem csapott olyan magasra a szenvedélyek lángja, nem volt olyan széles, a dolgozók minden rétegét átfogó tömegmozgalom Magyarországon, mint 1918 őszén és az azt követő forradalmi időszakban. Az előzmények felvázolása után Siklós András részletesen foglalkozott az 1918-as októberi forradalom sajátosságaival és megállapította annak polgári demokratikus jellegét. Polgári volt ez a forradalom abban az értelemben, hogy céljai, amelyeket maga elé tűzött és amelyeket közvetlenül megvalósíthatott, nem lépték túl a XVIII. és XIX. század polgári forradalmait által kitűzött és más országokban már megvalósított feladatokat. De az októberi forradalom — mutatott rá az előadó — mégis több volt egyszerű polgári forradalomnál. Több volt, mert a forradalom hajtóerejét kezdettől fogva nem a burzsoázia, hanem a proletariátus és a munkássággal együtt fellépő más rétegek és osztályok alkották. A forradalom győzelmét Budapesten a munkásság és a katonaság vívta ki és ezt a győzelmet a vidéki tömegmozgalmak, paraszti megmozdulások tették teljessé.

Az előadó ezután azokkal a bonyolult hatalmi viszonyokkal foglalkozott, amelyek az októberi forradalom győzelmét követő időszakban a magyar politikai életben kialakul-

³ Siklós András előadása „Az 1918. évi magyarországi polgári demokratikus forradalom 40. évfordulójára” címmel megjelent a Párttörténeti Közlemények 1958. évi 4. számában.

tak. Bár — mint mondotta — a magyar történészek között ma még nincs egységes vélemény azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a forradalom következtében előállt helyzetet nevezhetjük-e az orosz februári forradalom utáni helyzethez hasonlóan kettős hatalomnak, annyit bizonyosan meg lehet állapítani, hogy a forradalom eredményeként kialakult hatalmi viszonyokat, oszlálytartalmukat illetően, semmi esetre sem tekinthetjük egyszerűen a burzsoázia diktatúrájának. A burzsoázia látszólag ugyan hatalmon volt, de távolról sem tehetta azt, amit szeretett volna, s akaratát csak nagyon korlátozottan tudta keresztülvinni. A munkásosztály viszont nem volt hatalmon, de követeléseit a különböző népi szervek, a kezében levő fegyver és a kormányra gyakorolt tömegnyomás segítségével messzemenően érvényesíteni tudta. Így történt ez már a forradalom második napján, amikor a koalíciós kormány miniszterei a király kezébe előző napon letett esküjüket a tömegek nyomására visszavonni kényszerültek. Vagy amikor a burzsoázia a honvédelmi minisztérium segítségével megbízható, fegyveres erőt próbált szervezni, ez a kísérlet végül is a budapesti helyőrség december 12-i tüntetésének hatására a honvédelmi miniszter távozásához vezetett. 1919 januárjában a kormány további sorsáról már a budapesti munkástanács ülésén döntöttek. Ugyancsak 1919 január elején a munkások, a kormány elképzeléseivel nem törődve, megkezdték az üzemek lefoglalását, a parasztok pedig a földreform-törvényre nem egy helyen a földek elfoglalásával válaszoltak. A vidéki munkástanácsok eleinte csak beavatkoztak a közigazgatás teendőibe, később lefegyverezték és elzavarták a csendőröket és a kormány által vidékre küldött kormánybiztosokat. Mindebből az előadó azt a következtetést vonta le, hogy az 1918-as októberi forradalom utáni hatalmi viszonyok igen közel álltak nálunk ahhoz, amit Lenin a munkásság és parasztság forradalmi demokratikus diktatúrájának nevezett.

Előadása további részében Siklós András két, a forradalom végső kimenetele és továbbfejlődése szempontjából nagyjelentőségű kérdéssel, a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásával és a Magyarországgal szomszédos új nemzeti államok létrejöttével foglalkozott. Ami a KMP-t illeti, rámutatott arra, hogy a párt megalakulásával létrejött a forradalom továbbvitelért harcoló munkások és parasztok közötti irányító és vezető szerve, amely világos és határozott programot adott a polgári kormánynyal egyre inkább elégedetlen néptömegek számára. A kommunista párt bátran hirdette, hogy a kapitalizmus megérett a bukásra és napirendre került a proletárforradalom. Bátran követelte, hogy a munkásság vegye kezébe saját sorsának irányítását, valósítsa meg saját hatalmát, a proletariátus diktatúráját. A párt fellépett a parlamentni illúziók ellen és a burzsoá nemzetgyűlés létrehozása helyett a tanácskongresszus összehívásáért szállt síkra. Követelte a munkásellenőrzés bevezetését a gyárakban, a földek azonnali elfoglalását a földműves szegények tanácsai útján. A hadsereggel kapcsolatban egy valódi néphadsereg létrehozása, a burzsoázia lefegyverzése és a proletariátus felfegyverzése volt a cél. A külpolitikában a párt a magyar és a nemzetközi szocialista forradalom ügyének elválaszthatatlanságát hirdette és rámutatott arra, hogy segítséget nem az antant imperialistáival, hanem a nemzetközi forradalmi proletariátussal, a Szovjetországgal létesítendő szövetség adhat. A párt célkitűzései tehát nem szűken értelmezett munkáskövetelések voltak; amikor a kommunisták a munkásosztály hatalmáért és érdekeiért síkra szálltak, egyúttal az összes dolgozók érdekeinek és vágyainak is hangot adtak és kiállásuk a proletárinternacionalizmus mellett egyúttal a magyar nemzeti érdekek legigazibb védelmét jelentette.

Siklós András foglalkozott azokkal a hibákkal is, amelyeket a fiatal kommunista párt munkája során elkövetett, amelyek a leninizmus tanításának felszínes ismeretéből, a magyarországi gazdasági-társadalmi viszonyok mélyreható elemzésének hiányából fakadtak. Hangsúlyozta azonban, hogy e hibák és hiányosságok ellenére a kommunista párt megalakulása a forradalom előbbrevitele szempontjából igen nagy jelentőségű volt. Amit a fiatal kommunista párt a leninizmusból már megértett, az a legjelentősebb volt a magyar forradalom problémái közül, amit pedig nem értett meg, annak árnyoldalai később, inkább csak a hatalom meghódítása után mutatkoztak meg.

Az új nemzeti államok kialakulásával, a nemzetiségi területek elszakadásával, illetve a magyar lakosságú területek egy részének idegen megszállás alá kerülésével kapcsolatban az előadó vázolta, hogy a demarkációs vonalak újra és újra való megváltoztatása következtében hogyan foszlottak szét a burzsoáziában és a tömcgekben a kormánynak Wilsonhoz és az antanthoz fűződő kapcsolatairól élő illúziók. Megállapította, hogy a polgári demokratikus kormányzat ebből eredő gyengülése kedvező feltételeket hozott létre a forradalom továbbvitelért harcoló erők számára, de rámutatott, hogy ez a helyzet az ellenforradalmi eröket is aktivizálta, mert az idegen megszállás újra lángra lobbantotta a nacionalizmust és olyan légkört teremtett, amely előnyös volt a reakció szervezkedéséhez. Az ellenforradalmi erők szervezkedésének ismertetése után az előadó

a Vyx-jegyzékkel foglalkozott és rámutatott az antant-békekonferencia Magyarországra vonatkozó intézkedéseinek a szovjetellenes intervencióval való összefüggéseire. A békekonferencia határozatának átadásával — hangoztatta az előadó — a magyar forradalom válaszút elé érkezett. Idegen megszállás, a kapitalizmus megszilárdítása és ellenforradalmi restauráció az antant segítségével, vagy harc a nemzeti önrendelkezésért, a forradalom vívmányainak védelméért és Szovjet-Oroszországgal szövetségben előre a proletárdiktatúra útján a szocializmushoz — így tette fel 1919. március 21-én a kérdést a történelem. E két lehetőség felé tapogatódzott Károlyi Mihály is, aki a március 21-i minisztertanácsi ülésen egyrészt egy tiszta szociáldemokrata kormány megalakítását és a kommunistákkal való megegyezést javasolta, másrészt az eseményekről értesítette Bethlen Istvánt és hozzá is kérdést intézett egy esetleges kormányalakításra vonatkozólag. Március 21-én, ebben a sorsdöntő órában nemcsak a munkásság, de a magyar nép óriási többsége is az imperialista megszállás ellen, a szocializmus ügye mellett döntött.

Az előadó a magyar proletárforradalom győzelmének és jelentőségének méltatásával fejezte be referátumát.

A következő referátumot *Hajdu Tibor*, a Párttörténeti Intézet munkatársa tartotta „*A tanácsok szerepe a polgári demokratikus forradalomnak proletárforradalomná történő átváltozásában*” címmel. Mint megállapította, 1918 és 1919 magyar forradalmainak egyik jellegzetessége az volt, hogy bár a két forradalom célkitűzései és eredményei különböztek voltak, mindkét forradalom ütközeteit lényegében ugyanazok az erők vitték győzelemre. A második, ti. 1919 márciusi forradalom nem az első forradalom rendje ellen harcolva, hanem azt továbbfejlesztve jutott győzelemre. E sajátosság fényénél vizsgálta meg előadásában Hajdu Tibor a tanácsok szerepét, amelyeknek nagy részük volt az 1918-as októberi forradalom vívmányainak továbbfejlesztésében, illetve szocialista forradalomná való átváltozásában.

A kérdés konkrét kifejtése során Hajdu Tibor rámutatott arra, hogy bár az 1918-as októberi forradalom vezető ereje a munkásság és parasztság volt, a forradalom eredményei távolról sem felelték meg a forradalmi osztályok céljainak. A forradalom napjaiban ugyan a nép a kezében tartotta a hatalmat, megfelelő szervezet híján mégsem tudta az ország kormányzását magához ragadni. Az 1918-as októberi forradalom győzelmét követő hetekben tehát olyan átmeneti helyzet alakult ki, amelyben továbbfolyt az osztályok harca a hatalomért.

Ehhez a hatalomért folyó harchoz nyújtott nagy segítséget a forradalmi erők számára a *tanácsok megalakulása*. Ez azt jelentette, hogy az üzemekben, városokban és falvakban, sőt sok katonai alakulatban is a burzsoá államhatalom szerveivel szemben feltűntek a nép hatalmának képviselői.

A továbbiakban az előadó részletesen vázolta azt a folyamatot, amelynek során a tanácsok egyre inkább a radikális, forradalmi célkitűzések szószólóivá váltak. A tanácsok ugyanis kezdetben nem fordultak azonnal szembe a Károlyi-kormányval, és ha bizalmatlanul szemlélték is tevékenységét, elismerték a forradalom kormányának. Ennek oka az volt, hogy a munkástanácsok a Szociáldemokrata Párt vezetése alatt álltak, márpedig az SzDP résztvett a kormányban és a munkástanácsok számára nem a forradalom továbbfejlesztését jelölte meg feladatként, hanem az elért eredmények stabilizálását, a harcot „a tömegek anarchiája” ellen. Ami a katonatanácsokat illeti, ezek egy része szintén az SzDP, más részé pedig éppen a monarchista törzstisztek befolyása alatt állt. Más volt a helyzet — mutatott rá Hajdu Tibor — a falusi tanácsoknál. A polgári forradalom győzelmé után maga a kormány bocsátott ki azonnal felhívást a helyi „nemzeti tanácsok” megalakítására, de ezek megszervezésével a korábbi törvényhatóságok vezető tisztviselőit bízta meg. Tehát nem a néptől remélte a régi közigazgatás elűzését, hanem a közigazgatástól a számára nem kívánatos népmozgalmak megfékezését. A falusi tanácsok jelentős része így a jegyzők vezetésével alakult meg. A tanácsok többsége azonban nem vállalta a jegyzők vezetését, sokszor még működésüket sem tűrte, s egyre inkább a paraszti demokrácia forradalmi szervévé alakult át. Sok falusi nemzeti tanács a forradalmi parasztmozgalmak élére állt, így Szeghalmon, Balmazújvároson, Békéssámszonban vagy a zentai járásban. Másutt a helyi tanácsok megadóztatták a gazdagokat, felkutatták és kimérték az élelmiszerkészleteket, elcsapták az előjáróságot, rendelkeztek a község vagyonával, segítették a szegényeket. Ugyanakkor részt vettek a nemzetőrségek szervezésében is, hogy óvják a forradalom rendjét. A polgári forradalom győzelmét követő hetekben ezek a paraszttanácsok voltak a legforradalmibb tanácsok — állapította meg Hajdu Tibor.

1918 decemberében azután újabb erjedés indult meg a munkásosztály soraiban, s így természetesen a munkástanácsokban is, melyek forradalmasodása hamarosan túlszárnyalta a falusi tanácsokét. Ebben a fejlődésben döntő szerepe volt a Kommunisták

Magyarországi Pártja megalakulásának. A KMP forradalmi követelései — az üzemek munkásellenőrzése, a hatalom átvétele a falusi, városi és üzemi munkástanácsok által, az SzDP jobboldali vezetőségének félredobása és a proletárdiktatúra létrehozása — egyre nagyobb visszhangra találtak a proletariátus soraiban. A munkások először a gyár kapuin belül, a számukra legjobban ismert területen léptek ki a szociáldemokrácia ólomeszímáiból. 1918 végén megvalósult a munkásellenőrzés a Wolfner-börgyárban, Thék Endre bútorgyárában, a Ganz-Danubius-gyárakban, a brennbergi bányában, s ami a legfontosabb: Csepelen. Januárban a Ganz Villamossági Gyárban a munkássággal rokonszenvező mérnököket bízták meg az üzem vezetésével, akiket két munkás ellenőrzött. Új igazgatót nevezett ki a Ganz Hajógyár munkástanácsa is január 9-én. A munkástanács vette kezébe a vezetést a Fegyver- és Gépgyárban, az Óbudai Hajógyárban, a Schlick-gyárban, Herczegh Ernő gyárában. Ugyanakkor a városi munkástanácsok egyre aktívabban avatkoztak bele a város, sőt a megye életének irányításába is. Békéscsabán, Debrecenben és Hódmezővásárhelyen a Nemzeti Tanács teljesen a munkástanács befolyása alá került, másutt (pl. Makón, Kiskunfélegyházán, Kaposvárott, Tatabányán és később Székesfehérvárott) a közigazgatás irányítását is a munkástanács vette a kezébe.

Előadása további részében Hajdu Tibor vázolta a tanácsok szerepét az 1919-es márciusi eseményekben, a proletárdiktatúra kiharcolásában s befejezésül azt a kérdést vizsgálta, hogy az 1918-as forradalmak országai — Németország, Ausztria és Magyarország — közül miért éppen nálunk, az iparilag és politikailag elmaradt és munkásmozgalmát tekintve is legfejletlenebb Magyarországon győzött a proletárforradalom. Utalt azokra a különbségekre, amelyek hazánk 1918 előtti függéséből származtak, hogy ti. nálunk a polgári forradalom győzelme után az egész hatalmat először birtokló uralkodó osztályok jóval szervezetlenebbek, politikailag tapasztalatlanabbak voltak, mint a német és osztrák kapitalisták. Ehhez járult az a körülmény, hogy Magyarországon a soknemzetiségű állam felbomlása is nagyon legyengítette az állam erejét. A magyarországi tanácsok forradalmi fejlődésével kapcsolatban az előadó hangsúlyozta a magyar kommunisták szerepét, akik Közép-Európa kommunistái közül a legjobban értették meg a leninizmus szellemét és a legjobban alkalmazták hazájuk fejlődésének adott szakaszára a forradalmi marxizmus tanításait. Aláhúzta annak a ténynek a jelentőségét, hogy — a három ország viszonylatában — a forradalmárok és opportunisták közötti szakítás a leggyorsabban és legkövetkezetesebben Magyarországon ment végbe. Majd a parasztság helyzetéből adódó sajátosságokat említette meg, amelyek következtében a magyar nép könnyebben értette meg az orosz forradalmat és a munkásság mozgalmát a parasztság valóságos forradalma kísérette. Az előadó végül a magyar forradalmak harcosainak, a magyar munkásoknak, parasztoknak és katonáknak a hősiességéről emlékezett meg.

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG 40. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL (1959. MÁRCIUS 16—21.)

A Magyar Tanácsköztársaság megalakulásának 40. évfordulója alkalmából az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténelmi Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, valamint a Magyar Történelmi Társulat — számos külföldi vendég részvételével — 1959. március 16-tól 21-ig tudományos ülésszakot rendezett. A megnyitó ülés elnökségében helyet foglalt *Nemes Dezső*, az MSzMP Politikai Bizottságának póttagja, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, *Fogarasi Béla*, az Akadémia alelnöke, *Orbán László*, az MSzMP Központi Bizottsága tudományos és kulturális osztályának vezetője, az MSzMP Központi Bizottságának tagjai, *Molnár Erik* akadémikus, a Történettudományi Intézet igazgatója, *Zsigmond László*, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, *Kálmán Endre*, a Párttörténelmi Intézet igazgatója, *Otta István* vezérőrnagy és *Horváth Miklós* alezredes, a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum igazgatója és igazgatóhelyettese, valamint *Szekely György*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektorhelyettese, a Magyar Történelmi Társulat főtársa. Az ülésszak megnyitóján részt vett *dr. Sik Endre* külügyminiszter, *Kisházi Ödön* munkaügyi miniszter, *dr. Ruzsnyák István*, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, *Gyáros László*, a kormány Tájékoztatási Hivatalának elnöke, a Magyar Tanácsköztársaság küzdelmeinek több résztvevője, megjelentek továbbá a tudományos ülésszakra hazánkba érkezett külföldi vendégek, valamint a budapesti diplomáciai képviselők számos vezetője és tagja.

A tudományos ülésszakot *Molnár Erik* nyitotta meg, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége nevében *Fogarasi Béla* üdvözölte az ülésszak résztvevőit. Ezután *Nemes Dezső* tartotta meg a tudományos ülésszak főreferátumát „A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége” címmel. A március 16-i délutáni ülésen elsőnek *František Pór*, a Csehszlovák Párttörténelmi Intézet helyettes igazgatója tartott előadást a csehszlovák jobboldali szociáldemokraták szerepéről a Magyar Tanácsköztársaság ellen végrehajtott csehszlovák burzsoá intervenció idején. Ezután *Anna Hornik*, Ausztria Kommunista Pártja történelmi bizottságának munkatársa „A Magyar Tanácsköztársaság és Ausztria” címmel, *Aleksander Zatorski*, a lengyel Dzerzsinszkij katonai akadémia tanszékvezető tanára pedig a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttének és tevékenységének lengyel visszhangjáról tartott előadást. Végül *Hikádé Aladár*, a magyar munkásmozgalom veteránja, a Kommunisták Magyarországi Pártja egyik alapító tagja szólalt fel, aki az 1919-es forradalmi törvényszékek tevékenységéről beszélt.

A tudományos ülésszak második napján, március 17-én az első előadást *N. I. Satagin* professzor, a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézet helyettes vezetője tartotta „V. I. Lenin a magyar proletárforradalom tapasztalatainak történelmi jelentőségéről” címmel. Ezután *Szántó Reszó*, a Tanácsköztársaság harcainak egyik résztvevője a magyar vöröshadsereg nemzetközi alakulatairól, *Liptai Ervin* alezredes, a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum munkatársa a Magyar Tanácsköztársaság katonai stratégiájának néhány kérdéséről tartott referátumot. Végül *Martin Vietor*, a pozsonyi Komenský-Egyetem jogtudományi karának docense arról a segítségről adott elő, amelyet a Magyar Tanácsköztársaság nyújtott a proletárdiktatúra csehszlovákiai megvalósításának kísérletéhez.

Március 18-án *Chiang Chun-fan*, a Marx—Engels—Lenin—Sztálin műveit fordító pekingi iroda helyettes vezetője „A magyarországi proletárforradalom és a kínai nép forradalmi harca” címmel tartott előadást, majd *Johannes Zelt*, valamint *Helmuth Kolbe*, a berlini Társadalomtudományi Akadémia docensei referáltak a német kommunisták, illetve a Kommunista Németországi Pártjának szolidaritásáról a Magyar Tanácsköztársaság mellett. *Pamlényi Ervin*, a Történettudományi Intézet munkatársa a Magyar Tanácsköztársaság kulturális politikájáról tartott előadást. Végül *Paulette Charbonnel* egyetemi tanár, a Francia Kommunista Párt történelmi bizottságának munkatársa olvasta fel a betegsége miatt távollevő *Emile Tersen* professzor előadását „Az Antant és a Magyar Tanácsköztársaság” címmel.

A tudományos ülésszak negyedik napján, március 19-én előnek *Victor Cheresesiu* professzor, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókja történettudományi intézetének helyettes vezetője a romániai munkásosztálynak a Magyar Tanácsköztársaság melletti szolidaritási akcióiról tartott referátumot. *L. N. Nyezsinszkij* kandidátus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történettudományi intézetének tudományos munkatársa a magyar proletárforradalom szovjetországi visszhangjáról, *Hevesi Gyula* akadémikus pedig „Néhány elgondolás a Tanácsköztársaság gazdaságpolitikai sikereinek magyarázatára” címmel tartott előadást. Felszólalt az ülésen *Vlagyimir Uraszov* szovjet veterán, valamint *A. Janoušek*, a Szlovák Tanácsköztársaság elnökének felesége is, akik az 1919-es magyar proletárforradalommal kapcsolatos személyes élményeiket mondták el. A továbbiakban *Stella Dimitrova Mityeva*, a Bolgár Párttörténeti Intézet munkatársa az 1919-es magyar forradalom bulgáriai visszhangjáról, végül *Michal Dzvónik*, a bratislavai Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa „A Szlovák Tanácsköztársaság és az örendelkezési jog” címmel tartott előadást.

Március 20-án először *Paulette Charbonnel* egyetemi tanár, a Francia Kommunista Párt történeti bizottsága munkatársának előadása hangzott el „A francia munkásosztály és az 1919-es magyarországi forradalom” címmel. *Todorov Niko Nikov*, a Bolgár Tudományos Akadémia történettudományi intézetének tudományos munkatársa a Magyarországon élő bolgároknak a Magyar Tanácsköztársaság iránt kifejezett szolidaritásáról, *Siklós András* egyetemi adjunktus pedig „Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság historiográfiájához” címmel tartott előadást. A tudományos ülésszak ötödik napjának befejezéseként *Walter Klaws*, a berlini Marxizmus—Leninizmus Intézet tudományos munkatársa olvasta fel *Siegfried Höppnernek*, a berlini Humboldt-Egyetem docensének előadását a Németországi Független Szociáldemokrata Párt forradalmi munkástagjainak állásfoglalásáról a magyar forradalom mellett. *Franco Ferri*, a Gramsci-intézet munkatársa e napra tervezett előadását megtartani nem tudta, mert az olasz hatóságok útlevelé kiadását megtagadták.

A tanácsköztársasági tudományos ülésszak utolsó napján, március 21-én először *Henryk Malinowski*, a Lengyel Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa tartott előadást a lengyel és a magyar munkásmozgalom közös forradalmi hagyományairól. Majd az ülésen résztvevő külföldi veteránok közül *Edmond Semil*, *dr. Basil Spiru*, *Gheorghe Timofi* és *Anton Gábor* emlékezett vissza a Magyar Tanácsköztársaság harcaira. *Kálmán Endre*, a Párttörténeti Intézet igazgatója ismertette a Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából meghirdetett pályázat eredményeit és kiosztotta a díjakat. Az ülésszakon résztvevő külföldi küldöttek nevében *Ohiang Chun-jan* szólalt fel és méltatta a tanácskozás jelentőségét. Végül *Nemes Dezső* összegezte az ülésszak munkáját, méltatta eredményeit és a hatnapos tanácskozást beárta.

A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszokról szóló *részletes beszámolóinkat* a Századok következő számában közöljük.

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG 40. ÉVFORDULÓJÁRA KIÍRT TÖRTÉNELMI PÁLYÁZAT BÍRÁLÓ BIZOTTSÁGÁNAK JELENTÉSE

A Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója sok történésznek és nemcsak történésznek a figyelmét fordította a első magyar proletárhatalom történetének kutatása, feldolgozása felé. Az évforduló széleskörű feltáró munkát indított meg, s ennek eredménye nagy segítséget ad a Magyar Tanácsköztársaság történetének sokoldalú alapos feldolgozásához. Ez a munka nagy adóssága a magyar történetírásnak. A magyar társadalom méltán várja tőlünk, hogy a magyar nép történetének egyik legdicsebb szakaszáról, a kommunisták vezette munkásosztály legendába illő hősi tettéről: az első igazi néphatalom megteremtéséről, a megőrzéséért vívott hősi küzdelemről a történelmi igazságnak megfelelő átfogó képet, marxista értékelést adjunk.

E munka előmozdítására az MSzMP KB Párttörténeti Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete pályázatot írt ki történelmi feldolgozásokra, visszaemlékezésekre, dokumentumok, adatok összegyűjtésére. Bár a felhívás viszonylag későn jelent meg, mégis széles visszhangot keltett. A pályázatra több mint hatvan munka érkezett be a munkásmozgalom veteránjaitól, tudományos kutatóktól, tanároktól, munkásoktól, alkalmazottaktól, mezőgazdasági dolgozóktól, nyugdíjasoktól és diákoktól. Érkeztek pályaművek külföldről is.

Néhány beérkezett mű irodalmi, zenei témával foglalkozott, s így nem felelt meg a történelmi pályázat feltételeinek. Ezeket eljuttattuk az illetékes irodalmi és zenei szervekhez. A bíráló bizottság nem fogadhatott el pályaműket néhány, a pályázatra beküldött alapos és tartalmas munkát, mert ezek nem a pályázatra, hanem a helyi pártbizottságok, tanácsok megbízásából készültek, illetve az évforduló alkalmából egyébként is megjelennek (részben már meg is jelentek). Ilyen munkák többek között:

1. A Debreceni Áll. Levéltár munkaközössége által összeállított „A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban 1919” c. dokumentumgyűjtemény, amelyet Debrecenben kiadtak;
2. Nagy József „Heves megye a Tanácsköztársaság idején” c. tanulmánya és
3. Szántó Imre „A szocialista pedagógus-mozgalom Heves megyében, 1918—1919” c. tanulmánya, amely Heves megyében jelenik meg;
4. dr. Vigh Károly „A vörös Pest vármegye” c. tanulmánya, amelyet a Pest megyei Tanács ad ki.

Az elbírált művek igen sok eddig ismeretlen helytörténelmi, s nem kevés általános vonatkozású és értékű adatot tárnak fel. Ezek a munkák néhány fontos politikai, katonai és kulturális problémát új, vagy a réginel sokoldalúbb megvilágításba helyeznek. Több tanulmány alkalmas arra, hogy teljes terjedelmében vagy egyes részleteiben kiadják, mások kisebb-nagyobb kiegészítéssel, javítással kerülhetnek nyilvánosságra.

Az elbírálásnál a bíráló bizottság a pályázati kiírástól eltérően két csoportba osztotta a díjazandó műveket, s ennek megfelelően megváltoztatta az egyes pályadíjak összegét is, felemelve egyúttal a kiosztandó díjak teljes összegét.

Az I. csoportban a bíráló bizottság azokat a műveket díjazta, amelyek sok új, korábban ismeretlen, vagy kevésbé ismert adatot tárnak fel, s feldolgozásmódjuk és felépítésük is megfelelő színvonalú. Ezek közül a bíráló bizottság a következő műveket részesítette díjazásban:

I. díjat, egyenként 2000—2000 forintot kap:

- a) Császvári István: „Küzdelem a néphatalomért Jászberényben s a Tanácsköztársaság 133 napos uralma a városban” c. és
- b) Láng Imre: „A Károlyi- és a Berinkei-kormány gazdaságpolitikája” c. munkája

II. díjat, egyenként 1500—1500 forintot kap:

- a) Gellért László: „A szocialista középiskolai diákmozgalom történetéből, 1918—1919” c. és

- b) *Dömötör Gergely*: „A III. vörös hadosztály Losonc felszabadításáért folytatott harctevékenysége 1919. május 25—31.” c. tanulmánya

III. díjat, egyenként 1000—1000 forintot kap:

- a) *Bihari Mór*: „Velinszky László” c. tanulmánya
 b) A „Tanulmányok Budapest történetéből a proletárdiktatúra időszakában” c. munka, amelynek szerzői: *Hercegh Etelka*, *Mattioni József* és *Szekeres József*, a Budapesti I. sz. Levéltár munkatársai.

A II. csoportban a bíráló bizottság azoknak a szerzőknek a munkásságát akarta méltányolni, akik a Tanácsköztársaság valamely kérdésére vonatkozóan sokoldalú és értékes tényanyagot gyűjtöttek össze. Kívánatos, hogy a szerzők folytassák az általuk megkezdett eredményes és sokat ígérő munkát.

Ebben a csoportban a bíráló bizottság a következő műveket részesíti díjazásban.

I. díjat, 1500 forintot kap:

Lőrincz Gáspár „Élményeim a Tanácsköztársaságban” c. visszaemlékezése,

II. díjat, 1000 forintot kap:

dr. Fogarassy László (Bratislava) „Az 1919-es proletárdiktatúra pozsonyi vonatkozásai. Pozsony és környéke az első világháború után” c. valamint „A magyarországi román hadszíntér 1919. április 16.—augusztus 22.” c. két pályaművében foglalt gazdag tényanyag összegyűjtéséért.

A III., egyenként 700 forintos díjat nyolc munka szerzőjének ítélte oda a bíráló bizottság E művek a következők:

- a) *Nyékés István*: „A Magyar Tanácsköztársaság agrárpolitikája”,
 b) *dr. Schöncald Pál*: „A Magyar Tanácsköztársaság családjogi alkotása és családügyi bíraskodása”,
 c) *dr. Bihari Mihály*: „A gyorsírás reformkorszaka az 1919-es Tanácsköztársaságban. 40 éves az egységes magyar gyorsírás”,
 d) *Lissauer József*: „Az 1918—1919-es Szocialista Középiskolai Diákok Országos Szövetsége, illetve az Ifjűmunkások Országos Szövetsége (KIMSZ) Diák-alsztyálynak nyomai az 1918—1919-es sajtóban és röpiratokban”,
 e) *Tóth János*: „A bölcsészkar története az első szocialista forradalom előtt és a forradalom alatt”,
 f) *Csávás Sándor*: „Karcag 1918—1919. évi története az egykorú sajtó tükrében”,
 g) *Nagy Dezső*: „Cegléd 1918—1919-ben”,
 h) *Schleich Lajos*: „Győri középiskolák a proletárdiktatúra idején, 1919. március 21.—augusztus 1.”.

A felsorolt díjazott munkákon kívül a bíráló bizottság dicséretben részesítette *Bánffi Ferenc*: „Egy szakász története”,

Fodor Henrik: „A Tanácsköztársaság közoktatásügye Vas megyében”,

Simonfi Emil: „A nagykapornoki termelészövetkezet 1919-ben” c. munkáját,

Somogyi András: A fehérterror 1919—1922-es tevékenységéről gyűjtött értékes

adatait,

a *Szegedi Jogtudományi Egyetem Jogtörténeti Tanszéke Kutató csoportja* által összeállított: „Dokumentumgyűjtemény Szeged város diákmozgalmairól; 1918—1919” c. munkát,

Tallós P. István: „Döntő március” c. visszaemlékezését,

Tiborc Zsigmond: „Harminc hónap Horthy-pribékek karmaiban” c. munkáját.

A bíráló bizottság úgy határozott, hogy a pályázatra beküldött általános és középiskolás diákok által írt értékesebb munkák és gyűjtemények szerzőinek könyvjutalmat ad.

OLVASÓINKHOZ

Katus László: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak c. tanulmányának II. részét és a *Váczy Péter*: A korai magyar történet néhány kérdéséről c. cikkével kapcsolatos vita anyagát, így *Bónis György* válaszát, a Századok következő számában, illetve folyamatosan tesszük közzé.

Д. НЕМЕШ:

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

I. В Венгрии 31 октября 1918 г. разыгралась буржуазно-демократическая революция, в ходе которой власть перешла в руки либерально-социал-демократической коалиции, в которой в месяцах после революции происходили уже все больше сдвиги в направлении буржуазной реакции. 20 ноября 1918 г. была создана Коммунистическая партия Венгрии, которая против защитников буржуазного строя боролась за цели социалистической революции, и которая в скором времени завоевала поддержку широких рабочих масс. В начале 1919 г. народ страны смотрел уже на рабочий класс, который единственный сумел показать выход из краха, вызванного буржуазным государством. Когда обанкротившееся во внешне- и внутривполитическом отношении правительство 21 марта 1919 г. передало власть рабочему классу, социал-демократическая и коммунистическая партии объединились на принципиальной основе диктатуры пролетариата. Против объединенных сил рабочего класса буржуазия оказалась неспособной к какому-нибудь сопротивлению и таким образом венгерский рабочий класс захватил власть без кровопролития, мирным путем.

Советская республика вступила в боевой союз прежде всего с Советской Россией. Международные отклики создания советской власти в Венгрии были чрезвычайно большими. Из Советской России поступило множество приветов, но со стороны рабочих организаций капиталистических стран послали тоже целый ряд таких приветов, которые оказались предвестниками поднятия революционной волны в Центральной Европе. Коммунистический интернационал тоже провозгласил воззвание в целях поддержки Венгерской советской республики.

II. Подводя итоги исторических действий Советской республики следует подчеркивать, что осуществлением социалистической революции она подняла страну до высшей степени общественного развития. Она отобрала власть от эксплуатирующих классов и передала ее в руки рабочего класса, который привлек к осуществлению власти и трудящиеся крестьянство. Советская республика провела экспроприацию крупной и средней буржуазии, захватив в общественную собственность экспроприированные средства производства, и превратила крупную и среднюю промышленность в социалистический сектор народного хозяйства. Она осуществила экспроприацию класса помещиков, чего не сделала ни революция 1848 г., ни революция 1918 г. Она разделила конфискованные помещичьи земли только в очень малой мере, в качестве исключительной уступки. На бывших помещичьих землях она основала крестьянские производственные коллективы под государственным руководством и перескочив революционный демократический этап аграрного развития деревни, она создала тотчас огромный социалистический сектор в сельском хозяйстве. Это оказалось «левой» ошибкой, но вопреки этому нельзя затмить тот факт, что Советская республика отобрала землю от эксплуататоров и передала ее тем, кто ее обрабатывает.

Советская республика обеспечила все права трудящихся и в этом отношении также далеко превзошла буржуазно-демократические революции. Первый раз рабочие и крестьяне получили полностью политических прав и «всю материальную и духовную поддержку» правительства к использованию их прав.

Вопреки трудному экономическому положению Советская республика улучшила условия жизни трудящихся, провела значительные мероприятия в области развития гигиены и сделала особенно большую работу в целях развертывания культурной революции, скорейшей ликвидации культурной монополии эксплуатирующих классов.

Советская республика обеспечила полное равноправие национальных меньшинств, и в отношении национальной политики также далеко превзошла так революцию 1848 г., как и революцию 1918 г. и показала народам Дунайского бассейна, что подлинно демократическую национальную политику сумеет осуществить только рабочая власть.

Советская республика вела героическую революционную отечественную войну; социалистическую освободительную борьбу против империалистов антанты. Когда германская буржуазия при помощи социал-демократов и при поддержке империалистов

антанты подавила Баварскую советскую республику, славный северный поход Венгерской красной армии внес новый размах в развитие социалистической революции в Центральной Европе. Она оказала помощь при создании Словацкой советской республики.

Высоко подняв знамя пролетарского интернационализма, Венгерская советская республика теснее сочетала дело венгерской революции с мировым революционным движением, чем какая-нибудь из предшествовавших революций. Советская республика сделала Венгрию союзником Советской России и крепостью международной социалистической революции в Центральной Европе, приобрела для венгерского пролетарского государства далеко идущую поддержку международного пролетариата.

Суммируя исторические действия Советской республики отдельно следует припомнить, что своим созданием и существованием она расстроила интервенционную войну держав антанты против Советской России, отвела и завязала значительные силы, которые антанта сумела бы весной и летом 1919 г. пустить в ход против Советской России. Это было революционной помощью, оказанной первому в мире рабоче-крестьянскому государству, которое своим примером и своими действиями оказало наибольшую помощь рабочему движению всего мира. По его примеру и при его далеко идущей поддержке поднялось и в Венгрии революционное рабочее движение и была создана Венгерская советская республика.

Наконец следует подчеркивать великую моральную победу, которую создание Венгерской советской республики означало для мировой социалистической революции. Известно, насколько подчеркивал Ленин значение этой моральной победы против вызывающей смятение пропаганды II. Интернационала, которая провозглашала, что советская революция, власть советов является только «русской специальностью», которая на другом месте «не возможна». Хотя и превосходство военных сил антанты разгромила венгерскую советскую власть, эта моральная победа международной социалистической революции осталась все-таки, вопреки тому обстоятельству, что контрреволюция временно взяла верх, крупной победой международной социалистической революции.

III. В разгроме Советской республики значительную роль играли буржуазные контрреволюционные силы, заговорщицкая фракция социал-демократов внутри партии и наконец армии румынской и чешской буржуазии, поддержанные и направленные державами антанты.

Одной из самых крупных ошибок правительства Советской республики являлось безусловное принятие ноты Клемансо и увод войск победоносной Красной армии из Словакии. Не правильно в связи с этим ссылаться на брестскую тактику, примененную Советской Россией в совсем другой ситуации.

После отступления все больше усилились контрреволюционные силы, которые 24 июня развязали в Будапеште военный контрреволюционный путч; этот путч, однако, — вследствие полной изолированности — мог быть подавлен в течение нескольких часов.

Когда во второй половине июля Советская республика развернула новое наступление против румынских захватчиков, социал-демократические лидеры Бем, Пейер и Вельтнер предательским образом вели уже переговоры с представителями антанты в Вене об отставке правительства Советской республики и о создании социал-демократического правительства.

Красная армия героически боролась на фронте при реке Тисса, но она не сумела справиться с превосходством сил и изменой военного руководства. 31 августа 1919 г. советское правительство заявило о своей отставке и власть перешла в руки социал-демократического правительства, которое в течение нескольких дней восстановило капиталистический строй и подготовило приход к власти открытой контрреволюционной диктатуры.

Надо выступить против того мнения, будто падение Советской республики было неизбежным. Выиграв время, имелась бы возможность раскрыть причины ошибок, сплотить силы, наладить территориальную связь с Советской Россией и таким образом революционное движение соседних стран также получило бы новый размах.

IV. Анализируя некоторые уроки истории Советской республики следует установить, что Венгерская советская республика 1919 г. дала исторический пример мирной победы социалистической революции. Уроком чреватого ошибками объединения коммунистической и социал-демократической партий является то, что хотя и одна часть социал-демократических лидеров, изменив советской власти, докатилась до открытого союза с контрреволюцией, другая их часть стала в огне крупных боев все более последовательной, верными соратниками коммунистов. Допущенная по крестьянскому вопросу ошибка, перескакивание революционного демократического этапа аграрного развития, опущение раздела земли и отдача земли тотчас в использование крестьянской бедноте в производственных коллективах показывает с отрицательной стороны правильность ленинской

крестьянской политики, последовательно осуществленной Коммунистической партией Советского Союза после Великой Октябрьской социалистической революции.

Почетной задачей венгерской исторической науки является до подробностей раскрыть историю Советской республики, очистить ее от клеветнической кампании контр-революционного периода и показать подлинное величие Советской республики.

Э. АРАТО:

СОТРУДНИЧЕСТВО ВЕНГЕРСКИХ, ЧЕШСКИХ И СЛОВАЦКИХ РАБОЧИХ В ПЕРИОД РЕВОЛЮЦИОННОГО ПОДЪЕМА ПОСЛЕ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ (1917—1920)

Сходные и различные черты развития венгерского, чешского и словацкого рабочего движения объясняют связи рабочего движения этого значительного периода и препятствия, поставленные по пути сотрудничества. Принадлежность к одной же империи, организационное единство венгерского и словацкого рабочего движения, параллельное развитие чешской и венгерской социал-демократии составили основу связей. В то же время то обстоятельство, что чешская, венгерская и словацкая правая социал-демократия не поняла национального вопроса и поставила себя на националистическую платформу, в большой мере препятствовало разворачиванию общей борьбы этих трех рабочих движений.

Вдохновленные Великой Октябрьской социалистической революцией чешские и словацкие рабочие массы завоевали себе самостоятельную чехословацкую республику, но буржуазия использовала их борьбу для своих собственных интересов и препятствовала в новой республике переходу буржуазной революции в социалистическую революцию. В этом процессе значительную роль играла в чешских землях национальная иллюзия, ложная забота о судьбу народившейся в эти дни самостоятельной республики. Эта иллюзия и демагогия Масарика ввели в заблуждение не малую часть чешского рабочего класса.

Эта же национальная иллюзия отравила сознание чехословацких военнопленных в Советской России. Чехословацким коммунистам подарились все же достигнуть значительных успехов, многие военнопленные стали в сторону большевиков и боролись вместе с венгерскими красноармейцами против интервенционных войск. В этом заключилось первое значительное венгерско—чехословацкое сотрудничество этого периода.

Против Венгерской Советской республики чехословацкая буржуазия и правые социал-демократы воспользовались оружием националистического подстрекательства, а в чешских землях даже и не безуспешно. В Словакии, однако, огромные движения потрясли буржуазным строем, народные движения, развязанные и усиленные не в последнюю очередь влиянием Венгерской Советской республики. В борьбе против националистической заразы, в воспитании чехословацких рабочих и солдат к пролетарскому интернационализму особенно значительную роль играла чехословацкая секция Социалистической партии Венгрии в Будапеште, которая имела тесные связи с Словакией и с чешской социал-демократической левой. Работа чехословацкой секции в Будапеште не в малой мере способствовала разложению интервенционной чехословацкой армии, й в Красной Армии в Венгрии боролись в значительном числе чешские и словацкие солдаты.

Движения крупных масштабов произошли в чешских землях в мае 1919 г., именно в тот момент, когда чехословацкая интервенция против Венгерской советской республики провалилась. К июню, однако, чехословацкой буржуазии подарилось в чешских землях отснить эти выступления, таким образом революционная борьба достигла значительного успеха только в Словакии: была провозглашена Словацкая советская республика. Причину различного хода событий в двух частях страны следует искать в различных исторического развития чешских земель и Словакии.

Венгерская советская республика оказала огромное влияние и после своего падения и ускорила создание Коммунистической партии Чехословакии. Не в последнюю очередь в целях противодействия этому влиянию два государства, противостоящие друг другу впрочем, Венгрия Хорти и Чехословакия Масарика, — отложив националистические противоречия — тесно сотрудничали в преследовании венгерских и чехословацких коммунистов.

Л. ЖИГМОНД:

РАЗГРОМ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ МОНАРХИИ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ СИЛ

Разгром Австро-венгерской монархии не фигурировал в числе военных целей великих держав Антанты. Исключительно из тактических соображений Англия и Франция обещали освобождение угнетенных в национальном отношении народов Монархии в январе 1917 г. в направленной Вильсону ответной ноте в очень общем формулировании, сделавшем возможными различные толкования. После победы российской февральской революции разгром империи Габсбургов отошел на задний план и своеобразно, что с английской и французской стороны открыли вновь смысл существования Австро-венгерской монархии именно в тот момент, когда после исчезновения царской России, ее прежнее относительное право на существование прекратилось. С точки зрения поведения великих держав Антанты являются очень поучительными переговоры, которые велись с одной стороны между Францией и Австро-венгерской монархией, а с другой стороны между Великобританией и США. Если позиция русского Временного правительства и отличалась от позиции его союзников, то объяснение этого следует искать главным образом в причинах внутривнутриполитического характера. Временное правительство, осуществляющее власть после февральской революции, было представителем тех групп русских господствующих классов, которые намеревались продолжить войну более решительно и целеустремленно, чем до сих пор. В интересах этого оно должно было бы предъявить такие военные цели — между прочим освобождение угнетенных славянских народов Монархии — которые казались подходящими для заблуждения и обмана общественного мнения. Значение национального вопроса являлось очень важным с точки зрения судьбы и дальнейшего развития российской революции. Заслуга большевистской партии и лично Ленина, что они правильно и творческим образом применили позицию рабочего движения в отношении национального вопроса. В ноябре 1917 г. пролетарская революция победила, и вследствие осознания тесной и неразделимой связи между национальными движениями угнетенных народов и освобождением пролетариата.

То обстоятельство, что после победы революции русский пролетариат осуществил и на практике свою принципиальную позицию в национальном вопросе, поставило страну победившего социализма примером и для угнетенных народов Австро-венгерской монархии. Великая Октябрьская социалистическая революция открыла национальные движения в империи Габсбургов. Роковым образом — и в этом отношении кроме рабочего класса и социалистического движения угнетенных народов особая ответственность падает на пролетариат и рабочее движение господствующих наций — во главе национальных движений угнетенных народов стали группы, состоящие из буржуазных, мелкобуржуазных и правых социал-демократических элементов. Они не поняли событий российской революции, даже враждебно относились к ним, особенно с тех пор, как эти события начали развиваться в направлении социалистической революции. Разгром Монархии и право на существование создаваемых под их руководством новых государств они стремились обосновать именно тем, что против опасности революции они сумели бы оказать большие гарантии, чем обветшавшая и отжившая свой век Австро-Венгрия. По мере созревания социалистической революции в России усиливалось соревнование Монархии с одной стороны и отдельных национальных групп с другой, чтобы тот или другой оказались достойными получить звание жандарма Восточной и Юго-восточной Европы. Из Вены и Будапешта также отправлялись во все растущем числе видные политические деятели — с официальным или полуофициальным поручением — в нейтральные страны, чтобы наладить там связи с представителями или агентами неприятельских великих держав. В ходе 1918 г., принимая во внимание победу Октябрьской революции, этот процесс ускорился и во второй половине 1918 г. вступил в решающую полосу.

Весной и летом 1918 г. вследствие общего революционного подъема, основной силой которого являлся рабочий класс, движения за национальную независимость все сильнее нажимали на тесные барьеры, поставленные им великими державами Антанты. Чтобы не отставать от событий, Клемансо, Ллойд-Джордж и Вильсон были принуждены отбросить свою прежнюю концепцию в интересах сохранения своего влияния на движения, распирающее изнутри Монархию и угрожающие разгромить ее. Дипломатия Австро-венгерской монархии до последнего момента стремилась использовать двусмысленность, показывающуюся во внешней политике великих держав Антанты, но безуспешно. Сила движений за национальную независимость разгромила Австро-венгерскую монархию и поставила ведущие великие державы победившей империалистической коалиции также перед готовой ситуацией.

А. ШИКЛОШ :

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИОГРАФИИ ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

После падения Венгерской советской республики контрреволюция попыталась не только подавить рабочее движение, а начала также наступление на идеологическом фронте. В начале 1920-х годов серия памфлетов и брошюр, оскорбляющих историю, события Советской республики была распространена по стране. Официальная историческая наука, однако, требовала трудов высшего качества, которые бросаются на память Советской республики, вооруженные «научными» аргументами.

Традициональная — позитивистская — историография выпускала по истории Советской республики большие обобщающие труды только в малом числе. Хотя и осенью 1919 г. была создана Всегосударственная комиссия по собиранию материалов Советской республики, после первоначального подъема ее деятельность застряла. В 1921 г. появился сборник статей «Большевизм в Венгрии» под редакцией Густава Грац, разработавший отдельные частные вопросы истории диктатуры пролетариата. Труды, написанные на основе позитивистской методологии, однако, не сумели закрепиться, потому что контрреволюционный режим не нуждался в разработке до подробностей фактов истории диктатуры пролетариата.

Вместо этого для контрреволюционного режима оказалось гораздо более важным выяснить вопрос об ответственности и доказать, что за диктатуру пролетариата ответственны те, которые выступили против консервативной внутренней и внешней политики господствующих классов. Исполнение этой задачи взял на себя Дьюла Секфю, который в своем труде «Три поколения» возложил ответственность за диктатуру пролетариата на либерализм и на демократические направления. Соответственно этому контрреволюционная историография, обосновавшаяся в дальнейшем на концепции Секфю осудила либеральные и демократические стремления, возложила ответственность за военное поражение на оппозиционное течение и изобразила диктатуру пролетариата как самый позорный период истории Венгрии, не нуждающийся в подробной трактовке.

Эта концепция, которая на поверхности более резко нападала на сторонников буржуазной революции, чем на Советскую республику, вызвала и среди буржуазных направлений пламенное сопротивление со стороны идеологов буржуазной революции, поддержанных социал-демократами также. Но и октябристы, хотя и осознали необходимость и неизбежность буржуазной революции, в силу своих буржуазных органичений не сумели осознать характер и особенности революции, руководящую роль пролетариата и они осудили диктатуру пролетариата.

Освобождение, конечно, смело контрреволюционные концепции. После 1945 г. даже буржуазные историки узнали необходимость буржуазной революции, если и не сочувствовали диктатуре пролетариата. Только некоторые — как на пр. Секфю — оказались способными коренным образом порвать со своими старыми концепциями и высказать, что для Венгрии пролетарская революция является единственным путем подъема. Одновременно освобождение страны открыло путь находившейся до того в подполье марксистской исторической науке. В годы контрреволюционного режима марксистская историография выяснила историческое место Советской республики, раскрыла ее значение и показала ошибки, допущенные партией. Начиная с года поворота — несмотря на отдельные допущенные ошибки — марксистская историческая наука достигла значительных успехов в раскрытии истории Советской республики.

Э. ПАМЛЕННИ :

О КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКЕ ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Провозглашение Венгерской советской республики сделало возможным в 1919 г. развертывание культурной политики, направленной на ликвидацию культурной монополии старых господствующих классов. В течение кратких и трудных 133 дней диктатуры пролетариата мы могли видеть такой ряд основных мероприятий в области культурной политики, который делал бы честь целеустремленному труду многих поколений.

В области просвещения отделение церкви от государства, национализация церковных школ сделали возможным осуществление единого и обязательного 8-классо-

вого народного просвещения для детей в возрасте 6—14 лет. Значительное напряжение сил шло на ликвидацию безграмотности, на развитие детских садов. Наряду с реформой университетов был создан рабочий университет им. Маркса и Энгельса. Была улучшена материальная ситуация педагогов, созданы новые высшие учебные заведения, музеи, исследовательские институты. Еще в начальный период диктатуры были национализированы театры, кинотеатры и книгоиздательства. Организованным образом была обеспечена систематическая поддержка работников культуры.

Культурная политика Советской республики являлась как в своих целях и планах, так и в своих осуществленных творениях проникнутой глубоким социалистическим гуманизмом, направленной марксистским мировоззрением, одновременно национальной и до корней интернациональной культурной политикой, которая стремилась сделать вопросы культуры общественным делом в Венгрии и переменить отношение всего общества к культуре.

В контрреволюционный период в течение 25 лет наклеветали на прогрессивные культурные стремления Советской республики, и оскорбили их. Это, однако, было безуспешно, потому что хотя и политическая власть Советской республики в августе 1919 г. была разгромлена, его духа не возможно было уничтожить оружием.

Во время, данное Советской республике для разрешения крупных национальных задач было, конечно, невозможным докончить великое дело культурной революции. Наследие Советской республики действует по-настоящему теперь, в наше время: самые смелые планы того времени осуществляются в наши дни в пользу всего нашего народа. Это доказывает лучше всего реальность и историческое величие культурных творений, стремлений 1919 года.

Д. РАНКИ:

МАТЕРИАЛЫ К ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ВЕНГРИИ ВО ВРЕМЯ АГРЕССИИ ПРОТИВ ЧЕХОСЛОВАКИИ (1937—1939 гг.) (НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ ГЕРМАНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО МИНИСТЕРСТВ ВНЕШНИХ ДЕЛ)

Внешнеполитическая цель венгерского господствующего класса, ревизия трианонского мирного договора получила более широкие возможности осуществления после захвата фашизмом власти в Германии. Венгерские ревизионистские стремления в отношении Чехословакии Гитлер органически поместил в свои планы прекращения Чехословакии. Венгерско—германское сотрудничество против Чехословакии стало более интенсивным со времени пребывания председателя совета министров Дараньи осенью 1937 г. в Берлине. В первой половине 1938 г. венгерская дипломатия стремилась конкретизировать венгерско—германское военное сотрудничество а также, в случае венгерского нападения на Чехословакию обеспечить нейтралитет Югославии. Гитлер хотел превратить сотрудничество в открытый союз летом 1938 г., но в это время венгерское правительство не согласилось на это. Частично потому что не удалось обеспечить гарантию нейтралитета Югославии, частично боясь, что военное нападение на Чехословакию вызовет военное вмешательство западных держав. Осторожность венгерской политики, однако, прекратилась в сентябре. После переговоров Чемберлена в Германии и после мюнхенского соглашения поведение венгерского правительства стало все более угрожающим. Военными и дипломатическими угрозами, разрушительной деятельностью т. наз. нерегулярных отрядов оно стремилось добиться подходящего для него решения вопроса о ревизии. Непосредственные переговоры не привели к результатам. Так как западные державы отrekli своего права арбитража, дело было решено германско—итальянской арбитражной комиссией. Решение держав оси (т. наз. первое венское решение) присоединило южную полосу Словакии к Венгрии.

RÉSUMÉ

D. NEMES :

LA SIGNIFICATION HISTORIQUE DE LA RÉPUBLIQUE DES CONSEILS HONGROISE

I. Le 31 octobre de 1918 une révolution bourgeoise-démocratique s'était déroulée en Hongrie, au cours de laquelle le pouvoir tomba en les mains de la coalition libérale-social-démocratique qui, dans les mois succédant à la révolution commença de revêtir déjà un aspect bourgeois-réactionnaire. C'est le 20 novembre de la même année que s'est formé le Parti des Communistes de Hongrie qui, vis-à-vis des défenseurs du régime bourgeois, luttait pour la réalisation des objectifs de la révolution socialiste et se gagna, sous peu, l'appui des larges masses ouvrières. Au commencement de l'année de 1919 le peuple du pays portait ses regards sur la classe ouvrière qui était seule à signaler l'issue de la faillite provoquée par le pouvoir bourgeois. Lorsque le 21 mars de 1919 le gouvernement qui, sur le terrain de politique intérieure et extérieure, fit également faillite, transmit le pouvoir à la classe ouvrière, les partis communiste et social-démocrate s'unirent sur la base de principe de la dictature du prolétariat. La bourgeoisie, contre les forces unies de la classe ouvrière, se montra incapable de toute résistance et, en conséquence, la classe ouvrière hongroise accéda au pouvoir sans verser du sang et par des voies pacifiques.

La République des Conseils conclut, avant tout, une alliance de guerre avec la Russie Soviétique. La formation du pouvoir des conseils de Hongrie avait des retentissements internationaux extrêmement considérables. Beaucoup de salutations sont arrivées de la part de la Russie Soviétique, de même que des organisations ouvrières des pays capitalistes, salutations qui étaient autant de messages de l'élan révolutionnaire en Europe centrale. L'Internationale communiste émit, elle aussi, un appel en faveur de l'appui de la République des Conseils Hongroise.

II. En récapitulant les faits historiques de la République des Conseils Hongroise, il nous faut souligner qu'elle éleva le pays au plus haut degré de l'évolution sociale. Elle prit le pouvoir aux classes exploiteuses, et le remit en les mains de la classe ouvrière qui, à son tour, s'assura le concours de la paysannerie laborieuse. La République des Conseils Hongroise exécuta l'expropriation de la grande et de la petite bourgeoisie, socialisa les instruments de travail expropriés et rendit la grande industrie et l'industrie moyenne les secteurs de l'économie nationale socialiste. Elle effectua également l'expropriation de la classe des grands propriétaires terriens, fait négligé et par la révolution de 1848 et par celle de 1918. En ce qui concerne les terres des propriétaires terriens, elle ne les distribuait qu'en mesure minime et qu'à titre de concession exceptionnelle. Sur ces terres elle créa des coopératives paysannes de production dirigées par l'État et, sautant l'étape révolutionnaire démocratique de l'évolution agrarienne du village, elle créa, tout d'un coup, dans l'agriculture une énorme secteur socialiste. C'était une erreur «de gauche» qui n'obscurcira pourtant pas ce fait, que la République des Conseils prit les terres aux exploités et les remit à ceux qui les cultivaient.

La République des Conseils assura aux travailleurs tous leurs droits de liberté, c'est à dire, que même dans ce domaine elle dépassa de cent coudées les révolutions bourgeoises-démocratiques. C'est pour la première fois qu'on accordait aux ouvriers et aux paysans la totalité de leur droit de liberté politique et «tout l'appui matériel et intellectuel du gouvernement».

La République des Conseils Hongroise menait une héroïque guerre de défense nationale révolutionnaire, une guerre d'indépendance nationale socialiste contre les imperialistes de l'Entente. Lorsque la bourgeoisie allemande, à l'aide des sociaux-démocrates et appuyée par les impérialistes de l'Entente, jucha la République des Conseils Bavaroise, c'est la glorieuse campagne de nord de l'Armée Rouge Hongroise qui prêta un nouvel essor au développement de la révolution socialiste de l'Europe centrale. Elle porta aide à la formation de la République des Conseils Slovaque.

La République des Conseils Hongroise levant le drapeau de l'internationalisme prolétarien rattacha la cause de la révolution hongroise au mouvement révolutionnaire du monde plus étroitement que ne le firent les révolutions précédentes. La République

des Conseils rendit la Hongrie l'alliée de la Russie soviétique, la fit la forteresse de la révolution socialiste internationale de l'Europe centrale et obtint pour l'État prolétarien l'appui généreux du prolétariat international.

En récapitulant les faits historiques de la République des Conseils une attention toute spéciale revient à la circonstance, que par sa formation et son existence elle troubla la guerre d'intervention menée par les puissances de l'Entente contre la Russie Soviétique, retirait et absorbait de forces considérables, forces qu'au printemps et en été de 1919 l'Entente aurait pu engager contre l'Union Soviétique. C'était un secours pour le premier État ouvrier-paysan du monde, État qui par son exemple et ces faits fournit l'aide la plus efficace aux mouvements ouvriers du monde.

C'est à la suite de son exemple et de son généreux appui que le mouvement ouvrier révolutionnaire prit un vigoureux essor en Hongrie aussi, ce qui donna naissance à la République des Conseils Hongroise.

En fin de compte il nous faut souligner cette grande victoire morale que la formation de la République des Conseils Hongroise signifiait pour la révolution mondiale socialiste. Il est notoire, dans quelle mesure Lénine accentua l'importance de la victoire morale contre la propagande desorganisatrice de la IIe Internationale qui déclara que la révolution russe, le pouvoir soviétique, n'est qu'une « spécialité russe » dont la réalisation ailleurs est « impossible ». Bien que la supériorité numérique des forces militaires de l'Entente aient vaincu le pouvoir des conseils hongrois, la victoire morale de la révolution socialiste internationale, malgré l'emprise transitoire de la contre-révolution, ne manqua de rester la grande victoire de la révolution socialiste internationale.

III. Dans l'échec de la République des Conseils Hongroise un rôle très important avaient à jouer les forces contre-révolutionnaires bourgeoises, la fraction conspiratrice des sociaux-démocrates du parti et en fin les armées roumaine et tchécoslovaque appuyées et dirigées par les puissances de l'Entente.

Une des erreurs les plus graves commises par le gouvernement de la République des Conseils Hongroise fut d'avoir accepté sans conditions la note-Clémenceau et d'avoir retiré de la Slovaquie l'Armée Rouge victorieuse. C'est une observation déplacée que de s'y référer à la tactique de Brest que la Russie Soviétique avait appliquée dans une situation toute différente.

Après la retraite de l'Armée Rouge les forces contre-révolutionnaires se raffermirent de mieux en mieux qui, le 4 juin ont, à Budapest, déclenché un coup de force militaire contre-révolutionnaire qui — étant complètement isolé — pouvait être vaincu pendant quelques heures.

Lorsqu'à la deuxième moitié de juillet la République des Conseils Hongroise commença une nouvelle offensive contre les envahisseurs roumains, Bôhm, Peyer et le social-démocrate Weltner ont déjà d'une manière perfide engagé des entretiens avec les représentants de l'Entente à Vienne sur l'abdication du gouvernement de la République des Conseils et sur la formation d'un gouvernement social-démocrate.

L'Armée Rouge luttait héroïquement à la frontière de la Tisza, mais elle n'était pas à même d'affronter la supériorité numérique des forces ennemies et la trahison témoignée de la part de la direction militaire. Le 31 août le gouvernement des conseils déclara son abdication ; le pouvoir fut pris par le gouvernement social-démocrate qui, dans quelques jours restitua le régime capitaliste et devint le fourrier de la dictature manifeste contre-révolutionnaire.

Il nous faut lutter contre cette conception suivant laquelle la chute de la République des Conseils aurait été inéluctable. Dans le cas du gain du temps on aurait trouvé de moyens de mettre à jour les erreurs, de rassembler les forces, de prendre des rapports territoriaux avec la Russie Soviétique et ainsi le mouvement ouvrier des pays limitrophes auraient gagné, lui aussi, un nouvel élan.

IV. En soumettant à une analyse certains enseignements de l'histoire de la République des Conseils Hongroise nous devons constater que la République des Conseils Hongroise de 1919 présente l'exemple historique de la victoire paisible de la révolution socialiste. L'union des partis communiste et social-démocrate — portant, d'ailleurs l'empreinte d'erreurs encombrantes — nous présente l'enseignement suivant : bien qu'une partie des dirigeants sociaux-démocrates, trahissant le pouvoir des conseils se soient abaissés jusqu'à l'alliance ouverte avec la contre-révolution, mais d'autres, dans le feu des grands combats devinrent de plus en plus persévérants et fidèles compagnons des communistes. L'erreur commise sur le terrain de la question paysanne, le saut qu'ils ont fait par rapport à l'étape révolutionnaire démocratique de l'évolution agrarienne, la négligence apportée à la réforme agraire, et la livraison immédiate des terres à la paysannerie pauvre à tirte d'emploi coopératif, prouvent du côté négatif la justesse de la politique

paysanne de Lénine, que le Parti Communiste de l'Union Soviétique a, après la Grande Révolution Socialiste d'Octobre, réalisé si conséquemment.

C'est la tâche honorable de l'historiographie hongroise que de mettre à jour l'histoire détaillée de la République des Conseils Hongroise, de l'épurer des calomnies dont l'époque contre-révolutionnaire l'avait inondée et de la présenter dans sa véritable grandeur.

A. ARATÓ :

LA COOPÉRATION DES OUVRIERS HONGROIS, TCHÈQUES ET SLOVAQUES DANS LA PÉRIODE DE L'ESSOR RÉVOLUTIONNAIRE SUCCÉDANT A LA GRANDE RÉVOLUTION SOCIALISTE D'OCTOBRE (1917—1920)

Ce sont les traits similaires et divergents des mouvements ouvriers hongrois tchèques et slovaques qui expliquent les relations des mouvements ouvriers dans cette notable période, ainsi que les obstacles où se heurtait cette coopération. L'appartenance au même empire, l'unité d'organisation des mouvements ouvriers hungaro-slovaques, l'évolution parallèle de la social-démocratie tchèque et hongroise servaient de bases à ces relations. Mais en même temps, étant donné que la social-démocratie hongroise et tchèque de droite ne comprenaient point la question nationale et représentaient une plate-forme nationaliste, cela entravait dans une grande mesure le développement de la lutte commune des trois mouvements ouvriers.

Les masses ouvrières tchèques et slovaques, mises en marche sous l'effet de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre, aux prix de grands efforts, réussirent à créer la République Tchécoslovaque indépendante, mais la bourgeoisie utilisa leurs efforts dans son intérêt et empêcha que dans la nouvelle république la révolution bourgeoise se transformât en une révolution socialiste. Dans ce processus un rôle important revint en Tchécoslovaquie à l'illusion nationale nourrie d'une crainte fautive pour la république indépendante née dans ces jours. Cette illusion et la démagogie de Masaryk désorienta une partie considérable de la classe ouvrière tchèque.

C'est la même illusion nationale qui empoisonna l'esprit des prisonniers de guerre tchécoslovaques de la Russie Soviétique. Tout de même les communistes tchécoslovaques réussirent à obtenir d'importants résultats, et nombreux furent les prisonniers qui se rangeaient aux côtés des bolchéviks et luttaient ensemble avec les soldats rouges hongrois contre les troupes d'intervention. C'était la première coopération notable hungaro-tchécoslovaque de l'époque.

Contre la République des Conseils Hongroise la bourgeoisie tchécoslovaque et les sociaux-démocrates de droite ont utilisé l'armée de la provocation et dans le cas de la Tchéquie non sans certain succès. En Slovaquie, par contre, d'immenses mouvements ont ébranlé le régime bourgeois, mouvements populaires qui furent animés et renforcés, non en dernier lieu, par l'effet de la République des Conseils Hongroise. Un rôle tout spécial revint dans la lutte menée contre la contagie nationaliste, dans l'éducation des ouvriers et des soldats tchécoslovaques dans l'esprit de l'internationalisme prolétarien à la Section Tchécoslovaque de Budapest, fonctionnant auprès du Parti Socialiste de Hongrie, Section qui était en étroit rapport avec la Slovaquie et avec l'aile gauche de la social-démocratie tchèque. Le travail de la Section Tchécoslovaque à Budapest entra pour beaucoup à la désagrégation de l'armée tchèque d'intervention et de nombreux soldats tchèques et slovaques luttaient dans les rangs de l'Armée Rouge Hongroise.

De vigoureux mouvements se déroulaient en Tchéquie au mois de mai de 1919, juste au moment où l'intervention tchécoslovaque, menée contre la République des Conseils Hongroise, s'écroula. Mais au mois de juin la bourgeoisie tchécoslovaque réussit à réprimer ces mouvements et en conséquence ce n'est qu'en Slovaquie que la lutte révolutionnaire attint un notable succès : on proclama la République des Conseils Slovaque. La raison de la formation divergente des événements des deux pays est à chercher dans les divergences d'évolution historique de la Tchéquie et de la Slovaquie.

La République des Conseils Hongroise, même après son échec, garda son influence et accéléra la formation du Parti Communiste de Tchécoslovaquie. C'est pour contrebalancer cette influence que les deux États hostiles — la Hongrie du régime de Horthy et la Tchécoslovaquie de Masaryk — mettant de côté leurs différends nationalistes — entrèrent en étroits rapports, afin de poursuivre les communistes hongrois et tchécoslovaques.

L. ZSIGMOND :

LA DÉSAGRÉGATION DE LA MONARCHIE AUSTRO-HONGROISE ET LA DIPLOMATIE DE L'ENTENTE

La désagrégation de la Monarchie Austro-Hongroise ne figura point parmi le, objectifs militaires des grandes puissances de l'Entente. Si l'Angleterre et la France dans leur réponse donnée à Wilson en janvier 1917, ont promis — dans une conception, d'ailleurs, trop générale et offrant d'interprétations vagues — la libération des peuples végétant sous l'oppression nationale de la Monarchie, ce n'était que pour des raisons tactiques. La liquidation de la Monarchie Austro-Hongroise, après la victoire de la Révolution de février de Russie, fut rejetée de nouveau au troisième plan et de la part des Français et des Anglais on a — d'une manière toute bizarre — commencé à découvrir l'importance de la Monarchie Austro-Hongroise justement à l'époque, où après la disparition de la Russie tsariste sa raison d'être ne fut nullement motivée. En ce qui concerne l'attitude des grandes puissances de l'Entente, bien instructifs sont les entretiens engagés d'une part entre la France et la Monarchie Austro-Hongroise et d'autre part entre la Grande Bretagne et les États-Unis de l'Amérique du Nord. Si la prise de position du Gouvernement Provisoire était divergente à celle de ses alliés, cela s'explique, en premier lieu, par des raisons de politique intérieure. Après la victoire de la révolution de février le Gouvernement Provisoire exerçant le pouvoir fut le représentant de ces groupes des classes dominantes qui aspiraient à continuer la guerre d'une manière encore plus nette et plus consciente qu'auparavant. C'est dans ce but qu'aurait fallu produire des objectifs militaires — entre autres la libération des peuples slaves opprimés de la Monarchie — objectifs qui se révélaient aptes à égarer et à tromper l'opinion publique. La question nationalitaire avait une importance capitale au point de vue du sort et du développement ultérieur de la révolution de Russie. C'était le mérite du parti bolchévique et en premier lieu de la personne de Lénine d'avoir appliqué d'une manière juste et constructive la prise de position des mouvements ouvriers portant sur la question nationalitaire. Si en 1917 la révolution du prolétariat remporta la victoire, cela était dû non en dernier lieu au fait qu'on a reconnu le rapport étroit et inséparable qui existait entre les mouvements nationaux des peuples opprimés et la libération du prolétariat.

A la suite de la victoire de la révolution, lorsque le prolétariat russe fit valoir même dans la pratique son point de vue de principe formé par rapport à la question nationale, le pays du socialisme victorieux devint aussi le modèle des peuples opprimés de la Monarchie Austro-Hongroise. La Grande Révolution Socialiste d'Octobre prêtait des ailes aux mouvements nationaux de l'empire des Habsbourg.

Mais fatalement — et sous ce rapport, en dehors des classes ouvrières des peuples opprimés et de leur mouvements socialistes, une responsabilité toute particulière revient aux prolétariats et aux mouvements ouvriers des nations dominantes — les mouvements nationaux des peuples opprimés furent dirigés par des groupes formés d'éléments bourgeois, petits-bourgeois et de sociaux-démocrates de droite. Ceux-ci témoignaient une attitude incompréhensive, voire hostile envers les événements de la révolution russe, et cela particulièrement à partir de l'époque, où ces événements s'engagèrent dans la direction de la révolution socialiste. Ils prétendaient motiver la désagrégation de la Monarchie et la raison d'être des nouveaux pays à créer sous leur direction en disant qu'ils seraient à même de fournir une garantie plus efficace contre le danger de la révolution que ne le pourrait la Monarchie Austro-Hongroise surannée et croulante. Dans la mesure que mûrissait la révolution socialiste en Russie, c'est en telle mesure que la course prit un élan accru entre la Monarchie et les groupes nationaux, pour mériter la mission de gélier de l'Europe orientale et sud-orientale. De nombreuses personnalités politiques — sur mandat officiel ou officieux — sont parties pour les pays neutres, afin d'y établir des relations avec les représentants ou avec les agents des grandes puissances ennemies. Au cours de l'été de 1918 ce processus, eu égard particulier à la victoire de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre, accusa un rythme plus accéléré, et dans la deuxième moitié de l'année il atteint son étape décisive.

Au printemps et en été de 1918 les mouvements d'indépendance nationale, à la suite de l'essor révolutionnaire général, dont la force principale fut la classe ouvrière, ont, de plus en plus vigoureusement, tendu les barrières leur prescrites par les grandes puissances de l'Entente. Pour marcher au pas avec les événements, Clémenceau, Lloyd George et Wilson furent contraints de renoncer à leur conception antérieure, afin de pouvoir influencer dans la suite les mouvements qui tendaient du dedans la Monarchie

et la menaçaient de désagrégation. La diplomatie de la Monarchie Austro-Hongroise s'efforçait jusqu'au dernier moment d'utiliser les ambiguïtés qui se révélaient dans la politique extérieure des grandes puissances de l'Entente, sans pourtant avoir abouti à un résultat. La Monarchie Austro-Hongroise fut désagrégée par la force des mouvements d'indépendance nationale, ce qui mit devant un fait accompli les grandes puissances dirigeantes de la coalition victorieuse des impérialistes.

A. SIKLÓS:

CONTRIBUTIONS RELATIVES A L'HISTORIOGRAPHIE DE LA RÉPUBLIQUE DES CONSEILS HONGROISE

Après la chute de la République des Conseils Hongroise la contre-révolution tenta non seulement l'oppression du mouvement ouvrier, mais elle déclencha aussi une offensive dans le domaine de l'idéologie. Au début des années vingt tout un flot calomniateur de pamphlets et de brochures a inondé le pays concernant les événements et l'histoire de la République des Conseils Hongroise. Mais l'historiographie officielle réclama des ouvrages d'un niveau plus élevé, ouvrages qui, munis d'un cuirassement «scientifique» se précipiteraient sur le souvenir de la République des Conseils Hongroise.

En ce qui concerne l'histoire de la République des Conseils Hongroise, l'historiographie traditionnelle, positiviste, ne nous légua que peu de monographies importantes à cet égard. En automne de 1919 se formait une Commission pour la Collection des Documents relatifs à la République des Conseils Hongroise, Commission dont l'activité, après un élan initial, s'arrêta court. En 1921 on a publié un recueil intitulé «Le bolchévisme en Hongrie» rédigé par Gustave Gratz, recueil qui mit à jour certains problèmes de détail de l'histoire de la dictature du prolétariat. Mais les ouvrages positivistes ne prirent pas de racines, car ce n'est pas de l'examen des faits détaillés de la dictature du prolétariat dont la contre-révolution avait besoin.

La contre-révolution considérait beaucoup plus important d'élucider la question de la responsabilité, de prouver que la responsabilité pour la dictature du prolétariat incombait à ceux qui ont contrecarré la politique intérieure et extérieure conservatrice des classes dominantes. C'était Jules Szekfű qui se chargea de résoudre ce problème et dans son ouvrage «Trois générations» imposa la responsabilité pour la dictature aux tendances libérales et démocratiques. L'historiographie de la contre-révolution qui, dans la suite, accepta la conception de Szekfű, condamna, à son tour, les tendances libérales et démocratiques, attribua la défaite de guerre aux partis d'opposition et représenta la dictature du prolétariat comme le point le plus bas de l'histoire hongroise qui ne nécessite point de recherches détaillées.

Cette conception qui, à la surface attaqua avec plus de force les adhérents de la révolution bourgeoise que la République des Conseils Hongroise, fit naître, même au sein des tendances bourgeoises de vives répliques de la part des idéologues de la révolution bourgeoise appuyés aussi par les sociaux-démocrates. Les octobristes, eux aussi, bien qu'ils aient reconnu la nécessité et l'inéluctabilité de la révolution bourgeoise, par suite des bornes idéologiques bourgeoises n'étaient pas à même de comprendre le caractère et les particularités de la révolution, le rôle dirigeant du prolétariat et ils ont condamné la dictature.

Il va sans dire que la Libération balaya les conceptions contre-révolutionnaires. Après 1945 les historiens bourgeois, eux aussi, ont reconnu la nécessité de la révolution bourgeoise, toutefois sans devenir partisans de la dictature du prolétariat. Ce ne sont que quelques-uns — comme par ex. Jules Szekfű — qui ont été capables de rompre, une fois pour toutes, avec leur conception et de déclarer que pour la Hongrie la révolution prolétarienne était l'unique voie de l'élévation. La Libération du pays a, en même temps, ouvert le chemin vers la science historique marxiste, illégale jusqu'ici. Dans les années de la contre-révolution l'historiographie marxiste a désigné la place historique de la République des Conseils Hongrois, mit à jour son importance, et souligna les erreurs faites par le Parti. A partir de l'année du tournant — en dépit de certains erreurs — la science historique marxiste obtint d'importants résultats relatifs à la mise au point de l'histoire de la République des Conseils Hongroise.

E. PAMLÉNYI :

LA POLITIQUE CULTURELLE DE LA RÉPUBLIQUE DES CONSEILS HONGROISE

C'était la proclamation de la République des Conseils Hongroise qui en 1919 permit le développement d'une politique culturelle qui visait à liquider le monopole culturel des classes dominantes. Pendant les courts 133 jours tourmentés de l'existence de la dictature du prolétariat nous étions en état de voir une telle série de mesures prises sur le terrain de la politique culturelle qui auraient été dignes même au travail résolu de plusieurs générations.

Dans le domaine de l'instruction publique, c'est la séparation de l'Église et de l'État, la nationalisation des écoles ecclésiastiques qui permirent à réaliser l'enseignement populaire unifié et obligatoire de huit classes à fréquenter par des élèves âgés de 6 à 14 ans. De notables efforts ont été faits pour la liquidation de l'analphabétisme et pour le développement des écoles maternelles. Après la réforme de l'Université on fonda l'Université Ouvrier Marx — Engels. On a amélioré la condition de vie des pédagogues et on a créé de nouvelles écoles supérieures, de nouveaux musées et d'instituts de recherches historiques. Dans la période de début de la dictature on a déjà nationalisé les théâtres, les cinématographes et les maisons d'édition. On a eu soin de l'appui institutionnel et régulier des travailleurs de la culture.

La politique culturelle de la République des Conseils Hongroise dans ses objectifs, ses plans, ainsi que dans ses faits réalisés, fit preuve d'un profond humanisme socialiste dirigé par l'idéologie marxiste à la fois nationale et profondément internationale, politique qui s'efforçait de rendre en Hongrie la question de la culture une affaire publique et de transformer les rapports de toute la société à cette culture.

A l'époque de la contre-révolution, c'est-à-dire, pendant 25 années, on n'a fait que calomnier et insulter les efforts culturels progressistes de la République des Conseils Hongroise. Mais cela était peine perdue, car — bien que le pouvoir politique de la République des Conseils Hongroise ait subi, en août de 1919, un échec — son idéologie ne pouvait être vaincue par les armes non plus.

Pendant cet espace de temps qui était accordé à la République des Conseils Hongroise pour résoudre ses grandes tâches nationales, il lui était impossible de terminer la grande oeuvre qui lui incombait dans le domaine de la révolution culturelle. Ce n'est que dans notre époque que l'héritage de la République des Conseils Hongroise fait valoir son effet ; les plans les plus audacieux d'alors se réalisent maintenant au bénéfice de notre peuple entier. C'est ce qui prouve, mieux que tout, la réalité des efforts et la grandeur historique des faits culturels de 1919.

G. RÁNKI :

DOCUMENTS RELATIFS À LA POLITIQUE EXTÉRIEURE HONGROISE À L'ÉPOQUE DE L'AGRESSION CONTRE LA TCHÉCOSLOVAQUIE

Après l'avènement au pouvoir du fascisme allemand l'objectif de la classe dominante hongroise, la réalisation de la révision, vient d'obtenir une prépondérance plus large. En ce qui concerne les tendances révisionnistes hongroise contre la Tchécoslovaquie, Hitler les a organiquement intégrées dans ses projets appelés à liquider ce pays. La coopération hungaro—allemande contre la Tchécoslovaquie devint plus intense à partir de la visite de Darányi ayant eu lieu en automne de 1937. Dans la première moitié de l'année 1938 la diplomatie hongroise fit des efforts pour mettre en pratique la coopération hungaro—allemande, et à assurer la neutralité de la Yougoslavie au cas d'une attaque de la part de la Hongrie contre la Tchécoslovaquie. C'est en été de 1938 que Hitler voulait transformer la coopération en une alliance ouverte, mais le gouvernement hongrois pour des raisons suivantes n'y consentit pas encore : d'une part il ne parvint pas à garantir la neutralité de la Yougoslavie, et d'autre part il craignit qu'une attaque contre la Tchécoslovaquie n'attirât l'intervention des puissances occidentales. Mais la réserve de la politique hongroise prit fin au mois de septembre. Après les entretiens de Chamberlain en Allemagne, et après l'accord de Munich l'attitude du gouvernement hongrois devint de plus en plus menaçante. C'est par des menaces diplomatiques, et par l'activité subversive des « corps francs » qu'il s'efforçait d'obtenir la solution de la révision. Les entretiens directs n'aboutirent à aucun résultat ; étant donné que les puissances occidentales abdiquèrent à leur droit d'arbitrage, l'affaire fut soumise à l'arbitrage germano—italien. L'arbitrage des puissances de l'Axe (dit le premier arbitrage de Vienne) annexa la zone méridionale de la Slovaquie à la Hongrie.

СОДЕЖАНИЕ

СТАТЬИ:

<i>Д. Немеш</i> : Историческое значение Венгерской советской республики	1
<i>Э. Арато</i> : Сотрудничество венгерских, чешских и словацких рабочих в период революционного подъема после Великого Октября (1917—1920)	49
<i>Л. Жигмонд</i> : Разгром Австро-венгерской монархии и международные отношения сил	70
<i>А. Шиклош</i> : Материалы к историографии Венгерской советской республики	102
<i>Э. Памлени</i> : О культурной политике Венгерской советской республики	109
<i>Дв. Ранки</i> : Материалы к внешней политике Венгрии во время агрессии против Чехословакии (1937—1939 гг.) I	117

СООБЩЕНИЯ:

<i>Т. Хайду</i> : Победа революции на местах	159
--	-----

ДИСКУССИЯ:

<i>Дв. Сабад</i> : Об охарактеризовании политики Кошута в 1860/61 гг.	172
---	-----

ХРОНИКА:

Общее собрание Венгерского-исторического общества	174
Торжественное заседание в Академии Наук Венгрии по случаю 40-летия октябрьской революции 1918 г.	183
Научная сессия по случаю 40-летия Венгерской советской республики (16—21 марта 1959 г.)	184
Отчет жюри об историческом конкурсе по случаю 40-летия Советской республики	191

РЕЗЮМЕ	193
--------	-----

SOMMAIRE

ÉTUDES

<i>D. Nemes</i> : La signification historique de la République des Conseils Hongroise	1
<i>A. Arató</i> : La coopération des ouvriers hongrois, tchèques et slovaques dans la période de l'essor révolutionnaire succédant à la Grande Révolution Socialiste d'Octobre (1917—1920).....	49
<i>L. Zsigmond</i> : La désagrégation de la Monarchie Austro-Hongroise et les rapports de forces internationaux.....	70
<i>A. Siklós</i> : Contributions relatives à l'historiographie de la République des Conseils Hongroise.....	102
<i>E. Pamlényi</i> : La politique culturelle de la République des Conseils Hongroise	109
<i>G. Ránki</i> : Documents concernant la politique extérieure hongroise à l'époque de l'agression contre la Tchécoslovaquie. (1937—1939) I.	117

COMMUNICATIONS

<i>T. Hajdú</i> : La victoire de la révolution en province	159
--	-----

DÉBATS -

<i>G. Szabad</i> : La caractéristique de la politique de Louis Kossuth en 1860/61	172
---	-----

CHRONIQUE

L'assemblée générale de la Société Historique Hongroise.....	176
Séance solennelle à l'Académie de Science de Hongrie à l'occasion du 40 ^e anniversaire de la révolution d'octobre de 1918.....	183
Session scientifique à l'occasion du 40 ^e anniversaire de la République des Conseils Hongroise (16—21 mars 1959)	189
Rapport du jury des ouvrages mis au concours à l'occasion du 40 ^e anniversaire de la République des Conseils Hongroise	191

RÉSUMÉ	199
--------------	-----

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>D. Nemes</i> : The historical significance of the Hungarian Soviet Republic	1
<i>E. Arató</i> : Cooperation of Hungarian, Czech and Slovak workers in the period of the revolutionary upswing following the Great October, 1917—1920	49
<i>L. Zsigmond</i> : Dissolution of Austria-Hungary and the international power relations	70
<i>A. Siklós</i> : Contributions to the historiography of the Hungarian Soviet Republic	102
<i>E. Pamlényi</i> : On the cultural policy of the Hungarian Soviet Republic	109
<i>G. Ránki</i> : Data relating to the Hungarian foreign policy at the time of the aggression against Czechoslovakia (1937—1939) I.	117

ARTICLES

<i>T. Hajdú</i> : The victory of the revolution in the Hungarian countryside	159
--	-----

DISCUSSION

<i>G. Szabad</i> : Characterization of Kossuth's policy in 1860/61	172
--	-----

CHRONICLE

The General Assembly of the Hungarian Historical Society.....	174
Solemn session at the Hungarian Academy of Sciences, commemorating the 40th anniversary of the October Revolution of 1918.....	183
Scientific session commemorating the 40th anniversary of the Hungarian Soviet Republic (16th—21st March, 1959)	189
Report of the jury on the historical competition for the 40th anniversary of the Soviet Republic	191

. RÉSUMÉ IN RUSSIAN AND FRENCH	193
--------------------------------------	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- D. Nemes*: Die geschichtliche Bedeutung der Ungarischen Räterepublik 1
E. Arató: Zusammenarbeit ungarischer, tschechischer und slowakischer Arbeiter in dem auf den Großen Oktober folgenden Zeitabschnitt des revolutionären Aufschwungs (1917—1920)..... 49
L. Zsigmond: Die Zerschlagung der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und die internationalen Kräfteverhältnisse..... 70
A. Siklós: Beiträge zur Historiographie der Ungarischen Räterepublik 102
E. Pamlényi: Über die Kulturpolitik der Ungarischen Räterepublik... 109
G. Ránki: Daten zur ungarischen Außenpolitik zur Zeit der Aggression gegen die Tschechoslowakei (1937—1939). I. 117

MITTEILUNGEN

- T. Hajdú*: Der Sieg der Revolution in der Provinz..... 159

DISKUSSION

- G. Szabad*: Zur Charakterisierung der Politik Kossuths in den Jahren 1860/61 172

CHRONIK

- Generalversammlung der Ungarischen Historischen Gesellschaft..... 174
Festsitzung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aus Anlaß des 40. Jahrestages der Oktoberrevolution des Jahres 1918..... 183
Wissenschaftliche Tagung aus Anlaß des 40. Jahrestages der Ungarischen Räterepublik (16—21. März 1959) 189
Bericht der Jury über das geschichtliche Preisausschreiben zum 40. Jahrestag der Räterepublik..... 191

ZUSAMMENFASSUNGEN IN RUSSISCHER UND FRANZÖSISCHER SPRACHE 193

Ara: 8,— Ft

Évi előfizetési ára: 36,— Ft

A Magyar Vörös Hadsereg 1919 (Válogatott Dokumentumok)

Összeállította: Hetés Tibor, a bevezető tanulmányt írta Liptai Ervin.
Budapest. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 530 l. Ára 40,— Ft.

A kötet a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének történetére vonatkozó, legnagyobb részt először publikálásra kerülő dokumentumokat tesz közzé. A dokumentumok fényt vetnek a Tanácsköztársaság jelentősebb katonai eseményeire, betekintést nyújtanak a hadsereg szervezésébe, életébe, ismertetik a külső ellenségnek a Tanácsköztársaság megdöntésére irányuló törekvéseit. A kötetet helynévmutató egészíti ki.

*

A Magyar Tanácsköztársaság művelődés- politikája

Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek.
Sajtó alá rendezte Petrák Katalin és Milei György.
Budapest. Gondolat Kiadó, 1959. 381 l. Ára 25,50 Ft.

A Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából a Párttörténeti Intézet gondozásában a Nemzeti Könyvtár sorozatban megjelent kötet a Tanácsköztársaság legfontosabb közoktatásügyi és kulturpolitikai rendeleteit foglalja magába, melyeket a Függelékben közzétett korabeli jelentések, levéltári és sajtóanyagok egészítenek ki. A bevezetés a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának főbb problémáit világítja meg.

*

Gadanez Béla :

A forradalom vezérkarában. Landler Jenő életéről

Budapest. Tánecsics Könyvkiadó 1959. 203 l. 16 kép. Ára 19,— Ft.

Gadanez Béla munkája a magyar munkásmozgalom egyik kimagasló vezetőjének életével ismerteti meg az olvasót. A kötet élénk tárja Landler Jenő ifjúkorát, bekapcsolódását a munkásmozgalomba, a vasutasokért folytatott harcát, majd háborúellenes tevékenységét s munkáját a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének élén. Külön fejezetek szólnak Landler Jenő emigrációs életéről, a Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezésében játszott szerepéről.

51593

1959 OKT 3 1. 568

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

93. ÉVFOLYAM

1959. 2—4. SZÁM

1959

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. URI UTCA 51-53

93. ÉVFOLYAM, 1959. 2-4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS BÉLA, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (főszerkesztő), EMBER GYÓZÓ, LEDERER EMMA, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSÓ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ÉRVIN (felelős szerkesztő), SINKOVICS ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

TANULMÁNYOK

- Schütz Ödön*: A mongol hódítás néhány problémájáról 209
Váradi Sternberg János: Ukrajncev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban 233
Barta István: Kőlcsey politikai pályakezdetei 252
Katus László: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. II. 303
I. V. Matvejev: Magyar internacionalisták részvétele a szovjethatalom megteremtéséért és megszilárdításáért vívott harcban Szibériában. (1917 február — 1921) 335
Ránki György: Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején (1937—1939). II. 356
Rozsnyói Ágnes: 1944. október 15. (A Szálasi-puccs történetéhez). I. 373

KÖZLEMÉNYEK

- Walther Holtzmann*: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből 404
Mezey László: Két magyar vonatkozású dekretális értelmezéséhez 418
Jónás Ilona: Párizs és a Jacquerie 424
Szekeres József: Adatok az 1937. évi pécsi éhségstrájk történetéhez 438
Szuhay Miklós: A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának kérdéséhez 473
Iványi Emma: A szóhadgyomány mint a legújabbkori amerikai történetírás egyik forrása 494

VITA

- Bónis György*: Válasz Váczy Péter „Néhány kérdésre” 498
Benda Kálmán: A közszegi „jakobinusok” 534

A SZOVJETUNIÓN ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

- Kovács Endre*: A lengyel történészek nyolcadik kongresszusa 542
Arató Endre: Az „Arany Prága” szláv intézményeiben 547

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Elekes Lajos*: Mátyás és kora. (Ism.: *Mályusz Elemér*) 550
Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. (Ism.: *Kubinyi András*) 552
A hazai osztályharcok irodalma. 1525—1660. (Ism.: *Benda Kálmán*) 557
Hajmászy József közjogi-politikai munkái. (Ism.: *Benda Kálmán*) 562
Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon. 1780—1815. (Ism.: *Bertácz Jenő*) 563
Kelen Jolán: Galilei-per a XX. században. (Ism.: *Tömörly Márta*) 568
A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900—1920. (Ism.: *Szabolcs Ottó*) 570
Hajdu Tibor: A tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben. (Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) 572
Вестник Истории Мировой Культуры 1957. 1—6. (ism. *Jemnitz János*) 574
В. Д. Королук: Древнепольское государство (Ism. *Perényi József*) 582
А. В. Предтеченский: Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX. века. (ism. *Niederhauser Emil*) 585
А. Л. Нарочницкий: Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке 1860—1895. (ism. *Józsa A.*) 586
История СССР. Указатель советской литературы 1917—1952. том. II. (ism. *Niederhauser Emil*) 588

A MONGOL HÓDÍTÁS NÉHÁNY PROBLÉMÁJÁHOZ

A tatárjárások jellemzésében Plano Carpini útijelentése óta gyakran szerepel a „more tartarico” meghatározás. Ez az általánosítás teljesen indokolt és Carpini összefoglaló jellemzése a tatárokról mind a mai napig a fő összehasonlítási alap maradt a tatárjárások részletjelenségeinek megvilágításában. Mindenesetre a tatárjárások leírásaiban, ill. rendszerezéseiben a történetírás különböző szakaszaiban jelentős értékelési különbségek vannak, amelyek mögött kifejezetten vagy latensen eltérő szemléleti, világnézeti különbség húzódik meg. A polgári történetírás az eltérő ábrázolásokat a történészek egyéni imaginációjának tulajdonította, és csak a marxista történettudomány mutatta ki az értékelések korszakonkénti közös indítórugóit.¹

A tatárjárás kutatásának súlypontja nálunk azelőtt lényegében a pusztítás egyéves időszakára korlátozódott, ill. a tatárjárásnak főleg elbeszélő forrásaink alapján való reprodukálását jelentette; az egyetemes történet keretébe való beillesztés pedig jobbra a mongol expanzió előtörténetéről adott futólagos áttekintésben merült ki. A továbbra is fennálló imminens veszélyről pedig legfeljebb IV. Béla belpolitikájának indoklásánál történt említés. Lederer Emma tanulmánya² ama diplomáciatörténeti, társadalmi-gazdaságtörténeti kérdés kutatásának fontos állomását jelenti, hogy Magyarországon miért nem ismétlődött meg a tatár betörés, és ezzel egyetemes történeti alapokra helyezi a problémát. Dolgozatának első részében rövid marxista áttekintést ad a tatárjárás fontos problémáiról; hogy csak a legfőbbet említsük, eldönti a vitát a tatárjárás jellegének kérdésében a végleges hódítással szemben: a felderítő, rabló betörés mellett.

A történettudománynak a részletkérdések tekintetében természetesen még ezek után is marad elég teendője. Bármennyire is egységes a marxista történeti köztudat, amely egyértelműen elveti Zichy prekonceptióit vagy Félegyházi jobbra logikai okoskodáson nyugvó „cáfolatát”,³ mindenesetre a kérdés még részletes marxista feldolgozásra vár, és a célzatos beállítások részleteikben is cáfolatra szorulnak.

A polgári történetírás a tatárjárást szinte elszigetelt jelenségként tárgyalta és legfeljebb az előtörténetre tett némi kitekintést D'Ohsson nagy összefoglaló műve alapján, de még ezt sem aknáztta ki kellőképpen. Mivel az egyébként örmény származású D'Ohsson művében nem használta fel magukat

¹ A történetírói iránvok, ill. egyes (főleg) orosz történészek munkásságának alapos kiértékelését lásd: A. Ю. Якуб ескуй: Из истории изучения монголов периода XI—XIII вв. (Очерки по истории русского востоковедения. М. 1953. 31—95. l.). — A régebbi magyar tatárjáráskori irodalom kritikáját lásd: Századok 1952. 327—329. l.

² A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. Századok 1952. 327—363. l.

³ Zichy L.: A tatárjárás Magyarországon. Pécs. 1934; Félegyházy J.: A tatárjárás történeti kútforrások kritikája. Vác. 1941.

az akkor még kiadatlan idevonatkozó örmény nyelvű forrásokat,⁴ ezért talán nem lesz érdektelen az ugyan más történeti keretek között lezajló és más konkluzióval záruló kaukázusontúli tatárjárás néhány tanulságát szemügyre vennünk, főként Kirakosz Gandzakeci krónikája nyomán.⁵

Megjegyzéseinkben nem törekszünk a tatárjárással kapcsolatos kérdés-komplexum rendszerezésére, a tatárjárás stratégiájának és taktikájának részletes elemzésére, pusztán a magyarországi tatárjárás szempontjából érdekel bíró kérdésekhez kívánunk főleg az iráni, azerbajdzsáni és kaukázusontúli hadjáratok példájából néhány adalékkal szolgálni.

A mongol birodalom történetének első fő szakaszáról

A mongol világbirodalom történetét a polgári irodalom a szokásos módon dinasztikus alapon bontotta szakaszokra. A források bő anyagot nyújtottak ahhoz, hogy részletes képet rajzoljanak az egyes kagánokról és egyéni tulajdonságaikból vezessék le az uralkodásuk idején történt eseményeket. A teljes feudális széttagolódás kirívó tényét is a dinasztikus szétválás tényeként ábrázolták.

A pusztító hadjáratok általában mérföldkövekként emelkedtek ki a mongol történetből, árnyékot borítva a közbenső szakaszokra, amelyekre forrásaink úgyis kevésbé vetnek fényt. Barthold volt az első, aki kiemelte ezeknek az intervallumoknak (többnyire interregnumoknak) a fontosságát, mikor az Ogodaj halála utáni periodust kb. 10 éves szakaszokra osztotta: Ogodaj halála (1241) után 10 évvel kezdődik a káni család tagjainak tömeges kivégzése és további 10 év múlva a széthulló mongol birodalom egyes részei közti háborúk.⁶ Ezek az intervallumok a fokozódó feudalizálódás éles visszatükröződi, ami azután a birodalom felbomlásával és a székhely Karakorumból Khanbalikba (Pekingbe) való áthelyezésével tetőződött be 1260-ban. A tagolás szempontjából az „anyaország”-ra vonatkozólag kétségtelenül az 1260-as dátum a társadalomtörténetileg is legjobban megfogható vízvonal.⁷ A le-

⁴ *M. D'Ohsson*: Histoire des Mongols c. művének 2. kiadásában az örmény források anyagát *M. Csamics* „Örményország története” rövid verziójának angol fordításából (Calcutta. 1827) veszi.

⁵ Az örmény forrásokat a magyar polgári történetírás csak elvétve, másodkézből használta fel, bár ezek több fordításban is rendelkezésre állanak. A tatárjárás kori örmény források elég kimerítő áttekintését adja *G. Aliunian*: Die Mongolen und ihre Eroberungen in kleinasiatischen Ländern im XIII. Jh. Berlin, 1911. *K. Patkanov*: История монголов по армянским источникам, Спб. I—II. 1873—74. c. művében orosz fordításban közli (Malachia kivételével) az örmény elbeszélő források tatárjárás kori részeit. Kirakoszból és Vardanból az idevonatkozó részeket francia fordításban adja E. Dulaurier a Journal Asiatique 1858/60. évfolyamaiban (Kirakosz krónikáját a továbbiakban innen idézzük a V. série, t. XI. [1858] lapszámaival. Ahol lényegesebben eltérünk Dulaurier fordításától, ott Kirakosz velencei örmény kiadását [1865] is jelezzük.)

Azért támaszkodunk főként Kirakoszra, mert ő a korszak fő örmény forrása. Vardan éppen az ő krónikájára való hivatkozással csak évkönyvszerűen emlékezik meg a hódítási időszakról (lásd *Patkanov*: i. m. 7. l.), Malachia (azaz a legújabb kutatások szerint Grigor Akanci, lásd Antik Tanulm. 1955. 297. l.) pedig a ciliciai Örményországban élt és művének súlypontja Kis-Örményország és a tatárok „szövetségi” kapcsolataira esik. Az újban felfedezett „Névtelen krónika” (Jerevan, 1940) kompiláció a kor többi ismert forrásából (*Teghekgagir* [Az Örm. Tud. Akad. Közl.] 1949. 7. sz. 51—62. l.).

⁶ *W. Barthold*: Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, Berlin. 1935. 192—193. l.

⁷ *B. Vladimirtsov*: Le régime social des Mongols. Paris. 1948. 159. l.

igázott országok szempontjából a legélesebb cezura az az időpont, amikor a tatárok a nomád rablási „munkafolyamatról” a kiszípolozásra, kizsigerelésre térnek át. Ennek az új kizsákmányolási formának a kezdőpontját a legjobban a leigázott országokban tartott népszámlálások dátumai jelzik (Észak-Kínában 1236, a Kaukázusontúlon 1254,⁸ Oroszországban 1257).

Ez a korszakhatár élesen kirajzolódik a leigázott országok forrásanyagában: „Mindenkitől olyan roppant adót követeltek — panasolja Kirakosz —, ami meghaladta teherbírásukat. És a nép kezdett nyomorba süllyedni; a tatárok hihetetlen kínzással, gyötréssel és kínzószerszámokkal nyomorgatták őket. Aki elbújt, elfogták, megölték. Aki nem bírta az adót leróni, gyermekét vitték el adó fejében.”⁹

A zaklatás ugyan a Kaukázusontúlon már az 1236. évi végleges leigázás után is napirenden volt, de úgy látszik elsősorban a feudális urakat érintette, akiknél a legtöbb érték volt felhalmozva. (Mindenesetre az urak tekintetében a kisebb és nagyobb tatár katonai parancsnokok önkényének később némileg gátat vetettek a nagykan által kiadott paizák.) A lakosság szempontjából — mint forrásainkból kitűnik — ezek az alkalomszerű rendszertelen sarcolások nem okoztak olyan általános elkeseredést, nyomort, mint az 1254-ben hivatalosan kirótt és az ezenkívül a helyi mongol közegektől önkényesen behajtott különböző adók. (L. alább az Ani-beli felirat szövegét.) Ezek alapján a Kaukázusontúlon az első pusztító razziatól a népszámlálásig terjedő időt hozzátelődőleg három szakaszra bonthatjuk: 1. a végleges leigázásig terjedő időszakra (1236-ig); 2. a tatár katonaság sarcolásainak szakaszára; és 3. a baszkak rendszer megvalósításának kezdeti stádiumára, mely utóbbi a Kaukázusontúlon Kujuk idején indult meg.¹⁰

Nomád jelleg

A hódításkori mongol társadalom legfontosabb problémája a feudalizálódás kérdése. Vlagyimircov munkájának megjelenése óta különösen élénk viták folynak arról, hogy indokolt-e a külön „nomád” kategória felvétele a feudalizmus keretén belül.¹¹ Mint a Voproszi Isztorii másábjain ismertetett viták is megmutatták, ez a bonyolult probléma távolról sem ért még annyira, hogy a feudalizmus klasszikus formájának ismérvei alapján a kategorizálás eldönthető volna. A tatárjáráskori mongol társadalom szervezeti alapformáinak ismeretében egyelőre az látszik legfontosabb feladatnak, hogy bő anyaggyűjtéssel a társadalmi jelenségeknek, szervezeti formáknak az adott társadalom keretén belül betöltött mennyiségi és minőségi súlyát (pregnans nyelvezeti szakkifejezéssel „megterheltségi fokát”) vizsgáljuk, hogy a klasszikus fejlődéssel való összevetésben a domináló ismérvek mellett ezek milyen alapot nyújtanak egy esetleges subspecies felvételére.

Alanti megjegyzésekkel még ezt az anyaggyűjtő célt sem tűzzük magunk elé, csupán a magyarországi tatárjárás vonatkozásában Ogodaj és Batu szemé-

⁸ H. Manandjan (Knnakan teszutjun haj zsoghovrdi patmutjan [Az örmény nép történetének kritikai áttekintése] III. 1952. Jerevan. 244, 248. l.) ugyan egyik helyen ezt a határvonalat a Kaukázusontúlnak a Hulagida birodalomba való besorolásával jelzi (1256), de lényegében az 1254-es határvonalat tartja döntőnek.

⁹ Kirakosz 461. l.

¹⁰ Uo. 447—448. l.

¹¹ Lásd a Вопросы истории 1955. évf. vitáit és 1956. I. sz. 75. l.

lyével, valamint a zsákmány tárgyával kapcsolatban (a megoldás igénye nélkül) néhány részletkérdésre kívánjuk felhívni a kutatás figyelmét.

J. P. Petruszevszkij a nomád szemlélet élettartamát a felső rétegek tagjainak magatartásán keresztül vizsgálja Rasid ed-Din orosz fordításához írt bevezető tanulmányában. Két irányzatot különböztet meg a mongol birodalom vezető köreiből. Az első irányzat követői a mongol és részben török nomád katonai arisztokrácia zöme. Ezek a nomád hagyományoknak, a félpatriarchális-félfeudális rendnek, a leigázottak legerősebb kizsákmányolásának hívei. Ide tartoztak volna Dzsingisz kán, Kujuk és Csagataj és az első Hulagidák. A második irányzat elve a központi hatalom megerősítése, a nomád katonai arisztokrácia centrifugális törekvéseinek megzabolázása. Ide tartoztak volna Ogodaj és Mongka, valamint a velük legszorosabb kapcsolatban levő katonai arisztokrácia és a leigázott országok feudális vezetőrétegei.¹²

A két irányzat Petruszevszkij szerinti ismertető jegyei azonban nem korlátozhatók külön-külön az egyes irányzatokra. Tételében ellentmondó az, hogy az összbirodalom, valamint a részbirodalmak erős központi hatalmának kérdése keveredik egymással, holott ezek ellenkező előjelű tényezők.

A nomád és letelepült társadalmi viszonyok közti harc tipikus példaként Kubiláj és Arik Buka harcát szokás idézni. Vajon a második irányzathoz tartozó, részleges erős központi hatalmat kiépítő Kubiláj fel tudta-e tartóztatni a feudális széttagolódás utolsó stádiumát? Vajon az első irányzathoz számított Kujuk nem volt-e feltétlenül az erős központi hatalom híve, amikor épp csak halála akadályozta meg, hogy hadat indítson a „szakadár” Batu ellen?

Ogodaj—Batu

De vajon a birodalom igazgatásának tényei azt tanúsítanak, hogy Ogodaj megalapította volna nomád mivoltát? Maga az a tény, hogy Karakorumot megalapította, illetve régi alapokon újjáteremtette, hogy a birodalom központi igazgatása terén reformokat hajtott végre, az úthálózatot kezdte kiépíteni, stb. nem feltétlenül az ő személyes ténykedéséhez fűződik. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a birodalom szervezése jobbára ujugurokra, kínaiakra (ha az egyedül kínai forrásból ismert nagyhatalmú kara-kitaj miniszter, Je liü csu caj szerepe problematikus is), sőt muzulmán kereskedőkre (pl. Mahmud Jalavacs, vagy fia Maszud Bek) volt bízva, és ezeket a szervezési alapköveket még Dzsingisz kán idején rakták le. Az úthálózat szintén már Dzsingisz idejében kezdett kiépülni.¹³ Az természetes, hogy az Ogodaj korában (1240) összefoglalt Morgolok Titkos Története a birodalom szervezésének minden pozitívumát Ogodajra ruházza, bár ő állandó részegeskedéséről volt híres.

Ennek az Ogodajról alkotott képnek az eltűzésével találkozunk Blochethnél: „Ogodaj volt az első kagán, aki felhagyott a kóbor sztyeppeélettel. . . nem volt túl harcias, mint fivérei, Tuluj és Dzsucsi, akik csak háborúról és

¹² Рашид-ад-дин: Сборник летописей. М.-Л. (т. I/1—I/2. 1952., III. 1940.) I/1 12—14. l.

¹³ Lásd Csang Csun úti jegyzeteit. *Bretschneider: Mediaeval Researches.* London. 1887. I. 72—73. l.; *W. Barthold: Turkestan down to the Mongol Invasion.* London. 1928. 450. l.

mészárlásról álmodoztak”.¹⁴ Ez a kép már ott sántít, hogy Dzsucsit vérszomjasságban Ogodaj fölé helyezi, holott a forrásokban tükröződő hagyomány szerint Dzsucsit éppen apja kegyetlenkedéseit ellenezve szakított apjával. Ogodaj ifjúkori katonai tevékenysége sem erősíti meg ezt az elképzelést. Például Horezm (Urgencs) ostrománál a nem elég „energikus” Dzsucsit helyébe Dzsingisz kán éppen Ogodajt állítja, aki a város bevétele után lemészároltatja a lakosságot.¹⁵ És végeredményben Ogodaj alatt indul meg minden idők legnagyobb pusztító orkánja 1236-ban mindegyik égtáj felé, egyszerre négy irányban.

Ilyen alapon a nyugati országokat végigpusztító Batu kántól is megtagadhatnók a nomád jelleget, hiszen a keleti forrásokban birodalomszervező tulajdonságai állnak előtérben. Dzsuzdzsáni szerint „rendkívül igazságos”, Vasszaf „nagy eszét” és „éleslátását” dicséri, Dzsuvajni szerint bőkezűsége határtalan.¹⁶ Grigor Akanci szerint „igen kereszténybarát és erkölcsszerető, ezért népe Szajin kánnak nevezi, ami az ő nyelvükön jó, jóságos kánt jelent”.¹⁷ Kirakosz szerint igazságot szolgáltat a hozzáforduló királyoknak, trónörökösöknek, főuraknak és kereskedőknek és mindazoknak, akik a javaikban és birtokukban való háborítás miatt hozzá fordulnak.¹⁸ Végeredményben azonban magukból a forrásokból kitűnik, hogy miből ered a krónikások dicsérete: a muzulmán írók azért dicsérik, mert „a muzulmánok barátja”. Grigor Akanci azért, mert a tatárok a ciliciai Örményországot „szövetségi” szerződésük miatt nem háborgatták, sőt a velük ellenséges ikoniumi szultanátust végigpusztították. Kirakosz azért, mert a Hulagu előtti időkben jogbiztonságot nyújtott a felső rétegeknek. A Dest-i-Kipcsaknak sajnálatos módon nem volt saját krónikása, egy ilyen krónikában bizonyára Batu alakja Ogodajhoz hasonló birodalomszervező képet nyert volna. A történelem tényei alapján talán legtalálhatóbb tömörséggel Carpini rajzolta meg Batu képét: „saját embereihez elég jóakarátú... de igen kegyetlen a háborúban”.¹⁹

Batu részfejedelemségében ugyanazt tette, amit Ogodaj nagykáni síkon. Batu is az abszolút központi hatalom híve volt, saját uluszában hasonlóan jó szervezőnek bizonyult, a postautakat ő is gondoztatta, a kereskedők igen komoly pártfogásra találtak nála, és ugyanakkor tagadhatatlanul a nomád irányzat híve volt.

A mongol birodalom társadalmi-gazdaságtörténeti szempontból csak részleteiben vizsgálható. Az anyaország lényegében egész a szovjet hatalom felállításáig nomád maradt. A nyugat-iráni, ill. kaukázusontúli csapatoknál is pregnánsan kifejezésre jut a nomád életforma már abban is, hogy állandó téli táboruk a kitűnő legelőiről híres azerbajdzsáni Mughan sztyeppe, már Dzsebe és Szubotaj betörése óta. Még Hulagu is itt üti fel rezidenciáját és nyári tábora a Bagavan és Diadintól délre eső Aladagh nomadizálásra kiválóan alkalmas lapálya. Ghazan idején viszont már a mongol felső réteg is megtagadja ősei nomád hódító múltját. „Őseid raboltak, te pedig építesz!” — mondja Ghazannak egyik főembere.²⁰

¹⁴ E. Blochet: Introduction à l'histoire des Mongols. Leyden—London. 1910. 159—160. l.

¹⁵ Rasid ed-Din I/2. 216—217. l.

¹⁶ A. H. Насонов: Татары и Русь. М.—Л. 1940. 32. l.

¹⁷ Harvard Journal of Asiatic Studies XII. 1949. 313—315. l.

¹⁸ Kirakosz 458—459. l.

¹⁹ Carpini: Wyngaert 110. „hominibus suis satis benignus... sed crudelissimus est in pugna”.

²⁰ Rasid ed-Din III. 310. l.

A lózsákmányról

A megszálló csapatoknál a zsákmány tárgyán keresztül is megfigyelhetjük a hódítók igényeinek lassú átalakulását. Kezdetben a lovat tekintik legfőbb zsákmánynak. Ez a szomszédos mongol, majd a továbbiakban török törzsek leverése idején a ménesek elhajtásából állt. A tangut birodalom legigázása idején egyesek az egész országból legelőterületet akarnak csinálni. Ez a nomád szemlélet uralkodik akkor is, mikor 1218/19-ben a Szemirecsjében²¹ és az Amu Darja mellékén minden lakott helyet elpusztítanak, hogy itt legeltethessenek. Mitsem kímélve pusztítanak a horezmi birodalomban embert és minden kultúrártékot, de a lovakat a legnagyobb becsben tartják. Bukhara elfoglalásakor kiürítették a város gabonarakutárait és a nagymecsetben Korán-ládákból etetik lovaikat.²² A horezmsah üldözése idején 1220-ban mindenünnen elhajtják a lovakat.²³ A Kaukázusontúlón „sem érdeklik őket a drága ruhák és holmik, csak a lovak”.²⁴ 1236-ban elsősorban lovakat követelnek Samkor városának megadásra kényszerült védőőrségétől.²⁵ 1238-ban embereken kívül lovakat követelnek a rjazanyi fejedelemtől, mégpedig külön színek szerint.²⁶ Avagot, az 1237-ben birtokaiban megerősített grúz-örmény főurat a tatárok néhány év múlva megint gyötörni kezdték, „nem elégedtek meg étellel, itallal, hanem hátslovakat és drága ruhákat követeltek, mert igen szerették a lovakat; ezért összeszedték a lovakat az egész országban és senki sem tarthatott szabadon lovat vagy öszvért, hanem csak elrejtve... Bárhol is találtak (lovat), elvitték...”.²⁷ Az ikoniumi szultánnal való megütkezés után 1243-ban Bajdzsu hordái „csapatokra oszolva elkezdtek támadni az egyes vidékeket, zsákmányolni és pusztítani a körzeteket. Összehirácsolni az aranyat, ezüstöt, a drága ruhákat, tevéket, lovakat, öszvéreket, a számtalan állatot”.²⁸

Zsákmány tekintetében tehát kezdetben a ló viszi a vezetőszerepet, majd fokozatosan előtérbe kerülnek a drága ruhák, majd az arany és ezüst. A források e tanúságát nem szabad félreértelmeznünk, hiszen a ló fontossága az egész hódító szakasz ideje alatt fennáll: a ló közlekedési eszköz,²⁹ húsa fontos élelmiszer, teje a legkedveltebb ital.

A lózsákmány példája természetesen nem a társadalmi ranglétra minden fokozatára jellemző, hiszen a drágaságok, kincsek felhalmozása a káni családban, majd a legfelső rétegekben már a hódító háborúk megindulása óta óriási méretekben folyik, a zsákmány fontosságrendje tehát nyilván a helyi katonai vezetőemberek igényeinek fejlődésére jellemző. „És ezeket nemcsak a főrangúak követelték — fűzi Kirakosz már az 1237-ből vett példához —, hanem az alsóbb rangúak is”.³⁰

²¹ A Balkhas tóba ömlő hét folyó vidéke.

²² *Rasid ed-Din*: I/2. 205. l. — The History of the World Conqueror by Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini. Transl. by J. A. Boyle. Manchester Univ. Press. (Vols I—II. 1958) I. 104. l.

²³ *Rasid ed-Din* 212. l.

²⁴ *Kirakosz* 198. l.

²⁵ Uo. 221. l.

²⁶ Voszkresz. Letop. L. *Naszonov*: i. m. 12. l.

²⁷ *Kirakosz* 242. l.

²⁸ Uo. 430. l.

²⁹ A Meng Hung szerint akár 6—7 vezetéklova is visznek magukkal.

³⁰ L. 27. j. — Zichy a magyar lóállományból való feltöltést figyelmen kívül hagyja (i. m. 17. l.).

A tatár stratégiáról és taktikáról

A tatárjárás számos hadtörténeti feldolgozásában világosan kirajzolódik a hódító hadjáratok stratégiai előkészítésének képe, melynek fő tényezői az előzetes fenyegetőzés, megfélemlítés, az eredetileg kisebbszámú mongol csapatok hasonló harcmodorú, főleg török nomádokkal való feltöltése, a leigázott országokból kikényszerített katonaság felhasználása, a foglyok segédszolgálatra, ill. modern kifejezéssel élve ágyútölteléként való bevetése, a végleges leigázást megelőző felderítő-előkészítő hadművelet, a harapófogszerű hadműveleti forma mintegy oldalbiztosításképpen, sokszor legyezőszerű hármastagozásban, a központi véderő megtörésének, az uralkodó elfogásának célja. A stratégiai tervezés meglehetősen egysíkúnak látszik és ez érthető is, mivel a nomád hadviselés alkalmazott módszerei majd minden esetben sikerrel jártak a nagyobbára a feudális széttagoltság állapotában levő ellenfelekkel szemben. Taktikájukban is a kipróbált nomád módszerek többé kevésbé hasonló alkalmazása áll előtérben: esetleges számbeli kisebbségüknek csellel, a megfélemlítés legdurvább, a pusztítás legvandálabb eszközeivel való kompenzálása. Az egész hódítási korszakban főbb vonalaikban azonosak a stratégiai elvek és a taktikai megvalósítás, és ebből adódik, hogy a „more tartarico” meghatározás sokszor elegendő egyes haditények jellemzésére. Ugyanakkor azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a stratégiai célok eléréséhez alkalmazott taktikai megoldásokban a hadvezéreknek, sőt alacsonyabb rangú parancsnokoknak is elég szabad kezük van, ami a tatár hadviselés rendkívüli rugalmasságát biztosítja.

Okok, ürügyek

A mongol hódítás forrásai a hadjáratok megindításának kérdésében mindenütt számon tartanak valamilyen megokolást. A leggyakoribb ürügy a tatár követek megölése. Így találjuk ezt már az otrari incidenstől kezdve (mely után 1219-ben a mongol hadigépezet a horezmsah birodalmára zúdult) egészen Magyarország lerohanásának megokolásáig. Mindenesetre nem feltétlenül kell hitelt adnunk a követek megöléséről szóló farkas és bárány meséknek, és semmiképpen sem vonhatjuk le belőlük azt a következtetést, hogy a mongol hadvezetés „csak felbószítás esetén” bocsátkozott harcba.³¹

Egyes esetekben persze előfordulhatott, hogy a lakosság a tatár követek fenyegetései folytán nem tudott gátat vetni jogos felháborodásának. A tatár követek fennhéjázó és fenyegető viselkedésére bátran következtethetünk a nagykanok által a pápához, ill. az uralkodókhoz intézett levelek hangjából.³² Erre utal Dzsingisz kán apokrif jaszájának Bar Hebraeus szír krónikájában található egyik kitétele, hogy „ha [a mongoloknak] levelet kell írniuk, vagy követet küldeniük, ne fenyegezzék őket [a címzettet] seregük nagyságával és

³¹ G. Strakosch-Grassmann: Der Einfall der Mongolen in Mittel-Europa in den Jahren 1241 und 1242. Innsbruck, 1893. 148. l.: „die ganze frühere Geschichte der Mongolen gibt kein Beispiel, daß die Führer und Feldherren dieses Volkes ungereizt sich in den bedenkliehen Kampf mit einem gefährlichen Gegner eingelassen hätten”.

³² Pl. Kujuk levele IV. Inóéhez Magyarország lerohanásának „megokolásával”. Lásd P. Pelliot: Les Mongols et la papauté, 11. kk. l. — Egyéb ürügyeket lásd: Pálffy I.: A tatárok és a XIII. századi Európa, Bpest. 1928. 33. l.

nagy létszámával...”.³³ Itt a negatív beállításból is világosan kiolvashatjuk, hogy a gyakorlatban az ellenkezője volt szokásban. A hódítások, pusztítások megokolására irányuló törekvés egyes esetekben származhatott ugyan a muzulmán krónikások oknyomozó szándékából, de legtöbb esetben nyilván a tatár hírterjesztés eredménye. Ezért a tatár pusztítást általában elítélő Rasid ed-Dint sem illehetjük az elfoglaltság vádjával, hogy az otrari incidens kitörését — forrásait követve — a követek megölésének tulajdonítja.³⁴ A követek megölésének ürügye a hadjáratok során unos-untalan feltűnik, mint megokolás egyes városok lakosságának kiirtására. Az orosz történelemben is vannak példák a tatár követek megölésére, pl. 1223-ban, vagy 1240-ben Kievben.³⁵ 1221-ben az azerbajdzsáni Bajlakanban a tatár követ megölése miatt egy élőlényt sem hagynak életben, még „a terhes anyák méhét is felhasználják és a magzatokkal is végeznek”.³⁶ Ilyen ürüggyel pusztítják el 1236-ban Anit. A lakosságot sértetlenség ígéretével kicsalják a városból, majd „felosztván őket maguk között, kardélre hányva mindenkit lemészárolnak. Egy kevés nőt és gyermeket hagynak csak meg, és a kézműveseket, s hurcolják őket rabságra”.³⁷

De a tatárok minden egyéb okot is megragadnak a pusztításra, gyilkolásra. Pl. mikor Bamian vívásánál egy nyíl eltalálja Dzsingisz kán kedvelt unokáját, Csagatáj egyik fiát, a város elfoglalása után minden élőlényt (embert, állatot egyaránt) lemészárolnak és a várost a pusztával teszik egyenlővé.³⁸ 1231-ben az észak-azerbajdzsáni Gandzak ostrománál a város lakosai az egy hétig tartó ostrom alatt minden holmijukat felégetik, hogy ne essék az ellenség kezébe. A várost bevevő tatárok emiatti dühükben „lemészárolják a lakosságot, férfiakat, nőket, gyermekeket”.³⁹

A leggyakoribb indok a pusztításra, meszárlásra az ellenállás. De a már behódolt városok sorsa sem volt biztosítva, hiszen ha a lakosság a tatárok állandó követeléseit, erőszakoskodásait, rablásait nem bírva elviselni, fellázadt, ugyanolyan sors érte őket, mint a többi ellenálló várost.⁴⁰ De a vérengzéshez még az ellenállás tényére sincs szükség. Minden ok nélkül jut kardélre az Ani példáján okulva behódoló Karsz lakossága.⁴¹

A tatár hadsereg létszámáról

A nomád hordák gyors sikereit részben a kortársak és részben a régebbi irodalom többek között nagy létszámukkal akarta igazolni (Dzsuzdzsáni: 600—700 000; Rogerius: 500 000). E túlzásoknak több okuk is van: a támadó, ill. győztes seregek létszámát a legyőzött sereg létszámánál lényeg-

³³ *Bar Hebraeus* (angol ford. Budge) I. 354. 1.[¶]

³⁴ *Rasid ed-Din* I/2. 190. 3. j. — *Dzsuvajni* I. 80—81. 1.

³⁵ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский: Золотая орда и ее падение, М-Л. 1950. 202, 215. 1.

³⁶ *Ibn al-Athir*: В. Г. Тизенгаузен: Сборник материалов относящихся к истории Золотой орды. М-Л. т. 1. Спб. 1884. (т. 2. М-Л. 1941.) 21—23. 1.

³⁷ *Kirakosz* 237. 1.

³⁸ *Rasid ed-Din* I/2. 219. 1. — *Dzsuvajni* I. 132—133. 1.

³⁹ *Kirakosz* 215. 1. Vö. az esztergomi meszárlással, SHR II. 585. 1.

⁴⁰ Pl. Balkh és Ilamadan esetében 1221-ben. *Rasid ed-Din* I/2. 218. 1. — *Ibn al-Athir*: Tizeng. I. 21. 1.

⁴¹ *Kirakosz* 238. 1.

gesen nagyobbak akarták feltüntetni valamilyen céllal (nemzeti hiúság, segélyvárás stb.), akár a szemtanúknak az átélt szörnyűségekből adódó természetes túlzásából eredtek, akár abból, hogy a fültanúknál szájról-szájra dagadt fel a szám. Hozzájárulhatott ehhez azonban a tatárok tudatos hírterjesztése is. A tudományos irodalom általában a tatár hadaknak a Dzsingisz kán halála idejére vonatkozó 129 000-es létszámából szokott kiindulni, mivel ez a legkisebb részletekbe menő hadrendi kimutatás a tatárokról.⁴²

Ennek a létszámnak a nagyságát H. D. Martin a mongol anyaország mai adataiból visszakovetkeztetett lélekszámával próbálja érzékeltetni. (Kínai forrásból vett) szovjet népszámlálási adatok szerint az 1930-as évek végén a Mongol Népköztársaság 800 000 lelket számlált.⁴³ Ehhez Észak-Csakhar és Burját-Mongólia területére hozzávesz még 200 000 főt. Az így adódó 1,000 000 lélekszámhoz viszonyítja tehát a 129 000 főnyi sereget és ezt egy ilyen militarizált nomád birodalomban elfogadható arányúnak tartja.⁴⁴

Ezek a becslési adatok természetesen ingatag alapot nyújtanak következtetések levonására. A szovjet irodalomban közzétett népszámlálási adatok nem vihetők át egyszerűen a XIII. századi mongolságra. A Mongol Népköztársaság népszámlálási adatsorából láthatjuk, hogy a szocialista társadalmi viszonyok néhány évtizede milyen rendkívüli fellendülést hoztak a népszaporodás terén is (1925 : 651 700 lélek, 1935 : 738 200 ; 1944 : 759 000 ; 1952 : kb. 1 millió).⁴⁵ A következtetésben további nagy nehézség az, hogy a mongolok elterjedési területe visszakovetkeztetve szintén csak körvonalazható. Ha Dzsingisz kán birodalmának kiterjedési területét a kezdeti stádiumban elfogadhatónak is tarthatjuk az említett területet, mindenesetre az idevont Észak-Csakhar és a Burját-Mongol ASzSzk kínai, ill. szovjet fennhatóság alatti nagyarányú fejlődése miatt az újabb statisztikai adatok visszakovetkeztetésre itt is csak alig nyújtanak lehetőséget. Talán legmegfoghatóbb támpont a Mongol Népköztársaságban még ma is meglévő külterjes termelési mód, illetve az alacsony lélekszámsűrűség (országos átlag 0,6 lélek/km²), ami történeti távlatban talán a többi területre is általánosítható, megjegyezve, hogy ez az arányszám a déli vidéken 0,1 alá száll. Mindenesetre ilyen meg gondolásokból kiindulva, és a mongol történet során fellépő pozitív és negatív népszaporodási komponenseket latolva, aligha tehetünk fel 1 milliónál nagyobb lélekszámot a Dzsingisz korabeli mongolságra, amelyre a hadak említett felosztása vonatkozik.

Az egyes kánok a seregből csak 4 000—4 000 harcost kaptak saját rendelkezésükre, azonban a kurultájon elhatározott hadjáratok alkalmával a főszeregből illetve a többi kántól is kaptak százalékszerűen csapatokat. Carpini szerint Kujuk a halála előtt előkészített hadjáratra 30%-ot mozgósított;⁴⁶ Hulagu 1253-ban Irán elleni hadjárata idején 20%-os csapathozzájárulást kapott a többi kántól,⁴⁷ az 1236-os hadjáratok idején 10%-os volt az egyes seregek részesedési aránya.⁴⁸ Bár ezeknek az arányszámoknak sem tulajdonít-

⁴² *Rasid ed-Din* I/2. 266—281. 1. •

⁴³ Chinese Year Book, 1938—39. Lásd 44. j.

⁴⁴ *H. D. Martin*: Mongolian Army. Journal of the R. Asiatic Soc. (JRAS) 1943. 48. 1.

⁴⁵ BCЭ 28. köt. 206. 1.

⁴⁶ *Carpini*: Wyngaert 94. 1.

⁴⁷ *Rasid ed-Din* III. 23. 1. — *Dzsuvajni* II. 607. 1.

⁴⁸ *D'Ohsson* : i. m. II. 61—62. 1.

hatunk szószerinti jelentőséget, mindenesetre 1236-ban részben az indokolná az alacsonyabb arányt, hogy egyszerre a délkinai birodalom, Korea, a Kaukázusontúl és nyugat felé kellett nagy seregeket kiállítaniuk. Ha az 1227 és 1236 közötti fejlődést tekintetbe is vesszük, és a kánfiak által vezetett csapatokat is hozzászámítjuk, a mongolok közül aligha jött Batuval több mint 30—50 000 mongol harcos, úgyhogy a többi nyilván a csatlakozott nomádokból és a kényszersorozásokból kellett fedeznie. A seregnek — véleményünk szerint — alig a fele lehetett csak mongol.⁴⁹ Egyesek az apanázsszerű 4 000 harcosból kiindulva még kisebbnek veszik a mongolok arányát, A. J. Jakubovszkij azonban figyelmeztet arra, nehogy csupán a parancsnokokat tartsuk mongoloknak.⁵⁰ Ez már azért sem lenne indokolt, mert a Dzsucsi indzsüjét képező három törzs tagjain kívül más törzsből való mongolok is találhatók Batu birodalmának területén.⁵¹

Lederer Emma szándékosan nem foglalkozik a seregek létszámának megállapításával, mert ezek kétségtelenül laza határok között mozgó becslések. Jellemző példa erre, hogy H. D. Martin két, lényegében azonos szövegű tanulmányában hét év alatt milyen eltérő becsléseket ad. Az 1211-ben az észak-kínai Csin birodalom ellen indított hadjáratban a tatár sereg létszáma egyik helyen szerinte a kínai erők egyhatoda volt,⁵² másik tanulmánya szerint pedig „kevesebb mint egynegyede” lehetett.⁵³ Az 1219-es hadjáratban a horezm-sah seregét hol 300 000 főre⁵⁴, hol 400 000-re⁵⁵ becsüli. Ha ezek a becslések számszerűleg nem is fogadhatók el, de az alapjukat képező adatpárok mindenestre ismételten hangsúlyozzák azt a — ma már általában elfogadott — következtetést, hogy a tatárok sok esetben számbeli kisebbségben voltak ellenfeleiknél.

A Dzsingisz kán korabeli mongol hadrendi kimutatásból, a lélekszám-összehasonlításból, a korabeli európai seregek — mint ellenfél — hozzávetőleges létszámából, továbbá egyes (forrásainkban egybehangzó) elfogadhatónak tűnő sereglétszámokból (pl. a kaukázusontúli betörések — 1220/36 — alkalmából 20—30 000 fő) következtetve az Európára törő hadaknál aligha kicsinyelhetjük az általában felvett 150 000-es létszámot.⁵⁶ Pauler a Kievet bevező tatár sereg létszámát 100—120 000-re teszi, a Magyarországra törő főserget pedig 50 000-re és a magyar sereget 65 000 főre.⁵⁷ Ha ezenkívül megfontoljuk, hogy azalatt a néhány nap alatt, ami a magyar sereg mozgósítására rendelkezésre állott, a csapatok aligha érkezhettek mind meg, továbbá ha tekintetbe vesszük a korabeli katonaillesítés alacsony mérvét,⁵⁸ talán még ez a szám is csökkenthető és ennek arányában a tatárok létszáma is kisebb lehetett.

⁴⁹ Már Dzsingisz kán seregének több mint felét töröknek tartja Barthold: *Zwölf Vorles.* 160 l.

⁵⁰ *Jakubovszkij*: Ocserki 76. l.

⁵¹ Zol. Orda 100. l.

⁵² *JRAS* 1943. 46. l.

⁵³ *H. D. Martin*: *The Rise of Chingis Khan and his Conquest of North China.* Baltimore, 1950. 12. l.

⁵⁴ *JRAS* 1943. 46. l.

⁵⁵ *The Rise of Chingis Khan* . . . 12. l. A tatárok létszámát kb. 150.000 főre teszi.

⁵⁶ *R. Grousset*: *L'empire des steppes.* Paris. 1948. 328. l.

⁵⁷ *Pauler*: *A magyar nemzet története.* 1. kiad. II. 205. l.

⁵⁸ *Molnár E.*: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.* Bpest. 1949. 273. l.

Vazallusi csapatok

A tatár sereg összetételének vizsgálatánál tekintetbe kell venni, hogy milyen fontos szerepet játszottak a mongol hadseregekben a csatlakozott és vazallusi csapatok. A csatlakozott csapatok kérdésében természetesen nem „faji” megfontolásból kell kiindulnunk. A belsőázsiai nomád törökség nem „rokonsági” érzésből társult a mongol hadakhoz, hanem véres harcok előzik meg a kooperációt. (Már a mongolság tömörítése is ilyen harcok közepette jött létre, mint erről már a Mongolok Titkos Története lépten nyomon tanúsodik.) Kucsuk kelet-turkesztáni najman, ill. kara-kitaj birodalmának szétzúzása után a mongolok az óriási terület nomádjainak egy részét már magukkal tudták ragadni a horezmsah birodalma elleni támadásra. A kisebb helyi uralkodók jól felfogott érdekükben ezután már „önként” csatlakoznak a mongol csapatokhoz; így 1219-ben Kajalighban Szuknak tegin, az ujjur idikut és a karluk Arsulan kán.⁵⁹ A horezmi hadjárat idején a horezmsah szolgálatában álló több török zsoldos csapatot soroztak be a mongol seregbe hol erőszakkal, hol rábeszéléssel.⁶⁰ A Kaukázuson túl is akadnak a zsákmány reményében önként csatlakozók: Azerbajdzsánban Akus a hegyekből és a sztyeppékről összegyűjtött nomád türkmennel, kurdokkal stb. csapatokkal Dzebe és Szubotaj seregéhez.⁶¹ Ezek a (főleg) török törzsek a mongolokkal azonos társadalmi viszonyaik révén hamarosan beleszoknak az új keretekbe, sőt nyilván csábítólag hatnak rájuk az óriási rablási lehetőségek, úgyhogy a hódító csapatoknál egyre több lesz a török elem. Ezt a kérdést a történeti irodalom általában az Aranyhorda történetének szemszögéből szokta tekinteni, ahol a törökség számbeli túlsúlya miatt az idők folyamán teljesen felülkerekedett. A Kaukázuson túl viszonylatában ennek a kérdésnek az elemzésében a fő nehézség, hogy a források nem emlékeznek meg a mongol csapatok összetételéről, legfeljebb az 1236. évi tatárjárás megindításával kapcsolatban említi Kirakosz: „Amikor (Ogodaj) uralomra került, hadat gyűjtött roppant sokaságban, megszámlálhatatlant mint a tenger fővénye, saját népéből, melyet mughal-tatárnak neveznek, a kazárokból és hunokból (értsd: török nomádokból), katajbeliekből és nem-kitanokból és sok más barbár népből...”⁶²

A leigázott országokból kényszersorozott vazallus csapatok kérdésében a történeti irodalom leginkább az első tatár népszámlálás utáni időkből veszi példáit. Helytelen lenne azonban azt gondolni, hogy a népszámlálást megelőzőleg nem volt katonaszedés. Ha nem is fejkvóta szerint, de eléggé magas létszámú csapatokat követeltek a leigázott országokból ezt megelőzőleg is. Az 1237-ben birtokaikat visszanyerő grúz-örmény főuraknak csapataikkal részt kellett venniük pl. a rumi szultanatus keleti vidékei ellen indított hadjáratokban (1241—43).⁶³ Mindenesetre Bajdzsu a „különböző népekből szár-

⁵⁹ Barthold: Turkestan 403. l. (tegin, idikut = török méltóságnevek).

⁶⁰ Erőszakkal pl. Benaket bevétele után (*Rasid ed-Din* I/2. 201. l.), vagy rábeszéléssel pl. Dzebe és Szubotaj 1223-ban a kalkai csatát megelőzőleg a kipesakokat („mi és ti egy törzsből vagyunk és egy nemzetségből származunk”, uo. 229. l.).

⁶¹ *Ibn al-Athir*: Tizeng. I. 15. l.

⁶² Kirakosz 211—212. l. (Vel. kiad. 122. l.)

⁶³ Uo. 426—431. l. Mindenesetre a grúz-örmény csapatok itteni szereplésénél, vagy akár a ciliciai örmény „szövetséges” csapatoknak a tatár seregek keretén belül véghezvitt haditettei értékelésénél tekintetbe kell vennünk, hogy muzulmánok ellen harcoltak és a városok elfoglalásánál arra törekedtek, hogy minél több keresztényt (főleg örményt) szabadítsanak ki.

mazó” segédcapatokat „szétszórva” osztotta be, ”nehogy valami cselet veszenek”.⁶⁴ Oroszországban is már 1237-ben kényszerítették az elfogott Vaszilko Konsztantynovicsot, hogy velük harcoljon.⁶⁵ A népszámlálás után az alkalomszerűen toborzott csapatok helyett rendkívül magasszázalékú sorozást vezettek be. A „gruz névtelen krónika” szerint a grúz király minden 10 lélek után 1 főt (összesen 90 000 főt) volt köteles kiállítani.⁶⁶

Hasar

A csatlakozott és kényszerített segédcapatokon kívül másik legfontosabb emberanyaguk a foglyok voltak. A foglyok fogalmát azonban az ő esetükben ketté kell választanunk, mert egyrészüket (az iparosokat, a nők és fiatalok egy részét) Mongoliába hurcolták, nagy részüket azonban saját embe- reik kímélése céljából a várvívás technikai teendőire és „ágyútölteléknek” használták (előázsiai nevük: hasar = „robot, kényszermunka, közmunka”)⁶⁷. Pl. Urgencs ostromát addig el sem indítják, amíg mindenfelől meg nem érkezik a hasar és két nap alatt fel nem tölti a védőárkokat.⁶⁸ Az elfoglalt városokból és falvakból a hasart Khodzsend alá hajtják, hogy a Szir Darját a hegyekből vonszolt kövekkel eltorlaszolja. Ugyanígy hajtják őket Zarnukból Bukhara alá, Bukharából Szamarkand alá stb.⁶⁹ A hadműveleteknél a hasart közvetlenül a várfalak megrohamozásába is bevetették (pl. Maraghánál 1221-ben), és „aki visszafordult, azzal végeztek”.⁷⁰

A foglyok elképzelhetetlen szenvedéseken mentek át. Amikor pl. Bukharából Szamarkandba hajtották őket, „aki elfáradt a menetelésben, megölték”.⁷¹ Egyáltalán nem törődtek a foglyok tömeges pusztulásával, mert a helyszínen újjalak pótolták őket. A horezmi hadjáratot a hasarból alig élte valaki túl, úgyhogy a vidék teljesen elnéptelenedett.⁷² Ha az abszolút számoknak feltétlen hitelt nem is adhatunk, mindenesetre a hasar és a tatár hadsereg számarányának viszonyára némi fényt vethet, hogy pl. Khodzsend ostro-

⁶⁴ Uo. 429. l. — A „szétszórás” nem egyedenként, hanem csapatonként értendő; az említett főurak egész csapatukat vezetik harcba. A mongol taktikában nincs tehát valamiféle „asszimilációs” szándékról szó (*Zichy*: i. m. 21. l.).

⁶⁵ *Nasonov*: i. m. 54. l.

⁶⁶ *Manandjan*: Krit. áttek. 251. l.

⁶⁷ Ezt a tatárjárás korában (és „közmunka” értelemben Szisztanban és Beludzisztanban mindmáig [*A. K. Lambton*: Landlord and peasant in Persia. Oxford. 1953. 215. l.]) használt kifejezést épp speciális „ágyútöltelék” jelentése miatt *Rasid ed-Din* orosz fordítása eredeti alakjában használja. Dzsuvajni angol fordításában. *J. A. Boyle* „levy, forced levy”-nek fordítja, de zárójelben jelzi a *hasar* kifejezést is.

⁶⁸ *Rasid ed-Din* I/2. 216. l.

⁶⁹ Uo. 201, 204—208. l. (*Dzsuvajni* I. 92, 106, 107. l.).

⁷⁰ Uo. 228. l.

⁷¹ *Ibn al-Athir*: Tizeng. I. 10. l. — Azzal a híradással kapcsolatban, hogy a tatárok Magyarországról való kivonulásukkor végeztek a foglyokkal (hasarral), felhívjuk a figyelmet Dzsuvajni egy megjegyzésére. Eszerint Dzsingisz kán az Indutól visszafelé tartó útja előtt legyilkoltatja az összes foglyokat (I. 137. l.). *Barthold* (Turkestan, 454. l.) kétségbe vonja ezen értesítés hitelét, de ha a példák hosszú sorát tekintjük, mely szerint a tatárok mindig az adott szükségletnek megfelelően a közeli helyekről szedték a hasart (akár az ellátás nehézségei miatt, akár mert a tömeg gátolta volna gyors előrehaladásukat), akár ha tekintetbe vesszük, hogy Dzsingisz kán innen eredetileg Tangutba akart visszatérni, nem feltétlenül tagadhatjuk a híradás hitelét.

⁷² *Rasid ed-Din* I/2. 208. l.

mánál a 20.000 tatár mellett 50 000 volt a hasar létszáma.⁷³ A fegyvertelen hasart nagy létszáma révén még megfélemlítésre is felhasználják a tatárok, hadrendbe állítják a távollévő ellenfél megrettentésére,⁷⁴ ugyanúgy mint a lovakra kötött kitömött bábukat.

A felderítő-előkészítő hadműveletekről

Nem kívánunk a mongol hadvezetés stratégiai elgondolásaira kitérni, csupán egyik fontos hadművelési formával kívánunk foglalkozni. Lederer Emma tanulmányának megjelenéséig a történeti irodalom nem vette figyelembe a mongol hódítások történetéből leszűrhető azt a fontos tanulságot, hogy a mongol hadvezetés első hadjárata egy-egy terület ellen először mindig felderítő-előkészítő jellegű volt. Ezt a fogalmat el kell választanunk a hadműveletek során felderítésre kiküldött csapatok tevékenységétől. Ezek az előcsapatok — Carpini szerint — „semmit sem rabolnak el, a házakat nem égetik fel, az állatokat nem ölik le, csupán az embereket sebesítik meg, vagy gyilkolják le...”⁷⁵ Ezek a felderítésre, vagy más megbízással előreküldött csapatok voltaképp egy egységes hadművelési terv egy kisebb részfeladatának megvalósítói. Létszámuk azonban a legtágabb határok között mozoghat. Hogy a felderítő csapat tevékenysége és a felderítő-előkészítő hadművellet közti különbséget érzékeltessük, elég, ha Dzebe és Szubotaj 1220-ban kapott két megbízására hivatkozunk. Először 1—1 tümen kíséretében azt a feladatot kapták, hogy kerítsék kézre a menekülő horezmsahot, itt speciális felderítő feladat végrehajtását bízta Dzsingisz kán rájuk, de a horezmi hadjárat stratégiai keretein belül. Ugyanez évben ugyancsak 1—1 tüssennel Azerbajdzsán és a Kaukázusontúl ellen indultak felderítő-előkészítő hadműveletre, ami már egy eljövendő hadivállalkozás stratégiai előkészítésének volt része, és ahol eredeti feladatukat utólagosan kiterjesztették az európai Oroszország területére is. E kétfajta hadművelet elkülönítésére talán legalkalmasabb módszer a hadművelési tények összegezése. Az első esetben lehetőleg kerüljük az erődített helyeket, illetve nem szánnak időt ostromukra, és körülbelül a Carpini által adott jellemzés szerint járnak el. A második esetben már behódoltatják Észak-Írán és Azerbajdzsán főbb városait, tapogatózó hadműveleteket folytatnak a kijelölt környéken, komoly pusztítást is végeznek.

Ezek a felderítő-előkészítő hadjáratok a stratégiai elgondolás egészét tekintve sajátos jellegűek, és tekintettel arra, hogy az egyes országok védőseregeit már ezekben a hadjáratokban leverik, a tatárok visszavonulását

⁷³ Uo. 201. l. Természetesen ez is csak mint viszonyszám értékelendő, tekintetbe véve még azt is, hogy a Szir Darja eltorlaszolásához jóval a mértéken felül kellett munkaerőt igénybevenni. Mindenesetre ilyen alapon Spalatói Tamásnak a 40 000 baltásról szóló tudósítását (számbeli túlzásaitól eltekintve) nem tartanók elvetendőnek. Vö. Századok 1952. 333. l. — Az adatok viszont arra is figyelmeztetnek, hogy a hasar létszámából — modern párhuzamokkal — ne próbáljunk a tatár hadsereg létszámára következtetni, mint *Olchváry* teszi. Századok 1902. 414. l. — Így talán ismét felvethető lenne az a kérdés, hogy nagyszámú orosz hasar jelenléte nem szolgálhatna-e magyarázatul a vitatott „canesius” tisztségmegjelölés eredetéhez, és nem játszhatott-e közre a „kán” szóval való kontamináció.

⁷⁴ *Barthold*: Turkestan 412. l. Vö. *Carpini*: Wyngaert 82. l.

⁷⁵ Wyngaert 80. praecursores „nichil rapiunt, domos non comburunt, bestias non occidunt, sed tantum homines vulnerant et mortificant...”

nem minden esetben (vagy csak részben) magyarázhatjuk vérveszteségeikkel. Talán legkézenfekvőbb ezen hadjáratok eredetét is a nomád hadviselés hagyományából levezetnünk, amikor is a razziák elsődleges célja a rablás. Végeredményben a mongolok első hadjárata egy-egy terület ellen ilyen rabló razzia jellegét ölti.⁷⁶

Erre látszanak utalni az első mongol hadjáratok elemzései is. Pl. Dzsingisz kán a horezmsah birodalmának megdöntése után zsákmánnyal megrakodva hazatér. Dzsebe és Szubotaj az 1220. évi kaukázusontúli hadművelet után Szoldaja és Bulgari, a két leggazdagabb kereskedelmi központ felé veszi útját, majd visszatér Mongóliába. A tatárjárások történetéből fentiekén kívül is számos példánk van erre a hadművelati formára, ahol a végleges leigázás csak hosszú évekkal az első felderítő-előkészítő hadművelet után következik be. Ide számíthatjuk a Lederer Emma által idézett példákon kívül az 1236-ban a dél-kínai Szung birodalom ellen indított hadjáratot is, ahol három külön felvonuló, de összhangban operáló hadsereg pusztítja végig az országot, míg a végleges leigázás csak Kubilaj idején következik be. Fenti példák is megerősítik Lederer Emmának a magyarországi tatárjárás felderítő-előkészítő jellegére vonatkozó megállapítását.

A király üldözéséről

Amikor a mongol hadvezetés első céljával a központi véderő megtörését jelöltük meg, ezzel nem azt akartuk mondani, mintha ez szándék és nem kényszerűség lett volna, hiszen a nomádok legszívesebben kisebb csapatokkal ütköztek meg, ill. egy-egy várost (vagy várat) vettek ostrom alá, azonban még a feudális széttagolódás körülményei között is számolniuk kellett a központi véderő tényével. A horezmsah birodalma elleni hadjárat előtt is volt tudomásuk a központi véderő meglétéről, sőt nagyságáról, ezért az erők megosztása érdekében többirányban indítanak egyidejűleg hadműveleteket. 1221-ben Dzsebe és Szubotaj is kénytelenségből ütközött meg a grúz-örmény hadakkal. A kalkai csata sem szándékos kihívás volt a mongolok részéről, hanem véletlen találkozás a Szoldaja elleni razziájuk során. A sajátjezei csata előkészítésében a még nem tömörült véderő megosztásának céljából csalogatták a királyi hadakat kelepcejükbe. Taktikájuk elsősorban a „divide et impera” elvére épült.

A mongolok számára a legveszélyesebb mag, amely körül a véderő tömörülhet, a király személye volt. Dzsingisz kán Muhammad horezmsahot még seregei széthullása után is üldözteti 1220-ban. Dzsebe és Szubotaj egész Észak-Iránon keresztül hajszolják,⁷⁷ míg sikerül a Kaspi tó egy szigetére menekülnie, ahol 1220-ban meghal. A trónörökös Dzsela ed-Dint maga Dzsingisz kán üldözi, míg át nem menekül Indiába,⁷⁸ majd amikor a mongolok elvonulása után visszatér apja széthullott birodalmába és fel próbálja támasztani azt, kiterjesztve uralmát nyugati területekre (Örményország, Észak-Mezopotámia), a tatárok 1230-ban Csormaghant küldik ellene. A megvert sah

⁷⁶ A mongol hadviselés szervezeti és taktikai megoldásai végső soron a nomád hajtóvadászatokra vezethetők vissza. *Dzsuvajni* I. 27–29. Vö. *Grousset*: i. m. 284–286. l.

⁷⁷ *Rasid ed-Din* I/2. 208–214. l. — *Dzsuvajni* I. 142–147. l.

⁷⁸ Uo. 213–214., 223–24. l. — *Dzsuvajni* I. 133–134. l.

Amida felé menekültében végül is egy kurd kezétől pusztul el.⁷⁹ Ruzsudan grúz királynőt számtalanszor felszólítják, hogy jelenjék meg vazallusi látogatásra a nagykánnál, ő azonban Abházia hegyei közé vonul, mígnem az egyre sürgetőbb követelések elől a halálba menekül.⁸⁰

E példából tehát nem sikerül megtudnunk, hogy mit tettek volna a tatárok, ha az uralkodó kezük közé kerül. Ha IV. Béla vagy az említett uralkodók példáját nézzük, a mongolok aligha elégedtek volna meg azzal, hogy kiűzzék őket országukból, mert az uralma visszaszerzésére törekvő király, ill. sah veszedelmes lehet számukra. Az orosz fejedelmek példája azt mutatja, hogy ideig óráig felhasználták volna őket vazallusukként, legalábbis amíg meg nem erősödnek. Az 1258-ban kivégzett bagdadi kalifa sorsát nem vehetjük példának, mert Hulagu Iránból nem vazallusi államot akart csinálni, hanem saját uralma alá vonni, és így útjában lett volna az árnyékkalifa. Mindenesetre a leigázott országokban minden eszközzel támogatták a szét-húzó, feudális bomlasztó erőket.

A pusztításról, vérengzésről

A pusztításnak, a békés lakosság lemészárlásának megítélésére a történetírás egyes korszakai nyomják rá bélyegüket. Míg a polgári történetírás haladó szakaszában elítéli a kíméletlen vérengzést, a kultúrjavak esztelen rombolását, addig az imperializmus és méginkább a fasizmus történetírása — nem tévén különbséget a támadó és védekező háborúk között — egyforma erkölcsi alappal bíró hadviselőkként ábrázolja a vérengző rablókat. A marxista történetírás egyhangúlag elítéli a termelőerők e szörnyű tönkretételét, úgyhogy legfeljebb a pusztítás mérvének megítélésében adódnak némileg eltérő vélemények.

A magyarországi pusztítás mérvéről egyelőre úgyszólván csak elbeszélő forrásaink tanúskodnak, de az átélt események szörnyűségeiből fakadó természetes túlzás miatt bizonyos óvatossággal kell kezelnünk a számadatokat. Elbeszélő forrásaink és néhány közvetlenül idevonatkozó oklevelünk azonban a pusztításnak csak egyes főbb mozzanatait rögzítik, a falusi települések közül meg csupán a városkörnyékiekre térnek ki. A tatárok terhére írható veszteséglista tehát még távolról sem tekinthető teljesnek. A falvak pusztulásának tényeiről sokat várhatunk az Árpád-kor történeti földrajzától. A városi településeknél, ha nem is remélhetjük a lakosság számbeli veszteségeinek pontos megállapítását, mindenesetre a várostörténeti kutatás még sok eddig ismeretlen részletre és főleg a pusztítás kihatásaira vethet fényt.

Természetesen osztanunk kell Lederer Eminának — más párhuzamos tényekkel is alátámasztott — megállapítását, hogy „egy év alatt az országot tönkretenni nem lehetett és néhány év alatt helyre lehetett hozni a károkat”,⁸¹ hiszen még a többször végigpusztított országok is előbb-utóbb talpraálltak. Mindenesetre Magyarországon is erősen megmutatkoznak a tatárjárás kihatásai IV. Béla bel- és külpolitikájában. Az intézkedések ugyan preventív jellegűek, de mikéntjük, az új szervezési formák stb. a pusztulás okozta adott-

⁷⁹ *Kirakosz* 208—209. l.

⁸⁰ *Uo.* 437—38, 450—51. l.

⁸¹ *Századok* 1952. 342. l.

ságokból fakadnak. Ha a feudális széttagolódásban a tatárjárás nem is kiváltó tényező, mindenesetre az esetleges újabb betörés elleni védekezés előkészítési formái hozzájárulnak a feudális széttagolódás fejlődéséhez és így a tatárjárás korszakhatárnak is számíthat.

A mongol pusztítást és mészárlást a tudományos irodalomban úgy szokás kategorizálni, hogy az ellenálló városokat, várakat lerombolják, lakosaik java-részt lemészárolják, de a behódolókat megkímélik. De vajon ebből a „következetességből” lehet-e felmentő érvet kovácsolni a tatárok vandalizmusára? Az imperializmus történetírói lelkesednek a barbár hódítók „ragyogó győzelmein”, de az imperializmus kezdete óta az agressziót elvonatkoztatott fegyvertényként kezelő „objektív” szemlélet még a komoly történészeket is megfertőzte: így például az e korszakban élő legkiválóbb belsőázsiai történészt, Bartholdot, amikor megállapítja, hogy Dzsingisz kán nem vetemedett „szükségtelen vagy ostoba” kegyetlenkedésre.⁸² Bartholdnak, aki Belsőázsia történetéről szóló alapvető művében öt évszázadon keresztül végigkíséri az egymást követő barbár hullámok belsőázsiai pusztításait, hovatovább csak a hadjáratszerű vállalkozásokon kívüli pusztítások és kegyetlenkedések tűnnek „szükségtelen”-nek. A nomád hadviselés ezen velejáróinak rendszeressége azonban a történelem ítélőszéke előtt nem mentesítheti a tatárok vandalizmusát.⁸³

A kultúrjavak és termelőerők kíméletlen pusztítása, a lakosság garmadában való mészárlása az egész hódítási korszak jellemzője, és ha fokozati eltéréseket csak esetenként találhatunk, mégis a hódítások kezdeti időszakában nyilvánulnak meg legvadabban a szilárd településekkel szemben. A Tangut elleni hadjárat idején még olyan vélemény is elhangzik, hogy az egész lakosságot ki kell irtani és az egész területet legelővé kell tenni.⁸⁴ A Szemirecsje teljes kipusztítását jellemzik Rubruk szavai: „A síkságon... ezelőtt nagy városok voltak, de ezeket nagyjából mind lerombolták, hogy a tatárok itt legeltethessenek”.⁸⁵

A Szir Darja menti városokhoz hasonlóan⁸⁶ az Amu Darja menti városok is mind martalékkul esnek a pusztításnak. A XIV. század elején erre utazó Ibn Batuta az Urgencstől Bukharába vezető úton a környéken egyetlen lakott helyet sem talált, holott a mongolok előtti időkben ez virágzó kultúrközpont volt.⁸⁷ A horezmi birodalom keleti területein a városok mind védekezni próbálnak (alig néhány hódol be rögtön), sorsuk az ellenálló városok sorsáé. Az kétségtelen hogy a teljes kiirtásról szóló tudósítások egy része túlzás, azonban a túlzások rektifikálásánál nem szabad az ellenkező végletbe esnünk. Erre figyelmeztet bennünket például az 1221 decemberében Dzsingisz kán paran-

⁸² *Barthold*: Turkestan 460. l. (és utána *Vlagyimircov*: Genghis Khan 85. l.). Barthold hibás nézeteinek kritikáját lásd: *Jakubovszkij*: Ocserki 64. skk. l.

⁸³ A korabeli kegyetlenkedésekre *H. D. Martin* az európai háborúk történetéből is hoz fel példákat, mintegy a barbár pusztítások és mészárlások igazolására (*The Rise of Chingis Khan*, 6. l.). *Zichy* az ajándékokat beszolgáltató parasztlakosok lemészárlását (SHR II. 581. l.) „egészen indokolatlan vérengzésnek” minősíti (i. m. 86. l.), mintha a többi indokolt lett volna.

⁸⁴ *Bloch*: i. m. 159. l.

⁸⁵ *Wyngaert* 226. l. „In planicie... solebant esse magne ville, sed pro maiori parte omnes erant destructe, ut pascerent ibi Tartari.”

⁸⁶ *Rasid ed-Din* I/2. 200. l. — *Dzsuvajni* I. 86—90. l.

⁸⁷ *Barthold*: Turkestan 457. l.

csára Szamarkandba látogató Csang Csun taoista filozófus útfeljegyzése, mely szerint Szamarkandban a lakosság egynegyedére csökkent.⁸⁸

A falvak pusztulásáról

A krónikaírók részletesen általában csak a városok pusztulásáról számolnak be, és így a modern történetírás is akarva, nem akarva ezen kiemelkedő események szintjéről szemléli a tatárjárás szörnyűségeit. Erősen háttérbe szorul tehát az egyik legfontosabb termelési ág, a mezőgazdaság, illetve a falusi települések pusztulásának vizsgálata. Erre kétségtelenül igen kevés adatot tartalmaznak forrásaink. A mezőgazdasági lakosság nagyrésze a tatárok közeledésének hírére a közeli városba menekül és itt osztozik a városi lakosság sorsában. De egyébként sem érné jobb sors, mert a tatárok, akit „a szabadban” érnek, fejkoncolnak. A tatár hordák útjába eső földek sorsa meg volt pecsételve. Forrásaink mindenütt megjegyzik, hogy útjukban mindent elpusztítottak, felperzseltek. Pl. 1220-ban Dzebebe és Szubotaj útjukon „kiraboltak minden várost és falut, amerre csak elhaladtak”. Innen Azerbajdzsánba menet „a falvakban és kisebb városokban gyilkoltak és raboltak, úgy ahogy eddig tették, pusztítottak, gyűjtogattak”.⁸⁹ Vagy 1231-ben Gandzak ostromakor „elpusztítják a környékbeli szőlőket”.⁹⁰ 1236-ban Csormaghan hordái „nyár idején törtek ránk, a termés még nem volt learatva és betakarítva a csűrökbe, ők pedig tevéikkel és állataikkal feletettek és letapostak mindent”. Amikor a tatárok téli szállásukra vonultak, „az emberek... akik megmenekedtek a kardtól, csupaszon és élelem nélkül maradtak és a lehullott és eltaposott kalászbokból fedezték szükségletüket... nem voltak marháik a föld megművelésére, sem vetőmag, amit tavasszal elvessenek”.⁹¹ Természetesen a legerősebben a hosszabb ostromot kiálló városok környéke pusztult el, de már a letáborozás is elég volt arra, hogy pl. a behódoló Melitene környékén 1244-ben „tönkretegyék a vetést, a szőlőket és méheseket”.⁹²

Ez a „nomád szemlélet” tehát ezen a vidéken még 1236-ban sem változott meg, holott ekkor már nyilvánvalóan a végleges hódítás szándékával jöttek. Tehát eszélyességet a hódító csapatoknál nem tapasztalhatunk (legkevésbé az első rabló hullámnál), ami ezen a területen azután a történelem folyamán magukon az ilkánokon bosszulta meg magát.⁹³ Hiszen, ha ez esetben is túlzásnak kell minősítenünk Dzsuvajni számadatait, melyek szerint a Dzsingisz kán által végigpusztított országokban a lakosságnak mindössze egy ezredrésze maradt meg,⁹⁴ mindenesetre igen sokatmondó Rasid ed-Dinnek a pusztulásról Ghazan ilkán idején adott összefoglaló képe, melynek végén megállapítja, hogy „a birodalomnak mindössze egytized része van virágzó állapotban, a többi viszont pusztaság lett”.⁹⁵

⁸⁸ Uo. 451—452. l. — *Bretschneider*: i. m. I. 96. l.

⁸⁹ *Ibn al-Athir*: Tizeng. I. 14—15. l.

⁹⁰ *Kirakosz* 214. l.

⁹¹ Uo. 240. l.

⁹² *Bar Hebraeus* I. 409. l.

⁹³ Vö. magyar viszonylatban, Századok 1952. 335. l. — Vagy a Volgamellék tekintetében: „a tatár uralkodó réteg jól tudta, hogy milyen jelentősége van ennek a vidéknek a világkereskedelem szempontjából”, mégis elpusztították a mezőgazdasági területeket. Zolotaja Orda 62. l.

⁹⁴ *D'Ohsson*: id. m. I. 351. l.

⁹⁵ *Rasid ed-Din* III. 308—309. l.

A leigázott népek társadalmi osztályairól

A tatárok kíméletlen vandalizmusa végigvonul a hódítások egész történetén, de a hadvezetés intenciói szerint nem egyformán nyilvánul meg a különböző társadalmi osztályokkal szemben. A horezmi hadjárat idején az ellenálló emireket a katonasággal együtt legyilkolják, de a meghódolókat többnyire megkímélik és vazallusukká fogadják.

A Kaukázusontúlon a feudális urak közül alig néhány esik áldozatul, mert legnagyobb részük 1236-ban elmenekül, vagy behódol. Az elmenekülő Vahram Gageci még várainak is megtiltja az ellenállást, sőt fiát is visszatartja attól, hogy Samkor védelmére siessen.⁹⁶ Avag Kajenben, Haszan Dzsalam Khokhanaberdben, Elikum Hraskhaberdben megadja magát⁹⁷ és mint a tatárok vazallusa igazgatja tovább birtokait. Mikor az elmenekültek tudomást szereznek róla, hogy rendi társaiknak nem esett bántódásuk, visszatérnek birtokaikra. A tatárok teljes önállóságot adtak a feudális uraknak, hogy ezzel is gyöngítsék a központi hatalmat. Bizonyosága ennek, hogy egy 1240-ből való gandzaszari feliraton Haszan Dzsalam magát Arcakh királyának titulálja.⁹⁸ Lényegében azonban ez az önállóság annyit jelent, hogy a feudális urak segédcsoportokat kötelesek szolgáltatni, az átutazó közegeket (a lakosság terhére) ellátni és a súlyos adókat kell kiperéselniük alattvalóikból.⁹⁹

Ha a fenti példákat párhuzamba hozzuk a magyar feudális urak sorsával, mintegy választ kapunk Zichy problémájára, hogy miért nem haltak ki egyes ágak Magyarországon:¹⁰⁰ nyilván mert a feudális urak nagyrésze elmenekült. Tehát ez semmiképp sem nyújt alapot arra, hogy emiatt a helybenmaradt köznép pusztulását kétségbe vonjuk.

A főurak magatartásával szorosan összefügg a kaukázusontúli várak sorsa.

Az ma már általánosan ismert tény, hogy a tatárok számára a kínaiaktól tanult (de a muzulmán országokban is megfelelő szakemberekkel rendelkező) ostromtechnika révén a várak és városfalak (úgy mint Magyarországon sem) nem jelentettek áthághatatlan akadályt és így (az elfoglalt helyeken kívül) azért élték túl a tatárjárást, mert a tatárok előkészítő, felderítő hadjárataikban „nem vetettek olyan súlyt a várak, városok elfoglalására”.¹⁰¹ Itt bizonyos megkülönböztetést kell tennünk a lényegében könnyebben hozzáférhető városfalak és a természeti adottságok révén szinte hozzáférhetetlen sziklavárak között. Szubotaj és Dzsebe 1220/21-i hadjárata során több várost bevesz, de sziklavárak ostromába nem bocsátkozik. Éppen ezért csak a felkészületlenséggel, feudális torzsalkodással és a főurak gyávaásával magyarázhatjuk, hogy a legtöbb kaukázusontúli sziklavár szinte harc nélkül került a hódítók kezébe. „És mert igen csalárdak voltak és agyafúrtak — mondja Kirakosz —, elfoglaltak és leromboltak sok erődöt és várat.”^{101a}

⁹⁶ *Kirakosz* 220. l.

⁹⁷ *Manandjan*: Krit. áttek. 201—205. l.

⁹⁸ *Teghekgagir* 1947. 4. sz. 78. l.

⁹⁹ A tatárok nem voltak különösen hálásak szolgálataikért, 1261-ben Haszan Dzsalam és Zakarét kivégzik. *Kirakosz* 501, 503. l.

¹⁰⁰ *Zichy*: i. m. 87. l.

¹⁰¹ *Századok* 1952. 340. l. — Mindenesetre a jól szervezett ellenállás sok esetben sikerrel járt (vö. *Hadtört. Közl.* 1954. 1. sz. 156. l. 75. j.), elsősorban az előkészítő hadjáratok idején.

^{101a} *Kirakosz* 219. l.

A tatárok szokásos eredeti harcmódozójuknál fogva természetesen nemigen szerettek erődítményeket vívni, elsősorban a nagy vér- és idővesztés miatt. Először lehetőleg egyéb módszerekkel, főleg ígérekkel, próbálták megadásra készíteni a védőket. Ezek a módszerek sokszor a bevehetőnek tekintett sziklavárak esetében másutt is beváltak, miután a környéket könnyen birtokukba vették. Pl. Mazenderanban Alamut és az iszmaeliták (assasinek) többi bevehető sziklavára hosszabb körülmények után úgy jut Hulagu kezére, hogy Rukn ed-Din (megöletti apját és) behódol.¹⁰² Találkozunk olyan esetekkel is, amikor a tatárok nem boldogulnak, pl. az alán, lez sziklavárak¹⁰³ évtizedekig tudták magukat tartani, és Abházia, Szvanétia is mindig biztos menedék volt Ruzudan királynő, Dávid király és főuraik számára. A tatárok sem ide, sem a Kaukázus sok más vidékére még csak behatolni sem próbáltak.

Visszatérve a feudális urak magatartására, a Kaukázusontúlra ugyan nem ismerünk Fulko-féle rablólovagokat, de a főurak itt is „kirabolták és levetkőztették a szegényeket, hogy nyomorúságukból maguknak drága ruhákat vegyenek és hordjanak, ettek, ittak és nagyban pöffeszkedtek”,¹⁰⁴ sőt az 1254-es népszámlálás után „a tatárok segítőitársaivá lettek a nyomorgatásban, a követelésben, a maguk hasznára”.¹⁰⁵

A másik kiváltságos réteg, a felsőpapság, sorsa hasonló volt a feudális urakéhoz, ők is elrejtőznek. Az alsópapság viszont osztozik a nép sorsában. Amikor egy pap a Kaukázusontúlra is elterjedt azon naív hittel járul hívőivel együtt, kibontott zászlóval a tatár csapatok elé, hogy a muzulmán iga alóli felszabadítók jönnek, a lakossággal együtt lemészárolják.¹⁰⁶ A helyükön maradt alsópapságot a lakossággal együtt koncolják fel. Az 1236-os pusztítás idején azonban már kihasználják a papság írástudását. Amikor Vanakan vardapetét tanítványaival elhurcolják egy Tavus környéki sziklabarlangból, a krónikaíró Kirakoszt is íródeáknak állítják be, míg meg nem szövik.¹⁰⁷ A tatár politika felismervén a sorsba való belenyugvást hirdető egyház nagy jelentőségét leigázási célja szempontjából, 1254-ben mentesíti az egyházat az adóterhek alól.¹⁰⁸

A kereskedők a tatároknál már kezdettől fogva megkülönböztetett bánásmódban részesültek, nemcsak áruközvetítő szerepük, hanem hírhozó és tájékoztató szerepük miatt is (pl. Dzsingisz kán muzulmán tanácsadó). A hadjáratok idején a kereskedők sok kínzást szenvednek, hogy vagyonuk lelőhelyét kicsikarják belőlük, a tatár vezetőréteg rablásvágya már a felhalmozott kincsekre irányul. (A horezmi háborúban a fontos stratégiai pontok ugyan egybeesnek a gazdag kereskedővárosokkal, de pl. Dzsebe és Szubotaj 1223-ban kimondottan a leggazdagabb kereskedővárosok, Szoldaja és Bolgari ellen intéz támadást). A gazdag kereskedők közül sokan elmenekülnek (pl. Umek Erzerumból, l. alább), a helybenmaradtak viszont nyilván ott vannak azok között a felső rétegek között, akik a városokban a tatárokkal való „megegyezés” mellett szavaznak. A kereskedői tevékenység azonban mihamar megindul és Csormaghan idején már elég biztonságosan mozoghatnak.¹⁰⁹ Jellemző Batu kedvezésére a kereskedők iránt, hogy a Kaukázuson-

¹⁰² *Dzsuvajni* II. 708—711. l.

¹⁰³ Alán: Wyngaert 91, 100; 199, 217. l. — Lezg: Uo. 317. l.

¹⁰⁴ *Kirakosz* 454. l.

¹⁰⁵ Uo. 461—462. l.

¹⁰⁶ Uo. 199. l.

¹⁰⁷ Uo. 223—231. l. Sorsa némileg hasonlít Rogeriuséhoz.

¹⁰⁸ Uo. 460. l.

¹⁰⁹ Uo. 254. l.

túlról hozzá forduló kereskedőknek is igazságot szolgáltat jóságukban való háborításuk miatt.¹¹⁰ 1254 után a kereskedőkre is rájár a rúd, „sok arany- és ezüstkincset és drágaköveket” csikarnak ki tőlük.¹¹¹ De a kereskedőarisztokrácia itt is privilegizált helyzetbe kerül; az erzerumi mészárlásból elmenekült dúsgazdag Umek rendkívül nagy becsben állott a tatár vezetőknél, külön paizája volt magától a kagántól. A gazdag kereskedők egész falvakat, körzeteket vásárolnak a feudális uraktól és éppen ettől az időtől indul meg az a folyamat, hogy a feudális birtokok fokozatosan átmennek a kereskedők kezébe.

Az iparosok fogságba hurcolásáról a források minden város elfoglalásánál külön megemlékeznek. A későbbi helyzetből következtethetőleg természetesen nem minden iparost vittek el a kagán udvara és a többi vezető rétegek szolgálatára. Azoknak a magyaroknak, örményeknek stb. nagyrésze, akikkel Rubruk Karakorumban találkozott — némileg szabadabb mozgási lehetőségeikből következtetve — feltehetőleg iparos volt.

A tatárok ellen úgyszólván az egyetlen következetes ellenállóerőt az alsó rétegek képviselték. Jól kitűnik ez Damghan ostromának példájából: „A tehetős lakosság elrejtőzik a hegyekben, míg a köznép és az aljanép a városban marad és nem hódol be. (A mongolok lekaszabolják a gyülevész népet.)”¹¹²

A talpradllás kérdéséről

A régebbi történeti irodalomban — különösen a birodalom ázsiai birtokai tekintetében — elhomályosodik a mongol pusztítás képe a tatárok „liberális” politikája következtében. A polgári irodalom azt az eljárást avatta erénnyé, hogy a tatárok meghagyják helyükön a feudális urakat, kedveznek a papságnak és a kereskedőtársadalomnak, a lényeg azonban az, hogy mindezt a saját érdekükben, a kiszípolozás fokozása érdekében teszik.

Ennek a látszólagos „liberalizmusnak” javára könyvelték el, hogy az élet az elpusztított területeken hamarosan megindult. De az élet megindulásáról tanuskodó adatok legfeljebb a privilegizált osztályok javára meginduló életről tanúskodnak.

Még a mai kaukázusontúli irodalom sem emeli ki eléggé a tatár pusztítással kezdődő hanyatlás jelentőségét annak ellenére, hogy a várostörténeti, ipartörténeti tanulmányok egyik legélesebb cezurának a tatárjárást tekintik. Az összefoglaló művek esetében a cezura mellőzése bizonyos mértékben érthető is, mert a tatárok után következő türkmén törzsek uralma, Timur Lenk pusztításai, az évszázadokra terjedő török, perzsa iga voltaképpen állandosította ezt a helyzetet, illetve a Kaukázusontúlon folyó állandó háborúk még súlyosbították azt.

H. Manandjan a következőképpen összegezi a tatárdulás mérlegét: „A tatár hordák ismételt betörésükkor alaposan elpusztították és tönkretették Örményországot, de az ország gazdasági fejlődése csak időlegesen sza-

¹¹⁰ Uo. 458—459. l. Vö. Zolotaja Orda 63—65. l.

¹¹¹ *Kirakosz* 462. l.

¹¹² *Rasid ed-Din* I/2. 212. l. — Itt méltán illethetjük elfogultság vádjával Rasid ed-Dint, de nem a mongol pusztítások javallása, hanem osztálygyűlölete miatt.

kadtt meg”.¹¹³ Ezt az állítást többek között azzal támasztja alá, hogy egy bizonyos szünet után megélenkült az építési tevékenység. Az kétségtelen, hogy a mongol hódítás kezdeti időszakában is épül néhány drága templom és palota, de ez legfeljebb csak annyit bizonyít, hogy a hódítókkal megegyezett egyházi és világi felső rétegek ekkor is megtalálták számításait. A gazdag kereskedők fentemlített térhódítására igen jellemző az 1261-ben épített mreni palota feliratának tanúsága.¹¹⁴ Mrenben Szahmadin örmény kereskedő 40 000 arany dukátért akkor építtette magának ezt a nyári palotát, amikor az ország népe a súlyos adók terhe alatt nyögött.

Manandjan másik főérve a városok, ill. a kereskedelem fellendülése. A városok sorsa azonban azt mutatja, hogy talpraállásuk kizárólag a kereskedelem fellendülésének függvénye. A kereskedelmi útvonalak ekkor Örményország déli részén, Észak-Mezopotámián vonulnak keresztül. A Trapezunt, majd a ciliciai Ajasz és Tebriz közötti kereskedelmi úton fekvő városok legalábbis kereskedelmileg (elsősorban transitkereskedelemről van szó!) tényleg hamar magukhoz térnek. Az északi városok azonban nem osztoznak ebben a fellendülésben: az északazerbajdzsáni Bajlakan, Gandzak sosem álltak helyre.

Ani, a Bagratidák ragyogó székvárosa, ha kissé magához is tért a pusztítás után, régi lüktető életét elvesztette, a XVI. században már csak falu, a XVIII. században pedig már csak rom. Bármilyen pusztítást okoztak is volna a tatárok, ez mégsem indokolja, hogy a legnagyobb kereskedelmi és ipari centrum ne tudott volna talpraállni. Ennek legfőbb oka a kereskedelmi útvonal délre való eltolódása, különösen az Aranyhorda és a Hulagida birodalom közti ellenséges viszony kiéleződésével. Ani esete mutatja, hogy a tatár megszállás alatt a termelőerők nem tudtak magukhoz térni még a pusztító orkán elvonulása után sem a hihetetlen kiszipolyozás miatt, amelyről legékeszőlőbben az Ani-beli Manuceş mecset falában levő kőtábla tanúskodik. Eszerint az Abu Szaid ilkán (1316—1335) uralkodása előtti időben különböző törvénytelen adókat préseltek ki a lakosságból, úgyhogy a város „kezdettnél néptelenedni, a köznép tagjai szétszóródtak, a város és terület nagyjai a kalan és ternagir miatt ingatlan, ingó vagyonukat és családjukat elhagyták és eltávoztak”.¹¹⁵

A termelőerők pusztulásáról tanúskodik az ipar sorsa is. Az elhurcolás után maradt iparosok nem tudnak nyersanyaghoz jutni, nincs kereslet és ezenkívül mérhetetlen adókkal sújtják őket, úgyhogy teljesen tönkreteszik a XIII. század elején virágzása tetőfokán álló örmény ipart.¹¹⁶

De még szemorúbb a mezőgazdaság sorsa. A megmaradt lakosság is elvándorol és így rendkívüli módon esnek a földárak. A gazdag Umek a fia által később (1283-ban) a getiki egyházközségnek ajándékozott birtokát akkor vette, mikor „a birtok olcsó volt, az arany viszont drága”.¹¹⁷ Ha a Hulagida birodalom egyes területein a kereskedelem fel is lendült, a termelőerők a mongolok alatt nemcsak hogy nem fejlődtek, hanem lehanyatlottak. Kazvini szerint a kinstár bevétele Rum provinciából a mongolok alatt 15

¹¹³ Я. А. Манандян: О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван. 1954. 283. 1.

¹¹⁴ Уо. 284. 1.

¹¹⁵ Уо. 302, 303. 1.

¹¹⁶ Советская Археология XXVI. 151. 1.

¹¹⁷ Манандян: Торговля 281. 1.

millióról 3 millióra csökkent.¹¹⁸ A mezőgazdasági lakosságra nehezedő súlyos terhekről, a végtelenségig terjedő kiszípolozásról tanúskodik az, hogy az ilkánok birodalmának kilenczede része a XIII. század végére pusztasággá vált.¹¹⁹

Ezek az adatok azt mutatják, hogy nem szabad lebecsülnünk a pusztítások mérvét, sőt azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a megmaradt lakosság mérhetetlen kiszípolozása még a termelőerők helyreállítását sem tette lehetővé.

A tatárok Magyarországról való kivonulását siettető okok

A tatárok Magyarországról való kivonulására a történeti irodalomban sokszor egyoldalú magyarázatokat találunk. Véleményünk szerint Lederer Emma mutatott rá először a tatár hadviselés tanulságaiból levont egyik legfontosabb főokra: a felderítő-előkészítő hadjáratokról tett fenti megjegyzéseinkben néhány további példával igyekeztünk megpótolni megállapításának súlyát.¹²⁰

Emellett azonban más tényezők is hozzájárulhattak e kivonulás siettetéséhez. Véleményünk szerint nem lehet kirekeszteni a polgári történetírás által egyoldalúan, ill. célzatosan felhasznált azt a megokolást, hogy a tatár seregek Ogodaj nagykán halálának hírére távoztak volna országból,¹²¹ pusztán az okok sorában megfelelő helyre kell állítanunk. Figyelembe kell ugyanis vennünk, hogy Batu a hadjárat idején nehéz helyzetbe került már azáltal is, hogy Kujuk (Ogodaj fia) és Buri (Csagatáj unokája) összekülönböztek vele és csapataikkal kiváltak seregéből.¹²² Ogodaj halála tehát azt jelentette számára, hogy hátában egy ellenséges koalícióval kell számolnia, amely még kipesaki uralmát is veszélyeztetheti (amit a későbbi események igazoltak is, amikor Kujuk, halála előtt, hadat indított ellene). Ha ilyen távlatból nézzük Ogodaj halálának hírét, a hadműveletekre való hatását semmiképp sem szabad lebecsülnünk.¹²³

A mongol hírközlés — illetve általában a postautakon való közlekedés — gyorsaságát ismerve megvolt a lehetősége annak, hogy a hír egy félév alatt a magyarországi csapatokhoz eljusson, sőt még az is meggondolandó, hogy

¹¹⁸ *Микаелян*: Ист. килик. арм. рос. Ереван. 1952. 352. 1.

¹¹⁹ *Rasid ed-Din* III. 309. 1.

¹²⁰ Esetleg idevonható adat lehet az, mely szerint a tatárok a magyarországi hadjárat megindítása előtt a bolohovi bojárokkal gabonát vettek, hogy visszatértükkor ellátásuk biztosítva legyen. Ipat. Letop. *Naszonov*: i. m. 25. 1.

¹²¹ Lásd többek között: Századok 1952. 340. 1. Vö. Hulagu szíriai hadjáratának félbeszakítását 1260-ban, ami azután a mongolok szíriai aspirációinak végét jelenti. Erről így emlékszik meg Haython (egy legújabbban kiadott) krónikájában: „Hulagu elfoglalta harccal Aleppót és Damaszkuszt és egész Szíriát kezébe kerítette, ő maga pedig visszatért keletre, mert bátyja, Mongka kán meghalt és amikor Hulagu megkapta a hírt, igyekezett elszökni keletre akart menni és elfoglalni fivére trónját.” (Manr zsamanakagrutjunner XIII—XVIII dd. [13—18. századi rövid örmény krónikák]. Jerevan II. 1956. 70. 1.).

¹²² Enz. d. Islam I. 710. 1.

¹²³ Barthold okfejtésére Jakubovszkij megjegyzi: „nem lehet tagadni e tények jelentőségét”. Zolotaja Orda 58. 1. — A halálhír nyomán történt elvonulásnak van ugyan egy közeli korabeli áfólata, mely szerint: „a kán halálának híre (még) nem jutott el hozzánk” (*Rasid ed-Din*: Tizeng. II. 39. 1.), de a történeti irodalomban nem találkoztunk ennek a megjegyzésnek a felhasználásával, valószínűen azért, mert Rasid ed-Din közlése magában álló adat, mégpedig a nyugati hadjáratról szóló elég zavaros fejezetben, ami tehát még tüzetes filológiai vizsgálatra szorul.

Kujuk és Buri magatartása nem hozható-e összefüggésbe Ogodaj (rendkívüli iszákossága miatti) rossz egészségi állapotáról esetleg már előzőleg kapott hírekkel.

Véleményünk szerint tehát fenti okok, ha nem is okozták a hadjárat félbeszakítását, mindenesetre siettették az amúgyis küszöbönálló visszatérést.

De nem rekeszthető ki az okok sorából Batunak a nagykáni trónra való esetleges aspirációja sem. A probléma sarkpontja az, hogy a mongol birodalomban a trónöröklés rendje nem volt szabályozva, de a régi nomád hagyományokon alapuló jurttöröklés hatályának sem találjuk nyomát a mongol birodalom dinasztikus rendjében. Ogodaj Dzsingisz kán személyes kiválasztása — és a káni család tagjaival való elfogadtatása — révén került a nagykáni trónra. Ennek alapján az egyedüli norma a kagán által való kijelölés lett, de a káni család tagjai már Ogodaj halálakor sem tartották tiszteletben még ezt a normát sem. Ogodaj ugyanis harmadik fiát, Kucsut, majd ennek eleste (1236) után Kucsu fiát, Siramunt szemelte ki utódjául, végül azonban Kujuk került a trónra.

Ha szabályozott trónöröklési rendről tehát nem beszélhetünk, mindenesetre bizonyos következetesség mutatkozik a kagán kiválasztásában. Ez pedig arra mutat, hogy — ha egyéb akadály nem merült fel — a kor és a tapasztaltság esett legerősebben latba. Dzsingisz utódjaként Dzsucsui, az apjával való feszült viszony miatt nem jöhetett számításba.¹²⁴

Az nem kivételes jelenség, hogy az uralkodó saját családjában akarja örökletessé tenni a trónt, mint Ogodaj, azonban nem tudható, hogy a kor és tapasztaltság jogán Csagatáj nem tartott-e igényt a trónra. Nem tudjuk azt sem, hogy Csagatáj épp emiatt nem Ogodaj özvegyének mesterkedéséből követte-e néhány hónappal később öccsét a sírba. Csagatáj halálával a káni család legidősebb tagja Batu lett, de Batu kimaradásáról majd alább szólunk. Kujuk megválasztásával ha nem is a káni család legidősebb tagja került a trónra, de mindenesetre Ogodaj legidősebb fia. Az 1252-ben trónralépő Mongka, Tuluj legidősebb fia volt.

Ezek az adatok tehát arra látszanak utalni, hogy volt bizonyos következetesség a kagán megválasztásában. A kor és tapasztaltság alapján felvázolt sorból Batu feltehetőleg azért maradt ki, mert Ogodaj és Csagatáj már Batu apjával, Dzsucsival is ellenséges viszonyban voltak és ez a szembenállás végighúzódik az ulusok életén, míg végül is Mongka trónralépése előtt az Ogodaj és Csagatáj családok kiirtásával tetőződik be.

Ezek alapján tehát nem állíthatjuk, hogy Batunak ne lett volna joga a kagáni trónra, hisz kora és hadisikerei egyaránt alkalmassá tették volna rá, azonban már a mongol birodalom e korszakában is egyéb erőtenyezők játszottak közre. Nem mond ellent trónöröklési jogosultságának az a körülmény, hogy nem jelent meg a kagánválasztó kurultájon, mert a későbbi kurultájokra sem ment el. Az 1246. évi kurultájról korára és betegségére való hivatkozással maradt távol,¹²⁵ ami nyilván csak ürügy volt. Talán nem érezte magát elég erősnek egy esetleges összecsapásra, vagy mert az Aranyhorda birtoka teljesen kielégítette egyéni ambícióit (apja is mindvégig uluszában élt és távoltartotta magát Dzsingisz kán ordájától). Batu még Kujuk halála után sem tartott

¹²⁴ Dzsucsui egyébként már Dzsingisz kán halála előtt meghalt.

¹²⁵ *Rasid ed-Din*: Tizeng. II. 125. l.

igényt a trónra, bár a Csagatajidákon kívül mind őt tartották a legalkalmasabbnak a kagáni méltóságra.¹²⁶ Ekkor azt hozta fel Batu indokul, hogy „nekem és öcsémnek, Berkének ezen a vidéken már annyi országunk és birtokunk van, hogy hozzávéve (a birodalom többi részét) igazgatni lehetetlen”.¹²⁷ Egyébként Batu még kreaturájának, Mongkának („de voluntate Baatu”)¹²⁸ a megválasztásakor sem jelent meg a kurultájon, ekkor azonban már valószínűleg tényleg kora miatt nem vállalkozott a hosszú útra. A kurultájokról való távollmaradása tehát nem bizonyítja, hogy ne lett volna jogosultsága a trónra, legfeljebb azt, hogy bizonyos meggondolásokból nem tartott igényt rá.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a tatárok elvonulásának 1242-ben főoka az, hogy magyarországi hadjáratukat felderítő-előkészítő hadműveletnek szánták, egyelőre az Aranyhordának éppen hogy lerakott alapjait kellett elsősorban megerősíteniök a leigázott népek szorító gyűrűjében.¹²⁹ Véleményünk szerint az elvonulás időpontjára hatással volt Ogodaj halálának híre is, ami a belső dinasztikus ellentétek esetleges kirobbanásának csomópontját is jelenthette és már ezért is harci készenlétbe kellett állnia a Dzsucsi ulusznak.

A Magyarországot fenyegető veszély azonban nem szűnt meg. Kujuk tervezett hadjáratot nyugat ellen,¹³⁰ ami közbejött halála miatt nem jött létre: de kétséges, hogy ez egyáltalában megvalósulhatott-e volna a Dzsucsi ulusz és az Ogodaj (valamint Csagataj) ulusz közti ellenséges viszony miatt. Magyarországot ezek után — az adott körülmények között — már úgyszólván kizárólag az Aranyhorda részéről fenyegethette veszély, amit az orosz nép hősi harca és az Aranyhordában egyre fokozódó feudális anarchia hiusított meg.

SCHÜTZ ÖDÖN

¹²⁶ *Dzsuzdzsani*: Tizeng. II. 15. l.; *Kirakosz* 457.

¹²⁷ *Dzsuzdzsani*: Tizeng. II. 16.

¹²⁸ *Rubruk*: Wyngaert 241. l.

¹²⁹ Pl. Kipcsakok támadása: *Rasid ed-Din*: Tizeng. II. 38. l. — *B. T. Пауымо*: Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М. 1956. 160. k.k. l.

¹³⁰ *Carpini*: Wyngaert 94. l.

UKRAINCEV, PÉTER CÁR KÖVETE MAGYARORSZÁGON 1708-BAN

I

Ukraincev magyarországi küldetése 1708 nyarán érdekes és fontos mozzanata a XVIII. század eleji orosz—magyar kapcsolatok történetének. Az 1707-es tárgyalások történetét, amelyek az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc közötti titkos szerződés aláírásával értek véget, már több tanulmány is feltárta.¹ Az orosz—magyar kapcsolatok ezt követő fejlődését viszont a történelmi munkák alig tárgyalják. Ukrainev küldetésével néhány oldalon át foglalkozik Rákócziról szóló monográfiájában Márki Sándor,² és megemlíti I. Péter és Rákóczi 1707-es szövetségéről írott munkájában is. Márki lelkiismeretesen dolgozta fel mindazt az anyagot, amelyet addig közzétettek, de a kérdés külön kutatására nem tért ki. Munkájában nem használt fel jelentős levéltári anyagot, az orosz levéltárak iratait sem használta. Azonkívül nem ismerte eléggé I. Péter külpolitikáját, ezért magyar kapcsolatait sem helyezhette megfelelő keretbe és nem magyarázhatta meg annak a politikának igazi okait, amelyet az oroszok folytattak a magyar szabadságharc irányában.

Márki beszél Péter és Rákóczi barátságáról,³ „a legnemesebb magyar és a legdicőségesebb Romanow szövetségéről”,⁴ azonban annak nem tudta igazi magyarozatát adni, hogy Oroszországot milyen érdek vezette, amikor szövetséget kötött a magyar szabadságharcral. Lényegében véve Márki idealizálta I. Péter politikáját, ebben a tekintetben tanítójának, Thaly Kálmánnak a nyomdokain haladt. Thaly egyik cikkében azt írta, hogy I. Péter a szabadságharc és Rákóczi ügyét „szívesen támogatta, mikor tehette”, s ezt azzal magyarázta, hogy I. Péter „meleg személyes rokonszenvvel viseltetett” Rákóczi iránt.⁵

Ukraincev követi küldetésével foglalkozik „Rákóczi és a szlávok” c. munkájában Anna Gašpariková szlovák történész is. A szerző azonban sovinszta, nacionalista álláspontot követ, ilyenformán tagadja a magyar nép szabadságharcának haladó jelentőségét és az orosz—magyar viszony alakulásának jóformán semmi jelentőséget nem tulajdonít.⁶

Annak a titkos szerződésnek, amelyet I. Péter és Rákóczi képviselői 1707. szeptember 15-én írtak alá Varsóban, nagy jelentősége volt a szabadságharc alakulása szempontjából és Rákóczi diplomáciai sikereként könyvelhető.

¹ Márki Sándor: Nagy Péter csár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Értkezések a történelmi tudományok köréből, XXIII. kötet, VI. füzet, Bpest, 1913; Perényi József: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok c. munkában. Bpest, 1956, 52—96. l.

² Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc, II. köt. Bpest, 1909.

³ Márki Sándor: Uo. 308. l.

⁴ Márki Sándor: Nagy Péter és Rákóczi... 94—95. l.

⁵ Thaly Kálmán: Diplomátia versekben. Századok, 1895. 772—773. l.

⁶ Anna Gašpariková: Povstanie Rákocziho a slovania. Sborník filologickej fakulty Univerzity Komenského. Roč. VII., č. 55. Bratislava, 1931.

el.⁷ A szerződés megkötése bizonyos mértékig elősegítette a belső erők konszolidációját és öregbítette Magyarország nemzetközi súlyát és tekintélyét, de ezenkívül garanciát is jelentett Magyarország számára az ellen is, hogy Oroszország esetleg Ausztria oldalán avatkozik be az eseményekbe.

Az osztrák diplomácia már az 1707-es orosz—magyar tárgyalások alkalmával is nagy figyelemmel és aggodalommal kísérte az események fejlődését. Nincs igazuk azoknak a történészeknek, akik azt állítják, hogy a bécsi udvart ezek a tárgyalások hidegen hagyták.⁸ Prozorovszkij herceg, a bécsi orosz megbízott a tárgyalások folyamán jelentette: „a császári udvar itt zavarban van. . . attól tart, hogy Rákóczi lengyel király lesz és egyesíti a lengyel meg a magyar királyságot”.⁹ Ilyen értelmű jelentést küldött Bécsből egy másik orosz megbízott, Gizen is.¹⁰

A bécsi udvar megnyugtatósa érdekében Pjotr Safirov alkancellár már a szerződés megkötése után levelet intézett Prozorovszkijhoz és annak tolmácsolására kérte, hogy „Rákóczi herceg tábornoka, Bercsényi és más követek útján folyamodott a lengyel koronáért, mindazonáltal a cár őfelsége a választást jónak látta máskorra halasztani, nyilvánvalóképpen megmutatván ezáltal. . . a császári felség iránti szeretetét, s ezen követek elbocsáttatván, csak az iránt kaptak biztatást, hogy a cári felség azon esetben, ha szavazattöbbséggel Rákóczi megválasztatik, nem fog ellene óvást emelni.”¹¹

Safirov tehát megnyugtatta a bécsi kormányt s a dolgot úgy állította be, mintha a megbeszéléseket a magyarok kezdeményezték volna, ami pedig a legfontosabb: a szerződésről nem szólt egy szót sem.

Azt a tényt különben, hogy az osztrák hatóságok nyugtalanul szemlélétek az orosz—magyar közeledést, az is bizonyítja, hogy Heister, az osztrák hadsereg leendő főparancsnoka, 1708 elején, amikor magyarországi kinevezését kérte, ezt azzal okolta meg, hogy az orosz államférfiakkal fennálló kapcsolata és ismeretsége alkalmas arra, hogy Rákóczi orosz törekvéseit ellensúlyozza.¹²

Az orosz—magyar kapcsolatok 1708 elején a varsói szerződésen alapultak, melyet ezidőben I. Péter cár még nem ratifikált. A szerződés 17. §-a értelmében ezt az okmányt I. Péternek és Rákóczinak az aláírását követő hat hét leforgása alatt kellett szentesítenie. Rákóczi a szerződést 1707. október 10-én írta alá. Október 13-án az aláírt példányt egy levél kíséretében elküldte a cárnak és levelében arra kérte I. Pétert, hogy írja ő is alá.¹³ Péter cár azonban nem nagyon

⁷ Erről részletesen l.: *Márki Sándor*: Nagy Péter és Rákóczi. . . és legújában Perényi fent említett igen komoly és alapos munkáját, valamint e sorok írójának még nem publikált kandidátusi disszertációjában. Az utóbbi rövid kivonata: *Я. Ште нберг*: Освободительная война в Венгрии и русско—венгерские отношения в начале XVIII в. Ужгород. 1955.

⁸ Lásd: *Thomasiuszky István*: Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez. Századok, 1912

⁹ Jelentés Bécsből szept. 7-én. Régi Okmányok Központi Állami Levéltára, Moszkva (a továbbiakban: Moszkvai Központi Levéltár) Osztrák ügyiratok, 1707 fasc. 5, 7—8. l. Lásd továbbá ugyancsak az ő jelentését 1707. szept. 3-i kelettel uo., 6. l.

¹⁰ Uo. fasc. 4. 372. l.

¹¹ Moszkvai Központi Levéltár. Osztrák Ügyiratok, 1707. fasc. 5, 39—40. l.

¹² A szatmári béke története és okirattára. Közzétette és bevezető tanulmánnyal ellátta dr. Lukinich Imre. Bpest, 1925. 8. l. 1707-ben a bécsi orosz megbízottak orosz katonai szolgálatot ajánlottak fel Heisternek és innen erednek a kapcsolatok. Письма и бумаги императора Петра Великого. V. köt. 519—521. l. (a továbbiakban Письма и бумаги).

¹³ Moszkvai Központi Levéltár. Magyar ügyiratok. 1707. fasc. 4, 5. l.

sietett az okmány szentesítésével. Az ügy 1708 tavaszáig húzódott, amikor végül is aláírta a szerződést, de antedatálta: 1707. december 21-i dátumot írt rá.¹⁴ Hogy a cár miért késlekedett a szerződés aláírásával, ennek okát a nemzetközi helyzet megváltozásában kell keresnünk. A svédek keleti irányú előrenyomulása és Lengyelország elfoglalása tárgytalanná tette Rákóczi jelölését a lengyel trónra. Azonkívül Péter lengyel hívei, az úgynevezett Sandomierzi Konföderáció tagjai egyre inkább hajlottak afelé, hogy II. Ágostot hozzák vissza a lengyel trónra. Késleltette továbbá a szerződés aláírását az is, hogy Oroszországnak ismét reménye nyílt a „Nagy Szövetségbe” való belépésre; ezt a reménységet táplálták Urbih bécsi orosz követ jelentései.

A magyar szabadságharc vezetői tudtak arról, hogy Ágostot vissza akarják hozni a lengyel trónra, és arról is, hogy Urbih Bécsben tárgyalásokat folytat Oroszország felvételéről a „Nagy Szövetségbe”. 1708. március 19-én kelt levelében Rákóczi arra kérte a cári udvarba küldött követét, Nedeczkyt, közölje az orosz cárral, hogy „noha az primás és más lengyel urak Augustus királyhoz való állásokra nézve az új választásunkban kevés bizodalunk lehet: mi mindazonáltal az ineált colligátiotul elállani nem kívánunk, remélvén, hogy ő Felsége is maga protectióját töllünk meg nem vonja”.¹⁵

Egyúttal Rákóczi még egy állandó követet küldött Oroszországba: Thalaba Máté erdélyi nemest. Thalabát részletes utasításokkal látta el, melyekben körülményesen leírta, hogyan viselkedjék, miként cselekedjék, hogy megnyerje az orosz miniszterek jóindulatát. De a legfontosabb utasítás, amit Thalaba kapott: eszközölje ki, hogy I. Péter ratifikálja a szerződést.¹⁶

1708 márciusában I. Péter Nedeczkynek kijelentette, hogy továbbra is jóindulattal viseltetik a magyar nép iránt,¹⁷ nyilvánvaló azonban, hogy ebben a kijelentésben az orosz kormánynak azt a törekvését kell keresnünk, hogy a magyar felkelők útján jóviszonyt teremtsen a versaillesi udvarral. Rákóczi ugyanis a varsói szerződésben vállalt kötelezettségeihez híven még 1707 októberében diplomáciai megbízottat küldött XIV. Lajoshoz: Kókényesdit, vagy mint a dokumentumokban nevezik őt: Vetésit. Kókényesdi arra kapott megbízást: győzze meg a francia királyt arról, hogy vállalnia kell a közvetítő szerepét az oroszok és a svédek között. Kókényesdi az orosz kormány konkrét ajánlatait vitte magával. Az ajánlatok szerint 12 évre kötöttek volna békét, olyan feltétellel, hogy Pétervár Oroszország kötelékében marad.¹⁸

Kókényesdi tárgyalásai azonban nem sok sikerrel jártak, hiába igyekezett meggyőzni a francia diplomatákat arról, hogy a 80 ezer főnyi hadsereggel rendelkező Oroszország erejét nem szabad lebecsülni, már csak azért sem, mert a svédek is hajlanak a császárral való barátság felé.¹⁹ Francia hivatalos diplomáciai körökben ugyanis kevésre becsülték Oroszország erejét és bizonyosak voltak a svédek közeli győzelmében.²⁰ XIV. Lajos rendkívül kelleltenül járult csak hozzá, hogy közvetítsen az oroszok és a svédek között, és nem is tett többet, mint azt, hogy megbízta Besenvalt, állandó megbízottját a svéd főhadi-

¹⁴ Pizma i bumági. VI. köt., 333—334. l.

¹⁵ Archivum Rakocianum, I. oszt. II. köt. 194. l.

¹⁶ Országos Levéltár. Rákóczi szabadságharc levéltára. I. 1. caps. E. 156. fasc.

¹⁷ *Nedeczky Gábor*: A Nedeczky család. Bpest, 1891. 280. l.

¹⁸ Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. I. Wien, 1855. (Fontes Rerum Austriacarum IX. 312—314. l. [a továbbiakban „Actenstücke”].)

¹⁹ Lásd Kókényesdi utasításait: Actenstücke 295—308. l.

²⁰ Uo., 34 l.

szálláson: tisztázza a svéd király álláspontját.²¹ Orosz diplomáciai körökben érdeklődéssel figyelték ezeknek a tárgyalásoknak a menetét, bár igen nagy reményeket nem tápláltak irányukban. Nedeczky révén Rákóczi rendszeresen tájékoztatta az orosz minisztereket a tárgyalások menetéről, de semmi biztatót nem mondhatott.²²

II

Azok a kedvezőtlen körülmények, amelyek lehetetlenné tették Rákóczi lengyel trónra lépését és a magyar diplomaták csekély sikerű párizsi tárgyalásai alapjaiban ingatták meg a varsói szerződést.

Az orosz kormány azonban a távolabbi jövőt is szem előtt tartotta, és úgy vélte: nem szabad elszalasztani azokat az előnyöket, amelyeket a kuruc Magyarországgal való barátság a továbbiakban adhat. A külpolitikai tekintetben izolált Oroszország úgy határozott, hogy ápolni fogja ezeket a kapcsolatokat, annál is inkább, mert Magyarország olyan állam volt a svéd hódítók hátában, amely erejéhez és lehetőségeihez mérten kész volt támogatást nyújtani az orosz kormánynak. Említsük meg még, hogy az 1707-es szerződés értelmében az orosz futárok, tiszték és kalmárok átmeneteli jogot nyertek Magyarország területén. Az orosz diplomácia szempontjából igen értékesek voltak azok az értesülések is, amelyeket Rákóczi révén a Törökországban, Lengyelországban és Franciaországban levő magyar diplomatáktól kaphatott, s nem volt megvetendő az a segítség sem, amelyet az említett magyar diplomaták az orosz kormány képviselőinek több esetben nyújtottak.²³ De a legfontosabb mégis az, hogy az orosz diplomácia — nem minden ok nélkül — úgy vélte: ha kapcsolatot tart fenn Magyarországgal, ez annyit jelent, mint állandóan nyitva tartani az ajtót a Franciaországgal való közeledés számára.

1708 május elején a cár személyesen intézkedett az iránt, hogy Rákóczi-nak küldjenek ajándékba egy értékes prémet.²⁴ Erre az időre esik a szerződés ratifikálása is I. Péter részéről.²⁵ Ettől fogva az orosz prém állandó kiviteli cikk lett Magyarország felé, Magyarországról viszont rendszeresen szállítottak Oroszországba bort. A bor egy részét ajándékképpen a cárnak és minisztereinek küldték, más része eladásra ment.²⁶

Az a tény, hogy I. Péter szentesítette a varsói szerződést, hogy prémmel kedveskedett Rákóczinak, és később, július végén személyesen fogadta Thalaba

²¹ Archivum Rakóczianum I. oszt. II. k. 387. l.

²² Piszma i bumagi, VIII. köt., II. rész. 485—491. l.

²³ Lásd: *T. K. Крылова*: Русско—французские отношения в первую половину Северной войны. Исторические записки. 7, 146. l.

²⁴ Lásd Péter máj. 8 (április 27)-i levelét. Piszma i bumagi, VII. köt. I. rész 156. l. s úgyszintén a május 5-én M. P. Gagarinhoz intézett levelet: „Ezen levelem kézhezvétele után késedelem nélkül készíttessen Rákóczi számára rendeletem értelmében 500 vagy 600 értékű rókaprémet”, uo. 172. l.

²⁵ Lásd a szentesítés szövegét: „és ezen összes felsorolt cikkelyeket elfogadjuk és megerősítjük, és felséges cári szavunkat adjuk, hogy a jövőben is megmásíthatatlanul megtartjuk”. Piszma i bumagi VI., köt. 79—80 l.

²⁶ Lásd I. Péternek Szentpétervárról Mensikovhoz intézett 1709. nov. 29-i levelét: „Utásítom még a következőkre: tekintetbe véve, hogy mind itten, mind pedig Moszkvában igen nagy kereslet van a magyar bor iránt, ennek okáért igen kívánatos volna, hogy árusítás végett 100, vagy ennél több hordót magyar földről behozzanak.” Piszma i bumagi, IX. köt., I. rész 469. l.

Mátét²⁷, mind arról tanúskodik, hogy az orosz diplomácia igyekezett fenntartani a kapcsolatot Magyarországgal. Az orosz kormány említett lépései valójában előkészületek voltak J. Ukrainev magas állású orosz diplomata magyarországi küldetéséhez.

Ukrainev hivatalos megbízatása az volt, hogy közvetítsen Ausztria és Magyarország között. Abban az időben ugyanis a nemzetközi helyzet úgy alakult, hogy Oroszországnak érdeke volt a magyarországi háború megszüntetése. Ugyanakkor I. Péter számolt azzal is, hogy ez a közvetítő szerep emeli Oroszország nemzetközi tekintélyét, nagyobb súlyt, nagyobb jelentőséget biztosít az országnak a nemzetközi politikában a svéd invázió kritikus időszakában. Éppen erre a körülményre mutat rá Witworth moszkvai angol követ valamivel később „Az orosz és a bécsi udvar közötti meghasonlás okairól“ c. emlékiratában. Oroszország békéltető szerepét a „magyar lázadásban“ Witworth I. Péternek azzal az óhajával magyarázza, hogy „emelje Oroszország jelentőségét az európai ügyekbe való beavatkozása révén“.²⁸

Miután XII. Károly megtámadta Oroszországot, az orosz diplomácia legfőbb törekvése az volt, hogy szövetségesekre leljen a svéd hódítók hátában. Az orosz diplomácia a Szászországgal és Dániával kötött „Északi Szövetség“ ismételt felelevenítésére törekedett. Ehhez a legfőbb diplomáciai feladathoz képest háttérbe szorult mind a Franciaországgal való tárgyalás, melynek célja az volt, hogy franciák közvetítsenek a hadban álló északi hatalmak között, mind pedig a Bécsben folyó megbeszélés Oroszország fölveteléről a „Nagy Szövetségbe“. Igaz ugyan, hogy a bécsi megbeszélés kapcsolatban állott az „Északi Szövetség“ felújításáról szóló tárgyalásokkal, hiszen Szászország és Dánia függött a szövetségesektől.

1708 elején az „Északi Szövetség“ felújítása szempontjából kedvező körülmények alakultak ki. A svéd csapatok közvetlen jelenléte nem védelmezte többé a travendali és altranstädti szerződések sérthetlenségét. Az „Északi Szövetség“ felújítására irányuló törekvéseiben azonban az orosz diplomácia ellenállásra talált Anglia és Ausztria részéről. Ezek az államok ugyanis nemcsak hogy elismerték Leszczyński királyságát, hanem a travendali és altranstädti szerződések sérthetlenségét is garantálták.²⁹ A „Nagy Szövetség“ államai ellenézték az Északi Szövetség felújítását, mert attól féltek, hogy a szövetség felújítása folytán visszahívják azt a nagy létszámú dán és szász zsoldos katonaságot, amely a szövetségesek oldalán részt vett a Franciaország elleni hadjáratban. A dán csapatok harcoltak a magyar szabadságharc ellen is, és a bécsi udvar azzal a tervvel foglalkozott, hogy Magyarországon szász csapatokat használ fel, azaz hogy Ágostot is beavatkozásra bírja.³⁰

Az orosz diplomata még 1708 elején titkos tárgyalást folytattak Drezdában Ágosttal a szövetség felújításáról és arról, hogy szász csapatok vegyenek

²⁷ Pisma i bumagi, VIII. köt., I. rész 47. l.

²⁸ Сборник Русского Императорского Общества т. 61. СПб. 1888. 1—7. l.

²⁹ Т. К. Крылова: Полтавская победа и русская дипломатия. Сб. „Петр Великий“. Москва—Ленинград. 1947. 129—131. l.

³⁰ Még 1708 január elején Ukrainev mint lengyelországi követ, Sieniawski, Rákóczi jóakarójának közlése alapján jelentette Menyisikovnak, hogy Ágost „szövetségre lépett a császárral és csapatait a császár rendelkezésére bocsátja a magyar Rákóczi ellen“. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézete (Leningrád): Régi kéziratok osztálya, Menyisikov iratai. Fasc. 6. 30 sz. 172. l.

részt a svédek elleni lengyelországi hadműveletekben.³¹ Ágost hajlandónak mutatkozott arra, hogy felújítsa szövetségét a cárral, minthogy azonban meg szeretne volna várni, hogyan végződik XII. Károly oroszországi hadjárata, mindenféleképpen igyekezett elodázni a nyílt színvallást. Így aztán éppen kapóra jött neki az osztrák kormányznak az a kérése, hogy legyen segítségére a magyarországi felkelés elfojtásában. Amint Golovkinnak 1708. március 11-én Lengyelországból I. Péter egyik híve, a kujáviai püspök jelentette: „Ágost vissza akar térni Lengyelországba és szándékában áll a trónra lépni és önöknek (az oroszoknak) segíteni. És reményli, hogy a katonaságot hamarosan összegyűjti.” Mindamellett — mint a levélíró a továbbiakban kifejti — „a császár nehézségeket támaszt, látni akarván előbb a magyarok leverését, mint azt nagyságod Urbih úr leveleiből világosabban láthatja.”³²

Mint Urbih 1708. április 3-i drezdai jelentéséből kiviláglik, Ágost úgy döntött, hogy teljesíti a császár kérését, segítséget nyújt neki Magyarországon és „ő királyi felsége reményli, hogy cári felséged ezen elhatározását nem csupán helyeslendi, hanem ezen csapatok jobb élelmezésére 100 ezer összegű pénz segélyképpen folyósítani méltóztatik.”³³

Az orosz diplomácia nem volt érdekelt Ágost magyarországi hadműveleteiben és így mindenféleképpen akadályozta a szász beavatkozást. Ugyanakkor határozottan visszautasította Ausztriának mind közvetett, mind egyenes kérését, hogy legyen segítségére a szabadságharc letörésében. I. Péterhez intézett 1708. március 26 (15)-i levelében Golovkin kancellár az osztrák kéréssel kapcsolatban így ír: „A napokban levelet kaptunk Urbihtól. . . azt a császári kérést azonban, amelyet a magyarok elleni háborút illetőleg tolmácsol, véleményem szerint igen nehéz teljesíteni. . . erre vonatkozólag is várni fogjuk felséges rendelkezését.”³⁴

I. Péter az osztrák javaslatra írt április 8-i (március 27.) végzésében kertilés nélkül kijelenti: „A magyar ügyre vonatkozólag: hogy a császárnak katonaságot és pénzt adjunk, ez a pont mindenképpen teljesíthetetlen.”³⁵

Az orosz kormány nemcsak abba nem egyezett bele, hogy részt vegyen a felkelés elfojtásában, vagy hogy pénzt adjon Ágostnak, hanem, saját érdekeinek szem előtt tartásával, erélyes lépéseket is tett, hogy megakadályozza a szász csapatok részvételét a magyarországi hadműveletekben.

1708. május 23 (12)-i levelében Golovkin így ír erről Péternek: „Urbih leveléből, felséges uram, nem csekély csodálkozással látjuk, hogy Ágost király lovasságával először a magyarok ellen akar indulni, és ott segíteni a császárnak. . . Ennek megelőzése végett írtunk Litnek [orosz megbízott Berlinben — V.S.J.], hogy minden lehetőség felhasználásával iparkodjék Ágost királyt a Lengyelországba való közeli visszatérésre bírni, mégpedig közvetlenül, nem háborgatván a magyarokat, mert ahhoz felségednek semmilyen érdeke nem fűződik, hogy ő, Ágost a magyarok ellen hadjáratot indítson s ott időzzék.”³⁶

³¹ Moszkvai Központi Levéltár, I. Péter kabinet osztálya. II. alosztály, 8. könyv. 436—437. l. 1708. Urbih 1708. ápr. 3-i levele Drezdából.

³² Pizma i bumagi, VII. köt., I. rész, 540. l.

³³ Moszkvai Központi Levéltár I. Péter kabinetosztálya II. rész. VIII. könyv. 1708. év. 436—437. l.

³⁴ Pizma i bumagi, VII. köt., I. rész 535. l.

³⁵ Uo. VII. köt., I. rész 130. l.

³⁶ Pizma i bumagi, VII. köt. 2. rész 716. l.

Az orosz kormánynak ez a nyílt ellenakciója megakadályozta a szász beavatkozást, amelytől annyira tartottak a szabadságharc vezetői 1708 elején³⁷, és amely kétségtelenül halálos csapást mért volna a magyar nép szabadságharcára. Ilyen körülmények között merült fel az a gondolat, hogy az oroszok közvetítsenek a császár és Rákóczi között. „Rendkívül szorgalmasan kell törekednünk erre — írta I. Péter 1708. április 8-i (március 27-i) végzésében —, ennek érdekében írni kell Urbihnak, beszélni kell Nedeczkyvel és küldeni kell valakit Rákóczihoz... és az említetteket mindenféleképpen meg kell békéltetni, amiből nagy haszon származhatik.”³⁸

Az orosz kormánynak azonban föltétlenül látnia kellett azokat a nehézségeket is, amelyekkel egy ilyen közvetítés szembetalálja majd magát. Hiszen Gavriol Golovkin kancellár I. Péterhez intézett 1708. április 29 (18)-i levelében helyesen állapítja meg, hogy „a császáriak nem fogadják majd el” a közvetítést.³⁹ Urbih bécsi orosz követ pedig abban a jelentésében, amelyik Rákóczinak a pozsonyi országgyűlést összehívó császári dekrétumra adott feleletével foglalkozik, következőket írja: „Az elmúlt napokban Rákóczi rendkívül gúnyos hangú feleletet adott a császár országgyűlési felhívására, s ezért nyilvánvaló, hogy sohasem engedi majd jó szóval meghajlítani magát.”⁴⁰

Az a tény, hogy Ukrainevet mégis elküldték Magyarországra, arról tanúskodik, hogy az orosz diplomáciának a közvetítésen kívül más céljai is voltak.

Az orosz kormány kétségtelenül úgy vélekedett, hogy ez ellen a küldetés ellen a bécsi udvar sem tehet semilyen ellenvetést, ilyenformán tehát úgy döntött: teljesíti a magyarok több ízben kifejezésre juttatott kívánságát⁴¹ és orosz megbizottat küld Magyarországra. Jóllehet Ukrainev nem állandó rezidensként, hanem csak rendkívüli követi megbízatással ment Rákóczihoz, végeredményben küldetésének a célja az volt, hogy az ő révén tovább mélyítsék az orosz—magyar kapcsolatokat. Nem szabad azonban elfelejtenünk azt sem, hogy a Magyarországgal való kapcsolat fenntartása és kiépítése azért volt fontos Oroszország számára, hogy bizonyos érdekközösség álljon fenn közte és Franciaország között. A francia közvetítés továbbra is fontos volt Oroszország számára, ugyanakkor az orosz diplomácia arról a tervéről sem mondott még le, hogy a magyarok révén a franciákat rábírja: ne támogassák a svédeket, a továbbiakban pedig lépjenek szövetségre Oroszországgal.

Bajos dolog lenne megállapítani, eredetileg kinek az eszméje volt a követküldés Magyarországra és mikor született meg. Tudjuk, hogy az 1708 április-májusi magyarországi tárgyalások idején Gizen volt bécsi orosz követ figyelmeztette Bercsényit és Rákóczit, hogy az osztrákok katonai előkészületeket tesznek és a szabadságharc elleni küzdelembe megpróbálják bevonni II. Ágostot is. Gizen ugyanekkor felajánlotta az orosz közvetítést. „Minden vox a abbul állott — írja Bercsényi 1708. április 23-án kelt, Rákóczihoz írt levelében — . . . hogy ha lehetne az idei campániára való

³⁷ L. Bercsényi levelét Rákóczihoz jan. 31-én, Archivum Rakocianum, I. oszt. V. köt. 530. l.

³⁸ Piszma i bumagi, VII. köt., I. rész, 130. l.

³⁹ Piszma i bumagi, VII. köt., I. rész 551—552. l.

⁴⁰ Uo. VII. köt., II. rész 767. l.

⁴¹ Lásd Archivum Rakocianum, I. o. II. köt. 194. 389 l.

készületit az ellenségnek valamely békesség reménségivel eludálni, és azután erősíteni az foedusokot, . . . épp úgy vehetnénk üdűvel hasznát az urának is.”⁴²

Rákóczi támogatta ezt az eszmét és Urbih bécsi követnek megírta, kéri a cárt, hogy közvetítsen békét közte és a császár közt azzal a feltétellel, hogy Erdély önálló marad.⁴³ Mint Gizen 1708. május 6-án Szerencséről jelenti: Rákóczi elképzelése szerint az oroszok garantálnák a békét.⁴⁴

Nedeczky moszkvai magyar megbízott szintén helyeselte az orosz közvetítést azzal az egy kikötéssel, „hogy ez a dolog egyáltalán ne történjék németek útján”.⁴⁵

Ami a követ személyét illeti, a választás Ukrainevra esett. „Kit küldjek Rákóczihoz? — kérdezte I. Péter Golovkinhoz intézett levelében. — Talán Ukrainevet, ha más valaki, jobb nem akad? . . .”⁴⁶

Nedeczky Rákóczihoz intézett június 3-i levelében⁴⁷ érdekes adatokat közöl a közvetítés megindításáról. A cár utasítása alapján felhívták a miniszteriumba — írja —, „hogy absolute valami békösségrül való projectumot kérjenek tülem kin vélhetném, hogy Fölséged és a magyar nemzet a császárral való alkuban megállapodhatnék”. Nedeczky, mint írja, nagyon „szorongatvatván” a minisztériumtól, papírra vetette a conditiókat, melyek Ukrainev utasításába is belekerültek.

Jemeljan Ivánovics Ukrainev nem volt már fiatal ember (1641-ben született), és a Péter udvarában szolgálatot teljesítő államférfiak idősebb nemzedékéhez tartozott. Külpolitikai kérdésekben igen nagy tapasztalattal rendelkezett. Dimplomáciai szolgálatát még a 60-as években kezdte, 1686-tól 1699-ig pedig a „Poszolszkij prikáz” (akkori külügyi hivatal) vezetője volt. 1699-ben Konstantinápolyba küldték s az ő sikeres tárgyalásainak köszönhető, hogy létrejött az Oroszország számára kedvező 1700. évi konstantinápolyi szerződés. 1707-től 1708-ig lengyelországi követ volt.⁴⁸

1708. június 12-én (1-én) Ukrainevet részletes utasításokkal látták el⁴⁹ és átadták neki I. Péternek Rákóczihoz írott levelét.⁵⁰ Az Ukrainevnek adott írásbeli utasítás fontos történelmi dokumentum, mert meggyőződhetünk belőle arról, milyen jól ismerték az orosz diplomaták mind az európai nagyhatalmak politikájának, mind a másodrendűbb nemzetközi kérdéseknek minden árnyalatát.

Az utasítás első pontja értelmében Ukrainev megbízást kap arra, hogy utazzék „Rákóczi herceghez incognito” és jelentse ki előtte, hogy „a cár

⁴² Archivum Rakocianum V. 636.

⁴³ Уо., II. 257. 387—388. l.

⁴⁴ Moszkvai Központi Levéltár, Osztrak ügyek, 1708. fasc. 2. 19. l.

⁴⁵ Piszma i bumagi, VIII. köt., 2. rész 488. l. Lásd még VII. köt., I. rész 553. l.

⁴⁶ С. Соловьев: История России с древних времен. Кн. 3. Изд. Общ. Польза. 153. l.

⁴⁷ Részben rejtjelekkel írt levél a Magyar Országos Levéltárban. Rákóczi szabadságharc levéltára I. 1. Caps. E., 123. fasc. A levél másolatát Benda Kálmán volt szíves rendelkezésemre bocsátani, amiért itt mondok neki hálás köszönetet.

⁴⁸ Nedeczky fent idézett levelében „Ukrajnovics”-ot a cár „derék emberinek” nevezi. „Született orosz”, mondja róla, „aki fél esztendőül fogva lengyel republika mellett követte, egyszersmind plenipotentiárussa volt, az előtt pedig in pacificatione Karlovincsi in confirmatione eiusdem Portán is volt török császárnál.”

⁴⁹ Az utasítást P. Safirov írta alá. Piszma i bumagi, VII. köt., 2. rész 790—793. l.

⁵⁰ A levél Pétervárott kelt 1708. máj. 23-án és külzetben a következő címzés olvasható: „Isten kegyelméből a Római Birodalom és Erdély kegyelmes hercegének, a Magyar Királyság rendjei által választott vezérlő fejedelemnek, Rákóczi Ferencnek”. Piszma i bumagi, VII. köt., 1. rész 185. l.

őfelsége Rákóczi és az egész magyar nép iránt táplált jóindulata jeléül, a köztük létre jött szövetség értelmében, követül küldi őhozza és legjobb kívánságait tolmácsolja, s azzal a tanáccsal méltóztatott útnak indítani őt. . . , hogy kísérleteket tegyen olyan irányban, hogy kibékítse a császár őfelségével”.

Ukrainecvnek figyelmeztetnie kellett a felkelés vezetőit az osztrák katonai készülődésekre, amelyekről az orosz kormány tudomást szerzett, és célzás történt arra vonatkozólag is, hogy az osztrákok Oroszországtól is segítséget kértek. „A császár mai napság még jobban fegyverkezik a magyarok ellen, semmint az elmúlt esztendőök alatt — olvasható az utasításban — és nagyszámú katonaságot vezényel oda Itáliából, mind dánokat, mind pedig másokat. . . . Iparkodik még azon is, hogy katonaságot kapjon Ágosttól és máshonnan is, hogy ezáltal erős támadást intézzen ellenük és őket saját hatalma alá hajtsa.”⁵¹

A második pont alapos elemzését adja a nemzetközi helyzetnek, amelyet az jellemez, hogy a spanyol örökösödési háborúban résztvevő hatalmak békét kívánnak kötni. A következő pont azokra a nehézségekre hívja fel a kuruc szabadságharc vezetőinek figyelmét, amelyekkel Magyarország akkor kerülne szembe, ha a Nyugaton létrejönne a béke. „Az felséges czár azt itéli — olvashatjuk a Ráday által készített följegyzésben —, hogy mind a császár az confederatusokkal, mind a francia, el unták a hadakozást és ez lészen az utolsó campania.”⁵² Az utasítás hivatalos szövegében pedig arra hívják fel a magyarok figyelmét, hogy különösen hajlik a franciával a békére a császár, „kit egy évvel ezelőtt Anglia és Hollandia . . . alig tudott a békétől visszatartani”. Az utasítás rátapint a szabadságharc gyenge pontjaira is, és első helyen említi azokat a belső ellentéteket, amelyek Magyarországon az osztrákok megerősödésével kiéleződnének: „Tartani lehet attól a veszélytől — olvashatjuk az utasításban —, hogy a nemesség és a nép megrettenvén a császár erejétől, és amnesztiát kapván, el ne maradjon ő mellőlük, mivelhogy, mint hallottuk, koránt sincsenek nagyon egyetértésben különben sem.”⁵³

Ami a francia és a török segítség lehetőségét illeti, az utasítások szerzői itt is minden ízében tisztában vannak az említett államok politikájával. „A francia királyba pediglen — olvashatjuk az utasításban — nagy reményeket helyezni nem lehet ebben a tekintetben, mivelhogy az említett, ha saját érdekét látja, nem lesz hajlandó a békességtől elállani.” Az utasításokban hangsúlyozzák, hogy a francia diplomácia a legutóbbi varsói tárgyalások alkalmából mutatta meg igazi arcát, amikor „nemcsak hajlandósnak volt teljesen híjával, de egyetlen javaslatot sem tett”. Ami Törökországot illeti, erre az országra az utasítás szavai szerint, „legkevésbé lehet számítani, nem lévén hajlandó a császárral való béke megbontására, különösképpen tartván említettnek a franciákkal való közeli megbékélésétől”.

⁵¹ Pizma i bumagi, VII. köt., 2. rész 790. l. Az utasítás rövidített szövege, helyenként majdnem szó szerinti magyar fordításban, fennmaradt Ráday Pál, Rákóczi kancelláriai directorának és diplomatájának a fejedelem számára készített sajátkezü följegyzésében is. Magyar Országos Levéltár. Rákóczi szabadságharc levéltára I. 1. Caps. A. 134. fasc. Ennek másolatát Benda Kálmán volt szíves hozzám eljuttatni.

⁵² Magyar Országos Levéltár, Rákóczi szabadságharc lt. I. 1. Caps. E. 123. fasc.

⁵³ Pizma i bumagi, VII. köt., 2. rész 791—792 l. Ráday idézett följegyzésében: „. . . félő, hogy a Fejedelmet és az több fő rendeket az regnicolák el ne hadgyák (Ráday itt nem egészen helyesen fordítja a szöveget — V. S. J.), holott máris (a mint a felséges czár értette) egyenetlenek edgymásközt”.

A következő hét pont azokat a feltételeket tartalmazza, amelyeket a cár ajánl a császárral kötendő béke esetére.

Melyek ezek a feltételek?

1. A császár adjon a felkelőknek általános amnesztiát.
2. Rákóczi továbbra is viseli az erdélyi fejedelem címet és gyakorolja a fejedelmi hatalmat, de az Erdélyi Fejedelemség a császár fennhatósága alá kerül.

3. A Magyar Királyság visszakapja minden régi jogát és autonómiáját.

4. A jezsuiták magyarországi tartózkodása ismét engedélyezendő ugyanolyan feltételekkel, mint Lipót megkoronázása idején.

5. „Mindennemű porció és illeték a magyar földre és magyar alattvalókra az osztrák alattvalókkal egyenlő alapon vetendő ki, a kereskedésben és egyéb iparokban pedig a magyar népnek ugyanolyan előjogokkal kell bírnia, amilyeneket az osztrák föld és más örökös tartományok alattvalói bírnak.”⁵⁴

6. A külföldiakként adott címeket és rangokat az említettek halálukig használhatják, de a továbbiakban külföldieknek az országgyűlés beleegyezése nélkül rangok és címek nem oszthatók. Mindemellett azonban elvileg a császárt nem lehet megfosztani attól a jogától, hogy címeket és rangokat adományozhasson.

7. Ha a felkelés vezetői kitartanak amellett, hogy Oroszország nemcsak a béke közvetítője, hanem keze is legyen, ebben az esetben a cár mindent elkövet, hogy Bécs kezességként elismerje, ha pedig a császár ebbe nem egyeznék bele, a cár ígéretét adja, hogy szóbelileg vállal kezességet.⁵⁵

Ezeket a pontokat az angol és a holland közvetítők által az 1706. évi tárgyalások idején kidolgozott feltételek alapján állították össze, amelyeket, mint tudjuk, Nedeczky adott át Golovkinnak.⁵⁶

Az orosz pontok azonban egy lényeges kérdésben eltértek az említettek-től: az angol-holland javaslattal ellentétben leszögezik, hogy Rákóczi továbbra is gyakorolja az erdélyi fejedelmi hatalmat és viseli a fejedelem címet. Azonkívül az angol-holland pontok nem körvonalazták ilyen világosan Magyarország autonómiájának kérdését és nem fejtették ki ilyen határozottan azt az elvet sem, hogy a magyar kereskedőknek és iparosoknak az osztrákokkal egyenlő jogok biztosítandók.

Ukraincevnek mindemellett hangsúlyoznia kellett a fejedelem előtt: a cár érdekelt abban, hogy Magyarországon helyreálljon a béke. Ha Rákóczi az eléje terjesztett méltányos feltételeket elvetné, Ukraincevnek végső esetben ki kell jelentenie, hogy makacs és merev magatartása következtében megfosztja magát a cár jóindulatától és ezért őt más politikára kényszeríti.⁵⁷

Bajos megállapítani, hogy Ukraincev pontosan mikor indult Magyarországra. Nem tudjuk azt sem, hogy milyen irányban tette meg az utat. Az utasítások szerint „a lehető legrövidebb és legbiztonságosabb úton”⁵⁸ kellett Magyarországra igyekeznie.

⁵⁴ Rádaynál: „Hogy harminczad vámot és más egyéb contributiot ne exigallyanak máskint Magyar Országban, hanem mint az austriaiktul.”

⁵⁵ Piszma i bumagi, VII. köt., 2. rész 792 l. A hetedik pont Rádaynál nincs meg. Uo.

⁵⁶ Piszma i bumagi, VII. köt., 1. rész 553. l.

⁵⁷ Piszma i bumagi, VII. köt., 2. rész 793. l.

⁵⁸ Piszma i bumagi, VII. köt., 2. rész 790. l. UkrainceV VityebszKben keltezett útlevele P. Safirov aláírásával, 1708. jún. 12. (1)-i dátummal. Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek 1708. fasc. 4., 898—899. l.

Ukrainev Magyarországról keltezett augusztus 28-i (17-i) levelében a következőket írja : „Habár nagy nehézségek árán, nagy hegyeken, meredeken köves utakon, sziklákön áthaladva, de Isten segedelmével augusztus 19-én (8-án) megérkeztem Rákóczi fejedelem őfelségéhez és a Magyar Királyság szövetségzett rendjeihez Eger városába.”⁵⁹ Ugyanezt a napot jelöli meg Ukrainev Egerbe érkezéseként Beniczky Gáspár, Rákóczi titkára is, aki leírja Ukrainev ünnepélyes fogadtatását.⁶⁰ „A mosqua követ eleibe — írja Beniczky — . . . küldettetvén három karabélyos sereg, kétszáz lovas grana-tiros, fele a nemes companiának, eő felsége fő-embere szolgálai, bejárói, inassai és étekfogói két hintóval.” Ezekután a követet „solemniter béhozván . . . az első hintóban nemzetes Zibrik Miklós hopmester, mosqua czár secretáriussával, a másodikban pedig tekintetes director Ráday Pál, Aemilianus Ignatovics Ukrainci nevű követtel és mosqua czár fő-miniszterivel ült, az kit is az elrendelt szállására vitték”.

Ukrainev Magyarországra érkezése közvetlenül a trencsényi csata utáni napokra esett. Magyarországról írott leveleiben e csatáról érdekes adatokat közöl, amelyeket valószínűleg szemtanúk szájából hallott. Ukrainev szerint a Heister és Pálffy vezényelte osztrák sereg hétezer főt számlált, „a magyar lovasság és gyalogság pedig tizenötezerre tehető”.⁶¹

„A németek titokban, az erdőn át jöttek — írja Ukrainev egy másik levelében —, és támadást intéztek a magyarok ellen. Ennek következtében a magyar ármádiát nem a németek erős és vitéz támadása, hanem a védekezésre alkalmatlan hely és a váratlan támadás szakította ketté és soraiban zavart támasztott, minék folytán többen elestek vagy fogságba kerültek. A többi futásnak eredvén, az erdők és a völgyek felé tartott, a németek pedig nem üldözték őket. . . Trencsén pediglen felmentetett a magyar ostromtól. A német ármádia fele pediglen Trencséntől a Dunántúlra indult az Ausztriát sarcoló rációk és magyarok ellen. Az ármádia másik fele Trencsén alatt maradtott.”⁶²

A trencsényi vereség, mint tudjuk, a legsúlyosabb volt az egész szabadságharc folyamán. Annál nagyobb jelentőségű volt, hogy az orosz állam követe éppen most érkezett. A szabadságharc vezetői siettek is Ukrainev érkezését felhasználni nemzetközi tekintélyük megerősítésére, és a szabadságharc megbomlott belső rendjének visszaállítására. Ezt a célt szolgálta az orosz követ ünnepélyes fogadása is. Amikor Rákóczi Ukrainev megérkezése alkalmából a békepontok megtárgyalására összehívta a szenátorokat, hangsúlyozta, hogy „a külföld lelkét, akaratát megtartásunkra, boldogulásunkra irányozza, közös munkára készti és ügyünket mindenható kezére veszi. Most például az orosz követ kíván. . . a nemes haza rendivel olyan dolgokat közölni, a melyek boldogulásunk megközelítését nagy mértékben illetik.”⁶³

Jellemző, hogy ugyanakkor az egész országban azt a hírt terjesztették, hogy Ukrainevvel együtt érkezett rangrejtve Alekszej, a cár fia is. Ezt a Magyarországon átutazó Borisz Kurakin orosz diplomata jegyezte fel, s az ő

⁵⁹ Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 30. 1.

⁶⁰ Beniczky Gáspár naplója, Rákóczi-tár, I. 153. 1.

⁶¹ Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 30. 1.

⁶² A Golovkinhoz intézett 1708. aug. 17 (28)-i levélből. Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 22—23. 1.

⁶³ Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. II. k. 607. 1.

véleménye szerint a hír terjesztője maga Rákóczi, a fejedelem ugyanis ezzel „reményt akar nyújtani népének”.⁶⁴

Ukrainev magyarországi levelei és jelentései elég részletesen tájékoztatnak bennünket a közte és a magyar vezetők közt lefolyt tárgyalások menetéről és mibenlétéről.

Az orosz követ augusztus 28-án (17-én) kelt első levelében részletesen ír tárgyalásairól: „Augusztus 19-én (8-án) — írja — Eger városába érkeztem. A fejedelem őfelsége szívélyesen fogadott . . . Röviden közöltem vele cári felséged mediációját a felséges császárral való megbékülésben. Midőn ezt meghallotta tőlem, örvendeni kezdett és az iránta s az egész magyar nép iránt tanúsított ily szívélyes magatartásért hálás köszönetet mondott; a kíséretében volt akkor egy Bercsényi Miklós nevű gróf, és a fejedelem lengyelül beszélt velem, Bercsényi pedig szlávul és azután mondtam a fejedelemnek, hogy fogadjon kihallgatáson a cári felség megbízó levelének átadása ügyében.”⁶⁵

A szabadságharc vezetői azonban, mivel az orosz követ jelenlétét szereték volna a legszélesebb körben ismertté tenni, nem akarták a cár levelét magánkihallgatás keretében átvenni. Mint Ukrainev írja, Rákóczi kijelentette: „reggel nyilvános kihallgatáson fogad és a cári felség megbízó levelét a kellő tisztesség megadásával, a magyar királyság szenátorainak jelenlétében fogja átvenni. Augusztus 20-án (9-én) pedig nyilvánosan a fejedelem udvarába hajtattam és átadtam felséged megbízó levelét. És ugyanakkor a cári felség által rámbízott ügyről a kapott rendelkezésnek megfelelően magánkihallgatáson tárgyaltam vele.”⁶⁶

Mindeddig a megbeszélések simán folytak és a hivatalos fogadtatás ceremóniája mindkét felet teljesen kielégítette. Azonban a további megbeszélések során jelentős ellentétek merültek fel a közvetítés módja körül. Nagyon érdekes ebben a tekintetben Ukrainev szeptember 6-án (augusztus 26-án) kelt részletes levele Golovkin kancellárhoz, amelyben leírja a tárgyalások egész menetét.⁶⁷

Ezek az ellentétek akkor jelentkeztek, mikor a követ kérte, hogy adják át neki a békefeltételeket, hogy ezeket külön futárral Bécsbe küldje Urbih bécsi cári követnek. Rákóczi úgy vélekedett, „hogy a pontokat a maga részéről nem adhatja át. . . , mert a császárnak már két ízben ajánlott a maga részéről békepontokat. . . és utoljára a nagyszombati tárgyalások alkalmával, mikor az angolok és a hollandok közvetítettek. . . , de a császári udvar büszkesége meghiúsította a kiegyezést”. Ezután Rákóczi határozottan leszögezte, hogy „azokon a pontokon kívül, amelyeket Nagyszombatban adtak a mediátoroknak, ő és a magyar királyság népe más lépéseket nem tehet, akkor sem, ha a császár egész erejével ellenük forduland. És ők. . . védekezni fognak három.

⁶⁴ Kurakin naplójának szept. 5-i feljegyzése: „Ilyenformán azt terjesztették, hogy vele incognito állítólag a cár fia is megérkezett. . . Ezzel a kijelentéssel, amelyet a lázadók tudatosan terjesztettek, Rákóczi reményt akar nyújtani népének.” Архив князя Ф. А. Курაკина. Кн. 4. Сапаров (a továbbiakban: Archiv knyaza Kurakina) 1893. 137. l.

⁶⁵ Golovkinhoz intézett, 1708. aug. 28 (17)-i leveléből. Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 23—25. l.

⁶⁶ Uo. 23—25. l. Lásd még Beniczky leírását: „. . . A mosqua követ pedig a tegnapi rend és pompa szerint az udvarhoz jöven és itt az audientia házban. . . sok ceremonia után, minekutána praesentálta volna principálissa credentiaállissát, per longum et latum proponálván a dolgokat, a kire eő Felsége felelvén és keveset discourálván, viszont azon pompával szállására elkisértetett.” Beniczky naplója, 153. l.

⁶⁷ Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 33—34. l.

négy, öt, hat esztendeig, utolsó csepp vérükig, de nem tűrik ezt az igát és rabságot, amelyet a mai császár rakott a nyakukra”.⁶⁸ A fejedelem kérte, hogy fentebbi válaszát „közölje Urbihhal, hogy az ismertesse ezt a császári udvar előtt és késedelem nélkül írja meg . . . milyen választ kap rája”.

Mikor a követ továbbra is állhatatosan sürgette a pontok átadását, Rákóczi kijelentette Ukrainevnek, „hogy azt, amit én ajánlok, a szövetségelt rendek beleegyezése nélkül nem teheti meg” és addig is, míg a tanácsosok összegyűlnek, írjon Urbihnak, aki „megértvén a felséges császári udvar szándékát, közölni fogja azt. És kitartott amellet, hogy feltétlenül azonnal írjak erről Urbihnak.” Erre a követ azt felelte: „A fejedelemnek a cári felség akaratával ellentétben álló ily válaszát. . . nem merem közölni Urbihhal, ha ellenben engedékeny és tisztességes feltételeket közöl”, akkor rögtön elküldi ezeket Urbihnak. A tárgyalásoknak ebben a szakaszában szakadtak meg a megbeszélések Ukrainev és Rákóczi között, Rákóczi pedig kijelentette, „hogy másképpen ebben a dologban nem járhat el”. Végül abban állapodtak meg, hogy az orosz követ megbeszéléseit a fejedelem „directorával”, Ráday Pállal folytatja tovább.

Mielőtt kitérnénk a Ráday Pállal folytatott megbeszélések további menetére, először próbáljuk meg elemezni a magyar álláspontot. Elsősorban is az tűnik szembe, hogy a szabadságharc vezetői nyilvánvalóan azért halogatták a békefeltételek átadását, hogy ezzel időt nyerjenek. Úgy véljük, céljuk ezzel nem is annyira az volt, hogy kipuhatolják a bécsi kormány állásfoglalását, mint inkább az, hogy időt nyerjenek s megszilárdítsák a trencsényi csatavesztéssel megingott hadihelyzetüket, hogy a közvetlen megbeszélések kedvezőbb körülmények között kezdhesék meg. Eszterházy Antal csapatainak három oldalról történt betörése Ausztriába, Bottyán János sikeres portyázásai a Dunántúlon, Bercsényi erélyes lépései a bányavárosok védelmére mind nyilvánvaló siker volt,⁶⁹ és ezeknek a sikereknek a továbbfejlesztésében bízva halogatta Rákóczi az érdemleges tárgyalások megkezdését. Érdekes megemlíteni, hogy Ukrainev, de különösen Urbih nagy figyelemmel kísérte ezeket a hadmozdulatokat. Így Ukrainev leveleiben megemlíti, hogy Bercsényi erélyesen újabb csapatokat toboroz,⁷⁰ Urbih pedig Dolgorukijhoz, a dániai orosz követhez írt részletes jelentésében nagy jelentőséget tulajdonít ezeknek a hadműveleteknek, melyek szerinte azt bizonyítják, hogy a trencsényi győzelem „nem biztosított olyan előnyt, mely képes lenne rábírní Rákóczi pártját, hogy visszatérjen a császár engedelmességére, ellenkezőleg, a lázadók továbbra is mindenütt, mindent feldúlnak.”⁷¹

⁶⁸ Uo. 34. l.

⁶⁹ Lásd *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferencz, II. köt. 602—603., 611. l.

⁷⁰ Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 24. l.

⁷¹ „. . . cet avantage ne foit pas tel, qu'il puisse faire determinet le party de Ragotzy a rentrer sous l'obbeissance de l'Empereur, au contraire les rebelles ravagent encore par tout . . . ils ont percé dereches dans la Stirie, ou ils ont porté une terreur indicible, ayant desolé le pais, pris un poste avantageux de l'antre coté Tschactourn, et un autre en deca qui coupe la communication de la Stirie avec l'Autriche, ayant outre cela bombardé le chateau de la ville de Cinqu'eglise, meme un parti d'eux s'est approche dereches jusqu'a deux heures d'ici. Heister bombarde et canone Neuheusel, et voila tout le mal, qui lui fera, car pour se prendre il n'a ni infanterie, ni artillerie suffisante, outre que la saison est passé de faire en Hongrie des sieges, le temps froid et humide ne le permettant plus”. Urbih leveléből szept. 22-i keltezzettel. Moszkvai Központi Levéltár, Osztrák ügyek, 1708. fasc. 1. 18—19. l.

Ugyanakkor, véleményünk szerint, ezeknek a hadműveleteknek egyik céljuk az volt, hogy az osztrákokat a fegyverszünet megkötésére kényszerítsék, fegyverszünetre ugyanis a trencsényi csatavesztés után a kurucoknak nagy szükségük volt. Erről tanúskodik különben Ukrainev augusztus 26-i (15-i), Urbihhoz intézett levelének utóirata, amelyben közli, hogy Rákóczi „személyesen” kérte őt, hogy Urbih járjon közben az udvarnál a fegyverszünet megkötése érdekében.⁷² És habár az osztrákok, mint Urbih írja, maguk is panaszkodtak a magyarok „támadásai és pusztításai miatt. . . mely nem lehet a béke jele”,⁷³ de a fegyverszünet megkötésébe, úgy látszik, mégsem egyeztek bele.

Ezek után kísérjük tovább figyelemmel Ukrainev magyarországi tárgyalásait, amelyeket, mint már említettük, Rádayval kellett folytatnia.

„Ugyanazon a napon elküldte hozzám Rádayt — jelentette Ukrainev a kancellárnak —, én pedig hosszabb bevezetés után közöltem vele a cári felség részéről javasolt békefeltételeket az utasításnak megfelelően és mindezeket szóbelileg ismertettem. És ő, feljegyezvén a feltételeket szavaim alapján, a fejedelemnek akarta átnyújtani őket. . .”⁷⁴

Ezek a feltételek, amelyeket fentebb már ismertettünk, jó benyomást tettek a magyar államférfiakra és Ráday minden kertelés nélkül kijelentette, hogy ezek a feltételek „hasonlóak előző nagyszombati feltételeikhez”. A hatás mindjárt meg is volt, mert még ugyanaznap átadták a 10 pontba összefoglalt magyar békefeltételeket.⁷⁵ Azonban a magyarok ezek után is vonakodtak átadni a hivatalos iratot és csak abba egyeztek bele, hogy Ukrainev ezeket a pontokat lemasolja, és a saját nevében juttassa el Urbihhoz. Ezt viszont az orosz követ kereken visszautasította és kijelentette: mindez azt mutatja, „hogy ők (a magyarok) lanyhán óhajtják a cári felség közbenjárását és a békéhez nem mutatnak hajlandóságot”.⁷⁶ Végül is hosszas huza-vona után abban egyeztek meg, hogy a követ írásba foglalja küldetésének a célját, a magyarok pedig írásban adják meg erre a választ, amelyet Ukrainev eljuttat majd Urbihhoz Bécsbe.

A levelet Ukrainev a kapott utasítás alapján fogalmazta meg, de levele a hét orosz békepontot nem tartalmazza.⁷⁷

Egerből augusztus 28-án (17-én) kelt válaszlevelében Rákóczi az orosz követ érkezését úgy értékeli, mint a cár jóindulatát „az iránt az egykor virágzó, s mai napság ugyancsak régi szabadságának újfent való kivívásán verejtékező dicsőséges és szabad nép iránt”. A levélben a továbbiakban hálás

⁷² Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 3.

⁷³ Urbih aug. 29 (18)-i levele. Moszkvai Központi Levéltár, Osztrák ügyek, 1708. fasc. 1. 70. l.

⁷⁴ Uo., Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 35—36. l.

⁷⁵ Ez az irat fennmaradt Ukrainev levelei közt a követnek ezzel a megjegyzésével: „A latin pontok fordítása, amelyeket Rákóczi fejedelemtől a fejedelem igazgatója hozott augusztus 27-én (16-án).” Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 5—6. l. A latin szöveg „Punctis pacis proiectande” címmel: 5. l. Ezek a pontok az 1706-os nagyszombati békepontok egy részét tartalmazzák. Az első hat pont a nagyszombati követelések első, második, negyedik, kilencedik, tizenegyedik és tizenkettedik pontját tükrözi vissza. A következő négy pont ugyane követelések tizenharmadik, tizenkilencedik, huszonkettedik és harmincadik pontja alapján van kisebb módosításokkal röviden megfogalmazva. A nagyszombati békepontokat lásd: *Szalay László: Magyarország története*, VI. köt., Pest, 1859. 332—349. l.

⁷⁶ Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 35—36. l.

⁷⁷ Uo., 39. l.

köszönését nyilvánítja a maga, az egész királyság és a rendek nevében a követküldésért „és kölcsönösen mindenféleképpen legőszintébb jóakarátát ígéri”. A válasz hangsúlyozza a magyarok béketörekvéseit és hogy a szabadságharc vezetői „semmit el nem mulasztanak, hogy véget vessenek a keresztyén vér további ontásának”. Elfogadják a felséges cár békeajánlatát, de ugyanakkor ragaszkodnak az angol és a holland kezeséghez is. A békepontokra vonatkozólag megismétlődnek azok az érvek, amelyek a korábbi megbeszélések folyamán is szóba kerültek (a szenátusi határozat szükségességére vonatkozólag). A válaszirat kifejezésre juttatja, hogy „a felséges fejedelem és a szövetségelt rendek vezére, a királyság jogainak biztosítására törekedvén, melyeket a királyok esküvel erősítettek meg, tisztességesen folytatandja a megbeszéléseket és semmit nem mulaszt el, hogy... megkötvé lássa a békét az egész keresztyénség üdvére”.⁷⁸

E válasszal egyidőben Ukraincevnak átnyújtottak egy okmányt a „magas cári miniszteriumhoz” intéztetett emlékirat formájában.⁷⁹ Ez az irat öt pontban foglalja össze a magyar békefeltételeket, melyek nem egészen azonosak a fentemlített tíz ponttal. Az első pont a külföldi kezeskedés feltétlen szükségességét tárgyalja és a nagyszombati feltételek első pontjával szó szerint egyezik, azzal a különbséggel, hogy a kezeskedő hatalmak nincsenek megnevezve benne. A második pont Erdély szabadságáról szól, s a szabad vallásgyakorlat és az általános amnesztia követelését tartalmazza. A következő három pont az 1687-i országgyűlés határozatainak hatálytalanítását, az idegen katonaság kivonását és a világi és papi méltóságoknak magyarokkal való betöltését követeli. Ez a három pont majdnem szó szerint megegyezik a nagyszombati feltételek harmadik, negyedik és tizenegyedik pontjával.⁸⁰

Ez öt ponton felül követelik a magyar törvények szigorú megtartását, mint ahogy azokat megtartották a magyar királyok és e törvényeknek az országgyűlés előtti ünnepélyes megerősítését. A továbbiakban az okmány szerzői a szabadságharc okaira mutatnak rá és ügyének igazságosságát és törvényességét fejtegetik. Ugyanakkor az érdekes okmány szerzői jól tudták, hogy a koronás egyeduralkodó ellen intézett támadások nem találhatnak együttérzésre az orosz kormánynál, ezért támadásaik élet nem a császár, hanem környezete s az osztrák tisztviselők és tisztek ellen irányítják, akik az okmány szavai szerint „lábbal tiporják az igazságot, nem ismerik az isteni félelmet és a felebarát iránti szeretetet, a magyar jogokat arcátlanul sárba tapossák, s attól sem rettentek vissza, hogy a nemzetet önkényesen megfosszák jogaitól és szabadságától. Ezen hallatlan szorongattatások közepette egyesek a szegény nép köréből, hogy megfizethessék a porciót és az adót a német tiszteknek, kénytelenek eladni ártatlan gyermekeiket, ... mások kénytelenek feleségüket, lányaikat paráznák kényének átengedni és ilyenképpen a németek igényeit kielégíteni és dühüket lecsillapítani.”

⁷⁸ Latin eredetije a fejedelem pecsétjével: Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5, 51—52. l. Az idézetek az orosz fordítás szövege szerint (ugyanott, 40—42. l.). Az orosz példányon Ukraincev következő megjegyzése olvasható: „Fordítása annak a latin levélnek, amelyet hozzám intézett Rákóczi fejedelem ökegyelme Egerben, 1708. augusztus 28-án (17-én) titkára kezével.”

⁷⁹ Az okmány orosz szövege „A magyar állam és rendek békepontjai” címmel Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5, 7—11. l. A latin eredetét nem sikerült felfedezni.

⁸⁰ Lásd: *Szalay*: Magyarország története, VI. köt. 333—334., 340. l.

A memorandum szavai szerint a császár környezetében levőket „a pénz szeretete, a gőg és más népek lenézése” kerítette hatalmába. Előnyben részesítik „a gonoszságot, gazságot és a ravasz politikát. . . és ilyen és ehhez hasonló dolgok miatt késleltetik a békét, hogy a zavarosban könnyebben halászhassanak, hogy megtarthassák dicsőségüket és tovább űzhessék gonosz politikájukat, és nem a mai császár őfelsége, hanem egyesek, mint piócák és háрпиák akadályozzák a József császárral kötendő békét”. „Minden panaszt gúnnyal és szidalommal utasítottak vissza, becsületünk megsértését, sérelminket semmibe vették s ezzel a nemes magyar népet arra kényszerítették, hogy igazáért fegyvert fogjon.”

„Vegye tekintetbe a magas cári miniszterium — olvassuk a memorandum befejező részében —, hogy a magyar nép igaz okból és indítékból nyúlt fegyverhez. . . könyveket kellene írni mindazoknak a sérelmeknek elsorolására, amelyet a szegény magyarok egyes osztrák miniszterektől és tisztektől eltűnni kénytelenítettek, de időnk ezt nem engedi, s a felsoroltakat csupán rövid hiradásképpen írtuk.”⁸¹

A magyar békefeltételeket Ukrainev eljuttatta Urbihhoz,⁸² magyarországi tárgyalásaitól azonban nem sok eredményt várt. „Én úgy vélem — írja Ukrainev a lehetőségeket értékelve —, hogy ez a dolog késedelmet fog szenvedni. . . Azok közül a magyar miniszterek közül, akik a többiekénél hamarabb hajlanának a békére, itt senkit nem látok, a fejedelem mellett csak két ember tartózkodik, a többi más városokban és helyeken van, az első ember pediglen itt gróf Bercsényi tábornok. . ., aki a megegyezésre egyáltalán nem hajlamos”.⁸³

Ami a bécsi udvart illeti, az engesztelhetetlen álláspontot foglalt el s elvben ellenezte az orosz közvetítést. Urbih, kinek utasítása volt: „hasson oda, hogy a császár elfogadja a közbenjárást ebben a békekötésben és igyekezzék a császárt hajlandóvá tenni a békekötésre”,⁸⁴ mindhiába bizonygatta az udvarnak a béke szükségességét.⁸⁵

Jellemző, hogy a visszautasító választ azzal okolták meg, hogy ha elfogadnák az orosz közvetítést, ezzel megbántanák a svédeket és elégedetlenséget keltenének az angolok és a hollandok körében. Meg kell azonban említeni, hogy a bécsi udvar álláspontja ebben a kérdésben néhány hónappal előbb még más volt. Mint Urbih, még a pozsonyi országgyűlés bevégezése előtt, június 21-i (10-i) levelében jelentette, ekkor a bécsi udvar hajlandóságot mutatott arra, hogy elismerje a cárt „tényleges közvetítőként, de nyilvános cím nélkül (comme mediateur en effect, mais sans titre public), hogy ne sértsék meg a svédet, angolt és hollandot”.⁸⁶

Az osztrák álláspontnak e változása nemcsak az osztrákok trencsényi sikerével magyarázható, hanem az oroszok július 15-i golovcsinói vereségével is.⁸⁷

⁸¹ Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 11. l.

⁸² A Bécs és Eger közötti összeköttetést Iván (vagy Ivkov) Mátyás külön futár látta el. Útlevelét és Ukrainev augusztus 27 (16)-i levelét a komáromi vár császári parancsnokához, Salzerhez, melyben a futár szabad áthaladásának engedélyezését kéri, lásd Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 20. l.

⁸³ Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 35—36. l.

⁸⁴ Moszkvai Központi Levéltár. I. Péter kabinetosztálya. II. alosztály, VIII. könyv. 1708. 487. l.

⁸⁵ Uo. Osztrák ügyek, 1708. fasc. 1. 30—31.; fasc. 3. 18—19. l.

⁸⁶ Moszkvai Központi Levéltár, Osztrák ügyek, 1708. fasc. 3. 9—10. l.

⁸⁷ Ez ütközet magyarországi visszhangjára vonatkozólag lásd: *Márki*: Rákóczi Ferenc, II. köt. 606. l.

Ukrainev magyarországi küldetése azonban nem korlátozódott csak a békeközvetítésre. Az orosz diplomata e hivatalos megbízatása mellett magyarországi firtózkodását fölhasználta arra is, hogy kapcsolatba lépjen Desalleur tábornokkal, a Rákóczi udvarában tartózkodó francia megbizottal. Az orosz diplomácia továbbra is szorgalmazta a francia közvetítést, s a francia megbizottal folytatott tárgyalások e körül a kérdés körül forogtak. De az eredmény nem volt valami kecsegtető. Desalleur elmondta, hogy a svéd király „Pétervár és a többi elfoglalt várost kérte, azonkívül kártérítést”. Rákóczi pedig a francia közvetítésre vonatkozólag arról tájékoztatta Ukrainevet, hogy a svéd király kijelentette: „A cár őfelségével még elintézni valója van s a béke pillanata még nem érkezett el.”⁸⁸

Ugyanakkor Ukrainev jelenlétét a szabadságharc vezetői arra is igyekeztek felhasználni, hogy az ő révén megbéküljenek a szerbekkel, erre vonatkozólag ugyanis az orosz kormány még az 1707-es tárgyalások idején ígéretet tett.

Bercsényi javaslata alapján Rákóczi elrendelte, hogy hozzák Egerbe a kurucok által elfogott Tököli János császári ezredet, az Arad vidéki rácok fő emberét, hogy az orosz diplomata beszélhessen vele.⁸⁹ Ennek a tervnek a kivitelét azonban megakadályozta Ukrainev betegsége és halála. Ukrainev magyarországi útja utolsó küldetése volt. Már szeptember 5-i (augusztus 25-i) levelében panaszodik, hogy magas láza van és nem bírja a magyarországi éghajlatot.⁹⁰ Ukrainev szeptember 11-én (augusztus 31-én) költözött el az élők sorából. Rákóczi udvari krónikása leírta az orosz követ szeptember 13-i (2-i) temetését, mely „nagy ceremóniával” folyt le. Mint Beniczky írja, a „mosqua. . . követ halálának a Felsőleges Fejedelem szánakodóan az egész templomban harangoztatott”.⁹¹ Ukrainevet az egri szerb templomban temették el.⁹² A szabadságharc vezetői igen sajnálkoztak halálán, mert a magyar szabadságharc ügye iránt ő sokkal több jóindulatot tanusított, mint Urbih.⁹³ Rákóczi Golovkin kancellárhoz Ukrainev halála alkalmából levelet intézett s ebben fejezte ki a részvétét.⁹⁴

Meg kell jegyeznünk, hogy az angol és a holland közvetítéstől eltérően az orosz közvetítést a szabadságért harcoló Magyarország iránti nyilvánvaló jóindulat jellemzi. Így Ukrainev útján küldött levelében I. Péter azzal a megjegyzéssel ajánlja fel Rákóczinak a békeközvetítést, hogy úgy foglaljon állást ebben a kérdésben, „ahogy azt saját érdeke az ügyek mostani állása mellett megköveteli”.⁹⁵ Az orosz kormány jóindulata a magyar szabadságharc iránt a legbeszédesebben abban a memorandumban jutott kifejezésre, amelyet Urbih bécsi orosz megbizott nyújtott át 1708. szeptember 8-án I. Péter nevében az osztrák kormánynak.⁹⁶ Ez a memorandum hangsúlyozottan mutat rá

⁸⁸ Kivonat Ukrainev 1708. aug. 28 (17)-i jelentéséből. Moszkvai Központi Levéltár, I. Péter kabinetosztálya, II. alosztály, 8. könyv, 619—620. l.

⁸⁹ Archivum Rakocianum, I. oszt. VI. köt. 24. l.; XII. köt. 2. l.

⁹⁰ Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 5. 36. l.

⁹¹ Beniczky naplója. 158—159. l.

⁹² Márki: II. Rákóczi Ferenc. II. köt. 620. l.

⁹³ Bercsényi levele Thalabáthoz, 1708. szept. 20., Archivum Rakócziánum I. o. IV. k. 90. l.

⁹⁴ Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1708. fasc. 1. 14. l.

⁹⁵ Piszma i bumagi, VII. köt., I. rész 185. l.

⁹⁶ Monuments historiques aux regnes d'Alexis Michaelowitsch, Feodor III et Pierre le Grand, extraits des archives du Vatican et de Naple, par Augustin Theiner. Rome, 1859. 431—432. l.

arra, hogy a magyar szabadságharc az egész népre kiterjedő mozgalom, kifejtji, hogy a megtorlások nem vezethetnek célra, hogy a császár még győzelme esetén sem veheti majd semmi hasznát ennek a feldúlt és koldusbotra juttatott országnak, mert „az elnyomás alatt nyögő . . . alattvalók ismét megragadják majd az első kínálkozó alkalmat, hogy újra fellázadjanak, s ilyenformán a császárnak sohasem lehet majd biztonságos nyugalma”.

Mint a memorandum hangsúlyozza, nyugalmat és biztonságot csak akkor lehet teremteni, ha a magyarokkal igazságos békét kötnek. A császárnak magyar alattvalóit a törvényeknek megfelelően kell kormányoznia, szem előtt kell tartania az országgyűlés határozatait, tiszteletben kell tartania a magyarok kiváltságait. A bosszúnak még a gondolatát is el kell vetni, a múltat el kell feledni és igazságos békét kell kötni.⁹⁷

Bár az orosz közvetítés nem járt a kívánt eredménnyel, Ukrainev magyarországi útja megszilárdította a magyar—orosz kapcsolatokat és küldetésének megvolt a maga pozitív jelentősége a magyar szabadságharc történetében. A trencsényi csatavesztés után a birtokok nemességnek a mozgalomban résztvevő képviselői egymás után mennek át a császárhoz (Ocskay áruháza stb.). Ilyen körülmények között az orosz követ érkezése nemcsak a szabadságharc nemzetközi súlyát és tekintélyét öregbítette, hanem jelentős mértékben elősegítette a belső konszolidációt is a szabadságharc táborában, erre pedig ebben a válságos időben igen nagy szükség volt. Éppen ilyen jelentőséget tulajdonítottak különben az orosz követ magyarországi útjának osztrák katonai körökben is. Ukrainev küldetése itt igen nagyfokú rosszállással találkozott. Ezt megjegyzi a már említett B. Kurakin is, aki Magyarországon való átutazása során találkozott Heisterrel, a magyarországi osztrák erők főparancsnokával. Naplójában Kurakin 1708. szeptember 16-án (5-én) megjegyzi: „Ami Magyarországra küldött követünket, Ukrainevet illeti, az itteniek véleménye császári részről a következő: Gyanúval beszélnek arról, hogy az osztrák udvar ellenségeihez követet küldtek, mintha nem is volna barátság közöttünk, másodsorban: ez az említett udvar beleegyezése nélkül történt. A közvetítést pedig sohasem fogadják el abból az okból, hogy a szóbanforgó nép alattvaló.

Ezen követküldés pedig, mind mondják, nem kis bonyodalmat okozott. Mikor Heister generális megnyerte a csatát, akkor a főrangúak közül sokan akarának ezredükkel együtt átmenni a császár hűségére; hanem midőn tudomást szereztenek a miniszter megérkezéséről, várván az általános békekötést, tartózkodtak ettől. De Rákóczi részéről pátensekkel erről mindenfelé hírt adtak és diétát hirdettek Egerbe. Azután szántsándékkal terjesztik, hogy velük jött a cár fia.”⁹⁸

Azt, hogy Magyarország számára előnyös volt az orosz közvetítés, megállapíthatjuk abból a tényből is, hogy Ukrainev halála után a szabadságharc vezetői állhatatosan kérték, küldjenek egy másik követet Ukrainev

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Archiv knyazja Kurakina, kn. 4. 137. l. A bejegyzést Kurakin az osztrákoktól megszállt Győr városában végezte. Önéletrajzi írásában magyarországi útjáról Kurakin a következőket mondja: „Bécsi tartózkodásom privát jelleggel bírt és senkit nem láttam. Pozsony városától egynémely császári városokon utaztam keresztül, mindannyi a Duna mellett fektűt, egészen Győr—Rába városáig, ahol a csapatoknál ott találtam Heister tábornagyt, és onnan kísérettel és útlevéllal indultam Rágoczi magyar fejedelem városai felé. . .” Archiv knyazja Kurakina, kn. I., Szpb. 1890. 280—281. l.

megkezdett munkájának folytatására. Csahogy erre nem volt lehetőség, mégpedig Golovkin szavai szerint „az ellenség ellen mai napság szakadatlanul folyó hadműveletek és hadmozdulatok következtében”.⁹⁹

Feleletül Rákóczi ismételt kérésére Golovkin 1709. február 15-én (4-én) azt írta Rákóczinak, járjon közbe azíránt, „hogy ő cári felsége elfogadtassék közvetítőként a császár őfelsége és nagyságod és az egész magyar nép között” s ebben az esetben „méltó személy küldetik”. A levél hangsúlyozza, hogy míg „a bécsi udvar nem egyezik bele ő cári felségének a közvetítésébe”, „és mivel a cári felség erőszakkal ezen közvetítő szerepébe nem léphet”, Urbih utasítást kapott, hogy „ezen közvetítő szerepet minden igyekezetével és iparkodásával, amennyire lehetséges, lássa el.”¹⁰⁰

Az elmondottakból kitűnik, hogy Ukrainev magyarországi küldetése megszilárdította az orosz-magyar kapcsolatokat, melyek a következő években még szorosabbá válnak. Ez a küldetés az akkori orosz-magyar kapcsolatok történetének egyik érdekes mozzanata és igen fontos helyet foglal el a Rákóczi-szabadságharc diplomáciai történetében.

Hanem elért-e valamit az orosz diplomácia? Ha tekintetbe vesszük, hogy az orosz diplomaták már előre tudták: a közvetítés vajmi kevés sikerrel járhat, akkor erre a kérdésre igenlő választ adhatunk. Legfontosabb céljait az orosz diplomácia elérte. A svéd támadás és Oroszország diplomáciai elszigetelésének körülményei között az orosz állam számára fontos volt a Magyarországgal való kapcsolat fenntartása márcsak azért is, mert Magyarországot sajtószzerű összekötő hídnak tekintette Franciaország felé. A svéd invázió válságos napjaiban az orosz diplomácia számára fontos volt, hogy valami módon megtörje külpolitikai elszigeteltségét és megmutassa az európai hatalmaknak, hogy képes részt venni az európai kérdések megoldásában.

Ebben a tekintetben Ukrainev küldetése mintegy sajtószzerű bevezető momentuma az alig egy év múlva kivívott poltavai győzelemnek. Ez után a győzelem után ugyanis Oroszország mint elsőrendű nagyhatalom fontos szerephez jutott a nemzetközi küzdőtéren.

VÁRADI STERNBERG JÁNOS

⁹⁹ Moszkvai Központi Levéltár, Magyar ügyek, 1709. fasc. I. 1—2. l.

¹⁰⁰ Uo.

KÖLCSEY POLITIKAI PÁLYAKEZDETE

I

Nincs senki a magyar polgári korszak hajnalának nagy szereplői között, akinek alakja olyan tisztán, szeplőtelenül maradt volna az utókorra, mint a Kölcseyé. Az úttörők közül Széchenyi már az út első, meredek szakasza után kifárad, Wesselényi lendülete már a harmincas évek közepétől fogy, Bezerédy a forradalom lángjai előtt torpan meg, Balásházyt jámbor mezőgazdásszá rettent a hatalom, s a történetírásnak fáradtságos elemzéssel kell életműükben elkülöníteni a példamutatót, a felemelőt a hanyatlótól, a hátráltatótól.

Kölcsey mint költő, politikus és ember a legmagasabban áll kortársai előtt halála pillanatában: a nemzet első költője, a hazafi és az ember legtisztább érzéseinek megszólaltatója, homlokán a bukásukban is dicsőséges országgyűlési harcok babérokoszorújával. Korai, fájdalmas eltávozása egyik legjobb harcosától fosztotta meg a kibontakozó magyar polgári-nemzeti reformmozgalmat, őt azonban olyannak örökölte meg az utókor számára, amilyen ekkor, pályája delelőjén volt. Egyéniségének lenyűgöző erkölcsi fölénye pedig megóvta őt attól, hogy halála után az egymással mérkőző irányzatok és világnézetek vetélkedésében életművének értéke akár csak egy pillanatra is kérdésessé váljék. Nem, Kölcsey értékét és jelentőségét egy évszázadon át elismerte az irodalomtudomány, a történetírás és a politika minden irányzata, mégha sokszor el is torzította, vagy éppen félre is magyarázta eszméinek értelmét. S jelentőségéhez mérten foglalkozott vele a marxista irodalomtudomány és történetírás is, magasabb elvi szintre emelve a Kölcsey-kutatást azáltal, hogy Kölcsey költői, kritikai és politikai pályáját egységes, összefonódott, elválaszthatatlan egészként vette vizsgálat alá.

Könnyen hihetnők azt, hogy az évszázados Kölcsey irodalom, az összes művek, szemelvényes válogatások, életrajzok és elvi értékeléssel foglalkozó tanulmányok hosszú sora¹ megnyugtató módon elvégezte az anyagfeltárást, az értékelés és a szintézis nehéz munkáját, különösen azért, mert a felsorolt műfajoknak szinte mindegyikénél érett, jól megalapozott marxista munka

¹ Kölcsey Ferenc minden munkái-nak 1. kiadása 1840—48 között jelent meg Eötvös József, Szalay László és Szemere Pál szerkesztésében, 6 kötetben; az országgyűlési és megyei beszédeket a VI. kötet tartalmazza. A 2. bővített kiadást Toldy Ferenc rendezte sajtó alá 1859—61-ben, 8 kötetben. A 3. további bővített kiadás 1886—87-ben jelent meg 10 kötetben. Az 1943-ban, Kerecsényi Dezső szerkesztésében megjelent Kölcsey Ferenc összes művei c. egykötetes kiadvány egyszerű, nem is teljes lenyomata a korábbi kiadásoknak. Válogatott, szemelvényes és egyes munkái — különösen 1833. évi országgyűlési naplója — igen sok alkalommal és változatban kiadásra kerültek. Régebbi életrajzai közül nevezetesebbek *Vajda Viktor* (Kölcsey élete, Bpest. 1895), *Jancsó Benedek* (Kölcsey Ferenc élete és művei. Bpest. 1885), *Vétesy Jenő* (Kölcsey Ferenc, Bpest. 1906) és *Kerecsényi Dezső* (Kölcsey Ferenc, Bpest. 1940) monográfiái. Egyéniségének és műveinek elemzésére a polgári korszakban az akadémiai emlékbeszédet tartó Eötvös Józseftől kezdve Papp Endrén, Szemere Bertalanon, Gregus Ágoston, Gyulay Pálon, Riedl Frigyesen, Angyal Dávidon át Szerb Antalig irodalmárok, történészek és publicisták hosszú sora tett kísérletet.

zárja le a sort.² A dolog jobbára így is van, különösen ha a Kölcseyhez kapcsolódó feladatoknak az irodalomtörténeszre háruló részét vesszük tekintetbe. Az író, a költő azonban sohasem csupán az irodalomé; s különösképpen nem az a XIX. század eleje óta. Az irodalom legjobb művelői egyben a társadalmi haladás élcsapatának harcosai is, s harcukat a jobb világért a legtöbb esetben nemcsak az irodalom eszközeivel folytatják, hanem a politika nyelvén is állást foglalnak a mindennap kérdéseihez, sőt megjelennek, fontos szerepet vállalnak a politikai élet hagyományos fórumain, a megyegyűléseken és az országgyűlésen is. Életük, tevékenységük feltárása és értékelése tehát mindenképpen közös feladata lenne történészeknek és az irodalomtörténet kutatóinak, még akkor is, ha nem gondolnánk arra, hogy a marxista igény kötelezően írja elő a kutató számára a történeti személyek sokoldalú, bonyolult tevékenységének a legszorosabb egységben történő szemléletét, vizsgálatát és magyarázását. Sajátos, de a tények ismeretében természetszerű dolog az, hogy ezeknek az író-politikusoknak az életrajzát, pályájuk és tevékenységük szintetikus értékelését általában irodalomtörténeszek írták meg a múltban, s írják a jelenben is. Természetszerű ez nemcsak azért, mert az irodalom az a környezet, amelyből ezek az egyéniségek kinőnek, hanem azért is, mert az irodalomtörténeti kutatás, a magáéinak tekintvén őket, sokkal alaposabban elvégezte életük és életműük kutatásából a reá eső, általában nagyobb részt, mint a történészek a maguk feladatait. Hogy csak a legkiemelkedőbb és legfrissebb példánknál maradjunk, Eötvös József,³ valamint Kölcsey életrajzát irodalomtörténész írta meg, s irodalomtörténeszek végzik, történészek közreműködése nélkül, napjaink nagyszabású Petőfi-kutatásait is.⁴ A történészek e témákat eleve átengedték az irodalomtörténeszeknek, megfelededezve arról, hogy a velük kapcsolatos történeti forrásanyag feltárása és ennek alapján bizonyos elvi megállapítások levonása olyan feladat, amelyet megnyugtatóan csak alapos történeti felkészültséggel rendelkező kutató végezhet el. Az irodalomtörténész ilyen körülmények között nem tehet egyebet, mint hogy a sajátosan történeti fejezetek megírásánál mind a forrásanyagban, mind az elméleti kérdések megoldásában a történeti kutatás adott szintjéhez alkalmazkodik. A történész olvasó pedig csak akkor döbben rá az elmulasztott köteleességekre, amikor a gyönyörködtető irodalmi fejezetek olvasása közben történetibb jellegű részekhez érve homályt, hézagokat érez, félreértésekre, téves adatokra vagy értékelésekre bukkan s úgy érzi, hogy a történeti fejezetek nem érik el az egész monográfia magas színvonalát. Igen, elsősorban a történész felelősségére kell gondolnunk, ha Sötér István mind szakmai, mind formai szempontból kiemelkedő Eötvös-monográfiájában bizonytalanabb, kevésbé meggyőző politikai fejezeteket olvashatunk,⁵ vagy ha a Kölcsey-monográfia gazdag színezésű irodalmi fejezetei között a politizáló Kölcsey

² Válogatott műveit a Magyar Klasszikusok c. sorozatban 1951-ben tette közzé két kötetben Szauder József és Barta János. 1955-ben jelent meg *Szauder József* monográfiája a Nagy magyar írók sorozatban (Kölcsey Ferenc). A Kölcsey-probléma marxista igényű elvi alapjait *Révai József* rakta le 1938-ban írt tanulmányában. (Kölcsey Ferenc. *Kiadva Marxizmus, népiesség, magyarság* c. tanulmánykötetének kiadásában és a Magyar Klasszikusok c. sorozat Kölcsey-válogatásának bevezetőjeként.)

³ *Sötér István*: Eötvös József. Bpest. 1953.

⁴ *Dienes András*: A Petőfi-titok. Bpest. 1949, uő. Petőfi a szabadságharcban. Bpest. 1958. — *Hatvany Lajos*: Így élt Petőfi. I—V. Bpest. 1955—57.

⁵ Vö. a Történettudományi Intézetben 1956. jan. 20-án lefolyt vita eredményeivel. Az MTA Történettudományi Intézetének Értesítője, 1956. 1—2. sz. 127. s köv. l.

képe halvány, elmosódott, s terjedelemben, adatbőségben és értékelésben nem meríti ki a források által nyújtott lehetőségeket. S az elmulasztott történeti kutatások mellett gondolnunk kell arra is, hogy mennyire hasznos lenne a két rokon tudományág szempontjából, ha művelőik egymás munkáit nemcsak megjelenésük után olvasnák, hanem már a tervezésben, a kutatásban, feldolgozás közben és az elkészült munka megvitatása során is kölcsönösen támogatnák egymást. Ez a kívánság gyakorta elhangzott már, azonban csak részleges eredményekre vezetett, s a történészek és irodalomtörténészek szervezettebb együttműködése mindmáig nem valósult meg.

Az elmondottak és tanulmányunk címe után az olvasó könnyen azt gondolhatná, hogy a továbbiakban Szauder József könyvének történész szempontból való bírálatát kapja majd. Erről azonban nincs szó. Szauder kitűnő munkája történeti szempontból annyit nyújt, amennyit a történészek előmunkálatai lehetővé tettek: elméletileg szilárdan a Révai József kifejtette koncepción nyugszik, amelyet a történészek is alapvetőnek fogadtak el, s nagy vonásokban kielégítő képe mind a kornak, mind Kőlcsey politikai pályájának. A politikai reformer Kőlcseyről szóló fejezetek olvasása és a rájuk való hivatkozás inkább csak alkalom arra, hogy Kőlcsey pályájának egy rövid szakaszára, a politikai fellépésétől az 1832—36-i országgyűlésre való elindulásáig terjedő időszakra korlátozva megpróbáljuk némileg pótolni azt, amivel a történészek a Kőlcsey-kutatásban az irodalomtörténészek mögött elmaradtak. Ez a célkitűzés meghatározza egyben dolgozatunk jellegét is. Nem összefüggő gondolatsor zárt egységben való kifejtéséről lesz szó az alábbiakban, hanem a Kőlcsey-kérdés alapjául szolgáló források egynémelyikének kritikai vizsgálatáról, kisebb hibák vagy tévedések kiigazításáról, eddig ismeretlen mozzanatok beiktatásáról, homályos részletek világosabbá tételéről. Mindez együttvéve hozzásegít ahhoz, hogy többet tudjunk Kőlcseynek politikussá válásáról s tisztábban lássuk életének azt az időszakát, amikor az útravalót gyűjti, hogy az országgyűlésre menve, elfoglalja helyét az emberiség és a haza javáért küzdők első sorában

II

Kőlcsey politikai pályájának ábrázolása egy évszázad óta kevés változással azokon a forrásokon alapul, amelyeket baráti köre a halálát követő évtized folyamán bocsátott közre. A Kőlcsey „minden munkáit” felölelő hat kis kötetben a második tartalmaz néhány korai, politikai tárgyúnak tekinthető fiktív (*Mohács, Magyar játékszin*), vagy a közfelfogás szerint valóban elmondott (*Ferenc király uralkodásának 40. évi ünnepe*) beszédet, a hatodik pedig országgyűlési és megyei beszédeit. Ez a forrásanyag a Toldy Ferenc által sajtó alá rendezett nyolckötetes új kiadásban, majd az 1886—87-ben megjelent 3. bővített kiadásban mennyiségileg jelentékenyen bővült ugyan — főleg Kőlcsey levelezésével —, szakszerűség szempontjából azonban nem haladta meg az első kiadást. A korábbi teljes és szemelvényes kiadások pedig egyszerű újranyomásai az első három kiadásnak, olyannyira, hogy sok esetben még az első kiadásnak a sajtóhibái és elírásai is megtalálhatók a későbbi kiadásokban is.⁶ Pedig az első kiadás szakszerűség szempontjából rendkívül alacsony szín-

⁶ Egy feltűnő, bár nem egyedülálló példa: Az 1. kiadás VI. kötetében, az adózó nép állapotáról szóló irat szövegében olvassuk, hogy Szatmár megyében a földművelő

vonalat képvisel, bár szerkesztői között a régi barát, Szemere Pál mellett ott van Szalay László és Eötvös József is. A korszak történetkutatása azonban még nem ismerte a forrásközlés később kialakult precíz szabályait, a kiadók pedig a kiadásra kiszemelt darabokkal kapcsolatban a forráskritika akkor már ismert és gyakorolt szabályait sem alkalmazták. Így történt, hogy a VI. kötetben kiadott megyei beszédek — az általunk tárgyalt évek elsőrangú forrásai — szinte a levegőben lógnak: nemcsak történeti körülményeik ismeretése hiányzik, hanem még keletkezésük időpontja is legtöbbször csak évnvi pontossággal van megadva, sok esetben ez is rosszul. Hasonló hibák előfordulnak az országgyűlési beszédekkel kapcsolatban is, holott ezek esetében már az ellenőrzés és az időbeli meghatározás az országgyűlési iratanyag ismeretében könnyű lett volna. A történeti kutatás egy évszázad alatt nem tartotta szükségesnek, hogy ezeket a hiányosságokat pótolja, s így adódik, hogy Kölcsey megyei politizálásának tényei még a legutolsó monográfiában is homályosak, pontatlanok. Az elmondottak bizonyítására tekintsük át a továbbiakban Kölcsey megyei beszédeit.

A beszédek első kiadása nyomán valamennyi kiadásban — az 1951-i szemelvényes kiadást kivéve — Kölcsey megyei szereplésének első dokumentumaként egy 1827. évi — közelebbi kelet nélküli — beszéd szerepel, amelyet Kölcsey állítólag az 1825—27-i országgyűlés követéinek hazatértekor mondott el.⁷ A beszéd formailag igen szép, az olvasó a stíluskritika fortélyainak különböző alkalmazása nélkül is felismerheti benne Kölcsey csiszolt, igényes, emelkedett írásmódját.⁸ Ha azonban az olvasó egyben történetkutató is, akkor egy-két zavaró mozzanatra is figyelmes lesz. Ismeri a régi szokást, hogy a hazatérő követeket a megyei tisztikar valamelyik kiemelkedő tagja szokta üdvözölni, látja a beszéd szövegéből is, hogy megyei tisztviselő szájából hangzik, viszont tudja azt is, hogy Kölcsey 1829 nyara előtt nem tagja a megyei tisztikarnak, s ismeri Kölcsey nyilatkozatait is arról, hogy 1829 előtt nem szerepelt a megye életében.⁹ Még inkább gondolkodóba ejti a beszéd tartalma: ez az ősi alkotmányt idealizáló, az országgyűlésen felmerült újító gondolatokat elutasító, a megye nemesi önkormányzatát idillikusan ábrázoló beszéd nem származhat attól a Kölcseytől, aki már egy évvel korábban világosan látta és kimondta, hogy a magyar nemesség gyűlései — országgyűlés és megyegyűlés — „egyik osztály kirekesztő tulajdona, hol az a lehetőségig gyéren jelen meg”.¹⁰ Mi hát az ellentmondás megoldása? Szatmár vármegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei útbaigazítanak bennünket. A hazatért követeket elszámoltató 1827. október 1-i közgyűlés jegyzőkönyvében ugyanis

lakosságnak „sokkal több mint a fele csak *zselléres lakos*!” Ez az értelmetlen mondat végigment valamennyi kiadásban egészen az 1951-es szemelvényes kiadásig. (A helyes szöveg: *zsellér és lakó*. A *lakó* elnevezésen az ország legtöbb részében a házatlan, más házában *lakó* zsellért, az alzellért értették.)

⁷ Szatmár m. az 1825-i országgyűlésre Isaák Sámuel alispánt és az ifjabb Vécsey Miklós bárót küldte Pozsonyba. Isaák később lemondott és Botka Lajos főszolgabíró lett az utóda, Vécsey lemondása után pedig Kováts Sándor főjegyző lett a második követ.

⁸ L. Kölcsey Ferenc minden munkái, 1. kiad. VI. köt. 1. s. köv. 1.

⁹ „Én soha nem beszéltem közhelyen, csak mint jegyző és követ...” „Én mindaddig, míg 1829-ben B. Vécsey installációján megjelentem, s kevés hónapok múlva hivatalba léptem, egész életemben csak egyszer voltam Szatmár vármegye gyűlésén...” (Életrajzi levelei Szemere Pálhoz, 1833. márc. 20., ápr. 12. Minden munkái 3. bőv. kiadás IX. köt. 356—410. 1.)

¹⁰ Minden munkái, 2. bőv. kiad. I. 158. 1.

azt találjuk, hogy Vécsey Miklós báró főispán megnyitó szavai után Kende Zsigmond első aljegyző üdvözölte a követeket. Az üdvözlő beszéd szokás szerint teljes egészében be van iktatva a jegyzőkönyvbe, s szövege — néhány jelentéktelen eltéréssel — szószerint azonos a Kölcsynek tulajdonított beszéd szövegével.¹¹ Bizonyos tehát, hogy a beszédet Kende mondta el, a kérdés csupán az: ki írta? Ha a beszéd formai szépségét nézzük, úgy további bizonyítás nélkül is elfogadhatjuk azt a feltevést, hogy a beszéd formába öntője Kölcsy volt. Ennél többet azonban nem, a beszéd tartalma messze áll Kölcsy ekkori felfogásától. A történész így eljut a maga bizonyító eszközeivel a valószínű megoldásig; a feltevést azonban bizonyossággá érleli a legilletékesebb tanú, maga Kölcsy, amikor 1827. szeptember 27-i levelében ezt írja Szemere Pálnak: „Itt veszesz. . . egy vármegyei beszédet, melyet (köztünk maradjon) Kende Zsiga számára írtam. Ha méltónak leled, a többiek sorába felveheted, név nélkül.” November 1-én pedig azt írja, hogy „az octoberi beszéd ki van nyomtatva Kende Zsigmond neve alatt” s kérdi, megkapta-e a Kende által felküldött nyomtatott példányt.¹² A fiatal Kende Zsigmondot — családja a Kölcsyével egyazon ősi ágból származott s évszázadok óta jelentős szerepet játszott Szatmár megye életében — a laza rokoni szálaknál sokkal erősebb, meleg barátság fűzte Kölcsyhez s nyilván ez bátorította fel arra, hogy első jelentős megyei fellépése alkalmával a bizalmas barátot, az ekkor már országos hírű író megkérje az ünnepi alkalomhoz illő — talán általa papírra is vetett — szokványos gondolatok kicsiszolására, formába öntésére. Így keletkezett ez a beszéd, s így azt nem vitathatjuk, hogy joggal foglal-e helyet Kölcsy szellemi örökségének leltárában. Közlése, vagy a reá való hivatkozás azonban semmi esetre sem történhet meg keletkezése körülményeinek ismertetése nélkül, s értékét is az elmondottak figyelembe vételével kell megállapítani.¹³

Lapozunk tovább a Kölcsy politikai beszédeit tartalmazó első kiadású kötetben. A második beszéd címe: *Beiktatáskor*, dátuma sajtóhibával: Márt. 15. 1820., az évszámot a későbbi kiadások 1830-ra javítják. A tartalmából kiderül, hogy a főispáni helytartó beiktatása alkalmából mondták el. Az első hiba tehát már a dátumban felbukkan, hiszen Szatmárban nem 1830. március 15-én, hanem 1829. március 16-án volt főispáni helytartói beiktatás. Az öreg Vécsey Miklós báró főispánt ugyanis januárban ismételt kérésére felmentették, s helyébe — az egyre sűrűbben alkalmazott kormányzati fogásként csak helyettesnek, adminisztrátornak — hasonló nevű fiát nevezték ki. A beiktatásra a március 16-i fényes közgyűlésen került sor. A kétely azonban ismét felmerül: hogyan üdvözölhette a beiktatandó főméltóságot Kölcsy, aki nem tagja a megyei tisztikarnak? A megyegyűlési jegyzőkönyv ismét igazolja a kételyt: az üdvözlő beszédet a megye főjegyzője, berencei Kovács Sándor — a később ismertté vált széchenyista reformer, majd békepárti Kovács Lajos apja —

¹¹ Szatmár megye közgyűlésének jegyzőkönyve 1827. év, 3057. sz.

¹² Minden munkái, 3. kiad. IX. köt. 340., 342. l.

¹³ Jancsó B. volt az egyetlen Kölcsy életrajzírói közül, aki kutatott Szatmár megye levéltárában is, a két beszéd azonossága azonban elkerülte figyelmét, és Kölcsy beszédeként elemzi a kiadásokban szereplő szöveget, nem alap nélkül következtetve belőle írója reformellenességre (i. m. 244. l.). Szauder — ugyancsak Kölcsy művének tartva a szöveget — igyekszik benne olyan mozzanatokat felfedezni, amelyek túlmutatnak a „némileg még a nemességhez simuló” beszéd egészének szemléletén (i. m. 157. l.). E sikertelen törekvése annál ellentmondóbb, mert éppen az ő szép és igaz elemzéseiből tudjuk, hogy mennyire túljutott már Kölcsy ebben az időben a beszédet jellemző konzervatív-rendi felfogáson.

tartotta, sőt ebben az esetben a beszéd szövege is egész más és jóval hosszabb a Kölcseynek tulajdonított szövegénél.¹⁴ Pusztán Kölcsey írói tollpróbálgatása tehát az utóbbi? Nem, a beszédet valószínűleg elmondták. Gondosabb elolvasása után ugyanis kiderül, hogy elmondására abban a küldöttségben került a sor, amely a beiktatandó főispáni helytartót ősi szokás szerint meghívta és szállásáról a már együtt ülő közgyűlésbe kísérte.¹⁵ A küldöttség tagjait felsorolja a jegyzőkönyv, egyházi és világi méltóságok, táblabírák vannak benne összesen tizenhárman, a felsorolás végén Kende Zsigmond első aljegyző.¹⁶ Ime, a rejtély nyitja alighanem ismét Kende személye! Igaz ugyan, hogy az ilyen küldöttségben hasonló esetekben a vezető legtekintélyesebb tag szokott szónokolni, könnyen lehetséges azonban, hogy mivel a meghívás a tisztikar nevében történt, a beszéd elmondása is a tisztikar hagyományos szónokának, a jegyzői kar jelenlevő tagjának kötelessége volt. Kende pedig ismét Kölcsey tollát hívta segítségül, hogy a rövid és tartalmában jelentéktelen beszédnek az alkalomhoz szükséges emelkedett pátoszt biztosítsa.

És most ugorjuk át a vizsgálódásunk alapjául szolgáló kötet időrendjét és vegyük elő azt a beszédet, amely a kiadásokban „*A szatmári adózó nép állapotáról*” címet és az 1830-as évszámot viseli,¹⁷ s amelyet a szakirodalom egyértelműleg Kölcsey politikai munkái egyik legjelentősebbikének tart. Az időrendtől való eltérés indokoltságát a további fejtegetések eredménye igazolni fogja. A beszéd szövege a kiadásokból, jelentősége az életrajzokból, tankönyvekből, kötelező olvasmányokból széles körben ismeretes és így tartalmára elegendő röviden utalni. Szerzője egyrészt azt bizonyítja benne, hogy Szatmár megye az országos adó kivetésénél sokkal rosszabbul járt, mint szomszédai, másrészt a szántóföldek minősége, a terméseredmények, az állattenyésztés állapota s az egyéb kereseti lehetőségek számbavétele alapján bebizonyítja, hogy a szatmári adózó nép végtelen nyomorban él és képtelen a reá kiszabott adóterhek elviselésére. A rendkívül sokoldalú bizonyító anyagra épített, komor hangulatú, hosszú beszéd keletkezésének, elmondásának körülményeire a kiadásokban az 1830-as évszámon kívül semmi sem utal, s az életrajzírók sem tartották szükségesnek, hogy a Kölcsey fejlődésében annyira jelentősnek tartott dokumentum létrejöttére vonatkozólag többet próbáljanak mondani. E tanulmány szerzőjét is jobbra csak a véletlen vezette rá, hogy a sokat idézett beszéd problematikus voltát felismerje s a megoldást keresve ösztönzést nyerjen a politikus Kölcseyvel kapcsolatos egyéb problémák felvetésére is.

1958 tavaszán a Károlyi-család levéltárában kutatva, Károlyi György gróf 1830-i követi iratai között egy megyei beadvány másolata akadt a kezembe. Tartalma már az első bekezdés után rendkívül ismerősnek tűnt, az olvasás végezetével pedig külön összehasonlítás nélkül is megállapíthattam, hogy a kézirat az első és utolsó bekezdést nem számítva azonos a szatmári adózó nép állapotáról szóló állítólagos Kölcsey-beszéddel.¹⁸ A szöveg eredetére azonban éppen a kezdő és befejező bekezdés a perdöntő, ezért ideiktatásuk szükségesnek látszik. Íme az első bekezdés :

¹⁴ Jegyzőkönyv 1829. 948. sz.

¹⁵ „...kettőztetett lelkesedéssel készülünk oda elkísérni, hol az öszvegyült rendek között az előlülői széket elfoglalandja...” „...Nagyságotat saját Atyjának kormányhelyére örvendve bekísérjük...” (I. m. 7. l.)

¹⁶ Jegyzőkönyv 1829. 948. sz.

¹⁷ I. m. 15. s köv. l.

¹⁸ Országos Levéltár (a továbbiakban O. L.). Károlyi család levéltára, Károlyi György országgyűlési iratai 1830.

„Tekintetes Nemes Vármegye!

Minekutána a múlt 1827-ik Észttendei October 1-ő napján tartatott Köz Gyülésben Nagy Méltóságu Fő Ispányunk Eő Excellentiájának ajánlására az 1827-ki Törvény Czikkely következésében a Tekintetes Nemes Vármegyéből országos öszve Irónak kegyesen elválasztattam s munkálkodásaim Resultatumát Társaimmal együtt az öszve Irás Tárgyában kiküldött Tekintetes Deputationak által is adtam, szerencsés vagyok némely jegyzéseket a Tekintetes Nemes Vármegye eleibe terjeszteni, mellyek ha az én csekély tehetségem szerént nem eléggé fontosak lesznek is, legalább bizonyítani fogják, hogy az országos munkálkodásnak czélját melly a Porták jobb rendbe hozását intézi, szemeim előtt tartottam, s e nemes Megye helyheztetését erőmhöz képpest jobbá tenni fáradhatatlanul igyekeztem.”

Eddig az első bekezdés, utána az ismert szöveg : a megye adózási viszonyainak egybevetése a szomszéd megyékével, a megyei földművelés, állattenyésztés, pálinkafőzés, iparűzés, kereskedés, közlekedés, lakásviszonyok vizsgálata, a megyei adóterhek részletezése, az adókiivetés és behajtás hibái és visszaélései, a zsidóság szerepe a megye életében, végül a kiadásokban nem szereplő záróbekezdés :

„Végezetre ha a Tekintetes Nemes Vármegyének helybe hagyását hasznos és egyenes munkálkodásom által meg érdemlettem, életemnek leggyönyörűbb pillantatai közé számlálom azt a 13 Holnapot, mellyeket az országos öszve Irás nagy munkája alatt, ezen Tekintetes Nemes Megye boldogságának oltárán feláldozni szerencsés valék. Kegyességekbe ajánlott örökös mély tisztelettel maradtam a Tekintetes Nemes Vármegyének alázatos tisztelő polgárja

Kölcsei Kende Zsigmond EV Notárius és országos Conscriptor

Költ Nagykárolyban,
Május 4-én 1829 esztendőben.”¹⁹

Ímé a nagy ellentmondás, amelynek a feloldása a történetkutatóra vár! Két irat, amelyek közül az elsőről eddig úgy tudtuk, hogy Kölcsey akarta általa 1830-ban a nemesség lelkiismeretét felrázni és figyelmét a terhei alatt roskadozó parasztság sorsára irányítani, a második viszont jó esztendővel korábban kelt, s benne a megye összeíró biztosa összegezi azokat a tapasztalatokat, amelyeket összeíró munkája során szerzett, s amelyekkel a következő ország-

¹⁹ A két, lényegében azonos szöveg között vannak lényegtelen stílus különbségek, amellet a kéziratos másolt példány nem tartalmazza a kiadott szöveg jegyzeteit, nyilván azért, mert a követ használatára másolták le s az irodalmi utalásokat nem tartották lényegeseeknek. A lényeget érintő különbségek közül megemlíthető, hogy a kiadott szövegben (i. m. 16. l.) *öt vagy hat* ezer nemes familiáról van szó, a kéziratos változatban *hat vagy hét* czerről; az előbbi helyen levő *közönségesen meghatározott tartozásokon* szavak (23. l.) helyett az értelmetlen *közönségesen megterhelt határozásokon* szavak vannak, — a 25. l.-on levő, Montesquieu-re utaló mondat pedig teljesen elmarad. Azonkívül a 6. jegyzetben említett sajtóhiba mellett még egy értelemzavaró hibát vesz át minden újabb közlés az első kiadásból: a 17. l.-on említett *130 porta* helyesen *230 porta*; erre bárki rájöhet, aki az érvelésben levő számolási műveletet figyelemmel kíséri.

gyűlésen érvelni lehet a megyére háruló adóteher csökkentése mellett. S a két irat szövege azonos, igazi rendeltetése tehát csak az egyik lehetett! Az igazság kiderítésére a kutatónak a következő kérdésekre kell választ adnia: 1. Hiteles-e az időben korábbi változat? 2. Ha igen, akkor létrejöttéhez van-e valami köze Kölcseynek? 3. Hogyan kerülhetett az irat Kölcsey műveiközé? 4. Indokolt-e az iratot a jövőben Kölcsey művének tekinteni?

Hogy az első kérdésre válaszolhassunk, meg kell vizsgálnunk az 1828-as országos összeírás szatmári lefolyására vonatkozó adatokat. Ismeretes, hogy az 1825—27-i országgyűlés realisabb alapokra kívánta helyezni a nem-nemes lakosságot terhelő hadi adó kivetésének elavult és a tényleges viszonyoknak mind kevésbé megfelelő rendszerét, és cvégből az 1827: 7 tc.-kel elrendelte az adó alá eső személyek, vagyontárgyak és jövedelmek egyszerre történő országos összeírását. Az országgyűlés kidolgozta az összeírás irányelveit tartalmazó utasítást is, a végrehajtást pedig a nádorra bízta. Mivel feltehető volt, hogy minden megye igyekszik majd saját adózoinak erejét minél alacsonyabbnak feltüntetni, az utasítás előírta, hogy a megyékben a két saját belső összeíró mellé más, lehetőleg távoleső megyéből kell két külső összeíró biztost küldeni. Augusztus 18-án ért véget az országgyűlés és szeptemberben már kiment a nádori intézkedés a megyékhez az összeírás előkészítésére. Szatmár megyében az 1827. október 1-i követelszámoltató közgyűlésen olvasták fel a nádori leiratot s mindjárt meg is választották az összeíró biztosokat Mándy Péter főszolgabíró és Kende Zsigmond első aljegyző személyében.²⁰ A november 15-i közgyűlésen ismertették az összeírás részleteit tartalmazó utasítást. Hónapokra volt azonban még szükség, mire a megyék kérdései alapján felmerült rengeteg probléma tisztázódott s az összeírásnál alkalmazott egységes nyomtatványok elkészültek. 1828. április 10-én megérkezett a két külső összeíró, a Moson megyei Kajdacsy Antal és Andrássy Sámuel személyében.²¹ A megye területét megfelezték: a négy járás közül kettőben Mándy és Kajdacsy, a másik kettőben Kende és Andrássy végezték az összeírást. Április 14-én megkezdődött az összeírás. Az összeíró biztosok faluról-falura járva, a szolgabíró, a falubíró, egy módos gazda és egy zsellér jelenlétében és meghallgatásával töltötték ki az összeíró ívek rovatait. A megye többszáz községének összeírása hosszadalmas munka volt. A nádor 1829. január 5-én sürgette a megyénél az összeírás befejezését. Az összeírók a január 21-i kisgyűlésen jelentették, hogy a külső munkával készen vannak, csak az összegezés és az általános észrevételek elkészítése van hátra, ezek elkészültét a márciusi közgyűlésre ígérték.²² Március 9-én az újabb nádori sürgetésre az összeírók azt válaszolták, hogy már csak a felülvizsgálat van hátra.²³ A március 16-i közgyűlés a már elkészült részek felülvizsgálatára megyei bizottságot nevezett ki a két alispán elnökelete alatt 26 taggal.²⁴ Végre az 1829. május 18-án kezdődött közgyűlés elé Kovács Sándor főjegyző betérjesztette az országos összeírás megvizsgálására kiküldött bizottság beszámolóját és jegyzőkönyvét. A jegyzőkönyv az összeírás részleteire vonatkozó aprólékos megjegyzéseket tartalmazza, követi ezeket egy Az egész megyét illető közönséges észrevételek címet viselő

²⁰ Jegyzőkönyv, 1827. 3062. sz.

²¹ Uo. 1828. 1230 sz.

²² Uo. 1829. 9., 10. sz.

²³ Uo. 1829. 539. sz.

²⁴ Uo. 1829. 954. sz.

összefoglaló értékelés.²⁵ És végezetül a közgyűlés tárgyai között még egy bennünket érdeklő bejegyzés: „Kölcey Kende Zsigmond első v. notarius és belső conscriptor az országos összeírást tárgyazó némely hivatalos jegyzéseit mutatván bé, — felolvastatván a bémutatott jegyzékek, a megye Rendei által mint köz figyelmet érdemlett, s átalányos megelégedést nyert dicséretes munka, a megye levéltárába bététetni rendeltetett.”²⁶

Az első kérdésre tehát már meg is kaptuk a választ. Kende Zsigmond első aljegyző valóban Szatmár megye összeíró biztosa volt az 1828-as országos összeírás végrehajtása során, valóban 13 hónapot töltött el az összeírással foglalatostkodva, s munkája végén valóban összefoglalta és előadta a megyegyűlés előtt azokat a tapasztalatait és észrevételeit, amelyek — az országos összeírás céljának és a megye törekvésének megfelelően — indokoltá tették a megye szempontjából igazságosabb, mérsékeltbb adóösszeg kivetését. Igaz, a szatmári közgyűlési iratanyag jelenlegi hozzáférhetetlensége miatt a rendelkezésünkre álló iratmásolatot nem tudjuk egybevetni a Kende által benyújtott és a megye irattárába elhelyezett eredetivel, azonban az adatok ismertett pontos egybevágása alapján józan ésszel nem lehet kételkedni, hogy a két irat ugyanaz, és hogy a rendelkezésünkre álló másolat a megyei irattárba tett eredetiről készült. Még egy érv szól azonban állításunk mellett, s ez az összeírást megvizsgáló megyei bizottság fentebb említett *Az egész megyét illető közönséges észrevételek* című összefoglaló véleményéhez kapcsolódik. Ez a vélemény bekerült nemcsak a közgyűlés jegyzőkönyvébe, hanem a nádornak felküldött eredeti összeírási anyag élére is. Tartalma és rendeltetése ugyanaz volt, mint a Kende beadványáé: azokat az érveket foglalta össze, amelyek alapján Szatmár megye igényt tarthatott adója leszállítására. Gondolatmenete, érvelése erősen emlékeztet a Kende-féle beadványéra, sőt, hogy a közvetlen hatás bizonyítása ne legyen nehéz, egész mondatokat átvesz Kende szövegéből. Kétségtelen, hogy a bizottság a maga észrevételeinek összefoglalása során — ami időben csak kevéssel a május 18-i közgyűlés előtt történhetett — erősen felhasználta Kende május 4-én beadott jelentését. De miért nem vette át teljes egészében? Azért, mert a Kende munkája még az összeírási anyag rendezése és feldolgozása előtt készült s érvelése szakmunkákon és régebbi összeírások adatain alapult, a bizottság pedig a felülvizsgálat során megismert új tényanyagra is támaszkodhatott már. A bizottsági összefoglalás ugyanazt mondja, amit Kende, bizonyító anyaga azonban már az új összeírás adatait használja fel. Valóban, a két beadvány között elsősorban ebben van különbség.

Az elmondottak alapján bizonyosnak tekinthetjük tehát azt, hogy a „beszéd”, amelyet Kölcey állítólag 1830-ban elmondott, nem beszéd, hanem a szatmári adózó nép teherbíró képességéről adott áttekintés, és célja, hogy alátámassza a megye igényét az adó leszállítására.²⁷ Kelte is egy évvel korábbi,

²⁵ Uo. 1829. 1535 sz. — Az országos összeírás megszervezésére, lefolyására, eredményeire és iratanyagára ld. A történeti statisztika forrásai c. tanulmánykötetben (Bpest. 1957. Szerk. Kovacsics József) *Bottló Béla* tanulmányát: Az 1828. évi országos összeírás. — Az összeírás iratanyaga az Orsz. Levéltárban található, Nádori Levéltár, Conscriptio Regnicolares art. VII. 1825/27. ordinatae, a törvényhatóságok nevének betűrendjében.

²⁶ Jegyzőkönyv, 1829. 1887. sz.

²⁷ Az iratnak ezt a rendeltetését a szövegben olvasható utalásokon túlmenően bizonyítja az a körülmény is, hogy másolatát — a fent többször idézett példányt — kiadták az 1830-i országgyűlési követeknek, hogy az adó újrafelosztásának tárgyalásá-

szerzőjeként pedig a megye levéltárában letett példányon Kende Zsigmond első aljegyző szerepel, ugyanő személyesen, mint a maga munkáját, fel is olvasta azt a megyegyűlés előtt. A következő kérdés tehát, amelyre válaszolnunk kell, az: nincs-e mégis Kölcseynek valami része az irat létrejöttében, s a kiadók, akik két évtizeddel később közreadták az állítólagos beszédet, nem támaszkodtak-e biztos tudomásra, esetleg magának Kölcseynek a tájékoztatására?

A kérdés feltevése indokolt, hiszen láttuk már és látni is fogjuk még, hogy Kende valószínűleg más ízben is kölcsönvette a nagyhírű, ragyogóan író barát tollát, hogy egy-egy ünnepélyes alkalommal méltóan töltsse be a jegyzői székkal hagyományosan együttjáró oratori feladatokat. Az irat keletkezésének sajátos körülményei azonban mégis inkább arra esábitánának bennünket, hogy elvessük Kölcsey közvetlen közreműködésének a lehetőségét, Mert igaz ugyan az, hogy Kende szívesen élt Kölcsey segítségével, amikor valami igazán szépre volt szüksége, de tény az is, hogy Kölcseytől az írásművészetét kérte kölcsön, nem a gondolatait, ebben az esetben pedig nem ünnepi szónoklatról van szó, hanem nagyon is tényszerű megállapítások összefüggő sorozatáról, olyan tények összefoglalásáról, amelyek ebben az időpontban, 1829 tavaszán inkább Kende, mint Kölcsey szellemi tulajdonát képezhették. Az eddig az időpontig elvonultan élő Kölcsey életművében egyszerűen nincs előzménye ennek a „beszédnek”: a jobbágyors közvetlen problémáiról ilyen aprólékos és az egész megyét átfogó ismeretei nem voltak, a megyei összeírás időszakában elvonultan élt, ahhoz a legkevesebb köze sem volt. Kende Zsigmond viszont ekkor már hosszabb idő óta a megyei közigazgatásban dolgozik mint aljegyző, ismeri az évről-évre megismétlődő összeírások technikáját, iratanyagát — bizonyára összeíróvá történt kijelölése is ezen az alapon történt —, mint összeíró faluról-falura járvá személyesen gyűjtötte be és foglalta írásba az adózók viszonyait tükröző adattömeget.²⁸ Nyugodtan mondhatnánk tehát, hogy a tárgyismeretet illetően Kende, a „vármegye pennája” és összeíró biztosa nem igényelt, de nem is kaphatott volna segítséget az ekkor még elvonultan, az irodalom magasabb eszmekörében élő és a megyei dolgokban járatlan költőtől.²⁹

De talán a fogalmazás Kölcsey műve, mint a korábban ismertetett két esetben? A két korábbi beszéd esetében ugyanis a szövegek emelkedett szépsége, Kölcseyt jellemző pátosza, gördülékeny gondolatfűzése tett szükségtelemmé minden további nyomozást a szerző személyét illetően. A vizsgált írásmű azonban nem könnyíti meg azt, hogy ezzel a bizonyítékkal a jelen esetben is éljünk. A szöveg száraznak, nehézkesnek tűnik fel Kölcsey megszokott

nál használják fel. Nem szerepelt azonban a megye hivatalos felterjesztéseként és nem is küldték meg az új adókiivetést előkészítő nádornak azért, mert ezt a rendeltetést a megyei összeírás anyagának bevezetéseként felküldött említett írás volt hivatva betölteni.

²⁸ Az egyes helységek összeírási lapjait Kende — mint az összeíró biztosok általában — minden esetben sajátkezü aláírásával hitelesítette, a külső összeíróval, a járási főszolgabíróval, a falubíróval és a gazdák és zsellérek megbizottjaival együtt. (Ld. O. L. i. h.)

²⁹ A kiadott szöveg jegyzetei is a Kende által feltehetően jól ismert levéltári összeírásokra, sematizmusokra utalnak. Figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy mikor 1830 nyarán a megye négy bizottságot küldött ki a négy járáshoz, hogy vizsgálják meg az adózók viszonyait és kutassák ki az adóhátralékok rohamos növekedésének okait, a tisztikar csaknem mindegyik tagja bekerül valamelyik bizottságba, az akkor első aljegyző Kölcsey azonban egyikbe sem. Aligha maradt volna pedig ki, ha úgy lett volna ismeretes, mint aki az adózók viszonyait behatóan ismeri. (Jegyzőkönyv 1830. 1989. sz.)

prózájához képest, s a nyelvvívító Kölcsey egyéb munkáival egybevetve feltűnően sok idegen szó és kifejezés is van benne.³⁰ Szokatlan a „beszéd” formailag Kölcsey marxista életrőjének is, bár Kölcsey szerzőségével kapcsolatban a kétely árnyéka se merül fel benne. „Sajátos beszéd”-nek mondja Szauder a szöveget, „irodalmunk legdisztelenebb s egyik legfájdalmasabb beszédének”. „Szín és hang, retorika vagy érzelmi hullámok nélkül” beszél Kölcsey, a beszéd „tele van rejtett szenvedélyességgel,³¹ mely egyetlenegyszer sem csap fel — mint majd az országgyűlésen akárhányszor — a kétségbeesés és düh, gúny és átkozódás hangjában”. „Szárakon és a valóság dermesztő erejével” beszél Kölcsey a parasztság nyomoráról, beszéde „teljesen híjával van a szónoklathoz szükséges rábeszélésnek, orátori erényeknek, inkább beszámoló egy vizsgálatról”. „Ha van beszéd, mely szögesen ellenkezik a nemesi retorikával, ez az. Nemesak szónoki disztelenségében, hanem egész valóságlátásával” stb.³²

Gondolkodásra készítheti az olvasót a beszéd utolsó bekezdése is, amely arról szól, hogy az adózó nép szegénységének „veszedelmesebb forrása nem lehet, mint a zsidók szemlátomást való szaporodása”. A szerző adatokkal s a kérdés nemzetközi irodalmából vett idézetekkel igyekszik bizonyítani ezt az állítást.³³ Tudjuk, hogy a reformkor közvéleményében a zsidók bevándorlásának, gazdasági szerepének és polgárosításának kérdése jelentős szerepet játszott s évtizedeken keresztül valósággal próbaköve volt a következetes, elvi liberális gondolkodásnak. A hang, amely ebből a bekezdésből szól, a megyei birtokos hangja, azé a rétegé, amely a kinnal-keservvel születő magyar kapitalizmus minden baját, s benne saját gazdasági elnyomorodását szívesen egyszerűsítette le egy-két problémára. Ilyen volt elsősorban az oszt-rák gyarmati gazdaságpolitika, de ilyen volt a zsidókérdés is. Kölcsey azonban ebben a kérdésben nem a birtokosok átlagának az oldalán állt, de nem is állhatott. Gondolkodását, költészetét, politikai állásfoglalását európai szintű liberalizmus, mélységes humanizmus és tiszta emberszeretet jellemezte, e tulajdonságoknak talán a legkimagaslóbb képviselője volt a maga nemzedékében, s éppen ezért távol állt tőle a szóbanforgó problémának az a provinciális szemlélete, amely ezt a bekezdést jellemzi. Érezték kommentátorai is, hogy ezt a szemléletet nem lehet Kölcsey sajátjának tekinteni. A liberális Jancsó Benedek feltűnőnek tartja, „hogy a legfelvilágosultabb és a legszabadabb elvű emberek egyike, ki a nép sorsát igazán szívén viselte, hogy vélekedett erről a kérdéstről, mely napjainkban mindkét oldalról oly szenvedélyes brutalitással tárgyaltatik”.³⁴ Szauder egyébként gondos elemzése nem terjed

³⁰ A *summa, familia, propositio, popularis conscriptio, urbarialis, dicalis, monopolium, circulatio, consumptio, productum, liferans, passivus, cassa, jorspont, deperdita, manipulálás, repartitio, datum, resultatam, individualis classificatio, relativum, industria, capitalis, interes, jus* stb. szavak legtöbbször megvolt már ekkor a magyar megfelelője irodalmi körökben, bár a köznyelvben még szétlétben használatosak voltak. A nyelv magyarosításának ez az átmeneti állapota jól tükröződik Kölcsey prózájában is: levelezésében még bőven él a közkeletű latin kifejezésekkel, beszédeiben és kiadásra szánt írásaiban azonban már alig találunk idegen szavakat.

³¹ A szövegben ugyan *személyességgel* van, a mondat értelme azonban azonban jogossá teszi azt a feltevést, hogy ez sajtóhiba, s helyette *szenvedélyességgel* olvasandó.

³² I. m. 158. l.

³³ I. m. 25. s köv. l.

³⁴ I. m. 288. l. Jancsó B. munkája 1885-ben jelent meg, közvetlenül a tiszaezslári pör után; Istóczy Győző antiszemita pártja és irányzata ekkor volt a legerősebb.

ki erre a bekezdésre, az 1951-ben megjelent Kölcsey-válogatás szerkesztői pedig úgy oldották meg a kérdést, hogy a kényesnek tűnő bekezdést kihagyták a kiadásból.³⁵

Íme, a Kende neve alatt szereplő példány felfedezése, formai és tartalmi vizsgálata, keletkezése történeti körülményeinek feltárása elfogadhatóvá tenné azt a feltevést, hogy a szatmári adózó nép helyzetét ábrázoló beszéd nem Kölcsey alkotása, keletkezéséhez Kölcseynek aligha van köze, s összes műveinek sorába csak a kiadók valaminő tévedése folytán került be. A történeti kutatás legbiztosabb segítője azonban a kételkedés, s ennek az erénynek a gyakorlása adott esetben különösen indokolt, hiszen — láttuk és látni fogjuk — ahol a megyei életben Kende Zsigmond szerepel, ott Kölcsey tollának is szerep jut. S valóban, a kételkedés igazolást nyer, ha Kölcseynek Kendéhez írt leveleit alaposan megvizsgáljuk. Az 1829. április 20-i csekei keltezésű levélben ugyanis egyebek mellett ezt a bekezdést olvassuk. „Ígéretedet, hogy meglátogatsz, sok örömmel fogadom; *én minden jegyzéseimmel készen vagyok; de az inpopulatio calculusa a megküldött aktákból a szatmári clerus schematis-musával egybevetve előttem megfoghatatlan differentiát mutat.* Szeretném, ha megérkeztedkor a legújabb nemesi conscriptiót magaddal hoznád.”³⁶ Érdeketlennek tűnhettek ezek a sorok addig, amíg a beszéd keletkezését 1830-ra tettük, s Kölcsey szerzősége sem volt problematikus. Tudva azonban, hogy a Kende neve alatt megismert jelentés az 1829. május 4-ét megelőző hetekben keletkezett, egyszeriben megvilágosodik előttünk a bekezdés értelme: Kölcsey Kende jelentésén dolgozik 1829 áprilisában! A levélben említett problémák és források ugyanis mind szerepelnek a vitatott írásműben is.

Ez a néhány soros adat megoldja tehát a szatmári adózó népről szóló beszéd keletkezésének rejtélyét. A fiatal, nagyratörő megyei aljegyző a legnépszerűbb frontszakaszon, az állami adó leszállításáért folyó állandó harcban akar a megyei rendek előtt további babérokat szerezni. A közelgő tisztújítás előtt különösen indokolt rátermettségét, magasabb tisztségre való alkalmasságát igazolnia. Sokéves közigazgatási gyakorlata, s főleg az összeírás alatt gyűjtött tapasztalatai alapján behatóan ismeri az adózó nép viszonyait, s nagyjából kialakulnak agyában azok az érvek, amelyek a leghatásosabbak lehetnek az adó ügyében döntő legfelsőbb hatóságok előtt. Talán papírra is veti ezeket az érveket, a végső formábaöntés nehéz munkáját azonban ismét áthárítja a kipróbált barátára, a megye méltán híres írójára. A megállapodás a március 16-i főispáni helytartói beiktatás alkalmával jöhetett létre, amikor Kölcsey — politikai aktivizálódásának első lépéseként — hosszú idő után újból megjelent a megyegyűlésen. A hazatérő Kölcsey segédkönyveket, megyei összeírások, adókimutatások aktáit vihette magával Kende feljegyzésein kívül, a készülő fogalmazványba pedig a Kendével megbeszélt elgondolásokon túlmenően saját gondolatait is beépíthette.

Kende eljárása — láttuk — nem volt szokatlan korábban sem, ebben az időszakban pedig különösképpen nem. Még a beiktató közgyűlés előtt megkérte Kölcseyt, hogy a beiktatás ünnepi kivilágításához a szokásos transzparenszek részére írjon hét distichont. Kölcsey kelleetlenül tett eleget a felkérésnek.³⁷

³⁵ I. m. II. köt. 22. l.

³⁶ Minden munkái, 3. bőv. kiad. X. köt. 66. l.

³⁷ „Életemben sem kaptam istentelenebb commissiót, mint ezt a mostanit tőled” — írta 1829. márc. 5-én Kendének, s aztán részletes utasítást adott, hogyan kell verseit felhasználni. (Uo. 63. s köv. l.) A verseket l. uo. I. köt. 198. s köv. l.

Néhány héttel később pedig György-napi köszöntő verset kívánt tőle Kende, amit Kölcey már csak azzal a fenntartással készített el, hogy a legközelebbi hasonló kérés teljesítését meg fogja tagadni.³⁸ Júniusban pedig ugyancsak Kende számára elkészíti a szatmári ellenzék nevében Károlyi Györgyhöz intézett felkérést, hogy a közelgő tisztújításon vegyen részt és támogassa az ellenzékét.³⁹

Formailag végső soron Kölcey alkotásának tekinthetjük tehát a szatmári adózó népről szóló iratot, s a látszólag Kölcey szerzősége ellen szóló érveket is megmagyarázhatjuk a keletkezés sajátos körülményeivel: a stílusból hiányzó érzelmi emelkedettséget a referátum-jelleggel, az idegen kifejezések gyakori használatát és kételyeket ébresztő utolsó bekezdést pedig Kende tényleges közreműködésével. Ennek ellenére sem természetes azonban, hogy ez az írásmű bekerült Kölcey összes művei közé. Csak kevéssé valószínű, hogy folyton készülő, de életében meg nem valósult gyűjteményes munkái részére maga adta volna át azt a szerkesztő Szemere Pálnak.⁴⁰ Nehezen tételezhető ugyanis fel, hogy az ország színe előtt a magáénak vallotta volna azt a jelentést, amelyet Kende a megye színe előtt mint a sajátját olvasott fel s ilyenként is került be a megye irattárába. A legjobb baráttal szemben Kölcey ezt aligha tette volna meg, mint ahogy az 1827-i beszédet is névtelenül akarta megjelentetni, s elállt szándékától, amikor Kende a maga neve alatt kinyomatta a Kölcey által írt beszédet. De ha mégis megtette volna, akkor aligha írt volna 1830-as évszámot a kéziratra, amely — ő tudta legjobban — 1829-ben készült. Jogosultabb az a feltevés, hogy az irat Kölcey halála után a hagyatékából kerülhetett Szemere kezére; ⁴¹ ez a feltevés egyben magyarázat lehet a téves évszámra is.

Helye van-e tehát az adózó népről szóló beszédnek továbbra is Kölcey alkotásai sorában? Erre a kérdésre az elmondottak után — ha némi fenntartással is — igennel válaszolunk, és ez a válasz vonatkozhat azokra az egyéb írásművekre is, amelyek — mint vizsgálódásunk kiderítette — ugyancsak „megrendelésre” készültek s a nyilvánosság előtt mások hivalkodtak velük. A fenntartás általában a megrendelésre készült munkákra vonatkozik. Ha egy

³⁸ Vö. ápr. 20-i levelével, uo. X. köt. 66. l., a verset I. köt. 200. l.

³⁹ A felszólítás Kölcey jún. 26-i leveléhez van mellékelve. (Ld. uo. X. köt. 68. s köv. l.)

⁴⁰ 1832. szept. 10-én kötött Kölcey szerződést Hartleben könyvkiadóval összes műveinek öt kötetben történő kiadására; a sorozatban a 2. kötet tartalmazta volna Kölcey beszédeit. (A szerződést ld. Minden munkái 3. bőv. kiad. IX. 478. s köv. l.) Ettől kezdve Kölcey és Szemere levelezése tele van a készülő sorozatra, főként a 2. kötetre történő utalásokkal. A valóban meglevő beszéd kevés, Kölcey folyamatosan megküldi országgyűlési beszédeit is Szemerének, sőt fiktív beszédeket is ír és arra is gondol, hogy az 1828/30-i országos bizottság munkálatairól írt véleményeiből is beiktat a kötetbe néhány szép részletet. (Uo. 374. l.) A levelezésben több ismert beszédre is történik utalás, az általunk vizsgált beszédre azonban nem. A kötet anyaga már csaknem együtt volt, amikor Hartleben — a határidő elmulasztásának ürügyével, valójában üzleti okokból — 1834 júniusában felmondta a szerződést. Kölcey ekkor a kéziratot vissza is kapta Szemerétől s az halálakor csekei hagyatékában volt. (Leveleit ld. uo. a IX. kötetben folyamatosan.)

⁴¹ Ennek az esetnek a valószínűsége elég nagy. Kölcey Antónia naplójában ugyanis Kölcey halálát követően 1838. okt. 17-i dátummal ez olvasható: „Minden vagyon Ádámné néninek és fiának hagyatott... A kéziratokat legalább óhajtánók családi kincskép tekinteni. Heckenast könyvtárus kéri a munkákat, megvenni akarja. *Szemere Pál pedig minden leveleit az átszenderülnék, mivel ő akarja életét írni.*” (Közl. *Kincs Elek*: Kölcey a közéletben. Szombathely, 1931. c. művében.)

államférfi ünnepi beszédet vagy országgyűlési referátumot irat a titkárával, azt nyilván az államférfi szellemi örökségeként tartja majd nyilván az utókor. Ha azonban a „megrendelést” teljesítő egyben a nemzet és az emberiség nagy értéke is, akkor a tolla alól kikerült műveket is nevéhez kell kapcsolni, függetlenül létrejöttük körülményeitől. Helye van tehát az adózó népről tartott beszédnek Kölcsey összes munkái között, de — és ez legyen vizsgálódásunk maradandó eredménye — nem az a kiemelt, megkülönböztetett helye, ami eddig volt. Miután ismerjük keletkezése körülményeit és rendeltetését, el kell vetnünk a hozzá kapcsolódó eddigi értékelést, és jóval szerényebb helyre kell sorolnunk Kölcsey alkotásainak sorában. Feltehetjük ugyan a kérdést: nem csonkul-e meg méltatlanul haladó nemzeti hagyományaink sora, ha ezt az eddig nagyra értékelt, antológiákban, tankönyvekben, történeti olvasókönyvekben rendszeresen szereplő dokumentumot kiiktatjuk a népünk nevelését, tanítását szolgáló történeti szemléltető anyagból? Hogy erre a kérdésre könnyű szívvel nemmel válaszolhassunk, tegyük mérlegre még egyszer — most már történeti körülményeinek pontos ismeretében — a szóbanforgó alkotást.

Már Jancsó Benedeknek feltűnt a beszéd elemzése során, hogy az „minden körülményt, minden tényt felsorol, ami csak egyszer előmozdítja a nép szegénységét s akadályozza annak vagyonosodását, csak a jobbágyság természetéből folyó okokat nem említi, mintha a parasztság vagyonosodásának nem a robot lett volna egyik legfőbb akadálya”.⁴² Észreveszi a beszédnek ezt a fogyatékosságát az egyetemi tankönyv idevágó fejezetének írója, Mérei Gyula is; értékelése ennek megfelelően higgadtabb, mértéktartóbb, helyesen mutat rá arra, hogy ez a beszéd még nem jelenti a minőségi ugrást Kölcsey társadalomszemléletében.⁴³ Szauder elemzése talán a legrészletesebb valamennyi között, amelyet egy évszázad alatt erről az írói alkotásról írtak, ezt a fontos szempontot azonban nem említi; ehelyett figyelemreméltó ábrázoló készséggel döbbenetes erejű, a hallgatóság lelkiismeretét felrázó vádbeszédnek tünteti fel a beszámolót, amely nyilván dermesztő, megdöbentő hatással volt a megyegyűlés résztvevőire. Mi azonban már tudjuk, hogy Kende felolvasása egészen más hatást tett a rendekre: elismeréssel hallgatták, s a beszámoló szövege „mint köz figyelmet érdemlett, s átalányos meglegedést nyert dicséretes munka, a megye levéltárába bétételni rendeltetett”.⁴⁴

Kölcsey életrajzírója helyesen tételezi fel, hogy a megyei nemesség szívesebben hallgatta az olyan beszédeket, amelyek Magyarországot tejjel-mézzel folyó Kanaánnak, benne a paraszt sorsát idillikusnak ábrázolták, s akciót kiáltott volna az olyan szónokra, aki azt állította volna, hogy a patriarkális gondjaira bízott parasztság a végső elnyomorodással küzd. Tudnunk kell azonban, hogy volt egyetlen, néha csak évtizedenként visszatérő alkalom, amikor a szónok vagy referens azzal arathatta a legbiztosabb sikert, ha a megye parasztságának sorsát a legsötétebb színekkel ecsetelte. Ez az alkalom az országos hadiadó újrafelosztásának az időpontja volt. Ilyenkor a referensnek az volt a kötelessége, hogy minél jobban megnyomja a tollat s bebizonyítsa, hogy e megye parasztsága minden más megyét messze felülmúló mértékben meg van terhelve adóval, s nemhogy többet elbírna, hanem ellenkezőleg, a meglévő fizetésére is képtelen, le kell tehát annak összegét szállítani. (Ez egyeb-

⁴² I. m. 287. l.

⁴³ Magyarország története. II/1. köt. Bpest. 1957. 185. l.

⁴⁴ Ld. előbb, 260. l.

ként igaz volt, a megyék adóhátraléka évről-évre rohamosan emelkedett.⁴⁵⁾ A bizonyításnak azonban mindig megvolt az a módszerbeli hibája, hogy a paraszti elnyomorodás okai között bőségesen fel volt sorolva a termőföld mostohasága, a természeti csapások, a katonatartás terhei, az állami terhek magas volta, de már a megyei terhekre is legfeljebb szerény utalás történt, a földesúri terhek pedig — a kilenced, a robot stb. — említést sem nyertek. Nos, mint már említettük, ilyen alkalom volt a szülője a vizsgálataink tárgyát képező okmányoknak is, értékét tehát e körülmény figyelembe vételével kell megállapítanunk.

Magyarországon az 1828-i összeírást megelőzően 1802-ben volt utoljára új adókiivetés, amikor is a XVIII. század eleje óta toldozott-foldozott adóelosztást felülvizsgálták és a lehetőségig alkalmazták az egyes vidékek gazdasági teherbíró képességének változásaihoz. Azóta az egyes törvényhatóságokra kivetett adóteher összegszerűen változhatott ugyan az országos adó végösszegeként változásaihoz képest, az egyes megyék közötti arány azonban változatlan maradt. A közel három évtizedes időszakban viszont az ország gazdasági helyzetében nagy eltolódások következtek be. Az allodiális nagybirtokokon és a városokban az árutermelés kibontakozása fellendülést, vagyonosodást idézett elő, ugyanakkor az adóterhet elsősorban viselő úrbíres parasztság ereje az elavult termelési technika, a robotrendszer mind fojtogatóbbá válása, a telekaprozódás és az egymást követő természeti csapások következtében egyre hanyatlott. Nem csupán taktika tehát az, hogy a megyék szinte egyértelműen adózók erejének hanyatlásáról beszélnek, valahányszor az adó kerül szóba. Az ország anyagi ereje egészében véve valóban az adózó osztály hátrányára tolódott el, s az 1827-i országgyűlés által elrendelt országos összeírásnak az lett volna a feladata, hogy az ország gazdasági helyzetének egyetemleges felméréssel megállapítsa, mit változott a helyzet 1802 óta. Az összeírás eredményei szolgáltak volna alapul az adó új, igazságosabb kivetéséhez. Az összeírás lebonyolítását a nádor szervezte meg, a beérkezett anyagot a nádori iroda értékelte volna ki, s régi szokás szerint a nádor tett volna javaslatot az adó új elosztására az országgyűlésnek. Mindennek a végrehajtása azonban komoly akadályokba ütközött, elsősorban azért, mert az összeírások a nádor minden óvintézkedése ellenére sem adtak hű képet az adózók anyagi erejéről. Hiába küldtek a megyei összeírók mellé távoli országrészekből külső összeírókat, az összeíró bizottság nem tudta, de nem is nagyon akarta elejét venni annak, hogy a helységek az adó alapjául szolgáló értékeket és jövedelmeket igyekezzenek a lehető legalacsonyabban megállapítani és a rubrikákba bevezetni. A megyék nemességének érdekében állott, hogy az állami terhekből minél többet lefaragjanak, hogy az adózó nép annál könnyebben el tudja viselni a megyei és földesúri terheket. Így történt, hogy az összeírásokat felülvizsgáló országos bizottságnak ugyancsak meggyűlt a baja a megyékből beérkező összeírási anyaggal: a parasztság termelőerőinek olyan mérvű leromlását tükrözte ugyanis az, hogy az adatokat még a hanyatlás valóban meglévő tendenciájának ismeretében sem lehetett hiteleseknek elfogadni; ezért a legtöbb megyét utasítani kellett az adatfelvétel kiigazítására. Ez lett a sorsa a Szatmár megye által felküldött anyagnak is. Az országos bizottság egyébként

⁴⁵⁾ Az országos adóból ekkor a megyékre évi 3 900 000 forint esett, ugyanekkor 1829 okt. végén a hátralék 3 044 000 forint volt. Szatmár megyére 79 portája után évi 54 407 forint esett, hátraléka 33 301 forint volt, annak ellenére, hogy 1828-ban az országgyűlés határozata alapján elengedték 42 341 forintot kitevő hátralékát.

hibák mellett 87 olyan községet talált a megye 262 összeírt helysége között, amelyekben a kimutatott terméshozam csak a töredéke volt az 1720-i összeírásban szereplő mennyiségnek, sőt a legtöbbször a föld a vetőmagot is alig adta vissza. Ezt a kétségtelen túlzást az országos bizottság nem fogadta el s az anyagot visszaküldte a megyéknek kijavításra. Az összeírás elé írt, korábban már említett észrevételekről viszont az volt a véleménye, hogy azok sötét színekkel festik a megye helyzetét, de a maga idejében nem fogják majd elkerülni az országgyűlés figyelmét.⁴⁶

Ebbe a történeti keretbe belehelyezve már nem tűnik olyan egyedülálló dokumentumnak Kende Zsigmond jelentése. Előadója, mint megyei összeíró biztos, nyilván szentül meg volt győződve, hogy feladatát akkor teljesíti a legjobban, ha az adófelosztást végző nádor számára⁴⁷ a lehető legmegrázóbban festi le a megye adózóinak helyzetét és a megye terheinek aránytalanságát a többi megyéhez viszonyítva. Érthető így az is, hogy a jelentésbe nem került be egyetlen fényugár, egyetlen vonás sem, amely a szatmári adózó helyzetét akár csak egyetlen szempontból is jobbnak mutatná, mint szomszéd megyékbeli sorstársaiét.⁴⁸ Kende összefoglalása — tudjuk — első formájában nem került el a nádorhoz, gondolatmenetét, érveit és hangulatát azonban tartalmazta a megyei bizottság által összeállított panaszjegyzék. A megye rendei azonban hiába fogadták megelégedéssel összeíró biztosuk komor jelentését: a porták számának csökkentését sem az 1830-i, sem az 1836-i kiigazítás alkalmával nem sikerült elérni.⁴⁹

De vajon önmagában véve is nem olyan értékes és ritka helyzetjelentés-e a Kölcseynek tulajdonított írásmű, hogy — függetlenül keletkezésének körülményeitől — méltán foglalhat helyet a kort és a parasztság helyzetét jellemző legfontosabb dokumentumok sorában? Kétségtelen, hogy történeti irodalmunkban erre az időszakra eléggé egyedülálló a szatmári adózó nép állapotáról szóló jelentés, és értéke nem lebecsülendő még akkor sem, ha most már ismerjük rendeltetését s tudjuk, hogy létrejöttét nem annyira a parasztsággal való együttérzés — bár ezt sem kell eleve elvitatnunk Kendétől —, hanem sokkal közvetlenebb és gyakorlatibb célok sugallták. Az irodalomtörténész méltán figyelt fel tehát rá, a történész azonban, aki járatos a korszak kiadatlan és kevésbé ismert forrásanyagában is, könnyen megtalálja az egyedülállónak vélt írás rokonait, amelyek együttvéve egész külön műfajt alkotnak a

⁴⁶ „Quod maleficia, lugubri sane stylo per Comitatum deducta attinet, illa justam legislationis attentionem suo tempore haud effugient.” (O. L. Nádori lt. Conscriptio Regnicolaris 1828. Protocolla Subdeputationis Conscriptionalis, Comitatus Szatmár. 1625. csomó.)

⁴⁷ Elsősorban a nádornak szól az első bekezdés végén a kívánság: „Bár egyszer ezen temérdek bajokkal küszködő tartomány olly pártfogókra találna, kik nékie a közterhek viselésében érdemlett enyhülést szerznének!” (I. m. 15. l.)

⁴⁸ Pedig voltak ilyenek, a nádor legalább is talált, amikor az 1830-as — továbbra is ideiglenes — adóelosztás előkészítése során régi szokás szerint összeállította az egyes megyék maleficiumait és beneficiumait. Szatmárral kapcsolatban ugyanis a maleficiumok — terméketlen föld, áradások stb. — megemlítése mellett felsorolja, hogy a bányák és bányászati hivatalok különböző kereseti forrásokat jelentenek, említi az érc-, szén- és sószállítás, a szénégetést, a favágást, agyagedények készítését stb. (Nádori lt. *Extraserialia diaetae* 1830. XL. sz.)

⁴⁹ Az összeírás alapján a megye adóját valóban lényegesen csökkenteni kellett volna, az összeírás megbízhatatlansága azonban annyira nyilvánvaló volt, hogy végső soron mind 1830-ban mind 1836-ban meghagyták a megye régi korábbi adóját. (Uo. 1830. XL. 1836. XLIX. sz.)

történeti források között. Létrejöttük most már, a szatmári példa ismeretében. világos előttünk. Tudjuk, hogy a közelgő országgyűlés híre, s különösen ebben az esetben az adó tartósabb és igazságosabb újraelosztásának a kilátása a többi megyét is arra ösztönözte, hogy tegyen meg mindent adója csökkentésének érdekében. Erre pedig valamennyinek elsősorban azok az eszközök álltak rendelkezésére, amelyeket Szatmár megye igyekezett felhasználni. S a történetkutató évtizedenként egyszer-kétszer csodának lehet a tanúja: az adó leszállítására irányuló igyekezet őszintévé teszi a megyei rendezket, s a megyék — a viszonylag jobbmódúakat is alig véve ki — egymással versenyeznek parasztságuk nyomorúságának feltárásában. Akadnak túlzások, egyoldalúságok is a nyilvánvaló célzatossággal készült dokumentumokban, egészében véve azonban az így létrejött iratok a történetíró kezében mégis különleges források lehetnek a paraszti sors teljesebb, igazabb feltárásához. A megyei összeírásokhoz mellékelt összesítő észrevételek, a nádorhoz mint az új adóelosztás előkészítőjéhez intézett panaszos beadványok és a követi utasításoknak az adóra vonatkozó pontjai tartalmazák a megyék tájékoztatásait adóziók helyzetéről. Ezek, ha terjedelemben általában nem is versenyezhetnek a szatmári „beszéddel”, mélységben, komor színekben bizony felveszik vele a versenyt, sőt egyikük-másikuk túl is tesz rajta, mert ismerteti a megye sikertelen erőfeszítéseit is az adóhátralékok behajtására.⁵⁰ Valóban, az 1830-as utasítások között Bihar, Hont, Nyitra, Sáros, Sopron, Torna, Zala, Zemplén utasításai és Liptó, Hont panaszos beadványa,⁵¹ 1832-ben Baranya, Borsod, Hont, Zala, Zemplén megyék utasításai⁵² az 1836-os adófelosztás kapcsán pedig Hont, Krassó, Máramaros, Nógrád, Sáros, Szerém, Zemplén, Zólyom

⁵⁰ *Sopron m. szerint az adóterhek elviselhetetlenségét*, „... nyilván bizonyítják adózóinknak... tetemes adóbéli hátramaradásai, mellyeket minden törekvéseink, és eránta kiadott s pontosan megtartani szokott rendelkezéseink mellett is behajtani haszontalanul iparkodunk; s minthogy tisztviselőink hiteles tudósításai szerint az adó fizetésre való tehetetlenség miatt már számos adózóink jobbágy helyeikből kibetsültettek volna, s most is olly számmal kibetsülendők volnának, hogy azon jobbágyi telkeknek művelésére a közhírtétel után is az adóval felettebb való terheltetés okáért alkalmas jobbágyok nem találkoznának, az adóbéli hátramaradások tökéletes behajtását nem remélhetjük...” stb. (Nádori lt. Extraserialia 1830. XL/1/3. sz.) — *Hont megye 1832-i utasítása szerint a megye adózóinak végső nyomorúsága*, „onnan is kitetszik, hogy ámbátor a megye semmit sem mulasztott el, amit csak az adó és hátra maradások behajtásában tenni s intézni lehetett, mert azon kívül, hogy a természetényeik azon adófizetőknak a maga ideiben mindenkor elfoglaltattak, mind azon eszközök és más egyebek is, amik az ő mértékletes élelmök fentartására és a földművelés folytatására szükségeseken felül találtattak, erősebb módok használlása mellett is tőlök elvétetvén, az adó és hátra maradások pótlására fordítottak, mégis... nem tsak esztendőbéli adókat letenni képesek nem légyenek, sőt hátra maradásaik további nevekedésétől is a fizetésre hajlandó önön iparkodások mellett is méltán lehet tartani.” (Nádori lt. Praeparatoria ad diaetam 1832. XVII. 13.) — *Baranya megye* ugyanekkor arról panaszkodik utasításában, hogy már két alkalommal felemelték a megye portáinak a számát, holott a nép „az előbbeni adót is tsak keményebb eszközöknek használlása után fizethette, most pedig minden sürgetések és arra fordított eszközök fogamat nélkül maradván, a restantiák tetemessen megsaporodtak, és az adózó népet, ha azok behajthatnak, végső pusztulással fenyegetik.” (Uo. XVII. 4.) — *Borsod megye* adószedői is elkövetnek mindent, „valamit csak az adó beszédében a nép utolsó romlása nélkül elkövethetnek”, a hátralékok mégis évről évre szaporodnak. (Uo. XVII. 8.) — *Zala megye* adóziói is „bírói dulásokat szenvednek” az adóhátralékok behajtása során (uo. XVII. 25.) stb. stb.

⁵¹ Nádori lt. — Praeparatoria ad diaetam 1830. XX/9, 17, 24, 28, 30, 39, 35, 46. sz. — Extraserialia 1830. XL/1./1. sz.

⁵² Uo. Praeparatoria ad diaetam 1832. XVII. 4, 8, 23, 30, 30. sz.

megyék külön beadványai⁵³ nem festenek semmivel sem rózsásabb képet adózóik állapotáról, mint amilyen a Kende és Kölcsey által felvázolt szatmári helyzet. Ha ezekhez hozzávesszük még az egyes országgyűléseken — 1825—27-ben, 1830-ban és 1836-ban — a jobbágytelken ülő nemes megadóztatása és az adó megajánlása során elhangzott beszédeket, vagy az alsó tábla e tárgyakban tett felterjesztéseit⁵⁴, akkor nyugodtan elmondhatjuk, hogy a szatmári helyzetkép értékes alkotás ugyan, de korántsem egyedülálló a maga korában. Nem fedi fel a paraszti elnyomorodás igazi okát, a földesúr és a paraszt feudális kapcsolatát, s a leghalványabb kísérletet sem teszi arra, hogy a mélységből kivezető utat megmutassa. Sem Kölcsey, sem a történettudomány és a nemzeti nevelés nem lesz tehát sokkal szegényebb, ha értékét az elmondottak alapján az eddiginél jóval szerényebb szinten állapítjuk meg.

III

Kölcsey — egyetlen korábbi, véletlen alkalomtól eltekintve — 1829. március 16-án jelent meg először Szatmár megye közgyűlésén.¹ Említettük már, hogy ez alkalommal Kende Zsigmond felkérésére ünnepi strófákat is írt az új főispáni helytartó, ifjabb Vécsey Miklós báró beiktatására.² Nem ez a szereplés teszi azonban ezt a napot Kölcsey politikai pályájának első állomásává, hanem az a tény, hogy az új főispáni helytartó egyik első hivatalos tevékenységeként tiszteletbeli táblabírónak nevezte ki az ekkor már országszerte ismert költőt.³ Maga a pusztá aktus önmagában nem jelentett politikai aktivizálódást: régóta szokásban volt ugyanis, hogy a megyék az ország életében hírnévre vergődött, vagy a megyén belül magukat kitüntető egyéneket ezzel a címmel tisztelték meg. (Kölcseyt pl. Hám János püspökkel, négy kanonokkal, Szoboszlai Papp Istvánnal és még nyolc egyéb világgal együtt érte a megtiszteltetés.) Fontos volt azonban azért, mert szoros összefüggésben volt a megyében küszöbön álló nagy fordulattal, a haladó ellenzéki erők előretörésével.

Az időpont kissé korai még; a megyék az országgyűlés befejezése óta csendesek, azok, akik sokat vártak az országgyűléstől, csalódottan hallgatnak. A politikai élet csak Pesten pezseg: ott tanácskoznak az 1827: 8. tc. által létrehozott bizottságok, hogy az 1791—93-ban kidolgozott és azóta porosodó nagy reformjavaslatokat átdolgozzák, korszerűvé tegyék, s működik már Széchenyi kaszinója is, ott találkoznak esténként a bizottságok tagjai, hogy a kívülállókkal is megvitassák a reform kérdéseit. A bizottságoktól nem vár sokat a közvélemény: összetételük nem ígér semmi jót, s hivatalosan megfogalmazott feladatuk is a konzervatív reform keretein belül marad. Széchenyi azonban már a Hitelen dolgozik, a megyék közül pedig egyre többen kéri a nádortól, hogy az elkészülő reformjavaslatokat az országgyűlés előtt a megyékben is bocsássák közvitatás alá. Azok, akik a megyékben ennek a kívánságnak

⁵³ Uo. Extraserialia diaetae 1836. XLIX/1.

⁵⁴ Ld. pl. a rendek 1830. dec. 15-i felterjesztését, amelyben az adót megajánlották. (Az országgyűlés *Írásai*-ban, 457. s köv. l.) Hasonlóan ábrázolják az adózók helyzetét az adó megajánlása körüli viták 1836. márciusában (az országgyűlés jegyzőkönyve, XIV. köt. 93. s köv. l.) valamint a rendek feliratai az adó tárgyában, márc. 16. és 24. (Az országgyűlés *Írásai*, VII. köt. 40. s köv. l.)

¹ Ld. előbb a 255. l. 9. jegyzetét.

² Ld. még *Szauder*: i. m. 147. l.

³ Jegyzőkönyv, 1829. 949. sz.

a szószólói, tudják, mit akarnak: el akarják érni, hogy a reformjavaslatok, amelyek hivatása az lett volna, hogy némi korszerűsítés, renoválás útján megszilárdítsák a feudális társadalmi rendet, a megyékben és az országgyűléseken a nemzeti-társadalmi reform elindításának eszközeivé váljanak. Szatmár megyében kiemelkedő vezetőkre talált az országszerte még csak csiráiban jelentkező mozgalom. A megyeszékhely, Nagykároly a főhadiszállása a Széchenyi legszorosabb baráti köréhez tartozó Károlyi György grófnak, az ország egyik leggazdagabb földesurának; az ő házának pedig gyakori vendége, a házigazdának atyai barátja, tanácsadója, politikai nevelője a magyar reformmozgalom hajnalának óriása, Wesselényi Miklós báró. Károlyi egyik szatmári birtokát iratta Wesselényi nevére, hogy az Erdélyben honos Wesselényi teljes jogú résztvevője lehessen a megye és Magyarország politikai életének, s a viszonylag csekély áldozat révén Szatmár megye a magyar polgári reformmozgalom egyik vezető megyéjévé vált. Wesselényi az így nyert lehetőséggel élve a közvetlen agitáció terére lépett; megnyerte a haladás ügyének a reformokra hajlandó fiatal nemesi vezetőréteg legbefolyásosabb tagjait, Kende Zsigmondot, Eötös Mihályt és másokat, Károlyi György pedig a megye legnagyobb birtokosának tekintélyét, anyagi és erkölcsi eszközeit vetette harcba. E készülődés egyik láncszeme volt Kölcsey Ferencnek a politikai életbe való bevonása is. Szépen és meggyőzően elemzi Szauder József azt a folyamatot, ahogyan a költő útja az irodalomtól a politika felé, a csekei magányból a megyeszékhely szónoki emelvényére vezet.⁴ Ugyanannak a nagy folyamatnak az összetevője ez a fejlődés is, amely a legjobbakat — Szatmárban Wesselényit, Károlyit és a fiatal reformbarátokat — arra a meggyőződésre juttatja, hogy az aktív politikai fellépés ideje elérkezett. A mozgalomnak szüksége van Kölcsey tehetségére, hírnevére, tollára, a költő elérkezett oda, hogy a politika eszközeivel is szolgálni kívánja népét, szükségszerű tehát találkozásuk. Kendének nyilván nem volt nehéz megnyerni Kölcseyt a reformerek tervei számára, s a közélet csarnokába, a megyeházára való bevezetés első mozzanatát jelentette a tiszteletbeli táblabíróvá való kineveztetés, amit az új, ekkor még hajlékony főispáni helytartónál Károlyiéknek nem volt nehéz elérniök.

A szatmári ellenzék terveinek kiindulópontját a megyeház meghódítása, a megyei tisztikaron belül a legfontosabb helyek megszerzése képezte, s terveikben szerep jutott Kölcseynek is. Az 1829. év nyarán volt esedékes hat év után újból a megyei tisztújítás, és a tavasz az erre való felkészülés jegyében telt el. A főispáni helytartó július 7-ére hirdette meg a tisztújító közgyűlést. A pártok készülődése serényen folyt, s a készülődésekből Kölcsey is kivette a részét: ő írta a meghívásokat az ellenzék számára fontos nagyobb birtokosoknak, s megszervezte a Cseke környéki nemességnek Nagykárolyba történő felvonulását.⁵ A választást megelőző napon szimbólumnak is felfogható esemény történt: földrengés pusztított a városban s a feudalizmus jelképét, az ósdi megyeházat is úgy megrongálta, hogy a gyűlést másnap az udvaron felvert hatalmas sátorban kellett megtartani. Az ünnepi alkalomra szokás szerint nagy tömegek jelentek meg: felvonult a klérus, a megyei arisztokrácia, de megjelent — első ízben mint a szatmári kiváltságos rend tagja — Wesselényi is, Károlyi György gróf oldalán, akinek az intésére viszont százak figyeltek a szavazó nemesség sorából, liberális hajlandóságú fiatalok,

⁴ I. m. 142. s köv. 1.

⁵ Ld. erre jún. 26-i, Kendéhez írt levelét, Minden munkái 3. bőv. kiad. 67. s köv. 1.

de főleg a Károlyi-birtok tisztjei s az óriási latifundiumhoz ezer szállal kötött szegényebb nemesek. Az ünnepi misét Hám János püspök pontifikálta, s a főispáni helytartó hagyományos megnyitó beszéde a „nemesi aranszabadság” ünnepévé akarta avatni a tisztújítást. Ilyen hangulatú volt a lelépő első alispán, Isaák Sámuel beszéde is, a tisztikar nevében leköszönő főjegyző, az öreg Kovács Sándor is a társadalmi szerződésből vezette le a nemesi alkotmányt. A választást a Károlyi által felvonultatott nemesi tömegék hangereje az ellenzék javára döntötte el. A korábbi másodalispán, Geőcz Ferenc lett az első alispán, Csomay Pál főadószedő a másodalispán, kibukott mind a négy főszolgabíró, helyükbe Kende Zsigmond, Eötvös Mihály, Isaák Lajos és Uray Bálint léptek. Nagy Károly korábbi másodügyész lett az első főügyész, egyedül Kovács Sándor főjegyző maradt meg korábbi helyén a főtisztviselők közül.⁶ Kölcseyt a közgyűlés második napján nevezte ki a főispáni helytartó Kende Zsigmond korábbi helyére aljegyzőnek, „jussa lévén a felsőbb kir. resolutio szerént a megyebeli notariusokat kinevezni”.⁷ Vele együtt kinevezte a jegyzői kar többi tagját, Mátay Antalt, Szögyéni Sándort, Becsky Istvánt és Domahidy Gedeont. Valóban földrengés rázta meg tehát Szatmárban a megyeház épületét: egy-két idősebb reformbarát — Geőcz alispán, Nagy Károly főügyész, Kovács Sándor főjegyző — maradt csak meg a régi vezető tisztviselők közül, a többi helyre benyomult az ellenzék, többségükben fiatalok, Wesselényi és Károlyi hívei, tanítványai. Egy-két év múlva már napirenden lesznek majd az országban az ilyen választások; ekkor, az erjedő, de külsőleg még eléggé nyugodt közhangulat közepette azonban feltűnést és a rendszer hívei között nyugtalan-ságot keltett a szatmári tisztújítás kimenetele. A bécsi rendőrminisztérium szatmári levelezője szerint a választás a tapasztalat háttérbeszorulását, a nyers tapasztalatlanság felülkerekedését jelenti, ezzel a tapasztalatlansággal azonban gonosz elvek, vallástalanság, erkölcstelenség, szabadelvűség és féktelenség vannak összekötve. S ez a szellem a megyében a levelező szerint naponta veszélyesebbé válik, mert híveinek száma szemmel láthatólag nő. Az új szatmári tisztikar nagyrészt fiatal emberekből áll, akik a „korszellem” hívei, s az ellenzék minden eszközt felhasznált, hogy hivatalba segítse őket.⁸ Szatmárral korábban kevés baja volt a központi kormánynak; a levelező jelentése riasztó jel volt Bécs számára, hogy a nyugalmas időszak végetért. Kölcsey megyéje megmozdult, s ettől kezdve a konfliktusok napirenden vannak közte és a kormány között. Mozgalmas, sikerekben és bukásokban gazdag időszak következik, s a harcok egyik főszereplője az újonnan kinevezett első aljegyző lesz.

Az első aljegyzői hivatal nem volt jelentéktelen a megyei tisztikarban, s különösen nem volt az ekkor Szatmár megyében, ahol az öreg, beteges, vissza-

⁶ Jegyzőkönyv 1829. 2036, 2037, 2038. sz.

⁷ Jegyzőkönyv 1829. 2038. sz. A kancellária által önkényesen bevezetett gyakorlat törvénytelen volt, többször szerepelt már sérelemként az országgyűlésen is, és mint mindig, a rendek most is ünnepélyesen tiltakoztak ellene. (Uo. 2041. sz.)

⁸ Szatmárban megtörtént a tisztújítás — írta a levelező. „Das was man daraus entnehmen kann, ist: daß nach und nach die verschiedenen Erfahrungen ganz verdrängt, und durch die rohe Unerfahrenheit alles geleitet wird, eine Unerfahrenheit, mit welcher üble Grundsätze, Irreligiosität, Immoralität, wahrer Freyheits- und Zügellosigkeitssinn verbunden ist, und von Zeit zu Zeit mehr gefährlich ist, als die Anzahl der Theilhaber sichtbar steigt. Der Szatmárner nun gewählte Magistrat besteht großen Theils aus jungen Menschen, Menschen des jetzigen Zeitgeistes. Zur Erreichung dieses Zweckes wurde alles aufgeboten.” (O. L. Takáts Sándor másolatai 5154. sz.)

vonulásra készülődő főjegyző mellett egyre inkább a rangban utána következő első aljegyzőre hárult a jegyzői kart illető tennivalók zöme. Emellett bizottságokban kell szerepelnie,⁹ a megyei törvényszéken jegyzősködni stb. Kőlcsey bizottsági szerepléséről szólva szándékosan nem említjük itt a megyeszékhely áttételéről tanácskozó bizottságban való állítólagos részvételét, holott e tevékenységével kapcsolatban két beszédét is közli összes műveinek többször idézett első kiadása.¹⁰ Az ügy maga nem volt jelentéktelen. Az 1829. december 9-i közgyűlésen merült fel a javaslat, hogy a megye székhelyét tegyék át Nagykárolyból Szatmárnémetibe. Az áttételt Szatmárnémeti központibb fekvése indokolta, de mint annyi más ügy, ez is magán viselte a haladó és konzervatív erők erősödő küzdelmének jeleit. A javaslat a konzervatívoktól származott, s burkolt célja az lehetett, hogy megnehezítse a Nagykárolyban lakó, a Károlyi birtokoktól függő nagyszámú nemesnek a megyegyűléseken való rendszeres részvételét. A közgyűlés hosszas viták után egy 34 tagú bizottságot küldött ki a kérdés tanulmányozására és javaslat tételére. Kőlcsey azonban ennek a bizottságnak nem volt tagja,¹¹ s nincs nyoma annak sem, hogy később pótlólag bekerült volna a bizottságba! Újból felmerül tehát a probléma, hogy az e tárgyban mondott két beszédet Kőlcsey írta és mondta-e el. Az állítólag küldöttségben elmondott beszédet aligha mondhatta el. Talán Kendének írta, aki tagja volt a bizottságnak.¹² A másikat elvben elmondhatta Kőlcsey az 1830. január 18-i közgyűlésben, amikor a bizottság javaslatát hosszan és hevesen vitatták. Ennek a feltevésnek azonban saját vallomása mond ellent. Szemerehez írt, 1833. március 20-i önéletrajzi levelében ezt írja: „... Én soha nem beszéltem közhelyen, csak mint jegyző és követ.”¹³ Ez a beszéd pedig nem folyt jegyzői funkciójából, valószínű, hogy ez is Kende számára készült. Stílusában eléggé közömbös a két szöveg, tartalmilag rokon, mindkettő békítő álláspontot foglal el a két irányzat heves harcában. A közgyűlésben egyébként az átköltözést pártolók győztek — a kényelmi szempont az ellenzékiek között is sok hívet szerzett a javaslatnak —, s a határozatot felterjesztették a Helytartótanácshoz jóváhagyás végett.¹⁴ Az átköltözés azonban mégsem valósult meg; a Helytartótanács ugyanis a jóváhagyás előtt annak bizonyítását kívánta, hogy az átköltözés valóban az adózó nép érdekeit szolgálja. Közben sok ellentmondás is futott be, s ezért a megye az újabb megvitatást egyre halogatta, mígnem az ügy magától lekerült a napirendről.¹⁵

A megyei közvélemény figyelmét az év közepére már az országos politika kérdései vonták magukra. A júliusi párizsi forradalom légkörében megnőtt a jelentősége a közelgő országgyűlésnek, amelyet a király szeptember 8-ára

⁹ Kőlcsey 1829 folyamán tagja a hadi- és házipénztár állapotát vizsgáló bizottságnak (Jegyzőkönyv 1829. 3785. sz.), a levéltárat megvizsgáló bizottságnak (uo. 3791. sz.), 1830-ban a magyar nyelv fokozottabb terjesztésének lehetőségeit kidolgozó bizottságnak (uo. 1830. 3018. sz.) stb.

¹⁰ I. m. 8. s. köv. l.

¹¹ Jegyzőkönyv 1829. 3456. sz.

¹² A sorrendet szándékosan változtatjuk meg. A kérdés küldöttségi megvizsgálása ugyanis megelőzte a közgyűlési vitát. A közgyűlési vitákra való utalás a küldöttségi beszédben még a kérdés első, dec. 9-i vitáira vonatkozik. Kőlcsey Kendéhez írt 1830. febr. 7-i levele közösen gigondolt tervről beszél ebben az ügyben: „Nem ezen szellemben gondoltuk mi a mi plánunkat.” (Minden munkái 3. bőv. kiad. X. köt. 74. l.)

¹³ Minden munkái 3. bőv. kiad. IX. köt. 396. l.

¹⁴ Jegyzőkönyv 1830. 1. sz.

¹⁵ Uo. 7., 8., 849., 893. sz.

hívott össze. Az igazi nagy kérdésekre ugyan ezen az országgyűlésen még nem kerülhetett sor: az országos bizottságok munkálatai elhúzódtak, a megyék nem kapták még meg a megvitatandó reformmunkálatokat, a királyi meghívólevél ezért a munkálatok megvitatására 1831. október 2-ára újabb országgyűlés összehívását ígérte, a jelen országgyűlés tárgyaül pedig csupán fiának, Ferdinándnak a megkoronázását, valamint az adó és újoncozás kérdéseinek elintézését jelölte ki. A választások előkészületei ennek ellenére nagy izgalmak között folytak országszerte, s a követválasztások a megyékben részben már a kijegecesedő haladó mozgalom első erőpróbájának jegyében zajlottak le. Így volt ez Szatmárban is, és az erőpróba az ellenzék győzelmével végződött. Az augusztus 2-i közgyűlésen a tömeg nem is hallgatta meg a főispáni helytartót, aki fel akarta olvasni az általa követnek jelöltek nevét, hanem közfelkiáltással Károlyi Györgyöt választotta első, Csomay Pált pedig második követnek. Kettejük közül Károlyi nem is szerepelt a főispán jelöltjei között.¹⁶ A követi utasításokba pedig a szokásos sérelmi és egyéb pontok közé bekerült már egy-két figyelmet érdemlő kívánság is: így az, hogy az újoncozás „más Európai Nemzetek példája szerint, a katonaságot illető népnek természetét szelidítő módon” történjék, az örökös katonáskodás helyett a lovas 12, a gyalogos 9 évig szolgáljon, s „példájára más nemzeteknek” állítsanak fel önálló magyar hadsereget! A kívánság első fele győzött az országgyűlésen, a második körül izzó viták folytak; Kölcsey nem volt ugyan tagja az utasításokat készítő bizottságnak, ismerve azonban az újoncozásról később nyilvánított és híressé vált nézeteit, aligha alaptalan azt a feltevés, hogy elvbarátai — elsősorban Wesselényi — révén befolyást gyakorolt erre a parasztság szempontjából annyira jelentős határozatra. S a lengyel kérdésben később olyan emlékezetes szerepet játszó Kölcsey befolyására kerülhetett be az utasításba ekkor — hónapokkal a lengyel szabadságharc kitörése előtt! — a független Lengyelország helyreállításának a követelése is.¹⁷ Károlyi beváltotta a hozzá fűzött reményeket: egyike lett az országgyűlés leghevesebb ellenzéki követeinek. Wesselényi irányítását követve minden kérdésben a szélső ellenzék álláspontját képviselte, lakása pedig az ellenzéki követek egyik állandó tanácskozóhelyéül szolgált.¹⁸ Országgyűlési szereplésének pedig olyan utójátéka lett, amely Szatmár megyét hosszú időre a kormány önkénye elleni küzdelem első sorába helyezte.

Az 1831. január 24-i közgyűlésen adtak számot Szatmár megye követei tevékenységükről. Jelentésüket — amelyet mint aljegyző Kölcsey olvasott fel — a megye közönsége lelkesen fogadta és elhatározta kinyomtatását. A kinyomtatásból azonban kínos botrány lett: a főispáni helytartó jelentést tett róla a felettes hatóságoknak, a kancellár a nyomtatást eltiltotta és a kinyomtatott példányok elkobzására utasította Vécseyt. Az elkobzás megtörtént, a megyét a felháborodás hulláma öntötte el, a közgyűlés — Kölcsey tollával — méltóságteljes tiltakozást intézett a nádorhoz a megye jogainak korlátozása miatt, a nádor szokatlanul szigorú dorgáló leirattal válaszolt, mire újabb — ugyancsak Kölcsey által irt — tiltakozás következett, míg nem a kolera által előidézett országos ijedelem véget nem vetett a párbanak.

¹⁶ Uo. 1913. sz.

¹⁷ Uo. 1914. sz.

¹⁸ Országgyűlési szerepéről érdekes összefoglaló képet ad a rendőrminisztérium egy titkos referátuma, amelyben az országgyűlés valamennyi résztvevőjének szerepe összegezve van. (O. L. Takáts Sándor másolatai 5352. sz.)

Az országos feltűnést keltő vita részletei a Kölcey-irodalomból eléggé ismeretesek¹⁹, annál kevésbé tudottak azonban azok az okok, amelyek a kormányt ilyen erélyes fellépésre ösztönözték. Megyei határozatok kinyomtatását ugyanis eddig általában nem akadályozták meg a hatóságok, most pedig a nyomtatás eltiltását azonnal követte a körrendelet a könyvvizsgáló szervekhez, hogy a megyék határozatait, amennyiben azok politikai tartalmúak, felsőbb hozzájárulás nélkül ne engedjék kinyomtatni.²⁰ Az idézett szakirodalom általában Károlyi és követőit, Csomay Pál meghasonlásában keresi a szigorú hatósági intézkedések végső okát. Károlyi ugyanis jelentésében beszámolt arról is, hogy követőit megszavazta a király által a rendes 28 000 újoncon túl kért 20 000 újoncnyi többletet, ő, Károlyi azonban ezt utasításukkal ellentétesnek találta és ellenkező szavazatával érvénytelenítette Csomay szavazatát. A közgyűlés igazat adott Károlyinak, Wesselényi indítványára bizalmatlanságot szavazott Csomaynak, akit Wesselényi mennydörgő vádjai nem sokkal utóbb a lemondásba szorítottak, s később a kormánytól kapott kárpótlásul táblabírói kinevezést a debreceni kerületi táblára. Ez az ügy önmagában azonban még nem elegendő magyarázat a kormány szokatlanul erélyes fellépésére. Hogy az igazi okot megtaláljuk, tudnunk kell azt, hogy az udvar köreiből 1831 első heteiben a párizsi forradalom, a lengyel szabadságharc és nem utolsósorban az országgyűlésen megnyilvánult ellenzéki hangulat nyomán a forradalomtól való félelem valóságos pánikhangulatot váltott ki, s ismernünk kell magát a követjelentést, amelynek megvizsgálását a kutatók eddig elmulasztották.

Az újoncmegajánlás kérdésének ismertetésében a Csomayval támadt ellentétben túl szemet szúrhatott a forradalmi csírák után vizsgálódónak az érvelés is, ahogyan a jelentés a külső megtámadtatás lehetőségét vitatta, a belső zendülés megelőzését pedig abban látta, ha „az emberiség jussait... jőzanon kezdik érezni”, s „intézetinket mindegyre jobban közelíteni, mérsékleni iparkodunk az idő kívánatihoz, s az embert és polgárt boldogító szent célhoz”. Az sem tetszhetett, ahogyan a jelentés a protestánsok horvátországi jogairól szólva arról beszélt, „mint vitták ezen ügyet ki magok e mostani Országgyűlésnek s a catholicizmusnak leglelkesebb tagjai, még pedig minden protestánsi segéd szózat nélkül”. A katolikus vallás előjogainak csorbítása liberális tendencia volt, s Bécsben a legteljesebb elutasítással találkozott. Hát még a nyelvtörvény kivívásáról beszámoló gyönyörű sorok, köztük a felszólítás, hogy „midőn még oly számos tekintetknél fogva nem örvendhetünk teljes egyesülésünknek, köz édes anyanyelvünk által forrjunk egy válthatatlan nemzeti egészszé!” Megbotránkozhatott a tekintélytisztelő olvasó azon is, hogy a jelentés „meglepő”-nek nevezte a nádornak azt a fellépését, amikor 35 éves érdemeinek jutalmául azt kérte, hogy a rendek álljanak el a „magyar seregben magyar tisztnek” elv követelésétől, vagy ahogyan kételkedni mert a kereskedelmi téren közeli kedvező intézkedésekkel kecsegtető királyi ígéretben. Kemény és bíráló a jelentés hangja a sóár felemelése, vagy a főrendi táblának a nyelvügyben való ellenkezése tárgyában is, de sok érdekelt érzékenységét sértette azzal is, hogy törvényt követelt a „nevetlen vádlók”, a kormány hírszerző hálózatának tagjai ellen, mert amíg törvény nincs, „továbbra is titkon mardoshat s árulkodhatik a törvény hijjánja miatt a lappangó

¹⁹ Vö. *Jancsó B.*: i. m. 290. s. köv. 1.

²⁰ Márc. 12-én utasította erre a király a nádort, a körrendelet ápr. 16-án kelt. (O. L. Nádori lt. Exhibita ad politiam... spectantia, 1831. G. 17.).

hydrasereg". A legveszedelmesebb volt azonban a kormány szempontjából a jelentés befejező része. Ebben a követek — minden korábbi szokással ellentétben — tanácsokat adtak a rendeknek arra, hogy a következő országgyűlésre milyen szellemű utasításokat adjanak követeiknek. Követeljék a szabad országgyűlési újságot, mert „ez által terjesztetnék s gyarapodnék mi köztünk is már valahára a *publicitás*, melly meggyőződésünk szerint, *minden józan szabadságnak talpköve*". Szavaztassanak meg néhány százezer forintot az Akadémiának, vállaltassák el a nemességgel egyedül az országgyűlési napidíjakat, „és pedig azon igazságból, mivel tulajdonképpen a magyar országgyűlésen a *paraszságnak szoros értelemben képviselői nincsenek, mint p.o. Svétziában s másutt*" stb. De a legveszedelmesebbnek látszott a jelentés végső, a jövő feladataira summazva utaló bekezdése. „Végre minthogy a jövő hosszas és őseinknek e boldog Hazában megtelepedések óta kétségtelenül egyik legnevezetesebb országgyűlésünknek azon nagy fontosságú problema nyújtatik Fejedelmünk által megfejtésül, hogy midőn más nemzetek dulakodások és halálhörgés közt vértollal igazgattyák törvényeiket, mi a béke szelid és csendes ölében foglalatoskodhatunk évszázadokra ható nagy munkában, s törvény alkotmányunk hijjányainak kipótlásával, annak mintegy ujjaszületésében, teremtésében: *illő az idő kívánatihoz magasodnunk, és amit csak Constitutionnk lelkével és alapjaival megegyeztethető, vagy szükségjeinkhez kívánható lehetünk más nemzetek és országok törvénykönyveikben s intézeteikben, tegyük sajátunkká, s a rendszeres munkálatokra készítendő utasításunkba szerkesztessük*. Mert . . . minden okos tanul a mások példáján, s a *külföldnek hosszabb élés által kitapasztalt jó és hasznos intézeteit, egyedül azért, mert külföldiek, figyelemre, vizsgálatra sem méltatni szomorú állapotra mutatna!*" Mi ez, ha nem a Bécs által annyira üldözött és légmentesen kizárni kívánt „korszellem" propagálása, felhívás polgári reformra, a nyugati polgári társadalmi berendezkedés követésére! S a hozzáfűzött megjegyzés utal arra is, hogy a tanácsot nem a követek pillanatnyi hangulata szülte, hanem az országgyűlés titkos tanácskozásain szervezkedő ellenzék adta ki mintegy országosan követendő irányelvként. Nem azért mondták mindezt el a követek, hogy a rendek böleségét előre befolyásolják, hanem „*mert az országgyűlésnek folyamata alatt közelebbi szövetkezésben lévén a többi hazafi képviselőkkel is, köz értekezések által illy óhajítások és országos kívánatok megtudásához jutottak*"²¹

1831 elejének légkörében rendkívül hatásos propagandairat lett volna a jelentés, s hogy ezt a funkcióját csak részben tölthette be, annak az volt az oka, hogy a szatmári ellenzék soraiban már az első órákban áruló akadt — sokan követték később ezen az úton! —, aki az egész ügyet feljelentette a felsőbb szerveknek. Maga Károlyi követtársa, Csomay Pál másodalispán lett az áruló. Már a közgyűlés végeztével tájékoztatta a jelentéssel kapcsolatban a fejleményekről Vécseyt, majd január 27-én jelentést tett a kancellárnak is. Töredelmes bűnvallomást tett, közölte, hogy a jelentést Károlyi írta, ő csak aláírta, ismertette a tartalmát, s szégyenletes hízelkedések közt javasolta a kancellárnak, hogy a folyamatban levő nyomtatást akadályozzák meg. „Vízözön árjával fogja ez a két magyar hazát elborítani — írta —, midőn maga a gróf úr ötszáz, és B. Wesselényi Miklós úr ugyan annyi példázatoknak magok számokra készítésekről adtak rendelést, hogy azokat szerte széllyel eloszt-

²¹ A jelentés másolatát ld. uo. 183♣. 12. sz. Szatmár megye márc. 7-i feliratának mellékleteként, valamint Vécsey jelentése mellett, uo. 1831. 3. sz.

hassák. Veszedelemes itt e késedelem.”²² A kancellár az egész ügyről jelentést tett a nádornak, egyidejűleg szigorú utasítást küldött Vécsey adminisztrátornak: hangoztatta az irat veszedelemes voltát,²³ felszólította, hogy akadályozza meg a nyomtatást, foglalja le a kész példányokat, küldjön fel belőlük néhányat, Károlyit és Wesselényit tiltsa el a terjesztésüktől, ha Wesselényi már elutazott volna, úgy mozgósítsa az erdélyi hatóságokat is, egy példányt pedig küldjön meg a kinstári jogügyigazgatónak, hogy indítsa meg a szerző ellen az eljárást. Vécsey február 12-én részletesen beszámolt a kancellárnak a gyűlés lefolyásáról: ismertette Wesselényi szerepét s azt, hogy mennyire nagy a befolyása Károlyira, választa, milyen nagy szerepe van a határozatok meghozatalában a Károlyitól függő nagykárolyi nemeseknek, beszámolt a kinyomtatás megakadályozására tett intézkedéseiről s úgy vélte, hogy nincs helye az ügyész beavatkozásának, cenzurázva meg lehetne engedni a kinyomtatást.²⁴ Erről persze már szó sem lehetett: Bécsben jobban meg tudták ítélni az irat veszedelemes voltát, mint az adminisztrátor, a kinyomtatás körül megindult a megye és a nádor párbaja, a jelentés pedig másolatokban terjedt kézről kézre,²⁵ s erősítette az országszerte kibontakozó reformhangulatot.

A jelentés szövegéből és publikálása körülményeiből világos, hogy a január 24-i szatmári közgyűlés jóval több volt, mint az országgyűlés lezárását követő szokványos megyei aktus. A szatmári reform-ellenzék vezéreként első taktikai húzása volt Károlyi jelentése, s arra irányult, hogy első sorban a megyében, de az országban is, népszerűsítse az országgyűlési ellenzék jövődi irányvonalát, a fokozottabb nemzeti önállóság és a belső reform politikáját. Az országos rendszeres munkálatokra történő — fentebb ismertetett — utalás arra vall, hogy az ellenzék a reformjavaslatokat a rendszeres munkálatok bírálata és módosítása útján kívánja a követutasítások közé felvételni, s ehhez szeretné már eleve biztosítani a megye nemességének hozzájárulását, egyben a jelentés terjesztése révén emellett akar országos agitációt kifejteni. A következtetés kézenfekvő: ezen a közgyűlésen küldik ki az országos reformmunkálatokat felülvizsgáló megyei bizottságot s a közgyűlés elején felolvasott követjelentésnek elő kellett készíteni a hangulatot arra, hogy a közgyűlés elfogadja az ellenzék által javasolt összetételű bizottságot. Ez a törekvés sikerült is, a bizottságban a megyei ellenzék legjobbjai képezték a többséget,²⁶ s ezzel az ellenzék mintegy felhatalmazást is nyert arra, hogy a reformjavaslatokban a maga elképzeléseit öntse formába.²⁷

²² Csomay jelentése másolatban uo. 1831. 1. sz.

²³ „Relatio praesens talibus scature per ipsum Condeputatum referatur... quae sequelas quoque perniciosas habere possunt...” „Cum bis agatur de praeventendis tristissimis nefors consecrariis, quae ex inconsiderato hocce passu Comitiss Károlyi moderno praesertim aevo, enasci possunt...” stb. — A kancellár febr. 2-án kelt utasítása másolatban uo.

²⁴ Vécsey jelentése másolatban uo.

²⁵ Egy példányát ld. O. L. Lónyay család lt.-a, 77. csomó.

²⁶ A megyegyűlés által kiküldött bizottság tagjai: Károlyi György, Wesselényi Miklós, Isaák Sámuel volt első alispán, Svaiczter Gábor kamarai tanácsos, nagybányai kamarai főfelügyelő, Schlachta Márton szatmári kanonok, Eötvös János, Botka Lajos és Mándy Péter táblabírák, Papp János Szatmárnémeti város ügyésze, Kende Zsigmond, Uray Bálint, Eötvös Mihály, Isaák Lajos főszolgabírák, Nagy Károly főügyész és Kőlcsey Ferenc első aljegyző. A felsoroltak közül csak Isaák Sámuel, Svaiczter, Schlachta, Mándy és Papp János nem tartoztak az ellenzékhez. (Jegyzőkönyv, 1831. 48. sz.)

²⁷ A felhatalmazás forma szerint is benne van a jelentésről szóló közgyűlési határozatban, amely szerint a jelentés végén levő figyelmeztetést a jövő utasítás készítésénél figyelembe kell venni. (Jegyzőkönyv 1831. 29. sz.)

Nem csupán azért foglalkoztunk itt, egy Kölcseyről szóló tanulmányban, ilyen részletesen Károlyi György követjelentésével, mert igazi jelentőségét meg kellett mutatni, s mert annak a szatmári ellenzéki mozgalomnak a dokumentuma, amelynek Kölcsey is egyik vezéralakja volt. Utaltunk már arra, hogy a jelentésben megtestesült politikai állásfoglalás nyilvánvalóan a szatmári ellenzék vezérkarától származott, most továbbmenve kifejezést kell adnunk annak a feltevésünknek is, hogy a jelentés tartalmi és formai szempontból is csak igen kevésbé lehet Károlyi tulajdona, s létrejöttéhez Kölcseynek jóval több köze lehet, mint csupán az, hogy a közgyűlésen ő olvasta fel. Károlyi mind a megyei életben, mind az országgyűlésen Wesselényi tanítványának számított, s aligha kétséges, hogy a jelentésben a kormányt bíráló kemény kifejezések s a társadalmi reformra történő célzások annak a Wesselényinek a nézeteit tükrözik, aki mind a kormánypolitika bírálatában s a társadalmi reform szükségességének a felismerésében az országgyűlésnek vezére, Károlyinak és Kölcseynek pedig egyaránt tanítója volt. A formabontás azonban nem az ő műve, de nem is Károlyié. Csomay árulkodó jelentéséből tudjuk, hogy ő az iratot már készen kapta Károlyitól aláírásra, elkészítésében nem vett részt. Indokolt a feltevés, hogy a szöveg az ellenzék vezetőinek szűk körében, talán csak Károlyi, Wesselényi és Kölcsey együttműködésével készült. Mi ad okot erre a feltevésre? A jelentés formai szépsége, logikus felépítése, nemes pátosza, ami által kiemelkedik a kor politikai prózájából, s Deák, Bezerédy, Szemere Bertalan későbbi klasszikus követjelentésinek színvonalára emelkedik. Az idézett néhány részlet is indokoltá teszi, az egész jelentés elolvasása pedig még inkább erősíti azt a benyomást, hogy a fogalmazás nem lehet annak a Károlyi Györgynek a munkája, aki az országgyűlésen betanult beszédekkel dadogva adott elő,²⁸ s aki magyar levelezésében rögtön franciára vagy németre fordította a tollat, mihelyt érthetőbben meg akart valamit magyarázni.²⁹ De nem hasonlítható össze a szöveg Wesselényi körülményes, nehézkes írásmódjával sem, annál inkább emlékeztet azonban Kölcsey mind kiforrottabb politikai prózájára, különösen azokra az irataira, amelyek a későbbi országgyűlési jegyző tollából származtak. Egyes részei — az újoncozással, a magyar nyelvvel, a vallási kérdéssel, a főrendekkel stb. foglalkozó részek — tartalmilag is emlékeztetnek Kölcsey nézeteire, a katonafogdosásról, a magyar tisztikarról, a magyar nyelv jogairól, az Akadémiáról, a protestánsok vallásszabadságáról stb. irt gyönyörű mondatokat pedig csak költő írhatta, olyan költő, amilyen ekkor országszerte is kevés, Szatmárban pedig biztosan nem volt másik Kölcseyn kívül. Kölcsey tollát nem először vette igénybe a szatmári ellenzék, de nem is utoljára: ő írja majd a nádorral vitázó feliratokat is, s a reformmunkálatokat vizsgáló bizottságban is őrá bízzák néhány hét múlva a tollat, amikor a jelentésben kinyilatkoztatott irányelveket át akarják ültetni a megye országgyűlési követutasításaiba. Állításunk csak feltevés, de indokoltnak látszó feltevés, amit az avatott stíluskritika vagy egy véletlen lelet igazolhat, vagy megcáfolhat. Ez a feltevés azonban szinte meggyőződéssé érlelődik, minél többet olvassuk a jelentés szépen gördülő mondatait, s felemelő gondolatait: mindkettő Kölcseyre emlékeztet, s mindkettő méltó is Kölcseyhez.

²⁸ „...in den Sitzungen immer einstudierte Reden stotternd vortrug...” (Vö. a 273. 1. 18. jegyzetével.)

²⁹ O. L. Károlyi cs. levéltára, Károlyi Gy. gróf iratai.

Térjünk vissza ezek után tanulmányunk eredeti gondolatmenetéhez és közbevetőleg végezzük el a még nem érintett korai Kölcsey-beszédek kritikai vizsgálatát. Szükség van erre a munkára, mert a problémák a beszédekkel kapcsolatban nem szűnnek meg attól az időponttól kezdve sem, hogy Kölcsey bekerült a megye tisztkarába és ezzel a megyei politikának is fontos szereplője lett. A művei első kiadásában „Közgyűlés megnyitása” cím alatt, 1830-as évszámmal szereplő üdvözlő beszédnek³⁰ csak a keltezését kell kijavítani, tartalmából kiderül ugyanis, hogy a Kölcsey aljegyzővé történt kinevezését követő első közgyűlésen hangzott el,³¹ ez a közgyűlés pedig az 1829. július 7-i tisztújítást követő szeptember 7-én volt.³² „A követek üdvözlése koronázás után 1830” című, szokványos tartalmú üdvözlő beszéd³³ viszont csak 1831. január 24-én, a követeket elszámoltató közgyűlés megnyitásakor hangozhatott el; a közgyűlés jegyzőkönyve — talán a közgyűlés zsúfolt tárgysorozata miatt — nem emlékezik meg a beszédre, amely azonban — ősi szokásról lévén szó — feltétlenül elhangzott.³⁴ Ugyanez a közgyűlés küldte ki azt a bizottságot is, amelynek az lett a feladata, „hogy a megyére országosan kiosztott ujjontzok kiállításáról az országgyűlésen kidolgozott principiumok lehető alkalmaztatásával egy kimerítő javallatot dolgozzanak, melyben az ujjontz állítás módját, feltételeit és járásokként leendő közönséges felosztását foglalják”.³⁵ A bizottság — amelynek elnöke Wesselényi, tagjai Botka Lajos, Eötvös János, Mándy Péter, Kende Zsigmond, Uray Bálint, Eötvös Mihály, Isaák Lajos és Kölcsey voltak — még a közgyűlés alatt beadta javaslatát, el is fogadták és végrehajtására megtették az intézkedéseket a járásokban.³⁶ Ehhez az aktushoz kapcsolja az irodalom Kölcsey egyik legszebb beszédének, a *sorsvonás tárgyában* mondottnak³⁷ a keletkezését, az 1830-as dátumot tehát itt is 1831-re kellene javítanunk, sőt leszűkíthetnénk a január 24-én kezdődött közgyűlés néhány napjára. Mindezt megtehetnénk, ha egyébként nem lenne semmi probléma ezzel a beszéddel kapcsolatban. De van probléma.

Említettük már korábban, hogy milyen nehézségekkel küszködött Kölcsey 1833 tavaszán, amikor a Hartleben-kiadóval szemben vállalt kötelezettségének eleget akart tenni, s beszédeiből egy kötetnyit össze akart gyűjteni. Sűrű levelezés folyt e tárgyban közte és a szerkesztő Szemere Pál között, s Kölcsey március 27-i pozsonyi levelében többek között ezt olvashatjuk: „Hogy a sorsválasztást oly különösnek találod, az előttem váratlan. *Én a beszédet itt írtam, s első dolgozásban küldém le*; megvallom, nem igen tudom már, mi van benne; azt is megvallom, nekem eszembe sem jutott, hogy az csak több beszédeim mellett is kitűnjön” stb.³⁸ S hogy semmi kétség ne legyen afelől, hogy a „Sorsvonás” címen ismert beszédre van szó, április 8-i levelében ismét visszatér rá: „Eddig a miket a sorsválasztásról írtál, nem értettem jól;

³⁰ I. m. 13. s köv. l.

³¹ „...tisztválasztásunk után először vagyunk szerencsések nagyságoddal s nagyságod körül e boltozat alatt öszveseregleni...” „...polgári kicsiny pályámnak éppen kezdetén bemutatom a rendeknek... idvezletét” stb. Uo. 13., 14. l.

³² Jegyzőkönyv 1829. 2626. sz.

³³ I. m. 26. s köv. l.

³⁴ Jegyzőkönyv 1830. 29. sz. — A régi szokástól eltérően a követjelentést sem vezették be a jegyzőkönyvbe, nyilván azért, mert kinyomatását elrendelték.

³⁵ Uo. 1831. 64. sz.

³⁶ Uo. 65. sz.

³⁷ I. m. 29. s köv. l.

³⁸ Minden munkái, 3. bőv. kiad. IX. köt. 399. l.

most úgy látom, vagy épen nem értem, amit mondasz, vagy te a címben tévedtél. *Sorsválasztás* nálam *sorsvonás*, a katonaságról van mondva” stb.³⁹ Az ügy világos: Kölcsey a kiadótól szorongatva fiktív, költői beszédeket ír — korábban is megtette ezt, ilyen a *Mohács* és a *Játékszín* is —, s talán egykori bizottsági munkájára visszaemlékezve megírta a *Sorsvonás*-t is, és elküldte Szemerének. Nehéz is lenne elképzelni, hogy Kölcsey a közgyűlés egy-két napja alatt megírhatta volna ezt a hosszú, irodalmi igényű beszédet, amellett részt vett volna a bizottság tanácskozásain, s ráadásul megfogalmazta volna a bizottság javaslatát is. Mert a javaslat kétségtelenül Kölcsey munkája volt — Kölcsey képviselte a jegyzői kart a bizottságban —, előkerülése esetén tehát ez is az ő alkotásainak sorát gazdagítaná. A sorsvonásról tartott beszéd ugyanúgy egyik pillére volt az irodalmi és történeti Kölcsey-kompozíciónak, mint a szatmári adózó nép állapotát festő jelentés. Az elmondottak ismeretében nem lehet kétséges, hogy súlyát, értékelését, beállítását a jövőben alaposan módosítani kell: Kölcsey írta, Kölcsey lelke szól belőle, s így változatlanul értékes írásmű, de szerzője fejlődésében más a helye és a jelentősége, mint ahogy eddig láttuk.

Ugyancsak problematikusak a Ferenc császár és király uralkodásának 40 éves ünnepén állítólag elmondott beszéd körülményei is. A Kölcsey-irodalomban sehol nem merül fel kétely aziránt, hogy Kölcsey ezt a beszédet valóban elmondta; összes munkáinak kiadásai az elmondás időpontját 1832. március 1-ére teszik.⁴⁰ Senkinek nem tűntek fel Kölcsey leveleiben azok a részek, amelyekben arról beszél, hogy február 13-án kapott fejsebe után hetekig munkaképtelen volt, s nem jelenhetett meg a február 27-én megkezdődött közgyűlésen sem, amelynek folyamán sor került a jubileumi megemlékezésre.⁴¹ Feltehető-e, hogy felkérték a beszéd megtartására, meg is írta, de balesete miatt nem mondhatta el? Aligha. Ha így történt volna, úgy leveleiben ennek minden valószínűség szerint nyoma lenne. De a megye rendei olyan formájú díszközgyűlés keretében nem is ünnepelték meg a jubileumot, amilyenre a beszéd jellegéből következtetni lehetne. A közgyűlés első napján az elnöklő főispáni helytartó emlékezett meg „szívreható és hazafiúi buzgósággal tellyes” szavakkal arról, hogy az „örökre felejthetetlenül maradandó nemzeti ünnepnap” megülése a tervezett formában — hogy ti. a megyék március 4-re küldöttségeket menesztzenek Bécsbe — elmarad, de megnyugtatta a rendeket, hogy a király „a távolabb fekvő vármegyék jobbágyi hódolatát üdvözlő írásokban is szint olly kegyesen venni s atyai módon elfogadni méltóztatik”; meg is állapotdta „egy a körülményekhez alkalmaztatandó, s a rendeknek jobbágyi hűséges gerjedelmeiket kimerítő anyai nyelven szerkesztendő” üdvözlő irat elkészítésében, aminek a vezérlő gondolatul azt választották, hogy az Isten még sokáig tartsa meg a királyt és az uralkodóházat, „s annak kegyes uralkodása alatt a magyar ősi szabadságában sértetlenül

³⁹ Uo. 406. l.

⁴⁰ Minden munkái, I. kiad. II. köt. 176. s. köv. 1.

⁴¹ Nagy Ignác, Kölcsey írnoke éppen márc. 1-én, tehát a beszéd állítólagos elmondása napján tudósította Bártfay Lászlót Kölcsey balesetéről és arról, hogy gazdájának emiatt „nem csak a M. Tudós Társasági gyűlésről, de vármegye gyűléscinkről is el kellett maradnia”. Kölcsey pedig márc. 14-én így ír ugyancsak Bártfaynak: „Négy egész hétig ültem e négy fal között. S innen nem csak a Tudós Társaság nagygyűlésében, de a megyei ülésekben sem vehettem részt.” (Minden munkái, 3. kiad. X. köt. 242., 243. l.)

örök időre maradjon".⁴² Ez a közgyűlés alatt elkészült irat nem volt nyilván azonos Kölcesey munkájával, s így feltételezhető, hogy ez a beszéd is csupán költői tollpróbálgatás volt, s talán elkészülésének időpontja is arra az időre esik, amikor Kölcesey fiktív beszédek megírásával próbálta szaporítani kiadásra váró politikai beszédeinek számát.

Az 1831. június 13-i közgyűlésen hangzott el Károlyi György indítványa arról, hogy a rendek, „tekintvén nemzetes vitézlő Költsey Ferentz E. Vitze Notariusnak különös lelki tehetségét, és hogy mély tudománya által az egész magyar hazában esméretessé lett, és egy ilyen nevezetes magyar tudós-nak bírása az egész megyének betsületére szolgál”, kéri meg a főispáni helytartót, hogy nevezze ki Kölceseyt eddigi munkakörének megtartása mellett tiszteletbeli főjegyzővé.⁴³ Kölcesey tolla azonban sokkal több bosszúságot okozott már Vécseynek, semminthogy a kérés teljesítésére lehetett volna számítani. A kolera elterjedése különben is hosszú időre megbénította a megye politikai életét. Az önkormányzatot felfüggesztették, Eötvös Ignác kir. biztos hatásköre alá került Szatmár megye is. Kölcesey Csekén rekedt — ott tört ki először a kolera Szatmárban, s a falu zár alá került —, s hónapokon át nem vett részt a sűrűn tartott kisgyűléseken sem, amelyek a kolerával kapcsolatos teendőik ügyében intézkedtek. Szatmárban a kolera csak mérsékelten szedte áldozatait: szeptember 10-ig 1153 megbetegedés és 503 haláleset fordult elő.⁴⁴ A felső megyék parasztjainak véres felkelése azonban nagy visszhangot keltett a megyében is. Eötvös Ignác kir. biztos szeptemberben és október elején azt jelentette a megyéből, hogy még mindig nagy a nyugtalanság, megtagadják a robotot, sok fegyver van a parasztok kezén, várják az oroszokat, tőlük remélik felszabadulásukat. Felkelés ugyan nem volt, a zempléni hírek azonban mélyen behatoltak a parasztok lelkébe s kétségtelen, hogy az adózó nép a hírek alapján saját sorában is javulást vár.⁴⁵

A szeptember 25-i kisgyűlésen jelent meg először Kölcesey, eltelve a nehéz hónapok komor tapasztalataival. A kisgyűlés tárgysorozatán lázító román papok és robotmegtagadó parasztok ügyei szerepeltek⁴⁶, beszédes, figyelmeztető utójátékként az országban lejátszódott nagy drámához. Néhány héttel később újból a nyomorgó parasztok ügyeivel kellett Kölceseynek foglalkoznia: tagja lett — Wesselényivel, Kendével, Eötvös Mihállyal — annak a bizottságnak, amelyet az október 17-i közgyűlés azért küldött ki, hogy a lengyelek részére összegyűlt pénzből alapot hozzon létre a szegények segélyezésére és az erősödő drágaság leszorítására. A bizottság terjedelmes javaslata — bő kivonatát közli a jegyzőkönyv — alighanem ismét Kölcesey munkája, ő lévén a bizottságban a tollforgató elem.⁴⁷

Az október 17-i közgyűlés volt egyébként az első alkalom, amikor a szatmári ellenzék a kolera okozta kényszerű szünet után újból támadásba

⁴² Jegyzőkönyv 1832. 445. sz.

⁴³ Jegyzőkönyv 1831. 1623. sz. — Levél Bártfay Lászlónak júl. 2. (Minden munkái 8. bőv. kiad. X. köt. 227. l.)

⁴⁴ Károlyi György levele, Bártfay Lászlóhoz, szept. 10. (O. L. Károlyi család lt.-a, Károlyi György iratai.)

⁴⁵ „...plcbemque partium harum tributariam ex praedictis rumoribus aliquas novandarum pro favore suo rerum spes et reflexiones nutrire et concepisce indubium sit.” (Eötvös Ignác szept. 26-i és okt. 5-i jelentését ld. O. L. Náadori lt., Exhibita ad politiam... spectantia 1831. 46., 50. sz.)

⁴⁶ Jegyzőkönyv 1831. 2487. sz.

⁴⁷ Uo. 2647. sz.

ment át a kormány ellen. Az alkalmat a támadásra a szeptember 16-i királyi leirat adta, amelyben a király az 1831. október 2-ára ígért országgyűlést bizonytalan időre elhalasztotta, arra hivatkozva, hogy a kolera miatt az országban a közlekedés le van zárva, és a megyék különben sem készültek még el a reformjavaslatok megvitatásával. A királyi leirat felolvasása kapcsán Wesselényi indulatos beszédben tiltakozott az elhalasztás ellen, törvénytelennek nevezte a királyi biztosnak a megye önkormányzatát korlátozó ténykedését, kárkoztatta a kolera alatti zavaros, ellentmondó, haszontalan hatósági intézkedéseket, és hevesen támadta a távollevő Vécsey adminisztrátort, mert a gondjaira bízott megyéből gyáván megfutott és a közgyűlés napjáig nem tért vissza a megye székhelyére. Heves vita követte Wesselényi beszédét s végül határozat született, hogy az országgyűlés elhalasztása és a hibás kolera-intézkedések tárgyában tiltakozó feliratot intézzenek a királyhoz. A feliratot Kölcsey másnapra elkészítette; az alispán és a mérsékeltberek kifogásolták annak némely erősebb kifejezéseit, a többség azonban Wesselényi újabb felszólalása után a Kölcsey által készített szöveget változtatás nélkül jóváhagyta. A felirat nagy vihart váltott ki Bécsben, különösen az a tétel — amelyet a szatmári példa nyomán a következő hetekben a megyék egész sora ismételt meg —, hogy az adó csak 1831. október 2-ig, az országgyűlés tervezett kezdetéig van megajánlva, s az ország azon túl nem köteles és nem is fog adót fizetni. Amikor pedig a közgyűlés körülményei, Wesselényi felszólalásának a részletei is ismeretessé váltak Bécsben, a kormány kereste az eszközöket, hogy hogyan torolhatná meg a merész fellépést.

A megyébe november folyamán visszatért Vécsey adminisztrátor a kancellár utasítására gondos nyomozást folytatott a közgyűlési határozat körülményei után, és 1832. január 2-i kelettel hosszú jelentésben számolt be a történetekről. Jelentésében súlyosan elmarasztalta Wesselényit, de megvádolta Kölcseyt is azzal, hogy a feliratba Wesselényi beszédéből bevette azokat az erős kifejezéseket is, amelyeket a felszólalást követő vitában a többség rosszalott.⁴⁸ Mellékelte jelentéséhez a megyei tisztikar egyes tagjainak nyilatkozatait is, amelyekben az érintettek az adminisztrátor felszólítására elmondták az október 17-i közgyűlés lefolyását. A nyilatkozatok alapján azonban nem lehetett Wesselényi ellen vádat kovácsolni. A megkérdezettek — Geőcz alispán, Kende, Uray, Isaák Lajos főszolgabírák és Kölcsey — egyértelműen azt vallották, hogy Wesselényi a király személyéről több ízben is a legnagyobb tisztelettel szólott s csak a hatóságok intézkedései ellen irányult a bírálata. A nyilatkozatok közül Kölcsey sajátkező vallomása a legterjedelmesebb és a legszebb is: jegyzőkönyv-szerű pontossággal ismerteti az ülés lefolyását és Wesselényi szavait, kísérletet sem téve arra, hogy a szónok iránti rokonszenvét palástolja.⁴⁹ Az ügy súlypontja hamarosan eltolódott Szatmár megyéről: az országgyűlés elhalasztása és az adó törvényessége közötti kapcsolat kérdésében a kormánynak csakhamar a megyék egész sorával kellett felvennie a harcot.

⁴⁸ „...interim altera die, lecta et authenticata Repraesentatione apparuit, Dominum Notarium Költsey omnia fere illa pro motivo proximius servandae diaetae inseruisse, quae dicta in Publico, nos seniores nec protocollo, tanto minus Repraesentationi inserere volumus...”

⁴⁹ Az ügy iratait — köztük Kölcsey eredeti nyilatkozatát — ld. O. L. M. Kanc. Eln. titk. 1832/9. sz., valamint — részben a kancelláriai iratok másolataként — Nádori t. Exhibita ad politiam... spectantia, 1832. 9. sz.

IV

Az 1831-i esztendő megyei harcaiban s a kolerához kapcsolódó országos méretű parasztmegmozdulások tanulságain így formálódik az a Kölcsey, aki két-három év múlva majd az országos politikát irányítja, s a nemzeti, vallási, társadalmi szabadság és igazságosság előharcosa lesz. Az igazi műhely azonban, amelyben a szépen író s megragadóan szóló költő ebben az évben politikussá s a nemzeti és emberi jogok bajnokává kovácsolódik, az országos reformmunkálatok felülvizsgálatával való foglalkozás volt. Ennek a munkálkodásnak a jelentőségét életrajzírói elismerik s megfelelően méltatják;¹ nem lehet azonban eléggé kiemelni és méltatni azt a hatást, amit a munkálatok megyei megvitatása az országos reformhangulat kialakulása szempontjából jelentett. Utaltunk már arra, hogy a kormány a rendszeres munkálatok — közkeletű elnevezéssel operátumok — átdolgozásával és országgyűlési megvitatásával csupán konzervatív szellemű javításokat akart, az országos közvéleményben azonban erős volt az az irányzat, amely az operátumok országgyűlési megvitatását a nemzeti függetlenség visszaszerzésére és a „korszellem” követelte legfontosabb társadalmi reformok megvalósítására akarta felhasználni. Ez az irányzat eleinte csak a feudális gazdasági-társadalmi rend válságtüneteit felismerők szétszórt, meg sem fogalmazott hangulataiból tevődött össze; a felismerés szerte pislákoló lángjait azonban csakhamar messze világító, elméket mozgató és szíveket melegítő tűzzé fogta össze Széchenyi Hitele, elméleti megfogalmazást s gyakorlati célkitűzést adva az ösztönös, szervezetlen bírálatnak és reformhajlandóságnak. A nagy alkalmat pedig a Széchenyi által megfogalmazott célok elérésére az operátumok megvitatása és a megvitatást követő országgyűlési törvényhozó munka adta meg. Ezt akarta a megyei viták során összekovácsoló reformellenzék, ennek az érdekében agitált a „vándorpatrióta” Wesselényi, s ezt tűzte ki célul a szatmári ellenzék is a Károlyi féle követjelentéssel kapcsolatban hozott határozatával.

Kölcsey — tudjuk — tagja lett a január 24-i közgyűlés által az operátumok megvizsgálására kiküldött megyei bizottságnak.² A bizottság kiküldetésének körülményeit láttuk már, további tevékenykedésére Kölcsey levelezésében találunk itt-ott utalásokat. A munkát március 8-án kezdték el, amikor szokás szerint albizottságokat alakítva felosztották maguk között a kilenc operátumot, amelyek latin nyelven kinyomatva az év eleje óta a megyék rendelkezésére álltak.³ Kölcsey és Nagy Károly kapták a jogügyi munkálatot,⁴

¹ *Janosó B.*: i. m. 294. s köv. 1., *Szauder*: i. m. 152. s köv. 1. stb.

² Pontatlan tehát Szauder, amikor (i. m. 152. l.) azt írja, hogy a bizottság az év tavaszán alakult meg. Nyilván Janosó B. nyomán tudja így, aki viszont tévesen a bizottság márc. 7-i közgyűléssel párhuzamosan tartott első tényleges ülését és a feladatok szétosztását tekinti a bizottság megalakulásának. (Vö. Kölcseynek Bártfay Lászlóhoz írt levelével. Minden munkái 3. bőv. kiad. X. köt. 218. l.)

³ A kilenc munkálat: A kereskedelmi (Commerciale), az úrbéri (Urbariale), az adó-biztosi (Contribucionale-Commissariaticum), a jogi (Juridicum) a kereskedelmi és váltótörvényekkel (Cambio-Mercantile), a közjogi (Publico-Politicum), a tudományos-nevelésügyi (Literarium), egyházügyi (Ecclesiasticum), a bányaugyi (Montanisticum) és a nemesi felkeléssel foglalkozó (Banderiale).

⁴ Vö. ápr. 1-i, Bártfayhoz intézett levelével. „...a Regnicolaris Deputatio munkájának egyik legizmosabb kötetét kell rostálgatnom.” Nov. 22-i levelében pedig azt írja, hogy kétharmad év alatt Nagy Károllyal elvégezte a reá kiosztott részt. (Minden munkái, 3. bőv. kiad. X. köt. 219., 238. l.) A nyomtatott munkálatok közt a jogügyi volt a legterjedelmesebb, s Nagy Károly, a megye főügyésze mint kiváló jogász volt ismert.

a legfontosabbnak ígérkező úrbéri munkálatot és az adóügyit pedig Károlyi és Geöcz alispán.⁵ Ekkor még úgy tudták, hogy októberben országgyűlés lesz, s ezért nagy lendülettel láttak a munkához. Egynémelyik operátummal már 1831 nyarára elkészültek (a kereskedelmivel, a jogügyi jelentékeny részével, a tudományossal, a felkelésivel), ekkor azonban a munkálatokat megzavarta a kolera, amely miatt egyben az országgyűlés közelgő megnyitását is bizonytalan időre elhalasztották. Közös megbeszéléseket a kolera hónapjai alatt a bizottság tagjai nem tarthattak, a munkát azonban elkülönülve is folytatták, s novemberre már hozzáláthattak az elkészült vélemények összehangolásához és együttes megvitatásához. Az október 17-i közgyűlésből kelt feliratban joggal írhatta tehát Kölcsey, hogy az operátumok megyei megvitatásának elhúzó-dásával nem érvelhet az udvar az országgyűlés elhalasztása mellett.⁶ A közös megvitatás során azonban kiderült, hogy az albizottságok munkája nem képvisel egyforma színvonalat; a legtöbbben csak széljegyzetek, alkalmoszerű megjegyzések formájában rögzítették véleményüket, a bizottságon belüli megvitatás során is történtek változtatások, s így történt, hogy a bizottság végül is Kölcseyre — mint jegyzőre és mint a legjobb referátum készítőjére — bízta valamennyi vélemény egységes megszövegezését. Egyidejűleg gondoskodni akartak az elkészülő vélemények kinyomtatásáról is, mivel számos más megyével már korábban megállapodtak, hogy véleményeiket kölcsönösen kicserélik.⁷ A kinyomtatásból azonban nem lett semmi; már a bizottsági vitákból kiszivárgott ugyanis annyi, hogy a megyei vélemények igen merészre sikerültek, s a reformellenes párt nyomására az alispán felfüggesztette a kinyomtatást addig, amíg a szövegek a közgyűlés jóváhagyását el nem nyerik. Pedig ekkor még csak a Kölcsey készítette jogügyi munkálat volt készen, a többi átdolgozásával csak ekkor foglalkozott még Kölcsey. A maradiak ellenszenvé ellene irányult hát elsősorban.⁸

1832. február 27-én volt a megye következő közgyűlése, ezen kellett volna megvitatni a Kölcseyék által elkészített véleményeket. Erre azonban nem került sor. Kölcseyt ugyanis kevéssel a közgyűlés időpontja előtt baleset érte — egy eltörött pohár darabjai megsértették a homlokát — s nem tudott résztvenni a megyegyűlésen. A gyűlés napjaiban azonban a küldöttségen belül és szűkebb megbeszéléseken sokat vitatkoztak a Kölcsey által formába öntött véleményeken, s az izgalom és ellenkezés nőttön-nőtt velük szemben. „Rettegetes a harag az országos munkákra tett jegyzetekért — írta Kölcsey március 14-én Bártfaynak — és mégis, mind-ez ideig egy lapot sem referáltattak köz-

⁵ Kölcsey Bártfaynak márc. 11-én: „Grófod a commissariatumok és urbarialék osztályában van az ord. viceispánnyal.” (Uo. 218. l.)

⁶ „Neque vero vel Systematicorum Operatorum respectus terminum comitiorum ulterius differri postulat. Non enim animus noster tanto perturbatus aut fractus unquam fuit, ut vires praedictorum Operatorum discussioni non sufficissent. Voluimus quantum in nobis fuit desiderii nationalis implementum admaturare, nullumque hac in parte celebrandae Diaetae impedimentum obstat.” (O. L. Náadori lt. Exhibita ad politiam... spectantia, 1832. 9. sz.)

⁷ Kölcsey írja Bártfaynak nov. 22-én: „Itt az orsz. küldöttség munkájira tett észrevételek referáltak. Nagy csomó van összeírva, s mivel több megyék párokat várnak tőlünk, a nyomtatás meghatározottat... Most, midőn a reám s Nagy Károlyra mért osztályt az orsz. küldöttség munkájából két harmadév alatti munkával elvégeztem, a többi alküldöttségek munkáit kell újra dolgoznom.” (Minden munkái, 3. bőv. kiad, X. köt. 238. l.)

⁸ „Egy szóval a deputationalis munkákért én és Nagy Károly arattunk gyűlölséget” — írta Bártfaynak dec. 19-én. (Uo. 241. l.)

gyűlésen. Nyomatásról hallani sem akarnak. De mit akarnak hát? Én ugyan nem tudom. Géocz az elkeseredésig s az elrekedésig harcolt február 27-én érettem, a jó ügyért. De mi most itt egyedül maradánk hárman: ő, Nagy Károly és én. Ha grófod és Wesselényi gyűléseinken ismét jelen nem lesznek, úgy le kell mondani mindenről. . .” „Most Szatmár megyében semmit nem hallanál egyebet tüzes veszekedésnél gróf György, Wesselényi, Géocz, Nagy Károly és ellenem. Mi vagyunk hát a megye veszedelmes emberei.”⁹ A közgyűlésen lemondott a megye főjegyzője, az öreg Kovács Sándor, és az alispán kérte az adminisztrátort, hogy helyére nevezze ki Kőlcseyt. Tagadó fejrázás volt a válasz, az operátumokról írt vélemények szerzőjét nem lehetett előléptetéssel jutalmazni. Elődje munkakörét örökölte Kőlcsey — igaz, eddig is ő volt a jegyzői kar legtevékenyebb tagja —, rangfokozatát azonban csak később, az őszi tisztújításkor nyerte el.

A február 27. körüli viták alighanem azzal az eredménnyel jártak, hogy a munkálatok egynémelyikén további szelidítéseket kellett végrehajtani. Erre vall legalább is Kőlcsey május 3-i, Bártfayhoz írt levele, amely szerint az úrbéri és adózási tárgyakat a napokban befejezte, a többivel már régen elkészült. (Csak a bányászati tárgyról készült vélemény megszerkesztése nem volt az ő munkája.) Közben az elkészült véleményeket szorgalmasan küldözgette Pestre, Károlyinak.¹⁰

Így érkezett el május 7-e, a munkálatok felett ítélő közgyűlés napja. Az előjelek rendkívül kedvezőtlenek voltak a haladás hívei számára. Wesselényi párbajban szerzett súlyos sebével Pesten feküdt, Károlyi György sem jelent meg, betegsége távoltartotta a derék Nagy Károlyt is, s így a közgyűlésen túlerőben volt az ősz óta mindinkább erősödő reakció. Kőlcsey május 12-i, Bártfayhoz írt sokat idézett levele naplószerű részletességgel írja le a munkálatok haladó pontjainak bukását. A véleményekhez Kőlcsey által írt elvi vezetést töröltették. A kereskedelmi javaslatot elfogadták, ugyanúgy a váltótörvénysekről írt véleményt is. Az úrbéri javaslatot előzetesen konferenciában tárgyalták, Kőlcsey szerint szerencsére, mert tartalmát egyenesen parasztlázítónak minősítették és nem engedték a közgyűlés elé vinni. Másnap, május 8-án elfogadták az úrbéri vélemény rövid kivonatát és a bányászati munkálatot. Az adóügyi javaslatról külön konferenciát tartottak: nem vállalták a házi adót, az országgyűlési napidíjaknak is csak a felét. Így fogadta el másnap a közgyűlés ezt a munkálatot, majd konferenciában a közjogi munkálatban rendelték változtatásokat, különösen az országgyűlés új szerkezetével kapcsolatban. Május 10-én és 11-én elfogadást nyert a jelentéktelen tudományos és vallásügyi munkálat, valamint a közjogi vélemény hátralevő része; a sajtószabadság ügye elbukott.¹¹ Ami a munkálatokból még hátra volt — a Banderiale és a jogügyi — részben május 28-án, részben november 5-én került megvitatásra. A viták eredményére Kőlcseytől származó adatunk nincs.¹²

⁹ Uo. 245. s köv. l.

¹⁰ Uo. 247. l.

¹¹ Uo. 250. s köv. l.

¹² A közgyűlés jegyzőkönyve csak igen szűkszavú útbaigazítást ad a viták lefolyásáról: „Az Országos Küldöttség által készült *rendszeres munkákra* a megyei küldöttség részéről tett észrevételek 1. a kereskedés tárgyára, 2. a kereskedői törvénykönyvre, 3. az Urbariumra, 4. az adó és biztonság tárgyára, 5. a bányászati munkálatra, 6. a nevelési és tudományi, 7. a vallási és alapítási, 8. a politikai köztárgyakra nézve... megvizsgáltatván, s a megyei Rendek kívánsága szerint sok részben megváltoztatván, e megváltoztatott formában a levéltárba tétetni rendeltettek.” (Jegyzőkönyv 1832. 989. sz.) Majd

Mindaz, amit a fentiekben az operátumok szatmári megvitatásáról és Kölcsey azzal kapcsolatos szerepéről elmondtunk, lényegében olvasható a többször idézett Kölcsey-életrajzokban is. Amivel többet mondtunk, az a tények időrendi és logikai egymásutánjának pontosabb megállapítása, főként azonban annak a ténynek a hangsúlyozása — az említett életrajzokkal szemben —, hogy Kölcsey szerepe távolról sem volt olyan kizárólagos a vélemények elkészítésében, mint amilyennek azt különösen Szauder állítja.¹³ Kölcseynek kilenc operátum közül csak egyet, a jogügyit kellett referálnia, — igaz hogy ez terjedelemben a legnagyobb volt, s Kölcsey referátuma is terjedelmesebbre sikerült, mint a többi nyolc munkálaté együttvéve. Kölcsey 1831 novemberéig csak ezen az egy operátumon dolgozott, s csak ekkor kapta azt a feladatot, hogy a többi albizottság javaslatait az övéhez hasonló formába öntse. Ezt el végezte a következő hónapok alatt, s a közgyűlési vitákon kiderült — látni fogjuk —, hogy éppen a vélemények fogalmazásában rejlett a legtöbb veszedelmes gondolat. Ami a munkálatok bírálataiban haladó volt, az egyébként az ellenzéki vezető csoport közös nézeteit képviselte, nem kétséges azonban, hogy — különösen Wesselényi és Károlyi távollétében s az ellenzék egyes tagjainak megingása következtében — az utolsó szakaszban e nézetek védelme szinte teljesen Kölcseyre hárult.

Nem lenne azonban indokolt az operátumok kérdésébe való beereszkedés, ha csak ennyivel tudnánk kiegészíteni azt, amit erről a kérdésről a Kölcsey-kutatás eddig feltárt. Van azonban ennek a kutatásnak egy további nagy fogyatékosága is: az, hogy Kölcsey munkájának magasztalása közben meg sem kísérli megmutatni, hogy mi az az új, haladó tartalom, amivel Kölcsey és társai az operátumok bírálata során az ellenzék fegyvertárát, az ellenzéki ideológiát gazdagították. Pontosabban szólva, nem tudjuk meg ezekből a munkákból sem azt, hogy milyen reformgondolatokat tartalmazott a szatmári módosító javaslat, sem azt, hogy a többi megyék javaslataival összevetve, országos viszonylatban milyen szintet képvisel. Magyarán, a Kölcsey-kérdéssel foglalkozók közül senki nem vette magának a fáradságot, hogy magukat a javaslatokat is megvizsgálta volna. Pedig a javaslatok tanulmányozása jónéhány problémát vet fel, s az egész kérdést jóval bonyolultabbá teszi, mint amilyennek az az eddigi egyedüli forrás, Kölcsey néhány levele alapján látszik.

Szatmár megye bizottságának az országos bizottság operátumára tett észrevételeit nyilván elsősorban a megyei levéltárban kereshették volna azok, akik régebben a politikai Kölcsey pályáját kutatták. Ez a lelőhely számunkra most nem hozzáférhető. Megvannak azonban szerencsére az észrevételek a nádor levéltárában is, ahová számos megye — sajnos nem valamennyi — megküldte a maga véleményeit hiteles másolatban, vagy amelyek ki tudták nyomtatni, nyomtatásban.¹⁴ Így módunkban van megvizsgálni a Szatmár megye

máj. 28-án: „Felolvastattak az Országos Küldöttségnek a törvényszékek elrendeltetéséről és a zászlóaljokról készült munkálatára a megyei küldöttség által tett észrevételek: megvizsgálattva és *némi részben megváltoztatva* a megyei levéltárba tétetni rendeltettek.” (Uo. 1405. sz.) A nov. 5-i megvitatásról nincs bejegyzés a jegyzőkönyvben.

¹³ „...A bányászati szakot kivéve, minden szakban neki kellett kidolgoznia a javaslatokat” — írja Szauder (i. m. 152. l.), s egész előadását erre a megállapításra alapozza.

¹⁴ O. L. Nádori lt. Praeparatoria ad diaetam 1832. XVI. (Szatmár megye véleménye ezen belül a 13. sz. alatt.) Hasonló, de ugyancsak hiányos sorozat van a Kancellária

által hivatalos véleményként felküldött szöveget, s levonni a belőle adódó következtetéseket. A vizsgálat sorrendjét illetően kövessük azt az egymásutánt, ahogyan Kölcseyék munkája a megyegyűlés elé került.

„Legelőször is felolvasám a *bevezetést* — írja említett május 12-i levelében Kölcsey —, miben a vizsgálatban szemmel tartott elvek fejtetnek ki. Azt mondák, hogy nem kell megvallanunk hibáinkat, hogy kár volt említeni e szavakat: hitel, s végre hogy bevezetéseket írni a küldöttségnek jusa nem volt. Ergo a bevezetés félre vettetett.” A továbbiakból pedig kiderül, hogy hiába szerették volna Kölcseyék az eredeti szöveget meghagyni és a közgyűlés változtatásait külön jegyzőkönyvben mellékelni hozzá: a rendek nem engedtek, „s elvégezték a *küldöttségi munkát a levéltárba fel nem venni, hanem csak úgy, mint a közgyűlés igazítani fogja*”. Azt jelentette ez a határozat, hogy Kölcseyék eredeti gondolatai, a maradiak által kifogásolt és törölt javaslatok nyomtalanul elvesznek az utókor számára. Ilyenformán a kifogásolt és egészében elvetett bevezetést is hiába keressük a szatmári vélemények sorában? Különösképpen nem, mert a Kölcsey által feldolgozott, öt részből álló jogügyi munkálat élén, a törvényszékek ujjaalakításáról (de coordinatione fororum) szóló első rész bevezetéseként megtaláljuk Kölcsey gyönyörű elvi fejtegetéseit, amelyek félreérthetetlenül az *egész reformmunkálat*, s nem csupán a jogügyi reform irányelveivel kapcsolatos nézeteket juttatnak kifejezésre. E fejtegetések kiindulásaként Kölcsey rögtön az egész reformmunkálat alapvető ellentmondására tapint rá: arra, hogy reformálni akarnak, de „ezer esztendő alkotványunkat s a szokás által megszentelt jussokat és privilegiumokat tisztelni kell”. Konzervatív reform, fából vaskarika: ezt bizonyítja be kimondatlanul is Kölcsey bevezetése. „Csak két eset lehetséges: vagy múlni kell polgári alkotványunknak,¹⁵ vagy maradni.” Az elsőről nem lehet szó; nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy „arisztokraták¹⁶ csinálták az alkotványt következésképpen privilegiumok és születésen függő néposztályzatok elkerülhetetlenek valának. Most tehát vagy egy minden eddig fennállókat lerontó demokratiai principiumot kellene felhozni, vagy előre szükség abban egyezni meg, hogy a törvény és törvénysszolgáltatás kötelező ereje a néposztályzatokhoz képest bizonyos külömbözést szenvedjen, s itt és ott bizonyos, valóságos, vagy csak tetsző következtelenségek és fogyatkozások alá vettessék.” Az adott magyar viszonyok között kompromisszumra kényszerül a reformer, ez az értelme Kölcsey további fejtegetéseinek is. A hibák és fogyatkozások viszonyaink miatt nem mindig orvosolhatók, arra van tehát szükség, hogy „kritikai buzgóságunkat csillapítsuk, s ott, hol a legfőbb jót elérni, lehetetlen, a kisebb jóban, s olykor több hibás között a kevésbé hibásban nyugodjunk meg”. Pedig törvényeink tele vannak hibákkal. Példát erre Kölcsey Széchenyitől kölesönöz (a hitelről szóló, s a rendektől annyira kifogásolt példa egyben

anyagában is: O. L. Kanc. vegyes iratok, Reflexiones Comitatum ad Elaborata Deputationalia. (Ebben Szatmár megye véleményei közül csak az úrbéri van meg.) A továbbiakban fejtegetésünk a Nádori lt.-ban levő példány szövegén alapulnak.

¹⁵ Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a Kossuthék előtti kor irodalmában a „polgári alkotmány” fogalma mindig a rendi, feudális alkotmányt jelenti; ezt kutatóink sok esetben nem veszik figyelembe, és messzemenő következtetéseket fűznek a „polgári” jelzőhöz.

¹⁶ Az „arisztokrata” fogalmat a kor politikai írásai egyszerűen a kiváltságos rétegek összességére értik, nem pedig a mai értelemben vett arisztokráciára; ezt is gyakran félreértik a kutatók.

bizonyíték arra, hogy valóban a Kölcsey levelében említett bevezetéssel van dolgunk), s az adósságról szóló törvényeket s peres eljárást említi. „Van-e hazánkban hitelező, kinek tőkéji ne a legnagyobb bizonytalanságnak és veszedelemnek lennének kitéve, mihelyt adóssai tartozásainak eleget tenni nem akarnak? Magában értetik, mennyire szükséges e részben a javító változtatás, s egy javító változtatás nélkül mennyire kelljen nemcsak a nemzeti közhitelenek, hanem az erkölcsiségnek is romlania?” Mértéket kell persze tartani — mondatja Kölcseyvel az indokolt óvatosság —, az országos munkálatokat nem „egyedül kritikázni akaró lélekkel” kell vizsgálni, nem szabad romboló szándékkal közeledni alkotmányunkhoz, mert azáltal „elkerülhetetlenül zavaros időket készítenénk magunknak, melyektől a közelebbi múlt, s Európára nézve oly temérdek szerencsétlenséget szüült ötven év alatt a kedvezőbb gondviselés bennünket megőrzött”.¹⁷ Nem kell persze az országos munkálatot változtatás nélkül elfogadni, de nem is kell eleve rontó szándékkal közeledni hozzá. „Az a vizsgáló, ki nem rontani, hanem építeni akar, csak ott fog változást óhajtani, hol a nélkül a már előre feladott épület eldöntetvén, egy egészen más az ő gondolatja szerint készíttessék, s különösen nem akkor, midőn hely, idő, materiálék s a birtokos gondolkodás módja csak bizonyos feltételek alatt teszik az építést lehetségessé.”

Íme, ez lényegében Kölcsey bevezetése az országos reformmunkálatok szatmári bírálatához. Az óvatos megfogalmazás mögül minduntalan előcsillan a szerző rokonszenve az alaposabb reform iránt, megelégedne azonban azzal, hogy a legszükségesebb javítások elvét el tudná fogadtatni a közgyűléssel. Az operátumok körül azonban már hónapok óta fokozott ellenséges agitáció folyt Szatmárban, s a jól megszervezett reformellenes tábor már az első ütközetben győzött a szétzilált, vezetőiktől megfosztott reformerekkel szemben. A bevezetés elbukott, a közgyűlés még a nyomát is ki akarta törölni az iratokból. S máris szembenállunk az első ellentmondással: hogyan került be mégis a nádornak megküldött hivatalos példányba?

A közgyűlés elé ezek után a *kereskedelmi munkálat (Commerciale Operatum)* került elsőnek. E munkálat jelentőségének helyes értékeléséhez tudnunk kell, hogy nevén messze túlmenően tartalmazta mindazokat a problémákat, amelyek a nemzetgazdaság körébe vágtak. Foglalkozott a külső és belső kereskedelemmel és vámokkal, az iparfejlesztéssel, a mezőgazdaság fejlesztésének problémáival, a telepítésekkel, a szárazföldi és vízi közlekedéssel, a nagy beruházások alapjául létesítendő közpénztárral (fundus publicus) stb. S tudnunk kell azt is, hogy az országos bizottságok között a kereskedelmi bizottság volt viszonylag a leghaladóbb, tagjai között a közgazdaságilag művelt fiúmei kormányzó Ürményi Ferenc, Dessewffy József, Radvánszky Antal, Wenckheim József mellett nagykereskedők és polgári szakemberek voltak. S ami a legfontosabb, ehhez a munkálathoz kapcsolódtak a válságban élő magyar birtokos rétegek legforróbb reményei: az osztrák kizsákmányoló gazdaságpolitika megszüntetése, a szabadkereskedelem vagy legalább a viszonyosság bevezetése s a belső iparfejlődés és forgalom némely akadályainak elhárítása lett volna az a csodaszer számukra, amely a birtokost gazdaggá, a parasztot jómódúvá és elégedetté teszi, s megszünteti, vagy legalábbis elodázza a gyökeres társadalmi reform szükségességét. A bizottság a sokévtizedes nemzeti

¹⁷ Kölcsey bevezetése még az 1831. nyári parasztfelkelés előtt készült; bizottsági megvitatása a keltezés szerint már június 3-án megtörtént.

kivánságok ismeretében az összbizottság túlnyomóan konzervatív elemeinek befolyása ellenére is ért el bizonyos eredményeket az ország gazdasági függőségének lazítására irányuló törekvések, s különösen a fundus publicust létrehozni kívánó tervek formába öntésével.¹⁸ Ezáltal átmentette az új munkálatba is az 1790/91-i munkálat haladó elemeit, amit a többi munkálattal kapcsolatban nem igen lehet elmondani. A jelentős újításokat tartalmazó országos javaslat így nagyjából egységes megyei közvéleménnyel találta magát szemben Szatmárban is, és a megyei bizottság véleménye — Svaiczter Gábor nagybányai kamarai tanácsos, bányászati főfelügyelő munkája¹⁹ Kölcsey végső megfogalmazásában — az országos közvéleményt juttatta kifejezésre; el is fogadták változtatás nélkül. A javaslat a harmincadot azáltal vélte csökkenthetőnek, ha a harmincadhivatalokat megszüntetik s az egyébként is bejegyzett kereskedőktől a rendes adó beszedését végző szervek szedik be a harmincadot is. Szép, nyilván Kölcseytől származó indoklással kívánta a javaslat a mind kártékonyabbá váló céhek eltörlését; a feltalálóknak nem adókedvezményt javasolt, hanem angol mintára szabadalmat; nem a külkereskedelmet fellendítő kereskedőt akarta jutalmazni — meggazdagszik az anélkül is —, hanem a külkereskedelem akadályait kívánta elhárítani; kötelező törvényt kívánt a puszták betelepítésére. Nem tartotta elégségesnek a bizottság véleménye azt sem, hogy a korszerű földművelés előmozdítására jutalmakat tűzzenek ki: a kelendőségről kell gondoskodni, hogy érdemes legyen termelni, majd termel akkor a paraszt! „Magában értvén, hogy az adózó földművesnek ezen felül még birtokbéli bátorságának és állandóságának is kell lenni, a mi még eddig ugyan nem volt!” — csempészi be Kölcsey a sokféle lehetőséget magába rejtő mondatot.

Országszerte felmerülő kivánságok ezek, sőt számos megye túl is halad rajtuk; egy pont van, amiben Szatmár javaslata egyedül áll az egész országban, s ez az, hogy nem akarja az országos pénztárt, a fundus publicust. Az elutasítás indoklása azonban rendkívül érdekes: A példa szerint eddig még minden hasonló, közös felajánlásokból létrejött vállalkozás tönkrejutott az országban, erre is hasonló sors várna. Biztos alapot vagy fekvő javak, vagy adók képezhetnének. Fekvő javak? A kincstár javaiból, vagy az egyházi javakból lehetne kiszakítani, ehhez azonban aligha lehet reménység. Adó? A parasztot nem lehet jobban megterhelni, hogy „nemesekre vessünk állandó adót, azt sem az országos küldöttség javallani nem meri, sem mi nem merjük”. Szatmár különben is csak fizetne, a tervezett nagy közlekedési vonalak viszont elkerülnék a megyét, s így az áldozatból semmi haszon nem háramlanék rá. Az egyedüli megoldás tehát: részvénytársaságok útján fejleszteni a közlekedést.

A sorra kerülő következő munkálat — a *kereskedelmi és váltótörvénykönyvről és váltótörvénysekről (Codex cambio-mercantile)* szóló — tulajdon-

¹⁸ E tanulmány keretei nem engedik meg, hogy a kilenc operátum — kilenc vaskos latin kötet — törvényjavaslatait akárcsak vázlatosan is ismertessük. Meg kell elégednünk azzal, hogy általánosságban utalunk jellegükre s azokra a pontokra, amelyekkel kapcsolatban a megyei bizottság lényeges változtatásokat kívánt. Az országos küldöttség munkálatainak elemzését és a hozzájuk kapcsolódó rendkívül jelentős megyei mozgalmak összefüggő feldolgozását a szerző egy készülő nagyobb munkájában szándékozik elvégezni.

¹⁹ Kölcsey maga említi idézett levelében, hogy „e tárgyban a subdeputatio előülője Consiliarius Schweitzer volt”. Nyilván hangsúlyozni kívánta ezzel, hogy érdemi része nincs a javaslat elkészítésében. (A szóban forgó tanácsos maga Svaiczter-nek írja magát.)

képpen a jogügyi munkálat V. része volt s csak soron kívül került megvitatásra. Maga a törvényjavaslat rendkívül nagy jelentőségű volt, mert biztosította volna a kereskedelmi ügyletekből származó követelések gyors behajthatóságát s a nemesek — egyelőre csak a nem ősi — birtokát is zálogként lekötethetőnek, s ezzel a nemest is váltóképesnek kívánta nyilvánítani. Megszűnt volna ezzel az a tarthatatlan gyakorlat, hogy kereskedelmi ügyletekből származó követelések ügyében a magyar állampolgárok fölött az alsó-ausztriai kereskedelmi törvényszék ítél. A megyékben általában élénken vitatták az országos bizottság tervezetét, különösen a nemes embert érintő pontokat; akadtak megyék, amelyek az ősi javak zálogként való lekötését is hajlandók lettek volna elfogadni, s ezzel készek lettek volna rést ütni az ősiség intézményén. A szatmári bizottság munkája viszont kimerült abban, hogy Kölcsey rövid magyar kivonatot készített a hosszú latin tervezetből; a közgyűlés hallgatósága azonban még így sem értett semmit a nemesi fülek számára valóban idegen kereskedelmi jogi szövegből s rövid olvasás után változtatás nélkül elfogadták az országos bizottság javaslatát.

Következett a döntő fontosságú *úrbéri munkálat (Urbariale)*. Az országos küldöttség javaslata lényegében rögzítette a Mária Terézia-féle úrbérendezés által létrehozott állapotot a földesúr és jobbágya kapcsolatában, kiegészítve a II. József által bevezetett szabad költözés törvénybe iktatásával. Egyetlen lényeges kérdésben ment csak túl a javaslat az érvényben levő gyakorlaton: jogot kívánt adni a jobbágyoknak arra, hogy elköltözése esetén telkének haszonvételét (usufructuatio) szabadon eladhassa. Nem látszik jelentősnek ez az újítás, de valójában a szabad paraszti földtulajdon csírája rejtett benne, s a haladó erők is benne látták azt a kis részt, amelynek tágításával szétbomlaszthatják a feudális földtulajdon idejétmúlt rendszerét. Tucatnyi megye akadt, amely ehhez a ponthoz kapcsolta a paraszt bírhatási jogának (ius proprietatis) kimondását, még több kívánta lehetővé tenni, hogy a paraszt egyszer s mindenkorra megválthassa magát és földjét a földesúri terhek alól. Lássuk, milyen álláspontot foglalt el Szatmár megye bizottsága.

A szöveg, amely 1832. május 7-én délután szűkebb konferencia elé került, teljes egészében Kölcsey munkája volt,²⁰ s címe szerint a bizottság február 27-i ülésében elfogadott elveket tartalmazta. „Az adózók, kiket most telken lakó jobbágyoknak hívunk, egykor rabszolgák valának. A rabszolgaság minden kétségen túl az emberiség legnagyobb szennyei közé tartozott.” Így kezdődik a helyenként költői szépségű fogalmazvány, hogy azután hosszú történeti bevezetésben kísérfje tovább a részvételre méltó szántóvetőt az emberi megbecsülés felfelé vezető lépcsőin. Dózsa parasztháborúja újabb visszazuhanást okoz. „Hogy Dózsa követőji méltók valának büntetésre, ki tagadja azt? Ellenben ki merné állítani, hogy a jelenkor bűneiért a meg nem született jövődönék kelljen bűnhődni?” Újabb állomás: az 1547 : 26. tc. „lelket rázó kifejezésekkel kiáltja ki, hogy Isten haragja fekszik a terhes bünt elkövetett neimzeten, s semmi nem ártott úgy a hajdan virágzó Magyarországnak, mint a jobbágyok elnyomatása, kiknek kiáltásaik Isten

²⁰ Kölcsey a novemberi megbízás alapján (l. előbb) megfogalmazta a maga véleményét; kérdéses, hogy mennyiben működött együtt az úrbéri albizottság korábban kijelölt tagjaival, Károlyival és Geötz alispánnal. Fogalmazványát a bizottság febr. 27-én — Kölcsey távollétében — megvitatta, és nyilván változtatásokat határozott el benne, mert Kölcsey még kevéssel a májusi közgyűlés előtt is az úrbéri munkálaton dolgozott. (Vö. Bártfayhoz máj. 3-án írt levelével, i. h. 247. l.)

elébe szünetlenül emelkednek.” A jobbágyok a törvény szavaiban visszakapják személyes szabadságunkat, a tc. pedig az ősök példáján át int, hogy fontolóra kell venni „egyfelől az erkölcsiség tiszta kívánatait, másfelől a szoros kapcsolatot, mi a jobbágy állapotja, s az ország virágzása vagy senyvedése közt találatik.” Mióta a rendes katonaságot bevezették, az ország minden terhét a paraszt viseli, „s elnyomni ezt nem annyi e, mint az ország teherviselőjít, s velük együtt az országot meggyengíteni? . . . Mi lészen, ha az, kitől az erőnek és költségnek erednie kell, semmivé tétetik? Nem kell e akkor a hazának is egyenlő mértékben semmivé lennie? Nem fog e akkor a felhozott Törvény Czikkely értelme szerint átok feküdni a népen, mely magá magának ássa a sirt?” Mert az idézett törvény nem segített, de nem használtak a rákövetkezők sem. „Rab maradt a jobbágy gyermekeivel s unokáival együtt a telken, hol született; a szőkevény parasztra törvény törvényre hozatott mind addig, míg a nevezetes nap fel nem virrada, mikor a negyedfél század olta elveszett parányi szabadság a múlt század utolsó felében elébb fejedelmi szó, utóbb az 1791. évi 35. T. Czikkely által ismét megadaték.”

Eddig a bevezetés, hogy a toll símán átmenjen a jobbágy szabad költözésének biztosítását tartalmazó első tc.-re. Az előzmények után ez természetes, de Kölcsénynek ez kevés: szerinte ehhez még „a jobbágyteleknek mint a közteherviselés alapjának a lehetőségig jó karban tételét eszközölni kell”, és „a jobbágytelket mint az adózat alkotmányi fundussát a lehetőségig tisztaságba kell tennünk”, meg kell óvni jogi helyzetének megzavarásától, a csonkulástól, az elenyészéstől. Az elsőre „mostani körülményeink” közt nincs lehetőség. „Most az adóznak a maga parányi ingójin kívül tulajdona nincs. A telek neki nem tulajdona, hazánk sok részeiben még a nyomorult szalma fedél is, mi alatt hál, s még a vesszőből gányolt ólacska is, hol tehene nyomorog, a földesuré. Mi fogja őt ez idegen vagyonhoz állandóul kötni? Nem látjuk-e naponként példáit, hogy minekutánna telek földjét az elsoványodásig élélte, s nyomorult viskóját feje felett elpusztúltni hagyta, búcsút mond és más telket keres, mit hasonlóképen kevés idő múltán elhagyjon? És lehet e csudálni? Megbecsülni és javítani azt, amit magunkénak nem tarthatunk, azt ami kézről kézre szabad kéj szerint vándorol, bizonyosan senki se fogja. S íme itt fekszik a nemzeti gazdálkodás elaljasodottságának egyik fő oka! Nincs itt segedelem, hanem ha az, amit az Országos Küldöttség a kéz alatti tc. 7.§-ában mond: a telkes gazdáknak szabad adást és vevést engedni, *vagy inkább tulajdonosi just adni!*” A másik célt, a jobbágytelkek csonkulását és majorsági földde változtatását is megakadályozza a törvényjavaslat azáltal, hogy a földesúrnak nem engedi meg a telek haszonvételének megvásárlását, a jobbágytelken élő nemest pedig a telekkel járó terhek viselésére kötelezi. A tc. utolsó, országszerte vitatott §-ával kapcsolatban pedig Kölcsénynek az az álláspontja, hogy az egy paraszt által megvásárolható telek számát nem kell korlátozni.²¹

Az első tc.-hez fűzött megjegyzéseket olvasva nemcsak az irodalmi forma és a parasztsors iránti mély rokonszenv tűnik szembe, hanem az is, hogy Kölcsény is, mint sokan az országban, a jobbágytelek szabad adásvételét szinte azonosnak vette a paraszt tulajdonjogának elismerésével. Az irodalmi színvonal mindvégig megmarad, s Kölcsény előadásában az úrbéri törvényjavaslat

²¹ Az országos bizottság javaslata legfeljebb négy telek egy kézbe kerülését akarta engedélyezni, a bizottsági tagok egy jelentős csoportja azonban különvéleményben korlátlan vételi jogot kívánt a parasztnak biztosítani.

egyes pontjai sokkal logikusabb egységben kapcsolódnak egymáshoz, mint magában a törvényjavaslatban. Nem kísérjük végig az egész törvényjavaslat széljegyzetezését, csupán ott állunk meg, ahol Kölcsey többet akar adni a parasztnak, mint a törvényjavaslat. Az írtásföldek kártérítés nélküli visszavételét a javaslat engedélyezte minden olyan esetben, amikor az írtás a földesúr kifejezett engedélye nélkül történt; Kölcsey szerint csak a nyilvános tilalom ellen történt írtások vétethetnének vissza ingyen. A „nemzeti gazdaság jobb karba állása” érdekében a jobbágytelki állomány összesítését (commassatio) kívánja, ezzel együtt a jobbágybirtok és a majorsági földek teljes elkülönítését szántóföldre, rétre, legelőre nézve egyaránt. Feltűnő viszont, hogy a házas zsellérnek nem akarja megadni a javaslat által tervbevett egynyolcad teleknyi legelőt, aminek az oka nyilván a szatmári szűkös legelőviszonyokban keresendő. Ismét szenvedélyessé válik Kölcsey hangja, amikor azt bizonyítja, hogy „a kilenced a jobbágy örökös romlását eszközlí”, hogy az olyan teher, amely „a legjobban gazdálkodó jobbágyot, azaz más szóval a földmivelői szorgalmat terheli legnagyobb mértékben, s ez ... a közjó ellen elkövetett valóságos hiba”. Meg kell tehát szabadítani a jobbágyot ettől a tehertől, de természetesen a földesúr kártalanítása mellett. Hogyan? Kölcsey négyféle módot említ. 1. A jobbágy szántóföldjeinek egykilenced részét adják vissza a földesúrnak. 2. Bizonyos mennyiségű robot-többlettel szolgáljon a jobbágy. 3. Évenkénti, hatóságilag megállapított pénzösszeget fizessen. 4. Vagy mondjon le a földesúr javára valamelyik haszonvételéről. A négy lehetőség mindegyike sokat szerepel a kilenced körüli vitatásokban. Kölcsey a két elsőt alapos indoklással elutasítja, a harmadikat lehetőnek tartja, de legkivihetőbbnek látszik számára a negyedik, s pl. a bormérés jogáról való lemondást megfélemlő ellenértéknek tartaná a földesúr számára az elvesztett kilencedért. Az úgynevezett kisebb adózásokat ellenszolgáltatás nélkül meg kívánja szüntetni, a borkilenced helyett pénzbeli fizetést ajánl. A kilencedhez hasonló súlyos teher a robot; kártékonyságának ecsetelése után azonban Kölcsey megelégszik annak a követelésével, hogy a robotot a törvényes határon felül ne lehessen emelni, és hogy a bánáti megyék példájára a felét pénzzel meg lehessen váltani. Ennyi lényegében az, ami az úrbéri törvényjavaslathoz fűzött megjegyzésekből figyelmet érdemel. Az úrbéri szerződésekről szóló V. tc.-re csak kevés, a paraszti községek belső kormányzatát tárgyaló VI. és a földesúri bíráskodásról, valamint az úrbéri pőről szóló VII. tc.-re pedig semmi megjegyzés nincs az észrevételekben.

Az úrbéri törvényjavaslatra tett fenti észrevételek ismeretében kissé tanácstalanul állunk az előtt a tény előtt, hogy a konferencia ezt a javaslatot nem merte a közgyűlés elé bevinni. Hiszen ami benne van, az egészében haladó szemléletet tükröz ugyan, de országos viszonylatban számos megye javaslata meghaladja — a paraszt bírátsági jogának nyílt kimondásával, az örökváltság javaslásával, a kilenced, a robot egyszerre történő megválthatásával, az úrszék eltörlésével, a jobbágy személyes és vagyoni biztonságának kimondásával stb.—, s a haladónak tekinthető vélemények sorában csak szerény helyet foglal el. Hogy ez mennyire így van, arra bizonyosság a közgyűlés magatartása: amikor másnap Kölcsey az elvi részek elhagyásával csupán a tényleges javaslatokat referálta, a közgyűlés a fentebb ismertetett, a jobbágyság helyzetét javító változtatások közül csupán a paraszt által vásárolható telekszámot korlátozta egy telekre — erre a szatmári földszúke lehet a magyarázat —, egyébként Kölcsey minden javaslatát jóváhagyta! Az ellentmondásnak sze-

rintünk az a magyarázata, hogy a konferencián nem Kőlcsey érdemi mondani-
valója keltett megbotránkozást, hanem referátumának elvi bevezetése, az
egyes pontokhoz kapcsolódó érvelések, s egyáltalán az a mód, ahogyan Kőlcsey
az évezredes paraszti sorsot ábrázolta. Kőlcsey a paraszt mellé állt, s ezt a
nemesség nem nézhette el neki, mert itt nem az állami adó leszorításáról volt
szó, hanem számonkérésről s a földesurak rovására a parasztnak juttatandó
morális és materiális engedményekről. Így érthető csak meg az, hogy Kőlcseynek
a konferenciában parasztlázítást vetettek a szemére, s hogy a közgyűlésben
csak a javaslat kivonatát, a szorosán vett módosításokat volt szabad elő-
adni.²² Ezekben a módosításokban nem volt semmi forradalmi, annál több
abban a köntösben, amibe Kőlcsey a sovány tartalmat öltöztette. Jogosult
lehet az a feltevés is, hogy Kőlcsey gyönyörű fejtegetései eredetileg tartalma-
sabb indítványokat körítettek; talán csak a mind ellenségesebb közhangulat
hatása alatt határozta el a bizottság tagjai február 27-én — Kőlcsey távol-
létében —, hogy gyengítik a javaslatba foglalt követeléseket. A május 3-i
leveléből tudjuk, hogy Kőlcsey még kevéssel a közgyűlés időpontja előtt is
dolgozott az úrbéri vélemény átalakításán: talán a február 27-én elhatározott
változtatásokat kellett ekkor végrehajtania.

Ugyancsak május 8-án került sor a *bányászati munkálat (Montanisticum)*
megvitatására. Ez a referátum teljes egészében Svaiczer Gábor nagybányai
bányászati főfelügyelő és Kovács Sándor főjegyző munkája volt, Kőlcseynek
még a fogalmazáshoz sem volt köze.²³ Jelentősége országos szempontból is
nagy volt, hiszen alkalmat adott többek között arra, hogy a megyék támadást
indítsanak a bécsi Kamara törvénytelen befolyása, a kincstár nemesfém-
monopóliuma s a bányák kizsákmányolása ellen; Szatmárban különösen
nagy volt a jelentősége a nagybányai bányavidék országos fontossága miatt.
A szép, szakszerű véleményt a szatmári rendek vita nélkül elfogadták.

Következett az *adózásról szóló munkálat (Contributionale-Commissariatium)*.
Erről Kőlcsey idézett levelében azt írja, hogy „nem sokat ér, egyes
jegyzetekből áll”. Az országos bizottság munkálata az állami és házi adó
kivetésének, behajtásának és kezelésének, valamint a katonatartásnak az
ésszerűbb, egyszerűbb, igazságosabb módozatait kívánta kidolgozni. Az
országos ellenzéki mozgalom nem elégedett meg azzal, hogy csupán a parasztsá-
g adó- és katonatartási terheinek igazságosabb elosztását próbálja elérni.
Ez a javaslat nyújtott alkalmat a reformmozgalom legjobbainak arra, hogy a
polgári reform egyik sarkkérdését, a közteherviselés elvét bedobják a vitatott
kérdések közé. Több megyében sikerrel járt ez a kísérlet, s a háziadót részben
vagy egészen hajlandó volt vállalni a nemesség. Szatmárban nem sikerült
Kőlcsey próbálkozása: a vitatást megelőző konferencián erre irányuló javas-
latát a többség elutasította, s az országgyűlési napidíjaknak is csak a felét
volt hajlandó a parasztság vállalni.²⁴ Egyébként a referátum a

²² Kőlcsey írja Bártfaynak id. máj. 12-i levelében: „Hálát adtak az adminisztrá-
tornak, hogy írásomat nem közgyűlésen olvastatta föl; mert úgymondák, ha azt a
nagykárolyi bíró hallotta volna, kész lett volna a revolutio. Ez fontos argumentum vala;
ergo a munkának köz helyen leendő felolvasatása eltiltatott.”

²³ „Ebben én egy sort sem dolgoztam. Cons. Schweitzer és Kovács Sándor csinál-
ták. Elfogadtatott.” (Kőlcsey Bártfaynak, máj. 12. i. h. 251. l.)

²⁴ Figyelmet érdemel, hogy a közgyűlés elé terjesztett és változtatás nélkül
elfogadott szövegben már nem szerepel a háziadóra vonatkozó javaslat, s az országgyűlési
költségeknek is csak a feléről történik már említés. Kőlcsey tehát már a konferencia
és a közgyűlés között átjavította a szöveget. Lehetséges azonban, hogy már a febr. 27-i

terjedelmes bizottsági munkálathoz képest valóban rövid volt, de mégsem olyan értéktelen, amilyennek Kölcsey jellemzi. Szerzője éles szemmel ismeri fel a javaslatban az ellentmondásokat s a parasztság szempontjából hátrányos következtetéseket, és az adózók iránti meleg együttérzéssel tesz javaslatot kijavításukra. Különösen szembetűnő ez az együttérzés a katonatartás és fuvarozás kérdésében; a javaslat csatlakozik ahhoz az országsszerte eléggé általános kívánsághoz, hogy a természetben való katonatartás helyett közvetlenül a kincstár gondoskodjék a katonaságról, s ennek fejében inkább az adót emeljék fel némileg.

Ismét olyan tárgy következett ezután, amely elsősorban a nemzeti önrendelkezés problémáinak megvitatására nyújtott sok lehetőséget, s ennél fogva a reformerek álláspontja jóval nagyobb támogatásra számíthatott a nemesség soraiban, mint polgári reform kérdéseinél. A *politikai-közjogi munkát (Publico-Politicum)* tartalmazta az eddig csak szokásokon alapuló országgyűlési szervezet és ügymenet törvényes rendbeszedését, a Helytartótanács reformját, a vármegye, kir. városok és szabad kerületek szervezetének megállapítását és egy sor politikai-közigazgatási természetű külön tárgyat. A nemzeti követelések az országgyűléssel kapcsolatban a kormánybefolyás csökkentésére, a főrendi tábla gátló szerepének kiküszöbölésére, a megyék túlsúlyának biztosítására s a rendek törvényhozó hatalmának megerősítésére irányultak, helyre kívánták állítani a Helytartótanács függetlenségét, a megyében pedig a főispáni hatáskör korlátozásával akarták a kormánybeavatkozás lehetőségét csökkenteni; ugyanígy a kir. városokat is szeretnék volna kivonni a kormány befolyása alól. Ezekhez a szempontokhoz igazodtak a megyék országsszerte, s ilyen jellegű volt Szatmár megye bizottságának Kölcsey által fogalmazott véleménye is.

A közjogi tartalmú kérdések azonban nemcsak a nemzeti önrendelkezés erősítésének lehetőségeit rejtik magukban. Kölcsey pl. az országgyűlési képviselő történeti eredetét s gyakorlatát fejtegetve alkalmat talál arra, hogy értekezés-szerű fejtegetéseibe beszójjon a modern polgári népképviselőt elveit. Rámutat arra, hogy „a követi táblánál a képviseltetés nem tiszta, mert a nemesség és polgárság személyesen terjesztetik elő,²⁵ a paraszt, azaz a földművelő helyett pedig csak azon fundus jön előterjesztés alá, amelytől ő adót fizet”, s felteszi a kérdést, hogy a megyei követ az adóról vitatkozva nem érzi-e magát mindinkább a paraszt képviselőjének is, „s nem fog-e így lassanként észrevétlenül bizonyos, az arisztokratiai érdeklétől különböző interesse kifejlenni, ami a maga tökéletes kifejlésére *a terhek egyforma viselésére s a földművelői osztály célrányosabb előterjesztésére* törekszik?” Újabb példa ez arra, mennyire érti Kölcsey annak a módját, hogy a rendek előtt még népszerűtlen, s ezért nyíltan ki nem mondható kívánságokat — ebben az esetben a közteherviselést és a népképviselőt — elvontnak látszó elvi fejtegetések köntöskében becsémpésze a javaslatokba.

Hatalmas közjogi értekezés Kölcsey referátuma, minden bekezdésére a hazai történeti előzmények, a fennálló gyakorlat és a modern államigazgatási elvek alapos ismerete jellemző. Ismertetésénél nem időzhetünk, elégedjünk

bizottsági ülés elhatározta a kérdéses módosításokat, s Kölcsey csak utolsó kísérletként hozta elő ismét a konferenciában. Erre vall máj. 3-i id. levelének az az utalása, hogy az úrbéri és adózási javaslaton még kevéssel azelőtt is dolgozott. Erre nyilván azért volt szükség, mert a febr. 27-i ülés ezen a két javaslaton lényegesebb változtatásokat eszközölt.

²⁵ Azaz: képviseltetik.

meg néhány fontosabb, a nemzeti követelésekhez igazodó kívánságának megemlítésével. Meg kívánja szüntetni a felső táblán a kormány híveinek többségét azáltal, hogy 50 teleknyi birtokon felül minden birtokosnak — mágnásnak és köznemesnek egyaránt — helyet akar biztosítani a felső táblán. Az alsó táblán elveti a személynök elnöklését és választott elnököt kíván. Nem helyesli az országos bizottság javaslatát, amely szerint a megyék 3, a káptalanok és városok 1—1 szavazattal rendelkeznének az alsó táblán; azt javasolja, hogy a szavazatok a portaszám arányában oszoljanak meg, tehát a több adót fizető megye vagy város több szavazattal bírjon. Javasolja, hogy csinálják meg a kis megyék összevonását, amit már az 1791-es bizottság is szükségesnek tartott. Ha két országgyűlésen elfogadott egy törvényjavaslatot a két tábla, akkor a harmadikon a király már ne utasíthassa vissza. A javaslat e szigorúan kötelező utasítások mellett foglal állást, ami az előző országgyűlés tapasztalata alapján érthető. Magyar nyelvű naplót követel mindkét táblán s hangoztatja: „Ezután országgyűléseinken magyarul nem tudó és nem beszélő tagot képzelnem sem akarunk.” A királlyal is magyarul kell levelezni. Az országgyűlés tárgyalásai legyenek nyilvánosak. A Helytartótanácsról az a véleménye, hogy vagy legyen minisztérium, önállósággal és az országgyűlésnek tartozó felelősséggel, vagy szűnjék meg, s hatáskörét lássa el a Kancellária és a Kir. Tábla. A városok demokratikusabb belső szerkezetének érdekében azt kívánja, hogy a választott polgárságot az egész közönség válassza. A szabad kerületekkel kapcsolatban a centralizált polgári állam elvéhez közeledve felteszi a kérdést: „Nem természetes-e az óhajítás, bár e sokféleség valahára megszűnhetne, s e különböző felsőségek egyetlen egy okfő alá szoríthatnának?” Ezen az alapon pl. a 16 szepesi kiváltságos város Szepes megyébe való beolvasztását ajánlja. Jelentős a könyvvizsgálattal, a cenzurával kapcsolatos állásfoglalása: „Ezen felette nagy fontosságú tárgyra nézve véleményünket a gróf Desseöffy József külön szavazatához kötjük,²⁶ s e külön szavazatban bőven előadott okokra nézve a könyvvizsgálatot mind károsnak, mind a nemzeti szabadsággal ellenkezőnek hisszük, s a sajtó szabadságát az azzal visszaélők ellen hozandó törvények mellett, megengedtetni óhajtjuk.”

A tárgy fontosságának megfelelően a Publico-Politicumot is előzetes konferencián vitatták meg. Sok változtatást nem tettek rajta: a Helytartótanáccsal kapcsolatban kihagyták Kölcsey értekezésszerű érvelését és egyszerűen a tanács függetlenségének és felelősségének a biztosítását követelték, s — ami a legfájdalmasabb volt — Kölcsey ismételt meggyőzési kísérletei ellenére is kihagyták a sajtószabadságról szóló részt.²⁷ Ilyen átalakított formában azután május 11-én a közgyűlés lényeges változtatás nélkül elfogadta Kölcsey referátumát.

Május 10-én mutatta be Kölcsey a közgyűlésnek a *tudományos és nevelési munkálatot (Literarium), az egyházügyi és alapítványügyi (Ecclesiasticum)*

²⁶ Desseöffy József gróf az országos bizottsághoz nyújtotta be terjedelmes latin nyelvű különvéleményét a sajtószabadság mellett. Értekezését másolatban — magyar nyelven is — terjesztették, majd 1831 folyamán külföldön nyomtatásban is megjelent német nyelven. Igen nagy hatást gyakorolt az ország közvéleményére, s számos megye egyszerűen Desseöffy álláspontjának képviselőjét adta utasításba követeinek.

²⁷ Vö. Kölcsey id. máj. 12-i levelével: „Máj. 10. Délután conferentia a Publico-Politicumok hátralévője felett. Itt leginkább fájt, hogy a sajtószabadságot nem akarták.” „Máj. 11. Referáltam a Publico-Politicumot. A sajtószabadságot ismét vitattam. De ezen urak a revolútiótól félnek; s nekik világhossz nem kell.”

javaslattal együtt. „A munka nem sokat ér — írta róluk idézett levelében — a benne tett változtatásokkal nem gondolok.” Valóban mindkét vélemény elég rövid, de mindkettőben vannak figyelemreméltó gondolatok. A nemzeti mozgalom s a nemzettévalás szempontjából annyira fontos tudományos-nevelési munkálatnál pl. Kölcsey a tudományos intézmények, felsőbb iskolák teljes magyarnyelvségét kívánja, s kifejezésre juttatja azt az országos követelést is, hogy a köznevelés nemzeti tárgya ne a király és a Helytartótanács, hanem az országgyűlés hatáskörébe tartozzék. Megfelelő pénzalapot követel a falusi iskolák számára, „mert azok teszik a nevelés közönséges talpkövét, s azoknak fogyatkozásait a legvirágzóbb tudományos intézetek sem pótolhatják ki; s ha egynek a kettő közül el kellene hagyni, kevésbé káros lenne inkább a magasabb tudományos intézeteket hagyni el, mint a falusi iskolákat.” A megoldás: vonják össze az egy faluban levő felekezeti iskolákat, egyetlen, közös iskola legyen mindenütt, úgy kevesebb lesz a költség; sőt a gimnáziumok számát is csökkenteni lehetne, helyettük több falusi iskolát kellene létesíteni. Jó színvonalú tanítókat kíván, nyugdíjat kell nekik biztosítani. Ne veréssel, hanem erkölcsi fenytéssel neveljenek. A szünnapokon „gymnasticai gyakorlásokat”, a szünetekben játékokat kíván. Teljes magyarnyelvséget kell bevezetni az iskolákban, a bányászatiakban is. Az egyetemi tanároknál ne számítson a vallás, a szerzetesek rovására előnyben kell részesíteni a világi tanárokat. Bárki mehesen bármilyen vallású iskolába, s tarthasson bármilyen vallású nevelőt stb. stb. Az egyházi tárgyról adott véleményben is fellelhetők a liberális nemesi közvélemény antiklerikalizmusának nyomai. Kölcsey a tanítórendek elleni panaszok megvizsgálását s a kolduló szerzetesek korlátozását kívánja, el akarja töröltetni a doktori fokozatot, mert az ugyanolyan privilégium, mint a céh-tagság, meg akarja tiltatni, hogy magyar növendékek tanulhassanak a római Collegiumban, s a 24 éves kor előtt nem akarja engedélyezni a szerzetesi fogadalom letételét. A közgyűlés a két javaslatot lényeges változtatás nélkül jóváhagyta, csupán a római tanulás tilalmára vonatkozó pontot hagyatta ki.

Az operátumokról adott vélemények közgyűlési megvizsgálását május 28-án folytatták. Az országos bizottság *Banderiale* operátuma több évtized óta húzódnó problémát próbált megoldani: a nemesi felkelést akarta korszerűsíteni, hogy megnyugtassa a nemesi lelkiismeretet, amelyet künt és bent egyre gyakrabban bíráltak a „vérrel adózás”-nak, a nemesi adómentesség e mind ingatagabbá váló jogalapjának nem teljesítése miatt. Az országos bizottság azt javasolta, hogy a nemesi ifjúság két évet szolgáljon kadétként, megkülönböztetett bánásmód mellett a császári ezredekben, azután pedig időnként fegyvergyakorlatra vonuljon be. A megyék ezt javaslatot szinte egyértelműen elutasították, s helyette különböző nehezen megvalósítható javaslatokkal álltak elő. A Kölcsey által formába öntött szatmári javaslat pl. azt indítványozta, hogy állítsák fel két-két gyalog és lovas ezred keretét, állandó magyar tisztikarral, s ezekbe hívják be felváltva a nemesi ifjúság egyes évjáratait. Könnyítene ez a megoldás Kölcsey szerint az adózók sorsát is, mert amennyivel több nemesi katona van, annnyal kevesebb paraszti katonára lenne szükség, kevesebb lenne az adó, sőt „a nemes ezredek szaporodásával lassanként az egész most fennálló katonaság s az egész hadi adó elenyészethetnék”. A korszerűtlen javaslat naiv optimizmusa, s főleg a megvalósítás távoli határideje nyilván tetszett a szatmári rendeknek is, mert változtatás nélkül elfogadták.

Ezek után került sor a legterjedelmesebb munkálatra, arra, amelyhez Kőlcseynek a legtöbb közvetlen köze volt. *A jogügyi munkálat (Juridicum)* bírálatának négy vaskos füzeté — az ötödik, a kereskedelmi és váltótörvénytörvényről szóló csak lazán kapcsolódott ide — egymagában terjedelmesebb, mint a többi vélemény együttvéve; szövege teljes egészében Kőlcsey munkája, elkészítéséhez csupán Nagy Károly főügyész hatalmas tételes jogi tudását és gyakorlati tapasztalatait hívta segítségül. Az országos bizottság munkája is méltó volt a nemes magyar nemzet jogászai hírnevéhez: a korábbi, 1793-i javaslat átdolgozásában és megvitatásában az ország legjobb jogásza vettek részt, az elkészült munkálat azonban azon túl, hogy rendszert és gyorsaságot kívánt bevinni a magyar jogszolgáltatás és magánjog egyre elavultabb rendjébe, velejéig konzervatív volt. Az ellenzéki mozgalomra várt a feladat, hogy haladó eszméket vigyen bele ott, ahol arra természetes lehetőség kínálkozott: a magánjogba a szabad tulajdon eszméjét az ősiség és a hitbizományok rovására, a bíróságok szervezetével és működésével, valamint e büntetőjoggal foglalkozó másik három munkálatba pedig a polgári jogegyenlőség gondolatát, valamint a haladottabb nyugat emberségesebb peres és büntető gyakorlatát. Lássuk, mit tudott tenni Kőlcsey ezen a téren.

„Nincsen nállunk egy-egy fontosabb kérdés a törvénytörvények elrendelésénél” — írja Kőlcsey a *törvénytörvények újjászervezését (Coordinatio fororum)* tartalmazó törvénycikkek bírálatának bevezetésében, hogy utána megállapítsa: amíg a társadalom kiváltságok bontják osztályokra, addig egységes igazságszolgáltatásra nem gondolhatunk, „szükséges lévén a nemes, polgárt és parasztot, s szabad kerületbelit nem csak privilégiumira, hanem terheire nézve is más más tekintetek alá osztályozni”. Külön bíróság kell tehát minden osztálynak, ezért Kőlcsey — sok haladó megye véleményétől elmaradva — az úriszék fenntartása mellett foglal állást, alátámasztva véleményét annak a bizonyításával is, hogy mennyivel több teher és kényelmetlenség származnék a parasztra abból, ha peres ügyei első fokon a megyei törvénytörvények előtt kezdődnének. A szép forma s a paraszt könnyebbségét, önkény elleni védelmét szolgáló számos részletjavaslat nem vigasztalja meg az olvasót a lényeg sivárságáért, ugyanúgy mint ahogy a városi törvénytörvényről szóló vélemény — egyébként gyönyörű jogtörténeti értékezés a polgárság kialakulásáról és a városban lakó nemes helyzetéről — hibátlan logikája sem tudja eltakarni azt aényt, hogy a szerző a városban lakó nemes kiváltságainak teljes fenntartásával maradi álláspontot foglal el. A megyei törvénytörvényről, a kerületi táblákról, a királyi tábláról, a tárnokszékről, a báni és hétszemélyes tábláról stb. szóló törvénycikkek nem adtak alkalmat arra, hogy lényegesebb haladó szempontok merülhessenek fel velük kapcsolatban. Egyedül a szentszékekről szóló javaslat számíthatott érdeklődésre ilyen szempontból. Az országos bizottság javaslata a végrendeletek felbontásával, a hamis esküvel, valamint házassági pörökben a hitbért, hozományt és nőtartást illető kérdésekkel kapcsolatos ügyeket elvette az egyházi bíróságoktól és a világi bíróság elé utalta; Kőlcsey véleménye egyetértett ezzel a változtatással.²⁸

Eddig jutott el a május 28-i közgyűlés a megyei bizottság véleményeinek a vizsgálatával, a munka azután hosszú időre félbemaradt. A jogügyi munkálat hátralevő fejezeteinek előterjesztésére csak a november 5-i külön erre a

²⁸ A referátumot a közgyűlés lényeges változtatás nélkül elfogadta.

célra összehívott közgyűlésen került sor.²⁹ Sorrendben a jogügyi munkálat II. fejezete, a *polgári törvénykönyv (Emendatio legum civilium)* következett. Az országos bizottság javaslata megkísérelte, hogy Werbőczy, a Corpus Juris, a kúriai döntések és az élő szokásjog elemeiből egységes, írott polgári törvénykönyvet hozzon létre, s valamelyes rendet teremtsen a nemesi birtokjog ezerfelé ágazó szövevényében; ez lett volna ugyanis az első előfeltétele az országot áradatként elöntő birtokperek számszerű és időbeli csökkentésének. A leg-haladóbb megyék ezt a javaslatot használták fel arra, hogy a királyi adománnyról, a végrendeletről, a kincstár örökösödéséről, az örökvallásról, a zálogról stb. szóló törvényjavaslatok kapcsán a szabad birtok eszméjét felvessék, s ezzel az ősiség ellen támadást intézzenek. Kölcseyék referátuma részletes, szakszerű, Nagy Károly alapos jogi tudása éppúgy rányomja a bélyegét, mint Kölcsey történeti tájékozottsága és írói készsége: az említett tárgyakkal kapcsolatban azonban nincs nyoma a feudalizmus rendszerét érintő kezdeményezésnek.³⁰ Van azonban sok haladó vonás is Kölcseyék javaslatában, olyanok, amelyek közvetlenül nem érintik a feudalizmus alapvető intézményeit. Így pl. elsősorban a Corpus Jurisszal érvelnek akkor, amikor határozottan állást foglalnak a hitbizományok megszüntetése mellett: előbb bizonyítják azt, hogy ez az intézmény ellenkezik a hazai törvényekkel, de aztán azzal is érvelnek, hogy a hitbizományok „a társaság céljaival ellenkeznek, mind a népesedést, mind a földmivelői szorgalmat akadályoztatván”, hogy „a társasági kölcsönös jusokat keresztül gázolják” s a könnyű adósságcsinálás lehetőségével a birtokost és hitelezőt egyaránt tönkreteszik. „Tiszta aristocratiai principium — mondja Kölcsey az országos bizottságnak a nagy familiákat védő törekvéséről — a felvilágosodott politikai tudománnyal meg nem fér.” „Hogy bizonyos halhatatlan nevek örökösíttessenek, abban az európai népszellem mostani helyezettetéséhez képest sem a királyi szék nagy oszlopot, sem a polgári alkotvány erős védfalat nem nyer. Mióta a polgári alkotványok nem egyes aristokratáknak adnak többé gondot, hanem egész nép masszákat foglaltatnak, azóta egyes familiák fenntartása nagyon közép századi ideává lön.” „Mindezeknek következtében óhajtanók — írja Kölcsey —, hogy a fideicommissumok töröltessenek el, s erre nézve a francia törvényhozó test, s még inkább a saját jusaik ellen nemes lélekkel kikölt francia elsőszülöttek követésre méltó példával jártak előttünk.” Az érveléssel találkozni fogunk még majd akkor, amikor Kölcsey az országgyűlésen vezeti a harcot a hitbizományok ellen.³¹ Hasonlóan a modernebb közgazdasági szem-

²⁹ Okt. 17-én ezt írta Kölcsey Bártfaynak: „November 5-én mi árva juhok ismét öszvejövünk, hogy a keveset, mi még az országos munkákból referálatlan, elvégezzük.” (I. h. 258. l.)

³⁰ Ilyennek tekinthető viszont némileg a javaslatot megvizsgáló közgyűlésnek a kincstár örökösödésével kapcsolatos döntése, amelynek értelmében magszakadás esetén az utolsó birtokos az ősi javakról is szabadon végrendelezhet, s a kincstár csak végrendelet hiányában lesz örökös; a szerzett javakban pedig a végrendelezés hiánya esetében a tizedizigleni rokon is örököl, s csak azután következik a kincstár örökösödése. Kölcsey is az ősiség ellen magyarázta az utasításnak ezt a pontját az országgyűlésen. Ez az állásfoglalása szerepelt a lemondását előidéző konfliktusban is; megyéje ugyanis ekkor már nem értett egyet ezzel a magyarázattal. (Vö. Kendehez írt 1835. jan. 12-i levelével, Minden munkái 3. bőv. kiad. IX. köt. 197. l.)

³¹ Az 1834. júl. 12—21. közötti vitát, amely az első fokon, a kerületi ülésben a hitbizományok eltörlésének kimondásához vezetett, ld. Kossuth Országgyűlési Tudósításainak - III. kötetében, 320. s köv. l.

pontok alapján kívánják Kölcseyék a közbirtokosságok felosztását is; ez a követelés sem érinti a feudális rend alapjait. Közlebb jár már a kényes problémához a tized kérdése; Kölcsey ezt is az adózó nép iránti meleg rokonszenvtől vezetettve vizsgálja, ki is mondja elvben, hogy „az eszköz, mi által a gordiusi csomót keresztül vághatnók, a tized örökös eltörlése”, a gyakorlati nehézségek előtt azonban megtorpan és mindössze annyit kíván, hogy az adózó szabad tetszésére bízassék, terményben vagy a törvényhatóság által megállapítandó váltságösszeggel rója-e le a tizedet. Feltétlenül haladónak tekinthető Kölcseynek az a javaslata, hogy a nemtelenek mindenfajta ügyben saját személyükben felperesek lehessenek.

A jogügyi munkálat III. része, a *perrendtartás (Ordo processualis)* reformját tartalmazó javaslat nem sok lehetőséget nyújtott a haladó szemléletű bírálónak arra, hogy észrevételeket tegyen rá. Rendelgetése az lett volna, hogy a peres eljárás megrövidítésével, a bizonyítás egyszerűsítésével s a perhúzás és fellebbezés korlátozásával gyorsabbá tegye a hihetetlenül lassú rendi törvénykezést. Akadtak megyék, amelyek a nemesek és nemtelenek közötti megkülönböztetés elvét itt-ott megpróbálták átlépni, általában azonban a megyei bizottságok megmaradtak a szakszerűség határai között és csupán gyakorlati szempontból bírálták az országos bizottság javaslatát. Ezt tették Kölcseyék is, referátumuk további vizsgálatától így nyugodtan eltekinthetünk.

Csupán a *büntető törvénykönyv (Codex criminalis)* javaslatának vizsgálata van még hátra ahhoz, hogy teljes képet nyerjünk az országos munkálatok szatmári bírálatának színvonaláról. A szórványosan felmerülő haladó törekvések ezzel a résszel kapcsolatban általában arra irányultak, hogy a rideg tárgyat az emberiség követelményeihez közelítsék, és csökkentsék a vizsgálat során és a büntetésben a nemes és nemtelen közötti különbségeket. Ez a törekvés felismerhető Kölcsey referátumában is; mélységes emberszeretete átmelegíti a száraz tárgyat és sok szép, érzéssel teli fejtegetést ad a tollára. Sok új, emberi szempontot vet fel pl. az enyhítő körülmények elvi mérlegelése során, de érdekes az is, hogy a részegséget nem enyhítő, hanem súlyosbító körülménynek kívánja tekinteni. Az országos bizottságnak a testi büntetésekről szóló javaslatával számos megye vitázott, de Szatmár az első, amely elvben ellenzi. „A 9. §-ban a testi büntetésről (verésről) van szó — írja Kölcsey — s ez alól olly sokféle rangú és állapotú emberek kivételnek, hogy végezetül csak a vagyona szert tenni nem tudott szegény parasztnak kell a büntetés ezen neme alatt maradni. De minekutánna nem lesz zsidó is, ki a kéz alatti §-ban kivételbe tett ‚quaestor’, ‚mercator’ és ‚arendator’ név alatt a verés alól ki ne bújthasson: miért kell a vagyontalan parasztnak... pálcza alatt egyedül maradnia? Nem lenne talán ártalmas most, midőn az újonnan felállani készülő rend a rabokat munka alá szorítja, *verés alól minden sorsú embereket kivenni.*” Később a fellebbezés lehetőségeit vizsgálva így ír: „Annak, ki a törvényeket philosophi lélekkel vizsgálja, semmi sem tetszik úgy vissza, mint ha látni kéntelen, hogy a törvények előtt személyválogatás van, s a nemzet bizonyos osztálya azoknak olly javaival élhet, mellyekre más osztály számot nem tarthat. E személyválogatás sehol sem visszatetszőbb, mint a büntető törvények előtt.” E megkülönböztetés egyik legkiáltóbb példája az, hogy a paraszt az ellene folyt büntetőpert csak főbenjáró esetben fellebbezheti meg, míg a nemes minden fórumot végigjárhat a legcsekélyebb ügygel is. „Nem szöllumk a nemességi privilégiumok ellen — mondatja az óvatosság ismét

Kölcseyvel — csak azt kérjük, hogy ezen jelen esetben mi okot lehet találni melly a nemtelennek a fellyebbvitelre nézve illy nagy megszorítatását igazságossá tegye? A természeti jusson ez a megszorítás nem alapul, mert *a paraszt is ember, mint a nemes*, s tette ugyanazon körülmények közt sem botránkozhatóbb, sem károsabb következésű nem lehet, mint a nemesé. . . Nincs hát egyéb hátra, hanem hogy e jelen esetben *a törvény előtt a haza minden osztálybeli gyermekeit egyformává tegyük*, s ha csak ez eggyel is kevesítsük az okokat, mellyek a különböző osztályú hazafiakat egymás ellen irigységre gerjesztik.” Később szép gondolatokat olvashatunk arról, hogy a büntetés kiszabását az alsó és felső határ között nem szabad a bíró önkényére bízni. Óva int másol, nehogy a felségsértésre és hűtlenségre kiszabott büntetés a törvény kielégítő gondoskodása hiányában bosszú eszköze legyen. Indokolt figyelmeztetés ez egy olyan kormányral szemben, amely ekkor már keresi, hogy hogyan foghatná hűtlenségi perbe Wesselényit és Károlyit, s amely néhány évvel később sorozatosan alkalmaz majd önkényt haladó ellenfelei elnémitására! Még határozottabban ellenzi Kölcsey azt, hogy a vallást sértő tettek ellen külön törvényt hozzanak; az írók úgylis a cenzúra alá vannak vetve, vagy a cenzúra eltörlése esetén műveik a sajtótörvény hatása alá esnek, a beszéd útján elkövetett vétségek büntetése pedig csak az önkénynek, besúgásnak, a szólásszabadság eltiprásának nyitna szabad utat. Kölcsey felvilágosult emberszeretete mutat végül az is, hogy hosszabb elmefuttatást szentel a rabokkal való bánásmódnak, s azt javasolja, hogy addig is, amíg a rabok részére országos dolgozóházakat állítanak fel, Szatmár megye kövesse Nógrád példáját és állítson fel a megye székhelyén dolgozóházat. A november 5-i közgyűlés ezeket az észrevételeket is lényeges változtatás nélkül fogadta el.

Ismertetésünknek a végére értünk s áttekintettük azt az útravalót, amelyet Szatmár megye követei néhány hét múlva magukkal vittek a döntő fontosságúnak ígérkező országgyűlésre. Áttekintésünk ilyen vázlatos formában is sok tanulsággal járt: problémákat oldott meg és problémákat vet fel. Pontos képet adott mindenekelőtt arról, hogy a korai haladó mozgalom követelései közül melyek kerültek be a referátumokba, s melyek voltak azok, amelyek vagy szóba se kerültek, vagy időközben a közbeeső viták során a közhangulat nyomására letöredeztek. Beigazolódtott az is, hogy a május 7-i közgyűlésnek az a határozata, amelynek értelmében a referátumokból nyomtalanul el kellett volna tüntetni a kifogásolt részeket, nem került végrehajtásra, s a rendelkezésünkre álló példányok a referátumokat a közgyűlési vitát közvetlenül megelőző állapotukban tartalmazzák.³² Megismételjük azonban azt a korábban már hangoztatott feltevésünket, hogy a Kölcsey által formába öntött referátumok eredetileg jóval több haladó elemet tartalmaztak, ezek azonban az ellenséges közhangulat nyomására már a korábbi átdolgozások során kimaradtak. Nem lehet vitás az sem, hogy Kölcsey a kor szükségleteinek felismerésében jóval magasabban volt már ekkor annál a szintnél, amelyet

³² A rendelkezésünkre álló referátumokon ugyanis általában rajta van a végleges megszövegezés korábbi dátuma s vagy mellettük külön jegyzőkönyvként, vagy a referátum végén záradék formájában a változtatások és a közgyűlési jóváhagyás. Egyetlen esetben, a Publico-Politicum kapcsán történt meg, hogy a módosítások figyelembe vételével teljesen újra fogalmazták a referátumot, ebben az esetben is mellékelve van azonban az eredeti szöveg is. A közgyűlés határozatának végrehajtásával Kölcseyék nyilván vártak az összes referátumok megvitatásának befejezéséig, a nov. 5-i közgyűlés kedvezőbb légköre, majd az ellenzék újabb felülkerekedése után pedig már szükség-telenné vált az eredeti szövegek eltüntetése.

a referátumok képviselnek; keserű hangu levelei híven tükrözik, mennyi eredménytelen harcot vívott a közvéleménnyel és ingadozó társaival, s mennyi haladó célkitűzésről kellett lemondania. E menetközbeni változások jelentőségét illetően azonban csak találgatásokra vagyunk utalva. Az a tény viszont, hogy a referátumokat a közgyűlésre való bevitelük előtti formájukban ismerjük, s tudjuk azt, hogy ebben a formájukban országos viszonylatban csak közepes színvonalat képviselnek, óva int bennünket, hogy ne essünk túlzásokba, ne tekintsük ezek alapján Szatmár megyét kritikátlan lelkendezéssel az ország leghaladóbb megyéjének, s a Kőlcsey nevéhez fűződő referátumokat olyanoknak, amelyek az egész ország számára irányt szabtak.³³ Szatmár a kormánnyal szemben való bátor harcával valóban a politikai harc élén járt, az operátumok haladó szellemű átalakításában azonban egy sor megye — Pest, Nógrád, Bars, Trencsén, Zólyom, Zemplén, Bihar, Békés, Csongrád, Temes, Baranya, Tolna, Somogy stb. — alaposan megelőzte. S Kőlcsey is politikussá, az ország egyik leghaladóbb politikusává vált a megyei harcokban és az operátumok feldolgozása során, az operátumokról írt véleményei azonban csak mondanivalójuk formai szépségét tekintve elsők az országban, tartalmilag azonban alig emelkednek az átlag fölé. Az eddigi ábrázolásoknak az volt a főhibájuk, hogy a referátumokat — anélkül, hogy tartalmukat ismerték volna — erősen túlértékelték, a közgyűlésben rajtuk végrehajtott változtatásokat egyenesen tragikusaknak tekintették, s ugyanakkor nem is próbáltak választ adni arra a természetszerűen kínálkozó kérdésre, hogy ilyen vérszegény, a legfontosabb kérdésekben reformellenes utasítással a háta mögött hogyan lehetett Kőlcsey mégis az országgyűlési reformpárt legnagyobb hatású tagja s egyik elismert vezére.

Magyarázatot keresve erre a kérdésre, tudnunk kell, hogy az ellenzéki mozgalom a megyékben, s így Szatmárban is erős ingadozásoknak volt kitéve. Vékony vezető rétege s ingatag, befolyásolható tömegei voltak, az utóbbiakat az ellenfél ügyes agitációja — különösen ha a nemesi előjogok valamelyike forgott veszélyben — bármikor el tudta tántorítani. A szatmári ellenzéki mozgalomban is csakhamar apály következett az 1831-i sikeres időszakra, s a helyzetet súlyosbította az a körülmény, hogy a mozgalom két vezéralakja — Wesselényi és Károlyi — a döntő időszakban nem lehetett a harc színterén. Így történt, hogy a referátumok megvitatására az ellenzék szempontjából a legkedvezőtlenebb körülmények között került sor, s a Kőlcsey borulató, lehangolt leveleire támaszkodó irodalom a mozgalom ügyét ezen a mélyponton örököltette meg. Nem maradhatott azonban sokáig ilyen reménytelen helyzetben, Wesselényi csakhamar megjelent, rendbeszédte az ellenzéki erőket, s a reformok ügye is nemsokára jobbra fordult. Kőlcsey május közepén

³³ Ezt a nézetet először *Papp Endre* Kőlcseyről írt tanulmányában (*Csengery A. : Magyar szónokok és státusférfiak. Pest, 1851. 285. s köv. l.*) olvashatjuk: „...nagy hírre kaptak s még szomszéd megyékbe is átkértek”. Tőle veszi át *Toldy Ferenc* a Kőlcsey Minden munkái 2. kiadásának előszavában. A megállapítás forrása nyilván Kőlcsey Bártfayhoz írt 1831. nov. 22-i levele, ahol említi, hogy a referátumokat megpróbálják kinyomatni, „mivel több megyék párokat (másolatokat) várnak tőlünk”. Tudjuk azonban, hogy a megyék már korábban megállapodtak az operátumokról készítenő véleményeik kicserélésében, ez a tény önmagában nem fényjelzi tehát az operátumokat. Mégis — főként *Horváth Mihály* közvetítése nyomán — mind a történeti munkákban, mind a köztudatban meggyökeresedett az a nézet, hogy Kőlcsey utasításai „nagy hírre kaptak az országban, s több megyének a teendő reformok iránti megállapodásában útmutatóul szolgáltak vala”. (Horváth M.-t idézi *Szaunder: i. m. 174. l.*)

még „a Juridicumban tett munkálat semmivé tételét” várja,³⁴ s november 5-én úgyszólván változtatás nélkül elfogadják referátumát. A rákövetkező napon az országgyűlési követek megválasztására kerül a sor, s a nemrég még ellenséges nemesség „köz öszvelhangzó egyetértéssel”, „sokszorozott éljen kiáltásokkal”, „köz öröm kiáltások között” választja meg az annyit kárhozott referátumok szerzőjét a megye országgyűlési követévé.³⁵ Még meggyőzőbbnek mutatkozik az ellenzék megerősödése a november 15-i tisztújításon. Hatalmas tömegek vonulnak fel, a résztvevők száma negyedfél ezerre tehető. Kölcsey búcsúzik a leköszönő tisztikar nevében, az aktus azonban a tisztikar ellenzéki tagjai számára nem búcsúzás: a választás az ellenzék teljes győzelme jegyében zajlik le. Kende lesz az első alispán, Uray Bálint a második, a nagybeteg Nagy Károly helyére Szerdahelyi Pál kerül, Kölcseyt pedig — a megye által most is kifogásolt gyakorlat alapján — főjegyzőnek nevezi ki az adminisztrátor.³⁶ Az új tisztikar most már teljesen a fiatal reformereké, s ezzel meg van adva a lehetőség arra, hogy Szatmár követe az elkövetkező országgyűlésen ne csak azt képviselje, ami az utasításokban van, hanem azt is, ami a mostoha körülmények miatt azokból kimaradt.

Szándékosan beszélünk csupán lehetőségéről: a megnyirbált referátumokra rögzített utasítások megváltoztatására ugyanis ekkor még nem kerülhetett sor.³⁷ A feudális intézmények elleni támadásnak az ekkori Szatmár megyében még népszerű tisztikar sem tudott volna többséget teremteni. De erre nem is gondoltak a megye haladó szellemű vezetői. Ehelyett azt a taktikát választották, hogy egy-egy fontosabb reform kérdésében a követek felszólítására haladó szellemű pótutasítást küldtek; egy ilyen pótutasítás elfogadtatása a csendesebb, gyéren látogatott közgyűléseken vagy kisgyűléseken jó előkészítés után sikerülhetett, hiszen a reformellenes kisnemesi tömegek csak tisztújításra vagy valami előre közhírré tett kezdeményezés pártolására vagy szervezett megbuktatására szoktak összeseregleni a megyeszékhelyre. Kölcsey is a régi utasításokkal utazott el Pozsonyba, s ott kellett tapasztalnia, hogy megyéje mennyire hátul áll a haladó megyék között éppen a legfontosabb, s a királyi propozíciók által első tárgyalási pontnak javasolt urbéri kérdés szempontjából. Szíve forró vágyát teljesítette tehát akkor, amikor Kende alispántól azt kívánta, módosítsa a megye az utasítást és tegye lehetővé, hogy Szatmár is támogathassa a jobbágyfelszabadítás irányába mutató javaslatokat.³⁸ Az országgyűlésen az urbéri kérdésben nem hallatta szavát — uta-

³⁴ Vö. i. máj. 12-i levelével.

³⁵ Jegyzőkönyv, 1832. 2851. sz.

³⁶ Uo. 2878. sz.

³⁷ Toldy (i. h. 13. l.) úgy véli, hogy a tisztújítás „kedvező változást hozott a tisztikarba, s ezzel az országgyűlési utasításokba is”. Szauder szerint (176. l.) Kölcsey az utasításokkal „elbukott a megyegyűlésen, hogy kevés idő múlva győzelmük, elfogadásuk szemtanúja legyen”. Mindkét vélemény azt tételezi fel, hogy az utasításokat már az országgyűlés megkezdése előtt megváltoztatták. Ilyen változtatásoknak azonban nincs nyomuk a közgyűlési iratanyagban, s az országgyűlés első szakaszában sem lehet rájuk következtetni.

³⁸ „... az urbáriumra nézve adjak pótlo utasítást. Hétszázezer nemes és — 10 millió nemtelen! Ez figyelmet érdemel, Mi jobb? a hétszázezernek a milliommokkal ellenkeznie? vagy a maga jusait nem csonkító concessiók által azokat is a constitutio barátaivá tennie... Még ideje van, még adhatunk, várván köszönetet; de megtörténhetik, hogy adni fogunk kénytelen, köszönet nélkül.” Ezért kezdetnek azt kéri, hogy járuljanak hozzá a paraszt birtokképességének (capacitas possessorii) kimondásához, és hogy „a nemtelenek a megyei kormányban idővel valami repraesentatio útján részt vehessenek” ... „Sok vármegyék liberális utasítást adtak, sokan nem. De úgy hiszem,

sítása bejelentésén túl — addig, amíg utasítása kedvezőtlen volt. Az első döntő ütközetnél, a szabad adásvevés kérdésében még nem kellett szégyenkeznie, hiszen utasítása kedvező volt; fájhatott azonban neki, hogy Kossuth tudósításaiban nem szerepelhetett meggyéje azok közt, amelyek már ekkor bejelentették, hogy ennél többet — tulajdonjogot — kívánnak adni a jobbágyoknak.³⁹ Hamarosan befutott a megye válasza is: a rendek sem a birtokképeség megadásához, sem a házipénztár vállalásához nem járultak hozzá.⁴⁰ Közben mégsem csüggedt azonban el, sőt az első napoktól kezdve vezető szerepet játszott az ellenzéki erők szervezésében, a reformhajlandóság erősítésében. Nemcsak a magyar nyelvért, a sajtó- és vallásszabadságért, Erdély egyesítéséért harcolt fáradhatatlanul, hanem a kulisszák mögött, a konferenciákon és magánbeszélgetéseken hihetetlen tevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy az úrbér elsősege, majd a hozzá kapcsolódó haladó eszmék győzedelmeskedjenek. Országgyűlési naplója — a kor politikai írásainak ez a legragyogóbbika — beszédes bizonyítéka annak, mennyit gondolkozott és fáradozott, hogy az urbárium révén az adózó paraszt az alkotmány sáncain belül kerüljön, s népből nemzetté váljék. Az országgyűlés színe előtt azonban még jóideig nem szólhatott a nép érdekében. Április 28-án a kerületi ülésben a legfontosabb kérdésben, az örökváltság kapcsán az ellenzék már a győzelem küszöbéig jutott. 22 megye kívánt tulajdonjogot adni a parasztnak a saját telkére, 23 megye ellenszavazatával szemben. Szatmár még ekkor is a nemmel szavazók táborába tartozott. „Kik az *igen* szónak ezen kérdésben baráti — írta Kossuth az ülésről — vizsgálatukra szolgálhat a közvéleménynek azon hatalmas előhaladása, hogy ez előtt kevés évekkkel a tulajdoni jus kiterjesztésének baráti csaknem gúnyjal illettettek, és *fuit vox clamantis in deserto*, most 22 megye adta reá voxát, ez minden csetre tiszteletre méltó kisebb szám. Míg országos ülésre kerül a dolog: két, három megye nagy változást tehet, de ha nem tenne is, a jövődő kifejlésnek magva vetve van.”⁴¹ Valóban, néhány hét múlva, június 17-én lelkesen pártolhatta már Kölcsey a jobbágy személyes és vagyoni biztonságáról szóló, utólag beiktatott törvénycikket,⁴² néhány hónap múlva pedig az országos ülésben is győz már az örökváltság ügye, s Szatmár is ott van a győzelmet kivívó megyék sorában. Elmúlt a varázslat, amely az országgyűlés legszebben zengő nyelvét megbénította s Kölcsey ettől kezdve az ország színe előtt is az első sorokban harcolhatott a nagy célért: hazája parasztnépének felemeléséért. Pályájának országgyűlési szakasza azonban már kivülesik jelenlegi vizsgáldásaink körén:

BARTA ISTVÁN

ez utolsó a mostani álláshoz képest veszedelmes. Én nem szeretnék nagyon sokra menni; csak a jövődőt óhajtanám, ha előre készíthetnők. *Mik vagyunk most? Erőtlen parányi szám, s mik lehetnének, ha 10 millió hozzánk járulna?* (Levele Kendéhez, 1832. dec. 21. Minden munkái, 3. bőv. kiad. X. köt. 80. l.)

³⁹ Országgyűlési Tudósítások I. köt. 142. l. — Pest, Bars, Somogy, Trencsén, Zemplén, Békés, Csongrád, Tolna, Zólyom van felsorolva.

⁴⁰ „A kapacitást csak meg lehetett volna adni — írta febr. 15-én Kendének —, de ha ezt sem adták meg, akkor a domesticát még kevésbé lehetett várni. Tudom rajtad nem múlt; az ifjú Nagy Károly írta is, hogy harcoltál. De édes barátom, sokat kell még nekünk odahaza is, itt is harcolni, míg utoljára, talán félszázad utáp, a szikra egyszer csak fellobban.” (Minden munkái, 3. bőv. kiad. X. köt. 80. l.)

⁴¹ Országgyűlési Tudósítások I. köt. 341. s. köv. l.

⁴² Uo. 485. l. — A szatmári változásban része lehetett Wesselényinek is, aki 1833 májusában Szatmárban időzött. „Vettem pótló utasításomat — írta neki Kölcsey jún. 7-én —, melyen jelenvoltodnak világos nyomai látszanak.” (Minden munkái, 3. bőv. kiad. X. köt. 374. l.)

A TISZA-KORMÁNY HORVÁT POLITIKÁJA ÉS AZ 1883. ÉVI HORVÁTORSZÁGI NÉPMOZGALMAK. II.*

6

A magyar nyelv használata Horvátországban a közös hatóságok belső hivatalos érintkezésében már 1876 óta megindult, s 1879 óta egyre nagyobb mértéket öltött. Ennek mindenki számára látható külső megnyilvánulása a hivatalos épületeken alkalmazott magyar felirat volt, amelynek fokozatos bevezetésére 1882 nyaratól került sor.

A nyelvkérdésben kialakult horvát álláspontot Josipovich Géza későbbi horvát miniszter így fogalmazta meg; „A kiegyezési törvény Horvát—Szlavonországok területén a törvényhozásnak, a közigazgatásnak és a törvénykezésnek hivatalos nyelvét *kizárólag* a horvátot teszi, és pedig nemcsak az autonómia körében, hanem a közös ügyekben is.”¹⁴⁶ Hasonló értelemben nyilatkozott 1883-ban Bedeković Kálmán horvát miniszter Pejačević László gróf horvát bán, sőt maga az uralkodó is.¹⁴⁷ A magyar kormány álláspontja szerint viszont a magyar állameszme megköveteli a magyar államnyelv érvényesítését Horvátországban is, s az 1868:XXX. tc. idevágó paragrafusai nem zárják ki a magyar nyelv használatát a horvát mellett a közös ügyekben. A kiegyezési törvény 56. és 57 §-a kimondja ugyan, hogy „Horvát—Szlavonországok egész területén mind a törvényhozás, mind a közigazgatás és törvénykezés nyelve a horvát”, továbbá, hogy „Horvát—Szlavonországok határai között a közös kormányzat közegeinek hivatalos nyelvét is a horvát nyelv állapítatik meg”, de nem mondja, hogy *kizárólag* a horvát, s nem tiltja meg kifejezetten a magyar nyelv használatát.¹⁴⁸

A horvát kiegyezési törvény keletkezésének története kétségtelenül arra mutat, hogy a kiegyezési tárgyalások során magyar részről is elfogadták a horvát álláspontot, tehát az felel meg a törvény alkotói szándékának és szellemének. A horvát hivatalos nyelv ugyanis nem a magyarok által adományozott privilégium, hanem a horvátot mint a magyarral egyenrangú politikai nemzetet természetesen megillető jog.¹⁴⁹ A horvát küldöttség által 1868 júniusában átnyújtott kiegyezési javaslat 26. §-a szerint Horvátországban mind az országos kormányzat, mind a közös minisztériumok hivatalos nyelve *kizárólag* a horvát legyen, s közös minisztériumok is horvát nyelven kötelesek az autonóm kormányhoz intézett átirataikat és horvátországi szerveikhez

* A tanulmány első részét a Századok 1958. évi 5—6. számában közzöltük.

¹⁴⁶ O.L.: ME 1908 — XXXIV — 82 (1907 — 3267) sz. — *Plüveric*: i. m. 494—500. l.

¹⁴⁷ O.L.: MT 1883 — 23 (1883. aug. 21).

¹⁴⁸ Ld. Szapáry 1883. okt. 6-i nyilatkozatát a képviselőházban (Képvh. Napló 1881/4, XIII. k. 39. l.) és az 1886. évi magyar országos bizottság üzenetét (Képvh. Irományok 1884/7, XXII. k. 232. l.) Erről az érvelésről — az egyéb tekintetben a magyar álláspontot képviselő — *Jászi Viktor* közjogász is megálapította, hogy nem egyéb mint tarthatatlan sophisma (Tanulmányok a magyar-horvát közjogi viszony köréből. Bpest. 1897. 266. l.).

¹⁴⁹ A kiegyezés nyelvi rendelkezésének létrejöttét az 1907. ápr. 2-án kelt báni átirat adja elő (O.L.: Me 1907 — XXXIV — 191. cs. — 1907 — I — 4854 sz.).

küldött utasításait megszerkeszteni.¹⁵⁰ A magyar küldöttségnek Csengery Antal által megfogalmazott válasza semmi ellenvetést nem emelt az ellen, hogy Horvátország „mint külön territoriummal bíró külön politikai nemzet” saját beligazgatása nyelvét maga határozza meg. „Ami a közös minisztériumot s annak közegeit illeti: elvül állapíttathatik meg, hogy minden érintkezésükben a nevezett országok törvényhatóságaival, közönségével és egyes polgáraival ezek is a horvát nyelvet használják.”¹⁵¹ „A magyar küldöttség annyira elismerte Horvátország, mint külön területtel bíró nemzet, jogát saját nyelve használására, hogy ezt egyezmény tárgyává sem kívánta tenni” — írja Csengery Antal.¹⁵² A horvát küldöttség azonban — szinte megsejtve a későbbi problémákat — határozottan kívánta, hogy az egyezmény mondja ki a horvátok nyelvi jogait.

Hosszabb vita alakult ki a kiegyezési tárgyalásokon a közös minisztériumok horvátországi orgánumainak nyelvhasználata tárgyában. A magyarok elismerték, „hogy e közegeknek minden érintkezésükben a horvát—szlavon törvényhatóságokkal, közönséggel, sőt polgárokkal is, a horvát nyelvet kell használniok”. De gyakorlati okokból, s a közigazgatás zavartalansága érdekében azt kívánták, hogy „a közös miniszterek horvátországi legfőbb hivatalnokaikkal más nyelven is érintkezessenek”. A horvátok azonban minden áron ragaszkodtak ahhoz, hogy általános szabályként ismertessék el „hogy a közösgyi közegek nyelve általában, minden tekintetben és irányban, fölfele is a horvát legyen”. A magyar küldöttség végre is elfogadta a horvát álláspontot: „ezen ne törjék meg a kiegyezés” — mondta Deák Ferenc.¹⁵³

1868 után valóban olyan gyakorlat alakult ki a horvátországi közös hivatalok nyelvhasználatában, amely megfelelt a horvát felfogásnak, mely szerint „a magyar állam hivatalos nyelve Horvát—Szlavonországok területén a horvát”. Ettől a gyakorlattól 1875-ben kezdtek eltérni, midőn a közös minisztériumok az addig kizárólag horvátnyelvű átiratok helyett hasábosan két-nyelvű átiratokat kezdtek küldeni a horvát hatóságoknak.¹⁵⁴ Az államvasutak kezdettől fogva „teljesen elzárkóztak a horvát nyelv használata elől, oly közegeket alkalmazván a horvát—szlavonországi vonalain, akik a horvát néppel érintkezni sem tudtak”.¹⁵⁵ A Tisza-kormány nemcsak a közös minisztériumoknak a horvátországi autonóm hatóságokkal való érintkezésében hozta be a magyar nyelvet, hanem — elsősorban a pénzügyigazgatáson keresztül — kísérletet tett a magyar szolgálóati nyelv bevezetésére a közösgyi igazgatásban is. Az 1883. április 14-i minisztertanács elvi döntést is hozott ebben a kérdésben. Pejačević horvát bán ugyanis tiltakozott a pénzügyminiszter eljárása ellen, aki az újabb időben kizárólag magyar nyelvű átiratokat küldött a horvát hatóságokhoz. A minisztertanács úgy döntött, hogy „azon miniszterek, kiknek hatáskörük Horvát—Szlavonországokra is kiterjed, horvát

¹⁵⁰ Csengery Antal: i. m. 195. l.

¹⁵¹ Uo. 210. l.

¹⁵² Uo. 214. l.

¹⁵³ Uo. 215. l.

¹⁵⁴ L. Josipovich Géza id. 1907. évi memorandumát. — Tisza maga is megállapította 1887. márc. 24-i képviselőházi nyilatkozatában, hogy „a nyelv kérdésében az, amit a kormányzat az utolsó években tesz . . . igenis megváltoztatása a rögtön 1868 után életbe lépett praxisnak, mert abban a praxisban a hasábos magyar szövegnek semmi nyoma sincs” (Jászi: i. m. 268. l. — Ld. még Képvh. Irom. 1884/7, XXII. k. 219—20. l.).

¹⁵⁵ L. Josipovich id. memorandumát és a vasútpolitikai iratcsomót: O. L.: ME 1907—XXXIV—2466.sz. (az 1895, 1897 és 1907. évi vasútpolitikai tárgyalások anyaga).

ügyekre vonatkozó adminisztratív kérdésekben a horvát—szlávón kormányhoz, vagy autonóm hatóságokhoz intézett átirataikat és rendeleteiket hasábosan horvát és magyar nyelven állíttassák ki . . .” A nem közös miniszterek a reciprocitás elvének megfelelően a magyar nyelvet használják. Ugyanakkor azonban kifejezést adott azon várakozásának, „hogy a magyar kormány tagjai és a bán közt előforduló oly bizalmas természetű írásbeli érintkezéseknél, melyeknél a levelezés a kölcsönös könnyebb megérthetés végett eddig legnagyobb részt német . . . nyelven folyt, jövőben a magyar nyelv fog használtatni.”¹⁵⁶

A horvátországi közözügyi igazgatás magyarosítása terén Dávid Antal pénzügyigazgatóra várt a vezetőszerp, s ő a pénzügyminisztertől nyert részletes bizalmas utasítás értelmében azonnal hozzá is látott ennek keresztülviteléhez. Az előző fejezetben részletesen ismertettük a magyar nyelvtanfolyam megszervezésének történetét s a horvát részről ez ellen indított tiltakozó akciókat. Ugyancsak rögtön hivatalbalépése után megtette Dávid az első lépéseket a pénzügyi hivatalok címertábláinak kétnyelvű — horvát és magyar — felirattal való ellátása érdekében is.

A címertáblák feliratának kérdésével az 1868:XXX. tc. kifejezetten nem foglalkozott, hiszen ez a hivatalos nyelvhasználat körébe tartozott,¹⁵⁷ s az erre vonatkozó rendelkezések alapján a kiegyezés utáni években semmi kétség nem merült fel az iránt, hogy Horvátországban a közös állami hivatalok épületein kizárólag horvát feliratot kell alkalmazni. A magyar kormány ettől a gyakorlattól 1879-től kezdve kívánt eltérni, midőn az egész horvátországi magyarosítási akciót megindította, illetve fokozta. Szapáry pénzügyminiszter úgy értelmezte a kiegyezési törvényt, hogy mivel a magyar hivatalos nyelvhasználatát a horvát mellett a törvény kifejezetten nem tiltja, horvát részről nem emelhetnek kifogást a kétnyelvű címertáblák ellen, melyek az állam magyar jellegét vannak hivatva kidomborítani és a magyar állameszmét hangsúlyozni. 1880 március elején Dávid pénzügyigazgató jelentette a bánnak, hogy utasítást kapott a kétnyelvű címertáblák kifüggesztésére. Pejačević kérte, hogy ezt opportunítási okokból (választások, tartománygyűlési és egyetemi viszonyok miatt) egyelőre mellőzzék, s Bedeković Kálmán horvát miniszter közreműködésével sikerült is a kérdést levétnie a napirendről. 1882. június 1-től, a zágrábi pénzügyigazgatóság újjászervezése és az eszéki igazgatóság felállítása alkalmával azonban a vidéki pénzügyi hivatalokon fokozatosan és lehetőleg feltűnés nélkül kétnyelvű felirattal ellátott címertáblákat kezdtek alkalmazni. 1882—83-ban hat helyen (Eszék, Károlyváros, Vinkovce, Újgradiska, Zimony, Sziszek) kerültek kifüggesztésre az új címerek, Szapáry szerint mindent tiltakozás nélkül. A valóságban a tartománygyűlésen interpelláció hangzott el emiatt, s Pejačević 1882. szeptember 12-én felvilágosítást kért Szapárytól a kérdésre vonatkozóan. 1883 tavaszán Dávid utasítást kapott az új címerek további fokozatos kifüggesztésére előbb vidéken, majd Zágrábban is. Szapáry szerint Dávid itt túllépte a kapott utasítást, mert egyszerre több címet is kifüggesztetett, holott csak egyet kellett volna. Augusztus 7-én hajnalban a zágrábi pénzügyigazgatóság épületére és több más pénzügyi épületre tették ki a kétnyelvű feliratokat, a bán előzetes megkérdezése

¹⁵⁶ O.L.: MT 1883 — 13 és ME 1907 — XXXIV — 191. csomó (1883 — XI — 2051. sz. irat).

¹⁵⁷ Jászi: i. m. 265—66. l.

nélkül.¹⁵⁸ Szapáry minduntalan hangsúlyozza, hogy jóhiszeműen járt el, s nem gondolta, hogy horvát részről eljárása ellen bármiféle kifogást is emelhetnének. Ugyanakkor azonban saját előadásából kiderül, hogy „fokozatosan”, minden feltűnést kerülve akarta szinte becsempészni Horvátországba a magyar feliratokat, tehát nyilvánvalóan maga is tartott attól, hogy horvát részről ezek törvényességét kétségbe fogják vonni.

A magyar felirat Zágrábban nagy felzúdulást keltett. A Pozor minden számának élén vastag betűkkel hozta a kiegyezési törvénynek a horvát hivatalos nyelvre vonatkozó 56. és 57. §-át, s tiltakozó népgyűlések összehívását javasolta. Augusztus 7-éről 8-ra virradó éjjel beverték az adóhivatal ablakait, Dávid pénzügyigazgatót pedig fenyegető levélben szólították fel a magyar feliratok levételére. Ő azonban most már „az állam méltósága” érdekében is ragaszkodott a kétnyelvű feliratokhoz, s augusztus 9-én a hadtestparancsnoktól katonai karhatalmat kért a pénzügyi hivatalok őrzésére, egyúttal készenlétbe helyezte a pénzügyőrséget is. Dávid és Szapáry az autonóm kormány figyelmét is felhívták a rend fenntartására és a címerek védelmére. Az autonóm kormány — mint az Živković belügyi osztályfőnöknek a pénzügyminiszterhez intézett augusztus 13-i átiratából kiderül — egyáltalán nem sietett a pénzügyigazgatóság védelmére. Helytelenítette Dávid magatartását, amiért „elhamarkodottan és rémképektől féltve”, túllépte hatáskörét és katonai karhatalmat kért. Az országos kormány kijelentése szerint „semmi katonai karhatalom nem szükséges, mert Zágrábban teljes békesség és rend uralkodik. Azon insinuációt, hogy az állampénztár, vagy az állambirtok egyáltalán valami veszélybe jöhetne, az egész annyira békességes zágrábi lakosság részéről, mint a pénzügyigazgatóság főnök urának tiszta képzelődését határozottan vissza kell utasítanom” — írta Živković. Az esetleges kisebb kihágásokat a zágrábi rendőrség meg fogja akadályozni. Pejačević is hasonló értelemben nyilatkozott Dávid előtt.¹⁵⁹

A tüntetések — az autonóm kormány megnyugtatója ellenére — egyre fokozódtak, s augusztus 14-én este már összetűzésre került sor a tömeg és a karhatalom között. Másnap — augusztus 15-én — a tömeg letépte és a folyóba dobta a címertáblákat, betörte a pénzügyi épületek ablakait, s kiszabadította az előző este letartóztatott tüntetőket. Pejačević a szükséges intézkedéseket megtenni elmulasztó városi kapitányt azonnal felfüggesztette állásától, s Hervoicé osztálytanácsos személyében kormánybiztost nevezett ki a rend helyreállítására. Azonnal táviratozott Tiszának Gesztre és kérte, hogy a nyugalom helyreállítása érdekében szüntessék meg a magyar feliratok további kifüggesztését. Tisza felhívta őt, hogy a magyar állam méltóságát minden eszközzel védje meg, mivel egy utcai tüntetéssel szemben nem lehet engedékenynek mutatkozni.¹⁶⁰ Szapáry ugyanakkor nyilatkozatot tett közzé, hogy az eltávolított címerek „a legközelebbi napokban ismét ki fognak

¹⁵⁸ A címerügy előzményeiről l. Szapáry előadását az 1883. aug. 21-i minisztertanácsban (O.L. : MT 1883 — 23/1), Pejačević 1883. okt. 10-i nyilatkozatát : Nemzet 1883. okt. 13. sz. és a horvát országos bizottság 1886. márc. 28-i üzenetét (Képvh. Irom. 1884/7, XXII. k. 213. l.). — A kétnyelvű címerekkel egyidejűleg a pénzügyigazgatóság pecsétnyomóit is kétnyelvű felirattal látták el (O.L. : PM eln. 1883 — 1719. sz.).

¹⁵⁹ O.L. : PM eln. 1883 — 1349. sz. és ME 1883 — XII — 2704. cs. (2515. sz.) — Nemzet 1883. aug. 10. sz.

¹⁶⁰ O.L. : ME 1883 — XII — 2704 (2515). — Nemzet 1883. aug. 16. sz.

tétetni”, egyben utasította Dávidot, hogy készíttessen új címereket, s azokat 48 órán belül függesse ki újra.¹⁶¹

A bán augusztus 17-én Tiszához intézett táviratában hangsúlyozta, hogy a tüntetés nem a magyar állam és jelvényei ellen irányult. Ezt az is bizonyítja, hogy a törvényes — azaz csak horvát feliratú — címertáblák sértetlenül maradtak. Őva intette a kormányt a magyar feliratú táblák visszahelyezésétől, mivel azokat Horvátországban — az 1868 ; XXX. tc. 57. §-a alapján — mindenki törvénytelennek tartja. Az Ischlben üdülő király, a történet tudomásul vétele után, azonnal jelentést kért Tiszától, hogy miért éppen most került sor a magyar feliratú címerek kifüggesztésére, s értesítették-e erről előre a bánt. A miniszterelnök válaszában hangsúlyozta, hogy ez az intézkedés törvényes szempontból nem kifogásolható, s veszedelmes következményekkel járna, ha utcai demonstrációnak engednének. A bánt ugyanakkor felszólította a tettesek kinyomozására és szigorú megbüntetésére.¹⁶²

Az elmondottakból kiderül, hogy a mozgalmak kifejlődését nagyban megkönnyítette az a körülmény, hogy a horvát kormány és a zágrábi hatóságok helytelenítették a magyar feliratok kifüggesztését, s Dávidnak — akivel számos kérdésben volt már összetűzésük — nem szívesen siettek támogatására. Ezért nem tették meg a szokásos erélyes intézkedéseket a tüntetésekkel szemben. Ők hivatalosan nem tiltakozhattak a magyar kormány eljárása ellen, de — a jelek szerint — hallgatólagosan eltűrték, hogy a tüntető tömeg eltávolítsa a magyar feliratú táblákat. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy augusztus 15-e után a hivatalos és nem hivatalos közvélemény szinte egységesen foglalt állást a magyarosító intézkedésekkel szemben. Augusztus 16-án a zágrábi városi tanács tiltakozott, 17-én pedig a nemzeti párti képviselők adtak ki nyilatkozatot, melyben kijelentették, hogy a törvények egyik kardinális alapelve a horvát hivatalos nyelv. „Ebben látja a nemzet egyetlen, de egyúttal legerősebb biztosítékát is nemzetiségének”. A kihágásokért a pénzügyigazgatóság felelős, melynek eljárása „a törvénynek a hivatalos nyelvre vonatkozó félremagyarázhatatlan értelmével ellentétben állott”. A párt nem támogathat olyan kormányt, amely lehetővé tenné ily esetek megismétlődését és elrendelné a magyar feliratú címerek visszahelyezését.¹⁶³ Közben Zágrábban folytatódtak a tüntetések, s a mozgalom áttért más városokra is (Károlyváros, Sziszek, Újgradiska).¹⁶⁴ A helyzet tehát komolyra fordult, s a szükséges kormányintézkedésekről, a korábban felmerült horvát problémák eldöntésére augusztus 21-re kitűzött bécsi minisztertanácsnak kellett döntenie.

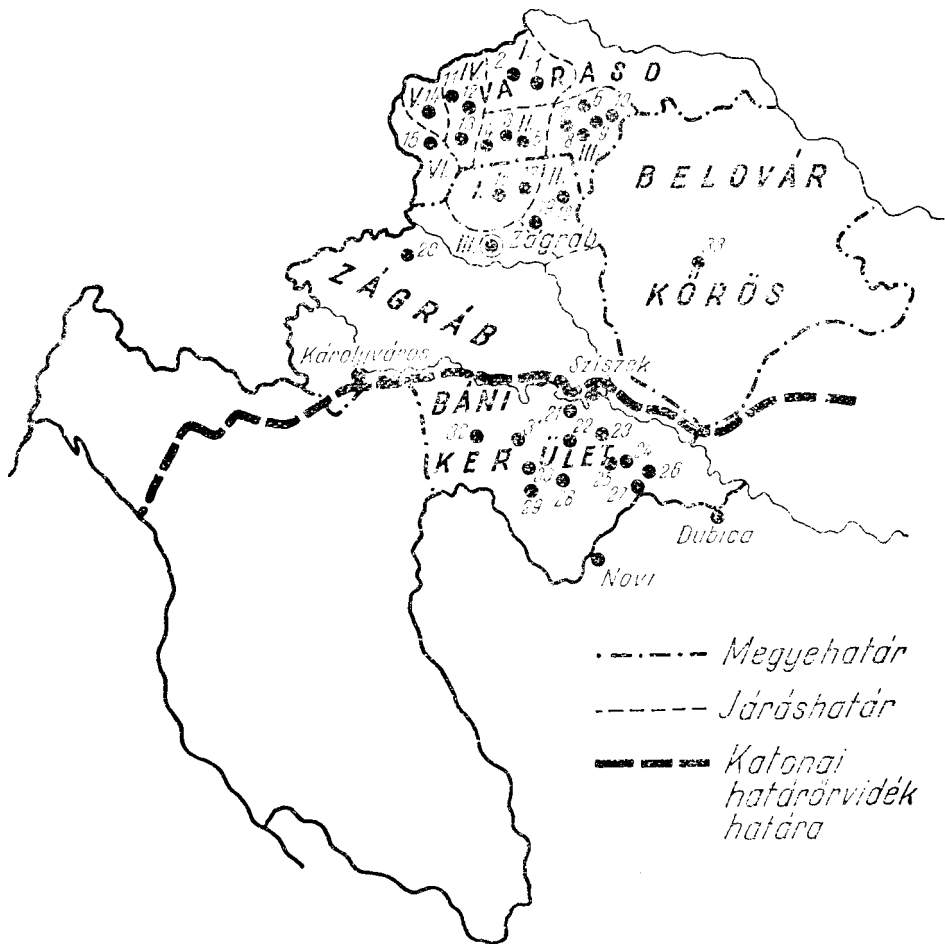
Az *augusztus 21-i minisztertanácson* a király elnökletével Tisza, Szapáry, Pejačević és Bedeković vettek részt. Bevezetésül *Szapáry* ismertette a címerügy történetét. Hangsúlyozta, hogy ő jóhiszeműen járt el, nem tudta, hogy a horvátok másképp értelmezik a kiegyezési törvényt, hiszen törvényességi szempontból nem emeltek kifogást a kétnyelvű felirat ellen. *Pejačević* személy szerint nem tartotta sérelmesnek a magyar feliratot, de hozzátette, hogy ez csak a saját véleménye. Horvát részről az 56. és 57. §-okkal a magyarosítás lehetősége ellen akartak védekezni, s erre oly nagy súlyt helyeznek, hogy ennek a két szakasznak a tiszteletbentartásától és a fiúmei

¹⁶¹ O.L. : PM eln. 1883 — 1349. sz.

¹⁶² A táviratváltást ld. O.L. : ME 1883 — XII — 2704 (2515).

¹⁶³ Nemzet 1883. aug. 18. sz.

¹⁶⁴ Nemzet 1883. aug. 16., 17. és 19. sz.

Az 1883. évi horvátországi népmozgalmak színhelye

VARASD MEGYE**I. Ivaneci járás**

1. Ivanco
2. Bednja

II. Zlatari járás

3. Mače
4. Sv. Križ
5. Zlatar

III. Novi-marofi járás

6. Remetinec
7. Madžarevo
8. Grana
9. Ključ
10. Ljubešćica

IV. Krapinai járás

11. Gjurmanec
12. Krapina
13. Krapinske-Teplice

V. Pregradai járás

14. Pregrada

VI. Klanjeci járás

15. Klanjec

ZÁGRÁB MEGYE**I. Stubicai járás**

16. F. Stubica
17. Marija-Bistrica

II. Sveti-Ivan—zelinai járás

18. Sv. Ivan—Zelina
19. Kašina

III. Zagrebi járás

20. Samobor

BÁNI KERÜLET

21. Petrinja
22. Jabukovao
23. Bednik
24. Umetić
25. Mečenčani
26. Majur
27. Kostajnica
28. Gradac
29. Klasnić
30. Maja
31. Glina
32. Vrgin most

BELOVÁR-KÖRÖS MEGYE

33. Farkašovac

Az 1883. évi horvátországi népmozgalmak színhelye

kérdés kezelésétől függ a kiegyezés további fennállása, amely különben csak erőszakkal lenne fenntartható. Elítélte Dávid eljárását, amiért a horvát kormány tudta nélkül, éjszaka kirakott feliratokkal fait accompli-t akart teremteni. A kétnyelvű címerek visszahelyezése Horvátországban rendkívüli állapotokat eredményezne. Ebben ott nem a magyar állam-eszme, hanem a magyar nyelv győzelmét és a pénzügyigazgatónak adott elégtételt látnák. Ha nem állnak el a címerek visszahelyezésétől, akkor Horvátországban megáshatják a magyar állameszme sírját, s örökre elenyészik minden rokonszenv Magyarország iránt. A helyzetből csak egy kiutat lát: elfogadni a tényt, dezavuuálni Dávidot, önkényes eljárása miatt. A címereket csak katonai erővel lehet visszahelyezni, ennek pedig — tekintettel a határörvidéki feszült helyzetre — beláthatatlan következményei lennének. *Bedeković* is megerősítette *Pejačević* véleményét: 1868-ban „horvát részről az önkormányzat és a nemzetiség biztosítására helyeztek súlyt, s ebben a tekintetben magyar részről is nagy előzékenységet tanúsítottak”. Így jöttek létre a kiegyezési törvény rendelkezései a horvát hivatalos nyelvről, s így kell azokat ma is értelmezni.

A király a kérdés mielőbbi megoldását sürgette, mivel a helyzet aggasztó. Fegyveres rendszabályok alkalmazását veszedelmesnek tartja, tekintettel Bosznia szomszédságára, ahol még nem konszolidálódtak a viszonyok. Elítélte a címertáblák kifüggesztésével kapcsolatban alkalmazott eljárást, a zágrábi hatóságok hanyagságát és a nemzeti párt állásfoglalását. A törvényt ő is a horvát álláspont szerint értelmezi, mivel létrehozóinak szándéka valóban a horvátok iránti nagy előzékenység volt. Mivel a kétnyelvű feliratok törvényessége szerinte erősen vitatható, csak a satus quo ante helyreállítása az egyetlen kivezető út: a címereket katonai segédlettel helyezték vissza, s ezzel adjanak elégtételt a megsértett magyar államnak, de egy-két nap múlva vegyék le, s a kérdést hagyják függőben, amíg kétoldali tárgyalásokkal törvényes úton nem rendezik.

Tisza ezzel szemben a megsértett állami tekintély helyreállítására és az elégtételadásra helyezte a fősúlyt. Magyar részről már elérkeztek az engedékenység végső határáig, további engedményt nem hajlandók tenni csak azért, hogy a kiegyezés békés úton legyen fenntartható. Ha most győz a horvát álláspont, akkor Dalmáciát és Boszniát fogják követelni, s az engedményeknek nem lesz határa. Különösen veszélyes dolog az engedékenység ilyen „utcai kravallók” esetén. A kétnyelvű felirattal ellátott címertáblákat — melyek szerinte kétségkívül törvényesek — katonai erővel vissza kell helyezni és fenn is kell tartani a középületeken. Egyidejűleg nyilatkozatban be kell jelenteni, hogy a vitás kérdés eldöntéséig további magyar felírású címerek kifüggesztése szünetel. Igen érdekes az a kijelentése, hogy Horvátországban a címerkérdéstől függetlenül is megérett a helyzet a nyílt kirobbanásra: „a viszonyok Horvátországban olyan fejlődési irányt vettek, hogy véleményem szerint előbb vagy utóbb úgyis energikus rendszabályokhoz kell folyamodni, ha most nem, akkor később, midőn a fiumei kérdés napirendre kerül”.

A király azonban továbbra is idegenkedett a fegyveres fellépéstől, mert ez megrendíthetné a Monarchia külügyi állását is. Mivel ezt a problémát a közös miniszterekkel is meg kell vitatni, az ügyet másnapig függőben hagyták.

Másnap Kálnoky külügyminiszter, Kállay közös pénzügyminiszter és Bylandt Rheidt hadügyminiszter jelenlétében folytatódott a tanácskozás.

A király is elismerte a horvát helyzet rendkívül feszült voltát, amely előbb-utóbb beavatkozást tesz szükségessé. Erre a beavatkozásra azonban a címerügyet nem tartja alkalmasnak, mivel a kétnyelvű címerek alkalmazása véleménye szerint nem egészen törvényes. *Tisza* sajnálkozását fejezte ki, amiért nem sikerült meggyőzni az uralkodót a magyar álláspont törvényességéről. De lényegében nem is ez a döntő, hanem az, hogy politikai kérdésekben nem lehet az utca nyomásának, a tömegek befolyásának engedni — mégha valami törvénysértés ellen tiltakoznak is. Ha a horvátok ilyen tömegtüntetésekkel sikert érnének el, akkor ez igen rossz hatást tenne a Monarchia többi tartományjaiban is, különösen Magyarországon, hasonló fellépésre csábítva a csöcseléket. A király azonban ezzel sem értett egyet: még egy utcai tüntetés sem lehet ok arra, hogy egy törvénytelen intézkedést továbbra is érvényben hagyjanak.

Kálnoky külügyminiszter véleménye szerint fontos, hogy szomszédaink bizalommal legyenek a Monarchia hatalmi állása iránt. Mivel vannak bizonyos szimptomái a külföldön belső viszonyaink stabilitása iránt mutatkozó bizalomhiánynak, ha most Horvátországban rendkívüli állapotok következnenének be, az azt a kedvezőtlen benyomást kelthetné, hogy a Monarchia veszedelmes belső nehézségekkel küzd. A horvát krízis tehát „végtelenül rossz hatással lenne külügyi viszonyainkra”, különösen szomszédainkhoz való viszonyunk tekintetében. A külügy- és a hadügyminiszter egyaránt azon a véleményen voltak, hogy az egész ügy nem oly jelentős, hogy ily súlyos következményeket érdemes lenne vállalni miatta. Ők is és *Kállay* is a békés elintézés mellett foglaltak állást. *Tisza* azonban arra hivatkozott, hogy az engedékenységgel sokkal súlyosabb következményekkel járna, mert a zágrábi példa nyomán máshol is zavargások törhetnek ki, elsősorban Budapesten, s ez még inkább megrendítené a birodalom hatalmi állását. Mivel véleménykülönbség van közte és az uralkodó között, felajánlja lemondását. A király is ezt tartaná korrekt eljárásnak, de ez az adott helyzetben lehetetlen. Hajlandó tehát elfogadni a kormány javaslatát, de a következményekért nem vállalja a felelősséget.

Ezek után a katonai erő alkalmazásának és költségeinek problémái kerültek napirendre. Itt ismét nehézségek merültek fel, mert a horvátországi hangulat miatt komolyabb katonai erő látszott szükségesnek (a határőrök még nagyrészt fegyverben voltak), s a boszniai megszálló csapatok létszámát is növelni kellett. A katonai és pénzügyi problémákat megfontolva a király ismét felhívta *Tiszát*, hogy álljon el álláspontjától.

Pejačević véleménye szerint a magyar javaslat csak félrendszer szabály, amely semmi egyebet nem fog eredményezni, mint az únió és a magyar szimpátia teljes eltűnését Horvátországban. Csak határozott fellépéssel lehet eredményt elérni: mivel a jelen helyzetben alkotmányos kormányzás úgyszemlérehető — tekintve a nemzeti párt állásfoglalását —, a bán lemond, a tartománygyűlést feloszlatják, királyi biztost neveznek ki, aki elintézné a címerügyet és végrehajtaná a közigazgatási reformot. Ezzel a radikális és nyílt fellépéssel elejét lehetne venni minden zavarosban való halászásnak és párt-spekulációnak, meg lehetne menteni a magyar—horvát viszonyt, s nem is kívánna nagyobb katonai erőt, mivel a komolyabb elemek egyetérténeket vele. *Pejačević* tehát a horvát nagybirtokosok és nagyburzsoázia nevében már ekkor felajánlotta a kompromisszumot, s a fenyegető tömegmozgalmak erélyes elfojtása fejében hajlandó volt támogatni a kormányt. *Tisza* ezt a megoldást

akkor még nem fogadta el, mivel csak a magyarországihoz hasonló utcai tüntetést látott a zágrábi eseményekben; a vidéki parasztmozgalmak akkor még nem bontakoztak ki. Megmaradt továbbra is eredeti álláspontjánál: mindenekelőtt a megsértett magyar nemzeti érzésnek kell elégtételt adni, s a magyar állam tekintélyét helyreállítani. *A király* ezt az „elégtétel-álláspontot” nem tartotta helyesnek. *Kálnoky* és *Bylandt* vetették fel a felirat nélküli címerek ötletét, amelyet Tisza is helyeselt, de ez csak az országgyűlés felhatalmazásával vihető keresztül. Abban mindnyájan egyetértettek, hogy a horvát tartománygyűlést egyelőre nem szabad összehívni, „mert forradalmi lépést tehetne”. Végül is elfogadták Tisza javaslatát, s a király felszólította a bánt, hogy annak végrehajtásában működjék közre.¹⁶⁵

Pejačević azonban tisztában volt vele, hogy ez a határozat alkotmányos úton nem hajtható végre, ezért 24-én kérte felmentését. Mivel szándékához mindenképpen ragaszkodott, a király elfogadta lemondását, de továbbra is megbízta a báni teendők ellátásával, s elvárta, hogy a minisztertanács határozatát végrehajtsa.¹⁶⁶ Pejačević ezt elvállalta és visszatért Zágrábba. Ott igyekezett az irányadó köröket meggyőzni az elégtételadás szükségességéről, s figyelmeztette őket a további ellenállás következményeire. „Mivel azonban az ország valamennyi pártja és felekezete, kivétel nélkül a kiegyezési törvény és a nemzeti becsület sérelmét látja ebben az ügyben”, mivel a Zagorjén és a határőrvidéken időközben újabb mozgalmak lángoltak fel, „így arra a meggyőződésre jutottam, hogy feladatom végrehajtása alkotmányos úton nem lehetséges, s a minisztertanácsi határozat végrehajtása érdekében kivételes rendszabályokhoz kellene folyamodni, melyeknek általam történi fogatosítása a jelenlegi helyzetben csak morális öngyilkosságot jelentene”. Ezért augusztus 29-én kérte a báni teendők és a minisztertanácsi határozatok végrehajtása alóli felmentését.¹⁶⁷ Joggal írta tehát a Pozor, hogy nem fognak találni horvát embert, aki erre vállalkoznék. „Nyelvünk és nemzetiségünk védelmében egy harmadikkal szemben, az ellenfél mindig egyetértőknek talál minket.”¹⁶⁸

A szeptember 3-i bécsi miniszteri konferencián Tisza előterjesztést tett a királynak a horvát alkotmány felfüggesztésére és királyi biztos kinevezésére, „miután az államhatalom tekintélyének érzékeny és a jövőre nézve kiszámíthatatlan következtetésű csorbítása nélkül a kérdésben lévő intézkedések végrehajtásától elállni nem lehet”, mivel „a báni állásnak más személyvel való betöltése jóformán lehetetlenné vált”, s „azóta Horvát—Szlavonországekban oly jelenségek mutatkoztak, s oly viszonyok fejlődtek ki, melyek között . . . az intézkedéseket végrehajtani és a rendet és csendet fenntartani kivételes rendszabályok alkalmazása nélkül nagyon nehéz volna”.¹⁶⁹ Javaslatának elfogadásához állását kötötte.¹⁷⁰ A király ennek alapján szeptember 4-én *Ramberg* Hermann báró lovassági tábornok, zágrábi hadtestparancsnokot Horvátország királyi biztosává nevezte ki.

¹⁶⁵ A minisztertanácsok németnyelvű jegyzőkönyvei: O.L.: MT 1883 — 23, 24.

¹⁶⁶ O.L.: ME 1908 — XXXIV — 82. csomó (1883 — XII — 2664. sz. irat).

¹⁶⁷ Uo. Pejačević 1883. aug. 29-i levele a királyhoz.

¹⁶⁸ Idézi: *Nemzet* 1883. szept. 1. sz.

¹⁶⁹ O.L.: ME 1908 — XXXIV — 82. csomó (1883 — XII 2664 [2728] sz. irat).

¹⁷⁰ O.L.: MT 1883 — 25 (aug. 29.).

Vegyük egy kissé közelebről is szemügyre a Pejačević által emlegetett zagorjei és határőrvidéki „kihágásokat és zavargásokat”, tehát azokat a „jelenségeket” melyek Tiszát kivételes rendszabályok alkalmazására készítették. Külön kell foglalkoznunk a zágrábi tüntetésekkel és a vidéki parasztmozgalmakkal, mert bár ugyanazon külső okok váltották ki őket, más-más jellegűek voltak.

A zágrábi eseményekben a politikai, nemzeti jelleg dominált. a jogpárt által mozgósított városi nép tömegtüntetése volt a magyar nyelvű feliratok és a magyar pénzügyi szervek ellen. Az egykorú sajtó ismételten hangsúlyozta, hogy a tüntető tömeg az „alsóbb néposztályok” tagjaiból verődött össze. Pejačević szerint inasok és diákok műve az egész.¹⁷¹ A bizalmas és sajtó-jelentésekben név szerint is megemlített vezetők és résztvevők mind értelmiségiek, kispolgárok és munkások: kereskedők, kisiparosok, gyógyszerészek, ügyvédek, s főleg segédek, tanoncok, napszámosok, diákok.¹⁷² „A zágrábi zavargóknak nagy bajuk, hogy a városban nincs gyár s így nincs munkásnép és kevés a paraszt, s így nincs csőcselék” — írta a Nemzet zágrábi tudósítója.¹⁷³ Ezzel szemben kétségtelen tény az, hogy Zágrábban ekkor már kialakultak a nagyipari proletariátus csirái, s a munkásszervezkedés is megindult, igaz, hogy kispolgári jelleggel és vezetés alatt.¹⁷⁴ Zágráb ebben az időben már Horvátország gazdasági központja, iparilag legfejlettebb városa.¹⁷⁵ Még a kisipar dominál és a munkásság nagyobb része is kisipari alkalmazott (segéd, tanonc, napszámos), de az 1883-as ipari összeírás szerint 11 nagyipari jellegű (gépesített és 20 munkásnál többel dolgozó) vállalat működött a városban (gázgyár, téglagyárak, malmok, faipari üzemek, bőrgyár, dohánygyár, nyomdák), több mint 1200 munkással.¹⁷⁶ A jogpárti értelmiség és kispolgárság mozgósítani tudta a nemzeti jogokért vívott akciójához ezt a zágrábi proletariátust, sőt a környékbeli parasztságot is.¹⁷⁷ Mindezek a rétegek végső fokon a Magyarországtól való függésnek tulajdonították kedvezőtlen gazdasági helyzetüket, tehát magyarellenesek voltak. „A magyar állameszme azért nem vert gyökeret Horvátországban, mert semmi sem történt az ipar és a forgalom fejlesztése érdekében” — írta a kormánypárti Agramer Zeitung. „Nem az állam eszméje, hanem a beruházásai hódítanak. Mi ilyes történt az utóbbi tíz évben Horvátországban? A kereskedelem és forgalom vonaglik, utaink elhanyagolva, vasutaink az előengedélyezés stádiumában vannak... Hol vannak Horvátországban az állami gondoskodás bizonyítékai? Hol az ipar, kereskedelem és forgalom emelésére szolgáló törekvések?... Hol vannak — egy szóval — az elviselhető anyagi állapotok?”¹⁷⁸

¹⁷¹ Agramer Zeitung 1883. aug. 16. sz. — Nemzet 1883. aug. 17. sz. — Pejačević aug. 19-i távirata: O.L.: ME 1883 — XII — 2704 (2515).

¹⁷² Ramberg szept. 16-i átirata (O.L.: ME 1883 — XII — 2704 /2939. sz.).

¹⁷³ Nemzet 1883. szept. 13. sz.

¹⁷⁴ M. Gross: HZ 1955. 1—39. l.

¹⁷⁵ 1880-ban a lakosság 48,6%-a élt ipar-, kereskedelem- és forgalomból, 17,4%-a értelmiségi foglalkozásokból. 1890-ben a város 39 000 lakosának 35,3%-a élt ipari (32,6%) ill. mezőgazdasági (2,7%) bémunkából (Zoričić: Rad 98, 112. l.).

¹⁷⁶ Zoričić: i. m. 70—73. l.

¹⁷⁷ Zágrábi bizalmas jelentés szept. 9-ól. (O.L.: ME 1883 — XII — 2704. csomó [2963]). — Flaker: i. m. 94. l.

¹⁷⁸ Idézi: Nemzet 1883. aug. 23. és 24. sz.

A zágrábihoz hasonló jellegű volt a többi városokban lefolyt címer-tüntetés is (Károlyváros, Sziszek, Új-Gradiska, Zengg).

A mozgalom szociális jellege és gazdasági alapja sokkal nagyobb góca alakult ki: az egyik a volt polgári területen, Zágráb megye északi, Varasd megye déli és nyugati járásaiban, a Zágrábi és az Ivansčica hegységek közt elterülő ún. *Prigorje* és *Zagorje* vidékén; a másik a volt határőrvidék báni kerületében, Zágráb megye déli részén, a glinai, petrinjai és kostajnicai járásokban. Az egykorú jelentések mind kiemelik ezt a körülményt és a parasztmozgalmakat elkülönítik a zágrábi politikai tüntetésektől. „A magyar felírású címerek elleni demonstrációk egész más motívumokból keletkeztek, mint azok a zavargások, melyek a Zagorjen és más vidékeken az adóügyi hatóságok és a községi előjárók ellen lejátszódtak” — írja egy zágrábi bizalmas jelentés¹⁷⁹. A Zagorjen lezajlott felkelés a katonai akciói irányító magasrangú katonatiszt véleménye szerint is „csak agrárius természetű” volt.¹⁸⁰ A magyar sajtó a zagorjei mozgalmaknak ezt a jellegét szándékosan túlozta is, azt állítva, hogy azokból hiányzott minden politikai és magyarelles vonás: „Határozottan kétségbevonják, hogy a parasztok közt észlelhető mozgalomnak, valamint a zavargásoknak bármilyen politikai jellegök is volna... A zavargások oka kivétel nélkül mindenütt a helyi közigazgatás visszaéléseiben, a parasztságot elnyomó rendeletekben és a parasztok érdekeivel ellentétben álló alaptalan intézkedésekben rejlik.” A címerkérdéshez és a nemzeti sérelmekhez semmi köze.¹⁸¹ A valóságban a parasztság szociális elégedetlensége erős magyarellenességgel párosult, s a jogpárti agitáció éppen ezt igyekezett erősíteni, s ezen keresztül fordította a forrongó parasztokat a magyar uralom, illetve az azt képviselő közegek és jelvények ellen. A kiküldött ügyész-ségi vizsgálóbizottság megállapítása szerint a lelkiismeretlen gazdálkodás, az adóbehajtásnál elkövetett sok visszaélés, a nép nyomora és elnyomása miatt elhangzott számtalan panasz ignorálása és végül a címerkomédia a népet kétségbeesésbe, értelmetlen ellenállásba kergette, és a magyarság elleni gyűlölet vad fellángolásához vezetett.¹⁸² „Az adóteher szinte rendkívüli, az adóbehajtás kíméletlen, és a képződő proletariátus katasztrófa elé néz... A parasztság fel van izgatta a kormány ellen” — írja egy mitrovicai bizalmas jelentés.¹⁸³ Egy kormánypárti nagybirtokos szerint a közigazgatás „főleg adóügyekben egy cynicus fosztogatási rendszer jellegét öltötte fel”.¹⁸⁴

Az egykorú hivatalos és sajtójelentések egyaránt a súlyos adóterheket, azok kíméletlen behajtását s a drága, lassú és korrupt közigazgatást jelölték meg a parasztmozgalmak legfőbb indítékaként. Valóban, a parasztság mindenütt elsősorban a pénzügyi tisztviselők és a községi előjárók ellen lépett fel. Szapáry pénzügyminiszter maga is elismerte, hogy az adók magasak, de ezen — tekintve az államháztartás súlyos helyzetét — egyelőre nem lehet változtatni.¹⁸⁵ Ezekben az években — elsősorban a boszniai okkupáció költségei

¹⁷⁹ 1883. szept. 9. O.L.: ME 1883 — XII — 2704 (2963).

¹⁸⁰ Nemzet 1883. szept. 12. sz.

¹⁸¹ Nemzet 1883. szept. 3. sz.

¹⁸² Zágrábi jelentés szept. 5-ről. O.L.: ME 1883 — XII — 2704 (2840).

¹⁸³ O.L.: ME 1884 — I — 2.

¹⁸⁴ Nemzet 1883. szept. 6. sz.

¹⁸⁵ Képvh. Napló 1881/4, XIII. 41. l.

miatt — az állami költségvetés évi 30 millió forint körüli hiánnyal zárult. A hiányok pótlását, államkölcsönök felvétele mellett, főleg az adóbevételek emelésével kívánták elérni. A pénzügyminiszter szerint a kedvezőtlen gazdasági viszonyok miatt az egyenes adók 1880-ban nem emelhetők, csupán újabb közvetett adók bevezetésével lehet emelni a bevételeket. Az új kataszteri munkálatok előrehaladtával azonban 1883-ban már sor kerülhet a földadó emelésére is¹⁸⁶.

A kataszteri munkálatok nem készültek el 1883-ra, de a Horvátországban kivetett egyenes adók összege ennek ellenére egyre emelkedett: 1873 és 1883 között 86, 1879 és 1883 között 55 %-al.¹⁸⁷ Az évek során felgyülemlett adóhátralékok összege 1879 szeptemberében 8,1 millió forintot tett ki.¹⁸⁸ Az adókat kezelő községi hatóságok részéről rengeteg mulasztás, hanyagság és visszaélés történt: az adókönnyveket nem vezették rendesen, a törlesztéseket és az elavult vagy törölt hátralékokat nem írták le, az adófizetőknek nem adtak nyugtát stb. Igen gyakori volt az adópénzek elsikkasztása is. A pénzügyminiszter jelentése szerint 1880-ban 128 adókezelési visszaélést lepleztek le, s az elsikkasztott adópénzek összege 56 000 forintot tett ki.¹⁸⁹ Ilyen esetekben a parasztnak újra meg kellett fizetniük az elsikkasztott adót. Hasonló eset volt a mozgalmak egyik oka pl. a zlatari járásban (Varasd m.), ahol 1883-ban 12 000 ft. elsikkasztott adót hajtottak be másodízben is.¹⁹⁰

A községi adókezelés önmagában is sok visszaélésre adott lehetőséget, de ugyanakkor — a községi hatóságok hanyagsága és nemtörődömsége, valamint a helyi gazdasági viszonyok ismerete következtében — lehetővé tette a parasztnak, hogy — különösen ínségesebb években — a kirótt adókat ne fizessék be, évekre szóló halasztást kapjanak, behajthatatlannak minősített hátralékaikat leírják stb. A helyzet akkor vált kritikussá, midőn 1879-ben Dávid átvette a pénzügyek vezetését, s látva az adókezelés elhanyagolt állapotát, azonnal erélyes és szigorú rendszabályokat léptetett életbe.¹⁹¹ A községeket rövid határidővel utasította a folyó évi adókon kívül a hátralékok felének behajtására is. Mivel ezt főformán sehol sem tudták végrehajtani, a pénzügyigazgatóság — fegyelmi jogköre alapján — kimondotta az adóügyi felelősséget. Ez — amint már az előző fejezetekben is láttuk — annyit jelentett, hogy a falvakba központi adóbehajtó és végrehajtó közegek szálltak ki, akik — a felelős község költségén — karhatalommal hajtották be az adókat, illetve foganatosították a végrehajtásokat.

A varasdi főispán jelentése szerint megyéje valamennyi községével szemben kimondották a felelősséget, jóllehet a folyó évi előírások már évek óta rendesen befolytak, a hátralékok pedig a legerélyesebb fellépés ellenére is behajthatatlannak bizonyultak. A Varasd megyei zlatari járásba 1880 tavaszán 16 állami adóvégrehajtó szállt ki, többnyire kétes egzisztenciák, akiknek erőszakoskodásai és visszaélései két ízben emberéletet is követeltek áldozatul.¹⁹²

¹⁸⁶ Szapáry felterjesztése az 1880. évi költségvetés tárgyában (1879. szept. 4.): O.L.: PM eln. 1879 — 3756. sz.

¹⁸⁷ Zoričić: Stat. Skizze 165. l.

¹⁸⁸ Dávid 1879. okt. 6-i jelentése (O.L.: PM eln. 1879 — 4198. sz.).

¹⁸⁹ Képvh. Napló 1881/4, XIII. 41. l.

¹⁹⁰ Nemzet 1883. szept. 3. sz.

¹⁹¹ Dávid 1880. febr. 29-i jelentése (O.L.: PM eln. 1880 — 413. sz.).

¹⁹² Pejačević 1880. jún. 12-i átirata a pénzügyminiszterhez: O.L.: PM eln. 1880 — 1996. sz.

Hogy az erőszakos adóbehajtás 1879 után milyen méreteket öltött Horvátországban, arra abból is következtethetünk, hogy az 1878-ban 62 000 forintot kitevő adóbehajtási illetékek 1880-ban 135 000, 1881-ben 220 000 forintra emelkedtek, s ez az összeg csaknem a felét tette ki az egész közös költségvetésben kimutatott — tehát Magyar- és Horvátországban együttvéve beszedett — 479 000 forintnyi adóbehajtási díjnak.¹⁹³

Az autonóm kormányhoz befutó számos panasz hatására Pejačević bán 1880 folyamán ismételten tiltakozott az utóbbi két év folyamán — tehát Dávid működése óta — bevezetett adóügyi eljárás ellen, mivel nyilvánvaló, „hogy a lakosságnak az adók általi teljes kizsákmányolása... óhatatlanul maga után fogja vonni az ország anyagi pusztulását, ha idejében nem vetnek véget a végrehajtó szervek által a nép javaival szemben követett ily eljárásnak”. Már korábban is mutatkozott önkény és visszaélés az alsóbb adóügyi tisztviselők részéről, „so ward dieser Zustand *im Laufe der letzten zwei Jahre* noch viel ärger, gar in manchen Gemeinden geradezu unerträglich — als nämlich die Finanzverwaltung des Landes ohne jede Rücksicht auf die Steuerkraft desselben in einem Jahre nicht nur die laufende Jahresschuldigkeit, sondern auch noch die Hälfte der vieljährigen Steuerrückstände eingebracht wissen wollte, ohne jede Rücksicht darauf, daß durch einen Theil des Jahres das Land gegen alle nachbarliche Provinzen wegen der Viehseuche abgesperrt war, und der Landmann selbst mit Verschleuderung seines ganzen Viehstandes nicht im Stande war bei den herrschenden Spottpreisen seine Steuerschuld zu bereinigen, endlich ohne Rücksicht darauf, daß eine solche irrationelle Steuereintreibung, indem sie das Kapital aufzehrt, den Landmann aller Mittel zum Fortführen des Ackerbaues beraubt, die Steuerkraft vollkommen vernichtet und die gänzliche Verarmung des Landes nach sich ziehen muß.”¹⁹⁴

Az 1883 októberében a felkelő parasztság adóügyi panaszainak kivizsgálására kiküldött bizottság jelentéseiből is kiderül, hogy az adóbehajtás Horvátországban még a magyarországinál is kiméletlenebb módon történt. A horvát közigazgatási hatóságok egyöntetű véleménye szerint „az adóbehajtók kíméletlen eljárása a parasztok egzisztenciáját fenyegeti”. A végrehajtók nem vették figyelembe a hivatalos mentesítéseket és halasztásokat, hamisan becsülték fel a lefoglalt tárgyak értékét, s a hanyag adókezelés következtében sokszor már régen letörlesztett, vagy behajthatatlanság, ill. elévülés címén leírt hátralékokat is behajtottak.¹⁹⁵

Súlyos terhet jelentettek a lakosság számára a községek által kivetett pótdadók, amelyek a polgári területeken általában az állami adók 20—30%-át tették ki, az egykori határőrvidéken azonban jóval magasabbak voltak, sok helyen a 100%-ot is meghaladták.¹⁹⁶ Ezen felül számos panasz hangzott el a hadmentességi adó miatt is, mivel ez éppen a legszegényebb, sokgyermekes

¹⁹³ Zoričić: i. m. 166. l. (az árverés, ill. végrehajtás útján történt birtokváltozások száma 1879 és 1881 között 330-ról 1111-re emelkedett).

¹⁹⁴ O.L.: PM eln. 1880 — 1996. sz.

¹⁹⁵ A horvátországi főispánok és közigazgatási hatóságok 1883 októberi jelentései: PM eln. 1883 — 1745; — Herkov h. pénzügyvizsgáló jelentése a hivatalos vizsgálat eredményéről: PM eln. 1883 — 1852. sz.

¹⁹⁶ Az erre vonatkozó adatokat ld. PM eln. 1883 — 1617. sz. A gospiói kerületben 153—200, az oguliniban 107—176% között mozgott a pótdó, Petrovoselo községben pedig 312% volt. A magas pótdadók kivetésére a pénzügyi szervek kényszerítették a községeket, midőn a felelősség kimondásával többszáz, ill. ezer forintot kitevő állami végrehajtási költséggel terhelték meg őket (Pejačević id. átirata: PM 1880 eln. — 1996. sz.).

családokat sújtotta legnagyobb mértékben. Kifogásolták a parasztok a drága közigazgatást: a különféle hatósági eljárások alkalmával szedett sokfajta illeték néha az adók összegét is meghaladta. Számos visszaélést lepleztek le pénzügyőrök részéről is, akik a törvény előírásain túl is zaklatták és zsarolták a pálinkafőzési és dohánytermesztési megkötöttségek által amúgy is súlyosan érintett parasztokat.¹⁹⁷

A horvát parasztságnak a súlyos adóterhek miatti izgatottságát kétségkívül fokozták az 1880 és 1883 között lefolyt új kataszteri felvételi és földadómegállapítási munkálatok is. Az új kataszteri munkálat általában a korábbinál jóval magasabb összegben állapította meg a tiszta kataszteri jövedelmeket, s ráadásul az országos bizottság a helyi (járási és megyei) bizottságok által megállapított összegeket 50—100%-al felemelte. Az országos földadó-bizottság horvát nagybirtokos tagjai egyöntetűen leszögezték, hogy az új adóterheket a parasztság képtelen lesz elviselni.¹⁹⁸

Az adóterhek és az adókkal kapcsolatos visszaélések különösen ott érintették súlyosan a parasztságot, ahol a bevezetésben vázolt átmeneti válság a legakutabb volt, tehát az egykori polgári Zágráb és Varasd megye területén. A házközösségek bomlása ezen a viszonylag gyengetalajú és túlnépesedett területen indult meg leghamarább, de a kapitalista viszonyok is itt bontakoztak ki a legnehezebben. Az ún. Zagorje és Prigorje vidéke — azaz Varasd megye déli és nyugati része, valamint Zágráb megye néhány északi és északnyugati járása — Horvátországnak legsűrűbben lakott, s ugyanakkor legelmaradottabb területe volt: az agrárnépesség a lakosságnak több mint 90, sőt egyes járásokban több mint 95%-át tette ki.¹⁹⁹ A túlnépesedés problémái már a XIX. század első felében jelentkeztek, s 1848 után gyors ütemben megindult a zadrugák felbomlása. A legtöbb helyen a hatvanas évekre már szinte teljesen eltűntek a házközösségek.²⁰⁰ 1890-ben Varasd megyében már csak a lakosság 6,8%-a élt házközösségben (országos viszonylatban 19,7%), de több járásban csak 2% körül mozgott ez az arányszám.²⁰¹ A túlnépesedés és a parasztbirtoknak még a feudalizmus korában megindult túlságos elaprozódása miatt ezen a területen volt a legproblematisabb az átmenet az egyéni gazdálkodás és a polgári tulajdon viszonyai közé. A házközösségek nagy része nem tudott megfelelni a törvényes birtokminimum követelményének (Varasd megyében 4 hold, Zágrábban 6 hold), s titkon, hatósági közreműködés nélkül oszlott fel. A titkon feloszlott házközösségeknek — melyek a parasztságra nézve igen kedvezőtlen következményekkel járó válságtünetet képeztek — az arányszáma a polgári horvát területen itt volt a legnagyobb: Varasd megyében 1890-ben a lakosság 43,3%-a volt a titkon feloszlott zadrugák tagja, egyes

¹⁹⁷ L. az id. főispáni jelentéseket: PM eln. 1883 — 1745. sz.

¹⁹⁸ Nemzet 1883. szept. 12—16. számok, *Szomszédváry*: i. m.; — Adatok az erdő-kataszter történetéhez Horvát és Szlavonországokban. Pécs. 1884 (A horvát erdő-birtokosok emlékirata).

¹⁹⁹ Varasd megye népsűrűsége 1880-ban 95/km², míg az országos átlag csak 44,5. A Varasd megyei krapina-tóplitzi alispánságban 123/km². Egy négyzetmérföld mezőgazdasági területre Varasd megyében 10 653 mezőgazdaságból élő jutott, egész Horvátországban pedig csak 5651 (*Zoričić*: Rad 88—90. l.).

²⁰⁰ *Bogišić*: Zbornik, 2—3. l.

²⁰¹ A mezőgazdasági keresőknek 1880-ban 15,8, 1890-ben 7,9%-a élt Varasd megye területén a fennálló zadrugában, országos viszonylatban pedig 30,2, ill. 23,5%-a (*Zoričić*: Rad 132. l.).

járásokban azonban számuk 60—70%-ra is felemelkedett.²⁰² A titkon felosztott közösségeknek 72%-a 10 holdnál kisebb területtel bírt,²⁰³ s így a belőlük kiváló részgazdaságokra érhetően csak egész kis parcellák jutottak.

Varasd megye és a Zagorje a törpebirtokosok és a törpebirtokos napszamosok hazája volt: 1895-ben a mezőgazdasági üzemek 55,9%-a volt 5 holdon aluli, a birtokterület 17,7%-ával (országos viszonylatban csak 44,2%, a birtokterület 8,46%-ával²⁰⁴); 1900-ban pedig a birtokosok 75,2%-a tartozott a törpebirtokosok kategóriájába (országos viszonylatban Horvátországban 49,4, Magyarországon 59,3%).²⁰⁵ De gyakorlatilag alig volt jobb helyzetben az 5—10 holdas kisgazdák (1895-ben a gazdaságok 29%) nagy része sem, mert a törpe- és kisgazdaságok területének csak 44—50%-a volt — egyébként is gyengéminőségű és főleg kukoricával bevetett — szántóföld, a többi erdő, legelő és rét.²⁰⁶

A Horvátország általános gazdasági helyzetéből folyó problémák is itt jelentkeztek a legélesebben: vasutak, értékesítési lehetőségek, olcsó és hosszúlejáratú földhitel, mezőgazdasági vagy ipari bérmunkalehetőségek hiánya.²⁰⁷ A napszámberékek itt voltak a legalacsonyabbak egész Horvátországban.²⁰⁸ Gyáripar alig volt Varasd megyében, a korábban alakult néhány nagyipari üzem nagyrészt kénytelen volt beszüntetni működését, mert vasutak hiányában és a magas adók miatt nem bírta a versenyt a szomszédos osztrák vidékek iparcikkeivel.²⁰⁹ A törpebirtokos zagorjei parasztság otthon tehát nem igen talált bérmunkalehetőséget, s tömegesen keresett munkát a gazdaságilag fejlettebb vidékek, elsősorban Szlavónia nagybirtokosainak nagyüzemi erdőgazdaságaiban, Zágráb és Szlavónia ipari üzemeiben, sőt nagyszámban vándorolt ki Ausztria szomszédos tartományaiba vagy külföldre is.

A Zagorje elszegényedett, pénzhiánnyal küzdő parasztsága körében alakultak ki a legnagyobb mértékben a falusi uzsora különböző formái. Főleg a falusi kereskedők és kocsmárosok foglalkoztak uzsoraüzletekkel, de voltak hivatásos uzsorások is. A gyengehozamú föld és a kezdetleges technika mellett a különböző elemi csapások s a kedvezőtlen időjárás következtében igen gyakori volt az éhínség, s ilyenkor szinte egész falvak lakossága került az uzsorások kezeibe. A gyakran többszáz százalékos kamattal számított pénz- vagy terménykölcsön fejében a parasztok földjei zálogként hosszú évekre az uzsorások használatába kerültek.²¹⁰

²⁰² Zoričić: Rad 132, 136—137. l., Mayer: i. m. 98—99. l.

²⁰³ Mayer: i. m. 100. l.

²⁰⁴ Statistički godišnjak I., 1905, 337—40. l. — Utjesenović varasdi főispán 1883. okt. 4-i jelentése: PM eln. 1883 — 1745. sz.

²⁰⁵ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 27. k., 330. l.

²⁰⁶ A legelők, rétek és erdők aránya 42—50% (országos viszonylatban csak 34—35%, szemben 60% szántóval). Statist. Godišnjak I., 1905, 336. l.

²⁰⁷ A mezőgazdasági cselédek és napszamosok aránya Varasd megyében 7,2% volt, a mezőgazdasági keresőkhöz viszonyítva, míg országos viszonylatban 10,9% (1880-ban, Zoričić: Rad 142. l.), 1890-ben bérmunából élt a lakosság 4,9%-a (mezőgazdasági 3,7%, ipari 0,9%), országos viszonylatban 12,2% (7,6% mezőgazd., 4,6% ipari); (Zoričić: Rad 112. l.).

²⁰⁸ Nemzet 1883. szept. 10. sz. (18 krajeáros napszám). — Frangőš: i. m. 1124—25. l. (25—40 kr. 1890-ben).

²⁰⁹ Utjesenović varasdi főispán jelentése: PM 1883 — 1745. — 1890-ben öt nagyipari üzem volt a megyében 309 munkással.

²¹⁰ Ed. az idézett főispáni és vizsgálóbizottsági jelentéseket: O.L.: PM eln. 1883 — 1745, 1852. sz.

Ilyen körülmények között érthetően súlyosan érintette a zajorjei parasztságot az adóprés csavarjának a meghúzása, Dávid pénzügyigazgató erőyes fellépése következtében, hiszen a végrehajtók legtöbbször a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen terményektől és igásállatoktól fosztották meg. Különösen sok probléma támadt a titkon felosztott házközösségek adója körül. A hatóságok ugyanis nem vették tudomásul a felosztást, s az adót nem az egymástól szétvált ágakra, a közösségből keletkezett egyéni gazdaságokra vetették ki, hanem az egész közösségre, s ott hajtották be, ahol lehetett. Így gyakran megesett az, hogy egyes családokon és ágakon, amelyek egyébként a maguk részét már kifizették, de még volt náluk mit foglalni, az eredeti házközösséghez tartozott, s pillanatnyilag fizetésektelen többi ág, illetve család adóját is behajtották. Az adóhátralékosoknak nem adtak útlevelet, s így azt is lehetetlenné tették, hogy külföldön vállaljanak munkát.²¹¹

A későbbi vizsgálatok egyöntetű megállapítása szerint ezek az okok húzódtak meg elsősorban a zajorjei parasztnozgalmak hátterében. A mozgalom Zágráb megye stubicai járásában (Felső Stubica, Marija Bistrica községekben) augusztus 26-án tört ki — a zágrábi és más városokbeli címer-tüntetések hatására —, s hamarosan átterjedt a szomszédos sveti-ivan—zelenai és samobori járásra, valamint Varasd megye zlatari, krapinai, klanjeci, pregradai és novimarofi járására. A mozgalom az adófizetés megtagadásában, a községi elöljárók (jegyzők, bírák), az adótisztviselők és a középületek elleni támadásokban nyilvánult meg. A több települést összefogó ún. adóközségek központjaiban többszáz, sokszor több ezer főnyi paraszttömeg gyűlt össze, amellyel a helyi rendészeti szervek (csendőrök) nem bírtak. A szeptember 10-ig elhúzódó, s hol itt, hol ott fellángoló mozgalmakat számos város és halálos kimenetelű összetűzés után a katonaság verte le. A felkelő parasztok egy része a kivezényelt katonaság elől a hegyekbe és az erdőkbe menekült. Voltak zsidóellenes kihágások is (Zágrábban és a zajorjei falvakban egyaránt), amelyek főleg az uzsoraüzletekkel foglalkozó falusi zsidó kisburzsoázia ellen irányultak, s kétségtelenül szerepe volt bennük a Magyarországon akkoriban fellángoló antiszemita tüntetések²¹² hatásának is.

A mozgalmak vérbefojtása után hivatalos vizsgálatot indítottak a zavarások okának kiderítésére. Ezek az ügyészégi vizsgálatok — Ramberg királyi biztos összefoglaló jelentése szerint — kiderítették, hogy „a nép a községi közegeknek az államadók és a községi adózások beszédésénél és behajtásánál kíméletlen és kegyetlen eljárása, valamint e közegek egyéb a községi elöljáróságoknál teljesített teendők alkalmávali zsarolások és önzés ellen panaszkozik és a községi közegek e törvényellenes és tekintet nélküli eljárásának tulajdonítatik a közönség elkeseredettsége és oka a falusi nyugtalanságoknak és kihágásoknak²¹³”. A községi közigazgatási és adókezelési visszaélések kivizsgálása céljából a királyi biztos és a pénzügyigazgatóság vegyesbizottságot küldött ki a Varasd-megyei Bistrica, Mače, Gyurmanec és a volt határőrvidéki, báni kerületbeli Mečenčani községbe. A vizsgálat valamennyi község-

²¹¹ O.L.: PM 1883 — 1745, 1852, 1928 alatti jelentések, valamint az egykorú magyar sajtóbeszámolóik is számtalan ilyen esetet sorolnak fel.

²¹² Az antiszemita tüntetésekről Zágrábban ld. ME 1883 — XII — 2704 (2879). sz. — Szerém megyében volt egy nagyhorvát antiszemita politikai irányzat is, melyet főleg a tisztviselők és a papok támogattak, lapjuk a „Sriemski Hrvat” volt. (Ramberg 1883. szept. 20-i jelentése O.L.: ME 1883 — XII — 2704 [3011]. sz.)

²¹³ Ramberg átirata Szapáryhoz (1883. szept. 27.): O.L.: PM elm. 1883 — 1573.

ben megállapította, hogy az adókezelés rendkívül hanyag módon történik, s a befolyt összegeket nem vezetik rendesen. A bizottság véleménye szerint *Bistrica* községben „a nép elégedetlenségének és felkelésének oka csakis a jegyző törvényellenes eljárása”, aki „a végrehajtásokat önkényes és irgalom nélküli módon foganatosította... a népet önkényes módon zsarolta”.

Mače-ről megállapította a bizottság, hogy „a rendetlen és szerencsétlen községek mintaképe. Minden csak gondolható törvényellenesség, baj és rossz ezen községben csoportosult.” 1881 óta, nem egészen három év alatt, 6 bíró, 4 jegyző és 4 pénzbeszedő váltotta egymást; valamennyit hivatali visszaélés miatt távolították el. Az egyik jegyző több mint 10 000 forintot sikkasztott el a községi pénztárból és az adópénzekből. A titokban felosztott házközösségek adóját sok esetben kétszeresen behajtották, mert kivetették a közösség fejére is egy összegben és az osztozkodott tagokra is külön-külön. Az adóügyi panaszokat sem a községi elöljáróság, sem az alispánság nem hallgatta meg. 1881/2-ben — törvényellenesen — utólagosan írtak elő földadóhátralékokat a megelőző évtizedből, pedig a hiányos nyilvántartásból nem deríthető ki bizonyosan, hogy ezek a hátralékok valóban fennállnak-e. „A község már teljesen elszegényedett, s úgy szólván fizetéseképtelen.” A lakosság túlnyomórésze el van adósodva az uzorásoknak, s földje is azok kezébe került zálogként, de az adót még mindig a már teljesen nincstelenné vált paraszton hajtják be. Ezek után a bizottság arra a végső megállapításra jut, hogy „nem csoda, hogy az igazgatás ily kétségbeejtő állapotából a nép kétségbeesett”.²¹⁴

A bizottsági jelentés megvizsgálása céljából, 1883. október 21-én és december 1-én, a királyi biztos elnöklete alatt tartott konferencia a parasztság súlyos helyzetének átmeneti enyhítésére néhány javaslatot tett a kormánynak: az adónak végrehajtás útján való behajtását a parasztoknál őszig napolják el, mivel terményeik értékesítése után csak akkor jutnak elegendő készpénzhez; az ingóságok végrehajtása útján már behajthatatlannak bizonyult hátralékokat engedjék el, mivel az ingatlanok elárverezése következtében a parasztság ki lenne téve az anyagi tönkrejutás és a teljes proletarizálódás veszélyének. Legfontosabbnak tartják a házközösségek felosztása révén keletkezett igen zavaros birtokviszonyok rendezését, s a felosztott zadrugák adótarozásának áganként és családonként való kivetését. Javasolják, hogy „a jelenleg érvényes házközösségi törvény, mint a nemzetgazdasági és szociális viszonyoknak meg nem felelő, felfüggesztessék és elrendeltessék, hogy az eddig eszközölt de végre nem hajtott osztások, valamint a titkos osztások is az egyes községekben összeírassanak és a tényleges birtok alapján azonnal telekkönyvileg foganatosíttassanak”. Javasolják végül a felosztási eljárás leegyszerűsítését, meggyorsítását s magas költségeinek leszállítását, mivel sok helyen emiatt osztják fel titokban a zadrugákat.²¹⁵

Míg a zagorjei események sok tekintetben az ösztönös parasztmozgalom jegyeit viselték magukon, addig a báni határőrvidéken sokkal inkább kidomborodott a mozgalom politikai jellege s a jogpárti agitáció szerepe egy általános nemzeti felkelés előkészítésében. A mozgalom alapja itt is a határőr-parasztság szociális elégedetlensége volt, de ez itt sokkal élesebb politikai ellenzéki-séggel és magyarellenességgel párosult, mint a Zagorje vidékén.

²¹⁴ Herkov h. pénzügyigazgató jelentése a vizsgálatok eredményéről: O.L.: PM eln. 1883 — 1852. sz.

²¹⁵ Ramberg 1883. dec. 2-i átirata, mellékelve hozzá az értekezlet jegyzőkönyve: O.L.: PM eln. 1883 — 1928. sz.

A gazdasági és a szociális problémák a volt horvát határőrvidéken más jellegűek voltak, mint a polgári területen. Itt elsősorban a feudális termelési és technikai színvonalat sok tekintetben konzerváló katonai rendszerből a polgári viszonyok közé való áttérés problémái jelentkeztek. A legjellemzőbb szociális tünet itt is a házközösségek felbomlása, de ez csak 1871-ben, a katonai rendszer megszüntetése után indult meg. 1890-ben még a lakosságnak 40—45%-a élt a házközösségek keretében, amelyeknek földjei a birtokterületnek több mint 60%-át foglalták el. A század végéig itt is az átmeneti formák voltak túlsúlyban: a titkon felosztott zadrugák tagjainak arányszáma az egyes járásokban 45—50% volt, szemben az egyéni polgári tulajdonviszonyok közt élők 10—14%-os arányával.²¹⁶ A házközösségek bomlásával kapcsolatos átmenetet könnyebbé tette két körülmény: a határőrvidéken nem volt nagybirtok és nem volt túlnépesedés: a házközösségek háromnegyed része 10-nél kevesebb tagból állt, tehát gyakorlatilag egy — legfeljebb két — család gazdálkodott a közös birtoklás és termelés sajátos viszonyai között. Ennek következtében egyszerűbb volt az átmenet, s nem történt meg a földek oly nagymértékű felaprózódása, mint a Zagorje vidékén. A határőrvidéken 1895-ben a kis- és középparaszti birtokok voltak túlsúlyban a törpe- és nagybirtokkal szemben.²¹⁷

Más részről azonban tekintetbe kell vennünk azt, hogy a határőrvidéken — a katonai rendszer következtében — a gazdasági és társadalmi fejlődés még a polgári területekénél is jóval lassúbb volt. Az iparból, kereskedelem-ből és forgalomból élő lakosság arányszáma itt volt a legalacsonyabb.²¹⁸ A határőrvidék parasztsága a XIX. század végén is lényegében a század elejére jellemző feudális önellátó naturálgazdálkodás viszonyai között élt, a termelés technikai színvonala és mennyisége alig fejlődött.²¹⁹ A polgárosítás ugyanakkor számos addig ismeretlen terhet rótt a lakosságra. Elvesztette korábbi korlátlan erdő- és legelőhasználati jogait, határmenti csempészeti lehetőségeit. Az erdőhasználat megváltása a határőrvidéki erdőknek a kinstár és a határőr vagyonközösségek közti megosztása révén történt. A megosztás során azonban a határőrök az értéktelenebb, gyenge faállományú, elmoosarasodott, s a közlekedési vonalaktól, értékesítési lehetőségektől távol eső erdőket kapták.²²⁰ Ugyanakkor számos korábban ismeretlen állami adót és egyéb terhet vezettek be: fogyasztási adók, hadmentességi adó, fegyveradó stb., megszüntették a határőrök szabad dohánytermelési és szeszfőzési jogát. Az egyszerű és olcsó katonai közigazgatás helyébe a bonyolult, korrupst és rendkívül költséges polgári igazgatás lépett. Ennek költségeire rendkívül magas — az állami adók 80—200%-át kitevő — községi pótagadót vetettek ki.²²¹

²¹⁶ *Zoričić*: Rad 130, 132. l. — Stat. God. I. 1095, 343—44. l.

²¹⁷ L. 27. jegyzetet. Zágráb megye polgári járásaiban a zadrugák 71,2%-a tíznél több tagú volt, a határőrvidéki járásokban éppen fordított volt az arány: itt 71,2% tíz tagon alul, s csak 28,8% tíz tagon felül (*Zoričić*: Rad 134. l., *Mayer*: i. m. 18—19. l.).

²¹⁸ 1,5 és 1,9% között váltakozott, míg országos viszonylatban 5,4% volt az iparforgalmi keresők arányszáma (*Zoričić*: Rad 156. l.).

²¹⁹ *Fr. Vrbančić*: Prilozi gospodarskomu razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku.. Rad 1900, 144. knj. 129—30. l.

²²⁰ O.L.: ME 1869 — I C — 110., 248., 1084. sz. — Filipović memoranduma: ME 1877 — I A — 42 (2245) sz. — *Milan Turković*: Die ehemalige kroatische-slawonische Militärgrenze. Sušak 1937, 137—58. l.

²²¹ PM eln. 1883 — 1745. sz.

Az 1883 októberében a zavargások okainak kiderítésére kiküldött vizsgálóbizottság megállapította: „a lakosság panaszkodik a határőrvidék felosztása után bevezetett adók miatt”, s „amiatt, hogy minden szolgálmány díj alá esik”. „Az elégedetlenségnek csak az lehet az oka, hogy a nép az új intézményekhez még hozzá nem szokott, visszaemlékezvén még a katonai uralom idejére, amelyben részére különféle könnyebbítések léteztek és amelyben szükségleteiről katonatisztek csekély vagy éppen semmi fizetés mellett gondoskodtak.” A lakosság kívánságai a következők voltak: a községi pótdadót és a tisztviselők számát szállítsák le, a házközösségek felosztási eljárását tegyék egyszerűbbé és olcsóbbá, a hadmentességi díjat, a fegyveradót és a sokféle illetéket szüntessék meg, a dohánytermelést és a szeszfőzést tegyék szabaddá és adómentessé, a vagyonközösségek erdeiből ismét kapjanak ingyen tűzi- és épületfát stb., tehát lényegében a katonai rendszer alatt élvezett kedvezmények visszaállítását követelték.²²² A már polgárosított, de külön közigazgatás alatt álló határőrvidéknek Horvátországba való bekebelezése újabb terheket jelentett az amúgy is elégedetlen lakosság számára. A bekebelezést elrendelő 1881. július 15-i királyi rendelet ugyan az adókedvezményeket további intézkedésig fenntartotta (földterhementesítési járulékot, házadót a határőrök nem fizettek), de ez a hároméves kedvezményi határidő 1883-ban lejárt, s 1884-re már tervbevették valamennyi adónem kivetését a határőrvidéken is. Erre azonban a kataszteri munkálatok késése miatt csak 1886-ban kerülhetett sor.²²³ A folyamatban levő kataszteri felmérés, ennek kapcsán a földadó tervbevett felemelése, valamint az új adónemek kilátásba helyezett bevezetése kétségtelenül nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a határőrvidéki választások következtében amúgy is felizgatott lakosság körében ismét forradalmi hangulat alakuljon ki.

A polgárosítás megkezdése óta a forradalmi hangulat egyébként sem tűnt el teljesen a határőrök körében. Különösen éles formában mutatkozott meg 1870 és 1871-ben, midőn a kiegyezési rendszer ellen harcoló nemzeti párt kihasználta ezt politikai céljai érdekében, sőt a jogpárt balszárnya vezetésével fegyveres felkelésre is sor került Rakovica környékén. A határőrök körében a horvát és szerb nacionalizmusnak is jelentős talaja volt, erős magyarelleses színezettel. Ez már 1848-ban is megmutatkozott, s 1869 után az osztrák katonai igazgatás mindent elkövetett, hogy a polgárosítási eljárás miatt elégedetlen határőrök hangulatát a magyar kormányzat ellen fordítsa, mint amely elsősorban felelős a polgárosításért.²²⁴ 1878-tól ezt felváltotta a fokozatosan erősödő jogpárti nacionalista agitáció, amelynek éle szintén a magyar kormányzat s az annak érdekeit képviselő horvát nemzeti párt és autonóm kormány ellen irányult. Kétségtelen, hogy a határőrvidéknek Horvátországba történt bekebelezése idején az ottani parasztság hangulata hasonló volt az 1870—71 évihez, s így fogékony talajt jelentett a jogpárti agitáció számára, nemcsak a választási harcban, hanem egy esetleges nemzeti felkelés előkészítése tekintetében is. A báni kerületben sok tekintet-

²²² PM eln. 1883 — 1852, 1928. sz.

²²³ Szapáry előterjesztése az 1883. szept. 20-i minisztertanácsban: O.L.: PM 1883 — 1486. sz.

²²⁴ A határőrvidéki állapotokról és a nép forradalmi hangulatáról l. *Mollinary*: i. m. II. 181—270. l. — Die Militärgrenz-Frage und der österreichisch-ungarische Konstitutionalismus. Wien. 1869.

ben bonyolította a helyzetet az a körülmény, hogy a lakosságnak több mint a fele szerb volt, tehát a már vázolt szerb—horvát nemzeti ellentét hatása is érvényesült.

A külügyminisztériumi ágensek és a horvátországi fejleményeket a helyszínen figyelemmel kísérő szomszédos boszniai kormánytisztviselők bizalmas jelentéseiből pontosan értesülve vagyunk a Kostajnica-vidéki eseményekről. 1883 első hónapjaiban a jogpárt nagyszabású agitációt folytatott a környéken, s az adók elengedését ígérte választóinak. A szerbek szembe fordultak a szerb nemzeti jogokat tagadó sovinszta horvát jogpárttal, s előbb önálló jelöltet kívántak állítani, majd a kormánypárt képviselőjét támogatták. Hiábavaló volt Makanec kísérlete a szerb és horvát politika összebékítésére; a választásokon a szerbek támogatásával a kormánypárt győzött.²²⁵ A választások után sem nyugodtak meg a kedélyek. A jogpárt hívei Starčević névnapján nagy ünnepséget rendeztek, s egy dalt énekeltek, melyben az idegenek által elnyomott és jogaitól megfosztott horvát népet harcra buzdítják, mivel „itt már az ideje, hogy horvát földön csak a horvát uralkodjék”.²²⁶ Starčevićék nagyhorvát agitációjával szemben a nagyszerb politika hívei is mozgolódtak, s mindkét agitáció átterjedt a szomszédos boszniai területekre is.²²⁷ A konstajnicai jogpárti vezetők, Ivan Krujić jegyző, Mile Miškić kereskedő és Karl Mocnay volt határőr-tiszt kapcsolatot tartottak a zágrábi pártvezérekkel.

A címerügy hírére a határőrvidéken is megélenkült a helyzet. Augusztus 20-án Miškić és társai levelet küldtek Zágrábba, Folnegovićnak, aki fontos eseményeket helyezett kilátásba. A levelet vívő Kadić „Stadtwachtmeister”-nek jutalmat ígértek arra az esetre, ha a „coup” sikerül. Augusztus 26-án Grünhut, a Sloboda munkatársa és a zágrábi tüntetések egyik fő szervezője járt Konstajnica vidékén és megbeszélést folytatott a helyi vezetőkkel.²²⁸ Szeptember 3-án Krujić és társai Glinára utaztak, ahol állítólag a készülő felkelés központja volt, Djoka Urica kereskedő irányítása alatt.²²⁹ Szeptember 8. és 10-e körül egyes községekben (Jabukovac, Umetić, Majur, Jaška) a zagorjeihez hasonló parasztmozgalmak törtek ki: felfegyverzett parasztok támadták meg a kormánypárti választók házát, a községi előljárókat és adótisztviselőket. Nagyobb katonai erő nem volt a báni kerületben, a szerzésnek és a városi rendőrség pedig nem tudták a rendet fenntartani.²³⁰ A parasztok itt politikai jelszavakkal léptek fel, a magyar címerek és zászlók kiadását követelték, s „dajte nam naša prava” kiáltással támadták meg a hatóságokat. A megfigyelők ennek ellenére megállapították, hogy a határőr-paraszság mozgalmának is szociális gyökerei vannak. „Den künstlich aufgestachelten Bauern werden zwar politische Schlagworte ausgetheilt, doch hat diese Bewegung zum geringsten Teile einen politischen Hintergrund, sondern

²²⁵ 1883. jan. 9. és márc. 9. (O.L. : ME 1883 — I c 144 [975]. sz.)

²²⁶ 1883. jún. 16-i kostajnicai jelentés : ME 1883 — X — 1957. sz. (a dal horvát szövegével).

²²⁷ Milutin Kukuljević banjalukai Kreisvorsteher jelentése (1883. júl. 4.): ME — 1883 — I A — 17 (2265) sz. A jelentés szerint Dubicán Emanuel Ervačanin a szerb agitáció egyik irányítója, aki a svájci és oroszországi szocialista és nihilista forradalmárokkal áll kapcsolatban.

²²⁸ 1883. szept. 1-i kostajnicai jelentés (ME 1883 — XII — 2704 ([2601] sz.)

²²⁹ 1883. szept. 5-i kostajnicai jelentés : ME 1883 — XII — 2704 (2939) sz.

²³⁰ 1883. szept. 10-i kostajnicai jelentés : ME 1883 — XII — 2704.

äußert sich meist in Ausbrüchen langverhaltenen Grimmes über die schlechte Verwaltung und Steuerbedrückung" — írta az egyik külügyminiszteri ágens.²³¹

Hasonló véleményen volt Kukuljević banjalukai Kreisvorsteher is, aki a kritikus napokban Konstajnicára utazott és tapasztalatairól igen érdekes jelentésekben számolt be. „In Croatien (ehemalige Banalgrenze) herrscht längs der ganzen Grenze... eine große Aufregung... Der Landvolk soll bereits seit längerer Zeit gegen die Gemeindebeamten, gegen die Steuerexekutoren und die Forstorgane wegen verschiedenartiger Bedrückungen aufgebracht gewesen sein." Ezt a körülményt használták ki a címerügy kapcsán a jogpárti agitátorok, s a magyárosító budapesti kormányzat ellen izgatták a népet. A hatóságok teljesen elvesztették a fejüket és az egész kerületben anarchia uralkodik. Mindenki a magyar uralom ellen készülõ fegyveres felkelésről beszél. Az egész mozgalmat szerinte a jogpárt szervezi és irányítja a helyi burzsoázián (kereskedők, volt határőr-tisztek és értelmiségiek) keresztül. A mozgalom központjai a városok: Glina, Kostajnica és Petrinja, ahol a parasztok tömegesen jelentkeznek „ustaša"-nak azaz felkelőnek, mivel állítólag pénzt és fegyvert kapnak. Kostajnicán Miškie, Glinán Urica kereskedők a főszervezők. Nyílt kitörésekre és zavargásokra azonban mégsem a városokban, hanem a falvakban került sor. A szerbek a horvát mozgalommal szemben közömbösek, de vannak bizonyos nyomai a nagyszerb agitációnak is.²³²

A legtöbb községben azonban csupán nagy izgatottság uralkodott, a lakosság várta a készülõ felkelést, de nyílt kitörésre nem igen került sor, legfeljebb a kormánypárti szavazók és a községi elöljárók megfenyegetésére. Rengeteg rémhír keringett Karagyorgyevics Péter állítólagos boszniai fellépéséről, Montenegro segítségéről és az Oroszországból érkező pénztámogatásról. Ezeket a rémhíreket azonban, mind Ramberg királyi biztos, mind a boszniai kormányzat határozottan megcáfolta.²³³

A boszniai kormányzat az ottani megfigyelők beszámolóit összegezve a következőket állapította meg: 1. a Karagyorgyevics Péter fellépéséről és Montenegro beavatkozásáról terjesztett híreknek nincs tényleges alapjuk, 2. a báni kerületben a jogpárt által szervezett felkelés rögtönzött jellegű, nincs jól előkészítve, s nem rendelkezik a sikerhez szükséges eszközökkel, 3. a jogpárti agitáció elsősorban a parasztságnak az adóprés és a községi és pénzügyi hatóságok visszaélései miatti elkeseredettségét használja ki; a felkelőknek nincs elég pénzük és fegyverük, kerülnek a nyílt összeütközést a katonasággal; 4. Boszniában nyugalom van, a mozgalom oda nem terjedt át.²³⁴

Igen érdekes az a nemzeti felkelési tervzet, amelyet Ilija Gutoša zágrábi kereskedő állítólag Boszniából kapott²³⁵. A tervzet a horvátországi felkelés

²³¹ 1883. szept. 12-i kostajnicai jelentés: uo.

²³² 1883. szept. 12., O.L.: ME — 1883 — XII — 2704 (3092) sz. — Szept. 12-i zágrábi bizalmas jelentés: O.L.: ME 1883 — XII — 2703 (2946) sz.

²³³ O.L.: ME — 1883 — 2704 (3099, 3231, 3441, 3941) sz. — Hír érkezett arról is, hogy *Friedrich Miroslav Dobrzanski*, Dobrzanski Adolf ruszin politikus fia, 1883 szeptemberében Varsóból Magyarországra utazott és Horvátországba készül (ME 1883 — XII — 2704 [2876] sz.).

²³⁴ A sarajevo-i Landesregierung szept. 19-i jelentése: ME 1883 — XII — 2704 (3092) sz.

²³⁵ Entwurf eines National-Aufstandes in Kroatien, Slavonien und Dalmatien. O.L.: ME 1883 — XII — 2704 (3091) sz. A tervzet a következő fejezetekből áll: Vorbereitungen — Aufstand — Aufstand in Agram — Aufstand in Dalmatien — Eröffnung eines Landtages mit folgender Tagesordnung (7 pontból álló napirend) — végül egy zárórész, amely a felkelés kedvező külső körülményeit tárgyalja. Az eredeti horvát

menetrendjét tartalmazza : a felkelést a horvát csapattestek hajtánák végre a felfegyverzett nép segítségével, s kiterjedne Dalmáciára is. A fegyveres akció sikere után ideiglenes kormány alakulna, amely az autonóm kormányban hiányzó honvédelmi, pénzügyi, ipari, kereskedelmi és közlekedésügyi szekciókkal is rendelkezne. A tartománygyűlés elismerné Ferenc Józsefet horvát királynak, felmondaná a magyar—horvát kiegyezést, Dalmáciát, Fiumét s Bosznia bihaći és banjalukai kerületét Horvátországhoz csatolná, majd tárgyalásokat kezdeményezne az osztrák és magyar parlamenttel Horvátország államjogi helyzetének trialista alapon való újrendezése céljából. A tervezet szerint a helyzet kedvező a felkelésre, mivel Bécsben és Budapesten napirenden vannak a munkástüntetések és az antiszemita kihágások, Boszniában is helyi zavargások mutatkoznak a sorozás és a dohánymonopólium bevezetése miatt, s a délszlávok körében mindenütt általános az izgatottság és lelkesedés.

Az ismertetett tervezet arra mutat, hogy a jogpárt körében — a kedvőnek látszó belső és külső körülmények hatására — volt törekvés a párt trialista irányú horvát államjogi programjának nemzeti felkelés útján való megvalósítására. A határőrvidéki fejlemények ugyanakkor arra is utalnak, hogy ezen forradalmi megoldás tekintetében korántsem volt egységes és határozott álláspont a párton belül, s vezetőinek nagyobb része nem kívánt ily messzire elmenni. A báni kerület eseményeire vonatkozó bizalmas jelentések és sajtóbeszámolók alapján kibontakoznak előttünk egy nemzeti felkelés kirobbantására irányuló megkezdett, de bizonytalan, következetesen végig nem vitt, sőt félbenmaradt jogpárti agitáció körvonalai. A báni kerület parasztmozgalmainak hangsúlyozottabban politikai és magyarelles nacionalista jellege, a burzsoá és értelmiségi szervezők gyakori szereplése, a lakosság körében uralkodó feszült várakozás és mozgolódás mind erre utalnak. Szeptember elejétől egyre fokozódó feszültség és „valami készül” hangulat figyelhető meg: mindenki a közeli nagy eseményekről beszél, a titkos értekezletek, megbeszélések egymást érik, a parasztok tömegesen jelentkeznek a városokban „ustaša”-nak, mivel a köztük járt agitátorok azt mondták, hogy minden felkelőt összeírnak, pénzt és fegyvert adnak nekik, a helyi vezetők várják a jeladást a zágrábi központból. A jeladás azonban nem történt meg, az általános nagy felkelés elmaradt. A nagy feszültség kisebb helyi mozgalmakban vezetődött le, hasonlóan a zagorjei parasztmozgalmakhoz. Nagyobb összecsapásra csak Jabukovac mellett került sor szeptember 12-én, midőn egy zászlóaljnyi katonaság szétszórta az itt összegyűlt kb. 600—1000 főnyi felkelő csapatot, amelynek tagjai néhány tucat halott és sebesült hátrahagyásával a környező hegyekbe és erdőkbe menekültek, illetve átszivárogtak Boszniába.²³⁶

szöveget Sarajevoba küldték nyomozás végett, mivel Guteša állítólag onnan kapta Egy külügyminiszteri ágens a boszniai Noviban is látott egy forradalmi proklamációt „Horvát hazafiak bizottsága” aláírással. A jelentés nyomán tartott házkutatás azonban nem talált semmit (O.L.: ME 1883 — XII — 2704 [3253] sz.). A novii röpirat lehet, hogy azonos volt a Gutešanál találttal, mert Guteša szept. 9-én Noviban járt, s később is többször megfordult ott (O.L.: ME 1883 — XII — 2704 [3091, 4031, 4111, 4238] sz.). — *Stjepan Antoljak* is közzétett egy felkelési felhívást: Narodni ustanak u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji (1883). Istoriski Zapisi V, 8, 1—3, 110—13. l., cikkéhez azonban sajnós nem tudtam hozzájutni.

²³⁶ 1883. szept. 14-i konstajnicai jelentés: ME — 1883 — XII — 2704.

A jogpárt vezetőit a már évek óta folytatott éles politikai agitáció ellenére is szemmel láthatóan meglepetésszerűen érte a címerválság kitörése. A teendőket illetően nem volt egységes és határozott álláspontjuk. A párt agitációja a határőrvidéken a nemzeti felkelés küszöbéig érte a helyzetet, a helyi burzsoá és értelmiségi vezetőkben, s a központi vezetés egy kisebb részében (Grünhut és társai) valószínűleg meg is volt erre a készség, de a pártvezetés többsége visszariadt a döntő lépéstől. A mozgalom így szervezetlen volt, egységes irányítás nélkül maradt, s szétszórt helyi jellegű kitörésekben nyilvánult meg. A jogpárt vezetői nem álltak határozottan az általuk szított mozgalom élére, nem vállalták a nemzeti felkelést, s a saját politikai céljaik érdekében felhasznált parasztságot a döntő pillanatban cserbenhagyták. A *Sloboda* cikkeiben nagy rokonszenvvel kísérte a zágrábi munkások és a zagorjei parasztok mozgalmait, együttérzően írt a dolgozó osztályok nyomoráról. Starčević a lap szeptember 7-i számában maga is hangsúlyozta a mozgalom szociális jellegét: „nincs itt szó a feliratról, sem a címerről, sem a nyelvről, sem a névről — ti. a magyarról —, hanem egyedül az ínségről és az önkényről, amely a népet a legvégsőkre kényszerítette”.²³⁷ A párt vezetősége azonban hivatalos nyilatkozataiban tagadott minden kapcsolatot e mozgalmakkal, s kizárólag az objektív gazdasági helyzet és a magyar kormánypolitika számlájára írta a zavargásokat. Elismerte, hogy a nép fellépése jogos, „mert amit tesz, a minálunk uralkodó körülmények között nem egyéb az önvédelemnél”. A jogpárt nem szította és kezdeményezte a mozgalmakat, de nem áll módjában azokat lecsendesíteni sem, mivel a nép jogos elégedetlenségének eredményeképp törtek ki.²³⁸ A jogpárt később szétváló irányzatai közti ellentétek csírájukban már ekkor megmutatkoztak. A párt egy része — a zágrábi munkásokat és a határőröket szervező szocialista Grünhut szerkesztő, a névtelen felkelési tervet szerzője és társai — hajlandó volt a nép élére állni és fegyveres nemzeti felkelés útján kísérletet tenni a hatalom megszerzésére, de az ő célkitűzéseik sem utának mentek túl a trialista programon, s a felkeléssel nem a teljesen önálló horvát nemzetállamot kívánták kiharcolni, mint 1871-ben Kvaternikék. Középen Starčević, Barčić és társaik állottak — tehát a párt közjogi és politikai téren radikális és következetes burzsoá és értelmiségi része —, akik a fent idézett nyilatkozatot is kiadták: ők elvben szimpatizáltak a parasztság és munkásság mozgalmaival, de a gyakorlatban közömbös magatartást tanúsítottak azokkal szemben. Jelentkezett a későbbi oppor-tunista irányzat is, elsősorban Folnegović személyében, aki — a mereven elzárkózó Starčevićsal ellentétben — hajlandó volt tárgyalni a mérsékelt ellenzékkel és szerepet vállalni a népmozgalmak lecsendesítésében.²³⁹

Elmúltak tehát már azok az idők, midőn a jogpárt vezetői — Kvaternik és Bach — a felkelő határőrökkel együtt estek el a rakoviciai harcmezőn. Starčević, Folnegović, Frank és társaik végleg visszaveztek a közjogi radikalizmus és a parlamenti csaták biztonságosabb és csendesebb vizeire, programjuk megvalósítását inkább külső hatalmak (Oroszország), illetve az osztrák uralkodó körök támogatásától várva, mint a horvát nép

²³⁷ *Flaker*: i. m. 94—95. l.

²³⁸ *Sloboda* 1883, 105. sz. (hivatalos magyar fordítását ld. O.L.: ME 1883 — XII — 2704 [3156] sz.).

²³⁹ *Korespondencija Rački-Strossmayer*. III, 81—83. l. — Folnegović és társai a kilencvenes években a mérsékelt ellenzékkel fuzionáltak, s Folnegović 1897-ben a magyar kormánnyal is tárgyalat (l. *Kemény G. Gábor*: *Iratok* II. 623—24. l.).

tömegeinek forradalmi akciójától.²⁴⁰ Az 1883-as események következtében a párt népszerűsége átmenetileg megnőtt ugyan, s az 1884. évi választásokon nagy sikert arattak, de a következő években fokozatosan elszakadtak a paraszt-sághoz és a városi munkássághoz fűződő szálaik. A kilencvenes években a közjogi radikalizmushoz következetesen ragaszkodó Starčević egyre inkább elszigetelődött, s a mérsékeltbb ellenzéki irányzatokkal vagy a magyar és az osztrák uralkodó osztályokkal szövetkező különféle opportunisták irányzatok lettek úrrá a felbomló pártban. Mivel a nemzeti párt kapitulációja után a horvát nemzeti mozgalom vezetőereje a jogpárt lett, ennek következtében a jogpárt hanyatlásával bekövetkezett az egész mozgalom hanyatlása is. Az 1883. évi népmozgalmakkal tehát lényegében lezárult a különálló horvát nemzeti mozgalomnak — burzsoá nacionalista korlátai ellenére is — többé-kevésbé haladó és pozitív szakasza, hogy két évtized múltán megújult gazdasági és társadalmi alapokon, új erők vezetésével, most már a *délszláv* nemzeti egység és függetlenség célkitűzésének jegyében éledjen újjá.

8

Ramberg királyi biztos hivatalának átvételekor proklamációt adott ki, melyben közölte a lakossággal, hogy feladata a kétnyelvű címerek visszahelyezése és védelmezése, „hogy ily módon... mindenki által észlelhető tény által nyilvánvalóvá tétessék az, hogy politikai kérdéseket utcai zavargásokkal megoldani, vagy ily úton politikai irányt szabni nem lehet és hogy ez csupán és kizárólag a jogosult tényezőknek saját alkotmányyszerű hatáskörében kifejtett tevékenysége által lehetséges... Ne adjanak hitelt azoknak, akik esetleg híresztelnék, hogy nyelvüket, nemzetiségüket vagy alkotmányos jogaikat meg akarják támadni, mert ily szándék — erről teljesen biztosíthatom önöket — nem létezik.”²⁴¹ Ramberg szeptember 7-én katonai pompával visszahelyeztette a magyar feliratú címertáblákat. Erre Zágrábban ismét fellángoltak a tüntetések.²⁴² A királyi biztos a Zagorjen és a báni kerületben nagyobb katonai erők bevetésével két hét alatt leverte a parasztmozgalmakat, s szeptember 20-án jelentette Tiszának, hogy a felkelés mindkét területen elfojtottnak tekinthető, bár még mindig megfigyelhető a kedélyek rendkívüli izgatottsága.²⁴³ A mozgalom központjai továbbra is erős katonai megszállás alatt maradtak.²⁴⁴ Az elfogott felkelők ellen a zágrábi, varasdi és a petrinjai törvényszékeknél megindult az eljárás, s október, illetve november folyamán többszáz egyént ítéltek el egy héttől egy évig terjedő börtönre.²⁴⁵ Bevezették a preventív cenzurát és többízben elkobozták az ellenzéki lapokat.

Közben, a parasztmozgalmak hatására, lényegesen megváltozott mind a magyar kormány, mind a horvát uralkodó osztályok álláspontja. A címerkérdés másodrendű problémává vált a tömegmozgalmak mielőbbi leverésé-

²⁴⁰ *Flaker*: i. m. 96—101. l.

²⁴¹ O.L.: ME 1908 — XXXIV — 82. csomó (1883 — XII — 2664).

²⁴² Herkov jelentése: O.L.: PM 1883 — 1621 eln.

²⁴³ O.L. ME 1883 — XII — 2704 (2913) sz.

²⁴⁴ *Nemzet* 1883. okt. 9. sz. — PM eln. 1883 — 1529. sz.

²⁴⁵ O.L.: ME — 1883 — XII — 2704 (3134, 3231, 3859). sz. — *Nemzet* 1883. okt. 6., 25., nov. 24., dec. 8., 14. számok.

nek mindkét részről megnyilvánuló óhaja mögött. A zagorjei és határőrvidéki felkelések követekeztében beállott új helyzetet legvilágosabban Jókai Mór fogalmazta meg a Nemzet szeptember 2-i számában, kijelentve, hogy a címerügy nem nagy ügy. „Ha a horvátoknak semmi egyéb kívánságuk nincs, mint a nyelvöket és nemzetiségüket megvédeni, ezen nem szükség összevesznünk. Hanem ennél nagyobb bajok vannak Horvátországban: hogy az egész politikai adminisztráció nem ura a helyzetnek, s nem bír olyan mozgalmakkal, amik rosszabbak a nemzetiségi zélusnál, a mik erősen hasonlítanak a communistikus és anarchistikus törekvésekhez.” E szavakban tisztán körvonalozódik a bekövetkező kompromisszum: a magyar kormány és horvát nemzeti párt kölcsönösen hajlandó engedni álláspontjából a nemzetiségi kérdés területén, hogy közösen annál határozottabban lépjenek fel a parasztság és munkásság szociális mozgalmaival szemben. Magyar részről a Nemzet szeptember 10-én már megfogalmazta az új álláspontot: „Ne áltassuk magunkat. Horvátországban ma nincs magyar párt”. A magyaryűlölet természetes következménye az ottani helyzetnek: „rosszabb közigazgatás, mint a horvátoké, nincs egy európai államban sem”. A kormány csak a nemzeti pártra számíthat. Le kell tehát mondani a magyar címerfeliratról, s így lehetővé tenni a kiegyezést a nemzeti párttal.

A horvátok részéről is megtörtént a közeledés. A nemzeti párt szeptember 6-i nyilatkozata elítélte ugyan a királyi biztos kinevezését és követelte alkotmányos viszonyok helyreállítását, de a szeptember 11-i budapesti értekezleten résztvevő horvát vezetőpolitikuskok (Pejačević, Bedeković, Josipović Imre, Inkey Nándor, Mihalović Károly, Miksić Kálmán, Živković János) elítélték a zavargásokat, s kijelentették, hogy mivel anarchia fenyeget, „a Magyarországgal való egyetértés nélkül a viszonyok Horvátországban teljesen tartahatatlank”.²⁴⁶ A horvát kormánypárt magatartásában bizonyos kettősség figyelhető meg: otthon és kifelé nyilatkozataikban az alkotmány elszánt védőinek mutatkoznak, a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásokban viszont igen engedékenyek. Elvárják a kormánytól, hogy a horvát tömegmozgalmakat erélyes kézzel verje le, de ebben ők nem hajlandók közreműködni, nem vállalják részüket a felelősségből, nehogy teljesen lehetetlenné tegyék magukat a horvát nép szemében. A szeptember 11-i értekezlet után Bedeković miniszter is benyújtotta lemondását, mivel belátta ugyan a magyar kormány által a címerügyben követett eljárás szükségszerűségét, de ő maga az adott helyzetben nem tehetett semmit a kibontakozás érdekében. Mivel semmiképp sem sikerült őt maradásra bírni, szeptember 24-én elfogadták lemondását, de továbbra is megbízták a miniszteri teendők ellátásával. A zágrábi autonóm kormány tagjai is lemondtak állásukról, Živković belügyi osztályfőnök nyugdíjazását kérte.²⁴⁷

Közben kölcsönösen megkezdték a visszavonulást. Magyar részről — Tisza augusztusi álláspontjával szemben — most már hajlandók voltak lemondani a magyar feliratok fenntartásáról, s felirat nélküli címereket javasoltak. A horvát képviselők pedig, bár korábban kijelentették, hogy a bán kinevezéséig nem hajlandók tárgyalni, szeptember 26-án mégis felutaztak Budapestre. 27-én értekezletet tartottak, melyen megállapították, hogy

²⁴⁶ Nemzet 1883. szept. 12. sz. és O.L.: ME 1883 — XII — 2704 (2836).

²⁴⁷ Bedeković lemondólevele a királyhoz (1883. szept. 12.): L.O.: ME 1883 — XIII — 2911. — O.L.: ME 1883 — XII — 2704 (2863).

magyar részről kétségtelenül a magyarosítási szándék jelei mutatkoztak (kettős nyelvhasználat bevezetése több területen). A tárgyalások alapfeltételül a horvát nyelv kizárólagos használatának biztosítását kötötték ki, s bizonyos beruházásokat is követeltek.²⁴⁸ Másnap Tisza is résztvett az értekezleten, s bejelentette, hogy lemond a magyar feliratról, a horvátfeliratú címereket változatlanul fennhagyja, a kétnyelvűek helyett pedig felirat nélküli címerek alkalmazására kér felhatalmazást az országgyűléstől. A horvát képviselők többsége hajlott a kompromisszumra, s elvetette azt a kisebbségi indítványt, hogy amíg a magyar kormány nem garantálja a horvát nyelv kizárólagos használatát a hivatalos érintkezésben, ne vegyenek részt az országgyűlésen. Sőt — tekintettel Tisza engesztelékeny magatartására — csak a címerügy vitájától maradnak távol, a képviselőház további ülésein — függetlenül az alkotmányos viszonyok helyreállításának kérdésétől — hajlandók megjelenni. Szeptember 29-én nyújtották át Tiszának négy pontban összefoglalt kívánságaikat: 1. a kétnyelvű címertáblák levétele, s horvát feliratok visszahelyezése, 2. az alkotmányos viszonyok helyreállítása s a tartománygyűlés összehívása, 3. a kiegyezés vitás kérdéseit a két kormány, illetőleg a regnikoláris bizottságok vegyék tárgyalás alá, 4. a címerkérdés képviselőházi vitájában nem kívánnak résztvenni. Október 1-én azonban teljesen elfogadták Tisza „engesztelékeny álláspontját” a régi horvát nyelvű feliratok meghagyását és a felirat nélküli címerek alkalmazását illetően, megegyeztek vele abban, hogy bán kinevezésére egyelőre nem alkalmas az idő, s a vitás kérdéseket illető tárgyalásokat az alkotmány helyreállítása utánra halasztották.²⁴⁹

A horvát képviselőkkel történt megállapodás értelmében Tisza Kálmán október 3-án határozati javaslatot terjesztett elő és nyilatkozatot tett a képviselőházban. A címerügyet „az engesztelékenység és békülékenység útján” óhajtja megoldani. A tüntetések oka állítólag az volt, hogy a kormány a horvátokra nézve sérelmesen magyarázta a kiegyezési törvény egyes részeit, s ez azt az aggályt keltette, mintha „bárkinek is eszébe jutna a horvátok nemzetiségét és nyelvét megtámadni”. Meg fogják szüntetni a horvátokra nézve sérelmes eljárást, s ha erre sem szűnik meg a mozgalom, „akkor kétségtelen, hogy mögötte az alkotmány és törvény keretén túlmenő szándéklatok állnak s akkor . . . előáll a helyzet, a midőn a magyar államnak hatalmát minden eszközzel érvényre juttatni joga van”. A kétnyelvű címerek nem ütköznek a törvénybe, de az 1868-ban inaugurált gyakorlat (horvát felirat) azt a meggyőződést kelthette a horvátokban, hogy csak az felel meg a törvény értelmének. Erre való tekintettel határozati javaslatában felhatalmazást kért arra, hogy „az 1868. évben kezdeményezett gyakorlat szerint fennlévő (horvát feliratú) címereket fennhagyhassa” a kétnyelvű címerek helyett, s azon esetben, ha a jövőben új címerek kerülnének kifüggesztésre, felirat nélküli alkalmazhassa az ország címerét.²⁵⁰

A „néma címerek” jellegzetes kifejezői a létrejött kompromisszumnak. Tisza javaslata kétségtelenül lemondást jelentett eredeti álláspontjáról, melyet az augusztus 21—22-i minisztertanácsban képviselt. Lemondott a magyar nyelv terjesztéséről Horvátországban, hiszen ez ügyis reménytelen vállalkozás volt, mert a kétnyelvű feliratokkal, átiratokkal és hivatalos

²⁴⁸ Nemzet 1883. szept. 28. sz.

²⁴⁹ Nemzet 1883. szept. 29., okt. 1. és 2. sz.

²⁵⁰ Képviselőházi Napló 1881/4, XIII. k. 16—17. l.

nyomatványokkal senkit sem magyarosított volna meg, de kiváló lehetőséget nyújtott a horvát nacionalista burzsoáziának arra, hogy mozgósítsa az elégedetlenkedő paraszti tömegeket. Az előbb elmondottak alapján nem kétséges, hogy a népi tömegmozgalmak hatása kényszerítette erre Tiszát és a horvát uralkodó osztályt, elsősorban a nagybirtokos arisztokráciát. Kiegyeztek egymással, hogy annál nagyobb erővel léphessenek fel a tömegmozgalmakkal szemben, és a jövőben lehetetlenné tegyék ilyenek kirobbanását, azaz — amint ők megfogalmazták — a politikai kérdések elintézését kivonják az utcai zavargók és lázadó parasztok befolyása alól, s megtartsák az arra jogosult tényezők kizárólagos hatáskörében. „A kormány határozati javaslata egyszerűen kompromisszum a törvény alapján” — írta a Nemzet.²⁵¹ „Horvátországot, mint nyelvterületet feladtuk. Nem juthat eszébe komoly magyar politikusnak Horvátország nyelvi megmagyarosítása... Horvátországban, rég tudjuk, a magyar nyelvnek nincs hódítási területe.”²⁵² Az 1879 és 1883 közt tett intézkedések azonban arra mutatnak, hogy ez mégiscsak eszébe járhatott egyes magyar politikusoknak. A horvát részről a kompromisszum előkészítésében vezetőszeret játszó Miškatović pedig azt hangoztatta, hogy Horvátország nem elég erős arra, hogy Magyarországgal szembeálljon és belső rendjét egymagában is fenntartsa, ezért ki kell egyezni a magyar kormány-nyal.²⁵³

Tisza határozati javaslata nagy vihart váltott ki a képviselőházban. A kormányt — Polit megállapítása szerint — sovinizmusban és a nemzeti-ségek elleni akciókban túllícitáló ellenzék kapitulációnak, a kudarc nyílt bevallásának és teljes visszavonulásnak nyilvánította Tisza magatartását. Különösen azt sérelmezték, hogy a kérdésben meghallgatta a közös miniszterek véleményét, s ezzel Ausztriának ismét befolyást engedett a magyarországi nemzetiségi kérdésre. Követelték a magyar feliratok megtartását, sőt kizárólag magyar feliratú címertáblák alkalmazását; a horvát kiegyezés revízióját, sőt teljes megsemmisítését, a magyar állam befolyásának hathatósabb érvényesítése érdekében; felhánytorgatták a rendkívüli kedvezményeket, melyeket a horvátok az önkormányzattal és a pénzügyi egyezményvel kaptak, s többen követelték Szlavónia visszavételét, a horvát autonómia felszámolását.²⁵⁴ Hogy a horvát kérdés mennyire eltért a magyarországi nemzetiségi kérdéstől, arra jellemző, hogy a kormány sovinizta nemzetiségi politikáját elítélő és a nemzetiségekkel való együttműködést hirdető „fehér holló”, Mocsáry Lajos álláspontja a horvát címerügyben azonos volt a függetlenségi párt többségével, ugyanakkor a magyarországi nemzetiségekkel szemben sovinizta magatartást tanúsító és a magyar nemzetállam megvalósításának szükségességét hirdető Irányi Dániel „nem tartotta tanácsosnak a magyar feliratok erőszakolását”, elismerte a horvát álláspont jogosultságát és az 1868-ban kezdeményezett gyakorlat (csak horvát felirat) visszaállítását kívánta. Egyúttal figyelmeztette a kormányt, hogy a horvátokkal való egyetértés érdekében szükséges a többi horvát sérelem mielőbbi orvoslása is, elsősorban gazdasági téren. Csak az ország gazdasági jólétének emelésével és a nép terheinek csökkentésével lehet megelőzni a hasonló népmozgalmakat.²⁵⁵

²⁵¹ Nemzet 1883. okt. 9. sz.

²⁵² Nemzet 1883. okt. 4. sz.

²⁵³ Agramer Zeitung 1883. okt. 10. sz. (idézi Nemzet 1883. okt. 11. sz.).

²⁵⁴ A címerügy képviselőházi vitáját l. a Képviselőházi Napló 1881/4, XIII. kötetben.

²⁵⁵ Képvh. Napló 1881/4, XIII, 77–78. l.

1883 őszén — a népmozgalmak hatására — a horvátországi magyarosítási akció tehát elakadt. Dávid szabadságának letelte után — Ramberg királyi biztos tiltakozására — nem tért vissza Zágrábba, hanem boszniai pénzügyigazgatóvá nevezték ki.²⁵⁶ A zágrábi pénzügyigazgatóság vezetését ismét horvát főtisztviselő, a volt határőrvidéki közigazgatás egyik veteránja, Rajmund Herkov vette át. A királyi biztos elnöklete alatt megtartott konferencia javaslatára és a hivatalos vizsgálatok eredményeképp a pénzügyminiszter és a pénzügyigazgatóság utasítást adott az adóbehajtások kíméletesebb és körültekintőbb foganatosítására, s indokolt esetekben halasztásokat, mentesítéseket engedélyezett.²⁵⁷

A címerügy politikai utójátékához tartoznak azok a tárgyalások, melyek — a horvát sabor 1884. október 26-i feliratának javaslata alapján — a horvát és magyar országos bizottságok között a kiegyezési törvény értelmezése és végrehajtása körüli nézeteltérések kérdésében 1886 és 1887-ben lezajlottak. A horvát bizottság 1886. március 28-án nyújtotta át üzenetét, melyben felsorolta a horvát sérelmeket és kívánságokat: a közös kormánysszervek horvátországi eljárásában az autonóm kormánnyal való egyetértés és a horvát hivatalos nyelv tiszteletbentartása, a minisztériumokban horvát osztályok felállítása, a közös törvények hozatalánál a horvát érdekek tekintetbe vétele, a kizárólagos horvát hivatalos nyelv elismerése, a pénzügyigazgatás és a pénzügyi elszámolások eddigi rendszerének megváltoztatása, s végül állami beruházások eszközése Horvátországban (vasutak, folyószabályozás, utak). A magyar bizottság csak két jelentéktelen kérdésben volt hajlandó teljesíteni a horvát kívánságokat: a közös törvények egyes formális jelentőségű alaki és megfogalmazási ügyeiben, továbbá a költségvetési előirányzatnak a bánnal való előzetes közlése tekintetében. A címerfeliratok kérdésében nem tudtak megállapodásra jutni, s ezért úgy döntöttek, hogy továbbra is fennmarad az 1883-ban kialakult status quo. Kiegyenlíthetetlen ellentét volt azonban a két álláspont közt a nyelvkérdésben, mivel magyar részről a horvát kívánságokat „Magyarország méltóságával és állami érdekeivel össze nem egyeztethetőeknek” minősítették. A magyar bizottság továbbra is fenntartotta azt az álláspontot, hogy a horvátországi közös hatóságoknak a horvát mellett a magyar is hivatalos nyelvük, mivel a kiegyezési törvény — amely csak a horvát hivatalos nyelvről beszél — kifejezetten nem tiltja meg a magyar nyelv használatát Horvátországban. A két bizottság tárgyalásai ebben a kérdésben zátonyra jutottak, s eredmény nélkül megszakadtak.²⁵⁸ Az 1886-os üzenetben felsorolt horvát sérelmek — melyek a horvát nemzeti igényeknek feltétlenül csak minimumát képezték — továbbra is fennmaradtak, s az elkövetkező évtizedek során még igen sokszor felmerültek az egyébként kormánytámogató horvát konzervatív politikusok memorandumaiban, a sabor felirataiban és a horvát országos bizottságok üzeneteiben. A nemzetállami és nagyhatalmi ábrándokat kergető magyar kormányok még ezeket a minimális, s csupán közjogi és formális, elvi jelentőségű kívánságokat sem voltak hajlandók teljesíteni, melyeknek megadása — ha a horvát kérdést, s az akkor már jóval tovább érett horvát nemzeti problémákat nem is oldhatta volna meg — mégis jelentősen megkönnyítette volna a két nép együttélését.

²⁵⁶ O.L. : ME 1883 — XII — 2704 (2912). sz.

²⁵⁷ O.L. : PM 1883 — 1928 eln. — Nemzet 1883. okt. 5. sz.

²⁵⁸ Képviselőházi Irományok 1884/7, XXII. köt. 196—249. l.

A pénzügyigazgatáson és a közös kormánysszerveken keresztül történő magyarosítási akció kudarca után Tisza más megoldással próbálkozott; a kormány bizalmi embereként kinevezett bánra és a tőle függő autonóm kormányra kívánta alapozni horvát politikáját. A bán állását illetően lényeges eltérés volt a horvát és magyar felfogás között. A horvátok szerint a bán és az autonóm kormány parlamentáris jellegű, s elsősorban a horvát tartománygyűlésnek felelős. 1873 és 1883 között valóban ez a felfogás érvényesült: a bánok és a horvát autonóm kormány osztályfőnökei a sabor többségi pártjának vezetői voltak, akiknek egész politikája szorosan összefonódott pártjuk magatartásával. 1873-ban, Mažuranić bán kinevezésekor a magyar miniszterelnök azt hangsúlyozta, hogy „ő — azon párthoz tartozván, s annak némileg vezére lévén, mely az új közjogi egyezményt létesítette... miután honfiai bizalmát is bírja, leginkább képes lesz a bán méltósággal járó feladatoknak sikeresen megfelelni”.²⁵⁹ Pejačević kinevezésekor is a Horvátországban elfoglalt tekintélyes, vagyoni, politikai és társadalmi állás volt a főindok, legfeljebb azt emelték még ki, hogy „a horvátországi pártküzdelmekben mindig a mérsékelt irányt követte” — azaz a konzervatív unionista arisztokrácia vezetője volt.²⁶⁰

A bán állás parlamentáris jellege különösen erősen kidomborodott Mažuranić bán sága alatt (1873—80), de — amint láthattuk — Pejačević sem volt minden tekintetben készséges kiszolgálója a budapesti kormány szándékainak, s állásáról is éppen azért mondott le, mivel nem volt hajlandó Tisza és Szapáry álláspontját saját pártjával és a tartománygyűléssel szemben keresztülvinni.

A magyar felfogás ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a bán a magyar kormány bizalmi embere, csak a kormánynak felelős; a bán állás és a horvát autonóm kormány tehát semmi esetre sem parlamentáris jellegű; független a horvátországi pártviszonyok alakulásától. Ilyen értelemben követelte az ellenzék a bán állás „eredeti természetének helyreállítását”: „a bán az államnak képviselője, az ő hivatása gondoskodni, hogy a koronának egyik része, mely igazgatása alatt áll, úgy kormányoztassék, mely összhangban van az állam politikájával, az ő hivatása az alkotmányellenes törekvések és aspirációk ellensúlyozása. Ezért a bán politikailag nem függhet a horvát országgyűlés többségétől”.²⁶¹ Ilyen értelemben kívánta a bankérdést megoldani Tisza is, s a bánon, illetve az általa kinevezett autonóm kormányon (belügyi, igazságügyi és közoktatásügyi osztályfőnökök) keresztül biztosítani a magyar kormány hatékony befolyását Horvátországban. Olyan bánt keresett, aki teljesen független a horvát pártpolitikai élettől, s minden tekintetben hajlandó keresztülvinni a magyar kormány szándékait. Ilyet azonban nem volt könnyű találni; a horvátok közt senki sem akadt. A tárgyalások tehát két hónapig elhúzódtak.

Közben a horvát pártviszonyok is átalakultak. A jogpárt — bár a tömegmozgalmakat cserbenhagyta, sőt lecsendesítésük érdekében végül felhívásokat is tett közzé — mégis igen népszerű volt, különösen a kispolgári és értelmiségi rétegek körében. A zágrábi községtanácsi választásokon csupa ellenzéki jelölt győzött. A nemzeti pártnak már évekkel ezelőtt megindult bomlása

²⁵⁹ O.L. : ME 1908 — XXXIV — 82. csomó (1873 — XII — 2335. sz.).

²⁶⁰ Uo. (1880 — III — 498. sz.).

²⁶¹ Szilágyi Dezső 1883. okt. 6-i képviselőházi beszédéből (Képvh. Napló 1881/4, XIII., 34. 1.).

tovább folytatódott: több tagja csatlakozott az 1880-ban kivált „függetlenekhez” („obzoránsok”). Az 1873 óta kissé háttérbeszorult ókonzervatív unionisták is mozgolódni kezdtek, s szembefordultak a párt burzsoá vezetésével.²⁶² Az ellenzék heves harcra készült a bán kinevezése után összehívandó saborban. Kísérlet történt az ellenzéki pártok együttműködésének biztosítására is. A Strossmayer püspök által kidolgozott minimum-programot (teljes pénzügyi és gazdasági önrendelkezés, a bán felelőssége a tartománygyűlésnek, Fiume és Dalmácia bekebelezése) azonban a jogpárt részéről csak Folnegović volt hajlandó elfogadni, Starčević nem.²⁶³ A „független nemzeti párt” tehát Strossmayer és Rački javaslatai alapján önállóan dolgozta ki programját: mivel Magyarország az államjogi köteléket egyoldalúan a saját hasznára sajátította ki, Horvátországot anyagilag tönkreteszti, „s egy képzelt állam-eszme nevében még nemzetiségét is megtámadja”, gyökeresen meg kell változtatni a magyar—horvát államjogi viszonyt. A Monarchia dualista berendezését elismerik, s az 1867: XII. tc.-ből folyó közös ügyeket is, de egyébként Magyarország és Horvátország között csupán a koronázás ténye és az Ausztriával szembeni ügyek alkotnak közösséget (tehát a dualisztikus berendezéshez alkalmazott personalis unio), egyébként Horvátország mind a törvényhozást mind végrehajtást illetően teljes önkormányzatot követel, s követeli Fiume és Dalmácia bekebelezését.²⁶⁴

A bánai állásra Tisza előbb Cseh Edét, a volt fiumei kormánybiztost hozta javaslatba, majd Filipović nyugalmazott tábornaggyal tárgyalt, aki a hetvenes években határőrvidéki kormánybiztos és zágrábi hadtestparancsnok volt. Filipović azonban, úgy látszik, nem volt hajlandó a magyar kormány horvátországi ügynökének szerepét eljátszani, ezért a tárgyalások megszakadtak. Tisza tehát a horvátországi magyar nagybirtokos arisztokrácia körében keresett megfelelő embert. Inkey báró és Erdődy gróf is szóba jött, de végül is *Khuen-Héderváry* Károly győri főispán személyében állapodtak meg.²⁶⁵

Khuen szlavóniai nagybirtokos volt, két évig tanult a zágrábi jogakadémia-n, s értette a horvát nyelvet. Az unionista nagybirtokos arisztokráciához fűzték kapcsolatok, de a horvát politikai életben nem vett részt. Ifjúkorában főleg Bécsben, majd magyarországi birtokain élt és a magyarországi közéletben vállalt szerepet. Tökéletesen megfelelt a Tisza által támasztott igényeknek: a magyar kormány bizalmi embere volt, semmiféleképpen sem függött a horvát pártoktól, semmi kapcsolata sem volt az ottani politikai élettel, tehát alkalmas volt a magyar kormánypolitika érvényesítésére Horvátországban.²⁶⁶ Feladatát a Nemzet december 3-i száma így foglalta össze: „úgy vezesse Horvátország belpolitikáját, hogy az teljesen összhangban álljon Magyarország politikájával... a törvény egész erejét éreztesse némely izgatókkal és a magyar állam követelményeit feltétlenül hangsúlyozza a habozókkal vagy kétszínűekkel szemben”.

²⁶² Egy horvát képviselő: A horvát válsághoz. Nemzet 1883. nov. 14. sz.

²⁶³ Korespondencija Rački-Strossmayer. III, 80—83. l. (Strossmayer szept. 30-i levele Račkihoz).

²⁶⁴ Uo. 98—99. l. (Rački nov. 18-i levele Strossmayerhez) és *Zagorsky*: i. m. 153. l.—Što hoće neodvisna narodna stranka? Zagreb 1884.

²⁶⁵ O.L.: ME 1883 — XII — 2704 (3752, 3842) sz. — Nemzet 1883. nov. 7., 8. 12., 15., 24., számok.

²⁶⁶ Khuen kinevezésekor már „a magyar állameszméhez való hűséget” emelték ki, s feladatául a magyar-horvát közjogi kapcsolat változatlan fenntartását tűzték ki: O.L.: ME 1908 — XXXIV — 82. (1883 — XII — 2664 [3838] sz.).

Khuen helyzete kezdetben igen nehéz volt. A címerügy miatt történt kilépések következtében meggyengült nemzeti párt is bizalmatlanul fogadta, mert Tisza emberét látta benne. Különösen a párt régi vezetői — Pejačević, Živković, Miškatović — fogadták ellenszenvvel. Miškatović meg is írta az *Agrar Zeitung* december 19-i számában, hogy a párt nem csatlakozott hozzá, mert nincs politikai múltja, nem a párt politikáját képviseli, mint a korábbi bánok.²⁶⁷ Az egyre gyengülő nemzeti pártnak azonban vezető pozíciójának megtartása érdekében szüksége volt Khuenre, ezért hamarosan kialakult közöttük az együttműködés, elsősorban a saborban nagy hévvel fellépő ellenzékkel szemben. A sabort december 17-ére hívták össze. Khuen rövid bemutatkozó beszédében leszögezte, hogy a kiegyezési törvény „a lehető legtágabb autonómiát, s általában minden jogosult nemzeti érdekeinek kifejezését biztosítja Horvátország számára.” Ennek megfelelően ő a kiegyezési törvény keretein belül igyekszik majd mindent megtenni az ország gazdasági felvirágoztatása érdekében.²⁶⁸ A saborban a jogpárt és a nemzeti pártból való kilépések következtében megerősödött mérsékelt ellenzék (független nemzeti párt) igen heves támadásokat intézett a magyar és a horvát kormány ellen a címerügy és a horvát alkotmány felfüggesztése miatt. December végén és 1884 január elején naponta viharos ülésekre került sor. Khuen és hívei azonban erőszakos eszközökkel hamarosan megbénították az ellenzék akcióját (az ellenzéki képviselőket kizárták az ülésekről).

Khuen a várakozáson felül, kitűnően megfelelt az elébe tűzött feladatoknak. A bomlófélben lévő nemzeti pártot újjászervezte, összegyűjtve benne mindazon elemeket, melyeknek valamiféle érdeke fűződött a Magyarországgal való politikai és gazdasági kapcsolathoz. Gazdasági és nemzeti engedményekkel megnyerte a szerb burzsoázia támogatását, s sikerrel játszotta ki őket a horvát nacionalista kispolgársággal szemben. A nemzeti mozgalmat a magyarországi nemzetiségekkel szemben is alkalmazott adminisztratív és rendőri intézkedésekkel igyekezett korlátozni (sajtóperek, választási korrupció, közigazgatási nyomás stb.). A parlamenti küzdőtérre visszavonult jogpárt heves támadását a házszabályok módosításával, a cloture alkalmazásával és képviselőinek sorozatos kizárásával könnyen visszaverte. Horvátország Khuenben megkapta a maga Tisza Kálmánját, azzal a különbséggel, hogy ő talán még drasztikusabb módon alkalmazta a tiszai módszereket. Húszesztendő uralma jellegében is megfelelt a Tisza-rezsimnek. A kiegyezési rendszer Horvátországban is megszilárdult, s bizonyos mértékig fejlődésnek indultak és konszolidálódtak a kapitalista viszonyok, a Magyarországtól való fokozottabb gazdasági függés és a magyar tőkebehatolás jegyében. Ilyen körülmények között a horvát nemzeti mozgalom átmenetileg lehanyaglott, erői szétszóródtak, átrendeződtak, a népi tömegmozgalmak elcsendesültek, s midőn a kilencvenes években ismét fellángoltak, már nem sok közül volt a kispolgári nacionalizmus-hoz, inkább agrárszocialista jellegűek voltak. A horvát kérdés a XX. század elejéig nem igen okozott többé problémát a magyar kormányoknak.²⁶⁹

KATUS LÁSZLÓ

²⁶⁷ O.L. : ME — 1883 — XII — 2704 (4175) sz. — *Nemzet* 1883. dec. 19., 20. sz.

²⁶⁸ *Nemzet* 1883. dec. 18. sz.

²⁶⁹ Khuen-Héderváry politikájának és korszakának jellemzését ld. : *Martin Polić* : Ban Dragutin Khuen-Héderváry i njegovo doba. Zagreb. 1901. — *Josip Horvat és Franjo Supilo* : i. m. — *Charakteristik der Regierungstätigkeit des Banus Graf Carl Khuen-Héderváry* (O.L. : ME 1898 — XVII — 1685).

MAGYAR INTERNACIONALISTÁK RÉSZVÉTELE A SZOVJETHATALOM MEGTEREMTÉSÉÉRT ÉS MEGSZILÁRDÍTÁSÁÉRT VÍVOTT HARCBA SZIBÉRIÁBAN (1917 FEBRUÁR—1921)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme Oroszországban a proletár internacionalizmus eszméinek diadalát jelentette, világos bizonyosságát szolgáltatva annak, hogy a legkülönbözőbb nemzetiségű munkásoknak és parasztoknak a kommunista párt vezette harci szövetsége lehetséges és szükséges is.

A Nagy Októberi Forradalom alatt Oroszországban valósággá vált a marxi jelszó: „Világ proletárjai, egyesüljetek”!

Az oroszországi szocialista forradalom nemzetközi támogatása mind a Szovjet Köztársaság, mind pedig az egész nemzetközi proletariátus szempontjából lényegbevágóan fontos volt. A proletárhatalom első éveiben a Szovjet Köztársaság volt az egyetlen sziget a kapitalista országok tengerében, s így — a nemzetközi imperializmus és a belföldi ellenforradalom nyomása közepette — természetszerűleg szüksége volt az egész világ proletariátusának politikai és erkölcsi támogatására. Az egyes országok dolgozói megértették, hogy az orosz forradalom kimenetelének nem csupán az orosz munkásság szempontjából van döntő jelentősége, hanem az egész világ munkás- és forradalmi mozgalma szempontjából is.

A nemzetközi proletariátus részéről az oroszországi dolgozóknak nyújtott segítség különféle formákban nyilvánult meg. Megmutatkozott pl. az Októberi Forradalom, a szovjethatalom és a proletárdiktatúra eszméinek propagálásában és védelmezésében, a kapitalista országok munkásosztályának a Szovjet-Oroszország elleni intervenció beszüntetésére irányuló harcában, számos ország (elsősorban Németország és Magyarország) proletariátusának forradalmi megmozdulásaiban.

E formák közé tartozott többek között az is, hogy a polgárháború és az intervenció idején szerte a Szovjet Köztársaság hatalmas területén önkéntes alapon nemzetközi csapatok alakultak a Vörös Gárda és a Vörös Hadsereg kebelében; a partizán seregekben és a bolsevik földalatti mozgalomban külföldi proletárok is harcoltak a belső és külső ellenforradalom ellen.

Október vívmányainak megvédésében, Szovjet-Oroszország gazdasági fejlesztésében tevékenyen kivették részüket kínaiak és koreaiak, magyarok és osztrákok, szerbek és németek, csehek és lengyelek, valamint számos egyéb ország munkásai és parasztjai is.

A polgárháború idején a Vörös Gárda és a Vörös Hadsereg soraiban különösen a magyarok és kínaiak száma volt tekintélyes. Ismeretes, hogy az első világháborúban az orosz fronton mintegy 2 millió osztrák-magyar katona esett fogságba. Közülük több mint 500 000 volt a magyar katonák száma, akik tízezrével éltek szétszórva a szibériai hadifogolytáborokban. Szibériában és a Távolkeleten mintegy 40 hadifogolytábor működött.¹

¹ *Rabinovits József*: A forradalmi hadifogoly pártszervezetek működéséről. Sarló és Kalapács. 7. sz. 31—39. l.

A magyar hadifoglyokra, akik az orosz munkásosztállyal és parasztsággal vállvetve dolgoztak az üzemekben ill. a szibériai falvakban, nagy hatással voltak az 1917. évi oroszországi forradalmi események.

A magyar hadifoglyok körében már 1916 folyamán eleinte antimilitarista, majd szociáldemokrata csoportok alakulnak. Ezidőtájt alakult meg a tomszki hadifogolytáborban a szociáldemokrata csoport, amelynek Kun Béla, Münnich Ferenc, Szilágyi Imre és mások is tagjai voltak.² Ez a csoport az elsők között kezdett szocialista propagandát kifejteni a magyar, német és más hadifoglyok körében.

Kun Béla és Münnich Ferenc 1916-ban kapcsolatba léptek a tomszki bolsevik szervezettel, ahonnan tájékozást nyertek az oroszországi és külföldi forradalmi eseményekről, s marxista irodalmi termékeket kaptak. A bolsevik párt volt az egyetlen, amely a hadifoglyok proletárrétegeit, mint az orosz proletariátust potenciálisan segítő erőtényezőt a maga jelentőségében felismerte. Ott tehát, ahol erős bolsevik pártszervezetek működtek és ahol a szovjetek bolsevik kézben voltak, már jóval Október előtt is szoros kapcsolat létesült az internacionalista hadifoglyok és a bolsevikok között.

1917 folyamán a magyar hadifoglyok szociáldemokrata csoportjai fokozták forradalmi tevékenységüket. Az 1917. évi februári forradalom győzelme után a magyar forradalmárok többsége a szibériai bolsevikokkal együtt lép fel a mensevikék és eszerek ellen, megvilágítván a hadifoglyok előtt Leninnek és a bolsevik pártnak a békével, a háborúval és a forradalommal kapcsolatos álláspontját. E munkájukban a magyarok számára nagy segítséget jelentett, hogy megismerték Lenin Áprilisi Téziseit, amelyek magyar nyelvre fordítva kézről kézre jártak a szibériai hadifogolytáborokban. A magyarok körében szemmel láthatóan növekszik a bolsevik párt soraiba való belépési szándék, fokozódik a forradalmi szellem a táborok proletár rétegeiben.

T. Klipov régi bolsevik, a Centroszibir tagja a következőképpen emlékszik vissza arra, hogyan ismerkedett meg a februári forradalom legelején Kun Bélával, a Magyar Tanácsköztársaság későbbi vezetőjével:

„A találkozásra Tomszkban került sor — írja Klipov —, a szociáldemokraták klubjában. Kun Béla elvtárs kijelentette, hogy jól ismeri a szakszervezeti munkát, hogy ő ausztria—magyarországi szociáldemokrata, továbbá hogy a magyar munkás-hadifoglyok közül sokan vannak szociáldemokraták, akik nagyon akarnak segíteni forradalmunknak.” „Kérem, Klipov elvtárs — mondotta — számítsanak ránk.”³

A volt magyar hadifoglyok mélyrehatóan felismerték az Októberi Forradalom nemzetközi jelentőségét és kitörő lelkesedéssel üdvözölték annak diadalát. Számosan közülük a legtevékenyebben közreműködtek a szibériai szovjethatalom megteremtésében, beléptek a Vörös Gárda soraiba, s végrehajtották a szibériai bolsevikok különböző egyéb megbízásait is.

A dolgozó hadifoglyok zöme határozottan és visszavonhatatlanul a győztes orosz proletariátus oldalára állt. Kiténik ez az 1917 novemberében és decemberében a szibériai hadifogolytáborokban tartott összejövetelek és gyűlések számos határozatából is.

² Сибирские огни (Szibériai tüzek), 2. sz. 1958. 114. l.

³ »Как мы борились за власть Советов в Иркутской губернии« (Hogyan harcoltunk a szovjethatalomért az irkutszki kormányzóságban). Gyűjt. Irkutszk. 1957. 257. l.

Az Omszkban tartózkodó magyar hadifoglyok 1917. december 8-án üdvözlő felhívással fordultak a Petrográdon székelő Népbiztosok Tanácsához. Felhívásuk a következőképpen hangzik:

„A magyar hadifoglyok üdvözlő felhívása a Petrográdon székelő Népbiztosok Tanácsához.

Eltársak! Üdvözljük Önöket az omszki magyar hadifogoly munkások és parasztok nevében. Üdvözljük Önöket dicső győzelmük alkalmából.

Eltársak, mi még a megdöntött rendszer idején kerültünk ide, amely rendszer rendkívül ellenségesen viseltetett velünk szemben, s így mi az orosz néppel szemben csupán azt a gyűlöletet tudtuk érezni, amelyet elnyomóink a szívünkbe plántáltak. Most azonban szenvedéseink árán már megértettük az orosz nép győzelmének jelentőségét, s szívünkben a gyűlölet helyét a szeretet és az együttérzés foglalta el. Megismertük azokat az eszméket, amelyekért a világ demokráciája harcol, az a demokrácia, amely hivatva van felszabadítani az emberiséget a kapitalisták, a földesurak, a bankárok és a császárok igája alól.

A közöttünk dolgozó szocialista testvéreink nem vesztegetik többé tudós szavukat hiába, hanem előkészítenek bennünket arra, hogy forradalmi harcot vívhassunk közös ellenségeink ellen.

Eltársak, mi az orosz forradalom szövetségeseivé váltunk és most már együtt haladunk Önökkel. Nem engedjük meg többé, hogy kizsákmányolónk becsapjanak bennünket. Ez azonban kevés. Eltársak, a mi közös szent ügyünk megfeszített lelkierőt követel. Segítsetek bennünket, hogy mi, hadifoglyok szabadon tanulhassunk és taníthassuk egymást. Adjanak nekünk szabad gyülekezési és sajtójogot. Adjanak nekünk polgárjogot, amelyet ezer év alatt nem adtak nekünk grófjaink, papjaink, hercegeink és királyaink.

Éljen a szabad orosz nép!

Éljen a munkások és parasztok világforradalma!

Éljen a magyar forradalom!

Omszk, 1917. december 8.

A magyar hadifoglyok nevében Devecske Kálmán (nyomdász), Fodor József, Ulmann Miklós, Porkoláb Imre, Vendinger Nándor, Ligeti Károly (hadifogoly tisztek, Ligeti szociáldemokrata újságíró), Gmitán József (tanító), Ferzen (legénységi állományú), Vig Ferenc, Katon Dezső, Albert, Schwarz Mihály.⁴

1917 novemberében és decemberében a magyar internacionalista csapatok önfeláldozóan harcoltak a proletárforradalom győzelméért Szibériában; résztvettek pl. az omszki és irkutszki junker lázadások leverésében is. Krasznodarban, a szovjethatalom megszilárdítása idején egy 60—70 főnyi magyar csoport Horváth Géza százados és Szabó Sándor zászlós parancsnoksága alatt a Forradalmi Bizottság szolgálatába állva a pályaudvart és a vasutat őrizte.⁵

A szovjethatalom fennállásának első napjaitól kezdve széleskörű politikai és polgári jogokat biztosít az idegen államok hadifogoly munkásai és parasztjai részére. A magyar hadifoglyok forradalmi része munkás-, paraszt- és katona-küldötteket választ a szovjetekbe, megalapítja a maga nemzeti

⁴ »Революционная мысль« (Forradalmi Gondolat) c. napilap, 1917. dec. 22-i 77. sz. 1918. jan. 4. 4. l.

⁵ Красногвардейцы и партизаны (Vörösgárdisták és partizánok), Gyűjt. Csita. 1957. 106—108. l.

bolsevik szervezeteit, belép a Vörös Gárda és a Vörös Hadsereg soraiba. 1918. február 17-én pl. Omszkban a Magyar Bolsevikok Nemzetközi Szociáldemokrata Munkáspártjának közgyűlésén, amelyen 612-en vettek részt, egyhangúlag az omszki városi szovjet tagjaivá választják Ligeti Károly, Rabinovics József és Somlai József munkás- és katonaküldötteket.⁶ Ligeti Károly az omszki városi szovjet végrehajtóbizottságának tagja lett és a legtevékenyebben résztvett a szovjet építésben, a Vörös Gárda nemzetközi részlegeinek megalakításában.⁷ A barnauli városi szovjetbe beválasztják a magyar Engel Mihályt,⁸ az ácsinszki szovjetbe pedig a magyar Kiss Ferencet stb.⁹

A proletár internacionalizmus érzésének hatalmas lángja különösen 1918 elején mutatkozott meg, amikor az osztrák—német imperialista blokk, megszegvén a fegyverszünetet, az egész fronton támadásba indította csapatait. „A szocialista haza veszélyben” lenni felhívás nyomán nem csupán a szovjetoroszországi munkások és parasztok milliói siettek a proletár forradalom védelmére, hanem az annakidején országunk területén — többek között Szibériában — tartózkodó külföldi állampolgárok tízezrei is. Számos szibériai városban nagyszabású internacionalista gyűléseket tartottak, amelyeken tiltakozó határozatokat hoztak a Szovjet Köztársaság elleni német imperialista támadás ellen.

1918. január elsején (14) az anszero-szudzszenszki szénbányákban dolgozó volt magyar, német, osztrák és egyéb hadifoglyok gyűlése a következőket jelentette ki:

„... Tiltakozunk mindennemű álcázott annexió ellen, amely csupán ürügyül szolgál az újabb háborúhoz és az Orosz Köztársaság népbiztosi tanácsa által kiadott jelszavaknak megfelelően azonnali demokratikus békét követelünk.”¹⁰

1918. február 15-én (28) Tomszkban egy kétezer főnyi hadifogoly-gyűlés követelte a császári Németországtól, hogy „... azonnal szüntessen be mindenféle katonai cselekményt és kössön azonnali békét az orosz forradalmi szociáldemokrácia álláspontjának megfelelően“ „annekxiók és hadisarc nélkül”, a „népek önrendelkezési joga alapján”.¹¹

A magyar és román szociáldemokraták 1918. évi január 8 (21)-i omszki gyűlésén Ligeti Károly lángoló beszédben mutatott rá a világkapitalizmus falán rést nyitó orosz forradalom jelentőségére és annak szükségességére, hogy az összes országok munkásai támogassák ezt a forradalmat. „... Elég volt a könnyekből, elég volt a vérből és a szenvedésekből!” — mondotta a gyűlés határozata. „Békét követel a gyászoló özvegyektől és árváktól feketéllő Magyarország, békét követelünk mi is, sötét haraggal a fehér (vagyis havas — Szerző) Szibériából...”¹²

Tiltakozó gyűléseket tartottak Novonikolajevszkben,¹³ Kanszkban,¹⁴ valamint más nyugat- és kelet-szibériai városokban is.

⁶ Omszki Területi Levéltár, f. 662, op. 1, ed. 93, 1. 15.

⁷ Уо. f. 662, op. 1, ed. 14, 1. 51—52.

⁸ Altáji Kerületi Pártlevéltár, f. 1061, op. 1, ed. 118, 1. 20.

⁹ Крестьянин и рабочий (Paraszt és munkás) с. напипар (Ácsinszk), 1920. ápr. 25.

¹⁰ Знамя революции (A forradalom zászlaja), 10. sz. (180). 1918.

¹¹ Уо., 29. sz. (199). 1918. febr. 16. (29).

¹² Forradalmi gondolat, 10. sz. 1918. jan. 29.

¹³ Дело революции (A forradalom ügye), 54. sz. 1918. márc. 26. (13.).

¹⁴ Уо.

A bolsevik párt központi bizottsága, a népbiztosok tanácsa, maga Lenin és Szverdlov, valamint a szibériai helyi párt és szovjet-szervek komoly figyelmet fordítottak az volt hadifoglyok forradalmi erőinek megszervezésére. Megalakultak az össz-szibériai és a területi hadifogoly-szövetségek. Magyarok, németek és más hadifoglyok egy kezdeményező csoportja azzal a kéressel fordult a Szibériai Szovjetek központi végrehajtóbizottságához (Centroszibir) és a helyi párt-szervekhez, legyenek segítségükre a bolsevik állásponton álló szociáldemokrata-internacionalista hadifoglyok szibériai kongresszusának előkészítésében és lebonyolításában.

A Centroszibir, elsősorban pedig Jakovlev, Bograd és Izakszon aktív támogatása mellett megkezdődött az internacionalista hadifoglyok kongresszusának előkészítő munkája. A szibériai bolsevikok legjobb pártmunkásait küldték politikai munkára a volt hadifogolytáborokba. Lobkov Omszkban, Bograd Irkutschkban és Verhnyeugyinszkben, Priszjagin pedig Barnaulban vesz részt hadifogoly-gyűléseken, értekezleteken.

A kongresszus 1918 áprilisában Irkutschkban nyílt meg. A kongresszuson a kanszki, barnauli, tomszki, ácsinszki, krasznojarszki, irkutszki, csitai, verhnyeugyinszki, habarovszki, blagoveszenszki és egyéb táborok ill. nemzetközi alakulatok képviselőitében hatvan küldött vett részt.

Ezzel egyidejűleg több nyugat-szibériai tábor képviselői résztvettek a Moszkvában, 1918. április 18-án megtartott internacionalista hadifogolykongresszus munkájában is.¹⁵

A kongresszusok idején a Vörös Hadsereg irkutszki nemzetközi zászlóalja, továbbá Krasznojarszkban, Tomszkban, Barnaulban és Csitában több vöröshadseregheli és őrszolgálati alakulat jelentékeny részben volt magyar, német, osztrák és egyéb hadifoglyokból állott. Omszkban felállították, majd a *Szemjonov*-frontra irányították az 1. Omszki Nemzetközi Osztagot, amely Lavrov parancsnoksága alatt 800 főből állott, többségben magyarokból és ausztriai németekből.¹⁶ A szibériai kongresszuson ezek az osztagok és egységek is képviseltették magukat.

A kongresszust az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt irkutszki szervezete részéről Gavrilov, Bograd és Izakszon üdvözölte. A kongresszus elnökéül Fichter magyar szociáldemokratát, a krasznojarszki internacionalista hadifoglyok képviselőjét választották meg.

A kongresszuson a helyi beszámolókat, a volt hadifoglyok körében végzett agitáció és propaganda kérdéseit, az internacionalista szervezeteknek a szovjet állammal, a Vörös Hadsereggel szembeni magatartását, valamint egyéb kérdéseket vitattak meg.¹⁷

A bolsevik állásponton álló következetes internacionalisták és a centrista elemek közötti éles harc után a kongresszus határozatot fogadott el, amelynek értelmében a volt munkás- és paraszt-hadifoglyok minden eszközzel támogatják az Októberi Forradalmat, minden téren közreműködnek a Vörös Hadsereg erősítésében, s szükség esetén a hadifoglyok proletár rétegei sajátmaguk is belépnek a Vörös Hadsereg soraiba.

A kongresszus kimondotta a volt hadifogoly-internacionalisták egységes szibériai szervezetének kialakítását. Irkutschk székhellyel központi bizott-

¹⁵ Пролетарская революция (Proletárforradalom). 5. sz. (76). 1928. 62—63. 1.

¹⁶ Уо. 160. 1.

¹⁷ Борьба за власть Советов в Иркутской губернии (Harc a szovjet hatalomért az irkutszki kormányzóságban). Gyűjt. Irkutschk. 1957. 329—331. 1.

ságot választottak, amelynek tagjai sorába Fichter, Scheabengrausen, Singer, Fried, Ungár, Kapleler és Ember került be. Közülük négyen (Fichter, Fried, Ember és Ungár) magyarok voltak. Elhatározták továbbá, hogy saját sajtóterméket adnak ki. Napilapjuk a Világforradalom volt, melynek első száma 1918. május 15-én jelent meg magyar és német nyelven.¹⁸

A kongresszus a szibériai táborokban tartózkodó összes külföldi proletár-tárhoz intézett felhívásában különös nyomatékkal hangsúlyozta a proletár internacionalizmus eszmei motívumát: „Minden erőttel, fizikai és szellemi munkáttal egyaránt, támogassátok az orosz kommunizmust! — mondja a felhívás. — Tegyetek meg mindent, ami módokban áll, hogy az orosz szovjet kormány végleges győzelmet arasson! Lépjete be a Vörös Hadseregbe, amely most az orosz burzsoázia ellen harcol, s amelynek felül kell kerekednie a külföldi kapitalizmussal és imperializmussal való összecsapásában!

Tömörüljete az orosz világforradalom vörös zászlaja alá! Világforradalommal az általános békéért!¹⁹

„Ti azelőtt véreket ontottátok és mindenféle megpróbáltatást elszenvedtetek számotokra teljesen idegen érdekekért. Nem fogtok tehát habozni, ha a saját érdekeitekért, az orosz és egyben a világforradalom ügyéért kell majd harcba szállnotok. Nagyszerű cél, dicső harc és dicső győzelem áll előttünk.”²⁰

A kongresszus 1918. április 25-én fejezte be munkáját. A kongresszus munkája és határozatai megmutatták, hogy a Szibériában tartózkodó külföldi dolgozók forradalmi szervezeteit cselekedeteikben az orosz forradalom melletti proletár szolidaritás nagy eszméi hatották át.

A kongresszusi küldöttek beutazták egész Szibériát. Az internacionalisták pártszervezetei figyelmüket a külföldi proletárok körében végzett katonai munkára, továbbá a hazafelé induló hadifoglyok körében végzett széleskörű bolsevik propagandára és agitációra fordították.

A nemzetközi proletár szolidaritás ellenségei igyekeztek akadályozni a külföldi dolgozók belépését a Vörös Hadsereg kötelékeibe, rágalmatokat terjesztettek a nemzetközi alakulatokról és szervezetekről. Erről tanúskodik többek között von Busche német külügyminiszter jegyzéke is.²¹ Busche azt követelte a szovjet szervektől, hogy oszlássák fel a német és osztrák—magyar hadifoglyok forradalmi szervezeteit, fegyverezzék le őket és szüntessék be az agitációt és propagandát körükben. Von Busche azonban szemlátomást elkésett. A magyar, német és más nemzetiségű internacionalista hadifoglyok moszkvai és irkutszki kongresszusai már eredményesen lezajlottak. A külföldi proletárok hitet tettek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom vívmányainak megvédése mellett.

A német imperialisták, nem állván módjukban megállítani a német, magyar, osztrák, szerb és egyéb nemzetiségű hadifoglyok proletár rétegeiben a forradalmi öntudat növekedését, egyik provokációt a másik után követték el, majd rövidesen azt követelték a szovjet kormánytól és a Centroszibirtól, hogy tartóztassa le és adja ki a bolsevik internacionalisták aktív vezetőit.

Nehéz időszaka volt ez Szovjet-Oroszországnak. Az ország belsejében felütötte fejét az ellenforradalom, fokozta beavatkozó tevékenységét a nem-

¹⁸ Proletárforradalom, 5. (76.) sz., 1928. 160—161. l.

¹⁹ Harc... 1957. 415. l.

²⁰ Uo.

²¹ Proletárforradalom, 7. (90.) sz. 1929. 107. l.

zetközi reakció is. Az Oroszországi Szovjet Köztársaság kénytelen volt Németországgal szemben kötelezettséget vállalni, hogy nem folytat agitációt a volt hadifoglyok körében és felosztatja a forradalmi bizottságokat. A volt munkás- és paraszt-hadifoglyok százezreinek forradalmi mozgalmát azonban megállítani nem lehetett. A gyökerek túlságosan mélyek voltak már. Az Októberi Forradalomnak a dolgozó tömegek öntudatára gyakorolt hatása feltartóztatatlannak bizonyult.

A külföldi proletárok forradalmi bizottságai azonban kiutat találtak a helyzetből. A szovjet hatalom szibériai helyi szerveit és az Oroszországi Központi Végrehajtóbizottságot ezerszámra árasztották el külföldi proletárok — magyarok, németek, osztrákok, szerbek, románok és más nemzetiségűek — kérvényei, amelyekben az orosz állampolgárság felvételéért folyamodtak. Az Oroszországi Központi Végrehajtóbizottság a kérések teljesítése céljából 1918. április 1-én rendeletet hozott „az orosz állampolgári jogok megszerzése” tárgyában. Az aktív internacionalisták tízezrei — köztük magyarok is — felvették az orosz állampolgárságot. A szibériai forradalmi bizottságok — a moszkvai példa nyomán — „Külföldi Munkások és Parasztok Bizottságai”-ra változtatták meg nevüket, s folytatták forradalmi munkájukat a külföldi munkások és parasztok körében.

Szemjonov 1918 tavaszi támadása a Bajkál vidékén új szakasz kezdetét jelentette a szibériai proletariátus harcában. A Vörös Gárda és a Vörös Hadsereg csapatai mellett — mintha a földből bújtak volna ki — új internacionalista kötelékek alakultak: a második omszki és tomszki osztag, az angarai zászlóalj; a magyar kommunista hadifoglyok szretenszki szervezete majdnem teljes létszámban — 200 fővel — beolvad az 1. omszki internacionalista magyar osztagba.

A bajkáli fronton vereséget szenvedett fehérgárdisták a szibériai hátszékben ütik fel fejüket. Tomszokban, Csitában és több más városban az ellenforradalom felkelést igyekszik szítani a szovjet hatalom ellen. Az internacionalisták itt is a dolgozók hatalmának segítségére sietnek. 1918 áprilisában és májusában Tomszokban pl. az ellenforradalom elleni harcban az anzserszudzszenszki vörösgárdisták mellett jelentős segítséget nyújtott az internacionalista osztag, amelynek keretében magyarok, németek, szerbek és más nemzetiségűek harcoltak.²² Csitában az ellenforradalmi lázadás elfojtásában, tevőlegesen résztvett egy internacionalista csapat, amely túlnyomórészt magyarokból állt.

Kánszokban, Acsinszokban, Krasznojarszokban, Barnaulban és máshol volt hadifoglyok köréből egyre-másra léptek be a fiatal Vörös Hadsereg kötelékeibe, s siettek a szibériai dolgozók segítségére az osztályellenséggel szembeni harcukban. A szibériai belső ellenforradalom első hullámát leverték.

Az oroszországi ellenforradalom azonban még nem adta fel a reményt helyzetének megmentésére, számítván a külső erők támogatására. Az Antant és az Egyesült Államok közvetlen részvételével és irányításával Szibériában és a Volga mentén megkezdődött a burzsoá csehszlovák hadtest szovjetellenes lázadása.

1918. május 25-én a fehér csehek váratlanul elfoglalták Mariinszkot. Ugyanazon a napon az eszerek és fehérgárdisták zendülése segítségével elfog-

²² Путь борьбы (A harc útja). Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt tomszki kormányzósági bizottságának gyűjteménye. Tomszk. 1. füzet. 1923. 35. l.

lalták Novnyikolajevszket (Novoszibirszkot) is. Május 27-én a fehér cselhek elfoglalták Cseljabinszkot, május 29-én Kanszkot, Penzát, Szipranyt, május 31-én pedig Petropavlovszkot, Tomszkot és a Tajga állomást.

A csehszlovák katonasággal és a fehérgárdistákkal szemben komoly ellenállást tanúsítottak a Vörös Gárda és a fiatal Vörös Hadsereg csapatai, amelyek soraiban mindenütt ott harcoltak a magyarok is.

Számos harci epizód tanúsítja, hogy a magyar internacionalisták nem kímélték életüket a Szovjet hatalom védelmében. Ime néhány példa.

Novonyikolajevszk és Cseljabinszk elestével a csehszlovák seregek nyugatról és keletről támadásba indultak Omszk ellen. Az omszki védelmi erők a következőképpen oszlottak meg: a nemzetközi osztag Ligeti Károly magyar kommunista parancsnoksága alatt a Tatarszk melletti frontra került,²³ a többi csapat — a Cseka osztag és az őresapatok kivételével — a marjanovszki frontra vonult.

Omszk helyzetét megnehezítette, hogy délről fehérgárdista kozákok támadták meg a várost. Omszk alatt három front alakult, a nyugati, a keleti és a déli. A déli és a keleti fronton a fiatal Vörös Hadsereg és Vörös Gárda, amelynek soraiban hősiesen harcoltak magyarok is, sikerrel visszaszorította az ellenséget. Az ellenforradalmi csehszlovák hadtestnek a keleti fronton Kalacsinszk irányában végrehajtott támadása vereséggel végződött.

Június 5-én azonban az erősítésekhez jutó fehércséhok nyugati irányból indítottak támadást Omszk ellen. 1918. június 6-án Marjanovkánál elkeseredett harcra került sor, amely Omszk sorsát is eldöntötte: a város 1918. június 7-én elesett.

A Nemzetközi Osztag maradványai a magyar Ligeti vezénylete alatt észak felé vonultak vissza, ahol — Kartasevo alatt — Ligeti Károly az I. szibériai tiszti büntetőkülönítmény fogságába esett.

A fehérgárdista parancsnokság felszólította Ligetit, hogy a társaságában levő felesége, az 1917-es párttag Vonckovics Zsófia túszként történő hátrahagyásával menjen Tyumenyba — ahová ezidőtájt a Vörös Hadsereg egységeit összpontosították — és szervezze ott meg ezen egységek lefegyverzését és megadását. Ligeti Károly, e kiváló magyar kommunista jellemességének ékesszóló bizonyítéka, hogy az ajánlatra a fehércseh tisztnek csattanós pofonnal válaszolt. Amidőn később az omszki börtönben társai megkérdezték tőle, mért nem használta fel e kiváló alkalmat a menekülésre és sajátmagának biztonságba helyezésére az elkövetkezendő munka érdekében, a következőket válaszolta: „Tudom, hogy életének hiába való kockáztatása nem méltó egy kommunistához, de ha ez az eset megisméltódnék, válaszom újból csak pofon lehetne. Annakidején indulatból tettem ezt, tudom azonban, hogy ma sem járhatnék el másképp. Politikai ellenséggel állunk szemben, s erről egy pillanatra sem szabad megfeledkeznünk. Nem csupán egész életünkkel, hanem még akkor is, ha halállal fenyegetnek, meg kell mutatnunk, hogy számunkra, akik pártunk zászlaja alatt harcolunk, az árulásnak még a gondolata is megengedhetetlen, elképzelhetetlen.”²⁴

A magyar internacionalisták Barnaul védelmében is tömegesen tettek tanúbizonytságot hősiességükről. 1918 júniusának első felében, amidőn fehércséh

²³ М. В. Красних: Омские большевики в годы гражданской войны. (М. В. Красних: Omszki bolsevikok a polgárháború idején). Omszk. 1957. 31. l.

²⁴ Omszki Területi Állami Levéltár, f. 715, op. 7, d. 267, l. 42.

gárdista és fehéresek csapatok a város ellen támadtak, a vörösgárdista vasutas-csapat egy száz főből álló magyar századdal együtt²⁵ a Barnaul—Novonyikolajevszk vasútvonal mentén kemény ellenállást tanúsított az ellenséggel szemben. Elkeseredett harcokat vívtak Cserepanovo és Talmenka pályaudvarain is. A túlsúlyban levő ellenség nyomására azonban az altáji vörösgárdista csapatok kénytelenek voltak visszavonulni, először Altajszk állomására, majd magába Barnaul városába, ahol ebben az időben fehérgárdista lázadás ütötte fel a fejét. Ily körülmények között az altáji pártszervezet vezetősége úgy határozott, hogy feladja Barnault. A szovjet csapatok elvonulását az internacionalista magyarok egy osztaga a saját testével fedezte.²⁶ 1918. június 15-én Barnaul vidékén a nemzetközi sztrádk a forradalmi hősiesség és önfeláldozás csodáját művelte. Az ellenség mindaddig nem is tudott benyomulni a városba, amíg a hős magyar proletárok majd mind egy szálig el nem estek a hősök mezején.

A Barnaulból visszavonuló kétezer főnyi vörösgárdista osztag — amelynek egyharmada magyarokból állott — Pjotr Szuhov parancsnoksága alatt a nyári nap égető sugarai alatt hősiessé vágott utat magának a kulungyini sztyeppéken át az altáji hegyekbe, ahol törbe csalták, s majdnem az utolsó emberig elpusztították őket a fehérgárdisták és a kozákok.²⁷

Szemjonov, Dutov és a fehéresek bandái elleni harcban a magyar internacionalisták százával haltak hősi halált. Igazi hősként estek el. 1918-ban a csitai terület Doronyinszk nevű falujában Szemjonov fehérgárdistái 62 vörösgárdistát, partizánt és a szovjethatalom más aktív harcosát tartóztatták le és lőtték agyon. Közülük kettő magyar volt: Stern József és Márk Ferenc. A sortűz előtt Stern József széttárta ingét és a következőket kiáltotta hóhérainak: „Lőjetez csak, én az igazságért halok meg. Tudjátok meg, hogy eljön a szovjethatalom!”²⁸

Hazájuktól távol, a szocializmus feltartóztatlan győzelmébe vetett hittel haltak tehát hősi halált a magyar hazafiak, akik aranybetűkkel írták be nevüket az orosz és magyar forradalmi mozgalom, a dolgozók nemzetközi szolidaritásának könyvébe.

Amidőn a túlerőben levő ellenség nyomására a szovjethatalom Szibéria egész területén megdőlt, a szibériai bolsevikok mély elismeréssel és szeretettel adóztak az internacionalista osztagoknak.

1918. augusztus 28-án Urulgában (Irkutszki Kormányzóság) konferenciára gyűltek egybe a szovjet dolgozók és a katonai alakulatok képviselői. A konferencia résztvevői mély testvéri hálájukat fejezték ki a hős forradalmár katonáknak, köztük a nemzetközi alakulatoknak, akik számos harcban megállták a sarat és végsőkig hűek maradtak a proletár internacionalizmushoz és Október forradalmi zászlajához. A konferencián felszólaló Szergej Lázó a következőket mondotta: „Ha a front harc az adott pillanatban meg is haladja erőnket, a Vörös Gárdát a tajgába kell vonnunk, s az internacionalisták osztagát el kell látnunk mindennel, amire szüksége van . . . Ez lesz egyik tartalékunk az ellenforradalom elleni harcban.”²⁹

²⁵ Altáji Kerületi Pártlevéltár, f. 1061, op. 3., ed. hr. 9, 11. 2—6.

²⁶ Они боролись за власть Советов. (A szovjetek hatalmáért harcoltak) c. kiadvány. Novoszibirszk. 1957. 195. l.

²⁷ Novoszibirszki területi pártlevéltár, f. 5, op. 2, d. 916, 1. 21.

²⁸ Vörösgárdisták és partizánok. 41—42. l.

²⁹ За власть Советов (A szovjet hatalomért) dokumentumgyűjtemény. Csita. 1957. 231—232. 1.

A szibériai szovjetek bukása után a helyi bolsevik pártszervezetek kénytelenek voltak a központi fekvésű városokból kivonulni, taktikájukat megváltoztatni és a föld alá vagy a tajgába vonulni, hogy felkeléseket készítsenek élő és széleskörű partizánharcot indítsanak a belső és nemzetközi ellenforradalom ellen. A szibériai bolsevikok mindent megtettek, hogy elsősorban az internacionalista csapatokat mentse meg és vonják ki. E csoportok élére legjobb pártkádereiket állították. Így történt ez Tomszkban,³⁰ Krasznojarszkban,³¹ Irkutzskban és más városokban is.

*

1918 novemberében az amerikai, angol és francia intervenciók támogatásával Szibériában létrehozták Kolcsak véres diktatúráját.

Válaszképpen a bolsevik földalatti mozgalom s az egész dolgozó Szibéria fokozza forradalmi harcát. 1918 végét és 1919 elejét Nyugat- és Kelet-Szibériában számos felkelés, sztrájk és széleskörű partizánharc jellemzi.

A bolsevik földalatti szervezetek sűrű hálózata szövi be egész Szibériát. E szervezetek a párt központi bizottságának utasításai nyomán irányítják a dolgozó tömegeknek a szovjethatalom visszaállításáért folyó harcát.

Az 1918. évi decemberi felkelés előkészítésének idején a bolsevikok az omszki és kulomzinói munkások földalatti harci csoportjain kívül Kolcsak seregeinek erőszakosan mozgósított 12 000 főnyi katonájának segítségére, valamint az ezidőtájt az omszki koncentrációs táborokban élő, mintegy 8000 főt kitevő magyarok³² támogatására is számítottak. Számoltak továbbá a szovjethatalom elleni harcot megtagadó, s ezért Kolcsak által bebörtönzött 3000 főnyi csehszlovák segítségére is. A magyarok és csehek türelmetlenül várták a felkelés napját és serényen készülődtek rá.

1918 decemberében az omszki második földalatti körzet katonai-forradalmi törzsének egyik vezetője a magyar Radó Ödön volt. Feleségének, Radó-Bogojavlenszkájának központi illegális lakásán tartotta a katonai törzs illegális tanácskozásait, itt volt fegyver- és hadianyagraktáruk is.

Az omszki felkelések (1918 decemberében és 1919 februárjában) kedvezőtlen kimenetelük ellenére nagy jelentőségűek voltak, mivel megbolygatták Kolcsak hátországát, nagy ellenséges erőket kötöttek le, előmozdítván ezáltal a Vörös Hadsereg minél gyorsabb győzelmét.³³

Kolcsak felderítőszolgálata többször is beismerte, hogy a szibériai bolsevikok mind az omszki, mind pedig más városbeli felkelések előkészítésénél nem csupán az illegálisan alakult munkáscsapatokra, a földalatti parasztbizottságokra vagy a Kolcsak-hadseregben működő földalatti katonai szervezetekre támaszkodtak, hanem a hadifogyokra is.

³⁰ Ферены Мюнних : Томские интернационалисты. (Münnich Ferenc: A tomszki internacionalisták). Szibériai tüzek. 2. sz. 1958. 116. l.

³¹ Г. А. Мучник : Двадцать лет партийной работы в Сибири и на Дальнем Востоке (G. A. Mucsnyik: Húszévi pártmunka Szibériában és a Távolkeleten). Moszkva. 1935. 113. l.

³² Советская Сибирь (Szovjet Szibéria). 69. sz. 1919. dec. 28.

³³ Omszki területi állami múzeum, 1. fond. Az omszki földalatti mozgalom résztvevőinek visszaemlékezései.

„Még valami . . . amire a párt támaszkodik — írja Kolcsak felderítőszolgálatának vezetője —, ezek a német és osztrák—magyar hadifoglyok. Ezek körében is működnek kommunista sejtek. Fordulat esetén a hadifoglyok ugyancsak aktíve közreműködnek, belőlük szándékoznak a legütőképesebb csapatokat létrehozni . . .”³⁴

Az 1919. február elsejére virradó éjszakára tervezett novonyikolajevszki fegyveres felkelés előkészítése során pl. a bolsevikok úgy tervezték, hogy lefegyverzik a novonyikolajevszki ezred harmadik zászlóalját és az elszedett fegyvereket átadják a koncentrációs táborokban tartózkodó magyar, német, osztrák és szerb hadifoglyoknak, akik ezután csatlakoznak a felkelőkhöz.³⁵

1919. április 6-án 600 főnyi magyar és osztrák hadifogoly vett részt a Kolcsugunszki (jelenleg Leninszk-Kuznyeck) bányában a Kolcsak-rendszer ellen kitört felkelésben. A felkelő munkások, katonák, valamint magyar és osztrák hadifoglyok a tomszki földalatti bolsevik szervezet vezetésével lefegyverezték a helyőrséget, megdöntötték a kolcsakista közigazgatást és létrehozták a szovjethatalmat, amely 22 órán keresztül tartotta magát a bányában. A felkelő erők azonban meglehetősen csekélyek voltak, s így a felkelés vereséget szenvedett.³⁶

1919 nyarának kezdetén, amidőn a Vörös Hadsereg fokozta támadását a keleti fronton és Magyarországon kikiáltották a Tanácsköztársaságot, a Szibériában tartózkodó magyar földalatti bolsevikok a helyi pártbizottságok vezetése alatt fokozták forradalmi tevékenységüket. Különösen Omszkban, Krasznojarszkban és Barnaulban váltak aktívabbakká a magyar kommunisták. Omszkban például felhívásokat terjesztettek a városban, hadianyagraktárakat fosztogattak, fegyvereket szereztek és készülődtek az újabb fegyveres felkelésre. Az omszki magyar földalatti bolsevik szervezet vezetői ezidőtájt Palacsek, Somogyi és Berger voltak.³⁷

A pártszervek határozata értelmében Kendra magyar kommunista, az omszki földalatti szervezet tagja a tarszki járásba utazott, hogy az ottani fakitermeléseknél dolgozó magyar hadifoglyokat bevonja a partizánmozgalomba.

A magyar bolsevikok aktivizálódása és földalatti munkájuk ügyes megszervezése egyébként az ellenség beismerési alapján is megítélhetők.

Igy pl. a kolcsakista kémelhárítószolgálat főnöke 1919. augusztus 18-án a következőket jelentette a vezérkar második főszállásmesterének: „Omszk városában a földalatti bolsevik szervezetek központja a magyar szervezet, amely hármas rendszer szerint épül fel és a legszigorúbb titoktartás veszi körül, amiért is a legenergikusabb ügynöki munka és külső megfigyelés nyomán is csak egyes személyek vagy háromtagú sejtek emelhetők ki, s így rendkívüli titkossága miatt, a szervezet teljes megsemmisítéséhez vagy felszámolásához hosszabb időre van szükség. Mellesleg ez a szervezet felkelés esetén kiképzői szerepre van hivatva, tekintve hogy katonai dolgokban elméletileg és gyakorlatilag képzett emberekből áll, mintegy 300 főből . . .”³⁸

³⁴ Novoszibirszki területi pártlevéltár, f. 5, op. 2, d. 1421, ll. 13—14.

³⁵ Уо., d. 907, ll. 1—5.

³⁶ Уо., d. 907, ll. 1—5.

³⁷ *Июзеф Поль*: Воспоминания. (Pol József: Emlékiratok). Omszk, Területi Állami Múzeum, f. 1.

³⁸ Az Októberi Forradalom Központi Levéltára. f. 236, op. 1, d. 20—5, l. 266.

A Kolcsak-féle kémelhárítószolgálathoz egyre-másra érkeztek jelentések, amelyek az omszki magyarok egyre fokozódó tevékenységéről adtak hírt.³⁹

1919 augusztusának végén Kolcsakéknak sikerült a magyar bolsevikok földalatti szervezetének vezetői — Somogyi, Polacsek és Berger — nyomára bukkanniok. 1919. november 12-én, két nappal előbb, mint ahogy a Vörös Hadsereg bevette Omszkot, Somogyit agyonlőtték a Kolcsak-hóhérok. Polacsek és Berger sorsa ismeretlen. Az élethen maradt magyar bolsevikok beléptek a Vörös Hadseregbe és annak soraiban harcoltak, míg Szibéria teljesen fel nem szabadult Kolcsak és az intervenciósok diktatúrája alól.

A Kolcsak-féle rezsim idején Szibéria legnagyobb földalatti bolsevik szervezete a krasznojarszki volt. 1919 elején Krasznojarszokban a katonai városrészt koncentrációs táboraiban mintegy 8000 hadifogoly volt, túlnyomórészt magyarok és németek.

1919. január 8-án megalakítják a magyar kommunisták földalatti szervezetét.⁴⁰ A pártmunka számára a talaj rendkívül nehéz volt, mert a hadifogolytábor a kolcsakista kémelhárítószolgálat állandó felügyelete alatt állott, titkos helyiségekkel pedig nem rendelkeztek, minden helyiség szálláshely volt. Osztályösszetétel szempontjából a tábor nem volt egyöntetű: a döntő többségben szovjet érzelmű hadifoglyok között olyan tiszték is voltak, akik tagjai voltak a „Magyar Szövetség” nevű reakciós szervezetnek, amely széleskörű szovjetellenes agitációt és propagandát fejtett ki főleg a tiszték, de a hadifogoly sorkatonák körében is.

A magyarok földalatti bolsevik szervezete azonban e nehéz körülmények ellenére is sokoldalú munkát tudott kifejteni a hadifoglyok körében.

Jól működött a propagandamunka a táborban. Lefordították magyar nyelvre Marx és Engels Kommunista Kiáltványát, Lenin több munkáját, partizán-röplapokat stb.⁴¹ Külön „másolócsoport” is működött (20—30 főből állott), amely egész napon át dolgozott — még vasárnap is —, hogy tisztán, olvashatóan leírja 10—15 példányban valamelyik broszúrát. Folyóiratuk is volt, a „Jeniszej”, amely kéthetente mintegy 60—80 lap terjedelemben, 3 példányban „nyomva” jelent meg. Emellett gyakran bocsátottak ki röplapokat, olyat pl., amely a proletárforradalom magyarországi győzelméről számolt be stb.

A marxizmus tanulmányozására 4—5 főből álló köröket alakítottak, ahol Marx A tőke c. művét és a forradalom történetét tanulmányozták. A földalatti bizottság marxista tárgykörű előadásokat, összejöveteleket és gyűléseket rendezett.

A földalatti bizottság katonai csoportja — szigorú titoktartás mellett — nagy munkát végzett. Elsősorban a magyar proletárok köréből képezett ki parancsnoki beosztású kádereket, szervezte a földalatti vörös ezredet, s emellett különböző terveket dolgozott ki a Kolcsak-csapatok elleni várható katonai cselekményekre.

A magyar bolsevikok földalatti bizottságának összekötő csoportja rendszeres, mindennapos kapcsolatot épített ki a krasznojarszki börtönben levő magyarokkal, Kravcsenko partizáncsapatával; hadifoglyokat szöktetett a koncentrációs táborokból a partizán csapatokba.⁴²

³⁹ Uo., I. 273.

⁴⁰ Proletárforradalom, 10. sz. 1929. 101. l.

⁴¹ Uo., 102—103. l.

⁴² Uo., 93. l.

A magyar illegális tábori szervezet rendszeres kapcsolatban állott a krasznnojarszki földalatti bolsevik szervezettel, amelynek a magyar kommunisták szerves részét képezték. Innen kapták a front helyzetére vonatkozó tájékoztatásokat, a várható házkutatásokra vonatkozó figyelmeztetéseket stb.

A harmadik össz-szibériai földalatti konferencia határozatának végrehajtásaképp a krasznnojarszkiak tevékeny előkészületeket tettek a felkelésre. Erre készülődtek a magyar földalatti mozgalom tagjai is. A közös fegyveres felkelés időpontját a Vörös Hadsereg előrehaladásától tették függővé, s úgy határoztak, hogy Krasznnojarszkban akkor kezdik meg a fegyveres felkelést, ha a Vörös Hadsereg nyugat felől 3—400 kilométer távolságra lesz tőlük.

E tervet azonban nem sikerült végrehajtani. 1919. július 30-án éjjel a Kolcsak-hadsereg egyik ezrede, amely a katonai táborban állomásozott, idő előtt fellázadt és támadásba indult a város ellen. A többi ezred nem támogatta a felkelőket. A lázadást támogatta a földalatti magyar vörös ezred is. Sem nekik, sem pedig a felkelő ezrednek nem sikerült az elején kapcsolatot teremteniök a krasznnojarszki földalatti pártszervezettel. A Kolcsak-csapatok parancsnoksága kihasználta ezt, sikerült a katonai táborba nagyobb erőket összpontosítania és a felkelőket elvágta a város proletár részeitől. Elkéseredett harc indult meg. A magyar internacionalisták felülmúlhatatlan dicsőséggel és hősiességgel védték magukat. Parancsnokuk, Forgách, parancsot adott a magyar gépfegyveres szakasznak, hogy segítsen a felkelő ezrednek és mindaddig tartsa fel a fehérek támadását, amíg az orosz katonák vissza nem vonulnak és meg nem erősödnek a katonai táborban. A gépfegyveresek parancsnoka, Kiss Ferenc, végrehajtotta a parancsot: életének utolsó pillanatáig harcolt és gépfegyvere mellett halt hősi halált.

Reggel 8 órára leverték a felkelést és megkezdődött a felkelőkkel való vadállati leszámolás. A Kolcsak-tisztek állati kegyetlensége egyenesen leírhatatlan. A letartóztatottakat tiszti „bíróság” elé állították, ahol levetkőztették, majd megkorbácsolták őket. Ezután elvezették őket a tisztgyűlés helye és a templom között megásott gödör elé, ahol négyesével sorbaállítva egymásután lődösték agyon őket — négyes csoportonként, egyik csoportot a másik után —, mindaddig, amíg a gödör meg nem telt.

A kivégzések során az ittas tisztek a magyarokon gúnyolódtak, gúnyosan megkérdezvén őket, hova lőjenek, a fejükbe, szívükbe, szemükbe-e stb. Néhány orosz és magyar katona így válaszolt: „Nemsokára követsz bennünket, te bandita”; számos magyar viszont, nem értvén meg a gúnyt, nyugodtan így válaszolt: „Kérem, lőjenek szíven”, „Kérem, lőjenek fejbe”.⁴³

Igy búcsúztak el százszámra életüktől orosz és magyar proletárhősök, életüket áldozván a szovjet hatalom visszaállításáért Szibériában.

1919 júliusában Krasznnojarszkban a Kolcsak-tisztek és a fehéresehek a 3. hegyivadász és a 31. lövészezrednek mintegy 5—600 orosz katonáját lőtték agyon; kivégeztek továbbá a fegyveres felkelésben résztvevő 40 magyar kommunistát, a magyar internacionalisták földalatti kommunista szervezetének vezetőit és tagjait.⁴⁴

⁴³ В. П. Кузнецов: Деятельность подпольной организации венгерских коммунистов в Красноярске. 1929. г. (V. P. Kuznyesov: A magyar kommunisták földalatti szervezetének működése Krasznnojarszkban). 1929.

⁴⁴ Proletárforradalom, 10. sz. 1929. 96. l.

A kivégzettek között nem csupán „helyi”, hanem széleskörben ismert magyar pártfunkcionáriusok is voltak. Ez utóbbiak közé számít Forgách, Ludvig és Dukesz, a földalatti pártsejt tagjai.⁴⁵

Forgách Dezső 1906 óta szociáldemokrata párttitkár volt Magyarországon. Miután hadifogságba esett, aktívan részt vett az oroszországi proletárforradalomban, amiért 1918 májusában, a szibériai fordulat után bebörtönözték, majd ugyanazon év decemberében a börtönből a táborba szállították. Egyike volt az elsőknek, akik a krasznojarszki magyar bolsevikok földalatti szervezetének létrehozását kezdeményezték, majd megszervezték azt. Ludvig Kálmán ismert író és újságíró volt, a földalatti szervezet irodalmi kiadványainak szerkesztője. Dukesz Artur az 1914—1918-as háború előtt egy tudományos diákegyesület titkára volt, teoretikus, a marxizmus kiváló propagálója.

A pártbizottság tagjai közül kivégezték továbbá Pável György vasmunkást, aki 1906 óta a szociáldemokrata párt tagja volt, Gáspár vasmunkást, Molnár tanítót és Krasovszky vidéki színészt.⁴⁶

A bolsevikokkal és a fegyveres felkelés egyéb résztvevőivel történt véres leszámolás alkalmából Kolcsak táviratot küldött Krasznojarszkba Rozanov tábornoknak, amelyben szerencsekívánatait fejezi ki „a harci feladat kiváló teljesítéséért”.⁴⁷

A véres leszámolást még sok magyar kommunista behörtönzése követte. Az előzőleg végzett munka folytatása lehetetlenné vált. A fehérgárdisták a földalatti mozgalom minden életbenmaradt tagjának agyonlövését tervezték.

A krasznojarszki bolsevikok segítségével azonban a földalatti mozgalom számos aktív magyar résztvevőjének sikerült a táborból megszöknie.

A krasznojarszki magyar bolsevikok földalatti szervezetének munkája nem veszett kárba. A Vörös Hadsereg még el sem érte a várost, amikor a magyar internacionalisták százai már felfegyverkeztek. Több mint ezer magyar internacionalista lépett be a Vörös Hadsereg kötelékébe és harcolt a polgárháború különböző frontjain.

A későbbiek folyamán a magyar internacionalisták krasznojarszki földalatti szervezete tucatszámra adta a parancsnokokat és az elméletileg képzett pártmunkásokat a szovjet-oroszországi proletárforradalomnak.

A magyar kommunisták harmadik szibériai földalatti csoportja 1919 májusában alakult meg Barnaulban.⁴⁸ Számottevő földalatti magyar kommunista szervezet működött Cseremhovóban is, Pataki Ferenc vezetésével.⁴⁹

A szibériai partizán-tömegmozgalom idején erős magyar internacionalista osztagok harcoltak a partizán csapatok kötelékében.

Hervadhatatlan dicsőség övezi pl. a jénisejszki kormányzásban harcolt nemzetközi partizánosztagot, amelynek parancsnoka Zalka Máté magyar kommunista, a későbbi híres író volt.⁵⁰

⁴⁵ Bolsevik agitációért és titkos szervezkedésért az ellenforradalmárok kivégezték Forgách Dezsőt, Dukesz Arturt, Pap Jánost, Pável Györgyöt, Ludvig Kálmánt, Molnár Lajost, Krasovszky Albint és Gáspár Albertet (a szerk.).

⁴⁶ Proletárforradalom, 106. l.

⁴⁷ Uo., 96. l.

⁴⁸ Az SZKP altáji kerületi pártlevéltára, f. 2, op. 1, d. 20, l. 11.

⁴⁹ Az SZKP novoszibirszki területi pártlevéltára, f. 5, op. 1, ed. hr. 1426, 11. 23—24.

⁵⁰ *Mame Zalka: В партизанях (Zalka Máté: Partizánharcokban)*. A szovjet hatalomért. 1947. 45—47. l.

Zalka Máté szoros kapcsolatot tartott fenn Scsetyinkin partizán csapatával.

A szibériai szovjet hatalom visszaállításáért hősiessen harcoltak magyarok az Altáj vidékén Mamontov és Gromov partizánecsapatában,⁵¹ továbbá a jéniszejszki kormányzóságban — Scsetyinkin és Kravcsenko partizánseregében⁵² —, valamint az irkutszki kormányzóságban — Lazo és Kalandarasvili partizánecsapatában — is.

„Jól harcolnak az internacionalisták — állapítja meg Szergej Lazo, a szibériai polgárháború ünnepeelt hőse. — Túlnyomó többségükben (80—85 %-ban) magyarok... Mindnyájan haditapasztalattal rendelkező volt katonák. A harcban hevesek, temperamentumosan verekednek. Odaadással viselkednek a forradalom iránt.”⁵³

A Kolcsakék elleni döntő harcok idején az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt altáji magyar földalatti csoportja is fokozza tevékenységét, s meggyőzi honfitársait a partizán harciósztagok megalakításának szükségességéről. A barnauli fogolytáborban magyarok, szerbek, bolgárok, osztrákok és más nemzetiségűek tartózkodtak, mintegy 400 főnyi összlétszámában. A bolsevik sejt 15—20 főből állott. Szervezője, valamint a barnauli földalatti bolsevik szervezet és a tábor közötti összekötő a magyar Engel volt.⁵⁴ A magyar partizánegységek — amelyeknek vázát a kommunisták képezték — 1919 nyarán befejezték szervezkedésüket és beolvadtak Mamontov és Gromov altáji partizánseregébe.

Bátor harcot vívott a magyarok egyik százada Gromov parancsnoksága alatt. A század állománya 500 főre rúgott. 1919 augusztus közepétől alakította meg a magyar Lamberg Miksa⁵⁵ (volt hadifogoly), aki Kameny város (Altáji kerület) parkjában buffésként működött. A város elleni partizán rajtaütés után Jarki községben „16. magyar század” néven magyar század alakult, amelynek parancsnoka Lamberg, politikai biztosa Kovács András,⁵⁶ egyik szakaszparancsnoka pedig Forgách⁵⁷ volt.

A magyar századok az altáji front számos szakaszán harcoltak. 1919 novemberének közepén Szolonovka altáji község környékén a partizán csapat döntő csapást mért egy erős, jól felszerelt Kolcsak-harci csoportra. A harc megkezdése előtt a helyzet a partizánok szempontjából nem volt kedvező.

A partizán vezérkar és a főparancsnok a magyar századot egyik igen fontos frontszakaszra irányította. Mamontovnak arra a kérdésére, bizhatnak-e a magyar harcosok kitartásában, a századparancsnok a következőket válaszolta: „Az ellenség csak testünkön keresztül haladhat előre.”⁵⁸ És valóban, a magyarok kitartóan harcoltak, egy tapodtat sem hátráltak. A Kolcsaké ezredék tüzérségi előkészítés után többször is megrohamozták a partizánok hadállásait, azonban minden esetben a magyar katonák erős géppuskatűzvéttalálták szemben magukat, s így visszavonulásra kényszerültek.

⁵¹ Az SZKP altáji vidéki bizottságának pártlevéltára, f. 2, op. 1, d. 20, l. 11.

⁵² Proletárforradalom, 3. (38.) sz., 1925. 244. l.

⁵³ С. Лазо: Воспоминания и документы. (Sz. Lazo: Visszaemlékezések és dokumentumok). Moszkva. 1938. 33. l.

⁵⁴ Altáji vidéki pártlevéltár, f. 1061, op. 1, ed. hr. 118, l. 20.

⁵⁵ Сибирь на страже (Новосибирск). (Szibéria a vártán [Novoszibirszk]). 7. (68.) sz. 1918. 18. l.

⁵⁶ Szibériai Lángok, 2. sz. 1957. 126. l.

⁵⁷ Altáji kerületi pártlevéltár, f. 1061, op. 1, ed. hr. 463, ll. 1—2.

⁵⁸ Советская Россия (Szovjetoroszország). 1957. júl. 19.

A magyar harcosok férfias magatartását és hősiességét a partizán csapatok napiparancsai is több alkalommal megemlégtették.

Így pl. az altáji sztyepp-vidéken harcoló partizánsereg katonai osztályának parancsnoka 1919. szeptember 28-i 3. sz. parancsában az ellenséggel szembeni hősiesség magatartásáért dicséretben részesítette Grigorij Basztrikin orosz partizánt és a magyar Szobek Gézát. A két merész katonát a Vörös Zászló rendjével való kitüntetésre terjesztették fel.⁵⁹

Egy 270 főből álló magyar internacionalista részleg László (?) parancsnoksága⁶⁰ alatt résztvett az irkutszki kormányzósági harcokban, többek között a berjozovkai (Kelet-Szibéria) japán és amerikai helyőrség megsemmisítésében. Verhnyeugyinszk felszabadításakor László részlege Kalandarasvili „apó” parancsnoksága alá került. Egy erős magyar partizánosztag Pataki Ferenc és Radó Ödön parancsnoksága alatt hősiességet vívott a cseremhovái medencében (irkutszki kormányzóság).⁶¹

*

A magyar internacionalisták, akik mint az orosz munkások és parasztok fegyvertársai kijárták a szovjethatalom megteremtéséért vívott harc kemény iskoláját a szibériai polgárháború frontjain, hősiességgel kivették részüket a szovjethatalom megszilárdításában is.

Új harci front volt ez — harc a gazdasági összeomlás, az éhség, a hideg, a járványok ellen.

Nyugat-Szibériából való kivonulásakor Kolcsak borzalmas viszonyokat hagyott hátra maga után. Számos szibériai várost a szó szoros értelmében ellepték a tifusz betegek. Omszkban pl. 1920. január 31-én 19 596 tifusz esetet jegyeztek fel.⁶² A tomszki kormányzóság területén 1920 februárjának első hetében 59 307 tifusz beteget tartottak nyilván.⁶³ A halottak hozzávetőleges száma pedig meghaladta az ötvenezret, amelynek nagyrésze Novonikolajevszk városára esett.⁶⁴

A Vörös Hadsereg külön osztagai, továbbá magyar, német és más nemzetiséghez tartozó internacionalista munkacsapatok, valamint a munkásság és az ifjúság százzszámra építettek kórházakat és barakokat, fehérneműt varrtak, ápolták a betegeket, harcoltak az antihigiéna ellen.

Az omszki táborban a magyar, német, szerb, román, cseh és egyéb volt hadifoglyok szabóműhelyt, cipészműhelyt, asztalosműhelyt és dohánygyárat rendeztek be, amelyek a Rendkívüli Tifuszbizottság különmegrendeléseinek tettek eleget.⁶⁵

Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt központi bizottságának valamint az Országos Központi Végrehajtóbizottságnak felhívására a dolgozó Szibéria is Moszkva és Petrográd nyomába lép a kommunista szombatok szervezésében, s harcot folytat a gazdasági pusztulás ellen az iparban és a közlekedés területén. Mindenütt megindultak a szombati és vasárnapi munkafelajánlások, megindultak a „tifuszbeteg és sebesült vöröskatona”

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Vörösgárdisták és partizánok. 106—108. l.

⁶¹ Az SZKP novoszibirszki területi bizottságának pártlevéltára, f. 5, ot. 1, szd. 1426, l. 23—24.

⁶² Красное Знамя (Vörös Zászló), 1920. ápr. 7., 85. sz.

⁶³ Ua., 1920 márc. 7., 60. sz.

⁶⁴ Ua., 1920 márc. 18., 68. sz.

⁶⁵ Omszki területi állami levéltár, f. 8, op. 1, ed. 91, l. 3.

hetei, a „front és közlekedés” hetei stb. A legnagyobb arányú megmozdulás az 1920. május elsejei szombati munkafelajánlás volt, amelyből a külföldi proletárok is tevékenyen kivették részüket.

Megfeszített munka folyt a gabonafronton is. Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt központi bizottságának és a népbiztosok tanácsának határozata értelmében Szibériának 1920 folyamán csupán a közép-oroszországi területek részére 100 millió pud gabonát kellett szállítania.⁶⁶

Szibériát sűrűn behálózzák az élelmiszerbizottságok és a különleges élelmiszer-osztagok. 1920 májusában a Szibériai Iroda csupán az omszki kormányzóságba több mint száz aratórészleget küld a Központi Bizottság, hogy az 1919-ben elvetett gabonát learassa. Ezekben az arató részlegekben számos magyar, román, német és egyéb külföldi proletár is dolgozott.⁶⁷ Ezenkívül 1920 augusztusa és októbere között 222 élelmiszerosztágot — mintegy 15 500 főt — irányítanak a szibériai falvakba.⁶⁸

1920 decemberében a szibériai élelmiszerbizottság saját különmegbízottjaiként egy magyar csoportot irányított a barabinszki és kulundinszki sztyeppvidék falvaiba. A Magyar Forradalmi Bizottsághoz tartozó magyar munkáscsapat barabinszki csoportjának vezetője Stern György,⁶⁹ a kulundinszki vonalon működő szlavgorodi magyar munkáscsoport vezetője Darvas Iván,⁷⁰ a kulundinszki vonalon és az omszki vasút IV. osztályának vidékén működő magyar munkáscsapaté pedig Mikulás György⁷¹ volt. Mindnyájan becsülettel végrehajtották a bolsevik párt által rájuk bízott feladatot, megszervezték a beszolgáltatást és a szibériai gabonaszállítmányok folyamatos útbaindítását a Szovjet Köztársaság szívébe, Moszkva és Petrográd éhező proletariátusa számára.

Jelen tanulmány szerzője a novoszibirszki pártlevéltárban megtalálta a barabinszki magyar munkáscsapat élelmiszerosztágtagában működő kommunista sejt taggyűlésének eredeti jegyzőkönyvét. Az 1920. december 13-án lefolyt taggyűlésen a magyar kommunisták lelkesen megvitatták a gabona-beszolgáltatás és a szállítmányok kíséretének kérdéseit. A szállítmányok meggyorsítása céljából külön bizottságot létesítettek, amelynek tagjai három kommunista: Stern, Makai és Grósz, továbbá a pártonkívüli István volt.⁷²

A szibériai magyar kommunisták ragyogó példáját mutatták testvéri szolidaritásuknak 1920 nyarán, amidőn a Szovjet Köztársaság ellen megindult az Antant harmadik hadjárata; fokozták a nyugati és a krimi frontra irányítandó nemzetközi egységek szervezését és önfeláldozó munkát végeztek a háterszágban.

1920. június 19-én a Tomszkban élő magyar kommunisták azzal a kéréssel fordultak az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt központi bizottságának szibériai irodájához és a Szibériai Forradalmi Bizottsághoz, küldjék őket a nyugati frontra, hogy a Szovjet Köztársaságot a lengyel pánok ellen védelmezzék.⁷³ Három nap múlva, vagyis június 22-én Barnaul ünnepélyesen búcsúztatta a nyugati frontra induló magyar vörös zászlóaljat és az altáji

⁶⁶ Власть труда (A munka hazája), 1920. aug. 19.

⁶⁷ Omszki területi állami levéltár, f. 88, op. 1, d. 7, l. 71—89.

⁶⁸ Novoszibirszki területi pártlevéltár, f. 1, op. 1, ed. 27, l. 1.

⁶⁹ Novoszibirszki területi állami levéltár, f. P-4, op. 1, ed. hr. 43, l. 387.

⁷⁰ Uo., l. 388.

⁷¹ Uo., l. 389.

⁷² Novoszibirszki területi pártlevéltár, f. 14, op. 1, ed. hr. 13. l. 1.

⁷³ Szovjet Szibéria, 1920. jún. 22.

önkéntesek egy csoportját. A 650 harcosból 248-an voltak kommunisták és 28-an szimpatizánsok.⁷⁴ A gyűlésen hozott határozatukban az internacionalisták ünnepélyesen megfogadták, hogy „a magyarok a nyugati fronton is épp olyan védelmezői lesznek a szovjethatalomnak, mint Szibériában, a szovjethatalom első időszakában.”⁷⁵

Egy hónapra rá, 1920. július 18-án egy önkéntes brigád indult Omszkból a nyugati frontra, amely szibériai partizánokból és internacionalistákból állott.

E napokban a Szovjetszkaja Szibir (Szovjet Szibéria) c. napilap a következőket írta: „... Ha bizonyítani kellene a dolgozók jövőbeni testvéri szolidaritását, ha bizonyítani kellene a világ elnyomóinak közeli vereségét, a nemzetközi brigád kétségtelenül szolgáltatná ezt a bizonyítékot. Ebben a brigádban együtt harcol a szibériai paraszt, a budapesti munkás, a német cseléd, a magyar paraszt, a kínai kuli. Összhangban, válllvetve, sokezer verszt távolságból önként siettek az orosz munkások és parasztok segítségére a különböző országok munkásai...”⁷⁶

A magyar internacionalisták nevéhez számos hőstett fűződik a Vrangel és a lengyel pánok elleni harcban, az amerikai és a japán intervenciók elleni küzdelemben a Távok-Keleten, valamint a szibériai kuláklázadások elfojtásánál.

Ezidőtájt számos szibériai magyar kommunista teljesített szolgálatot alosztályparancsnoki vagy sorkatonai minőségben a belbiztonsági katonai alakulatoknál (VOHR), szolgálatot teljesítettek a vasútnál, a CsK-ban és az élelmezési szerveknél. Így pl. a tomszki belbiztonsági alakulat 64. brigádjának 352. zászlóaljában 1920-ban a zászlóalj 178 kommunistája közül 70-en internacionalisták voltak, köztük 41 magyar kommunista.⁷⁷

Az 1919-es és az 1920-as évet az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt megerősödése és sorainak kiterjesztése jellemezte. A VIII. pártkongresszus határozatai nyomán országszerte pártheteket tartanak.

Az első párthetet 1919. augusztus 10-e és 17-e között a petrográdi szervezetben tartották meg. 1919. szeptember 26-án a párt központi bizottságának plénuma határozatot hozott, amely párthetek tartását rendelte el más városokban, a falvakban és a hadseregben is. Szibériában a párthetek rendezését az szabta meg, hogy milyen mértékben szabadult fel Szibéria Kolcsak uralma alól.

A novonyikolajevszki járási pártbizottság 1920. április 2-a és 9-e között rendezett párthetet. Novonyikolajevszk városában kb 1200,⁷⁸ Omszokban mintegy 4000,⁷⁹ Tyumenyben pedig 2000 új kommunistát vettek fel a pártba.

A párthetek a magyar internacionalisták körében is igen eredményesen zajlottak le. Az omszki területi iroda magyar kommunista csoportjában pl. 1920 januárjában mindössze 20 párttag és 40 szimpatizáns volt,⁸⁰ márciusban pedig már 91 kommunista és 300 szimpatizáns tevékenykedett soraikban.⁸¹

1920. május 2-án a novonyikolajevszki pártbizottság magyar agitációs osztálya gyűlést tartott az egyik munkászászlóaljnál, amelynek számos magyar

⁷⁴ Altáji vidéki pártlevéltár, f. 2, op. 1, ed. hr. 20, l. 13.

⁷⁵ Мир труда (A munka világa; Petropavlovszk). 1920. jún. 23.

⁷⁶ Szovjet Szibéria, 1920. jún. 20.

⁷⁷ Novoszibirszki területi állami levéltár, f. 346, op. 1, d. 2, ll. 67—68.

⁷⁸ Vörös Zászló, 1920. ápr. 14.

⁷⁹ Ua. 1920. ápr. 7.

⁸⁰ Szovjet Szibéria, 1920. jan. 27.

⁸¹ Ua., 1920. márc. 14.

tagja volt. A gyűlés után beiratkozást tartottak a kommunista sejtbe, amely igen eredményesen zárult.⁸² Két hét múlva — 1920. május 16-án — a városban magyar pártkonferenciát tartottak,⁸³ amelyen meghallgatták és megvitatták az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt novonyikolajevszki magyar osztályának beszámolóit, majd új vezetőséget választottak.

Nagy munkát végzett a magyarok körében az altáji pártszervezet is. 1920 márciusára a magyar kommunisták száma 350-re emelkedett.⁸⁴ Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt IX. kongresszusára küldöttnek jelölték ki Engel Mihályt, az altáji magyar kommunista szervezet egyik vezetőjét.⁸⁵ Moszkvából Barnaulba való visszatérte után Engel a magyar kommunisták közgyűlésének keretében részletesen beszámolt a kongresszus határozatairól. Beszámolóját a jelenlevők egyhangúlag elfogadták.

Omszkban, Novonyikolajevszkben, Barnaulban, Krasnojarszkban, Irkutzkban, Tarában, Koksetavban, Petropavlovskban (ma Kazah Szocialista Szovjet Köztársaság területe), Barabinszkban, Zmejnogorszkban, Bijszkben, Kamenyben, Tajgában, Anzserd-Szudzszenszkben, Acinszkban, Kanszkban, Cseremhobóban és több más városban ugyancsak megalakították a magyar kommunisták járási és kormányzósági szekcióit, amelyek a helyi pártszervek irányítása mellett működtek.⁸⁶ A novonyikolajevszki járásban Gutovo (ma togucsinszki körzet), Berdsk, Cserepanovo és Bolonto körzetben működött magyar pártsejt.⁸⁷

A kormányzósági és járási pártbizottságok nemzetiségi osztályainak magyar szekciói, valamint az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt magyar szekcióinak omszki területi osztálya nagyarányú politikai és szervezőmunkát végzett a Szibériában élő magyarok körében: gyűléseket, összejöveteleket és koncerteket rendeztek, agitátor-tanfolyamokat létesítettek, pártiskolákat szerveztek, pártkonferenciákat és kongresszusokat tartottak. Így pl. 1920. július 8-a és 10-e között Tomszkban tartották meg a magyar kommunisták első kormányzósági konferenciáját. Omszkban magyar területi pártiskola működött, 50 hallgatóval,⁸⁸ Novonyikolajevszkben ugyancsak megnyílt egy magyar pártiskola, amelynek 1921 elején 56 hallgatója volt, a tomszki és altáji kormányzóságban élő magyarok köréből.⁸⁹ Magyar pártiskola működött Krasnojarszkban és Irkutzkban is.

Szibériában a magyaroknak saját napilapjaik is voltak. 1920. március 14-én Novonyikolajevszkben (Novoszibirszkben) jelent meg a Kommunista c. magyar napilap első száma.⁹⁰ Omszkban került kiadásra a Vörös Újság c. napilap, 6000 példányban, amelyet Szibéria minden városában terjesztettek. Itt adták ki továbbá magyar nyelven — 6000 példányban — Marx és Engels Kommunista Kiáltványát.⁹¹ Krasnojarszkban került kiadásra a Kommuna c. magyar lap.⁹² Saját lapja volt a barnauli és irkutzki magyar csoportnak is.⁹³

⁸² Vörös Zászló, 1920. máj. 7.

⁸³ Ua., 1920. máj. 23.

⁸⁴ Altáji vidéki pártlevéltár, f. 2, op. 1, ed. 20, ll. 11—12.

⁸⁵ Ua., f. 2, op. 1, ed. 24, ll. 140—142.

⁸⁶ Novoszibirszki területi pártlevéltár, f. 1, op. 1, ed. 20, ll. 165—179.

⁸⁷ Ua., f. 1, op. 1, ed. 5, ll. 13—14.

⁸⁸ Omszki területi állami levéltár, f. 318, op. 1, d. 540, l. 34 b.

⁸⁹ Novoszibirszki területi pártlevéltár, f. 10, op. 1, ed. 9, l. 18.

⁹⁰ Vörös Zászló, 1920. márc. 20.

⁹¹ Szovjet Szibéria, 1920. márc. 14.

⁹² Vörös Zászló, 1920. márc. 10.

⁹³ Altáji vidéki pártlevéltár, f. 2, op. 1, ed. 20, l. 2.

A magyar pártszervezetek minden vonatkozásban — Szibériában és az ország más részeiben egyaránt — az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt központi bizottságának és a helyi pártszervezetek irányítása mellett működtek. Taglétszámuk napról-napra növekedett: 1920 végén 1105 volt a magyar kommunisták száma, 1921 elején pedig már a 2000-et is meghaladta. Lenin hangsúlyozta, hogy a külföldi csoportok munkája „az Oroszországi Kommunista Párt tevékenységének egyik legfontosabb összetevője volt”.⁹⁴ Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt központi bizottsága mellett működött Kun Béla irányításával a Magyar Szekció Irodája, melynek adatai szerint 1920 szeptemberében négy magyar területi iroda (omszki, kazanyi, jekatyerinburgi és taskenti) és 76 agitációs és propaganda osztály működött, s ezeknek több mint fele Szibériában dolgozott.

1920 és 1921 folyamán a magyarok jelentős része hazatért Szibériából. A forradalmi mozgalom fellendülése Nyugat-Európában várta már a rátermett és harcedzett forradalmárokat.

1921. május 5-én az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt központi bizottságának határozata alapján Jaroszlavszkij, a Központi Bizottság szibériai irodájának titkára táviratilag utasította a jonszejszki, altáji, szemipalatinszki, krasznojarszki, irkutszki és omszki kormányzósági pártbizottságokat, hogy mozgósítsanak minden magyar kommunistát, s irányítsák őket Moszkvába és Petrográdra.⁹⁵

A szibériai pártszervezetek három tömegmozgósítást hajtottak végre a magyar kommunisták körében. 1921 első felében került sor az első és a második mozgósításra, amelyek folyamán 550 főt mozgósítottak, közülük 230 magyar pártiskolai hallgatót. A harmadik mozgósítás júliusban bonyolódott le, s ennek eredményeként 450 főt mozgósítottak.⁹⁶

1921. október 1-re, a harmadik pártmozgósítás után, a pártonkívüliek kivül csupán 60—70 magyar kommunista maradt Szibériában. A pártmozgósítások, a magyar kommunistáknak Moszkvába és Petrográdra, majd pedig hazájukba való távozásuk nyomán Szibériában megszűntek a magyar szekciók. Vonatkozik ez a járási és a kormányzósági pártbizottságok mellett működő magyar szekciókra egyaránt.

Hazájukba való visszatérésük előtt a magyar kommunisták a legmelegebb szavakkal búcsúztak el a hozzájuk oly közelállóvá, számukra oly drágává vált bolsevik párttól.

A Vörös Újság 1921. augusztus 27-én Omszkban megjelent utolsó számának vezércikke Pártunkhoz címmel a következőket írja: „Első szavainkkal ahhoz az eszmei és harci szervezethez fordulunk, amely vezetőnk és tanítómesterünk, iránymutatónk volt a forradalom útján, amely kimeríthetetlenül gazdag forrása az örökké lángoló forradalmi lendületnek, amely komoly és nehéz munkája után töretlen szilárdsággal és lelkesedéssel folytatja nehéz és kemény harcát a proletariátus felszabadításáért és a kommunizmus építéséért: az Oroszországi Kommunista Párthoz fordulunk . . .

. . . Itt, az Oroszországi Kommunista Pártban váltunk mi, magyar proletárok kommunistákká. A párt tanított meg bennünket, hogy gyökereiben irtunk ki mindenféle lapos oportunitizmust, a párt friss levegőjében szüntek

⁹⁴ V. I. Lenin Összes Művei, 29. k. 141. l. 4. kiad. (oroszul).

⁹⁵ Novoszibirszki területi pártlevéltár, f. 1, op. 1, ed. hr. 852, l. 76—77.

⁹⁶ Uo., 127. l.

meg előítéleteink . . . a pártban tanultuk meg, hogy a forradalom nem regény, hanem a felszabadulás kemény, hatalmas áldozatokat követelő útja. A párt tanított meg bennünket arra a forradalmi fegyelemre, amely a proletariátus élcsapatát áttörhetetlen fallá alakítja, amelyen az egyesült ellenforradalmi erők legelkeseredettebb támadása sem képes rést ütni . . .”⁹⁷

*

Az oroszországi és a magyar munkásmozgalom internacionalizmusának megvannak a maga történelmi gyökerei. Azok a magyar dolgozók, akiket a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hazájuktól messze távol ért, nem voltak tétlen szemlélői annak a harcnak, amelyet Oroszország munkásai és parasztjai az új, igazságos társadalmi rendért, az egész emberiség békéjéért és jólétéért vívtak.

Ezek a magyar dolgozók a magukévá tették a proletár internacionalizmus nagy eszméit, tudták, hogy midőn a bolsevik párt irányítása alatt az orosz proletárral és paraszttal vállalva harcolnak a proletárforradalom győzelméért Oroszországban, egyúttal saját hazájuk jövőjéért, a szocializmus magyarországi győzelméért is harcolnak. Emellett a magyar internacionalisták forradalmi tevékenysége, aktív és önfeláldozó közreműködése a szovjetországi polgárháborúban, a szovjet hatalom megteremtésében és megszilárdításában Szibéria területén, fényes bizonyítéka a proletár szolidaritásnak, a kommunista párt és az egész szovjet nép számára nyújtott hatalmas testvéri segítségnek.

„A szovjet nép sohasem felejtí el azoknak a magyar dolgozóknak a testvéri segítségét — mondotta Hruscov 1958. április 3-án a budapesti ünnepi gyűlésen —, akik az oroszországi proletariátussal és a dolgozó parasztsággal vállalva hősiiesen harcoltak az Októberi Forradalom diadaláért.”⁹⁸

Az a hatalmas tapasztalat, amelyre a magyar munkások és parasztok Szibériában és az egész Szovjet-Oroszországban a forradalmi harc terén szert tettek, nem volt hiábavaló. Az Első Magyar Tanácsköztársaság megalakulása 1919-ben, majd a második világháború után a Magyar Népköztársaság létrejötte és megszilárdulása s a szocializmus sikeres építése közvetlen, szoros összefüggésben áll a proletár internacionalizmus bázisával és alappilléreivel, a nagy Szovjetunióval.

S amidőn 1956 novemberében a nemzetközi reakció ellenforradalmi zendülést szított és a magyar dolgozók népi demokratikus vívmányai veszélyben forogtak, a Szovjetunió nyújtott segítséget a munkáshatalom megvédéséhez Magyarországon, „ . . . s egyúttal újabb leckét adott a világnak a proletár internacionalizmus komolyságáról és legyőzhetetlen erejéről”.⁹⁹

A nagy szovjet nép és a magyar nép nagy barátsága örök és megingathatatlan.

I. V. MATVEJEV

⁹⁷ Vörös Újság, az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt agitációs és propaganda-osztálya mellett működő magyar szekció szibériai irodájának lapja. Omszk. 29. sz., 1921. aug. 27. (az orosz fordítás alapján — a szerk.).

⁹⁸ N. Sz. Hruscov beszéde az 1958. ápr. 3-án Budapesten tartott ünnepi gyűlésen. Pravda, 1958. ápr. 4. Népszabadság, 1958. ápr. 4.

⁹⁹ Янош Кадар: Пролетарский интернационализм и Советский Союз. (Kádár János: A proletár internacionalizmus és a Szovjetunió). Pravda, 1957. okt. 9.

ADATOK A MAGYAR KÜLPOLITIKÁHOZ A CSEHSZLOVÁKIA ELLENI AGRESSZIÓ IDEJÉN (1937—1939)

(A német és angol külügyminisztérium iratai alapján)

II. rész

3

1938 őszén, a müncheni döntés után, új helyzet alakult ki Európában. A nyugati hatalmak abban a reményben járultak hozzá Csehszlovákia feldarabolásához, hogy ez a német agressziót kelet felé tereli. Gazdaságilag, politikailag ugyan „leírták” Délkelet-Európát, ennek ellenére tudatában voltak annak, hogy nem feltétlenül biztos, hogy az agresszió az általuk kívánt irányba halad, s az általuk remélt célra, a Szovjetunióra fog lecsapni. Ezért, ha politikájuk fő vonalában Kelet- s Délkelet-Európa ügyeitől való bizonyos visszahúzó-dás is állott, továbbra is jó szemmel nézték a délkelet-európai országok politikájának azokat a lépéseit, melyek esetleg a német előretörés akadályozását szolgálhatták. München a német—olasz viszonyban sem küszöbölte ki az ellentmondásokat. Az Anschluß után voltaképpen ez újabb csapást jelentett Olaszország délkelet-európai pozícióira is. Olaszország ennek ellensúlyozására további kísérletet tett régi elképzelésének, a horizontális tengely — Lengyelország, Magyarország, Jugoszlávia — blokkjának létrehozására. A horizontális tengely elsősorban szovjetellenes jellegű lett volna, mint a cordon sanitaire új változata, de alkalmasnak látták ezt a blokkot Rómában a német befolyás további növekedésének meggátolására is. A blokk létrehozásának fontos lépése lett volna az elképzelések szerint Kárpátukrajna Magyarországhoz csatolása, a közös lengyel—magyar határ. Ezzel ugyanis a Balti-tengertől az Adriai-tengerig terjedő horizontális tengely megvalósult volna. Kárpátukrajna további sorsa ebben az értelemben ennek a tervnek fontos részeként került a nemzetközi diplomácia porondjára.

Ami Magyarországot illeti, itt a hivatalos ünnepségek pompája, az óriási méreteket öltő sajtókampány — melynek során versenyt dicsőítették a náci Németországot s a fasiszta Olaszországot, Hitlert és Mussolinit — sem tudta elrejteni azt a tényt, hogy a magyar uralkodó osztályok elégedetlenek a bécsi döntés eredményével. A magyar kormány nem tudott s nem akart lemondani arról a szándékáról, hogy Kárpátukrajnát — akár a bécsi döntés ellenére is — meghódítja. Megkezdtek tehát erre vonatkozó katonai előkészületeiket, s egyidejűleg politikai akciót indítottak, melynek középpontjában a tengelyhatalmak, elsősorban Németország támogatásának, illetve semleges jóakaratanak megszerzése állott. A jóindulat biztosítására Darányi már november 7-én levélben közölte Hitlerrel, hogy most már hajlandók korábbi ígéreteiket a müncheni megbeszélés szellemében teljesíteni. A tengelypolitika általános támogatásán kívül olyan konkrét lépésekről volt szó, mint az antikomintern-paktumhoz való csatlakozás, a Népszövetségből való kilépés stb.¹³⁹

Ezek az ígéretések azonban egyre kevésbé leplezték el a német kormány előtt, hogy a magyar uralkodó osztály valamit tervez Kárpátukrajnával kapcsolatban. Woermann már november 12-én jelenti Ribbentropnak: Lengyel-

¹³⁹ Doc. on Germ. For. Pol. D V. 327. Erdmannsdorf nov. 7-i jelentése.

országban és Magyarországon továbbra is foglalkoznak Kárpátukrajnával, sőt erős sajtókampány tapasztalható. Kárpátukrajnában „bandák izgatják a lakosságot, felrobbantva a hidakat . . . valószínűleg a magyarok felbujtására cselekednek”. A jelek azt mutatják, fennáll a veszély, hogy a magyar kormány a németek előzetes tudta s beleegyezése nélkül fait accompli, kész helyzetet teremt. Woermann felveti, nem volna-e lehetséges közös német—olasz demarche Budapesten, mely követeli, hogy Magyarország minden körülmények között tartsa magát a bécsi döntéshez, s szüntessen meg mindenfajta felforgató tevékenységet.¹⁴⁰

Ha még ezután is kételyek lettek volna a magyar kormány szándékai felől, úgy négy nap múlva Horthy és Erdmannsdorff beszélgetése a legesekélyebb kételyt is eloszlathatta ebben a vonatkozásban.

A beszélgetésről Erdmannsdorff a következőkben számol be:

„A Kormányzó, aki magához kéretett, hogy baráti szavak kíséretében átnyújtsa fényképét, hálából a bécsi döntésért, megemlítette ehhez kapcsolódva, hogy problémát okoz neki Kárpátoroszország. A magyar kormányt ostromolják, hogy vessen véget az ottani tarthatatlan állapotoknak . . . A hegyvidéken fekvő csonka Kárpátoroszország szegény lakossága, a folyók folyása következtében kizárólag Magyarországra van utalva, mint fogyasztópiacra. Ugyanakkor az Ukrajnából elzavart s a cseh hadseregbe beépített bolsevista tendenciájú egységek terrorizálják a lakosságot.

Mivel a Führer Münchenben Darányi előtt, aki fellépett a Németország ellen irányuló lengyel—magyar blokk-képződés értelmetlen hiresztelésével szemben, kijelentette, hogy mi a lengyel—magyar határ helyredlítésában nem vagyunk érdekelték, fennáll a lehetősége, hogy a magyar csapatok, ha Kárpátoroszországban valamiféle robbanásra kerülne sor, oda bevonulnak és mindaddig ott maradnak, míg az önrendelkezési jog szellemében és esetlegesen nemzetközi csapatok ellenőrzése alatt a lakosság számára népszavazást nem biztósítanak. Egyébként is a hegyes, északról délre futó völgyekkel szagatott Kárpátoroszország nem megfelelő összekötőtűt a jövőben várható német tevékenység számára Ukrajnában, mely pedig már a bolsevista veszély visszaszorítása érdekében is szükséges, Olaszország és Japán hasonló akcióival együtt.”¹⁴¹

¹⁴⁰ Uo. 125. l.

¹⁴¹ Akten IV. 132. l. Erdmannsdorff nov. 15-i jelentése.

„Reichsverweser, der mich zu sich bat, um mir mit freundlichen Worten im Zusammenhang mit Wiener Schiedsspruch sein Bild zu überreichen, erwähnte im Anschluß daran, daß ihm Problem Karpathen-Rußland Sorge mache. Ungarische Regierung werde bestürmt, den dortigen unhaltbaren Zuständen ein Ende zu bereiten. Arme Bevölkerung von gebirgigem Restkarpathenrußland sei infolge des Laufes der Flüsse allein auf Ungarn als Absatzgebiet angewiesen. Seinerzeit aus der Ukraine vertriebene und in tschechische Arme eingestellte Truppen mit bolschewistischer Tendenz terrorisieren Bevölkerung.

Nachdem Führer in München Darányi, der unsinnigen Gerüchten über polnisch—ungarische Blockbildung gegen Deutschland entgegentreten sollte, erklärt hätte, wir seien an Frage Herstellung polnisch—ungarischer Grenze desinteressiert, bestehe Möglichkeit, daß ungarische Truppen, falls etwa in Karpathen-Rußland Explosion erfolge, einmarschieren und dort verblieben bis Selbstbestimmungsrecht Bevölkerung, evtl. durch Entsendung internationaler Truppen für die Zeit der Volksabstimmung, gewährleistet würde. Gebirgiges, von tiefen von Norden nach Süden laufenden Tälern zerschnittenes Karpathen-Rußland sei übrigens keine geeignete Verbindungsstraße für die in Zukunft zu erwartende deutsche Betätigung in der Ukraine, die schon zwecks Zurückdrängung bolschewistischer Gefahr im Zusammenhang mit entsprechendem Vorgehen Italiens und Japans einmal erfolgen müsse.”

A Külügyminisztérium november 18-án annál is inkább reagált Erdmannsdorff jelentésére, mivel ezen a napon Sztójay Horthy megállapításaihoz hasonló tartalmú demarcheot juttatott el a német külügyminisztériumhoz. Erdmannsdorffot arra utasították, hogy minél hamarabb keresse fel Kányát, s közölje, hogy „a német kormánynak a Kormányzó által a kárpátukrán kérdésben terbe vett eljárás ellen kifogásai vannak. A német kormány rendelkezésére álló hírek szerint Csehszlovákia egy ilyen eljárást nem vesz minden további nélkül tudomásul. Abban az esetben, ha a magyar eljárás nehézségekkel találná magát szembe, Németország nem tudná Magyarországot támogatni. Ezért a német kormány számára egy nyilvánvalóan terbe vett magyar támadás nem tűnik opportunusnak.”¹⁴² Sztójayt egyébként emlékeztették a magyar kormánynak arra az ígéretére is, hogy semmit sem tesz a német kormánnyal való előzetes tanácskozás nélkül.

A német kormány prágai ügyvivőjét Kárpátukrajna kérdésében egyébként a legmesszebbmenő tartózkodásra utasították, s ilyen szellemű instrukciókat kapott a német sajtó is.¹⁴³

Kánya november 19-én fogadta a budapesti német követet, aki erélyesen tiltakozott a bécsi döntés negligálása ellen, s kijelentette, hogy Magyarország csakis saját felelősségére vonulhat be Kárpátukrajnába.

„A külügyminiszter azt válaszolta — írja Erdmannsdorff jelentésében —, hogy ő elismeri a bécsi döntés alapján kijelölt határvonalat. Közben azonban új helyzet keletkezett a kárpátorosz lakosság túlnyomó többségének akaratmegnyilvánulása alapján, akik a Magyarországhoz való csatlakozást követelik. Ennek következtében a kárpátorosz kérdés a magyar nép nemzeti ügyévé vált. Mivel ezen mozgalom mögött igen befolyásos személyiségek állnak, nem tudja vajon a magyar kormány törekvései az erőszakos megoldás elkerülésére sikerrel fognak-e járni.”¹⁴⁴

A magyar kormány nem tulajdonított a német figyelmeztetésnek most túlzott jelentőséget. Katonai s politikai helyzetüket úgy ítélték meg, hogy német katonai támogatás nélkül is, pusztán saját felelősségükre képesek a

A Kozma-iratokból kiderül, hogy a kormány nov. 17-én végleg a támadás mellett döntött. Kozma Miklóst, a szabadcsapatok s a ruszin akció parancsnokát utasították, hogy 18-án kezdjenek támadást, 19-én tartsanak ki, s 20-án segítségükre mennek reguláris egységek, a debreceni hadtest. Bizonyos átcsoportosítások miatt ezt előbb 20-ára halasztották, majd 21-én hajnal volt a támadás időpontja, 21-én azonban a parancs nem a támadást, hanem az akció leállítását követelte, mivel Berlin s Róma interveniált az ügyben. — Vö. O. L. Kozma-iratok 27. csomó.

¹⁴² Akten IV. 135. l. Woermann nov. 18-i utasítása.

„... Deutsche Regierung gegen das anscheinend von Reichsverweser ins Auge gefaßte Vorgehen in der karpato-ukrainischen Frage Bedenken habe. Nach Nachrichten, die der Deutschen Regierung vorlägen, werde die Tschechoslowakei ein derartiges Vorgehen nicht ohne weiteres hinnehmen. Falls durch ein ungarisches Vorgehen Schwierigkeiten entstehen würden, könne Deutschland Ungarn nicht unterstützen. Der Deutschen Regierung erscheine daher ein ungarisches Vorgehen, wie anscheinend beabsichtigt, nicht opportun zu sein.”

¹⁴³ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 236. l.

¹⁴⁴ Akten IV. 138. l. Erdmannsdorff nov. 19-i jelentése. „Außenminister erwiderte, er anerkenne Grenzziehung auf Grund Wiener Schiedspruchs. Inzwischen sei jedoch auf Grund Willenskundgebung überwiegender Mehrheit karpato-russischer Bevölkerung, die Anschluß an Ungarn fordere, neue Lage entstanden. Daraufhin sei karpato-russische Frage zu einer nationalen Angelegenheit des ungarischen Volkes geworden. Da hinter dieser Bewegung hier sehr einflußreiche Persönlichkeiten ständen, wisse er nicht, ob Bestreben Ungarischer Regierung, gewaltsame Lösung zu verhindern, Erfolg haben würde.”

súlyos belpolitikai válsággal küzködő Csehszlovákia ellen sikeres agressziót végrehajtani. A külpolitikát tekintve úgy gondolták, hogy a nyugati hatalmak jó szemmel nézik majd az akciót: ezen országok előtt a támadásnak különösen erős németellenes élet kívánták hangsúlyozni. Számoltak Olaszország támogatásával is, Lengyelországtól pedig, mellyel az akciót — bátran mondhatjuk — közösen készítették elő, nemcsak messzemenő diplomáciai, de esetleges katonai segítséget is vártak. Így nyugodtan befejezték előkészületeiket a támadásra, sőt annak időpontját is kitűzték, előbb november 20-ra, majd november 21-re.

20-án, vasárnap a déli órákban Attolico berlini olasz követ felhívta Ribbentropot telefonon s közölte vele, hogy Szabó római magyar katonai attaché — Mussolini személyes barátja — közölte a Duceval: „*Kárpátukrajnában a helyzet tarthatatlan, s ezért a magyar kormány 24 órán belül megkezdi e területek megszállását . . .*” A német kormány álláspontját e kérdéssel kapcsolatban Szabó s szemelláthatóan a magyar kormány is úgy magyarázta, hogy alapvető kifogása a német kormánynak az akció ellen nincs, csupán aggódik Magyarországiért, mivel segítséget nem nyújthat.

Ribbentrop azonnal közölte, hogy a magyarok helytelenül értelmezik a német választ. Az ő szándékuk — szögezte le — az volt, hogy közöljék, nem helyesnek egy ilyen, a bécsi döntéssel szemben álló akciót. Attolico erre kijelentette, hogy a magyarok nyilvánvalóan félreértették a választ. Ribbentrop szerint azonban nem erről volt szó. Mussolini — közölte Attolico — csupán biztonság okáért kérdezte meg a német választ, mivel ő hajlandó lett volna jóindulatú desinteressel álláspontjára helyezkedni, ha a németek is ezt teszik.

Ribbentrop a következőkben fejtette ki a német álláspontot:

1. *A német kormányt rendkívül meglepi válaszában magyarázata. A magyar kormány egyébként írásban is kötelezte magát, hogy nem fog akcióba kezdeni, mielőtt a német kormányt erről nem értesítette.*

2. *A Führer azon az állásponton van, hogy Kárpátukrajna magyar megszállása „blamázst” jelent a tengelyhatalmakra nézve, akiknek döntőbíráskodását Magyarország három héttel ezelőtt feltétel nélkül elfogadta.*

3. *Magyarország könnyelmű játékot űz, ha most katonailag beavatkozik és teljes felelősséget visel minden lehetséges következményért. Nem lehet előre megmondani, hogyan fejlődik tovább a szükségszerűen keletkező csehszlovák—magyar konfliktus, s esetleg nem kényszeríti-e Németországot beavatkozásra.”¹⁴⁵*

Mussolini válasza este érkezett, deferálva a német álláspont előtt közölte, hogy nem voltak korrekt információi a német szándékokról, de most teljesen osztja a német nézeteket s amennyiben a német kormány ezt szükségesnek tart-

¹⁴⁵ Akten IV. 138—139. 1. Ribbentrop nov. 20-i feljegyzése. „... die Lage in der Karpatho-Ukraine immer unhaltbarer werde. Die Ungarische Regierung werde daher in den nächsten 24 Stunden das karpatho-russische Gebiet besetzen.”

„1. Die Deutsche Regierung sei über die Auslegung ihrer Antwort außerordentlich überrascht. Die Ungarische Regierung habe weiter, sogar schriftlich versichert, nichts unternehmen zu wollen, bevor sie die Deutsche Regierung informiert habe.

2. Der Führer sei der Auffassung, daß eine ungarische Besetzung der Karpatho-Ukraine eine Blamage für die Achsenmächte darstellen würde, deren Schiedsspruch Ungarn vor drei Wochen bedingungslos angenommen habe.

3. Ungarn treibe ein leichtsinniges Spiel, falls es jetzt militärisch eingreife und es trage die volle Verantwortung für alle möglichen Folgen. Man kann nicht voraussagen, wie ein notwendigerweise entstehender tschechoslowakisch — ungarischer Konflikt ausgehe, eventuell werde auch Deutschland zum Eingreifen genötigt sein.”

ja, úgy a magyar támadás megakadályozása céljából, csatlakoznék egy esetleges német—olasz demarchehez.¹⁴⁶

Miközben a diplomácia kulisszái mögött ezek az események történtek, Budapesten lázasan folytak a támadás előkészületei. Erdmannsdorffnak november 20-án az esti órákból kelt jelentése beszámol arról, hogy a Hadügyminisztériumban s a Külügyminisztériumban a vasárnap ellenére nagy sürgés-forgás folyt. Légi kötelékeket helyeztek át stb., mindez — mondja a jelentés — arra utal, hogy közvetlen támadás várható. A hadügyminiszter és a külügyminiszter egyöntetűen kedvező lehetőséget lát a támadás végrehajtására. Az olaszok 144 repülőgépet adtak el Magyarországnak, melyből 40-nek aznap kellett volna megérkeznie, de a köd miatt nem tudtak Magyarországra repülni.¹⁴⁷ (Másnap azonban az olasz kormány visszatartotta a gépeket.)

21-én a németek igen élehangú jegyzéket juttattak el Budapestre, melyről előzőleg az olaszokat is tájékoztatták. Gróf Ciano, miután kinyilvánította egyetértését, közölte, hogy ő is hasonló tartalmú jegyzéket juttat el a magyar kormányhoz, amely őt félrevezette.¹⁴⁸

A német jegyzék szövege a következő volt: „A német kormánynak az olasz kormányon keresztül tudomására jutott az a magyar közlés, melyben a magyar királyi kormány azt a szándékát jelzi az olasz kormánynak, hogy november 20-án, vasárnap katonai hadműveleteket kezd Kárpátukrajna megszállására.

Az olasz királyi kormányhoz intézett ezen közlés teljes ellentétben áll a magyar királyi kormánynak a birodalmi kormány számára tett közleményével. Folyó hó 19-én a magyar királyi külügyminiszter közölte von Erdmannsdorff követtel, hogy igyekezni fog a Kárpátukrajnával szembeni erőszakos lépéseket megakadályozni. Ugyanerre vonatkozóan a magyar királyi követ még pénteken, folyó hó 18-án a külügyi hivatalban is nyilatkozatot tett és biztosított minket, hogy Magyarország a német kormány beleegyezése nélkül semmiféle intézkedéseket sem tesz. Továbbá a következőket kell leszögezni:

A német követ november 19-én a magyar királyi kormányhoz intézett demarche-ban kifejtette a német kormány aggályait a Kárpátukrajnában alkalmazott erőszak ellen és utalt arra, hogy abban az esetben, ha a bevonulás ellenállásra talál, ami a rendelkezésre álló hírek szerint lehetséges, a német kormány pillanatnyilag nem tud a magyar kormánynak katonai segítséget nyújtani. Továbbá arra is utalt, hogy a német kormány ezen okok miatt nem tart helyesnek egy ilyen akciót.

Az olasz kormány közlése szerint a magyar királyi kormány ezt a lépést nyilvánvalóan félreértésből úgy magyarázta, és az olasz kormánynak úgy állította be, mintha a német kormány egy ilyen most végrehajtandó erőszakos akció ellen nem emelt volna kifogást, csupán Magyarország helyzetével kapcsolatos aggályait kívánta kifejezni: Minden félreértés elkerülése céljából van szerencséje a német kormánynak a magyar kormánnyal most megegyeszer a következőket közölni:

1. A nemrég Bécsben a magyar és csehszlovák kormány kérésére végrehajtott döntőbíráskodás a német és olasz kormány által a határokat Magyarország és Kárpátukrajna között kijelölte. Magyarország aláírásával Bécsben ezt a határt az egész világ előtt, mint végleges határt elismerte. Ha most Magyarország Csehszlovákia kárpátukrajnai részét fegyveresen megtámadja, úgy a magyar királyi kormány erkölcsileg súlyos helyzetbe kerül.

¹⁴⁶ Akten IV. 139. I. Mussolini utasítása a berlini olasz követségnek.

¹⁴⁷ Akten IV. 140. I.

¹⁴⁸ Uo. 141. I.

2. Egy ilyen eljárás továbbá azzal a következménnyel járhat, hogy a bécsi döntés a két döntő bírói hatalom tekintélyének kárára értékét vesztheti. A német kormány elvárhatja, hogy Magyarország betartja a döntőbíráskodást.

3. Az itt rendelkezésre álló hírek szerint fennáll a lehetőség, hogy a Kárpát-Ukrajnába való bevonulás a csehszlovák hadsereg jegyveres ellenállásába ütközik. Magyarország a két hadseregnek — a német kormány által ismert — erőviszonyai alapján katonailag nehéz, esetleg kritikus helyzetbe kerülhet. A német kormány azonban, ahogy már említettük, jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy Magyarországot valamilyen formában támogassa.

4. Ezekből az okokból kifolyólag is a német kormány ismét utal azokra a komoly aggályokra, amelyek úgy gondolja, egy ilyen Kárpátukrajnába történő erőszakos bevonulással szemben érvényre kell jussanak, s leszögezi, hogy Magyarország egy ilyen eljárás valamiféle szerencsétlen következménye esetén csupán magára vethet.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Uo. 142—143. l. „Die Deutsche Regierung hat durch die Italienische Regierung Kenntnis von der ungarischen Mitteilung erhalten, in der die Kgl. Ungarische Regierung der Italienischen Regierung ihre Absicht anzeigt, am Sonntag, 20. November, militärische Operationen zur Besetzung der Karpatho-Ukraine einzuleiten.

Diese Mitteilung an die Kgl. Italienische Regierung steht in direktem Gegensatz zu den von der Kgl. Ungarischen Regierung der Reichsregierung gemachten Mitteilungen. Durch den Kgl. Ungarischen Außenminister ist dem Gesandten von Erdmannsdorff am 19. d. M. mitgeteilt worden, daß sie das Bestreben habe, gewaltsame Maßnahmen gegenüber der Karpatho-Ukraine zu verhindern. Darüber hinaus hat der Kgl. Ungarische Gesandte noch am Freitag, den 18. d. M., im Auswärtigen Amt vorgeschlagen und versichert, daß Ungarn keinerlei Maßnahmen ohne das Einverständnis der Deutschen Regierung ergreifen würde.

Ferner ist folgendes festzustellen:

Der deutsche Gesandte hat am 19. November in einer Demarche der Kgl. Ungarischen Regierung die Bedenken der Deutschen Regierung gegen eine Gewaltanwendung in der Karpatho-Ukraine zum Ausdruck gebracht und darauf hingewiesen, daß, falls ein solcher Einmarsch auf Widerstand stößt, was nach vorliegenden Nachrichten möglich sei, die Deutsche Regierung die Ungarische Regierung zurzeit nicht militärisch würde unterstützen können. Er hat ferner darauf hingewiesen, daß die Deutsche Regierung aus diesen Gründen eine solche Aktion für inopportun hielte.

Nach einer Mitteilung der Italienischen Regierung hat die Kgl. Ungarische Regierung diesen Schritt mißverständlicherweise anscheinend so ausgelegt und der Italienischen Regierung dargelegt, als ob die Deutsche Regierung gegen eine solche jetzt vornehmende Gewaltanwendung an sich nichts einzuwenden habe, sondern lediglich gewisse Besorgnisse hinsichtlich der Lage Ungarns habe vorbringen wollen. Um jegliches Mißverständnis auszuschalten, beehrt sich die Deutsche Regierung nunmehr, der Ungarischen Regierung nochmals folgendes mitzuteilen:

1. In dem erst vor kurzem in Wien auf Bitten der Ungarischen und Tschechoslowakischen Regierung erfolgten Schiedsspruch ist durch die Deutsche und Italienische Regierung die Grenze zwischen Ungarn und der Karpatho-Ukraine festgelegt worden. Ungarn hat ausdrücklich durch seine Unterschrift von Wien vor aller Welt diese Grenze als die endgültige Grenze anerkannt. Wenn nunmehr Ungarn gegen den karpatho-ukrainischen Teil der Tschechoslowakei mit Waffengewalt vorgeht, so kann die Kgl. Ungarische Regierung hierdurch moralisch in eine schwierige Lage kommen.

2. Ein solches Vorgehen würde ferner zur Folge haben, daß der Wiener Schiedsspruch zum Schaden des Ansehens der beiden Schiedsrichtermächte entwertet würde. Die Deutsche Regierung glaubt daher erwarten zu dürfen, daß Ungarn den Schiedsspruch einhält.

3. Es liegt nach den hier vorliegenden Nachrichten im Bereich der Möglichkeit, daß ein Einmarsch in die Karpatho-Ukraine auf den bewaffneten Widerstand der tschechoslowakischen Armee stößt. Ungarn könnte dann nach dem der Deutschen Regierung bekannten Kräfteverhältnis zwischen den beiden Armeen in eine militärisch schwierige, wenn nicht sogar kritische Lage geraten. Die Deutsche Regierung wäre aber, wie schon erwähnt, zurzeit nicht in der Lage, Ungarn in irgendeiner Form zu unterstützen.

A diplomáciai nyelv finom fogalmazása nem rejthette el a magyar kormány előtt, hogy a német kormány — lengyel határ megteremtését nem nézi jó szemmel, mivel az külpolitikai érdekeit — legalább is az adott helyzetben — keresztezi. A magyar kormányt a német jegyzék rendkívül felháborította. Mint Erdmannsdorff jelentéséből kitűnik, Kánya olyan mérges volt, hogy nem is lehetett vele beszélni. Csak azt hangsúlyozta, hogy az olasz jegyzék is a németek műve.¹⁵⁰

A magyar kormányhoz már előzőleg, 20-án este hírek érkeztek, hogy a németek nem nézik tétlenül Kárpátukrajna megszállását. Nyilván evvel magyarázható Sztójay tevékenysége Berlinben 21-én. Sztójay 21-én előbb Woermannt kereste fel, s érdeklődött, hogy igazak-e azok a Rómából érkezett hírek, miszerint a német kormány meg akarja akadályozni a kárpátorosz akciót. Kijelentette, hogy ez ellentétes az eddigi német állásponttal, Róma pedig teljesen egyetért a magyar kormánnyal, melynek tekintettel arra, hogy népszavazásra vonatkozó javaslatait elvetették, közvetlen katonai akciót kell kezdenie. Hangsúlyozta, hogy Hitler Darányi előtt is kijelentette, hogy nem érdekli őt a kárpátukrán kérdés. Megkérdezi tehát ismét, hogy „*a negatív magatartás-e a német kormány utolsó szava és vajon egyáltalán nem tartja-e lehetségesnek a német kormány, hogy esetleg a desinteressesment álláspontjára helyezkedjék*”.

Woermann kijelentette, hogy a követ teljesen túlhaladott stádiumban mozog. Neki megbízható hírei vannak Rómából, hogy „*az olasz kormány teljesen szimpátiájáról szó sem lehet, ellenkezőleg, Ciano gróf a magyar követnek teljesen elutasító választ adott*”. Nyilvánvaló — jegyezte meg gúnyosan —, hogy a magyar kormány mind az olasz, mind a német álláspontot félreértette. Majd közölte Sztójayval az aznap Budapesten átnyújtandó német — olasz jegyzéket. Sztójay erre kérte, hogy Ribbentrop is fogadja őt.¹⁵¹

Ez meg is történt. Beszélgetésük a Woermann-nal folytatott tárgyaláshoz hasonlóan zajlott le. Ribbentrop kijelentette, hogy a magyar kormánynak akkor kellett volna ennyi energiát kifejtenie, mikor a németek kérték; akkor az események másként alakultak volna. Kijelentette, hogy Németország nem engedi, hogy akciói más országoktól függjenek, s többször leszögezte, hogy Németország nem változtathatja meg ezt az álláspontját. Sztójay ekkor elővette a magyar kormány szokásos érvét, átnyújtotta a magyar kormány jegyzékét, melyben a „*kapcsolatok erősítése céljából*” újabb politikai és gazdasági engedményeket helyeznek kilátásba.

„*A magyar külpolitika fő célkitűzése — mondja a jegyzék — a Berlin—Róma tengely kialakulása óta mindig a tengellyel való együttműködés volt, a bécsi döntés meghozatala ezt az együttműködést még teljesebbé tette.*”

4. Auch aus diesen Gründen weist die Deutsche Regierung erneut auf die ernstesten Bedenken hin, die sie glaubt, gegen einen solchen gewaltsamen Einmarsch in die Karpatho-Ukraine geltend machen zu müssen und stellt fest, daß etwaige unglückliche Folgen eines solchen Vorgehens Ungarn sich selbst zuzuschreiben hätte.”

¹⁵⁰ Uo. 143. l.

¹⁵¹ Akten 143. l. Woermann feljegyzése. „...die negative Haltung der Deutschen Regierung ihr letztes Wort sei, und ob es die Deutsche Regierung überhaupt nicht für möglich halten würde, daß sie sich eventuell auf den Standpunkt des Desinteressesments stellen würde...”, daß „von einer vollen Sympathie der Italienischen Regierung” gar keine Rede sein könne, im Gegenteil, Graf Ciano habe gegenüber dem Ungarischen Gesandten wiederholt ablehnend geantwortet.”

Ezen megfontolás alapján a magyar kormány szükségesnek látja, hogy a német birodalommal való kapcsolatainak erősítése céljából tárgyalásokat kezdjen a német kormánnyal, mind politikai, mind gazdasági téren.

Ami a politikai kérdéseket illeti, a magyar kormány mindenekelőtt a bolsevizmus elleni közös harcra gondol. Magyarország volt talán az első állam, mely sohasem tért el a kommunizmus elleni harc vonalától, s amelyik sohasem volt hajlandó bármiféle egyezményre vagy kompromisszumra a bolsevizmussal.

A tengelyhatalmak antibolsevista magatartása mindig megértést és helyeslést talált a magyar kormánynál és ha a tengelyhatalmak ezt fontosnak tartják, mi hajlandók vagyunk előkészíteni a csatlakozást az antikomintern-paktumhoz.

A gazdasági téren is új lehetőségek vannak, s Magyarország, amely a múltban is külkereskedelmének jelentékeny részét a tengelyhatalmakkal bonyolította le, elő akarja készíteni a gazdasági kapcsolatok további növelését, valamint elmélyítését és kész nagyobb stabilitást is adni ezeknek és fejleszteni a gyakorlatban a kölcsönös kiegészítések útján.

Mi úgy gondoljuk, hogy ezen a módon közelebb juthatunk a tengelyhatalmakkal való kapcsolataink megerősítésének céljához és ezáltal olyan helyzetet teremthetünk, amely alkalmas lesz mind a tengelyhatalmak, mind Magyarország érdekeinek szolgálatára.”¹⁵²

A magyar kormány újabb lépései a német fasizmus gazdasági és politikai kiszolgálása irányába azonban már semmit sem változtattak a helyzeten. Deferálnia kellett; nyilvánvalóan nem hajthatott végre fegyveres akcióit Csehszlovákia ellen a náci Németország akarata ellenére. A már mozgósított csapatokat visszarendelték, amit annál könnyebben megtehettek, mert valójában a magyar közvélemény nem sokat tudott a Kárpátukrajna ellen készülődő fegyveres akcióról. Mint ahogy nem tudott meg semmit a német demarsról sem. Ez az akció ekkor megmaradt a diplomácia titkai között, s csak a háború után napvilágra került német, illetve magyar levéltári iratok derítették rá fényt. A magyar sajtó továbbra is a német—magyar barátságot hirdeti, s hogy ezen a szoros szövetségen kisebb repedés keletkezett, arra csupán Kánya

¹⁵² Doc. on Germ. For. Pol. D V. 335—337. 1. Ribbentrop feljegyzése nov. 21-én és a magyar jegyzék szövege.

„The basic principle of Hungarian foreign policy since the formation of the Berlin—Rome Axis has always been association with this Axis, and in the implementation of the Vienna Award this association is assuming an even more complete form.

On the basis of this consideration the Hungarian Government deems it necessary for the purpose of strengthening its relations with the German Reich to enter into negotiations with the Reich Government in both the political and the economic fields.

As far as political questions are concerned, the Hungarian Government has in mind first of all the common fight against Bolshevism. Hungary was perhaps the first state which never deviated from its course in the fight against Communism and which was never open to any sort of settlement or compromise with Bolshevism.

The anti-Bolshevist attitude of the Axis Powers has always found understanding and approval among us, and if the Axis Powers consider it important, we should be prepared to adhere to the Anti-Comintern Pact.

In the economic field there are new possibilities, and Hungary, who has carried on a considerable part of her foreign trade with the Axis Powers in the past, too, would be prepared not only to cultivate economic relations still further, but to intensify and give them greater stability and develop them practically in a mutually complementary way.

We believe that in this manner we should come closer to the goal of consolidating our relations with the Axis Powers and thereby creating a situation which would be well adapted to serve the interests of the Axis Powers as well as those of Hungary.”

külgügyminiszter nem sokkal később történő lemondásából lehetett következtetni.

¶ Mindenesetre a közvetlen támadás lehetősége nem állt többé fenn. Megkezdődött a leszerelés,¹⁵³ pár nappal később megalakult a második Imrédy-kormány, Csáky, az új külgügyminiszter megkezdte tevékenységét. Ez a tevékenység elsősorban arra irányult, hogy Magyarország még jobban beletagozódjék a fasiszta nagyhatalmak kül- és belpolitikai vonalába, s így Hitler teljesebb bizalmát élvezve, mégis végrehajthassa revíziós terveit, bekebelezhesse Kárpát-ukrajnát.

4

Hitler a müncheni egyezményvel csak lélekzetvételi szünethez juttatta Csehszlovákiát. Szilárd elhatározása volt, hogy rövid időn belül áttér az etnikai megoldásról a területi megoldásra, azaz Csehszlovákia teljes felszámolására.¹⁵⁴ A német taktika világos volt: a München következtében megrendült államot belülről kívánta felbomlasztani, hogy az mint érett gyümölcs hulljon a németek ölébe. A szlovákok s csehek közti ellentét mesterséges fokozása, a kívülről fokozódó német nyomás nem maradhatott eredmény nélkül.

A magyar kormány látta, hogy München ennek a folyamatnak a kezdetét, s nem a befejezését jelenti. Nem volt kétséges számára, hogy rövid időn belül ismét napirendre kerül a maradék Csehszlovákia sorsa. Az osztozkodásból nem akartak kimaradni.

A német álláspont Kárpátukrajna további sorsát illetően azonban korántsem volt végleges. A német külpolitika még nem döntött véglegesen tervéről. Hitler először diplomáciai úton próbálta Lengyelországot követeléseit teljesítésére bírni, s így bekapcsolni Szovjetunió ellenes terveibe. Megesillantotta előtte a lehetőséget, hogy amennyiben engedményeket tesz Danzig s a Korridor kérdésében, úgy beleegyezik a lengyel—magyar határ megteremtésébe. Fennállt a lehetősége annak is, hogy e területet az egyre jobban fasiszálódó csehszlovák bábállam keretében tartják meg továbbra is, s így közvetlenül használják fel azt a Szovjetunió elleni felvonulási területként. Korábbi terveiket az ellenforradalmi Nagy-Ukrajna megteremtésére sem ejtették még végleg el. November 24-én, három nappal a Kárpátukrajna magyar megszállását megakadályozó német akció után Hitler kifejtette Károly román királynak, hogy nem ellenzi elvileg Kárpátukrajna magyar megszállását; ebben a kijelentésben, a diplomáciai célzaton túl, egy még nem kikristályosodott álláspontnak adott

¹⁵³ Knox angol követ nov. 21-ről keltezett jelentése még Kárpát-Ukrajna megszerzésére irányuló agitációról számol be. Vö.: Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 236. l. Másnap, 22-én viszont arról ír, hogy a magyar katonai vezetők közölték, nincs szándékukban Kárpát-Ukrajna elleni támadás, s megkezdik a leszerelést. „A német demarche — állapítja meg — úgy látszik azonnali hatással bírt, mivel pár nappal ezelőtt a magyar tiszték egészen más módon beszéltek.” (Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 239. l.)

“German demarche would seem to have had immediate effect, for a few days ago Hungarian officers were talking in a very different strain.”

Kennard varsói angol követ szerint a magyar külgügyminiszter közölte 22-én a budapesti lengyel követtel, hogy egyelőre lemondanak a közös magyar—lengyel határ követeléséről (Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 242. l. Kennard nov. 24-i jelentése).

¹⁵⁴ A Wehrmacht 1938. okt. 21. utasítása a maradék Csehszlovákia elintézését jelöli ki fő feladatként (Akten IV. 90. l. Hitler s Keitel utasítása a Wehrmachtnak).

hangot.¹⁵⁵ A beszélgetés jegyzőkönyvéhez Ribbentrop feljegyzést csatolt, melyben leszögezi, hogy a német kormány nem kötelezheti el magát Romániának abban az értelemben, hogy nem engedi e terület magyar megszállását. Egyébként is — állapítja meg — „Magyarország s Románia felé politikánk alapelvének a két vas tűzbentartásának kell lennie”.

Német kormánykörökből származó más jelek is megerősítették azt a fel fogást, amelyet Kánya a francia követnek úgy fejtett ki, hogy a németek „a kérdést csak pillanatnyilag rakták félre”.¹⁵⁶

A magyar kormány célja tehát világos volt: Kárpátukrajna megszerzése, világosak voltak az eszközök is: a hitlerista Németországnak tett további politikai s gazdasági engedmények, melyek a német fasizmus támogatását biztosíthatják. Ennek természetesen nem mondott ellent az, hogy a nyugati országok támogatását továbbra is a németellenes blokkra tett utalásokkal kívánták megnyerni. A második Imrédy-kormány minden fenntartás nélkül a fasiszta Németország politikai vonalát fogadta el tevékenysége alapjául. Csáky már első parlamenti beszédében kijelentette, hogy München forduló-pontot jelent a magyar történelemben. Napirendre került tehát a korábbi ígérek beváltása. Gazdasági téren a német szükségletek további messzemenő kielégítését helyezték kilátásba. Wiehl, a német külügyminisztérium gazdaság-politikai osztályának vezetője következőképpen számol be a magyar gazdasági engedményekre vonatkozó ajánlatról:

„Magyar részről elsősorban növelik, illetőleg, ha lehetséges megkezdik a termelését azoknak a mezőgazdasági terményeknek, melyekre Németországnak szüksége van (gyapot, kender, len, gyapjú, szójabab). Továbbá Magyarország nem szándékozik kiterjeszteni a jelentősen előrehaladott iparosítását, sőt lemond az ipar azon ágairól, melyben egy természetes magyarországi ipar aligha életképes, mint például az autógyártás, azért, hogy növelni lehessen a német iparcikkek iránti szükségletét . . . A gyakorlatban — állapítja meg a feljegyzés — az a főkérdés, vajon Magyarország képes lesz-e mezőgazdasági termelését olyan mértékben növelni, s hajlandó lesz-e iparosítását olyan mértékben megnyirbálni, amint azt követeljük.”¹⁵⁷

A politikai akcióval, mely Magyarország csatlakozása lett volna az anti-komintern-paktumhoz, a németek nem voltak megelégedve. A legélesebben szovjetellenes külpolitikát s kommunistaelenes belpolitikát folytató magyar kormánytól ezt nem tekintették a tengelypolitika megfelelő demonstrációjának. Ezért ismételten felvetik a Népszövetségből való kilépés lehetőségét,¹⁵⁸ mely lépés nemcsak a Szovjetunióval, de a nyugati hatalmakkal szemben is az agresszív tengelykülpolitika melletti állásfoglalást jelenti.

¹⁵⁵ Doc. on Germ. For. Pol. D V. 338—339. I. Feljegyzés Hitler s Károly román király nov. 24-i beszélgetéséről.

¹⁵⁶ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 3. 243. I. Knox angol követ nov. 25-i jelentése. „...the question for the moment had been put into storage.”

¹⁵⁷ Doc. on Germ. For. Pol. D V. 343—344. Wiehl nov. 30-i feljegyzése. „The Hungarian side is in the first place to increase, or if possible begin, the production of agricultural products needed by Germany (cotton, hemp, flax, wool, soybeans). Furthermore, it is intended that Hungary expand no further her already considerably developed industrialization and that she abandon industries in those branches in which a native Hungarian industry would hardly be viable, for example automobiles, in order to increase the demand for German industrial products.” „...In practice the main question will be whether Hungary is able to increase her agricultural production as required and is willing to curtail her industrialization as required.”

¹⁵⁸ Doc. on Germ. For. Pol. D V. 347—348. Woermann dec. 1. és 2-i feljegyzése.

A magyar kormány ebbe is beleegyezett. Midőn Ciano december 19-én Magyarországra látogatott, s közölte, hogy Olaszország is hozzájárul Magyarországnak az antikomintern-paktumhoz való csatlakozásához, rögtön megjegyezte, hogy ennek csak a Népszövetségből való kilépéssel együtt van igazi jelentősége. Csáky megígérte, hogy májusban ez is meg fog történni. „Ekkor ő lehetetlen követeléseket fog támasztani a magyar kisebbség ügyében, s visszautasításukat felhasználja a kilépés indoklására.”¹⁵⁹

A magyar kormány 1939. január 12-én kérte hivatalosan, hogy csatlakozhassék az antikomintern-paktumhoz. Ez a dátum nem volt véletlen, ugyanis az olaszok kérték, hogy a lépés essék egybe az angol kormányküldöttség olaszországi látogatásával.¹⁶⁰ Január 13-án a tengelyhatalmak formálisan elfogadták Magyarország csatlakozását. Február 20-án pedig — a Szovjetunió figyelmeztetése ellenére — a magyar kormány hivatalosan is csatlakozott a szovjetellenes egyezményhez.

Január 16-án egyébként Csáky Berlinbe repült, ahol Hitler kihallgatáson fogadta. Ismeretes, hogy Csáky éppen a németek megbékítése céljából került, Kánya helyett, a külügyminiszteri székbe. Ebben a minőségében azzal kezdte a beszélgetést, hogy átadta Horthy üdvözlését, aki kijelentette, hogy „amíg ő áll Magyarország élén, Németország úgy számíthat Magyarországra, mint legodaadóbb barátjára”. Mindennek ellenére a beszélgetés elég kínosan indult, Hitler élénk szemrehányásokat tett a magyar sajtóban jelentkező hangok miatt,¹⁶¹ kijelentette, hogy ha a magyarok szeptemberben megfogadták volna tanácsát, azaz megtámadták volna Csehszlovákiát, akkor ő, a Führer, nem lett volna kénytelen vitába bocsátkozni Chamberlainnel s a kérdést nem etnikai, hanem területi alapon oldották volna meg.

Hitler a továbbiakban kifejtette, hogy „Magyarország részéről nem lojális, hogy fellázad a döntőbíróági határozat ellen . . . sőt mi több, akkor lázad fel, amikor előzőleg már beleegyezett abba. Magyarországon ma sokat beszélnek Szent István nagy ezeréves birodalmáról; csakhogy ő, ezekkel a követelésekkel szemben, a nagy német birodalom megvalósítására fog törekedni.

Gróf Csáky azt felelte, hogy Németország alapköveteléseit száz százalékgig teljesíteni fogják, Magyarország jól tudja, hogy Németország nélkül nem tehet semmit; egymagában sohasem birkózott volna meg ellenségeivel.”

Hitler kijelentette, hogy most a jövőbe kell tekinteni, nagy sikereket csak a cselekvés kölcsönös összehangolásával lehet elérni. Németország mindenkinek megadja a maga részét. Most már a kérdés területi megoldására, azaz Csehszlovákia teljes felszámolására kell törekedni, melyben Magyarországnak részt kell vennie. Erre azonban március előtt nem lehet számítani. „Mindez sikerrel biztat — állapítja meg —, ha teljes az összjáték. Úgy kell dolgoznunk, mint egy focicsapatnak, Lengyelország, Magyarország és Németország.” Csáky mindent megígért „örült fegyverkezést, új honvédelmi törvényt”, a Népszövetségből való kilépést. Így Hitler kétségtelenül elégedetten zárta le a megbeszélést.¹⁶²

¹⁵⁹ Doc. on Germ. For. Pol. D V. 355. Erdmannsdorff dec. 20-i jelentése Ciano látogatásáról. „. . . At that time he would make impossible demands for Hungarian minorities and use their rejection to motivate the withdrawal.” Magyarország májusban tényleg kilépett a Népszövetségből.

¹⁶⁰ Jan. 12-én Chamberlain és Halifax éppen Rómában tartózkodtak.

¹⁶¹ Itt elsősorban Bethlen Istvánnak a Pesti Napló 1939. jan. 1-i számában megjelent cikkére gondolt.

¹⁶² A beszélgetés jegyzőkönyve magyarul is megjelent. A németek magyarországi politikája titkos német diplomáciai okmányokban. 73—82. l.

Csáky egyébként még aznap este Ribbentropgal is tárgyalt. Csáky itt ismételten hangsúlyozta, hogy látogatásának célja a német—magyar barátság szorosabbra fogása. Ezt célozza az antikomintern-paktumhoz való csatlakozás, a Népszövetségből való kilépés, továbbá gazdasági szerződések Németországgal. Ezekután Ribbentrop is megbocsátást mutatott és kijelentette, „*hogy új lapot nyithatnak a német—magyar viszony történetében*”. Csupán arra figyelmeztette Csákyt, hogy ne kezdjenek egyéni akcióba Csehszlovákia ellen s állítsák le a Kárpátukrajnában működő magyar terrorista csoportokat. Kárpátukrajna kérdését nem lehet izoláltan megoldani, s Németország számára nem közömbös, hol kezdődik lövöldözés Európában.¹⁶³

Hitlernek ez a beszélgetése — figyelembevéve Beck lengyel külügyminiszterrel 1939. január 5-én folytatott tárgyalását is — azt mutatja, hogy a német külpolitika ekkor már döntött Kárpátukrajna kérdésében. Elhatározva, hogy következő külpolitikai akciójuk Csehszlovákia teljes felszámolása lesz, úgy gondolták, hogy a lengyel—magyar határt saját céljaikra használják fel, Lengyelországot s Magyarországot is beleépítve abba a nagy tervbe, mely végső soron a Szovjetunió ellen irányult. A nagy terv első lépésére — Csehszlovákia felszámolására, ha ugyan nem mindenben azonos további elképzelésekkel — létrejött tehát az egyezség, s a Hitler által irányított futballcsapat játékában — legalábbis ebben az időszakban — nem lehetett panasz a magyar összjátékra sem. Csáky január 27-én a parlament külügyi bizottságának kijelentette, hogy a tengelyhatalmak vezetőszerepe Délkelet-Európában 25 évre biztosítva van.

Most tehát várták, mikor függeszti fel Hitler Kárpátukrajna megszállására vonatkozó tilalmát. A magyar kormány berlini követe útján továbbra is, szinte hetenként érdeklődött, nincs-e valami változás a Kárpátukrajnával kapcsolatos német álláspontban. 1939. február 9-én Sztójay közölte Altenberggel, a német külügyminisztérium délkelet-európai ügyosztályának vezetőjével, miszerint a magyar kormányhoz bizalmas információk érkeztek arról, hogy Kárpátukrajnában a február 12-én megtartandó választások során nagyméretű zavargásokra kerül sor. Ilyen esetben esetleg a magyar kormány a magyar állampolgárok védelme érdekében beavatkozásra kényszerül. A magyar kormány kéri a német kormány álláspontját esetleges újabb magyar elhatározásokra való tekintettel.¹⁶⁴ A német kormány válasza egyenesen goromba volt. Mint Weizsäcker feljegyzéséből kiderül, közölték a magyar követtel „*mi majd tudatjuk Budapesttel, mikor kell a mi nézetünk szerint elhatározásokat eszközölniök. A magyar kormány egyszerűen tartsa magát a bécsi döntéshez.*”¹⁶⁵

Február 12-én Weizsäcker államtitkár közli a római német követséggel, hogy Sztójay armúlt héten többször felkereste őt, s a kárpátukrán választásokon várható zavargásokkal kapcsolatos esetleges magyar beavatkozást pendített meg. „*Mi most a magyarokat félreérthetetlenül nyugalomra intettük — írja Weizsäcker — és óvtuk őket önhatalmú cselekedetektől.*”¹⁶⁶ Egyébként a ma-

¹⁶³ Doc. on Germ. For. Pol. D V. 367. Feljegyzés Ribbentrop és Csáky 1939. jan. 16-i megbeszéléséről. „...to turn over a new leaf in the book of German—Hungarian relations.”

¹⁶⁴ Akten IV. 181. Az iratot a 2-es lábjegyzet csak tartalmilag közli.

¹⁶⁵ Akten IV. 181—182. Weizsäcker febr. 9-i feljegyzése. „...wir würden es Budapest schon wissen lassen, wenn unserer Ansicht nach dort Entschlüsse zu fassen wären. Die Ungarische Regierung möge sich einfach an den Wiener Schiedsspruch halten.”

¹⁶⁶ Akten IV. 182. Weizsäcker febr. 12-i távirata a római német követségnek. „Wir haben die Ungarn für jetzt unmißverständlich zum Stillhalten ermahnt und vor Eigenmächtigkeiten gewarnt.”

gyar külügyminiszter erre ismét kijelentette, hogy teljes mértékben a német tanácshoz igazodnak.¹⁶⁷

Hasonló irányú tapogatózás történt magyar részről február 27-én, midőn Hardy berlini katonai attaché gazdasági okokra hivatkozva vetette fel Kárpátukrajna bekebelezését.¹⁶⁸ Március 4-én pedig Sztójay kérte Ribbentropot, hogy a német s olasz kormány tegyen nyilatkozatot, miszerint egy esetleges újabb szabályozás esetén Magyarországnak elsőbbségi joga van Kárpátukrajinára. Ribbentrop erről azt írja: „*Megmondtam a követnek, hogy egy ilyen nyilatkozatot jelenleg nem adhatunk. Magyarországnak türelmesnek kell lennie; ha a cseh kérdésben valamiféle, Magyarországot érdeklő fejlemények adódnak, úgy majd informálok őt.*”¹⁶⁹

Március elején a csehszlovák válság megérett. A németek biztatására egyre határozottabban léptek fel Szlovákiában a terület teljes „függetlenségét” követelő csoportok. Mindez március 9-én a cseh s szlovák kormány nyílt szakítását eredményezte. A németek most már nyílt támadásba mentek át, Bratislavában a német Volksgruppe és a Hlinkagárda nagy tüntetést rendezett. Hitler pedig március 11-én a konkrét cselekvés útjára lépett. Elkészítette a katonai ultimátumot, utasította Karmasint, a szlovákiai német Volksgruppe vezetőjét, éllezze tovább a helyzetet, alkotmányellenesnek minősítve a 11-én kinevezett új szlovák kormányt. A bécsi rádió, majd március 12-től az egész német sajtó nagy csehellenes kampányba kezdett.

Ami Magyarországot illeti, a prágai angol követ már március 11-én nagy magyar csapatösszevonásokról ad hírt.¹⁷⁰ Megerősíti ezt a német kémelhárító osztályhoz március 12-én reggel befutott jelentés is, mely szerint a magyarok a Németországgal határos területekről csaknem valamennyi katonai egységüket kivonták s azokat Kelet-Szlovákia és Kárpátukrajna térségében összpontosították.¹⁷¹

Március 11-én egy újabb biztos jel is mutatott arra, hogy közvetlen napirendre került Kárpátukrajna megszállása. A németek ugyanis jegyzéket nyújtottak át Sztójaynak a következő szöveggel:

„*A német kormány, bizonyos Kárpátukrajna területén történő magyar akciók esetében szükségesnek tartja, hogy a magyar királyi kormány számoljon a következőkkel.*

1. *Kárpátukrajna megszállása alatt vagy után a német szállítási szükségletek a legnagyobb mértékben figyelembe veendőek.*

2. *A birodalom, illetve állampolgárainak gazdasági érdekeit nem sértheti az akció. A magyar királyi kormány elismeri azokat a gazdasági természetű szerződéseket és egyezményeket, melyeket a kárpátukrán kormány német hivatalos vagy magánintézményekkel kötött.*¹⁷²

¹⁶⁷ Akten IV. 182. 1-es lábjegyzet Weizsäcker febr. 12-i utasítása a budapesti követségnek.

¹⁶⁸ Doc. on Germ. For. Pol. D V. 404. Weizsäcker febr. 27-i feljegyzése.

¹⁶⁹ Akten IV. 196. Ribbentrop márc. 4-i feljegyzése. „Ich habe dem Gesandten gesagt, daß eine solche Erklärung von uns zurzeit nicht gegeben werden könne. Ungarn müsse Geduld haben; wenn sich irgendwelche Ungarn interessierende Entwicklungen der tschechischen Frage ergeben sollten, würde ich ihn informieren.”

¹⁷⁰ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 4. 227.

¹⁷¹ Akten IV. 205. Hayden-Rinsch tanácsos feljegyzése.

¹⁷² A jegyzéknek ez a pontja azért volt különösen fontos, mivel 1938. dec. 7-én a kárpátukrán kormány szerződést kötött a németekkel gazdasági együttműködésre, valamint a „Gesellschaft für praktische Lagenstättenforschung” nevű német céggel,

3. *A magyar királyi kormány elismeri a Volksdeutschok Kárpátukrajnában eddig szerzett jogait.*

4. *A kárpátukrán kormány tagjai, korábbi kárpátukrán miniszterek és más vezető személyiségek Kárpátukrajna politikai életében, mint például a Szics Gárda vezetői, nem vonatnak büntető eljárás alá, s nem üldözik őket más módon sem politikai tevékenységük miatt.*¹⁷³

Március 12-én tehát elérkezett a magyar uralkodó osztályok számára a régen várt pillanat. Az utóbbi hónapok csatlós politikája elnyerte jutalmát. Hitler hívatta Sztójajt, s közölte vele, hogy szabad az út Kárpátukrajna elfoglalására.¹⁷⁴ Ribbentrop külön repülőgépet bocsátott Sztójay rendelkezésére, hogy Pestre repülhessen, s közölhesse a magyar kormánnyal, mielőtt lehetséges, foglalják el Kárpátukrajnát.

Másnap délelőtt Erdmannsdorff s Altenburg felkeresték Horthyt és Imrédyt. Horthy határtalan háláját fejezte ki Hitlernek. A megbeszélésen jelenlevő vezérkari főnök aggályoskodott, hogy csapataival csak egy hét múlva tud támadni. A németek viszont ezt későinek találták. A kormányzó biztosította őket, hogy előbb fognak támadni,¹⁷⁵ s még aznap a következő táviratot küldte Hitlernek:

„Excellenciás Uram!

Szívelyes köszönet!

Nem tudom elmondani milyen boldog vagyok, mivel ez a forrásvidék Magyarország számára — nem szívesen használok nagy szavakat — de ténylegesen életkérdés.

melyben biztosította a társaság számára a kárpátukrán természeti kincsek kizárólagos kutatási s kiaknázási jogát. Akten IV. 157.

¹⁷³ Doc. on Germ. For. Pol. D VIII. 60. „The German Government proceeds from the assumption that in case certain Hungarian actions in the territory of the Carpatho-Ukraine become necessary, the Royal Hungarian Government will take into account the following necessities:

1. During or after any occupation of the Carpatho-Ukraine German requirements with regard to transportation shall be taken into account to a large extent.

2. The economic interests of the Reich and its citizens in the Carpatho-Ukraine will not be affected by the action. The Royal Hungarian Government will recognize treaties and agreements of an economic nature which were concluded with the Government of the Carpatho-Ukraine by German official and private institutions.

3. The Royal Hungarian Government will recognize the duly acquired rights of Volksdeutsche in the Carpatho-Ukraine.

4. The members of the Carpatho-Ukrainian Government, former Carpatho-Ukrainian Ministers and other leading personages in the political life of the Carpatho-Ukraine, such as, for instance, the leaders of the Defense Corps Sitsch shall not face criminal prosecution or be persecuted in any other way on account of their political beliefs.”

Ezt a szerződést a Kárpát-Ukrajna megszállásával kapcsolatos iratok között nem közzélték. Egy későbbi magyar jegyzék hivatkozik csupán rá. Ezzel kapcsolatban szerepel a német külügyminisztérium kiadott anyagában.

¹⁷⁴ A német külügyminisztérium anyagában nem találták meg a Hitler s Sztójay 1938. márc. 12-i beszélgetéséről szóló feljegyzést. Hitler március 15-i Hachával folytatott tárgyalása során a következőket mondta: „A múlt vasárnap a kocka el lett vetve. Hívtam a magyar követet, s készíttem vele, hogy levezem a kezem erről az országról.”

„So sind bei mir am letzten Sonntag die Würfel gefallen. Ich habe mir den ungarischen Gefandten kommen lassen und habe ihm mitgeteilt, daß ich die Hände von diesem Land zurückziehe.” Akten IV. 232. Hewel feljegyzése a beszélgetésről.

¹⁷⁵ Akten IV. 210. l. Erdmannsdorff márc. 13-i jelentése.

Öthetes ujoncaink ellenére a legnagyobb lelkesedéssel fogunk hozzá ehhez az ügyhöz. Az intézkedéseket már megtettük. Csütörtökön, folyó hó 16-án határincidens lesz, melyet szombaton követ a nagy támadás.

Én sohasem fogom elfelejteni a barátságnak eme bizonyítékát és Excellenciád az én hálámra mindig sziklaszilárdan számíthat.

Baráti hűséggel

Horthy¹⁷⁶

Március 13-án egyébként Hitler magához rendelte és az esti órákban kihallgatáson fogadta Tisot is. Közölte, hogy Csehszlovákiában a helyzet tarthatatlan, s a németekkel rosszul bännak. Elhatározták, hogy megoldják a problémát. Felveti, mit akarnak a szlovákok, miért nem fordulnak nyíltan a cseh kormány ellen; ha a szlovákok kikiáltják önállóságukat, úgy Hitler támogatja azt. A színjáték hatásosabbá tételére ekkor „a Führer megkérdezte a birodalmi külügyminisztert, nem óhajt-e valamit hozzátenni az elmondottakhoz. A birodalmi külügyminiszter a maga részéről is aláhúzza azt a felfogást, miszerint itt egy órákon s nem napokon belüli döntésről van szó. A Führer elé tesz egy most érkezett jelentést, amely magyar csapatösszevonásokról ad hírt a szlovák határon.”

Mivel így finoman felvetették a magyar bevonulás lehetőségét — valójában erre egyáltalán nem gondoltak —, kérték Tisot, válaszoljon. Tiso erre megígérte, hogy ez a legrövidebb időn belül meg fog történni.¹⁷⁷

Még aznap este Ribbentrop fogadta a berlini olasz nagykövetet, s ismertette vele a helyzetet. Többek között közölte vele azt is, hogy ilyen viszonyok között nem voltak továbbra is abban a helyzetben, hogy Magyarországot visszatartsák.¹⁷⁸

Március 14-én hajnalban Munkács mellett határincidens volt cseh és magyar csapatok között; ez azonban még nem váltott ki általános támadást.¹⁷⁹ A déli órákban azonban megérkezett a szlovák bábállam ún. függetlenségi deklarációjának híre. Ez arra ösztönözte a magyar kormányt, hogy 18-ára tervezett támadását 15-ére hozza előre.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Akten IV. 210. Horthy márc. 13-i levelé a birodalmi kancellárhoz.

„Euere Exzellenz!

Herzlichen Dank!

Ich kann gar nicht sagen, wie glücklich ich bin, denn disese Quellgebiet ist für Ungarn — ich gebrauche ungern große Worte — faktisch eine Lebensfrage.

Trotz unserer fünföchigen Rekruten gehen wir die Sache mit Begeisterung scharf an. Die Dispositionen sind bereits getroffen. Am Donnerstag, den 16. I. M. erfolgt ein Grenzzwischenfall, dem Samstag der große Stoß folgen soll.

Ich werde diesen Beweis der Freundschaft nie vergessen und Euere Exzellenz können auf meine Dankbarkeit ewig felsenfest rechnen!

In freundschaftlicher Ergebenheit...”

¹⁷⁷ Akten IV. 212—214. Hewel feljegyzése Tiso és Hitler márc. 13-i megbeszéléséről.

„Der Führer fragt den Reichsaußenminister, ob er noch etwas hinzuzufügen habe. Der Reichsaußenminister unterstreicht auch von sich aus die Auffassung, daß es sich hier um eine Entscheidung von Stunden und nicht von Tagen handle. Er legt dem Führer eine gerade hereingekommene Meldung vor, welche von ungarischen Truppenbewegungen an der slowakischen Grenze berichtet.” Másnap délelőtt Szlovákia deklarálta ún. „függetlenségét” s német protektorátust kért.

¹⁷⁸ Akten IV. 216. Weizsäcker feljegyzése dátum nélkül, valószínűleg 13-i.

¹⁷⁹ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 4. 247. Knox márc. 14-i jelentése.

¹⁸⁰ Erdmannsdorff délben a hadsereg és a Wehrmacht főparancsnokságának küldött jelentésében még 13-át jelöli meg a támadás időpontjául. Addig 14-én Munkácsnál és Nagyszőlősnél, 15-én Ungvárnál, 16-án ismét Munkácsnál kívántak kisebb egységek s a szabadesapatok segítségével helyi harcokat előidézni. Akten IV. 228.

Március 14-én délután 3 órakor Csáky ultimátumot nyújtott át a csehszlovák követnek, 12 órai határidővel. Az ultimátum bevezetőjében leszögezik, hogy Szlovákia proklamálta függetlenségét, elvárják, hogy a csehszlovák kormány azt elismeri. Mivel olyan jelek vannak, melyek szerint a csehszlovák kormány kárpátukrán területekről akarja Szlovákiát megtámadni, követelik a csehszlovák kormánytól:

1. A magyar nemzetiségű foglyok azonnali szabadon bocsátását.
2. A magyar nemzetiségű személyek üldözésének azonnali megszüntetését s teljes szervezkedési szabadságát.
3. Fegyverezzék fel a magyar védelmi szervezeteket.
4. A cseh és morva csapatok 12 órán belül ürítsék ki Kárpátukrajnát.
5. A magyar tulajdont ne érje károsodás.

Befejezésül közlik, hogy ha a cseh csapatok Kárpátukrajna területéről támadnak meg Szlovákiát, úgy a magyar hadsereg is akcióba lép.¹⁸¹

Jellemző, hogy a nyugati hatalmak felé akciójukat továbbra is a németektől teljesen függetlennek akarták feltüntetni. Knox budapesti angol követ beszámol március 14-én a kémelhárító iroda vezetőjével folytatott beszélgetéséről, aki kijelentette, hogy bevonulnak Kárpátukrajnába s a németeket fait accompli elé állítják.¹⁸²

A Külügyminisztérium titkára pedig, midőn az angol követ megkérdezte, hogy mit szólnak a németek a jegyzékhez, kijelentette „*Németországgal nem beszélték meg. Magyarország mint független állam azt a politikát követi, amit nyilvánosan hirdetve is követhet.*”¹⁸³

A magyar jegyzékre adott csehszlovák válasz este 11 órakor érkezett Pestre. A csehszlovák kormány a magyar jegyzék feltételeit elfogadta, egy pont kivételével, ti. nem egyezett bele, hogy felfegyverzik a magyar védelmi egységeket. Csáky a választ elégtelennek deklarálta s másnap hajnalban a magyar csapatok, átlépve a cseh határt, benyomultak Kárpátukrajna területére.

A kárpátukrán kormány már 14-én hajnalban proklamálta az ún. önálló Kárpátukrajnát és kérte Hitlert, hogy vegye át Kárpátukrajna protektorátusát.¹⁸⁴ Kárpátukrajnában ekkor teljessé vált a zűrzavar. Hitler nem választott, a cseh csapatok 14-én este megkezdtek a függetlennek nyilvánított államból a kivonulást. Volosin kárpátukrán miniszterelnök 15-én reggel a huszti német konzulon keresztül jelezte, hogy magyar csapatok nyomultak be Kárpátukrajna területére. Ismét kérte a német protektorátust, s határozott feleletet kér arra, hogy vajon a német kormány odaigérte-e a magyaroknak Kárpátukrajnát vagy nem.¹⁸⁵

Március 15-én délután érkezett meg végre a német válasz, melyben azt tanácsolta Volosinnak, hogy ne tanúsítsanak ellenállást a magyar benyomulással szemben. „A jelenlegi viszonyok között a birodalmi kormány sajnos nincs abban a helyzetben, hogy a protektorátust átvegye.”¹⁸⁶ Volosin ekkor Magyar-

¹⁸¹ A jegyzékre lásd Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 4. 254. Knox jelentése a jegyzékről. Rövidebben pl. az ötödik pont említése nélkül Erdmannsdorff is jelentette, tévesen azonban 24 órai határidőről számol be. Akten IV. 223.

¹⁸² Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 4. 247.

¹⁸³ Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 4. 253. „Germany had not been consulted Hungary as an independent State, had followed the line which she had publicly affirmed she should take.”

¹⁸⁴ Akten IV. 219. Hoffman huszti konzul márc. 14-i jelentése.

¹⁸⁵ Akten IV. 239. Tafel feljegyzése a prágai ügyvivő márc. 15-i jelentéséről.

¹⁸⁶ Akten IV. 240. Weizsäcker távirata.

országához fordult: örök barátságot és teljes együttműködést ígért, ha Magyarország elismeri Kárpátukrajna függetlenségét. A magyar kormány válasza egyértelmű volt: ultimátumban követelte a hatalom átadását este 8 óráig a benyomuló magyar csapatoknak.¹⁸⁷

Március 16-án este a magyar csapatok elérték a lengyel határt.¹⁸⁸ A harcok azonban még nem szűntek meg. A kormány utasítására ugyanis a hadsereg betört Kelet-Szlovákiába és mintegy 10 mérföld széles sávot foglalt el, az Ung folyó ól nyugatra. A további előnyomulást azonban német közbelépésre leállították és április 4-én, néhánynapos tárgyalás után, aláírták a határokat kijelölő egyezményeket.

Csehszlovákia felbomlásával a magyar külpolitika egy fejezete is lezárult. Ez a fejezet látszólag az ellenforradalmi rendszer nagy külpolitikai sikereit, kétszeri terület-revizíót tartalmaz. A magyar uralkodó osztályok sikereiket azonban úgy érték el, hogy miközben látszólag önálló külpolitikára törekedtek, valójában mindinkább a német külpolitika eszközévé váltak, miközben a területrevizió erősítette helyzetüket, valójában — mindinkább a németek csatlósává válva — saját maguk helyzetét is gyengítették és aláásták. E talmi sikerek mögött tehát ott húzódott az ország függetlenségének csorbitása, a német fasizmus érdekeinek való alávetése, a magyar népnek gyilkos rablőháborúba taszítása, az a nemzetvesztő külpolitika, mely a második világháború katasztrófájába vitte az országot. Ennek a politikának, mely már Horthyéknak az imperialista hatalmak által törőnt hatalomrajuttatásában és megszilárdításában fogant a 20-as években, 1938—39-ben, Magyarországnak Csehszlovákia felosztásában betöltött szerepével új, szégyenteljesebb fejezete bontakozott ki.

RÁNKI GYÖRGY

¹⁸⁷ Akten IV. 243—244. Erdmannsdorff jelentése márc. 15-én este.

¹⁸⁸ A román kormány márc. 14-én megegyezett a lengyel kormánnyal, hogy Kárpát-Ukrajna keleti részét ő kapja (Doc. on Brit. For. Pol. III. Vol. 4. 262). Ebben az értelemben közölték a magyar kormánnyal, midőn a magyar csapatok megkezdték támadásukat, hogy Románia semleges marad, amennyiben a románlakta területekre nem vonulnak be (uo. 281). A magyar kormány ehhez nem járult hozzá, csupán azt közölte, hogy Kárpát-Ukrajna megszállása után hajlandó tárgyalni a román érdekekről (uo. 291). A románok erre azt javasolták, hogy a magyar csapatok ne nyomuljanak előre a Husztól keletre fekvő területeken. Ezt a magyar kormány elutasította, arra viszont hajlandónak mutatkozott, hogy a Kárpátukrajnában levő 15 román falut átengedje, amennyiben más területeken hasonló engedményeket kap. Akten IV. 244.

1944. OKTÓBER 15. A SZÁLASI-PUCCS TÖRTÉNETE

I. rész

1944. március 19-én Horthy Miklós kormányzó hozzájárulásával a német fasiszta csapatok megszállták az országot. A magyar uralkodó osztály, amely 1943 végén és 1944 elején még próbálkozott a nyugati hatalmakkal való kapcsolat felvételével, a néptől és a Szovjetunióól való félelmében nem tanúsított ellenállást a megszálló német csapatokkal szemben, s a megszállás után katonailag, politikailag és gazdaságilag minden eddigit felülmúló mértékben kiszolgált a német fasizmust. Ebben a helyzetben bizonyos változást idézett elő a román nép fegyveres felkelésének híre. Ezért ettől a naptól — augusztus 23-tól — vesszük fel tanulmányunkban az események tárgyalásának a fonalát. E tanulmány azonban nem kívánja az augusztus 23-át követő hetek történetének teljes képét nyújtani. A bonyolult történelmi folyamatot két vonalon próbálja csupán végig kísérni, megmutatván azokat az eseményeket — az uralkodó osztályok egy részének felemás kísérleteit a háborúból való kiugrásra, s a németek s nyilas bérenceik ellenintézkedéseit ennek megakadályozására —, melyek 1944. október 15-éhez, a magyar történelem egyik legszégyenteljesebb dátumához vezettek.¹

*

¹ Magyarország második világháború alatti történetéből a felszabadulást megelőző események kapták mind ez ideig a legszélesebb történelmi megvilágítást. Marxista történelmi irodalmunknak az 1944-es esztendővel vagy a felszabadulás körülményeivel foglalkozó összefoglaló munkái természetesen kivétel nélkül érintik tanulmányunk problematikáját. Ezek a művek azonban kutatásaikat nem elsősorban 1944. október 15. történetének feltárására összpontosították, s az események ismert oldalainak leírása mellett e kérdéssel kapcsolatban csak néhány esetben tártak fel új anyagot.

Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása (Bpest. 1955) c. kötete elsősorban a szeptember 8-i minisztertanács s az október 15-i koronatanács jegyzőkönyvének közlésével nyújtott újat. A függetlenségi mozgalom oldaláról érinti a problémát *Kállai Gyula*: A magyar függetlenségi mozgalom története (Bpest. 1955) c. munkája. *G. Fazekas Erzsébet*: Népi demokratikus forradalmunk néhány kérdése c. tanulmánya (Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bpest. 1955) a minisztertanácsi jegyzőkönyvek felhasználásával rekonstruálja az események néhány mozzanatát. *Korom Mihály*: A magyarországi fasizmus bukásának és a népi demokratikus forradalom érlelődésének kérdéséhez (1943—1945) c. tanulmánya (Párttörténelmi Közlemények, 1958. 1. sz.) ebben a vonatkozásban elsősorban a néptömegek s a hadsereg 1944 őszi hangulatát ábrázolja. Nagymértékben használható az események rekonstruálására *Nagybaczoni Nagy Vilmos*: Végzetes esztendők (Bpest. 1945) c. visszaemlékezése, elsősorban néhány érdekes — másutt fel nem lelhető — dokumentum vonatkozásában. A nyugati országokban megjelent — zömmel emigráns magyar politikusok tollából származó, s a háború alatti magyar politika mentegetését célzó — munkák általában, amennyiben foglalkoznak 1944. október 15-vel, úgy megmaradnak az események legismertebb oldalainak leírásánál, s így forrásként egyáltalán nem használhatók. *Horthy Miklós*: Emlékirataim (Buenos Aires. 1953) c. önéletrajzában, szintén rendkívül szűkszavúan, elnagyoltan adja elő 1944. október 15. előzményeit és lefolyását, természetesen elsősorban arra törekedve, hogy személyes szerepét a történetekben minél kedvezőbben állítsa be.

Az eddigi irodalomban a legrészletesebben, *C. A. Macarney*: October Fifteenth. A history of Modern Hungary (Edinburgh. 1956) c. munkájának idevonatkozó

Augusztus 23-án este 10 órakor a bukaresti rádió közölte, hogy Romániában a németbarát fasiszta Antonescu-kormányt letartóztatták, a király pedig fegyverszüneti kéréssel fordult a Szovjetunióhoz.² A hír kormánykörökben már 24-én hajnalban ismeretessé vált, a magyar lapok hasábjain azonban csak augusztus 25-én kapott helyet. A pársoros rövid közlemény, mely Romániának a háborúból való kiugrását hírül adta, látszólag nem tulajdonított komolyabb jelentőséget ennek az eseménynek. Az aznapi újságok a zsidó szűcs-és szörmetüzetek lefoglalásával, illetve készleteinek kiárulásával³ foglalkoztak hosszú hasábjakon.

Ha a sajtó hasábjain a közvélemény előtt titkolták is Románia kilépésének nagy horderejét, a kormány tudatában volt az események jelentőségének. A romániai események ugyanis katonai és politikai szempontból egyaránt keresztülhúzták a magyar kormány számításait. Horthyék ugyanis már korábban látták, hogy a németek elvesztették a háborút, de arra számítottak, hogy a Kárpátok kedvező védővonalát felhasználva, hosszú ideig meg tudják akadályozni a szovjet csapatok benyomulását Magyarország területére. Ebben a katonai elképzelésben az Északkeleti Kárpátok jól kiépített és földrajzi adottságainál fogva könnyen védhető, mintegy 200—250 km hosszú védelmi vonala szorosan beleilleszkedett volna a német hadsereg lengyelországi, illetve romániai vonalába. Azt talán maguk sem hitték, hogy a Kárpátok védővonalára alkalmas lesz a győzelmesen előretörő szovjet hadsereg végleges feltartóztatására, abban azonban mindenesetre reménykedtek, hogy átmenetileg sikerülni fog a szovjet előrenyomulást megállítani. Ez az átmeneti időnyeres — számításuk szerint — lehetővé tette volna akár a német—angolszász különbékét, melyben Horthyék titokban mindig reménykedtek, akár az angol-szász balkáni partraszállást. A romániai események következtében azonban mindezek a tervek kártyavárként omlottak össze.

A magyar kormánykörök már 24-én értésültek arról, hogy Romániában a német csapatok körében teljes a zürzavar, mert a román csapatok átállva a szovjet oldalára, aktív németellenes harcot folytatnak. Annak ellenére, hogy az újságok még biztató híreket közöltek a romániai német front megszűléséről,⁴ világossá vált előttük, hogy a szovjet előrenyomulást a legjobb esetben is csak Erdély határánál lehet megállítani.

A magyar kormány azonban az Északkeleti Kárpátoknál levő I. hadseregen kívül egységes, harcképes, a Keleti Kárpátok hosszú vonalának védelmére alkalmas hadsereggel nem rendelkezett. Ezenkívül fenyegetett az a veszély is, hogy a szovjet hadsereg, megkerülve a Kárpátokat, délről fog támadni.

Az új helyzet a politikai elképzeléseket is egy csapásra megsemmisítette. A magyar uralkodó osztálynak a második világháború idején is a szovjet-

fejezete foglalkozik tanulmányunk problematikájával. Ez a könyv több helyen — az események nyugaton élő szereplőinek adatai alapján — kiegészíti azt a képet, melyet a magyarországi forrásokból nyerhetünk. Ugyanakkor Macartney munkájának ez a fejezete is, az egész műhöz hasonlóan, Horthy politikájának mentegetését s az események valódi menetének elleplezését célozza. Macartney Szálasi tevékenységét is igyekszik szépíteni, így munkája csak igen erős kritikával használható. (Erre vonatkozóan lásd bővebben *Ince Miklós—Ránki György* ismertetését a Századok 1958. 1—4. számában.)

² *Andreas Hillgruber*: Hitler, König Karol und Marschall Antonescu. Wiesbaden. 1954. 217. l.

³ Lásd a Függetlenség, Esti Újság, Magyarság 1944. aug. 25-i számait.

⁴ Függetlenség. 1944. aug. 27.

ellenesség mellett a revízió volt elsőrendű külpolitikai célkitűzése. Ezért versengett a háború első, a németekre kedvező szakaszában a németek kegyeiért. A második szakaszban pedig, mikor már látta, hogy a németek segítségével megszerzett terület sorsa bizonytalanná vált, mikor már világhosszá vált az, hogy a Csehszlovákiától és Jugoszláviától szerzett területeket a háború után nem tarthatja meg, még mindig reménykedett abban, hogy Erdélyt meg lehet tartani, hiszen Románia Magyarországhoz hasonlóan Németország csatlósa volt. Sőt nem egy esetben arra is utaltak, hogy a román fasiszták gazdasági és politikai szempontból még jobban kiszolgálták Németországot. Mikor azonban Románia a néptömegek aktív közreműködésével, a kommunista párt vezette fegyveres népfelkeléssel⁵ kiszakította magát a német csatlósok sorából, világos lett, hogy Magyarország helyzete e téren is kedvezőtlenebbé vált.

Ilyen körülmények között a magyar uralkodó osztályok egy része, csakúgy mint Horthy, szükségesnek látta, hogy a helyzet megmentése érdekében tegyen bizonyos lépéseket. Az a gondolat, hogy Románia példáját követve Magyarország szintén azonnal kilépjen a német szövetségből, ha egyáltalán fel is merült, elvetésre talált. Egyrészt azért, mert ilyen irányban mindezekig semmiféle közvetlen előkészítő lépést nem tettek, másrészt — és ez a szempont volt a lényegesebb — mert a fegyverszünetet továbbra is egyoldalúan csak a nyugati hatalmak előtti kapitulálás útján vélték elérhetőnek. Fegyvertárukból tehát most, számukra sokkal kedvezőtlenebb viszonyok között sem tellett többre, mint a Kállay Miklós által képviselt és egyszer már csődbe jutott politika megújítására, a Szovjetunió elleni harc, illetve „védekezés”, ugyanakkor a nyugati hatalmakkal kötendő fegyverszünet programjára. Ebben a szellemben látott cselekvéshez Horthy 1944. augusztus 24-én.

Ezen a napon a déli órákban magához kérte a már gyanakvó Veessenmayert, hogy kifejtse álláspontját az új helyzettel kapcsolatban. Biztosította a követet, hogy a román események ellenére Magyarország tovább folytatja a németek oldalán a harcot. Utalt azonban arra, hogy a Kárpátok frontvonala igen megnyúlt és ezt a magyar hadsereg nem képes védeni. Azt kérte, hogy a német csapatok vonuljanak a Kárpátokhoz.⁶ Veessenmayer jelentős csapat-erősítéseket ígért. Annak ellenére, hogy mind Horthy mind Veessenmayer tisztában volt azzal, hogy az itt elhangzott nyilatkozatok egyáltalán nem fedik tényleges szándékaikat, mégis a megbeszélés eredményét mindkét fél megnyugtatónak tartotta. A német csapaterősítésre vonatkozó ígéret Horthyt megnyugtatta, mert ez nézete szerint időt adhatott a nyugati hatalmakkal az 1944. március 19-én megszakított kapcsolatok újrafelvételére. A gyanakvó Veessenmayer pedig meggyőződhetett arról, hogy közvetlen kiugrás veszélye nem áll fenn és esetleges későbbi ilyen irányú törekvések megújítására, éppen a román példán okulva, lesz ideje ellenintézkedéseket tenni.

Az új politika előkészítésének további lépéseként Horthy még a délután folyamán elküldte Bárczy István miniszterelnökségi államtitkárt a kórházban fekvő Sztójay Döme miniszterelnökhöz azzal a céllal, hogy írassa alá vele a már előre megfogalmazott lemondási nyilatkozatot. Ezt Sztójay nem kis

⁵ Vö.: *Mihail Roller*: Der Beitrag des rumänischen Volkes zum antifaschistischen Befreiungskampf in den Jahren 1944—1945 című tanulmányát a *Probleme der Geschichte des zweiten Weltkrieges* (Berlin. 1958) című kiadványban.

⁶ *Macartney*: October fifteenth. II. köt. 320. l.

méltatlankodással meg is tette.⁷ Sztójay lemondása után Horthy Sztójay egyértelmű németbarát politikát képviselő kormányát a nyugati hatalmak számára jobbára jobbára kormányt kívánta felcsereíteni. Ebből a célból még ugyanaznap délután magához kérte vidéki otthonából Lakatos Géza vezér- ezredest, az I. magyar hadsereg parancsnokát és megbízta őt az új kormány megalakításával, amit azonban egyelőre nem publikáltak. Lakatos neve ekkor már nem először került fel a kormány éjén. Horthyban már a nyugati hatalmak sikerült inváziója után megfogamzott a március 19-e óta folytatott politika megváltoztatásának és a németbéréc Sztójay-kormány leváltásának gondolata, Ezért már július 17—18-án tárgyalta Lakatossal a kormányalakításról, ekkor azonban ettől a tervétől a németek határozott tiltakozására elállott.⁸

A román események hatására azonban ez a gondolat most már tetté érelődött. Lakatost semmiképpen sem politikai képességei tették alkalmassá a miniszterelnökségre. Horthy úgy gondolta, hogy ha a németbarát Sztójay helyére egy kifejezetten angolszász orientációjú politikust nevezne ki, úgy az teljesen nyilvánvalóvá tenné szándékait a németek előtt. Ezzel szemben egy olyan politikus kinevezése, aki a magyar vezérkarhoz tartozik, s kinek képességeiről ugyan nem tartottak sokat, de német-barátságát feltételezték, a németek számára is elfogadható lehet. Egyébként Lakatos katonai kormányának kinevezését a súlyos katonai helyzettel is lehetett indokolni.

Horthy Lakatos kinevezésekor az új kormány feladatát a következőkben jelölte meg:

1. a német megszállás ellenére a magyar szuverénitás visszaállítása,
2. a zsidóüldözés azonnali megszüntetése,
3. Magyarország háborúból való kilépésének előkészítése.⁹

Kétségtelen, hogy ebben a programban — mely talán 1944-ben nem nyert olyan éles megfogalmazást, mint azt Lakatos 1946-ban előadta — a hangsúly a harmadik ponton volt. A program első két pontja a harmadik előfeltétele volt, hiszen a szuverénitás bizonyos biztosítása nélkül (már amennyire erről a német megszállás idején egyáltalán beszélni lehetett), valamint a nyugati közvélemény által is oly nagy mértékben elítélt zsidóüldözés folytatása mellett szó sem lehetett a fegyverszüneti tárgyalások megkezdéséről. A kiugrás előkészítése érdekében a minisztertanács Horthy utasítására augusztus 24-én még egy rendeletet is hozott, mely valamennyi politikai párt tevékenységét azonnal felfüggesztette.¹⁰ Ez a rendelet a szélső jobboldali pártok ellen irányult. (A baloldali polgári pártokat és a szociáldemokrata pártot ugyanis már a német megszállás után feloszlatták; ebben az időben tehát a kormánypárton kívül csupán három politikai párt fejtett ki tevékenységet, az Imrédy vezette Magyar Megújodás Pártja, a Baky—Pálffy féle Nemzeti Szocialista Párt és Szálasi Nyilaskeresztes mozgalma.) A rendeletnek azonban, mint ezt a későbbi események világosan igazolták, semmi gyakorlati jelentősége nem volt.

⁷ Belügyminisztérium irattára (a továbbiakban BM) V 135341 Sztójay-per, Bárczy István vallomása.

⁸ BM V 19430 a Szálasi-per tárgyalásának gyorsírói jegyzőkönyve 1946. II. 19. Lakatos vallomása. (A Szálasi-per anyagát minden esetben a BM eredeti jegyzőkönyvből és nem a nyomtatásban megjelent rövidített kiadványból idézzük.)

⁹ Világ, 1946. II. 20. Szálasi-per, Lakatos vallomása.

¹⁰ A rendelet valamennyi újság aug. 25-i számában megjelent 3080/1944. ME. szám alatt.

A pártok vezető garnitúrái, a parlamenti csoportok zavartalanul tevékenykedtek, lapjaik továbbra is megjelentek és a rendőrség szervezeteiket sem számolta fel.¹¹

*

Augusztus 23-a után a semleges államokban akkreditált magyar követek egymásután küldték a fegyverszüneti tárgyalások megkezdését sürgető táviratokat. Egy Arnothy-Jungerth Mihályhoz, a külügyminiszter állandó helyetteséhez befutott távirat szerint az ankarai angol nagykövet kijelentette, hogy a nyugati politikai körök úgy vélik, elérkezett Magyarország számára a pillanat, hogy csatlakozzék a szövetségesekhez. A jelentések a még formailag hivatalban levő Sziójay-kormány előtt is nyilvánvalóvá tették, hogy az újonnan felmerült helyzettel foglalkoznia kell. Ezért augusztus 25-re rendkívüli minisztertanács ült össze, melyen Reményi-Schneller Lajos elnökölt. A minisztertanács elsősorban a román kiugrás következtében előállott katonai helyzetről akart tájékozódni. A tájékoztatásra Vörös Jánost, a vezérkar főnökét kérték fel. Vörös, bár utalt arra, hogy a németek a román kiugrás folytán elég nehéz helyzetbe kerültek, lényegében a valóságosnál sokkal optimisztikusabban festette a katonai helyzetet, hivatkozva az új fegyverekre és a tavaszra felállítandó 70 német hadosztály bevetésének lehetőségére.¹² Így a minisztertanács megbeszéléseinek középpontjába a katonai problémák és ezen belül elsősorban Dél-Erdély megtámadásának kérdése került. A németek, Guderian vezérkari főnök által egyenesen követelték a magyar kormánytól a hadművelet végrehajtását. Ezt a tervet a kormány szélsőjobboldali tagjai, Reményi-Schneller Lajos, Szász Lajos és Kolozsvári-Borcsa Mihály — az utóbbi, mint a minisztertanács jegyzőkönyve leszögezi „csak szavazat nélkül, szubjektív okokból” — melegen támogatták. Azzal érveltek, hogy a revíziós törekvések valóraváltása, a területi nyereségen túl, erősítené a kormány politikai bázisát és a németekkel való szövetséget. A minisztertanács többi tagja azonban korántsem volt ilyen egyértelmű állásponton. Dél-Erdély megtámadása mellett ugyan az esetleges revíziós lehetőségeken kívül elsősorban katonai szempontok szóltak: a szovjet hadsereg előrenyomulásának megakadályozására ugyanis kedvezőbb feltételeket teremthettek a Kárpátok vonalának megszállásával. Ennek elmulasztása esetén a szovjet csapatok délről benyomulhatnak Erdélybe, és így akadálytalanul hátába kerülhetnek a Keleti- és Északkeleti Kárpátoknál levő magyar csapatoknak. Viszont a tervnek a politikai megfontolások szóltak ellene, mert ha behatolnak a szövetségesekhez éppen most átállt Románia területére, ez mindenképpen rontja kilátásaikat a nyugati hatalmakkal való megegyezésre és az esetleges fegyverszüneti tapogatózásokra, melynek gondolata a minisztertanácson is felmerült már. Ezért a minisztertanács többsége halogató álláspontot foglalt el a kérdésben, leszögezve, hogy „hajlandók vagyunk Dél-Erdély megtisztításában résztvenni, de csak csapataink felvonulása és felfegyverzése után és csak akkor, ha ez nem jelentené azerők szétforgácsolását a Kárpátok vonalán.”¹³

¹¹ Ennek ellenére sem lehet egyetérteni Csatári Dániel álláspontjával, aki a politikai pártok feloszlását egyenesen mint a kiugrást megakadályozó lépést tárgyalja. *Csatári Dániel: Román csapatok részvétele Magyarország felszabadításáért lefolyt harcokban 1944—1945. Hadtörténeti Közlemények, 1958/1—2.*

¹² Országos Levéltár. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1944. aug. 25. (Továbbiakban O. L. Min. tan. jkv.)

¹³ C. L. Min. tan. jkv. 1944. aug. 25.

Miközben a sajtó további harcra és kitartásra buzdított,¹⁴ gyalázta a Szovjetuniót és szidta a nyugati hatalmakat, a kulisszák mögött Horthy tovább folytatta tárgyalásait a kiugrást előkészítő kormány megalakítására. Lakatos kinevezése után a kérdés a minisztérium összetétele volt. Horthy az általa készített kormánylistán Bakay Szilárd tábornokot belügyminiszternek, Farkas Ferenc tábornokot kultusz-, Declava Zoltánt igazság-, Hardy Kálmánt pedig külügyminiszternek jelölte.¹⁵ A tisztán katonákból álló kormány kinevezése azonban nem valósult meg. Az eredeti elképzelés szerint a miniszterek kinevezéséhez nem kérték volna a németek hozzájárulását. Ez lett volna a dolgok egyetlen természetes útja, hiszen Horthy előtt is nyilvánvalónak kellett lennie, hogy a németek nem járulnak hozzá olyan kormányhoz, melyben nem foglalnak helyet bizalmi embereik. Viszont egy olyan kormány, melyben a németek bizalmi emberei helyet foglalnak, aligha lehetett alkalmas a háborúból való kiugrás előkészítésére. Azonban Horthy, mint már oly sokszor, ismét felemás módon, következetlenül és gyáván cselekedett: hozzájárult, hogy Lakatos a kormány-listát, kinevezése előtt bemutassa Veessenmayernek. Ez utóbbi természetesen tiltakozott a bemutatott lista ellen: a kormányalakításhoz való hozzájárulásának alapfeltételeként jelölte meg, hogy Reményi-Schneller és Jurcsek megtartsa a két gazdasági tárcát.¹⁶ Ezen túlmenően exponált németbarát politikusokat, Bárdossy Lászlót vagy Sztójay Dömét külügyminiszternek, Rácz Jenőt pedig hadügyminiszternek ajánlotta a kormányba. Ezenkívül Hellebronth Ivánnak és Endre Lászlónak kívánt miniszteri tárcát juttatni.¹⁷ Háromnapos tárgyalás után Horthy ismét engedett a német követeléseknek, Jurcseket és Reményi-Schnellert felvették a miniszterek listájára és Horthy lemondott a katonákból álló kormány megalakításának gondolatáról is. A Lakatos-kormány tehát igen vegyes politikai összetételben alakult meg. Miniszteri tárcát kaptak Vladár Gábor (igazságügy), Markos Olivér (kereskedelemügy) és Gyulai Tibor (iparügy), akik korábban kevésbé voltak ismertek a politikai életben, de akiről Horthy feltételezte, hogy elképzeléseit feltétlenül támogatják, viszont jelentéktelen politikai múltjuk miatt a németek sem emelhetnek ellenük kifogást. Rakovszky Iván, Bethlen István régi barátja vallás- és közoktatásügyi miniszter lett, a külügyminiszteri tárcát pedig Henyei Gusztáv tábornok vállalta el. Mindketten inkább az angolszász orientáció hívei voltak és feladatukat a nyugati hatalmakkal való fegyverszűnet előkészítésében látták.¹⁸ Az új kormány tagja lett a volt Sztójay-kormány két minisztere, Csataj Lajos honvédelmi és Bonczos Miklós belügyminiszter, akik bár nem voltak a németek nyílt ügynökei, alapjában erősen németbarát politikát folytattak. A kormány augusztus 28-án alakult meg és névsorát 29-én hozták nyilvánosságra.

A kormány ilyenformán történt megalakítása már maga is bizonyította Horthy felemás, bizonytalan politikai vonalát ezekben a napokban. Horthy előtt a kiugrás előkészítésére a baloldali erőkkkel (szociáldemokraták, kommu-

¹⁴ Kolozsváry-Borcsa Mihály arról cikkezett, hogy a románok elárulták a Nyugatot. Ezzel szemben Magyarország feladata, hogy „szembeszegezzük kemény magyar homlokunkat a hegyfokon túl felkeltett viharra!”. Marschalkó József „Mi nem leszünk öngyilkosok” című cikkében azt bizonygatta, hogy minden olyan ország, amely szembe helyezkedik a németekkel, öngyilkosságot követ el. Függetlenség, 1944. aug. 27.

¹⁵ BM. V. 19430. Szálasi-per.

¹⁶ BM. V. 35341 Sztójay-per, Reményi-Schneller 1945. okt. 8. vallomása.

¹⁷ Kossuth Népe. 1946. márc. 12. Lakatos vallomása a Sztójay-perben.

¹⁸ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 19. Lakatos vallomása.

nisták stb.) való együttműködés állott volna. Horthy ezt a lehetőséget eltaszította magától, mert ő a fegyverszünet előkészítését az uralkodó osztályok szűk köre belső ügyének tekintette, olyan politikai akciónak, amellyel a rendszer változatlan fennmaradását kívánta biztosítani. Úgy gondolta tehát, hogy inkább egy új, számára megbízható kormány megalakításával egyengeti a kiugrás útjait. Ez az elképzelés is magában rejtette Horthy politikájának mindenellentmondásosságát. Hiszen mindenki előtt világos kellett, hogy legyen: a németek nem fogják tétlenül nézni az új kormány ilyen irányú tevékenységét. Horthy tehát nagy politikai korlátoltságról tett újabb tanúságot, midőn abban bízott, hogy kérésére a németek hajlandók lesznek belenyugodni a magyar kormány és a nyugati hatalmak közötti fegyverszünetbe. A Lakatos-kormány összetétele azonban még ennek az ingatag alapokon nyugvó elképzelésének sem felelt meg, hiszen ez a kormány lényegében a jobboldali erők koalíciója volt, melyben a burzsoázia angolszász orientációjú része is csak kis mértékben volt képviselve, és ezek sem merték vállalni a németekkel való nyílt szakítást. Olyan politika tehát, mely a kiugrás előkészítését e kormány segítségével akarta megvalósítani, eleve kudarcra volt ítélve, amint ezt a későbbi események be is bizonyították.

Horthy az új kormány kinevezésével egyidőben a nyugati hatalmaknál március 19-e óta megszakadt kapcsolatok újrafelvételét szorgalmazta abban a hiszében, hogy amint ez már 1943 őszén egyszer megtörtént,¹⁹ ismét sikerül csak a nyugati hatalmakkal megegyezni a fegyverszüneti feltételekben. A kapcsolatok megteremtésére hamarosan mód nyílt, mivel Bakách-Bessenyei György volt berni követ, aki március 19-e után lemondott állásáról, augusztus 26-án arról értesítette Horthyt, hogy sikerült összeköttetést találnia a nyugati hatalmakkal. A szövetségesek felszólították Horthyt Bakách-Bessenyein keresztül, hogy azonnal kezdjen fegyverszüneti tárgyalásokat és ennek első lépéseként az Északkeleti Kárpátok túlsó oldalán harcoló csapatokat vonják vissza a magyar határra. Augusztus 28-án a kormányzó a Várban levő titkos rádió útján érintkezésbe lépett Bakách-Bessenyeivel és felhatalmazta, hogy kezdjen tárgyalásokat a nyugati hatalmakkal. A kormányzó midőn megbízta Bessenyeit a tárgyalások lefolytatásával, hangsúlyozta, hogy területi kérdéseket egyelőre ne vessen fel, csupán független és demokratikus tendenciájú politikát ígérjen. Bakách-Bessenyei augusztus 29-én fel is vette a kapcsolatot Harrison svájci amerikai követtel.

A nyugati diplomácia, bár még mindég kacérkodott a Magyarországgal kötendő különbéke és — ami ebben mind az angolszász kormánykörök, mind a magyar uralkodó osztályok számára leglényegesebb lett volna — az ország nyugati csapatokkal történő megszállásának gondolatával, az adott nemzetközi, de még inkább a katonai helyzet következtében kénytelen volt e megbeszélések során arra az álláspontra helyezkedni, hogy a tárgyalásokat csak akkor lehet megkezdeni, ha a fegyverszünet kérdésében a Szovjetunióval is felveszik a kapcsolatot. Bakách-Bessenyei, akinek úgy tűnik, több érzése volt a realitáshoz, mint Horthynak, ilyen értelmű felhatalmazást kért a kormányzótól a fegyverszüneti tárgyalások megkezdésére. Ez az angolszászok

¹⁹ 1943. szept. 9-én lényegében megállapodás jött létre az angolokkal, melyben a magyar kormány vállalta, hogy amennyiben az angol—amerikai csapatok elérik az ország határát, úgy Magyarország leteszi a fegyvert. Vö. *Nicholas Kállay*: Hungarian Premier — New York 1954. 370—374. l. és *Stephen D Kertész*: Diplomacy in Whirlpool. Indiana. 1953. 68—69. l.

stratégiai helyzetéből és diplomáciai megfontolásokból következő, magától értetődő és egyedül lehetséges feltétel azonban ellentétben állt Horthy naiv, korlátolt elképzelésével, aki a Szovjetuniót mindenképpen ki akarta rekeszteni a tárgyalásokból és az ország határain álló szovjet csapatokkal szemben további katonai ellenállást akart kifejteni.²⁰ Ezért Bakácz-Bessenyei számára a felhatalmazás késett.

A Lakatos-kormány augusztus 29-i megalakulását — bár a sajtó nagyhangon hirdette, hogy a kormány programja „a háború folytatása magyar becsületességgel”²¹ — a közvélemény egy része úgy tekintette, mint szakítást a Sztójay-féle német csatlóspolitikával és a fegyverszünet előkészítésének első lépését.²² Az új kormány első minisztertanácsa azonban távolról sem felelt meg ennek a várakozásnak. A Lakatos-kormány első minisztertanácsa ugyan foglalkozott olyan belpolitikai kérdéssel, mely arra utalt, hogy nem mindenben kívánja követni elődje politikáját. Így például határozatot hozott a zsidókérdés enyhébb kezelésére, majd minisztertanácsai határozattá emelte a politikai pártok felosztásáról szóló rendeletet stb. Ezek az intézkedések azonban az adott helyzetben csak másodlagos jelentőségűek voltak.²³

A főkérdésben, a háború továbbfolytatása vagy a németekkel való szakítás ügyében a minisztertanács egyértelműen az előbbi mellett döntött és a Szovjetunió elleni harc továbbfolytatását határozta el. Sőt, a minisztertanács azzal a kéréssel fordult a német hadvezetőséghez, hogy a Magyarországon pihenő 500 000 német katonát vessék be a harcokba és akadályozzák meg Belgrád térségében, északon pedig a duklai szorosban a szovjet haderők további előnyomulását.²⁴ A Lakatos-kormány állásfoglalása a Szovjetunió elleni harc továbbfolytatását illetően azonban csak részben nyugtatta meg a német hadvezetőséget, amely a helyzetet rendkívül veszélyesnek tartotta. A román kiugrás után bekövetkező magyar fegyverszüneti egyezmény ugyanis elvágtatta volna a németek balkáni haderejét és közvetlenül a német határig vitte volna a harcokat. Ezért augusztus végén Hitler Budapestre küldte Heinz Guderian, a német vezérkar főnökét, hogy alkosson képet Magyarországra várható további állásfoglalásáról és bírja rá Horthyt a fasiszta Németország melletti további szilárd kitartásra.²⁵ A látogatásról — melyre augusztus 31-én került sor — Horthy is, Guderian is megemlékezik emlékirataiban, Horthy, mint visszaemlékezéseiben némi büszkességgel leírja, nem kötötte le magát Hitlernek.²⁶ Guderian is hasonlóan emlékezik meg erről. A beszélgetés teljes menetének ismerete azonban mindenki előtt világossá teszi, hogy Horthy hallatlan politikai szűklátókörűsége következtében szinte teljesen felfedte elképzeléseit Guderian előtt. Ezzel önmaga górdíttett újabb akadályokat politikájának gyakorlati keresztülvitele elé. A kormányzó első mondata ugyanis így hangzott: „Nézzé uram, a politikában mindig több vasat kell a tűzben tartani.”²⁷ E kijelentés után, mellyel méginkább felhívta a németek figyelmét kiugrási szándékaira, a beszélgetés a hadihelyzetre terelődött. Horthy kérte, hogy a Lengyelországban

²⁰ *Macartney*: i. m. 355. l.

²¹ *Függetlenség*. 1944. aug. 31.

²² *Nagybaconi Nagy Vilmos*: i. m. 205. l.

²³ O. L. Min. tan. jkv. 1944. aug. 29.

²⁴ Uo.

²⁵ *Horthy*: *Emlékirataim*. 263. l.

²⁶ Uo.

²⁷ *Heinz Guderian*: *Erinnerungen eines Soldaten*. Heidelberg. 1952. 333—334. l.

harcoló magyar lovashadosztályt vezényeljék Magyarországra, valamint azt is, hogy a Balkánon harcoló Weichs hadsereget összpontosítsák az Aldunánál a magyar területek védelmére. Guderian — aki ekkor már többé-kevésbé világosan láthatta, hogy Horthy tovább akarja folytatni a Szovjetunió ellen a háborút —, mindezeket megígérte, sőt kilátásba helyezte, hogy Hitler beleegyezése esetén újabb hadianyagot és légierőt küldenek Magyarországra. Végezetül ígéretet tett Horthynak, hogy Magyarországot úgy fogják védeni, mintha saját területük lenne.²⁸ A beszégetés után, ha különböző okokból is, de mindkét fél elégedett volt. Guderian ugyan „nem nyert pozitív képet” a helyzetről. Még a „vezérkari főnök szép szavai” ellenére sem, mivel magyarországi tartózkodása alatt szintén tárgyalt, viszont meggyőződhetett, hogy katonailag a közvetlen kiugrás veszélye nem áll fenn.²⁹ A kiugrást pedig, melynek további veszélye Horthy szavaitól kicsengett, — úgy gondolta — a náci diplomácia és a német hadsereg, amelyet éppen Horthy kívánságára küldenek Magyarországra, meg fogja tudni akadályozni.

Horthy is elégedett volt. Az ígért német csapaterosítéseket ő csupán úgy tekintette, hogy azok elegendőek lesznek a keleti határok védelmére, s így lesz ideje a nyugati hatalmakkal való fegyverszüneti alkudozásokra. Azzal, hogy ezek a német csapatok bármilyen fegyverszüneti kísérletnek akadályává is valhatnak, Horthy már nem törődött. A német csapaterosítések híre megváltoztatta a Dél-Erdély megtámadására vonatkozó álláspontot is. Az augusztus 25-i határozatok megváltoztatása és a Guderian látogatása közötti összefüggés számos ténnyel igazolható. Mindenekelőtt erre utalnak Lakatosnak néhány erdélyi képviselővel folytatott megbeszélései.

Augusztus végén ugyanis Erdélyben megalakult az Erdélyi Magyar Tanács.³⁰ E szervezetet az hozta életre, hogy a román kiugrás után az erdélyi magyar uralkodó osztály egy része is felismerte a háború befejezésének sürgős szükségességét, és kapcsolatot keresett a baloldali erővel. Ennek megfelelően az Erdélyi Magyar Tanács egy széles alapokon nyugvó ideiglenes összefogást jelentett. A Tanácsban helyet kaptak Teleki Béla és Bánffy Miklós grófok, és résztvettek benne a baloldal különböző képviselői is.³¹ Augusztus végén Teleki Béla a Tanács megbízásából Budapásra jött és felkereste Lakatost. Megbeszélésük tárgya Dél-Erdély megtámadásának kérdése volt. Teleki igyekezett Lakatost lebeszélni a Dél-Erdély elleni offenzíva tervéről, mert véleménye szerint ez politikailag súlyos következményekkel járhat. Lakatos hajlott is erre és meg is ígérte Telekinek, hogy nem kezdenek Dél-Erdélyben hadműveleteket. A végleges döntésre azonban néhány napi haladékot kért. Augusztus 31-én azonban Guderian ígéreteinek hatása alatt³² közölte Telekivel a Dél-Erdély megtámadására vonatkozó határozatot. Hasonló megfontolásokra utal Horthy Bakách-Bessenyeinek küldött szeptember 1-i üzenete is. Az üzenetben Horthy ugyanis leszögezte, hogy a fegyverszünet kérdésében csakis a nyugati hatalmakkal hajlandó tárgyalni. Keleten viszont a harcot folytatni szándékozik.³³ Ugyanezt az álláspontot tükrözte Vörös János szeptember 4-i memoranduma is. A memorandumban ugyan utalt a kialakult

²⁸ Uo. 333—334. l.

²⁹ Uo.

³⁰ Szenczey László: Az Erdélyi Magyarság Harca 1940—1944. Bpest. 1946. 35. l.

³¹ Haladás. 1946. máj. 2.

³² Szenczey László: i. m. 35—38. l.

³³ Macartney: i. m. 336. l.

súlyos katonai helyzetre, mégis azt a következtetést vonta le, hogy a harcot a Német Birodalom oldalán tovább kell folytatni. A feladat a Kárpát-vonal a megvédése — hangoztatta —, s ennek előfeltételeként a Déli Kárpátok és a duklai horpadás birtokbavételét jelölte meg. A memorandum utalt továbbá arra, hogy amennyiben nem sikerül a Déli Kárpátokban védelemre berendezkedni, úgy a jelenleginél sokkal nagyobb katonai egységekkel sem volna lehetséges a szovjet csapatok támadását feltartóztatni. „Ézért csapataink megindultak — írja Vörös memorandumában —, hogy német segítséggel megszállják és a Déli Kárpátokban felépítsék a Magyarország megvédésére legelőnyösebb adottságokkal rendelkező védelmi vonalat.”³⁴ Vörös előterjesztése ezt a tervet összekapcsolta a politikai helyzetre vonatkozó észrevételekkel is; ezek során a politikai kibontakozás útját — és nem kétséges, hogy ebben Horthy véleményét tolmácsolta — „csakis az angolszász oldal felé” való közeledésben jelölte meg.³⁵

Mindezek után a magyar kormány szeptember első napjaiban megtette az előkészületeket Dél-Erdély megtámadására. A IX. hadtestből, az I. hadseregtől átvezényelt 24. hadosztályból, a 2. páncélos hadosztályból, valamint a 2. tartalékhadtestből megalakították a II. hadsereget.³⁶ Ezek az egységek szeptember 5-én betörték Romániába.³⁷ A magyar sajtó a magyar támadás előkészítésére már szeptember 3-án román határsértésekről cikkezett.³⁸ A terv katonai elképzelései azonban 1—2 nap alatt csődöt mondtak. A zömében pót- és tartalékos egységekből álló, rosszul felfegyvezett magyar hadsereg rendkívül lassan nyomult előre, ezzel szemben a gépesített szovjet csapatok szeptember 6-án átlépték a Déli Kárpátokat és három ébken Lugos, Temesvár és Nagyszeben felé nyomultak előre.³⁹ Horthyék katonai terve, a szovjet csapatok feltartóztatása a Kárpátok vonalán így megghiúsult.

*

Ezek az események szolgálhattak indítékul arra, hogy Horthy szeptember 7-én este összehívja néhány bizalmasát a helyzet megbeszélésére. Azt hihetnők, hogy most, amikor a szovjet csapatok már Erdély területén nyomultak előre és nyilvánvalóvá vált, hogy a Kárpátok vonalán a német és magyar csapatok nem tudják megvetni a lábukat, Horthy és a kormánykörök is eljutottak Magyarország politikai és katonai helyzetének reális felismeréséhez. A szeptember 7-i megbeszélés azonban nem tükrözte ezt a felismerést. Ezen az ülésen a fegyverszünet mellett döntöttek, de annak ellenére, hogy ismerték a szövetségesegek álláspontját ebben a kérdésben, ti. *a feltétel nélküli megadást*, mégis kidolgozták a fegyverszüneti kérés elvi alapjait. Ezek is azonban inkább követeléseknek, semmint a békekötésre való törekvés komoly vágyától áthatott terveknek tűnnek. A fegyverszünet feltételeként egyébként a következőket jelölték meg:

³⁴ A memorandumot Nagybacsoni Nagy Vilmos közli i. m. 210. l.

³⁵ *Nagybacsoni Nagy Vilmos*: i. m. 211. l.

³⁶ Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bpest. 1955. 57. l. G. Fazekas Erzsébet idézett tanulmánya.

³⁷ Vörös János szept. 4-i memorandumja tévesen beszélt múlt időben az akcióról.

³⁸ Függetlenség. 1944. szept. 3-i és az Esti Újság 1944. szept. 7-i számai például arról írnak, hogy a magyar csapatok csupán román provokációra törtek be Dél-Erdélybe.

³⁹ BM V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 19. Lakatos vallomása.

- a) a szövetségesek csakis az ország fő stratégiai pontjait szállják meg;
- b) román és jugoszláv csapatok ne vegyenek részt a megszállásban;
- c) a magyar rendőrség és államapparátus maradjon a helyén;
- d) a szövetségesek engedjék meg, hogy a német csapatok elhagyják Magyarországot.⁴⁰

E feltételek azonban, ekkor már — a háborús események alakulása következtében — teljesen irreálisak voltak. De ha mindezen teljesen irreális elképzelések ellenére még talán lett volna is lehetősége a fegyverszünet létrehozásának, a további határozatok még komolytalanabbá tették azt. Horthy és tanácsadói ugyanis a fegyverszüneti tárgyalásokhoz legalább a minisztertanács tagjainak hozzájárulását meg akarták szerezni.⁴¹ Horthy tehát még aznap este koronatanácsi ülésre magához hivatott néhány minisztert, a vezérkari főnököt és több vezető katonai személyiséget. A koronatanácsi ülésen Horthy bejelentette a fegyverszüneti kérésre vonatkozó elhatározását, melyhez a jelenlevők hozzájárultak. Bár a nyilvánvaló katonai vereség a jelenlevőket már erre az elhatározásra készítette, semmiesetre sem akartak szövetségesükkel, a fasiszta Németországgal szembefordulni. Ezért merült fel az a javaslat, hogy a fegyverszüneti kérésről a németeket is értesíteni kell. A fegyverszünet melletti nyílt állásfoglalásra azonban sem Horthynak, sem minisztereinek nem volt kellő bátorságuk, ezért Csatay honvédelmi miniszter azt a javaslatot terjesztette elő, hogy küldjenek a németeknek ultimátumot, melyben közlik: amennyiben 24 órán belül nem küldenek öt páncélos hadosztályt a dél-erdélyi front megerősítésére, abban az esetben Magyarország kénytelen fegyverszünetet kérni.⁴² Vörös János vezérkari főnök Guderianhoz is írt e kérdésben, és a kormány elhatározását még azzal is indokolta, hogy mivel „magyar részről csak pótalakulatok állnak kevés tüzéséggel rendelkezésre, a siker érdekében feltétlenül szükséges, hogy a németektől megfelelő páncélos és légi erőket kapjunk támogatásul.”⁴³ „Ellenkező esetben — folytatja — Magyarország nemcsak a déli, hanem a keleti Kárpátokat is fel kell, hogy adja, ez pedig teljes összeomlással jár, miután Magyarországon két védelmi vonal nincs.”⁴⁴ A koronatanács tagjai számára nyilvánvaló lehetett, hogy e fegyverszüneti kérés, illetve a németekkel közlendő ultimátum között éles ellentmondás van, és csak önámításnak tekinthetők azok a vélemények, melyeket az ülésen a németeknek küldendő ultimátum mellett felsorakoztattak. A körülményeket reálisan mérlegelve, nem lehet feltételezni, hogy a németek csapataikat önként kivonják Magyarországról; sőt ahhoz sem kellett különös politikai éleslátás, hogy meg lehessen jósolni, a németek az ultimátumra újabb ígérgetésekkel felelnek majd. Ily módon a németeknek küldött ultimátum nem tekinthető másnak, mint a fegyverszüneti kérés tudatos megkerülésének.

Ezt bizonyítja egyébként a másnapi, szeptember 8-i rendkívüli minisztertanács ülése is. Itt Lakatos jelentést tett az előző esti koronatanácsi ülésről s ismertette a koronatanács határozatát, közölte, hogy a kormányzó tárgyalat

⁴⁰ *Macartney*: i. m. 337. l. és BM V 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 19. Lakatos vallomása.

⁴¹ Meg kell jegyezni, hogy a Szovjetunió elleni hadüzenetet sem tárgyalta meg a parlament. A kérdésben a minisztertanács döntött és csak a kész tényeket hozták a parlament tudomására.

⁴² BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 19. Lakatos vallomása és *Nagybacsoni Nagy Vilmos*: i. m. 215. l.

⁴³ Vörös János levelét közli *Nagybacsoni Nagy Vilmos*: i. m. 220—221. l.

⁴⁴ *Nagybacsoni Nagy Vilmos*: i. m. 221. l.

Veesenmayerrel és Greiffenberg német katonai attaséval, akik hosszas alkudozás után, 8-án délutánra ígérték választ a német segítség lehetőségeiről.⁴⁵ Lakatos bejelentése után Vörös János kért szót. A katonai helyzetet vazolta és kijelentette, hogy a németek gépesített osztagai Dél-Erdélyben csak késleltetnék az oroszokat, megállítani azonban nem tudnak. „A németek a keleti frontot minden erővel tartani akarják — mondotta továbbá —, és ha elvesztik a háborút, úgy nem akarják, hogy az összeomlás a keleti fronton következzen be, hanem inkább feláldozzák a nyugati frontot.”⁴⁶ Vörös felszólalása után hosszas vita alakult ki. Juresek Béla ellenezte a fegyverszünetet. Szerinte „ha az oroszok jönnek, kiirtás vár ránk”, és ha Erdély el is veszt, a Dunántúl és a Duna—Tisza köze még tartható. Hasonló értelemben szóalt fel Bonczos Miklós belügyminiszter is, aki revideálva előző esti állásfoglalását, kijelentette, hogy nincs értelme fegyverszünetet kérni. Hennyei Gusztáv külügyminiszter hajlott a fegyverszünet kérése felé. A leghatározottabban gróf Teleki Béla követelte ezt, aki kijelentette: „Erdélyben mindenki meg van győződve arról, hogy a játszma el van veszítve. Ezt a háborút a németek elvesztették és velük együtt mi is.” Nézete szerint akkor, mikor Jász elvesztett, kellett volna Magyarországnak is Romániával párhuzamos lépést tennie a kiugrás érdekében. „Ezzel elkéztünk!” — fejezte be hozzászólását.⁴⁷

A minisztertanács ülése még tartott, mikor Horthy Lakatost telefonhoz kérte. Horthy — mint Lakatos erről a minisztertanácsnak beszámolt — közölte a miniszterelnökkel, hogy még a 24 óra határidő lejártá előtt felkereste őt Veesenmayer és Ribbentrop nevében kijelentette: a németek nem adják fel Magyarországot. A kért 5 hadosztályból 4 már úban van, melyeket az ötödik pár nap múlva követni fog. Veesenmayer kilátásba helyezte továbbá, hogy a Weichs hadsereg 4. és 5. hadosztálya Belgrád és Orsova köré fogja védő vonalát kiépíteni. Végül ígéretet tett jelentős hadianyagkészlet Magyarországra való küldésére is. Ribbentrop üzenete még azt is tartalmazta, hogy Németország hajlandó csapatokat küldeni bármilyen belső zavargás elfojtására is.⁴⁸

Ribbentrop üzenete utolsó részének kettős értelmet is tulajdonítunk. Egyrészt azt, hogy a német csapatok támogatják Horthyt minden olyan erővel szemben, mely a németekkel való szembefordulást követeli, másrészt azonban fenyegetés is volt Horthy számára, hogy amennyiben ő kíván szembefordulni a németekkel, ezek a csapatok ellene is felléphetnek. Horthy a f gyelmezésnek ezt a második értelmét nem tudta, vagy nem akarta megérteni. Rövid idővel Horthy és Lakatos telefonbeszélése után ismét megszokadt a minisztertanács tárgyalása, mert Greiffenberg és Homlok Sándor berlini magyar katonai attasé érkeztek Lakatoshoz és közölték vele, hogy a németek hajlandók a Székelyföldet megvédeni, de csak akkor, ha Magyarország is tovább harcol.⁴⁹ Mindezek a német ígéretések eldöntötték a minisztertanács határozatát: az ingadozók is a fegyverszüneti kérelem ellen szavaztak.⁵⁰ Lakatos, összefoglalva az eseményeket, kijelentette, hogy „ehérolég a tegnapi koronatanácson kialakult hangulattól, melyen az a nézet alakult ki, hogy

⁴⁵ O. L. Rendkívüli min. tan. jkv. 1944. szept. 8.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Meg kell jegyezni, hogy Teleki nem volt a minisztertanács tagja.

vagy 24 óra alatt kapjuk a német segítséget, vagy ha ezt nem kapjuk, meg kell indítanunk a fegyverszünetre vonatkozó tárgyalásainkat, a minisztertanácsnak az az egyhangú elhatározása, hogy amennyiben a német ígéreték betartatnak . . . úgy Magyarország egyelőre hajlandó folytatni a harcot”.⁵¹ A magyar kormány ezzel az elhatározásával ismét lemondott a fegyverszünet kéréséről.

Aligha lehet világosabb bizonyítéka Horthy és a magyar politikai vezetőrétég bűnös rövidlátásának és féktelen önzésének, mint e két nap itt ismertetett eseményei. Bizonytalanság, ingadozás, a realitás iránti érzék teljes hiánya és a végtelen gyávaság — mindez a kormányt, a magyar uralkodó osztály vezető képviselőit a nemzeti érdekek megtagadására, elárulására vezette. Politikájukat elsősorban most is a Szovjetuniótól való félelem vezérelte. De döntéseikben — amennyiben ezek egyáltalán döntések voltak — a vezető szempont a gyávaság volt, mely megakadályozta őket minden határozott lépésben a németekkel szemben, a leplezetlen önzés, mellyel rendszerük — lehetőleg érintetlen — átmentésére törekedtek, a tehetetlenség és korlátoltság, mely az elkerülhetetlen elkerülésére törekedve, cselekedeteiket mindig a legkedvezőtlenebb irányban befolyásolta. Ennek a csődpolitikának pregnáns bizonyítéka volt Horthy szeptember 9-i Bakách-Bessenyeihez küldött üzenete, mely szerint a háborúból való kiugrásról csak akkor lehet szó, ha légi úton 2—3 angol hadosztály érkezik az országba.⁵² A Ribbentrop által ígért négy német hadosztály tényleg megérkezett Magyarországra, bár a négy hadosztályból csupán egy volt páncélos, a másik három gyalogos. Azonban ezek sem a frontra igyekeztek, hogy erősítsék a német és magyar vonalakat, hanem Budapest köré csoportosultak. A szovjet előrenyomulás Erdélyben tovább tartott és ezen az sem segített, hogy a 3. magyar hadsereget Bácska és Bánát térségében állították fel. Horthy szeptember 10-én ismét elhatározta, hogy a kormány egy-két tagja, valamint néhány volt vezető politikus részvételével titkos tanácsot hív össze.⁵³ Az értekezleten gróf Bethlen István, gróf Esterházy Móric, Kánya Kálmán, gróf Károlyi Gyula, Perényi Zsigmond felsőházi tagok, Lakatos Géza, Vörös János és Csatay Lajos, a kormány képviselői, Sónyi Hugó, Náday István és Róder Vilmos vezérezredek katonai részről vettek részt. Közvetlenül az értekezlet előtt kereste fel Horthyt Teleki Béla és Bánffy Dániel, az Erdélyi Párt nevében azzal a kéréssel fordulva a kormányzóhoz, hogy azonnal kérjen fegyverszünetet.⁵⁴ Horthy válaszként meghívta őket is a titkos tanács ülésére.⁵⁵ A titkos tanács ismét a fegyverszünet mellett döntött, azonban ez hamarosan a németek tudomására

⁵¹ O. L. Rendkív. min. tan. jkv. 1944. szept. 8.

⁵² *Macartney*: i. m. 339. l.

⁵³ Horthy emlékirataiban tévesen szept. 8-ára teszi a tanácskozás idejét. Meg kell jegyezni, hogy a szept. 7-e és 11-e között tartott különböző ülések rendkívül pontatlanul szerepelnek a kérdéssel foglalkozó irodalomban. Nagy Vilmos könyvében nem említi sem a szept. 10-i titkos, sem a 11-i minisztertanácsot és szept. 8-ára teszi a 11-i minisztertanács néhány mozzanatát. *G. Fazekas Erzsébet*: Magyarország felszabadítása c. említett tanulmányában (Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből c. kötetben) nem emlíkezik meg sem a 10-i, sem a 11-i tanácskozásokról. Macartney idézett könyvében viszont a szept. 8-i minisztertanácsról nem tesz említést.

⁵⁴ *Szeneczey László*: i. m. 35—38. l.

⁵⁵ BM. V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 19. Lakatos vallomása. Lakatos itt Bánffyt és Telekit nem említi, Horthy pedig Sónyiról, Nádayról és Csatayról felejtkezik el és Teleki Gézát említi Teleki Béla helyett. *Horthy*: i. m. 264. l.

jutott. Veessenmayer másnap már megjelent Lakatosnál és Hennyeynél és tiltakozott a határozat ellen.⁵⁶ Valójában azonban Horthy még mindig nem határozta el magát a cselekvésre és megismételte a néhány nap előtti színjátékot, döntését ismét a minisztertanács elé terjesztette javahagyás céljából. A minisztertanács ülésén Lakatos számolt be Horthy „megmáshíthatatlan és végső” elhatározásáról a fegyverszünet kérésére vonatkozóan. Ezután szinte megisméltődtek a szeptember 8-i min. tan. ülésének eseményei. A hozzászólásokat Juresek nyitotta meg, aki rendkívül harcias beszédet mondott a háború folytatása érdekében. Bonczos is elutasította a határozatot és elstetettnek vélte azt. Hasonló szellemben szólalt fel Reményi-Schneller, Gyulay és Markos is. Csatay arra utalt, hogy a Budapest körüli német csapatösszevonások miatt igen veszélyes lenne egy ilyen akció keresztülvitele, egyébként is helyes volna, ha ezt az akciót egy új kormány bonyolítaná le. Rakovszky volt az egyetlen, aki a fegyverszünet mellett foglalt állást, ő is helyeselte azonban Csatay javaslatát, hogy ezt olyan kormány kérje, mely nincs erkölcsileg elkötelezve a németeknek. Ily módon tehát még azok a miniszterek is, akik elvben egyetértettek a javaslattal, annak végrehajtásáért a felelősséget már nem merték vállalni. Miután a miniszterek nem járultak hozzá a fegyverszünet kéréséhez, Lakatos bejelentette, hogy mivel a kormányzó álláspontja megváltoztathatatlan, benyújtja kormánya lemondását. Horthy visszariadva miniszterei állásfoglalásától, ismét megváltoztatta „megváltoztathatatlan” álláspontját és deferált. Kérte a minisztereket, hogy maradjanak továbbra is hivatalukban. Horthy e meghátrálása a kormány előtt újabb bizonyítéka annak, hogy a kormányzónak határozott politikai terve nem volt. Az előkészületek, melyeket a fegyverszünet érdekében tett, alkalomszülte, megalapozatlan lépések voltak, melyeket nem a reális, a helyzetből adódó szükségszerűség felismerése, hanem a pillanatnyi megfontolások vezettek a leghelytelenebb megoldások felé.

A szeptember 11-i minisztertanács lefolyása és határozata egyértelműen bizonyította, hogy Horthy politikája objektíve a németeknek és nem az egész magyar nép érdekének, a háborúból való kiugrásnak kedvezett. Horthy és tanácsadói látták, hogy a háborút elvesztették, és a csatlós politika az országot katasztrófába sodorja. Az a tény, hogy mégsem mertek fegyverszünetet kérni, azt bizonyítja, hogy hiányzott belőlük mind a politikai, mind a személyi bátorság a csatlóspolitikával való nyílt szakításra és a hitleri Németországgal való szembe fordulásra.

*

Horthyék itt vázolt tétova kiugrási kísérletei idején az uralkodó osztály szélsőséges jobboldali elemei a román események hírére elérkezettnek látták az időt, hogy határozott akcióba lépjenek a hatalom átvétele és a kiugrási kísérletek megakadályozása érdekében. A magyar uralkodó osztálynak három olyan politikai csoportosulása volt, mely a német fasizmus érdekeit a legmeszebbmenően hajlandó volt kiszolgálni. Az egyik ilyen csoportosulásnak tekinthetjük a kormánypárt jobbszárnyát. Tekintettel azonban arra, hogy ez a csoport a kiugrást támogató politikusokkal egy pártban volt, valamint hogy egyes tagjait Horthyhoz szorosabb kapcsolatok fűzték, egy esetleges Horthy-ellenes nyílt puccsra közvetlenül, annak vezetőjeként, nem voltak felhasználha-

⁵⁶ BM. V 55184. Imrédy-per, Bárczy István vallomása. Bárczy is tévesen 8-ára teszi a titkos tanács ülését.

tók. Ez a gárda azonban egy esetleges puccs támogatójává válhatott és viszonylag nagy befolyása, melyet az államapparátusban és a tisztikarban érvényesíthetett, döntő súllyal eshetett latba egy szélsőjobboldali megmozdulás sikeres végrehajtása során. A másik az államapparátusban és a hadseregben igen nagy befolyással rendelkező és a németek számára is megbízható csoportot az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja jelentette. Imrédyék 1944 nyarán, a német megszállás után, a politikai élet előterébe kerültek. Augusztusban azonban, részben a németekkel szembeni gazdasági ellentétek miatt, Imrédy csoportja és ezzel a Magyar Megújulás Pártja háttérbe szorult.⁵⁷ A németek ezért engedték, hogy az Imrédyvel vetélkedő más szélsőjobboldali csoportok — nemzeti szocialisták, nyilasok stb. — különböző röpiratokban Imrédyt zsidó származása miatt diszkreditálják. Így ha a párt egyes szervezeteit és tagságát fel is lehetett még használni, Imrédy maga nem állhatott egy Horthy-ellenes puccs élére.

Maradt tehát Szálasi. A német külügyminisztérium a nyilasokat csak végső esetben kívánta felhasználni. Számukra, akik Szálasi kalandornak és komolytalannak tekintették, sokkal megbízhatóbbak voltak az uralkodó osztály régi gyakorlott politikusai. Veessenmayer korábban Imrédyt vagy Bárdossyt ajánlotta Hitlernek, mint a németek számára legalkalmasabb vezető személyeket; ugyanakkor Szálasi mellőzését javasolta.⁵⁸ Az ország német megszállása után, bár Szálasi több alkalommal felkínálta szolgálatait (1944 júniusában és júliusában egy-egy memorandumot el is juttatott Hitlerhez),⁵⁹ a szolgálatokat legalábbis a hatalom gyakorlása, illetve átvétele tekintetében nem vették igénybe. Veessenmayer Ribbentrophoz 1944 áprilisában írt jelentésében ismét világosan leszögezte Szálasisal kapcsolatos negatív álláspontját, bár hozzátette, hogy „mennyire tudom őt — ti. Szálasi — az én politikai céljaim érdekében felhasználni, az a további fejleményektől függ”.⁶⁰

1944. augusztus 24-én a román kiugrás hírére a nyilasok úgy érezték, hogy most már elérkezett az ő idejük. Horthy talán még nem is értesült a román eseményekről, amikor a nyilasok már kora hajnalban jelentkeztek Veessenmayernél és kérték, hogy a németek segítségével átvehessék a hatalmat. Veessenmayer azonban türelemre intette őket.⁶¹ A követ úgy látta, hogy a németek magyarországi érdekei sokkal jobb helyen vannak még az ingadozó Horthy-kormány kezében is, mint a nyilas csőcselékében. Ugyanakkor azonban biztatta Szálasiékat, hogy szükség esetére készüljenek fel. A nyilas szervezkedést ugyanis a pártok feloszlására vonatkozó rendelet alig zavarta. Illegálisan, magánlakásokon (Gera Józsefnél és Kovarcz Emilnél) megbeszéléseiket a pártfeloszlítás ellenére szinte naponként folytatták. E lakásokon ügyeleti szolgálatot szerveztek, mely biztosította, hogy adott jelre bármikor összehívhatók legyenek. A tárgyalások ettől kezdve a németek által kijelölt összekötő Kurt Haller, Veessenmayer titkára közvetítésével, szinte naponként folytak a német követséggel. Augusztus 27-én Vajna Gábor lakásán Kemény és Kovarcz jelenlétében gyűltek össze a nyilas vezetők, ahol Haller is megjelent. Itt felhívták figyelmét arra, hogy Horthy kiugrást készít elő.

⁵⁷ BM. V. 135341. Sztójay-per: feljegyzés a Weiss Manfred—Göring-féle megállapodásról.

⁵⁸ Trial of War Criminals — The Ministeries Case XIV. Washington é. n. 627. 1.

⁵⁹ *Macartney*: i. m. 324. 1.

⁶⁰ Trial of War Criminals. XIV. köt. 627. 1.

⁶¹ *Macartney*: i. m. 324. 1.

Kovarcz azt ajánlotta, hogy legjobb lenne a Horthy környezetében levő személyeket azonnal letartóztatni.⁶² Haller javaslatot kért az egybegyűltektől, amire Kemény keserűen jegyezte meg: „már százszor megtettük javaslatunkat”.⁶³ A nyilas vezetők augusztus 28-án este 10 óra 30 perckor ismét összegyűltek ezúttal Kurt Hallernál a német követség épületében. Kovarcz bejelentette, hogy Faraghó Gábor és Lakatos a kormányzónál ebédeltek (az új kormány kinevezése csak másnap vált közismertté), és ezt a Horthy-féle kiugrási politika fenyegető jeleként igyekezett feltüntetni. Haller most vetette fel először a biztató kérdést, hogy „vajon a párt meg tudna-e mozdulni szükség esetén”, és arra is utalt, hogy nem tüntetésre, hanem ennél többre gondol. Végre elhangzott tehát a nyilasok által olyan régóta várt ajánlat, habár még csak igen óvatos fogalmazásban. Kemény rögtön felvetette, hogy egy ilyen akció sikeres lebonyolításához német fegyverekre van szükség. Haller megkérdezte, hogyha a hadsereg egy részét maguk mellé állítják, megoldódik-e a fegyverkérdés. A nyilasok ugyan, mint Kemény kijelentette, bíztak a magyar hadsereg egy részében, mégis attól tették függővé az esetleges puccs végrehajtását, ha teljesen egyértelmű lesz ezzel kapcsolatban a németek álláspontja. Gyors akciót ígértek, de előbb egy Szálasi—Veesenmayer találkozót javasoltak, ahol a még meglévő véleménykülönbségeket elsimíthatnák.⁶⁴ Haller átment a szomszéd szobában tartózkodó Veesenmayerhez, hogy tájékoztassa a tárgyalások menetéről. A követ azonban azonnali akciót még nem tartott időszerűnek. Haller visszatérve azt közölte tehát a nyilas vezetőkkel, hogy beszélgetésüket tekintsék elméleti jellegűnek, családásukat enyhítendő pedig bejelentette, hogy Veesenmayer hajlandó Szálasisal két nap múlva találkozni. Mindenesetre azt tanácsolta a nyilasoknak, rendszeresítsék a pártszolgálatot, hogy egy adott jelre megmozdulhassanak.⁶⁵

Szálasi Horthy eltávolítására újabb érveket nyert augusztus 29-i kormányzói kihallgatásán. Ezt a kihallgatást már korábban kérte, midőn még arra számított, hogy esetleg a Sztójay-kormány átalakítása során vezetőszerphez juthat. A Lakatos-kormány megalakulása után azonban a beszélgetés már kissé idejét múlt volt. Szálasi ugyanis engedélyt kért Horthytól, hogy vezető politikusokkal tárgyalhasson és javaslatot tehessen a kormány kibővítésére. Horthy, félbeszakítva Szálasisit, a Lakatos-kormány megalakításának szükségességét igyekezett bizonyítani, utalva Sztójay betegségére valamint a súlyos katonai helyzetre. Egy adminisztratív jellegű hivatalnok-kormány megalakításának szükségességét hangsúlyozta, mivel sem Imrédy, sem Bárdossy kinevezése nem oldhatja meg, véleménye szerint, a helyzetet. A beszélgetés utolsó részében Horthy arra kérte Szálasisit, hogy a nyilasok egy hónapig ne kezdjenek újabb politikai akcióba.⁶⁶ Horthyt — aki ebben az időben már a fegyverszünet gondolatával foglalkozott — az indította erre a kérésre, hogy azt remélte, a nyilasok egy hónapi politikai passzivitása módot nyújt elképzeléseinek zavartalan végrehajtására. Ezzel a javaslatával ismét hallatlan politikai szűklátókörűségéről tett tanúbizonyságot, hiszen egyenesen felhívta Szálasi figyelmét kiugrási szándékára. Ezekután természetes, hogy Szálasi az egész beszélgetésből azt a következtetést vonta le — mint naplójában leírta

⁶² BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 8.

⁶³ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 16. Vajna Gábor vallomása.

⁶⁴ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 18.

⁶⁵ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 8. Kemény Gábor vallomása.

⁶⁶ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 5.

—, hogy „Horthy teljesen angolszász cimboraságban van”, s a nyilas puccs végrehajtása halaszthatatlan. A kihallgatás után 2 nappal találkozott Szálasi először Winckelmann-nal, a magyarországi német SS csapatok parancsnokával. A megbeszélés célja természetesen ismét a puccs végrehajtásának kérdése volt. Szálasi közölte, hogy a kormányzónál kialakult benyomása szerint számítani lehet Magyarországnak a háromhatalmi egyezményből való kilépésére. Kijelentette továbbá, hogy a nyilasok hajlandók ez ellen akcióba lépni, de csak német katonai támogatással, mert nem akarnak a Vaszgárda sorsára jutni.⁶⁷ Felvetette egy Winckelmann—Veesenmayer—Greiffenberg megbeszélésnek a lehetőségét a puccs végrehajtásának és az együttműködésnek az érdekében.⁶⁸ A nyilasok, bár még közvetlen felhatalmazást a puccsra nem kaptak, a szervezkedést mind bel- mind külpolitikai vonalon megkezdték. Kemény Gábor, a párt külügyi vezetője sorra járta a budapesti követségeket (olasz, japán stb.), majd augusztus 31-én a román követet is felkereste, hogy a román kiugrás után Németországban megalakuló Horia Sima vezette ellenkormányal a kapcsolatokat felvegye.⁶⁹ A németek a puccs előkészítésére más lépéseket is tettek. Winckelmann, akinek személyi politikája általában mindig ellenkezett Veesenmayerével⁷⁰ — a KABSz-ot⁷¹ támogatta. Sőt Ney-jel, a KABSz vezetőjével szerződést is kötött, melynek alapján a szervezetet beolvasztották a Waffen-SS-be.⁷²

Az elkövetkező napok nem hoztak jelentősebb új eseményt. A tárgyalások, inkább informatív jelleggel, tovább folytak. A nyilasok továbbra is sürgették az akciót, a németek azonban várakozó állásponton helyezkedtek, mert a beavatkozás, tekintettel arra, hogy Horthy a Szovjetunió elleni harc továbbfolytatását határozta el, nem látszott sürgősnek. Új elemet a németek és a nyilasok közötti tárgyalásokba csak a szeptember 10-i titkos tanácsról kiszivárgott hírek hoztak. Kemény szeptember 11-én közölte Hallerral, hogy

⁶⁷ A Vaszgárda, mely lényegében a magyar nyilas mozgalomhoz hasonló román szélsőjobboldali szervezet volt, 1940 őszén fegyveres felkelést robbantott ki a fasiszta Antonescu-kormány ellen. A németek azonban úgy látva, hogy a fasiszta Antonescu-kormányban erősebb támaszt találhatnak, a felkelést nem támogatták, sőt a felkelés leverésében segítséget nyújtottak az Antonescu-kormánynak.

⁶⁸ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 8.

⁶⁹ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 8. Kemény vallomása és Kossuth Népe. 1946. febr. 9.

⁷⁰ Ennek az ellentétnek a gyökerei részben a német belpolitikában meglevő Himmler—Ribbentrop személyi ellentétre nyúlnak vissza. A németek magyarországi politikájában is végig nyomon követhető ez a belső ellentét. A külügyminiszter, kinek titkos megbízásából Veesenmayer 1943-ban már kétszer is Magyarországon járt, az uralkodó osztály vezető németbarát politikai exponenseivel tartotta a kapcsolatot. A Gestapo pedig, illetve ennek magyarországi titkos ügynökei, a Baky—Pálffy-féle Nemzeti Szocialista Párttól kapták információikat és ezeket támogatták. Ebből következett, hogy 1944. márc. 19-e után Kaltenbrunner, Himmler helyettese, aki Veesenmayerrel együtt szintén Magyarországra jött, a nemzeti szocialistákat javasolta a kormány élére. Bár 1944. márc. 19-e után Veesenmayeren keresztül a német külügyminisztérium politikája érvényesült, Winckelmann, az SS és a Gestapo magyarországi parancsnoka továbbra is a nemzeti szocialistákat támogatta. (A kérdésre ld. részletesen a Trial of War Criminals Ministeries Case XIII. köt. Veesenmayer vallomása 488., 495., 496. l. Ld. továbbá *Walter Hagen: Die geheime Front* [Wien—Linz. 1950] című munkájának Magyarországra vonatkozó részeit. — Walter Hagen, Wilhelm Höttl néven a Gestapo magyarországi főügynökéként tevékenykedett.)

⁷¹ A KABSz, a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetsége, a Magyar Megújulás Pártja fegyveres szervezete volt.

⁷² *Maartney*: i. m. 320. l.

ha a minisztertanács is a fegyverszünet mellett dönt, úgy Szálasi ezt a döntést törvény- és alkotmányellenesnek minősíti és a kormány félreállításával hajlandó átvenni az uralmat. Ennek előfeltétele — közölte Kemény — az, hogy „a nemzet szempontjából lényeges politikai rendű intézkedéseket a németek kezdeményezzék, miután mi nem tudjuk például a miniszterelnököt letartóztatni”.⁷³ Ez világos beszéd volt, mert ismét tartalmazta a nyilasok felkínálkozását a németeknek, de ugyanakkor kifejezte azt is, hogy hatalomrajutásuk egyetlen lehetőségét és hatalmuk fenntartásának egyetlen biztosítékát a német fegyveres erőkben látják. Ugyanezen a napon más szélsőjobboldali csoportok is jelezték, hogy fegyverszüneti kérelem esetén a németek oldalára állnak. Így a vezérkar egyes tisztjei elhatározták, hogy fegyverletételi parancsnak nem engedelmeskednek.⁷⁴ Az aznap tartott parlamenti pártközi értekezlet során pedig az a Bárdossy László, aki a parlament jóváhagyása nélkül üzent hadat a Szovjetunióknak és Amerikának, kijelentette, hogy a fegyverszünet kérdésében csak a parlament jóváhagyásával lehet dönteni.⁷⁵ A minisztertanács ismeretes határozata azonban e kérdést pillanatnyilag levette a napirendről.

*

A szeptember 11-i minisztertanács után a kormány politikáját néhány napig megint töretlenül a németek melletti harc jegyében folytatta. A német—magyar együttműködésnek mintegy megpecsételése volt Vörös János vezérkari főnök látogatása Hitler főhadiszállásán. A látogatás létrejöttének körülményei nem teljesen tisztáztak. Nagy Vilmos szerint a látogatást Vörös kezdeményezte, hogy megsürgesse és biztosítsa a német katonai segítséget.⁷⁶ Más források viszont inkább Hitler kezdeményezésére utalnak.⁷⁷ Bárki is volt a kezdeményező, tény, hogy Vörös János szeptember 12-én — tehát a minisztertanácsnak a fegyverszünetet elutasító határozata után — Hitler főhadiszállására utazott. Útjára Greiffenberg és Nádas Lajos helyettes vezérkari főnök kísérték el. Vörös két üzenetet vitt magával. Horthyét és Csatayét. Horthy üzenete utalt a katonai helyzetből fakadó nehézségekre, de biztosította Hitlert kitartásáról és arról, hogy nem hajlandó tárgyalni a Szovjetunióval. A másik üzenet Csatay honvédelmi minisztertől származott, aki a katonai segítséget sürgette és ennek technikai feltételeit (vezetés stb.) igyekezett tisztázni.⁷⁸ A Csatay-féle memorandum néhány politikai kérdésre is kiterjedt; említette például a Gestapo magyarországi politikai tevékenységét, képviselők és felsőházi tagok elhurcolását stb., melyek a magyar szuverenitást sértették. Hitler Himmler, Keitel és Guderian társaságában fogadta Vörös Jánost és mintegy két órás szóradattal öntötte el. Ismerve a szeptember 11-i határozatot, nem tett szemrehányást a kormány ingadozó álláspontja miatt, sőt ravasz taktikával bizalmat igyekezett felkelteni Vörösben a német segítség hatékonysága iránt. Nemcsak a már említett öt páncélos hadosztályt ígérte meg, nemcsak arról biztosította Vöröst, hogy teljesítik Horthy régi kérését és a Lengyelországban

⁷³ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 8. Kemény Gábor vallomása.

⁷⁴ *Macartney*: i. m. 342. l.

⁷⁵ BM. V. 128424 Bárdossy-per anyaga. Az értekezletről Szálasi Hungarista Naplója is megemlékezik.

⁷⁶ *Nagybacsoni Nagy Vilmos*: i. m. 222. l.

⁷⁷ *Macartney*: i. m. 344. l.

⁷⁸ *Demokrácia*. 1945. aug.

harcoló magyar lovashadsereg hazarendelését megengedik és a fronton küzdő magyar csapatokat nagy mennyiségű fegyverrel és munícióval látják el, hanem azt is közölte vele, hogy rövidesen új hadműveleteket indítanak, melyek nemcsak Erdélyt szabadítják majd fel, hanem Romániából is kiverik az oroszokat. Az erre vonatkozó terveket — mondotta Hitler — már ki is dolgozták.⁷⁹ Hitler ígéreteit végül a titkos fegyverek bevetésére vonatkozó néhány általános mondattal egészítette ki. Ez elegendő volt Vörösnek arra, hogy megint optimistábban lássa a helyzetet, hogy ismét a háború egyértelmű folytatása mellett foglaljon állást. A Hitler—Vörös találkozón nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar vezérkar főnökét „szilárd” állásfoglalásában elég gyenge érvekkel meg lehetett ingatni. Elfogadta Hitler állításait annál is inkább, mert szeretett volna hinni bennük. Azt a képtelen reményt táplálta magában, hogy egy sikeres német támadás, melyet Hitler kilátásba helyezett, még megoldhatja a magyarországi katonai és politikai helyzetet.

Ugyanezen a napon Lakatos és Veessenmayer között is tárgyalás folyt le, melynek célja a két ország közötti „kifogástalan atmoszféra” megteremtése volt.⁸⁰ A „kifogástalan atmoszféra szellemében” elhatározták, hogy a déli fronton újonnan felállított 3. magyar hadsereg nagyarányú támadást indít. Feltételezhetően erről esett szó a felsőház Véderő Bizottságának szeptember 12-i ülésén is, ahol Csatay hadügyminiszter tájékoztatta a tagokat a hadihelyzetről.⁸¹

A „koncentrikus támadás”, melyben a 2. és a 3. magyar hadsereg vett részt, 13-án reggel indult meg.⁸² A 3. hadsereg Arad és Lippa irányában nyomult előre és 14-én Aradot el is foglalta. A magyar akcióval egyidőben az ezen a fronton tartózkodó német csapatok is támadást indítottak és Temesvárig jutottak el. A 2. magyar hadsereg, mely közvetlen a támadás előtt komoly erősítést kapott, szintén sikeresen haladt előre és a bihari hegységben kisebb offenzívát indított, Kolozsvár térségében pedig elérte a Maros vonalát.⁸³ A siker azonban csak átmeneti volt. A magyar és német csapatok inkább csak a szovjet előőrsökkel és gyengébb román egységekkel találták magukat szemben. A Romániában levő szovjet csapatok ugyanis szeptember 8-án a bulgáriai fegyverletétel után nem nyugat felé, hanem dél felé indultak. Így szeptember második hetében még viszonylag kisebb egységek keltek csak át a Déli Kárpátokon. A magyar offenzíva megindulását követő napokban azonban már jelentős szovjet egységek keltek át a Kárpátokon, ezek 16-án Temesvárt, 19-én pedig Aradot szabadították fel, ami a német és a magyar csapatok offenzívájának nyílt kudarcát jelentette.⁸⁴ Az offenzíva összeomlása szinte teljesen egybeesett az Erdélyi Magyar Tanács küldötteinek látogatásával. Szeptember 15-én ugyanis gróf Bánffy Miklós az Erdélyi Magyar Tanács megbízásából kihallgatásra jelentkezett Horthy nál s átadta a kormányzónak az erdélyiek memorandumát.⁸⁵ A memorandum a leghatározottabban követelte a fegyverszünet azonnali

⁷⁹ Nagybacsoni Nagy Vilmos: i. m. 222. 1.

⁸⁰ O. L. Min. tan. jkv. 1944. szept. 13.

⁸¹ Függetlenség. 1944. szept. 13.

⁸² O. L. Min. tan. jkv. 1949. szept. 13.

⁸³ Nagybacsoni Nagy Vilmos: i. m. 222. 1.

⁸⁴ Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. 57. 1. és G. Fazekas Erzsébet idézett tanulmánya.

⁸⁵ Haladás 1946. máj. 2. és Macartney: i. m. 349. 1. szerint az erdélyiek memorandumát Teleki Géza gróf hozta Budapestre és szept. 12-én juttatta el Horthyhoz. Ha a személy kérdését nem is lehet pontosan eldönteni, a későbbi események inkább a második dátumot teszik valószínűvé.

megkötését, elítélte továbbá Erdély fegyveres védelmét, méginkább azt, hogy Erdély területe esetleges offenzíva kiindulási pontja legyen.⁸⁶ Horthy ismét tépelődött, elhatározása csak másnapra érelődött meg. Ebben az elhatározásában nem kétséges, hogy szerepet játszottak az offenzíva kudarcáról érkezett hírek is. Felhatalmazta Bánffy, tárgyaljon Kolozsvárott Dálnoki Veres Lajossal, a 2. hadsereg parancsnokával, küldjön ki tiszteket a szovjet egységekkel való érintkezés felvétele céljából. Bánffy 17-én visszaérkezett Kolozsvárra. Horthy utasítását közölte Dálnoki Veressel, aki megígérte, hogy végrehajtja azt.⁸⁷ Más jelek is arra mutatnak, hogy ezekben a napokban Horthy újra foglalkozni kezdett a fegyverszüneti tárgyalások gondolatával, nem zárja ki ebből most már a Szovjetunióval kötendő fegyverszünet lehetőségét sem. A szeptember 11-i minisztertanács tanulságai alapján elhatározta, hogy ezeket az akciókat a minisztertanács bevonása nélkül, csak néhány bizalmasa útján szervezi meg. Fiát, ifj. Horthy Miklóst, menyét, özv. Horthy Istvánnét, valamint szűkebb környezetéből Ambrózy Gyulát, a kabinetiroda főnökét, Vattay Antal altábornagyot, katonai irodájának főnökét, Lakatos Gézá, valamint néhány kiválasztott miniszterét (Hennyey Gusztáv külügy-minisztert, Csataj Lajos honvédelmi minisztert) kívánta csupán az előkészületekbe bevonni. Ezekben a napokban bontakoztak ki a Szovjetunióval való fegyverszüneti tárgyalások első szálai. Az egyik vonalat az Erdélyi Tanács készítette elő, amelynek néhány tagja még a Horthyval való megbeszélés előtt felkérte Zichy Vladimir grófot, akinek Szlovákiában határirtokai voltak, hogy keressen kapcsolatot, a szlovák partizánokon keresztül, szovjet katonai vezetőkkel. Zichy érintkezésbe lépett Makarov ezredessel, a szlovák partizánok szovjet parancsnokával, akitől néhány nap múlva, szeptember 18-án kedvező választ hozott.⁸⁸ Egy másik vonalon is történtek lépések, báró Aczél Ede két társával, Vattay segítségével, átment a fronton, hogy érintkezésbe lépjen a szovjet csapatok parancsnokságával és érdeklődjék a fegyverszüneti tárgyalások lehetőségeiről és feltételeiről. Útjuk körülbelül egy hetet vett igénybe és a további fejleményeket csak kevéssé befolyásolta.⁸⁹ Horthy tehát szeptember 18-án értesült Zichytől a Szovjetunió tárgyalási készségéről. A szovjet főparancsnok közölte, hogy kész fogadni a fegyverszüneti delegációt. Horthy el is határozta a delegáció kiküldését, de a megfelelő személyek kiválasztása ürügyén igyekezett azt néhány nappal elodáztatni, hogy ezalatt még egyszer utolsó kísérletet tegyen a nyugati hatalmakkal kötendő fegyverszünet érdekében. Elhatározására feltehetően Roosevelt és Churchill quebeci külön tanácskozásának híre ösztönzőleg hatott.⁹⁰ Ettől a külön tanácskozástól Horthy — ki tudott a nyugati hatalmak balkáni terveiről — a Szovjetunióval való teheráni megegyezés elvetését várta. Ilyen értelemben tárgyalt egyébként Habsburg Ottó is a quebeci konferencia idején Roosevelttel és Edennel a magyar különbékéről. Eden egyes források szerint nem is zárkózott el eleve a különbéke gondolatától.⁹¹ Roosevelt azonban csak annyit ígért, hogy egy esetleges fordulat után katonai missziót küld Magyarországra.⁹² Bármiféle

⁸⁶ *Macartney*: i. m. 341. l.

⁸⁷ Haladás. 1946. máj. 2. Bánffy Miklós visszaemlékezései.

⁸⁸ *Szenczey László*: i. m. 38—40. l.

⁸⁹ *Macartney*: i. m. 353—354. l.

⁹⁰ A quebeci konferencia 1944. szept. 11-től 16-ig tartott.

⁹¹ *John Lukács*: *Eastern Europe and the Great Powers*. Indiana. 1953. 623. l.

⁹² *Macartney*: i. m. 352. l.

elképzelések is merültek azonban fel a konferencián a nyugati hatalmak balkáni politikájával kapcsolatban, végül mégis a Szovjetunióval való további együttműködést tartották célszerűnek. Roosevelt és Churchill szeptember 19-i levelükben tájékoztatták Sztálint a megbeszélések eredményeiről. Ebben a teheráni konferencia határozatainak megerősítését fejezték ki, midőn a Balkánnal kapcsolatban a következőket írják: „folytatjuk légi-erőink hadműveleteit, és a Commandos⁹³ típusú hadműveleteket”.⁹⁴ A megegyezés szerint a nyugati hatalmak nem küldenek csapatokat a Balkánra. Így Horthynek a svéd és török követségeken valamint Bakách-Bessenyein keresztül küldött kérése ismét elutasításra talált.⁹⁵ Horthy emlékirataiban a sikertelen fegyverszüneti kísérletekre utalva kétségbeesetten írja: „fegyverszünet kérése mindig keserű, de az, hogy az angolok és az amerikaiak kizárólag az oroszokhoz utasítottak bennünket, valósággal tragédiát jelentett számunkra”.⁹⁶ Horthy látta, hogy a Szovjetunióval való megegyezés erősíti a hazai baloldali erőket és lehetetlenné teszi népellenes rendszerének fenntartását. Így tehát a sorozatos visszautasítások ellenére sem adta fel a nyugatiakkal való fegyverszünet gondolatát. Néhány nappal korábban felmerült benne a gondolat, hogy mégis megbízottat küld ki az angolszászokkal való tárgyalásokra. E célból tárgyalt szeptember 16-án egyik bizalmasával, Náday István vezérezredessel és megbízta őt, hogy közvetítse az Olaszországban állomásozó szövetséges csapatok parancsnokságához a fegyverszüneti kérést és kísérelje meg az angolokat rávenni egy fiumei partraszállásra, ahonnan majd Zágrábon keresztül Dél-Magyarország felé törhetnek. Szeptember 20-án, annak ellenére, hogy közben — mint láttuk — már megkapta a nyugati hatalmak válaszát, hogy ti. a Szovjetunióhoz kell fordulni a fegyverszüneti kéréssel, Horthy mégis fogadta Nádayt és Howiet, egy német hadifogolytáborból idemenekült angol ezredest, akit a kormányzó Náday kísérőjéül jelölt ki.⁹⁷ Egy levelet adott át nekik az angol parancsnoksághoz való továbbítás céljából. A levél Horthy ismert felfogását tükrözte a fegyverszünet kérdésében. Mentegetőzik, hogy míg a magyar csapatok a fronton vannak, a német megszállást nem tudja lerázni. Feltette a kérdést: vajon a fegyverszüneti szerződés megóvja-e attól az országot, hogy a szovjet és román csapatok átvonuljanak rajta. Kérte a szövetségeseket, hassanak a Szovjetunióra e tekintetben és ne engedjék Magyarország területére a szovjet csapatokat, vagy legalább Dél-Magyarországon néhány divízióval ők is lépják át a magyar határt. Ha csak a szovjet csapatok jönnének Magyarországra, szögezte le Horthy, akkor kénytelen tovább harcolni.⁹⁸ Howie és Náday igen kalandos körülmények között szeptember 22-én egy Heinckel gépen, amelyet Majorossy repülőszázados vezetett, repültek el a Siófok környéki gamászapusztai repülőtérrel.⁹⁹ Foggiában szálltak le, innen Bariba majd Casertaba mentek, ahol Sir Maitland Wilson angol parancsnok és politikai megbízottja fogadta őket. Mint kiderült, Náday nem kapott megbízólevelet a kormányzó-

⁹³ Commandos típusú hadműveleteknek a diverziós célokból végrehajtott partraszállásokat nevezték.

⁹⁴ Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel. 1944—45. Bpest. 1958. II. 177. l.

⁹⁵ *Nagybacsoni Nagy Vilmos*: i. m. 231. l. és *Macartney*: i. m. 352. l.

⁹⁶ *Horthy*: i. m. 268. l.

⁹⁷ Haladás. 1946. okt. 3.

⁹⁸ *Macartney*: i. m. 351. l.

⁹⁹ A Debreceni Feltámadás. (Szerkesztették Paál Jób és Radó Antal.) 1957. 140. l.

tól, s így a tárgyalások eleve nem lehettek hivatalos jellegűek. Náday előadta jövedele célját, s légi és tengeri úton szállított csapatokat kért. Wilson hadseregtábornok ezt közölte kormányával, sőt Náday érkezéséről a szovjet kormányt is értesítette. A küldetés azonban nem járt sikerrel: az angol kormány a quebeci konferencia után nem tehetett mást, tartania kellett magát a szövetségesek közötti megállapodáshoz mind a fegyverszünet, mind az angol csapatok Magyarországra szállítása kérdésében. Ezt közölték is Nádayval, aki azonban október 14-ig nem tudott kapcsolatot találni Budapesttel,¹⁰⁰ ahol Horthy az újabb sürgető fejlemények hatása alatt mégis csak kénytelen volt megtenni a konkrét intézkedéseket a Szovjetunióba küldendő delegáció előkészítésére. E célból megbeszélést hívott össze, amelyen jelen voltak Ambrózy Gyula, Vattay Antal főhadsegéd, Bánffy Dániel báró volt földművelésügyi miniszter, Rác Kálmán nemzetgyűlési képviselő, ifj. Horthy Miklós, Faraghó Gábor és Zichy Vladimir. A delegáció tagjaiban meg is állapodtak.¹⁰¹ A küldöttség vezetőjéül Faraghó Gábor vezéreztet, a csendőrség főfelügyelőjét nevezték ki, aki másfél évig volt magyar katonai attasé a Szovjetunióban. Faraghó egyébként jól beszélt oroszul és voltak bizonyos személyi kapcsolatai is. A delegáció tagjaivá Szentiványi Domokos meghatalmazott minisztert és Teleki Géza grófort jelölték ki. Útjuk technikai és katonai előkészületeivel és az átjutás biztosításával Kudar Lajos csendőrezredet bízták meg, aki feladatát el is látta és még aznap éjjel visszaérkezett.¹⁰² Horthy szeptember 26-án közölte Faraghóval a fegyverszünetre vonatkozó felfogását, és átadta neki Sztálinhoz intézett levelét. E levélben Horthy kérte a harc azonnali megszüntetését, valamint a német csapatok szabad elvonulását, végül kifejezte óhaját, hogy az ország megszállásában az angol—amerikai csapatok is vegyenek részt.¹⁰³ Szeptember 27-re elkészültek az útlevelek, az utasítások és a meghatalmazás, mely azonban csak tárgyalásokra adott felhatalmazást, a fegyverszüneti megállapodások aláírására nem. A kormány tagjai közül csak Lakatos Géza tudott a delegáció útjáról. A tervek szerint a delegációnak a Vár óvóhelyén elrejtett rádió útján kellett érintkeznie a kormányzóval. A rádió kezelésével özv. Horthy Istvánnét, ifj. Horthy Miklóst és Tost Gyulát, Horthy szárnysegédét bízták meg. A delegáció tagjai 28-án indultak¹⁰⁴ külön-külön útnak, s csak a határon találkoztak. Kalandos utakon az autók többszöri rendszámcserejével érkeztek el Gácsra, ahonnan gyalog mentek át a határon. A határtól 1½ km-re várták a szovjet egységek a küldötteket és autóval Makarov, a Szlovákiában működő partizánok parancsnokának főhadiszállására, Zólyomba vitték őket. Érkezésüket szeptember 29-én jelentették Moszkvába, szeptember 30-án megérkezett a válasz és néhány órával később egy külön repülőgép azzal a feladattal, hogy a delegációt Moszkvába vigye. A magyar küldöttség október 1-én délután 5.30 órakor megérkezett Moszkvába.¹⁰⁵

*

¹⁰⁰ Haladás. 1946. okt. 3.

¹⁰¹ A Debreceni Feltámadás. 1947. 31. 1.

¹⁰² BM. V. 19430. Szálasi-per 1946. II. 19. Ambrózy vallomása.

¹⁰³ *Horthy*: i. m. 285. 1.

¹⁰⁴ Jellemző Horthyék politikájára, hogy ezen a napon látott napvilágot egy rendelet, mely felújítva a régi földdemagógiát, 5 hold földet ígért minden katonának, aki orosz páncélost semmisít meg. A rendelkezést, mellyel a harci szellem fokozását szerették volna elérni, az újságok az „eljöendő új korszak és osztályberendezés ígérete”-ként kommentálták. Esti Újság. 1944. szept. 28.

¹⁰⁵ BM. V. 19430 Szálasi-per 1946. II. 11.

Amíg a kormányzói palotában közel három hétre volt szükség a szeptember 11-i minisztertanács után, hogy a fegyverszünet előkészítésére további konkrét lépéseket tegyenek, addig a nyilasok és a németek sokkal határozottabban láttak munkához. Szeptember 13-án tették meg az első intézkedéseiket a puccs gyakorlati végrehajtására. Ezen a napon Szálasi kinevezte Kovarcz Emilt a nyilas fegyveres erők parancsnokává és megbízta a puccs előkészítésével is. Egyelőre azonban abban állapodtak meg, hogy a jel a puccs kirobantására a háromhatalmi egyezménynek a kormány részéről történő bármiféle megsértése lesz.¹⁰⁶ Szálasi még aznap felkereste Winckelmannnt és Krumpholtzot, Winckelmann helyettesét, akikhez néhány kérést továbbított a nyilas mozgalom nevében. Elsősorban arra kért ígéretet, hogy a németek ne tárgyaljanak más szélsőjobboldali csoporttal és a nyilasokat tekintsek egyedüli mértékadó tényezőnek a magyar politikai életben. Kérte továbbá, hogy bocsássonak rendelkezésükre biztos főhadiszállást Budán, valamint hogy az elkövetkezendő akcióra megkezdés előtt 36 órával figyelmeztessék őket. A németek természetesen mindezeket megígérték. Kovarcz Pasaréti úti főhadiszállásán már másnap megkezdte a szervezést.¹⁰⁷ A katonaság megszervezését Beregfy Károly vezérezredesre bízták, aki néhány törzstiszttel együtt a laktanyákban szervezte a nyilas mozgalmat.¹⁰⁸ Minden fontos helyre (pl. a rádióhoz, a vízművekhez, a gázgyárba, a postához, vasúthoz stb.) megbízottakat küldtek ki, s ezek előkészítették az átállást. Október elejéig mindez meg is történt, csak még a fegyverek hiányoztak. Szálasi Vajna Gábort bízta meg a rendőrség és csendőrség irányításával, melyet ő — egy Olbracht nevű német tiszt segítségével — sikeresen elő is készített. A nyilasok most már nap nap után sürgették a németek hozzájárulását a puccs kirobantásához.¹⁰⁹

Szeptember 14-én Kemény beszélt Hallerral és az akciót sürgette. Szemére vetette, hogy mindig csak azt hajtogatják, hogy várni, várni. Szálasi „felelőtlenül” nem kezdeményezhet semmit — mondotta továbbá —, mert nem juttathatja a mozgalmat vágóhídra. Ő maga (Kemény) sem löheti le Lakatost, miközben esetleg hátulról őt lövik le. Haller azt bizonygatta a türelmetlenkedő Keménynek, hogy a németek mindig támogatták a mozgalmat. „Szálasi Ferencben — mondotta — a politikusnak és az embernek olyan tökéletes összhangját ismerte meg, amely olyan politikai éleslátást és ösztönt jelentett, ami ritka a történelemben”. Mindezek után azonban újra azt hangsúlyozta, hogy várni kell. Várni addig, míg a „magyar államvezetés részéről jogtalanság következik be”.¹¹⁰ Valójában a németek halogató álláspontja mögött továbbra is a Szálasiék iránti bizalmatlanság rejlett. A bizalmatlanság oka természetesen nem abból adódott, mintha a legcsekélyebb kételyük lett volna afelől, hogy a nyilasok minden tekintetben a német érdekek szerint fognak cselekedni. A kétely és halogatózás inkább abból fakadt, hogy ismerve a nyilasokat, nem voltak bizonyosak abban, hogy ők képesek lesznek a német elképzeléseket sikeresen végrehajtani. Ezért — mint erről később még szó lesz — Szálasiéktól teljesen függetlenül katonai akciót is előkészítettek Horthy esetleges eltávolítására. Igyekeztek továbbá más, számukra értékesebb-

¹⁰⁶ *Macartney*: i. m. 357. l.

¹⁰⁷ Uo. és Kossuth Népe. 1946. ápr. 30.

¹⁰⁸ Kossuth Népe. 1946. ápr. 30.

¹⁰⁹ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 16. Vajna Gábor kihallgatása és *Macartney*: i. m. 357. l.

¹¹⁰ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 11.

nek tűnő jobboldali csoportok bevonásával a puccsot jobban előkészíteni és annak szélesebb politikai bázisát megteremteni. Ezt célozta Hallernak az a javaslata is, mellyel kérte a nyilasokat, hogy kezdjenek tárgyalásokat Rajniss-sal. Kemény eleinte ellenezte ezt, végül azonban természetesen deferált a németek kívánságának. Két nappal később; szeptember 16-án, Keszthelyen létrejött a megbeszélés Rajniss és Szálasi között, melynek során másnap a nyilasoknak sikerült Rajniss-sal és Neyjel megegyezniük.¹¹¹ Kemény ezt közölte Hallerral. Most már Rajniss és Ney is bekapcsolódtak a puccs előkészítésébe, és a mozgalom rendelkezésére bocsátották a KABSz katonai erejét. Ez utóbbit hamarosan Kovarecz irányítása alá rendelték. Tárgyalások folytak továbbá a Pálffy-Fidél-féle Nemzeti Szocialista Párttal. E tárgyalások október elején szintén eredményteljesen zárultak. Végül a MÉP három szélsőjobboldali gazdasági szakemberét, Reményi-Schnellert, Szászt és Jurcseket Veessenmayer nyerte meg a puccs számára. Így tehát, állapította meg ekkor Kemény, a hatalom átvételét széles alapon lehetett megvalósítani, s „ennek a jelentősége a jobboldal szempontjából felmérhetetlen”. Viszont a „további várakozás az átütő erőnek a rovására menne”.¹¹² Kérte tehát ismét a németek döntését, Haller azonban kijelentette, hogy az ügyben most folynak tárgyalások Hitlerrel. E beszélgetés szinte szószó szerint megismétlődött 19-én, mikor is Haller Kemény sürgetésére ismét a tárgyalásokra hivatkozott. Arról azonban biztosította őt, hogy Ribbentrop és Himmler már jóváhagyta az akció tervét. Szeptember 21-én Kemény ismételten sürgette a német választ s odáig ment, hogy felvetette, vajon ebben az esetben nem egyes olyan német katonai körök szabotázsáról van-e szó, akik a július 20-i Hitler ellenes akciónak is tervezői voltak.¹¹³ Mindezekről az előkészületekről természetesen a Lakatos-kormánynak is voltak bizonyos értesülései. Tudták azt, hogy Veessenmayer Rajniss-sal tárgyalt és hogy Szálasi a Gestapo — a kormány esetleges intézkedéseitől tartva — védőőrizetbe vette. Mikor Henyey erre vonatkozóan tájékoztatást kért, Veessenmayer egy jobboldali koncentráció létét nem tagadta. Henyeynek a Szálasi-féle ellenkormány szervezésére vonatkozó kérdésére Greiffenberg katonai attasé pedig egyenesen igennel válaszolt.¹¹⁴ A kormány próbált bizonyos — tétova — intézkedéseket tenni a nyilas vezérkar akcióképtelenné tételére. Kemény például SAS azonnali behívót kapott, nyilván, hogy a puccs szervezéséből kivonják, azonban nem tett eleget a bevonulási parancsnak, hanem átiratta magát az SS listára. Így mentesült a katonai szolgálat alól.¹¹⁵ Így ő is, mint a puccs többi szervezője, zavartalanul folytathatták az előkészítést, melynek következő állomása a Rakovszky német konzulnál tartott megbeszélés volt. Ezen Veessenmayer, Höttl, Szálasi és Kemény vettek részt. Szálasi itt felvetette azt a gondolatot, hogy próbálják meg a hatalmat Horthyval együtt átvenni: Horthyval Hitler vagy pedig ő maga beszélne ebben az értelemben. Veessenmayer ezt a lehetőséget nem tartotta elfogadhatónak, szerinte Szálasi-

¹¹¹ BM. V. 153341 Sztójay-per anyaga. Kemény Gábor jelentése.

¹¹² BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 11. Bárczy István szerint a szept. 16-i találkozásra Bárdossyt és Imrédyt is meghívták és a találkozón Rajniss mint Imrédy megbízottja jelent meg. BM V. 55184 Imrédy-per Bárczy István vallomása. A rendelkezésünkre álló adatok azonban nem bizonyítják eléggé, hogy Rajniss az MÉP hivatalos küldötteként kötött volna megállapodást Szálasisal és e megállapodásról Imrédy is tudott volna.

¹¹³ BM. V. 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 11.

¹¹⁴ BM. V. 55184 Imrédy-per. Bárczy István vallomásából.

¹¹⁵ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 11.

nak Horthy nélkül kell cselekednie. Szálasi természetesen hajlandó volt Horthy és a parlament nélkül cselekedni, azonban biztosítékot kért a németektől. Elsősorban arra, hogy a németek védik Magyarországot (mely védelem nem zárja ki a Tiszáig vagy esetleg a Dunáig való visszavonulást), továbbá, hogy teljes mértékben támogatják az ő mozgalmát, végül, hogy a nyilas csapatok megkapják a kívánt fegyvereket. Az időpontot a puccsra alkalmasnak tartotta. Szálasi előadta továbbá, hogy — szerinte — a magyar kormány teljesen el van szánva arra, hogy a fegyvert az angolszászok előtt leteszi, a Szovjetunió ellen viszont tovább akarja folytatni a harcot. „A tervezett akció időpontjául — mondotta — azt a határidőt kell megjelölni, mikorra a Magyarországon tartózkodó német csapatok felsorakoznak a fronton küzdő két magyar hadsereg mögé, hogy jelenlétükkel megakadályozzák az itthoni események következtében számításba jöhető megbomlást.”¹¹⁶ Nézete szerint „a legnagyobb veszélyt az átállással szemben a határon küzdő két magyar hadsereg jelenti”.¹¹⁷ Még a megbeszélés során kialakították az általuk alakítandó kormány listáját. E kormányban széles jobboldali egységfront elvették alapján részt kapnának — a nyilasokon kívül — Rajniss, Jaross, Pálffy, Jurcsák, Ruzskay, Reményi-Schneller és Szász Lajos is. Szálasi utalt még arra is, hogy „megtette a intézkedéseket Beregfy révén arra, hogy adott jelre a magyar parancsnokságot leváltassa elsősorban ezredesig lemenően”.¹¹⁸ A beszélgetés során Veesenmayer közölte azt, hogy „a Führer kívánságára Szálasi Ferencet azonnal fegyveres német védelem alá kell helyezni” és egyben azt is, hogy ezentúl Szálasi tekintik Magyarországon egyedüli felelős tényezőnek.¹¹⁹ Ezt a nyilasok számára sorsdöntő bejelentést szeptember 28-án Haller nyilatkozata méginkább megerősítette. Haller tolmácsolta ugyanis Hitler utasítását, mely szerint Szálasi védőőrizete ne a német követségen történjék, „mert ezzel a formai lépéssel kiküszöbölhető az a formai gyanú is, hogy a pártvezető a német hivatalos hatalommal a legszorosabb összhangban tette volna meg lépéseit a végleges kibontakozás végrehajtásánál”.¹²⁰ Haller közlése Szálasi számára rendkívüli jelentőségű volt. Ismeretes volt ugyanis előtte, hogy Veesenmayer és Winckelmann Hitler főhadiszállásán jártak. Haller kijelentése tehát számára azt jelentette, hogy Hitler megerősítette Veesenmayer tervét, mely szerint a magyarországi puccsnak Szálasi hatalomrajutását kell eredményeznie.

A napfényre került adatok alapján ugyanis megállapítható, hogy ebben a kérdésben korántsem volt egységes a különböző német szervek álláspontja. Valamennyi német szervnek ugyanis megvolt a maga pártfogoltja, a különböző szélsőjobboldali csoportokból és mindegyik saját jelöltjét akarta a puccsban vezető szerephez juttatni. Winckelmann az SS részéről például Bakyyal tárgyalt; a német titkos szolgálat pedig arra gondolt, hogy ha Horthy szűkebb körét, elsősorban Bakay Szilárdot, Hardyt, Dálnoki Miklós Bélát, Veress Lajost letartóztatják, akkor Horthy elszigetelődik és a kiugrás előkészítésére eleve nem lesz módja.¹²¹

*

¹¹⁶ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 6.

¹¹⁷ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 6. Részlet a Hungarista Napló szept. 26-i bejegyzéséből.

¹¹⁸ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 12. Beregfy vallomása.

¹¹⁹ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 11.

¹²⁰ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 6.

¹²¹ *Walter Hagen*: Die geheime Front. Wien 1950. 371. l.

Mindezekről függetlenül, sőt magának Veesenmayernek tudta nélkül sor került egy másik akció előkészítésére is az esetleges kiugrás megakadályozása céljából. Szeptember 15-e és 18-a körül Hitler Jodl, Ribbentropp és Keitel jelenlétében fogadta Otto Skorzenyt és közölte vele, hogy olyan hírek jutottak tudomására, melyek szerint Horthy kapcsolatot teremtett az ellenséges hatalmakkal és ki akar ugrani a háborúból.¹²² Utalva arra, hogy ez súlyos következményekkel járhatna a német hadseregre nézve, Hitler azzal a feladattal bízta meg Skorzenyt, hogy ejtőernyőseivel foglalja el a várat, ha ilyen kiugrási akció biztos jeleit észleli. Ennek a feladatnak sikeres elvégzésére egy zászlóalj SS ejtőernyőst, egy zászlóalj Wehrmacht ejtőernyőst, a wienrneustadti hadapródiskola egy motorizált zászlóalját, és végül — személyes céljaira — egy repülőrajt bocsátott Skorzeny rendelkezésére. Közölte vele továbbá, hogy ez idő alatt Budapesten csak a német haderő parancsnokának van alárendelve. Otto Skorzeny Dr. Wolff néven szeptember 20-a táján érkezett Magyarországra. Egy magyar magánszemély villájában lakott és az első napokban a katonai és politikai helyzet tanulmányozásával foglalkozott. Katonai terveit illetően az a kérdés foglalkoztatta, vajon a Vár ellen ejtőernyős vagy gyalogos támadás vezet-e sikeresebb eredményre. Politikai terveiben — tekintve, hogy Skorzeny nem volt Veesenmayerrel kapcsolatban, sőt Veesenmayer nem is tudott Skorzeny magyarországi tartózkodásáról és különleges megbízatásáról — nem a Szálasi-féle megoldás merült fel. Skorzenynek a Gestapotól értesülései voltak az ifjú Horthy Miklós jugoszláv kapcsolatairól. Skorzeny tehát azt a tervet dolgozta ki, hogy az ifjú Horthyt egy ilyen tanácskozáson elfogják és ezzel apját valamiféle válaszut elé állítják. Vagy leleplezik kapcsolatait és ezzel kényszerítik lemondásra, vagy a leleplezéstől eltekintenek, s akkor Horthy viszont önként átadja a hatalmat a németek jelöltjének.¹²³ Skorzeny e feladatot előkészítésének és megoldásának szentelte magyarországi napjait.

Skorzeny küldetésétől függetlenül Veesenmayer a Szálasisal történt megbeszélés után a készülő puccs katonai és politikai bázisát elsősorban a szélsőjobboldal egységesítése útján akarta kiszélesíteni: Ezt a célt szolgálta a Nemzeti Szövetség létrehozása.

A Nemzeti Szövetség megalakulásának körülményei rendkívül homályosak. A rendelkezésre álló források a Szövetség első lépéseit igen ellentmondóan adják elő. Különösen nehéz megállapítani, hogy a Szövetség megalakításának gondolata kitől származott, hol merült fel először. Számos dokumentum azt bizonyítja, hogy szeptember második felében kerültek sorra az első tárgyalások e kérdésben Tasnádi Nagy András, a képviselőház elnöke és Szöllősy Jenő, a nyilas képviselőcsoport vezetője között.¹²⁴ A nyilas kezdeményezés azonban nem mond ellent annak, hogy a gondolat a németektől származott, annál is inkább, mert ismeretes a németeknek az a régebbi törekvése, hogy a puccs végrehajtását ne csak a nyilasokra, hanem a szélesebb jobboldali koalícióra bízzák. Egy ilyenfajta elképzelésnek a Nemzeti Szövetség teljesen meg-

¹²² *Otto Skorzeny*: Missions Secrètes, Paris. 1950. 189. l. számol be erről az eseményről anélkül azonban, hogy pontos dátumot adna.

¹²³ *Otto Skorzeny*: i. m. 189—195. l.

¹²⁴ Ezt egyöntetűen bizonyítja egyfelől Szöllősy vallomása a Szálasi-perben BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 13. másfelől Tasnádi Nagy András vallomása saját perében BM. V. 104274 1946. ápr. 23-án.

felelt volna.¹²⁵ Egyébként Veesebmayer szerint is a Szövetség megalapításának gondolatát a németek vetették fel. E célból már előzően is folytatott tárgyalásokat Kunder Antallal és RácZ Jenővel.¹²⁶ Más forrásokból kitűnik, hogy Veesebmayer a Ház elnökét, Tasnády-Nagy Andrást is felkereste a Nemzeti Szövetség szorgalmazása érdekében.¹²⁷ Az előkészítés mindenesetre október 1-e után meggyorsult. Ezen a napon ugyanis Szálasi meglátogatta Rajniss és találkozás során véglegesen megállapodtak abban, hogy a jobboldal összefogására létrehozzák a Nemzeti Szövetséget. „Ennek birtokában a parlamenti többséget magunkénak tudjuk és így a nemzeti szocialista kibontakozás a parlamenti Nemzeti Szövetség többsége útján alkotmányosan a legteljesebben biztosítva van” — állapította meg Szálasi ezzel kapcsolatban naplójában.¹²⁸ A megbeszélésen egy értekezlet összehívását is tervbe vették, melyre Szöllősyn és Rajnisson kívül Teleki Mihályt, Jurcsek Bélát, Jaross Andort, Mecsér Andrást és Bárdossy Lászlót is meghívták volna. Ez az értekezlet azonban nem jött létre.¹²⁹ A szervezést ezután Szöllősyre bízták — annál is inkább, mivel Szálasi nem volt képviselő, s mert a Hitlertől visszatérő Veesebmayer arra is figyelmeztette hogy semmiféle akcióban közvetlenül ne vegyen részt.¹³⁰ Szöllősy elkészítette az alapokmány-tervezetet, mely öt pontból állt. Azt javasolta, hogy a szervezet neve Nemzeti Akarat Összefogás legyen. Megindokolta életrehívásának okát és célját, s ennek során erősen hangsúlyozta a szervezet nyilas jellegét.¹³¹

Javaslatait Rajniss és Bárdossy is átnézte, s nyilas jellegét — a többi szélsőjobboldali párt szájaíze szerint — kissé letompították. Végző soron a Nemzeti Szövetség alapokmány-tervezetét Bárdossy készítette el.¹³² Eszerint az alapokmány szerint kezdték el a tagok toborzását, ami a nyilas és Imrédyista képviselők körében nem is okozott különösebb nehézséget. Komolyabb problémát jelentett a MÉP-ben. A kormánypárt szélsőjobboldala természetesen lelkes szorgalmazója volt a Nemzeti Szövetség megalakításának, sőt az ún. „Cs” csoportnak¹³³ igen aktív része is volt a szervezésben.¹³⁴ A kormánypárt más Horthyhoz hű tagjai azonban aggályoskodtak a kezdeményezésével kapcsolatban. Így például a MÉP volt elnöki tanácsának elnöke, Lukács Béla kifejtette, hogy a szervezkedésben kormányzó- és kormányellenes tendenciát lát.¹³⁵

¹²⁵ A Nemzeti Szövetség mint a szélsőjobboldali erők koalíciójának formája már 1944 nyarán felmerült. A Bárdossy vezette tárgyalásokon azonban a nyilasok ellenezték a Szövetség megalapítását, mivel ekkor még nem látták biztosítva benne saját vezető szerepüket. BM. V. 135341 Sztójay-per. Sztójay vall. 1945. nov. 7.

¹²⁶ Kossuth Népe. 1946. márc. 14. Veesebmayer vallomása a Sztójay-perben.

¹²⁷ *Gelei Dezső*: Magyarország 1944-ben (Bpest. 1945) 56—57. l. és *Lévai Jenő*: Fekete Könyv (Officina, év nélkül) 211. l. Baký írásbeli vallomására hivatkozva arról ír, hogy a Nemzeti Szövetség megalakulását megelőzően Baký egy „Kalács” nevű titkos szövetséget szervezett, melynek tagjai Lukács Béla, Szász Lajos, Antal István, Bonczos Miklós, Gyulay Tibor és Zsindely Ferenc miniszterek, Kádár Levente, Fáy és Mester államtitkárok voltak és a Nemzeti Szövetséget ők kezdeményezték. Ezt a vallomást más adatokkal nem lehet bizonyítani, így nem tartjuk elfogadhatónak.

¹²⁸ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 13. idézet a Hungarista Naplóból.

¹²⁹ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 13. Szöllősy Jenő vallomása.

¹³⁰ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 16.

¹³¹ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 13. Szöllősy vallomása.

¹³² BM. V. 128424 Bárdossy-per anyaga.

¹³³ „Cs” csoportnak a kormánypárt egyik szélsőjobboldali frakcióját nevezték. Ehhez tartozott Mecsér András, Jurcsek Béla, Bárczay Ferenc, Csicséri-Rónay István stb.

¹³⁴ BM. V. 55184 Imrédy-per anyaga, RácZ Kálmán vallomása.

¹³⁵ BM. V. 104274 Tasnádi Nagy András pere, Lukács Béla vallomása.

A kormány a képviselők szervezkedéséről október 4-én szerzett tudomást. Lakatost e napon felkereste a MÉP több vezető politikusa, akik felhívták figyelmét az előkészítő politikai tárgyalásokra, utalva arra, hogy több MÉP képviselő csatlakozott a szervezethez és maga a párt elnöke, Teleki Mihály semmit sem tesz a szervezkedés ellen.¹³⁶ Lakatos október 5-én magához kérte Teleki Mihályt és figyelmeztette a Nemzeti Szövetség kormányzó- és kormányellenes tendenciájára. Lakatos nem követelte azt, hogy a MÉP foglaljon állást a Nemzeti Szövetséggel szemben, csupán azt javasolta, hogy a vezető szerepét igyekezzék a Nemzeti Szövetségen belül a párt biztosítani és törekedjék a nyilas vezetés megakadályozására.

A Nemzeti Szövetség szervezkedése gyorsan haladt előre, hamarosan 130 tag járult hozzá a Szövetség megalakulásához. Ez ugyan tekintélyes csoportot jelentett, a szükséges parlamenti többséget (150 fő) azonban nem biztosította. Annál is kevésbé, mivel a tényleges megalakuláskor már csak 115 képviselő lépett be a Szövetségbe.¹³⁷ Próbálkoztak szervezkedni a Felsőházban is, ott azonban — József főherceg kivételével — visszautasításra találtak. Jellemző azonban, hogy a Lakatos-kormány miniszterei közül Reményi-Schneller, Jurcsák és Bonczos csatlakoztak a Nemzeti Szövetséghez,¹³⁸ bár az utóbbi Lakatos felszólítására belépését visszavonta.¹³⁹

A Nemzeti Szövetség formálisan 1944. október 12-én alakult meg. „A Törvényhozók Nemzeti Szövetsége — írja a Függetlenség — október 12-én ülésezett.” Az újság közlése szerint a szervezet elnöke Szász Lajos, ügyvezető alelnök Rajniss Ferenc, alelnök Szöllősy Jenő, elnökségi tagok: Andreika Ödön, Baky László, Bárdossy László, Mocsári Kálmán, Hamu Ferenc, Hóman Bálint, Huszovszky Lajos, Jaross Andor, Kolozsváry Borosa Mihály, Marton Béla, Milotay István, Nyírő József, Rácz Jenő, Tasnádi Nagy András, gróf Teleki Mihály és Vajna Gábor.¹⁴⁰ A szervezet célja lényegében a harc továbbfolytatása, mindenfajta fegyverszüneti kísérlet megakadályozása volt. Ez utóbbit célozta felhívásuk következő részlete: „A Nemzeti Szövetség tagjai szervezett formában és éberen őrködnek, hogy alkotmányunk szellemének és rendelkezésének megfelelően a valóságos nemzeti akarat maradék nélkül érvényesüljön sorskérdéseink eldöntésénél”.¹⁴¹ Hubay Kálmán a Nemzeti Szövetségről írt október 14-i vezércikkében világosan kifejtette, hogy mi a Nemzeti Szövetség megalakulásának egyetlen értelme. Hubay cikkében arról írt, hogy most már biznak a parlamentben — írja — és egyetértenek vele abban, hogy egyrészt a háborút továbbra is teljes erővel kell folytatni, másrészt meglátják, hogy „a nemzeti akarat megtestesítőjének és az alkotmányos jogok képviselőjének csakis az országgyűlést lehet tekinteni”.¹⁴²

A Nemzeti Szövetség szervezése mellett október első felében a nyilasok tovább folytatták a puccs előkészítését a németekkel való közvetlen megbeszéléseken. Október elején szinte minden nap sürgették a németeknél az akció megkezdését.

Veesenmayer október 2-án tért vissza Németországból. Veesenmayer és Winckelmann — mint már utaltunk rá — szeptember 29-én utaztak ki Hitler

¹³⁶ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 19. Lakatos vallomása.

¹³⁷ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 13. Szöllősy vallomása.

¹³⁸ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 19. Lakatos Géza vallomása.

¹³⁹ BM. V. 104274 Tasnádi Nagy András pere, Lakatos Géza vallomása.

¹⁴⁰ Függetlenség, 1944. okt. 14.

¹⁴¹ Magyarország. 1944. okt. 14.

¹⁴² Magyarország. 1944. okt. 15.

főhadiszállására. Az ottani megbeszéléseken, amelyeken a magyarországi eseményekkel foglalkoztak, Ribbentrop és Himmler is részt vett, s lényegében két álláspont alakult ki. Az egyik Winckelmanné volt, aki azonnal nyílt brutális katonai akciót javasolt a kormányzó eltávolítására és német katonai diktatúra bevezetését. Veesenmayer terve diplomatikusabb volt. Ő, híven korábbi álláspontjához, azt tartotta, hogy Horthy uralma, mindaddig míg nem fordul a németekkel szembe, a legmegfelelőbb a németek számára Magyarországon. Ezért azt javasolta, hogy készítsék ugyan elő a puccsot, mely Szálasit juttatja majd hatalomra, de csak akkor hajtsák végre, mikor Horthy „árulásáról” végleges bizonyítékot szereztek. Sőt igyekezzenek a puccsnak is legális jelleget adni és végrehajtásában magyar erőkre támaszkodni. Hitler — bár Ribbentrop és Himmler Winckelmann javaslatát támogatta — Veesenmayer terve mellett döntött.¹⁴³ A németek magyarországi uralmuknak, akárcsak 1944 márciusában, ezúttal is igyekeztek alkotmányos leplet biztosítani. Hitler döntése a nyilasok köreiben igen nagy örömet keltett.

Veesenmayer visszaérkezése után fogadta Szálasit, és közölte vele, hogy Hitler őt szemelte ki a politikai vezetésre, Kemény és Kovarcz azonnal el is kérték Szálasitól a puccs esetére pár nappal előbb kidolgozott hadparancsát, hogy azt Bécsben azonnal kinyomattathassák.¹⁴⁴ A következő tárgyaláson, melyre október 4-én került sor, Szálasit bemutatta az általa javasolt kormánylistát Veesenmayernek. A kormánylistán nyolc nyilas képviselőt jelölt: Szálasit mint miniszterelnök és államfő, Szöllősy Jenő mint miniszterelnök-helyettes szerepelt. Kemény Gábort külügy-, Vajna Gábort belügy-, Szakváry Emilt iparügyi, Budinszky Lászlót igazságügyi-, Kassai Ferencet propagandaügyi, Kovarcz Emilt pedig a totális mozgósítás miniszterének jelölte. A többi gazdasági tárcát a MÉP embereinek száma, akik a németek gazdasági kiszolgálásában már jól beváltak. Így Reményi-Schneller maradt volna pénzügyminiszter, Juresekre a közellátási, Szász Lajosra pedig a kereskedelemügyi minisztériumot akarta bízni. A Nemzeti Szocialista Pártot Pálffy Fidél gróf földművelésügyi miniszter, a Magyar Megújulás Pártját pedig Rajniss mint közoktatásügyi miniszter képviselte volna. Végül a tervezett kormányban helyet kapott Beregfy Karoly nyilas vezérezredes mint honvédelmi miniszter és vitéz Hellebronth Vilmos altábornagy, mint aki a termelés folyamatosságáért felelős.¹⁴⁵ Veesenmayer a kormánylistát elfogadta, csupán a külügyi tárcát kívánta Szabó Lászlóra, a Mussolini mellett működő magyar követre bízni. Szálasit ezt a javaslatot azzal hárította el, hogy a hungarista eszméket Kemény jobban tudja képviselni.

Másnapra Szálasit újabb javaslatot készített; részleteiben is kidolgozta az átállás meneteit. Elsősorban a kormányzó lemondására vonatkozó tervezetét nyújtotta át Veesenmayernek. Elképzelései, mint azt a „Hungarista Naplóban” feljegyezte, két variáció köré csoportosultak.

Az első lehetőség szerint az alkotmányos hatalomátvétel a következő lépésekben va óult volna meg:¹⁴⁶

1. A kormányzó új kormányt nevez ki Szálasival az éién.
2. Az új kormány leteszi az esküt a kormányzó kezébe.

¹⁴³ *Macartney*: i. m. 369. l.

¹⁴⁴ BM. V. 19430 Szálasit-per jkv. 1946. II. 6.

¹⁴⁵ *Macartney*: i. m. 370. l.

¹⁴⁶ BM. V. 19430 Szálasit-per jkv. 1946. II. 14. Csia vallomása és a Hungarista Napló okt. 5-i bejegyzése.

3. A kormányzó lemond, aláírja a lemondási nyilatkozatot.
4. Az 1937/XIX tc. alapján összeül az országtanács, melynek Szálasi és Csia is tagjai lennének és elhatározza, hogy a kormányzói tisztet nem tölti be többé, tekintettel a kormányzó régi érdemeire, ugyanakkor utasítja az országgyűlést, hogy nyolc napon belül válasszon nádort.
5. A következő lépés a nyilasok javasolta nádor megválasztása.
6. Az új miniszteri testület a nádor kezébe teszi le az esküt.

Ezzel befejeződött volna a hatalom alkotmányos átvétele.

A másik lehetőséget Szálasi a következőképpen fogalmazta meg:

1. A kormányzó lemond, aláírja a lemondási nyilatkozatot.
2. Az új kormány tagjai átmenetileg a kormányzói jogkörrel felruházott magyar királyi miniszterelnök kezébe teszik le az esküt.

A továbbiakban az alkotmányos hatalomátvétel menete azonos lett volna az első terv negyedik, ötödik és hatodik pontjával.

A Veesenmayernek átadott tervezet szóban még azzal is kiegészítették, hogy addig, míg az országtanács az államügyek és az államfő kérdését rendezi, a vezetést Szálasi vegye kezébe.¹⁴⁷

Most már nap-nap után sürgették a puccs pontos dátumának kijelölését. Október 8-án a nyilasok újabb sürgetését Veesenmayer azzal háritotta el, hogy az átálláshoz kedvező katonai helyzet megteremtése szükséges márcsak a pszichológiai hatás kedvéért is. Azt ajánlotta, hogy a Nemzeti Szövetség kényszerítse lemondásra a kormányt. Szálasi viszont azzal érvelt, hogy kedvező katonai helyzetet csak az átállás után lehet teremteni. Ami a Nemzeti Szövetséget illeti — fejtette ki — „a parlamenti többség szervilis, de egy erőteljes kisebbség kezdeményezésére lehet számítani. Ha ilyen kezdeményezés elegendő arra, hogy a német vezetés hadba lépjen, úgy a terv végrehajtható.”¹⁴⁸ E megbeszélésen, melyen Haller is részt vett, Szálasi kifogásolta a németek tétlenségét és mint pártvezető javasolta „a jelenlegi rendszer és katonai helyzet gyökeres felszámolását igen rövid időn belül, függetlenül a katonai helyzettől”.¹⁴⁹ Szálasi javaslatot tett továbbá a kormányzó tábornoki környezetének, elsősorban Bakay és Hardy eltávolítására. Erre — közölte — volnának is vállalkozó tisztjei, de kérte, hogy a németek nyújtsanak ezeknek védelmet.¹⁵⁰ Nyilván e megbeszélések is nagy szerepet játszottak abban, hogy Bakay Szilárdot, a Budapest körüli katonai erők parancsnokát október 8-án éjjel Kovarez Emil irányítása mellett a Dunapalotából elrabolták.¹⁵¹

A következő napokban folytatódtak a németek és a nyilasok közötti megbeszélések anélkül, hogy ezek során lényeges új momentumok merültek volna fel. A konkrét előkészületek azonban, a tárgyalások vontatottsága ellenére is, gyors ütemben folytak. Október 10-én Kovarez átadott egy jegyzéket Vajnáknak, mely mintegy 50 baloldali és kommunista vezető politikus nevét tartalmazta; ezeket a hatalomátvételkor azonnal internálni kellett volna. Ilyen listát kapott Feketehalmy-Czeidner. vezérkarhoz beosztott ezredes is.¹⁵² Egyébként e lista alapján október 15-én már nem lehetett internálás-

¹⁴⁷ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 13. Szóllósy vallomása.

¹⁴⁸ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 21. Hungarista Napló okt. 8-i bejegyzése.

¹⁴⁹ BM. V. 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 6.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ *Walter Hagen*: i. m. 374. l. A szerző tévesen 10-re teszi a 8-i eseményt.

¹⁵² BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 16. Vajna vall.

kat végrehajtani, mert időközben a németek, a nyilasokat megelőzve, közülük majdnem mindenkit letartóztattak.

Október 11-én Szálasi és Veesenmayer írásba foglalták a közöttük létrejött megállapodást, mely — többek között — tartalmazta azt is, hogy „a Führer szemében Magyarország egyedüli felelős személye a pártvezető”.¹⁵³

A Veesenmayer és Szálasi közötti írásbeli megállapodással egyidőben fejeződött be a Nemzeti Szövetség szervezése is. Kurt Haller egy Ede fedőnevű egyénnel október 10-én felkereste Tasnádi-Nagy Andrást, és elhatározták a kormány lemondására irányuló akció megindítását.¹⁵⁴ A „Hungarista Naplóból” kiderül, hogy október 11-én Veesenmayer is tárgyalt Szálasisal erről a kérdésről; Veesenmayer azt javasolta, hogy a Nemzeti Szövetség a legsürgősebben keresse fel Lakatost és szólítsa fel lemondásra.¹⁵⁵ Ilyen körülmények után a Nemzeti Szövetség képviselői október 12-én kihallgatásra jelentkeztek Lakatosnál. A miniszterelnök Henyei és Csatay társaságában fogadta a körülbelül 10—12 főnyi küldöttséget.¹⁵⁶ Tasnádi-Nagy András figyelmeztette a kormányt, hogy a döntő lépést a parlament megkerülésével nem tehet. Lakatos válasz helyett kérdőre vonta a küldöttséget, hogy miért alakították meg a Szövetséget a kormány tudta nélkül. Ezután Szász Lajos fejtette ki a Szövetség programját és nyíltan vallotta, hogy a Szövetség célja a háború folytatása. Rajniss pedig írásbeli anyagot nyújtott át a Szövetség céljairól. Lakatos Szásznak válaszolva feltette a kérdést, hogy miképpen gondolják a háborút fegyver és hadsereg nélkül tovább folytatni. Jaross felháborodva szólt közbe hogy „kiugrást, ámulást nem tűrnek”. Tiltakoztak továbbá a KABSz feloszlata ellen,¹⁵⁷ és hangsúlyozták, hogy bizalmatlanok „az ámulásra készülő” kormány iránt is. Nézetük szerint a magyar hadsereg még mindig nem vesz részt elégséges erővel a harcokban, követelték az összes tartalékok bevetését. Végezetül Faraghó oroszországi útja felől faggatták a miniszterelnököt. Lakatos német lovagkeresztjére hivatkozva kijelentette, hogy amíg azt hordja nem lesz áruló. Ami pedig Faraghó útját illeti, ezzel kapcsolatban mindent tagadott.¹⁵⁸ Lakatos állítása Faraghó moszkvai útjáról csak részben volt valótlan. Tudott Faraghó kiküldéséről, de a tárgyalások előrehaladásáról nem volt tájékozva. Pedig Faraghó fegyverszüneti tárgyalásai eközben már be is fejeződtek.*

ROZSNYÓI ÁGNES

¹⁵³ Összetartás. 1944. okt. 19.

¹⁵⁴ BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 6.

¹⁵⁵ BM. V. 128424 Bárdossy-per, Hungarista Napló 1944 okt.

¹⁵⁶ Szász, Jaross, Nagy Iván, Szóllósy, Rajniss, Rác Jenő, Vajna, Kolozsváry-Borcsa stb.

¹⁵⁷ A kormány Baky elrablása után okt. 8-án feloszlatta a KABSz-ot, ugyanakkor a baloldal ellen is lépéseket tett és feloszlatta a Vasas szakszervezetet is. A Vasas szakszervezet 1944 után már nem jelentette a régi értelemben a baloldali szakszervezeti mozgalmat, hiszen ezt nagyrészt „gleichschaltolták”, de a feloszlatásnak még így is volt bizonyos baloldal-ellenes tendenciája.

¹⁵⁸ A Nemzeti Szövetség küldötteinek Lakatosnál tett látogatására számos forrás áll rendelkezésünkre. Ezek csaknem egyformán számolnak be az eseményekről. Mindezek alapja Lakatos vallomása a Szálasi-perben. BM. V. 19430 Szálasi-per jkv. 1946. II. 19. Lakatos Géza vallomása, *Nagy Vilmos*: i. m. 226. l. és *Macartney*: i. m. 386—387. l.

* A tanulmány második része a Századok következő számában fog megjelenni

KÖZLEMÉNYEK

XII. SZÁZADI PÁPAI LEVELEK KÁNONI GYŰJTEMÉNYEKBŐL*

„Dekretális”-okon olyan pápai iratokat értek, melyeknek hagyományozását kanonisztikus jogesetek gyűjtőinek köszönhetjük. Ez a meghatározás ellene mond ugyan a szigorúan kánonjogi definíciónak, mely dekretálison általános jogérvénnyel rendelkező pápai döntvényeket ért, mindazonáltal — rövidség okából — talán mégis megengedhető. E döntvényeket Raimund de Pennaforté gyűjtötte össze egy könyvben, melyet azután IX. Gergely pápa 1234-ben a bolognai egyetemnek mint a katolikus egyház hivatalos törvénykönyvét küldötte meg. Raimund, hogy az igen terjedelmes anyaggal megbirkózzék, a szövegeket, melyeket a jogi oktatásban már régebben használt öt gyűjteményből, az ún. „*Quinque compilationes antiquae*”-ből vett át, erősen megrövidítve, számos levelet pedig mint fölösleget el is hagyott.

Évek során sikerült még régebbi, az I. és II. Compilációt megelőzően létrejött gyűjteményeket találnom, melyek voltaképpen Gratianus idejétől (1140 körül) III. Celesztin pápa uralkodásáig (1191—98) terjedő időközből származó leveleket tartalmaznak, köztük sok eddig ismeretlent, sok már ismertet pedig jobb és teljesebb szövegezésben.¹ Ebből az anyagból válogattam ki a következő leveleket, melyek eddigi tudásom szerint Magyarországra vonatkoznak.

Kiadásomhoz tájékoztatásul néhány megjegyzést kell előrebocsátani.

A gyűjteménynek kor, származás², összetartozás szerint rendezett jegyzékét már ismételtén közöltem.³ Szükségtelen, hogy ezeket most itt újra teljesen publikáljam. Az alábbi áttekintésben azokra a gyűjteményekre korlátozódtam, melyeken a szöveg helyreállítás nyugszik, vagy amelyekről részletes elemzés, esetleg szövegkiadás rendelkezésre áll⁴.

* A gondolatot, hogy a Magyarországra vonatkozó XII. századi dekretálisokat külön publikáljam, 1957 őszén Mályusz Elemér professzor vetette fel előttem. A felosztásnak annál szívesebben teszek eleget, mert remélem, hogy a magyar történettudomány ezeknek a nehezen hozzáférhető helyeken közölt szövegeknek közelebbi ismeretében értelmezésükhöz több járulhat hozzá mint én, aki nem bírom a magyar nyelvet és nem ismerem a vonatkozó kritikai irodalmat.

¹ A vonatkozó, teljes irodalom összefoglaló áttekintését l. *Stephan Kuttner*: *Repertorium der Kanonistik Bd. 1. — Studi e testi 71 (Città del Vaticano 1937) 272—354. l.*, hol a legtöbb a következőkben előforduló gyűjteményt, részben más elnevezés alatt, megtaláljuk.

² A gyűjteményeket mindig a legkorábbi, még megállapítható könyvtári lehelvük szerint jelölöm (ezért vannak alkalmilag eltérések Kuttner elnevezéseitől). A meggyökeresedett elnevezéseket megtartottam.

³ *W. Holtzmann*: *Über eine Ausgabe der päpstlichen Dekretalen des 12. Jahrhunderts*, *Nachrichten der Göttinger Akademie, phil.-hist. Kl.* 1945, 21—24. l.; kibővített jegyzék: *W. Holtzmann*: *Kanonistische Ergänzungen zur Italia pontificia, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 37 (1957) 58—66. l.

⁴ Így a harmadik dekretálisnál, mely igen sok és már nagyon korai gyűjteményekben is előfordul.

A szöveggyűjteményezésnek az egyes itt közölt szövegeket követő áttekintésében minden darabot fejezetként számozunk, s ha szisztematikus gyűjteményekről van szó, a kanonisztika szokása szerint, a könyv-, titulus-, fejezetszámozást is megadjuk. A teljes szövegkiadást ebben az áttekintésben vastag betűvel emeltük ki. A szövegkritikai apparátus elején azok a rövidítve idézett gyűjtemények, melyeken a szöveg helyreállítása alapul, az apparátusban következetesen alkalmazott egy-egy sigla hozzáadásával szerepelnek. Hogy az általam használt kéziratokban a szöveg megtalálását könnyebbé tegyem, azoknál a gyűjteményeknél, melyekről részletes méltatás még nem jelent meg, a lapszámokat zárójelben közöltem. Az egyenlőségjel (=) a címzés (inscriptio) azonosságát jelöli. Az áttekintés végén Jaffé-Löwenfeld, *Regesta pontificum Romanorum* 2 (Lipsiae 1888) megfelelő száma áll.

A rendszerező gyűjteményekben a különböző tárgyú jogeseteket tárgyaló leveleket gyakran szétdarabolták és az egyes részek mint önálló fejezetek a megfelelő cím (Titulus) alá kerültek. A régebbi gyűjtemények viszont az egyes darabokat még eredeti összefüggésükben adják. Ha ilyen esettel van dolgunk, a szövegeket a, b, c-vel jelölt darabokra bontottuk. Az ilyen, különválasztott fejezetek előfordulását az áttekintésben feltüntettük. Hogy szövegeim a *Corpus iuris canonici* legutóbbi, Friedberg-féle kiadásától mennyire különböznek, összehasonlításukból tűnik ki. Friedberg, mivel az ő idejében a *Corp. iur. can.* még a katolikus egyház érvényben levő jogát jelentette, igyekezett Raimund szövegét lehetőleg megtartani és a nyomtatásban megkülönböztette a *Compilatiókból* kiegészített részekről (*partes decisae*). Ma már semmi szükség sincs arra, hogy ezt a különbséget figyelembe vegyünk. Munkásságom célja éppen az, hogy a XII. század dekretálisait a legeredetibb, a szöveggyűjteményezés alapján még elérhető formában állítsam helyre. A dekretálisok legutolsó kiadásától való eltéréseket ezért nem tüntettem fel.

A szövegkritikai apparátus csak a legfontosabb variánsokat tartalmazza. Szövegrömlásokra nem voltam tekintettel.

A szöveggyűjteményezés áttekintését követő megjegyzések csak az újabb irodalomra vonatkozó legfontosabb utalásokat tartalmazzák és mindenekelőtt olyan művekre, melyek az egyes darabok datálását is tárgyalják.

A felhasznált gyűjtemények jegyzéke

- Dei. I = Coll. Dertusensis I, Tortosa, Bibl. del Cabildo 144 fol. 1—29.;
vö. W. Holtzmann, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, kanonistische Abteilung* (= ZRG.) 16 (1927) 39—77.
- Eb. = Coll. Eberbacensis, London, Brit. Mus., Arundel 490 fol. 210—221; vö. W. Holtzmann, ZRG. 17 (1928) 548—555.
- Par. I = Coll. Parisiensis I; Paris, Bibl. nat. lat. 1596 fol. 11—46; vö. E. Friedberg, *Die Kanonensammlungen zwischen Gratian und Bernhard von Pavia* (Leipzig 1897) 45—63. l.
- Aur. = Coll. Aureaevallensis, Luxemburg, Bibl. 30 fol. 101—117^v; vö. W. Holtzmann, ZRG. 16 (1927) 77—109.
- Roff. = Coll. Roffensis, London, Brit. Mus., Royal 10 C IV fol. 137—155.
- Wig. = Coll. Wigorniensis, London, Brit. Mus. Royal 10 A II fol. 5—62^v; vö. H. E. Lohmann, ZRG. 22 (1933) 36—167. l.

- Cl. = Coll. Claustroneoburgensis, Klosterneuburg, Stiftsbibl. cod. 19 fol. 36—87^v; vö. F. Schönsteiner, Die Collectio Claustroneoburgensis, Jahrbuch des Stifts Klosterneuburg 2 (1909) 1—154.
- Cott. = Coll. Cottoniana, London, Brit. Mus., Cotton Vitellius E XIII fol. 204—288, tűz által erősen megrongált.
- Pet. = Coll. Petrihusensis, Cambridge, Peterhouse College cod. 113 fol. 222—229^v, cod. 114 fol. 1—8^v, 17—24^v, cod. 193 fol. I—VIII, cod. 203 fol. 258—263^v, cod. 180 fol. 41—56, hat, előzéklapként felhasznált, a fenti sorrendben egymáshoz csatlakozó ív (füzet) egy, a Cott.-tal igen közeli rokonságban álló gyűjteményből.
- Oriel I = Oxford, Oriel College cod. 53 fol. 240—249, egy Coll. Bamb. végén, függelékkal, melyet vö. W. Holtzmann, Quellen und Forschungen 30 (1941) 19 kk. és Deeters 7. l.
- App. = Appendix concilii Lateranensis, ed. princ. in P. Crabbe, Concilia omnia tam generalia quam particularia 2 (Coloniae Agrippinae 1551) 820—944. l. (majd a későbbi zsinatgyűjteményekben, legutóbb Mansi, Concil. 22, 248—453); vö. Friedberg, Canonessammlungen 63—84. l. és a címekről 50: W. Holtzmann, Quellen und Forschungen 30, 19 kk.
- Bamb. = Coll. Bambergensis, Bamberg, Staatsbibl. Can. 17, vö. E. Friedberg, Canonessammlungen 88—115. l. és W. Deeters, Die Bambergensisgruppe der Dekretalensammlungen des 12. Jahrhunderts, phil. Diss. Bonn 1956.
- Lips. = Coll. Lipsiensis, Leipzig, Univ.-Bibl. 975 fol. 116—153^v, vö. E. Friedberg, Quinque Compilationes antiquae (Lipsiae 1882) 189—209. l., Friedberg, Canonessammlungen 115—130. l., Deeters 10 k.
- Cass. = Coll. Casselana, Kassel, Landesbibl. Jur. 15, ed. J. H. Boehmer, Corp. iur. can. (Halae Magdeburgicae 1747) Appendix 181—348. l.; vö. Friedberg, Canonessammlungen 130—136. l., Deeters 7. k.
- Sang. = Coll. Sangermanensis, Paris, Bibl. nat. lat. 12459 fol., vö. H. Singer, Neue Beiträge über die Dekretalensammlungen vor und nach Bernhard von Pavia, Sitzungsberichte der Wiener Akademie 171, l. (1913) 68—354. l.
- Albrinc. = Coll. Albrincensis, Avranches, Bibl. de la ville 149 fol. 79—109; vö. Singer, Neue Beiträge 355—400. l.
- Gilb. = Die Sammlung Gilberts, vö. R. v. Heckel, ZRG. 29 (1946) 180—255. l.
- Fuld. = Coll. Fuldensis, Fulda, Landesbibl. D 3 a fol. 1—88.
- Esten. = Coll. Estensis, Modena, Bibl. Esten., a R 4, 16 fol. 78—115.
- A = Compilatio I, ed. Friedberg, Quinque compilationes antiquae 1—65. l.
- ARot = Az I. Compilatio rövidített, részben azonban kibővített változata, Paris, Bibl. nat., lat. 3922 A fol. 210^v—227^v.
- B = Compilatio II, ed. Friedberg, Quinque comp. ant. 66—104. l.
- Deer. = Corp. iur. can., ed. Friedberg II.

*

Két dekretálist korábban magyar címzetthez intézettnek is tartottak. Okát kell hát adnom, hogy ebbe a kis gyűjteménybe miért nem kerültek be.

Az első, Decr. I. 6,4 *Significasti frater carissime* (J. L. 6570) bizonyosan II. Paschalis pápától származik, de a címzett és a szöveghagyományozás egyaránt kérdéses. A kanonisztikus szövegleszármaszáson kívül ugyanis (a levél a pallium átadása alkalmából az érsek által a pápának teendő esküről szól) a Liber pontificalis is rendelkezésre áll, még pedig abban a változatban, amit Boso hiboros (meghalt 1178 körül) III. Sándor korában készített. Ez a szerkesztés II. Paschalistra vonatkozóan, néhány változtatással, e pápa régebbi életrajzát is tartalmazza úgy, amint ez Petrus Guillermi un. Liber pontificalisában maradt ránk. De ezt még kibővíti egy sor elég rendetlenül összeszedett oklevéllel, melyeket Boso, mint a római egyház kamarása, a számára könnyen hozzáférhető pápai levéltárban, régebbi pápák ott őrzött registerkötetéből gyűjthetett egybe.⁵ E toldalékok között az utolsó a mi levelünk. Feltünteti a címzettet: *Idem Poloniensi archiepiscopo* és a kanonisztikus gyűjteményekénél jobb szöveget ad. Ebben a szövegben mindenekelőtt az a rész van áthúzva, amelyben ez a mondat fordul elő: *Numquid Ungarico principii dictum est: et tu conversus confirma fratres tuos* (Lk. 22, 32). Erre vonatkozólag először is azt kell mondanunk, hogy ennek a Péterhez intézett intelemnek egy királyra (*principii*) alkalmazása rendkívül feltűnő és szokatlan. Egyházfejedelmekhez, érsekekhez, püspökökhöz intézett pápai levelekben viszont elég gyakran fordul elő. Ungarico helyett nem kellene-e esetleg *apostolorum principii*-t olvasni? Ez az elgondolkoztató passus már a Liber pontificalis kiadóját, Duchesnet is arra a megjegyzésre indította, hogy: *Le destinataire est l'archevêque de Spalato*, és valóban ezt a darabot a régebbi magyar (Katona, Fejér) és délszláv (Kukuljević, Smičiklas) oklevélkiadásokban is megtaláljuk. Ezekkel a lokalizálással azonban nehezen egyeztethető össze egy másik, a szöveg végén olvasható mondat: *Numquid ultra vos Saxones Dacique consistunt et tamen eorum metropolitani . . . legatos apostolicae sedis honorifice tractant*. A pápa a szászokat — *Saxones* egyébként hiányzik a kanonisztikus szövegekből — nehezen mondhatta volna a dalmáciai horvátok szomszédainak, az meg, hogy *Daci* alatt nem a magyarokat, mint a hajdani Dacia lakóit kell érteni, a XII. század latin nyelvhasználata szerint, mely ezt a dánokra értelmezte, biztosnak látszik. A levelet valamennyire biztonságosan lokalizálhatjuk, ha a kanonisztikus szöveghagyományozásban is jóval gyakoribb *Poloniensi archiepiscopo* címzés mellett kitartunk, és a darabot a gnieznoi lengyel érsekre vonatkoztatjuk. Úgy látszik, erre az eredményre jutott előttem csak tartalma szerint ismert tanulmányában M. Gebarowicz, Polska, Węry czy Sycylia odbiorca listu Paschalisa II. J. L. 6570, Kwartalnik historyczny 51 (1937) 513—553, melyben e vitás kérdés korábbi irodalmát is tárgyalja.

Rövidebben nyilatkozhatok a második darabról: Decr. I 20,3: *Ex parte Bartholomaei* J. L. 16604. A dekretálisok legutolsó (Friedberg-féle) kiadásában ez a címzés: *Clemens III Variensi apiscopo*, amit Friedberg a 2. jegyzetben *Vaciensi*-re javít, és Vácra vonatkoztat. Egy régebbi gyűjteményben ily inscriptiót találtam: *Celestinus III Aurelian. episcopo* és Orléansra gondoltam (Studia Gratiana 1, Bologna 1953, 337 20. j.). A megoldást a Coll. Seguntina felfedezése hozta meg, ahol a 87. capitulumban a püspöki város neve *Caurien*-nek íródott. Ez Coria, Mérida spanyol tartományban. A Coll. Sag. döntő a dekretális kiállítója és dátuma tekintetében is. Az előbbi

⁵ Vö. erre vonatkozólag *L. Duchesne: Le Liber pontificalis 2* (Paris 1892) XXXVII skk. 1., a levél szövege uo. 374. l.

III. Celesztin, a kelet pedig 1193. január 21. — március 12. A tartalom a lokalizálásra semmi támponttal nem szolgál. Friedberg feltevése tehát, ha ugyan egyáltalán figyelembe vették, ezután tarthatatlan.

1

Beneventi (1167 sept. 20.—1168 sept. 19)

Alexander III. Strigoniensi archiepiscopo.

Etsi questiones tuas de fervore religionis exurgere et te eas ex intime devotionis affectu, quam circa nos et ecclesiam habes, ad nostram cognitionem proferre nullatenus ignoremus, non tamen est tibi in huiusmodi ultra quam oporteat 5 dubitandum, cum leges humane dicant, quod quidam tenui religione tenti sacramenta etiam necessaria et legitima exhibere contempnunt. Tenuem enim vocant religionem, que in talibus hesitat, ubi non est aliquatenus hesitandum. Unde etiam psalmista dicit: trepidaverunt timore, ubi non erat timor. In hoc autem quod, cum dilectus filius noster Petrus tituli sancti Laurentii in Damaso presbiter 10 cardinalis, tunc vero sancti Eustachii diaconus et apostolice sedis legatus, pro electione tua et, ut pallium tibi deferret, ad partes illas accessit, dilectus filius noster Albanus, frater tuus, eius presciens necessitatem eidem cardinali equum unum te penitus ignorante transmisit, quoniam per mare veniens nullas aut 15 piendis vel dandis muneribus tria sint maxime attendenda: persone scilicet dantis et recipientis qualitas, muneris quantitas et donationis tempus; qualitas personarum: ut a quo et cui, videlicet an a paupere diviti vel econverso sive a divite locupleti datum fuerit, sollicitè consideremus, estimationem muneris et donationis tempus attendamus, si magni vel minoris precii res data existat et an instante necessitate 20 seu alio tempore conferatur, diligentius inspiciamus. Quibus siquidem studiosius inquisitis in prescripta questione tua nihil reprehensibilitate dignum invenimus, quod sollicitudini tue in sequentibus manifestius apparebit. Si enim predictorum cardinalis et fratris tui personarum qualitatem recta consideratione pensamus, non fuit magnum ab eodem fratre tuo cardinali equum unum transmitti, quem 25 etiam ioculatori non petenti vir tantus et tam abundus donaret. Verum si temporis necessitatem perpenderit, non alia intentione hoc constat factum fuisse, quam ut cardinali in tali subveniretur articulo. Quare super hoc in conscientia tua nullus unquam debet scrupulus dubitationis emergere, cum res data modici precii, quantum ad personam dantis vel accipientis, extiterit nec alteruter eorum aliquid 30 in mente habuerit, quod tibi possit vel debeat quamlibet vel in modico lesionem inferre, etsi ante examinationem electionis et pallii receptionem, cum te nolente et penitus ignorante sit factum, ut equus necessitate instante transmissus fuerit et collatus, nec etiam res tanti precii reputetur, que accipientis animum multum movere deberet aut ab honestatis proposito ad aliud declinare. Quod autem scriptum 35 est; beatus qui excutit manus suas ab omni munere, de illis donis dictum est, que accipientis animum allucere vel invertere solent. Quoniam si ipsa etiam persona electi ordinatori vel consecratori suo electuarium, medicinas aut de optimo vino sive de aliis huiusmodi, que modici precii fuerint et que voluntatem recipientis inclinare vel movere non debeant, offerat, non tamen ecclesia Romana dantem 40 vel accipientem in his delinquere interpretari consuevit, nisi ista forsitan intervenirent ex pacto. De cetero licet sicut littere tue continebant, quod episcopus, ne in electione sua ecclesie sue indemnitatem promittat, sacris canonibus prohibea-

tur, non tamen propter hoc verba fratris tui ullam deberent animo tuo perturbationem vel dubitationem ingerere, cum, etsi regi, qualem dixisti, te ignorante promissionem fecisset, exinde nullatenus tenereris, quoniam capitulum illud de 45 persona sacerdotis electi specialiter est intelligendum. Verum quamvis frater tuus te nesciente huiusmodi prestiterit securitatem, quod tamen non constat, non ideo potest inde perpendi, quod alicuius lesionis maculam propter hoc contrahas vel incurras, cum, sicut tua fraternitas non ignorat, sanctorum patrum instituta decernant, quod puer, qui ad aliquam ecclesiam a parentibus suis pecunia 50 interveniente offertur, etsi ad tempus iubeatur ab eadem ecclesia postmodum removeri, non solum ad aliam, sed ad ipsam unde removetur, potest assumi. De quibus colligitur, quod, cum tu quando verba prescripta proferri debuerant ad ecclesiam fueris Agrien. electus, a qua iamdiu ad aliam assumptus fuisti, non solum secundam, in qua modo existis, sed et priorem dispensative posses habere 55 et ideo debes omnem ab animo tuo super hoc dubitationem avellere, cum, etsi hoc constaret, immunitis appareas, nec oporteat te, si frater tuus securitatem etiam prestitisset, propter hoc quoquo modo timere, cum ab ecclesia illa iam pridem transieris et ad aliam deinceps assumptus fueris, in qua tamdiu mansisti. Quapropter non fuit necesse, ut alicui persone scilicet imperatori vel regi aut alii 60 exinde scriberemus, cum nos nec minimum conscientie scrupulum ex hoc suboriri noscamus. De monacho vero ebrioso satis tibi alias credimus esse responsum nec nos questionibus tuis sillabatim per omnia possumus respondere, cum tibi non sicut viro mediocri aut sacras scripturas ignoranti, sed tam divinis quam humanis scripturis pleniam erudito et ecclesie doctori scribamus. Ad hec quoniam 65 de factis tuis nihil unquam per gratiam dei nisi honestum audivimus nec aliam inde suspicionem quam bonam et omni commendatione dignam habemus, quod etiam illi, qui tibi adversari videntur, non negant, sed opinioni tue testimonium laudabile reddunt, non fuit nobis visum, ut de illorum examinatione scripta nostra super his episcopis vel aliis mitteremus. Rogamus autem discretionem 70 tuam et monemus atque mandamus, ut huiusmodi dubitationibus a corde tuo prorsus amotis commisso tibi pontificatus officio ita vigilanter insistas, quod gregem tuum summo pastori Christo digne valeas presentare et ab eo in illa felici retributione iustorum audire. Euge serve bone et fidelis, intra in gaudia domini tui. Datum Benevent.

75

Pet. IV 5 (. . . vel. W. in registri). Rot. 14, 3 (Lucius III [A] III Strigon. archiep.). Oriol I 57,7 (Alex. III in registro). App. 50, 1 (s. inscr.). A V 2, 20 (Idem . . .). Sang. IV 2, 2 (p. 185: Idem . . ., — erat timor. In hoc autem etc. [l. 8]), II 1,6 (p. 130: . . p. c. Si quotiens. In hoc autem [l. 8] — consuevit [l. 40]). Decr. V 3,18 (Idem . . .). — J. L. 11308.

A teljesebb szöveget csak Pet. és Oriel adják. A Rot. és App.-ból származó részeket az apparátusban feltüntetjük, a Sang.-ból vett részeket illetően l. fentebb. A datum csak Oriol I-ben olvasható, de romlott — kijavítandó: *Beneventi*. III. Sándor pápaságának IX. évében (1167. szept. 20. — 1168. szept. 19.) íródott. Vö. Quellen und Forschungen 30 (1941) 21 k. és 39. App., Oriol I és Rot.-ból kiadtam: Quellen und Forschungen 30 (1941) 81 n. l. vö. uo. 21 kk., valamint Ungarische Jahrbücher 6 (1926) 415.

Pet. = P. Rot. = R. Oriol. = O. App. ed. princ. = A. — 2 te eas om. RO 3 affectu] etc. add. O, cett. desunt usque in accip. (1. 14) O agnitionem perferre R, devotionem perferri A 4 tibi om. A 5 contenti A 7 est om. P 8 timore om. P R 9 cum om. A filius noster om. A Petrus] P. P R tituli om. A in Damaso om. R presbitero P 10 tunc — legatus om. R 11 dilectus om. R 12 Albanus] A, A. R 13 permisit P 14 equitaturas ad-

duxit *P* 15 sunt *P* 16 accipientis *R* recip. estimatio muneris et donationis qual. *O* qualitatem *A* 17 ut *om.* *O* et *om.* *O* diviti] dimitti *O* vel] an *A* econtra *R* *O* 21 attendimus *P* *R* 20 sive *O*, an *A* inspiciamus *P* siqu.] sic *O* studiosius *om.* *A* 21 inspectis *A* in] et *O* reprehensione *R* *O* 23 cardinalium *O* tui *om.* *A* pensemus *P* 24 cardinali *om.* *R* 25 etiam *om.* *O* habundans *O* *A* et tam abundus *om.* *R* 26 int.] ratione *A*, int. constat donationem factam fuisse *O* 27 nullius *P* unquam] *om.* *R*, super hoc *O* 29 vel] et *A* alter *R* 30 quid *O* tibi *om.* *P* 32 facta *P* ut *om.* *R* *O* *A* instante *om.* *A* etiam] ideo *O* 33 reputeretur *O*, deputetur *R* quod *P* multum *om.* *O* 34 deberet] debet *O*, possit *P* ad aliud *om.* *A* dictum *R* 35 donis *om.* *O* intelligendum est *R* 36 vel] et *A* inducere sollent *P* etiam *om.* *O* vel] aut *O* 38 recipientis *om.* *R* *O* 39 offerant *O* 40 vel] et *P*. in his *om.* *P* ista] ex pacto forsitan intervenirent *R*, forsitan *om.* *A*, fors. pacto interv. *O* 42 ne *om.* *P*, nec *O* *A* sua *om.* *P*, s(cil.) *add.* *R* permittat *P* 43 non] sed *A* propter *om.* *O* hoc] haec *O* nullam *A* debent *R* 44 te ignorante *om.* *O* 45 teneris, quia *O* 46 quatinus *P* 47 huius *A* *P* const. ideo potest perpendi *A*, non ideo tamen inde perp. *R* 49-vel] et *P* tua] tota *O* sanct.] set *O* 50 discernant *O*, determinant *A* 51 offertur *om.* *R* 52 removeri] tamen *add.* *R* al.] ipsam *P* sed] verum *R* 53 quando] sicut *O* prescr.] illa *R* praeferi *O* 54 egriē. *P*, agriē. *R*, agere natura *A*, *om.* *O* tamdiu *P*, iam pridem *R* 55 dispensationem *A* 56 ideoque *A* super hoc *om.* *R* *A*, hoc *om.* *P* 57 const.] assereres *O* appareat *P* nec] si *O* oportet *R* etiam *om.* *O* 58 propterea *O* aliquo modo *R* *O* 59 deinde *O* iam diu *P* *A* mans.] etc. *add.* *R*, ceteris omissis usque ad mitteremus (1. 70) 60 vel *om.* *P* 61 nec *om.* *O* conscientie *dupl.* *O* hoc] non *add.* *O* suboriri] debere *add.* *O* 62 noscamus] reliqua desiderantur *A* vero] non *O* 66 nec] ne *P* 68 non negant, sed *om.* *O* 69 nostra scriptura *O* 70 autem] itaque *R* et *om.* *P* 71 atque] *om.* *O*, et *R* ut] quatenus *R* 72 *corr. ex.*: existas *R* 73 eo] illo *R* in illa *om.* *O* 74 bone etc., *cett. om.* *P* 75 *Dat. legitur in O tantum.* Benevent.] Venet. *O*.

8 trepidaverunt — timor: *Ps.* 13, 5.

35 beatus — munere: *Isai.* 33, 15.

74—75 Euge — tui: *Matth.* 25, 23.

2

(1163/4—1172)

Idem Colocensi archiepiscopo.

Licet litteras karissimi in Christo filii nostri illustris Ungarorum regis et regine et matris sue tuas quoque et aliorum plurium pro venerabili fratri nostro Prodan(o) episcopo in Culpnanensem ecclesiam transferendo recepimus et ex his 5 vel ex relatione nuntiorum, qui propter hoc ad presentiam nostram fuerunt transmissi, eam necessitatem vel utilitatem nullatenus intelleximus, quod de rigore iuris petitioni vestre in hac parte assensum debuimus indulgere, cum indignum sit et ecclesiastice institutioni contrarium, ut sine certis et manifestis necessitatibus et utilitatibus, non talibus quales in hac translatione proponebantur, 10 set quales sacri canones edocent, debent huiusmodi translationes admitti. Verum devotione predicti regis et supplici eius expostulatione devicti et tam tuis precibus quam aliorum inclinati et contemplatione litterature et honestatis eiusdem episcopi diligenter inducti ex consueta apostolice sedis clementia vel in hac parte dispensative deferimus et apostolica auctoritate indulgemus, ut prefatus episcopus in 15 supradictam ecclesiam transferatur. Nolumus autem, quod de similibus translationibus ita frequenter sollicitemur, cum decentius possit uni ecclesie sine detrimento alterius de personis et honestis et absolutis consuli et utiliter provideri, set volumus et mandamus, ut eundem regem monere curetis attentius et inducere, ut ab huiusmodi translationibus animum suum contineat et desistat.

Cott. IV 61. *Pet.* III 65. — *J. L.* —

Kiadtam: Ungarische Jahrbücher 6 (1926) 399. n. 1. a Cott.-ból, a hiányokat magam pótoltam. A korra (1163/4—1172) és Prodanus zágrábi

püspökre vonatkozólag olv. uo. 400. A címfelirat, úgy látszik, nem teljes, mivel a szövegből több címzetre következtethetünk (7. sor: *petitioni vestre*, 18. sor *curetis*).

Pet. (cod. 180 f. 46^v) = *P. Cott.* (f. 250, *igne parim consumptum*) = *C.* — 0 igrarorum *C* 3 et matris] et *delendum*? 4 culpa nen. *C*, cupa uen. fr. *P ecclesia P* 11 devicti om. *P lacuna relicta* 16 decenter *C* 19 anim.] alium *P*

3

(1159—1179)

Alexander papa III Strigoniensi et Colocensi archiepiscopis.

[a]. *Coniugatus in monasterium converti desiderans suscipi prohibetur, nisi uxor similiter convertatur. Nam dum unum utrorumque corpus coniugii copulatione sit factum, iuri contrarium est partem converti et partem in seculo remanere, nec recipitur apud Deum illius viri conversio, cuius sequitur coniugalis federis prostitutio. Cum igitur senatus clericorum longe premineat cetui monachorum, ita ut aliquando bonus monachus vix bonum clericum faciat, nullus coniugatorum est ad sacros ordines promovendus, nisi ab uxore continentiam profitente fuerit absolutus, ut fiat deinceps de carnali spirituale coniugium.*

[b]. *Sane si coniugati consenserint ordinari, etiam uxoris voluntas requirenda est, ut sequestrato mansionis cubiculo religione promissa, postquam pariter conversi fuerint, ordinentur. Quod si in quibuslibet ecclesie gradibus providenter scienterque curandum est, ut in domo domini nichil sit inordinatum nichilque preposterum, multo magis elaborandum est, ut in eius promotione, qui supra omnes gradus constituitur, non erretur. Inde est, quod fraternitati vestre auctoritate apostolica prohibemus, ne quem uxoratum presumatis in episcopum ordinare, nisi uxor prius professa continentiam sacrum sibi velamen imponat et religioni congruentem vestem assumat. Nolumus enim, ut viri promotio uxori relicte in seculo fieri possit perditionis occasio.*

Integra legitur: Dert. I 14. Eberb. 7,1. Par. I 145. Aur. 43 ab + 47c. Roff. 106 (Idem.). Wig. I 10. Cl. 36 (s. inscr.). Cott. II 39 (inscr. igne del.). Pet. I 45. — Partes: App. 5, 6 (a: Idem...) + 5, 7 (b: Id. eisdem) = Bamb. 49, 6 + 7 = Lips. 58, 6 + 7 = Cass. 57, 7 + 8 = Tann. VII 2, 5 + 6 = Sang. VIII 13 + 14 (p. 315: Idem Strugonum...). Rot. 1,7 (a: Idem...). A III 28, 5 + 6 (Idem...). Decr. III 32, 5 + 6 (Idem...). — J. L. 14104.

A kalocsai (Colocensis) érsek neve, az összes kéziratokban romlott: *Colon.* vagy *Colonien.* A levelet Magyarország érsekeihez (Esztergom és Kalocsa) intézték. Az Orvai-gyűjtemény összeállítója, c. 43. az *ordinentur* szótól kezdve (12. sor) a c. 52. végére tévedett (*Pervenit ad nos*, JL. 14 313). E levél hiteles végződését az *ecclesie* szótól kezdve (l. 12) a *Cum sit Romana* dekretális végéhez adta (JL. 14 126/17; Aur. c. 46 és 47). Koráról, hogy talán 1179 előtt keletkezett, vö. Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Kan. Abt. 16, 48—50.

Dert. I = D. Eberb. = E. Par. I = P. Aur. = A. Roff. (f. 149^v) = R. — 3 uxor] eius *add. App., cett.* convertitur *P* utrumque *App., cett.* 4 in contrarium *EP*, incongruum *R; cett.* 6 cetui] senatui *A*, cecta (!) *P*, ordini *R* 9 promittente *A* solutus *E* spiritualis *D* 16 uxorum *DE*, virorum etiam *P* voluntas] prius *add. App., cett.* 12 ecclesiasticis *App., cett.* providentur *D*, providendum *A* 13 in domo domini om. *R* 14 laborandum *PA, App., cett.* super *P* 15 const.] continetur *App., cett.* non erretur

om. A vestre] per apost. scripta add. A, tue per ap. ser. P R auct. apost. om. A R 16 quem] aliquem P R, om. App., cett. in episc. presumat R 17 confessa P, tucrit add. R continentia D, et add. R 18 religionis A congruam P A enim] autem P A 12 Quod — 15 erretur *sumptum esse ex D. 61 c. 5 § 2 monuerunt Boehmer et Friedberg.*

4

(1179 cr. mart.)

Suffraganeis Strigonien(sis) et Colocensis ecclesiarum, prepositis, abbatibus et nobilibus viris comitibus et universo clero et populo per regnum Ungarie constituto.

Totiens iam scripsimus super facto venerabilis fratris nostri A(ndree) Colocensis archiepiscopi, quem nos sicut virum religiosum, litteratum, honestum, 5 providum carum habemus admodum et acceptum, quod non sine multa verecundia et rubore nunc vobis litteras destinamus, cum a quibusdam vestrum non ita nobis, prout convenit, deferatur. Sane cognita iam pridem plenius causa, pro qua L(uccas) Strigoniensis archiepiscopus prefatum Colocensem de periurio et de excommunicatione duplici manifestius impetebat, deliberato fratrum nostrorum 10 consilio ipsum a periurio et una excommunicatione immunem et ab altera, quam pro violenta manuum iniectioe in clericos eiusdem Strigoniensis incurrerat, denuntiavimus et denuntiamus absolutum. Set eodem Strigoniensi contra mandatum nostrum sepius iteratum ipsum nichilominus periurum, excommunicatum et membrum diaboli predicante apostolica auctoritate precepimus, ut hii, qui 15 ipsum vitarent, prefato Strigoniensi excepto, ab aliis vitarentur. Ceterum quia idem Strigoniensis, cui plus iusto in facto isto detulimus, nimium abutitur patientia nostra et se non dubitat nobis opponere, qui nostris deberet humiliter obedire mandatis, eum et omnes alios cuiuscumque dignitatis vel ordinis, qui ex vobis de cetero memoratum Colocensem vitaverint, nisi ab illo quicquid sinistri 20 de ipso predicaverant, contrarium infra XV dies publice predicaverint, sicut excommunicatos decernimus ab omnibus evitandos et eundem Strigoniensem, si prefatum Colocensem membrum diaboli excommunicatum predicaverit vel periurum, obedientia et subiectione suffraganeorum, prepositorum, abbatum et aliorum subditorum suorum, donec resipuerit, apostolica auctoritate privamus. Inde est, 25 quod universitati vestre per apostolica scripta mandamus et vobis, fratres episcopi, et universo clero in virtute obedientie et vobis, filii comites, et populo sub excommunicationis interminatione precipimus, quatinus nullus vestrum prefatum Colocensem evitet, set ei potius sicut viro religioso, catholico et honesto contradictione et appellatione remota communicare curetis et tam prefatum Strigoniensem 30 quam alios, si qui eundem Colocensem vitaverint, sublato appellationis remedio sicut excommunicatos artius evitetis. Vobis autem, suffraganeis Strigoniensis ecclesie, prepositis abbatibus et clericis ad eandem ecclesiam pertinentibus nichilominus in obedientie virtute precipimus, quatinus, si predictus Strigoniensis eundem Colocensem membrum diaboli, excommunicatum vel periurum asserere 35 vel predicare presumpserit, ei, donec resipiscat, sicut archiepiscopo nullam obedientiam vel reverentiam impendatis.

Dert. I 62. — *J. L.* — Kőzöltem: Ungarische Jahrbücher 6 (1926) 401. 1. n. 2. De tempore, cr. 1179, v. 1. c. p. 404. sq.

1 Calonen. 8 archiepiscopo 19 qui quid sinistre 29 Strigonen.
16 cf. Cicero in Catil. I 1.

(1179 cr. mart).

L(uce) Strigoniensi archiepiscopo.

Si velis diligenter attendere et sollicite cogitare, quantum tibi semper detulimus et quomodo etiam non sine rubore nostro et lesione iustitie te curavimus subportare, cognosces utique non de duritia nostra set de qualitate meritorum tuorum apostolice tibi benedictionis alloquium denegatum. Satis siquidem meminisse potes, in quantis contumax nobis fueris et rebellis, cum apud te iam pridem efficere nequiverimus, ut recolende memorie St(ephano) quondam regi Ungaricorum vel matri sue benedictionem, quam eis pro levi causa subtraxeras, restitueres, et quomodo venerabilem fratrem nostrum A(ndream) nunc Colocensem archiepiscopum, tunc in episcopum Geuriensem electum ad mandatum nostrum sepius iteratum vel ad communicationem bone memorie M(anfredi) quondam episcopi Prenestini, tunc sancti G(eorgii) ad Velum aureum diaconi cardinalis, qui in Ungaria fungebatur legationis officio, consecrare aut ordinare minime voluisti. Insuper etiam, cum tu ipse et alii principes regni karissimum in Christo filium nostrum B(elam) illustrem Ungariorum regem elegistis comuniter ipsumque de Grecia ad culmen regni et regimen vocassetis, ei obtentu cuiusdam pallii, quod nuncio tuo de mera liberalitate donaverat, quantumcumque districtum a nobis mandatum receperis, coronam imponere noluisti. Accedit ad hec, quod cum preceptum a nobis habueris, ut eidem regi benedictionem tuam nullatenus dares, donec Albensi preposito preposituram, quam ei contra privilegium ab ipso et antecessoribus suis Romane ecclesie datum et sacramento firmatum abstulerat, integre restitueret, in hoc sicut in aliis nobis more solito restitisti et reginam matrem eius, quam nos excommunicatam habemus, excommunicationis sententia publice predicans non teneri. Ut autem alia presentialiter omitamus, in quibus auctoritati nostre manifestissime derogasti et te non dubitasti nobis opponere, quid ruboris et iniurie, quid contemptus et contumelie per te in predicto archiepiscopo sustinimus, si conscientiam tuam recte revolveris, non ignoras, cum in eo doctrinam nostram non dubites vilipendere et predicationem tuam nostre non sine tue religionis et honestatis detractioe preferre, quia contra prohibitionem nostram et mandatum tibi in virtute obedientie datum, tui officii debitum non attendens et quid nobis debeas non considerans, eum membrum diaboli excommunicatum predicans et periurum, quem nos in communione apostolice sedis recipimus et sicut virum catholicum in Christi visceribus amplexamur et a periurio et una excommunicatione immunem et ab altera de communi fratrum nostrorum consilio iam pridem denuntiavimus et denuntiamus absolutum. In eo etiam multum tibi detulimus, quia illos te excepto vitari mandavimus, qui predictum archiepiscopum evitarent, credentes, quod ad te ipsum demum redire deberes et a tua predicatione desistere; set contra spem nostram in contemptum et iniuriam apostolice sedis et in derogationem tue religionis et nominis abusus es patientia nostra et usque adeo predicationi nostre derogus et doctrine, ut nobis omnino contraria predices et ab aquilone sedem tuam opposuisse videaris, qui festucam calumpniaris in oculo fratris tui et in oculo tuo trabem superbie et iactantie non attendis, factus, sicut ex frequentibus operibus tuis apparet, unus eorum, de quibus dicitur: colantes culicem, camelum vero deglutientes. Sane non debes aliquatenus ignorare, quomodo, cum Romana ecclesia super alias principatum habeat et primatum, nobis, qui licet inmeriti sedi eius disponente Domino presidemus, humiliter obedire teneris. Inde est, quod non debeamus amodo sustinere, ut apostolice sedis detrahas dignitati vel

impune predicationem nostram reprobas et doctrinam, sicut olim ita et nunc tibi mandamus et in virtute obedientie precipimus, quatinus memoratum archiepiscopum de cetero non evites nec ab aliis predices evitandum et ipsum membrum diaboli, excommunicatum vel periurum asserere non presumas, sciturus quod, si eundem archiepiscopum amodo vitare presumpseris, te tamquam excommunicatum evitamus et precipimus ab omnibus sicut excommunicatum vitari, et si eum aliquo illorum criminum in tua assertione vel predicatione notaveris, donec resipiscas te non solum sicut excommunicatum evitamus, verum etiam suffraganeorum, prepositorum, abbatum et aliorum subditorum tuorum obedientia et subiectione privamus, quia dignum est et consonum rationi, ut ei obedientia a suis minoribus denegetur, qui maioribus suis denegat obedire.

Dert. I 63. — *J. L.* — Közöltem: Ungarische Jahrbücher 6 (1926) 401. l. n. 3. De tempore, cr. 1179, cf. l. c. p. 404 sq.

1 L(uocere)] I. 4 cognosce 6 nequiuimus 8 restituens 10 genrien. 21 *corr. ex* abstulerant 26 quid] qui 33 katolicum 35 et denuntiamus *suppl. in marg.* 41 uideris 43 culionem 48 nunc] nec

39 cf. Cicero in *Catil. I* 1 40—41 cf. Augustin. *Enarr. in psalm. 47,3* 41—42 *Matth. 7, 3; Luc. 6, 41* 43—44 *Matth. 23, 24.*

6

(1179. cr.mart.)

Illustri Ungariorum regi.

Gravat nos admodum, sicut merito gravare debet et potest, quod venerabilis frater noster An(dreas) Colocensis archiepiscopus, quem nos pro litteratura, religione et honestate sua carum habemus admodum et acceptum, falsis suggestionibus emulorum suorum ita, quod dolentes dicimus, a tua videtur gratia decidisse, quod non solum ipse, set etiam sui de commotione regia dampna gravia et indebitas ignominias pertulerunt et idem archiepiscopus non sine multo contemptu Romane ecclesie et derogatione tui nominis est amministrazione commisse sibi ecclesie destitutus. Sane idem archiepiscopus in nostra presentia constitutus sub quanta potuit contestatione firmiter et constanter asseruit se regiam magnitudinem et honorem in nullo penitus offendisse, et si forte, quod ipse prorsus infitatur, te offendit in verbo, sicut tu ipse olim nobis conquestus fueras, offensa eius de levi veniam meretur, quia cum lingua sicut nosti posita in udo, non potest esse quin labatur interdum, et beatus est ille, qui non offendit in verbo. Unde quia sicut offendit prefatus archiepiscopus in sermone, licet id denegat, sicut diximus, ita volumus, ut in verbo regie magnitudini satisfaciatur, rogantes regiam excellentiam monemus et hortamur in Domino, quatinus eiusdem archiepiscopi in verbo congrua satisfactione recepta ei et omnibus suis plenam gratiam restituas et amorem et illata dampna pro reverentia beati Petri et nostra, sicut de tua sublimitate confidimus, sine dilatione et diminutione resarcias, sciturus pro certo, quod, si hec ad preces nostras feceris, sicut credimus te facturum, gratum habebimus admodum et acceptum et de ipso tibi promittimus, quod tue celsitudini fideliter, sicut hactenus fecit, immo si fieri potest fidelius, obsequium exhibebit. Si vero aliquando, quod absit, fuerit de infidelitate convictus, iniuriam tuam nostram propriam reputabimus et eum, sicut culpe quantitas exigit, puniemus. Porro si tam iuste petitioni nostre non duxeris annuendum, tibi pro eo, quod memoratum archiepiscopum contra privilegium ab antecessoribus tuis et a te ipso Romane

*ecclesie iam pridem indultum et iuramenti religione firmatum pravis suggestio-
nibus spoliasti et de sua sede eiciens archiepiscopalibus privasti redditibus,
gratiam et benedictionem apostolice sedis et nostram subtrahimus et in Albensi 30
ecclesia, ubi sedes regalis est et a qua prepositum eiecisti, omnia divina prohibemus
officia celebrari, et si nec errata correxeris, manum beati Petri et nostram senties
auctorem nostro graviozem.*

Dert. I 64. — *J. L.* — Közöltem: Ungarische Jahrbücher 6 (1926) 403.
l. n. 4. De tempore, cr. 1179, v. 1. c. p. 404 sq.

2 ar. colocen. 12 sicut] sic 23 actenus

13 Cf. *A. Otto, Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer
(Leipzig 1890) p. 353 s. v. udus 14 Iacob. 3, 2*

7

(1162—81)

Alexander III. regi Ungariorum, pars capituli: Nuncius.

*De cetero notum sit magnitudini tue nos gaudere plurimum, quod primo-
genitus regius, sicut ex litteris tuis accepimus, aqua est et Spiritu sancto renatus
et perceptione ecclesie sacramentorum Christianorum meruit collegio sociari.
Volumus autem excellentiam regiam non latere, quod neque qui plantat est aliquid 5
neque qui rigat, set qui incrementum dat Deus, neque in baptisate a bono maius
vel a malo minus sacerdote confertur. A quocumque enim quis in forma ecclesie
baptizetur, in Christo baptizatur et remissionem omnium percipit peccatorum,
nec reiterandum est irreiterabile sacramentum. Baptizavit autem Iohannes et
baptizatus est Iesus per Iohannem, baptizavit Iudas, baptizavit et Christus; non 10
est enim baptismus eius, qui baptizat, set illus potius, in cuius nomine bap-
tizatur.*

*Tann. III. 19,3. Sang. IV 14,3 (p. 211). Abrinc. V 1,2 (p. 375).
— J. L. —*

A címzett neve romlott formában maradt fenn és kétségtelenül Ungario-
rumra kell javítani. De azt megállapítani, hogy melyik királynak, III. István-
nak (1162—1172), vagy III. Bélának (1172—1196) küldötték-e, a további
kutatás feladata.

*Tann. = T. Sang. = S. Abrinc. = A. — 1 inguriorum T, ingeriorum S,
unguriorum A Nuncios] infra add. S 3 regis A est om. S 4 collectio A 5 autem om. S
excell.] vestram add. A 9 retractandum S irrevocabile S sacram.] om. S 10 Ies. per.
Ioh.] Iohannes per Iesum S, post Iohannem T A bapt. et Judas S Christus] et add. T
11 enim] om. S potius] om. S
5—6 1. Cor. 3, 7.*

8

(1181—1185)

Lucius III. Strigonsi archiepiscopo.

[a] *Ad apostolice sedis regimen licet in meriti dignatione divina vocati
omnibus sumus ecclesie filiis debitores et pro scientie nostre modo respondere
cogimur consultationibus singulorum. Intelleximus autem ex litteris tuis, quod
quedam consuetudo in Ungaria inolevit, ut multitudo populi plerumque de 5
parrochia unius episcopi in alterius diocesim transferatur, in qua, licet per*

multa tempora moram habuerit, uterque tamen episcoporum tam is, cuius parochiam dimiserunt, quam ille, cuius parrochiani facti sunt, decimationem requirit, unde et invidie et contentiones oriuntur. Ideoque tua nos duxit fraternitas con-
 10 *sulendos, cui potius decime sunt reddende. Noveris igitur, quod, si de artificio vel de negotiatione aut etiam de agricultura, quam [quis] infra terminos parochie, in qua moratur, exercet, vel de aliis huiusmodi decime persolvantur, equum est, ut ecclesie illi reddantur, in qua ille, qui reddit, per totum anni circulum audit divina et percipit ecclesiastica sacramenta. Apostolus enim dicit: si vobis semina-*
 15 *vimus spiritualia, magnum est, si temporalia vestra metimus? Super decimis vero messum vel fructibus arborum, si coluerint in alia parochia quam in ea, in qua habitant, quoniam a diversis diversa consuetudo tenetur, certum aliquid non duximus respondendum. Tu vero hoc eligas in hoc casu, ex quo vel minus vel nullum solet scandalum generari. Quod autem de prediis dicimus, id volumus de*
 20 *vineis et arborum fructibus observari.*

[b] *Sane quoniam rescripto nostro postulas edoceri, si in obitu delegantis iurisdictio delegatorum expiret, tibi breviter respondemus, quod si ante obitum mandatoris lis fuerit contestata, non expirabit mandatum; alioquin procedere illius commissionis intuitu non valebunt.*

25 [c] *De illis autem, qui ante vel post litis ingressum causa frustratorie dilationis appellant, hoc convenit observari, ut pro qualitate negotii, temporis et persone, distantia quoque loci perspecta, ad prosequendam appellationem congruus appellanti terminus assignetur, infra quem, si appellationem prosequi forte contempserit, eius, a quo appellavit, iudicio stare sublato appellationis*
 30 *diffugio compellatur.*

[d] *Clerici vero maxime in criminalibus in nullo possunt casu ab alio quam ab ecclesiastico iudice condempnari, etiam si consuetudo regni habeat, ut fures a iudicibus secularibus tantum iudicentur; cum imperatores etiam dicant, quod leges eorum sacros non dedignantur canones imitari, in quibus generaliter*
 35 *traditur, ut de omni crimine clericus coram ecclesiastico iudice debeat conveniri, non debet in hac parte canonibus ex aliqua consuetudine preiudicium generari.*

[e] *Postremo quia dubitas, apud quem illi, qui homines, agros, vineas seu quasilibet ecclesie possessiones invadere, vastare vel auferre presumpserint, debeant conveniri, presenti significatione mandamus, quod, cum generaliter*
 40 *traditum sit etc.*

Integra legitur Cott. IV 5. — Partes: App. 50,39 (a: Idem . . .). Or. I 57,39 (a), 40 (bcd). Tann. IV 6,4 (abd: Idem.). Sang. IV 9,13 (p. 200: a), V 5,8 (p. 235: abd). A III 26,29 (a), II 1,8 (d). A Rot. II 20, 45 (c: Luc. III. p. c. Ad apostolice). Decr. III 30, 20 (a), II 1,8 (d). — J. L. 15196.

E levél vége a Cotton. gyűjteményben is, mely pedig a bővebb szöveget adja, hiányzik. A dekretálisra vonatkozólag l. még cikkemet: Sozial- und Wirtschaftsgeschichtliches aus Dekretalen. Rheinische Vierteljahrsblätter 15/16 (1950/51) 263 kk.

Cott. (f. 242^v) = C. Oriol. I (f. 259) = O. Sang. IV 9, 13 = S. Sang. V 5, 8 = Σ. A Rct. (f. 217^v) = R. — 2 Ad apost. — 4 singulorum cm. CΣ inmer.] inviti O 3 pro modo resp. om. S 4 sing.] reddere add. S autem cm. CΣ vestris CS 5 ungonia C, Anglia Σ pler.] plurimum CΣ 6 in cm. S transferantur C licet cm. Σ 7 habuerint C habet Σ ep.] eorum C is] hiis SΣ 8 dimiserint C, reliquerit S ille] is A S paroch.] facti sunt] cuius facti O 8 requirunt C S cont.] plurime add. C 9 consulendum O 00 sint O ig] ergo C de cm. C 11de¹ cm. O C aut] aliqua O, cm. C etiam] et O, cm. CS cultura C [quis] supplevi term]. et add. Σ 12 morantur C exercent C aut CΣ de al.] alius O solvantur OS 15 spir. etc. Super O S non est magn. Σ 16 fructuum Σ colunt C 18 rescribendum

C Σ hoc om. *O* 19 sol.] noveris *O* Quod — 20 obs. in *C* tantum legitur 21 nostro om. Σ 22 exspiraret *O*, experiri Σ tibi brev. quod om. Σ 23 lis om. *O* lis fuerit] fuerit licet *O* non] tunc *O* 25 autem] om. *R* 26 pro om. *C* 28 intra *C* appel. om. *O* *R* 31 in null.] in om. *O* ab om. *O* Σ 32 etiam] et *C* regia *O* 33 imperator . . . dicat *O* 34 sacros om. *O* dedignentur *O* in om. *C* 36 nec debent *O* generare *O* 37 pars e legitur in *C* tantum.

14–15 *I. Cor.* 9, 11.

33 sq. cf. *Nov.* 83, 1.

9

Laterani (1191 nov. 5—1192 jan. 9).

Celestinus III. Waciensi episcopo, libro I registri.

Ea noscitur ecclesie Romane auctoritas, ut in dubiis eius semper arbitrium requiratur et, quod ipsa de his duxerit statuendum, suscipi debeat ab omnibus et inviolabiliter observari. Quod utique fraternitas tua diligenter attendens certificar 5 *humiliter postulavit de his, qui violentas manus in clericos aliqua temeritate iniiciunt nec eis suppetunt facultates, ut ad sedem valeant apostolicam laborare, quomodo his videlicet possit salubriter provideri. Super quo taliter tibi duximus respondendum, ut mulieres, quas huc veniendi laborem assumere sexus fragilitas non permittit, senes et valitudinariū seu aliquorum membrorum destitutionibus* 10 *impediti, licet ad apostolicam sedem non venerint, ab episcopis valent consilium salutis accipere et ex eorum officio fidelium communioni restitui satisfacto iuxta facultates his, quibus per eos constiterit iniurias irrogatas. Alios autem sive pauperes sive divites sedi apostolice vel legato eius, ut beneficium absolutionis optineant, necesse est presentari. Si vero huiusmodi infirmitatis tempore timore* 15 *mortis beneficium fuerit absolutionis indultum, iuramento eis medio iniungatur, ut postquam sanitati fuerint restituti, ad Romanam ecclesiam vel eius legatum accedant mandatum super talibus recepturi. Dat. Lat. eodem anno.*

Rot. 25,9. *Seg.* 52 (Item idem vanen. ep. in eodem libro). *Crac.* 85 (Cel. III.). *Mon.* 83 (Idem coarient. ep.). *Hal.* 27 (Idem.). *Gilb.* V 14,1 (Clem. III.) = = *Fuld.* V 21,1 = *Esten.* V 18,1 = *B V* 18,1 = **Decr. V. 39, 13.** — *J. L.* 16623.

A Gilbert-féle gyűjteménytől kezdődően az elejét mindenütt rövidítik (*etc.*) a *noscitur* szó után és a szöveg így kezdődik: *Quod utique* (5. sor). A váci püspökhöz intézett levél keletkezési ideje 1191. november 5. — 1192. január 9. között, a *Seg.*-ben előtte levő és utána következő levelek dátumából kitűnően. *Vö. Rev. d'hist. ecclés.* 50 (1957) 416 és 433. l.

Rot. (*f.* 164) = *R. Seg.* (*f.* 152) = *S. Crac.* (*p.* 145) = *C. Mon.* (*f.* 108) = *M. Hal.* (*f.* 84) = *H.* — 2 semper om. *C* 3 dixerit *S* 5 de quibus viol. *C* 7 tibi duximus om. *S*, respondemus *S* 8 quas — assumere om. *S* *H*, huc — assum. om. *C* *M* fragilitate *S* 9 non permittit om. *S* aliqu.] aliorum *C* *H* truncationibus *S* 10 impediti om. *H* val. salutis sue remedium acc. *H* 11 satisfaciendo *S* 12 iuxta] eorum add. *M* per eos om. *R* 14 huiusmodi om. *R* tempore] causa *S* 16 sanitati om. *C* 17 acc.] et add. *S* mand.] ipsius add. *M* Dat. legitur in *S* tantum.

WALTHER HOLTZMANN

KÉT MAGYARVONATKOZÁSÚ DEKRETÁLIS ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A középkori egyház joga alig egy századdal Gratianus nagy egyházi jogi kodifikációja, a *Concordia discordantium canonum* létrejötte és hivatalos elfogadása után a „*Jus decretorum*”, a római jogi mintára készült tételes jogi összefoglalásból, a dekretumokat magyarázó, értelmező, különböző jogesetekre és tényleges viszonyokra alkalmazó „*Jus decretalium*” alakult. A dekretálisok gyűjteménye, melyet IX. Gergely a Bolognában tartózkodó doktoroknak és scholarisoknak megküldött (1234) ennek a jogmagyarázó tevékenységnek első gyümölcse. Ezt még az elkövetkező évszázadban más gyűjtemények követték: a *Decretales* öt könyvéhez VIII. Bonifác (1294—1303) által hozzáadott *Liber sextus*, majd meg az avignoni pápai bürokrácia nagyra nőtt apparátusának tevékenységét szemléltető *Clementinae* V. Kelemen (1305—1311) és az *Extravagantes* XXII. János (1316—1334) korából. A később létrejött gyűjtemények: a *Liber septimus* és az *Institutiones* már nem a középkori joggyakorlatot tükrözik, az utóbbi meg inkább iskolai célra készült kompendium.¹

E dekretálisok, döntvények és magyarázatok jelentősége a középkori viszonyok ismerete szempontjából természetesen igen nagy. Növekvő számuk a kuriának, az egyes jogi tételek, sőt dogmatikus tanítások értelmezésében megnyilvánuló állandó tevékenysége, világosan mutatják azt a jog-bizonytalanságot, mely a feudális társadalmat általában jellemezte és amelytől a római egyházat a *Lex Romanából* merített² fejlettebb jogérzéke sem mentette meg.

A „*jus scriptum*” állandó fölényét hangoztató megnyilatkozások ellenére is a feudális szokásjog, a „*consuetudo*”, íratlan, tényleges helyzetet figyelembe vevő, általánosnak tekintett jogszabályokat partikuláris megoldások mögött háttérbeszorító gyakorlatának hatását az elfeudalizálódott egyház természetesen nagyon is megérezte. „*Les coutumes s'emportent toujours sur les droits*” állapítja meg sok évtized tapasztalatával egy francia jogtörténész.³ Az egyház joggyakorlatában különösen akkor lett következtelen és bizonytalan, mikor a társadalom, a feudalizmus gazdasági alapjával, vagy a társadalmi mozgalmak dinamikusabb helyzetalakító erejével került érintkezésbe. Ilyenkor volt főként szükség az interpretálásra, és így születtek a dekretálisok. A tanulás: óvakodni kell a középkori egyház tételes jogának mechanikus

¹ Kiadásaik a „*Corpus Juris Canonici*”-ban, részletesen lásd Holtzmann fenti közlését.

² Az egyházi használatra készült római jogi összefoglalás neve: *Lex Romana canonice compta*.

³ Charles Petit-Dutaillis.

alkalmazásától a részleteikben nem mindig feltárt történelmi viszonyokra. Az egyház tételes jogánál sokszor többet mond az interpretálás, illetőleg az interpretálás okának és alapjának felderítése. A tételes jog ez esetben is kevesebbet jelent, mint a történelmi valóság; s a középkori egyház jogrendszere sem ugyanaz, mint a középkor egyházi életének teljessége, melyet a feudális társadalom szövevénye inkább meghatározott, mint a *Decretum Gratiani*.

*

A Holtzmann professzor szívességéből tudomásunkra jutott, általa hetediknek számozott dekretális eddig datálva nincs, létrejöttének körülményei még inkább tisztázatlanok, lehetséges értelmezése viszont mindkettőre választ adhat. Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy mi volt a dekretális létrejöttének indító oka. Egy magyar király — Holtzmann szerint III. István vagy III. Béla — azzal a kérdéssel fordult a pápához, hogy vajon a trónörökös („primogenitus regius”) valóban újra kell-e keresztelni. A pápa nemleges válasza világos: „nec reiterandum, irreiterabile sacramentum”. Már nehezebb biztosabban válaszolni arra, hogy miért volt szükséges a trónörökös keresztiségének megisméltlése. A megoldást — úgy vélem — a „neque in baptisate a bono maius vel a malo minus sacerdote confertur” szavak adhatják. Ezekből ugyanis az tűnik ki, hogy a pápa álláspontja szerint a szentséget — ez esetben a keresztiséget — kiszolgáltató pap morális minősítésétől a szentség érvényessége nem függ. Valaki tehát az ellenkezőt állította és a királyfit keresztelő pap méltatlanságára hivatkozva vonta kétségbe keresztisége érvényességét, annak megisméltlését kívánta. Az így rekonstruált tényállásból három kérdés következik. Ki volt a „királyi elsőszülött”, ki keresztelte és ki vonta kétségbe keresztiségének érvényességét?

Holtzmann, mint láttuk, III. István vagy III. Béla királyaink valamelyikére gondol. III. István „elsőszülöttjéről” csak egy meglehetősen bizonytalan következtetés tájékoztatna.⁴ III. Béla első fiának viszont, a későbbi Imre királynak születési éve is biztosan megállapítható. A továbbiakból ki fog tűnni, hogy a sokkal nagyobb valószínűség szerint csak ő lehetett a dekretális „primogenitus regiusa”. Ez esetben a pápai levelet Imre születési évére: *1174-re datálhatjuk*.⁵

Imre királyfit keresztelő egyházi személy kilétéről alaposan tájékoztatnak az Árpád-házi királyok oklevelei, elsőként maga Imre. 1198-ban az esztergomi egyház kiváltságai között említi, hogy „... rex Vngarie, quicumque fuerit a Deo coronatus per Sedem Strigoniensem, in signum catholicae fidei deciman solvere deberet Archiepiscopo Strigoniensi, a quo *fidei baptismatis* et coronam receperunt...”⁶ Öccse és második utóda, II. Endre 1209-ben ugyanígy nyilatkozik: „... ecclesia b. Adalberti martiris, quam matrem regni esse et metropolim quamque patribus et praedecessoribus nostris cum insignibus *fidei sacramenta* regalibus amministrasse constat...”⁷ Általános gyakorlat szerint tehát az esztergomi érsek szolgáltatta ki a szentségeket,

⁴ Wertner Mór: Az Árpádok családi története. — Nagybeeskerek. 1892. 320. l.

⁵ Wertner: i. m. 357. l.

⁶ Fejér: Codex diplomaticus. II. 324.

⁷ Knauz: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. Esztergom, 1874, 185. l. Vö. Balics: A római katolikus egyház története Magyarországon, II/1. Bpest, 1890. 3—5. l.

köztük a keresztséget is, a királyi család tagjainak, vagy legalább is ez az ő felügyelete alá tartozott.

Általános gyakorlat szerint, mert miként éppen III. Béla esete példa arra, hogy a koronázást az esztergomi érsek — Lukács — megtagadta,⁸ megtagadhatta a méltatlannak tartott királynak és családjának a szentségekkel ellátását is. Hogy Lukács érsek a királyfi születésekor már kiengesztelődött volna Bélával, nem bizonyos. Az oklevelekben egy esettől eltekintve⁹ élete utolsó éveiben egyébként nem szerepel. De az ország másik érseki székén ült ekkor a Kuria előtt inkább kedves András érsek, Lukács ellenfele,¹⁰ az esztergomi szék jogainak „megátalkodott lábbal tiprója”, akit az esztergomi főpap ki is közösített. András kész volt a királyt megkoronázni, és kész lehetett a szentségekkel is ellátni őt és családját, elsősülöttjét pedig megkeresztelni. Mindezekből azt következtethetjük, hogy a királyfi keresztelője a kalocsai érsek volt, s aki az érsek morális alkalmasságát és ezzel kapcsolatban a szentség érvényességét kétségbevonta, Lukács volt, az esztergomi érsek és a királyi ház jogszerinti főpapja.¹¹

Mindez idáig egyszerű joghatósági vitánál nem látszana többnek, ha nem irányítaná figyelmünket ismét magára a dekretális rációját kifejező „neque in baptisate a bono maius vel a malo minus sacerdote confertur” mondat. A keresztség nem lesz sem kisebb, sem nagyobb hatású, ha jó vagy rossz pap szolgáltatja ki. A pápa általánosságban beszél. Nem nyilatkozik arról, hogy a királyfit keresztelő pap vagy főpap méltó volt-e erre a szerepre vagy sem. De Lukács nagyon is konkrétan gondolkozott. András az ő szemében az egyházból kitaszítandó simoniákus volt,¹² már pedig ő mitől sem borzadt inkább mint a simoniának még az árnyékától is. A simoniákus egy szélsőséges felfogás szerint valójában nem is pap, az általa kiszolgáltató szentségek érvénytelenek.¹³ Lukács érsek aggályai ez álláspontból válnak érthetővé.

Ez az álláspont pedig a VII. Gergely-féle reformmozgalmak legszélsőségesebb képviselőinek, és ezeknél élesebben a milánói Pataria híveinek a klérusról alkotott nézetei között e dolgokról vallott felfogásával lenne azonos. Lukács érsek magatartásának megértéséhez tudnunk kell, hogy a középkori egyház a XII. században még lazább dogmatikai fegveléssel rendelkezett és elviselt olyan belső ellentmondásokat, amelyek később már a hivatalos egyház kereteit szétfeszítették. Meg azután az, amit életéről tudunk — (szigorú aszkézise¹⁴ — szentté is akarták avatni — a szélsőséges gregoriánizmushoz közel kerülése, bizonyos misztikus vonások — jövődömondások),¹⁵ — is hozzá járulhat ahhoz, hogy a királyi elsősülött kereszt-

⁸ III. Ince levele Imre királyhoz: 1204; *Knauz*: Monumenta. I. 122. 1.

⁹ *Szentpétery*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Bpest. 1923. 126. sz. 1174—78 között.

¹⁰ L. Holtzmann-nál az 5. dekretalist, valamint az ott közölt irodalomban Holtzmann tanulmányait.

¹¹ Lukács és András vitájáról újabban: *György János*: Gesta Regum Gesta nobilium. Bpest, 1947. 7—13. 1.

¹² *György*: i. m. 35. 1. és Holtzmann fent 2. és 3. dekretális.

¹³ A szentségek kiszolgáltatására vonatkozó katolikus tanítás jó összefoglalása: *Lexikon für Theologie und Kirche*. V. 941. IX. 83. 86—87. 1.

¹⁴ *Balics*: i. m. 126—127. 1.

¹⁵ Lukács életéről kortársa és személyes ismerőse: Gualterus Mapes *De nugis curialium. Distinctio II. VII.* A Lukácsról szóló rész: *Marczali Henrik*: Árpád-kori emlékek a külföldön. Történelmi Tár. 1878. 171. kk. 1. „Vidi Parisius Lucam Hungarum

sege dolgában vallott radikális, a pápa által e levélben kifejtett katolikus felfogással *nem egyező* nézetei érthetőbbeké váljanak és ezzel együtt e dekretális létrejöttének körülményei is.

*

A második dekretális — Holtzmannál a nyolcadik —, melynek problémáival ezúttal foglalkozunk, töredékes formájában, a Corpus Juris Canonici régi gyűjteményes kiadásában is megtalálható (Decret. Greg. III. Tit. 30. c. 20.). Holtzmann professzor fenti közlésében kaptuk meg a teljes szöveget, melynek segítségével reméljük, hogy közelebb férkőzhetünk a dekretális értelméhez, ahhoz a történelmi helyzethez, mely szükségessé tette a pápa megkérdezését és válaszána a most teljességben ismertté vált formában történt megfogalmazását.

Az esztergomi érsek által a pápa elé terjesztett probléma nyilván az lehetett, hogy olyan esetben — a levél szerint különben ez Magyarországon régi és igen gyakori lehetett „consuetudo in Hungaria inoleuit” —, ha valaki lakóhelyét változtatja és az egyik püspök megyéjéből a másikéba költözik át, melyik püspöknek tartozik a dézsmával. A dekretális tömeges, gyakori szokásról beszél: „multitudo populi, plerumque . . .” Ha meg a válasz az lenne, hogy mindkettőnek, melyiknek milyen formában, milyen alapon? A kérdésessé vált eset nem könnyen érthető, de nem tudta azt könnyen megérteni a pápa már akkor sem. Bizonytalan válaszai: „nihil certum duximus respondendum”... „tu eligas in hoc casu . . .” ezt nyilván mutatják. Talán az érsek előadása nem volt világos, talán különféle természetű esetekből összetevődő jelenségről volt szó, mely a pápa számára szokatlan vagy éppen érthetetlen viszonyokból keletkezett. E jelenséget rekonstruálni ma már teljes biztonsággal igen nehéz. Kísérletünkhöz támpontul egyedül a dekretális ama része szolgálhatna, melyben a pápa a dézsma két fő válfajáról,¹⁶ a „decima personalisról” és a „decima praedialisról” nyilatkozik. Az előbbi alapja a személyi jövedelem, keresmény, az utóbbi a földbirtok. Holtzmann helyreállított szövegében az első forrásait meg is találjuk: „ex artificio, negotiatione vel agricultura . . .” Az „artificum” iparűzést, mesterségbeli foglalatосkodást jelenthet, és ez indította magát Holtzmann és nálunk Székely Györgyöt arra, hogy vándoriparosokra következtessen¹⁷, kiknek dézsma, személyi dézsma kötelezettségét

in schola magistri Girardi Puellae, virum honestum et bene literatum, *cujus mensa communis fuit sibi cum pauperibus, ut viderentur invitati convivae, non alimoniae quaesitores.*” *Balics*: i. m. 126—149. 127. l. A heterodox tanításokról újabban: *Arno Borst*: Die Katharer. Schriften der Monumenta Germaniae Historica. 1954. 78—97. l. A szegénységi mozgalmak legújabb kitűnő marxista értékelése; *Ernst Werner*: Pauperes Christi. Leipzig. 1956.

¹⁶ A dekretális jogban ismert tizedfajtákról: Decret. Greg. III. Tit. 30. egészen. A magyarországi tized fajtákról és a dézsmáltatási gyakorlatról mindenben részletes és tanulságos képet nyerünk *Mályusz Elemér*: Az egyházi tizedkiszákmányolás (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bpest, 1953) c. tanulmányából. Az adataiból kialakuló kép visszafelé is jól használható analógia a tizedfajtákra és a dézsmáltatás módjára vonatkozólag. — A nyugat-európai tizedrendszer legújabb igen részletesen dokumentált ismertetése *Georg Schreiber* tanulmányaiában: „Kirchliches Abgabewesen an französischen Eigenkirchen . . .” és „Mittelalterliche Segnungen und Abgaben” a *Gemeinschaften des Mittelalters* c. tanulmánykötetben (Münster, 1948. 151—212 és 213—282. l.).

¹⁷ *Székely György*: A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. Tanulmányok Budapest múltjából, XII. (1957) 7—16. l.

hozza szóba a pápai levél. E megoldást ugyan egyedüli magyarázatnak az eset komplikáltabb voltára tekintettel nehéz elfogadni — Székely sem szánta annak —, de vele együtt mégis azt kell hinnünk, hogy a magyarországi városiasodás akkori mértékével mérhető iparos vándorlás nyomairól van szó. Ennyit akkor is el kell fogadnunk, ha különös megfontolást érdemlőnek találjuk, hogy ez az explikatív felsorolás csak Holtzmann szövegében található, míg a Corpus Juris szövegébe nem került be, bizonyonnyal azért, mert csupán általánosságban és közismert módon magyarázza a „decima personalis” fogalmát.

A másik megoldásnak olyan helyzet feltételezéséből kellene kiindulni, számos emberről van szó, kik egyik vidékről a másikra vándorolnak, ott hosszabb ideig is tartózkodnak („per multa tempora moram traxerit”). Milyen esetben következett ez be? Talán arról van szó, mire Karácsonyi János oly sok példát tudott felhozni, hogy nemzetségtagok családjaikkal az ősi települési területről messze vidékre kerülnek, mint a Gut-Keledek a Nyírségbe és Biharba, az Abák közül némelyek Temesbe?¹⁸ Hogy az ilyen feltevés jogot ad-e a „multitudo populorum” ilyen értelmezésére, vagy ez a kifejezés csupán a különböző lehetőségek sokféleségét akarta kifejezni, a rekonstruált szövegből nem tűnik ki.

Megint más feltevés felé terel bennünket a Holtzmann-féle szövegnek az a helye, amely szerint a pápa még a „decima praedialis” általa adott értelmezését is megszorítja: „et hoc de vineis tantum et fructibus est intelligendum”. Ebből arra következtethetünk, hogy az érsek kételyei közül csak az ilyen vonatkozásúakra tudott megoldást. De válaszát maga sem tartja kielégítőnek, hiszen egyebekről is volt szó, nem csupán a terménytizedekről. A praedialis dézsma jelenthette még az állat szaporulatból beszolgáltatandó tizedet, amit szívesen neveztek „primitiae”-nek is. Ezt a dézsma fajtát a dekretális nem említi kifejezetten, de bele kell értenünk abba a bizonytalan mondatba, ami a „Consuetudo diu obtenta”-ra bízva, a válasz nélkül maradt kérdéseket.

A régóta kialakult szokás, e dézsma-féleség fizetését illetően a pápa előtt ismeretlen, részben érthetetlen magyarországi viszonyokban gyökerezett, melyek a dézsma szolgáltatás alapjának kialakulását sajátos módon szabták meg. Ha állat-tizedre gondolunk, az állattenyésztésnek az a sajátos módja kerülhet szóba, melyet más forrásokból is elég jól ismerünk¹⁹ és amely a téli és nyári, síkvidéki és hegyi állattartás változásaiból állt.

E megoldás szerint érthető az az általános kép, amit a pápai levél a jogeset alapjaként mutat be: népsokaság vándorlása az egyik egyházmegye területéről a másikéra. S e vándorlás lehetséges oka, az állattenyésztés sajátos formája okozná a tizedfizetési kötelezettségben előálló bonyodalmakat.

Ezek alapján még a dekretálisban érdekelt területeket is megkísérelhetjük közelebbről meghatározni. Nyilvánvalóan olyan szomszédos püspökségek jöhetnek szóba, melyeknek határa e kettős állattartás érintkező pontjaival esik egybe. Itt megint többféle lehetőséggel kell számolnunk. Ha az érsek a maga és egy tartománybeli másik püspök nevében beszélt, legvalószínűbben az esztergomi és váci egyházmegyék határterületeire gondolhatunk

¹⁸ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. 20—21. és I. 45. l.

¹⁹ A magyarság néprajza. II. Györffy István: Állattartás. 108—109. l.

azon a tájon, hol a Váchoz tartozó dél-nógrádi dombokról a Cserhát, vagy éppen az észak-nógrádi hegyek legelőire hajthatták az állatokat. Ha nem a saját esetéről szólt az érsek, de tartományához tartozó két püspök vitájáról, Győr és Veszprém határára, a Rába-menti síkság és a Bakony érintkező területeire irányulhat figyelmünk. Ha végezetül egy saját tartománybeli és egy másik, a kalocsai metropoliához tartozó püspök dolgában emelt szót, Eger és Várad vagy Erdély határterületei, a Nyírség és az Erdély-széli hegyek szomszédságában, teremthettek a dézsmáztatásban vitás helyzetet.

Hogy e különféle kombinációk közül tényleg melyik fejezi ki a valóságot, a rendelkezésünkre álló adatok segítségével eldönteni nem tudjuk és mi sem mondhatunk egyebet: „nihil certum duximus respondendum . . .”

MEZEY LÁSZLÓ

PÁRIZS ÉS A JAQUERIE

(Az 1358 évi parasztfelkelés hatszázadik évfordulójára)

„... Kedves urak és jó barátok, gondoljuk, igen jól tudják, hogy mind az Önök országaiban, Flandria, Artois, Ponthieu, Haynault és Beauvaisis-ben, mind más helyeken egyetemesen összefogva, ellenséges érzülettel telve a nem nemesek ellen, milyen nagyszámú nemes ölt és pusztított a Somme-től az Oise vizéig minden megkülönböztetés nélkül, bűnösöket és büntelenekeket, jókat és gonoszokat... És hánynak azok közül nem volt semmi bűnük és mégis a legkisebb könyörület és irgalom nélkül kifosztották, kirabolták és megölték a falvak jó embereit, akiket találtak, asszonyt, gyermeket, papot, szerzetest kegyetlen kínokra vetettek, kifosztották a templomokat... és megrontották a szüzeket és férjeik jelenlétében erőszakot tettek az asszonyokon... Tetteik oly rosszak, kegyetlenek és embertelenek, aminőket sem a vandálok, sem a szaracének nem cselekedtek soha...¹ — Így siratja Etienne Marcel, a párizsi kereskedők prévôt-ja 1358. július 11-én a flandriai városokhoz írott levelében a parasztfelkelés megtorlását. Sorai előre vetítik saját sorsának s a polgárok általa vezetett mozgalmának közelgő tragikumát; s valóban július 31-én már az ő pusztulását jegyzik fel a krónikások. Froissart² történetírónak egyik kortársa és barátja, Eustache Deschamps az igazság győzelmeként ünnepli költeményében a felkelés vezetőinek halálát:

„... Azután a prévôt-t megölték...
s igazolódást nyert a mondas,
hogy aki más pallosában büszkélkedik —
a pallos annak testébe fúródik.
Így halt meg szégyenletesen a prévôt,
ki hűtelenül az Isten
s az Igazság ellen,
két marsall³ ok nélkül a halálba úzótt...
Még azon nap a többiek
Jehan de Lille és Gilles Marcel
s az ifjú Jehan Porcl
a forrongásban megölettek...
Majd Charles Toussac-ot és Jasseron-t
a Grève-téren lefejezték,
testüket a Szajnába vetették...⁴

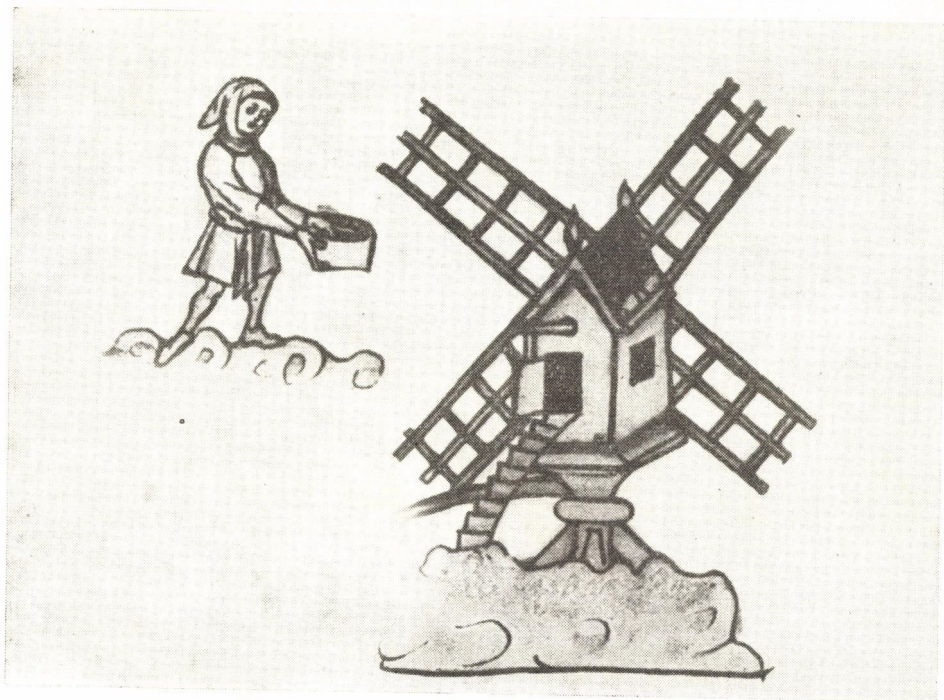
*

¹ A levél teljes szövegének közlését lásd a Froissart műveinek 6. kötetéhez fűzött jegyzet részben (Oeuvres de Froissart, kiadta Kervyn de Lettenhove. Bruxelles, 1868. VI. köt. 466—472. l.).

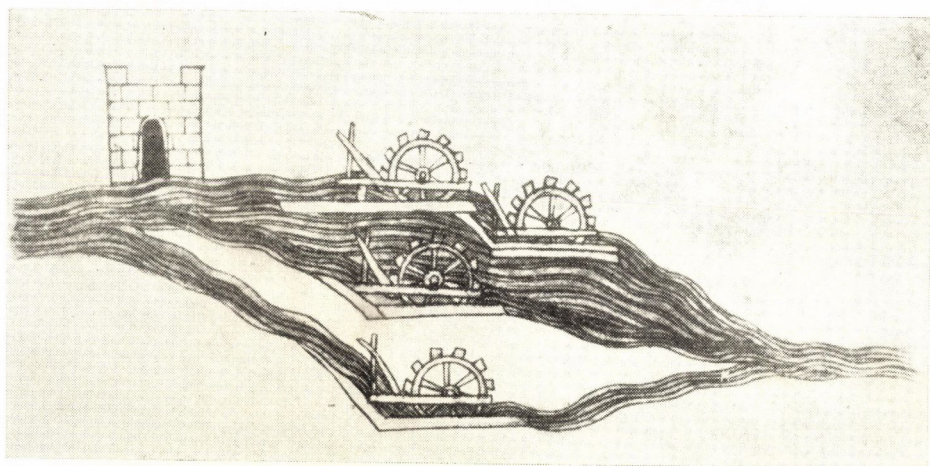
² Jean Froissart (1333—1400 után) észak-franciaországi lovag Anglia, Franciaország és Spanyolország krónikáját nemesi álláspontonról, a lovagi románcok hangján írta meg. Froissart hivatászerűen művelte a történelmet, éppúgy, mint a regényírást és verselést. Szemléletét az a törekvése határozta meg, hogy megnyerje az írásait olvasó nemesség és a dicsőrejtést jutalmazó hatalmas pártfogói tetszését. Törekvését maga fogalmazta meg Krónikája előszavában: azért írt, hogy az „Anglia és Franciaország nagy háborújában történt csodás események és szép haditettek híre... legyen lerögzítve”. A városok élete és a vidék nyomora nem vonzották eléggé figyelmét (Historiens et chroniqueurs du moyen âge. Paris, 1952. 372—375. l.).

³ 1358. február 22-én a felkelő párizsiak megölték a régens két titkos tanácsosát, Jean de Conflans champagnei marsallt, aki a rendi gyűlés által választott küldött volt, de elhagyta pártját, és Robert de Clermont-t, Normandia marsallját, aki egy párizsi polgár kivégzésével váltotta ki a polgárok ellenszenvét.

⁴ A felsoroltak Etienne Marcel hívei, a felkelésben jelentős szerepet játszottak (Oeuvres de Froissart. VI. k. 482—483. l.).

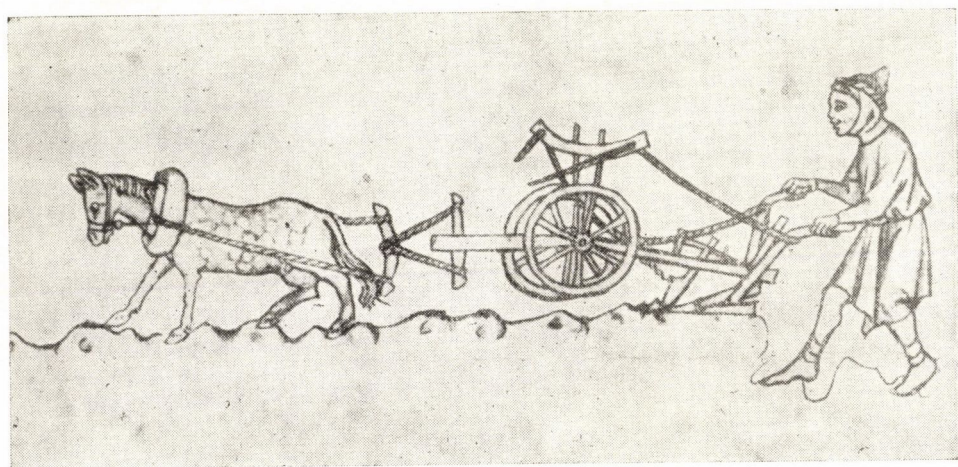
1. Szélmalom molnárral (XIII. sz.)

2. Vízimalom (XIII. sz.)

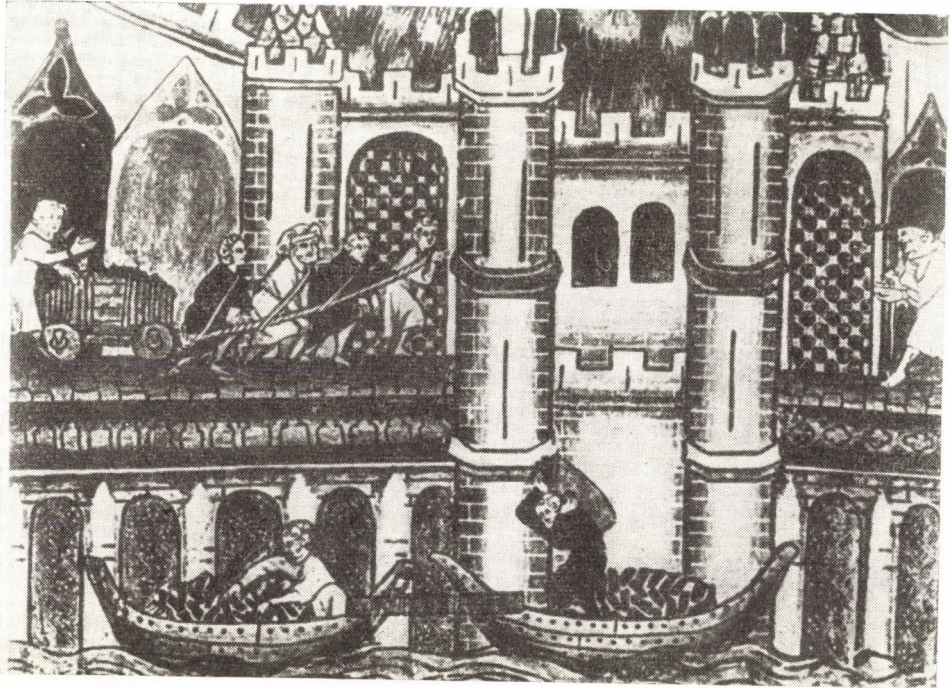

3. Kapáló, ásó, terhet szállító parasztok (XIII. sz.)

4. Szántó paraszt, ekeábrázolás (XIII. sz.)

Az 1—4. képek közöttéve „Le polyptique illustré dit «Veil Rentier» de messire Jehan de Pamele-Audenarde vers 1275” c. forráskiadványban (L. Verriest; Bruxelles 1950)

5. Párizs, Szajna-híd. Bor- és szénzállítás (Miniatura 1317 körül). Propyläen-Weltgeschichte IV. B. Berlin, 1932. 94. l.

6. A poitiersi csata (1356).
Uo. 114. l.

7. A Jacquerie résztvevőinek
elfogatása. Uo. 114. l.

A XIV. század első felének Franciaországában vagyunk. A kor történetét háborúk töltik ki; a világszerte híres francia lovagok fényes győzelmek helyett szegényteljes vereségeket szenvednek; a nemrég még virágzó francia táj helyét egyre inkább felégetett falvak, kopár földek váltják fel.

A száz évig tartó angol-francia feudális hódító háború nem csupán két ország nemesei között folyik, át meg át van szóva a harcok jellegét bonyolulttá tevő új elemekkel, mozzanatokkal is. [Előhangja ez a feudalizmust megrázó első nagy viharnek egy új társadalom kialakulásának kezdetén, a hűbéres lovagok első veresége a szélesebb összetételű zsoldos hadakkal szemben, a tudatára ébredő polgárság küzdelme a kiváltságos nemességgel, a születésben levő nemzet még megformálatlan és zavaros harca a fejlődést akadályozó, széthúzó erőkkel. A harc folyamán a frontok összekuszálódnak, a progresszív polgárság összefogását látjuk a visszahúzó partikularizmussal. A még csak kialakulóban levő új társadalmi erők következtelenségei tükröződnek ebben. Amikor a francia királyok, főhűbérúri jogaikra hivatkozva, Guyenne és Flandria meghódítására törekuszenek, akkor ez politikájuk kettősségének tanújele, mert egyfelől ez a politika az egységes nemzeti állam kiépítésére irányul, másfelől azonban hódító, nagyhatalmi jellegű, s mint ilyen, joggal ütközik a flandriai városok ellenállásába. Angliának viszont gazdasági érdekeit veszélyezteti a flandriai gyapjúpiac elvesztésének lehetősége. Noha a háború két királyi család között folyt (a Capeting egyeneság kihalása következtében az angol király, III. Edward, leányágon Szép Fülöp unokája, igényt tartott a francia trónra), már a nemzeti érdek megnyilvánulását mutatja az, hogy a francia rendek visszautasították az angol trónigényt.⁵

E cikknek az a törekvése, hogy hatszázadik évfordulójuk alkalmából lényegében két egyidejű felkelésre emlékeztessen. Közöttük az összefüggést elsősorban a kiváltó okok közösségében és a végzetüket meghatározó történeti színtér azonosságában kell felismerni és kevésbé a mozgalmak szervezeti kapcsolatában, vagy éppen abban, hogy résztvevők már a küzdelem során ráébredtek volna az ellenfél azonosságából következő közös feladataikon túl a célkitűzéseikben felvillanó szikráira az eszmei azonosulásnak is. A francia történelemben új fejlődési szakaszt nyitó két felkelésről szólva, a polgári tudományosság hajnala óta oly sok fényfel elárastott polgárról és a historia évkönyveiben oly megvetettként, Jacquerie néven feljegyzett parasztról általános képet rajzoló megemlékezésünkben hadd emeljük ki kissé élesebben éppen azokat az összetartó vonalakat, amelyeknek kidomborítása az egymástól szükségszerűen elszigetelődő felkelések bukásának tragikumát csak még drámaibbá teszi. „Figyelemre méltó, hogy ez a vad zendülés egyidejű volt és közvetlen okaiiban kapcsolódott a polgárság sikertelen kísérletével, amelyet Etienne Marcel vezetett, hogy az ellenőrzés egy fajtáját gyakorolja az általános rendeken keresztül a királyi kormányzat felett. Röviden szólva, az ár felemelkedett a feudális lovagi monarchia és annak maradi, bürokratikus intézményei ellen”.⁶

A parasztfelkeléssel kapcsolatban a történeti irodalomban két egymással szembenálló értékelés található. Az egyik szerint a Jacquerie részét alkotja azoknak a Nyugat-Európában lezajlott parasztmegmozdulásoknak, amelyeket az áruterelés és pénzgazdálkodás következtében megváltozott új kizsákmányolási formák és új társadalmi törekvések idéztek elő, figyelembevételük az általános törvényszerűségeket, amelyek a különböző időpontokban egymás után bekövetkező flandriai, franciaországi és angliai parasztmozgalmakat és azok városi vonatkozásait minden sajátosságuk mellett is összefűzik.

„A XIV. század derekától a parasztfelkelések gyakoriak és általánossá lettek, szinte valóságos zöld forradalom részét alkotva. A hosszú sor az 1358-as franciaországi Jacquerievel kezdődik meg...”⁷ Siméon Luce a francia parasztfelkelésről írt munkájában hangsúlyozza a mozgalomnak korszakot nyitó jellegét. „A francia parasztlak 1358-as Jacquerie felkelése előjátéka volt egy rendszer szétesésének, amely valaha szükséges és hasznos volt, azonban akkor már nyomasztó teherként nehezedett az egész országra. A feudális rend megérdemelte halálát: a halálos ítélet a felkelés adataiban található.”⁸

⁵ 1328-ban a nagy tanács kimondotta, hogy a francia koronát a nőág férfiásvérrel sem örökölhetik („femme, ni par consequent son fils ne pouvait par coutume succéder au royaume de France”). C. Coville: *Les premiers Valois et la guerre de cent ans* (E. Lavisse: *Histoire de France illustrée. Depuis les origines jusqu'à la révolution*. Paris, 1931. IV/1. 3. l.).

⁶ The Cambridge Medieval History. VII. köt. Cambridge, 1932. XI. l.

⁷ Uo. 738. l.

⁸ S. Luce: *Histoire de la Jacquerie*. 1894. Luce sorait választották mottóul H. Fagan és R. H. Hilton „The English Rising of 1831” c. könyvékhöz. A magyarországi történeti irodalomban Márki Sándor: *Dózsa György* (Bpest, 1913) című munkájában a svájci, dítmarsheni és angol parasztmozgalmakkal egy sorba állítja (125—133. l.); Váczy Péter: *A Középkor Története* (Bpest, 1936) ugyancsak egy fejlődési folyamatba állítja a Jacqueriet az angol és német parasztháborúkkal (706. l.). Ujban J. Macek hozza összefüggésbe az említett parasztfelkeléseket a feudalizmus első válságával (Századok, 1953. 675. l.), hasonlóképpen a Vszemirnaja Isztorija. Moszkva, 1957. III. k. 642—643. l.

Ezzel szemben áll az a nézet, amely szerint a francia parasztok felkelése semmiképpen sem sorolható be a többi országokban is lezajlott felkelések sorozatába, csupán mint a sajátos körülmények kiváltotta spontán megmozdulást lehet figyelembe venni. Ezt tanúsítja a felkelés szervezetlensége, programhiánya stb.⁹ A tények összefüggései az első felfogásnak látszanak igazgat adni.

I

A XIII. század folyamán a központi kormányzat megerősítésével és újjászervezésével együtt a francia uralkodók figyelmének középpontjában az ország területi egyesítése állt, azaz a királyi domíniumok növelése, az önálló részállamocskák felszámolása. A XIV. század elejére a francia területeknek már kb. a felét foglalták el a központi irányítás alatt álló birtokok.¹⁰ A legjelentősebb önálló területek (Bretagne, Guyenne angol része, Navarra és Burgundia) urai voltak az uralkodó leghatalmasabb ellenfelei. Guyenne fejlődő köztöi, különösen Bordeaux, fontos szerepet játszottak az angol gazdasági életben. A területi egyesítést nehezítette az a tény is, hogy a francia területeket tulajdonképpen ketté osztották a nyelvi, jogi és kulturális különbségek; Navarrára teljesen független királyság s történetében csupán a XIII. századtól érvényesült a francia hatás.¹¹ A toulousei grófság által nagyjából egy politikai egységbe foglalt délfraancia (provençei) területen az északi, tulajdonképpeni franciától különálló nép élt.¹² A Massif Central területileg is elzárta az északi részeketől. Társadalmi és gazdasági berendezkedése is elütött a központi tartományoktól. Önálló mediterrán külkereskedelme, a gazdag városokban létrejött valóságos kereskedő köztársaságok befolyásolták a feudális viszonyok alakulását. A XIII. századi albigenis háború eredményeként a toulousei grófságnak észak-francia területéhez csatolása megakadályozta, hogy itt egy külön nemzeti fejlődés menjen végbe, jóllehet a két nép egyesülése francia nemzetét lényegében csak századok múltával ment végbe.

A területi centralizáció új központi kormányzást tett szükségessé. A széttagoltság korának politikai egységét is betöltő seigneurie helyét a domíniumokon a királyi igazgatás központi szervei váltották fel. Már Fülöp Ágost korától látjuk a területi hivatalok (bailli) kiépítését, amelyek illetékességük területén egyaránt gyakorolták a pénzügyi, bírói és katonai funkciókat. Az uralkodó egyrésztől kihasználta a főhűbérúri jogainak érvényesítéséből származó előnyöket, másrésztől a körülötte csoportosuló jogászok, a logisták, a római jog felhasználásával kidolgozták és szélesítették a szuverén államfő jogkörét. Az új királyi hatalmi szervek mellett (Párizsi Parlament, Számadási Kamara, Királyi Tanács) a XIV. századra kifejlődött a kiváltságos osztályok képviselői szerve is. A különböző előjogokkal bíró rendekre tagoldott társadalom képviselői alkották az úgynevezett rendi gyűlést, ahol magukat az „ország” képviselőinek tekintették a „dinasztia érdekeit képviselő” uralkodóval szemben.¹³ Az állami berendezkedésnek ez az új formája megfelelt a gazdasági, társadalmi fejlődés fokának: egyfelől a feudális hatalom erősítését szolgálta, más-

⁹ F. W. N. Hugenholtz: Drie Boerenopstanden uit de veertiende eeuw — Vlaanderen, 1323—1328; Frankrijk. 1328; Engeland, 1381 (Haarlem, 1949). Könyvét R. de Roover ismertette, Speculum, 1951. I. sz. 163—164. l.

¹⁰ E területek nagyjából négy csoportot alkottak: északon Flandria vallon része, Amiens, Vermandois, Valois, Normandia, Ile-de-France, Champagne, a chartresi és orléansi grófság; nyugaton a Normandiától Guyenneig húzódó sáv: Maine, Anjous, Touraine, a poitiersi grófság és Berry tartományok; délen a Garonne alsó része és a Rhône között Guyenne francia fele, Languedoc, Bigorre, Auvergne és részben Vivarais; végül keleten Lyon városa és a máconai grófság területe. Ide számíthatók még a királyi hercegek birtokai, a clermonti grófság, az évreuxi, alençoni, étampei, dreuxi, angoulêmei, marsei és Bourbon hercegségek. A királyi birtokok közé számos kisebb-nagyobb feudális birtok ékelődött. A kisebbek közül a bloisi, nevers-i, limogesi, périgordi, béarni grófságok, az Armagnac és Foix grófok birtokai stb.

¹¹ Navarra a XII—XIII. században harcolt függetlensége megtartásáért az aragóniai és kasztíliai királyok ellen, 1234-től I. Thibaut champagnei gróf szerezte meg örököségként. 1328-ban a navarrai cortex X. Lajos leányát, Jankát és férjét, Evreuxi Fülöpöt választotta a trónra (1328—1343); utódok és örökösök volt II. Gónosz (Mauvais) Károly (1343—1387); bár Derék (le Bon) János francia király veje volt, szemben állt a királlyal. Spanyol Károly connétable megölése miatt az fogságban tartotta (Trévecoeur és Arleux várában, 1356-ban Károly öccse, Navarrai Fülöp szövetségre lépett III. Edward angol királlyal bátyja kiszabadítása érdekében.

¹² A dél-francia tartományokat — Périgord, Limousin, Marche, Guyenne, Gascogne, Languedoc és Provence — összefoglalóan nevezték Provence-nak, a lakosság nyelvét provençal-nak. Provence hosszú ideig teljesen független volt az északi francia területektől. Sokkal erősebben kapcsolódott a spanyol grófságok és királyságok történetéhez. 1153-tól a barcelónai gróf rendelkezett fölötte, 1246-ban a provençei gróf leányának házassága Anjou grófjával juttatta az Anjou-dinasztia birtokába (R. Busquet: Histoire de Provence, 1954). A langue d'oïl és langue d'oc között nem csupán nyelvjárársbell különbség volt, hanem két különálló rokonnyelvről beszélhetünk. A nyelvi különbségek a földrajzi és gazdasági elkülönülésen túl a két nép etnikai összetételének különbözőségével magyarázhatók. (G. de Mortillet: Formation de la nation française, Paris, 1897; 161—162. l.), Ljubilinszkaja: A francia nép kifejlődésének kérdéséhez, MTA Történettudományi Intézetének Értesítője, V. évf. 1—6. sz. 57—60. l.; G. et C. Willard: Formation de la nation française, Paris, 1955. 24—25. l.)

¹³ Váczy P.: A Középkor Története, 594—595. l. E. Perrot: Les institutions publiques et privées de l'ancienne France jusqu'en 1789, Paris, 1935. 291—391. l.

felől viszont magában hordta azt a lehetőséget is, hogy szélesebb rétegek kapcsolódhassanak be a kormányzásba. Ez utóbbi azonban hosszú ideig nem következett be, mert a király a rendi gyűlést tetszése szerint többnyire csak az adók megszavazására hívta össze, a kormányzásban azonban függetleníttette magát tőle. A rendi gyűlésnek, hasonlóan a parlamenthez, csupán tanácsadói hatásköre volt. Ez gyakorlatilag annyit jelentett, hogy meg kellett hajolnia a királyi akarattal, amennyiben ugyanis túl akarta lépni illetékessége határát, mindig kudarcot vallott. A tárgyalts szakasz folyamán a rendi gyűlés volt a városi lakosság politikai szereplésének első színpontja. Ebben az időben a polgárság a rendi gyűléseken olyan politikai érettségről tett tanúságot, amely meghaladta gazdasági fejlettségi fokát is. Ebben bizonyos mértékig szerepe volt egyrészt annak, hogy Franciaországban fejlődtek a legnagyobb útemben a politikai tudományok, másrészt, hogy a francia polgárság a segítőtárs szerepét játszotta az uralkodó központosító politikájában.

Mindent összevéve, a politikai-társadalmi változások ellenére, sőt azok sajátos összejátéka következtében a XIV. században a királyi hatalom nem gyengült, hanem erősödött. Az új intézmények, éppen megszabott hatáskörük miatt, nem veszélyeztették a király legfőbb hatalmát. Ellenkezőleg, a király vazallusait és a rendeket, amelyek szerepet kaptak az ország kormányzásában, hivataluk inkább a király iránti engedelmességre, a királytól kapott feladatok teljesítésére kényszerítette. Sem a rendeknek, sem az egyháznak nem volt beleszólásuk a királyi méltóság átruházásába; a koronázásnál a pápák jelenléte és a felszentelés szertartás a királyi hatalom megerősítésének pusztán formai mozzanatát jelentette.¹⁴ Teljesen elvesztette régebben érvényes korlátozó szerepét a koronázási eskü is, mi több, ez az intézmény most sajátos fegyver lett az uralkodó kezében.¹⁵ A korona kétségkívül képviselt bizonyos szimbolikus jelleget, de nem lehet azt mondani, hogy a nép (ti. a rendek) foglalatát jelentette volna.¹⁶ A király személye összefonódott a korona és a királyság fogalmával. Személyi téren ez a dinasztia megszakítatlan örökösödésében nyilvánult meg. A királyok a főhatalmat mindig saját nevükben gyakorolták, saját személyükben koncentráltak minden tiszteletet s csak akkor hivatkoztak a koronára, ha ezzel saját hatalmukat kívánták szélesíteni. A hatalom növelésének eszkézői szolgáltak a király legfőbb kötelessége, a korona sértelettségének biztosítása is. A XIII. század végétől egy új fogalom van kialakulóban: „a királyság védelme”, amely feltételezi az alattvalói viszony kialakulásának kezdetét a személyi, vazallusi viszonytal szemben. Beaumanoir eljutott a közérdekű törvényhozás megalkotásáig annak kinyilvánításával, hogy a „királyság védelme” vagyis az országos érdek felhatalmazza az uralkodót új határozatok hozatalára.¹⁸ Szép Fülöp az „ország függetlenségének védelmére hivatkozott VIII. Bonifáccal való vitájában. Különösen nálunk látunk számos olyan intézkedést, amelyek korábban a király hatalmának túllépését jelentették volna, s amelyekről a királyság védelmének ideológiájával igazolt (kivétel szabályozása, a bárók pénzverési jogai való beavatkozás, lovagi tornák, párbajok eltiltása, ellenőrző királyi hivatalnokok kirendelése stb.). A király a védelem érdekében igénybe vette még a feudális urak birtokában levő várkastélyokat is.¹⁹ Különösen a pápával folytatott küzdelem során kifejlődött zűléskörü politikai irodalomban talált igazolásra a király jogainak kiterjesztése. A király egyes jogászai a római jogra hivatkozva az uralkodót minden alattvalója vagyonának tulajdo-

¹⁴ M. David: La souveraineté et les limites juridiques du pouvoir monarchique du IXe au XVe siècle. Paris 1954. 243. l. (ismertette Th. Schieffer a Historisches Jahrbuch 1957. kötetében 334—335. l.)

¹⁵ M. David: i. m. 226—235. l.

¹⁶ David De Pange (Le roi très chrétien) nézetével szemben, aki a koronázás szimbólumát a „nép” (a páirek által képviselve) kollektív jelenlétével és szerepével magyarázza („les Français sont un dans le roi, comme les chrétiens sont un dans le Christ”) — kimutatja, hogy valójában ez a szimbolikus eljárás túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy bármiféle együttesbe egyesítette volna a kor különböző társadalmát, javait és kiváltságait; és hogy a nép egyáltalán nem játszott aktív szerepet még a páirek tolmácsolásában sem a hatalom átruházásában. I. m. 236—239. 243. l.

¹⁷ Egy 1337. évi királyi oklevél, amelyben az uralkodó egy apátságot oltalmába vett, a következőket tartalmazza: „y celle Eglise soit et demeure a toujours mais perpétuellement pour Nouz, pour noz heirs et successeurs roys de France dessous nostre main royal et dessous la couronne de France.” (Eckhart Ferenc: A szentkorona eszme története. Bpest, 1941. 25. l.) Egy 1353-i oklevélben a király megerősíti Bourges város kiváltságait s kimondja, hogy a polgárok „ab olim habuisse noscuntur ad honorem et statum felicem regni et corone Francie... ad manus ius et domanium immediatum nostrum et successorum nostrorum, regum et corone Francie...” (uo. 26. l.); ugyancsak a király és a korona birtokának egységét mutatja az 1351. évi oklevél, amely szerint az aubigny prépostság községeit a királyi patrimoniához tartozó Concoussant faluhoz csatolja a király. ezt pedig örökre egyesíti a koronával, hogy ezután ezek a birtokok semmiképpen ne kerüljenek ki a király kezéből: „ville nostre de Concorello super Sandram. que immediate est ad presens de nostro proprio dominio et patrimonio et dictam villam de Concorello cum eius castellaria et ressortis omnibus et pertinentiis perpetuo aggregari adiungi et uniri corone Francie, ne a modo extra manum regiam valeant amoveri quovismodo” (uo. 29. l.).

¹⁸ J. R. Strayer: Defense of the realm and royal power in France (megjelent Studi in onore di Gino Luzzato, Milano, 1949/50. I. k.) 293. l.

¹⁹ Uo. 294. l.

nosaként fogták fel, a királyság területén minden a királyé, nemcsak védelmi és igazság-szolgáltatási szempontból, hanem „ad proprietatem” is.²⁰

A központi hatalom centralizációja, a királyi domíniumok növelése, a királyi adminisztráció bevezetése elősegítette a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlődését. A királyi hatalom befolyása és növekedése együtt járt a nemzeti kötelekek elemeinek megjelenésével, majd a nemzet egységének kialakulásával. Ez magyarázza, miért kapcsolódott össze a nemzeti érzés a monarchikus érzellemmel olyan hosszú ideig, egészen a polgári nemzet kialakulásáig.

Jóllehet a korai kapitalizmusra jellemző nagy ipari és kereskedelmi vállalkozások, hitelműveletek kívül estek Franciaország területén, a százéves háború mégis jelentős gazdasági fellendülést szakitott félbe. Ennek a fellendülésnek a mutatója az a tény, hogy a mezőgazdasági termelés céljaira (elsősorban Normandiában) újabb földeket vontak művelés alá, hogy fokozatosan kiterjedtebbé vált a gyümölcsstermesztés is.

A forrásokban említés történik birtokokról, amelyeken viszonylag fejlett, jelentős mértékű bér munkát alkalmazó gazdálkodás folyt. Ilyen birtok volt például Artoisban az arrasi püspök Thierrri d'Ilirecon birtoka, az Audenarde grófság²¹ stb.

Az északi területen jelentős számú lakosság élt. Egy 1328-as összeírás adatai szerint a párizsi grófság területén 7—8 tűzhelyet lehet feltételezni négyzetkilométerenként. Összehasonlítva ezt az 1374. évi összeírás adataival, vagy a szintén XIV. századi itáliai adatokkal, azt találjuk, hogy a párizsi grófság népsűrűsége, a fővárost nem is számítva, meghaladta az említett tartományokét.²² Párizs Nyugat-Európa első városának számított. Nem üzleti metropolis, mint Milánó és Vence, hanem egy nagy királyság fővárosa. Amíg Franciaország korabeli városai vagy mint kereskedelmi, vagy mint ipari központok emelkedtek túl helyi jelentőségükön, addig Párizs iparilag, kereskedelmileg és kulturálisan egyaránt vezető helyen állott. Kiterjedése kb. 430 hektár, a korabeli feljegyzések igen nagyszámú lakosságra engednek következtetni.²³ Itt éltek a király hivatalnokai, szolgálói, egyháziak minden rangban, szerzetesek, egyetemi iskolamesterek, diákok, kereskedők, mesteremberek, segédek, munkások, pénzemberek: zsidók és olaszok. Utóbbiak a XIII. század végétől költöztek be Luccából, Pisából és Firenzéből, s tőkékkel fellendítették a város kereskedelmét. Gazdagságukat mutatja, hogy amíg a leggazdagabb párizsi polgár, Pierre Marcel 1292-ben 2 900 font jövedelemmel rendelkezett, addig két itáliainak 5 625, illetve 4 700 font s még négynek egyenként 2 500 fontnál nagyobb összegű adóztatható bevétele volt.²⁴ A kereskedelem irányítását a leghatalmasabb társaság, a Szajján hajózó folyami kereskedők szövetsége tartotta kezében. A szövetség hatalmas átmenő forgalmat bonyolított le és komoly versenyt jelentett a roueni kereskedőknek. Tagjai hájtulajdonosok és nagy tőkékkel rendelkező kereskedők, akik Párizs legbefolyásosabb rétegét alkották. A városi arisztokráciához tartoztak még a pénzváltók és a luxusipart űző céhek mesterei (aranyművesek, szűcsök).²⁵ A kézműveség jelentőségében ugyan messze mögötte maradt a flandriainak, az iparágak megoszlása azonban rendkívüli változatosságot mutatott.²⁶ A Saint-Denis-ben tartott vásárokra majdnem valamennyi francia városból összejöttek a kereskedők. Párizs mintegy gyűjtőhelye volt kora minden iparának, kereskedelmének és a legváltozatosabb összetételű lakosságnak. Az a

²⁰ No. 205—206. l.

²¹ A mezőgazdasági termelészközöket ábrázoló képmellékletek az Audenarde grófság polypthionjából valók. (Le polypthique illustré dit „Veil Rentier” de messire Jehan de Pamele-Audenarde. Kiadta L. Verriest. Bruxelles. 1950.)

²² G. Fourquin: La population de la région parisienne aux environs de 1328 (Le Moyen Age, 1956. 1—2. sz. 90—91. l.).

²³ F. Lot: L'état des paroisses et de feux en 1328 (Bibliothèque de l'École des chartes t. XC, 1929) című tanulmányában a XIV. századi adat alapján, amely Párizs városában a Saint-Marcel külvárossal együtt 35 parókiát és 61 098 tűzhelyet tüntet fel, tűzhelyenként 3,5 átlagát számítva 213 000 lélekre becsülte a város lakosságát. Ph. Dollinger: Chiffre de population de Paris au XIVe siècle 210 000 ou 80 000 habitants? (Revue Historique, 1956. júl.—szept. 35—44. l.) című cikkében a város lélekszámát újabb elenzésnek vetve alá, kétségbevetta az adat hitelességét. Az 1292. évi taillé-ra vonatkozó könyvek adatai alapján, amely Párizsban 15 200 adófizetésre kötelezett személyt jegyez fel, a külvárosok lakosságát, az adófizetés alól mentesülteket, a hivatalviselőket, a király szolgáit és méltóságviselőit, a nemeseket, egyháziakat, egyetemi diákokat figyelembe véve, 3,5-ös átlag számításával 1292-ben körülbelül 72 000 lélekszámot mutat ki. Hozzávéve a valószínű növekedést, a XIV. század elejére 80 000 lakosra becsüli Párizs népességét. R. Mols: Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle Louvain, 1956. c., számomra hozzáférhetetlen munkájában hasonlóan kétségbe vonva a 200 000-es lélekszámot, Párizsban 70—90 000 főnyi lakosságot tételez fel.

²⁴ The Cambridge Economic History of Europe, Cambridge, 1952. II. k. 327. l. Pierre Marcel a cikkben tárgyalandó párizsi felkelés vezetőjének, Etienne Marcelnek a nagyapja. A Marcel-család kiemelkedő vagyon után adózott 1313-ban is. Vö. a 26. jegyzetben közölt forrással.

²⁵ Ezekből a gazdag kereskedőkből és városi polgárokból választotta ki a király pénzügyi tisztviselőit. Az új arisztokrácia lovagi szokásokat vett föl, a nemesi életmódot utánozta. C. Couville: Les premiers Valois... 25. l.

²⁶ Az 1313. évi adóösszeírásban több mint 300-féle foglalkozási ágat számoltam össze. (Le livre de la taillé de Paris, kiadta Karl Michaëlsson. Göteborg, 1951.)

tény, hogy a XIII. század végén Champagnet a királyság területéhez csatolták, a korábban még élénkebbé tette a vidék gazdasági kapcsolatát Párizssal, amely egyre inkább az észak-francia területek gazdasági centrumává fejlődött.²⁷

Bordeauxval egyidőben, a XIV. században indult virágzásnak Rouen, a nagy folyami s egyszersmind tengeri kikötőváros. Lakossága meghaladta a 20 000-et, kiterjedése a 134 hektárt. A champagnei vásárok hanyatlásával parhuzamosan növekedett meg kereskedelmi jelentősége. Évenkénti két nagy vásáran kívül állandó átmenő forgalmat bonyolított le, s valóságos raktára volt az északi és déli területek áruinak. Hajótulajdonosaik az Angliából, Flandriából hozott lent, prémet, önt, vasat, rezet, festéket, sós halakat Saintonge, Poitou és Burgundia boraival cserélték ki. Ügyleteik kiterjedtek Spanyolországra és Itáliára. Amiens és Orléans szintén nagy területeknek váltak gazdasági központjaivá. A XIII. századtól élénk kapcsolatokat tartottak fenn egymással a Loire közepso folyása, valamint a Marne, Oise és Somme folyók menti városok is. A Loireon közlekedő kereskedők szövetsége a XIV. században alakult ki. A Marne, a Szajna és mellékfolyói mellett fekvő városok voltak a híres champagnei vásárok színhelyei, ahova az itáliai, a flandriai árukon kívül számottevő tömegű helyi termékeket, vásznat, bőrt, szarvasmarhát, bort, gabonát is szállítottak. Az észak-francia területen már bizonyos gazdasági kapcsolat kialakulásának kezdeteit látjuk, amelyben a központi szerepet Párizs játszotta. A kor gazdasági fejlettségi fokának és a helyi sajátosságoknak megfelelően az egyes területek között bizonyos specializálódás is megfigyelhető. Lille, Chartres, Bourges textil- és fémpipari központok, Normandia főleg vásércet, sőt, posztót és szarvasmarhát szállított, Champagne és Burgundia viszont vásznáról, posztójáról és bőréről volt híres. A kereskedelem jelentős részét tette ki a városok, elsősorban Párizs ellátására szolgáló mezőgazdasági cikkek forgalma. Az észak-francia városok közül Amiens játszott még kiemelkedő szerepet, jelentős gyapjúiparával, nagyszámú céhével. Noha a céhszabályzatok, céhrendeletek már igen korán megszilárdultak, a város vezetésében és irányításában a céheknek ekkor még nem volt szerepük; Rouenhoz hasonlóan a városi magisztrátusból itt is hiányoztak a kézművesek képviselői.²⁸ Csak a XIV. századtól növekedett meg a céhek súlya.²⁹

A királynak és a városoknak a XIII. század folyamán kialakult szövetsége a XIV. századra bomlásnak indult. A központi hatalom elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy fellépjen a most már ránézve is hátrányos városi kiváltságokkal szemben. Egyre növekvő pénzszükségletének kielégítése és hatalmának minél szélesebb érvényesítése érdekében gyakran próbált beavatkozni a céhek irányításába és korlátozni autonómiájukat.³⁰ Törekvése azonban a polgárság erélyes ellenállásával találkozott. A gazdaságilag és politikailag megerősödött városi lakosság szívósan ragaszkodott kiváltságaihoz és szabadságaihoz, s elég ereje is volt megtartásukhoz. Ennek tulajdonítható, hogy a céhek monopóliumai továbbra is fennmaradtak. Idővel a leggazdagabb rétegek hivatalokhoz jutottak, a király ugyanis rendszerint közülük választotta pénzügyi tisztviselőit, a városi arisztokrácia egy része nemességet szerzett, földet vásárolt, életmódjában lovagi szokásokat vett föl. A céheken belül a tanulók és munkások elégedetlenségének megnyilatkozásai még csak esetlegesek és korlátozottak. A munkabércet és a munkaidőt az 1351. évi királyi rendelet szigorúan szabályozta, s bírsággal sújtotta azokat a mestereket is, akik az előírtnál magasabb bérösszeget fizettek munkásaiknak.³¹

A XIII. század folyamán végbement gazdasági és politikai változások erősen befolyásolták a jobbágyparaszatok helyzetét is. A pénzgazdálkodás szükségszerű hatásaként a parasztság társadalmi helyzetében bekövetkezett módosulásokat maga a királyság is

²⁷ Az észak-francia terület gazdasági egységének kialakulásáról *Ljublinszkája*: i. m. 67—68. l.

²⁸ *J. Kulischer*: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, 2. kiad. Berlin, 1954. I. k. 188. l.

²⁹ A dél-francia városokra és a déli területek kereskedelmi forgalmára a cikk nem tér ki, tekintettel arra, hogy csak a királyság központi, illetve északi részének eseményeivel foglalkozik. A déli városok gazdasági, politikai és népességi adatairól igen részletes tájékoztatást ad *F. Lot*: Recherches sur la population et la superficie des cités remontant à la période gallo-romain. Párizs, 1946 című munkája.

³⁰ Valois Fülöp kísérlete az árak és bérek önkényes szabályozására éppúgy eredménytelen maradt, mint János király kódexe az ipar szabályozására. Csak az 1351. évi árszabályozási rendeletnek sikerült érvényt szerezni. A rendelet kiadásának oka a pestisjárvány után megnövekedett munkáshiány és az ebből következő áremelkedés volt. A 65 fejezetet és 252 cikkelyt tartalmazó „rendelet a királyság igazgatására” 1351 februárjában jelent meg, s a bérek és árak szabályozásán túl, az árak minőségéről és az alkalmazható munkások számról is intézkedett. Bizonyos iparágakban, megtörve a céhek autonómiáját, engedélyezte a rendelet néhány év gyakorlat után a mesterréválást. A rendelet értelmében a termelés és a piac fölött a király a prévót-n keresztül a legteljesebb ellenőrzést gyakorolta (163. art.). *Levasseur*: Histoire des classes ouvrières en France depuis la conquête de Jules César jusqu'à la Révolution. Paris, 1859, 392—394. l.

³¹ Uo. 231. és 227. art. — A napszamosok 10 déniers-t kaptak étellel, vagy 12-öt étellel nélkül. A munka elvégzése után fizetendő bér a munka minőségétől függött. Így a posztónyírók a vastagposztó nyírásáért 3 déniers-t, a finom posztókért 4-től 12 déniers összeget kaptak. 133. art.

elősegítette és fokozta. Az államhatalom a feudális korlátok áttörésére irányulva, kidolgozta az „általános érdek”, „a közjó”, vagyis az összes társadalmi rétegek pártfogásának ideológiáját.³² A jobbágyok védelme hűbéruraik visszaéléseivel szemben kettős célt szolgált a központi hatalom számára: egyfelől a királyi adó növelésének lehetőségét a földesúri járadék rovására, másfelől politikai befolyásának érvényesítését. A királyi domíniumokon lassan eltörölték a main-morte fizetését,³³ s a terhek megváltása felszabadító rendszabályok hozatalára vezetett (X. Lajos 1315. évi rendelete).³⁴ Az uralkodó a feudális urakat jobbágyaik felszabadítására ösztönözte. Igaz ugyan, hogy ezáltal hűbérbirtokainak értéke kisebb lett, viszont kiegészítő pénzforrásokhoz jutott. A birtokos ugyanis felszabadításokat csak az uralkodótól kapott engedély alapján végezhetett,³⁵ az engedély megadása ugyanakkor bizonyos összeg lefizetéséhez volt kötve. Franciaország területén a parasztfelszabadítás csak korlátozott mértékű volt s ütemét és terjedelmét minden esetben a birtokos pénzügyi lehetőségei illetve a király pénzszerzése határozta meg. A szolgáltatások alóli mentesség is különböző volt. A legtöbb esetben csak egyes járandóságok (main-morte, formariage, taille- à merci), s csak ritkán a serf-et terhelő valamennyi fizetés megváltásával találkozunk. A parasztlakosok gazdasági helyzetében beállott jelentős módosulásokra vall, hogy a földesúri birtokokon kezdett általánossá válni a bérleti rendszer. A birtokos bizonyos földterületet meghatározott censzus fizetésén kívül csak azzal a feltétellel engedett át a bérletnek, hogy az az addig műveletlen földet szántóvá alakítja. A bérleti viszonyok rendkívül változatosak: találkozunk feles, harmados bérletekkel, egyes szerződések a bérlet robot végzésre is kötelezik, másutt a banalitási jognak és — majdnem minden esetben — földesúri bíraskodásnak vetik alá.³⁶ A bérletek időtartama szintén igen különböző: a 26, 12, 9, 7 és 1 éves szerződések mellett gyakori az élethossziglani bérlet.³⁷ A birtokosnak joga volt elüzni a bérlet, ha az a szerződési feltételeket nem tartotta meg, vagy ha a földet elhanyagolta. A terméktöbbletnek feudális járadék címen való kisajátítása a legkülönbözőbb formákat öltötte anélkül, hogy elveszítette volna lényegi jellegét. Az elsődlegesen szereplő pénzjáradék mellett hosszú ideig fennmaradt a terményjáradék, a betakarítás bizonyos hányadát kitevő ajándék (champart) stb. A járadék mennyisége nem volt mindig teljesen meghatározva. Nagyságát erősen befolyásolták a helyi szokások, a paraszti ellenállás ereje és részben a földesúr szükségletei. A járadék, ha hosszabb időre állandósult, a parasztlak differenciálódása irányában hatott. Míg a szegényebb parasztlakot egy-egy rossz termés tengődésre, nyomorra ítélte, a gazdagabbak és szerencsések felhalmozhattak. Találkozunk egyfelől nagyobb területeket bérlet, bér munkásokat foglalkoztató, sőt nemesi földeket vásárló paraszttal,³⁸ másfelől teljesen földtelen, munkaerőjük eladásából élő napszámosokkal (manouvrier, journalier). A különböző érdekű elemekre tagolódott parasztság a járadékemeléssel szemben azonban egyaránt

³² A „Très ancienne coutumier de Normandie” kimondja, hogy minden földművelő a herceg pártfogása alatt áll. (I. rész, XVI. fej.) — 1235-ben Nevers és Foréz grófia rendeletben tiltotta meg vallásainak, hogy a földművelő személyét vagy állatát elragadják és megfosszák termelőeszközeitől. (II. Sé: Les classes rurales, Paris, 1904, 589—590. l.)

³³ Már a XII. századtól megindult a királyi domíniumokon a main-morte megszüntetése. A király példáját követte egész sor világi és egyházi nagybirtokos is. A toulousei, bloisi grófok, a párizsi Notre-Dame apátja, a reimsi érsek, a Saint-Denis és Saint-Germain káptalanok már a XII. században eltörölték a Holtkés fizetését. Felszabad parasztlak főleg Normandiában, Bretagnében, Poitouban, Languedocban, Provenceben és Béarnban éltek, míg keleten Burgundiában, Beryben, Nivernaisben igen erős volt a serfi függés. (Vö. Kulischer: i. m. 147. l. és The Cambridge, Medieval History VII. k. 728. l.)

³⁴ Comme selonc le droit de nature chascun doit estre franc et par aucuns usages ou coutumes qui de grant ancienneté ont esté encredités et gardees jusques ci en nostre reume, et par aventure par le mesiat de leurs predecesseurs moult de personnes de nostre commun peuple soient encheues en lyan de servitudes et de diverses condition, qui moult nous desplet, nous considerans que nostre reume est dit et nommé le royaume des Frans et volans que la chose en verité soit accordans ou non et que la condition des gens amendé de nous en la venue de nostre nouvel gouvernement, par la délibération de nostre grant conseil avons ordené et ordenons que generalement par tout nostre roume de tant comme il puet touchier a nous et a nos successeurs teles servitudes soient ramenes a franchise et a tous ceus qui de orine ou ancienneté ou de nouvel par mariage ou par residence de lieus de serve condition sont encheus ou pourroient encheoir en lyan de servitude franchise soit donnée ou bonnes et convenables conditions; et pour ce especialement que nostre commun peuple par les collecteurs, serjans et autres officiaus qui ou temps passé ont esté deputez sus le fait des mains mortes et formariages ne soient plus grevés ne domagiez pour ces choses si comme il ont esté jusques ci, la quele chose nous desples; et pour ce que autres seigneurs qui ont hommes de corps pregnent esemple a nous de eus remener a franchise.” — A rendelet előszavát M. Bloch: Rois et serfs (Paris, 1920. 132—133. l.) című munkából idézem.

³⁵ Rendszerint hadikészületekhez szükséges nagyobb összegek előállítására érdekében hajtottak végre tömeges felszabadításokat. Ezt igazolják az 1302, 1314 és 1318-as években kiadott rendelkezések. Uo. 163—165. l. — A XIV. század elején a királyi küldöttek elsősorban az északi tartományokban működtek. A sűrű lakosság és a vidék gazdagsága eredményessé tette a felszabadító rendszabályok érvényesítését e területeken (Senliz, Vermandois stb.). Uo. 164. l.

³⁶ H. Sé: i. m. 576. l.

³⁷ Uo.

³⁸ V. Fülöp 1320. évi rendelete az új vásárlásokról és a szabad hűbérrel mutatja, hogy a XIV. században sok nemesi földet vásároltak meg nem nemesek. II. Sé: i. m. 505. l.

ellenállt, akár mert az csökkentette az amúgyis alacsony életszínvonalát, akár mert gátolta gazdasági terjeszkedését.³⁹ A pestisjárvány után megnövekedett bérösszegek leszorítására hozott 1351. évi rendelet a munkádtíjon kívül szabályozta a mezőgazdasági munkások „látástól vakulásig” tartó munkaidejét is.⁴⁰ Szigorú büntetés terhe mellett köteleztek mindenki munkára. A parasztság tömegeinek helyzetében bekövetkezett változások ellentmondásossága abban állt, hogy társadalmi körülmények javulása a legtöbb esetben gazdasági feltételeik súlyosbodásával járt együtt. Itt két dolgot kell figyelembe vennünk: az adókat és az állandó háborúkat. A közadó még hosszú ideig domaniális jellegű. A földesúr szedi be, s magát az adót is „feudális segítség” címen vetik ki. Csak később küldöttek ki az adók szedésére külön királyi tisztviselőket, s vált ezzel együtt az adófizetés is általánossá. Az adó egyik formája a katonai adó volt. Mivel az uralkodó eredményesebben harcolhatott zsoldos katonasággal, a hűbéri szolgálatot szívesen helyettesítette pénzadóval (tallia exercitus, tallia servientium).⁴¹ Eleinte az adó összegét a királyi küldöttek közösen megvitatták az illető terület seniorával vagy a város vezetőivel, de később az adók megszavazása a rendi gyűlések hatáskörébe került. Adókat csak a polgárságra és a parasztságra vetettek ki, s egyházi személyekre, nemesekre nem.⁴²

A falusi lakosság az adóknál is jobban sújtotta az állandó háborúskodás, ami rendszerint együttjárt az érintett terület pusztulásával. Ahol elvonultak a zsoldos katonák, akik fegyelmet alig ismertek, s akiket kapitányuk szaván kívül semmi sem kötelezett, útjukat tűzvész, mészárlás, erőszakoskodás jelezte. Pusztításaik ellen a falvak önvédelmi szövetségek létrehozására kényszerültek.⁴³ A százéves háború idején zsoldosok alkották az angol, majd utóbb a francia hadsereg erejét is. Az úgynevezett „Grande Compagnie”-k a legkülönbébb kalandorokból toborzódtak. Hadjárataik során a francia zsoldosok jótánnival sem voltak kevésbé erőszakosak, mint az angolok. Amíg a városok erős falakkal védelmezték magukat a pusztításoktól, addig a „sík vidék” lakóit kirabolták, felégették házaikat, termésüket, tönkre tették szerszámaikat, állataikat, őket pedig gyakran hallatlan kínzásoknak vetették alá. Az előző korszakban oly virágzó Normandia például a század közepére a zsoldos hadak pusztításai nyomán elszomorító képet mutatott. A korabeli összeírások ledőlт kastélyokról, romokban heverő malmokról, elhagyott falvakról adnak számot. A szántóföldeket ellepte a cserje, benőtte a futszeder. Normandia korábbi gazdagságát csak a XVI. századra volt képes újra elérni.⁴⁴

A XIV. században végbement politikai átalakulások terhes következményeit legjobban a parasztság érezte, vagyis az az osztály, amely a legkevésbé tudott védekezni ellenük.

II

Az 1337 novemberében megindult háborút Anglia jól előkészített szövetségesekkel (a német császár, több német fejedelem, a gazdag flamand városok) és kiválóan szervezett hadsereggel kezdte meg. A francia lovagok elavult feudális fegyverzetükkel nem tudtak eredményesen harcolni a könnyűlovasság új technikája és a népi alapokon nyugvó gyalogos ijjászok rendezett támadása ellen. Vereséget szenvedtek a tengeren (Sluis, 1340) és a szárazföldön. Crécynél 1346-ban Valois Fülöp menekülni kényszerült, Poitiersnél 1356-ban letette kardját az angolok előtt János király, s vele a nemesség is, amelynek a király ezt a kudarcot tulajdonképpen köszönhetette. A francia nemesek önmagukat szegényítették meg, amikor gyáván, szinte harc nélkül vonultak vissza. Ezzel teljesen elvesztették tekintélyüket, amin pedig kiváltságaik alapultak. A csatából visszatérő lovagokat és fegyvernököket a falvak és a városok lakói mindenütt szidalmakkal és gyűlölettel fogadták.⁴⁵

³⁹ Az angliai hasonló viszonyokra számos adatot említ *H. Hilton: Peasant Movements in England before 1381* (The Economic History Review, 1949 127–131. l.) című cikkében.

⁴⁰ Az 1351. évi rendelet a mezőgazdasági munkára is kiterjedt. A munkások munkaidéjére kimondotta: „faire leur journée loyamment du soleil levant jusqu'au soleil couchant” (art. 164.). A munkáber nem haladhatta meg 1/3-ánál többel a pestis pusztítása előtt fizetett összeget. A gabona aratásáért 24 solidust, a rét kaszálásáért 4 deniers-t kaptak arpent-onként (173–174. art.). *Sée: i. m. 586–587. l.*

⁴¹ Már Fülöp August óta találkoznak zsoldosok alkalmazásával, de általánossá csak Szép Fülöp ideje óta vált.

⁴² IV. Fülöp 1295. évi rendelete kimondja: „Nobiles sive sint milites armigeri, clerici, domine aut dominicelle, nihil solvent de valore bonorum suorum nobilium, nec etiam de capitali, nisi mercarentur.” *H. Sée: i. m. 596. l.*

⁴³ Már a XII. század végén is alakult egy hatalmas védelmi szövetség, a „Capuchonées”, amely minden társadalmi réteget magába foglalt. *H. Sée: i. m. 598. l.*

⁴⁴ Uo. 599. l.

⁴⁵ „Avec tout ce, les chevaliers et les écuyers qui retournés étaient de la bataille en étoient tant hais et si blames des communes que envais ils s'ematoient es bonnes villes. Si parloient et murmuroient ainsi les uns sur les autres.” *Chroniques de Froissart VI. k. 1. l.*

Egy népi panaszdal nyíltan vádolja árulással és gyávasággal a lovagokat, amiért a király fogságba esett, s hogy az angolok megverhették a franciákat; kegyetlen gúnyval illeti a nemesk jogjét, amelynek az ország áldozatul esett.

„... Nem fordultak a király védelmére, de mind elmenekültek.
Nincs megfelelő szó, amely elmondhatná nagy rútságukat;
Hamisak, árulók, hűtlenek, becsútelnek és esküszegők,
mert általuk lett a király veresége,
általuk, kik a legnemesebbnek tartják magukat
a világ teremtményei között...”

Franciaország reménységét a dal a parasztkokba helyezi. A király csak akkor térhet vissza az országba, csak akkor tudja kiűzni minden ellenségét, mondván, ha olyan sereg élére állhat, amelyet az egyszerű paraszt, a „Jacques-Bonhomme” alkot.⁴⁶

Ha a nemesség tehetetlensége a csatatéren ütközött ki, úgy a monarchia képtelensége a kormányzásban mutatkozott meg. A vereség tehát nemcsak a lovagok becsületét tette semmivé, hanem megrázkódtatta az első Valoisok tekintélyét is. A polgárság a rendi gyűlésen mindjárt Crécy után nyíltan kifejezte elégedetlenségét a király s tanácsosainak politikájával szemben. A kincstár kiürült. A király 1355-ben kénytelen volt félévre elhalasztani az adósságok és a hivatalnokok fizetését. A pénz értékét tovább csökkenteni már lehetetlenné látszott, s az ármaximálás sem segített. Novemberben összeült az általános rendi gyűlés, amelyen Pierre de la Forêt roueni érsek királyi kancellár további hadjárathoz szükséges segélykérést terjesztett elő. Noha erre a kérdésre reagálva a harmadik rend szónoka kijelentette, hogy készek élni és halni a királlyal s testükkel az ő szolgálatára adni,⁴⁷ a rendi gyűlés mégis olyan reformok kidolgozásának lett első állomása, amelyekben a polgárságnak a feudális kormányzattal szembeni erőteljes fellépése nyilvánult meg. A december 28-i rendelet 30 000 katona zsoldjának fedezésére új adórendszert vezetett be, amely szerint az adófizetés mindenre kötelező volt, tehát a nemesekre is, beleértve a királyi hercegeket.⁴⁸ A határozatoknak azonban nem lehetett érvényt szerezni. A válság Poitiers után érlelődött meg. A háború teljesen aláásta az ipart és a kereskedelmet. A hadviseléshez fizetett adót kidobott pénznek tekintették. Világossá vált, hogy a kormány képtelen az ország haderejének megszervezésére és az idegen megszállók kiűzésére.

Még mielőtt az 1356. novemberére kitűzött újabb rendi gyűlés összehívott volna, megérkezett az általános kétségbeesést és felháborodást kiváltó vereség híre. Károly, a dauphin, atyja helyett mint régens összehívta a rendeket; mintegy nyolcszázan jelentek meg, s közülük négyszáz a polgári rend képviselőiben. A polgárok vezetése alá került gyűlés így teljes hévvel láthatott hozzá a megkezdett reformok kidolgozásához. Határozataikat kérésként terjesztették a trónörökös elé, aki azonban elutasította azok elfogadását. A rendi gyűlésen két vezető személy alakja emelkedett ki: Étienne Marcel, aki a harmadik rendet és Robert le Coqé, aki a papságot képviselte.⁴⁹ Étienne Marcel igen gazdag posztókereskedő volt, a Cité arisztokrata polgára. 1352-ben maga adott el „genti királyzöld szövetet” a normandiai hercegnek. Kapcsolatban állt a leggazdagabb polgárokkal,⁵⁰ üzleti összeköttetései voltak a genti és brüsszeli posztókereskedőkkel. Mint a párizsi kereskedők prévótja jelentős jogokkal és hatáskörrel rendelkezett. Ő képviselte a szajnai folyami kereskedők szövetségét, a város majdnem egész kereskedelme tőle függött, a királyi ügyeket kivéve törvénykezési joga volt az egész Szajnan, a kapukon és a piacokon. A mértékek fő felügyelője, a vámok beszédésének ellenőre, akinek egész külön, jogászokból, hivatalnokokból, előjárókból, egyháziakból, úlnökökből, poroszlókból álló admi-

⁴⁶ Az idézett részlet Froissart műveinek VI. kötetéhez fűzött jegyzetanyagából való. (Oeuvres de Froissart. VI. k. 448—449. l.) — „Jacques Bonhomme” a francia parasztok gúnyneve. E névből származtatják a felkelés elnevezését is. Egyesek szerint a parasztok nevüket elnyűt, viseltes ruhájuk után kapták. (C. Coville: i. m. IV/1, 133. l., The Cambridge Medieval History VII. k. 534. l.)

⁴⁷ C. Coville: i. m. 99. l.

⁴⁸ 30 000 zsoldos katona felállítására az eladott árakra livránként 8 deniers-t és általános sóadót vetettek ki; „sans ce que nul s'en puisse dire franc ou exempt, de quelque état condition ou dignité qu'il soit ou de quelconque privilège qu'il use.” — „Nous voulons — mondotta a király — que nous memes, notre tres chere compagne, la reine, notre tres cher fils le duc de Normandie, et tous nos autres enfans et ceux de notre lignage contribuent pareillement aux dites gabelles et impositions.” Az adókat azonban nem tudták beszélni. 1356 márciusban új jövedelemadót vezettek be, 10 livre jövedelem után 10%-ot, 1000 livre után 2,2%-ot kellett fizetni. A nemesek 5000, a nem nemesek 1000 livre-n túli jövedelmük után nem fizettek. (C. Coville: i. m. 102. l. Levasseur: i. m. 400. l.)

⁴⁹ A nemesség nevében Jean de Picquigny nyilatkozott — aki a déli nemesek körében megindult királyellenes intrikák egyik szervezője volt Navarrai Károly érdekében. A rendi gyűlés határozatait illetően kijelentette, hogy mindenben egyetért a királyság reformjának kérdésében a másik két rend határozatával.

⁵⁰ Családja több tagja viselt királyi hivatalt. Felesége Pierre des Essarts leánya volt, aki hozományként 3000 arany écut adott Marcelnek. (C. Coville: i. m. 101. l.; Delachenal: Histoire de Charles V. Paris, 1909, I. k. 283—285. l.)

nisztráció állt rendelkezésére. Kiváló szónok lévén, politikai terveinek hamarosan híveket szerzett az egyszerű nép, a kézművesek, kismesterek, munkások, menekült parasztok és diákok körében is.

Robert le Coq kisbirtokos polgári családból született, apja a roueni bailli volt. Ő maga jogász lett Párizsban, előbb a Parlament, majd néhány év múlva a király ügyvédje, az első egyházi tanácsos a parlamentben. 1351-ben a roueni katedrális kincstárnoka, az amiensi egyház vezetője és laoni érsek lett. 1354-ben Navarrai Károly és a király között közvetített. E küldetése óta szembekerült a királlyal s Navarra urának hívévé szegődött. Az 1356—58-as évek párizsi eseményeiben jelentős szerepet játszott s nemcsak támogatta Navarrai Károly trónigényét, hanem valósággal előharcosa volt a király letételének.⁵¹

A trónörökös elutasító magatartása a lakosság megmozdulását váltotta ki, s ezért Károly kénytelen volt 1357 márciusában a rendek követelését elfogadni. A 61 cikkelyből álló ügynevezett Márciusi Nagy Ordonnance legfontosabb pontjai olyan intézkedéseket tartalmaztak, amelyek az egyetlen kiutat jelenthették Franciaország válságos helyzetéből.⁵² A központi kérdés a határok védelmében megfelelő katonaság szervezéséhez és ellátásához szükséges adófedezet biztosítása volt.⁵³ A rendi gyűlés magának tartotta fenn a fegyverszünet megkötésének jogát, keményen fellépett a vidéket fosztogató fegyveresek ellen, előírta a háború befejezéséig minden magánviszály felfüggesztését és megtiltotta, hogy a lakosságot földesuraik feleslegesen terheljék. Név szerint vád alá helyezték a király tanácsosait és egész sor tisztviselő elbocsátását követelték. Míg a királyság reformjainak kidolgozására egy külön bizottságot küldtek ki, a rendelet maga egész sor adminisztratív intézkedést hozott a kormányzás közvetlen megjavítására. Szigorúan előírta és meghatározta a tanácsosok,⁵⁴ cancellárok,⁵⁵ a parlament,⁵⁶ a kincstár tagjai,⁵⁷ a baillik és a sénéchalok feladatát és hatáskörét.

A rendelet világosan mutatja, hogy itt nem a hatalom megosztásáról volt szó a király és a rendek között, hanem — tekintettel a király fogságára — a hatalom átvételéről. A polgárság vezette rendi gyűlés viszonylagosan demokratikus hatalmat jelképezett, melynek határozatai sértették a nemesség kiváltságait. Ennek az adott viszonyok között az lett a szükségszerű következménye, hogy a nemesség hamarosan elhagyta a rendi gyűlést. A polgárok egyedül látták hozzá a reformok véghezviteléhez.⁵⁸ Elkezdték a város megerősítését, a fegyveresek toborzását, az adók beszedését, a rendelet értelmében kiterjesztve azt a nemességre is stb.⁵⁹

A trónörökös, aki kezdetől fogva szembenállt a reformokkal, akadályozta a rendelet végrehajtását. Az angolokkal való béketárgyalással megbízott, de a Márciusi Ordonnance jóváhagyása után nyíltan visszahívott küldötteit titokban újra a tárgyalások folytatására küldte Bordeauxba. Veretett ugyan új pénzt, de értékét további 5/8-dal csökkentette. Végül pedig megtiltotta a rendek küldötteinek, hogy adói szedjenek, s a gyűlést magát is feloszlatta. Guillaume de Nangis krónikájának folytatója írta: „Ettől a

⁵¹ Midőn Robert le Coq felhívta a rendeket a király letételére, azok köréből javaslata csak rosszalló mormogást váltott ki. Hogy beszédének túlzásait csökkentse, hozzáfűzte még, hogy a mondottakon azt értette, miszerint a királyt a három rend kérésére a pápa leteheti. A helyesbítés még kevésbé nyerte meg a rendek tetszését, s a javaslatot teljesen elutasították (*M. David*: i. m. 227. l.). Robert le Coq 1359 után a navarrai királytól megkapta a calahorrai püspökséget, itt is halt meg 1372-ben.

⁵² A rendelet szövegét *C. Coville* közlése nyomán, illetve Froissart műveinek Keryven de Lettenhove kiadásában használjuk.

⁵³ Az összes addigi adókat megszüntették s új adórendszert dolgoztak ki. Beszédükre a rendi gyűlés által választott tisztviselőket küldték ki, mivel „a királyi tisztviselőinek zsarolásai nagyon megterheltek a francia népet, a kormányzókat megzavargodtak, a nép elszegényedett”. Új arany- és ezüstpénz verését írták elő; javasolták a királyi és hercegi udvar kiadásainak csökkentését (*C. Coville*: i. m. 120. l.).

⁵⁴ „...kezdjék el munkájukat napfölkeltkor, őrizték a jó kormányzatot minden más munkát félretéve. Kapjanak jó fizetést, de vesztik el azt, ha nem jönnek jókor reggel...” (uo.).

⁵⁵ „...mindent törekedjenek kijavítani, megvizsgálni, az igazságnak érvényt szerezni” (uo.).

⁵⁶ „...a régóta elfekvő ügyeket, melyek részben hanyagság, részben személyes okok miatt elhanyagoltak több mint húsz év óta, sürgősen intézzék el, s az ügyek meggyorsítására két kamara működjék” (uo.).

⁵⁷ „...hogy a zavart és visszaélések megszüntessék, a kincstárnokok számát le kell csökkenteni s mint az előbbiek, ők is napfölkeltkor kezdjék el a munkát, nem vesztegetve az időt...” (uo.).

⁵⁸ „Or vous dis, que les nobles du royaume de France et les prelates de sainte eglise se commencerent a tanner de l'emprise et ordonnance des trois estats.” (*Oeuvres de Froissart*, VI. k. 37. l.) — 1790-ben a champagnei nemesek levelet írtak XVI. Lajosnak, amelyben párhuzamot vontak az 1358-as és az 1789-es események között. A röpirat hangsúlyozza, hogyan hagyta ott a champagnei nemesség már 1358-ban is a rendi gyűlést, ezzel is hangsúlyozva hűségüket az uralkodóhoz. Parallele des événements de 1358 et de 1789 au les champenois au roi.

⁵⁹ Étienne Marcel mögött egy emberként állott Párizs lakossága, s mind az adók megfizetéséből, mind a város védelmi munkáiból kivették részüket. „...oil mit ouvriers en ouvre ce qu'il en peut recouvrir de toutes parts et fit faire moult grans fossés autour de Paris, et puis changlies, murs et portes, et y ouvroit on nuit et jour. Et y eut le terme d'un an tous les jours bien trois cents ouvriers, dont ce fut un grand fait que de fermer sur une année. E t environner des toutes defenses une telle cité, comme Paris est, et de si grande ceruitude.” (*Oeuvres de Froissart*, VI. k. 54. l.)

pillanattól kezdve a királyság gyorsan hanyatlott. A nemesség megkezdte vazallusainak és a falusi lakosságnak az elnyomását és kifosztását. Nemhogy megvédte volna ellenségeitől, de újabb csapásokkal sújtotta Franciaországot, s a régens egyáltalán nem nyugtalanzkodott emiatt. Az egész ország zavarra és szenvedésre ébredt, mivel senki sem akadt, aki pártfogolta volna. Ez a nemes föld, amely valaha a világ minden királysága között abban a fényességben és gazdagságban ragyogott, amelyet a béke adott neki, most nevetés és gyalázat tárgya lett más országok előtt.⁶⁰ Párizs lakossága körébe ezalatt nőtt a felháborodás a herceg és tanácsosai ellen. A felkelők, az Ordonnance, a kommuna hívei, a szabadság és a reformok szimbolumaként kék-vörös sapkát viseltek.⁶¹ 1358. február 22-én nagyszámú fegyveres polgár vonult a herceg palotája elé, egyrészt a prévót vezetésével felment a régens szobájába, hogy közölje vele a nép diktatúráját.⁶² Magát a régent ugyan a kék-vörös színek védelme alá helyezték, vele levő két tanácsost azonban a helyszínen megölték. Károly sem érezte magát biztonságban, ezért rövidesen elhagyta a várost, s hatalmának visszaszerzésére a vidéki nemesség összegyűjtéséhez látott. Párizst pedig a vidék nemesei vették blokád alá.

A fővárosban győzött a polgárok felkelése, de egyben el is szigetelődött. Bár a párizsiak felhívására még néhány város lakói szintén felvették a kék-vörös sapkát, de tényleges összefogásról nem lehetett szó. A párizsi kereskedelem útja el volt zárva, a városnak készülnie kellett a védelemre. A felkelés vezetői végzetes hibát követtek el, amidőn szövetségre léptek a navarrai királlyal, aki személyes törekvései érdekében a város mellé állt ugyan,⁶³ de ezzel csak ártott a mozgalomnak és teljesen ferde irányba vitte azt. A polgárság nem találta meg az utat igazi szövetségéhez, a parasztsághoz, sőt, mikor az felkínálkozott, nem fogadta el segítségét. Így tehát Párizs után a falu is magára maradt s az eredmény mindkettő veresége lett.

Mialatt Párizsban a polgárság szabadsága megteremtésére és megvédésére saját ellenségeinél keresett támogatást, vidéken az általános felháborodás napjaiban, 1358. május 28-án fellobbant a százados elnyomatás során visszafojtott, felgyülemlett gyűlölet lángja. A felkelés megindulása bizonyos mértékig visszhangja volt a párizsiak megmozdulásának. Étienne Marcel felhívásáról, amelyben csatlakozásra hívta fel a többi városokat, tudomást szerezhettek a parasztok is, mivel állandó kapcsolatban állottak a városokkal, nemcsak a velük való árukapcsolatok révén, hanem azért is, hogy a város falai között kerestek oltalmat a zsoldos hadak támadásai elől. A parasztfelkelés kirobbanásának közvetlen okát a zsoldosok pusztításában kereshetjük. Ha Poitiers újabb veszedelemmel fenyegette a városokat, akkor az a falvak számára máris elviselhetetlen pusztulást hozott. A francia király és az angolok katonái előzőnlőtték a vidéket. Ezek a zsoldosok, akiket már a háború alatt is rosszul fizettek, a fegyverszünet idején teljesen zsold nélkül maradtak és a falvak kirablásából éltek. Angolok, navarraiak, bretonok, gasconneok, spanyolok a háború szünetében tétlenül kószálva, rablótámadásokat vezettek a vidék ellen.⁶⁴ Egyes zsoldosvezérek egész tartományokat tartottak megszállva, zaklatták és zsarolták a lakosságot. E zsoldosvezérek közül ismertebbek a francia Eustache d'Auberchicourt alakja, az angol Robert Knolles, aki Normandiában tevékenykedett, Pierre Andley és Ruffin, akik a Szajna és Loire közti területen működtek. „Ebben az évben — írja Jean de Venette — sok falu, mely hiányt szenvedett erősségeikben, valóságos fellegvárrá alakította templomait, árkokat ásva körülötte, míg a tornyokat és haranglábakat kövekkel és hajtószerkezetekkel látták el, hogy védekezzenek a brigandok ellen, akik igen gyakran jelentek meg, hogy megtámadják őket.” A toronyban tartózkodó őr jelére a lakosság a templomba menekült.⁶⁵ Azonban ezek az ideiglenes erődítmények nem sok védelmet

⁶⁰ Continuatio altera Chronici Guillelmi de Nangis (d' Achéry: Spicilegium, III. Paris, 1723) 121.

⁶¹ A kereskedők prévótja és az échevinek levelet küldtek a királyság városaiba, tudtukra adva a történetek és hercege, a navarrai király, az orléansi herceg, a király öccse, Étamp's grófja, aki ez időben Párizsban tartózkodott, szintén viseltek ilyen sapkát (Les Grandes Chroniques de France, kiadta Delachenal, Paris, 1910, 155. l.).

⁶² „Amint az előjáró nagy szándék fegyveres kíséretében a szobába ért, kérte a herceget, hogy ne bánkódjék azon, ami történt, hiszen a nép akaratából következett be...” (uo.).

⁶³ Navarrai Fülöp barátságos levelet küldött Párizs polgárainak, amelyben felajánlotta szolgálatait és kérte a város segítségét bátyja kiszabadítására. Robert le Coq és néhány polgár, köztük Pierre Gilles Jean de Picquigny segítségével (utóbbi egy hamis pecsétel ellátott utasítást küldött a navarrai királyt őrző var kapitányának) kiszabadították Károlyt arlenxi fogságából. Amiens városában megkötötték a polgárok a szövetséget a Navarraiakkal, aki a város polgárainhoz intézett beszédében kifejtette, hogy Champagne és Brie törvényesen őt illetik, és hogy a koronára több joga van, mint az angol királynak. Ezután Párizsba ment, ahol a polgárok nagy tisztelettel fogadták. Itt ismét beszédet mondott Près-aux-Clerc-ben, utalva, mint korábban, a koronához való jogára és hevesen szidalmazta a régens cselekedeteit. Beszéde sokaknak nem tetszett, de szólni nem mertek ellene. Vö. Oeuvres de Froissart, VI. k. 459. l.

⁶⁴ Chroniques de Froissart, 54—56. l. Continuatio altera Chronici Guillelmi de Nangis, 119. l. Lavisse: i. m. 131.1. — Ez időtől értettek a „brigands” szón, mely korábban gyalogos katonát jelentett, rabló, fosztogató csapatot.

⁶⁵ Continuatio altera Chronici Guillelmi de Nangis, 119...

nyújtottak. Így a parasztok igen gyakran a közeli városokba, erdőkbe, barlangokba, vagy a folyók szigeteire menekültek. A parasztság helyzetének türethetlenné válását a garázdálkodó zsoldoshadak jelentléte más oldalról is előmozdította. A földesurak ugyanis a parasztok munkájával erődítették meg kastélyaikát, fogságba esett uraik váltságdíját velük fizettették. Mindez arra vezetett, hogy az az ideológia, amely szerint a parasztok dolgoznak s a nemesek kardja védelmezi őket, a gyakorlatban semmivé vált. A parasztok tömegeiben megérlelődött az elhatározás, hogy csak saját maguk segíthetnek magukon, hogy maguknak kell hozzáállniuk védelmük s egyben a kirabolók elleni támadás megszervezéséhez. A parasztok fegyveres megmozdulásának jogszerűsége mintegy igazolást nyert egy 1356. évi rendelettel, amely a vidék lakosságát saját védelméről való gondoskodásra hívta fel.⁶⁶ A fegyveres felkelés tűzvész gyorsaságával terjedt el: Beauvaisis, Amiens, Ponthieu, Vermandois, Noyon, Brie, Gatinais, Hurepaix vidékén. Az egész Ile-de-France lángra kapott, s a felkelés tüze elborította a Somme torkolatát, az Yonne folyását. Több, mint százezer paraszt hagyta el az ást, hogy lánzsát ragadjon; elég régóta égtek a kunyhók, hogy most már a kastélyokra kerüljön a sor.

A felkelő parasztok célkitűzéseiről keveset tudunk. Valószínűleg nem is volt írásos programjuk, mivel erről a források egyáltalán nem tesznek említést. Felmerül a kérdés, mi az oka, hogy míg a más országokban lejátszódó korabeli parasztfelkelések részletesen kidolgozott követelésekkel lépnek fel, addig a nem kevésbé fejlett francia parasztoknál ilyesmivel nem találkozunk. (Magyarzatot részben abban kereshetünk, hogy a paraszti programok megfogalmazásában általában a prédikátorok tevékenykedtek, minthogy a legtöbb parasztmegmozdulás eretnekséggel párosult. A francia parasztok 1358-i felkelésében viszont alig tűnnek fel prédikátorok, hoha éppen e területeken az eretnekségnek jelentős hagyományai voltak.⁶⁷ A felkelésben ugyan a krónikások tudósítása szerint vettek részt papok és polgárok is, de ezek nem játszottak vezető szerepet. Sokukat csak a félelem vitte a parasztok táborába. A program kidolgozásának hiánya összefügghet azzal is, hogy a felkelés igen rövid időtartama (1358. május 28-tól június 11-ig tartott) nem engedett időt a követelések és célkitűzések írásba foglalására.

A krónikások nem őrizték meg a felkelők vezéreinek beszédét, egyben azonban valamennyien egyetértenek, hogy Guillaume Carle (másuttal Cale, vagy Charles), akit a parasztok vezérül választottak, „igen okos, jó beszédű és szép arcú, szép alakú férfi volt”. Froissart krónikája a következőket írja: „... a vidék lakossága vezér nélkül gyűlt össze Beauvaisisben és azt beszélték, hogy a francia királyság minden nemes, lovagok és fegyveresek, elárultak, meggyalázták a királyságot és a legnagyobb jöttét, ha őket mind megsemmisítik. Mindannyian azt kiáltották: »Gyalázat arra, aki túri, hogy azok ne legyenek mind megsemmisítve!»⁶⁸ Az első négy Valois krónikájának ismeretlen nevű írója szerint a parasztok liliomos jelvényeket hordoztak.⁷⁰ A parasztok, akik a király és a királyság áruáinak tekintett nemesek ellen kelték fel, liliomos zászlóikkal királyhűségüket jelezték. Így adtak nyomatékot a földesurak ellen vívott harcuk nemzeti jellegének.

A felkelők, miután vezért választottak, tovább vonultak; felgyújtották, kirabolták az útjukba eső nemesi kastélyokat, leldöbölték az elfogott fegyvereseiket. A krónikások borzalmas tettekkel vádolják őket. „Nem merem leírni, sem elmesélni az iszonyú tetteket és illetlenségeket, amiket elkövettek” — írja Froissart.⁷¹ A krónikásoknak ez a beállítása azonban túlzottnak bizonyul, s szerzőiknek a nemesség iránti elfogultságáról tanúskodik. Igaz, a felkelés célja a nemesség megsemmisítése volt, a források és a későbbi kutatások is azt mutatják, hogy a mozgalomnak viszonylag kis számú nemes esett áldozatul, s a Jacquerie nem tartozott a legvéresebb felkelések közé.⁷² A parasztsereg útjába eső első város Compiègne volt, ahol nagyszámú menekült nemes zárkózott el a felkelők elől. Azután Senlis és Amiens városok következtek, melyeknek lakossága az utcára kiállított élelemmel és itallal megrakott asztalokkal várta a parasztokat.⁷³ Sok városi maga is csat-

⁶⁶ C. Coville, i. m. 132. l.

⁶⁷ Pl. az angliai 1381. évi parasztfelkelés híres programjai.

⁶⁸ 1251. 1320. évi „parasztorok” felkelései, flagelláns mozgalmak.

⁶⁹ Chronique de Froissart, VI. k. 45. l.

⁷⁰ „... et hautement cryoient Mont Yoye, et portoient d'enseignes peintes a fleur de liz.” Chronique des quatre premiers Valois, kiadta S. Luce, Paris, 1862, 74. l.

⁷¹ Oeuvres de Froissart, VI. k. 46. l.

⁷² C. Coville: i. m. 134. l.

⁷³ „... Et firent un capitaine que on appelloit Guillaume Cale et alerent à Compiègne; mais ceux de la ville ne les y laisserent entrer. Et depuis ils alerent à Senlis, et firent tant que ceux de ladite ville alerent en leur compagnie... et aussi le maire d'Amiens envoya cent hommes de commun à l'aide des vilains.” Chronique de Saint-Denis, VI. k. 110. l. (Idézve: *Thierry: Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du tiers états*, 62. l.). — „... car liz avoient acoustumé par les villes et places ou ilz passioient que les gens, femmes, ou hommes, mettoient les tables es rues et la mengoient les Jacques et puis passioient oultre...” Chronique des quatre premiers Valois, 72. l. A krónikások említik, hogy Gaillefontaineben Valois grófnő szintén élelmet adott a parasztoknak, s emiatt a felkelés leverése után sok kellemetlenséget okoztak neki a nemesek (uo. 75. l.).

lakozott a felkelőkhöz, többnyire a szegénység, de voltak közöttük „mesterek, kereskedők gazdag emberek, polgárok és mások”, néhol maguk a prévot-k, királyi poroszlok is.⁷⁴

A parasztsereg vezére, Guillaume Cale értett a hadviseléshez, valamiféle kancelláriával és pécsettél^{74a} is rendelkezve irányította az alvezéreket. A szétszórt csapatokat azonban nem tudta kézben tartani. Jól látta, hogy a hadakozásban járatlan, fegyvertelen parasztlakosok önmagukban nem érhetnek el eredményt a lovagokkal szemben. A fölösleges vérontás elkerülése végett a felkelőket Párizs felé irányította, s kapcsolatot keresett a polgárokkal. „... Legokosabb és nevezetesebb embereit elküldte a párizsi kereskedők prévótjához és azt írta neki, hogy rendelkezésre áll, és hasonlóképpen segítséget és támogatást kért tőle, ha erre szüksége lesz.”⁷⁵ Étienne Marcel vonakodott a paraszttal szövetséget kötni. A flandriai kommunákhoz írt levelének tanúsága szerint elhatározta magát a Jacquesoktól. „Tudomásunkra hozzuk, hogy a mondott dolgok és tettek, amik Beauvaisisben kezdődtek, a mi tudunk és akaratumk nélkül történtek, s inkább készek lennénk meghalni, mintsem helyeselni azokat, amelyeket Beauvaisis vidékének lakossága cselekedett.”⁷⁶ A parasztlakosokat ugyanakkor felhasználta arra, hogy a főváros környékén levő feudális kastélyokat velük romboltassa le. Jean de Barres aranyműves, Pierre Gilles fűszerkereskedő, Jehan Vaillart, a királyi pénzek prévótja, megszervezték a környék lakosságát, leromboltatták velük Simon de Buci, Pierre d'Orgémont és Jacques de Vache kastélyait. A polgárok és parasztlakosok közös vállalkozása volt az ermenonvillei kastély, Robert de Lorris elleni támadás is.⁷⁷ Ezután a két csapat különvált, s míg a parasztlakosok Clermont felé, addig a polgárok Meaux irányába vonultak, ahol a trónörökös felesége és több nemecasszony tartózkodott kisebb létszámú királyi őrség védelme alatt. A lovagok azonban Gaston de Foix és Jean de Grailli vezetésével visszaverték a támadást, s mivel a város lakói támogatták a párizsiakat, nagyrészüket lemészárolták, felgyújtották a templomot és kifosztották az egész várost. „Annyit öldököltek, hogy egészen fáradtak és elesigáztak voltak” — írja egy krónikás.⁷⁸

Az első megdöbbenés után hamarosan megindult a nemesek szervezkedése is. Vezért a navarrai király személyében találtak, s a közös veszélyben ellentétüket félretéve, királypártiak, angolok, navarraiak, közösen gyülekeztek a parasztlakosok leverésére.⁷⁹ A harc végső kimenetele nem volt kétséges. Guillaume Carle, aki a nemesek feletti győzelmet csak a párizsi polgársággal való összefogás esetén látta lehetségesnek, azt javasolta a felkelőknek, hogy vonuljanak Párizs felé, mivel a nyílt mezőn nem tudnak eredményesen megütközni a lovagokkal. A felkelők azonban kijelentették, nem futnak meg, s elég erősnek érzik magukat, hogy szembeálljanak a nemesekkel.⁸⁰ Mielőtt a harc megindult volna, a nemesek vezércsapatához hívatta Carlet-t tárgyalás címén, majd elfogta és később Clermontban lefejeztette.⁸¹ Ezalatt a vezér nélkül maradt parasztsereget Robert Sercot vezetésével megrohanták az angolok, s nagy részüket lemészárolták. A sereg megmaradó részét, a menekülőket és mindazokat, akik nem voltak a fősergeben, a többi nemesek rohanták meg. Clermontban és környékén 800, Poix mellett 1300 parasztlakost öltek meg, Roye és Gerberoi között 800-at, Gaillefontaineben körülbelül ezret. Felgyújtottak egy kolostort, ahová 300 parasztlakos menekült, Roussi grófja Brieben házuk kapui elé akasztatta fel a parasztlakosokat. A krónikások szerint körülbelül 20 000 ember vesztette életét a megtorlás során.⁸² A nemesek bosszúja borzalmas volt. Égtek a falvak, égtek a vetések. „Oly nagy kárt tettek a nemesek Franciaországnak, hogy nem volt szükség az angolokra a vidék tönkretételéhez, mert valójában az angolok, a királyság ellenségei nem tették meg azt, amit a francia nemesek elkövettek.”⁸³ A felkelés tehát, amely egy kevés nemesi vér kiontásával kezdődött, a parasztlakosok véreinek egész áradatával ért véget.

A parasztlakosok mártíriuma a polgárság mozgalmának halálát is jelentette. Párizsban egyre fogyott a felkelés hőseinek száma. Étienne Marcel és közvetlen környezete lassan

⁷⁴ C. Coville: i. m. 133. l.

^{74a} Du Cange: Glossarium, III. k. 742. l. „Sigillum Capitanei Rusticorum vocatorum Jacoborum decapitati apud Clarmontem in Belyacino, suit traditum Camerae per Thomam Brochardi Receptorem Silvanect.” Vö. C. Coville: i. m. 133. l.

⁷⁵ Chronique des quatre premiers Valois, 72.

⁷⁶ Oeuvres de Froissart, VI. k. 470. l.

⁷⁷ Uo. 55. l.

⁷⁸ Chronique des quatre premiers Valois, 69—70. . A vár ostromában résztvettek a párizsi felkelés vezetői közül Pierre Troussac, Pierre Gilles, Philippe Griffort, Jassion de Mascon (is).

⁷⁹ Uo. 74—75. l.

⁸⁰ Uo. 72. l.

⁸¹ H. Fagan és R. H. Hilton az 1381-es angol parasztfelkelésről írott munkájukban párhuzamot vonnak Wat Tyler és Guillaume Cale kivégzésének körülményei között. Állítólag a francia parasztfelkelés leverésének angol szemtanúi javasolták a királynak ezt a módszert, mivel a vezérben, mint a francia parasztlakosok esetében, a felkelők összetartó erejét látták. Der englische Bauernaufstand von 1381. Berlin, 1953, 133. l.

⁸² Chronique des quatre premiers Valois, 76. l.

⁸³ Continuatio altera Chronici Guillelmi de Nangis, 122. l.

a városon belül is elszigetelődött. Június 15-én a mozgalom egyik vezetője, Charles Toussac kapitány választására hívta fel a párizsiakat, „aki jobban kormányozna bennünket és aki nem lehet más, mint a navarrai király”. Bár a prévôt és Károly hívei helyeselték a javaslatot, a tömeg néma maradt.⁸⁴ Rövidesen megérkezett a trónörökös, s június 29-én nagyszámú fegyverrel körüljárták Párizst. Ekkor írta Étienne Marcel már idézett híres segélykérő levelét a flandriai városokhoz, amelyből már kicsengett a kétségbeesés. „Több nemes és nagyszámú fegyveres van Párizs város kapui előtt a herceg úrral; mi és a mi kommunánk mindenben jól van, és kész egy jó akaratral megvédeni a várost . . . , hogy mi, akik mindig szabadok (franc) voltunk, ne essünk szolgaságba, ahová a nemcek bennünket vetni akarnak, azok, akik inkább nevezhetők nemteleneknek (vilain), mint nemeseknek; mi kockára tesszük testünket és javainkat és meghalunk inkább, mintsem szolgaságba vetessünk.”⁸⁵ A felkelő vezérek és a nép között azonban az „egy jó akarat” már régóta hiányzott. A navarrai királlyal kötött szövetség, ami maga után vonta az angolok beszivárgását a városba, élénk visszatetszést keltett a párizsiak körében. A város védelme, amiért olyan „egy jó akaratral” támogatták annak idején a prévôt-t, ezzel elveszett. A kudarchoz hozzájárult még az is, hogy a navarrai király, a parasztfelkelés kegyetlen leverője, nem számíthatott többé az egyszerű nép szimpátiájára. A gazdag polgárok pedig végre békét, megegyezést akartak a trónörökössel. A városban már korábban létrejött királypárti csoport, amely titokban előkészítette a támadást Marcel és hívei ellen, rövidesen megnyerte a lakosság többségét. A répet nem lehetett már megnyugtani. Követelték az angolok kiűzését a városból. Július 31-én éjjel utcai harcban megölték Étienne Marcellt és néhány kísérőjét, amint éjjel a kapuk őrzését ellenőrizte. Úrügyül azt hozva fel, hogy be akarták engedni a városba az angolok csapatait.⁸⁶ Másnap a dauphin bevonult a városba. A mozgalom többi vezetőit is kivégezték s eltűnt a két-vörös sapka a megmaradt fejekről is. Azzal, hogy a két felkelést gócpontjaikban leverték, nem szűnt meg mindjárt a szétszórt ellenállás az ország többi részén. Senliz lakói teljes erőfeszítéssel védtek városukat, s forró vízzel űzték el a falak alól a nemesi csapatokat.⁸⁷ A roueni polgárok erőteljes fellépése a nemeseket meghátrálásra, illetve engedményekre készítette.⁸⁸ Tovább folyt a polgárok és a parasztok harca az idegen hódítók ellen is. A felkelés évében, 1358-ban Rouen polgárai, Caux kerület kommunái, Caën lakosai és Châlons polgárai Reimsben szövetséget kötöttek a rend fenntartására, „hogy lehessen a földet és szőlőt művelni, az árut szállítani és békében élni.”⁸⁹

Az erdőkke menekült parasztok guerillaharcokba kezdtek az angol helyőrségek ellen. Egy ilyen guerillacsapat hőse volt a herkulisi crejú Grand Ferré, akinek legendás harca a nép elszánt küzdelmét példázza a hódítók ellen. Beauvaisisben, az Oise-völgyi Longueuil kastélyban, az 1358-as évben 200 paraszt, „mind munkások, akik kezük munkájával keresték meg szegényes életüket”, megerősítették magukat, s kapitányuk, Guillaume l'Aloue vezérlete alatt visszaverték a közeli angol helyőrség támadását. A csatában sok angol esett el, míg a parasztok csak két embert veszítettek. A harcok hőse Grand Ferré volt, aki a krónikás nyilvánvaló túlzása szerint egymaga megölt 85 angolt.⁹⁰ Jóllehet az egész környéket elfoglalták az angolok, erődítményeiket a parasztok a háború végéig megőrizték. Ezek a harcok előjátékai voltak a később meginduló új nemzeti megmozdulásoknak. Újabb békekötésekkel váltakozó támadásokkal tovább folyt az angol—francia háború. Franciaországnak még több, mint 60 évig kellett várnia arra, hogy Jeanne d'Arc személyében egy másik „vilain” jöjjön, aki megtestesítve az angol elnyomók elleni izzó népharagot, a rend és béke utáni vágyat, egy sikeres népi, nemzeti mozgalomnak felkurbácsolója lett. A győzelemhez az anyagi erőt a városok, a hitet és a vért a nép fiai adták. VII. Károlynak a győzelem érdekében hozott reformjai pedig sokban hasonlítottak azokra, amelyekkel a polgárság már 1356-ban megpróbálkozott, de amelynek kivívására akkor még a harcoló parasztságtól leküldönülve képtelennek bizonyult . . .

JÓNÁS ILONA

⁸⁴ C. Coville: . m. 138—139.

⁸⁵ Oeuvres de Froissart, VI. k. 471.

⁸⁶ Uo. 77—79. l.

⁸⁷ Chronique des quatre premiers Valois, 76., 77.

⁸⁸ Uo. 77—79. l.

⁸⁹ Continuatio altera Chronici Guillelmi de Nangis, 112. l. The Cambridge Medieval History VII, k. 356. l.

⁹⁰ Később, mikor halálos betegen fektűt riveoenti házában, ágyából fölkelve és fölkapva híres baltáját, rátörő ellenségei közül ötöt nyomban megölt. Continuatio altera Chronici Guillelmi de Nangis, 123—124. l.

ADATOK AZ 1937. ÉVI PÉCSI ÉHSÉGSZTRÁJK TÖRTÉNETÉHEZ

Több mint 200 bányász, minden fenyegetés, szakszervezeti intelem, enyhítő és csillapító közbelépés, közbenjárás ellenére 1937. február 23-án, a Dunagőzhajózási Társaság vasasi bányatelepének Thomen aknájában¹ elhatározta, hogy beszünteti a munkát és bérkövetelése kiharcolása érdekében éhségsztrájkba kezd. Egy órával a műszak megkezdése után határozták el a sztrájkot, eltorlaszolták a visszavezető utakat, kiszolgáltattva magukat a föld mélye elemeinek, a víznek, a bányalégnek és egyéb veszélyeknek. Mindezt azért tették, mert éheztek és nyomorogtak, nem tudtak elegendő kenyeret és ruhát adni gyermekeiknek, feleségüknek, mivel egyre több munkaszüneti napot vezettek be, egyre elhatározást a vasasi bányamunkásokból és a széles közvélemény félve és reménykedve figyelte harcukat, várva, hogy kedvező eredménye születik a küzdelemnek, avagy jóvátehetetlen katasztrófát hoz magával a halálasztott bányászok sorsa.

Általános részvét keletkezett a magát halálraírt bányászcsoporthoz. Szakértők és politikusok, egyházi férfiak és szakszervezeti vezetők nyilatkoztak a pécsi bányákban uralkodó állapotokról, hangoztatva, hogy ez az ország legveszélyesebb széntermelő üzeme, ahol a süjtőlég és a különféle mérgesgázokkal telített levegő rendkívül nagy romboló hatást gyakorol az emberi szervezetre, de a bányászok maguk is tudták — ismervé az 1934. évi földalatti sztrájk hatását —, hogy a sztrájkolók egyébként is leromlott egészségi állapotában milyen veszélyekkel jár együtt az éhezés és a föld alatti tartózkodás.

A helyi hatóságok, a sztrájk kitörése után — mint 1882 óta annyiszor — a „rend” fenntartása céljából katonaság és csendőrség kivezénylését kérték. Alig néhány órával később csapatszállító gépkocsikon gyalogos és géppuskás katonai alakulatok érkeztek, megszállták a bányatelepeket és a hirhedt csendőrökkel együtt készenlétben várakoztak.

¹ Az Első Dunagőzhajózási Társaság (DGT) osztrák érdeke tségű vállalat, főleg Dunahajózással foglalkozott és vezérigazgatósága Bécsben volt. A hajózáshoz szükséges szén biztosítására a múlt század ötvenes éveiben a társaság Pécs város környékén szénterületeket vásárolt és megindította a bányaművelést. Az 1930-as évek közepére a pécsi szénbánya az ország egyetlen olyan köszénbányája, amely a legkorszerűbben felszerelt európai bányák között is jelentős helyet foglalt el. A széntermelés három bányatelepen történt: Pécsbánya, Mecsekszabolcs és Vasas telepeken, ahol három főknán jutottak le a széntelőhelyekhez. A földalatti munkát teljesen gépesítették, a bányászok többsége sűrített levegővel meghajtott széntéjtő-kalapáccsal dolgozott. A kitermelt szén automatikus szállítószalagok vitték az elektromos bányavonatokhoz, majd függőpályán a szénmosóba, ahonnan a társaság tulajdonában levő pécsújhegyi és budapesti brikettgyárak, a pécsújhegyi erőmű, de elsősorban a társaság hajói megfelelő mennyiséget kaptak. A bányatelepek évi termelési kapacitása 1 250 000 tonnát tett ki, de általában 750—850 000 tonna körül maradt a termelés. A brikettgyárból évi 70 000 tonna különböző minőségű termék került ki. Az erőmű nemcsak a társaság saját áramszükségletét fedezte, hanem árammal látta el Pécs városát és környékét az összes üzemekkel, valamint Déldunántúli Nyagkanizsától Mohácsig. Kapacitása évi 50 millió kilowattóra volt.

A bányaművek 4200—4500 embert foglalkoztattak. Ezek jelentékeny része a társaság tulajdonán képező 13 lakótelepen lakott, ahol 572 társulati házban 2092 lakás volt.

A DGT pécsi bányái nyereséggel dolgoztak és ezt a tényét egyedül a bécsi vezérigazgatóság könyvelési szakemberei próbálták papíron letagadni. Azonban az évi mérlegek gondos vizsgálata alapján már a korabeli polgári közgazdászok is évi 3—4 millió pengő összegű tiszta jövedelemre becsülték a bánya hozamát. A mérlegekben ezt a nyereséget eltüntették, de nyílt titokként köz tudomású lett, hogy a hajózás tetemes veszteségeit a bánya nyereségéből fedezik. 1935—1936-ban tárgyalások folytak a DGT és a magyar bányarészvénytársaságok között a pécsi szénbányák eladásáról. A társaság a bányáért 36 millió pengőt kért s az évi bevételi felesleget 4 millió pengőben jelölte meg.

A pécsi bányák jövedelmezősége tehát megfelelő volt és a társaság nem a bányára, hanem a hajózásra fizetett rá. Az elavult üzleti vezetés állandóan a csőd szélén tartotta a DGT-t s ezen a tényen sem az osztrák állam segélye, sem az olasz részvényesek bevonása nem tudott változtatni. A társaság vezetőknek tevékenysége odairányult, hogy a bányából minél nagyobb tiszta nyereséget préseljenek ki a hajózási veszteségek fedezésére, és ennek a politikának kegyetlen tényét érezték állandóan a bányászok.

A pécsi szénbányászati részletes történetét *Babics András* dolgozta fel: A pécsvidéki köszénbányászati története című művében (Bpest, 1952), a bánya jövedelmezőségére vonatkozó adatok pedig a Magyar Hírel folyóirat 1937. évi 3., 4. és 10. számaiból kerültek elő.

Pécsbányatelepen pedig a pécsi rendőrség erősebb készenléti csoportja helyezkedett el. A bányatelepek sztrájk előtti feszült légköre a robbanásig fokozódott. Mindenütt izgatott emberek jártak és megvitatták az eseményeket és a teendőket, de magában Pécs városában is felborult a nyugalom. Az utcákon megerősített rendőrjárőrök cirkáltak, mert nagy tömegben érkeztek bányászok és a megrémült bányavezetők tüntetéstől, erőszakoskodástól tartottak. A városban már több nap óta folyamatban levő diákzavargások sem fejeződtek be és a hatóságok nem minden alap nélkül félték a két mozgalom esetleges egybekapcsolódásától.

A vasasi bányatelepen este senki sem tért nyugovóra. A legnagyobb elkeseredéssel tárgyalták az eseményeket és kemény kifakadások hangzottak el az osztrák érdekelt-ségű vállalat ellen, amelynek munkabérpolitikája miatt magyar munkások halálos veszedelemnek tették ki magukat. Estefelé egy beteg jött fel a sztrájkolók közül, ez mondta el, hogy az ivóvíz elfogyott, a lámpák akkumulátortelege kimerült, sötét van, de a sztrájkoló munkások erős akarattal elhatározták, hogy addig nem jönnek fel a bánya mélyéből, amíg eredményt nem érnek el követeléseik teljesítése terén.

A bányászok helyzete a sztrájk előtt

A pécsi bányai igazgatóság és a munkások között szinte a bányaművelés kezdeti óta éles ellentét állott fenn. A bányamunkások már a múlt század nyolcvanas éveiben, majd 1893-ban rövidebb ideig tartó bérharcolkat folytattak, a századforduló után pedig egészen az első világháború kezdetéig — a magyar munkásmozgalomban egyedülálló — hat-nyolc hetes sztrájkokat és számtalan kisebb megmozdulást kezdeményeztek túlnyomó részben az alacsony munkabérek miatt. Az első világháborúban a bányászok támogatták a pécsi 6-os honvédek lázadását, majd a szerb megszállás után újból jelentősebb bérharcolok következtek. Az 1929—1933. évi gazdasági világválság a DGT üzleti veszteségeit óriási méretekben megnövelte. Ebben a helyzetben a társaság vezetői a legkíméletlenebb módszerek és rendszabályok alkalmazásával törekedtek a munkások fizetésének csökkentésére: ez tűnik ki az 1929—1937. években lezajlott 10 bérmozgalomból és sztrájkot megelőző kizárásból.²

A DGT pécsi szénbányájánál alig lehet olyan évet találni, amelyben sztrájk vagy kizárás ne fordulna elő. A bányászok a bányaművelés kezdetitől állandó harcban álltak a vállalattal s már szervezetlenségük idejében is mozgalmakat kezdeményeztek a létminimum alatt álló fizetésük felemelésére. A vállalat magától soha semmit nem tett munkásai helyzetének javítására, akár magasabb bérezés, akár szociális intézmények kiépítése tekintetében. Más magyar bányavállalatok, különösen az első világháború után, munkásaik mozgalmának leszerelésére, jól felfogott üzleti érdekből kiindulva arra törekedtek, hogy különféle kedvezmények nyújtásával viszonylag elégedett és helyhez kötött törzsmunkás réteget képezzenek. Pécsen nem adtak kölcsönöket a lakásépítkezésekhez, nem biztosították megfelelő áron a szükséges élelmiszert és ruházati cikkeket, nem adtak ingyen áramot, nem osztottak szét munkásaik között jutalmakat. Általában az évi kiadások között a legkisebb tételt a munkások szociális helyzetének javítására szánt összeg jelentette és soha sem haladta meg a bruttó bevétel 1—2%-át.

A bányában alkalmazott munkások átlagkeresetét a harmincas években a. 440. lapon közölt táblázat mutatja.

A táblázatból kitűnőleg az átlagbérek 1931—1937 évek között 15%-kal csökkentek, ugyanakkor az árak egy-két évi zuhanás után 1936/37-ben újból emelkedni kezdtek. Az 1931. évi viszonylag magasabb bérek a különféle takarékosági intézkedések és szanált napok bevezetését követően lényegesen kisebbedtek. Az 1937. januári néhány pengős emelkedés csupán a téli fokozottabb szükségletek miatt növelt termelés eredménye. A bérek színvonala tehát állandóan csökkent és ez a tendencia nem változott meg az 1936/37. év telén sem, hanem bizonyos stagnálás következett be.

² Történetírásunk hazánk felszabadulása után jelentős eredményeket ért el a pécsi bányamozgalmak történetének feltárása terén. Összefoglaló leírást nyújt Babics András idézett művén kívül az 1900—1920-ig terjedő időszakra *Hajdu Gyula*: *Harcban elnyomók és megszállók ellen* (Pécs, 1957). Az 1893. évi sztrájk történetét *Végh Joachim* dolgozta fel (Az 1893. évi pécskörnyéki bányászmozgalom. Századok, 1949. 293—310. l.), az 1905. évi sztrájkmozgalmat pedig jelen tanulmány szerzője ismertette (Kenyeréért és szabadságért. Az 1905. évi pécsi bányászsztrájk. Bpest, 1955 és Adatok a pécsi bányászok 1905. évi harcáról. Századok, 1955. 897—923. l.).

Munkáskategória	1931	1935	1936	1937
	(július hó)		(január hó)	
Vájár	130	103,81	101,32	—
Segédvájár	113,52	89,26	88,31	—
Csillés	91,30	74,90	74,06	—
Szakmunkás	121,42	112,58	117,47	—
Napi munkás	93,08	83,93	83,54	—
Átlagbér	105,86	87,79	87,58	90,48 ³

Az egyes műszakbérek alakulása a következő :

	1931	1936
Vájár	5,91	4,92
Segédvájár	5,16	4,36
Csillés	4,15	3,60
Szakmunkás	4,67	3,81
Napi-munkás	3,58	3,05 ⁴

Az egyéni műszakbérek alakulása is az átlagkeresetekhez hasonló képet mutat. Az 1936. évi adatsor szemléltetően tükrözi a készpénzkereset nagymérvű kisebbedését. Ha ehhez hozzászámítjuk az átlagos 10%-os levonást, akkor igen csekély havi járandóságok tűnnek ki. A társulat által a munkások részére teljesített természetbeni juttatások, mint a szénjárandóság, a műszakonként 3 filléres családi pótlék és az öt évi szolgálat után esedékes néhány napi fizetéses szabadság pénzbeli ellenértéke a bányai igazgatóság szerint műszakonként 87 fillért jelentett. Azonban ez a 87 filléres természetbeni juttatás inkább csak a társulat számításaiiban jelentkezett és talán a számításokat végzők sem vették komolyan, mert a különböző helyekre megküldött bérkimutatásokban sem szerepelt az a juttatás egyforma értékben.

Különösen lerombolta a bérösszeget a szanált napok nagy száma, amely illuzórikussá tette a műszakbérek viszonylagos magasságát. A vájárok keresetét és havi műszakszámát az ország bányavállalatainál a 441. lapon közölt táblázat mutatja.

A kimutatás szerint a vájárok műszakbére tekintetében a negyedik helyen, azonban a havi műszakszám és az egy vájárra eső kereset figyelembevételével az utolsó helyen állt a DGT a magyarországi kőszénbányák között.

³ Munkám során elsősorban a Központi Gazdasági Levéltárban őrzött DGT bányai igazgatósági iratokat használtam fel (Jelzetük : KGL—DGT és iktatószám valamint évmegjelölés), átnéztem továbbá a Pécsi Bányaműszaki Felügyelőség irattárában levő egykori bányakapitánysági iratokat (Pécsi Bányakapitányság iktatószám és év), a Pécsi Állami Levéltárban a Baranya megyei főispáni és alispáni iratokat (Baranya megye főisp. szám és év), valamint a MSZMP Párttörténeti Intézetének Archivumából a volt Pécsi Kir. Főügyészség és az ún. törzsanyag vonatkozó iratait (P. I. A. és az irat száma). Az egykori sajtóanyagból Az Est, A Mai Nap, A Reggel, Esti Ujság, Dunántúl, Magyarság, Magyar Hétfő, Magyarország, Nemzeti Ujság, Népszava, Pesti Napló, Új Magyarság és Új Nemzedék napilapokat, a Magyar Hírel, a Magyar Szemle és az Új Kor folyóiratokat használtam fel. A sztrájk történetére vonatkozóan további értékes adatokat közölt Raub János, a vasasi szociáldemokrata párt és szakszervezet egykori elnöke, akinek ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki segítségéért.

A pontos jelezet nélkül, csupán KGL—DGT jelzéssel közölt iratok Szabolcs Rezső bányamérnök, a pécsi bányák igazgatójának bizalmas irataiból kerültek elő. A pécsi bánya életében ui. a harmincas években annyira megnőtt a munkásmozgalom jelentősége, hogy azokkal a bányai igazgató külön foglalkozott és egy-egy év munkásmozgalmára vonatkozó iratokat csupán az évfelirattal megjelölt dossziékban, saját szekrényében tartotta, külön az irattártól. Ezért legtöbb esetben iktatásra sem került iratok kerültek a dossziékba, hanem feljegyzésként, személyes levélként egy-két példányban készültek. A pécsi bányák iratanyagának levéltári őrzetbe vétele alkalmával az igazgatók személyi iratai is a Központi Gazdasági Levéltárba kerültek, ahol jelenleg is megtalálhatók.

Az idézett táblázat is ilyen bizalmas anyagból került elő : KGL—DGT. Szabolcs bányai igazgató iratai. 1937.

	Havi műszakszám	Átlagos vájárkereset P	Létszám (vájár)	Egy vájár havi keresete P
Budapestvidéki	22,5	5,44	400	122,40
MÁK Tatabánya	23,4	6,07	1932	142,03
Salgó dorogi bánya	23,7	4,91	1241	116,37
MÁK tokodi bánya	21,1	4,97	213	104,87
Ajka	24,5	5,15	374	126,17
Egeresehi	20,7	5,02	290	103,91
Brennberg	22,5	4,72	328	106,20
Salgótarján	22,8	5,31	3300	114,23
D. G. T.	19,8	5,16	1098	101,91 ⁵

A csekély nagyságú munkabért a társulat levonásokkal csökkentette. Jelentékeny összegeket vontak le lakbér és áramhasználat címén a társulat 50—60 éves házaiban lakó bányászoktól, az élelmitárakban az árak alig valamivel voltak kisebbek a normális kiskereskedelmi áraknál. Így az élelmitárak nem jelentettek segítséget a bányászok nehéz helyzetében. A társulat tulajdonát képező telkeken és épületekben levő vendéglőket, mézszárszékeket és sütődéket pályázat útján annak a vállalkozónak adták bérbe, aki a legtöbbet ajánlotta s érhető, ha ezek kihasználva a bányatelepek várostól való elzárt-ságából adódó monopól-helyzetüket, igyekeztek minél magasabb árakkal működni.

Bérezés tekintetében tehát messze elmaradt a DGT a magyarországi bányákban fizetett bérektől. 1933-ban a gazdasági válság hatására a földalatti munkánál 8%-kal, a felszíni munkánál 6%-kal csökkentették a béreket. A bérek leszállítása évi 350 000 pengőt tett ki. A bércsökkentést követő időszakban azonban az egy műszakra eső készpénzkereset jóval kisebb lett, mint a 8 illetve 6%-kal kisebbített kereset. Ennek a ténynek több oka volt, pl. a társulat munkaerő politikája, amely arra irányult, hogy a kiöregedett vagy kellő szolgálati idővel már rendelkező bányászokat nyugállományba helyezze. Ezek a munkások többnyire — koruknál és szolgálati idejüknel fogva — elérték a legmagasabb bérezési fokozatokat. Ezért nyugállományba helyezésük a társulat számára igen kedvező volt, mert ugyanazon munkát kisebb fizetésű és fiatalabb bányászokkal végeztethették el.

A kifizetett munkabérek összezsugorítását eredményezte az üzemszüneti ún. szanált napok bevezetése. 1934-ben 131, 1935-ben 72,5 és 1936-ban 77,5 napon nem termeltek a bányaművek, hanem a társulat helyi vezetői által kiválogatott „megbízható” bányászok végeztek fenntartási és előkészítő munkákat. A szünnapok nagy számánál fogva arra is lehetőség nyílt, hogy hétköznapokon végeztessék el az eddig vasár- és ünnepnapon szokásos munkákat, ami az ezen a címen kifizetésre kerülő pótbéreket az 1933/36. években kb. 50%-kal kisebbítette.

A bányatelepi vezetők, hogy az igazgatóság jóindulatát biztosítsák, a központi jellegű takarékosági rendelkezéseken túlmenve is igyekeztek tervszerű módon csökkenteni a kifizetésre kerülő béreket. Így a bányákban végzett javítási és fenntartási munkákra nem teljesítménybérben (szakmában) dolgozó munkásokat rendeltek, hanem ún. urasági béres, órabéres alkalmazottakat, akik mögött az állandóan ottlevő felügyelő személyzet gondoskodott a kellő mértékű dolgoztatásról. Továbbá az előléptéseknél előszeretettel az alacsonyabb kategóriák legmagasabb osztályában levőket részesítették előnyben, oly módon, hogy a következő fokozat legalacsonyabb lépcsőjére kerültek. Itt a fizetés néhány fillérrel volt csupán magasabb, viszont teljesítményben jóval többet kellett nyújtani.

A kereseti lehetőségeket befolyásolták a büntetések is. Ha a szén közé kő került, ami a tetőzet gyakori bomlása miatt elkerülhetetlen volt, akkor már levonták a csille-árból. A DGT szolgálati utasítása szerint 2% palatartalomig nem törölték csillét, 2—6%-ig a százalék felének megfelelő, 6—19%-os palatartalomnál pedig a megállapított palaszámnak megfelelő csilleszámot törölték. A rendelkezésre álló adatok szerint a csille-törlések főleg a harmincas évek első felében voltak nagyobb jelentőségűek, az 1937. évi éhségsztrájkot megelőző időszakban a kitermelt csillék 1—2 százalékát törölték palatartalom miatt.⁶

⁴ KGL—DGT Big. Szabolcs igazgató iratai 1936.

⁵ KGL—DGT Big. Szabolcs igazgató iratai. 1936 decemberi adatok.

⁶ Pécsi bányakapitányság 448/1937.

Hasonló büntetéseket szabtak ki akkor is, ha a munkás ácsoláshoz az előírt deszkamennyiségnél többet használt fel, továbbá, ha a felügyelő véleménye szerint a csilléket nem töltötték meg teljesen. Ez az eset különösen akkor következett be, ha a szemet nagyobb távolságról kellett szállítani a felvonógéphez. A büntetések indokai között sokszor a büntetést kiszabó egyéni véleménye látszott kidomborodni, de ez az önkényeskedés soha sem volt tisztázható, mert a munkásnak nem volt reális fellebbezési lehetősége.

Az alkalmi jellegű pénzbüntetések levonásán kívül havonként világítási és lakásfenntartási hozzájárulás, lámpahasználati díj, kereseti adó, rokkant ellátás, nyugdírbiztosítási és betegbiztosítási járulék címén levonták a kereset kb. 10%-át. Negyedévenként csökkentették a bányászok fizetését a közmunkaadó, egyházközségi adó és a különböző párbérek.⁷

A bányászok keresetét 1933 óta minden lehető módon igyekeztek csökkenteni, ugyanakkor az élelmi és iparcikkek ára a háborús készülődés okozta időleges gazdasági konjunktúra következtében emelkedni kezdett. A létfenntartáshoz feltétlenül szükséges cikkek ára egy év alatt csaknem 10%-kal emelkedett. A társulat pécskörnyékére végzett statisztikai adatfeltárása is hasonló mértékű áremelkedést mutatott ki. Eszerint 1937 februárjában egy négytagú család az élelmetárban havi 9,5%-kal, a külső kereskedésekben 15–20%-al drágábban vásárolhatott, mint 1935 júliusában.⁸

A keresetek ezzel szemben csak lényegtelen mértékben emelkedtek — a társulat kimutatása szerint 1935 július és 1937 január között mindössze 3,1%-kal. Ilymódon a bányászok helyzete a fizetéscsökkenés és a bekövetkezett drágulás következtében 1931 óta kb. 20–25%-kal rosszabbodott. Ezért következett be a pécsi bányáknál a magyar viszonylatban szinte egyedülálló jelenség, az évente sokszor több alkalommal is kitört bérharc és bérmozgalom.

A bányatelepek politikai viszonyai

A pécsi bányászok a századforduló körül, de különösen az 1910-es években zömükben a szakszervezet és a szociáldemokrata párt tagjai. A Tanácsköztársaság bukása után a legutódatosabb bányászok minden vállalati és közigazgatási nyomás ellenére kitarították a szakszervezet és az ellenforradalmi rendszer politikai viszonyai között a munkásérdekeket hirdető szociáldemokrata párt mellett. Az 1920-as években jelentek meg a bányatelepeken a keresztényszocialista munkászervezet mellett a kimondottan ellenforradalmi jellegű jobboldali szervezetek, mint a Nemzeti Munkaközpont és más hangzatos elnevezésű fasiszta szervezetek. Ezek tagsága néhány tucat embernél nem tett ki többet, akik a vállalat bizalmi embereiből kerültek ki s legfontosabb feladatuk a munkások hangulatának figyelése s a kommunista gyanúsak bejelentése, leleplezése volt.⁹

Pécs városa és a bányakerületek az ország vidéki körzeteit tekintve az ellenforradalmi rendszer szemében az egyik legveszélyesebb kommunista gyanús terület képeztek. Ismeretes, hogy 1919-ben itt tartotta magát legtovább a munkáshatalom, ide menekültek a fehér terror elől a baloldali magatartásuk miatt üldözésben részesülők. A bányászok között és a város értelmiségi köreiből a húszas, harmincas években állandóan működik az illegális kommunista párt. A rendőrség igen nagy erőfeszítéseket tesz a mozgalom felszámolására, többek között nagyméretű kommunista pereket rendeznek, amelyek várt megfélemlítő hatása azonban elmarad. A kommunista párt itteni képviselői igen jól alkalmazkodik a félillegális működés követelményeit: sok esetben a szociáldemokrata párton belül ténykednek. Ezt megkönnyítette az a tény, hogy Pécsen a baloldali, opportunistustól mentes szociáldemokrata párttagok voltak többségben és a helyi vezetés is az adott viszonyok között helyes politikát igyekezett folytatni. A rendőrség sok esetben a pécsi kerületi párttitkárok között fedezte fel a kommunistákat s ezért sűrűn változtak a városi szociáldemokrata vezetők is.¹⁰ Az 1937. évi éhségstrájk időszakában önálló pécsi kommunista pártszervezet nincsen, de a kommunisták mindenütt megtalálhatók, ahol a bányászok érdekéért folyó állandó harc irányítása, befolyásolása

⁷ KGL—DGT Big. 12 290/1936 Bg.

⁸ KGL—DGT Big. Szabolcs igazgatói irat, 1937.

⁹ A Nemzeti Munkaközpont tagjait „... különleges büntetőjogi védelem illeti meg a fennálló szabályok szerint... feladatuk ellátásában sőt bizonyos feltételek mellett fegyverhasználatra is jogosultak.” *Miskolczy Ágost*: A foglaltság strájk. Magyar Szemle, 1937. IX. 55. l.

¹⁰ A strájk előtti utolsó nagyobb kommunista szervezkedést 1933 nyarán nyomozták ki. Pécsen kerületi bizottság működött, amelynek erős kapcsolatai voltak a bányavidékkel is. A bányatelepeken három helyi bizottság és kilenc sejt tevékenykedett. Összesen 15 személyt tartóztattak le és 35-t feljelentettek az ügyességen (Baranya vm. főispáni biz. 1934/115).

azt megkívánja. A bányászok vezetői — a 4000 közül mintegy 150—200-an — zömükben becsületes, a munkások sorsát javítani akaró emberekből kerültek ki. Mindannyian tagjai voltak a szakszervezetnek vagy a szociáldemokrata pártnak, de ez nem azt jelentette, hogy fenntartás nélkül elfogadták a pártvezetés ingadozó, sok esetben elvtelen megegyezésre hajlamos politikáját.

*

Az 1937. évi éhségsztrájk Vasas bányatelepről indult ki s ez nem volt véletlen. Ezen a telepen volt a legtöbb gyermek¹¹ s itt érezték leginkább a gazdasági nehézségeket, itt volt a munkások között a legerősebb az egybetartozás tudata, a harcoss, összetartó szellem s a legnagyobb elszántság valamint szervezethezesség. De itt voltak a legjobb munkásvezetők is. A párttagok száma mindössze 9, a szakszervezetieké pedig 29 fő volt, de befolyásuk a munkásokra — akik mintegy 400-an dolgoztak a vasasi telepen — a legteljesebbnek mondható. A vasasi szociáldemokrata pártszervezet és szakszervezet elnöke Raub János volt, aki fiatalkorában Kun Béla mellett vett részt a budapesti munkásmozgalomban. Már 16 éves kora óta dolgozott s édesatyja mellett kapcsolódott be a munkásmozgalomba. A többiek — mindannyian 30 év körüliek — ott nőttek fel a bányatelepeken, részben az idősebbektől, részben saját tapasztalataik alapján ismerték a harcoss hagyományokat. Ők nem bízták a szociáldemokrata vezetőkben, de látták, hogy az adott viszonyok között csak a baloldali munkásokat összefogó párt és szakszervezetre támaszkodhatnak, tudták, hogy ha nyíltan kifejezést adnának nézeteiknek, akkor hamar a börtönök lakói lennének. Rendszeresen hallgatták a moszkvai rádió magyar nyelvű adásait, elsősorban Kun Béla és az idősek által személyesen ismert Bokányi Dezső, egykori pécsi szociáldemokrata képviselő, előadásait, hírmagyarázatait. De ezekről a rádióhallgatásokról még egyes szociáldemokrata párttagok előtt sem lehetett beszélni s a vezetők csak a legóvatosabb módon adhatták tovább a munkásoknak értesüléseiket. A vasasi munkásvezetők nem voltak tudatos képzett kommunisták, hanem egyszerű becsületes munkás emberek, akik az ellenforradalmi rendszer tervszerű üldözése ellenére kitartottak a szakadatlan harcban a kapitalista kizsákmányolás és politikai elnyomás ellen. De nem voltak már szociáldemokraták sem, hiszen nem bízták a pártvezetésben, éles osztálytudatuk pedig messzire eltávolította őket a megalkuvás, kiegyezés, munkásérdekeket sértő politikájától.¹²

A szociáldemokrata párt központi vezetősége felismerte, milyen folyamat ment végbe a pécsi bányászvezetők tudatában, néhány sztrájk alkalmával pedig a Budapestről leutazott vezetők személyesen is tapasztalhatták, hogy a munkások egyszerűen nem hajlandók jóváhagyni a megkerdezésük nélkül kötött semmitmondó megállapodásokat. A szociáldemokrata vezetők igyekeztek is megszabadulni az ilyen munkásoktól¹³ s később az 1937. évi sztrájk alkalmával a pártvezetőségnek ez az álláspontja a gyakorlatban is kitűnt.¹⁴

A sztrájk előzményei

Az élelmiszerek és ruhaneműek fokozódó áremelkedésével párhuzamosan növekedett a bányatelepeken a nyomor. Ez a jelenség a hivatalos szervek előtt sem maradt rejtett, különösen a helyi hatóságok előtt nem, mert szemük előtt történt minden. A kor

¹¹ A Pécsi Kir. Törvényszék a sztrájkolók elítélésé alkalmissal enyhítő körülmények alkalmazta a sokgyermekes bányászok nyomorúságos helyzetét s különösen a vasasi telepen uralkodó állapotokat: „Nem került el a törvényszék figyelmét az sem, hogy Vasason, a mecskevidéki kis bányafaluban sokszáz gyermek van, akiknek ellátása a szülőknek súlyos anyagi gondot képez...” P. I. A. Pécsi Főügyészség iratai 1937. IV. 444.

¹² Raub János közlése alapján.

¹³ Két évvel a sztrájk előtt Szabolcs bányaigazgató a Pest felé haladó vonaton megbeszélést folytatott Bertrand Antal központi szakszervezeti titkárral aktuális bérkérdésekről. Bertrand kijelentette, ha az igazgatóság hajlandó elbocsátott munkásokat visszavenni, akkor minden követelés nélkül fognak dolgozni. „Alulírott azt válaszolta Bertrandnak — írja egy 1935. január 25-i szigorúan bizalmas feljegyzésében Szabolcs bányaigazgató —, hogy nem bízik most sem az ő ígéretében, mert nem lát semmiféle garanciát arranzéve, hogy a munkások Bertrand ígéretét be fogják tartani. Lehet, hogy az ígéret a vezetőségtől származik, de féltő, hogy a munkások között vannak olyan elemek, akik az ígéretnek eleget tenni nem fognak, ellenkezőleg izgatással a tömeg figyelmét megbontják, minél fogva a vezetőség nem fogja tudni betartani az ígéretét. Bertrand beismeri, hogy az ilyen elemek izgatása lehetséges. — Alulírott erre azt proponálja, hogy Bertrand ismertesse azok névjegyzékét, akiknek a beavatkozására a rendet és a fegyelmet fel fogja borítani, mert ezeket az üzemtől el akarja távolítani. Kérdés azonban az, hogy a munkások olyan elemek visszavétele mellett nem fognak-e síkra szállni, illetve értük sztrájkba lépni. Bertrand kijelenti, hogy ezen elemek visszavételéért a munkások nem fognak sztrájkba lépni. Alulírott arra a kérdésre, hogy eme elemek között nem lehetnek-e kommunista izatók, Bertrand kijelenti, hogy nincsenek, mert a szakszervezeti vezetőség állandóan figyeli ez irányban a munkásokat, de eddig ilyenek megállapítani még nem tudott. Fentemlített turbulens elemek névsorának részletesebb átadását megígéri.” KGL—DGT Szabolcs igazgató hagyatéka. 1935. január 28. Pro memoria.

¹⁴ Lásd Tolnai József alább közölt nyilatkozatát 1937. febr. 24-ről.

mány irányvonalának megfelelően, mind a főispán, mind a főszolgabíró igyekezett a munkások elégedetlenségének megszüntetésével, illetve helyzetük kismértékű javításával kivonni őket a szociáldemokrata befolyás alól. Ez tűnik ki a pécsi bányavezető 1937. év elejéről kelteztet s a bécsi központhoz intézett jelentéséből, melyben összefoglalót ad a bányászok mozgalmáról:

„A szociáldemokrata munkások vezetői a francia szociáldemokraták győzelmének hatása alatt bizonyos követelésekre és ezekkel összefüggő sztrájkra tesznek előkészületet. Hírszolgálatunk jelentései megerősítik a munkásvezetők ezen szándékát, s különösen a vasasi munkásvezetők magatartása napról-napra mind kellemetlenebbé válik. A már régen elfelejtett ottani események feletti panaszokkal hozakodnak elő és kísérleteket tesznek az üzemvezetésbe való beavatkozásba.

A Belügyminisztériumnak erről már tudomása van s a politikai hatóságok ez ügyben tett jelentését az iparügyi miniszterhez továbbította. Az itteni bányakapitányág vezetője, Kerényi bányafőtanácsos alkalmat adott arra, hogy e jelentésbe betekintsek és egyben közölte velem Aliquander miniszteri tanácsosnak — a legfőbb bányahatóság új vezetőjének — értesítését, hogy mind Szily miniszteri tanácsos, mind Petneházy államtitkár hajlandók bennünket az izgatók eltávolításában támogatni.

Kerényi bányafőtanácsos felszólított engem, hogy fenti jelentéssel kapcsolatban foglaljak állást és egyben válaszoljak Aliquander miniszteri tanácsos következő kérdéseire:

Célszerű volna-e a sztrájkot megelőzni és milyen módon?

Erre vonatkozó véleményem a következő:

Hogy az iparügyi miniszter utólagos szemrehányását kikerüljük, javaslom, hogy a munkásoknak mindazt megadjuk, amit a Társaság a mostani időben megadhat. Ha ezzel nem elégednének meg, ami a mostani viszonyok között — tekintettel a franciaországi helyzetre — várható is, akkor az izgatókkal sztrájk esetén gyökeresen kell eljárni, annál is inkább, mivel az egész világ előtt bebizonyítottuk, hogy a lehetőség határáig mentünk el és ezzel a hatóságok és a minisztérium együttérzését még inkább biztosítottuk.

A munkásságnak általunk is ismert követelései a következők:

1. A 6 illetve 8%-os bércsökkentés megszüntetése.
2. A családi pótlék felemelése.
3. Az egyes munkáskategóriák előléptetési rendszerének visszaállítása, miként az a békében volt.

4. A gyógyfürdők használata a beteg munkások részére.

A fenti követelések 1. és 2. alatti pontjának teljesítéséről csak abban az esetben lehet szó, ismert okok miatt, ha a kokszzsén termelése a normális mennyiséget eléri, ha a MÁV megfelelő rendelkezést biztosít és mohácsi szénttelepünk anyagmennyisége kellő mértékben csökkenni fog.¹⁵

A 3. pontra vonatkozóan lehet némi engedményt kilátásba helyezni, de semmi esetre sem olyan mértékben, mint az a békében volt.

Ami a 4. pontot illeti, már ma is mindent megteszünk, a Társaláda pénzügyi helyzetének megfelelően és ezidőn a tavalyi 36 munkással szemben már 61 embert utaltunk a harkányi gyógyfürdőbe. Ezzel szemben ajánlatunk az, hogy közzé tethessük, miszerint a munkásságnak ezidőn is hajlandók vagyunk, a tavalyihoz hasonlóan, ezidőn is őszi és téli segélyt adni a szeptemberi kereset 20%-ának megfelelő összegben. E segély folyósítását azonban azon feltételhez kötnénk,

¹⁵ A pécsi kőszén — a kohlói kőszénnel együtt — Magyarországon az egyedül alkalmas szén, amelyből kokszt készíthető. A pécsi bánya szénét a Pécsi Kokszművek Rt. dolgozta fel. Ez a részvénytársaság a Sorg-család tulajdonában volt, de ezekben az években termelése igen jelentéktelen a válság következtében összezsugorodott kokszigény miatt. 1937 februárjában a vállalat 700 000 pengővel volt adósa a DGT-nak.

A MÁV — a magyar állam — a pécsi szénbányák termelésének 15–16%-át vette át évente. Ily módon a termelés nem jelentéktelen részét közszállításként, évről-évre, kedvező árak mellett lehetett eladni. A mohácsi szénraktárban felgyűlt szén mennyisége 1933 óta állandóan fogyott, de különben is a társulat üzleti politikájának szerves részét képezte a mohácsi raktárban a bánya másfél, két havi termelésének megfelelő mennyiségű szén felhasználása. Ez a széntartálék biztonságot nyújtott a saját szénszükséglet fedezésé tekintetében és lehetővé tette a kedvező konjunktúrák kihasználását valamint a sztrájkmozgalmak anyagi károsodás nélkül történő átvészelését. De jól lehetett felhasználni a közszállítósokkal kapcsolatos tárgyalások alkalmával is a mohácsi szénraktárt — hivatkozni lehetett a bánya kedvezőtlen üzletmenetére —, mert erről szó sem volt, csupán üzleti fogásként szerepeltek a mohácsi szénraktárt.

1933. dec. 31-én még 1 087 433 q szén és kokszt volt Mohácson, de 1936. dec. 31-én már csak 658 432 q.

hogy a munkásság az üzem folyamatosságában a legcsekélyebb akadályt sem okozza és a termelékenység a továbbiakban is változatlan marad. Az őszi és téli segély esedékes összege folyó évi január havától körülbelül egyenlő havi részletekben önköltségi áron kerül elszámolásra.

Ha a munkások ezen engedményekkel nem elégednének meg és sztrájkra kerülne sor, akkor ennek folyamán a hatóságok segítségével az izgatókat el lehetne távolíttatni.

Kerényi bányafőtanácsos közölte vele, hogy Petneházy államtitkárnak sines az ellen kifogása és segítséget nyújtana, ha az izgatók eltávolítását már most megkezdnék, ez esetben azonban a sztrájk következményeit magunknak kellene viselnünk.

Véleményem szerint az első megoldás volna a jobb, mert újabban a Főispán úr is különösen érdeklődik munkáskérdésünk iránt és többszörösen is felszólított minket a sztrájk elhárítására, de ez esetben a nyilvános közvélemény is a mi oldalunkra állna. Ezáltal alkalmunk nyílnék arra is, hogy még ebben az évben egy csomó fölösleges embertől megszabaduljunk. Ezáltal a vasasi üzem tehermentesítése — amint azt Dr. Ippen tervezte, bár nem oly mértékben — megoldódna. Kérésünk tehát az, hogy a fenti engedményeket kellő időben, természetesen az előbb említett feltételek mellett, a munkássággal közölhessük.

Végül megjegyzem, hogy a mérnökök Pécsen az elmúlt hónap 27-én tartott vándorgyűlése alkalmával Petneházy államtitkárral röviden, Aliquander miniszteri tanácsossal azonban hosszasan beszélhettem a munkaügyekről. Ez utóbbival akkor közöltem, hogy a pécsi bányák nyugodt üzemmenetét csakis az izgatók végleges eltávolításával biztosíthatjuk és ameddig ez meg nem történik, addig sem a legfőbb bányahatóságnak, sem nekünk, sem pedig a munkásságnak nyugta nem lesz.

Aliquander miniszteri tanácsos, valamint Kerényi bányafőtanácsos új emberek és mindketten teljesen véleményemhez csatlakoznak. A már nyugdíjazott Michnay miniszteri tanácsos a legfőbb bányahatóság vezetőjének és Sasi miniszteri tanácsos, az itteni bányakapitányság vezetőjének habozó és erélytelen eljárásától már nem kell többé tartanunk.¹⁶

Szabolcs bányaignazgató jelentése alapján már akkor előrelátható volt, hogy a társulat merev munkáspolitikája előbb-utóbb újabb összeütközéshez fog vezetni a munkássággal. A bányászok mozgalmának lecsillapítása helyett — amit csekély engedmények megadásával elérhettek volna, mert a 6- illetve 8%-os bércsökkentés eltörlése évi 342 000 pengő kiadást jelentett mindössze — az igazgatóság az izgatókat kereste s az elkövetkező munkásellenes rendszabályokkal foglalkozott. A társulat nemcsak papíron törekedett céljai megvalósítására, hanem az államapparátus erőszakszervezetének felhasználását is számításba vette. Megállapították és írásban közölték az illetékes állami szervekkel, hogy sztrájk esetén a bányakerületek és az erőmű védelmére legkevesebb 144 katona, 76 csendőr és 56 rendőr szükséges a Nemzeti Munkaközpont 528 mindenre elszánt emberének — a társulat magánrendőrségének megerősítésére.

1937 első heteiben szinte egymásután érkeztek jelentések a belügyi szervekhez a pécsi bányatelepeken uralkodó helyzetről. A jelentések egyöntetű végkövetkeztetése a béremelés szükségességének a hangoztatása volt. Ez tűnik ki egy belügyminisztériumi helyzetjelentésből is.

„Bizalmas értesülés szerint a vasasi szociáldemokrata bányamunkás szakszervezet vezetősége a közeljövőben memorandumot szándékozik benyújtani a D. G. T. igazgatóságához, melyben 40%-os béremelést követel. Követelésük jogosságát azzal akarják indokolni, hogy az élelmiszer árak rohamosan emelkednek és a jelenlegi kereset mellett képtelenek a családok bányászok megélni. Szó van arról is, hogy Tolnai József szociáldemokrata kerületi párttitkár ugyancsak memorandumot fog benyújtani az iparügyi minisztériumba, melyben azt fogja kérni, hogy a bányászok minimális munkabéret a jelenlegi legkisebb munkabérenél 40%-kal magasabban állapítsák meg. Tolnai József abban az esetben, ha a szakszervezet a költségeit fedezi, személyesen adja át az általa szerkesztett memorandumot az iparügyi miniszter úrnak. Közreműködés végett szándékában van valamelyik szociáldemokrata országgyűlési képviselőt is felkérni. Értesülésem szerint a memorandumok elutasítása esetén a vasasi szociáldemokrata vezetőség éhségsztrájkot szándékozik a bánya mélyén kezdeni. A munkások között uralkodó

hangulat szerint az éhségstrájkhoz kevés kivétellel az egész munkásság csatlakozna. Az eddigi két memorandumtól függetlenül a Nemzeti Munkaközpont is memorandumot nyújtott be a D. G. T. igazgatóságához, melyben 16%-os béremelést kért. Megállapítás szerint az élelmiszer árak valóban rohamosan emelkednek a bányatelepeken. A jelenlegi árak szerint Mecsekszabolcon 1 kg. marhahús 1,60 P., 1 kg. sertéshús 1,90 P., a kenyér kilogrammja 40 fillér és a zsír kg-ja 2 P. Az egy keresővel rendelkező 5—6 tagú család a szánált napok mellett tényleg nem képes az átlagos 80—85 pengős havi keresetből rendszeren étkezni és ruházkodni. A bányatelepeken nagyszámban vannak olyan bányász családok, akik csupán kenyéren, burgonyán és babon élnek. Ezek körében elkeseredés észlelhető s így fel lehet tételezni, hogy már kisebbfokú agitáció esetén is csatlakozni fognak a szociáldemokrata vezetők által kirobbandandó strájkhoz.

1937. január 18.¹⁷

Az 1937. január 18-ról keltezett jelentés a bányászok nyomorának hangoztatásán kívül már az év első napjaiban kialakult bérmozgalomról is beszámol. Ennek a bérmozgalomnak a kezdetét nem lehet pontosan meghatározni, hiszen az 1933. évi bércsökkenés óta a munkások minden alkalommal kifejezést adtak béremelésre irányuló kívánságuknak, de az 1937. év elején a drágulás sokkal éreztetőbben vetette fel a csekély bérek problémáját. A vasasi szociáldemokrata helyi csoport vezetői valóban folytattak megbeszéléseket arra vonatkozóan, hogy milyen módon lehetne a DGT vezetőit rábírní bérkérelmük teljesítésére. Azt tudták, hogy a társulatot földfeletti strájkokkal nem tudják engedelmükre bírni, mert a strájk időtartama alatt elegendő eszköz áll a bányai igazgatóság rendelkezésére a bányászok kiéheztetésére és megfélemlítésére. Előttük állt az 1934. évi éhségstrájk példája, amikor bizonyos engedményeket sikerült elérniök, de ezeknek az éveknak a franciaországi és amerikai bérmozgalmi is jó például szolgáltak a pécsi bányászoknak. Franciaországban a bányavidékeken a legtöbb strájk a bányaművek megszállásával járt együtt. Ez megakadályozta a strájkktörők alkalmazását és megrémítette a tulajdonosokat vagyonuk esetleg bekövetkező jelentékeny megkárosításának lehetőségével. Ilyen mozgalmat szándékoztak a vasasi vezetők is — szükség esetén — kezdeményezni, mert ez a módszer ígerte a legnagyobb eredményt. A vasasi helyi csoport vezetősége mindenesetre nehéz helyzetben volt ezekben a napokban. Egyrészt a munkások között kialakult strájkhangulat mind erősebben és gyorsabban cselekvésre kényszerített, másrészt a szociáldemokrata párt budapesti és helyi szervei a strájk ellen foglaltak állást. A vasasi munkásvezetők a két ellentétes irányzat között a munkások, saját sorstársaik mellett foglaltak állást és egyedül arra mutatkoztak hajlandóknak, hogy bizonyos ideig várakoznak, addig, amíg kitűnik, lesz-e eredménye a párt vezetői által megkísérelt békés úton történő béremelési tárgyalásoknak. Ez a kompromisszum tükröződik az idézett iratból is.¹⁸

¹⁷ Baranya m. főisp. biz. 1937—17.

¹⁸ A vasasi szociáldemokrata helyi csoport vezetőinek tevékenységéről tájékoztat a következő csendőrségi jelentés: „Csendőrség nyomozó osztályparancsnokság 1.570/B. Kt. 1937. Bizalmas. Pécsvidéki bányamunkás mozgalom.

1937. febr. 8.

A f. hó 5—43 Pécsre tervezett szociáldemokrata összbizalmi értekezletet f. hó 2-án tartották meg a pécsi Munkásotthonban. Az értekezleten elhatározták, hogy a DGT igazgatóságához benyújtandó memorandumban 20%-os béremelést kérnek s Vasason f. hó 7-én újból összejönnek. Amennyiben pedig kérelmüket elutasítják, a f. hó 8- vagy 9-én leszálló délutáni harmad strájkba lép. — A fenti memorandumot azonban a DGT igazgatóságához nem nyújtották be. Tolnai József pécsi szoc. dem. kerületi párttitkár sem terjesztette elő az iparügyi minisztériumban benyújtani szándékolott memorandumot, ehelyett azonban Tolnai párttitkár a f. hó 6-i panasznapon a bányamunkások küldöttségével megjelent a DGT pécsi bányai igazgatóságán... (a kihagyott rész a tanulmány más helyén ismertetett tárgyalásokról számol be). A küldöttség konkrét megegyezés nélkül eltávozva, abban állapodott meg, hogy újabb küldöttséget vezetnek a főispánhoz, akitől a bánya részére nagyobb mennyiségű állami szendéklés kieszközölését fogják kérni, mert fizetéselést csak így remélhetnek. — A Vasason f. hó 7-re tervezett értekezletet a szociáldemokrata szervezet megtartotta s Raub János helyi elnök kijelentette, hogy f. hó 8-án a szakszervezet vezetősége küldöttséget vezet Baranya megye alispánjához, akitől helyzetük javításához közreműködést kérnek. Amennyiben ez a lépésük is eredménytelen volna, úgy f. hó 14-én a vasasi szakszervezetben ismét összejövetelt tartanak s további magatartásukra ott határoznak. — Raub vasasi szociáldemokrata szakszervezeti elnök kijelentéseiből valószínűsíteni lehet, hogy a strájk 8-án vagy 9-én nem fog kitörni s esetleg elhalasztódik a 14-i vasasi értekezletig. Raub bizalmas értesülés szerint a strájkot a földalatt és kizárólag a szociáldemokrata párt tagjaival akarja végrehajtani. A strájkhangulat mellett bizonyít az a körülmény, hogy a munkásság feltűnően sok élelmiszert vásárol a vasasi, somogyi, meszestelepi és pécsbányatelepi élelemraktárakban, mivel strájk esetén ezek zárva lesznek. — Bizalmas értesülés szerint Pécsbányatelepen is erős strájkhangulat észlelhető s a tárnák szociáldemokrata munkásokkal való megcsatlakozását az ottani munkások is helyeslik. Bizalmas jelentést kaptam arról is, hogy Hrubi Rudolf vasasi szociáldemokrata szakszervezeti alelnök gyakran átjár Komlóra s az ottani szociáldemokrata szakszervezetnél állítólag már elérte azt, hogy a munkások a vasasi béremelési mozgalomhoz feltétlenül csatlakozzanak s béremelési kérelmük elutasítása esetén ők is strájkba lépnek. — A strájkhangulat elülsőülésére Stammer Béla a Nemzeti Munkaközpont titkára „Levél bányász testvéreinkhez” című strájkellenes füzetet bocsátott ki. A munkaközpont arra törekszik, hogy a füzetet minél több szociáldemokrata munkás megkapja... P. I. A. XIX. 3/1/1937/5.

Az általános elégedetlenségre jellemző az a tény, hogy a jobboldali munkásszervezetek is kénytelen-kelletlen, tagjaik elégedetlenségének levezetésére részt vettek a bérmozgalomban. Természetesen külön a szociáldemokrata párttól, de lényegében azonos követelésekkel. Így a keresztényszocialista bányászszervezet még 1936 második felében beadvánnyal fordult az iparügyi miniszterhez, melyben a DGT üzleti gesztiójának felülvizsgálatát és a 8%-os levonás megszüntetését kérték. A minisztérium azonban nem tett semmit a bérkérelem ügyében, mert a pécsi bányaaigazgatóság a minisztériummal azt közölte, hogy a keresztényszocialista szakszervezetnek igen kicsiny a taglétszáma és nincs befolyása a munkásokra.

Bérkérelem beadását tervezték ezekben a napokban a Nemzeti Munkaközpont helyi szervezetei is. Ennek indító okaként az a törekvés szerepelt, hogy ha a társulat mégis ad valamit, akkor azt a Nemzeti Munkaközpont kizárólagosan saját eredményeként tüntethette volna fel.

Mindenesetre az összes munkásszervezet egyirányú mozgalma figyelmeztetőleg hatott a közigazgatás embereire. A bányászok nyomorát látva, tudták, hogy a társulatnak valamit adni kell és ők azt szerették volna, ha ez a béremelés sztrájk nélkül, az ő közbelépésükre történik. A helyzet megoldása azonban nem a hatóságok elképzelései szerint történt. A főispán és a bányaaigazgató között még január folyamán megbeszélések kezdődtek az állandóan erősödő bérmozgalom megszüntetése tekintetében. A főispán a maga álláspontjaként, ami a helyi közigazgatás véleményének, de a kormány politikájának is megfelelt, azt kívánta, hogy a 8%-os bércsökkentést törölje el a társulat. Így remélte a szakadatlan bérharc beszüntetését. Szabolcs bányaaigazgató erre a kívánságra azonnal nem adott választ, hanem felutazott Budapestre, ahol a társulat magyarországi képviselőjével, Dormándy Géza ny. tábornokkal, az ismert jobboldali politikussal és a Szénértékesítési Iroda vezetőjével folytatott megbeszélést a követendő eljárás tekintetében.

Január 27-én és 28-án tanácskoztak s itt alakították ki álláspontjukat a bérmozgalom ügyében adandó válaszhoz. Megállapodtak egy új bérezési szisztéma bevezetésében, melynek értelmében az akkord- és műszakbérek emelésére a bérezési alap 2%-át, mintegy 93 000 pengőt fordítanának az annakidején levont 6, illetve 8%-kal szemben, továbbá hajlandónak mutatkoztak a műszakonkénti termelés növekedése esetén emelni a béreket is, oly módon, hogy a műszakonkénti termelés minden 1%-os emelkedése 1%-os béremelést vonna maga után. A számításnál az 1936 első félévi 5,59 q-ás átlagot tekintették alapnak¹⁹ és úgy vélték, hogy a munkások kb. 4%-os teljesítménynövelésre képesek, ami 186 000 pengős bérnövekedéssel jár együtt. Így a munkások 6%-os béremelést értek volna, de teljesítményüket 4%-kal kellett volna fokozniuk. A társulat számára egyenesen kedvezett ez a béremelési javaslat, mert a 4%-os termelésnövekedés mázsánként 3 filléres önköltségsökkenéssel járt, ami 200 000 q többtermelést véve alapul, 200 000 pengős önköltségsökkenést eredményez. Ebben a 6%-os béremelésben a társulat számára egyedüli problémát a termelt többletszén elhelyezése jelentette s ezért a főispánnak azt a választ tervezték adni, hogy felemelik ők a munkások bérét, ha a termelt többlet szénen a MÁV vagy más állami szerv átveszi.²⁰

A főispán az előtte nagy vonalakban ismertetett tervezethez azt a megjegyzést fűzte, hogy az engedményeket csekélynek tartja és kijelentette, hogy helytelen dolog a béremeléseket mindig az állam zsebére végrehajtani. A beszélgetés befejezéséig hangoztatta, hogy a 8%-os béremelést véleménye szerint a társulat minden további nélkül megadhatná és kérte a bányaaigazgatót, hogy lépjen kapcsolatba e kérdésben a bécsi vezérigazgatósággal.

A bécsi válasz felszólította a bányaaigazgatót az új bérezési tervezet írásban való közlésére a főispánnal és az esetleges béremelés tekintetében a magyar bányarészvénytársaságok vezetőivel történő előzetes megbeszéléseket sürgetett. Január 29-én érkezett a társulat álláspontját ismertető levél Horváth István főispánhoz.

¹⁹ A termelési eredmények alakulása 1931 óta.

	1931	1932	1934	1935	1936
Vájár és segédvájár	14,44	15,06	15,11	15,07	—
Összmunkásság	5,34	5,41	5,34	5,56	5,66

(adatok q-ban)

KGL—DGT Big. 12 290/1936. Bg.

²⁰ KGL—DGT. Big. 1892/1937. BV.

„Méltóságos Főispán Úr!

Hivatkozással Méltóságod és alulírott között a mai napon a fenti tárgyban folytatott megbeszélésre, ezúton is tisztelettel közöljük, hogy a fellépett drágaságra való tekintettel a munkások béremelésének kérdését úgy tervezzük megoldani, hogy a béreket 2%-kal felemeljük.

A továbbiakban bizonyos feltételekhez kötötten lehetőséget adnánk a munkásoknak magasabb kereset elérésére még pedig úgy, hogy az eddigi egyéni teljesítmények emelkedését megfelelő százalékszerű béremeléssel honoráljuk. Az általunk a bércmelés feltételeként kikötött teljesítményemelkedés nem jár a munkások különösebb megterhelésével, mert hiszen az általunk kitűzött teljesítményemelkedést a múlt év utolsó negyedében öntudatlanul is elérték, kivált azért, mivel a tiszta termelésre nagyobb figyelemmel voltak, ami tulajdonképpen fizikai megterhelést nem jelent. Ezzel a teljesítmény fokozásának feltételéhez kötött bércmeléssel a munkások abba a helyzetbe kerülhetnek, hogy a tőlük 1933. június 1-én elvont 8%-os bércsökkentést ismét behozhatják.

Ezen rendszernek azonos munkanapok mellett egy bizonyos többtermelés volna az eredménye, amely számításunk szerint kb. 220 000 q-t jelentene évenként s amelynek elhelyezése a szénpiacon biztosítva nincsen.

Hogy tehát a fent vázolt bércmelést megadhatassuk, annak előfeltétele, hogy az egyéni teljesítmény emelkedése következtében előálló széntöbbitermelésünk elhelyezhető legyen.

A közös cél — munkásaink életfeltételének megjavítása érdekében azon tiszteletteljes kéréssel fordulunk Méltóságodhoz, hogy ezen tervbevett bércmelés mértékét a jelenlegi viszonyok mellett elegendőnek elismerni és az illetékes kormányköröknél intervenciálni méltóztatásuk, hogy a MÁV vagy egyéb állami, vagy állami felügyelet alatt álló üzem ezen szénmennyiséget, amely havi 180 vagont tesz ki, átvegye, még pedig legalább addig az időpontig, amíg a Pécsi Kokszművek a szerződésileg lekötött évi 700 000 q szén ismét tényleg át nem veszik.

Kiváló tisztelettel
Szabolcs²¹

Ez a levél természetesen a munkások életfeltételeinek megjavítását hangoztatta s szó sem esett benne a bércmelési rendszer bevezetése esetén a társulat növekedő nyereségéről.

A főispán a legközelebbi megbeszélésen reflektált a levélre és azt igen sajnálatos közlésnek nevezte. Annak a véleményének adott kifejezést, hogy ilyen körülmények között a sztrájk nem lesz elkerülhető.²²

Közben a szociáldemokrata vezetőség által jóváhagyott bérmozgalom első lépéseként sor került a bányászok Tolnai József kerületi párttitkár által vezetett küldöttségének fogadására az igazgatóságon az 1937. február 6-i panasznapon. A küldöttség által előadott főkövetelések a következők:

a) az 1933-ban elvont 6, illetve 8% visszaállítása,

b) az előléptetések meggyorsítása,

c) az üdülési szabadság megvonására fennálló feltételek enyhítése,

d) a pénzbüntetések arányosítása olyképpen, hogy a kisfizetésűek kisebb összegű büntetésekben részesüljenek.

Az igazgató válaszában követelések teljesítéséről szó sem esett, ezért Tolnai kijelentette, hogy ő és a küldöttség az elmondottak alapján megértette a vállalat nehéz helyzetét, mégis úgy gondolja, nehezen fog sikerülni ugyanazt a bányamunkássággal is megértetni. Közölte továbbá, hogy kérelmükkel a főispánhoz fordulnak és egyben kérni fogják a bánya részére nagyobb szénmegrendelések kiadását.

Az előzetes tárgyalások időszakában az igazgatónak alkalma nyílt tájékozódni a más bányákban fennálló állapotokról és bérezési helyzetről. Állandó összeköttetést tartott fent a Magyar Általános Kőszénbánya Rt.-gal, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-gal és igyekezett a fenti vállalatokkal közös úton jární, illetőleg azt megtalálni. A bécsi központ utasítása ebben a vonatkozásban nem kötötte a pécsi vezetést kezét, különösen azután, hogy jelentések futottak be a Rima és a Salgó bányáiban végrehajtott bércmelésekről.

²¹ KGL—DGT. Big. 1892/1937. BV.

²² KGL—DGT. Big. 2741/1937. BV.

Február 9-én a Magyarországi Bánya- és Kohómunkások Szakszervezetének aláírásával ellátott bérmemorandumot kézbesítettek a bányagazgatóságon. A memorandumban hivatkozással a munkások nehéz helyzetére és az évek óta bevezetett bércsökkenésre a vajúrok keresetének 6 pengőre és ezzel arányosan a többi kereseteknek is megfelelő emelésére szólították fel a bánya vezetőségét. Az igazgatóság választ nem adott, ezért február 13-án a főispánhoz fordult a munkások küldöttsége, aki tárgyalásban állt már ekkor a bányagazgatósággal és interveniált az iparügyi miniszternél, hogy a munkások kérelme — tekintettel a fokozódó drágaságra, de a bányauzem rentabilitásának megőrzése mellett — annyiban nyerjen teljesítést, hogy az 1933-ban bevezetett bércsökkenést vonják vissza. A főispán ugyancsak ezekben a napokban fogadta a Nemzeti Munkaközpont szervezetéhez tartozó munkások képviselőit és tájékoztatta őket a folyamatban levő tárgyalásokról. A munkások mindkét küldöttsége előtt hangoztatta, hogy a béremelés ügyét most már a kormány vette kezébe és éppen ezért a munkások türelemmel várják be a döntést. Ezt szociáldemokrata részről meg is ígérték.

Közben a DGT igazgatóságán és a magyarországi képviselőnél izgatott légkörben folytak a tárgyalások, tájékozdó megbeszélések és egymásután mentek a bécsi vezérigazgatósághoz a sokszor egymásnak ellentmondó jelentések. Mindenesetre a döntést rövid időn belül kellett meghozni, mert a főispán egyheti határidőt adott a társulat végleges álláspontjának közlésére.

A tárgyalásokról és tájékozdó megbeszélésekről tájékoztatnak a következő iratok :

„Munkásmozgalom.

Szigorúan bizalmas !
Vezérigazgatónak

Pécs, 1937. február 10.

W i e n

A Magyarországi Bánya- és Kőhóipari Munkások Országos Szövetségének budapesti központja ajánlott levélben egy bérmemorandum szövegét közölte velünk, melyet német fordításban mellékelünk.

Mivel ezen memorandum szövegét nem a pécsi pártvezetőség állította egybe, mint amellyel ez ügyben eddig összeköttetésben voltunk, Tolnai párttitkárt megkérdeztük, vajon tudomása van-e ezen memorandumról? Tolnai telefonon azt a választ adta, hogy e memorandum az ő jelentése alapján készült s így az a pécsi szociáldemokrata bányamunkások kérelmének tekintendő. Közölte továbbá, hogy ez a bérmozgalom egyben országos mozgalom is. Biztosított arról, hogy ez a mozgalom a tárgyalások ideje alatt nem fog elfajulni.

Tolnai az alispán távollétében a főispánhoz fordult, aki a munkásokat szombatra rendelte magához, hogy kérelmeiket előadhassák.

Tolnai még azt is közölte, hogy a főispán figyelmét arra is fel akarja hívni, hogy a kormány az 1934. évi munkásmozgalom alkalmával Michnay miniszteri tanácsos útján az állami szénrendelések támogatására tett ígéretét csak hiányosan teljesíti.

Számításokat végeztünk annak megállapítására, hogy a munkások követeléseinek teljesítése milyen összeget tenne ki. A számításból kitűnt, hogy a munkások kérésének teljesítése a bérezésnél évi 900,000 pengő többlet kiadást jelentene. Ez az önköltséget mázsánként 14.5 fillérrel növelné.

Amint Vezérigazgató Úr látja, a munkások követelése 20%-os béremelést tesz ki, a követelés természetesen teljesíthetetlen és csak avval magyarázható, hogy más pécsi ipari üzemek munkásai is kb. 10—30%-os béremelést követelnek munkaadóiktól.

Dormándy igazgató urat a történekről értesítettük, kérve arra, tudakolja meg, vajon a többi bányavállalat is kapott-e hasonló bérmemorandumot, miként ezt Tolnai állítja.

Ez ügyről Önt folyamatosan értesíteni fogjuk.

*

Éppen most kaptuk meg Dormándy igazgató úr telefonjelentését, hogy a bérmozgalmat nem lehet országos jellegűnek tekinteni, ez inkább csak előkészítője és támogatás egy későbbi nagyobb és általános munkásmozgalomhoz.

Dormándy igazgató úr Alliquander miniszteri tanácsos útján arról értesült, hogy Zalaegersen, a Salgónál a Raulaknán, a MÁK-nál Királdon és Brennbergben is van hasonló mozgalom kialakulóban és a diósgyőri munkások is a legközelebb bérmemorandumot akarnak igazgatóságuknál benyújtani.

A kormány illetékes körei attól tartanak, hogy a mi munkásaink bérmozgalma Komlóra is át fog csapni, ami nekik bizonyára igen kellemetlen volna.

Alliquander miniszteri tanácsos közölte továbbá, hogy Petneházy államtitkár úr fel van háborodva amiatt, mert szombaton — a munkásokkal való tárgyalás alkalmával — a mozgalmat megfelelő engedmények árán nem fojtottuk meg csírájában.

A kormány szemében az is túske, hogy Mányokon és Komlón magasabb bért fizetnek a munkásoknak, mint a DGT-nél és ha mi a fizetések e helytelen arányát meg nem változtatjuk, akkor ő (Petneházy) az állami rendelkezésknél a megfelelő következtetést le fogja vonni.

Alulírott reméli, hogy a főispán ma vagy holnap vele megbeszélést folytatni kíván.

Szabolcs²³

„Munkásmozgalom

Pécs, 1937. február 12.
2994/Bv sz.

Szigorúan bizalmas!
Vezérigazgatónak

W i e n

Alulírott a mostani munkásmozgalommal kapcsolatos adatszolgáltatással összefüggően ma újabb megbeszélést folytatott a főispánnal és ennek lefolyásáról a következőket jelenti:

A főispán úgy nyilatkozott, hogy bányauzemünk a jobb szénminőség termelésére üzemének felújításában nem tesz meg minden lehetőt, ami pedig szükséges volna, véleményét azonban nem részletezte és értesüléseinek forrását sem nevezte meg.

A főispán továbbá közölte, miután üzemünk helyzetét alulírott az Ön tegnapi telefonbeszélgetésében rögzített utasítás értelmében esetelte — belátja, mily nagy nehézségekkel kell üzemünkben és a szénpiacon megküzdenünk, de a szociális szempontokat tekintve nem látja be, hogy az embereknek semmi engedményt sem akarunk tenni, amikor tény, hogy ezek szenvednek a drágaság miatt és csak arról van szó, hogy elvont bérreszűket kapják vissza.

A főispán a munkásokkal való holtapi megbeszélésen, minden nehézségünk ismeretében, a munkások túlzott követeléseit egyszerűen vissza fogja utasítani, de a 8% visszafizetésére vonatkozó követelésüket támogatni fogja. Továbbá közölni fogja velük, hogy fel fogja venni a kormánnyal és velünk a tárgyalás fonalát és fel fogja szólítani őket, hogy e tárgyalások végéig maradjanak nyugodtan és ne lépjenek sztrájkba.

Különben úgy nyilatkozott, ha sztrájkra kerülne a sor, a Társaság mégis csak fog valami engedményt tenni az embereknek, mert ezt eddig is minden sztrájk esetében megtette.

Véleménye szerint jobb lenne az embereknek valamit juttatni, mint a sztrájk kitörésének lehetőséget nyújtani és azután a kormányhoz fordulni.

Alulírott közölte a főispánnal, hogy a Társaság éppen a szénpiac nehéz helyzete miatt eddigi álláspontjától nem térhet el.

A továbbiakról Önt folyamatosan értesíteni fogjuk.

Szabolcs²⁴

A DGT-t elutasító magatartásában csak megerősítették az időközben egymásután beérkező vélemények az állami szervek és a gazdasági élet vezetőinek álláspontjáról. Dormándy szerint:

„Chorin kegyelmes úr óv minden béremeléstől, mivel információi szerint ez a kormánynak sem volna kellemes, mint azt legutóbb a miniszterelnök kijelentette. Éppen a megállapítható drágaságra való tekintettel veszélyes a béremelések lavináját megindítani, mert lehetséges, hogy azt azután megállítani nem sikerül és nincs olyan költségvetés, amely azt azután el tudná viselni. Ugyanígy nyilatkozott a Nemzeti Bank elnöke is.”²⁵

²³ KGL—DGT. Big. Szabolcs igazgató iratai. 1937.

²⁴ KGL—DGT. Big. 2994/1937. BV.

²⁵ KGL—DGT. Big. Szabolcs igazgató iratai. 1937.

Egy másik, a vezérigazgatóhoz érkezett jelentés 1937. február 12.-én a következőket mondja az állami bányabátóság álláspontjáról.

„Alliquander velünk együtt azon a véleményen van, hogy a béremelés indokolatlan. Úgy ő, mint a miniszter a jelenlegi mozgalmat azon kellemtlen körülményre vezetik vissza, hogy a 8%-os bérlévonás a bérledulán még mindig szerepel és azt hiszi, hogy enélkül talán egyáltalában nem került volna sor egy bérmozgalomra. Vice versa a kormány szempontjából sem tartanak előnyösnek, ha azután egy esetleges sztrájknál a DGT engedékenyebbnek mutatkozna, mint a sztrájk előtt volt, mert ez a szociáldemokrata-párt-vezetőségre ismét erősítőleg hatna. Ugyanis újra rámutathatna a pártvezetőség arra, hogy jó szóval semmit sem lehet elérni, hanem mindent sztrájk útján kell kiverekedni.”²⁶

A társulat a beérkező kedvező információk hatására úgy határozott, hogy a munkások bérmozgalmát figyelmen kívül hagyja és követeléseiket nem teljesíti. Nyíltan egyelőre nem adtak hangot állásfoglalásuknak, de az állandó időhalogatás nyilvánvalóvá tette az elutasítást. A főispán folytatta a tárgyalásokat a munkások küldöttségével és ígéreteket is tett, eljárt az iparügyi minisztériumban a munkások kérelmének bizonyos mértékű teljesítése ügyében, de a valóságban szinte semmi sem történt. A tárgyalásokról számol be a következő bécsi levél:

„Pécs, 1937. február 13.
2296. B. V.

Szigorúan bizalmas !
Vezérigazgatónak

W i e n

Mint már jelentettük, ma szociáldemokrata munkásküldöttség jelent meg a főispánnál, melynek fogadása után a főispán alulírottal a következőket közölte:

Tudtára adta a munkásoknak, hogy a memorandumukban közölt követeléseik irreálisak és túlzottak és ezért azokat nem pártfogolhatja. A munkások ugyan megjegyezték, hogy a DGT követeléseiket nyugodtan teljesíthetné, mivel pénzügyei megalapozottak, mire a főispán kijelentette, hogy nagyon is tévednek, mert a Társaság szanálása még nem fejeződött be és felhívta őket arra, hogy követeléseiket csökkentsék. Hosszú huza-vona után a munkások végre belenyugodtak a 8%-os béremelésbe és ha ezt megkapják, az üzem nyugodt folyását biztosítják.

A főispán közölte az emberekkel, hogy csökkentett kérésüket támogatni fogja.

Továbbiakban azt is közölte alulírottal, hogy a munkásokkal való tárgyalás után telefonon nyomban felhívta Petneházy államtitkárt, aki nagyon örült, hogy a főispánnak sikerült a munkások magas követeléseit mérsékelni és kijelentette, nem felel meg a valóságnak, mintha a kormánynak az volna a kívánsága, hogy mi semmit se adjunk, ellenkezőleg az a véleménye, hogy 8%-ot, szükség esetén pedig még többet is kell adni, mert különben sztrájk veszedelmétől kell tartani.

A főispán végül arra kérte alulírottat, közölje a Vezérigazgatóval, hogy sikerült a munkások túlzott követeléseit megfelelően mérsékelni és ezáltal nagy eredményt ért el, amiből nyilvánvaló, hogy a munkások nem akarnak minden áron sztrájkot előidézni; Petneházy államtitkárnak is ez a véleménye.

A főispán különben — mint ezt alulírottal közölte — a munkásdeputációnak megígérte, hogy az ügy hamarosan befejeződik és bennünket is kér, hogy gyorsan, legkésőbb egy héten belül intézkedjünk, ez időpont kitűzését avval indokolja, hogy addig ura lehet a helyzetnek, de ha az elintézés tovább elhúzódik, a vezetés feltétlenül a szociáldemokrata párt kezébe fog jutni.

Röviddel ezután Tolnai, a szociáldemokrata párttitkár közölte alulírottal, hogy a főispánnal abban egyeztek meg, amíg valamilyen formában határozott választ nem kapnak, az üzemekben nyugalom lesz. Tolnai azt a reményét fejezte ki, hogy a kormány is engedni fog a szénrendeléseknél tanúsított merev álláspontjából, mint a DGT is és így a munkások rövid időn belül hozzájutnak valamihez . . .

Szabolcs'²⁷

²⁶ Uo.

²⁷ KGL—DGT. Big. 2296/1937. BV.

A február 17—18-i munkáskizárás

A főispán határozott kívánsága szerint a társulatnak egy héten belül végleges választ kellett adnia. Ez a kívánság megértette a bánya vezetőivel, hogy a bérmozgalom ügyét tovább nem lehet elodázní. Február 16-án a kora reggeli órákban a társulat magyarországi vezetői összeültek a kialakult helyzetben szükséges tennivalókat. Az értekezleten az a vélemény alakult ki, hogy meg kell előzni a bányászok és a helyi hatóságok együttes mozgalmából esetleg a társulatra nézve kedvezőtlen kormányintervenciót. A mohácsi szénraktár elegendően fel volt töltve ahhoz, hogy veszélyek nélkül nézzenek szembe egy esetleges sztrájk vagy kizárás következményeivel. Arra számítottak, hogy bizonyos provokatív cselekedetekkel sztrájkba kergethetik a munkásokat és ezt az alkamat felhasználva elbocsáthatják az „izgatókat”, akiknek kiesése egyben a többiek számára növekedő műszakszámot jelentene és ez hozzájárulna a keresetek növeléséhez. Provokatív intézkedést hozni a bányatelepek feszült, szinte sztrájk előtti hangulatában nem látszott nehéznek és még inkább valószínűnek tűnt ez intézkedés várható sikere.²⁸

Az aknák mélyén zavartalanul folyt a munka, amikor a bányaigazgató megletésszerűen üzemszünetet rendelt el február 17-én reggeltől, arra hivatkozva, hogy több helyről értesülést nyert a bányászok tervezett földalatti sztrájkjáról. Az üzemszünet napján — gondosan időzítve — a bányaigazgató közölte Tolnai párttitkárral, hogy a DGT vezérigazgatósága félbeszakítja a tárgyalásokat és mindennemű béremelésről elzárkózik. Ugyanebben az időpontban függesztették ki a bányatelepeken Korwik vezérigazgató felhívását a munkásokhoz:

„A Bányamunkássághoz !

Az Első Dunagőzhajózási Társaság vezérigazgatója ezen komoly órában, amelytől az egész munkásság és családjának szerencséje, vagy szerencsétlensége függ, a következő felhívással fordul az Összmunkássághoz !

A vezérigazgató a munkások és azok családjának javát, úgy a múltban, mint most ószintén a szívén viseli és természetesen ma is fenntartja azon ígérését, hogy a munkásság mostani bérezési rendszerét vizsgálat alá veszi és a béreket egy bizonyos mértékben felemeli akkor, ha ezt a bányaművek gazdasági helyzete megengedi.

A bányaművek vezetője a munkásság bizalmi emberei előtt nyíltan és becsületesen feltárta, hogy a bányamű gazdasági helyzete a mai napig nemcsak hogy nem javult, hanem bizonyos mértékben még rosszabbodott is.

1. A szén ára a magyar szénpiacon az utóbbi időben lemorzsolódott.

2. Az anyagárak és a bányamű egyéb kiadásai emelkedtek.

3. Szenünk elhelyezése általában nem emelkedett, ami abból is látszik, hogy termelésünk az előző évhez viszonyítva nem nagyobb, szénkészleteink azonban megnövekedtek.

A bányaművek gazdasági helyzetének ezen határozott rosszabbodása és annak ellenére, hogy nem minden bánya adott ilyen segítyt, a vezérigazgató saját elhatározásából téli és őszi segélyt engedélyezett azon okból, mert a munkásság, annak feleségei és gyermekeinek jóléte előtte mindennél fontosabb.

Eddig sikerült elkerülni, hogy olyan munkásleépítési intézkedések történjenek, amelyek úgy a bányamű gazdaságosságát, mint pedig a megmaradó munkásság helyzetét megjavították volna.

A munkásság gondoljon ebben a komoly órában feleségére és gyermekeire és arra, hogy a bányamű helyzete, amely az ő kenyerét jelenti, abban a pillanatban újra rosszabbodik, amikor a munkásság meggondolatlan cselekedetre ragadtatja magát.

Úgy a múltban, mint a jövőben első és állandó gondját képezi a vezérigazgatónak, hogy a munkásság és hozzátartozói helyzetét megjavítsa, amint azt a bányamű gazdasági helyzete megengedi. Egy sztrájk, vagy hasonló meggondolatlan más lépés magával hozza azt, hogy a helyzet javulása a munkásság saját hibájából ismét kitolódik.

Bécs, 1937. február 17.

Jó szerencsét !
Korwik s. k.
vezérigazgató²⁹

²⁸ KGL—DGT. Big. 3339/1937.

²⁹ KGL—DGT. Big. Szabolcs igazgató iratai. 1937.

A felhívás azon túl, hogy a társulat álláspontját ismételte, gondosan burkolt, de mégis kimondott fenyegetéseket tartalmazott a munkások címére. Természetesen a munkások nem fogadták meg a felhívásban foglaltakat. Ez esetben ui. újból időtlen időig várakozhattak volna a társulat vezetője kegyének jelentkezésére. Egyszer, 1935-ben, Korwik pécsi látogatása alkalmával, az ilyen felhívásnak még volt némi sikere, de a munkások állandó megrovódítása oda vezetett, hogy 1937-ben már senki sem adott hitelt a semmitmondó szép frázisoknak.

Az előre megtervezett akció utolsó lépéseként Dormándy nyilatkozott a sajtónak, s a következőket mondotta :

„A pécsi bányavidék sajnos hosszú évi tapasztalatok szerint, nyilván a logkevesebb ellenállóképességet tanúsítja izgatásokkal szemben és így igen sokszor fordult elő, hogy általánosnak tervezett munkásmozgalmakat Pécssett indítottak meg, tekintet nélkül arra, hogy ez Pécssett lokálisan indokolt volt-e vagy sem. Meggyőződésünk szerint most is hasonló helyzettel állunk szemben, azaz egy politikai sztrájk kísérlettel, amelynek gazdasági alapját a legszorgosabb kutatás dacára sem lehet találni... itt nem a gazdasági viszonyok, hanem inkább más, politikai természetű és a mi bányavidékünkkel nem is összefüggő okok adták meg a bérmozgalomra az impulzust.”³⁰

A bekövetkező kizárás két nehéz napjának eseményeit Bognár főszolgabíró jelentése ismerteti, egyben jó képet ad a helyi hatóságok állásfoglalásáról is.:

„... Tolnai József párttitkár f. hó 17-én du. 5 óra tájban telefonon kérte, hogy a DGT igazgatóság határozatát összvezetőségi ülésen kívánja a pécsvidéki helyi csoportokkal és ezek útján a munkássággal közölni, f. hó 18-án d. u. 6 órakor ezen összvezetőségi ülést Somogy községben, a Rajkai-féle vendéglőben megtartassa. Ezen kérelmének helyt adva az összvezetőségi ülés, amelyen a hatóság részéről személyesen vettem részt a jelzett helyen és időben a következőképp folyt le:

Az ülésen Vasasról 2, Hosszúhetényből 1, Somogyról 16, Mecsekszabolcsról 2, Pécsbányatelepről 11, Ujhegyről 2 és Meszestelepről 5 kiküldött volt jelen, akik előtt Tolnai párttitkár ismertette a bérmozgalom egész történetét, közölte a DGT igazgatóság elutasító határozatát és előterjesztette az a javaslatát, hogy az összvezetőségi ülés miután a munkásoknak sztrájk megkezdése egyáltalában szándékában sem volt — mondja ki, hogy a DGT igazgatóságának szigorú üzemszünetre vonatkozó intézkedését elítéli, a DGT igazgatóság elutasító határozata ellenére a bérmozgalmat törvényes keretek között továbbra is fenntartja és becületes magatartásának binyonyítékául f. hó 19-én a munkát — a DGT részéről alkalmazható minden retorzió kizárásával — akadálytalanul felveszi. Ezt a helyzetet alkalmasnak találtam arra, hogy az összvezetőségi ülés előtt Főispán úr megbízásából bejelentsem, miszerint a m. kir. Iparügyi miniszter úr a bér-emelés kérdésében újabb tárgyalások kezdeményezésére határozta el magát és 3—4 nap múlva ennek eredménye ismeretes lesz, addig is — Tolnai javaslatához képest — a munkába álljanak be és minden rendzavarástól tartózkodjanak. Ezen bejelentés az összvezetőségi tagokra látható kedvező benyomást tett.

A kérdéshez többen — 7-en — szóltak hozzá, mindannyian elítelve a DGT részéről elrendelt üzemszünetet és követelve a bérmozgalom fenntartását, illetve folytatását, mert a DGT oly évi haszonnal dolgozik, hogy a 8% bércsökkenést visszaállítását elbirja. Hangoztatták, hogy a bányászok családtagjaikkal együtt éheznek és ha a kilátásba helyezett hatósági támogatás sem hozza meg a kedvező eredményt, úgy a munkások magatartásáért, illetve a következményekért felelősséget nem vállalhatnak.

Az összvezetőségi ülés elnöke ezután szavazásra bocsájtotta a kérdést, melynek eredményeként a Tolnai titkár által előterjesztett javaslatot egyhangúlag elfogadták.

Ezen szavazás során Raub János vasasi megbízott bejelentette, hogy tekintettel a vasasi telep hangulatára — az összvezetőségi ülés ezen határozatát egyedül a munkásság tudomására nem hozhatja, mert beláthatatlan következményektől tart s ezért azt a kérését terjesztette elő, hogy Vasason a Fischer-féle vendéglőben még a mai nap du. 1 órájára a vasasi munkásokat egybegyűjttesse és ott Tolnai titkár ismertesse a határozatot.

Ezen gyűlést — Főispán úrnak telefonon kikért hozzájárulása alapján — engedélyezték és azon személyesen ugyancsak részt vettem.

³⁰ Uo.

Vasas községben nevezett helyen — asszonyok és férfiak vegyesen — mintegy 600 munkás jött egybe, akikhez Tolnai az összevezetőségi ülésen elmondott hasonló tartalmú beszédet mondott, de a folytonos és elkeseredetnél elkeseredettebb hangú közbeszólások miatt alig volt megtartható a munkások nyugalma. Tolnai azt kérte felszólalásának eredményeként, hogy a munkásság az összevezetőségi ülés határozatát vegye tudomásul annál is inkább, mert az iparügyi miniszter úr a bérrendezés ügyét folytatólagos, további tárgyalás alá vette.

E pillanatban jónak láttam, hogy a munkások alig jellemezhető elkeseredettségét — legalább egyelőre — levezessem — előtűk ugyanazt a bejelentést megtenni, amit az összevezetőségi ülésen előadtam. Felhívtam a munkásságot, hogy türelmét ne veszítse el és saját érdekében tartózkodjék minden legkisebb rendezavarástól, álljon munkába és várja be a további tárgyalások és intézkedések eredményét.

Ezek után az egybegyűlt munkásság az összevezetőségi ülés határozatát tudomásul vette és kijelentette, hogy a munkát f. hó 19-én felveszi.

Külön és nyomatékosan hangsúlyoznom kell, hogy a bérrendezés kérdésében a DGT elutasító álláspontjával 100%-os elkeseredést váltott ki a munkásság soraiból.

A munkásságnak a mai napon megnyilvánult magatartásából és hangulatából valamint a kétségtelenül tápasztható nélkülözésekből következően be kell jelentenem, hogy ha segítség hamarosan nem érkezik, úgy a munkásság elkeseredettsége beláthatatlan következményű cselekményeket válthat ki. Már most meg kell jegyezmem, hogy erre az esetre nagyobb karhatalom kirendelése lesz szükséges a Pécs vidéki bányatelepekre.

Pécs, 1937. február hó 18-án.

Bognár
főszolgabíró³¹

A bérmozgalom további alakulásáról és a kizárás megszüntetéséről Szabolcs igazgató bécsi jelentése számol be :

„Munkásmozgalom

Pécs, 1937. febr. 19.
3.340/Bv. szám

Szigorúan bizalmas !
Vezérigazgatónak,

Bécs

Amint telefonon már jelentettük, a szociáldemokrata párt összevezetősége tegnap délelőtt tudomásul vette a bérmemorandum ügyében adott válaszunkat és annak reményében, hogy a vállalat folytatni fogja a tárgyalásokat, elhatározták a munka felvételét. Továbbá annak a reményüknek adtak kifejezést, hogy a mozgalom miatt senki sem fog retorziók miatt szenvedni és kijelentették, hogy tartózkodni fognak esetleges sztrájk-provokációktól.

Az összevezetőségnak ezt a határozatát délután a munkások is jóváhagyták, miközben Vasason heves jelenetekre került sor, és a párttitkárnak csak nagy nehézséggel sikerült az embereket észretéríteni és lecsendesíteni.

Amikor alulírott a délelőtti eseményeit a főispán tudomására hozta, nevezett azt a kijelentést tette, hogy nem találja helyesnek a társulat elzárkózását a munkások bérkövetelésének teljesítése előtt. Azután megkérdezte alulírottat, hogy megtörténik-e a munka felvétele, mire ez úgy válaszolt, hogy az üzemszünet feloldásához a munkásságnak a főispán előtt megtett írásos garanciája szükséges. A főispán ezt elfogadta és alulírottat, valamint Tolnai párttitkárt 19 órára magához kérte. Ennek a megbeszélésnek alapján Tolnai párttitkárt magunkhoz hívtuk és neki az ide német fordításban csatolt levelet átadtuk; amikor nevezett késznek nyilatkozott az általunk megkívánt garancia-nyilatkozatot a főispán előtt aláírni, akkor átmentünk a főispánhoz, ahol mindkét levél aláírása és kicserélése megtörtént. Ez alkalommal mondta a főispán, reméli, hogy a minisztériumban folyó tárgyalások eredményhez vezetnek. Arról nem tájékoztatott bennünket, hogy miféle tárgyalások vannak folyamatban.

Alulírottának sikerült Tolnai párttitkárral négy szemközött beszélni, amikor is Tolnai kijelentette, hogy mindent el fognak követni, a budapesti pártvezetőség útján, hogy a DGT szénbányája jelentős többletzállításhoz jusson.

³¹ P. I. A. Pécsi járási főszolgabírói iratok. 20 Eln./1937 (A jelentés kihagyott részében a mozgalom eddig menetét ismerteti.)

Ugyancsak sikerült az egész bérmozgalom folyamán a sajtót annyira kézben tartani, hogy csaknem kizárólagosan számunkra kedvező jelentéseket közölt. Ezzel összefüggésben semmiféle rendkívüli költség nem merült fel.³²

Ma az első harmadnak 87%-a szállt le. Ez annak rovására írandó, hogy alulírottak csak tegnap este 20 órakor állt módjában az üzemszünet feloldásáról szóló hirdetményt közzétenni.

Amint a fentiekből kitűnik, a bányászok között a nyugalom pillanatnyilag helyreállott, azonban nem szabad illúziókban ringatnunk magunkat afelől, hogy a nyugalom tartós lesz, mert Vasason csak azzal sikerült lecsendesíteni a munkásokat, hogy bérköveteléseik rövid időn belül kedvezően orvosoltatnak és a főispán is Tolnai párttitkárnak azt mondotta, hogy ő reméli a viszály rövid időn belül történő kedvező elintézését. Ennek következtében alulírott elrendelte, hogy a bányászok megfigyelése és a hangulatról történő információszerezés a legnagyobb figyelemmel történjen a felügyelőséghez és a mérnökök részéről, hogy szükség esetén a megfelelő preventív intézkedések kellő időben megtörténjenek.

Szabolcs m. p.”³³

A szociáldemokrata párt pécsi szervezetének titkára, Tolnai József által aláírt garancia levél szövege:

„Az Első Dunagőzhajózási Társaság
tekinetes Bányagazgatóságának

Pécs

Az Első Dunagőzhajózási Társaság pécsvidéki bányamunkásai megbízásából tisztelettel értesítem a tekintetes Bányagazgatóságot, hogy a bérmemorandumunkra folyó hó 17-én 3151/Bg szám alatt adott válaszát a ma délelőtt Somogyon tartott összehívott ülés sajnálattal vette tudomásul és abban a reményben, hogy a Társaság a tárgyalásokat megfelelő időben továbbfolytatja, elhatározta, hogy a munkát a holnapi napon újból felveszik azon feltétel mellett, hogy a Társaság ezen mozgalomból kifolyólag retorziót senkivel szemben alkalmazni nem fog; egyben kijelentik, hogy tartózkodni fognak a sztrájk provokálásától.

Egyidejűleg tisztelettel közlöm, hogy az összehívott ülés ezen határozatát a bányamunkásság is magáévá tette és a magam részéről ezúton is megismertem a Főispán úr ömeltósága előtt a bányamunkásság nevében tett azon kijelentésemet, hogy a munkásság bizalommal várja a bányaművek gazdasági helyzetének megjavulása esetére kilátásba helyezett béremelést és addig is minden sztrájkmozgalomtól tartózkodni fog.

Pécs, 1937. február 18.

Teljes tisztelettel
Tolnai s. k.”³⁴

A szociáldemokrata párt és a munkásság által jóváhagyott garancialevél birtokában a társulat vezetősége úgy érezte, hogy semmiféle ténykedésre szükség nincs a bérmozgalommal kapcsolatban. Azt gondolták, hogy részükről az ügy befejeződött. A kizárással megmutatták, hogy inkább vállalják az üzemszünetet, vagy akár a sztrájkot is, de béremelést nem fognak adni. Egyszerű hallgatással azonban a mozgalom nem volt leszerelhető, annál is inkább, mert — mint ez a főszoigabíró jelentéséből kitűnt — a munkások csak a hatósági közbelépés és ígéretek elhangzása után tekintettek el a sztrájk-tól. A főispán ígéretet tett a munkásoknak bérköveteléseik kedvező elintézésére s a munkások — egyre kevesebb türelemmel — de várták, hogy mi lesz az iparügyi miniszteriumban állítólag folyamatban levő tárgyalások végeredménye. A főispán ígéretében bízók száma azonban egyre kevesebb lett, különösen azután, hogy a bányatelepeken egymásután megjelentek a csendőrségi erősítések és a polgáriruhás nyomozók. Közben

³² A DGT vezetői nagy figyelmet fordítottak a sajtóorgánuk hangjának befolyásolására. Egy 1934. nov. 15-i bizalmas aktajegyzet szerint „Dormányi igazgató úr kijelentette, hogy a budapesti sajtó informálása és irányítása az ő hatáskörébe, míg a pécsi sajtó és a budapesti lapok állandó pécsi tudósítóinak informálása a bánya hatáskörébe tartozik. Kéri, hogy a bányagazgatóság hatáskörébe tartozó sajtóorgánuk és tudósítók leszerelése sürgetően történjék meg. Értesülése szerint a leszereléshez egyelőre tudósítónként 50—100 P elegendő. . .” Egy másik feljegyzés szerint a Pécsi Napló szerkesztője és munkatársai rendszeres szeptuátásokban részesültek a társulattól. (Pécsi Szénbányászati Trószát Jogi Osztályának 1937. évi sajtóiratai.)

³³ KGL—DGT. Big. 3340/1937. BV.

³⁴ KGL—DGT. Big. Melléklet a 3340/1937. BV. számhoz.

a társulat tovább folytatta a befolyása alatt álló újságokban a munkások bérmozgalmának kompromittálását. Ezek a lapok arról írtak — a társulat adatai alapján —, hogy a helyi vizsgálatok első eredményei szerint „megint külföldi kommunisták” mozgólódásáról van szó. Ezzel a váddal azt kívánták elérni, hogy a mozgalom elszigetelődjék, hogy a bányászok szomorú sorsával kapcsolatos rokonszenvényt felszámolják. Szükség volt erre, mert a szociáldemokratákon kívül a különböző jobboldali szervezetek lapjaiban is cikkek jelentek meg a pécsi állapotokról.

Az adott helyzetben azonban ez a máskor jól bevált taktika nem hozta meg a kellő eredményt. Így az iparügyi minisztériumban is, miután látták, hogy a társulat befejezettnek tekinti az egész ügyet, nem nagy kedvvel ugyan, de mert a főispánt mégsem hagyhatták támogatás nélkül, hozzákezdtek a tárgyalásokhoz. Petneházy államtitkár magához hívatta Dormándy Géza ny. tábornokot, a DGT magyarországi képviselőjét. Kettejük érdekes tárgyalását ismerteti Dormándy Bécsbe intézett jelentése.

„Sztrájkügy
Pécs

1937. február 22.

Igen tisztelt Udvari Tanácsos Úr!

Meghívást kaptam ma Petneházy államtitkárhoz, aki a pécsi helyzet után érdeklődött. Azt válaszoltam, hogy értesítéseink szerint az ügynek jelenleg nincsen jelentősége, mert a munkások tudomásul vették elutasító válaszunkat, de megfelelő időben, mint kijelentették, követeléseikkel újra elő fognak állni. Megismételtem szándékunkat, hogy a Társaság bizonyos engedményeket fog tenni a munkásságnak, saját elhatározásából, mihelyt ehhez a szükséges előfeltételek meglesznek. Az államtitkár erre azt válaszolta, hogy a főispán jelentéseiből a helyzetet másképp látja, mert a legutóbbi vasasi munkásgyűlést is a főispánnak csak avval sikerült lecsendesítenie, hogy az ipari minisztériumban folytatandó tárgyalásokra utalt. Nézete szerint valaminek tehát történnie kell. Vagy a Társaság rendezi az ügyet munkásaival és pedig néhány napon belül, vagy pedig a kormány lesz kénytelen a kereskedelmi miniszter 52000/1935. sz. rendeletét végrehajtani, amely életre hívja az egyes iparágakban a legalacsonyabb bérezést megállapító munkabér bizottságot.³⁵

Újra kifejtettem az államtitkár előtt Társaságunk gazdasági okfejtését, mely szerint a munkásság bérmozgalmá sem gazdaságilag nem volt határozott, sem pedig kiengyelítőleg megalapozott. A megegyezés lehetőségét elrontotta a főispán állásfoglalása. Politikát vitt bele a dologba. Ha ezt a követelést teljesíteni kell, akkor ennek pénzügyi kielégítéséről nem nekünk kell gondoskodnunk. Ilyen erőszakos kényszerítő okok alkalmazása indokolatlan és jogtalan, ilyen rendelkezések ellen a Társaság természetesen ott fog védelmet keresni, amelyek erre hivatottak (az osztrák és olasz kormánytól), másrészt pedig a legalacsonyabb bérc megállapítása, ha ez tényleg bekövetkezik, a Társaságot nem kötheti meg abban, hogy hány munkanapon hány munkást foglalkoztat. Az utóbbira az államtitkár megjegyezte, hogy ez ellen semmit sem tehet ugyan, de ez alkalommal szabaduljunk meg végre a nyugalom megzavaróitól. — Közölte továbbá, hogy az olasz követ elmúlt pénteken az ügyben az iparügyi miniszterrel már tárgyalt, a helyzetet előtte megvilágították, mire a követ kijelentette, hogy ő tulajdonképpen csak egy utasításnak megfelelően járt el. Az államtitkár elő-

³⁵ Magyarországon az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutása után a kizsákmányolás legkíméletlenebb módszereit alkalmazták. A munkások jogainak védelmére semmiféle törvényes rendelkezést nem hoztak. A gazdasági világválság után, a harmincas évek második felében mégis bizonyos szociális törvényeket hoztak — az európai országok között csaknem utolsónak —, amelyek már hosszú évek óta voltak esedékesek. A munkaidőt 8 órában rögzítették, minimális munkabéreket állapítottak meg stb. Az intézkedések célja az osztályharc leszerelése, a munkásosztály „nyugalmanak” biztosítása és „visszavezetése a nemzeti gondolathoz”, továbbá a háborús előkészületekkel kapcsolatban a „szociális béke” megteremtése, mely a szilárd hátszínig biztosította. A gazdasági válságot követő években nagy munkaerőhiány alakult ki és ez kedvező helyzetet teremtett a tőkésnek a bérc leszorítására. Ilyen viszonyok között a munkások minimális bérc megállapítását követelték és a kormány a fenti megfontolások jegyében, különösen azon iparágakban, ahol állandósultak a bérmozgalmak, a legkisebb munkabérek megállapítására bizottságot küldött ki. A tőkés érdekképviseltek a szociális törvényhozás intézkedéseit elfogadták, mégis az egyes tőkés csoportok, mint pl. a bányarésznévtársaságok is a legélesebben szembeszálltak a bércmegállapító bizottságok kiküldésével, mert ezek egyes iparágaknál bizonyos bércemlést állapítottak meg. A demagóg céltű intézkedések által okozott átmeneti javulás csupán rövid ideig érezett hatást, mert a háború kitörésekor a kormány felfüggesztette a korábban törvénybe iktatott, de még több területen meg sem valósított szociális rendelkezéseit. (*Rónki György*: Magyarország gyáripára a második világháború előkészítésének éveiben [1933—1938]. Kandidátusi disszertáció. 347—57. l.)

adásából az tűnt ki, mintha az olasz közbenjárásnak semmi hatása sem lett volna, másrészt mintha az olasz követ a magyar álláspont helyességét belátta volna.

Kérdésemre, vajon a minimálbéreket az összes magyar bányákra akarják-e kiterjeszteni, azt mondom, hogy erre eddig semmi ok sem mutatkozik, eddigelé azonban ezt a rendelkezést a bányák 38%-ban foganatosították.

Közben a GYOSZ-nál is érdeklődtem az említett rendelet alkalmazásáról és végrehajtási módjairól és azt a felvilágosítást kaptam, hogy az ipar nagyon megérezte e rendelet hatását. A vegyes bizottságokban a munkások a vádlók szerepét játsszák, és az érdekelt vállalatok tisztviselői radikálisabbak a munkásoknál. Ilyen eljárás folyik most a textiliparban és az nagyon meg is ijedt, mert ott az a törekvés látszik érvényesülni, hogy a keresetek jó átlagát tekintsék a rögzítendő bérminimumnak.

Chorinnal is kerestem az érintkezést, de ez nem sikerült. Vidával azonban beszéltem, aki a mi helyzetünk után érdeklődött, mire röviden válaszoltam az események folyását. Vida elsősorban azt gondolta, hogy a bányaiparban a bérminimum megállapításával kapcsolatban semmi aggodalmi nincsenek, mert véleménye szerint a bizottságnak a bérek országos átlagát kellene alapul vennie. Ha ezután a borsodi és nógrádi bányák nálunknál alacsonyabb béreit összehasonlításba vennék, ez az eljárás ránk nézve semmi veszedelmet sem jelentene. Vida a beszélgetésbe Vizer igazgatót is bevonta, aki azonban nem osztotta ezt az elgondolást. Vizer szerint a bérminimumot minden bányára külön, önállóan határoznák meg és a hazai bányaiparra nézve kívánatos volna, ha a bérminimum hatósági megállapítására egy precedens esetet sem engednénk bekövetkezni. — Ezek ugyanis azt gondolják, hogyha nálunk ama bizonyos 8%-nál nagyobb bérkövetelésről nincsen szó, amely előbb vagy utóbb véleményük szerint megszüntethető lesz, mi esetleg egy, a 8%-nál is kisebb engedmény árán az egész kérdést megoldhatjuk. Legrosszabb esetben a 8%-ot is meg lehetne adni és benső rendelkezésekkel a bérezést oly mértékben csökkenteni, mint ahogy azt elgondolásuk szerint emelnék.

Kérek lehetőleg azonnali utasítást

- a) a magyar kormánnyal szemben való további magatartásomra vonatkozólag,
- b) milyen legyen Chorinnal és Vidával való kapcsolatom,
- c) vajon a helybeli olasz követtel érintkezésbe lépjek? Mintha hallottam volna, hogy ő másképp mondomta el intervencióját az iparügyi miniszternél. Talán jó lesz, ha közvetlenül tőlünk is kap információt,
- d) vajon hasonlóképpen keressem fel az osztrák követet is?

Kiváló tisztelettel

alázatos szolgálja
Dormándy s. k.³⁶

Dormándy jelentéséből a társulat álláspontja a maga leplezetlenségében tűnik ki. Sajnos arra vonatkozóan, hogy Dormándy Bécsből milyen utasításokat kapott, nem maradt fenn dokumentum, de az események menete azt látszik bizonyítani, hogy a társulat újból a provokáció területére lépett. Arra vonatkozóan sincs adat, hogy előre kitervezett manőverről volt-e szó, avagy csupán a vasasi bányatelepi vezető, Stubna Viktor, egyéni akciójáról, melynek célja a bérmozgalom erőszakos úton való felszámolása volt. Ettől kezdve az események feltartóztathatatlanul és villámgyorsan követték egymást. Február 22-én, hétfőn — amint a pécsi bíróság ténymegállapítása leírja — „... délelőtt Stubna Viktor felügyelő, a vasasi bányauzem vezetője, felkereste a vasasi Thomen aknában dolgozó Raub János bányászt, a vasasi munkásság helyi pártelnökét és tudomására adta, hogy aznap délután egy 30 tagú csoportot fog maga elé rendelni, s előttük nyilatkozni fog. E napon 2 óra tájban nyilatkozott is e felügyelő a csoport előtt olyképp, hogy nyugodt és komoly munkára serkentette a munkásságot és egyúttal közölte a csoporttal, kezében egy papírlapot tartva és arról olvasva, hogy béremelési ügyükben valósínű, hogy tárgyalnak valahol, habár nem ismeri a dolgokat és béremelés esetén a DGT-nek több szénrendelésre lesz szüksége, vagy esetleg több munkást kell elbocsátani, mert a DGT csak így tudja a veszteséget pótolni. Amikor a felügyelő közléseit befejezte, a csoportban jelenlevő Raub János ingerülten mondta a felügyelőnek »szóval nincsenek tárgyalások« s erre a felügyelő azt válaszolta, hogy ne ferdítse el

³⁶ KGL-DGT Big, Szabolcs igazgató iratai. 1937.

kijelentéseit, mert ő nem azt mondta, hogy nincsenek tárgyalások, hanem azt, hogy lehetséges, hogy tárgyalások folynak, különben is úgy hallotta, hogy másnap a főispán az iparügyi miniszternél lesz. A felügyelő azt is hozzátette ezután, hogy kívánják-e még egyszer felolvasni azt, amit eddig felolvastott, a csoport tagjai azonban ezt nem kívánták és eltávoztak.³⁷

Miért tette Stubna ezt a nyilatkozatot és éppen a vasasi munkásvezetők előtt, azon a bányatelepen, ahol a szociális helyzet a legrosszabb és a munkásság hangulata a legelkeseredettebb volt? Nem valószínű, hogy Stubna Viktor csupán saját jószántából nyilatkozott munkásainak; vagy ha igen, miért olvasta papírról mondanivalóját elbűjtött csendőrök jelenlétében. Talán azért, hogy esetleges felelősségrevonás alkalmával hivatkozhatssék az elhangzottakra? Tény az, hogy a munkások körében a nyilatkozat azt a hatást keltette, amit a nyilatkozat kiagyaloí vártak:

„A felügyelő fenti nyilatkozatát a csoport tagjai úgy adták tovább munkatársaiknak, hogy memorandumuk ügyében a DGT vezetősége tárgyalást nem folytat és a béremelési kérelem teljesítésére annál kevésbbé hajlandó, mert felvevő piac híján, nem is áll módjában annak teljesítése... a nyilatkozat a bérharcra fejlődött mozgalomra elkeseredett visszahatást keltett és Raub János helyettesében Szauerwein Józsefben és a vele azonos elhatározású társaiban azon elhatározás érlelődött meg, hogy földalatti éhségstrájkjal kell és lehet csupán a bérharc sikeres kimenetelét biztosítani, annál is inkább, mert hiányzott a biztossága annak, hogy vajjon a főszolgabíró által tolmácsolt hatósági beavatkozás, vagy a felügyelő által bejelentett bizonytalanság fedi az igazságot.”³⁸

Az éhségstrájk megkezdése

Egy nap telt el, míg a munkások között elterjedt a felügyelői nyilatkozat és a többség a strájk megkezdése mellett foglalt állást.

„Ezért — folytatja a bírósági szöveg —, amikor február 23-án, kedden délután két órakor a munkásság a bányába leszállt... indulatos szóbeszéd tárgyát képezte az a körülmény, hogy rászédtek őket, mert mást mondott a főszolgabíró és mást a felügyelő, egyben az is, hogy földalatti éhségstrájk alakjában fogják kényszeríteni a DGT vezetőségét arra, hogy bérharcuk sikeres legyen. Hirül adták a strájk azonnali megkezdését, Szauerwein József indítványára megalakították a strájkbizottságot, melynek feladatává tették, hogy egységes akaratelhatározásukat keresztülvigye. A strájkbizottság tagjai voltak: Szauerwein József, Kuppi István, Márk Győző, Steckl György, Bóza János IX. vádlottak és ezt még utóbb Wirth Aladár vádlottal egészítették ki. A strájkbizottság ezután az arra vállalkozó munkások közül önként jelentkező strájkőröket jelölt ki, akiknek feladatává tették, hogy a bányából kivezető összes kijáratokat felváltva elállják és megakadályozzák, hogy a bányában levők közül bárki is önkényesen eltávozzék, egyúttal azt is, hogy a DGT vezetősége részéről bárki is a strájkolóknak engedélye nélkül a bányába lemelessen. Ennek megfelelően az örök a be- és kijárást megakadályozták, eltorlaszolták a kijáratokat, a felvonókat, hogy működésük megbéníttassék vas sínekkel, a kijáratokhoz vezető légtutót pedig fadorongokkal torlaszolták el, egyúttal megakadályozták a szivattyúk működését is... A bányából való kijárást csupán a betegeknek engedték meg.”³⁹

A strájk megkezdődött s további menetéről Szabolcs bányaigazgató naplója ad összefoglalást.

„Pro memoria

3726/BV

Vasason a délutáni harmad a bányába történt leszállást követőleg kb. 3 óra tájban üzenetet küldött ki, hogy mindaddig, amíg a folyamatban levő tárgyalások eredményéről nem kapnak értesítést, a munkát a föld alatt abba hagyják és a bányából nem szállnak ki.

Az így földalatt strájkot kezdetek száma 265.

³⁷ Pécsi kir. törvényszék B. II. 956/1937/43. sz. — PIA. Pécsi főügyészség iratai. 1937—IV. — 444.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

A sztrájkolók az I. szinten, az elágazás előtt a vágatot beszegelték és az aknáktól északra ütöttek tanyát. — Sem az aknákon át, sem a gyaloglejárásokra készített vágaton a bányába erőszak alkalmazása nélkül bejutni nem lehet.

A szivattyúkezelőt munkájában meggátolták, a lóápolókat nem engedik a bányalovakhoz, a külszínnel való mindennemű telefonösszeköttetést megakadályozták és a ma délelőtt bányabejárás céljából leküldött 4 aknásznak ugyan csak nem engedték feladatukat teljesíteni, sőt felszólították utóbbiakat, hogy a bányát sürgősen hagyják el.

Jelen pillanatban értesülésünk szerint úgy a III. szintről, valamint a VI. szintről szivattyúkezelés hiányában a bányavíz leömlik a Thomen-akna legmélyebb szintjére és azt elönti.

A fennálló veszélyre való tekintettel, valamint a sztrájk továbbterjedésének megakadályozása céljából tegnap este az összes aknákon teljes üzemzetet rendeltünk el.

A fenntartási munkákat Pécsbányatelepen megbízható munkások, míg Szabolcson a felvigyázószemélyzet végzi el a bányában.

Újabbán a helyzet változatlan.”⁴⁰

A délután folyamán Bognár Gyula főszolgabíró érkezett a vasasi bányatelepre és megpróbált érintkezésbe lépni a sztrájkolókkal, de telefonhívására senki sem vette fel a készülék hallgatóját. Ekkor üzenetet küldött le a sztrájkolókhöz, akik olvasatlanul visszaküldték, azzal a válasszal, hogy semmi másról hallani nem akarnak, csak arról, hogy milyen eredménye van az általuk megindított bérmozgalomnak.

Ezután megérkezett a kivezényelt katonaság, majd

„...este 8 és 9 óra között a vasasi csendőrösről hozzám (Bognár főszolgabíró jelentése) telefonjelentés érkezett, hogy Vasason az utcán át, mintegy három-négyszáz főnyi tömeg indult el és igyekszik a Thomen akna felé, mely tömeget az örs öt főből álló járőre a csendőrlaktanya előtt feltartóztatott s mint-hogy a tömeg erőszakosan viselkedik s már annyira előrenyomul, hogy a csendőrszuronyok közvetlen közelébe jutott, fegyverhasználatról lehet tartani s így azonnal szükség volna a tömeg megnyugtatóására, illetve szétosztatására.”⁴¹

Amint erről az előzőkben már szó volt, az 1937. évi pécsi bérmozgalom folyamán állandóan megfigyelhető a korabeli francia bányászmozgalom hatása. A föld alatti sztrájk, az éhségsztrájk, a munkahelyek elfoglalása — mind a francia bányászsztrájkok módszerei közé tartoztak, és lehetetlen a 23-i esti tömegfelvonulásban a francia példa hatását fel nem ismerni. A francia bányavidéken föld alatti sztrájkok esetén a hozzátartozók és a felszínen maradt bányászok rendszerint megszállták az aknák lejáratait és biztosították az összeköttetést a sztrájkolók és a földfeletti közt. A vasasi Thomen akna felé vonulóknak is ez volt a céljuk, de a felvonultatott csendőrök és katonaság elzárta az utat s erőszakos fellépéssel megakadályozta a munkásokat és hozzátartozóikat céljaik megvalósításában.

Este tették közzé az igazgatóság hirdetményét is, amely megtiltotta a sztrájkolók hozzátartozóinak az élelmetárban történő vásárlást.

A 23-áról 24-re virradó éjszaka különösebb események nélkül telt el. A csendőrjárőrök az egész éjjelen át portyáztak, a katonai karhatalom a Thomen akna környékén csoportosult.

Február 24-én reggel a főispán és Szabolcs bányaigazgató folytatott megbeszélést :

„1937. február 24-én 9 óra 30 perckor: a Főispán alulírottat felszólította, hogy adjon helyzetjelentést a bányák helyzetéről.

Miután a helyzetjelentést megadtam, különösen arra a körülményre történt hivatkozás, hogy a munkások előtte tett ígéretüket nem tartották meg, mire a Főispán kijelentette, hogy a sztrájkolókkal nem fog tárgyalni és azt hiszi, hogy a földalatti sztrájkban levők 1—2 nap múlva élelmiszerhiány miatt arra a belátásra fognak jutni, hogy evvel a sztrájkjal semmit sem fognak elérni. Ő maga különben azon a véleményen van, hogy a rend helyreállítása végett az agitátorokat véglegesen el kell távolítani.

Alulírott természetesen csatlakozott a Főispán ezen véleményéhez. Egyben közölte a Főispánnal, hogy a szivattyútelephez és a lóistállóhoz vezető utat

⁴⁰ KGL-DGT. Big. Szabolcs igazgató iratai. 1937.

⁴¹ Pécsi járási főszolgabíró 20 eln. 1937. sz.

szabaddá lehetne tenni, ha a bányában levő embereket 65 méterrel visszaszorítanák. Alulírott erre azonban választ nem kapott.

A Főispán végül megjegyezte, még mindig az a meggyőződése, hogy bevételeinkből megtéríthetnénk a bányászoknak a 8%-os levonást. Alulírott erre azt válaszolta, hogy ő az igazgatóság véleményét osztja, amely szerint mi képtelenek vagyunk bevételeinkből ezen kiadásokat fedezni, mivel szénkészleteinket nem tudjuk megfelelő mértékben értékesíteni. A Főispán véleménye szerint a Társaságnak mégis számolnia kellene az általános szociális helyzettel és a munkásság életnívójának megjavításával s megjegyezte, hogyha e tekintetben némi engedményt tesz, azt semmi esetben se közöljük a munkássággal úgy, mintha ez a sztrájk sikerének volna tulajdonítható.

A Főispán végül megemlítette, hogy az Iparügyi minisztériummal távbeszélőn fog érintkezésbe lépni.

11 h 30

Bv. kérdésére Stubna a következőket válaszolja :

(Bv. = bányaigazgató)

1. Főbíró nem száll le ;
2. Raub János és Hrubí Ferenc szoc. dem vez. tagok kihallgatást kértek, Stubna fogadja őket, utána jelentést fog tenni ;
3. Stubna 4 aknászt leküld, hogy figyelmeztessék a lent levő munkásokat, miszerint nekik parancsuk van a bánya bejárására, amennyiben ezen parancsot a munkásság ellenszegülése folytán a 4 aknász nem tudná végrehajtani, úgy legalább is puhatólják ki a következőket :
 - a) hogy áll a bányavíz felgyülemzése ?
 - b) mi van a lent levő bányalovakkal ?
 - c) milyen a lent levő munkások állapota, hogy állanak a bányalámpáikkal ?

12 h

Stubna jelenti, hogy Raub és Hrubí néhány perccel 12 h előtt megjelentek és a következő 3 kérdést tették neki :

1. Igaz-e, hogy a lent levők a szivattyúkat nem engedik működtetni ?
2. Hogy a lent levők a lóápolókat nem engedik a lovakhoz ? és
3. hogy a leküldött aknászokat meggátolják a bejárásban ?

Stubna igenlő válasza után azt kérték, hogy engedje őket a telefonhoz, mert a lentieknek meg akarják mondani, hogy :

1. máshol mindenütt dolgoznak a munkások, csak Vasason nem,
2. ezért szálljanak ki, és különben is, mert Tolnai révén a főispánnak azt az elhatározását tudták meg, hogy a főispán nem hajlandó velük tárgyalni, míg ki nem jönnek.

Stubna ezekhez hozzátette, hogy tagadó válasz esetén közölnék a lentiekkel és figyelmeztessék őket, hogy a szivattyú működésének megakadályozásával, a bányalovak ápolásának megakadályozásával és végül a bejárás meggátolásával törvénybe ütköző cselekedetet végeznek.

*

Időközben a négy leküldött aknász kijön, ezeket Stubna most hallgatja ki, folytatólag jelentést fog tenni. BV. ezután fog határozni, hogy telefonhoz engedje-e Raubot és Hrubit.

A 4 aknász kijött a bányából és Stubna felügyelőnek 12 h 25 preckor a következőket jelenti :

Az 1. szinten a 10. sz. telepen az ajtó el van torlaszolva, illetve deszkákkal le van szegelve. A sztrájkolók nem voltak hajlandók a deszkázatot eltávolítani és így a beszélgetés a deszkákon keresztül történt és pedig a következőképpen :

Az aknászok felszólították a sztrájkolókat, hogy engedjék őket a 8. sz. telephez, mert az tűzveszélyes. Ezt a sztrájkolók megtagadták, mondván, hogy csak erősakkal tehetik meg az aknászok, de akkor nem garantálnak semmiért. Továbbá kijelentették, hogy azt a helyet ők maguk be fogják járni.

A víz a III. szintről már lefolyik az aknába, a VI. szinten pedig csak 8 cm hiányzik, hogy a víz az aknába folyjon. A lovaknak kivételesen enni adtak. A bányát egyébként még nem járták be. Szauerwein, aki a szót vitte a sztrájkolók közül, kiüzeni, hogyha Raub Jánosnak baja lesz, akkor annak nem lesz jó vége. Élelmet nem fogadnak el, Raubbal telefonon beszélni nem hajlandók. Végül azt ajánlották a 4 aknásznak, hogy mielőbb távozzanak és ne beszéljenek többet.

A beszéd hangja az aknászokkal szemben elég nyugodt volt. Raub mégis megkísérelte telefonon a beszélgetést, de miután senki sem jelentkezett, Raub az aknáról eltávozott.

13 h

Telefonon felhívtuk Alliquander miniszteri tanácsost, kit az előbbieket szerint tájékoztattunk a helyzetről.

Alliquander válaszolta: Úgy az iparügyi miniszter, mint az államtitkár, valamint az ő álláspontja is teljesen ugyanaz, mint a főispáné. A bányában sztrájkolókat levogónak kell tekinteni. Élelmiszerral és világítással nem szabad őket ellátni, mert cselekedetük törvényellenes és idegen vagyron rongálászámba megy. Az esetleg egyenkint vagy csoportosan kijövőket le kell tartóztatni. Közölte továbbá Alliquander, hogy Bertrand azzal fordult hozzá, hogy el akar utazni Pécsre, mire azt a választ kapta tőle, hogy kár, mert a vezetőség úgysem ura a helyzetnek, nincs kivel tárgyalni s a pécsi szoc. dem. vezetőség azonosítja magát a vasasi sztrájkolók eljárásával. Alliquander végül odanyilatkozott, hogy erőszakot nem hajlandó alkalmazni egyelőre, mert nem lehet a karhatalmat esetleges földalatti vereségnek kitenni.

15 h 15'

Bv. kérdésére Stubna jelenti, hogy 14 h-kor bányabejárás céljából újból küldött le aknászokat, akik eddig még nem jöttek vissza. A bejárásra leküldöttek feladata a délelőtt leküldöttékével azonos, azaz a bányavíz figyelése, a lovak ápolása. Stubna ezek kiszállása után jelentést fog tenni.

Ugyanakkor Bv Stubnát informálta az Alliquander min. tanácsossal folytatott beszélgetésről és felszólította, hogy a sztrájkolókkal a további érintkezés keresését szüntesse be és csupán a műszakváltások idejében küldjön a 10. telepen levő torlaszhoz aknászokat a feladattal, hogy a lehetőség szerint járják be a bányát.

Elrendelte Bv továbbá, hogy tagadó válasz esetén ezek az aknászok a sztrájkolókkal minden további beszélgetést azonnal szüntessenek be és szálljanak ki s a történekről írásbeli jelentést adjanak Üv-nek, ki ezeket gyűjtse!

*

Üp jelenti, hogy a szükséges fenntartási munkákat a bányában megbízható munkások végzik.

Üs jelenti, hogy Szabolcson ugyanezt a felvigyázószemélyzet látja el.⁴²

16 h

Tolnai felhívta Bv-t, érdeklődött, mi a helyzet Vasason. Bv. röviden válaszolt a helyzetre. Tolnai azt kérdezte továbbá, nem lehetne-e segítségére Bv-nek, mire azt a választ kapta, nem, mert a sztrájkolókkal amúgysem lehet a mondotak alapján az érintkezést felvenni.

16 h 5'

Bv. Kerényi bh. főtanácsossal közölte a mai eseményeket és Alliquander álláspontját is.

16 h 10'

Stubna jelenti, hogy a bányából visszatért aknászok szóbaálltak a torlasz mögött tartózkodó sztrájkolókkal és kérdést intéztek azokhoz tűzbiztonság, víz, bányaló ügyekben, de mindenre azt a választ kapták, hogy nem kíváncsiak semmire, csak akkor lehet velük beszélni, ha valaki 100%-os eredménnyel jön le a bányába. Arra sem voltak kíváncsiak, hogy Raub mit akart nekik mondani.⁴³

Csendőrsortú a Csertetőn

A bánya mélyén a sztrájkolók állták a harcot és a földfelett maradtak is mindenképpen segíteni igyekeztek. A reggeli órákban Pécsbányatelepen asszonyok tüntettek a DGT ellen, majd mintegy 200 főnyi, asszonyokból és fiatalokból álló csoport a Szt.

⁴² A rövidítések: Üp = Pécsbányatelep, Üs = Mecsekszabolcs, Üv = Vasastelep.

⁴³ KGL-DGT. Big. Szabolcs igazgató iratai. 1937.

István aknához igyekezett, de a csendőrség ezeket is kíméletlenül feloszlatta. A délutáni órákban került sor a csendőrség és a tüntetők közötti komoly összetűzésre, amelynek a csendőrök sortűze adott befejezést:

„Február 24-én kora délután a Fischer-féle vendéglő udvarán levő bányászotthon helyiségében is, meg udvarán is — megtudni mi van a sztrájkolókkal és van-e eredményes hír a béremelés tekintetében csoportosult a sztrájkolók hozzátartozóinak és a felszínen levő munkásság tömege. E tömeg körében urrá lett a bizonytalanság miatti elkeseredés s ki nem deríthető több egyén ajánlatára úgy határozott a tömeg, hogy rokonérző tüntető felvonulást fog rendezni a DGT pécsi bányai igazgatóságához, ahol ilyképp fogja követelni béremelési kérelmének teljesítését s ezzel egyúttal a földalatti sztrájkoló munkások fölszabadítását. Elhatározása volt, hogy Somogy és Mecsekszabolcs községekben vonul keresztül, itt kiegészíti csoportját, hogy minél nagyobb számával tudjon sikeres hatást gyakorolni a bányai igazgatóságra. A vasasi Fischer-féle vendéglő udvarából „Kenyeret”, „Több kenyeret” kiáltásokkal, Hudacsek Jánosné I. rendű vádlottal az élen, kinek 8 gyermeke van s akinek vejét a DGT el is bocsátotta s akit ekként a leg súlyosabban érintett a sztrájk, el is indult a tömeg, mely asszonyokból és férfiakból állott, melyhez még Vasas községben utána csatlakoztak vasasiak, Somogy községben somogyiak is. Somogy községből már vagy 4—500-an folytatták útjukat Mecsekszabolcs felé. A két községet elválasztó hegyen — Csertető — felfelé haladva, hogy az utat könnyebben tehessék meg, az útmenti erdőből faágakat törtek, vagy vágtak támaszték céljából.

A mecsekszabolcsi csendőrös csendőrség vezetőjétől távbeszélő útján vett tudomást a tömeg szándékáról s oly értelmű utasítást kapott felettes parancsnokságától, hogy meg kell akadályozni a tömegnek Mecsekszabolcs községbe való bevonulását s egyúttal annak továbbhaladását, minden áron, mégis a fegyverhasználat lehető elkerülésével. Az őrsparancsnokhelyettes előbb 2 főből álló járőrt küldött a parancs végrehajtására, majd amikor újabb értesítést kapott és maga is látta a Csertetőről a Mecsekszabolcs felé lejtő oldalon a felvonulók nagy tömegét feltűnni, további négy tagból álló járőrt küldött ki, mindkét járőr figyelmét felhíván a szolgálati utasításnak a fegyverhasználatra vonatkozó rendelkezéseire, előttük a vonatkozó §-t fel is olvasta. Az utóbbi kiküldött négy főből álló csendőrrjárőr futva közeledett a község északi oldalon azon bejárójához, mely felé a tömeg törekedett. A korábban kivezényelt 2 főből álló csendőrrjárőr a községbe ment a helyettes bíróhoz s csak bizalmi egyének csatlakozása után vette útját a temetőhöz a parancs végrehajtása végett.

A tömeg egyrésze a Csertetőre érve a nála volt botot eldobta, itt vették észre, hogy feléjük csendőrrjárőr közeledik, erre egy pillanatra megtorpanva megálltak, akadt a tömegben olyan is, aki visszafordulást tanácsolt, a tömeg egyrésze azonban azt kiabálta: „asszonyok előre, az asszonyokat nem bántják, nem kell félni, mi nem bántunk senkit, minket sem bánt senki!” Az asszonyok egyrésze előre is ment és a tömeg — a tagjai többségénél volt botokkal felszerelve — folytatta előnyomulását s nagy zajjal jött, „kenyeret, több kenyeret, le az osztrák kapitalistákkal, éljenek a bányász testvérek!” kiáltásokat hallatva.

Ahogy a tömeg elérte a 8—10 méter széles, vízmosásos alapú községi bejáratot, melynek északnyugati oldalán három élő-, illetve ágsövénnyel szegélyezett gyümölcsös, délkeleti oldalán pedig a drótsodrony kerítésű felújított ötemető van, mintegy harminc lépés távolságból maga előtt talált egy négy tagból álló csendőrrjárőrt, melynek parancsnoka Noé János csendőrmester „a törvény nevében állj, vissza, hátraarc, a községen keresztül nem mehetnek” szavakkal a tömegnek megállást, illetve visszamenést parancsolt. A tömegből azonban újból „előre, kenyeret akarunk, menni kell, nem kell félni, ügyse lőnek, előző nap a vasasi csendőrök sem lőttek” kiáltások voltak hallhatók s a távolabbi rész a lejtős úton hátulról tölta az elől lévőket, minek következtében a tüntető oszlop előbbre jött, viszont a négy csendőr is rajjonalba fejlődve előbbre ment és szuronyt szegezve kísérelte meg a tömeg szétesztatását. Azonban a tömeg és a csendőrrjárőr egymás közvetlen közelébe, test-test mellé kerültek, a csendőrök keresztbe tett puskáikkal igyekeztek visszatartani és visszanyomni a folyton zajló tömeget, melyet ekkor már mind a négy csendőr arra szólított fel, hogy vonuljon vissza. A tömeg azonban nem engedelmeskedett, mire Noé őrmester mégegyszer, ellenszegülés esetére fegyverhasználat kiáltásba helyezésével „hátraarc”-ot vezényelt, de sikertelenül, úgyhogy a csendőrrjárőr tagjai között egyesek

— így Hudacsek Jánosné is — a csendőrök hátába kerültek s olyan kijelentések is hallatszottak a tömegből, hogy át kell törni a vonalat, le kell tiporni és le kell fegyverezni a csendőröket, majd hantokat, köveket és botokat is dobáltak a csendőrökre. Noé őrmestert egy rőzsedarabbal el is találták, Tamás József csendőrt egy feléje dobott karó találta, Siklósi Mátyás csendőrt pedig valaki egy bottal ütötte meg, mire Noé János őrmester, a járőr parancsnoka szorongatott helyzetében látván, hogy a felizgatott tömeggel szemben saját és csendőrtársai clete is kockán forog, vagy legalább is őket a tömeg lefegyverzi, célját megvalósítja, a községen keresztül Pécsre vonul, tüzet vezényelt s a járőr három tagja hátralepve egy-egy lövésből álló ösztüzet adott le a tömegre, ennek hátrább álló férfitagjaira. A lövések hallatára a tömeg „nem kell félni, csak vaktöltény volt” kiáltásokat hallatva további előnyomulást kísérelt meg; a csendőröket szidalmazta — botokkal megfenyegette s kétoldalról bekeríteni igyekezett. Noé János őrmester látva, hogy az első fegyverhasználat eredménytelen maradt, a maga és csendőrtársai helyzetét még válságosabbá vált, a tömeg a dobálódást megismételte — újból visszafordulásra és szétoszlásra azzal hívta fel a szemben állókat, hogy további ellenállásukra a tűzparancsot meg fogja ismételni. A helyzet erre sem változván, újból tüzet vezényelt. Ekkor mind a négy csendőr adott le egy-egy lövést, melynek több találat volt s ennek következtében néhányan összeestek, többen védelemként a földre feküdtek, sikoltozás támadt, a tömeg egyrésze visszafelé menekülni kezdett, a visszamaradókat pedig a járőr az őrs körlete határáig (Mecsek-szabolcs határa) szoronyt szegezve visszazoritotta, innen pedig kisebb csoportokra oszolva hazamentek.

A fegyverhasználatnak három halálos áldozata és több sebesültje lett.”⁴⁴

A szociáldemokrata párt szembefordul a sztrájkolókkal

A csendőrsortűz hírére a DGT pécsvidéki bányáiban

„...tetőfokára hágott az izgalom — írja egy sajtótudósító. — A bányatelepeken eddig soha nem tapasztalt riadalom uralkodik, mert mindenki pániktól tart. Csendőrsortűz dörent, sebesültek jajgatása sikolt bele az éjszakába, csendőrrjárőrök cirkálnak az országutakon, rohamsisakos katonák súlybantartott fegyverrel őrködnek a rend fenntartásán, géppuskák torlokata tátong az aknák bejárata felé. Mindenütt a legnagyobb az izgalom, a DGT igazgatóságának helyiségeiben félpercenként cseng a telefon. Este fél kilenckor jelezték a külföldi világlapok Budapesten tartózkodó tudósítói, hogy csütörtökön Pécsre érkeznek. A vállalatnál egyidejűleg folynak a beszélgetések Péccsel, a DGT vezérigazgatóságával, Budapesttel, ahonnan az iparügyi és belügyminisztériummal tárgyalnak a követendő eljárást illetően, mialatt a DGT Mária utcai épülete előtt tüntető egyetemi hallgatók sétálnak. A városban az egész államrendőrség legénysége permanenciában van, mert a legénységet az egyetemi ifjúság percenként fellobbanó tüntetésének megszüntetésére állították be. Pécssett a helyzet pillanatról-pillanatra változik; mind a városból, mind a bányavidékre vezető országutakról negyedóránként jönnek a jelentések... Mivel a DGT olyan értesülést szerzett, hogy a tüntetők közül azok, akik az erdők és hegyek megkerülésével az országutakon keresztül meg tudták közelíteni a várost, a vállalat Mária utcai épülete előtt is tüntetést akarnak rendezni, a rendőrségtől erősítést kért, mire egy rendőrszakasz szállta meg az épületet. Fantasztikusnál fantasztikusabb híradások kergetik egymást pillanatonként, ezekről azonban szerencsére kiderül, hogy legnagyobb részük téves, vagy túlzott.”⁴⁵

A bányászok harca egyáltalában nem állt kedvezőtlenül a sortűz után. De amíg az egyik oldalról az uralkodó osztályok évtizedek óta gondosan kiépített és megerősített erőszakszerve vitte a harcot, addig a másik oldalról csupán a magukra hagyott bányászok voltak. Több mint 24 óra múlt el a sztrájk kezdete óta, de a szociáldemokrata párt még hallgatott. Szerdán, 24-én este végre megszületett a szociáldemokrata párt hivatalosnak tekinthető nyilatkozata, amelyet a párt vezetőinek budapesti tárgyalásai után tettek közzé Pécssett. Ez a nyilatkozat gyalázatos árulást jelentett, egyenesen megtagadta a közösséget a sztrájkolókkal és lehetőséget adott a burzsoá sajtónak, hogy a

⁴⁴ Pécsi kir. törvényszék B. II/1303/13/1937. — P. I. A. Pécsi főügyészség 1937—IV—444.

⁴⁵ Nemzeti Újság, 1937. febr. 25.

sztrájkolókat kommunistáknak, moszkvai ügynököknek bélyegezze, ami egyet jelentett ezekben az években az elítéltetéssel, börtönbe zárással, nyilvános megbélyegzéssel.

„Tolnai párttitkár nyilatkozata :

Mi a magunk részéről írásban is kötelező ígéretet tettünk arra nézve a bányagazgatóság és hatóság képviselőjének, hogy a békéltető-tárgyalások befejeztéig nem fogunk a sztrájk fegyveréhez nyúlni.

Ezért a vasasi 265 bányászársunk földalatti sztrájkmozgalmával nem tudjuk magunkat azonosítani és különösen azt, hogy a vízvivattyúkat nem működtetik, a magunk részéről el kell, hogy ítéljük.

Vasason tradíció már — folytatta nyilatkozatát —, hogy ha egy gyerek elkiáltja magát, hogy nem dolgozunk, akkor mindenki szót fogad és nem dolgozik.

A szervezet könyörtelenül kizárja tagjai sorából azokat a bányászokat, akik ebben a földalatti mozgalomban részt vettek.

Nem tűrhetjük — mondja emelt hangon —, hogy amikor az iparügyi minisztériumban komoly tárgyalások kedvező mederben folynak a béremelésről, hogy egyesek, akiknek fejükbe szállt a hatalom, diszkreditálják a munkásságot és annak bérmozgalmát, amely oly hatásági támogatásban részesült, mint eddig soha.

Elítélendőnek tartja a vezetőség az üzem megszállásának ezt a módját, amikor súlyos gépkárt okoznak⁴⁶ és a bányabiztonságot veszélyeztetik, ezt nem tették meg a francia szocialisták. Ők a gépeket és az üzemet a legnagyobb rendben tartották. Nem építettek barrikádokat, nem állították le a szivattyúkat. Ezek anarchisták, akik ezt teszik.

Sajnos — fejezi be nyilatkozatát —, semmilyen fonál nincs, amin a tárgyalások megindulhatnak.⁴⁷

Alig hangzott el Tolnai nyilatkozata, a DGT máris sietett helyeslését bejelenteni.

„Elégtétellel vesszük tudomásul a szociáldemokrata titkárság nyilatkozatát, mert abból azt látjuk, hogy maga a vezetőség is elismeri, amit mi már régen állítunk, hogy a munkásságot a saját és a köznyugalom érdekében meg kell tisztítani az állandóan zavart és elégedetlenséget szító elemektől.”⁴⁸

Tolnai párttitkár nyilatkozata tehát szinte rehabilitálta a magyar közvélemény szemében már elítélt bányavállalatot, mert megerősítette mindazt, amit a társulat eddig mondott munkásairól.

Kísérletek a sztrájkolók megtörésére

Február 25-én reggel a Thomen akna mélyén 259 bányász, elárult és magára hagyott sztrájkoló várta sorsát. A legtöbben közülük az éhségtől elgyengülve letargikusan feküdtek. Sokan aludtak, még többen tétlenül ültek egyhelyben. Sötét van, a bányalámpákkal takarékoskodnak, csak az akna lejárójánál szűrődött le némi világosság. A tompa csendet csak a lecsurgó hólé monoton zaja szakította meg időnként. A létszám már kisebb, mint az első nap, mert a betegeket fölküldték. A többség bátorsága az esetleg kételkedőket is kitarásra buzdítja.⁴⁹

A bányatelepeken feszült a hangulat. A sortűz, az éhségsztrájk, a katonai és csendőri megszállás valamint a Társulat konok elzárkózottsága teljesen elkésérettette a földfelett maradtakat. Esztorgályost, aki leutazott Pécsre a vasasi munkásotthonban zokogó asszonyok, síró gyermekek és komortekintetű bányászok vették körül.

A délelőtt folyamán a kormány többször próbált érintkezésbe lépni a DGT bécsi vezetőségével, amely Pécsre sem küldött ezideig utasítást, és végül az osztrák követiséget kérte fel az összeköttetés létrehozására. Peyer is megjelent a színen: délelőtt egy órán át tanácskozott Bornemisza miniszterrel, aki megemlítette, ha Bécsből javaslatok nem érkeznek, úgy esetleg elrendeli a minimális munkabérmegállapító bizottság felállítását.

⁴⁶ Amint utólag kitudt, a bánya megszállása semmiféle komolyabb kárral nem járt. A pécsi bányakapitányság 1937. évről szóló jelentése szerint a földalatti sztrájk — becsülés alapján — 7541 P kárt okozott a társulatnak. Pécsi kir. Bkap. 1938—117.

⁴⁷ KGL-DGT. Big. Szabolcs igazgató iratai. 1937.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Népszava, 1937. febr. 26.

A nap további eseményeiről Szabolcs bányaigazgató így ír naplójában :

„1937. február 25.

9 h 30'

Megtorlásként azért, mert a sztrájkolók megakadályozzák a szivattyúzást és a bánya bejárását, a bányaigazgatóság nem teljesíti azt a kérésüket, hogy a vezetőség lemenjen a bányába, ellenben kijelenti, hogy ha a sztrájkolók valamit akarnak, akkor küldjék ki ők a megbizottaikat.

Tolnai értesít arról, hogy itt van Budapestről Bertrand Antal központi titkár és arra kér, hogy érintkezessen a sztrájkolókkal; ezt én megtagadtam. Egyszersmind kijelenti Tolnai, hogy rossznéven vette azt, hogy a Dunántúl úgy állítja be a dolgot, mintha a pártvezetőség nem akarna részt venni a békéltető tárgyaláson. Válaszom az volt, hogy sajtóügyekkel nem foglalkozom.

Stubna jelenti 10 h 15'-kor.

Aknászok levitték a sztrájkolókhöz a bányaigazgatóság üzenetét, mely papírra volt írva. A papírt Mark Viktor vette át, bevitte a táborba, onnét visszatérve azt válaszolta, hogy ez a rongy papír nem kell, megbizottat nem küldenek ki s azt mondják, hogy most 48 órája, hogy éheznek és a DGT még mindig nem gondolta meg magát, hogy nem adott javítást. Most pusztuljunk mindannyian a bányával együtt. Több hang : Most szállítunk lefelé. (Ez alatt valószínűleg a csilléknak az aknára való ledobására gondolnak.) Till aknász, aki lent volt a küldöttségben, megmondta a munkásoknak, hogy más bányán nem sztrájkolnak. Erre azt felelték, hogy az nekik mindegy.

Szauerwein kérdezte, hol van Raub, altisztek nem feleltek, Szauerwein erre azt mondta, hogy ezek a gazemberek valószínűleg letartóztatták Raubot. Azután kérték Mihalics mérnököt a telefonhoz, de azt válaszoltuk nekik Till aknász révén, hogy Mihalics nem jön a telefonhoz, mert nem tudja, ki van lent, ki beszél. Ha valamit akarnak, megbizottat küldjenek fel. Erre Mark Viktor kijelentette, hogy ha ¼ órán belül Raub nem jelentkezik, akkor kezdődik az ütközet. Kérdezte továbbá Mark Viktor azt, hogy hol van Raub, mire Till azt válaszolta, hogy nem tudom. Tillt megint telefonhoz küldtük, hogy mondja meg nekik, Raub nem fog lejönni, ha valamit akarnak, küldjék ki megbizottjukat.

Időközben a bányából kiszökött Schwab Henrik vezető bányamunkás.

Schwab Henrik a következőket vallotta :

Sok a gyenge, kiéhezett ember, mert élelmük nincsen. Többen fekszenek. A víz állásáról nem tud újabbat mondani, azonban tudja azt, hogy 4 ember egy lakatossal a szivattyúnál járt. A lovak részére csak két etetésre való anyag van, nem szándékoznak csilléket ledobálni az aknába, de a lenti vezetőség elrendelte, hogy az akna környékén imitált csillezőrgést csináljanak, hogy a felülről hallgatók azt higgyék, hogy esnek a csillék az aknába. Egy Vertike nevű felszólította a többi, hogy kárt okozni nem szabad.

Most elrendeltem, hogy ha zörög is a telefon, nem szabad senkinek odamenni.

Kerényi főtanácsos 12 és 1. óra között arról értesít, hogy beszélt Bornemisza miniszterrel, aki azt ajánlja, hogy Raubot mégis engedjük le a sztrájkolókhöz. Ezt azonban úgy tüntesse fel Kerényi, mintha a bányakapitányság kívánsága volna. Én erre megjegyeztem, hogy csodálom, hogy a miniszter álláspontja megváltozott, mert reggel úgy értesültem, hogy a főispánnal és államtitkárral együtt az a véleménye van, hogy a sztrájkolókkal semminemű érintkezést fel ne vegyünk, csupán arra szorítkozzunk, hogy őket hívjuk fel arra, miszerint abban az esetben, ha velünk beszélni akarnak, küldjék ki megbizottjukat. Kerényi azután autót kért és kiment Vasasra, ahol a főispán is tartózkodik.

½ 2 felé Stubna felhív és közli azt, hogy az én instrukcióim alapján, melyek különben Stubnaét is teljesen fedik, megmondta a főispánnak, hogy a bányakapitányságtól kapott értesítés ellenére ki kellene tartani a fenti álláspont mellett. Főispán még nem nyilatkozott, hogy mit fog cselekedni. Főispán azt kívánja, hogy a bányatelefon megszólalása esetén mégis jelentkezzünk, mert hátha valami betegszállításról volna szó és ne tegyük ki magunkat annak a kritikának, hogy nagyon merevek voltunk a sztrájkolókkal szemben. Alulírott ehhez hozzájárult azon feltétel mellett, hogy az az alkalmazottunk, aki a napszintről a telefont igénybe fogja venni alsó hívás következtében, csakis beteg-

jelentkezéseket vehet tudomásul, ha azonban az alsó, sztrájkoló munkás mást kíván, akkor mérnök fog a telefonhoz menni.

Stubna arról értesít, hogy a helyszínen tartózkodó főispán találkozott az odaérkezett Kerényi főtanácsossal megbeszélésre.

A főispán véleménye az, amit reggel kifejtett és felkérte Kerényit, hogy ezt az álláspontot, mint belügyit közölje az iparüggyel. Belügyi álláspont ugyanis az, hogy a munkásvezetőket jelenleg egyelőre nem összehozni a földalatti sztrájkolókkal.

Kerényi a csendőrségnél levő állami telefonhoz távozott, megbeszélést folytatandó az iparüggyel.

15 h 10'

Stubna jelenti, hogy a vezetőemberek a gyalogjáróknak vasráccsal elzárt nyílása mögött megjelentek, 3–4 m-nyire a napszinttől, mire ő felszólította őket, hogy jöjjenek ki valamennyien. Ezt megtagadták, azonban kéri, hogy Raub elnökük jelenlék meg, mert beszélni óhajtanak vele.

Főispán utasítására közöltük Stubnával, hogy értesítse a rács mögött állókat, hogy csak abban az esetben fog Raub előttük megjelenni, ha közülük egy vagy több ember a külszínre lép. Alulírott hozzájárult ahhoz, hogy szavatosságot vállaljunk, miszerint eredménytelen beszélgetés után tetszésük szerint vagy a bányába mehetnek, vagy a külszínen maradhatnak.

16 h

Wager jelenti: Főispán ma a déli órákban a szabolcsi társ. vendéglőben összehívta az összes munkásszakszervezetek vezetőségét (szoc. dem., nemzeti munkaközpont stb.) s ezekkel közölte:

1. Felelőssé teszi őket a vasasi földalatti sztrájkért, mert ígéretet tettek és nem tartották be, amiről a minisztériumnál való tárgyalása közben értesült.

2. A miniszter kedvezően fogadta kérésüket, de mikor a sztrájk híre jött, azonnal megszakadt a tárgyalás és a főispán hazajött Pécsre.

3. Felelőssé teszi őket a tegnapi szabolcsi sortűzért.

Illés, a Nemzeti Munkaközpont vezetőségi tagja kijelenti, hogy az ő pártja nem helyesli és elítéli a tegnapi erőszakot a munkásság részéről a csendőrséggel szemben.

Heim szoc. dem. azt mondja, valószínű elkeseredés volt az oka az egésznek.

A főispán továbbá kijelentette, hogy hiszen már 1933 óta várnak a 8%-ot illető kérésük teljesítésére, tehát annál is inkább várhattak volna még 2 napot.

A szoc. dem. vezetőség részéről erre mély hallgatással válaszoltak.

Végül a főispán nyugalomra és rendre intette őket és megmondta, hogy a DGT addig nem hajlandó tárgyalni, amíg a jelenlegi helyzet fennáll.

Végül pedig vegyék tudomásul, hogy nagy kárt okoztak Vasason.

*

Wager szerint szavaiból az volt kivehető, hogy a DGT nem tárgyal addig a munkásokkal, amíg a vasasiak ki nem szállnak az aknából.

½5-kor

Stubna jelenti, hogy Raub beszélt a sztrájkolóknak küldöttségével a rácson keresztül Kerényi bh. főtanácsos, Bognár főszolgabíró, a karhatalmi parancsnok és Stubna jelenlétében. A sztrájkoló küldöttség Raubtól kérdezte, mi az eredmény, mire Raub kijelentette, hogy eddig semmi, csak tárgyalások vannak folyamatban. Raub továbbá megmondta nekik, hogy a többi aknán nincs földalatti sztrájk, nincs célja a benntartásnak, szálljanak ki. Főbíró és Kerényi hasonló szellemben beszéltek.

Munkások küldöttsége azt mondta, hogy visszamegy a bányába megkérdezni, hogy mit szólnak ehhez a földalatti sztrájkolóknak, de már előre megmondják, hogy az emberek mindaddig nem akarnak kiszállni, míg nem kapnak valamit, vissza is mentek.

Azután a Vasason tartózkodó Esztergályos képviselő Stubnával közölte velem a következőket:

Peyer képviselő ½1-kor Lovas Ferenc pécsi szoc. dem. párttitkárhelyettesnek azt a telefonértesítést adta, hogy a mai délutáni lapokban a következő rendelet fog megjelenni:

„Ha a Dunagőzhajózási Társaság a mai nap folyamán nem egyezik meg a munkássággal a bérkérdésben, akkor a bémegállapító bizottság megalakulása iránt azonnal intézkednek.”

Azután Esztergályos jött a telefonhoz azzal, hogy ő ezt szeretné a földalatt sztrájkolókkal közölni. Alulírott azonban azt mondotta neki, hogy ez teljesen céltalan, ezzel sem lehet a munkásságot meggyőzni, mire Esztergályos elállott tervétől.

Közvetlen utána a főispán hívott fel, kinek fent mondottakat elreferáltam és aki értesített arról, hogy ő beszélt Bornemisza miniszterrel Vasasról és a sztrájkoló munkásokkal való érintkezés kérdésében egymást tökéletesen megértették, ami azt jelenti, hogy immár Bornemisza is helyesli a főispán álláspontját, mely szerint a sztrájkolókkal a szoc. dem. pártvezetőség tagjai ne érintkezzenek egyelőre.

Főispán továbbá kérdi, hogy mi lesz akkor, ha a munkások kijönnek, mire alulírott azt válaszolta, hogy rögtön jelenti a vezérigazgatónak, azonban, hogy vezérigazgató mit fog csinálni, azt alulírott nem tudja.

Trunk Vendelt a földalatti sztrájkolók azért, mert betegnek érezte magát, kiengedték, ki Stubnának négy szemközt azt az értesítést adta, hogy földalatt tartózkodók zöme már ki akar jönni, csak a lázítók és a hangoskodók gátolják meg ebben őket.

Később a sztrájkolók újból megjelentek a rácsnál, és közölték, hogy az emberek nem fognak kijönni.⁵⁰

Csütörtökön délben a kormány tagjai összecültek a pécsi sztrájkolók ügyében. Darányi miniszterelnök, Bornemisza iparügyi miniszter és Mikecz Ödön belügyi államtitkár voltak a megbeszélés résztvevői. A megbeszélés végén Bornemisza rövid nyilatkozatot adott:

„A hatóság az erőszakos munkabeszüntetést és rombolást végrehajtó sztrájkolókkal nem tárgyal, a bűnösök büntetlenségét nem hajlandó biztosítani. A sztrájk befejezése esetében ellenben a munkásság jogos bérigényeinek kielégítésére hajlandó a munkásság egyrésznének erőszakos föllépése miatt félbeszakadt tárgyalásokat folytatni.”⁵¹

Ugyanakkor bizalmasan közölték a kormányhoz közelállók, hogy az iparügyi minisztérium átiratot intézett a DGT bécsi központjához, amelyben záros határidőn belül, péntek délelőtt 11 óráig választ kér a bécsi központtól, hajlandó-e belemenni a munkásság 8%-os bércsökkenésének visszavonásába vagy nem. Amennyiben a bécsi vezetőségtől nem érkezik meg a válasz — közölték —, akkor a kormány kénytelen lesz élni a bérmegállapító bizottság kiküldésével. Erre a lépésre azért volt szükség, mert a kormány még csütörtökön sem tudott tárgyalni a DGT képviselőivel a sztrájkról — a magyarországi DGT vezetőség nem volt feljogosítva a pécsi ügyben tárgyalások folytatására — Bécs pedig továbbra is hallgatott.

Az esti órákban Bornemisza a Nemzeti Egység Pártja klubhelyiségében, két kártyaparti közben nyilatkozott az újságíróknak a pécsi helyzetről. Itt újból a sztrájk fölöslegességéről szolt és reményét fejezte ki a rend és béke mielőbbi helyreállítása tekintetében.⁵²

A kormány magatartásából kitűnt, hogy az egész ügyet igen kellemetlennek tartja. A kormány elsősorban a rendet és a nyugalmat féltette, az ügy szociális vonatkozása: a 4000 bányász és családtagjaik élete különösebben nem érdekelte — ez kitűnt a sztrájk előtti hosszú hetek terméketlen huza-vonáiból, amikor lehetőség nyílt volna a sztrájk megelőzésére. A Darányi-kormány csak akkor kezdett el komolyabban foglalkozni a munkások kérelmével, amikor a kényszerítő körülmények miatt nem volt lehetőség a halogatásra. Azonban a cselekvés sem a bányászok helyzetén való javítani akarás szándékával történt, hanem a rend helyreállítása érdekében. A kormányzat Magyarországon Gömbös miniszterelnöksége óta sokat beszélt a munkásokról. Újságjaikban magyar testvérek szólították őket és antikapitalista szólamokat hangoztattak, de tenni igen keveset tettek helyzetük megváltoztatására. A jobboldal féktelen demagógiájában egyformán felhasználta a nyilaskeresztet és horogkeresztet, a kaszát és a kampót, a rendi államot és a többi szociális frázist politikai céljai érdekében. Szavakban mindenkit túllícitáltak, demagógiájukkal mindenkit meg akartak szédíteni, antikapitalista jelszavaikkal a munkásságot akarták maguk mellé állítani, de valójában, cselekedeteikben változatlanul közömbösek, érzéketlenek és rosszakaratúak maradtak a munkások ügye iránt.

⁵⁰ KGL-DGT. Bg. Szabolcs igazgató iratai. 1937.

⁵¹ Az Est, 1937. febr. 26.

⁵² Pesti Napló, 1937. febr. 27.

A sztrájk befejezése és következményei

Az éhségstrájk utolsó eseményeiről a következőképpen számol be a bányagazgató naplója :

„1937. február 26.

8 h 15'

Eddig 23 személy szállt fel, ezek közül 6 lett beteg, legnagyobb részük azonban saját lábán ment haza; néhányat kórházba szállítottak. A sztrájkolók tegnap este óta különféle feltételekhez kötötték feljvetelüket és többféle kérelmet terjesztettek elő, de ezekre nem válaszoltunk. Esti 8 órakor Alliquander felhívott, s közölte velem, hogy tegnap Peyer szociáldemokrata képviselő hozzájárulását adta ahhoz, hogy a vasasi sztrájkolók közül az izgatókat el lehessen bocsájtani. Ez alkalommal közöltük Peyerral, hogy a béregyeztető bizottság létrehozását szándékozzuk, ezért Esztergályos tegnap valótlanul mondott állítván, hogy erre vonatkozólag már tegnap délután kormánynyilatkozat fog megjelenni. Lehetséges, hogy Peyert félreértette. Továbbiakban Alliquander azt is mondta, a miniszter értesítette Dormándyt, hogy a DDSG-nek nyilatkoznia kell, hajlandó-e a bányászoknak engedményt tenni, különben hívják a bérmegállapító bizottságot és Alliquander nem tudja, vajjon az 6, 8 esetleg nem 12%-os béremelést fog megállapítani.

8 h 35'

Éppen e pillanatban értesülünk, hogy a sztrájkolók mind feljönnek a bányából. Van közöttük 2 súlyos beteg, 22–25 gyengéikdő, a többiek azonban egészségesek. A betegek közül néhányat kórházba visznek.⁵³

A DGT válasza a kormány ultimátumára még csütörtökön este megérkezett és az Iparügyi minisztériumban Peyerral is közölték. Bécsből az a válasz jött, hogy hajlandók visszavonni a 8%-os fizetéscsökkentést abban az esetben, ha a társulatnak szabad kezét biztosítanak a sztrájk kiobbantóinak elbocsátásában. Peyer ehhez hozzájárult, elárulva ezzel a földalatt hősiesen harcolókat. Ekkor azonban még csak 11 emberről, a vasasi munkásvezetőkről volt szó.

Pénteken délelőtt 9 óra 6 óráig éhezés, valamint a sötét, hideg és gázokkal telített levegőjű bányában való tartózkodás után feljöttek a sztrájkolók. Csütörtökről péntekre virradóra hozott határozatot a sztrájkbizottság a harc befejezéséről, mert a bányászok többsége már nem bírta az éhezést. Lefegyverzőleg hatott magatartásukra az is, hogy teljesen egyedül kellett állniuk a harcot; a többi aknában nem sikerült éhségstrájkot kezdeni és saját vezetőségük is clítélte magatartásukat. Ilyen körülmények között nem lehetett tovább folytatni a harcot.

A bányászok kiszállása a Thomen aknából országzserte nagy megkönnyebbülést váltott ki. A sztrájk befejeződését maga Darányi miniszterelnök jelentette be pénteken reggel a képviselőházban és egyben köztudomásúvá vált az is, hogy szombaton délelőtt tárgyalnak a DGT vezérigazgatójával a meggyezésről.

A délutáni órákban került sor a csendőrsortú 3 három halottjának eltemetésére. Az esetleges demonstrációktól tartó főszolgabíró a temetésekhez nagyszámú csendőrt vezényelt ki s megtiltotta bármilyen gyászbeszéd elmondását. A vasasi bányászok hatalmas vörösszalagos koszorúkat vittek az elesettek sírjára.

Az esti órákban került sor a bányagazgató és a kormány képviselőinek megbeszélésére az üzem újakezdésével és az elbocsájtásokkal kapcsolatban.

Szabolcs bányagazgató naplója így folytatódik :

„18 h 25'

Petneházy államtitkár azt kérdezte, mikor szándékozom az üzemekben a munkát megkezdeni. Azt válaszoltam, hogy a jelen pillanatban nem tudok választ adni, mivel 18 óra 30 perckor értekezésem lesz a főispán úrral; de szándékomban van a munkát legkorábban holnapután reggel megkezdeni.

Petneházy azt válaszolta, hogy semmi sem indokolja az üzemek holnapi szüneteltetését.

Azt válaszoltam, hogy a munkások hangulata még oly izgatott, hogy a munkamegkezdést saját felelősségemre nem vállalhatom. Petneházy államtitkár

⁵³ KGL-DGT. Big. Szabolcs igazgató iratai. 1937.

ezután a telefonkagylót Alliquander miniszteri tanácsosnak adta át, aki szintén azon okok után érdeklődött, amelyek miatt a munkát holnap nem lehetne megkezdeni. Azt válaszoltam neki, hogy holnap a felmondásokat fogjuk elkezdni, mert azokat a munkásokat, akik az ismert izgatók voltak, a bányába nem fogjuk többé leengedni.

Alliquander egész megbotránkozva azt felelte, hogy ez lehetetlen, mert holnap Budapesten Korwik udvari tanácsos jelenlétében tanácskozások kezdődnek és ha mi előbb felmondunk és a munkát el nem indítjuk, minden tanácskozás illuzórikussá lesz, Pécs környékén lázadás tör ki, melynek elfojtásához sem a katonai erő, sem a csendőrség nem lesz elegendő. Határozottan azt kívánja, hogy a felmondásokat — kivéve a vasasi 11 elbocsájtást — csak a tárgyalások befejezése után lehet foganatosítani. Azt válaszoltam, hogy felelősségemre való tekintettel ezt nem fogadhatom el.

Február 27. 13 h 30'

Korwik vezérigazgató úr telefonközlése.

Arra a kérdésre, hogy mi újság, közöltem vezérigazgató úrral, hogy úgy értesültem a főispántól, hogy a 8% bércsökkentés visszaadatik. Azonkívül elbocsájtásra kerül 136 ember éspedig ezek közül 11 azonnali hatállyal, azok, akik a földalatti sztrájkot rendezték, a többi pedig mint agitátor. Hozzájárult továbbá a kormány ahhoz is, hogy még 100 embert 3 hónapon belül — óvatosan, kisebb részletekben — elbocsássunk. Közölte továbbá, hogy a kormány kommunikét fog kiadni, mely kb. a következőképpen hangzik: Az iparügyi minisztériumban folytatott tárgyalások kedvező kilátással kecsegtetnek és a munka hétfőn fel lesz véve.

Holnap délután pedig mi tesszük közzé a következő hirdetményt: Az eddigi 8%-os bérlevonás március 1-ével hatályon kívül helyeztetik.

Egyben a kormány, a munka zavartalan menetét illetőleg garanciát adott.⁵⁴

A bányaigazgató naplójának utolsó feljegyzése egyben az éhségsztrájk befejező irata is, mert ami ezután történt, az főleg a munkásvezetők elbocsátásával kapcsolatos, május folyamán pedig sor került a sztrájkolók vezetőinek elítélésére. Alig, hogy a sztrájkolók kiszálltak a bányából, megérkezett Pestről, az Igazságügyminisztériumból a Pécsi Főügyészségre az utasítás a sztrájkolók megbüntetésére:

„Királyi Főügyész Pécselt

Bizalmas!!!

A mai lapok közlése szerint a Somogy-vasason a Thomen aknában folyamatban volt éhségsztrájk megszűnt s a munkások az aknából feljöttek. A sztrájk és annak megszűnése körül a közigazgatási hatóságok fejtettek ki tevékenységet. Annak megszűnése után azonban a kir. ügyészségnek kötelessége, hogy amennyiben a sztrájkjal kapcsolatban bűncselekmények követték volna el, azok megtorlása iránt a legsürgősebben intézkedjék. Felhívom a kir. ügyészségi alelnök urat, hogy a sztrájkjal kapcsolatos bűncselekmények kiderítése és a tettesek megállapítása céljából a legsürgősebben rendeljen el nyomozást s azt a szükséges intézkedésekkel kapcsolatban foganatosítsa.

Különösen kiemelem, hogy azok ellen, akik a bűncselekmények elkövetésében mint felbujtók szerepeltek, a kir. ügyészség a legerélyesebben járjon el. Amennyiben ez szükségesnek mutatkozik, a kir. ügyészségnek a nyomozás teljesítésével megbízott tagja lépjen velem érintkezésbe és utasításaimat kérje ki.

Pécs, 1937. évi február hó 27.
A kir. Ügyészség Vezetőjének
Pécs⁵⁵

Olvashatatlan aláírás
kir. főügyész

A munkáselbocsátások, a sztrájk résztvevőinek megbüntetése és végül a 8%-os levonás látszólagos megszüntetése a kormány és a DGT között szombaton délelőtt folytatott tanácskozások eredményeként hajtottak végre. A DGT ezeken a tárgyalásokon Korwik vezérigazgatóval képviseltette magát, aki mereven ragaszkodott az ún. izgatók

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ P. I. A. Pécsi Főügyészség iratai. 1937—IV—444.

elbocsátásához. A kormány ehhez hozzájárult, hiszen egy korábbi beszélgetés alkalmával maga az Iparügyi minisztérium államtitkára ajánlotta, hogy szabaduljanak meg az izgatóktól.⁵⁶ Így született meg az egyezség, amelynek híre még aznap megérkezett Pécsre. Itt Tolnai kerületi párttitkár — miután Peyeréktől még nem kapott információkat — felkereste Horváth főispánt, aki ismertette a létrejött megállapodást. Tolnai ezt tudomásul vette, egyedül az elbocsátásokkal kapcsolatban volt egy észrevétele: kijelentette, hogy csak abban az esetben járulnak ehhez hozzá, ha az elbocsátandók között sem párt- sem szakszervezeti tag nem lesz. A főispán erre azt válaszolta, hogy őt köti a kormány határozata, egy dologban szívesen segít: az elbocsátottak más munkahelyen történő elhelyezkedésében.

A második sztrájk

A bányai igazgatóságon vasárnap lázas munka folyt. Készítették az elbocsátásra kerülő 146 munkás felmondó levelét. A levelek kikézésítése még azon a napon megtörtént. A munkások között nagy felháborodás keletkezett ennek a leplezetlen bosszúhadjáratnak láttán és a szociáldemokrata párt, nehogy az emberek még meglévő csekély bizalmát elveszítse, vasárnap délutánra Pécsbányatelepre gyűlést hívott egybe. Itt 3000 bányász jelent meg s ezek egyhangúan elhatározták, hogy kiállnak elbocsátott vezetőik mellett és a hétfői napon nem veszik fel a munkát. Ez így is történt, mert hétfőn a bændelt munkások közül alig néhányan jelentek meg az aknák lejárataánál.

A kormány a sztrájkjal szemben egyáltalában nem leplezte ellenszenvét és most már nyíltan elítélték a bányászokat. Mikecz belügyi államtitkár szerint

„Pécsett nyugodt, csendes sztrájk folyik. Ennek a sztrájknak jellege most már politikai, hiszen ott bérkérdésről nincs szó. Rendzavarásról eddig nem érkezett jelentés. Ha megtudjuk, hogy rendzavarás készül, ezt meg fogjuk akadályozni, ha pedig tényleges rendzavarásra kerül sor, úgy azt keményen meg fogjuk torolni. A bűjtogatók ellen különben ügyészégi vizsgálat folyik.”⁵⁷

Bornemisza miniszter pedig március 4-én, a parlamentben a szociáldemokrata interpellációkra adott válaszában kijelentette:

„A sztrájk után a bányai igazgatóság kijelentette, hogy elkerülhetetlen a bányászlétszám csökkentése. Erre a híre az igazgatóság és a főispán előtt megjelent a szociáldemokrata párt küldöttsége azzal, hogy nem kifogásolja az elbocsátásokat, csak szakszervezeti tag ne legyen közöttük. A vállalat azt felelte, hogy a szakszervezetnek nincs beleszólása abba, kiket bocsájtanak el, ezt ő, a miniszter is helyesli, mert amíg magángazdaság alapján állunk, lehetetlen, hogy a munkásszervezet szabja meg, hogy kit bocsássanak el és tartsanak meg. A szociáldemokrata párt eljárása teljesen elhibázott volt és hatalmi szempontból történt.”⁵⁸

A beszéd további részéből is kitűnt a kormánynak az az álláspontja, hogy minden eszközzel biztosítani akarja „a dolgozni akarók szabadságát”. Ezek után a képviselőház is befejezte a pécsi ügy vitáját. A délelőtti ülésen a képviselők egyrésze még érdeklődést mutatott a bányászok ügye iránt, de amikor a miniszter hatalmi kérdésként állította be a sztrájkot, amikor kitűnt, hogy az elbocsátottak mellett a szociáldemokrata párt kiállt és hogy a munkásság évtizedes vezetőiről van szó, egyszerűen harmadrendű ügygő sülyedt a sztrájkolók, az elbocsátottak sorsa.

A DGT a második sztrájkot a lehető legteljesebb nyugalommal fogadta, mert a helyi hatóságok, a csendőrök és rendőrök a központi utasítások értelmében minden eszközzel elnyomták a sztrájkolókat. A bécsi igazgatóság szigorú utasítására az elbocsátottak ügyében mindennemű tárgyalás, intervenció elől elzárkóztak és várták a sztrájk összeomlását.

A szociáldemokrata párt látszólag kiállt az elbocsátottak mellett, de közben fegyelmi eljárást folytatott a 11 vasasi munkásvezető ellen, akiket végül is kizártak a pártból és a szakszervezetből. Országos gyűjtést is szerveztek. A bányavidéken az egyetemi hallgatók, Budapesten pedig baloldali munkáscsoportok terjesztettek röp-

⁵⁶ A pécsi elbocsátások alapján hívta fel az illegális kommunista párt a munkások figyelmét: „Már a pécsi eseményekből lehetett látni, de most... napnál világosabb, hogy miről van szó: a Darányi kormány a munkás tőmszervezetek funkcionárius gárdájára vadászik, a szakszervezetek bizalmiai, a pártszervezetek vezetőségi tagjai, tehát a magyar munkásmozgalom gerince, legbecesebb elemei ellen folyik a hadjárat”. *Házi Ferenc*: Büntető expedíciók a munkásmozgalom ellen. *Dolgozók Lapja*, 1937. júl.

⁵⁷ Pesti Napló, 1937. márc. 2.

⁵⁸ Magyarország, 1937. márc. 4.

cédulákat a sztrájk mellett. A DGT irodai dolgozói memorandumot intéztek a kormányhoz saját bérük emelése és a kormány közbenjárása érdekében. Az országos gyűjtés csaknem 35 000 pengőt hozott a sztrájkalapba és külföldi magyaroktól is jelentékeny segélyek érkeztek. De a napok múlásával látni lehetett, hogy a sztrájk eredménytelenül fog végződni. Végre is a kereset és tartalék nélkül álló sztrájkolók ellátásához kevés volt az összegyűjtött pénz, csekély a erkölcsi támogatás.

Március 11-én Peyer parlamenti felszólalásában kérte az iparügyi minisztert, ha az elbocsátottakat a bányatársulat nem veszi vissza, akkor gondoskodjék másutt történő elhelyezésükről. Bornemisza örömmel üdvözölte a párt álláspontjában bekövetkezett változást s, . . . ennek az emberi kérésnek a teljesítése érdekében igyekszik majd eljárni⁵⁹ — mondotta.

Március 16-án a szociáldemokrata vezetőség tanácsára a munkásság határozatot hozott a sztrájk beszüntetéséről és a 17-i munkába állásról. A keresztényszocialisták és a Nemzeti Munkaközpont tagjai — központjuk utasítására — már jóval előbb beszüntették a sztrájkot és beálltak a sztrájktörők közé.

A második sztrájk két héten át tartott.

A nagy harc utolsó részét a pécsi törvénytörők vasasi tárgyalásai jelentették, ahol több napon át tárgyalták a sztrájkban résztvett 195 öntudatos munkás és a február 24-i tüntetésben résztvett 88 asszony és fiatalkorú ügyét. Azok kerültek bíróság elé, akik a kihallgatások során kitartottak a munkások ügye mellett és ezáltal magukra hívták az ügyesség figyelmét. A bíróság végül is a sztrájkbizottság előzetes letartóztatásban levő tagjait szigorúan megbüntette.

A sztrájk jellege és tanulságai

A magyar munkásmozgalom történetében alig lehet találni az 1937. évi pécsi éhségstrájkhoz hasonló bérmozgalmat, amely a munkahelyek megszállásával egybekötött. A külföldi munkásmozgalomban is ritka ez a jelenség. Pécsen mégsem újszerű, mert 1934 őszén is volt egy hasonló megmozdulás, amely annakidején világszerte nagy feltűnést keltett. Az a szakadatlan harc, amely a bányászok és a kapitalista vállalat között hosszú évtizedek óta folyt, arra készítette a munkásokat, hogy az előző bérmozgalmak sikertelenségének okait vizsgálják és a hibás, vagy nem célravezető harci módszerek helyett újat, nagyobb eredmények elérésére alkalmasat keressenek. Ennek a tevékenységüknek során fedezték fel az éhezéssel egybekötött foglalásos sztrájkot már 1934-ben s ezt a harci módszert követték 1937-ben is.

A magyar uralkodó osztályok is felismerték, hogy a sztrájknak ez a formája mennyire eltér a szokásos bérmozgalmaktól. Miskolezy Ágost cikkében⁶⁰ arról ír, hogy ha a munkások vezetőinek érdekében áll, úgy egy ilyen kis országnak, mint Magyarországnak gazdasági életét néhány óra alatt leállíthatják és bármilyen politikai jellegű követelést is keresztül vihetnek a foglalásos sztrájk általános alkalmazásával. Ez a sztrájkforma — hangoztatja — lehetlenné teszi sztrájktörők alkalmazását, sőt megakadályozza a nemzeti munkavédelem csapatainak felhasználását is. Egyedül az államhatalom erőszakos fellépése segíthet, de éppen a pécsi esetből állapítja meg, hogy ez súlyos bonyodalmakkal és vérengzéssel járhat együtt. Ezért azt kívánja, hogy a képviselőház fogadjon el törvényeket a sztrájk e formája ellen.

„A törvényhozónak meg kell értenie, hogy a foglalásos sztrájkban egy szélsőséges kisebbség terrorizmusáról és a társadalom alaptörvényeinek megsértéséről van szó.”

Erre hivatkozva súlyos szankciókat kíván.⁶¹

Az uralkodó osztályok félelme a pécsi bányászsztrájkjal kapcsolatban nem volt alaptalan. A kormány és a kapitalista társadalom vezetői látták, hogy a bányászok mozgalma nemcsak a munkásság elviselhetetlen helyzetére mutatott rá, hanem arra is, hogy a magyar munkásokban van erő, bátorság és akarat a tőkével való szembezállásra helyzetük megjavítása érdekében.⁶²

*

⁵⁹ Népszava, 1937. márc. 11.

⁶⁰ Magyar Szemle, 1937. IX. 53—57. l.

⁶¹ Uo.

⁶² Ezzel a problémával foglalkozik Friss István cikke a Dolgozók Lapja, 1937 júniusi számában: A reakciók polgári összefogás ellen a demokratikus erők összefogását — címmel.

1937. március 17-én a délutáni harmadban több mint 200 bányász szállt le a Thomen aknába, épp úgy, mint a sztrájk kezdetének napján. Sokan hiányoztak azonban közülük, éppen azok, akiknek bátor kiállása a bányászokért meghozta a 8%-os fizetéslevonás eltörlését. A munkások azonban, ha ezuttal részben vereséget is szenvedtek — nem felejtették el vezetőiket és nem mondtak le a kizsákmányolók elleni harc folytatásáról.

SZEKERES JÓZSEF

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG AGRÁRPOLITIKÁJÁNAK KÉRDÉSÉHEZ¹

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom eredményeként uralomra került Károlyi-kormány egyik legfontosabb feladata a földkérdés rendezése volt, más szóval fel kellett volna osztania a feudális eredetű nagybirtokokat. Amint ismeretes, ez nem valósult meg. 1919. február 16-án ugyan hoztak törvényt a földosztásról, de ennek megvalósítására nem került sor. A polgári kormány a földreform végrehajtását a következő gazdasági évre, tehát őszre ígérte.

A parasztság a polgári forradalom győzelme után bizalommal tekintett a kormány felé, s remélte, hogy a földosztás megvalósítására mihamarabb sor kerül. Így a novemberi hónap várakozással telt el, várták, hogy a kormány hozzá kezd a Nemzeti Tanács kiáltványában meghirdetett „nagyszabású, a népet földhöz juttató birtok- és szociálpolitikai reformok megvalósításához”.² Novemberben tehát még nem igen volt szó a földosztás követeléséről és annak megvalósításáról, amihez a kormány iránti bizalom mellett az is hozzájárult, hogy a parasztság a forradalom győzelme után elsősorban az államapparátus tagjai, főleg a falusi jegyzők, szolgabírák stb. elleni fellépéssel volt elfoglalva. Ez az időszak a hosszú-hosszú idők alatt felgyülemlett elnyomatás, kizsákmányozás és megfélemlítés egy csekélyke töredéke törlesztésének kora volt. Miután pedig a polgári kormány leverte e mozgalmat, az uralkodó osztály terrorjával megvalósított „rendcsinálás” után rövid időre viharelőtti csend borult a falura.

November végére megváltozott a helyzet. A parasztság kezdte elveszíteni türelmét és egyre nagyobb mértékben követelte a földosztást. A belügyminiszter a paraszti nyomás alatt 1918. december 8-án, azon a napon, melyen a földreform törvény a minisztertanács elé került, a földosztást követelő parasztság megnyugtatósa céljából körrendeletet küldött a főispán-kormánybiztosokhoz. A rendeletben, amely bővelkedik szép szövegekben, az alábbiakat olvashatjuk: A demokratikus alapon nyugvó társadalmi rendszerben a néprédeknek a legteljesebb mértékben kell érvényesülniök, s így a földművelő nép jogait elismerni és érvényesíteni elsőrendű kötelesség.

A népköztársaság kormánya az igazságos berendezkedést célzó elveknek megfelelőleg olyan birtokpolitikai programot tűzött maga elé, amely a nép szélesebb rétegeit, s főleg a harcterről hazatérő katonákat földhöz juttatja, megvalósítva azt az elvet, hogy „a föld azé legyen, aki azt megműveli”.

A továbbiakban arról beszél a rendelet, „hogyan nagy újítást a kormány egy csapásra meg nem valósíthat”, amiről a hatóságoknak meg kell győzni a népet.

„De a legalkalmasabb útja volna a nép megnyugtatójának, ha a nagybirtokosok mérsékelt bérleti feltételek mellett, vagy részes gazdálkodásra már most önként átengednék földjeik egy részét olyanoknak, akik a birtokpolitikai akciók során földre számíthatnak...”

Bizom abban, hogy a nagybirtokosok át fogják érezni azt, hogy a földek használatának önkéntes átengedésével nemcsak az állam elsőrangú érdekeinek tesznek rendkívüli szolgálatot, hanem saját léterdekeiket is megvédik az esetleg nyugtalankodó elemek túlkapásaival szemben.”³

¹ A jelen tanulmányhoz felhasználtam a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen benyújtott a Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájával foglalkozó diákpályázatok adatait is. A gazdaságtörténeti tanszék irányításával és vezetésével készült pályamunkák közül az agrárpolitikával Strélinger Ildikó II. éves külker. szakos hallgató: A földkérdés és a kisbirtokosság helyzete a Tanácsköztársaság idején, Szamosvölgyi Elemér II. éves számvitel szakos hallgató: Termelőszövetkezetek Somogy és Fejér megyékben, Pillis Lóránt II. éves külker. szakos hallgató: A Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájának egyes kérdéseihez, valamint Sándor Teréz I. éves belkereskedelmi szakos hallgató: A Tanácsköztársaság gazdaságpolitikája a Győr és Sopron megyei korabeli sajtó tükrében c. dolgozatai foglalkoznak.

² Népszava 1918. okt. 26. Magyarország népéhez! A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. A következőkben MMTVD.

³ Magyarországi Rendeletek Tára 1919. I. köt. Bpest. 1919. 245—246. l.

Természetes, hogy a nagybirtokosok bármennyire át is érezték volna a földek haszon- vagy részesbérletbe történő átengedésének szükségességét, a dolgozó parasztságot az már ekkor nem elégíthette ki.

A földbirtokreform törvénynek a minisztertanács ülése elé történt terjesztése után a parasztság egyre türelmetlenebbül várta a földosztás megkezdését. A Délmagyarország c. újság február 8-i számában az alábbiakat olvashatjuk: „... ország szerte készülődnek a földbirtok-reform gyakorlati megvalósítására. Szeged környékén is több ezer földnélküli munkásember várja reménykedve a földosztást. A községek lakossága Kistelek és Mindszent kivételével, túlnyomó nagy többségben föld nélkül való szegény napszámos emberekből áll, akik ... valamennyien türelmetlenül várják már a földosztást.

Pénteken (1919. február 7-én) összejöttek Szegeden a falvak kiküldöttei s a jegyzők, hogy a földosztást megbeszéljék ...

Minden község főiratát, hangsúlyozza a földosztás sürgősségét. Jócsák Kálmán kormánybiztos vezetésével nagy deputáció viszi a kormányhoz.”

A továbbiakban — mint írják — többek között kérni fogják a földművelésügyi kormányzatot, hogy „küldjenek ki egy szakembert, aki a földosztás sürgősségének megállapítása után intézkedjék, hogy a kivétel legkésőbb ez év tavaszán megkezdődjék”. E községek parasztsága ögróf Pallavicini Sándor 70 000 holdas mindszent-algyői hitbizományi birtokának felosztását kívánta.⁴

A földreform törvény meghozatala után a földosztást kérő levelek áradata lepte el a földművelésügyi minisztériumot. Február 24-én Igar község (Fejér m.),⁵ 25-én Sajónémeti (Gömör m.)⁶ kérte a földosztóbizottság kiküldését. Hasonló értelmű kérvények érkeztek a minisztériumba ugyancsak február végén és március elején Szerdahelyről,⁷ Galgagutáról (Nógrád m.),⁸ Tápíogyörgyéről, Almágy községből, Rábaszováról. A földosztás mellett foglalt állást március 6-án a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségének pásztoi csoportja is, amely Hasznos, Tar, Mátraszőlös, Szentjakab parasztjaival együtt tartotta az értekezletét.⁹

A „Mezőgyáni Nemzeti Tanács felkéri a Miniszter Urat — írják a földművelésügyi miniszternek 1919. március 6-án a község lakói —, miszerint községünkben igen nagyszámú földnélküli munkás van, községünknek nagyon kevés legelője van. Községünk határa lakosság száma szerint nagyon kicsi terjedelmű. Uradalmi birtokokkal vagyunk körül véve. Kérjük a mielőbbi földosztást községünk határában elrendelni.”¹⁰ A parasztság földosztó követeléseiről olvashatunk a Szabolcs megyei gazdasági felügyelőségnek a Földművelésügyi Minisztérium Statisztikai Főosztályához intézett március 11-i jelentésében. A jelentés hangsúlyozza, hogy „egyes községekben a lakosság sem részes megmunkálásra, sem haszonbérletbe nem akar földet, hanem földosztást sürget”,¹¹ ami arra utal, hogy ha egyes helyeken — a kormány intenciói szerint — meg is kísérelték bérleti rendszer megvalósítását, az már nem elégíthette ki a parasztságot.

A fenti adatok arra utalnak, hogy a parasztság földosztás utáni vágya ugyan egyre nyúltabban jutott kifejezésre, de lényegében véve még mindig megmaradt a polgári demokratikus kormányzat törvényességének keretei között. Születtek ugyan a nagybirtok kisajátítására és felosztására vonatkozó határozatok, de annak tényleges megvalósítására nem került sor. *Az egyre forradalmasodó dolgozó parasztság túlnyomó része még ott tartott, hogy a törvényességet betartva, csak a földosztó bizottságok kiküldését kérte. A parasztság jelentős része tehát még bízott a kormányban és attól várta földigényeinek kielégítését. Vagy ha nem is bízott már a kormányzat által megvalósítandó földosztásban, de még nem érzett magában annyi erőt, hogy a cselekvés mezejére lépjen és felossza a földesúri birtokokat. Abban, hogy a parasztság a földosztáshoz még nem volt elég erős, az is fontos szerepet játszott, hogy követelésében — mint erre utóbb még kitérünk — nem állt mellette, nem vezette harcot a munkásosztály, nem támogatta sem a Szociáldemokrata Párt, sem a Kommunista Magyarországi Pártja.*

A törvényesség kereteit nemcsak a földosztásra irányuló mozgalmak nem lépték túl, de bizonyos mértékig vonatkozik e megállapítás még azokra a földfoglalásokra is, amelyek termelészövetkezetek megalakulását eredményezték, jöllehet ez utóbbiak már a forra-

⁴ Délmagyarország, Szeged, 1919. febr. 8. MMTVD V. köt. 517—518. l.

⁵ Párttörténeti Intézet (a továbbiakban P. I.) Archivum. Szám nélkül. F. M. Orsz. Birtokrendező Tanács iratal. 1919. MMTVD V. k. 578. l.

⁶ P. I. Archivum. F. M. 1919—29—34203 MMTVD V. k. 578. l.

⁷ Uo. 89954 MMTVD V. k. 580. l.

⁸ Uo. 83971 MMTVD V. k. 641. l.

⁹ Lásd MMTVD V. köt. 641. l.

¹⁰ P. I. Archivum. Szám nélkül. F. M. Orsz. Birtokrendező Tanács iratal. 1919. MMTVD V. k. 578. l.

¹¹ MMTVD V. k. 642. l. (P. I. Archivum F. M. 1919—53—2319.)

dalmi erőnek és bátorságnak kétségkívül magasabb fokát mutatják. A Buza Barna-féle földreform-törvény (Néptörvény a földművelő nép földhöz juttatásáról) 1919. XVIII. t. c. 61. §-a ugyanis kimondta, hogy ahol a termelés érdeke megkívánja, ott a földművelésügyi miniszter a népgazdasági miniszterrel együtt felhatalmazást adhat a földbirtok azonnali birtokbavételére.¹² Ennek nyomán a termelőszoövetkezetek létrehozását eredményező földfoglalások február végétől kezdve, de elsősorban márciusban nagy méreteket öltöttek. Különösen jelentősek voltak ezek a szocializáló mozgalmak Somogy megyében, ahol — mint ismeretes — március elején a falusi szegénység elfoglalta az Esterházy, Széchenyi, Somssich, Zichy grófok nagybirtokait, valamint a Mezőgazdasági Ipar Rt. földjét, amelyeken termelőszoövetkezeteket szerveztek.¹³

14. Március 3-án a Mezőgazdasági Ipar Rt. bérletében levő gazdaságok és iparvállalatok bizalmi testülete elhatározta a gazdaság és az iparvállalatok termelőszoövetkezet formájában való igénybevételét.¹⁴ Hasonló értelmű határozatot hoztak a lengyeltóti 10 000 holdas Zichy uradalom, Freund Ferenc és neje Österreicher Paulina 1750 kat. holdas pusztataberényi, március 5-én a Magyar Kegyes Tanítórend menyerei, szentmiklósi és március 6-án gróf Jankovich-Bésán Endre öreglaki, vityai 12 500 kat. holdas földbirtokaira vonatkozóan, vagyis azokat is termelőszoövetkezet céljára sajátították ki.¹⁵

A nagybirtoknak termelőszoövetkezet céljára történő kisajátításával nem csak Somogy megyében találkozunk, hanem az ország más vidékein is. Így március 4-én „Várkulcsa (Bereg megye) földmunkás és földműves népe . . . elhatározta, hogy a földet azonnal szövetkezeti alapon, egy tagban, minden felszereléssel fogja átvenni”.¹⁶

A sárbogárdi főszolgabíró 1919. március 19-én azt jelenti a székesfehérvári kormánybiztosnak, hogy a „Sárosd községhez tartozó, özv. Weisz Bertholdné tulajdonát képező jakabszállási uradalmat az ottani cselédség szövetkezeti alapon hatalmába kerítette”.¹⁷

Ugyancsak március 10-i keltezésű az a földművelésügyi miniszternek küldött levél is, amelyben Beregardóról jelentik, hogy a „község Sz. D. P. szervezetben tömörült földművelő munkássága a földet összes gazdasági felszerelésével együtt szövetkezeti alapon akarja átvenni és már ebben a gazdasági évben is megosinná”.¹⁸

Március 18-án az aszódi Munkástanács . . . elhatározta — az 5100 holdas báró Schossberger és a Hatvány-féle 9500 holdas földbirtokok szocializálását megváltás nélkül . . . a Párizsi Kommun emlékünnepe a proletariátus nagy napját azzal ünnepelték, hogy megosinná a föld fegyveres forradalmát. Ezen a napon vette birtokába Aszód, Kartal, Paks és Hévíz fegyveres népe a báró Schossberger-féle birtokot.”¹⁹

A szocializálás e jelentős mértékű térhódítását több tényező is magyarázza. A szocializálás megvalósításának indokolásaként, mintegy az említett néptörvényre való hivatkozásként a *termelés biztosítása* szerepel. Ezt tartalmazta a cselédség követelése is, amiként ezzel az indokkal adják át az uradalmakat a miniszteri kiküldöttek — többségükben baloldali szociáldemokraták — a szocializálást követelő cselédségnek. Így pl. a már említett Mezőgazdasági Ipar Rt. gazdaságának és iparvállalatainak kisajátításáról felvett jegyzőkönyv a következőket mondja: „Dr. Hamburger Jenő és Jászberényi András, mint a földművelésügyi miniszter megbízottjai, bejelentik és a mellékelt, a gazdaság összbizalmiférfi-testületének aláírásával ellátott nyilatkozattal tanúsítják, hogy az uradalom összes cselédségének egységes állásfoglalása alapján a termelés folytonosságát csak az esetben látják biztosítotttnak, ha az uradalmat teljes élő és holt felszerelésével, iparvállalataival együtt a termelőszoövetkezetben tömörült cselédeknek és a törvényben igényjogosultnak minősített földmunkásoknak azonnal és haladéktalanul birtokába adják.”

A cselédség közölte a miniszteri megbízottal, hogy „a kívánság nem teljesítése esetén a munkát a cselédség azonnal beszünteti”.

A termelés érdekeire való hivatkozással adja át Hamburger Jenő az „uradalmat, annak mindennemű élő és holt felszerelését és iparvállalatait ideiglenesen a termelőszoövetkezetben tömörült cselédeknek”.²⁰

Ugyanezt az érvelést alkalmazták a lengyeltóti Zichy uradalom birtokbavételekor is. A termelőszoövetkezet megalakítását elhatározó közgyűlés jegyzőkönyve szerint:

¹² Az 1919. évi törvények gyűjteménye. Bpest. 1919.

¹³ *Juhász Nagy Sándor*: A magyar októberi forradalom története. Bpest. 1945. 468. l.

¹⁴ P. I. Archivum A. XVI. 5/1 MMTVD V. k. 643 l.

¹⁵ P. I. Archivum tc. I/1 (40—41) MMTVD V. 644—645. l.

¹⁶ P. I. Archivum XVI. 2/5.

¹⁷ P. I. Archivum Fejér m. főisp. 1919—830/MMTVD V. k. 653. l.

¹⁸ P. I. Archivum XVI. 2/5.

¹⁹ *Vörös Újság*, 1919. márc. 20.

²⁰ P. I. Archivum. A. XVI. 5/1 (60—61. l.) MMTVD V. köt. 643—644. l.

„Mint hogy a földbirtok reformnak parcellázás útján való keresztülvitele sem a földet nem juttatja elég gyorsan az igényjogosultak birtokába, sem a termelés folytonosságát nem biztosítja, mondja ki a közgyűlés, hogy a helybeli igényjogosultak földigényüket szövetkezeti gazdálkodás formájában óhajtják érvényesíteni. . .”²¹ Ezzel az indokolással történt a nagybirtok termelészövetkezeti célra való igénybevétele Somogy megye más helységeiben is.²²

Amint a fenti adatok világosan mutatják, a termelés érdekeire való hivatkozással megvalósított szocializálásokban az is kifejezésre jutott, hogy a parasztság mindenáron és minél gyorsabban földhöz akart jutni, aminek leggyorsabb megvalósítására éppen a termelészövetkezetek szervezésén keresztül nyílt mód, hiszen erre, amint láttuk, a Buza Barna-féle földreformtörvény is lehetőséget adott. Ez a törvény azonban csak *lehetőséget* adott a föld birtokba vételére; a döntő a gazdasági cselédség *osztályharca* volt, a cselédek ugyanis szocializálási követelésük nem teljesítése esetén sztrájkba lépésüket helyezték kilátásba.

A cselédség *ilyenirányú* harcát nagymértékben elősegítette a Kommunisták Magyarországi Pártjának és a baloldali szociáldemokratáknak a földkérdésben elfoglalt álláspontja, valamint a kérdés megoldásáért folytatott harca is.

Mind a Kommunisták Magyarországi Pártja, mind a baloldali szociáldemokraták a parasztság földért folytatott harcát a termelészövetkezetek szervezésének irányába igyekeztek terelni, azt támogatták, míg a földosztó törekvésekkel szemben nemcsak egyszerűen semleges, de azt határozottan ellenző álláspontot foglaltak el.

A Kommunisták Magyarországi Pártja első alkalommal a Budapesti Munkástanács 1918 decemberi ülésén fejtette ki az agrárkérdésre vonatkozó álláspontját. Annak ellenére, hogy a párt agrárjavaslata az összes korabeli tervezet közül messze kimagaslott, elsősorban éppen azért, mert a nagybirtokok kártérítés nélküli kisajátításának alapján állt, komoly hibákat tartalmazott. E javaslat — többek között — a következőket mondja: „A földkérdés lényege ma, amidőn a földosztás jelszava az Sz. D. P. taktikai hibája folytán s a magát radikálisnak nevező burzsoázia parasztfogó céljai szolgálatában a magántulajdon erősítése végett a köztudatba egyelőre kitoröhléttelenül belekerült, csupán az, hogy miként biztosíthatók a mezőgazdasági proletár és félig proletár elemei a proletariátus további forradalmának, s ami ezzel együtt jár — a proletariátus diktatúrájának támogatására. Más oldalról a kérdés lényege abban csúcsosodik ki: miként biztosítható a városi proletariátus élelmiszerellátása a földkérdés megoldásának keretében.”²³

A Kommunisták Magyarországi Pártjának agrárjavaslata tehát helyesen veti fel a földkérdést, amikor a jelentőségére mindenekelőtt abból a szempontból mutat rá, hogyan támasztja alá politikailag annak megoldása a proletárforradalom győzelmét; másrészt abból a szempontból, hogyan biztosítja a városi lakosság élelmiszerevel való ellátását, Dr. a kérdésfelvetés, ill. az arra adott válasz egyúttal komoly hibákat is rejt magában. A földkérdést politikailag csak az agrárproletariátus, ill. a mezőgazdasági félproletár elemeinek megnyerése szempontjából veti fel és a parasztság más rétegei támogatásának megnyerésére nem törekszik. Sőt a javaslat a mezőgazdasági munkásság és a „parasztok kispolgári rétegei” közötti osztályellentéték élezését tűzi ki célul, tehát nem tesz különbséget a dolgozó parasztok és a kulákság között. Továbbá, az ilymódon helytelenül leszűkített kérdésre sem ad helyes választ, amennyiben figyelmen kívül hagyja, hogy a földosztásnak az agrárproletariátus megnyerése szempontjából is elsőrendű jelentősége van. Ellenkezőleg: a javaslat azt az álláspontot tükrözi, mely szerint a földosztás gátolja az agrárproletariátussal való szövetség megvalósítását. „Minden olyan megoldása a földkérdésnek — állítja a javaslat —, amely a magántulajdon tiszteletben tartásával, vagy éppen erősítésével történik, újabb gátakat állít a falusi és városi proletariátus természetes szövetségének létrejövetele elé, s ezzel gyengíti a proletárforradalom erőt.”²⁴ Ugyancsak helytelen választ adott a javaslat a felvetett kérdésre gazdasági szempontból, az ország ellátása szempontjából is. Erre vonatkozólag a következőket tartalmazza: „Emellett — vagyis a proletárforradalom erőinek gyengítése mellett — minden olyan megoldás (vagyis a földosztás) az adott gazdasági helyzetben arra is vezet, hogy a városi proletariátus élelmiszerellátását lehetetlenné teszi a városi és falusi lakosság ellentéteinek kiegyensúlyozásával.”²⁵ A Kommunisták Magyarországi Pártja tehát akkor még nem látta, hogy az adott helyzetben a mezőgazdasági termelés növelése, az ország ellátásának biztosítása is leginkább a

²¹ P. I. Archivum. TAGYOB 5/1 (40—41) MMTVD V. köt. 644. l.

²² Lásd: MMTVD V. köt. 645. l. magyarázó szövegét.]

²³ Vörös Újság, 1918. dec. 18.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

földosztás útján a parasztság évszázados vágyának, törekvésének valóra váltásával lett volna megvalósítható.

Nem az agrárkérdésben elfoglalt elvi álláspontból következett tehát a tervezetnek az a helyes javaslata, hogy a földműveltségkongresszusa döntse el: a föld felosztását akarja-e, vagy pedig a szövetkezeti gazdálkodást. Ez a javaslat abból fakadt, hogy a földosztás követelése olyan élesen jelentkezett a parasztság körében, hogy előle elzárkózni nem lehetett.

Ez az elvi álláspont 1919 tavaszán sem változott meg, sőt a szocializálás előrehaladásával a föld felosztásának alternatívája immár el is maradt.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának a földkérdésben kialakított álláspontjához hozzájárultak az O. K. (b.) P. egyes akkori vezetőinek téves nézetei is, amire a magyar kommunisták hivatkoztak is. Így például a Tanácsköztársaság időszaka alatt elhangzott egyik előadásban az alábbiakat olvashatjuk: „Bucharin a Kommunisták Programja című könyve teljesen azon az alapon áll, hogy a földeket, a nagybirtokokat feldarabolni nem szabad, hanem azokat közös birtokba kell venni, azokon közösen kell gazdálkodni, de még a kisbirtokokat is egyesíteni kell nagyobb birtoktestekké.”²⁶

Az O. K. (b.) P. azonban nem ilyen, hanem elvileg teljesen helyes álláspontot képviselt és helyes határozatot is hozott.²⁷ Nálunk azonban e helyes határozatok helytelen értelmezése is felmerült. Így pl. a fent idézett előadásban az O. K. (b.) P. 1919. március 18—23. között megtartott VIII. kongresszusa határozatának olyan értelmezésével találkozunk, ami szerint: „kimondják, hogy a nagybirtokon létesítsenek szovjet gazdálkodást, a kisbirtokot azonban meghagyják”.²⁸ A szovjet agrárpolitika hasonló értékelését adja Hamburger Jenő is, akinek a Tanácsok Országos Gyűlésén elhangzott referátuma ezzel kapcsolatban az alábbiakat tartalmazza: „Oroszországban éppen az ellenforradalmi törekvések felszínre jutása miatt, a nagy földbirtoktesteket feldarabolták, az instrukciót széjjel hordták, az egész állatot elvitték, teljesen devasztálták. . . s az orosz tanácsköztársaság még csak ma tart ott, hogy e szétdarabolt, tönkretett és devasztált gazdaságokat újra rekonstruálni akarja.”²⁹ A nacionalizáló földtulajdon paraszti kézre való juttatásának célját és jelentőségét tehát a kommunisták egyáltalán nem értékelték meg, hanem úgy fogták azt fel, mint az ellenforradalmi támadás miatt tett engedményt.

Amint ismeretes, egyrészt nem arról volt szó, hogy Szovjet-Oroszországban csak a nagybirtokok szervezettek volna kollektív gazdaságokká, másrészt a parasztság földhétségét földhözjuttatásán keresztül elégítették ki, ami a munkás-parasztszövetség megszilárdítását eredményezte. Ezzel párhuzamosan már az 1917-es földről szóló dekretum és a későbbi intézkedések is súlyt helyeztek a szovhozoknak, mint a szövetkezetek különböző típusainak szervezésére.³⁰ Nem arról volt tehát szó, hogy az O. K. P. kezdetben helytelen politikát folytatott és később korrigálták volna azt.

Ami már most a Szociáldemokrata Pártot illeti, a forradalmi hullám erősödésével a párton belül a baloldali szociáldemokrata vezetők álláspontja került egyre határozottabb előtérbe, amely megegyezett a kommunisták felfogásával. Mind több olyan cikk jelent meg a Szociáldemokrata Párt sajtójában, amely a szövetkezeti gazdálkodás mellett tört lándzsát és azt propagálta.³¹ A Népszava egyik 1919 márciusi számában a következőket olvashatjuk: „Azt kell tehát kivívnunk, hogy a földreform országgszerte a szövetkezeti alapra helyezett nagyüzemi termelés útján menjen végbe. Minél nagyobb területen lehet a szövetkezeti nagyüzem — az érdekelt földművelő nép belátásán alapuló, önkéntes hozzájárulásával és közreműködésével — megvalósítani, annál kisebb rázkódattással és veszéllyel fog végbemenni, és annál áldásosabb eredményű lesz a földreform. Éppen ezért a termelészövetkezetek megalakítását és az ezekre alapított nagyüzemi termelést nem csak, hogy megakadályozni nem szabad, hanem az államhatalom minden rendelkezésre álló eszközével elő kell mozdítani”.³²

A kommunisták és a baloldali szociáldemokraták ezen elvi álláspontjuknak megfelelő gyakorlati politikai munkát is végeztek. Elegendő ezzel kapcsolatban csak arra utalni, hogy Somogy megyében Hamburger Jenő és Latinka Sándor irányították és vezették a szocializálásért folytatott harcot. E munkának egyik fő eszköze a *földosztó bizottságokban*

²⁶ *Hajdu Árpád*: A földkérdés. Bpest. 1919. 11. l.

²⁷ Lásd ezzel kapcsolatban *Lenin*: Az agrárkérdésről. II. kötet. Bpest. 1950. 380—382. l. (Dekretum a földről és Paraszti választói utasítás a földkérdésről.)

²⁸ *Hajdu Árpád*: i. m. 11. l.

²⁹ Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyve. 1919. 48. l.

³⁰ Lásd *Lenin*: i. m.

³¹ Lásd *Szemere Vera*: A munkás—paraszt szövetség egyes kérdései 1919-ben. Párttörténeti Közlemények. 1959. I. sz. 23. l.

³² Népszava. 1919. márc. 4. MMTVD V. (646—647. l.).

végzett munka volt. Kerék Mihály írja, hogy „a földosztó bizottságokba mind több forradalmi elem fészkelődött be, akik földosztás helyett lázítottak és azt hirdették, hogy a földbirtok felaprózást helyett kollektív nagyüzemi gazdálkodásra van szükség”.³³

E kérdéssel kapcsolatban egy, a Tanácsköztársaság idején a tanítók előadóképző tanfolyamán elhangzott előadásban a következőket olvashatjuk: az egyesült párt korábbi tagjai „titokban mozgalmat indítottak a földosztó bizottságokban az azzal a céllal, hogy a földosztást késleltessék és ha lehet rábírák az érdekelteket termelőszövetkezetek alakítására. A földosztás folyamatát így alaposan meglassították.”³⁴

A szocializálás eszméje és követelése olyan erővel terjedt és február végére már olyan légkör alakult ki, „amely előtt maga Károlyi Mihály is meghátrált, amikor kápolnai beszédében a szövetkezeti gazdálkodás fontosságát hangsúlyozta”.³⁵

Károlyi Mihály e beszédében az alábbiakat mondta:

„A ti jelszavatok az legyen: Termelőszövetkezetbe kell lépni. Ez fogja nektek megtartani a földet és meg fogja gyarapítani a föld termését. Csak a termelőszövetkezet: az embereknek társadalmi, politikai és gazdasági szervezetsége teszi a népet erőssé.”³⁶

Ezt az állásfoglalást természetesen nem osztotta a *polgári kormány*, de az a tény, hogy a *kommunisták azonnali földkisajátító programjával és annak megvalósításával csak az őszi földosztás ígérétéi tudta és akarta szembe helyezni*, kedvezett a szocializálás terjedésének. Amit a kormány még a földreformtörvény meghozatala utáni időben megtett — Károlyi Mihály Kál-Kápolna-i birtokának felosztása mellett — mindössze az volt, hogy felhívták a kormánybiztosok figyelmét a földet követelő parasztság megnyugtására, továbbá arra, hogy láttassák be a nagybirtokosokkal kisebb területek haszonbérbe vagy részes művelésbe adásának szükségességét.

A kormány még március elején is szembeszállt minden földosztó törekvéssel, ahol már a helyzet rendkívül feszült volt, ott arra utasították a községi előljáróságot, „hogy a parlagon heverő földeket a földnélküli földmunkások részére haszonbérbe vagy részes művelésbe adják ki”.³⁷ s ez természetesen — ha történt is esetleg ilyen kísérlet —, a dolgozó parasztságot már egyáltalán nem elégítette ki. A parasztság túlnyomó része saját tulajdonába akarta venni a földet.

A gazdasági cselédség által történő szocializálásnak — a már felsoroltakon kívül — egyik további tényezője abban állt, hogy így a föld, illetve az uradalom felszerelése az ott dolgozó cselédség kezébe került, míg földosztás esetén abból a parasztság más rétegei is részesültek volna.

Kun Béla: A magyarországi proletár-forradalom évfordulójára című 1929-ben írott cikkében a következőket írja:

A mezőgazdasági cselédség meg akarta akadályozni, hogy a nagybirtok, „amelyen kenyerét kereste”, a birtokos parasztság kezébe kerüljön a földosztás révén.³⁸ A Vörös Újság március 8-i száma a földosztással kapcsolatban arra mutat rá, hogy „a föld fölaprózása kielestítette az osztályellentétet a birtokos parasztság és a zsellérek között. Ez utóbbiak tiltakoznak a földosztás ellen, a birtokos parasztság ellenben azt követeli.”³⁹ A Vörös Újságnak ez az állítása természetesen nagymértékben eltúlzott, hisz a szocializálás egyrészt csak az ország egyes vidékeire terjedt ki, másrészt arról sincs szó, hogy a szocializálás követelésében a zsellérség is egységes lett volna,⁴⁰ de ezért az erős túlzás ellenére is utalt a valóban meglevő mozzanatokra.

Közrejátszott a szocializálás terjedésében az is, hogy a cselédek semmiféle termelőeszközzel nem rendelkeztek. Ebből következően a földosztás megvalósulása esetén kezükbe kerülő föld megművelése nagy nehézségekbe ütközött volna. A háború alatti elszegénye-

³³ *Ferék Mihály*: A magyar földkérdés. Bpest. 1919. 160. l.

³⁴ *Hajdu Árpád*: A földkérdés. Bpest. 1919. 19. l.

³⁵ *Ferék Mihály*: i. m. 160. l.

³⁶ Világ szabadság, 1919. febr. 25. Kál-Kápolna. Idézi *Szemere Vera*: i. m. 24. l. Eltúlzottnak kell tekinteni Szemere Verának e cikkében tett azon megállapítását, hogy a polgári balszárny sem idegenkedett a termelőszövetkezetek gondolatától. Nézetünk szerint csak arról van szó, amit Kerék Mihály állapít meg, hogy *Károlyi Mihály* meghátrált.

³⁷ P. I. Archivum. F. M. 1919—28—83957 tovább ugyanazon tételszám alatt 83971 stb. MMTVD V. 641—643. l. A kormányzatnak a földosztás lezserelésére irányuló politikája már a korábbi hónapokban is megnyilvánult. Így pl. az egyik december 8-án kiadott s már idézett *belügyminiszteri körrendelet*, amelyet a főispán-kormánybiztosoknak küldtek, arra hívja fel a kormánybiztosokat, hogy győzzék meg a népet; a földreform „egy csapásra” nem valósítható meg. „De alkalmasabb útja volna a nép megnyugtításának, ha a nagybirtokosok mérsékelt bérleti feltételek mellett, vagy részes gazdálkodásra már most önként átengednék földjeik egy részét olyanoknak, akik a birtokpolitika akciói során földre számíthatnak...” Magyarországi Rendeletkötés Tára. 1919. I. k. Bpest. 1919. 245—246. l.

³⁸ *Kun Béla*: A Magyar Tanácsköztársaságról. Bpest. 1918. 496. l.

³⁹ Vörös Újság. 1919. márc. 8.

⁴⁰ Lásd ezzel kapcsolatban *Szemere Vera* id. tanulmányát.

dés miatt jelentős részük semmiféle állattal sem rendelkezett, ez is indokolta tehát a birtok és felszerelésének egy kézben való tartását.

Az, hogy az agrárproletariátus egy része, a gazdasági cselédség a törvényadta lehetőségek felhasználásával a szocializálás útjára lépett, a fent elmondottakon kívül nem utolsósorban abban lelte magyarázatát, hogy a *cselédség* soraiban, mivel földdel nem rendelkeztek, nem fejlődött ki úgy a földmagántulajdon utáni vágy, mint a mezőgazdasági napzámosokban, akiknek elég nagy része rendelkezett valamelyes kisparcellával. Az 1895-ös mezőgazdasági összeírás szerint pl. 563 ezren rendelkeztek 1 holdon aluli birtokkal, 717 ezren pedig 1—5 holdas parcellákkal.⁴¹ Ezeknek túlnyomó része mezőgazdasági napzámos volt, míg az 1900. évi népszámlálás adatai alapján az 503 719 cseléd közül 473 258, vagyis 94%-uk egyáltalán nem rendelkezett földdel.⁴²

Ilyen körülmények között a cselédek között a szövetkezeti eszmét könnyebben lehetett terjeszteni, őket meggyőzni, mint a mezőgazdasági napzámosokat. E kérdéssel, vagyis a magántulajdon utáni vágygal kapcsolatban gondoljunk csak a dunántúli cselédség korábbi harcára, elsősorban az 1905—1906-os forradalmi mozgalmak idején, amikor is e harcokban a földosztás követelése megközelítően sem játszott olyan szerepet, mint az Alföldön és az ország más vidékein.⁴³ E különbség nem egyszerűen a forradalmi mozgalmak vidékenkénti erejéből és szervezettségéből adódott, hanem kifejezésre jutott ebben az egyes vidék agrárproletariátusának legközvetlenebb célkitűzése is.

Az, hogy a gazdasági cselédek életüket uradalmakban éltek le, nemcsak egyszerűen azáltal segítette a szövetkezetek fejlődését, hogy nem alakult ki bennük a földmagántulajdonhoz való ragaszkodás, vagy az azutáni vágy, hanem kedvező talajt teremtett a szövetkezeti eszme befogadására azáltal is, hogy a rendszeres közösen végzett munka kifejlesztette bennük a kollektív szellemet. A cselédek lépten-nyomon érzik az összefogás jelentőségét és szükségességét.

Végül ezzel — azaz az uradalmakban való munkával — van szoros kapcsolatban az is, hogy az olyan *fejlett* tőkés nagyüzemekben végzett munka, mint amilyenek általában a Somogy megyeiek voltak, *hozzásegítette a cselédeket ahhoz is, hogy világosabban láthassák a nagyüzem fölényét a kisüzem felett.*

Mind ezek olyan tényezők, amelyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül, ha a proletárdiktatúra győzelme előtt keletkezett szövetkezetek létrejöttének okait vizsgáljuk.⁴⁴

Ha mindezeket figyelembe vesszük, akkor nézetünk szerint az *ezidőben létrejött termelőszövetkezeteket*, elsősorban a Somogy megyeieket úgy kell értékelnünk, mint amelyek az abban résztvevő gazdasági cselédek akaratából születtek. Vajon lehetséges volna-e különben az a lázas munka, amelyről Móricz Zsigmond ír a somogyi szövetkezetekkel kapcsolatban?⁴⁵

Bizonyos mértékig túlzó általánosításoknak kell tekintenünk azokat a megállapításokat, amelyek a szocializálás terjedését egyértelműen és mereven csak a parasztság egészenének követeléseivel szembenálló kompromisszumos megoldásként értékelik.⁴⁶ Különösen a nézettel nem lehet egyetértünk, mely szerint a K. M. P.-nak a somogyi példából levont következtetése, „hogy a földnélküli parasztok öntudatos része megérti a kollektivizálás gondolatát, sőt egyetért azzal . . . még a somogyi példánál sem helytálló. Somogy megye földnélküli parasztjai földet akartak, földosztást akartak.”⁴⁷

Joggal merülhet fel a kérdés, ha a somogyi cselédség is ugyanúgy földosztást követelt, mint az alföldi agrárproletár, akár ha ideiglenes és átmeneti jelleggel is, miért nem jellemző a termelőszövetkezetek létrejötte az Alföldre és miért az Somogyban? Ha a somogyi szövetkezetek létrehozásának legfőbb oka az lett volna, hogy a parasztság számára nem volt jelentősége a formának, mindegy volt, hogyan, csak minél előbb kezébe

⁴¹ Statisztikai Közlemények 24. köt. I. rész 34. l.

⁴² Uo. 27. köt. I. rész. 210. l.

⁴³ Lásd ezzel kapcsolatban: *Mérei Klára*: A mezőgazdasági munkásság mozgalmi a Dunántúlon 1905—1907-ben. Bpest. 1956. és *Simon Péter*: A századforduló földmunkás és szegényparaszt mozgalmi 1891—1907. Bpest. 1958.

⁴⁴ Gondoljunk ezzel kapcsolatban a napjainkban végbemenő kollektivizálásra, amely szintén azt mutatja, hogy a szövetkezetek a Dunántúlon jönnek létre a legnagyobb mértékben, ahol a legfejlettebb a mezőgazdaság.

⁴⁵ *Mind ez nem jelenti azt, hogy Somogy megyében a földosztás követelése ismeretlen volt.* Erről természetesen szó sincs, sőt a termelőszövetkezetek létrehozóknál is előfordult, hogy csak átmeneti állapotnak tekintették azt és földosztást akartak. Így a toponári cselédek olyan tartalmú levelet küldtek a kaposvári Munkástanácsnak, amelyben annak az elismerését kérték, ami szerint kényszerből mentek be a termelőszövetkezetbe és csak addigra, míg a földosztás megejthető. P. I. Archivum XVI. 5/1 13—15. l. MMTVD V. köt. 642. l.

⁴⁶ Lásd *Rákosi Mátyás*: A KMP megalakulása és harcai a proletár forradalom győzelméért. A Magyar Tanácsköztársaság. Bpest. 1955. 42. l.

⁴⁷ *Szemere Vera*: i. m. 27. l. (Kiemelés tölem. — Sz. M.)

kívánta venni a földet, akkor az ilyen átmeneti jelleggel megalakuló szövetkezeteknek inkább az Alföldön kellett volna létrejönniök, ahol a munkalehetőség is problémát jelentett.

Nézetünk szerint a *Kommunisták Magyarországi Pártjának a föld szocializálására irányuló politikája a február végi és március eleji időszakban a fent ismertetett történelmi körülmények között bizonyos vidékeken — elsősorban Somogy megyében — egybeesett az agrárproletariátus bizonyos kategóriája, a gazdasági cselédek jórészenek követelésével.*

Ugyanakkor le kell szögezni, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja hibát követett el, amikor nem elemezte az ország egyes vidékeinek fejlődését, azok sajátosságait, és azokat nem vette figyelembe a proletárdiktatúra agrárpolitikájának vidékenkénti megvalósításánál. Ehelyett — amint ismeretes — helytelen elméleti alaphból, ti. a nagyüzem fölényéből kiindulva, és a különleges történelmi körülmények között, a lényegében csak az ország egyikét meggyében létrejött szövetkezetek által abban megerősítve, országos méretekben olyan agrárpolitikát valósított meg, illetve igyekezett megvalósítani, ami nem találkozott a dolgozó parasztság túlnyomó többségének kívánalmaival. A dolgozó parasztság nagy része egyéni tulajdonába akarta venni a földet. A kommunisták pedig a megindult szövetkezeti fejlődésből azt a következtetést vonták le, hogy a parasztság nagy része helyesli agrárpolitikájukat.

A *Kommunisták Magyarországi Pártja agrárpolitikájának* tehát — nézetünk szerint — nem az volt a hibája, hogy a szövetkezetek létrehozásáért harcolt, hanem az, hogy kizárólag csak a termelősövetkezetekre vett irányt. Ha a párt elemzi az ország egyes vidékeinek fejlődését, akkor világossá vált volna számára, hogy az agrárpolitika fő célkitűzésének a földosztásra kell irányulnia és csak e mellett kell szorgalmaznia a szövetkezetek szervezését.

*

A Kommunisták Magyarországi Pártjának, valamint a Szociáldemokrata Pártnak az agrárkérdésben elfoglalt álláspontjából szükségképp következett a földkérdésnek az a megoldása, ami a Tanácsköztársaság idején valósult meg.

Április 3-án jelent meg a Forradalmi Kormányzótanács XXXVIII. számú „A földbirtok szocializálásáról” szóló rendelete, mely kimondja, hogy a kisajátítandó közép- és nagybirtokok, valamint felszerelésük sem „egyesek sem csoportok között nem oszthatók fel”. „A köztulajdonba átvett földbirtokok szövetkezeti kezelésre a földet művelő mezőgazdasági proletárságnak adatnak át.”

Ez a rendelet teljesen megegyezett a kommunista pártnak az agrárkérdésben korábban elfoglalt elvi álláspontjával, gondoljunk akár az 1918 decemberében a budapesti munkástanács ülésén előterjesztett javaslatára, akár más állásfoglalásokra, mindennek előtt a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásakor kiadott „Mindenkihez” c. kiáltványra, amely szintén leszögezte, hogy a földreformot „nem törpebirtokokat teremtő földosztással, hanem a szocialista termelősövetkezetekkel hajtsa végre”.⁴⁸

E rendeletnek minden hiányossága és hibája ellenére is óriási volt a jelentősége. A Tanácsköztársaság ezen intézkedésével szüntették meg hazánkban először a nagybirtokrendszer uralmát.

A kisajátítás általában a 100 magyar holdon (tehát 75 katasztrális hold) felüli birtokokra terjedt ki.

A szocializált birtokok túlnyomó részén *termelősövetkezeteket* szerveztek. A Vörös Újság április 19-i száma szerint az adott időpontig 2,5 millió kh. területen alakultak termelősövetkezetek.⁴⁹ Pest megyében a június végén beérkezett adatok szerint — melyeket 248 községből 171 küldött be — a szocializált gazdaságok és kisbirtokok 1 205 846 kat. hold területéből 84 295 kat. holdon 26 uradalom alakult át szövetkezetté.⁵⁰

Csongrád megyében április végéig összesen 12 termelősövetkezet alakult 47 000 kh.-on.

„A termelő szövetkezetek megalapítása minden akadály nélkül történik, a cselédség legnagyobb része szimpátiával fogadja megalakulásukat.” A volt uradalmi cselédeken kívül a környező községekből és városokból is osztatnak be proletárok munkára, így Szentestről, Hódmezővásárhelyről.⁵¹

⁴⁸ Vörös Újság. 1919. márc. 22.

⁴⁹ Vörös Újság. 1919. ápr. 19.

⁵⁰ Szociális Termelés. 1919. 10. szám, júl. 13. 21. l.

⁵¹ Vörös Újság. 1919. ápr. 23.

A termelőszövetkezeti mozgalom a legnagyobb méretű természetesen Somogy megyében volt, hiszen itt már a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt jelentős területen — kb. 200 000 holdon — 39 termelőszövetkezet létesült.⁵²

1919. június 1-én már 268 termelőszövetkezet működött kb. 620 000 kh. földön, ebből 330 000 kh. volt a szántó. Ehhez azt kell hozzá tenni, hogy a 100 holdon felüli birtokok területe 768 372 kh.-at tett ki. A szövetkezetnek 14 862 éves és 1436 120 napos tagja volt.⁵³

Fejér megyében, ahol a 100 kh-on felüli birtokok terjedelme 490 566 kh.-at tett ki,⁵⁴ — június végén 310 000 kh-on 246 termelőszövetkezet működött 27 400 éves taggal.⁵⁵

A legnagyobb mértékben Somogy és Fejér megyékben haladt előre a termelőszövetkezetek szervezése. Rajtuk kívül ugyan, amint azt a fenti adatok is bizonyítják, másutt is jelentős mértékű szövetkezetesítés volt, de megközelítőleg sem volt olyan kiterjedt.

Ami ezeket a termelőszövetkezeteket illeti, meg kell állapítani, hogy azok inkább csak nevében voltak szövetkezetek, *valójában az állami gazdaságokhoz álltak közelebb.* Kun Béla 1925-ben írott „Tanuljunk a paraszttól” c. cikkében megjegyzi, hogy: „A birtoknak úgynevezett szövetkezeti üzembe vétele, valójában állami kezelése, még az uradalmi cselédekben is olyan hangulatot váltott ki, hogy a forradalmi változás csak abban áll, hogy »urasági cselédekből állami cselédek lettek«”⁵⁶

Más helyen megjegyzi, hogy a kommunisták a nagybirtok kisajátítása után „a mezőgazdasági cselédségnek sem adtak földet, hanem mint »termelőszövetkezeteket« valójában mint agyon központosított szovjetgazdaságokat tartották meg a nagybirtokot”⁵⁷

Ez az álláspont ugyan nagymértékben eltúlzott, de kétségtelen, hogy van benne igazság.

Az egyik fontos tényező, ami a szövetkezeteknek az állami gazdaságokhoz való hasonlatosságát adja, irányításukban és vezetésükben mutatkozott meg, amely szinte teljesen azonos volt az államossított ipari üzemekével.⁵⁸ A termelőszövetkezet élén szintén kinevezett termelési biztos állott, mellette ellenőrző földmunkástanács működött. Az intéző — akit a népbiztosság nevezett ki — rendelkezett a szövetkezet minden gazdasági ügyével. A munkástanács pedig csak személyi, fegyelmi és bérkérdésekkel foglalkozott.

Az egyes termelőszövetkezeteket körzeti és kerületi központok fogták össze, az egész irányítás az országos központból történt. A kerületi központok készítettek el az egyes szövetkezetek „egész évi munka és termelés előirányzatát”, amit jóváhagyás végett az országos központhoz kellett felterjeszteni, így „a termelés egész menete centrálisan van irányítva”⁵⁹

A Somogy megyei termelési központtal kapcsolatban a Szociális Termelésben a következőket olvashatjuk: „Hamburger, Hevesi és Farkas elvtársak egy Kaposvárott ad hoc létesített szocialista központból irányított szocialista gazdabiztosokkal megfogták az egész vármegye összes uradalmait, mindenütt az *uradalmi cselédségnek kezébe adván át a birtkokat, fenntartva azonban a legerélyesebb vezetést a mindinkább kifejllesztett kaposvári termelési központnak.* Ma már a kaposvári termelőszövetkezeti központ mintegy 600 000 holdra kiterjedő termelőszövetkezetnek az intéző, igazgató orgánuma.”⁶⁰

A vezetés számára nagy problémát jelentett, hogy a termelőbiztosok jelentős része korábban a földesúr intézője vagy egyenesen maga a földbirtokos volt, ami ellen a Tanácsok Országos Gyűlésén a vidéki küldöttek nagy határozottsággal léptek fel. Így pl. az egyik küldött arról beszélt, hogy a szocializálással nem történt más változás mint az, „hogy formailag át változtattuk — a szocializált birtokot — olyan formán, hogy levettük a cégtáblát, a magántulajdont és feltettük, hogy szocializált birtok”⁶¹ Ez az álláspont ugyan nagymértékben eltúlzott, de kétségtelen, hogy van benne igazság. Azt, hogy a földesurak vagy azok intézői termelőbiztosok maradtak, a termelés érdekével magyarázták. A kongresszus után olyan értelmű intézkedés született, hogy a gazdasági év befejezésével a régi tulajdonosokat leváltják. Amennyiben van gazdasági szakképzettségük és mint termelőbiztosok dolgozni akarnak, úgy más birtokon érvényesíthetik szaktudásukat,

⁵² Székesfehérvár és Vidéke. 1919. ápr. 19.

⁵³ Somogyi Munkás és Somogyi Vörös Újság. 1919. jún. 1.

⁵⁴ Székesfehérvár és Vidéke. 1919. febr. 11.

⁵⁵ Uo. 1919. jún. 19.

⁵⁶ *un Béla*: i. m. 460. l.

⁵⁷ Uo. 497. l.

⁵⁸ Az államossított ipari üzemek vezetésére lásd: *Varga Jenő*: A proletárdiktatúra gazdaságpolitikai problémái. Közgazdasági Szemle. 1955. márc.—ápr.

⁵⁹ *Hajdu Árpád*: i. m. 20. l.

⁶⁰ Szociális Termelés. 1919. máj. 28. 5. l.

⁶¹ Tanácsok Országos Gyűlésének naplója. Bpest. 1919. 66. l. Urbán Lajos (Sárvár) felszólalása.

de azon a birtokon nem, amely azelőtt a sajátjuk volt. Ez a megoldás, ha nem is volt tökéletes, de a korábbi állapothoz képest nagy előrelépést jelentett.

Az állami gazdasághoz való hasonlatosság figyelhető meg a *bérezéssel* kapcsolatban is. Mielőtt erre kitérnünk, említést kell tenni arról, hány fajta szövetkezeti tag volt. A Közoktatásügyi Népbiztosság egyik kiadványa kétféle termelőszövetkezeti tagról beszél. Mint mondja, „olyanok, akik egész évre lekötötték magukat és olyanok, akik rövidebb időre. Az első kategóriába tartozók kötelezettsége 365 munkanapra terjed ki (a kollektív szerződésben megállapított 6 napos szabadság levonásával); ilyenek a bérések, kocsisok, csordások stb. A második kategóriába tartozók kötelessége 120 munkanapra terjed ki; ezek többnyire törpebirtokosok, akik kapáló, szedő és más efféle munkát végeznek. Külön vannak még az aratók, akikkel a szövetkezet az előbbiektől függetlenül szerződést köt.”⁶²

Már maga az a tény, hogy a szövetkezetek külön aratókat szerződthettek, tehát bér munkásokat alkalmazhattak, mutatja, hogy inkább állami üzemekről volt szó, mint valódi szövetkezetekről, hisz szövetkezet bér munkásokat nem alkalmazhat. De igazában bér munkások voltak a szövetkezeti tagok is. A termelőszövetkezetek jövedelmének elosztását illetően ugyan a szocializálási rendelet úgy intézkedett, hogy a tagok a jövedelemben a végzett munka arányában részesednek, ami egyértelmű a teljesített munkanapok arányában való részesedéssel, a valóságban azonban munkabért kaptak, bár a fenti elv továbbra is érvényben maradt. A Földművelésügyi Népbiztosság május elején hozott határozatában úgy intézkedett, hogy a megyei munkás-, katona- és földművestanácsok intézőbizottsága köteles megállapítani „a megye területén alakult mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkástagjainak megszabott (fix) pénzbeli és természetbeni járandóságát”. A gabona járandóság nem lehet több, mint amennyi házi szükségleteik fedezésére elegendő. „Annak, aki így netán rövidséget szenvedne, más természetbeni járandósággal, vagy pénzzel kárpótlást lehet nyújtani.”⁶³ Ez a rendelet ugyan nem tartalmazta, de a kertészszövetkezetekben dolgozókra nézve egy másik rendelet úgy intézkedett, hogy előleg gyanánt napibért kapjanak; ennek összegét a szövetkezet „évvégi tiszta hozadékból reájuk eső részesedéséből kell levonni”.⁶⁴

Az utóbbi intézkedést az indokolta, hogy a szövetkezetben dolgozó mezőgazdasági munkások megélhetésének biztosításához szükség volt rendszeres fizetés jellegű előlegekre, hiszen ezek természetesen nem rendelkeztek annyi termékkel és pénzzel, hogy életfenntartásukat a jövedelem elosztásáig biztosíthatták volna. Ami viszont a gabonajárandóság mennyiségének meghatározását illeti, ez a rendkívül nehéz közellátási viszonyokban leli magyarázatát.

Az a járandóság, amit a termelőszövetkezetek tagjai kaptak, nemcsak nevében volt munkabér, hanem ténylegesen is. Egyes helyeken a bér nem állt arányban az üzem termelési eredményével. Lengyel Gyula már többször idézett előadásában megjegyzi: „az a helyzet állott elő, hogy némely szocializált mezőgazdasági üzemből, ahol elég jó termés van, a mezőgazdasági cselédek része többet tesz ki, mint az egész termés, tehát máshonnan kellene terményeket odaszállítani, hogy a munkásokat kielégítsék”.⁶⁵

Az ilyen magas bér nem volt alkalmas arra, hogy a termelőszövetkezet tagjait a többtermelésre ösztönözze.

A Tanácsköztársaság termelőszövetkezetei az inkább csak elméleti jelentőségű jövedelem elosztási rendszeren, valamint azon kívül, hogy tagjai csak meghatározott munkanapot teljesítők lehettek, lényegében azonosak voltak az állami gazdaságokkal.

A termelőszövetkezetekkel kapcsolatban meg kell még említeni, hogy a Tanácsköztársaság alatt működési alapszabályzatuk nem volt, erre vonatkozó javaslat készült ugyan, de a megvitatására összehívott Országos Földműves Kongresszus nem fogadta azt el.

A Hamburger Jenő által előterjesztett javaslat leszögezi, hogy minden 100 holdon felüli birtok — akár a termelőszövetkezet kezén van, akár a volt tulajdonos (bérlő) kezelésében maradt — a társadalom tulajdona.

A javaslat első része a szövetkezetek vezetésével és irányításával foglalkozik. Az egyes szövetkezetek vezetése felett a körzeti felügyelőség, majd a kerületi központ áll. A legfelső irányítás a földművelésügyi népbiztosság kezében összpontosult.

A javaslat szerint a szövetkezet élén a népbiztosság által kinevezett intéző áll. Intéző csak az lehet, aki gazdasági akadémiaát végzett, s 5 éves gyakorlattal rendelkezik, vagy aki 10 évet dolgozott 400 holdas gazdaságban.

⁶² Somogy-megyei földműves termelőszövetkezetek (a Közoktatásügyi Népbiztosság kiadása).

⁶³ F. N. 40. sz. rendelete.

⁶⁴ F. N. 45. sz. rendelete.

⁶⁵ Lengyel Gyula: A falu és a város gazdasági érdekközössége. A tanítók előadóképző tanfolyamán elhangzott előadás. 1919. jun. 27. 16. l.

Az ellenőrző munkástanács hatásköre kizárólag személyi és fegyelmi ügyekre terjed ki. „A gazdaság vezetésére nézve, valamint egyes kizárólag gazdasági természetű kérdések eldöntésére nézve a munkástanácsnak hatásköre nincs.”

A javaslat második része azzal foglalkozik, hogy kik lehetnek a szövetkezet tagjai. A már kialakult gyakorlatnak megfelelően itt is kétféle tagról van szó, mégpedig a magukat egész évre lekötöztetettokről, vagyis „a birtok cselédsége, helybeli, időszakos munkások, akik a birtokon dolgoztak és mind két kategóriának ott dolgozó 16 évet betöltött családtagjai, nem helybeliek, de oda telepedők és rokkantak”.

A másik típus — akik szintén állandó munkásoknak tekintendők — „a földmunkások és törpebirtokosok, akik az illető gazdaság termelőmunkájában legalább 120 munkanappal való részvételre kötelezik magukat, úgy szintén állandó alkalmazottak a gazdaságban dolgozó ipari munkások is”.⁶⁶ E javaslat nem határozta meg — amint azt a Közoktatásügyi Népbiztosság által kiadott Somogy megyei földművelésszövetkezetekről szóló kiadványában láttuk —, hogy alkalmazhat-e külön munkaszereződés alapján aratókat a szövetkezet.

A pénzbeli és természetbeni járandóságot — a javaslat szerint — a kerületi felügyelőség állapítja meg, amit a népbiztosság hagy jóvá.⁶⁷

E javaslat pontjai azt mutatják, hogy a gyakorlatban addig kialakult szövetkezeti elvek összefoglalásáról van szó, tehát sem a szövetkezet vezetésében, sem pedig a termelőszövetkezeti tagok javadalmasításában nem történt változás.

A rendelkezésre álló sajtóbeszámolóik alapján nem lehetséges annak megállapítása, hogy az előterjesztést miért nem fogadták el, a Szociális Termelés szerint: „a földműves szegénység a munkaszervezet radikálisabb megoldása” mellett foglalt állást.⁶⁸ De, hogy radikálisabb megoldáson mit értenek, az a Szociális Termelés ismertetéséből nem derül ki. Több következtetés levonására ad már lehetőséget a Csongrádi Proletár c. újságnak a kongresszusról szóló egyik cikke, amelyben a következőket olvashatjuk: „A földműves proletárság hosszas agitáció után megértette, hogy a termelőszövetkezetben való egyesülés nem jelenti azt, hogy a jövőben állami cselédek lesznek, mert saját gazdáikká válnak, csak nem egyénenként dolgoznak, hanem közösen és a közös munka, a munkamegosztás előnyét élvezik. Ha a kibocsátandó rendelet államosítja az összes birtokokat, az esetben a földműves proletárság csalódnai fog a maga vágyakozásában, illetve mint ahogyan azt Jócsák beszéde kezdő részében mondotta:

„Kun Béla beszéde szerint a proletárdiktatúrára a burzsoáziával szemben van szükség, befelé pedig proletárdemokráciának kell lenni — a rendelet tervezet pedig — amelyet a kongresszus tárgyalt — befelé jelent diktatúrát.”⁶⁹

Mint mondtuk, nem maradt fenn a kongresszus vitáiról hiteles beszámoló, de ha a benyújtott tervezetnek valóban voltak ilyen hibái, akkor annak visszautasítását feltétlenül pozitívknak kell megítélni. A termelőszövetkezetek fenntartásának szükségességét hangsúlyozza Hamburger Jenő is a Tanácsok Országos Gyűlésén: „a mezőgazdasági proletáriátus forradalmasításának egyik eszköze a termelőszövetkezeti rendszer volt” — „ami mellett nemcsak azért kellett kitartani, hogy a kisbirtokosoknak is példát adjunk a szövetkezésre, amely a produkció emelését idézi elő, hanem elsősorban azért, hogy a mezőgazdasági munkásságot forradalmasítsuk”.⁷⁰

A termelőszövetkezetek működési szabályzatának elfogadására a Tanácsköztársaság idején már nem került sor, de e téren is találkozhatunk olyan jelekkel, amelyek arra engednek következtetni, hogy ha elegendő idő áll a Tanácsköztársaság vezetőknek rendelkezésre, úgy ebben a vonatkozásban is lehetséges lett volna az előre lépés. Így pl. a Szociális Termelés június 25-i számában a szövetkezetek tagjaira vonatkozóan azt veti fel, hogy a 14—16 év közötti munkásokat is be lehetne venni szövetkezeti tagoknak, amire azért is szükség volna, „hogy a bérmunkát a szövetkezeti termelésből teljesen kiküszöböljük”.⁷¹

A hanyag munkát végzőkre vonatkozóan „általában megnyugtatót keltett a szegénységgel folytatott tárgyalások során — írja a fenti cikk szerzője — az a megoldás, hogy a munkások közül választott bíróság a lustákra vagy hanyagokra büntetést mérhet. Ez határozna esetleg a tagok kizárása fölött is.”⁷²

⁶⁶ Szociális Termelés 1919. jún. 4. 33. .

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Csongrádi Proletár. 1919. jún. 7.

⁷⁰ Szociális Termelés. 1919. jún. 18. 34. l.

⁷¹ Szociális Termelés. 1919. jún. 25. 33. l.

⁷² Uo.

A termelőszövetkezetekkel kapcsolatban még egy vonatkozásra kell rámutatni, még pedig arra, hogy a Tanácsköztársaság vezetői a proletárdiktatúra győzelme előtt a termelőszövetkezeteket illetően azon az állásponton voltak, hogy azok csak rövid ideig maradnak fenn, s átmeneti jellegűek lesznek. A kitűzött cél az állami gazdaságok hálózatának kiépítése volt. Alljon itt ezzel kapcsolatban Kun Béla Bogár Ignáchoz 1919. március 11-én írt levelének egy része, amely a Kommunisták Magyarországi Pártja és a Szociáldemokrata Párt egyesülésének feltételeit tárgyalja: „A földbirtoknak a proletárállam részére való elkobzása, eltiltása magánosok részére végzendő bémunkáknak a magángazdaságokban. Minden föld az állam tulajdonának nyilvánítandó, és így minden földterület, melyet nem a használója és családtagjai művelnek meg, az állam által művelendő a falusi szegénység tanácsai útján. Erélyes küzdelem a földosztás ellen. Ideiglenes rövid átmeneti eszköz lehet e tekintetben mezőgazdasági termelőszövetkezetek alakítása is.”⁷³

Ezzel szemben a június 12—13-án megtartott országos pártgyűlésen elhangzott előadói beszédében már azt olvashatjuk: „Egyesek a termelőszövetkezetek azonnali államosítását kívánják. Ezzel szemben azon az állásponton vagyok, hogy mindaddig, amíg a termelőszövetkezetek révén meg nem kedveltetjük a parasztság kisgazda elemeivel a társas termelést, maradjunk meg a termelőszövetkezeti rendszernél és csak azután vezessük be a tiszta szovjet gazdálkodást.”⁷⁴

Ez az álláspont sem hibátlan még, különösen nem, ha mai szemmel nézzük azt, de kicsoda fejlődés következett be az eltelt 3 hónap alatt! Márciusban a termelőszövetkezetekről még úgy csik szó, hogy az csak rövid, átmeneti eszköz lehet, míg júniusban már az egyéni parasztok megnyerésének egyik fontos eszközét is látják benne. Fényes bizonyítéka ez annak, hogy a forradalmi idők, a forradalmi gyakorlat hogyan hat és hogyan formálja mind a gyakorlati munkát, mind a forradalmi elméletet.

S hogy Kun Béla fent idézett júniusi állásfoglalása valóban a megváltozott elvi meggyőződéséből fakadt, azt kellően bizonyítják az alábbi sorok is, amivel az előbbi állásfoglalását indokolta. „A fejlődés dialektikus menete nem azt jelenti, hogy átugorhatunk egyes fázisokat, hanem azt, hogy okosan, marxista szemüvegen át ítélve meg az eseményeket, forradalmi energiával dolgozunk, hogy megőrizzük a fejlődés egyes csapjait.”⁷⁵

Jelentős eredménynek kell elkönyvelnünk azt a fejlődést, ami a szövetkezetek terén végbement, hiszen — mint láttuk — a proletárdiktatúra előtt még csak rövid ideig tartó átmeneti megoldásnak tekintették azokat, míg júniusban fenntartásuk szükségességét már mint az egyéni parasztoknak a szövetkezeti eszme számára való megnyerésének eszköze is indokolja.

*

A termelőszövetkezetek szervezése nem terjedt ki az összes volt nagybirtokra. Varga Jenő a Tanácsok Országos Gyűlésén a földbirtok szocializálásával foglalkozva arról számol be, „hogy a magyar, meg nem szállott területen több, mint hét millió katasztrális hold van szocializálva, úgy, hogy magántulajdonban csak 6,3 millió hold maradt.” A nagybirtok szocializálása „a meg nem szállt területen formailag befejezést is nyert. Hangsúlyozom, hogy formailag, mert tényleg a nagybirtok szocializálása sok helyen csak látszatra van még végrehajtva. Sok helyen a régi tulajdonos mint megbízott most is benn ül a nagybirtokon, ott van a kastélyban, ugyanúgy él, mint eddig, ugyanolyan luxust fejt ki, mint eddig, ugyanannyi paripája, hátaelóva és cselédsége van, mint eddig. A szocializálás csak forma szerint hajtatót végre, valóságban még sok helyen nem.”⁷⁶

A szocializálás forma szerint való végrehajtásáról azonban nem csak ebben az értelemben beszélhetünk — vagyis, hogy a nagybirtokos mint megbízott ott van a szocializált birtokon —, hanem úgy is, hogy *azokon a birtokokon, amelyekben a termelőszövetkezetek létrehozása azaz a veszéllyel fenyegetett, hogy a termelés érdeke csorbát szenved, a szocializálást csak jócélú haitaták végre.* Megszüntették ugyan a közép- és nagybirtok magántulajdon jellegét és a birtok állami tulajdonba került, de továbbra is a nagybirtokos kezében maradt.

A szocializálási rendelettel szinte egyidőben jelent meg egy szigorúan bizalmas rendelet, amit a Földművelésügyi Népbizottság adott ki április 5-én. E rendelet, mely

⁷³ Kun Béla: i. m. 143. l.

⁷⁴ Uo. Friss István, aki „A Magyar Tanácsköztársaság gazdaságpolitikája” c. cikkében (Társadalmi Szemle 1959. márc. szám) Kun Bélának a fenti sorait ugyancsak idézi. A szövetkezetekkel kapcsolatban megtett fejlődésre nem fordít figyelmet s csak azért bírálja azokat, mert földosztás-ellenesek.

⁷⁵ Kun Béla: i. m. 243. l.

⁷⁶ Tanácsok Országos Gyűlésének naplója. Bpest. 1919. 25. l.

tulajdonképpen a földbirtok szocializálásáról szóló rendelet végrehajtási utasításának tekinthető, e kérdésre vonatkozóan a következőket tartalmazza: „Akinek tulajdonában nagyobb földterület van, mint amelyet ő és családja megművelni tudna, ideiglenesen a termén biztosítása érdekében megengedi a forradalmi kormányzótanács, hogy az ilyen ingatlan bérmunkások (cseléd, napszámos, szakmunkás, részesmunkás) igénybevételével műveltessék meg. Ez azonban csak akkor engedhető meg, ha az illető községben munkafelesleggel rendelkező földmunkások (községi birtokrendező és termelést biztosító bizottságok) beleegyezésével történik, s ha a bérmunkásoknak a kollektív szerződésben, avagy a forradalmi kormányzótanács által megállapított járandóság biztosítottak.”⁷⁷ A Szociális Termelésben ugyancsak erre vonatkozóan az alábbiakat olvashatjuk:

„Az idej termelés biztosítása érdekében azonban igen nagy koncessziókat tett a kormányzat a földtulajdonosoknak — kimondván, hogy a tényleges szocializálást, azaz a *kötelező szövetkezeti termelést* csak ott kell azonnal foganatosítani, ahol az idej termelés másként nem biztosítható.”⁷⁸

Azokra a birtokokra vonatkozóan, amelyekben nem szerveztek termelőszövetkezeteket, úgy intézkedett a kormányzat, hogy utánuk földbérleti díjat kellett fizetni. A földművelésügyi népbiztosság 11. sz. rendelete szerint „ha a földtulajdonosnak a község határában legalább 100 magyar hold (75 kat. hold) területű földbirtoka van, a földbirtok után fizetendő haszonbért köteles a birtok fekvése szerint illetékes állampénztárba befizetni”⁷⁹

A termelési érdekeknek messzemenő figyelembevétele nyilvánul meg a pénzügyi népbiztosság 32. sz. rendeletében is, amely lehetővé teszi ezen birtokok részére, hogy a termelés biztosítása, illetve fejlesztése céljából kölcsönt vehessenek fel. Amennyiben az illető földbirtokosnak bankbetétje van, abból, ha nincs, akkor állami hitelt igényelhetett.

Annak a megállapítása, hogy a termelési érdekek alapján mely birtokon kell termelőszövetkezetet szervezni, a birtokrendező és termelést biztosító bizottságok hatáskörébe tartozott. A nevezett bizottságok létesítéséről szóló F. N. 5. sz. rendelet 6.§-a kimondja, hogy a bizottság előzetes beleegyezése nélkül sem az egyes birtokokat rendezni, sem termelőszövetkezetet alakítani nem szabad.

*

A szocializált birtokok egy részén, amint erről fentebb már beszéltünk, termelőszövetkezeteket szerveztek, más részük bérletként a volt birtokosok kezén maradt. A szocializált birtok felhasználását illetően ezek voltak a legjelentősebb módszerek. Mellettük a birtokok *egy kis részén állami gazdaságokat szerveztek, míg másrik, szintén nem nagy százalékuk, kisparcellák alakjában kiosztásra került.*

A már idézett szigorúan bizalmas rendelet erre vonatkozóan a következőket tartalmazza:

„Ahol a munkafelesleggel rendelkezők kis része egyéni kisajátítást akar, kivételesen, ha a termelés biztosítása és a földmunkások megnyugtatója másképpen nem lehetséges meg lehet ezt engedni azon esetben:

ha az illetőnek van megfelelő felszerelése és vetőmagja, amellyel a kisajátított földet megművelheti.

Az ilyen kisajátításnál azonban ügyelni kell arra, hogy a cselédnek a szántóföldje a kihalott darabbal együtt 5 magyar holdnál, rétje pedig az egy magyar holdnál nagyobb ne legyen.

Ügyelni kell arra is, hogy a kihalított parcellák összterülete olyan nagy ne legyen, hogy lehetetlenné tegye a kihalított résznek egy szövetkezeti gazdasággá való szervezését . . .

Olyan földmunkás kis családoknak, akiknek nincs házhelyük, a községben, vagy annak közvetlen közelében, kihalítható egy magyar holdnál nem nagyobb házhely és házi kert terület . . .”⁸⁰

⁷⁷ P. I. Archivum TAGYOB 2/25 Csorvási iratok 459. A fent. helyen található rendelet, amelynek eddig még csak a korlátozott földosztást lehetővé tevő részét idézték — elsőnek *Hajdu Tibor*: Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben c. könyvében —, sem a kiadás időpontját, sem pedig azt nem tartalmazza, hogy melyik szerv adta ki. Szemere Vera már többször hivatkozott tanulmányában a Földművelésügyi Népbiztosság rendeleteként említi. A rendelet kiadása ideje pedig *Szabó Gizella*: „A Magyar Tanácsköztársaság eseményeinek időrendi táblázatát”-ban ápr. 5-i dátummal szerepel. (Pártt. rténeti Közlemények 1959. 1. szám 227. l.).

⁷⁸ Szociális Termelés. 1919. máj. 23. 5. l. (Fassing Antal cikke).

⁷⁹ F. N. 11. sz. rendelete. Tanácsköztársasági Törvénytár. I. Bpest. 1919. 78—79. l.

⁸⁰ P. I. Archivum TAGYOB 2/25 Csorvási iratok 4159. Idézi *Hajdu Tibor*: i. m. Rámutatott erre Nemes Dezső is a Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában.

Ez az intézkedés nagy jelentőségű, mivel világosan mutatja, hogy a *Kommunisták Magyarországi Pártja a februári és március eleji parasztkövetelések alapján* nemcsak egyszerűen azt a következtetést vonta le, hogy a parasztság helyesli a termelőszövetkezetek szervezését, hanem *feljegyezt arra is, hogy a földmunkások egy része földosztást akar*. A nagy hiba az arányok megválasztásában volt. A helyes következtetés levonásának a földosztás túlsúlyát kellett volna eredményeznie. A földmunkások földhözjuttatását, megnyugtatósság, másszóval a munkás—paraszt szövetség megnyerése szempontjából veti fel a fenti rendeletet. Nem csökkenteni ennek jelentőségét az sem, hogy a másik igen fontos ok, ami miatt lehetővé teszi a földosztást, a termelés biztosítása. Annak felismerése, hogy lehetséges olyan időszak, amikor a termelés biztosítása földosztást követel, vagy legalább is lehetséges, hogy a termelés biztosításához ez szükséges, hatalmas előrelépést jelentett a korábbi állásponhoz képest. Ismeretes ugyanis, hogy a Budapesti Munkástanács 1918 decemberi ülése elé terjesztett agrárprogram még egyértelműen úgy foglalt állást, hogy a földosztás „az adott gazdasági helyzetben arra is vezet, hogy a városi proletariátus élelmezését lehetetlenné teszi a városi és falusi lakosság ellentéteinek kiélelmezésével”.⁸¹

A földosztás kérdése a kormányzótanács július 4-i ülésén is felmerül, amikor is Pogány József többek között a következőket mondja: „Ezen kívül is — a közellátásról tárgyaltak — szükség volt arra, hogy a parasztság egy részét a proletárdiktatúrának megnyerjük. Helyesnek tartanám, ha 100 holdtól 50 holdig vagy 20 holdig terjedő földbirtokok elvétezték tulajdonosaiktól és ezekből 10 holdig terjedő törpebirtokok alakították, ezzel minden faluban földmunkásokból és törpebirtokosokból álló testőrséget teremtenénk a proletárdiktatúra céljaira.”

Nyisztor György a földosztást nagyon veszélyesnek tartaná, mert ezzel felbontják esetleg a termelőszövetkezeteket. „Inkább a gazdag parasztok földjéből két holdas házhelyeket adjunk a szegényparasztoknak.”

E felszólalások alapján azzal bízzák meg a népgazdasági tanácsot, hogy sürgősen tegyen javaslatot a 100 holdas földtulajdon határkérdésében.⁸²

A fent idézett mindkét felszólalás tükrözi, hogy a *Tanácsköztársaság fennállásának addig eltelt időszaka egyre inkább arról győzte meg a kormányzótanács tagjait, hogy további földosztásra van szükség*. E kérdés elvi jelentőségét az sem változtatja meg, hogy hány holdat és milyen címen (házhely vagy törpebirtok) kíván juttatni a szegényparasztoknak. Amiben egyetértés volt, az az, hogy a földigényt a gazdagparasztok földjeinek kisajátításával kell megoldani.

Ami már most az április 5-én megjelent rendelet alapján megvalósított földosztást illeti, több részletadat alapján megállapítható, hogy ha nem is nagyarányú, de egyáltalán nem lebecsülendő az a mennyiség, amit kiosztottak.

Igy földosztás történt Várbon, Négyesen, Szirmán, Disznóshorvátton,⁸³ Zebegényben,⁸⁴ Aszód környékén a parlagon heverő földeket adták át földnélküli munkásoknak.⁸⁵ Balmazújvároson „nem is várta meg a helyi munkástanács a községi direktórium és a községi földigénylő bizottság a rendeleteket, hanem mivel a tavaszi vetés szorongatott, 1919 áprilisában megkezdték a földosztást egyelőre 3—4—5—6 holdjával”...⁸⁶

Házhely s kert osztásra sok helyen sor került. Így Borsodban, Sajóórszón, Tiboldarócon, Tiszaszederkényben és más községekben 3000 házhelyet mértek ki.⁸⁷ A szolnoki dolgozók közül 1117 család kapott veteményes földet a város körül.⁸⁸

A mezőberényi „munkástanács jegyzőkönyvének (április 5-én) 148. pontja a boldisháti földek kiosztásával foglalkozik, utasítja Hudák János elvtársat, hogy folyó évi április 7-én a felosztást kezdje meg. Majd az április 12-iki jegyzőkönyv 178. pontja a laposi uradalom felosztásáról intézkedik.”⁸⁹

Győr megyében 8768 kataszterholdat osztottak szét a földnélküliek között. A kiosztott földekért bérleti díjat kellett fizetni, ami kataszter holdanként 25—40 korona között

⁸¹ Vörös Újság. 1918. dec. 18.

⁸² P. I. Archivum. Kormányzó Tanács 1919. júl. 4-i ülésének jegyzőkönyve. 5. l. E kérdésre *Hajdu Tibor*: i. m.-ben és *Nemes Dezsd* fent idézett előadásában mutattak rá először.

⁸³ P. I. Archivum. TAGYOB 2/7. *Hajdu Tibor*: i. m. 239. l.

⁸⁴ P. I. Archivum. TAGYOB 2/22. *Hajdu Tibor*: i. m. 239. l.

⁸⁵ *Huszár József*: Aszód és az aszódi járás direktóriuma. *Hajdu T.*: i. m. 239. l.

⁸⁶ *Veres Péter*: Igaz történet egy faluról. Szabad Föld. 1952. márc. 2. Idézi *Hajdu T.*: i. m. 239. l.

⁸⁷ P. I. Archivum. TAGYOB 2/7. Idézi *Hajdu Tibor*: i. m. 240. l.

⁸⁸ Szolnok megye dolgozóinak harca a Magyar Tanácsköztársaságról. Szolnok. 1953. 21. l. Idézi *Hajdu Tibor*: i. m. 240. l.

⁸⁹ P. I. Archivum. TAGYOB 2/25 (Békés megye).

váltakozott.⁹⁰ A Somogy megyei földosztásra vonatkozóan a Somogyi Munkás június 1-i számában az alábbiakat olvashatjuk:

„A nincstelenség, a földesúr kizsákmányolt proletárjai végre igaz megélhetéshez jutottak. *Számukra 14 827 kat. hold szántó és . . . 1792 kat. hold rétet és legelőt adtak ki.*”⁹¹

A Szociális Termelés június eleji száma e kérdéssel kapcsolatban az alábbiakat mondja: „Jelenleg a magyar impériumon cdzugsugorodott az év elején óriási méretűnek indult földosztás, hogy kizárólag házhelyeket és kerteket kaphatnak csak a nagybirtokból az arra feltétlen rászoruló földműves szegények. Ilyen egészen apró kihalások minden felé folyamatban is vannak. A kérdés most már az, nem kell-e szükségképpen mégis tovább mennünk már a közeljövőben e téren is?” A cikk szerzője szerint a kivándorlás megakadályozása, valamint a városból kiszorultak elhelyezése szempontjából indokolt a továbbmenés.

Amint láttuk, ez a kérdés nemcsak ennél a szerzőnél merült fel, hanem a kormányzó-tanácsban is.

A földosztásra vonatkozó utalással már egy rendeletszövegben is találkozunk. Így a május 14-én kiadott F. N. 55. számú rendelet első cikkelye az alábbiakat tartalmazza: „1. §. Mivel a vidék lakosai közül sok van munka nélkül, *másrészt pedig a földosztás folytán sok helyen a gazdasági munkások már ingatlanhoz jutottak,* (Kiemelés tőlem — Sz. M.) abból a célból, hogy az aratási munkákból a földművelő lakosság minél szélesebb rétege részesüljön, kézi aratás esetén a gazdaság őszi és tavaszi kalászosokból az egyes aratóknak legfeljebb 12 kat. holdat adhat ki”⁹²

A korlátozott földosztás tényével találkozunk az ellenforradalmi rendszer deszocializációs rendeleteiben is. Így a földművelésügyi miniszter 1919. szeptember 4-én kiadott 1919. évi 92472 számú rendelete, amely a birtokrendező bizottságok megszüntetéséről és a szocializált birtokokra engedélyezett különféle haszonvételek ideiglenes rendezéséről szól, az alábbiakat tartalmazza: „Ha a tanácsköztársaság alkalmazottai vagy szervei a szocializált birtokokon községi (városi) lakosoknak vagy azok bizonyos csoportjának legeltetési, fajzási s esetleg egyéb haszonvételi jogosultságokat engedélyeztek, vagy a szocializált birtokokból bizonyos részeket haszonbérbe vagy használatra adtak és a jogszerinti birtokosok a haszonvételek élvezőivel a haszonvételek gyakorlása tekintetében békés úton megegyezésre jutni nem tudnak, községi elöljáróság (r. t. városban a polgármester) a felmerült panaszok folytán figyelemmel a termés biztosításához fűződő közérdekekre is, mindkét fél méltánylást érdemlő érdekeinek mérlegelésével a helyi viszonyoknak megfelelő fűbér, haszonbér, rész stb. szemelött tartásával a haszonvételek tekintetében a folyó gazdasági évre ideiglenes intézkedéseket tehet.”⁹³

Az 1919. évi 92746 sz. ugyancsak földművelésügyi miniszteri rendelet a házhely kihasítási ügyekben intézkedik. A rendelet kimondja, hogy „ott, ahol házhelyek kihasítása már tényleg perfektuáltatott, a házhelyek jelenlegi birtokosai a földtulajdonosokkal való békés megegyezésre utasítandók . . . Azokban az esetekben, amikor a házhely kihasításának kérdésében az eljárás megindult ugyan, de perfektuálva még nem lett, a vonatkozó iratok felterjesztése mellett községenként hozzám azonnal részletes jelentés és — a magántulajdonnak teljes mértékben való tiszteletbentartása mellett — a helyi viszonyok mérlegelésével oly javaslat teendő, amely a házhely kihasításának kérdését a legmegfelelőbbben közmegegyezéssel, az ellentétek kiegyenlítésével oldaná meg.”⁹⁴

A földosztás méreteinek a megállapítása további kutató munkát igényel. A fenti rendeletek szövegéből következtetve nagyterjedelmű nem lehetett.

A részleges földosztásra vonatkozó rendelet és az annak alapján megvalósult földosztás a többi intézkedések mellett azt szolgálta, hogy ezeken keresztül biztosítsák az agrárproletariátus támogatását. A más jellegű intézkedések közül mint egyik legfontosabbat a munkabérek emelésére vonatkozót kell megemlíteni. Így pl. az aratómunkások bérét országosan a következőkben állapították meg: a learatott termés 1/8 része — a korábbi 1/10, 1/12 részzel szemben —, 1 200 négyszögöl tengeri föld, naponként 60 dkg kenyérliszt, 20 dkg főzőliszt, 10 dkg főzelék, 1/2 kg burgonya, 2 dkg kősz, hetenként 75 dkg hús, 60 dkg szalonna.⁹⁵ Emelkedett a cselédek járandósága is. „Míg 1918 őszén a természetbeni járan-

⁹⁰ Testvériség. 1919. jún. 15.

⁹¹ Somogyi Munkás. 1919. jún. 1.

⁹² F. N. 55. számú rendelete. Tanácsköztársasági Törvénytár. III. k. Bpest. 1919. 64. l.

⁹³ Lásd: Csák E. Viktor: A magyarországi kommunizmus gazdasági leszerelése. Bpest. 1921. (Kiemelés tőlem. — Sz. M.)

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ A földművelésügyi népbizottság 55. F. N. sz. rendelete Tanácsköztársasági Törvénytár. III. Bpest. 1919. 64—66. l.

dóság 12—16 mázsa gabona, 1919 tavaszán 24—28 mázsa gabonán kívül kap a cseléd 32 kg szalonnát, 32 kg sót, 24 kg petrolumot, 8 mázsa fát, szabad tőzszegedést, 3 200 négyszögöl saját használatra való tengeri földet, 300 öl kertet.⁹⁸

Nagymértékben megváltoztak a lakásviszonyok is. „A diktatúra második hónapjában nincsen olyan cseléd az országban — írja Hamburger Jenő —, aki más családdal laknék egyszobában. Minden családnak van legalább egy külön szobája, konyhája, kamrája.”⁹⁷

Az agrárproletariátus helyzetét és a proletárforradalomban betöltött szerepét illetően nem hagyható figyelmen kívül az a szerep sem, amit a Tanácsköztársaság vezetésében játszott, amely ugyancsak világosan példázza az e téren is végbement változásokat. Amint már említést tettünk róla, földmunkásokból álltak a birtokrendező és termelést biztosító bizottságok községi, megyei és országos szinten egyaránt. Szemere Vera megállapítása szerint „ezek lényegében szegényparaszt bizottságok, amelyeknek az lett volna a feladatuk, hogy a falusi tanácsok kiszagzza elemeinek működését ellensúlyozzák és a falusi nincstelenek érdekeit védjék”.⁹⁸ (Szovjet-Oroszországban 1918 nyarán hozták létre a szegényparaszt bizottságot.)

E bizottságokra rendkívül fontos feladat várt, hisz — amint láttuk — olyan kéréseket kellett megoldaniok, hogy: melyik birtokot szocializálják, mi legyen azok sorsa, termelészövetkezetet szervezzenek-e rajtuk, vagy megkezdjék a földosztást — persze az adott törvényes keretek között, stb.

A szegényparaszttság részvétele érvényesült a különböző felső szervekben is. Így pl. a Legfelsőbb Gazdasági Tanács választmányának a szakszervezetek vezetői, a helyi gazdasági tanácsok képviselői, a fogyasztási szövetkezetek, mezőgazdasági szövetkezetek, anyaghivatalok képviselői stb. voltak a tagjai. A Mezőgazdasági Tanácsban földmunkások, mezőgazdasággal összefüggő ipari szakszervezetek, mezőgazdasági termelészövetkezetek, fogyasztási szövetkezetek és a mezőgazdasági szakszervezetek küldöttei foglaltak helyet. Részt vett a szegényparaszttság természetesen a kerületi gazdasági tanácsokban, a helyi tanácsokban is stb.

Mindazok az intézkedések azonban, amelyek az agrárproletariátus gazdasági helyzetének javítására és a politikai életbe való bevonására irányultak, annak ellenére, hogy rendkívül jelentősek voltak, a földosztás elmaradása miatt nem eredményezhették azt, hogy a szegényparaszttságot tartós, szilárd szövetségessé tegyék. A nagybirtok felosztásának elmaradása miatt nem lehetett elérni, hogy „a földhöz jutott nagy paraszttömeg ezáltal csontjáiig érdekelve legyen a tanácshatalom minden áron való fenntartásában”.⁹⁹

Ennek ellenére jelentőséget kell tulajdonítanunk a korlátozott földosztás tényének, annak, hogy a gyakorlati munka alapján már bizonyos engedményt tettek a földosztás irányában. Ez arra enged következtetni, hogy ha elegendő idő és tapasztalat áll a Tanácsköztársaság vezetőknek rendelkezésére, további változás következhetett volna be az agrárkérdésben elfoglalt elvi politikában is.

*

A munkás—paraszt szövetség kérdését illetően különösen jelentős problémák merültek fel a Tanácsköztársaság idején az egyénileg gazdálkodó parasztsággal való viszony, pontosabban azok megnyerése tekintetében.

Kétségtelen tény, hogy a *Tanácsköztársaság* a birtokos parasztságnak, illetve a *továbbra is magántulajdonnal rendelkező dolgozó parasztságnak* — ami a munkás—paraszt szövetség szempontjából elsőrendű jelentőségű — hosszú időn keresztül alig tudott valamit nyújtani. Igaz ugyan, hogy olyan intézkedést sem tett, ami érdekeit sértette volna.

Kezdetben a birtokos parasztság egészével úgy viselkedett, mint olyan osztállyal, amelyet semlegesíteni kell, nem tett tehát különbséget szegényparaszt és gazdagparaszt között. Az egységes kezelést nyilatkozott meg pl. a 100 holdon — szőlő esetében 10 hold — aluli birtok után fizetendő *közadó mentesítésében*, illetve közadó tartozások hátralékának elengedésében, amelyre május 12-én került sor.¹⁰⁰ Ez az intézkedés, amely a parasztság megnyerését célozta, ahelyett, hogy azt eredményezte volna, a parasztságnak a Tanácsköztársaságtól való elidegenítéséhez vezetett. Az ellenforradalmi elemek olyan agitációra

⁹⁶ Proletár. Wien. 1920. 11. sz. Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. II. köt. Bpest. 1954. 143. l.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Szemere Vera: i. m. 35. l.

⁹⁹ Kun Béla: i. m. 400. l.

¹⁰⁰ F. K. LXXXVIII. sz. rendelete. Tanácsköztársasági Törvénytár. III. köt. Bpest. 1919. 18. l.

használták fel a rendeletet, hogy azért nem kell adót fizetni, mert a föld nem is a parasztoké, hanem az államé.

Az adóelengedésen kívüli intézkedések túlnyomó része ugyancsak azt mutatja, hogy a birtokos parasztságot egységesen kezelték. Ugyanakkor megállapítható az is, hogy ez nem abból fakadt, mintha a Tanácsköztársaság vezetői nem látták volna a parasztságon belüli osztálykülönbségeket. Álljanak itt ennek bizonyítására a szocializálási határ megállapításával kapcsolatos állásfoglalások. Amint ismeretes, a földbirtok szocializálásáról szóló törvény nem határozta meg annak határát. Az április 5-én kiadott már idézett bizalmas utasítás szerint: „akinek annyi földje van, amennyit maga és családja megművelni képes, továbbra is kisajátítás nélkül maradjon”.¹⁰¹ A közép- és nagybirtok kisajátításáról szóló F. K. XXXVIII. sz. rendelete szerint, „hogy mely birtoktestek minősítendőek kis- vagy középbirtoknak, azt a helyi viszonyok figyelembe vételével mindenkor a földművelésügyi népbiztosság határozza meg”. Tekintve, hogy nyilvánosságra ez a rendelet került, így a rendelet megjelenése nyugtalanságra adott okot a parasztság körében, amit már a kormányzótanács április 6-i ülésén felismertek, amikor „Szántó Béla hadügyi népbiztos felhívja a figyelmet a kisbirtokosok és kisgazdák bizonyos vidékeken való lehangoztására és arra, hogy a kisgazdák kérdésével foglalkozni kell”.

E felszólalással kapcsolatban merül fel, „hogy állapíttassék meg gyorsan egyes vidékenként az a maximum, amelyen alul birtokot nem lehet kisajátítani”.¹⁰²

Hamburger Jenő a kisajátítási határ megállapítására vonatkozóan a Tanácsok Országos Gyűlésén a következőket mondja: „E magas határterület — 100 hold — megállapításának különös és mélyreható okai vannak. Nem azért, mintha mi nem tudnók, hogy aki most 100 holddal rendelkezik, — és ez a 100 hold fel van szerelve élő és holt instrukcióval — az nem volna munkanélküli jövedelemből élő, hiszen bér munkásokat kell 100 hold megművelésére alkalmazni, ennél fogva világos, hogy mások munkaerejéből, illetőleg munkanélküli jövedelemből élő, de nem lehetett leszállítani azt a határmértéket azért, mivel kísérleteink folyamán arra a tapasztalatra jutottunk, hogy a 100 holdon aluli birtokok rendszerint nem egy tagban, nem egy testben, összefüggő egészben fekszenek, hanem felparcellázva a község határában terülnek el és így a szocializált birtokok és üzemek vezetősége nem tudta volna ezeket nagy birtoktestekbe abszorbeálni.

Azokon a helyeken, ahol ezt megkíséreltük, arra a tapasztalatra jutottunk, hogy ezek a földek megműveletlenül, bevetetlenül maradtak, mert a volt tulajdonos nem dolgozott rajtuk, az új üzemek, a szocializált üzemek vezetősége pedig éppen széttagoltságuknál fogva nem tudta ezeket beolvasztani, abszorbeálni nagybirtoktestekbe.”¹⁰³

Nemcsak Hamburger Jenőnek a Tanácsok Kongresszusán tartott referátuma példázza, hogy *világosan látták a „kisgazdák” közti különbségeket*, hanem erről tanúskodnak a vidéki küldötteknek felszólalásai is, akik már határozott intézkedéseket is követelnek.

Különösen kiéleződött a gazdagparasztsággal szembeni ellentét, mert elszabotálták a fölleszeres élelmiszerek beszolgáltatását. Ezt fejezi ki a Somogy megyei Munkástanácsok július végi ülésének határozata is, melyben kijelentették, hogy nem tűrik tovább a módos kisgazdák üzelmeit. Ezekkel szemben, „ha a szép szó nem használt, akkor éreztetni kell... a proletárdiktatúra erejét”. Ugyanakkor a „mezőgazdasági munkásokat fel kell világosítani, hogy nincs semmi közük a 30 holdas kisgazdához”.¹⁰⁴

A termékosere, az elosztás kérdésével kapcsolatban tehát egyre jobban kiéleződött az agrárproletariátus és a birtokos parasztság — ezen belül azonban mind világosabban az agrárproletariátus és a módosparasztság — ellentéte. A proletárdiktatúra hosszú ideig a parasztság felesleges termékeinek elvonását úgy próbálta megoldani, hogy helyettük iparcikket adott, illetve kifizette a mezőgazdasági termények árát és iparcikk vásárlására szóló utalványt adott. Ez tehát azt jelentette, hogy iparcikkhez csak a termékfelesleggel rendelkező kisbirtokosok jutottak hozzá, ami az agrárproletariátus elégedetlenségét váltotta ki.

A Somogy megyei Munkástanácsok fent említett július végi ülése ezért olyan határozatot hozott, hogy „a csereakció eddigi rendszerét megváltoztatja és a szükséges anyagokkal elsősorban a nincsteleneket látja el. A szükséges élelmiszer beszolgáltatásra pedig községenként kvóta arányában holdanként az élelmiszert kiveti és a határozat végrehajtására ott, ahol arra szükség van, karhatalmat vesz igénybe.”¹⁰⁵

¹⁰¹ P. I. Archivum. TAGYOB 2/25 Csorvási iratok 4/59.

¹⁰² P. I. Archivum. A kormányzótanács apr. 6-i ülésének jegyzőkönyve.

¹⁰³ Tanácsok Országos Gyűlésének naplója. Bpest. 1919. 47. l.

¹⁰⁴ Somogyi Munkás. 1919. júl. 29.

¹⁰⁵ Uo.

A Tanácsköztársaságnak a birtokos parasztsággal kapcsolatos helyes elvi állásfoglalása a rendeletek szövegében is tükröződik. Így felleljük azt a munkaügyi és népjóléti népbiztosság június 24-én kiadott rendeletében, amely a mezőgazdasági munkások és kiscgazdák betegségi és baleseti biztosításáról intézkedik. A rendelet 5. §-a szerint: „Azok a kiscgazdák, akik családjuk tagjain kívül rendszerint idegen munkást nem foglalkoztatnak, magukat és családjuk tagjait betegség és baleset esetére önként biztosítatják.”¹⁰⁶

E rendelet már teljesen helyes kritérium, vagyis annak alapján, hogy bérmunkásokat foglalkoztatnak-e vagy sem, tesz különbséget a kiscgazdák között.

E rendeleten túlmenően nem született más olyan intézkedés, amely a parasztságon belüli osztálykülönbségeket figyelembe vette volna, aminek az egyik oka az volt, hogy a módos parasztság birtokát csak rövid ideig, átmenetileg kívánták a tulajdonos kezében hagyni. Erre utal Hamburger Jenő már idézett beszámolója is: „azoknak a megnyugtatósára, akiknek a 100 holdon aluli és a 20 holdon felüli birtokok tekintetében aggodalmaik vannak — mert kb. 20 hold az a határ, amelyet meg lehetne hagyni magántulajdonban —, azoknak megnyugtatósára szolgáljon az, hogy a 100 hold és a 20 hold közötti birtoktestek automatikusan elsorvadásra vannak ítélve”.

A továbbiakban kifejti, hogy miért következik az be; egyrészt azért — mondja —, mivel a fejlettebb szocialista gazdaságokkal nem fogják bírni a gazdasági versenyt. A verseny szempontjából nagy nehézséget jelentenek majd a gazdag parasztszámára a magas munkabérek, hiszen a termelőszövetkezetek megszervezése miatt nehezen, illetve csak magas munkabérékért tudnak majd bérmunkásokat alkalmazni. A elsorvadás másik fontos tényezőjét a bevezetendő telekérték-adóban jelölte meg.¹⁰⁷

Ugyanakkor tehát, amikor a Tanácsköztársaság vezetői helyesen látták a parasztságon belüli különbségeket, a gyakorlati politikában nem alkalmazták azt. Abból az elvi alaptól indultak ki, hogy a szocialista nagyüzemek úgyis hamarosan felszívják ezeket a birtokokat.

Téves tehát az a közkeletű megállapítás, mely szerint a Tanácsköztársaság agrárpolitikája abból a helytelen ideológiai alaptól fakadt volna, hogy a birtokos parasztság egységes osztályt képvisel.¹⁰⁸ Amint láttuk, a parasztságot, pontosabban az egyéni leg gazdálkodó parasztságot egységesen kezelték ugyan, de világosan látták, hogy a birtokos rétegen belül kizsákmányolók és kizsákmányoltak vannak.

*

A Tanácsköztársaság vezetőinek a *magántulajdonban maradt* egyéni parasztszámásokat illetően az volt az álláspontjuk, hogy azokat szövetkezeti gazdaságokba tömörítik. E téren igen jelentős fejlődés következett be a Tanácsköztársaság alatt eltelt időben; „eleinte az volt az álláspont — olvashatjuk Hajdu Árpád már idézett beszédében —, hogy hagyjuk a kisbirtokot. Azért kellett hagynunk, mert kevés volt az erőnk ahhoz, hogy a kisbirtokot is kommunista alapon munkába vehessük.”¹⁰⁹

Hogy ez az álláspont a Tanácsköztársaság első időszakában általános volt-e vagy sem, annak megállapítása ma már rendkívül nehéz, hiszen csak júniusból és júliusból ismerünk olyan megnyilatkozásokat, amelyekben e kérdésről egyáltalán szó esik. Valószínűnek látszik, hogy kezdetben valóban a fent idézett álláspont uralkodott. Erre vall Kun Béla Bogár Ignáchoz írt levelének szelleme is.

Június—júliusban már elég sok és helyes állásfoglalást olvashatunk a kisbirtok szövetkezeti útra való terelésére vonatkozóan.

Így a Szociális Termelés június 4-i számában a következőket olvashatjuk: „Azt a nézetet vallom, hogy ugyanakkor, amikor a 100 holdon felüli birtokoknak szocializálását megvalósítjuk, ugyanakkor minden rendelkezésre álló és észszerűen alkalmazható eszközzel arra kell törekedni, hogy a megmaradó egyéni gazdálkodásba egyrészt a társas gazdálkodás fogalmát, ahol csak lehet bevezessük (tej-szövetkezet, háziipari szövetkezetek, beszerzési szövetkezetek, értékesítési szövetkezetek stb.) másrészt tagosítás által a *racionális* egyéni gazdálkodás lehetőségét is megadjuk. Szóval a földbirtok reform nemcsak a 100 holdon felüli birtokok sorsára legyen befolyással, hanem *igenis éppoly intenzíven és egyidejűleg foglalkozzék a meglévő kis- és középparaszti birtokok sorsával is*. Súlyos és nagy

¹⁰⁶ Tanácsköztársasági Törvénytár. V. köt. 1919. 110. l.

¹⁰⁷ Tanácsok Országos Gyűlésének naplója. 1919. 47. l.

¹⁰⁸ Ezt az álláspontot képviseli Szemere Vera is a már idézett tanulmányában.

¹⁰⁹ Hajdu Árpád: i. m. 21. l.

mulasztás volna csak a 100 holdon felüli birtokokkal törődni. *A kétrendszerű gazdálkodás közti irgalmatlan ellentétet csakis így tudjuk törhetővé nivellálni.*¹¹⁰

Ugyancsak a Szociális Termelésben olvashatjuk az alábbi sorokat: „Nagyon fontos az, hogy a szegénység vagy legalább egy része a szövetkezeti termelés helyességéről meg legyen győződve. A szövetkezetet erőszakosan egyszerű határozattal megcsinálni meddő vállalkozás, mert akkor a földművesek egész bizonyosan nem mennek bele, azon kívül veszedelmes is, mert a munkás a ráerőszakolt szövetkezetben nem dolgoznék úgy, mintha annak helyességéről meg volna győződve. A munkafegyelem tehát nagyon szenvedne.”¹¹¹

Szinte ugyanazon szavakat olvashatjuk, amelyeket az O.K.(b.)P. 1919 márciusában megtartott VIII. kongresszusának a középparasztsághoz való viszonyról szóló határozatában: „A szovjet hatalom képviselőinek, amikor a középparasztokat különféle szövetkezetek, valamint mezőgazdasági kommunák alakítására buzdítják, ezek megalakítása során a legesekélyebb kényszerítést sem szabad alkalmazniok. Csak az olyan egyesületek értékesek, melyeket a parasztkok maguk létesítenek szabad elhatározásukból, s amelyeknek előnyeiről a gyakorlatban meggyőződtek. A túlságosan nagy sietség ezen a téren káros, mert csak erősítheti a középparasztság előítéleteit az újításokkal szemben.”¹¹²

Ilyen álláspont tükröződik Nyisztor Györgynek a Tanácsok Országos Gyűlésén elhangzott felszólalásában is. A vita alkalmával, amikor is egyes vidéki küldöttek meglehetősen erős „kiszagda”-ellenes hangot használtak, Nyisztor György a következőket mondta: „Nincs szükség arra, és helytelen dolog volna, ha a kiszagdat egyenesen magunk ellen uszítanánk . . .

Nincs szükség arra, hogy a kisbirtokot elkommunizáljuk . . . A kiszagdákkal nem lehet így egy kézlegyintéssel elintézni a dolgot, ha életünket fenn akarjuk tartani.”¹¹³

A kisbirtokosoknak szövetkezetekbe való szervezése nemcsak egyes emberek elképzése és álláspontja, hanem helyet kap e feladat a júniusi országos pártgyűlés által elfogadott programban is. Az agrárkérdéssel kapcsolatban a program leszögezi, hogy „a földművelésben a párt feladata a föld társadalmi megművelésének előmozdítása, a szövetkezeti, nagyüzemi termelésnek minél szélesebb körben való megvalósítása. E célból a párt a kisbirtokosoknak szövetkezeti alapon való tömörítésére törekszik és a kiszagdák körében értékesítő, — nyersanyagbeszerző — stb. szövetkezeteket létesít.”¹¹⁴

A kisbirtokosok szövetkezetbe való tömörítésével foglalkozó dokumentumokban tehát sorra azt figyelhetjük meg, hogy lényegében helyes elvi alapon állnak, figyelembe vették az erre vonatkozó lenini tanításokat. Ezt mutatja az önkéntesség elvének kihangsúlyozása, amit ugyan egyáltalán nem úgy értelmeztek, hogy semmit sem kell tenni annak érdekében, hogy az egyénileg gazdálkodók a szövetkezetbe belépjenek. Nyisztor György a parasztkok szövetkezetekbe való tömörítésére vonatkozóan a következőket mondja: „kimegyünk és tanítani fogjuk őket arra, hogy tessék nekik szövetkezeti alapon megindítani a gazdaságot . . . így anélkül, hogy a birtokához nyúlánk, szociális alapra helyezük a gazdálkodást”¹¹⁵

A kisbirtokok termelőszövetkezeti gazdálkodásra való áttérését volt hivatva előmozdítani a kormányzótanács CXXX. számú rendelete értelmében megszervezésre kerülő kerületi gazdasági hivatal mezőgazdasági osztályának „magántulajdonban maradt kisbirtokok alosztálya” is. A törvény szerint az alosztály feladata: „a magántulajdonban maradt mezőgazdasági üzemek növénytermelésének és állattenyésztésének irányítása és ellenőrzése, a szövetkezeti gazdálkodásra való áttérésnek és az áttérés megkönnyítése végett szükséges birtokrendező munkálatoknak elkészítése a Kisbirtokosok Országos Központjának utasítása szerint”¹¹⁶

A kisbirtokosok szövetkezeti gazdaságokba való tömörítésével kapcsolatban többféle elképzés merült fel. Az egyik eszköz — amint ez a már eddigi idézetekből is kiténik — az olyan egyszerűbb szövetkezeti formák támogatása, amelyeknek már voltak bizonyos történeti előzményeik és hagyományaik. Az így szervezendő tej-, háziipari-, beszerzési és értékesítési szövetkezeteknek keresztül igyekeztek a társas gazdálkodás formáját megkedveltetni az egyéni gazdákkal.¹¹⁷

Ez a terv is világosan mutatja, hogy a Tanácsköztársaság vezetői az egyénileg dolgozó parasztgazdaságok kollektivizálására vonatkozóan egyre inkább helyesen érte-

¹¹⁰ Szociális Termelés. 1919. jún. 4. 5. szám, 8. l. (Fassing Antal cikke).

¹¹¹ Szociális Termelés. 1919. jún. 25. 8. szám. (*Hortobágyi László: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek*).

¹¹² Az SZKP kongresszusainak . . . határozatai I. rész. Bpest. 1954. 520. l.

¹¹³ Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyve. 1919. 150. l.

¹¹⁴ Magyarországi Szocialista Párt program-tervezete. 1919. 4. l.

¹¹⁵ Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyve. 1919. 150. l.

¹¹⁶ Tanácsköztársaság. 94. sz. 1919. júl. 27-én.

¹¹⁷ Szociális Termelés. 5. szám 1919. jún. 4. 8. l.

mezték a bolsevik párt álláspontját és annak alapján helyes feladatokat tűztek ki maguk elé.

A szövetkezeti gazdálkodás terjedését igyekeztek előmozdítani a *tagosításon* keresztül is. Találkozunk olyan tervvel is, hogy azok a parasztok, akik már elvégezték munkájukat és így nincs szükségük munkaeszközökre, kötelesek azokat olyanoknak átadni, akiknek nincsenek munkaeszközök és erre rászorulnak. Az elképzelés szerint a közös munkaeszköz használat szövetkezetbe való tömörítésre ösztönöz.¹¹⁸

Találkozunk a Tanácsköztársaság alatt a *termelőszövetkezetek állami támogatásának gondolatával is, melyet abból a szempontból is felvetettek, hogy az államilag támogatott szövetkezet magasabb terméseredménye ösztönzően hat majd az egyénilag gazdálkodókra.* „Úgy gondoltuk, hogy a kisbirtokosokat hagyjuk szépen békén — olvashatjuk a Szociális Termelésben — és viszont gondoskodunk a szövetkezeteknek nyújtandó kezdvezésekről, azok előnyben részesítéséről, számukra üzemanyag kiutalásról, így majd önmagától elő fog állni olyan állapot, hogy a kisgazda be fogja látni, hogy nem érdemes neki saját földjét túrnia, azon kínlódnia, hanem ő is beáll szövetkezetekbe, mert így sokkal jobban fog járni. . .”¹¹⁹ Később — amint már erről szó volt — belátták, hogy ha mást nem tesznek, akkor rendkívül hosszú ideig maradhat fent az akkori állapot. Így került majd sor azokra az erőfeszítésekre, amelyek a kisbirtokosok szövetkezeti útra terelését célozták.

Az, hogy a termelőszövetkezetek fejlesztése érdekében más eszközök igénybevétele is tervbe vették, természetesen nem jelenti azt, hogy a *szocialista üzemek példamutató és meggyőző szerepének* jelentősége háttérbe szorulna. Erről beszél pl. Nyisztor György is a Tanácsok Országos Gyűlésén, amikor azt mondja: „Ha a kisgazda látni fogja, hogy nini a béresnek külön dolga van mint nekem, akkor a kisgazdák maguk azt fogják mondani, hogy igenis szövetkezeti módon akarnak gazdálkodni.”¹²⁰

Ami a szövetkezetek állami támogatását illeti, ennek kimutatása még megoldandó feladat. Érdemes azonban megemlíteni, hogy rendelet is van olyan, amelyben kifejezésre jut a termelőszövetkezeteknek nyújtott állami támogatás, így az április 18-án megjelent F. N. 26. számú rendelet, amely a cukorrépa áráról intézkedik. A rendelet szerint „a cukorrépatermelőknél a kisbirtokosok részére a termelőszövetkezetek 50 százaléka, a magánosoknak pedig 45 százaléka . . . friss répaszeletre” . . . „amely ingyen bocsáttatik rendelkezésükre. Amennyiben a termelő a friss szeleteket nem veszi át, részére minden 100 kg répa után, ha a termelőfél termelőszövetkezet, 5 korona, ha pedig magángazdaság 4 K. 50 fillér megtérítést kell fizetni.”¹²¹ Mindazok a termelők, akik 1919-ben cukorrépat termelnek, „mclasseban is részesülnek”, amiért 100 kg után a termelőszövetkezet 45 koronát, a magángazdaság pedig 50 koronát köteles fizetni. Ehhez hasonlóan „a répamag ára a termelőszövetkezetek részére 8 korona 50 fillérben, magángazdaságok részére pedig 9 koronában állapítatik meg.”

A Tanácsköztársaságnak azon törekvései, amelyek az egyénilag dolgozó parasztságának a termelőszövetkezetekbe való tömörülésére irányultak, a rendelkezésre álló rövid idő ellenére sem maradtak hatástalanok. Már olyan közléseket olvashatunk, amelyek azt mutatják, hogy a *termelőszövetkezeti eszme a kisbirtokos parasztság körében is kezdett terjedni.* „A szövetkezeti eszme a tanyai cselédséget és a répbirtokosokat mindenütt annyira megnyerte, hogy állatállományukat felajánlották a létesítendő szövetkezeteknek” — írja a Vörös Újság.¹²²

Kecskeméten . . . nemcsak a földtelen parasztság, de a kisbirtokosok is a föld szociális megművelése mellett foglaltak állást.¹²³

Ugyancsak Pest megyére vonatkozóan olvashatjuk a Vörös Újság május 4-i számában, hogy „Pest megyéből egymásután jönnek a küldöttségek a megyei direktóriumhoz, amelynek támogatását kéri a termelőszövetkezetek megalakításához.”¹²⁴ Aminek egyrészt az a magyarázata, hogy: „A kommunista társadalomban új vagyont szerezni, új földet szerezni nem lehet, s így magától érlelődik a gyümölcs, amelynek neve — a termelőszövetkezet.”¹²⁵

A termelőszövetkezetek megalakításához szükséges támogatás kérését magyarázza az is, „hogy a kisbirtokosok — akik tényleg maguk művelik a földjüket, akik meg van-

¹¹⁸ Hajdu Árpád: i. m. 21. l.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Tanácsok Országos Gyűlésének naplója. Bpest. 1919. 150. l.

¹²¹ A Földművelésügyi Népbiztosság 26. F. N. számú rendelete.

¹²² Vörös Újság. 1919. ápr. 20.

¹²³ Vörös Újság. 1919. ápr. 2.

¹²⁴ Vörös Újság. 1919. máj. 4.

¹²⁵ Uo.

nak győződve a Tanácsköztársaság maradátságáról, akik nem spekuláción törik a fejüket — a szomszedságban megalakult termelőszövetkezeteknél máris látják a szövetkezeti gazdálkodás előnyét”¹²⁶

Van példa az egyszerűbb szövetkezeti forma megvalósulására is. Így pl. Bonyán a szántás és fuvar elvégzésére szövetkeztek a parasztok.¹²⁷ Hogy azonban az egyéni parasztgazdaságokat tömörítő szövetkezetek — beleértve ebbe az egyszerűbb formákat is — mennyire és milyen mértékben jöttek létre, az ma még teljesen feltáratlan. Valószínűnek látszik, hogy a fenti példák meglehetősen egyedi esetek, de így is rendkívül jelentősek, hisz mutatják, hogy a Tanácsköztársaság helyesen jelölte meg a mezőgazdaság jövő fejlődésének útját.

*

A Tanácsköztársaság vezetői és a Tanácsköztársaság célkitűzéseit megértő agrárproletárok széles tömegei komoly, elismerésre méltó munkát fejtettek ki mint a szocialista mezőgazdaság vezetői és építői. A Tanácsköztársaság vezetői nagyszabású terveket tűztek maguk és az ország elé a mezőgazdaság területén is, amiről Hamburger Jenő a Szocialis Termelés 13. számában a következőképpen nyilatkozott:

„A föld szocializálásának még csak a kezdetén vagyunk és most dolgozunk azon, hogy a jövő berendezéseink az alapjait lerakjuk. A munkálatok közé tartozik a központi könyvvitel és számtartás szervezése, a mezőgazdasági termőterületek geometriai ábrázolásának elkészítése, mégpedig oly módon, hogy a különböző termelési szempontok érvényesüljenek. Rendkívül figyelmet követel ugyanis, hogy a mezőgazdasági termelést az ipari termeléssel kapcsolatba hozzuk, amennyiben a belterjes gazdálkodás rendszerét elsősorban oly körzetben kell megvalósítani, amely iparilag is fontos. De közlekedési hálózatunkra, vasút, hajózás stb. is figyelemmel kell lennünk, mert közérdek, hogy a közvetlen fogyasztást szolgáló mezőgazdasági üzemek a vasúti hálózattól túl messze ne essenek.”¹²⁸

Tervbe vették, hogy Budapest lakosságának mezőgazdasági és kertészeti termékekkel való ellátása érdekében a fővárost intenzív mezőgazdasági övezettel veszik körül (százhalombattai, hatvani, esztergomi kertészet stb.).¹²⁹

Intézkedés történt a mezőgazdaság „élő és holt felszerelésének” helyes elosztására is. Ugyancsak fontos és jelentős tervek születtek a mezőgazdasági szakoktatással kapcsolatban is. Ezek nagy része azonban csak terv maradt, amit a külső intervenció túlereje által vérbefojtott proletárdiktatúra nem tudott megvalósítani.

A Magyar Tanácsköztársaság agrárpolitikájának eredményei és hibái egyaránt fontos tanulságokat szolgáltatottak, amelyekből a kommunisták helyes következtetéseket vontak le később a párt agrárpolitikájának kialakításához is. A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának tapasztalatai segítettek hozzá a pártot ahhoz is, hogy a földkérdésben a földosztás álláspontjára helyezkedjék, hisz e nélkül nem lehet megteremteni a munkás—paraszt szövetséget, ami pedig elengedhetetlen feltétele volt az ellenforradalmi rendszer megdöntéséért vívott harc győzelmének.

Itt a legfőbb ideje, hogy a Tanácsköztársaság agrárpolitikájával kapcsolatban ne csak annak hibáira mutassunk rá (eddig lényegében csupán az történt), hanem alaposabban és behatóbban foglalkozunk az e téren is megnyilvánuló heroikus erőfeszítésekkel és elért eredményekkel. Gondoljunk itt a szövetkezeti kérdés kezelésében bekövetkezett fejlődésre, a korlátozott földosztást lehetővé tevő intézkedésre, az egyéni parasztgazdaságok szövetkezetekbe való tömörítésének helyes elveire stb. Napjainkban, amikor a mezőgazdaságban egyre jelentősebb mértékben növekednek a szocializmus erői, a Tanácsköztársaság agrárpolitikája célkitűzéseinek és eredményeinek — a hibák mellett — megmutatása nemcsak egyszerűen büszkeséget jelent, hanem egyre világosabbá válik, hogy a Tanácsköztársaság agrárpolitikáját illetően nem csak a hibák megmutatása, hanem a célkitűzések és eredmények megvilágítása is hasznos tanulságok levonását teszi lehetővé, amelyeket gyümölcsözően használhatunk fel szocializmust építő munkánkban.

SZUHAY MIKLÓS

¹²⁶ Vörös Újság. 1919. máj. 4.

¹²⁷ Somogyi Vörös Újság. 1919. máj. 24.

¹²⁸ Szocialis Termelés. 1919. aug. 3. 13. szám. 2.

¹²⁹ Uo.

A SZÓHAGYOMÁNY MINT A LEGÚJABBKORI AMERIKAI TÖRTÉNETÍRÁS EGYIK FORRÁSA

A legújabbkori, XIX—XX. századi történetírás terén világszerte új műfaj van kialakulóban, a szóhagyományra támaszkodó történetírás. Alkalmazására elsősorban akkor kerül sor, ha az írásos forrásanyag hiányos vagy elpusztult. Általában mindenütt az a tapasztalat, hogy az írott forrásanyag a legújabb kor történetének feldolgozásához nem elegendő, hanem sok vonatkozásban kiegészítésre szorul. A jelenkori gyors ügyintézés keretében sokkal nagyobb szerepük van a személyesen vagy távbeszélőn történő megbeszéléseknek, mint az iratváltásnak s így gyakori eset, hogy fontos dolgokról sem marad írásos feljegyzés, s ha marad is, legtöbbször hézagos; a bizalmas ügyeknek írásban való rögzítésétől pedig nagy mértékben tartózkodnak. A történészek a világ minden országában egyetértenek abban, hogy össze kell gyűjteni azoknak a kortársaknak emlékeit, akik történeti jelentőségű események szereplői vagy tanúi voltak, mivel ilyen módon a történeti források száma szaporodik. A gyűjtés, valamint a gyűjtött anyag felhasználásának, feldolgozásának módszerét illetően még erősen eltérnek a vélemények, de magának az idejekorán történő gyűjtőmunkának szükségességét mindenki belátja.

Az alábbiakban az USA történeiszéinek és levéltárosainak erre vonatkozó gyakorlatát szeretnénk röviden ismertetni. Angol nyelvterületen a szóhagyományra támaszkodó történetírást „oral history”-nak nevezik. Az Amerikai Levéltáros Egyesület folyóirata (The American Archivist) 1955-ben és 1957-ben több tanulmány keretében foglalkozik ezzel a kérdéssel.¹ A tanulmányok szerzői a részletkérdésekben különböző felfogásokat képviselnek, egyben azonban valamennyien egyetértenek, abban, hogy az új műfaj a történettudomány számára hasznos és nagy fejlődési lehetőségeket rejt magában. A modern technika minden vívmányával felszerelt, különleges kiképzésű történészek interjúsorozatokat készítenek olyan személyekkel, akik egy-egy kutató kérdését megvilágítására lényeges és megbízható adatokat tudnak szolgáltatni. Ezeket a magnetofon-szalagra vett interjúkat gépirással átírják, hitelesítik s a végleges szöveget valamelyik levéltárban helyezik el.

A forrásfeltárás új módszerével legelőször a Columbia-egyetem kísérletezett, azután a Ford-művek levéltára (Dearborn, Michigan állam), továbbá Wisconsin állam történelmi társulata. Ezen a három helyen érte el legnagyobb fejlettségét. Mindhárom helyen készítettek már hosszabb-rövidebb szabályzatokat is arra vonatkozólag, hogyan kell eljárniuk az új forrás alkotóinak az interjúra való előkészülettől kezdve a kész forrásnak levéltárban való elhelyezéséig, de ezek a szabályzatok inkább csak javaslatokat tartalmaznak, általában nem kötelező érvényűek. Maga a gondolat, a műfaj nem új, hiszen Herodotostól kezdve napjainkig minden történész kereste az alkalmat olyan emberekkel való beszélgetésre, akik hasznos értesülésekkel szolgálhattak. Az újságírás pedig az 1860-as évektől kezdve rendszeresen alkalmazza az interjút. Mégis az új műfaj alapvetően különbözik a régítől egyrészt azért, mert az elérhető legteljesebb szakszerűsége és megbízhatóságra törekszik, másrészt mert a modern technika vívmányait széleskörűen alkalmazza.

A tanulmányok szerzői kivétel nélkül alapos képzettséget és felkészültséget kívánnak meg attól a történésztől, akit nehéz volna egyszerűen csak interjúkészítőnek nevezni, hiszen lényegesen több annál: új történeti forrás alkotója. Megfelelő képzettség nélkül az újságírói interjú sem lehet sikeres. A történeti interjú készítőjének alaposan meg kell ismernie azt az időszakot, amellyel foglalkozik, a területet, ahol dolgozni fog, az embereket, akikkel beszélgetni kíván. A St. Paul-ban (Minnesota) székelő erdészettörténeti

¹ O con D. Bomhard: A New Measure of Things Past. (The American Archivist, 1955, 123—132. l.) — Vaughn Davis Bornet: Oral History Can Be Worthwhile. (Uo., 1955, 241—253. l.) — Helen M. Cann White: Thoughts on Oral History. (Uo., 1957, 13—30. l.)

kutatóintézet (Forest History Foundation), amely tíz éves működése alatt jelentős interjúanyagot gyűjtött össze, 1955-ben tizhetes feltáró munkát végzett Minnesota és Wisconsin állam azon területein, ahol az 1830-as évek végétől 1914-ig jelentős erdőkitermelés folyt. Felkutatták a még meglévő írásos forrásanyagot s azonkívül számos interjú készítették olyan személyekkel, akiknek kapcsolatuk volt az erdészettel és a faiparral. Legtöbbjük idős vagy középkorú ember volt. A kiszálló történészek még a munka megkezdése előtt tanulmányozták a felderítendő terület múltját, elolvasták a régi telepésekről szóló életrajzokat s az erdészetre vonatkozó fontos munkákat. Hasonló előkészületeket tettek a Ford-művek levéltárának történészei is, akik 1950-ben hozzáfogtak a Ford-művek történetének és az alapító, Henry Ford életrajzának megírásához. Először is iratanyagukat vizsgálták át, időrendben haladva, hogy pontosan felmérjék, hol szorul az szóbeli kiegészítésre. Eközben alaposan megismerték a Ford-művek múltját is. A következő lépés mindkét esetben a meginterjúvolandó személyek kiválasztása volt. Az erdészettörténészek munkáját nagy mértékben elősegítette egy helybeli idősebb ember ismeretése, akinek a vizsgálandó területen sok barátja és ismerőse volt s így összekötő kapcsolatot jelentett köztük és a vidék lakossága között. A Ford-művek történetíróinak viszont igen sok ember közül kellett a legmegfelelőbbeket kiválasztaniuk, akik a legtöbbet nyújthatták egyrészt Fordra, másrészt a Ford-művekre vonatkozólag. Az első csoportba tartoztak Ford rokonai, barátai, üzletfelei és társasági ismerősei, valamint házi személyzete, akik mint embert ismerték. A második csoport a Ford-művek személyzetéből került ki. Megállapították, hogy az utolsó ötven évben kik töltötték be a legfontosabb állásokat s hogy a legkülönbébb munkaterületeken kik dolgoztak a leghosszabb ideig. Azt tapasztalták, hogy az interjúkészítést legjobb a legidősebbekkel kezdeni, addig, amíg azok rendelkezésre állhatnak; ha pedig az életkor közömbös, akkor a kevésbé jelentős személyekkel, úgy hogy a fontos interjúalanyok elé már sokoldalú ismeretanyag birtokában léphessenek.

A kiválasztott személyeket az interjúra elő kell készíteni. Első feladat bizalmuk megnyerése. Ha ismerik a munka célját, jelentőségét, tájékoztatást kapnak mindazokról a jogi és anyagi természetű következményekről, amelyek őket érintik s nem utolsósorban, ha rokonszenvesnek találják a velük foglalkozó történetet, akkor sikerült megteremteni az alapot a jó együttműködésre. Ebben az esetben szívesen vállalkoznak arra is, hogy emlékeiket felfrissítsék, esetleg otthon lévő feljegyzéseiket, régi újságjaikat, irataikat átnézzék. Ilyen alkalommal ugyanis soha nem remélt iratok is napvilágra kerülhetnek. Az is előfordult, hogy a szenttanúk elbeszélése helyesbítette már megjelent munkák adatait, nem árt tehát a vizsgált kérdéssel kapcsolatos irodalom megállapításairól is beszélgetni velük. Egyre azonban ügyelni kell az interjú készítő történetészek, s ha ezt elmulasztja, súlyos hibát követ el. Kérdéscível nem szabad befolyásolnia a meginterjúvolt személyt, nem szabad úgy kérdeznie, hogy valósággal szájába adja a feleletet. Kérdésekre szükség van, a két személy közötti bizalomra ugyisint, de hadd beszéljen a kérdezett úgy, ahogyan emlékszik, ahogyan saját maga vélekedik. Emlékezetét és véleményét irányítani annak érdekében, hogy azt felelje, amit a történész szívesen hallana, nem szabad, ezzel tönkretesszük a forrás hitelességét. Az egyik szabályzatalkotó azt is megköveteli — véleményünk szerint helyesen —, hogy a végleges szövegbe ne csak a feleletek, de a feltett kérdések is bele kerüljenek. Az interjú nagy gondval való előkészítése azért is fontos, mert ha véletlenül nem sikerül, nem minden esetben lehet megismételni.

Elmondják tapasztalataikat a szerzők magának az interjúknak a lefolyásáról is. Itt figyelemmel kell lenni a kérdezett személy egyéniségére és egészségi állapotára. Egy magnetofonszalag általában fél óras beszélgetéshez elegendő. Aki nem fáradékony, az egy ülés alatt is elmondja mindazt, amit tud. De a legjobban sikerült interjúkhoz általában több ülés szükséges. Itt is fontos a nyugodt, baráti légkör biztosítása. Az interjúalany ismerje meg a gépet, amelybe beszélni fog, úgy kezelje (általában maga az interjúkészítő történész) pár mondatot felvesz és azt lejátssza előtte, hogy a későbbiekben tudjon bánni a hangjával. A gépnek a továbbiakban nem kell az előtérben lennie, mert zavaró tényező, s az sem jó, ha kettőjükön kívül más is jelen van. Kivételes esetben azonban, pl. gyűléseken, kerekasztal-konferenciákon készülhetnek csoportos interjúk is, úgy hogy a felszólalók szavait lemeze veszik. A kérdezőnek latba kell vetnie minden ügyességét és tapintatát, hogy a kérdezett, mint fent hangsúlyoztuk, szabadon beszéljen, de ne kalandozzék el túlságosan a tárgytól.

A munka következő fázisa a magnetofonszalagra vett szöveg átírása. Leghelyesebb, ha ezt maga az interjúkészítő végzi, gépiró segítségével. Ő ismeri lejjében az interjú tartalmát s a meginterjúvott személy gyenge pontjait, gatlásait, botlásait. Mindezek figyelembevételével elkészül az első átírás, amelyet összeolvasnak a magnetofonszalaggal. Az interjúkészítő megteszi javaslatait a kihagyásokra, javításokra vonatkozólag s

ezeket a lemásolt szöveggel együtt kísérőlevélben csatolva elküldi az interjúalanynak. Ezután kettlen, egyetértésben elvégzik a javításokat. Az a jó átírás, amely nem rontja el az eredeti szöveg zamatát s csak értelmetlenség esetén változtat rajta. A nyelvtani hibák, akadozások nyugodtan benne maradhatnak. A javításokat az átírásban lábjegyzetben minden esetben jelezni kell. Legjobb a változtatásokat külön ívre gyűjtve csatolni valamennyi másolathoz. Bonyolultabb a szövegtörlés kérdése. A szövegben lehetnek olyan részek, amelyek egyes személyek érzékenységét sértik. Ha az adatszolgáltató biztosítékot kap, hogy ezeket a részeket csak bizonyos idő elteltével fogják felhasználni, rendszerint beleegyeznek meghagyásukba. Az ilyen, egyelőre zárt részeket is külön ívken kell összegyűjteni, megjelölve a felhasználhatóság időpontját. A történetírásnak természetesen az az érdeke, hogy erre minél előbb sor kerüljön, s az interjúkészítőt sem ösztönzi az, ha munkája eredménye esetleg csak évtizedek múlva lát napvilágot. Mégis annak az elvnek kell érvényesülnie, hogy az adatszolgáltató ezirányú kívánságai minden esetben tiszteletben tartandók.

A fenti megfontolások alapján készül el a véglegesen átírt szöveg, amelyet az interjúkészítő és az adatközlő aláírásával, az illetékes intézmények (megbízók) pecsétjével a szokásos módon hitelesítenek. A végleges szöveget még egy tájékoztató adatgyűjtőmenny egészíti ki, amely magában foglalja az interjúkészítő és az adatszolgáltató, valamint a többi munkatárs nevét, foglalkozását, esetleg életkorát, s az interjú minden szakaszának keltét. Ha a meginterjúvott egyén közismert személyiség, akkor a közkezen forgó lexikonok róla szóló részére kell hivatkozni. Hasznos annak feljegyzése, hogy milyen környezetben és hangulatban folyt le az interjú, milyen volt az illető magatartása, szívesen beszélt-e, vagy esetleg kitért egyes kérdések elől; vannak, akik még külsejét, ruháját is leírják, sőt csatolják fényképét is. Ebbe a részbe kerülhet egy rövid nyilatkozat arról is, hogy a történész miért éppen a kiválasztott személyekkel lépett kapcsolatba, ezt milyen felkérésre tette, mi volt a munka célja, s hogy a munka egy átfogóbb perspektívikus tervnek részét jelentette-e; fel kell sorolni azokat az újságokat, könyveket, iratokat, amelyeknek alapján az illető emlékezetét felfrissítette. Itt térünk vissza még egyszer a feltett kérdéseknek a végleges szövegbe való bevitelére. A kérdések nélkül az interjút később használó történész sok mindent nem tudhat, így pl. azt, hogyan kerülnek bele bizonyos személyek nevei az interjúba, ki hozta szóba azokat. Mi az oka annak, hogy egy-egy személyt együtt említenek egy másikkal, amikor a kettőnek látszólag semmi összefüggése sincs egymással? Nem tért-e ki az interjúalany egyes kérdések megválaszolására elől, esetleg úgy, hogy a kérdés mellé beszélt? Követett-e el komoly tárgyi tévedéseket? Ha a végleges szövegben mindez benne van, a későbbi kutatók minden szükséges felvilágosítást megkapnak ahhoz, hogy az interjú szövegét megfelelően értékelhessék.

Az interjúkészítéssel kapcsolatban — a magántulajdon elveinek megfelelően — egy sereg jogi kérdés is felmerül. Általában az a szokás, hogy előre és írásban szabályozzák mindkét fél jogát a végleges szöveggel és annak felhasználásával kapcsolatban, kiterjesztve ezeket a jogokat az adatszolgáltató esetleges örökösire is. Az interjúkészítő történész rendszerint azért vállalkozik a munkára, hogy a szöveget saját maga használhassa, de ugyanakkor felelősséget vállal azért is, hogy megőrzi forrásul a történetírás számára, mások használatára is. Vitás kérdés az eredeti magnetofonfelvétel megőrzése. Egyesek szerint erre nincs szükség, ha a hiteles másolat már elkészült, legfeljebb jellegzetes részeket tartalmazó kisebb darabokat kell eltenni belőle, hogy az adatszolgáltató hangja is fennmaradjon. Más felfogás szerint helyes az eredeti felvételt megőrizni, s ilyen esetben az adatszolgáltatót vagy örökösét illeti meg az őrzés joga, a hitelesített szöveg egy másolatával együtt. Egyáltalán a megállapodások messzemenő jogokat biztosítanak az adatközlőnek, aki gyakran beleszólhat az anyag felhasználásának részletkérdéseibe is.

Az Egyesült Államokban már eddig is több történeti vonatkozású munka jelent meg, amely nagymértékben támaszkodott a szóhagyományára. Ezeknek tárgya a jelenkor és a közelmúlt története s szerzőik állítása szerint anyaguk legértékesebb részét interjúk útján gyűjtötték össze. Kiemelhető ezek közül Allan Nevins és Frank Ernest Hill munkája Fordról és a Ford-művekről (1954). A tanulmányírók megállapítása szerint a szerzők az új módszert ügyesen alkalmazzák, mégis szükségesnek látszik egy általánosan elfogadható szabályzat elkészítése, a műfaj tudományos megalapozottságának és felhasználhatóságának biztosítása céljából.

A fentiekben arra törekedtünk, hogy a rendelkezésünkre álló irodalom alapján rövid ismertetést adjunk egy külföldön folyó kísérletről. A munka szakmai és technikai téren egyaránt nagy felkészültséggel folyik, eredményei azonban még nem mérhetők le. Azok a művek, amelyekhez nem műkedvelők, hanem valóban tudósok és történészek

gyűjtik az anyagot, általában még csak készülõben vannak és így megbírálasuk nem volt lehetséges. A Ford-életrajz tanulságai azt mutatják, hogy az amerikai történészek a jövõben is foglalkozni kívánnak hasonló jellegû munkával, azonban szükségesnek tartják a már meglévõ módszertani utasítások, szabályzatok állandó tökéletesítését az újabb megfigyelések alapján.

A történeti interjú alkalmazásában, forrásanyagunknak a személyes visszaemlékezésekkel való kibõvítésében a magunk részérõl itthon is nagy lehetõségeket látunk. Legújabbkori forrásanyagunk nagy része a hadiesemények során elpusztult. Az utolsó 80—100 év történetével foglalkozó kutatók tanúsíthatják, milyen gyakran elégtelenek a levéltári iratokból nyerhetõ felvilágosítások, mégpedig nemcsak az anyag megfigyeltetése, hanem sokszor jellege következtében is. Sok más példa közül kiemelhetjük, hogy a polgári állam hivatalos irattermelése a haladó mozgalmakat fonákjukról mutatja be, velük szemben elítélõ álláspontot foglal el. Más esetben lényeges adatok azért hiányoznak az iratokból, mert bizalmas természetük folytán, vagy mert az egykorú közvélemény elõtt jelentéktelennek tûntek, el sem jutottak az írásbeli lerõgzítés állapotába. A régmúlttal kapcsolatban ezen már nem tudunk változtatni, de törekednünk kell arra, hogy múltunknak még élõ és elérhetõ tanúbizonyságait megszólaltassuk.

Jelen beszámolóink célja a Magyarországon folyó hasonló jellegû munkák ismertetése, mivel azok külön tanulmányt érdemelnek. Nem mulasztathatjuk el azonban, hogy rá ne mutassunk a Párttörténeti Intézet úttörõ munkásságára, amelyet a magyar munkásmozgalommal kapcsolatos visszaemlékezések gyűjtése terén évek óta végez, az 1890-es évektõl 1945-ig a munkásmozgalom minden korszakára és 1945 után a népi demokratikus állam kialakulásának elsõ éveire vonatkozólag.² Ennek a nagy vállalkozásnak eredményeképpen eddig már több kiadványkötet is napvilágot látott.³ A munka irányítói nálunk is továbbra is az írott forrásokat tekintik a történetírás elsõdleges forrásainak, de az a véleményük, hogy kellõ kritikával sokat meríthetnek az „élõ források”-ból is.

Megítélésünk szerint a kortársi visszaemlékezések gyűjtése nálunk is kiterjeszthetõ a munkásmozgalom mellett a történetírás egyéb területeire is. A legújabbkori kutatók valánfényien szükségét érezték, hogy a közelmúlt hitelt érdemlõ szemtanúival beszélgetéseket folytassanak, sõt ezt többen meg is tették. Ám ezen a téren eddig csak szórványos „partizánmunka” folyt, holott a kérdés megoldása a történeti kutatóintézeteket és a levéltárakat egyaránt érinti. Az eddigi kísérletek kiterjesztése, az újfajta kutatómunkának szigorúan tudományos alapon és nagy emberi tapintattal történõ megszervezése bizonyára itt is jelentõs eredménnyel járna, annál inkább, mert a munkásmozgalom frontján szerzett gyűjtési tapasztalatok útmutatásul szolgálhatnak. Sürgõsen ki kellene dolgozni, ugyancsak a fenti tapasztalatok felhasználásával, a gyűjtõ és feldolgozó munka módszertanát is. Ez nagy hasznára válnék a már most folyó munkáknak, s itt fel kell hívunk a figyelmet a nagy méretekben folyó helytörténeti kutatásokra; a helytörténeti monográfiák szerzõi csaknem kivétel nélkül kiegészítik írott forrásanyagukat a helybeli visszaemlékezésekkel. A visszaemlékezések gyűjtésének munkája Magyarországon is elérte az a fejlettségi fokot, amely lehetővé teszi szélesebb, eddig kevésbé érintett körre való kiterjesztését és a munka elvi és módszertani alapjainak lerõgzítését.

IVÁNYI EMMA

² Balázs Béla: A személyes visszaemlékezések felhasználása népi demokrácánk történetének feldolgozásában. Századok, 1955, 882—896. l.

³ Hõsi harcok emlékei. A magyar munkásmozgalom múltjából. (Összeáll. és szerk.: Lányi Ernõné.) Bpest, 1955, 214 (2) l. — Vagyunk az ifjú gárda. Emlékezések az ifjúmunkás mozgalomra 1900—1944. (Szerk.: Lányi Ernõné.) Bpest, 1957, 301 l. stb.

VÁLASZ VÁCZY PÉTER „NÉHÁNY KÉRDÉSÉRE“

„István király” című népszerű tudományos munkámmal¹ Váczy Péter megtisztelő terjedelemben foglalkozott a Századok hasábjain.² Örvendetes, hogy a jeles szerző, akit a felszabadulás előtt megjelent könyvei és cikkei a korai középkor egyik legalaposabb ismerőjeként mutatnak be, a könyv ismertetése kapcsán, azon jóval túlmenve, részletes fejtegetésekbe bocsátkozott a XI—XII. század magyar társadalmára, gazdasági életére, ruházata, irodalmi emlékeire és még sok más kérdésre vonatkozóan. De már sokkal kevésbé örvendetes az, hogy minden bizonnyal hosszabb ideje gyűjtött adatait most népszerű tudományos munkámtól kéri számon, és így mintegy könyvem hibájának és hiányának tünteti fel mindazt, ami javarészt az egész magyar történetírás fogyatkozása. Már csak a tudományos igazság keresése is megkívánja azt, hogy megállapításait ne hagyjam szó nélkül.

Magam is teljesen átérzem a bírálat jelentőségét, s ezt még Váczy célzatos kritikájának olvasása közben sem felejtettem el. A konstruktív bírálat segítséget jelent, s ezért sajnálatos, hogy amikor 1938-ban az államalapító törvényhozásáról,³ 1942-ben alkotmányfejlődésünk első korszakáról,⁴ 1947-ben a társadalmi hierarchiát képviselő „királyi familiáról”⁵ mai felfogásom szerint sokban kifogásolható módon írtam, Váczy nem tartotta szükségesnek, hogy hallassa a kritika szavát. Most köszönettel veszem és elismerem azokat a megjegyzéseit, amelyek valóban meglévő hibákra mutatnak rá, ezek azonban — sajnos — gyakran elválaszthatatlanul összekeverednek olyan mondatokkal, amelyek a mindenáron való hibakeresés szándékából erednek, s a megbírált könyv szövegét mintegy torzító lencsén át mutatják be. Magam is szeretettel műveltem a kritika műfaját, különösen a Századok régebbi évfolyamaiban; vannak olyan bírálataim, melyekben „ifjú elmével” igen élesen foglaltam állást a mű fogyatkozásaival szemben. De a kritika, ha éles is, sohase legyen igaztalan; annyit kell számon kérnie a szerzőtől, amennyit vállalt, és azért szabad csak őt felelőssé tennie, amit valóban leírt. A követ-

¹ Budapest 1956, „Művelt Nép” kiadó, 172 l. (a továbbiakban: B).

² A korai magyar történet néhány kérdéséről, Századok 1958, 265—345. l. (a továbbiakban: V).

³ Szent István törvényének önállósága, Századok 1938, 433—487. l. kny. Bpest. 1939.

⁴ A személyes királyság kora. Illés József Emlékkönyv (Bpest. 1942) 93—103. l.

⁵ Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban (Kolozsvár é. n., megj. 1947) II. fej.: A személyes királyság kora, 70—110. l.

kező lapok hitem szerint bőségesen illusztrálják majd, hogy bírálóm ezeknek a követelményeknek nem felelt meg.

Van azután Váczy „Néhány kérdésének” egy olyan vonatkozása is, amely túlmegy azon a problémán, jó népszerű tudományos munka-e az „István király”, vagy — bírálóm félreérthetetlen célzása szerint — „silány mű” (V. 272. l.). Váczy ugyanis nem jelenti ki világosan, milyen álláspontból bírál, és milyen álláspontra helyezkedtem én. Első olvasásra a „Néhány kérdés” a polgári objektivizmus termékének tűnik, de figyelmesebb vizsgálódás megmutatja, hogy történetírásunknak egy olyan irányzata jelentkezik benne, melyről már azt hittük, hogy leküzdöttük magunkban. A világnézeti alap elködösítése dacára is a magyar szellemtörténet támadja itt a magyar marxista történetírás eredményeit. Ez a jelenség pedig a megbírált szerzőnek egyenesen kötelességévé teszi, hogy eljen a válasz jogával.

1. *Munkám lehetőségei és korlátai*

Mindenek előtt a könyv feladatát, népszerű jellegéből következő lehetőségeit és korlátait kell világosan megjelölnöm. Az a tény, hogy az „István király” a Magyar Történelmi Társulat újabb népszerűsítő sorozatának 6. köteteként jelent meg — s ezt bírálóm is jól tudja (V. 265. l.) —, a szerződésben megszabott kb. tíz ív terjedelem, és a felmerülő kérdések sokasága olyan áttekintésre nyújtott lehetőséget, mely csak a fontosabb problémákat öleli fel, s ezt egyben szigorúan István király korára szorította. Bevezetőben az István-kép változásaira és a feldolgozás nehézségeire utalva egyenesen megmondtam, hogy mire vállalkozom: „Mi most azt az anyagot, amit a kutatás eddig Istvánról és népéről felszínre hozott, szeretném úgy összefoglalni, hogy a kép világos, egységes és igaz legyen. Őszintén meg fogjuk mondani, hogy mi a bizonyos, mi a kétséges és mi a feltevés” (B. 6. l.). Munkám tehát nem lépett fel sem az eredeti kutatás, sem a monográfia igényével.

Váczynak ez a megoldás nem nyerte meg a tetszését. Mindjárt előljáróban azt fejtegeti, hogy a szaktudomány művelői bizonyára jobban örültek volna egy „igazi, terjedelmes részletmunka” megjelenésének (V. 265. l.). Ez azonban nem gátolja meg abban, hogy véletlennek alig tulajdonítható következetességgel, ismételten „az új István-monográfiáról” (V. 268., 271., 272., 291., 341., 345. l.), illetve „az István-monográfiáról” (V. 274. l.) beszéljen. Ez a szóhasználat akarva-akaratlanul félrevezeti az olvasót. Ugyanakkor, amikor a teljes anyaggyűjtésre épülő monográfiával szemben támasztható igényekkel lép fel, nem egészen őszinte dicsérettel illet engem, hogy össze tudom egyeztetni a népszerűsítést a tudományos munkával. „Lépten-nyomon tanújelét adja annak a szándékának, hogy mindenki számára írjon — beleértve a szaktudósokat is” (V. 266. l.). De előbb megró azért, hogy a forrásokról és irodalomról „sajnos, igen hiányosan” számolok be az utolsó lapokon (V. 265. l.). A megbírált munka tehát hol monográfia, hol népszerű mű aszerint, hogy a bíráló gondolatmenete az adott esetben mit kíván.

Tisztázzuk a kérdést! Váczy régebben sikerrel művelte a népszerűsítést, tehát a műfaj nem ismeretlen számára. A Magyar Művelődéstörténet 1939-ben megjelent első kötetében szépen megírt történelmi áttekintést adott a XI—XIV. századról „A magyarság a román és gót stílus korában” címmel (91—160. l.), s ezenkívül az Árpádok és az Anjouk korának társadalmi fejlő-

dését is összefoglalta (173—190. l.). A Hóman, Szekfü és Kerényi szerkesztésében megjelent Egyetemes Történet második kötetét pedig, mely „A középkor története” címmel hatalmas anyagot tett hozzáférhetővé az akkor ún. művelt nagyközönség számára, ugyancsak ő írta. Bármennyire termékeny szerző is volt tehát a felszabadulás előtt, talán nem túlzás azt állítani, hogy munkásságának felerészét népszerű tudományos művek teszik ki. Az olvasó azt hihetné, hogy ez a két publikáció bőségesen idézi forrásait, amint tőlem megkívánja. De a Művelődéstörténet csak a képekre vonatkozó jegyzeteket közöl, a középkori egyetemes történet 714 lapjához mindössze 4 (négy) lap „Irodalmi Tájékoztató” járul.⁶ A kisebb szedés miatt vegyük ezt 6 (hat) lappal egyenértékűnek, akkor sem éri el a szöveg egy száza ékát. Amellett ez a nagyméretű szellemtörténeti szintézis nem országonként halad, ennél fogva a szöveg és az irodalom egybevétele rendkívül bonyodalmas. Nem kívánom mindezt a jeles szerző rovására írni, de szeretném em ékezetébe idézni, mennyire húzódoznak a népszerű művek kiadói a nagy jegyzetanyagtól. Azt hiszem, 172 lapnyi könyvem 14 lapnyi „Források és irodalom” fejezete (B. 157—171. l.), mely kifejezett kívánságonra kapott helyet, eléggé szokatlan a népszerű tudományos művekné., és éppen a szakemberek tájékoztatására szolgál. Többek között Váczynek is nagymértékben megkönnyítette, hogy a könyv fogyatkozásaira rámutasson.

De nem is ez a lényeges különbség „akkor” és „most” között, hanem a népszerű munkának a kulturális forradalom következtében megévvő nevelő szerepe. Ma már nem néhány ezer művelt olvasó van az országban, hanem tömegek igénylik a felvilágosítást, többek között történelmi kérdésekben is. István királyról a Magyar Történelmi Társulat 1954. május 21-én a népszerű történelmi kiadványsorozatról tartott vitaülé ének több hozzászólója kívánt olvasni, mégpedig szélesebb körök nevében is.⁷ A népszerű tudományos munka a történelmi köztudat alakítója, tanárok és diákok eligazítója, olvasó népünk nevelője lehet. Magam sem tettem még sokat ebben az irányban; eddig 73 tudományos közleményemből (az egyetemi jegyzetek nélkül) csak két ilyen könyvet és néhány cikket tudok felmutatni.⁸ Nagy és szép hivatás a tömegek igényét kielégíteni, „nem középiskolás fokon tanítani” őket. De ehhez együtt kell haladni hazánk fejlődé ével, szeretni kell az olvasót és a választott tárgyat. A könyvemben kifogásokat „szinte már érzelmes patetikus aláfestés” (V. 265. l.) ezt a törekvést fejezi ki. Váczy, igaz, a következő lapon már ellentmondásba kerül önmagával, amikor „az éreztető, sőt tanárián oktató hang” miatt panaszkodik (V. 266. l.). Jó népszerű könyvet csak a tárgy iránti lelkesedéssel lehet megírni: hősünket szeretni vagy gyűlölni kell anélkül, hogy emiatt eltorzítanók az adatok tanúságát. Hogy olykor a kritika sem nékülözi az érzelmi aláfestést, azt a „Néhány kérdés” minden olvasója tanúsíthatja.

A népszerű jelleg befolyásolja a mű szerkezetét is. Az egyes problémák, írja Váczy professzor, „nem mindig lépnek elértébe kellő ésséggel, (a szerző) válaszaik gyakran határozatlanok, sőt olykor tértérek. Problémák helyett pedig rendszerint meg kell elégednünk címszavakkal” (V. 266. l.). Egyes

⁶ A 2. kiadásban idézett utolsó mű 1942-ben jelent meg.

⁷ Vö. Századok 1954, 715. l. A tárgyunkra vonatkozó hozzászólásokat a vita jegyzőkönyve tartalmazza.

⁸ A másik: Hajnóczy 1750—1795 (Bpest. 1954), a M. Tört. Társulat előző sorozatában.

szerkezeti kifogásai után ismét a „külsőleges szempontok alkalmazása a feldolgozásban” a legfőbb kifogása (V. 266. l.). Vajon mi a népszerű tudományos könyv feladata: az eddigi ismeretek megbízható összefoglalását adni, vagy a kutatás feladataira rámutatni? Bevezetőben mondott szavaimhoz a könyv egész folyamán hű maradtam; megmondtam, hol vannak még nehézségek, bizonytalan és kétes pontok. De lépten-nyomon a kutatóra váró problémákat fejtegetni egy népszerű könyvben valóban „nem segíti elő a problémák kifejtését és a történeti valóság létteljes bemutatását” (V. 266. l.). Azt hiszem, a tárgyi szempontú csoportosítás, a címszavak helyes megválasztása mozdítja elő leginkább a problémák meglátását és további tisztázását. Vagy talán a legendák és krónikák időrendi metódusát kellett volna alkalmaznom?

De nézzük az egyes szerkezeti kifogásokat. Váczy rosszallja, hogy „A pásztortársadalom válsága” c. fejezetet két eseménytörténeti fejezet követi: „István és családja”, „A magyar állam megalapítása és megvédelmzése”. A gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokról nyert kép, úgymond, „elhomályosul, mire az olvasó a tulajdonképpeni tárgyaláshoz, a különféle szakfejezetekhez ér” (V. 266. l.). De vajon elképzelhető-e, hogy előbb szóljunk az államalapítóról és nagy történelmi tetteről, s azután a honfoglalásról, valamint a X. századi válságról? Ebben az esetben a művet valahogy így kellett volna kezdeni: „Volt egyszer egy király...” Olyan szemlélet, mely az államalapítást az osztályellentétek kiélesedésére vezeti vissza, mindenek előtt ezek kialakulását kell, hogy ismertesse. Ugyanilyen indokolatlanok a többi szerkezeti megjegyzések is. A falusi földközösség azért „szorult” a vármegyéről szóló fejezetbe, mert a falu a legkisebb közigazgatási egység, közösége pedig szerintem alkalmas annak megértésére, miért nem válhatott a vármegye sokáig zárt közigazgatási beosztássá (B. 113. l.), ami persze szöges ellentétben van Váczy idevágó elméletével. Az egyházi birtok népeinek gazdálkodásáról a „Gazdaság és társadalom” c. fejezetben is van szó (B. 62. l.), de bírálóm csak azt az egy lapot látta meg, amelyet az egyházzal szembe fordított 24 lap közül a pannonhalmi birtoktestnek, mint az egyházi nagybirtok iskolapéldájának szenteltem (B. 129. l.). A keresztyény térítés kezdeteiről lehetetlen hallgatni Géza értékelésénél (B. 26—27. l.), de többet írtam rólok az egyházzal foglalkozó fejezetben (B. 122—123. l.); a pannóniai szláv egyházszervezet kérdését sem lehetett elhallgatni Pribina és Kocel önállósági törekvései kapcsán (B. 84—86. l.), de a magyar egyházszervezésnél is megfelelő helyet kapott (B. 116—117. l.). Hogy pedig a Gyula keleti hitére az eseménytörténetnél tett célzások (B. 43—44. l.) miért takarták el bírálóm elől „a bizánci és a bajor egyházi behatások értékelését” (V. 266. l.), melyről öt oldalt írtam (B. 118—123. l.), arra csak válaszom vége felé térek vissza. Egyszerőval a legjobb szándékkal sem tehetem magamévá Váczy egyetlen szerkezeti észrevételét sem.

Az a kettősség, mely hol népszerű munkát, hol monográfiát lát könyvemben, megmutatkozik azokban a megjegyzésekben is, amelyek a „főlölegesen” felvett, illetve kimaradt részekre vonatkoznak. Bírálóm szerint a tudós műhelyének „rejtelmes” voltát akarom érzékeltetni az olyan kérdésekkel, mint a törvényekben és az Intelmekben lévő későbbi betoldások, Gizella alakjának eltorzítása, az elveszett István-legenda stb.; „az ilyen részletek műhelydolgok és nincs miért fárasztani velük a közönséget” (V. 266. l.). Ezzel szemben az egész bírálat voltaképpen hét és fél ives kivánságjegyzék arról, mi mindent kellett volna még 10,75 ives munkámba felvennem.

A később részletezendőktől eltekintve csak két ilyen kívánságot emelek ki. Bonipert pécsi püspök, aki „Chatres humanista-ízű erősen retorikai jellegű bölcséleti iskoláját” képviselte nálunk, valóban nem szerepel könyvemben; „Bónis róla sem ír” (V. 268. l.), mondja neheztelve a bíráló. Nem tudom, mit szólnak a szakemberek a humanizmus ilyen értelmezéséhez, mely az ún. XII. századi renaissance-t is megelőzi; magam azonban szándékosan mellőztem az egyházszervezésben részt vett személyek kiemelését, eltekintve pl. Piligrimtól vagy Gellértől. Egy másik kívánság így hangzik: „Glaser a náciizmus magyarországi áldozata. Illő lett volna méltatni munkásságát” (V. 301. l.). Azt hiszem, a Glaser emléke iránti tisztelet István király egyetlen életíróját sem indíthatná arra, hogy munkásságát éppen ebben a keretben méltassa.

A hiányjegyzék nagy része annak köszönheti létét, hogy bírálóm önkényesen kitolja munkám időbeli határát. Ennek legjobb bizonyosága az „Itália és Lotharingia” című első fejezete. „A könyv egyik hiányossága — írja —, hogy a fejezetek tárgyszerinti beosztásából kimaradt a művészet, az irodalom, de egyáltalán a szellemi élet önálló tárgyalása.” És alább általában elmarasztalja a kutatást abban, hogy lekicsinyli „az István-kort és az azt lezáró I. András — László kort”.⁹ Az „új István monográfiában” hiányzó fejezeteket „meg lehetett és meg kellett volna írni. Ugyanis a művészet és irodalom emlékei — igaz csak töredékek — világosan azt tanítják, hogy volt szellemi élet a XI. századi Magyarországon” (V. 267. l.). Ezt természetesen senki sem tagadta, de emlékeztetnem kell bírálomat arra, hogy magam *csak* István király és kora ismertetésére vállalkoztam. Ha az államalapító uralkodásának négy évtizedét és a halálát követő jó félszázadot (1038—1095) nem lehetne külön-külön feldolgozni, méltán kifogásolhatná valaki azt is, hogy a Mátyás-kor történetírója nem írta meg „az azt lezáró” Jagelló-kort, vagy az I. Ferenc-féle reakcióval foglalkozó szerző nem tárgyalta „az azt lezáró” reformkort is. Már pedig a Lotharingia hatásáról szóló érdekes fejtegetések (melyekre nem kívánok érdemben reflektálni) egy Adalbertre és Anasztázra való szerény utaláson kívül I. Andrást, I. Gézát, a „pogánylázadásokat”, I. Lászlót, a keresztshadakat, István művének helyreállítását emlegetik (V. 268—271. l.). Ennek az időbeli elcsúszásnak láttán talán nem ok nélkül teszem fel itt is a kérdést: „Hol vagy István király”?

A művészeti és irodalmi fejezetek nyilván gazdagabbá, színesebbé tették volna könyvemét. De míg ezek a tudományágak aránylag legjobban fel vannak tárva népszerű munkákban is, éppen a hiteles István-kori anyag sajnálatosan kevés bennük. Vegyük pl. a művészet kérdését. Az 1956-ban megjelent nagy művészettörténeti szintézisben Dercsényi Dezső a következőket írja: „István király első templomaiból egy sem maradt ránk. . . . Első székesegyházainkról sem tudunk sokat. . . . Sajnos, építészeti szempontból az első bencés kolostorok sem mondanak többet. . . . Sajnos, a XI. századi falusi templomainkat ma még alig tudjuk az emlékműanyagból kiválasztani.”¹⁰ A kőfaragóművészetet kénytelen úgy ismertetni, hogy összefogja a XI. század első háromnegyed részét. Igaz, sok mindent lehetett volna írni a honfoglalók művészetéről, a szlávok emlékeiről, a század későbbi folyamánál alkotásairól, de erre éppen a szűkre szabott illusztrációs anyag mellett nem vállalkozhat-

⁹ A magam kiemelése.

¹⁰ A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig, szerk. Dercsényi Dezső (Bpest, 1956) 19—21. l.

tam. Amikor tehát Váczy kijelenti, hogy „be kellett volna mutatni... Tihany altemplomát és a faragott kőtöredékek egyikét másikat” (V. 272. l.), egyaránt túllép könyvem időbeli határain és lehetőségein. Említett népszerű tanulmányában, a Magyar Művelődéstörténetben nyilván nagyobb illusztrációs lehetőséggel rendelkezett; talán éppen ezért csoportosította egész koraközépkori történetünket az építészeti stílusok köré.

Még kiáltóbb az időbeli eltolódás az irodalom esetében. Váczy szerint „mostoha elbánásban részesült az irodalom is” (V. 267. l.). A legendák és az Intelmek csak mint történeti források fordulnak elő, utóbb a legendák és a XI. századi elveszett Gesta csak az István-kép kialakulásának tényezői, de irodalmi méltatás nélkül. Nos, mivel könyvem nem a XI. és XII. századot, csak István király korát kívánta felölelni, az összes felsoroltak — az Intelmek kivételével — *csak* mint történeti források és az István-hagyomány dokumentumai érdekelhettek. Vájon számonkérhetnők-e a szabadságharc korának feldolgozójától a vele foglalkozó regényeket? Váczy hiányjegyzéke itt is észrevétlenül elmosza a határokat. „S vajon mit szóljunk ahhoz” — kérdezi keresett pátoosszal —, hogy „éppen az új István-monográfia szerzője” nem tartja nyilván Gellértet az antidiialektikus bölcséleti irány első képviselői közt? Azt, hogy a *Deliberatio*-t, egyetlen ránk maradt munkáját — mint már Karácsonyi kimutatta — öreg korában, kb. 1046 nyarán írta, világosan utalva benne az akkori pogánylázadásra.¹¹ Gellért munkája, ez „az első magyar földön készült nagyobb irodalmi mű”¹² tehát már nem tartozik munkám keretei közé. Ugyanez áll Mór pécsi püspökre, akiről Váczy szerint „illő lett volna megemlíteni, hogy az első ismert magyar író” (V. 271. l.). Bírálóm itt láthatóan „a szakirodalomban járatlan olvasó”-ra számít (V. 267. l.), amikor hallgatással mellőzi Madzsar Imre véleményét, hogy a Szent Zoerard- és Benedek-legendát szerzője 1064 körül, de mindenesetre 1074 előtt írta.¹³ Azzal pedig még a szakirodalomban járatos olvasót is nagyon lekötötezném, ha képet adna „első könyvtárainak állományáról” (V. 271. l.), melyet tölem számonkér, István király korában!

A bírálat módszereire jellemző a nálam öt teljes oldalon (B. 134—139. l.) ismertetett Intelmekkel kapcsolatos néhány megjegyzése. Ezekre azonban később, a törvények kapcsán szeretnék visszatérni, mert bővebb elemzést kívánnak meg. Az elmondottakból is önként adódik a következtetés, hogy Váczy — az irodalomról, művészetről írva éppen úgy, mint a gazdálkodásról, társadalomról szólva — következetesen elhomályosítja azokat az időbeli határokat, amelyeket könyvem már címénél fogva is maga elé szabott. Ennek a módszernek további megnyilvánulása az, amellyel a felhasznált anyag tekintetében is monográfiához való követelményeket támaszt, s így könyvemet torzító tükörben mutatja be.

A népszerű tudományos munka írója, ha csak nem saját kutatási eredményeit összegezi (mint pl. Hajnóczyról írt kis könyvemben tettem), természetesen nem minden területen lehet otthonos. A tárgy forrásanyagán túlmenően a rokonszakmáknak azokat a szintéziseit hívja elsősorban segítségül,

¹¹ A régebbi irodalmat és a kelteztést l. *Bodor András*: Szent Gellért *Deliberatio*-jának főforrása, *Századok* 1943, 175. l.; *Horváth János*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái (Bpest. 1954) 110—111. l.

¹² *Ivánka Endre*: Szent Gellért *Deliberatio*-ja, *Problémák és feladatok*, *Századok* 1942, 498. l.

¹³ *Scriptores Rerum Hungaricarum...* ed. E. Szentpétery (*ezentúl*: SRH) II. (Bpest. 1938) 353. l. *Horváth*: i. m. 132—135. l. a keltezéssel nem foglalkozik.

amelyek az addigi kutatási eredményekről híven tájékoztatják. Ezeket lényegesen túlmenni valóban „nehéz, emberfölötti munkának” mondható (V. 273. l.). A saját szakterületén nyilván elvárható a szerzőtől a legeldugottabb cikkek ismerete is, de másutt közvetítőkhöz kell fordulnia, akiket szükség esetén szavatosokként hívhat perbe. István király koránál sincs okom megbánni, hogy a Szent István Emlékkönyvben foglalt félszáz tanulmányt, a Magyarország Őstörténetében megjelent cikkeket, László Gyulának eredeti és eleven összefoglalását, Deér és Váczy mindenütt lapszám szerint idézett tanulmányait, és nem utolsósorban a felszabadulás utáni történetírók eredményeit használtam fel. A Magyarország Néprajza — alább visszatérek rá — kevésbé megbízható forrásnak bizonyult, de ez az illető tudományág eddig egyetlen, nagyszabású szintézise. Mint jogtörténész természetesen az állam és a jog kérdéseit tartottam elsősorban szem előtt, s ezekben hitem szerint túl mentem a népszerű tudományos munka lehetőségein. Másutt azonban — megfelelő előmunkálatok hiányában, vagy elvé.ésből — tévedhettem, s ezt nincs semmi okom palástolni.

Váczy a „Ruha, hajlék és eszközök” című 2. fejezetben lendületes támadást intéz elsősorban ilyen természetű megállapításaim ellen. Már előbb felsorolta a most említett „legfőbb adatszolgáltatómat” (V. 272. l.), szerényen hallgatva az irodalom jegyzékében ugyancsak pontosan idézett forrásokról (B. 157—171. l.). Majd a komplex módszer „következtelen és mechanikus alkalmazása miatt” (V. 273. l.) marasztal el. Ebben a tárgykörben van igazság bírálatában; kárára vált pl. munkámnak, hogy nem használtam fel Bárczi Géza nyelvészeti eredményeit, vagy a koraközépkori ásatásokról szóló jelentéseket. De bírálóm buzgóságában túlzásokba esik. A Banner-féle régészeti *bibliográfia* pl. sajátos módon „az új eredmények tömör, jólsikerült összegezései” (V. 273. l.) közé sorakozik fel, Tálasi István átfogó *munkabeszámolója*¹⁴ hasonló szerepben István király korának forrásává lép elő, s a „Magyar néprajztudomány 1945—55” c. *bibliográfia* (Budapest 1956) is mulasztásaim között szerepel. Váczy bizonyára hallott róla, hogy könyvkiadásunkban a kézirat megírásától megjelenéséig több munkafázison megy keresztül. Így az „István király” kézírata 1955 októberében készült el, s a könyv 1956 szeptemberében jelent meg. 1956-os impresszummal ellátott műveket tehát már nem volt alkalmam figyelembe venni. De bírálóm buzgalmában tovább megy; a jegyzetekben felhívott (igaz, hogy még bővíthető) irodalmon túltéve magát hol a néprajz, hol a régészet, hol a nyelvtudomány elhanyagolását hozza fel, végül így szól rólam: „Noha történész, meglepő az írott emlékek csekély vagy elégtelen kiaknázása” (V. 274. l.). Az igazság az, hogy (csak a „Gazdálkodás és társadalom” c. fejezetben!) rendre a következő írott emlékeket idézem: István, László és Kálmán király törvényei, a (nagyobb) Gellért-legenda, Anonymus, a tihanyi alapítólevél, a pannonhalmi összeírás, az arabnyelvű források, Ibrahim ibn Jakub és Freisingi Ottó (B. 57—70. l.). Minden dekoratív felsorolás ellenére Váczy sem tud több írott forrást sorompóba állítani.

Itt érdemel említést az is, hogyan homályosítja el könyvem helyes megítélését a bírálat aránytalansága. A kritikusnak természetes joga, hogy a mű egyes részeit bővebben, más fejezeteit szűkebben tárgyalja vagy el is hanyagolja. De nem szabad azt a látszatot keltenie, hogy az egészet elveti,

¹⁴ *Tálasi István*: Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945—1955), *Ethnographia* 66 (1955) 5—43. l.

ha csak egy kis résszel nem ért egyet. Az „István király” első fejezetének első lapjaihoz (B. 7—9. l.) és a „Gazdálkodás és társadalom” c. fejezetéhez (B. 57—79. l.) Váczy mintegy 67 lapnyi megjegyzést fűz (V. 272—341., kivéve 333—335. l.), az államalapításról, államszervezetéről, vármegyéről és egyházzal írt négy fejezetemhez mintegy 6 lapon foglal állást (V. 333—335., 341—343. l.), István és családja történetéhez egy bekezdésben, a történeti István-kép kialakulásához egy fél mondatban. Az egyenes beszéd az lett volna, ha megmondja: a könyvnek mintegy egyhetedét elnagyolták, hiányosnak, rossznak tartja, a többivel szemben nincs — vagy csak helyenként van — kifogása. A Századok nagyobb oldalait fgyelembé véve a ruházat, lakóhely és közlekedés Váczynál négyyszer, az életmód, pásztorkodás és földművelés közel ötször akkora helyet kap, mint a megbírált munkában. A szerző szakterületétől legtávolabb eső frontszakaszra irányítja nehéz ütegeit a bíráló, a járatlan olvasóban azt a benyomást keltve, hogy ezzel az egész művet tönkrezúzta.

Könnyű lenne megfordítani ezt a módszert. Ha a szerző „nem mozog elég otthonosan ebben a félbarbár környezetben” (V. 291. l.), a bíráló láthatóan a civilizáció egyik jelenségét, a jogot ismeri hiányosan. Amikor pl. Lüttich „híres jogi iskoláját” említi a X. században (V. 268. l.), annak az évtizedek óta megcáfolt régi álláspontnak hívévé szegődik, mely a bolognai egyetem keletkezése előtt a szerény jogi ismereteket közlő *artes*-iskolákban is jogi oktatást látott.¹⁵ Vagy amikor Ottó freisingeni püspököt nemcsak filozófiai szellemnek, hanem „államfő”-nek is minősíti (V. 315. l.), nyilván túlbecsüli a püspökségében világi hatalmat is gyakorló egyházfő méltóságát, vagy talán az államfő és az államférfi fogalmait cseréli össze. Az idézett latin szövegnek az a fordítása is érdemelne egy-két glosszát, amely szerint a Kálmán-kori első zsinat 69. cikkében állítólag „tilalmazza olyan szolgáló iskolai oktatását, ki csak az úr akaratából hagyhatja el a szolgálatot” (V. 340. l.), felcsillanva a cselédlány előtt azt a lehetőséget, hogy ura éberségét kijátszva — klerikussá legyen.¹⁶ Másutt is tetten érjük bírálomat, hogy ura éberségét kijátszva — mikor ívnek a halak (V. 294. l.), vagy hogy a „betakarítás” nem azonos a mag betakarásával (V. 305. l.). De a polihistorok kora elmúlt, s a bírálat bírálójának is számolnia kell azzal, hogy egyes területeken járatosabbak, másutt kevésbé otthonosak vagyunk.

Most röviden az egyes részterületeket szeretném sorra venni. Ebben Váczynak elvi kijelentése lesz iránytűm, melyet nem minden él nélkül így fogalmazott meg: „Az adatok gondos összegyűjtése és kritikái megrostálása, a szövegek helyes filológiai és történeti átvilágítása, az összefüggések villanásszerű felismerése, s végül kellő logikai szigor és írói ábrázolóképeség nélkül — még a [társadalmi] törvény ismeretében is — csak silány művet fogunk alkotni. A modern történettudomány minden módszertani fortélyára szükségünk van és sok-sok tudásra, gyakorlatra, de mindez kevés akkor, ha nem egyesítjük az igazságkeresés tiszta szándékával” (V. 272. l.). A sorrendben azonban nem tudom egészen követni bírálomat; először a termelőerőkkel, majd a termelőviszonyokkal, és utoljára a felépítmény jelenségeivel foglalkozom.

¹⁵ L. A római jog középkori történetének újabb irodalma c. kéziratomat.

¹⁶ *Szilágyi Loránd*: Árpád-kori törvények (Bpest. 1951, litogr.) 65. l. a *serviens* szót helyesen „szolgáló személy”-nek fordítja.

2. Gazdálkodás és anyagi kultúra

Váczy vitacikkének pozitív vonása, hogy nagy bőségben sorakoztat fel adatokat a termelőerők XI—XII. századi fejlettségre (3—5. pont) és az anyagi kultúrára (2. pont) vonatkozóan. Nem kellett volna sok fáradságot befektetni abba, hogy ez az anyag hézagpótló munkává, koraközépkori magyar gazdaságtörténeti monográfiává szélesedjék. A korszak kutatói még így is sokszor fogják forgatni lapjait, melyeken sok becses adatot találhatnak. Sajnos, a jeles szakembert világnézeti korlátai megakadályozzák abban, hogy a kérdéseket megnyugtató megoldásukig vezesse. Magam nem lévén e terület művelője, csak arra szorítkozhatom, hogy a lényeges kérdéseket vegyem sorra, elsősorban megbírált munkám szempontjából.

Az életmódról szólva Váczy elvi kijelentésekkel indul. „Túlságosan is egyszerű lenne a földművelést kezdetleges formáiban . . . előrehaladottabb állapotnak feltüntetni a nomád pásztorzkodásnál. Sajnos, az emberek megfélekednek arról, hogy a földművelésnek is fejlődnie kellett, míg elérte mai formáját” (V. 291. l.). Itt azért nem értjük meg egymást, mert más kategóriákban gondolkozunk. Azt még az „István király” szerzője sem állította, hogy a kapás növényültetés, vagy a legelőváltó művelés ekével, *önmagában* fejlettebb módszer volna az állattenyésztés kifinomult technikájánál. Arról van szó, hogy az emberi társadalom fejlődésében a földművelés, a feudalizmus gazdasági bázisa, magasabb fokot jelent a gyűjtögetésnél és a pásztorzkodásnál. Az „emberek”, akikre bírálom céloz, a marxista történétírók, akiknek álláspontját igen markánsan fejezte ki Molnár Erik: „A törzsökös magyarság tehát a 10—12. századok alatt a barbárság középfokáról ennek felső fokára jutott, kultúrnéppé vált a szó eredeti értelmében, amely földművelőnépet jelent és kifejezi, hogy minden kultúrfejlődés alapja a földművelés.”¹⁷ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy népünk úgy tért volna át a pásztoréletről a földművelésre, ahogyan a vonat egyik vágányról a másikra siklik át. Magam is azt írtam, hogy „az 1000. esztendő körül élt őseink gazdálkodásában régebbi és újabb, ősi és átvett elemek fonódnak össze” (B. 57. l.). Ezért nem fogadhatom el könyvem „legfőbb hibája” gyanánt, hogy nem törekszik megérteni „a gazdálkodásnak ezt az összetett formáját” (V. 291. l.). Felderíteni, hogyan és milyen arányban éltek egymás mellett a termelésnek régebbi és újabb módjai, nagy feladata történetírásunknak, mely azelőtt túlságosan el volt foglalva a szellemi tényezők vizsgálatával, az utóbbi esztendőben pedig elhanyagolta a tárgyalt korszakot.

E feladat megoldásában egyik leghatékonyabb segítője a történetírásnak a nyelvtudomány. Már az előtünk járók igénybe vették tanulságait, többek közt a földművelés honfoglalás előtti nyomainak felderítésében. Zichy István a török jövevényszavak logikus rendjében így számolt be róluk (1923):

„G a b o n a t e r m e l é s r e következő honfoglaláselőtti török jövevényszavaink vonatkoznak: *árpa, búza, tarló* (eredeti jelentése 'szántóföld'), *eke, sarló, kéve, kepe, szérű, szór* (a gabonatisztítás kezdetleges módja), talán *ocsú* . . . N ö v é n y t e r m e l é s r e vonatkoznak még: *kender, komló, borsó és torma*; g y ü m ö l e s t e r m e l é s r e és s z ő l ő g a z d a s á g r a : *gyümölcs, alma, körte, szőlő*; *szűr* (szüret), *tor, söprő*.”¹⁸

¹⁷ A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig, 2. kiad. (Bpest, 1949, a továbbiakban: Társad.), 167. l.

¹⁸ A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig (Bpest, 1923, A Magyar Nyelvtud. Kézikönyve I. 5.) 51. l.

Szinnyőire (1907) és Zichyre általánosságban utalva Domanovszky Sándor a Szent István Emlékkönyvben¹⁹ hasonló felsorolást nyújtott (1938):

„Honfoglalás előtti török jövevényszó a *búza* és az *árpa*, az akkor szántó-földet jelentő *tarló*, a művelési eszközök közül az *eke* és a *sarló*, a betakarítással kapcsolatban a *kéve*, *kepe*, *szór* (a gabona tisztítása a cséplés után), *ocsú*, *boglya*, sőt a *kender*, *csepű*, *tiló*, *orsó* és *szőlő*, *szűr*, *borseprő* szavak is.” Rapaich nyomán hozzátette, hogy a honfoglalók tulajdonképpen búzája a kétsoros búza volt, amelyet bolgár—török szóval polyvának neveztek.

László Gyula szépen megírt könyvében nemkülönben ezt a — szinte kánonivá vált — sorrendet követte (1944):

„... a földműveléssel kapcsolatos szókincsünk igen nagy része talán éppen a volgai bolgároktól van (búza, árpa, tarló — eredetileg szántóföld jelentésben —, eke, sarló?, kepe, szérű, szór — kezdetleges gabonatisztítás — ocsú) ...” „A magyar búzafajták vizsgálatából kiderült, hogy búzáink kétsoros búza volt, (régiségben polyva, török szó), később honosodott meg nálunk a közönséges búza.”²⁰

A fenti előzmények után, Domanovszky többször idézett cikkét követve közöltem magam is ezt a bizonyító anyagot. Váczy a párhuzamos oszlopok szuggesztív hatását kihasználva állítja szembe szövegemet (B. 8. l.) Domanovszkyéval, mondván, hogy „idézőjel nélkül, szolgaián” követem a nagyevű szerzőt (V. 292. l.). Sajátságos, hogy míg előbb az „egykorú és történeti adatként felhasználható” szavak nyomdai kiemeléséért — egyébként érdemtelenül — megdicsér (V. 280. l.), itt *eltünteteti a kurzívát*, s ezzel elhomályosítja a lényegét, hogy irodalmunkban immár közkinccsé vált *szavak felsorolásáról* van szó, hagyományos magyarázatukkal együtt. Érdemben nem is igen tud kifogást tenni ellenük, hiszen a *kéve*, *kepe*, *ocsú* honfoglalás előtti eredete lehetséges;²¹ az az egy marad meg okfejtéséből, hogy a *polyva* Rapaics-féle magyarázatát ma már nem fogadják el, tehát nem is azonos a kétsoros búzával. Magam hibáztam, amikor nem néztem utána ennek Kniezsa István sokat forgatott kitűnő munkájában.²²

Ha a földművelésnek ilyen gazdag szókincese maradt fenn a honfoglalás előttről, akkor nyilván óvatosan kell bánnunk a nomád életmóddal. De Váczy megró óvatosságomért: kerülöm a nomád életmód emlegetését; ellentmondásba keveredem, amikor elismerem az ősi szilaj pásztorkodást, de a földművelés, szőlő- és gyümölcsstermelés térhódítását is; nem tudom megoldani a bevetett búza- és árpaföldek kérdését; végül a termelési ágak szerinti munkamegosztás felvetésével próbálok az ellentmondásokból kimenekülni (V. 292—293. l.). Tévedek akkor is, amikor az ősfoglalkozások továbbéléséből „félíg megtelepült” életformát olvasok ki (V. 293. l.). Hogy a szövegben az arab és perzsa²³ írók nyilatkozataiból következtek a „félíg megtelepült pásztornépre”, mely *amellett* a vadászatot és halászatot is folytatta

¹⁹ Ezentúl: SZIE (Bpest. 1938) II. 326. l.

²⁰ A honfoglaló magyar nép élete (Bpest. 1944) 324., 326. l.

²¹ *Bárcki Géza*: Magyar szőféjtő szótár (Bpest. 1941) 160., 163., 221. l.

²² A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1. (Bpest. 1955) 433—434. l. Váczy szerint könyvem „Kniezsa István monumentális gyűjteményét a szláv jövevényszavakról... ugyan idézi, de sehol sem használja fel” (V. 292. l.); ezt bármelyik figyelmes olvasó megcáfolhatja, ha összeveti az állami és az egyházi életre vonatkozó szöveget és jegyzeteket.

²³ Az „arab Gardízi” valóban elírás (B. 10., V. 298. l.).

(B. 8. l.), ez nem sokat zavarja bírálomat. Sokkal komolyabb kérdés: hogyan is állunk a nomád és a megtelepült életmóddal?

A kérdés megoldása természetesen csak annyiban lehetett feladata „István király” szerzőjének, amennyiben a X. századi társadalom termelőerőinek fejlődése az osztálytagozódás és osztályellentétek élesedését mozdította elő. A kérdéssel a honfoglaló magyarság kiváló ismerője, László Gyula is szembe került, és a következő megoldást adta: „1. Baromfi- és sertéstartásunk eleve kizárja, hogy igazi nomádok lettünk volna . . . 2. Valamennyi állatfajtánk szilajtartású állat volt . . . 3. Az állatok természete megkövetelte a kettős (téli-nyári) szállásrendszert . . . 4. Kezdetben a család munkaképes tagjai együttmentek a nyájakkal, ménesekkel s gulyákkal, de már a honfoglalás korában is kialakulóban volt a hivatásos pásztorrend . . . , (ez) egyúttal feleslegessé tette az egész család helyváltoztatását, s így a téli és nyári szállásokon kialakulnak a mai értelemben vett falvaink.”²⁴ László igazán otthonosan mozog a nomád népek viszonyai között, ezért ismerteti többhelyütt is a nagycsaládon belül érvényesülő munkamegosztást. Az osztályviszonyok fejlődé ével azonban ez szélesebb körre is kiterjedt. A társadalmi munkamegosztás kialakulásáról szólva talán nem kell bírálóm figyelmét Engels nagyvonalú összefoglalására felhívni. Ha a második nagy társadalmi munkamegosztás, a kézművesség specializálása megvolt a honfoglalóknál, akkor a pásztorok kiválása, a megelőző fázis, ugyancsak meg kellett, hogy történjék. Ebben a keretben beszél Molnár Erik is egyszerre az állattenyésztés és a földművelés fejlődééről a patriarchális pásztortársadalomban.²⁵

Ha tehát Váczy szerint „István király” szerzője „óvakodik is attól, hogy részletezze a kérdést”, ez távolról sem jelenti azt, hogy „tulajdonképp maga sem tudja, mit gondoljon” (V. 292. l.). A részletezés nem volt feladatom, de a megoldást abban a keretben gondoltam, melyet most vázoltam. A termelőerők fejlődésével együtt járó munkamegosztást a honfoglalás előtti magyarságnál előmozdította az osztályviszonyok fokozódó kialakulása. Még inkább ebben az irányban hatott az új hazában talált őslakossággal való érintkezés, amely mind a földművelésben, mind az állattenyésztésben új eljárások elsajátítására vezetett. A feudalizmus kialakulása pedig még inkább rászorította a hatalmasoktól függő viszonyba kerülő szabadokat, hogy úri terheik, majd állami és egyházi tartozásaik teljesítése érdekében bizonyos termelési ágban specializálják magukat. Más szóval: a forrásokban mutatkozó ellentmondásokat nem oldhatjuk meg másképpen, mint ha az osztályviszonyok állandó fejlődéét, végső soron a társadalmi törvények érvényesülését tartjuk szem előtt.

Ebben a tekintetben marad el Váczynak adatokban gazdag tárgyalása a kor színvonalán álló, még oly sommás összefoglalás mögött is. Valóban dicséretre méltó buzgalommal, nagy olvasottsággal ismerteti a sztyeppe-népek halászatára, vadászatára, földművelésére vonatkozó adatokat; az észak-afrikai néprajzi anyagból leszűrt tipológiát a magyarságra alkalmazva kijelenti, hogy a Merner-téle „félnomád” csoportba tartozott, azok közé, akik „a földet ugyanolyan, vagy még nagyobb kedvvel művelik, mint ahogyan foglalkoznak az állattal” (V. 296—297. l.). Ezt a kategóriát további

²⁴ I. m. 335. l.

²⁵ A magyar nép őstörténete, 2. kiad. (Bpest. 1954) (a továbbiakban: Őstört.), 128—129. l.

két csoportra bontja: az egész éven át legeltető, kisebb körzetben vándorló, rideg állattartó a) és a csak nyáron meg ősszel nomadizáló, egyébként állatait száraz takarmánnyal etető b) csoportra. (Az utóbbi az igazi „félnomad-ság”.) A magyarságra vonatkozó forrásanyagot és a nyelvészeti eredményeket mérlegelve kijelenti, hogy erdős sztyeppeit nomádnép volt, mely a földművelést nem rabszolgáival végeztette, „hanem maga a magyarság jutott közvetlen kapcsolatba a földműveléssel... Vízben bő, fás legelők az erdős steppe övezetében lehetővé tették számukra, hogy szilaj pásztorok és jó földművelők legyenek egy személyben” (V. 303—304. l.). Majd az *eke* és más szavak értékeléséből leszűri az eredményt: „A szilaj pásztor értett a földek megmunkálásához. Csak ez magyarázza meg azt a sajátos körülményt, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink a földművelés egész menetét felelelik” (V. 306. l.).

Erre az elméletre a szakembereknek bizonyára lesz észrevételük. Magam, akinek bírálóm az egész anyag nemtudását felrója, csak két megjegyzést szeretnék tenni. Az egyik az, hogy a magyarság honfoglaláskori életmódjának megítélésében „az utóbbi időben történeti irodalmunkban” és persze nálam is tapasztalható „ingadozás” (V. 299. l.) bírálata, a „félnomad” kifejezés megtévesztő voltának hangsúlyozása merőben új vonás Váczy munkásságában. 1939-ben még a „lovass nomád kultúrájának... nagyarányú és rohamos összeomlását” ismerte fel a X. század második felében. „Legutoljára érezte meg a változást a gazdasági élet, mely nem években, de évszázadokban szokott számolni. A magyar még Szent István korában is falujával vándorol a határban, vagyis legelteti barmát és csak télvíz idején húzódik vissza a téli szállásra, hol gabonával, kölessel bevettett földjei feküsznek. Ennek a félnomad életmódnak megfelelően nyáron és ősszel sátorozik, miként ezt Freisingi Ottó a XII. század közepén megfigyelt náunk.” És alább: „A magyarság bolgáros jellegű, félnomad kultúrája folytán könnyűszerrel át tudott térni a megtelepedett, földművelő életmódra is bizonyára ennek köszönhetette fönmaradását az előbbitől eltérő, új környezetben.”²⁶ Az ingadozás, a „félnomad-ság” emlegetése tehát korántsem csak az utóbbi időben tapasztalt jelenség. Iratlan törvénye a tudományos irodalomnak, hogy a szerző maga utal előbbi felfogásának módosítására; Váczy cikkében ez a szabály nem érvényesül. A másik megjegyzésem az, hogy új elméete az *egy személyben* földet művelő és állattenyésztő nomád magyarságról, a társadalmi munkamegosztás és az osztályviszonyok figyelembe vétele nélkül nem jelent megoldást. A gúnyos kérdést ezzel a konstrukcióval szemben is feltehetném: „Vajon a legelőről-legelőre vándorló magyar mit tett bevettett földjeivel? Az állat hátára rakta?” (V. 293. l.)

Mindez az államalapítás előtti korszakra vonatkozik. Bírálóm ezután két fejezetet (4—5.) szentel a szilaj pásztorkodás és a földművelés XI—XII. századi helyzetének. Ezekben is van egy kritikai és egy tovább vivő rész, melyeket el kell választanunk egymástól. A szilaj pásztorkodásról szóló fejezet előbb aránylag híven ismerteti felfogásomat, mely a földművelésre való áttérést a X. századi válsággal, a szlávokkal való együttéléssel, majd az úr—szolga viszony kiterjedésével magyarázza, s ezt írott forrásokkal is bizonyítja.²⁷ Szerinte szokásomhoz híven az olvasóra

²⁶ Magyar Művelődéstörténet (a továbbiakban: Művt.) I. 98—99. l., a magam kiemelésé.

²⁷ A szlávokról mondottak helyes lapszáma azonban B. 58.

bizom „annak a talánynak megfejtését, miképp fér össze a földművelők nagy száma az állattenyésztéssel mint uralkodó termelési ággal” (V. 307. l.). Talányt persze csak akkor lehet itt felfedezni, ha nem veszünk tudomást arról, hogy a Kárpátok medencéjében jelentős számú szláv és egyéb lakosság élt a honfoglaláskor, melynek fejlettebb része földműveléssel foglalkozott. Ugyan-csak nem talány, és nem „csodálkozom” azon, hogy István király korában nem exportáltunk gabonát (V. 307. l.), amint hivatkozott forrásom, Komoróczy György munkája is egyszerűen a tényt állapítja meg.²⁸ Csodálkozom viszont azon, hogy Váczy megmagyarázza nekem a László- és Kálmán-kori állatkviteli törvények lukratív célját (V. 308. l.), amikor nálam is ugyanezt olvashatta: „László törvényei részben eltiltják, részben le akarják fölözni ezt az állatforgalmat” (B. 63. l.). A *jószág* és *marha*²⁹ szavak valóban későbbinek tűnő „*grex, armentum*” jelentése mellett is megtalálhatta volna nálam a hiteles *barom* idézését (B. 9. l.).

Ezek azonban legfeljebb Váczy kritikusi módszerére jellemzőek. Lényegesebb az a tétele, hogy „a nomád pásztorkodás, legalább a XII. század közepéig, erősen el volt terjedve, a földművelés megállapítható előtörése ellenére” (V. 309—310. l.). Ezt azzal bizonyítja, hogy a nyugati szilaj pásztorkodásra vonatkozó analógiák után szellemesen kapcsolatba hozza Bölcs Leó Taktikájának XVIII. 52. bekezdését a sátrak közelében tartott lovakról a (nagyobb) Gellért-legendának Ajtony „*in domibus*” őrzött lovakat tartalmazó tudósításával. Továbbá felsorolja a László- és Kálmán-kori törvényeket és zsinati határozatokat a templomaikat elhagyó falvakról, bemutatja két külföldi író (Eudes de Deuil és Ottó freisingeni püspök) leírását a legeltető pásztorkodásról, végül a legelőkben és állatokban való gazdagságunkat bizonyító okleveles adatokat (V. 309—316. l.). Ezeket a fejtegetéseket ugyancsak a gazdaságtörténet művelői illetékesek elbírálni. Csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy az Ajtonyról szóló elbeszélés kérdéses mondatának (*quos pastores in domibus sub custodia servabant*³⁰) új értelmezése elé komoly nyelvtani nehézség tornyosul, hiszen az *apud domus* helyett még a XI. századi (?) szerző is alig írhatott *in domibus*-t. Nagyobb baja az egész okfejtésnek, hogy elmossa a határt a szilaj állattartás és a nomád életmód között. Vajon Györffy István kis remekét, „A szilaj pásztorok”-at olvasva³¹ azt kell hinnünk, hogy a kúnok a XVIII. században nomád életmódot folytattak? A László—Kálmán korabeli ismert rendelkezések sem bizonyítanak többet a legelőváltó gazdálkodásnál. A szakszerű feldolgozásnak a fogalmakat kell mindenek előtt tisztáznia.

Az új elmélet lényegében változatlan gazdasági viszonyokat tételez fel a XII. század derekáig, máshelyütt még tovább is. Illő lett volna világosan megmondani, hogy ez mennyire ellentétes történetírásunk (és a bíráló) korábbi álláspontjával. „A lovas nomád kultúrának ez a nagyarányú és rohamos összeomlása csak úgy érthető meg, ha feltesszük, hogy a bomlási folyamat nem Ajtony és Koppány legyőzése idején, hanem már jóval előbb megindult

²⁸ A kereskedelem és ipar Szent István korában (Bpest. 1938) 48—49. l.

²⁹ A kérdés még egyáltalán nincs eldöntve, l. Nyelvtört. Szótár II. 50—52., 689—690. hasáb, M. Okl. Szótár 617—618. hasáb, *Knieszsa*: i. m. I. 885—886. l., kinek — Váczy nál is elfogadott — német eredeztetése *Bárczi*: i. m. 198. l. szerint „teljesen valószínűtlen”.

³⁰ SRH II. 489. l.

³¹ Nagykunsági krónika (Bpest. 1941) 7—27. l.

— írta 1939-ben. — A kalandozások korában még teljében virágozott a lovas nomád kultúra, 1000 körül viszont már csak romjait találjuk.” Ezzel kapcsolatban „a nemzeti szervezeten minden jel szerint már felbomlóban volt, amikor Szent István megalapította királyságát. A nemzeti kötelékek csak addig tudtak érvényesülni elhatározó módon, amíg a társadalom a nomadizálás következtében állandó mozgásban volt. Amint azonban a magyar is mindinkább rátért a földművelésre és falvakba tömörült, nem a vér, hanem a föld, a település elve, hozta össze és tartotta egybe az embereket.” A nép, amint „mindinkább a békés földművelő foglalkozásra tért át, egyre kevesebb kedvet érzett magában a fegyverforgatáshoz”. Természetes — a valóságos összefüggés feje tetejére állításával — az is, hogy „a lovasnomád kultúra rohamos összeroppanása 950—1000 között a magyar társadalom mélyében is nagy átalakulásokat idézett elő”.³² Ez a kép ma már túlzottnak tűnik, elméleti alapjai sem állnak meg, de egy előnye van a mai Váczyval szemben: „az átalakulás, a régiből az újba való ugrás bemutatása” (V. 266. l.), melyet most követelményként állít élelem.

A földművelésre való áttérés tekintetében a mai Váczy szöges ellentétbe kerül a húsz évvel ezelőttivel. Erre vonatkozó 5. fejezetét is kritikával kezdi. Nem fogadja el István király két törvényének értelmezését, mely egyébként nem az én találmányom. Minthogy ez a két cikk valóban döntő jelentőségű a felvetett kérdésben, lássuk őket egyenként. Itt kell előrebozsátanom, hogy a szöveget Bartoniek kritikái kiadásából³³ veszem, melyet Váczy érthetetlen módon mellőz, a fordítást pedig Szilágyi Lorántól; így jártam el már népszerű könyvemben is.

István I. 8. „Si quis igitur presbiter, vel comes sive aliqua alia persona fidelis die dominica invenerit quemlibet laborantem sive cum bubus, tollatur sibi bos, et civibus ad manducandum detur. Si autem cum equis, tollatur equus, quem dominus bove redimat, si velit. Et idem bos manducetur, ut dictum est. Si quis aliis instrumentis, tollantur instrumenta et vestimenta, que si velit cum cute redimat.” Magyarul: „Ha valamely pap vagy ispán avagy valamely más hívő személy valakit vasárnap ökrökkel lát dolgozni, vegyék el tőle az ökröt és adják a várnépeknek elfogyasztásra. Ha pedig lovakkal dolgozik, vegyék el tőle a lovat, amit gazdája — ha akarja — ökrrel megválthat és az ökröt egyék meg, ahogy mondtuk. Ha pedig valaki más szerszámokkal dolgozik, vegyék el tőle a szerszámokat és ruháit, melyeket — ha akarja — bőrrel megválthat.”³⁴

Ez a cikk, azt hiszem, egészen világosan beszél. A fordítást 1951 óta a szövegezésben használják az egyetemen is. Kommentárom sem megy túl a természetes értelmén: „A törvény szerkesztőjének tehát már a földműves állott szeme előtt, aki ökrrel vagy lóval vasárnap is dolgozik, az utolsó mondatban meg a parasztiparosra gondolhatott. Az adat értékét nem lehet azzal lerontani, hogy csak a leigázott szlávokra, a szolganépre vontkoztatjuk, hiszen az állatot a törvény a vele dolgozó sajátjának tekinti” (B. 59. l.). Komoróczy, akire a jegyzetben hivatkozom, hasonlóan érti az adatot, és az

³² Múvt. I. 98., 106., 118., 175. l.

³³ *Bartoniek Emma*: Szent István törvényeinek XII. századi kézírata. Az Admonti Kódex (Bpest. 1935). A kódexből kimaradt (Vulgata) cikkeket is közli!

³⁴ *Szilágyi*: i. m. 5 fordításától csak a gondolatjelekben és a „várnép” többszámában tértem el (B. 59. l.).

ökörrel történő munkát meg is nevezi: „azaz ha szánt” . . .³⁵ Ezek után nem tudom, honnan veszi Váczy, hogy az ünneprontókban szolgarendűeket látok (V. 317. l.); ezúttal Szilágyi *magyar* szövegét értette fére. Az, hogy a törvényben „minden foglalatosság, mely munkának számíthatott, tilalom alá esett” (V. 317. l.), általában igaz, de nem homályosíthatja el a cikk nyilvánvaló értelmét. Váczyt már az is gondolkodóba kellett volna, hogy ejtse, hogy a vasárnap védelmével foglalkozó Karoling törvényhozás első lépése, a Conc. Vernense c. 14 (755-ben) a tilos mezőgazdasági tevékenységekkel szemben megengedi az utazás, tisztálkodás, takarítás és *lóápolás* — vazallushoz is illő — munkáit, Nagy Károly pedig (Admonitio c. 81, 789-ben stb.) általában az *opera servilia*-t tilalmazza.³⁶ Értelmezésemet tehát változtatlanul fenntartom.

István II. l. „Decem ville ecclesiam edificent, quam duobus mansis totidemque mancipiis dotent, equo et iumento, sex bubus et duabus vaccis, XXX minutis bestiis. Vestimenta vero et coopertoria rex prevideat, presbiterum et libros episcopi.” Magyarul: „Tíz falu építsen egy templomot, amelyet két telekkel, s ugyanannyi szolgálával lássanak el, lóval és kancával, hat ökörrel és két tehénnel, 30 aprómarhával. Ruhákról és oltártakarókról a király gondoskodik, papról és könyvekről a püspök.”³⁷ Váczy szerint a földműves szolgákra utaló magyarázatom nem helytálló, mert a törvény nem szól kifejezetten földművesről! (V. 317. l.) De itt sem nekem kellett felismernem az újonnan alapított gazdasági egység földművelő jellegét. Domonvöszky Sándor írta e cikkről: „A hat igavonó ökör a saját művelésében, a két mansus szolgáltatásaival szintén a földművelés térfoglalását bizonyítja . . .”³⁸ A ló ebben a gazdaságban hátsó vagy málhásló lehetett. Igaz, ez a cikk sem illik bele Váczy új elméletébe, mert — ha végig vinné következtetését — a rideg pásztorkodás „ősi léformájába” (V. 309. l.) be kellene illesztenie a ridegen pásztorkodó plébánost is.

A két törvénycikk után bírálom azokkal az utalásaimmal száll vitába, melyek a tihanyi apátság alapítólevelét és a pannonhalmi birtokösszeírást hozzák fel a földművelés elterjedésének példáiként. Okfejtése abból indul ki, hogy ezek a XI. század második feléből származó oklevelek csak *mansiones* vagy *familie servorum* kifejezéseket használnak arra a rétegre, melyet én földművesnek vétem. A *servi* pedig nem csupán földművelők, hanem mindenfajta szolgálatra köteles szolgák. Korai okleveleinkben alig olvasunk földművesekről, mert „ebben a korban a földművelést még nem tartották a paraszti ember jellemző foglalkozásának” (V. 321. l.). De — folytatja tovább — nem *csak* a földművesnek nevezett szolgák foglalkoztak szántásvetéssel; az oklevelek (pl. az ökrökkel és ekével együtt adományozva őket) burkoltan utalnak is a *servi* és mások mezőgazdasági termelésére. Szellemes bizonyítással mutatja ki, hogy az *aratores* kifejezés azokat a családokat takarja, amelyek a földesúri magángazdaság kötelékében, elsősorban a körülhatárolt uradalmi területeken dolgoztak. Ezt a valóban kitűnő ötletét azonban, mely a korai villikációra deríthetne fényt, nem dolgozza ki. Siet levonni az eredményt, hogy a földművelés elterjedtségének mériékét a földesúri népek

³⁵ I. m. 50. l.

³⁶ *H. Mitteis: Lehnrecht und Staatsgewalt* (Weimar 1933) 38. l. 78. jegyzet. A művet Váczy ismertette, *Századok* 1938, 356—360. l.

³⁷ A fordítást I. Szilágyi i. m. 11. l., csak ő „rabszolgál”-t írt.

³⁸ SZIE I. 331—332. l.

szolgáltatásai és foglalkozása alapján nem lehet meghatározni (V. 317—326. l.).

Újból hangsúlyoznom kell, hogy nem vállalkoztam a XI—XII. századi gazdaságtörténet megírására. Most is csak azt szeretném megvilágítani, helytálló volt-e a két korai oklevél — pusztán illusztrációként adott — értelmezése? A Váczy-megkövetelte „kellő logikai szigor” (V. 272. l.) alkalmazásával azt kell mondanunk: *ha* már az államalapító két fontos törvényeikre a földművelés haladásáról tájékoztat, és *ha* okleveleink csak burkoltan utalnak a szántóvetőkre, *akkor* az eke szereplése alapján és a többi foglalkozásokra figyelemmel a *mansiones, familie servorum* és hasonló kifejezések mögött elsősorban földműveléssel foglalkozókat kell látnunk. A tihanyi alapítólevél felsorolásának kezdete a munkást és munkaeszközét szuggesztíven állítja egymás mellé:

... aratra XX cum LX mansionibus
vinitores cum vineis XX...³⁹

Pannonhalmán (1083—1095) is indokolt a földművelésre való következtetés. Az oklevél valóban csak 140 „szolgacsaládot” említ, akik *nem* szőlőművelők, halászkok, kanászok, pásztorok, sütők, szakácsok, tímárok, szücsök, mosók, ácsok, kovácsok, pintérek vagy esztergályosok, és *nem* is tartoznak az ekével és a szőlőműveléssel nem szolgáló *minister* (lovasszolga, harcos és birtokkezelő) réteghez (B. 129. l.).⁴⁰ A munkamegosztásnak ilyen előrehaladása mellett nem kell-e arra gondolnunk, hogy ez a szolganép elsősorban a kolostor élelmézését látta el? A későbbi adatok alapján felmerülő kétséget — hála Váczy szellemes megoldásának — most már elháríthatjuk, nem kell minden *servus* utódát az *aratores* között keresnünk. Nem is szólva arról, hogy a XIII. század eleji utódok keresésében a jeles kutató időnként az adatok „kritikai megrostálása” útján (V. 272. l.) kihagy egyes utalásokat a földművelésre, mint pl. a Pannonhalmához tartozó Hegymagas (Apáti) 62 családjának 12 ekére való földjét, amely mellett a két ember istállószolgálatára alig lehet jellemző (V. 319. l.).⁴¹

De Váczy azt is kimutatja, hogy az említett szolgák eredetileg bármilyen szolgálattal tartoztak uraiknak, és még később is az új tulajdonos szabhatta meg ezt. „Ebből a robot-szolgáltatás egész rendszere fejlődött ki, de idővel a *hagyományok ereje* a szolgáltatásoknak különböző köreit alakította ki és ezzel korlátokat emelt a földesúri önkénynek elébe” (V. 320. l.).⁴² Azt persze senki sem tagadhatja, hogy aki *servus*, sokféle módon köteles urának szolgálni, de hogy a hagyományok ereje csinált volna a mindenesből szántóvetőt, azt elfogadni nem lehet. A hagyomány, amelyet magam is gyakran emlegettem ilyen értelemben, nem valamilyen misztikus erő, hanem a társadalmi osztályok, rétegek ideológiai fegyvere a jobb életért, illetve az elnyomás fenntartásáért vívott harcukban. A pannonhalmi okleveleknél alig van jobb bizonyíték arra, hogyan küzdöttek kevesebb teherért, jobb életért —

³⁹ Pannh. rendt. X. 493. l. Itt valóban „ekét” és nem „ekealját” kell érteni; az adományozott ekék száma természetesen a termelési kapacitást is kifejezi. Erdélyi László egyébként (X. 450. l.) ugyancsak „egy eke földről” és „földműves vagy szántó szolgákról” beszél.

⁴⁰ Uo. I. 592. l.

⁴¹ Uo. I. 779. l. hozzá 304. l.

⁴² A magam kiemelése.

a hagyományra is hivatkozva — az apátság jobbágyai. Ezt a tényezőt azonban Váczy következetesen elhanyagolja. Maga sorakoztatja fel azokat az adatokat, amelyekben a *servi, mancipia* adományát *ad aratra* teszik, vagy *cum uno aratro, cum duobus aratris*; nem tagadhatja, hogy ezek „az ékének hasznát is látták” (V. 320., 322. l.). Csak azt kellene meglátnia, hogy a főként földművelésre rendelt szolgák az osztályhare során hogyan rázzák le terheik egy részét, hogy lesznek meghatározott „kondíció” részesei, jogilag is jobbágyok.

Összefoglalva: A vitacikk adatokban gazdag lapjai sem győztek meg arról, hogy tévedtem volna a földművelésre való fokozatos áttérés tekintetében. Eredménye: „A magyar legeltető pásztorkodás már a délorosz steppén be tudta illeszteni a földművelést gazdasági rendjébe, s ezen az új hazában sem változtatott. Idővel a szántók — az itt talált és a környező népek példájára is — mindinkább gyarapodtak a legelőnek használt határban. Ez a folyamat, bármilyen nagy jelentőségű is volt, meghagyta még a gazdálkodás régi rendjét, az állattartást, mint főfoglalkozást” (V. 326. l.). Ez a konklúzió éppen úgy kiiktatja a változás elemét, az itt talált népek nem lebecsülendő hatását, az osztályok létét és küzdelmét, mint a szilaj pásztorkodásról szóló tételt, s ezért elfogadhatatlan. Nem indíthat annak a rövid megállapításnak módosítására, melyet könyvemben tettem: „Mindent összevéve, igazra lehet Molnár Eriknek, aki az egyházi, állami és földesúri terhek nyomása alatt görnyedő szabad dolgozóknál a földművelés továbbterjedését állapítja meg, anélkül, hogy az uralkodóvá vált volna” (B. 60. l.).⁴³ A cikk ilyen fogyatkozásai akadályozzák meg azt, hogy a földközösség és a legeltető gazdálkodás összefüggésére vonatkozó fejtegetéseit⁴⁴ — melyek a jogi és gazdasági kategóriákat is összekeverik — megnyugtató eredményekként fogadjam el (V. 326—329. l.).

Érdemesebb munkát végzett bírálóm az anyagi kultúra koraközépkori állományának felderítésével. Ez valóban szívügyének látszik, hiszen a termelőerők kérdéseit későbbre hagyva, ezzel kezdi érdemi bírálatát. Nem léphetek fel azzal az igénnyel, hogy a munkaeszközök, ház és viselet történetének szakembere volnék, s így Váczy megállapításainak elbírálását az illetékeseknek engedem át. Amikor könyvemnek a gazdaság és társadalom kérdéseivel foglalkozó fejezetében néhány lapot (B. 65—70. l.) az anyagi kultúrának szenteltem, valóban a Magyarság Néprajzára, László Gyula és Komoróczy György munkáira támaszkodtam (az utóbbit Váczy sehoh sem veszi tudomásul). Ezeknek a műveknek a felhasználása mégsem olyan egyszerűen történt, mint bírálóm beállítja. „Valóban kényelmes álláspont: — írja rólam — az idők folyamán felraktározódott holmit egészen az Istvánkori magyarnak tulajdonítani” (V. 280. l.). Ez a célzatos megállapítás arra számít, hogy az olvasó nem néz utána a Magyarság Néprajzában. Györffy István, a viselet történetének nagynevű művelője, külön fejezeteket szánt annak a kérdésnek: mi az ősi, esetleg a rokonnépekkel, sőt az összes primitívekkel közös elem a magyarság ruházatában, mi újabb. Ugyanígy járt el Bátky Zsigmond az építkezés, Viski Károly a bútortzat tekintetében. Sajnos,

⁴³ A jegyzetben *Molnár*: Társad. 162—163. l.-ra utaltam.

⁴⁴ Nem is előzmény nélküliek, mert *Molnár*: Társad. 164—165. l. az állattenyésztés hagyományos formájának fennállására vonatkozó adatokat „A földművelés kiterjedése” c. fejezetben tárgyalja.

a viselet történetében bizonyos elképzelések hitelesnek tünnek fel a Néprajz megjelenésekor (nem 1930 ill. 1934, mint V. 286. l. írja, hanem 1933—37 és 1941—43), amelyeken ma már a kutatás túljutott. Ez természetesen rontja a könyvben adott kép megbízhatóságát is, de nem olyan mértékben, mint Váczy feltüntetni szeretné.

Többhelyütt is kiaknázza bírálóm a Gellért-legendát, különösen ennek nagyobb változatát. Először a vizimalom kapcsán engedi szabadjára szellemét: messzemenő következtetéseket vonok le az éneklő leányról szóló anekdota kézimalmából, ez nem bizonyítja XI. századi gabonatermésünk csekély méreteit; „igazában az lett volna feltűnő, ha Gellértet vizimalom zúgása zavarja meg éji ájtatoskodásában” (V. 277—278. l.). Itt csak arra szeretnék utalni, hogy idézett forrásom („a *következtetésekre* Komoróczy id. m. 50. 96 . . .” B. 163. l.) helyesen állapította meg a gabonatermelés csekély hozadékát és a vizimalom későbbi feltűnését, éppen az anekdota alapján. A két tény összekapcsolása abból az alapvető megfontolásból származott, hogy a találmányokat a termelés szükségletei hozzák létre, mint pl. Endrei Walter a vizimalom középkori elterjedéséről írva helyesen hangsúlyozza.⁴⁵ Ha a gazdasági élet igényelte volna, megtanulhattuk volna a vizimalom építését — mondjuk — Lotharingiától is. Másodszor Ajtony istállóban (vagy karámban?) őrzött lovainál kerül elő a legenda. Váczy többször figyelmeztet, hogy helytelen csak „Gellért-legendáról” beszélni (V. 276, 312. l.), majd megvédi a forrás hitelét velem szemben: „. . . az Ajtonyról szóló rész XI. századi forrásból való átvétel, közel egykorú leírás, ennél fogva mindenképp hitelt érdemel. Érthetetlen számunkra, Bónis hogyan írhatja műve más helyén: »a nem mindig megbízható Gellért-legendá«. (127. l.)” (V. 312. l.). Igaz, az idézett jelző *nem* Ajtony gazdaságával, hanem a csanádi egyházmegye megszervezésével kapcsolatban hangzott el; de ha az olvasó nem érti a szöveget, a szerző magyarázattal tartozik.

A *Scriptores Rerum Hungaricarum* a legenda két változatát (*recensiones*) a következő cím alatt hozza: „*Legenda Sancti Gerhardi episcopi*”, tehát egyesszámban; a kisebb verzióról megjegyzi, hogy igazában csak szentbeszéd.⁴⁶ A másikról Madzsar így nyilatkozik: „*Tam actate, quam eorum, quae refert, fide multum cedere debet Legendae breviori altera maior, utpote temporibus Sancti Gerhardi longe recentior minusque in omnibus iis, quae de eo tradit, probabilis.*”⁴⁷ Vajon ez a jó latinsággal írott mondat is érthetetlen? A megbízhatóság kérdését a legújabb datálás nem érinti; eszterint a nagyobb változat (az igazi legenda) 1109 után, a kisebb a XIII. század elején keletkezett.⁴⁸ Bírálóm, aki maga is elismeri, hogy „a Nagyobb-legenda a XIV. századi szerkesztés látható jegyeit viseli magán” (V. 333. l.), nyilván nem kívánhatja, hogy ezt mindenben megbízhatónak fogadjam el. A nagyobb és kisebb verzióról pedig talán én is ítéltettem úgy, hogy „az ilyen részletek műhelydolgoz és nincs miért fárasztani velük a közönséget” (V. 266. l.).

Éppen emiatt röviden felelnék az eszközök és a ruházat tekintetében írottakra, melyeket a szakembereknek kell megbírálniuk. A *kasza* és az *eke*

⁴⁵ [A] középkori munkamódszerek kialakulásának történetéhez, *Századok* 1957, 129. l.

⁴⁶ SRH II. 461., 463. l.

⁴⁷ Uo. 464. l., a magam kiemelése.

⁴⁸ *Horváth*: i. m. 162., 180., 183—184. l.

használat a ill. formái túlmennek a tárgyalt korszakon (V. 274. l.). XI. századi ekét egyáltalán nem ismerünk. Váczy eléggé bizonytalan ezen a téren: a *gerendelyt* tévesen tartja az „ekét az eketaligával összekötő rúd”-nak; a „faághoz hasonló” faeke teljesen pontatlan leírás; Bere bíró felgyújtott ekéje éppen úgy lehetett nehézeke, mint könnyű, mert az is fából volt (V. 304—305. l.). Az egész felsorolt szókincs — az *eke* kivételével — szláv, de Váczy a magyarság honfoglalás előtti állapotát bizonyítja vele. A közlekedésről szólva (V. 274—277. l.) Váczy nem vesz tudomást arról, amit ma már a nyugati irodalom (Haudricourt) is elismer: a lónak a nagyobb teher hordására képesítő, a súlyt a lapockára helyező befogási módja *nomád eredetű*, Kelet-Európában az avaroktól származik (Matuszewski), tehát őseink is alkalmazhatták.⁴⁹ Gellért halála éppen azt mutatja, hogy a felkelőknek kétkerekű *bigajuk* volt; persze a *kordé* valóban törlendő. A ruházatnál hiábavaló próbálkozás engem László Gyula összefoglalásának elhanyagolásáért hibáztatni; László csak egyes vonásokat emel ki azzal, hogy a sirleleteknek viselettörténeti szempontú átvizsgálását még nem fejezte be.⁵⁰ Nem ismerhetem el hiánynak a női *szoknya* mellőzését sem; ez a szláv jövevényszó már másodlagos „Frauenrock” jelentésében került át, első említése a XIV. század végéről való,⁵¹ ha tehát az István-kor leltárába tartozik, még férfiak hordják. Egyébként a magyar nők egykori férfias öltözködéséről szólva Váczy „villanásszerűen” (V. 272. l.) átugrotta Thietmarnak Saroltról szóló tudósítását könyvében (B. 28. l.), ezért gondolja, hogy erről „nem vettem tudomást” (V. 281. l.). Sajátos az is, ahogy a *kendő* eredeti „törülköző” szerepéről szóló mondatomnak a *felét* idézi, azután a másik felét — nyelvészeti utalásokkal megtoldva — fejemre olvassa (uo.). A *kucsma* és a *sapka* szerepel László Gyulánál, míg a *kalpag* első adata a XVII. század második feléből való.⁵²

A kabátfélékről elég annyi, hogy a *dolmány*, *zeke* és *kankó* felsorolása előtt könyvében ott a „később” szó (B. 66. l.), tehát kár azon vitatkozni, hogy ezek honfoglaláskoriak-e (V. 281. l.); egyébként — a szavak egykorúságától eltekintve — Györffynek azt a megjegyzését, hogy az emberiség legkezdetlegesebb bőrruhája a bőrlepel, az állat lenyúzott bőre, melyen a nyak, fej, láb, farok is rajta marad (nálunk *hátibőr* vagy *kacagány*),⁵³ a legbuzgóbb nyelvészkedés sem ingatja meg. A *gatya* tekintetében Nagy Géza és Györffy István tévedhettek, de itt nagyon is áll az, „mennyire helytelen jövevényszavak meglétéből mindjárt kultúrátvételre következtetni” (V. 285. l.). Végül, ha Váczy szerint „István király nem öltözött hosszú, ujjas talárba” (V. 286. l.), idézett forrásom, Lepold Antal kanonok viszont ezt írta: „A király öltözete a lábakat is takaró hosszú, ujjas talár, amelyet öv szorít a testhez. E fölött a király nyitott palástot visel . . .”⁵⁴ Lepoldnak pedig nyilván voltak némi fogalmai az egyházi jellegű ruhákról.

A ruházat adatainak felsorakoztatása tehát bírálóm szándéka ellenére sem bizonyítja azt, hogy a vonatkozó lapok teljesen elvetendőek, legfeljebb egyes szavak mellőzésére sarkalhatnak. Ugyanígy erősen felnagyítja Váczy

⁴⁹ P. Rousseau: Histoire des techniques et des inventions (Paris 1958) 92—93. l.

⁵⁰ I. m. 370. l.

⁵¹ *Bárcei*: i. m. 293. l., *Kniezsa*: i. m. I. 507. l. E szónál Belényesy Márta szívességből készülő tanulmánya eredményeit használtam fel.

⁵² *László*: i. m. 370., *Bárcei*: i. m. 148. l.

⁵³ A Magyarország Néprajza (a továbbiakban: Népr.) I. 354. l.

⁵⁴ SZIE III. 118. l.

a ház és a fűtés kérdését. Hivatkozik a középkori települések feltárására, melyek vidékenként és a célnak megfelelően sokféle építményt mutatnak be. Tanulása: „... az ásátások eredményeiből annyi már most is bizonyos, hogy szilárdabb jellegű építményeinket nem lehet csupán egy típusra, a pásztorok köralapú és kúpalakú ún. kontyos kunyhóira visszavezetni. Tehát Bónis könyve oly felfogást képvisel, amelyen a tudományos kutatás már túlhaladt” (V. 287. l.). Lehet, hogy a „földhőztapadt nemezšátor” (B. 68. l.) néprajzi elméletét a kutatás valóban megdönti,⁵⁵ de a megtelepült magyarság lakóhelye nem bizonyítja azt, hogy milyen volt a honfoglalók sátra vagy kunyhója. A nomád analógiákból és a középkori ásátásokból vett kép nem esik egybe. Ha igaz, hogy a honfoglaló társadalom egysége a nagycsalád volt, ennek a tégigényre feltétlenül nagyobb lakóhelyet kívánt meg, mint a XI—XIII. századból felderített, földbeásott kunyhók. Több forma egymás mellett élésére, átmeneti típusokra kell gondolnunk, s erről az egymás mellettiségről, átalakulásról könyvem is beszámol (B. 68—69. l.). Ezen az alapjában helytálló képen nem változtat az, hogy forrásaim visszavetítik a szalmanyomó pózna (*kaloda*) kései értelmét, ami ma már nem állhat meg,⁵⁶ sem az, hogy Váczy nagy apparátussal mondja el a nomád sátorról (V. 287—288. l.) azt, amit László és én népszerűen összefoglaltunk (B. 67—69. l.).

E hosszúra nyúlt fejezet befejezéséül álljon itt egy kérdés a „Néhány kérdés” szerzőjéhez. Milyen tűzhelyre gondolt István király I. 9. törvénycikkének megfogalmazója ennél a parancsnál: „A sacerdotibus vero et comitibus commendetur omnibus villicis, ita, ut illorum iussu omnes concurrant die dominica ad ecclesiam, maiores ac minores, viri ac mulieres, *exceptis, qui ignes custodiunt*”? A kemencében hamuval órákra veszedelem nélkül be lehet földni a tüzet, őrizni csak a nyílt tüzet kell. Ez arra mutat, hogy a XI. század elején a tüzelő-alkalmatosságokban is sokféleséget kell feltennünk, ami ebben az átmeneti időben nem is lehet másként.

3. Társadalom

A társadalom kérdéseivel foglalkozó fejezet élén Váczy ismét kijelenti a termelőerők lényegében változatlan voltáról vallott felfogását. „Nincs semmi nyoma annak, hogy a nomád pásztorkodás már a X. század közepén tragikus kimenetelű válságba jutott volna. Az óhazában egykor megállapodott rend túlélte nemesak a honfoglalást, hanem a királyság megalapítását is és a hagyomány erejénél fogva fennmaradt — bár módosított formában — a XII. század végéig.” A földművelés és az állattenyésztés közötti viszony „lényegesen nem módosult a XII—XIII. század fordulójáig...” (V. 329—330. l.). Semmi tragikus sincs abban — mint állítólag én gondolom —, hogy a magyarság változatlan életrend mellett többet foglalkozott a vetésekkel; nem is alacsonyult szolgává, ha szántani kezdett. „Bónis túlzó felfogásánál mennyire józanabb, realisabb Molnár Erik előadása a magyar pásztorkodás XI—XII.

⁵⁵ *Gunda Béla*: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája, MTA társad.-tört. osztályának közleményei 5 (1954) 373—384. l., hozzá főleg *Tálas István*: uo. 390—399. l.

⁵⁶ Népr. I. 191. l. *Komoróczy*: i. m. 92. l. vö. *Kniezsa*: i. m. I. 246. l. A *szin* és a *pitvar* azonosítását V. 290. l. nem helyesli, de nálam sem találhatta meg; a *pitvar* és a *tornác* tekintetében igaz van.

századi továbbéléséről” (V. 330. l.). Itt néhány Molnár-idézet próbálja bizonyítani a kettőnk közti ellentétet.

Mennyivel realisabb tehát Molnár előadása? „Láttuk korábban, hogy az osztályrend fejlődése — a magántulajdoni rendszer, amely a vezető réteg javára létrejött s az utóbbi elnyomó törekvései — a honfoglalás után a magyar pásztortársadalomban gazdasági válságot idéztek fel, s hogy a válságnak a termelőerők fejlesztése, a földművelés kifejlesztése vethetett volna véget. Utaltunk azonban azokra a nehézségekre is, amelyekbe beleütközik a könnyűéletű pásztornépek áttérése a fáradságos földművelő életmódra. Az állami, majd az osztályrend kialakulása kiélezte a válságot azáltal, hogy a dolgozó szabadokat általánosan megterhelte az állami és az egyházi, utóbb a földesúri adókkal is . . . De a társadalom osztályfejlődése a válság orvosságát is kitermelte . . .”⁵⁷ Ez az előadás valóban realisabb, mint Váczyé, de az enyémmel szembeállítani igazán hiábavaló próbálkozás. Közismert dolog, hogy a X. századi válság Molnár Erik munkája nyomán került történeti köztudatunkba. S az osztályviszonyokkal némileg ismerős olvasó jól tudja, hogy nem maga a földművelés a lealacsonyító, hanem a más számára végzett robot.

Ha a válságról szólva Molnár szövege elé illeszti a torzító lencsét bírálóm, a feudális rend kialakulására térve ismét könyvem lapjaira teszi azt. Az osztályviszonyok X. századi alakulásáról, a zsákmányolni induló pásztortömegekről, a földművelésre áttérő néprétegekről szóló részt veszi göcsös alá. Kijavítja a „meghódolt szlávok” (B. 21. l.) kifejezést „alávetett szlávok”-ra (V. 330. l.), pedig az átellenes oldalon ezt olvashatta: „az alávetett vagy meghódolt szlávok” (B. 20. l.), ami talán legközelebb jár a valóság sokrétűségéhez. Azt az állítást tulajdonítja nekem, hogy a főnökök hatalmi növekedésével párhuzamosan „a közrendűek elszegényednek és rabszolga sorba jutnak” (V. 330. l.), holott ilyen durva vulgarizálást sehol sem követtem el. Ugyancsak az átellenes oldalon ezt írtam: „. . . a szabad nemzetségtag helyett az úrnak alávetett félszabad állása: ez a sors várt szükségszerűen a magyar nép zömére” (B. 20. l.). Sommáját a gazdasági és társadalmi viszonyokról szóló fejezettel is igyekszik alátámasztani. De itt is a következőt olvashatta volna: „. . . a *servi* osztálya leginkább két forrásból gyarapodott.” Ide kerültek az új hazában talált és meghódított szláv, avar, bolgár és germán lakosok, és: „Ebbe az osztályba süllyedtek le a szabad pásztoroknak azok a csoportjai, amelyek *uraik vezetésével, fegyverrel a kezükben álltak ellen* az új társadalmi és állami rend megalapításának” (B. 73. l.).⁵⁸ Illusztrációként a kisebb István-legendának Koppány vereségéről szóló részeit idéztem. Mindez azt mutatja, hogy Váczy nem egészen azzal vitatkozik, amit én megírtam.

Vitamódszereit élesen mutatja be a kalandozók zsákmányának megosztásáról tett néhány megjegyzése is. Minthogy a zsákmány túlnyomó részét szerintem a főnökök kapták meg, ez a közrendűeknek átmeneti megoldást nyújtott gazdasági nehézségükre, a nagyoknak azonban vagyont hozott, felrója nekem: „Bónis oly hatalmat tulajdonít a vezéreknél, amellyel azok sohasem rendelkeztek. A had joga a zsákmányhoz elismert szabály nemcsak a nomád, hanem a megtelepült népeknél is.” Egy sereg nyugati és keleti

⁵⁷ Társad. 161—162. l. Váczy a következő lapról idéz!

⁵⁸ A magam kiemelése.

analógiával bizonyítja, hogy „az egyszerű magyar” nem maradhatott ki a zsákmányból. „Bónis önmagával keveredik ellentmondásba, amikor azt hangoztatja, hogy a közember rákényszerült a portyázásra, de ennek hasznát csak a főnökök látták. Ha valóban így volt, az olvasó joggal kérdezheti, miért ment egyáltalán kalandozni? És ha már elment, zsákmány reménye nélkül, ki tartotta el? A szerző azonban adós marad a felelettel.” (V. 330—331. l.) Vannak mégis szerzők, akiket a vitacikk szembeállít „Bónis túlzott felfogásával”, így az egyetemi tankönyv idevágó részének íróját és ismét Molnár Eriket; „mennyivel következetesebb *Molnár Erik* elmélete...” — kiált fel bírálóm (V. 331. l.). Az írói ábrázolóképeség sajnálatos módon itt is fölébe kerekedett a kellő logikai szigorúknak, s így a szövegek megvizsgálása elmarasztalja bírálomat.

Molnár Erik valóban következetes az osztályviszonyok fejlődésének maga-nyújtotta rajzához: „A zsákmányban ugyan mindenki részesedhetik, de oroszánrésze a vagyonosoknak jut.”⁵⁹ Másik munkájában ugyanígy: „A közönséges szabadok legfeljebb a zsákmány morzsáira tarthattak igényt.”⁶⁰ Lederer *ugyanezen* a nyomon jár: „A zsákmány egyenlő megosztásáról azonban természetesen szó sem lehetett. Sem a rabolt kincseket, még kevésbé az elhurcolt embereket nem osztották fel egyenlően egymás között, hanem az oroszánrész a vezérnek jutott, míg a szegényebbeknek meg kellett elégedniük a nekik juttatott morzsákkal.”⁶¹ Talán mondanom sem kell, hogy magam sem tételeztem fel teljes önzetlenséget a kalandozó harcosokról; szerintem a vezérek mellett „kincsekre és rabszolgára vágyó követők indultak el újra meg újra a feudális országok ellen...” Majd: „... a szabad pásztorok, a *közrendűek* csak két utat választhattak: a rablóhadjáratokban való részvételt vagy a földművelésre való áttérést. A *kalandozásokon annyi kincset és rabszolgát szedtek össze, amennyit csak haza tudtak hozni*, de az utóbbiakat is elsősorban azért, hogy értékesítsék őket.” (B. 20. l.) „Azoknál a törzseknél, amelyek a kalandozásokban részt vettek, a zsákmány ugyancsak a főnökök vagyonát gyarapította” (B. 21. l.). A közrendűekre vonatkozó részt azért emeltem ki, hogy szembetűnőbb legyen.

Az ilyen átvilágítás mellett csekélység az, hogy Váczy a kalandozások okairól szólva interpolál egy szót szövegembe: sehol sem írtam, hogy a fejlődési törzsnek *több* szláv földműves népe volt (V. 331. l.). Felesleges a törzsek külpolitikai kapcsolódására való figyelmeztetés is, mert erről magam is írtam (B. 22. l.), csak — Györffy György akkor még nem közölt kutatásaira figyelemmel — bizonyos óvatossággal. Hogy az új haza szűk volta is oka volt a kalandozásoknak, azt olyan szerzők állapították meg, akiket viszont Váczy nem bírál. Azt azonban nem állítottam, hogy „minden itt talált szlávra szolgaság várt” (V. 332. l.), sőt Konsztantinosz túlzó tudósításáról beszámolva megjegyeztem, hogy a morva-szláv és a dunántúli uralkodó osztály egy része megmaradt, és lassan egybeolvadt a magyarsággal (B. 19. l.). Ezek az idézetek és utalások kellőképpen mutatják, hogy Váczynek az államalapítást megelőző viszonyokra vonatkozó kritikai állításai vagy nem annak szólnak, akihez címezte őket, vagy a levegőbe mért csapások. De hogy állunk a megoldással?

⁵⁹ Östört. 170. l.

⁶⁰ Társad. 110. l.

⁶¹ Magyarország története I/1. (Bpest. 1957) 17—18. l. Váczy pontosan ezekre a lapokra hivatkozik!

Váczy megoldási kísérletei arra vallanak, hogy régi felfogása még ma is erősen befolyásolja munkásságát. Tudományos publikációjában a felszabadulás után — nyilván nem teljesen az ő hibájából — jó egy évtizedes szünet állott be.⁶² Nem bocsátotta rendelkezésre nagy anyagismeretét az egyetemi tankönyvvitán, nem segített a nézetek tisztázásában a szakmai fórumokon, ahol módjában lett volna. Érthető tehát, hogy a — minden kezdeti próbálkozáson, tárgyi botlásra túl — előre haladó magyar történetírás eleven árama nem járhatta át, s így bírálatában is idegenül áll szemben olyan tételekkel, amelyek számunkra már természetesek. Sőt éppen 81 oldalas cikke bizonyítja, hogy — bizonyos felületi koncessziók ellenére — nem tudott még elszakadni régi szellemtörténeti felfogásától. Alig véletlen pl., hogy a földhasználat közösségi formáját nála „a legelőkön ősidők óta uralkodó *közösségi elv*” teremti meg, amikor „behatol a földműves világába” (V. 328. l.).⁶³

Váczy mintha értetlenül állana szemben a marxista kérdésfeltevésekkel és megfejtésekkel. Itt van ez a mondatom: „A rabszolgák áruba bocsátásából kiténik, hogy őseinknél a rabszolgaság nem jellemezte a termelési módot, nem vált a gazdasági élet alapjává” (B. 19. l.). Ez szaknyelven annyit jelent, hogy nálunk hiányzik a rabszolgatartó társadalom formációja; bírálóm viszont azon kezd vitát, hogy vásárra vittek-e őseink *minden* rabszolgát, vagy sem (V. 303. l.). Ugyanígy nem hallja ki a népszerűen megírt szövegből a feudalizmus kialakulásának, a jobbság létrejöttének, az osztályállam megteremtésének marxista megfogalmazását. Megoldása az említett korlátozottság folytán: társadalmi és politikai válság gazdasági válság nélkül, tehát alig változó termelőerők mellett; ez a fejlődés legmozgékonyabb elemét, a termelőerőket kapcsolja ki. Mivel pedig így a társadalmi válság is a levegőben lóg nála, lényegében azt hirdeti, hogy a felépítmény változása (ti. a politikai szervezet bomlása) idézte elő az alap módosulását (t. i. az úr—szolga viszony általánosságá választását).

Mielőtt azonban az államalapítás előzményeire vonatkozó nézeteit közelebbről megvizsgálónk, hallgassuk meg, Váczy szerint miért mentek a X. századi magyarok „kalandozni”. Nem azért, mert nem volt élelem, hanem mert a „bátorok” (mongol *ba'atur*, *bayatur*) kezdeményezték e hadjáratokat. „A magyar társadalom már a dél-orsz steppén kitermelt magából ilyen *heroikus magatartást*, mely a nagy udvarokban, a kíséret körében, igazi melegágyra talált. Ennek pedig alapja egy igen erős vagyoni és származásbeli rétegzés volt.” (Ez az említett felületi koncesszió!) Majd ezt írja: „A magyar kalandozások jellegzetessége óriási európai mérete, ami egyedül a viking vállalkozásokhoz hasonlítható. A portyázást a szomszédba úgy-ahogy meg lehet magyarázni a pusztá zsákmányszerzés vágyából, de a magyar kalandozásokat aligha.” (V. 332. l.)⁶⁴ Itt elhallgat bírálóm, szokása szerint nem jelenti ki világosan, mit is gondol, de a folytatás alig lehet más, mint IIóman felfogása: „A magyarok X. századi hadjárataiban és szövetségkötéseiben világosan felismerhető a politikai érdeken és politikai tudatosságon alapuló rendszer. Nagy hiba volna azokat öncélú harcra kalandoknak, vagy éppen

⁶² Anonymus és a Justinus-kivonat, Turul 1944—46, 1—13. l.; A szövőipar technikai és szervezeti átalakulása Flandriában a XI—XIII. században, Annales Univ. Sc. R. Eötvös, Sect. Hist. 1 (1957) 64—83. l.

⁶³ A magam kiemelése. Élesen elüt tőle a szövegben id. Grekov-hely (I. 61. l.), mely gazdaságtörténeti tényezőkkal magyaráz.

⁶⁴ A magam kiemelése.

rablóvállalkozásoknak minősíteni.”⁶⁵ Az előbb idézett heroikus magatartásra pedig Molnár szava illik: „... Az őstörténelem világát is benépesítették a szellemtörténeti irányzat különböző kísértetei, az »állattartó hajlam«, a »nomadizáló kedv« és az »államalkotó szellem«, amelyek az őstörténeti fejlődés hajtóerői gyanánt léptek fel.”⁶⁶

Nem megnyugtatóbb a X. századi válság megoldására vonatkozó véleménye sem. „A magyarságra szakadt válság társadalmi és politikai jellegű. A kalandozásokban egyes törzsek és hatalmi gócek megerősödtek, mások meggyöngültek. A törzsszervezet meglazult, sőt a bomlás állapotába jutott.” Ezt a bomlást „több hatalmi góc” számolta fel, köztük Ajtonyé, ki a Gellért-legenda kifejezésével *dominiumot* gyakorolt vitézein és főemberein, érvényesítette a sóregélét a Maroson, tehát „országa igazi fejedelemség volt” (V. 333. l.). Itt „Marosvásáron” (talán inkább Marosvárott?) „igazi udvartartást találunk”, élén Csanád ispánnal. Ezután Váczy a magyar vármegyerendszer kialakulásával foglalkozik, s így tér vissza kérdésünkhöz: „Gyula és Ajtony országa jelzi, hogy a királyság megalapítását megelőzően már megindult a törzsi szervezet felszámolása és a territóriumok kialakulása” (V. 335. l.). Ezt a több ponton csaknem egyidőben megindult territoriális fejlődést szüntette meg, illetve fogta egybe István király. Az olvasónak talányt ad fel bírálóm: *miért* erősödtek vagy gyöngültek meg egyes hatalmi gócek? Ha a zsákmány megosztása egyenlően történt, a főnöki hatalom mitől lett nagyobb? Azután: a Bizánccal vagy Bulgáriával politikai kapcsolatot teremtő keleti törzsfők *hogyan* növelték meg hatalmukat a kalandozások során? A (nagyobb) Gellért-legenda elbeszélése szembeötlően emeli ki Ajtony nagy vagyonát, de Váczynak, aki az osztálykülönbségeket nem ismeri el meghatározó tényezőknél, ez semmit sem mond. Itt valóban mennyivel következetesebb Molnár Erik, aki Ajtony gazdagságára a legendát idézve rámutat, hogy „azok a nagy vagyoni ellentétek, melyeknek tünete Ajtony gazdagsága, nem csak Szent István korában keletkeztek, hanem ennél korábbi időre nyúlnak vissza...”⁶⁷ A vagyoni különbségek és a velük járó osztályviszonyok feltárása nélkül persze az „igazi fejedelemség” is üres szó marad, amelyről nem tudjuk meg, állam volt-e már, és ha igen, melyik típushoz tartozott, milyen osztály uralmát jelentette. A *dominium* római jogi kifejezése — mely akár a későbbi szerkesztő tollából is folyhatott — minderről semmit sem árul el.

Hamarosan megtudjuk azonban, hogy a territoriális szervezkedés csak tünet. „Mert nemcsak a törzsi szervezet bomladozott, hanem maga a nemzeti szervezet is elerőtlenedett.” Hanyatlására mutat többek között „a rendelkezési jog erőteljes hangoztatása [Szent István] törvénykönyvének mindjárt az elején az örökösödési joggal szemben (I. 6 ed. *Závodszy* 144. l.)”... (V. 335. l.). Az okot itt sem találjuk meg, de a bizonyíték sem jó. Murarik Antal 1934-ben nagy összehasonlító anyaggal cáfolta meg Váczynak két évvel azelőtti okfejtését; kimutatta, hogy az I. 6. tc. az egyház javára tett rendelkezés, a „lélekváltság” számára nyitott utat, szabad rendelkezési jog ekkor s ezután sem volt.⁶⁸ Váczy tehát még negyedszázad múltán sem szívlelte meg a kritikát. Tovább lapozva azonban úgy látjuk, hogy — ha

⁶⁵ Magyar Történet 3. kiad. I. 150. l.

⁶⁶ Őstört. 6. l.

⁶⁷ Társad. 58. l.

⁶⁸ A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben. Századok 1934, 497—509. l.

az okozati viszony megfordításával is — kezdi a társadalmi erők működését felismerni.

„A régi rend meglazulásának következtében többé nem volt, aki a szegényebb magyart megvédje.” Az erősebb sokszor szolgaságra is vetette a gyengét; István király ezt meg akarta akadályozni, de csak *ezentúl*, a múltban történetekre nézve nem. A törvényekből kitűnik, hogy a hatalmaskodók a „nagyok” (akiknek egyik neve a többszámú felsorolásban *dives* helyett *divites* kellene legyen), viszont az. „akit elnyomnak és szolgaságba űznek”, a közrendű. De ezek a *vulgares* „továbbra is tagjai a szabadok társadalmának és ezért élesen megkülönböztetik őket a servusoktól” (V. 336. l.). És most marasztalja el a cikk „István király” szerzőjét, a már ismert metódussal: „Bónis szerint a *vulgarisok* a szolgamunkát végző szabadok. Mert míg a tehetősebbek elszegődtek valamelyik udvarba lovas vitéznek, addig a szegények csak egyszerű parasztnak mehettek. Az urak nyilván besorozták őket szolganépük közé s ezekkel megszüntették »szabadságukat». (74, 77. l.) Azonban a viszonyok mégsem voltak ilyen egyszerűek: nem minden közszaod vesz-tette el függetlenségét, és ha mégis földesúri népek közé került, továbbra is mint *liber*-t tartották számon. Bónis túlságosan is »rideg« képletekben gondolkodik. Következik ez abból a — szerintünk helytelen — feltevésből, hogy »a magyar nép zöme« szolgaságba jutott a válság éveiben.” Lám, a szláv Padrag is szabad volt, falu névadója lett. „Ha Bónisnak igaza lenne, akkor a magyar társadalom már 1000 körül csak urakból és szolgákból állt volna” (V. 336—337. l.).

Nagyon helyénvaló, ha bírálóm óvatosságot ajánl a kettős értelmű „szolga” fogalom alkalmazásában; bizonyára arra gondol, hogy más a patriarális rabszolga (*servus*) és más a feudális alattvaló (*serviens*). A kettő elválasztását hiányolom egy régebbi népszerű munkában is, mely „a régi, nomád társadalomban” felismeri az úr—szolga viszonyt és a szolgák tömegeinek szinte társadalmon kívüli helyzetét, majd így folytatja: „Már a nomád időkben is akadtak azonban olyan szabadok, kik elszegényedve mások szolgálatába szegődtek. Innen van, hogy a honfoglalók *szolganépe* között a szlávok mellett sok magyar is kimutatható.” A *miles*-réteg egyik típusának őseit a felfegyverzett rabszolgákban találja meg; ezek a katonák. „... noha legtöbbsnyire *szabadok*, a többi *szolganép* módjára eladományozhatók, eladhatók”.⁶⁹ Ugyanez a szerző István királynak a „megye vagy uradalom” élére állított szolga-rendű ispánról szóló II. 16. törvénycikkét elemezve, ilyen következtetést von le: „Mindennél kifejezettebben bizonyítja, hogy a társadalom nem tartotta megaláozónak, ha a király a közhivatalokat *földesúri szolgáira* bízta... a király kormányzatának embereit elsősorban magánnépeinek, *házi cselédeknek*, hadi kíséretének, legbizalmasabb hiveinek sorából vette...” (máshelyütt:) „*házi szolgáit, földesúri alávetettjeit* alkalmazta a kormányzatban. Idővel a társadalom már nem hajlandó elnézni a *szolga-rendűek* hatalmát...”⁷⁰ Az óvatosság azonban itt is kívánatos lett volna, hiszen ha Váczynek „igaza lenne, akkor a magyar társadalom már 1000 körül csak urakból és szolgákból állt volna” (V. 337. l.).

⁶⁹ Váczy Péter: Társadalmunk az Árpádok és Anjouk korában, Művt. I. 175., 177. l. A magam kiemelései.

⁷⁰ Váczy Péter: A magyarság a román és gót stílus korában, Művt. I. 109—110. l. A magam kiemelései.

Ezzel szemben ilyen tételt könyvemben csak valamilyen átvilágítás segítségével lehet találni. Elmondom az uralkodó osztálynak a szentistváni törvényekből kielemezhető kettős illetve hármass tagozódását. Világosan megírom, hogy a *vulgares* lesüllyedtek ugyan, de a törvény védte szabadságukat. „Ezek voltak a »szabadok«, akiknek különösen kellett vigyázniuk rá, hogy »szabadságukat« lopással, vagy szolganővel érintkezve be ne mocskolják. Ezek a »szegények«, a kunyhók lakói nem állhattak túlságosan távol a termelőeszközökkel rendelkező szolgálától” (B. 75. l.). Alább részletesen is elmondom a *liberi* lesüllyedésének folyamatát, az elszegényedőknek védelem-keresését, majd a nagyurak-alkalmazta erőszakot: „S ugyanakkor a hatalmasok versengve szereztek meg a munkaerőt jelentő »szabadokat«, elsősorban birtokaik környékén. Nyilván besorozták őket szolganépük közé s ezzel megszüntették »szabadságukat«. Ezt a folyamatot próbálta megakadályozni István király törvénye . . .” (B. 77. l.), de csak a jövőre vonatkozóan. Egy oldalon ismertetem a „szabadokra” utaló későbbi törvényeket, „szabadságuk” törvényes védelmét, majd a lesüllyedt szabadoknak uruk méltóságához igazodó különbségét. Megemlékezem a „szentkirálysabadja” magasabb rangjáról, de arról is, hogy ő is felolvad a „szolgáló népek” tömegében (B. 78—79. l.). Mindez az elfogulatlan olvasónak annyit mond, hogy a lesüllyedő *liber*, a hármass tagozódás szerint *vulgaris* továbbra is „szabad”, semmiképpen sem azonosítom a *servus*-szal. Érthetetlen előttem, hogyan ítélteti el Váczy az erőszakos szolgálásra vetés leírását énnálam (V. 336. l. lent), holott más szavakkal ugyanezt mondja el maga is (V. 336. l. fent).

Hasonló módszerrel igyekszik elmarasztalni engem a más szolgájának felszabadítását tiltó törvények (István I. 21., II. 5.) kapcsán is. „István király csak a *más* tulajdonát védi ezzel, de nem »a szolgamunka kizsákmányolásához fűződő gazdasági érdeket«, ahogyan azt Bónis gondolja.” Lám, az I. 18. cikk a *saját* szolga felszabadítását pártolja. Én állítólag talányt adok fel az olvasónak: veszni hagyja az állam a saját rabszolga gazdasági értékét, csak a másét védi? „Pedig a kérdés igen egyszerű: a király nem tűri más tulajdonának megrövidítését, de szívesen pártolja azt, aki önszántából ad szabadságot rabszolgájának. Egy új földesúri rendszert kialakulása vált így lehetővé” (V. 337. l.). A kérdés valóban egyszerű. „Természetesen a XI. század gazdálkodásában az első szempont a kizsákmányolt szolga gazdasági értéke” — kezdem a bekezdést, elmondva azután, hogy a király védi a maga javait, szolgálait (I. 7.) és bünteti a más szolgájának önkényes felszabadítását is. Marxista szemlélettel az uralkodó osztálynak a kizsákmányolás fenntartásához fűződő gazdasági érdekét védi az állam. Ezzel nem ért egyet Váczy, s ezért nem vesz tudomást arról, hogy magam is ellentétbe állítottam az *idegen* és a *saját* szolga felszabadítását, az utóbbi kurzívval szedve! (B. 72. l.) Érthető, hogy a szolgának a termelésben való érdekeltté tételét, magasabb sikon való kizsákmányolását az állam nem akadályozza meg. Sajátságos, hogy Váczy 1958-ban messzebb kerül a marxista jobbágy-fogalomtól, mint 1939-ben volt, amikor a *liberi* lesüllyedéséről vagy erőszakos lesüllyesztéséről ezt írta: „A földesúrnak ugyanis érdeke fűződött ahhoz, hogy minél több munkáskéz vegye a fölös számban fekvő földeket munkába.”⁷¹

Tovább haladva a „felszabadítás” és a jobbágyvá válás összefüggését támadja. A *libertinus* — írtam én — „kedvezőbb feltételek mellett folytatja

⁷¹ Művt. I. 178. l.

a szolgálatát” (B. 72. 1.). Ezután rátértem a rabszolgák gazdasági önállósításának, „földre ültetésének” kérdésére. Az ilyen *servus* érdekeltté vált a termelésben, jobban dolgozott, munkája eredményéből hányadot szolgáltatott urának, tehát lényegében jobbágygá lett (B. 73. 1.). Váczy — az említett szemléleti korlátozottság következtében — ezzel szemben így érvel: A szabados kedvezőbb helyzete az önálló gazdaságot jelenti. Márpedig a felszabadítás nincs összefüggésben a „földre ültetéssel”. „A *servus* ugyanúgy juthatott házhelyhez és földhöz, mint a *libertinus*. Pár sorral később Bónis maga beszél »termelőeszközökkel rendelkező servus-ról.«” (V. 337. 1.) Ezt azután XII—XIII. századi adatokkal támasztja alá. Itt az első eset, hogy Váczy társadalomtörténeti bírálatában az igazságnak egy részével találkozunk. Bár könyvem nem azonosította a felszabadítást és a „földre ültetést”, nem is mondta meg világosan a kettő közötti különbséget (B. 72—73. 1.). A *libertas* jogi kérdés, az önállósítás gazdasági. A fogalmazás homályossága azonban nem érv a „földre ültetés” ténye és következményei ellen; ez a *servi* jobbágygá alakulásának elkerülhetetlen módja. Az egyetemi tankönyv, melyet Váczy szívesen idéz ellenem, általában alkalmazza ezt a kifejezést a jobbágygá-válásra,⁷² és ugyanígy forgott a szó az I/1. kötet vitáján,⁷³ melyen Váczy sem ennek, sem bármilyen más kifogásának nem adott hangot.

Talán a frank birodalom példája meggyőzően fog hatni. A legújabb jogtörténeti összefoglaló mű szerint a nem szabadok (Unfreien) fokozatai a következők: 1. *mancipia, servi non casati*, az úr házában alsóbbrendű szolgálatokat végző szolgák, akiket el is idegeníthet (ilyeneknek vélem az 1146-i Színes-féle végrendelet szabadon bocsátottjait, V. 337. 1.); 2. *servi casati, mansionarii, mansuarii*, az úr földjén letelepített szolgák, a földhöz kötve, azzal együtt idegeníthetők el; bért és szolgáltatásokat adnak, vagyont szerezhhetnek; 3. *pueri, ministeriales*, az úr házában magasabbrendű szolgálatokat végeznek; 4. *servi exercitiales*, hadakozó szolgák, végül legmagasabban állanak az 5. *pueri regis, pueri aulici*, akikből II. Chlothar 614-i párizsi ediktumáig gróf is válhatott.⁷⁴ Conrad, akitől az összeállítást idézem, nem alkalmaz marxista fogalmakat, de nyilvánvaló, hogy az elhanyagolható számú házi cselédeken kívül (1. csoport) a feudális termelési mód szempontjából a „házzal ellátott”, tehát földre ültetett szolgáknak (2. csoport) volt a legnagyobb jelentőségük; az, hogy ezeket mikor nevezték és tekintették jogilag is jobbágyoknak, más kérdés, gazdaságilag már önállósításukkor azokká lettek.

A jeles kutató most felsorakoztatja a *servi* házára, állataira, pénzére vonatkozó adatokat, és részben egyetért velem. „Bónis helyesen ismeri ezt el, de István király oly törvénycikkéből akarja kiolvasni, amiből nem lehet” (V. 338. 1.). A tolvaj rabszolga orrának, fülének öt tinóval való megváltásáról van szó (István II. 6), melyből én arra gondolok, hogy a cikkben érintett szolgák *sajátjukból* adják meg a váltságot, ők tehát „saját kis parcellájukon, jobbágyokként gazdálkodnak” (B. 73. 1.). Váczy ellenveti, hogy a törvény nem mondja a tinókat a rabszolgák sajátjainak; „vehették pénzükön, vagy kaphatták a földesurtól”; a törvény a házi szolgákra is gondol, akiknek

⁷² Magyarország története I/1. 27., 39—40. 1.

⁷³ Századok 1954, 640. 1.

⁷⁴ Hermann Conrad: Deutsche Rechtsgeschichte I. Frühzeit und Mittelalter (Karlsruhe 1954) 160. 1.

nem volt földjük, állatuk (V. 338. l.). Ez már merő szórészálhasogatás. A II. 6. cikk „*conponat nasum . . . si potest*” és „*conponat aures . . . si potest*” fordulatainak teljesen megfelel a II. 7. cikk „*redimat se, si potest*” fordulata a „szabadokra” nézve; Szilágyi mindegyiket így adja vissza magyarul: „ha tudja”.⁷⁵ Természetes a következtetés, hogy az „tudja”, akinek van miből megadnia; az én értelmezésemet éppen a Váczy-felsorolta adatok támasztják alá. Az sem vitás, hogy ha az úrnak megérte, megadta szolgálja épségéért az öt tinót. De neki más szerep jutott, ez kiténik László királynak az Istvánra hivatkozó III. 8. cikkéből (melyet valójában már az uralkodását megelőző időben hoztak): „Ha a szolga hat dénár értékűt lop, vesztse el mindkét szemét; ha kevesebbet (lop), egyik szemét, és amit lopott, ura kétszeresen adja vissza.”⁷⁶ A szolga tehát megbűnhődik tetteért, ura pedig a károsultnak ad elégtételt. Egyébként is, ha az öt bizánci aranyat érő öt tinót a *servi* „vehették pénzükön” (V. 338. l.), akkor már valamilyen vagyonszájkjuknak is kellett lennie.

De a kritika erősen problematikus módszereire még sokkal jellemzőbb a folytatás: „A probléma végtelen leegyszerűsítése lenne azt hinni, hogy a *servus*, amint földet, házat kapott, jogilag is jobbágy lett.” Ezután is *servus* maradt, ura hatalmának földesúrivá alakulását még tisztázni kell. „Bónisnál azonban ez a probléma nem merül fel, mert számára mindenki jobbágy már, akit a földesúr ellát házhellyel” (V. 338. l.). De ha valaki jobban megnézi a könyv szövegét, szemébe tűnik, hogy a *jogilag is* szavakat bírálóm interpolálta. Nem is a ferdtetés szándékával, hanem mert a jobbágyosság marxista fogalma ismeretlen számára, pedig ezt minden középiskolai tankönyvben, minden ide vonatkozó újabb tanulmányban⁷⁷ megtalálhatta volna. De munkámban is ez olvasható: „A különböző eredetű, de azonos sorsú szolgareteg István király korában mind személyi állását, mind gazdasági helyzetét tekintve megindult a jobbágyosság felé vezető úton.” Mivel a következő mondat a XIV. század elejére egységessé vált magyar jobbágyosztályt említi (B. 74. l.), az olvasó itt semmiképpen sem találhatja meg a Váczynál idézett felfogást.

Az emelkedő *servus* mellett a lesüllyedő *liber* is kifogásra ad alkalmat. Bírálóm egyetért velem abban, hogy ezek is „hozzájárultak a későbbi egységes jobbágyosztály létesüléséhez” (V. 338. l.), de a szabadok változatos jogállásának és szolgálatának felfedését, ezt az „elsőrangú kutatói feladatot” (uo.) kéri számon népszerű könyvemtől. „De a szerző — folytatja — nem veszi észre az árnyalati különbségeket. Nézete szerint minden szabad ember egyforma, ha másnak szolgál. Az a közsabad, aki a királynak hadmegváltási adót fizet, ugyanolyan elbírálás alá jut nála, mint a harcos kíséret tagja (*miles*), vagy az egyszerű paraszti munkát végző földesúri szabad (*liber*)” (V. 338. l.). Ez a megjegyzés nem helytálló. Könyvemben külön bekezdés foglalkozik a *míles*ekkel és vagy két oldal a *liberek* helyzetével, még itt is urak szerint differenciálva! (B. 76—79. l.) Ugyancsak felesleges, hogy Váczy a *servus* — *liber* különbségét, vagy a szabadok egységes vérdíját bizonygassa nekem, akinél ezt ugyancsak megtalálhatta volna (B. 71. l.). Amikor úgy nyilatkozik, hogy „teljesen elhibázottnak kell tartanunk Bónisnak azt a vállalkozását,

⁷⁵ I. m. 12. l.

⁷⁶ Uo. 17. l.

⁷⁷ *Székely György* (szerk.), *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században* (Bpest. 1953).

hogy a más hatalma alá jutott szabad embert közönséges *servus*-nak tüntesse fel (77. l.)” (V. 339. l.), akkor a szabad pásztoroknak már fentebb megtárgyalt *erőszakos* és törvényben tilalmazott szolgaságra vetéséből (B. 77. l.) konstruál egy olyan tételt, amelyet soha sem állítottam fel.

E fejezet lezárásául megismételt kísérletéről kell még szólnom, hogy népszerű tudományos könyvemnek az újabb eredményekkel természetesen számoló felfogását marxista történészekkel állítsa szembe, bár az eddiginél burkoltabb formában: „A szabadok és a szolgák közti megkülönböztetésről a XII. században *Lederer Emma* is ír: i. m. 43. l.” (V. 339. l.). *Lederer* az idézett helyen az egyházi birtokkal foglalkozva éppen azt írja le, hogy a *servi* és a volt „szabadok” itt válnak leghamarább földhöz kötött jobbágyokká.⁷⁸ Más szóval az egyetemi tankönyvben éppen azt a felfogást találhatta meg bírálóm, amelyet nálam kifogásolt. Ezek után nem meglepetés, hogy az új, feudális rend létrehozójára vonatkozó, régen várt megfejtése nem hoz megoldást. Ismét adatokkal támasztja alá azt a régen ismert tényt, hogy a lovas nomád korszakban kialakult a gazdagok és szegények ellentéte, köztük helyezkedett el a harcok kísérlet. „A válság időszakában ezek az erők szétvetették az eddigi törzsi és nemzetségi kereteket és egy új rend tényezőivé lettek” (V. 340. l.). Váczy gondosan kerüli az „osztály” szót, de nyilvánvalóan a régi osztályellentétek bomlasztó hatására gondol. A „válság időszaka” azonban nem magyaráz meg semmit: a nomád kísérletből — még az „etetett ember” és az István-kori *hospes* szellemes egyeztetésével — sem lesz feudalizmus a termelőerőkben és termelőviszonyokban bekövetkezett lényeges változás nélkül. Így Váczynak a társadalmi kérdéseket érintő fejtegetése „kevés igazi haszonnal járt” (V. 274. l.).

4. A felépítmény jelenségei

Az államszervezet tárgyalásához, melyet mint szakterületemhez tartozót fontosnak véltem, Váczy nem tesz semmilyen megjegyzést. Ezt annál is jobban sajnálom, mert véleményem szerint a szláv előzmények kérdésében — a nyelvészeti eredmények felhasználásával — lényegesen túlmentem a népszerű könyv nyújtotta lehetőségeken. Bírálóm azonban itt tartózkodást mutat, csak a vármegyékkel kapcsolatban él a kritika lehetőségeivel, mintegy két oldalon. Ezekre csak röviden kell válaszolnom, mert éppen a Századok 1958. évfolyamában jelent meg Györffy György tanulmánya, mely a kérdést egészen új oldalról közelíti meg.⁷⁹

Váczy adatokat sorol fel a várszervezetre Pannónia területén kívül is, és őseinknek a várakkal való megismerkedését bizonyítja a honfoglalás előtt (V. 333—334. l.). Kitér a vármegyék eredetének fejtegetése előtt; csak annyit jegyez meg, hogy „a szláv átvétel elmélete ingatag alapon áll”. Annyira mégis belemegy a kérdés vitatásába, hogy ellentmondjon ennek a tételemnak: „A szláv várszervezet folytonosságát csak akkor tetelezhetnők fel, ha a királyi megyék székhelyei mind szláv várakban lennének” (B. 105. l.). Erre egyrészt azt kell felelnem, hogy a szláv átvétel elméletét magam is elvettem, de *nem* a szlávok-lakta várak Váczynál olvasható lebecsülése alapján. Simonyi

⁷⁸ Uo. 43. l.

⁷⁹ A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig, Századok 1958, 12—87., 565—615. l.

Dezső cikke, melyet bírálóm is idéz, de nem követ, a menedékvárakon kívül *állandóan lakott* kisebb várakról is szól.⁸⁰ Másrészt megjegyzem, hogy Váczy sem a szláv eredet irányadó előadását,⁸¹ sem könyvem idevágó részét nem értette meg. Álláspontom az volt, hogy a királyi megyék jórészt a szláv földvárak körül kristályosodtak ki, de a *szervezet* nem szláv eredetű (B. 102—105. l.). Váczy, aki nem jogtörténész, annyira nem vette észre a disztingciót, hogy a fenti idézetből a kiemelést is elhagyta. Ellenkezéséért kárpótol, hogy a megyeszékhelyek kialakításánál Mosapure mellőzéséhez fűzött következtetésemet Györffy viszont magáévá tette.⁸²

Érzékenyen reagál bírálóm arra az eljárásomra, hogy az 1935-ben kifejtett elméletével szemben (a megye általános közigazgatási egység) Holub József érvelését tettem magamévá.⁸³ Hogy bizonyos értelemben (pénzverés, tizedelés) közigazgatási beosztás is volt, azt Holubbal együtt magam is elismertem (B. 114. l.). Tiltakozik az ellen is, hogy a vármegyék és a püspökségek területe nem volt pontosan meghatározva, s az előbbiről ezt a fortélyos mondatot írja le: „Határa pontosan meg volt vonva olyan értelemben, hogy meghatározott emberi településeket ölelt fel” (V. 335. l.). Itt, úgy hiszem, nem szabad elfeledkeznünk Komjáthy Miklósnak a határkérdésről írott alapos tanulmányairól; a király, várispán, püspök hatalmi köre még nem határ!⁸⁴ Újabban Györffy a vármegyék nemzeti eredetét vitatva éppen a királyi és a hercegi birtokokat fel nem ölelő átfogó szervezet és a körülhatároltság mellett tört lándzsát,⁸⁵ ezért a problémát ebben a keretben nem tárgyalom — egyetlen kivétellel.

Ez a vármegye és az esperesség összefüggése. A megye „kapcsolata az egyházi szervezettel szembetűnő. Az esperességek egy-egy megyének feleltek meg, a püspökségek hatáskörzete — nem területe! — viszont több megyét egyesített magában” (V. 335. l.). Váczynak ezt a tételét már régebben Hóman szövegezte meg: „Ezért eredetileg minden vármegyének egy-egy főesperesség felelt meg.”⁸⁶ Tekintélye annyira befolyásolta a kutatókat, hogy Fügedi Erik, aki az *archidiaconatus* intézményének kialakulását a XI. század végére tette, átvette és meg is támogatta Hóman tételét. Tanulmánya mégis jelentős, mert adataiból kitűnik egyes főesperességek (Sasvár, Túróc, Zólyom) érhetően elmaradozó megszervezése, a többieknél pedig a területi elkülönítésnek legalább félszázados késése az államalapítással szemben.⁸⁷ A megye-esperesség egyidejűségét magam is erős kétkedéssel fogadtam, hiszen a szentszéki anyag gyűjtögetése során a XI—XII. századra nem került elő hiteles adat esperesi kerületekre nézve. Legújabbban Szentirmai Sándor fordult szembe a hómani tétellel, és kimutatta, hogy egy (a zágrábi) püspökségben egynél több esperes 1193-ban lép fel először, s a főesperesség intézményének bevezetése is erre az évtizedre tehető; a XI. század végén említett *archidiaconi* lényegében a

⁸⁰ A szlávok földvárairól, Századok 1940, 266. l.

⁸¹ Molnár: Társad. 123—124. l.

⁸² Századok 1958, 34. l.

⁸³ Századok 1938, 214. l. és SZIE II. 96—98. l.

⁸⁴ A magyar államhatár kialakulásáról, Bécsi MTInt. Évkönyve 4 (1934) 3—26. l.; Magyarország határai Szent István korában, SZIE II. 473—486. l.

⁸⁵ Századok 1958, 28—30. l.

⁸⁶ Magyar Történet 3. kiad. I. 212. l.

⁸⁷ Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken, Regnum 1944—46 (Bpest. 1947) 126., 137—139. l.

dékánoknak felelnek meg.⁸⁸ Martirius érsek 1156-i oklevelében Esztergom, Nyitra, Bars és Hont *parochia*-k egyszerűen megyéket jelentenek, bár Kniezsa — a hagyományos elmélet alapján — főesperességnek fordítja ezeket.⁸⁹ Az a tény, hogy az *esperes* szónak az *archipresbiter*-ből való levezetése is csak valószínű feltevés,⁹⁰ a XI. századra visszanyúló, és esetleg az esperesi kerületekbe átmenő archipresbiteri hatáskörzeteknek feltételezését is ingatagga teszi.

Mindezek folytán Györffy György legújabban képviselt álláspontját is csak részben tehetem magamévá: „Vármegyéink ugyanúgy körülhatároltak voltak, mint esperességeink, melyek a XI. században létesültek, általában a megyei beosztást követve.”⁹¹ XI. századi keletkezésük nem több feltevésnél. A XIII. század elejétől bőségesen bizonyított főesperesi kerületek anynyiban jöhetnek szóba a vármegye kezdeteinek vizsgálatánál, hogy amikor az egyházszervezet már eljutott egy-egy püspökség hatáskörzetének megsztásáig, az akkor létezett megyehatárokat vette alapul. Ebből az is következik, hogy Váczynek az eredeti hómani szövegezésben kijelentett tétele elfogadhatatlan.

A törvényhozás kérdésére térve Váczy három állítást szegez velem szembe. „Bónis indokolatlanul vonja kétségbe az I. 1—5 és a II. 17 hitelét.” 1938-i cikkemmel szemben hivatkozik ezeknek mainzi zsinati (847) illetve pseudoisidori eredetére. „Amilyen természetesnek hat az ilyen kölcsönzés István király korában, oly érthetetlennek látszik történetünk valamelyik későbbi századában.” A bajor-német kapcsolatok magyarázzák meg a kánonok átvételét. Továbbá: a II. 17. cikk is a mainzi zsinat 5. pontja alapján készült; a Kálmán törvényében foglalt hivatkozások megérttetik a korabeli zsinaton való idézését, melyből én éppen az interpolációra gondoltam. Végül egy inszinuáció következik: „Bónis azért vonta kétségbe e cikkek hitelességét, mert mint külföldi átvételek nem illettek be elméletébe”, hogy a törvénykönyv büntetőjogi jellegű önálló jogalkotás, amit Váczy sem von kétségbe (V. 343—344. l.). Még mielőtt régebbi cikkem megállapításait megismételném, megjegyzem: sajátos, hogy Váczy húsz esztendő alatt nem talált módot állást foglalni velük szemben.

„Szent István törvényének önállósága” c. tanulmányomban⁹² részletesen megvizsgáltam a Decretum jellegét, szerkezetét, forrásait és kb. egy évszázados sorsát. Fejtegetéseim vége felé eljutottam Kálmán I. decretumáig, amelyet Alberik tudvalevően a szent király törvénye átdolgozásának tüntet fel; a hivatkozások és megfelelések szembeállítása kimutatta, hogy itt a már legendássá vált törvényre való hivatkozás (melyet Váczy olyan nagyra tart) csupán „a gregoriánus szellemű reform ellenzőinek szánt jámbor magyarázkodás”.⁹³ Mégis, a Kálmán-kori II. zsinaton szó szerinti megegyezést találtam, ilyenformán:

⁸⁸ Der Ursprung des Archidiaconats in Ungarn, Archiv für Kirchenrecht 7 (1956) 231—244. l.

⁸⁹ *Kniezsa István*: Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helységei. Századok 1939, 167—187. l., vö. *Szentírmai*: i. m. 241. l., 50. jegyzet.

⁹⁰ *Kniezsa*: Szlav jöv. I. 633. l.

⁹¹ Századok 1958, 30. l.

⁹² Fent 3. jegyzet.

⁹³ Századok 1938, 476—478. l.

„1. Ex auctoritate apostoli pro regis nostri salute et regni eius stabilitate in omnibus cotidie ecclesiis orandum censemus et districte precipimus:

2. Ut si quis contra regis salutem aut dignitatem quolibet modo aliquid conspiraverit, aut conspirare aliquid temptaverit, seu temptanti sciens consenserit, anathematizetur, et omnium fidelium communione privetur.

3. Ut si quis huiusmodi aliquem noverit, et probare valens non indicaverit, predictae subiaceat dampnacioni.

4. Ut si qua mulier a viro suo fugerit, reddatur ei . . .”

Ebből a 2. és 3. pont (az első szó kivételével) teljesen azonos István II. 17. cikkének középső részével, melyben a következő mondatok közé illeszkedik be:

„De conspiratione regis et regni. — Si quis in regem aut in regnum conspiraverit, refugium nullum habeat ad ecclesiam. Et si quis . . . (fenti 2). Et si quis . . . (fenti 3). Item si servus seniore, si miles suum comitem interfecerit.”⁹⁴

A tényállás különbözősége, az Istvánnál egyébként ritka kiközösítés, a kísérlet, a puszta tudomás és a feljelentés elmulasztásának büntetése, a zsinati határozatok szerkezeti egysége, és (éppen ehelyütt!) az Istvánra hivatkozás elmulasztása arra indítottak, hogy a II. 17. középső mondatait kegyeletlen interpolációnak tekintsem. Ezt 1951-i törvényfordításában Szilágyi is magáévá tette, és ma is fenntartom.

A II. 17. cikkbe történt betoldás adott alapot arra a feltevésre, hogy az első öt cikk is XI. századi interpoláció. A betoldás e korbéli gyakoriságát a hamis kapitulárákkal és hamis dekretálisokkal, lehetőségét a „legendás törvényhozó” jelenségével, könnyűségét a törvény csekély publicitásával, valószínűségét a mainzi zsinatból és másunnan vett cikkek tartalmával bizonyítottam. (Nem a hitről, dogmákról, keresztségről, békességről szóló első fejezeteket vették át!) Végül ezt mondtam: „*Feltevésünk helyességétől függetlenül* levonhatjuk az eddigi kutatás eredményeit.”⁹⁵ Egyszerűen: sem Váczy ellenvetései, sem inszinuációja nem állhatnak meg; a bővebb bizonyítást bárki megtalálja cikkemben.

Nézzük meg ezek után az Intelmekre tett megjegyzéseket. Váczy szerint könyvemben „csak az Intelmek forráskritikáját kapjuk, ezt is azért, mert a szerző a magyar főpapság hangját véli felismerni annak szövegében” (V. 267. l.). Alább visszatér a kérdésre: „Érdemes lett volna azt is kihangsúlyozni, az Intelmek milyen kiváló irodalmi alkotás, valóságos gyöngyszem” (V. 271. l.). A bírálat végén pedig azt a feltevésemet támadja, mely szerint az Intelmek keletkezési idejét István király halála és szenttéavatása közé kell tenni, és valószínűleg I. András udvarában élő művelt egyházi férfiú írta (B. 138—139. l.). (Miklós püspököt azonban nem mint szerzőt említettem meg, csak I. András udvarának színvonalát jellemeztem vele!) Elméletem, úgymond, csak javított kiadása Guoth Kálmánénak, akit Deér és Balogh már annakidején kellően megbíráltak. Azt az érvemet sem fogadja el perdöntőnek, hogy az Intelmekben a főurakra alkalmazott *principes* kifejezés István törvényeiben ismeretlen, és csak 1075-ben tűnik fel a garam-szentbenedeki alapítólevélben. Az államböleseleti mű István korabeliségét

⁹⁴ *Závodszy* 207. l., i. munkám 479. l.

⁹⁵ I. m. 481—485. l. (itt az idézet, a jelen cikkben emeltem ki).

a *seniores* kifejezéssel akarja bizonyítani, mely István törvényeiben még előfordul, de azután már nem (V. 344—345. l.).

Három tétel áll előttünk, de egyik sem áll meg. Az Intelmek az egyházzal foglalkozó fejezetben kaptak helyet, mert valóban a klérus törekvéseit illusztrálják. De hogy a könyvben egyáltalán szerepelnek, annak igazi oka a századok óta begyökerezett történelmi köztudat, mely ezt a művet az államalapító nevéhez fűzi. Ha ezzel nem is érték egyet, már csak belső értékénél fogva sem mellőzhettem az *Admonitiones* tárgyalását. Nem tudom, „csak forráskritika” számba megy-e a királytűkrök műfajának ismertetése, az Intelmek koráról folyó vita politikai jelentőségének kiemelése, és nem utolsósorban a munka rimes prózájának Horváth János szavaival történt méltatása. „Sajátos munka ez a politikai írásmű, a latin stílusművészetnek ez a kis remeke” — írom összefoglalóan (B. 136. l.). A „kis remek” talán nem olyan szép fordulat, mint a „valóságos gyöngyszem”, de ugyanazt a gondolatot fejezi ki. Ugyanakkor azonban bőven ismertettem Guoth Kálmánnak — százados irodalmi előzményekre visszanyúló — kétségeit: a Szentháromság tanának erős hangoztatása, külső hadjáratok és idegen népek betöréseinek emlegetése, egyházi (és nem királyi) bíraskodás a bűnös papok fölött stb. Hogy Deér és Balogh miért ragaszkodtak körömszakadtig a mű egykorúságához, azt világosan megírtam: ebben a műben találták meg a „szentistváni gondolat” megalapozását, mely az asszimilált németiségnek és a magyar sovinizmusnak egyaránt hasznos eszköze volt (B. 135. l.). Váczy láthatóan visszatér a „klasszika-filológiai” műveltségű István királyhoz, aki maga is közreműködött az Intelmek megfogalmazásában. Ma már, politikai konzekvenciáktól mentesen, a forráskritika egyaránt megállapíthatja a mű egykorúságát vagy későbbi voltát. De ehhez a forrást híven kell értelmezni!

Az Intelmek korát az irodalomtörténeti kutatás van hivatva meghatározni. Magam csak egy feltevésnek adtam hangot azért, mert az uralkodó felfogást nem tudtam magamévá tenni. Most sem azért szállok síkra, hogy feltétlenül igazam legyen, hanem hogy bemutassam: Váczy „elegendő bizonyítéka” távolról sem dönti meg feltevésemet. Az Intelmeknek két különböző fejezetét idézzük. Magam a negyediket, mely „De honore principum et militum” szólva a társadalmi tagozódást az uralkodó osztályon belül világosan megmondja. Közismert, bizonyára az egyetemen is tanított mondatok ezek:

„Quartus decor regiminis est fidelitas, fortitudo, agilitas, comitas, confidentia *principum*, *comitum*, *militum*. Illi enim sunt regni propugnaculum . . . Illi enim sint filii mi tibi patres et fratres . . . Illi tibi militent, non serviant . . . Si eris pacificus, tunc dixeris rex et regis filius atque amaberis a cunctis *militibus*); si iracundus, superbus, invidus, incapificatus super *comites* et *principes* cervicem erexeris, sine dubio fortitudo *militum* habitudo erit regalium dignitatum et alienis tuum tradetur regnum. Hoc timens cum regula virtutum dirige vitam comitum . . .”⁹⁶

Ezt a szövegrészt használta fel Szilágyi Loránd döntő jelentőségű Anonymus-cikkében arra, hogy — István törvényein kívül — a kor társadalmi rétegeire használt kifejezéseket bemutassa. S amikor ezeket szembe állította a törvények kifejezéseivel, az Intelmek *principes* műszava kiugrott, egyedül

⁹⁶ SRH II. 623—624. l., a magam kiemelése.

maradt, míg *comites* és *milites* amazokban is előfordultak.⁹⁷ Szilágyi táblázata győzött meg arról, hogy az Intelmeket nem helyezhetjük István király korába! De további bizonyítékot is kapunk az ő szövegéből feltevésem mellett. Az Intelmek ugyanis Szilágyi szerint „társadalomtörténeti tekintetben közös nevezőre hozható a Gesta-val”.⁹⁸ Ebben a vonatkozásban tehát abba a történetírói hagyományba illeszkedik, melynek kezdetét ma már a XI. század közepén ismerik fel. Maga Szilágyi tette viszont László király ún. III. dekrétumát az uralkodása előtti időbe, tehát ismét a XI. század derekára; márpedig a *principes* először ebben a törvénykönyvben jelentkeznek!⁹⁹ Mindezek a megfigyelések tökéletesen összevágznak, és a század közepére datálják az Intelmeket — ha ugyan az osztályviszonyokat tekintjük „perdöntőknek”. Nem így jár el Váczy, aki a mű 7. fejezetét veszi elő, mely „De magnitudine consilii” szól:

„... Quando vero consiliis inest utilitas, iam a stultis et arrogantibus ac mediocribus, ut michi videtur, non valent componi viris, sed a maioribus et melioribus, sapientioribus et honestissimis *senioribus* exprimi debent et poliri. Idcirco fili mi cum *iuvenibus* et minus sapientibus noli consiliari, aut de illis consilium querere, sed a *senatoribus*, quibus illud negotium propter etatem et sapientiam sit aptum. ... Ac per hoc quicquid negotii unicuique conveniat etati, in hoc se exerceat, scilicet *iuvenes* in armis, *senatores* in consiliis. Omnino tamen *iuvenes* non sunt expellendi consiliis...”¹⁰⁰ Vagy ahogyan egy jeles szerző az Intelmek e részét szabadon visszaadja: „A király... noha hatalma »korlátlan« és főembereinek tanácsára sem szorul, szívesen hívja segítségül az »öregék és vénék« emlékezetét és elhatározásához szinte kivétel nélkül tanácsa hozzájárulását kéri.”¹⁰¹

A kép világos. Váczy, hogy nézetem helytelenségét bebizonyítsa, előbb a *principes* egykorú külföldi analógiáit sorolja fel. Maga is érzi azonban, hogy a forráshelyeknek a szövegbe való bezúfolása ellenére sem bizonyít semmit a magyar gyakorlatra nézve a külföldi terminológia. Ezért — az Intelmeknek az uralkodó osztályra elsősorban szóba jöhető fejezetét félretéve — a hetediket állítja előtérbe, mely minden latinul tudó olvasónak *kor* és nem *rang* szerinti megkülönböztetést árul el, s amelyet 1939-ben még ő maga is így értelmezett. Nem hiszem, hogy így festene „a szövegek helyes filológiai és történeti átvilágítása” (V. 272. l.), melyet tölem számonkér. Vagy talán éppen az „átvilágítás” tette ebben az esetben a döntő szövegrészt teljesen láthatatlanná.

Az egyházzól szóló részhez Váczy egyéb érdemi megjegyzést nem fűz. A bizánci kereszténységről mégis megemlékezik, vitacikkének majdnem a végén. Arról beszél itt, hogy a görög veszedelem indította Gézát 973-ban a quedlinburgi követség elküldésére. Megró (jogosan), hogy nem ismerem „Les racines du christianisme hongrois” című cikkét,¹⁰² melyben kifejtette, hogyan kapcsolódtunk 948 táján Bizánchoz és a görög kereszténységhez, és hogyan jutottunk a fejedelmi ház „hütlensége” folytán Nyugat táborába.

⁹⁷ Az Anonymus-kérdés revíziója, Századok 1937, 11. l.

⁹⁸ Uo. 10. l.

⁹⁹ Uo. 11. és Árpád-kori törvények 15. l.

¹⁰⁰ SRH II. 625. l., a magam kiemelése.

¹⁰¹ Váczy: i. m., Művt. I. 105. l., a magam kiemelése.

¹⁰² Nouvelle Revue de Hongrie 1941, 99—108. l.

„Sajnos, mindezeket a kérdéseket — írja — Bónis éppen csak érinti. Ha azonban ily jelentős volt a magyar »bizantinizmus«, akkor a német érdem és befolyás korántsem lehetett oly döntő, mint ahogyan azt eddig — főleg a német — történetírás feltüntette. Csodálatosképp Bónis nem vett tudomást Bizánchoz való csatlakozásunkról és így — akarva nem akarva — sokkal inkább németbarátnak tűnik fel, mint az a szerző, akit emiatt leckéztet (154. l.)” (V. 343. l.). Nos, itt rajtam van a csodálkozás sora. A keleti (bizánci és bolgár-szláv) kereszténységgel való kapcsolatainkat *három oldalon* tárgyalom, a Váczy-előadta tudósításokat Bulcsu és Gyula, majd Termacsu és Bulcsu bizánci látogatásáról, keresztiségéről (Ioannesz Szkülitzész, Konsztantinosz) *szószertint idézem* illetve bő kivonatban adom, bár „csak” Moravcsik és Györffy nyomán; a bolgár-szláv egyházi kapcsolatokra vonatkozó újabb adatokat is felsorolom (B. 118—121. l.). Ez tehát nem szolgálhat állítólagos „németbarátságom” bizonyítékául. Távolról sem kívántam Váczyt „leckézteni” 1945 előtti munkásságáért, csupán egyetlen mondattal illesztettem be a Horthy-korszak historiográfiájába, amit előttem és nálam sokkal határozottabban megtettek már.¹⁰³ A leckét, amelyet maga az élő történelem adott fel nekünk, minden történésznek meg kell szívlelnie.

Azt hiszem, a történelmi tanulságok felhasználása jogosított fel engem is, akinek régebbi munkásságában fellelhetők a szellemtörténet jelszavai és elemei, hogy István király életét és korát a magyar marxista történetírás szilárd eredményeiből kiindulva rajzoljam meg. Ez a törekvésem tükröződik az 1954—1957 közt megjelent egyéb munkáimban is, melyekben vállalt feladataimat a társadalmi fejlődés törvényeinek alapján, a dialektikus módszer és a materialista szemlélet segítségével próbáltam megoldani. Ezért írja rólam Váczy: „Úgy látszik, elsődleges feladatának tartotta a régebbi kutatás egybehangolását a történetírás új szempontjaival és eredményeivel” (V. 272. l.). Ettől az őszinte törekvésemtől azóta sem tértem el.

Ezen az elvi alapon nem tehetem magamévá azt a kifogást sem, hogy könyvem nagy hibája „a világtörténeti távlat hiánya” (V. 342. l.). Hogy az állam és az egyház megszervezésénél adott európai körképet (B. 48—51, 115—116. l.) elegendő távlatnak tekinti-e valaki, egyéni megítélés dolga. „Gratis assertitur, gratis negatur.” De milyen távlatot hiányol bírálóm? Nem választom el a bajor kérdést a német császári politikától és térítéstől; szerintem a magyar fejedelem bajor járószalagon haladt; túlzásba esem „a császár kegyének és biztatásának” tagadásával, hiszen ez éppen a magyar szuverenitás elismerését jelentette; végül kár volt a lengyel példát felhoznom (V. 342. l.). Itt nem az az érdekes, hogy könyvemben külön esik szó István bajor házasságáról (B. 30. l.) és a német kapcsolatról, viszont sehol sem a bajor „járószalagról”; hogy III. Ottó szerintem is hozzájárult a korona küldéséhez (B. 48—49. l.); végül, hogy a lengyel nép független államhoz való jogát említem, ami egyáltalán nem „kár” (B. 47—48. l.). Az sem túlságosan fontos, hogy nemsokára maga bírálóm is „István bajor-német kapcsolatát” említi (V. 344. l.). Lényeges azonban, hogy a Magyar Művelődéstörténet I. kötetének hasábjain ő maga kapcsolta össze a német és a bajor kérdést, becsülte le a lengyel függetlenségi törekvéseket, és tette meg a császárt az

¹⁰³ Lederer Emma: A korábbi középkorra vonatkozó magyar polgári történetírás bírálata, Az MTA társad.-tört. osztályának közleményei 5 (1954) 119., 121. l.

államalapítás cselekvő tényezőjévé! Felfogása tehát húsz esztendő alatt nem változott meg lényegesen, csak fogalmazása lett óvatosabb.

*

„Nem a vita szándékával bíráltunk . . .” — írja Váczy (V. 345. l.). A szándékot és ennek motívumait nem kívánom kutatni; a vitacikk azonban felszabadulás utáni történetírásunknak a korábbi középkorról adott képét veszi revízió alá egy népszerű könyvön keresztül, mely az újabb eredményeket nem akarta hallatlanba venni. Objektive van a cikknek pozitív oldala is, a sok hasznos adat összegyűjtése, de konkluzióiban sehol sem kielégítő, nem is lehet. „Nincs olyan társadalmi törvény, melynek pusztá tudása elegendő lenne ahhoz, hogy jó történeti műveket írjunk.” A felsorolt — helyes — követelmények nélkül, mondja bírálóm, „még a törvény ismeretében is csak silány művet fogunk alkotni” (V. 272. l.). De milyen az a mű, amely nemcsak az igazság keresésére vezető módszereket nem alkalmazza, hanem még a társadalmi fejlődés törvényeit sem ismeri?*

BÓNIS GYÖRGY

* E válasz közzétételével a szerkesztőség lezárja a Váczy Péter és Bónis György között folyó vitát, de szívesen lát további hozzászólásokat a vitában felmerült kérdésekhez. A szerkesztőbizottság egyébként mind e vitára, mind a folyóiratunkban megjelent hasonló tárgyú cikkekre későbbi időpontban vissza kíván térni.

A KŐSZEGI »JAKOBINUSOK«

1794 augusztusában Horváth Ignác, a kőszegi Kerületi Tábla ülnöke bizalmas úton jelentette Ferenc királynak, hogy Kőszegen a gazdagabb polgárok fiai polgárőrség alakításának az ürügyén egyenruhás, fegyveres társaságot szerveztek és katonai módra gyakorlatoznak. Az uralkodó utasítására a Magyar Kancellária név nélkül közölte a feljegyzés lényegét Vas megye másodalispánjával, s megbízta, hogy feltűnés nélkül nézzen utána az abban foglaltak valóságának. Vajda alispán jelentésében megerősítette a Horváth által írottakat, sőt a polgárőrség vezetőit is megnevezte, ezek Strodler János városbíró és Windpassinger Ernő patikus, mindkettő istentagadó ember. Jelentésében egy másik társaságról is megemlékezett: Tagjai atheista elveket vallanak. Név szerint Sigray Jakab gr., Zarka Mihály, Adamovics Rochus Kornél és Horváth Ignác (a följelentő!) kerületi táblai ülnökök, Rosty János, a Tábla jegyzője és testvére Pál, Keisper ny. százados, Horváth Zsigmond ügyvéd és Piller Celesztin, a kőszegi kegyesrendi gimnázium igazgatója. A társaság vasárnaponként Pillernél, a piarista rendházban szokott összejönni. „Szabadszellemű újságickekkel olvasnak fel, bírálják az egyházat és a hittételeket.”

Az alispán jelentése alapján szeptember 12-én kihallgatták az ügyben a magyar jakobinus szervezkedés kapcsán közben lefogott és Bécsben vizsgálati fogságban levő Sigrayt. Vallomása ha nem is erősítette meg a jelentésben foglaltakat, a gyanút sem oszlatta el. Ezért Ferenc király, a Kancellária javaslatára, elrendelte, hogy a Helytartótanács küldjön királyi biztost a helyszínre az ügy megvizsgálására. Sándor Lipót nádor választása Eszterházy József gr. helytartótanácsosra esett.

Eszterházy szeptember 27-én érkezett Kőszegre, és október 6-án végezte be a vizsgálatot. A nádorhoz írt jelentése megállapítja, hogy a feljelentésben és a Vajda alispán jelentésében foglaltak csak részben igazolhatók. A polgárőrség (vagy másként lövészegylet) szervezését Nigst ácsmester és Pfister harangöntő mester kezdeményezték, — de nem felforgató, vagy forradalmi célból. Parádézni akartak ünnepnapokon, ahogy ezt a többi városok polgárai is teszik. Törekvésük végső oka: az egyenruha utáni vágy, a polgár vágya „utánozni a katonákat”. A polgárőrség tagjai a jómodú, katolikus polgárok közül kerültek ki. Zászlajukat a plébánossal áldatták meg, s egyházi ünnepeken felvonulnak, hogy díszőrséget álljanak a templom előtt. Igaz, hogy bizonyos Decker hadnagy nyilvánosan „Robespierre testőreinek” nevezte őket, mondván, hogy céljuk a jakobinizmus átültetése Magyarországra, — de ennek semmi alapja sincs, s Deckerből is csak a katona sértett önérzete szólt, mert ahogy kihallgatásakor is mondotta: „a suszter maradjon a kaptafánál, a polgár ne akarjon katona lenni”. — Ami a nemesek és nemesi értelmiségiek társaságát

illeti, itt már inkább van mindanivalója a jelentésnek. Piller igazgató valóban jóviszonyban volt Sigray gróffal, s társaságban többször elismeréssel szólt a franciaországi eseményekről. Vasárnaponként — ha nem is zárt ajtóknál — összejöttek nála barátai, főként Sigray, a két Rosty meg Adamovics, de hogy miről beszéltek, nem tudni. Windpassinger és Strodler azonban nem jártak ezekre az összejövetelekre (viszont rendszeres templomlátogatók), annak tehát, hogy a lövészegylet és a nemesi társaság közt bármi kapcsolat volna, nincsen nyoma. Az alispáni jelentésben említett többi személy is mind istenfélő, tekintélytisztelő ember, egyházának hű fia, úgyhogy az ellenük emelt vád tarthatatlan.

A vizsgálat tehát nem igazolta a feljelentésben foglaltakat; a nádor mégis úgy vélte, ilyen veszélyes időkben nem helyes, ha fegyver van a polgárság kezében, ezért a lövészegylet betiltását javasolta az uralkodónak, azzal az indokolással, hogy nem kértek rá előzetesen engedélyt. Így is történt. A polgárőrséget feloszlatták, a fegyvereket, zászlót, egyenruhákat beszedték, az egylet pénzt a szegénykasszába utalták át, — s ezzel a kőszegi lövészegylet ügye lezárult. Senki ellen eljárás nem indult, senkit büntetés ezért nem ért.

A nemesi-értelmiségi társaságból a már korábban elfogott Sigray vallomása alapján az év végén letartóztatták a két Rostyt, mindketten tagjai voltak a Reformátorok Társaságának. Sigrayt mint a Társaság igazgatóját 1795. május 20-án kivégezték, a két Rosty közül az egyiket fölmentették, a másikat 3 évi börtönre ítélték. Piller Celesztint, főleg Sigray terhelő vallomása alapján, 1795 októberében nyugalmazták. (Minderre ld. a nádor ügyviteli naplójának adatait és a hozzájuk fűzött jegyzeteket: A magyar jakobinusok iratai, III. k. Bpest. 1952. No. 70, 77, 78, 82, 83, 85, 89, 93, 94, 101, 103, 116.)

Ennyit tudunk az 1790-es évek kőszegi mozgalmairól, pedig érdemes volna többet is. Bár a Helytartótanács vizsgálata alapján nem valószínű, hogy a lövészegylet tagjait már megérintette volna a felvilágosodás vagy éppen a francia forradalom áramlata, azért nem volna haszon nélküli, részletesen megvizsgálni a tagok társadalmi és vagyoni helyzetét, s amennyiben erre mód van: politikai felfogását. A nemesi és értelmiségi elégedetlenek körének közelebbi vizsgálata egészen bizonyosan fontos és érdekes eredményeket hozna. A kilencvenes évek dunántúli elégedetleneinek egyik centrumáról van szó, ahol a hivatalnok nemesség haladó gondolkozású tagjai és talán a plebejus értelmiség egymásra találtak. Nem tudjuk azonban teljes biztonsággal, hogy kik voltak a kör tagjai, az egyes tagok a születési és vagyoni ranglétrán hova sorozandók (Piller nemes volt?, a ker. tábla bírái vagyonos köznemesek voltak? stb.), ahogy azt sem tudjuk, hogy reformelképzeléseik meddig terjedtek. Hogy forradalmárok nem voltak, az nyilvánvaló, a jakobinusok radikalizmusától pedig nagyon messze lehettek, ahogy ezt Sigray bíróság előtti vallomásai s a róla mondottak bizonyítják. De az bizonyos, hogy rokonszenveztek a francia forradalomban győzelemre jutott antiklerikális és arisztokrácia ellenes törekvésekkel, változtatásokat akartak, — csak éppen azt nem tudjuk pontosan, mit. Mennyivel másként tudnánk róluk véleményt mondani, ha ismernénk elgondolásaikat, azt, hogy milyen engedményekre gondoltak a polgárság irányában (voltak-e kapcsolataik a kőszegi polgárokkal?), szántak-e valamilyen szerepet a parasztságnak, s lazítottak volna-e a jobbágysors földesúri bilincsein. A városi, megyei vagy családi levéltárak anyaga adhat feleletet ezekre a kérdésekre, melyeknek megoldása egyaránt hasznos volna helyi és egyetemes magyar történeti szempontból.

Örömmel vettük tehát kézbe *Fodor Henrik*, a szombathelyi megyei könyvtár igazgatójának a Vasi Szemlében és különnymatban is megjelent tanulmányát, mely a városi és megyei levéltár iratai alapján a kőszegi „jakobinusok” mozgalmának részletes jellemzését ígéri. (A kőszegi jakobinusok. Vasi Szemle, helyismereti évkönyv II. k. 1958. 92—102. l. és Kny.) Az alábbiakban most már ezzel a tanulmánnyal foglalkozunk.

Fodor előlíróban leszögezi, hogy Kőszeg „a jakobinusok mozgalmának nyugat-magyarországi centruma”. Erről a jakobinus szervezkedésről folyamatosan tudósít bennünket a város „levelezés gyűjteménye”, melyet egy váltótörvényszéki per mellékleteként talált meg a szerző. Ebből kiderül, hogy a jakobinusok szervezői Windpassinger patikus, Donászy kereskedő és bizonyos Wernitz voltak (ez utóbbiról a néven kívül semmit sem tudunk meg). A lövészegylet valójában álcázott forradalmi szervezkedés volt. Hogy hogyan kapcsolódott a nemesek köréhez, azt nem tudjuk, de Fodor előadásából az látszik, hogy a kettő szorosan egybetartozott, s bár a nemesek irányítottak, a vezetők közt „sok az iparos is”. „Itt zendülés előkészületeinek szálait vette kezébe az osztrák rendőrhatalóság.” „A bécsi rendőri vizsgálat” megállapította, hogy a fegyvereket Held bécsi szappanos és testvére, az ugyancsak bécsi evangélikus „vezetőlelkész” szállították („a bázeli Comité du Salut Public központjából a forradalmárok számára szánt fegyverek alkatrészeit szappanformákba öntve”). Persze a nagyszámú fegyvernek csak töredékét találták meg „az osztrák tisztek”, a többit elrejtették a kőszegiek, a „zendülés” nagy méretei azonban így is napvilágra jöttek. A létében veszélyeztetett állam lesújtott, s bosszúja kegyetlen volt. Mert Fodor szerint azt, hogy a magyar jakobinusok elleni nagy felségsértési és hűtlenségi perben olyan szigorúsággal jártak el, azt, hogy Sigrayt kivégezték, „nem a csekély számú értelmiségi szervezkedés magyarázza meg, hanem az a tény, hogy Bécs torkában, Kőszegen előkészített fegyveres szervezkedés született”. Ezekután valóban kár, hogy nem tudjuk „mi lett a sorsa a kőszegi mozgalom fegyveres csoportjának”. Fodor csak annyit mond, hogy „a polgári származásúak ügyeit . . . a szokott perrendtartási mederbe szorította a reakció, a nemesi származásúakkal bírósági eljárásokban találkoztunk. Ugyanígy vád alá helyezték a jobbágy eredetű értelmiségi résztvevőket, a honoratiorokat is.”

Mindezt Fodor levéltári adatokkal „igazolja”. Közli a városi jegyzőkönyvnek a vizsgálatról szóló rövid bejegyzését, melyből megtudjuk, hogy Eszterházy kir. biztos (nem osztrák tisztek!) „néminemű investigációkat” végzett, „mellyek mindazonáltal a városi magistrátussal nem közöltettek”. Közli továbbá a bejegyzés mellékleteit, vagyis a biztos működésével kapcsolatos adminisztratív intézkedéseket, amiből szintén nem derül ki semmi. Végül közli a lövészegylet ama 10 tagjáról készült kimutatást, akik fegyverüket beadták.

Ennyi az egész. Fodor tehát azon kívül, hogy 10 ember adta le a puskáját, új adatot nem közöl, fel kell tehát tételeznünk, hogy minden egyéb pusztán kombináció. Mi jöhet elválaszthatatlanul egybe a szigorú osztályalapon csoportosuló nemesi és polgári szervezkedést? Milyen adat alapján tartja őket egy mozgalom tagjainak, s valamennyijüket hétpróbás jakobinusnak? Miből tudja, hogy — Eszterházy jelentésével ellentétben — a lövészegylet célja a Habsburgok, sőt a feudalizmus fegyveres megdöntése volt? Honnan szedi a szappanba főzött puskák meséjét? Mindezt nem elég kijelenteni, bizonyítani kellene. Annál inkább, mert az eddigi adatok ennek éppen az ellenkezőjét mondják.

A lövészegylettel kapcsolatban láttuk Eszterházy jelentését, de nézzük meg a nemesi szervezkedést is közelebbről. A kőszegi „jakobinusok” vezéralakja „a forradalmi mozgalom . . . vezetője” (Fodor kifejezése) Sigray gróf volt. A bökkenő azonban éppen az, hogy Sigray (akiről Fodor hiába igyekszik bizonygatni, hogy milyen kiemelkedő egyéniség és tehetség volt, az egykorúak mind ellene mondanak) nem volt „jakobinus”, még a szó hazai értelmében sem, annyira nem, hogy a magyar jakobinusokat tömörítő titkos társaságról sem tudott. Martinovics Ignác (akinek Fodor még a keresztnévét is rosszul írja, Ignác József helyett Domokost, 92. l.) — ahogy ez köztudomású — két titkos társaságot alapított 1794 elején. A „Reformátorok Társasága” tömörítette magába a nemesi reformereket. Ennek feladata lett volna, a Habsburgok detronizálásával, a nemesi köztársaság kikiáltása és bizonyos minimális, a feudális berendezkedés lényegét nem is érintő társadalmi reformok megvalósítása. Ezután lépett volna előtérbe a „Szabadság és Egyenlőség Társasága”, mely a nemesség félretolásával megvalósította volna a jakobinus forradalmat és megdöntötte volna a feudalizmust. A nemesi reformereknek nem volt szabad tudni a Szabadság és Egyenlőség Társaságáról. Sigray sem tudott róla, s nem tudhattak az általa beszervezettek, a két Rosty és a többiek sem. Patrióta nemesi reformerek voltak valamennyien, a polgári radikalizmushoz, a jakobinus forradalmi elvekhez semmi, de semmi közük nem volt. Mindezt a periratok tényszerűen is rögzítik.

Nagyrabecsüljük és értékeljük a kőszegi nemesek patriotizmusát és reformtörekvéseit, mellyel osztályostársaik zömét évtizedekkel megelőzték. De ne csináljunk belőlük korukat messze meghaladó demokratákat, akik a polgársággal együtt szervezik a jakobinus forradalmat, azzal a kőszegi kispolgársággal, amelyik — az adatok tanúsága szerint — maga is nagyon távol állt mindtől.

Szólunk kell néhány szót Fodor tudományos alaposágáról is. Tanulmányát — melynek második, nagyobb részét a Vas megyei forradalmi mozgalom vezetőinek életrajzi ismertetése tölti ki — imponáló tömegű részletadattal és jegyzettel támasztja alá. A már említett, eredetiben közölt szövegeken túlmenően, szinte az egész korszakra vonatkozó levéltári és nyomtatott forrásanyagot idézi: az Országos Levéltárban őrzött periratokat, a Széchényi Könyvtár kézíratait, a kortársak naplóját, levelezését stb. Az olvasó csodálattal nézi a munkát és fáradságot nem kímélő tudóst, aki talán évekig tartó aprólékos kutatással szedte össze a kis részletadatokat, hogy azokat egységes képbe illessze. Nos, minderről nincsen szó: az Országos Levéltár nyilvántartása szerint a szerző az idevágó anyagban sohasem kutatott. Valamennyi adatát a Magyar Jakobinusok Iratai e. 3 kötetes forráskiadványból vette, csak hatásozabbnak vélte, ha nem erre, hanem az ott megadott levéltári és nyomtatott forrásokra hivatkozik, s helyenként külön is kiemeli, hogy mindezt senki más, ő találta meg. (97. l. alján). Hivatkozásai azonban elárulják. Összekeveri a bírósági periratokat a kancelláriai aktákkal (ilyen jelzetek olvashatók, 4. jegyz.: *Vertrauliche Akten*, Kancelláriai iratok 9531. sz. Ld. még a 21. vagy a 23. jegyz. hibás jelzetét), ami egymaga mutatja, hogy a szerző teljesen tájékozatlan a levéltári rendben. Persze idézi azért itt-ott a Jakobinusok Iratait is, de még a címét is rosszul írja (1. jegyz.), s rendszerint ott éppen nem is található dolgokra hivatkozik (27. jegyz.), vagy nem levő lapszámot citál (22. jegyz.). Ez különben többször előfordul, szinte az az általános, hogy a jegyzetben megadott helynek az idézett adathoz semmi köze sincs (ld. a 20., 24., 28.

stb. jegyz.). Nemcsak levéltári jelzeteiben, könyvutalásaiban is nem létező helyekre hivatkozik (így pl. amikor Kazinczynak egy általa kitalált nyilatkozatát idézi 1795-ből, Kazinczy levelezésének egy nem levő helyéről, 98. l.). Még arra is van példa, hogy a Jakobinusok Iratai II. k. 129. lapjáról kiírt, az Országos Levéltárban őrzött irat szövegét a Szombathelyi Állami Levéltárból idézi (5. jegyz.).

A dolgozatban se szeri se száma a tényheli tévedéseknek vagy ferdtéseknek. Sigrayt megteszi „vagyontalan” főnemesnek, holott a családnak komoly birtokai voltak, s azt mondja róla, hogy az egyházi birtokokat a parasztok között akarta szétosztani (97. l.), amit nemcsak a forrásul idézett Brehm körorvos nem mondott soha, de más forrásból sem lehet még csak valószínűsíteni sem. Hogy növelje a Vas megyei jakobinusok számát, mindazokat, akiknek Hajnóczy a börtönben írt búcsúlevelében üdvözlését küldi, megteszi jakobinusnak, azt írva, hogy „egy budai jelentés”-ben írnak róluk, meg hogy legtöbbször „vallatás alá került” (98. l.), amiből egy szó sem igaz. Így lesz meghurcolt jakobinussá pl. Mesterházy Dániel, akiről a nevéen kívül semmit sem tudunk. Haladó elvei miatt megfigyelteti az egyik Erdődy grófot (98. l.), s úgy véli, hogy Somogyi nádori ítélőmester (akit egyszerűen izsákfalvi birtokosnak mond, uo.) harcolt vele a megyén belül, ami szintén légből kapott. Végül Zarka táblai ülnököt megteszi „a szombathelyi filozófiai liceum (?) felvilágosodott gondolkodású igazgatójává”-nak (99. l.). Miután azonban a kőszegi jakobinusok tábora még így sem elég népes, a Jakobinusok Iratai III. kötetében található nagyváradi Jux patikust egyszerűen Kőszegre helyezi, s a bihari nemességéből Szláv Jánost és Kazinczy Miklóst is bevonja a Vas megyeiek mozgalmába (98. l.). A besúgó Horváth Ignác „táblai jogász” (?) főművének, melybe „élete munkásságát sűrítette”, egy olyan kiadványt említ, amibe ő maga egy sort sem írt (92. l., a jegyzet hivatkozása is hibás). Sigrayt, hogy az országos mozgalomban is szerephez juttassa, teljesen alaptalanul rokonságba hozza az elfogatása előtt öngyilkossá lett Fodor József helytartótanácsi titkárral, majd elfogatása után Bésán alispánnal viteti Bécsbe, talán azért vele, mert az alispán is tiltakozott a nádori elhurcoló parancs ellen. Az 1793-ban meghalt Gyurkovics egyetemi tanárt kihallgattatja a perben 1795-ben. Megrója a bíróságot, hogy a decemberben elfogott Brehm János körorvost csak a következő év május 9-én hallgatták ki, holott ez az ítélet napja, s előtte három kihallgatás jegyzőkönyvét ismerjük. Rosty Jánosnál ugyanígy az ítélet napját teszi meg kihallgatási időpontnak, s teljesen összekavarja az apja meg az ő életrajzi adatait. Rosty Pálról azt írja „rokoni közbenjárásra sikerült kisebb idő után szabadulnia”, valójában felmentették a vád alól. Említsük meg, hogy az eredetiből közölt német szövegeknek mondatokon át semmi értelmük nincs. (Illusztrációként hadd idézzünk néhány sort a 17. jegyz.-ből: „... so werden Sie dorm die Mitglieder der manchere auf allerehöchsten Befehl auf immer zertrennen Bürger Compagnie in meinem Name ernstlich ernahme das Sie den Befehl gemasz bis auf wichtere allerehöchste Verfügung bey Schwerer die übertreten trefender Andung sich nicht unterfangen, unter welch immer einstimmliche Verwandte sich in Krafte zu üben, oder auch nur in dieser Absicht zusammen-treten, mit den Beysaze das der Sohn der bereits im Absicht zusammen-treten und im Archive aufbewahrt wird, auch ferner nebst den abgelieferten gewohnen zu treubleiben habe, ...”) Fodor szövegeit az eredetivel egy helyen tudtuk összevetni: a lövészegylet tagjairól készült kimutatást igen kicsinyített, elmosódott fényképmásolatban is közli (95. és 101. l.). A szöveget, a neveket

elolvasni nem igen lehet rajta, de a kimutatás elég jól látható. Megállapíthatjuk, hogy a Fodor által közölt kimutatás több helyen lényegesen eltér a fényképtől: Trachternek sem pisztolya, sem kardja nem volt, Fodor mind-egyikből négyet-négyet ad neki, ahogy Nigst is kap egy kardot tőle, talán azt, amit Holczertől elvett. Windpassingert kétszer is felveszi, persze mindkét alkalommal más adatokkal.

Túlsoká időztünk ennél a tudományosnak alig nevezhető cikknél. Fodornak azonban nem ez az egyetlen, a kőszegi „jakobinusokkal” foglalkozó tanulmánya. Még három másikat sikerült feltalálnunk, s bár adatokban újat egyik sem hoz, mégis érdemes őket röviden megtekintenünk, mert nyomon követhetjük, hogyan terebélyesedik, izmosodik a szerző koncepciója.

A „Vas Népe” újságban jelent meg „Kőszeg szerepe a köztársasági mozgalomban. 1794—1796” című népszerű összefoglalása (1957. május 9. 2. l.). Elmondja ebben, hogy Kőszeg, „a központi ítélkezés városá”-nak magyar és német lakossága „hazaszeretete mellett felismerte a haladás szükségességét. Egyik módja ennek abban a korban a köztársasági mozgalom volt.” „Martinovits (!) hívei között található a magyar Kazinczy Ferenc, a szlovák France Solarčík, a horvát Janko Lacković, a német Brehm János és még számos más író, tudós. A kőszegi csoport élén a felvilágosodás szellemétől átitatott Sigray Jákó (!) állt. Jóllehet atyja gróf volt, ő már azonban mint értelmiségi megértette a polgári vívmányok értelmét, azok szerepét a fejlődésben.” A továbbiakban megtudjuk, hogy a „kőszegi szegény lakosság, mindkét felekezettűek, egy-egyesen résztvettek mint az Olvasó Kör (?) és a Polgári Őrség tagjai a republikánus (!) mozgalomban.” Amint a kormányzat az összeesküvést felfedezte, a polgárság vagyonát elkobozta és elárverezte, „árát más célra fordítják”. Ferenc királyt bosszúra ingerelte, hogy „a haladásra vágyó iparosok” ilyen tömegben vettek részt a mozgalomban, s ez az oka, amiért a magyar jakobinusokra országosan olyan kegyetlenül lesújtott. „Eddig is tudtuk, hogy miben állt a Martinovits által létrehozott haladó szervezet értelme, de a történetírás teljesen hallgatott arról, hogy tömeg: ipari dolgozók, a céhes világ segédei, Kőszeg esetében főként a posztosok céhlegényei és szegény, kisebb vagyonú polgárok fogtak kezét a haladást jelentő kérdésekben.”

Jelentős lépéssel előrelép következő „tanulmányában”, mely a magyarországi „Deutscher Kalender” 1958-as évfolyamában jelent meg „Die deutschen Demokraten in Kőszeg” címen (74—76. l.). Itt már nincs szó arról, hogy a város magyar és német patriótái fogtak össze; Kőszegen a demokratikus törekvéseket a német polgárság képviselte. Vezérük Sigray volt (itt már apja sem gróf, s ő maga is afféle plebejus német polgárként lép a színtérre), az ő irányítása alatt csatlakoztak „a bécsi forradalmi központhoz, az Egyenlőség Társaságához”. Azonban följelentették őket, mire egy császári ezred szállta meg Kőszeget. A katonaság terrorja rettenetes volt: lefoglalták a könyveket, újságokat, a polgárság több ezer forintját, fegyvereket, zászlókat. A közbeavatkozás különben az utolsó pillanathan történt, mert a kőszegiek már a környék ifjúságát szervezték, „főleg a mesterlegényeket”. Amikor a vizsgálóbizottság (!) látta, hogy a kőszegi németeket még így sem tudja a „republikánizmustól” eltéríteni, a bécsi majd pozsonyi jogügyi igazgatóval (?) eltéitette őket. Súlyos adókat vetettek ki rájuk, adóba ment iparuk minden haszna. De bár a kőszegiek vagyona a fiscus kezére került, a nép hú maradt a köztársaság eszméjéhez. Különben a kőszegi mozgalom nem állt egyedül, nemzeti-székénként szervezkedett az ország többi népe is. A magyarokat Kazinczy,

Verseghy és Batsányi, a délszlávokat Lacković, a szlovákokat Solaréik, az alföldieket Kengyeli Lajos (?), Hirgeist, Koppi és Barits professzorok és Fodor Henrik (maga a szerző?) vezették harcba. Martinovics a dalmaták vezére volt.

Talán nem szükséges az itt leírtak teljes valótlanására egyenként rámutatnunk, hogy a Kőszegről szóló variálódó megállapításokból ebben a formában semmi sem igaz; hogy a magyar jakobinus mozgalomnak nem Kőszeg, mégcsak nem is Bécs volt a központja, hogy a magyar jakobinusok kivégzése 1795-ben volt, így Sigray sem szervezkedhetett 1796-ban Kőszegen (mint a cikk címe sejteti); hogy az összeesküvésben résztvettek közt a nagyszámú, már értelmiségi pályán tevékenykedő kisnemes mellett több plebejus értelmiségi is akadt, de polgár mindössze kettő volt (sajnos az sem Kőszegről!); hogy a mozgalom nem tagolódott nemzetiségenként, hogy Laczkovics kapitány családja a XVI. században valóban Horvátországból jött, de ekkor már kétév-százada magyar volt, s ő maga hadbírótság elé került, mert a magyar vezényleti nyelvet követelte; hogy Szolartsik (aki nevét mindig így írta, és a magyar Sándor, nem pedig a francia France névre hallgatott) szlovákos neve ellenére sem valószínű, hogy tudott szlovákul, a szlovákokkal semmi kapcsolata nem volt s a pesti jurátusok közt tevékenykedett, hogy Hirgeist jelentéktelen egyetem hallgató volt, nem professzor, s hogy Kengyel Lajos (ha ugyan rá gondol?) Szatmár megye jegyzője volt, aki semmilyen mozgalomnak vezére nem volt, még csak a jakobinusok elleni perbe sem vonták be, ahogy Koppi és Barits professzorokat sem. Mindez légből kapott valótlanság, ahogy hamis a Fodor által költött, a cikk végén közölt hangzatos Martinovics idézet is.

Az igazi kiteljesedést azonban Fodor német nyelvű tudományos tanulmánya jelenti. Ebben nemcsak a kőszegiekről, de az egész magyar jakobinus mozgalomról összefoglaló értékelést nyújt. A Münsterben megjelenő „Archiv für Kulturgeschichte” 38. évfolyamában megjelent, „Der Jacobinismus in Ungarn” c. tanulmányában (234—243. l.) megállapítja, hogy II. József halálával Mária Terézia emberei kerültek megint uralomra, „fáradt és csalódott nemzedék”. Az ifjúság, „főleg az írók ex officio szembeszálltak a változott, visszafelé csavart világgal”, s külföldi ösztönzésre szervezkedni kezdtek. Vezérik, Martinovics, a francia ügynöki hálózat megbízottja volt, s a mozgalmat francia pénzen és utasításra csinálta. Részletesen megtudjuk, hogyan küldték a pénzt a francia Konventből, hogyan kapták az utasításokat Rollin tábornoktól, s bizonyosságul hivatkozik a kortársnak megtett, valójában az 1900-as évek elején élt Vaillant pamfletjére, meg a Jakobinusok Irataira (melynek szerkesztője az adatok tömegével bizonyította, hogy a magyar jakobinusok mozgalma a hazai viszonyokból és társadalmi valóságból nőtt ki, és nem volt kapcsolata, az eszmei hatásokon túlmenően, a francia Konventtel). Fodort mindez nem zavarja. Zavaros szellemtörténeti fejtegetésekkel magyarázza, hogy a mozgalom ideológiája szolgálai átvétel volt, a titkos kátékat egy svájci ágens írta s Martinovics csak adaptálta a hazai viszonyokra, — ahogy mondja, ezt Kazinczy részletesen meg is írta. (Hol?) Kazinczy vette át egyébként a Franciaországból érkező pénzt is. A mozgalomhoz, mely természetesen nemzetiségenként rétegződött a már ismert személyek vezetésével, csatlakoztak a magyarországi németek is, Kőszeg polgáraival az élükön. (Sie „standen alle einträchtig der ungarischen Reaktion gegenüber”). A németek vezére Brehm orvos és Szabó Imre plébános (a körmendiek magyar papja!) volt. — Amikor a kormányzat Martinovicsot elfogta, „ez felkavarta

az egész magyarországi Balkánt” („wühlte den ungarländischen Balkan auf”). Hogyne, amikor bíróság elé állították a költő (!) Szentmarjayt, Gyurkovié (!) professzort (aki 2 évvel korábban meghalt), vagy „az alföldi reformátusok vezéré”, Fodor Gerzson nagykőrösi tanárt. Ferenc király maga vezette a vizsgálatot (!). De nem folytatjuk. Summázva a cikk „eredményeit”: Martynovics lehetetlent akart („das war ein kühnes Wagnis, inmitten der Blütezeit der absoluten Monarchie auf dem Balkan”), mert ahogy a cikkből látható, a mozgalomban tömegezőt csak a kőszegi német polgárok képviseltek, a közársasági eszme egyetlen következetes hívei az országban, akik készen állottak, hogy fegyverrel döntsék meg a Habsburgok trónját.

Difficile est satiram non scribere! Bármilyen humorosak is azonban ezek a zagyva, a történeti valósághoz még csak nem is viszonyítható fejtegetések, komoly kérdésként föl kell vetnünk: tévedhet-e ennyit jóhiszeműen valaki, s nem ütközik-e a szerző eljárása a tudományos és írói etikába? Szomorú és elgondolkasztató, hogy áltudományos módszerével egy érdemes és színvonalas vidéki tudományos orgánusot is megteveszthetett, s a városuk, megyéjük múltja iránt érdeklődő olvasók százait vezetheti tévútra. Nincsen ez rendjén, s ennek megismétlődése ellen tenni kellene valamit. Az ellen pedig határozottan tiltakoznunk kell, hogy a magyar történettudomány becsületét a külföldön ilyen, még a dilettantizmust is megcsúfoló „tanulmányokkal” járassák le.

BENDA KÁLMÁN

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

A LENGYEL TÖRTÉNÉSZEK NYOLCADIK KONGRESSZUSA

A Lengyel Történelmi Társulat (Polskie Towarzystwo Historyczne) elnöksége 1958. szeptember 14—17. között rendezte meg Krakkóban a lengyel történészek nyolcadik kongresszusát. Éppen tíz évvel ezelőtt folyt le Wrocławban a hetedik kongresszus, mely azóta igen jelentős határkönek bizonyult a lengyel történettudomány életében; afféle manifesztum volt, mellyel a háborús veszteségekből éppenhogy magához tért lengyel történész-tábor tudomására adta a világnak, hogy a háború és a német megszállás nem törthette meg erejét s a szabad népi Lengyelország történészei büszkén vallják magukat a korábbi historiográfia legjobb hagyományai folytatóinak. Azon a wrocławai kongresszuson jutott első ízben szóhoz a marxista történészek akkor még meglehetősen kis számú csoportja. A közben lefolyt tíz év gyökeres változásokat hozott, egész korszakot alkotott a lengyel történettudomány életében. Számos új tudományos műhely alakult meg, s bennük az alkotó munkaközösségek egész sora tevékenykedik; monográfiák, forráskiadványok jelentős száma mutatja a tíz év fejlődését, amilyennel egyetlenegy korábbi decennium sem dicsekedhet. De nemcsak a munkák száma tanúskodik a tudomány nagy-szerű előretöréséről, talán még ennél is döntőbben esik latba e korszak mérle-gelésénél a kutatási módszer hatalmas fejlődése. Ez utóbbi pedig kétségtelenül a marxista szemléletmód elterjedésének érdeme. Az elmúlt évek művei bebizo-nyították, hogy a lengyel történészek nagy része nem csak tanulmányozza, hanem — sok egyéni árnyalattal — alkotó módon alkalmazza is a történelmi materializmus szemléletét. A marxista tudósok termékeny együttműködése vezetett egy egész sor probléma újonnan való felvetéséhez vagy újszerű meg-formulázásához a társadalom kialakulásával, az államiság létrejöttével, a mezőgazdaság, ipar fejlődésével, a társadalmi osztályok szerepével, a paraszt-ság és a munkásosztály történelmével, a nemzet anyagi létfeltételeivel kap-csolatban. A sokágú munka eredményeként jött létre a nagy lengyel történelmi szintézis (Historia Polski) több vastos kötete is.

A nyolcadik kongresszus szervezői — köztük a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete — a legutóbbi összejövetel céljával azt tűzték ki, hogy mintegy összegezést nyújtson a tíz év eredményeiről, további ösztönzést adjon a tudomány munkásainak, ugyanakkor pedig a társadalom legszélesebb rétegeiben indokolt bizalmat ébresszen a történelmi szak művelői iránt. A lengyel történettudomány eredményeit — mint a szervezőbizottság felhívásában kiemeli — az egyetemes történelem síkján kívánta felmérni a kongresszus és ezt szolgálták a délelőttönként sorra került plenáris előadások, melyeknek szintétikus, egyetemes történelmi összefüggésekbe állított koncepcióját a délutánonként szekciókban lezajlott részelőadások egészítették ki.

Az öt plenáris ülésen időrendi sorrendben kiterjeszkedtek Lengyelország egész történelmére az ókortól a legújabb korig. Három főelőadás érintette a tárgyában elhatárolt és saját módszerét kiépítő gazdaságtörténet, állam- és jogtörténet, valamint a hadtörténet sajátos kérdéseit. Külön szekció foglalkozott a történeti segéd tudományok problémáival.

A kongresszus előtt álló nagyszabású feladatok szükségessé tették, hogy az összejövetel széleskörű nyilvánosságot nyerjen. Ezt szolgálta a meghívottak nagy száma (a kongresszusnak mintegy ezerháromszáz hallgatója volt, java-részt tanárok), az előadók széles köre és a sajtó. Hivatalos kiküldöttekkel képviseltették magukat a Szovjetunió (Jacunszkij és Golubinszkij professzorokkal), a Német Demokratikus Köztársaság (F. H. Gentzen docenssel) és a Magyar Népköztársaság e sorok írójával. A kormányzat messzemenő anyagi támogatásban részesítette a kongresszus munkáját, mely a sokoldalú szervezés és a kiváló előadók közreműködése következtében valóban jelentős társadalmi és tudományos eseménye lett az egész lengyel szellemi életnek. A módszertani és elvi vonatkozású kérdésselvetések mellett nagy súlyt fektettek a történeti oktatás gyakorlati kérdéseire s már a kongresszust megelőzően egy teljes napon át vitatták a közép- és felsőoktatás képviselőinek bevonásával a történet-tanítás problémáit.

A kongresszus előadásai közül mindenekelőtt a legtöbb érdeklődést és hozzászólást kiváltó plenáris megnyilatkozásokat kell kiemelnünk, amilyenek *Tadeusz Manteuffel* professzornak, a Történettudományi Intézet igazgatójának a lengyel történettudomány legutóbbi tíz évét felölelő kritikai és értékelő beszámolója, Kazimierz *Tymieniecki* professzor előadása a lengyelországi feudalizmus kezdetéről, Marian *Malowist* professzornak „Európa gazdasági megosztottságának kezdetéhez a XV—XVII. században” című referátuma, Henryk *Wereszycki* professzornak a lengyel felkelések nemzetközi függőségét boncolgató előadása, Stefan *Kieniewicz* professzornak a „szervezett munka” problematikájával foglalkozó referátuma és Henryk *Jabłoński* professzornak a lengyel állam 1918-ben történt megalakulásával s az akkori nemzetközi erőviszonyokkal foglalkozó tanulmánya. Ezeket az előadásokat minden tematikai különbözőségük mellett is egybehangolta az a széles látókör, mellyel szerzőik a hazai jelenségeket a nemzetközi összefüggések láncolatába állították. Mint az elhangzott megnyilatkozások is bizonyítják, a lengyel történészek fejlett kritikai érzékkel nyúlnak egy-egy kérdés korábbi történeti irodalmához, a polgári korszak örökségéhez és nem érik be egy-egy történeti fogalom hagyományos tartalmával, hanem a jelenségek gyökeréig hatolva, a hagyományosult történeti fogalmak kritikai felülvizsgálására törekszenek. Igen tanulságos például, ahogyan *Tymieniecki* professzor a feudalizmus történetileg meggyökeresedett fogalmának jelentésváltozásait és tartalmát vizsgálva veszi sorra a lengyelországi — s ezzel kapcsolatban a litván és orosz nagyfejedelemségek-beli — feudális rendszer eltérő formáit. Emellett egyes előadásokban központi hely jutott a lengyel, illetve kelet-európai gazdasági, társadalmi fejlődés nyugatitól eltérő jellegének. Így *Malowist* professzor a XV—XVII. század európai fejlődése során részben a Nyugat—Kelet ellentét vagy eltérés főjegyeit csoportosította (a fejlettebb nyugat-európai országok gazdasági expanziója a feudális kelet felé, a tengerentúli gyarmati expanzió és a Kelet-Európába való gazdasági behatolás összefüggései stb.), részben pedig az Elbától keletre eső országok fejlődésének analógiáit és különbségeit állapította meg, különös tekintettel a XVI. században kialakult nemzetközi gazdasági életben betöltött

szerepükre. A lengyel társadalomfejlődésnek a nyugatitól eltérő vonásai állottak Juliusz *Bardach* professzor hozzászólásának központjában is, amidőn rámutatott arra, hogy mennyire eltérő például a lengyel lovagság földtulajdoni és hierarchikus helyzete a nyugatitól: a lengyel lovag örökös tulajdonosa a földjének, nem függ az uralkodótól a föld birtoklása tekintetében, hűbéri esküje személyi jellegű, benne bizonyos kötelezettséget vállal hűbérurával szemben. Nyugattal szemben a lengyel „szlachta” valóban aranszabadságot élvezett és Lengyelországban nem ismerték a nyugaton megszokott hierarchikus skálát, ellenben kialakult a nemesi egyenlőség elve, mely itt semmiképpen sem frázis. Ez a nemesi aranszabadság jellemzi Lengyelország társadalmi intézményeit is (szabad választás, liberum veto stb.).

Heves vitára adott okot a kongresszus egyik legtemperamentumosabb előadójának, *Wereszycki* professzornak a lengyel felkelések nemzetközi összefüggéseit tárgyaló előadása. Nemcsak arra irányította a figyelmet, hogy a jövőben a történészek alaposabban vizsgálják meg a nemzetközi külpolitikai tényezőket, így a megszálló hatalmak álláspontját a lengyel függetlenségi törekvésekkel szemben, hanem az eddigi történetírás módszertani revízióját is követelte. A tavalyi tankönyvi vitához hasonlóan újból felmerült a peszszimizmus és optimizmus, a szubjektivizmus és objektivizmus jogosultságának kérdése a nemzeti mozgalmak elbírálásánál. *Wereszycki* szemükre vetette a lengyel történészeknek, hogy az utóbbi években egyoldalúan csak a belső osztályharcok kérdését vizsgálták a függetlenségi harcok során és elhallgatták a nemzetközi összefüggések fontos szerepét. Sürgette a felszabadulás után megszakadt diplomácia-történeti kutatások és publikációk folytatását. Ami a szubjektivitás és objektivitás alternatíváját illeti, *Wereszycki* élesen támadta a szubjektivitást és a tudományosság legfőbb ismérvéül — a polgári történészek módján — a megközelíthető objektivitást jelölte meg. A marxista történészek részéről *Celina Bobińska* professzor szállt harcba *Wereszycki*vel s megvédte a történetírónak azt a jogát, hogy feltegye a „mi lett volna, ha” kérdését a bukott lengyel felkelésekkel kapcsolatban úgy, ahogy azt *Lelewel* és a marxizmus klasszikusai is megtették.

A kongresszus legújabbkori előadásai között különös figyelmet érdemel *Jabłoński* professzor fejtegetése, mely bevilágít a Lengyelország függetlenségével kapcsolatos első világháború alatti tervekbe mind a szövetségesek, mind a központi hatalmak oldalán. A szövetségesek a lengyel önállóság kérdését Oroszország belügyének nyilvánították, Németország pedig (mely befolyása alatt tartotta az osztrák külpolitikát) a német befolyást biztosító Mitteleurópa-koncepción belül legfeljebb olyan Lengyelország felállításáról lett volna hajlandó tárgyalni, mely teljes egészében német vazallus lesz. A fordulatot a harcoló felek álláspontjában az oroszországi februári forradalom jelentette, de még innen is hosszabb út vezetett a lengyel önállóság feltételnélküli elismeréséhez. Csak az októberi forradalom teremtette új helyzetben a szocialista forradalom egyes eredményeként érlelődtek meg a lengyel állam létrejöttének feltételei.

A plenáris előadások mellett figyelemreméltó beszámolók hangzottak el az egyes szekciókban is, melyek egyidejűleg ülészttek. Az első szekcióban (a XV. századig terjedő időszak) *Henryk Łowmiański* a rabszolgatartás kérdését vizsgálta meg a koraközépkori szlávoknál, *Kazimierz Żurowski* a Lengyelország első fővárosára vonatkozó régészeti eredményeket tárta fel, *Jan Dąbrowski* a Corona Regni kérdésével kapcsolatban a XIV. századi lengyel állami

egyesüléssel foglalkozott, St. M. *Kuczyński* az első Jegellók programját és az ún. „Jagello-eszmét” boncolgatta. A XV—XVIII. század közti történelmet tárgyaló szekcióban több előadás foglalkozott Lengyelország nemzetközi helyzetével az adott szakaszban, a lengyel külpolitikával, szellemi élettel. A XVIII.—XIX. századra vonatkozó időszak problémái közül Celina *Bobínska* a kislengyelországi belső piac kialakulásának feltételeit vizsgálta meg, Bogusław *Leśnodorski* a lengyel jakobinizmussal, Józef *Dutkiewicz* az 1831. évi felkelés balszárnyának publicisztikájával, Zbigniew *Stankiewicz* pedig a Lengyel Királyság 1815—1864 közötti időszaka agrárstruktúrájának változásait vizsgálta. A legújabbkori történelem szekciójában Żanna *Kormanowa* a lengyel munkásmozgalom kezdeteiről, Józef *Kowalski* a lengyel kommunista párt (KPRP) 1918—1923 közötti ideológiai fejlődéséről, Konstanty *Grzybowski* a huszas évek lengyel parlamentarizmusáról, Krzysztof *Dunin-Wąsowicz* a századforduló népies mozgalmairól, Henryk *Batowski* Lengyelországnak a huszas években folytatott Középeurópa-politikájáról, Maria *Turlejska* a lengyel ügynek a második világháborúban betöltött szerepéről adtak elő többnyire új kutatásokon alapuló eredményeiket. Czesław *Madajczyk* a második világháború alatti lengyel ellenállási mozgalmak történetét gazdagította új ismeretanyaggal. Az előadásokat élénk vita követte, melynek során egyes megállapításokat a hozzászólók helyesbítettek vagy kiegészítettek.

A hatalmas témakört érintő és történelmi tényanyagban gazdag előadások s a hozzájuk fűzött kritikai megjegyzések a lengyel és általános európai vonatkozások mellett természetesen nem egy alkalommal érintették a magyar történelem egyes problémáit is. A kongresszus anyagának megjelentetése után történészeinknek módjuk lesz megismerkedni lengyel kollégáik magyar történelmi vonatkozású kérdésfelvetéseivel és velük kapcsolatban állást foglalhatunk. Ehelyütt inkább csak nevekre és címekre utalhatunk a probléma alaposabb feltárása nélkül. A XIV. századi magyar—lengyel kapcsolatok további vizsgálataira ösztönző adatokat találunk Jan Dąbrowski említett előadásában; a Jagellók kelet-európai politikájának pozitív vonásait segít megérteni Stefan M. *Kuczyński*kinak a Jagello-eszméről írott tanulmánya, mely szerint a Jagellók kelet felé a békés állapotok fenntartására törekedtek és hosszú időn át gátat szabtak a német lovagrend Drang nach Osten-törekvésének. Lengyelországnak a XV. század második felében betöltött nemzetközi szerepét sok magyar vonatkozással tárgyalja Karol Górski és Marian Biskup közös előadása, mely Jagelló Kázmérnak a cseh és magyar trón felé irányuló törekvéseit a török elleni védekezés haladó jegyeként világítja meg s ezt a koncepciót mintegy előfutáraként tekinti annak, melyet a XVII. században Sobieski élete vége felé képviselt. Magyar szempontból sok tanulsággal szolgálhat Kazimierz *Lepszy* előadása a XVI. század második felének lengyel külpolitikájáról, melyben a szerző Lengyelország keleti kapcsolatait állítja előtérbe, mint a béke megőrzésére irányuló pozitív vonást, s egyben felvázolja azt a folyamatot, melyben a békés kezdeményező erő kiesúszik a lengyelek kezéből. Találkozunk itt Bátori nagyszabású törökellenes tervének az értékelésével. Figyelemreméltó megjegyzéseket hallottunk Józef *Gierowski* előadásában („Lengyelország nemzetközi helyzete a száz királyok idejében”) arról a segítségről, melyet a lengyelek emberben és fegyverben a Rákóczi-vezette szabadságharcnak nyújtottak.

A kongresszus eredményei közé tartozik, hogy a gazdaságtörténelmi előadások külön szekcióban kaptak helyet és itt igen jelentős kérdések kerültek

napirendre, így a XVI. és XVII. századi lengyelországi árforradalom kérdése, a külső piac szerepe a majorsági gazdálkodás történetében, a Lengyel Királyság szövőiparában bekövetkezett ipari forradalom, Lengyelország (ill. a lengyel területek) szerepe a XIX—XX. század fordulójának nemzetközi árucserforgalmában és a történelmi statisztika problémái. Mindeme kérdések mögött egy sor olyan módszertani nehézség rejlik, mellyel a kor történésének szembe kell néznie. Jelentősnek kell tartanunk azt a törekvést, mellyel Witold Kula a történelmi statisztikai forrásanyag gazdaságtörténeti felhasználását, várható eredményét igyekszik tudományos kritikának alárendelve rendszerbe foglalni.

Remélhetőleg e rövid beszámolóból is kitetszik, hogy a nyolcadik lengyel történészkongresszus jelentős állomása a gazdagon fejlődő lengyel történettudománynak.

KOVÁCS ENDRE

AZ „ARANY PRÁGA” SZLÁV INTÉZMÉNYEIBEN

(Beszámoló csehszlovákiai tanulmányutamról)

1958 májusában egy hónapot töltöttem Prágában azzal a céllal, hogy tanulmányozzam azt a hatalmas anyagot, amely e város gyűjteményeiben található a szlávoknak a XIX. század első felére vonatkozó történetét illetően. A mi történetünk is szorosban összefonódván a szláv népek sorsával, nem lesz érdektelen, ha röviden tallózás formájában számot adok abban a három fontos intézményben őrzött anyagról, ahol elsősorban megfordultam.

Mindenekelőtt Prága két nagy szláv könyvtárában, valamint a Cseh Nemzeti Múzeum Irodalmi Levéltárában dolgoztam.

1. *A Szláv Könyvtár*, Európa egyik legnagyobb ilyen vonatkozású könyvtára közel 500 000 kötettel rendelkezik. Gazdag anyagából — korszakomon kívül, amelyre alább rátérek — kiemelem az orosz anyagot, amelyben sok XVIII. századi orosz újságon kívül megtalálható Hercen Kolokolja, az ötvenes években Oroszországban megjelent haladó Szovremennik, valamint a hatvanas években Nyekraszov és Piszarev által szerkesztett Otyecsensztvennie Zapiszki, amely az orosz forradalmárok lapja volt. E ritkaságokon kívül politikai lapok egész sorát találjuk, melyek nélkülözhetetlenek a XIX. század végi és XX. század eleji orosz történet feldolgozásához. Az orosz sajtón kívül igen gazdag a könyvtár lengyel, lausitzi szorb, jugoszláv és bolgár gyűjteménye. Ezért a könyvtár jelentősége nem utolsósorban abban áll, hogy ott egyhelyütt megtalálható a szlávok történetére, irodalmára, nyelvére stb. vonatkozó legfontosabb nyomtatott anyag. A szlavista kutatónak nem kell Moszkvába, Varsóba, Belgrádba, Zágrábba, Szófiába stb. utaznia, hogy összerendezje a szükséges irodalmat és forrásokat, Prágában a Szláv Könyvtárban a legfontosabbakat, s igen sok ritkaságot is együtt megtalálhat. A könyvtár az irodalomtörténészek számára is sok érdekességet rejtget. Hogy mást nem mondjak, Lermontov, Puskin, Mickiewicz, Prus műveinek első kiadása mind megtalálható a prágai Szláv Könyvtárban.

Hogyan jött létre ez a nagy szláv könyvtár? A Csehszlovák Köztársaság megalakulása után a Külügyminisztérium égisze alatt kezdte el működését. S nem véletlenül tartozott e könyvtár a Külügyminisztérium kebelébe. Az új köztársaság — mint ismeretes — a Monarchiától hatalmas ipart örökölt. S míg az Osztrák—Magyar Monarchia iparilag fejletlen tartományai a cseh ipar jelentős felfevő piacai voltak, addig az új köztársaság szűknek bizonyult a volt Monarchia legfejlettebb ipara számára. Gondoskodni kellett tehát az exportról. A cseh ipar már az első világháború előtt szállított különböző iparcikkeket a Monarchia szláv területeire, s ez „a szláv összefogás” jegyében történt. Ezt a fonalat vette fel a Csehszlovák Köztársaság is és a szláv gondolatnak ezt az új, gazdasági formáját elevenítette fel; más kérdés az, hogy ebből elsősorban a cseh polgárságnak volt haszna. E gazdasági jellegű szláv összefogás tudományos megalapozására jött létre a Szláv Könyvtár. A szláv gondolat tudományos ápolása mögött tehát nem utolsósorban ez a gazdasági érdek húzódott meg.¹ Ugyanígy a kis-antant szláv országával, Jugoszláviával való politikai együttműködés is aktuálissá tette a szláv gondolat tudományos ápolását, a csehszlovák—délszláv kapcsolatok korábbi előzményeinek felkutatását. Nem-

¹ E gazdasági együttműködést, amely a szláv összefogás jegyében folyt, több lap közvetlenül is szolgálta, pl. a Čehoslovačko—jugoslovenski privredni godišnjak, Beograd 1937; Česko-slovensko—Bulharská vzájemnost, Časopis pro kulturu a hospodářství, Orgán Spolku Československo—Bulharská vzájemnost v Praze, 1934—1939; Informační zprávy československo—jihoslovenské hospodářské komory v Praze, 1932—1939; Informační zprávy Bulharsko—Československé obchodní komory, Szófia, 1932—1939 (ugyanaz bolgár nyelven); Jugoslavija—Československo. Revue hospodářsko informační, Praha 1931; Slovanské trhy. Zprávy Hospodářské Jednoty pro Slovanský Východ, Praha 1928—1933; Výroční zpráva Československo—bulharské hospodářské komory v Praze, 1938; Výroční zpráva Československo—jihoslovenské hospodářské komory v Praze, 1932—1937.

különbösen politikai háttere, ellenforradalmi célkitűzése volt a Szovjet-Oroszország, ill. Szovjetunió története figyelemmel kísérésének vagy a lausitzai szorb anyag gyűjtésének. A lausitzai szorb területeket ugyanis a cseh burzsoázia Csehszlovákiához akarta kapcsolni. E célkitűzés eredményes indoklásához szükség volt a lausitzai szorbok történetének, kultúrájának tudományos vizsgálatára, tehát egy gazdag szláv könyvtár összegyűjtésére. Így e politikai és gazdasági célkitűzéseknek tudományos megalapozását igyekeztek adni. A fejlett cseh polgári tudomány támogatta is a cseh polgárság gazdasági és politikai célkitűzéseit. S ha most ezeket a politikai intenciókat élesen bíráljuk is, mégis a marxista tudomány számára rendkívül hasznos ez a gazdag szláv gyűjtemény, amelyet a csehszlovák Külügyminisztérium bőkezűen és gazdag lehetőségeinek kihasználásával, külképviseletei útján vásárolt össze. A szláv gondolat kifejezetten politikai jellegét tükrözték a két világháború között Csehszlovákiában nagy számban megjelent szláv témájú népszerű cikkekkel tartalmazó lapok, amelyek a szláv gondolatot propagálták.²

Rátérve most már a XIX. század első felére: e könyvtárban megtalálhatók mindazok a szláv folyóiratok, amelyek a szláv gondolat propagátorai voltak ebben az időben. Ilyen lap, hogy csak a legfontosabbakat említsük: a Varsóban 1842—1843-ban oroszul és lengyelül megjelent Dennica-Jutrzenka, amelyet Pjotr Dubrovskij szerkesztett,³ és a lwówi Sławianin, amelynek Stanisław Jaszowski volt a kiadója és szerkesztője.

Ezek az általános szláv témájú folyóiratokon kívül különböző nyelvű lapok egész sorát olvashatjuk a prágai szláv könyvtárban. 23 e korszakra vonatkozó lengyel lap közül csak néhányat emlíünk meg, mint pl. a Gazeta Krakowską, a Przegląd Poznański és a Tygodnik Literacki, melyek ha nem is teljeseek, de több évfolyamuk megvan a Szláv Könyvtárban. A 22 szerb—horvát lap között olyanokat találunk, mint Dimitrije Davidović Zabavnikja vagy Karadžić Danicájának több évfolyama, az Újvidéken kiadott, de a mi könyvtárainkban nem található Bačka vila (1841) vagy a dalmáciai horvát lap (Zora Dalmatinska) egy-egy évfolyama. A múlt század negyvenes éveinek legfontosabb szlovén lapjait is megtalálhatjuk Prágában.⁴ A bolgár anyag között a legértékesebb a Konstantin Fotinov által Szmirnában 1844—1846 között kiadott Ljuboszlovie ili periodiceszko novszemjeszacsno szpiszanje c. lap. Lényegében teljes az e korszakra vonatkozó szorb sajtóanyag is.⁵

2. Amit a Szláv Könyvtárban nem talál meg a kutató, azt áttanulmányozhatja a *Cseh Nemzeti Múzeum Könyvtárának Szláv osztályán*⁶. E szláv könyvtár az előbbtől eltérően egykorú gyűjtés, s abból az időből való, amikor a cseh nemzeti mozgalom résztvevői a szláv gondolat, a szlávok összefogásának legbuzgóbb apostolai voltak. E könyvtár Václav Hanka révén szoros összeköttetésben állt a szláv világgal és sok eserepéldányt kapott. Ezenkívül itt található — hogy csak a legnevezetesebbeket említem — Josef Dobrovský, Josef Pavel Šafařík, František Palacký és Václav Hanka könyvtára is. Közülük Šafařík könyvtárának külön katalógusa is van.

E könyvtárban az általános szláv témájú folyóiratok között megtaláljuk Josef Dobrovský Slavínját (1808) és Slovankáját (1814—1815). Olvashatjuk továbbá a szerb Urániát (1837), a Srbskij Dalmatinskij Almanachot (1836—1849), a szlovén Krajnska Zibelizát (1830—1833) és a szorb Serbska Jutničákát (1842). Itt jegyzem meg, hogy a könyvtárnak lausitzai szorb osztálya is van, amelynek katalógusa külön is megjelent.⁷

E két könyvtár hatalmas könyvanyagára rövid beszámolómban nem térhetek ki, feladatomnak elsősorban a történeti kutatás számára elsőrendűen fontos és forrásértékkel bíró, gazdag sajtóanyag vázlatos ismertetését tartottam.

3. Nem szláv intézmény, de igen sok szláv vonatkozású anyag található a *Cseh Nemzeti Múzeum Irodalmi Levéltárban*, ahol a cseh nemzeti mozgalom résztvevőinek

² Néhány példa: Česko—lužický Věstník, Praha 1925; Československá budoucnost. Nezávislý orgán čsl.—ruské vzájemnosti, Praha 1929—1933; Československo—jihoslovenská Liga, Praha 1921—1926; Československo—jugoslovenská revue, Praha 1931—1937; Československo—Polská korespondence (Československá—Polská Společnost), Praha 1933; Pochodeň Slovanstva. Měsíčník věnovaný slovanské vzájemnosti, Praha 1933; Slovo. Mjesečník za kulturnu, ekonomsku i socijalnu pitanja Jugoslavije i Čehoslovačke, Zagreb 1937. Itt nincs hely arra, hogy felsoroljuk a többi szláv nyelven s a két világháború között megjelent szláv témájú lapokat, de ezek mind megtalálhatók a prágai Szláv Könyvtárban.

³ Djiennjica. Lityerturnaja gazeta poszvjasconnaja szlavjanszkim predmetam... Jutrzenka pismo literackie, poświęcone przedmiotom slowiatiskim...

⁴ Kmetijske in rokodelske novice (Jan Bleiweis), Ljubljana 1843—1883; Slavjanski rodoljub. Mesečni časopis na svitlo dan od Slavjanskiga družtva v Terstu, 1849; Slovenija, Ljubljana 1848—1850 stb.

⁵ Časopis Towaršta Maćicy Serbskeje (J. E. Smolef), Budyšin 1848—1937; Jutnička. Nowiny za Serbow (J. P. Jordan), uo. 1842.

⁶ Gyakran előfordul az is, hogy egy-egy folyóirat e két könyvtár példányaival együtt teljessé tehető. Pl. az említett bolgár Ljuboszlovie, Karadžić Danicája, a Zora Dalmatinska vagy a szlovén Kmetijske in rokodelske novice. a lengyel Przegląd Poznański stb.

⁷ Jos. Wolf: Lužické oddělení v Knihovně Národního Muzea v Praze. Praha, év nélkül.

hagyatékát összpontosították. Egy elnyomott nép története feltárásában igen nagy jelentősége van az efféle hagyatékok, levelezések felhasználásának, hiszen a történetére vonatkozó hivatalos iratanyag a vezető nép uralkodó osztályától származik. Mivel a cseh nemzeti mozgalom szorosan összefonódott a szláv népek történetével, e levéltár szinte kimeríthetetlen tárházát adja a szlávok összefogásának s a szláv népek történetére vonatkozó forrásanyagának. Igaz, a levéltár anyagából sok iratot publikáltak már, de a kutató, valahányszor a levéltárban dolgozik, mindig új és új anyagra bukkan. Sok szláv vonatkozás található Josef Dobrovský, Josef Jungmann, Antonín Marek, Pavel Josef Šafařík, J. E. Purkyně, František Zach, Josef Václav Frič hagyatékában. Különösen gazdag kapcsolatok szövődtek orosz és jugoszláv politikusok, de főként tudósok között. Ami a cseh nemzeti mozgalom vezetőinek és résztvevőinek hagyatékát illeti, abból már sok levél látott napvilágot, nem utolsósorban A. Francev közölte azokat.⁸ Mégis sok levél máig is kiadatlan, s az orosz—csehszlovák, valamint a jugoszláv—csehszlovák kapcsolatok gazdag tárháza tárul fel a kutató előtt. Hogy csak néhány kapcsolatot emlísek: Bogjanszkij levezetett K. Havlíček-Borovskýval, Josef Jungmannal, a már említett Pjotr Dubrovcszkij František Čelakovskýval, Jungmannal, K. VI. Zappal. Még sokáig lehetne a kevésbé ismert cseh, szlovák és orosz személyiségek szoros kapcsolatát tükröző levélváltásokat sorolni, amelyek általában nem politikai, hanem kulturális, tudományos kérdéseket tárgyaltak. Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi cseh-szlovák és jugoszláv viszonylatban is. Kiadatlan Karadžić—Dobrovský, Karadžić—Šafařík, Kopitar—Šafařík, Karadžić — K. Havlíček-Borovský, A. T. Brlić—Havlíček-Borovský levelezésén kívül Dobrovskýhoz és Šafaříkhoz jugoszlávok által írt levelek egész sora is, melyek a cseh Nemzeti Múzeum Irodalmi Levéltárában található. Külön kiemeljük Gajnak, Stanko Vraznak, valamint Josip Strossmayernek Palackýval folytatott levélváltását. Nagyon gazdag szláv anyagban J. E. Purkyně hagyatéka. Purkyně, aki a wrocławai egyetemen tevékenykedett, 35 lengyelrel folytatott levelezést és szoros kapcsolatban állt a lausitzi szorbok vezetőivel, J. P. Jordannal és J. E. Smolelrel is. A jugoszláv mozgalom nevesebb vezetői közül levelezett Stanko Vrazsal, Boguslav Šulckkel, Ljudovit Vukotinovićsal, az oroszok közül pedig J. I. Szeznjevcszkijjel. Több olyan levelet is találhatunk, amelyek szlovén—lengyel, illetőleg horvát—lengyel kapcsolatról tanúskodnak.⁹

Igen értékes J. V. Frič hagyatéka főképpen az 1848—49-es esztendőket illetően. Frič különös figyelemmel kísérte a lengyel, de a szerb és horvát eseményeket is. Ezeknek az esztendőknél történetére fontos anyagot tartalmaz a Slovanska Lipa irattára is, amit ugyancsak a Cseh Nemzeti Múzeum Levéltárában találhatunk. Jelentős szláv vonatkozása van František Zach hagyatékának. Zach hosszú időt töltött Belgrádban, s állandó levelezésben állott honfitársaival. E hagyaték azonban jórészt szabadságharc utáni anyagot tartalmaz.

A Cseh Nemzeti Múzeum Irodalmi Levéltára igen hasznos segédleteket adott ki, illetőleg készül kiadni, amelyek nagy mértékben segítik a kutatók munkáját, s e kiadványok nem utolsósorban a szláv népek kapcsolatait szempontjából jelentősek.¹⁰

Beszámolóm végéhez értem. A Prágában található hatalmas szláv anyagból, persze kutatási területemre leszűkítve, csak néhány fontosabb állagra, sajtótermékre hívtam fel a figyelmet. Generációk szorgos munkája szükséges ahhoz, hogy a Prágában található, korszakunkra vonatkozó anyagot, akár megközelítően is feldolgozza.

ARATÓ ENDRE

⁸ Pismo k Vjacseszlavu Ganke iz szlavjanszkich zemel. Warszawa 1905; Korespondence Pavla Josefa Šafařika (Vzjajenné dopisy F. J. Šafařika s ruskými učenici. 1825—1861). Praha 1927. Francev e két forráskiadványán kívül ld. még az alábbi jelentősebb hasonló publikációkat: V. Jagic: Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar (1808—1828), Berlin 1885; V. Jagic: Novija pisma Dobrowszkago, Kopitara i drugih jugozapadnih Szlavjan, Szankt Petyerburg 1897; Farel Paul: Dopisy ceskoslovenských spisovatelů Stanku Vrazovi a Ljudevitu Gajovi, Praha 1923. Persze e jelentősebb kiadványokon kívül sok helyen, folyóiratokban s más publikációkban is találkoznak hasonló szláv vonatkozású levelekkel.

⁹ Ld. Kopitar W. A. Maciejowskiának (1832. aug. 1. és 1839. szept. 1.), valamint S. Mlinarić Maciejowskiának (1837. jan. 15.) írt leveleit (V. 80 és 21 L 51 sz. alatt).

¹⁰ Vö.: František Bařha: Jugoslavica v Literárním Archivu Narodního Musea, Praha 1937. Jelenleg sajtó alatt van a Russica katalógusa, valamint a levéltárban található hagyatékok leltára. Mindkét munkát František Bařha állította össze, akinek ezúton mondok köszönetet azért, hogy e segédletek kézírásos anyagába betekintheitem.

TÖRTÉNETI IRODALOM

ELEKES LAJOS:

MÁTYÁS ÉS KORA

(Budapest, „Művelt Nép” tudományos és ismeretterjesztő kiadó. 1956. 188 l.)

1958 elmúlt már anélkül, hogy Mátyásról, trónraléptének félévczredes fordulóján, társadalmunk ünnepélyes külsőségek közt megemlékezett volna. A felületes szemlélő, a három év előtti Hunyadi-centenáriumra gondolva, talán hajlandó volna tartózkodásunkból arra következtetni, hogy nagy óvatosan a személyi kultusz hibáját kerülgetjük, esetleg arra, hogy az elismerést még a rég elhunytaknak is csak haláluk évfordulóján szeretjük kiutalni s így Mátyás esetében 1990-ig kívánunk várni babérokoszorúnk átnyújtásával. A valóságban természetesen nem öntjük ki a fürdővízzel a gyermeket, attól pedig egyáltalán nem félünk, hogy igazi államférfiaink nagyságát elismerjük, még akkor se, ha ezek a feudalizmus korában éltek és királyok voltak. Az ünnepség nem takarékoságból maradt el, mint valami látványos tűzijáték, hanem azért, mert Mátyás anélkül is elevenen él körünkben. Ő az a hősünk, akinek emléket az egymást követő nemzedékek nem alkalmilag idéztek fel, hogy azután a jubileum elteltével hagyják feledésbe merülni, hanem évszázadokon keresztül úgy érezték a magukénak, mintha kortársuk lett volna. Hibái és gyarlóságai annyira emberiek, hogy azok nem akadályozták, hanem megkönnyítették, hogy népe szívébe zárja őt. Mátyásról egy nemzedék számára sem kellett a történetírásnak lehántania a kortársak által vagy akár utólag érdemtelenül ráaggatott díszeket. A legnagyobbak közül való volt, de nagysága annyira természetes, fény és árny oly magától értetődően oszlott el alakján, hogy az utókorunk nemcsak felnéznie lehetett reá, hanem vele együtt éreznie is.

Mátyás azért volt kortársa az előttünk járó nemzedékeknek, mert mindegyik számára tudott újat mondani. Ha Zrínyi, a költő nem restellte önkínzó sóvárgással elismerni, mit jelentett számára, miért ne mernők mi, gyenge utódok, bevallani, hogy életműve, amely oly természetes módon sugározza sokoldalú egyéniségét, hennünket is lebilincsel és lelkesedésre készít?

Bár így ünnepségek tartása feleslegesnek látszott, arra egyenesen szükség volt, hogy a most felnövő generáció számára s azon a modern nyelven, amelyen megtanult beszélni, valaki tudatosítsa Mátyás életművének fontosságát. A könyv, amelyről szólni kívánunk, ezt a munkát végezte el. Megjelenésének éve magában is arról tanúskodik, hogy szerzője nem ünnepi kiadványnak szánta. 1956 márciusában, amikor az előszó kelt, még senki sem gondolhatta, hogy a jubileumi év egyetlen maradandó alkotásául fogjuk regisztrálni. Inkább úgy tűnt fel, hogy a szerző az egyetemi tankönyv részére készült, de ott csak összevontan közölt áttekintését eredeti terjedelmében és önálló monografiában azért tette közzé, hogy a szélesebben kibontakozó érdeklődés számára vitaanyagot nyújtson. Elekes Lajos tehetségének jele, hogy a problémák felvetése és érintése helyett azok megoldását adta kezünkbe.

Helyzete korántsem volt könnyű. A szellemtörténeti irány reprezentáns művében, a Magyar Történetben az iskola vezére, Szekfű Gyula festette meg utólérhetetlen művészi érzékkel Mátyás portréját, még pedig nagy művének zárókövéül, amikor a Mohács utáni négy évszázad tanulságait már tisztázta a maga számára, az 1458 előtti rész problémái pedig szerzőtársa előadásából ismeretesekké lettek. Szekfűt, tehetségén kívül, még egy körülmény segítette, hogy hosszú időre érvényesnek látszó módon fogalmazza meg felfogását Mátyásról. Alapos előtanulmányokra, a megelőző két történész generáció tekintélyes képviselőinek, Teleki Józsefnek és Fraknoi Vilmosnak kötetekre támaszkodhatott, akik közül az első egész életét, a másik a magáénak több évtizedes szakaszát fordította a Hunyadiak korának megismerésére. Szekfű fejezetét ezért is teljes joggal vélhetjük felülmúlhatatlannak. Ily munka után nyilvánvalóan nem könnyű feladat két évtized múlva másikat, jobbat írni ugyanarról a kérdéstről. Nehezíthette Elekes helyzetét abban a

vonatkozásban, hogy elődjénél többet nyújtson, az 1940-ben két kötetben megjelent Mátyás Emlékkönyv, amelyben a munkatársak népes csoportja igyekezett széles alapokon feltárni és részletesen ismertetni a XV. század problémáit. Látszólag mindent elmondott tehát történetírásunk Mátyás koráról. De Elekes mégis tud újat mondani s ha ez az új nem egyszerűen adatbeli gazdagodásból, nem már ismert képek bővebb részletezéséből adódik, hanem a problémák mélyebb megértéséből és a fejlődés alapjait való lehatolásból, akkor kétségtelen munkájának mint történetírói teljesítménynek a korábbi kísérleteknél értékesebb volta.

Ami teljesen új könyvében, mert a korábbi tanulmányok még futólag is alig érintették, azt munkája második része tartalmazza, ahol a központosító politika belső erőforrásai felett tart szemlét. A céhes ipar fejlődése, az árutermelés kiszélesedése a mezőgazdaságban, az országos piac elemeinek fejlődése, a népesség és megoszlása, majd a városi rend, a jobbágyság helyzete, az uralkodó osztály rétegződésének és belső ellentéteinek alakulása azok a címszavak, amelyek alatt marxista módszerrel kidolgozott eredményeit közli. Oly problémák tárgyalásánál, amelyek felett a polgári történetírás elsiklott, mert nem tudta, miként lehet a lényeghez eljutni, Elekes eredményeit még lehetne inkább az általa alkalmazott módszer helyességének, mint saját történetírói érzékének jelül felfognunk, bár itt is meglepő, hogy a csekély előtanulmányok és az alig-alig feltárt okleveles anyag alapján mily szilárdnak látszó — s valószínűleg a későbbi kutatás során is helyesnek bizonyuló — eredményeket tud levonni. Csak tehetségével magyarázhatjuk ellenben azokat a sikerült részeket, amelyekben az állami és a kulturális élet jelenségeit ismertetve, a tényleket úgy csoportosítja a XV. századi magyar történet legnagyobb problémája, a centralizáció köré, hogy előadásában még a jól ismert elemek is újszerűeknek tűnnek fel. A mélyen nyugvó alapokig lehatolva s a háttér egész benyolultságában feltárva, Mátyás alakját Elekes létszerűbbé tette, mint az az előző kutatásnak sikerült. Anélkül, tegyük hozzá, hogy hőse bármit veszített volna nagyságából. Sőt mintha történetírásunk, amely eddig sem fukarkodott a dicsőítő, sokszor azonban nagyon is hétköznapiasán kopott jelzőkkel, Elekes könyvével helyezte volna Mátyást arra a magaslatra, amelyre a művészet, a legzenialisabb magyar szobrász kezével, már régen emelte.

Ennyi dicséret után úgy tűnhet fel, mintha Elekes elérte volna a történetírói teljesítmény csúcspontját. Erről természetesen csak azért sem lehet szó, mert nincs az az orom, amelynél magasabbra, ha saját erőnkől már nem is telik, mást feljebb nem emelhetne tehetsége vagy szorgalma, esetleg életkörülményeinek szoroscséssébb találkozása. Sőt maga Elekes is többet nyújthatna már mostani könyvében is, ha előadása kevésbé volna bizonyítás jellegű. Lezernek az alaptételek a legtermészetesebben evidensek, míhelyt igazolni kell őket, az előadás elveszíti frissességét s mesterkéltnek, az élettől elvonatkozottnak fog látszani vagy érződni. Ellenben meggyőző lesz, ha kihámozva a jelenségekben rejlő lényeket, ezt mint az egyedül lehetséges, természetes fejlődést ismerteti meg. Az ellenvetések és cáfolatok, a magyarázatok csak zavarják az olvasót. Ha ez az előtte kibontakozó képet annyira természetesnek érzi, hogy más jellegűt el sem tud képzelni, az író eljárását pedig oly egyszerűnek, eredményeit annyira magától értetődőknek tartja, hogy hasonló munka elvégzésére önmagát is képesnek véli, akkor a szerző meg lehet elégedve teljesítményével. Joggal remélheti ugyanis, hogy a valóságot elfogultság és melléktéktintetek nélkül, tisztán az igazság felismerésére törekedve sikerült megállapítania s igazságszomját kielégítve, megközelítette a művészt, aki csak akkor tud érzelmeknek képen, szoborban vagy zenében magával ragadó módon kifejezést adni, ha ihlete lelkesíti. Adódhatnak természetesen esetek, hogy a történetésnek a rezultáns mellett az összetevők hálózatát is fel kell tüntetnie, a „Mátyás és kora” azonban nem ilyen természetű könyv. Ebben több teret kaphatott volna a művészi szabadság és elég lett volna, áttörve az „igazolás” korlátait, a fő vonalat meghúzni.

Nem kétséges az sem, hogy a Mátyás-kor problémáinak beható elemzésétől, a részletkutatásoktól a kép színesebbé válása remélhető. Közismert, hogy nem is a XX. században, hanem már a megelőző évtizedekben Európa-szerte a polgári történettudomány speciális kutatási irányokat fejlesztett ki s ezek közt egyesek, mint pl. a rendi képviseleti intézmények, az állami adók, a pénzverés, a bírósági szervezet, a kereskedelmi kapcsolatok sorsával foglalkozók egy-egy iskolává erősödtek. Nem lehet azt mondani, hogy nálunk mindezek az irányok teljesen észrevétlenül maradtak. A Mátyás-kori országgyűlésekről megemlékeztünk tehát, de csak oly mértékben, amint a Corpus Iuris szövegei ezt lehetővé tették, a decretumok teljes kiadásáig azonban már nem jutottunk el, az országgyűlések eseményeinek részletes elemzéséig pedig még kevésbé. Thallóczy Lajos „A kamara haszna” c. könyve hasznos kezdeményezés volt, további alaposabb tárgyalás azonban már nem következett. A bírósági szervezet alakulását Hajnik lényegében jól fog-

lalta össze, az ő anyaggyűjtése azonban évtizedek múlva is oly felülmulthatatlanul széleskörűnek tűnt fel, hogy bővítésére jogtörténész vállalkozni sem merészt. S folytathatnók tovább, arról nem is szólva, hogy ma már nélkülözhetetlenek tartjuk a paraszt-ság helyzetének sokoldalú vizsgálatát, vagy a városi élet fejlődésének, a mezővárosok sorsának megvilágítását. A hiányok oly tömege tanúskodik történettudományunk polgári korszakának szervezetlenségéről, hogy ma már szinte lehetetlenek látszik azok pótlásáról gondoskodni. Vajon most adjuk ki a XV. századi országgyűléseinkre vonatkozó okleveleket és diplomáciai jelentéseket, vagy gyűjtjük össze az adókról fennmaradt adatokat, esetleg tisztázzuk a központi bíróságok szervezetének alakulását? Kezdjük ott kutatásainkat, ahol a franciák vagy németek az 1870-es években voltak? Nyilvánvaló, hogy mulasztásaink pótlása érdekében ma nem járhatunk el XIX. századi módon, azaz egy-egy kutatási irány lassú kifejlesztésére nem gondolhatunk. Ne kísérletezzünk tehát azzal, hogy fiatal historikusokat próbálunk rábeszélni egy-egy sajátos, szűk munkaterület művelésére, biztatva őket, hogy az anyag összegyűjtése közben rendkívül sokat fognak tanulni. Tömrédek időt vesztényének el maguk is az érdektelen oklevelek átnézésével, arról nem is szólva, hogy ugyanazt az anyagot többen, valamennyien kénytelenek volnának átvizsgálni. Próbáljunk korunkhoz illő munkamódszert alkalmazni s mentesítsük kutatóinkat a legtöbb időt elrabló feladatoktól. Ha a Mátyás-kori oklevelek szigorú kronológikus rendbe szedve hozzáférhetőkké válnának oly módon, hogy a kiadatlanok minden érdelemes része helyet nyerne a kivonatokban, a már ismertek kiadásai pedig felsoroltatnának, az ilyesféle oklevéltár nemcsak az anyag átnézését könnyítené meg, hanem annak különböző szempontú felhasználását is. Az a kutató, akinek figyelmét az országgyűlések kötik le, éppen úgy megtalálná egész forrásanyagát, mint az adókérdés vagy a mezővárosi céhek iránt érdeklődő. Toldozás-foltozás nélkül egyszerre oly magas színvonalú munkák tájékoztathatnának Mátyás kora felől, amelyeknek legnagyobb érdeme nem az adatok szorgalmas összegyűjtése lenne.

Arra vonatkozólag, hogy mily égető szükség volna valamennyi oklevél gyors áttekintését lehetővé tevő forráskiadványra, hivatkozunk Elekes könyvének a központosítást tárgyaló fejezetére. Arra a részre, ahol a királyi tanács tagjainak ügykörök szerinti referálását, majd a királyi titkárok hatáskörének kialakulását ismerteti, még pedig határozatosan és szemléltetően %-okban fejezve ki a fordulat lényegét. Adatait ő is, mint Székfi, Szilágyi Lorándnak kitűnő doktori értekezéséből merítette. Ez a tanulmány, amely megjelenésekor fiatal szerzőjét egyszerre az élvonalba helyezte, a megírásakor elérhető teljes forráskészlet felhasználásával készült. Akkortájt azonban az Országos Levéltár középkori gyűjteményében csak 38 000 oklevél volt, ma viszont 103 000 s a számszerű különbség igen nagy, mégha figyelembe is vesszük, hogy a különbözet egy része a Szilágyi által felhasznált családi levéltárakra esik. Azonkívül napjainkban valamennyi hazai és jelentős számú külföldi levéltár középkori okleveleit Budapesten az Országos Levéltár filmtára hozzáférhetőkké tette. Vajon a még fel nem használt oklevelek megerősítik vagy módosítják Szilágyi megállapításait? A kérdés nem közömbös, mert a Mátyás alatti fejlődésnek egyik leglényegesebb pontja a központosítás problémája, s így az újonnan előkerült okleveleknek kormányzástörténeti felhasználása, kiértékelése fontos feladat. Vizsgáljuk át ily szempontból az okleveleket egyenkint, vagy készítsük el a javasolt oklevéltárat, amely csak azzal, hogy időrendi egymásutánban felsorolja azokat, ennek a problémának a megoldását is megkönnyíti, — oly kérdés, amelynek megválaszolásától függ régebb — 1526 előtti — történetünk művelésének sorsa az elkövetkező egy-két évtizedben.

MÁLYUSZ ELEMÉR

HUSZÁR LAJOS:

A BUDAI PÉNZVERÉS TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN

(Budapest várostörténeti monográfiái XX. köt. Budapest Tanácsa Végrehajtó Bizottságának kiadványa. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1958. 231 l. + XIII tábla)

Budapest története ma sincs még sem egészében, sem pedig részleteiben megfelelő módon feldolgozva. Ezért már a felszabadulás előtt létrehozták a fővárostörténeti kutatások eredményeinek közzétételére a Budapest Várostörténeti Monográfiái, illetőleg a Tanulmányok Budapest Múltjából című sorozatokat. Amikor 1954-ben a Fővárosi Tanács elhatározta Budapest történetének részletes modern tudományos feldolgozását, feltámasztották ezt a két régi sorozatot is.

Huszár munkája az 1954 óta újonnan megindult Budapest-történeti kutatások első önálló monográfiaként megjelent terméke. Jelentősége túlnő Budapest történetén, mert nemcsak a főváros, hanem az egész középkori Magyarország, sőt Európa történetének kutatói haszonnal fogják forgatni. A magyar numizmatikai irodalom ugyanis — számos részlettanulmány ellenére — a mai napig sem rendelkezik egységes, összefoglaló feldolgozással a magyar pénzverésről. Pedig a magyar numizmatikának nagy múltja van. Schoenwisner István már a múlt század első éveiben összeállította az akkori Széchenyi gyűjtemény, a Nemzeti Múzeum őse magyar és erdélyi pénzeinek katalógusát.¹ Utána Rupp Jakab adott ki egy kétkötetes munkát a század közepén az addig ismert magyar pénzekről.² Végül Réthy László a századfordulón kiadta a magyar Corpus Nummorum két kötetét.³ Így legalább együtt volt a középkori magyar pénzek viszonylag teljesnek mondható gyűjteménye. A későbbi korszak Corpora viszont mindmáig nem jelent meg. Réthy munkája azonban, bár uralkodók szerint osztályozta a vereteket, azok pontosabb korrendjét nem készítette el, és a verdejegyekre sem volt tekintettel. Ennek ellenére a Réthy-féle mű, egy esetleges átdolgozott kiadásig, még mindig alapja a numizmatikai feldolgozásoknak.

A magyar numizmatikai irodalom ezután a Corpus nyújtotta alapokon fejlődött tovább. Egyes tanulmányok a Gohl Ödön szerkesztésében 1902-ben megindult Numizmatikai Közöny hasábjain nyertek teret. Sor került összefoglalóbb jellegű feldolgozásokra is, így Hóman Bálint Árpád-kori pénztörténetére, amely a pusztán numizmatikai szempontokon túlmenően a gazdaságtörténeti jelenségekre is figyelemmel volt.⁴ Gazdaságtörténeti vonatkozásban Kováts Ferenc is számos tanulmánnyal gazdagította a pénztörténetet.⁵ A numizmatika terén Schulek Alfréd három nagy tanulmányban igyekezett a vegyesházi királyok pénzeinek korrendjét összeállítani Károly Róberttől Albertig és Erzsébetig.⁶ A következő korszak pénzverését Huszár Lajos dolgozta fel.⁷ A közelmúltban megjelent az ismert középkori pénzverőkamaraipánok névsora is,⁸ amely felbecsülhetetlen hasznot nyújt mind a numizmatikusok (verdejegyek feloldása!), mind pedig a pénzügyvizsgáztatók történetének kutatói számára. Így tehát az eddigi kutatás immár lerakta az alapokat a középkori magyar pénzverés történetének megírására.

Huszár munkája ilyen összefoglalásnak is tekinthető. Igaz, a budai pénzverde nem volt az ország egyetlen pénzverdéje és nem is működött állandóan a középkor folyamán, működése idején mégis az egyik legjelentékenyebb volt, itt verték a pénzfajok többségét. Hatása pedig kiterjedt az összes többi verdére is. Így tehát a budai pénzverés története majdnem azonosnak vehető Magyarország középkori pénzverésének történetével. Annál is inkább, mivel Magyarországon — nem úgy mint a Nyugatou — a pénzverés csak királyi felségjog volt, s így az egyik királyi pénzverde története a többi történetéről is képet ad.

Huszár Lajos munkája első részében — igen helyesen — a „Budai márka” nevű súlymértékkel foglalkozik. Ez természetes, hiszen ez volt a budai pénzverés alapsúlya. Még a korai Árpád-korban számos más márkasúly volt érvényben, amelyek között, valószínűleg a XIII. század közepétől, a budai márka is megjelenik. A század végén az ország egész területén elterjedt, majd a pénzverés alapsúlya lett. Zsigmond 1405-ben kötelező országos súlymértékké tette. Ez a súlymérték volt érvényben az egész középkor folyamán. Szerzőnk meghatározza a márka pontos súly-adatait is. Miután Huszár numizmatikai vonalon foglalkozik a budai pénzveréssel, nem mutat rá a budai márka gazdasági jelentőségére. Buda, amely tulajdonképpen csak a tatárjárás után keletkezett, nemcsak királyi székhely, hanem az ország leghatalmasabb kereskedővárosa, amely hamar árumegállító jogot nyert.⁹ Így nem mondható véletlennek, hogy éppen

¹ *Catalogus numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchenyiani I—III et Tabulae*, Pestini, 1807. majd az *Appendix ad Catalogum*, uo. 1810.

² *Rupp, Jacobus: Numi Hungariae hactenus cognitii I—II*, Budae, 1841—1846.

³ *Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae. I—II*. Bpest. 1899—1907.

⁴ *Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000—1325*. Bpest. 1916.

⁵ *Tanulmányok a magyar középkori pénzverés köréből*, Numizmatikai Közöny (a továbbiakban N. K.), VIII és X. k. Magyar pénzforgalom az Anjouk korában, I. N. K. XXV. k. és II. uo. I—LI. k. Továbbá majd valamennyi gazdaságtörténeti tanulmányában találhatóunk pénztörténeti vonatkozásokat. Írt egy rövid összefoglalást is: *A középkori magyar pénztörténet vázlata*. Bpest. 1901. Ez azonban, miként címe is mutatja, csak — bár minden kezdő számára nélkülözhetetlen — vázlat.

⁶ N. K. XXV., XXX—XXXI. és XL. kötet.

⁷ *Mátyás pénzei*, Mátyás király Emlékkönyv, Bpest. é. n. I. k.; *A budai pénzverés II. Lajos korában*. Tanulmányok Budapest múltjából IX. k., János király dénárjai. N. K. L—LI. k. Egyébként is számos tanulmányban foglalkozott a pénzveréssel.

⁸ *Horváth Tibor Antal—Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban*, N. K. LIV—LV. k.

⁹ *Salamon Ferenc: Budapest története*, II. k. Bpest, 1885. 435. l.

a főváros súlymértéke szorítja ki a többit a használatból. Az egységes súlymérték hozzájárult az országrészek gazdasági egyesüléséhez.

A következő részben a budai pénzverde helyével ismerkedünk meg. A szerző megállapítása szerint másutt volt az Árpád-kori pénzverőház (az ún. Kammerhof), másutt a XV. századi és megint másutt II. Lajos korában. Ezek után rátér magának a pénzverésnek történetére. Már az Árpád-korban vertek pénzt Budán (1255-ös adat szerint az esztergomi pénzverők), de az e korbeli budai vereteket még nem tudjuk azonosítani. A kamaraispánok között is szerepelnek budai polgárok, mint Walter, de ilyen volt Hench is, akit mint ilyet Huszár nem említi.¹⁰

A magyar pénzverésben az Anjou-házbeli Károly Róbert uralkodása hoz nagy változást. Uralkodása első felében, kb. 1323-ig a szokott típusban folytatódik az Árpád-kori pénzverés, majd 1323 után bekövetkezik a nagy pénzügyi reform korszaka. Megszűnik a régi, évenkénti pénzűjtési rendszer, állandó pénzt vezetnek be, és megkezdik az aranyforint és a garas verését. Buda ez időben szerzi meg a vezető szerepet a pénzverésben. Az itt vert pénz mintaként szolgál a többi pénzverő kamarának is, a kamaraispánok között más kamarákban is sok volt a budai polgár. Huszár ismerteti — Hóman nyomán — a kamarák igazgatásának akkori rendjét: kamaraispánok hérlik a kamarákat, őket illeti a bérösszeg fejében a pénzverés nyeresége, a kényszerpénzváltás helyére lépett állandó adó, a nemesérc-monopólium és a bányajövedelmek haszna is. Ellenőrzést az ország akkori kincstári főhivatalnok, a tárnokmester gyakorol, aki mellé az esztergomi érsek is kiküldte ellenőrért, a pisctariust. A kamaraispánok joghatósága volt beosztottjai felett, ítélete elől a tárnokmesterhez lehetett fellebbezni.

A pénzek korrendjének megállapítása és annak meghatározása, hogy melyik verdőben verték, még igen sok nehézséggel jár. Tulajdonképpen csak Zsigmond korától válik szokásossá, hogy a pénzekben található két jegyből vagy betűből álló verdejegyek közül az egyik a pénzverdét, a másik a kamaraispánt jelöli,¹¹ ennek ellenére Schulek Alfréd igyekezett az Anjou-kori pénzekben található verdejegyeket is feloldani és ezek alapján fentebb idézett tanulmányaiban egy szilárdnak tűnő korrendet felállítani. Huszár, aki részletkérdéseket leszámítva, az Anjou-korral nem foglalkozott, munkája középső részében Schulek nyomán halad. Elfogadja Schulek kétségkívül igen elmés meghatározásait, amelyekkel kimutatja, hogy melyek az általa budaiaknak tartott verdejegyek.¹² Nem egészen érezzük azonban a XIV. századi budai veretek korrendjéről és a vereteknek budaiként való meghatározásáról írt részeket mindenben meggyőzőnek. Huszár maga sem tartja annak, számos helyen módosítja Schulek állásfoglalását¹³ és másutt is csak fenntartással fogadja el.

Zömével a XIV. század első felére esik a budai városi veretű pénzek korszaka, melyről a munka egyik szép fejezete szól. Az egyetlen magyar város, amely áttörte a királyi pénzverési felségjogát és — legalább egy időre, akár a nyugati városok — saját pénzeket vert, Buda, az ország fővárosa volt. Okleveles forrásaink nem írnak a város pénzverési jogáról, erre csak a szép számmal fennmaradt pénzek nyújtanak adatokat. Eleinte a bécsi dénárok mintájára készültek az autonóm városi veretek. Nagy Lajos korában azonban már teljesen a királyi pénzek mintáját követték. A szerző a városi autonóm veretek kezdését 1311-től számítja. Abból indul ki, hogy 1329-ből maradt fenn Buda első olyan pecsétje, amelynek egyik oldalán a három tornyos várkapu van ábrázolva, amit a pénzekben is megtalálhatunk. Úgy gondolja, hogy ezt a várkapus címert Buda akkor kapta, amidőn 1311-ben a király megerősítette a város régi kiváltság-leletét.¹⁴ Ez a kétségtelenül szellemes magyarázat azonban nem állja meg a helyét, mert — mint egy újabbán előkerült oklevél pecsétje igazolja — a város már az Árpád-korban a várkapus címert használta.¹⁵ Így tehát a város autonóm pénzverési jogának kezdetét nem tudjuk meghatározni, mert a címerkép alapján az Árpád-korba is helyezhetnénk. A városi pénzek verésének végét az 1350-es évek közepére helyezi, ez idő utánra nem tud egy városi leletet sem datálni.¹⁶

¹⁰ Hench 1279-ben Buda város rektora volt, akárcsak Walter, uo. III. k. 333. l. Budai származású kamaraispánok Huszárnál a 25. l.-on.

¹¹ Huszár: i. m. 72. l.

¹² Bár meggondolandó, hogy noha a koronát Schulek alapján budai verdejegynek tartja (31. l.), egy 1328-as „banalis cruciatus”, tehát báni dénaron (igaz, hogy két) korona fordul elő verdejegyként (és 7—A betűk). Ez pedig valószínűleg zágrábi veret (35. l.). Ugyanezen az oldalon két korona verdejegyű garast budainak tart.

¹³ Pl. 36. l. 84. j. stb.

¹⁴ 43. l.

¹⁵ Buda város 1292. évi oklevélén függ ez a pecsét. Veszprémi kpt. hiteleshelyi levéltára. Instrumenta regni-colarium fam. P. 236. Képét közölte a Budapest Történetének Okleveles Emlékei, I. k. Bpest, 1936. XI. tábla.

¹⁶ Esetleg a rutapajzsos C. 101. számú dénárt, amelyet Huszár 1344—45-re datál, lehetne valamivel későbbre helyezni. L. alább.

Nagy Lajos pénzeinek Schulek által felállított korrendjén Mályusz Elemér ütött nagy részt.¹⁷ Az egyik, igen gyakran szereplő verdejegyvet Schulek ugyanis „kollektív izmaelita jegynek” vette, ebből messzemenő következtetéseket vont le, és az ezzel ellátott pénzeket 1359 és 1364 közöttre datálta. Mályusz azonban kimutatta, hogy ez az „izmaelita” jegy nem más, mint a firenzei származású Franciscus Bernardi budai kereskedő monogramja, akiről okleveles adatok igazolják, hogy Zsigmond uralkodása elején kamaraispán volt. Schulek keltezésében egy másik tévedést is találunk, ő ugyanis azt a Képes Krónika címerábrázolásaival is alátámasztottnak vélte, azonban — mint ahogy arra Huszár helyesen rámutat¹⁸ — a Krónika miniatúráit 1370-ben készítették, nem pedig 1358-ban, mint Schulek hiszi. Huszár már felhasználhatta Mályusz megállapításait, és így erős változtatásokat hajtott végre Schulek korrendjén. Hozzá kell tennünk, hogy bár Bernardi Nagy Lajos korabeli pénzverőkamaraispáni szerepére okleveles adatunk ugyan nincs, kétségtelen, hogy 1373-ban már tekintélyes budai kereskedő,¹⁹ így tehát — mivel Nagy Lajos kori pénzeken monogramja szerepel — kamaraispán is lehetett.

Ezt leszámítva is maradnak a Schulek-féle korrendben problematikus részek. Egy példát szeretnék csak felhozni. A C. 69. számú Nagy Lajos garast és a C. 101. számú budai városi dénárt Schulek a király uralkodása első idejére helyezte, mert a címer rutapajzsban áll.²⁰ Miatán szerinte a rutapajzsot általában nők és gyermekek használták és a király félig gyermekként került a trónra, a rutapajzsos címer csak uralkodása elejére helyezhető. Alátámasztja ezt az is, hogy a garas verdejegyvei L-S és Y-Y, amelyből az L valószínűleg Lorandus kamaraispán nevével jelenti és így a pénz 1344–45-re korlátozható. Azonban a többi betű feloldása vitatható.²¹ A rutapajzsos magyarázat ellen szól viszont, hogy sehol sem találjuk a király uralkodása első idejében címerét rutapajzsban, egyedül trónörökös-kori hercegi pecsétjén,²² viszont feltűnik a királynak az 1360-as évektől használt második nagypecsétjén, ahol a trónkárpitot rutapajzsokkal díszítették.²³ Egy, Schulek által még nem ismert Nagy Lajos aranyforinton is rutapajzs van, amelyet Huszár más okok miatt 1365–69-re keltezt.²⁴ Így tehát fel kell vetnünk a kérdést, hogy a C. 69. és a C. 101-es. pénzek nem készülhettek-e a 60-as években. Az L verdejegy esetleg egy ma még nem ismert kamaraispán nevével takarhatja, vagy mást is jelenthet.

1370 körül egy időre országszerte megszűnik a garasok verése. Budán ekkor aranyforintot sem vernek. A dénárok Nagy Lajos uralkodása végén — akár az ország többi részén — itt is a szerencsenfejes dénárok, amelyek a páduai származású Szerencsen Jakab kamaraispánok alatt készültek. Bár Szerencsen „pécs-czerémi kamara ispánja volt, viszont nem ismerjük a budai kamaraispán nevével valószínűleg, hogy a király uralkodása végén a pénzügyigazgatásban a Szerencsen-családnak különleges szerepe volt.

Mária uralkodása alatt újra vernek aranypénzt Budán, de e téren ekkor már Kőrmöcse a vezető szerep. Ettől kezdve az aranypénzt a kőrmöcsi pénz mintájára kell verni. Az ezüstpénz terén egy ideig még megmarad Buda vezető szerepe. Zsigmond király idejében — legalábbis uralkodása első éveiben — külön igazgatták a budai arany- és ezüst pénzverő kamarákat. Egyes későbbi adatok arra mutatnak, hogy az ország összes kamarái időnként egy kézben egyesültek. A kamaraispánok nevével kapcsolatosan meg kell jegyeznünk Angelo Walich kamaraispán nevével, hogy a Walich valószínűleg nem vezetéknevű, hanem származást jelent (Walich, ma Welsch stb. az olaszok német népi neve). Az oklevél német nyelvű, ezek szerint a B-W verdejegyű pénzeknek Angeloval való azonosítása és koruknak az ő kamaraispánosága idejére helyezése nem valószínű.²⁵ A Zsigmond-kori pénzügyigazgatásban előkelő szerepet visz a Bardí, később Noffry néven ismert család. Onofrius Bardoról megjegyzi Huszár, hogy főkincestartó is volt. Ez az adat téves, mert Onofrius sohasem volt főkincestartó, csak helyettese lehetett Rozgonyi János főkincestartónak.²⁶ Onofrius fiai Noffry néven a király ural-

¹⁷ *Mályusz Elemér*: Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. Budapest Régiségei. XVIII. k. Bpest. 1968. 301. s. l.

¹⁸ 56. l.

¹⁹ Az erre vonatkozó adatokat idézi *Mályusz*: i. m. 308. l. 13. j.

²⁰ *Vö. Huszár*: i. m. 47., 57. l.

²¹ *Uo.* 58. l. 151. j.

²² *Turul.* 1893. 179. l.

²³ *Szentpétery Imre*: Magyar Oklevéltan. Bpest, 1930. 199. l. A pecsét ábrázolása: *Dercsényi Dezsdő*: Nagy Lajos kora. Bpest, 6. n. 18. l.

²⁴ *Huszár*: i. m. 56., 57., 144. l. 49. szám.

²⁵ *Uo.* 70., 71., 80. l.

²⁶ *Uo.* 71. l. 188. jegyzet. Ernyey, akit Huszár idéz, csak Rozgonyi helyetteseként említi. *Ernyey József*: Magyar Pénzmenek, Archeológiai Értesítő, 1916. 114. l. Ld. még: *Szerémi és Ernyey*: A Majthényiek és a Felvidék. 677. l.

kodása utolsó évében, 1435-ben az ország összes kamarái élén állottak. Ezt Ernyey alapján Huszár meg is állapítja.²⁷ Hozzátehetjük még, hogy egy 1437-ben kelt oklevél az ország összes pénzverőkamarái ispánjának nevezi a négy Noffry fivért.²⁸

Zsigmond idején időnként rossz pénzt vertek, és ez utópai alatt is folytatódott. Az Albert király halála utáni évtizedben a pénzverés megosztottsága sem használt az ország gazdasági életének. Az ország északi részén működő pénzverdekben a gyermek V. László nevében Giskra vert pénzt, és így a budai verde az I. Ulászló király és Hunyadi János kormányzó hatalma alá eső területen — legalábbis az ezüstpénzverés terén — újból vezetőszerepet kap. V. László nagykorúsítása után újból vernek aranypénzt a fővárosban is. Az 1450-es évekből fennmaradt egy kimutatás, amely fényt vet az egyes pénzverdek jövedelmére. Eszerint a budai pénzverde haszna, akár a kassaié vagy a szebenié, 2—2000 ft volt, míg a körmöcié 12 000 és a nagybányaié 6000 ft. E két utóbbi összeghez azonban a bányajövedelem is hozzá van számítva. Véleményünk szerint ez a jegyzék túl alacsonyra becsüli a pénzverdek jövedelmét, mert alig néhány évvel ezelőtt, 1451-ben Giskra a kassai pénzverdét 5000 ft-ért adta bérbé,²⁹ ezek szerint a budai pénzverde jövedelmét is legalább ennyire kell becsülnünk.

Az ezután következő fejezetek (Mátyástól Zápolyai János királyig) a könyv legszebb részei. Itt az előtanulmányokat is maga Huszár Lajos végezte el, és így a pénzek korrendjénél nem találunk olyan bizonytalanságokat, mint Schuleknél. Budán Matyás alatt csak 1470-ig vertek pénzt. A trónralépésétől ezévig tartó időszak pénztörténetileg két szakaszra osztható: 1458—67-ig évente új pénzt adtak ki váltakozó formákban, míg 1468—70-ig már állandó pénzeket vertek. Ez a második korszak egybeesik a pénzügyigazgatás átszervezésével. A budai verde 1470-től egészen II. Lajos koráig nem működik. Csak 1521-től — amikor II. Lajos király bevezeti a nova monetának nevezett rossz ezüst pénzek verését — indul meg újra a munka a budai pénzverdében. A nova moneta nemesére-tartalma igen alacsony volt, úgyhogy 1525-ben vissza kellett térni a régi pénzhez. A nova moneta idején újra vezető szerepet kap a budai pénzverde: egykorú adat szerint volt olyan esztendő, amelyben a budai pénzverde haszna 87 347 forint 54 dénár volt! Rontotta a helyzetet, hogy sokan felhasználták az alkalmat és hamis pénzt vertek, azonban úgy véljük, hogy a Huszár által idézett Marino Sanuto-féle adat Thurzó Elek, Báthory András és a Fuggerek „hamispénz-veréséről” nem erre vonatkozik. Thurzó és Báthory királyi kincstartók is voltak, továbbá Thurzó a körmöci és Báthory a nagybányai pénzverőkamara élén állott egy időben.³⁰ A Fuggerek viszont köztudomásúan a Thurzók társai voltak. Ez az adat ezek szerint nem a magánosok hamispénz-verését bizonyítja, hanem azt, hogy a királyi verdekből kikerült pénzek iránt oly nagy volt a bizalmatlanság, hogy azokat hamis pénznek tekintették. Valóban, a nova moneta árfolyama az antiqua monetához képest igen alacsony volt.

II. Lajos halála után utóda, Zápolyai János is veretett Budán ezüstpénzt. Bár ezek fennmaradt példányai igazolják, hogy jó minőségű pénzek voltak, azonban a mohácsi csata utáni bizonytalan helyzetben a lakosság mégis bizalmatlan volt irántuk. Hozzájárult ehhez az a Habsburg Ferdinánd által kiadott rendelet is, amely forgalmukat tiltotta. János pénzei egyébként érmészetileg azért is érdekesekek, mert egyes példányain megtaláljuk azt a magyar pénztörténetben rendkívüli jelenséget, hogy királyi pénzen idegen címer szerepel; a János által kormányzónak kinevezett Gritti Alajos címere. 1541-ben Buda török kézre kerül és ezzel véget ér a budai pénzverés korszaka.

A történeti rész után a budai kamara ispánjaira vonatkozó adatok összeállítása, majd a budai pénzek korrendi táblázata következik. Ez a táblázat erősen módosítja Schulek hasonló táblázatait, aki évről évre pontosan meg akarta határozni az egyes fajokat. Huszár a Schulek-féle rendszerrel szemben a korrendet csak nagyobb időszakokra adja meg és így a hibalehetőségeket csökkenti. Végül a budai veretű pénzek kitűnő leírása következik, minden egyes pénzt kor szerint sorbaeszedve részletesen leír, és megadja a Corpus-beli számát is. A leíró rész függelékeként összehasonlító jegyzéket közöl, amelyből megtudjuk, hogy a Corpus számai közül melyik felel meg a Huszár-féle jegyzéknek. Az önálló pénzfajok eredeti nagyságú fényképes illusztrációja csatlakozik ehhez a részhez. Talán helyes lett volna ezeken az illusztrációkon kívül egyes fontosabb pénzfajokról nagyított ábrázolást is közölni. Végül egy nagyon bő német tartalmi kivonat a külföldi olvasók számára is élvezhetővé teszi Huszár hasznos munkáját.

²⁷ Huszár: i. m. 78. l.

²⁸ Fejér, *Georgius*: Codex Diplomaticus X/7. 910. l.

²⁹ Teleki József: Hunyadiak kora, 10. k. 297. és kk. l.

³⁰ *Thallóczy Lajos*: A kamara haszna (lucrum camerae) története. Bpest, 1879, 225. l. *Horváth—Huszár*: i. m. N. K. LIV—LV. k. 32. l.

Szívesen látnánk még a munka egy esetleges új kiadásában, ha erre mód van, két kimutatást. Az egyik azt mutathatná be, hogy az időrendbe szedett magyar pénzfajok közül hány százalék budai veretet találunk, a másik pedig azt, hogy az ásatási leletekben előkerült vagy gyűjteményekben található magyar pénzek közül — egyes korszakokként — hány százalék budai veret található. Végül pedig az ásatási leletek alapján esetleg térképen lehetne érzékeltetni a budai veretű pénzek elterjedési körét. Ezek a kimutatások és a térkép véleményünk szerint plasztikusan mutatná be a budai verde jelentőségének alakulását a különböző korszakokban. Azonban Huszár Lajos munkája e nélkül is nélkülözhetetlen segítséget nyújt a numizmatikusoknak, a történészeknek pedig lehetővé teszi, hogy további kutatásaitak kiszélesíthessék.

KUBINYI ANDRÁS

A HAZAI OSZTÁLYHARCOK IRODALMA. 1525–1660

(Összeállította, bevezető szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Geréb László)

(Budapest, „Művelt Nép”. 1955. 392 l.)

Nagy hiányossága történeti irodalmunknak, hogy mindeddig jóformán semmit sem tett annak érdekében, hogy a nem szakember érdeklődők hozzáférhessenek a magyar múlt irásos emlékeihez. A történeti forráskiadványok a szakemberek számára készülnek; latin vagy német szövegek, egykorú helyesírással közreadott magyar nyelvű irataik többnyire érthetetlenek az átlagolvasó számára, s mivel a személyek és események nagyrészt ismeretlenek előtte, az iratokat s tartalmukat nem tudja a fejlődésben elhelyezni. Pedig elmúlt századok mindennapi életét, a különböző történelmi korok levegőjét néhány egykorú irat, fűjegyzés sok esetben jobban érzékelteti és közelebb hozza a mai emberhez, mint történeti könyvek százai. Ezért hasznos és szükséges a múlt megismertetésében az egykorú írott forrásanyagot megszólaltatni. De hasznos azért is, mert az olvasó közvetve bepillanthat a történész munkájába: hogyan dolgozza fel és értékeli az egymásnak nem egyszer ellentmondó vagy hézagos dokumentumokat, és hogyan állítja össze belőlük a gazdasági, társadalmi és a fejlődés művelődési menetét, a politikai vagy katonai események egymásutánját.

Geréb László nagy érdeme, hogy ezt a szükségletet felismerte, és elsőnek adott a magyar történet iránt érdeklődők kezébe olyan könyvet, mely a XVI—XVII. századot nem a ma élő szakember tolmácsolásában, hanem egykorú iratok, irodalmi jellegű fűjegyzések szavain keresztül hozza közelebb az olvasóhoz. Kezdeményezésének nagy jelentősége és úttörő volta egyaránt kötelességünkkel teszi, hogy — bár megkésve — behatóan és alaposan foglalkozunk könyvével.

Geréb egy-egy esemény vagy probléma körül csoportosítja anyagát. Előbb általános ismertetést ad a szóban forgó kérdés történelmi háttéréről, eseményeknél azok okairól és lezajlásáról, jelenségeknél azok megnyilatkozási formáiról, jellemzi a közreadott iratokat, azok szerzőit és tartalmát, majd következik az egykorú szövegek, az idegen nyelvűek fordításban, a magyar nyelvűek mai helyesírással, a megértésükhöz szükséges tárgyi jegyzetekkel. Színes, mozgalmas kép bontakozik ki az olvasó előtt. Látjuk a budai szegény nép fölkelését a gyűlölt gazdag polgárok ellen 1525-ben, megismerjük a felvidéki bányászok bérmozgalmaikat 1525/26-ból, majd a Szolimán szultán 1526-os hadjárata után a délvidéken szervezkedő Fekete Jován parasztszövetségét, paraszttok és nemesek elkeseredett küzdelmét. Az 1562-es nagy székely fölkelésnél a székely köznép nyomora és szenvedése tárul fel előttünk, a Karácsony György vezette 1569/70-es mozgalom a Tisza vidéki, Gubec Máté 1571-es fölkelése a horvátországi, a kisbossányi és zsámbokréti lázadás pedig a felvidéki parasztság nyomorúságos sorsával, emberibb életre való törekvéseivel, fegyveres próbalkozásával és küzdelme elbukásának körülményeivel ismert meg. Elvezetnek az iratok bennünket 1576-ban a kolozsvári ötvöslegényeknek céhükkel és a városi tanáccsal folytatott harcához, s tanúi vagyunk, amikor az elkeseredett nép elúzi a városból a jezsuitákat. A későbbiekben ugyanezeknek a sorsa újra meg újra elénk kerül: a századforduló erdélyi harcaiban a székelység magatartása a központi kérdés, az uralkodó osztályok elleni elkeseredett fegyveres harcuk dönti meg végső soron a Báthoryak uralmát. A Felső-Tisza vidék parasztszága 1631/32-ben újabb nagy fölkeléssel próbál sorsának más irányt adni, de leverik, ahogy ez az osztályrésze a horvát határvidéki mozgalomnak is az 1650-es években, csakúgy,

mint a nagyszabeni nép harcának a patríciusok uralma ellen. Közben megismerjük az osztálytársadalom egyházi ideológusainak véleményét, a kiváltságosakat támadó vagy védő egykorú irodalmat, a vallási jellegű, de a szociális haladásért küzdő mozgalmakat.

A jól csoportosított, érdekes, sőt fontos szövegekből nyert kép azonban egy kissé egyoldalú. Megismerjük a parasztság, helyesebben a jobbágytság küzdelmeit a földesúrral és a nemességgel, de nem hallunk a mezővárosi polgárságról, annak a börtörelméssel föllendülésével kapcsolatos gazdasági problémáiról és a nemességgel folytatott, ideológiai síkon is jelentős, végül is elbukott küzdelméről. Nem hallunk a XVI. században megvagyonosodott tőzsérekéről, akik pedig, amíg Bécs rendelkezései és az országgyűlési végzések a magyar marhakivitelt meg nem főtötták, a hazai kereskedelem jellegzetes rétegét alkották. De nem hallunk a végvári vitézekről sem, akik zömükben szökött jobbágyok voltak, s mindvégig engesztelhetetlen harcban álltak az uralkodó nemesi osztállyal. Említsük a hajdúkat — akikről ugyan kapunk néhány szemelvényt —, de azt nem tudjuk meg, kikből verbuválódtak, hogyan harcolták ki megtelepedésük után felszabad, földesurat nem ismerő életformájukat, majd a XVII. század végére hogyan kényszerítették nagyjából részüküket jobbágyorszába. De a városok és a nemesség évszázados nagy küzdelméről sem szól a könyv, arról, hogyan sikerült a nemességnek kiváltságai érvényét a városokban elismertetni s ezzel lényegileg a nyugat-európai értelemben vett polgárság kialakulásának útját állni.

Csak néhány fontos kérdést emeltünk ki (a felsorolást még folytatathatnók), mert úgy gondoljuk, egy könyvnek, mely címében a magyarországi osztályharcok irodalmát ígéri, legalább még ezekről szólni kellett volna. Az olvasó joggal várja, hogy a címe alapján teljességre törekvő könyv nagy vonalaiban (ha már nem részleteiben) képet adjon a XVI—XVII. századi Magyarország feudális társadalmának belső ellentmondásokkal teli egész fejlődéséről, az egyes osztályok — mindenekelőtt a két alapvető nagy osztály, a jobbágytság és a nemesség — életéről, gazdasági helyzetéről, politikai és kulturális törekvéseiről. A kép, ahogy láttuk, nem teljes, lényeges részei hiányoznak, s részben ez is oka, hogy a könyv elolvasása után mozaikokat látunk magunk előtt, egyes jól megvilágított részleteket, de a korszakon végigvonuló fejlődés vonalát nem ismerjük meg. Itt rá kell mutatnunk a könyvben megmutatkozó ideológiai zavarra: Geréb, bár bevezetésében idézet alakjában elmondja, hogy „a jobbágytság ellenállása nemcsak az időről időre fellobbanó fegyveres felkelésekben mutatkozik meg” (5—6. l.), könyvében mégis csak ezekkel foglalkozik, s egyes megjegyzései is azt mutatják, hogy csak az osztályellentétek nyílt, fegyveres kirobbanását tartja osztályharcnak. Ezért ugrik gyűjteményében fölkelésről fölkelésre, s két nyílt küzdelem közötti időszakban, amikor „a falvakban esőnd volt” (11. l.), mintha az osztályharc is szünetelne. Így aztán szeme elől téveszti a fejlődés-vonalait, nem látja annak szakaszait, ami abban is megmutatkozik, hogy az általa összefogott időszak (1525—1660) semmilyen szempontból nem képez egységet, a gazdasági és társadalmi fejlődésben határt nem jelentő helyiesemények indítják és zárják le anyagát. De nem láthatjuk a fejlődést azért sem, mert egyrészt nemzedéknyi idők kimaradnak a fegyveres összetűzések közt (1527—1562, 1606—1631), másrészt meg országgrésznyi területekről egyetlen szó sem esik (így pl. a Dunántúlról), s a részletek közt nem tudjuk, belőlük mi az egyedi és mi az országosan jellemző.

Aki túl sokat markol, keveset fog. Ez történt ebben az esetben is. Ha a szerző célját szerényebben tűzi ki és beéri a XVI—XVII. századi paraszttorzalmak bemutatásával, könyve egy fontos részletkérdés átfogó, teljes képét nyújthatna volna. Kercken másfél évszázad (nemcsak paraszti) osztályharcainak megmutatása azonban lényegileg az illető korszak szinte teljes ábrázolását teszi szükségessé. Hiszen a már említettek túlmenően legalább érinteni kell bizonyos politikai és katonai eseményeket is; az osztályellentétek döntően szóltak közbe egy hadjárat, szabadságharc vagy csata alakulásába, ahogy a nemesi hadsereg győzelme vagy veresége, a török hódítás, a Habsburg elnyomás megint visszatartották az osztályviszonyokra és osztályellentétekre. Geréb könyve, sokat ígérő címe ellenére is csak egyoldalú és töredékes állóképeket nyújt erről a mozgalmas, nagy erőfeszítésekkel és nagy tragédiákkal telt korszakról, amikor kiemel az általános összefüggésekből egyes eseményeket és jelenségeket, s azokat önmagukban mutatja meg.

Az ideológiai zavarból eredő hibákat még fokozzák a módszertaniak. A cél: történeti jelenségeknek egykorú iratokon át való megismertetése. Ennek érdekében az írott forrásanyagból az idevágó legjellemzőbb darabokat kell kiválogatni úgy, hogy azok minél sokoldalúbban világítsák meg a problémát. Válogatni kell a hivatalos akták, bírósági végzések, katonai rendelkezések és jelentések, számadások és panaszlevelek

sorából csakúgy, mint a magánlevelekből és a kortársak irodalmi jellegű megnyilatkozásaiból, naplókából, emlékiratokból, történeti feldolgozásokból. Számba kell venni a nyomtatásban közreadott forrásokat, de ugyanígy a levéltárakban őrzött kiadatlan anyagot is — ahogy a történetíró is mindezeket át kell nézze munkája során. Geréb módszere azonban nem ez. Elsősorban az egykorú irodalmi jellegű anyagot akarja közreadni. (Hadd említsük meg, ezt az irodalmi jellegű forrásanyagot a történettudomány az elbeszélő források címen tartja számon. Geréb kifejezése, az „osztályharcok irodalma”, a témáról írt későbbi feldolgozások összességét jelenti.) Csak kényszerből, akkor folyamodik a források másik csoportjához, a mindennapi élet ügyes-bajos dolgait, kisebb-nagyobb eseményeit visszatükröző iratokhoz, ha elbeszélő forrásai hallgatnak. Pedig, hogy mennyivel színesebb a kép, néhány egykorú irat beiktatása esetén, arról meggyőződhetünk, ha egybevetjük pl. a Fekete Jován parasztszágáról szóló krónikaszövegeket az 1631-es Császár Péter által vezetett parasztfölkelésről közölt iratokkal. Míg az előbbinél egykorú és közel egykorú szerzők már egyéni ízü (ígaz, hogy általában irodalmi igényű) állásfoglalásán keresztül ismerjük meg Jován cár és parasztjai szervezkedését, emitt a parasztok és a nemesi urak levélváltásai, az egykorú esküszöveg, Esterházy nádor és Pázmány érsek intézkedései, az alkudozások szövege, a maga nyers valóságában tárja eléink az eseményeket és a szereplőket. Geréb azzal, hogy az irodalmi jellegű forrásokat részesíti mindenképpen előnyben, és hogy általában csak a nyomtatásban kiadott anyagból merít, eleve leszűkíti lehetőségeit. Az irodalmi jelleghez való ragaszkodás következménye, hogy inkább engedményt tesz a forrásértéknek és későbbi leírásokat is beiktat, ami már nemcsak módszertani, de elvi hiba is. Istvánffy Miklós száz évvel később írt történeti műve nem tekinthető egykorú leírásnak az 1525-ös eseményekre, ahogy Kazy Ferenc XVIII. századi műve sem kerülhet be az 1631-es felső-tiszai parasztfölkelés forrásai közé.

Összegezve az elmondottakat: Gerébnek nem az „osztályharcok irodalmá”-nak bemutatására kellett volna törekednie, hanem az osztályharcnak, mint történeti jelenségnek egykorú írott emlékek tükrében való megismertetésére. Éppen ezért nem lett volna szabad melegeglednie a nyomtatásban szórványosan közreadott emlékekből való tallózással. Így számos, most szóba sem kerülő jelenséget mutathatott volna meg egykorú iratokon keresztül. Persze teljesen nyilvánvaló, hogy Geréb erre nem vállalkozhatott; nemcsak azért, mert mint maga mondja, nem történész (7. l.), hanem azért sem, mert egy ilyen gyűjtés és válogatás meghaladja egy ember erejét, ezt csak több szakember együttes munkával végezheti el. Geréb vállalkozása viszont így eleve csak félmegoldást hozhatott.

Az elbeszélő, irodalmi jellegű forrásokból azonban Geréb szerencsés kézzel válogatta ki a legjellemzőbb részleteket. Mivel ezek nagy részükben latin nyelvűek (Szerémi, Szamosközi, Bethlen, Brutus, Istvánffy stb.), s zömükben magyarul eddig még nem jelentek meg, ezzel igen hasznos munkát végzett. Főlemlíthető, hogy talán az 1631-es Felső-Tisza vidéki parasztfelkelésre érdemes lett volna Segesvári Bálint kolozsvári patrícius jellegzetesen a polgárság szemléletét tükröző följegyzéseit közölni (Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k.), vagy hogy a magyar puritánusok közül Medgyesi és Mikolai írásainak sem volna szabad hiányozniuk. Megemlíthetjük, hogy ha már a szerző túlmént az irodalmi jellegű forrásokon, bővebben is válogathatott volna a nyomtatott okmánykiadások anyagából. A XVI. század végi székely mozgalmakról érdemes lett volna bemutatni az 1595 decemberi gyulafehérvári országgyűlés végzését a székely szabadság elvételéről (Erdélyi Országgyűlési Emlékek, III. k. 487—488. l.), mely minden további kiindulási pontja volt, továbbá Boescai érdekes jelentését az elkezeredett székelyek tömeges kivándorlásáról (Hürmuzaki, Documente. XII. 220. l.). A Boescai-szabadságharc alatti hajdúkérdésre kiaknázhatta volna Boescai és Illésházy levelezését (Illésházy jellegzetesen türelmetlen nemesi álláspontot képviselt; Tört. Tár. 1878), s néhány iratot az 1606 utáni hajdú mozgalmakról is beilleszthetett volna (Erdélyi Országgyűlési Emlékek V—VI. k.).

Az egyes szöveg-csoportok elé írt bevezető magyarázatok általában ügyesek; ismertetik az események előzményeit, lefolyását, s jellemzik a közlemények íróit. Itt-ott azonban a nem szakember bizonytalanságával találkozunk: nem emeli ki a lényegyet, vagy méginkább a tárgyhoz csak alig tartozó s itt felesleges, nem egyszer egyéni ízü fejtegetéseket közöl. Legkirívóbb talán a Pázmányról adott teljesen negatív jellemzés, mely ebben a formában nem fedi a történeti és irodalomtörténeti kutatások álláspontját (167. l.). A XVII. századi egyházi írók szemléletének megértéséhez fölösleges volt a XIV. századra visszanyúlni s részletesen idézni a Mohács előtti kor prédikációs irodalmából (157—160. l.). A Karácsony György vezette parasztmozgalomnál a szerztegazó

ötletek, fejtegetések helyett inkább az események rövid áttekintését kellett volna elmondani (119. s. köv. l.). Az 1562-es székely fölkelésről egyáltalán nem tudjuk meg, mik voltak az okai és hogyan ment végbe (89. s. köv. l.). Többször elmarad az események térben való rögzítése. Így a zsámbokréti és kisbössányi zendüléssel (144. l.) meg kellett volna mondani, hogy a szóban forgó községek Trencsén és Nyitra megyében vannak. Balaszentmiklósról sem tudja mindenki, hogy ma Törökszentmiklós (137. l.). Nem egyszer hibásan írja a neveket: Amesianus helyesen Amesius (350. és 392. l.), Comenius helyesen Comenius (345. l.). Gubec Mátét (összetévesztve a latin Mathias és Matthaëust) többször Mátyásnak nevezi (139., 142., 143. l.). Schacscus Krisztiánt magyarul Keresztélynek szokták írni (82., 92. l., ahogy a többi százsz történetíró keresztnevét Geréb is magyar formájukban adja). Kisebbségi tárgyi tévedések is előfordulnak: a 15 éves török háború nem 1593—1608 közt, hanem 1591—1606 közt volt (249. l.). Szenczi Molnár Albert 1633-ban még élt, valószínűleg 1634-ben halt meg (352. l.), Vergilius halála ideje pedig nem i. u., hanem i. e. 19 (159. l.). Nagy Szabó Ferenc nem unokaöccse, hanem unokája volt a krónikairó Borsos Bestestyennek (202. l.). A sereg telelésre küldése nem jelenti annak feloszlását (255. l.) stb.

A források és írók jellemzése általában ügyes, ötletes, egy-két helyen azonban fölösleges részleteket tartalmaz. Pl. Pázmányról egy sor ide nem tartozó dolgot említ, de végül sem mondja meg, miben különbözött álláspontja a protestáns prédikátorokétól (165. l.). Ugyanakkor Szamosközi és Istvánffy jellemzését azonosan elismélti (203. és 251. l.). Nem érthetünk egyet azzal a véleményével, hogy a parasztság sérelmeit feltáró iratokat, a mesterlegények beadványait, meg a bányászok leveleit a „népi ékes-szólás” megnyilatkozásainak mondja (5. l.). Ismeretes, hogy ezeket nem a parasztok vagy a bányászok maguk írták, hanem tanult emberek, fiskálisok, jegyzők és mások. Maga Geréb is megállapítja, hogy a bányászok levelei „nem készültek gyengébb nyelven és stílusban, mint a városi jegyzők iratai” (21. l.). Azt a megállapítását sem fogadhatjuk el, hogy „a népi nyelv irodalmi használatának... tudata” (?) nem a reformáció hanem a humanizmus vívmánya (162. l.).

A tárgyi jegyzetekben gyakran elkalandozik, s oda nem tartozó dolgokról beszél. Így mindjárt a bevezetéshez másfél oldalas jegyzetet csatol a magyar helyesírás történetének egyes kérdéseiről, problematikuss, tudományosan még egyáltalában nem bizonyított egyéni nézeteknek adva hangot (9—10. l.). A 117. lapon a cimiterium szót magyar-razva közli, hogy a szónak cemitériom alakban való ejtése francia szerzetesek nyomán terjedt el nálunk. Eltekintve attól, hogy ez nem tartozik a tárgyra, nyilván rendkívül erőltetett és valószínűtlen magyarázat. (Ezek szerint a debreceni kálvinisták is francia szerzetesek hatására nevezik kollégiumnak a kollégiumot?) A „piricskolni” a XVI—XVII. században általánosan használt szó, jelentése: összevern, megverni. Lehet, hogy eredetileg fazekas műszó volt, de ennek részletezése nem tartozik ide (215. l.). Az ótestamentumi (ez is francia hatásra lett a kor nyelvében ótestamentomá?) nevek és utalások magyarázataiban zsidók helyett következetesen héberekéről beszél, ami tudálékos szembehelyezkedés az évszázados magyar, sőt a bibliai terminológiával (64., 128., 133., 165., 167., 173., 175., 183., 185., 190. stb. l.). Az, hogy „II. Rákóczi Ferenc is kozákokat szegődött szabadságharca kezdetén” (232. l.), valótlanság.

Se szeri, se száma az apróbb tévedéseknek, amelyek azonban a nem szakember olvasót teljesen félrevezetik. A szárazbor nem „az édes bor ellentéte, savanykás, savanyú” (115. l.), hanem egy fajtája a jobbágyszolgáltatásnak. A földesúr ugyanis a kocsmában a saját borát árultatta. Ha a jobbágyok mégis a maguk borát akarták méretni, meg-egyeztek a földesúrral, és megváltották az árusítás jogát. Ez volt a szárazkocsmá vagy szárazbor. (Mindez különben az idézett szöveg későbbi részéből is kiderül a 116. lapon.) — Szapolyai János fia mint választott magyar király valóban Jánosnak nevezte magát, de azért az túlzás, hogy „az újabb, Habsburg-szellemű történetírás költötte számára utóbb a János Zsigmond nevet; ily nevet... soha életében nem viselt” (95. l.). Az igazság az, hogy a magyarok általában Jánosnak, a lengyelek, osztrákok János Zsigmondnak nevezték (l. a Habsburgokkal kötött 1551-es vagy 1571-es egyezmény szövegét: R. Goos, Österreichs Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. Wien 1911. 159., 161. és 203. l.). — Az „let”, amelyre a sarcolók a barmokat ráhajtották, nem élelem (108. l.), hanem vetés, elsősorban búzavetés. — A nyilas föld nem onnan nyerte nevét, hogy a hosszát és a szélességét „nyílvívással állapították meg” (112. l.), hanem onnan, hogy a különböző parcellákat nyíl-húzással sorsolták ki. — A véka nem nagyobb (116. l.), hanem kisebb volt a kőbőlnél. — A gíra nem arany- (149. l.), hanem ezüstpénz. — Ugyanakkor egy sor a nem szakember számára érthetetlen szövegbeli kifejezést nem jegyzetel. Ime néhány példa csak egy lapról, a székelyeknek a 109. lapon közölt beadványából:

„Községet támasztani fel”, — „testamentumos urak”, — „Judika vasárnap”, — „szemünk előtt viselvén megholt fejedelmünk kötelezését”.

A kötet végén közölt bibliográfia sokhelyt pontatlan. Az egyes szemelvények leelőhelyénél egyszerű megadja a lapszámot (szerintünk ez a helyes), máskor megelégszik a kötet címének megjelölésével. De a lapszám-megjelölések sem mindig megbízhatók. Így a 38. lapon olvasható Szerémi részlet az eredeti kiadásnak nem a 126—128., hanem a 125—126. lapján található (374. l.). A 132—133. lapon közölt részlet viszont Szamosközi munkáinak II. k. 96. l. helyett az I. k. 105. l. olvasható (376. l.). Tévedések vannak a könyvészeti adatokban és a szerzők zárójelben közölt életrajzi adataiban is. Kazy Ferenc *Historia regni Hungariae c.* munkájának I. kötete 1737-ben, nem 1751-ben jelent meg (380. l.). Kazy különben 1759-ben, nem 1760-ban halt meg (uo.). Bonfini viszont nem 1434-ben, hanem 1427-ben született (373. l.).

Szólunk kell röviden az idegenből fordított szövegekről is. Geréb rutinos fordító, a XVI—XVII. századi latin és német prózai szövegekkel nehézségei nem voltak. A szövegek azonban gyakran inkább csak afféle nyersfordítások, az értelmet jól tolmácsolják, az eredeti stílusának visszaadására azonban nem töreksenek. Geréb leegyszerűsíti a mondatokat s a kifejezéseket, a stílus egyéni zamatát teljesen eltüntetve ezáltal. Íme néhány példa Szamosköziből: „mindnyájan azt hitték, biztonságban vannak és nem kell félniök az ellenségtől” mondja az eredeti szöveg (tutaque omnia et tranquilla ab hostibus putarentur), amit Geréb így ad vissza: „Senkisémet félt a fenyegető ellenségtől” (225. l.). Vagy ugyanott: „Egyszer csak híre járt, hogy Mihály (vajda) nagy sereggel... Erdélybe nyomult” (cum ecce Michael... cum copiis... in Transylvaniam duxisse auditur est); Gerébnél: „Mihály hatalmas sereggel... Erdélybe merészkedett” (225. l.). — „Egyáltalában nem érezték biztonságban magukat” — mondja Szamosközi (minime sibi tutum fore putabant) — „kevésbé voltak biztonságban” fordítja Geréb (228. l.). Vagy nézzük Szerémi Emlékiratait: „Nem hagytuk volna el ezt a földet — mondják a magyarok —, ha a hatalmas (császár) nem jön ránk” (nos non delinquissemus istam terram, si potentissimus non venisset super nos) — „csak azért hagytuk el ezt a földet, mert hatalmas úr támadt ránk” fordítja Geréb (39. l.). — „Belépett a vajda úrhoz” írja Szerémi, „belépett a házba” mondja a fordító (38. l.). A fordítás pongyolasága nem egyszer már zavart idéz elő: Rác Györgyöt Mihálynak mondja (226. l.), „ugyan azon a helyen” (in eodem loco) nála „egy bizonyos helyen” (228. l.) — az eredeti szöveg „több mint 67 lovas”-át „mintegy 67 lovas”-nak fordítja (40. l.). Szamosközi elmondva Karácsony György egyik alvezérének a fölkelés leverése utáni sorsát, ezt írja: „Debrecenbe menekült, de hiába igyekezett magát ártatlannak mutatni, s hogy nem nyomja semmi a lelkiismeretét, csődület támadt körülötte s a felgerjedt néptömeg agyonverte; holttestét horoggal a városon kívülre vonszolták, ahol a vadállatok falták föl.” (Debrecinum perfugit, ubi mox nihil suffragante, animi recte sibi conscii, ut videri volebat fiducia, concursu in illum facto, tumultuari a plebis conspiratione oppressus est, qui extra oppidum unco tractus a bestiis laniatus est.) Geréb ezt így fordítja: „Debrecenbe szaladt. Ott szinte senki sem támogatta, nem adtak neki hitelt, noha úgy bizonykodott, hogy lelkiismerete tiszta. Csődület támadt körülötte és mivelhogy a köznépet összeesküvéssel fölzendítette volna — elnyomták és a városon kívül lefejezték; vadállatok falták fel.” (133. l.) Értelmileg és hangulatilag is egészen más, mint az eredeti.

Gyakori baj, hogy Geréb egyes szavak egykorú, a maitól eltérő jelentését nem ismeri vagy a régies szerkezeteket félrcérti. A besztecebéányai tanács bizonyosságlevelében pl. amikor a tanácsurak a szerződésre hivatkoznak, amely szerint, amilyen pénzt ver a király, a tanács olyannal fizet, a vájárok ezzel vágnak vissza: „Ja, wo man die Müntz verändert hett”. Ez pedig nem azt jelenti, „Igen, ha megváltoztatták volna a pénzt!” hanem éppen ellenkezőleg azt, hogy „Igen ám, de (mindez nem érvényes, mert időközben) megváltoztatták a pénzt.” (23. l.) Említsük meg, hogy a szebeni Heltnerth magyarul nem Heltner-kapu (316. l.), hanem nagydísznódi kapu, mert erre vitt a nagydísznódi (Heltent) út. A „compariren” (a latin compareo-ból) nem ülésezést, hanem jogi műszóként bíróság előtti megjelenést jelent (318. és 319. l.). Az erdélyi Szeccsel falu magyarul Feketevíz (320. l.), a Dunán pedig a bátai (nem battai) rév visz át (40. l.). Török Bálint nem „erődítést építtetett” Szabadkán a jobbágyokkal, hanem a löszert összehordatta (munitionem preparare) készülve az ostromra. Ugyanítt a nemesek nem azt mondják, hogy „fiaink és leányaink megmenekültek a török kezéből, isten kezében maradtak” (40. l.), hanem azt, hogy „fiaink és leányaink isteni kegyelem folytán megmenekültek...” Nem valami sikerültek Geréb archaizálási kísérletei sem. A régi magyar nyelvet nem ismeri (pl. a 305. l. megkérdőjelezi a szöveg „csata” szavát, mert nem ismeri annak

XVII. századi „csapat” jelentését), így aztán ilyen mondatok sikerednek: „sok magyarokat egyben megölt” (40. l.), ami azt akarja jelenteni, hogy sok magyart megöltek. Ezt a kifejezést olvasva: „... mint a kurucok idején” (uo.) (sic ut tempore crucigerorum), az olvasó Rákóczi kurucaira gondol, nem pedig Dózsa kereszteseire. — A „lőbliche Universitas” sem „tisztelretreméltó közösség”, hanem egyszerűen „tekintetes univerzitás”, azaz a százok egyetemes gyűlése (319. l.). Nem folytatjuk a példákat, így is hosszan időztünk a fordítás hibáinál.

Összegezve bírálatunkat, meg kell állapítanunk, hogy Geréb könyve minden érdeme ellenére is súlyos hibákkal terhelt munka. Talán itt volna az ideje, hogy a szakember történészek együttes munkával elkészítsék a régóta nélkülözött egyetemi történeti szöveggyűjteményt, és ezzel tanárok, egyetemi hallgatók és más érdeklődők kezébe olyan könyvet adjanak, amelyikből az egykorú írott emlékeken keresztül sokoldalúan és hitelesen ismerik meg hazájuk és népük múltját.

BENDA KÁLMÁN

HAJNÓCZY JÓZSEF KÖZJOGI-POLITIKAI MUNKÁI

Sajtó alá rendezte Csizmadia Andor

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1958. 343 l.)

Régóta érzett hiányt pótol az Eötvös Loránd Tudományegyetem államjogi tanszékének munkaközössége, amikor magyarra fordította és Csizmadia Andor magyarázataival közrebocsátotta Ilajnczy József német és latin nyelvű közjogi-politikai munkáit. Az utóbbi évek kutatásai nyomán egyre jobban látjuk, hogy Hajnóczy nemcsak mint haladó gondolkozású közjogász érdemel figyelmet és méltatást. Hajnóczy-nak, Magyarország első — és sokáig utolsó — nem nemesi származású alispánjának, központi jelentősége volt az 1790-es évek hazai politikai és társadalmi mozgalmaiban, amelyek előbb reformokkal, majd — a magyar jakobinus szervezkedés révén — forradalmi úton kísérelték meg a feudális monarchia megszüntetésével a polgári nemzetállam megvalósítását. Az itt közreadott, annak idején név nélkül és titokban terjesztett művek nemcsak a XVIII. század végének Magyarországról adnak egységes közjogi helyzetképet, nemcsak Hajnóczy elképzeléseit ismerhetjük meg belőlük, hanem következtetni engednek azokra az egymással szemben álló erőkre és törekvésekre is, amelyeknek szűsö megtestesítői a kormányhatalom körül csoportosuló klérus és arisztokrácia, illetve a jakobinus értelmiség voltak. Ezek az értekezések felmérik a rendi alkotmány, a feudális intézmények által gúzsbakötött hazai állapotokat, bátor szóval mutatnak rá azok elavult, a fejlődést akadályozó voltára s egyúttal azokra a legfontosabb változtatásokra, reformokra, amelyeknek megvalósítása előre, a polgári átalakulás útjára vihetné az országot, s amely minimális reformok számára — Ilajnczy úgy gondolta — a nemesség is megnyerhető. Ma már tudjuk, hogy ezek az értekezések nem tükrözik Hajnóczy társadalmi és politikai nézeteit a maguk teljes radikalizmusában, szerzőjük taktikai okokból letompította azokat a nemesség megnyerése érdekében. Tegyük mindjárt hozzá: célját csak részben érte el. Nem nyerte, nem is nyerhette meg elképzelésének a köznemesség támogatását, de elfogadta nézeteit egy aránylag kicsiny elit, a feudáliszmus keretei közt helyét nem találó, részben nemesi, részben plebejus értelmiség, amelyik benne látta szellemi vezérért. Hajnóczy közjogi-politikai művei tehát megadják számunkra a kulcsot a XVIII. század végének reformtörekvéseihez, de a magyar jakobinusok radikális terveihez is, amelyek részint ezekből a reformképzésekből nőttek ki.

A kötet részben vagy egészen Ilajnczy hat értekezését közli. A hatból négy nyomtatásban is megjelent az 1790-es években, kettőt csak kéziratban terjesztettek. A Magyar Jakobinusok Iratai c. forráskiadvány 1957-ben megjelent I. kötete némelyiküket teljes szövegében, másokat csak szemelvényesen közreadta, — magyar fordításban azonban első ízben válnak e kiadványban hozzáférhetővé. Ez a hat értekezés lényegében feléleli Ilajnczy teljes közjogi-politikai irodalmi munkásságát. Ami ezen kívül ránk maradt, az töredékes fogalmazvány, kisebb, vázlatos följegyzések, készülöben levő munkák részei, köztük a magyar jobbágyság történetéről írt, de már be nem fejezett monumentális művének nemrég előkerült néhány lapnyi töredéke. A közreadott értekezések a következők: 1. Egy magyar hazafi gondolatai néhány, az országgyűlésre tartozó

dologról (1790). 2. A magyar országgyűlésen javasolandó törvények lényege (1790). 3. Kőzjogi értekezés a királyi hatalom korlátairól Magyarországon (1791). 4. Magyarországi országgyűléséről és annak szervezetről szóló közjogi értekezés (1791). 5. A katolikus egyházi rendről Magyarországon alkotott törvények kivonata (1792) és 6. A különféle közterhekről szóló értekezés (1792). A két első csak kéziratban terjesztett munkával, melyek mintegy összefoglalásai a későbbi munkákban részletesen áttekintett problémáknak, az 1790/91-es országgyűlés állásfoglalására kívánt hatni a szerző, a későbbiekkel a reformok kidolgozására létesített rendszeres bizottságok munkáját kívánta volna jó irányba terelni. Ezekben aprólékos részletességgel vizsgálja meg a jogszabályok egy-egy tárgyilag szervevesen összetartozó csoportját, tárgykörönként ismerteti a fennálló tételes törvényeket, majd hozzáfűzi elvi jellegű észrevételeit, megjegyzéseit. Ez utóbbiakat egyszer rögtön a törvények felsorolása után illeszti, máskor pedig, fejezetenként csoportosítva, a könyv végén közli. A maga korában a törvényösszeállítások is jelentősek voltak, számunkra elsősorban Hajnóczy megjegyzései a fontosak. Helyesen járt el tehát a szerkesztő, amikor azoknál az értekezéseknél, amelyekben a törvényösszeállítás és a megjegyzések elválaszthatók, csak az utóbbiakat közölte (az 5. és a 6. sz. munkáknál). A fordítók általában sikeresen küzdöttek meg a XVIII. századi bonyolult latin jogi stílussal, fordításuk hűen és lehetőséghez mérten olvasmányosan tolmácsolja az eredeti szöveget. Csizmadiának a szöveg jogi és történeti vonatkozásait magyarázó jegyzetei körültekintő alaposággal készültek. A kötet elé írt bevezető tanulmányában pedig nemcsak az egyes értekezések létrejöttének, megjelentetésének és terjesztésének körülményeit ismerteti, hanem Hajnóczy egész munkásságának jelentőségéről is jó képet ad. Csak sajnálhatjuk, hogy azt a kérdést: Hajnóczy közjogi nézeteire hatottak-e a felvilágosodás korának külföldi, angol, francia és német közgazdasági elméletei, s ha igen, melyek és milyen fokig — nem vizsgálja. Annál sajnálatosabb ez, mert erről Bónis György Hajnóczy biográfiája (Bpest, 1954) sem szól, noha a probléma tisztázása nemcsak Hajnóczy, hanem a korabeli magyar fejlődés egésze szempontjából sem közömbös. Pedig ennek a kétségtelenül nehéz, sok fáradságot, nagy nyelvismeretet és olvasottságot igénylő feladatnak az elvégzését közjogásainktól várjuk. Azt reméljük, hogy ez a kötet, mely összegyűjtve, rendszerezve, jegyzetelve és magyar fordításban közli Hajnóczy egész oeuvre-jét, egyrészt további kutatásra serkenti majd a szaktudósokat, másrészt pedig szerzőjük közjogi munkásságát és politikai törekvéseit szélesebb körök előtt is ismertté teszi.

BENDA KÁLMÁN

ECKHART FERENC:

A BÉCSI UDVAR GAZDASÁGPOLITIKÁJA MAGYARORSZÁGON 1780—1815

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 492 l.)

A tudományos könyvismertetés nem annyira az olvasóközönség, mint inkább az ismertett mű szerzője számára szokott készülni. A recenzens elsősorban a szerzőhöz szól, az ő véleményével konfrontálja a magáét, neki mondja el mindazt, ami mondanivalója van a tárgyról, végül tőle várja, hogy reflektáljon a bírálatra. Az ismertetés tehát voltaképpen többnyire akadémikus eszmecsere valamely téma két szakembere között. Hogy ez mennyire így van, az leginkább olyankor tűnik ki, amikor egy pesthumus munka recenzioja kerül napirendre. Az ismertető zavarban van, szinte értelmetlennek érzi feladatát, hiszen nem áll vele szemben senki, akivel párbeszédet folytasson, vitatkozzék. A megbeszélésre szánt munka úgyszólván kegyeleti dologgá válik, alkalmatlanná arra, hogy diszkussziót indítson. Még kritikusabb a helyzet akkor, ha a posthumus munkát a tanítványnak, a munkatársnak kell mérlegre tennie. Ez a bénító érzés csak egy esetben nem tud eluralkodni, olyankor, ha kivételesen nagy tudósnak kivételesen jelentős szellemi alkotásáról van szó. Ez a helyzet Eckhart Ferenc utolsó nagy művének esetében.

Különös véletlennek látszik, hogy Eckhart utolsó műve ugyanazzal a tárggyal foglalkozik, mint amellyel több mint egy emberöltővel ezelőtt tudományos pályájának első átütő erejű s talán legmaradandóbb sikerét aratta. Az is különösnek tűnhetik fel, hogy Eckhartnak, a magyar jogtudományi oktatás kiemelkedő alakjának nagy volumenű jogtörténeti munkásságát gazdaságtörténeti monográfia vezette be és gazdaságtörténeti monográfia zárja le. Eckhart tudományos egyéniségének és működésének

közlebbi ismerői azonban jól tudják, hogy ezek a különösségek nem a véletlen játécai, — ellenkezőleg hű kifejezői egy sajátos kettős tudományos beállítottságnak, kettős tudós elhivatottságnak, amely a szerző egész élete során nyomon kísérhető. Eckhart tulajdonképpen ugyanolyan jelentős tényezője volt a magyar gazdaságtörténetnek, mint a jogtörténetnek.

Sőt egy lépéssel tovább kell mennünk: megállapíthatjuk azt is, hogy Eckhart Ferenc a magyar gazdaságtörténetnek századunk első évtizedeiben Tagányi Károly, Kováts Ferenc és Domanovszky Sándor mellett legkitűnőbb tanítómestere volt. Első pillanatban ez talán érthetetlennek tűnik. Hiszen katedrálról ezt a tárgyat sohasem tanította, s folyamatos irodalmi munkásságot sem fejtett ki e téren. Hogyan lehet az, hogy hatása mégis olyan széleskörű és intenzív volt, amint azt a legutóbbi időkgig tapasztalhattuk? Miben kell a siker titkát keresnünk? Kénytelenek vagyunk ismét egy különösségre rámutatni, ami talán a legkülönösebb az említettek között. Akármennyire szokatlan is az ilyesmi, tény és való, hogy Eckhart Ferenc rendkívüli hatóereje egyetlen munkájából sugárzott: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában című, 1922-ben megjelent művéből.

Aligha férhet kétség hozzá, hogy a magyar polgári gazdaságtörténet-írásnak ez volt a chef d'oeuvre-je, minta-alkotása, bármely szempontból vesszük is fontolóra. Jelentősége leginkább három tényben domborodik ki. Mindenekelőtt a zseniális téma-választásban. Eckhart nem mindennapi történész intuíciójával ismerte fel azt az időszakot, amely az újkori magyar gazdasági fejlődésben döntő jelentőségű volt, s egyben biztos kézzel választotta ki azt a vezetősálat, a terézianus időkben kibontakozó állami gazdaságpolitikát, amelynek segítségével a feledés sötétjébe merült tárgyat teljes sikerrel lehetett napvilágra hozni. Ezzel a magyar gazdaságtörténeti kutatás számára olyan alapot teremtett, amelyre mind a modern kapitalizmus, mind a középkori feudális gazdálkodás felé irányuló érdeklődés biztosan támaszkodhatott. — A másik nagyjelentőségű tény, amelyben Eckhart sikerét keresnünk kell, az a korrekkt történelmi nézőpont volt, amelyet tárgyával szemben elfoglalt, függetlenül magát a felvilágosult abszolutizmus iránt a magyar társadalom értelmiségi rétegeiben is erősen gyökerező rokonszenvtől. Munkája nyomán szét kellett foszlania annak az illúzióknak, amit Mária Terézia magyarországi kormányzatának értékelése tekintetében a hazai történetírás oly kitartóan ápolt. A jó királynő-elmélet hatása alól az Eckhart utáni történészmunkák mindinkább felszabadult s maga is kritikával vette vizsgálat alá a kor különböző kérdéseit. — Végül ami a harmadik hatóerőt illeti, ezt Eckhart modern kutatói módszerében jelölhetjük meg. Műve egyszer s mindenkorra szakított azzal az eljárással, amely a gazdasági fejlődés vizsgálatában a rendi intézmények szűk horizontján belül kereste a magyarázatokat; de szakított az ún. tallózatok levéltári kutatással is, amely csak az érdekes ügyeket méltatta figyelemre, rá sem hederített az „úgyis áttekinthetetlen” aktatómegekre. Országgyűlési emlékek helyett Eckhart a legfelsőbb bécsi politikai szervek iratanyaga segítségével kívánta rekonstruálni a magyar közgazdasági élet sajátos alakulását, de nem úgy, mint Takáts Sándor és részben Marczali is tette, az archiváliában csak szenzációt kereső válogatással, hanem tervszerű, rendszeres, teljességre törekvő, fegyelmezett történész-vizsgálattal. Talán nem tévedünk, ha kimondjuk, hogy Eckhart hatása ebben a tekintetben volt a legfontosabb. A fiatal gazdaságtörténészek számára — bármelyik professzor közvetlen tanítványai voltak is — szinte kötelezővé vált az Eckhart-szerű „remeklés”: a bécsi levéltárakban való néhány éves elmélyült kutatómunka, az eckharti módszer elsajátítása.

Ennek a nagyhatású, valóban magisztrális munkának folytatására az elmúlt évtizedek során felnövekvő gazdaságtörténészek szinte állandó belesó indítást éreztek. Ebből folyólag számos beces, tanulmány készült a bécsi gazdaságpolitika egy-egy részletének II. József-, illetőleg Ferenc-kori megnyilvánulásairól. Ezek az értékezők azonban minden értékük mellett is csak mozaikok voltak, nem alkalmasak a nagy összefüggések megmutatására. Eckhart programjának egész szélességben való továbbvitelére, vagyis a Mária Terézia utáni idők teljes gazdaságpolitikájának feltárására és feldolgozására nem vállalkozott senki. A feladat negyvenévtized után is végrehajthatatlan maradt s végtére élete utolsó éveiben magának Eckhartnak kellett azt teljesítenie. Ez a tény önmagában véve is erőteljesen aláhúzza véleményünket Eckhartnak a magyar gazdaságtörténetírásban vitt elsőrangú szerepéről.

Új, a Magyar Történelmi Társulat gondozásában most megjelent művének kézbevételekor érdeklődésünk természetesen arra irányul, hogy viszonylík egymáshoz a két munka, a régi és az új: miben teljesíti ki a mostani kötet a harmincöt év előtti, mely tényekben állapíthatjuk meg az új mű fölényét a régivel szemben? Az ti. nem

kétséges, hogy Eckhart tudományos fejlődése életének utolsó szakaszáig folytonos volt; erről jogtörténeti munkássága tanúskodik.

Első kérdésünk a mű célkitűzését illeti. Eckhart — amint könyvének homlokára írta — a bécsi udvar Magyarországon követett gazdaságpolitikáját kívánja tisztázni Mária Terézia halála évétől a napóleoni háborúk végéig. Nincs szó tehát ebben a programban a magyar közgazdaság II. József-kori és postjosefinus időbeli állapotának ismertetéséről; a könyv nem a magyar gazdasági valóságokrak akarja bemutatni, hanem csakis a gazdasági valóság alakulását befolyásoló osztrák birodalmi beavatkozást, pontosabban ennek indítékait, mozzanatait és hatásait. Persze bizonyos mértékig ez a célkitűzés is megköveteli a magyar gazdasági élet egyes területein kialakult helyzetek rajzát, de semmi esetre sem az állam egész területén fennállt gazdasági viszonyok feltárását. Az alapkérdés e szerint nem az, hogyan folyt le a XVIII—XIX. század fordulóján a magyar közgazdaságnak a feudalizmus rendszeréből való kibontakozása és a kapitalizmus irányába való átrendeződése, — hanem hogy miért maradt el olyan végzetesen a magyar közgazdaság a Habsburg-birodalomban ez idő tájt végbement tőkés jellegű fejlődéstől. Hangsúlyozni kell ezt a különbséget, mivel ezen fordul meg a mű méltatása, ehhez kell igazodniuk azoknak a követelményeknek, amelyeket a monográfia iránt módszertani tekintetben támaszthatunk. Figyelmünket ti. legfőképpen a munka analitikus és szintetikus eljárásának vizsgálatára kívánjuk fordítani, mint amely legtöbb tanulsággal szolgál.

Lássuk először az analízist, az adatgyűjtést! Eckhart programjának súlyát a maga teljességében nem mindenki tudja lemérni. Sokan úgy vélekedhetnek, hogy a vizsgálat tárgyává tett harmincöt éves időszak nem olyan nagy idő s a gazdaságpolitika nem olyan széles terület, amely ne lenne aránylag könnyen áttekinthető és kidolgozható. Egészen más a véleménye annak, aki ismeri a XVIII. század végének és a XIX. század elejének idevágó forrásanyagát. A tájékozott jól tudja, hogy a feladat csupán adatgyűjtő részében is horribilis, s szinte kész kimondani, hogy a téma sokkal inkább szervezett munkaközösségek való feladat, mint magános kutatónak. Eckhart is tisztában volt az elébe tornyosuló nehézségekkel, mégsem riadt vissza tőlük, nekivágott a munkának. Gyűjtését olyan fölényes biztonsággal végezte el, ahogy aligha tudta volna más. Azt lehet mondani, hogy szinte elhivatása volt e feladatra. A bécsi udvari hivatalszervezet tagozódását és működését kevesen ismerték úgy, mint ő, a Hofkammer-archiv egykori tisztviselője. Mekkora elméleti készültség, milyen fejlett kutatói technika s mennyi önfegyelem kellett e munka végrehajtásához! Az az impozáns adattömeg, amely művében élénk tárul, nem ajándékként hullt az ölébe. A huszas években még nem volt mikrofilmzés, nem volt szokás levéltárakban a gépbe diktálás, sem a segédmunkaerőkkel való dolgoztatás. Eckhartnak a bécsi állami s a kamarai levéltár hatalmas iratsorozatait egyes-egyedül, minden technikai és szellemi segítség nélkül kellett átkutatnia, kezdve az indexekben, elenchesokban való jelzetkikereséstől az akták ezreinek darabról darabra, lapról lapra való átolvasásáig és kijegyzeteléséig. Kemény feladat volt! Hiszen az udvari szerveknél a legtöbb ügydarab valóságos csomag, amely magában foglalja a feltérjesztő magyarországi szervek előadását a megyéktől vagy a városoktól kiindulva a Helytartótanácsn az a kancelláriáig, sőt a véleményezésre felkért különféle al- vagy mellérendelt udvari hivatalok vagy szaktekintélyek nyilatkozatait is, legfelső fokon az államtanácsosok votumaival s az uralkodói rezolúcióival. Csak aki a Staatsrat anyagával valaha dolgozott, az tudja igazán felmérni Eckhart teljesítményének rendkívüliségét. Pedig a bécsi levéltárak átkutatásával a monográfia adatgyűjtése nem zárult le. A Mária Terézia-kori gazdaságpolitikát még csaknem kizárólag a bécsi udvari hivatalok iratai alapján mutatta be, hazai levéltári anyagot csak kivételesen használt. Ezzel szemben újabb műve esetében már szükségesnek tartotta a budapesti anyag feltárását is. Felismerte, hogy az Országos Levéltárban őrzött kancelláriai és helytartótanácsai aktáknak milyen fontos kiegészítő szerepük van a bécsi udvari iratok átszűrt tartalmának ellenőrzése, illetőleg a dolgok mélyebb, finomabb megismerése tekintetében. Nézetünk szerint az új műnek — analitikai vonalon — ebben rejlik legfontosabb módszertani jelentősége.

De van az adatgyűjtés metodikájának egy további fontos novuma is: a kutatás tárgyi körének kiterjesztése. Ez mindenekelőtt a gazdaságpolitika fogalmának tágabb felfogásában, vagyis néhány olyan vonatkozás vizsgálatában mutatkozik meg, amely korábban nem részesült figyelemben. Ilyen a jobbagypolitika, amely a Mária Terézia korát tárgyaló munkában egyáltalán fel sem merült, míg az új műben a mezőgazdasági politikai adatgyűjtésnek alapvető részét alkotja. Ilyen továbbá a kereskedelmpolitika tárgykörében a magyarországi belkereskedlem témája, amely a régi munkában csak

igen alárendelt módon, jelentéktelen terjedelemben szerepelt, most ellenben lényeges elemét alkotta a kutatásnak. További szimptomája a gyűjtőkör bővülésének az ún. kisügyek sokaságával való foglalkozás. A régi monográfia túlnyomórészt csak az „igazi” gazdaságpolitikai iratanyagra támaszkodott, azokra az általános érvényű rendelkezésekre és elvi jelentőségű határozatokra, amelyek nagy horderejű ügyekből születtek, — a kisebb kérdéseket, mint jelentéktelenekeket jobbra mellőzte. Az új mű viszont már olyan irattartalmakat is felhasznál, amelyek csak részleges, legtöbbször lokális érdeki kérdésekre vonatkoznak, s csak egyes esetekre szóló döntéseket foglalnak magukba. Megemlíthetünk végül egy harmadik idevágó új tárgyat is: a földrajzi szemléletkör tágulását. Ez főként Erdély gazdasági helyzetének közelebbi, tüzetesebb vizsgálatában mutatkozik meg; az új műben nemcsak egy-két adatból, hanem egész fejezetet kitöltő anyagból tájékozódhatunk az erdélyi gazdasági élet politikai irányításáról.

Csak egynéhány mozzanatot ragadtunk ki Eckhart Ferenc analitikus munkájából, de úgy véljük, ez is elég, hogy bárki számára érzékelhető legyen a szóban forgó monográfia nagyszerű ténybeli megalapozottsága.

Fordítsuk most figyelmünket a szintézis módszerének vizsgálatára: a feldolgozás, a történeti rekonstrukció mikéntjére.

Tudott dolog, hogy a kutatómunka eredményei messzemenően meghatározzák a történeti téma rendszerezésének és előadásának módját. Mennél nagyobb, mennél változatosabb és összefüggőbb a feltárt forrásanyag, annál biztosabban alakíthatók ki az előadás keretei, s annál szilárdabb, időtállóbb következtetésekre vonhatók le a feldolgozásból. Persze az is nyilvánvaló, hogy bármily gazdag, sokrétű és teljes anyag álljon is a historikus rendelkezésére, ez önmagában nem biztosíthatja a téma szabatos tárgyalását és helyes interpretálását. A szintézis sikere vagy sikertelensége döntő módon a történetírói képességektől függ. A tudományos készüléknek, a történeti érzéknek, logikának, ítélőképeségnek, előadási készségnek, egyszerűen a történetírói színvonalnak tehát voltaképpen a szintézis a fő próbaköve.

Eckhart művének kvalitásai is szembeütően mutatkoznak meg előadásában. Rendkívül tanulságos a történések legszélesebb körei számára az az eljárás, ahogyan a felhalmozott hatalmas adattömeget elrendezte, korrendbe, illetőleg tárgyi csoportokba foglalta, egységes gondolatstrába állította s megszólaltatta.

Minden jel arra vall, hogy kutatómunkája megindulásakor Eckhartnak már határozott szempontokra támaszkodó feldolgozási terve volt, amelyet később, a gyűjtés befejezése után csak részletezni, szerkezetileg finomítani kellett. Az időbeli és tárgyi elrendezés — bármily evidensnek látszik is utólag az olvasó számára — hosszadalmas, gondos megfontolásokból születhetett. Ha a korbeosztás merőben politikai tényekhez igazodónak látszik is, a feldolgozás elárulja, hogy valóban a gazdasági-társadalmi folyamatok mélyére tekintő alapos vizsgálódás áll mögötte. A korczúrát utóvégre máshol is el lehetett volna helyezni, Eckhart mégis 1790 mellett foglalt állást, mert jól látta, hogy ez a lényeges fordulópont Magyarország gazdasági fejlődése szempontjából. II. József rendszere kedvezőtlen gazdasági-társadalmi feltételek mellett, kizárólag mesterkelt gazdaságfejlesztő eszközökkel részletekben igyekezett a kapitalizmus irányába terelni a fejlődést, — aránylag kevés sikerrel. Az utána következő kormányok idején — bár ugyancsak a morkantilizmus naiv felfogása szerint és eszközeivel kezelték a gazdaságpolitikát — a kapitalizmus mégis hasonlíthatatlan erőteljesebb ütemben foglalt tért, mivel ekkor saját belső ereje, saját dinamikája vitte. Eckhart észrevette, hogy II. József szisztémájának bukásával következett be az a változás, amely kedvezőbb feltételeket teremtett a gazdasági élet fejlődése számára Magyarországon. A jozefinus reformok (az örökös jobbágyság megszüntetése, a türelmi rendelet) hatású önmagában kevés volt a gazdasági haladás komoly előmozdításához, de ugyanez a polgári életberendezkedés felé tájékozódó rendek aktivitásával és a háborús piaci konjunktúrával egyesülten már sokkal többet jelentett.

A korforduló idejének helyes felismerésében benne van Eckhart állásfoglalása a művében tárgyalt két időszak jelentőségbeli különbsége tekintetében is. Hogy a kapitalizmus felé vivő úton a magyar közgazdaság 1790 és 1815 között hasonlíthatatlanul nagyobb léptékkel haladt, mint 1780 és 1790 között, az számára aligha lehetett kétséges. Igaz ugyan, hogy a szerkezetbeli arányokban ez nem jut kifejezésre — II. József tízéves időszakának előadására ugyanakkora terjedelem jutott, mint II. Lipót és a francia háborúk korának negyedszázados szakaszára —, ez azonban nyilván nem a történeti súlykülönbség fel nem ismeréséből ered. Az arányosság oka bizonyára abban a rendkívüli érdeklődésben van, amely II. Józsefnek vitathatatlanul lenyűgöző „forradalmi” kísérlete iránt ma is elevenen él, s egyszersmind abban a nagy történelmi tanulságban, amellyel nem mindennapi kudarcra szolgál.

Az a tényítisztelő, szigorú történész-gondolkodás, amellyel Eckhart művének időbeli kereteit és tárgyi vázát megszerkesztette, maradéktalanul érvényesül a legkényesebb szintetikus munkafázisban, a koncepcióban, a tulajdonképpeni előadásban is. Feldolgozási módja az igazán nagy történetírók nemes történeti realizmusát idézi emlékezetünkbe. Nem győzünk csodálkozni rajta, hogyan lehet negyedfélszáz oldalon át hosszú, sokszor bonyolult gondolatsorokat akkora fegyelmeltséggel, olyan korrekten tárgyyszerűséggel kifejtteni, mint ő teszi. Bárhol nyitjuk ki a könyvet, s akármilyen fürkészve nyomozunk is, írásában nem tudunk egyetlen henye, üres mondatot sem felfedezni. Minden kijelentése konkrét dolgot tartalmaz. Minden mondat fontos alkatrész, nélkülözhetetlen a gondolatszerkezetben.

De van egy másik kitűnő erénye is Eckhart előadásának: az egyszerűség. Közismert, hogy tudományos szövegekben mennyire gyakori a bonyolult, körmönfont fogalmazás, a nem közkeletű műszavak alkalmazása, s a szaktudományi önhittség által kitermelt mindenfajta modorosság. Eckhartnál nyoma nincs ilyesminek. Fogalmazása természetes, közvetlen, bármely művelt ember által megérthető. Mondatai rövidek, szabatosak, egymáshoz szervesen kapcsolódók. Ha igaz az, hogy Eckhart előadásában nincs egyetlen tartalmatlan részlet sem, még inkább való az, hogy nincsen benne egyetlen érthetetlen kijelentés sem.

Ez a komoly tárgyiasság és fogalmazásbeli puritánság természetesen messzemenően kihat az interpretációra is. Hatásuknak köszönhető, hogy a szerző szinte mentesül a magyarázat gondjától. Közlésében a történet tényei, vonalai annyira pasztikusán, beszédesen kerülnek az olvasó elé, hogy legtöbbször nem is szorulnak kommentárra. A történetírónak nem kell minduntalan rámutatnia egy-egy állításának mélyebb értelmére, mert az expozíció önmagát magyarázza. Ami e tekintetben a szerzőt terhel, az leginkább csak a következtetések levonása, a meglátások összefoglalása egy-egy nagyobb lélegzetű előadásrészlet után.

A fentiekben módszerén keresztül próbáltuk Eckhart új művének általunk felismert legfőbb értékeit bemutatni. Végső fokon arra a megállapításra juthatunk, hogy a búcsúmű a klasszikus polgári gazdaságtörténeti iskolák haladó hagyományainak folytatása.

A munka ténybeli eredményeivel adott keretek között nem foglalkozhatunk bővebben. A főeredmény — amint a korábbi kutatásokból sejtettük — messzemenően egybevág a Mária Terézia-kori gazdaságpolitikáról szóló monográfiának immár a köztudatba is átment megállapításaival. A munka nagy jelentősége nem is annyira a végső konklúziók megfogalmazásában rejlik, mint inkább hatalmas apparátussal véghezvitt nagyszerű bizonyításukban, kétségtelemné tételükben. E mellett persze kitűnő jelentőségük van a részleteredményeknek is; ezek nemcsak az egyes gazdasági tevékenységek merkantilista szabályozási kísérleteit tárják fel, hanem ezen túl széles pártákban megvilágítják a magyar gazdasági valóságot is a feudális életberendezkedés végső stádiumának jellegzetes viszonyai között. Ezekben az új megállapításokban megint egy sor olyan szilárd támpontot nyertünk, amelyekről történetírásunk évtizedeken át biztos kiindulást fog találni különböző irányú kutatói vállalkozásaihoz, legelsősorban talán az itt megvillantott problémák (pénzrendszerünk és pénzügyeink a XVIII—XIX. század fordulóján, a hazai céhrendszer belső válsága és bomlása, a belső piac kialakulása stb., stb.) rendszeres kidolgozásához.

Végül pedig, s nem utolsósorban, történetoktatásunk is meg fogja találni Eckhart művében azokat a szemleli javakat, amelyeket nevelő munkájában sikerrel gyümölcsöztethet majd. S lehet-e egy tudós történész önzetlen fáradozásának szebb jutalma, mint megállapításainak a nemzeti köztudatban való továbbélése?

BERLÁSZ JENŐ

KELEN JOLÁN:

GALILEI-PER A XX. SZÁZADBAN

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1958. 205 l.)

1918-ban a magyar hadbíróóság új „Galilei per”-t tárgyalt, vádlottjai a Galilei Kör nevű egyetemi ifjúsági egyesület, illetve az ahhoz kapcsolódó antimilitarista csoport tagjai voltak. A per 1918 szeptember végén, a két fővádlott 3 és 2 éves súlyosbított börtönbüntetésre ítéelésével zárult.

A Galilei Körről magáról a huszas években pár rövid cikk s egy regényes fel dolgozás adott halvány képet, megpróbálva igazi arcát bemutatni e haladó szellemű egyesületnek. A perről pedig 1919 februárjában jelent meg az egyetlen, a per anyagára támaszkodó, a mozgalmat pozitívan értékelő rövid közlemény, *Halmay József* tollából.

A marxista történészekre vár a feladat, hogy a mozgalomnak és a pernek az előző időkben eltorzított képét igaz vonásokkal helyettesítsék. Eleddig e kötelességüknek nem tettek eleget. Ideje, hogy megmutassák: mi is volt ez a per, kik voltak az antimilitarista, szocialista diákok, a Galilei per vádlottjai, elítéltei.

Kelen Jolánnak, a mozgalom aktív résztvevőjének könyve most visszaemlékezései alapján mutatja be a történeteket.

Kelen Jolán kétségtelenül a visszaemlékezések elmondásának a legnehezebb formáját alkalmazta, amikor egyszerre lépett fel irodalmi s egyben történetírói igénnyel: igazat írni, irodalmi formában; kikerekítve a dolgokat, eseményeket, a kulisszák mögé látni ott is, ahol sokszor a kulisszák előtt sem állott; kerek egészzé, irodalmilag élvezhető történetté formálni az elszórt, megmaradt emlékananyagot, nehéz és egyben kissé veszélyes vállalkozás ez, mert az író öntudatlanul is el-elteér a valóságtól, meg-megengedve fantáziáját, hiszen hézagos emlékképeiből összefüggő történetet, regényt akar alkotni.

Kár, hogy a szerző könyve hitelességét, szavahihetőségét másodrangú követelménnyé tette, hogy az egyébként jó tollú író nő nem kontrollálta emlékananyagát, nem hasonlította össze a korabeli sajtó, a kor s a mozgalom dokumentumaival, levéltári anyagával stb. Kétségtelen, hogy könyve így is hasznos korrajz, az akkori társadalom képét helyesen rajzolja meg. Sok érdekes eseményt mutat be, háborus helyzetrajzot ad, sikerülten írja le a rendőrség módszereit, a parlament életét, az írók magatartását. Könyve — tágabb értelemben véve — mint társadalmi rajz, korszak, így is hasznosítható a történetírás számára.

Ha azonban magát az antimilitarista mozgalmat, vagy közelebről magát a Galilei-pert, annak szereplőit akarjuk helyesen magunk elé képzelni, s ennek alapján az eseményeket, személyeket is megérteni, vigyáznunk kell, nekünk kell elvégeznünk az író nő által mellőzött hitelesítő munkát s csak az ilyen értelmű gondos kritika után nyúlhatunk könyve adatainak, jellemzéseinek felhasználásához.

Kelen Jolán egyetlen dokumentumot használt fel munkájában, éppen azt, amelyet nem vehetünk feltétlenül hiteles forrásnak, a Galilei-per bírósági anyagát. Hiszen a polgári bíróság előtt elhangzott, sok esetben perdöntő vallomás nem mindig fedte az igazságot. Véleményem szerint nem kellett volna a szerzőnek oly nagy súlyt helyezni a tárgyalási anyag idézésére, hiszen az átlagolvasó előtt: — a kor alaposabb ismerete nélkül — ezek a hosszú vád- és védbeszédnek csak vontatottabbá, sok helyütt egészen érthetetlené tették az egyébként jól megírt könyvet, amellelt, hogy nem is adnak hű képet az eseményekről. (Például a védők által a védelem mellett felvonultatott adatokról maguk a vádlottak nagyon jól tudták, hogy e róluk állított, sokszor dehonesztáló, lekicsinylő dolgok megmentésük érdekében hangzottak el. Sokkal intelligensebbek voltak annál, semhogy ezért a helyszínen méltatlankodtak volna.)

Az alábbiakban a figyelmet a könyvnek egy pár olyan részletére szeretném felhívni, ahol az ellenőrző vizsgálatot feltétlenül végre kell hajtanunk.

A per egyik fővádlottja, a 21 éves *Duczynska* Ilona egyetemi hallgató nő (akinek nevét Kelen Jolán hol *Duczynskyn*nek, hol *Duczynskának* írja) nyugati munkásmozgalmi kapcsolatok, a zimmerwaldi csoportosulás határozatainak birtokában jött Budapestre 1917 őszén. Vele a kis csoport aktív, cselekvésre lendítő tagot kapott. Nem Balabanov Angelika volt az első és egyetlen kapcsolata a zimmerwaldi, illetve az orosz szocialista mozgalommal. A dolog ilyen beállítására téves, méginkább az, hogy Kelen Jolán Balabanovát későbbi magatartása alapján értékelte s ezzel a magyar szocialista-antimilitarista mozgalom gyökereit is megmásvítja: „Duczynska Ilona a zürichi orosz forradalmárok közül ismer valakit. Nem is a legelső, nem is a legkiválóbbat: Angelika Balabanovát”, — írja a

12. oldalon, pedig akkor Angelika Balabanova Lenin köréhez, a zimmerwaldi baloldali tagjaihoz tartozott. — Más kérdés, hogy *később* mi történt vele, milyen útra tért. 1916—1917-ben az akkor leghelyesebb utat mutathatta Duczynskának s társainak. — Egyébként Duczynska elsősorban egy Zürichbe emigrált orosz-lengyel egyetemi tanártól, másodsorban Balabanovától, s harmadsorban osztrák szocialistáktól kapta marxista nevelését. — Nem helyes úgy beállítani az eseményeket, mintha teljes győzelmet arattak volna a mensevikok felett a bolsevikok Zimmerwaldban. Ez a harc még Oroszországban is sokáig tartott.

A galileisták Beller Ignácot, az anarchista munkást sokkal régebbi idő óta ismerték, nem csupán az 1917-es évtől. Beller Szabó Ervin köréhez tartozott az 1900-as évek elejétől s a Galilei Kör előadásainak kezdetétől hallgatója, illetve saját szakszervezetében szervezője volt. (Lásd ehhez a PTI Archivumában levő, Szabó Ervin szindikalista csoportjáról szóló rendőrségi jelentéseket.)

Végh Dezső, a per harmadrendű vádlottja nem Nagyváradon, hanem Kolozsváron lakott, s Duczynskáék kolozsvári címére küldték feleségének a röpiratokat (103. l.). Véghné természetesen azt vallotta, hogy elégette azokat. Vallomása természetesen nem volt igaz. Miért keverje magát s esetleg még másokat is a dologba? Bizonyítja ezt pl. az, hogy a kolozsvári egyetem hallgatói is terjesztették a galileista röpiratokat. Bálint Zoltán, a kolozsvári haladó ifjúsági csoport vezetője s a Galilei Kör tagjai között állandó volt a kapcsolat. Könnyen elképzelhető, hogy — a biztonság kedvéért — a diákvezetők nem a kolozsvári diákok címére küldték a röplapokat, hanem Véghné „élelemiszer”-küldeményébe tették azokat. (Lásd ehhez Duczynska Ilona vallomását.)

A kis „repülőnyomda” betűit, alkatrészeit nem egyszerűen „ismerős nyomdászok lopták” (90. l.), hanem Solemnak, a legendás híradófogolynek vezetésével orosz hadifogoly nyomdai munkások végezték ezt a nyomda-szerző munkát, a nyomdát magát pedig Jusztus Valdemár, a másik — emigráns — orosz állította össze.

A röpiratok, s az antimilitarista plakát megjelenésének, nyomtatásának, terjesztésének időpontjait szerző — véleményünk szerint — nem mutatja be helyesen. A galileisták 1917 szeptemberében még nem készítettek sem röpiratot, sem plakátot. Csak az oroszországi forradalmi események kezdete után léptek a cselekvés mezejére — ezt a bíróság előtt is így vallották. Aktivitásuk első eredménye az 1917 novemberében elkészült antimilitarista plakát volt, amit november 18—19-én ki is ragasztottak a város különböző pontjain, főleg a hadikölesönjegyzési felhívás mellé. Ugyancsak novemberben készült el az első röpiratuk, a „Katonák, mit fogtok majd tenni?” befejezésű, majd december végén a „Katonatestvérek” megszólítású. Ennek példányait dobták be a kaszárnyákba, s ezután következett letartóztatásuk.

Bellér Ignác a bíróság előtt nem „köpött”, azaz nem árulta el őket sem józanul, sem epilepsziás rohamában (79—81. l.), hanem a nála — lakásán — levő s házkutatás alkalmával megtalált Végh, Duczynska, illetve Sugár által írott levelek váltak a csoport nevezett tagjainak árulóivá. Hogy a Galilei Kör egész vezetőségét tartóztatták le először, annak megint csak nem Bellér árulása lehetett az okozója, hanem — véleményem szerint — dr. Lantos Albert, előző évi elnökük ténykedése. Ugyanis Lantos ekkor katonáorvos volt frontmögötti kórházakban, s ott terjesztette a röpiratokat, állandó kapcsolatban állva a csoporttal. Lantos egy levelét s röplapjait fogták el a fronton. Ripper Borbála emlékezik rá, hogy férjét a frontról *vasraverre* hozták ekkor haza. A nála talált levélben a Galilei Kör vezetőségét a mozgalom továbbvitelének módzatainól tájékoztatta. Feltehető, hogy Lantos révén vált gyanúsá a Galilei Kör egész vezetősége, s így jutott a rendőrség a röpirat-gyártók s terjesztők nyomára.

Szükségesnek véljük munkájával kapcsolatban még a következőket kiemelni: a Galilei Kör, az antimilitarista diákok kis csoportja *merész és tiszteletre méltó* feladatára vállalkozott 1917-ben. Kelen Jolánnak bizonyára szívügye a Galilei-per mennél igazabb történetének megírása. A *szívvel* írta könyvét, s mégis, sokszor meglepő a forma, a stílus, ahogyan elmondja az eseményeket, amivel jellemzi a szereplőket. Tréfálkozó, sokszor csipős, gúnyoros stílusát nem tudom „a megértő és kicsit gúnyoros mosoly derűjének” felfogni. Sokszor nagyon bántónak érezzük tollkezelését, mely nemcsak egy-egy rosszul választott jelző alkalmazásában nyilvánul meg, hanem hosszú sorokat betöltő leírásaiban, jellemzéseiben is.

Így többek között méltatlan hangú az előadása a galileisták Véghgel folytatott beszélgetésének. Végh ideológiailag képzett, komoly munkás volt, aki bizonyára jól tudta, mi a zimmerwaldi csoportosulás célja, lényege — ha máshonnan nem, Duczynska révén értesült előzőleg erről —, ennek ellenére Kelen Jolán úgy írja le azt a jelenetet, amikor Duczynska kéri Véghet, hozza el Bécsből a zimmerwaldisták III. kiáltványát,

mintha Végh értéktelen papírnak nézné azt : „Elhozom, ha olyan nagy szükségük van rá — adja Végh szájába a szavakat a szerző —, de mi az istennek maguknak az a papiros” (21—26. l.).

Ugyancsak meglepően, szükségtelenül csufondárosnak találom azt a módot, ahogyan a röpirat megfogalmazásához alkalmas személyt válogató tagok beszélgetését visszaadja : Duczynska írja meg? Miért? Azért, „mert ismer egy borzas hajú orosz diákot, aki Zürichben tanul, meg azt a Bagalogovát vagy Balalajkát, az isten verje ezeket a hosszú orosz neveket . . .” Ilyen stílusban beszéltek volna az antimilitarista eszmékért életüket is kockára tevő egyetemi hallgatók a mozgalomban résztvevőkről, orosz elvtársaik neveiről? Nem lehetett tipikus ez a beszédmód, ne ilyen formán örökítsük hát meg őket (31. l.).

Méltatlan hangú az írókkal folytatott egész beszélgetés és leírás is. A haladó íróknak, akikhez Kelen maga ment el, épp elég kellemetlenségük volt írásaik miatt a háború alatt, s hogy nem akartak maguknak nagyobb bajt, ez, ha nem is menti. de mindenesetre magyarázza magatartásukat.

A Galilei Kör „békelevelezőlapja” a „jámbor” jelzőt kapja alább. Miért? Azért, mert az ügyészség betiltotta, a rendőrség elkobozta? Az íróktól a szerző rossz néven vette előbb, kigúnyolta őket még ma is azért, mert 1917 őszén nem mertek teljes mellet kiállni a béke ügye mellett s a galileisták levelezőlappal való nyílt színvallását ugyanakkor „jámbornak” nevezi? (66. l.) Azt hiszem, tévesen alkalmazott ez a csufondároskodás.

Kötekedő, gúnyoros hanghordozású a két fővádlott, Sugár és Duczynska jellemzése is. Tagadhatatlan, hogy különös egyéniségek voltak. Sugár legtöbbször fekete pulóverben járt, mint valami orosz forradalmár, Duczynska pedig szöges bakancsban — ami ekkor rendkívül feltűnő volt. Magatartásukban volt tehát különködő, de megállták helyüket a legnehezebb helyzetben is, az első kihallgatásoktól, a nyolc havi vizsgálati fogságon át, a főtárgyalásig magatartásuk egyformán öntudatos, határozott, *elvtársias* volt. Sugártól amikor megkérdezték a főtárgyaláson: bolsevik-e, bátran megmondja véleményét. (Itt egyébként a jegyzőkönyv szavait szerző tévesen idézi!) Bátor kiállásához ilyen címet ír fémjelzőül: „Sugár kivágja a rezet” (130. l.). — Számomra érthetetlen az ilyen, ma már egyértelműen pejoratív szólásmondással illetni Sugár hitvallását. Mert szerintem a súlyos tüdőbajban szenvedő fiatalember nemes, bátor hitvallásáról volt itt szó, pedig tudta, hogy az életével játszik. — Különösen érthetetlen ez az ábrázolásmód akkor, amikor előbb maga a szerző mondja Sugárról, hogy valóban „nagy forradalmár” volt.

Duczynska Ilona magatartásának jellemzésénél is hasonló az eset. — A könyv utolsó részében, ahol egyébként sok érdekes, értékes részletet mond el az akkori fiatalok mai életéről, további életútjáról, Duczynskát állhatatlan jellemnek bélyegzi s egyben róla helytelen adatokat közöl (lásd a 153. lapot). Tudomásom szerint Duczynska Ilona élete egész eddigi folyamán baloldali volt és maradt. Az USA-ban sohasem lakott, oda tilos belépnie.

Végső következtetésként leszögezhetjük: Kelen Jolán nagy dologra vállalkozott, amikor könyvét megírásánál mindent egy marokba akart fogni. Még egyszer hangsúlyozzuk azonban azt is, hogy ezektől az elírásoktól, stílusbeli fogyatékoságoktól eltekintve — amelyeknek tisztázása *csak* a történetíró számára lényeges —, sok érdekes, ismeretlen mozzanatot örökít meg az utókor számára. Könyve igen jó, eleven, fordulatos stílusú, kellemes olvasmány.

TÖMÖRY MÁRTA

A SZOCIALISTA TANÍTÓMOZGALOM MAGYARORSZÁGON. 1900—1920

(Írták: Bihari Mór, Both Béla, K. Bartos Erzsébet, Kelen Jolán, Szilágyi Gyula)

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1953. 232 l.)

E kötet szerzői nagyrészt maguk is résztvettek a magyarországi szocialista tanítómozgalom kialakulásában, melynek történetét az olvasók elé tárják. Így a forrásokat saját visszaemlékezéseikkel egészítették ki, ami munkájukat élő, izgalmas olvasmánnyá is teszi.

A szerzők célja a szocialista tanítómozgalom bemutatása, de szükségszerűen nem csupán a mozgalom történetét tárgyalják, hanem behatóan foglalkoznak az iskolák és az oktatás állapotával és az utóbbi tartalmi kérdéseivel is. Részletesen ismertetik, hogy mit, hogyan és milyen körülmények között tanítottak 1900—20 között Magyarországon az

alsófokú iskolákban. Bemutatják a tankötelezettség végrehajtásának hiányosságait, s azt, hogy iskoláink száma milyen alacsony volt, mennyire nem elégítette ki a szükségleteket. A következő fejezet az iskolák jellegével és szervezetével foglalkozik, különösen az egyház monopóliumával az oktatás területén. 1911-ben a 16 455 elemi népiskola közül felekezeti volt 73,4%, állami 16,7%, községi 8,1%. „Urak és papok országa voltunk.” A tanítók körülményei siralmasok voltak. Az iskolák nagyrésze úgynevezett „osztatlan iskola” volt, amelyben egy tanító ugyanabban a tanteremben egyszerre több osztályt foglalkoztatott, — 60, 100 nemritkán 200 különböző korú és nemű tanulót kényszerült egyszerre nevelni, tanítani, fegyelmezni. Hivatalos kormányjelentés szerint 1911-ben a 16 455 elemi iskola 63 százaléka, szám szerint 10 357 volt osztatlan. Az oktatás szellemére a valláserkölcsei és nacionalista nevelés volt a jellemző. Ugyanakkor a más vallásúak elleni izgatással mételeyezték a tanulók lelkét. Ezt a korabeli tankönyvekből vett idézetekkel a szerzők bőven illusztrálják.

Ilyen körülmények között az 1905—7-es politikai válság légkörében bontakozott ki a haladó tanítómozgalom. 1906 áprilisában a Somogyi Béla szerkesztésében megjelent Új Korszak c. folyóirat köré csoportosult a tanítóság leghaladóbb, legöntudatosabb része, majd létrejött a haladó tanítóság harcos szervezete, a Magyar Tanítók Szakszervezete, a MTSzE. Az új korszak és a MTSzE programjának alapvető célkitűzése az volt, hogy előmozdítsa a hazai közoktatást, küzdjön annak államosításáért és ingyenességéért, küzdjön a tanítók erkölcsi és anyagi érdekeiért és a gyermekvédelem ügyéért.

A mozgalomnak különös jelentőséget az adott, hogy először foglalta össze a haladó pedagógusok követeléseit.

A haladó tanítóság 1917 júniusában — egyelőre az újjáalakuló Radikális Párt keretében — megalakítja, először csak budapesti viszonylatban, az „Oktatószövetséget”. A szociáldemokrata párt elhanyagolta a tanítók szervezését. Vagy két tucat fővárosi tanító 1917 tavaszától kezdve rendszeres megbeszéléseket tartott; ezekből a pedagógusokból alakult ki a későbbiekben a haladó tanítómozgalom magja.

Az események 1917-től kezdve rohamosan gyorsultak, 1917 júniusában megalakult Czöbel Ernő, Ladányi Ármán és Teszász Kálmán vezetésével a Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége (VAOSz) és ennek pedagógus szakosztálya. Innen már egyenes az út a Magyar Tanítók Szakszervezetének megalakulásához. 1918 december közepén a VAOSz 11 tagú, iskolai reformokat előkészítő bizottságot alakított. Ez a bizottság dolgozta ki azokat a reformokat, amelyek később a Magyar Tanítók Szakszervezetének (MTSz) kultúrprogramját alkották.

A Károlyi-kormány nem hajtotta végre az immár halaszthatatlan változásokat; a gyökeres iskolareformot, új iskolai rendszert csak a Tanácsköztársaság valósította meg.

A könyv igen alaposan és szemléletesen mutatja be a Tanácsköztársaság kultúrpolitikáját, különösen iskolapolitikáját, azt a hatalmas változást, amit a Tanácsköztársaság időszaka, rövid fennállása ellenére is, közoktatásunkban jelentett. A proletárdiktatúra hozzálátott a haladó pedagógusok minden követelésének teljesítéséhez, államosította az összes iskolákat, létrehozta a közoktatásügynek új rendszerét, melyre építve minden eddiginél nagyobb szabású oktató, nevelő munkához látott. Az iskolaszervezet államosítása mellett gondoskodott arról, hogy az iskolák élére a legjobb szaktudású, leghaladóbb gondolkodású pedagógusok kerüljenek, gyors ütemben megkezdte az osztatlan iskolák rendszerének felszámolását, kidolgozta az iskolai oktatás új alapelveit, s megreformálta az oktatás tartalmát. Az ily módon, szervezetben s tartalmában is megváltozott iskolát mindenki számára hozzáférhetővé tette, az oktatás díjmentes lett.

A Tanácsköztársaság rövid fennállása alatt igen nagy erőfeszítéseket tett a közoktatás elmaradottságának felszámolására. Az osztatlan tanítást mintegy 1500 iskolában megszüntette, eltörölte a hitoktatást, megszervezte a tanárok továbbképzését, tankönyvpótlót és tájékoztató füzeteket bocsátott ki, új tankönyveket adott ki. Igyekezett megteremteni a következő tanévi oktatás feltételeit is. Hozzálátott az országos óvodarendszer kiépítéséhez, felállította az iskolagyámi intézményt, eltörölte a megbélyegző „törvénytelen gyermek” megjelölést, megszervezte a gyermekek fürdetését és nyaraltatását, megnyitotta a parkokat és a Margitszigetet a gyerekek előtt, felállította a fogyatékos képességű gyerekek külön iskoláit és intézményeit, gyökeresen átalakította az ifjúságok szakképzését és nevelését, gondoskodott a diákok szociális ellátásáról, ingyenes szabadoktatást szervezett a felnőttek számára stb.

A Tanácsköztársaság alatt a tanítóság nagy tömegei lelkesen és aktívan vettek részt az iskola szocialista átalakításában. Az MTSz taglétszáma meghaladta a 20 000-et. A VAOSz-szal egyesülve pedig az MTSz a magyar pedagógusok harcos tömeg-szervezetévé, az egész tanítóság legszélesebb kulturális és érdekképviseletévé vált.

Az 1919 augusztusa, a Tanácsköztársaság megdöntése után hatalomra került ellenforradalom véres bosszút állt a pedagógusokon. Megindult a haladó pedagógusok tömegméretű üldözése. Mindazokat a pedagógusokat, akik a Tanácsköztársaság időszakában előző beosztásuknál magasabbat vállaltak, azonnal felfüggesztették és fegyelmi eljárás alá vonták. Visszahelyezték az iskolák élére a reakciós igazgatókat, és őket bízták meg a baloldali érzelmű tanítók listájának összeállításával. Ezeket azonnal felfüggesztették, fizetésük kétharmad részét megvonták, s akár beigazolódott „bűnük”, akár nem, rendszerint elbocsátották, vagy azonnal, vagy a következő évek bélistázásai folyamán. Sok tanítónak lett sorsa a börtön vagy a sok évi állásnélküliség. Az ellenforradalom eltörölte a Tanácsköztársaság valamennyi intézkedését, s visszaállította a régi, elavult reakciós iskolarendszert. A pedagóguskart megfosztotta legjobbjaitól, s — a pedagógus túlteherelésre apellálva és hatalmi elnyomószerveire támaszkodva — megfélemlítette, terrorizálta.

A könyv, bár csak 1920-ig tárgyalja a haladó pedagógusmozgalmakat — igen helyesen — részletes és szemléletes képet ad az ellenforradalom bosszúhadjáratairól is. A haladó pedagógusmozgalom pártos, tudományos tárgyilagossággal, minden túlzástól mentes leírásával nagy segítséget ad a pedagógusok történetének megismeréséhez. Bár címében a könyv csak a mozgalom történetének feltárását ígéri, iskolatörténetet is ad, sőt oktatás- és neveléstörténeti részeket is tartalmaz. Az azonban felrögható hiányosság, hogy a kötet nem ad megfelelő részletes képet a pedagógusok életéről, vagyoni és megélhetési viszonyairól. Ezek megrajzolásával ugyanis hozzájárult volna az elmondottak még sokoldalúbb megvilágításához, s teljesebbé is tette volna a kötet érdekes, más vonatkozásban gazdag anyagát.

SZABOLCS OTTÓ

HAJDU TIBOR:

A TANÁCSOK MAGYARORSZÁGON 1918—1919-BEN

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1958. 275 l.)

Az első világháború esztendeiben történelmi jelentőségű változás következett be a nemzetközi munkásmozgalmalban s egyúttal a világtörténelemben. Oroszországban megdőlt a cári rendszer, a hatalom a szovjetek, a munkások, parasztok és katonák tanácsainak kezébe került. Az oroszországi szocialista forradalom győzelmének visszhangja, valamint a háború ellen, a gazdasági és politikai jogokért, majd a hatalomért folytatott tömegharc az egyes európai országokban összefonódott, megsokszorozta a munkástömegek erejét. Ennek a harcnak során Magyarországon is tanácsok alakultak.

Azok a magyar munkástanácsok, amelyek 1918 elejétől sztrájkok, tüntetések vezetőiként szerepeltek, rövid idő alatt a hatalom részesei, majd kizárólagos birtokosai lettek. A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság történetének anyagszerűség és elvi kérdések tekintetében is egyik legérdekesebb, mindeddig nagyon felületesen tárgyalt része a tanácsok gazdag kérdéskomplexuma. Ha ennek az időszaknak a tanácsaira gondolunk, egymás után állnak elő a különböző kérdések: hányféle tanács működött, kik alkották ezeket, milyen volt belső életük, hogyan vettek részt az ország életében, jellegük, működésük hogyan változott 1918-tól 1919 augusztusáig, milyen viszonyban álltak az oroszországi szovjetekkel és így tovább.

Hajdú Tibor arra vállalkozott könyvében, hogy e kérdésekre választ adjon, hogy ne statikusan, hanem fejlődésükben ábrázolja e szerveket. Munkáját több körülmény nehezítette meg. Elsősorban az, hogy nem támaszkodhatott előzetes feldolgozásokra, összefoglalásra e témában üttörő jellegű. A kérdésre vonatkozó levéltári és sajtóanyag általában szétszórt, nem koncentrált, összegyűjtése és feldolgozása rendkívül nehéz feladat. A szerző nem mellőzhette az eseménytörténet egészének főbb állomásait, ha valóban életszerű képet akart nyújtani, s ennek, valamint a tanácsok belső problematikájának összehangolása nem kis feladatot jelentett. A nehézségeket azonban Hajdú Tibor sikeresen küzdötte le, hidalta át, s így feladatát megoldotta.

Az események menetének megfelelően négy nagy fejezetben mutatja be a tanácsokat: a polgári demokratikus forradalom előtt, a forradalom idején, a munkáshatalomért folytatott harc időszakában, majd a Tanácsköztársaságban. S mert ezek a fejezetek egy-egy történelmi periódust ölelnek fel, az egész időszakban összefüggően látjuk magunk előtt a tanácsok munkáját, életét.

Hajdú Tibor munkája elsőként az 1918-as forradalom idején alakult igen sokféle nemzeti, falusi, paraszt-, munkás-, katonatanácsokat foglalja össze és jellemzi tevékenységüket. Összetételük, a kormányhoz és a forradalomhoz való viszonyuk elemzésével a korábbi irodalom egysíkúsága helyett differenciált rajzot ad, rámutatva arra is, hogy a különféle tanácsok együttélése az élet valóságában is bonyolult, olykor kusza, de sohasem leegyszerűsíthető volt.

A munkásmozgalom e korszakának kutatói között sok vitára adott alkalmat a polgári demokratikus forradalom második szakasza, a hatalomnak az a megosztottsága, amely ezekben a hónapokban kialakult, a kettőshatalom értelmezése, az orosz forradalom hasonló helyzetéhez viszonyítása. Hajdú Tibor e kérdéssel önálló fejezetben foglalkozik, s rámutat azokra a vonásokra, melyek az oroszországi s a hazai viszonyokban azonosak és eltérők voltak. Az ország különböző vidékeiről vett adatokkal azt hangsúlyozza, hogy 1919 február—márciusában a tanácsok egy része jelentősen befolyásolta a helyi politikai, közigazgatási életet, más része pedig már a hatalom birtokosa volt, vagyis, hogy ténylegesen kettős hatalom alakult ki. Ennek az alapja már a polgári demokratikus forradalom első napjaiban megteremtődött, amikor a munkás- és paraszttanácsok mint hatalmi szervek léptek fel.

Kiemeli, hogy a tanácsok nemcsak a konzervatív, ellenforradalmi erők restaurációs törekvései ellen folytattak harcot, hanem azért is, hogy minden tanácsban, s főleg a budapestiben, forradalmi szellem uralkodjék. E tekintetben a kommunisták munkájának jelentőségét hangsúlyozza. Az 1919. március 21-ig terjedő időszakot vizsgálva a főkérdés a proletár forradalom érelődése. Ebben a folyamatban a munkásság tényleges vezetője a Kommunisták Magyarországi Pártja lett, amely rövid idővel megalakulása után igen széles népszerűsége tette szert. A hazai munkásmozgalom balrafordulása élezte az elvi vitákat a tanácsokon belül is, országos és helyi kérdésekben egyaránt. A munkástanácsokon belül folytatott elvi harc szintén hozzájárult a szociáldemokrata párt bázisának további gyengítéséhez.

A budapesti és vidéki tanácsok munkájával kapcsolatban a szerző rámutat arra, hogy vidéken gyorsabban és erőteljesebben érvényesült a tömegek forradalmi szelleme, mint az erősen szociáldemokrata kézben tartott budapesti tanácsban. Február—márciusban már országszerte általánossá vált, hogy a helyi munkástanácsok kezükbe vették a közigazgatást. Ez fontos lépés volt a munkáshatalom megteremtése felé. Ugyanakkor az egyre inkább erősödő üzemi munkástanácsok sok budapesti és vidéki gyárban leváltották a régi gyárvezetést, munkásellenőrzést vezettek be. A katonatanácsok — amelyekkel a kötet szintén részletesen foglalkozik — a hadsereg bomlasztásában és a hadsereg kommunista szervezeteinek kiépítésében játszottak fontos szerepet.

Mindaz, amit Hajdú Tibor a polgári demokratikus forradalom tanácsairól, különösen a forradalom első szakaszára vonatkozóan mond, igen értékes, eddig hiányzott a korszak irodalmából. S bár természetesen főleg, vizsgálatának középpontjában a munkástanácsok állanak, részletes rajzot ad a nemzeti tanácsokról is, amelyekről eddig a legkevesebbet olvashatott a szélesebb közönség.

A kötet nagyobb része a Tanácsköztársaság időszakával, a tanácsrendszer kiépülésével, a tanácsok új típusú munkájával foglalkozik. Hajdú Tibornak sikerült elkerülnie, hogy a hatalom átvételének ismertetése során a már közismert tényekkel, megállapításokkal terhelje az olvasót. A Tanácsköztársaság létrejöttét, a munkáshatalom berendezkedését a tanácsok oldaláról vizsgálja meg, s így mondanivalója változatlanul érdeklődést vált ki. A tanácsok március 21-től az ország vezetőivé váltak. A Tanácsköztársaság kikiáltását követően nemcsak átvették a hatalmat, de már március folyamán megkezdték a gazdasági, társadalmi átalakító munkát. Gyorsan és sokszor igen öntevékenyen dolgoztak.

A tanácsrendszer módszeres kiépítésének első lépése a választás volt áprilisban. A tanácsválasztással kapcsolatban e munkából kapunk először összefoglalásra, átfogó kép kialakítására törekvő leírást arról, milyen változást hozott a Tanácsköztársaság választójogi törvénye, kik és hányan vettek részt a választásokon, milyen volt a megválasztott tanácsok összetétele. A szerző azonban — a rendelkezésére álló anyag hiányossága miatt — nem adhatott teljes statisztikai kimutatást, megállapításait feltételezésekkel kellett kiegészítenie.

A Tanácsköztársaság mindennapi életének sokoldalú munkájában kísérni nyomon a továbbiakban a tanácsok tevékenységét, külön-külön foglalkozva a megyei, járási, falusi stb. tanácsokkal. A szerző megállapításait feloldotta, s élénkítette volna, ha ezekben a fejezetekben gazdagabban használja fel — a szöveg közben is — az általa ismert tényanyagot. Nagy érdeme azonban a kötet e részének, hogy nem mossa össze a külön-

böző jellegű és szintű tanácsok tevékenységét s ezekről jól áttekinthető képet ad. Részletesen ismerteti felépítésüket, tevékenységüket, intézkedéseik jellegét, valamint a régi közigazgatási apparátussal kiépült kapcsolatot. Rámutat, hogy sok helyen a régi közigazgatási szakemberek fekézték a tanácsok alkotó munkáját s így kárt okoztak a Tanácsköztársaságnak. Bemutatja a tanácsok hierarchiáját, a különböző szintű tanácsok viszonyát, foglalkozik azokkal a problémákkal, amelyek a hatáskör és egyéb kérdésekben az egyes tanácsok, illetve a tanácsok és a központi hatóságok között felmerültek, mint amilyen az ellenőrzés, a vidéki tanácsok önállóságának foka stb. voltak.

A Tanácsköztársaság munkástanácsainak tevékenysége a nép alkotóképeségét példázta. Ez az alkotótevékenység azonban — mint Hajdú rámutat — nemcsak a tanácsokban, a Tanácsok Országos Gyűlésén érvényesült, hanem a tanácstagok mellett a választók több milliós tömegeiben, azok között, akik a tanácstagok feddhetetlen életét, a forradalmi szellemű munkát követelték meg.

A tanácsok munkájának áttekintése természetesen egyet jelentett a Tanácsköztársaság munkássága egészének számbavételével a Tanácsok Országos Gyűlésétől a falusi tanácsokig, a központi rendeletek kiadásától azok végrehajtásáig. Hiszen minden gazdasági, szociális, kulturális stb. intézkedés a tanácsok gyakorlati munkájával vált valósággá. Így nemcsak a tanácsok sokrétű munkája bontakozik ki az olvasó előtt, hanem megismerkedik azokkal az új eredményekkel is, amelyeket a történettudomány a Tanácsköztársaság történetének feltárása során elért.

Hajdú Tibor a Tanácsköztársaság időszakáról, a tanácsok munkájáról reális képet fest, amely igen sok vonatkozásban gazdagítja eddigi ismereteinket. Örömmel tapasztalja az olvasó, hogy új, helytálló megállapításokat nemcsak a szerző szűkebb témájában talál, hanem olyan kérdések tárgyalásánál is, amelyeknek tisztázása nem feltétlenül e munka feladata volt.

A Tanácsköztársaság történetével, problematikájával meglehetősen sokat foglalkozott a Horthy-korszak történeti irodalma. E munkák elferdítették, meghamisították a Tanácsköztársaság történetét. Hajdú minden alkalmat megragad, hogy ezekre rámutasson, s velük szemben a marxista álláspontot fejtsse ki.

Hajdú monográfiája igen értékes anyaggal járul hozzá az 1918—19-es időszak eseményeinek, problémáinak tisztázásához. Megállapításainak hitelt mindenekelőtt az ad, hogy bőségesen használja az idevágó levéltári iratokat, a sajtót, a memoárokat. Egyes helyeken azonban úgy érezzük, hogy szűkmarkúan bánt az anyaggal, hogy helyenként indokolatlanul lábjegyzetbe szorított olyan leírásokat, amelyeket szívesen láttunk volna magában a szövegben. A kötetet a szakemberek és a szélesebb olvasóközönség egyaránt nagy haszonnal forgathatják.

L. NAGY ZSUZSA

ВЕСТНИК ИСТОРИИ МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ. 1957. 1—6.

EGYETEMES KULTÚRTÖRTÉNETI SZEMLE. 1957. 1—6. sz.

Az új szovjet folyóirat az egyetemes kultúrtörténet legkülönbözőbb területeiről közöl tanulmányokat, clemzéseket, hozzászólásokat. Valamennyi, tematikailag igen szerteágazó írás, magán viseli a folyóirat kiadásakor kitűzött törekvés jegyeit; valamennyi tanulmány a népek történetének egyetemességét és az egyetemes történet kereteiben e népek haladását húzza alá.

Ha a folyóiratban megjelent tanulmányokat megkíséreljük csoportosítani, akkor azt látjuk, hogy a két legtöbb szerzőt foglalkoztató téma a történetfilozófia, a történetírás problematikája, illetőleg a szovjet és orosz kultúrfejlődés területe. Majd minden cikknél megfigyelhetjük azt a törekvést, hogy a szerzők a nemzetközi kultúrkapcsolatok, kultúrhatások szerepét igyekeznek körültekintően kimutatni, és a történelmi hatóerők között az ezeket ténylegesen megillető helyre állítani. A megjelent cikkek egy része kifejezetten a kultúrhatások és kultúrkapcsolatok kérdésével foglalkozik. Több szovjet szerző tollából olyan elméleti tanulmányokat olvashatunk, amelyek a leninizmus és a nemzetközi kultúrtörténet összefüggéseit, a szocializmus és humanizmus viszonyát elemzik. A folyóiratban viszonylag nagy számban jelentek meg archeológiai tanulmányok. Végül a szerkesztőség több állandó rovatot is nyitott. Ezek közül a vitarovat főként az UNESCO szerkesztésében megjelenő, „Az emberiség tudományos és kulturális fejlődésének története” c. hatkötetes munka előkészületeivel foglalkozik. Egy másik állandó

rovatban a szerkesztőség közli a „Cahier d'histoire mondiale”-ban megjelenő cikkek rövid tartalmi kivonatát. A harmadik állandó rovatban az új szovjet kultúrtörténeti munkák ismertetésére kerül sor. A folyóirat orosznyelvű. A szovjet szerzők könyvcit, tanulmányait a szerkesztőség angol vagy francia nyelven ismerteti.

Jelen összefoglaló ismertetésben, mi elsősorban a történetírás módszertana, valamint a történetfilozófia problémáira, egyes történeti kérdések újszerű vagy alaposabb megvilágítására fogunk reflektálni.

A Вестник Истории Мировой Культуры 1957. évi 1. számában jelent meg *Marshall Hodgson*, a chicagói egyetem lektorának cikke a nagyobb földrajzi, gazdasági, etnikai, politikai egységek közötti kapcsolatok feltárásáról, mint az egyetemes történet tanulmányozásának módszeréről. *M. Hodgson* cikkéhez érdekes gondolatokat fűzött *J. M. Zsukov* a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelezőtagja. *M. Hodgson* cikke bevezetőjében leszögezi, hogy a világtörténet megírásánál két szempontból cleve korlátok közé kell szorítani az igényeket. Egyrészt nem lehet kitérni a világtörténeti eseményeknek még csak többségére sem, másrészt nem lehet igényt tartani az emberi célok sajátosságainak olyan kutatására, amely az egyes meghatározott korszakok történelmi felmérésénél természetesebb. Így a történetész számára az egyik főfeladat a történelmi események igen nagy halmazából kiválogatni azokat, amelyek valóban az egyetemes történelem alakulásának alkotóelemei. Az egyetemes történet művelőinek éppen ezért egyetemes történeti folyamatok felmérésére kell törekedniök. Ilyen régiók közötti folyamatként jelöli meg a középkor folyamán létrejövő nemzetközi kultúrkapcsolatokat, vagy a nomád népek visszaszorítását Európa és Kína területeiről, ezzel együtt a civilizáció határainak kiterjesztését. A nemzetközi történeti folyamatok mellett a szerző több régiók közötti történeti helyzet kialakulását jelöli meg. *M. Hodgson* utal arra, hogy i. e. 1500-ig több kultúrterületről tudunk (Nyugat-Európa, Közékelet, Közép-Ázsia, India, Melánézia és Indokína, Távolkelet—Kína és Japán) amelyek, egymásközötti kapcsolataik ellenére, meghatározható önálló egységek voltak. A helyzetet a későbbiekben lényegesen változik a vasalkalmazásával, az indocurópai törzsek betörésével, a kozmopolita városkultúra terjedésével. E mélyreható változások talaján bontakozott ki azután a hellenizmus kultúrája.

M. Hodgson tanulmányában igen élesen bírálja a világtörténelem megírásának európacentrikus vagy nyugatcentrikus iskoláját. A szerző megjegyzi, hogy sokszor nem nyugati történészek is rabjává lesznek e hibás szemléletnek, amikor történeti eseményeket úgy közelítenek meg, hogy országai mennyire és mivel segítették elő a Nyugat kialakulását. *M. Hodgson* rámutat a történeti irodalomban meghonosodott „Kélet” fogalom bizonytalanságára, felületességére, hangsúlyozza, hogy e fogalom milyen mélyen meggyökeredzett a nyugati történészek gondolkodásmódjában s hogy ez mennyire gátolja a valóban egyetemes történeti szemlélet megalapozását. A szerző Európa és a Nyugat helyét az egyetemes fejlődésben Franciaország és Európa történetének összefüggésével veti össze. Végül felhívja a történészek figyelmét, hogy az érdeklődés és kutatás túlságosan Nyugatra való koncentráltasága akadályozza annak a dinamikus szerepnek tisztázását, amelyet Nyugat az egyetemes történelemben betöltött.

Mint már mondtuk, *M. Hodgson* nyomán *J. M. Zsukov* szólott hozzá a világtörténelem megírása elvi-módszertani problémáihoz. *J. M. Zsukov* bevezetőben megállapítja, hogy bármely nép, legyen az kicsi vagy nagy, részese és valamelyest befolyásolója is a világ fejlődésének. Az egyes népek világtörténeti szerepe azonban korszakonként különböző. A szerző örömmel üdvözli *M. Hodgson* álláspontját az európacentrikus történetfelfogás káros voltáról, de egyben rámutat *M. Hodgson* írásának fő gyengéjére, nevezetesen arra, hogy a világtörténelem tényanyagának rendszerezéséhez, válogatásához nem jelölte meg a szükséges objektív kritériumot. E mulasztás összefüggésben áll az írás másik fogyatékoságával, hogy a szerző láthatóan tudatosan megkerüli a marxista történetírás értékelését. *J. M. Zsukov* többszörösen aláhúzza, hogy a történetírás számára csak a marxizmus tudta ezen objektív kritériumot megjelölni a termelőerők fejlődésének, a társadalmi formációk egymásra következtetésének elméletével.

J. M. Zsukov hangsúlyozza, hogy a történelmi-társadalmi fejlődés fő vonalait megállapító marxista elmélet nem pótolhatja a konkrét elemzést, csak elősegítheti a bonyolult jelenségek vizsgálatát. A történeti események konkrét elemzését nagyban megkönnyíti a társadalmi-gazdasági formációkról szóló marxista elmélet, de, mint a szerző kifejti, tudni kell azt, hogy „tisztá” formációk nincsenek, és hogy egy adott formációban a fejlődésre más tényezők is hatnak. *J. M. Zsukov* éppen az egyetemes történet megírása szempontjából hívja fel a figyelmet arra a tényre, hogy ezideig az emberiség történetében mindig különböző társadalmi formációk álltak fenn egymás mellett. Így például a XVIII–XIX. században, a kapitalista társadalmi rend megszilárdulása idején

„a kapitalista világ gyarmati »perifériáin« a külföldi tőke uralma megfért (és van ahol még most is megfér) nemcsak feudális, hanem ősközösségi és a rabszolgaságból fennmaradt elemekkel».

J. M. Zsukov a következőkben a történeti fejlődés során mutatkozó nemzeti sajátosságokkal foglalkozik. Aláhúzza, hogy a marxista történettudománynak igen lényeges jegye ezeknek a sajátosságoknak, az általánostól való eltérő nemzeti, kulturális, vallási stb. vonásoknak figyelembevétele.

A szerző cikkének befejező részében az egyetemes történelem periodizálásáról ír. Az egyetemes történetírásban alkalmazhatónak tartja az általánoson elfogadott „ő-, közép-, új- és legújabbkor» terminológiát, mivel a korszakok nagyjából megfelelnek a társadalomfejlődés különböző szakaszainak. Ez a megfelelés azonban távolról sem teljes. A feudális társadalom kialakulásának, virágzásának és hanyatlásának korszakát a IV.-től a XVI. századig tartó periódusban látják: a megállapítás értéke azonban viszonylagos, tekintve, hogy az emberiség tekintélyes része ezidőtájt nem élt feudális viszonyok között, míg azoknál a népeknél, ahol a feudális formáció általánossá vált, a feudális társadalmi rend kialakulásának és szétesésének ideje nem mindenütt esik egybe az általános korszakhatárokkal. J. M. Zsukov ehelyütt utal arra, hogy az újkor kezdetének meghatározásánál hasonló problémák merülnek fel. A szovjet történészek körében e periódus kezdetének meghatározása kérdésében három felfogás alakult ki. Néhányan e korszakhatárt a németalföldi forradalom idejénél húznák meg, szemben a mostanig általánosan elfogadott véleménnyel, amely az újkor kezdetét az angol forradalomtól számítja. Végül a szovjet történészek harmadik csoportja a nagy francia polgári forradalmat kívánja korszakhatárként megjelölni, mivel e forradalom mérte a legsúlyosabb csapást a feudális rendre.

A folyóirat 1957. évi 2. számában több érdekes történetfilozófiai cikk jelent meg, amelyek a szociális pesszimizmus jelenségeit és a történeti pesszimizmus elméletét vizsgálják. A történeti körforgás iskolájáról *E. S. Markarjan* közölt tanulmányt. A szerző cikkének bevezetőjében megállapítja, hogy e szemlélet hívei igen nagy hatást gyakorolnak a polgári filozófiára és polgári történettudományra. Ezért történetírói tevékenységükön túl is érdekes és érdemes tevékenységüket nyomon követni. *E. S. Markarjan* rövid bevezetőben képet ad a körforgáselmélet fejlődéséről az ókori kezdetektől (Herakleitos, Platon, Aristoteles, Polybios, a stoikus filozófusok) a középkorban az elméleti alapok, következtetések, érvek kiszélesítésén és megszilárdításán át (Machiavelli, Campanella, Vico) egészen e szemlélet mai jelentkezéséig. A szerző ehelyütt rámutat arra a különbségre, amely Michelet és Hegel magabiztos, a fejlődést valló történetfilozófiája és a XX. század kezdetétől igen elterjedt pesszimiztikus, körforgást, hanyatlást látó világnézet között fennáll. Az ellentmondás okát a szerző a polgárság emelkedésében, illetőleg hanyatlásában látja.

E. S. Markarjan tanulmányának nagyobb részében a körforgáselmélet mai, XX. századbeli jelentkezésével foglalkozik. Rávilágít arra a feltűnő hasonlóságra, amely *O. Spengler* és *A. Toynbee* történetfilozófiája és következtetései között fennáll. A körforgáselmélet mellett mindkettőjükre jellemző, hogy az emberi társadalom fejlődését nem egyetemes összefüggésükben vizsgálják, hanem az egyes nagyobb eredményeket előró kultúrák keletkezésében és szétesésében vélik megtalálni a társadalom törvényszerűségeit. E pontnál a szerző kimutatja *G. Vico* és a körforgáselmélet modern képviselői között mutatkozó eltérést. (A XX. sz. történészei *Vico*val szemben nem a fejlődés egyetemességéből indulnak ki, és nem egy ízben már a fejlődés törvényszerűségeinek meghatározhatóságában sem hisznek.)

E. S. Markarjan megállapítása szerint *O. Spengler* és *A. Toynbee* közös vonása az, hogy mindketten passzívan, letargiával szemlélik a nyugati világ hanyatlását. Megállapításaikban és következtetéseikben azonban a különbség is lényeges. *A. Toynbee* elveti *O. Spengler* dogmatikus determinizmusát. *A. Toynbee* szerint a történeti fejlődés konkrét alakulását a történész nem láthatja előre, csak a lehetőséget, legjobb esetben a valószínűséget. *E. S. Markarjan* ehelyütt aláhúzza, hogy *A. Toynbee* azzal, hogy a nyugati civilizáció alakulását meghagyja nyitott problémának, „saját filozófiáját kérdőjelezte meg».

E. S. Markarjan cikkének befejező részében a polgári történészek szemléletének és következtetéseinek filozófiai gyökerét elemzi. Megállapítja, hogy a körforgáselmélet hívei többnyire az általános érvényű illetőleg a különleges jelenségek tárgyalásánál követnek el hibákat. A polgári történészek azon része, amelyik egyenlőséjlet tesz az antik világ és a modern Nyugat-Európa közé, nem vesz tudomást a megkülönböztető egyéni, sajátos vonásokról. A körforgáselmélet híveinek másik csoportja viszont (*O. Spengler*, *A. Toynbee*) az eltérő sajátos vonásokat hangsúlyozzák, az azonos vonásokat csak formálisan vizsgálják. A hibás módszer mindkét esetben tévútra vezeti a polgári

történészeket. E jelenségnek természetesen nemcsak filozófiai, módszertani okai is vannak. E. S. Markarjan itt utal a történeti fejlődés tényeire. Az emberiség történetében valóban megfigyelhetjük a keletkezést, virágzás és hanyatlás jelenségeit, de ezek nem egy-egy zárt kultúra történetének sajátos és ismétlődő jegyei, hanem a történeti haladás, a termelőerők fejlődésének, a társadalmi formációk egymásra következősének törvényszerűségei. A modern körforgáscsélmet képviselő azonban a világ megújulásáról és haladásáról nem vesznek tudomást, sőt a haladás tendenciáival szemben dolgozták ki szemléletüket, mely szerint a polgári társadalom válságát és hanyatlását a nyugati civilizáció pusztulása-ként fogják fel.

A XX. század apokalyptikus szemléletével és a szociális pesszimizmus kérdésével két cikk foglalkozik: *F. L. Baumeré*, amely eredetileg a Párisban megjelenő *Cahiers d'histoire mondiale*-ban látott napvilágot és *H. N. Momdszané*, aki *F. L. Baumer* tanulmányához fűzött refleksiókat. *F. L. Baumer* a Yale-i egyetem történeti fakultásán dolgozik és tanulmányában a probléma felvetésén és vizsgálatán túl kiérezhető a szerző törekvése, hogy az amerikai olvasókkal megismertesse az apokalyptikus szemlélet modern XX. századbeli, nagyrészt európai jelentkezését.

A modern apokalyptikus szemlélet a XIX. század második felétől hódít tért (Nietzsche, Dosztojevszkij), szélesebben gyűrűdik az első világháborút követő időkben, de fénykorát, *F. L. Baumer* tanúságtétele szerint, napjainkban érte el. A szerző a problémát a filozófia, teológia irodalom és politikai irodalom-történetfilozófia területén kíséri nyomon — igen nagy irodalom alapján (*K. Heim, K. Jaspers, C. Connoly, A. Koestler, G. Bazin, J. Huizinga, N. Bergyajev, J. Maritain, A. Huxley, Ortega y Gasset, L. Bloy, A. Schweitzer, E. Brunner, V. Gheorgiu, P. Lenz-Medoc* stb.). A szerző az apokalyptikus nézetek bőseges idézete után arra a véleményre jut, hogy ezek sajátosan nyugat-európai színezetűek. A jelenség magyarázata *F. I. Baumer* szerint Nyugat-Európa tényleges hanyatlása a feltörő új erőkhöz, a Szovjetunióhoz és az Egyesült Államokhoz képest.

A tanulmányunk rendkívül érdekes fejezete az, ahol a szerző a szemlélet jelentkezési szimptomáit ismerteti. E szimptomák közül legelterjedtebb, szinte általánosan felszínre-törő nézet szerint korunk „lázás” (*Huizinga*), „a szenvedések százada, amelyet az arteriosclerosis, a hypertonia sújt” (*Koestler*). Az apokalyptikus nézetek vallói szerint az erendő baj az embernek rosszra hajló természete, amin nem lehet változtatni. Ez utóbbi nézetet hirdeti a teológia, hangot kap *F. Mauriac* és *G. Green* legújabb könyveiben. Ide sorolható a démonikus, ördögi erők oly sűrű szerepeltetése a modern nyugat-európai irodalomban. A jellemző vonások között a szerző aláhúzza a félelem, a kimerültség, a dekadencia ábrázolását. *A. Huxley* egyik legutolsó írásában egyik szereplőjével azt mondhatja, hogy „a modern élet igazi alapja a félelem”. *A. Koestler* általános értékelése szerint „fizikailag és szellemileg kimerültünk”. Az apokalyptikus elmélet XX. századi sajátossága a gép. Szinte az említett felfogáshoz tartozók valamennyienél a gép, a robotmunka, az apparátus és a bürokrácia ördögi, ellenállhatatlan erővel tör be a történelem színpadára, elpusztítva az egyént és a nyugati civilizációt. A gépek, a lelketlen város és a szüklátókörű bürokrácia eljövendő uralmát a szerzők a rovarok világához hasonlítják. Hasonlóképpen új vonás, a gépek mellett a modern civilizáció tönkretételének másik ördögi eszköze, a „tömegek lázadása”, amelynek egyenesen következménye a kultúra lefelé nivellálása.

A tünetek felsorolása után a szerző önálló alapfejezetet szentel annak kimutatására, miben látják az apokalyptikus hirdetői a hanyatlás okát. Az érdeklődő olvasó itt is sok adathoz juthat. A sok vonatkozásban eltérő vélemények alapján olyan kép alakul ki, hogy míg sokan csak a XIX. századtól számítják az apokalyptikus beköszöntét (ezek a tömegektől és a gépek korszakától riadnak főként vissza), mások e korszak kezdetét háromnegyven évvel tolják vissza (ezek nagyrészt teológusok, katolikus írók, akik az isteni rend megzavarását, az ördög győzelmét a renasszancetól, az Új Világ felfedezésétől számítják). Vannak, akik a hanyatlást eleve elrendeltnek vélik, ilyenek a körforgás-elméletéhez tartozók is.

A tanulmány harmadik, befejező részében a diagnózis után a szerző az apokalyptikusok nyújtotta prognózissal foglalkozik. A prognózis még kevésbé egységes, mint az okok megjelölése. Míg egyesek a hanyatlást eleve elrendeltnek tartják, azt sokszor az ember természetével magyarázzák, mások a jövőt bizonytalannak vélik, a jövő alakulását a jó és a rossz végső harcától teszik függővé, míg vannak olyanok is, akik a lehetőségek alapján javaslatokat próbálnak kidolgozni a pusztulás elkerülésére.

A szerző színes tanulmányát annak megállapításával zárja, hogy bár az apokalyptikusok sok érdekes gondolatot vetnek fel, szellemi befolyásuk és e szemlélet nagy elterjedése az utóbbi évek kritikus eseményeinek és az események következtében előállott

lelki megrázkódtatásoknak köszönhető. Az apokalypsis végeredményben a melankólia és a fáradtság kifejezője. A szociális pesszimizmus témakörhöz és F. L. Baumer cikkéhez H. N. Momzsjan szót hozzá. Elismeréssel nyilatkozott a cikkről és az abban feldolgozott nagy és érdekes tényanyagról. Azonban, mint azt H. N. Momzsjan megállapítja, az amerikai szerző nem hatolt az általa vizsgált jelenségek okozati összefüggéseinek mélyére. F. Baumer a szociális pesszimizmus gyökereit az ideológiai életben, vagyis a felszínen keresi. Még itt is, az okok felsorolásánál, egymással nem egyenrangú tényezőket említ, rangsorolás vagy közelebbi magyarázat nélkül (háború, koncentrációs tábor, tyrannia, gazdasági és szociális szétesés mellett olyan okokat is szerepeltet, mint az erős állam, párt, szakszervezet). H. N. Momzsjan úgy véli, F. Baumer sokkal inkább a krízisjelenségek rögzítésére, mint a krízis jelenségek okainak megfejtésére törekedett.

A szovjet szerző cikkének javarészeiben figyelmét a szociális pesszimizmus történeti okainak elemzésére összpontosítja. Megállapításainak tengelyében az áll, hogy minden agonizáló társadalmi formációban az uralkodó társadalmi rétegek és velük együtt a kulturális élet egyes képviselői az adott társadalmi rend letűnését az egész emberi civilizáció pusztulásaként igyekeznek feltüntetni. (A szerző állításait az antik világ, majd a feudális társadalom szétesésének idejéből vett példákkal támasztja alá.) A továbbiakban H. N. Momzsjan az apokalyptikusoknak F. Baumer által nem említett vonására mutat rá, nevezetesen Kelet és Nyugat szembeállítására. H. N. Momzsjan rámutat a szembeállítás merev, ahisztorikus voltára és e hibás történelmi koncepciónak a mi korunkban betöltött haladásellenes politikai értelmére.

A mai modern polgári történetírás egyik legismertebb alakja Arnold Toynbee. A folyóirat 4. száma A. Toynbee kultur-történeti felfogásáról közölt cikket *E. A. Arab-Oglü* tollából. Az angol történész szerint az emberiség története egyes (pontosan 21) egymással térben és időben össze nem függő civilizáció történetéből áll. E civilizációk mindegyikének megvan a maga specifikus vonása. A. Toynbee tagadja a világ kultúrájának egyetemességét és a kultúra általános fejlődését. E. A. Arab-Oglü A. Toynbee történeti rendszerének pozitív elemei közé sorolja, hogy fellép az európaentrikus, migrációs nézetek, a fajelmélet, az agnoszticizmus és a felszínes történeti párhuzamok, általánosítások módszere ellen. A szovjet szerző cikkében A. Toynbeenak a világkultúra egyetemességét vitató megállapításait tette kritika tárgyává.

E. A. Arab-Oglü rámutat a világ anyagi kultúrájának egyetemességére, amely meghatározza a világ szellemi kultúrájának egyetemességét. A szerző itt utal a nemzeti-törzsi társadalom szociális fejlődésének egyetemesen közös vonásaira. Ezt az egyetemességet a világ legkülönbözőbb népeinél megfigyelhetjük a termelőerők, az írás, a vallás, a tudomány, a művészet és irodalom, a szociális intézményeknek hasonló típusú fejlődése vonatkozásában. Ha, mint azt a szerző hangsúlyozza, a nagyobb civilizációs központok gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésének főbb adatait összevetjük, az i. e. 2. évezredtől megállapíthatjuk a kultúrák azonos fejlődési tendenciáit. A haladás hasonló típusú voltát elősegítették a szoros kulturális kapcsolatok és a sokszor közvetítő közegként a „barbár periférikus kultúrák” (a scythák, arabok, törökök). E kulturkapcsolatok jelentősen elősegítették a nyugat-európai kultúrterületek fejlődését is.

A szerző A. Toynbee történeti rendszerével, a körforgásmélettellel és a társadalmi haladást vitató modern polgári történetírói irányzattal vitatkozva tömör összefoglalót nyújt az emberiség haladásáról. A bizonyító anyag: a termelőerők, a termelékenység fejlődése, a szociális és egészségügyi feltételek javulása, a politikai szabadságjogok terjedése, az egyének az adott társadalomban élvezett fokozódó szabadsága, egyéni képességeinek kifejlődése, a tudományos élet legkülönbözőbb ágában elért hatalmas eredmények.

E. A. Arab-Oglü cikkének befejező részében foglalkozik az emberi társadalom fokozatos és egyenlőtlen fejlődésével, majd hosszabban azzal a problémával, hogyan kell látnia és megírnia a történésznek a lezajlott történeti folyamatokat. A Toynbee esetében a metafizikus és idealisztikus koncepció ismeretelméleti gyökereit a szerző abban látja, hogy az angol történész a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeit nem vette figyelembe, csak az eltérő, a sajátos vonásokat. A másodlagos jelenségek kiemelésére és abszolutizálására a szerző példaként említi, hogy A. Toynbee hívei az Egyesült Államokban történész konferenciát hívtak egybe, ahol megkísérelték annak kimutatását, hogy a feudális társadalmi rend ugyanúgy megvolt a középkorban, mid az ó- és újkorban. Következtetéseiket a feudalizmus formális jegyeiben vezették le, mivel szerintük a feudalizmus tartalma a feudális szétaprózodottság, a feudális hierarchia megléte. A történeti ismétlődéseket a történelmi materializmus sem tagadja, csak éppen helyükre állítja, megadva a történeti fejlődés objektív kritériumait, amelynek alapján a

(gyakran formális) hasonlóságok és ismétlődések az alapvonalat meghatározó változásokhoz képest megfelelően értékelhetők. (A szerző ehelyütt K. Marx ismeretes munkáját, a „Louis Bonaparte brumaire 18-át” idézi, a formális ismétlődések mesteri kimutatására a polgári forradalmak által felelevenített történelmi előképek formális ismétlődésére, valamint a képek mögötti reális valóság tartalmi különbségeire.)

A társadalmi és történelmi tudományokban alkalmazott összehasonlító módszer jelentőségéről *J. Sz. Markarjan* közöl cikket. A szerző megállapítja, hogy bár az összehasonlító történettudomány csak a múlt században vált önálló tudománygá, mégis az ókortól kezdve nagy és progresszív szerepet játszott a történettudomány kialakításában: különösen a társadalmi törvényszerűségek feltárásában. (A szerző itt Aristoteles, Vico és Montesquieu munkásságára hivatkozik.)

A szerző megállapítása szerint a történetírásban a XIX. század második felétől, a segédtudományágak fejlődésével és a megismert tényanyag gyarapodásával párhuzamosan, fokozottan megmutatkozott a differenciáló tendencia, amely egyes mai amerikai történészeket olyan szélsőséges következtetésekre vezetett (P. Radin, L. A. White), hogy tagadjanak minden általános törvényszerűséget, a népek történetében előforduló azonos vonást. E szélsőséges felfogás eleve kizárja az összehasonlító történettudomány alkalmazhatóságát.

Az összehasonlító történettudomány azonban súlyos belső problémákkal is küzdött. Fő gyengéje mind a régi, mind a modern történetírásban az volt, hogy felszínes analógiákat állított fel, nem vette eléggé figyelembe a specifikus vonásokat, a hasonlóságok kedvéért sokszor ahisztorizmusha esett. Az összehasonlító módszer ilyen téves alkalmazása az idealista szemléletmódból következett, tekintve, hogy az ahisztorikus jellegű hibák abból adódtak, hogy a történészek az összehasonlításnál nem az objektív kritériumokból indultak ki.

K. Marxnak a társadalmi formációkról kidolgozott tanítása megadja azt az objektív kritériumot, amely lehetővé teszi, hogy az összehasonlító történetírás valóban tudományos igénnyel nyúljon a társadalmi élet jelenségeinek vizsgálatához. A történelmi materializmus elmélete lehetővé teszi az összehasonlítást mind horizontálisan (párhuzamos társadalmi jelenségek vizsgálatát), mind vertikálisan (különböző korszakokban lejárott történelmi folyamatok összehasonlító vizsgálatát).

Az összehasonlító történettudománynak nem szabad csak a hasonlóságok észlelésére szorítkoznia. A társadalmi folyamatok törvényszerűségeinek megállapításával a történettudományt az analízis tökéletesebb eredményeihez kell elvezetnie, amelyhez minden esetben szükséges, hogy a kutatótörténész nagy figyelmet fordítson mind az egyes, mind az általános vonások kidolgozására. Az összehasonlító módszer a megismerés első fázisában az általános vonások felismerésében segíti a kutatót, míg a második fázisban a deduktív módszer alkalmazásával, az összehasonlításnak az egyéni, sajátos vonások kimunkálásához kell vezetnie.

A *Вестник Истории Мировой Культуры* 1957-es évfolyamában több olyan történelmi elemzés, tanulmány látott napvilágot, amelyek tematikailag fontosak, vitatottak és nem utolsó sorban kihatásukban nemzetközi vonatkozásúak. Ezek közé sorolhatjuk *A. P. Kazsdan* „Bizánc történetének alapkérdései” c. írását is.

A szerző mindenekelőtt felveti a kérdést, mivel magyarázható a bizantinológia nagy fellendülése. Úgy véli, hogy a történelmi érdeklődés felfokozódása nagyrészt érthető, ha figyelembe vesszük, milyen szerepet töltött be Bizánc az emberiség kultúrtörténetében. De más okok is közrejátszanak. Így például sok történész a múlttal akarván a jelent magyarázni, Bizánc történelmi példájával akarja a Kelet–Nyugat szakadást bizonyítani.

Bizánc történetének alapkérdése a feudalizmus problémájának megoldása. A kérdés megoldását nehezíti, hogy a feudalizmus terminológiai tisztázása terén még nincs tökéletes összhang. Az alapkérdés azonban az, hogy Bizánc gazdasági-társadalmi rendszere alapjában feudális jellegű volt-e, vagy sem. Ugyanis ellenkező esetben jogos az a megállapítás, hogy Európát már a középkor idején két társadalmi berendezés jellemzi. *A. P. Kazsdan* véleménye szerint a társadalom szerkezete Bizáncban is feudális színvételű, bár hangsúlyozza az igen sok specifikus vonás jelenlétét.

A bizánci feudalizmus szerkezetének tisztázásánál a vita egyik kulcskérdése, mennyiben hasonlított a bizánci városok élete a nyugat-európaiakéhoz. *A. P. Kazsdan* a történetírás, az archeológia, a numizmatika legújabb eredményeire támaszkodva kifejti, hogy az eltérések kisebbek, mint régebben általában gondolták. A városok a VII. századtól Keleten is hanyatlásnak indultak, és csak a X. századtól kezdődik a városok erőteljes fejlődése — ezúttal azonban már a középkori városoké. Ez az általános fejlőd-

dési vonal. Ezen nem változtat az, hogy egyes nagy városok az időszaki hanyatlás korszakát átvészelték.

Nem túl régen merült fel az a kérdés, vajon a kapitalista termelési viszonyok kialakultak-e Bizánc történetének későbbi szakaszában. E probléma A. P. Kazsdan tanúsága szerint még további vizsgálatra szorul, de az ő véleménye szerint a kapitalista elemek sokkal inkább megvoltak falun, mint a városokban.

A. P. Kazsdan cikkében foglalkozik azokkal a nehézségekkel, amelyek az egyébként szép sikereket elkönyvelő bizantinológiát akadályozzák fejlődésében. Az eszmei szemléleti akadályok, korlátok és buktatók között a szerző a következőket sorolja fel: egyes történészek törekvését, hogy a bizánci despotizmust kedvezőbb színben tüntessék fel; a történelem idealisztikus felfogását, amely akadályozza a tömegek és egyének szerepe helyes arányainak felismerését; a nacionalizmust és az ellentábor tudományos eredményeinek önhitt lebecsülését.

Végül a szerző hosszan foglalkozik a bizantinológia előtt álló feladatokkal. Az utóbbi időkben nagy figyelmet fordítottak a társadalmi harcok (nem kis részben az uralkodó osztály keretein belül folyó küzdelmek), az államigazgatás rendszere, Bizánc nemzetközi kapcsolatainak, Bizánc szláv területeinek és az orosz-bizánci kapcsolatok történetének feldolgozására. A. P. Kazsdan az eredmények részletes ismertetése után több olyan pontot jelöl meg, ahová a kutatóknak az egész tudományág előrehaladása érdekében erőiket összpontosítaniuk kellene. Ilyen feladatok: a bizánci dokumentumok kritikai, tudományos kommentárokkal ellátott kiadása, a segéd tudományok fejlesztése, útmutató kézikönyvek kiadása. E három tág munkakörön belül A. P. Kazsdan több konkrét feladatot is megjelöl, valamint több olyan történeti problémát (az államszervezet felépítése, a császár szerepe, a birodalmi berendezkedés időbeli változásai, az ideológiai élet egyes területei) említi, amelyeknek nem kellő megvilágítása hátráltatja a pontosabb kép kialakítását Bizánc egész történetéről.

Érdeklődésre tarthat számot L. A. Jelnicikij cikke is a hellenizmus korabeli forradalmi ideológiáról. A széles témakörből a szerző itt csak egy kérdést világít meg („Eunus, mint a saturnáliák királya”). L. A. Jelnicikij Szicíliai Diodoros munkáira támaszkodva kifejti, hogy az Eunus-féle szicíliai rabszolgaháború idején a saturnália ideológiája igen szélesan elterjedt (későbbben e gondolatok jelentkeznek a kereszténységnek, még későbbben az utópikus szocializmusnál), itt a rabszolgáknál valóban forradalmi erőként hatott. A saturnália ideológia azonban nemcsak a rabszolgáknál hódított tért, hanem a rabszolgatartóknál is. Míg a rabszolgáknál a saturnália az ítélet napjának bekövetkezését jelentette, a rabszolgatartóknál pontosan fordítva, olyan érvként hatott, hogy a szociális bajok rendezésére az alkalmas pillanat majd csak az aranykorszakban érkezik el.

A saturnália ideológiája a szicíliai rabszolgaháborún kívül hatott Aristonicos kisázsiai felkelésénél is. Mindezeknél a mozgalmaknál általában erős volt a keleti vallási gondolatok felhasználása. L. A. Jelnicikij utal arra, hogy a mozgalmaknál óhatatlanul ellentmondás lépett fel a teoretikus utópiák és a gyakorlati politika között. A mozgalmak teoretikusai mind Eunusnál, mind Kisázsiaiban a régi államrend helyébe egy új, a társadalmi igazság és a saturnális jogok birodalmát kívánták állítani. A misztikus, mitológikus ideológia, amely hosszú időn át „nemzetközileg” jellemző volt, forradalmi erővé vált.

A folyóiratnak, mint már mondtuk, egyik fő célkitűzése a nemzetközi történész kapcsolatok ápolása. Természetesen e téren nagy gondot fordítottak a Szovjetunió, illetőleg Oroszország és a világ más népei, kulturái közötti kapcsolatok megvilágítására. E témakörből a következő cikkeket említhetjük D. I. Mendelevjev: a tudomány nemzetközi jellegéről; orosz–amerikai tudományos kapcsolatok a XVIII–XIX. században; angol–orosz kulturális és tudományos kapcsolatok a pétervári egyetem alapítását megelőző időkben; L. Euler levélhagyatéka a Szovjetunió archivumaiban; A. Humboldt oroszországi levelezése; G. W. Leibniz és a XVIII. század elei orosz kultúra; polgári kritikusok Radiscevnek a Nyugati Felvilágosodással való kapcsolatairól; a szocialista országok kulturális együttműködéséről; Newton és Oroszország; H. G. Wells Leninről és Oroszországról; a XIX. századbeli orosz művészek és kritikusok Rembrandtról.

A felsorolt cikkeket nem tudjuk ismertetni. Közülük kettőt, a H. G. Wellsről és Radiscevről készült írást kell kiemelnünk. A két cikk közül a H. G. Wellsszel foglalkozó jórészt leíró jellegű, számtalan igen érdekes adatot tartalmazó tanulmány. A szerző röviden beszámol azokról a kapcsolatokról, amelyek Wells oroszországi látogatása előtt szövődtek az angol író és M. Gorkij között. E személyes kapcsolatok, baráti szálak később sem szakadtak el, sőt még jobban megszilárdultak Wells első (1914) majd második oroszországi látogatása (1920) idején. A cikk részletesen idézi H. G. Wells élményeit és írásban megjelent élménybeszámolóit. A cikk érdekessége, hogy érzékelteti, milyen fel-

háborúval fogadta a szovjetellenes, reakciós közvélemény H. G. Wells szovjetunióbeli útjáról készült könyvét (az ellenséges kommentátorok között szerepelt Winston Churchill is). A következőkben a szerző leírja H. G. Wells második szovjetunióbeli útját, idézi a Szovjetunióról, Leninről tett kijelentéseit aláhúzva szovjetbarátságát és a történeti haladásba vetett hitét.

A Radiscevevről és nyugati felvilágosult gondolkodók kapcsolatairól, valamint a kapcsolatok és Radiscev személyének polgári bírálóirol készült írás már sokkal inkább elemző jellegű. A cikk szerzői a nemrégiben megjelent nyugat-német és francia írásokkal szemben aláhúzzák, hogy bár igaz, hogy Radiscev sokat merített Reynaltól és Herdertől, mégis önálló gondolkodó volt. Önálló volt abban az értelemben is, hogy a felvilágosodás eszmevilágát az orosz valóság feltételei között megpróbálta alkalmazni, de önálló volt abban az értelemben is, hogy a két említett nyugati gondolkodónál sokkal messzebb jutott, sokkal inkább forradalmi erőt képviselt. Míg Reynal és Herder megmaradt a felvilágosult abszolútizmus felülről való reformpolitikájánál (csak végső esetben és inkább csak akadémikusan felvetve egy esetleges forradalom lehetőségét), Radiscev egyre inkább meggyőződik, hogy a hön óhajtott reformok keresztülviteléhez társadalmi „paraszt” forradalom szükséges.

A megjelent tanulmányok egy másik csoportja a Szovjetunió (és kisebbrészt Oroszország) kulturális fejlődéséről szól. Ilyen írások: A Szovjetunió iparának automatizálása és annak társadalmi következményei; M. Solohov munkássága; a 20-as évek népi-hős színdarabjai; szovjet szépművészet; eredmények és távlatok; az októberi forradalom és a Szovjetunió népeinek írásrendszere; a Szovjetunió északi népeinek kulturális fejlődése; az orosz drámai színjátszás fejlődésének néhány törvényszerűsége a XIX. század első felében; az ún. tradíció a szovjet jogszolgáltatásban.

Az Októberi Forradalom negyvenedik évfordulója alkalmából a folyóirat két elméleti cikket közölt. „A leninizmus a szocialista kultúra ideológiai bázisa” és „Szocializmus és humanizmus” címen. A harmadik hasonló témájú cikk Leninről a forradalmárról és gondolkodóról szól. *V. A. Csagin* írása megemlékező jellegű rövid összefoglalót ad V. I. Lenin munkásságáról, tevékenységének főként filozófiai oldalait kidomborítva. A leninizmusról az ünnepi számba *N. T. Jovcsuk* írt bevezető tanulmányt. A szerző hangsúlyozza, hogy bár a leninizmus orosz talajon gyökerezett meg, a tanítás nemzetközi érvényű, mintahogy a leninizmus maga is az egész nemzetközi munkásmozgalom harcai—tapasztalatai alapján formálódott, kovácsolódott össze. A leninizmus, mondja N. T. Jovcsuk, az egész világ gazdasági fejlődésének tanulmányozásán alapul, ezért volt egyaránt alkalmazható gyengén fejlett országokban (Kína, Vietnam, Albánia stb.) és iparosodott országokban (Csehszlovákia és Német Demokratikus Köztársaság). A tanulmány további részében N. T. Jovcsuk a leninizmus jellemvonásait világítja meg (az ideológiai osztályharcot, a proletárinternacionalizmust, a leninizmus humanus és mélyen demokratikus vonásait, antidogmatizmusát, a meglévő eredményekkel való meg nem elégedettségét, dinamizmusát, amely újabb és újabb vívmányok elérésére sarkallja).

A szocializmus és humanizmus viszonyáról *Maria Petroszján* írt. Megállapítja, hogy e problémával az utóbbi időben különösen sokat foglalkoztak. A polgári országok értelmiségét különösen érdekli e kérdés, az imperialista propaganda azonban szintén e viszony állandó felvetésével remél hatást elérni, tömegeket leszakítani a haladó mozgalmakról. A polgári bírálók közül sokan a marxizmusról olyan bizonyítványt igyekeznek kiállítani, mintha azt nem érdekelné az egyén szelleme és erkölcsi tökéletesedése. Ezzel szemben M. Petroszján aláhúzza, hogy a marxizmus, a szocialista forradalom az embernek ember által való kizsákmányolását megszüntetvén az emberiség, az igaz humanitás érdekében cselekszik, és az emberiség legjobbjainak régi óhaját, a kizsákmányolás megszüntetését biztosítva, a társadalom lehetőségeket nyújt az egyes emberek képességeinek sokoldalú kiművelésére.

Ez az 1957. évi évfolyamban megjelent cikkekről közölt ismertetés korántsem teljes. E vázlatos áttekintés során nem szóltunk az archeológiai, etnográfiai, irodalomtörténeti, nyelvészeti, jog- és technikatörténeti cikkekről. Azonban még így, pusztán a történettudomány módszertana, a történetfilozófia területén is, mélységben és szélességben egyaránt hatalmas anyagot, értékes gondolatokat ismerhet meg az olvasó. Az igényes folyóirat a történetírás minden szakterülete, minden művelője számára tud újat mondani. A folyóirat nagy feladatot vállalt magára az egyetemesség és haladás hirdetésével; az eddigi eredmények arra mutatnak, hogy a várakozásnak meg is tud felelni.

В. Д. КОРОЛЮК:

ДРЕВНЕПОЛЬСКОЕ ГОСУДАРСТВО

(Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1957, 216 стр.)

A RÉGI LENGYEL ÁLLAM

Az államok kialakulásának, létrejöttüknek problémája és az új szervezet történetének első szakasza mindig és mindenütt a figyelem központjában állott. A középkori krónikás, ha még nem is világos előtte az állam fogalma, már erősen érdeklődik a keletkezésével kapcsolatos kérdések iránt. Az orosz Nesztor, vagy a cseh Cosmas, a lengyel Gallus és a magyar Anonymus ezt világosan kifejezésre juttatják műveik bevezetésében. A „ruszkaja zemlja” eredetének, vagy a „szittya föld”-ről való kivándorlás és a magyar nép végleges hazájában való letelepedésének kérdése nem más, mint a szóban forgó nép eredetének és államalakításának problémája és az erre adott első felelet. S már akkor is sokan olvasták e szerzőket, akárcsak a modern történettudomány fegyvereivel alaposan felszerelt mai történészeket, akik az államok kialakulásának főbb vonalait újra és újra megrajzolják. A Szovjetunióban és a szomszédos baráti országokban a második világháború befejezésétől kezdve könyvek tucatjai, tanulmányok százai igyekeztek megvilágítani az államalakulás legendás elemekkel át- meg átszőtt homályos történetét, s e munkák egy-két hónappal megjelenésük után mind kifogytak. Egy négy-öt évvel ezelőtt megjelent ilyen munka ma már könyvészeti ritkaságnak számít, könyvtárak és magánszemélyek feltett kincsei közé tartozik, s csak magyánba kerül az antikváriumba.

A kelet-európai államok kialakulását és legrégebb történetét nem világítják meg részletesen írott források. Egy-egy külföldi vagy hazai krónikás ellenőrizhetetlen adatai, későbbi történeti munkákon és okmányokon alapuló bizonytalan visszakövetkeztetések azok, amelyek a vázat, rendszerint az időrendi vázat adják. Az így nyert kereteket az ún. segédtudományok, különben önálló történeti diszciplínák: a nyelvészet, a régészet, a néprajz stb. tölti ki. Az általuk feldolgozott anyagot a történész összegyűjti, rendszerbe szedi, azaz csoportosítja és alapos kritika után segítségükkel egy többé-kevésbé vázlatos képet rajzol. A különböző tudományok által nyújtott anyag azonban nem egyenlő értékű, lemérése, értékelése megkívánja, hogy a történész egy kissé otthonos legyen ezeknek a diszciplínáknak a területén, ismerje alapkérdéseiket, kutatási módszereiket és nem utolsó sorban hiányosságaikat. Ez pedig nem könnyű feladat, ezért kevés történész vállalkozik ilyen munkára, amelyhez ezen kívül még élénk fantázia, kevés adatból történéseket, sőt folyamatokat rekonstruálni tudó igazi teremtő fantázia szükséges.

Még nehezebb lett a történész dolga ma, amikor az államot egy hosszú gazdasági és társadalmi fejlődési folyamat bizonyos pontján megjelenő szervezeti formának tekintjük. Ma nem kezdhettük például a magyar állam kialakulásának történetét a magyarság letelepedésével, Géza és István működésének ismertetésével. A honfoglaló magyarság előző társadalomfejlődésének ismerete, a Magyarországon talált népek társadalmi és gazdasági fejlődési foka és viszonyainak ismerete, a kölcsönhatások vizsgálata nélkül csak részlettanulmányok, szintézis igénye nélküli művek jöhetnek létre.

Más népeknél, így a lengyeleknél, talán egyszerűbb a helyzet, mert kevésbé kell kölcsönhatásokkal számolni. Megnehezíti viszont a dolgot, hogy ők még fele annyi írott forrással sem rendelkeznek mint pl. mi. A lengyel szakirodalom viszont a magyarnak sokszorosa és így egy külföldi történész számára, ha a lengyel államalakulással akar foglalkozni, már az irodalom áttanulmányozása is komoly nehézségeket okoz.

A szerző külföldi létre is a lengyel feudalizmus korának egyik legjobb szakértője, aki könyvek és tanulmányok hosszú sorában már bebizonyította felkészültségét, hozzáértését. Így jogos érdeklődéssel olvashatjuk e művét, amiről azonban már előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy tudományos népszerűsítő munka. Célja a szovjet olvasó közönség ilyen irányú érdeklődésének kielégítése. Ennek ellenére bennünket, magyar történészeket is erősen érdekel, mert jobban olvasható, mint a részletproblémákban elmerülő vastkos tudományos művek, melyeknek megértéséhez az olvasónak sokszor majdnem annyit kell tudnia, mint a szerzőnek.

A munka népszerűsítő jellege ellenére a források felsorolásával, rövid jellemzésével kezdődik, majd rátér az eddigi történetírói iskolák, egyes iskolákhoz nem tartozó nagyobb hatású történetírók munkásságának ismertetésére és kritikájára. Így szinte észrevétlenül elvezeti az olvasót az állam kialakulásának marxista értelmezéséhez, saját elméleti álláspontja kifejtéséhez, amelyet éppen ezért külön nem kell részleteznie. Nagy vonalakban megkapjuk tőle az egyes lengyel történeti iskolák rövid jellemzését is, de itt talán, ha már ezt a nehéz munkát vállalta, a szerzőnek kissé árnyaltabban, differenciáltabban

lehetett volna dolgozni. Az ő ábrázolásában ugyanis a valóságnak egy kissé leegyszerűsített képét kapjuk.

Bármely szláv állam történetének megírása elválaszthatatlan a szláv őshaza, a szlávok szétválása és az ezekkel kapcsolatos többi vitás problémák részletes tárgyalásától. Különösen fontos ez a lengyel állam kialakulása kérdésénél, hiszen köztudomású, hogy ez éppen az őshaza területén élő, itt visszamaradt szlávok állama volt, és így azt az alapot szolgáltatja, amelyhez az összes többi szláv államok kialakulásának történetét hasonlítják.

A második fejezet így röviden elmondja az egész szláv őstörténetet, egészen a szláv törzsek szétválásáig, az i. sz. V—VI. századig. Az írásos források előtti kor a régészeti kultúrák korszaka, s itt az a nehézség, hogy ritkán tudjuk azokat egy meghatározott etnikumhoz kötni. Ez a körülmény kitűnő alkalmat nyújtott a múltban egymás ellen harcoló nacionalista történészek és régészek vitáira. A régészeti kultúrák kisajátítása állandó jelensége a polgári iskoláknak, bár mindnyájan tudjuk, hogy kerámiai formákhoz, díszítő elemekhez etnikumot kötni igen labilis dolog. A szerző által részletesen elemzett kultúrák közül itt csak az ún. lužicei (lausitzi) kultúrát ragadjuk ki (i. e. 1300—), amelyet a német történészek germán, a szlávok pedig szláv kultúráknak tartottak. Mi sem mutatja jobban a marxizmus fölényét, minthogy a szerző e nehéz kérdést is helyesen — meggyőződésünk szerint legalábbis helyesen oldja meg, amikor a lužicei törzseket csak részben tartja szlávoknak, protoszlávoknak, s elismeri, hogy a régészet ilyen kérdésekben nem tud teljes bizonyossággal állást foglalni. Miután azonban tudjuk, hogy a későbbi lengyel törzsek jelentős része e kultúra területén élt, részletesen foglalkozik az eddigi régészeti eredményekkel, rekonstruálni igyekszik e törzsek életviszonyait, s ez igen jól sikerül is a szerzőnek, hiszen igen nagy régészeti anyag áll rendelkezésére. De talán még fontosabb, hogy a lužicei és az utána következő kultúrák analízise alapján sikerül kimutatnia a szláv őstársadalom felbomlását, a vagyoni differenciálódás egyre gyorsabb ütemben való fokozódását. A folyamatban azonban, véleményem szerint, túlzott hatást tulajdonít a római rabszolgatartó birodalomnak. Elszórt megjegyzéseiből már szinte arra lehet következtetni, hogy római hatásra a szlávok között a rabszolgatartó formáció elemei is jelentkeznek. Feltételezi pl., hogy a dél-lengyelországi különféle fémfeldolgozó üzemek munkásai rabszolgák voltak, amire természetesen nincsen biztos adatunk. Mindez arra vezethető vissza, hogy a marxista elméleti irodalomban még mindig nincsen egészen tisztázva a rabszolga és a feudális formáció egymáshoz való viszonya. Még mindig akadnak olyan kutatók, akik az őstársadalom — rabszolgatartó formáció — feudálisizmus fejlődési vonalat mindenütt időben egymásra következő szakaszoknak tartják, azaz nem veszik figyelembe az idő és a tér kölcsönös hatását, és főleg a termelő erők fejlettségi fokát. Koroljuk így a római rabszolgatartó rendszer bukását fordulópontnak, a feudálisizmus kezdetének tartja valamennyi európai nép számára, ami — ha a valóságban tényleg így is van — azért nem hozható szerves összefüggésbe egymással. A feudalizmus nem azért alakult ki a római birodalomtól távolos kelet-európai népeknél, mert a rabszolgatartó rendszer a birodalomban felbomlott. Az összefüggés sokkal bonyolultabb volt.

A harmadik fejezet már a feudális viszonyok kialakulását, az első korafeudális képződmények létrejöttét vizsgálja a későbbi lengyel területen. A VI. századi kiindulópontként megrajzolt gazdasági és társadalmi kép azonban ellentmondásokat tartalmaz. Hangsúlyozza az ekés földművelés, a vassfeldolgozás stb. fontosságát a feudális viszonyok kialakulásában, holott ezek megjelenéséről és elterjedéséről már századokkal előbb is megemlékezett. Figyelmesen olvasva úgy tűnik, hogy az előző fejlődést egy kissé eltúlozta és így most az új társadalmi formáció megjelenését nem tudja szorosan az alaphoz, a termelőerők fejlődéséhez kötni. A szerző maga is érzi ezt, és ezért a VI. századot a visszaillesés korának nevezi, okát elsősorban a római birodalom hatása megszűnésében és az avarok megjelenésében keresi. Csak harmadsorban említi a szláv törzsek szétvándorlását, ami a lakosság számának erős csökkenését okozta a lengyel területen. Véleményem szerint pedig a fő ok éppen ez a — mellékesen említett — jelenség. A későbbi lengyel területről ugyanis éppen a déli részeken lakó, legfejlettebb törzsek vándoroltak dél felé a Kárpátok két oldalán. Ezek, a források egybehangzó tanúsága szerint, már a katonai demokrácia korában éltek. Nyilvánvaló, hogy előbbi helyüket az előzőleg északabbra lakó, fejletlenebb törzsek foglalták el.

A bizonytalanságot pedig még jobban növeli az a körülmény, hogy éppen e korra vonatkozólag alig áll rendelkezésünkre feltárt és feldolgozott régészeti anyag. A szerző által megrajzolt kép tehát aligha tekinthető véglegesnek. A „visszaesés” vagy „hanyatlás” problémájával így egyelőre csinján kell bánni. Ezt különben a szerző is tudja és hangsúlyozza is, hogy megállapításai kénytelenségből sematikusak és hipotetikusak.

Mi a magunk részéről éppen ezért nem is kívánunk itt a szerzővel vitatkozni, jöllehet az ún. „szomszédcsági faluközösség” és a feudális úri osztály kialakulásával kapcsolatban eltérő nézeteink vannak. Általában csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a társadalmi fejlődési folyamatot szerintünk eleinte túl gyorsnak (VI—VII. század) ábrázolja, majd elnyújtja, s mindezt azért, mert a lengyel törzseknek megfelelőek a katonai demokrácia koráról. Mi a folyamatot fordítva képzeljük el, véleményünk szerint a birtokos osztály kialakulása kezdetben lassú, majd a fejlődés a katonai demokrácia korszakában, a VIII—IX. században egyre gyorsult. Igaz, hogy a lengyelek esetében erre sincsenek írott források, a korszak rablóhadjáratai nem írásbeliséggel bíró idegenek ellen folytak. De vajon nem lehetne-e ezt a korszakot a lengyel törzsek egymás elleni harcával azonosítani, amivel különben a könyv elég részletesen foglalkozik?

A negyedik fejezet a IX—X. századi gazdasági fejlődést ábrázolja. A régészeti anyag ebben a korban hirtelen megnő, sőt írásos források is találhatóak már, és így a kép az előző korszakhoz képest részletesebbé, színcesebbé válik. A kérdés csak az, hogy nincs-e itt egy kis elrajzolás, a viszonyoknak a valóságosnál egy kissé fejlettebb ábrázolása. Itt elsősorban a városokra gondolok, melyeknek szerző igen nagy szerepet tulajdonít. Ugyancsak kissé hihetetlennek hangzik a háromnyomásos rendszernek a X. század közepén történt elterjedése is. A bizonyítékul felhozott forráshely (Ibn Jakub) ezt bizony sehogy sem bizonyítja: „Kétszer vetnek egy évben: késő nyáron és tavasszal és két termést takarítanak be.” A szöveg filológiai elemzése nem teszi lehetővé, hogy itt háromnyomásos rendszerrel beszéljünk. Csodálatos is lenne ez, hiszen még Nyugat-Európában sem általános e korban.

Természetesen tudom, hogy a szerző állításai nagy részét a hatalmas lengyel régészeti irodalomra építi. A nehézség azonban ott mutatkozik, hogy a lengyel régészeti irodalomban e kérdések még koránt sincsenek tisztázva, az ellentétes vélemények harcának korában élünk, és így e forrásmunkákat csak erős kritikával szabad felhasználni.

Az ötödik fejezetben kerül sor a lengyel állam kialakulásának a bemutatására. A kérdésnek hatalmas irodalma van, s a szerző azt ügyes kézzel használja fel. Egy ilyen rövid ismertetés keretei között sajnos, még vázlatosan sem ismertethetjük a szerző eredményeit, a bonyolult kérdést nem ismerő magyar olvasó számára. Ehhez sokkal nagyobb helyre volna szükségünk. Itt csak egy ellenmondásra hívjuk fel a figyelmet. A nagybirtokos osztály és a nagybirtok a szerző szerint már megvolt a VIII—IX. században is, s most mégis újra való kialakulásukról beszél, amikor is a fejedelmi kíséret tagjainak földbirtokossá válásával foglalkozik. Bár e látszólagos ellentmondás pontosabb fogalmazással könnyen eltüntethető, még mindig hiányérzetünk maradna, mert kevés szó esett előzőleg a fejedelmi birtok és hatalom kialakulásáról, és általában a politikai és hadi funkciókból folyó hatalom földbirtokban és függő viszonyban (jobbágyság) történő materializálásáról.

A hatodik fejezet a lengyel állam külpolitikájával, a németekkel és oroszokkal kialakuló viszonytal, míg az utolsó fejezet a XI. századi válságjelenségekkel, anti-feudális felkelésekkel, majd a feudális viszonyok végleges megszilárdulásával foglalkozik. Az írásos források szaporodásával a történetés helyzete e korban egyre könnyebbé válik. Koroljuk itt a meglevő forrásokra és a terjedelmes irodalomra támaszkodva néhány vonással felvázolja a problémákat, majd biztos kézzel megoldja azokat. Olvasói azzal az érzéssel ismerek le a könyvet, hogy kis terjedelme ellenére sok kérdésre választ adó, az eddigi ismereteket jól összefogó és nem egy helyen új szempontokat felvető alapos munkát olvastak. E kis munka bizonyítéka annak, hogy szerzője a tudományos népszerűsítő műfajban is megállja a helyét. Elejétől végig érdekes, gyorsan gördülő, a figyelmet állandóan ébren tartó, élvezettel olvasható munkát alkotott, amely a szakember számára is jól használható segédeszközt nyújt.

PERÉNYI JÓZSEF

A. В. ПРЕДТЕЧЕНСКИЙ:

ОЧЕРКИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ РОССИИ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА

(Москва—Ленинград, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 456 стр.)

VÁZLATOK OROSZORSZÁG TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI TÖRTÉNETÉBŐL A XIX. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDEBEN

A korszak, amelynek belpolitikai történetét Predtyeconszkij kitűnő munkája tárgyalja, a feudalizmus bomlásának egyik szakasza, az a szakasz, amely egybeesik I. Sándor uralkodásának idejével. Az orosz polgári történetírás e korszak történetét vizsgálva az uralkodó tevékenységét tekintette a legfontosabbnak. Elsősorban I. Sándor politikáját tanulmányozta, és ebből a szempontból a korszakot két élesen elütő szakaszra bontotta. A polgári történetírók szerint 1812-ig tartott I. Sándor liberális korszaka, melyben megpróbálkozott bizonyos burzsoá reformokkal, a polgári fejlődés elősegítésével, míg a második szakaszban, 1812, ill. 1814 után az országban elúrhodott a reakció, I. Sándor képtelen volt bármiféle új reformra, a kormányzatot teljesen átengedte Arakcsjevnek, aki azután a legdurvább reakciós önkényuralmat valósította meg, miközben Sándor a Szentsovetség kongresszusain járt és misztikus, világmegváltó elképzelésekkel foglalkozott.

A szovjet történetírás is — igaz, hogy az ellentétek valamelyes letompításával — ezt az éles szembeállítást emeli ki, melyet alapvető társadalmi okok mellett a belpolitikai élet egyes vezető tényezőinek ellentéteivel, külpolitikai megfontolásokkal és Sándor személyes felfogásának változásaival magyarázott meg.

Predtyeconszkij könyve a kérdés egészének új és meggyőző interpretációját nyújtja. Bevezető fejezetében felvázolja Oroszország gazdasági és társadalmi fejlődését a XVIII. század végén és a XIX. század első negyedében, rámutat arra, hogy a feudális rendszer bomlásának folyamatában a századforduló kétségtelenül fontos mérföldkövet jelent, utána a polgári fejlődés gyorsabb léptekkel halad előre, amennyire ezt persze a a fennálló társadalmi viszonyok egyáltalában megengedik.

A következő két fejezetben a szerző bemutatja azokat a különböző emlékiratokat, amelyeket a magasabb arisztokrácia képviselői a császárhoz intéztek az ország helyzetéről, különböző reformokat javasolva, és különösen részletesen ábrázolja a Sándor szűkebb baráti társaságából alakult titkos bizottság működését. Az első évek során bizonyos reformokat hajtottak végre, kiadták a szabad földművelőkről szóló rendeletet, amely lehetővé tette a jobbágyoknak, hogy megválthassák magukat a szolgálattól, megengedték a kereskedők és szabad parasztok föld szerzését, a központi államapparátust modernizálták. Bizonyos polgári reformokat hajtottak végre a cenzúra és a közoktatás terén is. A következő években a központi kormányzat egyik éleseszü és széles látókörű képviselője, M. M. Szperanszkij újabb reformjavaslatokat terjesztett a császár elé.

A megvalósult reformjavaslatok, a tervezetek és a konkrét törvényes intézkedések egybevetése és elemzése alapján Predtyeconszkij már az 1812-ig eltelt korszakra nézve megállapítja a következőket: az udvari körök távolról sem voltak egységesek azzal kapcsolatban, hogy a kormány konkrétan, egyes kérdésekben milyen politikát kövessen, milyen engedményekre legyen hajlandó. A szerző igen finoman elemzi a kor egyes szereplőinek, Sándor barátainak és idősebb államférfiaknak a felfogását, kimutatja a közöttük fennálló különbségeket. Az azonban kétségtelen volt, hogy csak a polgári fejlődésnek tett engedményekről lehetett szó, és ezek az engedmények addig mehettek el, amíg nem fenyegették alapvetően a feudális rendszert. Az engedmények pedig szinte elvesztek a lényegtelen, semmi újat nem hozó, a fennálló rendszer külsőségeit szabályozó törvények és rendeletek tengerében. Ennek az oka az volt, hogy a nemesség zöme, és ezzel együtt az udvari arisztokrácia még nem látta szükségesnek a helyzet alapvető megváltoztatását. Ezt csak a néptömegek határozott fellépése kényszeríthette volna ki, erre viszont az orosz parasztság az adott történelmi pillanatban még képtelen volt. Bizonyos reformokat ugyan az udvari arisztokrácia szükségesnek tartott a fellobbanó parasztmozgalmak lecsendesítésére, de ugyanakkor attól is félt, hogy ilyen reformok még inkább szítják az elégedetlenséget. Ez magyarázza meg az ingadozásokat a reformtevékenységben.

A szerző meggyőzően mutatja be azt, hogy 1813 és 1825 közt sem hiányoztak a különböző reformkísérletek, igen hosszan sorolja fel az egyes arisztokraták részéről az ágrárkérdés rendezésére vonatkozólag benyújtott javaslatokat. Ugyanígy az állam-

apparátus átszervezésére vonatkozólag is újabb tervezetek születtek, 1820-ban már kész volt egy alkotmánylevél programja épp úgy, mint ahogy tervezetek készültek a helyi közigazgatás újjáalakítására. A törvényhozói gyakorlat azonban ismét a részletekbe fulladt és még annyi reformot sem hozott, mint az előző korszakban.

Prodyeczenszkij végső konkluziója tehát az, hogy I. Sándor uralkodása idején téves volna két korszakot, egy liberálisat és egy reakciósat megkülönböztetni. Sándor egész uralkodása idején egységes folyamattal állunk szemben: a kapitalista termelési viszonyok fejlődése feltartóztatlanul halad előre, s ez lényeges eltolódásokat eredményezett a társadalom szerkezetében. A kormányzat nem fojtotta el ezt a fejlődést, sőt részleges intézkedésekkel egyes kérdésekben még elő is segítette, anélkül, hogy alapjában megváltoztatta volna a fennálló rendszert. Fenntartotta a jobbágyrendszert, bár tett bizonyos intézkedéseket a kapitalizmus falusi érvényesülésének megkönnyítésére. Fenntartotta a feudális államapparátust, de egymást érték a tervezetek, amelyek a polgári monarchiára való fokozatos, lassú átmenetet szerették volna elősegíteni. A szerző úgy véli, hogy az uralkodó osztály, és ezen belül elsősorban az udvar ezekkel a tervezetekkel és javaslatokkal felkészült arra, hogy a kellő pillanatban végrehajtsa a nagy változást, átalakítsa a társadalmat és az államot, létrehozza a polgári társadalmat és a polgári monarchiát, persze felülről, reformok útján. Hogy ennek szükségessége egykor elkövetkezik, az éppen ebben a korban vált az államot irányító felelős tényezők meggyőződésévé. De csak az 1859—1861-es évek forradalmi helyzete kényszerítette ki ennek a felülről jövő polgári átalakulásnak a végrehajtását.

Predtyeczenszkij könyvét igen részletes, gondosan összeállított bibliográfia és névmutató egészíti ki. Külön érdemként kell utalnunk arra is, hogy az eddigi irodalom és a kiadott forrásanyag mellett igen sok új, eddig a szovjet történeti irodalomban felhasználatlan levéltári anyagot is felvonultat koncepciójának igazolására. A konkrét adatok gazdag sorával és a belőlük leszűrt következtetésekkel igazolja a szerző állításai helyességét. A tények valóban alkotó marxista-leninista szellemű feldolgozása Predtyeczenszkij munkáját módszertani szempontból is az újabb szovjet történeti irodalom egyik figyelemreméltó, valóban alapos és kiváló alkotásává teszi.

NIEDERHAUSER EML

А. Л. НАРОЧНИЦКИЙ:

КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ ДЕРЖАВ НА ДАЛЬНОМ ВОСТОКЕ 1860—1895

(Москва, Изд. Академии Наук СССР, 1956. 899 стр.)

A TÖKÉES HATALMAK GYARMATI POLITIKÁJA A TÁVOL-KELETEN 1860—1895;

A szovjet történettudomány kezdettől egyik fontos feladatának tekintette a gyarmati kérdés történelmi problémáinak kutatását, a gyarmattartó hatalmak politikájának tudományos leleplezését, valamint az elnyomott gyarmati és félgyarmati népek nemzeti felszabadító mozgalmi történetének kutatását. E tudományág, szigorúan vett tudományos jelentőségén túlmenően, nagy horderejű aktuálpolitikai jelentőséggel is bír.

A nagyhatalmak gyarmatbirodalmainak jelentős hányada Földünk keletén terpszkedett. A keleti és távol-keleti gyarmati és félgyarmati országok a gyarmatosítás klasszikus időszakában a Föld lakosságának több, mint a felét tették ki. Napjainkban, amikor tanúi vagyunk e hatalmas kiterjedésű gyarmatbirodalom porbahullásának, különös érdeklődéssel vesszük kézbe Narocsnyickij csaknem 900 oldal terjedelmű monografikus munkáját, amely a kapitalista hatalmak 1860 és 1895 közötti távolkeleti gyarmati politikáját elemzi.

Ez a 35 éves korszak a gyarmattörténetnek annál is inkább fontos időszaka, mert első szakaszában fejeződik be a világ felosztása, második szakaszában pedig a világ újrafelosztásának előfeltételei érlelődnek. A hatalmak gyarmatosító törekvéseinek súlypontja e korban tevődik át a Távol-Keletre, s ezen belül is elsősorban a legnagyobb távolkeleti birodalomra, Kínára. Ebből a megfontolásból teljes mértékben helyeselhető a könyv fejezetbeosztása, mely lényegében a kínai újkori történelem periodizációját követi. A munka négy része ugyanis a kínai újkori történet e néhány évtizedének legjelentősebb határköveit választja meggyének. Az első rész az 1860-as második ópiumháborútól és a tajping forradalom leverésétől a Korcával kötött első egyenlőtlen szerződésig

(1860—1884) terjedő csaknem negyedszázad történetét öleli fel. A második rész a Vietnám birtoklásáért vívott francia—kínai háborút és a kapitalista hatalmak Korea feletti versengését tárgyalja (1884—1885). A harmadik rész a francia—kínai háborútól a japán—kínai háborúig terjedő évtized (1886—1894) eseményeit foglalja össze, míg az utolsó, negyedik rész a japán—kínai háború korszakának történetével foglalkozik.

A munka Kína-centrizmusa tehát teljesen jogosult és helyes, hiszen az események középpontjában a minden oldalról fenyegetett Kína áll. Valójában a hatalmak Korea és Vietnám megszerzéséért vívott harca is szorosan kapcsolódik a Kína elleni agresszióhoz, pontosabban annak egyik közvetett megnyilvánulási formája, mintegy előjátéka volt. A kapitalista nagyhatalmak az agresszió első lépéseiként ugyanis a kínai impériumhoz laza hűbéri szálakkal fűződő Koreát és Vietnámot, majd a határvidékeket szakítják le Kína testéről, hogy azután a későbbiekben ezeket ugródeszkának használva az ország belső területeire is behatoljanak. A munkában Kínán kívül Korea, Vietnám és Japán kapnak még jelentős helyet.

A könyv monográfikus jellegéből adódóan egy kissé talán többet foglalkozhatna más távol-keleti országokkal, a Fülöp-szigetekkel, Indonéziával stb., sőt bizonyos vonatkozásokban talán érdemes volna még behatóbban megvizsgálni azt a kérdést is, hogy a tárgyalt időszakban milyen szerepet játszott India, mint az angol gyarmatosító törekvések távol-keleti támaszpontja, kereskedelmi agressziójának bázisa, s nem utolsósorban katonai tartaléka.

A távol-keleti világ történetében rendkívül fontos szerepet játszik ez a bő három évtized azért is, mert ekkor dől el nemcsak Kína, de Korea, Indokína, Burma, Japán, sőt a Fülöp-szigetek sorsa is. Kína félgymarmattá válásának folyamata erre az időszakra esik. Igaz ugyan, hogy ez a folyamat a korszakban még nem zárult le, s Kína — részben éppen a kapitalista hatalmak távol-keleti érdekkellentéteinek összeütközése, s nem utolsósorban a kínai és más népek erős forradalmi megmozdulásai miatt — nem is vált teljes gymarmattá, ez azonban mit sem változtat a tárgyalt korszak végére kialakult kínai félgymarmati státusz tényén. A „boxer”-felkelés elfojtása után 1901-ben Kínára kényszerített ún. „boxerjegyzőkönyv” pusztán pecsétjével szentesítette ezt a történelmi folyamatot. Japán elmaradott feudális országból ebben a korban válik kapzsi, hódító hatalommá, Ázsia csendőrévé. Indokínát és Koreát ekkor szakítják el Kínától Franciaország, ill. Japán. Burma a Brit Birodalom gymarmata lesz, a Fülöp-szigeteken pedig leáldozik a hajdan erős tengeri hatalom, Spanyolország napja, hogy néhány év múlva átadja a helyet a fiatal amerikai imperializmusnak.

A munkának sok más erénye mellett egyik legkiemelkedőbb, az egész monográfiát végigkísérő kiválósága éppen az, hogy az egyes nagyhatalmak és a távol-keleti országok belső politikai és gazdasági, katonai és osztályhelyzetének mélyreható marxista elemzéséből kiindulva, s ezzel párhuzamosan a nagyhatalmak egymás közötti ellentetei, valamint a nagyhatalmak és a gymarmati, félgymarmati országok közötti ellentmondások keletkezésének és változásainak gyökereit gazdag korabeli forrásanyag feldolgozása alapján feltárva világítja meg a távol-keleti gymarmati politika összetevőit. A szerző bonckéso alá kerül kellő súllyal minden számottevő nagyhatalom. Talán nem lenne azonban vétség a cím ellen, ha a szerző a kevésbé hatalmas, de mégis oly fontos szerepet játszó országokról is teljesebb képet adna. Gondolunk itt elsősorban Belgiumra, Hollandiára, sőt az Osztrák—Magyar Monarchiára is, amely ugyan nem játszott fontos szerepet, de mint epizódfigura semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül. Nem egészen tisztázott az a kérdés sem, hogy miért maradhatott Sziám lényegében független kis imperialista epigon a távol-keleti gymarmatvilág tengerében. Természetesen fízget nem azt akarjuk mondani, hogy a könyv veszített értékéből. E kisebb problémák esetleg külön-külön, kisebb témákat is alkothatnak. Ám részgtelen, megírásuk így részletekben, a nagy egésztől elválasztva sokkal nehezebb, mint annak keretébe foglalva.

Ami a szerző tudományos munkamódszerét illeti, ki kell emelnünk a forrás-munkák rendkívül széles skálájának feldolgozását. Narocsnycikj átvizsgálta a moszkvai és leningrádi történeti, hadi, haditengerészeti, diplomáciai levéltárak és a Lenin-könyvtár kéziratárának hatalmas anyagát, a nemzetközi szerződések, diplomáciai levelezések, a diplomáciai tárgyalásokról készült jegyzőkönyvek orosz, angol, francia, német nyelven publikált anyagát, a kortársak életrajzeit, visszaemlékezéseit, útleírásokat, statisztikai közleményeket, valamint a korabeli orosz és a legtekintélyesebb angol, német, francia és távol-keleti lapok (a moszkvai Történeti Könyvtárban orosz fordításban fellelhető japán és kínai sajtóról van szó) sajtóanyagát, hogy csak a leglényegesebbekről emlékezzünk meg. A monográfia végén összeállított könyv- és forrásanyagjegyzék ennek a korszaknak eddig különben is hiányos bibliográfiáját gyűjti gazdag csokorba. A bibliográfián kívül személyi, tárgyi és földrajzi névmutató növeli a munka értékét.

Narocsnyickij nevével nem először találkozunk a Távol-Kelet történetének irodalmában. Egyik társszerzője ő a Zsukov szerkesztésében Moszkvában 1951-ben, magyarra fordítva pedig 1953-ban Budapesten is megjelent: „A Távol-kelet a nemzetközi politikában 1870—1945” c. munkának. Ezen kívül több tanulmánya jelent meg ebből a témakörből. Összefoglaló cikket írt a reakciós amerikai távol-keleti történetírásról. Mindez arra enged következtetni, hogy a szerző sokévi munkájának gazdag eredményét bocsátotta most sajtó alá, mely pótolja a mind ez ideig hiányzó monografikus marxista feldolgozást.

Mindent egybevetve, egyetértünk a szovjet recenzorral, Dubinszkijjal többek között abban is, hogy ez a munka mind a felhasznált forrásanyagok gazdagsága, világos, szisztematikusan elrendezése, mind pedig marxista alapossága tekintetében felülmúlja az eddigi hasonló jellegű műveket, s bátran állíthatjuk, hogy a szovjet történettudomány nemzetközi tekintélyét is öregbíti. A téma érdekességére és a problémakör hazánkban való megközelíthetőségének nehézségére való tekintettel hasznos lenne a könyv magyarra fordítását szorgalmazni.

JÓZSA SÁNDOR

**ИСТОРИЯ СССР. УКАЗАТЕЛЬ СОВЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЗА 1917—1952.
ИСТОРИЯ СССР В ПЕРИОД КАПИТАЛИЗМА (1861—1917)**

(Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1958. 392, 1 стр. Прил. 129, 1 стр.)

**A SZOVJETUNIO TÖRTÉNETE. AZ 1917—1952 KÖZT MEGJELENT SZOVJET
IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA. A SZOVJETUNIO TÖRTÉNETE
A KAPITALIZMUS KORSZAKÁBAN (1861—1917)**

Rendkívül örvendetes, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Moszkvai Társadalomtudományi Könyvtára már a második nagy kötetben adja közzé a szovjet korszakban megjelent történeti munkák bibliográfiáját. 1956-ban jelent meg ennek a hatalmas munkának első kötete, amely a Szovjetunió egész történetét, ill. az 1861-ig terjedő korszakot tárgyaló munkákat foglalja magában.

A kiadás előzményeiről, a kötet módszeréről, a gyűjtés kereteiről, az anyag beosztásának, elrendezésének elveiről a Századok a kötet megjelenése után nem sokkal részletes ismertetésben számolt be (ld. Századok 91. évf. 1957. 1—4. sz. 435—437. l.). Ezekre a problémákra nézve tehát az ott elmondottakra kell az olvasót utalnunk.

A 10 508 címszót felsoroló új kötet természetesen szorosan alkalmazkodik az I. kötet beosztásához. Három nagy részre oszlik. Az elsőben az egész korszakkal foglalkozó munkákat sorolja fel, az általános jellegű munkák után a gazdasági és társadalmi fejlődésre vonatkozó művek következnek, azután az államapparátus, a cárizmus bel- és külpolitikája, az osztályharc, a forradalmi mozgalom, az elnyomott népek szabadságharca, majd „társadalmi élet” fő címszó alatt a társadalmi gondolkodás, az oktatás, a tudomány, a technika, a könyvkiadás, irodalom, képzőművészet és zene anyaga.

A második rész az ipari kapitalizmus korszakának anyagát nyújtja nagyjából hasonló szakcsoportokban, ill. ezt a korszakot még két alkorszakra osztja, a jobbhagy-felszabadtatás és az ipari kapitalizmus fejlődésének (nagyjából az 1880-as évek elejéig), és az ipari kapitalizmus további fejlődésének a korszakára (az 1890-es évek végéig). Itt persze egyre nagyobb szerephez jut már a munkásmozgalom története is.

Az imperializmus korszakával foglalkozó harmadik rész még szűkebb időrendi határok közt közli anyagát, a forradalmi válság érlelődése (1900—1904), az orosz—japán háború (1904—1905), az első oroszországi polgári demokratikus forradalom (1905—1907), a sztolipini reakció korszaka (1907—1910), az új forradalmi fellendülés korszaka (1910—1914), az első világháború (1914—1917) és a második polgári demokratikus forradalom eseményei szabják meg az anyag beosztását. Ahol igen bőséges az anyag, mint pl. az 1905—1907-es forradalomnál, ott még ezen belül is periodizálták.

A beosztás alapelve tehát a kronológia, és csak az időrenden belül érvényesülnek a tárgyi beosztás kritériumai. Minthogy a tárgyi beosztás sémáját a szerkesztők igen rugalmasan kezelték, az időrend alapulvétele látszik a legcélszerűbbnek. A mellékletben (az I. kötethez hasonlóan) részletesen megadott szakrendszer útbaigazítást nyújt annak a kutatónak is, akit nem egy-egy rövidebb korszak érdekel, hanem pél-

dául az egész korszak kulturális fejlődésének problémái. Az erre vonatkozó anyagot az időrendi csoportokon belül könnyűszerrel megtalálja. Az a tény, hogy a szerkesztők az anyaggal együtt máris közzétették a részletes mutatókat, különben is roppantul megkönnyíti a kötet használatát, voltaképpen lehetővé teszi, hogy az olvasó az anyagot pillanatokon belül megtalálja, akár tárgy szerint, akár időrendben, akár a szerző szerint, akár tárgyalat személy szerint keresse.

A művelődéstörténeti anyagot a szerkesztők kénytelenek voltak erősen megrostálni, hiszen különösen az irodalomtörténet és a tudománytörténet teljes anyagának a felvétele mérhetetlenül felduzzasztotta volna a kötetet. Itt tehát csak azokat a munkákat vették fel, amelyek a történelem számára is érdekesek és fontosak, az egyes személyekre vonatkozó munkáknál kellett viszont a legszigorúbb válogatást végrehajtani és ezek legnagyobb részét kihagyni. A bibliográfiákat viszont mindig felvették, és így, ha közvetett úton is, voltaképpen erről az anyagról is kap tájékoztatást az olvasó. Igen nagy viszonylag az emlékiratoknak és visszaemlékezéseknek a száma, és különösen fontosnak kell tartanunk, hogy ezek közlésében a szerzők az adott határokon belül a teljességre törekedtek. A bibliográfia használatát e vonatkozásban az is megkönnyíti, hogy egy-egy visszaemlékezés szerzőjét az olvasó a szerzők és a tárgyalat személyek mutatójában egyaránt megtalálja.

Összefoglalóul újból hangsúlyoznunk kell, milyen értékes és hasznos munkát végzett a Társadalomtudományi Alapkönyvtár ennek a kötetnek az összeállításával. Reméljük, hogy előbb vagy utóbb sor kerül azoknak az igényeknek a kielégítésére is, amelyekét a Századok fentebb említett ismertetése vetett fel. A Szovjetunió és a külföld történései abból is olyan hasznot húzhatnak, mint a már megjelent kitűnő bibliográfiából.

NIEDERHAUSER EMIL

FRANZ MEHRING :

MARX KÁROLY ÉLETRAJZA

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1957. 661 l.)

A kristály a napsugarakat különböző színekre bontja, s a szemlélő különböző színárnyalatokat lát, ha a kristályt más és más oldalról közelíti meg. Az emberiség történetének nagy alakjairól készült sikerült életrajzoknál hasonló jelenséggel találkozunk. Franz Mehringnek Marx Károlyról írott életrajzával kapcsolatban nem szükséges bizonyítanunk, hogy ilyen esettel állunk szemben.

Már a könyv első megjelenése igen nagy érdeklődést váltott ki a nemzetközi munkásmozgalomban, és így érthető, hogy a munkáról különböző vélemények hangzottak el. Clara Zetkin a későbbiekben nagyszerű bizonyítványt állított ki az életrajzról: „nem jóindulatú iskolás gyakorlat, amelyben a kis szellem a nagy előtt kritikátlanul meghajlik, hanem igazi mestermű. Ebben az életrajzban — írja — egy Marx által átformált szellem állított a mesternek és magának örök emléket” (*Clara Zetkin: Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Franz Mehring*).

A korabeli német szociáldemokrata sajtóban a könyvet Heinrich Cunow ismertette a *Neue Zeit* 1918 júniusi számában. Érdemileg a német nyomdokokon haladt az az ismertetés is, amely az első magyar kiadás után a Szocializmus 1925 decemberi számában jelent meg Péter Géza tollából. Ezek az ismertetések meghajolnak F. Mehring nagy tudása, ragyogó stílusa előtt, érdemének tudják be, hogy a szerző szembe mert szállni a pártban kialakult dogmákkal, életre tudta kelteni, meg tudta rajzolni Marx emberi, érzelmi vonásait. Heinrich Cunow ismertetése jóval mélyebb, mint Péter Gézáé. Cunow számonkéri Mehringtől, hogy Marxot túlságosan mozgalmi politikusként mutatta be, és a tudós ennek következtében háttérbe szorult. Kifogásolta, hogy Marx filozófiai, politikai gazdaságtani munkássága nem nyert kellő megvilágítást, az osztályharc elméletéről adott kép helyenként felületes (mivel Mehring megelégedett a Weydemeyer levélre való utalással, amelyből olyan következtetést lehet levonni, mintha a kapitalizmus megelőző társadalmi formációkra vonatkozóan Guizot-Thierry és Marx osztályharc-elmélete azonos lenne), végül Cunow szerint Mehring Marx újságírói tevékenységét sem mutatja meg elég alaposan. Több kritikai észrevételt Cunow nem tett (Péter Géza egyet sem). Kautskyék kritikájáról F. Mehring előszavában és a könyvhöz írt megjegy-

zéseiben olvashatunk. Az életrajz szociáldemokrata irodalmának fő gyengéje az, hogy a Mehring által felvetett gondolatokat sok helyütt elszűrkitette, a könyv jelentőségét méreteiben lefokozta, a Mehring által hangsúlyozott tanulságokat észrevétlenül bagyta.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy F. Mehring életrajzának második magyar nyelvű megjelenésével egyidejűleg az érdeklődők a könyvről három tanulmányt is olvashatnak. Az utóbbi években fokozottan jelentkezett az a törekvés, hogy a marxizmus-leninizmus most már közvetlenül a klasszikusok, illetőleg a munkásmozgalom nagy harcosainak, gondolkodóinak írásai alapján válják népünk közkinésévé. Ezen a téren könyvkiadásunk friss gyümölcsként kaphatták kézhez az olvasók K. Liebknecht, R. Luxemburg és F. Mehring munkáit. A kérdéses három tanulmány megjelenésében is — többek között — a fentebb megjelölt tendencia érvényrejutását látjuk; a marxizmus-sal, a munkásmozgalommal foglalkozók mind nagyobb gonddal nyúlnak a munkásmozgalom nagyjainak megállapításaihoz.

E három tanulmány közül kettő inkább a szerzőről (Kálmán Endre Franz Mehring-ről — a könyv bevezető előszava — ; Zsigmond László: Mehring életrajzának olvasása közben. Társadalmi Szemle, 1958 május), a kötet végén közölt tanulmány magáról az életrajzról szól, ahhoz ad kritikai észrevételeket. A könyvről a munkásmozgalom soraiban megjelent különféle jellegű és irányzatú ismertetéseknek, bírálatoknak, tanulmányoknak egyetlen közös, de nem lényegtelen jegye éppen az, hogy valamennyi alá-húzza: Franz Mehring alkotása mind ez ideig a legkiválóbb Marx-életrajz.

A könyv Marx Károlynak, az embernek fejlődését, tudományos munkásságát, politikai gyakorlatát végigkísérve a legkülönbözőbb területekre vezet el az olvasót. Franz Mehring, aki a szellemi tudományok több ágában szakember, a mozgalomban jártas történész volt, egy-maga mégsem tudta ezt az életművet összefogni. Marx politikai gazdaságtani munkáinak elemzésénél segítségre szorult. Mégis Mehring művét olvasva meg kell állapítanunk, hogy csak a szerző rendkívüli sokoldalúsága tette lehetővé e mű megszületését, hiszen az életrajznak egy olyan kivesző példányát kapja kézhez az olvasó, amely egy ember életén túl (bármekkora is volt az illető) felvázolja a tudományos szocializmus kialakulását, a nemzetközi szocialista mozgalom kibontakozását, foglalkozik egy félszázad legfontosabb politikai, közgazdasági, filozófiai problémáival, bátran hozzányúl a legbonyolultabb kérdésekhez, és ezen összefüggések figyelembevételével, alapos forráskritika alkalmazásával rajzolja meg hősének alakját, szerepét a világ haladásában. Mindezt Mehring oly nagyszerű érzékkel tudja megoldani, hogy mindenre kitér, ami Marx tevékenységével kapcsolatos, Marx lépéseit magyarázza, de ez a szerteágazó figyelem mégsem vezet szétszórtság-ra, az olvasó lapról lapra és évről évre világosan látja maga előtt Marx életének alakulását.

A jelen ismertetés a könyv történeti, politikai, munkásmozgalmi vonatkozásaihoz kíván néhány reflexiót fűzni. Ezen a téren mindenekelőtt azt kell megjegyezni, hogy Mehring könyvéből nem érezzük ki a papírt. Nem mintha források híján íródott volna — hiszen a szerző több erre vonatkozó anyagot dolgozott fel, mint bárki más —, azonban tudatosan törekedett arra, hogy a folyamatokat fejlődésükben ábrázolja és ne későbbi megítélések skatulyáiba gyömöszölje bc. Mehring több tévedést, néhány hibát követett el, de emellett a múlt század több kérdésére az olvasó nála fogja megtalálni a legsokoldalúbb, legteljesebb választ, mindezt rövid, egyszerű formában összesűrítve, a fő vonásokat kiemelve. Ebben a vonatkozásban csak egy problémakört kívánunk példaként kiragadni. A csak magyarul olvasók most fogják kézhez kapni a múlt század második harmada munkásmozgalmának legsokoldalúbb, leg több anyagot feldolgozó összefoglalóját. Ezen belül külön ki kell emelnünk az I. Internacionálé történetének felvázolását, mert minden hibája ellenére, a mozgalom tényleges történetének mindmáig ez a legsikerültebb, leghitelesebb feldolgozása.

F. Mehring ezen a téren, mint már fentebb rámutattak, követett el hibákat. Egyes megcsontosodott, általa téveseknek tartott dogmák ellen fellépve, ellenkező elő-jelű tévedéseket követett el, többször elszűrkitette a korabeli munkásmozgalomban jelentkező feszítő ellentmondásokat, amelyeknek leküzdése elkerülhetetlen volt, és amelyek-nél Mehring a valóságnál jóval túlértékelt a személyes mozzanatok szerepét, a nézet-eltérések hordercjét, elvi rugóit lebecsülve. Ezt annál is inkább meg kell említenünk, mert Heinrich Cunow és Péter Géza ismertetését olvasva azt tapasztaltuk, hogy Mehringnek ezeket a hibáit (elsősorban Lassalle-lal kapcsolatban) azonnal felkapták és ezeket elméletté mérévítve a munkásmozgalomnak patriarchális ízt adtak: „nem csoda tehát, hogy a harc hevében ezek ellen, az útjait és céljait keresztező párhívek ellen Marx igazságtalan volt. Ez a harag azonban, amely benne az akadályozók iránt a harc hevében fellebbant, el is múlt az ütközet befejeztével. De ez a kiengesztelődés nem talált mindig megértésre a megtámadott félnél, és ezek barátokból ellenfélle let-

tek ...” (Szocializmus, 1925 december). H. Cunow pedig egyenesen kijelentette, hogy Marx sokszor helytelenül ítélte meg Lassalle és Schweitzer pályafutását, Lassalle politikai nézeteit, majd a problémát leegyszerűsítette személyi ellentétekre, miszerint a munkásmozgalomnak ebben a kezdeti szakaszában olyan ellentétes jellemű emberek, mint Lassalle és Marx nem fértek meg egymás mellett a nemzetközi munkásmozgalom élén (Neue Zeit, 1918 június). (A Marx—Lassalle probléma elfátyolozása annak idején a szocialdemokrata mozgalomban általános volt. Példa erre az 1905-ben Szabó Ervin szerkesztette első Marx—Engels válogatott munkáiban megjelent *Garami Ernő*: Marx és Engels élete c. írása. Garami mintegy ötvenoldalas bevezetőjében csak Bakunint hajlandó elítélni, a Lassalle-problémát, a gothai program bírálatát megkerüli, az erfurti programmal kapcsolatban pedig kijelenti, hogy az már teljesen a marxista elmélet talaján jött létre, noha 1901-ben, tízévi késéssel, végre a Neue Zeitben megjelent Engels ismeretes bírálatát a programról.)

Mehring a Lassalle-kérdésben ott követte el a hibát, hogy csak bizonyos gesztusokat, akciókat, mozzanatokot vett figyelembe, nem vette tudomásul, hogy Lassalle a „Bismarck-kal való kacérkodásból” elméletet gyártott, hogy az „előfeltételek ellentétes értelmezése” Marxnál és Lassallenél nemcsak egy kérdésben állt fenn (olasz háború), hanem két stratégia alapját képezték: Marx a proletariátus önálló platformjának kidolgozása mellett a polgári demokratikus viszonyok kiharcolására polgári demokratikus szövetségeket keresett, Lassalle viszont a burzsoáziával szemben fellépve, bizonyos részereedmények fejében hajlamos volt tartós szövetségre lépni még Bismarckkal és a juncker konzervatív párttal is. Ez az út a lassallei megmerevedés esetén a proletár párt önállóságának elvesztéséhez vezetett volna.*

Mehring könyvének ezeket a hibáit szóvátéve, nem lenne helyes ebben az esetben sem megelégedni arról a jó tulajdonságáról, hogy alapos kutatások után, forráskritika alkalmazásával, teljes képet alakít ki a kérdéses irányzatokról, személyek tevékenységéről. Ezen a téren pedig látnunk kell, hogy csak egy példát említve, még mindig adósok vagyunk a bakuninizmus és az ebből létrejövő anarcho-szindikalizmus igazi történetének feldolgozásával, holott egy ilyen munka során valószínűleg kiderülne, hogy Mehring helyes nyomról tévesztett utat, amikor meglátta, hogy az anarchizmust nem egyszerűen kívülről vizsgál be a munkásmozgalomba: „az anarchizmust lehet elítélni, megvetni, s lehet róla egyszerűen úgy vélekedni, hogy bárhol lép fel, a munkásmozgalom megbetegedését jelzi. Csak azt az egyet nem lehet elképzelni — s legkevésbé ma, félszázad tapasztalatai után —, hogy ennek a betegségnek fertőző anyagát kívülről oltják be a munkásosztályba. Az igazság ugyanis az, hogy a munkásosztálynak veleszületett hajlama van erre a betegségre, amely aztán kedvező (vagy helyesebben kedvezőtlen) körülmények között ki is fejlődik” (538. l.).

Mehring azonban a bakuninisták és anarchisták esetében a kitűnő részlemzések és leírások ellenére a fejlődés fő vonalát nem látja meg, a fő elvi kérdésekben ellentmondásba keveredik. E kérdést érintve, állandóan a tények és saját logikája, illetőleg a Bakuninnal való szakítás fölötti sajnálkozás dilemmájában vergődik. Hosszasan eseteli a sajnálatos véletleneket, félreértéseket, személyes motívumokat, majd megállapítja, hogy ezek nem játszottak döntő szerepet, és hogy alapvető felfogásbeli különbség mutatkozott meg Marx és Bakunin között. De ebben a vonatkozásban sem ad egységes választ. Hol csak taktikai eltérésekről beszél, hol kimutatja az elméleti alapok és a gyakorlati politika közötti különbségeket, hogy a két irányzat más-más társadalmi rétegre támaszkodott, sőt azt is megvilágítja, hogy a bakuninizmus terjedését a latin országokban milyen feltételek könnyítették meg. Seholy sem kísérli meg azonban az eltérések összegezését (helyenként ezeket el is mossa), és főként nem látja meg, hogy ezek az elméleti-politikai eltérések a nemzetközi munkásmozgalomnak a Párizsi Kommun bukása utáni, a nemzetközi munkásmozgalomnak békés, erőgyűjtési szakaszában elkerülhetetlenül szakadásra kellett, hogy vezessenek, mivel az anarchisták a munkásmozgalom új irányvonalát és munkamódszereit elutasították, politikai gyakorlatukkal a széles tömegmozgalom kibontakozását csak zavarták, akadályozták. (Az anarchistáktól való elhatárolódás szükségszerűségét bizonyítja a nemzetközi munkásmozgalom későbbi fejlődése, ami a II. Internacionálé zürichi és londoni kongresszusán teljes szakításhoz vezetett.)

Ezzel elérkeztünk Mehring Marx-életrajzának egy olyan vonásához, amelyet rendkívül fontosnak tartunk. Mehring nemcsak ismeretekkel tömi meg olvasója fejét,

* E kérdéssel kapcsolatban lásd *A. K. Vorobjova*: A német munkásmozgalom történetéből. Marx és Engels harcra Lassalle és a lassalleinizmus ellen. 1862—64 (Marx és Engels harcra a proletárpártért. Bpés 1, Szkra. 1955)

hanem megtanítja gondolkodni is, hiszen Marx életéről másként érdemlegesen nem is lehetett volna írni. Így különböző körülmények között látjuk felvetődni és legtöbbször megoldani az olyan, a munkásmozgalom első lépésétől napjainkig felmerülő problémákat, mint az önálló proletárvonal kialakítását (elméletileg és politikailag — szemben pl. Lassalle és a trade unionisták gyakorlatával) olyképpen, hogy az ne jelentse a nem proletár, de demokratikus szövetséges kapcsolatok elhanyagolását; ezen a téren Marxnak hasonlóképpen állandó küzdelmet kellett folytatnia Proudhon, Bakunin és ugyancsak Lassalle híveivel szemben — ez utóbbinál mindkét irányba súlyos elcsúszásokat tapasztalunk; a „másfél iparoslegényre” való támaszkodás elvét, ami Marx munkásmozgalmi vezető tevékenységét negyven éven át jellemezte, és amely lehetővé tette, hogy a kezdeti kis munkáskörökből széles nemzetközi munkásmozgalom bontakozzék ki. A munkásmozgalom soráiban a különböző áramlatok figyelmének a fő kérdésekre való összpontosítását az akcióegységre való törekvést (lásd az Alapító Üzenetet, sok esetben a trade unionistákra, a blanquistákra való támaszkodást). Marx és Engels a munkásmozgalomnak a fő kérdésekben való előrehaladása érdekében a helyes, pontos elvi tételek rovására is hajlandó volt átmeneti engedelményeket tenni, de ezeket az engedelményeket a tudományos szocializmus megalapítói nem emelték elméleti rangra, nem gyártottak hozzájuk sosem olyan ideológiát, amely a kompromisszumok szükségszerűsége helyett azok nagyszerűségét próbálta volna bizonyítani (lásd Engelsnek Sorgéhoz írt 1887-es emlékezetes levelét: „most közvetlenül a gyakorlatra kell támaszkodni, s ehhez egészen új irodalomra van szükség . . . Ha az ottaniak valamennyire is helyes úton lesznek, akkor a »Kiváltvány« majd nem téveszti el hatását, de most csak kevesekre hatna.” Ugyanebben a levélben írta Engels: „Minden mozgalomba újonnan belépő ország számára az első döntő lépés mindig az, hogy a munkások önálló politikai pártot alakítsanak, mindegy milyen úton, csak valóban munkáspárt legyen” 347/48. l.). Hasonló szempontok vezették Marxot akkor is, amikor a Lassalle elleni nyilvános fellépést a mozgalomban ideiglenesen a hatvanas évek elején elhalasztotta (ld. A. K. Vorobjova: i. m. 243—245. l.). Természetesen Marx és Engels az alapvető elvi kérdésekben sosem tettek engedelményt, és amikor arra szükség mutatkozott, élesen felléptek és a szakításig elmentek a munkásmozgalom tényleges haladását veszélyeztető áramlatokkal szemben (Mehring ezen a ponton marad adós magyarázatokkal és dokumentációval, nem világítja meg eléggé, a mozgalomban miért vált elkerülhetetlenné az elméleti és politikai szakítás). Marx és Engels tehát sosem alkalmazott merev sémákat, mindig az adott erőviszonyok elemzése döntötte el, hogy a mozgalom haladása érdekében mikor milyen módszereket kell alkalmazni, milyen lépéseket kell megtenni. A Marx által alkalmazott módszerek intervallumát mindig az összmozgalom érdekei szabták meg, a módszereket mindig a szocialista mozgalom magasra értékelt és féltve őrzött morális tisztasága jellemezte.

Mehring életrajzának alapján az olvasó alapos betekintést nyerhet Marx munkamódszerébe. Munkamódszeren itt most nem tudományos módszereket értünk, hanem Marxnak a tudomány, a politikai élet, a mozgalom felvetődő problémáira való reakciójára, a különböző személyekhez fűződő kapcsolataira — azaz a munkásmozgalom vezetőjének munkamódszereire gondolunk. Marxot mindig az alapos, higgadt, tudományos elemzés, mérlegelés jellemezte. Mehring Marxnak ezt a vonását aláhúzza, felidézve Marx korai demokrata fejlődési szakaszából azt a képet, midőn a polgári Allgemeine Zeitung Marxot megvádolta, hogy kommunista, amikor még nem az. Marx gondosan kimért válaszában „visszadobja a kesztyűt”, de nem hagyja, hogy át nem gondolt ítéletek kijelentésére kényszerítsék (53. l.). Ugyanez az elméleti alaposság, szilárdság váltja ki belőle (Brunó Bauerék berlini „fegyverekeskedése” láttán) a haragot és a következő sorokat: „felszólítottam őket, hogy kevesebb általános okoskodással, nagyhangú frázissal és önelégült tetszlegessel operáljanak, hanem inkább több határozottságról, a konkrét helyzet sajátosságainak jobb ismeretéről és nagyobb tárgyi tudásról tegyenek tanúbizonyságot” (55. l.). Ez a megfontolt higgadság, körültekintés jellemezte Marx személyes kapcsolatait is, és ez a magyarázata, hogy amikor általa becsült embereknél (esetenként barátainál) ballépéseket vett észre, majd ezekből sűrűlődsókra került sor, az esetek többségében Marx volt az, aki a kapcsolatokat újra rendezni akarta (Herwegh, Freiligrath, Weitling stb.) — más esetekben pedig baráti környezetében tartott olyan embereket, akiknek hibáit nagyon jól látta, sőt akiknek hibái nem egyszer nagy haragot váltottak ki belőle (W. Liebknecht, Lafargue és Longuet, J. Becker, Ernest Jones stb.).

Mehring könyve nemcsak abban ad segítséget a Marxot, a szocializmust és a munkásmozgalmat megismerni akaróknak, hogy ismereteket ad, problémákat megmagyaráz, összefüggéseket megmutat. A könyvet igen értékesé teszi az is, hogy számos

olyan problémát vet fel, amelynek alaposabb vizsgálata és feloldása még a jövő feladata. Ilyenek például a már említett anarchista mozgalmon kívül: az I. Internacionálé felbomlásának körülményei, okai; az angol trade unionok és ezeknek a Főtanácshoz és Marxhoz való viszonya; az I. Internacionálénak a polgári demokratikus áramlatokhoz való viszonya; az 1848-as forradalmak idején a Marx által kiadott „a cári Oroszország elleni forradalmi háború” jelszava, Marx—Engels és a keleti kérdés; Marx—Engels és a nemzeti kérdés stb. Ezek olyan problémák, amelyek Mehring Marx-életrajzában felmerülnek. Mehring bizonyos összefüggésekben ismerteti Marx gondolatait, néhol azokhoz hozzáfűzi a magáéit, de mindemellett ellentmondások, homályos pontok továbbra is fennmaradtak. Mehring könyve újabb megjelenésének abban az irányba kell hatnia, hogy ezek a kérdések feleletet kapjanak.

Az életrajzírásnál, különösen kimagasló nagy emberek esetében, visszatérő veszély, hogy az arányok eltorzulnak, a mellékalakok eltörpülnek, az életrajzíró „hős-kultuszba” esik. Mehringnél mindez nem áll fenn. Ő nemcsak kidolgozta a jelentősebb mellékalakok profilját is, de a munkásmozgalom számtalan hétköznapi „névtelen” katonáját is czúttal nevének nevezte, számos más olyan történeti szereplővel együtt, akivel Marx élete során kapcsolatba került. Ily módon Mehring az állandóan változó emberek egész tömegében rajzolja meg a legnagyobb ember, a tudományos szocializmus alapítójának, Marx Károlynak életét, tevékenységét. Mehring műve ilyen értelemben is iskolapéldája annak, hogyan kell marxista történésznek életrajzot írnia. Mint minden jó könyvnel, az ismertetés csak felhívhatja az érdeklődők figyelmét a mű elolvasására. Mehring életrajzával kapcsolatban különösképpen csak erről lehet szó. E könyv is megérdemli, hogy a már híressé vált mottóval búcsúzzunk tőle: „menj utadon és hagyd az embereket beszélni”.

JEMNITZ JÁNOS

WOLFGANG GANZ EDLER HERR ZU PUTLITZ:

NÉMETORSZÁGBÓL NÉMETORSZÁGBA. EGY VOLT DIPLOMATA EMLÉKEZÉSEI

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1958. 314 l.)

A Zoo-pályaudvartól a Friedrichstraße állomásig alig ötperces utazás az S-Bahnon. Ez a mindössze négy állomás egy hosszú út befejezése volt, és egy egész élet tapasztalatokban gazdag tanulságát szűrte le.

Wolfgang Ganz Edler Herr zu Putlitz német diplomata a két világháború között teljesített külügyi szolgálatot, majd az események ismerete alapján szembefordulva a hitleri fasizmussal Angliába, illetve Amerikába menekült, ahol az antifasiszta mozgalom részesévé vált. A háború után egy ideig Nyugat-Németországban élt, de felismerve a szocializmust építő Német Demokratikus Köztársaság igazát, ide települt át.

A munka első része egy jellemző epizóddal kezdődik: 1918 őszén a szerző, régi porosz junkeresalád fia, egységével hazatérve a frontról, Berlinben részt vett a kommunista elleni harcban. Ez az indítás rendkívül szimbolikus, 1918—1919 a német nép előtt a történelmi fejlődés további kérdéseit, a szocialista vagy kapitalista úton való továbbhaladás kérdéseit vetette fel. Putlitz mint a tőkés-földbirtokos rend aktív — ha nem is tudatos — védelmezője szerepelt ez eseményekben.

A szerző a továbbiakban a weimari korszakról ad érdekes képet. Pályaválasztásának körülményei jellemzőek arra, hogy a junkerek miként illeszkedtek be a weimari demokráciába. Az osztálybeli ifjúság előtt, elképzeléseik szerint, három út állt, a „birtokvezetés”, a „katonai szolgálat” — melyre azonban ebben az időszakban még a fekete Reichswehr ellenére is csak korlátozott lehetőségek voltak — és végül a „diplomáciai szolgálat”, melyet a szerző is választott. Ebben a részben néhány érdekes színlítt ragadja meg az olvasót a diplomataképzéssel, a weimari korszak néhány nagyobb államférfiával és gazdasági vezetőjével kapcsolatosan.

Diplomáciai pályafutását a szerző a fő politikai harcoktól távol, Amerikában, illetve Közép-Amerikában töltötte. 1932 közepén tért haza, így módja nyílt arra, hogy tanúja legyen a fasizmus behatolásának az utolsó weimari kormányokba (Papen, Schleicher).

A munka legnagyobb része a hitleri Harmadik Birodalomba betöltött diplomáciai szolgálatról szól. A könyvnek ezt a részét azzal kezdni a szerző, hogy felvázolja a junker-arisztokrata diplomáciai testület állásfoglalását Hitlerrel kapcsolatban. Meg-

állapítása szerint amennyiben Hitler politikája a német imperializmus katonai és politikai elképzeléseit testesítette meg, úgy ezt teljes mértékben elfogadták, Hitler durva módszereivel azonban nem mindig azonosították magukat.

Az első nagyobb diplomáciai akció, melyben a szerző — ha nem is mint előtérben álló szereplő — részt vett, az 1933. évi genfi leszerelési konferencia volt. A szerző fellebbent néhány kulisszatitkot a Nadolny vezette delegáció munkájáról, melynek egyetlen célja a konferencia megtorpedózása volt.

Pályafutásának következő állomása London. Itteni tartózkodásával kapcsolatban az első érdekes és bizonyos vonatkozásban új részlet az 1934-es német—angol flottaegyezmény megkötésének néhány mozzanata. A náci Németország e külpolitikai sikere világosan mutatta, hogy az angol kormánykörök nem hogy akadályozták volna, hanem bizonyos mértékig elősegítették a német imperializmus megerősödését, s a szerződés megkötése egyben Ribbentrop személyi sikerét is jelentette. Ezt a diplomáciai tettet jutalmazta Hitler később a londoni nagykövetséggel. A Ribbentrop vezette követség munkájáról szóló leírások — közöttük a hírhedt „Heil Hitler!” köszöntés az angol király fogadásán — eléggé felszínesek és inkább a külsőségeket ragadják meg, mintsem hogy betekintést nyújtanának a német külpolitika akkori tevékenységébe. Némi politikai érdekességet csupán az ad a leírásnak, hogy mód nyílik a követség néhány olyan vezető tisztviselőjének a megismerésére, akik később Ribbentropal együtt a német külügyminisztérium vezető pozícióit foglalták el, és a második világháború alatt a fasiszta külpolitika vezető exponenscivé váltak. A munkából megismerjük Woermannat, aki később államtitkári minőségben a politikai osztály vezetője lett, Hewelt (és nem Haewelt), Hitler személyes összekötőjét a Külügyminisztériummal, Erich Kordt, Ribbentrop titkárságának vezetőjét, Brückmeyert stb.

1938 májusában Putlitzot Hágába helyezték át, követségi tanácsosi minőségben. Hollandiai tartózkodása idején különösebb diplomáciai eseményben Hollandiával kapcsolatban nem vett részt. Leírása mégis alkalmas arra, hogy az ötödik hadoszlop behatolásáról, a holland kormányköröknek a német fasisztákkal megbékélésre törekvő politikájáról képet kapjunk.

A Gestaporól szerzett tapasztalatai, a háború kitörése, mely bizonyossá tette előtte, hogy Hitler katasztrófába sodorja Németországot, Putlitzot arra ösztönözte, hogy nyíltan szembe forduljon a német fasizmussal. Angol barátai segítségével Angliába menekül. Első angliai éveit az útkeresés jellemezte, kereste a módot az aktív antifasiszta harcba való bekapcsolódásba. Ezzel kapcsolatban érdekes részleteket mond el az angol titkosszolgálat hollandiai tevékenységéről. Néhány új adatot hoz felszínre az angol titkosszolgálat ismert kalandjáról, midőn 1939. november 5-én a németek Hollandiában elfogták és Németországba hurcolták egy belső német puccs kirobantására irányuló szervezkedés több angol irányítóját. Ez a holland területről való elhurcolás szoros részét képezte a Gestapo által rendezett november 9-i Hitler ellenes müncheni látszatmerényletnek. A szerző azonban a két esemény közötti összefüggést nem eléggé világosan írja meg.

Az emigráció hosszú éveit alatt nem sikerült az antifasiszta mozgalommal szorosabb kapcsolatot teremtenie, és a kiábrándulását, melyet a nyugati hatalmak politikája érlelni kezdett benne, csak fokozták az 1945 után most már hazájában, nyugati hatalmak által megszállt részében tapasztaltak. A szerző rádöbent arra, hogy a német nép felemelkedésének, a német egység megteremtésének nem a Bonn által irányított politika az útja. Amikor újra felvetődött a történelmi választ a német nép előtt, az a Putlitz, aki 1918-ban fegyverrel védte a tőkés-nagybirtokos rendet, most új utat választ, és az imperialista Németországból a szocialista Németországba megy át.

Putlitz munkája érdekes olvasmány. Műfajából következően természetesen számos szubjektív elemet tartalmaz, s így nem annyira konkrét eseményeket, mint inkább azok légkörét érzékelteti történészek számára. Talán éppen ezért lehet hasznos e kötet, melybe — sajnos — bosszantó fordítási hiba csúszott be; a fordító a már régebben kialakult „furusz háború” helyett a „svindli háború” kifejezést próbálja meggyökereztetni. Ezt a — fordítási — hibát leszámítva a kötet hasznos olvasmány, érdeklődő olvasónak és szaktörténésznek egyaránt.

ROZSNYÓI ÁGNES

CHRONOLOGIA POLSKA

Szerk. Br. Włodarski

(Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1957. 491 l.)

A lengyel akadémia Történettudományi Intézetének vezetősége már régebben felsimerte, hogy a történeti segédtudományok fejlesztésének milyen nagy jelentősége van mind a mindennapi történész kutatómunka, mind pedig az új történészgeneráció képzése szempontjából. Ezért elhatározta, hogy T. Mantuffelnek, az intézet igazgatójának és a varsói egyetem tanárának irányítása alatt egy segédtudományi kézikönyv sorozatot ad ki. E sorozat első kötete az ismertetett kortani munka.

Hogy milyen fontos és mennyire szükséges egy ilyen kézikönyv kiadása, saját tapasztalatainkból tudjuk. Knauz különben elavult kortana könyvtáraink féltékenyen őrzött kincsévé vált, és Szentpétery kicsiny, de hasznos és nélkülözhetetlen oklevéltani naptára is könyvészeti ritkaság. A feudalizmus korának szakemberei, ha régi példányuk elpusztult, nem tudják pótolni, az egyetemről pedig fiatal kutatók és tanárok százai kerültek ki az elmúlt években, kiknek számára Szentpétery naptára elérhetetlen kívánság. Ha egy középkori dátumot vagy más kortani problémát akarnak megoldani, könyvtárba kell menniük, hogy egy pár perces munkát el tudjanak végezni. És a vidékiek? Számukra az ilyen problémák megoldhatatlanok maradnak.

Ez volt a helyzet mostanáig Lengyelországban is. Most azonban a legégetőbb szükségletet már kielégítették, s a kortanon kívül hamarosan megjelenik egy geneológia, amit több más kézikönyv (forrástan, levéltártan, paleográfia, muzeológia stb.) fog követni. Az ismertetett munka előszava hangsúlyozza, hogy a segédtudományok művelőinek a száma az elmúlt évtizedben Lengyelországban erősen csökkent, s azoknak a munkáknak a színvonala, amelyekhez alapos segédtudományi előképzettség szükséges (véleményem szerint pedig ilyenek tekinthető minden munka, amely a XVI. század előtti történettel foglalkozik), lesüllyedt, minek oka nem utolsó sorban megfelelő modern segédtudományi kézikönyvek hiányának tulajdonítható.

Az ismertetett munka terjedelmes elméleti részben ismerteti a kronológia fogalmát, majd történeti áttekintést ad e diszciplína fejlődéséről. Ezután röviden időszámításunk csillagászati alapjait tárgyalja, majd rátér az egyes naptárrendszerek részletes ismertetésére. A Juliánusz-féle naptár mellett foglalkozik a Gergely naptárral, továbbá a mohamedán időszámítással és a francia forradalom naptárrendszerével. Ezután a legnehezebb kérdések következnek: az évekzedetek, hónapbeosztások stb. Az elméleti rész az egyházi naptár kialakulásának és felépítésének problémáival záródik.

A munka ezután a középkori lengyel naptárrendszerek ismerteti egyházmegyék szerint, az eltérések pontos megjelölésével. Ilyen eltérések természetesen inkább csak a szentek napjainál vannak, mert egyes egyházmegyékben ugyanazon a napon más és más szent napját ünnepelték, sőt az is előfordult, hogy ugyanazon szent napja megynként más napra esett. A közölt összeállítások alapján a történész, amennyiben a forrás provenienciáját ismeri, biztosan meghatározhatja a szentek nevével, hónapok és napok megjelölése nélkül szereplő dátumokat. Ugyancsak megtaláljuk a könyvben az egyes szerzetesrendek és a német lovagrend által használt ünnep-listákat is.

A fennmaradt legrégebb lengyel naptárak ismertetése után két terjedelmes jegyzék következik. Az egyik a katolikus egyház, a másik a pravoszláv egyház naptáráiban szereplő összes szentek (ünnepek) betűrendes névsorát tartalmazza, pontos napi megfelelőikkel. Számunkra elsősorban az utóbbi összeállítás fontos, mert ezt használták nálunk az ukránok, a románok és a szerbek, és eddig nem állt rendelkezésünkre könnyen hozzáférhető modern összeállítás.

A könyv második részét a legkülönbözőbb részletes kronológiai táblák foglalják el, melyek között ott találjuk a római és a mohamedán időrendi táblázatokat is. Ez utóbbiak ismét nagy szolgálatokat tesznek nekünk is, mert pótolják a ritka és igen drága közismert táblázatokat. A táblák általában mind könnyen kezelhetők, sajtóhiba alig fordul elő bennük.

A könyv utolsó hatvan oldalát különféle (fejedelmi, királyi, köztársasági elnöki) névsorok foglalják el. A lengyel uralkodók (részfejedelmek is) mellett ott találjuk a lovagrendi nagymestereket, a német királyok és császárok, az osztrák, a cseh, litván, orosz, krími, román, török stb. uralkodók és államférfiak jegyzékét, hogy a pápákról és a lengyel püspökökről ne is beszéljünk. A névsorok teljesek és napjainkig mennek. Szerepelnek a magyar uralkodók és államfők is. Sajnos e listában több — kisebb — pontatlanság is található, aminek talán az az oka, hogy összeállítója elavult forrásokat, első-

sorban Knauz könyvét használta, Szentpétery javításait és a „Turul”-ban megjelent kronológiai cikkek anyagát nem, vagy csak részben vette figyelembe.

A könyv utolsó lapjain az ismert lengyel országgyűlések és tartománygyűlések dátumai szerepelnek, nem hiányzanak innen a Népi Lengyelország országgyűlési ülésszakai sem. A jegyzékek hosszú sorát azoknak a kiadványoknak a felsorolása zárja le, amelyek a lengyel világi és egyházi méltóságokra vonatkozó különféle (életrajzi, hivataloskodási idő stb.) adatokat közlik.

Ismertetésünket annak az óhajnak a kifejezésével zárjuk, hogy kívánatos volna nálunk is ilyen és hasonló munkák elkészítése. Kronológia mellett egy forrástanra, mértéktanra, historiográfiára stb., tehát a segédtudományi kézikönyvek hosszú sorára volna szükség. Ezek elkészítése új magyar történettudományunk továbbfejlesztésének, fiatal történészeink kiképzésének szinte előfeltétele.

PERÉNYI JÓZSEF

DUNÁNAK, OLTNAK EGY A HANGJA. A MAGYAR ÉS A ROMÁN NÉP KÖZÖS HARCAIRÓL

(Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1957. 457 l.)

A kezünkben levő munka a címében kifejezésre jutó mondanivalónak: a magyar és a román nép közös harcainak tanúságtételére gazdag anyagot szolgáltat meg. Céhbeli írók alkotásai és a népköltészet termékei, irodalomtörténeti értékű levelezések darabjai, történelmi dokumentumok: felhívások, röpiratok, teljes munkák és részletek, egykorúak és feldolgozások sorakoznak a kötet lapjain. S ha e rövid felsorolásból az derül ki, hogy e kiadvány műfajilag nem tekinthető egységesnek, tartalmilag annál inkább az. Ebből a szempontból a magyar—román szellemi hídverés erős pillére, tanúbizonyság mellette és hitvallás. Hitvallás a két szomszédos nép együtértartozása mellett, sokoldalú tanúbizonysága annak, hogy a két nép egységét, kapcsolatainknak a kölcsönös megbecsülés és barátság szellemében történő rendezését hirdető elvek nem politikai szövegek, hanem a történelmi valóságban gyökerező felismerések. Ennek a programnak reális jellegét nemcsak az említett elvek meggyőző ereje, hanem szószólóinak — a jelen esetben a kötet szerzőinek — impozáns névsora is bizonyítja. Ha a magyar—román közeledésnek ugyanis — többek között — olyan szószólói voltak s vannak, mint Kós Károly, Jókai Mór, Kossuth Lajos, Illyés Gyula, Gyulai Pál, Zilahy Károly, Greguss Ágost, Mocsáry Lajos, Ady Endre, József Attila, Gaál Gábor, román részről pedig Nicolae Bălcescu, Vasile Alecsandri, Eftimie Murgu, Cezar Boliac, Eugen Jebelleanu, Nicolae Filimon, Joan Slavici, Emil Isac, Mihail Sadoveanu, Petru Groza, — akkor ez nem lehet ellentétes a két nép nézeteivel és nemzeti érdekeivel. Az elmondottakból kiderül, hogy a kötet szerzői nem vallanak azonos világnézetet, mégis egységesen, tudatosan vagy ösztönösen, a kötetben jelenlevő írásaikkal Greguss Ágost felfogását osztották: „Értsük meg egymást, azaz ismerjük meg egymást! Míg az önismeret saját hibáinkat meggyűlölni tanít, társaink ismerete viszont megtanít társainkat szeretni . . . Az örök békét a népek csak akkor létesíthetik, ha tökéletesen megismerkednek egymással: kövessünk el mindent e földi üdvösség megközelítésére.”

Ebben a szellemben vezetik végig az olvasót a kötet szerzői a magyar—román közeledés történelmi és műveikben kifejezésre jutó folyamatán. Olyan kielezett történelmi pillanatok, csatákat, felkeléseket és csendes, emberi hétköznapiakat elevenítenek fel, amelyekben azonos érzelmek hevítettek magyart és román. E folyamat könyvnyebb áttekintése érdekében a kötet szerkesztője az egyes darabokat a történelem kiemelkedő dátumainak figyelembevételével, külön címszavak alatt, ciklusokba, részekbe csoportosította.

Az első ciklus, amely egy XVII. századból való kuruc ének sorát nyerte címéül „Uraktól jobbagyon vagyon nyomorúság” — az 1437—1848 közötti magyar—román közeledés legfontosabb darabjait tömöríti. A sort *Kós Károly* 1932-ben született „Budai Nagy Antal Históriaja” című írása nyitja meg. Kós ezzel a munkájával nemcsak azzal egyengette a két nép közeledésének útját, mert az 1437-es erdélyi parasztfelkelés neves és névtelen magyar és román hőseinek állít méltó emléket, hanem azzal is, hogy olyan pillanatokban írta meg Budai Nagy Antal históriáját, amikor a népi közeledés misszióját valló erdélyi magyar irodalom erőfeszítéseit a budapesti kormánypárti kritikusok nem éppen együttérzéssel fogadták. (Gondoljunk csak a Tabéry Gézá, Makkai Sándort, később Berde Máriát és másokat célbavevő támadásokra.)

Ugyancsak a bábolnai felkelésből meríti témáját *Méliusz József* „Ének 1437-ről” című, 1937-ben megírt költeménye is. A törökellenes közös magyar—román harcokról, a „rettenhetetlen” Mihály és Király Albert, „a kemény vitéz” hőstetteiről ez esetben *Nicolae Bălcescu* 1850-ben írt „Mihály Vajda Története” prózájából olvashatunk részletet „A Călugăreni Csata” címen. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc közös törekvéseit a román kurucok „Hej, Rákóczi, Bercesényi!” kezdetű dala és a „Pintyo Grigor és a hűga” román népballada példázza. *Vasile Alecsandri* egyszerűségében is fensőbbeséges, 1843-ban született lírai költeménye, A Magyar Lányról szól. Az első rész befejező darabjai *Vidnyai János* „Ruszánda, a moldvai szép” c. regényrészlete Fazekas Mihály moldvai szerelméről, *Jókai Mór* „Jordáki feje” című elbeszélése a törökellenes román hősről és *Horváth Ágoston* „Varga Katalin” drámarészlete a bucsumi román parasztok harcát vezető magyar kismemesi asszonyról szólnak.

Cezar Boliac verssorait: „Román, lengyel és magyar — Láncot többé nem akar” választotta mottóul a kötet *második ciklusa*. Ennek első részében az 1848—49-es közeledési törekvéseket példázó alkotások, dokumentumok szerepelnek. *Kossuth Lajos* levele Ioan Dragoşhoz, *E. Murgu* levele N. Bălcescunak, *Cezar Boliac* „Testvéri Románia” című költeménye, *Illyés Gyula* „Két Férfi” című, Bem erdélyi hadjárataról, nemzetiségi politikájáról szóló írásának részletei és *Eugen Jebeleanu* Bălcescúról szóló elbeszélő költeményének két éneke. A következő írásokban az önkényuralom és a kiegyezés időszakának azonos magyar—román kérdései villannak fel. *Gyulai Pál* „Erdélyi Uti Benyomások” című útirajzának részlete a megbékélést sürgeti: „Különben nevezzük egymást akárminek, csak ne gyűlöljük, legkevésbé pedig semmiért — hiszen — a román századok óta együtt szenved, együtt örül a magyarral . . . Külön-külön kevésre mehetünk, együtt sokra.” Ezt bizonyítja *Nicolae Filimon* „Testvérek vagyunk a balsorsban” című írása, amely 1848—49 magyar hőseivel érez együtt, *Medgyes Lajos* Békeszózata és *Zilahy Károly* „Reményi Edének” című versei. Alkalmi írásnak tekinthető *Zajzoni Rab István* „Két jogász” című verse. Greguss Ágost már idézett sorai és *Ioan Slavici* „Békesség és egyetértés” című önéletrajzának részlete szintén a román—magyar félreértések sorozatát eloszlató megértés megteremtését sürgetik. E történelmi feladatot gyakorlati cselekvőiről szól a második rész három utolsó írása: *Mocsáry Lajos* „Néhány szó a nemzetiségi kérdéstről” című röpiratának részlete, a Zasztava szerb újság Mocsáry törekvéseivel együttérző cikke és a Pesti Munkások 1870-es felhívása a kolozsvári munkásokhoz.

Zaklatott, de már a kibontakozás útját is megvilágító — a század elejétől 1944-ig terjedő — időszak írásait tartalmazza a kötet: Dunának, Oltnak egy a hangja című *harmadik része*. Az első darab a moldvai csángók visszaemlékezéseit tartalmazza a drámai és tragikusvégű 1907-es romániai parasztfelkelésről, arról, „hogyan csinyálódott a revolutia”, majd Ady Endre írásai következnek. A már közismert „Magyar jakobinus dala” mellett eddig homályban maradt részeket vettek fel a kötetbe Ady és Emil Isac levelezéséből. *Lengyel József* Filipcsuról, a Budapesten is megfordult forradalmár román matrózról szóló megemlékezése és *Petre Dumitriu* elbeszélése után újra *Emil Isac* ot olvashatjuk, mégpedig a Bécsi Magyar Újságban megjelent, egy magyar kollégához intézett nyílt levelét. A magyar—román népi tömegek közös harcaiból meríti témáját *Fodor József* „Rukkolnak a székelyek” és *Józsa Béla* „Találkozás” című, egykoron a Népszavában is megjelent elbeszélése. *József Attila* „A Dunánál” című ismert verse után olyan írások sorakoznak a kötetben *Balogh Edgár*, *M. Sadoveanu*, *Salamon Ernő*, *Nagy István* és *Asztalos István* tollából, amelyekben a spontán együttélés mellett a harcok szervezői igénye is jelentkezik. Ebből a szempontból kortörténeti jelentősége van *Balogh Edgár* „Mócok és Góhék” című elbeszélésnek, amely az Ekés Front és a Madosz szövetségéről szól, és tartalmazza Groza Péter érdekes önvallo-mását arról, hogyan jutott el ő, a polgári család sarja a szegényparaszti tömegeket tömörítő Ekés Front elnöki székéig. A harmadik rész utolsó darabjai: *Nagy István*, *Endre Károly*, *Asztalos István*, *Salamon Ernő* írásai a második világháború vérvizataros, a nacionalista szennyvedélyektől felzaklatott légkörében ezzel szemben az emberség, a közeli egymásratalálás hitét sugározzák.

A záró ciklus „Rendezni végre közös dolgainkat” címen *Groza Péter* „Arany János ünneplőihöz” című, ékes magyar nyelven írt megemlékezésével indul és olyan írásokat tartalmaz, amelyek a rendezés közös nagy foglalatja: a szocializmus építésének jelenségeihez kapcsolódnak. *Gál Gáborhoz* hasonlóan, aki az irodalmi hídverés felteitől körvonalazza, *Emil Isac* Ady Endréhez írott levelében szintén a közös úgról ad számot. Ugyancsak a többiek is, valamennyien: *Horváth István*, *Kiss Jenő*, *Létay Lajos*, *Sütő András*, *Szemlér Ferenc*, *Horváth Imre*, *Mihail Beniuc*, *Lajos Gyula*, *Veronica Porumbacu*, *Osóri Sándor*, *Illyés Gyula*, *Huszár Sándor* és *Ion Brad*. Valamennyien

az együttműködés rendezésének ünnepélyes és köznapi eseményeiről írnak, okulásul, emlékeztetve egyúttal a magyar—román közeledés megtett útjainak buktatóira, csapdáira is. Így teszik szemléletessé, meggyőzővé azt a változást, ami a magyar—román viszonyban 1945 után beállott.

Ez a meggyőződés és óhaj hatja át a többi szerzőt is, és fűzi egybe a műfajilag és színvonalukban sokrétű írásokat egységes kötetté. A válogatás és az összeállítás *Árva Katalin* szakavatott munkáját dicséri. Többnyire a legjellemzőbb írásokat vette fel a kötetbe, bár az a véleményünk, hogy jónéhány magyar és román írónak helyet kellett volna még kapnia. Az olvasóközönség igényeit szem előtt tartva néhol gondos jegyzeteléssel igazít útba, de talán helyes lett volna a szerzők életrajzi adatait is röviden összeállítani.

A románul napvilágot látott írások magyar nyelvre történő átültetésében Tóth István, Marconi-Máthé Irma, Bajor Andor, Majthényi Erik, Engel Károly, Kacsó Sándor, Nagy Bálint, Papp Éva, Székely János és Kiss Jenő jeleskedett.

Mindent egybevetve, az úttörő jellegű antológia megérdemelt sikert arathat és ösztönzésül szolgálhat kutatónak és kiadónak egyaránt arra nézve, hogy inkább előbb, mint utóbb, érdemes lenne megszólaltatni más szomszéd népekkel való kapcsolatainkat kifejező művek hangját is.

CSATÁRI DÁNIEL

MOLNÁR MIKLÓS:

AZ IPARFEJLESZTÉS KÉRDÉSE ERDÉLYBEN 1848 ELŐTT. HALADÓ KÖZGAZDASÁGI NÉZETEK AZ 1848 ELŐTTI ÉVTIZEDEK ERDÉLYI SZAKIRODALMÁBAN

(Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957. 180 l. Gazdaságtörténeti tanulmányok 5.)

Molnár Miklós tanulmánya elsőként igyekszik feltárni azokat a közgazdasági nézeteket, amelyek az 1848-at megelőző két évtizedben a válságba került erdélyi gazdasági életet a válságból kivezetni törekedtek. A szerző az egykorú, jobbára magyar és német, kisebb részben román nyelvű könyv- és hírlapirodalomban kifejtett gondolatokat főként az iparfejlesztés kérdése szempontjából vizsgálja, s maga is tisztában van azzal, hogy tanulmánya nem öleli fel a probléma egészét.

Erdély gazdasági helyzete a XIX. század első felében sivár képet mutat. A napóleoni háborúk befejeződésével alább száll az árutermelés és ezzel együtt a tőkefelhalmozás. Nem egy manufaktúra teljesen tönkremegy. Újabb fellendülés csak a harmincas években következik be, de 1844-ben mégis csupán 259 manufaktúrát találunk Erdélyben. Ez a fellendülés kifejezésre jut a városi lakosság számának emelkedésében, valamint takarékpénztárak létrejöttében is. A kezdeti tőkés vállalkozások jórészt kereskedő tőkésék, kisebb részben céhmesterek nevéhez fűződnek, de több földbirtokos is létesít ipari vállalatot birtokán. Az erdélyi ipart mégis a nagyfokú elmaradottság, a primitív technika jellemzi, s mindehhez járult az osztrák kormány gazdaságpolitikája, amely Erdélyt is az osztrák árak felvevő piacának szerepére kívánta kárhozatni.

Erdélyben a reformkor hajnalán a közgazdasági nézetek több forrásból táplálóztak. Az erdélyi társadalom sokrétűsége következtében a sonnenfelsi kameralisztika, a merkantilizmus, a fiziokratizmus és az angol klasszikus közgazdaságtan elemei egyaránt fellelhetők a közgazdasági gondolkodók nézeteiben. Sonnenfels Ausztriát a feudalizmus alapjain kívánta kapitalizálni, ezért eszméivel az erdélyi uralkodó osztályok tagjai is rokonszenveztek. A merkantilista nézetek a kereskedelmi tőke túlsúlya nyomán bontakoztak ki, de mivel a polgárság fejletlensége következtében a merkantilista gondolatok megfogalmazói elsősorban a földbirtokos nemések voltak, akik a mezőgazdaságot tartották a gazdasági élet alapjának, e nézetük bizonyos fiziokrata színezetet kölcsönözött elméleteiknek. Ilyenféle nézetekre a kereskedők nagy része is hajlamos volt, mivel leginkább mezőgazdasági terményekkel kereskedtek. Az angol klasszikus közgazdaságtan tanításait főként Széchenyi és Wesselényi munkái tették ismertté Erdélyben; nézeteik hatalmas visszhangot váltottak ki a haladó közvéleményben.

A közgazdasági gondolkodók nagy része Erdélyt mezőgazdasági országnak tartván, a mezőgazdaság fellendítése feltételeinek megteremtésében kereste a kiutat a mezőgazdasági válságból. Néhányan Erdély természeti kincseiben, valamint a munkaerő és a létfenntartási cikkek olcsóságában rejlő lehetőségeket felismerve az ipar fejlesztését nem utolsó sorban éppen a mezőgazdasági válságból való kijutás céljából is propagálták,

rámutatnak arra, hogy csupán az ipar fejlesztése esetén lehetséges a mezőgazdasági termelés fellendítése (fejlettebb termelőeszközök előállítása, a felvevő piac kiszélesedése stb.), és csak e két fontos gazdasági ág együttes fejlesztése esetén érhető el Erdély gazdasági felemelkedése. A mezőgazdasági válságot azonban ők is csupán értékesítési válságnak fogták fel, nem pedig a mezőgazdasági termelés feudális rendszer válságának.

E törökvesékek egyidejűleg az erdélyi nyersanyagokból is előállított osztrák iparcikkek kezdik kiszorítani az erdélyi piacról a hazai készítményeket és a dunagőzhajózás megindulásával, majd a porosz Donauhandelsgeellschaft megalakulásával veszélybe került a dunai fejedelemségek hagyományos piaca is. Ez utóbbi piacok biztosítása, illetve visszaszerzése céljából felvetődött az Olt hajózhatóvá tételének eszméje s 1837-ben megalakult az Olt-hajózási Társaság. Csak később döbbsen rá arra, hogy ennek a technikai és gazdasági szempontból egyaránt nehezen megvalósítható tervnek a kivitele vajmi keveset segítene az elvesztett piacok visszaszerzésében, hiszen a primitív technikával készült, gyenge minőségű erdélyi iparcikkek amúgy sem vehetik fel a versenyt a fejlett technikával, jobb minőségben előállított és olcsóbb nyugati árucikkkel.

Igy került előtérbe az ipar technikai fejlesztésének kérdése; az ehhez szükséges befektetések azonban elképzelhetetlenek voltak a tőkeszegény Erdélyben. A tőkehiányon a közgazdasági gondolkodók az egyesületi eszme (részvénytársaságok alapítása) népszerűsítésével igyekeztek segíteni, sürgetik a váltó-törvény bevezetését, valamint bank- és hitelintézetek felállítását javasolják.

Az erdélyi ipar lendületesebb fejlődésének útjában nagy akadályt jelentett a céhrendszer. A gazdasági liberalizmust, iparszabadságot hirdető nézeteknek nagy ellenzéke támadt az igen erős szász céhszervezetekben. Az amúgy is inkább csak reformokra törekvő elgondolásokkal szemben a céhrendszer védelmezői a céhes termelés kinövéseit csupán véletlen jelenségeknek minősítették s a szabadversenyen alapuló kapitalizmus embertelen, erkölcsösen vonásait hangsúlyozták. — A céhmonopóliumok teljes megszüntetését csak igen kevesen követelték.

Mindez a nemzeti ellentétekkel is megosztott erdélyi polgárság, valamint a haladó középneveltséggel való szövetség gyengeségére mutat, bármennyire is hangoztatták a fennálló viszonyokkal való elégedetlenségüket. Ez a gyengeség egyébként a védeyleti mozgalom erdélyi eredménytelenségében is kifejezésre jutott. Az aláírási íveknél két héttel korábban érkező leirat, amely megtiltotta a hivatalnokoknak az ívek aláírását, elég volt ahhoz, hogy az önálló ipar, a gazdasági haladás hívei tartózkodjanak a mozgalom pártolásától.

Nagyobb népszerűségnek örvendett az ipari kiállítások és az ipari oktatás bevezetésének eszméje, amelyekkel a hazai készítmények széleskörű megismertetését és a korszerűbb termelési eljárások elsajátítását kívánták elősegíteni. Az 1843-ban Brassóban és Nagyszébenben megrendezett első iparműkiállítások után rendszeressé váltak Erdélyben az ipari kiállítások. Az ipari oktatás kérdésével foglalkozó cikkek hangsúlyozták az iparosok elméleti képzésének szükségességét, kifejtik, hogy a nyugati országokban is a természettudományok eredményeinek elsajátítása és alkalmazása tette lehetővé a termelési eljárások korszerűsítését és a termelés fellendülését.

Mindezek az eszmék a feudalizmus korlátaiba ütköztek. Megvalósulásuk és beteljesedésük a levert, de a feudális termelési viszonyokat felszámoló forradalom után ment végbe, s akkor sem minden gátló körülmény nélkül: a félgymartati függés és a konzerválódó feudális maradványok tovább hátráltatták az erdélyi ipar nagyarányú kibontakozását.

Sajnálatos körülmény, hogy a Molnár Miklós könyvében idézett gondolatok kifejtői legnagyobbbrészt az ismeretlenség homályában maradnak, mivel cikkeik névtelenül jelentek meg. A további kutatások során a lehetőségek határain belül kívánatos lenne e cikkek szerzői kilétének felderítése. Tudjuk, hogy ez nagy nehézségekkel járhat, de ha eredményre vezetnének az ilyen irányú kutatások, egyebek mellett szélesebben rajzolhatnók meg az erdélyi ipar fejlesztéséről alkotott nézetek társadalmi alapját, amelynek bemutatására a szerző is tesz kísérletet. Ebből a szempontból hasznos lenne még a nyugati elméletekből átvett gondolatok, valamint az erdélyi gazdasági viszonyokból kisarjadt nézetek határozottabb elhatárolása is.

Molnár Miklós tanulmánya értékes megállapításokkal gazdagítja gazdaságtörténetírásunkat. Érdeklődéssel várjuk az erdélyi gazdasági gondolkodás szellemi hagyatékát feldolgozó újabb tanulmányait.

VARGA ISTVÁN

JANCSÓ ELEMÉR:

AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELVMÍVELŐ TÁRSASÁG IRATAI

(Bukarest, Akadémiai Könyvkiadó, 1955. 447 l.)

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, az első magyar tudóstársaság, jó pár évtizeddel megelőzve a Magyar Tudományos Akadémiát, 1793-ban jött létre. Bár 1806-ban már megszűnt, rövid élete mégsem jelentőség nélküli az erdélyi magyar kulturális fejlődésben. A Társaság az akkori tudományos élet szinte minden területére kiterjesztette munkásságát — tagjai az erdélyi szellemi élet legjobbjai voltak —, s így működésének, a benne tevékenykedők elgondolásainak ismerete nélkül nem érthetjük meg és nem értékelhetjük helyesen a XVIII. század végi és a XIX. század eleji erdélyi magyar művelődési és politikai törekvéseket. Ugyanakkor működésük számos ponton kiegészíti a magyarországi felvilágosodási törekvésekről való tudásunkat.

A könyv két részre oszlik: Jancsó bevezető tanulmányára és a közölt iratokra. A tanulmány 89 lapon az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetét ismerteti — de ennél jóval többet nyújt. A Társaság megalakulásának és működésének adatait nem elszigetelten, önmagukban vizsgálja, hanem beleágyazva a kor valóságába, s a tanulmányból megismerhetjük a felvilágosodás kori Erdély társadalmi és politikai törekvéseit. Megmutatja az 1790-es évek nyelvi harcainak, a magyar nyelv fejlesztéséért vívott küzdelemnek a feudális elmaradottság felszámolására irányuló általános politikai és társadalmi törekvésekkel való kapcsolatait, s olyan, látszólag egymástól távol álló törekvések összefüggéseire figyelmeztet, mint a felvilágosodásból fakadó nyelvművelés és az ipar vagy a kereskedelem fejlesztése. Jancsó végső értékelésben a Társaság jelentőségét éppen abban látja, hogy összefogta a szétszórt erdélyi értelmiséget, felébresztette benne a nemzeti művelődés iránti igényt és beléoltotta — a művelődésen keresztül — a felvilágosodás polgári jellegű törekvéseit.

A Társaság működését különben Jancsó három szakaszra osztja. Az első a megalakulástól, 1793-tól 1796-ig, a magyar jakobinus mozgalom elfojtásáig terjed. Nagy tervek, kezdeti lendület jellemzi ezt a korszakot, a Társaság tevékenysége a kulturális élet szinte minden ágára kiterjed, s céljait a felvilágosodás radikalizmusa hatja át. A második szakaszra, mely 1801-ig tart, a magyar jakobinusok kivégzése nyomja rá bélyegét. A Társaság tagjai megrettenve elfordulnak a radikális törekvésektől, elítélik a forradalmi változásokat és legfőjebb a mérsékelt reformizmus programjának adnak hangot. A bécsi kormányhatalomnak azonban még ez is sok. 1801-től kezdve a szellemi életet a cenzura-rendeletek teljesen gúzsba kötik, a Társaság szigorú felügyelet alá kerül, s hosszú haldoklás után 1806-ban megszűnik. A Habsburg-birodalom területén a nyelvi és művelődési törekvések sem ölthettek szervezeti formát, nehogy egy későbbi időpontban előkészítőivé váljanak a nemzeti ellenállási mozgalomnak.

Jancsó Elemér tanulmánya Társaság gazdag, színes összefoglalása annak, amit az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság működéséről és hatásáról a szerző sok éves munkával felszínre hozott. Hisszük azonban, hogy kutatásait folytatni fogja: tőle várjuk a felvilágosodás kori Erdély művelődési, politikai és társadalmi törekvéseinek teljes monografikus feldolgozását. Egy végső nagy képből bizonyára helyükre igazodnak egyes, ma még mozaikszerűnek tűnő adatok, s megnyugtató értékelést kap néhány olyan mozzanat, melyet mai forrásában, úgy hisszük, a szerző egy kissé túlbecsült (így az erdélyi reformerek politikai radikalizmusáról írottak, valamint egy-két tárgyalást sem helytálló megállapítás: Sándor Lipót nádor 1795 utáni tevékenysége, az állítólag külföldre menekült jakobinus vádlottak stb.). Ebben az átfogó feldolgozásban azután nyilván választ kapunk majd a most nem részletezett kérdésekre is, melyek közül egyik legérdekesebb a reformizmusnak a szabadkőművességgel való összefüggése.

A könyv második, nagyobbik felét betöltő okmánytár a Társulat megalapításával és működésével kapcsolatos néhány fontos irat mellett elsősorban az ülések jegyzőkönyveit hozza. Belőlük nemesak a Társaság céljait, működését ismerjük meg, hanem a főbb személyek felfogását, munkáját is. A szövegek közreadása forráskritikailag kifogástalan, — csak az a következtetlenséget hibáztatjuk, hogy a rövidítéseket a szerkesztő hol feloldja, hol nem. Az iratok után függelékben az iratok történetére és leltárhelyére vonatkozó tudnivalókat találjuk, majd a kötetben előkerülő személyek életrajzi adatait, munkásságuk, politikai beállítottságuk rövid jellemzését és a velük foglalkozó főbb munkákat sorolja fel. Kár, hogy egy sor személyről, éppen azokról, akikről amúgyis keveset vagy semmit sem tudunk, nem szól, sőt nevüket is hiába keressük a névsorban (Ajtai

András, Bethlen Dániel és Sámuel, Fülep József, Getse Benjámín, Góró Miklós, Szalkai Antal, Szentpéteri Elek, ifj. Teleki Sámuel, Túri László, Tóbiás Antal, Zabolai Sámuel stb.).

Mindent összevéve : a forráskiadvány régóta érzett hiányt pótol. Megjelentetéséért illesse köszönet és elismerés a Román Tudományos Akadémiát valamint az erdélyi felvilágosodás jónevű és érdemes kutatóját, Jancsó Elemért.

BENDA KÁLMÁN

JOSEF POLIŠENSKÝ :

ANGLIE I BÍLÁ HORA

(Praha, Nákl. Fil. Fak. Karlovy Univ. 1949. 245 l.)

ANGLIA ÉS A FEHÉRHEGYI CSATA

A szerző, a harmincéves háború kezdeteinek jeles csehországi marxista kutatója, e régebbi művében az angol politikának a cseh felkeléssel kapcsolatos állásfoglalását vizsgálja. Abból indul ki, hogy I. Jakab Angliája tipikusan átmeneti képlet, melyben jól lemérhető már a burzsoázia előretörése. A diplomáciai kar is bizonyos kettősséget mutat, a spanyolokkal, Habsburgokkal szemben békülékeny magatartás mellett több angol követben megfigyelhető az önálló gondolkodás azon iránya, mely a Habsburg-ellenes európai tényezők, így a csehek iránti szimpátiához vezet.

I. Jakab maga a cseh felkelés kitérősekor közvetítői magatartást öltött. Ezt nemcsak saját röpirata szolgálta, hanem követének, Doncasternek a fáradozása is, hogy Ferdinánd és a csehek között fegyverszünetet létesítsen. Amikor 1619 őszén Pfalzi Frigyeset Csehország királyává választották, a közvetítői tevékenységnek nem volt többé esélye, I. Jakab bizonyos gesztusokra kényszerült veje irányában. Ezek főleg diplomáciai téren mutatkoztak, és igen gyenge volt a hatásuk. Frigyesnek kellett kezdeményeznie, hogy Anglia fokozza tevékenységét Csehország érdekében. Ámde 1620 februárjában, amikor döntő jelentőségű lett volna egy nyugati Habsburg-ellenes koalíció létrehozása (gondoljunk Bethlen Gábor ezirányú sürgetéseire), az angol-holland szövetség terve megbukott. Ebben az időben a Csehország iránti rokonszenv a tetőpontján volt Európában, így Angliában is, ahonnan Gray ezredes vezetésével angol-skót segélycsapat indult a csehek oldalára. I. Jakab azonban, miután a francia–angol Habsburg-ellenes együttműködés gondolatát is elvetette, a katolikus Liga és a protestáns Unió közti reménytelen közvetítésre korlátozta tevékenységét. Ezzel bátorítást adott a francia diplomácia ismeretes protestánsokat leszerelő ulmi tevékenységének. Sőt, Gondomar spanyol követ befolyására azon a nézeten volt, hogy Pfalzt egyedül akkor lehet megmenteni veje számára, ha őt eltávolítják Csehország trónjáról, és így nem áll a megegyezés útjában. A hivatalos londoni politika vaksága oly nagy volt, hogy még egy közvetítő, kompromisszumos megoldás érdekében kezdeményező francia diplomáciai tervet is visszautasított.

Legfeljebb Frigyes együgyűsége volt nagyobb apósa kapituláns ingadozásánál, és szentül hitte, hogy Jakab legalább Pfalzt megvédi. Arról már a hozzá küldött angol és francia követektől értesült (október), hogy semmi nyugati támogatásra nem számíthat a döntő küzdelmek küszöbén. A londoni puritánok és más cseh-szimpatizánsok hiába tüntettek 1620 decemberében, ekkor már Fehérhegynél elbukott a cseh felkelés ügye, megkezdődött az ország kíméletlen leigázása. Ebben jelentős szerepet kapott az I. Jakab-féle politika, mely a csehek harcában a monarchák elleni általános támadás egyik részletét látta.

WITTMAN TIBOR

JOSEF POLIŠENSKÝ:
NIZOZEMSKÁ POLITIKA A BÍLÁ HORA
 [(Praha, Nákl. Čsl. Akad. Věd. 1958. 357. 1.)]

A HOLLAND POLITIKA ÉS A FEHÉRHEGYI CSATA

Újabb monográfiájában Polišenský arra igyekszik választ adni, hogy a fiatal holland állam akart-e és tudott-e az 1618-ban felkelt csehek segítségére sietni. E tanulmány hollandiai és angliai levéltári anyag felhasználásával immár tovább megy a harmincéves háború általános megítélésére, törvényszerűségeinek megrajzolására tekintetében is, és az elején széles áttekintést ad a háború jellegéről, a korszak lényegét tárgyaló irodalomról. Polišenský is hajlik azon álláspont felé, mely a háború gyökereit bizonyos összeurópai változásokban látja. Szerinte is a gazdaság és társadalom belső ellentmondásaiból nőtt ki az a politikai krízis, melynek logikus következménye volt a harmincéves háború. Két fontos tételt hangsúlyoz ki a tárgyalandó kérdéssel kapcsolatban. 1. A Habsburg-ellenes csehországi felkelés és annak a fenyegető veszélye, hogy a fegyverszünet lejártával újra megkezdődnek a holland—spanyol ellenségeskedések, potenciális szövetségessé tett két, gazdasági és társadalmi struktúrájára nézve gyökeresen eltérő országot: a feudális Csehországot és a tőkés Hollandiát. 2. Ebben a közeledésben, a két tényező közti kapcsolatok megerősítésében a városi középosztálynak kellett a vezető szerepet játszania mindkét oldalon.

A cseh középosztálybeli-városi írók már a németalföldi forradalom kezdetekor élénk figyelmet tanúsítottak az ott folyó hősi csata Habsburg-ellenes küzdelem iránt. Ez érthető, ha figyelembe vesszük hogy I. Ferdinánd 1547-ben ugyanúgy fojtotta el a cseh városok ellenállását, mint 1539—40-ben V. Károly Gandét. A kapcsolatok, érdekközösség további menetében kedvezőtlen hatást gyakorolt a gyakorlati összeműködésre a két ország közti nagy fejlődésbeli különbség, valamint az a körülmény, hogy a cseh felkelés kitörésekor a holland állam belharcai, az arminianusok és gomarianusok ellentétei akadályozták az egyértelműen Habsburg-ellenes holland külpolitika érvényesülését. Miután Oldenbarnevelt félreállításával Oraniai Móric pártja került az állam élére, Mansfeld parancsnoksága alatt csakhamar elindult Csehországba az első fegyveres segítség, mely bevette Plzeňt. Frenck kapitány már mint a cseh állam megbízottja tárgyalta 1618 végén II. Rákóczi György felkelőknek nyújtandó támogatásról. A Frigyes nevében folytatott tárgyalások eredményeképpen a holland rendek 1619 tavaszán havi 50 000 guldent ígérték a cseheknek. A hollandok Frigyes megválasztásához nagy reményeket fűztek, és nem méltatták figyelemre a cseh „republikánusok”, főleg Milner követeléseit, melyek egy svájci mintájú cseh köztársaság létrehozására irányultak.

1619 végén, 1620 elején az erőviszonyok érezhetően eltolódtak a Habsburgok javára. Ebben a helyzetben Frigyes és a cseh rendek a holland támogatás fokozását sürgették. Az újabb tárgyalások azonban csak az eddigi subsidium folyósítását és újabb köteléket, a Stirum-ezred és más századok Csehországban való bevetését eredményezték. Ámde a holland segélycsapatok, Frenck zsoldosai nagyobb kárt okoztak, mint hasznot a felkelés ügyének azzal, hogy garázdálkodásaikkal kihívták maguk ellen a föld népének ellenállását. Példájukat követték Stirum katonái is, és szabályos belháború lángolt fel az országban a parasztfelkelések nyomán. A mintegy 5—6000 főnyi katonai segítség értéke kétes volt, sem ez, sem a mintegy 550 000 guldennyi pénzsegély nem menthette meg Csehországot, bár ez volt a legnagyobb nyugati támogatás. Az utolsó hónapokban a hollandok megtagadták a Frigyes től kért kölcsönt. Az „ötödik demokrácia” (Csehország) hollandiai barátai hiába sürgették a hatékony segítséget a csehek részére, azok ügye elbukott, a holland zsoldban szolgáló katonák már csak az utóközelmekben (Tábor, Trébon) vehettek részt. A cseh felkelés nem tudott fennmaradni a holland—spanyol 12 éves béke lejártáig, Hollandia felkészüléséig a háború folytatására.

A monográfia kifejezetten diplomáciatörténeti síkon mozog. Bizonyos csehországi összefüggések homályban maradnak, aminek főként az az oka, hogy a történetírás még ma is főként csak Gindelyre támaszkodhat a cseh felkelés belső fejlődésének értelmezésénél, hiányzik egy igényes marxista feldolgozás, mely a rendek és a nép közös Habsburg-ellenes érdekeltségén belül az osztályellentétek szerepét felvázolná. Szerintünk vita fér pl. ahhoz a megállapításhoz, hogy a Fehérhegy-előtti Csehország ideológiájában a republikánus nyomok arról tanúskodnak, hogy a társadalmi fejlődés ekkor még jelentősebb potenciállal rendelkezett volna, és legfeljebb ahhoz nem volt ez elég, hogy 1618—20-ban győzelemhez segítse a felkelést. E kérdésekre a további gazdaságtörténeti kutatásoknak kell választ adniuk.

A ŠTÚR-ÉVFORDULÓ ALKALMÁBÓLI MEGJELENT KIADVÁNYOKRÓL ÉS A SZLOVÁK NEMZETI MOZGALOM Néhány problémájáról

1955 októberében volt Štúr születésének 140., s 1956 januárjában halálának 100., az általa szerkesztett lap, a *Slovenskije Národnije Novini* megindulásának pedig 1955 augusztusában volt a 110. évfordulója. Ezek a jubileumok alkalmat adtak a szlovák társadalomtudományok marxista művelőinek, s közöttük elsősorban a történészeknek, hogy a szlovák nemzeti mozgalom bonyolult időszakát s ebben Štúr szerepét, jelentőségét, tevékenységének egészét tisztázzák, természetesen úgy, hogy Štúr munkásságára s e korszakra vonatkozóan új anyagot is feltárjanak. A szlovák tudósok ezt a feladatot jól megoldották, s olyan képet rajzoltak Štúrról és a szlovák nemzeti mozgalomról, amely mentes a múlt nacionalista torzításaitól és kiküszöböli a korábban itt-ott megnyilvánuló „baloldali” hibákat is. Ez a kép alkalmas arra, hogy öregbítse a szlovák nép szocialista hazatiságát és egyben csapást mérjen a szlovák burzsoá nacionalizmus még meglévő maradványaira is.

Az ez alkalomból megjelent legjelentősebb munka a Štúr-gyűjteményes kötet volt.¹ E kötet az 1955. december 5–7-e között megtartott konferencia anyagát, referátumait, s az ezekhez kapcsolódó kisebb-nagyobb hozzászólásokat tartalmazza. E gyűjteményes munka, amely Štúr személyét állítja a középpontba, négy részre tagolódik. 1. Štúr élete és világnézete. 2. Štúr harca a szociális haladásért. 3. Štúr szerepe a szlovák nemzetté válás folyamatában és a XIX. század negyvenes éveinek nemzeti mozgalmaiban. 4. Štúr harca a népek barátságáért. Ez utóbbi témakör a cseh és a szlovák, valamint a szlovák–szláv kapcsolatokat ölelte fel.

Fontos vállalkozás Štúr válogatott műveinek öt kötetben való kiadása. Az első kötet Štúrnak már jórészt többször kiadott, s a *Slovenskije Národnije Noviniba* írt cikkeit tartalmazta.² A második kötetben Štúr különböző munkáiból a szláv kölesönösségre és a szlávok összefogására vonatkozó részleteket, kisebb írásokat gyűjtötték össze. A kötethez *Vladimír Matula* írt utószót (Ludovít Štúr a slovanská vzájomnosť).³ A harmadik kötet is szláv vonatkozású és Štúr 1852-ben írt és Miloš Obrenovićnak ajánlott tanulmányát tartalmazza a szlávok népmeséiről és népdalairól (O národných povestiach a piesňach plemien slovanských). E kötet még kisebb, s több Štúr által írt a néprajz körébe vágó recenziót is közölt. Az utószót *Viktor Kochol* írta (Štúr a ľudová slovesnosť).⁴ A következő kötethez, amely Štúrnak cseh és szlovák nyelven írt verseit gyűjtötte össze, *Milan Pišut* írt előszót (O nedocenenej poézii Ludovíta Štúra).⁵ Az ötödik kötet Štúr mint a szlovák nyelvtudomány kiváló művelőjét és a szlovák irodalmi nyelv megteremtéséért folytatott küzdelem következetes harcosát mutatja be. A kötetet *Vincent Blanár* utószava zárja be (Jazykovodné dielo Ludovíta Štúra).^{6a} Az öt kötet anyagának kiválogatását és sajtó alá rendezését, a bibliográfiai és a magyarázó jegyzeteket *Jozef Ambruš* készítette elő, kivéve az első kötet magyarázó jegyzeteit, amelyeket *J. V. Ormis* írt. E sorozat inkább népszerű, mint tudományos célokat szolgál. Ez kifejezésre jut abban is, hogy a Štúrnak már több, nem egykorú kiadásban is közzétett művét még egyszer megjelentették, illetőleg többször csak egy-egy részletet közöltek Štúr műveiből. Ennek ellenére valamennyi kötet apparátusa minden tudományos igényt kielégít, ami elsősorban Jozef Ambruš gondos munkáját dicséri. Nagyobb jelentőségű, s kimondottan tudományos vállalkozás volt Štúr leveleinek két kötetes kiadása.⁶ E két kötet a sajtó alá rendező és a rendkívül pontos, gazdag, igen értékes és sokrétű jegyzeteket készítő *Jozef Ambruš* kitűnő munkája. A kötet összeállítója rendkívül alaposan adta ki a több leveltárból és a rengeteg szétzórtnak, nehezen hozzáférhető, jórészt folyóiratokban, valamint a különböző levelezéseket tartalmazó kiadványokban összegyűjtött Štúr-leveleket. Kijavította a korábbi kiadások hibáit, s ezt az egyes levelekhez kapcsolódó jegyzetekben külön megjelölte. A kötet értékét és használhatóságát emeli a címzetek rövid életrajzát tartalmazó névmutató.

¹ *Ludovít Štúr, Život a dielo 1815–1856*. Sborník materialov konferencie Historického ústavu Slovenskej Akademie vied. Bratislava, 1956.

² *Politické staty a prejavy*. Bratislava, 1956.

³ *Slovania, Bratislava*, Bratislava, 1956.

⁴ *Slovanská ľudová slovesnosť*. Bratislava, 1955.

⁵ *Básne*. Bratislava, 1954.

^{6a} *Slovenčina naša*. Bratislava, 1957.

⁶ *Listy Ludovíta Štúra 1834–1843*. 1. k. Bratislava, 1954; 1844–1855. 2. k. Bratislava, 1956. Hadd jegyezzük meg, hogy Ambrušnak figyelmét egy fontos kiadvány elkerülte, amelyben Štúrnak a horvát értelmiségiekhez írt levelei találhatók. A *Gradja za povijest Knjževnosti Hrvatska* 19., 1950-ben megjelent kötete közül Dragojlo Kušan levelezését (163–217. l.), ahol Štúrnak egy 1849 elején kelteztet levelet olvashatjuk.

Nagyon szép s kitűnően használható a *Slovenskije Národňje Novinínak*, s mellék-lapja, az *Orol Tatraskínak* hasonmásos kiadása, négy kötetben. A 40-es évek szlovák mozgalmának ezt a rendkívül fontos orgánumát a pozsonyi Sajtótudományi Intézet adta ki. Sajtó alá rendezték és a rövid kiadói előszót *Dr. Vladimír Zábckay* és *Julius Horváth* írták. A hasonmásos kiadáshoz csatolt tanulmányt a *Slovenskije Národňje Novinínól Dr. Frano Ruttkay* készítette.

A *Slovenskije Národňje Novinín* kívül az évforduló alkalmából látott napvilágot a *Jozef Hurban* által szerkesztett *Nitra* c. almanach II., ama kötete, amely 1844-ben már középszlovák nyelven jelent meg (Bratislava, 1956). A kötetet sajtó alá rendezte s a jegyzeteket készítette *Jozef Štolc*.

A *Slovenskije Národňje Novinín* és az *Orol Tatraski* c. újságokon kívül hozzájuk hasonló kiadásban olvashatjuk ugyancsak *Hurban* lapját, a *Slovenskije Pohľadi* 1846/47 és 1851/52. évfolyamait is.^{6b}

Jelentős bibliografiai munkálatok is folytak az évforduló alkalmából. *Ján V. Ormís* elkészítette a Štúr tevékenységére vonatkozó bibliografiát.⁷ A csaknem teljesnek mondható bibliográfia nemcsak Štúr munkáit és levelezését tartalmazza, hanem a szlovák nép e nagy fiának munkásságára, életére, politikájára vonatkozó gazdag irodalmat is. A Štúr-vezette nemzeti mozgalom résztvevőinek nyomtatott műveit gyűjtötte össze *Imrich Kotvan*.⁸

Štúr műveinek egy jó cseh, népszerűsítést szolgáló válogatása is megjelent, amely Štúrnak a Kvetý c. cseh lapban közzétett cikkeit s más, jórészt cseh és szláv vonatkozású írásait, valamint egy-két csehkhöz írt levelét gyűjtötte össze.⁹ A kötet előszavát (Ludovít Štúr a slovenský národný život) *Jan Linhart* írta, a jól használható jegyzeteket *Zdenka Sojková* készítette.

A továbbiakban három, Štúr életéről és tevékenységéről szóló munkáról kell említést tennünk. Az egyik *Ludovít Bakoš* műve Štúrról, a nevelőről és a szlovák iskolákért folytatott küzdelem bátor harcosáról szól. Bakoš munkájában áttekintette a XIX. század első felének szlovák iskolaügyét és Štúr személyiségeinek kialakulását, pedagógiai és oktatói tevékenységét és részletesen foglalkozott a *Slovenskije Národňje Novinín* iskolapolitikájával.¹⁰

A másik kettő *Karol Goláň* és *Vladimír Matula* azonos című népszerű munkája.¹¹ Mindkét tanulmány az 1955 decemberi Štúr-konferencia eredményeit használja fel és teszi hozzáférhetővé a szlovákiai néptömegek számára.

Az évforduló után — de az évfordulóhoz s a Štúr vezette mozgalomhoz szorosan kapcsolódva — a közelmúltban két munka jelent meg. Az egyik *Čtiboh Zoch*-nak, a mozgalom lelkes résztvevőjének tanulmánya a szlovák irodalmi nyelv érdekében.^{12a} Zoch e munkájában — amelynek egykorú kiadása nem volt — a szlovák irodalmi nyelvet ért támadásokra válaszolt 1846-ban. A kötet minden elismerést megérdemel mind a filológiai gondosság, mind pedig a kiállítás tekintetében.

A másik munka is a szlovák nemzeti mozgalom eme időszakából való eddig kiadatlan kézirat.^{12b} A sajtó alá rendező *Vladimír Matula* jelentős munkát végzett azzal, hogy kiadta a pozsonyi liceum szlovák fiataljainak szláv vonatkozású, 1836—37-ben írt irodalmi próbálkozásait. E kiadvány meggyőzően mutatja, hogy a szlovák mozgalomban milyen mély gyökerei voltak a szláv gondolatnak. A jegyzetek is gondos filológiai munka eredményei.

Áttekintve az évforduló gazdag termését megállapíthatjuk, hogy nemcsak a szlovák nemzeti mozgalom értékelését, hanem új anyag feltárását illetően is jelentősek voltak a Štúr-évforduló alkalmából megjelent tanulmányok, forráskiadványok és bibliográfiák. Mégis úgy gondolom, szükség lenne néhány kérdés felvetésére, amely nem kapott kellő megvilágítást, illetőleg e területen az újabb kutatások hozhatják csak meg a probléma kielégítő megoldását. Meg kell jegyezmem, hogy a Štúr-évforduló is jelentősen közelebb vitt bennünket a megoldáshoz, s már csak ezért sem homályosíthatja el az alábbi kérdések lezáratlansága a már is mertetett jelentős eredményeket.

*

^{6a} Szerkesztette *Dr. Ondřej Mrlian*, a zárszót *Andřej Mráz* akadémikus írta. Bratislava, 1957.

⁷ Bibliográfia Ludovíta Štúra. Martin, 1958.

⁸ Štúrovské Tlače Univerzitéj Knížnice v Bratislave. Bratislava, 1956.

⁹ K přátelům, k bratrům. Praha, 1956.

¹⁰ Ludovít Štúr ako vychovávateľ a bojovník za slovenskú školu. Bratislava, 1957.

¹¹ Ludovít Štúr. Bratislava, 1956.

^{12a} Slovo za slovenčinu. Bratislava, 1958. Kiadásra előkészítette, a jegyzeteket és a bevezetést *Ivan Stanek* írta. (*Eugen Paulíny* utószavával.)

^{12b} City vděčnosti mladých synů Slovenska. Bratislava, 1957. A jegyzeteket és a kézirat sorsáról szóló értékes tanulmányt is *V. Matula* írta.

1953-ban a fiatal szlovák marxista történetírás néhány képviselője vallotta magáénak azt a főként Vladimír Matula által képviselt nézetet, amely a Štúr-vezette szlovák nemzeti mozgalmat élesen kritizálva, kétségbevonta Štúrék jelentős s pozitív szerepét a szlovák nép történetében. Ez a felfogás abból a helyes célkitűzésből indult ki, hogy harcolni kell a szlovák burzsoá nacionalizmus s az e nézeteket képviselő történeti munkák ellen, e harcot azonban pusztán jószándéktól vezérelve túlhajtotta, s nem értékelte kellően a szlovák nemzeti mozgalom, s vezetőinek pozitív és előremutató célkitűzéseit.¹²

Közeledve azonban Štúr halálának 100. évfordulója, a szlovák marxista történészek tovább folytatták az e korszakra vonatkozó kutatásokat. S az említett reprezentatív Štúr gyűjteményes kötet nem tette magáévá ezt a nézőpontot, a szlovák történészek Matula korábbi álláspontjától eltérően, helyesen, úgy harcoltak a tudomány fegyverével a nacionalizmus ellen, hogy értékelték, s elismerték a szlovák nemzeti mozgalomnak, vezetőinek, s főképpen Štúrnak pozitív célkitűzéseit és a szlovák nemzeti fejlődés szempontjából jelentős tevékenységét. Ezzel kapcsolatban elsősorban a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Igazgatójának, *Ludovít Holotik*nak összefoglalójára, *Karol Golán*, *Julius Mésáros* és *Štefan Heretik* tanulmányaira¹³ utalok. Holotik említett s a konferencia eredményeit összefoglaló zárszavában Štúrt kispolgári demokratiként értékelte.¹⁴

Az azóta folytatott kutatások alapján azonban úgy vélem, hogy ez nem helyes, Štúr nem volt radikális demokrata, hanem liberális politikus. Persze a szlovák liberalizmus, nem lévén viszonylag fejlett ipar s munkásosztály a szlovák megyékben; sokkal közelebb állt a radikális nézetekhez, mint a nyugat-európai, vagy akár a csehországi értelemben vett liberalizmushoz. Így e nézetkülönbség csak látszólagos, a terminológiai eltérés nem takar tartalmi eltérést: mindnyájan egyaránt értékelték Štúr demokratikus célkitűzéseit és munkásságát.

Štúr munkásságának értékelésével szorosan egybefonódik egy másik vitás kérdés, ami ugyancsak Matula tanulmányaival kapcsolatban vetődik fel. Matula többször kifejtette, hogy a szlovák nemzeti mozgalomban Štúr mérsékelt irányzatával szemben állt egy radikális csoport, amelyet a lőcsei liceumban működő Ján Francisci valamint a Pesten jurátuskodó Janko Králj vezettek, akik élesen bírálták a Štúr által szerkesztett *Slovenskije Národnje Noviny*t. Matula írásaiban hol határozottabban, hol pedig bizonytalanabb formák között képviselte ezt a nézetet. Korábbi írásaiban, amelyek kevesebb bizonyítványt tartalmaztak, nézete határozottabb,¹⁵ később, nyilván a kritika és az általa is feltárt anyag alapján, már egyre körültekintőbben fogalmazta meg nézeteit, amelyeket azonban lényegében nem változtatott meg. Érdekes idézett népszerű munkájának, majd legújabb cikkének összehasonlítása, mely világosan tükrözi Matula felfogásának ingadozásait.

Ludovít Štúr e népszerű munkájában a szlovák mozgalom két irányzatát megkülönböztetve, a radikális szárnyról Matula a következőket írta: „De ennek a radikális demokratikus szárnynak nem volt lehetősége önálló irányná formálódni, és nem is került sor a szlovák polgári nemzeti mozgalom vezető, mérsékelt irányzatával (értsd: Štúrékkal) való nyílt konfliktusra.”¹⁶ Matula legújabb tanulmánya bár nem éles fogalmazásban,¹⁷ mégis a fenti nézetével szemben azt fejti ki, hogy ideológiai szakadás

¹² *Vladimír Matula* ennek a nézetének először egy tanulmányom bírálata kapcsán adott hangot (Sociálne a notivý slovenského národného hnutia v r. 1845—48. Martin, 1952. A bírálatot l. *Historický Časopis* 1953. 4. sz. 709—714. l. E szlovák nyelvű tanulmányom rövidebb változata korábban a *Századok* 1948. 1—4. számában jelent meg. A szlovák nemzeti mozgalom a forradalom előtt 1845—1848 címen. 208—234. l.). Matula e bírálataiban azt vetette a szememre, hogy a szlovák burzsoá történetírás hatása alatt állottam abban, hogy idealizáltam a szlovák nemzeti mozgalmat. Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy egy magyar történész — nem utolsósorban éppen a magyar nacionalizmussal szembeni harcotól vezérelve — inkább értékelte a szlovák mozgalomnak a szlovák nemzet szempontjából jelentős célkitűzéseit és lépéseit, mint Matula, s ezért a szlovák burzsoá nacionalizmus vádjára érte.

¹³ *L. Holotik* összefoglalója az idézett gyűjteményes kötetben 497—511. l., *K. Golán* cikke no. 13—39. l. (Ludovít Štúr a slovenské národné hnutie v tridsiatych rokoch XIV. storočia) valamint *J. Dubníč*: K problematike verejnej a politickej činnosti Ludovíta Štúra v rokoch (1840—1849) 41—56. l. *Mésáros*: Štúrov boj za oslobodenie slovenského roľníctva spod jarma feudalizmu 129—153. l., *S. Heretik*: Sociálnopolitické a ekonomické názory Ludovíta Štúra (155—183. l.) c. tanulmányai.

¹⁴ Itt szeretném megjegyezni azt, hogy Matula idézett, 1953-ban írt recenziójában tanulmányomat azért is bírálta, hogy a szlovák mozgalom vezetőit, s elsősorban Štúrt radikális demokratának tartottam (*Historický Časopis*, 1953. 4. sz. 712. l.).

¹⁵ I. mindenképp a tanulmányommal kapcsolatos recenziót no., továbbá Из истории словацкого национального движения 40-х годов (Учение Записки Института Славяноведения, XII. k. valamint К нектогым отазкам словенского народного движения в сорокых годах XIX. stor. *Historický Časopis*, 1954. 3. sz. 375—406. l.

¹⁶ I. m. 45. l.

¹⁷ Snahy o prehľbenie demokratickej línie Slovenských Národných Novín a formulovanie revolučného programu slovenského národného hnutia. *Historický Časopis*, 1958. 2. sz. 202—223. l. Maga a cím óvatossá, mert a radikális irányzat kialakulását a szlovák politikai lap kritikájával hozza összefüggésbe. Egyébként Matula nyíltan kifejezésre juttatja, hogy a két irányzat alaposabb kidolgozására még szélesebbkörű kutatásokra van szükség (204. l.).

állott be a szlovák nemzeti mozgalomban a forradalom előtti időszakban, és ez törvényszerűen vezetett el a két irányzat kialakulásához. Ezt az álláspontot Matula még azzal is igazolni véli, hogy a múlt század negyvenes éveiben törvényszerűen minden országban volt egy forradalmi és egy liberális irányzat.¹⁸ Ezt az érvet azonban nem lehet elfogadni, mert a szlovák viszonyok nem utolsósorban ebben a vonatkozásban különböztek mind Nyugat-Európától, mind pedig Kelet-Európa egyes országaitól (pl. Oroszországtól vagy Csehszágától). S egyébként is a szlovák polgárságnak két szárnya volt: Stúréc csoportján kívül volt egy konzervatív irányzat, amelynek élén Kollár állott.¹⁹ Ezt az irányzatot azonban Matula nem veszi tekintetbe. Nem változtat a helyzeten, hogy Matula cikke végén a sémákat és a kategóriákat úgy emlegeti, mint amit helytelen a történetírónak alkalmazni a szlovák mozgalomra is jellemző bonyolult eseményekkel kapcsolatban.²⁰ S ha Matulával ebben az alapvető kérdésben nem is értünk egyet, ez utolsó cikke több új anyagot hozott a szlovák nemzeti mozgalom egyes résztvevőinek radikális felfogására és a lengyel emigráció demokratikus szárnyával való kapcsolataira.

Hadd jegyezzük meg, hogy ebben a kérdésben a szlovák kutatók körében sincs egységes álláspont. Néhányan osztják Matula nézetét, illetőleg kutatásaik során hasonló eredményre jutottak.²¹ Julius Mésároš azonban éppen Matula népszerű munkájáról írt ismertetésében kifogásolta a két irányzat megkülönböztetését és azt az álláspontot képviselte, hogy Francisci és Král radikális nézetei nem állottak szemben Stúréc törekvéseivel, hanem éppen támogatták és erősítették Stúrécnak a feudalizmus elleni küzdelmét.²² A Stúréc-konferencián s a tanácskozás anyagát közlő gyűjteményes kötetben hiába keressük a sok referátum, korreferátum és hozzászólás között Matula koncepcióját, egy szó sem esett a szlovák mozgalom mérsékelt és radikális irányzatáról. S ezt a — véleményem szerint — állásfoglalásnak is tekinthető „hiányt” Matula hibás nézeteinek megfelelően kommentálta: a Francisci — Král-irányzat „megkerülését” a konferencia egyik hibájának tartotta.²³ Ilyen körülmények között tehát, miután a kérdés még nem került nyugvópontra — nem azzal a céllal, hogy azt megoldjuk — mégis szükség lenne felfogásunk vázlatos kifejtésére.

¶ Kétségtelenül helytálló, hogy a lőcsei liceumban tanuló szlovák ifjúság egy része Ján Franciscival az élen nem utolsósorban a lengyel emigráció balszárnyának a hatására nem volt meglegedve a Stúréc által képviselt liberális programmal, a *Slovenskije Národnje Novini* irányával, még határozottabb, demokratikusabb program megvalósítását akarták. Ennek az elégedetlenségnek adott hangot Francisci, Samuel Bohdan Hroboňhoz és magához Stúréc-hoz írt leveleiben. 1847-ben Francisci elégedetlensége Stúréc szemben sok vonatkozásban személyes okokból fakadt. Kifogásolta, hogy Stúréc a szerkesztőségben nem osztja szét a munkát, minden apró ügybe beleavatkozik, lényegében Stúréc diktatórikus hajlamait tette kritika tárgyává. Sokkal jelentősebb azonban az, amit Francisci a *Slovenskije Národnje Noviniról*, s magáról a szlovák nemzeti mozgalomról mondott. Határozott irányt követelt a lap számára) „Elismerem — írta Hroboňhoz —, hogy bizonyos irány, nevezetesen politikai irány meghatározása a mi gyermekiselvek nélküli életünkben igen nehéz, de mégis szükséges, mert az a nemzeti újság, amelynek nincs iránya, magának a nemzetnek határozatlanságát mutatja, s politikai újság elvek nélkül nem más, mint fekete betű fehér lapon... A népnek eddig — azt lehet mondani — semmiféle joga nem volt, s azért nincs is mihez ragaszkodnia; ezzel szemben mindent nyerhet és mindent kiharcolhat békés és erőszakos úton. Épp így állunk mi is, szlovákok, hazánkban. Ezért mondom, hogy újságunk elé liberális-demokratikus irányt kell állítani, ha az szlovák és nemzeti akar lenni.”²⁴ Francisci e

¹⁸ Uo. 214., 222. 1. Hadd jegyezzük meg, hogy lényegében Matula álláspontját képviseli, tőle teljesen függetlenül Z. Lippai: Национальное движение Словаков в 1848—1849 гг. c. cikkében, amely a korszakra s a szlovák nemzeti mozgalomra vonatkozó adatok nélkül, tisztán spekulatív úton jutott el az ismertetett s véleményem szerint helytelen nézet kifejtéséhez. Lippai cikkét l. F. O. Potyemkin—A. J. Molok (szerk.): Революции 1848—1849. гг. 2. k. 476—480. l.

¹⁹ Vö. ezzel kapcsolatban már említett munkám (Sociálne motívy slovenského národného hnutia v r. 1845—1848) 44—48. l.

²⁰ Historický Časopis, 1958. 2. sz. 223. l.

²¹ A. Goldn: Ludovít Stúr a slovenské národné hnutie v štyridsiatych rokoch XIX. storočia. Historický Časopis, 1955. 1. sz. 87—101. l.; Milan Pišut: Idey utopického socializmu u Stúrovcov. Kulturný Život, 1954. 40. sz.; uő.: Filozofia Janka Kráfa a jeho prívržencov (Kapitoly z dejn slovenskej filozofie. Bratislava, 1957. 231—242. l.); u. z.: Janko Král. Život a básnické dielo. Bratislava, 1957; R. Roško: Janko Král — revolucionár a utopický socialista. Slovenský Filozofický Časopis, 1957. 3. sz. 228—245. l.; J. Béder: Spoločnosť Československá a Slovenský Ústav v Bratislave v rokoch 1835—1840. Sborník Vysokej školy Pedagogickej. Bratislava, 1958. J. Béder már a harmincas években „meglátja” a radikális irányzat felbukását.

²² Historický Časopis, 1957. 1. sz. 117. l.

²³ Historický Časopis, 1958. 2. sz. 204. l.

²⁴ Francisci Hroboňhoz írt levelét (Lőcse, 1847. jan. 3.) ld. Hroboň hagyatékában a túrőszentmártoni szlovák Matica Irodalmi Levéltáráiban. (E levél több részletét Matula legújabb cikkében idézte, s a levél egy másolatát korábban rendelkezésemre is bocsátotta, amiért ezúton mondom köszönetet. Ebből a másolatból idézek.)

levele a szlovák népre való támaszkodást még határozottabban követelte, mint azt a Štúr vezette csoport igyekezett megvalósítani.

Hasonló álláspontot képviselt Janko Král is, aki még korábban, 1845-ben nem sokkal a *Slovenskije Národňje Novini* megjelenése után már goromba levélben kritizálta a *Slovenskije Národňje Novini* vezércikkeinek határozatlan irányvonalát.²⁵ S valóban Francisci és Král is — a szlovák mozgalom 1845 utáni határozott balrafordulása ellenére — joggal bírálhatta a *Slovenskije Národňje Novinú*, illetőleg annak egyes cikkeit. Mégis meg kell vizsgálnunk, hogy az adott viszonyok között az az óvatosság, amellyel Štúr az elégedetlenkedők érveire válaszolt, nem volt-e indokolt, s Francisci és Král valóban demokratikusabb irányzatot képviseltek-e, mint Štúr, azzal, hogy kritizálták a szlovák politikai lapot.

A *Slovenskije Národňje Novini* helyzete igen nehéz volt. Hosszú, kemény harcok után kapta meg Štúr az engedélyt²⁶ és igen nagy nyomás nehezedett a szlovák mozgalomra a magyar középnemesség részéről is. Valóban nem lehetett felelőtlenül kihívni a nemesség és a kormány haragját, s a cenzúra is igen súlyos akadályokat jelentett; Štúrék sokszor nem írhatták le azt, amit szerettek volna.²⁷ De ha az óvatosság sok vonatkozásban helyénvaló is volt, mégis Francisci és Král kritikája több ponton helytálló és nehéz megállapítanunk azt is, hogy Štúr esetében csak óvatosságról volt-e szó vagy lojalitása jutott a lap irányvonalában is kifejezésre. Mindenesetre Štúr és az általa vezetett mozgalom 1848 tavaszán lényegesen tovább jutott a demokratikus irányzatban annál, amit 1848 előtt képviselt. Mindezt figyelembevéve — tehát korábbi lojalitását és későbbi átmeneti balrafordulását — ebben az időben (1845—1848-ban) — minden bizonnyal keveredett nála az óvatosság — amely természetesen nem tükrözte igazi álláspontját — a lojalitással. Egyoldalúságba esnének tehát, ha maradéktalanul elfogadnánk Štúr kifogását, vagy teljesen magunkévá tennénk Francisci és Král kritikáját.

Így jutunk el ahhoz a kérdéshez, hogy vajon Francisci és Král kritikája és demokratikus nézetei a szlovák mozgalom további differenciálódását, egy harmadik (Matula szerint csak második) és egyben demokratikus csoport kialakulását jelentette-e. Francisci és Král állásfoglalása a Štúr vezette balszárny, illetőleg a *Slovenskije Národňje Novini* politikájával szemben nem jelenti egy új csoportosulás megjelenését. Francisci és Král, s a vele azonos nézetet valló szlovák fiatalok a Štúr-csoporthoz tartoztak. Felfogásuk, módszereik nagyjában-egészében megegyeztek a szlovák balszárny felfogásával, módszereivel. Nyilván nem is léptek fel Štúrék ellen, harc nem volt közöttük, nem úgy, mint Štúr és a Kollár vezette csoport között. Ennek ellenére kétségtelenül bizonyos kérdésekben más álláspontot foglaltak el, mint Štúr és köre, ez azonban nem járt azzal, hogy külön csoportot alkottak volna. Az azonos csoportosuláshoz tartozók között is lehetnek nézeteltérések; Štúr, Francisci és Král között ezek a nézeteltérések *nem voltak alapvetőek*. Sőt személyes ellentéttről is beszélhetünk közöttük — gondoljunk a Francisci Hroboňhoz írt levelében kifejtettekre. Tudunk arról is, hogy Štúr közeli munkatársa, Jozef Hurban is kritizálta Štúr szerkesztői tevékenységét és még sokan mások is (Gerometta, Hodža, Kuzmány, Lichard)²⁸ akikről senkinek sem jutott eszébe az, hogy ezért őket egy Štúrral szembenálló külön csoport tagjaiként tüntesse fel. Végül pedig azért sem jött létre külön csoport, mert 1848 tavaszán a szlovák nemzeti mozgalom Štúr vezette szárnya teljesen *magáévá tette* a demokratikus parasztpolitikát, amelyet Francisci és Král már korábban képviseltek. Ekkor Štúréknak már nem kellett félniök a cenzúrától. Ugyanezért természetesen sem Král, sem pedig Francisci nem voltak a

²⁵ Král Štúrhoz írt levele nem maradt fenn. A levél tartalmáról közvetve, Štúrnak Hroboňhoz írt leveléből tudunk (Bratislava, 1845. október 17. *Listy Ludovíta Štúra* 2. k. 101—102. l.).

²⁶ Vö. ezzel kapcsolatban *D. Rapant*: Štúrove „Slovenskije Národňje Novini“. Zápas o ich povolenie. Elán 1938/39. 7—8. sz.

²⁷ Rendkívül figyelemre méltóak ezzel kapcsolatban Štúrnak következő sorai, amelyeket Hroboňhoz írt leveleiben olvashatunk: „Szlovák politikai lapnak Magyarországon a magyar közjog alapján kell állnia — írta —, mert különben mégcsak meg sem mochanhat. S ha, kedves barátom, a cenzúra más dolgokat közölni engedne, de mindent ami erősebb, határozottabb, mindent töröl és könyörtelenül kihúz. Mindazt, amit a nemesség önkényéről, a nép jogáról... az unióról stb. írtam, mindazt kihúzta, s az emberek azután azt mondják, hogy a lap nem lép fel bátran! Hogy lépjen fel, ha nem lehet“ (a már idézett levélből). Štúr egy másik levelében, 1847. ápr. 2-án (*Listy Ludovíta Štúra* 2. k. 161—162. l.) is hasonló módon védekezett a lapjával elégedetlenkedők érveivel szemben: „Azt én jól tudom, hogy vannak néhányan olyanok, akik velem elégedetlenek, de azt is jól tudom, ők sem tudják, hogy másképpen nem tehettem azt, amit tettem, ha nem akartam mindjárt a kezdetben romlásba dönteni azt, ami tőlem függött (itt Štúr a lapjára gondol)... Nem tudtam és nem akartam magamra vállalni... azon nagy felelősséget, hogy mindjárt a kezdetben egyszerre azt tegyem, ami nemzetünknek végülis érdeke lesz, s azok, akiknek volt a dolgokba betekintésük és az utókor biztosan nekem fog igazat adni.“

²⁸ Erről más összefüggésben maga Matula emlékezik meg többször idézett cikkében: *Historický Časopis*, 1968. 211. l.

szlovák mozgalom ellenzékében, s teljesen együtt haladtak Štúrral később a magyar szabadságharc elleni küzdelemben is.²⁰ Nyilvánvaló tehát, hogy nem lehet külön csoportosulásnak felfogni Francisci és Král kritikáját, mely a szabadságharc előtti néhány esztendő politikájára vonatkozik csak, *sem korábban, sem később* hasonló fellépéssel nem találkozunk, s ez a kritika e néhány évben sem szélesült ki egy önálló politikai irányná, hanem csak két-három magánlevélben jutott kifejezésre. Ez pedig semmiképpen sem nevezhető még csak zászlóbontásnak sem, amelyre Francisci és Král híveinek erejük sem lett volna, ha egyáltalán törekedtek is egy külön csoport létrehozására, amiről egyébként semmiféle tudomásunk sincs. E csoport kialakulását nehezítette volna a Lőcse és Pest közötti távolság, azoknak a városoknak a távolsága, ahol Francisci és Král működött, s ahol Franciscira és Králra is hatott a lengyel s a magyar demokratikus mozgalom).

Francisci és Král jogos kritikája ellenére a szlovák nemzeti mozgalomnak, amelyet ebben az időben a Štúr vezette csoport reprezentált, mégis az volt a célja, hogy a szlovák nemzeti célkitűzések számára megnyerje a szlovák nép széles tömegeit. A szlovák nemzeti mozgalom e célkitűzését azonban valóra váltani nem tudta, de ez a helyes politika, a nép felé fordulás hozzájárult a szlovák mozgalom fellendüléséhez, s a széles népi megmozdulásokhoz 1848 tavaszán.

E vitával kapcsolatban — befejezésül — legyen szabad egy megjegyzést tennünk. Marxista történészek között is lehetnek nézeteltérések, de ezeket a nézetek alapvető azonossága alapján meg lehet oldani. Megeshetik, hogy magyar és szlovák marxista történészek részkérdésekben nem értenek egyet egymással, amiképpen magyar illetőleg szlovák történészek is vitakozhatnak egymás között. Messze vagyunk tehát azoktól a vitáktól, amelyeket a burzsoá történészek folytattak egymással, s amelyek nem hozhattak megoldást, mert a szembenálló felek egyformán a maguk nacionalista platformját képviselték.

ARATÓ ENDRE

O ČESKOSLOVENSKÉ ZAHRANIČNÍ POLITICE 1918—1939. SBORNÍK STATÍ

(Praha, 1956. Szerk. Vladimír Soják. 446 l.)

A CSEHSZLOVÁK KÜLPOLITIKA 1918—1939 KÖZT. CIKKGYŰJTEMÉNY

Az utóbbi években a cseh és a szlovák történészek közös erőfeszítéseinek gyümölcseként rendre jelennek meg a München-előtti Csehszlovák Köztársaság gazdasági és politikai történetére vonatkozó dokumentumkiadványok és feldolgozások. A köztársaság polgári demokratikus szakasza már csak azért is az érdeklődés középpontjában áll, mivel a korabeli burzsoá történetírás és publicisztika olyan hazug legendaszövevényvel vette körül az első Csehszlovákia hivatalos vezetőit, annyira homályba burkolta a tények igazi értelmét, hogy itt csak a marxista történészek illuzióktól mentes, következetesen tárgyilagos és a lényegyet felfedő munkája teremthet hamisítatlan képet az adott korszakról. A cseh történészek néhány évvel ezelőtt megkezdtek az adatfeltáró munkát és ennek során különösen két irányba vágta utat a további kutatásoknak: egyrészt a cseh forradalmiság jelentkezését, konkrétan pedig a Csehszlovák Kommunista Párt létrejöttét és a 20—30-as években folytatott lankadatlan harcot eleventették fel,¹ másrészt igen erőlesen szálltak harcba az első Csehszlovák Köztársaság burzsoá

²⁰ Vö. ezzel kapcsolatban *D. Rapant*: Slovenské povstanie roku 1848—49 (Povstanie septembrové). Turčianský Sv. Martin, 1947. 3. k. 241—295. l. (Franciscire vonatkozó adatok). Maga Matula is rámutatott arra, hogy Francisci a magyar szabadságharcra szemben harcoló szlovák önkéntes csapat kapitánya volt, s később a szabadságharc után meg is tagadta forradalmi nézeteit (Historický Casopis, 1953. 218. l.). *D. Rapant* i. műve folytatása (Zimná vyprava. Bratislava, 1956. 1. k. 428—429. l.). *Milan Pišut*: Janko Král. Život a básnické dielo. 171. l. (Králra vonatkozó adatok). A fentiekén kívül még sok hasonló és jól ismert tényre lehetne hivatkozni. E kérdéssel kapcsolatban meg szeretném jegyezni azt is, hogy Francisci szabadságharc utáni tevékenysége semmiképpen sem volt hasonló egy forradalmi demokrata munkásságához. Francisci — amint ez köztudomású — a cári Oroszországra orientálódó Szlovák Nemzeti Párt egyik vezetője volt, pedig a forradalmi demokraták a polgári forradalom vagy a felülről végrehajtott polgári reformok után is forradalmi demokraták maradtak (gondoljunk Herzenre vagy másokra).

¹ Az idevágó legfontosabb munkák közé tartoznak: *J. Veselý*: O vzniku a založení KSČ, Rovnost 1953, Založení Komunistické Strany Československa, Sborník dokumentů ke vzniku a založení KSČ (1917—1924). Státní Nakl. Polit. Liter. 1954, *K. Gajan*: Přispěvek ke vzniku KSČ, Státní Nakl. Polit. Liter. 1954, Za boľševickou orientaci KSČ, Praha 1953, Za chléb, práci, píudu a svobodu, Praha 1954, Na obranu republiky proti fašizmu a válce, Praha 1954.

vezetőinek (köztük első helyen Masaryknak és Benešnek) mesterséges nimbuszával és felfedték azt a gyászos szerepet, melyet a cseh és szlovák burzsoázia az állam megalakulásától kezdve a müncheni árulásig betöltött.² A két háború közti időszak gazdasági és politikai történetére vonatkozó kutatások során megnyiták a történészek előtt a hazai levéltári források és e gazdag forrásanyag birtokában a részlettanulmányok változatos sora látott napvilágot az elmúlt esztendőkből. A részeredmények szintetikus kibocsátóként foghatók fel a Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadója által 1956-ban kibocsátott tézisek, melyekből világosan kibontakoznak az 1918—1945 közti korszak egyes problémái.³ A tézisek elkészítésével egyidőben vállalkozott egy öttagú munkaközösség arra a nem könnyű feladatra, hogy a rendelkezésre álló marxista nemzetközi irodalom és a hazai levéltári anyag felhasználásával szintetikus műben dolgozza fel a München-előtti Csehszlovák Kőztársaság külpolitikájának történetét. A vállalkozás súlyát az a körülmény szabja meg, hogy a szerzők első ízben nyújtanak sok irányban megrajzolt képet a burzsoá demokratikus rendszer nemzetközi törekveiről, kapcsolatairól, rejtett szándékairól és ezzel bátran szaggatják szét a még sok helyen meglévő nimbust, Csehszlovákiának mint haladó országnak, mint a demokrácia megtestesítőjének legendáját; a munka nehézségét pedig elsősorban az a körülmény jelenti, hogy olyan korszakról íródott, melynek eredményei, az ország gazdasági struktúrája, belső politikai élete még nincs minden részletében tisztázva, s így a gazdasági alapokon nyugvó külpolitika mélyebb, szervezettebb megindoklásához számos feltétel hiányzik. Mindamellet a szerzők tisztánlátását jellemző körülmény, hogy e nehézségeket felismerték és legyőzésükre törekedtek. Ennek tudható be, hogy — ha helyenkint talán homályosabban is — a csehszlovák külpolitika lépései mögött ott látjuk a gazdasági indítókat és egészben véve a műben jól tükröződik a beneši külpolitika kacskaringós útjának számos rejtett gazdasági mozgatója. Vonatkozik ez főképpen e külpolitika általános és főirányára, amelyen belül a sokféle burzsoá csoport érdekharca lejtátszódtott s amely ellentétek megmutatása nyilván a további kutatás feladata lesz. Hasonlóképpen még megoldásra vár az a kérdés is, hogy milyen befolyásoló szerepet játszott a beneši külpolitikában a széles néptömegek helyzete és kívánsága; a szerzők idevágó utalásai ma még általánosságok körében mozognak és a népi tömegek szerepének konkrét megnyilatkozása a könyvből sajnálatosan hiányzik.

A munka a hazai levéltárak (Belügyminisztérium, Igazságügyminisztérium, Külügyminisztérium, nemzetgyűlés, elnöki iroda, Párttörténeti Intézet levél- és irattárai), a központi katonai levéltár széleskörű anyagának felhasználásával készült, elsősorban természetesen a Külügyminisztérium különféle állagait dolgozza fel, melyek között a bonyolult nemzetközi viszonyokra sok fényt vetnek a követi jelentések. A nyugati keltezésű bizalmas közlések mellett különösen nagy jelentőségűek a csehszlovák külviszonyok megismerése szempontjából a kisantant államaiban működött követek jelentései. A hazai iratanyagot a szerzők kiegészítették a nemzetközi diplomáciatörténet 1956-ig megjelent standard műveinek adataival, különös tekintettel az *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945*, a *Documents of British Foreign Policy 1919—1939*, a *Documents of German Foreign Policy 1918—1945*, I—V. London 1949—1951, továbbá a Szovjetunióban megjelent *Vnyesnaja polityika SzSzSZR* III. rész 1925—1934 és az egyes részletkérdésekre vonatkozó külföldi kiadványok csehszlovák vonatkozásaira. A cseh korabeli sajtó mellett nagy figyelmet szenteltek a Csehszlovák Kommunista Párt vezető személyiségei, elsősorban Klement Gottwald iratainak, valamint azoknak a marxista publikációknak, amelyek közelről világítanak meg egy-egy politikai kérdést a két háború közti időben. A korszakra vonatkozó szétszórt magyar nyelvű irodalom nagy részt elkerülte a szerzők figyelmét.

A munka írói néhány nagy korszakra osztották fel a kőztársaság történetét s ezeken belül állapítják meg a külpolitika főjellemvonásait.

Az első szakaszt 1918—1923 közé helyezik, tehát az állam megalakulása és a Ruhr-válság lezajlása közé, amidőn a győztes imperialista nagyhatalmak létrehozzák — mindenekelőtt a legyőzött Németországgal szemben — a versaillesi rendszert oly módon, hogy a német imperializmus alapjait nem döntik meg s nem feledkeznek meg valamennyi imperialista állam közös érdekeiről, a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom előre-

² Dokumenty o protídlové a protinárodní politice T. G. Masaryka, Orbis Praha, 1953, *J. S. Hájek*: Wilsonovská legenda v dějinách ČSR, Praha 1953, *V. Král*: Intervenční válka československé buržoasie proti Maďarské sovětské republice v roce 1919, ČSAV, Praha 1954, *V. Král*: O Masarykově a Benešově kontrarevoluční protisovětské politice, Praha 1954.

³ Přehled Československých dějin III. 1918—1945 These. Szerk. Miloš Gosiorovský és a szerk. bizottság. Praha 1956.

törésének meggátolásáról. Ebben a keretben vizsgálja a mű a csehszlovák külpolitika változásait. Habár a köztársaság 1918-ban a csehszlovák nép forradalmi nemzeti felszabadító harca nyomán jött létre, a hatalmat a burzsoázia ragadta kezébe és a munkásosztálynak 1920 decemberében bekövetkezett veresége után még inkább magához szorította. Így kapcsolódott bele Csehszlovákia az imperialista versaillesi rendszerbe, a forradalmi munkásosztály és a szocialista állam ellen folytatott nemzetközi harcba. A versaillesi rendszeren belül elsősorban a francia imperializmussal és a Kisantant-szerződések révén Romániával és Jugoszláviával került szövetségbe.

A második szakaszban (1924—1929 között a kapitalizmus időleges stabilizációjának időszakában) Csehszlovákia szorosabb szálakkal kapcsolódik a versaillesi rendszerhez, résztvesz az imperialisták szovjetellenes terveiben nem törődve azzal, hogy ezek a törekvések szükségszerűen a német imperializmus megerősödéséhez vezetnek (Dawes- és Young-tervek, Locarno). Csehszlovákia ugyanakkor, midőn a versaillesi rendszerre alapozta létét, szűklátókörű politikájával segített aláírni ezt a rendszert. Már ebben az időszakban is megnyilvánultak a Kisantant többnyire gazdasági okokból credő belső ellentétei. Az átmeneti stabilizáció tehát valójában nem erősítette meg Csehszlovákiát, csak alaptalan burzsoá illúziókat teremtett. A Csehszlovák Kommunista Párt már akkor leleplezte a nép előtt a kapitalista stabilizáció igazi lényegét.

A világgazdasági válság időszakában (1929—1933), amidőn a belső ellentéteikkel küzdő kapitalista országok viszáltaikat átmenetileg félretéve a Szovjetunió elleni közös harccal, tehát a Szovjetunió lehengerlésével szerették volna válságszülte nehézségeiket áthidalni, s amikor mindeme törekvés hajótörést szenvedett a szovjet állam egyre növekvő gazdasági, politikai és katonai erején, a csehszlovák burzsoázia elmellőzve a szomszédságában erősödő fasiszta veszélyt, továbbra is népellenes külpolitikát folytatott. Nem ismerte fel a Szovjetunió megerősödő nemzetközi helyzetét, hanem továbbra is az imperialista Franciaországra támaszkodva maga is tevékenyen részt vett a szovjetellenes paktumokban. A kisantant szövetség megszilárdítására irányuló erőfeszítései nem jártak eredménnyel, Csehszlovákia nemzetközi helyzete egyre rosszabbodott. Egészen nyilvánvaló lett ez 1933-tól, a fasiszmus németországi uralomrajutásától kezdve. Ismét a Kommunista Párt volt az, amely leleplezte a burzsoázia népellenes politikáját s megmutatta a proletárnéptömegeknek a válságból kivezető egyedüli utat: a kapitalizmus ledöntését az egyesült munkásosztály közös harca révén és a nép uralmának megteremtését, ami a Szovjetunió támogatásával biztosítaná az igazi nemzeti és állami függetlenséget.

A fasiszmus agresszív céljainak szóhoz jutása az 1933—1935 közötti években előtérbe állította a kollektív biztonság problémáját. Az 1935-ben létrejött csehszlovák—szovjet szövetségi szerződés a csehszlovák külpolitika legjelentősebb eseménye volt; Hitler uralomra jutása után alapvető fordulatot hozhatott volna, ha a hivatalos csehszlovák politika nem ragaszkodik továbbra is a nyugati hatalmakhoz, ha nem tekinti a Szovjetunióval kötött szövetséget pusztá manővernek. A müncheni árulás csirái azonban már ekkor megmutatkoztak.

Ennek az árulásnak az útján járt a csehszlovák burzsoázia akkor is, amidőn 1936 második felében és 1937-ben a fasiszmus mind kívülről, mind pedig belülről egyre erősebben fenyegette az államot. Katonai tekintetben a spanyol polgárháború szolgálatott példaként, melyet követett a fasiszmus gazdasági és politikai betörése Délkelet-Európába. Ahelyett, hogy a csehszlovák burzsoázia a Szovjetunióval kötött szövetséget erősítette volna, külpolitikai terveit alárendelte az imperialisták szovjetellenes terveinek és a szovjetellenes egységfronton belül szeretett volna kompromisszumot elérni Németországgal és a szudétánémetekkel. Ez a rövidlátó benei politika egyenes úton vezetett az állami függetlenség elvesztéséhez, a müncheni áruláshoz.

Az egyes fejezetek arányosításában a szerzők nem törekedtek teljes összhangra; a gazdag anyagnak megfelelően részletesebben dolgozták fel a köztársaság megalakítását követő időszakot, kevesebb figyelemben részesült a kapitalista stabilizáció és a világgazdasági válság időszaka, habár erre az időre esnek az osztrák—német vámuniós törekvések és a francia imperializmus kelet-európai behatolásának kísérletei (Tardieuterv). A munka igazi súlypontja a 30-as évekre esik. Különösen gondos, sokoldalú, számos ismeretlen adatot feltáró elemzést kapunk a fasiszmus előretörésének időszakáról és a csehszlovák burzsoázia fasiszta törekvéseket támogató nemzetellenes politikájáról a 30-as évek közepén. A felhasználott forrásanyag jellegéből következően a mű túlnyomórészt a hazai törekvések megrajzolásával és kritikájával foglalkozik, mellette nem egy helyen csak általánosságban történik említés Csehszlovákia szövetségeseinek külpolitikai aspirációiról. Egyes helyeken nem ártott volna valamivel bősegebb bizonyítók anyag. Lényegében azonban elmondhatjuk, hogy a két háború közötti Európa történetének

újszólván minden lényeges kérdése kisebb-nagyobb helyet kapott ebben az áttekintő műben, amely rendkívüli következetességgel bizonyítja a szerzőknek azt az előszóban hangoztatott tételét, hogy a széles dolgozó tömegek elnyomására és a nemzetiségi elnyomásra alapozott reakciós belpolitikának egyenes függvénye a reakciós külpolitika, melynek nem lehet egyéb célja, mint az uralmon levő burzsoázia kizsákmányoló érdekeinek védelme. Aki a szerzői munkaközösség kutató munkájának eredményeit megismerte, nem kételkedhetik többé abban, hogy a csehszlovák burzsoázia a legdrámaibb helyzetekben sem habozott a maga üzleti érdekeit, hatalmi szempontjait a dolgozó tömegek és az állam igazi érdekeinek elébe helyezni. A csehszlovák nép igazi érdekeit képviselő Kommunista Párt vezetői a hitleri agresszió egyedüli biztos ellenszerét a Szovjetunióval szoros együttműködésben ismerték fel, ezzel szemben a Köztársaság legnagyobb burzsoá pártja, az agrárpárt és ennek olyan exponense, mint Hodža Milán, készeknek mutatkoztak a fasiszmissal való paktálásra, sőt e párt legreakciósabb képviselői — mint Žilka főtitkár — attól sem húzódoztak, hogy a parlamentben nyílt kifejezésre juttassák az autoritativ rendszerekkel való együttműködési szándékat (297. l.). A demokratikus elveknek ez a csehszlovák kormányrészről való nyílt cserbenhagyása más oldalról együttjárt a Szovjetunió kollektív biztonsági politikájától való elfordulással, a Szovjetunió őszinte békeakcióinak lebecsülésével és a francia politika uszályában való tovasodródással. 1936 novemberében a szovjet vezérkari tisztek a csehszlovák vezérkari tisztekkel való pusztán formális találkozást a stratégiai kérdésekre vonatkozó komoly tárgyalások irányába szeretnék elmélyíteni, de Beneš irányítása alatt a csehszlovák külpolitika a szovjet szövetségben nem lát egyebet olyan kártyánál, melyet csak abban az esetben kell kijátszani, ha a németekkel tervezett közeledés akadályokba ütköznék. Amikor pedig ugyanezen év novemberében Németország és Japán megkötik a Szovjetunió ellen irányuló antikomintern paktumot, a berlini csehszlovák követ teljes megértést mutat a német külügyminisztérium felvilágosítása iránt, kijelenti, hogy a bolsevizmus legyőzése végett az egyes országok rendőrségeinek együtt kell működniök és az együttműködés megalapozására adhat okot Németország és Csehszlovákia esetében (304. l.). A könyv igen meggyőző adatokkal bizonyítja, hogy a csehszlovák burzsoázianak ez a szűklátókörű, öngyilkos szovjetellenessége hogyan folytatódott 1938-ban, a közvetlen veszély időszakában, amikor Beneš mereven elzárkózott a szovjet—csehszlovák tárgyalások gondolata elől. Teljesen a szűklátókörű lengyel politikusokhoz hasonlóan viselkedett Krofta, a csehszlovák külügyminiszter is, amikor az Anschluß idején azzal áltatta kormányát, hogy Hitler Csehszlovákiával szemben más mértéket alkalmaz, mint Ausztriával szemben és hamisak azok az értesülések, melyek Berlin csehszlovákellenes szándékaira vonatkoznak (329. l.). 1938. február 23-án Hodža miniszterelnök a német követtel arról tárgyalt, hogy változásokat kell végrehajtani a kormányon belül, likvidálni kell Csehszlovákiában a még nem fasiszta német pártok maradványait, Beran, az agrárpárt elnöke pedig három nappal később megígérte a német követnek, hogy pártja a kollektív biztonság ellen és a Németországgal való közeledésért fog küzdeni, kész megszüntetni a Szovjetunióval fennálló szövetséget, de előbb még tudni akarja, hogy a hitleri Németország kellőképpen értékeli-e ezt a törekvését (330. l.). A kötet néhány fontos dokumentummal igazolja, hogy a másik oldalon szovjet részről mindvégig komolyan vették a szövetségi viszony kötelezettségeit. Alexandrov-szkij nyilatkozata a bukaresti csehszlovák követnek, mely szerint a Szovjetunió konfliktus esetén casus foederis-re vár, hogy közbelépjen (1938. március 13.), Litvinov külügyi népbiztos ugyanazonapi nyilatkozata az angol nagykövet előtt és a párizsi szovjet nagykövet közlése a francia kormánnyal, továbbá Litvinovnak az újságírók előtt tett egyértelmű nyilatkozata és a nyugati hatalmaknak átnyújtott szovjet kormány-nyilatkozat nem hagyta kétséget aziránt, hogy a Szovjetunió készen áll a kollektív biztonságra irányuló lépésnek azonnali megtételére, a csehszlovák kormány azonban a legnagyobb tétlenséggel várta, hogy mit tesznek áruló nyugati szövetségesei. A könyv végéhez csatolt dokumentumok között találjuk Fierlinger moszkvai követ 1938. április 23-i jelentését, melyet Kroftához, a külügyminiszterhez intézett s amelyben a szovjet kormány és párt vezető személyiségei (Sztálin, Molotov, Vorosilov, Kaganovics, Litvinov) kijelentik, hogy „*a Szovjetunió, ha bármikor is felkéri rá, kész Franciaországgal és Csehszlovákiával összhangban a Csehszlovákia biztonságára vonatkozó minden intézkedés megtételére. Minden szükséges eszközt megad ehhez. A hadsereg és a légierők helyzete megengedi ezt. A hathatós megsegítésre irányuló szándék meglesz mindaddig, míg Csehszlovákia fel nem adja a demokratikus politikát*” (337. l. és 11. sz. fotokópia). A további dokumentumokból kiderül, hogy a csehszlovák kormány tétlensége, halogatása és kibuvó magatartása nagyban megkönnyítette Hitler agresszióját és a francia politika áruló manővereit.

Bár a csehszlovák diplomáciatörténet szerzői külön nem tárgyalják a magyar—csehszlovák viszonyt, a kérdés több helyen szerepel a mű lapjain és érdekes adalékokkal szolgálhat számunkra a csehszlovákiai levéltárak számos adata. Így mindjárt a könyv elején, az 1920. évi párizsi béketárgyalások alkalmával találkozunk Masaryknak azzal az igényével, hogy Csehszlovákia a nyugati imperialisták segítségével a jugoszláv korridor mellett megszerezze magának Budapestet is (50. l.), közli a könyv Beneš 1919. július 12-én Masarykhoz küldött táviratát a csehszlovák burzsoá intervenció szükségéről és Masaryk beleegyező válaszát (51. és 52. l.). Az 1920. évben megindult szovjetellenes lengyel intervenció háború megsegítése fejében a magyar kormány vissza akarta esatolni Kelet-Szlovákiát és Kárpátukrajnát (72. l.). Bécsi jelentés alapján néhány adatot találunk a csehszlovák külügyminisztérium anyagában az 1920 nyarán Gödöllőn lefolytatott magyar—francia titkos tárgyalásokról (79. l.). Felmerült egy magyar—lengyel szövetség terve 1920-ban, melynek egyik célja az osztozás lett volna Kárpátukrajnán és Szlovákián (82. l.). Ismerteteti a munka Beneš imperialista terveit 1921-ben, Károly király Magyarországra történt visszatérésének idején; a beneši politika előtt ekkor Budapest és Szombathely elfoglalása lebegett (88. l.). Az 1921-ben kitört vitában, mely Burgenland hovatarozása körül folyt, Beneš készségesen ajánlkozott közvetítőnek a magyar és az osztrák kormány között attól az aggodalomtól vezetette, hogy egy esetleges felfordulás a kommunistáknak kedvezhet (90. l.). Károly király második visszatérésének idején a prágai angol követ óvta a csehszlovák kormányt minden gyors lépéstől, különösen pedig a magyarországi katonai beavatkozástól (92. l.). Bármilyen éles magyarellenes politikát folytatott is Beneš, voltak a Kisantant életében időszakok, amikor előtérbe került az osztrák és magyar szövetség megteremtésének gondolata azzal a kifejezett céllal, hogy az ipari-mezőgazdasági fejlettségű Csehszlovákia a gazdasági Kisantanton belül a maga politikai és gazdasági érdekkörébe vonja a szembenálló Magyarországot és az oldalt álló Ausztriát. Az így átszervezett Közép-Európa fontos alkotóeleme lett volna a Briand-féle szovjetellenes Paneurópának (164. l.). A tervek 1930-ban meghiusultak, de új erőre kaptak a Tardieu-terv során, 1932-ben, amidőn Benešék ismét Magyarország és Ausztria megnyeréséről és Csehszlovákia közép-európai hegemoniájának megteremtéséről szöttek terveket. Beneš a Kisantantban a dunai konföderációhoz vezető első lépést látta (189. l.). A dunai szövetkezés tervét támogatta a francia imperializmus, viszont az angol diplomácia a leghatározottabban ellenesegült annak, hogy Csehszlovákia kiterjessze gazdasági uralmát Ausztriára és Magyarországra (190. l.). Éppen ellenkezőleg, érdeke azt diktálta, hogy Ausztria és Magyarország gazdaságilag megerősödjék. Beneš viszont látván az angolok ellenkezését, egy Magyarországnak és Ausztriának nyújtandó gyors francia segéllyel szerette volna az angol pénzügyi körök bizalmát megnyerni (191. l.). A francia—csehszlovák dunai terv igazi kizsákmányoló jellegét a Csehszlovák Kommunista Párt központi bizottságának határozata már akkor leleplezte. A csehszlovák közép-európai hegemonia létrehozásának terve nem vezetett eredményre, Ausztriában 1934-ben fasiszta rendszer került uralomra és Olaszország kiterjesztette befolyását mind Ausztriára, mind pedig Magyarországra. A francia külpolitika súlyos vereségeket szenvedett és nyomában természetesen hű szövetségese, a csehszlovák külkormányzat is. Ahogy csökkent Franciaország közép-európai súlya, úgy gyengült Csehszlovákia is. Klement Gottwald már 1934-ben megállapította, hogy Csehszlovákia Közép-Európában a politikai elszigetelődés szélén áll (226. l.). A Kisantant, melyet a versaillesi szerződés status quojának fenntartására irányuló törekvés hozott létre, sohasem tudott teljesen harmónikus együttműködést biztosítani a tagállamok között, mesterkelt alakulat volt, s az eltérő gazdasági érdekek végülis zátonyra vitték.

A csehszlovák külpolitika huszonegy esztendejét tárgyaló munka hasznos és instrukatív olvasmány, mely egyben biztos alapot nyújt a nemzetközi diplomáciai irodalom gyorsan szaporodó, újabb kötetekben való tájékozódáshoz is.

KOVÁCS ENDRE

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ ТОМ II.

(София, Държавно Издателство „Наука и Изкуство“. 1955. 1064 стр.)

BULGÁRIA TÖRTÉNETE II. KÖT.

Az 1948-ban tartott V. pártkongresszus a bolgár történészek elé Bulgária tudományos története megírásának feladatát állította. A munka elvégzését a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetére bízta, mely 1954-ben tette közzé Bulgária történetének második kötetét. A kötet megjelenése előtt nagy viták zajlottak le Szófiában, melyeken a bolgár tudósokon és közéleti személyiségeken kívül a szovjet történészek is részt vettek.

Az igen nagyterjedelmű — több, mint ezeroldalas — munka Bulgária történetét 1879-től napjainkig tárgyalja. A kötet megírása során a szerzőknek igen nagy nehézségekkel kellett megküzdniök. Bulgária történetének 1879 utáni szakaszát még nem dolgozták fel. A burzsoá történetírók nem foglalkoztak az új és legújabb korról, marxista munka pedig gyéren akad. A szerzők tehát jelentős kutató munkát is végeztek, amit azonban megnehezített a levéltárak rendezetlensége, decentralizáltsága. Bulgáriában ugyanis csak 1944 után kezdődött meg a különböző levéltárak rendezése. Ennek következtében ma még igen sok értékes anyag nehezen hozzáférhető a kutató számára.

Vessünk egy pillantást a kötet által tárgyalt 75 év periodizációjára. A kapitalizmus fejlődésének korszaka 1878—1900-ig tart. 1900—1917-ig számítják a tankönyv szerzői az imperializmus korszakát. Ezután a kapitalizmus általános válságának periódusa következik s tart 1944-ig, amikor az ország a szocializmus építésének útjára lép.

Amint ismeretes, az 1878—79-es orosz—török háborút követő berlini egyezmény egyik fontos határozata a bolgár kérdést rendezte. A nagyhatalmak versengésének levét egy sokat szenvedett kis nép itta meg. Bulgária nem lett egységes állam, északi és déli részre osztották fel. A kötet első fejezete ezzel kapcsolatos két fontos kérdést tárgyal: hogyan fogadta a bolgár nép a kettéosztás tényét és hogyan jött létre a tirnovói alkotmány. A berlini egyezmény ellen a széles néprétegekre kiterjedő tiltakozó mozgalom bontakozott ki. Azonban a bolgár kérdésben a legilletékesebbek, a nép véleményét a nagyhatalmak figyelmen kívül hagyták.

A bolgár burzsoá államrend alapjait a tirnovói alkotmány rakta le. Ezt az alkotmányozó nemzetgyűlés vitatta meg és fogadta el. Az alkotmány burzsoá-demokratikus jellege biztosította a kapitalizmus fejlődését. A tankönyv bírálja az alkotmányt, kevésbé demokratikusnak tartja, ugyanakkor viszont másutt elismeri, hogy ahhoz képest, hogy a cári önkényuralom árnyékában jött létre, viszonylag demokratikus. Létrejötte csak azzal magyarázható, hogy a cári kormány nem akarta elveszíteni befolyását e számára oly fontos területen s engedett a bolgár nép félrenemérhető módon kifejezett kívánságának.

A következő fejezet az 1878—1885 közötti időszak eseményeit tárgyalja. Elsősorban a felszabadulás következményeként végbement gazdasági és társadalmi változásokat ismerteti.

A győzelmesen előrehaladó orosz csapatok elől fejvesztetten menekültek a török hivatalnokok és földesurak. A föld a bolgár parasztok tulajdonába ment át. A feudális szolgáltatások fizetését beszüntették. Az eddigi török földesúri és állami földeket egyszerűen elfoglalták vagy megvásárolták. Bulgáriában agrár-forradalom zajlott le, melynek következményeként az ország a kis- és törpebirtokosok országa lett. Az ipar fejlődésére vonatkozólag csak annyit tudunk meg, hogy 1878—79 előtt bolgár gyáripár nem volt, a belső piacot elsősorban a kisiparosok és egyes külföldi cégek látták el áruval, a török piacot ugyanis bizonyos korlátozások védték a külföldi konkurenciától. A felszabadulás után, az eredeti tőkefelhalmozás időszakában a külföldi áruk akadálytalanul özönlöttek a bolgár piacra, ami a kisipar hanyatlását és rendkívül lassú fejlődését eredményezte. A bolgár társadalmon belül a kisbirtokos parasztságon kívül ekkor a kis-középpolgárság és a kereskedő-uzorás nagypolgárság rétegét különböztethetjük meg.

E gazdasági és társadalmi alapon játszódnak le az 1878—1885 közötti időszak viharos belpolitikai eseményei. A fő kérdés természetesen a hatalom kérdése. Ezért folyik a harc a kispolgárság és a nagypolgárság, pontosabban az érdekeiket képviselő népi liberális és konzervatív párt között. Az alkotmány biztosította választási törvény még lehetővé teszi a választók akaratának érvényre juttatását, így a konzervatívok minden választáson megsemmisítő vereséget szenvednek. Ezért hatalomrajutásuk érdekében az alkotmány eltörlését vagy legalább is lényeges megváltoztatását kívánják

elérni. A belpolitikai helyzetet bonyolítja, hogy állandó harc folyik a nagyhatalmak között a Bulgária feletti befolyásért. Így a belpolitika porondján küzdő erők harcába beleszólnak a fejük felett mérköző felek is. A bolgár pártok néha kihasználják a nagyhatalmak ellentétét, de a legtöbbször ők válnak mások eszközeivé. A „német párt” és az „orosz-barátok” között hol nyíltan, hol a színpalak mögött késhegyre menő harc dúlt. Az alkotmány körül zajló küzdelmekben egy kis időre orosz segítséggel a konzervatívok kerekednek felül — az alkotmányt hatályon kívül helyezik, a fejedelem kezében összpontosul minden hatalom. A fejedelem egyeduralmát azonban nem lehetett sokáig fenntartani, így került sor az alkotmány visszaállítására.

Az 1878—1885 közötti periódus legjelentősebb eseménye: Észak- és Dél-Bulgária egyesítése, valamint a szerb—bolgár háború (1885). A tankönyv az egyesítést progresszív tényként értékeli. Ezzel megteremtődött az egységes bolgár piac, tágabb teret nyújtva a gazdasági fejlődésnek.

A tankönyv III. fejezete az 1886—1887-es politikai krízis időszakát tárgyalja. Éles politikai harcok, összeütközések időszaka ez. A pártok harcai mögött Oroszország és a Monarchia érdekkellentétei rejtőztek. A válság Battenberg Sándor trónfosztásával, Ferdinánd fejedelemmé választásával ért véget. A későbbi Ferdinánd cár uralma az osztrák érdekek teljes érvényesülését, Oroszország vereségét jelentette.

Külön fejezetet szentel a könyv az ún. „Sztambolov rendszer” ismertetésének (1887—1894). A Sztambolov-rezsim alatt az eredeti tőkefelhalmozódás folyamata igen nagy mértékben megerősödött. Megkezdődött a külföldi tőke beáramlása államkölesönök formájában. Az ipar gyors fejlődésnek indult. A Sztambolov-rendszer alatt mintegy 80 új ipari üzemet alapítottak. A parasztság kezd eladósodni, egyre több kisbirtok kerül az uzsorások és bankok kezére, amit nagyban elősegít az egyre növekedő adóteher.

Ezután a szocialista mozgalom fejlődésének kezdeteiről rajzol képet a tankönyv. A tudományos szocializmus megjelenését Bulgáriában különféle kispolgári utópista-szocialista áramlatok előzték meg. A marxizmus meghonosítója Dimitár Blagoev. Ő alapítja meg a Bolgár Szociáldemokrata Pártot, amely 1891-ben tartotta első kongresszusát. A munkásmozgalom első lépéseitől kezdve két irányzat harcol egymással; a forradalmár „pártosok” és a megalkuvó „pártellenesek” — ahogyan későbbben nevezik őket — a „szűk” és „széles” szocialisták irányzata.

Az ötödik fejezet az 1894—1900 közötti időszak történetét tárgyalja igen röviden. A különböző kormányok tevékenységének ismertetése után a század utolsó éveiben lezajló parasztmozgalmak problémáját érinti. A fejezet foglalkozik a munkásmozgalom helyzetével, a Bolgár Szociáldemokrata Párt eredményeivel, harcával is.

A tankönyv második része Bulgária történetét vizsgálja az imperializmus korában. A szerzők az imperializmus lenini meghatározása alapján kimutatják, hogy a világszerte érvényesülő gazdasági jelenségek Bulgáriában is fellelhetők, azonban igen korlátozott mértékben. Az ipar koncentrációja megindul, de távolról sem válik jellemzővé. Megfigyelhető a bankok szerepének növekedése is. Az imperializmusra jellemző folyamatok érvényesülése mellett tanúi vagyunk a klasszikus kapitalizmusra jellemző jelenségeknek. A XX. század első évtizedében 537 új ipari üzemet alapítottak. A mezőgazdaság csak ebben a korszakban veszíti el naturális jellegét. Jelentősen megnövekednek a művelés alá vett területek. A falusi lakosság rétegződése egyre nagyobb mértékben bontakozik ki. E korszakban már több, mint 130 000 mezőgazdasági munkást tartanak számon.

A tankönyv aránylag nagy teret szentel a belpolitikai élet jellemzésének, a munkásmozgalomban lejátszódó eseményeket központi kérdésként kezeli. A Bolgár Szociáldemokrata Pártban véglegessé válik a szakadás, megalakul a „szűk” szocialisták pártja. A szakszervezeti mozgalom fellendül. 1910-ben 298 157 a munkások száma. Ez a bolgár viszonylatban jelentős erő elkeseredett harcokban igyekszik jogait biztosítani. A munkások, a párt harcainak eredményei hamarosan mutatkoznak. 1905-ben „munkás törvényeket” hoznak, 1910-ben Szamokov (régii vasiparral rendelkező város Szófia közelében) községi tanácsában a többséget e „szűk szocialisták” szerzik meg. Ebben az időszakban alakul meg a „Földműves Szövetség”, a parasztság nagy politikai pártja.

A tankönyv második része a balkán-háborúkat és Bulgária részvételét az első világháborúban; a harmadik rész pedig az 1917—1944 közötti időszak történetét tárgyalja. Ez a kapitalizmus általános válságának korszaka.

1917-ben az ország gazdasági helyzete katasztrofális, a frontokon egyre másra vereségek érik a hadsereget. Az oroszországi események kedvező visszhangot váltanak ki a néptömegekből. A „szűk” szocialisták mindent elkövetnek a forradalom népszerűsítése érdekében. A frontokon megindul a bomlás folyamata. A szökések, kisebb láza-

lások, függelemsértések napirenden vannak. 1918 szeptemberében a déli fronton elszenvedett nagy vereség után katonai felkelés tört ki. A megvert hadsereg Szófia felé özönlött azzal a szándékkal, hogy felelősségre vonja a háborús katasztrófa okozóit. Radomirnál kikiáltották a köztársaságot, céljukat azonban nem érték el, a kormány a németek segítségével leverte a felkelést. A háború befejezése után a forradalmi válság elmélyült az országban. A tömegekből elemi erővel tört ki a nyomor, a vesztes háború okozói elleni gyűlölet. A „szűk” szocialisták befolyása egyre növekedett, valóságos tömegpárttá nőttek.

A forradalmi válság azonban nem vezetett fegyveres felkelésre, forradalomra. Az uralmat a Földműves Szövetség ragadta magához. A Sztambolijszki, a Földműves Szövetség vezetője alakított kormányt. A Földműves Szövetség célkitűzése az ún. önálló „paraszt” uralom megteremtése volt. Sem a burzsoáziát, sem a proletariátust nem akarta szövetségesként elfogadni. Forradalom nélkül, a szövetkezetek segítségével akarták átalakítani a társadalmat, s biztosítani a jólétet és demokráciát. A Földműves Szövetség főként a kis- és középparasztság tömegeit tömörítette. Ideológiájuk is e réteg „álmaitt” tükrözi.

Célkitűzésének megfelelően a kormány egy sereg intézkedést hozott: szabályozták a gabonakereskedelmet, bevezették a munkakötelezettséget, elkobozták a háborús gazdagok vagyonát, egy későbbi földreform megvalósítása érdekében ún. „földalapot” hoztak létre stb. A tankönyv az intézkedések pozitív vonásainak kiemelésével rámutat felemás voltukra, általában bírálja a Földműves Szövetség uralmát. A Földműves Szövetség fő ellenségének a kommunistákat tekintette, s a párt többszöri figyelmeztetése ellenére sem volt hajlandó komolyan venni a burzsoázia részéről tenyegető veszélyt. E rövidlátás tette lehetővé az 1923. június 9-i katonai-fasiszta puccs sikerét.

A szeptemberi antifasiszta felkelés veresége okainak elemzése után a tankönyv az ország belpolitikai helyzetképét vázolja fel előttünk. 1923 novemberében választásokat rendeztek. A legtöbb osztagot a „demokratikus egység” és a szociáldemokraták koalíciója kapta. A választásokon megnyilvánuló terror ellenére is a kommunisták és a Földműves Szövetség jelentős eredményeket értek el. A választások után a kormány legfőbb törekvése az antifasiszta erők teljes szétűzése volt. A kormány e tevékenységének ismertetése után a tankönyv részletesen elemzi a Bolgár Kommunista Párt helyzetét és harcait. A Párt fő törekvése az antifasiszta mozgalom megszervezése volt. E téren jelentős sikereket is ért el.

Külön fejezet foglalkozik a kapitalizmus időleges és részleges stabilizációjának időszakával. Bulgáriában a stabilizáció jelenségei elsősorban a mezőgazdaság területén voltak észlelhetők. A termés mennyiség és megművelt földterület tekintetében csakhamar elérték, majd túlszárnyalták a háború előtti színvonalat. Jelentősen növekedett az ipari növények — elsősorban a dohány — vetésterülete. Fellendült az ipar és kereskedelem is. Az uralmon lévő Ljapcsev-kormány egész sor intézkedése is elősegítette a gazdasági fellendülést.

A nagy világgazdasági válság Bulgáriában is éreztette hatását. Hatására jelentős változások mentek végbe a bolgár kapitalizmus struktúrájában. Eddig soha nem tapasztalt méretű koncentráció volt észlelhető. A munkanélküliség és nyomor következtében a dolgozó osztályok forradalmi mozgalma is fellendült. A Bolgár Kommunista Párt azonban szektás hibák miatt képtelen volt kihasználni a forradalmi fellendülést.

A burzsoázia kétségbeesetten kereste a válságból a kiutat. A Ljapcsev-kormány után a „népi blokk” vette kezébe az uralmat. A válság összes terheit és következményeit azonban csak nyílt fasiszta diktatúra bevezetésével tudták a dolgozókra hátrítani. A burzsoázia ilyen módon oldhatta meg a maga számára legkedvezőbbben a kérdéseket. 1934. május 19-én a Cankov körül tömörülő fasiszta csoport puccszerűen kezébe vette az uralmat. A tankönyv 1934. május 19-től a bolgár fasiszmus történetének új szakaszát számítja. Az új kormány hatályon kívül helyezte a tirnovói alkotmányt, szétkergette a Nemzetgyűlést, és rendeletekkel kormányzott. A nyílt katonai-fasiszta diktatúra azonban monarcho-fasiszta diktatúrává változott. Borisz cár és szűkebb környezete vette át a hatalmat. Ez a külpolitikában feltétlen német orientációt, a belpolitikában a háborúra való erőteljes készülődést jelentette.

A következő fejezet Bulgária részvételét tárgyalja a második világháborúban. A Szovjetunió megtámadása és Bulgária okkupációja után megkezdődött a fegyveres harc az elnyomók ellen. A harcnak, melyet a szektás hibáitól megszabadult Bolgár Kommunista Párt vezetett, fontos állomása volt a Hazafias Népfrent megalakulása. A hős partizánok, ellenállók harcait részletes adatokkal illusztrálja írja le a tankönyv, 1944. szeptember 9-én virradóra fegyveres felkelés robbant ki, a fasiszta kormányt megdöntötték, s megalakult a Hazafias Népfrent kormánya. A győzelem kivívását a szovjet

hadsereg tette lehetővé, amely a német fasiszta hadsereg leverésével megakadályozta a fasiszta uralom külső erők segítségével való restaurálását.

A tanulmány utolsó része: „Bulgária a szocializmus útján”. Ez a rész a népi demokratikus hatalom megteremtéséért és megerősítéséért vívott harcokat, a szocializmus alapjainak lerakása érdekében tett intézkedéseket, erőfeszítéseket, eredményeket tárja elénk.

BUR MÁRTA

A VAJDASÁGI TÖRTÉNETÍRÁS TÍZ ÉVE¹

A vajdasági történetírás gazdag termést és komoly eredményeket mutathat fel. A XVIII. század első felében a történelem iránti érdeklődést — helybeli irodalom híján — *Orbini* művének² kézzől kézre járó másolatai és kivonatai elégítették ki, s nagy hatása volt Djordje *Branković* Krónikájának is — amely műfajilag a középkori krónikák és a modern emlékiratok közt foglal helyet.³ A XVIII. század második felétől, Jovan *Rajić* hatalmas művével⁴ megindult vajdasági történetírás töretlen folytonosságban számos komoly tanulmányt, monográfiát, gyűjteményes munkát, folyóiratot eredményezett, szerb, magyar és német nyelven egyaránt.

Ez a történetírás már kezdetől fogva polgári volt és magán viselte korának és osztályának jellegét és korlátait is. A legújabb időkig, szinte 1945-ig alig találkozzunk e művek közt olyannal, amely a feudális korszak gazdasági-társadalmi szerkezetét vagy a polgári társadalom osztályviszonyainak problémáit tárgyalná. A polgári írók a számos parasztmozgalomnak csak a formáját, a nemzeti köntöst látták, szem elől tévesztve azok társadalmi tartalmát, a munkásosztály fejlődését és mozgalmait pedig figyelemre sem méltatták. De ez az egyébként gazdag polgári történetírás még saját polgári pártjainak osztályösszetételét, működését sem vehette vizsgálat alá, csupán az egyes pártvezérek személyének, életének szentelt figyelmet, többnyire dieszerűen, sokszor jubileumszerűen emlékezve meg róluk. A szerb írók szinte kizárólag csak a szerbek történetével foglalkoztak, s főleg a nemzeti mozgalom eseményeit elemezték. A magyar történetírók viszont elsősorban a magyaro-

¹ A cikkben a következő rövidítéseket használjuk :

GIDV	Godišnjak Istoriskog društva Vojvodine (A Vajdasági Történelmi Társulat Évkönyve)
IČ	Istoriski Časopis Istoriskog Instituta SAN (A Szerb Tudományos Akadémia Történelmi Intézetének Történelmi Folyóirata)
IG	Istoriski Glasnik (A Szerb Történelmi Társulat folyóirata)
Istar	Istoriski Arhiv Pokrajinskog Komitata KPJ (A Jugoszláv Kommunista Pártja Tartományi Bizottságának Történelmi Arhívuma)
MS	Matica Srpska
NOB	Narodna Oslobođilačka Borba (Népi Felszabadító Harc)
SAN	Srpska Akademija Nauka (Szerb Tudományos Akadémia)
ZA	Zadružni Arhiv
ZbMS	Zbornik Matice Srpske
Zb MSKJ	Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik
Rad VM	Rad Vojvodjanskih Muzeja (A Vajdasági Múzeumok Évkönyve)

² Mavro Orbini dubrovniki szerzetes (megh. 1614) „Il regno degli Slavi” (1601) című könyve nagy hatással volt a délszláv történelmi tudat kialakulására. Ld. *Radojčić, Nikola*: Srpska istorija Mavra Orbinija. Beograd, SAN 1950, 136. l.

³ *Djordje Branković* (1645 — 1711) szerb író és politikus, akit 1703-ban a csehországi Chebbe internáltak.

⁴ *Rajić, Jovan*: Istorija raznih slavenskih narodov najpaće Bolgar, Horvatov i Serbov, Čast. I—IV. V Viennje 1794—95.

sítás és az állítólagos magyar „kultúrfölény” szemszögéből nézték a szerbek történetét. A magyar történetírók — s egyes németek is — mégis inkább megpróbálkoztak a Vajdaság gazdasági és társadalmi szerkezetének feltárásával, bár ezen a téren sem Szentkláray, Iványi vagy Dudás, sem Milleker vagy Vaniček nem jutott el komolyabb eredményekig.

Mindez természetesen nem véletlen. A szinte egyetlen vajdasági szerb történetíró, aki hozzányúlt a gazdasági és társadalmi problémákhoz is, Vasa Stajić maga is megállapította, hogy a történelem nemcsak tudomány, hanem harci fegyver is, s a szerb polgár elsősorban azt várta történetíróitól, hogy nemzeti felszabadító harcai számára megfelelő ideológiai fegyverekkel lássák el. Ezért nem érdeklődött a vele együttélő többi nép története iránt, ezért nem vette, nem vehette tudomásul saját népének belső osztályellentéit. A nemzeti mozgalom és szabadságharc által igényelt nemzeti egységfrontot a polgár természetesen nem mint osztályegyüttműködést, mint felsülről vagy alulról kiépített népi, esetleg pártösszefogást igenli, hanem — saját osztályérdekeinek megfelelően — természetesnek tartja, mert csak egységes nemzetet lát és vesz tudomásul még a két világháború közti Jugoszlávia finánckapitalisztikus rendszerében is, éppúgy, mint korábban, amikor ez még jórészt indokolt volt, a Dositej Obradovićok idejében.

Ami a módszert illeti, a régi polgári történetírás kezdetben a nemzeti romantika múltat idealizáló szemléletét követte, majd egyre inkább áttért az ún. „kritikai iskola” pozitívizmusára, amely a romantikával szembeállítva új iskolát teremtett, a tényekre támaszkodva, s hitelesen dokumentált eseménytörténetet nyújtva, természetesen a polgári világszemlélet keretei közt. Az egykori magyar és német irodalom módszereire — úgy érzem — nem szükséges itt kitérnünk. A már említett helyi kutatókon kívül Márki Sándort, Ágoston Pétert és Acsády Ignácot kell kiemelnünk, habár mások is (Kállay, Thim) foglalkoztak vajdasági témákkal.

Ilyen előzmények után még rengeteg tennivalója maradt a vajdasági történetírásnak a felszabadulás után. A kérdés az volt, hogy a meglévő történetész-gárda meg tud-e felelni a hatalmasan megnőtt feladatoknak, és — hogy mikorra tud megfelelni. Az első években a romokban heverő ország újjáépítésének és a szocializmus építésének feladatai minden erőt igénybevettek, hiszen a négyéves harc és megszállás nemcsak az anyagi javakban végzett borzalmas pusztítást, hanem valósággal megtizedelte az ország lakosságát, értelmiségünket is. Az első években történelmet kellett csinálni, s ezért nem maradt időnk történelmet írni. Az utóbbi 8—10 esztendő termését áttekintve, feltesszük tehát a kérdést: mennyit tudunk eddig elvégezni a történetész-gárdánkra váró feladatok közül?

Néhány szót kell szólnunk a káderkérdésről is. A régi Jugoszlávia idején igen kevesen voltak olyan marxisták, akik itt-ott történelemmel is ráértek foglalkozni. A marxisták az illegális korszakban, a négyéves Népi Felszabadító Háború és forradalom, majd az újjáépítés időszakában, a politikai és fegyveres harcok közben csak a legritkább esetben foglalkozhattak tudományos munkával is. A neves és tapasztalt polgári történetírók viszont nem ismerték a marxizmust, a beléjük idegződött világszemléletük és életkoruk miatt sem voltak képesek elfogadni, magukévá tenni a történelmi materializmus tudományos módszerét. Ilyen körülmények között az új, fiatal marxista káderek megjelenése előtt, amíg a régi, polgári történészek játszottak vezetőszerepet történettudományunkban, természetesen nem is várhattunk a mi

követelményeinknek megfelelő, marxista irodalmat. Ebben az átmeneti időszakban a polgári pozitívizmus még számos hasznos és szükséges adatot tárhatott fel, amely anyagot nyújtott a későbbi marxista feldolgozások számára. A káderkérdés megoldását megnehezítette a nyelvkérdés is: a régi, tisztán szerb vagy magyar szempontú történetírással szemben most a Vajdaság egészének történetét kellett feldolgoznunk, az itt élő népeket szoros együttélésükben és egymásrautaltságukban bemutatnunk. Ez pedig az itt élő népek nyelvének ismeretét tételezi fel. A régi Jugoszlávia nagyszerb nemzeti elnyomása idején csak a szerbek foglalkoztak történetírással, s csak most nő fel egy olyan ifjú történésznemzedék, amely anyanyelvén kívül kielégítően ismeri a többi nép nyelvét is.

A Vajdaság ókori és középkori történetére vonatkozó helybeli forrásanyag alig van. Levéltáraink legrégebb anyaga 1690-től, vagy esetleg csak 1712-től kezdődik. Középkori történelemmel foglalkozó mű tehát igen kevés van. Legjelentősebbek az 50 éves írói munkásságát nemrég ünnepeelt *Nikola Radojčić* munkái: *Dusán törvénykönyvének* kiadása, a törvénykönyvvel kapcsolatos forráskritikai problémák tárgyalása, az első szerb történetírókról szóló tanulmányai.⁵

A XVI—XVIII. század történetének már több művelője akadt az elmúlt évtized folyamán. Az idősebb generáció tagjai közül *Dušan Popović* foglalkozott legrészletesebben ezzel a korrall, még a régi szellemtörténeti módszer jegyében. Munkáinak egy része pusztá anyagokzlés, de vannak szintézisei is, amelyekben azonban nem a Vajdaság egészét tekinti, hanem csupán a szerbek történetét, az egykori nacionalista történetírás szellemében.⁶

Marxista módszerekkel nyúl a XVII. század egyes kérdéseire *Rakja Veselinović*, aki egyrészt a kor gazdasági életével (céhrendszer, kereskedelem, másrészt *Čarnežović III. Arsenije* patriárka életével és munkásságával, s az ún. „bécsi háború” (1683—1699) más jelentősebb szerb szereplőivel (pl. *Raspasnović*) foglalkozott.⁷ A vajdasági múzeumok évkönyvében (Rad vojvodjanskih muzeja) 1954-ben *Evlija Cselebi* „betyárjairól” írt, akikben, mint egykori vándorlegényekben, az itteni proletariátus első megjelenési formáját látja. A hamarosan megjelenő gyűjteményes kézikönyvben,⁸ amely négy kötetben fogja tárgyalni a délszláv népek történetét, a II. kötetben a Vajdaság XVI—XVII. századi történetéről *Branko Djurdjević* és a cikk írója írtak.

⁵ *Nikola Radojčić*: *Dušanov zakonik*. Novi Sad. MS. 1951. Karlovački rukopis Justinijanova Zakona i Dušanova zakonika (Justinianus és Dusan törvénykönyveinek karlócai kézirat) GIDV 1951, 7—103. l. — *Oblik prvih modernih srpskih istorija: povodom Marsilijeve istorije Srba* (Az első modern szerb történelmek formája; *Marsili*: A szerbek története kapcsán). ZbMS, 1951. 2. sz. 5—56. l.

⁶ *Dušan J. Popović*: *Srbi u Sremu do 1736—1737*. Beograd, SAN 1950. — *Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka*. Beograd SAN 1955. (Szerbek a Bánátban a XVIII. sz. végéig). — *Srbi u Bačkaj do kraja XVIII. veka*. Beograd SAN 1952. — *Srbi u Budimu 1690—1740 godine*. Beograd SAN 1952. — *Srbi u Vojvodini*. Novi Sad, MS 1957.

⁷ *Rakja L. Veselinović*: *Arsenije III Čarnežović u istoriji i književnosti*. Beograd, SAN 1949. — *Toma Raspasnović* (Raspasani) i njegov rad za Austro-turskog rata krajem XVII veka. ZbMS 1956. 12. sz. 39—64. l.

⁸ *Prilog istoriji esnefa XVIII veka* (Adalék a céhek történetéhez a XVIII. sz.-ban). GIDV 1951. 141—46. l. — *Razvitak i unutrašnji život srpskih esnafa u Vojvodini*. (A vajdasági szerb céhek fejlődése és belső élete.) ZbMS 1955, 11. sz., 22—38. l.

⁹ *Istorija naroda Jugoslavije*. Első kötete (a XVI. sz. elejéig) 1953-ban jelent meg. — *Vojvodina II*, 1941. *Vasa Stajić*: *Gradansko društvo i seljaci*.

A XVIII. század újabb irodalmával kapcsolatban meg kell emlékeznünk a *Vojvodina* című gyűjteményes munka II. kötetéről, amely ugyan a háború előtt íródott, s 1941-ben már csaknem teljesen kinyomva készen állott a nyomdában, de akkor meg nem jelenhetvén, csak a felszabadulás után került a történézszerző kezébe. E kötetben Dušan Popović kevésbé jelentős cikke mellett a korszak gazdaság- és társadalomtörténetére nézve alapvető jelentőségű *Vasa Stajić* „A polgári társadalom és a parasztok” című tanulmánya.

Már évtizedek óta a XVIII. század második felével foglalkozik *Mita Kostić*, akinek újabban is jelent meg néhány műve. Ezek közül legjelentősebb a Dositej Obradovićról szóló könyve.⁹ A kialakuló szerb polgárság nagy racionalista és jozefinista ideológusát majd forradalmárát a korszak gazdasági és társadalmi fejlődésébe állítva igyekszik bemutatni, de a XVIII. századi szerb polgári ideológia gazdasági és társadalmi megalapozása — véleményünk szerint — nem kielégítő. Hasonlót állapíthatunk meg kisebb tanulmányaival kapcsolatban is, melyek főleg a szerb felvilágosodás problémáival és a francia forradalom hatásával foglalkoznak.¹⁰ Legjelentősebb munkája a szerb kiváltságok gyűjteménye, melyet *Radonić*-csal együtt adott ki.¹¹ A nemrég matuzsálemi korban elhunyt *Radonić* másik nagy munkájában Róma szerb vallási uniós törekvéseit tárgyalja.¹²

Több kisebb tanulmány foglalkozik a XVIII. század gazdasági és társadalmi problémáival, így *Sečanski* a bácskai népösszeírásokról,¹³ *Slavko Gavrilović* a szlavóniai urbáriumról,¹⁴ *Veselinović* a XVIII. század műhelyiparáról és kereskedelméről,¹⁵ *Milošev* a délbánáti céhekről,¹⁶ *Džunja* a ruszin telepítésről¹⁷ írt, e sorok írója pedig a vajdasági eredeti tőkefelhalmozásról, annak

⁹ *Mita Kostić*: Dositej Obradović u istorijskoj perspektivi XVIII i XIX veka Beograd, SAN 1952.

¹⁰ *Mita Kostić*: Duhovni regulament Petra Velikog (1721) i Srbi: prilog istoriji našeg racionalizma (I. Péter egyházi szabályzata és a szerbek: adalék racionalizmusunk történetéhez). Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti SAN 1952, 61–91. l. — Mihajlo Maksimović, satiričar našeg društva XVIII veka (M. Maksimović, XVIII. századi társadalmunk satirikusa). Zb MSKJ 1954, 62–71. l. — Nekoliko idejnih odraza Francuske revolucije u našem društvu krajem XVIII i početkom XIX veka (A francia forradalom néhány eszmei hatása társadalmunkra a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején). ZbMS 1952, 3. sz. 5–20. l. — Ideološki stav Dositeja Obradovića prema jezuitima, iluminatima i masonima. ZbMS 1954. 8. sz. 5–15. l.

¹¹ *Mita Kostić—Jovan Radonić*: Srpske privilegije od 1690 do 1792 godine. Beograd, SAN 1954.

¹² *Jovan Radonić*: Rimska kurija i jugoslovenske zemlje u XVI–XIX veku. (A római kúria és a jugoszláv országok a XVI–XIX. században). Beograd, SAN 1950.

¹³ *Živan Sečanski*: Popisi stanovništva Bačke tokom osamnaestog veka. *Dušan J. Popović*: Srbi u Bačkoj do kraja XVIII veka című kötetben. Beograd, SAN 1952.

¹⁴ ZA 3. sz.

¹⁵ *Rajko L. Veselinović*: Zanatlije i trgovci vo Vojvodini krajem XVII i prvih godina XVIII veka (Iparosok és kereskedők a Vajdaságban). ZbMS 1956, 13–14. sz. 113–26. l.

¹⁶ *Mil. Dj. Milošev*: Prilog poznavanju života i rada rufeta u Južnom Banatu u XVIII i XIX veku: rezultati rada na sakupljanju izvora (Adalék a céhek életének és működésének ismeretéhez Dél-Bánátban a XVIII. és XIX. sz.-ban: az összegyűjtött forrásokban végzett kutatás eredményei). Rad VM 1953, 170–178. l.

¹⁷ *Evgenije M. Džunja*: O doseljenju prvih Rusina u Vojvodini i njihovu životu: prilog istoriji vojvodjanskih Rusina u XVIII v. (Az első ruszinok megtelepülése a Vajdaságban és élete: adalék a vajdasági ruszinok történetéhez a XVIII. sz.-ban). GIDV 1951, 47–53. l.

sajátságos útjairól értekezett, továbbá a magyarok idetelepüléséről és a Vajdaság történetében játszott gazdasági, társadalmi és politikai szerepéről.¹⁸ A Jugoszlávia népeinek története II. kötetében a Vajdaság XVIII. századi történetét a szerző és *Branko Vranešević* írták meg.

Kétségtelenül a XIX. és XX. század irodalma a leggazdagabb. Gazdaság- és társadalomtörténeti problémákkal azonban ebben a korszakban is viszonylag kevesen foglalkoznak, bár ennek vannak objektív okai: a káderhiány és a levéltárak részleges rendezetlensége. Levéltáraink nagyobb részt újabb alapítások; a két régi levéltár — a karlócai patriárkai és a vajdasági tartományi levéltár — rengeteg anyagot veszített a megszállás alatt és teljesen szétzilált állapotban került vissza régi helyére. A gazdasági és társadalmi fejlődés végleges marxista szintézisét csak alapos részletmonográfiák után lehet majd elkészíteni. Erre a munkára azonban egyelőre igen kevesen vagyunk: *Slavko Gavrilović*, *Mezei István*, *Triva Krstonošić* és e sorok írója. A régi történészek közül csupán az öreg forradalmár, *Vasa Stajić* végzett e területen érdemleges munkát, aki a régi Jugoszláviában kiábrándultan visszavonult a múlt kutatásába, s csak az ifjú kommunisták lendülete rántotta ki visszavonultságából, s vitte — vén fejjel — a partizánok közé. Stajić legjelentősebb gazdaság- és társadalomtörténeti munkája a nagyikindai koronakerület monográfiája,¹⁹ amely főleg az agrárproletariátus és szegényparasztság harcait ismerteti — először irodalmunkban. Egyéb műveiben főleg anyagot közöl, elsősorban az újvidéki polgárság még megírandó történetéhez.²⁰

A XVIII. század vége és a XIX. század első felének mezőgazdasági viszonyaira és falusi társadalmára vetnek új fényt *Slavko Gavrilović*, *Žika Sečanski* és mások tanulmányai. Most került ki a sajtó alól Gavrilović gondozásában és a tartományi levéltár kiadásában egy latin nyelvű urbariumgyűjtemény és okmánytár a Szerémség anyagából, amely főleg a Tican-féle parasztfelkelés (1807) okaira, lefolyására és következményeire nézve közöl érdekes anyagot. Az 1807-es parasztfelkelés iratait Sečanski adta ki, bár nem nyújtotta a kérdés teljes okmánytárát.²¹ Bevezető tanulmányában azonban figyelmen kívül hagyta a felkelők kapcsolatait a szerbiai felkelőkkel, nem vette észre a mozgalom nemzeti elemeit, s tisztán elszigetelt parasztmozgalomként állította be. Gavrilović több kisebb tanulmányban éppen a felkelés e nemzeti tartalmáról, osztályviszonyairól írt.²² Nagyobb terjedelmű doktori disszertációja a kor szlavóniai parasztmozgalmairól sajtó alatt van.

A Zbornik Matice Srpske 7. száma (1954) egyébként teljes egészében az Első szerb felkelés vajdasági kapcsolatainak volt szentelve.

Gavrilovićnak a sidi uradalom gazdasági és társadalmi viszonyairól szóló nagyobb tanulmánya a Zbornikban jelent meg. A kikindai múzeum és levéltár okmánypublikációi közül figyelmet érdemel *Luka Nadlački*:

¹⁸ *Lebl Arpad*: Ogradjivanje poseda u Vojvodini (A földbirtok elkerítése a Vajdaságban). ZbMS 1950, 1. sz. — Madjari u Vojvodini 1700—1944. GIDV 1951, 23—36. l.

¹⁹ *Vasa Stajić*: Velikokikindski dištrikt 1776—1876. Novi Sad. MS 1950.

²⁰ *Gradje za istoriju Novog Sada*. IV. Novi Sad MS 1947. IX. Novi Sad. MS 1951. — *Gradje za političku istoriju Novog Sada*. VIII. Novi Sad. MS 1951.

²¹ *Živan Sečanski*: Gradja o Ticanovoj buni. Beograd. SAN 1952.

²² *Slavko Gavrilović*: Seljački pokret u Sremu u doba Prvog srpskog ustanka (Parasztmozgalom Szerémben az Első Szerb Felkelés idejében). ZbMS 1954, 7. sz. 7—48. l. — Istoriska literatura o Ticanovoj buni. ZA 1953, 207—13. l. — *Andrija Popović*, učesnik u Ticanovoj buni i Prvom ustanku (A. Popović, a Tican-lázadás és az Első Felkelés résztvevője). Prilozi IV, 4, 1954. — Dva priloga proučavanja Krušičke bune (Két adalék a kruscsicai-lázadás tanulmányozásához). ZbMS 1954, 7. sz. 187—95. l.

Basaid (1952) c. kis füzetete, amely a kikindai kerület egyik jellegzetes falvának, Basahidnak gazdasági és társadalmi képéhez nyújt érdekes anyagot. E *cikk írója* már említett tanulmányában²³ az eredeti tőkefelhalmozás egyik formáját, a birtokkisajátítást kíséri végig a XIX. század folyamán, különösen a tagosítás és a legelőelkülönítés eseteit elemezve, amelyek végül is az agrárproletariátus mozgalmaihoz, földmunkássztrájkokhoz és földosztási követelésekhez vezettek. Kisebbs tanulmányt írt a szerző az 1781 és 1941 közötti agrárreform-mozgalmakról,²⁴ majd ezt a kérdést egy munkásmozgalmi tanulmányában bővebben is feldolgozta.²⁵ Az 1848—49-es agrárkérdésről szóló tanulmányában²⁶ rámutat arra, hogy a Tican idején még csak csirájában meglevő falusi osztályellentétek 1848-ra már teljesen kibontakoztak, s így a zsellérek és kontraktualisták, valamint a volt telkes jobbágyság már nem együtt, hanem sokszor egymás ellen is harcoltak a Vajdaság területén. Végül a *szervő* egy tanulmányában foglalkozott a múlt század végének agrármozgalmaival és aratósztrájkjaival.²⁷

A noviszadi Szövetkezeti Levéltár (Zadružni Arhiv) hasonló című folyóirata a szövetkezeti mozgalom és a kisipar múltjáról is közöl tanulmányokat. Elsősorban a levéltár igazgatójának és a folyóirat szerkesztőjének *Triva Krstonošić*nek a tanulmányait kell kiemelnünk a mezőgazdasági szövetkezetek történetéről, a folyóirat első négy számában. E *cikk szerzője* a ZA 2. és 4. számában a vajdasági szocialista szövetkezeti mozgalomról írt.

A kapitalista nagyipar vajdasági fejlődésének még alig van irodalma. E *cikk szerzője* a beocsini cementgyár történetéről írott könyvében^{27a} a vajdasági nagyipar és banktőke fejlődésének (1840—1940) keretébe állítva mutatja be a gyár történetét, különös tekintettel a földjáradék körül vívott félév-százados harcaira, 1891 és 1939 között, és a munkásság küzdelmeire. Ugyancsak ő foglalkozott a nagybecskereki (zrenjanini) cukorgyár történetével is. A bácskai nagyipar fejlődéséről (1914-ig) *Mezei István* adott előzetes szintézist, monografikus részlettanulmányok nélkül, s ugyanő vette vizsgálat alá a bácskai manufaktúrák problémáját. Ugyancsak Mezei írt a két háború közötti vajdasági gazdasági intézményekről.²⁸ Mezei tisztán közgazdasági elemzést nyújt, míg e cikk írója elsősorban az általános történeti összefüggések feltárására törekszik.

A század politikai történetét már régebben is feldolgozták, főleg szellem-történeti síkon, ma már nem kielégítő módon. Ezen a téren, sajnos, nem sok történt az elmúlt tíz évben sem. Egyes politikai eseményeket kisebb-nagyobb cikkekben ismertettek ugyan (főleg a Zbornikban), sok érdekes új anyagot is feltártak, de magáról a korszakról, mint egészről, összefoglaló, új képet még nem kaptunk. Több tanulmány foglalkozik az Első szerb felkelés vajdasági visszhangjával. A Zbornik 1954. évi 7. számában s másutt megjelent tanul-

²³ Ogradjilvanje poseda u Vojvodini. ZbMS 1950. 1. sz. 48—71. l.

²⁴ *Lebl Arpad*: Prilog istoriji agrarne reforme u Vojvodini 1781—1941 godine. ZA 1953, 51—74. l.

²⁵ *Lebl Arpad*: Sindikalna borba agrarnog proletarijata. Beograd 1954.

²⁶ *Lebl Arpad*: Prilog istoriji agrarnog pitanja u Vojvodini 1848—1849 (Adalék az agrárkérdés történetéhez a Vajdaságban 1848—49-ben). Prilozi, Novi Sad 1954.

²⁷ *Lebl Arpad*: Žetelački štrajkovi u Vojvodini. IG 1949. 4. sz.

^{27a} *Arpad Lebl*: Beočinska kaja (Beocsini márga). Novi Sad, Istar 1958. — Banatska industrija secera, IG 1957. — *S. Mezei*: Razvoj industrije u Bačkoj, Istar 1958. — Manufakture u Bačkoj. ZbMS 19, 20.

²⁸ Privredne ustanove. Novi Sad, Prilozi 1954.

mányok közül *M. Tomandl* és *Kosta Milutinović*t emelhetjük ki,²⁹ az utóbbi főleg Jovan Jovanović újvidéki püspök szerbiai propagandaútjaival foglalkozik, melyekre elkísérte őt munkatársa, a magyar Klattyányi János is. Kár, hogy Milutinović nem derítette ki, hogy Klattyányinak voltak-e kapcsolatai valamely haladószerű magyar csoporttal, s milyen politikai pályát futott be. *Mihovil Tomandl* értékes új anyagot tett közzé „Pancsova és az első szerb felkelés” című tanulmányában.

Nagy irodalma van az 1848—49-es vajdasági szerb mozgalomnak, bár lényeges újat ez az újabb irodalom sem tudott nyújtani. Legjelentősebb e téren a *Radoslav Perović* gondozásában megjelent okmánytár,³⁰ amelynek első kötete, sajnos, mindezeig folytatás nélkül maradt. *Perović* bevezető tanulmányában — néhány kisebb tévedése ellenére — helyesen értékelt, összefoglaló képét nyújtja az 1848—49-es szerb—magyar viszonyoknak és a vajdasági mozgalomnak. Az okmánytár első kötete (1848 március—június) természetesen nem ölelhetette fel a kérdésre vonatkozó s már átnézett kb. 10.000 okmány legjavát sem teljesen, s Thim — nálunk is elismert és nagyra értékelt — gyűjtésével együtt sem tekinthető még a mozgalom egész anyaga feltártnak. A levéltárakban még számos nagyjelentőségű dokumentum hever kiadatlanul.

Rajačić pátriárka önéletrajzát *Radonić* adta ki,³¹ megállapítva szerzőjéről, hogy túl jelentéktelen, klerikális és konzervatív egyéniség lévén, nem értette meg a mozgalom igazi célkitűzéseit, s szembefordult annak haladó vezetőivel. *Radonić* egy másik tanulmányában³² Rajačić és Rukavina közt vont párhuzamot, megállapítva, hogy Rajačić mégiscsak szerb politikát folytatott — ha ausztrófil és reakciós beállítottságú volt is, míg Rukavina teljes egészében renegát, vérbeli császári tiszt és udvari ember volt.

A régi nacionalista romantika, illetve a szellemtörténeti iskola szellemében írtak néhány tanulmányt 1848-ról *Daka Popović* és *Jovan Savković*.³³ Jelentős *Vučković* néhány tanulmánya az 1848-as és későbbi szerb—magyar kapcsolatokról.³⁴

²⁹ *Kosta Milutinović*: Iz istorije Novog Sada u doba Kočine krajine i Prvog srpskog ustanka (Újvidéki történetéből a Kocsina Krajina és az Első szerb felkelés idejében). ZbMS 1954. 7. sz. 49—85. l. — *M. Tomandl*: Pančevoi prvi srpski ustanok, Prilozi 1954.

³⁰ *Radoslav Perović*: Gradja za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848—1849 godine (Íratok a vajdasági szerb mozgalom történetéhez 1848—49-ben). Beograd. SAN 1952.

³¹ *Jovan Radonić*: Autobiografija patriarha Josifa Rajačića. Beograd. SAN 1952.

³² *Jovan Radonić*: Josif Rajačić i general Djuro Rukavina. Glas SAN 96, 1949, 5—38 l.

³³ *Daka Popović*: Vojvodjanski gradovi u Buni 1848—9 (A vajdasági városok az 1848—49-es felkelésben). ZbMS 1954, 6. sz. 5—46. l. 8. sz. 16—41. l. 1955, 10. sz. 33—51. l., 11. sz. 39—54. l. — Pančevo u srpskom pokretu 1848—1849: prilog istoriji vojvodjanskih gradova (Pancsova az 1848—49-es szerb mozgalomban: adalék a vajdasági városok történetéhez). Novi Sad. Prilozi 1954. — *Jovan Savković*: Konstantin Bogdanović u narodnom pokretu 1848—49 godine. ZbMS 1954, 6. sz. 124—27. l. — Srpski pokret 1848—49 godine prema dokumentaciji Josifa Tima (Az 1848—49. évi szerb mozgalom Thim József dokumentációja szerint). ZbMS 1954. 8. sz. 108—26. l. — Borba Srba Vojvodjana za svoju narodno-ckvenu autonomiju (A vajdasági szerbek harca nemzeti egyházi önkormányzatukért). ZbMS 1952, 4. sz. 5—23. l.

³⁴ *Vojislav Vučković*: Rad francuskih preststavnika u Srbiji 1848—49 na izmirenju Južnih Slovena sa Madjarima. (A szerbiai francia követek működése a délszlávok és a magyarok kibékülése érdekében). ZbMS 1956. 13—14. sz. 149—58. l. — Vojvodjansko pitanje u odnosima između Srba i Madjara god 1859 do 1868 (A Vajdaság kérdése a szerb-magyar viszonyokban 1859-től 1868-ig). ZbMS 1953, 5. sz. 29—39. l.

A XIX. század második és a XX. század első fele polgárságának alig szenteltek komolyabb figyelmet történetíróink. Mintha tudat alatt is igyekeznének betartani a haladószelemű, forradalmár politikus és történész, *Vasa Stajić* által megállapított korhatárt, akinek véleménye szerint a polgárságnak a múlt század nyolevanas éveitől megfigyelhető erős hanyatlása fordulatot képez a vajdasági népek történetében. Ettől az időtől kezdve — hibásan — szinte kizárólag a munkásmozgalommal foglalkoznak, s így azt a kortól, a polgári pártok történetétől elszigetelve mutatják be. A kiegyezés körüli idők történetéről és polgári pártjairól alig van jelentősebb tanulmány. Ezek közül *Nikola Milutinović* tanulmánya tarthat számot érdeklődésre, amely ismerteti Flatt Endre újvidéki főispánnak, Tisza Kálmán vajdasági és balkáni bizalmas hírszolgálatának irányítójának jelentéseit az 1878-as helyzetről.³⁵ *Kosta Milutinović* Kossuth, Polit-Desančić és Vasa Pelagić föderációs eszméit ismerteti.³⁶ Különösen érdekes a szocialista Pelagić emlékirata Kossuthhoz (1884), amelyben egy dunai—kárpáti szocialista konföderációs tervet ad elő. Kár, hogy Milutinović ezeket a terveket nem állítja be koruk viszonyai közé, nem mutatja ki kölcsönhatásukat, általános visszhangjukat, s nem foglalkozik előzményeikkel (pl. Martinovics, Bălcescu és Miletic hasonló terveivel).

A Vajdasági Történelmi Társulat Évkönyvének (GIDV) első számát (1952) *Miletic Svetozar* méltatásának szentelte. A Mileticre vonatkozó okmányokat *Branislav Vranešević* és *Kosta Milutinović* tették közzé.³⁷ Több tanulmány foglalkozik az 1860-as és 70-es évek ifjúsági nemzeti mozgalomával (Omladina), amelynek a polgári demokrata Miletic és a szocialista utópista Svetozar Markovic és Vasa Pelagić is tagjai voltak.³⁸ Miletic lapja, az újvidéki *Zastava* figyelemmel kísérte az összes délszláv mozgalmakat. Boszniáról megjelent cikkeit gyűjtötte össze *Kapidžić*.³⁹

Vasa Stajićról *Živan Milisavac* emlékezett meg egy inkább esszé-szerű tanulmányban (1949), s ő írt Stajić nemzeti forradalmár irányú lapjáról, a Novi Srbijáról is (1912—14, Zombor, Pancsova) a *Letopis MS* 1949 februári számában. E cikk írójának Stajić halálának évfordulója alkalmából tartott előadását a *Zbornik MS* 16. száma közölte.

Az első világháborúról és Jugoszlávia megalakulásáról szóló művek közül kiemelkedő a Hadtörténelmi Intézet okmánygyűjteménye az oroszországi szerb hadifoglyok szervezkedéséről és önkéntes hadtestéről, amely részt vett a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban.⁴⁰ Igen érdekesek a

³⁵ *Nikola Milutinović*: Iz poverljivih izveštaja novosadskog velikog župana Andrije Flata (Flatt Endre újvidéki főispán bizalmas jelentéseiből). Novi Sad, Prilozi 1954.

³⁶ *Kosta Milutinović*: Razvoj federalističke misli kod podunavskih naroda (A federalisztikus gondolat fejlődése a dunai népek között). Rad VM 1955, 4. sz. 71—96. l.

³⁷ *Branislav Vranešević*: Dokumenti o Svetozaru Mileticu. Novi Sad 1951. — *Kosta Milutinović*: Mileticeva porodičeva pisma (Miletics családi levelezése). Novi Sad 1952.

³⁸ *Niko S. Martinović*: Baltazar Bogišić i Ujedinjena omladina srpska (B. Bogišić és az Egyesült szerb ifjúság). ZbMS 1954, 9. sz. 26—44. l. — *Kosta Milutinović*: Proterivanje Svetozara Markovića iz Vojvodine (S. Marković kiutasítása a Vajdaságból). IC V, 1954—55, 349—65. l. — *Živan Milisavac*: Omladinska skupština u Novom Sadu 1880 godine (Ifjúsági gyűlés Újvidéken 1880-ban).

³⁹ *Hamdi a Kapidžić*: „Zastava” o Bosni i Hercegovini. 1—3. köt. Sarajevo 1953—1954. — *Živan Milisavac*: Vasa Stajić, 1949.

⁴⁰ *Ilija Jovanović*—*Stevan Rajković*—*Veljko Ribar*: Jugoslovenski dobrovoljački korpus u Rusiji: prilog istoriji dobrovoljačkog pokreta 1914—1918 (A jugoszláv önkéntes hadtest Oroszországban 1914—18). Beograd 1954.

temesvári Nemzeti Tanács jegyzőkönyvei 1918 novemberéből, melyeket *Hrabak* tett közzé.⁴¹

A munkásmozgalom kérdéseivel elég szép számban foglalkoznak történetíróink. Távol vagyunk még attól, hogy megírhatnánk a vajdasági munkásmozgalom szintézisét, de a részletproblémák monografikus feldolgozása és az okmánypublikáció szépen halad. E munkában a Tartományi pártvezetőség Történelmi Levéltára (Istoriski Arhiv Pokrajinskog Komiteta SKV) játszik irányító szerepet. Könyvsorozatot ad ki „Első szocialistáink” címmel — az első, még utopista szocialista teoretikusokról van szó —, amelyben eddig *Branko Mihajlović* írásai jelentek meg *Miloš Jovanović* szerkesztésében és előszavával. A Vasa Pelagić vajdasági működéséről szóló okmányokat Kosta Milutinović adta ki, s ugyancsak ő rendezte sajtó alá Milán Kostić-csal Djoka Mijatović írásait. Megjelent *Dragisa Stanojević* műveinek két kötetje Milos Jovanović gondozásában, *Laza Nančić* művei sajtó alatt vannak (Istar 1956—1957).

Első szocialistáink tevékenységével elsősorban *Kosta Milutinović* foglalkozott.⁴² Tanulmányai főleg részletkérdéseket tisztáznak, s adatokat szolgáltatnak a későbbi összefoglaló feldolgozás számára. Bizonyos tekintetben még munkásmozgalmi történetírásunk gyermekbetegségében szenvednek írásai, mert hajlamosak a szocialista romantikára és részint publicisztikai jellegűek. Kisebb mértékben ugyanezt mondhatjuk *Branko Vranešević* ilyen tárgyú cikkeiről is.⁴³ Az utopista teoretikusokkal egykorú munkásmozgalom és szervezkedés azonban ma még sokkal kevésbé ismert. A vajdasági munkásmozgalom kezdeteiről alig van egy-két kisebb jelentőségű cikk.⁴⁴ A Tartományi pártvezetőség Történelmi Levéltára hozzájárított e korszak levéltári anyagának összegyűjtéséhez, s hamarosan hozzáfogunk az összegyűjtött hatalmas anyag rendezéséhez.

A munkásmozgalom szociáldemokrata szakaszáról több komolyabb cikk és tanulmány készült, s megjelent néhány okmánygyűjtemény is. E cikk írójának szerkesztésében és bevezető tanulmányával jelent meg „A Vajdasági munkásmozgalom szocialista szakasza 1890—1919” című kötet (magyar nyelven is, a szerző magyar írásaiban használt Lőrinc Péter neve alatt).⁴⁵ Ugyanő adott ki az 1897-es bánáti aratósztrájkokra vonatkozó néhány okmányt.⁴⁶ A szerémségi szocialista mozgalom egyes iratai Radenić szerkesztésében jelentek meg.⁴⁷ A Jugoszláv Kommunista Párt Történelmi Arhivuma is adott

⁴¹ *Bogumil Hrabak*: Zapisnik Temišvarskog narodnog veća. ZbMS 1955. 10. sz. 76—87. l.

⁴² *Kosta Milutinović*: Agrarna problema prvih srpskih socijalista (Az első szerb szocialisták agrárproblémái). ZA 1953, 77—90. l. — Odjek Pariske komune u Srbiji i Vojvodini (A párizsi kommun visszhangja Szerbiában és a Vajdaságban). Letopis MS 367, 1951, 420—37. l. — Novi Sad kao žarište socijalističkog pokreta 1872 godine (Újvidék mint a szocialista mozgalom központja 1872-ben). RadVM, 1952, 69—78. l. — Proterivanje Pelagića iz Novog Sada (V. Pelagić kitiltása Újvidékről). GIDV 1952, 225—52. l.

⁴³ Miletićova „Zastava” o socijalističkom pokretu (Miletić Zastavája a szocialista mozgalomról). ZbMS 1952, 3. sz. 72—77. l.

⁴⁴ *Arpad Lebl*: Prve radničke organizacije u Novom Sadu 1873—1886 (Az első munkásszervezetek Újvidéken 1873—1886). ZbMS 1956, 13—14. sz. 171—80. l.

⁴⁵ *Arpad Lebl*: Socijalistički pokret u Vojvodini 1890—1919. Novi Sad, Istar 1953.

⁴⁶ *Arpad Lebl*: Elemir i Turaš 1897. Zrenjanin 1954.

⁴⁷ Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908. Novi Sad, Istar 1955.

ki egy kötetet a vajdasági munkásmozgalomról.⁴⁸ A forrásmunkák közé kell sorolnunk Milán Stanković emlékiratait is, melyeket Rad. Perović adott ki.⁴⁹

A szociáldemokrata korszak egyes részleteit e *cikk írója* és *Andrija Radenić* dolgozták fel tanulmányaikban. A szerző főleg az agrárproletariátus mozgalmával foglalkozott,⁵⁰ kisebb cikkben pedig Krsta Iskruljevről emlékezett meg.⁵¹ *Radenić* a szerb polgári pártok és a szocialisták viszonyát vizsgálta,⁵² de a szocialista mozgalmat indokolatlanul 1903-tól számítja, s nemzetiségekre bontja, holott a szervezkedés már korábban megindult, s a különböző nemzetiségű munkásság harca szorosan összefonódott.

A munkásmozgalom kommunista szakasza, forradalmunk és a Népi felszabadító Harc is csak részlettanulmányok tárgyát képezte idáig. Az erre vonatkozó helyi levéltári anyag még rendezetlen, s ezért feltárása lassan folyik. A Népi felszabadító Harc okmányait általánosságban közzéteszi a Hadtörténelmi Intézet (eddig 65 kötet jelent meg), s így csupán a helyi vonatkozású anyag feltárása a feladatunk. Az 1936—38-as évek ún. ifjúsági mozgalmaról Živan Milisavac írt.⁵³ E *cikk írója* már említett két könyvében — az agrárproletariátusról és a beocsini cementgyárról — ennek a korszaknak a munkásmozgalmával is foglalkozott, s ezen kívül néhány kisebb adalékot tett közzé a kommunisták és a rendőrség közötti harcokról a régi Jugoszláviában.⁵⁴

A Népi felszabadító Harcnak és a forradalomnak (1941—45) nagy irodalma van a Vajdaságban is, de ezek főleg élménybeszámolók, emlékiratok és publicisztikai jellegű cikkek. Tudományos feldolgozás ezekről a problémákról még nem sok van,⁵⁵ az emlékiratok közül a legjelentősebbek *Paško Romac* kötetei, amelyekben leírja a politikai foglyok szökését a mitrovicai fogházból és a szerémségi harcokat.⁵⁶ Megemlíthetők még *Zorkić*, *Jeremić* és *Beljanski*

⁴⁸ Szocialistički pokret u Bosni, Vojvodini i Makedoniji. Istoriski Arhiv KPJ VI. Beograd 1951.

⁴⁹ *Milan Stanković*: Uspomene iz socijalističkog pokreta 1893—1914 (Emlékek a szocialista mozgalomból). Beograd 1952.

⁵⁰ *Arpad Lebl*: Žetelački štrajkovi u Vojvodini (Aratósztrájkok a Vajdaságban). IG 1949, 4. sz. — Sindikalna borba agrarnog proletarijata (Az agrárproletariátus szakszervezeti harca). Beograd 1954. Pokret poljoprivrednih radnika u Sremu (A szerémségi földmunkás mozgalom). 26 MS, 17. — Koračeve sremске zadruge... ZA, 4.

⁵¹ *Arpad Lebl*: Dr. Krsta Iskruljev i Srpski agitacioni odbor. ZbMS 1950, 1. sz. 176—84. l. — Dr. Krsta Iskruljev o jugoslovenskim zemljama. ZbMS 1954, 8. sz. 132—39. l.

⁵² *Andrija Radenić*: Srpske gradjanske stranke prema socijalističkom pokretu u Vojvodini 1903—1914 (A szerb polgári pártok viszonya a szocialista mozgalomhoz a Vajdaságban). ZbMS 1954, 9. sz. 45—99. l. — *Stajgenberg*: Vlast i socijalistički pokret u Sremu do 1914 (A hatóságok és a szocialista mozgalom a Szerémségben 1914-ig). Glasnik SAN 1952.

⁵³ *Živan Milisavac*: Osnivanje Omladinskog kulturno-privrednog pokreta (Az ifjúsági kulturális-gazdasági mozgalom megalakulása). GIDV 1951, 38—48. l.

⁵⁴ *Arpad Lebl*: Nekoliko dokumenata o borbi izmedju komunista i policije. ZbMS 1952, 3. sz. 1954, 6. sz. Nezavisna narodna stranka i Savez poljoprivrednih radnika (A független néppárt és a földmunkás szövetség). I Prilezi 6. Novi Sad 1954.

⁵⁵ *Jovan Marjanović*: Ekonomske promene u NOB (Gazdasági változások a NOB folyamán). IG 1955, 1. sz. — *Živan Kumanov*: Uloga štampe u NOB (A sajtó szerepe a NOB-ban). Rad 2. — Dokumenti o stvaranju i radu narodnooslobodilačkih odbora u Vojvodini (Dokumentumok a vajdasági népi felszabadító bizottságok keletkezéséről és munkájáról). ZbMS 1950, 1. sz. 209—15. l. — *Krstić Milan*: NOB u Vojvodini. IG 1955, 3—4. sz. — Vojvodina u borbi. Novi Sad 1951.

⁵⁶ *Paško Romac*: Borbe (Harcok). Novi Sad 1949. — Begstvo sa robije (Szökés a fegyházból). Beograd 1952.

könyvei,⁵⁷ valamint a vajdasági brigádokról szóló gyűjtemény.⁵⁸ A *Vojvodjanski Almanah* 1944—1954 inkább a harcokat követő újjáépítés eseményeit tárgyalja.

Az elmúlt évtizedben számos kultúrtörténeti tanulmány és gyűjtemény jelent meg a Vajdaság különböző kulturális intézményeinek történetéről. Az újvidéki gimnázium történetét *Stajić*,⁵⁹ a karlócaiét *Petrović* dolgozta fel,⁶⁰ a vajdasági szerb színjátszás történetéről *Tomandl* írt.⁶¹ Van néhány historiográfiai tanulmányunk is: *Radojčić* cikke Jovan Radonić-ról (IČ V, 1954—55), a Ruvarac emlékkönyv⁶² és *Dj. Radojčić* tanulmánya Ruvaracról.⁶³ E cikk írója Kállai Benjaminról írt és a vajdasági történetírás feladatairól.⁶⁴ Bibliográfiát főleg *Živan Kumanov* közölt: a Rad egyes számaiban egy-egy elmúlt év történetírói terméséről, a Zbornikban (1954, 7 sz.) az Első szerb felkelés irodalmáról. A Matica Srpska kiadta kiadványainak bibliográfiáját, valamint könyvtárának katalógusát.⁶⁵

Megjelent még néhány helyi monográfia: *Bajić* könyve Mitrovica múltjáról, *Vranešević* és *Milisavac* monográfiái Novi Sadról és *Potparić* kötete Becséről.⁶⁶

Magyar nyelven igen kevés történelmi munka és cikk jelent meg, kizárólag e sorok írójától; „A nagy póri pör” című kötetben a parasztmozgalmakról és az agrárkérdésről szóló már említett tanulmányait foglalta össze. Kisebb cikkek jelentek meg a Híd és a Népoktatás hasábjain is (Szerb—magyar viszonyok a múltban, Népoktatás 1951—52).

LÖBL ÁRPÁD

EGY KÖZÉPKORI JOGKÖNYV 800. ÉVFORDULÓJÁRA RENDEZETT KONGRESSZUS KIADVÁNYAI*

1. A középkori kánonjog történetében jelentős fordulópontra a Bolognában tanító Gratianus „Concordia discordantium canonum” elnevezés alatt ismert, másként egy-

⁵⁷ *Zorkić*: Diverzije u Sremu. 1952. — Podvizi sremskih diverzanata (A szerémségi diverzánások tettei). 1952. — *J. Jeremić*: Narodnooslobodilački odbori u rumskom srezu (A rumai járás népi felszabadító bizottságai). — *Beljanski*: Somborski partizanski odred (A zombori partizánosztág). 1954.

⁵⁸ Petnaest Vojvodjanskih brigada. Novi Sad 1953.

⁵⁹ *Vasa Stajić*: Srpska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu — Novi Sad 1949.

⁶⁰ *Kosta Petrović*: Istorija srpske pravoslavne velike gimnazije Karlovačke. Novi Sad 1951.

⁶¹ *Mihovil Tomandl*: Srpsko pozorište u Vojvodini 1—2. köt. Novi Sad 1953—1955.

⁶² Spomenica Ilirionu Ruvarcu. Novi Sad 1955.

⁶³ *Djordje Radojčić*: Ruvarčevo mesto u srpskoj istoriografiji (Ruvarac helye a szerb historiográfiában). ZbMS 1956, 13—14. sz. 193—208. l.

⁶⁴ *Arpad Lebl*: Shvatanja Benjamina Kalajia o Prvom srpskom ustanku (Kállay B. felfogása az Első szerb felkelésről). ZbMS 1954. 7. sz. 86—105. l. — Problemi i zadaci novije istoriografije u Vojvodini. ZbMS 1955, 11. sz. 2—21. l.

⁶⁵ Bibliografija izdanja Matice Srpske. Sast. Dragiša Polužanski. Novi Sad 1950. — Katalog Biblioteke Matice Srpske. 1—2. köt. Novi Sad 1950. 1957.

⁶⁶ *Bajić*: Prilog proučavanju prošlosti Srem. Mitrovice u XVIII veku (Adalék Mitrovica múltjának ismeretéhez a XVIII. sz.-ban). 1951. Branislav *Vranešević*: Novi Sad kroz istoriju. Novi Sad 1951. — *Živan Milisavac*: Novi Sad. 1957. *Potparić*: Bečej. 1955.

* *Studia Gratiana*, post octava Decreti saecularia, auctore consilio commemorationi Gratianae. Instruendae edita, curantibus Ios. *Forchielli* — Alph. M. *Stickler*, apud Institutum Iuridicum Universitatis Studiorum Bononiensis, Bononiae, in 8°, vol. I. 1953 pag. XXX. 583; vol. II. 1954 pag. 702; vol. III. 1955 pag. 633; vol. IV. 1956—1957 pag. 296; vol. V. 1958 pag. 128.

szerűen Decretum Gratianinak nevezett műve, amely a megelőző évszázadok különböző körülmények között született s ezért egymásnak gyakran ellentmondó jogforrásait kívánta összegegyeztetni, összekapcsolva a kánonjog önálló elméletének nem annyira rendszeres, mint inkább az első jelentősebb, mindenesetre még kezdetleges fokon álló kiépítésével. Bár magánmunkálat volt, eredményeinél fogva a korábbi joggyűjteményeket hamar kiszorította, az iskola és a gyakorlat pedig szokatlanul nagy gyorsasággal fogadta el. Gratianus tanítványai, követői, a dekretisták a következő évtizedekben számos magyarázó munkát készítettek a Decretumhoz, amely a tárgyául szolgáló joganyag tanításának és alkalmazásának kiemelkedő alapjává vált. Az 1140 körül készült Decretum 800. évfordulójáról való megemlékezés gondolatát a középkori jogtörténészek közül *Ios. Forchielli* (aki egyik hazai kiadványban megjelent tanulmánya¹ révén is ismeretes nálunk) még 1937-ben felvetette. A gondolatot *St. Kuttner* is felkarolta, akinek korábbi munkáját² *Marton Géza* felhasználta a civiljogi felelősségről írt művében. A kongresszust azonban a második világháború eseményei következtében csak 1952-ben tartották meg Bolognában (egyes üléseket másutt is, pl. Ravennában). A kongresszus eredményeit majdnem 2400 oldalra terjedő 5 eddig megjelent kötet vetíti elénk, amely közel 90 tanulmányt tartalmaz s amelyet 161 fénykép melléklet élénkít a különböző könyvtárakban őrzött kódex kéziratokról (a továbbiakban a köteteket római számmal jelölöm). A kongresszus krónikáját jelentő V. kötettől eltekintve, a fennmaradó kb. 2200 oldal különféle érdeklődésű szerzők különböző értékű tanulmányai között oszlik meg, amelyek túlnyomóan a középkor főleg virágkorának, a XI—XIV. századnak anyagát dolgozzák fel, de több olyan is van, amely az antik világ materiájába nyúl vissza (pl. *J. Gaudemet*: L'apport de la patristique latine au Décret de Gratien en matière de mariage, II. 49. s köv. l. *E. Lio*: Le obbligazioni verso i poveri... con falsa attribuzione a S. Agostino, III. 52. s köv. l., *L. Ott*: Gratian und das Konzil von Chalcedon, I. 31. s köv. l.), vagy pedig a késői középkorból veszi tárgyát (pl. *J. Heckel*: Das Decretum Gratiani und das deutsche evangelische Kirchenrecht, III. 484. s köv. l., *M. Reulos*: Le Décret de Gratien chez les humanistes, les gallicans et les réformés français du XVIème siècle II. 677. s köv. l.) A kötetek anyaga egészében impozáns tudományos teljesítmény.

A kötetek nemcsak a szorosan vett jogtörténetst érdeklik, hanem az állam és (a katolikus és a protestáns) egyház szélesre vont problémaköre iránt érdeklődő történetst, valamint a művelődéstörténettel, gazdaságtörténettel foglalkozót is. A kódexek kéziratai a paleográfus és a művészettörténész figyelmét is felkeltethetik. *Kuttner* bevezető tanulmányában rámutat arra (*Graziano: l'uomo e l'opera*, I. 18. s köv. l.), hogy a kánonjog a középkori kultúra integráns része, amelynek ismerete nélkül annak lényeges vonásait nem lehet kellően értékelni. A köztörténésznek éppenúgy hasznos ez a materia, amikor az állam politikai elméletével, az állami és egyházi hatalom összefonódásával, összeütközésével foglalkozik, amint jelentős felvilágosítást ad a kor felfogásáról a tizedre, javadalomra, uzsoratilalomra vonatkozó kutatás a gazdaságtörténésznek. A középkori társadalmak életéhez a jogintézmények is hozzátartoznak, a jogtörténésznek tehát ismernie kell a kánonjog vonatkozó és jelentős mértékben a középkor társadalmi-gazdasági fejlődésén alapuló terminusait, konstrukcióit, intézményeit éppenúgy, mint azok ideológiai hátterét. A feudalizmus társadalmi rendjének egyik legfőbb támasza az egyház volt s ez a kánonjogra is rányomta bélyegét.

A kongresszus átfogó képet nyújt a kánonjogtörténeti kutatás jelenlegi fejlett állásáról, a német mellett megerősödő francia és olasz iskola eredményeiről, tükrözi a XII. századra vonatkozóan a XX. században megélenkült és több új eredményt hozó érdeklődést, amelynek szemléleti alapjaival mint adottsággal számolni kell, de amelyet figyelmen kívül hagyni aligha lehet. A négy kötet latin, olasz, francia, német, angol és spanyol nyelvű dolgozatokat foglal magában, ezeket szerzőik túlnyomóan az anyanyelvükön írták. Több dolgozat foglalkozik egyes szocialista államok középkori anyagával. Ezek közül kiemelkedik a nemzetközi viszonylatban is jónévé Gratianus kutató,³

¹ Il collegio ungaro-illirico di Bologna. Nötter Emlékkönyv. Bpest. 1941. 208. sköv. l.

² Kanonistische Schuldlehre von Gratian bis auf die Dekretalen Gregors IX. Róm. 1935.

³ Idévázó munkáiból: Über die Distinctioneneinteilung und die Paleae im Dekret Gratians, Zeitschrift d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgeschichte. Kan. Abt. 1933. 346. s köv. l. Une suite d'études pour servir à l'histoire du „Décret“ de Gratien, Revue historique de droit français et étranger. 1936. 343. s köv. l. Les nouvelles de Justinien dans le Décret de Gratien. ibid. 1937. 461. s köv. l. Gratien et le droit romain. ibid. 1946—1947. 11. s köv. l. Encore un mot sur le droit romain dans le Décret de Gratien. Apollinaris. 1948. 129. s köv. l. Utóbbi témához: *St. Kuttner*: New Studies on the Roman Law in Gratians Decretum. Seminar. An Annual Extraord. Number of The Jurist 11. 1953. 12. s köv. l.

A. Vetulani, ma is a krakkói egyetem jogtörténéssz professzorának a lengyel könyvtárak vonatkozó kéziratait feltáró alapos tanulmánya (*Les manuscrits du Décret de Gratien et des oeuvres des Décretistes dans les Bibliothèques polonaises*, I. 217. s. köv. l.). Informatív jelleggel longylet anyagot ismertet *V. Meyszowicz* (Roma) : *L' insegnamento del Decretum di Graziano in Polonia*, IV. 17. s. köv. l., horvátot *T. Drezga* (korábban a zágrábi egyetemen dolgozott, jelenleg Los Angelesben) : *Le Décret de Gratien et les Croates*, IV. 27. s. köv. l., míg *Mester I.* a korábbi magyar eredményeket foglalja össze a külföld számára : *De initiis canonici iuris culturae in Hungaria*, II. 657. s. köv. l. A következő kötetben *J. Kejr* (Prága) a csehszlovák, *F. Eheim* (Wien) az osztrák könyvtárak kéziratok anyagáról számol be. Magyar vonatkozásban a közvetve hasznosítható számos szemponton kívül (ilyen pl. a sok közül *E. Melichar* : *Der Zehent als Kirchensteuer bei Gratian*, II. 393. l. megjegyzése, hogy Ausztriában a „saját egyház” intézménye 1135-től kezdve háttérbe szorul), több közvetlen utalást is találunk a nem kifejezetten magyar tárgyú tanulmányokban is (pl. *Drezga*-éban). A külföldi szerzők ma is változatlanul számon tartják a magyar íróknak a tárgykörükbe eső, nem nagyszámú tanulmányait, pl. *P. Ourliac* (*Un manuscrit à miniatures du Décret de Gratien conservé dans une collection privée*, I. 305. l.) *Gerevich Tibor*⁴, *D. Composta* (*Il diritto naturale in Graziano*, II. 155. l.) és *Ch. Lefebvre* (*Gratien et les origines de la «denonciation évangélique»* : de l'accusatio) a «denonciatio», IV. 234. l.) e sorok írójának dolgozatát.⁵

Folyóiratunk igényeire tekintettel a beszámoló nem tűzhet ki más célt, mint hogy rövid áttekintést nyújtson a változatos, gazdag anyagról. Ki kell emelni, hogy a tanulmányok túlnyomórészt jogtörténeti vonatkozásúak, ideértve az intézménytörténeten kívül a tudomány- és a forrástörténetet is. Több szerző foglalkozik azzal, milyen forrásokból merített Gratianus. Előttörténeti jelleggel pregratianusi korbá esik pl. *W. Peitznek* *Dionysius Exiguus*, 496-ban Rómába ment és ott tevékenykedett skitzhá szerzetesre (I. 51. sköv. l.), *A. Michelnek* *Humbert von Silva Candidara* († 1061) (I. 83. s. köv. l.), *L. R. Stillonak* az ibériai forrásokra (II. 13. s. köv. l.), *R. Grandnak* a IX. század első feléből ismert *Isidorus Mercatorra* (III. I. s. köv. l.), *Gottlobnak* a házasságkötésre (II. 333. s. köv. l.) vonatkozó tanulmánya. Mások a későbbi fejlődésre gyakorolt hatást vizsgálják. *W. Holtzmann* (I. 323. s. köv. l.) egy remekbeszabott tanulmányában a Decretum használatának elterjedését követi nyomon a XII. századbeli pápai kancelláriában. Többek között kiemeli, hogy a Decretumra elég hamar (1164) olyan távoli helyeken is hivatkoznak, mint Norvégia, ami a jogban járatos orvieto Stephenus pápai legátus skandináviai tartózkodásával függ össze. A postgratianusi korbá eső, már említett és még említendő dolgozatokat a materiának a XIII—XIV. századbeli felfelé fejlődése magyarázza. Több részletvizsgálat (pl. *W. Peitz*, I. 64. l., *S. Brechter* II. 1. s. köv. l.) azt igazolta, hogy a korábbi jog a különböző gyűjtemények közvetítésével csak mint indirekt forrás jön számításba a Decretum számára, amely forrásanyagát kivételesen merítette az eredetiből s helyett azt túlnyomóan kritika nélkül vette át a régebbi eredeti vagy meghamisított gyűjteményekből. Rendszerre-módszerére vonatkozó újabb kutatás nem változtat lényegesen a korábban is meglehetősen különböző irányú megítélésen. Most is vannak, akik szerint a Decretum olyan kísérletnek fogható fel, amely a hasonló jogesetek különböző gyakorlati döntéseit igyekszik megfosztani a konkrét valósághoz kötöttségétől és „enciklopedikus-kézikönyvszerűen” kiemelni a lényegét (*W. Peitz*, I. 78. l.). Mások a leggyengébb pontját változtatlanul a rendszerében látják, amely nem nyugszik logikusan tagoló és terszerűen felépítő gondolkodáson, hanem a belső összefüggések alapján rendezett anyag egymás mellé illesztésében, laza felfűzésében áll (*H. E. Feine* : *Gliederung und Aufbau des Decretum Gratiani*. I. 357. l. és II. 477. s. köv. l., *F. Arnold* : *Die Rechtslehre des Magisters Gratians*, I. 467—482. l.).⁶ A visszatérő, kedvelt témák közé tartozik a természetjog részben római jogi vonatkozású kérdése (*F. Arnold*, I. 451. s. köv. l., *A. Wegner*, I. 503. s. köv. l., *F. E. Tejada*, II. 83. s. köv. l., *D. Composta*, I. 151. s. köv. l., *A. Rota*, I. 211. s. köv. l., *U. Gualazzini*, II. 412. s. köv. l.). Az azonos anyagra vonatkozó számos utalás folytán az összefoglaló tárgymutató megkönnyíténe az eligazodást.

2. Az alábbiakban legyen szabad mindenekelőtt néhány olyan tanulmányt említenem, amely érintkezési pontjainál fogva szélesebb körök figyelmére is feltehetően számot tarthat.

⁴ *Le relazioni fra la miniatura e la pittura bolognese nel trecento*. *Rassegna d'Arte*. 1909. 197. s. köv. l.

⁵ *Beiträge zur Geschichte des kirchlichen Prozeßrechts im XII. Jahrhundert*, *Jahrbuch des... Instituts für Ungarische Geschichtsforschung* in Wien. VII. Jg. Bpest. 1937. 13. s. köv. l. Önállóan : *Die Frage des Zivilprozesses und der Beweislast bei Gratian*, pag. 60. Pécs. 1937.

⁶ *Vö. G. Rossi* : *Per la storia della divisione del Decretum Gratiani e delle sue parti*. *Note e questioni con la edizione critica della inedita Divisio Decreti* di Paulus de Liazaris. *Il diritto eccl.* 1956. I. 201. s. köv. l.

E. Hoyer a németországi 1525-ös nagy parasztháború véres megtorlásának jogtörténeti vonatkozásaival foglalkozik (Gratian und der Blutbann der geistlichen Fuersten des mittelalterlichen deutschen Reiches, IV. 131. s. köv. 1.) III. Konrád würzburgi herceg-püspök (1519—1540) nevéhez a felkelés leverése után két hónap alatt többszáz (egyecsek szerint 500) ember kivégzése fűződik s ennek a könyörtelen akciónak a trieri választó hercegek, továbbá a mainzi hercegek és a fuldai apát koadjutorai is részesei voltak. Megelőzőleg II. Rudolf würzburgi herceg-püspök 1471-ben egy búcsújárással kapcsolatos ártatlan parasztforrongás vezetőit akasztatta fel. Mindezek annak ellenére történtek, hogy Gratianus az előző jogállapotnak megfelelően tiltotta, hogy pap vérbíráskodásban, halálos ítélet meghozatalában és végrehajtásában résztvegyen: ... ne effusione sanguinis particeps fiat (c. 7. C. 23. q. 5.). Ez a tétel azonban a feudális kor későbbi szakaszában nem maradt kivétel nélkül. A XIII. század végefelé VIII. Bonifác pápa (1294—1303) azoknak az egyháziaknak, akik világi hatalommal is rendelkeztek (iurisdietio temporalis), a szokást jóváhagyva megengedte, hogy az ilyen bíráskodás gyakorlására másokat delegálhassanak. Voltak ui. olyan egyházi fejedelmek (principes imperii), akik a hűbért közvetlenül a király kezéből kapták. A középkori német-római birodalom püspökeit a XII. század végétől kevés kivétellel birodalmi hercegeknek (Reichsfürsten) tekintették. (A bajor püspökök a Reichsunmittelbarkeit-et azáltal veszítették el, hogy a bajor hercegnek alá voltak rendelve. Ugyanilyen volt a helyzete a gurki, seckauai, lavanti és chiemseei püspököknek, akik a salzburgi hercegek alá tartoztak.) A iudicium sanguinis-ben való részvétel tilalma folytán az említett egyháziak olyan laikus, nem egyházi személyt rendeltek ki (advocatus, Kirchenvogt), akik azután a tilalmazott vérbíráskodást gyakorolták helyettük (per alium) s akik idővel teljesen tőlük függő hivatalnokaikká váltak. A würzburgi püspök már Gratianus idején rendelkezett V. Henrikől 1120-ban elismert „dignitas iudiciaria in tota orientali Francia”-val, jelvényei között volt a világi bíráskodás jelvénye, szimboluma, a kard és a zászló (vexillum). Az ilyen világi hatalommal is rendelkező püspökök hamar túltették magukat a kánoni tilalmon. 1130-ban halálos ítéletet hozó bírósági tárgyaláson vettek részt, csupán az ítélet meghozatalától maradtak távol. Hoyer kiemeli, hogy ez az említett tilalom furfangos, méltatlan megkerülése. A XV. század végén teljes világi uralkodói jogokhoz jutó egyházi herceg-püspökök a tilalmon teljesen túltették magukat. Ez akkor, fűzi hozzá a szerző, amikor a felső hierarchiában a politikai, hatalmi, pénzügyi érdekek jutottak előtérbe, alig volt feltűnő. Ezek a püspökök a XVI.—XVII. században mindjobban hasonlítanak a világi államok uralkodóihoz, az utódlási joggal rendelkező koadjutor választása révén az utódlásban is. Némelyik ilyen püspöki széket rendre egyes német hercegi családok másodszüllöttei töltötték be. Különösen visszataszító volt III. Konrád würzburgi herceg-püspök kegyetlenkedése az említett parasztháború résztvevőivel szemben, amelyet Hoyer is elítél.

E. Melichar az egyházi tized adó jellegét vizsgálja (Der Zehent als Kirchensteuer, I. 387. s. köv. 1.). Az, hogy már a Karolingok alatt államilag is előírták a tizedet, ezt az ilyenformán egyben állami adót, nem a jámborság megnyilvánulása volt, hanem a szekularizációk, a klérus (mint a hűbéri rendszerbe beletagolt, egyszersmind állami hivatalnokréteg) megváltozott helyzete által adott gazdasági szükségszerűség. Később a pénzgazdálkodás követelményei folytán a tized természetbeni szolgáltatása a legkülönbözőbb formában pénzgazdálkodássá változott át (tizedhűbér, bérbeadás). Az a felfogás lett úrrá, hogy a tized olyan vagyonyjog, amely a forgalom általános szabályai alá esik. A decimae reales az általános fogyasztási adó funkcióját teljesítették; maga a tized azonban a modern adó gondolatának nem felelt meg, mert eredetileg nem pénz-, hanem természetbeni szolgáltatás volt. Gratianus éppen a tized fejlődésének a fordulópontján élt, amikor a „saját egyház”-on és az egyházi hivatali hűbérben felépülő tendenciák még nem tűntek el, de a tizedre, mint vagyontárgyra vonatkozó újabb felfogás még nem jelentkezett.

W. Tæuber a pénz- és hiteligazdálkodás néhány jogi kérdését taglalja a XII—XIII. században (Geld und Kredit im Dekret Gratians und bei den Dekretisten, II. 443. s. köv. 1.). A visszerthes ügyletek között a gyümölcsuzsora érdemel figyelmet. A dekretisták nem minden, az áringadozásból származó nyereséget tekintettek uzsorának, hanem csak a szándékosan spekulatív vételből származó nyereséget. A szegényparasztság kizsákmányolását az uzsora útján számos határozmány próbálta megtiltani vagy enyhíteni (pl. szír-római jogkönyv az V. századból, a 829. évi párizsi zsinat). Az ismert spekulatív módszer az volt, hogy a hitelezők a tavasszal, magas gabonaár évszakában adott gabonakölesön értékét pénzben határozták meg úgy, hogy azt az adósnak ősszel, az alacsonyabb gabonaár idején nem a kapott gabonamennyiségben, hanem pénzben, illetőleg a termény pénzértékében kellett visszaadniok. Később, a pénzgazdálkodás és a városi

gondolkodásmód idején ezt már nem helytelenítik, mert az ügyletet nem gabona, hanem pénzkölcsönnek tekintik, amelynek uzsorásjellege nincs. A valórizáció gondolata is korán felmerült. A kora középkortól a virágzó középkorig az a felfogás uralkodott, hogy nem annyira egy meghatározott pénznem összege a szerződés tárgya, hanem az arany vagy ezüst meghatározott súlymennyisége. A pénztartozás törlesztésére, visszafizetésére pénzromlás esetén nem mindig azonos megoldás volt az irányadó. Martinus római jogász azon a véleményen volt, hogy a pénzromlás nem eshet az adós javára, vagyis a rosszabb pénzzel fizetés nem szabadítja fel őt. A lényegében nominalista felfogást vallók azonban, mint pl. Teutonicus szerint az adósnak csak a nominális összeget kell fizetni az újabb rosszabb pénzben. Ez a hitelezők érdekeivel szembenálló felfogás nem volt hosszú életű. Bulgarus római jogász nézete szerint az adósnak a régi pénzben vagy annak ellenértékében kellett fizetni (Eadem mensura vel moneta debetur, quae erat tempore contractus). A kérdés a fejlett gazdálkodást folytató Bolognában merült fel ismét, nem is a pénzromlás, hanem annak következtében, hogy a város a mértéket kisebbitette, a régebbi nagyobb mérték használatát pedig büntetés terhével tiltotta. Azt kellett megoldani, hogyha az adós régi súlymértékben meghatározott mennyiségű termény fizetésére kötelezte magát, a hitelező kérheti-e ugyanennyi tényleges mennyiségű termény visszafizetését és ha ezt teszi, büntetendő-e. Bulgarusnak a hitelezőkre kedvező felfogását a bolognai városi jog 1250-ben recipiálta. Részben hasonló témakörű *K. Weinzierlnek* a kamattilalmat tárgyaló dolgozata is (Das Zinsproblem im Dekret Gratians und in den Summen zum Dekret, I. 549. s. köv. 1.). A kánonjogi felfogás különbséget tett a kamat melletti kölcsön és az ellenszolgáltatás melletti bérlet között; az utóbbit megengedte. A magántulajdon kérdésével *S. Giet*-en kívül (De trois textes de Gratien sur la propriété, II. 319. sköv. 1.) *Ch. Leitmaier* is foglalkozik (Das Privateigentum im gratianischen Dekret, II. 361. 1.) Gratianus természetjogának illusztrációjaként — támaszkodván a stóikus és patrisztikus anyagra — hivatkozik a communis omnium possessio-ra. A szerzetes nivoltáshól érthetően az az álláspontja, hogy a magántulajdon nem a természetjog, hanem a történelem (törvény és szokás) teremtménye, számára a teljes szegénység a magasabbrendű. Leitmaier kiemeli, hogy a nagy koldulórendek keletkezése idején (valójában ezt jó félévszázadot megelőzően) tudatos az az állásfoglalás, amely a magántulajdon bizonyos lebecsülésében mutatkozik meg.

D. Lindnernek a vagyonjog körébe tartozó dolgozata egyik jó példája annak, miért fontos jogtörténeti szempontból a Gratianus-kutatás. *A. Pöschl* negyedszázaddal ezelőtti állította fel tételét. Eszerint az egyházi beneficium tipikus értelemben, mint állandó és állandó jelleggel adományozott egyházi hivatal vagy hivatali vagyon, csak a XII. század vége felé lesz általános és maradáno intézmény. Korábban, a XII. század közepéig ritka kivételtől eltekintve a beneficium kifejezést vagy csak általános értelemben, mint „jótétemény”, „kedvezés”, „vagyonjogi előny” használták, vagy az egyházi vagyonból származó világi hűbért értették alatta, amely egyháziaknak vagy világiaknak egyaránt adományozható. Pöschl egyik erős érve az volt, hogy az egész Dekretumban hiába keressük a későbbi értelemben vett beneficiumot. Ez a felfogás korábban sem vált általánossá, s most *Stutz*, *Feine* után *Lindner* is szembeszáll vele (Das kirchliche Benefizium in Gratians Dekret, II. 375. s. köv. 1.).

3. Hosszu idő óta nyilvánvaló a szakemberek előtt, hogy a *Decretum Friedberg*-féle kiadása (1879) elégtelen. Ez ugyanis német könyvtárakban lévő nyolc, nem is a legjobb és a legrégibb kéziratra támaszkodott, ma viszont kb. hatszont kb. kézirato tartanak számon a világon. Ebből Franciaországban 136, a Bibliothéque nationale-ban magában 37 található. *Kuttner* 1948-ban egy új kritikai kiadás szükségességét mutatta ki s ezt *Le Bras* felkarolta. A kongresszuson többen felvetették a nagyszabású forráskiadványok kérdését: *Plöchl* a Monumenta juris can. medii aeui, *D'Ercole* pedig a Collectio fontium iuris can. antiqui gondolatát. Így érthető, hogy a feldolgozások jelentős mértékben (sokszor eddig nem ismert) kézirati anyagra támaszkodnak és hogy viszonylag sok tanulmány tárt fel a corpus manuscriptorum elmunkálatai sorában lappangó, eddig nem ismert kéziratot. *J. Rambaud-Buhot* (I. 119. sköv. 1.), *M. Boulet-Sautel* (I. 147. s. köv. 1.), *G. Franssen* (I. 289. s. köv. 1.), *P. Ourliac* (I. 303. s. köv. 1.), *J. Leclercq*, (II. 583. s. köv. 1.), *L. Guizard* (III. 102. sköv. 1.), *B. Jacqueline* (III. 426. s. köv. 1.) franciaországi, *Ullman* cambridgei (I. 159. s. köv. 1.) kéziratot ismert részletes leírással, hely- és idő-meghatározással. *Vetulani* lengyel könyvtárakban őrzött 14 kéziratrol ad paleográfiai pontosságú leírást, bőségesen kiegészítve azt folio táblákkal (I. 217. sköv. 1.). Tanulmányából megtudjuk, hogy a Lengyel Tudományos Akadémia ennél jóval több, 154 fényképpoldalnyi anyagot bocsátott a Centre des Etudes de Gratien rendelkezésére. Mindezekon felül alapos tanulmányok készítik elő egy-egy jogi szerző kritikai kiadását. Erre legjobb példa *L. Prosdociminek* (III. 350. s. köv. 1.) és *C. Leonardinak* (IV. 37. s. köv. 1.) a

pisai Huguiciora (szül. 1130 körül) vonatkozó tanulmánya. Új adatokat hoz *N. Didier* (II. 595. s. köv. l.) Hostiensis diplomata-jogász 1235(?)—1245 évek közötti tevékenységéről.

A kézirat kutatás megelégnélése a lappangó, nem ismert kéziratok kiadásával, a már kiadottak újabb kritikái felülvizsgálatával jár. Ez viszont további eredmények alapja lehet. Sok példát lehetne felhozni arra, hogy egy-egy vitás kérdést a vitába eddig be nem vont kéziratok alapján másként látunk. A Damasus eredet magyar vonatkozású vitáját is a kézirat kutatás új érvei döntötték el. Ezt a XIII. század elején Bolognában tanító neves glosszator-írók évszázadokon át Boemusnak tartották. A cseh származás azután bekerült az irodalom közhelyei közé. A kérdést újabban megvizsgáló *Kantorowicz* kétségbe vonta nemcsak a cseh, de a magyar származást is.⁷ Viszont *Kuttner* a magyar származás feltevését erősítette meg.⁸ Ezt ma már nemcsak közvetve a jogi paroimia gyűjteménye (*Brocarda*) átdolgozásának több kézírata (lipcei, Univ. 943. fol. 47; montecassinoi, 136, p. 146; worcesteri F. 7. fol. 131) bizonyítja,⁹ hanem közvetlenül Damasus egy *eredeti* munkájának, az 1215 és 1218 között keletkező Summa-nak a párizsi kézíratai is, amely így kezdődik: „Expliciuunt tituli Damasi vngaru super decretales” (Bibl. Nat. 14609). A régi legendát tehát az újabb kézirat kutatás döntötte meg.¹⁰ Az eredményt megerősíti *A. M. Stickler* is (*Decretisti bolognesi dimenticati*, III. 383. sköv. l.).

4. A kongresszus tanulmányait a részletek alapos, sok új szempontot, adatot hozó elmélyült feldolgozása jellemzi. Talán az alkalomszerűség az oka annak, hogy olyan új, az eddigittől eltérő átfogó szemlélettel, az egészre tekintő újraértékeléssel, új periodizálással nem találkozunk, amely a XIX. században (többek között) *P. Hinshius*, *Joh. Fr. Schulte*, *A. Esmein*, századunkban *U. Stutz*, *P. Fournier*, *R. Sohm*, *A. Pöschl* egyes munkáit jellemezte. Ma már ilyesfajta új elmélet kialakítása is nehezebb, mert többek között a több ország könyvtáraiban található kéziratok anyag szélesebbkörű figyelembe vételét kívánja meg. De nagyszabású, összefoglaló feldolgozás manapság is napvilágot lát. Erre *Le Bras* munkáin kívül példaként *Kuttner* hatalmas kézirat-tömegre támaszkodó, nagy alakító erővel megírt két alapvető munkáját hozhatom fel, amely meghaladottá tett minden korábbit a témakörben.¹¹ A nagy összefoglalások köréből pedig elég hivatkozni *Kurtscheid*, *Zeiger*, *Plöchl*, *Feine*, *Stickler* utóbbi két évtizedben megjelent tankönyveire.¹² A ma is élő legtöbb szerzőnek a *Studia Gratianiana* megjelent, különben értékes tanulmányai azonban azok számára, akik eddigi eredményeiket ismerik, nem jelentenek sem meglepetést, sem forradalmi újdonságot.

Az előbbiek során említett, átfogó jellegű, annak idején élénk polémiát kiváltó kérdések a bemutatott négy kötetben aránylag ritkán bukkannak fel, ami ezidőszertinti lezártságukra mutat. Ilyen volt *Sohm*nak annak idején nagy port felvert tézise, amely szerint Gratianus nem az új jog megkezdője, megalapítója volt, hanem a réginek a befejezője, leghatalmasabb képviselője a régi iránynak.¹³ *K. Mörsdorf* (Altkanonisches „Sakramentsrecht”? I. 483. s. köv. l.) és *F. Arnold* is (I. 458. s. köv. l.) visszatér erre, de ahhoz képest, amit erről *U. Stutz*¹⁴ és *Fr. Gillmann*¹⁵ írt, eddig ismeretlen nem mond. Annál több újat, az eddigittől eltérő adatot, szempontot tárt fel a részletkutatás (a több, már említett felül pl. *Peitz* szerint Gratianus személyesen csak a források kiválasztásában, rendszerezésében működött közre, az összekötő szöveget írta, míg a többi iskolázott másolók végezték el, I. 64. l.; az *aequitas non scripta* kérdésében Gratianus nem a bolognai, hanem a ravennai iskola ellentétes felfogásához csatlakozott, *C. J. Hering*: Die *aequitas* bei Gratian, I. 95. s. köv. l.; az „*Ecclesia non sitit sanguinem*”

⁷ *Damasus*, Zschr. d. Sav. St. f. RG. Kan. Abt. 1927 (XVI.) 332. s. köv. l.

⁸ *Repertorium der Kanonistik*, 1140—1234. *Prodromus Corporis Glossarum I. Roma*. 1937. 340. l.

⁹ Egy példánya a gyulafehérvári Bathyány-könyvtárban is megtalálható: Nr H 5 IV. 9.; vö. *Mester*: i. m. 666. l.

¹⁰ Vö. *Móra*: Középkori kánonjogi gyűjtemények, kny. Századok, 1939, 9—10. sz. 6. l.; vö. még *Mester*: II. 666. l., aki azonban a hazai visszhangról elfelejtkezett.

¹¹ L. a 2. és a 8. lányszabványban már idézett munkáit.

¹² *B. Kurtscheid*: *Historia iuris canonici*. *Historia institutorum*, vol. I. Romae. 1941. *Historia fontium et scientiae iuris canonici*. 1943; *I. Zeiger*: *Historia iuris canonici*, vol. I., II. Romae. 1940, 1947; *A. M. Stickler*: *Historia iuris canonici latini*. I. *Historia fontium*, Augustae Taurinorum. 1950; *H. E. Feine*: *Kirchliche Rechtsgeschichte*, 3. kiadás. Weimar. 1955 (1. kiadás: 1950, 2. kiadás: 1953). *W. M. Plöchl*: *Geschichte des Kirchenrechts*, I. Wien. 1953. II. 1955. III. 1. 1959.

¹³ Das altkatholische Kirchenrecht und das Dekret Gratians. Leipzig. 1918. 56. s. köv. l. (ugyanígy későbbi tankönyvében is: *Kath. Kirchenrecht*, II. Leipzig. 1923.) Vö. *Hans Baron*: *Rudolf Sohm und die Grundlegung des Kirchenrechts*. Tübingen. 1931.

¹⁴ Zschr. d. Sav. St. f. RG. Kan. Abt. 1918 (VIII) 239. s. köv. l.; *ibid.* 1919 (IX) 68. s. köv. l., 1924 (XIII) 551. s. köv. l.

¹⁵ *Einteilung und System des Gratianischen Dekretes nach den alten Dekretglossatoren bis Johannes Teutonicus einschließlich*, Archiv f. k. KR. 1926 (CVI). 472. s. köv. l.

mondás nem látszik középkori eredetűnek, *Hoyer*, IV. 136. l.). Ezekre azonban néhány példa megemlítésén túl a rövidrefogott ismertetés terjedelmének korlátai között nem terjeszkehdtek ki.

Vannak persze olyan dolgozatok is, amelyek lényegileg csak a már ismert anyag összefoglalására szorítkoznak. Így pl. *F. Della Rocca*: Il processo in Graziano, II. 279. sköv. l. csak a per sovány vázát adja, még az újabb irodalomra sem terjeszkedik ki, kiindulása és konkluziója egymásnak ellentmondó, amit hamar észre is vettek.¹⁶ *Ch. Lefèbre* a másútt már korábban közölt (Ephemerides iuris can. 1950 [V.] 61. s köv. l.) saját kutatási eredményét fejleszti ugyan tovább, de az előbb közölteknel sokkal többet nem mond (IV. 231. s köv.l.).

Külön csoportba sorolhatók azok a tanulmányok, amelyek az egyes nemzetek Gratianus-kutatásának eredményeit tekintik át: *H. E. Feine* és *D. Lindner* a német (II. 465. s köv. l., II. 483. s köv. l.) *R. Metz* a francia (II. 493. s köv. l.) jogirodalom eredményeivel foglalkozik. Részben idetartozik *W. Ullmann* angol (II. 519. s köv. l.). *I. Beneyto* spanyol (II. 529. s köv. l.) tárgyú dolgozata is. A szerzők egy másik csoportja az egyetemi tanítástörténetet vizsgálja. *W. M. Plöchl* a bécsi jogi fakultás legrégibb tanulmányi és vizsgarendjével (II. 565. s köv. l.), *H. Wagnon* a louvaini egyetem oktatásával (III. 568. s köv. l.), *H. Liermann* a német protestáns egyetemek oktatásával (III. 540. s köv. l.) foglalkozik.

MÓRA MIHÁLY

TAWNEY, R. H.:

RELIGION UND FRÜHKAPITALISMUS. EINE HISTORISCHE STUDIE

(Vorlesungen der Henry Scott Holland Gedächtnisstiftung, 1922. Bern, Francke [Sammlung Dalp]. 1946. 331 l.)

VALLÁS ÉS KORAI KAPITALIZMUS. TÖRTÉNELMI TANULMÁNY

Ennek a híressé vált kötetnek a szerzője, az 1880-ban született Richard Henry Tawney, a londoni egyetemen volt a gazdaságtörténet tanára (1955-ben már nyugalmazva volt; nem tudni, e sorok írásakor — 1958 november — életben van-e még). Aktív tagja volt a Labour Party-nak s néhány éven át elnöke egy munkásművelődési intézménynek (Morley College for Working Men and Women). Az egyik legképzettebb angol gazdaságtörténészként tartják számon. Hatalmas háromkötetes kútfőkiadványáról, amelyet Eileen Power-ral együtt szerkesztett (*Tudor economic documents. Being select documents illustrating the economic and social history of Tudor England. Új kiadásban London 1953*) röviden, de nagy elismeréssel folyóiratunk is (Századok 1958, 494. l.) beszámolt. Tudományos munkássága mellett Tawney évtizedeken át gyakorlatilag is részt vett a szociálpolitika és a nemzetgazdaság irányításában, mint az angol kormányok egyik legbecsültebb tanácsadója. „Szociális nézőpontja fabianus-evolútiós, de tántoríthatatlan híve a társadalmi kollektívizmusnak... Művei a központtól [értsd: a Labour Party centrumától] kissé balfelé elhajló álláspontból íródtak.” (Ezek az adatok a *Twenty Century Authors* c. enciklopédia 3. kiadásából — New York, 1950 — és annak 1955-i pótkötetéből valók.)

A mű, amelynek eredeti angol címe: *Religion and the Rise of Capitalism* (A kapitalizmus keletkezése és a vallás), könyvalakban először 1926-ban látott napvilágot. Ez a Max Moser-től eredő német fordítása az 1937-i angol kiadás alapján készült. A gazdag tudományos irodalmi munkásságú szerző ezzel a munkájával szerzett — a fentebb idézett enciklopédia szavai szerint — „international reputation”-t. Erre a mi nézetünk szerint is rászolgált, noha nem minden tekintetben. Legnagyobb érdemének azt tekinthetjük, hogy témájához jegyzeteiben rendkívül gazdag, csaknem egy kis lexikon pótló irodalmi és kútfődokumentációval szolgál, igaz, hogy leginkább csak angol vonatkozásban. Nem kis érdemül kell továbbá azt is betudnunk, hogy a vallás és a kapitalizmus kapcsolatának vizsgálatában jóval mélyebbre hatol, mint az a két neves német kutató, akik ezzel a témával Tawney előtt legrésztesebben és legnagyobb tudományos visszhangot keltve foglalkoztak (Ernst Troeltsch: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* c. nagy kötetében — méginkább Max Weber: *Die protestantische Ethik*

¹⁶ P. G. Caron: Il diritto eccl. 1956, I. 458. l.

und der Geist des Kapitalismus c. tanulmányában és nagyszámú egyéb vallásszociológiai dolgozatában). Ez a mélyebbre hatolás viszont Tawney-nél jórészt abból következett, hogy ő a Marx és Engels tudományos szocializmusához már csak politikai-szociális állásfoglalása révén is jóval pozitívebben viszonyul, mint két említett elődje. Ezek közül az utóbbitól — noha hálásan említi a tőle kapott hatásokat — kifejezetten el is határolja magát, megállapítván, hogy Weber tévesen keresett „szellemi” magyarázatot olyan jelenségekre, amelyeket csak a társadalmi és gazdasági struktúra változásaiból lehet megérteni és hogy „némileg mégiscsak mesterkéltnek tűnik fel” Webernek az a föltevése, „mintha a kapitalizmus csak akkor léphetett volna fel, amikor már egy megváltozott vallásosság létrehozta a kapitalista lelkivilágot” (315—316. l., a jegyzetekben). Tawney-nek ez az óvatosan, de meglehetősen világosan megfogalmazott Weber-kritikája — amelyet az 1937-es kiadás előszavában, a kezünk alatt levő német fordítás 11. lapján, a kálvinizmust illetően még ki is bővít — azért különösen figyelemre méltó, mert ő egyébként a tudományos szocializmusról s különösen a dialektikus és történelmi materializmusról sem tárgyilag, sem módszerileg nem vall egyértelmű nézeteket. Történelmi s ennek hátterét adó filozófiai szemlélete állandóan igazi „fabianus” cunctatorokodással ingadozik a marxista szemléletmód olyan-amilyen elfogadása és egy kifejezetten „szellemtörténeti” álláspont között. Egyfelől képes leírni ilyen határtalan elfogultságra valló kijelentést: „A munkaértékelmélet az igazi leszármazottja Aquinói Tamás tanainak. A legutolsó skolasztikus Marx Károly volt.” (50. l.) A marxizmussal szemben való szöges ellentét látszik az olyan nyilatkozataiból is, amikor pl. a burzsoákapitalista közgazdasági gondolkodás „morális és intellektuális alépitményéről” (!) beszél (250. l.), vagy egyenesen azt hirdeti, hogy a puritánus burzsoázia kialakulása korában „a vallás nemesak nem szorult ki a gyakorlati életből” (ami *eddig* igaz), „hanem annak egyenesen gránitalapját alkotta” (255—256. l.). — Másfelől mégis számos olyan fejtegetése van, ahol az igen gazdag tudásanyagából merített tényadatok magyarázata és értékelése közben, többé-kevésbé tudatosan és kifejezetten a történelmi materializmus álláspontjára helyezkedik: a lét határozza meg a tudatot, nem a tudat a létet s a tudat fejlődése rendszerint elmarad a lété mögött. (Külön megemlítjük, hogy Tawney kifejezetten igazoltnak találja a Kommunista Kiáltvány ragyogó és végképpen nem „skolasztikus” fejtegetését a középkori hűbéri kötelékek felbomlásáról, amely „nem hagyott meg más kapcsolatot ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzéketlen ’készpénzfizetést’”, 272. l.).

Ez az ingadozás — a szerzőnek labourista politikai-szociális irányán kívül — részben talán onnan is érthetőbb, hogy amikor 36 évvel ezelőtt ezeket az alapítványi felolvasásait tartotta, nagyon óvatosnak kellett lennie egy többé-kevésbé megrögzött kapitalista szellemű, konzervatív, sőt részben egyházas hallgatóság, majd olvasóközönség előtt. Hiszen amikor előadásai először jelentek meg könyvalakban — maga mondja el az előszóban 5—6. l. —, akadt olyan, egyébként barátságos (?) bírálója, aki *teljes komolysággal megbotránkozott már magának a „kapitalizmus” szónak és fogalomnak a használatán is, és vészes szándékokat ételezett fel egy olyan szerzőnél, aki ilyesmit megenged magának!* Ekkora elfogultságokkal szemben érthető, hogy a különben sem szilárd és egységes álláspontú szerző az előadásban és a szövegezésben sem törekedett a szigorúan szabatos fogalmazásra és félreérthetetlen vonalvezetésre, s egészen véve előkelően tudományos színvonaláról elég gyakran le-leszállott a popularizálás könnyebb hangneméig — aminek következtében műve, a benne foglaltatott komoly tudományos értékek mellett is, itt-ott egészen a „vegyes műfaj” benyomását teszi.

A szerző így fogalmazza meg azokat a kérdésföltevéseket, amelyekre a mai ember szerint leginkább keresi a választ az általa feldolgozott témakörben: „Vajon a vallásos emberek a múltban a társadalmi rend és a gazdasági etika kérdéseit a hívő lelki élet szempontjából jelentéktelennek tekintették-e — vagy pedig megpróbálták nemesak az egyes embert tenni kereszténnyé, hanem keresztény művelődést is felépíteni? Vajon a vallás beletörődhetik-e egy olyan éles ellentétbe, amely fennáll a személys erkölcsi-ség és bizonyos megengedett, de kétesértékű üzleti fogások között? Vajon egy egyház fogalmához hozzátartozik-e egy bizonyos sajátos szociális etikának elismerése, és ha igen, kötelező-e egy egyházi közösség megkívánni a maga tagjaitól, hogy tartsák magukat ezekhez az etikai normákhoz?” (26—27. l.) Főként ezeknek a kérdéseknek szemmel-tartásával vizsgálja a szerző műve négy fejezetében: 1. a középkori hátteret, 2. a kontinens reformatorainak, 3. az anglikán egyháznak, 4. a puritánus mozgalomnak gazdasági-társadalmi eszméit és gyakorlati magatartását, ötödikül egy nem túlságosan sokat-mondó rövid zárósót csatolva hozzájuk. Fejtegetési ott is, ahol elvi szempontból ellentmondásunkat hívják ki, rendkívül tanulságosan eszméltetők, aránylag kis területen impozáns mennyiségű tényanyagot csoportosítanak szakértő válogatással és lebilin-

cseleő illusztráló erővel, s felettébb alkalmasak arra, hogy ösztönzést adjanak azok számára, akik tovább kívánnak munkálkodni ennek az átfogó témának a területén, mégpedig az angolszász, illetőleg brit társadalm- és gazdaságtörténet szembatárára *túl* is, amely szembatáron maga Tawney, nagyon nagy egyetemes tudása ellenére is, aránylag kevés részt hagy az egyidejű egyéb európai (és kezdeti amerikai) fejlődés iránt is érdeklődő olvasók és kutatók számára.

A fejezetről-fejezetre haladó részletes tartalmi ismertetés helyett — amire nincs terünk — csak egyes jellegzetes pontokat emelünk ki, s azokhoz fűzzük (az egész művön áthúzódó eszmei kétlakiságra tekintettel) részben helyeslő, részben bíráló észrevételeinket.

Nagy hiánynak tartjuk, hogy a szerző ugyanakkor, amikor a „középkori háttérrel” egyébként elég részletesen felvázolja, jóformán alig szól valamit az *italiai* kereskedelmi és banktőke, az olasz polgári életformák kialakulásáról, aminek vizsgálata során bőven lett volna alkalma figyelmét kiterjeszteni egyéb ideológiai felépítmények között a vallási szükségképpen változásaira is. (Ebben a problémakörben legújabbban találkozunk egy sikerült magyar kísérlettel, *Sallay Géza* dolgozatával: Ertekmozgalmak és az olasz polgárság vallásos krízise a trecento végéig, lásd a Renaissance-tanulmányok c. kötetben, Budapest, 1957).

Jellemző bizonytalankodása szerzőnknek: „A modern társadalom gazdasági kategóriái, mint pl. a tulajdon, a kereskedelmi szabadság, a szabad verseny éppoly mértékben tartoznak ennek a társadalomnak szellemi háztartásához, mint politikai nézetei, és a vallásos eszmékkel együtt valószínűleg leginkább voltak elhatározó befolyással e társadalom jellemére.” (25. l. A kiemelés tőlem. R. I.)

A társadalomnak az emberi test szervezetéhez való hasonlítása (36. s. köv. 1.) ősrégi és félrevezető idealisztikus-mitológikus elképzelés. Tawney nem azonosítja magát a fenttartás nélkül, de elfelejti megjegyezni, hogy ennek az ismét antik képnek (lásd pl. a Menenius Agrippa állítólagos meséjét a római osztályharcban i. e. 500 körül) az egyik leghatásosabb elterjesztője a biblia volt (lásd az I. Korinthusi levél 12. fejezetét a „Krisztustest”-ről és tagjainak egymáshoz való viszonyáról), s mindenkor alap-tendenciája a társadalmi hierarchiában az alá- és fölérendeltség változhatatlan „természeti” és „isteni” rendjét érzékeltetni — nagyon természetesen *nem* az alárendeltek érdekében!

Nem hűny szemet a szerző a feudális középkor pápai egyházának ama nyilvánvalóan képmutatató magatartása fölött (amit aztán a kapitalizmus talaján felsarjadt új egyházak is hűségesen lemásoltak): hogy egyfelől emelkedett szellemű „keresztény” gazdaság-társadalmi etikát hirdetett s nagyban védte a szegényt — papíron — a gazdaságok visszaélései ellen, másfelől pedig *ő maga, az egyház* állott be már a kapitalizmus legkezdeti óta, kimeríthetetlenül változatos pénzműveletei révén, a legnagyobb kizsákmányolók sorába. Erre Tawney igen részletes példákat sorakoztat fel — még anekdotikus vonásokkal is tarkítva —, de azért nem mulasztja el, hogy fel ne hozza a sivár kép enyhítéséül azt a nagyon is kopasz mentséget, amelyet az elmúlt két század apologétikus irodalmából már untig ismerünk: „Az a tény, hogy az efféle vétkeket kipellengéreztek, azt bizonyította, hogy elismerték azoknak elvetemültségét, és igazságtalanság volna illő mértékben figyelembe nem venni a vétkeket felpanaszoló hangokat is.” (44. l.) Ez az apologizáló gesztus különben az egész könyvön átvonuló hangulatot ábrázolja. A szerző *látja* a feudalizmus végzetszerű felbomlásával s a kapitalizmus feltartóztatlan előretörésével együtt szükségképpen bekövetkezett változásokat a vallási ideológiákban és az egyházi magatartásokban; *látja*, hogy amilyen természetszerű tükröződése volt a feudális társadalmi-gazdasági alapnak az „organikus” társadalomszemlélet a vallási és politikai ideológiákban, éppen olyan természetszerűen sarjadt ki a tőkés termelés új gazdasági rendjéből a „szabadság”-ot hirdető új vallási és politikai ideák egész sora, amelyek egy vagy más formában megint csak a kizsákmányolást szentesítették. De azért újra meg újra tesz sajnálkozó célzásokat arra, hogy a letűnt középkori egyházrendszer társadalmi-gazdasági etikája végsőleg mégis csak több védelmet nyújtott a szegény embernek, mint a tőkés termelési rend kíméletlen, falánk individualizmusa. Mert a középkorban, hiába! — mégis csak volt egy *erkölcsi fórum*, amelynek alá kellett rendelni a gazdasági haszon szempontjait; azóta pedig ilyen nincsen (54. l.). És ezt az a szerző mondja, aki nagyon is nyitott szemmel látja s példák hosszú sorával illusztrálja ennek a fórumnak a gyakorlatban, a történelmi valóságban megnyilvánult, kétesnél is kétesebb „erkölcsi” minőségét!

Különösen az 58. laptól kezdve részletes, igen érdekesen és tanulságosan megírt fejtegetésekkel találkozunk a középkori egyháznak (még a reformátorok egyrésztől is fenttartott) *kamatszédési tilalmáról* és arról, hogyan festett ez a tilalom elméletben és

gyakorlatban. Elméletileg ez a tilalom — egy talán szintén félreértett arisztotelészi hely mellett („nummus nummum non parit’?) — a Lukács-evangélium 6. része 35. versének félremagyarázására támaszkodott („daneidzete méden apelpidzontesz” — de több régi kéziratban „médena” van, ami már maga kétségessé teszi a hely értelmezését!). Ebbe a „krisztusi” parancsba ill. tilalomba csak a legnagyobb önkényességgel lehet belemagyarázni a kölcsönadott pénz utáni kamatszédés hűnös voltát, szennyes „uzsorának” bélyegzését. Hogy az egyház erre az önkényes magyarázatra keresztényi szeretetből, a kisember védelmében támaszkodott (61. l.), az megint csak erőszakolt apolo-gizálás: a szerző nyilván azt a lesújtó benyomást akarja enyhíteni vele, amelyet az *önmaga által felsorolt* példák tömege kelt a pénzüzetekkel is felerősödött egyházi feuda-lizmus irtalmatlan és szemérmetlen kizsákmányoló voltáról. Könyve 71. lapján kitűnő irónikus megjegyzést tesz arról, hogy „az egyház meggyökerezett előítélettel nézi a pénzszerzés mesterfogásait — *legalábbis akkor, hogyha nem-papok kezelik ezt a művé-szetet...*” (a kiemelés tőlem R. I.). De sehol sem mutat rá félrcérthetetlenül, hogy mi volt a teológiaiilag megszentelt kamatszédési tilalom tulajdonképpeni objektív célja: a lehetőségig visszanyomni a feltörekvő polgárságot a maga rohamosan fejlődő tőke-erejével, nehogy az előbb-utóbb veszedelmes, majd lebíratatlan versenytársává váljék a jogtalan dolgozók, a jobbágy és a városi kisember kizsákmányolásában a feudaliz-musnak, elsősorban az egyháznak. Pedig eközben egészen jól érzékelteti a szerző a kisebb-nagyobb egyházi és világi hűbérurak törvénykezési joghatóságai versengésében — hogy ti. melyiknek a bírói fóruma elé tartozzanak az „uzsoraügyek” — azt a nyil-vánvaló tendenciát, hogy melyik hűbéres hatalmasságnak sikerüljön több bört lehúzni az „uzsoras” polgárról.

Természetesen nem Tawney fedezte föl, de előadásában kellően méltatja azt a tényt, hogy a reformátorok közül Kálvin volt az, aki teológiai megalapozást adott a kamatszédés jogosultságának (bár egyelőre még nagy megszorításokkal). A gehfi refor-mátor, úgymond, „elfogadta azt a gazdasági struktúrát, amelyet maga előtt talált, és lehetővé tette a hitet ama rétegek számára, amelyek előtt nyitva állt a jövőndő útja” (108. l.). Ez valóban így is van, de hozzátehetette volna, hogy a francia Kálvin már származása és ifjúkori környezete révén is szinte „predestinálva” volt erre az állás-foglalásra: apja erősen antiklerikális szellemű, pénz- és jogügylettekkel foglalkozó püspöki és káptalani ügyész volt, aki egyházától kiközösítve halt meg, távolabbi felmenői is polgári foglalkozásokat űztek — tehát gyermekkorától fogva egészen más szemmel kellett néznie a világot, mint ahogyan a német tartományúri feudalizmus szűk és bábo-nás világában felnőtt bányászfiú, Luther nézhette. — Továbbmenően (különösen 120—124. l.) nagyon helyesen fejti ki Tawney a kálvinizmus és a kapitalizmus viszonyának későbbi alakulását, lényegében (bár nem kimondottan) Engels ismert megállapítását igazolva.

Igen mély tárgyismerettel szól a szerző az anglikán egyház és a különféle puri-tánus hitfelekezetek szociális-gazdasági tanainak küzdelméről egymás ellen, majd sokszoros összefonódásáról egymással. (Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a „puri-tanizmus” elnevezést és fogalmat Tawney nem hajlandó a presbiterianizmusra és a kongregacionalizmusra is kiterjeszteni. Ő a puritanizmusban egy, a másik kettőtől bizonyos közös vonások mellett is eltérő, *harmadik* vallási típust lát — szerintünk nem eléggé megokoltan, mert a „puritanizmus” összefoglaló történelmi kategória, amely az általánosan és joggal elfogadott felfogás és történetirodalmi gyakorlat szerint a XVI. század végétől a XVII. század végéig keletkezett *nem*-anglikán, *nem*-katolikus és *nem*-anti-trinitárius angliai vallásfelekezeteket, egyes élesen kidomorodó közös vonásaik alapján egyetemlegesen megilleti.) Nagyon jól jellemzi a szerző a Stuart-restauráció után kiala-kult helyzetet William Penn-nek, a zseniális quakernek egy mondásával: „kevésbé örvendetes állapot az, amióta a papok annyira beleártják magukat a polgári ügyekbe” — és ebben ekkor már, teszi hozzá Tawney, királypárti „gavallérok” és puritán „kerek-fejúek” egyformán egyetértettek (194. l.). Ő maga azonban az angliai fejlődéssel szemben sem tud határozottan állást foglalni. Polytonos tételődéssel nézi: „Machiavellista gondolkodás volna, a lelkiismeretlenség előtt ajtót-kaput tárva azt állítani, hogy az üzleti életet a magatartásnak egészen más szabályai kötelezik, mint a magáncsember életét. Viszont, megfordítva: azt mondani, hogy ez a kétféle életterület egyáltalában nem is különbözik egymástól, annyi volna, mint arculverni a gyakorlati tapasztalást, és az erkölcsi elvek túlfeszítésével magát az erkölcsiséget veszélyeztetni. Mert a követtelmé-nyek túlfeszítése nagyon is gyakran azzal jár, hogy az emberek a lelkiismeretlen cselek-vés lejtőjére siklanak.” (190—191. l.) Ennél szemléletesebben aligha lehetne kifejezni a fabianus vágyakozást a gazdasági etika aranyközéputjának (tehát lényegében ama bizonyos „harmadik útnak”) szivárványhídja után.

Sokoldalúlag elemzi a szerző a puritanizmus többfelé ágazó szocialis-gazdasági etikáját, amelyről végeredményben elismeri, hogy ez az ideológia „részben világosan tükrözte a kereskedelemmel foglalkozó körök érdekeit” — de hozzát teszi, hogy „részben a puritanizmus sajátos istenezsméjén és az ember rendeltetéséről való felfogásán alapult” (234—235. l.). Ez a „részben-részben” valamelyest megközelíti a marxista felfogást (*ha* ti. úgy értjük, hogy az ideológiai felépítmény bizonyos feltételek mellett *visszahat* magára az alapra, és anyagi erővé, mozgósító hatalommá válik az alap továbbfejlődésében). Viszont a szerző mégiscsak óvakodik erre a tiszta és határozott álláspontra helyezkedni: szerinte „a kapitalizmus szelleme” „olyan régi, mint maga a történelem” (!) és szó sincs róla, hogy a puritanizmusnak lett volna a szülőtte (230. l.). Persze, hogy nem az, hanem épp az ellenkezője: *a kapitalizmus szülte a puritanizmust*, nem „öröktől fogva”, hanem az emberiség fejlődésének egy egészen pontosan meghatározható fázisában.

„Még nem tudjuk bizonyossággal felismerni, hová tart az a fejlődés, amelynek közt közepében állunk” — mondja a szerző zárószavában (277. l.). A fejlődés jelenségei közt ugyan világosan felismeri azt a negatívumot, hogy „a vallás befolyási területe tűnőfélben van” (278. l.). Ezen azonban zárószava egész további folyamában erősen *sajnálkozik*, s végsőleg a modern kapitalizmust mégis csak a *vallástalansága* miatt ítéli el, visszashajtván azt a világot, amikor „az egyházfigyelem, akármennyi fogyatkozás tapadt is hozzá, mégis csak figyelemreméltó kísérlet volt arra, hogy a keresztény erényeket a társadalmi cselekvésmód számára is gyümölcsözővé tegye” (284. l.). Talán szükségtelen is mondanunk, hogy a „keresztény erények” utáni jámbor áhítozás mögött még az olyan magasrendű tudósnál és labourista szociálpolitikusnál is, mint Tawney, végsőleg, ha tán tudattalanul is, mindig reakciós-klerikális indítékok érvényesülnek.

Meglepő — nem kell magyaráznunk, miért —, hogy egy ilyen széles kitekintésű és társadalomtörténetileg vizsgálódó történész még mindig „a vallásháborúk korszakáról” beszél, amely szerinte a vesztfáliai békével végződnek (18. l.). Ennek megfelelően csak „tragikus összetalálkozást” lát abban, hogy „az új gazdasági problémák akkor merülnek fel, amikor Európát már amúgy is a legkeserűbb vallási harcok szakítják szét” (98. l.) — ahelyett, hogy az *ok* és a *tünet* viszonyában vizsgálná ezt a „párhuzamos-ságot”. — Rendkívül gazdag és sokoldalú jegyzetanyagában éppen a Kálvin-bibliográfia feltűnően sovány és avult (305. l.). Sem a (vasokos kálvinortodoxiája mellett is) kimeríthetetlen gazdagságú *Doumergue*-féle művet (Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps, 7 folio-kötetben), sem a katolikus *Imbart de la Tour* emelkedett szellemű, gazdagon dokumentált és ragyogó eleganciával megírt Kálvin-monográfiáját, sem a kiváló esz tudós *Bohatec J. száraz*, de igen sok új felismerést hozó műveit nem lehet az 1920—30-as évek óta figyelmen kívül hagyni annak, aki Kálvinnal akár társadalomtörténeti, akár egyéb szempontokból behatóan foglalkozni akar.

Ismételjük: Tawney könyvét — alapálláspontja ellenére, amely, egyébről nem szólva, már bizonytalansága, folytonos elvi ingadozása miatt is elfogadhatatlan — mégis sok haszonnal forgathatja mindenki, aki az európai és főképpen a brit kapitalizmus kezdetéhez bevezető tájékozódást keres.

RÉVÉSZ IMRE

VICTOR S. MAMATEY:

THE UNITED STATES AND EAST CENTRAL EUROPE 1914—1918
A STUDY IN WILSONIAN DIPLOMACY AND PROPAGANDA
(Princeton, 1957)

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS KELET-KÖZÉPEURÓPA 1914—1918. TANULMÁNY
A WILSONI DIPLOMÁCIÁRÓL ÉS PROPAGANDÁRÓL

Az első világháború befejezése óta folyik a vita akörül, hogy mely tényezők tekintendők döntőnek abban a folyamatban, amely végeredményben az Osztrák—Magyar Monarchia széteséséhez és a romjain kialakuló új államok létrejöttéhez vezetett. Az immár négy évtizede húzóda vita nem jutott nyugvópontra, sőt időszakonként, még hozzá nem utolsó sorban éppen politikai jellegű okok folytán, ismételtelen fellángolt, bizonyosságával annak, hogy nem erőltetett és az élettől elszakított, hanem ahhoz nagyon is közel, talán túlságosan is közel álló polémiáról van szó. Éppen ezért nem tekinthető véletlennek, ha az elmúlt években intenzívebben foglalkoztak a kérdéskomplexummal. A munká-

latok egyik legfrissebb, kétségtelenül figyelemreméltó terméke Victor S. Mamatey amerikai történész könyve.

A szerző, erre egyébként a bevezető sorok is utalnak, lényegében két főfeladatot tűzött maga elé, és pedig annak a bizonyítását, miszerint: a) az Ausztria-Magyarország helyébe lépő új államalakulatok nem mesterséges képződmények, melyek létüket csupán egyes államférfiak szeszélyeinek vagy mesterkedéseinek köszönhetik; b) létrejöttükben, a nép túlnyomó többségére kiterjedő és nagy múltra visszatekintő nemzeti mozgalmakon túl, a döntő szerepet Angliának, Franciaországnak és az Egyesült Államoknak Németország feletti aratott katonai győzelme játszotta.

Ami az első tételt illeti, alap gondolatával teljes mértékben egyet lehet érteni. Tudományos színvonalú igazolása annál inkább is indokolt, mert nemcsak az első világháborút követő időszakban, de napjainkban is egyes történeti irányzatok, mindenekelőtt a nyugat-német történetírás — az újjáéledő német imperializmus és militarizmus érdekeinek eszmei képviselőiben — azt akarja a közvéleménnyel elhitetni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiának alkatelemeire való bomlását visszafeljődésnek, a nemzeti államok létrejöttét pedig „balkanizálás”-nak kell tekinteni. Örvendetes, hogy V. S. Mamatey a kis népek lebecsülésének ezt az ideológiai köntösben jelentkező változatát magától értetődően elutasítja, állásfoglalásában minden bizonnyal befolyásolták származása és családi hagyományai.

A várakozástól eltérően, amint ez a bevezetőből, de a könyv más részleteiből is kiviláglik, a szerzőt a könyv megírására mégsem a csehszlovák nép szempontjából oly szomorú emlékezetű német revíziós történetiszemlélettel, illetve annak újjáéledésével kapcsolatos aggodalom készítette, hanem a marxista történetírás — véleménye szerint — egyoldalú és éppen ezért a történeti valóságnak meg nem felelő következtetéseinek a visszautasítása.

Az egyoldalúságot a német revíziós történetírás és a marxista tudományos módszer közös tulajdonságának nyilvánítva, Mamatey Hájek csehszlovák történésznek „Wilsonovská legenda v dějinách Československé Republiky” című, 1953-ban Prágában megjelent könyvét említi meg. Alapvető hibájának azt rója fel, hogy Csehszlovákia létrejöttében a vitathatatlan elsőbbséget a belső, forradalmi mozgalmaknak tulajdonítja, és éltető forrásukat a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmében véli felfedezni. Mindez — Mamatey szerint — tagadása annak a szerepnek, melyet Anglia, Franciaország, de főleg az Egyesült Államok azoknak az eseményeknek a kiváltásában játszottak, melyek Kelet- és Délkelet-Európában a szóban forgó mélyreható változásokhoz vezettek. A marxisták — összegezi véleményét a szerző — ugyanazt csinálják, mint a német revíziós történeti irányzat, csak ellenkező előjellel. Amíg az utóbbi mindent az antant államférfiak akaratának tulajdonít és ad absurdum vive a dolgot, végül is Wilson „törí szét” a Monarchiát és „teremt meg” Lengyelországot, Jugoszláviát és Csehszlovákiát, addig a marxista történetírás, Mamatey szerint, mindent megtagad Angliától. Franciaországtól és az Egyesült Államoktól.

Tagadhatatlan, hogy a marxista történetírás nem volt mentes a vulgarizálástól, a helytelenül értelmezett és alkalmazott aktualizálás természetesen csak a történeti valóságnak eltorzult ábrázolásához vezethetett. Mindezek ellenére mégsem a Mamatey által kifogásolt egyoldalúság jellemezte a marxista történettudományt, amely egyik fontos és haladéktól nem tűrő teendőjének tekintette (s tekinti jelenleg is), hogy a történelmi igazság követelményeinek megfelelően eloszlassa mindazokat az illúziókat, melyek a Kelet- és Délkelet-Európában létrejött változásokkal kapcsolatban az Egyesült Államokhoz, illetve Wilson személyéhez fűződnek.

E feladat elvégzéséhez — sajátos módon és minden bizonnyal a szerző szándéka és akaratára ellenére — közvetett segítséget jelent V. S. Mamateynek gazdag forrásanyag és széleskörű irodalom felhasználásával elkészült monográfiája. A terjedelmes, módszeresen jól tagolt, hiányai és hibái ellenére is értékes és gondolatébresztő munka egészének elolvasása után ugyanis az olvasóban az a benyomás támad, hogy az anyag megtréfálta a szerzőt és annak ellenére, hogy azt nem egy esetben egyoldalúan használta fel, inkább terhelő, mintsem felmentő hatású az angol, francia, de főleg az amerikai diplomácia szerepét illetően. Minthogy a szerző nem akart vagy nem tudott mindenáron erőszakot elkövetni az anyagon, kénytelen volt nyomon követni azt az — enyhén szólva — felemás politikát, melyet Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok a nemzeti kérdésben általában, a Habsburg-birodalom elnyomott népei felszabadulása kérdésében pedig különösen tanúsítottak. Az eredmény ily módon az antant-hatalmak számára igen csekély és csak vigasztaló vagy szépségtapasznak tekinthető az a konklúzió, amelyre a szerző a könyv befejező részében jut. Lényege abban foglalható össze, hogy mindentől függetlenül és ha más nem is történt volna, egyedül az a tény, hogy az antant katonailag legyőzte

Németországot, megteremtette az alapot a Habsburg-birodalom elnyomott népci felszabadulása számára.

Bizonyos — és elég utalni az 1918 májusában Spaban létrejött egyezményre —, hogy német győzelem, de még egy status quo is hosszú időre elvetélte volna Kelet- és Délkelet-Európa népei nemzeti aspirációinak az érvényesülését. De az is bizonyos, hogy ha Németország 1918 őszén vereséget szenvedett, úgy ennek csak egyik, de nem egyetlen tényezője volt az, hogy az egymással harcban álló két imperialista koalíció közül az antant bizonyult erősebbnek. A másik és korántsem másodrangúként kezelhető tényező, a német forradalom érlelődésén és kitörésén túl — amint ezt Hájek tanulmányában teljesen jogosan bemutatja — a nemzeti függetlenségi és forradalmi mozgalmak elemi erővel feltörő és mindent elsöprő áradata volt, melynek kiapadhatatlan forrását 1917 Októbere, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme jelentette.

Keletnek — és azt Mamatey teljesen figyelmen kívül hagyta — igenis megvolt, még hozzá döntő szerepe a német és az osztrák—magyar imperializmus vereségében, és ha 1918 őszén bekövetkeztek a történelmi jelentőségű változások, úgy az elsősorban az érdekelt népeknek és nem Anglia, Franciaország vagy az Egyesült Államok kormánykeleinek köszönhető.

Az antant vezető hatalmainak célkitűzései, amint ezt Mamatey munkája is sokoldalúan dokumentálja, ellentétesnek bizonyultak a Habsburg-birodalom elnyomott népeinek nemzeti-függetlenségi törekvéseivel. A szerző azonban adós marad annak a megválaszolásával, hogy mi a magyarázata annak, hogy akkor, amikor az oroszországi forradalmak, mindenekelőtt a szocialista forradalom győzelme következtében megszűnt az Osztrák-Magyar Monarchia létjogosultsága, angol, francia és amerikai részről miért tanúsítottak az eddigieknél fokozottabb megértést a Monarchia irányában és miért törekedtek mindenáron annak fenntartására.

Az olvasó hiányérzetét csak növeli, hogy a közölt dokumentumanyag alapján teljesen nyilvánvalóvá válik az imperialista nagyhatalmak, valamint Kelet- és Délkelet-Európa felszabadulni akaró népei érdekei közötti ellentmondás, melyet a dualizmus rendszerének a szétesésével előállított új helyzet nemcsak hogy nem szüntethetett meg, sőt inkább csak fokozhatott.

Megoldását, vagy legalábbis áthidalását célozták az 1918 őszén előtérbe került és az Egyesült Államok által feltűnően pártfogolt konföderációs tervek — melyekről Mamatey könyve ugyan megemlékezik, de értelmükről behatóbban nem nyilatkozik. Pedig céljuk kétséget kizáróan az volt, hogy a Monarchia szétesésével a burzsoá rendszer igen fontos térségében keletkezett vákuumot arra a Lengyelországra, Jugoszláviára és Csehszlovákiára való támaszkodással töltsék ki, melyekben — többek között, de nem utolsó sorban — az osztrák, magyar, cseh, lengyel stb. munkásmozgalom vezetésében felülkerekedett oportunizmus bűne miatt az irányító szerep, majd a kormányzati pozíciók a polgári, kispolgári, nacionalista, többségében ellenforradalmi erők kezébe kerültek. A történelmi helyzet sajátos alakulása folytán egyedül Magyarországon fejlődött másképpen a helyzet, a forradalom nem rekedt meg a polgári-demokratikus szakaszban, hanem a szocialista forradalomba nőtt át, bizonyosságául annak, hogy a nemzeti függetlenség és szabadság ügye elválaszthatatlan a gyökeres társadalmi átalakulástól, melynek hordozója: a proletariátus.

A győztes imperialista nagyhatalmaknak a Magyar Tanácsköztársasággal szemben elfoglalt és közismert politikája, mely a nyílt intervenciótól sem riadt vissza, nagyon is szemléltetően megmutatta, hogy Kelet- és Délkelet-Európa népeinek tényleges felszabadulása összeegyeztethetetlen nemcsak a német, de az angol, francia és amerikai imperializmus érdekeivel is. Ha 1919 tanulsága hosszú ideig nem vált általánossá, újabb, bár drága áron megfizetett okulásul szolgált a két világháború közötti időszak története általában, a második világháború szörnyű éveit különösen. A hitleri uralom alatt nyögő kelet- és délkelet-európai országok felszabadulásukat a Szovjetuniónak a hitleri Németország felett aratott győzelmeinek köszönhették, melyek szárnyakat adtak az ellenállási mozgalmaknak, s amelyeknek főereje a proletariátus, vezetője pedig a kommunista párt volt. Maga az élet bizonyította be újonnan, hogy Kelet- és Délkelet-Európa népeinek nemzeti szabadsága és függetlensége, szocialista rendjének építése elválaszthatatlan a kommunista párt vezette munkásosztály hatalmától, hogy a hűség 1917 Októberéhez és a Szovjetunióhoz: kötelesség önmagukkal és egymással szemben is. Ennek felismerése és tudatosítása napjainkban a gyászos emlékeztető müncheni egyezmény huszadik évfordulója alkalmával különös jelentőséggel bír és éppen ezért, részeredményei ellenére, V. S. Mamatey munkáját — alapvető és nem is titkolt politikai tendenciája miatt — csak elmarasztalni lehet.

GILES ST. AUBYN:

A VICTORIAN EMINENCE. THE LIFE AND WORKS OF HENRY THOMAS BUCKLE

(London. 1958. 229 l.)

EGY VIKTORIÁNUS KIVÁLÓSÁG. H. T. BUCKLE ÉLETE ÉS MŰVEI

A múlt század közepének angol történetírásában kimagasló szerep jutott Henry Thomas Buckle munkásságának. Torzóként ránk maradt munkája akkor nagy port fel, s széles körben elterjedt — feljegyezték, hogy egy Oroszországban járt utazó jaroszlavi parasztok polcain bukkant rá művére. „A civilizáció története” kötetei azonban ma már aligha találhatók meg az angol munkásember könyvespolcain. Giles St. Aubyn könyve megkísérel, hogy felkeltse az érdeklődést egy történész iránt, akit igaztalanul hanyagoltak el. Munkája „A civilizáció története” új értékelését kívánja nyújtani és a mai olvasó számára próbálja megírni Buckle életrajzát.

St. Aubyn könyve több egyszerű biográfianál, fejezetei elvi fejtegetéseket, kritikát is tartalmaznak. Az első négy fejezet Buckle élettörténetét beszéli el, a tudósnak családjához és kortársaihoz fűződő viszonyát fejtegeti, az ötödik fejezet „A civilizáció története” rövid ismertetése, amelyet főként Buckle szavaival ad elő, mert a szerző úgy gondolja, hogy a lehetőségekhez mérten legjobb magának Bucklenak és kortársainak hangját hallatni, a hatodik fejezet végül összefoglalja a tudósra vonatkozó kritikai megjegyzéseket is. Megfelelő jegyzetelésben és függelékekben sincs hiány — az egyik appendix Buckle kritikáinak rövid életrajzát tartalmazza —, találhatunk a könyvben ezenfelül bibliográfiai jegyzeteket és mutatót is.

Buckle magányos fiatalkora, nevelésének konvencióktól való mentessége és mind-ezekhez az a húszezer font sterling, amelyet 19 éves korában apja hagyott reá, bizonyos mértékig megmagyarázzák nézeteinek eredetiségét és független szellemét. Alkalma volt utazni, kielégíthette könyvéhségét, megszerezte a monumentális munkája megírásához szükséges nyugalmat. Tizennyolc és tizenkilenc éves kora között fogant meg benne könyvének terve. Eredetileg a középkor történetét akarta megírni, szkémáját azután az egész civilizáció történetének terveire alkalmazta. Maga a gondolat kétségkívül a XIX. század elejének szellemi légköréből származik, annak egyetemességre, rendszerezésre való törekvésével együtt, azzal a törekvéssel, amely a természet és a társadalom működésének különféle törvényszerűségeit igyekezett magyarázni és amely azokat a végső okokat kutatta, amelyek kielégítő magyarázatot nyújtanának az embert körülvevő világ fizikai és szellemi arculatáról. Buckle saját filozófiája radikális hajlandóságú szkepticista-optimisztikus elemek vegyülete volt, amely sok megnyilvánulási módját illetően tipikus viktoriánus származék. Szükség esetén Buckle mégis elvetette különvéleményét és belevetette magát az igazságtalanság elleni küzdelem forgatagába, mint például a Thomas Pooley nevezetű szogényi cornwalli kútásó nevezetes ügyében, akit gépeelméjésének nyilvánvaló szimptomái ellenére istenkáromlás címén tömlőbe vetettek. Ennek a félrevezetett és szerencsétlen embernek esetéből a legmesszebbmenő következtetéseket vonta le a szegények és az elnyomottak jogairól általában. Az esetről írott pamfletjében így beszél: „A hatalmas és türelmetlen bíró, aki be akarja tapasztni a szegény és társatlan kútásó száját, voltaképpen egy nagyon ősi és széleskörű küzdelem embertípusa. Eza harc a civilizált világ valamennyi részén dühöng és ma még eldöntetlen a kérdés, vajon a beszédet beszéddel vagy erőszakkal fogják-e megcáfolni. Leplezd, ahogy csak tudod, mégis erről van szó valójában. A szabadság és az elnyomás közti nagy háborúságban Sir John Coleridge (a bíró, aki az ítéletet hozta) az egyik oldal mellett foglalt állást, míg én a másikat választottam. Ő azonban, a végrehajtó hatalom birtokában képes arra, hogy erősen tartsa a gyeplőt és pártját ne argumentumokkal, hanem erőszakkal szilárdítsa meg. Cáfolat helyett ő börtönöz...” Az erőszak önkényes és igazságtalan alkalmazása elleni tiltakozásul saját költségén nyomatta ki röpiratát Buckle, amelyből a fentieket idéztük.

A türelmetlenségnek és az obskurantizmusnak ugyanaz a gyűlölete, amely a magánéletben szkepticizmusában és antiklerikalizmusában talált kifejezést, vonul végig nagy történeti művén, azokat a törvényszerűségeket kutatta, amelyek szerinte az emberi haladást, így tehát az emberiség történetét határozzák meg. Ezen a helyen bukkanunk rá írásaiban az alapvető motíváló erőkre. Buckle történelmi művét a régebbi történetírókkal való elégedetlensége inspirálta. Ezek a történészek — Buckle véleménye szerint — vizsgálat tárgyává tették ugyan a történelem különböző szakaszait, részletkérdéseit, azt azonban aligha kísérelték meg, hogy a részdarabokat egyesítsék. Amíg a természettudo-

mány elfogadja az általánosítás szükségességét, a történészek Buckle szerint egyedül arra szorítkoznak, hogy *kölcsönös viszonyosságba* állítsák az eseményeket, legfeljebb az egészet politikai és morális megjegyzésekkel fűszerezik, leginkább azonban narratív tárgyalásra szorítkoznak. Buckle úgy vélte, hogy a történettudomány keveset haladt előre, mivel a történészek, elfogadván az események összefüggéstelen és szeszélyes természetét, elmulasztották, hogy a részletek között észrevegyék a történelmi törvényszerűségek működését. A történelmet mindaddig nem lehet tudománynak tekinteni — állította Buckle —, amíg a történészek azt tartják, hogy Isten állandóan beavatkozik az emberi eseményekbe. Az ilyen hit — írta Buckle — abszurd következtetésekre vezetett, például annak bizonygatására, hogy a csatákat nem azért veszítették el, mert „a hadsereg rosszul volt ellátva, a hadjáratot hibásan tervezték, a tábornok tehetségtelen volt, hanem azért, mert a nép vagy fejedelme bűnbe esett, amiért a Gondviselés megbüntette őket”. Az olyan elképzeléseket, mint a világ morális kormányzásának régi tóriája, Isten mindenhatósága megrágalmazásának tartotta. Röviden: azok az emberek, akik az istenség mindentudó voltáról prédikálnak, „olyan eszmét hirdetnek, amely a mindentudást a nullára szállítja le, mivel ez az elképzelés egy mindenekfelett bölcs lényről azt tételezi fel, hogy az emberi ügyek rendszere — amelyről annak minden eseményével és következményével együtt Neki kezdettől fogva tudnia kellett — olyan gyengén van kicszelve, hogy cleve kudarcra ítéltetett, azaz a dolgok nem úgy ütnek ki, amint ezt Ő kívánta, továbbá, hogy Őt saját teremtményei szegényítik meg, annak érdekében tehát, hogy megőrizhesse integritását, cselekedeteit mérsékelnie, a zűrzavart rendeznie kell...”

Buckle azt tartotta, hogy ehelyett a történelmet a törvények működésén keresztül kell megmagyarázni. „Mély meggyőződés, hogy a változókéony jelenségeknek változatlan törvényei vannak és hogy léteznek olyan világrend-elvek, amelyekre minden szembeálló rendszertelenséget visszavezethetünk, ez az eszme volt az, amely a XVII. században Bacon, Descartest és Newtont vezérelte, amelyet a XVIII. században az anyagi mindenség valamennyi részére alkalmaztak és éppen a XIX. század feladata, hogy ezt a világrend-elvet kiterjessze az emberi értelem történetére.” Az a kérdés, hogy az eseményeket szabott törvények irányítják-e, vagy pedig csupán esetlegesen, Buckle szerint a probléma velejét jelenti, amelyre a történészeknek választ kell adniuk, ha egyáltalában előre akarják vinni tudományukat.

A kérdésre való válaszadás monumentális feladata volt az, amelyre Buckle hivatottnak érezte magát. Amint azonban múltak az évek, a keretek óriási terjedelme, az anyag bősége bizonyossá tette abban, hogy lehetetlenre vállalkozott, ennél fogva felnagyott azzal a gondolattal, hogy megírja a civilizáció egyetlen történetét és elhatározta, hogy kutatásait Angliára korlátozza, felhasználván más országok történetét, amelyekre vonatkozóan Anglia története nem tudta igazolni a társadalom fejlődését irányító törvényszerűségekről alkotott elméletét. Történelmi műve abban a formában, ahogyan negyven éves korában bekövetkezett korai halála folytán abbamaradt, St. Aubyn szavaival csupán „a töredékek töredéke”, és ennek alapján is kell megítélnünk. St. Aubyn voltaképpen azt hangoztatja, hogy ha Buckle elég soká élt meg, ma úgy ismernénk, ami valójában volt: a történészek nagy korszakának egyik képviselőjeként. Hogy mi lett volna belőle, ezt nem áll módunkban megítélni. Kétségtelen, hogy a maga korában és még néhány évtizeden át Buckle befolyása széleskörű volt. Oroszországra, Romániára, Angliára és Németországra nagy hatást gyakorolt. Magyarországon — ezt St. Aubyn nem említi — a pozitivisták történészekre volt nagy hatással. Híre — amely egykor óriási méreteket öltött — voltaképpen tiszavirág-életű volt. Az általa körvonalazott törvényszerűsége nem állták ki az idők próbáját. Az említett törvényszerűségek egyik legfontosabbika a társadalom „statisztikai” törvénye volt, amelyet Buckle az emberi magatartás rendszerszerűsége empirikus bizonyítékának tekintett. A statisztikával kapcsolatos viktoriánus szenvedély történelmi ítéletein is nyomot hagyott. St. Aubyn szerint Buckle valamennyi elmélete közül ez volt a legjellegzetesebben viktoriánus, bár speciális alkalmazását egy belga csillagász és statisztikus, Quételet javasolta, akinek az volt az elképzelése, hogy a statisztika megmutatja az emberi cselekmények tömeges megnyilvánulásának egységes voltát, és hogy a történészeknek több figyelmet kellene szentelnie a társadalom mint egész iránt — ez a felfogás jelentette a történetírás biográfiai iskolája ömlengéseinek ellentétét. Buckle mindenestre *ad absurdum* vitte statisztikai elméletét, így azután még abban is támadási felületet nyújtott, ami pedig értéket jelentett munkájában.

Éghajlat elmélete, amelynek a történészek és a geográfusok körében még ma is — ha nem is nyílt, de burkolt — hívei vannak, egyike volt műve fő rugóinak. Véleménye szerint az ókori világban a talaj termékenysége, újabb időkben a klimatikus tényezők gyakoroltak elsődleges hatást a civilizációra. Ezzel függött össze jövedelemeloszlási és a

vas-bértörvényhez fűződő elmélete, amelyek közül az előbbi a maga korában ritkán bukkant elő az akadémikus történészek műveiben, az utóbbi pedig azóta mind gyakorlatalig, mind elméletileg megcáfolódtott. Az időjárási különbségek — állította Buckle — befolyásolják az erkölcsi és a szellemi fejlődésben mutatkozó különbségeket. Erre egyhelyütt az indiai és a görög vallás különbözőségét hozza fel példaként. Az olyan „természeti jelenségek”, mint a földrengés, nézete szerint nagyban hatottak a spanyol nép babonás és tudatlan jellemvonásaira, a klerikalizmus iránti vak engedelmességre és a degenerált, gyenge uralkodóházra. Ez az elmélet — és itt szólal meg az igazi viktoriánus — megfelel ugyan az Anglián kívüli országok viszonyainak, Anglia — és kisebb mértékben Franciaország — történetének megértéséhez azonban az Embert kell tanulmányaink központjába állítanunk. A civilizáció itt mint a morális és intellektuális javulás jelenik meg. Világítsuk meg az Európa morális és szellemi fejlődését irányító törvényszerűségeket — vélte Buckle —, és eljutunk a civilizáció megértéséhez. Elméletének illusztrálása céljából vizsgálat tárgyává tette azt a módot, ahogyan a történelmet eltorzító két legnagyobb rossz, a vallásüldözés és a háború eltűnt. Ezen a téren viseli magán talán leginkább korának bélyegét: a Viktória-korabeli Angliában a gondoltszabadságban való hit csakugyan széleskörű volt és Waterloo után Anglia csaknem negyven éven keresztül békében élt. A viktoriánus kor kedélyvilága optimisztikus volt, Anglia a világ ipari műhelyévé vált, és a „boltosnemzet” növekvő prosperitásnak nézett elébe a békés és racionális világban.

Buckle szkepticizmusa történelemfelfogásán is nyomot hagyott, mivel a szkeptikus szellemben látta minden haladást elözményét. Anglia is ebben a szellemben testesíti meg a haladást, Spanyolország, Skócia és Franciaország pedig — bár különböző utakon — a „*powers that be*” kritikátlan és protekcionista elfogadásának szellemében jut el ugyanoda. XIV. Lajos Franciaországról írva az irodalmi kifejezés szabadságkövetelésének legszebb példáját nyújtja. „...Ha a kormányzat megrontja a szellemet és ha a szellem meghajlik a kormányzat előtt, elkerülhetetlenül bekövetkezik az elnyomás a politikában és a szervilizmus az irodalomban. Ez történt Franciaországban XIV. Lajos uralkodása alatt és bizonyosak lehetünk afelől, hogy ez lesz minden ország sorsa, amely ezt az oly vonzó, de oly fatális példát követi.” Ennek ellenére Buckle rámutat arra, hogy ha Franciaország szenvedett is attól a protekcionista szellemtől, amely szétzúrta a tudományosságot, legalább volt egy forradalma, s minden időkből akadtak írói, akik felemeltek szavukat az egész rendszer ellen és ébren tartották a szabadság szellemét.

Ezeket a kérdéseket St. Aubyn könyvének főként V. fejezete érinti, leginkább magának Bucklenak szavait használja fel, általában azonban Buckle nézeteinek bármiféle bírálata nélkül. Így azután az utolsó fejezet („Buckle és kritikusa”) ismét nem St. Aubyn nézeteit nyújtja, hanem Buckle korabeli kritikussait beszélgeti. Ez a módszer a könyv erőssége, egyben azonban gyengéje is. Maga Buckle és kritikussai elevenednek meg előttünk és meggyőződésünk, hogy St. Aubyn műve széles olvasottság esetén Buckle újraértékelését jelenti majd, olyan értékelést, amelynek azonban nem lenne szabad teljesen kritikátlannak lennie. Buckle befolyását — ha más nem — legalábbis kortársainak még ma is helytálló bírálata elensúlyozza.

Buckle a maga művét rendkívül eredetinek tartotta. Nem látszik, hogy észrevette volna — írja St. Aubyn —, hogy „A civilizáció története” eredetisége ellenére voltaképpen a korszellemet fejezte ki. „Véleménye és az olyan írók, mint Bagehot, Herbert Spencer, Lecky és Taine véleménye közti hasonlóságokat részben közös ethoszuknak kell tulajdonítanunk.” St. Aubyn ugyanígy mutatja ki a Buckle és a XVIII. századi gondolkodók közti hasonlatosságokat, mondván, hogy a Felfilágosodás filozófusaihoz hasonlóan Buckle hitt az Ember javíthatóságában és az Ertelem szupremáciájában. Amikor a babonáról ír — amely véleménye szerint elapasztotta a spanyol nép energiáját —, Buckle magával ragadta a százada iránti lelkesedését: „Mialatt az emberi értelem a legbámulatosabb és a leghallatlanabb lépésekkel ugrott előre, mialatt a felfedezések minden irányból egyszerre nyomulnak felénk, sőt olyan megdöbbentő és gyors egymásutánban következnek, hogy az erősebb oldal, elvakulva nagyszerűségük fényétől, képtelen őket egészükben szemlélni. . . mialatt durván letépik a fátylat és a Természet, amelyet minden porcikáján megsértének, kénytelen feltárni titkait, felépítését, ökonómiáját és törvényeit az Ember őseréjű energiája előtt, mialatt Európa visszhangzik az évi vívmányainak zajától. . . Spanyolország zavartalanul tovább szunnyad, hanyagul, közömbösen. . .” A XIX. századi emberiség haladásának effajta szemlélete után nem nehéz felismernünk, miként fejlesztette ki fent tárgyalt számos elméletét az az ember, aki úgy érezte, hogy speciálisan feladata megoldására termett.

Buckle munkásságának súlya sehol sem mutatkozik meg tisztábban, mint bírálói-nak számában és értékében. Leslie Stephens, Macaulay, Carlyle, Froude, Mark Pattison,

Darwin, Lecky és Acton szerepelnek közöttük, hogy csak a néhány legkiválóbbat említsük. St. Aubyn röviden foglalkozik kritikájuk legfontosabb pontjaival: Buckle nem fordított elegendő figyelmet az emberi szellem alkotóelemeinek lélektani tényezőire, a priori véleményt formált az emberi haladás természetéről és a tényeket nézeteinek alátámasztására csoportosította. A statisztikai törvények doktrínája talán legkirívóbban helytelen elképzelési közé tartozott, a statisztikai elméleten kívül pedig azt az elképzelést érte leggyakrabban támadás, amely szerint a klimatikus feltételek hatnak a nemzeti jellemvonásra. Az a teóriája, hogy a morális percepció terén nincs haladás és hogy a moralitás javulása a tudásanyag növekedéséből és diffúziójából ered, szintén széleskörű kritikában részesült és amíg a tömegekre és a mozgalmakra fektetett hangsúlya ellensúlyozta kora akadémikus történetírásának jobbára biográfiai jellegét, mindez az egyén szerepének lebecsüléséhez vezetett. Más kritikuskok, mint Acton és Hutchison Stirling, túlságosan messze mentek és tudományosságának diszkreditálását is megkísérelték. St. Aubyn végső fokon bebizonyítja, hogy ez Buckle életműve csökkentésének igaztalan és helytelen módszere volt.

Talán több helyet kellett volna szentelni a könyvben Buckle más gondolkozóktól származó eszméi megvitatásának, különösen annak a viszonynak, amely közte, valamint Comte és a pozitívizmus között állt fenn. Amit azonban a szerző itt elmond, mindenestre érdekes és lényegbevágó. Nyilvánvalóan nem könnyű feladat Buckle és Comte eszméi összefüggésének felbecsülése, ez a kérdés gyakran volt vita tárgya, és egyik-másik író egyenesen odáig ment, hogy Buckle minden eszméjét Comtetől kölcsönözte. Mindkettőjük írásaiban találni persze bizonyos hasonlóságokat. St. Aubyn rámutat arra, hogy „ugyanarról a tárgyról írtak és mindketten ugyanazokat az elődöket tanulmányozták. . . Van némi hasonlóság Comte »Ilárom Állam« elmélete és Buckle »az ember haladása a babonától a tudomány felé« felfogása között, a fokozatos fejlődés eszméje azonban ugyanígy St. Simon, Turgot és Vico műveiben is kimutatható. Azt a felszínes ítéletet, amely szerint Buckle volt az angol Comte, már csak azért is cáfolni kell, mert olyan sokszor erősítették.” Ennek ellenére Bucklenak a pozitívista történeti iskolára gyakorolt hatása nagy volt és kétségtelenül beszélhetünk az ő és Comte nézeteinek összekapcsolódásáról.

Maga Buckle úgy vélte, hogy könyve sikeresen diszkreditálta a téves megállapításokat és — amint St. Aubyn ismételtén rámutat — a tudós új koncepciókkal ajándékozta meg a történettudományt. Ezek közül nagyon sok elképzelése tévesnek bizonyult, több azonban jó szolgálatot tett kora egyoldalú történetírásának ellensúlyozása terén. A szerző ezt így fogalmazza meg: „Lehet, hogy »A civilizáció története« elavult, mégis szuggesztív, élénk, tanulságos és olvasható marad. Kevés viktoriánus író tett annyit a történelemszemlélet forradalmasításáért, mint Buckle”.

Giles St. Aubyn könyvének érdeme, hogy bár sokhelyütt túlságosan megbocsátó tárgyával szemben, jókora helyet szentel a Buckle-i történeti elvek kritikájának. A kötet felkelti a historiográfia iránti figyelmet, ugyanakkor pedig egy eddig eléggé elhanyagolt történetíró munkásságának elemzésével könnyíti meg tájékozódásunkat a XIX. századi történetírás történetében.

DORIS M. ELRICK

A HUSZADIK SZÁZADI BRIT POLITIKA UJABB TÖRTÉNETI IRODALMA*

Az elmúlt néhány esztendő folyamán rendkívül sok történeti munka jelent meg a huszadik századi Anglia politikájáról.** Kezdjük a sort *C. L. Mowat: Britain between the Wars* (London, 1955) című művével, amely az 1918 és 1940 közötti időszaknak első kielégítő általános története s folytassuk olyan könyvekkel, amelyek eddig kiadatlan levéltári anyagokra támaszkodnak, gondolunk itt elsősorban a Lord Beaverbrook által közzétett anyagokra.¹ Az alábbi cikk röviden ismerteti ezeket a munkákat s méltatja, mennyiben járultak hozzá, hogy megértsük a huszadik század Angliáját.

Szeretnénk választ adni arra is, hogy kielégítően foglalkoznak-e ezen új munkák politikai történetünk fontos kérdéseivel 1900 óta. Általában az 1909-től (a Lordok Házának válsága) 1922-ig (a Lloyd George-koalíció vége) terjedő időszakra derítenek leginkább világosságot. Számos vonatkozásban éppen ez az időszak a legválságosabb. Nincs

* Megjelent a Past and Present 1957. áprilisi számában.

** A Jegyzetek nem kívánják az utóbbi hat-hét év legújabb brit történelemre vonatkozó kiadványainak teljes bibliográfiáját adni.

¹ Nevezetesen a Bonar Law- és Lloyd George-iratok.

sok mondanivalónk az 1895—1906-os évek konzervatív kormányairól, az 1906-os liberális és munkáspárti győzelmek eredetéről vagy a liberális kormány társadalmi-reform kilátásairól, bár Beatrice Webb felbecsülhetetlen értékű naplói ezekben a tárgykörökben is újjal szolgálnak.² A Lloyd George-ról³ szóló számos új munka sajnos kiábrándulást okozott. Az 1922—1939 közötti időszakkal nem állunk olyan rosszul, részben hála ezért Mowat kritikus összefoglalásának, részben a *The Times*⁴ hivatalos történetének, valamint Sir Evelyn Wrench monográfiájának a *The Times* kiadójáról (Geoffrey Dawson and his Times. London, 1955). Ez utóbbi mű, bár tudományos szempontból nem jelentős, rendkívül érdekes. A többi munka szépitgető jellege, amely egyaránt nyomot hagy az élő politikusok emlékiratain és a közelmúlt halottjairól szóló könyvekben, lehetetlenné tesz minden komolyabb elemzést. Ilyen könyvek⁵ legjobb esetben vitatható adatokat vagy a háttér rajzát tartalmazták. Az 1909—1922-es időszak történetével azonban, bizonyos hézagok kivételével, olyan jól állunk, hogy annak kielégítő történetét a kiadott anyagok alapján is meg lehet írni.

A politikai pártoknak már nincs ilyen szerencséjük. Hála főleg a Beaverbrook anyagnak, amelyet Robert Blake nélkülözhetetlen Bonar Law (1955) c. kötetében és *Beaverbrook* a saját *Men and Power 1917—18* (1956) című kiadványában használt fel, a konzervatívok politikája ma már eléggé ismert. Nem így a liberális párté: hanyatlásának és bukásának szinte legérdekesebb kérdéseit még mindig homály fedi. Szinte botrányos módon elhanyagolták a munkáspárt történetét, bár kialakulásáról egy hasznos munka, 1914 óta bekövetkezett fejlődéséről egy jó összefoglalás és Beatrice Webb műve rendelkezésünkre állnak.⁶ A TUC (Szakszervezeti Szövetség) politikája is fehér folt; tárgyalt időszakunkra semmi sincs, amit még csak halványan is összevethetnénk Beatrice Webb munkájában az 1890-es évek Szakszervezeti Szövetségéről írottakkal. A kisebb pártok, mint az ILP (Independent Labour Party — Független Munkáspárt) és a kommunista párt történetéről sincs kielégítő munka.⁷

A jelenlegi munkák többsége a politikát a parlament és a kormány szintjén a tárgykör felépítményén tárgyalja. Annak alapját, a közvélemény hullámzását, a pártlojalitásokat és hasonló jelenségeket, szőgyenletesen elhanyagolják. Néhány történeti érdekességű tényre derült napfényre az általános választások történetének tanulmányozásából. E munkálatok 1945 óta népszerűek is, de a munka nagyja még hátra van. Így sok elsődleges anyagot kell még vizsgálat alá venni a liberális szavazatok fokozatos szétforgcsolódásáról, az ír és munkáspárti szavazatok szaporodásáról és az országos, valamint helyi választások alkalmával a kis pártok támogatásának jellegzetességeiről (Kommunisták, Független Munkáspártiak, skót és walesi nacionalisták). A korszak nagy tömegmozgalmairól és kampányairól is hiányos ismereteink vannak, közülük sokat a mitológia légköre lengedezi át. (Itt elsősorban gondolunk a „Kezeket el Oroszországtól” kampányra, a Népszövetségért való mozgalomra, a Köztársasági Spanyolországbarát mozgalomra.)

A pártok politikájával foglalkozó néhány újabb munka is arra hajlik, hogy inkább csak a két fő párt⁸ természetével és szervezeti életével foglalkozzék. Sajnálatos azonban, hogy a liberálisok pillanatnyi jelentéktelensége miatt számos kutató elhanyagolja őket, bár teljességgel lehetetlen századunkban a Liberális Párt jellegének rajza nélkül megérteni a brit történelmet.

Általánosságban elég ennyit megjegyeznünk. De vajon az új kiadványok milyen új megvilágításba helyezik a brit politikai fejlődést? Röviden válaszolhatjuk a kérdést, : zigorúan vett „alkotmányos” szempontok szerint. Senkit sem fog csodálkozásba ejteni

² *Beatrice Webb Our Partnership* című 1948-ban megjelent műve. *Lord Beveridge Power and Influence* című, 1953-ban megjelent művéről minél kevesebbet szólnunk, annál jobb.

³ *A. J. Sylvester: The Real Lloyd George, 1947; Malcolm Thomson: David Lloyd George, 1948; Tom Jones: Lloyd George, 1951; Frank Owen: Tempestuous Journey, 1954.*

⁴ *The History of the „Times”. Vol. II., 1921—48. 1952.*

⁵ *F. Williams: Ernest Bevin, 1952; E. Estorick: Stafford Cripps, 1949; Hugh Dalton: Call Back Yesterday: Memoirs 1887—1931. 1953; Lord Attlee: As it Happened, 1954; Kingsley Martin: Harold Laski, 1953; F. Blackburn: George Tomlinson, 1954; T. Johnston: Memories, 1952; R. Postgate: Life of George Lansbury, 1951. Munkáspárti vezetőkkel foglalkozó művek; S. S. Amery: My political Life, 1953—55. I—II. Vols. (értékes); Viscount Norwich: Old Men Forget, the Autobiography of Duff Cooper, 1953; Lord Templewood (Sir S. Hoare): Empire of the Air, 1957. Nine Troubled Years, 1954; konzervatívokkal foglalkozó kiadványok.*

⁶ *H. Pellings: The Origins of the Labour Party 1880—1900, 1954; B. Webb: Our Partnership, 1948. Diaries 1912. 1924. 1952; G. D. H. Cole: A History of the Labour Party from 1914, 1948.*

⁷ Az ír Parlamenti Pártról szóló hasznos munka (*F. S. L. Lyons: The Irish Parliamentary Party 1890—1910, 1951*) említést érdemel.

⁸ Messzemenően a legfontosabbak *R. T. McKenzie: British Political Parties, 1955* és az ennél általánosabb *M. Duverger: Les Partis Politiques, Paris, 1951.*

az a tény, hogy a király jóval később játszott cselekvő szerepet a politikában, mint azt általában feltételezték. Ezt Sir *Harold Nicolson* V. György élete (*Life of George V.*) című fontos, 1952-ben megjelent munkájában kimutatta. Míg monarcháink élnek, az alkotmányos magatartás állandó mintaképei ők; csupán ha lemondtak vagy meghaltak, ismerik el azt a nyilvánvaló tényt, hogy nem köifigurák, hanem emberek voltak; V. György esetében: megkérgesedett „high” tory. R. T. McKenzie értékes könyve a két nagy párt vezetőszeropéről sem tartogat számunkra meglepetéseket, bár talán nem minden olvasó ért egyet a szerzővel, aki helyeslőleg ír egy olyan helyzetről, amelynek lényege: mindkét párt „a brit politikai rendszer” alapjaiban egyetért és mindkét párt erősen függetleníti magát tagjai, támogatói vagy általában a választók ellenőrzésétől. S talán azzal a megállapítással sem ért egyet mindenki, hogy mivel a munkáspártnak kevesebb a gyakorlata, a konzervatívok jóval „demokratikusabbak”, mint ahogy azt a felületes megfigyelők időnként feltételezik. Az igazi probléma nem annak bemutatása, hogy a dolgok így állnak (ezt mindenki tudja, aki álszent módon nem húnyja be szemét), hanem hogy a népi politika és a népi politikai munkásmozgalom fellépte *miért* nem vezetett nagyobb változásokhoz.

De Nagybritanniára még nagyobb, döntő változásokhoz vezető megrázkódtatások várnak a huszadik században. Virtuálisan természetesen egy nagy ipari birodalom vezetőinek minduntalan szembe kellett nézniök a külföldi vetélytárs, a saját munkásosztályak és a saját gyarmati népeik feljöv veszedelmekkel. Helyzetük annál is inkább veszélyesnek látszott, mert olyan politikai rendszert teremtettek, amely nem rendelkezett — legalábbis 1884—5 után — alkotmányos biztosítékokkal a „rossz” kézbe jutás ellen: éppoly lehetetlenség volt megfékezni a munkásosztályt, a nemzet abszolút többségét, hogy saját, választott politikusaival berontson a parlamentbe, mint meggátolni az ireket abban, hogy kizárólag Home Ruler-jaikat (Hazai Kormányzat hívei) válasszák meg. Ámbár a tizenkilencedik század legnagyobb részében ezek a veszélyek inkább elméletileg, mint gyakorlatilag forogtak fenn. Az intelligens Balfour azonban észrevette, midőn 1906-ban összekapcsolta a munkáspárti parlamenti blokk kialakulását az első Orosz Forradalommal, hogy egy új, előre át nem tekinthető korszaknak kell eljőnie. A régi uralkodó osztálynak most nemcsak kiterjedt politikai munkásmozgalommal és növekvő számú nemzeti, felszabadító mozgalmakkal kell szembenéznie, hanem abban a pillanatban kell ért tennie, amikor politikájában hagyományos empirikus módszereit megrázkódtatások érték. Mert az 1906-os választás nemcsak a munkáspárt létrejöttét jelezte, hanem a kormányzat régi kádereinek — az arisztokratáknak, földesuraknak, „tisztelteméltó” üzletembereknek, valamint azok Cambridgeben és főleg Oxfordban, „Public School”-okban nevelkedett fiainak komoly meggyengülését jelentette. Ezeknek az embereknek meggyöngyülését, akik az örökösödési jog jelentős folyamatosságával az ország kormányzását a maguk s bizonyos üzleti körök érdekében vezették. Olyan vezetők feltűnése, mint *Bonar Law* a konzervatív pártban és *Lloyd George* a liberális pártban, szinte majdnem olyan újdonságnak tűnt, mint a munkáspárt létrejöttje. 1880 előtt a képviselők többsége számára még a gondolata is megfoghatatlan lett volna annak, hogy egy kevésbé előkelő glasgowi vaskereskedő álljon a toryk, egy francia vagy amerikai típusú kisvárosi radikális ügyvéd pedig a liberálisok élén. Óvatosan ismerték csak el — a *Times* csupán 1914-ben —, hogy Nagybritannia parlamentáris demokrácia, annak minden veszélyével egyetemben. Az ország vezetői számára csak az volt a kérdés, hogyan alkalmazkodjanak az új kényszerhelyzethez. Az 1906—1929 közötti időszakban megtanulták ezt, de a hisztériás, csaknem pánikszerű atmoszféra a politika felszíne alatt visszatükrözte mindazokat a nehézségeket, amelyekkel meg kellett birkóznok.

Ugyanakkor megjegyezhetjük, hogy Nagybritannia vezetői sokkal egyszerűbbnek látták, ha szembenéznek a munkáspárt felemelkedésével járó nyilvánvaló hazai veszéllyel, mint a nemzeti felszabadulási mozgalmak növekedéséből és Nagybritannia nemzetközi helyzetének általános hanyatlásából adódó veszélyekkel. Azok az időnkénti válságok, amelyek a politika normális menetét megtörték, külső nehézségekből — Irorszag 1911—1914-ben, a háború 1916-ban, az irországi és középheleti kombináció 1922-ben — adódtak. (Az 1956-os szuezi válság is az ilyen természetű jelenségekhez sorolható.) Talán az általános sztrájk kivételével, amelynek Mowat mintegy ötven ragyogó oldalt szentel, a hazai munkásügy sohasem jelentett hasonló kritikuss kérdést. A középosztálybeli politikusok az 1911—14-es viharos időszakban, sőt még a két háború között is, keveset törődtek a munkásmozgalom veszélyével, amint ez életrajzaikból és emlékirataikból kitűnik, bár egyébként állandóan zavarta őket az osztályöntudatos vagy forradalmi munkásmozgalom várható felbukkanása. A valóságban a hazai munkásmozgalmi követeléseket könnyebben meg lehetett váltani, de egyetlen alkalommal elismerték, hogy sokkal magasabb árat kell éretnök fizetni, mint a tizenkilencedik században.

A liberális párt állandóan szembenézett ezekkel a kérdésekkel. Úgy dacolt hagyományosan a tömegmozgalmak terjedésével, hogy dédelgette és csifítgatta azokat. Azonban az 1886—95 közötti időszak „erős depressziós” éveiben átmenetileg elvesztette türelmét, s hibát követett el: nem ismerte fel, hogy az új munkásmozgalom többet kíván, mint annak biztosítását, hogy a liberalizmus a demokrácia mellé áll; nevezetesen szociális programra gondol. Ez biztosította egy különálló, bár mérsékelt munkáspárt megalakulását 1900 után. A párt, Lloyd George-hoz hasonló emberekkel az élén, elhatározta, hogy visszanyeri a baloldali vezetését, mintegy túlicsúszta a munkáspárti követeléseket. Ez csodálatosan sikerült is. 1913-ban a hivatalos munkáspárt ismét alig volt egyéb, mint a liberálisok függvénye. Valóban a demagógia és a társadalmi reformpolitika volt számára az egyetlen járható út; ez azonban a liberális kormányt összeütkezésbe sodorta a toryk nagy többségével; az „ostoba párt” képtelen lévén különbséget tenni az ellenség és a „status quo” értelmes hívei között. A konzervatív párt története 1815 óta általában a „vaskalaposok” („backwoodsmen”) széles tömbjének — főnemesség, földesurak, üzletemberek — története, akiknek ösztönei ó-konzervatív makacssággal lépnek működésbe minden nem kívánt változás esetén s bármely fenyegető lépés ellen erőteljes elnyomást követelnek. Erre azonban egy jóval hajlékonyabb és előrelátóbb vezetés politikai józanságot kívánt ráborítani.

Nagy válságok idején azonban a vaskalaposok hisztériája legyűrte vezetőik józan értelmét. Ilyenek az 1906-ot követő esztendők. Ezek azért is annyira leleplezőek, mert — ahogy Bagehot világosan megfogalmazta — rövid időre a brit uralkodó osztály politikai konvenciói eltűntek s előtérbe került a brit konzervatívoknak az alkotmányosság iránti velük született megvetése. *Roy Jenkins* Mr. Balfour's Poodle című 1954-ben megjelent művében találkozunk a Lordok Háza 1908—11-es válsága rendkívül különös történetének ismételt előadásával. *A. P. Ryan: Mutiny at the Curragh* című 1956-ban megjelent művében pedig leírja a toryknak az ir Home Rule-istákkal szemben tanúsított ellenállásának — amely a fegyveres felkelés határáig ment a választott kormány ellenében — még különösebb történetét. (Az 1914. március 20-án lezajlott *Curragh-incidens* Hubert Gough tábornok és számos más tory érzelmű katonatiszt nevéhez fűződik, akik szolgálatukról lemondva megtagadták, hogy a protestáns ir Ulsterre kényszerítsék az ir nacionalisták által követelt Home Rule-t. A Curragh-incidens és az ulsteri énkéntesek felfegyverzése tulajdonképpen a konzervatív párt hallgatóságos jóváhagyása mellett előre kitervelt zendülés volt, amely hozzájárul a kormány még megmaradt presztizsének lejárataéhoz s közvetve sietette az első világháború kítörését. — A ford. megjegyzése.) *Blake Bonar-Law-ja* és *Nicolson V. György-e* ad ehhez még felbecsülhetetlen értékű új anyagokat. Az 1914-es háború megmentette a torykat ostobaságuk következményeitől: a polgárháborútól és a brit munkásmozgalom majdnem bizonyosra vehető forradalmi áramától. 1916-tól 1921-ig a Bonar Law-féle (akiben az ó-konzervatívok bíztak) koalíció és a rendkívül rátermett Lloyd George kiválcán vezette át a brit uralkodó osztályt a háborún és a háborút követő radikalizálódáson. Az ir és középkeleti válságok 1922-ben zátonyra futtatták a koalíciót. Röviddel ezután meghalt Law s a konzervatív párt (mely ekkor az uralkodó osztályok nagy többségének a pártja) szerencséjére a vezetés, Baldwin személyével az élén, a mérsékelték kezébe került. Baldwinról G. M. Young írt egy szépirodalmi jellegű életrajzot s Baldwin fia egy politikai apológiát.⁹ McKenzie megrajzolta a konzervatív vezetés 1906—11 és 1921—35 közötti belső válságait. Baldwin politikája, amely a háborúk közötti években uralkodott, határozottan igyekezett olyan válságokat elkerülni, amelyek egyaránt vezethettek a belpolitika radikalizálódásához és a birodalom felbomlásának meggyorsulásához. Hogy vajon ez valamilyen jól álcázott bölcsességnek vagy egyszerűen az „átévickélésbe” vetett szerencsés hitnek tudható be, ennek megvitatása a jövő feladata. Mindenesetre az ó-konzervatív jellegű politikai kísérleteket módszeresen és nem sikertelennül hártották el. Asquith, Baldwin és Neville Chamberlain megegyeztek abban, hogy a munkáspártot gyenge kormányok alakítására ösztökélik. Bár az Általános Sztrájk előtt és után ezt tökéletesen nem valósíthatta meg, a kormány ez időszak folyamán sakkban tartotta az ó-konzervatívokat.

Winston Churchill, a konzervatív párt legfőbb szóvivője szakított Baldwinnal, mert a kormány vonakodott Indiában erős fegyveres eljárásokat alkalmazni. Az 1930-as évek békülékeny külpolitikája ennek a magatartásnak logikus továbbfejlesztése volt. A Hitlerrel való szembeszegülés háborúhoz vezethet; a háború siettnél — s végül sietette is — a birodalom összeomlását. Ha az agresszor szociál-forradalmár hatalom

⁹ G. M. Young: Stanley Baldwin. 1952; A. W. Baldwin: My Father, The True Story. 1955. Érdemes ebben a vonatkozásban megemlíteni, bár korábban jelent meg: K. Feiling: Neville Chamberlain című művét (1946).

lett volna, kétségtelenül maga a Times sem buzgólkodott volna annyira a megbékéltetésen; a fasizmus azonban szolid antikommunizmus volt.

A konzervatív csoportok közül, amelyek a legbuzgóbban képviselték a válságok elkerülése politikájának szükségességét, talán a legfigyelemreméltebb a fiatal imperialistáknak azon köre volt, amelyik először, mint Milner „Kindergarten”-je került előtérbe Dél-Afrikában. Ennek a csoportnak a tagjai a brit uralkodó osztály politikájára (amely még a mai napig is lényegében oligarchikus) oly jellemző módon minden megerőltetés nélkül érte el egymásután a befolyásos helyeket, általában a nyilvánosság tudta nélkül. E körhöz tartoztak: Dawson, Lionel Curtis, Philip Kerr (Lord Lothian), L. S. Amery — aki később más ösvényre tért, és mások. Dawson, mint a Times szerkesztője, játszotta a főszerepet. Számos munka, nevezetesen *Wrench* és *L. S. Amery: My Political Life* című műve e csoport tevékenységére bizonyos fokig rávilágított. Szükség van még azonban ennél jóval világosabb elemzésre, amely bemutatná ennek az irányzatnak felbukkanását a brit uralkodó osztály gondolatvilágában a kezdettől, az 1870-es évektől: a Balliol-beli hegeliánusoktól a tetőpontig az 1920-as és 1930-as években.

A liberális pártból, a régi whigek és radikálisok városánysából, hiányzott a konzervatívok furcsa hisztériája. Nem azért, mintha sokkal értelmesebb politikusaik lettek volna (bár általában ez volt a helyzet), hanem mivel képviselőiket kevésbé kötelezték azok a bizonyos sajátos, örökölt érdekeltségek, amelyek a konzervatívokat (azaz az angol-ír földbirtokos gentryt) túlérzékennyé tették, és mivel néhány századra visszamenően feltétlen önbizalommal rendelkezettek. De mindenek felett a liberálisok régen megtanulták, hogy a kompromisszum, az engedelmények, s a status quot számhajóhözön fenyegető erőkkkel a jövőszony fenntartása a leghatékonyabb útja annak, hogy azokat ellenőrizzék. E politikájukban támogatta őket az a tény is, hogy számos hipokrita mellett sok olyan politikussal rendelkeztek, főleg a radikális oldalon, akik becsületesen állították magukról, hogy ők legalább bizonyos értelemben a „nép emberei” vagy a „privilegiumok ellenségei”. A Lloyd George-iról szóló legújabb irodalomból, beleértve a kontinensen készült tanulmányokat is, nyilvánvaló, hogy egy őszintén balra húzó szívet — és Lloyd George valóban őszintén radikális volt (ha „kispolgári” is) az akkor liberális kollégájával, Winston Churchill-lel szemben — ellenőrizni lehet egy más helyen levő ésszel és pénz-tárcával. A liberálisok segítségére volt, hogy sokuk számára a frázisgyártás, mint a tett pótléka, második természetükké vált. Válság esetén azonban várható volt bukásuk. Amint egy újabb munka kimutatja, az 1909—14-es évek politikai válságait engedték kezeik közül kisiklani, főleg azért, mert néhány liberális vezető elvesztette lélekjelenlétét, midőn valóban kemény emberekkel került szembe. (Egészen valószínűnek látszik, hogy Winston Churchill határozott politikája megakadályozta volna a Curragh-lázadást, de őt még akkor is aligha tarthattuk volna tipikusan liberálisnak.) Az 1914—16-os liberális kormányt is meg lehet bírálni s még az is kétséges, hogy vajon Nagybritannia megnyerte volna-e a háborút, ha a liberális kormányt nem váltja fel — számos manőver következményeképpen, amelyről Lord Beaverbrook írt¹⁰ — a Lloyd George-féle koalíció. De a liberálisokat azért nem lehet elmarasztalni, mert kikerülték a válságot. 1916 után a konzervatívok nagy hasznot húztak először is a Lloyd George-dzsal kötött szövetségükből, később pedig a liberális politikusok, szervezők és üzletemberek nem hivatalos ténykedéséből. S nem utolsósorban hasznot húztak a konzervatívok a liberális töredéknek a munkáspárti kormányokkal való együttműködési készségéből, amely által 1923-ban és 1929-ben magukhoz kívánták szelidíteni a munkáspártot.

A párt maga azonban 1916 után rohamosan szétesett. Sajnálatos módon erről a bomlási folyamatról keveset tudunk, kivéve a legfelsőbb intrikák részleteit, valamint a vetélkedő liberális felek, az Asquitháriusok és Lloyd Goerge-isták közötti verboszlút. Ez annál is inkább sajnálatos, mert a liberálisok még bomlásukkor is nemesek a toryknak jelenleg túlsúlyban levő uralkodó része és a munkáspártiak között képeztek hidat, de erőteljesen befolyásolták a munkáspárt mérsékelt vezetőit is. Mennyivel többet szeretnénk tudni a liberális iparmagnásoknak „az ipari béke” érdekében tett erőfeszítéseiről, különösen 1926 után (az ún. „Mondizmus”) [Útalás az 1927—28-as „Mond—Turner” tárgyalásokra, amely Sir Alfred Mond vegyipari magnás, valamint számos nagyiparvezér és Ben Turner, a veterán textil szakszervezeti vezető, akkor a Szakszervezeti Szövetség Főtanácsának elnöke között zajlott le, munkaügyi kérdésekről. A „Mond—Turner” féle tárgyalásokról l. részletesebben *G. D. H. Cole: A History of the Labour Party from 1914*. London, 1948, 202—204 l. — A ford. megj.]; a nem hivatalos liberális csoportoknak az uralkodó oligarchiára gyakorolt mérséklő hatásáról, mint azt 1926-ban Sir Osbert Sitwell¹¹ leírta; a liberális értelmiségiekről, például Beveridge-ről és Keynes-ről, akik kidolgozták azokat

¹⁰ Men and Power című művében, mely folytatása a szerző *Politicians and the War* című művének.

az elveket, amelyekkel a kihálófélben levő liberálisok először 1929-ben hozakodtak elő s amelyek tulajdonképpen a munkáspárt gazdaságpolitikájának alapjaivá váltak.¹² Számos dologról szeretnénk még tudni. Röviden tehát: még megírásra vár a liberális párt 1880 és 1939 között végbement hanyatlásáról és bukásáról szóló munka, amely majd megadja a kulcsot a brit politika megértéséhez.

Hasonlóan megírásra vár a munkáspárt kialakulása, bár *Cole, McKenzie, Beatrice Webb, Postgate Lansbury-ja* és *Williams Bevinje* ad ehhez bizonyos anyagokat. Előre megalkotott politikai felfogásunkon múlik, hogyan értékeljük a munkáspárt rendkívül érdekes aktáit, de az a tény teljesen bizonyos s ezt igazolja a legújabb irodalom is, hogy bár a brit uralkodó osztályok tartották a munkásosztálytól, komolyan azonban nem tartották a munkáspárttól. Leginkább még amiatt nyugtalankodtak, mi történik akkor, ha a munkáspárti vezetőség „felelőtlenségbe” sodródik vagy kisiklik kezéből a tagjai fölötti ellenőrzés. Ennek valószínűsége azonban csekély volt. A pártnak a semmiből kormányra való emelkedése 24 esztendő alatt részben más pártok jóindulatának tudható be — a liberálisok rendkívül kedvező választási alkut kötöttek velük 1906-ban,¹³ Baldwin pedig előre megfontoltan bátorította őket 1922-ben és azután.¹⁴ Ez a *nemtörődömség* időnként túlzásba ment. Lloyd George talán kissé nagyon is önhittén bízott saját képességeiben, abban, hogy leszereli majd a munkáspártot. Azonban a munkáspárti szavazatok növekedése az 1910-beli 400 000-ról az 1918-as közel 2 400 000-re (bár részben a liberálisok megosztottságának volt a következménye) valóságos nyugtalanságot keltett. A nagyiparosok és konzervatív politikusok politikája a két háború közötti időszakban rendkívül elkeserítette a munkásosztályt, amelyet ugyan nem vettek számításba s lebecsültek, de ez az elkeseredettség mindennél jobban megmutatkozott az 1945-ös elsöpő munkáspárti győzelemben. A liberálisok és konzervatívok legnagyobb tévedése nem az a balhiedelmük volt, hogy a munkásmozgalom egészében rendkívül szerény engedményekkel is megelégednek, hanem, hogy a liberálisokban és konzervatívokban megbízna. 1916 után csak saját kipróbált vezetőikben tudtak bízni, mint azt saját kárukon tapasztalhatták Macdonald, Snowden és Thomas 1931-ben. De feltéve, ha vezetőik igazolták a munkáspárthoz való tartozásukat, azt nem tudakolták meg tőlük, hogy vajon politikájuk lényegében „szocialistább”-e mint Macdonaldé vagy Lloyd Georgeé. A munkáspárti vezetőknek jóval kevesebb nehézségük volt balszárnyuk, mint a konzervatívoknak jobbszárnyuk fékentangolásában. Azokat a szocialistákat viszont, akik kiléptek a pártból vagy akiket kiűztek onnan, hagyták lemaradni. A Független Munkáspárt (ILP) röviddel azután, hogy elszakadt a munkáspárttól, összeomlott és a kommunisták sem kaptak soha nagyobb politikai támogatást. (Ez nem zárja ki a munkáspárton kívüli baloldal által vezetett és megbírdetett agitációt s egyéni széleskörű politikai támogatást.)

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az újabban kiadott anyag lényeges hozzájárulás a brit politika történetének megértéséhez. Brit olvasók számára különösen hasznos, hiszen számos korábbi feltevéseik megerősítését találhatják benne. A külföldi olvasókat talán lebilincseli majd az a gyakran ragyogó fény, amely a brit politika „műhelytitkai” jellemzi. E politikát, úgy folytatták, mintha a parlamenti demokráciát fel sem fedezték volna. Az újságírók szavával a „megszervezett” brit kapitalizmus és brit birodalom visszavonult szép rendben a második világháborúig. Csupán egy ízben, 1910—14-ben mutatkozott meg, hogy a lényegében mérsékelt politika hajótörést szenvedett otthon. De azoknak az éveknak az emléke, midőn a konzervatívok kézkek voltak a főrendeket, koronát és hadsereget egy annak rendje és módja szerint megválasztott kormány politikája ellen felhasználni, nagyjából feledésbe merült, bár a szocialista propaganda halványan életben tartotta. Azt a „megrázkódtatást, amely alapjában kellett, hogy megrendítse [Nagybritannia] parlamentáris felépítését” (*Blake,*

¹² *Laughter in the Next Room*. 1948. 212—29. l.

¹³ *R. F. Harrod: Life of J. M. Keynes*, 1951; értékes erre vonatkozóan *Tom Jones: Diary with Letters*. 1954-ben megjelent műve, bár túlságosan szűkszavú a „Clive-csoport”-ra vonatkozó adatok kivételével. Jones maga fábriánus volt, aki Lloyd George-on keresztül kapaszkodott a magasba.

¹⁴ *F. Bealey: Negotiations between the Liberal Party and the Labour Representation Committee before the General Election of 1906* (Az 1906-os általános választás előtti tárgyalások a liberális párt és a Munkás Képviselői Bizottság között). *Bulletin of Institute of Historical Research*, XXIX. Nov. 1956, 261., *F. Bealey: The electoral arrangement between the Labour Representation Committee and the Liberal Party* (A Munkás Képviselői Bizottság és a liberális párt között történt választási megállapodás). *Journal of Modern History*, XXVIII. 1956. dec. 4. 353 l.

¹⁵ Baldwin magatartására különösen az első munkáspárti kormány irányában ld. *G. M. Young: i. m. 77—8. l., Tom Jones: i. m. III. stb.* Vonakodására, hogy 1926 után vezessen be szakszervezet-ellenes törvényhozást, amelyre az ökonzervatívok akarták rávenni. Ld. *G. M. Young: i. m. 120—5. l.*

i. m. 218. l.) kikerülték. Nagybritannia vezetői kevésbé voltak sikeresek birodalmi kapcsolataik fenntartásában, habár a látszatokat megőrizték s csakugyan — Írország kivételével — visszavonulásuk nem volt teljes vereség egészen 1945-ig. Mindent összevéve, a politikai vezetők története a siker története. Vajon ez így fog-e folytatódni akkor is, amikor nagy gyorsasággal közeledő végéhez érnek manőverezési lehetőségüknek, amelyet egyedülálló gazdasági és birodalmi helyzetük adott — erre talán csak a 2007-ik év történészei tudnak majd feleletet adni.

E. J. HOBSBAWM

J. F. BÖHMER :

REGESTA IMPERII, II. SÄCHSISCHES HAUS: 919--1024.

Dritte Abteilung: Die Regesten des Kaiserreiches unter Otto III. 980 (983) — 1002 nach Johann Friedrich Böhmcr neubearbeitet von Mathilde Uhlirz

(1—2. Lieferung, Graz—Köln, Verl. H. Böhlau Nachf. 1956—57. 415—849. 1.)

REGESTA IMPERII, II. A SZÁSZ DINASZTIA: 919—1024.

Joggal tekinthetjük a XIX. századot Európa szerte a történeti forrásanyag feltárása terén jelentős korszaknak. Németországban Freiherr von Stein kezdeményezésére 1819-ben indult meg a német történeti források hatalmas gyűjteménye, a Monumenta Germaniae Historica sorozat, ez a kitűnő, máig is élő forráspublikáció, amelynek elévülhetetlen érdemei vannak a történelmi forráskritika tudományos módszereinek kialakítása terén. „Diplomata” sorozatában az oklevelek ezreit adták ki, ez a munka azonban lassan haladt és így az egyre növekvő tudományos igények kielégítését nem lehetett a Monumenta megjelenésétől függővé tenni. A sorozat egyik munkatársa, J.F. Böhmcr ezért egy regesztapublikációt bocsátott közre, a Monumentától függetlenül. Idestova ötnegyed száz évvel ezelőtt, 1831-ben jelent meg a Regesta chronologico-diplomatica regum atque imperatorum Romanorum (Die Urkunden der Römischen Könige und Kaiser) c. munkája, amelyben 911-től 1313-ig egy kötetben állította össze az általa ismert német császári oklevelek kivonatait. Ez a munka lett a Regesta Imperii, az azóta fogalomná vált „Böhmer” sorozat megindítója. A regeszták ugyan csak rövidke, néhányzavasak voltak, amelyeket inkább csak tartalmi mutatóknak, mint a teljes szöveget helyettesítő regesztának lehet tekinteni, mégis hasznos kiindulópontul szolgálhattak a további kutatásnak.

Persze az eredeti „Böhmer”, amely még a nagy forrásfeltáró munka kezdetén jelent meg, rövidesen elavult, és ezért már a század végén új, bővített kiadásokra volt szükség. A nagyarányú feltárásokat mutatja, hogy míg Böhmcr eredeti kötete 403 évet ölelt fel egy kötetben, addig most minden dinasztia korára külön kötetet szántak. Az új kiadások az eredeti kiadás beosztását követték: külön rubrikákban közölték a keletet, a regesztát, az eddigi kiadásokat stb. A szász dinasztia-kori kötet első füzetét Nagy Ottó koráig bezárólag Emil von Otenthal adta ki 1893-ban, de munkája folytatására egészen a második világháború utánig nem került sor. Ekkor az Osztrák Tudományos Akadémia újból megindította a sorozatot, és azóta az ismert Böhlau-Verlag gondozásában már több füzet jelent meg. Hanns Leo Mikoletzky II. Ottó korának regesztáit adta ki, míg III. Ottó korszakának anyagát Mathilde Uhlirz rendezte sajtó alá. Megkezdődött a következő kötet új kiadása is, elsőnek II. Konrád regesztáit bocsátotta közre Norbert v. Bischoff közreműködésével Heinrich Appelt.

Jelen ismertetésünkben csak a III. Ottó okleveleit tartalmazó kötetet foglalkozunk, amelynek számunkra különös jelentősége van, hiszen ez a kor egybecsik államalapításunk korával. Az Osztrák Tudományos Akadémia kitűnően választott, amidőn ezt a kötetet M. Uhlirzra bízta. A szerzőnő ugyanezt a kort dolgozta fel a Bajor Tudományos Akadémia által kiadott Jahrbücher des deutschen Reiches sorozatban (vö. Századok, 1957. 443. l.) és e korszak legkiválóbb szakértőjénk számítható. Így a két munka tulajdonképpen kiegészíti egymást: a regesztakötet az Évkönyvkötet forrásközlő függeléke.

A történettudomány fejlődését mutatja, hogy Uhlirz szövege sokszorosra az eredeti Böhmcr szövegnek. Böhmernél e korszakra mindössze 13 oldalon 267 regeszta esik, míg itt 435 oldalon 527 oklevél-regesztát találunk. Az oklevelek száma ugyan csak két-

szeresre emelkedett az első kiadás óta, de a terjedelem negyvenszeresre nőtt. Ez azonban nemcsak a bővebb regesztákból, hanem abból is következik, hogy az új Böhmer kiadásokban a császári okleveleken kívül egyéb regesztákat is találunk. A császár életére, vagy a birodalom fontos eseményeire vonatkozó egyéb források (elbeszélő forrásokból is!) is be vannak osztva a kötet anyagába. Ezeknek száma jóval meghaladja az oklevél-regeszták számát. Az egyes császári oklevelek regesztáit arab számmal sorszámozzák, míg az egyéb kivonatokat az időrendben előtte található oklevél-regeszták sorszámát kapják, ezt betűvel törve. Az időrendbe szedett regeszták között feltüntetik a ma már nem ismert, de valamiképpen rekonstruálható oklevelek kivonatait is. A szöveg végén három függelékkel találunk: az első a később keletkezett hamisítványok kivonatait tartalmazza, a második a szövegben közlött deperditumoknak az oklevélynyerők betűrendjében összeállított jegyzéke, végül a kiigazítások és pótlások következnek. Az új kiadás szakított a régi Böhmer-kötetek rubrikás beosztásával, amely ugyan elcsúfította a nyomdatükröt, mégis áttekinthetőbb volt. Ennek ellenére helyesnek kell tekintenünk az új módszert, hiszen a kivonatok annyira megdővültek, hogy a rubrikák közé csak nehezen lettek volna beszoríthatók. Az új kiadásban a regeszta élén a bal sarokban a keltet, míg ugyanannak a sornak a jobb sarkában a sorszámot találjuk. Ezután a császári okleveleknél a német nyelvű regeszta következik, amelyet folytatólag zárójelben az oklevél latin szövegének legfontosabb része követ. Majd a kancellár nevét s néhány oklevéltani megjegyzést (pl. az oklevél írójára, vagy az arena, esetleg a promulgatio első szavai) közül a regeszta. Ezek után kurzív szedéssel az oklevél eredetijének, esetleg másolatainak őrzési helyére vonatkozó adatokat, továbbá a kiadások (regeszták is) felsorolását találjuk. A regeszta végén a szerzőnő petit szedéssel a regeszták történeti és diplomatikai magyarázatát közli a teljes szakirodalom felhasználásával. A nem császári oklevelek és egyéb források regesztái hasonló jellegűek, azzal a különbséggel, hogy a latin forrásidézet a kurzív szedésű részbe kerül.

Magyar vonatkozású adatokat 19 regesztában találunk (962/f, 977, 979/I—II.a, 1027/a, 1164/a, 1217/c, 1219/b, 1235/c, 1246/a, 1246/d, 1341/a, 1349/c, 1362/d, 1370/d, 1396/c, 1402/h, 1407, 1407/c, 1422/b). Ezek a kivonatok tulajdonképpen a Jahrbuchban is megtalálható, Magyarországot érintő adatokat tartalmazzák bővebb vagy rövidebb formában. Uhlirz az Imperium és Magyarország e korbeli kapcsolatait a német történetírásban kialakult III. Ottó-kép szemzőgöből vizsgálja. III. Ottó uralkodása nagyjából egybeesik a lengyel és magyar állam kialakulásának idejével, és a két állammal kétség kívül vannak kapcsolatai a Birodalom „renovatio”-ján munkálkodó császárral. A császár ismeretes lengyelországi látogatása (vö. 1349/d-e sz.) vagy I. István király bajor házassága és megkoronázása (vö. 1217/c, 1396/e, 1407/c, 1422/b sz. regesztákat és az itt idézett irodalmat), noha túlzott a császár koronaküldésben játszott szerepének a beállítása, mégis igazolja azt, hogy III. Ottó birodalmának voltak politikai céljai keleti szomszédaival. Uhlirz könyvének ismertetése során nem térhetünk ki az összes ezzel összefüggő problémákra. Az Uhlirz-féle teóriák többé-kevésbé megegyeznek a mai nyugat-német történetírás álláspontjával, amelyet végső sorban Schramm 1929-ben megjelent művére vezethetünk vissza (vö. Századok, 1957. 444. l.). Uhlirz munkáját együtt kellene méltatnunk a mai nyugat-német történetírás e tárgyú munkáival.

Még egy kérdésre kell kitérnünk. Mint láttuk, ez a kötet, akár a Jahrbücher, régi, műltszázadi kiadvány folytatása. Ezek a sorozatok annak idején koruk tudományos színvonalán álltak, azóta azonban a történettudomány hatalmasat fejlődött, így ezt a kiadványtípust elavultnak kell tekintenünk. Okleveles anyagának legnagyobb része azóta megjelent a Monumenta Germaniae Historica megfelelő kötetében, és nem okleveles anyaga is kiadott forrásokon alapszik. Ha egy-két helyen az eredeti alapján korrigálni is lehetett a kiadások kisebb hibáit, ez még nem indokolja az új, éspedig nem is in extenso, hanem regesztakiadást. Az eredeti, műltszázad eleji „Böhmer” számlájára kell írunk a kiadvány császárcentrikus szemléletét is. Hiszen a gyűjteménybe önálló regesztaként csak a császár okleveleit vették fel, így csak kevés, főleg a császárral összefüggő adatot tartalmazó oklevél kerülhetett be az egyéb regeszták közé is. Így tehát az egyes kötetek szerzőitől függ, hogy mennyire tudta magát túltenni a műlt század kötöttségein. A szerző valóban mindent megtett ennek érdekében. A császári oklevelek regesztái mellé igyekezett minél több olyan adat regesztáit elhelyezni, amelyek a legtávolabbról is érintik a Birodalom történetét. Így bekerülhettek a császárral és birodalmával közvetlenül össze nem függő olyan események, amelyek a szomszédos államokban történtek, azonban kihatásaik már a német történetre is hatást gyakoroltak. Bár a régi kiadások eseménytörténeti szemlélete még mindig felismerhető, mégis a gazdaság- és társadalomtörténeti jelentőségű adatokra is több gondot fordít, mint elődei. Ilyen esetekben többnyire a kivonaton kívül közli az eredeti szöveget is. Haszonnal forgat-

hatja a diplomatikus is az új „Böhmert”. A kutatóknak a legtöbb segítséget azonban a petittel szedett, igen részletes jegyzetanyag nyújthatja. Így végeredményben, noha az új kiadás nem is ad teljes képet a X. század végének életéről, mégis nagyon sok problémát tisztáz, és azért nem tekinthetjük a kiadást haszontalannak.

Meg kell még jegyeznünk, hogy sajnálatosan elmaradt a név- és tárgymutató, amely nélkül pedig ilyen nagy kiadvány csak nehezen használható. Reméljük azonban, hogy ha a szász dinasztia utolsó uralkodója, II. Henrik korának regesztáit kiadják, ezt olyan mutatóval látják majd el, amely a dinasztia többi uralkodója regesztaköteteire is vonatkozik.

KUBINYI ANDRÁS

EDUARD SIEBER:

KOLONIALGESCHICHTE DER NEUZEIT

(Bern, A. Francke Verlag. é. n., 276 l.)

AZ ÚJKOR GYARMATTÖRTÉNETE

A baseli szerző ebben a művében Európának az egész földre történő kiterjeszkedését, e terjeszkedés korszakait kívánja ismertetni. Ez nagy vonásokban sikerült is. Viszont teljesen elmollózta a gyarmati országok függetlenségi törekvéseinek, az imperializmus felbomlásának bemutatását. Ez bizonyos fokig csonkává teszi a könyvet, hiszen így nem kapunk kitekintést a gyarmatbirodalmak széthullásáról, a gyarmati népek felemelkedéséről.

Európa erőszakos terjeszkedése más világrészekben a keresztes hadjáratokkal kezdődött. E fegyveres vállalkozások okát Sieber a kereszténységnek „egy akol, egy pásztor” elvi álláspontjában keresi, de maga kénytelen elismerni, hogy abban erős gazdasági rugók is szerepet kaptak. A keresztes háborúkon elsősorban az olasz kereskedővárosok nyertek, és amikor az egyháztól és a kereskedelemtől egyaránt szorgalmazott mongol összeköttetést a szeldsuk- majd az ozmáni-törökök végleg elvágták, Európának az „Indiák” felé új kereskedelmi utakat kellett keresnie. Az új utak a Földközi-tenger helyett az Óceánon át Afrika és a távoli nyugat felé vezettek. Útkeresőkké a portugálok és a spanyolok váltak, a kereskedelem súlypontja pedig a Földközi-tenger vidékéről az Atlanti óceán partjára helyeződött.

Az előnyomulást a portugálok kezdték meg. Ők már 1250-ben végleg kiveték országukból a mórokat és a harc színterét Afrika földjére helyezték át: a reconquistából conquista lett. Csakhamar újra felfedezték Madeirát és az Azori szigeteket és 1434-ben hajósaik elérték a Bojador fokot. Tíz évvel rá a Verde-fokhoz jutottak el. 1471-ben Felső Guinea partjain kötöttek ki, majd lehajóztak a Kongóhoz. Végül 1486/87-ben Bartolomaeus Diaz megkerülte a Jöreménység-fokát, úgyhogy tíz évvel később Vasco de Gama már elérhette a kelet-afrikai Melindét, ahonnan arab útmutatással könnyen átkerülhetett az indiai Kalikutba. Így Európa megtalálta az Indiába vezető új utat.

Ez időben Kolumbus és spanyoljai az óceánt áthajózva egy új világrész darabjait fedezték fel. Portugálok és spanyolok közt fegyverrel is megindult a vetélkedés. Már 1479-ben a pápának kellett döntőbíróként fellépnie, hogy a Kanári-szigetek a spanyoloké maradhassanak. 1493-ban a pápa úgy döntött, hogy a Verde-foktól 100 tengeri mérföldre nyugatra húzódó meridián választja el a portugál és spanyol hódításterületeket. Egy év múlva a tordesillasi egyezmény tovább tolt a nyugat felé a határt, miáltal az Azori szigetek portugál kézen maradhattak.

Igy indult meg Európa terjeszkedése a tengeren túlra. Ettől kezdve évszázadokon át tartottak a felfedezőutak és ezekkel együtt vagy ezek nyomán a kereskedelmi és velük egybefonódva a rabló vállalkozások. A középkor folyamán Európából kiáramló arany helyébe özönlott a kincs, nemesfém és nemesfémeket érő gyarmatáru, a rabszolga-kereskedés óriási értékekkel gazdagította az Óvilág vezető hatalmait.

Sieber nem titkolja el a rabszolgavadászatok tényét és a szörnyű koloniális vérengzéseket, de általában hallgatással siklik el a gyarmatosítás történetének ez árnyoldalai felett, nem részletezi azokat. Bővebben tér ki a gyarmatosító hatalmak egymásközi viszályaira és főleg azt festi, hogy a terjeszkedési tendencia miképpen vált a fehér emberiség közt véres és hosszantartó háborúk okozójává. A XVII. és XVIII. század kereskedelmi háborúit pontosan regisztrálja, de csak a birtokváltozások szempontjából.

Itt feltétlenül szóvá kell tenni a gazdasági háttér megfelelő elemzésének a hiányát. Szerző nem mutatja meg, hogy milyen lökést adott a világgazdaság fejlődésének, pontosabban a tőkés gazdálkodás kialakulásának az Európába özönlő arany és más érték ott, ahol az megfelelő társadalmi viszonyokra talált. (És miért maradt pl. meddő a feudális-musban megrekedt Ibériai félszigeten.) Azzal is adós marad a könyv, hogy részletesebben rámutasson a gyarmattá süllyesztett országok gazdaságának felbomlasztására. Ezt éppen csak hogy említi. Azt a nagy embervesztéséget pedig, amelyet a meghódított népek elszenvedtek, nemkülönben politikai önállóságuk elvesztését és ennek a fejlődést akadályozó hatását egyáltalán nem regisztrálja. Igaz, hogy elitelőleg beszél arról az ideológiaiáról, mely kezdettől fogva a fehér ember abszolút fölényét hirdette. De nem vesz tudomást az egyház szerepéről, a térítők véres fanatizmusáról, sőt ellenkezőleg, maga is megismétli a fehér ember civilizációt terjesztő „terhéről” szóló frázisokat. Így a szerző álláspontja veszedelmesen emlékeztet a híres mondásra, amely ama misszionáriusok tevékenységéről szól, akik istent mondanak és textilárut értenek alatta. Holott a mű más lapjain maga is kikel a durva „materializmust” terjesztő gyarmatos módszerek ellen.

Ezek a kisebb-nagyobb hiányosságok, ha le is vonnaka könyv értékéből, alapvetően nem változtatnak a munka hasznos voltán. A spanyol—portugál, 1492-től 1598-ig terjedő korszakot részletesen tárgyalva kiemeli a spanyol gyarmatoknak a hódítás „vad” időszakára következő konszolidációját. A „Királyi Spanyol Legfelső Indiatanács” igazgatását nagyszabású és tervszerű intézkedések jellemezték, melyek bizonyos tekintetben védtek az indiánokat és a tudomány fejlesztését sem hanyagolták el. A portugál gyarmatvilág sohasem érte el ezt a fejlődést, amit elsősorban a központosítás nagyobb hiánya magyarázott meg.

E két feudális világhatalom újonnan szerzett birtokaiba az atlanti part más, fejlettebb országai kezdetől fogva betörték. A francia, angol és holland vetélytársak támadását a szabadságharcát győztesen megvívó Németalföld vezette. 1602-ben alakult meg ott a Keletindia Társaság, mely II. Fülöp halála évében, 1598-ban az Indonéziába behatolt flotta eredményeit törekedett továbbfejleszteni és szinte teljesen kiűzte onnan a portugálokat. A spanyolokat pedig az Antillák egyes szigeteiről kergették el az angolok és franciák. Kanadában franciák alapítottak gyarmatokat, az angolok Észak-Amerika attól délre fekvő vidékein és Indiában vetették meg a lábukat. Az orosz cár felderítői két évszázad alatt egész Szibériát meghódították és a birodalomhoz csatolták.

A spanyol—portugál gyarmaturalmi elsőbbséget 1598 és 1688 között a hollandusoké, majd 1688 és 1783 között a franciáké váltotta fel.

Mindeme korszakokat gyakran évtizedekig tartó háborúk jellemezték, melyeket a tengerentúlon gyarmatosító hatalmak egymás ellen folytattak, mégpedig vagy az európai háborúk következményeképp, vagy pedig úgy, hogy a gyarmaton kitört háborúk terjedtek át Európára. Végül 1783 és 1870 között a brit gyarmat-birodalom jelképezte elsősorban a gyarmati hódítások eredményeit.

Sieber könyve részletesen ismerteti e korszakok gyarmattörténetét. Különösen érdekes az, hogy miképpen kaparintották magukhoz az angolok a hatalmas kiterjedésű India feletti uralmat. Ők is, miként már a spanyolok Amerikában, a helyi uralkodók egymáselleni viszálykodásait használták ki. Az 1600-ban Londonban megalakult Angol Keletindia Társaság katonasága nagyrészt indusokból rekrutálódott, és ezzel igazták le a brit gyarmatosítók az ősi kultúrájú szubkontinenst, mégpedig lépésről-lépésre. Tervszerű terjesztésüket Cromwell híres hajózási törvényei is elősegítették.

Indiának angol textilpiaccá és ópiumtermesztőterületté való átváltoztatása, nemkülönben a hollandok indonéziai fűszergazdálkodása, az Antillák és Afrika cukornád-ültetvényeinek kialakítása jelzi a gyarmatok gazdasági szerepének megváltozását.

Kezdetben a gyarmatosítás csak az új földrészek partszegélyeire terjedt ki. Itt folyt a cserekereskedelem, itt szerezték be a rabszolgákat, innen indultak el a felfedezők a háttország felderítésére. A partokon fegyverrel vagy szerződésileg biztosított, jó kikötőjű kis földdarabokon rendezték be a hódítók kereskedelmi telepeiket, a faktóriákat. A világgazdaság fokozatos kialakulása hozta magával az alávetett területek termékeinek értéknövekedését. Így keletkeztek az ültetvények, egyre több fehér ember indult tengerentúlra, hogy a szinte ingyenes munkaerővel minél gyorsabban, minél több értéket termeljen. Ez lendítette fel a rabszolgakereskedelmet, ezért kellett jobbsorba süllyeszteni az őslakókat. A nagy kereskedelmi társulatok mintegy önálló államként jártak elől a véres hódítások és zsarolások visszatartó módszereiben. Könyvünk aránylag keveset szól erről, holott pl. lord Clive és Warren Hastings pereit épp elég érdekes részletekkel szolgálhatnának.

A gyarmatokat tehát a XVII. század óta egyre nagyobb mértékben indult meg a földszerzés, területi terjeszkedés az ország belseje felé. Most már a „pontoszerű” gyarmatosí-

tást a „felületi” terjeszkedés váltotta fel. A nagy gyarmati területek azután megfelelő éghajlati viszonyok esetén bőven adtak helyet a európai kivándorlóknak. A valláspolitikai, vagy gazdasági okból új hazát keresők így főleg Észak-Amerikában, Dél-Afrikában és — kezdetben kényszerítve — Ausztráliában hazai mintájú országokat alapítottak. Csak idő kérdése volt, hogy ez új államok mikor függetlenítik magukat teljesen a (mostoha) anyaországtól.

A példát az észak-amerikai tizenhárom állam szövetsége mutatta meg arra, hogy miképp kell minél teljesebb önkormányzatot, majd fegyveresen a függetlenséget kivívni.

A csupán az anyaország szempontjait figyelembe vevő merkantilizmus helyébe lépő fiziokrata felfogás, Adam Smithék szabad gazdálkodási iskolája és nem utolsósorban a felvilágosodás ideológiája aláasta a többé-kevésbé rabszolgatartáson alapuló ültetvénygazdálkodást. A francia forradalom és Napóleón háborúi következtében teljesen válságba kerültek az ültetvények. Egyre több helyen szabadultak fel a rabszolgák, a franciák elméletben elismerték az emberek egyenlőségét, az Egyesült Államok több állama megtiltotta a rabszolgaéhozatalt, sőt egyesek megszüntették a rabszolgaságot. A fejlődés hasznélvezője Anglia lett, amely a szárazföldi zárlattal tönkretette a vetélytársak ültetvény-gazdálkodását, a tengeri uralom megszerzése után pedig a rabszolgahajók elfogását a „nemzetközi erkölcs örénék” aláarcában, álszent módon önzetlen érdemként kürtölte világgá.

A „tengerek rendőre” mindenesetre arra használta fel flottafőlényét, hogy konkurrencsei gyarmatait magához ragadja.

Mialatt a napóleoni korszakot követően az Új Világ spanyol gyarmatai kivívták függetlenségüket, a gyarmatosító hatalmak figyelme a Csendes-óceán felé fordult. A végtelen kiterjedésű Kína, melynek császára még a XVIII. század végén szembeszállhatott az angol királlyal, száz évvel később gyarmatosító államok csztozkodási területévé vált. Az óriási koncfeletti vetélkedést, a Mennyei Birodalom megalázását és kirablását a szerző részletesen és tárgyilagosan adja elő.

Kína sorsának alakulása, az Ázsia határtalan térségeiért folytatott versenyfutás már az imperializmus korszakába vezet át. És idetorkollik Afrika kikutatásának és gyarmati felosztásának története is, melyet a könyv írója ugyancsak kimerítően ismertet.

Angliának, „a világ műhelyének”, mely a tengerfeletti uralom megszerzése után egy új gyarmatbirodalmat épített fel, csakhamar az iparossá vált ifjabb vetélytársak gyarmatosító étvágyával kellett megküzdenie. Sieber arra is kitér, hogy a gyarmati viszálykodás hogyan hatott vissza a hatalmak külpolitikájára és hogyan fokozta a háborús veszélyt.

A könyv utolsó fejezetei ennek az új és nagyjelentőségű küzdelemnek a részleteit tartalmazzák. Sajnos hiányzik belőlük a gyarmatok szerepe a kialakult tőkés világgazdaságban, a gyarmatok termékeinek jelentőségére történő utalás. A „kölajháborút” ugyanúgy hiába keressük, mint a különböző fémekért és más nyersanyagért folytatott viaskodás állomásainak megmutatását. Az, hogy milyen hatással volt a gyarmatok fejlődésére a gyakorta rájuk kényszerített monokultúra s ennek világgazdasági kibatásai, ugyancsak hiányzanak Sieber művéből.

Az első és második világháborúról és az 1914-től eltelt negyedszázadról azonban még a vázlatnál is rövidebben beszél. Az 1917-es orosz forradalomról, mint „Oroszország összeomlásáról” csak egy fél sora van; a forradalomnak a gyarmatok függetlenségi harcára való kibatásáról még ennyi sem. Azt azonban megállapítja, hogy a gyarmati uralom alapjai megrendültek és a kolóniák kiskorúságban tartott népei egyenjogúságot követelnek.

Sieber könyve tehát csak mint a gyarmatosítás történetének tára, tényközlések gyűjteménye használható. A belső összefüggésekre, törvényekre alig tér ki. Ilyenekre a szövegben gyéren utal, a XIX. század végétől kezdve minden állásfoglalástól óvakodik és a gyarmati uralom befellegzéséről szóló elégikus megállapítását is csupán egy-két mondatban nyilvánítja. Álláspontja nem a tárgyalt anyagból szervesen, hanem az előszóból adódik, amely egyébként ugyancsak szükséavú.

Másfelől ennek a többnyire lexikális rövidségű és tömörségű előadásmódnak jó oldala világossága, közérthetősége, a mondanivalók szabatos kifejezése. A jó stílus azonban nem pótolhatja a periodizáció hiányát, melyet magának az olvasónak kell megszerkesztenie a csupán időbeli sorrend és hatalmi helyzetek szerinti főbeosztások helyett.

A könyvet rövid irodalmi bibliográfia, időrendi tábla és névmutató egészíti ki.

HERMANN HEIDEGGER:

**DIE DEUTSCHE SOZIALDEMOKRATIE UND DER NATIONALE STAAT 1870—1920.
UNTER BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DER KRIEGS- UND REVOLUTIONSJAHRE**

(Göttingen, Berlin, Frankfurt, Musterschmidt Verlag. 1956. 401 l.)

**A NÉMET SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÉS A NEMZETI ÁLLAM 1870—1920.
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HÁBORUS ÉS FORRADALMI ÉVEKRE!**

Nem hisszük, hogy nagyon messze rugaszkodnánk a valóság talajától, ha annak a véleményünknek adunk e helyütt kifejezést, hogy a szerző által feldolgozott téma jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. 1870—1920 között a német szociáldemokrácia állásfoglalása meghatározó jelleggel bírt nemcsak a nemzetközi munkásmozgalom, hanem Európa népeinek sorsára is. 1914 előtt a német párt a II. Internacionálé mindenki által elismerten legnagyobb befolyású szervezete volt. 1914—18 között nem kis részben e párt vezetői voltak felelősek a felülkerelkedő szociálszovinizmusért, a II. Internacionálé csődjéért, azért, hogy a népeket az imperialista háborús kormányoknak szolgáltatták ki. 1917—18 után a német szociáldemokrácia vezető szerepet játszott a „rend” konszolidálásában, a forradalmi hullám megtörésében.

Már az elmondottak alapján is érthető, hogy nagy érdeklődéssel vettük kézbe a nemrégiben kiadott nyugat-német feldolgozást. Várakozásunkat még fokozta az is, hogy a kötet szerzője — a német szociáldemokrata mozgalom régi résztvevője — ezúttal azért fogott tollat, hogy a legutóbbi tapasztalatokat figyelembevételével elemezze a szociáldemokrácia és a nemzeti állam viszonyát, kapcsolatait.

A szerző nemcsak a felfokozott igényeket nem elégíti ki, de sok esetben tényleg vezetési az olvasót. Hiányérzetet kelt, mert alapkérdéseket hagy megválasolatlanul, új ismereteket csak részletekérdésekben ad, a tömegek mozgását alig követi, a párt, a szakszervezetek belső problémáit, a munkásmozgalom és a nemzeti törekvések összefüggéseit nem elemzi. Másrészt a könyv alkalmas arra, hogy a történelmi tényeket kevésbé ismerő olvasóban olyan képet alakítson ki, amely fedi ugyan a szerző mai felfogását, de annál kevésbé felel meg a munkásmozgalom igaz történetének. Igaz, H. Heidegger történelmi tényekre támaszkodva írta meg művét, de a történelmi tényeknek csak kisebbik részét használta fel. Voltaképpen a munkában nem az egész szociáldemokrácia, hanem csak a mozgalom jobbszárnyának történetét kapjuk. A szerző nem jelöli meg, hogy csak a történetet ad, sőt a jobbszárny szerepéről, tevékenységéről úgy ír, mintha az az egész párt, az egész munkáosztály alapvető tömegeinek felfogását, történelmi mozgását tükröznék. H. Heidegger nem „objektivistá” történész. Történelmi szereplőiről írva ő maga is értékel, ítél, vádol, magyaráz és védelmez, elmarasztal vagy méltat, de mindenképpen modernizál. Ez utóbbi törekvése különösen a jobboldal meglevenítésénél tűnik fel (e jelenségre még a későbbiekben, adott esetekben visszatérünk, megkísérelve e modernizálási tendencia okát is megválaszolni). H. Heidegger a marxizmust megtagadva, a német szociáldemokrata mozgalomból kezdetben a baloldalt, de tulajdonképpen a centrumot is kizárva, összeválogatott tényekből olyan atmoszférát teremt, hogy önkéntelenül az ötlík eszünkbe, ha ferde szögből erős fényrel világítanak meg egy tárgyat, akkor annak elkülönült, eltorzult árnyéka jelenik meg. E munkában nem annyira a közölt tényanyagot, mint inkább a reflektorfényt és az árnyékot tartjuk figyelemre méltónak.

A szerző feldolgozásában igen nagymértékben támaszkodott a szociáldemokrata sajtóirodalomra, különösen a Vorwärts sajtóanyagára. A történelmi ugrópontoknál megállapításait jegyzőkönyvek vagy az odavágó memoár-irodalom adataira építette. Érdekesek és tanulságosak a könyv azon lapjai, melyeken Heidegger a német szociáldemokrata vezetők későbbi, visszaemlékezészerű megállapításait, értékelő összefoglalóit ismertet. Azonban már itt, a könyv forrásanyagának szemügyrevételekor meg kell jegyeznünk, hogy nagyfokú egyenetlenséget, aránytalanságot és fontos forrásanyagok teljes figyelmen kívül hagyását kell tapasztalnunk. A szerző a háború előtti szociáldemokrácia történetének magírásánál nem használta fel sem a párt kongresszusainak jegyzőkönyveit, sem a párt-sajtót. A könyvből teljesen kirekeszti a szociáldemokrata párt balszárnyának szereplését, és mint a mellékelt tíz oldalnyi bibliográfiából kitűnik, csak R. Luxemburg „Junius brosurá”-ját, F. Mehringnek a német szociáldemokráciáról írt művét, és K. Liebknecht „Osztályharc a háború ellen” c. írását tanulmányozta át. Már önmagában a források ily egyoldalú felhasználásának is el kell torzítania azt a képet, amelyet a szerző

az egész német szociáldemokráciáról kívánt adni. Felmerül a kérdés, miért nyúlt a szerző ilyen önkényesen a szociáldemokrata párt forrásanyagaihoz, nem tartott-e attól, hogy ez megalapozatlan megállapítások megtételéhez vezet. A könyv elolvasása után nyugodtan felelhetjük, hogy a csonka forrásanyag nem véletlen jelenség. A szerző prekoncepciót elképzeléssel nyúlt témájához, a szociáldemokrata párt egész ismert történetét előre, meghatározott szempontból kívánta újra írni.

A könyv értékéből sokat levon az, hogy a szerző nem használta fel a nem német forrásanyagokat. Gondolunk itt elsősorban a II. Internacionálé nemzetközi tanácskozásainak jegyzőkönyveire, de a korabeli és későbbi, adatközlő és feldolgozó francia, orosz és angol nyelvű irodalomra is.

A könyv szemléletét illetően magát a szerzőt idézhetjük, aki előszóként írta a következőket: „a nacionalizmus és a szocializmus a második világháború után — ha más arculatban és teljesen megváltozott szemléletben is — még mindig politikai problémák, amelyekhez a pártoknak állást kell foglalniuk. A német szociáldemokrácia e kérdésben nagyon világos nemzeti álláspontot foglal el.”

H. Heidegger maga mondja el, hogy könyve megírására, mint régi szociáldemokratát az a kérdés ösztönözte, hogy a német szociáldemokrata párt történeti fejlődése miként határozta meg ezt a teljes fordulatot a marxi internacionalizmustól — a burzsoá nemzeti állam elismeréséig.

Hermann Heidegger könyvét öt részre tagolta. Az első részben a német szociáldemokrata párt történetének 1891-ig terjedő korszakát dolgozza fel. Talán ez a fejezet a történeti események feltárása és elemzése szempontjából a leggyengébb. Új ismereteket nem ad, de erre nem is törekszik. A szerző célja az, hogy a kezdeti, noha egyáltalán nem „hőskorszaknak” tartott periódusról egy rövid, átfogó és egyben újraértékelő összképet nyújtson, amelynek során mindenki elnyeri azt a méltó helyet, amelyet a mai nyugat-német szociáldemokrata párt szerint megérdemel.

A szerző felfogása szerint e korszakra elsősorban a negatív vonások jellemzőek, amelynek lényege és kiinduló forrása a marxizmus. H. Heidegger szerint ugyanis — és ez a gondolat fut a könyvön végig többszörsen aláhúzva és végkövetkeztetésként megjelölve — a marxizmus elutasít, tagad minden nemzeti gondolatot. H. Heidegger a következő ellentétpárt állítja fel: egyik oldalon áll a marxi osztályelmélet és proletár-internacionalizmus — a másik oldalon a „nemzeti gondolat”, a nemzeti állam elismerése, amelynek feltétele mind az osztályharc és osztálykategóriákban való gondolkodás, mind a proletárnemzetköziség feladása. A „nemzeti gondlattól” a nemzeti állam segítségével születik meg a H. Heidegger által ideálisnak tartott, és a marxizmussal szembeállított ellentétpár: a különböző társadalmi rétegek, osztályok, politikai csoportosulások összefogására támaszkodó erős Németország, a „welfare state”, a rend befelé, a tekintély, hatalom kifelé.

Senki sem állíthatja, hogy a marxizmus és a nacionalizmus között a német munkásmozgalom során belül nem folyt küzdelem, vagy hogy H. Heideggernek ilyen kérdésfelvetése, beállítása jogosulatlan, utólag erőszakosan konstruált. H. Heidegger azonban az általa feltett kérdés megválaszolásánál már lecsúszik a tények talajáról, nem a körültekintő történész gondosságával jár el. Politikai érzelmi felületen, olyan minden alapot nélkülöző kijelentések megtételére ragadtatják el, amelyeknek célzatossága első pillanatra is szembetűnő. Heidegger, hogy a marxizmus hatását károsnak mutassa ki, bonyolult folyamatokat egy-két mondatdal intéz el (pl.: a marxizmus és honvédelem viszonya, Bebel és Liebknecht kiállása a parlamentben a porosz-francia háború idején), máshol meg közismert dolgokat „felejt el” megemlíteni, vagy pedig — és erre is van példa — valótlanul állít. Így történhetett meg, hogy a szerző, aki a bibliográfia szerint Marx összes műveit átnézte, kijelenti, hogy Marx a nemzetnek (mint „történetileg létrejött államnak”, vagy mint „népi eredetű közösségnek”) nem tulajdonított semmi jelentőséget sem (18. l.) (s így nem tudjuk, mit kezdünk Marx ír, lengyel, indiai, spanyol, német és magyar vonatkozású, számtalan esetben kifejezetten a nemzeti függetlenséggel foglalkozó megjegyzéseivel). Ugyanezen az oldalon derül ki az is, hogy Marx Poroszországban csak a militarizmus, a junkerek és a bürokrácia reakciós erejét látta. Aki olvasta Marxnak azt az üzenetét, amelyet a francia—porosz háború idején bocsátott ki az Internacionálé nevében, annak nem szükséges bizonyítani e megállapítás tarthatatlanságát. E részek a műben nem véletlen betétként jelentkeznek. Heidegger itt azt akarta bizonyítani, hogy a marxi proletár-internacionalizmus eleve tagadja a német nemzeti érdekeket.

E részben a szerző igen vázlatosan — és érzésünk szerint felületesen — foglalja közik Lassalle, Liebknecht, Bebel szerepével, a munkásmozgalom helyzetével 1870—91 között. A koncepció, ami kikerekedik, a következő: Németországban a munkásmozgalom megalapozása, miután Lassalle befolyását Liebknecht és Bebel vezetésével visszazorí-

tották, Marx és Engels hatására szerencsétlenül következett be, mert a német szociáldemokrácia az osztálypolitika talajáról szembehelyezkedett a német állammal. (A szerző néhány sorban Bismarck politikáját is elmarasztalja, mivel az az ellenkező póluson lehetetlenné tette az osztályegyüttműködést, és ezzel ugyanakkor erősítette a marxizmus befolyását a munkásság soraiban.)

H. Heidegger könyve következő részében az 1891—1914-es korszakot dolgozza fel. A fejezet címe — „közeledés az államhoz” — sokat árul el a tartalomról. A szociáldemokrata párt fővonalát továbbra is elítéli, és a szerző teljes szívvel a pártot jobbról bíráló reformista-revizionista szárny mellé áll. A fejezet zömét a jobboldal zászlóbotjásának szenteli, és ez a rész érdekes is, mert, ha elvileg nem is, de részleteiben tud újat adni. H. Heidegger ezeken a lapokon a német szociáldemokrácia „nagyjait” Vollmarban, Noskeben, Davidban és azokban jelöli meg, akik kiálltak az osztálypolitika ellen, a német állam gyarmati-hódítópolitikája, kereskedelmi versenypolitikája mellett, akik a marxi proletárforradalom gondolatát eltemették és helyébe a Lassalle-Vollmari „államszocializmust” állították.

A német szociáldemokrácia életében 1870—1914 között valóban nagyon lényeges változások következtek be. Heidegger azonban a párt életének, tevékenységének problematikáját, a változások okát elég felszíncsen tárgyalja, figyelmét csak arra a kérdésre összpontosítja, hogyan erősödik a reformisták tevékenysége, mennyire teszik magukévá a reformisták a német birodalom „nemzeti célkitűzéseit”. A szerző meg sem kíséri vázolni a szociáldemokrata tömegek gondolkodását, történeti mozgását. Annál nagyobb gonddal érvel a polgári közvélemény felé. Egyrészt azt teszi szövé, hogy az uralkodó osztályok gögje akadályozta, hogy a német munkásság a birodalom érdekeinek álláspontjára helyezkedjék (66. l.), másrészt azt bizonyítja, hogy a szociáldemokrata jobboldal teljesen magáévá tette az uralkodó körök korabeli nacionalista-imperialista célkitűzéseit. A bizonyító tényanyag mellett a legfigyelemreméltóbb az, hogy a mai nyugat-német szerző milyen tudatosan vallja magáénak Vollmar és David nézeteit, sőt II. Vilmos politikájának „német-nemzeti” tartalmát is.

Heidegger sorainak olvasása közben, a korszak levegőjét kicsit is ismerő olvasóban olyan meggyőződésnek kell kialakulnia, hogy az általa nyújtott kép nem fedi a valóságot. Ez természetesen következik abból is, hogy a szerző következtetéseket a mély társadalmi folyamatok beható elemzését s hamis megállapításokat, következtetéseket vonultat fel. Mindenekelőtt a szerző saját „hőseit”, a jobboldal vezetőit is „modernizálja”. Igaz az, hogy ezek a nacionalizmus sodrába kerültek, vagy nacionalisták voltak. Igaz az is, hogy az osztályszempontokat egyre fokozódó mértékben szorították háttérbe, míg végül is a proletár osztálypolitikát teljesen megtagadták. De ez a folyamat nem egyik percről a másikra következett be és nem is olyan „mai” formában, ahogy a szerző azt feltételezi. Nem úgy, hogy a jobboldal vezetői nyíltan, munkásforumok előtt a nemzeti és osztályszempontokat mereven elválasztották, megkülönböztették, sőt szembeállították volna. Nagyon is igaz, hogy a német munkásmozgalmában terjedt a nacionalizmus, de ez a nacionalizmus ezidőtájt (sőt, mint ahogy a tények, nyilatkozatok bizonyítják még 1914-ben és 1914 után is) munkásérdekekre hivatkozott. 1914 után Eberték Európá, „a demokrácia, a szocializmus védelmében” harcoltak a „cári barbarizmus, a kozákok” ellen. (A nemzet és az osztályérdekek ilyen akut szétválasztása sokkal később, nagyrészt 1945 után ment végbe.)

Felvetődik a kérdés, miért modernizálja H. Heidegger a századforduló reformistáit? A válasz az egész könyv elolvasása után kézenfekvő. A szerző a német szociáldemokrata párt vezetőségének egyedül az 1914—20-as politikáját tartja helyesnek, „nemzetinek”, követendőnek. Ez a politika azonban rendkívüli feltételek között (háború, forradalom) valósult meg, a szerző viszont általában tartja követendőnek. Ezért folyamodik az ellentmondások ahisztorikus túlélezéséhez, és ezért igyekszik a jobboldal szerepét, politikai programját megfogalmazottságát a valóságosnál erősebb, a mához közelebb álló színekkel ábrázolni — mert így akarja megteremteni a szociáldemokrácia történetében a „nemzeti gondolat” kontinuitását. A kontinuitás nem állhatott meg anélkül, hogy 1914 előtte ne nyúlják vissza, viszont a kontinuitás fonálát a szükségelt eredmények felmutatásához csak erőszakkal, a történeti valóság eltorzításával lehetett az 1914 előtti periódusba visszavezetni. Heideggernél ezért a szociáldemokrata párt belső helyzetének összképe hamis, mintahogy hamis, ferde síkba veti fel az alapkérdést: H. Heidegger nem meri megtagadni A. Bebel, nem vonhatja kétségbe, hogy a párt politikai vezetője a századforduló idején ő volt, nem állíthatja, hogy nem volt német hazafi, viszont nem is tárgyalja, hogy mi volt Bebel és a német munkásmozgalom nemzeti politikája. A történelem folyamán ténylegesen felvetődő probléma helyébe, a már említett szempontok miatt, azt a követelményt állítja, miszerint a párt akkor folytatta nemzeti politikát, ha tevékenységét

alárendeli a „nemzeti állam” céljainak. Sémájához szereplők kellett, és H. Heidegger az igaziakat markánsabbá téve korszerűsítve megteremtette a szereplőket is.

A könyv alcímében Heidegger megjelölte, hogy az általa feldolgozott problémát elsősorban a háború és a forradalmi évek idején kívánja gondosabban cizmozni. Könyve harmadik részében több mint száz oldalon foglalkozik a háborús évekkal. E terjedelmes tényanyag tartalmát, mondanivalóját rövid pár sorban megadhatjuk. Heidegger megállapítja, hogy 1914. augusztus 4-én a szociáldemokrata pártban radikális fordulat következett be, amikor a párt pár nappal azelőtti politikájával szemben teljes súlyával a német háborús kormány mögé állt (ennek kapcsán a vezető személyi garnitúrában is változások történtek: a Kautsky—Haase centrum ellenzékebe szorult — a jobboldal átvette a vezetést). A szerző megállapítja azt is, hogy ez a politikai vonalvezetés töretlen maradt egészen 1918-ig. Igaz ugyan, hogy a párton belül nőtt az ellenzék, amely elítélte a német császári imperializmust és békét, megújodást akart, de a hivatalos pártvezetőség megmaradt a „végsőig való kitartás” jelszava mellett — egészen addig a pillanatig, míg a Legfelső Hadvezetőség arról nem értesítette, hogy a háború elveszett, a legrövidebb időn belül fegyverszünetet kell kötni. A történelmi események fő vonalai itt már annyira ismertek, hogy azokhoz a szerző már nem adhatott újat. Ami e hosszú fejezetnél tanulságos, az a szerző tárgyalási módja.

Ami a szerző felfogását illeti: a történeti összefüggések, az imperialista nagyhatalmi ellentétek alapján kirobbanó háborúban az egyedüli „nemzeti” szempontból elfogadható álláspontnak a „végsőig való kitartás” Noske—Scheidemann—Ebert-féle vonalvezetést ismeri el. A pártvezetőség érdemének tudja be, hogy ezt a felfogást magáévá tette, 1914-től 1918-ig következetesen kitartott mellette, és megvalósította az összhangot a kormány, a szociáldemokrata párt és a hadvezetőség között, letörve a munkásmozgalom marxista baloldali és centrista pacifista ellenzékét. H. Heidegger a német munkásmozgalom „hőskorszakát”, mikor végre teljesen szakítottak a marxizmus osztálypolitikájával és proletárinternacionalizmusával — az 1914. augusztus 4-iki politikában, az 1914—18-as korszakban látja!

A könyvnek, mint már mondtuk, legnagyobb érdeme a gazdag tényanyag idézése, a részlet-mozzanatok megvilágítása. Ilyen tanulságos mozaikkockák, miként alakul ki Kautsky—Haase és Bernstein körül a pártvezetőség politikájával szembe forduló ellenzéki centrum, milyen messzire ment a szociáldemokrata jobbszárny a német imperializmus támogatásában, mennyire tette magáévá a német gyarmati törekvéseket. Az Elzász—Lotharingia probléma tekintetében miként változott a német és francia szocialisták felfogása, milyen volt a szociáldemokrata párt és a hadsereg kapcsolata. Ehelyütt a szerző elmarasztalja az 1914 augusztusát megelőző pártpolitikát, amiért az az antimilitarizmusnak engedve gátolta a német „nemzeti érdekeknek” megfelelő fegyverkezési politikát — viszont a párt javára írja, hogy a jobbszárny, kiváltképpen Noske már ebben az időben az erős német hadsereg ügye mellé állt.

Heidegger elsősorban azokat a részletproblémákat tudta kellőleg megvilágítani, amelyekben a szereplők felfogása egyezett az övével. Így alapos, gazdag képet kapunk a pártvezetőség politikájáról és a jobboldal sajtótevékenységéről, de alapjában sikertelen az a fejezet, amelyik a német szociáldemokrácia és az Internacionálé kapcsolatait tárgyalja. E fejezet felületességét bizonyítja, hogy a szerző önkényesen Zimmerwaldba utaztatja K. Liebknechtet, aki akkor már őrizetben lévén oda csak üdvözlőt juttatta el. A nemzetközi munkásmozgalom helyzetét, a forradalmi erjedést, az 1917-es februári, majd októberi forradalom hatását meg sem kísérli felvázolni. A megelőző fejezetekhez hasonlóan nem tárgyalja a baloldali tevékenységét, és a centrumról is csak akkor szól, amikor azt a jobboldal szemüvegén keresztül ítéli el.

Úgy gondoljuk, hogy a szerző az általa kitűzött egyik fő célját elérte. Széles dokumentációval bebizonyította, hogy a szociáldemokrata párt vezetősége a háború idején feladta a marxizmust és teljes egészében a német birodalom célkitűzéseinek szolgálatába állott. Bár meg kell mondanunk, hogy — érzésünk szerint — a szerző e téren nyitott kapukat dönget.

Az alcímében megjelölt másik főkorszaka, amelyben a szerző a német szociáldemokrata párt nemzeti politikáját vizsgálat tárgyává tette, 1918—1920. A fő vonások itt is világosak, Heidegger műve itt sem rendíti meg eddigi ismereteinket. Ismét csak a tárgyalási módszer a figyelemre méltó. Heidegger 1914—18 között azt tartja a párt fő érdemének, hogy még 1918-ban is a fronton akarta tartani az embereket. 1918—20 között is helyesnek, sikeresnek tartja a párt politikáját, bár már több bírálónalót talál benne. A szociáldemokrata pártvezetőség fő érdemeként azt emelte ki, hogy elfojtották a spartakista forradalmat, a szeparatista mozgalmakat leküzdve megmentették a német egységet, elhárították az ultrareakciós fegyveres összeesküvéseket (erről jellemző módon a szerző

alig beszél), elítélték a versaillesi szerződést és legális kereteket teremtettek a német hadsereg törzsállománya átmentésére. Heidegger megállapítása szerint az Ebert—Noske-féle politika lényegében kimerítette a „nemzeti” politika ismérveit — és nem véletlen, hogy a szerző e vezetők tevékenysége legpozitívabb oldalának azt tartja, hogy a forradalmi években gátat vetettek a forradalmi hullámnak, mivel meghallgatták a „nemzet másik részének” véleményét, de ami szerintünk jelentősebb volt, felhasználták a „nemzet másik részének” öklét, a hadsereget. A hadsereg, a szabadcsapatok segítségével törték meg a proletariátust — valósították meg azt a politikát, amelyet H. Heidegger a korabeli eredeti kijelentések alapján így fogalmazott meg: „a proletariátus érdekeit alárendelték a nemzet érdekeinek”.

A szerző az élet igen sok területén kíséri végig a pártvezetőség forradalomellenes, a burzsoáziát védő politikai tevékenységét. Igen tanulságos az a fejezet, amely a munkás- és katonatanácsok szétveréséről — elhasztatásáról szól, vagy amelyik a szociáldemokrata kormány hadügyi politikáját ismerteti. A szerző külön-külön foglalkozik a nemzetgyűlés egybehívásával, az alkotmány megvitatásával, a pártsajtóval, a pártélettel, Poroszország kérdésével, a szociáldemokrata pártnak a versaillesi szerződéssel kapcsolatos magatartásával — végül külön fejezetekben állított emléket F. Ebertnek, P. Scheidemann-nak és G. Noske-nak. Az egyes fejezetek színvonala, értéke eltérő. A személyekről frott részek inkább hitvallásra, mint történeti feldolgozásra hasonlítanak.

A szerző általaiban jobboldalról bírálja Ebert, Scheidemann és Noske politikáját. Így felelőssé teszi őket azért, hogy a háború utáni években a szociáldemokrata sajtóban a marxista osztályterminológia érvei újra időnként felbukkanhattak, amelyek riasztólag hatottak a polgári rétegekre. Ugyancsak kifogásolja azt is, hogy a sajtóban hadseregellenes, a hadvezetőséget hibáztató és felclősségrevonó cikkek jelentek meg, amelyek a tiszteket a jobboldali szélsőségek felé hajtották (tehát ezért nagyrészt e cikkek felelősek!). Hasonlóképpen elmarasztalja a pártvezetőséget egy, a háború utáni Németország életében kulcskérdésként fellépő probléma esetében, jelesen Versailles-lyal kapcsolatban, noha az elmarasztalás hangja itt nem olyan biztos, mint az előző esetekben. Ehelyütt a szerző válaszolja a szociáldemokrata felfogás alakulását 1919 áprilisától júniusig és megállapítja, hogy a felelős vezetők, valamint a hivatalos pártsajtó a szerződést nemcsak elítélte, hanem hangoztatta azt is, hogy a szerződést nem szabad aláírni. Az utolsó pillanatokban érvényesül az a felfogás, amely, bár szintén elítélte Versaillest, a háborús fáradtságra, a nyomorra, az Entente erejére, a blokádra és a forradalmi erjedésre hivatkozva szükségesnek tartotta az aláírást, mondván, hogy az úgysem szól örök időkre. Heidegger e felfogást ugyan megalapozottnak tartja, de siet megjegyezni, hogy ezzel a német szociáldemokrácia szembekeült a német nemzeti érzelmelekkel, annak bűnbakjává vált — és megkockáztatja azt a kérdést, hogy mi lett volna, ha mégsem írják alá. (Végül elmarasztalja a szociáldemokrata pártot, hogy a későbbiekben nem harcolt elég következetesen Versailles ellen, átengedve a terepet szélsőjobboldali erőnek.)

Versailles-lyal kapcsolatban a szerző ismerteti, hogy 1918 után a német szociáldemokrata pártvezetőség teljesen Anschluß-párti volt, amit osztrák körökben is támogattak. Az Anschluß megvalósítását ebben az időben az Entente hiúsította meg. A szerző az Anschluß megakadályozását történeti hibának tartja és a nyugat-német „Drang nach Osten” híveinek adózva megállapítja, hogy ez az antant tilalom a „kelet-európai feszültség egyik okává vált, amelynek segítségével a második világháborút kibontották”. E szemlélet hibás és káros voltát nem tartjuk szükségesnek külön bizonyítani.

H. Heidegger lépésről-lépésre igyekszik olvasójában megérlelni azt a következtetést, amit azután könyvének végén ő maga így fogalmaz meg: a német szociáldemokrácia a leghelyesebb „nemzeti” politikát 1914—20 között folytatta; utána az Ebert—Noske-féle „nemzeti állam” vonalvezetése erőt veszített, „ez volt az oka annak, hogy a Weimari Köztársaság később ellenállás nélkül kapitulált a nemzeti szocializmus előtt” (383. l.). Heidegger a fasizta évek tanulságaiból azt a következtetést szűrte le, hogy a német szociáldemokráciának nem szabad megengednie, hogy a „nemzeti állammal” való hasonulásban (nacionalizmusban) a szélsőjobboldal túlszárnyalja. Elfogad egy olyan vetélkedést, amelynek tétje: bizonyítani azt, hogy ki a nacionalistább, imperialistább és militaristább.

Heidegger könyvének tartalma a politikai programadás. Programját igen károsnak és veszélyesnek tartjuk, mert hiszen olyan kísérletről van szó, mely a német munkástömegeket a történeti múltra való hivatkozással arra akarja rávenni, hogy egy újabb nagyhatalmi erőpróbálkozás esetén osztályköveteléseiket, szocialista törekvéseiket feladva alárendeljék magukat a nyugat-német monopóliumok, a Szövetségi Állam „nemzeti céljainak”. A fasizmus elhárításának feltétele — Heidegger szerint — a marxista osztály-

politika és internacionalizmus teljes és maradéktalan elutasítása, a német nacionalista politika, a jólét-állam megteremtése. E politikának őseit Ollenhauer, vagy még helyesebben K. Schmidt krónikása Ebertben és Noskében találta meg. A párhuzam és a perspektíva nem hízogó s két ízben már végzetessé vált a német nép, a német munkásosztály számára.

JEMNITZ JÁNOS

OTTO HEINRICH KÜHNER:

WAHN UND UNTERGANG

(Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt. 1957. 312 l.)

ŐRÜLET ÉS BUKÁS

A második világháború sokrétű nyugati irodalmát ez a könyv nem új részletek feltárásával, még kevésbé az események újszerű tárgyalásával kívánja gazdagítani. Tizenkét rádióelőadást foglal csupán össze, mely a második világháború rövid történetét ismerteti az olvasóval, azzal a céllal, hogy — mint erre a szerzők az előszóban rámutatnak — „szembeszálljanak bizonyos elképzelésekkel, melyek az egyoldalú, többnyire nem helytálló jelentésekből és értesületekből a német népben a háború alatt keletkeztek”.

A könyv kétségtelenül igen olvasmányos, a rendelkezésre álló források, elsősorban a nagyméretű memoár-irodalom megfelelő felhasználása módot nyújt arra, hogy a világháború történetét népszerűen, ugyanakkor mégis bizonyos tudományos színvonalon adják elő. Kétségtelen élénkíti a szöveget a vezérkaron belüli egyes események, megbeszélések, beszélgetések gyakori ismertetése, melyekről azonban — még ha a Heusinger által feljegyzett és könyvében (Befehl im Widerstreit) közzétetteket autentikusnak is tekinti — maguk a szerzők is megmondják, hogy nagyrészt rekonstruáltak és hitelességük számunkra erősen kétségbe vonhatónak tűnik.

A munka első, bevezető fejezeté igen fontos kérdést vet fel, a háború okára igyekszik magyarázatot találni. Ennek során a szerzők szembeszállnak azokkal a felfogásokkal, melyek a háború okát kizárólag a versaillesi békerendszerre, illetőleg annak igazságtalanságaira akarják visszavezetni és a Mein Kampf-ból vett idézetekkel is szemléltetően bizonyítják, hogy itt többről van szó. De miről? És itt a könyv szemléletének alapkérdéséhez jutunk el. Hitler hatalmi politikájáról így foglalható össze röviden a könyv által adott válasz. Min alapszik ez a hatalmi politika, milyen társadalmi erők hozták létre, milyen érdekeket fejez ki, mit szolgál, — minde erre nem kapunk feleletet. Hiába írja le, ítéli el a német külpolitika néhány különösen agresszív lépését, hiába mondja ki, hogy ez a háború politikailag bűnös, katonailag lehetetlen volt, nem mutatva meg a háború valóságos társadalmi-politikai gyökereit, a náciizmussal való hadakozás felületes marad. Ezt a benyomást méginkább megerősíti a háborús események tárgyalása. Ha a háború okainak felvetésében még tapasztalható bizonyos fokú eltérés e munka és a német imperializmus nyílt apologetikáját célzó művek álláspontja között, úgy a hadicselmények vázolásakor ez teljesen eltűnik. Ezeket a német burzsoá történetírással jól ismert sablonja — a háborúban minden siker a tábornoki karé volt, minden hiba pedig Hitleről eredt — szerint tárgyalják.

Ez a vezérmotívum végigvonul a könyvön. Számos kérdésben ugyan elüt a szélsőségesebb reakciós munkáktól. Így nem tartja feladatának a Szovjetunió becsmérlését, szemben egyes történeti munkákkal nem kívánja kétségbevonni a sztalingrádi csata sorsdöntő jelentőségét a háború menetében, mégis alapvonala azonos a többi nyugat-német munkákkal, a militarizmus tisztára mosása, a német imperializmus és a nemzeti szocializmus különválasztása, sőt szembeállítás.

A könyv egészében tartalmaz néhány érdekes részletet, illetőleg elsősorban ezeken az érdekes részleteken keresztül igyekszik a háború katonai eseményeit felvázolni. A nyugati hadjárat előkészítése, a Manstein-féle terv ismertetése, a Ræder-féle javaslat a nyugati hadműveletekre vonatkozóan a furcsa háború idején, a Szovjetunió elleni háború előkészítése során Brauchitsch és Hitler tervének szembeállítását stb. lekötik az olvasót.

Jónéhány ténybeli megállapítása — bár tekintettel a könyv népszerű összefoglaló jellegére nem kívánjuk valamennyi vitatható állítását felvetni — téves, hamis. Így pl. midőn arról beszél, hogy 1939 tavaszán angol kezdeményezésre újultak fel az angol—

szovjet tárgyalások anélkül, hogy szót ejtene a Szovjetunió 1934 óta folytatott külpolitikájáról a kollektív biztonsági rendszer megteremtésére vonatkozóan. A furcsa háborút Gamelin védekező taktikájára visszavezetni erős egyoldalúságra vall. A munka igyekszik eltúlozni a háború utolsó éveiben a szovjet csapatok számbeli és technikai fölényét. Egyenesen hihetetlennek tűnik az az állítása, mely szerint a páncélosok terén már 1941-ben a Szovjetunió oldalán lett volna a fölény. Egyébként általában meg kell jegyezni, hogy a német fegyverzetre vonatkozó adatai eléggé megbízhatatlannak látszanak. Joggal lehet a hiányosságok között felsorolni a munka azon kísérletét, mely a második világháború katonai eseményeiből kirekeszti a partizánok tevékenységét. Méginkább a német imperializmus védelmét szolgálja, hogy a munka nem ejt szót a német csapatok tevékenységéről a megszállt országokban, a koncentrációs táborokról stb. Számos hasonló észrevételt tehetnénk pl. a politikai és diplomáciai történet vonatkozásában is stb. Mégis a könyv olvasása után elsősorban arra kell rámutatni, hogy hamarosan módot kellene találni a második világháború rövid népszerű történetének magyar nyelvű megírására is. Ez a probléma eléggé foglalkoztatja az olvasókat, megfelelő tudományosságú, ugyanakkor számos érdekes részletkérdést is feltáró munka bizonyára nálunk is széles olvasó táborra talál.

RÁNKI GYÖRGY

ULRICH EICHSTÄDT:

VON DOLLFUSS ZU HITLER

(Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GmbH. 1955. 558 l.)

DOLLFUSSTÓL HITLERIG

Ausztria 1938. március 12-én történt erőszakos német annexiója a második világháború előzményeinek egyik legfontosabb eseménye volt. Ausztriával Németország birtokba vette a további közép-európai előrenyomulás számára nélkülözhetetlen stratégiai pozíciókat, a súlyos német nyersanyaghiányt az osztrák természeti kincsek meghódításával enyhítette, Németország hadrafogható népességét 2 millió fővel növelte, mindezzel pedig a világháború kirobbantását lényegesen siettetete.

Eichstädt 1955-ben megjelent munkája — eltekintve néhány emlékirattól és Ausztria történetének összefoglaló kézikönyveitől — az egyetlen, amely az Anschluß előzményeit és végrehajtását dicséretes alapossgal és tudományos pontossággal összefoglalja. Műve értékes segítséget nyújt a tárgyalta korszak tudományos kutatói számára.

A könyv nyolc fejezetre oszlik. A szerző először az Anschluß problémájának az első világháború utáni megjelenési formáival, Ausztria akkori bel- és külpolitikai helyzetével foglalkozik, majd a német — osztrák kapcsolat 1934-ig terjedő szakaszát, Dollfuß kancellár kül- és belpolitikáját, az 1934. július 25-i náci puccs lefolyását és következményeit tárgyalja. A harmadik fejezet az 1936. július 11-i német — osztrák szerződés előkészítését, Ausztria külpolitikai helyzetét és a szerződés által teremtett körülményeket elemzi. A negyedik fejezetben a július 11-i szerződés határozatainak gyakorlati érvényesítése körüli harcokról, a német — osztrák kapcsolatokról 1937 elején történt újabb kiéleződéséről ad képet, azután Ausztriának Olaszországhoz, Angliához, Franciaországhoz és a közép-európai kis államokhoz való kapcsolatairól és ezen államoknak az Anschluß problémával szemben elfoglalt álláspontjáról nyújt áttekintést. A hatodik fejezet az 1938. február 12-i berchtesgadeni Hitler — Schuschnigg találkozó előzményeivel, a Hitler által támasztott követelésekkel, Schuschniggnek a német követelések teljesítése érdekében tett intézkedéseivel és a nagyhatalmak álláspontjával foglalkozik. A hetedik fejezet az 1938. február 12 — március 11-ig terjedő egy hónap eseményeit: Schuschnigg népszavazási tervét és annak következményeit, Németországnak az annexió azonnali végrehajtására vonatkozó döntését, a megszállás előtti órák diplomáciai eseményeit foglalja össze. A könyv utolsó részében Ausztria beolvasztásának belső körülményeivel és a nagyhatalmaknak az Anschluß végrehajtásával szembeni magatartásával ismerkedik meg az olvasó.

Eichstädt könyvének talán egyik legnagyobb értéke, hogy a második világháború óta megjelent összes diplomáciai forráskiadvány Ausztriára vonatkozó anyagát felhasználja. Ilyen módon hozzáférhetővé teszi pl. a Magyarországon ismeretlen G. Schmidt-per és a még kevésbé ismert Wilhemstraßen Prozeß anyagát. Az elismerésre méltó függelékben a forráskiadványok anyaga mellett megtalálhatjuk az osztrák kérdésre illetve az

Anschlußra vonatkozó történeti és jogtörténeti monográfiák valamint emlékiratok teljes bibliográfiáját is.

Szerző érdemei közül kiemelendő a két világháború közötti, de főként a Hitler hatalomra jutása utáni korszak nemzetközi viszonyainak kitűnő összefoglalása. Az 1933—1938-ig terjedő fél évtized nemcsak Ausztria, de egész Európa sorsára kiható eseménytörelmek időszeke volt. Szövetségi rendszerek bomlottak fel, helyükre újak, az előbbiekekkel merőben ellentétes összetételű és célzatú blokkok alakultak. Eichstádt Ausztria külpolitikái helyzetének elemzése kapcsán nagy segítséget nyújt ezen ösz-európai átalakulás megértéséhez. Az Anschluß végrehajtása szempontjából a kulcskérdés Olaszország magatartása volt. Ausztria és Olaszország között 1934 márciusától (Magyarország részvételével) szövetségi szerződés állott fenn, amelyben Olaszország, Németország Anschluß-törekvéseivel szemben, garantálta Ausztria függetlenségét. Olaszország mint az ún. stressai front (Anglia, Franciaország és Olaszország szövetsége) tagja szoros jóviszonyt tartott fenn a nyugati hatalmakkal, így Ausztria függetlenségén a szövetségi rendszerek egész sora örködött. Ilyen körülmények között 1934. július 25-én Olaszországnak egyetlen demonstratív jellegű fellépése elegendő volt ahhoz, hogy Németországot a Bécsben kirobbantott náci lázadás katonái támogatásától elrettentse. Merőben új helyzet alakult ki Olaszország abesszíniai hadjárata után. A Népszövetség által kimondott szankciók miatt a stressai front felbomlott és Olaszország 1936 elején Németországhoz közeledett. A Berlin—Róma tengely kialakulásában fontos szerepet játszott a spanyol polgárháború 1936 júliusában történt kirobbanása, amelyben Német- és Olaszország már teljes egyetértésben járt el. Mindez természetesen nem maradhatott hatás nélkül Ausztria helyzetére. Minél szorosabbá váltak a német—olasz kapcsolatok, Ausztria nemzetközi pozíciója annál jobban gyengült. Schuschnigg reményei, hogy Olaszország előbb-utóbb visszanyeri mozgási szabadságát, hiúnak bizonyultak. A világ újrafelosztásának közös reménye érdekében Mussolini feláldozta Ausztriát. A kritikus órákban a Schuschnigg-kormány szövetségeseitől elhagyottan várta sorsának beteljesülését. 1938. március 11-én éjjel Mussolini a hesseni herceg útján azt üzenté Hitlernek, hogy Németországnak az abesszin konfliktus idején tanúsított lojális magatartása fejében Olaszország Hitlerre bízza az osztrák kérdés rendezését.

Olaszország magatartásának kitűnő ábrázolása mellett igen tanulságosak és sok eddig ismeretlen részletet tisztáznak a könyv Anglia osztrák politikáját érintő részletei is. A felsorakoztatott példák választ adnak arra a kérdésre, hogy a nyugati hatalmak, amelyek a versaillesi békeszerződésben külön pontban garantálták Ausztria függetlenségét és mondták ki az Anschluß tilalmát, miért egyeztek bele később Ausztria német lerohanásába. Kiderül Eichstádt munkájából is, hogy a nyugati hatalmak a Szovjetunió elleni német támadás reményében áldozták fel Ausztriát. Csak néhányat Eichstádt idevonatkozó példái közül: 1937 májusában Chamberlain világosan tudtára adta Guido Schmidt osztrák külügyi államtitkárnak, hogy Anglia Németországgal a legjobb viszonyra törekszik, ezért semmiféle garancianyilatkozatra nem hajlandó az osztrák függetlenség érdekében. Anglia csak az esetben határozna el magát katonai beavatkozásra — mondotta —, ha Németország Belgium vagy Franciaország ellen indítana támadást, de Ausztria vagy Csehszlovákia elleni német támadás esetén megelégednék a diplomáciai tiltakozással. Henderson berlini angol követ 1937 tavaszán Papen bécsi német követnek kijelentette, hogy az angol kormány teljesen osztja Hitlernek azt a nézetét, hogy a bolsevizmus elleni harc érdekeinek minden más alá kell rendelni. Eppen ezért Anglia semmiben sem kívánja gátolni Németország nemzeti törekvéseit. Ami pedig Ausztria jövőjét illeti, azt az angol kormány a németek családi ügyének tekinti, bár felhívta Papen figyelmét, hogy időre van szükség, míg Franciaországot az osztrák függetlenség kérdésében vallott merev álláspontjától eltérítetik. Lord Halifax 1937 végén történt berlini látogatása alkalmával nyíltan kifejezte az angol kormány érdektelenségét Hitler közép-európai aspirációival szemben. Ilyen előzmények után érthető, hogy 1938. március 10-én az osztrák kormány segélyt kérő felhívása Londonban hideg közönybe ütközött.

Ezen kívül megismerhetjük náci Németország — később Európa-szerte alkalmazott — kíméletlen és eszközökben nem válogatós módszereit is. Fizetett kémekkel, provokátorokkal, felbérelt merénylőkkel, szerződészegéssel és brutális megfélemlítéssel igyekeztek a náci Ausztria belső ellenállóerőit megtörve az annexió előkészíteni. Eichstádt meggyőző tényekkel bizonyítja be, hogy Ausztriában a náci mozgalom sohasem tudott volna számottevő politikai tényezővé erősödni, ha nem áll mögötte a 70 millió Németország, amelyik a hazaárulás minden megnyilvánulását az „össznémet” érdekek jelszavaival bátorította és közvetlenül is támogatta. Későbbi nagy befolyásukat kizárólag a nemzetközi feltételek számukra kedvező változásának és a külpolitikailag elszigetelődött Schuschnigg-kormány tehetetlenségének köszönhetők.

Szerző a nemzetközi viszonyokat példamutató alapossággal tárgyalja, ámde kevésbé sikerült ábrázolnia az Anschluß belső okait. Kevés említés történik az osztrák nagytöke egy részének a Németországgal való egyesüléshez fűződő gazdasági érdekeiről és ebből következően politikai szerepléséről. A Schuschnigg külpolitikája és autoratív keresztény-fasiszta belpolitikája közötti összefüggés teljes homályban marad. Emellett Schuschnigg külpolitikájának olyan értelmezése, hogy Németországnak tett állandó engedményei csak a kényszerítő helyzet kioroszakolt következményei voltak, illetélen áll az igazsággal. A valóságban Schuschnigg önként is hajlandó volt Ausztria bizonyos határig való német alárendelésében közreműködni. Jellemzően bizonyítja ezt Schuschniggnek az össznémetiség közép-európai hívásától vallott felfogása. A náci Németország vezető körei — amíg a nyílt beavatkozás sikerét biztosítva nem látták — éppen ezért ragaszkodtak Schuschnigg személyéhez. Ez világosan kiderül Papennek egy 1937 márciusában Hitlerhez írott jelentéséből, amelyben azt fejtegeti, hogy az osztrák náciakat Schuschnigg iránti mérsékletre kell inteni, mert ő (ti. Schuschnigg) a német—osztrák megértés és a náciak kielégítésének híve, míg Schuschnigg bukása esetén az a veszély fenyeget, hogy a nyugati orientációjú Schmitz polgármester kezébe kerül a hatalom.

Eichstädt ugyanakkor, amikor a legaprólékosabb pontossággal rajzolja meg Ausztria külpolitikái törekvéseit, helyzetét, méltánytalanul keveset foglalkozik Magyarországnak az Anschlußszal kapcsolatos álláspontjával. Amíg Olaszország felfogása a legapróbb részletekig kiderül, addig Magyarország szerepe még Jugoszláviáénál is homályosabb marad, noha Schuschnigg 1946-ban megjelent „Ein Requiem in Rot-Weiß-Rot” c. emlékiratában sok helyen utal a magyar politikusokkal fennállott bensőséges kapcsolataira. E kapcsolatok a két országot érintő kérdések rendszeres konzultációjában jutottak kifejezésre. S ez természetes is volt, hiszen Magyarország Ausztriát tekintette az egyetlen hídnak, amely a Kis-Entente gyűrűjén át részben a Nyugattal, később pedig a hitleri Németországgal összekötötte. Így érthető, hogy Magyarország mindig nagy érdeklődést tanúsított Ausztria bel- és külpolitikai helyzete iránt, s igyekezett távortartani az osztrák kormányt minden, a magyar revizionista érdekekkel ellenkező lépéstől. Magyarország barátsága súlyos kolonccá vált Ausztria számára azután, hogy Magyarország Németországba — az osztrák függetlenség halálos ellenségébe — vetette területi aspirációi megvalósulásának minden reményét. Ettől kezdve a német—magyar együttműködés érdekében tett magyar kezdeményezések természetesen a korábbi barát érdekei ellen irányultak. Magyarország tevékeny szerepet játszott abban, hogy az 1936 elején Ausztria és a Kis-Entente kapcsolatainak megjavítására indított akció hajótörést szenvedett. G. Schmidt peréből az is kiderül, hogy Magyarország jelentősen közreműködött az 1936. július 11-i német—osztrák szerződés megvalósításában. A Gömbös- majd a Darányi-kormány — Olaszország mellett — állandó nyomást gyakorolt Ausztriára, hogy az Németország követeléseit teljesítse.

A Magyar Külügyminisztérium diplomáciai iratainak a közeli években való publikálása után lehetőség nyílik majd az osztrák—magyar kapcsolatok mélyebb és fontosságát hívebben tükröző tanulmányok megírására, amelyek pótolhatják Eichstädt — egyébként értékes — könyvének a magyar források hiányából eredő e fogyatékoságát.

KEREKES LAJOS

RICHARD F. KREUTEL—OTTO SPIES:

LEBEN UND ABENTEUER DES DOLMETSCHERS OSMAN AGA. EINE TÜRKISCHE AUTOBIOGRAPHIE AUS DER ZEIT DER GROSSEN KRIEGE GEGEN ÖSTERREICH

(Bonn, 1954. 188 l. Bonner Orientalische Studien. Neue Serie, Band 2)

OZMÁN AGA TOLMÁCS ÉLETE ÉS KALANDJAI. TÖRÖK ÖNÉLETRAJZ AZ AUSZTRIA ELLENI NAGY HÁBORÚK IDEJÉBŐL

Az önéletrajz írója egyszerű török katona, majd később tolmács volt. Temesvárt született és 1688-ban Lippánál esett a császáriak fogságába. Magukkal hurcolták a horvátországi és boszniai harcokba, majd Gráeba s onnan Bécsbe került, itt már belső inasi teendőket végzett ura, Dietmar von Schallenberg gróf mellett, akit olaszországi és magyarországi útjaira is elkísért. 11 évi fogság után, 1699-ben megszökött és kalandos menekülés után Temesváron telepedett le. Tolmácsá nevezték ki, s ebben a minőségben részt vett a császáriakkal folytatott több helyi jellegű tárgyaláson. 1704-ben a temesvári

pasa Rákóczi Ferenchez küldte hivatalos követségben. Önéletrajzát 1724-ben kezdte írni Sztambulban.

Az önéletrajz (kézirata a British Muzeumban maradt fenn) lényegesen különbözik az eddig ismert török naplóktól, autobiografiáktól, melyeket magasrangú katonai vagy állami tisztviselők, nagy műveltségű tudósok írtak. Ozmán aga munkája a Porta politikájának, a hadműveletek menetének megismeréséhez lényeges adatokkal nem járul hozzá, de nem hivatalos, ezért őszinte följegyzéseiből megismerjük az átlag török gondolkozását, a dolgokról és eseményekről való véleményét és nem utolsó sorban szenvedésekkel teli sorsát. A magyarországi események leírása szemléltetően ábrázolja a hadviseléstől pusztított ország állapotát — a kigömbör szemével, alulról nézve. Emellett Ozmán kitűnő elbeszélő, önéletrajza élvezetes és izgalmas olvasmány. Sajnos 1704-es útját Rákóczihoz, amelyik számunkra talán a legérdekesebb volna, itt csak érinti, egy másik kiadatlan kéziratában (Bécs, National Bibl. Mxt. 657. sz.) mondja el részletesen. (Ugyanebben Rákóczi 1703-as, Ali temesvári pasához küldött követségének tárgyalásait is ismerteti.) Ezt a Rákóczi és a kurucok kezdeti, alig ismert portai kapcsolataira fontos forrást magyar szempontból még senki sem méltatta figyelemre.

Az önéletrajz gondos és irodalmi német fordítását mindenre kiterjedő pontos és részletes tárgyi és filológiai jegyzetek kísérik. Elismeréssel kell említenünk a szerkesztőknek a magyar vonatkozásokban való jártasságát. A bevezetés a török szöveggel és fordításával kapcsolatos tudnivalókon kívül ügyes összefoglalásban ismerteti Ozmán aga életét és az önéletrajz háttérül szolgáló politikai eseményeket. A kötetet mindenre kiterjedő részletes mutatók és egy térképvázlat egészítik ki.

BENDA KÁLMÁN

WALTER STURMINGER:

BIBLIOGRAPHIE UND IKONOGRAPHIE DER TÜRKENBELAGERUNGEN WIENS 1529 UND 1683

(Graz—Köln. 1955. 420 l. Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. Nr. 41.)

BÉCS 1529 ÉS 1683-as TÖRÖK OSTROMÁNAK BIBLIOGRÁFIÁJA ÉS IKONOGRÁFIÁJA

A munka a szerzőnek, az osztrák oktatásügyi minisztérium magasrangú tisztviselőjének Bécs két török ostromára vonatkozó magángyűjteményéből nőtt ki. Sajat gyűjtését azután kiegészítette a szerző a nagy könyvtárak és gyűjtemények idevágó anyagának címcímleírásával. A kötet két részre oszlik: az első a bibliográfiai, a második az ikonográfiai. Bécs 1529-es ostromára 534, az 1683-asra 2548 mű címét és könyvveszeti leírását közli. Az egyes munkákat szerzőjük nevének, vagy anonim munkáknál a cím első szavának abc-rendjében csoportosítja (külön-külön sorszám alá véve a 2. és további kiadásokat. Minden csoportosítás nélkül vegyesen közli az egykorú tudósításokat, forráskiadványokat, bibliográfiákat és kézikönyveket, monografikus feldolgozásokat vagy általános jellegű összefoglalásokat (melyeknek csak egy-egy része vonatkozik a tárgyra), sőt ünnepi megemlékezéseket és szépirodalmi munkákat (drámák, versek, regények stb.) is. A fontosabb művek ismertetéseit is közli, de külön, írójuk neve alatt iktatja a sorba minden utalás nélkül (ld. 1955. és 1989. sz.). A címekhez semmilyen megjegyzést, magyarázatot nem fűz. A mutató is csak a verseket, a lírai munkákat, a prédikációkat és az emlékbeszédeket csoportosítja külön — a történeti feldolgozásokat vagy a forrásokat nem. A kötet használhatóságát nagymértékben megkönnyítette volna, ha az egyes munkákat jellegük és tartalmuk szerint csoportokba tagolta volna, külön az egykorú tudósításokat és forráskiadványokat, a történeti feldolgozásokat és a szépirodalmi műveket. A bibliográfia ebben az alakjában nagyon megnehezíti a kutató munkáját.

Sturminger igen nagy anyagot gyűjtött egybe, s a német anyag, amennyire utána nézhettünk, teljes is. Az 1683-as ostromra vonatkozó lengyel és főleg a mindkét ostromra vonatkozó magyar kiadványok azonban részben vagy egészben kimaradtak, s ami megtalálható, az is többnyire hibásan közli. Lengyel vonatkozásban olyan fontos művek hiányoznak, mint Konopcewzski „Polska a Turcja, 1683—1792” (Varsó, 1931) c. műve, vagy I. Mirwinski „Wyprawa wiedznska Krala Jana III na tle owczesnej polityki” (Varsó. 1936) c. kiadványa, vagy F. Kluczycki — K. Waliszewzski ma is alapvető

forráskiadványa: Acta regis Johannis III. ad res anni 1683, imprimis in expeditione Viennensi gestas pertinentia (Krakkó, 1883). A magyar munkáknál még rosszabb a helyzet. Az 1529-es hadjáratra Apponyi Hungarica bibliográfiáján kívül egy magyar kiadványt sem idéz, a 1683-as ostrom irodalmát pedig Fraknói és Thaly egy-egy nem is jelentős tanulmánya képviseli. Nem sorolhatjuk itt most fel a mindkét hadjáratra vonatkozó, lényegbevágóan fontos magyar forráspublikációkat (Brutus, Szerémi, Rozsnyai, XVII. századi naplók, Thököly iratai stb.) és feldolgozásokat (Szalay József már 1884-ben külön hosszú tanulmányt írt „Az 1683-iki hadviselés és irodalma” címen) — de megemlítjük, hogy közöttük vannak a legfontosabb török források is, melyek legtöbbször tudtunkkal a törökön kívül csak magyarul jelent meg (Szolimán naplója, Ferdi, Lutfi, Dselálzáde Musztafa stb. munkái). Kívánatos volna, hogy a jövőben ilyen jellegű munkák összeállításánál valamilyen formában az érintett országok szakembereit is bevonják.

Az ikonográfiai részben 1529-re 200, 1683-ra pedig 769 nagyrészt egykorú, többnyire metszetábrázolást sorol fel, néhol egész részletes leírással. Az egykorú képes ábrázolások, térképek, tervjázok mellett későbbi illusztrációk, szobrok, sőt bélyegek és játékkártyák is felsorolásra kerülnek. A képeket témájuk szerint csoportosítja. Magyar vonatkozásban az anyag itt sem mondható teljesnek.

B. K.

FERENCZY ENDRE:

A MAGYAR FÖLD NÉPEINEK TÖRTÉNETE A HONFOGLALÁSIG

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1958. 191 l.)

A szerző, az ókori történet és ezen belül a pannóniai régiségek ismert, kiváló kutatója, ebben a viszonylag rövid terjedelmű könyvben tömör, de minden lényegesre kiterjedő foglalatát adja mindannak, amit a tudomány jelenlegi helyzetében a magyar föld lakóinak történetéről tudnunk kell, az emberi település kezdetétől, a korai palaeolithikumtól a magyar honfoglalásig.

Erre a könyvre — és sietünk hozzátenni — *ilyen* könyvre régóta szükség volt; szüksége volt rá a középiskolai tanárnak, aki itt egy helyen találja meg mindazt, amit hazánk földjének legrégebb történetéről ma tudunk, és pl. kitűnően hasznosíthatja a hazai leletanyag tanulságait az őstörténet általános menetének ismertetésében, vagy színezheti a középiskolai tankönyv szükségszerűen általánosságban mozgó közléseit a rómaiak pannóniai uralmáról és hazánk földjének, a „népek országútjának” sorsáról a népvándorlás századaiban. De hasznos szolgálatoakat tesz a könyv a kutatóknak is, nemcsak azzal, hogy minden kérdésben igyekszik lerögzíteni a tudományos kutatás jelenlegi álláspontját és a még tisztázatlan részleteket, hanem a gazdag jegyzetanyagban közölt tudományos irodalommal is. Az igen bőséges bibliográfiai utalások nemcsak a szövegben adott megállapítások forrásának közlésére szorítkoznak, hanem egy-egy fontosabb problémakörnél — különösen az egyes fejezetek első jegyzeteiben — a további, elmélyedő kutatás számára is kiindulópontként szolgálhatnak.

A könyv szerkezete áttekinthető, világos. Rövid őstörténeti bevezető után — amelynek során az őstörténeti korszakbeosztások rendszereit ismerhetjük meg — időrendi sorrendben ismertetik, minden esetben a leletanyag alapján, — a paleolitikum, epipaleolitikum, mezolitikum és neolitikum kulturáit, majd a réz- bronz- és vaskorszakot. Ezután az írott forrásokból is ismert népek — kimmerek, szkíták, kelták következnek. A római hódítás kora után sorra veszi az itt élt népvándorláskorabeli (ill. részben már korábbi) népeket, a szarmatákat, hunokat, avarokat és szlávokat.

A könyv célja az, hogy a tudomány jelenlegi állásának megfelelő, higgadt és tárgyilagos ismertetést adjon a tárgyával kapcsolatban felmerülő kérdésekről. Ez egyik legfőbb erőssége, de innen ered az olvasónak bizonyos hiányérzete is. A szerző, az avatott krónikás szerepére korlátozódva, a tisztázatlan kérdések bizonytalansági koefficienseit nem keni el, és nem riad vissza attól, hogy egyes, végleg még nem oldott kérdéseket ilyenekként tüntessen fel. Ilyen óvatos álláspontot foglal el a kimmerek hazai tartózkodásának vitatott kérdésében (54. l.), az illyr-kérdésben (48. l.) — itt talán határozottabb állásfoglalásra is lett volna lehetőség —, igen bölcs tartózkodást tanúsít az avarok hazai történetének, fejlődésének egyes kérdéseit illetően (114. l.), — viszont ismét túlzásnak tetszik óvatossága a hun *logades* értelmezését illetően (172. l. 334. j.), ahol Harmatta J. érvei Thompson feltevéseivel szemben elég meggyőzőek és elfogadottak ahhoz, hogy a kutatás

mai álláspontját az általa ajánlott értelmezésben (Attila főemberei, nem pedig a nemzeti arisztokrácia tagjai) adjuk az olvasóknak. A szövegrészben egyébként a szerző maga is Harmatta J. értelmezése felé hajlik.

Mindent összefoglalva, a szerző kiválóan tájékozott, megbízható és óvatos vezetőnek mutatkozik a hazai föld őstörténetének minden kérdésében: az olvasó, akár a művelt laikus, akár a középiskolai tanár, akár a kezdő vagy haladottabb kutató nyugodtan rábízhatja magát megállapításaira és a szerzőtől megkapja a szükséges útmutatást akkor is, ha egy-egy kérdéssel a könyv megállapításain túl, behatóbban is akar foglalkozni.

A könyvnek nyilván előre megszabott terjedelme okozta azt, hogy szükségzavúnak, helyenkint hiányosnak érezzük egyes olyan kérdések tárgyalását, amelyek a teljesség kedvéért a könyvbe kívánczoltak volna. Így pl. éppen a hazai leletanyag alapján a kései paleolitikum itt élt embereinek totemisztikus elképzeléseiről és szertartásairól (medvetotemek, temetkezési rítusok) sokkal szemléletesebb képet lehetett volna rajzolni azoknál a kissé sematikus ható megállapításoknál, amiket a szerző a 23. lapon ad.

Túlságosan sommás a kép, amit a Kárpátmedence, közelebről a Dunántúl korai mediterrán kapcsolatairól kapunk. Itt legalább is utalni kellett volna az archaikus görög-széggel, nevezetesen Korinthoszal való korai kapcsolatokra, korinthoszi vázák — bár elszigetelt — megjelenésére hazánk területén már az i. e. VI. században (v. ö. Szilágyi J. Gy. kitűnő, de a bibliográfiából kimaradt tanulmányát: A görögséggel való érintkezés nyomai Magyarországon, Ant. Tan. 1955, 45. kk. l.).

Jelentőségéhez képest a legszükszavúbb a rómaiak pannoniai tartózkodásának ismertetése. Lehet, hogy a szerző a „róma-centrikus” szemlélet látszatát akarta a korszak viszonylag túl rövidre fogott ismertetésével elkerülni. Mégis úgy érezzük, hogy e korszak objektív jelentőségét Pannonia történelmi fejlődésében ez a tömör fejezet nem fejezi ki eléggé, de a szerző — a római történelem nagyérdemű kutatója — talán túlságosan is nagy „sacrificium intellectus”-t hozott, amikor az érdeklődési körének központjában levő korszakról kevesebbet adott, mint amire felkészültsége alapján képes lett volna.

Gondolunk itt elsősorban arra, hogy a római pannoniai belső, társadalmi életéről színesebb, bővebb és a kutatást ma foglalkoztató kérdésekről részletesebben tájékoztató képet is lehetett volna adni. A szerző nagy érdeme, hogy a legújabb kutatások alapján igyekszik megrajzolni a pannoniai rabszolgaság képét (69. és kk. l.). Amde a szabad dolgozó lakosságról kevesebbet mond a kelleténél. Aquincumban igen jelentős szabad iparos, elsősorban fazekas réteg volt jelen és ezek termelőmunkáját, de szociális viszonyait is a hazai kutatás széleskörűen feldolgozta (kitűnő összefoglalást adott Póczy Klára: Die Töpferwerkstätten von Aquincum, Acta Arch. 1956, 73. kk. l.). Kissé félrevezető éppen ezért a 71. l. fejtegetése arról, hogy az itáliai ipar (éppen a kerámia-ipar), majd később a germaniai és galliai ipar termékei mily mértékben árasztották el a római Pannoniát: ebben az ábrázolásban teljesen elsikkad a pannoniai ipari termelés ténye, amely ipar pedig — mint tudjuk — nemcsak az itteni szükséglet jórészét elégítette ki, hanem erejéből kivitelre is futotta. A pannoniai kerámia-ipar, amely virágkorát a II. század végén és a III. század elején érte el, csak e század közepétáján hanyatlott le, elsősorban a barbár betörések hatására.

Kívánatos lett volna, ha a szerző a pannoniai lakosság ellenállási mozgalmainak kérdéseiről — arról pl., hogy a *latrones* milyen mértékben fejtettek ki tevékenységet Pannonia területén — is bővebben nyilatkozott volna. Ez a kérdés a hazai kutatásban újabban több ízben felmerült és összefoglaló tárgyalását adta Szilágyi J.: „Barbár” betörések és belső harcok Aquincum terében (Tanulmányok Budapest múltjából, Bpest, 1956, 9. kk. l.) c. tanulmányában (eredményeit kérdésesnek tünteti fel Fitz J. legújabb, már Ferenczy könyve után megjelent tanulmánya: Arch. Ért. 1958, 167. kk. l.). Mindenesetre kívánatos lett volna ennek a vitatott, de izgalmas kérdésnek legalább vázlatos ismertetése.

A pannoniai későókor olyan nagy jelentőségű belső átalakulása, mint a III. században meginduló villatelepülés és a városi életnek ezzel kapcsolatos hanyatlása — amely oly élénk vitát váltott ki az Akadémia 1955. évi nagyhetének régészeti tanácskozásain — ugyanúgy kimaradt a könyv tárgyalásából, mint ahogy sajnálattal nélkülözzük a pannoniai városok koraközépkori továbbélésének, az etnikai és kulturális kontinuitásnak kimaradását is. Valószínű, hogy Székely Gy. összefoglalása (A pannoniai települések kontinuitásának kérdése . . . Tanulmányok Budapest múltjából 1957. 7. kk. l.) a könyv megírása idején (az utolsó 1957 decemberében kelt) már nem jutott el a szerzőhöz, de az azt megelőző viták Pleidell Ambrusnak a diszkussziót megindító cikkétől (A magyar várostörténet első fejezete, Századok LXVIII. 283. kk. l.) az 1955 évi akadémiai vitáig a szerző előtt nyilván legalább olyan jól ismertek, mint a recenzens számára: éppen ezért kell sajnálattal látnunk ennek az objektíve is fontos, de világnézetileg is jelentős és érdekes kérdés-komplexumnak szinte teljes hiányát. Ebben a szerintünk túlzott tartózkodásban

bizonyos pozitívista elzárkózás és korlátozottság nyomait véljük felfedezni — és olykor ez a könyv más fejtegetéseiben is feltűnik. Így pl. legkésőbb a vaskor népei gazdasági életének ismertetésénél a tények közlésénél tovább mehetett volna a szerző és a Dunántúl és az Alföld egészen eltérő gazdasági-társadalmi fejlődésének pregnáns bemutatásával — itt földműves-iparos népek, amott a lovasnomád életforma uralma — a földrajzi környezetnek, a gazdasági tájegységeknek hatását az egyes területeken élő népek életére elvileg is felvethette volna.

A gondosan kiválogatott és alaposan tárgyalt tényanyaggal szemben — az imént említett bizonyos hiányérzetünkön túl — ellentmondásnak aligha lehet helye. Egy-két helyen a fogalmazás elcsúsztattnak látszik és ezért félreérthető. Így pl. a 13. lapon a jégkorszakot időnkint felváltó átmeneti enyhülésekről (interglaciális korszakokról) olvasunk. Itt pontosabban lehetett volna megkülönböztetni az interglaciális korszakokat az interstadiális — és valóban „ideiglenesnek” nevezhető enyhülésektől. Hiszen pl. a II. (Mindel-Riss) interglaciális korszak mai ismereteink szerint kb. 200 000 év, ami még geológiai mértékkel mérve sem „átmeneti” idő. Az őskőkor időtartamát a 27. lapon „több, mint 200 000 évre”, a 34. lapon „mintegy 300 000 évre” teszi; jobb lett volna egységes kronológiai terminológiát adni. Nem egységes a terminológia, amikor egyfelől „paleolit”-ről ill. „neolit”-ről beszél, másutt — és helyesen! — epipaleolitikumot és mezolitikumot említ. — A csere kezdetleges formái feltehetően nemcsak a neolitikumban, hanem már korábban is megjelentek. Alkalmi paleolitikus árucseréről van tudomásunk a Dnyepr-melletti lelőhelyek adatai alapján és a lovasi festékbánya termékei is részben csere oéljaira szolgálhattak.

A 68. lapon félreérthető az a megállapítás, hogy a kézművesek kollégiumai csak tűzoltásra szervezkedtek. Ezek — bár valóban nem céhjellegűek — mint önszervező és temetkezési egyletek működtek Aquincumban is.

Nem egészen meggyőző az, amit a 81. lapon Gallienus védelmi stratégiájáról és ennek Aquincumra gyakorolt hatásáról olvashatunk. Nem bizonyítható ugyanis, hogy a határvonallal mögött létesített gyorsan mozgó alakulatok szervezése egyet jelentett volna a limes-területek védelméről való lemondással. A limitanei, ripenses — comitatenses alakulatok szervezeti különválasztása, mint tudatos hadszervezeti újítás csak Diocletianus alatt tűnik fel, és csak Constantinus alatt válik rendszerre, a III. század korábbi időszakában legfeljebb alkalmilag lehet szó hátszágbeli csapatok szervezéséről. És éppen Diocletianus, a császár személyes őrizetét ellátó hátszágbeli csapatok első szervezője az, aki a pannoniai limes megerősítése érdekében igen sokat tesz. A limes-területek védelmének másodrendű feladatként való kezelése tehát csak a Constantinus követő korszakra jellemző — de éppen Valentinianus, aki a constantinusi hadrenden elvi változtatásokat nem eszközölt, tesz szintén igen sokat a pannoniai limes megerősítésére is.

Ezek az apró megjegyzéseink nem óhajtának semmit sem levonni a könyv már ismételt kiemelt érdemeiből. Ferenczy Endre könyve a maga egészében, széleskörű és higgadt tényszerű előadásában, a társadalmi jelenségeket előtérbe helyező és marxista módon tárgyáló szemléletében, impozáns bibliográfiai ismereteivel meggyőző bizonyosságát adja nemcsak a szerző felkészültségének, hanem annak az elvi és tényszerű haladásnak is, amelyet kutatásunk a felszabadulás időszakában az azt megelőző utolsó összefoglalásokhoz képest elért. Egy újabb, bővebb kiadás pedig nyilván alkalmat fog a szerzőnek adni arra is, hogy az itt nem, vagy nem kielégítően tárgyalt kérdések részletesebb, teljesebb ismertetését is megadja. Ez esetben a könyvet az itt még hiányzó térképmelléletekkel is el kell majd látni.

HAHN ISTVÁN

TÖRTÉNETI STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

(A Központi Statisztikai Hivatal és a Levéltárak Országos Központjának folyóirata. Budapest 1957. 1. évfolyam, 1., 2–4. szám)

A történetstatisztikai kutatások iránt világszerte egyre növekvő érdeklődés mutatkozik napjainkban. A legkülönbözőbb országokban sorra jelennek meg egyes statisztikailag feldolgozható forráscsoportokat ismertető munkák, módszertani művek, s ahol megfelelő előtanulmányok vagy igen szerencsés típusú forrásanyag ezt lehetővé teszik: országos összefoglalást nyújtó monográfiák is. Elsősorban demográfiai munkák jelentek meg nagy számban — mindenütt a népesség lélekszámának megállapítását tartják a legfontosabb kiindulópontnak, de egyes művek a források adta lehetőségek szerint a társa-

dalmi, gazdasági helyzetet is bemutatják. Néhány kiváló történeti topográfia is készült az elmúlt évek során.

E monográfiák mellé állítva hazai történetírásunk ilyen jellegű termékeit, kétségtelenül érzünk lemaradást. Kiemelkedő történészeink, akik a múltban történetstatisztikai műveket írtak, meglehetősen elszigetelve dolgoztak, s e történeti módszer szélesebbkörű alkalmazására nem került sor, részben az általános érdeklődés, részben a szervezett előmunkálatok hiánya miatt. Hiszen a statisztikai feldolgozásra alkalmas történeti forrásokról még most sincs országos méretekben áttekintésünk. (A Levéltárak Országos Központjának rendelkezése szerint 1958 végéig az ország összes levéltárában el kellett készíteni a feudális kori összeírások katalógusát: ez nagy lépéssel viszi előre a történetstatisztikai kutatások ügyét.) A döntő kezdeményezést azonban a legfontosabb országos összeírások kritikai ismertetését tartalmazó kötet közrebocsátása jelentette. (A történeti statisztika forrásai. Budapest, 1957.)

Ilyen nagyobb léleketű munkák megjelenése azonban nem tesz feleslegessé olyan fórumot, ahol a történeti statisztika művelői sűrűbb időközökben, kisebb terjedelmű tanulmányok, ismertetések segítségével állandóan tájékozódhatnak az érdeklődési körükbe vágó kutatások hazai és külföldi eredményeiről. Ezt a szerepet kívánja betölteni a Történeti Statisztikai Közlemények. Feladatának tekinti, hogy egyes forráscsoportok felderítésével, felhasználhatóságuk módszertani vizsgálatával foglalkozó cikkeket jelentessen meg, de közölni kíván olyan hely- és településtörténeti, történeti földrajzi és gazdaságtörténeti tanulmányokat is — amint ezt az első szám programadó bevezetésében olvashatjuk —, melyek egy-egy város vagy járás társadalmi és gazdasági életét rajzolják meg történeti statisztikai módszerrel. Az Adattár statisztikai jellegű történeti forrásokat közöl, a Szemle és Ismertetés rovatok a folyamatban levő munkákról, valamint a fontosabb, bel- és külföldön megjelent irodalomról tájékoztatnak.

Bár a folyóirat egyelőre csak szerény keretek között jelenik meg (az első szám 400, a második 500 példányban, könyvtárusi forgalomba nem is került), jelentőségét mégis felismerték a legutóbbi nemzetközi levéltáros találkozón, az 1958. évi wiesbadeni levéltáros kerekasztal konferencián résztvevő levéltárosok és történészek. Jelenleg az egyetlen ilyen típusú folyóirat a világon és komoly nemzetközi sikert aratott. A történészek, levéltárosok és statisztikusok ilyen rendszeres, külön folyóirat által biztosított együttműködését egyhangúan igen figyelemreméltó és követendő kezdeményezésnek minősítették.

Az alábbiakban rövid áttekintést nyújtunk a folyóiratban megjelent tanulmányokról, forrásközlésekről. Az első számban Házy Jenő „Az első népszámlálás Vas megyében az 1697—98 években” címmel a Kázó István vasvári prépost egyházlátogatása (canonica visitatiója) alkalmából keletkezett összeírás alapján sorolja fel a Vas megyei községek adatait: a lakosság lélekszámát, vallás szerinti megoszlását, anyanyelvi adatait, valamint helyenként egyéb megjegyzéseket. A közölt kimutatás nemcsak a megye XVII. századyégi lélekszámának megállapítására alkalmas, hanem kitűnő kiindulópont e korból való egyéb forrásokkal (dicákkal, tizedjegyzékekkel, urbáriumokkal, valamint az 1715—20-as összeírással) való összehasonlításához és az összehasonlításból nyerhető forráskritikai, módszertani tanulmányokhoz is. A szerzőnek sikerült felhívnia a figyelmet a canonica visitatiókban rejlő demográfiai adatok jelentőségére.

Móricz Miklós „Lélekszámadatok a történeti Magyarországra vonatkozóan az 1772—1869. évekből” címmel foglalja össze és állítja táblázatokba az általa összegyűjtött hazai népszámadatok első száz évének nyers adatsorát. Az egyes évekből származó összeírások és becslések közlése megkönnyíti azok kritikai értékelését és a hiányzó évekre vonatkozó további adatok felkutatását.

Fügedi Erik igen figyelemreméltó cikksorozat írására vállalkozott „Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai” összefoglaló címen. Először a leggyakoribb városi összeírással, az adójegyzékkel foglalkozik. A szerző az adójegyzékek három típusát különbözteti meg: 1. összeírások, melyekben a kivetett adó összegét jegezték fel, 2. amelyekben a kivetett adó alapját írták össze és 3. amelyek a kivetett adó tényleges behajtását tüntetik fel. Tanulmányosorozata első részében az első típusú adójegyzéket elemzi az 1458-as soproni adójegyzék konkrét vizsgálata során, igen behatóan, módszertanilag is példamutató módon.

Az első szám adattárában az 1780. évi népszámlálás országos összesítő tabellájának számsorait találjuk, amelyek vármegyénként közlik a lakott helyek (falvak, mezővárosok) számát, a megyék lélekszámát és hadiadóját, ugyanezt országrészekről, valamint ugyan- csak megyénkénti kimutatást a szántóföld, rét, szőlő területi nagyságáról, terméséről és a termékek átlagáráról. A másik közlemény „Az 1791. évi adójegyzékek kiértékelése” címen szintén vármegyénként közli a jobbágys, zsellérek, hátatlan zsellérek számát és ezek együttes összegét.

A folyóirat 2—4. összevont számában Bakács István foglalkozik Vas megye XVI. századi jobbágynépessége kiszámításának kérdésével. Mint a Történeti Statisztika Forrásai c. kötetben, úgy itt is a dicajegyzékek felhasználhatóságának kérdését fejtegeti, jelen tanulmányában a dicák adatait egykorú urbáriumokkal egybevetve. Arra az eredményre jut, hogy ha a dicák alapján egy-egy község lélekszámát nem is lehet teljesen megbízhatóan kiszámítani, a nagy számok törvénye alapján a családfők száma mégis megállapítható. Vas megyében a portaszámot 1—4-ig terjedően meg kell szorozni (1540-ben 1 portára 1, 1549-ben 2, 1570—76-ban 3, 1588-ban 4 családot számítottak), s ehhez hozzá kell adni a dicatorok által összeírt zsellérek, szabadosok, új telepesek, kézművesek, officálisok, szegények számát, az elhagyott telkek felét s az eredményt 15%-kal kell megemlíni. Hasonló további vizsgálódásokkal kellene eldönteni, hogy ez az átszámítási kulcs más megyékre, ill. az ország egész területére is érvényes-e. E kérdés tisztázása jelentősen betölthetné a dicák forrásértékéről való eddigi véleményeket.

Fügedi Erik olyan típusú adójegyzéket és annak feldolgozási módját mutatja be, amely nemcsak a kivett adó nagyságát, hanem a kivetés alapjául szolgáló adóalapot is tartalmazza. E célból a szerző az 1459-es soproni adójegyzéket elemzi 43 különböző tabelatípusra bontva és több grafikonnal szemléltetve, valamint más európai városok egyes adataival összevetve. Fügedi tanulmánya mind módszertanilag, mind pedig konkrét elemzéseivel várostörténet-kutatásunk jelentős eredménye.

Az eddigi történetstatisztikai tanulmányok között új színfoltot jelent Ila Bálintnak Várpalotáról szóló, rövid terjedelme mellett is igen szemléltető helytörténeti tanulmánya. A megtelepülés első nyomaitól kezdve végigkíséri Várpalota lakosainak a földesúrral folytatott harcait, majd az iparosodásnak, különösen a döntő változást hozó szocialista iparosodásnak az eredményeit és társadalmi hatásait. A munka alapvetően támaszkodik az összeírások adataira és a társadalom elemzését ezek alapján végzi.

Salamon Lajos „Megemlékezés egy száz év előtti népszámlálásról” címen az „Oszt-rák birodalom” egészére, így Magyarországra is kiterjedő 1857. évi népszámlálás keletkezésével, módszerével, célkitűzéseivel, az összeírás kérdőpontjaival foglalkozik. Közli a népszámlálás fontosabb összefoglaló tábláit is, melyek a népesség számára, majd annak nemek, családi állapot, foglalkozás szerinti megoszlására vonatkoznak, közli a népesség megyénkénti megoszlását, a lakóházak és „lakófelek” számát.

Nem egészen világos, hogy miért került az újonnan bevezetett „Szemle” rovatba Petróci Sándornak „Vác városa és a váci püspöki birtokok népességi és nemzetiségi viszonyai az 1731—1869. évek között” című, egyébként igen hasznos tanulmánya, melynek szerintünk a cikke között, vagy legalább is az adattárban kellene szerepelnie. Valóban a „Szemle” rovatba tartozik — és itt is jelent meg — Balázs Péternek a Levéltárak Országos Központja által elrendelt katalogizálási munkára vonatkozó ismertetése, mely az összes területi állami levéltárakban található feudális kori összeírásokra kiterjed és igen nagy segítséget fog nyújtani mindazoknak, akik helytörténettel vagy történeti statisztikával foglalkoznak.

Az Adattárban Berlsz Jenő „Szemlék a Habsburg-monarchia és Magyarország fontosabb XVIII. századi összefoglaló pénzügyi adataiból” címen teszi hozzáférhetővé e valóban döntő fontosságú kimutatásokat. Kovacsics József 4 különböző típusú tabellába foglalva közli a kúria által tárgyalt büntetőperek főbb adatait az 1821., 1831. és 1837. évekre vonatkozólag: a kúriához felterjesztett perek számát és az azokban szereplő alperesek megoszlását, a pereknek bűncselekmények szerinti megoszlását, a folmentések számát és arányát, valamint a kúriához felterjesztett pert tárgyaló elsőfokú bíróságok területi megoszlását bemutatva.

A folyóiratot ismertetések és idegennyelvű tartalmi kivonatok egészítik ki.

Úgy hisszük, történészeink örömmel fogják üdvözölni a rövidesen már nyomtatásban megjelenő új folyóiratot. A hazai kutatások jelenlegi fokán elkészíthető szintézisek az egyetemi tankönyvek megírásával létrejöttek. Szinte közhelyként hat, de nem árt ismételtelen leírni: a továbbiakban a társadalmi és gazdasági alapkérdéseknek mélyreható részletmonográfiák útján való tisztázása a fő feladat. Kétségtelen, hogy e kérdéseknek minél konkrétebb, számszerűsített elemzésére a történeti statisztika igen alkalmas módszer. Miután a történeti statisztika művelésének bizonyos szervezeti keretei már adva vannak, remélhetjük, hogy az eddigi fellendülést még nagyobb fogja követni és ez kedvező hatással lesz egész történetírásunkra.

GYULA MORAVCSIK:

DIE BYZANTINISCHE KULTUR UND DAS MITTELALTERLICHE UNGARN

(Sitzungsbereich der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Philosophie, Geschichte. Jg. 1955, Nr. 4. Berlin, Akademie-Verlag. 1956. 29 l.)

A BIZÁNCI KULTÚRA ÉS A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG

Magyarország bizánci vonatkozásait már évtizedek óta kutatja Moravcsik Gyula, aki így ennek a kérdésnek legalaposabb ismerője nemcsak nálunk, hanem az egész világon. A jelen füzet — kis terjedelme ellenére — a magyar bizantinizmus kutatásának legteljesebb seregszemléje. Tulajdonképp egy 1955-ben Berlinben tartott előadás szövege. Ilyen jellegű összefoglalás magyarul 1953-ban jelent meg tollából „Bizánc és a magyarság” címen. Ismertetésünknek nem lehet más célja, mint hogy rámutasson néhány olyan kérdésre, mely — a kutatás fáradozásai ellenére — még mindig homályban maradt.

Mindjárt az első ilyen probléma a magyarság neve, melyről a legutóbb többen is írtak, így Perényi József (Kovács Endre szerk.: Magyar—oroszlörténelmi kapcsolatok, Budapest, 1956, 14—15. l.), Czeglédy Károly (A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban. Pais-Emlékkönyv, 268—275. l.), Bahoss Ernő (A magyar népnév ősmagyar-kori hangalakjához. Magyar Nyelv, 53, 1957, 438—442. l.). A kérdés részben a magyarság eredete, részben onogur-bolgár kapcsolatai miatt, nagyjelentőségű. A Századok 1958. évi 1—4. számában Györfly György új adatot közöl a magyar—bolgár közösség bizonyítására Belgrád Nándorfehérvár nevével kapcsolatban. A kérdést nemcsak történeti, hanem nyelvészeti szempontból sem tartjuk lezártnak.

A magyar kereszténység eredete ugyancsak még sok tisztázatlan kérdést vet fel. Egyházi szokásaink régi átvételre mutató görög elemei vagy közvetlen vagy közvetett bizánci terítésből eredhetnek. A kérdést újból elő kell venni, hogy világosan lássuk, honnan származik a magyar kereszténység görög alaprétege. A VIII. századi püspökségi jegyzékek kapcsolatban meg kell említenünk, hogy Sz. P. Tolsztov „Az ősi Chorezm ’c. magyarul is megjelent munkájában ugyancsak felhasználja (232—233. l.) és sok tekintetben eltérő értelmezést ad neki.

A szókincs-kutatás és a régészeti-művészettörténeti anyag vizsgálata mindaddig kevés adattal járult a magyar bizantinizmus felderítéséhez. E téren is megnehezíti a tisztálátást, hogy a legtöbbször nem lehet eldönteni a közvetlen vagy közvetett bizánci hatás kérdését.

E sorok írója a magyar fejedelmi személyek konstantinápolyi látogatását a X. század közepén sokkal nagyobb jelentőségűnek tartja, mint azt Moravcsik a füzet 14. lapján értékeli. Ekkor nyilvánvalóan az egész magyarság „csatlakozásáról” volt szó. A fejedelmi ház és a törzsfők közti versengés véget vetett ennek az egységes bizáncbarát politikának, de valószínűnek kell tartanunk, hogy a görög misszió, melyet „Turkia püspöke” irányított, nem korlátozódott csupán Gyula és Ajtony területére.

A Gézának küldött bizánci koronát új világításba helyezi Györfly György már említett tanulmánya.

A 24. l. olvassuk: „Jene »Ermahnungen«, welche angeblich vom ersten König der Ungarn stammen und an seinen Sohn gerichtet waren, zeigen eine große Ähnlichkeit mit den byzantinischen »Fürstenspiegeln« und weisen Elemente auf, die nur dort zu finden sind.” Már Guoth Kálmán „Egy forrás két történetzsemlélet tükrében” c. cikkében (Századok 1942, 54. l.) párhuzamba állította az Intelmeket Nagy Basilioes császár hasonló jellegű királytükrével. Bizonyos, hogy az Intelmek mintája görög, de írója latin volt. Mégsem hisszük, hogy a király nevében szóló műnek ő volt a szerzője.

VÁCZY PÉTER

SZABÓ DÉNES:

A DÖMÖSI ADOMÁNYLEVÉL HELY- ÉS VÍZRAJZA

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1954. 57 l. 2 térkép)

Szabó Dénes az 1138-ban kelt dömösi adománylevél helyneveit tárgyalja behatóan. Az oklevél helyneveit a korábbi előmunkálatok eredményeinek felhasználásával azonosítja, összegyűjti a variánsokat és a lehetőség szerint megadja a helynevek magyarázatát. A bevezetésben figyelemreméltó társadalomtörténeti észrevételt közöl. A kenyéradó népek századok szerint vannak felsorolva s egy-egy 74—113 emberből álló centuria után megemlíti a száznagyot (*maior* vagy *centurio* néven). Hozzátehetjük, hogy ez a kenyéradó szolgáltató társadalmi réteg szerepel későbbi oklevelekben *udvarnok* néven. Ami az azonosításokat illeti, több új megoldást találunk, bár a dolog természetéből következően kétesek is maradnak. Még kiadás előtt alkalmam volt a szerzőnek észrevételeimet megtenni (pl. Börzsöny, Csákány, Tamász s más hivatkozott azonosítások esetében), azóta végzett történeti földrajzi munkám nyomán vettem észre, hogy *Cerep* nem lehet azonos Szereppel, hanem a Zaránd-megyei *Cserép* (Csánki I. 728), amit Sarkad és Tamász pusztja közelsége is biztosít. A *Várong* (*Warang*) helynév eredetét illetően megjegyezhetjük, hogy ez a varégek bizánci *βαγαριοι*: *varangoi* nevével egy eredetű, s nem egyetlen nyoma annak, hogy a normann eredetű varégek Magyarországra is eljutottak.

GYÖRFFY GYÖRGY

MEZEI LÁSZLÓ:

IRODALMI ANYANYELVŰSÉGÜNK KEZDETEI AZ ÁRPÁD-KOR VÉGÉN. A KÖZÉPKORI LAIKUS NÓMOZGALOM, AZ Ó-MAGYAR MÁRIA SIRALOM ÉS A MARGIT-LEGENDA EREDETKÉRDÉSE

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1955. 133 l.)

Mezei László új utakon járó tanulmányában kimutatja, hogy irodalmi anyanyelvűségünk nem a XV. század végén indul el, hanem a XIII. században, amikor a világi jellegű udvari kultúra mellett a laikus mozgalmak tért hódítanak Magyarországon. A felszerzetesi laikus nőmozgalom, a beginizmus, nyugaton a legfejlettebb textilipari vidékeken jelentkezik s elterjedése kapcsolatos bizonyos, új irodalmi irányzattal. Az írni-olvasni nem tudó beginák számára készített vallásos olvasmányok, melyeket felolvastak számukra, anyanyelvűek voltak. Mezei kimutatja, hogy egyebek mellett beginaház működött Esztergomban, Veszprémben s ilyen volt kezdetben a margitszigeti domonkos apácakolostor is, ahol Margit nevelkedett. A beginaházak többnyire egy-egy kolostor mellett ill. kolostori felügyelettel működtek s gyakran besorolást nyertek egy-egy szerzetesi rendbe. Itt kereendő az eredete legelső verses emlékünknék, az Ó-magyar Mária siralomnak s megállapítható, hogy ebben a körben jött létre a XIV. század legelején a magyar nyelvű Margit-legenda, amelyet Ráskai Leának 1510-ben készült másolata őrzött meg. A Margit szentéavatását tárgyaló tanuvalatási jegyzőkönyvből és a legendákból kiderül, hogy a XIII. században már bibliafordítás és Szent István-legendafordítás is olvasmányja volt Margitnak és társnőinek.

Mezei a kevés fennmaradt adatot meggyőzően állítja be az európai fejlődés menetébe s éppen ez adja eredményeinek fő erejét. Egy olyan egyetemes mozgalomról van szó, amely az adatok tanúsága szerint nem került el Magyarországot sem.

GYÖRFFY GYÖRGY

TINÓDI-EMLEKKÖNYV

Összeállította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Horváth István Károly és Naszádos István

(A Sárvári Községi Tanács kiadványa. 1956. 206 l.)

1956 januárjában ünnepelte a Vas megyei Sárvár Tinódi Lantos Sebestyén halálának 400. évfordulóját. Tinódi élete utolsó részében Sárvár urának, Nádasdy Tamásnak volt servitora, s 1556 januárjában Sárvárrott halt meg. Az előttünk fekvő izléses kiállítású, gazdagon illusztrált kötet az évforduló alkalmából jelent meg: közreadja az ünnepségen elhangzott előadásokat (10—76. l.), majd Tinódi munkáiból összeállított antológiát közöl (79—206. l.). A tanulmányok elismert szakemberek összefoglalásában ismertetik mindazt, amit a tudományos kutatás mai eredményei alapján Tinódiról és munkásságáról tudunk. Klaniczay Tibor általános méltatást ad munkásságáról. Legány Dezső a Tinódi előtti és a XVI. századi magyar zene történetét ismerteti, Horváth István Károly Sárvárnak a XVI. századi magyar kulturális életben való jelentőségét vázolja, Naszádos István pedig Tinódi életét és énekeinek történeti háttérét festi meg. A tanulmányok mintaszerűen oldották meg a tudományos és a népszerűsítő követelmények egybehangolását, s mondanivalójukat jól egészíti ki a kitűnően összeválogatott antológia és a szerkesztőknek az egyes énekekhez adott rövid magyarázata. A kiadvány példaként szolgálhat a tudomány és irodalom népszerűsítésében. Bárcsak minél többen követnék a Sárvári Tanács példáját.

bk.

TAKÁCS BÉLA:

COMENIUS SÁROSPATAKI NYOMDÁJA

(Sárospatak, MDMLVIII [1958], 112 l. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 14—16)

A régi sárospataki nyomda még meglévő fejleceinek és záródíszceinek lenyomataival díszített, izléses külső címlap nem adja a könyv teljes címét. A belső címlapon a következő áll: A sárospataki nyomda története I. (1650—1671); tehát világos, hogy a szerző készülő vagy már készen is levő nagyobb, a pataki nyomda egész történetét felölelő munkájának egy részével van csupán dolgunk.

A sárospataki kollégium művelődéstörténeti jelentősége közismert, bár a kollégium történetének tudományos igényeket kielégítő, monografikus feldolgozása mindmáig nincsen. Marton János ilyen szándékkal írt munkája (A sárospataki református főiskola története I. Sárospatak, 1931) befejezetlen maradt és annak ellenére, hogy okmánytárat is közölt, nem több, mint sok más olyan kompiláció, mely felhasználta az előtte megjelent alapos részlettanulmányokat, elsősorban Szombathi János professzor híres és adatokban gazdag kollégiumtörténetét (Historia scholae seu collegii ref. sárospatakiensis 1788; kiadta Erdélyi János a Monumenta protestantium Hungariae I. Sárospatak, 1860; lefordította Gulyás József, átnézte és jegyzetekkel ellátta Szinyeyi Gerzson, Sárospatak, 1919).

A pataki iskola művelődéstörténeti jelentőségének nagy részét a vele szoros kapcsolatban álló nyomda működése adta. Alapítása I. Rákóczi György nevéhez fűződik. Liska János nyomdással betűket öntetett és megtette a nyomda működtetéséhez szükséges előkészületeket. A nyomda ténylegesen azonban csak halála után, Lorántffy Zsuzsánna fededelemasszony és fia, Rákóczi Zsigmond idejében kezd dolgozni. 1650-ben hozta magával Comenius a lengyelországi Lesznóból, ahol üldözött hitsorsosainak egy része menedéket talált, Renius György typografust. Renius kiegészítve a már régebben készített betűállományt és eszközöket, munkához látott. Megélhetését a Rákóczi Zsigmondtól 1650 novemberében összeállított díjlevél biztosította. A nyomda első munkái Comenius beszédei voltak (De cultura ingeniorum és a De primario ingenia colendi instrumento, solenter versando, libris oratoria — mindkettő 1650 végén), melyek Comenius Scholae latinae tribus classibus divisae Delineatio című munkájával egybekötve jelentek meg. A kötet elején Comenius Rákóczi Zsigmondhoz 1651. január 28-án kelt ajánlólevele áll.

Comenius pataki éveit alatt, akárcsak az egész iskola, a nyomda is irányítása alatt állt. Nemcsak saját munkái kerültek ki a nyomda sajtói alól, hanem itt látott napvilágot

a Comeniushoz közelálló, az özvegy fejedelemasszony és Rákóczi Zsigmond pártfogását élvező puritánusok több írása is. Lorántffy Zsuzsánna halála után nagy változás állott be a pataki iskola életében. Ennek a változásnak minden kellemetlensége azonban csak II. Rákóczi György halála után mutatkozott meg, amikor özvegye, a Rákóczi birtokok örököse, Báthory Zsófia rekatolizált és teret engedett Patakon is az ellenreformációnak. Már ezt megelőzően, 1657-ben Renius meghalt és a nyomda vezetését Rozsnyai János vette át. Neki kellett aztán 1671. október 20-án a nyomdával együtt bújdosásba induló kollégiummal útrakelni. Az utolsó percig dolgozott. Czeglédi István Sion vára című munkáját szedte, ezt félbehagyva kellett odahagynia Patakot. A nyomdát hosszú vándorút után 1674. január 13-án részletes leltár alapján átadta a debreceni nyomdának, ő maga pedig — bár nagyon marasztalták — Kolozsvárra ment. Kolozsvárott az ottani kollégium nyomdájának szolgálatába állt. Itt fejezte be aztán Czeglédi könyvét (Kezdetett Nyomtatása Sáros-Patakon s-El-végeztetett Colosvarat Rosnyai Jan. által Exiliumában 1675).

A sárospataki nyomda ismertettét korszakát méltán nevezhetjük el Comeniusról. A nyomda felállítása, működtetése szorosan beletartozott pedagógiai terveibe. Ő hozta az első nyomdászt, az intézmény még távozása után is irányítása alatt állott.

A Comenius nyomda felszerelését több leltárból ismerjük. Takács Béla is ismerteti ezeket (legrégebbi 1666-ból való). A huszonegy év kiadványait is felsorolja és a nevezetesebbek címlapját is közli.

Sajnálatos, hogy az érdemes szerző csak feldolgozásokból merít és így munkájának egyetlen, de nem eléggé hangsúlyozhatóan nagy jelentősége az, hogy az eddig is ismért, de szerte levő és sok esetben nehezen hozzáférhető anyag együtt van ebben a szép kiállítású könyvben.

Munkájának további részét vagy részeit várva azt is szeretnénk, ha a feldolgozások nyújtotta anyagon túl újabb adatokkal is bővítené ismereteinket a magyar művelődéstörténet egyik legjelentősebb intézményéről, a sárospataki nyomdáról. Szeretnénk, ha megírva a főiskola nyomdájának történetét, megtenné a szükséges lépéseket a kollégium történetének tudományos igényeket kielégítő, monografikus feldolgozásához.

Az előttünk fekvő munka minden vonatkozásban feljogosít bennünket arra, hogy a szerzőtől ezt a munkát elvárhassuk.

DANKÓ IMRE

HÁZI, JENŐ:

DIE KANONISCHE VISITATION DES STEFAN KAZÓ, ARCHIDIAKON VON EISENBURG (VASVÁR) IM BURGERLAND-TEIL DES KOMITATES EISENBURG IN DEN JAHREN 1697—1698. IM ANHANG DIE KANONISCHE VISITATION DES FRANZ SCACCHI, ARCHIDIAKON VON EISENBURG (VASVÁR) IN DEN JAHREN 1713—1719

(Mit 3 Photokopien. Eisentadt 1958, 277 l. Burgenländische Forschungen. hrg. vom Burgenländischen Landesarchiv, Heft 37)

KAZÓ ISTVÁN VASVÁRI FŐESPERES CANONICA VISITATIÓJA VAS VÁRMEGYE BURGENLAND-TERÜLETÉN 1697—1698-BAN. A FÜGGELÉKBEN SCACCHI FERENC VASVÁRI FŐESPERES CANONICA VISITATIÓJA 1713—1714-BEN

Házi Jenő a Történeti Statisztikai Közlemények 1957. évi első számában (4—25. l.) „Az első népszámlálás Vas megyében az 1697/8. években” címmel ismertette Kazó István vasvári főesperes egyházlátogatási jegyzőkönyvének népszámlálási adatait. A fenti kiadvány a szombathelyi püspöki könyvtárban őrzött 801 lapos folio-kötetnek csak egyharmadát, a 645 községből ma Burgenlandhoz tartozó 214 községre vonatkozó egyházlátogatási jegyzőkönyvet közli, de így is alkalmas arra, hogy az ilyen jellegű források tudományos értékét dokumentálja. Házi Jenő cikke után feleslegesnek tartom, hogy kiemeljem a jegyzőkönyvnek a lakosság számára, vallási és nemzetiségi megoszlására vonatkozó adatait, csak arra mutatok rá, milyen távlatot kapnak azok a kutatások, amelyek a török hódoltság okozta vérvesztésnek igyekeznek megállapítani, ahogy például éppen Vas megye területére vonatkozóan ezt Bakács István (Tört. Stat. Közl. 1957, 2—4. sz.) megkísérelte. Kazó adatait értékesen egészíti ki Scacchi Ferenc vasvári főesperes 1713—14. évi egyházlátogatási jegyzőkönyve, amelynek burgenlandi részét Házi a függelékben közli.

A közölt egyházlátogatási jegyzőkönyvek azonban nemcsak népszámlálási szempontból tanulságosak. Rendeltetésüknek megfelelően leírják a templom és a plébánia épületét, felsorolják felszerelését, javait, közlik a község papjának adatait, vagyonát, jövedelmeit és panaszait, szólnak az iskoláról és az iskolamesterről, majd megadják a lakosság fentemlített népszámlálási adatait. A templom leírása gyakran elég részletes, a műemléktopográfia számára jól hasznosítható. A művészettörténet ezenkívül érdekelheti a templomban található festmények és szobrok, a felszereléshez tartozó kegyzerek megnevezése. A papoknak nemcsak a nevét közli, hanem kitér képzettségükre, életmódjukra, nemzetiségi hovatartozásukra és nyelvtudásukra is. Általában rövidebb az iskola és az iskolamester jellemzése, de oktatásügyünk története szempontjából így is értékes adatokat tartalmaz. Itt említem meg, hogy a plébánia leírása mindig közli a plébánosok birtokában levő könyvek számát (pl. Rohonc német és horvát plébániáján összesen 28 könyv található), gyakran címetek is felsorol, hiszen az egyházlátogatónak arra is kellett terjeszkednie, nem tartanak-e tiltott könyveket a plébánosok. Az egyházi ingatlanok felsorolásából düllőneveket ismerünk meg, amelyek magyar, német és horvát nyelven magára a településre, irtásokra stb. engednek következtetni. A plébánosnak és az iskolamesternek a járandóságából termelési ágakat ismerhetünk meg. Így pl. a kendertermelést, a méhészkedést, malmokat stb. A plébános és az iskolamester jövedelmével kapcsolatban keresztelési, házassági és temetési szokások említetnek, amelyek ma a történeti néprajzot érdekelhetik. A plébánosok panaszai nem egy esetben a lakosság magatartására engednek következtetni.

Említésre méltó a latin nyelvű forrás magyar, német és horvát nyelvű anyaga is. A düllőneveken kívül helynévi, családnévi adatokat, de közszókat is találunk Kazó jegyzőkönyvében. Ez az anyag lejegyzőjének személyénél fogva értékes. Kazó maga is Vas megyéből, Szombathelyről származik (Házi életrajzi adataihoz még vö. Nagyfalusi Lajos: A kapornaki apátság története II. k. Bpest, 1942, 178—191. l.) s így az innen feljegyzett magyar í-ző nyelvjárási adatok (pl. *Körtviles*, *Körtvélyes*, *Miszáros*, *Mészáros*) hiteleseknek tekinthetők és a nyelvjárástörténet számára mint helyileg is rögzíthető adatok értékesíthetők. Ilyen a jegyzőkönyvbe bemásolt 1648. évi felsőöri magyar nyelvű bizonyítvánnyal is (98. l.). A NySz. és az OklSz. sem ismeri a *harangozo gabona* kifejezést, amellyel Felsőörrött az iskolamesternek harangozásért évente járó 12 köből gabonát neveztek meg (102. l.). Kazó kitűnően tudott németül, hiszen Bécsben és Grácban végezte tanulmányait s az utóbbi helyen teológiai doktorátust is szerzett, a Vas megyében beszélt bajor nyelvjárást azonban nem ismerte, s ezért feljegyzett német család-, hely- és düllőnévi adatai magyaros átírásban a korabeli bajor nyelvjárási ejtést tükrözik (*Toifönbek*, *Tiefenweg*, *Diermpoch*, *Dürnbach*, *Krait*, *Greut* stb.). Ugyanez mondható horvát nyelvi anyagáról is. A magyar, német és horvát nyelvi anyag átírása a kiadó részéről a nyelvész számára kielégítő hűséggel történt.

A forrás gazdag anyagát részletes név-, szó- és tárgymutató teszi kezelhetőbbé. Ezek után csak azt kívánhatjuk, hogy Kazó István munkájának magyarországi része is minél előbb váljék hozzáférhetővé történettudományunk, a művészettörténet, a pedagógiatörténet, a néprajz és a nyelvtudomány számára.

MOLLAY KÁROLY

SOÓS IMRE :

A JOBBÁGYFÖLD HELYZETE A SZOLNOKI TISZATÁJON 1711—1770**(Szolnok, Damjanich János Múzeum. 1958. 46 l. A Hazafias Népfrent Szolnok megyei Bizottsága és a Szolnok megyei Tanács Művelődési Osztálya Népművelési Csoportja támogatásával)**

SOÓS IMRE :

A JOBBÁGYFÖLD SORSA HEVES MEGYÉBEN A XVIII. SZÁZADBAN**(Kiadja az Egri Dobó István Múzeum és Hevesmegyei Tanács VB Művelődésügyi Osztálya [1958] 132 l.)**

Helytörténeti munkák értékelésénél több-kevesebb joggal tehető föl az a kérdés, hogy a felszínre hozott részletek közül mit nyújthatnak a történettudomány egészé számára. Nem támaszthatunk általánosságban ilyen igényt az egyes helytörténeti művekkel szemben, viszont annál inkább fel kell figyelnünk azokra a kiadványokra, ahol inkább a publikáló fórum és a kiadás ismeretterjesztő jellege jár együtt helytörténeti kötöttséggel, míg a feldolgozott anyag s a szerző mondanivalója láthatóan központi kérdések megvilágítását szolgálja. Ezek közül való az itt ismertetett két munka is, melyekben Soós Imre egri levéltáros az egykori egri egyházmegye területének urbáriális és egyéb levéltári anyagára támaszkodva, a mai Heves és Szolnok megye földviszonyainak történetéből ismert egy szakaszt. Agrártörténetünk örömmel fogadhatja a hazai vidék egy ilyen kiterjedésű (s eddig kevésbé kutatott) darabjának részletes történet-statisztikai feldolgozását a XVIII. századból.

Mindkét munka — láthatóan egy kutatás eredményeinek két részletben való közzététele — a hosszú hadiállapotból való viszonylagos konszolidálódás évtizedeit, a földművelés regenerálódásának azt az átmeneti periódusát tárgyalja, amelyben a táji jelleg az országos fejlődésnek még primér összetevőit adhatta. Így a hevesi hegyvidéken a földközösség és az irtásos művelés párhuzamos rendszeréből, az Alföld szikescin főleg a szabadfoglalás és a korai tanyás művelés rendszeréből a jobbágyföld használatának országosan szabályozott rendje felé való átmenetről van szó, mely végülis a Mária Terézia nevéhez fűződő urbérrendezésben megevedett meg. Az urbérrendezés adatainak egy évszázadnyi előzményre épített ismertetése, valamint a rendezés előtti — és utáni állapot (1770—1771) statisztikai összehasonlítása egyetemes értékűvé teszi Soós Imre anyagközlését — még akkor is, ha főként az anyag ismertetésére és közérthető magyarázatára kellett szorítkoznia.

Az ismeretterjesztő és a tudományos publikáció céljainak kompromisszumáról szólva, a szerző mind stílusban, mind a közölt anyag megválasztásában és csoportosításában eleget tudott tenni kettős feladatának. (Felépítés tekintetében szerencsésebbnek és követendőnek tartjuk a szolnoki tanulmány módszerét, a történeti áttekintéstől különválasztott helytörténeti adattárral). Ugyanakkor mindkét publikáló múzeum és a kiadást támogató megyei szervek látható gondot fordítottak arra, hogy a kompromisszumos kiadás a tudomány követelményeit se károsítsa. Mindkettőnél helyet kapott az apparátus, és a két kiadvány közül a hevesi, sokszorosított és izlésesen előállított füzet bővebb terjedelmével, a kisebb ívszámú szolnoki füzet pedig „kulturáltabb” kivitellel, térképmellékleteivel, idegennyelvű kivonattal, általában jó szerkesztésével tűnik ki.

Elismerés illeti a kiadó szerveket e munkák megjelentetéséért. A megyei ismeretterjesztés számára a helytörténeti irodalomból kinőtt, olyan történeti anyagot kaptak kézhez, amelynek értékét éppen tudományos és kritikai megalapozottsága adja. A szak kutatás, a hazai agrártörténetírás szempontjából pedig nem hallgathatjuk el, hogy Soós Imre munkája ebben a kettőszabott és félkész formában is egy nagyobb, problémafeltáró monográfia körvonalait sejteti, s ennek szakpublikációként való közreadása elsőrendű tudományos érdek volna.

VERESS ÉVA

RIPPL-RÓNAI JÓZSEF EMLÉKEZÉSEI — BECK Ö. FÜLÖP EMLÉKEZÉSEI

(Budapest, Szépirodalmi Kiadó. 1957. 455 l. 29 t.)

A magyar művészet XX. század eleji forradalmának feltárása a történettudomány-nak is fontos feladata. Nemcsak azért, mert ez a forradalom hatásában társadalmi is volt és következményei nagyon is politikaiak voltak a század első évtizedeiben, hanem azért is, mert a művészet megújításáért harcoló írók, művészek, zeneszerzők mint koruk neves közéleti személyiségei, történeti alanyok, akiknek tevékenysége egyben-másban a történetírásra is tartozik. Eppen ezért érdemes itt a Századok hasábjain is röviden számba vennünk Rippl-Rónai József és Beck Ö. Fülöp emlékiratait.

Rippl-Rónai József emlékezéseit ezúttal második kiadásban kapja kézhez az olvasó (először 1911-ben jelent meg). Beck Ö. Fülöp emlékiratai most kerülnek először teljes egészükben a nyilvánosság elé.

Rippl-Rónai József emlékiratában másfélévtizedes, 1887—1902 alatti párizsi tartózkodásáról ad számot. Ez a másfélévtizedes párizsi tartózkodás nevezetes szakasza volt életének. Ebben az időszakban ismerte meg az impresszionista festészetet, amely fordulatot hozott pályáján, ekkor alakult ki sajátos művészi szemlélete, látása, stílusa, általában az: amit Rippl-Rónai neve a magyar művészet történetében jelent.

A munka emlékezéseket tartalmaz, amelyeket az életrajzi kret fog szerves egységbe. Az első emlékezésben Munkácsyhoz fűződő emlékeit mondja el az író. Rippl-Rónai párizsi tartózkodásának első állomása Munkácsy műterme volt. A Párizsba kerülő Rippl-Rónai ugyanis hamarosan Munkácsy-tanítvány lett. Közte és Munkácsy között, aki nemcsak mestere, de igazi pártfogója is volt, meleg viszony alakult ki. E viszonyról s Munkácsy mély humanizmusáról megkapó sorokban számol be: „Ő volt az, aki számomra, kezdő művész számára, az érvényesülés útját legelőször igyekezett egyengetni” — írja ráemlékezve. Munkácsyra visszatérvén leírja azt az életet is, amely ebben az időben Munkácsy körül kavargott. A pályája tetőpontján álló Munkácsyt a régi idők nagy festő-fejedelmének életére emlékeztető fény és pompa vette körül, s valóságos kis udvar nyüzsgött körülötte, amelynek a tanítványok — Koroknyai Ottó, Szamosy László, Karlovszky Bertalan — mellett mindennaposai voltak: Wrede herceg, Blumenthal, az amerikai milliommos, Korbay, Munkácsyék amerikai magyar muzsikusi barátja. E fényes háztartásban nem voltak ritkák az ünnepélyes összejövetelek. Egy-egy ilyen összejövetelen — ezek „Munkácsy-estek” elnevezéssel váltak híressé — a kor társadalmi és művészeti életének számos kiválósága vett részt: Dumas fils, Carolus Duran, Bonnat, Alphonse Daudet, Reményi Ede, Zichy Jenő, Milán szerb király, Türr tábornok, Gervex és mások. A Munkácsy személyéhez fűződő élményei leírása s a századveg Munkácsy életrajzi és műtörténeti adatainak felsorakoztatása mellett őszinte képet nyújt művészi pályájának azokról a problémáiról is, amelyeket a Munkácsy-rezidencián eltöltött évek vetettek fel. Munkácsyhoz kerülve, a mester befolyása alatt, hovatovább nemcsak Munkácsy-tanítvány, hanem Munkácsy-epigon lett. Új formákat és eredetiséget kereső egyénisége bizonyos idő múltán Munkácsy befolyását — akit mint embert továbbra is nagyon szeretett — tehernek érezte. „... Munkácsy befolyása alatt álltam — ... oly tehetségtelennek nem éreztem magamat, sem azelőtt, sem azután, mint épp akkor. Szinte azt mondhatnám, hogy semmit sem tudtam. Önállóságról, ízlésről pedig szó sem lehetett. Már-már megbicsaklott hitem, hogy festő lesz belőlem.” Később, ettől az érzéstől sarkallva odahagyta Munkácsy műtermét, szakított a Munkácsytól átvett stílussal.

A továbbiakban azt az utat írja le, amelyet most már, mint önálló művész a hazatéréseig megtett. Ez az út göröngyös út volt, amelyen örömtelen mindennapok váltották egymást addig, amíg a kitartó törekvés elnyerte jutalmát: a sikert és a beteljesedést. Élete alakulásának leírásában képet ad arról is, amelyben ezek az évek elteltek — mondhatnók: a korban látta magát. Felsorakoztatja a törekvésekben oly gazdag korszak különböző irányzatait, s bemutatja a kortárs-művészek egész sorát. Közülük Puvis de Chavannes-t, Cézanne-t, Gauguin-t, Maillol-t.

Ezek a leírások elsősorban a művészettörténelemnek szólnak, de a történelem is haszonnal meríthet belőlük, ha a művészet megújításáért folytatott harc politikai vonatkozásait kutatja. Az adatok jórésze a magyar művészeti forradalom előtörténetének rajzához nyújt számottevő segítséget. Elsősorban is arra a kérdésre vonatkozóan, hogy milyen hatások alatt és milyen példák nyomán indult el a nyugati országokban tanuló fiatal magyar festőgeneráció a modern művészet útján.

Amíg Rippl-Rónai pályájának csak egy szakaszáról számol be, addig Beck Ö. Fülöp Emlékezéseiben egész életét írja meg gyermek éveitől öreg napjaitig. Műve első

fejezeteiben pályakezdésére emlékezik vissza. Beck Ö. Fülöp a művészi pályán a XIX. század utolsó évtizedében indult el. Az itthon végzett tanulmányok után a művészet nyugati műhelyeit kereste fel, Franciaországba, majd Németországba ment, ahonnan 1898-ban tért haza. Ez a három éves külföldi tartózkodás korszakzáró és korszaknyitó volt Beck Ö. Fülöp életében: lezárta a kezdő művész korszakát és megnyitotta a kész művész nagy alkotó korszakát. A további fejezetekben munkái — érmek, plakettek, szobrok — keletkezését, az azokban kifejezett gondolatokat, utazásait, utiélményeit, olvasmányait, művészi technikája és szemlélete fejlődését, társadalmi-baráti kapcsolatait és mindennapos életét beszéli el krónikás egyszerűséggel, de meglepő részletességgel.

Tulságosan messze vezetne a munka részletes tartalmi ismertetése, ezért itt csupán azokra a vonatkozásaira utalunk, amelyek a történetkutató érdeklődésére is számot tarthatnak. A már említett első fejezetekben rendkívül szemléletes képet rajzol az író a XIX. század végének művészképzéséről. Ezek a leírások művészettörténeti érdekességükön túl figyelemre méltóak lehetnek a magyar művelődéstörténet kutatói számára is. Történeti forrásértékük a munkának ama részei (25., 26., 27., 28., 29. fejezetek és a 37. fejezet második fele), melyekben a szerző az első világháború, az őszirózsás forradalom, a proletárdiktatúra és Budapest 1944—45 évi ostroma idejéből származó emlékeit írja le. Ezek között is különös érdekű a 29. fejezet, melyben a Tanácsköztársaság alatti tevékenységét írja meg. Beck Ö. Fülöp annakidején mint a képzőművészek szakszervezetének alelnöke és mint a mesteriskola tanára jelentős tényezője volt a proletárdiktatúra művészéletének. Visszaemlékező soraiban a személyes élmények hátterében több értékes adalékot mond el a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájáról. Mindezeket kívül a munka telistele van olyan adatokkal, amelyek a budapesti városkép történetéhez számbavehető segítséget nyújtanak.

A két emlékirat irodalmi helye a műfaj alapján, de más okokból is a történeti művek sorában határozható meg. Azonban elhibázott volna, ha velük szemben a módszeres történetírás mértékét alkalmazzánk. Sem Rippl-Rónait, sem Beck Ö. Fülöpöt nem vezette történetírói igény. Rippl-Rónait csupán az a szándék vezette — mint erre munkájának bevezetőjében utal —, hogy emlékeit összeírja, ahogy azok éppen eszébe jutnak. Beck Ö. Fülöp már magasabb és történetíróibb célú tűzött maga elé. Mint emlékiratának előszavából kiderül, szándéka az volt, „... hogy adatokat közvetít a későbbi időknek” koráról és arról, hogy „milyenek voltak egy művész küzdelmei fejlődése során önmagával, és milyen érintkezése kortársaival, adott viszonyai között”. Jóllehet ezáltal munkája történetibb, de mégsem történetírás. Mindezek ellenére a két emlékiratnak nagy forrásértéke van a történeti megismerés szempontjából. A felszabadulást megelőző hat évtized memoárszerű leírása során az apró részletek felszínre hozásával, apró és tömör jellemzéseikkel olyan történeti beszámolókat nyújtanak korukról, amilyenre a céhbéli történetírás a maga eszközeivel aligha képes. Nem a száraz tények módszeres rendszerezése szól hozzánk e munkákból, hanem maga a kor két olyan művész élményein keresztül, akik pontosan tudtak tájékozódni az élet tényei között. Nyilvánvaló, hogy ezek a munkák nem mentesek a szubjektív megnyilatkozásoktól. Ezek a szubjektív elemek a történeti emlékezet szempontjából csak nyereséget jelentenek, mert ezeken keresztül a zseni megfigyelése olyan dolgokra is fényt villant, amiket még a tehetséges kutató sem lát meg mindig.

Hozzá kell még tenni az előbbiekhöz: a két emlékirat két vérbeli művész alkotása, akiknek tehetsége az írásban sem tagadta meg magát. A mondanivaló írói megformálása, a stílus szempontjából e munkák is értékes alkotások. Az élőbeszéddel rokon egyszerűség, közvetlenség, anekdotázó kedv, élményszerűség árad soraikból, s a stilizálás nélküli elbeszélő módszerrel nagy szépségeket tárnak fel. Nem utolsó sorban a stíluszépségek teszik ezt a két emlékiratot a XX. század magyar memoáriradalmának legszebb darabjaivá és a mai olvasó számára is olvasható irrássá.

KÁVÁSSY SÁNDOR

KÖNYVSZEMLE

E. V. Tarle : Сочинения в двенадцати томах. I—III. Москва, Изд. Академии Наук СССР. XXXVIII, 1, 770 l., 749 l., 653,1 l. (Tarle Művei. I—III.)

J. V. Tarle (1875—1955) akadémikus, a magyar történészek előtt személy szerint is és magyarra lefordított nagy munkái révén ismeretes kiváló szovjet történész munkáinak 12 kötetes kiadását kezdte meg a Szovjetunió Tudományos Akadémiája. Tarle mint narodnyik hatás alatt álló polgári történész kezdte meg a múlt század végén tudományos munkásságát és hosszas belső fejlődés útján jutott el az 1930-as évek elejére a marxizmus-leninizmus álláspontjára. Ekkor kezdődött meg addig is sok eredményt felmutató tevékenységének legértékesebb és legtermékenyebb szakasza. Ez a kiadvány még nem összes munkáinak akadémiai kiadása, csak fontosabb műveit tartalmazza, de Tarle életében meg nem jelent munkáit és kéziratokat is nyomtatásban adja közre. Az első kötetben korai egyetemes történeti tárgyú munkái találhatók, köztük első önálló tudományos munkája, amely a magyarországi parasztság történetét tárgyalja II. József koráig. A második kötet 1909—1911 közt két kötetben megjelent doktori disszertációját tartalmazza, „A franciaországi munkásosztály a forradalom korában”. A harmadik kötetben tették közzé „A kontinentális zárlat” c. 1913-ban megjelent nagy tanulmánykötet első nagyobb részét. Az egyes kötetekben részben a szerző eredeti megjegyzéseit, részben a kiadványt előkészítő szerkesztőbizottság jegyzeteit közlik, valamint névmutatót is. A második kötet 63 francia nyelvű okmányt is közöl. Az első kötet elején A. Sz. Jeruszalimszkij ismerteti J. V. Tarle munkásságát és megállapítja helyét az orosz és a szovjet történettudomány fejlődésében. A kiadvány most szélesebb közönség számára teszi hozzáférhetővé a jeles szovjet történész kevésbé ismert, magyarországi könyvtárainkban nem található munkáit és így a magyar közönség is teljesebb képet kaphat Tarle akadémikus sokirányú érdeklődéséről, meg-

ismerkedhetik nemcsak tudományos, hanem művészi értékű történetírói munkásságának fontosabb alkotásaival.

Vaso Bogdanov: Likovi ✚ pokreti. Zagreb, Mladost, 1957. 287 l. (Arcképek és mozgalmak)

A kötet Bogdanov zágrábi professzor válogatott történelmi tanulmányait tartalmazza. Magyar szempontból érdekes mindjárt az első tanulmány, amely a Zrínyi—Frangepán összeesküvés történeti jelentőségével foglalkozik. Az Oroszországban működött XVII. századi horvát író, Juraj Križanić „Politika” c. művének elemzése után a harmadik tanulmány az 1804-es első szerb felkelést tárgyalja, elsősorban a délszláv nemzeti kérdés és az osztályviszonyok szemszögéből. Az „1848 néhány problémájáról” címet viselő tanulmány három részből áll: 1. A dunamenti szláv népek szerepe 1848—49-ben a marxista történetírás újabb eredményeinek fényében. 2. A T. Brlić szerepéről az 1848—49-es forradalomban; 3. Radonić (Jovan szerb történetíró) felfogása az 1848-as forradalomról. Mindhárom tanulmány fontos a magyar forradalom és szabadságharc és a délszláv mozgalom kapcsolatainak értékelése szempontjából. A következő két tanulmány a délszláv nemzeti egység és függetlenség előzményeivel, speciálisan Svetozar Pribičević és a horvát-szerb koalíció 1918 előtti szerepével és politikai felfogásával foglalkozik. „A délszláv népek nemzeti fejlődésének alapvonalai” c. tanulmány a délszláv nemzeti mozgalom előzményeit, csirait és első szakaszát tárgyalja 1849-ig, összefoglalva az ezzel kapcsolatos főbb problémákat és megállapítva az egyes periodusokat. A kötetet a régi és az új középiskoláról szóló cikk zárja le.

Очерки по новой истории Китая. Москва, Изд. иностранной литературы, 1956. 174,2 l. (Kína újkori történetének vázlata)

Ez a népszerű kis összefoglalás, mely eredetileg kínai nyelven jelent meg 1954-ben, az első ópiumháború korától kezdve

a koreai háborúig tárgyalja Kína történetét, a XIX. századi eseményeket csak egészen röviden érinti, elbeszélése 1917-től kezdve válik részletesebbé. Minthogy az 1945—1950 közt lezajlott eseményeket is részletesen ismerteti, a legújabbkori kínai történelem legfrissebb elérhető forrásának tekinthetjük, és ezért méltán tarthat számot érdeklődésre. Sajnálatos, hogy az orosz fordítás nem ad tájékoztatást legalább a Kína történetére vonatkozó orosznyelvű újabb irodalomról, mert ez elősegíthetné a kínai történelem bonyolult problémáival való további megismerkedést.

Ivan Pfaff—Vladimir Závodský: Tradice česko — ruských vztahů v dějinách (Projevy a doklady). Praha, Svobodné Slovo — Melantrich, 1957. 298, 3 l. (A cseh—orosz kapcsolatok történelmi hagyományai)

A Csehszlovák Szocialista Párt kiadója, a Svobodné Slovo—Melantrich 1954—1955 folyamán három nagy kiállításon dokumentálta a cseh—orosz kapcsolatok hagyományainak bőséges anyagát. Az anyag fontosságára való tekintettel a kiadó elhatározta, hogy az összegyűjtött adatok alapján népszerű könyvet ad ki. Ez a gazdagon illusztrált kötet a kezdetektől a XX. század elejéig illusztrálja a cseh—orosz kapcsolatok történetét. A XVIII. század derekáig csak egészen futólag tekinti át az eseményeket, tekintettel arra, hogy ezeket a korszakokat a könyv szempontjából még kevéssé tárták fel. A tárgyalás súlypontja az újkori eseményekre helyeződött át, a felvilágosodás korától kezdve a szerzők részletesen ismertetik a konkrét cseh—orosz kapcsolatokat, az oroszországi események cseh visszhangját, az orosz kultúra hatását és Oroszországnak a cseh politikai gondolkodásban játszott szerepét. A kötet az 1905—1907-es orosz forradalom nagy cseh visszhangjával zárul. A szerzők már a bevezetőben elhatárolták magukat a cseh—orosz kapcsolatok kritikátlan szemléletétől és az egész kötetben kereszttül rámutatnak arra, hogy az Oroszországhoz való viszony kérdésében a cseh társadalomban két irányzat, egy haladó, forradalmi demokratikus és egy konzervatív, reakciós és cárbarát irányzat küzdött egymással. A szerzők természetesen az elsőt munkálták ki nagyobb gondal, de a másiktól sem hallgatnak. Így helyes arányokat kap a kérdés és világosan meglátszik, hogy a cseh—orosz kapcsolatok alapján haladó jellegűek voltak. A haladó cseh kultúra képviselői mindig meg tudták különböztetni az orosz népet a cári reakciótól. Ezzel magyarázható

többek között, hogy a magyar szabadságharc ellen irányuló cári intervenciót a cseh közvélemény élesen elítélte, ahogy ezt a könyv is jól dokumentálja. A szerzők a kötethez mellékelték a felhasznált fontosabb irodalom és a források jegyzékét és egy jól használható, rövid magyarázatokat is tartalmazó névmutatót.

И. Д. Кузнецов: Очерки по истории чувашского крестьянства. Чебоксары, Чувашское Гос. Изд., 1957. 342, 1 l. (Vázlatok a csuvas parasztság történetéből)

A szerző évtizedes levéltári kutatásainak eredményét összegezi ebben a kötetben, amely voltaképpen a csuvas parasztság egy rétegéről, az ún. kostonokról vagy kusanokról szól. A kostonok gazdag parasztok, akik idővel uzsoraüzletek és kupeckedés révén további gazdasági erőre tesznek szert és a feudalizmuson belül folyó áruterelés viszonyai között többnyire gazdaságonkívüli kényszer útján zsákmányolják ki a szegényparasztságot. A XIX. század második felében a kostonokból kerül ki a csuvas burzsoázia, nagykereskedők és ipari vállalkozók, nagy részük viszont megmarad a régi keretek között és részben még feudális jellegű formák között zsákmányolja ki a parasztokat. A szerző a XIII. századtól az Októberi Forradalomig követi nyomon a kérdés alakulását és igen sok részletadatból vonja le következtetéseit, végül arra utal, hogy a csuvas parasztságot ebből az elnyomott állapotból csak a kommunista párt vezette szocialista forradalom tudta kiemelni. A gazdag jegyzetanyag és az irodalom részletes bibliográfiája mellett néhány forrás szövegének közlése, statisztikai táblázatok, a kevésbé ismert orosz szavak szótára és a XVI—XIX. századi parasztfelkelések időrendi felsorolása egészíti ki ezt az egészen új adatokat tartalmazó kötetet, amely a szerző kutatásainak csak első részletét adja közzé, a parasztfelkelésekről csuvas nyelven külön munkát rendez sajtó alá.

Mijo Mirković: Ekonomska historija Jugoslavije (Biblioteka Ekonomskog pregleda 6.) Zagreb, 1958, XII, 443 l. (Jugoszlávia gazdasági története)

A délszláv népek gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozók örömmel üdvözölhetik Mirković munkáját, hiszen — Nikola Vučo 1948-ban megjelent összefoglalásától eltekintve — eddig nem igen

volt olyan összefoglaló munka, amely a legújabb részletkutatások összefoglalásával áttekintést nyújtana Jugoszlávia népeinek, illetve egyes területeinek gazdasági fejlődéséről a legrégebb időkől egészen a második világháborúig. Mijo Mirković — a zágrábi egyetem gazdaságtörténet-professzora — már eddig is számos kitűnő gazdaságtörténeti és gazdaságpolitikai tanulmányt írt, s jelen műve — amelyet egyetemi előadásainak anyaga alapján állított össze — mintegy összefoglalását adja saját kutatásai s az egész jugoszláv tudomány eredményeinek. Együttal arra is rámutat, hogy hol lenne még szükség alaposabb részletkutatásokra. A mű első-sorban adatainak — néhol már szinte monografikus — bőségével tűnik ki, ugyanakkor azonban néhány fontos probléma tárgyalása (pl. a tőkés agrárfejlődés) — nyilván az előmunkálatok hiánya miatt — meglehetősen vázlatos. A bevezető a gazdaságtörténetírás általános módszertani problémáival foglalkozik, s ezt követi egy érdekes, inkább leíró és elvi jellegű mint a tényleges történeti fejlődést részletező fejezet a falu gazdasági életéről, termelő tevékenységének ágairól és eszközzeiről, a parasztság társadalmi szerkezetéről, sajátos gazdasági, társadalmi és jogi intézményeiről. A szerző a középkor gazdaságtörténetének tárgyalásakor első-sorban az áruforgalom és a városok fejlődésének szentel nagyobb figyelmet. Részletesen foglalkozik a feudális nagybirtok szerepével és szervezésével, majd az 1848-as és az 1918 utáni agrárreformokkal. Igen érdekesek a török uralom alatti gazdasági fejlődést és a délszláv területek gazdasági életét a XVIII. században bekövetkezett jelentős változásokat (a kapitalista csírák kialakulása a termelés minden ágában) tárgyaló fejezetei. Szívesen láttuk volna azonban a délszláv kapitalista fejlődés 1918 előtti szakaszának részletesebb tárgyalását, különösen egyes vonatkozásokban (agrárfejlődés, a Vajdaság fejlődése). A művet a két világháború közötti Jugoszlávia gazdasági-társadalmi struktúrájának és gazdaságpolitikájának ismertetése zárja le. Mirković munkája gazdag dél-magyarországi és horvátországi anyagánál fogva a magyar kutatók számára is fontos kézikönyv.

Harald Laeven: Polnische Tragödie. Stuttgart, Steingrüben Verlag, 1955. 375 l. (A lengyel tragédia)

A könyv nagynémet-koncepciójú összefoglaló lengyel történelem, amely ebből a szemzőgből tekinti át Lengyelország történetének fontosabb állomásait. A szerző

rendkívül súlyos politikai hibái mellett jól ismeri a lengyel történelmet és interpretációja helyenként nem érdektelen. Művének egyes állomásait a jagellói eszmék, a lengyel nemesség történelmi szerepe, a „kereszténység védőpajzsa” („Vormauer”), Lengyelország felosztása, a lengyel messianizmus, az új Lengyelország és a német-lengyel viszonyok jelzik. Ugyanakkor, amikor a szerző határozottan szellem-történeti felfogásról tesz bizonyosságot, tendenciózus beállítása ellenére is figyelemre méltó a lengyel forradalmi mozgalmak története és a társadalmi gondolkodás XIX. századi fejlődésének rajza. A szerző mereven ellenzi az Odera-Neiße határt és ebből következően a legújabb korra vonatkozó megállapításait a továbbiakban inkább a nagynémet ideológia hatja át.

Pierre Rousseau: Histoire des techniques et des inventions. Paris, Librairie Arthème Fayard, 1958. 526 l. (A technika és a találmányok története)

Pierre Rousseau matematika-professzor, az ismert francia tudományos író, aki évtizedek óta tudománytörténettel és a természettudomány népszerűsítésével foglalkozik, körülbelül ugyanarra a feladatra vállalkozott, mint a világhírű J. D. Bernal: egy könyv keretén belül ismerteti a természettudomány és a találmányok történetét. Könyvének két súlypontját az ókori és a XVIII–XX. századi tudományos vívmányok tárgyalására helyezte. A történelmelőtti kort illetően különös figyelmet szentelt a fémművesség kezdetének és elterjedésének, a nagy ókori birodalmak mezőgazdasági technikájának, a „Homérosz-előtti” városi fazekasságnak és fémművességnek, azaz a legrégebb városi kézművesiparnak. A mintegy 50 oldalas elemzést a hellenisztikus Alexandria tudományok elefétével foglalkozó fejezet követi. Külön elejezetek foglalkoznak a mértan tudományával (amely a hellén építéset „anya-tudománya” volt), Archimedes tevékenységével (aki megteremtette a mérnöki foglalkozást), az ókori automaták érdekes históriájával, majd a szerző áttér a római birodalom szerepére, amely a görög világ kultúrájának örököséként átvette az építéset, az élelmiszertermelés, a hajóépítés ókori keleti és hellén elemeit. A szerző — sajnálatos módon — igen gyorsan siklik át a középkori tudomány- és technikatörténet témáján, a mezőgazdasági technika és egyes találmányok alkalmazása vagy újraalkalmazása a XI–XV. századot illetően csupán egészen vázlatosan szerepel. A XV. századi metallurgia, a középkori

hajózás és a nyomdászat kérdéseivel rövid alfejezetek foglalkoznak. A következő fejezet már a felfedezések korának technikai újításait tárgyalja, elsősorban a közlekedés fejlődésének kapcsán, de a halászati célokat szolgáló találmányok szerepe is helyet kap ebben a részben. Az Újvilágból származó élelmiszernövények európai szerepének ismert problémaköre után máris az angol ipari forradalom története következik, a textilipar kezdeteinek vázlatos rajza mellett legfeljebb az angol és a francia társadalmi gondolkodásnak és a technikai haladásnak összekapcsolása érdemel figyelmet. A modern nagyipar embrionális korszakának tárgyalásánál vázlatos, de nem érdektelen adatok támasztják alá a kőszén és az acél „előtörténetét”, a bányászati technika haladását, a gőzgép megjelenését. Külön fejezet foglalkozik a kémia fejlődésével, a közlekedés és a hírközlés világviszonylatban való és páratlan ütemű kialakulásával és a „technokrácia” klasszikus korszakával, a XIX. század utolsó évtizedeivel. Az „energia és a sebesség meghódítása” címen a szerző már a XX. század nagy találmányaival és felfedezéseivel zárja le a technika- és tudománytörténeti művét, amelyhez még egy perspektivikus jellegű, elvi összefoglalás csatlakozik. Rousseau professzor könyve elsősorban a tudománytörténet népszerűsítése szempontjából figyelemre méltó munka. A kapitalizmus uralomrajutásának és a tudománynak összefüggéseit azonban nem világítja meg, a természettudomány haladása, illetve a társadalmi-politikai fejlődés összefüggései pedig többhelyütt helytelen módon szerepelnek. A munkára erősen rányomja bélyegét a terjedelem korlátozottsága, amely — Bernal művével ellentétben — a szerzőnek nem teszi lehetővé, hogy teljességre törekedve fejtsse ki mondanivalóját.

Ernst C. Hellbling: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien, Springer Verlag, 1956. XVI, 552 l. (Osztrák alkotmány- és közigazgatástörténet)

A terjedelmes, nagy anyagra épített munka hazai szempontból feltétlenül érdekes, nélkülözhetetlen kézikönyv. Rövid elvi bevezetés után Hellbling professzor az első részben az Ostmark-periódus közigazgatástörténeti rajzát nyújtja és az antik világ jelenségeihez visszanyúlva hangsúlyozza a római jog és közigazgatás noricum-i hatását. A második rész az „österreichische Stammländer” államjogi és közigazgatási tényezőivel ismerteti meg

az olvasót, ebben a részben különösen érdekes fejezet foglalkozik az állam és az egyház viszonyával a középkorban. A fejezet második részében Csehország, Morvaország és Szilézia középkori államjogi-közigazgatási sajátosságai kaptak helyet. A fejezet harmadik részében körülbelül 30 oldalt szentel Magyarország és társországi rövid állam- és jogtörténeti összefoglalásának, az Árpádkor magyarországi jogi-közigazgatási jelenségeinek továbbá a nemesség és a nép alkotmányjogi helyzetének.

A harmadik főrész a XVI—XVII. századtól kezdve ad képet a régebbi osztrák tartományokkal egyesült cseh és magyar birtokok viszonyairól a reformáció és az ellenreformáció korszakában, amikor az osztrák birodalom elsőrendű nagyhatalommá vált Közép- és Kelet-Európában. Természetszerűleg ebben a részben is számos magyar történeti vonatkozású adatot találhatunk a Mohács utáni Magyarországról. A továbbiakban Mária Terézia, II. József és II. Lipót korának reformjaival, majd az abszolutisztikus rendőrállam apparátusának kérdéseivel ismerkedhetünk meg. Érdekes az 1848 utáni alkotmányjogi változásokkal foglalkozó hatodik, továbbá a Monarchia kérdéseit tárgyaló hetedik rész, amelyben el sem lehet választani az osztrák és a magyar érdekű adatokat. Valamivel kevésbé érdeklő a magyar olvasót a 8—12. rész, amely az osztrák köztársaság alkotmányjogával és közigazgatástörténetével foglalkozik. A kitűnően megírt munka beható tanulmányozása a magyar történelem megismerése szempontjából is feltétlenül szükséges.

Otto Feger: Geschichte des Bodenseeraumes. I. Anfänge und frühe Größe. Lindau-Konstanz, Jan Thorbecke Verlag, 1956. 269 l. (A Bodeni-tó térségének története. I. Kezdetek és korai nagyság)

A Bodeni-tó és környéke történetének kutatásával foglalkozó társulat kiadásában megjelent munka a kezdetektől a XI. századig kíséri az említett terület nem érdektelen történetét. A könyv fő hibája túlzott eldarabolásában rejlik, ami olyan nagymértékű, hogy még egy helytörténeti jellegű tanulmánynál is zavart okoz. Kilenec mozaik-fejezet foglalkozik a Bodeni-tó környékének történelemelőtti korszakával, 26 vizsgálja a terület római-kori történetét. Ez utóbbi a római limeskatonaság és a germánok határviplonásainak jegyében zajlott több évszázadon keresztül. Az alemann uralom korával

negyvenegynéhány miniatűr fejezet foglalkozik és a téma teljes elaprózódása ellenére ebben a részben számos érdekes részletkérdést tár az olvasó elé a germán nemzetiségi szervezet fejlődésének tárgyköréből. Ez a főfejezet részletesen foglalkozik az itt lakó germánok megtérítésével és az ősi germán jog egyes kérdéseivel. A továbbiakban a karoling korszak története szerepel minuciózus tárgyalásmód keretei között, majd az államférfiak és tudósok című fejezet rövid életrajzi adalékokat közöl. A meglehetősen széteső, zavarosan mozaik-szerű munka, amely a nagy reformmozgalom tárgyalásával végződik, végső soron csupán eddig kevésbé ismeretes részleteit folytatja — mint nyersanyag — érdemel figyelmet.

Rudolf Kiszling: Die Kroaten. Der Schicksalsweg eines Südslawenvolkes. Graz—Köln, Verlag Hermann Böhlau Nachf. 1956. 226 l. (A horvátok. Egy délszláv nép sorsának útja)

Az ismert kelet-európai polgári történezs könyvének súlya a XIX—XX. századra esik, egy egészen rövid fejezet keretein belül azonban a középkori Horvátország történetét is áttekinti. „A horvátok a Habsburgok alatt” című fejezetben Kiszling professzor a határőrvidék, a Mária Terézia—Napoleon korszak, a „kulturális újjászületés” és a magyar—horvát „szubdualizmus” kérdéseit érinti, majd a horvát nemzetiségi törekvések és a Balkánválságok egymásra gyakorolt hatását mutatja be. Ezeket a fejezeteket rövid kultúr-történeti rész követi („Geistigkeit, Kunst und Wesenseigenschaften”) majd a horvátok első világháború szerepe és a dunai monarchia bukása kap helyet a tanulmányban. Három fejezet foglalkozik a két világháború közti eseményekkel, majd meglehetősen részletes tárgyalásban beszél a szerző a fasiszta horvát állam szerepéről és a második világháború eseményekkel foglalkozó rész végén elmarasztalja a nyugati hatalmakat, elsősorban az angol csapatok parancsnokait, amiért elmulasztották az usztasa-alakulatok osztrák területre való átmentését. A XIX. század horvát mozgalmaival foglalkozó egyes részek kivételével a könyv ellenséges, hamis szemszögből tekinti át a horvát történelmet.

Karl Pivec: Die geschichtliche Funktion des alten Österreich in Europa. — Oswald Gschließer: Von der Monarchie zur Republik

in Österreich. Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1957. 40 l. (A régi Ausztria történelmi funkciója Európában — A monarchiától a köztársaságig Ausztriában)

A két rövid tanulmány, amely egy kötet keretein belül látott napvilágot, a koraközépkorig visszamenően próbál képet adni Ausztria Európában betöltött történelmi szerepéről, illetve a monarchikus viszonyoknak a köztársasági keretek között történt feloldódásáról. A nagy középkori birodalomra való nosztalgikus visszatekintés kevésbé meggyőző módon, bár eléggé magas színvonalon tárgyalja a magyar szempontból különösen érdekes témát, amely mégsem elégti ki igényeinket. Pivec professzor azt igyekszik bizonyítani, hogy a történelmi Nagy-Ausztria a népek békés egymás mellett élésének és a történelmi sorsközösségnek pompás példáját nyújtja és kialakította az egységes gazdasági-társadalmi-kulturális kincs-felhalmozást, ami természetesen általánosítás. A tanulmányban elhomályosul a kelet-európai népek alávettségének történelmi realitása. Gschließer professzor az 1918-as összeomlás és az azt követő idők politikai-társadalmi képét nyújtja polgári szemszögből és kevés meggyőző erővel.

Günther Schulemann: Geschichte der Dalai-Lamas. Leipzig, VEB Otto Harrassowitz. 1958. 519 l. (A dalai lámák története)

„A dalai lámák története” című munka az NDK-ban folyó elmélyült orientalisztikai kutatást tükrözi. A szerző részletesen és terjedelmesen fejti ki Tibet Európában igen kevésbé ismert történetének számos fontos jellemzőjét, vázolja a buddhizmus eszméinek lényegét és a buddhista eszméknek Indiában és Kínában való elterjedését és azt a helyzetet, amelyet Tibet foglalt el a buddhizmus terjedésének korszakában. A szerző részletesen elemzi az egyes dalai lámák vallásos és világi reformtevékenységét, a buddhizmus tibeti sajátosságait, a tibeti társadalomra nézve rendkívül jelentős kolostor-rendszert és a kultikus sajátosságokat, a teokrácia uralomrajutását, a mongolok és a Mandzsudinasztia politikai törekvéseit és Tibet történetét az ázsiai fejlődésbe ágyazva egészen korunkig jut el a tárgyalásban. A tudományos szempontból jelentős művet részletes időrendi táblázatok és mutatók egészítik ki.

Rushton Coulborn (szerk.): Feudalism in history. Princeton (New Jersey), Princeton University Press. 1956. XIV, 438 l. (Feudalizmus a történelemben)

Kilenc amerikai történész tanulmányait közli a feudalizmussal foglalkozó kötet. A szerzők valamennyien polgári történészek, hibáik között szembeötlő a modernizálás és a társadalmi formációk viszonyának nem-marxista szemlélete, kétségtelen azonban, hogy tárgyalásmódjuk színvonalas és az általuk felvetett problémák között nem egy marxista oldalról is komoly érdeklődésre tarthat számot. A bevezető tanulmány a feudalizmusnak mint történelmi jelenségnek elvi kérdéseit érinti, ezután következnek az egyes tanulmányok, amelyek a nyugat-európai feudalizmussal (J. R. Strayer), a japán hűbérisséggel (E. O. Reischauer), a kínai feudalizmus jellemzőivel (D. Bodde) foglalkoznak. Külön fejezeteket találhatunk az ókori Mezopotámiában és Iránban kialakult „feudalizmusról”, az ókori Egyiptom „feudális” intézményeiről, India és Bizánc történetének vonatkozó problémáiról és az orosz feudalizmus néhány kérdéséről, az utóbbit Marc Szeftel tollából. A könyv második főrésze egyes országok és kontinensek feudális sajátosságait hasonlítja össze. Ez a R. Coulborn-tól származó rész a japán és a nyugat-európai, a kínai, az egyiptomi és az indiai feudalizmus sajátosságait veti egybe. A további fejezetek a feudalizmus hanyatlását, a feudalizmus és a nemzetiségi kérdés viszonyát, Oroszország és Bizánc kapcsolatait tárgyalják és annak ellenére, hogy az analógiák számos esetben erőltetettek, másutt pedig a szokatlan és helytelen modernizálás okoz zavart, a kötet egészében véve értékesnek mondható és polgári korlátai, számos hibája ellenére sokban gondolatébresztő munkának nevezhető.

Margaret Deansley: A history of early medieval Europe. 476 to 911. London, Methuen 1956. XI, 620 l. (A koraközépkori Európa története)

A londoni egyetem tanárának könyve 29 rövid fejezetben ad áttekintést a korai feudalizmus európai eseménytörténetéről. Az első fejezetek a népvándorlás problémáját tárgyalják, helyet kap bennük a barbárok és a római birodalom kapcsolata, majd a keleti gót, a frank, a vandál és a nyugati gót vándorlások és államalapítások története. Ezt a részt rövid gazdaság-

történeti fejezet zárja le, amely modernizáló, tipikusan polgári szemszögből tárgyalja az antik világ és a korai feudalizmus néhány gazdasági jellemzőjét. Két fejezet a kelet-római császárság szerepével, egy pedig egyháztörténettel foglalkozik ezután, majd a szerző az iszlám kialakulásának körülményeit és a korai mohamedán hódítás történetét tekinti át. Rövid fejezet foglalkozik a kelet-római birodalom történetével Justinianustól az ikonoklasztákig, majd a longobárdok itáliai megtelepedését, a késői merovingokat, Martel Károly hadjáratait és a karoling kül- és belpolitikát tárgyaló fejezetek következnek. A szerző ezután egy-egy fejezetben hol a kelet-római, hol a karoling birodalmak történetét vázolja, végül áttér a kelták és a skandináv hódítók szerepére, rövid áttekintést nyújt a szláv vándorlásokról. Munkáját művészettörténeti és társadalomtörténeti fejezetek zárják le. Minthogy a szerző a korai középkor barbár és félbarbár államalkotó népeinek és a római birodalom örököseinek történetét szimultán ábrázolásban próbálja megeleveníteni, könyve meglehetősen szaggatottá válik, a nyugati munkákból ismeretes — és somatikus — tárgyalásmód pedig, amint a gazdaság- és társadalomtörténeti fejezetek az eseménytörténet végére kerülnek, nem a legszerencsésebb. Margaret Deansley könyve semmivel sem ad többet a hasonló feldolgozásoknál és még az általános tájékozódás szempontjából sem túlságosan jelentős.

Armando Sapori: Studi di storia economica. Secoli XIII—XIV—XV. I—II. Firenze, Sansoni, 1955. XXXII, 652; 653—1368 l. (Gazdaságtörténeti tanulmányok. A XIII—XIV—XV. század)

A terjedelmes, kétkötetes munka első kiadása 1940-ben, a második 1946-ban látott napvilágot. A nagyjelentőségű tanulmánygyűjtemény mostani kiadása 38 fejezet keretei között ad képet a középkori Itália gazdaságtörténetéről. Számos fejezethez okmányközlés csatlakozik és bár több tanulmány egészen apró részletkérdéseket vizsgál, a magasszínvonalú tárgyalással előadott apró részletkérdések átfogó képet nyújtanak a középkori gazdaságtörténet különböző aspektusairól és érdekes összehasonlításokra adnak alkalmat. Külön figyelmet érdemel a középkor gazdasági életére vonatkozó forrásokról szóló bevezető fejezet, az egyes gazdag kereskedő-

famíliák biográfiai szempontból történt jellemzése, a gazdasági élet és a társadalmi morál összefüggései a trecento korában, a középkori kereskedelem történetére vonatkozó adalékok és egyes kereskedőtársaságok története. Érdekes fejezetekből alkotunk képet az itáliai pénzgazdálkodás jellegzetességeiről, a külföldi olasz kereskedelmi kirendeltségek működéséről, sőt olyan apró témákról, mint egy-egy középkori számadáskönyv vagy egyes kereskedők üzleti levelezése. Az értékes munkát mutatók és bibliográfiai fejezet egészítik ki.

A history of technology. Ed. by Ch. Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall, T. I. Williams. Vol. III. From the Renaissance to the industrial revolution c. 1500—c. 1750; Vol. IV. The industrial revolution c. 1750—c. 1850; Vol. V. The late nineteenth century c. 1850—c. 1900. Oxford 1957—1958, Clarendon Press, XXXVII, 766 l., 3 tb.; XXXIII, 728 l., 48 tb.; XXVIII, 838 l., 44 tb. (A technológia története. III. köt. A renaissance-től az ipari forradalomig. IV. Az ipari forradalom. V. A késői XIX. század)

A monumentális sorozat XVI—XVIII. századi kötete az élelmiszer-termelés, a metallurgia, a szénbányászat korabeli jelentőségével foglalkozik, a természeti energiák kibasználása kapcsán azonban olyan tanulmányt is magába foglal, mint például R. Wailles-ét a szelmalmokról. A második rész a kézművesipar és a kialakuló kapitalista nagyipar történetét tekinti át a fenti korszakban. Figyelmet érdemel ebben a részben a kisiparosok munkaeszközeiről, a mezőgazdasági munkaeszközökről, a szövés-fonásról, az üvepiparról szóló néhány tanulmány. A harmadik rész mintegy kétszáz oldalon tárgyalja az anyagi kultúra különböző tényezőit, a tanulmányok közül kiemelkedik a nyomdászattal, a városrendészettel, a csatornázással és az alagesövezéssel, valamint a haditechnikával foglalkozó értekezés. A negyedik részben a közlekedés fejlődésével ismerkedhetünk meg. Ebben a részben a hidakról, a csatornákról és az 1750 előtti folyami hajózásról, magukról a hajótípusokról és a hajóépítő iparról, a kartográfiáról, a térképezésről és a tengeri hajózásról szóló tanulmányok nyertek elhelyezést. Az ötödik részben a naptárak és a csillagászat összefüggéseiről, a precíziós műszerekről (1500-ig), a tudományos műszerek készítéséről és a kémiai ipar kezdeteiről olvashatunk. Epilógusként A. R. Hall tanulmánya csatlakozik a kötethez, amely a nyugati technológia ugrásszerű

fejlődésével és ennek gazdasági következményeivel foglalkozik.

A negyedik kötet az őstermelés kérdéseivel vezet be az ipari forradalom kora technológiai fejlődésének rajzát. Ebben a részben a halkonzerválás, a mezőgazdasági technika, a fém- és szénbányászat és a vas- és acélgártás problémái — a pusztá felsorolásból is kitűnően — meglehetősen kuszán helyezkednek el egymás mellett. A második rész a energiafelhasználást tekinti át, a XIX. század derekáig terjedő korszak természetesen csupán a gőz, a levegő és a víz felhasználásának vizsgálatát engedte meg. A harmadik rész az ipart tárgyalja. Tanulmányokat találhatunk ebben a részben a kémiai iparágak gyorsult ütemű fejlődéséről és ezeknek az ipari forradalomra gyakorolt kevésbé ismeretes hatásáról, a gáznak világításra és fűtésre való kezdeti felhasználásáról, a döntő fontosságú textiliparról, az üveg- és szerszámgyártásról és más ipari kérdésekről. A negyedik rész főként a mérnöki tudományokkal, az ötödik a közlekedéssel foglalkozik. Az utóbbi az út- és csatorna-építés, a hírközlési technika kérdéseinek is helyet szentel. A hatodik rész egyetlen tanulmányt tartalmaz A. Ubbelohde tollából, és ez a kézművesiparnak modern kapitalista nagyiparrá való részleges átvonásával foglalkozik.

A múlt század második felét tárgyaló ötödik kötet ismét az őstermelés helyzetét tárgyalja, foglalkozik az acéliparral és a petróleum-termeléssel is. A második rész a gőzgépek fejlődését és azok ipari-közlekedési célokra való felhasználását elemzi. A harmadik részben két tanulmány tárgyalja az újonnan felbukkanó elektromos ipart, a negyedik rész pedig a kémiai iparágak további fejlődését analizálja. A további főfejezetek a szállítás, a mérnöki munkálatok, egyes iparágak kérdéseit tárgyalják, külön tanulmányok foglalkoznak a fényképezés történetével és a gyorsan fejlődő századvégi nyomdaiparral. A befejező rész a XX. század küszöbére érkezett technológia nevelési, gazdasági és társadalmi kérdéseit vizsgálja.

A sorozat hibájául róható fel, hogy az anyagot nem eléggé rendszeresen szakozza s a technológiai fejlődés gazdasági-társadalmi következményei torz alakban jelennek meg az olvasó előtt. A szemlélet elhibázott képéért csak részben nyújt kárpótlást a kivételes színvonalú illusztrációs anyag, a bő irodalomjegyzék és a részletkutatások mélyreható, alapos volta. Számos más angol polgári munkához hasonlóan a technológiatörténeti sorozat inkább csak értékes nyersanyagként jöhet számításba a marxista kutató számára.

Jan Majewski: Gospodarstwo folwarczne we wsiach miasta Poznania w latach 1582—1644. Poznań, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1957. VII, 1, 383 l., 1 tk. (A majorsági gazdálkodás Poznań város falvaiban 1582—1644)

A szerző hatalmas levéltári anyag igen gondos, lelkiismeretes feldolgozása alapján ad részletes képet a Poznańhoz tartozó majorságok gazdálkodásáról, ismerteti először területi elhelyezkedésüket, a földművelés technikáját és termékeit, az állattartási helyzetét, a majorságokon folytatott ipari tevékenységet, a majorsági gazdálkodás társadalmi szervezetét, közigazgatását, a bérmunkások és a jobbágyok szerepét és végül a gazdálkodás kapcsolatát a helyi piaccal. Megállapítása szerint a városi majorságok főképpen piacra termeltek, ez és a bérmunkások jelentős száma progresszív jelensége volt a városi gazdálkodásnak, viszont a jobbágyok fokozódó feudális kiszákmányolása, a mezőgazdasági technika stagnálása, a XVII. század első felében a termelés csökkenése ellenkező irányban hatott. A szerző részletes statisztikai táblázatokat is közöl a mezőgazdasági termelés különböző ágazatairól, végül legfontosabb mondanivalóját francia nyelvű kivonatban összegezi. Majewski könyve részletes forráselemzésével, hatalmas anyagával módszertani szempontból is példamutató a mezőgazdaság történetének kutatói számára.

Privreda Hrvatske XVII—XIX. stoljeća. Izbor gradje. Priredila Miroslava Despot. Na izvorima historije sv. 3. Zagreb, Školska Knjiga. 1957, 152 l. (Horvátország gazdasága a XVII—XIX. században)

A horvát történeti források népszerű kiadványsorozatában megjelent kötet a XVII—XIX. századi horvát gazdaságtörténetre vonatkozó válogatott dokumentumokat tartalmaz, Miroslava Despot összeállításában. Anyagát egykorú leírásokból, nagyobb dokumentumgyűjteményekből és a korabeli sajtóból válogatta össze, s valamennyit horvát fordításban közli. Érdekes adatokat tartalmaz a korai horvátországi manufaktúrákra vonatkozóan (pl. Zrinyi Péter 1651-ben felállított cabari manufaktúrájáról). A dokumentumok zöme a horvátországi kapitalista fejlődés csiráinak kialakulására és első korszakára vonatkozik; a XVIII. század végétől a kiegyezésig: manufaktúrák, közvetítőkereskedelem, közlekedés, az első gyárak s a horvát területek általános gazdasági állapota stb. Az összeállítás

jó hosszmetzsetet ad a horvát gazdasági fejlődés főbb problémáiról és szakaszairól. Elsősorban az oktatás céljait szolgálja, de a magyar kutatók ezen felül is haszonnal forgathatják, mivel a gyűjteményben közölt dokumentumokhoz nálunk nagyrészt nem lehet hozzáférni.

Н. Б. Голикова: Политические процессы при Петре I. По материалам Преображенского приказа. (Москва), Изд. Московского университета, 1957. 335, 2 l. (Politikai perek I. Péter idejében. A Preobrazsenszkojei prikáz anyaga alapján)

A hatalmas levéltári anyagot felhasználó könyv I. Péter reformtevékenységének egy korai és kevésbé kutatott fejezetével foglalkozik. A Preobrazsenszkojei prikáz I. Péter uralkodásának az elején alakult meg, abban a korszakban, amikor az orosz kormányzat még nem volt tisztában reformjainak céljaival és méreteivel. Szervezetében és felépítésében ezért még a XVII. századból öröklött formák között indult meg a tevékenysége, a régebbi központi kormányzervekhez hasonlítot, de eltért tőlük abban, hogy igazságszolgáltatási tevékenysége kiterjedt az egész birodalomra. A szerző részletesen foglalkozik a prikáz szervezétével, igazságszolgáltatási gyakorlatának általános elveivel, vizsgálódása legnagyobb részében pedig ennek a központi bíróságnak a gyakorlati működését ábrázolja. Külön fejezetben vizsgálja meg az I. Péter reformjaival szembe forduló konzervatív ellenzék egyes képviselői, bojárok, sztrelecok, papok és nemesek ellen folytatott pereket, és külön fejezetben foglalkozik a parasztok, katonák és városiakok ellen indított perekkel, amelyeknek a során az államhatalom a kiszákmányolt osztályok antif feudális megmozdulásait torolta meg. Az utolsó fejezet az 1705—1706-os asztraháni felkelés résztvevői ellen indított pert tárgyalja. 1708-ban a prikáz megszűnt, ill. átalakult az ekkorra kikristályosodott elvek szerint kollegiális modern hivatallá. A könyv mellékletben két periratot is közöl, a végén pedig részletes névmutatót. Golikova munkája érdekes részleteket mutat be az I. Péter korabeli orosz állam tevékenységéből, hangsúlyozza ennek bonyolult jellegét, hiszen az állam igazságszolgáltató működése egyrészt a nemzeti osztályuralom fenntartására és a paraszti ellenállás leküzdésére irányult, ugyanakkor viszont kíméletlenül leverte az Oroszország európaizálásával szembenálló konzervatív körök ellenállását.

В. В. Данилевский : Русская техническая литература первой четверти XVIII века. Москва—Ленинград, Изд. Академии Наук СССР. 1954. 358 l. (Az orosz technikai irodalom a XVIII. század első negyedében)

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Könyvtárának kiadásában megjelent terjedelmes kötet egészen rövid történeti helyzetkép felvázolása után igen részletesen ismerteti az 1700—1725 közt megjelent technikai tárgyú vagy szélesebb értelemben a technikai tudás elmélyítéséhez szükséges könyveket, mondanivalójuk ismertetése mellett külsejüket, nyomdai előállításuk mikéntjét is igen részletesen taglalja. A terjedelmes melléklet számos szöveget közöl ezekből a könyvekből, utána pedig megadja a megjelenés időrendjében az összes megjelent könyvek részletes bibliográfiai adatait, annak a megjelölésével, hogy a könyv milyen könyvtárban vagy levéltárban található. Név-, helynév- és tárgymutató, valamint sok illusztráció emeli a kötet használhatóságát. A kötet ebben a formájában az orosz történelemmel foglalkozó történészek számára néha talán túlságosan a részletekbe veszik el, de alapjában véve mégis hasznos tájékoztatást nyújt, az orosz tudománytörténet feldolgozása szempontjából pedig igen fontos adatokat szolgáltat, egyúttal újabb bizonyítéka annak, hogy az orosz történelemnek ez a negyedszázada milyen alapvető változásokat hozott, mennyire meggyorsította Oroszország fejlődését, milyen jelentős szerepet játszott abban, hogy Oroszország utólérhesse a fejlettebb európai államokat nemcsak gazdasági és politikai, hanem kulturális téren is.

Materiały do dziejów chłopów Wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Z ksiąg grodzkich wyboru dokonali i wydał Janusz Deresiewicz. Tom III. Województwo Kaliskie. Wrocław, Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 1957. VI, 504, 2 l., 1 tk. (Adatok a nagy-lengyelországi parasztság történetéhez a XVIII. század második felében. III. Kaliszi vajdaság)

A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete sorozatot indított a lengyel falu történetére vonatkozó források publikálására. A sorozat egyik szériája birtokösszeírásokat tartalmaz. Ennek III. kötete a kaliszi vajdaság két kerületének birtokösszeírásait közli. A rogzestával ellátott összeírásokat az egyes okmányok után adott tárgyi magyarázatok egészítik ki. A kötet helynévmutatója mellett igen részletes tárgymutatót is

találunk, amely a kötetben szereplő korabeli szakkifejezések előfordulási helyeit összegezi. A kötethez mellékelt térkép jó áttekintést nyújt a felsorolt birtokok földrajzi elhelyezkedéséről. Sajnálatos, hogy az igen gazdag anyagot tartalmazó kötethez az összeállító nem adott bevezető tanulmányt, amely megkísérelné az egyes összeírásokból adódó általánosabb tanulságok levonását.

N. G. Svoronos: Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris, Presses Universitaires. 1956. XVI, 430 l. (A szaloniki-i kereskedelem a XVIII. században)

Svoronos monográfiája nemcsak azért érdemel figyelmet, mert Európa egy kevesek által ismert határterületének gazdaságtörténetét elemzi a XVIII. század viszonyai között, hanem világos beosztása és fölünyes anyagkezelése miatt is. A szerző mindenekelőtt a XVIII. századi fontos levantei kereskedőváros lakosságának nemzeti-ségi és társadalmi elemzését nyújtja és vázolja a török közigazgatás jelenségeinek sajátos vonásait. A bevezetés után a szerző áttér a XVIII. századi áruafajták ismertetésére, ártörténeti vázlatot ad, ismerteti a kereskedelmi privilégiumokat és a pénz- és hitelügynek a török birodalomban játszott szerepét. Ebben a fejezetben kap helyet a háborúk, a kalózok és a járványok szerepe, majd a szerző részletesen elemzi azokat a külföldi kereskedelmi cégeket és kereskedelmi flottákat, amelyek Szaloniki kikötőjében tevékenykedtek — a franciákat, az angolokat, a velenceieket, más itáliai városok kereskedelmi vállalkozásait, a raguzai, a holland, a dán, a svéd, a német—osztrák, az orosz, a török, a zsidó és végül a görög kereskedők szerepét. A továbbiakban a bel- és külkereskedelem vázolata, majd Szaloniki kereskedelmi tevékenysége gazdasági-társadalmi következményeinek vizsgálata zárja le a jól megírt munkát, amely a Starhemberg-cég ügyeinek vizsgálatával az osztrák gazdaságtörténet egy kevésbé ismert kérdésére is érinti.

S. MacCoby (szerk.): The English radical tradition, 1763—1914. London, Nicholas Kaye. 1952. XIII, 236 l. (Az angol radikális tradíció)

A „brit politikai tradíció-sorozat” ötödik kötete első részében a francia forradalomig terjedően tekinti át az angol politikai harcokra vonatkozó okmányok néhány érdekesebb darabját, amelyek közül a „Bill of Rights” társaság 1769-ik évi

működésére vonatkozó dokumentumot, a westminsteri petíció szövegét, John Wilkes parlamenti reformjavaslatát és Pricenek az emberi szabadságjogokról és az amerikai függetlenségi háborúról írt röpiratát kell kiemelnünk.

A második részben a francia forradalom korának és a napóleoni háborúk másfél évtizedének forrásanyagát ismerhetjük meg. Kiemelhető ebből az anyagból Tom Paine követőinek sheffieldi gyűlése (1792), Paine levele Dundas államtitkárhoz ugyan- ebből az évből, Sir Francis Burdettnek választóihoz intézett beszéde (Westminster, 1807), a londoni petíció (1812) és a gabona-törvény ellen irányuló westminsteri folyamodvány (1815) szövege.

A harmadik rész a Waterloo és a Reform Bill közti korszak történetét dokumentálja (1815—32), helyet kapnak benne a Peterloora vonatkozó okmányok, Bentham röpirata (1821) és a korrupciót leleplező „Fekete könyv” részletei (1823).

A negyedik rész a „Radikalizmus, ultraradikalizmus és chartizmus” címet viseli. Érdekesebb okmányok és dokumentumrészletek ebben a részben J. S. Mill önéletrajzi töredéke, az 1839-es chartista petíció, Gammage „A chartizmus története” című munkájának részlete, valamint az 1848-as chartista nemzeti folyamodvány szövege.

Az ötödik rész okmányai az 1848—1867-es korszakot illusztrálják és főként John Bright tevékenységét állítják központba. Figyelmet érdemel Henry Brookes 1857-es röpirata az arisztokrácia politikai bal-lépéséről és bűneiről, továbbá Bright 1858-as manchesteri beszéde. A hatodik rész a második és a harmadik reform-törvény közti korszakot (1867—1884) dokumentálja. Ebben a részben Joseph Chamberlainnek a radikalizmusról mondott véleménye, több választási beszéd és Henry George „Haladás és szegénység” című munkája figyelemreméltó.

A hetedik és egyben utolsó rész főcíme „A szocializált radikalizmus”. Ez a fejezet az első világháborúig terjed és Canning, Atherley-Jones, Lloyd George és mások beszédeit tartalmazza, lényegesen alulmaradva a lehetőségeken.

A. S. Turberville: The House of Lords in the age of reform, 1784—1837. London, Faber and Faber. 1958. 519 l. (A lordok háza a reformkorban)

A leedszi egyetem nemrégiben elhunyt professzora kimerítően és tudományos szempontból elmélyülten tárgyalja témáját, a szigetország történetének abban a

korszakában, amely a történész szempontjából egyike a legérdekesebbeknek. A régi lordok háza jellemzése után a szerző hangsúlyozza Pitt államférfiúi jelentőségét és a lordok házához fűződő politikai kapcsolatait, a peerek és a francia forradalom című részben pedig új szemszögből világítja meg a forradalom angliai hatását. Részt kap a munkában a XIX. század elején aktuálissá váló ír kérdés, a napóleoni háborúk problematikája, Wellington és Canning híveinek politikai szereplése, a peerek és a parlamenti reform kérdése, a peerek politikai állásfoglalása a reform-törvényekkel kapcsolatban stb. A továbbiakban a Reform Billek és a lordok házának állásfoglalása nyer kimerítő tárgyalást. A művet „A ppeerage és az angol társadalom a viktoriánus kor előestéjén” című fejezet zárja le, feltétlenül figyelmet érdemel azonban az epilógus, amelynek címe „Az arisztokrácia és a demokrácia eljövetele, 1837—1867”. A könyvhöz számos jól válogatott függelék csatlakozik.

Othmar Feyl: Exkurse zur Geschichte der Universitätsbibliothek Jena. Kny: Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller Universität Jena. 1957/58. 33—55. l. (Tanulmányok a jenai egyetemi könyvtár történetéhez)

A közlemény érdekes adatokat hoz a Jénai Egyetem könyvtárának szláv (első-sorban orosz) és magyar kapcsolataira az utolsó 200 év történetéből. Ismerteti az 1857-ben alapított jénai magyar könyvtár létrejöttének körülményeit és történetét, s egykorú német fordításban közli az alapítólevelet. Publikálja az egyetemi könyvtár vendégkönyvének bejegyzéseit is, az 1763—1940 közötti időből; ebben sok magyarországi látogató nevével találkozunk, főleg a XVIII. század végén és a XIX. század első felében.

Emma Urbánková: Rukopisy a vzácné tisky Pražské universitní knihovny. (Praha), Státní pedagogické nakladatelství, 1957. III, 3 l., 62 tb. (A Prágai Egyetemi Könyvtár kéziratjai és értékes nyomtatványai)

A szerző rövid áttekintést nyújt a Prágai Egyetemi Könyvtár történetéről és utána ismerteti a különböző illusztrált kéziratokat és fontosabb ősnymtatványokat. Orosz, angol, francia és német összefoglalásban is közli legfontosabb eredményeit és részletes tárgy- és névmutatót mellékel a kötethez. A könyv jelentős részét az egyes kéziratok és ősnymtatvá-

nyok lapjairól készült fényképek teszik ki. A könyv hasznos szolgálatot tesz a cseh-szlovák könyvtártudománynak és egyúttal a cseh-szlovák művelődéstörténetnek is komoly dokumentuma.

M. M. Штранге: Русское общество и французская революция 1789—1794 г. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1956. 202, 3 l. (Az orosz társadalom és az 1789—1794-es francia forradalom)

Strange könyve nagy korabeli sajtóanyag alapján mutatja be a nagy francia forradalom hatását és visszhangját Oroszországban. Bevezetőként rövid áttekintést nyújt Oroszország társadalmi és politikai helyzetéről a XVIII. század utolsó harmadában és erre építi fel következő fejezeteit, amelyekben a forradalom kezdeteivel, az 1791-es csemények visszhangjával, a monarchia megdöntésének és végül a jakobinus diktatúra időszakának a visszhangjával foglalkozik. Megállapítása szerint a forradalom kezdetén a nemesi és polgári közvélemény jelentős része is örömmel üdvözölte a franciaországi eseményeket, de amilyen mértékben radikalizálódott a forradalom és nőtt meg a tömegek szerepe, olyan mértékben fordult el tőle ez a nemesi és polgári közvélemény is. Csak a radikális, sok esetben népi származású értelmiség volt az, amely mindvégig a forradalom oldalán állt és a francia eseményekből igyekezett megfelelő következtetéseket levonni Oroszország teendőire. A néhány képpel színesített könyv mellékletében jó áttekintést nyújt a felhasznált kéziratok és sajtóanyagról és a fontosabb feldolgozások bibliográfiáját is közli, rövid névmutatóval együtt.

A. F. Young—E. T. Ashton: British social work in the nineteenth century. London, Routledge & Kegan Paul. 1956. VII, 264 l. (Brit társadalmi tevékenység a XIX. században)

Az angol szociológiai sorozatnak ez a kötete a XIX. századi szigetország társadalmi gondolkodásának elemzésével kezdődik, vázolja a múlt század fontosabb politikai és gazdasági elméleteit, amelyek szerepet játszottak az angol társadalmi gondolkodásban, külön fejezetet szentel a XIX. századi anglikán, traktariánus, keresztény-szocialista, nonkonformista, metodista, unitárius és kvéker elméleteknek, majd az angol szegényügy történetét vázolja, azoknak a „dickensi” állapotoknak kapesán, amelyeken a munkásosztály harcossai, a kispolgári idea-

listák, a különböző egyének különböző úton és változó sikerrel igyekeztek segíteni. A könyv második része a szociálpolitikai tevékenység különböző ágazatait teszi vizsgálat tárgyává a karitatív tevékenységen keresztül a nyomorékok, az aggok és a gyermekek védelméig. A mű hangjából bizonyos önelégültség érződik ki és a könyv koncepciója — hasonlóan a sorozathoz amelyben megjelent (The International Library of Sociology) — úgy állítja be az angol kapitalizmus áldozatainak nyomorúságát, mintha a szociálpolitikai eredmények az ipari forradalom elviselhetetlen pauperitása óta egyenes irányban és egyre jobb pályán haladnának a társadalmi igazság felé.

Sir Charles Petrie: Wellington. A reassessment. London, James Barrie. 1956. X, 278 l. (Wellington. Újbóli értékelés)

A részletes Wellington-életrajz alcíme ellenére sem nyújt lényegesen többet a „Vasherceg” eddigi biográfiáinál, kilenc fejezetben narrative foglalja össze a brit hadvezér és államférfi élettörténetét és bár a tárgyalás stílusa, a szerző előadókészsége sokban mintául szolgálhat életrajzírók számára, továbbá a kor politikai — főként külpolitikai — problémái élesen domborodnak ki az olvasó előtt, a szerző szellemes könyve a felszínen mozog. A kor híres politikusainak alakja szinte megélevenedik (különösen jól sikerült a restaurációs korszak néhány arcképe), a polgári objektívista szemlélet pedig áttekintést ad az angol ipari forradalom társadalmi erjedésének néhány fontos megnyilvánulásáról, ugyanakkor azonban adós marad a következtetések levonásával. Petrie könyve jó életrajz, eleven, regényes történelem, amely azonban nem mélyed el a kor döntő fontosságú problémáinak vizsgálatában és számos kérdést válasz nélkül hagyva csupán felvillanásokban világít rá az angol belpolitika lényeges vonásaira.

Krzysztof Groniowski: Problem rewolucji agrarnej w ideologii obozów politycznych w latach 1846—1870. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1957. 158, 1 l. Badania nad dziejami wsi polskiej. 2. (Az agrárforradalom problémája a politikai irányzatok ideológiájában 1846—1870 közt)

A „Kutatások a lengyel falu történetéről” c. sorozat e kötete igen jelentékeny korabeli sajtóanyag felhasználásával azt a kérdést kutatja, hogyan tekintették a lengyel politikai élet különböző irányzatai

az agrárforradalmat. Bevezetőjében a szerző a kérdés historiográfiáját és forrásait ismerteti és rövid áttekintést ad a Lengyel Királyság gazdasági és társadalmi helyzetéről, mint az ideológiai vélemények bázisáról. Utána ismerteti a földesúri politikusok és a lengyel demokraták véleményét az 1846-os galíciai felkelésről és 1848—1849 forradalmi eseményeiről. A legalaposabban az 1850—1860 közti korszak ideológiai küzdelmeivel foglalkozik és részletesen vizsgálja az egyes pártok állásfoglalását a reakciós nemzeti felfogástól a keleti lengyel forradalmi demokraták állásfoglalásáig, amely ebben a korszakban a lengyel forradalmi demokrácia csúcspontját jelenti. Utána 1861—1862 korszakával foglalkozik, a Fehérek és Vörösök ideológiájának a kialakulásával, az agrárforradalom kérdésével az 1863-as lengyel felkelés idején és az emigráción belül lezajlott küzdelmekkel 1870-ig. Groniowski azt bizonyítja, hogy sem a lengyel nemesség, sem a burzsoá demokraták nem voltak az agrárforradalom, a földesúri föld teljes felosztásának a hívei, ezt a követelést egyedül a lengyel forradalmi demokraták hangoztatták. Egész könyvében keresztül azt vizsgálja, hogyan alakult ki és hogyan fejlődött ez a forradalmi demokratikus felfogás. A szerző igen gazdag anyagot vonultat fel, csak az a kár, hogy szigorúan megmaradt az agrárforradalom kérdésénél és még utalásszerűen is alig foglalkozik azzal a problémával, hogy mi volt az egyes irányzatok véleménye az agrárkérdés egészéről, milyen megoldásokat javasoltak a jobbágyrend felszámolása terén. A szerző a befejezésben arra utal, hogy az agrárforradalomtól alkotott vélemények országokénti vizsgálata teszi majd lehetővé egész Kelet-Európára vonatkozó általános következtetések levonását. Véleményünk szerint az agrárkérdés és a róla alkotott felfogások egészének a vizsgálata, és nemcsak egy, bár kétségtelenül a legfontosabb kérdés kutatása vinne közelebb ehhez a célhoz.

Historický Atlas revolučního hnutí. Praha, Ústřední Správa Geodesie a Kartografie, 1956. 135 tk., 179, 1 l. (A forradalmi mozgalom történeti atlasza)

A csehszlovák Geodéziai és Kartográfiai Központ a Csehszlovák Kommunista Párt megalakulásának 35. évfordulójára igen hasznos népszerű munkát adott a csehszlovák közönség kezébe. Ez az atlasz jól áttekinthető térképeken mutatja be a forradalmi mozgalom fejlődését, az egyes

térképekhez rövid összefüggő magyarázó szöveg is csatlakozik, voltaképpen az egyes kérdések népszerű történeti összefoglalása. A munka négy nagy részre oszlik, az első a nemzetközi munkásmozgalom történetét mutatja be az 1848-as forradalmaktól a békemozgalom napjainkban történő kibontakozásáig, a második rész a Szovjetunió Kommunista Pártjának történetét, a harmadik rész a Csehszlovák Kommunista Párt történetét, a negyedik pedig a gyarmati és függő országok népeinek szabadságharcát, itt is minden esetben napjainkig kíséri a fejlődést. Mint hogy a két rövid bibliográfiát és helynévmutatót is közöl, nagyban megkönnyíti a tájékozódást. A Riadványt rendkívül hasznosnak mondhatjuk, mert igen szemléletesen mutatja be a nemzetközi forradalmi mozgalom jelentőségét, elterjedését, gyors tájékoztatást nyújt történetének és mai helyzetének legfontosabb kérdéseiről.

В. В. Гармиза: Подготовка земской реформы 1864 года. Москва, Изд. Московского университета. 1957. 263, 1 л. (Az 1864. évi zemsztvo-reform előkészítése)

Az 1861-es jobbágyreform után az orosz kormány jónéhány reformot hajtott végre az államigazgatás különböző területein, hogy az elmaradott feudális országot modern polgári közigazgatású állammá alakítsa át. Ezek közé tartozott a helyi közigazgatás szervezetét gyökeresen átalakító, bizonyos helyi önkormányzatot nyújtó zemsztvo-reform is. A szerző ennek a reformnak az előkészítését vizsgálja meg igen alaposan, sok levéltári forrásra hivatkozva, bemutatja a reformot előkészítő és megvitató különböző nemesi tervezeteket és a reform megtárgyalását a központi kormányzat képviselői részéről. Megállapítása szerint a reform iránt csak a nemesek részéről mutatkozott érdeklődés, a polgárság és a parasztság egyaránt távol tartotta magát az előkészületektől. A nemességen belül konzervatív és liberális irányzat áll egymással szemben, de mindkettő egyetértett abban, hogy a nemesség befolyását a helyi önkormányzatban bármi áron biztosítani kell. A reform végül is több önállóságot biztosított a vidéki önkormányzatoknak, mint azt a különböző tervezetek kívánták volna, de ez nem a központi hatalom képviselőinek liberális felfogása miatt történt így, hanem azért, mert a forradalmi tömegmozgalmak kikényszerítették ezeket az engedményeket. A könyvet a felhasznált irodalom bőséges bibliográfiája és névmutató egészíti ki. Garmiza munkájával

hasznos adalékot nyújt nemcsak az orosz közigazgatás múlt századi történetéhez, hanem a liberális nemesi mozgalmak arculatának megrajzolásához is.

Helmuth Stoecker: Deutschland und China im 19. Jahrhundert. Das Eindringen des deutschen Kapitalismus. Berlin, Rütten & Loening, 1958. 307 l. (Németország és Kína a XIX. században. A német kapitalizmus behatolása)

Bevezetésként a szerző ismerteti a Kínára vonatkozó történeti irodalmat, különös tekintettel a nyugati tőkebehatalás kísérleteire. Rövid vázlatot találunk a XIX. századi kínai történelemről, Kína és Németország legkorábbi kereskedelmi kapcsolatairól, Poroszországnak és a német birodalomnak a Kína felett bábáskodó hatalmak közé történt belépéséről. Bő irodalommal dokumentálva mutatja be a szerző a pekingi német nagykövetségnek és a kelet-ázsiai német tengeri támaszpontoknak, mint gyarmatosító bázisoknak szerepét. Érdekes fejezet foglalkozik Ferdinand von Richthofen, a kelet-ázsiai német kolonizáció szorgalmazójának kínai gyarmatosítási terveivel (1862—73), amely mindenképp német támaszpontok létesítésére irányult. Stocker részletesen foglalkozik a német—kínai kereskedelmi kapcsolatokkal az 1861—1885-ös periódusban, továbbá a Kínára erőszakolt diplomáciai megállapodások hátterével. A továbbiakban a szerző egyes, Kína felségterülete ellen intézett német intervenciós vállalkozásokról, Bismarck kínai politikájáról, a piacokért folytatott imperialista versengésről, a századvégi német—kínai kereskedelemről és kisebb jelentőségű epizódokról ír. Az értékes munkát okmányközlések egészítik ki.

Walter Sieger: Das erste Jahrzehnt der deutschen Arbeiterjugendbewegung, 1904—1914. Berlin, Rütten & Loening, 1958. 219 l. (A német ifjúmunkás-mozgalom első évtizede)

A lipcsei Karl Marx egyetem kiadásában megjelenő történelmi sorozatnak ez a kötete a német ifjúmunkás-mozgalom hőskorát tárgyalja. Elvi bevezetés után, amely az ifjúmunkás-mozgalom jelentőségét fejtegeti a szocializmus és a kapitalizmus küzdelmének korában, a szerző az első ifjúmunkás-egyesület megalakulása és az első nemzetközi ifjúmunkáskonferencia közti időszak eseményeit vizsgálja (1904—1907). A szerző három jelentősebb ifjúmunkás-tömörülés történetét teszi viz-

gálat tárgyává, a berlini „Verband der freien Jugendorganisationen Deutschlands”, a mannheimi „Verband junger Arbeiter und Arbeiterinnen Deutschlands” és a szászországi ifjúmunkás-egyletek századeleji történetének tárgyalása után áttér a munkásifjaknak a német szociáldemokrata párt keretein belül elfoglalt szerepére és helyzetére.

Ezután a szerző áttér az első (stuttgarti) nemzetközi ifjúmunkás-konferencia jelentőségének méltatására. Az 1907-es konferencia értékelése után Walter Sieger a munkásifjúság szocialista nevelésének olyan tényezőivel foglalkozik, mint az antimilitarizmus, a gazdasági védelem, az ifjúság képzése. A korai német ifjúmunkás-mozgalom pozitív vonásainak kiemelése mellett nem mulasztja el a szociáldemokrata módszerek kritikáját sem. Külön fejezetben ismerkedhetünk meg Clara Zetkin és Karl Liebknecht tevékenységével, amely főbbek között a német munkásifjak szocialista szellemében történt képzésére irányult.

Az ifjúmunkás-mozgalom 1907—1914 közti szakaszának történetét a szerző a munkásmozgalom egészének történetébe illesztve tárgyalja. Megemlíti a burzsoázia államgépezetének az ifjúmunkások ellen irányuló elnyomó tevékenységét, a mozgalmon belül jelentkező opportunisták jelenségei ellen folytatott következetes marxista küzdelmet, az erősödő rendőrterrorrt, a szociáldemokrata nevelés váltságát, végül a világháború előestéjén zárja le a német ifjúmunkás-mozgalom hősi küzdelmeinek történetét.

М. Горький в эпоху революции 1905—1907 годов. Материалы, воспоминания, исследования. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 407, 3 l. (M. Gorkij az 1905—1907-es forradalom idején)

Az első orosz polgári forradalom Gorkij életének és írói tevékenységének fontos mérföldköve, ekkor kapcsolódott be szorosan az orosz munkásmozgalom forradalmi harcába és 1906. évi amerikai utazása során is az orosz forradalom igazát hirdette. A kötet Gorkijnak ehhez a tevékenységéhez hoz adalékokat. Először Gorkij kéziratok hagyatékából publikált leveleket és vázlatokat, amelyek megmutatják Gorkij állásfoglalását a forradalom mellett, utána a forradalom más résztvevőinek az emlékirataiból közöl részleteket Gorkij körabeli tevékenységére vonatkozólag, a kötet legnagyobb részét pedig különböző tanulmányok alkotják, amelyek megmutatják, milyen publicisztikai tevékenységet fejtett

ki Gorkij az első orosz forradalom időszakában, hogyan kapcsolódott be a bolsevik sajtó munkájába, milyen módon tükröződik a forradalom Gorkij irodalmi alkotásaiban, végül az egyik tanulmány az amerikai sajtó anyaga alapján mutatja be Gorkij ottani tevékenységét. A kötet nem törekszik arra, hogy teljes, átfogó képet adjon Gorkij 1905—1907-beli tevékenységéről, de sok értékes adatot és szempontot nyújt egy ilyen jellegű munka megírásához és ugyanakkor az első orosz polgári forradalom történetének a kutatói számára is hasznos, értékes adatokat szolgáltat.

Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 1040, 2 l. (Az októberi fegyveres felkelés Petrográdban)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulója alkalmából a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete nagy kiadványsorozatot indított meg, hogy ebben feltárja a forradalom történetének legfontosabb iratanyagát. Ez a kötet a petrográdi felkelés eseményeire vonatkozólag 1387 dokumentumot közöl az 1917. szeptember 12.—november 1. közötti időszakból. Az első rész október 24-ig a fegyveres felkelés előkészítését tárgyalja, a második a felkelés győzelmét és a szovjetek II. összoroszországi kongresszusának anyagát, a harmadik rész a győzelem megszilárdítására, az első ellenforradalmi kísérletek leverésére irányuló intézkedéseket mutatja be. A magyarázó jegyzetek, a név- és helynévmutató mellett az üzemek, vállalatok, szervezetek, intézmények és katonai alakulatok mutatója és a felhasznált forrásanyag jegyzéke egészíti ki a kötetet. A sok munkatárssal dolgozó, G. N. Golikov vezette szerkesztőbizottság ezzel a kötettel igen gazdag anyagot tett hozzáférhetővé a további kutatás számára és ezzel elősegítette a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének összefoglaló feldolgozását épp úgy, mint egyes részletkérdéseinek monografikus vizsgálatát.

М. В. Миско : Октябрьская революция и восстановление независимости Польши. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 224, 2 l. (Az Októberi forradalom és Lengyelország függetlenségének helyreállítása)

A szerző történeti feldolgozások, emlékiratok, okmánykiadványok és korabeli sajtóanyag alapján vizsgálja meg a lengyel állam újjászületésének a kérdését. Bevezető-

jében rövid áttekintést ad a lengyellakta területek helyzetéről a XX. század elején és utána részletesen ismerteti ezeknek a területeknek a fejlődését, a lengyel nép harcát függetlensége visszaszerzéséért és a lengyel kérdés alakulását a nemzetközi politikában az első világháború idején, valamint a lengyel állam megalakulását mintegy 1919 derekáig. Lengyelország gazdasági és társadalmi fejlődését épp úgy belevonja vizsgálódásai körébe, mint a diplomácia cseményeit. Meggyőzően bizonyítja azt, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt sem az antant, sem a központi hatalmak nem gondoltak komolyan a lengyel állam helyreállítására, csak a forradalom teremtette meg a lengyel függetlenség előfeltételeit. A lengyel állam visszaállítása a lengyel munkások és parasztok harcának az eredménye volt, a burzsoázia azonban a kezébe ragadta a hatalmat és így az új lengyel állam nem a munkások és a parasztok, hanem a tőkés és földesurak államaként alakult meg.

Léta 1917—1921 na Ostravsku. (Opava), Slezský studijní ústav v Opavě. 1957. 83 l. (Az 1917—1921. évek az ostravai körzetben)

A kis füzet három munkásmozgalmi történeti tanulmányt tartalmaz. Josef Kolejka a Nagy Októberi Szocialista Forradalom cseh- és morvaországi hatásának néhány kérdését fejtegeti és rámutat arra, hogy a munkásosztály feladata a szocialista állam megteremtése volt. Az opavai állami levéltár munkatársainak munkaközösségi cikke az Ostrava körzetében 1917—1921 közt lezajlott osztályharcokat tárgyalja részletes levéltári adatok alapján, jó képet ad a munkásosztály helyzetéről 1917 előtt, a munkásmozgalom fejlődéséről és a csehszlovák köztársaság polgári vagy szocialista jellegéért folytatott helyi harcokról. Andrzej Pileh lengyelből fordított tanulmánya a sziléziai lengyel munkásság osztályharcát ismerteti 1918—1920 közt, hangsúlyozza, hogy a lengyel munkásság bekapcsolódott a csehszlovákiai munkásosztály harcaiba és ugyanakkor állásfoglalása elősegítette a Lengyelországhoz tartozó sziléziai területek munkásságának harcait is. A három tanulmány együttvéve helyi viszonylatban jól megalapozott képet nyújt a csehszlovákiai munkásmozgalom fejlődésének egyik fontos szakaszáról.

Г. В. Кузмин : Гражданская война и военная интервенция в СССР. Военно-политический очерк. Москва. Военное Изда-

телство Министерства Обороны Союза ССР. 1958. 358, 2 l., 5 t. l., 44 jk. (Polgárháború és katonai intervenció a Szovjetunióban)

A könyv népszerű-tudományos kiadvány. Célja nem ismeretlen forrásanyagok feltárása, hanem a címben megjelölt téma ismertetése minél szélesebb olvasótáborral. E célt szolgálják a térképek és a nagymeny-nységű fénykép is.

A könyv kilenc fejezetben dolgozza fel a polgárháború és katonai intervenció történetét. Az első fejezet az 1917 októbertől 1918 nyaráig terjedő időszak történetét mutatja be. Beszámol a szovjet-hatalom megszilárdulásáról, a vörös hadsereg megszervezéséről, a Szovjetországot körülvevő ellenséges gyűrűről, a polgárháború kezdeti fázisáról, a meginduló intervencióról (a központi hatalmak nyugatról Ukrajnában, az Entente erők délről, északról és keletről veszélyeztetik a forradalmat). Az ellenforradalmi erők tevékenysége következtében a szovjet népeknek ismét fegyverhez kell nyúlniuk.

A második fejezet a szovjet népek harcáról számol be az ellenforradalmárok és intervenciói csapatok ellen. A szerző megvilágítja a katonai-politikai ellenállás országos megszervezését, a párt részéről történeti politikai irányítását, a különböző frontszakaszok katonai eseményeit, a népi tömegek hősi harcát. G. V. Kuzmin számos legendás, de kevésbé ismert harcok alakját mutatja be az olvasónak.

Ónálló fejezetként szerepel a Központi Hatalmak veresége (ennek hatása a Szovjet-hatalom megszilárdulására), majd az Entente-intervenció előkészítése. A Központi Hatalmak veresége után az intervenció új fázisába lépett, az Entente megkezdte általános támadását a szovjet forradalom letörésére. E támadás elindításáról, 1918/19 telének harcairól (nagy-részt a déli front mozgásáról) szól a könyv hatodik fejezete.

Az ellenforradalmi-intervenciók erők támadása teljes mélységében 1919-ben bontakozott ki a keleti (Kölsák) és a déli (Denyikin) fronton. A hetedik fejezet, amely ezt a korszakot dolgozza fel, a téma fontosságának megfelelően az egész könyv terjedelmének egynegyedét teszi ki. G. V. Kuzmin a feldolgozásnál nagy figyelmet szentel az egyes frontszakaszok mozgásának, a szovjet nép ellenállása központi megszervezésének és az egyszerű szovjet harcosok helytállása bemutatásának.

Az Entente két hadjáratának szét-terése után a szovjet nép csak rövid időre jutott békéhez. 1920-ban az Entente megindította harmadik hadjáratát nyugatról (Lengyelországi) és délről (Krim). E had-

járat kudarcra azonban már az egész ellenforradalmi kísérletsorozat végét jelentette. G. V. Kuzmin könyvének befejező fejezetében megvilágítja a szovjet forradalom győzelmének okait (külön elemezve a katonai és politikai tényezőket), majd aláhúzza e győzelem világtörténeti jelentőségét.

В. В. Постников: США и дауесизация Германии (1924—1929). Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 285, 2 l. (Az USA és a Dawes-terv végrehajtása Németországban [1924—1929])

Posztnyikov könyve, amely a két világ-háború közti gazdasági és politikai fejlődés egyik lényeges kérdését tárgyalja, igen tekintélyes kiadott forrásanyag és irodalom alapján vizsgálja témáját. Az elő-mények rövid felvázolása után ismerteti az 1924-ben elfogadott tervet, amely később Dawes-terv néven vált közzismertté, s amelynek a lényege az volt, hogy a német háborús jóvátételi fizetés összegét átmenetileg leszállította a német gazdasági élet helyreállítására és militarizálása érdekében, bár teljes összegét és kifizetésének végső határidejét nem szabta meg. Utána a szerző bemutatja az amerikai monopóliumok szerepét a terv végrehajtásában, a német gazdasági élet fellendülését a kapitalizmus ideiglenes stabilizálódásának korszakában, Németország belépését a Népszövetségbe, az amerikai és német monopóliumok ellentétének kiéleződését. Targyalását a Dawes-tervet felváltó Young-terv ismertetésével zárja. A könyv fő mondanivalója az amerikai tőke szerepe a német imperializmus felélesztésében, de a szerző megmutatja a német nép harcát ezek ellen a kísérletek ellen, a Szovjetunió szerepét, kapcsolatait Németországgal, és felvázolja a kérdés egész nemzetközi hátterét is. Posztnyikov azt bizonyítja ezzel a munkájával, hogy az USA és a többi győztes nyugati hatalom szovjet-ellenes élel kívánta helyreállítani a német imperializmus pozícióit, de ez az imperializmus később szembefordult támogatóival. A nagyarányú amerikai tőkebefektetések a német gazdasági életben végső fokozatig sietteték a második világháború kiterjedését. A könyv külön érdemként kell még utalnunk a kérdés fontosabb irodalmát összefoglaló bibliográfiájára.

Edmond Vermeil: Germany in the twentieth century. A political and cultural history of the Weimar Republic and the Third Reich. New York, Frederick A. Praeger. 1956.

288 l. (Németország a huszadik században. A weimari köztársaság és a harmadik birodalom politikai és kultúrtörténete)

Az elmélyült tanulmány leginkább alkotmány- és államjogi szempontból teszi vizsgálat tárgyává Németország 1919—1945 közti történetét. A weimari Németországgal foglalkozó első rész a parlamentarizmustól az elnöki államig vezető út politikai és államtudományi kérdéseit tárgyalja, majd rövid áttekintést nyújt a köztársaság gazdasági helyzetéről, szociálpolitikai ténykedéséről, foglalkozik Németország katonai és diplomáciai újjáéledésével, majd a weimari köztársaság bukását „intellektuális és morális válságnak” tulajdonítja.

A második rész a „harmadik birodalom” dicstelen történetét analizálja. Konceptióbeli hiányosságai ellenére is komoly figyelmet érdemel a hitlerista politikai irányvonal kialakulásának története 1919 és 1933 között (ez különben a könyv legjobb fejezete), a további fejezetek a „Machtergreifung”-gal, a fasiszta német állam gazdasági és pénzügyi helyzetével, majd külpolitikai kérdésekkel foglalkoznak és a második világháborúról is áttekintést nyújtanak. A könyv legnagyobb érdeme, hogy a szerző az eseménytörténetet gazdasági-politikai-ideológiai kérdések háttérébe szorítja és célja szemmel láthatóan a fasizmus uralomrajutásának magyarázata. Polgári szemlélete ugyan a helyes végkövetkeztetések levonásában megakadályozza Vermeilt, munkájának számos részlete azonban a marxista kutató számára is tanulságos lehet.

Ludwig Zimmermann: Studien zur Geschichte der Weimarer Republik. Erlangen, Universitätsbund. 1956. 68 l. (Tanulmányok a weimari köztársaság történetéhez)

A vékony füzetben két tanulmányt találhatunk, egyet Stresemannról, egy másikat pedig a locarnói tárgyalásokról. A mű szemlélete bevalóttan szellemtörténeti, a Stresemann-tanulmányt tehát elvi értekezés vezeti be, amely a történeti személyiségek szerepével, a politikusok „életértelmezésével” és hasonló fogalmakkal foglalkozik. A második fejezet a Stresemann-legendákat veti össze a politikus élettörténetének tényeivel. A harmadik fejezet Stresemann császárság-korabeli szereplésével és a német politika első világháború előtti és alatti irányvonalával foglalkozik, a fejezet súlypontja természetesen a világháború alatti politika elemzése. A negyedik és egyben utolsó fejezet Stresemann weimari korszakát tár-

gyalja, érinti a „német néppárt” megalapításának körülményeit, a politikus ellenzéki szereplését, belpolitikai törekvéseit, majd a stresemanni külpolitika elemzésével zárul.

A második tanulmány a locarnói tárgyalásokban a biztonsági kérdés megoldásának kísérletét látja, elemzi a francia „barrière”-rendszert és a biztonsági kérdések 1919-es párizsi megoldási kísérleteit. A második fejezet a paktumpolitika és a genfi protokoll kérdéseit vizsgálja, a harmadik a locarnói tárgyalások előtörténetével, a francia állasponttal és Stresemann lengyel politikájával foglalkozik, végül a negyedik fejezet a szerződés-politika ellenzóinek állásfoglalásával, a német—szovjet szerződéssel, a locarnói határozatok analízisével ismertet meg bennünket. A két tanulmány értéke a világos előadásmód és a szerzőnek a problémákkal való közeli ismerettség ellenére is kétes.

В. П. Данилов: Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР. Москва, Издательство Академии Наук СССР. 1957. 452 l. (A Szovjetunió mezőgazdasága kollektivizálása anyagi-technikai előfeltételeinek megteremtése)

A kötet a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének gondozásában jelent meg. A könyv elé irt bevezetőben a mezőgazdaság kollektivizálásának fő elméleti problémáit, a szovjetunióbeli kollektivizálás eddigi történeti irodalmát, az ezen irodalomnak a szerző által kifogásolt megállapításait, majd a jelen munka fő adatforrásainak ismertetését találjuk. A kötethez a szerző függeléként 37 oldalnyi terjedelmben 17 statisztikai táblázatot (e táblázatok főként a mezőgazdaság gépekkel való ellátásának és szétosztásának folyamatáról adnak képet) és 12 oldalnyi tárgy- és tematikai mutatót mellékel.

A könyv első részében a szerző a Szovjetunió mezőgazdaságának helyzetét vizsgálja az újjáépítési periódus kezdetén. Vizsgálódását három témára koncentrálna: a mezőgazdaság termelőinek helyreállítására és fejlesztésére (ehelyett a szerző igen érdekes számításokat végez az egyéni parasztgazdaságok önköltségére, termelékenységére, gépi ellátottságára és ennek a termelésben jelentkező hatására vonatkozóan), a kollektivizálás előtti szovjet falu szociális-gazdasági viszonyaira (itt ismét érdekes táblázatokat találhatunk a parasztság rétegződéséről, a bémunka

alkalmazásáról, az igaerőhelyezetről, a földbérletekről, az akkor már működő kolhozok szociális összetételéről stb.), végül a mezőgazdasági termelés fejlődéséről 1913—1929 között.

V. P. Danilov a második részben a gépellátást és a gépek felhasználásának új formáit tárgyalja a szovjet mezőgazdaságban. A szerző kimerítően tárgyalja az ipari és különösen a mezőgazdasági gépgyártás fejlődését, majd rátér a mezőgazdaság gépekkel való ellátásának problémájára. Ez utóbbi problémát külön megvizsgálja a kollektivizálás közvetlen előkészítése előtt és alatt. A könyvben önálló alfejezetet kap a gépállomások fejlődése 1926—1929 között. A szerző mintegy hatvan oldalas alfejezetben tárgyalja a mezőgazdasági gépkölcsonzók, a paraszti kölcsönös segítségvetkezetek, a szovhozok szerepét a mezőgazdaság kollektivizálása technikai előfeltételeinek megteremtésében. Ehelyütt foglalkozik a könyv a városi munkásság részéről a parasztságnak nyújtott technikai segítséggel is. A harmadik, befejező részben a szerző a mezőgazdaság traktorellátottságát elemzi, kiemelve, hogy a mezőgazdaság technikai rekonstrukciójának ez volt a fő láncszeme. Sorra veszi a traktorépítés, az ellátás, a szakemberek kiképzésének, a mezőgazdasági gépállomások létesítésének problémáját. A könyv végén 20 oldalas záró, értékelő és összegező fejezetet olvashatunk a technikai előfeltételek megteremtése terén elért sikerekről.

Хосе Гарсиа : Испания Народного фронта. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 246, 2 I. (A Népfront Spanyolországa)

Ez a jelentős korabeli sajtóanyagot és későbbi nyomtatott forrásanyagot felhasználó munka a spanyol polgárháború történetének áttekintését nyújtja, illetve ezen belül a hadieseményeket csak röviden áttekintve elsősorban a köztársasági Spanyolország belpolitikai fejlődésének érdekes és részletes rajzát adja. Világsan megmutatja, hogy a Spanyol Kommunista Párt volt a fasiszta lázadás elleni népi összefogás legkövetkezetesebb és legelszántabb előharcosa, a párt szállt szembe a köztársasági táboron belül megmutatkozó kishitűséggel és kapituláns szellemmel. A szerző azt is részletesen kimutatja, hogy a német és olasz intervenció csapatai technikai túlerője vezetett a spanyol népi ellenállás vereségére, de lényeges szerepet játszott ebben az is, hogy a nyugati hatalmak szembefordultak a köztársaság védelmére irányuló népi mozga-

lommal, a köztársaság megmaradt területén pedig ellenforradalmi erők kerekedtek felül, amelyek megdöntötték az ország haladó erőit egyesítő népfront kormányt és ezzel lehetetlenné tették az erők egyesítését a fasiszta lázadás leverésére. A jól dokumentált és érdekesítően megírt könyv a legújabbkori spanyol történelem egyik jelentős szakaszának igen jó, pártos ábrázolása. A munka használatát név- és helynévmutató könnyíti meg.

O Iudáckém fašizmu. Praha, Naše vojsko-SPB. 1956. 150, 2 I. (A néppárti fasiszmusról)

A széles olvasóközönségnek szánt népszerű munka a legújabbkori történelem neves szakértőinek a tollából származó tanulmányokat gyűjt össze, amelyek megvilágítják a Illinka-féle szlovák néppárt történetének, a szlovák nép és a csehszlovák állam életében játszott vezetés szerepének legfontosabb kérdéseit. Az egyes tanulmányok együttevén összefoglaló történeti képet adnak. Megállapításaik szerint a néppárt a szlovák katolikus klerus és a szeparatista szlovák burzsoázia politikai pártja volt. Gyökerei 1918 előttre, a klerikális magyar néppárt tevékenységére is visszanyúlnak. Az első szlovák köztársaság éveiben a párt klerikális és nacionalista jelszavakat hangoztatott és ennek révén szükségszerűen fasiszta párttá fejlődött. A pártnak sikerült egyidőre a szlovák nép egyes részeit is maga mellé állítani, egyrészt a katolikus rétegeket, amelyeket klerikális ideológiájával nyert meg, másrészt pedig általában azokat a kispolgári rétegeket, amelyek elégedetlenek voltak a cseh burzsoázia kizsákmányoló és gyarmatosító politikájával. Jelentős tényező volt a vonatkozásban a néppárt szociális demagógiája is. Az egyes tanulmányok meggyőzően mutatják a néppárt kapcsolatait a Vatikánnal és a reakciós magyar uralkodó körökkel, később pedig a fasiszta német és olasz államhatalommal egyaránt. Az utolsó tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy a néppárti ideológia ellen napjainkban is még komoly harcot kell folytatni. Bár a kötet nem teljes tudományos igényességgel íródott meg, így is igen meggyőző képet ad a szlovák néppárt fasiszálódásáról és népellenes politikájáról, és ezzel önmagában is az ideológiai maradványai ellen irányuló harc egyik jól használható fegyvere.

В. И. Марушкин : Американская политика «невмешательства» и японская агрессия в Китае (1937—39 г.). Москва, Издательство

Академии Наук СССР. 154, 2 I. (Az amerikai „be nem avatkozás” politika és a japán agresszió Kínában [1937—1939])

A nemzetközi közvélemény az utóbbi időben megkülönböztetett érdeklődéssel fordul a második világháború története felé. A nagy háború közvetlen előjátékához, a japán-amerikai viszony alakulásához, az egész amerikai távolkeleti politika megértéséhez járul hozzá B. I. Maruskin jelen monográfiája.

A szerző a könyv elejét bevezetőjével jelentősen megkönnyítette az olvasó számára a bonyolult események közötti kiigazodást. E fő vonalak: az amerikai—japán érdekellentétek, az Egyesült Államoknak arra irányuló politikája, hogy Kínát és Japánt egyaránt legyengítve válják a mérleg nyelvévé. A távolkeleti helyzetet csakúgy mint az európaiat a harmincas évek végén a müncheni politika jellemezte. A müncheni politikára a nyugati hatalmak keleten ugyanúgy ráfizettek mint nyugaton, de 1937—39-ben politikájukat még ez az irányvonal jellemezte.

B. I. Maruskin igen széles forrásanyagra támaszkodva (sajtó, hivatalos dokumentum-közlések, évkönyvek, parlamenti jegyzőkönyvek, statisztikai közlemények, memoárirodalom, monográfiák) mutatja ki az amerikai monopóliumok szerepét a japán gazdasági és politikai életben. Ugyancsak részletesen foglalkozik a vezető gazdasági-politikai csoportok távolkeleti politikájának időbeni változásaival, így külön fejezetben tárgyalja e politikát a japán-kínai háborút megelőző szakaszban, a háború kezdeti fázisában, majd a Sanghaj ostromát követő időkben, amikor már az amerikai monopóliók befolyásos csoportjai kételkedni kezdtek a müncheni politika jogosultságában. E politikát egyre fokozódó mértékben támadta az amerikai nép és a Távol-Keleten merőben új politika számára lehetőséget teremtő Szovjetunió és a kínai népi ellenállás.

Az Egyesült Államok külpolitikája kialakításában e két tendencia folytatott állandó küzdelmet, de a hivatalos politikában egészen Pearl Harbourig, mikor a történeti események harcba kényszerítették az Egyesült Államokat, a müncheni tendencia mutatkozott erősebbnek. Szerző elsősorban ezt a tendenciát követi nyomon a nemzetközi értekezleteken, amerikai-japán tárgyalásokon, külkereskedelemben és nem utolsósorban politikai síkon. Hosszasan foglalkozik az 1939-es amerikai—japán megbeszélésekkel, bizonyítva, hogy az Egyesült Államok a Szovjetunió és Kína rovására kívánt megegyezni Japánnal, és hogy

e tárgyalások mégsem vezettek eredményre, annak oka az volt, hogy a japán imperializmus Kínában, nem ismerte el az amerikai igényeket, egyeduralkodni tört.

Václav Král: Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1933—1945. I. Praha, Nakladatelství Československé Akademie Věd. 1957. 269 l. (A gazdasági és társadalmi fejlődés kérdései a cseh tartományokban 1938—1945-ben. I.)

Václav Král nagy levéltári és sajtóanyagot feldolgozó alapos munkája a csehszlovák történelem egyetemi tankönyvének előkészítése során íródott meg és a német megszállás korszakának számos alapvető kérdését tisztázza gazdag forrásanyaga alapján. Rámutat a német megszállás alapvető jellegzetességeire, a németesítés politikájára, az ún. árzásításnak a cseh burzsoázia gyakorolt hatására, részletesen foglalkozik a cseh élet militarizálásával és ennek az egyes osztályokra gyakorolt hatásával. Megállapítása szerint a cseh burzsoázia egy része jelentős anyagi hasznot húzott a háborúból, a német hadiszükségletek ellátásából, ezért támogatta a németek háborúját, de nem volt meggyőződve a németek végső győzelméről és ezért a londoni emigráns kormány útján fenntartotta kapcsolatait a nyugati nagyhatalmakkal is. A középburzsoázia és különösen a kispolgárság létét a német megszállás alapjaiban fenyegette, és ezért ezek egyre élesebben szembefordultak vele és a munkásosztály és annak vezető ereje, a kommunista párt körül tömörültek. A párt így széles tömegbázissal vezethette a harcot a fasiszta megszállás ellen a nemzeti felszabadulásért. Král könyve csehszlovák vonatkozásban az első jól megalapozott, sok részletadattal dolgozó könyv a második világháború korszakáról, örömmel kell üdvözlönnünk, mint a legújabbkori történelem egyik fontos eseménysorozatának megbízható, marxista-leninista elemzését. Ez a kötet egy tervezett nagyobb munka első részének I. kötete, a II. kötet a cseh fináncóke helyzetét mutatja be, a második rész a munkásosztály, a harmadik a parasztság helyzetét.

Л. Н. Иванов: Очерки международных отношений в период второй мировой войны (1939—1945 гг.). Москва, Изд. Академии Наук СССР, 1958. 273, 2 I. (A nemzetközi viszonyok vázlata a második világháború időszakában [1939—1945])

Az 1957-ben fiatalon elhunyt kiváló szovjet akadémikus posthumus munkája hatal-

mas irodalmi anyag alapján összefoglaló áttekintést nyújt a második világháború nemzetközi kapcsolatainak történetéről. A müncheni egyezmény korszakától a potsdami konferenciáig és Japán leveréséig kíséri nyomon az eseményeket, természetesen röviden ki kell térnie a hadi-cselekményekre is, érdeklődésének előterében mégis a diplomácia eseményei állnak. Ez a munka is világosan rámutat arra, hogy a nyugati imperialista hatalmak Németországot a Szovjetunió ellen akarták uszítani, 1938—1939 során egész külpolitikájuk világosan ezt célozta, ugyanakkor azt is meggyőzően ábrázolja a szerző, hogy a német támadás után a Szovjetunió egész külpolitikai tevékenysége az igazságos és demokratikus béke létrehozására irányult. A második világháború történetének már eddig igen nagy nyugati irodalma van. Ez az irodalom azonban elsősorban a hadieseményeket vizsgálja, a nemzetközi kapcsolatok történetét pedig elfogultan szovjetellenes szempontból ábrázolja. Ivanov könyvének nagy érdeme, hogy a már régebbi idő óta ismeretes elvi megállapítások és tények logikus és világos összegezésével meggyőző képet ad a második világháború diplomáciájának igazi menetéről és rugóiról. A kötet végén felsorolt hatalmas bibliográfia nemcsak a szerző tudományos felkészültségéről tanúskodik, hanem egyúttal hasznos segédeszköz is a további tájékozódáshoz és kutatáshoz.

A. M. Самсонов : Великая битва под Москвой. 1941—1942. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1958. 222, 2 l. (A Moszkva alatti nagy csata. 1941—1942)

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tudományos népszerű sorozatában megjelent könyv a Nagy Honvédő Háború történetének egyik fontos kérdésével, a németek Moszkva alatt elszenvedett vereségével foglalkozik. Bevezetőként röviden ismerteti a hitszegő német támadás előzményeit és a támadás első napjainak történetét, utána pedig részletesen elmondja a Moszkva közvetlen környékén lezajlott nagy csata történetét, a szovjet front és a hátsóország, Moszkva dolgozóinak hősiességét és végrehajtását és méltatja ennek a győztes ellentámadásnak katonai és politikai jelentőségét. Ismételtén megcáfolja azt a nyugati burzsoá irodalomban ma sokat hangoztatott megállapítást, amely szerint csak a kedvezőtlen természeti viszonyok okozták a németek vereségét, és rámutat a Szovjet Hadsereg

operációinak döntő jelentőségére. A könyv nemcsak a szorosabb értelemben vett hadtörténelmet adja elő, hanem részletesen beszél éppen az egyes szovjet emberek hősiességéről, gyakran idézi hosszasan a résztvevők visszaemlékezéseit. A sok kép és térképmelléklettel gazdagított kötet így a Nagy Honvédő Háború egyik fontos szakaszának teljes körképét nyújtja a szélesebb érdeklődő közönségnek szánt lebilincselő előadásmódban.

Wanda Polakowska: Łódź i region łódzki w nauce polskiej. 1945—1956. Bibliografia. Łódź, 1958. 77 l. Wydawnictwa bibliograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi 6. (Łódź és a łódzi körzet a lengyel tudományban. 1945—1956. Bibliográfia)

Ez a kötet a felszabadulás utáni lengyel tudományos irodalom bibliográfiájának egyik részletét dolgozza fel. A szerkesztő összegyűjtötte a Łódzra és környékére vonatkozó könyvek, könyvrészletek és folyóirateikkek jegyzékét és ezt 11 részben elosztva közli (általános rész, földrajz-földtan, biológiai tudományok, régészet, történelem, technika és ipar, orvostudomány, szociológia, művészet, irodalom és nyelvtudomány, könyvtártudomány). Ezeket a csoportokon belül a szerzők betűrendjében közli a címeket a szokásos bibliográfiai adatokkal, gyűjteményes munkáknál az egyes tanulmányok címeit is. A szerzők névmutatója és a tárgyalat községek mutatója egészíti ki a hasznos, a lengyel tudomány komoly eredményeit tükröző munkát.

Б. Г. Гуревич : Освобождение Тибета. Изд. Восточной Литературы. 1958. 210. 2. l. (Tibet felszabadítása)

A szerző először beszámol a nyugati imperialista hódítási törekvések történelmi jelentkezéséről a múlt század második felétől kezdve, majd megmutatja egyes korszakokban a törekvések sajátos, megkülönböztető jegyeit. Kimerítően foglalkozik a tibeti feudális viszonyokkal, a földbirtokviszonyokkal, a céhrendszerhez kötött kisiparral, az uzoratóke szerepével, a lakosság rétegződésével, életkörülményeivel, a már hirhedtő vált tibeti nyomorral, a koldusokkal, az adósrabszolgassággal az egyik oldalon, és az uralkodó rétegek helyzetével a másikon. Ehelyütt a szerző részletesen kitér a Láma Egyház szervezétére, gazdasági erejére, politikai szerepére, az Egyházon belül jelentkező különböző tendenciákra. Történeti háttérként a szerző

e részhez több mint húszoldalas fejezetet csatolt a tibeti nép antiimperialista küzdelméről a harmadik forradalmi polgárháború idején (1945–49), aláhúzza e küzdelem nagy jelentőségét, mert e korszakban a nyugati imperialista beavatkozási kísérletek számszerint és súlyban is veszélyesebbekké váltak.

A könyv harmadik részében öleli fel az 1949–51-es eseményeket. E korszak legfontosabb eseménye a Kínai Népköztársaság kikiáltása. B. G. Gurevics foglalkozik a Kínai Népköztársaság nemzetiségi politikájával, az imperialista provokációs kísérletekkel, amelyeknek célja az volt, hogy bizonyos tibeti hatalmi csoportokat felhasználva Tibet és Kína között ellentéteket szítsanak. Ugyancsak kitér az angol-amerikai felfogás között mutatkozó eltérésekre, érdeklellentétekre. Ezeket az ellentéteket háttérbe szorítva, 1949-től e hatalmak egyre inkább összehangolva akcióikat Tibet „függetlenségét” kívánták hirdetni Kínával szemben. A népi Kína ellen irányuló akcióikba igyekeztek Indiát is bekapcsolni, ez azonban nem sikerült. 1950 második felében Anglia és az Egyesült Államok a tibeti helyzetet mesterségesen elmérgesítve megkísérelték, hogy a tibetieket hareba vigyék Kína ellen, és ezzel párhuzamosan megzavarják a kibontakozó kínai–indiai jószomszédi baráti kapcsolatokat is.

A zárórész tárgyálja az imperialista kísérletek kudarcát, Tibet békés felszabadítását, a Tibetben kiéleződő belső osztályharcot, amely a nép győzelméhez, az 1951 májusi kínai–tibeti egyezményhez vezetett.

Положение и борьба рабочего класса стран Западной Европы. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1957. 418, 2 l. (A nyugat-európai országok munkásosztályának helyzete és harca)

A kötet négy tanulmányban mutatja be a nyugat-európai munkásosztály hősies küzdelmét a fokozódó kizsákmányolás ellen. A. G. Szergejeva a francia munkásosztály helyzetét ismerteti, megmutatja a reálbérek alakulását és a francia munkásosztály harcát a tőkésék ellen, a békéért. G. A. Oborina az olasz munkásosztály helyzetét és küzdelmeit elemzi, D. J. Zorina az angol munkásosztály, Sz. M. Ivanov a Német Szövetségi Köztársaság munkásosztályának a harcát ismerteti. Az egyes tanulmányok részletes statisztikai táblázatokat közölnek az illető országok gazdasági fejlődéséről a második világháború óta eltelt időszakban, bőven elemzik a

munkásosztály helyzetét nemcsak a munkabér alakulása szempontjából, hanem az egészségügyi ellátás, a művelődési lehetőség kérdéseit is figyelembe veszik. Különösen nagy figyelmet szentel az egész könyv annak a kérdésnek, hogy a termelékenység növelésére irányuló különböző tőkés módszerek mennyire rontják a munkásság egészségét. Az egyes tanulmányok ezzel szemben biztató képet rajzolnak a munkásosztály fokozódó sztrájkharcairól, befejezőként pedig azt mutatják meg, milyen elszánt harcot folytat a vezető nyugat-európai tőkés országok népe a fokozódó háborús veszély ellen.

Б. И. Бухаров : Политика США в отношении Китайской Народной Республики (1949–53). Москва, Издательство Академии Наук СССР. 233 l. (Az Egyesült Államok politikája a Kínai Népköztársasággal szemben)

1949. október 1-én a harmadik forradalmi polgárháború eredményeként létrejött a Kínai Népköztársaság. A forradalom elsöpörte a félféudális, félgymartai rendszert, a komprádor burzsoázia és az imperialisták összeszövődött uralmát. A forradalom győzelmét az Egyesült Államok hivatalos fórumai vereségként könyvelték el (a könyv bőven idézi az idevágó forrásokat), a megváltoztathatatlanba azonban nem akartak belenyugodni és különböző módszerekkel, Csang-Kai-Sek uralmának erőszakos fenntartásával megpróbálják a történelem órájának mutatóját visszaállítani. A jelen könyv azokat a módszereket elemzi, amelyekkel az amerikaiak a kínai népi demokráciát gyengíteni, megdönteni akarják.

A könyv első fejezete a Kínai Népköztársaságnak az Egyesült Államok által kezdeményezett bojkottját tárgyalja. A szerző ismerteti a Kínai Népköztársaság nemzetközi helyzetét 1949-ben, a szocialista tábor részéről történt elismerését, miként szervezi meg az Egyesült Államok a bojkottot, miként kényszeríti rá azt a többi kapitalista országra, hogyan állnak ellen egyes országokban ennek a törekvésnek, mi módon támogatja az Egyesült Államok a Kuomintang tajvani uralmát. A korszakot B. I. Buharov 1950. február 14-ével, a szovjet–kínai szerződéssel zárja, amely megszilárdította a fiatal köztársaság nemzetközi helyzetét.

A könyv második fejezete Tajvan megszállását és a koreai háború éveit tárgyalja. Megvizsgálja az Egyesült Államokban 1949-ben észlelhető válságjelenségeket, az amerikai agresszív erőlködéseiket, az amerikai távol-keleti katonai inter-

venciót, a népek ellenállását, Nehru békepolitikájának kibontakozását, az amerikai katonai egységek koreai bevetését, az ENSZ-en belül folyó küzdelmeket.

A világbéke szempontjából oly fontos, válságos periódust, 1950 telét és 1951 tavaszát foglalja össze a harmadik fejezet. B. I. Buharov, miután kimutatja a Kína-ellenes háború világosan kivehető szárait, nagy gondot fordít annak megvilágítására, hogy a népek békeakarata, az Egyesült Államokban növekvő háború-ellenes hangulat, az Egyesült Államok és a többi szövetséges nyugati kapitalista állam között kiéleződő ellentétek miként akadályozták e tervek végrehajtását.

A negyedik fejezetben képet kapunk a távol-keleti agresszív katonai szövetségek létrehozásáról 1951—52-ben. Végül az ötödik fejezet központi témája a koreai fegyverszünet megkötése (1953 július) és a Kínai Népköztársaság ellen tervezett blokkkísérletek kudarca.

Монополистический капитал США после второй мировой войны. Москва, Изд. Академии Наук СССР. 1958. 674 l. (A monopóliumok az Egyesült Államokban a második világháború után)

A tanulmánykötet a Szovjetunió Világ-gazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének gondozásában jelent meg. Szerkesztését M. I. Rubinstein, I. M. Lemin, I. Sz. Glagoljev és V. V. Szusczenko látta el. A kötet elé M. I. Rubinstein írt rövid átfogó bevezetőt.

A tanulmánykötet 13 fejezetből áll, minden egyes fejezet más-más szerző műve, amely önálló egészként is megállja helyét.

Az első fejezet V. V. Szusczenko alkotása. Témája a termelés és tőke koncentrációja, a monopóliumok uralma az amerikai gazdasági életben. A szerző feldolgozza a címben megjelölt folyamatot, megvizsgálja, hogy a termelés kombinált vagy profilírozott átszervezése miként segíti elő a tőkekoncentrációt, e koncentráció következtében miként szilárdul meg a monopóliumok uralma. A kötet második tanulmánya (szerzője N. I. Nagyecsdzina) az ipari monopóliumokról szól. Foglalkozik azokkal a módszerekkel, amelyekkel a monopóliumok biztosítják uralmukat az iparban, az USA ipari tőkekoncentrációjának sajátosságai, a monopóliumok uralmával a feldolgozóiparban, rámutatva, hogy az előbbiek ellenőrzik a termelő apparátust, végül az ipari monopóliumok szervezetét elemzi. A. I. Anyieskova a mezőgazdasági mono-

póliumokról ír. A belkereskedelmi monopóliumokról közöl tanulmányt L. F. Sifrin. A szerző a belkereskedelemben nyomonyköveti a tőkekoncentrációt, a konkurenciát, a rothadás jeleit, a profit keletkezését. Két szerző (B. D. Kazakjevics és J. A. Pevzner) közöl közös tanulmányt a bank és biztosító monopóliumokról, a banktőke centralizációjának sajátosságairól, az állami-monopolista tendenciák erősödéséről a hitelpiacon.

J. A. Svedkov a finánc-tőke, a finánc-oligarchia szerepével, a fináncoligarchia különböző csoportjai között folyó küzdelmekkel, a finánc-tőke amerikai sajátosságai, a fináncoligarchia politikai uralmával foglalkozik. Külön tanulmány vizsgálja (szerzője R. I. Cvüljev) a monopóliumok és az állam viszonyát. Az elemzett rész-problémák: az állami gazdasági szektor növekedése, az állami bürokratikus apparátus erősödése és a monopóliumokéval való alárendelése, az állami emeltyűk felhasználása a magas profitok biztosítására, az amerikai kapitalizmus ellentmondásainak éleződése az állami-monopol-kapitalizmus viszonyai között.

A. A. Manukjan a háború utáni amerikai újratermelés fejlődéséről írt tanulmányt. Foglalkozik az ipari termelés fejlődésének ütemével, a műanyagok problémájával, a katonai költségvetésekkel és inflációs jelenségekkel, a termelés állami ösztönzőivel, az amerikai gazdaság háború utáni ciklikus fejlődésével, a ciklikus fejlődés szakaszolásával. I. Sz. Girejev a monopóliumok és a militarizmus növekedésének összefüggéseit, M. A. Szamlova pedig a monopóliumokéval a munkásosztály élet-színvonala ellen irányuló támadását elemzi.

A monopóliumok apologétikusainak címéről I. G. Bljumin írt, külön részt szentelve a „népi kapitalizmus” elméletének. N. I. Mnogoljemoва foglalkozik az amerikai monopóliumok külső gazdasági expanziójával. Ennek során elemzi a külkereskedelmi terjeszkedés, a „dollárhány”, a monopóliumok és az USA külkereskedelme, a tőkeexport, az „egyenlő lehetőségek” politikájának problémáit. A kötet utolsó tanulmányát M. Lemin írta „a monopóliumok és a külpolitika” címmel. A szerző elemzi a külpolitika és a közgazdaság viszonyát, a monopóliumok összeshozódását az állam külpolitikai apparátusával, majd az Egyesült Államok külpolitikai vonalvezetését nyomonyköveti az izolacionalizmustól a világhatalmi politikáig, elemzi az USA háború utáni politikáját, ír azokról a küzdelmekről, amelyek külpolitikai kérdésekben folynak az USA vezető köreiben.

KRÓNIKA

BESZÁMOLÓ A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG 40. ÉVFORDULÓJÁRA RENDEZETT TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKARÓL

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulóját országsszerte megünnepelték. Az országos ünnepségek, megemlékezések sorába illeszkedett be az a tudományos ülésszak, amelyet 1959. március 16—21-e között a Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, valamint a Magyar Történelmi Társulat rendezett a Magyar Tudományos Akadémián. A hatnapos ülésszakra kilenc országból tizenkilenc külföldi történész érkezett, hogy részt vegyenek az első magyar proletárdiktatúra emlékére rendezett tudományos ülésszakon. A Szovjetunióból *N. I. Satagin* professzor, a moszkvai Marxizmus-Leninizmus Intézet helyettes vezetője, *L. N. Nyezsinszkij* kandidátus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, *G. I. Turjanyica*, az SzKP Kárpátontúli területi bizottsága pártiskolai és pártfőiskolai osztályának vezetője, Kínából *Czjang Csun-šan*, a pekingi Marx—Engels—Lenin—Sztálin műveit fordító iroda helyettes vezetője, Ausztriából *Anna Hornik*, az Osztrák Kommunista Párt történeti bizottságának küldötte, Bulgáriából *Stella Dimitrova Mityeva*, a Bolgár Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa, *Todorov Niko Nikov*, a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, Csehszlovákiából *František Pór*, a prágai Párttörténeti Intézet helyettes igazgatója, *dr. Martin Vietor*, a bratislavai Komenský-egyetem jogtudományi karának docense, *Michal Dzvonic*, a bratislavai Párttörténeti intézet tudományos munkatársa; Franciaországból *Paulette Charbonnel* egyetemi tanár, a Francia Kommunista Párt történeti bizottságának küldötte, Lengyelországból *Henryk Malinowski*, a Lengyel Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa, *Aleksander Zatorski*, a Dzerzsinszkij Katonai-Politikai Akadémia munkásmozgalomtörténeti tanszékének vezetője; a Német Demokratikus Köztársaságból *dr. Johannes Zelt* és *dr. Helmut Kolbe*, a berlini Társadalomtudományi Akadémia docense, *Walter Klaus*, a berlini Marxizmus-Leninizmus Intézet tudományos munkatársa; Romániából *Nikolas Golberger*, a Román Párttörténeti Intézet első igazgatóhelyettese, *dr. Victor Cheresesiu* egyetemi tanár, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Történettudományi Intézetének helyettes vezetője és *Gheorghe Unc*, a bukaresti Ștefan-Gheorghe pártfőiskola előadója érkezett hazánkba.

Az ülésszakon összesen huszonnégy előadás hangzott el, s külföldi veteránok is felszólaltak. A magyar történészek és veteránok hét, a külföldi vendégek tizenhét előadást tartottak. A rendező intézmények ezzel is hangsúlyozni kívánták, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulóját a nemzetköziség jegyében ünneplik.

1959. március 16-án de. 9 órakor került sor az ülésszak megnyitására a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében. Az elnökségben helyet foglalt *Molnár Erik* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, *Fogarasi Béla* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, *Nemes Dezso* akadémiai I. tag, a MSzMP Politikai Bizottságának póttagja, *dr. Orbán László*, a MSzMP Központi Bizottsága tudományos és kulturális osztályának vezetője, *Kálmán Endre*, a MSzMP Párttörténeti Intézetének igazgatója, *Zsigmond László*, az MTA Történettudományi Intézetének helyettes igazgatója, *Otta István* vezérőrnagy, a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum igazgatója, *Horváth Miklós* alezredes, a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum helyettes igazgatója, *Székely György*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektorhelyettese, a Magyar Történelmi Társulat főtítkára. A megnyitón jelen voltak *dr. Sík Endre* külügyminiszter, *Kisházi Ödön* munkügyi miniszter, *dr. Ruzsnyák István*, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, *Gyáros László*, a kormány Tájékoztatási Hivatalának elnöke, a budapesti diplomáciai kar több tagja, a Tanácsköztársaság egykori harcosai, történészek és érdeklődők.

Molnár Erik elnöki megnyitója után a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége novemberben *Fogarasi Béla* üdvözölte a résztvevőket, kiemelve az ülészak politikai és tudományos jelentőségét. Ezt követően *Nemes Dezso* tartotta még előadását „*A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentőségéről*”. * Elhív az összefoglaló főelőadáshoz csatlakoztak a külföldi és magyar történészek, külföldi és magyar veteránok felszólalásai, amelyek a Magyar Tanácsköztársaság nemzetközi visszhangját, belső történetének egy-egy kérdését világították meg.

Az ülészak még ezen a napon délután folytatódott *Zsigmond László* előkelével. Elsőnek *František Pór* tartotta még előadását „*A csehszlovák jobboldali szociáldemokraták áruló szerepe a csehszlovák burzsoá hátseregnek a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenciója idején*” címmel. Bevezetőben vázolta azokat a körülményeket, amelyek között a Csehszlovák Köztársaság létrejött.

Az 1919 tavaszára kialakult helyzetről szólva rámutatott azokra a különbségekre, amelyek a cseh országgrészeket és Szlovákiát jellemezték a politikai hangulat, a munkásmozgalom szempontjából. Szlovákiában „munkástanácsok létesültek, s ezeknek nagy szerepük volt különösen abban az időben, amikor a közigazgatás a magyar szervek kezéből a csehszlovák szervek kezébe ment át”. A szlovák munkástanácsok sok helyen — mint arról dr. Šrobár, Szlovákia teljhatalmú minisztere jelentésében is beszámol — átvették a közigazgatást, felemelték a munkások, közalkalmazottak fizetését stb.

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásakor a csehszlovák jobboldali szociáldemokrata vezetők utasították lapjaikat, hogy e tényről keveset írjanak, hogy kövessék a kormányservek hivatalos véleményét. Ez a hivatalos vélemény az volt — mondotta az előadó —, hogy „a Magyar Tanácsköztársaság csupán a magyar mánásoknak és városoknak ülcázott uralma, akik így akarják visszaszerezni Szlovákiát, Erdélyt és a Délvidéket, az Osztrák—Magyar Monarchia szétesése után Magyarországtól elszakított részeket.” Ezeket a nézeteket terjesztette a csehszlovák szociáldemokrácia központi lapja, a „Právo Lidu” is. Ezután a Tanácsköztársaság ellen szervezett intervenció katonai és agitációs előkészítését ismertetette, a korabeli újságcikkekből is idézve.

A támadás megindulása után a csehszlovák lapok jóformán semmit sem írtak a front eseményeiről, viszont rágalmakat szórtak a Tanácsköztársaságra. Ugyanakkor a belpolitikai események előtérbe állításával, a kitűzött községi választásokhoz fűzött hamis illúziók terjesztésével igyekeztek a lakosság figyelmét elvonni az intervencióról.

Megváltozott a helyzet, amikor a magyar Vörös Hadsereg kezdte visszaszorítani a csehszlovák csapatokat. A burzsoá és szociáldemokrata sajtó egyaránt „harcba hívta a népet a betolakodók ellen”. Mozgósították a Sokol-Egyesület tagjait, övintézkedéseket tettek az esetleges partizánegységek megalakulása ellen. Az előadó hangsúlyozta, hogy „a szlovák dolgozó nép örömmel fogadta az előretörő magyar Vörös Hadsereget és hálás volt azért a segítségért, amellyel felszabadította őt a burzsoá uralom alól. ... a Magyar Tanácsköztársaság segítségével a saját forradalmi munkásmozgalmaiból nőtt ki a Szlovák Tanácsköztársaság.” Ugyanakkor a hatóságok az ország különböző részein letartóztatták az ellenzék tagjainak nagy részét, köztük Antonin Zápotockýt is, sőt több munkást és parasztot a kormány utasítására kivégeztek. Elhallgatták Kun Bélán és a Forradalmi Kormányzótanácsnak azokat a megnyilatkozásait, amelyek a békés meggyezést célozták.

Befejezésként F. Pór ismételtén rámutatott annak következményeire, hogy 1919-ben Csehszlovákiában még nem volt forradalmi marxista párt. Hangsúlyozta, hogy az 1921-ben megalakult Csehszlovák Kommunista Párt kezdettől fogva kiemelte a Tanácsköztársaság jelentőségét, pozitív befolyását a csehszlovák munkásmozgalomra. Erre vonatkozóan idézte Josef Juran kommunista képviselőnek a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 10. évfordulóján elhangzott beszédét, amely méltóképpen foglalkozott a magyar proletárdiktatúrával.

Anna Hornik „*A Magyar Tanácsköztársaság és Ausztria*” címmel tartott rövid előadást, igen értékes adatokkal járulva hozzá a Tanácsköztársaság nemzetközi visszhangjának bemutatásához. A magyarországi proletárforradalom győzelme megerősítette az osztrák munkásmozgalom forradalmi erőit — mondotta. „A munkások nagy tömege a szocializmusban látta az egyetlen kivetelt utat a tarthatatlan helyzetből. Ausztriában is minden feltétele megvolt a tanácsuralom létrehozásának.” Az osztrák szociáldemokrácia azonban igen ravaszul folytatott propagandával az ország gazdasági helyzetére hivatkozott (ami pedig éppen a proletárforradalom meggyorsításának alapjául szolgálhatott volna), s a forradalmi átalakulással szemben a békés fejlődés eszméjét hangsúlyozta és a

* Az előállítás teljes szövege megjelent a Szlovák 1953. évfolyamának 1. számában, ezért e helyen ismeretességtől eltekintünk.

kommunisták „erőszakos módszereinek” elítélésével eredményesen szállt szembe a forradalmi átalakulást követelő tömegekkel. A befolyása alól lassan kicsúszni látszó munkástanácsok további vezetésének biztosítása érdekében, a linzi munkástanács követelésére, hozzájárult ahhoz, hogy ne csak szociáldemokraták, de pártönkívüliek és kommunisták is tagjai lehessenek a munkástanácsnak. Így a vezetést továbbra is kezében tartva elérte, hogy a kommunisták felett is ellenőrzést gyakoroljon. A munkástanácsokon belül azonban folyt a harc kommunisták és szociáldemokraták között. Ennek során a kommunistáknak sikerült elérniük, hogy a tanácsok megszavazzák, majd július 21-én meg is valósítsák a Magyar Tanácsköztársaságot támogató sztrájkot. A szociáldemokrata párt befolyása kiterjedt a katonatanácsokra is, amelyek ténylegesen kezükben tartották a hadsereget.

A fiatal Osztrák Kommunista Pártnak igen nagy tömegbefolyása volt, szervezőereje azonban ezzel nem állt arányban. Mégis mindent megtett, hogy „Ausztriát mint harcosársat Tanácsmagyarország oldalára állítsa”. Ennek volt elő bizonyossága az a zászlóalj, amely Leo Rothziegel fiatal forradalmár vezetésével a Vörös Hadsereg oldalán harcolt a Tanácsköztársaság védelméért. Ugyanakkor — folytatta Anna Hornik — „a magyar proletárdiktatúra nagy hatást gyakorolt a németausztriai szociálpolitikai törvényhozásra, és ez idők sok szociálpolitikai vívmányát a Magyar Tanácsköztársaság létének köszönheti az osztrák proletariátus”. A Bajor és Magyar Tanácsköztársaság árnyékában születtek meg az üzemi tanácsokról, a sütőmunkásokról, a hadirokkantak kártalanításáról, a munkaidőről, a munkanélkülieknek az üzemekben történt kényszeralkalmazásáról, a bányamunkásokról, a munkások szabadságidejéről stb. hozott törvények. Ekkor kezdett aktív munkához a szocializálási bizottság is.

A hivatalos hatóságok, a rendőrség, élén a bécsi rendőrfőnökkel, biztos támogatást jelentettek az Ausztriában szervezkedő magyar ellenforradalom számára. Rágalmazzák a Tanácsköztársaság bécsi követségét, dr. Czobal Ernő követ visszahívását követelték; fegyveres alakulatokat szerveztek az osztrák—magyar határ mentén a „Tanácsmagyarországról bonyomulók ellen”. Idézte ezzel kapcsolatban Anton Rintelennek, Stájerország korábbi tartományfőnökének könyvét (Emlékezéseim Ausztria útjára), amely nyíltan és konkrétan szól a magyar ellenforradalomnak nyújtott segítségről.

Ennek ellenére Ausztria és a szociáldemokrata párt is segítségére sietett a kommunistáknak akkor, amikor 1919 augusztusában a Magyar Tanácsköztársaság hatalma megdőlt. A szociáldemokrata párt október—novemberi kongresszusának határozata alapján a Magyarországról menekülő politikai menedékjogot kaptak. Ausztria és a Peidl-kormány között erre vonatkozóan szerződés jött létre, amely azonban kimondta, hogy a menedékjog csak addig szól, „amíg ebből a német-osztrák köztársaságnak belső nehézségei nem származnak”. Ennek alapján próbálták később az osztrák keresztényszocialista körök megtámadni a menedékjogot — de eredménytelenül. Annak Hornik rámutatott, hogy bár az osztrák szociáldemokrácia elítélte a fehérterrort, lényegében maga is hozzájárult győzelméhez, amikor fennállása idején nem teremtett szoros szövetséget a Magyar Tanácsköztársasággal.

Az osztrák munkások egyhangú lelkesedésével vettek részt 1920 nyarán a Horthy-rendszer ellen szervezett bojkottban, amely ismételtlen kifejezésre juttatta együttérzésüket a magyar munkássággal.

Ezután Aleksander Zatorski olvasta fel „A Magyar Tanácsköztársaság létrejöttének és tevékenységének visszhangja Lengyel földön” c. előadását. A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után, március végén a dabrowai szénmedencében 40 000 bányász lépett sztrájkba gazdasági követelésekkel, a hatóságok terrorintézkedései elleni tiltakozás céljából, s nem utolsósorban a Magyar Tanácsköztársasággal való szolidaritás jegyében. A további sztrájkok, tüntetések, a Magyar Tanácsköztársaság melletti megnyilatkozások szervezői, lelkesítői is mindenütt a kommunisták voltak, akikkel szemben a Lengyel Szocialista Párt egyre tehetetlenebbé vált. 1919 tavaszán—nyarán Lengyelországban mindenütt harc folyt a munkástanácsok elismertetéséért; állandóan nőtt a katonaszökevények száma; egyre nagyobb méreteket öltött a nép elégedetlensége a kormánnyal, a szovjet-ellenes politikával, a gazdasági helyzettel. Ezért kivételes hatalmat léptettek életbe, a kommunista újságokat betiltották, igen sok munkást, parasztot bebörtönöztek, kivégeztek. A belügyminiszter megállapította — idézte Zatorski —, hogy „a legutóbbi magyarországi események nem maradtak hatás nélkül országunk szellemi állapotára és hozzájárulnak ahhoz, hogy a kommunisták forradalmi tevékenysége megkötészereződjék”.

A nagyobb városok (Varsó, Lublin stb.) munkástanácsai plenáris üléseket tartottak, amelyeken határozatlanlag üdvözölték a Magyar Tanácsköztársaságot. A Lengyelországi Kommunista Munkáspárt „Proletárdiktatúra Magyarországon” címmel illegális röpiratot adott ki, amelyben hangsúlyozta a magyar proletárforradalom jelentőségét, szembeállt a Szovjet-Oroszország ellen folytatott intervencióval. Nem sokkal később a „Ma

hozzátok szól a magyar és bajor forradalom” c. röpiratban lelkesítettek a kommunisták a lengyel forradalom ügyéért is. Amikor a Lengyelországi Kommunista Munkáspártnak sikerült illegális újságot kiadni, ennek első vezércikke a Magyar Tanácsköztársasággal foglalkozott. Nemcsak agitált a magyar forradalom mellett, de rámutatott az antant terveire, amelyek a Tanácsköztársaság megdöntésére irányulnak s határozottan elítélte, hogy a lengyel hatóságok menedéket adnak a Magyarországról érkező nagybirtokosoknak, ellenforradalmároknak.

A lengyel uralkodó osztályok nemcsak a lengyel nép forradalmi mozgalma ellen léptek fel — mutatott rá az előadó —, de óvintézkedéseket sürgettek a Tanácsköztársaság ellen is. A párizsi lengyel követség egyik titkos irata például követelte Lengyelország és Románia katonai szövetségét s a szovjet és a magyar Vörös Hadsereg egyesülésének megakadályozását. A lengyel kormánynak ezt a politikáját a kommunista sajtó következőlegesen leplezte.

A Magyar Tanácsköztársaság hatása mutatkozott abban is, hogy a Lengyel Szocialista Párton belül egyre gyorsabban erősödött az ellenzék, amely — mint az előadó adatokkal bizonyította — a magyar munkásosztályban szövetségést látta.

A proletár nemzetköziség jegyében ünnepelte meg a lengyel munkásosztály 1919. május elsejét, amelynek előkészítésére, lefolyására vonatkozóan igen sok, színes adatot hozott fel az előadó. A tanácsok varsói III. értekezletén a kommunisták javaslata többek között leszögezte: „Ma a nemzetközi proletárszolidaritás minden ország forradalmi munkásának feltétlen összefogását jelenti, mindenekelőtt Oroszország, Ukrajna, Litvánia, Bjelorusszia és Magyarország forradalmi köztársaságaival...” Ugyanekkor megbélyegezték azt a hadjáratot, amelyet a lengyel burzsoázia a Szovjet Köztársaság ellen folytatott. A magyar Vörös Hadseregben lengyel zászlóalj is küzdött az intervenciók támogatása ellen. S bár a forradalmi mozgalmat üldözték, vezetőit letartóztatták, a lengyel munkásosztály mégis részt vett a július 21-i nemzetközi sztrájkban. Varsóban a sztrájkoló munkások összetűztek a rendőrséggel, sokan megsebesültek. Munkásgyűléseket tartottak a főváros több kerületében. Annak ellenére, hogy a burzsoá és jobboldali szocialista sajtó rágalmak özönét zúdította a szovjet és magyar forradalomra, hogy többszáz munkást, ellenzéki szocialistát és kommunistát letartóztattak, a bányászok a lengyel szénmedencében is sztrájkoltak. Forradalmi megmozdulásokra került sor Sosnowiecben, Dąbrowában, Łódźban, Ozorkowában, Pabianiczában, Lublinban, Kراكkóban, Lwówban, Przemyslben és egyebütt. A sztrájkokról, tüntetésekről, cikkekről és határozatokról ismertett adatok a lengyel nép forradalmi hangulatát, a Tanácsköztársaság iránt tanúsított mély rokonszenvét bizonyították.

Az ülésszak első napja *Hikádé Aladár* visszaemlékezésével fejeződött be, aki a *buda-pesti Forradalmi Törvényszék tevékenységéről* beszélt. Hikádé — mint mondotta — 1905 óta vesz részt a munkásmozgalom harcaiban, s amikor létrejött a Tanácsköztársaság, a Markó utcában székelő Forradalmi Törvényszék vádbiztosává nevezték ki, később pedig a forradalmi törvényszék elnöke lett. Munkája során szoros kapcsolatban volt Korvin Ottóval, Sallai Imrével, Szamuely Tiborral. A Forradalmi Törvényszék feladata elsősorban az volt, hogy fellépjen az ellenforradalom erőivel szemben. Kiemelte, hogy a forradalmi törvényszék tagjainak harcolniuk kellett a Tanácsköztársaság igazságügyi szerveiben vezető beosztást nyert jobboldali szociáldemokratákkal szemben. Felsőfokú feladatát felelevenítette a törvényszéken végzett munkájának jellegzetes epizódjait. Befejtésül hangsúlyozta, hogy mindig a nép szeretete, a proletárdiktatúra iránti hűség vezette a forradalmi törvényszéket munkájában.

Az ülésszak munkája *március 17-én* délelőtt folytatódott *Kálmán Endre* elnökletével. Az első előadást *N. I. Satagin* tartotta meg „*V. I. Lenin a magyar proletárforradalom tapasztalatainak történelmi jelentőségéről*” címmel. Mielőtt előadására rátért volna, a szovjet delegáció nevében a magyar munkásmozgalom történetére vonatkozóan igen értékes dokumentumokat nyújtott át a hazai történészeknek. Majd előadása bevezető részében méltatta a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségét, hatását a magyarországi forradalmi mozgalomra. Az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalommal foglalkozva megállapította, hogy „Károlyi koalíciós burzsoá kormánya, melyben a jobboldali szociáldemokraták is részt vettek, a földesurak és a burzsoázia érdekeit szolgáló politikát folytatott”. Ugyanakkor, mint mondotta, a tanácsok eszméje egyre népszerűbb lett a munkásosztály tömegében. A Károlyi-kormány lemondásával kapcsolatban idézte Leninnek azt a megállapítását, hogy ezzel a burzsoázia beismerte, hogy csak a munkáshatalom képes a népet vezetni a válságos pillanatokban.

A magyar munkáshatalom 1919-ben sajátos körülmények között jött létre, s ezek között fontos helyen említette a két párt egyesülését. Megállapította, hogy „a szociáldemokraták és a kommunista párt megegyezése és egyesülése a kommunista program teljes-

elismerése alapján — a jobboldali szociáldemokraták részéről — teljesen mechanikus, külsőleges és méghozzá őszintétlen volt. E mellett a pártba a szociáldemokrata pártból sok kispolgári elem özönlött be, ami a pártot ideológiailag és szervezetiesleg erősen legyengítette. Ebben a tényben keresendő a Magyar Tanácsköztársaság sorsának végzetes volta.”

Igen sok korabeli anyag alapján tárta fel azokat az aggályokat, amelyeket Lenin táplált a szociáldemokraták őszinteségét illetően. Idézte az 1919 márciusában Lenin és Kun Béla között lezajlott táviratváltást is. Majd megállapította: „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom tapasztalatai Oroszországban és Tanács-Magyarország eseményeinek menete vitathatatlanul bizonyítják, hogy a forradalom győzelme, a proletárdiktatúra államának megteremtése és megerősítése lehetetlen a munkásosztály forradalmi marxista pártja, a munkásmozgalmon belüli opportunistá irányzatok elleni kíméletlen harc, a párt szervezeti, elméleti, a marxizmus-leninizmus alapjain álló egységének szakadatlan erősítése, a párt tömegkapcsolatai és ezen kapcsolatok állandó erősítése nélkül.” Utalt arra, hogy Oroszországban a bolsevikok milyen sokoldalú küzdelmet folytattak a különböző opportunistá irányzatok ellen. „Reformistákkal, menszevikekkel saját sorainkban — idézte Lenint — nem lehet győzni a proletárforradalomban, nem lehet megvédeni azt. Oroszország és Magyarország tapasztalatai meggyőzően bizonyítják ezt!”

A jobboldali szociáldemokraták a pártban belülről, a kormányservekben gyengítették a tanács hatalmat, munkálkodtak a proletárdiktatúra megdöntésén. Ez — mint mondotta — „egyike volt a Magyar Tanácsköztársaság bukása fő okainak”. Elmondotta, hogy a magyar szociáldemokraták egy része ugyanakkor őszintén állt a Tanácsköztársaság mellé, bár közöttük is voltak, akik ingadoztak. Ismételtlen bebizonyosodott, mennyire igaz Leninnek az a megállapítása, hogy a vezetésben nem szabad megtűrni ingadozást, mert ezt ellenségeink használják ki. Másfelől „szubjektív értelemben nagy különbség van a gyengésgébből lett áruló és a tudatos, megfontolt áruló között; politikai vonatkozásban nem áll fenn ez a különbség, mert a politika az emberek millióinak tényleges sorsa, és ez a sors mit sem változik attól, hogy a munkások és szegény parasztok millióit gyengésgébből vagy önzésből árulták-e el”.

A továbbiakban részletesen elemezte Leninnek a magyar munkásokhoz küldött üdvözlését. „Ez a diktatúra — írta Lenin — feltételezi a kíméletlenül szigorú, gyors és határozott erőszakot a kizsákmányoló, kapitalisták, földesurak és kiszolgálóik ellenállása letörésének érdekében. Aki ezt nem érti meg, az nem forradalmár, azt el kell távolítani a vezér, avagy a proletariátus tanácsadóinak posztjáról.” Az osztályharc a burzsoázia leverése után sem szűnik meg. Azonban, — mutatott rá N. I. Satagin — a magyar szociáldemokraták egy része másképpen gondolkozott, s az egyesült párt júniusi kongresszusán Kunfi és mások „követelték az ellenforradalom elleni harc módszerének revízióját, igyekeztek gyengíteni a proletárdiktatúrát”. Hangsúlyozta azt az elvi harcot, amelyet a kommunisták (Szamuely Tibor, Rudas László és a többiek) folytattak e nézetek ellen.

Ezután rátért arra, hogy „az újdonsült revizionisták sem jutottak messzebbre a régiektől”. Majd leszögezte: „Hogy mire vezet a proletárdiktatúra elutasításának gyakorlata, világosan mutatja Nagy Imre összeesküvő csoportjának ellenforradalmi tevékenysége Magyarországon.” Foglalkozott azokkal a nézetekkel, amelyeket már hónapokkal korábban hirdettek Magyarországon a revizionisták; így szövelt „a demokratikus szocializmus”-ról, a „nemzeti kommunisták” csoportjáról. Nagy Imréről és követőiről megállapította: „Ez a csoport 1956-ban a nemzetközi és a belső magyar reakció megbízásából ugyanazt a szerepet játszotta, mint amilyent 1919-ben a szociáldemokraták és Peidl »szakszervezeti« kormány, akik belülről bomlasztották a párt és a tanács hatalom tevékenységét.” Hangsúlyozta, hogy a proletárdiktatúra lényege nem az erőszakban, hanem — amint Lenin írta — „a dolgozók élenjáró csapatának, élgárdájának, annak egyetlen vezetőjének, a proletariátusnak szervezettségében és fegyelmességében rejlik”.

Ezután a munkásosztály és a parasztság szövetségéről szólva megállapította, hogy az 1919-ben elkövetett hibát 1945-ben a népi demokratikus Magyarország, a kommunisták korrigálták a földosztással. Ezt rendkívül fontos tényezőként említette azzal kapcsolatban, hogy 1956 októberében „a magyar parasztság támogatta ezt a hatalmat, és aktív szerepet játszott az ellenforradalmi lázadók szétűzésében”.

A nemzetköziség nagy eszméjéről, annak nagy erejéről szólva beszélt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a Magyar Tanácsköztársaság támogatására kibontakozott akciókról, a magyar és a szovjet vörös hadseregben harcolt önkéntesekről. Szövelt arról a nagy lelkesedésről, amellyel Oroszországban fogadták a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttének hírért. Lenint idézve állapította meg, milyen nagy segítséget jelentett a Magyar Tanácsköztársaságnak a bolsevizmus eszméitől „megfertőzött” csaknem 80 000 főnyi, Oroszországból hazatért hadifogoly. Leszögezte, „Szovjet-Oroszország kész volt

katonai segítséget nyújtani Tanács-Magyarországnak”, s erre a lehetőségekhez képest mindent meg is tett. Azonban az antant és a belső ellenforradalmi felkelések megakadályozták a szovjet és magyar vörös hadseregek egyesülését. Hangoztatta, a nemzetközi-ség eszméje fogja át ma is a szocialista országokat, amelyek egymás kölcsönös támogatásával építik a szocializmust. A szocialista országok kommunista pártjainak tanácskozásai kimagasló jelentőségűek abból a szempontból, hogy biztosítják a szocializmus építése kollektív tapasztalatainak felhasználását. Ezzel kapcsolatban tért rá a SzKP XXI. Kongresszusa jelentőségének méltatására, amely „az összes marxista-leninista pártok tömörítésének ragyogó demonstrációja volt”, méltatta a kongresszus hatalmas célkitűzéseit, majd a szovjet és a magyar nép szolidaritásának, a békének éltetésével fejezte be előadását.

Szántó Rezső a Magyar Vörös Hadsereg nemzetközi alakulatai-ra emlékezett vissza. 1919. május 2-a után, amikor a tömegek, szemben a jobboldali szociáldemokratákkal és az ellenforradalom törekvéseivel, a proletárdiktatúra megvédése, a harc továbbfolytatása mellett foglaltak állást, megszületett az új, harc képes Magyar Vörös Hadsereg. Ebben az időben ő maga a budapesti Vörös Őrség parancsnoka volt, és sok más kommunistával együtt jelentkezett a frontra. Ismertette a hadseregben folyó újjászervező munkát, azoknak a tiszteknek munkáját, akik őszintén támogatták a Tanácsköztársaságot. Ezután a salgótarjáni—losonei hadműveletekről szólt. Elmondotta, hogy ezekben a harcokban nemcsak a magyar vörös katonák vettek részt, hanem a hadsereg nemzetközi ezrednek zászlóaljai is. Ezzel kapcsolatban igen meleg szavakkal emlékezett meg a Kablukov kapitány vezetése alatt harcolt volt orosz hadifoglyokról, akik most a csehszlovák intervencióval szemben védtek a Magyar Tanácsköztársaságot. Köztük volt az orosz zászlóalj politikai biztosa, Meller is, aki mint az orosz vöröskeresztes misszió tagja érkezett Magyarországra, s csatlakozott a Vörös Hadsereghez. E misszió tevékenységének méltatása után a korabeli sajtójelentésekből idézve ismertette az osztrák önkéntesek harcát, s megemlékezett a hősi halált halt Leo Rothziegelről. Szólt a lengyel önkéntesek részvételéről is. Végül hangoztatta: az a tény, hogy a Magyar Tanácsköztársaság oldalán olyan sok nemzet fia harcoltak, mutatja és bizonyítja annak nemzetközi jellegét.

Liptai Ervin, a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum tudományos munkatársa „A Magyar Tanácsköztársaság katonai stratégiájának néhány kérdése” címmel tartott előadást. Amikor a proletariátus átvette a hatalmat — mondotta —, sürgető feladata volt olyan fegyveres erő megteremtése, amely képes megvédeni a Tanácsköztársaságot a belső és külső ellenséggel szemben. Ismertette a fiatal munkáshatalom nemzetközi-katonai helyzetét, hangsúlyozta, hogy számítani kellett az imperialista hatalmak előbb vagy utóbb bekövetkező támadására. A hadsereg megteremtésére a Forradalmi Kormányzótanács meg is tette az első lépéseket. Rámutatott arra, hogy a Tanácsköztársaság vezetői minden tervüket arra a koncepcióra építették, hogy a közeljövőben bekövetkezik az európai forradalom, valamint a magyar és szovjet vörös hadsereg egyesülése. Erre vonatkozóan néhány április elején megjelent cikket, beszédet idézett. Megállapította, hogy részben ez a hibás koncepció volt az alapja annak, hogy április második felében az intervenció támadás felkészületlenül érte a Vörös Hadsereget. Ezért a Forradalmi Kormányzótanácsnak igen nehéz körülmények között kellett határozni a stratégiai kérdésekben április folyamán és helyesen járt el, amikor minden erőt a keleti frontra irányított.

A május 1-e körül kialakult helyzetrel kapcsolatban hangsúlyozta annak válságos voltát, mind az intervenció csapatok túleréjét, mind a Vörös Hadsereg állapotát tekintve. A Forradalmi Kormányzótanács kommunista tagjai helyesen tették, amikor a munkásosztályhoz fordultak, mert, mint ismeretes, az lelkesen és egyértelműen állást foglalt a harc továbbfolytatása mellett. Hasonló helyzetben — mondotta — egy burzsoá kormány katonai stratégiája feltétlenül a megadás, a fegyverletétel lett volna. A Forradalmi Kormányzótanács azonban nemcsak a harc továbbfolytatása, de a támadó védekezés mellett foglalt állást. Eljárásának helyességét a későbbi események bizonyították.

Részletesen foglalkozott azzal a kérdéssel is, miért volt helyes ekkor a Forradalmi Kormányzótanácsnak az az elhatározása, hogy a főtámadást a csehszlovák intervenció csapatok ellen irányítsa, melyek soraiban igen erős volt az elégedetlenség az imperialista háború továbbfolytatása miatt. A csehszlovák burzsoá csapatok Szlovákia területén harcoltak, ahol a munkásmozgalom balszárnya, a Tanácsköztársaság melletti rokonszenv erős volt, s ez kihatott a csapatokra is. Ismertette azokat a vitákat, amelyek a támadás irányának kijelölése körül lezajlottak, míg végül a Miskolc—Kassa támadási vonal kialakult. Felsorakoztatta azokat az érveket, amelyek mellett szóltak: ezen a szakaszon a Vörös Hadsereggel szembenálló csapatok demoralizálódtak, siker esetén itt el lehetett választani a csehszlovák és román csapatokat, s győzelem esetén itt reális lehetőség kínálkozott a magyar és szovjet vörös hadseregek egyesülésére.

A továbbiakban a Clemenceau-jegyzék, az északi területek kiürítésének problémáit tárgyalta. Ismertette azokat a tényezőket (a jobboldali szociáldemokraták tevékenysége, a belső ellenforradalom aknamunkája stb.), amelyek szükségessé tették, hogy a Tanácsköztársaság időt nyerjen belső kérdéseinek rendezésére. Rámutatott arra, hogy a magyarországi viszonyok ekkor sok tekintetben hasonlatosak voltak Oroszorszáéhoz a breszt-litovszki békekötés idején. A hiba az volt — szögezte le —, hogy a Forradalmi Kormányzótanács minden garancia nélkül tett eleget az antant követeléseinek. A tiszai fronton, a román intervenció csapatok ellen megindított támadás, mint mondotta, nemcsak, hogy nem érte el célját, de meggyorsította a Tanácsköztársaság megdőlését. Végül hangsúlyozta, hogy a hibák és tévedések ellenére elvitathatatlan tény, hogy a Vörös Hadsereg a Tanácsköztársaság idején hősiessé harcot folytatott, s teljesítette mind nemzeti, mind nemzetközi kötelességét.

Az e napi program *dr. Martin Vietornak* „A Magyar tanácsköztársaság segítségével a proletárdiktatúra megvalósításának kísérletéhez Csehszlovákiában” című előadásával zárult. Szlovákia gazdasági, politikai és osztályviszonyainak jellemzése, a nemzeti és társadalmi fejlődés összefüggéseinek változása után rátért az előadó arra, hogy a Kommunista Magyarországi Pártjának agitációja igen jelentékeny hatást gyakorolt Szlovákia munkásságára. A Tanácsköztársaság kikiáltása után a szlovák munkásmozgalom tovább erősödött, annak ellenére, hogy a csehszlovák kormány „megszüntette a nemzeti tanácsokat és bizottságokat és megtiltotta a magyar kommunista sajtó terjesztését Szlovákiában”. Zilinán népgyűlésen fejezték ki rokonszenvüket a Tanácsköztársaság iránt, majd a mozgósításkor „a munkásfiatalok sok szlovákiai helységben megtagadták a katonai szolgálatra való bevonulást”. A növekvő forradalmi mozgalom erejére — mint arra az előadó rámutatott — a csehszlovák kormány intézkedéseiből is lehet következtetni: statáriumot rendeltek el Szlovákia területére, Kárpát-Ukrajna megszállt területein megkezdték a munkásvezetők letartóztatását, a munkásszervezetek felszámolását. Betiltották május 1-e megünneplését.

Az intervenció megindulása után a Tanácsköztársaság iránti rokonszenv sok módon megnyilatkozott. Uzgorodon, Lučencen, Nové-Zámkyban és máshol katonai lázadások törtek ki, más helységekből fegyveres munkás-megmozdulásokra került sor. Prága, Kladno, Budapest, Košice kommunistái között állandó futárszolgálat épült ki. Dohšina környékén a Rima folyó völgyében és máshol partizán csoportok segítettek a vörös katonákat; a felfegyverzett polgári lakosság és a csehszlovák katonaság között összecsapásokra került sor.

Részletesen foglalkozott azokkal a különböző tényezőkkel (a szlovákiai munkásmozgalom fellendülése, a Tanácsköztársaság politikai hatása, a Magyarországon élő cseh és szlovák forradalmárok céltudatos és szervezett munkája, a Vörös Hadsereg és a Forradalmi Kormányzótanács segítségével), amelyek lehetővé tették a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltását. „A csehszlovák burzsoázia által megkezdett háború — mondotta — az ellentámadás folyamán kiterjedt Szlovákia területére és a szlovákiai proletariátus azzal a szándékkal, hogy felszabadítsa magát az imperialista elnyomás alól, csatlakozott a harcoló Vörös Hadsereghez.” Ezzel kapcsolatban a tények és adatok egész sorát említette fel, majd megállapította: „A magyar Vörös Hadsereg jelenléte ebben az időben lehetővé tette Szlovákia proletariátusának, hogy lerakja saját politikai hatalmának alapjait.” A katonai parancsnokságok azonnal kapcsolatba léptek az egyes helységek munkásvezetőivel, s támogatták őket a direktóriumok létrehozásában, hogy megteremtsek a termelészközök társadalmisításának feltételeit. A magyar Vörös Hadsereggel együtt érkeztek meg a cseh és szlovák csoport funkcionáriusai, akik a helyierőkkel együttműködve gyors ütemben építették ki a járási és megyei munkástanácsok, direktóriumok hálózatát. A Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltását az tette lehetővé, hogy június 15-én a tényleges hatalom már a munkástanácsok kezében volt. Az előadó rámutatott arra, hogy az adott helyzetben „Szlovákia proletariátusának nemcsak joga, de kötelessége is volt kibaszni az alkalmat”.

A Szlovák Tanácsköztársaság hatása igen rövid fennállása ellenére sem múlt el nyomtalanul. Tiltakozó tömeggyűlésekre került sor, s kialakult a szlovák és a szlovákiai magyar munkásoknak az a szolidaritása, amely a korábbi akcióegységnek rendkívül fontos új vonása volt. „Ebben rejlik — mondotta — a Szlovák Tanácsköztársaság további jelentősége és a magyar kommunisták következetes internacionalista politikájának eredménye.” Mindennek része volt a Csehszlovák Kommunista Párt megalakításában is.

Március 18-án, az ülésszak harmadik napját megnyitva, *Nemes Dezső* elnök ismertette *Franco Ferrinek*, az olaszországi Gramsci Intézet tudományos munkatársának, az ülésszak meghívott vendégének táviratát, amelyben sajnálattal közölte, hogy nem

vehet részt a tudományos ülészakon, mert az olasz hatóságok megtagadták tőle a kiutazási engedélyt. Ezt követően az első előadást *Czjang Csun-fan* tartotta „*A magyarországi proletárforradalom és a kínai nép forradalmi harcra*” címmel. Elmondta, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltásától kezdve a kínai haladó közvélemény igen nagy érdeklődéssel kísérte a magyarországi eseményeket. A sajtóban számos közlemény jelent meg, amely kifejezésre juttatta az egyetérzést a magyar proletárforradalommal. A „Mzsics-zson pinluny” (Heti szemle) c. pekingi forradalmi lap 1919 áprilisában például a következőket írta: „Az antant Magyarországon semleges zóna létesítésére törekszik azért, hogy elejét vegye az oroszországi bolsevikiektől irányított forradalmi mozgalom nyugat-európai elterjedésének. Azonban tudniok kellene, hogy a bolsevizmus már régen »megfertőzte« Magyarországot.” Más helyen a lap azt emelte ki, hogy a magyar forradalom „nem a szuronyokra, hanem a proletariátus támogatására építi hatalmát”. Elmondta továbbá, hogy többek között a „Csen-bao” c. lap áprilisban közölte a Forradalmi Kormányzótanács nyilatkozatának teljes szövegét, majd júniusban részletes beszámolókat hozott a Tanácsköztársaság történetéről „Vörös forradalom Magyarországon” címmel. A pekingi egyetem hallgatóinak lapja foglalkozott a Magyar Tanácsköztársaság alkotmányával, s annak több pontját emelte ki, így a népek önrendelkezési jogának biztosítását, a munkakényszert és munkához való jogot, a világbékére irányuló törekvések támogatását stb.

A továbbiakban a Kínai Kommunista Párt vezetőinek 1918/19-es cikkeivel, megnyilatkozásaival foglalkozott. Ismertette Li-Da-Csaonak, a Kínai Kommunista Párt egyik alapító tagjának 1918-ban írt cikkét, amelyben lelkesen üdvözölte a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét és a magyar forradalom eredményeit, s rámutatott arra, hogy a szocialista forradalom tartalmat adott a XX. századnak. A cikk rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a forradalmi mozgalom Európá-szerte terjed, hogy a baloldal megerősödött a nyugat-európai munkásmozgalomban is.

A nemzetközi munkásmozgalom helyzetével, s azon belül az 1919-es magyar forradalom jelentőségével Mao Ce-tung is több cikkben foglalkozott a „Szjancsjan pinluny” c. folyóiratban, amelynek főszerkesztője volt. „A németek gyászos szerződése” c. cikkében 1919. július 21-én megállapította, hogy Németország számára, ha nem akarja elfogadni az imperialista hatalmak békéjét, egyetlen kivezető út marad: követni Oroszország és Magyarország példáját.

Ismertette az előadó a kínai 1919. évi „május 4” mozgalom jellegét és jelentőségét. A „május 4” mozgalom, élén a pekingi egyetemi hallgatókkal, imperialista-ellenes, hazafiás mozgalom volt, amely országos méretű forradalmi tömegmozgalommá fejlődött. Mao Ce-tung rámutatott arra, hogy a mozgalom létrejött egyrészt a kínai kapitalista viszonyok fejlődésével, az erősödő és számottevő kínai proletariátussal, másrészt az oroszországi, németországi és magyarországi proletárforradalom hatásával magyarázható. E mozgalom következtében Kínában széles körökben terjedt a marxizmus-leninizmus, s mind ideológiailag, mind a káderek nevelése tekintetében előkészítette a Kínai Kommunista Párt 1921-ben történt megalakulását. A „május 4” mozgalom további fejlődésének, jellegének változása után, befejezésül méltatta a kínai és a magyar nép forradalmi harcainak, győzelmének jelentőségét.

A következő referátumot *dr. Johannes Zelt* tartotta „*A német kommunisták szolidaritása a Magyar Tanácsköztársasággal*” címmel. A német és a magyar munkásosztály testvéri szolidaritásának múltba nyúló hagyományait méltatva tért rá arra, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltása után Németország minden nagyobb városában tömegtüntetéseken és gyűléseken üdvözölték a Magyar Tanácsköztársaságot. Különösen nagy volt a lelkesedés Bajorországban, ahol a munkások hőiesen harcoltak a hatalomért; a bajor főváros, München proletariátusának forradalmasodásában igen nagy szerepe volt a Tanácsköztársaság hatásának. Mint ismeretes, 1919 áprilisában a burzsoáziával és a jobboldali szociáldemokráciával vívott harcok közben megteremtették a Bajor Tanácsköztársaságot.

A proletárszolidaritás legfontosabb követelménye a német kommunisták számára az volt, hogy leleplezzék a polgári és szociáldemokrata sajtó hazug jelentéseit, rágalmaikat, amelyeket a magyar munkáshatalomról terjesztettek. Ilyen értelemben tájékoztatta olvasóit a német kommunisták központi lapja, a „Rote Fahne”, valamint a kommunista párt szászországi újságja, a „Der Kommunist”. Beszámoltak a munkás- és katonatanácsok megalkulásáról, a népbiztosok kinevezéséről, a burzsoázia lefegyverzéséről, a gazdasági és kulturális intézkedésekről.

Ezután gazdag tényanyaggal illusztrálta az Ebert—Scheidemann-kormánynak a Tanácsköztársasággal szemben tanúsított ellenséges magatartását. Idézett egy 1919. április 12-én géptávirón Budapest és Berlin között lefolytatott beszélgetést, amelyből kiderült, hogy a szociáldemokrata német kormány azt sem engedélyezte, hogy a Svédországban

vásárolt rotációs papírt a Magyar Forradalmi Kormányzótanács Németországon keresztül szállítsa Budapestre. Rámutatott arra, hogy a birodalmi kormányoknak az oroszországi szovjet hatalommal és a magyarországi Tanácsköztársasággal szemben alkalmazott ellenes politikáját a német imperialisták és militaristák diktálták, s ez a politika az anti-kommunizmus vonalán találkozott az antant hatalmak politikájával. A német nemzet nehéz helyzetéből a kivezető utat Németország Kommunista Pártja mutatta — s ez, mint ahogyan azt egy esszé gyűlésen az előadó is hangoztatta — nem a nyugati monopóliókkal való együttműködés, hanem „a Szovjetországgal és a Magyar Tanácsköztársasággal szövetséges Német Tanácsköztársaság megteremtése” volt.

A továbbiakban részletesen ismertette a német kommunistáknak a Magyar Tanácsköztársaság érdekében kifejtett gyakorlati tevékenységét. A német munkások felkutatották és jelezték az antant Magyarországra irányított munició- és fegyverszállítmányait, s ezeket gyakran már Baden-Württembergben, de legkésőbb bajor területen feltartóztatták, sőt ki is rakták. Ugyanez volt a sorsa a szállítmányoknak Thüringiában és Szászországban is. Több ízben került sor súlyos összecsapásokra; egy francia katonai szerelvény kísérő legénysége például, amikor Karlsruhe város munkásai a szállítmányt feltartóztatták, tüzharcot kezdett, melynek több halottja volt. A katonai vonatot azonban mégsem engedték át.

A Magyar Tanácsköztársaság bukása idején a nemzetközi szolidaritás legfontosabb formája a külföldre menekült magyar forradalmárok megmentése és segítése volt. A reformistákkal és revizionistákkal szemben, akik az ellenforradalom felülkerekedésekor szemrehányásokkal és rágalomokkal halmozták el a magyar forradalom vezetőit, a német kommunisták elszánt ideológiai harcban keltek a Magyar Tanácsköztársaság védelmére. „A Magyar Tanácsköztársaság — írta a Kommunistiche Rätekorrespondenz 1919. augusztus 8-i száma — nem véletlenül összeverődött emberek valamilyen csoportjának nevesítéses terméke, hanem történelmi szükségesség és a háború utáni gazdasági és politikai helyzet eredménye. Nem belső lehetetlenség válása folytán omlott össze, hanem ellenségeinek túlereje következtében, amelyet azok a szomszéd országok fejletlen forradalmi helyzetéből nyertek.” Befejezésül a proletárinternacionalizmus nagy történelmi jelentőségét méltatta.

Ezután *Helmuth Kolbe* olvasta fel előadását „*A Kommunista Németországi Pártjának állásfoglalása a Magyar Tanácsköztársaság mellett*” címmel. Hangsúlyozta, milyen döntő erkölcsi tényező volt Németország Kommunista Pártja számára az a tény, hogy Szovjet-Oroszország mellett 1919 márciusában Magyarország is megkezdte a burzsoázia és a földbirtokosok hatalmának szétzúzását, a proletárdiktatúra rendszerének kiépítését. Míg a német szociáldemokraták jobbszárnya és az ún. független szocialisták opportunistáknak kijelentették, hogy „Oroszország és Magyarország nem a szocialista fejlődés példaképei és úttörői”, addig a kommunisták azt hirdették, hogy a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttével új szakasz nyílt meg a szocializmus győzelméhez vezető úton. Megállapította, hogy Németország Kommunista Pártjának állásfoglalását a magyar tanáshatalom mellett a proletárinternacionalizmus szelleme hatotta át. „A német kommunisták számára — mondotta — ebben a kérdésben nem létezett »semlegesség«, nem létezett »harmadik út«, hanem csak az egyértelmű állásfoglalás a proletárhatalom mellett — a polgári hatalom ellen.” Idézte Clara Zetkinnek azt a megállapítását, hogy „a magyarországi proletárforradalom győzelme tüzes nyelven szól a világ bérrabszolgáihoz.”

Részletesen szólt azokról az akciókról, amelyek a Tanácsköztársaság mellett bontakoztak ki a német munkásmozgalomban. Gyűlések és tüntetések követték egymást: Münchenben egy áprilisban megtartott katonagyűlésen a szónok arra hívta fel a több ezer főnyi hallgatóságot, hogy úgy lépjenek fel a reakciós erők ellen, mint ahogyan azt magyar testvéreik tettek. A kommunisták kezdeményezésére összehívott munkanélküliek birodalmi gyűlése táviratban üdvözölte a magyar munkásosztályt: „A kongresszus azonosítja magát az egész forradalmi proletariátussal, elfogadja a tanácsdiktatúrát és ígéri, hogy Németországban is egyengeti a megmentő világforradalom útját”. A német munkások a kommunisták vezetésével követelték, hogy teremtsenek szoros szövetséget Szovjet-Oroszországgal és a Magyar Tanácsköztársasággal. Ismertette a kommunistáknak a parasztság számára kiadott „Hol a kivezető út?” című brosúráját, amely hivatkozott a magyar munkásság példájára is. Megemlítette, hogy a „Münchener Rote Fahne” „A Magyar Tanácsköztársaságból” rovatcím alatt állandóan közölt jelentéseket az oktatásiügyi intézkedésekről, a Vörös Hadseregről, a parasztpolitikáról stb. A württembergi kerület újságja, a „Spartakist” ugyanígy állandóan adott tájékoztatást a magyar proletárdiktatúra eseményeiről. Méltatta a kommunisták kiadásában megjelent „Békéről szóló irányelvek”-et, amelyek leszögezték, hogy a Szovjetországgal és a Magyar

Tanácsköztársasággal köteendő szövetség beláthatatlan perspektívákat nyújtana a német nép számára. Majd ismertette a német kommunista sajtónak azokat a cikkeket, amelyek a magyar proletárdiktatúra bukása után sikraszálltak a Tanácsköztársaság védelméért, tiszta emlékének megőrzéséért, s agitáltak a menekültek támogatása mellett.

Ezután *Pamlényi Ervin*, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa „*A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról*” címmel tartott előadást.*

Utolsó előadásként *Emil Tersen* egyetemi tanár, a Francia Kommunista Párt történelmi bizottsága tagjának „*Az antant (jőleg Franciaország) és a Magyar Tanácsköztársaság*” c. referátumát ismertette *Paulette Charbonnel* egyetemi tanár. E. Tersen ugyanis betegsége miatt nem vehetett részt az ülészakon.

Bevezetőben foglalkozott az 1919 tavaszára kialakult helyzettel, azzal a ténnyel, hogy a háború már hónapok óta végetért, de még egyetlen békeszerződést sem írtak alá, hogy a szövetséges hatalmak között számos ellentét merült fel. „1917 októberre óta — mondotta — közös félelem akadályozta meg az ellentétek kirobbanását: a világban már van egy szocialista állam s ez példaképül és reménységül szolgál a dolgozó tömegek számára.” Bár a szövetséges hatalmak félték a közép-európai forradalmi mozgalom továbbterjedésétől, mégsem tudtak egységesen cselekedni.

A szövetségeseknek a Magyar Tanácsköztársasággal szemben kialakult álláspontját elemelve rámutatott arra, hogy Franciaországban e tekintetben éles ellentétek voltak. A katonai körök (*Franchet d'Espéray*) azonnali fegyveres intervenciót sürgettek, míg a polgári hatalom (*Clemenceau*) látta azokat a jelentős nehézségeket, amelyekbe a mozgósítás ütköznék.

Az antant hatalmak és a Magyar Tanácsköztársaság viszonyát vizsgálva E. Tersen három szakaszt különböztetett meg. A március 19. — április 15. közé eső szakaszt a megfigyelés jellemezte megállapítása szerint, bár a nagyhatalmak ekkor sem voltak passzívak. Bejelentés nélkül gazdasági blokádot szerveztek a Tanácsköztársaság ellen, „remélve, hogy az inség összetűzéseket fog eredményezni és ez majd alkalmat ad a beavatkozásra”. Majd Budapestre küldték *Smuts* tábornokot, aki különböző ígéreteket tett a Forradalmi Kormányzótanácsnak. Ezeket azonban „úgy lehet értékelni, mint csapdát” — hangsúlyozta az előadás.

Az április 16. — július 6-ig terjedő idő a közvetett beavatkozás korszaka volt. Az antant nyomást akart gyakorolni a Tanácsköztársaságra — mondotta —, s ezért két eljárást alkalmazott. Elnézte, hogy a szomszédos országok hadműveleteket folytassanak a Tanácsköztársaság ellen, hogy ellenforradalmi kormány elemei jöjjenek létre a fennhatósága alá tartozó területeken. Mindez, hangsúlyozta, arra a hamis feltevésre épült, hogy a proletárdiktatúrának nincs bázisa Magyarországon. Elmondotta, hogy az intervenciók csapatok a szövetséges hatalmak ellenőrzése, irányítása alatt álltak: Bukarestben *Berthelot* adott utasításokat, Belgrádban *Troubridgenak*, a dunai angol slottila parancsnokának volt döntő befolyása, s a csehszlovák csapatok *Pellé* parancsnok-sága alatt állottak.

A Magyar Vörös Hadsereg katonai sikerei után a nyugati kapitalista körök a „legrosszabbtól” tartottak, s beavatkozásra sürgették az antant vezetőit. Így került sor a nyugati hatalmak közvetlen beavatkozására, amelynek kezdetét E. Tersen a június 7-i *Clemenceau*-táviratban jelölte meg. Ezt a táviratot továbbiak követték, amelyek megfenyegetve a Tanácsköztársaságot, az északi területek kiürítését követelték. Jellemző az antant szavahihetőségére, hogy különböző ígéretei ellenére június 11-én ismételtlen megállapította Magyarország határait, s ezt a magyar kormány meghallgatása nélkül tette. Mint ismeretes, a román csapatok nem ürtették ki a Tiszántúlt, ezzel szemben az antant július 11-én haditervet kért *Foch* marsalltól, újabb katonai beavatkozásra gondolva. A tiszai román — magyar hadműveletek idején nyíltan nem avatkozott be, csak július 26-án nyilatkozott meg, amikor már bizonyos volt, hogy a Tanácsköztársaság csapatai vereséget szenvednek.

Befejezésül összefoglalta az antant magatartásának főbb jellemzőit, majd áttekin-tette a két világháború között keletkezett francia irodalmat, amely a Tanácsköztársaságot rágalmazta, történetét elferdítette. Hangsúlyozta, hogy a kommunista történészek feladata az igazság feltárása, mert „a mi dicsőséges Párizsi Kommunünket ugyanaz a sors érte, mint a Magyar Tanácsköztársaságot, ugyanazokkal a gyilkosságokkal, ugyanazokkal a hazugságokkal szennyezték be”.

* Minthogy az előadás teljes szövege megjelent a Századok 1959. évi 1. számában, ismertetésére itt nem térünk ki.

A március 19-i ülést Horváth Miklós nyitotta meg, majd átadta a szót dr. Victor Chereszeşinuk, aki a Román Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Párt-történeti Intézet „A romániai dolgozók szolidaritási akciói a magyar proletárforradalom mellett 1919-ben” című előadását olvasta fel. Méltatta a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségét, a bajor és a magyar tanácsköztársaságok forradalmisító hatását, rámutatva arra, hogy a Romániában kibontakozott szolidaritási akció szorosan kapcsolódott a román munkásmozgalom forradalmi hagyományaihoz. A Tanácsköztársaság kikiáltása után — mind mondotta — a román burzsoá sajtó félrevezető, hazug híreket közölt Magyarországról. Ismertette Kun Bélának a bukaresti és kolozsvári újságokban május 6-án megjelent, a román kormányhoz intézett jegyzékét, amely javasolta az ellenségeskedés beszüntetését és leszögezte, hogy a Forradalmi Kormányzótanács nem áll a területi integritás alapján. A romániai kommunisták — hangsúlyozta — szembe szálltak a Tanácsköztársaságra szőtt rágalmakkal; erre vonatkozóan számos újságból hozott idézeteket. Szervezőmunkát kezdtek a Tanácsköztársaság támogatására, mindekelőtt a hadsereg soraiban. Ennek hatására a vasúti munkások, hogy megakadályozzák az intervenciót, áprilisban sztrájkba kezdtek, s azt csak fegyverrel sikerült levernü. A korabeli jelentéseket, a hatóságok intézkedéseit elemezve kimutatta, hogy Désen mintegy ezer katona lázadt fel s az erdélyi parasztok nem adtak élelmiszert az intervenciócs csapatoknak. Május 1-én Bukarestben, Jaşiban, Brăilán, Nagyszebenben, Petrozsényben, Lupényben és másutt tüntetések zajlottak le a Tanácsköztársaság mellett.

Részletesen ismertette a május 19-től június 15-ig tartó általános vasúti sztrájkot. „A mozdonyvezetőket — idézte — erőszakkal kényszerítették, hogy vezessék az Erdélybe irányított katonaszállító szerelvényeket”. A sztrájk megnehezítette a tiszai intervenció front ellátását s ezzel a magyar proletárforradalmat támogatta. Ezt követően az ország különböző pontjain számos sztrájkra került még sor, amikor a munkások saját gazdasági, politikai követeléseik mellett egyúttal tiltakoztak az intervenció ellen is. Különösen jelentősek voltak ezek között a kőolajipari munkások július—augusztusi sztrájkjai.

A romániai munkások résztvettek a július 21-i sztrájkban is. A kommunista csoportok a „Revolutia sociala” c. lapban felhívást adtak ki: „Tiltakozunk a burzsoázia fegyveres intervenciója ellen, amellyel meg akarják semmisíteni mindkét kommunista köztársaságot” (ti. a szovjet és a magyar köztársaságot). A felhívások nyomán Bukarestben, Ploesztenben, Brăilán, Galaţon, Turnuseverinben, Cămpinán, Buzăuban és másutt huszonnégy órás sztrájkot tartottak.

Mindezekon túl Havasalföldről, Moldvából, Erdélyből igen sok román katona csatlakozott a Magyar Vörös Hadsereghez. A visszaemlékezések idézve megállapította azt is, hogy az Oroszországban tartózkodó egykori román hadifoglyok közül sokan tértek vissza, hogy támogassák a Magyar Tanácsköztársaságot. A romániai önkéntesekből a Vörös Hadsereg nemzetközi ezredének keretében zászlóalj alakult, amely júniusban a cséhszlovák fronton esett át a tűzkeresztségen. Mint elmondotta, a román haditörvénysekek későbbi irataiban igen sok adat található a katonák tevékenységére. Végül megállapította: bár a romániai munkások és katonák akciói nem akadályozhatták meg az intervenciót, de kifejezésre juttatták, hogy a tömegek azt élték, hogy a Tanácsköztársaság oldalán állanak.

L. N. Nyezsinszkij „Az 1919. évi magyar proletárforradalom visszhangja Oroszországban” címmel olvasta fel referátumát. Hangsúlyozta, hogy Oroszországban az intervenció, a belső ellenforradalom ellen folytatott igen nehéz harcok közepette lelkesítőleg hatott a Magyar Tanácsköztársaság győzelme. Azokra az örömteli napokra, amikor híre jött a magyar proletárforradalomnak, az idősebb generáció tagjai még jól emlékeznek. A lelkesedés első megnyilvánulása a Tanácsköztársaság üdvözlése volt. Részletesen foglalkozott azokkal a táviratokkal, levelekkel, amelyeket Petrográdból, Moszkvából s az ország többi részéből a szovjetek, a katonák és a munkások intéztek a Forradalmi Kormányzótanácshoz. Első helyen ismertette az OK(b)P VIII. kongresszusának, valamint Leninnek üdvözlő táviratait.

A Tanácsköztársaság létrejöttének jelentőségét több oldalról is megvilágította; kiemelte, hogy kedvezően befolyásolta a katonai helyzetet, hogy csapást mért azokra a nézetekre, amelyek a proletárforradalmat oroszországi sajtáságnak tüntették fel, hogy békés úton teremtette meg a proletárhatalmat.

Elmondta, hogy a Tanácsköztársaság eseményeivel a szovjet sajtó igen sokat foglalkozott. Számtalan idézetet hozott fel a korabeli újságokból arra nézve, milyen nagy jelentősége volt, hogy a szovjet nép most már nem érezte magát egyedül az imperializmussal folytatott harcában, hogy Tanács-Magyarországban szövetségesre talált. Ismertette a donyeci bányászok táviratát, akik többek között azt írták a Forradalmi Kormányzótanácsnak: „Esküszünk, hogy a magyar proletariátus évszázados elnyomói felett ara-

tott győzelme által lelkesítve, mi donyeci proletárok a győzelemig fogunk harcolni a gyenyikinista banda hóhér és eb hordájával.”

Rendkívül nagy jelentősége volt annak, mint azt a Pravda ismertetett cikkei is kiemelték, hogy a Vörös Hadsereg katonai sikereket ért el. A szovjet nép körében is igen erősen élt az a remény, hogy a két proletárállam hadseregei egyesülni fognak. Ezzel kapcsolatban Szaratovban, Asztrahánban, a podolszki kormányzóknak és egyébütt népes gyűléseket tartottak. Lenin utasítást adott a katonai parancsnokságnak, hogy szorgalmazza a két hadsereg egyesülését. Ez azonban az ismeretes események miatt nem sikerült.

Végül hangsúlyozta, hogy az 1917–19-es forradalmi esztendőkből különösen hatékonyan nyilvánult meg a szovjet és a magyar nép együttműködése, az a szándék, hogy támogassák egymást harcaikban. Utalt arra, hogy az Októberi Forradalom győzelméért magyar katonák is harcoltak, viszont a Magyar Vörös Hadseregben orosz önkéntesek szálltak szembe az intervencióval; a Forradalmi Kormányzótanács felajánlotta, hogy bányamérnököket küld Szovjet-Oroszországba a termelés fellendítésére; s a Tanácsköztársaság bukása után — mint arról az idézett újságcikkek, és egyéb megnyilatkozások is tanúskodtak — Szovjet-Oroszországban mély együttérzés és segítőkészség nyilvánult meg a magyar forradalmárok iránt.

Hevesi Gyula, a Magyar Tudományos Akadémia titkára, a Tanácsköztársaság egykori népbiztosa és harcosa „*Néhány elgondolás a Tanácsköztársaság gazdasági-politikai sikereinek magyarozatára*” c. felszólalásában abból indult ki, hogy a Tanácsköztársaságnak nemcsak hibáiból, de eredményeiből is tanulni kell, különösen az iparszervezés területén. Leszögezte, hogy a Forradalmi Kormányzótanács rendeletei, intézkedései a szociális termelés vonatkozásában is világosak, a munkások számára érthetőek voltak. Ebből a szempontból vizsgálta meg az államosításra vonatkozó rendeletet, hozzátéve, hogy annak intézkedései a demokratikus centralizmuson és az egyszemélyi felelősség elvén alapultak. Ezt a rendeletet három hét alatt hajtották végre. A rendelkezéseknek ez a stílusa — mint mondotta — a Tanácsköztársaság egészét jellemezte. Megteremtődött a szocialista tervszerűségnek, együttműködésnek az alapja, s ez rendkívül nagy jelentőségű volt.

Rámutatott arra, hogy a gyors, tervszerű és sokoldalú munka politikailag, ideológiailag, technikailag elő volt készítve már a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt. Ezzel kapcsolatban három tényezőt emelt ki: már a polgári demokratikus forradalom idején is volt bizonyos munkásellenőrzés az üzemekben, Szovjet-Oroszországban volt példa az ilyen új típusú munkára, s végül, de nem utolsósorban: a technikai és adminisztratív értelmiség baloldali vezetés alatt tömörült és támogatta a Forradalmi Kormányzótanácsot. Nagy jelentőséget tulajdonít annak is, hogy a szocialista iparvezetést a Tanácsköztársaság idején alakították ki. Bevonták a munkába a régi szakembereket, akiknek nagy része végül is lelkesen vett részt a szocialista ipar megszervezésében. Hangsúlyozta azt az egységet, amelyet a Tanácsköztársaság a szavak és tettek között megteremtett, s amelyre korábban soha nem volt példa. A proletárdiktatúra minden intézkedését az a törekvés hatotta át, hogy minél többet adjon a tömegeknek.

Ezt követően két rövidebb felszólalás hangzott el külföldi veteránok részéről. *V. V. Uraszov*, aki a szovjet veterán küldöttséggel érkezett Magyarországra, elmondta, hogy az első világháború éveiben hadifogolyként került Magyarországra. 1918-ban bekapcsolódott a Kommunista Magyarországi Pártjának munkájába, majd a Tanácsköztársaság idején mint vörös katona harcolt. *Antonin Janoušeknek*, a Szlovák Tanácsköztársaság egykori vezetőjének *felesége* felidézte azt a küzdelmet, amelyet azóta elhunyt férje, ő maga, s a cseh és szlovák kommunisták folytattak azért, hogy a Csehszlovák Köztársaság területén is megteremtse a proletariátus diktatúráját.

Ezután *Stella Dimitrova Mityeva* olvasta fel „*Az 1919-es magyar forradalom visszhangja a bolgár forradalmi munkásmozgalomban*” című előadását. Bevezetőben elmondta, hogy a bolgár nép a tesznayak vezetésével harcolt az első világháború ellen, s nagy lelkesedéssel fogadta a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat. Amikor pedig győzelemre jutott a Magyar Tanácsköztársaság, igazolva látták azt a megállapítást, hogy „a proletárforradalom nem szorult Oroszország határai közé”. A munkássajtóban, de különösen a párt lapjában, a „*Rabotnicseszki Vesztnik*” c. lapban leközölték minden hírt, amely Magyarországról eljutott Bulgáriába, foglalkoztak a magyar proletárforradalom létrejöttének kérdéseivel, jellegével.

A bolgár kommunisták a hazai sajátos feladatok megoldását összekapcsolták Tanács-Magyarország támogatásával. Május 1-i felhívásukban, a munkásosztályt harcra lelkesítve, az orosz és a magyar példát állították eléjük. Gyűlések, tüntetések követték egymást. Troján városban több ezer ember fejezte ki azt a szándékát, hogy támogatja

az előrenyomuló szovjet és magyar vörös hadsereget. Idézett azokból a táviratokból, amelyeket a bolgár munkások a párt májusi kongresszusához küldtek. Gorjana Orjahovicáról többek között azt írták: „A bolgár munkásosztály minél előbb le akarja rázni hóhérai igáját, úgy ahogy azt orosz és magyar barátaink tették.”

Az 1919 májusában megalakult Bolgár Kommunista Párt tiltakozott és haragra buzdított az intervenció ellen. Egyik felhívásában ezt olvashatjuk: „Követeljük az orosz ellenforradalmároknak nyújtott segítség azonnali megszüntetését. Egyértelműen jelentsétek ki, hogy a bolgár dolgozó nép az orosz és a magyar szovjet szocialista köztársaságok oldalán áll.” A rendkívül megelégnült munkásmozgalmat a kormány erőszakkal próbálta leverni, sőt antant csapatokat hívott be az országba. Ennek ellenére a gyűlések, tiltakozások júniusban sem szüntek meg. Szófiában egy gyűlésen Georgi Dimitrov mondott beszédet, majd valamennyien lelkesen üdvözölték a szovjet és magyar munkásosztályt. A kormány szigorú cenzúrát léptetett életbe, megtiltotta, hogy az újságok a Magyar Tanácsköztársaságról és a nyugati országok munkásmozgalmáról írjanak. Ennek ellenére, mind az augusztusi bulgáriai választások idején, mind a Tanácsköztársaság bukása után, a kommunista sajtó foglalkozott a magyarországi cseményekkel. „Az ellenforradalom ördöge”, „A magyar forradalom vértanúiról”, „Az ellenforradalom vad-sága” c. cikkeiben, valamint egyéb írásokban leplezte a nemzetközi ellenforradalom tevékenységét, a fehérterror borzalmaival. A Komintern felhívásait leközlötték, s ezeknek nyomán akciót indítottak a magyar forradalmárok támogatására. A Komintern II. Kongresszusán bejelentették, hogy a bolgár munkások egyelőre 10 000 levéllel járulnak hozzá a menekültek támogatásához. Ezt követően az adomány-gyűjtést tovább fokozták.

A Bolgár Kommunista Párt — mondotta — sokat tanult a Magyar Tanácsköztársaság eredményeiből és hibáiból. Idézte azokat, a párt lapjában megjelent cikkeket, amelyek ezeket a tanulságokat elemezték. Hangsúlyozták, hogy a Magyar Tanácsköztársaság bukásának főoka a külföldi intervenció volt, rámutattak a jobboldali szociáldemokraták áruló tevékenységére.

Befejezésül elmondotta, hogy a bolgár kommunisták, munkások megőrizték forradalmi barátságukat a magyar nép iránt, hogy lehetőségeikhez mérten később is segítségükre voltak, s ezzel kapcsolatban utalt arra, hogy Magyarország felszabadításában bolgár katonák is résztvettek.

Michal Dzvonic „A Szlovák Tanácsköztársaság és az önrendelkezési jog” c. referátumában elmondotta, hogy látszólag a szlovák nép kétszer szabadult fel a nemzeti elnyomás alól, kétszer érvényesítette önrendelkezési jogát: 1918. október 30-án az ún. turócszentmártoni deklarációval és 1919. június 16-án a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásával. A továbbiakban azt világította meg, miben különbözik e két esemény egymástól, mennyiben vannak egymással ellentétben, s mennyiben egyeznek meg. Ezzel kapcsolatban ismertette a szlovák burzsoa nemzeti mozgalom fejlődését, rámutatva arra, hogy ez a mozgalom válságba került, mert szűk társadalmi alapja volt. Bemutatta azt a gazdasági-társadalmi hátteret, amelyben a szlovák burzsoázia fejlődött, amely korlátokat szabott mozgalmának, de kicmelte azt is, hogy a burzsoázia nemzeti mozgalma nem elégíthette ki a szlovák népi tömegeket. A magyar uralkodó osztályok erőszakos nemzetiségi politikájával foglalkozva megállapította, hogy „a nemzeti elnyomásnak mind a gazdasági, mind pedig a felépítménybeli oldala jobban érintette a burzsoáziát és a burzsoa értelmiséget”, „az erőszakos magyarosításnak legjobban ellenállt a falu népe és a proletariátus”. Foglalkozott azokkal a történelmi tényezőkkel, amelyeknek következtében a szlovák proletariátus csak későn alakulhatott ki, s így nem ragadhatta magához a nemzeti felszabadító mozgalom vezetését.

A szlovák nép nemzeti felszabadító harcának nagy ösztönzője az Októberi Szocialista Forradalom volt. Amikor 1918 október—novemberben a szlovák nép egységesen felkelt elnyomói ellen és hozzákézdett a szociális és demokratikus követelések megvalósításához, ez jórészt az új csehszlovák állam létrehozásának jelszava alatt történt. Leszögezte, „a Csehszlovák Köztársaság megalakítása nemcsak a cseh, de a szlovák nemzet számára is az önrendelkezési jog megvalósítása volt, bár a csehszlovák államért folytatott harcban elkészt a szlovák nemzet”. 1919 elején a magyar elnyomó apparátus megszűnt, helyét a csehszlovák kormányzervek foglalták el, élükön Vavro Šrobárral, a szlovák burzsoázia képviselőjével. E szerveknek a működése ellentétes volt a szlovák munkás és paraszt érdekeivel.

Ebben az időszakban jött létre Magyarországon a Tanácsköztársaság, s amikor a kapitalista Csehszlovákia és a proletár Magyarország között megindult a fegyveres harc, a szlovák nép a magyar proletárdiktatúra mellé állt. Szembeszálltak a mozgósítással, sokan csatlakoztak a Magyar Vörös Hadsereghez, fegyveres akciók bontakoztak ki —

s mindez kihatott magára az intervenció csehszlovák hadseregre is. E hadsereg katonái jórészt csehek voltak, s míg az otthon maradt cseh munkások, parasztok nem tudtak megfelelően tájékozódni a Magyar Tanácsköztársaságról, az intervenció céljairól, ezek a katonák kezdtek felismerni a tényleges helyzetet. Így „Szlovákia területén az intervenció háború folyamán a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályellentétek átnőnek nyílt összeütközésbe, amelynek célja és részben eredménye volt a hatalom megragadása a proletariátus által”. A Szlovák Tanácsköztársaság kikialtásával megteremtődtek a lehetőségek a társadalmi kérdések rendezésére, ugyanakkor a szlovák nemzet az összes többi nemzettel egyenrangúvá vált, amit nem mondhatott el a Csehszlovák Köztársaságban. De minden nyilatkozat hangsúlyozta, hogy „a proletárdiktatúra ezen első csírájának megteremtői a Csehszlovák Köztársaság területén nem a formát, hanem a tartalmat akarják megváltoztatni: a cél az volt, hogy addig folytassák a harcot, amíg az egész Csehszlovák Köztársaság szocialista lesz”. „A Szlovák Tanácsköztársaság megalakítása ezért — mondotta befejezésésként M. Dzvónik — ismét nem oldotta meg a szlovák nemzet örendelkezési jogának a kérdését, hanem csak előkészítette a feltételeket annak következetesebb érvényesítése számára.”

A március 20-i ülést Kálmán Endre elnök nyitotta meg, átadva a szót *Paulette Charbonnel*nek, aki „A francia munkásosztály és az 1919-es magyarországi forradalom” címmel olvasta fel előadását. Míg E. Tersen előadása azzal foglalkozott, hogy milyen hatása volt a Magyar Tanácsköztársaságnak a francia és antant burzsoáziára, ő arról beszélt, hogyan fogadta a francia munkásosztály a proletárdiktatúra híreit. Ezért bevezetőben ismertette Franciaország társadalmi szerkezetének fejlődését az első világháború időszakában. Gazdaságilag a háború veszteséget jelentett mind a munkásosztálynak, mind a parasztság nagy tömegeinek, de még a kisburzsoáziának is, abból hasznót csak a nagytőkések húztak. Mindez természetszerűleg együttjárt az osztályhare fokozódásával, amelyet csak erősített a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása. A munkásszervezetek nagy részében azonban, éppen a reformista vezetés miatt, eszmei zűrzavar és szervezeti gyengeség uralkodott.

A francia kommunisták és a baloldal jelentős tevékenységet fejtett ki, hogy a közvéleményt megnyerje a Magyar Tanácsköztársaságnak. A l'Humanité és a CGT hetilapja szinte naponta közölt cikkeket a Tanácsköztársaságról, mondotta, idézve a jelentősebb cikkek címeit. Ezek a cikkek egyben szembeszálltak a burzsoá sajtó rágalmaival is. Marcel Cachin a képviselőházban 1919 májusában megállapította: „Tegnap Magyarország volt az, amely hasonlóan az oroszországi formákhoz, magához ragadta a hatalmat. Holnap már az Oroszországot határoló népek kerülnek sorra . . .” Mégis, a tisztánlátást, a tömegek mozgósítását a Tanácsköztársaság mellett megnehezítette a reformisták befolyása, az az általános hangulat, amely a győztes háború után kialakult, valamint az a tény, hogy a háborúért bizonyos mértékig Magyarországot is felelősnek érezték. Így a l'Humanité-ből idézve elmondta azt, hogy a Forradalmi Kormányzótanács lemondása, a Peidl-kormány megalakulása utáni napokban még egyáltalában nem látták tisztán, hogy itt ténylegesen a proletárdiktatúra felszámolásáról van szó.

A nehézségek ellenére is megnyilvánult a francia tömegek együttérzése a Magyar Tanácsköztársasággal. Május 1-én, a háború kitörése óta először került sor Franciaországban 24 órás sztrájkra. A gazdasági követelések mellett felsorakoztattak politikaiakat is, többek között tiltakoztak az ellenforradalmi hadseregek magyarországi beavatkozása ellen. A szocialista párt májusi felhívását, mely szintén hasonló megállapításokat tartalmazott, részletesen ismertette. Júniusban hatalmas sztrájkhullám bontakozott ki, amelyben résztvettek a bányászok, a szövő- és fémipari munkások, a kereskedelmi- és bankalkalmazottak, nyomdászok, vegyipari munkások. Ezeknek a sztrájkoknak a során kitűnt, hogy a francia munkások nagy részének bízalma megrendült a szakszervezeti vezetőkben, a II. Internacionálé kiszolgáló szocialistákban. A vasipari dolgozók — mint a Vie Ouvrière írta — többek között követelték az Oroszország és Magyarország ellen szervezett intervenció beszüntetését, a gyors és általános leszerclést. Sürgető feladatnak tartották, hogy „védjék meg az új szentszövetség fenyegetéseitől az orosz és a magyar forradalmat”. Hangsúlyozta, hogy a francia munkásmozgalom balszárnyának, a II. Internacionálé politikájával szembenálló erőknek gyarapodását, a III. Internacionáléhoz való csatlakozás előkészítését igen nagy mértékben meggyorsította az a forradalmi hatás, amelyet a Tanácsköztársaság gyakorolt.

Befejezésül megállapította, hogy ez feltétlenül hozzájárult ahhoz, hogy a francia munkásosztály a győztes háborút követő nehéz időkben is megtalálta saját hagyományait, a proletárinternacionalizmushoz vezető utat. „Egyik legjelentősebb érdeme Oroszország és az Önök forradalmának az — mondotta —, hogy 1919-ben újra megtaláltuk az Internacionálé dalát, amely nálunk született”.

Ezt követően *Todorov Niko Nikov* olvasta fel „*A Magyarországon élő bolgárok viszonya a Magyar Tanácsköztársasághoz*” c. előadását. Bevezetőben sajnálattal állapította meg, hogy a rendelkezésre álló idevonatkozó anyag nem kielégítő mennyiségű, s hogy azt is rendkívül nehéz megállapítani, a Tanácsköztársaság idején milyen számban éltek Magyarországon bolgárok. Ismeretes azonban, hogy a kertészek nagyrészt bolgárok voltak. Amikor a Tanácsköztársaság létrejött, s meghozta intézkedéseit, ezek más hatást váltottak ki a gazdáknál, s mást a kertész-munkásoknál. Utóbbiak lelkesen támogatták a magyar munkáshatalmat. Közülük igen sokan jelentek meg vörös katonának, s így jött létre a nemzetközi ezred bolgár zászlóalja. Ehhez csatlakoztak azután azok a bolgár katonák, akik a szerb hadifogságból megszökve a demarkációs vonalon átjöttek. A „*Cserveno Zname*” (Vörös Zászló) c. lap a jelentkezésekről, a bolgár katonák tevékenységéről többször közölt cikkeket. A lapot a bolgár kommunisták csoportja adta ki, amelynek vezetője Nikola Gramovszki volt. Ez a csoport szervezett minden olyan akciót, amely a magyar tanáshatalom támogatását célozta. Április folyamán gyűlést tartottak a bolgár munkások és kertészek, ahol határozatot fogadtak el. Kérik a Földművelésügyi Népbiztosságot, tegye számukra lehetővé a szocializálást és valamennyi bolgár kertész termelőszövetkezetbe való tömörítését. Üdvözlük magyar proletártestvéreiket és utolsó csepp vérüket a magyar tanáshatalom megvédésére ajánlják fel.” Mindazt, amit a bolgár kommunisták és a Tanácsköztársaságot támogató többi bolgár Magyarországon tapasztaltak, alkalmazni igyekeztek hazai viszonylatban is: „Példát kell vennünk orosz és magyar testvéreinktől — írta F. Sz. Kisev a „*Cserveno Zname*”-ban. — Le kell ráznunk a kapitalizmus évszázados bilincseit, véget kell vetnünk ennek a régi és rothadt rendszernek”. A korabeli magyar munkássajtóból idézve megállapította, hogy a Forradalmi Kormányzótanács és egyéb szervek nagy jelentőséget tulajdonítottak annak a támogatásnak, amelyet a bolgár munkások nyújtottak a Magyar Tanácsköztársaságnak.

Mindez nyugtalanságot szült az anyaország uralkodó körében, amint az a hadsereg felderítési osztályának egyik jelentéséből is kiderül. Megfigyelték Nikola Gramovszkinak és a kommunisták csoportnak tevékenységét.

A Tanácsköztársaság bukása után a bolgár kommunisták egy része Magyarországon bujkált, más része Ausztriába emigrált. Hazatérésüket a bolgár hatóságok is nehezítették, mert nem tartották kívánatosaknak a „bolsevizmustól megfertőzött elemeket”. Hazatért azonban N. Gramovszki is, aki társaival együtt folytatta munkáját: népszerűsítette a Tanácsköztársaságot, megvédte a burzsoázia rágalmival szemben, s a bolgár munkásoktól a proletárdiktatúra megteremtésére nevelte.

Ezután *Siklós András*, az Főtvös Loránd Tudományegyetem docense, „*Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság historiográfiájához*” c. korreferátumát olvasta fel.*

Siegfried Höppnernek, a berlini Humboldt-Egyetem docensének „*A Németországi Független Szociáldemokrata Párt forradalmi munkás tagjainak állásfoglalása a Magyar Tanácsköztársaság mellett*” c. előadását — távollétében — Walter Klaws olvasta fel. Bevezetőben elmondotta, hogy e párt centrista vezetői (Haase, Crispian, Hilferding, Kautsky és mások) látszat-forradalmi politika hirdetésével maguk mellé állították a német proletariátus nagy részét. Lapjukban, a *Freiheit*-ben rokonszenvéikről biztositották a Magyar Tanácsköztársaságot, ugyanakkor „a legmondosabban óvakodtak minden olyan kijelentéstől, amely tettere hívta volna a német proletariátust”. Rendszeresen beszámoltak a Tanácsköztársaságban lezajlott minden fontosabb eseményről, de az eredmények méltatásától tartózkodtak.

Ebben az időben azonban már jelentősen erősödött a párt baloldala, néhány lapot (Volksblatt, Hamburger Volkszeitung) kezükben tartottak. „Reméljük, hogy ez a forradalom az antant-imperializmus végét jelenti és meggyorsítja a világforradalmat” — írta a Hamburger Volkszeitung. A „Regensburger Echo” feltette a kérdést: „Magyar testvéreink hívják bennünket. Mire várunk?” További idézetekkel világította meg, hogy a német munkások milyen örömmel fogadták a Tanácsköztársaság megteremtésének hírére, hogy igen sok gyűlést hívtak össze, s különösen nagy volt a magyar munkáshatalom visszhangja Bajorországban. Noske a braunschweigi munkások radikálizálódását és a kitört általános sztrájkot a magyar és a müncheni eseményekkel hozta kapcsolatba. A Ruhr-vidéki bányászok a Forradalmi Kormányzótanácshoz küldött üdvözlésükben leszögezték: nem nyugszanak addig, „amíg Porosz-Németországban is le nem győzik a szocialista szabadság minden ellenségét”. Hamburgban Ernst Thälmann a magyar munkások példájával lelkesítette harcra a német munkásokat. A munkástömegek nyomásával magyarázható, hogy még a II. németországi tanácskongresszus is üdvözlö

* Az előadás telje szövegét a Századok 1959. évi 1. száma közölte, ezért részletes ismertetéstől e helyen eltekintünk.

táviratot intézett Kun Bélához, pedig itt a jobboldali szociáldemokraták voltak többségben.

A továbbiakban a példák egész sorát hozta fel arra, milyen mozgósító erőt jelentett a magyar proletárforradalom a német munkásmozgalomban, hogyan fordultak szembe a jobboldali vezetőkkel a német munkások. Rámutatott arra, hogy a július 21-i sztrájk kiterjedt Németország jelentős városaira, a sztrájkolók követelték az intervenció megszüntetését, a német—magyar baráti kapcsolatok kiépítését, és így tovább.

A Tanácsköztársaság bukása után a függetlenek is állástfoglalnak a fehérterror ellen, majd nagy vita bontakozott ki a Tanácsköztársaság tanulságairól. E viták során a jobboldali vezetők még inkább elszigetelődtek a tömegektől, s megerősödött az a felismerés — mint a Volksblatt írta —, hogy csak a nemzetközi proletáriátus közös harcra biztosíthatja a szocializmus végső győzelmét.

Március 21-én délelőtt Nemes Dezső elnöklétével került sor a tudományos ülésnek záróülésére. Ez alkalommal tartotta meg előadását Henryk Malinowski „A lengyel és a magyar munkásmozgalom néhány közös forradalmi hagyományáról”. Mint azt már a cím is jelzi, az előadás csak részben foglalkozott a Magyar Tanácsköztársaság időszakával — erről részletesen szólott Alekszander Zatorski —, főfeladatának azt tekintette, hogy néhány fontos esemény felidézésével bemutassa: az az erős barátság, amely a két népet a haladó függetlenségi mozgalmak idején századokkal korábban is összefűzte, elevenen élt és megerősödött a XX. században is, különösen a Tanácsköztársaság idején és azt követően. Rámutatott arra, hogy Oroszországban, a proletárforradalom védelmére megszervezett lengyel ún. Nyugati Divízióban, különösen az I. lovassági „Pobjeda” ezredben igen sok magyar harcolt együtt lengyel bajtársaival a nemzetköziség szellemében. Utalva a lengyelországi munkásság szolidaritási akcióira, a magyar Vörös Hadseregben harcolt lengyel önkéntesekre, kiemelte a Budapesten élő lengyel kommunisták tevékenységét. Ők adták ki a „Czerwona Gazeta” című lapot, lengyel egységet szerveztek a Vörös Hadsereg támogatására, melynek parancsnoka, Gawlinski Franciszek hősi halált halt a fronton. A Lengyel Kommunista Munkás Párt budapesti csoportja szoros kapcsolatot tartott a Bécsben élő lengyel kommunistákkal. Idézte Kun Béla üdvözlését, amelyet a Magyar Tanácsköztársaság 10. évfordulója alkalmából intézett a Lengyel Kommunista Párt Központi Bizottságához, hangsúlyozva és kiemelve annak a segítségnek jelentőségét, amelyet 1919-ben a magyar munkásság lengyel testvéreitől kapott.

A Lengyel Kommunista Párt számára mind ideológiailag, mind a gyakorlati politika kialakításában igen nagy jelentőségűek voltak azok a tapasztalatok, amelyeket a Magyar Tanácsköztársaság nyújtott. Így 1923-ban a Lengyel Kommunista Párt II. Kongresszusának előkészítésében felhasználták a Tanácsköztársaságnak az agrárkérdésben szerzett tapasztalatait, Varga Jenőnek ezzel kapcsolatos írásait.

A lengyel kommunisták vezetésével nagyméretű tiltakozómozgalom bontakozott ki a magyarországi fehérterror ellen. A „Mysl Robotnicza”, a kommunista szakszervezeti lap beszámolt a fehérterror rémtetteiről, s haragra buzdította a lengyel munkáosztályt. Csatlakozott az akcióhoz a Lengyel Szocialista Párt reformista vezetősége is. 1927-ben, amikor 41 magyar kommunistát statáriális bíróság elé állítottak, a lengyel munkásosztály ismét felemelte tiltakozó szavát. „Lengyelország proletáriátusa — idézte az előadó a Vörös Segély lengyelországi lapjának cikkét — a saját kormányának fehérterrorja ellen folytatott harcban megedzve, értékelni tudja a magyar forradalmárok hősi erőfeszítéseit és őszinte csodálatát és elismerését fejezi ki.”

A spanyol polgárháborúról szólva rámutatott, hogy a Jaroslaw Dombrowskiról elnevezett lengyel zászlóalj parancsnoka Lukács tábornok, azaz Zalka Máté volt, s ebben a zászlóaljban lengyel és magyar önkéntesek közösen harcoltak.

A magyar kommunista vezetők, köztük Kun Béla, Varga Jenő és mások szoros kapcsolatot tartottak a lengyel munkásmozgalom vezetőivel, így Henryk Waleckivel, Julian Lenskivel és másokkal. Előadását annak a reményének kifejezésével fejezte be, hogy a mély történelmi kapcsolatokon nyugvó lengyel—magyar barátság és együttműködés tovább erősödik.

A hazánkba érkezett külföldi veteránok közül többen megjelentek a záróülésen s visszaemlékezéseikkel egészítették ki a történészek előadásait. Edmond Szemil (Lengyelország) elmondotta, hogy a Magyar Tanácsköztársaság idején Budapesten tartózkodott, résztvett a Czerwona Gazeta c. lengyel kommunista lap szerkesztésében. Áprilisban kezdtek meg a Magyar Vörös Hadsereg lengyel osztagának szervezését, amelynek eredményeként az első zászlóaljban mintegy 250 lengyel katona ment ki a csehszlovák frontra. A magyarországi lengyel munkások rendszeres pártgyűléseket tartottak Budapesten, a Rózsa utcai Marx—Lenin házban. Május 1-én a Parlament előtt az orosz, román, cseh stb. szónokok mellett beszédet mondott Edmond Szemil is. A lengyel kommunisták —

mint elmondotta — a júniusi ellenforradalom idején nagygyűlést tartottak, ahol kijelentették: „utolsó csepp vérükig fogják védeni a Magyar Tanácsköztársaságot”. S amikor a Tanácsköztársaság bukása után emigrációba kényszerültek, akkor sem szüntek meg harcolni az ellenforradalmi rendszer ellen.

Dr. Basil Spiru professzor, a lipesei Marx Károly egyetemen az Európai Népi Demokratikus Országok Története Intézetének igazgatója elmondotta, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltása, a Vörös Hadsereg megszervezése idején mint sebesült katona Magyarországon volt kórházban. Felgyógyulása után belépett a Vörös Hadseregbe. Résztvett a miskolci csatában, a szlovákiai harcokban. Ezzel kapcsolatban több epizódot elevenített fel annak illusztrálására, milyen hősiess küzdelmet folytatott a Vörös Hadsereg, hogyan segítette harcait a lakosság.

Gheorghe Timofi kolozsvári vasúti munkás az évfordulóra érkezett román vendégek nevében szólalt fel. Mint a frontról hazatért katona, Nagykarolyban alakulatánál szolgált tovább. A Tanácsköztársaság kikiáltása után politikai megbízottnak választották meg. Elmondotta — több érdekes epizódot elevenítve fel —, hogy a Tanácsköztársaság ellen megindított intervenció idején igen sok román katona állt át a Magyar Vörös Hadsereghez, s hogy a román lakosság is támogatta a vörös katonákat. Szólt küldöttségük többi tagjának tevékenységéről is, akik részt vettek a júniusi ellenforradalmi felkelés leverésében, az északi hadjárat csatáiban. Azokat a zászlókat, amelyek alatt román munkások és katonák harcoltak a Magyar Tanácsköztársaság védelméért, nehéz körülmények között őrizték meg, és a két ország felszabadulása után átadták azokat a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének.

Anton Gábor (Ausztria) a Magyar Tanácsköztársaság idején a Szamuely Tibor vezetése alatt álló Frontmögötti Rendkívüli Bizottság tagja volt. Résztvett az ellenforradalmi akciók leverésében, rendkívül lelkesen és nagy büszkséggel szólt arról, hogy Szamuely Tibor mellett szolgálhatta a magyar proletárdiktatúrát.

A tudományos előadások és visszaemlékezések után került sor a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára meghirdetett pályázatra beérkezett munkák bírálóbizottságának jelentésére, amelyet *Kálmán Endre* ismertetett.*

A pályadíjak kiosztása után *Czjang Csun-jan* szólalt fel. Az ülészakra érkezett külföldi vendégek nevében méltatta a tanácskozás jelentőségét, annak fontosságát, hogy a Tanácsköztársaság 40. évfordulóját a történészek a veteránokkal együtt a nemzetközi-ség szellemében ünnepelték meg.

A hatnapos ülészak eredményeit *Nemes Dezső zárszava* foglalta össze. Rámutatott arra, hogy a történészek ünnepi ülése nem szakemberek elszigetelt megmozdulása, hanem az egész nép visszaemlékezésének szerves része volt. Az ülészak — ha szerény keretek között is — fontos megnyilvánulása volt annak, hogy a szocialista tábor, a nemzetközi munkásmozgalom velünk együtt ünnepelt. Az elhangzott előadások — mindenekelőtt a Tanácsköztársaság külföldi visszhangjára vonatkozóak — hozzájárultak a Tanácsköztársaság történetének sokoldalú feldolgozásához. Elmondotta, gondoskodás történik arról, hogy az ülészak eredményei minél szélesebb körökben ismertelké váljanak. Különös értéket tulajdonított a magyar és külföldi veteránok felszólalásainak, akik személyes élményekkel hozták közelebb a hallgatósághoz a történelmi valóságot. A történészeknek — mondotta — gazdagabban kellene használniok a régi harcosok visszaemlékezéseinek bőséges anyagát. Rámutatott arra, hogy ez az ülészak is hozzájárult a Tanácsköztársaság történelmi jelentőségének tudatosításához. Az első magyar proletárdiktatúra történetének feltárása nagy nemzeti és nemzetközi feladat, mondotta. E munka elvégzésében a magyar történészeknek támaszkodniok kell a külföldi történészek segítségére, s ebben a vonatkozásban is fontos előrehaladást jelentett a most lezajlott tudományos ülészak.**

Az ülészakra érkezett külföldi vendégek részt vettek a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára rendezett számos ünnepségen. Jelen voltak a Kerepesi temetőben a munkásmozgalom nagy halottjai emlékművének leleplezésén, az országgyűlés díszülésén, majd a Parlamentben rendezett ünnepi fogadáson, megtekintették a Nemzeti Múzeumban megnyitott emlékkiállítást. A MSZMP Párttörténeti Intézetében tett látogatás során megismerkedtek annak munkájával, de tájékoztatást kaptak az MTA Történettudományi Intézetének munkájáról is. Fővárosunk történelmi, munkásmozgalmi nevezetességeinek megtekintése során látogatást tettek a Hadtörténelmi Levéltárban és Múzeumban is. Kirándultak Egerbe, ahol megtekintették a várat s a város történelmi-építészeti emlé-

* A jelentést a Századok 1959. évi 1. száma közölte.

** A külföldi történészek előadásainak teljes szövege — A Magyar Tanácsköztársaság nemzetközi visszhangja címmel — a Párttörténeti Intézet gondozásában, a Kossuth Kiadó kiadásában még ez évben megjelenik.

keit, majd Sztálinvárosban nagyiparunk új alkotásaival s a fiatal várossal ismerkedtek meg. 1959. március 23-án vendégeink búcsúvacsorán vettek részt. *Nemes Dezső* pohárköszöntőjében ismételten rámutatott a Tanácsköztársaság évfordulójának, az ülésszaknak jelentőségére s köszönetet mondott a vendégeknek részvételükért, előadásaikért. Ezt követően a delegációk vezetői emelkedtek szólásra, köszönetet mondvá az ülésszakot rendező intézeteknek munkájukért, hangoztatva a történészek nemzetközi együttműködésének fontosságát.

L. NAGY ZSUZSA

GEORGE DOUGLAS HOWARD COLE (1889—1959)

69 éves korában meghalt a baloldali-szocialista irányzatú angol történetírás utolsó két nemzedékének legtermékenyebb, Európa-szerzte legismertebb képviselője, az angol munkásmozgalom történetének általánosan elfogadott szakértője, G. D. H. Cole.

C. D. H. Cole rendkívül színes egyéniség volt. Történész, közgazdász, publicista, pamflettíró, egyetemi oktató, de mindenekelött — műveiben és aktív társadalmi tevékenységében egyaránt — a kapitalista társadalmi rend elszánt ellensége.

Amikor alakját emberi közelségbe kívánjuk hozni a magyar olvasókhoz, az elhunyt szellemét sértenők meg, élete tartalmával szembeni értetlenségünknek adnánk bizonyosságát, ha először nem a politikus embert szólaltatnánk meg: „azért tartoztunk a Labour Partyhoz — írta —, mert a munkásoknak, a kizsákmányoltaknak és mindazoknak a pártja volt, akik el voltak szánva, hogy a kapitalista kizsákmányoló rendszert felszámolják. . . nem vagyunk kommunisták. Szocialisták vagyunk, akik azt hisszük, hogy a munkásosztályon belüli harc gyengíti a munkások harcát a szocializmusért és jelentősen növeli a fasizmus valamelyik válfajának veszélyét.”*

E hitvallásszerű sorok 1937-ből származnak (a *The People's Front* c. könyvből), amikor a Labour Party baloldali elemei mozgalmat indítottak a munkásegység megvalósításáért. A Labour Party vezetősége azonban az egységtörekvést elfojtotta. De Cole tovább küzdött azokért az eszményekért, amelyeket politikai programkönyvében oly világosan körvonalazott: a szocializmus megvalósításáért, a béke biztosításáért, a kommunista mozgalommal való akcióegységért, a munkásegység megvalósításáért, a Labour Party szocialista megújulásáért.

Igaz, hogy szocialista szándékait sok illúzió terhelte. Küzdött a munkásegységért, de azt úgy képzelte el, hogy a kommunistáktól a jobboldali szociáldemokratákig húzódnak. Nem mintha a jobboldaliakkal rokonszenvezett volna, hiszen működésüket majd minden esetben elítélte. Az egység megvalósításához azonban részvételüket szükségesnek tartotta. E szemlélet hatja át mind politikai, mind alkotó tevékenységét. Félig írja csak le a mondatot: elmarasztalja a jobboldaliakat, de nem jut el az elszakadás szükségességének felismeréséhez, az „egység” nála mitosszá, illúzióvá válik. E törés következménye, hogy olykor saját legjobb szocialista szándékai ellenére megalkuszik a „realitással”, elfogadja a kompromisszumot.

A szociáldemokrata jobboldallal szembeni illúziói gátolták abban, hogy levonja felismerései következményeit, a kommunista pártoktól viszont módszerbeli ellenvetései tartották vissza. A parlamentáriszmban nem hitt (és ez is megkülönbözteti a fábianusoktól, a reformistáktól), az Októberi Forradalmat pozitív világtörténeti jelentőségű eseménynek tartotta. A forradalmi diktatórikus módszerek alkalmazásának szükségét sok esetben elismerte, mégsem tudott a proletárdiktatúra lenini talajára helyezkedni. Nyugaton másfajta, „demokratikusabb” szocializmus diadalútját várta, remélte. E szempontból ugyan bírálta a kommunista pártokat, de sohasem lett antikommunista, sőt élesen támadta az antikommunizmust. Cole az alapvető elvi kérdésekben láthatólag még magában sem teremtett rendet. Halála megakadályozta abban, hogy a proletárdiktatúra szükségessége, illetőleg a guildszocializmus lehetősége kérdésében ő maga valaha is kimondja az utolsó szót.

Cole történetileg a senki földjén állt. Nem hitt a burzsoá társadalom reformjában, de nem volt képes elszakadni a reform lehetőségének gondolatától. Így vált magányos alakká, aki nem tudott csatlakozni a kapitalizmust ostromló fő seregekhez.

*

* Colenak ezzel a szemléletével, amely nem látja meg a jobboldal elleni harc elkerülhetetlenségét, nem értünk egyet, de idézzük, mert e gondolat a szerző felfogásának talpkövévé képezi.

Tehetsége igen hamar megnyitotta előtte a tudományos és politikai „karrier” kapuit. Tanulmányai végeztével tagja lett az oxfordi Magdalen Collegenak (1912—19), majd 1925-től ugyancsak Oxfordban gazdaságtant tanított. 1944-ben az oxfordi egyetem társadalmi és politikai elméletek tanszékének lett a professzora. Első könyve (The world of labour) 1913-ban jelent meg és azonnal átütő sikert aratott. Vezetője volt a National Guild League-nek (1915—23) és bekapcsolódott a Labour Research Department munkájába (1916—23). A huszas években a Labour Party kérésére kidolgozta az Advisory Committees-rendszert. 1939-ben a Fábianus Társaság elnökévé választották, amelyet hosszú éveken át irányított.

A gyors érvényesülés Colet sem politikailag, sem morálisan nem ingatta meg. Aki ismeri az angol munkásmozgalom történetét, az értékelheti igazán, hogy ez nem kis szó. Korai műveiben fellázadt a pártvezetőség opportunizmusa, a liberális párttól való függés, a Webbek eszmei-politikai tanítása ellen. Később hasonló okok, a szocialista elvek megsértése miatt vált ki a Tanácsadó Bizottságok munkájából és köszönt le a Fábianus Társaság elnökségéről.

*

Cole alkotómunkássága többretű. Írt közgazdasági tárgyú munkákat, történet műveket, de otthonosan mozgott a népszerűsítés területén is. A népről írt és a népek akart írni. E szándékából következett, hogy egyes történeti problémák elsőkézből származó, eredeti dokumentációra támaszkodó részletes kifejtése mellett számos olyan munkát bocsátott közre, amelyeknek elsődleges célja az olvasó eligazítása volt.

Az utóbbiak jellege eltérő. Míg a marxizmusról írt művei (What Marx really meant; The meaning of marxism) a tömör összefoglaláson túl számunkra azért is érdekesek, mert képet adnak arról, hogy miként látta Cole a marxizmust, addig politikai útmutatói (The intelligent man's guide through world chaos. A guide to modern politics. The intelligent man's guide to the post war world) aktuális írások, amelyek az adott korszak levegőjét tükrözik, valamint azt, hogy szerzőjük belső kényszertől hajtva tudományos népszerűsítő propagandájával maga is részt kívánt venni az emberek gondolkodásának, a történelemnek a formálásában. E szándékát még határozottabban fejezik ki politikai munkái (The world of labour; Guild Socialism restated; The people's front; Europe, Russia and the Future; Great Britain and the post-war world) és számtalan újságcikke.

Cole számos munkája közül vannak és lesznek olyanok, melyek keresztülhullanak az idő rostáján. Fő kutatási körében azonban a szerző nemcsak mélységben és szélességben nyújtott egyaránt maradandót, hanem munkássága hosszú időre kiindulási bázisul is szolgál az érdeklődők, a munkásmozgalom kutatói számára. Cole hajlott a szintetikus munkák írására. Így született meg háromkötetes műve az angol munkásmozgalom 1789—1927 közötti történetéről. E könyvét többször átdolgozta (1932—37) majd (1948-ban) újabb fejezetet csatol hozzá, amelyben 1947-ig bezárólag vázolja az angol munkásmozgalom „rövid történetét”. 1948-ban bocsátotta közre könyvét a Labour Party történetéről 1914-től 1947-ig. Raymond Postgate-tel közösen írta meg az angol nép történetét 1746-tól 1946-ig. Több könyvet írt az általa nagyra értékelt szakszervezetek történetéről is. (Organised Labour: an introduction to trade unionism; British trade-unionism to-day; Attempts at General Union 1818—34).

Történeti munkáihoz mellékelte forrásközléseivel kevésbé ismert dokumentumokat vitt a tudományos vérkeringésbe. Ehelyütt említendő az A.W. Filsonnal közösen szerkesztett dokumentum könyve: British working class movements. Select documents 1789—1875.

Összefoglaló igényű munkái mellett több részmonográfiát adott ki keze alól. Megírta Robert Owen és William Cobbett életrajzát, a fábianusok életrajz sorozatában jelentek meg Keir Hardieről, John Burnséről és Richard Carlyleről szóló írásai. A chartizmusról szóló művét (Chartist portraits) Angliában és a kontinensen egyaránt elismeréssel fogadták.

Életének utolsó éveiben nagyszabású munkába kezdett. Három, egyenként két-kötetes munkában írta meg a szocialista gondolat történetét (A history of socialist thought) 1789-től 1931-ig. Cole e, többkötetes munkájában tárgyalja a szocializmus előfutárait, a marxizmus és anarchizmus harcát, a II. Internacionálé és végül a szociáldemokrácia és kommunizmus korszakát az első világháború után.

Munkássága nem befejezett, életfelfogása ellentmondásokat, feloldatlan problémákat tartalmaz. A buktatókon azonban mindig átsegítette életszeretete, hite a haladásban. Morális tisztasága, meg nem alkuvása, tudományos munkássága a sajátos színezetű, amorf és cseppfolyós, sokszor önmagával és pártjával meghasonló, a Labour Partytól

elszakadni nem tudó, de annak keretein belül mégis létező angol baloldal egyik vezéregyéniségévé emelte.

Egész nemzedékeket indított el a gondolkodás útján. Feltárta a munkásmozgalom múltját, de szívével a jelen és jövő felé fordult és türelmetlenül várta, hogy a sok szó tetté érjen, hogy számtalan munkája után tolla az elemző történész és közgazdász gondolatait vehesse papírra a megvalósítandó angol szocializmusról.

JEMNITZ JÁNOS

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HIREI

Központi rendezvények

A Magyar Történelmi Társulat 1959 első félévi rendezvényei sorában kiemelkedő helyet foglalt el a *Vas megyei országos történész-vándorgyűlés*, amelyet a Társulat május 21—22—23-án rendezett a Művelődésügyi Minisztérium közép fokú oktatási főosztályával és a Vas megyei tanács VB művelődésügyi osztályával együtt. A vándorgyűlés — melyen mintegy 30 fővárosi és vidéki történetkutató és egyetemi oktatók kívül az ország valamennyi vidéki középiskolai történelem-szakfelügyelője részt vett — elsősorban azt a célt szolgálta, hogy szervezett keretben biztosítson a történetkutatók és oktatók alkotó együttműködésének, s alkalmat adjon a résztvevőknek hazánk egy történelmi emlékekben gazdag részének megismerésére. A hivatalos programban, ennek megfelelően, részben tudományos, részben a történelemtanítás egyes módszertani kérdéseiről szóló előadások szerepeltek, továbbá csoportos kirándulások Vas megye műemlékeinek megtekintésére.

A vándorgyűlés a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulójának megünneplése jegyében május 21-én de. nyílt meg a sárvári Nádasdy-vár lovagtermében. *Gosztonyi János*, a Vas megyei Pártbizottság titkára üdvözölte a megjelenteket, majd *Liptai Ervin* alezredes, a Hadtörténelmi Levéltár osztályvezetője tartott előadást „A Magyar Tanácsköztársaság katonai stratégiájának néhány kérdése” címmel.*

A következő előadó *L. Nagy Zsuzsa*, a Történettudományi Intézet munkatársa volt, aki „A Tanácsköztársaság dunántúli történetéről” címmel olvasott fel korreferátumot. Előadása bevezető részében ismertette azt a lelkes fogadtatást, amelyben Dunántúl dolgozó népe a Tanácsköztársaság megalakulását részesítette. A Dunántúl különböző vidékein már március 22-én munkásgyűléseket hívtak össze. A városokban, községekben nyomban direktóriumokat alakítottak; a rendőrkapitányokat és a legkompromittáltabb közigazgatási tiszt-

viselőket leváltották, a fontosabb hivatalokba ún. ellenőrző biztosokat állítottak. Több helyen — például Szombathelyen — megkezdtek a közismerten ellenforradalmi beállítottságú személyek letartóztatását. Másutt hozzáállták a rejtett élelmiszerek szabott áron való szétosztásához; Eresiben köztulajdonba vették a cukorgyárat stb. — Ezzel egy időben — főként a déli és délkeleti megyékben — rohamosan megindult a nagybirtokok termelészövetkezetté alakítása. Mint a rendelkezésre álló adatokból kitűnik, a földről szóló rendelet, a szövetkezetalakítás a Dunántúlnak több mint háromszor gazdaságát érintette, azaz az összes gazdaságok területének több mint a felét.

Az előadó a továbbiakban a román intervenció nyomán a Dunántúlon előállt új helyzettel foglalkozott. Az ellenséges támadás azzal a következménnyel járt, hogy egyszeriben felélénkült a belső ellenforradalmi erőik tevékenysége. Ezek befolysása — országos viszonylatban is első sorban a Dunántúlon — mindenekelőtt a kisiparos, kiskereskedői és részben közép-paraszti rétegek sorában érvényesülhetett, tehát azoknál, akiket a Tanácsköztársaság nem tudott maga mellé állítani. Az a tény — hangoztatta az előadó —, hogy a hadműveletek elkerültek a Dunántúl területét, s így a békés munka feltételei itt lényegében változatlanul megmaradtak, minden pozitívuma mellett bizonyos negatív következménnyel is járt. A Vörös Hadsereg hatalmas erőfeszítései ugyanis a Dunántúlon nem váltak közvetlen, szubjektív élménnyé, s éppen ezért az elért sikerek feletti öröm sem lehetett olyan gyümölcsöző hatású, mint az ország más területein. Bécs közelségét és a demarkációs vonalat felhasználva viszont az imperialista hatalmak állandó összeköttetést építettek ki a dunántúli ellenforradalmárokkal, s a továbbiakban mind a bécsi komité, mind a szegedi ellenforradalmi kormány mintegy a saját bázisának tekintette a Dunántúlt.

Az ellenforradalom a Dunántúlon azonban viszonylagos ereje ellenére is gyenge volt — mutatott rá az előadó. Erejét nem számbeli növekedéséből, hanem abból merítette, hogy akcióit jól meg tudta szervezni. Hiába élvezte az imperialista

* Liptai Ervin előadásának ismertetését I. a Századok jelen számának 702. oldalán. A Tanácsköztársaság 40. évfordulójára rendezett tudományos ülésszakáról szóló beszámoló keretében.

hatalmak támogatását: az alapvető osztályerőviszonyokban nem tudott — nem is tudhatott — változást elérni. A tömegek visszaverték az ellenforradalom minden támadását és magatartásukkal erősítették a Tanácsköztársaságot.

Előadása második részében L. Nagy Zsuzsa részletesen ismertette Dunántúl népének hősi harcát a reakció erőivel szemben.

A tanácsköztársasági emlékülés befejező előadását *Fodor Henrik*, a Vas megyei „Berzsenyi Dániel” könyvtár igazgatója tartotta „Vas megye művelődésügye 1919-ben” címmel. Előadásában azt vizsgálta, hogyan tükröződött Vas megye művelődésében az a forradalmi változás, melyet a Magyar Tanácsköztársaság megalakulása az egész ország kulturális életében jelentett.

A vándorgyűlés résztvevői ezután megtekintették a sárvári várut és az ott elhelyezett múzeumi, majd a délutáni program keretében meghallgatták *Sinkovics István* egyetemi tanár „Dunántúli végváraink a török elleni küzdelemben” címmel megtartott előadását. Bevezetésül az előadó a sárvári vár XVI. századi urának, Nádasdy Tamásnak a korabeli magyar politikában játszott kiemelkedő szerepét méltatta, majd azzal az alternatívával foglalkozott, amely elé a történelem Nádasdy nemzedékét állította: vagy clove reménytelennek tartják és feladják a török elleni harcót és — vállalva a balkáni népek rája-sorsát — lemondanak az ország önállóságáról, vagy a háború szenvedését, a török elleni harc útját választják, nem törődve azzal, hogy milyen áron. Voltak olyanok — pl. Zápolyai és udvara —, akik az előbbi megoldás felé hajlottak és a török előtt megalkodva, igyekeztek az ország függetlenségének legalább a látszatát megőrizni. Hogy ez az út történetileg mennyire járhatatlan volt, a látszatönállóság mennyire átmeneti helyzetnek bizonyult, s hogy a logodaadóbb török-barátság sem akadályozhatta meg a török uralom teljes kiépítését — az 1541-ben, Buda elfoglalásakor mutatkozott meg. Történeti perspektívája csak a török elleni fegyveres harc vállalásának lehetett.

Sinkovics István a továbbiakban hangoztatta, milyen világtörténelmi jelentősége van annak a ténynek, hogy az ereje teljében levő török birodalom támadó lendülete éppen Magyarországon tört meg. E nagy horderójú tény okait kutatva, egyenként foglalkozott a török elleni harc erőforrásaival. Szólt a magyarországi Habsburg-centralizációról, melyről megállapította, hogy — ha az ország társadalmi

fejlődésében nem is — a török elleni védelemben kétségtelen pozitívumai voltak. Majd a török terjeszkedés útjában kiépült védelmi rendszert és a gyakorlatban kialakult védekezési módokat elemezte, s ennek során a végvárak építéséről, korszerűsítéséről, az olasz hadmérnökök abban vállalt szerepéről, a magyarországi várháború egyes taktikai és stratégiai kérdéseiről beszélt. Ismertette a dunántúli végvárvalon létrejöttét, elhelyezkedését, kiemelkedőbb harcait, foglalkozott a török hadviselés egyes adottságaival, s befejezésül a magyar nép kezdeményező szerepét méltatta a török elleni élet-halál küzdelemben.

Az előadást rövid vitaülés követte, melyen a jelenlevők helytörténetírásunk aktuális kérdéseit tárgyalták meg. Az ülést vezető *Ember Győző* akadémiai lev. tag bevezető szavai után *Hanzó Lajos* Kosuth-díjas középiskolai tanár és *Soós Imre*, az egri Állami Levéltár vezetője szólt hozzá a szóban forgó kérdésekhez. Felvetődött többek között az a kérdés, hogy a jelentőségében növekvő, de mind ez ideig meglehetősen elhanyagolt helytörténetírás problematikájának — főként módszertani kérdéseinek — művelődésügyi kormányzatunk biztosítson nagyobb tért az egyetemi oktatásban.

Május 22-én a vándorgyűlés résztvevői Ják, Szombathely és Kőszeg műemlékeit tekintették meg.

A vándorgyűlés utolsó napján, május 23-án a szombathelyi Nagy Lajos gimnázium nagytermében került sor történelemtanításunk időszerű kérdéseinek a megvitatására. A vitaülés bevezető referatúráját *Szabolcs Ottó*, a Művelődésügyi Minisztérium főelőadója tartotta „A történelemtanítás időszerű kérdéseiről” címmel. Előadásában rövid áttekintést adott középiskolai történelemtanításunk fejlődéséről, alakulásáról az elmúlt 10 év során. Mint megállapította, az 50-es évek első felében történelemtanításunk döntő pozitívuma volt a marxista szemlélet uralkodóvá válása. A kitűzött cél maradéktalan elérését azonban megakadályozta, hogy akkori történelemtanításunk a tényanyagból adódó következtetéseket módszertanilag helytelenül, kész absztrakciók formájában építette bele a tananyagba, s így azok nem az önálló gondolkodás kifejlődését segítették elő, hanem ellenkezőleg: maguk is megtanulandó lexikális anyaggá, nem ritkán tartalom nélküli szólamná változtak. Az erőltetett, felületes aktualizálások is nemegyszer rontották a történelemtanítás hitelét.

E téren 1957-ben történt fordulat. Az akkor készült új tankönyvek szakítottak

az előző évek hibáival, s a tudományosan bizonyított tények bőségére építették fel következtetéseiket. Mindez nagymértékben növelte a marxista történelemszemlélet hitelét — mind a tanárok, mind a tanulók szemében. Ekkor azonban új probléma támadt: a tényanyag gazdagsága veszélybe sodorta annak megtaníthatóságát, minden korábnál erősebben jelentkezett a maximalizmus veszélye. Ebből az összefüggésből kiindulva, Szaboles Ottó a történet-tanítás korszerű művelődési anyagának a kialakítását, az önálló gondolkodásra való nevelést és az alkotó fantázia felkeltését mondotta a történelemtanítás előtt álló egyik legsürgősebb feladatnak. Csakis e feladat megoldása viheti történelemtanításunkat közelebb nagy céljához: a szilárd szocialista világnézettel rendelkező ifjúság felneveléséhez. E nagy cél eléréséhez kérte a Társulat, s közvetve az egész magyar marxista történettudomány segítségét.

Ezután *Unger Mátyás*, a Tankönyvadó Vállalat szerkesztője tartott referá-
kimot „Új célkitűzések, új eszközök történelemtanításunkban” címmel. Előadásátán tartalmi és módszertani szempontból blemezte középiskolai tankönyveinket, veamint azokat a részben már meglévő, lnyagabb részben azonban most készülő segédleteket, amelyre a tanári munka színvonalasabbá tételét vannak hivatva szolgálni. — *Szabó József* szakfelügyelő a Vas megyei középiskolai történelem-szakkörök tapasztalatait összegezte. Beszámolójának az adta meg a jelentőségét, hogy az új középiskolai oktatási rendszerben — mint ismeretes — egyre növekszik a szakköri munka jelentősége.

A bevezető referátumokat a felvetett kérdések beható vitája követte, melyen 12 hozzászólás hangzott el kutatóintézeti történészek, egyetemi előadók és oktatás-ügyi dolgozók részéről. — A vita tanulságait az ülést vezető *Sinkovics István* egyetemi tanár összegezte, majd értékelte a három nap munkáját és — a szíves vendég-látásért köszönetet mondva a Vas megyei Pártbizottságnak és megyei tanács VB-nak — a vándorgyűlést bezárta.

A Társulat Vas megyei vándorgyűlése, valamennyi résztvevője számára, gazdag élményanyagot nyújtott. Sikere a hasonló jellegű — kutatókat és tanárokat egyaránt mozgósító — jövőbeni rendezvények célra-
vezető voltát bizonyítja.

*

A Magyar Történelmi Társulat — a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztályával karöltve — 1959. június 10-én vitaülést rendezett XV. századi társadalom- és jogtörténetünk néhány

kérdéséről. A vita alapjául *Mályusz Elemér*: „A magyar rendi állam Hunyadi korában”, valamint „A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog” című tanulmányai és a szerző referátuma, továbbá *Mollay Károly*: „Das Ofner Stadtrecht” című forrás-kiadványa és korreferátuma szolgáltak. Mályusz Elemér ismertette a vita alapját képező két munka keletkezésének a körülményeit és behatóan foglalkozott a magyar rendiség-történet jelenlegi helyzetével. Hangoztatta, hogy a rendiség problémáinak kutatása távolról sem valamiféle elavult kedvtelés, hanem a polgári marxista történészek által egyaránt nagyra értékelt kutatási irány. Számunkra, magyarok számára pedig azért is jelentős, mert jőformán még csak a kezdetén vagyunk a problémák felvetésének. Javasolta, hogy történettudományunk kapcsolódjék újra be az ez irányban folyó munkálatokba és képviseltesse magát a nemzetközi konferenciákon. — A továbbiak során az előadó rámutatott, mennyire fontos volna középkori forrás-anyagunk összegyűjtése és publikálása. Ha például a Hunyadi-kor két évtizedének az oklevelei — kiadottak és kiadatlanok — kivonatokban és regesztákban időrendben közzé volnának téve, a kutatók nagyon sok munkát megtakaríthatnának.

A művekben, illetve referátumokban felvetődött kérdésekhez a vitaülésen hozzászólott *Sarlós Márton* egyetemi tanár, *Csizmadia Andor* docens, *Bónis György*, a budapesti I. sz. Állami Levéltár, valamint *Komjáthy Miklós*, az Országos Levéltár munkatársa. A vita tanulságait *Székely György*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektorhelyettese, a Társulat főtitkára összegezte.

*

A Társulat felolvasó ülése keretében *Molnár Erik* akadémikus, a Társulat elnöke 1959. június 19-én előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián „A kapitalizmus megdöntésének történeti útjairól” címmel. A marxista—leninista elmélet egyik alapvető kérdése — hangoztatta Molnár Erik —, hogyan fog végbemenni a ma még kapitalista rendben élő országok szocialista átalakulása. Hogyan fog végbemenni különösen a legfejlettebb kapitalista országokban, amilyenek az Amerikai Egyesült Államok és Anglia.

Marx erre a kérdésre — folytatta az előadó — határozott választ adott. A kapitalizmus *forradalmi úton* való megdöntését a fejlett kapitalista országokban történetileg szükségszerűnek tartotta és ezt a történeti szükségszerűséget a munkásosztály abszolút elnyomorodásából vezető le. Mint Marx a „Tőké”-ben kifejtette, a

kapitalizmusban a tőkefelhalmozódás egybefonódik a technikai fejlődéssel és a munkaintenzitás növekedésével. A technikai fejlődés és a munkaintenzitás növekedése következtében viszont a felhalmozódó tőke munkaerőkereslete nagyságához képest egyre csökken, ennek növelő-kezménye pedig, hogy a munkaerő kereslete kínálatához képest szintén egyre csökken. Ezért folyton növekszik a munkanélküliek ipari tartalékserege is. Ennek nyomása alatt viszont a dolgozó munkások munkabére egyre süllyed. Ebben áll a legrovidebben kifejtve és lenyegére visszavezetve, az abszolút elnyomódás törvénye.

Molnár Erik ezután leszögezte: az abszolút elnyomódás nem tisztán gazdasági jelenség, hanem van politikai oldala is — és a marxizmus számára, a szocializmus győzelme szempontjából, az abszolút elnyomódásnak éppen a politikai oldala a fontos. Ez abban áll, hogy végszükséget teremtve, a munkásosztályt a forradalom útjára kényszeríti.

Az előadó a továbbiakban rámutatott: a kapitalista termelés ciklikus ingadozásai mellett az abszolút elnyomódás döntő súllyal a válságperiódusokban realizálódik. Az abszolút elnyomódás törvényét, mint a kapitalizmus legtöbb törvényét azonban Marx tendenciális jellegűnek tekintette, azaz olyan törvénynek, amely előbb-utóbb feltétlenül érvényesül, de vannak idők, amikor háttérbeszorul, mert „abszolút érvényesülését ellene ható körülmények feltartóztatják, meglassítják, meggyengítik.” Marx ugyanis — módszertanilag helyesen — a kapitalizmus konkrét valóságának leegyszerűsített, absztrakt képéből indult ki, elvonatkoztatva többek között a kapitalisták és hasonlóképpen a munkások szervezett, tervszerű együttműködésétől. A kapitalizmus gazdasági törvényei tehát Marxnál olyan absztrakciókon alapulnak, amelyek mellett lehetséges, hogy egyes bonyolultabb jelenségeket szabályozó gazdasági törvények a konkrétabb valóságban nem érvényesülnek, mert az utóbbiból eredő törvények hatásait megtörik.

Előadása további részében Molnár Erik a társadalmi gyakorlatban, ipari ciklusokként vizsgálta meg az abszolút elnyomódás törvényének működését, és pedig külön-külön Angliában és az Egyesült Államokban. A két ország elmúlt 100 éves fejlődésének elemzéséből végkövetkeztetésként azt a tanulságot vonta le, hogy a munkásosztály — az ipari ciklusok egész sorozatát tekintve — abszolút értelemben sem Angliában, sem az Egyesült Államokban nem nyomorodott el, ellenkezőleg, meg-

határozott történeti okok következtében életszínvonala végeredményben itt is, ott is emelkedett. A tények ezt igazolják és a marxizmus, amelynek nincs szüksége illúziókra, a tényekre támaszkodik. Más képet kapunk azonban — folytatta az előadó —, ha az egyes ipari ciklusok *válság-szakaszai* tekintjük. A válság tömegmunkanélküliséget idéz elő, s a válságban — és az azt követő depresszióban — a munkanélküliek abszolút értelemben elnyomórodnak. A munkások abszolút elnyomódása a teljes és a részleges munkanélküliség alakjában minden válságban újra és újra megismétlődött, és pedig úgy, hogy az abszolút elnyomódás az első világháború után nagyobb méreteket öltött, mint korábban. A két világháború között azután az abszolút elnyomódás meg is szülte azt a hatást, amelyet a marxizmus hozzáfűz. Az abszolút elnyomódás két országban is — Olaszországban az első világháborút követő válságban, Németországban az 1929—32. évi válságban — a forradalom felé hajította a munkásosztályt és a kapitalizmust mindkét országban csak a fasizmus menthette meg, amely a polgári-demokratikus intézmények megszüntetésével és a tömegterror bevezetésével megelőzte a forradalmat.

Molnár Erik ezután bírálta egyes burzsoá ideológusok állításait, akik abból a tényből, hogy a második világháború után nem volt olyan válság, amely a vezető országokban a kapitalizmust megrendítette volna, messzemenő következtetéseket vonnak le a tőkés rend életképességét illetően. Rámutatott arra, hogy az állami intervencionizmus Keynes által kidolgozott elmélete és gyakorlata maga is a kapitalizmus általános *politikai* válságának a terméke. A Szovjetunió és a többi szocialista ország léte és válságmentes gyors haladása mellett ugyanis — hangoztatta — a kapitalizmus nem tud elviselni még egy olyan mély válságot, amilyen az 1929. évi volt, nem tudja még egyszer elviselni a tömegmunkanélküliség évtizedeit, anélkül, hogy az összeomlás ne fenyegeje. A kapitalista monopóliumok szervezett és koncentrált hatalma, a monopolkapitalista állam ezért arra kényszerül törekedni, hogy egy újabb válság kitörését megelőzze és a munkanélküliség minimális szinten tartásával a dolgozók többé-kevésbé teljes foglalkoztatottságát biztosítsa. Ez az út azonban járhatatlan, mert a teljes foglalkoztatottság a munkabérek emelkedését vonja maga után és ezzel veszélyezteti a profitot, a kapitalista termelés célját és fejlődésének alapját.

A továbbiakban Molnár Erik két olyan alapvető törvényre mutatott rá, mely

— a monopolkapitalista állam minden gazdasági és politikai manővere ellenére is — tendenciája szerint egyre növekvő munkanélküliséget kell, hogy előidézzon. E két törvény a csökkenő ütemű akkumuláció, valamint a gyorsuló technikai fejlődés törvénye. Ezek hatására a növekvő tömegmunkanélküliséggel egybekötött válságok, tehát a tömegek növekvő abszolút elnyomódása ma is ott fenyeget a vezető kapitalista országok látóhatárán. Az abszolút elnyomódás pedig a forradalmi felkelés útjára kényszerítheti a legfejlettebb kapitalista országok munkásosztályát és dolgozó tömegeit is. A munkásosztály szocialista fejlődése irányában hat a statisztikai pontossággal kimutatható relatív elnyomódás ténye is, az ti., hogy a kapitalizmus fejlődése folyamán a munkateljesítmény a reálbérnél gyorsabban nő, tehát a társadalmi termékek viszonylag egyre kevesebb része jut a munkásosztálynak és viszonylag mind nagyobb része a kapitalistáknak.

Befejezésül az előadó az Amerikai Egyesült Államok és Anglia munkásosztályai előtt álló perspektívával foglalkozott. Hangoztatta, hogy a szocializmus történetileg elkerülhetetlen, *szükségszerű* megoldás a vezető kapitalista országok számára is. Megfelelő történeti körülmények között elkövetkezhetik az az idő — mondotta —, amikor az angol és az amerikai munkásosztály, élén forradalmi pártjával és mögötte a dolgozók széles tömegeivel, békés eszközökkel, demokratikus-parlamentáris úton végrehajtja a szocialista átalakulást. Ezt a perspektívát rajzolta fel a nemzetközi munkásosztály előtt a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusa, mint az egyik utat, amely a szocialista átalakulás felé vezet. A másik lehetséges út a forradalmi felkelésen át halad. A történelem fogja majd eldönteni — zárta be előadását Molnár Erik —, hogy a fejlődés az egyik vagy másik kapitalista országban hogyan megy majd végbe.

A tanári tagozat rendezvényei:

A Történelmi Társulat tanári tagozatának új választmánya 1959. február 25-én megtartotta alakuló ülését. A választmányi ülés megvitatta a történetkutatók és történelemtanárok közötti együttműködés lehetőségét, a tanári tagozat előadástervezetét és határozatot hozott a középiskolai történelemszakkörök társulati patronálásáról. Ennek értelmében az 1959/60. tanévtől kezdve a Társulat egy-egy felkért

szaktörténész útján konzultációs segítséget nyújt a szakkörvezető tanároknak.

*

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata és a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium rendezésében 1959. március 18-án *Hahn István* egyetemi docens előadást tartott „A római birodalom és a kereszténység” címmel. Az előadó az 1947 óta napvilágra került ún. Holt-tengeri tekercsek alapján ismertette a történeti kutatások legújabb eredményeit a korai kereszténységre, illetve a kereszténység előtörténetére vonatkozólag. Ezek a leletek egy olyan szektára vetnek fényt — mondotta —, amely világtól elforduló, szigorúan önmagába zárkózott életet élt az i. e. 135 és i. sz. 68 közötti időben. A szekta tagjai idealista-utópikus jellegű vagyonszűkítést alkottak: a szektába való belépéskor mindenki köteles volt vagyonáról lemondani, közösen dolgoztak és munkájuk eredményét közös kasszába adták. Életmódjukat egy — félig legendás, félig történelmi hiteltű — személy, az „igazság mestere” tanítására vezették vissza, aki az iratok szerint valamelyik főpap által szenvedett halált. Szertartásai — a borból és kenyérből álló „szent étkezés”, a bűnök alól megtisztító fürdés, az oktató célu összejövetelek — rokonságot mutatnak analóg keresztény jelenségekkel, a legkorábbi keresztény gyülekezetek életével. E szekta tagjai mindamellett — egyes katolikus egyházi szerzők feltevéseivel szemben — nem voltak keresztények, de életmódjuk, hiedelmek, szertartásai, amelyek szoros kapcsolatot mutatnak az esszénizmussal, kétségtelenül a keresztények közvetlen előfutárai közé sorolják őket. Általuk azon körök egyike szólal meg *saját szavaival* (és ez adja az újdonság varázsát), amelyek a korai kereszténység ideológiáját meghatározták.

Előadása befejező részében Hahn István nyomatékosan hangsúlyozta: az újonnan előkerült leletek is bizonyítják, hogy a kereszténység ideológiája azoknak a köréből eredt, akik — akárcsak a szekta tagjai — meghasonlottak a rabszolgaság és elnyomás világával, s egy idealista-utópikus módon szervezett kommunista társadalom megteremtésével akarták legyőzni a „hazugság embereit”. Az új kutatások tehát — mutatott rá Hahn István — a kereszténység keletkezéséről szóló marxista koncepciót igazolják.

*

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata és a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium előadássorozata keretében 1959.

április 15-én *Borzák István* kandidátus tartott előadást „Historiográfiai kérdések az ókori történelem tárgyköréből” címmel. Az előadó — „Az Antikvitás XVI. századi képe” című készülő monográfiájából vett részletek alapján — azt vizsgálta, hogy mit vett át a keresztény középkor az antik történeti hagyományokból, milyen szempontok szerint történt a kiválogatás, s mi volt a szerepe a „pogány” ókor hagyatékainak a kialakuló új társadalmi rend ideológiájának megszilárdításában. Ezt a folyamatot Borzák István néhány közismert ókori történeti szereplő későbbi irodalmi értékelésével szemléltette. Ismertette a középkori Kyros-, Nabukodonozor-, Daireios- és Alexandros-kép kialakulásának egyes történeti motívumait, majd részletesen foglalkozott a kialakuló kereszténység ideológiájában oly nagy szerepet játszó Augustus-értékeléssel. A rabszolgatartó társadalom súlyos megrázkódtatásai közepette megújodásra vágyó világ a vallásos formanyelv azonos szólamaival ünnepelte a béketeremtő császárt, a várt aranykor megvalósítóját és a másik szótért, azok vágyainak a kifejezőjét, akik egy „nem e világról való” király eljövételében reménykedtek. A társadalmi szükségleteknek megfelelő képzetkincset — mint mondotta — kezdetben a római császárság sajátította ki, de rövidesen egy feltörekvő új erő jelentette be és érvényesítette igényeit a múltból meríthető ideológiai eszközökre. A II. századtól kezdődőleg valóságos „Augustus-teológia” alakult ki, de a római császárkor első három századának úgyszólván minden szereplőjével és mozzanataival kapcsolatban ki lehet tapintani a keresztény igények utólagos érvényesítésének historiográfiai ravaszságait. A keresztény történeti konstrukciókban — korántsem mindig objektív motívumok alapján — a hagyomány jókra és hitványakra, az isteni teleológia készséges eszközeire és elavult theomachoszokra, az antikrisztus példányképeire polarizálódik, akiknek büntetési kézé tartozik többek között emléküik megbélyegzése is (Nero, Domitianus, Decius, Valerianus, Julianus).

Borzák István azt a módszertani tanulságot vonta le fejtegetéseiből, hogy még oly becses forrásaink alkalmi felhasználásait sem érthetjük meg, illetve értékelhetjük helyesen az illető kor társadalmi valóságának, az alap és felépítmény bonyolult kölcsönhatásának figyelembevétel nélkül.

A Társulat vidéki csoportjainak életéből:

Pécsett a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja és a TIT Baranya

megyei szervezete rendezésében 1959. január 21-én *Málik László* előadást tartott: „A bolyi termelőszövetkezet története” címen. — Ugyancsak a két szervez. társrendezésében február 18-án „Pécs nevének eredete” címmel *Reuter Kamilló* tartott előadást. Korreferált *dr. Zsolt Zsigmond*.

*

A rövid látogatásra hazánkba érkezett *Albert Scbul*, a párizsi Sorbonne professzora, neves francia marxista történész, a Társulat Keletmagyarországi Csoportja rendezésében 1959. április 2-án előadást tartott Debrecenben a mai francia történetírás helyzetéről. *Bán Imrének*, a Kossuth Lajos Tudományegyetem dékánjának üdvözlő szavai után Soboul professzor részletes áttekintést adott a francia történetírás elmúlt félévszázadáról, s behatóan elemezte annak két fő irányzatát, a politikai történetet előtérbe állító konzervatív irányt, valamint az „Annales” körül csoportosult gazdaságtörténeti iskolát, melyre már a marxizmus bizonyos elemei is hatást gyakorolnak. — Az értékes előadásért, melyet a nagyszámú hallgatóság élénk érdeklődéssel kísért, *Szabó István* professzor mondott köszönetet.

Új társulati kiadványok:

Az Akadémiai Kiadó és a Magyar Történelmi Társulat kiadásában — különnyomatként a Századok 1957. évfolyamából — megjelent *Mályusz Elemér* „A magyar rendi állam Hunyadi korában” című tanulmánya. Mályusz Elemér munkája, amely a magyar történelem 1437-től 1458-ig terjedő két évtizedét teszi vizsgálat tárgyává, alapvető jelentőségű, új eredményeket tartalmaz a XV. századi Magyarország politikai és társadalomtörténetére vonatkozólag.

A Társulat gondozásában az Akadémiai Kiadó megjelentette Kossuth Lajos összes munkáinak IV. kötetét, amely az Országgyűlési Tudósításokat tartalmazza 1834. december 1-től 1835. augusztus 6-ig bezárólag. A kötetet *Barta István* rendezte sajtó alá.

A Bibliotheca (Gondolat) Kiadó kiadásában és a Magyar Történelmi Társulat gondozásában megjelent a „Mocsáry Lajos válogatott írásai” című kötet, amelynek bevezető tanulmányát írta, a válogatást végezte és jegyzetekkel ellátta *Kemény G. Gábor*. A kiadvány Mocsáry műveiből, országgyűlési beszédeiből, cikkeiből, tanulmányaiból és levelezéséből közli a fontosabb részleteket és bemutatja a róla szóló egykorú és későbbi irodalmat.

BESZÁMOLÓ HAHN ISTVÁN ÉS RUZSÁS LAJOS KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁJÁRÓL

Hahn István kandidátusi disszertációja (A városi lakosság és szociális mozgalmak a római birodalom bomlása idején) egy, az ókori rabszolgatartó társadalom történetében elsőrendű fontosságú — de mindeddig elhanyagolt — kérdést elemez, s helyez új megvilágításba: azt vizsgálja, hogy a rabszolgatartó társadalom általános válsága következtében kirobbanó, a római birodalom felbomlását előkészítő forradalmi mozgalmakban a rabszolgák, colonusok, szabadparaszatok és a birodalomba betelepülő barbárok mellett milyen szerepet játszottak a városi lakosság tömegei. A szerző szakít azzal a begyökeredett felfogással, hogy a III—V. századi városi lakosság nagy részében jellegzetesen antik, rendszeres ingyenes ellátásból élő proletárréteg, mely a rabszolgatartó rendszer egyik támasza, s melynek mozgalmi reakciós megmozdulások.

Szerző disszertációjában kimutatja, hogy — ellentétben az eddigi felfogással — a késő-antik városokra nem vonatkoznak azok a jellegzetességek, melyek a klasszikus városokat megkülönböztetik. A városok igazgatása, gazdasági élete és társadalmi felépítése ugyanis a IV. századra jelentősen megváltozott. Lényeges különbségek alakultak ki az egyes városok, várostípusok között. Az agrár jellegű és helyi jelentőségű kereskedőipari városok hanyatlásnak indulnak, ezzel egyidejűleg azonban az igazgatási és katonai centrumok, valamint a birodalom igényeit kielégítő iparos-kereskedő városok, élükön Konstantinápolyal, gyarapodnak. Megváltozott a lakosság szociális összetétele is. A városi arisztokrácia részleges kiválása, „kétlaki” élete mellett klientélája túlnyomórészt a vidéki nagybirtokokra költözött. Megindult a városok barbarizálódása is, a Keleten a tönkrement, nem hellenizálódott parasztság tömeges beözönlése (mely a szociális mozgalmak fő elemét adja), a Nyugaton pedig a germán törzsi arisztokrácia, a barbarizált hadsereg veteránjainak betelepítése következett. A városi iparban dolgozó elemek belül csökkent a rabszolgamunka aránya a szabadokéval szemben. E változások következtében természetesen csökkent az arisztokrácia befolyása a város életére, vezetésére s nőtt a plebejus lakosság gazdasági-társadalmi súlya, öntudatosodása, politikai aktivitása. A IV. században a városi élet és a lakosság politikai tevékenysége újjáéledt.

Ezután tér rá szerző a városi lakosság gabonaellátására vonatkozó adatok elemzésére. Ennek során megállapítja, hogy a fővárosoktól eltekintve a késő-antik városok lakossága nem részesült nagyobb mennyiségű ingyenes élelem ellátásban, így a szegény szabadok túlnyomó többségükben termelőmunkából tartották fenn magukat, miután a rabszolgák termelőmunkára alkalmazása az iparban jelentősen háttérbe szorult. Jellemző, hogy még az állami nagyüzemekben is jelentős számú elítélt vagy szabad dolgozó termelt. A városi lakosság politikai tevékenységének elemzése során a disszertáció megállapítja, hogy a II. században a városi életet kizárólag irányító oligarchia szerepét a IV. századra az államhatalom vette át. A városokat e század folyamán az államhatalom autokratikus módon igazgatta. A városi lakosság politikai vélemény nyilvánítását a dominatus úgyszólván teljesen lehetetlenné tette. Lassanként azonban a városi lakosság megváltozott társadalmi, ethnikai összetétele, a városi arisztokrácia háttérbe szorulása, s nem utolsósorban a dominatus szociális demagógiája lehetővé tették, hogy a tömegek akarata részben legális, részben illegális formákban kifejezésre jusson. A többségében dolgozó városi lakosság cirkuszi tüntetéseken, defensor civitatis és püspökválasztás alkalmával hallatta hangját, s e réteg fellépésének volt fejlettebb formája a bizanci demosok működése, vagy az önkormányzatra irányuló törekvés is.

Hahn István disszertációjában cáfolja azt a szemléletmódot, mely a városi felső réteg, a curialisok tönkremenetelében látja a curiak elnéptelenedésének és az e folyamatot gátolni kívánó állami intézkedések okát. A disszertáció megállapítja, hogy nem a curialisok tönkremeneteléről, hanem az ordo curialis differenciálódásáról van szó, amelynek során sokszor nem a curialis tönkremenetelét, hanem ellenkezőleg, magasabb társadalmi osztályokba történő emelkedését figyelhetjük meg. A disszertáció szerint a curiak elnéptelenedésének döntő oka a közéleti tevékenységekből fakadó előnyök és az ezzel járó kötelezettségek egyensúlyának felbomlása volt.

Disszertációja következő fejezetében a szerző világos áttekintését nyújtja a városi adók, a városi lakosság különböző rétegeire nehezedő egyéb kötelezettségek és mentesítések rendszerének, valamint az e téren bekövetkezett változásoknak, majd a városi lakosság osztályharcát és politikai mozgalmait elemzi. Először számbaveszi azokat a rétegeket, melyek esetleg külön-külön, gyakrabban együttesen fordultak szembe a városi vezetéssel, rendszerint az államhatalommal. A megmozdulásokat a városok élelmézésében beálló zavarok, az adók fokozása, a barbár támadások (melyekkel kapcsolatosan alapvetően eltér a keleti barbárelenes városok állásfoglalása a nyugati, a barbárokkal rokon-

szervezőktől), a különféle trónkövetelők fellépései és a város körzetében lezajló parasztfelkelések válhatták ki. A mozgalmak ideológiáját a cinikus filozófia, az eretnekségek, néhány alkalommal a hivatalos egyházi tanításba átöröklődött őskeresztény eszmék alkották.

A késő ókori városi megmozdulások — mint a disszertáció megállapította — konkrét céljaikban, osztályösszetételükben, ideológiájukban nem voltak egységesek. A városi lakosság politikai törekvéseinek eltérő voltát az a belső ellentmondás eredményezte, mely egyfelől a dominatus elleni fellépésükben, másfelől azonban a városi lét stabilitását biztosító imperium fenntartására irányuló törekvésükben jutott kifejezésre. Ez a belső ellentmondás a birodalom különböző területein más és másképpen oldódott fel, amivel jelentős tényezője lett a nyugati és keleti területek sok szempontból eltérő fejlődésének. Ebből a perspektívából tekintve a dolgozó városi tömegek fellépéseinek progresszív jelentőségét nem lehet egészében tagadni.

A disszertáció az opponensek és hozzászólók részéről egyaránt nagy elismerést aratott. *Dobrovits Aladár* opponensi véleményében annak a felfogásának adott kifejezést, hogy a disszertáció „az utóbbi évek egyik legjelentősebb tudományos munkája. . . a késői ókorral foglalkozó, nemcsak a nem túlságosan bő magyar, de a nemzetközi irodalomban is”. Kiemelte, hogy a disszertáció, mind szemléletében, mind módszerében marxista. Ugyanezt a véleményét hangoztatta a másik opponens, *Szádeczky-Kardoss Samu* is, aki kiemelte azt is, hogy a disszertáció egy alapvető kérdést helyez teljesen újszerű megvilágításba.

A Hahn István disszertációjának egészét illető elismerő vélemények mellett az opponensek a feldolgozás több hiányosságára is rámutattak és több kérdésben vitába szálltak a szerző felfogásával. *Dobrovits Aladár* a régészeti adatok, a Pannónia történetére vonatkozó adatok és az egyháztörténeti források feltárásának elhanyagolására mutatott rá, elsősorban azonban azt hiányolta, hogy a disszertáció, mely sok közhelyként ható állítást megdöntött és „a születő új kibontakozását látta meg ott is, ahol az eddigi kutatás csak az elhaló régivel találkozott”, éppen e tekintetben nem eléggé következetes. Szerző ugyan a történeti anyag feltárása során bátran szembenéz tekintélyekkel és általános elfogadott tézisekkel, de *végső* szövegezésében sokszor kompromisszumot keres az általa feltártakból szükségszerűen adódóak és a köztudatban meggyökeredzett felfogás között. *Dobrovits Aladár* felfogása szerint ugyanis a disszertáció eredményei sok vonatkozásban szükségessé teszik a rabszolgatartó társadalomról, annak struktúrájáról vallott egész felfogásunk átalakítását. A disszertáció egyik hiányaként azt állapította meg, hogy a szerző e problémát nem veti fel, nem tartja szükségesnek megválaszolni. Pedig a Hahn István által felvázolt képből, „amelynek egyes adatait a korábbi fejlődési stádiumra is visszavetíthetjük, a római százárkori rabszolgatartó társadalomnak eddig — úgy véljük — statikus ízű szemléletétől eltérő körvonalait kell nyernünk. Nem kell és nem is lehet mindenütt a kevésszámú rabszolgatartókat és a szolgálatukban görnyedő rabszolgák tízezeit vagy százezeit keresnünk. A mezőgazdasági termelésben korábban azért nem, mert az eminensen rabszolgatartó nagybirtok mellett a kis középbirtokok, szabad parasztok túlsúlya vitathatatlan, az ipari termelés zömében azért nem, mert különösen a finomabb iparokban a rabszolga termelés nem kifizetődő. Későbbiekben az ipari termelésre vonatkozóan Hahn világos képet nyújt: a rabszolgák ipari termelését csak egyes iparágakban vagy a fabricáknál látja valamelyes súllyal megjeleni — itt a jogilag szabad bérmunkás kizsákmányolása kifizetődőbb —, a mezőgazdasági termelésnél viszont éppen a Hahn által másutt elemzett patrocínium és colonátus volt a fejlődés útja.”

Ezen elvi jellegű megállapítás mellett *Dobrovits Aladár* hiányolta azt, hogy a disszertáció, mikor kimutatja a keleti városok orientalizálódását, nem mutatja be az orientális (pun, szír, görög, zsidó) elemek elnyomulását a nyugati provinciák városaiban, Hahn István az opponensi bírálatokra adott válaszában kifejtette, hogy ennek oka a keleti és nyugati orientális elemek egymástól eltérő demográfiai, társadalmi és politikai súlya. „*Keleten* a lakosság olyan autochton, *szerves* alkatrészét tették ki, amely a *demos* szociális és politikai megmozdulásaiban *kezdeményező* szerepet vitt. . . *Nyugaton* viszont a város társadalmán kívül álló idegen test maradtak (Narbóban *külön* temetőjük volt). létszámuk is. . . elenyészőnek látszik.”

Hiányolta *Dobrovits Aladár* a városokon belüli etnikai ellentétek és a dogmatikai küzdelmekkel kapcsolatos városi belső összeütközések részletesebb elemzését is. Hahn István — mikor viszonyválaszában elismerte e kérdések kevéssé kidolgozott voltát, egyúttal — hangsúlyozta, hogy e problémák még alig vannak feltárva, monografikus feldolgozásuk még hiányzik.

Szádeczky-Kardoss Samu opponensi véleményében két, egymással összefüggő problémára utalt, mint olyanokra, melyek a disszertáció alapkoncepciójával nem egyez-

tethetők össze. A disszertáció ugyanis tényszerűen kimutatta, hogy a késői antik városok szabad népessége termelőmunkából tartotta fenn magát. „De — tette fel a kérdést az opponens — vajon kedvvel teszi-e vagy kénytelen-kelletlen, a hanyatló rabszolgatartó társadalmak ama mérgező életfelfogásától fertőzöttek, hogy a közvetlen termelőmunka igazában szolgák dolga lenne és méltatlan szabad emberhez?”

Ebben a kérdésben Szádeczky-Kardoss Samu egy fokkal tovább lépett előre. Felfogása szerint a városi nép azért ragaszkodott görcsösen a késői antik korban a városi élethez, mert az „a falusiakkal szemben, részben azok rovására élvezett előnyökhöz” juttatta, „előnyökhöz, amelyek a legszegényebb városi szabad embernek is *relative* kiváltságos helyzetet biztosítottak a társadalomban s amelyeket a dominatus rendje, amennyire ez az általános válság közepezte egyáltalán lehetséges volt, mégis csak fenntartani igyekezett.” „A principatus korának végére — folytatta az opponens — az urbanitas szerzte az imperiumban egészségtelenül túlméretezetté duzzadt, nem állott összhangban a termelő erők akkori fejlettségi fokával, amely mellett a mezőgazdasági munka részaránya messze a legnagyobb kellett legyen a gazdasági élet egészén belül. A történelmi fejlődés parancsa volt a városok hipertrofiás túltengésének felszámolása (még az ilyesmivel gyakorlatban elkerülhetetlenül együttjáró rombolások árán is). De a városi nép a falusiakkal szemben kiváltságos társadalmi helyzete miatt nemcsak tudatosan, ösztönösen sem válhatott az e történelmi parancsot is teljesítő társadalmi haladás *következetes* hordozójává; legfeljebb esetenként, sajátos történelmi pillanatokban (amilyenekből nem egyet mutat be meggyőzően Hahn István disszertációja) kerülhetett az elavult rend lerombolására hivatott erők táborába.”

Hahn István válaszában hangsúlyozta, hogy a városi lakosság szubjektív munkaiszonyát nem látja tényszerűen aláátamasztottnak. „Dolgozatomban nem egy, szubjektív munkaiszonyra utaló közlést idéztem — mondta —, ezek számát növelni lehetne. De ezek a források (mint ókori forrásaink nagy része) az uralkodó osztályokhoz közelálló körökből származnak és régismert tény — Marx éles iróniával leplezi le —, hogy az uralkodó osztályok a dolgozók nyomorát hiányos munkamoráljukkal szeretik indokolni.” A kérdést eldöntő szempont az, folytatta Hahn István, hogy az állítólagos munkaiszony a munkának „elvi” megvetésén alapul-e. „A fizikai munka megvetésének antik ideológiáját a rabszolgatartó, arisztokrata osztályok egészen határozott társadalompolitikai cél érdekében alakították ki és ezt maguk az érdekelt szabad dolgozók aligha tették magukévá. Viszont éppen a rabszolgatartó társadalom hanyatló szakaszára jellemző a munka pozitívabb megbecsülése.” De Hahn István felfogása szerint nem bünyítják a Szádeczky-Kardoss Samu által feltételezett speciális városi munkaiszonyt a munkahelyhez kérésre irányuló törvények sem. „Hiszen ismeretes, hogy a collegiati és corporati megkötése párhuzamosan haladt a colonusok röghözökötésével. A törvényhozás nem is annyira a csavargás ellen irányul (a *latrones* közé tipikusan szökött rabszolgák menekültek), mint inkább a munkahely és munkakörülmények önkényes (és a dolgozóra nyilván előnyösebb) megváltoztatása ellen. A collegiatusok *nagyszámban* menekültek a colonusok közé. . . Más alkalommal a collegium centonariorum soraiba való lépést kell megtiltani. . . Tehát a városi dolgozók szökésének célja tipikusan nem a munka nélküli élet ilyen vagy olyan formája, mint inkább kedvezőbb munkaviszonyok elérése. Ezt egész sor törvényhellyel lehet igazolni. . . amelyek a munka *önkéntes* vállalását (tehát a munkahelytől való szökés ellentett oldalát) is a reális lehetőségek között tartják számon.”

Hahn István utalt arra, hogy az ő és Szádeczky-Kardoss Samu felfogása közti ellentétet az határozza meg, hogy a késői antik-urbanitás társadalomgazdasági helyzetét másképpen ítélik meg. Szádeczky-Kardoss Samu „... úgy látja, hogy a késői-ókori városi lét is elsősorban megengedhetlen előnyöket, »kiváltságos helyzetet« jelentett a falusi lakossággal szemben, és egészében véve egészségtelenül túlbujánzóvá lett az egész imperiumban. De túlnőnek-e ezek az előnyök azon, amit minden, fejlett urbanitással rendelkező osztálytársadalom a városi lakoságnak a városi település magasabb fokú szervezethez folytat minden esetben — a kapitalista társadalomban is — nyújtani képes? . . . Ha a városi lét olyan egyértelmű előnyöket nyújtott volna, mint opponensem feltételezi, mivel magyarázzuk, hogy a városi dolgozók — az idézett szövegek szerint — a IV. század végén *tömegesen* . . . menekültek a colonusi sorsba?” De a városiasság túlméretezettsége sem egyértelmű. Míg a Nyugaton a városok elnéptelenednek, a bizánci birodalom területén egyidejűleg felvirágzanak, s alapját adják a birodalom gazdasági, társadalmi és politikai felvirágzásának a XI. század végéig. De a disszertáció szerzője nem látott alapvető érdekellentéteket a városi plebejus lakosság és a falusi lakosság között sem.

Hahn István disszertációjának vitája, ha nem is eredményezett minden vitatott kérdésben végleges megállapodást a szerző és az opponensek között (nyitvamaradt pl. a Szádeczky-Kardoss Samu által felvetett kérdés a városi lakosság munkaiszonyára vonatkozólag, s az orientális elemeknek a nyugati városokban játszott szerepe sem oldódott meg véglegesen stb.), mégis az által, hogy felvetette a kérdéseket s egyes kérdéseket meggyőzően világított meg és kiélezte a problémákat, kétségtelenül előrevitte a magyar ókor-kutatást e fontos probléma vonatkozásában.

*

Ruzsás Lajos kandidátusi disszertációjában (A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1790) azt tűzte célul maga elé, hogy bemutassa, milyen hatalmas munkát végzett a parasztság a XVIII. században az egykor török uralom alatt levő Baranyában, miközben a terméktöbbletéből mind nagyobb részt magának igénylő földesúri hatalommal kellett egyre inkább éleződő küzdelmet vívnia Ruzsás Lajos e kérdéseket négy egyházi nagybirtok, a pécsi püspök, a káptalan, a papnövelde és a székesegyház uradalmainak esetében azok levéltára alapján, a többi uradalomra vonatkozólag a megyei levéltár közigazgatási anyaga alapján vizsgálta meg. Ezek az uradalmak Baranya megye különböző gazdasági tájegységein feküdtek, s a disszertáció — a jobbágyságnak a táj adottságaival összefüggő gazdálkodása és az egész megyét átfogó parasztmozgalmak esetében — vizsgálatát e négy uradalom határán túl is kiterjesztette.

A disszertáció részletesen tárgyalja a Baranya megyei nagybirtokok kialakulásának, megszilárdulásának történetét. A pécsi püspök és káptalan 1703-ban szinte utolsóként kapta birtokadományát, így jogait csak nagyarányú birtok- és határpercek árán tudta érvényesíteni. A Batthyány-, az Esterházy-családok és a Savoyai Jenő herceggel folytatott perek során megsemmisült a baranyai köznemesség. A Neoaquistica Commissio már a török kiűzése után megkezdte a megyei köznemesség jobbágy-sorba süllyesztését; ezt a munkát a XVIII. században Baranyában a nagybirtokosok fejezték be.

Az uralkodói adományok, vételek, birtokpercek, vesztegetések és véres erőszak útján létrejött baranyai egyházi nagybirtokok belső szervezete eltért azokétól a nagybirtokokétól, melyek az ország török által nem érintett részein feküdtek. A baranyai uradalmak kevés gazdasági tisztjükkal, sok fegyveresükkel jórészt a királyi Magyarország előző, XVII. századi nagybirtokainak a képét mutatták, illetőleg azokra emlékeztettek.

A baranyai nagybirtokok a XVIII. század elején nagyarányú telepítési tevékenységet fejtettek ki, aminek következtében a parasztság egyes rétegei között jelentős jogi különbségek keletkeztek. A megyében a török uralmat átélő magyarok szokás szerint szolgáló, szabad költözéssel nem rendelkező jobbágyok voltak. A horvátok és szerbek viszont rendszerint szóbeli megállapodással szerződött, szabadon költöző alattvalók voltak, míg a német jobbágyok jogait frott szerződésekben rögzítették le. A kezdetben mérsékelt terményszolgáltatásokat a földesurak a birtokok benépesülésének arányában kezdték emelni. Eleinte csak a termék-, majd a pénzjáradékokat is növelték, s ezzel párhuzamosan a szerb és horvát jobbágyokra is az örökös jobbágyság terheit ruházták, ha még meg is hagyták szabad költözésüket. A XVIII. század 40-es éveitől kezdve megkezdődött a földesúri allodiumok kiépítése is.

A disszertáció következő fejezetei az uradalmak jobbágyszolgálatát földhasználatát, gazdálkodását ismertetik. Szerző bemutatja, hogyan alkalmazkodtak a jobbágyok a táji sajátosságokhoz, hogyan növelték a termelőterületet. A megye ekkor három tájegységre tagolódott. Délnyugati részét, a Dráva mentén és az attól a Mecsekig terjedő síkságot, melynek lakossága igen ritka, állatállománya pedig alig volt, a Dráva s a mocsarak, tavak, vadvizek uralták. E területen a XVIII. században tovább folytatódott a rideg-állattartás. A gabonavetések az áradások vitték el, az elpusztult vetést általában másodveteményekkel pótolták. A jobbágyság megélhetésében e területen nagy szerepet játszott a gyűjtögetés és a zsákmányoló gazdálkodás. Ezért nagy terhet jelentett számukra a földesúri jogok érvényesítése, de különösen a robotterhek emelése.

A másik tájegység a megye északi része, a Hegyhát volt. Itt is elsősorban az állattartás volt a jobbágyság fő foglalkozása. A hegyoldalakon megkezdődött az irtások útján a falvak határának szélesítése, de a jobbágyság — a mostoha természeti viszonyok következtében — kukoricát és kisebb értékű gabonaneműeket (köles, hajdina) termeszthetett. Robottal e területet a XVIII. század első felében nem terheltek, így a jobbágyság csak a pénzterhek emelését érezte sérelmesnek. Baranya megye keleti területeit — a harmadik

tájegység — jóminőségű szántóföldek alkották, míg a domboldalakon igen jó lehetőség kínálkozott szőlőművelésre. E területen a jobbágyság a falvak határait kezdetben szabad foglalással birtokolta és vudtalajváltó rendszerben művelte. A lakosság növekedésével azután rátértek az újraosztásos földközösségi birtoklásra és az örökszántásos határháználra. A nagyobb községek lakói végleg felosztották egymás közt a határt és állandó telekszervezetet alakítottak ki.

A földesúri kizsákmányolás növekedése, a jobbágyföldek összeiratása, a termék- és pénzszolgáltatások emelése, a földesúri jogok bevezetése, majd a robot növelése, s ezzel párhuzamosan a magyar, horvát és szerb jobbágyok örökös jobbágyságba kényszerítése a parasztság egész megyére kiterjedő ellenállását váltotta ki. De az erősödő paraszti ellenállás sem tudta megakadályozni, hogy az úrbérrendezéskor a roboton alapuló feudális gazdasági rend valamennyi eleme ne erősödjék meg a Baranya megyei uradal-
mokban.

Az úrbérrendezés után a Baranya megyei uradalmak bekapcsolódtak a nyugat-dunántúli piacba. A jobbágyok is kezdtek árutermelőkké válni. Megindult a helyi, a mezővárosi piac kialakulása. Az uradalmak gazdálkodásában azonban a súlypont továbbra is a terményjáradékon és a földesúri jogokon volt. A házi kezelési uradalmi manufaktúrák (lisztörölő, olaj- és fűrészmalmok, bőri manufaktúrák, hamuzsírugetés) még többnyire ráfizetéssel dolgoztak. Vállalkozásainak kudarca után a pécsi káptalan majosiági szántóit növelte úgy, hogy a jobbágytelkek felmérése során a jobb földek helyett rosszabbat vagy éppen új írtásterületet adtak a jobbágyságnak, készen arra, hogy ez utóbbiak írtá-sáért járó összeget is kifizessék.

Az úrbérrendezés után Baranya megye három tájegységének gazdasági arculata új vonásokkal gyarapodott. A jobbágyság mindenütt hatalmas munkát végzett. S ha Baranya megye fejlettségi szintje a XVIII. század végén még nem is érte el a török uralom alá nem került nyugat-dunántúli megyékét, gazdasági helyzetének javulása mégis olyan számottevő volt, hogy országos adóját 1802-ben felemelték.

Ruzsás Lajos disszertációja mind az opponensek, mind a vita résztvevői részéről őszinte elismerést aratott. Az opponensek elsősorban a munka anyaggazdagságát emel-
ték ki. Ruzsás Lajos „disszertációjának legnagyobb érdeme — mondotta *Ember Győző* — opponens —, adatokban való gazdagsága, olyan adatokban, amelyek nemcsak arra alkal-
masak, hogy a baranyai parasztság XVIII. századi történetét világítsák meg, hanem lehetőséget nyújtanak arra is, hogy a baranyai helyi viszonyokból következtethessünk e század történetének általános problémáira is”. „A szerző disszertációjából most világosan látjuk — folytatta —, hogy a baranyai egyházi nagybirtokokon a parasztság hogyan vívta meg harcát a természettel, hogyan lett lépésről-lépésre haladva urrá annak ellenkező erőin.” Kiemelte *Ember Győző* azt is, hogy a szerző munkája napfényt derít arra, hogy a nagybirtok megerősödése a XVIII. század folyamán „részleteiben hogyan történt, . . . milyen hatással volt a birtokos osztály többi rétegére, a közép- és kisnemességre, nemkülönben a jobbágyosztályra”. A disszertációnak ugyanezekre az erényekre mutatott rá *Szabad György*, a másik opponens is, amikor hangsúlyozta, hogy „Ruzsás Lajos munká-
jának értékeit számbevéve első helyre feltétlenül azt a nem kevés fáradsággal, annál több eredménnyel végzett anyagfeltárást kell helyezni, amely lehetővé teszi, hogy az elvadult országrész kultúrtáji alakítását és az ezt a hatalmas teljesítményt végrehajtó parasztságnak újra a feudális kizsákmányolás szoros igájába parancsolását a valóéhoz híven magunk elé idézhessük.”

Az elismerések mellett azonban az opponensek és a hozzászólók számcsa olyan problémát vetettek fel, melyekre a disszertáció még nem adott választ. Az oppo-
nensek mindenekelőtt kiemelték, hogy a disszertáció témája nincs összhangban címével. Nem az egész baranyai parasztságról ír a szerző, hanem csak az egyházi nagy-
birtokokon élőkéről. „Baranyában azonban — mondotta *Ember Győző* — jelentős világi nagybirtokok is voltak: a Batthyány-, az Esterházy-család uradalmi, Savoyai Jenőnek, majd a kincstárnak jószágai. Ezekkel a világi birtokokkal, azok népével a szerző csak mellé-
kesen foglalkozik, rájuk vonatkozólag csak egy-két adatot említ, helyzetükre csupán következtet az egyházi birtokoknak, azok népének a helyzetéből. E tekintetben tehát a disszertáció kevesebbet ad, mint amennyit a címe ígér.” A cím és a tartalom ellentmondá-
sára hívta fel a figyelmet *Szabad György* is, aki amellet — *Ember Győző*höz hasonlóan — rámutatott „az alcímek és fejezet-címek tartalmi, az egyes fejezetek és részletek szer-
kezeti összehangolásának” néhány hiányosságára is. Az opponensek e bírálatára adott-
válaszában Ruzsás Lajos szintén elismerte az egyes szóváltott hiányosságokat, de rámutatott arra, hogy Baranya megye levéltárában csak két uradalmi levéltár van, azok is rendezetlen állapotban vannak, s ez tette szükségessé, hogy elsősorban az egyházi levéltárak anyagára támaszkodjék, abból induljon ki.

A disszertáció vitája során a legnagyobb érdeklődést, a legtöbb vitát szerzőnek az a megállapítása váltotta ki, hogy Baranya megye egyházi uradalmaiban a Mária Terézia-féle úrbérrendezés és 1848 között jelentős mértékben nőtt az úrbéri telkek száma. Szerző azonban — mint Szabad György megállapította — e fontos folyamatról alig közöl adatokat, s számos ezzel kapcsolatban felvetődő kérdést hagy megválaszolatlanul. „Vajon kiknek a kezére jutottak ezek az új úrbéres telkek, hiszen csak egy részükről mondja meg a szerző, hogy azokra német telepesek kerültek? A külföldi telepes parasztokra és az új telekosztásban részesülő hazaiakra (akiknek társadalmi helyzetéről — telkesek voltak-e vagy zsellérek stb. — mit sem tudunk) a törvényes úrbéres járadékkötelezettségen kívül nehezedett-e még valamilyen nyílt vagy burkolt teher? Egyidejűleg került-e sor e nagyszámú új telek kiosztására vagy szakaszokban, és pontosabban mikor, hiszen a szerző nem határozta meg, hogy a telekszám nagyarányú gyarapodására a papneveldei uradalomban 1767—1848 között, illetve a káptalani uradalomban 1767—1797 között mikor került sor.” „... mivel bizonyíthatja, hogy nem „antiqua sessio”-k úrbéri telkekké alakításáról van csupán szó, melynek esetében a telekszám megszorodhat a parasztkézen levő földmennyiség gyarapodása nélkül is, hanem valóban új telkek ki-méréséről?”

A Szabad György által felvetett kérdések körül élénk vita alakult ki. Hozzászólása során *Barta István* elmondotta, hogy az 1828-as regnicolaris deputatio iratainak tanulmányozásakor arra a jelenségre figyelt fel, hogy 1828 körül Magyarországon 13 000 deserta telket tartottak nyilván. Tovább folytatva kutatásait megállapította, hogy az úrbérrendezés és az 1828-as összeírás közötti időszakban Magyarországon átlagosan kb. 30—40%-kal szaporodott meg az úrbéri telkek száma. Nyilvánvalóan arról van szó, hangsúlyozta Barta István, hogy a XIX. század első felében „a földtől való megfosztás folyamata nálunk nem esik olyan súlytalán, mint ahogy eddig gondoltuk. Persze volt földtől való megfosztás is, mert a szőlők, az írtásföldek elvételeinek rengeteg esetét találjuk, azután a legelőhasználat, az erdőhasználat korlátozása, valamint az elkülönözés, a commassatio, a reguláció során elkövettek a földesurak visszaéléseit, ez azonban mégsem az a jelenség, amelyet egészében a földtől való megfosztás tömeges jelenségének lehetne nevezni.” Kiemelte ugyanekkor azt is, hogy ez nem jelenti azt, mintha Magyarországon nem lett volna zselléresedés, annak oka azonban elsősorban a természetes szaporodás s másodsorban az volt, hogy a földtelen parasztok túlnyomó része ígásállat, szerszámok stb. hiányában nem tudott telket vállalni. Hozzárult harmadszor a zselléresedéshez a földesúri és állami terhek túlzott volta is. *Spira György* is kiemelte, hogy az ő tapasztalata szerint is országosan nőtt a telkek száma az úrbérrendezés után, de kisebb mértékben, mint ahogy azt az 1828-as összeírás országos összesítése az első pillanatban mutatja. „Hogy pontosan mennyi volt a növekedés, ezt... csak a tényleges úrbéri tabellákban található adatokkal való egybevetés alapján lehet megállapítani, ezt pedig községről-községre kell elvégezni és nem elegendő az országos összesítések adatait venni figyelembe.” Aláhúzza *Spira György* azt is, hogy szerinte Ruzsás Lajosnak az úrbérrendezés és az 1828-as összeírás adatainak összehasonlítását az egész megyére vonatkozólag meg kellene tennie. „Ebben az esetben ugyanis jól megállapítható volna, hogy az egyházi birtokokon tapasztalható nagyarányú változás általános érvényű-e, vagy pedig más földesurak birtokain más változásokról van-e szó.” *Szabad György* második felszólalásában indokoltan mondotta annak feltételezését, hogy mint másutt, Baranyában is sor került a tárgyalt időszakban úrbéres telkek osztására, erre utal az akkor lezajló új telepítés, de a pótlólagos telekosztás mértékének megállapítását illetően aggodalmát fejezte ki Ruzsás Lajos bizonyító eljárásának módszertani fogyatékossága miatt. Az a körülmény, hogy a jobbágyfelszabadítás végrehajtásával kapcsolatos birtokrendező úrbéri per során megállapított telekszám sok esetben jelentős mértékben felülmúlja az Urbárium idején összeírtat, egymagában korántsem igazolja a parasztság birtokának tényleges gyarapodását, országszerte az esetek jó részében — s az a feltételezése, hogy jelentős részben itt is —, vagy az „antiqua sessio” vagy a korábban is parasztkézen volt, de maradványföldnek tekintett terület átminősítéséről volt szó csupán. *Pach Zsigmond Pál* az előző felszólalásokhoz kapcsolódva hangsúlyozta, hogy a rendkívül fontos kérdést nem lehet ezen a vitaülésen megoldani; azt azonban meg lehet állapítani, hogy a magyarországi parasztság földtől való megfosztása folyamatáról eddig kifejtett nézeteknek nem elvetésére, hanem pontosabb tételére van szükség, annak kidomborításával — amit egyébként eddig is hangsúlyoztunk —, hogy a parasztság földtől való megfosztásának magyarországi fő formáját a zselléresedésben kell látni. A zselléresedés folyamatát viszont az újabb adatok világánál nem lehet úgy magyarázni, miként azt Barta István javasolta, aki szerint elsősorban természetes szaporodásról, e mellett inkapacitásról van szó. A természetes szaporodás okozta túlnépesedést ugyanis nem lehet abszolutizálni — ez vissza-

esést jelentene a polgári történetírás régebbi nézetei felé —, hanem viszonylagosan, a majorsági gazdálkodás túlsúlyra jutásától el nem vonatkoztatva kell szemlélni. „Ha tehát — folytatta — több vonatkozásban korrigálni is kell az eddig kifejtett nézeteket, — azt az alapvető összefüggést, amely az allódiális gazdálkodás uralkodóvá válása és az adatszerűen kimutatható zselléresedés, mint a parasztság földtől való megfosztásának magyarországi fő formája között fennáll, természetesen fenn kell tartani, s nem szabad homályba burkolni, hogy itt az eredeti tőkefelhalmozás folyamatának alapvető mozzanatáról van szó”.

A disszertáció vitája során a fentiekén kívül még számos részletprobléma bukkant felszínre. Ember Győző opponensi véleményében vitába szállt szerzőnek azzal a tézisével, mely szerint a XVIII. század elején a köznemesség szembefordult a nagybirtokkal, hasonlóképpen nem tartotta meggyőzőnek azt a megállapítást sem, hogy a nagybirtokosoknak nem volt tőkájük, hiszen maga a szerző idéz adatokat hagyományos egyházi nagybirtokok kölcsön-ügyletéről. *Sinkovics István* vitathatóan tartotta a disszertáció megállapításait a háziiparral, a jobbágyság árutermelésével, a parasztság differenciálódásával, a paraszti nagycsaláddal kapcsolatban. Ehelyütt nincs terünk mindezen kérdések bemutatására, csupán egyet, a Baranyába települt német telepesek problémáját emeljük még ki. *Szabad György* vetette fel opponensi véleményében, hogy nem meggyőző szerzőnek az a megállapítása, hogy a betelepült németek gazdasági technikája nem volt fejlettebb az őslakosságénál. Mint megállapította: „A baranyai némettség gazdálkodási fölénye tény, amelynek nyilvánvalóan kettős az alapja: a nagyobb települési kedvezmények (eltérő járadékformák, költözési szabadság stb.) és a történelmileg kialakult fejlettebb technikai bázis. Nincs semmi okunk, hogy ezeket a konkrét tényezőket ne vegyük számba, sőt a telepítésekkel is foglalkozó parasztságtörténeti műnek nem kevésbé éppen ez a számbavétel is feladata. Hiszen még elég ismeretesek azok a német történeti fejtegetések, amelyek a német telepes parasztság később kibontakozó gazdasági sikereit igen kevésbé ezekkel a konkrétumokkal, sokkal inkább a magyarság és más közép- és kelet-európai népek feletti »fajta« fölényével magyarázták.” Az opponensi véleményekre adott válaszában Ruzsás Lajos nem fogadta el Szabad György álláspontját, hanem korábbi felfogását tartotta fenn.

Ruzsás Lajos kandidátusi disszertációjának vitája igen lényeges kérdéseket vetett fel, s ha sokat közülök nem is zárt le, egy, a magyar társadalomfejlődés szempontjából igen nagy fontosságú problémára, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés után osztott úrbéri telkek kérdésére irányozta a figyelmet. A bíráló bizottság egyhangulag javasolta a disszertáció szerzője részére a kandidátusi fokozat odaítélését. (—)

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1958. július 1.—december 1.)

I. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

Allodiatoris Irma: A Kárpát-medence antropológiai bibliográfiája. — Bibliographie der Anthropologie des Karpatenbeckens. Összeáll. —. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 183 l.

Bakács István: A Széchenyi család levéltára. Összeáll. —. Bp. 1958, Levéltárak Orsz. Központja. Soks. 158 l. /Levéltári leltárak 5./

Catalogus concinnus librorum manuseriptorum Bibliothecae Batthyányanae. Exaratus per Robertum Szentiványi. (Ed. Bibliotheca Universitatis Szegediensis et Unio Univ. ad Investigandum Veterem Litteraturam Hungaricam.) Ed. 4. retractata, adaucta. Szeged 1958. Soks. 366 l., 3 t.

Az 1957. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 288—310. l.

Gazdag László: Hazánk területét ábrázoló régi helyszínrajzi térképek a Hadtudományi Térképtárban. FőK. 1958. 6. köt. 2. sz. 182—188. l., 3 térk.

Geyer Arthur: A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája. 1945—1958. Bev. Scheiber Sándor. Bp. 1958, A M. Izt. Orsz. Képvisellete. 167 l.

Gönczi Éva, B.—*Szabó Erzsébet*: Az 1957. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. MűÉ. 1958. 7. évf. 2—3. sz. 225—244. l.

Kardos Kálmán: A Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium levéltára. /1867—1888./ Repertórium. Bp. 1958, Levéltárak Orsz. Központja. Soks. 160 l. /Levéltári leltárak 7./

Kiss Dezső: A Földművelés- Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium levéltára. /1867—1888./ Repertórium. Bp. 1958, Levéltárak Orsz. Központja. Soks. 124 l.

/Levéltári leltárak 4./

A Magyar Kommunista Párt megalakulásának 40. évfordulója. Ajánló bibliográfia könyvtárosok számára kiállítások rendezéséhez, népnévelők munkájához.

(Összeáll. Szász Károlyné, Polgár Erzsébet, Tiszay Andor.) Bp. 1958. Soks. 7 l.

/A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár röplap-bibliográfiája 1958. 2./

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. /1958 január—március./ PtK. 1958. 4. évf. 3. sz. 214—217. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. /1958 április—szeptember./ PtK. 1958. 4. évf. 4. sz. 214—217. l.

A Magyar Tanácsköztársaság kiadványai és az első kommunista kiadványok. Az Országgyűlési Könyvtár Magyar Tanácsköztársaság különgyűjteménye. (Szerk. Vértés György.) Bp. 1958. Soks. 496 l. *Nagy Lajos*: A székesfehérvári püspökség levéltára. Összeáll. —. Bp. 1958, Levéltárak Orsz. Központja. Soks. 182 l.

/Levéltári leltárak 6./

Németh Endre: Magyar régészeti irodalom. Bibliographia Archaeologica Hungarica 1957. ÁÉ. 1958. 85. köt. 1. sz. 115—124. l.

Sopron bibliográfiája. II. pótlás. 1949—1955. [Összeáll.] Csapody István, Csatkai Endre stb. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 378—384 l.

Wendelin Lidia, F.: Mozart Magyarországon. — Mozart in Ungarn. Összeáll. —. A bev. tanulmányt írta Major Ervin. (Ford. Brodszky Ferenc.) Bp. 1958, Orsz. Széchényi Könyvtár. 203 l. /Új bibliográfiai füzetek 2./

2. Marxizmus—leninizmus

Lenin, (V[ladimir] I[I'ics]): A háborúról, a hadsefegről és a hadtudományról. (O vojne, armii i voennoj nauke.) 2. köt. Bp. 1958, Zrínyi Kiadó. 955 l.

Lenin, V[ladimir] I[I'ics] Művei. 36. köt. 1900—1923. [Kiegészítések 1.] Bp. 1958. XIII, 795 l.

Lenin, (V[ladimir] I[I'ics]): A revizionizmus ellen. (Protiv revizionizma.) Bp. 1958, Kossuth Kiadó. XXI, 607 l.

- Marx, Karl*: Értéktébblet-elméletek. 1. r. (Theorien über den Mehrwert.) [A Tőke 4. könyve.] (Sajtó alá rend. a Marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztéséig.) Bp. 1958, Kossuth Kiadó. XI, 411 l.
- Új Lenin-dokumentumok. A Béke és Szocializmus kérdései. 1958. 3. sz. 9—11. l.
- Új Lenin-dokumentumok. TáSz. 1958. 13. évf. 7—8. sz. 152—157. l.
- Új Marx- és Lenin-dokumentumok. A Béke és Szocializmus kérdései. 1958. 2. sz. 8—15. l.
-
- Fogarasi Béla*: A marxizmus és a revizionizmus harca a tudományban. Friss István, Molnár Erik stb. hozzászólásaival. MT. 1958. 3. köt. 11—12. sz. 465—494. l.
- Frunze, Mihail V[aszil'evics]*: Lenin és a Vörös Hadsereg. HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 3—24. l.
- Gropp, R. O.*: A dialektikus materializmus. (Der dialektische Materialismus.) (Ford. Székely Andorné.) Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 106 l.
- Lenin harca az új pártért. [Részletek „A Szovjetunió Kommunista Pártjának története” c. készülő mű II. fejezetéből.] Pártélet. 1958. 3. évf. 12. sz. 30—50. l.
- A marxizmus—leninizmus a háborúról és a hadseregről. (Markszizm-leninizm o vojne i armii.) (Szerk. I. N. Levanov, B. A. Bjelij, A. P. Novoszelov. Ford. Hegyi László.) Bp. 1958, Zrínyi Kiadó. 386 l.
- /Tisztek könyvtára l./
- 3. Általános és gyűjteményes munkák**
- Babics András*: A komlói kőszénbányászat története. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete.) Pécs 1958. 317 l.
- Babics András*: A pécsvidéki kőszénbányászat fejlődéstörténetének főbb vonásai. Bányászati Lapok. 1958. 13. évf. 8—9. sz. 635—642. l.
- Csalkai Endre*: A soproni műgyűjtés története. Bp. 1958, Múzeumok Közp. Prop. Irodája. 24 l., 3 t.
- Dezsényi Miklós*: Történelmi emlékek a budai várban. ÉLT. 1958. 13. évf. 29. sz. 911—915. l.
- Diószegi Vilmos*: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 472 l., 9 térk., 2 mell.
- Diószegi Vilmos*: Die Überreste des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur. AEt. 1958. 7. tom. 1—2. fasc. 97—135. l. /Klny./
- Dümmerling Ödön*: Diósgyőr vára. Borsodi Szemle. 1958. 2. évf. 1. sz. 3—18. l.
- Entz Géza*: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 250 l., 48 t.
- Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi Tanszékének évkönyve. 1956—1958. Térképtudományi tanulmányok. /Studia cartologica./ Bp. 1958, H. M. Térképészeti Int. 386 l., 15 mell., 1 térk. mell.
- A kötet tartalmából:
- Irmédi-Molnár László*: A magyar kamara térképező munkálatai a Temesközben 1780-tól 1859-ig.
- Dávid Zoltán—Maksay Ferenc—Valkó Arisztid*: Az Országos Levéltár kéziratok térképeinek Feldolgozási Szabályzata.
- Fallenbüchl Zoltán*: Az „Atlas Parvus Hungariae” és Hevenesi Gábor.
- Iványi Béla*: A Festetich-uradalom régi geometriái.
- Nagy Júlia*: Magyarországot ábrázoló, könyvekben megjelent térképek a XVI. és XVII. században.
- Házi Jenő*: Néhány adat községeink középkori határaihoz.
- Folia Archaeologica. 10. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Múzeumának évkönyve. (Szerk. Fülöp Ferenc.) Bp. 1958, Képzőműv. Alap. 222 l., 18 t.
- A Ganz Gyár története. Ganz Közlemények. 1958. 28. sz. 4—14. l.
- Gerő László*: Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme. Bp. 1958, Műszaki Kiadó. 426 l.
- Gyula város monográfiája. (Szerk. Béres István, Czeglédi Imre stb. Kiad. a Városi Tanács és a Hazafias Néphront.) Gyula 1958. 79 l.
- Heltai Nándor*: A kecskeméti könyvtár hatvan éve. Kiskúnság. 1958. okt.—nov. 51—55. l.
- Heltai Nándor*: A nyomtatott betű útja Kecskeméten. 1. r. Nyomdak—könyvtárak. Kecskemét 1958. 64 l., 1 t. /Kiskúnság Kiskönyvtára 4./
- A Herman Ottó Múzeum évkönyve. 1. (Szerk. Komáromy József.) Miskolc 1957 [1958]. 175 l., 3 mell.
- A kötet tartalmából:
- Banner János*: Adatok a régi Borsod megyei régészeti kutatások történetéhez.
- Kerek József*: A vadnai neolitikus sírlelet.
- Patay Pál*: Rézkori temető Tiszakeszin.
- Párducz Mihály*: Római császárkori lelet Miskolcon
- Kcmárcmy József*: Bcszámoló a miskolci Sötétkapu-melletti ásások eredményeiről.
- Marjalaki Kiss Lajcs*: A miskolci fő-utca topográfiája.

- Komáromy József*: Az első miskolci nyomda betűkészlete.
- Kalicz Nándor*: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletei 1957-ben.
- Horváth Róbert*: A magyarországi polgári választások statisztikus szemmel: 1848-1939. Tiszatáj. 1958. nov. 8. l.
- Jánszky Lajos*: 75 éves az Országos Műszaki Könyvtár. Kts. 1958. 8. évf. 12. sz. 881—883. l.
- A kaposvári Megyei Könyvtár évkönyve 1957. (Szerk. Kellner Béla, Kávássy Sándor.) Kaposvár 1958. 72 l.
- A kötet tartalmából:
Kanyar József: A kaposvári levéltár Zrínyi-levele.
- Frankl József*: Csorba József „Hygiastiká”-ja.
- Kávássy Sándor*: A magyar fewdes és zászlós úr. Ismeretlen Nagyváthy-kézirat.
- Kellner Béla*: Somogy megyei hivatalos tudósítások. Az első somogyi időszaki sajtótermék.
- (*Koppány Tibor—Kozák Károly—Zákányi Ferenc*): A sümegi vár. Bp. 1958. 99 l., 1 t.
- /A Veszprém Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa 17./
- Kurucz Dezső*: 130 éves a magyar óvoda. StSz. 1958. 36. évf. 12. sz. 1214—1220. l.
- Lükő Gábor*: Gyula és Körösköz története a honfoglalás korától napjainkig. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum 1955—56-ban készült állandó kiállítása. [Bp. 1958.] Soksz. 30 l.
- Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Deresényi Dezső. 5. köt. Pest megye műemlékei 2. Írta a Magyar Tudományos Akadémia topográfiai munkaközössége (Aggházy Mária, Bán Attila stb. Bibliogr. Genthon István.) Bp. 1958, Akad. Kiadó. 602 l., 5 t.
- A magyarországi művészet története. 2. Magyar művészet 1800—1945. Szerk. Zádor Anna. Bp. 1958, Képzőműv. Alap. 501 l., 14 t.
- Makkai László*: Pest megye története 1848-ig. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 59—169. l.
- /Klny. a Pest megye műemlékei c. műből./
- A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1957. (Csongor Győző és Szelesi Zoltán közrem. szerk. Bálint Alajos.) Szeged 1957 [1958]. 258 l., 1 t.
- Niederhauser, E[mil]*: Zur Frage der osteuropäisehen Entwicklung. SSL. 1958. 4. tom. 3—4. fasc. 359—371. l. /Klny./
- Notáki Gyula*: A soproni talajvizsgálatok és a településtörténet. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 335—341. l.
- Pákay Zsolt*: Adatok Peremarton történetéhez. Veszprémi Szemle. 1958. 2. évf. 2. sz. 70—75. l.
- Patay Pál*: Nógrád megye harangjai. MűÉ. 1958. 7. évf. 2—3. sz. 149—177. l.
- A Pécsi Pedagógiai Főiskola évkönyve 1957. (Szerk. biz.: Domján Károly, Komlósi Sándor stb.) Pécs 1957 [1958]. 317 l.
- A kötet tartalmából:
Czirjusz János: A baranyai sokacok eredete.
- Pröhle Jenő*: A Berzsenyi Gimnázium iskolatörténeti kiállítása. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 367—369. l.
- Rozsondai Károly*: Képek a soproni tanítóképző történetéből. SSz. 1958. 12. évf. 3. sz. 193—206. l.
- A Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1958. 1. r. (Szerk. Lerner Károly.) Szeged 1958. 354 l., 1 térk.
- /Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis./
- A kötet tartalmából.
Palásti László: Franciaék és a francia nyelv a Bánátban a XVIII. és XIX. században.
- Polányi Imre*: Adatok Makó felszabadulásának történetéhez.
- Sziklay László*: A magyar szlavisztika gyermekkorából.
- Vajda László*: Rétor, rétori műveltség, rétori életforma a római kultúra hellenisztikus korszakában.
- Bereczki Sándor*: Az elemi népiskolai tanterv fejlődése 1868—1905-ig.
- Buday Lajos*: A magyar rajzoktatás a századfordulón.
- Szombathy Viktor*: A mozgó kemencétől az ötmillió tonna vasig. /A „Rimamurányi” történetéből./ ÉLT. 1958. 13. évf. 30. sz. 931—934. l. 34. sz. 1059—1062. l.
- Tanulmányok a neveléstudomány köréből. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. (Szerk. Kiss Árpád.) Bp. 1958, Akad. Kiadó. 600 l.
- A kötet tartalmából:
Geréb György: A comeniológia újabb eredményei és mai állása.
- Földes Éva*: A korai utópista szocialisták pedagógiai nézetei.
- Ravasz János*: Az 1777-i Ratio Educationisról.
- Gyalmos János*: Budapest főváros a tudományos pedagógiáért.
- Tasnádi-Kubacska András*: Nagy magyar természettudósok. Bp. 1958, Gondolat. 195. l., 8 t.
- /Élet és Tudomány kiskönyvtár 9./
- Thaly Tibor*: A közös gazdálkodás formái a magyar mezőgazdaság történetében.

- Borsodi Szemle. 1958. 2. évf. 1. sz. 28—31. l.
- Trócsányi Zoltán*: Régi világ, furcsa világ. Emlékek, életképek, kuriózumok a magyar múltból. (A kötet anyagát vál., szerk. és részben átd. Pók Lajos. Ill. Györy Miklós.) Bp. 1958, Bibliotheca. 492 l.
- Vajda Aurél*: Békés megye helytörténeti térképének szöveges magyarázata. — *Virágh Ferenc*: A békéscsabai népnyelvről. Békéscsaba 1958, Békésm. Lapkiadó. 33 l.
/Békés megyei kis füzet./
- Varga Antal*: Balmazújváros története 1945-ig. Debrecen 1958. 303 l.
/Debreceni írások 5./
- Vas megye. Helytörténeti tanulmányok. Szerk. Horváth Ferenc. (Sajtó alá rend. Kuntár Lajos.) Szombathely 1958, Vas m. Tanácsa. 386 l.
A kötet tartalmából:
Dömötör Sándor: Adatok Vas megye néprajzához.
Szabó József: Vas megye jobbágyviszonyainak fejlődése a szabadságharcig.
Horváth Ferenc: A parasztság helyzete és mozgalmi a dualizmus korában.
Horváth Ferenc—Horváth Boldizsár: Az ellenforradalomtól a felszabadulásig (1920—1945).
Fodor Henrik: Tömegek harca a haladásért Vas megyében a középkor idején.
Szövényi István: A kézműipar és a céhek élete régi városainkban.
Horváth Ferenc: A munkásosztály kialakulása, szervezkedése és mozgalmi (1867—1914).
Munkásmozgalmi visszaemlékezések. (Összeállította: Horváth Ferenc.)
Kuntár Lajos: Vas megyei munkás-hagyományok.
Dévényi Ferenc—Madáchy Károly: Vas megye hadtörténeti krónikája.
Bencze József: A gyógyítás története Vas megyében.
Kiss Gyula: Vasiak a tudomány szolgálatában.
Kuntár Lajos: A könyvnyomdászat Vas megyében.
Kövári Ferenc: A közoktatás és iskolaügy története.
Horváth Ferenc: Színház és zenekultúra Vas megyében.
Szabó Jenő: Vas megye sportja.
Brenner Vilmos: Vas megye építészeti emlékei.
Visnyevszkij, B.: Ugorok nyomai az Urál hegység nyugati oldalán. ET. 1958. 69. évf. 1. sz. 70—92. l.
4. Magyar őstörténet. A római kori és népvándorláskori Magyarországról. Magyarország története 1526-ig
- Alföldy Géza*: Mithras aquincumi kultuszához. AT. 1958. 5. köt. 1—2. sz. 73—74. l.
- Bartha Lajos*: Csillagászok és csillagjósok Mátyás király udvarában. TTK. 1958. 2. évf. 11. sz. 519—520. l.
- Bartucz Lajos*: A szentesi—kajáni avarkori temető tipológiájához. AnK. 1957. 1. köt. 1—2. füz. 27—48. l., 5 t.
- Belényesy Márta*: Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. ET. 1958. 69. évf. 1. sz. 117—127. l.
- Bónis György*: Petrus de Vinca leveles-könyve Magyarországon. /Gondolatok a szicíliai államszervezet hazai hatásáról./ I—II. rész. FK. 1958. 4. évf. 1—2. sz. 1—26., 173—193. l., 1 t. /Klny./
- Csemegi József*: Az aracsi kő. AE. 1958. 85. köt. 2. sz. 174—189. l., 4 t.
- Dömötör Tekla*: Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas-monda. FK. 1958. 4. évf. 2. sz. 317—325. l.
- Erdélyi István*: A jánoshidai avarkori temető. [Bp.] 1958, Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum. Soksz. 77, 4 l., 28 t.
/Régészeti füzetek II. 1./
- Éri István*: Reneszánsz dombormű töredéke a nagyvázsonyi Kinizsi-várból. Múé. 1958. 7. évf. 2—3. sz. 124—133. l.
- Falvy Zoltán*: A magyar középkor zenei emlékei Szlovákiában és Ausztriában. MTANyI. 1958. 13. köt. 1—4. sz. 205—214. l.
- Fitz Jenő*: A Fejér megyébe hurcolt római kövek kérdéséhez. Székesfehérvár 1958, Fejér m. Helytörténeti Munkaközösség. 20 l.
/István Király Múzeum közleményei A. sor. 7./
- Fitz Jenő*: Régészeti kutatások Fejér megyében. Székesfehérvár 1958. 38 l.
/István Király Múzeum közleményei. Múzeumi füzetek. B. sor. 15./
- Fitz Jenő*: Septimius Severus pannóniai látogatása i. u. 202-ben. AE. 1958. 85. köt. 2. sz. 156—173. l.
- Fitz Jenő*: A székesfehérvári középkori bazilika. 2. bőv. kiad. Székesfehérvár 1958. 39 l.
/István Király Múzeum közleményei B. sor. 2./
- Fitz József*: A magyar ősnymodák. Kts. 1958. 8. évf. 10. sz. 762—764. l.
- Gerézi Rabán*: Nagyszombati Márton. ITK. 1958. 52. évf. 2—3. sz. 119—139. l.
- Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig.

- Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 12—87. l., 5 t.
- Homokkomár, Mátészáza, Orbonok, Bodicz, Kontyán, Homokfalu, Szentmiklós és Aszaló Zala megyei falvak és tartozékaik határjárása 1460-ban. Közli: Kumorovitz L. Bernát. ET. 1958. 69. évf. 1. sz. 129—138. l.
- Horváth János, ifj.*: A Gellért-legendák forrásértéke. MTANyI. 1958. 13. köt. 1—4. sz. 21—72. l.
- Huszár Lajos*: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 231 l., 7 t.
/Budapest várostörténeti monográfiái 20./
- Jakó Zsigmond*: Az oklevélíráások fejlődése Erdélyben a XII—XV. század folyamán. LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 123—162. l., 27 t. /Klny./
- Juhász László*: Az Aranybulla 21. cikke megromlott szövegének helyreállítása. FK. 1958. 4. évf. 1. sz. 99—103. l.
- Kardos Tibor*: Megjegyzés Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas mondája kérdéséhez. FK. 1958. 4. évf. 2. sz. 323—325. l.
- Király, P[éter]*: Zur Frage der ältesten slowakischen Sprachdenkmäler. SSL. 1958. 4. tom. 1—2. fasc. 113—158. l.
- Korek József*: Lebő-halmi ásatás 1950-ben. AÉ. 1958. 85. köt. 2. sz. 132—155. l., 7 t.
- Korek J[ózsef]—Pataj P[ál]*: A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. [Bp.] 1958, Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum. Soksz. 53 l., 17 t., 1 térk.
/Régészeti füzetek II. 2./
- Kovács Éva*: Casula Sancti Stephani regis. AHA. 1958. 5. tom. 3—4. fasc. 181—221. l.
- Kovrig Ilona, L[engyelné]*: Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez. AÉ. 1958. 85. köt. 1. sz. 66—74. l., 2 t. /Klny./
- Kubinyi, [András]*: Die Frage des bosnischen Königstums von Nikolaus Újlaky. SSL. 1958. 4. tom. 3—4. fasc. 373—384. l. /Klny./
- Kubinyi András*: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. LK. 1958. 28. évf. 38—60. l., 6 t.
- Kulcsár Péter*: A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca. Szeged 1958. 39 l.
/Acta Universitatis Szegediensis. Sectio historica./
- Lipták Pál*: Adatok a Duna—Tisza közti bronzkor antropológiájához. AnK. 1957. 1. köt. 1—2. füz. 57—59. l. /Klny./
- A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rend. Györfly György. Munkatársak: Czeglédy Károly, Harmatta János stb. Bp. 1958, Gondolat. 266 l., 10 t.
/Nemzeti Könyvtár. Történelem./
- Major Máté*: Nagy magyar építészek. [Dénes mester.] Építészügyi Szemle. 1958. 8. sz. 236—237. l.
- Major Máté*: Nagy Magyar építészek. Kassai István. Építészügyi Szemle. 1958. 9. sz. 275—277. l.
- Mályusz Elemér*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 139 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 9./
- Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 152 l.
/Klny. a Századok 1957. évf.-ából./
- Marjalaki Kiss Lajos*: Egy borsodi vas-hámor 1399-ben. Borsodi Szemle. 1958. 2. évf. 1. sz. 62—64. l.
- Mezey László*: Az araci kő olvasásához. AÉ. 1958. 85. köt. 2. sz. 189—190. l.
- Mócsy András*: Misztérium-beavatás egy intercisai feliraton. AT. 1958. 5. köt. 1—2. sz. 91—95. l.
- Mollay Károly*: A Budai Jogkönyv magyar szórványai. MNY. 1958. 54 évf. 3—4. sz. 461—471. l.
- Nagy Tibor*: Hol és hogyan élt az őskori ember Budapest területén. TTK. 1958. 2. évf. 11. sz. 517—518. l.
- Nagy Tibor*: A paksi Mithras-dombormű. AÉ. 1958. 85. köt. 1. sz. 7—17. l., 1 t.
- Nováki Gyula*: Földváraink védelme. Műemlékvédelem. 1958. 2. évf. 2. sz. 67—71. l.
- Pais Dezső*: Középkori diákjaink és a krónikákbeli *hétmagyar-gyíák-lázár* mozzanatok. FK. 1958. 4. évf. 3—4. sz. 671—676. l.
- Papp László*: Problémák egy oklevéljelzet körül. MNY. 1958. 54. évf. 3—4. sz. 522—524. l.
- Párducz Mihály—Korek József*: Császárkori telep Ozdon. AÉ. 1958. 85. köt. 1. sz. 18—36. l., 5 t.
- Radocsay, D[énes]*: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbrüfen. AHA. 1958. 5. tom. 3—4. fasc. 317—358. l.
- Ráczó Gyula*: Mátyás zsoldoseregének hadművészetéről. HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 117—147. l., 1 t.
- Scheiber Sándor*: A feltárt középkori soproni zsinagóga. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 289—298. l.
- Schütz Ödön*: Néhány örmény eredetű betegségnévünkről. /Az Árpád-kori magyarországi örmények történetéhez./ MNY. 1958. 54. évf. 3—4. sz. 450—460. l.
- Soltész Zoltánné*: Garázda Péter, Nagylucei Orbán és Szatmári György isme-

- retlen könyvei. MűÉ. 1958. 7. évf. 2—3. sz. 120—124. l.
- Szentmihályi Imre*: A göcseji nép eredet-hagyománya. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 67 l.
- /A Magyar Néprajzi Társaság könyvtára./
- Tóth Tibor*: A magyar nép származásának néhány kérdése. TTK. 1958. 2. évf. 11. sz. 507—508. l.
- Váczy Péter*: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 265—345. l.
- Vétesy Miklós*: A hatszáz éves Képes Krónika. Kts. 1958. 8. évf. 10. sz. 773—775. l.
- Voit, P[dl]*: I codici modenesi di Ippolito d'Este e le costruzioni edili a Esztergom. AHA. 1958. 5. tom. 3—4. fasc. 283—315. l.
- Zsák Viktor*: Kolozsvári Márton és György szobrászok és szoboröntők munkássága. Öntöde. 1958. 9. évf. 9. sz. 219—223. l.
- 5. Magyarország története 1527—1790**
- Acta Universitatis Szegediensis. Sectio litteraria. Irodalom. 1. (Szerk. Koltay Kastner Jenő, Halász Előd, Király István.) Szeged 1958. 122 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica 3/2./
- A kötet tartalmából:
- Keserű Bálint*: Adalékok Rimay és a Báthoriak kapcsolatához.
- Bakos József*: A magyar Comenius-kutatás néhány időszzerű kérdése. PSz. 1958. 8. évf. 10. sz. 993—1002. l.
- Balázs János*: Ki írta az első magyar nyelvtant? [Sylvester János]. FK. 1958. 4. évf. 1. sz. 116—120. l.
- Balázs János*: Sylvester János és kora. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 473 l., 9 t.
- Bán Imre*: Adatok Apáti Miklós életrajzához. FK. 1958. 4. évf. 3—4. sz. 433—439. l.
- Bán Imre*: Comenius és a magyar szellemi élet. PSz. 1958. 8. évf. 10. sz. 928—933. l.
- Bán Imre*: Fejedelmeknek serkentő órája. Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez. IT. 1958. 46. évf. 3—4. sz. 360—373. l.
- Benkő Samu*: Révai Miklós nagyváradi éveihez. MNY. 1958. 54. évf. 3—4. sz. 509—516. l.
- Borzsák István*: Budai Ézsaiás életrajzához. IT. 1958. 46. évf. 3—4. sz. 462—465. l.
- Bottló Béla*: Az Archivum Regni megalakulása. LK. 1958. 28. évf. 61—82. l.
- Bujdosó Ernő*: Nagyváthy János pedagógiai munkássága. PSz. 1958. 8. évf. 9. sz. 851—860. l.
- Busa Margit*: Körtvélyesi István versei és naplószerű feljegyzései. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 1. füz. 18—26. l.
- Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinac 1672—1678. Közli: Román János. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 1. füz. 75—81. l.
- Csinády Gerő*: Comenius és a földrajz tanítása. PSz. 1958. 8. évf. 11. sz. 1062—1066. l.
- Csinády Gerő*: Érdekes magyar geográfusok a nagy földrajzi felfedezések /XV—XVII. sz./ korában. FÖK. 1958. 6. köt. 2. sz. 161—173. l., 2 térk. /Klny./
- Darvas Andor*: Az első magyar nyelvű könyv a fizikai ismeretek terjesztésére [Molnár János könyve]. TTK. 1958. 2. évf. 9. sz. 421—422. l.
- Dezső, L[ászló]*: K voproszu o vengerszkih zaimsztvovanijah v zakarpatszkijh pamjatnikah XVI—XVIII vv. SSl. 1958. 4. tom. 1—2. fasc. 71—96. l.
- Dörnyei Sándor*: A pozsonyi Magyar Hírmondó történetéhez. MK. 1958. 74. évf. 3. sz. 263—267. l.
- Eckhardt Sándor*: Jobbágylevelek a XVI. századból. MNY. 1958. 54. évf. 3—4. sz. 556—560. l.
- Ember Győző*: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. MTATT. 1958. 8. köt. 4. sz. 309—348. l.
- Éri István*: Cegléd és Nyársapát határvilongásai a XVII. sz. végéig. /Adatok Nyársapát történetéhez./ 1958. Soksz. 44 l.
- /Ceglédi füzetek 4./
- Ferenczy Károly*: A balatonszentgyörgyi „Csillagvár”. Műemlékvédelem. 1958. 2. évf. 2. sz. 95—103. l.
- Főglein Antal*: A vármegyei levéltárak II. József korában. LK. 1958. 28. évf. 83—102. l.
- Füves Ödön*: Adatok az egri görögök történetéhez. AT. 1958. 5. köt. 1—2. sz. 78—81. l.
- Geréb György*: Comenius Orbis pictusa. PSz. 1958. 8. évf. 10. sz. 948—960. l.
- Hajdú Helga, [Juhász Lászlóné]*: Levél Drezdából Sopronba 1655-ben. Ssz. 1958. 12. évf. 3. sz. 266—268. l.
- Heckenast Gusztáv*: Erdély bukása /1658/. ÉIT. 1958. 13. évf. 52. sz. 1635—1638. l.
- Irmédi-Molnár László*: Lázár deák és térképe. Geodézia és Kartográfia. 1958. 10. évf. 3. sz. 177—179. l.
- Jakó Zsigmond*: Viscer Lipót értekezése a megyei levéltárak lajstromozásáról 1785-ből. LK. 1958. 28. évf. 151—172. l., 1 t.
- Kardos Tibor*: A sárospataki évek jelentősége Comenius humanista pedagógiájában. PSz. 1958. 8. évf. 10. sz. 910—924. l.

- Kathona Géza:** Protestáns egyházaink az egykori földközösségben. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 1. füz. 9—17. 1.
- Klaniczay Tibor:** Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv. ITK. 1958. 52. évf. 2—3. sz. 152—169. 1.
- Kókay György:** Az Ephemerides Vindobonensis. 1776—1785. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 13 l.
/Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 43./
- Kovács József:** Jonas Rosa frankfurti nyomdász özvegyének számlája Lackner Kristófhoz 1631-ből. SSz. 1958. 12. évf. 3. sz. 264—265. 1.
- Lukácsné Brüll Klára:** Bányagészségügy a XVI—XVII. században. Bányászati Lapok. 1958. 13. évf. 6. sz. 421—426. 1.
- A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összefoglalása. 1725—1729. Közli: Csáji Pál. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 1. füz. 34—75. 1.
- Major Máté:** Nagy magyar építészek. Bethlen Miklós. Mayerhoffer András. Építészügyi Szemle. 1958. 10—11. sz. 326—328. 1.
- Makkai László:** Gentis felicitas. PSz. 1958. 8. évf. 10. sz. 964—974. 1.
- Maksay Ferenc:** Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 116 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 7./
- Markó Árpád:** Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. I. HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 148—157. 1.
- Mátrai László:** Az anyag szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyarországi filozófiában. Bp. 1957 [1958], Akad. Kiadó. 145—162. 1.
/Klny. a Századokból./
- Mezei Márta:** Történelmszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 95 l.
/Irodalomtörténeti füzetek 19./
- Mollay Károly:** Ungarischer oder Dacia-nischer Simpliicissimus. Az eddigi kutatás mérlege. FK. 1958. 4. évf. 3—4. sz. 663—670. 1.
- Molnár József:** Szigetvár török műemlékei. Bp. 1958, Képzőműv. Alap. 34 l.
/Műemlékeink./
- Nádor Jenő:** Tessedik nevelési célkitűzése: a munka. PSz. 1958. 8. évf. 11. sz. 1055—1061. 1.
- Nagydiósi Gézané:** A budai török könyvtár 1686-ban. Kts. 1958. 8. évf. 9. sz. 690—691. 1.
- Némedi Lajos:** Bessenyei György és a magyar művelődés. Valóság. 1958. 1. évf. 1. sz. 80—87. 1.
- Németh Gyula:** Feriz bég. MTANYI. 1958. 13. köt. 1—4. sz. 89—94. 1.
- Papp Ferenc:** Kalmár György oroszországi kapcsolatairól. FK. 1958. 4. évf. 2. sz. 346—349. 1., 1 t.
- Purjesz István:** A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. /Pest megye 1668. évi vizsgálati jegyzőkönyve a török ellen./ LK. 1958. 28. évf. 173—200. 1.
- Réthly Antal:** Soproni orvosok üdvözlő versei 1745-ből. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 342—343. 1.
- Sashegyi Oszkár:** II. József sajtópolitikája. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 88—118. 1.
- Sashegyi, [Oszkár] Oskar:** Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 244 l.
/Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 16./
- Schoen, [Arnold]:** Données sur l'activité de l'ingénieur militaire Dumont en Hongrie. AHA. 1958. 5. tom. 3—4. fasc. 407—410. 1.
- Schoen, Arnold:** Hölbling építőmester Budán. MűÉ. 1958. 7. évf. 2—3. sz. 141—147. 1.
- Sipos, [István] St.:** Hrachovské svedecké výpovede z roku 1603. SSI. 1958. 4. tom. 3—4. fasc. 359—399. 1.
- Soós Imre:** A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon. 1711—1770. Eger 1958. 46 l., 4 térk.
/A Damjanich János Múzeum közleményei 1./
- Sükösd Mihály:** Tudós Weszprémi István. /Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből./ Bp. 1958, Akad. Kiadó. 99 l.
/Irodalomtörténeti füzetek 16./
- Szabó Pál Zoltán:** A török Pécs. Átd. Ruzsás Lajos. [Fényképcztek] (Bezzegh Zoltán, Fűzes Endre stb.) Bőv. kiadás. Pécs 1958, Pécs Mj. Városi Tanács Művelődésügyi Oszt. 81 l., 12 t.
- Szöke Béla:** Egy XVIII. századi temetkezési rendszabály. AÉ. 1958. 85. köt. 1. sz. 55. 1.
- Takács Béla:** A sárospataki nyomda története. 1. /1650—1671./ Comenius sárospataki nyomdája. Sárospatak 1958. 112 l.
/A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 14—16./
- Tettamanti Béla:** Megemlékezés Comeniusről. PSz. 1958. 8. évf. 10. sz. 1006—1012. 1.
- Tilkovszky Loránt:** Boszorkányperek a XVIII. században. ÉIT. 1958. 13. évf. 48. sz. 1531—1532. 1.
- Turányi Kornél;** Laáb Gáspár és Magyar István, két kultúrmérnök műszaki szolgálatunk úttörői közül. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 66 l., 4 térk.

- /Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 10./
- Ujszászy Kálmán*: Comenius és Sárospatak. PSz. 1958. 8. évf. 10. sz. 939—947. l.
- Varjas Béla*: A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai. ITK. 1958. 52. évf. 2—3. sz. 140—151. l., 2 t.
- Várkonyi Agnes, R.*: Bercsényi Miklós pátense a fegyverre kelt jobbágyok felszabadításáról 1704 tavaszán. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 222—231. l., 1 t.
- Vértessy Miklós*: Jezsuita tiltakozó írás 1707-ből. MK. 1958. 74. évf. 3. sz. 262—263. l.
- Vértessy Miklós*: A Könyvbarát őse. A Magyar Könyv-Ház, az első magyar nyelvű folyóirat. Kts. 1958. 8. évf. 9. sz. 687—688. l.
- Zákonyi Ferenc*: A szigligeti Óvár. Veszprémi Szemle. 1958. 2. évf. 2. sz. 65—70. l., 1 t.
- Zemplén Jolán*: Régi fizikai kéziratok kutatása Erdélyben. MT. 1958. 3. köt. 6. sz. 207—218. l.
- Zrínyi Miklós* Összes művei. (Sajtó alá rend. Klaniczay Tibor.) 1—2. Bp. 1958, Szépirod. Kiadó. 2 db.
- 6. Magyarország története 1791—1849**
- Arató Endre*: Magyarosítási törekvések a XIX. század elején. ÉIT. 1958. 13. évf. 50. sz. 1571—1575. l.
- Balogh István*: A soproni színház és Debrecen. SSz. 1958. 12. évf. 3. sz. 250—253. l.
- Barta István*: Széchenyi István. Bp. 1958, Felsőokt. Jegyzetell. Soksz. 22 l.
/Történcem tanároknak 2./
- Békefi Antal*: Reguly Antal. Zirc 1819—Budapest 1858. Veszprémi Szemle. 1958. 2. évf. 2. sz. 79—83. l.
- Both Ödön*: Szeged város büntetőbíráskodása 1848-ban. Szeged 1958. 63 l.
/Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica. IV. 1./
- Csapodiné Gárdonyi Klára*: Széchenyi Júlia emlékkönyve a Széchenyi Könyvtárban. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 319—323. l.
- Csatkai Endre*: Újabb adatok a soproni kártyafestők működéséhez. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 351—354. l.
- Csatkai Endre*: Vörösmarty és Toldy Ferenc körlevele Sopron tanácsa előtt 1836-ban. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 364—365. l.
- Dávidházy István*: A soproni textilipar gépesítésének kezdetét jelző levél. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 363—364. l.
- Degré Alajos*: Egy „üres” családi levéltár történeti értéke. LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 103—106. l.
- Dömötör Sándor*: Őrségi jegyzetek 1838-ból. ET. 1958. 69. évf. 2. sz. 286—290. l.
- Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon. 1780—1815. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 492 l.
- Faragó Sándor*: Adalék az 1826. évi kapuvári parasztmozgalom történetéhez. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 361—362. l.
- Giday Kálmán*: Balázsházy János /1797—1857/. ÉIT. 1958. 13. évf. 40. sz. 1251—1253. l.
- Hanzó Lajos*: Vajda Péter. 1808—1846. Irtá és a szemelvényeket válogatta —. Békésaba 1958, Békésm. Tanács. 152 l., 6 t.
- Hanzó Lajos*: Vajda Péter, a magyar tudományos ismeretterjesztés úttörője. ÉIT. 1958. 13. évf. 44. sz. 1379—1382. l.
- Ivánicsics Nándor*: Soproni hetivásárok 1830 körül. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 346—351. l.
- Jakab Géza—Németh László*: Országos Nemzeti Könyvtár-építő mozgalom a reformkor elején Zalában. MK. 1958. 74. évf. 3. sz. 267—271. l.
- Jávorka Sándor*: Kitaibel Pál élete és botanikai munkássága. MTA Biológiai csoportjának Közleményei. 1958. 2. köt. 2. sz. 101—111. l.
- Katona Ibolya*: Megemlékezés Bene Ferenc halálának századik évfordulójáról. /1775. október 12—1858. július 2./ Élővilág. 1958. 3. évf. 4. sz. 50—52. l.
- Kelényi Ferenc*: Soproni útirajz 1831-ből. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 344—346. l.
- Korompay Bertalan*: A Szózat eszmevilágához. IT. 1958. 46. évf. 3—4. sz. 436—444. l.
- Kossuth Lajos kiadatlan levele Wesselényi Miklóshoz. (Közlök: Harcos Ottó, Oltványi Ambrus.) IT. 1958. 46. évf. 3—4. sz. 452—457. l., 2 t.
- Kovács József*: Lunkányi János feljegyzései 1848-ból. SSz. 1958. 12. évf. 3. sz. 260—261. l.
- Kovács József*: Somlyay István feljegyzései Kismartonról 1847-ből. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 358—360. l.
- Kovács József—Balázs József*: Somlyai István 48-as honvédtiszt naplójából. HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 259—287. l.
- Lakatos Ernő*: Az első megyebizottmány 1848—1849. LK. 1958. 28. évf. 103—128. l.
- Mezősi Károly*: Viszontválasz Dienes Andrásnak „A bronzszobor vagy a költő?” c. hozzászólására. HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 158—200. l.

- Molnár István*: 1848 a jászapátiak emlékezetében. Tiszapart. [1958. dec.] 43—46. l.
- Nagy Dezsdő*: Egy magyar kéziratos varázskönyv a 19. századból. Index ethnographicus. 1957. 2. évf. 2. sz. 199—205. l.
- Penavin Olga*: A haraszti iskolamesterek fizetése 1811-ből. ET. 1958. 69. évf. 1. sz. 155. l.
- Pogány Péter*: Kik gyűjtötték a sárospataki Felvidítőt? ET. 1958. 69. évf. 1. sz. 93—115. l.
- Pulszky Ferenc*: Életem és korom. (Sajtó alá rend., [bev.] és jegyz. [ell.] Oltványi Ambrus.) 1—2. Bp. 1958, Szépirod. Kiadó. 2 db.
/Magyar századok./
- Rados Jenő*: Hild József, Pest nagy építőjének életműve. (A levéltári anyag összegyűjtésében [közrem.] Schoen Arnold.) Bp. 1958, Akad. Kiadó. 358 l., 40 t.
- Sápi Vilmos*: Néhány további megjegyzés a Balugyánszky-vitához. Tardy Lajos válaszával. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 346—363. l.
- Simkovic Gyula*: Soproni áldozat a haza oltárára 1848-ban. SSz. 1958. 12. évf. 3. sz. 253—256. l.
- Sinay Miklós /1730—1808/*. [Írta] B. L. Kts. 1958. 8. évf. 11. sz. 835—836. l.
- Szabó Erzsébet*: Adatok Esterházy Károly egri püspök építési tevékenységéhez /1784—1795/. MűÉ. 1958. 7. évf. 2—3. sz. 200—204. l.
- Szakács Margit*: A Valero-gyár. [Bp.] 1958, Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum. Soks. 26 l., 7 t.
- A százhuszonöt éves Regélő. Kts. 1958. 8. évf. 8. sz. 609—610. l.
- Szele Lajos*: Egykorú tudósítások az első soproni kisdédővőről. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 361. l.
- Sziklay László*: Magyar—szlovák irodalmi kapcsolatok a XIX. században. Világ-irodalmi Figyelő. 1958, 4. évf. 3. sz. 260—270. l.
- Telesi Sándor* Emlékezései. (Vál., sajtó alá rend., az előszót és a jegyzeteket írta Görög Lívia.) Bp. 1958, Szépirod. Kiadó. 566 l., 12 t.
/Magyar századok./
- Tilkovszky Lóránt*: Balásházy János, a magyar agrárfejlődés úttörője 1797—1857. Bp. 1958. 23 l.
/Mezőgazdasági Múzeum füzetek 4./
- Tóth Zoltán, I.*: Bálcescu Miklós élete. 1819—1852. (Sajtó alá rend., előszóval és névmutatóval ell. Csatári Dániel.) [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 243 l., 4 t.
- Urban Aladár*: A szabadságharc első honvéd egységei. A pákozdi csata 110. évfordulójára. ÉIT. 1958. 13. évf. 39. sz. 1219—1222. l.
- Varga János*: Négy levél 1848-ból a nemzetiségi kérdéstről. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 252—264. l.
- Vörös Károly*: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 72 l.
/Irodalomtörténeti füzetek 17./
- Walleshausen Gyula*: Agráregyetem terve 1844-ben. Gazdálkodás. 1958. 2. évf. 2. sz. 75—78. l.
- Windisch Éva, V.*: Horvát István /1784—1846/. Kts. 1958. 8. évf. 7. sz. 497—499. l.
- Windisch Éva, V.*: Közlöny /1848—1849/. A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 92 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 8./

7. Magyarország története 1849—1917

- Ács Tivadár*: A genovai lázadás. A Magyar Nemzeti Igazgatóság regénye 1859—1861. [Bp.] 1958, Szépirod. Kiadó. 656 l.
- Bartucz Lajos*: A magyar régészet és embertan kapcsolatának megszületése 80 év előtt. AnK. 1958. 1. köt. 3—4. füz. 71—79. l.
- Ember Lajos néhány levele és írása. Közli: Milei György. PtK. 1958. 4. évf. 3. sz. 157—165. l.
- Engelmann Pál két — eddig ismeretlen — levele Engels Frigyeshez. PtK. 1958. 4. évf. 4. sz. 165—167. l.
- Eötvös néhány levele Tanárky Gedeonhoz. Közli: Hodinka László. PSz. 1958. 8. évf. 7—8. sz. 706—711. l.
- Faller Jenő*: Liszkay Gusztáv /1843—1889/ bányaiskolai vezértanár, akadémiai docens. Bányászati Lapok. 1958. 13. évf. 10—11. sz. 730—732. l.
- Felkai László*: Eötvös József a miénk! PSz. 1958. 8. évf. 7—8. sz. 697—700. l.
- Fukász György*: A polgári radikalizmus filozófiai-világnézeti alapjai. MfSz. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 11—52. l.
- Gellért Oszkár*: Egy író élete. [Önéletrajz.] 1. köt. 1902—1925. [Bp.] 1958, Bibliotheca. 509 l., 16 t.
- Iratok az 1868. évi népiskolai reform korából. Közlik Jenői József és Kiss György. PSz. 1958. 8. évf. 7—8. sz. 700—705. l.
- Jólesz László*: Elődeink: a forradalmár magyar tanítók. Köznevelés. 1958. 14. évf. 17. sz. 399—400. l.
- Kiss Lajos*: Emlékezések a Hómezővársárhelyi Múzeum alapításáról. Bp. [1958] 96 l., 4 t.
- Komoróczy György*: Magyar vonatkozású iratanyagok a potsdami Német Közpon-

- ti Levéltárban. LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 80—96. l.
- Kóhalmi Béla:** Megemlékezés Szabó Ervinről halálának 40. évfordulóján. MK. 1958. 74. évf. 3. sz. 213—223. l.
- Köpösi Vera:** A mezőgazdasági munkásság mozgalmi Békés megyében 1905—1907-ben. Szeged 1958. 65 l.
/Acta Universitatis Szegediensis. Sectio historica./
- Kubinszky Mihály:** 50 éves a kőszegi vasút. SSz. 1958. 12. évf. 4. sz. 354—358. l.
- Kun József—Böhm Jakab:** Kossuth Lajos levelei Nemeskéri Kiss Miklóshoz /I—II. közl./ HK. 1957. 4. évf. 3—4. sz. 322—381. l., 1958. 5. évf. 1—2. sz. 221—258. l., 2 t.
- Lukács Lajos:** Garibaldi és Kossuth 1860—61-ben. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 119—145. l.
- A magyarországi munkásmozgalom 1848—1917-ig. [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. [Utánn.] [Bp.] 1958, Kossuth Kiadó. 223 l.
/Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar munkásmozgalom története tanfolyama számára./
- Mucsi Ferenc:** Baloldali mozgalmak a szociáldemokrata pártban Magyarországon a századforduló után. /1900—1914./ [Kiad. a] Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1958. Sokszt. 23 l.
/Történelem tanároknak 3./
- Nagydiósi Gézáné:** Százegy éve nyílt meg Ráth Mór könyvesboltja. Kts. 1958. 8. évf. 8. sz. 617—618. l.
- Németh G. Béla:** Egy elfelejtett századvégi folyóirat. /Új Nemzedék 1887./ ITK. 1958. 52. évf. 2—3. sz. 279—293. l.
- Nyékes István:** Nagy szőlőnemesítőnk: — Mathiász János. /1838—1958./ [Bp. 1958], Orsz. Mezőgazd. Könyvtár. Sokszt. 23 l., [3] t.
/Mezőgazdasági Múzeum füzetek 7./
- Rév László:** Kunfi Zsigmond arcképehez. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 245—251. l.
- Szabó Endre:** Három országos könyvtári adatfelvétel tanulságai. I. rész. Az 1884. évi felmérés. Kts. 1958. 8. évf. 9. sz. 662—666. l.
- Szabó Ervin** Válogatott írásai. [Kiad.] az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 508 l., 5 t.
- Szakasits Árpád:** Szabó Ervinről az emberről. Élet és Irodalom. 1958. 2. évf. 41. sz. 3. l.
- Thüring Lajos:** Sopron jellemzése Fényes Elek 1836 és 1867 között megjelent statisztikai-földrajzi műveiben. SSz. 1958. 12. évf. 3—4. sz. 207—216., 299—309. l.
- Tibori János:** Az Achim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom. [Békéscsaba 1958]. 111 l.
- Tisza Andor:** Szabó Ervin hagyatéka. Kts. 1958. 8. évf. 10. sz. 753—754. l.
- Tömörny Márta:** A Galilei Kör szerepe a korabeli egyetemi ifjúság életében. Felsőoktatási Szemle. 1958. 7. évf. 12. sz. 765—769. l.
- Tömörny Márta:** Szabó Ervin ifjúkori röpirata a nemzetiségi kérdéstről /1902/. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 232—244. l.
- Törő Györgyi:** A Szépirodalmi Lapok. /Pákh Albert és Gyulai Pál lapkísérlete 1853-ban./ ITK. 1958. 46. évf. 3—4. sz. 418—434. l.
- Vajda János** levelei Milkó Izidorhoz. [A tanulmányt] írta Scheiber Sándor, Zsoldos Jenő. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 48 l., 5 t.
/Irodalomtörténeti füzetek 15./
- Várkonyi Ágnes:** Fadrusz János levelei Thaly Kálmánhoz. MűÉ. 1958. 7. évf. 2—3. sz. 204—206. l.
- Vértesy Miklós:** Hellebrant Árpád /1855—1925/. Kts. 1958. 8. évf. 9. sz. 653—655. l.
- Vinczi Károlyné:** Milyen volt a „levéltári tiszttség” 100 évvel ezelőtt Szegeden? LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 121—122. l.
- Zádor Tibor:** Miskolci május elsejék. Borsodi Szemle. 1958. 2. évf. 1. sz. 19—20. l.

8. Magyarország története 1917—1958

- Arató Endre:** Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása és a nemzetiségi kérdés. Ttan. 1958. 5. sz. 5—8. l.
- Balázs Béla:** A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása és a népi, forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon. Az antifasiszta tömegmozgalom a második világháború befejezése után. [Bp.] 1957 [1958], Akad. Kiadó. 297—325. l.
/Klny. a Századokból./
- Balázs Béla:** A középíretek szerepe társadalmunk fejlődésében. Egy évszázad magyar történelmének néhány sajátosságáról. 1849—1945. Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 234 l.
- Bárdos László István:** Bányászszív és bányászökök. /Tatabánya munkásmozgalmának története a bányanyitástól a felszabadulásig 1896—1945./ Tatabánya 1958, Városi Tanács VB. 112 l.
- Békés István:** Nyomatvány gyűjtő úton — Király Györggyel — 1919-ben. Kts. 1958. 8. évf. 11. sz. 827—828. l.
- Békés megye mezőgazdaságának fejlődése.** (Szerk. Albel Andor, Gruber Ferenc stb.)

- [Békéscsaba 1958], Hazafias Népfront Békés M. Biz. 223 l.
- Bodgál Ferenc*: A summásélet hiteles krónikája. Borsodi Szemle. 1958. 2. évf. 1. sz. 53—57. l.
- Bolgár Elek*: Válogatott tanulmányok. (Az anyag- és életrajzi adatgyűjtést, valamint a németnyelvű tanulmányok fordítását végezte Bolgár Elekné. Szerk. Kerekes Lajos.) Bp. 1958, Akad. Kiadó. 329 l.
- A budapesti tanácsok 8 éve. (Kiad. a Hazafias Népfront Budapesti Bizottsága.) Bp. 1958. 38 l.
- Cukor György—Timár János*: A mérnökellátottság alakulása Magyarországon. StSz. 1958. 36. évf. 11. sz. 1037—1058. l.
- Csatáry Dániel*: Román csapatok részvétele Magyarország felszabadításáért lefolyt harcokban. 1944. augusztus 23—1945. április 4. /Adatok a magyar—román viszony történetéhez./ HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 25—50. l.
- Csepeli József*: Amikor először gyűlt ki a munkások vörös csillaga a város felett. A Magyar Tanácsköztársaság szegedi napjai. Tiszatáj. 1958. dec. 8. l.
- Dokumentumok a K[ommunisták] M[agyarországi] P[ártja] megalakulásáról. Közli: Milei György. TáSz. 1958. 13. évf. 11. sz. 92—98. l.
- Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. /5/. Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése. Kiad. a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatói Hivatala. [Bp. 1958]. 159 l., 28 t.
- Ugyanaz megjelent angol, francia, német és orosz nyelven.
- Az épülő Miskolc. Városunk a szocialista fejlődés útján. /Tények és adatok./ Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt Miskolci Pártbizottsága és a Hazafias Népfront Városi Bizottsága. Miskolc 1958. 74 l.
- Fekete György*: A 30 éves budapesti Nemzeti és Szabadkikötő. ÉIT. 1958. 13. évf. 47. sz. 1475—1479. l.
- Fóti János*: A Csillaghegyi Lenárugyár 35 éve. 1923 november—1958 november. (Összeáll. — —.) Bp. 1958. 31 l.
- Gaál Endre*: Az őszirózsás forradalom győzelme Szegeden. Tiszatáj. 1958. nov. 3—4. l.
- Gadanez Béla*: A vasutasok haladó hagyományai. [Bp. 1958], MSzMP. Budapesti Csomóponti Pártbiz. Soksz. 29 l.
- Gall Sándor—Kövári József*: A néphatalom útján. Pest megye tizenhárom éve. (Szerk. — —.) (Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt Pest megyei Bizottságának agit.-prop. osztálya.) Bp. 1958. 37 l.
- Gellért László*: A szocialista diákmozgalom történetéből. Köznevelés. 1958. 14. évf. 23—24. sz. 558—560. l.
- Hajdú Tibor*: A Magyar Tanácsköztársaság történetének néhány kérdése. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 364—387. l.
- Hajdú Tibor*: Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben. [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete. Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 275 l.
- Hegedűs Géza*: Stromfeld Aurél emlékezete. Élet és Irodalom. 1958. 2. évf. 38. sz. 5. l.
- Hetés Tibor—Dezsenyi Miklós*: Flottafelkelés Bocche di Cattaroban /1918/. HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 92—116. l., 1 t.
- Hevesi Gyula*: Értelmiségiek a munkások oldalán. /Műszaki értelmiségünk az első világháború és a polgári forradalom idején./ Valóság. 1958. 1. évf. 1. sz. 30—36. l.
- Horváth Miklós*: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnán. A Hadtörténelmi Intézet levéltárának anyagából összeáll. és bev. — —. Münnich Ferenc előszavával. [Kiad. a] Hadtörténelmi Intézet. Bp. 1958, Zrínyi Kiadó. 365 l.
- Illés Béla*: Negyven év múltán. A Kommunista Magyarországi Pártjának útja. Élet és Irodalom. 1958. 2. évf. 47. sz. 1—2. l.
- Illés György*: A magyar társadalombiztosítás kiadásai /1949—1957/. StSz. 1958. 36. évf. 11. sz. 1118—1123. l.
- Az ipar termelési indexe. 1949—1957. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. [1958]. 81 l.
- /Statisztikai időszaki közlemények 1958. 11./
- József Attila. 1905—1937. [A nagy proletárköltő élete képekben.] (Összeáll. Szántó Judit. Bev. Révai József.) Bp. 1958, M. Helikon. 229 l.
- /A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadványai 3./
- Kádár Imre*: Negyven év után. Az 1918—19-es forradalmak és a magyar egyházak. Theológiai Szemle. 1958. 6—7. sz. 241—248. l.
- Kassai Géza*: Trianon és Páris. Belpolitikai Szemle. 1958. 1. évf. 7. sz. 33—40. l., 8. sz. 29—38. l.
- Katona, Imre*: Die ungarischen Erdarbeiter. Die ethnographische Charakteristik einer zeitweiligen Gesellschaftsschicht eines ethnisch spezifischen Erwerbszweiges. AÉt. 1958. 7. tom. 1—2. fasc. 155—218. l.
- Katona Imre*: A vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon. ET. 1958. 69. évf. 1. sz. 29—52. l.
- Kelen Jolán*: A Kommunista Magyarországi Pártjának megalakulása. Pártélet. 1958. 3. évf. 11. sz. 5—13. l.

- Kirschner Béla:** Az őszirózsás forradalom évfordulójára. ÉLT. 1958. 13. évf. 1315—1319. l.
- Kiss György:** A budapesti várospolitikai. 1873—1944. 2., átd. kiad. Bp. 1958, Közgazd. és Jogi Kiadó. 427 l.
- Klínger András:** Magyarország népmozgalma a legutolsó években. Demográfia. 1958. 1. évf. 1. sz. 95—108. l.
- Kohlmann Mihály—Nádor Endre:** 75 éves a Kender és Jutagár. Magyar Textiltechnika. 1958. 10. évf. 7. sz. 280—283. l.
- Komárom múltja és jelene.** (Összeáll. Kecskés László, ifj. Pathó László stb. Kiad. a MSzMP Komárom Városi VB és a Komárom Városi Tanács VB.) [Komárom 1958], 48 l.
- A Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt 1944 október 10-i határozata a fasizmus elleni közös harcról és a munkásosztály egységének megteremtéséről.** Közli: Korom Mihály. PtK. 1958. 4. évf. 3. sz. 108—113. l.
- A Kommunista Párt megalakulásának 40. évfordulójára.** /Irányelvek./ TáSz. 1958. 13. évf. 10. sz. 1—34. l. — Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 46 l.
- Koncz István:** A Balatonnagyberekai Állami Gazdaság kialakulása és fejlesztése 1950—1958-ig. [Összeáll. — —.] [Kaposvár] 1958. 11 l.
- Kovács Mihály:** A budapesti mezőgazdasági kiállítások és vásárok története. [Bp.] 1958. 23 l.
- /Klly. a 62. Mezőgazdasági Kiállítás katalógusából./
- Körműves Imre:** A negyven éves Magyar Kommunista Párt az irodalomban. Kts. 1958. 8. évf. 12. sz. 916—918. l.
- Lackó Miklós:** Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 64 l.
- /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 6./
- Lengyel Klára:** Az 1918-as polgári demokratikus forradalom Magyarországon. Pártélet. 1958. 3. évf. 10. sz. 24—29. l.
- Lengyel László:** A foglalkoztatottság alakulása Magyarországon /1949—1957/. StSz. 1958. 36. évf. 8—9. sz. 733—772. l.
- Lengyel László—Hevesi Gyula:** Visszaemlékezések 1918—19 hősi harcaira. TáSz. 1958. 13. évf. 10. sz. 103—113. l.
- Liptai Ervin:** Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország fegyveres szövetségének kérdéséhez. HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 71—91. l.
- Madarász Andor:** A Kispesti Textilgyár ötven éve 1907—1957. Magyar Textiltechnika. 1958. 10. évf. 4—5. sz. 191—192. l.
- A magyarországi munkásmozgalom 1917—1919.** A Magyar Tanácsköztársaság. [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. [Bp.] 1958, Kossuth Kiadó. 271 l.
- /Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar munkásmozgalom története tanfolyama számára./
- „A magyarországi munkásmozgalom 1917—1919-ig” című tananyagról. Közli: Gábor Sándorné. PtK. 1958. 4. évf. 3. sz. 166—184. l.
- A magyarországi munkásmozgalom 1929—1939.** [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. [Bp.] 1958, Kossuth Kiadó. 383 l.
- /Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar munkásmozgalom története tanfolyama számára./
- Marosán György:** A kommunista és a szociáldemokrata párt egyesülésének 10. évfordulójára. TáSz. 1958. 13. évf. 6. sz. 1—11. l.
- A Metallochemia 50 esztendeje.** 1908—1958. Bp. 1958. 78 l., 9 t.
- Milei György:** A Kommunista Magyarországi Pártja megalakításának történetéhez. PtK. 1958. 4. évf. 4. sz. 23—82. l.
- Mód Aladár:** Magyar prolog. [Részlet a Magyar Tanácsköztársaságról készülő tanulmányból.] Valóság. 1958. 1. évf. 1. sz. 13—28. l.
- A munka termelékenysége a magyar iparban. 1949—1957.** [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1958, Statiszt. Kiadó. 90 l.
- /Statisztikai időszaki közlemények 1958. 17./
- A munkáshatalomért. Szemelvények a Fejérmegyei Hírlapból.** 1956. november—1958. szeptember. (Székesfehérvár 1958). 87 l.
- Münnich Ferenc:** A harcok és győzelmek 40 esztendeje. /A KMP megalakulásának évfordulójára./ A Béke és Szocializmus Kérdései. 1958. 3. sz. 43—52. l.
- Münnich Ferenc:** Moszkvától—Budapestig. Részlet egy készülő önéletrészből. Kortárs. 1958. 2. évf. 11. sz. 635—645. l.
- Münnich Ferenc:** Az MSzMP tapasztalatai a revizionizmus elleni harcban. TáSz. 1958. 13. évf. 11. sz. 9—34. l.
- Nagy idők tanúi emlékeznek. /1918—1919./** (Összeáll. és sajtó alá rend. Lányi Ernőné.) [Kiad.] a MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 195 l.
- Nemes Dezső:** Az első magyar szocialista forradalom. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 1—11. l.
- A néphatalom 13 éve Tolna megyében.** (Kiad. az MSzMP Tolna megyei Bizottsága.) [Szekszárd] 1958. 47 l.

- Olvasókönyv [a Kommunisták Magyarországi Pártjának 40 éves működéséről]. Bp. 1958, Zrínyi Kiadó. 357 l., 24 t.
- Orbán Sándor:** A demokrata /Barankovics/ néppárt történetéhez. 1945—1949. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 174—201. l.
- Orbán Sándor:** Az iskolák államosításának 10. évfordulójára. TáSz. 1958. 13. évf. 6. sz. 70—79. l.
- Orosz Dezső—Pintér István:** Adatok a KMP szervezeti fejlődéséhez /1936—1942/. PtK. 1958. 4. évf. 3. sz. 56—85. l.
- Az Országos Műszaki Könyvtár jubileumi évkönyve. 1883—1958. (Összeáll. Jánoszky Lajos.) Bp. 1958. Soksz. 274 l.
- A kötet tartalmából:
Tombor Tibor—Balázs Sándor—Szabolcska Ferenc: Az Országos Műszaki Könyvtár 75 éve 1883—1958. (Összeáll. Jánoszky Lajos.)
- Palotás Imre:** A nagyobb darab kenyérért, az emberibb életért. Az 1933 októberi nagy építőmunkás-sztrájk 25. évfordulójára. PtK. 1958. 4. évf. 4. sz. 131—141. l.
- Pamlényi Ervin:** A Horthy-korszak választási visszaélései. Bp. 1958, Hazafias Népfrent. 71 l.
- A Párt utat mutat! /A KMP első dokumentumaiból./ KgSz. 1958. 5. évf. 11. sz. 1166—1177. l.
- Remete László:** Magyar írók a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról Kts. 1958. 8. évf. 11. sz. 801—804. l.
- Részletek a Kommunisták Magyarországi Pártja 1928 júliusi plénumának anyagából. Közli: Imre Mátyásné és B. Szinkovich Márta. PtK. 1958. 4. évf. 3. sz. 114—156. l.
- Réti László:** Az 1919-es magyar proletárforradalom — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom első követője. PtK. 1958. 4. évf. 3. sz. 86—107. l.
- Révai József:** Negyven év távlatából. Belpolitikai Szemle. 1958. 1. évf. 10—11. sz. 28—37. l.
- Sándor Imre:** A Műegyetem a Horthy-rendszer idején. Felsőoktatási Szemle. 1958. 7. évf. 6. sz. 379—380. l.
- Sánta Ilona, R.:** A két munkáspárt egyesülése Magyarországon 1948-ban. PtK. 1958. 4. évf. 3. sz. 1—55. l.
- Sánta Ilona:** Kun Béla: A Magyar Tanácsköztársaságról. [Válogatott beszédek és írások.] TáSz. 1958. 13. évf. 11. sz. 35—46. l.
- Sánta Ilona:** Mindszenty és pártjai. [Részletek „Az ellenforradalom pártjai” c. készülő tanulmányból.] Belpolitikai Szemle. 1958. 1. évf. 10—11. sz. 38—47. l.
- Sánta Ilona:** A Petőfi Párt. Belpolitikai Szemle. 1958. 1. évf. 12. sz. 50—58. l.
- Sarlós Márton:** A munkásmozgalom harca Magyarországon a XX. században a választójogért és a szabadságjogokért. [Bp.] 1958, Kossuth Kiadó soksz. 47 l. /Magyar Jogász Szövetség politikai tanfolyama 1./
- Sarlós Márton:** A választójog a Horthy-fasizmus korában. Pártélet. 1958. 3. évf. 10. sz. 13—20. l.
- Schmidt Péter:** Hatályos választási rendszerünk kialakulása. JK. 1958. 13. évf. 10. sz. 357—366. l.
- Schmidt Péter:** Népi demokráciánk választójogának fejlődése. [Bp. 1958], Kossuth Kiadó soksz. 39 l. /Magyar Jogász Szövetség politikai tanfolyama 2./
- Siklós András:** Az 1918. évi magyarországi polgári demokratikus forradalom 40. évfordulójára. PtK. 1958. 4. évf. 4. sz. 83—96. l.
- Siklós András:** A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának évfordulójára. Ttan. 1958. 5. sz. 1—4. l.
- Solymos Ede:** A Türr István Múzeum története és ismertetése. Baja 1958. 27 l. /A Bajai Türr István Múzeum kiadványai 2./
- Statisztikai évkönyv. 1956. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1958. IX, 287 l.
- Szabolcsi Gábor:** Jegyzetek egy gyár háromnegyed évszázadáról. [Szegedi Kenderfonógyár.] Kortárs. 1958. 2. évf. 9. sz. 403—417. l.
- Szabolcsi Gábor:** A Szegedi Kenderfonógyár 75 éve. [Vázlat.] [Szeged] 1958. 72 l.
- Szántó Rezső:** A kommunisták munkája a Népszerűségben 1918—1919-ben. TáSz. 1958. 13. évf. 11. sz. 99—108. l.
- A Szegedi Állami Radnóti Miklós Általános Gimnázium jubileumi évkönyve az 1957—58. tanévről. (Szerk. Bánfalvi József.) Szeged 1958. 107 l.
- A kötet tartalmából:
Lévai Béla: A szegedi Radnóti Miklós gimnázium története.
Zadányi Nagy Árpád: Az iskola múltja a sajtó tükrében.
- Szilágyi János:** Szakszervezeti könyvtárak Magyarországon a két világháború közötti időben. MK. 1958. 74. évf. 3. sz. 246—259. l.
- Szilágyi János:** A Vasas Szakszervezet könyvtárának története. Kts. 1958. 8. évf. 10—11. sz. 748—750., 814—815. l.
- Szuhay Miklós:** Beszámoló Berend T. Iván kandidátusi disszertációjának vitájáról. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 521—526. l.
- Tamás Aladár:** Stromfeld Aurél emlékeztetéhez. Élet és Irodalom. 1958. 2. évf. 43. sz. 4. l.

- Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bp. 1958. Közgazd. és Jogi Kiadó. 219 l.
- /Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának kiadványai./
- A kötet tartalma:
- Samu Mihály*: A Horthy-korszak államformája és jogrendszere.
- Barabás Alice*: A képviselőház fasizálódásának egyes jogi jelenségei a Horthy-korszakban.
- Takács Imre*: A Horthy-rendszer felsőháza.
- Szatmári Lajos*: A területi önkormányzat egyes kérdései a Horthy-rendszerben.
- Pécsváradai János*: A Horthy-rendszer testületi önkormányzatairól.
- Horváth Pál—Prandler Árpád*: Tökés monopóliumok jogi viszonyainak alakulása Magyarországon és a kartell-jogalkotás.
- Nagy László*: A mezőgazdasági földtulajdon-viszonyok a Horthy-korszakban.
- Pintér Jenő*: A Horthy-korszak büntetőjogáról.
- Sápi Vilmos*: A magánalkalmazottak munkaviszonyainak jogi szabályozása a Horthy-korszakban.
- Nándori Pál*: A Horthy-rezsim kapcsolatai a fasiszta államokkal a második világháború előkészítésének időszakában.
- Tenkely Miklós*: A szövetkezés története Baranyában. 1. r. A magyar szövetkezés útja 1947-ig. [Pécs 1958]. 103 l.
- Tények és adatok Debrecen 13 éves fejlődéséből. 1945—1957. — 1958—1960. Mit kap Debrecen a 3 éves tervtől? (Kiad. Debrecen Megyei Jogú Városi Tanács és a Hazafias Népfront.) Debrecen [1958]. 72 l.
- A termelőszövetkezeti üzemek fejlődése. 1. 100 termelőszövetkezet öt éves vizsgálata 1953—1957. [Írták] (Csete László, Márton János stb.) [Bp.] 1958, Statisztikai Kiadó. Sokszt. 64 l.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Mezőgazdasági Üzemtani Intézete 6./
- Tíz éves az állami textilipar. [Írták] Füstí Pál, Sík József stb. Magyar Textiltechnika. 1958. 10. évf. 4—5. sz. 133—145. l.
- Tóth Béla*: A Tánácses Bőrgyár történetéből. Bőr- és Cipőtechnika. 1958. 8. évf. 5. sz. 137—138. l.
- Tóth Sándor*: A Horthy-hadsereg szervezete /1920—1944/. H.K. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 51—70. l.
- Tömörny Márta*: A Galilei Kör és a negyven évvel ezelőtti forradalmak. ÉLT. 1958. 13. évf. 46. sz. 1443—1447. l.
- Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1. 1944 március 19—1944 május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig. Szerk. Beneschofszky Ilona, Karsai Elek. Kiad. a Magyar Izraeliták Orsz. Képviselőlete. Bp. 1958. 379 l., 18 t.
- Vajkai Aurél*: Szentgál anyagi műveltség. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya.) Bp. 1958. 9 l.
- Vass Henrik*: A magyarországi 1956 októberi ellenforradalom történetének néhány kérdése. [Bp.] 1958, Kossuth Kiadó. 223 l.
- Venckovics-Ligeti, Szofia*: Ligeti Károlyról. — visszaemlékezései. [Részlet a Párttörténeti Intézetnek küldött levélből.] Ford. Nyilas Vera. PK. 1958. 4. évf. 4. sz. 142—164. l.
- Vendl Aladár*: A százéves Magyarhoni Földtani Társulat története. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 276 l., 4 t.
- /Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki Tudománytörténeti kiadványok 10./

9. Egyetemes történet

- Baktay Ervin*: India művészete a történelem és művelődés keretében az őskortól a XX. századig. Bp. 1958, Képzőműv. Alap. 470 l., 6 t.
- Bartha Antal*: Az új és a régi Mongólia. ÉLT. 1958. 13. évf. 32. sz. 1007—1011. l.
- Báti László*: A chartista költészet szerepe és értékelése. FK. 1958. 4. évf. 3—4. sz. 440—451. l.
- Benedicty Róbert*: Egy Priskos-hely történeti hiteléről. AT. 1958. 5. köt. 1—2. sz. 75—78. l.
- Bíró Klára*: Négy-évszázados a jénai egyetem. Felsőoktatási Szemle. 1958. 7. évf. 11. sz. 700—703. l.
- Biszkup Sándor*: Comenius, a harmincéves háború nagy satirikusa. Köznevelés. 1958. 14. évf. 17. sz. 403—405. l.
- Dobb, Maurice*: Politikai gazdaságtan és kapitalizmus. Tanulmányok a közgazdaságtan múltjából. (Political economy and capitalism. Some essays in economic tradition.) (Ford. Rácz Jenő.) Bp. 1958, Közgazd. és Jogi Kiadó. 231 l.
- Dobos Rózsa*: Oroszország gazdasági helyzete 1917-ben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén. A proletárhatalom első gazdasági intézkedései. KGSz. 1958. 5. évf. 11. sz. 1178—1186. l.
- Dornini, Ambrogio*: Új adatok a kereszténység előtörténetéből. /A Holt-tenger héber kéziratai./ Valóság. 1958. 1. évf. 1. sz. 73—78. l.

- Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. 1. köt. Az ókortól a XVII. század végéig. (Szerk., bev. és jegyz. ell. Simon Endre. Ford. Kerényi Károly, Kövendi Dénes stb. [Bev.] Mátrai László, Sándor Pál.) Egyetemi segédkönyv. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 339 l.
- Fogarasi, M[iklós]*: Europäische Lehnwörter im Spiegel einer russischen diplomatischen Urkundensammlung /1488—1699/. SSL. 1958. 4. tom. 1—2. fasc. 47—70. l.
- Gömöri Endre*: Cuba gyarmatosítása. ÉIT. 1958. 13. évf. 26. sz. 803—807. l.
- Hegel, (Georg Wilhelm Friedrich)*: Előadások a filozófia történetéről. (Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie.) 1. köt. Ford. [és az utószót írta] Szemere Samu. Bev. Fogarasi Béla. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 348 l. /Filozófiai írók tára. U. f. 16./
- Horváth Árpád*: A háromszáz éves ingaóra. TTK. 1958. 2. évf. 10. sz. 468—470. l.
- Josephus Flavius*: A zsidó háború. (Historia Ioudaikou polemou pros Romaious.) — Függelékül: — önéletrajza. Ford., [bev. és jegyz. ell.] Révay József. 3. jav. kiad. Bp. 1958, Gondolat. 547 l.
- Keldis, Jurij Vsevolodovics*: Az orosz zene története. (Isztorija ruszszkoj muziki.) (Ford. Mannó Sándor.) Bp. 1958, Zeneműkiadó. 472 l.
- Komjáthy Miklós*: A breszt-litovszki béketárgyalások anyaga a bécsi Staatsarchivban. /Problémák a legújabbkori irattan köréből./ LK. 1958. 28. évf. 129—150. l.
- Komor Ilona*: Iskoladráma és utópia. [Comenius Schola ludus-a.] FK. 1958. 4. évf. 3—4. sz. 600—617. l.
- Komor Ilona*: Schola ludus. PSz. 1958. 8. évf. 10. sz. 975—992. l.
- Mádl Antal*: A forradalmi év osztrák politikai költészetéhez. FK. 1958. 4. évf. 3—4. sz. 618—630. l.
- Magon, Leopold*: Friedrichs II. „De la Littérature allemande” und die Gegenschriften. Zur Geschichte des literarischen Publikums in Deutschland im 18. Jahrhundert. FK. 1958. 4. évf. 3—4. sz. 631—656. l.
- Makkai László*: Cromwell /1599—1658/. ÉIT. 1958. 13. évf. 36. sz. 1123—1126. l.
- Manfred, A. Z.*: A nagy francia forradalom. (Velikaja francuzkaja burzsuznaznaja revolucija XVIII. veka 1789—1794.) (Ford. Siklósi Mihály.) Bp. 1958, Gondolat. 255 l.
- Maróti Egon*: A II. Sallustius-levél és Cicero. AT. 1958. 5. köt. 1—2. sz. 45—57. l.
- Mátyás Antal*: A statikus egyensúlyi elmélet Walrasnál. A múlt század hetvenes éveiben kibontakozó modern közgazda-
- ságtan főbb sajátosságai. KGSz. 1958. 5. évf. 8—9. sz. 922—938. l.
- Nahodil, Otakar*: Überreste des Totemismus bei den tungusisch-mandschurischen Völkerschaften. AEt. 1958. 7. tom. 1—2. fasc. 137—153. l.
- Niederhauser Emil*: A bolgár szabadságharc. /80 éve szabadult föl Bulgária a török iga alól./ ÉIT. 1958. 13. évf. 37. sz. 1155—1158. l.
- Oroszország a kapitalizmus és az imperia- lizmus korában. /Válogatott dokumentumok./ Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. 2. Szerk. Honfi József, Józsa Antal, Popovics György. (Ford. Máté Judit, Trócsányi György, Páll Erna.) Bp. 1958, Tankönyvkiadó. 723 l.
- Pach Zsigmond Pál*: A földesúri gazdaság „porosz utas” fejlődése Oroszországban a XIX. század második felében. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 146—173. l.
- Pach Zsigmond Pál*: A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben. (A tőke III. kötetének 47. fejezetéhez.) KGSz. 1958. 5. évf. 12. sz. 1217—1239. l.
- Pákozdy László Márton*: A sumérok. ÉIT. 1958. 13. évf. 30. sz. 943—947. l., 35. sz. 1103—1107. l.
- Perlo, Victor*: A nagytőke birodalma. (The empire of high finance.) (Ford. Follinus János.) Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 430 l.
- Rousseau, Jean-Jacques*: A társadalmi szerződés. (Du contrat social.) (Ford. Mikó Imre.) — (Társaságbéli szerződés. Ford. Szentmarjay Ferenc.) [Szemelvények.] Bev., magy. és jegyz. ell. J. L. Lecerle. (Előszó: Szigeti József.) [Bp. 1958]. Bibliotheca. V, 331 l., 2 t. Magyar—román közös kiadás.
- Steiner, Gerhard*: Jacobiner und Societät der Wissenschaften. FK. 1958. 4. évf. 3—4. sz. 684—693. l.
- Steiner, Herbert*: A hainfeldi kongresszus 70. évfordulója. PtK. 1958. 4. évf. 4. sz. 97—117. l.
- Stern, Leo*: A második világháborúval foglalkozó reakciós történetírás főbb irányzatai. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 202—221. l.
- Szabolcsi Bence*: A zene története az őskortól a XIX. század végéig. 3. kiad. Bp. 1958, Zeneműkiadó. 408 l., 14 t.
- Szántó Tibor*: A reneszánsz nagy humanista nyomdásza: Aldus Manutius. Papíripár és Magyar Grafika. 1958. 2. évf. 4. sz. 285—288. l.
- Tarle, E[ugenij Viktorovics]*: Napóleon. [Ford. oroszból.] (Bev. Aranyossi Pál.) Bp. 1958, Gondolat. 450 l.

- Tóth Kálmán:** Az Ószövetség időszámítási rendszerei. Theológiai Szemle. 1958. 6—7. sz. 277—284. l.
- Tókei Ferenc:** „Földtulajdon-viszonyok a Csou-kori Kínában” című kandidátusi disszertációjának vitája. (Összefoglalta: N. Kakuk Zsuzsa.) MTANyl. 1958. 13. köt. 1—4. sz. 414—416. l.
- Ulbricht, Walter:** A novemberi forradalom jellegéről. — — beszéde a novemberi forradalom téziseit előkészítő bizottság ülésén. PtK. 1958. 4. évf. 4. sz. 118—130. l.
- Varga Jenő:** A háború utáni ipari ciklus problémái és a túltermelési válság. /Fejezet a szerző „A kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémái” című könyvének kéziratából./ KgSz. 1958. 5. évf. 8—9. sz. 795—815. l.
- Varga Jenő:** Az imperializmus gazdaságának és politikájának fő kérdései. /A második világháború után./ (Osznovnűe voproszű ekonomiki i politiki imperializma. Poszle vtoroj mirovoj vojny.) (Ford. Szabó Tamás.) 2. kiad. Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 583 l.
- Wallner Ernő:** A Szovjetunió nagyvárosainak fejlődése a Nagy Honvéd Háború után. FöK. 1958. 6. köt. 2. sz. 105—130. l.
- Wessetzky Vilmos:** Az óegyiptomi könyv. AT. 1958. 5. köt. 1—2. sz. 1—24. l.
- Zaborov, M. A.:** A kereszties háborúk. (Kresztovűe podohű.) (Ford. F. Hazai Lujza.) Bp. 1958, Gondolat. 278 l., 2 térk.
- Zsukov, J.:** A kínai forradalom és a nemzeti felszabadító harc fellendülése. A Béke és Szocializmus Kérdései. 1958. 3. sz. 20—27. l.
- 10. Tudományos élet**
- Balázs Péter:** A területi állami levéltárak 1957-ben. LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 5—28. l.
- Báti László:** Hagyomány és haladás. Egy nemzetközi ankét tanulságai. FK. 1958. 4. évf. 1. sz. 144—150. l.
- Banner János:** Vere Gordon Childe 1892—1957. AÉ. 1958. 85. köt. 1. sz. 56—58. l.
- Bélay Vilmos:** Tanulmányúton a Szovjetunió központi levéltáraiban. LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 41—49. l.
- Bencze József:** Az első magyar orvostörténeti kongresszus. Népegészségügy. 1958. 39. évf. 11. sz. 301—303. l.
- Bendefy László:** Mégegyszer kéziratok térképeink katalógusáról. Patáki János, Rónai András stb. hozzászólásával. Geodézia és Kartográfia. 1958. 10. évf. 3. sz. 214—218. l.
- Burger Alice, Sz[ász Pálné]—Patay Pál:** Archäologische Forschungen im Jahre 1956. AÉ. 1958. 85. köt. 1. sz. 79—95. l.
- Dercsényi Dezső:** A magyar műemlékvédelem általános helyzete. Műemlékvédelem. 1958. 2. évf. 2. sz. 116—120. l.
- Déshy Mihály—Kozák Károly:** Beszámoló az egri várban folyó feltárásokról. Műemlékvédelem. 1958. 2. évf. 3. sz. 151—154. l.
- Duró Lajos:** A proletárnemzetköziség nevelése az oktatás folyamatában. /A történelemtanítás tapasztalatai alapján szovjet és magyar középiskolák felső osztályaiban./ PSz. 1958. 8. évf. 9. sz. 870—878. l.
- Erdei Ferenc:** A magyar tudomány helyzete és fejlesztésének főbb irányai. Erdey-Grúz Tibor, Hevesi Gyula stb. hozzászólásával. MT. 1958. 3. köt. 11—12. sz. 495—532. l.
- Gerő László:** Várainkról. Műemlékvédelem. 1958. 2. évf. 3. sz. 161—164. l.
- Győrffy Sándor:** A levéltárak tudományos munkájának egy esztendeje. LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 29—40. l.
- Hinora Sándor:** Ankét a gimnáziumi új történelemtankönyvekről. /A vita főbb tanulságai./ Ttan. 1958. 4. sz. 9—13. l.
- Intézeteink 1958. évi tudományos munkaterveiről.** MTAT. 1958. 8. köt. 4. sz. 349—374. l.
- Az Irodalomtörténeti Intézet vitája a „népi” írók kérdéséről.** [Írta:] Sz. M. MT. 1958. 3. köt. 10. sz. 436—438. l.
- Iványi Emma:** Amerikai levéltári módszerek a történelemtudomány népszerűsítésére. LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 232—243. l.
- Iványi Emma:** A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv állandó kiállítása. LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 230—231. l.
- Kabos Ernő:** A szakszervezeti mozgalom történetének feldolgozása. PtK. 1958. 4. évf. 4. sz. 168—169. l.
- Kállay István:** A Leningrádi Területi Levéltár szervezete és munkája. LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 50—54. l.
- Kelemen Lajos 80 éves.** [Írta:] m. f. LK. 1958. 28. évf. 328. l.
- Kiss László—Mészáros Vince:** A Közlekedési Múzeumról. Közlekedéstudományi Szemle. 1958. 8. évf. 7—8. sz. 329—335. l.
- Kniezsa István:** Beke Ödön hetvenöt éves. MNy. 1958. 54. évf. 3—4. sz. 591—593. l.
- A Közgazdaságtudományi Intézettről.** [Írta:] K. I. KgSz. 1958. 5. évf. 8—9. sz. 939—948. l.
- Lukács Lajos:** A történelemtanítás és a politechnikai képzés. Ttan. 1958. 5. sz. 20—24. l.

- A Magyar Tudományos Akadémia 1958. évi CXVII. Naggyűlése. Ruzsnyák István elnöki megnyitója és beszámolója, Apró Antal üdvözlő beszéde és az előadások. MT. 1958. 3. köt. 11—12. sz. 459—555. 1.
- A Magyar Tudományos Akadémia 1958. évi CXIX. közgyűlésének határozatai. MT. 1958. 3. köt. 11—12. sz. 562—564. 1.
- [A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának I. félévi felolvasó ülésein elhangzott előadások. Kodály Zoltán elnöki megnyitójával.] MTANyI. 1958. 13. köt. 1—4. sz. 203—308. 1.
- Mátyusz Elemér*: A Comité Scientifique du Répertoire des Sources Historiques du Moyen Âge 1956. és 1957. évi római konferenciái. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 511—520. 1.
- Márkus László*: Történész-vita a népiesek történetfelfogásának főbb kérdéseiről. MT. 1958. 3. köt. 10. sz. 439—441. 1.
- Mezey László*: Bartoniek Emma 1894—1957. Száz. 1958. 92. évf. 1—4. sz. 510. 1.
- Módszertani útmutató a történelem tanításához. 1. füz. [Írták] (Hollósi Miklós, Bartha Magda stb.) [Kiad. a] Munkaügyi Minisztérium. Bp. 1958, Kossuth Kiadó. Soks. 154 l.
- Molnár Erik*: Irracionalizmus és ösztönöség. (Bevezetés a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében szeptember 12-én tartott vitához.) MT. 1958. 3. köt. 10. sz. 409—411. 1.
- A negyedik nemzetközi párttörténetésztervezlet. PtK. 1958. 4. évf. 4. sz. 1—22. 1.
- A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkája 1957-ben. (Összeáll.: Hopp Lajos.) MTANyI. 1958. 13. k. 1—4. sz. 440—451. 1.
- Páldy Róbert*: A tudományos munka kialakítása a Veszprémi Megyei Könyvtárban. MK. 1951. 74. évf. 3. sz. 289—292. 1.
- Pamlényi Ervin*: Fejér Klára /1911—1958/. MTATT. 1958. 8. köt. 4. sz. 375—376. 1.
- Patay, Pál*: Archaeologische Forschungen im Jahre 1957. AÉ. 1958. 85. köt. 2. sz. 197—212. 1.
- Ránki György*: Szovjet—német történetes-konferencia Lipcsében. Száz. 1958. 92. évf. 14. sz. 388—393. 1.
- Sarlós Márton*: Magyar állam- és jogtörténetírásunk jelenlegi helyzete és legközelebbi feladatai. JK. 1958. 13. évf. 9. sz. 321—327. 1.
- A sárospataki Comenius ünnepi ülészek előadásai. Révész Imre elnöki megnyitójával és Jausz Béla zárószavával. PSz. 1958. 8. évf. 10. sz. 903—1005. 1., 1 t.
- Sashegyi Oszkár*: Levéltári leltárak. LK. 1958. 28. évf. 3—34. 1.
- Simonovits Istvánné*: Az egyetemeken és főiskolákon folyó filozófiatörténeti oktatás néhány tapasztalata és problémája. MfSz. 1958. 2. évf. 1—2. sz. 181—185. 1.
- Szabó T. Attila*: Az „Erdélyi helytörténeti adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése. MNY. 1958. 54. évf. 3—4. sz. 503—509. 1.
- Szedő Antal*: Magyarország részvétele a külföldi levéltári kongresszusokon. LK. 1958. 28. évf. 324—327. 1.
- Szedő Antal*: Az olasz állami levéltárak. LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 55—79. 1.
- Szokolay Katalin*: A párttörténet alapos tudományos feldolgozásáért. /A „Voproszi Isztorii KPSzSz” 1958. évi 4. és 5. száma./ PtK. 1958. 4. évf. 4. sz. 171—194. 1.
- Tamás György*: A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének tevékenysége. MT. 1958. 3. köt. 8—9. sz. 329—334. 1.
- A Történettudományi Intézet vitája a népi írók történetelméről. [Írta:] M. L. Valóság. 1958. 1. évf. 1. sz. 96—98. 1.
- A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat országos küldöttgyűlésének rövidített jegyzőkönyve. 1958. május 24—25. Bp. 1958., Gondolat. 164 l.
- Unger Mátyás*: Általános iskolai új történelem tankönyveinkről. Ttan. 1958. 4. sz. 14—17. 1.
- (*Unger Mátyás*): Történelem forrásfeldolgozó órák a gimnázium 3. osztályában. Bp. 1958, Tankönyvkiadó. Soks. 138 l.
- Vas Károly*: A történeti fogalomalkotás általános iskolai lehetőségeit és határait vizsgáló módszertani kísérlet megtervezésének és lefolytatásának módszere. PSz. 1958. 8. évf. 11. sz. 1032—1041. 1.
- Veress Judit*: Konkrét és absztrakt viszonya az általános iskolai történelemtanításban. PSz. 1958. 8. évf. 12. sz. 1167—1185. 1.
- Vörös Károly*: A magyar állami levéltári fond fondjegyzékének elkészítése. LH. 1958. 8. évf. 1—2. sz. 107—120. 1.
- Walleshhausen Gyula*: Mezőgazdasági felsőfokú oktatásunk történetének dokumentumai. Agrártudomány. 1958. 10. évf. 7—8. sz. 151—156. 1.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke:

AÉ	— Archaeológiai Értesítő
AEt	— Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AHA	— Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AnK	— Anthropológiai Közlemények
AT	— Antik Tanulmányok
ET	— Ethnográfia
ÉIT	— Élet és Tudomány
FK	— Filológiai Közöny
FöK	— Földrajzi Közlemények
HK	— Hadtörténelmi Közlemények
IT	— Irodalomtörténet
ITK	— Irodalomtörténeti Közlemények
JK	— Jogtudományi Közöny
KgSz	— Közgazdasági Szemle
Kts	— A Könyvtáros
LH	— Levéltári Híradó
LK	— Levéltári Közlemények
MfSz	— Magyar Filozófiai Szemle
MK	— Magyar Könyvszemle
MNy	— Magyar Nyelv
MT	— Magyar Tudomány
MTANyI	— Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MTATT	— Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MűÉ	— Művészettörténeti Értesítő
PSz	— Pedagógiai Szemle
PtK	— Párttörténeti Közlemények
SSI	— Studia Slavica
SSz	— Soproni Szemle
StSz	— Statisztikai Szemle
Száz	— Századok
TáSz	— Társadalmi Szemle
Ttan	— Történelemtanítás
TTK	— Természettudományi Közöny

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címeit rövidítettük.)

Э. ШЮЦ :

К НЕКОТОРЫМ ПРОБЛЕМАМ ТАТАРСКОГО НАШЕСТВИЯ

В венгерской марксистской исторической литературе статья Эммы Ледерер¹ впервые подала синтетическую марксистскую оценку татарского нашествия на Венгрию и последующих событий во внешнеполитических отношениях. Предлагаемая статья в связи с ней делает выводы главным образом из уроков переднеазиатских источников относительно некоторых невыясненных или изображенных ошибочно, вернее искаженно в буржуазной литературе вопросов татарского нашествия на Венгрию.

Введением статья пытается для примера установить периодизацию эпохи татарского нашествия в Закавказье по перепись населения (1254 г.) и оспаривает мнение, которое стремится объяснить феодализацию монгольского общества двумя тенденциями, идущими параллельно (из которых одна придерживалась кочевых традиций, другая стремилась к образованию сильной центральной власти), связанными с личностью великих канов. В связи с этим статья сравнивает политику Угэдея и Батгяя, игравшего главную роль в татарском нашествии на Венгрию, и потом пытается некоторыми примерами наглядно представить развитие требований кочевых народов относительно добычи.

Потом статья касается отдельных вопросов татарской стратегии и тактики: в числе обоснований объявления войны она приводит примеры убийства татарских послов в качестве предлога. Из параллельных данных источников она делает вывод, что татарские войска очень часто оказались в численном меньшинстве против неприятеля. Статья подробно занимается вопросами вспомогательных военных частей монгольских войск (принужденные примкнуть кочевые народы Центральной Азии, вассальные войска), а также военнопленных, использованных в качестве «пушечного мяса» (хашар).

Статья с некоторыми дальнейшими примерами иллюстрирует определение Эммы Ледерер, что стратегической целью татарского нашествия на Венгрию 1241 г. не являлся окончательный захват. В связи с этим она различает понятия простой разведки и разведывательно-подготовительной военной операции и увидит начало последней стратегической формы в сохранении традиций кочевого нашествия. Чтобы глубже понять преследование короля Бела IV, статья анализирует подобные события, связанные с переднеазиатскими монархами.

Чтобы сделать более наглядными данные относительно опустошений вследствие татарского нашествия на Венгрию, статья подробно рассматривает варварские опустошения и кровопролития, причиненные татарами в Передней Азии, с особенным взглядом на данные относительно сельскохозяйственных территорий.

Статья занимается судьбой отдельных классов общества в Закавказье после татарского нашествия, вернее их отношением к татарам, и на основе этого устанавливает, что единственной последовательной силой сопротивления оказались нижние слои общества. В вопросе восстановления после татарского нашествия статья пытается опровергнуть имеющееся и сегодня мнение, которое ввиду либерального поведения татар в отношении верхних слоев упускает из вида тот исторический факт рокового значения, что монгольское господство уничтожило производительные силы.

В заключении автор категоризирует причины отхода татар из Венгрии. Примкнув к мнению Эммы Ледерер, главную причину отхода он видит в том, что татарское наступление против Венгрии явилось военной операцией разведывательно - подготовительного характера. Причину, выдвинутую односторонно и тенденциозно буржуазной исторической литературой, смерть Угэдея, автор приводит в числе причин, которые ускорили и так стоявший на пороге отход и анализирует основы в обычном праве возможных аспираций Батгяя на должность великого кана. Причину того, что повторное нашествие на Венгрию не имело места, автор увидит в героической борьбе русского народа и во все усиливающейся феодальной анархии Золотой орды.

¹ Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи. Századok 1952. На русском языке Acta Historica t. II. 1953. fasc. 1-2.

Я. ВАРАДИ ШТЕРНБЕРГ:

МИССИЯ УКРАИНЦЕВА, ПОСЛА ПЕТРА I. В ВЕНГРИИ В 1708 Г.

Неблагоприятные обстоятельства, сделавшие невозможным вступление Ференца II. Ракоци на польский престол, а также тот факт, что Ракоци не сумел уговорить французский двор посредничать между Россией и Швецией, поколебали основы заключенного в 1707 г. Варшавского договора. Россия, однако, не желала упустить выгоды, представляемые для нее в данных условиях международной ситуации связью с венгерской освободительной войной, ведь эта связь в то же время означала и то, что посредством Венгрии — которая была готова по мере своих сил оказать поддержку России против шведских захватчиков — она могла наладить связи с Францией тоже. Поэтому приняв посла Ракоци, Мате Талаба и ратифицировав — хотя и после срока — Варшавский договор, Петр I. послал одного из видных русских дипломатов, Украинцева в Венгрию, чтобы он посредничал между руководителями освободительной войны и императорским правительством Габсбургов.

12 июня 1708 г. Петр I. обеспечил Украинцева подробными инструкциями и послал письмо Ракоци. Предложенные условия мира определили автономию Венгрии в рамках империи Габсбургов и обеспечили для Ракоци княжеский престол Трансильвании.

Украинцев прибыл в Венгрию во время поражения при г. Тренчен (Тренчин), таким образом приход посла русского государства имел большее значение, чем обычно, и Ракоци тоже стремился подчеркивать это. Он принял Украинцева в публичной аудиенции, и потом в ходе переговоров он передал меморандум для царя Петра, в котором обрисовал условия, при которых руководители освободительной войны готовы заключить м.р. Хотя русское посредничество не принесло желаемого результата и примирение не состоялось, миссия Украинцева имела все же положительное значение с точки зрения освободительной войны. Она не только подкрепила освободительную войну в международном отношении, а также способствовала в значительной мере необходимой после поражения при г. Тренчен внутренней консолидации.

И. БАРТА:

НАЧАЛО ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРЬЕРЫ ФЕРЕНЦА КЕЛЬЧЕИ

Ференц Кельчеи (1790—1838), поэт и политик, является одним из самых выдающихся борцов буржуазного преобразования в Венгрии. Общественно — политическому преобразованию предшествовал огромный подъем национальной литературы, и в этот период Кельчеи — один из первых поэтов и критиков страны. Когда преобразование переходит в стадию политических боев, Кельчеи тоже становится политиком и борется сначала в комитатской политике — он ведет собственное хозяйство на маленьком имении в далеком комитате Сатмар — а потом в качестве депутата комитата на долгом сейме реформ, открывшемся в конце 1832 г. в первых рядах оппозиции, партии реформ.

О Кельчеи имеется богатая литература; историки и историки литературы посвятили большое внимание его личности и в общем определили его место как в развитии венгерской литературы, так и в политическом движении, борвшемся за национальную независимость и за свержение феодального общественного строя. Эти изображения, однако, не являются одинаково углубленными во всех подробностях. Кельчеи — поэт гораздо лучше разработан и вернее изображен, чем Кельчеи — политик. И в изображении Кельчеи — политика тоже неполными являются прежде всего главы, разрабатывающие период становления Кельчеи политиком, 1829—1832 годы, проведенные в комитатской политике. Автор предлагаемой статьи исследует именно эти годы. Средствами критики источников он анализирует сохранные с этого периода политические сочинения Кельчеи, и сочетая свои наблюдения с исследованием современного материала архивных источников о большинстве этих сочинений он устанавливает, что научная литература — не зная условий, в ряде случаев даже времени их возникновения — ошибочно определила их ценность, значение. А из этих ошибок следовало в силу необходимости и ложное толкование политического развития Кельчеи, искажение темпа развития. Статья констатирует, что в понимании потребностей общественного преобразования Кельчеи в эти годы не опережает свое время, а развивается вместе с появившимся в этот момент только в началах общегосударственным движением за реформы.

Автор связывает скачкообразную перемену так в общегосударственном движении за реформы, как и в личном развитии Кёльчеи с тем моментом, когда в ходе 1831—1832 гг. правительство подвергло общегосударственной дискуссии центрально разработанные для следующего сейма предложения реформ. Предложения распространились на все области жизни общества, но согласно намерениям правительства они носили консервативный характер. Все усиливавшееся общественное мнение, требовавшее реформ, однако, использовало обсуждение предложений по комитатам для того, чтобы объединить разрозненные, неорганизованные силы оппозиции около определенной прогрессивной программы. В одной части комитатов приятели реформ достигли большинства, и наладив связи друг с другом стремились к единой позиции в основных буржуазных требованиях. В комитате Сатмар Кёльчеи являлся душой комиссии, обсудившей центральные предложения, он разработал замечания комитата относительно предложений. Согласно общегосударственным директивам оппозиции эти замечания показали в направлении основных общественных реформ, и если только осторожным образом, все же содержали предначертания отмены крепостных отношений, ликвидации отношений феодальной собственности, осуществления свободы мысли и слова, равноправия религий, буржуазного правосудия, основанного на равенстве перед законом и т. д. Кёльчеи больше чем года занимался предложениями реформ; комитатский политик в это время рассматривает впервые все проблемы целой страны, в месяцы раздумья становится политиком во всегосударственном масштабе, одним из лучших знатоков потребностей своего народа, а потом на сейме, в качестве депутата комитата Сатмар, при помощи накопленных в этот период опытов становится он на стороне отличных соратников самым внушительным оратором сейма, самоотверженным помощником всех прогрессивных стремлений. Венгерское историческое исследование до сих пор упустило анализ этих комитатских замечаний. Автор делает это исследование, определяет место замечаний комитата Сатмар в числе замечаний других комитатов, представляющих с прогрессивной точки зрения различные уровни, раскрывает подробности боев, вехенных Кёльчеи в комитате с той целью, чтобы там были приняты прогрессивные принципы замечаний. Значение результатов предлагаемой статьи заключается главным образом в том, что она выясняет этапы политического развития Кёльчеи и вставляет его личный жизненный путь в течение общегосударственного развития венгерского движения за реформы.

Л. КАТУШ:

ХОРВАТСКАЯ ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА ТИСА И НАРОДНЫЕ ДВИЖЕНИЯ 1883 Г.

(ЧАСТЬ II.)

В рамки акции, направленной на венгризацию общего (венгерско-хорватского) правительства в Хорватии входило и введение употребления двух официальных языков, хорватского и венгерского, а также применение — наряду с хорватским — надписи на венгерском языке на гербах общих ведомств. Когда — после постепенного введения в провинции — в августе 1883 г. в Загребе также приступили к употреблению венгерских надписей, произошли резкие массовые демонстрации, которые из Загреба в скором времени распространились и на другие города и на крестьянство Загорья и района Банской военной границы. Статья подробно знакомит с политическими осложнениями, связанными с «делом герба», прежде всего с заседаниями совета министров 21-го и 22-го августа 1883 г., и показывает разногласия между венгерским правительством, монархом и хорватским баном с одной, и хорватской правительственной партией с другой стороны, которые привели в конечном итоге к прекращению хорватской конституции и назначению королевского уполномоченного.

Пока что в Забребе демонстрация рабочих и студентов, руководимых буржуазией и интеллигенцией, сторонниками партии права, имела прежде всего политический характер и была направлена против правительственных мероприятий с целью венгризации, то в Загорье и Банском округе, под влиянием кризиса «дела герба» и националистической агитации партии права вспыхнуло социальное недовольство крестьянства, находящегося в состоянии переходного кризиса. На основе современных секретных донесений и официальных следственных протоколов статья анализирует причины движения: беспощад-

ное взимание налогов, злоупотребления финансовых и административных служащих, обиды связанные с сокращением системы военной границы и ликвидацией задруг. Современный план восстания свидетельствует о том, что в кругах одной части партии права имелось стремление развязать национальное восстание среди крестьянства района военной границы в целях осуществления программы партии, и для этого были сделаны известные подготовительные шаги. Руководство партии, однако, в конечном итоге страшилось развязания восстания, и таким образом революционна напряженность проявилась в рассеянных и неорганизованных локальных вспышках, меньших вооруженных столкновениях, без единого руководства и всеохватывающего плана. (Главы 6. и 7.)

Вконец статья рассматривает военные мероприятия для подавления народного движения и созданный под давлением массовых движений компромисс венгерского правительства с хорватскими господствующими классами. Правительство Тиса после неудачи 1883 г. изменило свою хорватскую политику и стремилось крепко держать хорватские дела в своих руках прежде всего путем бана, назначенного в качестве доверенного лица венгерского правительства и независимого от хорватских партий. Господство Кароля Куен-Хедервари в течение двух десятилетий представляет собой в Хорватии: второй период системы дуализма, который в основном соответствовал режиму Тиса в Венгрии: консолидация капиталистических отношений и системы соглашения под знаком более усиленной зависимости от Венгрии. Этому сопутствовали переходный упадок национального движения и временное затихание массовых движений.

И. МАТВЕЕВ:

УЧАСТИЕ ВЕНГЕРСКИХ ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТОВ В БОРЬБЕ ЗА УСТАНОВЛЕНИЕ И УКРЕПЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В СИБИРИ (ФЕВРАЛЬ 1917 — 1921 ГГ.)

Венгерские трудящиеся, которых Великая Октябрьская социалистическая революция заставила далеко от родины, не оказались бездельными наблюдателями борьбы, водившейся рабочими и крестьянами России за новый, справедливый социальный строй, за мир и благополучие всего человечества.

Эти венгерские трудящиеся освоили великие идеи пролетарского интернационализма, они знали, что борясь под руководством большевистской партии плечом к плечу с русским пролетарием и крестьянином за победу пролетарской революции в России, они вместе с тем борются и за будущее собственной родины, за победу социализма в Венгрии. Наряду с этим революционная деятельность, деятельное и самоотверженное содействие венгерских интернационалистов в гражданской войне в Советской России, в установлении и укреплении советской власти на территории Сибири является ярким доказательством пролетарской солидарности, огромной братской помощи, оказанной коммунистической партии и всему советскому народу.

Социал-демократические группы, созданные в рядах попавших в плен в России во время мировой войны венгров уже в 1916 г. наладили связь с большевистскими организациями Сибири. Еще во время февральской революции большинство военнопленных выступило на стороне большевиков, а после Великой Октябрьской социалистической революции они участвовали в подавлении контрреволюционных мятежей в Сибири.

Огромное пламя чувства пролетарского интернационализма вспыхнуло особенно в начале 1918 г., когда австро-германский империалистический блок перешел в наступление против советской власти. По всей Сибири были организованы митинги протеста среди военнопленных, требовавших немедленного прекращения наступления. Образовались союзы военнопленных, а в апреле 1918 г. в Иркутске был открыт съезд военнопленных. В центральный комитет были избраны и четыре венгерских военнопленных. Вследствие воззвания съезда венгерские военнопленные в большом числе вступили в Красную Армию, они не щадили своей жизнью в борьбе против белых чехословацких отрядов, особенно выделились в обороне Барнаула.

После создания в Сибири контрреволюционной диктатуры Колчака, венгерские интернационалисты играли значительную роль в подготовке, организации большевистских восстаний. Они приняли участие в декабрьском восстании 1918 г. и в новониколаев-

ском восстании 1919 г. Они активизировались особенно в районе Омска. Самая крупная венгерская большевистская организация находилась в начале 1919 г. в Красноярске. В местном лагере военнопленных были созданы марксистские кружки, которые 30 июля 1919 г. развязали восстание. После подавления восстания белые казнили и венгерских революционеров зверской жестокостью.

Венгерские интернационалисты участвовали и в партизанском движении. Они боролись на Алтайском фронте, а также в боях при Иркутске.

Венгерские интернационалисты приняли участие и в борьбе за укрепление советской власти. Они боролись против эпидемий, работали в промышленности и в сельском хозяйстве, они играли большую роль особенно в продовольственных отрядах. В 1920 г. венгерские военнопленные из Сибири были по собственной просьбе введены в бой на польском фронте. Партийные организации в Сибири вели и агитационную и пропагандистскую работу, имели собственную газету и т. д. Они докончили свою работу в ходе 1920—1921 гг., когда венгерские военнопленные вернулись на родину.

История венгерских интернационалистов в Сибири свидетельствует тоже о нерушимой венгерско-советской дружбе и представляет собой самые красивые связи русского и венгерского народов.

ДЬ. РАНКИ:

МАТЕРИАЛЫ К ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ВЕНГРИИ ВО ВРЕМЯ АГРЕССИИ ПРОТИВ ЧЕХОСЛОВАКИИ (1937—1939).

(ЧАСТЬ II.)

Венгерский господствующий класс был не довольным решением. Если в этот момент он и не считал актуальным присоединение всей Словакии к Венгрии, но всячески стремился захватить Закарпатскую Украину. Поэтому к половине ноября была организована военная акция для захвата Закарпатской Украины. Германское правительство, однако, увидело в этом нарушение своего авторитета как арбитра — также обеспокоила его возможность польско-венгерской границы — поэтому оно совместно с Италией путем дипломатической интервенции сорвало акцию. Венгерское правительство таким образом было вынуждено отказаться от своего плана. С декабря 1938 г. руководящим мотивом внешней политики Венгрии было полное услуживание держав оси. Было усилено экономическое услуживание Германии, Венгрия присоединилась к Антикоминтернскому пакту, говорилось о возможности выхода Венгрии из Лиги наций. За все это господствующий класс Венгрии требовал Закарпатской Украины. Гитлер в начале марта 1939 г. решил непосредственную акцию ликвидации Чехословакии. Немедленно было уведомлено венгерское правительство — которое, впрочем, постоянно требовало этого решения — и было достигнуто соглашение об одновременной военной акции.

Таким образом внешняя политика венгерского господствующего класса в интересах осуществления ревизии — волей-неволей — все более была средством фашистской Германии и этим подрывала свои собственные позиции.

А. РОЖНЬОИ:

15 ОКТЯБРЯ 1944 Г.

(К истории путча Салаши)

(ЧАСТЬ I.)

После 19 марта, когда германские фашисты оккупировали Венгрию, значительная часть венгерского господствующего класса во главе с Хорти продолжала полностью обслуживать германский фашизм. Получив известие о румынском перемирии 23 августа 1944 г., однако, Хорти счел необходимым опять оживить связи с Западом. Его расчет сводился к тому, что пока он продолжает в войне против Советского Союза, он просит перемирия у западных держав. Этой концепции послужило бы назначение нового правительства Лакатоша. Но это правительство — как об этом свидетельствуют заседания совета министров 8 и 11 сентября — не сумело решиться порвать с Германией и просить перемирия.

Пока Хорти и венгерский господствующий класс колебались по вопросу о перемирии, то немцы вели переговоры со склонной к самым крайностям группой венгерских фашистов, с партией скрещеннострельцов (нылашов) Салаши с целью захвата власти и предотвращения попытки перемирия.

К середине сентября оказалось, что германская и венгерская армии даже временно не смогут остановить советские войска, приступившие к освобождению страны. Эти события заставили Хорти опять возобновить переговоры о перемирии. Однако он — не считаясь с реальной ситуацией — продолжал попытаться заключить соглашение с западными державами. Только после познания отрицательной позиции западных держав — принятой в смысле соглашения между союзниками — обратился к Советскому Союзу. В результате переговоров 1 октября в Москву прибыла венгерская делегация для заключения перемирия.

Междувременно немцы, уведомленные о намерениях Хорти выйти из войны, пришли к уговору с Салаши. Согласно этому уговору немцы помогают Салаши захватить власть, если возможно — то с Хорти, но если нет — то даже и без Хорти. Составимое новое правительство Салаши объединило крайне правые группы венгерских господствующих классов, приспешников Германии, от скрещеннострельцов до правого крыла правительственной партии. Подготовке путча послужил также созданный в парламенте Национальный союз, объединивший крайне правых депутатов.

RÉSUMÉ

E. SCHÜTZ :

A PROPOS DE QUELQUES PROBLÈMES CONCERNANT L'INVASION MONGOLE EN HONGRIE

La première appréciation marxiste de l'invasion des Tartares en Hongrie et de ses répercussions sur le plan de la politique étrangère fut donnée, dans la littérature hongroise, par une étude d'Emma Lederer¹. Se rattachant à cette publication, l'étude de M. Schütz cherche surtout à tirer des conclusions sur la base de quelques sources d'origine d'Asie Antérieure concernant certaines questions mal élucidées, ou présentées d'une façon erronée voire déformée par la littérature bourgeoise.

Dans l'introduction, l'auteur cherche à distinguer plusieurs phases dans la période de la conquête transcaucasienne des Tartares qui va jusqu'au recensement de la population. Il combat la théorie qui explique la féodalisation de la société mongole — deux tendances parallèles, dont la première était attachée aux traditions nomades et la seconde cherchait à constituer un fort pouvoir central — par le rôle personnel des grands Khans. A ce propos, il établit une comparaison entre la politique d'Ogodaï et celle de Batou qui jouait un rôle prépondérant dans l'invasion des Tartares en Hongrie et illustre par quelques exemples le développement de la prétention des Nomades aux butins.

L'auteur aborde ensuite certaines questions relatives à la stratégie et à la tactique des Tartares. Parmi les motifs des déclarations de guerre, il insiste surtout sur le prétexte de l'assassinat des envoyés tartares. Comparant les renseignements contenus dans diverses sources, il conclut que les armées tartares se trouvaient souvent en infériorité numérique vis-à-vis de leurs adversaires. L'auteur traite aussi en détail de la question des troupes auxiliaires des armées mongoles (Nomades de l'Asie intérieure, contraints à rallier les Mongols, troupes vas-sales) et des prisonniers (hašar) utilisés comme chair à canon.

M. Schütz invoque plusieurs exemples à l'appui de la thèse d'Emma Lederer, suivant laquelle le but stratégique de l'invasion des Tartares en Hongrie n'était pas la conquête définitive du pays. Il établit, à ce propos, une distinction nette entre les opérations de simple reconnaissance et les manœuvres de reconnaissance et de préparation, voyant les origines de ces dernières dans une survivance des traditions des incursions nomades. Pour mieux faire comprendre les raisons de la persécution du roi Béla IV, l'auteur analyse les événements analogues qui s'étaient déroulés à propos des souverains de l'Asie Antérieure.

Parlant des dévastations opérées par les envahisseurs tartares en Hongrie, l'auteur expose, celles, non moins vandales, et les massacres perpétrés par les Tartares en Asie intérieure, et, en particulier dans les régions agricoles.

L'auteur retrace ensuite l'évolution des classes sociales de la Transcaucasie après l'invasion des Tartares et les rapports de ces classes vis-à-vis des envahisseurs : il constate que seules les couches inférieures opposèrent une résistance conséquente aux Tartares. Pour ce qui est du redressement après les dévastations opérées par les Tartares, l'auteur cherche à réfuter certaines vues que nous rencontrons encore et qui, en raison de l'attitude libérale des Tartares envers les couches supérieures, oublient le fait — pourtant capital du point de vue historique — que l'invasion mongole avait détruit les forces productrices.

Pour terminer, l'auteur analyse les causes de la sortie des Tartares du pays. La cause essentielle, à son avis, réside dans le fait que l'invasion de la Hongrie par les Tartares était une opération de préparation et de reconnaissance. En ce qui concerne la mort d'Ogodaï que les historiens bourgeois cherchaient à présenter d'une façon tendancieuse, comme la seule cause de l'abandon de la Hongrie par les Tartares, M. Schütz y voit une

¹ L'invasion des Tartares en Hongrie et ses répercussions internationales. (A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggésel.) Századok, 1952. — En russe : Acta Hist. T. II. Budapest, 1953. fasc. 1—2.

cause supplémentaire qui devait hâter le retrait, déjà prochain, des armées tartares de Hongrie. Il analyse ensuite les fondements de droit coutumier des éventuelles aspirations de Batou à la dignité du Grand Khan. Enfin, M. Schütz attribue le fait que l'attaque contre la Hongrie ne fut pas renouvelée, à la lutte héroïque du peuple russe et à l'anarchie féodale, sans cesse s'aggravant, au sein de la Horde d'Or.

J. VÁRADI STERNBERG :

LA MISSION D'UKRAÏNZEV, AMBASSADEUR DE PIERRE Ier EN HONGRIE, EN 1708

Les circonstances défavorables ayant entravé l'avènement au trône polonais de François II Rákóczi, et le fait que Rákóczi ne parvint pas à persuader la cour française à servir d'intermédiaire entre la Russie et la Suède, ébranlèrent dans ses fondements le traité de Varsovie conclu en 1707. Mais la Russie ne voulut point laisser échapper les avantages, que ses relations avec la guerre d'indépendance hongroise lui offrirent dans les circonstances données alors par la situation internationale. En effet, à travers la Hongrie qui, dans la mesure de ses forces, se montra prête à appuyer la Russie contre les envahisseurs suédois, il était en mesure d'établir des relations avec la France aussi.

Pierre Ier, après avoir accueilli l'ambassadeur de Rákóczi, Máté Thabala, et ratifié, bien qu'après l'expiration du délai, le traité de Varsovie, envoya en Hongrie Ukraïnzev, un de ses diplomates de premier plan, avec la mission de servir d'intermédiaire entre les dirigeants de la guerre d'indépendance et le gouvernement impérial de la maison des Habsbourg.

Le 12 juin 1708, Pierre Ier donna à Ukraïnzev ses mandats impératifs, et adressa une lettre à Rákóczi. Les conditions de paix y proposées ont défini l'autonomie de la Hongrie dans l'encadrement de l'empire, et auraient assuré à Rákóczi la principauté de Transylvanie.

L'arrivée d'Ukraïnzev en Hongrie tomba au temps de la bataille perdue de Trencsén, par conséquent l'arrivée de l'ambassadeur de l'État russe revêtit une importance plus considérable que d'habitude, fait que Rákóczi ne manqua point d'accentuer. Il accueillit Ukraïnzev à une audience publique, puis lui remit, au cours des entretiens, un mémorandum pour Pierre Ier. Dans ce mémorandum, il définit les conditions auxquelles les dirigeants de la guerre d'indépendance auraient été enclins à conclure la paix. Bien que l'intervention russe n'ait pas eu le résultat attendu, et la réconciliation ne se fit pas, la mission d'Ukraïnzev avait tout de même un caractère positif. Non seulement elle servit d'appui à la guerre d'indépendance sur le terrain international, mais après la bataille perdue de Trencsén, elle facilita dans une grande mesure la consolidation intérieure.

I. BARTA :

LES DÉBUTS DE LA CARRIÈRE POLITIQUE DE FRANÇOIS KÖLCSEY

Comme poète et homme politique, François Kölcsey (1790—1838) est un des précurseurs les plus marquants de la transformation bourgeoise de la Hongrie. La transformation politico-sociale est introduite par un vigoureux essor de la littérature nationale, et en cette période, Kölcsey est un des premiers poètes et critiques littéraires du pays. Lorsque la transformation entre dans le stade des luttes politiques, Kölcsey, lui aussi, devient homme politique. Il prend part d'abord à la politique du comitat, et s'adonne à l'agriculture dans sa petite propriété du comitat lointain de Szatmár. Élu plus tard député du comitat, il lutte à la diète dite longue, ouverte à la fin de 1832, dans les premiers rangs du parti de réforme de l'opposition.

La vie et l'oeuvre de Kölcsey ont fait l'objet de nombreuses études ; les historiens aussi bien que les critiques littéraires portèrent une vive attention à sa personne et fixèrent sa place dans l'évolution de la littérature hongroise aussi bien que dans le mouvement politique luttant pour l'indépendance nationale et le renversement du régime féodal. Ces analyses n'ont pourtant pas été également approfondies dans tous leurs détails. Kölcsey poète a été étudié et représenté bien plus authentiquement que Kölcsey homme politique. Le portrait de Kölcsey homme politique pêche aussi surtout par le manque d'analyse de l'époque où Kölcsey devint homme politique, entre les années

1831 et 1832, consacrées à la vie politique du comitat. Or ce sont précisément ces années que l'étude d'Étienne Barta soumet à l'analyse. L'auteur a recours à la critique de sources pour analyser les écrits politiques de Kőlcsey, restés de cette époque. L'étude simultanée des documents contemporains provenant des archives lui permet aussi de constater que, la littérature spéciale ne connaissant pas les circonstances et souvent même la date de la rédaction de ces écrits, appréciait mal leur importance. De ces erreurs découlait nécessairement une interprétation erronée de l'évolution politique de Kőlcsey, et du rythme même de son évolution. L'étude constate que, dans ces années, Kőlcsey n'est pas encore en avance sur son temps, quant à la compréhension de la nécessité de la transformation sociale, mais suit le processus de développement lié au mouvement de réforme national alors encore à ses débuts.

Le changement brusque qui s'opéra dans le mouvement de réformes aussi bien que dans l'évolution individuelle de Kőlcsey detourne, d'après l'auteur, du moment où, en 1831-32, le gouvernement soumit les projets de réformes élaborés pour la diète suivante, à des débats poursuivis à l'échelle nationale. Les projets touchaient tous les domaines de la vie sociale, mais restaient de caractère conservateur, selon l'intention du gouvernement. L'opinion publique partisane des réformes, s'affermissant de plus en plus, utilisa les débats organisés aux comitats pour grouper les forces éparses et non organisées de l'opposition autour d'un programme franchement progressiste. Les partisans des réformes ayant acquis la majorité dans certains comitats, cherchaient à s'allier pour prendre une position commune concernant les principales revendications bourgeoises. Au comitat de Szatmár, Kőlcsey, vrai promoteur de la commission d'étude des projets centraux, mettait au point les remarques du comitat sur les projets. Conformément aux directives de l'opposition, ces remarques tendaient vers les réformes sociales fondamentales et appuyaient, avec bien des précautions, il est vrai, les objectifs de la suppression du servage, de la liquidation des rapports de propriété féodaux, de la réalisation de la liberté de penser et de la liberté de parole, de l'égalité de droit des cultes, et de la juridiction bourgeoise basée sur l'égalité devant la loi, etc. Kőlcsey se consacra pendant plus d'une année aux projets de réformes ; c'est alors que le politicien d'un comitat mesura pour la première fois tous les problèmes du pays, c'est dans ces mois de méditations qu'il devint un homme politique d'importance nationale, et un des meilleurs connaisseurs des besoins de son peuple. A la diète, comme député du comitat de Szatmár, et en possession des expériences recueillies à cette époque, il devint aux côtés de ses excellents frères d'armes, l'orateur le plus efficace et l'appui dévoué de toute aspiration progressiste.

L'examen des remarques fut jusqu'à présent négligé par les recherches historiques hongroises. L'auteur effectue cet examen, fixe la place des remarques du comitat de Szatmár parmi celles des autres comitats, représentant chacun un niveau différent de progrès, et précise les détails des luttes menées par Kőlcsey au comitat pour l'acceptation des principes progressifs de ces remarques. Les résultats de l'étude importent surtout du fait de l'éclaircissement des étapes du progrès politique de Kőlcsey, et de l'intégration de sa voie individuelle dans le processus de l'évolution nationale du mouvement de réforme hongrois.

L. KATUS:

LA POLITIQUE CROATE DU GOUVERNEMENT TISZA ET LES MOUVEMENTS POPULAIRES DE CROATIE EN 1883

(II. PART)

C'est dans le cadre de cette action de magyarisation du gouvernement commun de Croatie que s'inscrivent l'usage officielle des deux langues — croate et hongroise —, ainsi que l'application obligatoire d'inscriptions hongroises — à côté des inscriptions en langue croate — dans les armoiries apposées au fronton des édifices de l'administration commune. Après l'introduction graduelle des inscriptions hongroises dans les villes de province, on tenta d'introduire cette mesure à Zagreb. Mais la population de cette ville protesta par une violente manifestation de masse qui ne tarda pas à gagner les autres villes croates, ainsi que la paysannerie des régions frontalières de Zagorje et du Ban. L'étude expose en détail les complications politiques auxquelles a donné lieu l'affaire des inscriptions, les séances du Conseil des Ministres de 21 et 22 août 1883, les divergences de vues survenues dans la question entre le gouvernement hongrois, le souverain et le Ban de Croatie d'une part, et le parti gouvernemental croate de l'autre, divergences qui devaient aboutir à la suspension de la Constitution croate et à la nomination d'un commissaire royal.

Alors qu'à Zagreb, la manifestation des ouvriers et des étudiants, conduite par la bourgeoisie et l'intelligentsia du Parti du Droit avaient surtout un caractère politique et était dirigée contre les mesures de magyarisation forcée du gouvernement, dans la région de Zagorie et dans le secteur du Ban, l'affaire des armoiries et l'agitation nationaliste du Parti du Droit avaient fait éclater le mécontentement social de la paysannerie qui traversait une crise transitoire. Sur la base de rapports confidentiels et de procès-verbaux d'enquêtes officielles de l'époque, l'étude analyse les motifs de ces mouvements : perception impitoyable des impôts, abus des fonctionnaires des services de contribution et administratifs, plaintes relatives à la suppression du système des garde-frontières et des communautés de maisons. Un plan d'insurrection, datant de la même époque, témoigne qu'une partie du Parti du Droit était encline à déclencher une insurrection nationale parmi les paysans des régions frontalières, en vue de la réalisation du programme du Parti et que certains préparatifs avaient été faits dans ce sens. Cependant, la direction du parti finit par renoncer à ce projet d'insurrection et les dispositions révolutionnaires des masses se manifestèrent uniquement par des émeutes locales, dispersées et nullement organisées, ainsi que par des escarmouches sans direction uniforme et sans plan (chapitres VI et VII).

Pour terminer, l'étude expose les mesures militaires prises en vue de la suppression du mouvement populaire et le compromis conclu, sous l'effet des mouvements de masse entre le gouvernement hongrois et les classes dirigeantes croates. Après son échec de 1883, le gouvernement Tisza modifia sa politique vis-à-vis de la Croatie et s'efforça de maintenir fermement entre ses mains les affaires de Croatie par l'entremise du Ban, nommé en tant qu'homme de confiance du gouvernement hongrois et indépendant des partis croates. Le règne de 20 ans de Khuen-Héderváry en Croatie marquait la seconde phase du régime du compromis qui, dans l'essentiel, correspondait à l'ère Tisza en Hongrie : les conditions du capitalisme et le régime du compromis ce consolidèrent et la dépendance vis-à-vis de la Hongrie se resserra. Tout cela entraîna une éclipse dans le mouvement nationale et une accalmie provisoire des mouvements de masse.

I. MATVEËV:

LA PARTICIPATION DES INTERNATIONALISTES HONGROIS A LA LUTTE MENÉE EN SIBÉRIE POUR L'AFFERMISSEMENT DU POUVOIR SOVIÉTIQUE

Les travailleurs hongrois, que la Grande Révolution Socialiste d'Octobre trouva bien loin de leur patrie, n'ont point demeuré inactifs dans la lutte, que les ouvriers et les paysans de la Russie ont engagée pour la réalisation du nouvel régime social équitable, pour la paix et le bien-être de l'humanité entière.

Ces travailleurs hongrois acceptèrent les grandes idées de l'internationalisme prolétarien, ils savaient bien que, lorsqu'ils luttèrent côte à côte avec les prolétaires et paysans russes pour la victoire de la révolution prolétarienne en Russie, ils luttèrent en même temps pour l'avenir de leur propre patrie, pour la victoire du socialisme en Hongrie. Outre ce fait, l'activité révolutionnaire des internationalistes hongrois, leur participation active et dévouée à la guerre civile de la Russie soviétique, à la création et à l'affermissement du pouvoir soviétique sur le territoire de la Sibérie, est la preuve éclatante de la solidarité prolétarienne, de l'immense aide fraternelle fournie au parti communiste et à tout le peuple soviétique.

Les groupes sociaux-démocrates formés parmi les prisonniers de guerre hongrois en Russie, pendant la première guerre mondiale, sont, dès 1916, entrés en rapport avec les organismes bolchéviks de Sibérie. La majorité des prisonniers de guerre s'est prononcée déjà au temps de la révolution de février pour les bolchéviks, puis participa après la révolution d'octobre, à la répression des insurrections contre-révolutionnaires de Sibérie.

La flamme puissante du sentiment de l'internationalisme s'alluma, en particulier, au début de l'année 1918, lorsque le bloc impérialiste germano-autrichien passa à l'attaque contre le pouvoir soviétique. De par la Sibérie, on organisait des meetings de protestation parmi les prisonniers de guerre, qui exigèrent la cessation immédiate de l'offensive. Les alliances des prisonniers de guerre venaient de se former, puis, au mois d'avril 1918, le congrès des prisonniers de guerre fut ouvert à Irkoutsk. Nombreux furent les prisonniers hongrois qui, sur l'appel du congrès, entrèrent dans l'Armée Rouge, et n'épargnèrent point leur vie dans la lutte engagée contre les Tchèques blancs, se distinguant, en particulier, dans la défense de Barnaoul.

Lorsque s'établit en Sibérie la dictature contre-révolutionnaire de Koltchak, les internationalistes hongrois jouèrent un rôle important dans la préparation et dans l'organisation des soulèvements bolchéviques. Ils prirent part au soulèvement de décembre 1918, et à celui de 1919 éclaté à Novonikolaïevsk. C'est surtout dans la région d'Omsk qu'ils déployèrent une activité particulière. A Krasnoïarsk se trouvait, au début de l'année 1919, l'organisme bolchévique hongrois le plus important. Ici, au camp des prisonniers de guerre, on a créé des cercles marxistes qui firent éclater un soulèvement le 30 juillet. Après la répression du soulèvement, les blancs exécutèrent les révolutionnaires hongrois aussi, avec une sauvage cruauté.

Les internationalistes hongrois ont participé également aux mouvements des partisans. Ils ont lutté au front altaïque et pris part aux combats à Irkoutsk.

Les internationalistes hongrois ont eu aussi leur part dans la lutte menée pour l'affermissement du pouvoir soviétique. Ils luttèrent contre les épidémies, travaillaient dans l'industrie et dans l'agriculture, et leur rôle était très important dans les détachements d'approvisionnement. En 1920 des prisonniers de guerre de Sibérie furent aussi envoyés, sur leur demande, au front polonais. Les organismes de parti de Sibérie ont effectué un travail de propagande, avaient eu leur propre journal, etc. Leur travail prit fin au cours des années 1920 — 1921, lorsque les prisonniers de guerre hongrois sont rentrés dans leur patrie.

L'histoire des internationalistes hongrois de Sibérie est une preuve éclatante de l'amitié hungaro-soviétique indissoluble, et évoque les plus belles pages des relations des peuples russe et hongrois.

G. RÁNKI:

DOCUMENTS RELATIFS A LA POLITIQUE EXTÉRIEURE HONGROISE A L'ÉPOQUE DE L'AGGRESSION CONTRE LA TCHÉCOSLOVAQUIE (1937—1939)

(II. PART)

La classe dominante hongroise ne fut point contente de cet arbitrage. Bien que pour le moment elle considérât l'annexion de la Slovaquie entière comme inactuelle, elle se prépara à incorporer l'Ukraine Subcarpathique. Le gouvernement allemand considéra ce pas comme une violation de son autorité arbitrale, et d'autre part, il voyait de mauvais oeil une frontière polono-hongroise. Aussi, de concert avec les Italiens et par voie diplomatique, intervint-il contre cette action. Le gouvernement hongrois fut contraint de renoncer à son projet. A partir de décembre 1938, le principal objectif de la politique extérieure hongroise devint le service complet des puissances de l'Axe. On intensifia le service économique de l'Allemagne, on se rallia au pacte dit Antikomintern, on promet de quitter la Ligue des Nations. En échange de tout cela, on ne demanda que l'annexion de l'Ukraine Subcarpathique. C'est au début de mars 1939 que Hitler décida l'action directe pour la liquidation de la Tchécoslovaquie. Le gouvernement hongrois — qui d'ailleurs ne cessa point de solliciter cette décision — fut immédiatement averti, et on admit le projet d'une action militaire simultanée.

La politique extérieure de la classe dominante hongroise cherchant la révision, devint de plus en plus un simple instrument de l'Allemagne fasciste, au mépris de la défense de ses propres positions.

A. ROZSNYÓI:

LE 15 OCTOBRE 1944

(Contribution à l'histoire du coup d'État de Szálasi)

(I. PART)

Après le 19 mars 1944, lorsque les fascistes allemands envahirent la Hongrie, une grande partie de la classe dominante hongroise avec Horthy en tête, continua à servir entièrement les objectifs du fascisme allemand. Mais à la nouvelle de l'armistice roumain, conclu le 23 août 1944, Horthy trouva nécessaire de renouveler ses rapports avec l'Ouest. Son intention était de poursuivre la guerre avec l'Union Soviétique, et de demander la conclusion de l'armistice aux puissances occidentales.

C'est pour mettre en pratique cette conception qu'il nomma le gouvernement de Lakatos. Mais, comme le montrent les conseils de ministres du 8 et 11 septembre, celui-ci ne pouvait point se décider à la rupture avec les Allemands et à la demande de l'armistice.

Pendant que Horthy et la classe dominante hongroise prirent une attitude hésitante dans la question de l'armistice, les Allemands poursuivirent des entretiens avec le groupe le plus extrémiste des fascistes hongrois, le parti des croix fléchées de Szálasi, dans le but de prendre le pouvoir par force et d'entraver la conclusion d'un armistice.

Vers le milieu du mois de septembre, il s'avéra que les armées allemande et hongroise ne sont point capables d'arrêter, même provisoirement, l'avance des armées soviétiques, qui commencèrent la libération du pays. Les événements conduirent Horthy à reprendre ses pourparlers d'armistice. Mais ne comptant toujours pas avec la situation réelle, il tenta de conclure l'armistice avec les puissances occidentales. Ce n'est qu'après le refus des puissances occidentales — donné en vertu d'une convention entre les alliés — qu'il s'adressa à l'Union Soviétique. En résultat de ces pourparlers, la délégation hongroise désignée pour la conclusion de l'armistice arriva le 1er octobre à Moscou.

Cependant les Allemands, informés des desseins de Horthy, tombèrent d'accord avec Szálasi. En vertu de cet accord, les Allemands devaient prêter aide à Szálasi dans la prise du pouvoir, avec ou sans Horthy, s'il le fallait. Le nouveau gouvernement à créer par Szálasi devait réunir les groupes de l'extrême-droite, ces suppôts des Allemands, depuis les croix-fléchées jusqu'à l'aile droite du parti gouvernemental. L'Alliance Nationale formée au sein du parlement, qui rassemblait les députés de l'extrême-droite, était également au service de la préparation du coup d'État.

E számunk tanulmányainak, cikkeinek szerzői:

Arató Endre kandidátus, az ELTE KeletEurópa Története Tanszékének docense

Barta István kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa

Benda Kálmán, a Történettudományi Intézet munkatársa

Bónis György kandidátus, a Budapesti I. sz. Állami Levéltár munkatársa

Walther Holtzmann, a római Deutsches Historisches Institut igazgatója

Iványi Emma, az Országos Levéltár munkatársa

Jónás Ilona, az ELTE Bölcsészka Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének tanársegédje

Katus László, a Történettudományi Intézet munkatársa

Kovács Endre kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője

I. V. Matvejev, egyetemi előadó (Novoszibirszk)

Mezey László kandidátus, az Országos Könyvtártudományi Központ dolgozója, egyetemi előadó

Ránki György kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa

Rozsnyói Ágnes, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának főelőadója

Schütz Ödön, a Történettudományi Intézet munkatársa

Szekeres József, a Budapesti I. sz. Állami Levéltár munkatársa

Szuhay Miklós, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének munkatársa

Váradi Sternberg János kandidátus (Uzsgorod)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Э. Шюц</i> : К некоторым проблемам татарского нашествия	209
<i>Я. Варади Штернберг</i> : Миссия посла Петра I., Украинцева в Венгрии в 1708 г.	233
<i>И. Барта</i> : Начало политической карьеры Кельчеи	252
<i>Л. Катуш</i> : Хорватская политика правительства Тиса и народные движения 1883 г. в Хорватии. Часть II.	303
<i>И. В. Матвеев</i> : Участие венгерских интернационалистов в борьбе за установление и укрепление советской власти в Сибири (февраль 1917—1921 гг.)	335
<i>Дь. Ранки</i> : Материалы к внешней политике Венгрии во время агрессии против Чехословакии (1937—1939). Часть II.	356
<i>А. Рожньош</i> : 15 октября 1944 г. (К истории путча Салаши.) Часть I.	373

СООБЩЕНИЯ

<i>В. Гольцман</i> : Папские письма XII в. из канонических собраний	404
<i>Л. Мезеи</i> : К вопросу об истолковании двух декретов по отношению Венгрии	418
<i>И. Йонаш</i> : Париж и Жакерия	424
<i>Й. Секереш</i> : Документы к истории голодовки 1937 г. в г. Печ	438
<i>М. Сухаи</i> : К вопросу об аграрной политике Венгерской Советской Республики	473
<i>Э. Иванны</i> : Устное предание как один из источников американской историографии новейшего времени	494

ДИСКУССИЯ

<i>Дь. Бониш</i> : Ответ на «некоторые вопросы» Петера Ваца	498
<i>К. Бенда</i> : «Якобинцы» из города Кесег	534

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

<i>Э. Ковач</i> : Восьмой съезд польских историков.	542
<i>Э. Арато</i> : В славянских учреждениях «Золотой Праги»	547

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- Л. Элекеш*: Матиас и его время. (Рец. *Э. Маюс*) — *Л. Хусар*: История чеканки монет в г. Буда в средние века (Рец. *А. Кубиньи*) — Литература классовой борьбы в Венгрии. 1525—1660 (Рец. *К. Бенда*) — Сочинения Йозефа Хайноци по государственному праву и политике (Рец. *К. Бенда*) — *Ф. Экхарт*: Экономическая политика венского двора в Венгрии. 1780—1815 (Рец. *Й. Берлас*) — *Й. Келен*: Следственное дело Галилея в XX в. (Рец. *М. Темери*) — Движение социалистических преподавателей в Венгрии 1900—1920 (Рец. *О. Сабольч*) — *Т. Хайду*: Советы в Венгрии в 1918—1919 гг. (Рец. *Ж. Л. Надь*) — Вестник Истории Мировой Культуры 1957. № 1—6. (Рец. *Я. Йемниц*) — *В. Д. Королюк*: Древнепольское государство (Рец. *Й. Перени*) — *А. В. Предтеченский*: Очерки общественно — политической истории России в первой четверти XIX века (Рец. *Э. Нидерхаузер*) — *А. Л. Нарочицкий*: Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке 1860—1895 (Рец. *Ш. Йожса*) — История СССР. Указатель советской литературы 1917—1952. Том II. (Рец. *Э. Нидерхаузер*) — *Ф. Меринг*: Биография Карла Маркса (Рец. *Я. Йемниц*) — *В. Г. цу Путлиц*: Из Германии в Германию (Рец. *А. Рожньоу*) — *Chronologia Polska* (Рец. *Й. Перени*) — Дунай и Ольт поют одним голосом. Об общих боях венгерского и румынского народов (Рец. *Д. Чатари*) — *М. Мольнар*: Вопрос о развитии промышленности в Трансильвании до 1848 г. (Рец. *И. Варга*) — *Э. Янчо*: Бумаги Венгерского общества по соблюдению чистоты и правильности языка в Трансильвании (Рец. *К. Бенда*) — *J. Polišenský*: Nizozemská politika v Bílá Hora; Anglia i Bílá Hora (Рец. *Т. Виттман*) — О трудах, изданных по случаю столетия Штура и о некоторых проблемах словацкого национального движения (Рец. *Э. Арато*) — О československé zahraniční politice 1918—1939 (Рец. *Э. Ковач*) — История на България. Том II. (Рец. *М. Бур*) — Десять лет историографии в Воеводине (Рец. *А. Лебл*) — Публикации съезда, созванного по случаю 800-летия появления средневековой книги прав (Рец. *М. Мора*) — *R. H. Tawney*: Religion and Frühkapitalismus. Eine historische Studie (Рец. *И. Ревес*) — *V. S. Matatey*: The United States and East Central Europe 1914—1918 (Рец. *Л. Жигмонд*) — *G. St. Aubyn*: A Victorian Eminence. The Life and Works of Henry Thomas Buckle (Рец. *Д. Эльрик*) — Новейшая историческая литература по британской политике XX века (Рец. *Э. Дж. Гобсбаум*) — *J. F. Böhmer*: Regesta Imperii. II. Sächsisches Haus: 919—1024 (Рец. *А. Кубиньи*) — *E. Sieber*: Kolonialgeschichte der Neuzeit (Рец. *Ф. Агарди*) — *Н. Heidegger*: Die deutsche Sozialdemokratie und der nationale Staat. 1870—1921 (Рец. *Я. Йемниц*) — *О. Н. Kühner*: Wahn und Untergang (Рец. *Дь. Ранки*) — *U. Eichstädt*: Von Dollfuß zu Hitler (Рец. *Л. Керекеш*) — *R. F. Kreutel* — *O. Spies*: Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga (Рец. -н -а) — *W. Sturminger*: Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683 (Рец. -н -а) — *Э. Ференци*: История народов венгерской земли до завоевания родины венграми (Рец. *И. Хан*) — Сообщения по исторической статистике (Рец. *В. Зиманьи*) — *Gy. Moravcsik*: Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn (Рец. *П. Вацу*) — *Д. Сабо*: Топография и гидрография жалованной грамоты капитула в Демеш (Рец. *Дь. Дьерффи*) — *Л. Мезей*: Начало использования родного языка в венгерской литературе в конце эпохи Арпадов (Рец. *Дь. Дьерффи*) — Сборник памяти Тиноди (Рец. -н -а) — *Б. Такач*: Типография Коменского в г. Шарошпатак (Рец. *И. Данко*) — *Ж. Нází*: Die kanonische Visitation des Stefan Kazó, Archidiakon von Eisenburg (Vasvár) im Burgenland-Teil des Komitates Eisenburg in den Jahren 1697—1698 (Рец. *К. Моллау*) — *И. Шош*: Положение земли крепостных крестьян при реке Тиса в окрестностях г. Сольнок 1711—1770 — Судьба земли крепостных крестьян в комитате Хевеш в XVIII в. (Рец. *Э. Вереш*) — Воспоминания Йозефа Рипп-Ронаи. — Воспоминания Фюлепа Э. Бек (Рец. *Ш. Кавашу*) 550

ОБЗОР КНИГ: 676

ХРОНИКА:

Отчет о научной сессии по случаю сорокалетия Венгерской Советской Республики
(Ж. Л. Надь) 697
George Douglas Howard Cole (1889—1959) (Я. Йемниц) 714
Известия Венгерского исторического общества 716
Отчет об обсуждении кандидатских диссертаций Иштвана Хан и Лайоша Ружаш (—) 722

БИБЛИОГРАФИЯ:

Список трудов (монографий, исследований, статей) по истории, появившихся в Вен-
грии (1 июля—31 декабря 1958 г.) 729

РЕЗЮМЕ 747

SOMMAIRE

ÉTUDES

- E. Schütz* : Quelques problèmes concernant la conquête mongole ... 209
J. Váradi-Sternberg : Ukraïnezev, l'ambassadeur de Pierre le Grand en Hongrie en 1708 233
É. Barta : Les débuts de la carrière politique de François Kölcsey 252
L. Katus : La politique croate du gouvernement de Tisza et les mouvements populaires de Croatie en 1883. II 303
I. V. Matvejev : La participation des internationalistes hongrois dans la lutte menée pour la création et l'affermissement du pouvoir soviétique en Sibirie (février 1917—1921) 335
G. Ránki : Documents concernant la politique extérieure hongroise à l'époque de l'aggression contre la Tchécoslovaquie (1937—1939). II 356
A. Rozsnyófi : Le 15 octobre 1944. (Données relatives à l'histoire du coup d'État de Szálasi.) I 373

DOCUMENTS

- W. Holtzmann* : Bulles pontificales du XIIe siècle choisie des collections canoniques 404
L. Mezey : Contributions à l'interprétation de deux décrets pontificaux ayant trait à la Hongrie 418
H. Jónás : Paris et la Jacquerie 424
J. Szekeres : Données relatives à l'histoire de la grève de faim de Pécs de l'année 1937 438
N. Szuhay : Documents relatifs à la question de la politique agrarienne de la République des Conseils Hongroise 473
E. Iványi : La tradition orale comme source de l'historiographie contemporaine américaine 494

DISCUSSIONS

- G. Bónis* : Réponse à „certaines questions” de Pierre Váczy 498
C. Benda : Les «Jacobins» de Kőszeg 534

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

- A. Kovács* : Le huitième congrès des historiens polonais 542
A. Arató : Dans les institutions de la «Prague d'Or» 547

LITTÉRATURE HISTORIQUE

- L. Elekes* : Le roi Matthias Ier et son époque (Compte rendu par *E. Mályusz*) — *L. Huszár* : L'histoire de la frappe de Bude au moyen âge (Compte rendu par *A. Kubinyi*) — La littérature des mouvements de classes de Hongrie. 1525—1660. (Compte rendu par *C. Benda*) — Les ouvrages politiques et de droit public de Joseph Hajnóczy (Compte rendu par *C. Benda*) — *Fr. Eckhart* : L'économie politique de la cour de Vienne en Hongrie. 1780—1815. (Compte rendu par *E. Berlász*) — *H. Kelen* : Un procès-Galilei au XXe siècle. (Compte rendu par *M. Tömöry*) — Les mouvements socialistes des instituteurs en Hongrie. 1900—1920. (Compte rendu par *O. Szabolcs*) — *T. Hajdu* : Les Conseils en Hongrie en 1918—1919. (Compte rendu par *Susanne L. Nagy*) — Вестник Истории Мировой Культуры 1957. 1—6. (Compte rendu par *J. Jemnitz*) — *В. Д. Королюк* : Древнепольское государство (Compte rendu par *J. Perényi*) — *А. В. Предтеченский* : Очерки общенационально-политической истории России в первой четверти XIX века. (Compte rendu par *E. Niederhauser*) — *А. Л. Нарочницкий* : Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке 1860—1895. (Compte rendu par *A. Józsa*) — История СССР. Указатель советской литературы 1917—1952. Том II. (Compte rendu par *E. Niederhauser*) — *Fr. Mehring* : La biographie de Charles Marx. (Compte rendu par *J. Jemnitz*) — *W. Ganz Edler Herr zu Pultitz* : De l'Allemagne en Allemagne. (Compte rendu par *A. Rozsnyói*) — Chronologia Polska. (Compte rendu par *J. Perényi*) — Le Danube et l'Olt ont la même voie. Des luttes communes des peuples hongrois et roumain. (Compte rendu par *D. Csátrai*) — *N. Molnár* : Le problème du développement de l'industrie en Transylvanie avant 1848. (Compte rendu par *É. Varga*) — *E. Jancsó* : Papiers de la Société pour la Défense de la Langue hongroise de Transylvanie. (Compte rendu par *C. Benda*) — *J. Polišenský* : Nizozemská politika a Bilá Hora, — Anglie a Bilá Hora. (Compte rendu par *T. Wittman*) — Les publications parues à l'occasion de la commémoration de *Ľ. Štúr* et de certains problèmes du mouvement national slovaque. (Compte rendu par *A. Arató*) — O československé zahraniční politice 1918—1939. (Compte rendu par *E. Kovács*) — История на България. Том II. (Compte rendu par *M. Búr*) — Dix années de l'historiographie de la Voïvodine. (Compte rendu par *A. Löbl*) — Les publications du congrès organisé au 800e anniversaire de l'édition d'un livre de droit médiéval. (Compte rendu par *M. Móra*) — *R. H. Tawney* : Religion und Frühkapitalismus. Eine historische Studie. (Compte rendu par *É. Révész*) — *V. S. Mamatey* : The United States and East Central Europe 1914—1918. (Compte rendu par *L. Zsigmond*) — *G. St. Aubyn* : Victorian eminence. The life and works of Henry Thomas Buckle. (Compte rendu par *D. Elrick*) — La littérature historique récente relative à la politique britannique du XXe siècle. (Compte rendu par *E. J. Hobsbaum*) — *J. F. Böhrer* : Regesta Imperii, II. Sächsisches Haus : 919—1024. (Compte rendu par *A. Kubinyi*) — *E. Sieberg* : Kolonialgeschichte der Neuzeit. (Compte rendu par *Fr. Agárdi*) — *H. Heidegger* : Die deutsche Sozialdemokratie und der nationale Staat. 1870—1921. (Compte rendu par *J. Jemnitz*) — *O. H. Kühner* : Wahn und Untergang. (Compte rendu par *G. Ránki*) — *U. Eichstädt* : Von Dollfuss zu Hitler. (Compte rendu par *L. Kerekes*) — *R. F. Kreutel-Otto Spies* : Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga. (Compte rendu par *-n-a*) — *W. Sturminger* : Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683. (Compte rendu par *-n-a*) — *A. Ferenczy* : L'histoire des peuples du territoire hongrois jusqu'à la conquête Arpadienne. (Compte rendu par *É. Hahn*) — Bulletin Historico-Statistique. (Compte rendu par *V. Zimányi*) — *J. Moravcsik* : Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn. (Compte rendu par *P. Váczy*) — *D. Szabó* : La topographie et l'hydrographie de la charte de donation de Dömös. (Compte rendu par *G. Györffy*) — *L. Mezey* : Les débuts de la langue hongroise à la fin de l'époque Arpadienne. (Compte rendu par *G. Györffy*) — Album commémoratif-Tinódi. (Compte rendu par *-n-a*) — *B. Takács* : L'atelier de typographie de Comenius à Sárospatak. (Compte rendu par *É. Dankó*) — *E. Házi* : Die kanonische Visitation des Stefan Kazó, Archidiakon von Eisenburg (Vasvár) im Burgenland-Teil des Komitates Eisenburg in den Jahren

1697—1698. (Compte rendu par *Ch. Mollay*) — *É. Soós* : La situation de la terre serve dans la région de la Tisza. 1711—1770. — Le sort de la terre serve dans le comitat de Heves au XVIIIe siècle. (Compte rendu par *E. Veress*) — Les mémoires de Joseph Rippl-Rónai — Les mémoires de *É. Philippe Beck*. (Compte rendu par *A. Kávássy*) 550

REVUE 676

CHRONIQUE

Compte rendu de la session scientifique organisée à la 40e anniversaire de la République des Conseils Hongroise (Par *S. L. Nagy*) 697
 George Douglas Howard Cole (1889—1959) (Par *J. Jemnitz*) 714
 Nouvelles de la Société Historique Hongroise 716
 Compte rendu de la discussion ayant trait aux thèses de candidature de *É. Hahn* et de *L. Ruzsás* (—) 722

BIBLIOGRAPHIE

Liste des ouvrages historiques (volumes indépendants, études, articles) publiés en Hongrie (1er juillet — 31 décembre 1958) 729

RÉSUMÉ 753

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>Ö. Schütz</i> : Some problems of the Mongol conquest	209
<i>J. Váradi Sternberg</i> : Ukraintzeff, Tzar Peter's envoy in Hungary in 1708	233
<i>I. Barta</i> : The opening of Kölcsey's political career	252
<i>L. Katus</i> : The policy of the Tisza-cabinet towards Croatia and the Croatian popular movements in the year of 1883. II.	303
<i>I. V. Matveev</i> : Participation of Hungarian internationalists in the fight for the establishment and consolidation of the Soviet rule in Siberia (February 1917—1921)	335
<i>Gy. Ránki</i> : Data relating to the Hungarian foreign policy at the time of the aggression against Czechoslovakia (1937—1939). II.	356
<i>Á. Rozsnyói</i> : October Fifteenth, 1944 (To the history of Szálasi's coup) I.	373

ARTICLES

<i>W. Holtzmann</i> : Papal epistles of the XIIth century kept in canonical collections	404
<i>L. Mezey</i> : To the interpretation of two decretalia of Hungarian relation	418
<i>I. Jónás</i> : Paris and the Jacquerie	424
<i>J. Szekeres</i> : Data concerning the history of the hunger-strike of Pécs in 1937	438
<i>M. Szuhay</i> : To the problem of the agricultural policy of the Hungarian Soviet Republic	473
<i>E. Iványi</i> : Oral tradition as a source of contemporary American his- toriography	494

DISCUSSIONS

<i>Gy. Bónis</i> : Reply to Péter Váczy's "Some questions"	498
<i>K. Benda</i> : The "Jacobins" of Kőszeg	534

HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND THE PEOPLE'S DEMOCRACIES

<i>E. Kovács</i> : The Eighth Congress of the Polish historians	542
<i>E. Arató</i> : A visit in the slavonic institutions of the "Golden Prague"	547

REVIEWS

- L. Elekes* : The age of Matthias (*E. Mályusz*) — *L. Huszár* : A history of the minting of Buda in the Middle Ages. (*A. Kubinyi*) — The literature of Hungarian class-struggles, 1526—1660 (*K. Benda*) — The constitutional-political works of József Hajnóczy (*K. Benda*) — *F. Eckhart*: The economic policy of the Viennese Court in Hungary, 1780—1815 (*J. Berlász*) — *J. Kelen*: Galilei process in the Twentieth Century (*M. Tömöry*) — The Socialist Teachers' Movement in Hungary, 1900—1920 (*O. Szabolcs*) — *T. Hajdu* : The Soviets in Hungary, 1918—1919 (*Zs. L. Nagy*) — Вестник Истории Мировой Культуры 1957. 1—6. (*J. Jemnitz*) — *В. Д. Корсаков*: Древне-польское государство (*J. Perényi*) — *А. В. Предтеченский*: Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века. (*E. Niederhauser*) — *А. Л. Нарочницкий*: Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке 1860—1895. (*A. Józsa*) — История СССР. Указатель советской литературы 1917—1952. Том II. (*E. Niederhauser*) — *F. Mehring* : A biography of Karl Marx (*J. Jemnitz*) — *W. Pullitz* : From Germany to Germany (*A. Rozsnyói*) — Chronologia Polska (*J. Perényi*) — "Danube and Ölt have common voice". The common struggles of the Hungarian and Roumanian peoples (*D. Csatári*) — *M. Molnár*: The problem of the industrial development in Transylvania [before 1848 (*I. Varga*) — *E. Jancsó* : The manuscripts of the Hungarian Philological Society of Transylvania (*K. Benda*) — *J. Polišenský*: Nizozemská a Bilá Hora — Anglia i Bilá Hora (*T. Wittman*) — Publications appeared on the occasion of the Stúr-Centenary and some problems of the Slovakian national movement (*E. Arató*) — O československé zahraniční politice 1918—1939 (*E. Kovács*) — История на България. Том II. (*M. Búr*) — Ten years of historiography in the Voivodina (*A. Löbl*) — Issues of a congress held on the occasion of the 800th anniversary of a medieval legal book (*M. Móra*) — *R. H. Tawney*: Religion and Frühkapitalismus. Eine historische Studie (*I. Révész*) — *V. S. Mamatey*: The United States and East Central Europe, 1914—1918 (*L. Zsigmond*) — *G. St. Aubyn*: A Victorian eminence. The life and works of Henry Thomas Buckle (*D. Elrick*) — Recent publications on the British policy in the XXth century (*E. J. Hobsbawm*) — *J. F. Böhm*: Regesta Imperii. II. Sächsisches Haus: 919—1024 (*A. Kubinyi*) — *E. Sieber*: Kolonialgeschichte der Neuzeit (*F. Agárdi*) — *H. Heidegger*: Die deutsche Sozialdemokratie und der nationale Staat. 1870—1921 (*J. Jemnitz*) — *O. H. Kühner* : Wahn und Untergang (*Gy. Ránki*) — *U. Eichstädt* : Von Dollfuss zu Hitler (*L. Kerekes*) — *R. F. Kreutel* — *O. Spies*: Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga (-n -a) — *W. Sturminger*: Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683 (-n -a) — *E. Ferenczy*: A history of the peoples of Hungary until the Hungarian conquest (*I. Hahn*) — Communications in Historical Statistics (*V. Zimányi*) — *Gy. Moravcsik*: Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn (*P. Váczy*) — *D. Szabó*: Orography and hydrography in the deed of gift of Dčmčs (*Gy. Györffy*) — *L. Mezey*: Beginnings of the Hungarian vernacular at the end of the Arpadian age (*Gy. Györffy*) — The Tinódi Memorial Volume (-n -a) — *B. Takács*: The printing-house of Comenius at Sárospatak (*I. Dankó*) — *J. Házi*: Die kanonische Visitation des Stefan Kazó, Archidiakon von Eisenburg (Vasvár) im Burgenland-Teil des Komitates Eisenburg in den Jahren 1697—1698 (*K. Mollay*) — *I. Soós* : The situation of the land in villein tenure in Tisia in the neighbourhood of Szolnok. 1711—1770.—The land in villein tenure in Heves comitat in the XVIIIth century (*É. Veress*) — Reminiscences of József Rippl-Rónai — Reminiscences of Fülöp Ó. Beck (*S. Kávássy*)

SHORTER NOTICES	676
-----------------------	-----

CHRONICLE

Account of the solemn session held on the occasion of the 40th anniversary of the Hungarian Soviet Republic. (<i>Zs. L. Nagy</i>)	697
George Douglas Howard Cole (1889—1959) (<i>J. Jemnitz</i>)	714
News of the Hungarian Historical Society	716
Discussions of István Hahn's and Lajos Ruzsás' dissertations for candi- dature (—)	722

BIBLIOGRAPHY

A list of historical works (books, studies and articles) published in Hungary from July 1 to December 31, 1958	729
---	-----

RÉSUMÉ IN RUSSIAN AND FRENCH	747
------------------------------------	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- Ö. Schütz* : Über einige Probleme der Eroberungen der Mongolen 209
J. Váradi Sternberg : Ukrainzew, der Abgesandte Zar Peters in Ungarn
im Jahre 1708 233
I. Barta : Die Anfänge der politischen Laufbahn Kőlcseys 252
L. Katus : Die Kroaten-Politik des Kabinetts Tisza und die Volksbewegungen in Kroatien i. J. 1883. II. 303
I. W. Matwejew : Teilnahme ungarischer Internationalisten an den Kämpfen um die Schaffung und Festigung der Sowjetmacht in Sibirien (Februar 1917—1921) 335
Gy. Ránki : Beiträge zur ungarischen Außenpolitik zur Zeit der Aggression gegen die Tschechoslowakei (1937—1939). II. 356
Á. Rozsnyói : Der 15. Oktober 1944 (Zur Geschichte des Szálasi-Put-sches) I. 373

MITTEILUNGEN

- W. Holtzmann* : Papstbriefe aus dem XII. Jahrhundert aus kanonischen Sammlungen 404
L. Mezey : Zur Auslegung zweier auf Ungarn Bezug habender Dekretalien 418
I. Jónás : Paris und die Jacquerie 424
J. Szekeres : Daten zur Geschichte des Hungerstreiks in Pécs (Fünf-kirchen) in Jahre 1937 438
M. Szuhay : Zur Frage der Agrarpolitik der Ungarischen Räterepublik 473
E. Iványi : Die mündliche Überlieferung als eine Quelle der amerikanischen Geschichtschreibung des neuesten Zeitalters 494

DISKUSSIONEN

- Gy. Bónis* : Erwiderung auf »einige Fragen« Péter Váczy's 498
K. Benda : Die »Jakobiner« von Kőszeg (Güns) 534

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

- E. Kovács* : Der achte Kongreß der polnischen Historiker 542
E. Arató : In den slawischen Institutionen des »Goldenen Prags« ... 547

BUCHBESPRECHUNGEN

- L. Elekes* : König Matthias und seine Zeit (*E. Mályusz*) — *L. Huszár* : Geschichte der Münzprägung in Ofen (Buda) im Mittelalter (*A. Kubinyi*) — Die Literatur der ungarischen Klassenkämpfe 1525—1660 (*K. Benda*) — Die staatsrechtlichen-politischen Arbeiten József Hajnóczys (*K. Benda*) — *F. Eckhart* : Die Wirtschaftspolitik des Wiener Hofes in Ungarn 1780—1815 (*J. Berlász*) — *J. Kelen* : Ein Galilei-Prozeß im 20. Jahrhundert (*M. Tömöry*) — Die Bewegung der sozialistischen Lehrer in Ungarn 1900—1920 (*O. Szabolcs*) — *T. Hajdu* : Die Räte in Ungarn 1918—1919 (*Zs. L. Nagy*) — Вестник Истории Мировой Культуры 1957. 1—6. (*J. Jemnitz*) — В. Д. Королюк : Древнепольское государство (*J. Perényi*) — А. В. Предтеченский : Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX. века (*E. Niederhauser*) — А. Л. Нарочницкий : Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке 1860—1895 (*A. Józsa*) — История СССР. Указатель советской литературы 1917—1952. Том II. (*E. Niederhauser*) — *F. Mehring* : Die Lebensgeschichte Karl Marx' (*J. Jemnitz*) — *W. G. Pultitz* : Aus Deutschland nach Deutschland (*A. Rozsnyói*) — Chronologia Polska (*J. Perényi*) — Donau und Alt haben die gleiche Stimme. Über die gemeinsamen Kämpfe des ungarischen und des rumänischen Volkes (*D. Csatári*) — *M. Molnár* : Die Frage der Industrieförderung in Siebenbürgen vor 1848 (*I. Varga*) — *E. Jancsó* : Die Schriften der Ungarischen Gesellschaft für Sprachpflege in Siebenbürgen (*K. Benda*) — *J. Polišenský* : Nizozemská politika a Bilá Hora — Anglia i Bilá Hora (*T. Wittman*) — Über die aus Anlaß des Stúr-Jubiläums erschienenen Publikationen und über einige Probleme der slowakischen nationalen Bewegung (*E. Arató*) — O československé zahraniční politice 1918—1939 (*E. Kovács*) — История на България. Том II. (*M. Búr*) — Zehn Jahre Geschichtsschreibung in der Vojvodina (*A. Löbl*) — Publikationen des aus Anlaß der 800. Wiederkehr des Erscheinens eines mittelalterlichen Rechtsbuches abgehaltenen Kongresses (*M. Móra*) — *R. H. Tawney* : Religion und Frühkapitalismus. Eine historische Studie (*I. Révész*) — *V. S. Mamatey* : The United States and East Central Europe 1914—1918 (*L. Zsigmond*) — *G. St. Aubyn* : A Victorian eminence. The life and works of Henry Thomas Buckle (*D. Elrick*) — Neuere geschichtliche Literatur der britischen Politik des 20. Jahrhunderts (*E. J. Hobsbaum*) — *J. F. Böhmer* : Regesta Imperii, II. Sächsisches Haus : 919—1024 (*A. Kubinyi*) — *E. Sieber* : Kolonialgeschichte der Neuzeit (*F. Agárdi*) — *H. Heidegger* : Die deutsche Sozialdemokratie und der nationale Staat. 1870—1921 (*J. Jemnitz*) — *O. H. Kühner* : Wahn und Untergang (*Gy. Ránki*) — *U. Eichstädt* : Von Dollfuß zu Hitler (*L. Kerekes*) — *R. F. Kreutel* — *O. Spies* : Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga (-n -a) — *W. Sturminger* : Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683 (-n -a) — *E. Ferenczy* : Geschichte der Völker auf dem Boden Ungarns bis zur Landnahme (*I. Hahn*) — Geschichtliche statistische Mitteilungen (*V. Zimányi*) — *Gy. Moravcsik* : Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn (*P. Váczy*) — *D. Szabó* : Topographie und Hydrographie der Donationsurkunde von Dömös (*Gy. Györffy*) — *L. Mezey* : Die Anfänge der ungarischen literarischen Muttersprache am Ende der Arpadenzeit (*Gy. Györffy*) — Tinódy Gedenkbuch (-n -a) — *B. Takács* : Die Buchdruckerei Comenius' in Sárospatak (*I. Dankó*) — *J. Házi* : Die kanonische Visitation des Stefan Kazó, Archidiakon von Eisenburg (Vasvár) im Burgenland-Teil des Komitates Eisenburg in den Jahren 1697—1698 (*K. Mollay*) — *I. Soós* : Die Lage des Fronbodens im Theißgebiet um Szolnok 1711—1770. — Das Los des Fronbodens im Komitat Heves im 18. Jahrhundert (*E. Veress*) — Erinnerungen J. Rippl-Rónais — Erinnerungen Ö. F. Becks (*S. Kávássy*).....

BÜCHERSCHAU	676
-------------------	-----

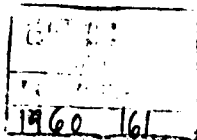
CHRONIK

Bericht über die wissenschaftliche Session aus Anlaß des 40. Jahrestages der ungarischen Räterepublik (<i>Zs. L. Nagy</i>)	697
George Douglas Howard Cole (1889—1959) (<i>J. Jemnitz</i>)	714
Nachrichten der Ungarischen Historischen Gesellschaft	716
Bericht über die Diskussion über die Kandidaten-Dissertationen von István Hahn und Lajos Ruzsás	722

BIBLIOGRAPHIE

Verzeichnis der in Ungarn erschienenen geschichtlichen Werke (selbständige Bände, Studien, Artikel) (1. Juli 1958—31. Dezember 1958)	729
--	-----

ZUSAMMENFASSUNGEN IN RUSSISCHER UND FRANZÖSISCHER SPRACHE	747
---	-----

A kiadásért felel Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat nyomdába érkezett: 1959. VI. 4. Példányszám: 2900. Terjedelem: 49,25 (A/5) ív. + 4 oldal melléklet

1959/49160 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

<i>Franz Mehring</i> : Marx Károly életrajza. (Ism. : <i>Jemnitz János</i>)	589
<i>Wolfgang Ganz Edler Herr zu Pullitz</i> : Németországból Németországba. (Ism. : <i>Rozsnyói Agnes</i>)	593
Chronologia Polska. (Ism. : <i>Perényi József</i>)	595
Dunának, Oltnak egy a hangja. A magyar és a román nép közös harcairól. (Ism. : <i>Csatári Dániel</i>)	596
<i>Molnár Miklós</i> : Az iparfejlesztés kérdése • Erdélyben 1848 előtt. (Ism. : <i>Varga István</i>)	598
<i>Jancsó Elemér</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. (Ism. : <i>Benda Kálmán</i>)	600
<i>Josef Polišenský</i> : Anglia i Bilá Hora. — Nizozemská politika a Bilá Hora (Ism. : <i>Wittman Tibor</i>)	601
A Štúr-évforduló alkalmából megjelent kiadványokról és a szlovák nemzeti mozgalom néhány problémájáról. (Ism. : <i>Arató Endre</i>)	603
O československé zahraniční politice 1918—1939. (Ism. : <i>Kovács Endre</i>)	608
История на България. Том II (Ism. : <i>Búr Márta</i>)	613
A vajdasági történetírás tíz éve. (Ism. : <i>Löbl Árpád</i>)	616
Egy középkori jogkönyv 800. évfordulójára rendezett kongresszus kiadványai. (Ism. : <i>Móra Mihály</i>)	626
<i>Tawney R. H.</i> : Religion und Frühkapitalismus. Eine historische Studie. (Ism. : <i>Révész Imre</i>)	632
<i>Victor S. Mamatey</i> : The United States and East Central Europe 1914—1918. (Ism. : <i>Zsigmond László</i>)	636
<i>Giles St. Aubyn</i> : A Victorian eminence. The life and works of Henry Thomas Buckle. (Ism. : <i>Doris Elrick</i>)	639
A huszadik századi brit politika újabb történeti irodalma. (Ism. : <i>E. J. Hobsbawm</i>)	642
<i>J. F. Böhmér</i> : Regesta Imperii, II. Sächsisches Haus: 919—1024. (Ism. : <i>Kubinyi András</i>)	648
<i>Eduard Sieber</i> : Kolonialgeschichte der Neuzeit. (Ism. : <i>Agárdi Ferenc</i>)	650
<i>Hermann Heidegger</i> : Die deutsche Sozialdemokratie und der nationale Staat. 1870—1921. (Ism. : <i>Jemnitz János</i>)	653
<i>Otto Heinrich Kühner</i> : Wahn und Untergang. (Ism. : <i>Ránki György</i>)	658
<i>Ulrich Eichstädt</i> : Von Dollfuss zu Hitler. (Ism. : <i>Kerekes Lajos</i>)	659
<i>Richard F. Kreutel—Otto Spies</i> : Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga. (Ism. : -a -n)	661
<i>Walter Sturminger</i> : Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683. (Ism. : -a -n)	662
<i>Ferenczy Endre</i> : A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. (Ism. : <i>Hahn István</i>)	663
Történeti Statisztikai Közlemények. (Ism. : <i>Zimányi Vera</i>)	665
<i>Gyula Moravcsik</i> : Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn. (Ism. : <i>Váczy Péter</i>)	668
<i>Szabó Dénes</i> : A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. (Ism. : <i>Győrffy György</i>)	669
<i>Mezei László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. (Ism. : <i>Győrffy György</i>)	669
Tinódi-Emlékkönyv. (Ism. : -a -n)	670
<i>Takács Béla</i> : Comenius sárospataki nyomdája. (Ism. : <i>Dankó Imre</i>)	670
<i>Házi Jenő</i> : Die kanonische Visitation des Stefan Kazó, Archidiacon von Eisenburg (Vasvár) im Burgenland-Teil des Komitates Eisenburg in den Jahren 1697—1698. (Ism. : <i>Mollay Károly</i>)	671
<i>Soós Imre</i> : A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon 1711—1770 — A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. (Ism. : <i>Veress Éva</i>)	673
Rippl-Rónai József emlékezései — Beck Ö. Fülöp emlékezései. (Ism. : <i>Kávássy Sándor</i>)	674
KÖNYVSZEMLE	676
KRÓNIKA	
Beszámoló a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára rendezett tudományos ülészakeről. (L. Nagy Zsuzsa)	697
<i>George Douglas Howard Cole</i> (1889—1959) (<i>Jemnitz János</i>)	714
A Magyar Történelmi Társulat hírei	716
Beszámoló Hahn István és Ruzsás Lajos kandidátusi disszertációinak vitájáról.	722
BIBLIOGRÁFIA	
A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1958. július 1.—december 31.)	729

Ára: 24,— Ft

Évi előfizetési ára: 36,— Ft

A Magyar Vörös Hadsereg 1919 (Válogatott Dokumentumok)

Összeállította ; Hetés Tibor, a bevezető tanulmányt írta Liptai Ervin.
Budapest. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 530 l. Ára 40,— Ft.

A kötet a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének történetére vonatkozó, legnagyobb részt először publikálásra kerülő dokumentumokat tartalmaz. A dokumentumok fényt vetnek a Tanácsköztársaság jelentősebb katonai eseményeire, betekintést nyújtanak a hadsereg szervezésébe, életébe, ismertetik a külső ellenségnek a Tanácsköztársaság megdöntésére irányuló törekvéseit. A kötetet helynévmutató egészíti ki.

*

A Magyar Tanácsköztársaság művelődés- politikája

Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek.
Sajtó alá rendezte Petrák Katalin és Milei György.
Budapest. Gondolat Kiadó, 1959. 381 l. Ára 25,50 Ft.

A Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából a Párttörténeti Intézet gondozásában a Nemzeti Könyvtár sorozatban megjelent kötet a Tanácsköztársaság legfontosabb közoktatásügyi és kultúrpolitikai rendeleteit foglalja magába, melyeket a Függelékben közzétett korabeli jelentések, levéltári és sajtóanyagok egészítenek ki. A bevezetés a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának főbb problémáit világítja meg.

*

Gadanez Béla :

A forradalom vezérkarában. Landler Jenő életéről

Budapest. Táncsics Könyvkiadó 1959. 203 l. 16 kép. Ára 19,— Ft.

Gadanez Béla munkája a magyar munkásmozgalom egyik kimagasló vezetőjének életével ismerteti meg az olvasót. A kötet élénk tárja Landler Jenő ifjúkorát, bekapcsolódását a munkásmozgalomba, a vasutasokért folytatott harcát, majd háborúellenes tevékenységét s munkáját a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének élén. Külön fejezetek szólnak Landler Jenő emigrációs életéről, a Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezésében játszott szerepéről.

51593

51593

1960-FEB 17.

568

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

93. ÉVFOLYAM

1959

1959. 5—6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. URI UTCA 51-53

93. ÉVFOLYAM 1959. 5-6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (főszerkesztő), EMBER GYÖZŐ, LEDERER
EMMA, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK,
NEMES DEZSÓ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő),
SINKOVICS ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

Molnár Erik: Révai József (1898—1959) 771

TANULMÁNYOK

K. Obermayer Erzsébet—Horváth István Károly: Macedóniai László.
Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben 773

Horváth Pál: A középkori falusi földközösség történetével foglalkozó
polgári történeti-jogtörténeti irodalom néhány kérdése. I. rész 802

Nemes Dezső: A Bethlen-kormány külpolitikája (1924—1926) 844

Rozsnyói Ágnes: 1944. október 15. A Szálasi-puccs történetéhez. II. rész 871

KÖZLEMÉNYEK

Szuhay-Havas Ervin: Adalékok az USA rabszolgatartó államainak gaz-
daság- és társadalomtörténetéhez. 1790—1861 893

VITA

Székely György: A XV. századi magyar rendi állam egyes fogalmainak
értelmezéséhez 910

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

A. Ofetea: A román történettudomány fejlődése 1944. augusztus 23.
után 914

KRÓNKA

„A kapitalizmus fejlődése az egykori Osztrák-Magyar Monarchia országaiban”.
Nemzetközi munkakonferencia. Budapest, 1958. december 10—13. (*Kende
László—Surdnyi Bálint*) 927

A Magyar Történelmi Társulat hírei 951

Beszámoló S. Vincze Edit kandidátusi disszertációjának vitájáról 955

РЕЗЮМЕ 961

RÉSUMÉ 964

RÉVAI JÓZSEF

(1898 – 1959)

Révai József elvtárs, akitől most búcsúzunk, pártunk és a marxizmus—leninizmus kiváló ideológusa volt. Révai elvtárs elméleti munkásságát, amelynek központjában a magyar történet kérdései állottak, nem lehet jobban jellemezni, mint saját szavaival: „Nem mint utólagos szemlélők, hanem mint a jelen harcainak résztvevői, nyúltunk hozzá a magyar történelem kérdéseire”, mert „csak a küzdő értheti meg a küzdőket”. Révai elvtárs, mint a párt harcosa, a párt előtt álló problémák megvitatása közben jutott el az ország történelmi problémáihoz. És el lehet mondani, ő tette a legtöbbet azért, hogy tudatosítsa a párt politikai célkitűzéseit és a magyar történelmi fejlődés közötti mély összefüggést.

Révai József ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely a század eleji Magyarország forradalmas légkörében nőtt fel, a „Láznak ifjú seregéhez”, amelynek forradalmi tüzét Ady Endre szította. Amikor a háború és a forradalmak vihara elült, amikor a magyar kommunisták számára eljött a számvetés ideje, a lehetősége annak, hogy a leninizmus tükrében vizsgálják meg azt, ami történt, Révai elvtárs jelölte ki Ady Endrének, a forradalom viharadarának helyét a magyar történetben. Megmutatta Adyban a polgári-demokratikus népi forradalom, a parasztforradalom költőjét, annak a demokratikus forradalomnak a lírikusát, amelynek főereje a munkásosztály. Rámutatott arra, hogy Ady Endre — és az akkori Magyarországon egyedül Ady Endre — közel jutott a szocialista forradalomba átnövő demokratikus forradalom gondolatához. De felfedte Ady tragikumát is, aki nem látta sehol azt az erőt, amely a magyar nép súlyos problémáit megoldani képes. Erre az erőre, a parasztsággal szövetséges munkásosztály forradalmi erejére, csak a leninizmus segítségével lehetett rámutatni.

A munkásosztály szocialista forradalma azonban, hibái következtében is, 1919-ben elbukott. Tisztázni kellett a bukás okait, szembe kellett nézni azzal az állítással, hogy a forradalom azért bukott el, mert Magyarországon nem a szocialista, hanem a polgári átalakulás volt napirenden. De szembe kellett nézni azzal a másik állásponttal is, amely a 48-as forradalmat tiszta polgári forradalomnak tartotta, s ebből levonta azt a következtetést, hogy a Magyarországon esedékes forradalomnak nincsenek többé polgári-demokratikus feladatai. A párt helyes irányvonalának megállapítása végett tisztázni kellett tehát az 1848-as forradalom jellegét. Ezt a feladatot Révai elvtárs teljesítette, ő volt az, aki az 1848-as forradalom helyét és szerepét a magyar történetben végérvényesen megállapította.

Révai elvtársnak az 1848-as forradalomra vonatkozó tételei ma már szilárd alkatrészei a magyar munkásosztály, a haladó magyar nép történelmi tudatának. De azért a legmélyebb tanulságot, amelyet az 1848-as forradalom történetéből levont, újból és újból hangsúlyozni kell, azzal a kísérlettel szem-

ben, amely 48 értelmét meg akarja hamisítani. Révai elvtárs rámutatott arra, hogy 1848 a magyar történetben mélyreható fordulópontot jelentett, mert a magyar nemzet a forradalom éveiben támaszkodhatott először az európai haladó, demokratikus népmozgalmakra. Ezáltal és csak ezáltal nyílt meg Magyarország számára a szabad és független fejlődés útja. 1848 eleven, ma is irányadó tanulsága tehát, Révai elvtárs szavait idézve az, hogy „a nemzeti függetlenség ügye szent ügyé csak akkor lesz, ha összekapcsolódik az európai haladás ügyével és a néptömegek érdekeivel”.

1848 hátrahagyta az agrárkérdés megoldásának polgári-demokratikus feladatát. Révai elvtárs érdeme, hogy az agrárkérdés közvetlen megoldásának útját a második világháború előtt kialakult konkrét helyzet elemzése alapján jelölte ki. Meglátta, hogy az agrárkérdés összefonódott a nemzeti függetlenség megvédésének ügyével a kívülről és belülről fenyegető fasiszta hódítókkal szemben és felismerte, hogy az agrárkérdés közvetlen megoldását alá kell rendelni a Nemzeti Egységfront érdekeinek. Révai elvtárs a megoldást egy olyan földreformban jelölte meg, amelyet a demokratikus munkás-paraszt hatalom a falusi nagygazdák érdekeinek kímélésével hajjt végre.

A Magyar Kommunista Párt 1945-ben ezt a programot valósította meg. A történetet előkészítő elemzés így fonódott össze a történeti cselekvéssel, a párt munkájában és Révai elvtárs tevékenységében, akinek egyaránt vezető szerepe volt a párt elméleti-elemző és gyakorlati-cselekvő munkájában. Amikor Révai elvtárstól búcsút veszünk, a magyar forradalmi munkásmozgalmat olyan harcosától búcsúzzunk, aki a párt ügyénél magasabb ügyet nem ismert és nagy tehetségét, elméleti munkásságát ingadozás nélkül a párt s ezzel a magyar nép ügyének szolgálatába állította.*

MOLNÁR ERIK

*A Kerepesi temetőben 1959. aug. 7-én tartott gyászszertartáson elhangzott beszéd.

MACEDÓNAI LÁSZLÓ
EGY HUMANISTA ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE
A MOHÁCS KÖRÜLI ÉVTIZEDEKBEN

„Hallom, hogy te nagy költségen iskolát állítasz és a legjobb művészetek tanulmányozását előmozdítod; ez a dolog már önmagában is dicséretet érdemel, a mai időben azonban, amikor a háború pusztításai a szomszédos területeken eltörlik a tudományt, sokkal nagyobb dicséretre méltó... Minthogy ilyen időkben viselsz gondot a tudományokra, megmutatod, hogy nem veszíted el reményedet a béke és Pannónia jobb jövője felől.” — E sorokkal üdvözlí, már jóval Mohács után, Melanchthon Fülöp a humanista tudományt pártfogoló Nádasdy Tamást; s az erasmista szellemű megfogalmazásban ragyogó világossággal áll előttünk humanizmus és magyar nemzeti lét, humanizmus és európai béke szoros összetartozásának tudata. De az összefüggések tudatosodásának folyamata csaknem egy évszázaddal korábban kezdődik.

„Már a XV. század folyamán is elsősorban humanisták voltak azok, akik a török kérdést egész Európa szempontjából mérlegelték s égető fontosságának a tudatát annyira-amennyire ébren tartották.”¹ Ekkor azonban még maguk a történeti események sem jelentkeztek olyan kényszerítő erővel, hogy akárcsak a hazai humanizmus képviselőiben a nemzet létérdeke s a török-elleni propaganda központi kérdésként jelentkezzen. A humanista műveltség — ha nemzeti színezetet nyert és, főképp Mátyás király idejében, jelentős politikai szerepet játszott is éppen a központosított monarchia erősítésében — elsődlegesen tudományos-irodalmi téren, és a nyugati humanizmushoz való szerves kapcsolódásban jutott kifejezésre. Mátyás halálával azonban a helyzet fokozatosan megváltozik: a „királytalan humanizmus”, a Jagellók korának e sajátos terméke, a bekövetkezett események hatására a XVI. század második évtizedében már jelentős mértékben különbözik Mátyás udvarának humanizmusától.

A közállapotok Mátyás halála után oly nagy mértékben megromlottak, hogy egy várható török támadás egyre inkább a végkatasztrófia bekövetkeztével fenyegetett. „A mohácsi vész csak betetőzője volt annak a folyamatnak, amely Hunyadi Mátyás halála után megindult. Az uralkodó osztály politikája, a Dózsa-parasztháború vérbefojtásán, a török hódítók ellen harcra kész igazi hazafiak tízezreinek legyilkolásán át egyenes úton vezetett el az 1526-i tragédiához.”² A humanista műveltség — sokszor paraszti vagy polgári származású — Jagelló-kori képviselői, egy-egy vezéregyéniség (Bakócz Tamás, Szalkai László, Szatmári György) köré tömörülve ugyanakkor, amikor folytatni igyekeznek elődeik irodalmi-tudományos programját, egyre súlyosabban érzik a felelősséget az örvény szélén tántorgó országért. A Jagelló-kori humanizmus nemzeti jellege, melynek erőteljesebb megnyilvánulása Szatmári György

¹ *Trencsényi-Waldapfel I.*: Erasmus és magyar barátai. Bpest, Officina. 1941. 24. l.

² *Székely Gy.*: A török hódítók elleni védelem ügye Dózsától Mohácsig. Századok 86 (1952) 148. l.

körének működéséhez kapcsolható,³ mind az egyház züllöttsége ellen irányuló, mind a török elleni harcra buzdító írásokban kifejezésre jut. „A haladás és hazafiság eszméit ebben a korban a humanisták viszik tovább.”⁴ S mindezzel összefügg az is, hogy az író-humanista típusa mellett egyre gyakoribb a humanista diplomata, a *vir diplomaticus*, aki a diplomáciai ténykedést tartja elsőrangú feladatának. Nagyon jellemző az átmeneti korszakra Felice Petonzio raguzai származású humanista történetíró működése, aki a századforduló táján a Corvina öre, s aki „Quibus itineribus Turci aggrediendi sint” és „Genealogia Turcorum imperatorum” c. munkáival kifejezetten a török elleni védekezés gyakorlati céljainak kíván használni. „Ulászló humanistái nem haboztak az ország érdekében cselekedni . . . mintha csak reájuk lett volna bízva az ébresztő lelkiismeret szerepe.”⁵

A humanizmus és nemzeti létérdek összekapcsolása a török elleni védekezés szükségességének tudatosításában már csak azért is jelentős szerepet játszhatott, mivel épp a humanizmus nagy képviselői, elsősorban Erasmus, teremtették meg azokat az ideológiai alapokat, melyekre a XVI. század magyar humanistáinak érvelése épülhetett.⁶ Ilyen mindenekelőtt a keresztény egyetemességnek gondolata, illetve ennek a magyar léttel és a török elleni harccal történő összekapcsolása. A magyarság török elleni harcai, saját fennmaradásáért folytatott kétségbeesett küzdelme ezáltal nemcsak európai érdekűvé, de az egész emberiséget, az egész keresztény (és humanista) művelődést oltalmazó küzdelemmé magasztosultak s ez egyszerre magában foglalta Nyugat felelősségének elvi indokolását. Kifejezést nyer — e kiindulási pontból érthető módon — a keresztény államok közt dúló polgárháború illetve testvérharc jogos elítélése, melyben a török hódítók egyre növekvő katonai sikereinek legfőbb okát és magyarázatát látják. Egymás mellett jelentkezik a Magyarországnak, mint a kereszténység bástyájának és védőpajzsának múltbeli dicsőségére történő hivatkozás és az európai öntudat ébresztgetése; az a figyelmeztetés, mely a humanista és keresztény Nyugat múltbeli dicsőségét és Kelet felszabadításában betöltendő jövődő nagy szerepét egyszerre hangsúlyozza az egyetemes béke és biztonság megteremtése érdekében.

Mindezek a gondolatok felbukkannak Aeneas Sylviusnál, a későbbi II. Pius pápánál, s elsősorban a rotterdami Erasmusnál, különösképpen egy késői iratában (1530), az „Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo . . .”-ban, de megtalálhatók egyre élesebb megfogalmazásban a XVI. század magyar humanistáinál, először összefoglalóan Balbi Jeromosnak, az olasz vándorhumanistának, a wormsi birodalmi gyűlésen a magyar követség nevében elmondott szónoklatában. E gondolatok klasszikus megfogalmazását s a magyar nemzeti érdekek szempontjából való mindenoldalú kiaknázását találjuk aztán abban a két humanista szónoklatban, melyek egyike az 1522-es nürnbergi, másik az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen hangzott el, s melyeket Macedóniai László mondott a magyar követség nevében. S ez már eleve mutatja e beszédek rendkívüli jelentőségét, melyeket — szerzőjüknek egész életével és politikai szereplésével együtt — a legteljesebb mértékig elhanyagolt mind a humanizmussal foglalkozó filológiai, mind a Mohács körüli esztendőök eseményei-

³ Kardos T.: A magyarországi humanizmus kora. Bpest. 1955. 250. l.

⁴ Kardos T.: i. m. 204. l.

⁵ Kardos T.: i. m. 255—257. 11.

⁶ Vö.: *Trencsényi-Waldapfel I.*: i. m. passim és *Székely Gy.*: i. m. 133. l.

vel foglalkozó történettudomány.⁷ E mulasztást kívánjuk pótolni az alábbiakban, mikor a XVI. század első felének, ha nem is élvonalbeli, de életének minden mozzanatával jellemzően korábban gyökerező humanista *vir diplomaticus* életét és működését igyekszünk összefoglalóan tárgyalni, visszapillantván a Macedóniai-család — rendkívül jellegzetes — történetének korábbi fejezeteire is.

*

Macedóniai László 1479 körül született.⁸ Születési helyét nem ismerjük. Családi nevét a Temes folyó mentén fekvő Macedónia faluval hozzák kapcsolatba, ahol a családnak elég jelentős birtoka volt.⁹ Forgách Ferenc egyhelyütt a következőket mondja ezzel kapcsolatban, Macedóniai Péter kassai prefektust, Macedóniai László testvérének, Miklósnak fiát említvén: „... *huius maiores Macedones erant, et temporibus felicitium regum, qui ad Macedoniam fines imperii propagaverunt, in Macedonia ad Epirum amplas facultates possidebant; postea in inferiori Hungaria ac Servia contigua magnis ditionibus donati erant, quae tamen omnia et ante cladem Temessiensem ab Turcis infesta erant, sed amisso tandem Temesvaro, neque in Servia ullum Imperium Nostrum, sed inferioris Hungariae reliquiae tantum permanserunt.*”¹⁰ Ennek alapján egyesek lehetségesnek tartják, hogy a család Macedóniából származott.¹¹ Maga Macedóniai László is ezzel büszkélkedik az 1522-es beszéd latinnyelvű kiadása elé írott distichonokban,¹² őstét Nagy Sándor comesének vallva, aki

⁷ Csak jellemző tényként említsük meg, hogy Kardos Tibor idézett összefoglaló műve is csak épp megemlíti Macedóniai László nevét anélkül, hogy beszédeit méltatná.

⁸ A név forrásainkban a következők alakban szerepel: *Machadonia, Machadonya, Machedonia, Machedonya, Macedonya, Maczedonia, Massidonio* (?) — majd: *Macedo, Macedonius* és *ex Macedonia* formában is. Összefüggő életrajzát lásd *Bunyitay V.*: A váradi püspökség története. Nagyvárad. 1883. I. k. 387. skk. 1.; *Szinnyei J.*: Magyar írók élete és munkái. Bpest. 1902. VIII. k. 174—175. 11.; *Fogel J.*: II. Lajos udvartartása. Bpest. 1917. 31. l. (csak Mohácsig!); *Horváth J.*: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bpest. 1935. 209—210. 11.; *A. Gánóczy*: Episcopi Varadiensis. Bécs. 1776. II. k. 42. skk. 1. és egész röviden *Horváth Jenő*: Váradi freskó. Bpest. Cserépfalvi. É. n. 53. l. — Születési évének megállapításához Vincenzo Guidoto velencei követ 1525 évi követjelentése nyújt támpontot, aki — az egyes püspököket jellemezve — így ír róla: *de età di anni 46 in circa, homo molto eloquente. Fr. Firmhaber*: Vincenzo Guidotos Gesandtschaft am Hofe König Ludwigs von Ungern 1523—1525. Quellen und Forschungen zur Vaterländischen Geschichte. Bécs. 1849. 136. l.

⁹ A család birtokaira vonatkozólag részletes tudósítást ad *Borovszky S.*: Csanád vármegye története. Bpest. 1897, passim (a továbbiakban: Cs. V. T.); *Borovszky S.*: Torontál vármegye. Bpest, Országos Monográfia Társaság kiadványa. É. n. passim (a továbbiakban: T. V.); *Borovszky S.*: Temes vármegye. Bpest, Országos Monográfia Társaság kiadványa. É. n. passim (a továbbiakban: Tem. V.). Érinti a kérdést *Bárány Á.*: Torontál megye hajdانا. Buda. 1845.

¹⁰ *Fr. Forgách*: Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii. Pozsony—Kassa, 1788. 183. l.

¹¹ *Nagy I.*: Magyarország családai címerekkel. Pest. 1862. VII. k. 223. l.; *Szinnyei J.*: i. h.; Vincenzo Guidoto idézett jelentésében mindössze ennyit közöl: *Rev. D. Vladislaus Macedonico, de le nobile famelie del Regno*. . . lásd *Fr. Firmhaber*: i. h.; *Kempelen B.*: Magyar nemes családok. Bpest. 1913. VII. k. 3. l. — minthogy kihalt családról van szó — nem tárgyalja történetét.

¹² Nem tisztázott kérdés még, hogy a költemény Macedóniai László műve-e, vagy valamelyik humanista költő-barátjáé, aki az 1522-es beszéd latinnyelvű kiadásához mellékelt Macedóniai-címer magyarázataként írta a két Macedóniai-fivért dicsőítő verset. Ez utóbbi mellett több érv szól: 1. Macedóniai László nem volt költő, legalábbis nem tudunk róla, hogy költeményeket írt volna; 2. a költemény stíluskritikai vizsgálata is azt látszik bizonyítani, hogy írója nem azonos a beszéd szerzőjével; 3. tulajdonképpen

— elhagyván földült hazáját — Attila seregeivel együtt a Temes és Borza folyók vidékére jött s itteni birtokait vitézségéért magától Attilától nyerte.¹³

A hagyománynak azonban történeti alapja.¹⁴ Ami Macedóniai László saját vallomását illeti, abban nem nehéz felismernünk két világosan elkülfönülő elem, az Attilára (hun eredetre) és a Nagy Sándorra (antik eredetre) való hivatkozás összefonódását. Az élőkéltségnek a hunokra illetve Attilára való hivatkozással történő alátámasztása évszázados hagyománnyal bír, közkeletű jelenség. A görög-római ősoktól való leszármaztatás a humanizmus elterjedése óta ugyancsak gyakran előfordul történeti irodalmunkban. A Macedóniai-család birtokát képező Perjámos (Priamus) község, továbbá a Csongrád megyei Ellősmonostor s az Arad megyei Ellősfalva helységnevekben nem nehéz a Priamus és Achilles neveket felismerni, melyek a nép ajkán többé kevésbé már eltorzultak. Feltehető, hogy a kedvenc olvasmányként közkezen forgó Trója-regények s az Alexander Macedora vonatkozó történetek hatására egyesek a regényekben szereplő hősök nevét adták gyermekeiknek, s azok így könnyen helységnevekké válhattak.¹⁵ Hogy pedig a helységnév az azt birtokló család nemesi nevévé vált, s a Macedóniai Lászlóval kapcsolatban álló humanisták körében kialakult egy nagyon is tipikus eredetmagyarázó történet, az eléggé kézenlékvő.¹⁶

Feltevésünket alátámasztja az a tény, hogy a XVI. század elejéig a családi név kizárólag csak *de Macedonia* formában fordul elő, míg a későbbiek során egyre gyakrabban találkozunk a *Macedo* vagy *Macedonius* formával is, nyilvánvaló, a macedóniai eredetet igazolni hivatott humanista történet közismertté válása következtében. Forgách hivatkozása a hagyományra nem lehet érv egy esetleges ellenvetés számára. Forgách ugyanis egyrészt ismerte már Macedóniai László költeményét, másrészt viszont rokonságban is állott a Macedóniai-családdal: a Forgách-család egyik tagjának — valószínűleg az 1449-ben elhunyt Jánosnak — felesége Macedóniai Anna, László apjának,

nem is egy, hanem két költeményről van szó; ez csak megerősíti azt a gyanúkat; hogy ezek esetében a humanista írók ama ismert gyakorlatával kell számolnunk, miszerint barátjuk megjelenő munkáját költeményekben üdvözlik, melyeket a megjelenő munka elején publikálnak; 4. emellett szól a két fivér dicsőítésének a humanista panegyriszre emlékeztető hangja, az a mértéktelen dicsőítés, melyről aligha képzelhető el, hogy Macedóniai László sajátmagáról leírta volna. Viszont kétségtelen, hogy ez esetben is egy maga Macedóniai László által is ápolta humanista hagyományról van szó a macedóniai származást igazoló elbeszélést illetőleg.

¹³ „Aquila ad viatorem” 7—24 sorok. A költemény a nürnbergi beszéd 1522-es latinnyelvű kiadásában olvasható. A továbbiakban idézett Macedóniai-művek: az 1522-es nürnbergi beszéd latin- és német-, az 1530-as augsburgi beszédek és a Libellus Supplicatorius latin- és németnyelvű kiadása az Országos Széchényi Könyvtár kézirat-tárában olvasható. Leírásukat lásd Szabó K.: Régi magyar könyvtár. III. k. 248; 249; 289; 278; 279; Apponyi S.: Hungarica. Bpest. 1900. I. k. 128—129. II. k. Hubay I.: Röplapok, újságlapok, rőpiratok 1480—1718. Bpest. 1948. 15—16. és 31—32. II.

¹⁴ Nem tudunk arról, hogy a XV. századot megelőző időben görög menekültek érkeztek volna a Délvidékre. A vidék falvainak lakossága zömében magyar. Bárányi Á.: i. m. 151. l. felteszi, hogy kis számban görögök is éltek itt, ezek azonban községet nem alakítottak.

¹⁵ Borovszky S.: Cs. V. T. II. k. 485—486. II. — A francia lovagregények XIII—XIV. századi elterjedtségéről s a nevek személy- illetve helységnevekké válásáról lásd Pais D.: Francia hatás Magyarországon hétszáz évvel ezelőtt. Napkelet, 1923. I. k. 187—189. II. Ugyanő: Magyar Nyelv. 1932. 323—324. II. Vö. Hadrovics L.: Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. M. T. A. I. Oszt. Közl. 1954/V. 79. skk. I.

¹⁶ Hasonló történetekkel gyakran találkozunk a magyarországi humanista irodalomban Mátyás korától kezdve.

Macedóniai Jánosnak nővére volt,¹⁷ másrészt László testvére ugyancsak egy Forgáchhoz ment nőül; Forgách tehát az idézett helyen mindössze egy — a humanista körökben is jól ismert — családi hagyományt közöl. Ez annál szembeutóbb, mert az általánosságban fogalmazott *feliciores reges*, mely időmegjelölésként szolgál, a hozzáfűzött megjegyzések miatt legfeljebb Anjou Lajosra érthető, viszont a falu nevével már Anjou Lajos trónralépte előtt találkozunk. Világos, hogy Forgách a kissé romantikus hagyományt próbálja itt történetibbé tenni, még ha ellentmondásba kerül is Macedóniai László saját vallomásával.

Ugyancsak alaptalannak kell tartanunk azt a feltevést is, miszerint a család esetleg a Baranya megyei Macedónia faluról nyerte nevét.¹⁸ Kiderül ugyanis, hogy a család tagjai Zsigmond uralkodása idején kerülnek a Dunántúlra, mikor közülük többen — a törökellenes harcokban szerzett érdemeikért — megkapják a lázadó István vajda birtokait, akinek ártalmatlanná tételében is segédkeztek.¹⁹ A helység még a XVI. század elején is *Nova Villa Macedoniorum* néven szerepel;²⁰ itt állt Macedóniai Miklós kastélya, ahol II. Lajos a mohácsi ütközet előestéjén megszállt.²¹ Igen valószínű, hogy valamelyik dunántúli falu — talán, mint felteszik, Dunaszekeső²² — a macedóniai család birtokába kerülve egy idő után elcserélte régi nevét az új birtokosok nevével.

A név első ízben az 1332—37-es pápai tizedlajstromban fordul elő, pontosabban a lajstrom 1334 évi felsorolásában *sacerdotes inter duos fluvios Tymissi* cím alatt.²³ Az említett *Nicolaus de Machedonia* tehát pap volt, éspedig feltehetőleg Macedónia helység papja, mely templommal s plébániával is rendel-

¹⁷ 1464-ben Macedóniai János varjasi és fejeregyházi birtokrészét zálog gyanánt köti le nővérének, özvegy Forgách Jánosnénak, nászajándékára nézve így adván végkielégítést. *Borovszky S.*: T. V. 124. és 398. l.

¹⁸ Közli a feltevést — mint lehetséget — *Szinnyei J.*: i. h.: *Nagy I.*: i. h. és *Horváth J.*: i. h. Horváth nem említi sem a Torontál megyei, sem a görögországi származás lehetőségét.

¹⁹ Zsigmond 1397. márc. 2-án kelt adománylevele felsorolja a Macedóniai-család tagjainak érdemeit s szentesíti a birtokadományozás tényét. *Mályusz E.*: Zsigmondkori oklevéltár. Bpest. 1951. I. k. 4653. sz. A pécsi káptalan oklevele, mely 1398. ápr. 28-án kelt, jelenti, hogy a beiktatás megtörtént és felsorolja a Baranya megyei *villa ecclesiastica Bosoog* s a Tolna megyei *Waszar* helységhez tartozó falvakat. Az előbbihez — melynek kötetploma van — *Sombereg*, *Alsóbosog*, *Apaytan*, *Zapirch* és *Worsaad*, az utóbbihoz *Nyeres*, *Bugyan*, másik *Bugyan*, *Bykad* és *Thotalmas*. *Mályusz E.*: i. m. 5295. sz. Egy 1398. jún. 9-én kelt oklevélünk, mely Fanch Istvánnak és testvéreinek hűségesküjével kapcsolatban megemlíti *Nicolaus filius Petri de Machedonya* nevét, megemlékezik arról is, hogy ő — a többi felsorolt főurakkal együtt — segített a lázadás elfojtásában és a lázadók birtokainak elkobzásában. *Mályusz E.*: i. m. 5355. sz. Hogy a családnak itt korábban is lettek volna birtokai, annak semmi valószínűsége, legalábbis semmi nyoma nincs.

²⁰ *St. Brodericus*: *Cladis Mohacsianae sub Ludovico II. descriptio* . . . é. n. 33. l.: *Rex adhuc se in nova villa Macedoniorum, quae inter Batham et Mohacsium est, cum paucis continebat* . . .

²¹ *Bunyitay V.*: j. h.

²² Szentpétery Imre feltevése szerint az említett helység azonos a báttaszéki apátság birtokában levő Újfaluval, mely ma már nincs meg. Vö. Brodarics históriája. Ford. *Szentpétery I.* Magyar Könyvtár. Bpest, é. n. 31. l. jegyzetben. — Mások szerint a mai Szekesőn (régén Dunaszekeső) állt Macedóniai Miklós kastélya. *Bunyitay V.*: i. h. és Magyar Sion. Szerk. *Knauz N.* Esztergom, III. (1865) 556. l. Bizonyosat a vitás kérdésben nem mondhatunk.

²³ *Monumenta Vaticana Hungariae*. Bpest, 1887. I. k. (Series prima) 157. l.

kezett.²⁴ Ugyane felsorolásban találjuk *Nicolaus de Priamust, Paulus de Merát*, amiből — s a hasonló esetekből — arra lehet következtetnünk, hogy amint azok egyike Perjámos, másika Méra falu papja lehetett, úgy *Nicolaus de Macedonia* neve is a falu nevéből magyarázandó, ahol papi tiszttét gyakorolta.

Egy 1363-as keltezésű oklevélben, mely a csanádi káptalannak egy beiktatással kapcsolatos jelentését tartalmazza, a királyi emberek közt találkozzunk *Donch de Macedonia* nevével,²⁵ aki kétségkívül a szóbanforgó család egyik első kiemelkedő tagja, lehet, hogy a család egyik ágának őse. Az 1380—81-es esztendőkből ugyanis három okleveles adatunk is van egy bizonyos *magister Petrus de Macedonyáról*,²⁶ akiről egy 1390-es oklevelünk mint Donch fiáról és Miklós apjáról tesz említést.²⁷ Az oklevélből az is kiderül, hogy a családi székhely még Macedónia faluban volt, s hogy a család tagjai — éppen mert birtokaik a leginkább veszélyeztetett Délvidéken feküdtek — szívükön viselték a török elleni védekezés ügyét.

A továbbiakban adataink egyre szaporodnak s a család egyre több tagjával ismerkedünk meg. Egyik fentebb már szóba került oklevelünk a család több tagját kiemeli, mint olyanokat, akik a török-ellenes harcokban nagy érdemeket szereztek: hárman, Miklós, András és Simon Zsigmond király szemeláttára sebesültek meg Nikápoly ostromakor, míg testvéreik, András, János és János fia Miklós már korábban életüket áldozták. Külön kiemeli az oklevél Macedóniai Miklós mestert, aki az előző évben megverte és sajátkezűleg megölte a Boszniában királykodó Ikács basát. Az esetet Thuróczy krónikája — érdekes módon — az 1400-as évek eseményei közt említi, mégpedig nem is egymagában, hanem Macedóniai Péter fia Miklósnak egy másik török betörést elhárító haditettével együtt. Azt is sejteti — Bonfini aztán részletesen kiszinezve elő is adja —, hogy Macedóniai Miklós a betörő török csapatokkal szemben felhasználja a környék elkeseredett parasztjainak és a vidéken tartózkodó közsítéseknek zászlaja alá gyülekező tömegét is. E második ütközetnek Thuróczy és Bonfini által egyaránt említett története maga is paraszti hagyományozásra enged következtetni. Állítólag — meséli Thuróczy — a csata előestéjén a magyarok megegyeztek abban, hogy egymás felismerése végett „Isten! Szent Mihály!” kiáltással rontanak a törökre. A törökök megneszelték a dolgot, csak hogy veszükre a jelszó egyik felét elfelejtették, s magukat elárulva csak „Mihály”-t kiáltottak. Könnyen lehetséges, hogy a kettős török elleni győzelem története tulajdonképpen ugyanegy eseményt örökít meg, csak míg a paraszti hagyományozás a mondai elemet emeli ki a történetben, addig az udvari hagyomány a lovagi párviadalt, Ikács basa és Macedóniai Miklós párharcát tartotta fontosnak. Az azonban bizonyos, hogy a Thuróczyból, majd Bonfiniből merítő későbbi történetírás mind a mai napig tévesen datálja Ikács basa 1396-os halálát és Macedóniai Miklósnak rajta aratott győzelmét az 1416-os esztendőre.²⁸

²⁴ *Borovszky S.*: Cs. V. T. i. h.

²⁵ Az oklevél kiadva: *Szentpétery I.*: A nagykállói Kállay-család levéltára. Bpest. 1943. II. k. 105. l.

²⁶ A nagykállói Kállay család levéltára. 198, 201 és 204. l.

²⁷ *Pesty Fr.—Ortvay F.*: Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. Pozsony. 1896. I. k. 301. l. Vö. *Mályusz E.*: i. m. 1549. sz.

²⁸ A történet leírását lásd *J. Thuróczy: Chronica Hungarorum* III, 18.; és *A. Bonfini: Rerum Ungaricarum decades* III, 3. Thuróczy — az évszám megjelölése nélkül — a huszita háború után hozza az esemény elbeszélését; az Ikács elleni védekező akció

Valószínű, hogy az itt szereplő Macedóniai Péter fia Miklós azonos a már említett Miklóssal, Péter fiával, akire Macedóniai László is disztichonjaiban mint legvitézebb őseré hivatkozik. Egyes feldolgozások Péterfy, illetve Péterffy néven említik, ami azonban félreértésen, a forrásul szolgáló német munkák téves közlésén alapul;²⁹ a Péterffy-család ugyanis magát — családi hagyomány alapján — az Ikács basát legyőző Macedóniai Péter fia Miklóstól származtatta. A címerükben szereplő két lovas alakban is: egyikben Macedóniai Miklóst, másikban Ikács basát vélték felismerhetni.³⁰

Macedóniai Péter fia Miklósról több értesülésünk is van. Kiderül, hogy egyike volt a török elleni akciókban mindvégig tevékenyen buzgólkodó főuraknak.³¹ Ott találjuk a Pécesett összegyűlt országnagyok sorában unoka-

kapcsán megjegyzi, hogy Nicolaus, filius Petri de Macedonia *amicorum auxilio et milite aggregario adiutus* vívta ki győzelmét; a következő — Szent Mihály nevével megívott — ütközet elbeszélése kapcsán a *dixere quidam* formulával jelzi értesülésének forrását. Bonfini már a két esemény időpontjának közelségét is jelzi a *haud multo post tempore* megjelöléssel, s arra is egész világosan rámutat, hogy Macedóniai Miklós seregében parasztok és közkatonák harcoltak: *Quamquam hosti longe se intelligeret imparem, feritatis tamen indignitate correptus tumultuarium cogit exercitum. Miles sibi nullus preter gregarium aut e rustica plebe evocatum erat...* Továbbá: *Quin et agrestem congerit multitudinem, quando eadem omnibus erat pro aris ac focis pugnandi causa.* Minthogy pedig mindkét forrás az 1415-ös boszniai hadjárat után tárgyalja az említett eseményt illetve eseményeket, az Ikács elleni ütközet dátumát azóta is tévesen 1416-ra teszik (vö.: legújabbban Thuróczy János: Magyar krónika. Bpest. 1957. Szerk. Kardos T. 195/46), holott egy már idézett 1397 keltű oklevelünk (lásd 19 jegyzetet!) mint az elmúlt esztendőben történt eseményre hivatkozik rá. Az oklevél hitelét és Thuróczy kronológiai megbízhatatlanságát egyébként alátámasztja az a tény, hogy Laczkfy István felkoncolásáról, melyről 1397. márc. 2-án kelt oklevelünk már említést tesz, Thuróczy csak az 1400-as évek eseményei közt emlékezik meg. Laczkfy felkoncolása az oklevél keletzése előtt három nappal, 1397. febr. 27-én történt a kőrösudvarhelyi országgyűlésen.

²⁹ *Bárány A.* egyhelyütt (i. m. 113—114. l.) „Péterfy Miklós” néven említi, aki „Macedóniai előnevet viselt”. „Azonban bírta-e e’ falut, nem bizonyos.” Másutt (i. m. 118. l.) „Macedóniai Péterfy Miklós, Péter’ fia” névvel nevezi. *Böhm L.*: Délmagyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. Pest, 1867. I. k. 68. l. „Péterfy Miklós alispán”-ról beszél, aki „Macedóniából származott”. Forrásuk *Fr. Griselini*: Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats. Bécs. 1780. I. k. 26. l. és *J. Hammer*: Geschichte des osmanischen Reiches. Pest. 1834. I. k. 291. l. Griselini és Hammer viszont Thuróczyra és Bonfinire hivatkozik, akiknek szövegében a *filius Petri* megjelölés fordul elő csupán.

³⁰ *Nagy I.*: i. m. IX. k. 250. skk. l.

³¹ Korántsem akarjuk természetesen Macedóniai Miklós török-ellenes vitézkedését eltúlozni; viszont éppen az a tény, hogy a korabeli főurak közül alig egynébányan szánták rá magukat, hogy a törökkel szembeszálljanak, indokolja, hogy Macedóniai Péterfia Miklósnak, humanistának nagyapjának e harcait kiemeljük, annál is inkább, mivel forrásaink egyértelmű és lelkenedő vallomása semmi kétséget nem hagy e harcok hitelességét illetően, sőt Tinódi is feldolgozza Zsigmond királyról írt krónikájában. Legyen szabad itt *Elekes L.*: Hunyadi János. Bpest. 1952. 49—50. l. megállapításait idéznünk: „A magyar feudális haderő képtelennek bizonyult a támadások elhárítására. Bár ezeknek az éveknek királyi adományleveleiben gyakran olvasunk török harcokról s az uralkodó osztálynak ilyen alkalmakkor kitűnt tagjairól, a valóságban egyre inkább azt látjuk, hogy a pusztítók széles területen előnyomulnak... s a feudális haderő, melynek érdemeiről a források zengzetes szavakkal írnak, mindezt nem akadályozza meg. Szemben a nemesi (és a jórészt annak nyomán járó polgári) történetírással, mely az udvari eredetű híreket készpénznek vette, azt kell feltennünk, hogy ezek nem a valóságot fejezték ki, hanem sokkal inkább annak kendőzésére szolgáltak; az érdemek, amelyekről megemlékeznek, gyakran nem léteztek (az oklevelek az érdekeltek előadása alapján készültek és ennek megfelelően szépítették a történeteket). Azokban a kivételes esetekben, amikor valóságos érdemeikről volt szó, ezt a források lelkenedő kifejezései is elárulják...”

fivérével, Macedóniai Simonnal együtt; őket bízzák meg azzal, hogy a Délvidéken beszédjék a boszniai hadjárat alkalmával foglyulesett főurak kiváltásához szükséges pénzüsszeget.³² Egy másik oklevelünk 1416-ból temesi alispánként említi.³³

Mindezek tanúsága szerint tehát a család Anjou Lajos, majd főleg Zsigmond alatt emelkedik az ország előkelőinek sorába. A századforduló táján a család egyes tagjai külföldi egyetemen tanulnak. A bécsi egyetem jogi fakultásának anyakönyve 1389-ből megőrizte számunkra *Andreas de Macedonia*, 1416- és 1418-ból pedig *Ladislaus de Macedonia* (illetve Massidonio) diákok nevét;³⁴ az előbbi minden bizonnyal azonos a már említett két András valamelyikével, míg az utóbbit talán az 1446-os pécsváradi s az 1448-as somogyvári oklevélben említett Macedóniai Dancs fia Lászlóval azonosíthatjuk.³⁵ Az előbb említett oklevél, mely szerint Macedóniai Dancs fia László elzálogosította Nyíres nevű birtokát, a család több más tagját is felsorolja: mint *carnalisok* szerepelnek István, Ferenc, Miklós, András, s mint *patruelis* említetik *Johannes filius Nicolai filii Petri*. A XIV—XV. század fordulójától a család már két ágra oszlik: az egyik ág, mely Pétertől származtatta magát, a mi Macedóniai Lászlónk őse, a másik, a Macedóniai Dancs, vagy Dancs fia ág, mely ugyancsak sokat szerepel különösképpen birtokügyekkel, perekkel, elzalogosításokkal, birtokvétellel vagy eladással kapcsolatban.³⁶ 1439-ben Albert király alatt az országnagyok sorában találjuk Macedóniai Dancsot,³⁷ aki a fentebb felsorolt Macedóniai-testvérek apja, s esetleg egy második Dancs ág névadója; a testvérek egyike ugyanis — egy 1466-os említés során is — mint Dancs fia kerül elő.³⁸ Talán az ő fia az a Dancs Péter is, aki az 1452—54-es évek közt mint szörényi bán szerepel.³⁹ Egyébként kétségtelennek látszik, hogy a szétválás után is erősen élt tovább a közös leszármazás tudata; ezt csak erősítette az a tény, hogy mind a Délvidéken, mind a Dunántúlon, mindkét család ivadécai (szinte minden esetben) közösen részesedtek a régi vagy újonnan szerzett birtoktestekből, aminthogy a különböző birtokügyekben is legtöbbször megtaláljuk mindkét család valamelyik képviselőjét.

³² *G. Fejér*: Codex diplomaticus. Buda. 1843. X. k. VIII. Suppl. (1382—1437) 564. skk. l. Vö.: *Lendvay M.*: i. h. és *Bárany Á.*: i. m. 124—125. l.

³³ *Lendvay M.*: i. h.

³⁴ *Schrauf K.*: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bpest. 1892. 10., 43. és 122. l. — Valószínű, hogy a család ekkor már a jómódú, előkelő familiák közé tartozik; a külföldi iskolázás ténye legalábbis erre mutat.

³⁵ Egy 1446-ból származó oklevelünk a pécsváradi konvent előtt lefolytatott elzálogosítási ügy kapcsán említi *Ladislaus filius Donch de Macedonia* nevét. *Kammerer E.*: A Zichy és Vásonkői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára Bpest. 1899. IX. k. 108. l. Ugyanő szerepel egy 1448. febr. 11-én kelt oklevélben a somogyvári konvent előtt lezajlott peres ügy kapcsán. Gróf Zichy okmánytár. IX. k. 181. l.

³⁶ Erre vonatkozólag részletesen tájékoztat *Lendvay M.*: i. m. passim és *Borovszky S.*: említett munkák passim. E birtokügyek kapcsán igen szoros összeköttetés jön létre a Macedóniai- és Dóczy-család tagjai közt. Macedónia falu 1406-tól a Dóczyaké. A perjámosi Macedóniai-birtok egy részét is a XV. század közepén egy ideig Dóczy László, majd Imre birtokolja. A többi falvak — Varjas, Fejéregyház, Oszkola, Patateleke — esetében szintén előfordul, hogy legalábbis átmenetileg a Dóczyak kezére kerülnek.

³⁷ *Teleki J.*: Hunyadiak kora Magyarországon. Pest. 1853. X. k. 72. l. Albert király és Erzsébet királyné okleveléből.

³⁸ *Borovszky S.*: Cs. V. T. II. k. 173. l.

³⁹ *Lendvay M.*: i. h.; vö. *Pesty Fr.*: A szörényi bánság és Szörény vármegye története. Bpest. 1877. I. k. 282—283. l.

Zsigmond alatt a családi birtokok is jelentős mértékben megnövekednek. Macedónia, mely a XIV. században még a birtok középpontja s a család székhelye, elveszti jelentőségét; egy része már 1406-ban zálogként a Dóczyak birtokába kerül, akikkel a későbbiek során is számos ilyen vonatkozású kapcsolat létesül, 1478-tól pedig az egész végleg a Dóczy-család tulajdona lesz.⁴⁰ 1434-től, amikor az aradi káptalan Péter fia Miklóst beiktatja nagyszentpéteri és perjámosi része birtokába (úgy látszik, a birtoktest bizonyos részei de facto már ezt megelőzőleg is a Macedóniai-család kezén voltak), Perjámos lesz a délvidéki Macedóniai-birtok középpontja, melyhez még számos falu — Fejéregyház, Oszkola, Patateleke, Pereskutas, Szárafalva, Varjas stb. — határa tartozik. A birtok határait szilárdan megvonnunk nem lehet; az egyszer megszerzett birtokrészek ugyanis nem maradnak állandóan a család tulajdonában: egyes részeket eladnak, elcserélnek vagy elzálogosítanak, majd ugyane részeket a család más tagjai újból visszaszerzik. Perjámos azonban, míg a török meg nem szállja a Délvidéket, központ és családi székhely marad: 1508-ból még van adatunk Macedóniai László testvérenek, János fia Miklósnak itteni kastélyáról.⁴¹ Ugyanakkor a család mindkét ága jelentős birtokokkal rendelkezik Tolna és Baranya megyében is már 1397-től kezdve, melyek újabb és újabb szerzeményekkel gyarapodnak. Itt találjuk Macedóniai Miklós testvérenek, az említett Miklós palotamesternek kastélyát is a közvetlenül Mohácsot megelőző időben.

Macedóniai László Jánosnak fia, és minden bizonnyal a nagy Macedóniai Péter fia Miklósnak unokája.⁴² Anyjával kapcsolatban eltérők a vélemények. Nagy Iván szerint János felesége és László anyja Garai Anna,⁴³ míg Bunyitay — az Országos Levéltárban található családfára hivatkozva — Gyulafy Agnest említi.⁴⁴ Nagy Iván közlésében — úgy látszik — azokra a családfákra támaszkodik, melyeket a Garai-családról ismert és feldolgozott. E családfák azonban, ahogy több más ponton, úgy, ebben is eltérnek egymástól. Az egyik változat szerint Macedóniai János csakugyan Garai Anna férje volt,⁴⁵ a másik változatban azonban Anna nővérenek, Katalinnak második férjeként szerepel, akinek első férje Kisszállási Markos Péter; Anna férjeként ez a változat Kende Imrét említi.⁴⁶ Mindkét közlésnek van azonban egy döntő nehézsége: Macedóniai László és Báthori István rokonságát, melyet maga Macedóniai László is említ, teljességgel magyarázatlanul hagyják. Így tehát anélkül, hogy a vitás kérdésben véglegesen állást foglalnánk, Bunyitay közlését s az Országos Levéltárban őrzött családfá adatát kell elfogadnunk abban az értelemben,

⁴⁰ Borovszky S.: T. V. 72—73. l.; vö. 36. jegyzetünket.

⁴¹ Borovszky S.: Cs. V. T. Hivatk. Esztergomi Főkáptalan Lvt. Caps. 70. fasc. II. nro 78.

⁴² A családfát s a vele kapcsolatos problémákat lásd a dolgozat végéhez csatolt függelékben.

⁴³ Nagy I.: i. h.

⁴⁴ Bunyitay V.: i. m. I. k. 388. l. Az Országos Levéltárban látható genealógia (Neo Reg. Act. Fasc. 1083 nro 4) a következőképpen adja a leszármazást: *Johannes Weseniv habuit filiam Sophiam, que erat tradita Ladislao Ghyulaffy. Eadem genuit filiam Agnetem, que fuit copulata Johanni de Machedonia, que demum genuit Franciscum, Nicolaum et Ladislaum de eadem Machedonia* (más kéz bejegyzése, későbbről: *et matrem Sigismundi Forgach de Gyemes*). *Idem Ladislaus Ghulaffy ex eadem Sophia habuit filiam nomine Julianam, que fuit tradita Andree de Bathor, ex qua idem genuit Stephanum et Andream de eadem Bathor.*

⁴⁵ Nagy I.: i. m. IV. k. 327. skk. I. A forrásokra vonatkozólag uo. 627/5 és 331/3.

⁴⁶ Nagy I.: i. m. IV. k. 331. l. A forrásokra vonatkozólag uo. 331/3 és 331/4.

hogy Macedóniai László anyja kétségkívül Gyulafy Ágnes:⁴⁷ Ágnes nővére, Gyulafy Julianna Báthori Andrásához ment nőül, fia, Báthori István nádor és Macedóniai János gyermekei tehát első unokatestvérek.

Lászlónak — az eddigi felfogások e kérdésben is eltérnek egymástól⁴⁸ — négy testvére volt. Legtöbbet tudunk ezek közül Miklósról, aki az 1522-es nürnbergi beszéd egykorú latinnyelvű kiadásának címlapján látható címerábrázoláson is együtt említettetik Lászlóval, mint csanádi főispán, temesi alispán és temesvári várkapitány. Őt említi a testvérek közül a beszédet bevezető dicsőítő költemény is. Miklós — Lászlóval szemben — mindvégig a köznemesi párt híve volt. Ott találjuk Terebesi Perényi Imre nádor barátai közt, akik elkísérik utolsó útjára.⁴⁹ Ekkor még csak temesi alkaptány. A továbbiakban leginkább Zápolyai János környezetében tartózkodik, mint hűséges párthíve. 1516-ban már csanádi főispán.⁵⁰ 1518-ban Zápolyai mellett említik: a bécsi diétán őt is beválasztják a királyi hatalom korlátozására alakult országgyűlésbe.⁵¹ Emellett állandó jó viszonyt tart fenn unokatestvérel, Báthori István náddal: előbb csak helyettese a temesi várkapitányságban, majd — úgy látszik — rövidesen ténylegesen is elnyeri e méltóságot.⁵² 1524-ben

⁴⁷ A kérdés végleges tisztázását különösen nehézé teszi az, hogy a két említett személy, a Garai-leány és Gyulafy Ágnes mellé egy harmadikat is állíthatunk: Várdai Miklós egyik leányát. Egy 1457. febr. 9-én kelt levélben Várdai István kalocsai érsek azt írja fivérének, Miklósnak, hogy házassági megállapodást kötött Miklós egyik leánya és Macedóniai János közt: *Notificaveramus . . . sponsalia contracta inter egregium Johannem de Macedonia et unam ex vestris filiabus*. Ugyanakkor a másik leányt illetőleg Hagymási Miklóssal sikerült szerződést kötnie. Közli, hogy a vőjelöltek hamarosan Váradra utaznak *ad contrahendum matrimonium*, s arra kéri fivérét, hogy a megállapodás értelmében Macedóniai János választhasson a két leány között: ha az ő választása a kisebbikre esik, Hagymási kapja feleségül az idősebbiket, ha viszont Macedóniaiának a nagyobbik tetszenék, úgy Hagymásié legyen a kisebb. Gróf Zichy okmánytár. IX. k. 542—544. l. Semmi okunk feltételezni, hogy az 1446-tól oklevelekben több évtizeden át gyakran szereplő *Johannes de Macedonia* né László apjával lenne azonos, vagy hogy ezekben az évtizedekben két Macedóniai János is élt volna. Az sem lehet alap egy esetleges ellenvetés számára, hogy Macedóniai János László születésekor — az általunk nagyjából rekonstruált kronológia szerint — már közel járt a hatvanadik évhez. Ez általában sem bizonyít semmit, de egyébként is: János apja, Péter fia Miklós, a család „nagy őse” ugyanúgy túl volt már ötvenedik évén, mikor Jánost nemzette, ahogy unokája, a mi Macedóniai Lászlónk is a továbbiakban még tárgyalandó augsburgi kalandja idején. Be kell tehát érniünk annak a ténynek megállapításával, hogy László anyja Gyulafy Ágnes volt, amiből egyáltalában nem következik, hogy ő lett volna Macedóniai János első vagy egyetlen felesége.

⁴⁸ Az Országos Levéltárban őrzött családfán (utólagos bejegyzéssel) látható leánytestvéréről Nagy Iván nem tud; tud viszont egy állítólagos Péter nevű fiverről. Erre a Péterre vonatkozólag semmilyen hitelt érdemlő adatot nem találtunk. Igen valószínű, hogy Miklós fiáról. László unokaöccséről van szó, aki kassai generális és királyi főkamaramester s a XVI. század középső évtizedeinek ismert Ferdinánd-párti szereplője volt. A tévedés talán Gánóczytól származik, aki egyhelyütt ezt írja: *Frater Ladislai, Petrus de Macedonia Cassoviae praefectura claruit . . . etc. A. Gánóczy: i. m. II. k. 42. l.* Ugyancs tévedést tartalmazza egy az Országos Széchényi Könyvtárban látható genealógia is, mely többi tévedéseit illetőleg is pontosan egyezik a Nagy Iván-féle családfával. De már *J. A. Keresztury: Compendiaria descriptio fundationis ac vicissitudinum episcopatus et capituli M. Varadiensis. Nagyvárad. 1806. II. k. 3—4. l.* helyesen jelzi a rokoni kapcsolatokat: *Ladislauum de Macedonia, Nicolai fratrem ac Petri de Macedonia . . . magistri patrum*.

⁴⁹ *Fógel J. : i. m. 32/1.*

⁵⁰ *Fógel J. : i. m. 37. l.*

⁵¹ *Jászai P. : A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest. 1846. I. k. 83. l. ;* vö. *Fógel J. : i. m. 37. l.*

⁵² *Fógel J. : i. m. 37/5.*

Báthori képviselőtében támad rá Usaholi Ferenc csanádi püspökre, aki — az egyik főesperesi javadalom betöltése kérdésében — szembeszállt a nádorral.⁵³ 1526 őszén a tokaji országgyűlésen ott van Zápolyai hívei között;⁵⁴ 1527-ben pedig Zápolyai megbízásából ő hirdeti meg a magyar és székely nemességnek az 1527 augusztusában Tordára tervezett, majd a szászoknak az ugyancsak augusztusban Medgyesre összehívott országgyűlést, melyek célja az volt, hogy az összegyűltek Jánost királyuknak elismerjék.⁵⁵ Ekkor már erdélyi alvajda: Zápolyai ugyanis 1526. november 10-i koronázása után ezzel jutalmazta hűségét.⁵⁶ 1531-ben Zápolyai az ő érdekében idézteti meg a testvérétől — Lászlótól — részben ráíratott Léva várát bitorló Kosztka Pétert, a felső részek kapitányát.⁵⁷ Utolsó említésével 1532-ben találkozunk; ekkor még csanádi főispán.⁵⁸ Fia, Péter azonban már Ferdinánd-párti és tőle kapott számos méltóság viselője.⁵⁹

A másik három testvéréről szinte alig van adatunk. Ferenc már 1504-ben halott;⁶⁰ életéről egyébként semmit sem tudunk. János — a másik fitestvér — viszont mindössze csak 1527-ben említetik László fivérei közt, akiket László részeltet a Ferdinándtól neki adományozott Léva birtokában;⁶¹ egyébként semmit sem tudunk róla. A negyedik — leány — testvérnek még a nevét sem tudjuk; mindössze annyit tudunk róla, hogy Gimesi Forgách Zsigmond anyja volt.⁶²

László gyermek- és ifjúkoráról, iskolázásáról nem állnak adatok rendelkezésünkre. Nagy humanista műveltsége, mely beszédeinek felépítésében, stílusában épp úgy megnyilvánul, mint abban, hogy egyenértékű félként részt vesz Szatmári György humanista körének vitáiban, esetleg arra enged következtetni, hogy külföldi egyetemet végzett. Minthogy az egyes nemesi családok gyakran ugyanarra az egyetemre küldik fiaikat, elképzelhető, hogy a bécsi egyetemen tanult. Bizonyosat azonban e kérdésben nem mondhatunk.⁶³

⁵³ *Borovszky S.*: Cs. V. T. I. k. 157. l.

⁵⁴ *Fraknói V.*: A magyar országgyűlések története. Bpest. 1874. I. k. 2. l. (a továbbiakban: M. O. T.).

⁵⁵ *Fraknói V.*: M. O. T. 78. l.

⁵⁶ *Borovszky S.*: Cs. V. T. i. h.

⁵⁷ *Magyar Sion* IV. (1866) 520. l.

⁵⁸ *Borovszky S.*: Cs. V. T. i. h.

⁵⁹ Borovszky ebből a tényből kiindulva feltételezi, hogy élete végén Macedóniai Miklós is átpártolt Ferdinándhoz. Erre azonban semmi kézzelfogható bizonyíték nincs. Az, hogy 1532-től Miklós nevét forrásaink többé nem említik, semmit sem jelent. Ami viszont fiának, Péternek pályafutását illeti Ferdinánd oldalán, azt eléggé előkészítette nagybátyjának, Lászlónak politikai tevékenykedése.

⁶⁰ Egy 1504. ápr. 28-án kelt oklevelünk a pécsváradi monostor konventje előtt megkötött kölcsönüggyellett kapcsolatosan említi néhai *Franciscus de Macedonia* nevét. Halála nem rég történhetett: egy 1504. ápr. 24-ről származó költségvetés még Miklóssal együtt Ferencet is említi a Kövesd vár karbantartására megajánlott pénzüsszeggel kapcsolatban. Vö.: *Thallóczy L.—Horváth S.*: Jajcza-vár története. Monumenta Hungariae Historica. Dipl. XL. Bpest. 1915. 192. l.

⁶¹ A Léva várát adományozó oklevélben olvashatjuk: ... *memorato Ladislao de Macedonia et per eum Nicolao et Joanni de eadem Macedonia fratribus suis ipsorumque heredibus et posteritatibus dedimus* ... *Magyar Sion* IV (1866) 524—525. l. Talán ugyanó az, akit Oláh Miklós egyik levelében *Joannes tuus*-ként említ. *A. Ipolyi*: Nicolai Oláh codex epistolaris 1526—1538. Monumenta Hungariae Historica. XXV. Bpest. 1876. (a továbbiakban: C. E.) 26—27. l. Kelt 1530. jan. 25-én.

⁶² Országos Lvt. Neo Reg. Act. Fasc. 1083 nro 4; vö. 44. jegyzetünket.

⁶³ A Macedóniai-családnak a bécsi egyetemen való kapcsolatait fentebb említettük. Schrauf Károly azonban nem tud arról, hogy Macedóniai László is itt tanult

Egyházi pályafutását a pécsi egyházmegyében kezdte, mint kanonok és baranyai főesperes.⁶⁴ Itt került kapcsolatba Szatmári György pécsi püspökkel, aki egy humanistákból álló tudós kört gyűjtött maga köré. Ezek a — jórészt fiatal — tudósok összeköttetésben álltak külföldi — főképp olasz — humanistákkal;⁶⁵ az újplatonikus divat szerint tudós társalgással fűszerezett symposionokat rendeztek, amelyeken a mértéktelen ivászat sem volt ritka, s ebben maga Szatmári György járt elől jó példával.⁶⁶ Egy ilyen symposion emléket őrizte meg számunkra Valentinus Cybeleius „Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae” c. munkája, melyet barátjához, Macedóniai László archidiaconushoz intéz. A bevezetésben emlékezteti a kevéssel azelőtt Mihály doctor vicarius házában tartott lakomára, ahol egy *de natura et observatione accentuum* folyó filológiai tárgyú beszélgetés közben fölmerült a kérdés, hogy vajon a borivóknak vagy a vízivóknak van-e igazuk. S minthogy Macedóniai László a borivás mellett foglalt állást, szerző elhatározta, hogy kiváló térliak e kérdésben vallott felfogására támaszkodva fogja a vízivók igazát bebizonyítani.⁶⁷ Egyébként ebben a körben ismerkedett meg Macedóniai László többek közt Brodarics Istvánnal és Oláh Miklóssal is, akikkel — különösen az utóbbival — szoros barátságot tartott fenn.⁶⁸

Az ékesszólásban kitűnt tehetsége és humanista jártassága⁶⁹ s nem utolsósorban Báthori Istvánnal tartott közvetlen rokoni és baráti kapcsolatai révén csakhamar szerepelni kezd a közéletben. Még pécsi kanonok korában — 1520-ban — Lengyelországban jár Báthory István nádor követeként, hogy a nádor

volna. Az olasz egyetemekre, a krakkói és németországi egyetemekre vonatkozó tudósításaink sem adnak semmi felvilágosítást.

⁶⁴ A feldolgozások kivétel nélkül Pray adatára vezethetők vissza: . . . *Erat prius archidiaconus de Baranya et canonicus Quinqueecclesiensis*. Vö. *G. Pray: Specimen hierarchiae Hungaricae*. Pozsony—Kassa. 1779. II. k. 390/1.

⁶⁵ *Tóth-Szabó P.*: Szatmári György primás 1457—1524. Magyar történelmi életrajzok XXII. Bpest. 1906. 282. skk. l. *Klímes P.*: Bécs és a magyar humanizmus. Bpest. 1934. 68. l. *Horváth J.*: i. m. 209—210. l. Tudományos tevékenységükre s az olasz humanistákkal való kapcsolataikra utal *Bunyitay V.*: i. m. I. k. 353. l. is. Minderre összefoglalóan *Kardos T.*: i. m. passim.

⁶⁶ A mértéktelen ivászatokról gyakran megemlékeznek az egykorú követjelentések s más források. A velencei követ jellemzőképpen azt írja Szatmári Györgyről: *se imbriga voluntiera*. Vö.: *Ortway T.*: Mária, II. Lajos magyar király neje. Bpest. 1914. 155. l. Általánosságban szól róla *Brodarics* is, i. m. 40—41. l.

⁶⁷ *M. Révész*: Valentinus Cybeleius Varadiensis. *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae*. Bpest. Bibliotheca 1939. — A vita egyébként nem „természettudományos” kérdésekről folyt, vö. *Kardos T.*: i. m. 262. l., hanem filológiai problémákról.

⁶⁸ *Klímes P.*: i. h. és *Noszkay Ö.*: Oláh Miklós levelezésének művelődéstörténeti vonatkozásai. Érsekújvár. 1903. 6. l. Macedóniai László és Oláh Miklós barátságára a következőkben még többször visszatérünk.

⁶⁹ Ursinus Velius mindig a legmélyebb tisztelet és elismerés hangján szól Macedóniai László szónoklatairól, akár, ha tolmácsként kell rögtönöznie; vö. *Casparis Ursini Velii de bello Pannonico libri X. ed. A. Fr. Kollar* Bécs. 1762. I. libr. 3. l., akár ha előre elkészített orációt tart ünnepélyes diplomáciai alkalmakkor, mint abban az esetben, mikor Zsigmond lengyel király követének kellett Ferdinánd nevében válaszolnia, i. m. IV. libr. 73. skk. l., mely utóbbiról Velius így ír: *Is (sc. Macedóniai) itaque Regis iussu ad Polonum conversus ac miram genuinamque prae se ferens honestatem, vultu praeterea ad maturitatem composito talem orationem habuit . . . etc.* De ékesszólását említi ki az egykorú velencei követjelentés is. *Fr. Firmhaber*: i. m. 136. l., vö. 8. jegyzetünket. Lásd még *Fögel J.*: i. m. 31. l. „ . . . a férfias termetű és szépszávú Macedóniai László”. Érdekes, Fögel másutt is „széptermetűnek” nevezi a szónokot (106. l.) anélkül, hogy forrását jelezné.

s a massoviai herceg leánya, Zsófia közt házasságot közvetítsen.⁷⁰ A házasság 1521-ben — a következő esztendőben — valóban létre is jön.⁷¹ 1523-ban ugyancsak Báthori István megbízásából járt Zsigmond lengyel királynál; Báthori, akit a megerősödő köznemesi párt nyomására megfosztottak nádori méltóságától, Zsigmondhoz fordult segítségért, s a massoviai herceg leányával kötött házasság ügyében játszott közvetítő szerepére hivatkozva levélben, illetve a követként küldött Macedóniai László révén arra kérte, hogy lépjen fel érdekében II. Lajosnál. Ugyanezt kéri levélben az ifjú Báthorinál, Zsófia hercegnő is. Zsigmond mindent megmozgat az ügy érdekében. Levelét küld II. Lajosnak, nejének, Mária királynénak és az esztergomi érseknek cubiculariusa által, majd a bizonyos ügyben II. Lajoshoz küldött Szydlowiecki Kristófnak kétszeresen is lelkére köti, hogy igyekezzék Báthorinak a nádori méltóságba való visszahelyezését elintézni, nehogy szeplő maradjon a család nevében, mintha valamiféle gáztett lett volna a méltóságvesztés oka; ugyancsak intézkedjék arról is, hogy a bizonyos pénzösszeg fejében ráíratott s a beállott változások következtében elkobzással fenyegetett várbirtokok ügyében Báthorit és családját károsodás ne érje. Macedóniai László követjárása tehát eredményesen végződött.⁷²

1520-ban, ahogy első lengyelországi útjáról hazatért, a király hűségéért és érdemeiért szerémi püspökké nevezte ki, elődjét — Országgh Jánost — a váci püspöki székbe helyezve át.⁷³ Majd két év múlva — 1522-ben — őt választja meg az országgyűlés a nürnbergi birodalmi gyűlésre küldött magyar követek szónokának.⁷⁴

A török veszély fokozódásával egyre égetőbbé vált Magyarország számára egy török ellenes döntő hadjárat megindítása, annál is inkább, mert Nándorfehérvár elestével megnyílt az út a török előtt Magyarország szívébe. A király azonban tehetetlen volt, s a rendek nem voltak hajlandók áldozatot

⁷⁰ A szerződés szövege megtalálható: Országos Lvt. DI 23438, s ebben Macedóniai László *nuncius et procurator Domini Palatini*-ként szerepel; vö. még *G. Pray*: i. m. II. k. 390/1; *Főgel J.*: i. m. 31. l. és *Bunyitay V.*: i. m. 388/3.

⁷¹ *Főgel J.*: i. h.

⁷² Báthori István levele Zsigmond királyhoz. *Acta Tomiciana VIII. k. 191. l.* Szófia hercegnő levele ugyanahhoz, VIII. k. 191—192. l. Zsigmond király levele II. Lajoshoz, VIII. k. 192—193. l., Mária királynéhoz, VIII. k. 193. l., az esztergomi érsekhez, VIII. k. 193. l. Báthori Istvánhoz küldött értesítése és Szydlowiecki Kristófhöz küldött megbízólevele VIII. k. 194. l. — *Fraknói V.*: Werbőczy István a mohácsi vész előtt. Századok 1876. 601/2. egy Nemzeti Múzeumban őrzött ítéletlevélre (?) és az *Acta Tomiciana VI. k. 290. és 327. lapokra* hivatkozva említi az 1523-as nádori méltóságtól való megfosztást; az *Acta Tomiciana VIII. k. 191. skk.*-ben található okleveleket egy második, 1525-ben történt méltóságvesztés dokumentumainak tekinti, i. m. 625/2. E különválasztás s főképpen az utóbbi okleveleknek az 1525-ös dátumhoz kapcsolása azonban aligha jogosult. Igaz ugyan, hogy mindezek az *Acta Tomiciana 1526-os* kötetében találhatók, csakhogy az egyik legfontosabb levél, Zsigmondnak Szydlowiecki számára írott megbízólevele szöszerint olvasható az 1523-as anyagban, VI. k. 337—338. l., így kénytelenek vagyunk a többi oklevélnek közkeletű 1523-as datálása mellett is kitaranni.

⁷³ II. Lajos kinevezési oklevelét közli *G. Pray*: i. m. 389—390. l. Ugyanitt említetik Országgh János áthelyezése is, vö. *P. B. Gams*: *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae*. Lipcse. 1931. A szerémi püspökök névsoránál 1520 (XII): *Ladislaus III. Macedonay nom(inatus)*.

⁷⁴ A követjárás történetével részletesen foglalkozik *Török P.*: A mohácsi vész diplomáciai előzményei. Mohácsi Emlékkönyv. Bpest. é. n. 141. skk. l. *Szabó D.*: A magyar országgyűlések II. Lajos korában. Bpest. 1909. — *Holub J.*: Az 1522-i országgyűlés és törvényeik. Századok LII. (1918). 496. skk. l. *Iványi B.*: Adalékok nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagello-korban. Történelmi Tár VII. (1906). 321. skk. l.

hozni; minden reményüket a külföldi — elsősorban az V. Károly német császártól ígért⁷⁵ — segítségbe vetették. Az 1522. március 23-ra összehívott birodalmi gyűlés már tárgyalt a segélynyújtás kérdéséről, de anélkül, hogy valamilyen irányú döntést hoztak volna. A további tanácskozást a bécsi ülésre halasztották. 1522 nyarán, a bécsi megbeszéléseken Szatmári György esztergomi érsekkel együtt magyar követek jelentek meg — köztük Macedóniai László is⁷⁶ —, de a birodalmi gyűlés, minthogy nem rendelkeztek a rendek megbízólevelével, nem tartotta őket tárgyalóképes feleknek. Küldtek ugyan 3000 gyalogost a horvát véghelyekre, de egy nagyobbarányú expedíció kiállításának megtárgyalását az V. Károly által 1522. szeptember 1-re meghirdetett nürnbergi birodalmi gyűlésre halasztották, felszólítva külön Lajos királyt és külön a rendeket is, hogy oda követeket küldjenek.

A király ekkor Csehországban tartózkodott, ahova már 1522 elején távozott a rendek tartóztatása ellenére azzal, hogy a csehországi diétán megpróbál a török ellen segítséget szerezni; ez persze nem sikerült. A nádor, mivel nem remélhették, hogy a király megfelelő időre hazaérkezik, augusztus 10-re országgyűlést hívott össze Budára, melynek fő feladata a nürnbergi birodalmi gyűlésre küldendő követek megválasztása volt. A követként megválasztott két főpapot, két bárót és négy nemest⁷⁷ egyszersmind azzal a feladattal is megbízták, hogy Prágában felkeressék Lajos királyt és rávegyék, hogy még ugyanazon év novemberére hívjon össze országgyűlést, ahol a német segély alapján a török ellen indítandó hadjáratról határozzanak. A követek — köztük Macedóniai László — csak a gyűlés befejezte után keltek útra a rendek megbízólevelével.⁷⁸ Prágában hosszabb időt töltöttek, mert a királyi utasítást csak szeptember 29-én kapták meg.⁷⁹ Október 12-én érkeztek Nürnbergbe, pár héttel a birodalmi gyűlés ünnepélyes megnyitása előtt. A magyar követség hivatalos szónokának, Macedóniai Lászlónak beszédére a gyűlés megnyitását követő harmadik napon, november 19-én került sor.⁸⁰

⁷⁵ Macedóniai László beszédéből kiderül, hogy V. Károly ígéretet tett II. Lajos királynak: ... *Subsidium a principibus et omnibus ... imperii ordinibus sibi pro suscipienda imperiali corona et recuperandis in Italia amissis oblatum contra ferveridos Turcas convertere* ...

⁷⁶ Bár az 1522. máj. 10-én Prágában kiállított megbízólevelén Macedóniai László neve nem szerepel, úgy látszik, legalábbis az egyik megbeszélésen, Szatmári György kíséretének tagjaként ő is részt vett; vö. Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. (Jüngere Reihe) IV. k. Gotha. 1901. 197. skk. 1.

⁷⁷ A követség tagjai: Gosztonyi János győri, Macedóniai László szerémi püspök. Drágffy János tárnokmester, Korláthkövi Péter udvarmester, továbbá Werbőczy István királyi személynök, Getyei János alnádor, Pogány Zsigmond főispán és Kenderesi Mihály királyi tanácsos. Szabó D.: i. m. 56. l. Rá hivatkozik Holub J.: i. m. 499/3. stb.; vö. *Fraknoi V.*: Werbőczy István a mohácsi vész előtt. Századok 1876. 600. l.

⁷⁸ A rendek 1522. aug. 28-án kelt megbízólevelét közli Szabó D.: i. m. 185—187. l. A török elleni expedíció ügyében korlátlan tárgyalási joggal és a legszélesebb hatáskörrel ruhazza fel a követeket.

⁷⁹ A követi utasítás szövegét közli Iványi B.: i. m. 344—349. l.: *Instructio data per regiam maiestatem Prage in festo Michaelis 1522* ... etc.

⁸⁰ A követek megérkezésének és a beszéd elhangzásának időpontját illetően eltérők a vélemények. Holub J.: i. m. 499. l. a követek megérkezését okt. 12-re, a magyar ügy tárgyalását a gyűlés ünnepélyes megnyitását (17-ét?) követő harmadik napra teszi; a szövegösszefüggésből úgy tűnik, hogy Holub — tévesen — okt. 17-re gondol. A követek megérkezését Török P.: i. m. 164. l. okt. 12-re, a gyűlés megnyitását — helyesen — novemberre teszi pontosabb időmegjelölés nélkül. *Fraknoi V.*: A Hunyadiak és a Jagellok kora. Bpest. 1896. A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi S. IV. k. 440. l. viszont

A beszéd egy elegáns és nagysodró Cicero-körmondat után mindjárt a tárgyra tér: az előző wormszi, nürnbergi és bécsujhelyi tárgyalások során a résztvevőknek már ugyis alkalmuk volt a magyar helyzettel megismerkedniük, tudomást szerezni arról, mekkora csapást jelent Nándorfehérvár esete. Közli V. Károly császár elhatározását, aki kész a császári korona s az elvesztett itáliai területek visszaszerzésére a rendektől megajánlott hozzájárulást a török ellen fordítani, s ehhez kéri most a magyar király nevében a birodalmi gyűlés hozzájárulását. Érvelésében a török-ellenes humanista propaganda alapvető gondolatai a speciálisan magyar — a helyzet és a török ismeretéből származó — gyakorlati érvekkel együtt szerepelnek. A magyarok, mint keresztények, egyszersmind: *socii et amici huius sacri Romani imperii*; őseik százötven éve hullatják már vérüket a *communis Christianitatis quies* érdekében; Magyarország nemcsak a múltban védte Nyugatot, de a jövőben is a legbiztonságosabb *clypeus* és *murus* marad a kereszténység számára; a török előnyomulásának legfőbb oka: *desidia et mutua inter se christianorum dissidia*, vagy más megfogalmazásban: *otium et desidia principum christianorum*; nem csak a keresztény hit, de a germán dicsőség és jóhírnév is követeli e *sacrosancta expeditio* megindítását, és így tovább. Mindezekben nem nehéz felismerni a humanista ideológia legfontosabb elemeit, amelyeket Macedóniai László virtuóz ügyességgel osztott el beszéde legerősebb pontjain. De az érvelésnek, mint említettük, van egy másik vonala is. Elesett Belgrád, s ezzel megnyílt az út a török előtt Magyarország szívébe, miután csaknem az egész Balkán is kezükbe került; a szövetséges tartományok adói lecsökkennek, sőt, az ellenség már az országnak belsejében pusztít; a Duna és Száva már birtokába jutott, ha a Tisza és Dráva is megnyílik előtte, egészen a Rajnáig minden hajózható folyó urává válik; s e folyamatok birtokában várak vagy városok aligha állhatnak ellent támadásának; de már most veszélyes a támadást bevárni, minthogy az erődítmények semmit sem érnek; az egyetlen segítség: támadni, s méghozzá már Nándorfehérvár alatt megtámadni a törököt, nehogy Rhodost is elveszítsük a késlekedés közepette; az ellenség ereje győzelmei során csak növekszik, a magyaroké fogy; a magyar erők most még nem örlődtek fel teljesen, hathatós támogatást tudnak nyújtani a nagy expedíciónak; bármily erős az ellenség, sem flottájának, sem a kezén levő erődítményeknek katonai jelentőségét nem szabad eltúlozni; a legtanácsosabb lenne, ha a nyugati seregek még a tél folyamán felkészülnének s a tavasz beálltával megindíthatnák a döntő támadást a kereszténység felszabadítása érdekében. Közben keményen és kíméletlenül többször fölhangzik a figyelmeztetés: ne felejtkezzenek el arról, hogy az út Magyarországon át Németországba vezet!

A beszéd, bár II. Lajos minden összeköttetését felhasználta, hogy a rendek támogassák követeinek kérését,⁸¹ sőt — mint láttuk — Macedóniai László

a követek megérkezését november elejére, a beszéd elhangzását pedig a Chieregati pápai nuncius nov. 19-én elhangzott beszédét követő tizedik napra datálja, figyelmen kívül hagyva a Deutsche Reichstagsakten 215. skk. 1. világos közléseit. Egyik feldolgozás sem veszi azonban figyelembe a beszéd egykorú kiadásának címfeliratát, mely szerint az nov. 19-én hangzott el. Ugyanez a dátum említetik a beszédhez maga Macedóniai László által írt prefációban is.

⁸¹ A nürnbergi levéltárból előkerült II. Lajos három levele Brandenburgi Kázmérhoz, melyekben kéri, adjon hitelt az öt rövidesen felkereső magyar követeknek és legyen szószólójuk a birodalmi gyűlés előtt. *Pekár K.*: II. Lajos király három levele Brandenburgi Kázmérhoz. *Történelmi Tár VI.* (1905). 159—163. 1. Az 1522. okt. 3-án kelt levél a követek neveit is felsorolja.

V. Károly konkrét ígéreterre hivatkozhatott, mégis hatástalan maradt. A válasza hiába váró követek Ferdinándnak és a rendeknek emlékiratot nyújtottak át, amelyben újra megismételték panaszukat és kérelmüket. Hosszú hallgatás után a birodalmi gyűlés végre meghozta határozatát; Ferdinánd 1522. december 22-én kelt válaszlevele közli a követekkel, hogy az adott helyzetben a kért nagy sereget kiállítani sem Magyarország szempontjából hasznos, sem Németország részéről lehetséges nem volna, de azért jónak látják Magyar- és Horvátország megoltalmazására 4000 gyalogost küldeni.⁸² A követség december végén hagyta el Nürnberget.

Ennek ellenére a szónoklat — úgy látszik — nagyon megnyerte Macedóniai László követársainak tetszését; barátai unszolásának engedve elhatározta, hogy szöveget nyomtatásban is megjelenteti. Oláh Miklós egyik későbbi leveléből arra lehet következtetnünk, hogy kéziratát előbb elküldte neki átnevezés végett; Oláh Miklós a beszéd szövegén bizonyos stiláris változtatásokat eszközölve továbbította azt Szalaházi Tamásnak, s csak azután került nyomdába.⁸³ Röviddel ezután német fordításban is megjelent.

A következő évek során — a már említett 1523-as lengyelországi követségtől eltekintve — Macedóniai László politikai tevékenységéről keveset hallunk. Ez a három év (1523–1526) az ország teljes politikai elernyedésének s a feudális anarchia tombolásának ideje, amikor igazán jelentős politikai akciókra alig került sor.⁸⁴ A szerémi püspökséget 1526 tavaszáig birtokolja. Ekkor szöbakerül a kancellári tisztség betöltésének kérdése, melyre a pápa Brodaries Istvánt javasolta. Csakhogy Brodariesnek nem volt püspöksége — ezidáig pécsi prépost volt —, s a püspökök és főrendek zúgolódtak amiatt, hogy a kancellári pecsétet egy prépost kapja meg. Hogy a visszás helyzetből fakadó kellemetlenségeket elkerüljék, ahhoz a megoldáshoz folyamodtak, hogy Macedóniai Lászlónak felkínálták a pécsi prépostságot, melynek fejében Brodaries javára lemondott a szerémi püspökségről.⁸⁵ A csere részleteire s Macedóniai László indítékaira vonatkozólag nem sokat tudhatunk meg. Kétségtelennek látszik, hogy Burgio pápai követnek — bár ő maga nem beszél róla — igen jelentős szerepe volt a kényes ügy elintézésében, pontosabban Macedóniai László rábeszélésében.⁸⁶ Emellett a szerémi püspökség az ország legjelentéktlenebb, egyben legszegényebb püspöksége is volt.⁸⁷ Macedóniai László ezek után — hogy ne is beszéljünk politikai tekintélyéről — már csak a pápának tett jó

⁸² *Iványi B.*: i. m. 350—352. l.

⁸³ C. E. 90. l.: . . . *mutavi non sententia, sed verbis. Eam orationem misi ad te, quam illius quoque antea miseram, ut . . . proferres, quid de utraque sentires.*

⁸⁴ Az 1525-ös lengyelországi követjárás hipotézise — a fentebb elmondottak miatt (lásd 72. jegyzetünket) — nem látszik fenntarthatónak. S bár igaz, hogy neve előfordul, így megtaláljuk egy 1525-ben kelt főnemcsi szövetséglevelében, vö. *Szabó D.*: i. m. 203. l. — tényleges politikai akciókban Macedóniai László nem szerepel.

⁸⁵ A csere vonatkozólag lásd *G. Pray*: i. m. 390—391. l. — *J. Koller*: *Historia episcopatus Quinqueecclesiensis*. Pozsony—Pest. 1801. V. k. 182. l. — *Sörös P.*: *Jerosini Brodaries István*. Bpest. 1907. 34—35. l. és *P. B. Gams*: i. m. Említi *Fraknoi V.*: Magyarország a mohácsi vész előtt. Bpest. 1884. 195. l. Brodaries saját nyilatkozata homályos és félrevezető (i. m. 10. l.): . . . *ex episcopo Sirmiensi Quinqueecclesiensem in gratiam cancellarii factum* (sc. Macedóniai László). Hogy nem a pécsi püspökségről volt szó, mindössze Brodaries megfogalmazása pongyola, azt már Koller helyesen állapítja meg. Brodaries kinevezése a két említett méltóságra egyszerre történt 1526. márc. 11-én.

⁸⁶ *Sörös P.*: i. h.

⁸⁷ V. Guidoto követjelentése beszámol az egyes püspökségek jövedelmeiről. Kiderül, hogy míg a jövedelmek 5—35000 arany közt mozognak, addig a szerémi püspöké rendes körülmények közt is csak 5—6000 arany: . . . *ma hora per esser sta spogliati et*

szolgálat fejében is még inkább számíthatott arra, hogy ha valamelyik tekintélyesebb püspökség megürül, azt ő fogja elnyerni. Hogy pedig anyagilag addig se károsodjék, a pécsi prépostság mellé az egri örkanonokságot is megkapta, melyről addigi birtokosa, a Brodaricesal baráti viszonyban levő Gonsagno János kilátásba helyezett kárpótlásért lemondott.⁸⁸

A következő hónapokban a király mellett tartózkodik, mint a királyi tanács tagja.⁸⁹ 1526 júniusában, királyi tanácsosi minőségében, fontos megbízatást kap. A török veszély közelségére való tekintettel VII. Kelemen pápa engedélyt adott Lajos királynak, hogy az egyházi arany- és ezüstedényeket és egyéb ékszereket Magyar- és Horvátország egyházaitól beszedje és pénzverés céljára felhasználja.⁹⁰ Pontosabb adatközlés szerint az engedély az egyházi arany- és ezüstitárgyak felére vonatkozott.⁹¹ A rendkívül kényes megbízatás végrehajtását speciális megbízólevéllel⁹² Macedóniai Lászlóra, Kápolnai Bornemissza Péterre és Gerendi Miklósrá bízta.⁹³ Hogy feladatukat mennyiben tudták elvégezni, arra vonatkozólag nincsenek értesüléseink; igen valószínű, hogy véghezvitelében a török hadak gyors közeledése megakadályozta őket.

Egyébként annak említésével is találkozunk, hogy Macedóniai László 1526 tavaszán kincstartó volt; eszerint II. Lajos számadáskönyvét, mely a május 23. és július 1. közötti kiadásokat tartalmazza, ugyancsak ő vezette volna.⁹⁴ Ennek azonban nincs semmi valószínűsége. Az 1526. április 24-én összeült országgyűlésen ugyanis a király Thurzó Eleket nevezte ki kincstar-

olti da Turchi molti lochi del dicto episcopato, po haver da 2500 non so se ariva aducati 3000. Tudomásunk van arról is, hogy az ország — a szerémi mellett — két legszegényebb püspöksége, a váci és csanádi, 200 illetve 100 lovas volt köteles kiállítani az ország védelmére, s ugyanakkor a szerémi csupán 50-ct; vö. *Sörös P.*: i. h.

⁸⁸ *Sörös P.*: i. h.
⁸⁹ Egy ezidőből származó oklevelünkben a következőket olvashatjuk: *Reverendus Ladislaus de Macedonia, Praepositus Quinguecel. ac egregius Petrus Bornemissza de Kápolna, consiliarii nostri* . . . vö. *M. Szvorényi*: *Historiae ecclesiasticae regni Hungariae amoenitates*. Győr. 1795. IV. rész. 130. l.

⁹⁰ A kérdéstről ír Brodarics is i. m. 9—10. l.; vö. *M. Szvorényi*: i. h. *Fraknói V.*: Magyarország a mohácsi vész előtt. 257. l. — A megbízólevelet közli *M. Szvorényi*: i. h.

⁹¹ Brodarics megfogalmazásában i. h.: *Praeficit dimidiū argenti ex ecclesiis accipiendi summae* . . . etc.

⁹² *M. Szvorényi*: i. h. *Per speciales literas nostras* . . .

⁹³ A megbízatás kérdése körül elég sok a probléma. A Szvorényi által közölt megbízólevél ugyanis csupán Macedóniai László és Kápolnai Bornemissza Péter nevét említi; viszont két nehezen elhanyagolható forrás, Brodarics és Istvánffy, egyaránt szerepeltetik Gerendi Miklóst; vö. *St. Brodericus*: i. h. és *N. Istvánffy Pannoni historiarum de rebus ungaricis libri XXXV.* Köln. 1622. VIII. libr. 117. l., sőt, Istvánffy Dóczy Ferencet is hozzájuk sorolja. Annyi mindenesetre kétségbenvonhatatlannak látszik, hogy Macedóniai László mellett több megbízott is működött, amit Brodarics közlésének *cum pluribus aliis* kifejezése világosan tükröz.

⁹⁴ *J. Chr. Engel*: *Monumenta Ungarica*. Bécs. 1809. Praef. XIV. l. II. Lajos 1526-os számadáskönyvével kapcsolatban a következőket írja: *Rationes hucce concinasse videtur Ladislaus Macedonius . . . in comitiis anno 1526 post diem S. Georgii celebratis aulario regis et regni praefectus*. Mintha konkrétabb forrásra támaszkodnék *J. A. Fessler*: *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Lipcse. 1849. VI. k. 176. l., aki II. Lajosról írva megjegyzi: . . . *sein Rentmeister Ladislaus Macedoniy, gewesener Sirmier Bischof, versorgte die königliche Küche täglich mit fünf und zwanzig Dukaten* . . . majd alább: *Wie dürftig er war . . . beurkundet das Rentmeisters Macedoniy Berechnung der Ausgaben von vierzig Tagen. Thallóczy L.—Horváth S.*: i. m. 346. l. már minden indokolás nélkül a következőképpen közli a számadáskönyvet: „1526 máj. 30—jún. 27. Maczedoniy László, szerémi püspök, kincstartó jegyzékének Jajczára vonatkozó kiadásai”. — Ezzel szemben *Fraknói V.*: II. Lajos király számadási könyve. 1525. jan. 12—júl. 16.

tóvá, s bár Thurzó a királyi tanács előtt lemondott, az nem fogadta el lemondását, mindössze felmentette a felelősség alól.⁹⁵ Emellett ismeretesek a királynak május végén és június havában a különböző városoknak küldött, Thurzó kincstartóságának tényét említő értesítései, másrészt magának Thurzó Eleknek minden kétséget eloszlató közlései.⁹⁶ S végezetül: egy 1526. július 9-én kelt királyi oklevél is világosan bizonyítja Thurzó kincstartóságának a tavaszi országgyűlés óta — gyakori lemondási kísérletei ellenére is konstatálható — folyamatosságát, sőt ezen túlmenően az említett számadáskönyv szerzőségének kérdését is nagy valószínűséggel Thurzó javára dönti el.⁹⁷ Kimutatható, hogy az egész félreértés végső soron Engel egy — Istvánffy vonatkozó passzusának téves értelmezéséből származó — megjegyzésén alapul.⁹⁸

Ugyancsak alaptalan és valószínűtlen az a feltevés is, miszerint az egyházi kincsek beszédésére vonatkozó megbizatással egyidőben a király Macedón-

Magyar Történelmi Tár XXII (1877). 47. l. Thurzó Eleknek tulajdonítja az 1526-os számadáskönyv vezetését, ugyanúgy, mint *Thallóczy L.* — *Aldásy A.*: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198—1526. Monumenta Hungariae Historica. Dipl. II. Bpest. 1907. 368. l. — A számadáskönyvet kiadta *J. Chr. Engel*: i. m. 187—236. l. Eredetije az Országos Levéltárban Dl 24405 alatt.

⁹⁵ *Szabó D.*: i. m. 108. l.

⁹⁶ 1526. máj. 28-án a király értesíti Pozsony városát, hogy a kincstartói hivatalt Thurzó Eleknek adja. O. L. Filmtár, Pozsony város levéltára 2717. — 1526. máj. 30-án maga Thurzó közli a tényt Pozsonnyal. Uo. 2718. — 1526. jún. 3-án a király Beszterce városával közli, hogy Dóczy János után Thurzó lett a kincstartó. O. L. Filmtár, Beszterce város levéltára 575., majd ugyane tényről újabb értesítést küld 1526. jún. 27-én. Uo. 582. — 1526. jún. 29-én II. Lajos Bártfa város polgárait értesíti Thurzó kincstartóságáról, *Iványi B.*: Bártfa szabad királyi város levéltára. Kézirat. II. k. 5579. szám alatt, s még ugyane napon Thurzó Elek is tudósítást küld a dologról. Uo. 5580. — Ugyancsak 1526. jún. 29-én Thurzó Kassa városát is értesíti. O. L. Filmtár, Kassa város levéltára 1135. Ezen a helyen mondunk egyszersmind köszönetet Kubinyi Andrásnak, aki az idézett oklevelekre figyelmünket felhívta s azóta megjelent cikkében is („A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig.” Levéltári Közlemények XXVIII. 1958. 35. skk. l.) azon a véleményen van, hogy a számadáskönyv — egy korábbi, 1525. jan. 12. — júl. 16-ig terjedő kiadási naplóval együtt — legalábbis „Thurzó Elek királyi kincstartó írodájából” (45/87) került ki.

⁹⁷ II. Lajos 1526. júl. 9-i oklevelében a következőket olvashatjuk: *Nos licet rationes suas, quas coram Maiestate nostra et toto consilio nostro toties proposituit et propter quas se ad hoc officium insufficientem declaravit, iustas esse arbitrati fuerimus, tamen . . . hoc ipsum officium thesaurariatus apud eum reliquimus illudque ei imposuimus, existimantes ipsum Alecium Thurzonem idem officium magis, quam quemvis alium sufferre posse . . .* Közli *Szabó D.*: i. m. 220—222. l. — Lehetséges, hogy a szövegben szereplő *rationes* éppen a máj. 23. és júl. 1. között készült számadáskönyvre utal.

⁹⁸ Istvánffy i. h. szöszertint a következőket írja: *. . . delectique ad exigendas ex semisse res, iisdem comitiis sunt . . . Ladislaus Macedonius, Episcopus Sirmiensis, ac qui in monetam conflandas curantem, aut eadem forma militibus dividerent, Nicolaus Gerendius ac Franciscus Dócius . . ., supra haec omnia, praefecti aerario maioribus Sacerdotum collegiis, quae capitula, ac conventus vulgo adpellantur et praepositis, Abbatibus, allisque locupletioribus decreto senatus pecuniam imperarunt.* A szöveg világosan elkülöníti egyrészt Macedóniai Lászlónak az egyházi kincsek beszédésére vonatkozó megbizatását Gerendiétől és Dóczyétól, kiknek feladata a kincsek pénzzé olvasztása s a katonák kifizetése volt, másrészt a *supra haec omnia* kifejezéssel mindeztől élesen különválasztja a *praefecti aerario* feladatkörét, akik az egyházi kincsek beszédésén túl külön pénzzolgáltatást róttak ki a gazdagabb papi méltóságokra. Ez az értelmezés — mely egyébként grammatikailag az egyedül lehetséges — teljesen megfelel Brodaries i. h. félreérthetetlen közlésének: *Praefecti dimidii argenti ex Ecclesiis accipiendi summae Ladislaum Macedonium . . . Nicolaum vero Gerendi . . . argento huic vel in monetam cudendo, vel ex assensu Oratoris Pontificii ad hos tantum solos belli usus militibus distribuendo. Exigitur praeterea (!) per Thesaurarium pecunia ab Abbatibus, Praepositis . . . etc.* Mindkét szövegből világosan kitűnik az is, hogy Macedóniai Lászlónak és társainak különleges megbizatása elkülönül

niai Lászlót küldte volna Usulai Móré Fülöphöz és másokhoz, hogy a török ellen őket fegyveres felkelésre szólítsa.⁹⁹ Minden valóságosság szerint az történt, hogy az egyházi ékszerek begyűjtésének és pénzverdébe küldésének munkáját még el sem végezhetve eljutott Iülükbe a török megérkezésének s a király hadba készülésének híre, amire Macedóniai László Lajoshoz sietett s vele indult a Délvidék felé. Az ő táborában tartózkodik még akkor is, amikor megérkezik a hír, hogy Pétervárad elesett, s a török Ujlak ostromára indul. A király a hírtől megrémülve mindenüvé segélykérő leveleket küld. Macedóniai Lászlót sebes vágtában Budára küldi, s arra kéri általa a királynét, hogy bátyjánál, Ferdinándnál s az ő távollétében Ausztria főrendjeinél sürgesse meg a már korábban kért segítséget, továbbá, hogy szorgalmazza a cseh segélycsapatok megérkezését, melyeket az ő megbízottja toborzott.¹⁰⁰ Macedóniai László tehát Budára nyargalt, elkerülve a királyné bizalmasát, Oláh Miklóst, akit ugyanekkor a királyné küld Lajos táborába, hogy férje szándékáról értesüljön.¹⁰¹ Oláh Miklós csakhamar visszatért Budára, ahol találkozhatott Macedóniai Lászlóval, akit magát is — úgy látszik — itt ért a csatavesztés híre, mire a királynéval és kíséretével együtt Bécsbe utazott.

A mohácsi ütközetben ténylegesen egyik Macedóniai-testvér sem vett részt. Miklós valószínűleg Zápolyai János táborában tartózkodott, akinek a továbbiakban is — mint már jeleztük — hűséges párthíve maradt. László viszont a királynéhoz, illetve Ferdinándhoz kötötte további sorsát.¹⁰² Neve ott szerepel azon a jegyzéken, melyet Nádasdy Tamás készített azokról a Mohácsot túlélt egyházi és világi méltóságokról, akiknek hathatós támogatására a korona megszerzésében Ferdinánd leginkább számíthatott.¹⁰³ Az „idősebb” humanista

^a kincstartótól, másszóval: Macedóniai László ezidőben nem lehetett *thesaurarius* illetve *praefectus aerario*. Engel a jelzett ad hoc jellegű megbízatást — úgy látszik — a kincstartói feladatkörhöz tartozó ügynek fogja fel, s Istvánffy szövegét félreértve egyrészt az *imperarunt* esetében, melynek határozott indicativus-alakja elkerülhetette figyelmét, másrészt a *praefecti aerario* esetében, melyet — mondattani funkcióját fel nem ismerve — Macedóniai László s a többi említett méltóság értelmezőjének gondol. arra a következtetésre jut, hogy Macedóniai Lászlót a Szent György-napi országyűlésen *aerario regis et regni praefectus*-szá választották. Fessler utalása a *des Rentmeisters Macedoniay Berechnung der Ausgaben von vierzig Tagen*-re forrásként Engelt követi; ami pedig a királyi konyha számára Macedóniai László „kincstartó” által naponta kiutalt 25 dukátot illeti, bár a számadáskönyv forintokat említ, nem gondolhatunk másra, mint hogy a kincstartóság kérdését illetőleg Engel álláspontjára helyezkedő Fesslernek ez a közlése az Engel által kiadott számadáskönyv adatára épít.

⁹⁹ Az említett számadáskönyv egyhelyütt *J. Chr. Engel*: i. m. 224. l. a következő kiadást említi: *Eodem die Ladislao secretario R. M. per suam M. iterum ad Dominum Palatinum, Ladislaum More, Abbatem Pechwaradiensem et alios dominos, propterea, ut cum omnibus gentibus ad partes inferiores descenderent, in legatione misso . . . etc.* Bunyitay felteszi a kérdést, hogy vajon nem azonos-e az itt említett László királyi titkár Macedóniai Lászlóval, i. m. I. k. 389/3. (N. B.: Móré László helyett Bunyitay tévesen Móré Fülöpöt említ!); de hozzáteszi, hogy a titkári cím ellene mond az azonosságnak. A feltevést mindenképpen alaptalannak kell tartanunk; teljesen valószínűtlen ugyanis, hogy a király egyszerre két fontos és sürgős megbízatást ugyanazon személynek adott volna, melyek teljesítése külön-külön is nem kis időt igényelt.

¹⁰⁰ *St. Brodericus*: i. m. 25. l.

¹⁰¹ *Noszkay Ó.*: i. m. 7. l.

¹⁰² Érdekes, hogy Macedóniai László az 1522-es beszéd előszavában munkáját Báthori Istvánnak és Zápolyai Jánosnak ajánlja. Hogy személyi indokok vezették-e Zápolyai említésekor is, nem tudjuk; mindenesetre a Zápolyai-vezette köznemesi párt s a nádor közt ekkor már rendkívül élesek az ellentétek, s az sem valószínű, hogy Macedóniai László a Zápolyai-párt politikájával szimpatizált volna.

¹⁰³ *Jászay P.*: i. m. I. k. 51. l.

nemzedék — Macedóniai László, Bornemissza János, Szalaházi Tamás, Thurzó Elek stb. — úgy látszik már csak azért is habozás nélkül Ferdinánd oldalára állt (szemben a zömében Zápolyait támogató „ifjabb” nemzedékkel), mert úgy vélte, hogy az előkelő Habsburg- király udvari környezetében leginkább lesz képes azt az életmódot folytatni, melyhez II. Lajos udvarában hozzászokott. Mindenesetre tény az, hogy éppen e körből kerülnek ki Ferdinánd a korona megszerzésére irányuló törekvéseinek első legtekintélyesebb támogatói.¹⁰⁴ Ebben persze fontos szerepet játszottak a Habsburgoktól várt török elleni segítség reményén kívül anyagi érdekek is. Ferdinánd nem is habozik hivatalos formában ígéretet tenni arra, hogy amennyiben valamilyen módon megkárosodnának, kárukat *intra biennium* megtéríti, magukat és családjukat — ha úgy adódnék — saját javadalmain méltóságukhoz illő ellátásban részesíti, s mindenféle egyházi és egyéb birtok- valamint hivataladományokban mindenki előtté őket részeselteti.¹⁰⁵ Macedóniai Lászlót továbbra is pécsi prépostnak és királyi tanácsosnak tekintik Ferdinánd környezetében.¹⁰⁶ Mint királyi tanácsos egy ideig — úgy látszik — Mária királynő mellett tartózkodik, aki maga is jelentős tevékenységet fejt ki, hogy fivérének Magyarország trónját megszerezze. Része volt többek közt annak a biztosítólevélnek kiállításában is, melyben Ferdinánd ígéretet tesz, hogy a korona elnyerése esetén felesküszik az ország alkotmányára, s a rendek jogait tiszteletben tartja.¹⁰⁷ Hogy az 1526 decemberében Pozsonyba összehívott országgyűlésen résztvett-e, biztosan nem tudhatjuk;¹⁰⁸ valószínűvé teszi azonban az a tény, hogy 1527. január 21-én, mikor Ferdinánd Bécsből Csehországba indul, kíséretében ott van Macedóniai László tanácsos is Lengyel Jánossal, Mária királyné udvarmesterével együtt. Február 5-én érkeznek Prágába, de — úgy látszik — csakhamar mindketten visszatérnek ismét a királyné környezetébe: ez év júniusában ugyanis Mária királyné megbízatással küldi őket Pozsonyból Ferdinándhoz.¹⁰⁹ Augusztus 1-én ott találjuk Macedóniai László „püspököt” a Ferdinánd király ünnepélyes fogadtatására Pozsonyban összegyűlt magyar főurak között: a főurak nevében magyarul szónokló Báthori István nádor szavait Macedóniai tolmácsolja latinul a királynak.¹¹⁰

1527. november 4-én Ferdinánd király — mindjárt koronázása után — a Mohácsnál elesett Perényi Ferenc helyére váradi püspökké s ezzel együtt Bihar megye örökös főispánjává nevezte ki.¹¹¹ A püspökséget azonban Macedó-

¹⁰⁴ Vö.: *Papp M.*: Brutus J. Mihály és Báthori István magyar humanistái. Bpest. 1940. 6. l. — *Kerecsényi D.*: Kolostor és humanizmus Mohács után. Magyarországtudomány. 1936. — *St. Smolka*: Ferdinand des ersten Bemühungen um die Krone von Ungarn. Bécs. 1878. 63—64. l.

¹⁰⁵ Ferdinánd megbízólevelét közli *Horváth M.*: Magyar regesták a Bécsi Cs. Levéltárból 1118—1605. Magyar Történelmi Társ IX (1861). 94—95. l. *Katona I.*: Historia Critica XX. k. 13—16. l. — Vö. még *Jászay P.*: i. m. I. k. 263—264. l.

¹⁰⁶ Így említi Ferdinánd biztosító-levéle: *Ladislavus de Macedonia, praepositus Quinqueecclesiensis, consiliarius* . . . Vö. *Márk L.*: A királyi tanács átalakulása és története 1526 után. Századok LI. (1917) 472. skk. l.

¹⁰⁷ *Jászay P.*: i. h.

¹⁰⁸ *Fraknoi V.*: M. O. T. I. k. 28. l.

¹⁰⁹ *Jászay P.*: i. m. I. k. 455. l. és *W. Bauer—R. Lacroix*: Kosserspondenzen österreichischer Herrscher. Die Korrespondenz Ferdinands I. II. k. I. rész. Bécs. 1937. 94. l.

¹¹⁰ *C. Ursinus Velius*: i. m. I. libr. 3. l.

¹¹¹ A kinevezési oklevelet közli *G. Pray*: i. m. 186. l. és *J. A. Keresztury*: i. m. II. k. 353. l. Említi *Bunyitay V.*: i. m. I. k. 387/3. hivatkozva az O. L. Királyi Könyvek I/5-re. Az oklevél kelte *feria post festum O. O. S. S. anno Domini 1527*, ami a király koronázása napját, 1527. nov. 3-át követő hétfői nap. Vö. *P. B. Gams*: i. m. E tényen nem

niai László csak névlegesen birtokolta. János király ugyanis még ugyanebben a hónapban hűséges parthívét, Czibak Imrét nevezi ki váradi püspöknek; s bár a pápa Czibak kinevezését nem ismerte el, Ferdinánd hatalma sokkal kisebb volt, semhogy Macedóniai László a pápa által is szentesített jogait érvényesíthette volna. Ferdinánd és udvara haláláig váradi püspöknek tartotta Macedóniai Lászlót, noha közben — 1534-ben — Czibak Imrét meggyilkolták, s helyére János király Martinuzzi Györgyöt nevezte ki;¹¹² Ferdinánd csak 1537-ben, Macedóniai László halála után, nevez ki új püspököt Perényi Gábor személyében, de ez a kinevezési oklevél már nem látott napvilágot: időközben ugyanis megindultak a tárgyalások Ferdinánd és János király közt, melyek eredményeképpen többek közt Ferdinánd is elismerte Martinuzzi Györgyöt váradi püspöknek.¹¹³

Macedóniai László egyideig még aktívan részt vesz a politikai életben és szolgálataival igyekszik háláját kifejezni Ferdinánd iránt. 1528 januárjában a Budán meghirdetett országgyűlésen ott találjuk — mint váradi püspököt — a többi Ferdinánd-párti főpapok között.¹¹⁴ Úgy látszik, nagy befolyása volt Ferdinánd udvarában; előfordult, hogy ismerősei az ő pártfogását kérték, mikor Ferdinánd előtt tisztára akarták mosni magukat s megszerezni a király kegyeit.¹¹⁵ Ferdinánd, hogy anyagi helyzetén segítsen — a váradi püspökség jövedelmeit ugyanis Czibak Imre élvezte s így Macedóniai László legfeljebb csak a királyi kincstárból járó jövedelemre számíthatott, ami a kincstár állandó pénzzavarai miatt meglehetősen bizonytalan jövedelemforrás volt —, még 1527-ben neki adományozta a Trencsén megyei Léva (Illawa?) várát összes tartozékaival együtt, továbbá a nyitrai ispánsághoz tartozó Játhó-pusztát. Macedóniai László azonban a királyi adományokat ismeretlen okokból testvéreire, a Zápolyait támogató Miklósrá, továbbá Jánosra, örökösikre és utódaikra iratta.¹¹⁶

változtat az, hogy Mária királyné már egy 1527. jún. 23-án kelt levélben *episcopusként* említi; vö. *W. Bauer—R. Lacroix*: i. h. (ugyanígy egy 1527. aug. 1-i cseményi képesán Velius; vö. *C. Ursinus Velius*: i. h.). A váradi püspökséget Ferdinánd — úgy látszik — már korábban odaigérté Macedóniai Lászlónak, mint erről egy 1527. júl. 17-én kelt oklevél tanúskodik; vö. *Bunyitay V.—Rapaics R.—Karácsonyi J.*: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bpest. 1902. I. k. (1520—1529). 331. l. 1527. nov. 8—9—10-én az országgyűlésen már váradi püspökként vesz részt; vö. *Bunyitay V.—Rapaics R.—Karácsonyi J.*: i. m. I. k. 341—342. l., s ugyanez év dec. 5-én megkapja Ferdinánd felhatalmazó oklevelét a váradi székeskáptalan javadalmainak adományozását illetőleg; vö. *Bunyitay V.—Rapaics R.—Karácsonyi J.*: i. m. I. k. 350. l.

¹¹² Czibak Imrét Gams nem is említi a váradi püspökök között. Érdekes azonban, hogy Macedóniai Lászlót is csak 1533-ig tartja váradi püspöknek; az 1534-es évnél már Martinuzzi György neve szerepel. Ennek magyarázata nyilvánvalóan az, hogy Gams nem a Martinuzzi György kinevezését szentesítő pápai bulla keltét (1539. máj. 30-át) vette alapul, hanem azt az esztendő, melyben János király a meggyilkolt Czibak Imre helyébe Martinuzzi Györgyöt nevezte ki, elfelejtkezve arról, hogy Macedóniai László — aki szintén pápai jóváhagyással birtokolta, bár csak névleg, e püspökséget s viselte a váradi püspöki címet — ekkor még életben volt.

¹¹³ *Bunyitay V.*: i. m. I. k. 383. skk. 1.

¹¹⁴ *Fraknói V.*: M. O. T. I. k. 85. l.

¹¹⁵ Vö. Kálnay Imre 1527. nov. 12-én kelt levelét Oláh Miklóshoz C. E. 2. l.

¹¹⁶ A kérdést részletesen tárgyalja Magyar Sion IV. (1866) 524. skk. 1. Ugyanitt közölve Ferdinánd adománylevele, mely az átíratást is jóváhagyja. Hogy a János-párti Miklós nevére történt átíratást a királyi adománylevél jóváhagyja és szentesíti, ez annál feltűnőbb, mivel az oklevél szerint is a felsorolt birtokok azelőtt a hűtlenséggel vádolt Zápolyai János kezén voltak, vö. még *Bunyitay V.*: i. m. I. k. 380. l. és *Chrényi J.*: Adatok és okmányok az itteni rk. plébánia történetéhez. Nyitra. 1898. 11. l. — Még

1528 nyarán Prágában találjuk Ferdinánd környezetében, ezúttal ismét fontos diplomáciai aktus jelentős szereplőjeként. Ezidőben — mint már hosszú idő óta — folynak a tárgyalások Zsigmond lengyel király közvetítésével Ferdinánd és Zápolyai János között. 1528 júniusában — mint a szemtanú C. Ursinus Velius leírásából értesülünk — ismét követ érkezik Ferdinánd udvarába Zsigmond lengyel királytól, aki a Lengyelországban menedékre talált „szepesi gróf” számára azzal szeretné kieszközölni Ferdinánd békülékenységét, hogy a — valamennyi keresztény szempontjából közös — török veszély jelentőségét és Zápolyai békülési törekvéseinek őszinteségét hangsúlyozza és próbálja érveivel megerősíteni. Zsigmond követe július 1-én kap választ Ferdinándtól, melyet a „négy nemzet” rendjeinek jelenlétében Macedóniai László fogalmaz meg latin nyelven, minden tekintélyét latbavetve, de az alkalomhoz képest még különös ünnepélyességgel. Ferdinánd — a válasz szerint — köszönettel fogadja Zsigmond közvetítését. Tisztában van azzal is, milyen vesz fenyeget az esetben, ha a béke létre nem jön. Azon azonban csodálkozik, miért kelljen neki Zápolyaitól félnie. A török nem fog a „gróf” egyetlen intésére hadbaszállni, viszont — saját hadseregét elveszítvén — legfeljebb lengyel segítséggel indíthatna háborút Magyarország trónjáért, amihez Zsigmond nyilván nem fog hozzájárulni. Ami a békekötés ügyét illeti: Ferdinánd számára sokkal előnyösebb, ha Zápolyai nyíltan, de távolról szövi ellenséges terveit, mint ha közelről és alattomban — a jóbarát köntösében — terjeszti a polgárháború métélyét. Nehéz megértenie — tolmácsolja a továbbiakban Ferdinánd álláspontját Macedóniai László —, miért nem tartják végérvényesnek Zápolyai legyőztetését. Ő maga seregétől megfosztva idegenben bújdosik. Hívei, ha vannak is, kevesen vannak; s ha addig nem segíthették, amíg erős volt, még kevésbé tudják most, amikor minden egyéb támaszt nélkülöz. Éppen ezért Zsigmond legfőbb keresztényi kötelessége az volna, hogy — békekötés helyett — Zápolyait, a török szövetségesét s az egyetemes kereszténység ellenségét kiszolgáltassa Ferdinándnak, vagy legalábbis kiűzze határai közül. Ha ezek egyikét sem hajlandó megtenni, Ferdinánd felmentve érzi magát minden felelősség alól. Ő egyszer már megmentette Magyarországot attól, hogy Zápolyai eladja a töröknek; ha ezt a jövőben mégis megteszi, úgy Zsigmond királyt terheli majd a felelősség.¹¹⁷

Feltűnő, hogy a következőkben azután Ferdinánd iránti buzgalma egyre inkább csökken. Nyílt szakításra, elpártolásra ugyan mindvégig nem kerül sor, továbbra is Ferdinánd tanácsosa marad, sőt a királyi személynöki tisztseget is elnyeri¹¹⁸ — viszont egyre kevésbé bízik abban, hogy Ferdinánd, aki-

különösebb azonban az, hogy a most már Macedóniai Miklós és János tulajdonát képező lévai várbirtokot a király az átíratást hitelesítő oklevél kibocsátása után kilenc nappal, nov. 13-án, odaigéri a nyitrai püspöknek a királynak kölcsönadott nagy értékű ezüstműk fejében. *Lukinics I.*: A podmanini Podmaniczki család oklevéltára. Bpest. 1939. II. k. 395. l. *Haiczl K.*: Léva története a XVII. század végéig. Léva. 1934 szerint a lévai birtok 1529-ig a Lévai-Cseh család tulajdonában volt; ez év novemberében vette el azt a király Lévai Zsigától s adományozta Léva várát nejének, Anna királynénak. Érdekes, hogy ezt a háromszorosan eladományozott s közben másokra átíratott birtokot miképpen adhatta el pár évvel később Macedóniai László 4000 magyar forintért (lásd a továbbiakban).

¹¹⁷ C. Ursinus Velius: i. m. IV. libr. 73—79. l.

¹¹⁸ Egy 1529. okt. 8-án kelt levelében Ferdinánd tanácsosai közt említi. *Márk L.*: i. m. 487. l. Királyi személynökként említi Bunyitay Vince az O. L. Kinestári Osztályának adata alapján és nyomában Szinnyei is.

nek királlyá koronázását maga is minden eszközzel támogatta, betartja ígéretét és erejét a bajbajutott ország megmentésére fordítja. Oláh Miklós — hozzá intézett leveleiben — nem győzi korholni csüggedéséért és ingadozásáért, figyelmeztetve, hogy: *virum quamvis fortem esse oportet et adversas aequae ut prosperas patientem, qui aulam sequi velit.*¹¹⁹ E levelekből az is kiderül, hogy csalódása valósággal kedélybeteggé tette; várába (talán a lévai várba?) zárkózva él és barátai állandó és kitartó unszolására sem hajlandó hosszú időnkig életjelt adni magáról.¹²⁰ 1530 elején ismét a királyi udvarba utazott, de ezúttal is csak részben saját személyes ügyében, inkább Országh László bizonyos dolgainak elintézése végett,¹²¹ s csakhamar el is hagyta az udvart és visszabújt rejtékébe. Ez alkalommal azonban nem sokáig rejtőzött az események elől. 1530. május 8-ra a nádor Pozsonyba országgyűlést hív össze, hogy a rendek panaszairól s az ország siralmas állapotáról tanácskozzanak. Az országgyűlés követeket választ, hogy ezek Ferdinándnak, továbbá V. Károly császárnak és a birodalmi rendeknek elpanaszolják sérelmeiket. A követtség tagjai: Macedóniai László váradi püspök, Batthiány Ferenc bán és Thuróczy Miklós királyi főudvarmester. Előterjesztésük szövegét is megállapítja az országgyűlés: panaszolják el, hogy a király elhagyta az országot és nem váltotta be ígéretét, az ország lakosságát roppant adók terhelik, a királyi seregek országszerte fosztogatják a népet, s a király tanácsosai és tisztviselői közt alig van magyar.¹²² Macedóniai László teljes buzgalommal vesz részt ezekben az eseményekben. Pedig Oláh Miklós — bár elhatározta, hogy barátja hosszú hallgatását megtorlandó, két évig nem fog neki levelet írni — 1530. május 27-i kelettel sürgősen a királyhoz hivatja. Időközben ugyanis meghalt Báthori István nádor, s emiatt újabb zűrzavarok és bonyodalmak bekövetkezését tartja várhatónak.¹²³ De Macedóniai László most már barátai kérésére sem hajlandó a király szolgálatára megjelenni.¹²⁴ Érdeklődését és aktivitását teljesen lekötik az országgyűlés és követjárás ügyei, melytől végső segítséget remél. 1530 szeptemberében a követek — a közben leváló Batthiány kivételével — Augsburgba utaznak, ahol Ferdinánd a birodalmi gyűlés kedvéért tartózkodott. Két szlavóniai követ is csatlakozott hozzájuk: Kannaryay Tamás és Spycko György. Mindenekelőtt Ferdinándot keresték fel, s előadták sérelmeiket és kívánságukat a rendektől kapott instrukció szövege szerint.¹²⁵ Ferdinánd egy leiratban válaszolt a rendeknek, elhárítva a vádakát, s egyszerűsmind a bajok orvoslására is ígéretet tett. A követek ezután kihallgatást kértek a császárnál és a birodalmi rendeknél. Erre szeptember 30-án került sor.

¹¹⁹ C. E. 59. l.

¹²⁰ C. E. 59. l. : . . . *arci illi inclusus nullis tuis amicis deditus perpetuo taceas et ad tuorum neminem dare litteras soles.* Ugyanígy C. E. 56—60., 67., 347. l.

¹²¹ C. E. 59. l. : *Nunciatum est te ad regem esse profectum tum in tuis tum in Ladislai Országh negotiis . . .*

¹²² Az országgyűlésre s a követjárásra vonatkozólag vö. *Fraknoi V.*: M. O. T. I. k. 109. skk. l. és Magyar országgyűlési emlékek. Bpest. I. k. 261. skk. l.

¹²³ C. E. 67. l. ; — a levél azzal indokolja meg Macedóniai László sürgős felhívását, hogy . . . *ex obitu eius* (Sc. Báthori István) . . . *ad pristinas sollicitudines nostras non parum additum esse calamitatis.* Majd hozzáteszi : . . . *ut cum sciam te non parva palatino fuisse necessitudine coniunctum.*

¹²⁴ C. E. 68. l. — Oláh Miklós kifejezetten megmondja : *Quibus rebus inductus non veneris tua sponte ad regis servitia, nec ego, nec alii . . . satis cogitare non possunt.*

¹²⁵ *Fraknoi V.*: M. O. T. I. k. 112/1.

Macedóniai László, a követség szónoka, ez alkalommal két beszédet mondott, melyek egyikét a császárhoz, másikát a birodalmi rendekhez intézte, majd küldői, a magyar és szlavóniai rendek nevében emlékiratot nyújtott át a birodalmi gyűlésnek.

A beszédek — ha kevésbé enciklopédikus formában is — a nürnbergi beszédhez hasonlóan ismétlik a magyar ügy és az egyetemes kereszténység érdekazonosságát igazoló érveket. V. Károly császár itáliai sikereit, császárrá koronázását s tekintélyének gyarapodását úgy igyekeznek feltüntetni, mint a török végleges legyőzéséhez és a keleti imperium visszaszerzéséhez okvetlenül szükséges, s most szerencsésen létrejött előfeltételt. V. Károly azért kapta Istentől a nagy hatalmat s a különleges méltóságot, hogy az *imperium christianum* és a *sancta religio* benne méltó támaszra találjon. Ezen túlmenőleg megköveteli a török-ellenes nagy expedíció megszervezését a császár őseinek elkötelező nagy hírneve, *maiorum . . . splendor et nomen immortale*, s az a tény, hogy a magyarság bármely nemzetnél többet használhat az *universa christianitas* érdekeinek. Mindezek az érvek — mint mondtuk — a már korábban megfogalmazott gondolatokat ismétlik. Találunk azonban e beszédekben, különösen pedig az átnyújtott emlékiratban, a *Libellus Supplicatoriusban*, számos olyan — főleg gyakorlati — érvet is, melyek a nürnbergi beszédhez képest novumot jelentenek. Ferdinánd magyar királlyá koronázása révén Magyarország a dinasztikus rokonság szálaival közvetlenebbül kapcsolódott a német-római császársághoz; s Macedóniai László nem mulasztja el, hogy erre s az ebből V. Károly császárra háramló kötelességre finom célzást ne tegyen. Ugyanakkor az előző évben Ausztriát ért török támadás is súlyt adott Macedóniai László érvelésének; hiszen a törökök Bécs ellen irányuló rohama történeti bizonyítékot szolgáltatott ahhoz a már jóval korábban megfogalmazott gondolathoz, hogy ha a Nyugat segítséget nem nyújt Magyarország megvédelmezéséhez, úgy saját bőrén fogja tapasztalni, mit jelent a török veszedelem. A rendekhez intézett beszédben Macedóniai László kertelés nélkül megfogalmazza a magyar rendek vádpontjait. Nyugat igazában soha nem segített a szerencsétlen országon: sem akkor, mikor a töröknek sikerült Belgrádot elfoglalnia, sem a mohácsi csata esetében, sőt a legutóbbi esztendőben sem, mikor a török már Bécs alá jutott, annak ellenére, hogy a magyar királyok állandóan figyelmeztettek a veszélyre, arra, hogy külső segítség nélkül a várakat s a folyókat megvédeni nem tudják. Akkoriban lehetséges lett volna a török veszély elhárítása anélkül, hogy maga Németország közvetlenül zaklatásnak legyen kitéve. Ez a helyzet most már megszűnt: a birodalmi rendeknek Magyarország megsegítése révén közvetlenül a saját biztonságukról kell gondoskodniuk. Senki se háborodjék fel azon, hogy vannak a magyarok közt, akik a törökkel tárgyalásokat folytattak. Ezeket egyrészt a félelem sodorta az ellenség karjaiba, másrészt az, hogy elvesztették a nyugati segítségbe vetett utolsó reménységüket is; de valójában nincsenek sokan s ha látni fogják, hogy a török-ellenes nagy expedíció létrejött, minden további nélkül csatlakozni fognak a keresztény seregekhez. Így tehát kizárólag az expedíció megszervezésétől függ, hogy a magyarok a keresztény seregek rendelkezésére bocsáthatják-e az évszázados török elleni harcokban szerzett gazdag tapasztalataikat, vagy pedig arra kényszerülnek, hogy besorozva a török seregek közé, a pogány hordákkal együtt támadnak Ausztriára és Németországra; semmiképp sem szabad megvárni, hogy a török az elmúlt év hadivállalkozása során szerzett veszteségeit kiheverje.

A fentebbiekben említett általános érvényű ideológiai indokolást nélkülözi, de annál gyakorlatibb, konkrétebb és türelmetlenebb a rendek emlékirata. Tartalmát nagyjából a következő pontokban foglalhatjuk össze. 1. Küldjenek segítséget még a tél folyamán, hogy a magyarok az expedíció megérkezéséig a tavaszra várható török támadást ki tudják védeni, mert ha a török sereg előbb támad, őket is menthetetlenül Nyugat ellen kényszeríti. 2. A küldött segélycsapatok zsoldjáról rendszeresen gondoskodjanak, nehogy azok az egyházi és világi méltóságok javadalmait s a mindvégig Ferdinándhoz hű területek lakosait fosztogassák. Adják írásban az ellenpárt érveinek megcáfolhatása érdekében, hogy a segélycsapatok senkit bántalmazni nem fognak, aki hűséges volt Ferdinándhoz vagy most hajlandó a német seregekhez csatlakozni, de azokat se, akik csupán kényszerből álltak a török oldalára. 3. Ha a segítség még e tél folyamán meg nem érkezik, a két nemzet — magyarok és szlavónok — rendjei kénytelenek lesznek mindenestől a török adóilletőivé válni, hogy egyrészt az őket fenyegető veszélyt elhárítsák, másrészt országuk teljes pusztulását megakadályozzák, annál is inkább, mert semmiképp sem óhajtanak Európa népeinek olyan szokatlan látványosságot nyújtani, hogy mindazt, amit a vadállati ellenség meghagy, saját maguk testvérháborúban pusztítsák el. 4. Most, annyi szenvedés után, utolsó segítséget kérnek, s mindenkinék tudomására hozzák, hogy nem irigység vagy rosszindulat, hanem a külső segítség hiánya s a védekezés teljes reménytelensége kényszerítette őket arra, hogy annyi küzködés után bármiféle gyógyszert elfogadjanak, s a felséges Úristen s a keresztény fejedelmek igazságossága döntse el majd, hogy mindekinek a hibájából történt.

A beszédek rendkívül nagy hatást tettek. A birodalmi gyűlés — a Bécsnek előző évi, már jelzett ostroma által előidézett ijedelem hatása alatt — ezúttal ténylegesen komoly haderő kiállítására határozta el magát. Persze a határozatot most sem foganatosították.¹²⁶ A beszédek azonban s a hozzájuk csatolt *Libellus Supplicatoriust*, Macedóniai László — ugyanúgy, mint az előzőt — elküldte Oláh Miklósnak, ő továbbította Szalaházi Tamás egri püspöknek,¹²⁷ s bizonyos módosításokkal csakhamar nyomdába kerültek. Nem-sokára megjelentek német fordításban is.

Ezek után már csak egy-két ízben halljuk nevét a politikai események kapcsán említeni. 1532-ben részt vett azon a tanácskozáson, melyet Ferdinánd és János király megbízottai a Csallóköz Megyer nevű helységében folytattak.¹²⁸ Ugyanez évben ott van Pozsonyban Ferdinánd tanácsosai között, akikkel megbeszéli, hogy milyen ígéretekkel lehetne a rendeket rávenni, hogy az elkövetkező kenesei országgyűlésen melléje álljanak.¹²⁹ Cornelius Scepperus Oláh Miklóshoz írt részletes beszámolójából értesülünk, hogy az 1533 tavaszán a török szultán követével folytatott béketárgyalások alkalmával a király jobbján ott volt párthívei közt Macedóniai László is.¹³⁰ Ezidőtájt Magyarország közállapotát teljesen tönkretették Ferdinánd huszárainak rablásai. Ezek ti. a zsoldot rendszeresen meg nem kapván fosztogatás útján szereztek meg a szükségeseket: várakat és kolostorokat foglaltak el, és innét indultak portyázó útjukra, különös előszeretettel látogatván az egyházak és egyházi

¹²⁶ J. Buchholz: Geschichte der Regierung Ferdinands I. Bécs. 1883. IV. k. 365. l.

¹²⁷ Vö. 83. jegyzetünket.

¹²⁸ C. Wagner: Analecta Scepusii sacri et profani. Bécs. 1774. 208—209. l.

¹²⁹ Fraknoi V.: M. O. T. I. k. 149. skk. l.

¹³⁰ C. E. 330. skk. l. — A levél kelt 1533. ápr. 2-án.

méltóságok birtokait. Így Oláh Miklós beneficiumaira is rátették a kezüket. A nemesség persze zúgolódott s Ferdinánd kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni saját katonáival a megszállt egyházi birtokok s egyéb javadalmak visszaadása s a zsold rendes fizetése ügyében. A tárgyalásokat a hasadárok s a király közt Macedóniai László és Pemflynger István közvetítették.¹³¹ Ez volt Macedóniai László utolsó politikai szereplése, melyről tudomásunk van.¹³²

Ezekben az utolsó években egészségi állapota és anyagi helyzete rohamosan romlik. Hozzájárultak ehhez minden bizonnyal azok a kellemetlenségek is, melyek 1530-as augsburgi útjának következményeképpen érték. Az augsburgi követjárás alkalmával ugyanis kapcsolata támadt egy apácával. Az apácának gyermeke született.¹³³ 1533-ban, hogy átmenetileg segítsen magán, kénytelen volt eladni Léva várát Giletniezei Osztrócs Miklósnak 4000 magyar forintért.¹³⁴ Ekkor már Bécsben tartózkodik és itteni orvosokkal megpróbálja gyógyíttatni magát. Orvosai azt tanácsolják, ha nem akarja, hogy betegségé véleg elsúlyosodjék, fürdőbe kell mennie. Adósságai miatt azonban nem hagyhatja el Bécsot; kétségbeesett levélben pénzt kér az — ilyen kéréssel már úgy látszik többször illetett — Pemflynger Istvántól.¹³⁵ Ettől kezdve nem hallunk róla. Oláh Miklós levelének tanúsága szerint 1536 tavaszán halt meg; Oláh Miklós, bár az utolsó években baráti viszonyuk — politikai nézeteltérések következtében — meglehetősen elhidegült, ezerszeres lájdalmat érez halálának hírére.¹³⁶

Ránkmaradt írásai közül a fentebbiekben tartalmi szempontból már ismertetett beszédekén kívül meg kell említenünk leveleit. Birtokunkban van

¹³¹ C. E. 353—354. — Vö. még *Noszky Ö.*: i. m. 91. l.

¹³² Oláh Miklós 1533. jún. 5-én kelt levele bizonyos királyi levelek aláíratásával kapcsolatban említi még: *Regias litteras Macedo et Wjlaky subscribi facere potuissent, vel Maius secretarius, nisi adhuc post tantas a Deo immittas nobis calamitates alius alteri invidere . . . malint.* C. E. 373. l. Hogy pontosan miről van szó, a levélből nem derül ki.

¹³³ Ezt a tényt az eddigi szakirodalom teljesen figyelmen kívül hagyta. Oláh Miklós egyik levele azonban C. E. 189. l., melyet közös barátjukhoz, Ujlaki Ferenchez írt 1532 januárjában, kétségbevonhatatlan bizonyossággal tárja fel az esetet. Igaz, a megfogalmazás meglehetősen diszkrét; Macedóniai László nevét nem írja le, csupán a *Waradiensis* szóval jelöli, — ugyanígy említi viszont másik két levele is C. E. 336. és 360. l. — és görög szójátékokkal tréfálgozik a történet felett. Hogy azonban a szövegben szereplő *ἡ εἰκόνη* nem képmást, hanem testi hasonmást, gyermeket jelent ezen a helyen, azt világosan megmutatja a rákövetkező *credo hunc infantulum relaturum parentes suos* kifejezés. A gyermek anyjára vonatkozólag világosan beszél néhány tréfás utalás: *Quis enim ex sacris initiatis irreligiosus procreari potest?* Majd: *. . . mater dicebatur ex coenobio Augustam venisse . . . ex hoc infantulo quispiam exurgat ó ποοθήρης tam sacris orto parentibus.* Majd még egy tréfás mondat, melyből kiderül, hogy Ujlaki egy nem kevésbé pajzán levélben közölte az újságot Oláh Miklóssal: *Mezum non est virum τῆν θηλιαυ αὐτῶν, ut scribis, imitari posse, sed curabo, ne frustra consenuisse videar.*

¹³⁴ Magyar Sion IV. (1866) i. h. — Érdekes, hogy Bunyitay a várbirtok eladását 1531-re datálja; mivel azonban itt a számunkra is forrásként szolgáló — fent megjelölt — helyre hivatkozik i. m. I. k. 390/4, feltehető, hogy csupán elírásról van szó. 1531-ben még szó sincs a vár eladásáról; ez évben panaszolják be a Macedóniai-fivérek Szedlecezi Kosztká Pétert egyidejűleg Ferdinándnál és Zápolyai Jánosnál, minthogy a várat jogtalanul elfoglalta és a testvéreknek a megrongált várfalak kijavítására oda-rendelt jobbágyait felakasztással fenyegette, ha az építkezést megkezdni merészelnék.

¹³⁵ *Bunyitay V.*: i. m. I. k. 390. l. Jegyzetben idézve a Pemflyngerhez írt levél 390/5.

¹³⁶ C. E. 573. l.: *Macedonis nostri mors maiorem mihi millies dolorem iniecit, quam si viginti per illum etiam sordidos homines mihi praelatos esse vidissem . . .*

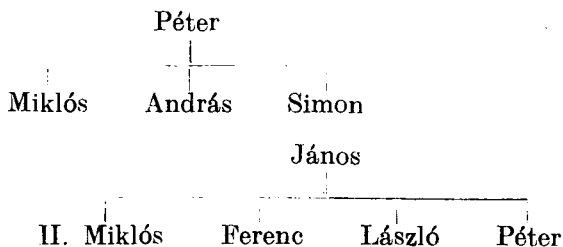
Oláh Miklóshoz írt levele,¹³⁷ Pemflynger Istvánhoz írt pénzkérő üzenete,¹³⁸ s két magyarnyelvű — gazdasági jellegű intézkedéseket tartalmazó — levél Petróczy Pálhoz.¹³⁹ A levelek különösebb érdeklődésünkre nem tarthatnak számot. A beszédek azonban ritka és különleges példányai, rendkívül értékes emlékei az 1520—30-as évek retorikájának s a Mohács körüli idők humanista kultúrájának. Felépítésük, fordulataik és hibátlan, szép latinságuk nagy humanista műveltségű és rutinos szónokra vallanak. Egyes megfogalmazásaik nemcsak a korábbi idők humanistáinak gondolatait tolmácsolják összefoglalóan és klasszikus tömörséggel, de a török-ellenes mozgósítás későbbi nagy képviselőinek, így a költő Zrínyi Miklósnak is nem egy gondolatát előlegezik. Emellett külön jelentőséget kölcsönöz a beszédeknek komoly történelmi forrásértékük; az 1520—30-as évek kutatója nem nélkülözheti ismeretüket, annál is inkább, mivel nem egyszer olyan mozzanatokat tartalmaznak a kor magyar rendjeinek indítékait illetőleg, amelyeket semmilyen más forrásból nem konstatálhatunk.

Macedóniai László nem író vagy szónok elsősorban, hanem *vir diplomaticus*; egész élete és pályafutása is azért érdekes számunkra, mert benne össze-sűrítve megtaláljuk mindazokat a tipikus vonásokat és problémákat, melyek a korabeli magyarországi humanizmus és a politikai élet alakulásában jellegzetesen szövődnek össze, s adják meg az egykorú magyar társadalom uralkodó osztályának történelmi arculatát.

K. OBERMAYER ERZSÉBET — HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

F Ü G G E L É K

A Macedóniai-család leszármazási táblázatát Nagy Iván a következőképpen adja meg:

Ugyanezt a leszármazási táblázatot adja egy az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött genealógia, melyre — úgy látszik — Nagy Iván támaszkodott. Vö.: Quart. Lat. 2038. E családfa, eltekintve hiányos voltától, több okból is tévesnek bizonyult. 1. Simon apja, mint az oklevelekből kiderül, Danos és

¹³⁷ Kiadva Oláh Miklós levelei közt C. E. 353—354. 1.

¹³⁸ Közli *Bunyitay V.*; i. m. I. k. 390/5.

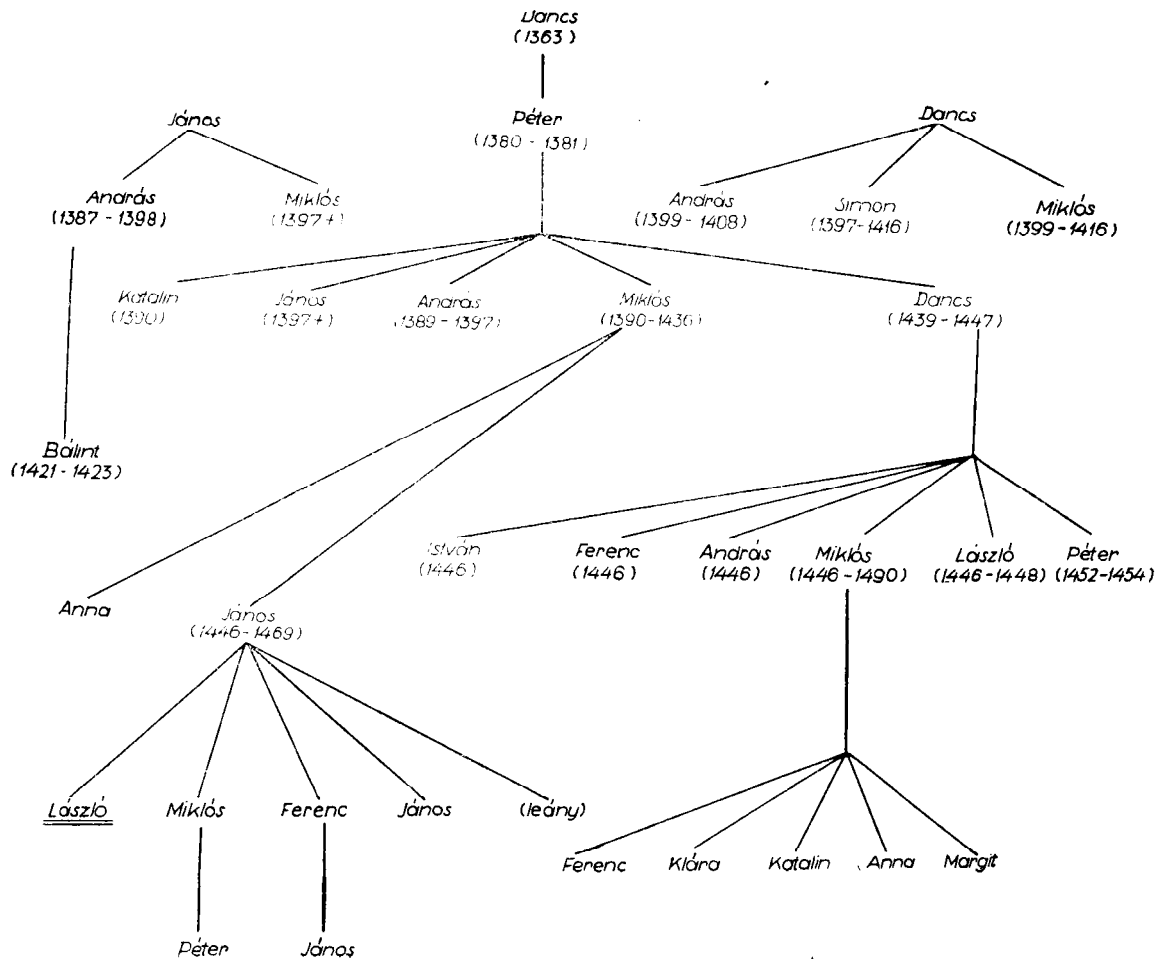
¹³⁹ Kiadva: *Századok VII.* (1873) 45. 1. és *Irodalomtörténeti Közlemények* (1891) 413. l. Legújabbban: *Eckhardt S.*: *Magyar Nyelv LI.* (1955). 358—359. l.

nem Péter. 2. László apja, János viszont nem Simon fia, hanem Péter fia Miklósé. 3. A László és Miklós testvéreként említett Péter — mint bizonyítani igyekeztünk — Miklósnak nem testvére, hanem tulajdon fia.

Anélkül, hogy a Nagy Iván-féle genealógiák nem egy esetben konstatalható megbízhatatlanságára ezúttal részletesebben kitérnénk, a fentebb mondottak máris kellő alapot adnak egy pontosabb és hübb leszármazási táblázat összeállítására. Az 1332—1334-es pápai tizedlajstromban szereplő *Nicolaus de Machedonia* — mint már jeleztük — nem jöhet számításba. Ezzel szemben egy 1363. március 22-i oklevelünkben említett Donch de Machedonia, akiről egyébként semmi továbbit nem tudunk, minden valószínűség szerint azonos azzal az 1390. június 11. táján Péter apjaként megnevezett *Donch de Macedoniá*-val, akinek unokája a török elleni harcokban kitűnt Macedóniai Miklós volt. A dolgozatban már többször szerepeltetett 1397. március 2-án keltezett birtokadományozó oklevél számos további támpontot nyújt a leszármazási táblázat rekonstruálásához. Szerepel az oklevélben Dancs unokája és Péter fia, az Ikács basát legyőző Miklós mester, János fia András és Dancs fia Simon, akik Nikápoly ostromakor megsebesültek, továbbá András, János és János fia Miklós, akik török-ellenes harcokban vesztették életüket. Egy 1402 táján keletkezett oklevélben ugyanakkor együtt szerepel három testvér, Macedóniai Dancs fiai, András, Miklós és Simon. Ezzel máris megállapíthatjuk, hogy egy időben élnie kellett három Macedóniai Miklósnak, János fia, Péter fia és Dancs fia Miklósnak, továbbá, hogy a bonyolult problémát ne részletezzük, legalább három Andrásnak, egy János fia, egy Péter fia és egy Dancs fia Andrásnak. További következtetésekhez segít az az 1446. augusztus 22-i oklevél, mely Dancs fiaiként és édes testvéreként említi Macedóniai Lászlót, Istvánt, Ferencet, Miklóst és Andrást s nagybátyjukként Péter unokáját, Péter fia Miklós fiát, Jánost. Mindebből — s az itt helyszüke miatt fel nem sorolt okleveles adatok tanúságtételéből — a következőket állapíthatjuk meg.

Az 1363-ban említett Dancs fia Péternek volt két testvére, illetve unokatestvére (a Péter kortársaiként emlegetett János és másik Dancs esetében nem állapítható meg, hogy közvetlenül az 1363-as Dancstól származtak-e, vagy sem). A három testvér, illetve unokatestvér leszármazási táblázata a következő: 1. Jánosnak két fia volt: Miklós, aki 1397-ben elesett, és András, akit okleveleink többször emlegetnek, s akinek egy fiáról tudunk, Bálintról, a papról. 2. Dancs három fiáról, Andrásról, Simonról és Miklósról többször hallunk, utódaikról azonban nincsenek komolyan vehető adataink. 3. Péter gyermekei, Katalin, az 1397-ben elesett János és András, a török elleni harcokban kitűnt Miklós s az egyébként alig emlegetett Dancs közül a leszármazás tekintetében csupán a két utóbbi a fontos számunkra. Dancstól származtak a fentebb már említett testvérek, István, Ferenc, Miklós, András, László és Péter, Miklóstól pedig Anna és János. János közvetlen utóda a mi Macedóniai Lászlónk, továbbá testvérei, Miklós, János, Ferenc és nővérük, Dancs fia Miklósé pedig Ferenc, Klára, Katalin, Anna és Margit.

Eszerint a családfa a következőképpen alakul :

A KÖZÉPKORI FALUSI FÖLDKÖZÖSSÉG TÖRTÉNETIÉVEL FOGLALKOZÓ POLGÁRI TÖRTÉNETI-JOGTÖRTÉNETI IRODALOM NÉHÁNY KÉRDÉSE

(I. rész)

A történetkutatás némely témája olyan jelentős irodalommal rendelkezik, hogy a tulajdonképpeni forráselemzés során is nélkülözhetetlennek tűnik a kapcsolódó historiografia alakulásának ismerete. A középkori falusi földközösség témája joggal sorolható az ilyen történeti kérdések közé. A falusi földközösség történeti feltárásához közel másfél évszázados gazdag irodalom, számos irányzat és iskola kapcsolódik. Az idevágó források egyre gazdagodó anyagának feltárásával a földközösség történeti irodalma olyan méreteket öltött, hogy annak teljes historiografiai elemzése is hasznos lehetne.

Az utóbbi évtizedek történetkutatásában jelentős helyet foglaltak el a historiografiai feldolgozások.¹ Az ilyen jellegű művek lényeges eredményei mellett a történetkutatók joggal hangoztatják, hogy a historiografiai elemzés nem helyettesítheti a forráskutatást. A jogos kifogás figyelembevételével mellett mégis célszerűnek látszik, többek között, a falusi földközösség történeti-jogtörténeti irodalmának a historiografia eszközeivel történő megközelítése. A falusi földközösség historiografiája alkalmasnak látszik a polgári történeti-jogtörténeti kutatás fejlődésében uralkodó egyes összefüggések megrajzolására.

A falusi földközösség történeti irodalmát születésétől napjainkig megcáfolatlan felfedezések, apologetikus viták, haladó irányzatok születése és történetietlen polémikák, nemlétezőnek hitt történeti dokumentumok feltárása és megalapozatlan hipotézisek kísérték. A falusi földközösség tudományos elemzésében az alapvető forrásokat a haladó polgári történetírás már felismerte és a korban legközelebb eső források bizonyossága a középkorba visszavezethető faluközösségi viszonyok felismerésére vezetett.

1. A falusi földközösség történeti feltárásának megalapozása

A paraszti földközösségek irodalmában egyik legvitatottabb kérdés maga az idevágó irodalom első megjelenése. Az általánosan elsők közé sorolt O. Chr. Olufsen, K. Molbech, Schlegel, G. L. Maurer nagyértékű kutatásai mellett az országonként meginduló forráskutatás és irodalomkritika számos helyen igyekszik kimutatni, hogy megelőzően már találkozhatunk a falusi közösségi rend felfedezésével. Tagányi felhívta a figyelmet pl. azokra a leírásokra, amelyek Oroszországban a XVIII. században láttak napvilágot.² A XVIII. század orosz

¹Jelentős képviselői: *Klaus Dockhorn* (angol), *J. V. Thompson* (amerikai), *Karl Brandi* (Nyugat-Németország), *Gustaf Jacobson* (svéd), *Benedetto Croce* (olasz), *Engel Janosi* (osztrák) és mások.

²A legkorábbi, *Novickij* leírását, az osztyák népről 1715-ből jelzi. *Gmelin* utazásai (1771), *Georgi* leírásai (1799), *Krascsenyikov* leírásai (1786), *Makszimovics* (1788—1789), *Makszimovics és Sceskátov* orosz földrajzi szótára (1801—1809) és *Lepehin* utazásai (1795—1805).

államának nagyméretű terjeszkedése elsősorban az állam számára, lényeges ismeretekként vetette fel a távoli népek kultúrájának megismerését. Egészen nyilvánvaló, hogy az orosz állam ilyen törekvése a középkor hanyatlásától kezdve nem volt egyedülálló. Az angol gyarmatbirodalom kiépülé-ével szám-talan államilag kezdeményezett leírás és bizottsági jelentés látott napvilágot a leigázott népek társadalmáról. Ilyen jellegű forrásokat K. Marx is nagy számban dolgozott fel. Az orosz népek viszonyait illetően B. D. Grekov is hangsú-lyozta, hogy a szlávok társadalmi szervezetéről, de különösen a keleti szlávok társadalmáról már nagyon régi kutatások találhatók.³ Az ötletszerűen jelent-kező korábbi kutatásokat a tudományos elemzés kezdetétől azonban ő is I. F. Evers-szel választja el.⁴ I. F. Evers kereste a nemzeti viszonyoknak az államba történő átmenetét,⁵ és bár helytelen összefüggéseket vett felismerni e téren, mégis megindítója volt a korai orosz történelem megéretté-ére irá-nyuló törekvésnek. L. Komjákov és Lelewel kutatásai pedig, A. Haxthau-sent ténylegesen jóval megelőzve, az első idevágó orosz vonatkozású történeti irodalom közé sorolhatók.⁶ A déli szlávok házközösségi, helyesebben nagy-családi berendezkedé-ére vonatkozóan hasonlóan, az elsőséget a magyar Piller és Mitterpacher budai egyetemi tanárok nevéhez kapcsolják, akik még 1782-ben Pozsegában tett tanulmányútjukon találkoztak volna elsőként a „zadruga” intézményével és az „Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam mensibus junio et julio anno 1782 susceptum. Budae”, 1783-ban le is írtak.⁷ A magyar földközösségek viszonyait pedig legkorábban Pauly érintette.⁸

A német történeti kutatás is a XIX. század első felében mutatott fel először a régi falusi társadalom elemzé-ére vonatkozó igen jelentős felfedezése-ket, elsősorban pedig G. L. Maurer szinte kizárólag forrásokra támaszkodó kutatásait. Mégis a német történetkutatásban van utalás arra, hogy a XIX. század nagy német szellemi forradalmának képviselőit megelőzően található számos leírás a középkori paraszti közösségek viszonyairól.⁹ Anélkül, hogy a XIX. század faluközösségi irodalmát megelőző idevágó művek összegyűjté-ének az igényével lépni fel, kitűnik, hogy a középkori faluközösségi viszonyok maradványai, amelyek bizonyára másfél évszázada még nagyon felismerhető formában étek a különböző népeknél, a figyelmet magukra vonták.

Figyelemre méltó, hogy G. Hanssen a korai idevágó német írókról mély iróniával beszél, akik a középkor második felében gyakran előforduló uradalmi

³ B. D. Grekov: Az orosz parasztság története a legrégebb időktől a 17. századig. Bpest. 1956. I. 70. l.

⁴ Uo. 71. l. — И. Ф. Г. Эверс: Древнейшее русское право в историческом его раз-крытии. С.-Петербург. 1835. Német nyelven már 1826-ban megjelent: Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung. Dorpat.

⁵ Б. Д. Греков: Киевская Русь. Москва. 1949. 72. l.

⁶ 1828-ban a lengyel Lelewel, 1839-ben pedig az orosz Chomjákov Haxthausen előtt foglalkoztak az orosz „mir”-rel. Tagányi: A földközösség története Magyarorszá-gon, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. I. évf. Bpest. 1894. 199. l.

⁷ Tagányi K.: Hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Bpest. 1919. 10. l. Csatlakozott ehhez Murarik A.: Az Ósiség alapintézményeinek eredete c. (Bpest. 1938. 22. l.) munká-jában.

⁸ C. Pauly: Constitutio rei urbarialis Regni Hungariae. Viennae. 1817.

⁹ Pl. Ingomar Bog: Die bäuerliche Wirtschaft im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges. Schriften des Instituts für Fränkische Landesforschung an der Universität Erlangen. 1952. 20—21. lapon idézve Fischers Johann Bernhard: Statistisch-topogra-fische Beschreibung des Burggrafthums Nürnberg, unterhalb des Gebürges oder des Fürstenthums Brandenburg-Ansbach, I. Teil. Ansbach, 1790.

falvak szervezetéből az eredeti letelepedés és a faluszervezet viszonyaira általános következtetéseket vontak le, és ezzel a földközösség történetére vonatkozóan a legkorábbi történetietlen tanítást hirdettek. Éppen ezért nem tudni, milyen történelmi tekintélyre hivatkozó állami írónak nevezik őket.¹⁰

A XIX. századot megelőzően, de még a század folyamán is, általánosan elfogadott vélemény volt a földesuraság elsőbbségének tanítása, sőt az a nézet terjedt el, hogy a régi germán társadalomban a személyi uraság mindig is megvolt és a földesuraság pl. Angliában jóval a normann hódítás előtt elterjedt volt. Ezt a nézetet a földközösség történetére vonatkozóan a XIX. században történt alapvető felfedezések ellenére az angol történetkutatás nagy képviselője, Blackstone nyomán táplálták később is.¹¹ Annak ellenére, hogy a német „Mark-elmé” már alaposan utat tört magának, az angol irodalom még sokáig ragaszkodott régi, elavult álláspontjához. Kemblenek a „Mark-elmé”-hez kapcsolódó tanításai¹² csak évtizedek múltán nyertek elismerést.

A régi falusi társadalom szervezetének története „nem egyszerűen történeti szakkérdés”.¹³ A germánság ősi állapotának története, mint például a német középkori parasztság sorsának megítélése is részévé vált a német forradalom szellemi előkészítésének. A marxizmus nagy megalapítói is a haladó polgári tudomány megalapozott eredményeire támaszkodva mutathatták meg az ősi köztulajdon maradványait és fegyverként adták a proletariátus forradalmának, amely szerepet többek között F. Engels „A Mark” c. tanulmánya töltötte be.¹⁴ Hasonlóan hatalmas szerepet töltött be az orosz társadalomkritika történetében az „obszcsina” megítélése. Éppen ezért szükségesnek mutatkozik ezt a historiografiai fejlődést, ha csak csomópontjaiban is, részletesebben ismertetni.

A falusi közösségek irodalmának első jelentős képviselője a közösségi rend maradványainak eredeti szemléletéből alkotta meg később tudományosan is megalapozott álláspontját. O. Chr. Olufsen korábban dán földméréseknél tevékenykedett és ennek során jött rá, hogy hajdan a falvak területe egyenlő nagyságú darabokra oszlott szét, amit a lakosok időnként újra felmérték és sorsolás útján felosztottak.¹⁵ Korábbi gyakorlati foglalkozásánál fogva vált lehetővé O. Chr. Olufsen számára a földközösség felismerése és önálló történeti kutatásában közel jutott a kérdés megoldásához. A későbbiekben O. Chr. Olufsennek a Koppenhágai Tudományos Társaságban felolvasott előadásai e társaság kiadványai keretében 1821-ben láttak napvilágot; „Bidrag . . .”: „Dánia belső rendjének adalékai és magyarázata a régebbi időkben, különösen

¹⁰ G. Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen. Leipzig. 1880. I. 25—27. l. Ilyenek voltak: S. B.: Die Aufhebung der Gemeinheiten in der Mark Brandenburg. Berlin. 1766, Frank: System der landwirtschaftl. Polizei. Leipzig. 1789, Förster: Entwurf der Land-, Stadt- und Staatswirtschaft. Berlin. 1792, Thaer: Leitfaden zur allgemeinen landwirtschaftlichen Gewerbslehre. Berlin. 1815 stb.

¹¹ Frederick Pollock: Az angol földbirtokjog. Stassik ford. Bpest. 1914. 176—178. l. Ebben a tekintetben Blackstone: Commentaries on the laws of England c. munkája került a figyelem középpontjába.

¹² Kifejtette a The Saxons in England c. művében. 1848.

¹³ Székely Gy.: A földközösség szercepe az osztályharcban. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Akad. Kiadó. Bpest. 1953. 80. l.

¹⁴ Magyarul megjelent a Német parasztháború. Bpest. 1949. III. számú melléklete. 152—172. l.

¹⁵ Josef Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und Neuzeit. I. München—Berlin. 1928—1929. 29. l.

a XIII. században”¹⁶ címmel. Fenti munkája öt fejezetből tevődött össze, korábbi előadásainak megfelelően.¹⁷ Munkája első fejezetében a régi dán faluközösség rendjét írta le, amivel szinte minden lényeges pontjában a régi német Mark-közösség viszonyait tárta fel. Éppen ezért nemcsak G. Hanssen tartotta nékülözhetetlen bázisnak, de a későbbi viták során Max Weber és Dopsch is kénytelenek voltak visszatérni O. Chr. Olufsen megállapításaihoz.¹⁸ A „Bool” (telek) elemzése során elsőként O. Chr. Olufsen jutott arra az eredményre, hogy az egy meghatározatlan nagyságú földet valamint az ahhoz szorosan hozzátartozó közösségi erdő, mező használatát jelenti. O. Chr. Olufsen azt a következtetést is levonta, hogy a földközösség módja a dolgok természetes rendjében keresendő. Következtetéseit a „Jütsch Law” tételeinek magyarázatával igyekezett alátámasztani.

Bármennyire önállóan tűnik O. Chr. Olufsen kutatása a XIX. század első felében, mégis meg kell említeni, hogy ebben a körben kevésbé jelentős munkájával megelőzte őt Schlegel, aki 1806-ban a „Skandinavische Gesellschaft” c. folyóiratban megjelent cikkében írt a dán földművelés állapotáról.¹⁹ Schlegel és Olufsen ilyenképpen mégis összefüggő munkásságát pedig folytatta és lényegesen kibővítette K. Molbech, a dán nyelv- és történettudós,²⁰ akinek a tekintete kiterjedt már Caesar és Tacitus leírásaira és széles alapokon igyekezett vázolni a régi falusi társadalmat. K. Molbech 1843-ban kiadott munkája²¹ már a német irodalom ismeretében és figyelembevételével tárgyalja a közösségi intézmény történetét. Különös értéke e három korai kutatásnak az, hogy a régi dán törvénykönyvekből és a még felismerhető földközösségi maradványokból kimutatták, hogy a föld korai művelése egyáltalán nem az elszigetelt és egy tagban fekvő gazdaságok útján történt, hanem a közösség útján. O. Chr. Olufsen, Schlegel, K. Molbech kutatásainak leggyengébb pontja a középkori falu telekre történő felosztásának kialakulása volt, amelynek tárgyalása során összekeverték a nemzeti közösséget a territorialis falusi földközösségnek a szántók megosztásán alapuló későbbi formájával.²² Mit sem von le eredményeik értékéből mindez és nyugodtan sorolhatjuk az említett kutatásokat azokhoz az első felfedezésekhez, amelyek alapjává váltak a további kutatásnak is.

A földközösségi irodalom első felbukkanásai azt a látszatot kelthetnék, mintha az idevágó tudományos irodalom kizárólag ott és olyan körülmények között születhetett volna meg, ahol a megfigyelő közvetlenül az intézmény maradványaiba ütközött és az önkéntelenül magára vonta a figyelmet. Természetesen ennek a tényezőnek van bizonyos reális alapja, aminek bizonyítá-

¹⁶ O. Chr. Olufsen: Bidrag til Oplysning om Danmarks indvortes Forfatning i de aeldre Tider især i det trettende Aarhundrede. Kopenhagen. 1821.

¹⁷ I. Booleintheilung. 2. Ueber die Mark Goldes- und Mark Silbers-Ländereien. 3. Ueber den Ursprung der in Dänemark jetzt oeden, aber früher angebauten Ländereien. 4. Bemerkung über einige Stellen des jütschen Law. 5. Über die Hauptepochen in Dänemarks Anbau. Ld. G. Hanssen: Agrarhistorische Abh. . . I. 4—5., 25. l.

¹⁸ A. Dopsch: Zur Methodologie der Wirtschaftsgeschichte. Verfassung- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Wien 1928. 545. l. — Max Weber: Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Tübingen. 1924. 512. l.

¹⁹ G. Hanssen: i. m. I. 70. l.

²⁰ Ld. no. 71. l.

²¹ Falck fordításában megjelent „Die innere Verfassung insbesondere der agrarischen und öffentlichen Verhältnisse der germanischen und skandinavischen Volkstände in der Vorzeit” címmel 1847-ben.

²² G. Hanssen: i. m. 74—75. l.

sára szinte minden idevágó történeti munkát idézni lehetne, mert alig akadt kutató, aki a régi közösségi viszonyokat illető megállapításait elmulasztotta volna alátámasztani a korában még fellelhető maradványok bizonyosságával. Mégis hiányos volna, ha a téma ötletszerű felvetődését feltételeznénk és nem hoznánk kapcsolatba a kor nagy eszmei áramlataival és különösen a XIX. század nagy társadalmi problémáival.

A győztes francia polgári forradalom után a XIX. század egész Európa számára, de különösen Németország számára egészen új helyzetet teremtett. Az évszázadok óta többszörösen elbukott német paraszt számára is egy jobb kor virradt fel, amikor a Rajna balpartján a forradalmi seregek nyomán szinte varázsütésre tűnt el a „kegyes uraságoknak fizetendő mindenfajta szolgáltatás”.²³ Mind világosabbá vált, hogy elérkezett az évezredes vita eldöntésének ideje, a parasztság és urai között. A század azonban a német polgárosodás és a német egység alapvető feladatai keretében vetette felszínre a paraszti társadalom problémáját is. Fr. Engels találónan jegyezte meg, hogy a „középkor vége óta a történelem árama Európát a nagy nemzeti államok felé sodorja”.²⁴ Németország társadalmi és nemzeti problémái ebben a tekintetben elsődleges helyet foglaltak el. Míg azonban Rousseau a polgári forradalom eszméit összekapcsolhatta az ősi természetes egyenlőség gondolatával, a német gondolkodók számára ez járhatatlannak tűnik. A francia természetjogi radikalizmus nemcsak járhatatlan a német polgárság számára, de a kialakuló nemzeti törekvések támadásának célpontjává lett. A feudális maradványokkal teli német társadalom a nagybirtok érintetlensége mellett alkalmazkodott fokozatosan a polgári életviszonyokhoz. Az ilyen körülmények között keletkezett német „történeti iskola” mit sem tudott kezdeni az ősi természetes egyenlőség gondolatával és azt a radikális francia eszmék talaján sarjadzó jogintézményekkel együtt elutasította magától. A történeti iskola azonban maga sem tudta létét megalapozni a germánság történelmi múltjába való visszatekintés nélkül. A francia eszmék „új tiszteletével” szemben ez az iskola a német Volksgeist maradandó és régi intézményeibe kapaszkodva, a tegnap gyalázatával a ma gyalázatát is törvényesítette, a „korbács elleni lázadásnak minősítette” — minden kiáltózást — „ha az a korbács régi, törzsökös, történelmi korbács” volt.²⁵ A történelmi múltba való visszapillantás azonban akár az antik nagyságot és dicsőséget kereste, akár a „népszellem” maradandó intézményeit kutatta, lépten-nyomon egy ismeretlen világra bukkant. Találónan mondja J. J. Bachofen: „Ein unbekante Welt eröffnet sich vor unseren Blicken.”²⁶ A magát történelminek hirdető iskola az eredet ismerete nélkül azonban semmit sem tudott belsőleg lezárni, éppen ezért az intézmények eredetének vizsgálata szükségképpen előtérbe került. Fr. K. Savigny a „nép tiszta öntudatát” kereste régi állapotában és feltárult előtte a germánság ismeretlen korai társadalma. Caesar és Tacitus páratlan tudósításai mielőtt szűkeknek bizonyultak volna a történeti valóság tisztázására, a tudományos vizsgálódás körét meghaladó vita tárgyai

²³ Fr. Engels: A Mark. 170. l.

²⁴ Fr. Engels: Az erőszak és a gazdaság szerepe a német birodalom kialakulásában. „Die Neue Zeit”. 1895. évf. — Ld. Marx—Engels, Válogatott tanulmányai. Szocialista Könyvbarátok. Bpest. 1947. II. 101. l.

²⁵ K. Marx: Hegeli jogbölcselet bírálatahoz. Marx—Engels: Válogatott tanulm. Bpest. I. 587. l.

²⁶ J. J. Bachofen: Das Mutterrecht. Stuttgart. 1861. Vorrede und Einleitung. V—VII. l.

lettek. A XIX. század első felében egyszerre a tudományos irodalom központi kérdésévé vált a germánság korai társadalma, de különösen Caesar és Tacitus tudósításainak magyarázata. Egész tudományos irodalom keletkezett a tudósításokról, amely a filológusokat, a nemzetgazdászokat és történészeket egyaránt foglalkoztatta.²⁷ Caesar, Tacitus tudósításai az egyébként is irányzatokra szakadt történeti iskolát méginkább megosztották a germanistákra és romanistákra. Ha a fellelt intézmények ugyanis sajátosan „germán” jelenségek, akkor szükségképpen szakadék tátong a germánság kora és a római társadalom között. Fr. K. Savigny még kevésbé fordította a figyelmét a régi germán viszonyok helyének tisztázására, inkább kísérletet tett, többek között, a nemesség előjogainak az ősi korba történő visszavetítésére.²⁸ A történeti iskola és Fr. K. Savigny hatása természetesen olyan nagy volt, hogy G. L. Maurerig alig akadt, aki megállapításaikkal megalapozottan szembe tudott volna szállni. A tudósítások körül a hívők és tagadók, a germanisták és romanisták sorakoztak fel: Fr. Dahlmann, H. Sybel, G. L. Maurer, Bethman-Hollweg, Fr. Thudichum stb. tanításaikban a tudósítások alapján álltak, míg azt bizonyos tekintetben tagadni igyekezett Möser, K. Fr. Eichorn, J. Grimm, G. Landau, L. Zimmerle stb. Sem érveiket, sem a vitában részt vevők körét nem volna lehetséges itt kimerítően tárgyalni, annál is inkább, mert a XX. század egyes történetietlen irányzatai ismét felelevenítették ezt a vitát, nem is annyira a tudósítások értékének tisztázása érdekében, mint inkább a politikai harcok részeként.²⁹ A német történeti iskola „népszellem” keresését azonban hamarosan háttérbe szorították a tudósításoknak azon megállapításai, amelyek a germánság nemzeti viszonyainak, a letelepedés közösségi rendjének, az eredeti tulajdonközösség létezésének a bizonyosságai lettek. A tulajdoni viszonyok korukban is vajudó állapotának zűrzavarában a „privati ac separati agri apud eos nihil est . . .”³⁰ Caesar-féle tudósítással nehezen lehetett megnyugtató eredményre jutni.³¹ A Mark-közösség tagjainak tulajdoni viszonyait a közösségi földek egy részének ideiglenes egyéni használatba adása is bonyolította. K. Fr. Eichorn még általában a tényleges tulajdonosokat tekintette teljesjogú Mark-tagoknak. Ebben a tekintetben is csak Maurer tudta a közösségi tagok tulajdoni viszonyait elhatárolni annak korai és késői állapotától.³² A germánok társadalmának korai viszonyaival kapcsolatos irodalmi vita a XIX. század derekán érte el tetőfokát. H. Sybel és G. Waitz tanításai a tudósításokat illetően 1854 körül kétségtelenül előtérbe kerültek és újabb tisztázódásra vezettek, mégis sokkal értékesebbnek bizonyultak az inkább már gazdaságtörténeti jellegű vizsgálódások, amelyeket K. Fr. Eichornból kiindulva G. Landau és L. Zimmerle folytattak a művelési kényszernek, a háromnyomásos gazdálkodásnak a közösségi renddel való kapcsolatáról.³³ A vitában központi kérdésként szerepelt, hogy a

²⁷ G. Hanssen: i. m. 78. l.

²⁸ Ld. Timon A. munkájának a germán őssalkotmányra vonatkozó utalását. Bpest. 1881. 40. l.

²⁹ Különösen a reakciós osztrák történész, Alfons Dopsch munkái tették ismételten kilátástalan vita tárgyává.

³⁰ C. Julius Caesar: Commentarii Belli Gallici cum A. Hirtili Supplemento editit Harald Fuchs. 1944. 66. l.

³¹ K. Fr. Eichorn: Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte. Erster Teil. Göttingen. 1834. 63. l.

³² G. L. Maurer: Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. 1856. 94. l.

³³ G. Hanssen: i. m. I. 127. l. — G. Landau: Die Territorien in Bezug auf ihre Bildung u. ihre Entwicklung. Hamburg—Gotha. 1854. 61. l. — L. Zimmerle: Das deutsche Stammgutssystem. Tübingen. 1857. 7—8. l.

művelési kényszer és a föld magántulajdona, a háromnyomásos gazdálkodás és a közösségi tulajdon feltételezik, avagy kizárják-e egymást. Nem kell hangsúlyozni, hogy a kérdés ilyen vagy olyan eldöntése a falusi földközösségek egész középkori történetének megítélése, milyen messzemenő következtetéseket vont maga után. Páratlanul termékeny irodalmi vita volt ez, amit igen sok vonatkozásban G. Hanssen kutatásai helyeztek részben ma is elfogadható alapokra.

A germánság korai viszonyaiban vizsgált faluszervezet mindinkább megkövetelte a középkori német társadalom forrásszerű ismeretét és jórészt ennek köszönhető az a nagyméretű forráskutatás, amely felszínre hozta a Weistumokat, a Pantaidingokat, a falusi szokásjogok írásos forrásait, a falukönyveket, amelyeknek hasonmásai megtalálhatók a magyar történelemben is.³⁴

A feudális termelőmód uralomrajutásával, az írásbeli történeti források gyarapodásával a paraszti történelem adatai is sokkal szélesebb alapon álltak a kutatók rendelkezésére. Ezen források feltárása tekintetében a XIX. század elejétől igen komoly eredményeket értek el. A régi germán viszonyokon kívül feltárták a német paraszti történelem hallatlan értékű forrásait, a „Weistum”-okat, és azoknak J. Grimm által szerkesztett gyűjteményes kiadásával a polgári történetiszemlélet legelfogultabb képviselőinek is mint a „paraszti jogok biztos forrásaival” kellett számolni.³⁵ Ezek a források a XII—XIII. század falusi viszonyaira gazdag utalást tartalmaznak. Bennük a Mark-közösség autonómiájának legfontosabb életmegnyilvánulásait találta a történetkutatás,³⁶ amelyek ténylegesen szilárd támaszt jelentettek a következő évszázadok falusi viszonyainak feltárásában is. A „Weistum”-okhoz hasonlóan fontos forrásai tartultak fel a paraszti történelemnek az észak-franciaországi szokásjogokban (coutumes).³⁷ A feudális nagybirtok viszonyait tartalmazó források nagyrészt elnyeltek a függő vagy önigazgatását még részben fenntartó falu életét és írásos forrásaink közt annak emléke csak a parasztok panaszleveleiben maradt fenn. Mégis az egész középkoron át nyomát lehet követni a falusi közösségeknek. A parasztok megújuló harca a „régijogok” védelmében szinte kivétel nélkül a paraszti szabad földközösség hagyományaiból táplálkozott.³⁸ Szétszórt, de biztos források körvonalazzák a több, mint egy évszázados idevágó irodalom révén a falusi közösség képét.

Minden komoly előrehaladás, a hajdan általánosan uralkodó faluközösséget illetően vagy annak a középkor feudális viszonyai közt még fennmaradt maradványaira vonatkozóan, mind erőteljesebben vetette fel a kérdést, vajon általános jelenség-e a népek történetében a korai falusi termelés közösségi rendje és a tulajdonközösség. A XIX. század első felének idevágó irodalma kísérletet tett a tájékozódásra más népek korai történetére vonatkozóan is. A Haxthausen korábbi vizsgálódásai eredményeként még 1829-ben megjelent munkájában³⁹ annak ellenére, hogy O. Chr. Olufsen nyolc évvel korábban megje-

³⁴ *Tagányi K.*: Hazai élő jogszokások ... 3. l.

³⁵ *Ld. A. Dopsch*: Die ältere Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Bauern in den Alpenländern Oesterreichs. Oslo. 1930. III. l. „...seitdem... diese wichtigen Quellen des bauerlichen Rechtes herausgegeben...”

³⁶ *Inama-Sternegg*: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. II. Leipzig. 1909. 213. l.

³⁷ *Fr. Engels*: A Mark 159. l.

³⁸ *Fr. Engels*: Német parasztháború. 62. l.

³⁹ *A. Haxthausen*: Über die Agramverfassung in dem Fürstentum Paderborn und Corvei. Berlin. 1829.

lent munkáját nem ismerte, azt a megállapítást vonta le, hogy a régi skandináv faluszervezet azonos a német falusi közösségek rendjével. Behatóbban a westfaliai falusi viszonyokat ismerte meg és ilyenirányú érdeklődését 1834-ben, Oroszország beutazása alkalmával, az orosz népek obscsina-rendjének a vizsgálatára is kiterjesztette. Nincs nyoma annak, hogy A. Haxthausen az orosz földközösséggel foglalkozó korábbi szláv irodalmat ismerte volna. Figyelmét a periodikus újrafelosztással összekötött közösségi földbirtoklás kötötte le. 1847-ben megjelent munkájában⁴⁰ az orosz obscsinát mint törzsökös orosz intézményt tüntette fel, mint különösen szláv sajátosságot.⁴¹ Az orosz viszonyoknak szentelt későbbi munkája is⁴² módfelett sematikusán vázolta a közösségi földbirtoklás orosz történeti vonatkozásait. Elismerte ugyan, hogy az orosz régiségek beszélnek a föld közösségi birtoklásáról, de azt mintegy állami tulajdonnak tüntette fel. Másrészt a birtokközösség történeti kérdéseit főként a tatárok adóztatásához, a hercegek „ekeadó”-rendjéhez, I. Péter fejadójához kapcsolta.⁴³ A. Haxthausen szemlélete ezért egyoldalú maradt.

A. Haxthausen kutatásai, valamint Európa és más földrészek népeinek életéből összegyűjtött leírások alapján már a XIX. század derekán kialakult egy álláspont az ősi közösségi földbirtoklás általános érvényéről minden népénél. A megállapítás azonban még mindig túlságosan hipotetikusnak tűnt, mert a leginkább ismert német falusi földközösség is számos pontján további vita tárgyát képezte.

A falusi földközösségek irodalmában hazája határát messze meghaladó jelentőségre tett szert L. Maurer kiterjedt forrásismerete, valamint igen termékeny kutatómunkája.⁴⁴ Kutatásai kiterjedtek a Caesar és Tacitus tudósításaira, és azokat kétségtelenül valóságos viszonyokat tükröző történelmi dokumentumoknak tartotta. Szemben G. Landau, G. Waitz, E. Arndt, K. Fr. Eichorn, Kemble azon álláspontjával, hogy Caesar csak a svéveket ismerte volna, G. L. Maurer azt a nézetet támogatta, hogy a tudósítások más germán népek életének az ismeretében is valóságos viszonyokat tükröznek. G. L. Maurer a század derekán egymást követően kiadott nagyjelentőségű munkáiban nemcsak hogy a Weistum-ok tömegével támasztotta alá a földközösségről alkotott tanítását, de külföldi analógiákra történő utalásaival a német Mark-közösség elméletét is megalapozta.⁴⁵ Az ősi közösségi tulajdonról szóló általánosan elfogadott tanítását a század olyan kiváló kutatói tették magukévá, mint O. Gierke, K. Lamprecht, R. Schröder stb. G. L. Maurer tudományos megalapozottsággal szállt szembe a magántulajdon történeti elsődlegességét hirdető mindenféle tanítással, és vitathatatlanul bebizonyította a kollektív földbirtoklás marad-

⁴⁰ *A. Haxthausen: Studien über die inneren Zustände des Volkslebens und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands.* Berlin. 1847.

⁴¹ *Л. И. Дембо: Земельные правоотношения в классово-антагонистическом обществе.* Ленинград. 1954. 46. l.

⁴² *A. Haxthausen: Die ländliche Verfassung Rußlands. Ihre Entwicklungen und ihre Feststellung in der Gesetzgebung von 1861.* Leipzig. 1866.

⁴³ *Ld. no. 38., 43., 50., 57—58. l.*

⁴⁴ *G. L. Maurer (1790—1877) idevágó kiemelkedőbb munkái: Über das Wesen des ältesten Adels der deutschen Stämme. Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München. 1854, Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. 1856, Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland. I—II. München. 1865—66, Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. I—IV. 1862—63.*

⁴⁵ *J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgesch. ... I. 30. l.*

ványainak fennállását a középkori paraszti társadalomban. A német társadalom korai történetén túlterjedőleg vizsgálatait kiterjesztette az angol korai letelepedés módjára is.⁴⁶ Igen nagy értéke még G. L. Maurer munkájának az, hogy történeti vizsgálódásait a szláv népek paraszti viszonyainak figyelembevételével folytatta.⁴⁷ A Koselev munkáján kívül nehéz figyelemmel kísérni, hogy milyen külső forrásokat ismert az orosz társadalmat illetően, de az orosz paraszti viszonyokra vonatkozó nagyon világos megállapításai azt mutatták, hogy arról megalapozott véleményt tudott alkotni. A közösségi rendet illető jelentős felfedezések leginkább vitatott problémáiban, így a nemesi előjogok eredetében is, igen jelentős munkával gazdagította a földközösségi irodalomhoz kapcsolódó kutatást.⁴⁸ Szembeszállt azokkal a kísérletekkel, amelyek a nemesi előjogok ősi eredetének bizonyításával kísérleteztek. Ebben a munkájában igen jelentős eredményekre jutott a régi germán Häuptling tisztségének tisztázásában. G. L. Maurer egészében véve igen jelentős munkásságáról megállapíthatjuk, hogy a század elején keletkezett „történeti iskola” misztikus „Volksgeist”-jének homályából a középkori társadalom történetére vonatkozó kutatásokat a bizonyított történelmi valóság talajára állította. Az általa egészen saját koráig megrajzolt földközösségi rend és annak maradványai többé nem mint a „népszellem” jogi alkotásai, hanem egy valóságos társadalmi fejlődés és annak maradványai jelentkeznek. Nem véletlenül írta K. Marx 1868-ban levelében Fr. Engelsnek: „Ad vocem Maurer: Könyvei rendkívül jelentősek. A szabad birodalmi városnak, az immunitást élvező földesuraknak, a közhatalomnak, a szabad parasztság és a jobbágyi függés közötti harcnak nemesak az őskora, hanem egész középkori fejlődése is egészen új megvilágításban jelenik meg nála.”⁴⁹

G. L. Maurer kutatásainak egyik legnagyobb érdeme, hogy a paraszti tulajdonközösség történeti helyének és eredetének vizsgálatán felül a földközösség bomlásának a kérdését is egész terjedelmében megkísérelte feltárni. Igen nagy figyelmet szentelt a hajdan szabad paraszti közösségek bomlásának a feudalizmus uralomrajutása idején, tehát a függőségbe jutás viszonyainak. Ezt a történelmi folyamatot a Karoling kortól, sőt a megelőző korban is, megvilágította. A korai falusi viszonyok bomlását, azaz a közösség tagjainak függésbejutását határozottan elválasztotta a termelő közösség; a jobbágyközösség további fennmaradásától. Ebben a tekintetben különösen az 1866-i „Dorfverfassung”-ja emelkedett különleges jelentőségre.⁵⁰ Maurer szembeszállt azokkal a korábban is divatozó téves nézetekkel, hogy a középkori faluszervezet a földesúri gazdaságnak valami fejlődési terméke.⁵¹ Az egész földközösség története körül folyó vita leglényegesebb kérdései közé tartozott G. L. Maurer ezen álláspontja is. A középkori termelés természeti és technikai feltételei közt az uradalmi gazdaság elsődlegességének álláspontja visszatérő vita tárgyát képezte többek között azért is, mert az írásos források zöme olyan függő közösségi viszonyokról tudósít, amelyekben a falutársak művelt földjeiket, de első-

⁴⁶ Idevonatkozó munkája Abhandlung über angelsächsische Markverfassung. Zeitschrift für deutsches Recht XVI. Band. Tübingen. 1856.

⁴⁷ G. L. Maurer: Geschichte der Dorfverfassung... Band I. 306. l.

⁴⁸ E témakört majd minden művében érinti.

⁴⁹ Marx—Engels: Briefwechsel. Dietz-Verlag, Berlin. IV. 40. l.

⁵⁰ G. L. Maurer: Geschichte der Dorfverfassung... II. 191., 193. és kk., 197., 206—217. l. A római jog bomlasztó hatását illetően: (recepció) a 221—222. és kk. l.

⁵¹ Uo. I. 15. és kk., II. 191. l.

sorban szántóikat családonként, udvaronként, a „füst” után, az érdemek szerint, az igavonók száma szerint stb. újrafelosztásos vagy véglegesen felosztott állapotban használták. A történeti kutatás a feudális viszonyok bomlásának korszakára vonatkoztatva — talán nem is helytelenül — a megmaradt erdőre, legelőkre stb.-re szorítkozó birtokközösségeket „tartozékoknak” tekintette. Az újabbkori állapotokra alkalmazható fogalom visszavetítése azonban a hajdan általános faluközösségre azt is jelentheti, hogy a birtokközösség csak része egy keletkezésében elsődleges uradalmi gazdaságnak. G. L. Maurer azonban megfordította a sorrendet: a „Markberechtigung” egyáltalán „keine blasse Servitut . . .”, hanem a Mark-közösség következménye.⁵² Ennek során tisztázta a Mark-jogosultságok rendjét és annak állapotát a feudális függés korszakában.⁵³

A közösség belső rendjét illetően, az igazgatást, a bíraskodást, a faluba történő be- és kilépést, a közösség belső elzárkózottságát illetően igen értékes megállapításokat tett. Munkái nyomán egyszerre előbukkant a földesuraság alá temetett falu tényleges élete, kifinomult történeti vizsgálódással elválasztva a falu belső viszonyait a földesúri függés kialakulása előtt és azt övetően.⁵⁴ A leginkább vitatott kérdésekkel kapcsolatban tárgyalta az immunitás szerepét a földesuraság keletkezésében és annak uralomrajutásával a jobbágyközösség, a függő közösség viszonyait. Nem lehetséges természetesen csak sommázva sem G. L. Maurer kutatásainak eredményeit ismertetni és megvonni a határt teljesen önálló megállapításai és azon ismeretei között, amelyek a korabeli történettudomány általános eredményeiből következtek. Munkájába történő ezen rövid bepillantás alapján is megállapíthatjuk azonban, hogy az 1848-as forradalmakat megelőző szellemi felemelkedéssel összefüggésben a középkori paraszti társadalom tanulmányozását illetően G. L. Maurer munkássága rendkívüli haladást jelentett. Amit J. Grimm a Weistum-okban felfedezett, azt „Deutsche Rechtsalterthümer”-jében még nem tudta a történeti realitás talajára állítani. Ez a feladat G. L. Maurernek és kortársainak jutott osztályrészül.

Ha Németországban először kísérelték meg a régi társadalom, a jogi viszonyok tendenciózus megvilágítását, úgy éppen Németországban, a „nagy Maurer” vetette meg az alapját a közösségi viszonyok feltárásának és jelentett határozott tiltakozást az ilyen irányzatok ellen.⁵⁵ Eredményei jelentős lépést jelentettek a tulajdonjog, a magántulajdon történeti fejlődésének tisztázásában. Az általa már tudományosan megalapozott irányzat lassan bebizonyította alapvető tételeit. G. L. Maurer és kortársai eredményeitől el nem szakítható Fr. Engels „Mark”-ja és a marxizmus klasszikusainak számos megállapításai a középkori parasztság történetére vonatkozóan.⁵⁶ Fr. Engels K. Marxhoz írott levelében, melyhez csatoltan küldte a „Mark” című tanulmányát, a tudományos szerénység példájaként mondja G. L. Maurer tudományos eredményeiről: „A középkori parasztságviszonyokról . . . itt kifejtett nézetet egészében

⁵² G. L. Maurer: Geschichte der Markenverfassung . . . 73., 77. l.

⁵³ Uo. 126—129., 153. l. stb., Dorfverfassung I. 304—305. l. stb.

⁵⁴ G. L. Maurer: Markenverfassung. 22—23. l., Geschichte der Fronhöfe . . . IV. 15—16., I. 284—286. l.

⁵⁵ М. М. Ковалевский: Общинное землевладение, причины, ход и последствия, его разложения. Москва. 1897. 3. l.

⁵⁶ Jellemzően állapítja meg ezt a kapcsolatot a polgári irodalom is. Ld.: Ernst Mayer: Germanische Geschlechtsverbände und das Problem der Feldgemeinschaft. Z. R. G. Germ. Abt. 1924. 32. l.

megdönthetetlennek tartom. Maurer munkájában elolvastam az idevágó részeket, és szinte minden állításomat megtalálom benne, és pedig adatokkal bizonyítva, mellette pedig az ellenkezőjét is, de vagy bizonyítékok nélkül vagy olyan időből véve, amelyről éppen nincsen szó.⁵⁷

Miközben Poroszország számára a napóleoni háborúk után a paraszti társadalom átalakításának kérdése felszínre került, egymást követően láttak napvilágot tudományos munkák a német parasztság történetének legkiemelkedőbb korszakáról, a parasztháború korából. Ez a megé. énkült érdeklődés a nagy parasztháború iránt természetesen a német nemzeti állam egységéért folyó küzdelem összefüggéseiben is állítható. Legnagyobb jelentőséggel az 1848-as forradalmak társadalmi problémái hatottak a polgári történetírásra, mely érdeklődésüket a parasztháború története iránt fokozta.⁵⁸ Így F. Fr. Oechsle és L. Ranke kutatásai a középkori paraszti társadalom történetének feltárásában igen jelentős eredményeket hoztak. Az 1848-as forradalmat megelőző szellemi felemelkedés azonban a polgári demokrata W. Zimmermann kezébe adta a tollat, hogy a paraszti történelem kiemelkedő küzdelmét a korának és a történeti valóságnak is leginkább megfelelő megvilágításba helyezze.⁵⁹ A középkori paraszti történetkutatásra ilyen körülmények között igen jelentős hatás volt, hogy az 1848-as forradalmak nagy társadalmi problémái fokozottan igényelték e kérdések vizsgálatát. A marxizmus klasszikusainak elméleti tisztánlátása ilyen nagy tudományos alapokra támaszkodhatott. Fr. Engels igen nagy elismeréssel nyilatkozott W. Zimmermann kutatásairól: „... a forradalmi ösztön, mely itt lépten-nyomon az elnyomott osztály ügyéért való kiállásra készíti, később a szélsőbal legjobb emberévé tette őt Frankfurtban”.⁶⁰ Munkája és eredményei jelentős kivételként váltak el az idealista német történelemszemlélet termékeitől. Müntzerben először ismerte fel az újkor demokratikus gondolkodóinak előfutárát.⁶¹

A nagy parasztháború történetének beható elemzése igen jelentős eredményekre vezetett a paraszti közösségek állapotának történeti vizsgálatában is. Ha a XIX. századeleji német történeti kutatók nagy része a történeti forrásokban oly szegény korai germán társadalom vizsgálatába merültek, úgy most a német parasztháború elemzése kevésbé félremagyarázható forrásokat tárt fel a parasztság közösségi jogaiért folyó évezredes harc bizonyosságaképpen.

A XIX. század — összefüggésben a nagy társadalmi forradalmak megoldandó feladataival — a történetkutatásban jelentős változásokat hozott, amelyek alapját képezték bizonyos vonatkozásban a marxizmus klasszikusai egyes alapvető tanításainak is a paraszti társadalom történetét illetően. A porosz burzsoáziának az egységes nemzeti állam megalkotása iránti fogékony-sága mély nyomokat hagyott a korabeli német történetiszemléletre. Fr. Engels kezében azonban a német nép „forradalmi hagyományai”, a nagy parasztháború a német paraszt olyan eszméinek megvilágítására szolgáltak, „amelyektől utódaik bizony gyakran visszarettennek”.⁶² Még Engel-Jánosi is „a német

⁵⁷ Fr. Engels levele Marxhoz. Briefwechscl. IV. Band. 691—692. 1.

⁵⁸ M. M. Szmirin: Münzer Tamás népi reformációja. Bpest. 1954. 12. 1.

⁵⁹ W. Zimmermann: Allgemeine Geschichte des großen Bauernkriegs. Stuttgart. 1840.

⁶⁰ Fr. Engels: Előszó a „Német parasztháború” 1870. és 1875. évi kiadásaihoz. 121—122. 1.

⁶¹ M. M. Szmirin: i. m. 555. 1.

⁶² Fr. Engels: Német parasztháború. 7. 1.

historizmus fejlődését” jellemezve megállapítja, hogy K. Marx, és ez vonatkozik Fr. Engels munkásságára is, „a XIX. század közepétől részt vett a német szellem légkörének kialakításában”.⁶³ Az a társadalmi harc, amelyet K. Marx és Fr. Engels a XIX. században folytattak, szükségképpen kapcsolatba hozta elméleti tevékenységüket nemcsak a korabeli tudományos irodalom számos vitatott kérdésével, de elsősorban a század megoldásra váró társadalmi problémáival. A tőkés termelési és társadalmi viszonyok behatolása előtt lépésről lépésre hátráló porosz feudalizmus a paraszti társadalom átalakítását illetően sem tudta radikális megoldásra elhatározni magát. A megoldatlan paraszti és nemzeti kérdés a történettudományok művelése területén, a tulajdonviszonyok vizsgálatában a régi kor történetének és intézményeinek a feltárása felé terelte a gondolkodókat. A forradalmi kor által kitermelt tudományos eredményekkel egyidejűleg az osztályok küzdelmének új szakasza kezdődött és a paraszti társadalom történetében elért eredményeket Marx és Engels formálta e harc eszközzévé.

A XIX. század igen jelentős eredményei a társadalomtudományok területén a kutatás olyan időben kiterjedt területét nyitották meg, amely a kutatókat rendkívül nehéz feladatok elé állította. A népek korai társadalmának vizsgálata felvetette a társadalom fejlődésének eredetét, a tulajdonviszonyok eredeti formájának vizsgálatát. A történetkutatás jelentős forrásokat fedezett fel az egyes népek korai állapotára vonatkozóan s a középkor társadalmának vizsgálata felé fordította a figyelmet. Iskolák, irányzatok, korábban megdönthetetlen nézetek semmisültek meg vagy bomlottak szét az újabb eredmények hatása alatt.

Amint az érintett kérdések felvetődése a század elején szoros kapcsolatban volt a német társadalom alapvető problémáinak megoldásával, úgy a század derekával az újabb eredmények méginkább összefonódtak a kor társadalmi kérdéseivel. A szerfelett kiterjedt és igen messzire nyúló következtetéseket magukban hordozó kérdések önmagukban is azt a veszélyt rejtették, hogy bizonytalan következtetésekre adnak alkalmat, de egyben arra is kötelezték a kutatókat, hogy a korai intézmények vizsgálata során más népek történeti analógiáira is figyelemmel legyenek. Az összehasonlító történetiszemlélet azonban olyan elengedhetetlen követelményeket igényel, mint pl. a vizsgált intézmény megjelenési formáinak részletes ismerete, az írott és íratlan források lehető legteljesebb összegyűjtése, legfőképpen pedig egy tudományosan megalapozott történetiszemlélet.

Az összehasonlító törekvés a megemlített kutatók majd mindegyikénél megtalálható, ha azt részletesen nem is fejtették ki idevonatkozó alapvető munkáikban. Mindenesetre kimutatható, hogy a leginkább eredményes kutatások egyben a szerzők korukban lehető legkiterjedtebb ismereteivel párosultak más népek hasonló intézményeit illetően. A kutatás jellege nagymértékben készítette a kutatókat a pozitivisták történeti vizsgálódásra, ami azonban soha sem tudott a maga tisztaságában jelentkezni. Az intézmények vizsgálata folyamán az eszmék fejlődésének folyamatát vizsgálták, az intézmények fejlődésének lélektani mozzanatait keresték és erősen háttérbe szorították a gazdasági tényezők jelentőségét. A feladatok megoldására a történeti kutatás mellett

⁶³ O. L. Vajnsztajn: A történettudomány történetével foglalkozó legújabb burzsoá irodalom. MTA. Tört. Tud. Int. Ért. VII. évf. 1—2. 176. l.

a nyelvészet, mitológia és néplélektan, valamint a bölcelet sorakoztak fel és csak a későbbiekben az etnográfia, archeológia stb.

A tudományos szocializmus megjelenésével azonban a polgári bölcelet lényeges hozzájárulást nem tudott felmutatni az elemző történettudomány számára. A jelenségeknek konkrét történeti vizsgálatát nem pótolhatta, nem helyettesíthette semmiféle történeti bölcelet és pusztá létével ellentmondást képezett, amikor elvonatkoztatott tételeit a történelemre akarta kényszeríteni. A jelenségeknek önmagukban történő vizsgálata és az eredmények összehasonlítása gyakorlati eredményekre vezethet, „de sohasem fogjuk azt elérni egy általános történelembölceleti elmélet egyetemes kulcsával, melynek legnagyobb erénye csak az, hogy történelemfeletti”.⁶⁴

Így az intézmények korai történetére vonatkozó összehasonlításban H. S. Maine munkája minden elvitathatatlan eredménye ellenére sem volt mentes a jogbölcelet káros hatásától. A legegyszerűbb, nagy történeti múlttal rendelkező intézményeket mint a művelt emberiség szükségleteihez „átszellemülés” útján alkalmazkodó jelenségeket szemlélte. Szerinte a tulajdon, a család, az örökösödés, a végrendelkezés, a szerződés, a büntetések rendje „lélektani” mozzanatok kölcsönhatásaképpen fejlődnek.⁶⁵

H. S. Maine szintén gyakorlati kapcsolatban volt hosszú ideig azokkal az intézményekkel, amelyeknek jogbölceleti vizsgálatában viszonylag eredményes kísérletet tett az összehasonlító módszer alkalmazására. Hosszú ideig vett részt az indiai angol igazságszolgáltatásban, ahol alkalmá volt szemlélni a régi falusi közösségi rend sokszor majdnem érintetlen viszonyait, majd Oxfordban, mint az összehasonlító jogtudomány tanára folytatta vizsgálódásait.⁶⁶ H. S. Maine a közösségek eredetét kutatva, helyesen ismerte fel, hogy a társadalom korai alapja nem az „egyén”, hanem az emberek egy nagyobb csoportja. Ebben a tekintetben helyes nézeteit azonban erősen befolyásolta az általa is vallott „patriarchális” elmélet. Különösen eltúlozta a görög-római társadalmak vizsgálatában a család jelentőségét és a nemzeti közösség viszonyaitól nem tudta megkülönböztetni.⁶⁷ A tulajdon történetét illetően mégis jelentős megállapításokat tett.

H. S. Maine munkássága, mint merész kísérlet az összehasonlításra, figyelemreméltó, annak ellenére, hogy a közösségi rend korai fejlődésében az osztályok küzdelmének felismeréséig nem jutott el és hogy a közösségi rend évezredek konzervativizmusából a történelem tespedő állapotát vélte általánosnak és a haladót pedig kivételnek. Ami H. S. Mainenek az összehasonlító módszer alkalmazása területén részben sikerült, azt az epigonok visszaélése az összehasonlító módszerrel kompromittálta és erős reakciót váltott ki.⁶⁸

H. S. Maine felismerte a kutatásai alapján levonható következtetések veszélyességét is. Benthammel szemben, aki a régi „jogképzelmeket” leérté-

⁶⁴ K. Marr: Az Otyeecsztv. Zap. Szerkesztőségéhez, 1877. Vál. Lev. Bpest 1950. 372. l.

⁶⁵ Pulszky Á.: Bevezetés H. S. Maine: A jog őskora c. 1875. évi magyar nyelvű kiadásához, XIX—XX. l.

⁶⁶ „Ancient Law” c., első idevágó munkája Londonban jelent meg 1861-ben. Később a falusi közösségekről írta: Village-Communities in the East and the West (London. 1890) c. munkáját.

⁶⁷ H. S. Maine: i. m. Bpest. 1875. 100., 103., 105., 109., „Village-Comm...” 18., 61. l. stb.

⁶⁸ Erre ld. C. Б. Веселовский: Феодальное землевладение в северо-восточной Руси. Том I. Москва. 1947. 12. l.

kelte, kimutatta, hogy az ilyen felfogás csak „tudatlanságot” árulhat el, de óva intett a régi „jogképzelmek” megörökítésétől is. Másrészt nyitva hagyta azt a kérdést, hogy a társadalom korai viszonyai, a közösségi rend és intézményei gátoltak-e egyes nemzeteket a fejlődésben vagy egyáltalán milyen szerepet tölthettek e abban.⁶⁹ Eredményei jelentősek voltak az indiai faluközösségi rend vizsgálatában, amelyeket gyakran messzire nyúló következtetések, távoli analógiák bizonyítására is felhasznált.⁷⁰ De az angol történelem kapcsolata a földközösség intézményével még távolról sem volt tisztázva. Ebben a tekintetben Ervin Nasse kutatásait tekinthetjük átütő jelentőségűnek.⁷¹

E. Nasse kutatásaiban támaszkodhatott G. L. Maurer egy korábbi tanulmányára.⁷² Az angol „village”-t minden ellenkező tanítással szemben G. L. Maurer is mint Mark-közösségi falut tekintette, de a letelepedést illetően a német közösségek módjától eltérő állapotokat feltételezett. E. Nasse előbb említett munkájának érdeme az angol falusi közösségek viszonyainak további tisztázása. A faluközösségi rend meglétét oly híven jelző jelenségek sorát mutatta ki az angol történelemben, így az elegeyesen fekvő szántók rendjét, a dülőrendszert, a bekerítés módját, a közös ugarlegelőt stb., melynek alapján könnyen kirajzolódott a középkori angol falu közösségi élete és tényleges termelési viszonyai. Mindez igen értékes összehasonlításra adott alkalmat azokkal a faluközösségi viszonyokkal, amelyeket mint dán, svéd, német stb. intézményeket forrásszerűen bebizonyítottak korábban.⁷³ E. Nasse kutatásait Közép- és Kelet-Angliára irányította és csak gyér adatokkal rendelkezett az északi és déli területeket illetően. Egyes területek pedig, így Wales is, teljesen kiestek figyeleméből. Az angol polgári társadalom minden előrehaladottsága ellenére a régi földközösségi viszonyok nagyon gyakori maradványait mutatta ki egészen a legújabb korig.⁷⁴ A grófsági összeírások alapján kimutatta a régi osztott szántók fennállását, ahol a szántóföldek elegeyesen⁷⁵ feküdtek és azokat a háromnyomásos gazdaságban hasznosították. A művelési kényszer keretében találta a közös parlagföldeket és a tarlómezőt. A kaszálók használatában, bár az egyéni használat volt általános, kimutatta a közösségi rend maradványait a kaszálást követő legelőközösség rendjében, mely ettől a pillanattól a közlegelőhöz tartozott.⁷⁶ Igen sok érdekes példát hozott fel arra, hogy a legközelebbi múltban is milyen maradványok találhatók az angol falusi viszonyokban. E. Nasse tudósít olyan jelenségről, hogy egyes vidékeken a szántóföldek elkerítetlenül, elegeyesen feküdtek és a maradványok egész sora élt a művelési kényszer megjelenési formáiban. Kimutatta a mezők osztatlan állapotának meglétét és azok általánosan más népeknél is bevett sajátos felosztási módját, újraosztást (rotation meadow). E. Nasse vizsgálódásait visszafelé haladva folytatta, mint-

⁶⁹ *H. S. Maine*: A jog őskora. 23., 64. l.

⁷⁰ *H. S. Maine*: „Village-Comm. . . .” 62., 103—106., 235., 261—266. l.

⁷¹ *E. Nasse*: Ueber die mittelalterliche Feldgemeinschaft und die Einhegungen des 16. Jhdts in England. Bonn. 1869.

⁷² *G. L. Maurer*: Abhandlung über angelsächsische Markverfassung. Zeitschrift für deutsches Recht. Bd. XVI. Tübingen. 1856.

⁷³ *E. Haccé*: О средневековом общинном землевладении и огораживании полей в Англии XVI века. Ярославль. 1878. 8., 15. l. Vö. *G. Hanssen*: i. m. I. 485—486. l. „Was er über die einzelnen Erscheinungen und Ausflüsse dieser Verfassung, wie die Gemengelage der Acker, den Flurzwang . . . vorbringt . . . wir finden lauter Analogien.”

⁷⁴ *E. Haccé*: О средневековом общинном землевладении . . . 114. l.

⁷⁵ *E. Haccé*: i. m. 3—4. l.

⁷⁶ Uo. 4., 14., 15., 21., 31., 60. l. Vö. *Hanssen*: i. m. I. 486—488. l.

egy szilárdabb bázist teremtve a korábbi viszonyokra vonatkozó álláspontjának, és ezek nyomán tért vissza az angolszász periódusba.

E. Nasse az angolszász forrásokra támaszkodva, valamint német és skandináv analógiák segítségével kimutatta a termelésben fennmaradt közösségi viszonyokat.⁷⁷ Hasonlóan bizonyította a közösségi rend fennállását az erdők, mezők, legelők és egyéb tartozékok tekintetében, de igen kevés adatot szolgáltatott a több falu közösségének, a nagy Mark-közösségnek a nyomaira.⁷⁸

E. Nasse kutatásai nyomán az uradalmi birtok fejlődésének merőben új megvilágítása jelentkezett. Szerinte az uradalmi birtok nem más, mint egy „tagosított gazdaság”, amely nyilvánvalóan a régi faluközösségen belül keletkezett. A közösségi földek elrablását illetően is igen értékes eredményekre jutott.⁷⁹ Ezt a folyamatot E. Nasse egészen a XVII—XVIII. századig nyomom követte. A sok körülmény között, amely Angliában a középkori parasztság eltűnéséhez vezetett, a parasztság erőszakos elnyomását hangsúlyozta.

E. Nasse kutatásai ilyen körülmények között lényeges előrehaladást jelentettek, annak ellenére, hogy vizsgálódása a német, skandináv analógiákon nem terjedt túl.

A tudományos elemzés ilyen eredményeinek a század második felében mind nagyobb jelentősége lett, nemcsak a történettudomány előrehaladása szempontjából, de a társadalmi harcokkal történő összefonódása következtében is. Európa nagy társadalmi problémáit az 1848-as forradalmak nem tudták megoldani, sőt a társadalmi harcok színtere jelentősen kibővült. Megjelentek a szocialista eszmék és páratlan gyorsasággal találták meg a kapcsolatot a kor tudományának legfrissebb eredményeivel. Helyesen ismerte fel Disraeli az új szocialista eszmék jelentőségét; — „még csak gyenge szellő, mely alig mozdítja a leveleket, de nemsokára féktelen orkán lesz . . .”⁸⁰ Az osztályok harcát a polgári tudomány képviselői is felismerték és keresték a lehetőséget a társadalmi ellentétek kibékítésére a fennálló rend fenntartása mellett. Ilyen összefüggésben született meg E. Laveleye belga közgazdász terjedelmes munkája is, amely ismét az összehasonlító módszer alkalmazásával a tulajdonviszonyok fejlődését és egykori állapotát a kontinens államainak behatóbb vizsgálatán kívül a távoli gyarmati népek társadalmára is kiterjesztette. E. Laveleye a Rómától kölcsönzött „tulajdon” legnagyobb korlátjának tekintette, hogy társadalmi harcokhoz vezet, miképpen Rómában is ahhoz vezetett,⁸¹ és művével a kiutat kereste ebből az állapotból. E. Laveleye, mint a híres Cobden-Klub tagja, a társadalom bajain aggodalmaskodó liberális burzsoázia hangját szólaltatta meg. A tulajdonviszonyok józan felmérése alapján a ki nem fejtett reformok vagy a diktátorhoz történő menekülés nagy kérdőjele látható szemléletében. „Az olyan demokrácia . . . , melyben két osztály, a gazdagoké és a szegényeké áll egymással szemben, az anarchián keresztül a despotizmus-

⁷⁷ *E. Hacce*: i. m. 19., 21., 23. l.

⁷⁸ „Nem lehet ilyen meggyőződéssel állítani, hogy Angliában voltak olyan kiterjedt Mark-közösségek, amelyek magukbafoglaltak volna néhány falut.” A nagy közösség nyomára mégis utalt a több falu közös legelőjével. Ld. *E. Hacce*: i. m. 33. l.

⁷⁹ Ld. uo. 38., 57. l. Számos példáját írja le a közösségi kötelékekből való kiszakadásnak és a kisajátításnak. 78—79., 90—91., 100., 115. l.

⁸⁰ *E. Laveleye*: Az első kiadás előszava „A tulajdon kezdetleges alakjai” c. munkájához. Bpest. 1897. LVI. l.

⁸¹ Uo. LXX. l.

hoz jut” — fejezi ki kora polgári társadalmának helyzetét.⁸² Ezt az egyetlen utat látták a napóleoni diktatúrába menekült francia polgári társadalom példáján.

E. Laveleye figyelmének középpontjában a tulajdon fejlődése állt. Szemben azokkal az elméletekkel, amelyek a római jog alapján az uratlan dolog elfoglalásával, Smith alapján a munkával, a természetjoggal vagy valamitől szerződéssel, a természet vagy a törvény követelményeivel próbálták igazolni a tulajdon keletkezését, E. Laveleye a kollektív tulajdon hajdan általános uralkodó voltát igyekezett kimutatni.⁸³ Ebben a vonatkozásban is nagyon érdekes szemléletet alakított ki, de következtetést abból levonni nem tudott.

A közösségi tulajdon és a közösségi rend általánosan elterjedt viszonyait igyekezett kimutatni, mint szükségképpen általános intézményét az emberi társadalom fejlődésének, és ezt a céját rendkívül szertelen vizsgálódással igyekezett megoldani. Vizsgálódásai a spanyol, olasz, ír, kelta, orosz, német, francia, dán stb. tulajdoni viszonyok leírásán kívül fokozott figyelmet szenteltek a keleti, főleg gyarmati viszonyok közt élő népek tulajdoni viszonyainak. A társadalom történetének általa felölelt hatalmas területe gyakran hibás következtetésekre kényszerítette. Így az orosz társadalom vizsgálatában megállapíthatóan I. F. Evers és A. Haxthausen munkáin kívül alig néhány lényeges munkát ismert, és hibásan, az orosz közösségeknek a jogi személy jellegét kölcsönözte,⁸⁴ sőt A. Haxthausennel abban is egyetértett, hogy az orosz „obscina” a „társadalmi béke nagy biztosítékát” hordja magában.

Igen érdekes E. Laveleye álláspontja a keleti, főleg gyarmati társadalmak közösségi rendjét illetően. E. Laveleye helyeselte a holland gyarmatosítók politikáját a bennszülött lakosság közösségi rendjével kapcsolatban, amikor különös elővigyázattal ügyeltek a gyarmati adóztatásban is jól bevált közösségi kötelek fenntartására.⁸⁵ E. Laveleye egész elméleti konstrukciója ebben fejezte ki leginkább osztályközlátját.

Nagyrészt J. Grimm, G. L. Maurer, Fr. Thudichum, O. Gierke alapján tárgyalta a germán falusi közösségek történetének néhány kérdését. A korai germán viszonyoktól kezdve közösségi rend késői maradványait is vázlatosan ismertette, kiterjeszkedve Dél-Németország, Svájc középkori közösségi rendjének tárgyalására. Természetesen a már feltárt történeti forrásoknak csak a töredékét tudta értékesíteni és azt is teljesen egyoldalúan a tulajdonközösség általánosságának bizonyítására igyekezett felhasználni. Idealizálta a svájci köztársaság rendjét, melynek alapjait a hajdan általános közösségi viszonyokra vezette vissza.⁸⁶

E. Laveleye munkássága középpontjában a tulajdonközösség rendjének, mint általános történeti jelenségnek a kimutatása volt. Ebben a tekintetben különösen a nem marxista szocialista irányzatok E. Laveleye megállapításaira gyakran hivatkoztak, és a korabeli polgári irodalomban is nagy feltűnést keltettek. Feldolgozása azonban sok olyan történeti hibát hordozott magában, melyek következtében tudományosan bizonyított történeti tények is gyakran hitelüket veszítették. Denmann Ross, Fustel de Coulanges és mások nagy figyel-

⁸² Uo. LXXI. 1.

⁸³ Uo. II. 297., 297—298., 301—302, 306., 308., 290. 1.

⁸⁴ Uo. I. 10—13. 1.

⁸⁵ Uo. I. 66. 1.

⁸⁶ Uo. 160., 181. 1.

met szenteltek megállapításainak, mert hiányos bizonyítása nagyon alkalmasnak látszott a hajdan általános tulajdonközösség tagadására. Mindezekon túl ténylegesen a tulajdonközösség általános történeti életének bizonyítása nem vezetett el nála a tulajdonközösség eltűné-ének feltárásához.⁸⁷

E. Laveleye nem volt történész és eredményeinek hiányosságaiért természetesen általában nem marasztalható el, csupán szemléletes pé.dája lehet annak, hogy a középkor paraszti társadalmának története nem tisztázódik azáltal, ha rendkívül szerteágazó epizódjaiból nagyon is korlátok közé zárt általánosításokat von le a tudomány.

Kevésbé ismert, de lényegesen jelentősebb volt az ugyancsak közigazdász A. Miaskowski német kutató munkássága. Agrárpolitikai tevékenysége hozta kapcsolatba a parasztság történeti vizsgálatával. Figyelme a „havasi gazdaság” (Alpwirtschaft) sajátos történeti formája, a svájci „Allmend” felé fordult. Két jelentős munkája⁸⁸ 1878—79-ben jelent meg. Ezekben felfigyelt arra a körülményre, hogy az Alp-ok csak a legkritkább esetben találhatók az egyesek magántulajdonában, azaz a birtoklás itt a közösségi viszonyokból nagyon sokat megörzött egészen az újabb korig.⁸⁹

A. Miaskowski kutatásainak értékét különösen az adta, hogy eredeti forrásokat használt fel, városi jogokat, faluszabályzatokat, bírósági döntéseket, törvényes rendelkezéseket. Ismerte a svájci irodalmat, valamint a községi hivatalnokok nagyszámú levéltári anyagát. Svájci földközösségi viszonyait a XIII—XIV. századtól kísérte figyelemmel, és azok részletes leírása folytán kimutatta azonos voltukat más német vidékeken előforduló közösségi intézményekkel. Részletesen elemezte a közösségek megjelenési formáját az Alpok völgyeiben, figyelembe véve elsősorban a korábbi századok történetét. Vizsgálódásainak másik jelentős részét pedig az utóbbi évszázadok változásai kötötték le, melyek során a régi agrárrendszer felbomlása következett be. A közösségeken belüli rétegződésnek, a belső bomlás folyamatának alapvető jelentőséget tulajdonított és a csak házbirtokosok és teljesjogú tagok harcára vonatkozóan igen értékes eredményekre jutott.⁹⁰ Tisztázta a csak házbirtokosok helyzetét és a korlátozott közösségi jogban való részesedésüket. A szántóföldek elkerítésének kialakulásában is azonos jelenségeket fedezett fel svájci és más német területeken. A kantonok törvényhozásában kísérte nyomon a közösség maradványainak megszüntetését, amelyek a felosztást, a szántók elkerítését, az ugarlegelő megszüntetését írták elő.⁹¹

Az Alpokban uralkodó közösségi rend megértése szempontjából igen jelentős volt az a forráskutatás, amelyet A. Miaskowski a XV—XVI. századi „Alpbrief”-ek feldolgozásával végzett el.⁹² G. Hanssen későbbi, oly kitűnő leírásai számára rendkívül jelentős volt A. Miaskowski eredeti forráskutatása.

Az Allmend értelmezése területén G. Hanssen hibásnak találta A. Miaskowski megállapítását, mely szerint az Allmend csak a régi, fel nem osztott

⁸⁷ M. M. Ковалевский: Общинное землевание... 3. l.

⁸⁸ A. Miaskowski: Die Verfassung der Land-, Alpen- und Forstwirtschaft der deutschen Schweiz, in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom XIII. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Basel. 1878 és Die schweizerische Allmend. Leipzig. 1879-es kiadása.

⁸⁹ A. Miaskowski: Die Verfassung ... 7., 51—52., 57., 58. l.

⁹⁰ Uo. 9—11., 15—17., 22. l.

⁹¹ Ilyen kanton-törvények különösen a XIX. század elején szaporodtak meg, de a régi intézményből eredő bonyodalmas földviszonyok rendezése még a század hetvenes éveiben is folyt. Különösen sok bonyodalmat okozott a „Zelg” földek összevonása.

⁹² A. Miaskowski: i. m. 41., 63. lapon a szerző is utal az ilyen források értékére.

Gemeinmark maradványát foglalta magában, és vele szemben hangsúlyozta, hogy még a reformáció előtt az Allmend-részek magánhasználata jelentéktelen volt. Ilyen értelemben helytállóbbnak tűnik az, hogy eredetileg minden föld Allmend volt.⁹³ Továbbá az Allmend magánhasználata szempontjából az állattulajdon jelentőségét sem lehet figyelmen kívül hagyni, mely — mint az Allmend magánhasználatának sajátos módja — a vagyonosabbak kezében korábban megindította az Allmend közösségi birtoklásának bomlási folyamatát.

A. Miaskowski megállapításával, hogy a svájci faluközösség hatáskörét illetően kiterjedtebb volt, mint amit a német Dorfwillkür-ök tükröztek, G. Hanssen is egyetértett. A. Miaskowski eredményei értékesek voltak, amennyiben a közösségi viszonyokat egyik leghosszabb ideig megőrző sajátos gazdaságot mutatták be. A. Miaskowski helyesen ismerte fel, hogy a használati jogosultságok ősi rendjében az egyenlőségek akkor kezdődtek meg, amikor a jogosultságokat a magánhasználatban levő birtok után számították, amitől kezdve a jogosultságok felosztása a vagyonosok javára történt.

A közösségeken belüli harc jellemző formáját, jómódúak és a szegények közti harcot rajzolta meg.⁹⁴ A. Miaskowski felismerte a belső bomlás folyamatában megjelenő birtoktalan, a közösségi jogosultságoktól megfosztott rétegek társadalmi harcát a közösséget kisajátító tehetős tagok ellen. A hegyvidékeken lassabban, de mind előbbrehaladó bomlás rajzolódott ki munkája nyomán, egészen addig, amíg az „Allmend” nagy része a bérlők kezébe nem jutott. Világosan látta, hogy a közösségek végső felbomlását a polgárosodó társadalom viszonyainak megjelenése okozta, hogy a „konkurrencia és az individualizmus” behatolt az Alpok társadalmába és a közösségi rend maradványainak feltételeit szétzúzta.⁹⁵

A. Miaskowski kutatása ismét azt bizonyította, hogy a paraszti társadalom története csak a történeti források beható vizsgálata után engedheti meg maradandó értékű következtetések levonását. Eredményei annál is inkább értékesek, mert a falusi közösségek történetének leginkább sajátos területét ragadta meg az eredeti forráskutatás eszközeivel.

Nyugodtan lehet állítani, hogy a XIX. század dereka és a következő évtizedek igen termékeny talajt teremtettek a középkori parasztság társadalmi viszonyainak feltárására és a falusi földközösségek történetének forrásai, különösen az európai népek történetéből nagy számmal kerültek felszínre. Az idevonatkozó historiografia sommázott tárgyalásából is kiderül azonban, hogy falusi közösségek történeti vizsgálata hiányos maradt volna a szláv népek falusi társadalmának ismerete nélkül, mely folytonos kapcsolatban volt az európai társadalom fejlődésével.

A XIX. század azonban a szláv népek történetének kutatásában is nagy változásokat hozott. Míg a nyugat-európai történetkutatás a falusi közösség társadalmának vizsgálatában a hajdan általános intézmény sokszor nehezen felismerhető maradványaiból tudott kiindulni, ugyanakkor az orosz társadalom, bár szintén csak maradványait, de könnyen felismerhető és általánosan meglevő, erősen szervezett formáit őrizte meg a falusi közösségeknek. Minden szilárdsága ellenére az orosz földközösségben is a múlté volt már az obszesinán belüli egyenlőség. Mégis az európai társadalom fejlődésében talán sehol nem

⁹³ G. Hanssen: i. m. 546—548. l.

⁹⁴ A. Miaskowski: i. m. 10—14., 21. l. stb.

⁹⁵ Uo. 64. l.

maradtak fenn olyan sokáig a kapitalizmust megelőző társadalmi formák régi maradványai, mint Oroszországban.⁹⁶ Itt a közösségi viszonyok még szilárd maradványai állami elismerést nyertek és a XVIII—XIX. század — a valóságban is szemlélhető — végleges felbomlásuk történetének korát hozta. Éppen ezért az orosz földközösség különös érdeklődésre tarthatott számot, annál is inkább, mert a nyugat-európai társadalom a közösségi rend pusztulásának történeti forrásaiban nemcsak szegényebbnek tűnik, de időben is jelentősen maga mögött hagyta az intézmény végleges felbomlásának korát. Az orosz falusi közösség története minden sajátossága ellenére alapvető formájában hasonló törvényszerűségeket mutatott, és annak felbomlása éles megvilágításba helyezte a nyugaton sem ismeretlen bomlási folyamatot.

Az idevágó történeti irodalom szelvényében hivatkozott Nagy Péter „fejadójára”, mint a közösségi rend létrehozójára, pedig ez csak egy láncszeme volt a közösségi viszonyok és az állam kapcsolatának a XVIII. századtól. A törvényhozás sorából nem szükséges mást megemlíteni, mint hogy az 1765. évi szeptember 19-i manifesztum a földek felmérésénél alapulvül a falu, a település szerinti felmérést és nem a birtokosok szerintit ismerte el.⁹⁷ Amint a nagy francia forradalom az ősi közösségi rend alapsejtjét tette államberendezkedésének legalsó egységévé, úgy a nagy társadalmi átalakulások előtt álló orosz államszervezet sem tudta nélkülözni az ősi területi egységet. Amidőn a harmincas években az „állami” parasztok földjei az „Állami Birtokok Minisztériuma” („Minisztersztva goszudarsztvennih immucsesztv”) alá kerültek, az intézmény belső életében csak lényegtelen változtatások történtek. Ismeretes továbbá, hogy az 1861-es reform is a megváltás érdekében igyekezett fenntartani a közösség szervezetét. A történelmi fejlődés azonban Oroszország számára is elkerülhetetlenné tette a közvetlen termelő kisajátítását, ha tőkés nemzet akart lenni. Az orosz társadalom is „ugyanazoknak a kérlelhetetlen törvényeknek az uralma alá került, mint a többi közönséges nemzet”.⁹⁸ Lenin ezt a történelmi valóságot később tudományosan bizonyította az orosz társadalom elemzésében.

Az orosz feudális állam már a XVIII. században élenk érdeklődést mutatott a birodalom legkülönbözőbb népeinek élete iránt. Így születtek az első leírások a koraabeli társadalmi viszonyokról. Az ilyen, korábban már említett leírások azonban nem a tudományos vizsgálódást szolgálták, hanem a terjeszkedő állam politikai céljainak voltak alávetve. A paraszti társadalom, közelebbről a falusi közösségi rend történetének vizsgálatát Oroszországban is a társadalom alapvető megváltozásának a kora hozta felszínre és állította a tudományos érdeklődés középpontjába.

A napóleoni háborúk folyamán Európában járt liberális nemesség képviselői ismerték fel először az orosz társadalom belső tarthatatlanságát és a paraszti társadalom megoldásra váró feladatait. Érdekelve voltak a reformok megvalósításában, amely az ország kapitalista fejlődésének nyitott volna utat. Ezért a liberálisok engedményekre törekedtek.⁹⁹ A dekabrista nemesi forradalmárok elképzelése az alkotmányos átalakulásra már nem tudott kitérni a parasztság kérdése elől. P. I. Pesztyel tervezete, a „Ruszkaja Pravda”,¹⁰⁰

⁹⁶ M. Kowalewski: Die ökonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaftsform. Berlin. 1914. Bd. VII. Előszó VI. l.

⁹⁷ Л. И. Дембо: i. m. 201. l.

⁹⁸ K. Marx az „Отчужденности Записки” szerkesztőségének. Vál. Lev. 371. l.

⁹⁹ E. Морозов: Крестьянская реформа 1861 г. Москва. 1937. 89. l.

¹⁰⁰ С. В. Юшков: История государства и права СССР. Часть 1. Москва. 1950. 20. l.

a parasztság földdel együtt történő felszabadítását tervezte. A nemesi forradalmárok elbukása után a gondolkodók figyelmét a lengyel forradalom (1830) keltette fel ismét, hogy az orosz társadalom sorsáról gondolkodjanak. Az elbukott liberális nemesség kereste a kiutat a gazdasági és a politikai zsákutcából, de a néptől mindinkább elszakadt, mert annak történelemformáló szerepét nem volt hajlandó elismerni. A liberális burzsoázia is visszarettent a paraszti mozgalmak növekedésétől és a negyvenes évektől fellépő „zapadnyikok” irányzata már a cárizmus egyetértésével csak mérsékelt liberális reformokat óhajtott.¹⁰¹ Fő teoretikusuknak számított K. D. Kavelin.¹⁰² A nagyorosz sovinizmussal mélyen átitatott szlavofilság az orosz „mir” rendjében helytelenül az orosz nagyság zálogát látta. Hitték, hogy a nyugat társadalmi harcokra vezető pauperizmusát el lehet kerülni a régi közösségi rend fenntartásával.¹⁰³ Nem véletlen, hogy a konzervatív A. Haxthausen porosz kormányhivatalnok idevonatkozó munkája nagy ismeretségnak örvendett körökben. A „szlavofil”-ek „obszina” elmélete ténylegesen csak kifejezője volt a liberális burzsoázia reakciójának, szemben a parasztmozgalmakkal és az európai proletariátus osztályharcával. A társadalmi harcok színterévé vált Nyugattal szemben eszményítették a változatlan ősi intézményeken nyugvó cári Oroszországot. K. Akszakov, Koszelev, Cserkaszki herceg, Szamarin stb. az obszinát mint a szláv faj ősi intézményét dicsőítették. A faluközösséget mint ősidők óta fennálló intézményt tekintették és a jövő alapját látták benne.¹⁰⁴ A szélteben elterjedt szlavofil elméleteket nyugat felé A. Haxthausen közvetítette és ennek nyomán az orosz falusi földközösség felfedezőjének tekintették.¹⁰⁵ Valójában pedig a XIX. század derekán a már korábban is megtalálható első kísérletek után széles irodalmi polémia keletkezett Oroszországban a közösségi rend történetét illetően. A társadalmi kérdésekkel összefonódott irodalmi irányzatok a falusi földközösség történetét nagyon is vitatható talajra helyezték. A faluközösség ősi intézményének kimutatásával K. Akszakov és követői egy megingathatatlan állapotot igyekeztek bemutatni, mely szerintük hivatva lett volna a kapitalizmusnak a faluba történő behatolását megakadályozni. A sajátos orosz fejlődés hangsúlyozása, az orosz parasztság régebbi történetének idealizálása egy politikai irányzat igazolásául szolgált, és sok tekintetben hamis talajra vitte az orosz parasztság történetének tudományos vizsgálatát.¹⁰⁶

Ebben a vonatkozásban meg kell említeni azt, hogy az orosz történetkutatásban is megtalálható az a törekvés, hogy a jobbagyság korai történetét idillikus állapotoknak tüntessék fel. Ez a tendencia még a szlavofilek előtt mint a cári történetírás tipikus irányzata jelent meg. A nemesi társadalom védelmét jelentette és a XIX. század elején N. M. Karamzin és mások képviselték. O. Turcsinovics pétervári történész pl. azt írta, hogy „mi mindenestre kételkedünk a közösségi birtoklásnak még a lehetőségében is...”¹⁰⁷

A XIX. század derekán, összefüggésben azzal, hogy az orosz társadalom megérett a változásokra, kiterjedt történeti vizsgálatok keletkeztek,

¹⁰¹ H. Пуримова: Исторические взгляды А. И. Герцена. Москва. 1956. 12—15. 1.

¹⁰² Idevágó nézetét tartalmazza: Взгляд на юридический быт древней Руси. 1847.

¹⁰³ С. В. Юшков: История государства и права... 21. 1.

¹⁰⁴ Греков: Az orosz parasztság... I. 72. 1.

¹⁰⁵ H. S. Maine: A jog őskora. 216. 1.

¹⁰⁶ Рамутат М. М. Ковалевский: Общинное землевладение... 1—2. 1.

¹⁰⁷ О. Турчинович: О поземельной собственности и наследстве в древней Руси. С.-Петербург. 1853. 21. 1.

melynek központi problémája lett a paraszti obscsina keletkezése, története és jövője. A falusi földközösség egyszerre az orosz történetkutatás legbonyolultabb kérdése lett.

Az orosz történetkutatás is a meglévő állapotokból indult ki. A XIX. században is gyakran megtalálható orosz falusi földközösség leginkább szembe-tűnő jelensége volt az időnként visszatérő újrafelosztás, melyben mindenkinek számos parcellából álló részt biztosítottak. Ennek megfelelően a történetkutatás figyelmét az újrafelosztás jelensége és annak a korábbi viszonyokba történő visszavetítése, a felosztás módja ragadta meg elsősorban. Miközben az első tudományos igényű történetkutatási irányzat az ősi orosz intézmények felé fordult, éppen a tárgyalt jelenségek korábbi állapotának bizonyítása vált szükségessé. Ez a körülmény a történeti források vizsgálatát követelte meg és a kutatás minden irányzatossága ellenére nem mondható eredménytelennek.

I. D. Beljajev történész, aki sok tekintetben a szlavofil tanítások híve volt, már az ötvenes években igyekezett kimutatni, hogy a falusi közösség rendje, mint ősi orosz intézmény, az ősi vérközösségből keletkezett.¹⁰⁸ A vérközösségből származtatott közösséget mindazokkal a jellemző sajátosságokkal felruházta, amelyek a késő középkori forrásokban találhatóak: így a közrend fenntartása, a föld feletti rendelkezés, a földek felosztása tagjai szükségletei szerint, vámszedés stb. I. D. Beljajevnak a „Russzkaja Besszeda”-ban megjelent nézeteihez Sz. M. Szolovjov is csatlakozott,¹⁰⁹ és azt a nézetet vallotta, hogy a föld felosztásának a rendje megtalálható a korai viszonyok között. Már ezeknél a szerzőknél megtalálhatjuk a földek bőségének problémáját, mely a kifejtett nézetekkel együtt a szlávok társadalmát túlhaladó vita tárgya lett.

I. D. Beljajev az orosz parasztság röghözkötése előtti állapotokat vizsgálva,¹¹⁰ számos oklevél tanúsága szerint olyan viszonyokat talált, melyekben a parasztok rendelkeztek földjeikkel s függő helyzetük csak abban jelentkezett, hogy a földek művelésének kötelezettsége terhelte őket és minimális szolgáltatással tartoztak uraiknak, a monostoroknak. A „Jurjev napi” költözési korlátozást sem tartotta összeférhetetlennek a paraszti szabadság feltételezésével. Ilyen módon a XVI. századot megelőzően a források tanúsága szerint a szirota, ljugyi, szerebrenniki, rjadovijje ljugyi, iszpolovniki, valamint izornyiki, ogorodnyiki, kocsetnyiki, rolejnyije zakupi stb. a szabad paraszti társadalom rétegeit jelölték, akiknek a viszonyait erősen idealizált formában mutatja be. J. D. Beljajev az obscsina parasztság birtoklási viszonyát mint ideiglenes birtoklást hangsúlyozta.¹¹¹ A XIII. századi oklevelekben idegen földön telepedett, azaz függőségbe jutott parasztok¹¹² helyzetét nagyrészt szabad paraszti viszonyoknak tekintette és nem tudta megmagyarázni azt, hogy mi kényszerítette ezeket az idegen földön történő letelepedésre. I. D. Beljajev ebben a vonatkozásban meghaladott nézeteket vallott, annak ellenére, hogy forráskutatása igen értékes adatokat hozott felszínre.

¹⁰⁸ J. Kulischer: Russische Wirtschaftsgeschichte. Jena. 1925. 239. l.

¹⁰⁹ С. М. Соловьев: Спор о сельской общине. Русс. Бесс. 1856.

¹¹⁰ И. Д. Беляев: Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе. 1860.

¹¹¹ Уо. 6—10. l. Vö. B. D. Grekov: Az orosz parasztság... I. 13. l.

¹¹² A pszkovói bírósági iratokban izornyik-ek, paharej-ek, ogorodnyik-ok, kocsetnyik-ok stb.

A letelepedett közösség, obscsina, gyakran idegen földön is előfordult az általa vizsgált forrásokban, amikor is a közösség alapvető jellegének fennmaradását helyesen ismerte fel. Az obscsina, mint az áttelepülés folyamán, úgy a birtokosi földre történő megtelepedéssel sem változtatta belső rendjét, azaz birtokosi földön is a parasztok obscsinát alkottak.¹¹³ I. D. Beljajev a paraszti faluközösség alapjának nem annyira a birtokközösséget tartotta, mint inkább a parasztok egymásközi viszonyát. I. D. Beljajev álláspontja ebben a vonatkozásban nehezen érthető, mivel egyidejűleg azt is felismerte, hogy a paraszt a korábbi forrásokban el sem képzelhető a föld nélkül. A parasztot „po zemle” számították egyik vagy másik obscsinához, ugyanakkor azt emelte ki, hogy a parasztok egymáshoz való viszonyukban alkottak obscsinát.¹¹⁴ Szemléletére zavarólag hatott az a körülmény, hogy a források szerint bojár vagy monostor is szerezhetett földeket azáltal, hogy valamely obscsina tagja volt. Sem a tulajdonközösség jelentőségét, sem az obscsinán belüli bomlás folyamatát nem tudta felismerni.

I. D. Beljajev a közösség belső életére fektette a hangsúlyt és annak szilárd, „demokratikus” rendjét építette fel. Az általa leírt szervezet jogi, sőt gyakran igazgatási egységet jelent, melynek élén a választott sztaroszta, a szot-szkil sztaroszt és mások álltak. A közös vonások mellett számos formáját ismerte fel az intézménynek, többek közt az obscsina-vołosztyot is, és számos oklevéllel igyekezett bizonyítani a XIII. századtól a birtokosi földön szilárdan fennmaradt közösségi viszonyokat.¹¹⁵

A szlavofil elméleteknek megfelelően az obscsina rendjét törzsökös orosz intézménynek tekintette és annak törvényes elismerését, az állam által történő támogatását egészen az 1497. évi Szugyebnyikig vezette vissza.¹¹⁶ Abban természetesen a szlavofileknek és I. D. Beljajevnek is igaza volt, hogy a XI. századdal megjelenő birtokosi privilégiumok nem voltak képesek megsemmisíteni a paraszti obscsina rendjét, annak ellenére, hogy a parasztok felett a bíráskodási jogot is gyakran megszerezték. De a termelés jellegének megfelelően a szükségképpen termelési egység megsemmisítése nem volt célja a birtokosi bíráskodásnak, mint ahogy a helytartói bíráskodás sem eredményezte azt. Sőt azt, hogy az állami és az immunitáson alapuló bíráskodás éppen a közösségre támaszkodott és felhasználta továbbra is, a kutatás még nem ismerte fel annak ellenére, hogy az „ősi” intézmény folyamatosságának kimutatása érdekében I. D. Beljajev is utalt az olyan jelenségekre, amikor a földbirtokosok az obscsina segítségét kérik a parasztokkal kapcsolatos ügyeik elintézésében.¹¹⁷ I. D. Beljajev felfogásából azonban egyáltalán nem lehet azt következtetni, hogy tehát a XIX. század közösségei és a régebbi korok közösségei közt „minden különbség eltűnt”, hogy semmiféle fejlődés a közösségi szervezet történetében nem ment végbe.¹¹⁸

Alekszej Mihajlovics cáur Ulozensyie-jét követő időkben igyekezett ugyan kimutatni, hogy a közösségi rend nem bomlott fel, sőt ahol a közösség elég erős

¹¹³ И. Д. Беляев: i. m. 27—28. 1.

¹¹⁴ Уо. 31., 37. 1.

¹¹⁵ Уо. 40. 1.

¹¹⁶ A Szugyebnyik ugyanis azt követelte a helytartótól, hogy bíráskodásuk alkalmával a dvorkije sztarosztik és a luessije ljugyik feltétlenül legyenek jelen. Уо. 56. 1.

¹¹⁷ Уо. 63. 1. 1555-ben Priszcekoj voloszty parasztjaihoz a birtokos monostor a sztaroszta és a szot-szkij segítségével fordult.

¹¹⁸ Miként azt J. Kulischer: Russische Wirtschaftsgesch. . . . 239. 1. állítja.

volt ahhoz, — hosszú időre kizárta a földesúri hatalomnak az obszesinától független gyakorlását, de nem állította azt sem, hogy a közösségi jogok nem szenvedtek volna csorbát, sőt a közösségi viszonyok legnagyobb sérelmét is megemlíti: a parasztok föld nélkül történő eladásának a lehetőségét.¹¹⁹ A földesurak és a kormányzati szervek megsemmisítették a közösségi jogokat, a földbirtokosi hatalom erős fejlődésnek indult és minden lehető alkalmat megragadott arra, hogy megsemmisítse a régi paraszti jogokat. A közösséget a birtokosok rendelkezéseinek alávetették és intézőik gyakran megsemmisítették a „mir” ítéleteit.¹²⁰ A közösségi jogok pusztulását egészen addig vezeti el, amikor az 1741. évi rendelkezések a parasztokat az alattvalói hűségeskü köréből is kizárták és ezzel az orosz társadalom tagjainak sem ismerték el.

A szlavofilek és I. D. Beljajev kutatásainak eredményei sok téves nézetnek váltak alapjává, így a jobbágyviszonyok idealizálásának a közösségi rendben, a sajátos szláv intézmények egyoldalú beállításának stb. A forráskutatás eredményeit nagyrészt lerontotta a belőle levont történetietlen következtetés. Maradandó csupán a falusi közösségi rend létezésének nyomkövetése marad, amire később is támaszkodtak és annak XV—XVII. századi történeti fejlődését M. F. Vlagyimirszkij-Budanov fejtette ki.¹²¹ I. D. Beljajev nézeteit korában is hevesen vitatták, különösen tagadták a földek újrafelosztásának meglétét a régebbi időkben. Mivel a korabeli irodalom az obscsina feladatai között túlzott jelentőséget tulajdonított az újrafelosztásnak, ezért annak tagadása a régebbi idők történetében egyúttal a közösségi rend fennállásának tagadását jelentette. Így keletkeztek olyan álláspontok, hogy az orosz falusi földközösség teljesen újkori intézmény, hogy annak keletkezése a jobbágyság röghözkötésével volt összekapcsolva. Marx is figyelemmel kísérte ezeket az irodalmi vitákat és Schedo-Ferroti írásával kapcsolatosan megjegyezte, hogy téves az a feltevés, hogy „az orosz falusi közösség csak annak következtében keletkezett, hogy a parasztoknak tilos volt otthagyni a földjeiket” és kiemelte, hogy az orosz közösség lényeges tartalmi jegyei azonosak az indiai és germán közösségekével.¹²² A későbbiekben F. I. Leontovics kísérletezett még a szlavofil elméletek felújításával,¹²³ de kevesebb sikerrel és az egész elméleti konstrukció rövidesen tarthatatlannak bizonyult.¹²⁴

A liberális zapadnyikok irányzatát is egyidejűleg erősen foglalkoztatták az orosz társadalom történelmileg megérlelt problémái. Eredetileg közéjük tartozott A. I. Hercen és V. G. Bjelinszkij is,¹²⁵ és a negyvenes évektől megújult harc választotta ki a forradalmi demokraták csoportját, akik az orosz társadalomkritika területén lényeges előrehaladást tettek. Végleges elszakadásuk azonban csak a hatvanas években történt meg, különösen a fokozódó paraszti

¹¹⁹ «... в ущерб крестьянской самостоятельности была продажа крестьян без земли...» И. Д. Беляев, 166—168. 1.

¹²⁰ Уо. 233—234. 1.

¹²¹ М. Ф. Владимирский-Буданов: Обзор истории русского права. Киев. 1886. 195—197. 1.

¹²² K. Marx levele Fr. Engelsnek, 1868. Vál. Lev. 252. 1. Vö. K. Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bpest. 1953. 30—31. 1.

¹²³ Ф. И. Леонтович: О значении верви по Русской Правде и Плоицкому Статуту. 1867., Уо.: Задружно-общинный характер быта древней России. 1874.

¹²⁴ F. I. Leontovics az Evers—Szlofjov-féle „nemzetiségi teóriát” egyesíteni kívánta a „zadrugaelméletben”. Ld. М. Ф. Владимирский-Буданов: Обзор истории... 3. 1.

¹²⁵ A Hercen és Ogarjov irányítása alatt álló „Kolokol” programjában is közel állt a liberálisokhoz. Vö. F. Мороховец: Крестьянская реформа... 91. 1.

mozgalmak hatása alatt.¹²⁶ A forradalmi demokraták a falusi földközösségek történeti forrásaiból a jövőre vonatkozó következtetéseket is igyekeztek levonni. A. I. Hercen maga sem volt mentes a régi Oroszország idealizálásától. Történeti nézeteit különösen a szlavofilekkel és a kormányzattal folyó vitáiban fejtette ki. A. I. Hercen a zapadnyikokkal szemben hangsúlyozta, hogy nem lemásolni kell Oroszországnak Nyugatot, hanem a szocializmust kifejleszteni az obscsina segítségével. A. I. Hercen helytelenül a szocializmus alapját látta az obscsinában. Azt remélte, hogy Oroszország elkerülheti a kapitalizmust és a jobbágság felszámolásával egyidejűleg a közösségek útján a szocializmushoz juthat el. V. I. Lenin A. I. Hercen hibáit azzal a történelmi körülménnyel magyarázta, „amikor a polgári demokrácia forradalmisága már halódott, de a szocialista proletariátus még nem érett meg”.¹²⁷

A kiemelkedő forradalmi demokrata Ny. G. Csernisevszkij szintén olyan nézeteket táplált, hogy a paraszti obscsinán keresztül juthatna Oroszország a társadalmi haladás élvonalába. Elképzelésének természetesen minden reális talaja elveszett Oroszország 1861 utáni fejlődése következtében, azaz azon már túljutott, hogy elkerülhette volna a „kapitalista rendszer végzetes vizontagságait”.¹²⁸ Ny. G. Csernisevszkij később felismerte a kapitalizmus behatolását Oroszországba. Ez a felismerés azonban még inkább ösztönözte az obscsina megbecsülésére, ami szerinte távoltartotta volna a kapitalizmus betegségeit. A nyugati liberalizmus ellenforradalmiságának leplezése során Ny. G. Csernisevszkij kemény bírálat alá vette A. Haxthausen nézeteit, és a porosz földbirtokosok reakciós nézetei közé sorolta.¹²⁹ V. G. Bjelinszkij, a nemeseket teljesen kiszorító „raznocsinyecsek” előfutára, szintén szembekerült a zapadnyikok elvtelen kozmopolitizmusával. V. G. Bjelinszkij, A. I. Hercen, Ny. P. Ogarjov alapvető nézetei a jobbágság rendje elleni fellépésben találkoztak, amely a liberális burzsoá gondolkodóktól és a földbirtokosi teória követőitől hamarosan elválasztotta őket. Az orosz obscsinára vonatkozó nézeteikben mégis a liberálisok és szlavofilek nézeteitől alig tudták elhatárolni magukat a forradalmi demokraták. Az obscsinában remélték a földhöz való jog visszaszerzését, a birtok egyenlő felosztásának megtartását, a társadalom megújítását.

A földközösség története körül megkezdődött irodalmi vita,¹³⁰ amely az ötvenes években keletkezett, nem tudta nyugvópontra juttatni a falusi obscsina egyetlen vitatott kérdését sem. A szlavofil nézeteket valló kutatók alapvető nézeteit az ősi orosz közösség történetéről igen erős támadás érte a hatvanas években V. Csicserin és N. Bistram részéről.¹³¹ V. Csicserin korábban említett cikke volt ennek az irányzatnak a kiindulása, amely már az ötvenes években

¹²⁶ М. Г. Седов: Рецензии — Н. Пирумова, Исторические взгляды А. И. Герцена. Москва. 1956. Вop. Ист. 1956/8. No. 159.

¹²⁷ В. И. Ленин: Az irodalomról. Bpest. 1949. 17—18. l.

¹²⁸ K. Marx levele az „Otyecsesztvennije Zapiszki” szerkesztőségéhez. 1877. Vál. lev. 370. l.

¹²⁹ Н. Г. Чернышевский: Избранные экономические произведения. Том I. Москва. 1948. 166. l.

¹³⁰ С. М. Соловьев: Об однодворцах. 1849, И. Д. Беляев: Разбор статьи В. Чичерина, Обзор исторического развития сельского община. 1856, С. М. Соловьев: Спор о сельской общине. 1856, Вешняков: Крестьянские собственники в России. 1858, В. Чичерин: Обзор исторического-развития сельской общины в древней России. 1856, Уб.: Холопы и крестьяне в России до XVI. в. 1858.

¹³¹ Уо. és N. von Bistram: Die rechtliche Natur der Stadt- und Landgemeinde. S.-Peterburg. 1866.

vita tárgyát képezte. A szlavofil kutatók egy csoportjával szemben az obscsina ősi szláv intézményként történő beállítását igyekezett tagadni. Mivel a korábbi kutatás a közösség életében az újrafelosztás jelentőségét eltúlozta és az újrafelosztást az obscsina elsődleges megnyilvánulási formájának tekintette, ezen hibás kiindulási pont képezett alapot a közösség korábbi létezésének tagadására. V. Csicserin, N. Bistram az obscsinát újkori intézménynek tekintették és abból a lehetévből indultak ki, hogy a föld bőségének a fennállása mellett egyáltalán feltehetően az újrafelosztás.¹³² Az újrafelosztásra, s ezzel a közösségi rendre történő áttérést a műveletlen földek elfogyásával kapcsolták össze és a következtetés mindebből kézenfekvőnek tűnt, hogy az obscsina egész történeti múltja csupán az újkor néhány évszázadát öleli fel. A XV. századot megelőzően a parasztság viszonyait teljesen szabadnak tekintették. V. Csicserin nézeteiben ez utóbbi megállapításnak volt különös jelentősége, mert ennek segítségével az ősi földközösség meglétét igyekezett tagadni. Ezen nézetek kialakulására a hiányos forrásokra támaszkodó I. D. Beljajev-féle tanítások is alapot teremtettek, különösen a jobbágyság korai viszonyainak idealizálásával. V. Csicserin és N. Bistram azt állították, hogy a parasztok minimális kötelezettségeik tekintetében a földesuraikkal szabad megegyezést kötöttek és ennek teljesítése mellett teljes szabadságban éltek, földjeiket szabadon eladhatták, hagyományozhatták stb., a közösség és a földesurak minden beavatkozásától függetlenül. Ezek a nézeteik egyáltalán nem voltak távol a korai történetre vonatkozó szlavofil tanításoktól és azoktól csupán az obscsina létezésének tagadásával különböztek. Az egész elméleti, nagyrészt csak hipotetikus koncepció azonban azt a célt szolgálta, hogy a tulajdonközösség természetes fejlődését kiiktassa és a legkorábbi időkben is a magántulajdon fennállását bizonyítsa. Egyidejűleg Sz. M. Szolovjev és K. D. Kavelin által megalapozott „nemzet-ségi” elmélet¹³³ az orosz népek korai történetében igyekezett a földközösséget kikerülni, bár a V. Csicserin-féle nézeteket is bizonyítatlanoknak tekintették. V. Csicserin elméleti rendszerét Sz. M. Szolovjev és K. D. Kavelin nézetei egyébként nem csorbították, mert az ún. „patriarchális közösség” felbomlását az akkor még szélteben vallott „varég” kor elé helyezték, így tehát az újkori obscsina történetét hosszú évszázadok választották el a „patriarchális” közösség korszakától. Az új irányzat szerint a közösségek a XV. századot követően, egyenesen állami beavatkozással jöttek létre, amelynek kezdetét a jobbágyság röghözkötésében jelölték meg. A közösségek keletkezésében elsődleges jelentőséget tulajdonítottak Borisz Godunov cár és Nagy Péter törvényhozásának, különösen a „fejadó” bevezetésének, melynek során a közösség egyetemleges felelőssége az adókért államilag szervezett szilárd alapja lett a terhek viselésében leginkább megfelelő újrafelosztás bevezetésének, a közösségi rend kialakulásának. Az obscsina belső rendjét, a tagok jogait az ilyen nézetek szerint a fiskus érdekeinek megfelelően korlátozták.¹³⁴

V. Csicserin, N. Bistram nézetei az orosz történeti irodalomban a magántulajdon apologetikáját jelentették. Történetietlen bizonyítási kísérleteik célja az volt, hogy az orosz népek történetében a korlátlan magántulajdont általánosnak és elsődlegesnek tüntessék fel akkor, amikor az orosz társadalom ténylege-

¹³² Vö. C. B. Юшков: История государства и права... 22–23. l. E felfogás szerint Oroszország fejlődése ellentétes Nyugat történetével.

¹³³ A régi orosz irodalomban „nemzet-ségi” és „patriarchális” terminológiák felváltva jelentkeztek, a nyugati irodalom inkább „patriarchális” elmélet néven ismerte.

¹³⁴ J. Kulischer: Russische Wirtschaftsgesch. ... 241. l.

sen még csak a küszöbén volt, hogy megismerje minden végzetes következményeivel együtt a modern polgári tulajdont. Ezek a nézetek a polgári tulajdon apologetikájában a kezdetet jelentették és V. Csicserin reakciós nézetei csak a nyolevanas évek irodalmi vitáiban váltak különösen jelentőssé, amikor az irányzat fő képviselője, V. I. Szergejevics azokat továbbfejlesztette.

Abban természetesen ez irányzatnak igaza volt, hogy a magántulajdon, valóságban azonban a feudálisok tulajdona, az orosz társadalom korai történetében is megtalálható.¹³⁵

A paraszti földközösség tagadásával egyidejűleg azonban a parasztok földhöz való viszonyát hamisították meg, azt állítva, hogy a parasztok pl. Északkelet-Oroszországban hosszú ideig nem telepedtek meg, s amikor ez mégis megtörtént, csak urasági földön tudtak letelepedni. Sz. M. Szolovjov, V. Csicserin, V. O. Kljucsevszkij és részben M. A. Djakonov is ezt a nézetet vallották.¹³⁶ Velük szemben B. D. Grekovnak kellett hangsúlyoznia, hogy északkeleten is csak a faluközösségi földek kisajátításának folyamatában jelenik meg a földesurak tulajdona és nem a kóborló parasztok telepedtek le idegen földön.

A hatvanas évek polgári liberális kutatói közt kiemelkedő jelentőségű M. F. Vlagyimirszkij-Budanov, aki annak ellenére, hogy az orosz feudalizmus lényegével nem volt tisztában, az obscsina történetében több helytálló eredményre jutott.¹³⁷ Az obscsinát ősi orosz intézménynek tekintette, és ebben a tekintetben I. D. Beljajev megállapításait igen kiterjedt forráskutatással igyekezett megszilárdítani.¹³⁸ Az újkorban ismert közösségi viszonyok és az ősi obscsinák között valamiféle átmeneti formákat tételezett fel, amiből világos, hogy M. F. Vlagyimirszkij-Budanov nem látta tisztázottnak a falusi közösségek XV. század előtti történetét. Az általa összeállított szöveggyűjtemény az orosz jog köréből¹³⁹ igen értékes forrásokkal bővítette a középkori falu történetének forrásait. A német kolonizáció szerepét tekintve is helyesen állapította meg, hogy az rombolólag hatott a faluközösség rendjére, melyet megfosztott autonómiájától és híráskodási jogától. A meghaladott szlavofil elméletek hatásától M. F. Vlagyimirszkij-Budanov sem tudott megszabadulni. Mégis előrehaladást jelentett az, hogy bár P. A. Szokolovszkij is az obscsina fő feladatát a földek felosztásában látta, de a közösség lényegét a birtoklási viszonyokban kereste.¹⁴⁰

¹³⁵ C. B. Юшков: История государства и права... 73. l. Érdekes párhuzam: hogy amint a legújabb szovjet történetkutatás a nomád népek társadalmát vizsgálat alá vette, nyilvánvalóan bebizonyította, hogy az állattenyésztő nomádok társadalmában is a feudális urak magántulajdona alakult ki, de szinte kivétel nélkül a nomád tulajdonközösség rendjének felbomlasztása útján. Ld.: О патриархально-феодалных отношениях у кочевых народов. Дискуссии и обсуждения. Вопр. Ист. 1956/1. № 77.

¹³⁶ B. D. Grekov: Az orosz parasztság... I. 556. l. Bár M. A. Дьяконов későbbi munkájában lényeges eredményeket is ért el a *verv'*, *voloszty*, *pogoszty* stb. a „nyomonkövetés”, a „dikaja vira”-ra vonatkozásban. Ld. Очерки общественного и государственного строя древней Руси. С.-Петербург. 1909. 102—103., 170—174., 175. kk. l.

¹³⁷ Gonyenyije szleda, *verv'*, *dikaja vira*, *vityinije ljugyi* stb. leírásával. Ld.: М. Ф. Владимирский-Буданов: i. m. 23., 107—108., 159. l.

¹³⁸ A „Pravdák” és a „Letopisz”-ik alapján adatokat közölt, miszerint a szabad lakosság «...жило на общинных землях...» Vö. М. Ф. Владимирский-Буданов: i. m. 13., 59. l.

¹³⁹ М. Ф. Владимирский-Буданов: Хрестоматия по истории русского права. С.-Петербург.

¹⁴⁰ J. Kulischer: Russische Wirtschaftsgesch. ... 240. l. Ld. i. v. utalásait П. А. Соколовский: Очерки истории сельской общины на севере России. 1878.

Az irodalmi vita hosszú ideig nem tudta elkülöníteni magát az újrafelosztás, a közösség jogi természete és a sajátos, ősi szláv intézményekre vonatkozó nézetektől. Beljajevtől Szokolovszkijig a kutatók többségének figyelmét ezek a kérdések kötötték le,¹⁴¹ miközben F. I. Leontovics az amúgy is tisztázatlan „nemzeti elméletet” erősen összekeverte a faluközösség korai történetéről alkotott nézetekkel és adta át a nyolcvanas évek megújult irodalmi vitáinak,¹⁴²

Az obscsina történetét illető orosz irodalom egy részének csak vázlatos áttekintése is szemléltetően bizonyítja, hogy a XIX. századeleji ötletszerű irodalmi próbálkozások után a század dereka érlelte meg az orosz társadalom viszonyait arra, hogy a történetkutatás, szoros kapcsolatban az orosz társadalom előtt álló alapvető társadalmi problémákkal, megtegye az első lépéseket a paraszti történelem korai viszonyainak a feltárására. A közösségek történetének orosz irodalma még abban az időben keletkezett, amikor a tulajdonközösség utolsó történelmi küzdelme előtt állt, és sorsának történeti szükségszerűségét M. Kovalevszkij kivételével alig néhány orosz történetkutató tudta megérteni. Az irányzatos polgári liberális történetnézet a legkitűnőbb alkalmat mulasztotta el arra, hogy a paraszti földközösség történetéről maradandó képet alkosson és az orosz társadalom előtt álló hatalmas feladatok szolgálatába állítsa. A régi paraszti életforma utolsó maradványai már csak rövid ideig tudták magukat fenntartani és a liberális polgári történetnézet minden elképzelése ellenére Oroszország 1861 után, pontosan úgy, ahogy ez korábban Nyugat-Európában történt, olyan társadalmi átalakuláshoz közeledett, amelyről találóan írta Engels: „közeleg a perc . . . amikor a paraszti élet valamennyi régi társadalmi intézménye az egyes paraszt számára nemcsak értéktelenné válik, hanem béklyóvá is”.¹⁴³

Az orosz társadalom belső fejlődése a század második felében, de különösen az 1861-es reform következményei, továbbra is felszínen tartották az obscsina történetének problémáit a tudományos és politikai irodalomban. A hivatalos történetkutatás még hosszú ideig nem tudott megszabadulni a korábbi irányzatos szemlélettől és a régi elméleteket gyakran felújították. Megjelentek azonban teljesen új felfogásai is a paraszti földközösség történetének, a polgári radikálisok, a pozitivisták tanításai és megjelent a Nyugat-Európában is jelentkező polgári tulajdon apologetikája, összefüggésben a társadalmi harcok újabb jelenségeivel. A századvég és századforduló orosz történeti irodalmának felfogása a paraszti közösségi rend történetét és sorsát illetően az európai történeti kutatás egészének összefüggéseiben érthető meg. A társadalom alapvető átalakításának programjával fellépő tudományos szocializmus a történetnézetben, de különösen a dolgozó osztályok történetének megítélésében új helyzetet teremtett. A polgári történetnézetben lezajlott változások csak ilyen összefüggésben érthetők meg, éppen ezért az orosz obscsina történetével kapcsolatos századvégi irodalom egyes jelenségei később kívánkoznak megemléítésre. Megértésükhöz előbb vissza kell térnünk nyugatra.

¹⁴¹ Ide kapcsolódnak: Грицко, Шпилевский, Ф. И. Леонтович, Тумасов írásai.

¹⁴² B. D. Греков: Az orosz parasztság . . . I. 73—74. l. A keleti szláv társadalom alapjaként a nagycsaládot tekintette. Ld.: С. В. Кшвов: История государства и права . . . 27. l.

¹⁴³ Fr. Engels levele Danyielszonhoz. Marx—Engels: Vál. Lev. 521. l.

2. A földközösség polgári kutatásának tetőpontja

A XIX. század második felének polgári irodalma, annak ellenére, hogy a falusi közösségek történetének korábban vitatott problémáit még felszínen tartotta, az egyes részterületek beható vizsgálatának útjára terelődött. Azok a kísérletek, amelyek a paraszti közösség történetét, a tulajdonközösség problémáját a jogbölcsélet eszközeivel, vagy az egyébként még részben bizonytalan források túlzott összehasonlításával közelítették meg, kevésbé mutakoztak eredményesnek. A társadalomtudományok körében a források pozitivista feldolgozása került előtérbe, mely a történeti összefüggések felismerésére is szilárdabb talajt biztosított. Jelentős sikereket tudott felmutatni így a századvégi polgári radikális történeti irodalom és különösen a pozitivista történetkutatás. A pozitívizmus a részletkérdésekben helytállóbb megállapításokat eredményezett¹⁴⁴ és a történeti vizsgálódás területén is hordozott magában haladó jelenségeket. A pozitivista és polgári radikális történetiszemlélet eredményezte azt, hogy a századvégi irodalom már tudott annyira következetes lenni, hogy a földközösséget általános történeti jelenségnek tekintse és a földesuraság eredetében is figyelembe vegye a közösségi rend történeti forrásainak bizonyosságát. A polgári szemléletet befolyásolta ebben a tekintetben a gazdálkodás szabadságának törekvése is és a megcsontosodott régi tulajdonformák maradványait, mint a fejlődés gátját, mint korlátok közé szorított, primitív intézmény tekintette.¹⁴⁵

A legkorábbi germán források felett kialakult vita a század második felében is folyt tovább, de a kutatók többsége egyetértett már abban, hogy a földközösségre történő utalások valóságos viszonyokat takarnak, bár a szocialista tanokkal való szembefordulás után ismét visszatértek olyan nézetek, amelyek még Caesár és Tacitus tudósításainak a hitelességét is kétségbe vették. Általában pozitív jelenségnek kell tartani azt, hogy a század második felének irodalma, ha a földesuraság és a faluközösség elsődlegességének vitáját nem is tudta eldönteni, mégis általánosan bizonyítottnak tekintette, hogy a földesuraság kialakulásával egyáltalán nem tűnt el a Mark-közösség.¹⁴⁶ A forráskutatás tette világossá, hogy a földesuraság kialakulásával egyidejűleg általánosan léteztek továbbra is szabad közösségek, valamint a függőségbe került közösségek helyzete sem azt mutatta, hogy az ősi szervezet minden jelentőségét elvesztette volna. A középkor korábbi évszázadaiban a földesuraság jelentőségét már nem lehetett eltúlozni, mihelyt a források alapján bizonyíthatónak tekintették, hogy annak kialakulása a ténylegesen termelők közösségi rendjét nem lényegesen változtatta meg. A közösség a földesúri függőségben vagy anélkül nemcsak a közös Mark, az „Allmend” (erdő, legelő puszták, vizek stb.) használata felett rendelkezett, de a technikai és természeti feltételek által korlátozott körülmények közt az egyetlen lehetséges formáját képezte a termelés szervezetének. A beható forráskutatás kimutatta többek közt azt is, hogy a földesuraság minden politikai felesőbbsége ellenére hosszú évszázadokon keresztül kénytelen volt magát alávetni számos közösségi használati viszonynak.¹⁴⁷ A közösségi viszonyokban gyökeredző telek „Hufe”, „Hube”

¹⁴⁴ Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon. Bpest. 1955. 11. l.

¹⁴⁵ Tagányi K.: i. m. M. G. Sz. Bpest. 1894. 200—201. l.

¹⁴⁶ J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte ... I. 26. l.

¹⁴⁷ R. Kötzschke: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena. 1924.

„Houba”, „sors”, „pars”, „portio”, „Huf”, „curtis”, „toft”, „bool” stb. terminusok történeti értelmét is meglehetősen tiszta megvilágításba tudta helyezni a századvégi irodalom G. Waitz, G. L. Maurer, G. Hanssen, A. Meitzen kutatásai alapján. A korábbi elméletek, miszerint a Hufe-t a letelepedés területileg zárt egységének tekintették, tarthatatlannak bizonyultak, és az egész divatos „villa”-elmélet minden reális talaját elvesztette. Hasonlóan a tulajdonközösségről szóló tanítás általánosan utat tört magának a szociológiában, a jogtörténetben és számos más tudományban. A „Mark-elmélet” dogmává emeléséből számos tudományág vette ki részét, így a jogszociológia, jogtörténet, a közgazdaságtan, a politika, a néprajz, általában a jogtudomány és a kialakuló segédtudományok. A „tudományos differenciáltság hiánya” jelentkezett a paraszti földközösség és az ezzel összefüggő problémák kutatása területén is a XIX. század második felében. A legkiemelkedőbb történészek és jogtörténészek a tulajdonközösséget általános és ósrégi (urgeschichtlich) intézménynek tekintették. G. L. Maurer, G. Hanssen alapvető tanításait vallották és jelentősen kiszélesítették O. Gierke, K. Lamprecht, H. Brunner, R. Schröder, Glasson, Violet, P. Vinogradov, M. Kovalevszkij stb. Azok a kutatók pedig, akik G. L. Maurer alapvető tanításait sok tekintetben nem tudták elfogadni, a Mark bizonyos „főtulajdonának” az elsődlegességét voltak kénytelenek elismerni. A század utolsó évtizedei és a XX. század irodalmi vitái persze nem hagyták érintetlenül később a tudományosan megalapozott tanításokat sem, amikor már a pozitivisták történetkutatás is elvesztette minden erejét arra, hogy megvédje korábbi eredményeit.

Nem utolsó sorban kell megemlítenünk azt, hogy a hazai polgári történetírás is ebben a korban adta a földközösség történetének feltárásában oly jelentős első, és hosszú ideig agyonhallgatott eredményeket.¹⁴⁸ Tagányi Károly kiemelkedő érdeme, hogy e téren lépést igyekezett tartani a nyugati gazdaságtörténet eredményeivel. Tagányi és Lánczy munkái a pozitívizmus lényeges eredményeinek tekinthetők, amelyek megjelenésükben a külföldi pozitivisták irodalom fordítás-irodalmát követték hazánkban. Ide kell sorolni természetesen Pulszkyknak H. S. Maine és E. Laveleye fordításban megjelent munkáihoz írt bevezetéseit és a H. S. Maine könyvéhez kapcsolt terjedelmes megjegyzéseit is. Kifejezetten a földközösség történetének szentelt munka ezt követően hazánkban nem jelent meg, bár a gazdaságtörténeti és helytörténeti munkák nagy számában szinte mindenütt nyomát találni.¹⁴⁹

¹⁴⁸ *Tagányi K.*: A földközösség története Magyarországon c. munkája 1894-ben jelent meg, *Lánczy Gyula*: A faluközösség eredete c. műve pedig 1881-ben. A magyar társadalom fejlődésével határos erdélyi szászoknál a földközösséget már Tagányi kutatásai előtt írta le a *szász történetíró Teutsch F.*: Beiträge zur Alten Geschichte des Schenker Stuhles und der Markgenossenschaft im Sachsenland címen 1883-ban.

¹⁴⁹ Különösen a helytörténeti kutatás, de számtalan összefoglaló történeti, jogtörténeti munka is természetszerűen ütközött a földközösségi viszonyok rendkívül eltérő megnyilvánulási formáiba és maradványaiiba. *Pl. Acsádi I.*: Régi magyar birtokviszonyok. Értekezések a történelmi tudományok köréből. XVI. 3. sz. Bpest. 1894. 3., 11—12., 51. l. *Üő.*: A jobbágyadózás 1577—1597-ben. Uo. 8. sz. 6—7., 129., 135. l. *Tagányi K.*: Közl. Adatok Dees város földközösségéhez. M. G. Sz. 1896. 185—188. l. *Baky G.*: Az úrbér elméleti és gyakorlati kézikönyv. Szabadka. 1889., 59—60. kk. l. *Berlász J.*: A faluközösség szerepe a XVIII. századi erdélyi jobbágyéletben. *Barcsa J.*: Hajdú-Nánás és a hajdúk története. 1900. 183. l. *Bohdaneczky E.*: Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. Makó. 1940. *Borovszky S.*: Egy Alajbég telepítései. Adatok az Alföld XVII. századi történetéhez. Ért. tört. tud. kör. XIX. 6. sz. Bpest. 1904. 9., 15—19. l. *Breznai I.*: Eger a XVIII. században. Eger. 1933. I. 82—83. l.

A polgári irodalom ennek ellenére csak részterületeket dolgozott fel, és a forráselemzés során feltárult földközösség formáit, maradványait M. Kovalevszkij kivételével alig néhányan tudták összekapcsolni az osztályviszonyok fejlődésével. Ez a feladat a marxizmus klasszikusaira és a marxista történetkutatásra hárult, annál is inkább, mert a századfordulóval, a forradalmi felemelkedés és az osztályellentmondások kiéleződése folytán a polgári történetírásban széles reakció bontakozott ki a földközösség történetének korábbi, pozitívista eredményeivel szemben, különösen pedig a szocialista nézetek ellen.¹⁵⁰

A XIX. századvégi polgári irodalom általános tendenciája mellett még igen jelentős eredményekkel járult a középkori parasztság történetének kutatásához. A korábbi eredményes kutatás és a századvégi polgári pozitívista irányzat között G. Hanssen munkássága jelentette az összekötő kapcsot, akinek két kiemelkedő munkája¹⁵¹ még a század derekának történeti irodalmába sorolható, de a kifejezetten falusi földközösségnek szentelt későbbi kutatásait összefoglaló „Agrarhistorische Abhandlungen” már a nyolcvanas évek történeti irodalmának részévé vált. G. Hanssen kutatása a földközösséget illetően azért vált különösen jelentőssé, mert ez utóbbi évtizedek irodalmi szertelensége következtében háttérbe szorult Mark-közösségekről szóló tanítást lényen-

Csurai Á.: Sajó-Szent-Péter város története (monografiája). Miskolc. 1891. 69. l. *Degré A.*: Magyar halászlai jog a középkorban. Bpest. 1939. 20., 22., 35—36., 42—43., 49—54., 71—80., 105., 118—125. l. *Üő.*: A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlási jog kialakulása. Illés Emlékkönyv. Bpest. 1942. *Durkó A.*: Békés nagyközség története. Békés. 1939. 41. l. *Erekly I.*: Jogtörténeti és közigazgatási jogi tanulmányok. Eperjes. 1917. 3—7., 40., 63—76. l. *Felszeghy B.*: Magyar földközösségek igazgatásának összes szabályai. Az úrbéres közbirtokossági és községi közös vagyonok: közös erdő: (1898: XIX. t. cz.); közös legelő: (1913: X. t. cz.) 1—145. l. *Fodor F.*: A járság demográfiája. Bpest. 1934. 7—8., 10., 17., 21. l. *Frank I.*: A közigazgatás törvénye Magyarhonban. I. Buda. 1845. 131—132. l. *Gyárfás I.*: A paraszti vármegye. Ért. a tört. tud. kör. IV. 9. sz. Bpest. 1880. 10—12., 15—18., 25. l. *Györffy*: Nagykunsági krónika. Karcag. 1922. 5—6., 8—9., 71. l. *Haury I.*: Rózsashegy települési és gazdasági földrajza. Bpest. 1912. 21. l. *Horváth I.*: Gödöllő a felszabadulástól II. József-ig. Szeged. 1941. *Iczkovits E.*: Erdélyi Fehérmegye a középkorban. Bpest. 1937. 27—28., 31. l. *Ila B.*: A gömöri jobbágság a 17—18. században az úrbérrendezésig. Bpest. 1938. 43., 49., 63., 65. l. *Ivdnyí I.*: Szabadka szabad kir. város története. II. Szabadka. 1892. 180—181. l. *Jancsó B.*: Erdély története. Kolozsvár. 1931. 37., 62—63., 210. l. *Kelemen E.*: A szepesi százszok büntető igazságszolgáltatása. Miskolc. 1931. 15., 20., 22., 41. l. *Keresztsegly L.*: Gyakorlati ismertetése az úrbéri perbeli eljárások és bizonyítékoknak. Bpest. 1876. 79., 98. l. *Kérészy Z.*: Községi közigazgatásunk alaptörvényének — 1871: XVIII. t. cz. — előzményei. Illés Emlékkönyv. Bpest. 1942. A Locsmand-uradalmi falvak rendtartása. M. G. Sz. Bpest. 1898. *Mattyasovszky M.*: Törzsröröklési jog és törzsröröklési szokás. Bpest. 1904. *Murarik A.*: Az ősiség alapintézményeinek eredete. Bpest. 1938. *Papp I.*: A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása. Szeged. 1936. 93—99., 115. l. *Reisner J.*: Szeged mezőgazdasági története. M. G. Sz. 1900. 55., 62. l. *Sebők L.*: Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös. 1880. *Szell F.*: Közl. Szoboszlói szülőföldek nyilas osztása (1726). M. G. Sz. 1896. 91—92. l. *Szoika K.*: A földesúri bíraskodás az Árpádkori Magyarországon. Bpest. 1944. 14—16., 27., 38., 42., 54. l. *Szűcs M.*: Debrecen mezőgazdasági története. M. G. Sz. 1894. 296—298. l. *Zoltai L.*: Debrecen 200 év előtt. Gazdaságtörténelmi adatok. M. G. Sz. 1902 stb.

¹⁵⁰ П. Ф. Лаптин: Проблемы общины в трудах М. М. Ковалевского. Вopr. Ист. 1955. No. 9. 111. l. A reakciós nézetek különösen a Párizsi Kommun után jelentkeztek.

¹⁵¹ Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bauerlichen Verhältnisse, überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein. S.-Peterburg. 1861 és Zur Geschichte der Feldsysteme in Deutschland. I. Agrarhistorische Abhandlungen. I. 123—388. l.

gesen továbbfejlesztette. G. Hanssen munkásságában a paraszti földközösséggel foglalkozó tudományos irodalom éppen olyan jelentős támaszt talált, mint G. L., Maurer alapvető eredményeiben. A német Mark-elmélet követőit ettől kezdve G. Hanssen és G. L. Maurer követőinek tekintették.

G. Hanssen mindenekelőtt abból indult ki, hogy a földközösség a földek közösségi birtokbavételéből keletkezett és szembefordult azokkal a hamis elméletekkel, amelyek az urasági földek egyesüléséből kívánták magyarázatát a közösségi rend keletkezésének. Elutasította mindazokat a történetietlen elképzeléseket, amelyek szerint a földközösség a késő középkorban keletkezett, és kiemelte, hogy az eredeti faluközösségi viszonyok között még ismeretlen volt az egyesek magántulajdona, az egyesek csak használói saját szántóföldeiknek, a közösség pedig az egész „Feldmark” birtokosa.¹⁵² Hogy a birtoklási közösség viszonyait a modern tulajdoni fogalommal ruházta fel, a legkevésbé róható fel G. Hanssennek. Ma még inkább érezzük, hogy a faluközösség tulajdoni viszonyait nevezve birtok- vagy tulajdonközösségnek, a történeti valóságot a modern, polgári tulajdonjogi fogalmak egyike sem takarja. G. Hanssen álláspontjából azonban egészen világos, hogy a korai természeti gazdálkodás következtében determinált, és szükségszerűen a közakaratsnak, „a faluakaratnak” alávetett termelés rendjéről és az annak megfelelő elszámolás viszonyairól van szó.

Miközben G. Hanssen az uradalmi gazdaság keletkezésének elsőlegességét határozottan tagadta a faluközösséggel szemben, G. L. Maurer után a legvilágosabb okfejtését adta a közösségi birtoklás fokozatos korlátozásának a feudális magántulajdon által.¹⁵³ A közösségi földeknek magánhasználatba kerülésével kezdődött — szerinte — az a folyamat, mely a parasztságot a közösségen belül is megosztotta és megjelentek a jogosultságokkal is csak korlátozott módon rendelkező házas zsellérek. A paraszti földek birtokbavételéből keletkezett földesuraságot kapcsolatba hozta a közösségi jogosultságok korlátozásával, ami végül is a Mark szétesésére vezetett.¹⁵⁴ Ennek az összefüggésnek a felismerésével a polgári történettudományban az egyáltalán elérhető legtöbbet nyújtotta. G. Hanssen a paraszti földközösség kirablásának folyamatát a legújabb korig figyelemmel kísérte, melyben a „Gutshof” a XVII—XVIII. század folyamán „... durch weitere Niederlegung von Hufen” lényegesen megnagyobbodott. Így megsemmisítették a paraszti földhasználat ősi rendjének maradványait.

G. Hanssen a falusi földközösségekben folyó termelés korlátozott viszonyaira is felfigyelt, amikor annak különös stabilitását hangsúlyozta. A földközösség korai történetében évszázadokon keresztül igen kevés változást látott, szemben az újkorral, amikor annak maradványai néhány évtized alatt lényeges átalakulást szenvedtek. A földek minősége szerint történő kisorsolásának (a dán Reebmessungsverfahren) értékelése során is a megsontosodott, ősi intézmény keretei közt folyó termelés végtelenül korlátozott voltát látta.¹⁵⁵ Ezzel ellen-

¹⁵² G. Hanssen: Agrarhistorische Abhandl. I. 2—3. 1.

¹⁵³ Uo. 6., 160. 1.

¹⁵⁴ „...Damit zerfiel nun auch die altgermanische Feldmark, mit ihren gleichberechtigten Hufen in herrschendes Hoffeld und unterthäniges Bauerfeld...” Ld. uo. 164—166. 1.

¹⁵⁵ (1) „...ist davon die Rede, daß nur ein Theil eines Kampes, der ganz mit Gerste bestellt war, zur folgenden Saat von Winterkorn sich qualificirt, so daß also nicht alle Interessent hier Winterkorn ernten konnten.” Ld. uo. 3—5., 43. 1.

tétben a jobbágyi szolgáltatások, elsősorban a robotszolgáltatás, valamint a földközösség megszűnésével a mezőgazdasági termelés emelkedését, azaz lényeges társadalmi haladást is feltételezett.¹⁵⁶

A közösségen belüli birtokviszonyok fejlődésében G. Hanssen felismerte azt a folyamatot, melynek során a felosztás végleges elhagyásával a földek magánhasználata keletkezett.¹⁵⁷ Az osztatlan közösségi birtokok kétségtelen maradványait pedig egészen koráig mutatta ki.

G. Hanssen a falusi földközösségek kései maradványait figyelhette meg a schleswig-holsteini területeken, ahol az állattenyésztő lakosság körében sokáig maradtak fenn a régi közösségi viszonyok. Vizsgálódásai során a közösségi viszonyokat a forrásokban történt megjelenésüktől kísérte a XVIII. századi végleges felbomlásig. A közösségi rend pusztulása alapján látta, hogy a földesurak már az 1804-es reformokat jóval megelőzően mindent megtettek, hogy a közösségi földek felosztásából gazdagodjanak, és a parasztokat ideiglenes bérlővé változtassák.¹⁵⁸ A földesúri földek tagosításával a nagybirtok lényegesen jobb termelési feltételekhez jutott, miközben a paraszti birtokosokat tönkretették és a közösségi birtoklásból eredő jogosultságait végleg megsemmisítették. A schleswig-holsteini falvakban ennek a pusztító folyamatnak a kulminálását a XVIII. század nyolevanes, kilencvenes éveiben határozta meg. A parasztság viszonyainak vizsgálatában elért eredményeit különösen az tette értékké, hogy a paraszti földhasználatot és a feudális tulajdonviszonyok fejlődését összefüggésben tárgyalta.

Miként a szláv népek történeti irodalmát erősen foglalkoztatta a földközösség újrafelosztásos rendje, ez a probléma a germán Mark történeti vizsgálatában is jelentős helyet foglalt el. A történeti fejlődés különbözősége következtében, amelyre Fr. Engels is rámutatott,¹⁵⁹ az orosz irodalmat az obscsina újkori jelenségeinek összefüggésében foglalkoztatta az újrafelosztás kérdése. A germán népek történeti irodalmában a közösségi földhasználat legkorábbi forrásainak, Caesar és Tacitus tudósításainak elemzése során vált lényegessé az újrafelosztás rendjének tisztázása. G. Hanssen a tudósítások történeti hűségében nem kételkedett, mégis, hogy tiszta képet alkothasson a dülönként történő felosztás rendjéről, kiterjedt vizsgálódást hajtott végre a középkor hosszú évszázadai alatt fennmaradt újrafelosztás jelenségei között. E kutatásban sok segítséget jelentett számára O. Chr. Olufsen, Schlegel, K. Molbech, A. Miaskowski, E. Nasse eredményeinek beható vizsgálata. G. Hanssen a közösségi földek ideiglenes kisorsolásának rendjét vizsgálta a középkori forrásokban, ahol annak eseteit igen nagy gyakorisággal találhatta meg.¹⁶⁰ A legrégebb tudósítások idekapcsolódó polemiájának is igen jelentős összegezését adta.¹⁶¹

G. Hanssen vizsgálódásainak jelentőségét különösen az adta, hogy az akkor már több évtizedes irodalmi vita tudományosan megalapozott tanításait a földközösség történetéről megszilárdította és rendkívül jelentős történeti összefüggésekre hívta fel a figyelmet.

¹⁵⁶ Uo. 453. 1.

¹⁵⁷ G. Hanssen: Die Gchöferschaften im Regierungsbezirk Trier. Berlin. 1863. 99—101. 1.

¹⁵⁸ Uo. 362—363. 1.

¹⁵⁹ Fr. Engels: A Mark. 155—156. 1.

¹⁶⁰ G. Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen. I. 9., 31., 54., 108., 111. 1.

¹⁶¹ A korábban megjelent Wechsel der Wohnsitze und Feldmarken in germanischer Urzeit, Zeitschrift für die gesammelte Staatswissenschaft. Bd. 34. 1878. 77. 1.

G. Haussen és G. L. Maurer tanításainak tudományos értékét a XIX. századi történeti, jogtörténeti irodalomban különösen az szemlélteti, hogy azok nemcsak a történetkutatásban nyertek általánosan elismerést, hanem a kapcsolódó tudományágak, elsősorban a jogtudományok területén is alapvető dogmáknak tekintették. A történettudományok művelése területén pedig Karl Lamprecht rendkívül termékeny munkássága teremtett szilárd talajt a Mark-közösség tanításának azáltal, hogy annak általános elismerése mellett, lényegesen továbbfejlesztette s az egész német történelem alapjaként fektette le. Többkötetes „Deutsche Geschichte”-je a germán őskortól, a középkor hosszú évszázadain keresztül, a történeti összefüggések egész rendszerébe építette bele a német Mark-elmélet tudományosan bizonyított tanításait.¹⁶² Rendkívül kiterjedt vizsgálódása a német gazdasági életről a középkorban¹⁶³ az eredeti források nagy tömegével kívánta alátámasztani alapvető tanításait.¹⁶⁴ Mindamellett K. Lamprecht liberális polgári nézeteit a középkori parasztság történetének behatóbb vizsgálatához nagyrészt még mindig a német nagyság keresése kapcsolta. Figyelme középpontjában a német társadalomnak a középkorból az újkorba történő átmenetele állt, és ebben a tekintetben a XIV—XVI. század történetének tulajdonított alapvető jelentőséget. Foglalkozva a nagy parasztháborút megelőző kor parasztságának történetével, abban a nemzeti konszolidáció folyamatát kereste.¹⁶⁵ A polgárosodás korai fejlődését helyesen ismerte fel, de a parasztság harcában a régi német szabadságért folyó küzdelmet látott. Különösen a középkor utolsó évszázadainak történetében végzett kiterjedt kutatást és látta, hogy a parasztság harcának központi problémája a régi szabadságba történő visszajutás.¹⁶⁶ A XIV—XVI. század német parasztságának története lépten-nyomon a régi paraszti földközösség történetéhez kapcsolta K. Lamprecht kutatásait. A Mark-közösséget a német társadalom középkori történetében általános jelenségnek tekintette, és ennek az intézménynek valami sajátosan germán jelleget kölcsönzött. Az újkor individuális szellemével szemben a régi germán faluközösség rendjében a gazdasági és politikai feladatok egységén alapuló és közjogi jelleggel is felruházott „Genossenschaft” elméletét állította. K. Lamprecht a germánság legkorábbi történetében is elsődleges jelentőséget tulajdonított a Mark-szervezetnek és mikor azt látta, hogy a letelepedés korszakában, különösen a Rajna jobbparti részén a források a korai kelta kultúra fennmaradásáról tanúskodnak, akkor is a germán Mark-közösségek fejlődésének önállóságát hangsúlyozta. A germánság ősi intézményének tekintett közösségek keletkezését a hajdani fegyveres foglalással hozta összefüggésbe.¹⁶⁷ A Meroving—Karoling korszak hosszú évszázadai alatt K. Lamprecht a paraszti gazdálkodás közösségi rendjének megsemmisülését látta. Az általa megfigyelt átalakulásban már az egyéni földhasználat elve érvényesült, amiben K. Lamprecht a földtulajdon egyenlőtlenségének fokozódását, de egyben gazdasági előrehaladást is látott.¹⁶⁸ Az ősi Mark-közösség fel-

¹⁶² K. Lamprecht: Deutsche Geschichte, Urzeit und Mittelalter. Berlin. 1890—1894 a folyamatosan megjelent első kiadás. Hivatkozás a Berlin 1912-es kiadás alapján.

¹⁶³ K. Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Leipzig. 1886.

¹⁶⁴ Vö. G. V. Below: Der deutsche Staat des Mittelalters. Leipzig. 1914. 90. l.

¹⁶⁵ M. M. Szmirin; i. m. 16—17. l. K. Lamprecht; Das Schicksal des deutschen Bauernstandes bis zu den agrarischen Unruhen des XV. und XVI. Jahrhunderts. 1885 c. munkáját értékeli.

¹⁶⁶ K. Lamprecht: Deutsche Geschichte, I. Berlin. 1912. 34. l.

¹⁶⁷ Uo. 171—172. l.

¹⁶⁸ Uo. II. Berlin. 1912. 86. l.

bomlása után a kialakuló nagybirtokrendszer fejlődésében a természeti gazdálkodás bizonyos individuális korát vélte bekövetkezni.¹⁶⁹ Így érthető meg, hogy a XIV—XVI. század német parasztságának harcában a „Genossenschaft” harcát látta az individuális szellem ellen.¹⁷⁰ A rajnamenti területeken pedig már korán megindult folyamatot, amelynek során a telek a közösségi korlátozástól megszabadult, az „egyéniesség gazdasági felszabadításának” tekintette.¹⁷¹

A germán Mark-közösség történetét azonban K. Lamprecht nem zárta le a földesuraság túlsúlybajutásával. A német történelem késő középkori évszázadaiban is fokozott figyelemben részesítette a parasztság által megőrzött közösség maradványait. A közösség maradványainak meglétét egészen koráig kimutatta. Bár K. Lamprecht szemlélete magában rejtette azt a veszélyt, hogy a Mark-közösség germán sajátosságát és jelentőségét eltúlozza, de meggyőző erővel mutatja be a közösség történetét a feudális nagybirtok uralomra jutása mellett, amikor az „hihetetlen ellenállórőről” tett tanúbizonyságot, „szemben minden széttörő kísérlettel”.¹⁷² A rendkívül gazdag forrásanyagra támaszkodó „Deutsches Wirtschaftsleben”-ből válik világossá, hogy a „Mark”-ot mint minden gazdasági közösség szubsztrátumát tekintette, mely a földet tartozékaival, az erdőt, vizet és legelőt uratlan állataival együtt stb. magában foglalta.¹⁷³ Az évszázadokon keresztül bomlásban levő ősi Mark-szervezet a feudalizmus idején is számtalan formában élt tovább. K. Lamprecht pozitívista történet szemlélete ebben a tekintetben rendkívül gazdag anyagát dolgozta fel a középkori német történelemnek. Mindezek alapján világos, hogy K. Lamprecht a német Mark megítélésében lényegesen túlhaladta nemcsak Fr. Thudichum és mások felfogását, akik a Mark-ot mint jogi intézményt tekintették, de J. Grimm, G. L. Maurer felfogásait is, akik már korábban a Mark gazdasági és jogi sajátosságait is kiemelték. A Mark megítélésében közel jutott ahhoz, hogy azt nemcsak a középkor általánosan ismert intézményének tekintse, de minden középkori társadalmi és gazdasági fejlődés kiindulási pontjaként vizsgálja. Fr. Engels néhány évvel korábban írta az ősi német földrendszerről, hogy az „az egész középkorban minden közintézmény alapja és példaképe volt, s az egész közeletet nemcsak Németországban, hanem Észak-Franciaországban, Angliában és Skandináviában is áthatotta”.¹⁷⁴ Hasonlóan K. Lamprecht „Deutsches Wirtschaftsleben”-je a Mark történeti szerepének megértésében eljutott addig, hogy azt a középkori közintézmények alapjának tekintette, sőt a középkori város fejlődésével is össze tudta kapcsolni.¹⁷⁵ A közösségi intézmény fejlődésének beható vizsgálata mellett nem helyezte háttérbe annak a gazdasági életben betöltött szerepét sem, sőt a nemzeti viszonyok eltűnésével a helyi intézménnyé lesüllyedt közösség gazdasági jelentőségét hangsúlyozta.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Uo. 85. l.

¹⁷⁰ M. M. Szmirin: i. m. 18. l.

¹⁷¹ K. Lamprecht: Deutsche Gesch. III. 363., 366—367. l.

¹⁷² Uo. I. 174. l.

¹⁷³ K. Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben. . . I. 282—283. l.

¹⁷⁴ Fr. Engels: A Mark. 153. l. *Uő.*: Frank időszak. *Ld.*: Marx—Engels—Lenin—Stalin: Zur deutschen Geschichte. Bd. I. Berlin. 1953. 87—88. l.

¹⁷⁵ K. Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben. I. 320—322. l. „... Es braucht kaum hinzugefügt zu werden, daß wir hier ein außerordentlich lehrreiches Beispiel für den Vorgang vor uns haben, in welchem sich kommunale Behörden und Kompetenzen für Städte wie ländische Ortsgemeinden aus dem Boden der Markgenossenschaft heraus zu entfalten wußten.”

¹⁷⁶ Vö. uo. 49—50. l.

A Mark-közösség birtoklási viszonyait K. Lamprecht munkái nagyon sok vonatkozásban érintik. Ismerte a közösségen belüli földosztás rendjét, mely a germánoknál már a legkorábbi írásos források bizonyossága szerint is megtalálható, nem tulajdonított a szabadok magánhasználatában álló szántó, telekgazdaságának magántulajdoni viszonyokat. A telek birtoklásában és használatában a közösségi korlátozások és beavatkozások túlsúlyát látta, mivel szerte az osztott telekbirtok még sokáig egyáltalán nem volt magánbirtok. Vagyis a korai germán Mark-közösség viszonyaiban az egyéniség megkötöttségét látta, mely alig adott „szabad költözést, saját gazdaságot és rendelkezést a föld felett”.¹⁷⁷ A magánbirtok fejlődését és az individuális tulajdoni viszonyok fejlődését pedig a földesuraság alakulásában, valamint a Mark-on belüli elkerítések kialakulásában látta. A hajdan általános paraszti faluközösség és a nagybirtok birtoklási viszonyainak a küzdelméből gazdag forrásanyagot dolgozott fel. A birtoklási viszonyokban lezajlott változások megértése érdekében az urbáriumok adataihoz folyamodott, amit ebben a vonatkozásban mások kevésbé használhatónak tekintettek.

A már a Karoling-korban is jelentős nagybirtok — K. Lamprecht szerint — erős fejlődésnek indult a X. század után. A korábban általános faluközösségi birtokkal szemben K. Lamprecht a XII. században az összes német földek több mint felét mint földesúri földet konstata¹⁷⁸ta. Ez a történetileg bizonyított folyamat tette világossá számára azt a tényt, hogy az oly nagy szilárdságot és konzervativizmust magában rejtő Mark-közösség földesúri hatalom alá került, ami azonban annak teljes megsemmisülését még egyáltalán nem jelentette. A földesúri nagybirtok túlsúlyra jutását követte a földesúri bíraskodás gyakorlása a hajdan szabad közösség tagjai felett és csak a birodalom egyes területein, Holstein, Schweiz, Tirolban tudott „hitvány ellenállást” tanúsítani a régi közösségi társadalom maradványa.¹⁷⁹ K. Lamprecht ezt az egész történeti folyamatot, mint az „ősi germán szabadság” elvesztését tárgyalta és a közösség maradványát a középkor hosszú évszázadain keresztül mint ezen „ősi germán szabadság” menedékhelyét tekintette. A germánság sajátos intézményének tekintett ősi viszonyokat erősen idealizált állapotba helyezte azáltal, hogy azokat a „germán népiséggel” hozta összefüggésbe.¹⁸⁰

Munkássága ennek ellenére rendkívül gazdagította a középkori földközösségek történeti irodalmát és tudományos tekintélyével erősen megszilárdította G. L. Maurer és G. Hanssen tanításait. A földközösség történetének kutatásában a liberális polgári szemlélet egyik legeredményesebb képviselőjének tekinthetjük, aki a falusi földközösség történetének tudományosan megalapozott tanítását a német társadalom középkori történetének elszakíthatatlan részévé tette. Eredményei annál is inkább jelentősek, mert korában a polgári liberalizmus és pozitívizmus a tudományos szocializmussal történt szembekezdése következtében erősen megtorpant, és K. Lamprecht munkássága ebben a vonatkozásban szerencsés kivételnek tekinthető. A századvégi német pozitívizmus a történettudományok területén egyébként sem mutatott még

¹⁷⁷ „...eine Freizügigkeit, es gibt kein eignes Wirtschaftsrecht, kein freies Verfügen über Grund und Boden, keine Nutzungsberechtigung individueller...” Uo. 50., és Deutsche Geschichte. II. 85—86., I. 170. l.

¹⁷⁸ K. Lamprecht: Deutsche Geschichte. III. 58—59. l.

¹⁷⁹ Uo. 73. l.

¹⁸⁰ Uo. I. 174. l.

teljes hanyatlást. A pozitívizmus a társadalmat a maga egészében kívánta vizsgálni, kizárólag a történeti források segítségével, és azokat a legteljesebb elemzés alá vette. A társadalom fejlődésében ellentmondásokat, osztályellentéteket nem keresett, és ezzel természetesen az osztályuralom takarójává vált. A német történetkutatás pozitívizmusa a század utolsó évtizedeiben nem tagadta meg önmagát, mint ahogy az a francia irodalomban már a hetvenes évektől bekövetkezett. A polgári optimizmus fejeződött ki a múlt társadalmának elmélyült vizsgálatában és kritikájában. A középkor falusi földközösségére vonatkozó tudományosan megalapozott tanítások továbbvitelében ilyennek tekinthetők Bethmann-Hollweg, R. Sohm, G. Waitz, G. Beseler, H. Brunner, W. Arnold, L. Zoepfl, R. Schröder, A. Meitzen és mások tanításai.

A germán Mark-közösségről szóló korábbi tanítások természetesen nem maradtak érintetlenek. Heves vita folyt tovább és rendkívül gazdag új forrásanyag került felszínre a középkori parasztság társadalmában megőrzött közösségi intézmények maradványaira. A korai germán állapotokról folytatott vita pedig átnyúlt a XX. századba. Hasonlóan G. Waitz nézetei a korai germán társadalom föld-újrafelosztásának a rendjéről szintén későbbi viták tárgyává lettek. A legkorábbi források tanúsága szerint a birtokközösség létezését történetileg bizonyítottnak tekintette R. Sohm, G. Waitz, H. Siegel és mások, annak ellenére, hogy a szerzők egy része az idevonatkozó források megnyugtató értelmezésében sem tudott teljesen egyetérteni. A korai tulajdoni viszonyok tisztázása érdekében rendkívül sokoldalú megvilágítást nyert a szomszédok (vicini) háramlási joga (Heimfallsrecht), összefüggésben a Mark-közösségen belüli viszonyokkal. A kutatók nagy többsége általánosan elismerte azt, hogy a kialakuló magántulajdon a germánok korai történetében a közösség által erősen korlátozott volt. A már G. L. Maurertől kiinduló, megalapozott tanítást, hogy a földesuraság kialakulásával és túlsúlyra jutásával a Mark-közösségek nem pusztultak el, hanem egyes helyeken, így a havasi közösségekben (Alpenossenschaft) hosszú ideig fennmaradtak,¹⁸¹ valamint a közösségi birtoklás alapelveinek fennmaradását egészen a legújabb időkig elismerték.¹⁸² A századvégi beható történetkutatás a közösségi földhasználat maradványainak igen változatos és sokszor jelentéktelennek látszó formáira is felhívta a figyelmet; így az aratás utáni legeltetés jogára, mely kiterjedt a földesúri földekre is. Hasonlóan feltárták a kalászgyűjtögetés, átjárás és egyéb legeltetési jogokat, valamint a VIII. századtól már forrásszerűen bizonyítható művelési kényszer sokoldalú kapcsolatát a közösségi mezőhasználattal.

A pozitív kutatás minden előrehaladottsága ellenére is nem egy vonatkozásban a századvégi irodalom G. L. Maurer, G. Hanssen tanításait csak összefoglalta, vagy magyarázta. Így pl. a sok vitára okot szolgáltató telek fogalmának elemzésében G. Waitz korábbi forrásokon alapuló tanítására támaszkodtak,¹⁸³ miszerint a telket a földnek és az ehhez tartozó jogok komplexusának tekintették. Ez a felfogás a források felsorakoztatásán kívül jóformán semmivel sem haladta meg a korábbi nézeteket.¹⁸⁴ A korábbi Mark-teória megalapozott tanításai nyertek részletes elemzést, melynek során a jogtörténet igyekezett

¹⁸¹ H. Siegel: Deutsche Rechtsgeschichte. Berlin. 1896. 397—398. l.

¹⁸² H. Zoepfl: Deutsche Rechtsgeschichte. III. Braunschweig. 1872. 138. l.

¹⁸³ A. Meitzen: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen. I. 73—74. l.

¹⁸⁴ Így G. Hanssen nézeteit sem. Ld.: i. m. 5., 12., 43., 293. l.

a középkori források kiterjesztésére és a falusi birtokviszonyok tisztázására.¹⁸⁵ A középkori gazdaságtörténet részéről hasonlóan a régi tanítás alapján folyt a közösségi viszonyok feltárása és megszilárdítása.¹⁸⁶ A földesuraság és a faluközösség viszonyait illetően főleg a XV. századot követő fejlődésben Theodor Knapp kutatásai is a régi tanítás hatása alatt álltak. A földközösségi jogosultságok végleges elszakítását, mint a községtagok szabad használatának elvétele¹⁸⁷ irta le és a falu gazdasági rendjének újkori fejlődéséből sem zárta ki a közösségi viszonyok maradványait. Ennek ellenére nem értékelhető pl. a telek körül lezajlott vita negatívan, mert vele a földközösséggel összefüggő sok lényeges kérdés került részletesebben megvilágításra, így a paraszti telek területi meghatározhatóságának kérdése, annak eltérő jellege és a primitív termeléssel való összefüggése. A „Hufe” területileg pontos meghatározhatóságával szemben továbbra is megnyugtatóbbnak tűnt G. Hanssen megalapozott tanítása, vagyis, hogy az a termelés jellegének megfelelően, valamint a föld minősége szerint feltétlenül eltérő nagyságot jelentett. Világossá vált azonban az is, hogy a közösségi termeléssel, majd később a földesúri adóztatással összefüggésben a telek alakulása közös vonásokat mutatott, amit csak megerősítettek P. Vinogradovnak az angol telekre (Hide) vonatkozó kutatásai.¹⁸⁸ Általánosan tisztázódott a földek fekvés és minőség szerint történő felosztásának a rendje, amelynek megalapozottsága szintén korábbi tanításokon nyugodott. A kérdés ilyen sokoldalú tudományos tisztázásával összefüggésben érthető meg Fr. Engels igen világos magyarázata a többnyire sorshúzással történő földfelosztás rendjéről.¹⁸⁹

Ennek ellenére a XIX. századvégi történeti, jogtörténeti irodalom a falusi földközösségek történetének feltárásában nem tekinthető egységesnek. A történetiszemléletben is általánosan jelentkezett a polgári liberális, a polgári radikális és pozitivisták nézetek megtorpanása. A parasztság történetére vonatkozó hatalmas tényanyag felsorakoztatása a részletekben helyes megállapításokra vezetett és a források előtérbe kerülésével a történetkutatásban haladást jelentett. Hiányzott azonban a korábbi polgári történetiszemlélet határozottan radikális, antifeudális éle. Hiányzott a feudális maradványok elleni állásfoglalás. A századvégi német történeti irodalom ebben a vonatkozásban nagyon bonyolult fejlődést írt le. A polgári pozitívizmus sorsát alapvetően meghatározta, hogy annak virágzása egybeesett a tudományos szocializmus elterjedésével. Mégis éppen a földközösséggel kapcsolatos történeti irodalom mutatja szemléltetően, hogy — bár a polgári történetiszemlélet radikális éle elveszett — a pozitív tények kiterjedt anyagának feltárásával a történetkutatást feltétlenül előbbre vitte.

A történeti források nagy tömegének felsorakoztatásával is megerősített Mark-közösségről szóló tanítás a század végén nagyon elterjedt. A polgári történetiszemlélet osztálykorlátjai azonban azt eredményezték, hogy a falusi társadalom korai története egyoldalú megvilágítást nyert és az újabb és újabb

¹⁸⁵ *H. Siegel*: Deutsche Rechtsgeschichte. 396—397. 1. *H. Zoepfl*: Deutsche Rechtsgesch. ... I. 214., III. 138—139., 164., 165. l.

¹⁸⁶ A vegyes Mark, a függő közösség, az Allmend-birtoklás, a Bauerlegen stb. vonatkozásában ld. *K. Th. Inama-Sternegg*: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. 2. Aufl. Leipzig. 1909. I. 375—377., 454., II. Leipzig. 1891. 214., III. Leipzig. 1899. 176. 1. stb.

¹⁸⁷ *Th. Knapp*: Gesammelte Beiträge zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte vornehmlich des deutschen Bauernstandes. Tübingen. 1902. 162—164. l.

¹⁸⁸ *P. Vinogradov*: Villainage in England. 1892. 151. l.

¹⁸⁹ *Fr. Engels*: A Mark. 156. l.

beható vizsgálódások folyamán a korábban felépített nézetek összefüggéseiből néhány láncszem kiesett. Ilyen körülmények között következett be, hogy a német Mark-közösségről alkotott történeti nézetek éppen a pozitívizmus útján juthattak el O. Gierke „Genossenschaft”-teóriájához. O. Gierke a modern polgári társadalom jogintézményeinek vizsgálata során a jogintézmények történeti fejlődését igyekezett megvilágítani, aminek következtében a germán Mark-közösség történeti fejlődését illetően teljesen idegen intézményekkel került összefüggésbe. O. Gierke kiterjedt forrásokra támaszkodó „Genossenschaftsrecht”-jét a pozitivisták történetiszemlélet figyelembevételével alkotta. A Mark-közösségre vonatkozó történeti források hatalmas tömegét nemcsak céljának megfelelően rendezte, de gyakran eredeti megállapításokat is tett. Ebben a tekintetben megállapításai a magánjog tudományos művelésén túlterjedő elismerést nyertek.

A germán társadalom korai és középkori történetének beható vizsgálata alapján O. Gierke felismerte, hogy a középkor hosszú évszázadai folyamán a köztulajdon gondolata hosszú harcot vívott léteért. A germán Mark-szervezet történetét, a legrégebb kortól a modern polgári társadalom jogintézményeihez vezette, miközben az intézmény történeti fejlődésére vonatkozóan sok történetileg bizonyítható tény tudott felsorakoztatni. Éppen pozitív ismereteinek eredménye, hogy a Mark-szervezet történetének összefüggései alapján arra is tudott következtetni, hogy a társadalmi fejlődés kiindulópontja a görögöknél és Itáliában sem lehetett más, mint a germánoknál.¹⁹⁰ Történetiszemlélete azonban a germanista nézetek hatása alatt maradt, ami megakadályozta abban, hogy a földközösség történetére vonatkozó alapvető összefüggéseket felismerje.

Az ősi jogintézmények keresésében előszeretettel fordult a germánok korai társadalmának történeti forrásaihoz. A Caesar és Tacitus tudósításai alapján kialakult tanításokat a germánok közösségi rendjére vonatkozóan magáévá tette, csupán a Mark-közösség általánosan elfogadott terminusát igyekezett felcserélni a modern polgári jog fogalmaiból kölcsönzött „Genossenschaft”-tal. A történeti irodalom hatalmas idevágó polémiájának anyaga állt rendelkezésére, hogy a germánok legkorábbi társadalmában a közösségi rend alapjait felismerje. Ennek ellenére a Mark-közösség legkorábbi nemzetségi jellegét nem tudta feltárni. A „Hundertschaft” és „Gau” fogalmakat már mint területi egységeket tekintette, de feltételezett egy korábbi állapotot, amikor a közösségi viszonyok tisztán személyes jellegűek voltak.¹⁹¹ Bár helyesen ismerte fel, hogy a közösségek legkorábbi történetében a területi elem még nem bírt alapvető jelentőséggel, az összefüggéseknek csak az egyik részét vette figyelembe, aminek következtében a germán nemzetségi közösség homályban maradt. Célja csupán az volt, hogy a germánok legrégebbi társadalmában is a „szabad emberek szűkebb és tágabb „Genossenschaft”-ját” kimutathassa.¹⁹²

A korabeli tudományos kutatás eredményeire támaszkodva O. Gierke a földközösségről szóló tanítást általánosan elfogadta. Szerinte ez a közösségi földfoglalásból következett. O. Gierke a korai germán társadalomban a „magántulajdont” (Privateigentum) a földre vonatkozóan szinte teljesen kizártnak

¹⁹⁰ O. Gierke: Das deutsche Genossenschaftsrecht. III. Berlin. 1881. 5. l.

¹⁹¹ „...daß die Hundertschaften uralte Friedens- und Rechtsgenossenschaften von einst rein persönlicher Grundlage gewesen waren.” Ld.: O. Gierke: Das deutsche Genossenschaftsrecht. Erster Band. Berlin. 1868. 41. l.

¹⁹² Uo. 45. l.

tekintette, és ezt a nézetét az sem befolyásolta, hogy a közösségi tagok a föld ideiglenes magánhasználatát gyakorolták.¹⁹³

Gierke világosan látta, hogy az ideiglenes magánhasználat a modern jogi jog semmilyen fogalmával nem azonosítható és a közösség által sokszorosán korlátozott viszonyokat tükröz. Ezzel összefüggésben tárgyalta a szomszédok visszaháramlási jogának alakulását, melyben a Chilperich ediktumra és a Lex Salicára támaszkodva, a férfi-leszármazók hiányának esetére szorította a szomszédok hajdan általános jogának gyakorlását.¹⁹⁴ Ezt a nézetét mások is vallották, de a későbbiekben is sok vita tárgyát képezte. O. Gierke ebben a kérdésben is G. L. Maurer, G. Waitz, A. Meitzen, Fr. Thudichum, K. Lamprecht stb. nézeteire támaszkodott.

O. Gierke a Mark-közösség alapjának helyesen tekintette a közös földet és az ősi germán földközösség pusztulását is az „Allmend” megszűnésében látta.¹⁹⁵ Láthatóan ebben is J. Grimm, G. L. Maurer, G. Landau nézeteit vette magáévá. A közösségi viszonyoknak egészen az újkorig történő fennmaradásáról O. Gierke nézetei nem tekinthetők önállóaknak, mégis a belőlük levont következtetések sok tekintetben a régi megalapozott tanításokat támasztották alá. Az ősi germán Mark-szervezetet — szerinte — a földesuraság kialakulása tette tönkre és annak utolsó maradványait is a földesúri gazdasági és politikai hatalom semmisítette meg.¹⁹⁶ A földesuraság kialakulásával — szerinte — a közösség és az uraság hosszú harca kezdődött meg, aminek eredménye lett a közösségi jogrend megdöntése. Még hosszú ideig maradtak fenn a földesúri közösségek mellett szabad közösségek maradványai is, amelyeknek nyomait a mezei szolgalmaknak korában még létező rendjével is kapcsolatba hozta.¹⁹⁷ Germanista nézetei, és ezen keresztül a „történeti iskolával” való kapcsolata azonban itt is kifejezésre jutott. Az „egyesülés”-gondolatot, mint a „germán jogtudatban mélyen gyökeredzett” jelenséget tekintette, mely azonban a ránehezedő nyomásnak nem tudott ellentállni. Az intézmény pusztulása során helyesen látta, hogy a közösség belső szervezete is felbomlott. A hajdan önálló közösség elöljáróit (Schultheis, Waldmeister, Förster, Boten, Schreiber stb.) urasági hivatalnokok szorították ki, vagy csak az urasági hivatalnokok mellett funkcionálhattak. Ezzel az ősi autonóm közösség vezetőit a mezőri vagy küldönci szintre süllyesztették le.¹⁹⁸

O. Gierke azonban a pozitív források hatalmas tömegének ismeretében sem tudott kora történeti vizsgálódásainak határán túllépni és ebben nagyrészt meghaladott germanista nézetei akadályozták meg. A földközösségek középkori történetére vonatkozó századvégi irodalom helyzetét azonban szemléltetően mutatja Gierke pozitivistá történetvizsgálódásának megtorpanása, mely a részletekben elért eredményeket lerontotta. Erősen germanista jellegű megállapításait azután széltében kezdték bírálni, s rajta keresztül a tudományosan megalapozott tanításokat is tagadni. O. Gierke tekintélye természetesen egyes történeti összefüggések felismerésének megszilárdítói is lettek és világos okfej-

¹⁹³ Uo. 55., 57., 63. l. „... diesen Streifen wurde sodann je einer in jedem Kamp unter Zuhilfenahme des Loses jedem Genossen zu seiner Hofstätte zugewiesen.”

¹⁹⁴ Uo. 64., 75—77. l. Vö. J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. I. 23—24. l.

¹⁹⁵ O. Gierke: Das deutsche Genossenschaftsrecht. 66., 208., 658. l.

¹⁹⁶ Uo. 79—80., 100., 131. l.

¹⁹⁷ Uo. 100., 202., 210., 616. l. stb.

¹⁹⁸ Uo. 230. és kk. l.

téseire gyakran hivatkoztak. Nagy „Deutsche Genossenschaftsrecht”-jén kívül érdeklődése később is visszatért a közösségi intézmények történetéhez,¹⁹⁹ melyre már nagyon korai kutatásai során figyelmeztetett.²⁰⁰

A századvégi történeti irodalom a földközösség történeti megvilágítása területén is kifejezésre juttatta azt, hogy a polgári liberális, polgári radikális és pozitívista szemlélet a korábbi megalapozott tanításokat lényegesen továbbfejleszteni immár nem tudta. Régi, meghaladott elméletek jelentkeztek ismét a történetiszemléletben, így Németországban a „történeti iskola” ismét megelevenedett tanításai, Angliában a „villa-elmélet”, másutt a „romanisták” nézetei hatottak. A polgári történetiszemlélet osztálykorlátjai ilyen körülmények között a pozitívizmusból is fokozottan jelentek. Egyidejűleg pedig szükségessé vált a falusi földközösség történetéről kialakult nézetek megcáfolása, tekintettel arra, hogy az abból adódó következtetések a polgári társadalomról alkotott alapvető tanításokat cáfolták.

Miközben a századvégi történeti irodalom általánosan elismerte, hogy Caesar és Tacitus tudósításai alapján a germánok legkorábbi társadalmában semmiféle földmagántulajdon nem létezett, Numa Denis Fustel de Coulanges francia történész alapvetően ellentétes nézeteket igyekezett elterjeszteni a korai germán tulajdonviszonyokról. A források egészen önkényes interpretálásával bizonyítani kívánta, hogy a germán földművelő ténylegesen magántulajdont bírt.²⁰¹ Szerinte a korai szabad germánok nem önálló parasztok, „hanem földesurak” voltak. Hasonló megállapításokra jutott Fr. Seebohm is.²⁰² Fustel de Coulanges a frank-korabeli társadalomra vonatkozó alapvető munkájában „gondosan tanulmányozta” a frank forrásokat és szerinte egyetlen sort sem talált a földközösségi viszonyok létezéséről.²⁰³ A parasztok osztatlan közösségi használatára vonatkozóan pedig azt írta, hogy a parasztoknak soha sem volt joguk ezekre a birtokokra, hanem csak a tulajdonosoktól kaptak haszonélvezetet.²⁰⁴ Fustel de Coulanges a földközösségi viszonyok létezésének tagadását a XIII. századig kiterjesztette.²⁰⁵ A források „marca” terminusait a magánbirtok határának tekintette, a XIII. század után jelentkező „Allmend”-ben pedig kizárólag a földesurak által engedélyezett, vagy megtúrt közös erdő, legelő stb. használatot vélelmezett. G. L. Maurer forráselemzését filológiai tévedésekkel, K. Lamprecht, E. Laveleye, Th. Mommsen tanításait a földközösség összefüggéseiben megalapozatlansággal vádolta.²⁰⁶ Fustel de Coulanges nézetei látszólag a germanisták ellen irányultak, valójában azonban a veszélybe jutott

¹⁹⁹ O. Gierke: Die Geschichte des deutschen Deichrechts. I—II. B. Breslau. 1901.

²⁰⁰ Uő.: Das deutsche Genossenschaftsrecht. 613. l.

²⁰¹ Fustel de Coulanges: Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. Paris. 1889. 238—239. l.

²⁰² The English Village-Community. London. 1883. Továbbá Tribal custom in anglo-saxon law. London. 1902., Tribal system in Wales. London. 1904 az alapvető munkák, amelyekben F. Seebohm irányzatot tanításai megjelentek. Vö.: M. H. Соколова: Свободная община и процесс закрепощения крестьян в Кенте и Уэссексе в 7—10 веках. Средние Века. 2. Москва. 1955. 35. l.

²⁰³ Fustel de Coulanges: i. m. 172., 198., 203. l. stb.

²⁰⁴ Id.: uo. 427. l.

²⁰⁵ Szerinte az Allmend, communitas, villa, marca stb. terminusok korábban a paraszti faluközösséghez nem tapadnak. Vö.: Fustel de Coulanges: Le problème des origines de la propriété foncière. Questions Historiques. Paris. 1893. 49. l. Vö.: Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. Paris. 1889. 426., 238., 239. l.

²⁰⁶ Vö.: Le problème des origines... 24., 57., 64., 97. l.

polgári magántulajdon apologetikájának megjelenését jelentették.²⁰⁷ Ennek érdekében a középkori Európa minden lényeges intézményét, így a nagybirtok uralmát és a néptömegek alávetett helyzetét a római társadalom fejlődésével hozta összefüggésbe. Ezzel a földesuraság, a magántulajdon elsőbbsége, annál is inkább sikeresnek tűnt, mivel a középkori földtulajdonnal összefüggésbe hozott római tulajdonjog időbeli elsődlegessége a modern polgári magántulajdon igazolásául is szolgált. Magyar fordításban is megjelent „La Cité antique” c. munkája is minden eszközt felhasznált arra, hogy az ősi tulajdonközösség létezését tagadja az ókori görög–római társadalom fejlődésében. Fustel de Coulanges, aki a korai germán társadalom vizsgálatában éppen a források hiányossága következtében teljesen abszurdnak tekintette a földközösségre való következtetést,²⁰⁸ az ókori társadalomra vonatkoztatva minden különösebb bizonyítás nélkül kijelentette, hogy nem találunk korszakot, amelyben a föld közös lett volna.²⁰⁹

A társadalmi egyenlőtlenség tényleges eredete Fustel de Coulanges munkája nyomán szinte teljesen eltűnt és jelentéktelenné vált, sőt szerinte maguk az intézmények is homályosak és „megmagyarázhatatlanok”, ha nem a népek hitéletével összefüggésben vizsgáljuk. Ha a „Marksystem” germanisták, polgári radikálisok, polgári demokraták és pozitivisták által megalapozott tanítása a földesuraság eredetének megértése szempontjából igen lényeges eredményre jutott, úgy most Fustel de Coulanges nyomán mindez értelmetlennek tűnt. A megalapozatlannak tekintett korábbi tanításokkal szemben a társadalmi egyenlőtlenség keletkezésére vonatkozóan azt az ellentmondást nem tűrő állítást találjuk nála, hogy az „egyenlőtlenség nem idők folyamán képződött, hanem már kezdetben megvolt.”²¹⁰

Fustel nézetei nem voltak egyedülállóak. A közösségi tulajdon általánosan elfogadott teóriája ellen széles támadás bontakozott ki.

A német irodalom keretében is ellentétes nézetek keletkeztek. H. Brunner, G. Waitz, K. Th. Inama-Sternegg hatalmas forráskutatásra támaszkodó tanításait Ph. Heck, G. Fr. Knapp tagadni igyekeztek és a korai germán állapotokat ellentétes megvilágításba helyezték. Miközben a kutatók többsége a germánok földközösségi rendjét bizonyítottnak tekintette, W. Wittich egy földesúri teóriát állított fel,²¹¹ majd a földközösségi birtoklás történeti elsőlegességéről szóló tanítással szemben Max Weber a függésbejutást időben előbbre helyezve már a „pásztorgazdaság” (Herdenwirtschaft) keretei között feltételezte.²¹²

²⁰⁷ N. Gracianszkij már 1912-ben írta Fustel de Coulanges szemléletéről, hogy a teória az individuális tulajdon uralmát kívánta bizonyítani a régi germánoknál. Vö.: Н. П. Грацианский: К вопросу об аграрных отношениях древних-германцев времени Цезаря. Казан. 1912. 2. l.

²⁰⁸ A hiányos források összehasonlító módszerrel történő megközelítése elé pedig olyan feltételeket szabott, amelyek alkalmazásának korlátjához vezettek. Ld. С. Б. Веселовский: Феодальное землевладение... 13. l.

²⁰⁹ Fustel de Coulanges: Az ókori község. Ford. Bartal A. Bpest. 1883. 75. l.

²¹⁰ Uo. 3. és 347. l.

²¹¹ W. Wittich: Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland. Leipzig. 1896. 107—108. l. Vö.: A. Doppsch: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit vornehmlich in Deutschland. 1. Teil. Weimar. 1921. 314. l.

²¹² M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Tübingen. 1924. 111—112. l.

Láthatóan ennek az irodalmi polémianak a központi kérdése ismét a földesuraság keletkezése és a falusi földközösség megítélése volt. A pozitivistáknak polgári történetkutatás, bár a XX. században sem mondott le a földközösség történetére vonatkozó korábban megalapozott tanításairól — ami feltétlen pozitívuma —, már a századforduló történetietlen tanításait sem volt képes visszautasítani és megvédeni a XIX. század tudományos örökségét. A földközösség történetével összefüggő alapvető tanítások tagadásában előszeretettel fordultak ismét, szinte kizárólag a korai germán források elemzéséhez s mind ritkábban jelentkezett a későbbi kor közösségi maradványainak részletes feltárása. Nem volt azonban új jelenség a történetkutatásnak ez a fordulata. Marx jóval korábban írta az ehhez fűzött megjegyzését: „Az emberi történelemmel úgy vagyunk, mint a paleontológiával. Még a legjelentékenyebb elmék sem látnak meg elvből, az ítélőképesség valamilyen vakságából folyóan olyan dolgokat, amelyek az orruk előtt vannak.”²¹³

Fustel de Coulanges és Seebohmnak a germán „Mark-elmélet” elleni támadása után hamarosan feléledt a „villa-elmélet”, melynek alapján a germán faluközösséget a római villa folytatásának tekintették.²¹⁴ A germanisták „Mark-elmélet”-ével szembekeült „villa-elmélet”-ről azonban hamarosan kiderült, hogy romanizáló tendenciákat takart. Sok tanulmányt és észrt fordítottak erre — mondja Pollock —, de a kísérlet hiábavalónak bizonyult. Ettől függetlenül a történettudomány a germán „Mark-elmélet”-hez kapcsolódott, így Elton, Kenelm, Digby, az orosz kutatók közül P. Vinogradov és M. Kovalevszkij. P. Vinogradov a földközösség történeti kutatásának tisztázásában rendkívül jelentős eredményeket ért el az angol viszonyokat illetően is. A paraszti telekbirtok tényleges viszonyai felé fordította a figyelmet és a falusi birtoklás közösségi vonatkozásait tárta fel.²¹⁵ G. L. Gomme pedig gazdag külföldi analógiára támaszkodva behatóan elemezte a középkori angol földközösségi viszonyokat is. G. L. Gomme gazdaságtörténeti szempontból lényeges leírását adta a közösségi földek használatának (osztott és osztatlan közösségi földek), kimutatta a dülölrendszer és a falusi „füst” földközösségi vonatkozásait.²¹⁶ Szerinte a földközösség a VI. századig visszamenőleg kimutatható forrásszerűleg és a talált viszonyok indokolt analógiára adnak módot Svájc, India, Németország, Hollandia faluközösségi viszonyait illetően. Fr. Pollock is a földközösség létezését fogadta el az angol történelemben, és szembeszállt azokkal az elméletekkel, amelyek a forrásokban jelentkező közösségi jogokat mint a kegyes földesurak engedményeit tekintették. Szemben a polgári jogelmélettel, amely a magántulajdon keletkezését helyezte előtérbe. Fr. Pollock megfordította a sorrendet. A „közösségi haszonélvezeti jogokat” korábbiaknak tekintette, mint a földesúri jogokat, mely jogok a „faluközösség tagjait már akkor megillették, amikor még földesuraságról és földesúrról nem is hallottak”.²¹⁷ A copyholderekben pedig a hajdan szabad faluközösség tagjait látta, és a földközösség maradványait egészen a XIX. századig kimutathatónak tekintette.*

HORVÁTH PÁL

²¹³ Marx Engelshez. 1868. Vál. Lev. 233. l.

²¹⁴ Fr. Pollock: Az angol földbirtokjog. 179. l.

²¹⁵ P. Vinogradov: The Growth of the Manor. London. 1905. 84., 141., 151—152. l.

²¹⁶ G. L. Gomme: The Village-Community. London. 1890. 85., 130., 167—170., 184., 275—276. l.

²¹⁷ Fr. Pollock: i. m. 11., 39., 41., 46., 177. l.

* A tanulmány II. része a Századok következő számában fog megjelenni.

A BETHLEN-KORMÁNY KÜLPOLITIKÁJA (1924—1926)

Az európai politikai helyzet egyik jellemzője 1924-ben, hogy az imperialista hatalmak — miután kénytelenek voltak ideiglenesen levenni a napirendről az új szovjetellenes háború *azonnali* megindítását — áttértek annak gondosabb előkészítésére. Az imperialista hatalmakat mindenekelőtt két döntő ok készítette szovjetellenes taktikájuk módosítására. Az egyik az, hogy a szovjethatalom az antant és más imperialista hatalmak katonai beavatkozásai ellenére az ellenforradalmi felkeléseket leverte és az intervenciós csapatokat kiverte. A másik az, hogy a nemzetközi proletariátus a szovjetellenes intervenciót mélységesen elítélte, cselekvően harcolt ellene és a Szovjetunió elismerését követelte. Emellett az imperialisták közötti ellentétek szövevénye is nagymértékben gátolta a szovjetellenes háború folytatását, illetve gyors újrajkezdését.

Kockázatos dolog volt bármelyik imperialista hatalom vagy hatalmi csoport számára új szovjetellenes háborút indítani. Ilyen vállalkozás egyrészt megnövelte volna a forradalmi veszélyt, amelytől a tőkés hatalmak rettegtek. Ugyanakkor egyik tőkés hatalom vagy hatalmi csoport sem akarta viselni a szovjetellenes háború kockázatát riválisai nélkül: aggódnia kellett amiatt, hogy a háborút az akcióból kívül maradó, de a hadi megrendeléseket vállaló riválisok fogják kihasználni.

A kapitalista államok az első világháború eredményeként Európában mint ismeretes — győztes és legyőzött táborra szakadtak. A győztesek között is folyt a küzdelem, hatalmi befolyásuk biztosítása körül. Ugyanakkor a gazdasági verseny, a piacokért való harc éleződése arra készítette a tőkés országokat, hogy felvegyék és növeljék a kereskedelmi kapcsolatokat a Szovjetunióval. Mindezt összevéve: a szovjetellenes háború rendkívül kockázatos volta és a tőkés államok közötti harc felborította a szovjetellenes egységfront létesítésére irányuló kísérleteket.

A nyugati hatalmak politikájában bekövetkezett taktikai változásnál bizonyos szerepet játszott az a körülmény is, hogy különféle reményeket fűztek annak az új gazdasági politikának a következményeihez, amelyet a szovjet állam a polgárháború befejezése után bevezetett. Ez volt a lenini NEP politika. A nemzetközi burzsoázia a NEP politika kezdetén abban reménykedett, hogy ez magával hozza a kapitalista erők növekedését és a tőkés rendszerhez való visszakanyarodást fogja eredményezni. A II. Internacionálé vezérkara is e reményekkel áltatta magát és pártjait. Az angol munkáspárt vezérkara sem volt ezektől mentes. A nagyburzsoázia világosabb fejű képviselői azonban hamarabb felismerték, hogy a NEP-politika a proletárdiktatúra erősítésének az eszköze. Az angol konzervatív politikusok is hamarabb megértették, hogy merőben hiú az a remény, hogy a Szovjetunió majd maga visszakanyarodik a kapitalizmushoz. Ők tehát a mielőbbi szovjetellenes háborút követelték.

A Szovjetunió a nemzetközi imperializmussal szemben saját erejére, továbbá a nemzetközi proletariátus és a békét akaró más néprétegek segítségére támaszkodott. Következetes békepolitikájával és a gazdasági együttműködést illető készségével kiharcolta az imperialista országok egymás közötti ellentéteit is a béke fenntartása és a szovjet állam erősítése érdekében. 1924—25-ben a Szovjetunió nagy sikereket ért el a nemzetközi arénán.

1924 januárjában az angol választásokon a választók megbuktatták a konzervatív pártot és a távozó konzervatív kormány helyett — Anglia történetében először — munkáspárti kormány került hatalomra: a Mac Donald-kormány. A munkáspárt a választások előtt a Szovjetunió elismerése és az angol—szovjet kereskedelmi kapcsolatok kifejlesztése mellett foglalt állást, amit üzleti érdekből az angol ipari vállalkozók nagy része is követelt. 1924. február 1-én az új angol kormány határozatot is hozott, hogy a Szovjetuniót elismeri, vele a diplomáciai viszonyt felveszi és kereskedelmi szerződést is köt.

1924 februárjában Olaszország is elismerte a Szovjetuniót. 1924 májusában létrejött a diplomáciai viszony a Szovjetunió és Kína között. Ennek különleges jelentőséget adott az, hogy a Szovjetunió fenntartás nélkül lemondott a privilégiumokról, amiket Kínától a cári Oroszország kiereszkolt. A szovjet állam Kína népe és az egész világ közvéleménye előtt állást foglalt Kína egyenjogúsága mellett, az imperialista privilégiumok ellen, amelyek révén az imperialista hatalmak Kínát megalázó félgymarmati állapotba taszították.

Franciaország 1924 októberében — a Herriot-kormány hatalomra kerülésével —, Japán pedig 1925 januárjában ismerte el a Szovjetuniót. Németország, Törökország és több más ország még az 1921—23-as években felvette a diplomáciai kapcsolatokat a szovjet állammal és 1924—25-ben is újabb országok követték az előzőek példáját, beleértve most már Anglia példáját is. Norvégia és Ausztria 1924 februárjában, Görögország és Svédország 1924 márciusában, Dánia júniusban, Mexikó augusztusban ismerte el a Szovjetuniót.

A nagyhatalmak közül egyedül az Egyesült Államok tagadta meg a Szovjetunió elismerését. Tudvalevő, hogy az USA csak 1933 őszén szánta rá magát erre.

Magyarország szomszédai közül ebben az időben csak Ausztria vette fel a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval és hasznosította a szovjet állammal való kereskedelmi kapcsolatokból adódó gazdasági előnyt. A kisantant vonakodott a Szovjetunió elismerésétől. Ebben lényeges szerepet játszott az, hogy Románia 1918—19-ben megszállta és bekebelezte Beszarábiát, amit a Szovjetunió elismerni nem volt hajlandó, bár háborút nem kezdett érte. Egyelőre Csehszlovákia sem szánta rá magát a Szovjetunió elismerésére és viszolygott ettől Jugoszlávia is.

Az angol politikában sem sokáig érvényesült a Szovjetunióval való normális kapcsolatok politikája. 1924 októberében a konzervatívok új választásokat provokálva megbuktatták a munkáspárti kormányt. A Baldwin—Chamberlain féle új konzervatív kormány politikája a szovjetellenes kapitalista egységfront mielőbbi létrehozását célozta.

Nagy segítséget nyújtott a nemzetközi burzsoáziának a II. Internacionálé állásfoglalása a proletárforradalom ellen és harca a kommunista pártok ellen. Az imperialista hatalmakat azonban ez nem elégítette ki. A szociáldemokrácia a maga forradalomellenességét és szovjetellenességét pacifista propagandával kapcsolta össze. Pacifista propagandával tette hatékonyabbá a

szocializmusba való „békés belenövést” hirdető ideológiáját. Kétszínű pacifizmus volt ez, amit a szociáldemokrata képviselők egybekapcsoltak az imperialista katonai kiadások parlamenti megszavazásával.

A nyugati imperialista körök számíthattak arra, hogy a II. Internacionálé pártjai támogatják a szovjetellenes háborút, ha azt kirobbantják. A szociáldemokrata pártok pacifista propagandája mégis zavarta őket. Ez a pacifista propaganda a forradalmi mozgalom gyöngítésére alkalmas volt, de a szovjetellenes háború nyílt ideológiai előkészítését némileg nehezítette. Az angol konzervatívok — és nemcsak ők — ez okból is fokozottabban fordultak a fasiszmus felé. Egyre nagyobb jóindulatot tanúsítottak az olasz fasiszta rendszer iránt és mind nyíltabban támogatták. Lengyelországban a reakció 1926 májusában Pilsudszki tábornok vezetésével fasiszta államcsínyt hajtott végre. A Pilsudszki-puces az angol konzervatívok és más nyugati imperialisták támogatásával ment végbe, és a horthysta uralomhoz hasonló fasiszta rendszer létesítésére vezetett. Mindez az angol konzervatívok által siettetett szovjetellenes háború terveihez kapcsolódott. Az angol imperialista körök fokozódó rokonszenvvel tekintettek a horthysta Magyarországra is.

A Baldwin—Chamberlain-kormány európai politikájának fő kérdése: a győztes hatalmak és a legyőzött Németország közötti ellentét, különösen pedig a francia—német ellentét valamilyen fajta enyhítése és áthidalása, Németország és a Szovjetunió közötti viszony lazítása és megrontása, Németországnak a Népszövetségbe való bevonása. A Népszövetség — melytől, mint ismeretes, az USA elhatárolta magát és nem lépett tagjai sorába — főleg angol befolyás alatt állt. Az angol kormány éppen ezért a Népszövetség égisze alatt akarta a szovjetellenes kapitalista egységfrontot létrehozni és a szovjetellenes blokkban a maga vezető szerepét biztosítani.

Németország — ellentétben Ausztriával, Magyarországgal és Bulgáriával — vonakodott belépni a Népszövetségbe alárendelt helyzetének lényeges enyhítése nélkül. Attól is óvakodott, hogy a Szovjetunióval létesített előnyös kapcsolatait túl könnyen feladja és területét az angolok által forszírozott szovjetellenes háború céljaira *olcsó áron* rendelkezésre bocsássa. Németország pozícióját fokozatosan erősítette az USA növekvő támogatása diplomáciai és pénzügyi-gazdasági téren is.

Németország 1923 végéig a jóvátételi kötelezettségek nemteljesítésének a politikáját folytatta. Elérte vele a Ruhr-vidék francia—angol—belga megszállását. Ekkor a német burzsoázia kénytelen volt számot vetni azzal, hogy erőtlen és a nem teljesítési politika csak megnehezíti vagy éppen lehetetlenné teszi számára a komoly katonai erőgyűjtést. Áttértek a jóvátételi terhek vállalásának politikájára. Ennek alapján a rendkívül súlyos terhek csökkentését, a részletfizetési határidő meghosszabbítását és a teljesítéshez pénzügyi-gazdasági segítséget követeltek. Mint ismeretes, amerikai közreműködéssel a Dawes-terv alapján 1924 tavaszán létrejött a megegyezés. Megszabták, hogy Németország az első évben 1 milliárd aranymárka jóvátételt fizet, s az összeg évi 2,5 milliárd aranymárkára emelkedik 1929-ig. Csak még azt nem állapították meg, hogy mennyi lesz a teljes jóvátételi összeg és hány évig fogja Németország fizetni. Az USA és Anglia folyósított kölcsönt Németországnak, Németország fizette a jóvátételt az antant hatalmaknak, az antant hatalmak pedig fizették a világháború idején keletkezett adósságaikat az USA-nak.

A jóvátételi terheket vállaló új német politika a német nép fokozott kizsákmányolására épült. Ennek alapján és az újabb külföldi, főleg amerikai

hitelek segítségével a viszonylagos stabilizáció idején a német tőke mindjobban erőre kapott. A német militaristák fokozták a versaillesi szerződés katonai tiltó rendelkezéseinek a kijátszását. Németország szomszédait ez nyugtalanította, viszont az angol kormány jóindulatúan nézte, az USA kormánya szintén. A német imperializmus nem volt érdekelve abban, hogy közvetlen ellenfeleinek szekerébe fogja magát és elsiesse kockázatos kötelezettségek vállalását a szovjetellenes háborúban való részvételét illetően. Ugyanekkor tudatában volt annak, hogy egy európai szovjetellenes háborúban a nyugati hatalmaknak szükségük van Németország segítségére és e körülményt engedmények elérésére igyekezett felhasználni. Az alkudozások és az előkészületek politikáját folytatták.

Németország fő kérdése ekkor a Ruhr-vidéki megszállás megszüntetése volt. Emellett a katonai tiltó rendelkezések és a katonai ellenőrzés enyhítését is követelte, hogy újrafellegyverkezési előkészületeit és háborús célokra elegendően fegyveres erőit szabadabban növelhesse.

Hosszú tárgyalások eredményeként 1925 októberében megszületett a hírhedt *locarnói egyezmény* a nyugati antanthatalmak és Németország között. A fegyverkezési korlátokat ennek nyomán lazították, az állandó katonai ellenőrzést 1926 őszén megszüntették. A német vezérkar szabadabb kezet kapott a fegyverkezés fokozására és a tiltó rendelkezések áthágására is. A locarnói paktum ugyanekkor garantálta a német—francia és német—belga határt, viszont eltekintett attól, hogy Németországot a német—lengyel és német—cseh határ garantálására is kötelezze. Németország lemondott Elzász-Lotharingia visszaköveteléséről és kötelezte magát az antant által fokozatosan kiűritendő Ruhr-terület és az egész Rajna-vidék demilitarizálására, vagyis arra, hogy e terület katonai erőktől mentes maradjon. Lengyelországhoz és Csehszlovákiához való viszonyát illetően a német kormány szabad kezet kapott, velük döntőbíróági egyezményt kötött, de biztonsági szerződést nem. A locarnói paktum nyitva hagyta a *keleti kaput* a német revanstörékvések előtt.

Ezt követően, 1926 őszén Németország belépett a Népszövetségbe, melynek tanácsában részére állandó tagságot biztosítottak. A Szovjetunióval kötött rapalloi szerződés telrúgására ugyanekkor Németország még nem vállalkozott. Az angolok által sürgetett szovjetellenes akcióhoz való elkötelezése még nyitott kérdés és további alku tárgya maradt.

A Szovjetunióhoz való viszony kérdése a világpolitika egyik fő kérdése, mely azonban mindenütt bonyolódik a kapitalista államok egymás közötti viszonyának szövevényes helyzetével. Különösen így volt ez a tőkés Európában. Ebbe illeszkedik bele a magyar—szovjet viszony kérdése is.

Magyarország az antant hatalmak állandó és brutálisan nyílt katonai ellenőrzése alatt állva, a hasonlóan brutális és nyílt népszövetségi pénzügyi ellenőrzés vállalásával, külpolitikailag rendkívül alárendelt és elszigetelt helyzetben lépte át a viszonylagos stabilizáció küszöbét. Ebben a helyzetben különösen jelentős kérdéssé vált, hogy külpolitikai elszigeteltségének áttörése és alárendelt helyzetének enyhítése érdekében a magyar kormány akar-e és tud-e élni azzal a lehetőséggel, amit az akkori összeurópai helyzetben a Szovjetunióval való diplomáciai viszony megteremtése nyújthatott Magyarországnak számára. Vizsgáljuk meg, hogy e kérdés hogyan vetődött fel és hogyan alakult.

I. A magyar—szovjet viszony kérdése

A magyar—szovjet viszony rendezésének alapvető akadályá volt a horthysta tábor és benne a Bethlen-kormány nagyfokú berzenkedése a Szovjetunió elismerésétől. Ám bármennyire is viszolygott tőle, számolnia kellett azzal a ténnyel, hogy a legtöbb európai ország és az USA-n kívül minden nagyhatalom elismerte a szovjet államot és igyekszik fejleszteni vele kereskedelmi forgalmát. A magyar ipar különösen igényelte a külső piacok bővítését. A Szovjetunióval való kereskedelem e tekintetben igen komoly lehetőséget jelentett. A diplomáciai kapcsolatok felvétele mellett szólt az a körülmény is, hogy a Szovjetunió az egyetlen állam Európában, amelyik a trianoni szerződést nem ismerte el. A kisantanttal szemben a horthysta Magyarország külpolitikai helyzetét is csak erősíthette, ha rendes diplomáciai viszonyt teremt a hatalmas szovjet állammal. A magyar uralkodó körök ugyanekkor attól félték, hogy a szovjet állam elismerése erkölcsileg és politikailag megrendíti a kommunistaellenes és szovjetellenes hadjáratukat és újabb tápot ad a nép forradalmi hangulatának. Mégis látniok kellett, hogy a közvetlen szovjetellenes háború egyelőre lekerül a napirendről, ennek előkészítése hosszabb időt igényelhet. 1923—24-ben a nemzetközi életben a Szovjetunió elismerése került előtérbe. Számot kellett vetniök elsősorban azzal, hogy gazdaságilag mit nyerhetnek, ha Magyarország felveszi a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval és mit veszíthet, ha ezt nem teszi meg.

Ezt a számadást mindenekelőtt a gyárosok és az ő közvetlen érdekképviseletük: a Gyáriparosok Országos Szövetsége csinálta meg, és erről emlékiratot nyújtott be a kormánynak. Az emlékirat utal arra, hogy közvetlen magyar—orosz kereskedelmi kapcsolat hiányában a bécsi és berlini szovjet kereskedelmi képviselők útján csak szűkkörűek a lehetőségek a felkínálható áruk eladására „Egy rendszeres, szerves export csak akkor remélhető — mondja az emlékirat —, ha az Oroszországgal való forgalmat egy vegyes magyar—orosz kereskedelmi társaság, amely erre az orosz kormánytól koncessziót nyer, venné a kezébe.” A GYOSZ már hosszabb idő óta, az emlékirat szerint már két éve, foglalkozott egy magyar—orosz vegyes társaság létesítésének a tervével. Az egyes vállalatokkal lefolytatott tárgyalások alapján az emlékirat benyújtói megállapítják a következőt: „Igen sok gyári vállalatunk részéről rendkívül nagy érdeklődés nyilvánul meg az orosz export iránt.” A nyersanyag-behozatalban érdekeltek is hajlandók bekapcsolódni a magyar—orosz vegyes-társaságba.

Az emlékirat felsorolja azokat a vállalatokat, amelyek „feltétlenül beveendő lennének” a létesítendő vegyes társaságba.¹ 35 gépgyárat és 15 más gyárat sorol fel, valamint a konzervgyárakat említi, mint amelyek szeretnék termékeiket Oroszországnak eladni. A gépgyárak közül legjelentősebb a Weiss Manfréd Rt, a Ganz Villamossági, a Ganz Danubia, a Láng Gépgyár, az Egyesült Izzó, a MÁV Gépgyár, a MÁVAG és a Hoffher—Schrantz. Nyersanyag-behozatalban érdekeltek a textilgyárak, a kefégyárak és a memorandumban említett hét másik gyár. Ez utóbbiak közül legjelentősebb a Salgótarjáni—Rimamurányi Vasmű RT., amely vasérc behozatalban érdekelt.

Amint látjuk, különösen a gépgyárak képviselői szorgalmazták a magyar—orosz kereskedelmi kapcsolatok rendszeressé tevését és kifejlesztését. Ennek

¹ O. L. Küm. res. pol. 1924—24—124 (141).

kettős oka van. A vezető iparágak közül a gépipar küzdött legjobban a piac elégtelenségével és ugyanakkor a gépipar számított leginkább a szovjet fél vásárlási készségével. A GYOSZ emlékiratában javasolt magyar—orosz vegyes társaságban a magyar fél részéről a fenti okból a vezető szerep a gépgyárak képviselőié lett volna. A javasolt vegyes társaság létrehozására csak az esetben gondolhattak, ha a magyar kormány a Szovjetuniót elismerte, vele a diplomáciai kapcsolatot felvette és a két ország kereskedelmi szerződést is kötött egymással.

Bizonyos érintkezés a szovjet kormány és a horthysta magyar kormány között már korábban is volt. A szovjet kormány 1920 nyarán hatékony tudot közbelépni a magyarországi fehérterror ellen. A szovjet kormány táviratlat értesítette a Teleki-kormányt arról, hogy az Oroszországban tartózkodó és g magyar uralkodó osztályok családjaihoz tartozó katonatisztek közül megha tározott személyeket túsökká nyilvánít, akik életükkel felelnek, ha a magyar-kormány az akkori népbiztos-per bármelyik vádlottját kivégezgetné. A szovjet kormány közbelépésének eredményeként 1921-ben létrejött a fogolycserre egyezmény.²

A két ország közötti viszony normalizálásáról 1922-ben kezdődtek eszmecsere jellegű megbeszélések. A génuai konferencián — 1922 április—május havában — Csicserin szovjet külügyminiszter és Bánffy gróf magyar külügyminiszter között voltak bizonyos megbeszélések erről. Megállapodtak abban, hogy a magyar kormány képviselője a további esetleges eszmecserét Kresztinszkij berlini szovjet követ útján folytathatja. Kánya magyar külügyminiszterhelyettes 1924. június 12-i levelében értesíti erről a megállapodásról Maszirevich bécsi magyar követet miheztartás végett. Tudatja vele, hogy „ugyanaz a megállapodás ismételt megerősítést nyert egy köztem és Csicserin, valamint Kresztinszki között 2 évvel azelőtt Berlinben folytatott megbeszélésen”.³ A Külügyminisztérium ekkor még megtette az első konkrét lépéseket a tárgyalások megindítására.

Május 22-én Daruváry külügyminiszter egy miniszterközi értekezletet hívott össze ebben az ügyben. A fő gondjuk ekkor az, hogy a Szovjetunió elismerése a kommunista propagandát segíti, s a kommunistaelenes uszítás erkölcsi és politikai tekintélyét a középosztályok körében megrendíti. Az uralkodó osztályok belpolitikai életének egyik jellemzője, hogy különböző pártjaik versenyeztek egymással a kommunistaelenességben és a szovjetellenes uszításban. Most a várható gazdasági előnyökért — a GYOSZ sürgetésére — „elvi áldozatot” kell hozniok a haza horthysta oltárán. És erre az „áldozathozatalra” — melyből különben még a horthysta Magyarországnak is csak gazdasági és külpolitikai haszna lehetett — az ellenforradalmi parlamentnek és Horthy kormányzónak kellett áment mondania. Külpolitikai nehézségekkel a tárgyalások megindulása idején és az egyezmények tényleges tető alá hozásakor nem kellett számolniok. Amint a miniszterközi értekezlet jegyzőkönyve mutatja, ilyen aggály a minisztereket nem is foglalkoztatta.⁴

A magyar kormány képviselői a Szovjetunió jogi elismerését egyrészt messzemenő kereskedelmi kedvezmények biztosításához próbálták kötni, másrészt pedig a Budapesten felállítandó szovjet követséggel szemben olyan

² Az erre vonatkozó iratokat lásd: Az ellenforradalom hatalomra kerülése és rémuralma Magyarországon c. kötet 209—212. sz. iratait.

³ O. L. Küm. res. pol. 1924—24—405.

⁴ O. L. Küm. res. pol. 1924—24—405 (218).

megszorításokhoz, amelyek sértőek voltak a szovjet állam méltóságára nézve. Bethlenék azt remélték, hogy a Szovjetunió elismerésével gyakorlati kegyet gesztusukért nagyúri feltételeket diktálhatnak a hatalmas munkás-parasztsz államnak. Hamarosan rá kellett jönniök arra, hogy fennhéjázó gőgjük mitsem ér. A szovjet fél türelemmel, de határozottan utasította vissza az egyezménytervezetnek a felállítandó szovjet követséggel szembeni sértő pontjait. Hasonlóképpen elutasította a gazdasági előnyöket illető túlzott igényeket. Miután a Szovjetunió belső gazdasági helyzete a NEP-politika sikereként megszilárdult és fellendülőben volt, külpolitikai helyzete szintén megszilárdult és külkereskedelmi kapcsolatai is már jelentősen kifejlődtek — a szovjet kormány a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok megteremtéséért 1924-ben már nem volt hajlandó a kapitalista partnereknek olyan előnyöket biztosítani, mint amit két évvel korábban még megadott.

A hivatalos tárgyalások a magyar kormány és a szovjet kormány képviselői között 1924. augusztus 26-án kezdődtek és szeptember 12-én fejeződtek be. A tanácskozásokat Berlinben tartották, s azokon a magyar kormányt Kánya Kálmán külügyminiszterhelyettes és dr. Jungerth Mihály követségi tanácsos képviselte. A szovjet kormány képviselője Kresztinszkij Nikolaj berlini szovjet nagykövet volt. A tanácskozásokon időnként mások is résztvettek; szovjet részről Litvinov külügyi népbiztoshelyettes közvetlenül az egyezmény megkötése előtt szintén bekapcsolódott a tárgyalásokba és közreműködött a megállapodás végső szövegezésében.

A tárgyalásokon felvetődött vitás kérdések közül nem térünk ki a felállítandó követségekkel szemben magyar részről követelt sértő jellegű kikötésekre. A tárgyalás irataiból elég világos, hogy miről volt szó, másrészt nem ezek a fő kérdések, még ha a Bethlen-léle dacos magyarok többszöri huzavonát idéztek is elő az ilyesmikkel. A fő kérdés sokkal inkább a tárgyalások gazdasági része volt, amihez később — a tárgyalásoktól már függetlenül — az egyezménykötés külpolitikai vonatkozású kérdései kapcsolódtak.

A magyar fél a tárgyalásokra készülve orosz—magyar vegyes társaság létesítését tervezte és ezt szorgalmazta. A magyar üzletemberek, hasonlóan más tőkés országok üzletembereihez, ilyen társaság létesítésével a szovjet külkereskedelmi szervek állami monopóliumát kívánták legalább részben megkerülni. Az ilyen vegyes társaságok a szovjet államtól kereskedelmi koncessziókat igyekeztek szerezni abból a célból, hogy a Szovjetunióban közvetlenül kereskedhessenek, s nem csupán a szovjet állam külkereskedelmi képviselői útján. Gratz Gusztáv, a kormány által kegyelt politikus és üzletember foglalkozott a tervezett vegyes társaság megszervezésével, még a berlini hivatalos tárgyalások megindulása előtt. 1924. augusztus 10-én írta Gratz az iratok között eltekvő levelét ebben az ügyben. Közli, hogy a magyar üzletemberek körében két ellentétes felfogás van a tervezett társaság magyar felének összetételéről. A gyáriparosok inkább egy olyan képviselői társaságot kívánnak, amely „csak bizonyos cégeket” képviselne Oroszországban. A GYOSZ fent említett emlékirata fel is sorolja a szóbanforgó ipari cégeket. Gratz viszont azoknak az érdekeltségeknek a törekvését képviseli, akik szerint olyan társaság kellene, amely „egyfelől a nagyobb exportvállalatokban érdekelt bankokból, másfelől az iparból” vagyis a *bankok és iparvállalatok* képviselőiből alakulna, amit Gratz szerint a hitelkérdés kellő megoldása is indokol.⁵

⁵ O. L. Küm. res. pol. 1924—24—405 (358).

A magyar tárgyaló felek a tárgyalások megkezdése alkalmával rögtön felvetik a vegyes kereskedelmi társaság létesítését. Kresztinszkij első megjegyzése Kánya jelentése szerint az, hogy e kérdés nem tartozik a diplomáciai viszony létrehozásáról szóló egyezménybe, hanem csak külön kereskedelmi szerződés tárgya lehet, de „különben is ezek a társaságok ma már kihaltfélben vannak”.⁶ Kánya és Jungerth szorgalmazták a kereskedelmi szerződés megkötését a diplomáciai viszonyról szóló szerződéssel egyidőben, mint ami „a magyar kormánynak megkönnyítené a diplomáciai összeköttetés létesítését a közvéleménnyel szemben”.⁷ A hoithysta „közvélemény” szovjetellenességéből próbáltak politikai tőkét kovácsolni és a szovjet féltől engedményt kicsikarni, de a vegyes társaság kérdését hamarosan el kellett ejteniök. Kánya már augusztus 20-án instrukciót kér arra vonatkozóan, hogy fenntartsák-e a junktimot a diplomáciai és kereskedelmi szerződés között és erőltessék-e a vegyes társaságot, „amely esetben azonban megegyezés minden valószínűség szerint lehetlenné válnék”.⁸

Daruváry másnap válaszol: junktimhoz ragaszkodni, a vegyes társaságra vonatkozó „kívánságunk elejthető”.⁹

A kereskedelmi megállapodások fő kérdése az volt, hogy a Szovjetunió mennyiben nyújtja a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt a magyar fél számára is. A szovjet fél kategorikusan kijelentette, hogy *a*) nem biztosítja Magyarországnak számára mindazt a kedvezményt, amit a volt cári Oroszországból kiszakadt területeken alakult államoknak és néhány ázsiai szomszédjának megad; *b*) nem biztosítja Magyarországnak számára mindazt a kedvezményt, amit azoknak az államoknak nyújtott, amelyek a Szovjetuniót előbb ismerték el, mint Magyarország; *c*) a legnagyobb kedvezmény elvét Magyarországgal szemben úgy alkalmazza, hogy mindazt a kedvezményt megadja számára, amit *ezután* fog más államoknak is nyújtani.

Érthető, hogy a Szovjetunió egyrészt nem hajlandó többé olyan kedvezményeket nyújtani, amit korábban, amikor súlyos gazdasági helyzetben volt, kizsaroltak tőle. Másrészt nem hajlandó megadni azokat a kedvezményeket sem, amiket egyes szomszéd államoknak különleges baráti segítség gyanánt nyújtott. A magyar fél végülis tudomásul vette, hogy a szovjet kormány csak a *jövőben* másoknak is nyújtandó legnagyobb kedvezményt biztosítja Magyarországnak is, a jelenben pedig azokra a kedvezményekre számíthat, amiket a szovjet kormány Csehszlovákiának is biztosít a vele megkötött kereskedelmi egyezményben.¹⁰

A kormányon belül ebben a kérdésben maradt bizonyos nézeteltérés. Walkó kereskedelmi miniszter szeptember 9-i állásfoglalásában kétségbe vonja a kereskedelmi forgalomról szóló szerződés praktikus jelentőségét, ha az csak a „jövőbeli kedvezményeket nyújtja”. A szerződést ugyan nem ellenzi, „ha emellett rendkívül nyomós politikai okok szólnak”, de a kereskedelmi tárca ebben, szerinte, érdektelen, és nem lehet arra hivatkozni, hogy „gazdasági érdekből jött létre a megállapodás”. Állásfoglalásának lényege: nem bánom,

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. Megjegyzendő, hogy a szovjet—csehszlovák kereskedelmi egyezményt anélkül kötötték meg, hogy a két ország között diplomáciai kapcsolat létesült volna.

ha megkötitek a szerződést, de a felelősséget én nem vállalom, tartásatok érte ti a hátatokat.

Walkó felveti azt a lehetőséget, hogy inkább ne kössenek semmiféle kereskedelmi megállapodást, hanem csak a politikai egyezményben utaljanak rá, hogy erről majd később fognak tárgyalni.¹¹ Javaslata a magyar kormány alapvető elgondolását kívánja feladni, mégpedig a diplomáciai és kereskedelmi egyezmény *egyidejű* megkötését. Ez lett volna a legradikálisabb módja annak, hogy a „kereskedelmi tárca” s természetesen maga Walkó valahogy ártatlan maradjon a horthysta „közvélemény” előtt a Szovjetunió elismerése és a szovjet—magyar diplomáciai viszony teremtése kérdésében.

Bethlen nem fogadta el Walkó álláspontját. Ez kitűnik Daruváry utolsó távirati utasításából, amit az egyezmények aláírása előtt, szeptember 11-én küldött Kányának. E távirat tartalmazza Walkó aggályait és közli, hogy „meg kell kapnunk legalább Németországnak és Ausztriának nyújtott előnyöket”. Walkó szeptember 9-i javaslatáról viszont tudatja Kányával: „politikai megegyezéssel megállapítani, hogy gazdasági kérdéseket utóbb fogjuk tárgyalni, miniszterelnök nézete szerint elfogadhatatlan. Ha kereskedelempolitikai kérdések többi pontokkal együtt megfelelően rendezve, megegyezések aláírhatók.”

Daruváry azt is közli, hogy a megállapodás, ha alá is írták, nem publikálható, amíg Horthy hozzá nem járul. Ezt Horthy előzetesen kikötötte.¹² Feltehető, hogy Horthynak a Szovjetunió elismerésével szembeni viszolygása és Walkó kibúvási kísérlete összefügg.

Szeptember 12-én a két egyezményt — a diplomáciai egyezményt szeptember 5-i keltezéssel, a kereskedelmi megállapodást szeptember 12-i keltezéssel — Berlinben aláírták. Kánya távirati jelentése szeptember 13-ról tudatja, hogy a szovjet fél megadja a múltban más államoknak nyújtott kedvezmények közül azokat, amelyek „nem haladják meg rendes kereskedelmi szerződés kereteit”. A fő vitakérdés tehát ilyen módon lezárult. Hátra van az egyezmények nyilvánosságra hozatala és ratifikálása, amely utóbbinak a megállapodás szerint az aláírást követően legkésőbb három hónapon belül, tehát 1924. december 12-ig kell megtörténnie. Azonban közben kibontakozott az angol konzervatívok támadása a munkáspárti kormány megbuktatásáért és a szovjetellenes háború előkészítésének meggyorsításáért. Ez a körülmény már nyilvánvalóan szerepet játszott abban, hogy a megállapodások tényeit a Bethlen-kormány titokban kívánta tartani, illetve a nyilvánosságra hozatalt Horthy az ő előzetes hozzájárulásához kötötte.

A bécsi Neue Freie Presse a szovjet—magyar egyezmény aláírásáról mégis hírt adott, amit átvettek a magyar lapok is.¹³ Így a Bethlen-kormány nem térhetett ki a publikálás elől. A Külügyminisztérium megbízásából Wodiáner szeptember 16-án táviratilag értesíti erről Kányát és megbízza, hogy a kommuniké kiadásáról állapodjék meg a szovjet féllel. Közli, hogy a kommuniké kiadásához „kormányzó beleegyezését kikérem”.¹⁴ A megegyezés a kommunikét illetően azonnal megtörtént. Kánya még aznap közli a kommuniké

¹¹ O. L. Küm. res. pol. 1924—24—405 (389).

¹² Uo. (389).

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. (32).

szövegét, amely kiadható a „kormányzó úr őfőméltóságának előzetes hozzájárulása után”.¹⁵

Szeptember 17-én Wodiáner már tudatja Horthy állásfoglalását. A kormányzó kabinetiroda főnöke. Bartha Richárd adta át Wodiánernek Horthy üzenetét. Az üzenet lényege az, hogy a kommuniké kiadását Horthy ugyan tudomásul veszi, mint valami szükséges rosszat, de ő „a közzétételhez kifejezetten hozzájárulni nem kíván”, mert az előzetes hozzájárulás őt „annakidején a ratifikáció kérdésében feszélyezhetné, holott ő ma el sem tudja képzelni a megállapodások olyan tartalmát, amely őt arra készítené, hogy azokhoz hozzájáruljon”. Horthy „nem emel kifogást” a kommuniké ellen, ha azt a kormány „diplomáciai szempontból” szükségesnek tartja, de azonnal állást foglal a ratifikáció ellen!

Az a „közvélemény”, amelyet a Bethlen-kormánynak a szovjet—magyar diplomáciai szerződés megkötésénél le kellett győzni — jelentkezett Horthy állásfoglalásában. Horthy támogatása természetesen buzdítja a szovjetellenes demagógiából élő honatyákat és ez nyilvánvalóan okozott némi gondot a kormánynak. Az angol konzervatívok szovjetellenes támadásának a kibontakozása ezeket a gondokat is fokozta, főleg azonban külpolitikai meggondolásokkal tetézte.

A minisztertanács október 10-én tárgyalta a szovjet—magyar diplomáciai és gazdasági kapcsolatok létesítéséről szóló előterjesztést. Az előterjesztés megállapítja, hogy az európai államok között mindjobban terjed az a nézet, hogy „Európa sorsának intézésénél Oroszországgal is számolni kell” és a kereskedelmi kapcsolat a Szovjetunióval „jelentékeny előnyöket von maga után”. Figyelembe véve Oroszország jelentőségét, és felismerve, hogy „Oroszország belpolitikai helyzetében valószínűleg még hosszabb ideig nem fog változás beállani”, mind több európai állam már szerződést kötött vele. S ha ezt más államok is megteszik, akkor „saját jól felfogott érdekekünkben nem volna tanácsos — mondja az előterjesztés —, hogy azoktól az előnyöktől, amelyeket az orosz kormánnyal való gazdasági összeköttetés nyújt, magunkat megfosszuk”.¹⁶

A minisztertanács az előterjesztést elfogadta. A parlament által való ratifikálásra azonban a kormány mégsem szánta el magát, viszont menesztették Daruváry külügyminisztert. Scitovszky Tibor, a Hitelbank egyik igazgatója vette át a külügyi tárcát. Angliában ekkor már megbukott az első munkáspárti kormány és ismét a konzervatív párt került hatalomra. Új szovjetellenes külpolitikai remények erősítették meg Horthy szembenállását a szovjet—magyar szerződéssel, s a Bethlen-kormány állásfoglalása a szerződés ratifikációja kérdésében mind ingatagabb lett. Elérkezett december 12., a ratifikáció egyezményileg kikötött határideje, s a Bethlen-kormány még nem terjesztette a szerződéseket a parlament elé. Ehelyett a határidő lejáratát után, január 15-én megbízta Emmich berlini magyar követet, hogy eszközölje ki a határidő meghosszabbítását 1925. április 12-ig.

A szovjet kormány helyt adott a magyar fél kérelmének a ratifikáció határidejének meghosszabbítására. A szovjet fél beleegyezését Emmich követ 1925. január 24-én jelentette a Külügyminisztériumnak. Közölte, hogy Kresztinszkij berlini szovjet nagykövet a vele folytatott beszélgetésnél kifejtette

¹⁵ Uo. (32).

¹⁶ Uo. (1071).

nézetét, amely szerint „a magyar kormány alkalmasint Angolországra volt tekintettel, midőn a ratifikálás határidejét kitolta”.¹⁷ Mindeddig nem kerültek elő azok az iratok, amelyek dokumentálisan megmutatnák, hogyan reagált az angol kormány a szovjet—magyar szerződés megkötésére és milyen lépéseket tett ezzel kapcsolatban. Aligha kétséges azonban, hogy a Kresztinszki által közölt nézet megalapozott.

A pénzügyi stabilizáció után keletkezett gazdasági megrázkódtatás a legnyomósabb tényező volt, amely a szovjet—magyar szerződés ratifikálását különösen sürgette. S ha ilyen nyomós gazdasági érdekek diktálják és a kormány külpolitikai törekvéseinek is megfelel, s a Bethlen-kormány akarja is a mielőbbi ratifikálást, akkor nincs olyan Bethlen-féle parlament, amelynek többsége a ratifikálást megtagadja. Emellett a szovjet—magyar szerződés ratifikálását a liberális ellenzék is megszavazta volna — a liberális szovjetellenes uszítók egy-két Fábián Béla-féle liberális kikiáltóján kívül. A szociáldemokrata frakció a gazdasági érdekek hangsúlyozásával szintén e ratifikálás mellett foglalt állást. Igaz, Horthy szembenállása a ratifikálással aktivizálja a fajvédőket és a kormánypárt bizonyos csoportja is, ha a Bethlen-kormány időben le nem szereli az akadékoskodó kormányzót. Am ez is csak akkor sikerül, ha a szovjet—magyar diplomáciai szerződés megkötése valóban összhangban van a kormány külpolitikai törekvéseivel. De nem volt összhangban. Ellenkezőleg. A gazdasági érdekek által diktált átmeneti letérés lett volna a legmerevebb szovjetellenes külpolitika vonaláról. Az angol konzervatívok erőteljesebb szovjetellenes akcióit követelő politikája került azonban előtérbe. Az európai politika ilyen alakulása mellett sem Horthy, sem a Bethlen-kormány nem szánta el magát a szovjet—magyar szerződés ratifikálására.

1925 márciusában a Bethlen-kormányban ismét külügyminisztercseré volt, Scitovszky Tibor visszament a Hitelbankba, most már vezérigazgatónak, s Walkó átvette a külügyi tárcát. (Emellett Walkó 1926 októberéig a kereskedelmi tárcát is megtartotta.)

1925 március végén Emmich berlini magyar követ ismét felkereste Kresztinszkij szovjet nagykövetet és átadta a magyar kormány kérését, hogy a szerződések ratifikációjának április 12-én lejárt második határidejét további félévvel hosszabbítsák meg. A szovjet kormány az újabb halasztáshoz csak a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt biztosító cikkely elejtése mellett járult hozzá. A berlini magyar követség április 4-én jelentette a külügyminiszternek a szovjet fél válaszáat. A Bethlen-kormány kénytelen volt azonnal dönteni: vagy ratifikálják a szerződést április 12-ig, s akkor megmarad a magyar fél részére biztosított kedvezmény, vagy tovább halasztja a ratifikálást, s akkor elveszti ezt a kedvezményt. A Bethlen-kormány nem folytathatta tovább ostoba játékát.

Walkó kereskedelmi és külügyminiszter még megkísérelt egy sakkhúzást. Április 11-i táviratában utasította a berlini magyar követség vezetőjét: „Hozza tudomására az orosz nagykövetnek, hogy mivel a legnagyobb kedvezmény a magyar—orosz szerződés legfontosabb pontja”, ennek elejtése mellett a magyar kormány a szerződést nem ratifikálhatja.¹⁸ (Ugyanez a Walkó 1924. szeptember 9-én még azt hangsúlyozta, hogy a szerződés a kereskedelmi tárca részére érdektelen!) Kresztinszkij válasza erre az volt, hogy szerinte a szovjet

¹⁷ OL. Küm. res. pol. 1925—24—1925/62.

¹⁸ O. L. Küm. ker. pol. 1925—24—124.

kormány a tárgyalást ilyen módon befejezettnek és „a magyar—oroszc egyezményt elejtettnek fogja tekinteni”. Így is történt.

A magyar—oroszc diplomáciai és kereskedelmi szerződés ilyen módon lekerült a napirendről, Magyarország gazdasági és külpolitikai érdekeinek kárára. Akik azonban a normális külpolitikai viszonyok teremtése helyett háborús kalandokra spekulálnak, a szovjetellenes kapitalista egységfront mielőbbi létrejvetelében reménykednek és ugyanakkor frankhamisító üzemekre adják a fejüket, azoknak nyilván megkönnyebbült a lelkük a szovjet—magyar szerződés elejtésével.

2. A katonai ellenőrzés enyhítése

A Bethlen-kormány egyik fő külpolitikai célja ebben az időszakban az volt, hogy elérje: a győztes hatalmak enyhítsék az ország szigorú katonai ellenőrzését.

Az angol kormány európai politikája — melynek fontos része volt az antant hatalmak és Németország közötti ellentét valamelyes áthidalása — kedvezőbb lehetőséget teremtett a katonai ellenőrzés enyhítésére a volt központi hatalmak országaival szemben. Itt különösképpen a francia—német ellentét tompítása volt a fő kérdés. Franciaországot kellett engedmény adására készíteni, s ő erre rákényszerült, mert Anglia nélkül nem tudja akarátát tartósan Németországra kényszeríteni. Franciaország engedményre szorítása maga után vonja a kisantant meghátrálását is ebben a kérdésben.

Az antant állandó katonai ellenőrzése Magyarországot a tiltó katonai rendelkezések áthágásában meghatározott területre szorította. Ez főleg a gyalogsági létszám burkolt növelése és a sorozások részleges bevezetése. A Népszövetség 1924 júniusi genfi ülészakán Anglia képviselője, Parmoor lord javaslatot tett, hogy tűzzék napirendre a volt központi hatalmak feletti katonai ellenőrzés módosításának kérdését és bizzák meg a népszövetség megfelelő szerveit e kérdés előkészítésével. A magyar kormány erre az ülészakra katonai szakértőként Genfbe küldte Siegler alezredest. Ő július 3-án, hazaérkezése után megírta jelentését a Honvédelmi Minisztériumnak, melyben javaslatot is tesz a magyar kormány követendő lépéseire. Jelentése annál is inkább figyelmet érdemel, mert a Külügyminisztérium a továbbiak folyamán valóban az ő javaslatai szerint járt el.

A júniusi genfi tanácsülés Parmoor lord javaslatára úgy döntött, hogy a jogi szakértők bizottsága tárgyalja meg, kik vegyenek részt a Tanács tagjain kívül a kérdés érdemi tárgyalásán, az Állandó Tanácsadó Bizottság¹⁹ pedig dolgozzon ki gyakorlati javaslatot a katonai ellenőrzés módosítására.

Siegler jelentésében közli, hogy az ügy az őszi ülészakon „döntő stádiumba” juthat és az „áthidalandó időre” a következő taktikát ajánlja:

1. Kerülni mindent, ami a kisantant által felhasználható „annak bizonyítására, hogy a békeszerződés rendelkezéseit ki akarnók játszani”, s ami indokolná a szigorú és állandó katonai ellenőrzés fenntartását.

2. Meggátolni minden „lármás” jelenséget, ami a régi területek „erőszakos visszaszerzését” propagálja.

3. Feltűnést kerülő, de szívós diplomáciai tevékenységet kezdeményezni jobb légkör teremtése érdekében.²⁰

¹⁹ Commission Permanente Consultative.

²⁰ O. L. Küm. pol. 1926—35/4—1663 (2151).

Az antant hatalmak a kezükbe jutott bizonyítékok nélkül is jól tudták, hogy a magyar kormányt nem a korlátozó rendelkezések pontos betartásának az óhaja hatja át. Jól tudták, hogy az állami szuverenitást valóban sértő ellenőrzést a Bethlen-kormány nem hazafiúi önértékből kifogásolja, hanem azért, mert nehezíti katonai terveinek végrehajtását. Tehát könnyítést kíván. A Népszövetség tanácsának arról kellett döntenie, megadja-e a volt központi hatalmak által kívánt könnyítést és milyen mértékben.

Siegler a következő javaslatot teszi az elérendő célok megjelölésére:

a) Az ellenőrzés „ne legyen permanens”, hanem csak esetenkénti. Szorítkozzék csupán Európa békéjét „veszélyeztetni látszó” ügyek kivizsgálására, s ezt is csak abban az esetben, ha a Népszövetségi Tanács mondja ki a vizsgálat „elkerülhetetlen szükségességét”.

b) Vizsgálat alkalmával esetenként külön bizottság létesüljön; tehát ne legyen semmiféle állandó bizottság. A szomszéd országok képviselői az esetenként létesülő bizottságból is „feltétlenül ki legyen zárva”.

c) Helyszíni szemlék csak az ellenőrzött ország kormányának „engedélyével, kormány megbízottak (összekötő tisztek) kíséretében és a helyi hatóságok közreműködésével eszközölhetők”.²¹

Az ellenőrzés ilyen megkötöttsége és különösen a helyszíni szemlék ilyen alárendelése a tilalmi rendelkezést megsértő kormánynak és közegei felügyeletének — a helyszíni szemlék hatástalanításának bő lehetőségét biztosítja. Ez a követelés csaknem egyértelmű a tiltó rendelkezések akadálytalan be nem tartásának nyílt igényével. Ilyen követelés támasztása már önmagában is ellentmondott a Siegler által javasolt, fent említett taktikai lépések 1. pontjával. Kiabálva bizonyítja, hogy a magyar kormány a tiltó rendelkezéseket ki akarja játszani és ezért az esetenkénti ellenőrzést hatástalanná akarja tenni.

A könnyen kijátszható ellenőrzés is kellemetlen és fenntartja az *egyenlőtlen* helyzetet: *a győztesek ellenőrzési jogát a legyőzöttek felett*. Am, ha nagyobb a lehetőség a tilalmi rendelkezések kijátszására — és ezt a győztes országok kormányai tudomásul is veszik —, akkor az ilyen esetenkénti vizsgálat az ellenőrzött ország számára összehasonlíthatatlanul elviselhetőbb, mint a mindentéle helyszíni vizsgálatra jogosult állandó katonai ellenőrző szerv tevékenysége.

Nézzük meg, milyen lépéseket tett a Külügyminisztérium a szóbanforgó kérdésben.

Július 5-én Siegler jelentésének bő kivonatát a külügy sietve megküldi Emmich berlini magyar követnek. Utasítja őt, hogy a jelentésről tájékoztassa a német külügyminisztert és közölje vele: a magyar kormány a volt központi hatalmak kormányainak „egyöntetű előkészítő akció” indítását javasolja, ami által megrövidíthető lenne „a jelenlegi katonai kontroll élete”. A közös akció célját a küldött utasítás a következőkben jelöli meg:

A Tanács ülésén az ügy érdemi tárgyalásában vegyének részt az ellenőrzésben „passzívan érdekelt államok”, vagyis azok, akik felett az ellenőrzést gyakorolják. Ha a Népszövetségen akkor még kívül álló Németország képviselőinek meghívása nem volna elérhető, viszont Magyarország, Ausztria és Bulgária képviselőit meghívják, akkor ők „taktikájukat a német kormánnyal egyetértőleg és Németország érdekeinek teljes figyelembevételével irányítanák”. A Bethlen-kormány e kérdésben felajánlja jószolgálatait a német kor-

²¹ Uo.

mánynak, méghozzá úgy, mintha már az osztrák és a bolgár kormány is csatlakozott volna ehhez az ajánlkozáshoz. Ez pedig nem így volt.

Az együttműködésre felkért kormányok óvatosan fogadták a magyar javaslatot. A német kormány a gondolatot helyeselte, de „a kezdeményezést és a további érintkezést” Magyarországra kívánja bízni. A bolgár kormány „kifelé *párhuzamosan* és nem együttes” lépésekre gondol. Nem siet nyíltan közösködni a magyar kormánnyal. Az osztrák kormány az együttműködés javaslatot egyenesen elutasította.²²

A Külügyminisztérium Emmichnek küldött utasítása megemlíti, hogy az Állandó Véleményező Bizottság „meglehetősen a francia vezérkar befolyása alatt áll” és szükségesnek tartja elérni, hogy a bizottságba „a velünk rokonszenvező tanácsstag államok” képviselőiket elküldjék és azok a magyar kívánságokat támogassák.²³ Hogy mely országok képviselőitől reméltek támogatást, az kitűnik Kánya tájékoztatójából, melyet július 19-én küldött Szapáry gróf, londoni magyar követnek. Emmichhez hasonlóan tájékoztatja őt a kérdéstről és a követendő taktikáról. Közli, hogy a svéd, olasz, japán, spanyol és uruguayi kormányoknál próbálták támogatást elérni. A munkáspárti angol kormányt illetően utalt a tapasztalható nehézségekre. Ezért Szapáryt nem utasítja arra, hogy az angol kormánynál tegyen lépéseket „a körvonalazott irányban”, de megfontolandónak tartja, hogy ne iparkodjék-e a kormány „környezetében ebben az irányban hatni”. A munkáspárti kormánytól kérni támogatást célszerűtlennek ítéli, de a környezetével próbálkozni, szerinte, érdemes. Konkrétan arra utasítja Szapáryt, hogy Parmoor lordnál próbáljon sürgősen eljárni. Közli még, hogy a párizsi, brüsszeli és prágai képviselők – ezek is tanácsstag államoknál levő képviselők – „semmiféle utasítást nem kapnak, miután az illető kormányoknál tehető lépéseknek semmi kilátásuk sem volna”.²⁴

Szapáry gróf augusztus 2-án már jelenti, hogy Parmoor lord bizonyos támogatást megígért. Biztosította Szapáryt, „kiviszi”, hogy elnök semleges, angol vagy amerikai lesz.²⁵ Anglia és az USA a kisantant és Magyarország viszonyában igyekezett, legalábbis a magyar kormány előtt, „semlegesnek” mutatni magát. Általában amikor tegnapi hódítótársuktól – Franciaországtól vagy ennek szövetségeseitől – engedmények nyújtását sürgették a legyőzött Németország és volt szövetségesei részére, akkor egyik lábukkal a hódítók pozíciójára a „közvetítő”, a „semleges” pozíciójára álltak át. Időnként és esetenként. Ezt a módszert alkalmazták a katonai ellenőrzés enyhítése kérdésében is.

A Mussolini-kormánytól is kért a magyar külügy támogatást, de ennek eredménye afféle nesze semmi, fogd meg jól. Miután a csehszlovák kormánnyal szemben az olasz kormány már elkötelezte magát, a magyar kormánynak cselekvő támogatást nem ígért, csak azt, hogy kívánságát „kéz alatt támogatni fogja”. A Külügyminisztérium erről – az osztrák és a bolgár kormány fentebb már említett válaszával együtt – augusztus 11-én értesítette Emmich berlini követet és utasította, hogy bizalmasan tájékoztassa róla a német kormányt.²⁶

²² O. L. Küm. pol. 2326/1924.

²³ Uo. 126—35/4—1663 — (2190/1924).

²⁴ Uo. — (2326/1924).

²⁵ Uo. 126—35/4—1663 — (2190/1924).

²⁶ O. L. Küm. pol. 1926—35/4—1663 — (2326/1924).

A nemzetközi burzsoázia általános szovjetellenes katonai érdeke és a revans háborútól féltő győztes imperialista országok egy részének külön érdekei ütköztek. S a győztes imperialista hatalmak vetélkedése az imperialista érdekek eme ütközését még szövevényesebbé teszi. A legyőzöttek feletti katonai ellenőrzés enyhítését célzó angol lépés azt a közvetlen célt is szolgálta, hogy gyöngítse francia partnerének európai befolyását és erősítse Anglia hatalmi helyzetét. Figyelemre méltó e tekintetben Hevessy párizsi magyar ügyvivő jelentése a katonai ellenőrzés kérdésében folyó diplomáciai kötékhúzásról.

Hevessy is megkapta a magyar külügyminisztérium tájékoztatóját a fogantatandó lépésről, bár önekie francia kormánytól nem kellett támogatást kérnie. Észrevételeit azonban július 28-i jelentésében közli. Utal arra, hogy a katonai ellenőrzés kérdésének napirendre tűzésével az angol kormány szeme előtt „nem Magyarország, Bulgária és Ausztria érdekei lebegtek”, hanem célja „egy precedens teremtése volt, amely később Németországra is alkalmazható lenne”. Szerinte e lépésben is érvényesül az angol külpolitika ama törekvése, hogy „a francia befolyás alatt álló szövetségi szerveknek (így jelen esetben a Nagykövetek Tanácsának) hatásköre minél jobban gyengítették és azok attribúciói lassanként az inkább angol befolyás alatt álló Népszövetségre ruháztassanak”. A katonai ellenőrzés kérdése Hevessy szerint „Anglia és Franciaország között fog eldőlni”. Ezért aggályosnak tartja a külön magyar diplomáciai akció indítását; az angol terv sikere úgysem ezen múlik, viszont a brit kormány neheztelne érte, ha „megkérdezése nélkül ebben a kérdésben bármilyen akciót indítanánk”.²⁷ Az akció azonban már megindult, a kérdések alakulásában viszont komoly befolyása valóban nem volt.

A Népszövetség jogügyi bizottsága Genfben augusztusban összeült. A katonai ellenőrzés tárgyalása kérdésében azt az álláspontot foglalta el, hogy az érdekelt államok képviselőit az ügy érdemi tárgyalására ne hívják meg. Csehszlovákia mint tanácsstag külön meghívás nélkül is elküldi képviselőjét. Egyébként pedig a nagyhatalmak nem kívánták bővíteni a beleszólók körét a szóbanforgó kérdések tárgyalásában.

Az Állandó Tanácsadó Bizottság szeptemberben készítette el a katonai ellenőrzés módosítására vonatkozó javaslatot. Ennek lényege: az állandó ellenőrzést esetenkénti ellenőrzés váltja fel és az esetenkénti ellenőrzést a Tanács rendeli el. Ez a változtatás lényeges enyhítést jelent az ellenőrzés alatt álló országok számára.

A másik fő kérdés, hogy kik vehetnek részt az ellenőrzésben. A tervezet szerint erre vonatkozóan esetenként egy-egy lista készül, amelyre felveszik a tanácsstag országokat és „az ellenőrzést szenvedő országokkal szomszédos hatalmakat”. A kisantant kizárását Magyarország katonai ellenőrzéséből a magyar kormány tehát hiába várta.

A harmadik fő kérdés, hogy milyen esetekben rendeljék el az ellenőrzést. A tervezet szerint mindazon esetben, amikor valamelyik kormány az ellenőrzésnek alávetett ország ellen a népszövetség főtitkárához feljelentést nyújt be. Az ellenőrzés tehát esetenkénti lesz, de ennek lehetőségét rendkívül tágra szabták.

A fenti tervezetről Kánya szeptember 22-én átiratban értesíti a Honvédelmi Minisztériumot. Közli, hogy milyen további lépéseket igyekeznek tenni a szomszéd államoknak az ellenőrzésben való részvétele ellen. Abban remény-

²⁷ Küm. pol. 1926—35/4—1663—(2606/1924).

kedik, hogy a kérdésben Németországot is tiltakozásra lehet bírni. Úgy gondolja, hogy ha a német kormány „erélyesen kijelentené, hogy ilyen körülmények között nem fog belépni a Népszövetségbe”, az talán hatásos lenne.²⁸

A német kormány azonban sokkal jelentősebb engedményekre törekedett. Távolról sem elégedett meg azzal, hogy a Népszövetségbe való belépését szomszédjainak a katonai ellenőrzésből való kizárásához kösse. A magyar külügy vezetői ezt viszont, úgy látszik, nem fogták fel ésszel, amikor a német lépéseket a Bethlen-kormány lépéseihez remélték igazítani.

A Népszövetségi Tanács nem hívta meg az ellenőrzésnek alávetett országok képviselőit, amikor a katonai kontroll kérdését tárgyalta. Az Állandó Véleményező Bizottság tervezetét jóváhagyta, de nem állapította meg a határidőt az ellenőrzés új rendszerének a bevezetésére. Németországgal még folytak a tárgyalások. Magyarországgal szemben viszont külön feltételt szabtak: az állandó katonai ellenőrzés megszüntetése előtt egységes állami fegyvergyár létesítését kívánják.

Az ellenőrzést nyilvánvalóan megkönnyíti, ha csak egy meghatározott gyár készíthet fegyvereket. A magyar kormány tehát e feltétel elejtését szorgalmazta. Báró Korányi párizsi magyar követ, volt pénzügyminiszter 1924. december 9-én a Külügyminisztériumhoz küldött jelentésében két érvet említ az egységes fegyvergyár felállításával szemben. Az egyik: pénzügyi szempontból nem megvalósítható. 1924 végén ebben egyébként igaza lehetett. A másik: „Ausztriától nem kívánják az egységes fegyvergyár létesítését.”²⁹ Ez valóban így volt. Ausztria nem amiatt aggasztotta szomszédait, hogy ő maga revansháborút indítana, hanem egy esetleges Anschluß, Ausztriának Németországhoz való csatlakozása okozott gondot. Az Anschluß a német revansháború veszélyét növeli Ausztriával szemben, ezért az Anschluß-tilalom volt a fontosabb a győztes hatalmak számára.

A katonai ellenőrzés enyhítéséről megindult tárgyalások nyomán a kisantant országai: Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia titkos tárgyalásokat kezdtek katonai szövetségük megerősítése céljából. 1924 szeptemberében már meg is kötötték az új szerződést, s nem vártak vele, amíg a Népszövetségi Tanács életbelépteti a katonai ellenőrzés enyhítésére vonatkozó új tervet.

Szentirmay bukaresti magyar követ 1924. december 12-én jelenti „a lehető legbizalmasabb forrásból származó” értesülését a kisantant új katonai szerződéséről. Jelentése szerint a szerződés lényege az, hogy ha Magyarország mozgósít, vagy hadat üzen a kisantant államok egyike ellen, a két másik kisantant állam is mozgósít Magyarországot ellen, illetve hadat üzen neki. Ha Magyarország „bármilyen néven nevezendő háborús előkészületeket tenne” bármelyik kisantant állammal szemben, akkor a másik két kisantant állam hadosztályainak egy részét szintén mozgósítja. Ugyanezt teszik, ha Magyarországon olyan „komoly politikai események” történnek, amelyek a kisantant államokban aggodalmat keltenek. Ha a kisantant államok bármelyikét nem Magyarország, hanem harmadik állam támadná meg, akkor a másik két kisantant állam „jóindulatú semlegességet fog tanúsítani”.³⁰

A szerződés utóbbi pontja külön figyelmet érdemel. Eszerint, hogy ha Románia háborúba keverednék pl. Besarábia miatt a Szovjetunióval, Csehszlovákia és Jugoszlávia nem kapcsolódik bele. Nem valószínű azonban, hogy

²⁸ Uo. (3203/1924).

²⁹ O. L. Küm. pol. 1926—35/4—1663—(4217/1924).

³⁰ O. L. Küm. res. pol. 1924—49—565—(559).

ez lett volna a fenti megszorító pont beiktatásának fő oka. Valószínűbb, hogy Csehszlovákia — különösen az olasz—cseh szerződés megkötése után — vonakodott elkötelezni magát egy esetleges olasz—jugoszláv konfliktus esetére. Hasonló vonakodásról lehetett szó Románia vagy Jugoszlávia részéről azt illetően, hogy túlságosan elkötelezzék magukat egy német—csehszlovák vagy lengyel—csehszlovák konfliktus esetében. Kötelezettségeik arra korlátozódtak, hogy Magyarországot sakkban fogják tartani, ha netán katonai vagy politikai beavatkozásra használna fel bármely konfliktust, amelybe valamelyik kisantant állam keverednék.

Az 1924 szeptemberi új kisantant szerződés tehát azt jelenti, hogy Magyarország katonai ellenőrzésének enyhítése és katonai aktivitásának növekedése esetére a kisantant-államok szorosabban összefogtak. Viszont tartózkodtak attól, hogy más országokkal szembeni viszonyukat a szerződéssel szintén megszorítsák.

A „szövetségközi főhatalmak” 1925. december 18-án közölték hivatalosan a magyar kormánnyal, hogy milyen feltételek esetén szüntetik meg az állandó katonai ellenőrzést. A magyar kormány 1926. január 5-i válaszában tudomásul veszi a feltételeket, csak az időpont meghatározását sürgeti, amikor az állandó ellenőrzést megszüntetik. A kérdésben foganatosított diplomáciai lépésekről egy külügyminisztériumi összefoglaló készült 1927-es évjellezzel. Az összefoglaló megemlíti, hogy 1926-ban még három függő kérdésben folytat tárgyalások.

Az első ilyen kérdés a „legénységi létszámhiány”. Ez abból eredt, hogy toborzással nem tudták az engedélyezett létszámot sem biztosítani és a sorozási tilalomnak legalábbis enyhítését szerette volna elérni. Ez nem sikerült. A sorozást továbbra is titkos jelleggel folytatták. A Nagykövetek Tanácsa 1926. december 20-án olyan döntésről értesítette a magyar kormányt, mely szerint „évenként 12 évi szolgálatra kötelezett 3720 újonc toborzására van felhatalmazva”. Ez egyértelmű azzal, hogy a tiszteken kívül zömében altisztekből álló káderhadsereg fenntartásához járultak hozzá.

A második kérdés a „tisztai kiegészítés” volt. A Nagykövetek Tanácsa előírta, hogy a Ludovikára „évenként 155 növendék vehető fel, akik közül 125 nevezhető ki tisztté”.

A harmadik az egységes hadianyag-gyár kérdése volt. Négy különböző helyen felépült hadianyaggyárat kellett volna egyesíteni. A Nagykövetek Tanácsa végül is e követelést elejtette és csupán a négy gyár szigorú elkerítését írta elő.

Mindezek a döntések 1926 decemberiek. Végül 1927. március 28-án a Nagykövetek Tanácsa értesítette báró Korányit, a párizsi magyar követet, hogy az állandó katonai ellenőrző bizottság 1927. március 31-én befejezi működését és tagjai május 15-én elhagyják az országot. Egy olasz tiszt kivételével, aki a hadianyaggyárak „tolyamatban levő berendezési munkálatainak” az elkészültéig felügyeletet gyakorol. 1927. május 15-ig a munkálatok elkészültek és az állandó ellenőrzés megszűnt.

Életbelépett az esetenkénti ellenőrző vizsgálatok rendszere, a Népszövetség Tanácsának esetenkénti határozata alapján. Az ilyen vizsgálatok végrehajtására a Tanács az úgynevezett „investigációs bizottságokat” küldi ki, melyekben képviselést kap az ellenőrzésnek alávetett ország valamelyik szomszédja. A Tanács egy évi időtartamra kinevezte az egyes vizsgáló bizottságok elnökeit. A Magyarország ellenőrzésére kiküldendő bizottság elnökéül

a Tanács 1925. február 12-én Kirke angol vezérőrnagyot nevezte ki, de ő c minőségében még nem működött. 1926. december 11-én kinevezték az új elnököt, C. Bohnham Carter angol tábornok személyében.

A Nagykövetek Tanácsának felügyelete alatt állt és Magyarországon székelő állandó katonai ellenőrző bizottság tehát beszüntette működését és feloszlott. *A népszövetség égisze alatt működő vizsgáló bizottság lépett a helyére, azzal a feladattal, hogy a Tanács esetenkénti megbízás alapján gyakorolja a további katonai ellenőrzést. A katonai ellenőrzés megmaradt, de enyhített formában, az ismételt megszigorítás lehetőségének fenntartásával.*

Attérünk a magyar—jugoszláv és a magyar—olasz viszony kérdésére, amely 1925—26-ban a külpolitikai elszigeteltség áttörésének fő kérdésévé vált a Bethlen-kormány külpolitikájában.

3. A magyar—jugoszláv és a magyar—olasz viszony alakulása. A magyar—olasz szerződés megkötése

A kisantant 1924 szeptemberi titkos katonai szerződésének megkötése után rövid idővel a jugoszláv kormány kísérletet tett arra, hogy viszonyát Magyarországgal megjavítsa s vele úgynevezett döntőbíróági szerződést kössön. E jugoszláv kísérlet korlátozott célokat tűzött maga elé: normalizálni a viszonyt Jugoszlávia és Magyarország között, fenntartva szövetségét a kisantant másik két államával. Jugoszláviának szintén vitája vagy viszálya volt Magyarországon kívül valamennyi szomszédjával. Így Bulgáriával Macedónia kérdésében, Görögországgal Szaloniki végett. Olaszországgal Fiume és környékéért. Olaszország részéről volt kitéve a legerősebb nyomásnak, mellyel szemben elsősorban a Franciaországgal való szövetségre támaszkodott. A kisantant e tekintetben bizonytalan támasz volt. Olaszországgal szemben a két másik államra nem számíthatott. Bulgáriával szemben Romániával tudott együttműködni, (Csehszlovákiával már nem. Az 1924 szeptemberi kisantant-szerződés egyik pontja kimondotta, hogy Bulgária „esetleges mozgólódásával szemben” a szerződő felek külön megállapodást kötnek.³¹ A szerződésnek ezt a pontját azonban csak Jugoszlávia és Románia képviselői írták alá, Csehszlovákia nem. A kisantant egyedül Magyarországgal szemben mutatkozott szilárd szövetségnek, melynek lényege: a magyar revansháború veszélyével szembeni összefogás.

A magyar revansháború valami *külön veszélyként* nem volt jelentős. A rendkívül hangos *Nagy-Magyarország-propaganda* — mely Erdély, Horvát-Szlavónia, Szlovákia és a többi elszakadt vagy elcsatolt területek visszahódítását hirdette — a magyar revansháború veszélyét jelentősen *túlfokozta és ezáltal erősítette a kisantant szövetségét Magyarországgal szemben.*

A jugoszláv kormány által ajánlott magyar—jugoszláv döntőbíróági egyezmény megkötése a két ország közötti normális viszony teremtését szolgálta volna. Feltételézte Jugoszláviával szemben a „Nagy-Magyarország” propaganda lecsendesítését, így a Jugoszlávián belüli magyar nacionalista mozgalom nyílt és titkos szításának csökkentését, a horvát szeparatista mozgalom nyílt támogatásának abbahagyását és titkos szításának legalábbis jelentős csökkentését.

³¹ Uo.

A normális viszony megteremtésének gazdasági vonatkozásai sem kisebb jelentőségűek, mindenekelőtt az áruforgalom fejlődése tekintetében. Jugoszlávia számára sürgetővé tette ezt az a körülmény is, hogy például a jóvátételi fizetések keretében kapott magyar szénszállításnak 1926 októberéig be kellett fejeződnie, s a további szénszállítások kérdését is más módon kellett rendezni. Fontos szerepet játszott a kikötői forgalom is. Jugoszlávia és Olaszország kikötői igyekeztek biztosítani maguknak a Magyarország felé és Magyarország felől érkező tengeri szállítást igénylő áruk kikötői forgalmát. *Spalato vagy Fiume?* Így vetődött fel ez a kérdés. Ennek jelentősége a viszonylagos stabilizáció idejében növekedett Magyarországra is és a kikötőforgalomban érdekelt Jugoszlávia és Olaszország számára is. Ami a tengerhez vezető vasúti forgalmat illeti, mindkét szóbanforgó kikötőhöz Jugoszlávián keresztül vezet az út.

Jugoszlávia tehát belpolitikai okokból is érdekelt volt abban, hogy normális viszony teremdjék Magyarországgal. Külpolitikailag is előnye származik belőle, ha északi határai felől nem folytatnak ellene állandó revanspropagandát és ha nem is különösen barátságos, de legalábbis nyugodtabb, békésebb a viszonya Magyarországgal. Egy ilyen célú jugoszláv—magyar döntőbíróági szerződés megkötése a kisantant szövetségét nem feltétlenül lazította volna, de a fellazítás potenciális lehetősége fennforgott. Hiszen a kisantant fő összetartó tényezője a magyar revansháború veszélyének állandó irtóztató propaganda. A magyar—jugoszláv szerződés, ha létrejön és a magyar fél igyekszik be is tartani — ha a Bethlen-kormány lemond Jugoszlávia feladabolásának vágyáról, ami a „Nagy-Magyarország” propaganda egyik részét alkotta —, a magyar revansháború veszélyét Jugoszláviával szemben lényegesen csökkenti. Ez pedig a kisantant összetartó erejét gyengíthette volna.

A jugoszláv—magyar szerződés tehát, ha létrejön, potenciálisan magába rejti a kisantant későbbi fellazítását, segítséget nyújt Magyarország külpolitikai elszigeteltségének megszüntetésében és gazdasági előnyökkel jár, mert elősegíti a két szomszéd állam kereskedelmének fejlődését.

A tárgyalásokat a jugoszláv fél kezdte, ámbar elég sajátos kísérezéssel. A jugoszláv kormány már korábban lefogatta fő politikai ellenfelét, a Horvát Parasztpárt vezérét, a horvát tartományi képviselőtestület elnökét, Radićot. Ezt követően a jugoszláv rendőrség időnként a Radićnál lefoglalt iratok közül különböző okmányokat publikált, Radić politikai kompromittálása céljából. De más célból is. 1925. január 23-án a belgrádi lapok egy horvát—magyar szerződés szövegét publikálták, amit — a jugoszláv rendőrség közleménye szerint — Radić és a magyar kormány meghatalmazottja még 1923. november 3-án kötött meg.

Ez a horvát—magyar szerződés, vagy szerződés tervezet — a lefoglalt példány aláírva nem volt — kimondja, hogy ha a horvát nacionalisták a szerb uralommal szemben a jugoszláv állam keretein belül nem tudják követeléseiket érvényre juttatni és proklamálják Horvátország elszakadását Szerbiától, a magyar kormány támogatja a létrejövő horvát államot és hajlandó vele politikai, katonai és gazdasági szövetséget kötni.³² E szerződés ügyében

³² O. L. Küm. res. pol. 1925 --16—40—(33).

Nincsiés jugoszláv külügyminiszter 10 nappal ennek publikálása előtt, január 13-án magához hívatta Hóry magyar követet és általa értesítést küldött a magyar kormánynak is. A publikálást követő napon Nincsiés egy másik okmányok Magyarországra vonatkozó részét küldte el Hórynak, „baráti gesztusként“. A Horvát Parasztpártnak a Moszkvában székelő Paraszttinternacionáléhoz küldött valamilyen jelentéseinek a részleteiről van itt szó.³³

Miután a Horvát Parasztpárt vezérkara a munkásosztállyal szövetkező paraszti demokratizmus útja helyett a burzsoá nacionalizmus útját követte, eljutott a Bethlen-kormánnyal való titkos szövetségig. Am az a tény, hogy Radić korábban kapcsolatba lépett „Moszkvával” és a Bethlen-kormány tárgyalásokat folytatott egy *ilyen* politikussal, sőt vele titkos szerződést kötött, — új politikai fegyver volt a jugoszláv kormány kezében a Bethlen-kormány ellen. Radićnak a Paraszttinternacionáléhoz küldött jelentésfeléjét a sajtóban nem publikálták. A magyar kormánnyal való kapcsolatáról szóló részét Bethlenékhez eljuttatták, jelezve, hogy íme — ez is a kezünkben van. De jóindulatuk jeléül sem a horvát—magyar titkos szerződést, sem a Radić-jelentést nem használgák fel ellene.

A magyar kormány persze cáfolta a titkos horvát—magyar szerződés megkötését és a Radić-jelentés magyar vonatkozású részét is. A külügyminisztérium január 28-án utasította Hóry belgrádi követet, keresse fel Nincsiését és tolmácsoljon „hálás köszönetet” az „állítólagos szerződés” ügyében tanúsított „barátságos magatartásáért” és a Paraszttinternacionáléhoz küldött Radić jelentés magyar vonatkozású részeiről küldött tájékoztatásáért. Az utasítás nem tagadja, hogy Szapáry londoni magyar követ találkozott Radićsal „egy angol úriember házában”. Azt nem meri kijelenteni, hogy Szapáry és Radić között *nem voltak* politikai tárgyalások, csak arról beszél, hogy ezekről Szapáry „sohasem tett jelentést”, neki ilyen tárgyalások folytatására „sem joga, sem felhatalmazása nem volt”. Nem vonja kétségbe, hogy a szerződést valóban Radić iratai között találták, csak éppen „teljesen érthetetlen”-nek nyilvánítja Radić ezzel kapcsolatos „koholmányát” és azt, ki volt a Radićsal tárgyaló „rejtélyes személy”.³⁴

Ha azonban a jugoszláv kormány nem élezni akarta viszonyát a magyar kormánnyal, hanem éppen javítani, akkor tartózkodnia kellett az olyan *hivatalos jellegű* fellépéstől, amely csak a viszony tovább élezését eredményezhette. A kompromittáló okmányok részleges szellőztetését azért ilyen loyálisnak mutató tartózkodó magatartással kombinálták. Ezt a magyar kormány azonnal nyugtázta is. A Külügyminisztérium január 31-én tájékoztatta az ügyről Nemes grófot, a római magyar követet és közli vele, hogy a szerződés-incidentis „végre elintézettnek tekinthető”. Megemlíti, hogy ez ügyben Nincsiés „őszinte jóindulatot és nagy előzékenységet” tanúsított, ami annak a jele, hogy „a belgrádi kabinet, legalábbis ezidő szerint, a magyar—jugoszláv viszonyok türethetőbbé tételét tényleg óhajtja”.³⁵

³³ A Paraszttinternacionálé különböző országok radikális parasztpárjainak közös centruma volt, amellyel a Horvát Parasztpárt is egyidőben kapcsolatba lépett. Miután a Horvát Parasztpárt a burzsoá nacionalizmus útjára tért, a Paraszttinternacionáléval kapcsolata megszakadt. Maga a Paraszttinternacionálé sem állt fenn sokáig. Az egyes országok parasztpártjaival való kapcsolat az illető ország kommunista pártjainak feladata maradt.

³⁴ O. L. Küm. res. pol. 1925—16—40 (27).

³⁵ O. L. Küm. res. pol. 1925—16—42.

A jugoszláv lépések előzetes talajelőkészítő jellegűek voltak. A szerződés-incidentst követően csak tapogatózó jelleggel tárgyalások folytak, megszakításokkal.

Hóry 1925. november 26-i levelében, melyet a Külügyminisztériumba Khuen-Hédervárynak írt, utal a közeledést célzó eddigi nem-hivatalos jellegű tárgyalásokra. Közli, hogy ő ugyan a közeledés esetén nem vár „olyan értékű koncessziókat, amelyek kompenzálnák” a lekötöttségek vállalását, de ennek dacára a tárgyalások szerint „bizonyos mértékben hasznosak lehetnek . . . azt a benyomást kelthetik, hogy az a nyugodtabb, békülékenyebb tónus, amely hivatalos külpolitikánkat a szerb viszonylatban újabban jellemzi, nemcsak színleges, nemcsak porhintés, de a magyar *közhangulatból* is fakad”. Ez esetben a jugoszláv tényezők másképp tekintenek majd a magyar hivatalos személyek kijelentéseire, amiket ma „inkább csak diplomáciai frázisoknak, a revans előkészítését fedező manővernek tartanak”. Hóry utalt a „jugoszláv—olasz viszonyban minduntalan mutatkozó súrlódásokra” is. Erre való tekintettel szerint a belgrádiak „talán fogékonyabbak lehetnek a Magyarországgal való kacérkodásra”.³⁶ Az olasz—jugoszláv súrlódások azonban a magyar kormány-
nak inkább gondot okoztak, mint örömet. Ugyanis sokkal nagyobb súlyt helyezt a fasiszta Olaszországgal való jó kapcsolatokra és hatékony olasz támogatásnak szinte bármilyen úton-módon való megszerzésére, mint arra, hogy a jugoszláv—magyar viszony javításával lazítsa a kisantant gyűrűjét.

A frankhamisítási botrány kirobbanása egy időre levette a napirendről a magyar—jugoszláv tárgyalások kérdését is. Viszont aztán, hogy a világbotrányt a nyugati hatalmak segítségével külpolitikailag elsimították és a Bethlen-kormány az országon belül „hazafias” manőverre változtatta —, a horthysta uralkodó körök külpolitikai reputációja megjavult.

Bethlen 1926 márciusában tárgyalásokat folytatott Grandi olasz helyettes államtitkárral. Erről maga Bethlen március 11-i keltezéssel feljegyzést készített. Közli, hogy megköszönte Grandinak a támogatást, „amelyet Mussolini a franküggyel kapcsolatban nyújtott”. Majd tudatta, hogy a „pénzügyi kontroll valamint a katonai kontroll megszüntetésével, ami előreláthatólag még a nyár folyamán fog bekövetkezni”, lehetővé válik, hogy a magyar kormány „aktívabb külpolitikát” folytasson. Nem a kontroll *megszűnéséről* van szó, hanem csupán az *enyhítéséről*, mind pénzügyi, mind katonai vonatkozásban. Az enyhítés azonban elég lényeges ahhoz, hogy a Bethlen-kormány külpolitikai tekintélye valamelyest emelkedjék és külpolitikai aktivitását fokozza. Ebbe beletartozik a szomszéd országokkal való további viszony kérdése is . . .

Bethlen gróf a gögös magyar úrnak nagyhatalmak előtti alázatosságával kérdezte meg Granditól: „az olasz kormány felfogása szerint melyik szomszédunk volna az, akivel, ha egy barátságosabb viszonyt óhajtának teremteni, az az olasz kormány szimpátiájával is találkozna”. Grandi méltányolta a kérdést, de nem adott rögtön választ. Bethlen érdeklődött a jugoszlávokkal való megbeszélések és a balkáni paktumról folyó tárgyalások iránt, de az eszmecserék tényének megerősítésén kívül az „olasz barát” semmiféle konkrétumot Bethlennel nem közölt. Csak arra utalt, hogy Németország küszöbön álló belépése a Népszövetségbe és részére állandó tanácstagi hely biztosítása a locarnói paktumot esetleg felboríthatja, s „ma még nem lehet tudni, mi fog történ-

³⁶ O. L. Küm. res. pol. 1925. 16—494.

ni". Vagyis az olasz külpolitikában nagyfokú bizonytalanság volt. Grandi szerint „tulajdonképpen valami blokk formálásáról lehet szó”.³⁷ Éppen a blokkformálódás lehetőségére való tekintettel Grandi még nem tudta, hogy Bethlen kérdésre mit válaszoljon.

Néhány nappal Grandival történt eszmecsereje után Bethlen megbeszélést folytatott az ugyancsak Genfben időző Nincsicssel. Megbeszélésükön Walkó magyar külügyminiszter is résztvett. A beszélgetésről március 15-én készült feljegyzés szerint Bethlen szóbahozta „valamilyen döntőbíróági egyezmény” esetleges megkötését. Nincsics kérdésként közbevetette, hogy Bethlen „valamilyen Locarno-szerű egyezményre” gondol-e. Ennek kapcsán Bethlen Magyarország „nehéz helyzetére” utalt az „ilyen természetű egyezményeknél”. Nincsics megértette, hogy Bethlen nem kíván *biztonsági szerződést* kötni, különösen nem olyat, amelyben minden szomszédjával szemben vagy esetleg egyik szomszédjával szemben is feladja a határmódosító igényeket. Nincsics megjegyezte, hogy szerinte nem lenne akadálya annak, ha „Magyarország szomszédai közül egyelőre csak az ő országával” létesülne „valamilyen megállapodás”.

A Bethlen-kormány Mussoliniék helyeslése mellett belement a jugoszlávokkal való tárgyalási kísérletekbe. Ennek jegyében Horthy egyik fellépésében is barátságos kijelentés hangzott el Jugoszlávia irányában. A magyar kormány a mohácsi csata 600 éves évfordulóját használta fel e célra. 1926 augusztusában Mohácson rendeztek ünnepséget, mely alkalommal Horthy beszédében a jugoszláv—magyar közeledés mellett nyilatkozott.

Horthy mohácsi beszéde természetesen feltűnést keltett azok között, akik nem voltak tájékozva a magyar—jugoszláv tárgyalási kísérletekről. Szeptember 2-án a budapesti német ügyvivő felkereste a Külügyminisztériumban Khuen-Héderváry grótot és tájékoztatást kért a dolgokról. Khuen-Héderváry közölte vele, hogy a „magyar—szerb viszony örvendetes módon megjavult, a kormány tehát célszerűnek tartotta”, hogy Horthy a nyilvánosság előtt „erről megemlékezzék”, azonban nincs szó „egy magyar—szerb egyezmény perfektuálásáról”. A német ügyvivőt különösen az érdekelte, nem Anglia és Olaszország áll-e a magyar—szerb közeledési kísérlet mögött. Vajon nem az Anglia által felvetett „közép-európai Locarno érdekében” tett lépésről van-e szó? Khuen-Héderváry közölte, hogy „az angol kormány a múlt télen tényleg adott nekünk ilyen útmutatásokat”, de miután a frankügy kapcsán Benešékkal a viszony elmérgesedett, ez meggyőzte „Chamberlain urat, hogy ilyen körülmények között a terv megvalósítása lehetetlen”.

Kétséges, hogy Chamberlaint valóban Benešek magatartása győzte-e meg a terv keresztülvihetetlenségéről és nem inkább a magyar kormány állásfoglalása, amely attól félt, hogy a közép-európai garanciális szerződésbe belekényszerülve újabb külpolitikai kutyaszorítóba kerül. Az viszont valószínű, hogy a frankhamisítási világbotrány Chamberlaint a tervnek legalábbis elhalasztására kényszerítette. E tervet illetően tehát Khuen-Héderváry megnyugtatta a német ügyvivőt, nincs miért aggódnia. Azt viszont megmondta neki, hogy a római kormány „néhány hónappal ezelőtt több ízben iparkodott bennünket arról meggyőzni, hogy kívánatos volna Jugoszláviához viszonyunkat barátságosabb alapokra fektetni”. Ehhez hozzátette, hogy viszont azóta „Rómában nem tértek vissza erre a tárgyra”.³⁸

³⁷ O. L. Küm. res. pol. 1926—23—154.

³⁸ O. L. Küm. Kabinet — 5. csomó: Napi jelentések.

Szeptember 7-én Khuen-Héderváryt az angol ügyvivő kereste fel Horthy mohácsi beszéde miatt. Közölte az ügyvivővel, hogy „Nincsics kezdeményezésére tényleg folyt eszmecsere a két kormány között egy döntőbíróági egyezmény létesítéséről”, de a konkrét tárgyalásokra Walkó és Nincsics küszöbön álló genfi találkozása alkalmával fog sor kerülni. Az angol kormány informálását Walkó „magának tartja fenn” és a szükséges dolgokat „Genfben fogja az angol és olasz kormányokkal népszövetségi delegációk közvetítésével közölni”. Ezt annál is inkább megteszi, mert az angol és olasz kormány volt az, amely „nekünk a Jugoszláviához való viszonyunk barátságosabb alapokra fektetését tanácsolta”.³⁹ Vagy Horthy hirtelenkedte el a dolgot, vagy a Külügyminisztérium mulasztotta el, hogy Horthynak a magyar–jugoszláv vonatkozású mohácsi kijelentéseiről előzetesen tájékoztassa legalább azokat a kormányokat, amelyekről barátságot és támogatást kért. Utólagosan magyarázkodtak és mosakodtak miatta.

Walkó távirataiból — amelyek szeptember 8–9-én Khuen-Hédervárynak küldött — kitűnik, hogy Bethlen olyan magyar–jugoszláv szerződést kíván elérni, amely egyértelmű a kisantant azonnali szakításával. Bethlen tervezete *semlegességi* kötelezettséget és *meg nem támadási* kötelezettséget ír elő harmadik állammal való konfliktus esetén. Így Jugoszláviának fel kellene adnia a kisantant katonai szövetségi szerződését. Ugyanakkor Bethlen nem veszi fel tervezetében a magyar–jugoszláv határok épségének kölcsönös garanciáját.

Khuen-Héderváry szeptember 9-én Walkóhoz küldött levelében véleményezte a részére megküldött Bethlen-féle tervezetet és rávilágított annak irreális voltára. Irreálisnak tartja azt a feltevést, hogy a jugoszláv kormány Magyarországgal való viszonya érdekében jelenleg „egy ily döntő lépésre határozta volna el magát”. Szerinte a kisantant szerződéseket hatálytalanító „vagy legalábbis erősen lazító” megállapodásokat kötni nyílt szerződésben nem lehet, hanem csak „titkos megállapodásokban történhetnek”. Most azonban nyílt szerződés kötéséről, annak lehetőségéről és hatásáról van szó. E mellett a Bethlen által javasolt, túlságosan messzemenő magyar–jugoszláv szerződést annak irreális volta mellett kétségesnek tartja azért is, mert mit szólna ehhez az olasz kormány, főleg, ha a megállapodás „nem az ő közvetítésével” jön létre. Khuen-Héderváry megmarad egy jugoszláv–magyar döntőbíróági „és esetleges barátsági szerződés” mellett, amellyel azt lehet elérni, hogy „kifelé Magyarország izoláltságának impresszióját enyhítjük” és ami később „a kisantant tényleges lazulásához is vezethet”. Ennek bekövetkezte után látja ő megvalósíthatónak a kisantantot szakító „ideát, ha más alakban is”.⁴⁰

Véleménye kétségtelenül reálisabb volt, s inkább számolt azzal, hogy a Bethlen-kormány kezdődő „aktív külpolitikája” sem biztosít gyors sikert egyik kisantant állammal szemben sem. A Bethlen-féle irreális tervezet egyértelmű volt a kisantant fokozatos fellazítására irányuló külpolitika feladásával, még mielőtt az tulajdonképpen komolyan elkezdődött volna.

Szeptember 13-án Genfben Walkó és Nincsics megkezdik tárgyalásaikat. Walkó felveti, hogy a döntőbíróági egyezmény egybekapcsolható lenne egy meg nem támadási és semlegességi egyezménnyel. Nincsics ezt annyiban találja elfogadhatónak, ha úgy oldanák meg, hogy „ne sértse Jugoszlávia fennálló

³⁹ Uo.

⁴⁰ O. L. Küm. res. pol. 1926—16—429.

egyezményeit". Walkó megemlíti a függő kérdések rendezését, így a vasúti összeköttetés még rendezetlen kérdéseit, a „tengerhez vezető utat”, nyugdíj és más ügyeket. Walkó felajánlotta, hogy elkészítet egy egyezmény-tervezetet Budapesten. Megegyeztek abban, hogy a tervezet október elejéig elkészül.⁴¹ Tanácskozásuk még mindig előzetes tapogatózás jellegű volt, de már *hivatalos megbeszélés* formájában.

Walkó szeptember 13-án találkozott Grandival is, aki szintén Geniben időzött. Közölte vele, hogy Nincsiccsel találkozik. Grandi kijelentette, hogy ők „ma épp oly szívesen látnának egy magyar—jugoszláv közeledést, mint egy fél évvel ezelőtt” és *felajánlotta a közreműködését*. Grandi tehát ezt kívánta: tárgyaljatok, de ne nélkülünk. Személyes véleményként felvetette egy *magyar—olasz döntőbíróági egyezmény* megkötését.⁴²

Október 13-án Durini gról olasz követ felkereste Bethlent és sérelmezte, hogy „a készülő magyar—jugoszláv döntőbíróági szerződésről” az olasz kormány nem kapott „már előzetesen” kimerítőbb információt. Az olaszok nyugtalanokdtak. Felajánlott közvetítésükre mindaddig nem került sor és nem vettek részt a tárgyalásokban. E közvetítés elfogadása nyilván nem csak a Bethlen-kormányon múlt, hanem a jugoszláv kormányon is, viszont bizonyos, hogy Nincsicsek ezt nem óhajtották. Bethlen igyekezett Durinit megnyugtatni, mondván, hogy Walkó a tárgyalásokról Geniben tájékoztatta Grandit. Durini közölte, hogy Mussolini már maga „kézbe akarta venni ezt a dolgot” és találkozni akar Bethlennel, hogy „ezen egyezmény létrehozatalában közreműködjön”. Bethlen válasza: „Örömmel állok Mussolini úr rendelkezésére.” Durini erre Mussolininek azt az elgondolását is közölte Bethlennel, hogy „à trois is lehetne valamely megállapodást létrehozni”, mégpedig messzebbmenőt, mint a szóbanforgó magyar—jugoszláv szerződés.

Mussolininak a *hármás szerződést* illető elgondolása egy olasz—jugoszláv—magyar blokk létesítésének a tervét tükrözte. Ez Jugoszlávia elszakítását jelentette volna Franciaországtól és a kisantanttól, ami az adott helyzetben hasonlóképpen irreális, mint amilyen a Bethlen-féle terv Jugoszláviának a kisantanttól való azonnali elszakítására.

Mussolini október 23-án fogadja Nemes grófot, a római magyar követet. Közli vele, hogy a magyar—jugoszláv szerződést „nem ellenzi”, viszont a jugoszlávok által felajánlott *Spalato* kikötővel szemben *Fiumét* javasolja, ahol „Olaszország hajlandó Magyarországnak minden előnyt biztosítani”. Viszont, ha a magyar kormány Spalatót választaná, „eljárásná Olaszország eddigi barátságát”. A hármás szerződés gondolatát Mussolini ekkor már — mint nyilvánvalóan irreálist, az olasz kormány erejét és befolyását felülmúlt — elejti. Közli, hogy „messzemenő politikai szerződést” akar kötni Magyarországgal, mégpedig *barátsági, együttműködési és döntőbíróági szerződést*, amely „Magyarországnak nagyobb előnyt biztosítana, mint egy Jugoszláviával kötendő szerződés”.⁴³

Íme így nézett ki a jugoszláv—magyar szerződés ügye, miután ezt Mussolini „kezébe vette”, azt „nem ellenezte”, s kijelentette még, hogy „ezen tekintetben nem fog Magyarország lábai közé koloncot dobni”.⁴⁴ A lényeg

⁴¹ O. L. Küm. res. pol. 1926—16—427.

⁴² Küm. kabinet 1926. 5. csomó. Napi jelentések.

⁴³ O. I. Küm. res. pol. 1926—23—518 (515).

⁴⁴ Uo.

itt az, hogy a hármasszerződés halvaszületett tervének elejtésével Mussolini a magyar—jugoszláv szerződést megghiúsítani akarta, s e célra olyan olasz—magyar szerződést javasolt, hogy Magyarországot szorosabban magához kösse. Nemes gróf közölte, hogy az olasz kormány Fiume egy részét ugyanolyan feltételek mellett akarja Magyarországnak rendelkezésére bocsátani, mint Jugoszláviának.⁴⁵

A magyar—jugoszláv tárgyalások megindulásával a Bethlen-kormány elérte azt, hogy választási lehetősége keletkezett. Az egyik lehetőség: normalizálni viszonyát déli szomszédaival, hasznosítani ezt, gazdasági kapcsolatainak előnyös fejlesztésére és a későbbiek tolyamán a kisantant magyarelles katonai szövetségének lazítására, a kisantant-gyűrű áttörésére. A másik lehetőség: lemondani a kisantant későbbi lazításának a jugoszláv—magyar szerződéssel biztosítható támpontjáról, lemondani a jugoszláv—magyar gazdasági kapcsolatok előnyös fejlesztéséről és megkötni az olasz—magyar barátsági szerződést. Ez utóbbi gazdaságilag Magyarországnak nyújt kevesebb, Olaszországnak több előnyt. Viszont a Bethlen-kormány a megköendő olasz—magyar szerződés révén az egyik európai nagyhatalom (már amennyire nagyhatalom) nyílt barátságát kapja meg. Mégpedig egy olyan hatalom barátságát, amelyik nem volt megelégedve azzal, amit a világháborús szövetségeseitől a zsákmány felosztásánál kapott és mielőbbi új háborús kalandokra vett irányt.

Magyarország *tényleges érdekei* azt követelték, hogy élve az adódó lehetőséggel, rendezzék a jugoszláv—magyar viszonyt mindkét ország hasznára. A horthysta uralkodó körök kalandor külpolitikájának viszont az olasz fasizmussal való szövetség felelt meg jobban. Ez felelt meg inkább a magyar uralkodó körök belpolitikájának is, amelynek „eszmei” alapja a mérhetetlen sovinizmus, a „nagymagyarországi” demagógia. Ebből a revans-demagógiából a jugoszláv—magyar szerződés esetén legalábbis jugoszláv vonatkozásban engedni kellett volna, ami a magyar sovinizmusnak igen nehezére esett. Olasz—magyar szerződés esetén a revanspropagandát viszont még fokozhatták.

A magyar—jugoszláv tárgyalások Mussolini beavatkozása következtében hamarosan megrekednek. S röviddel az 1926 decemberi választások után — ami a Bethlen-kormány külpolitikai helyzetét is tovább javította — sor kerül Rómában a Mussolini—Bethlen találkozóra és az olasz—magyar barátsági szerződés megkötésére. A szerződés aláírása 1927. április 5-én történt. Még nem múlt el nyolc hónap Horthy mohácsi beszéde óta, és a magyar—jugoszláv viszony normalizálását már felrúgta a Bethlen-féle „aktív külpolitika”. Persze Horthy támogatásával.

Az olasz—magyar szerződés megkötéséhez az angol konzervatív kormány is jóindulatot tanúsított, mert úgy vélte, hogy felhasználható az európai politikájával szemben mutakozó francia ellenállás gyöngítéséhez. Ez a számítás nem vált be. Az olasz—magyar szerződés megkötése olyan tényező volt, amely a kisantant Magyarországgal szembeni szövetségét tette még szorosabbá és a kisantant államok Franciaországgal való szövetségét erősítette.

A Bethlen-kormány külpolitikáját 1924—26-ban a következő cselekmények jellemzik:

a) Megkísérli követni más országok példáját abban, hogy a *Szovjetunióval diplomáciai kapcsolatot* teremtsen, ennek révén külpolitikai elszigeteltség-

⁴⁵ Uo.

ből kitör és a szovjet—magyar gazdasági kapcsolatokat is kifejleszti. A szerződések megkötői, de azok ratifikálását elveti. Ebben egyrészt az angol konzervatív párt hatalomrakerülésével megnövekedett külső nyomás, főleg azonban a horthysta uralkodó körök mélységes szovjetgyűlölete és a kommunizmustól való elvakult félelme játszott döntő szerepet. *A Szovjetunióval való diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatokból Magyarország számára nyerhető külpolitikai és gazdasági előnyöket tehát elszalasztja.*

b) Az angol kormány kezdeményezésére napirendre tűzik az *állandó katonai ellenőrzés* felváltását *esetenkénti* ellenőrzéssel. A Bethlen-kormány akciót indít a szomszéd államok képviselőinek az esetenkénti ellenőrzésből való kizárása és az esetenkénti ellenőrzés messzemenő korlátozása érdekében. A számára kedvezőbbé vált körülményeket *azonnal a szomszéd országokkal való viszony kiélezésére* használja fel, de akciójában izolálódik. A kisantant országok viszont szorosabbra zárják katonai szövetségüket — kizárólag Magyarország ellen.

c) A Bethlen-kormány — a német kalandorok példájára és segítségével — a *pénzhamisítás* nehézszer már kudarcba fulladt eszközét ismételten felhasználja külpolitikai kalandok előkészítésére. Eléri vele a frankhamisítás lepleződését és világbotránnyá válását. *Az angol és olasz kormány segítségével azonban a nemzetközi felelősségrevonást sikerül elkerülnie és a nagy botrányból ép örrel kilábolnia.*

d) A Bethlen-kormány az államháztartás pénzügyi egyensúlyának helyreállítására támaszkodva eléri a *népszövetségi főbiztos magyarországi felügyeletének megszüntetését és a további népszövetségi pénzügyi kontrol enyhítését.*

Az angol és olasz kormány segítségével — a locarnói politika függvényeként — elérte az *állandó katonai ellenőrzés megszüntetését és felváltását esetenkénti ellenőrzéssel.* Külpolitikai helyzetét ez mindenestre javította és külpolitikai lehetőségeit megnövelte.

Ennek fő eredője az, hogy Anglia és Olaszország külpolitikájában a magyar kormány szolgálatainak a jelentősége növekedett. Anglia részére ez csak másod- vagy harmadrangú volt, de mégis fontossággal bírt, mint Olaszországhoz és Németországhoz való viszonyának tartozéka. A Mussolini-kormány számára viszont lényegesen fontosabbá vált, hogy a magyar kormány külpolitikáját szorosabban kapcsolja az olasz külpolitikához.

e) A pénzügyi ellenőrzés enyhítése után — s még a katonai ellenőrzés enyhítése előtt — a Bethlen-kormány megkezdi az „aktív külpolitikát”. Ennek során elszalasztja a magyar—jugoszláv viszony rendezésének a lehetőségét és az olasz—magyar szerződés megkötésének útjára tér. A kisantant lazítását elősegítő és gazdaságilag is előnyösebb politika helyett a *revansháború célkitűzéseinek inkább megfelelő olasz—magyar szerződést választja.* Kiváltja vele a *kisantant államok szövetségének még szorosabbá válását.*

Az elszigeteltségből Magyarország az olasz—magyar szerződéssel bizonyos mértékben kikerült, de úgy, hogy a magyar kormány külpolitikáját szolgai alarendelte a fasiszta Olaszország érdekeinek.

1924-ben megvolt a lehetősége annak, hogy Magyarország a magyar—szovjet szerződéssel áttörje az elszigeteltséget. Nem tudott élni vele. 1926 végére vált lehetővé a Bethlen-kormány számára a külpolitikai elszigeteltség

ismételt áttörése. 1927 elején ezt el is éri, de úgy, hogy politikáját az angol kormány szovjetellenes tömbalakítási kísérletének és az olasz kormány hatalmi törekvéseinek rendeli alá. Az elvakult revanspolitika és a mérhetetlen szovjetellenesség következménye, hogy a Bethlen-kormány külpolitikai elszigeteltségét képtelen volt az ország számára előnyös módon áttörni.

A viszonylagos stabilizáció első eredményei a háborús kalandor politika bizonyos erőre kapását hozták magukkal. Növekedett annak a veszélye, hogy ha a nyugati hatalmak bármelyike kirobbantja az új európai háborút, abba a horthysta uralkodó körök Magyarországot is beletaszítják.*

NEMES DEZSÓ

* E tanulmány részlet a szerző most megjelent nagyobb munkájából.

1944. OKTÓBER 15.

A SZÁLASI-PUCCS TÖRTÉNETÉHEZ

(II. rész)

A Faraghó vezette küldöttség, mint már erről szó volt, október 1-én érkezett Moszkvába. A küldöttség még aznap este megkezdte tárgyalásait Kuznyecov vezérezredessel, a szovjet vezérkari főnök helyettesével. Kuznyecov közölte velük, hogy Sztálin és Molotov tud az érkezésükről és őt bízták meg a tárgyalások lefolytatásával. Kuznyecov a Szövetségesek álláspontjából kiindulva úgy gondolta, hogy a fegyverszünet kérdése — a feltétel nélküli megadás értelmében — elintézettnek tekinthető. Ezért a tárgyalások menetét elsősorban a katonai kérdések tisztázására irányította. Elgondolása szerint ez azt jelentette, hogy a magyar hadsereg átállásának és a németek elleni harcának módozatait részleteiben is kidolgozzák. Ez azonban nem egyezett meg a magyar küldöttség felfogásával, amely még mindig elsősorban a fegyverszüneti feltételeket, tehát a politikai kérdéseket kívánta tisztázni. A küldöttség tehát — ennek az álláspontjának megfelelően — magasabb beosztású tárgyalófelet kért, akinek átadhatja Horthynak Sztálinhoz írt levelét.¹⁵⁹

A tárgyalások néhány nap múlva, október 5-én folytatódtak, de most már Antonov hadseregtábornok vezérkari főnökkel. Faraghó Antonovnak, aki Sztálin személyes megbízottjaként tárgyalt, átnyújtotta Horthy levelét. Antonov két problémát tárgyalt részletesebben. Egyrészt a magyar hadsereg átállásának kérdését. Hangsúlyozta, hogy amennyiben ezt ügyesen oldják meg, akkor sikerül elérni, hogy a szovjet csapatok a legnagyobb gyorsasággal átvonuljanak az ország területén. Így az ország nem válik hadszínterré s emberéletben és anyagi javakban a legminimálisabb veszteséget szenved. Faraghót a kérdés láthatóan csak kevéssé érdekelte, továbbra is a fegyverszünet politikai oldalait firtatta. Antonov kérdéseire azonban kiderült, hogy a delegációnak csak a fegyverszüneti tárgyalások folytatására van meghatalmazása, de a fegyverszüneti szerződés aláírására nem. Szükség volt tehát ilyen értelmű felhatalmazásra is. E tényről Faraghó több táviratban értesítette a kormányzót, és megnevezte volt iskolatársát, Nemes József őrnagyot, akivel mint futárral elküldheti a fegyverszüneti szerződés aláírására vonatkozó írásbeli felhatalmazást. Horthy első távirata október 7-én érkezett meg. Ebben azonban csupán Faraghó előbbi táviratának megismétlését kérte. Feltételezhető, hogy Faraghó első táviratát, a rendkívül komplikált chiffre miatt — ezt ugyanis számjegyekből kombinálták és minden szám egy betűt vagy egy szót jelentett, így megszövegezése és megfejtése órák hosszat tartott — nem tudták

¹⁵⁹ A moszkvai tárgyalások menetét a Debreceni Feltámadás című könyvben *Padl Jób* tollából megjelent három cikk „Az út, amely a Várból a Kremlbe elvezet” i. m. 29. l., „Egy parancsnok hadsereg nélkül” i. m. 37. l. és „A kormánylisták lavínja” i. m. 129. l. alapján próbáltuk rekonstruálni. Tekintettel arra, hogy az itt közölt beszámolók rendkívül hézagosak, felhasználtuk Horthy már idézett emlékiratainak elfogadható állításait, valamint Macartney munkájának idevonatkozó részeit. Ez utóbbi egyes esetekben ugyanis Faraghó teljes naplőfeljegyzéseire is hivatkozik.

pontosan megfejteni. Faraghó konkrét kérdésére a válasz csak 8-án érkezett meg és lényegében véve negatív volt. Megerősítette ugyan újra Faraghó küldetését és megbízatását a tárgyalások vezetésére, de hangsúlyozta, hogy a felhatalmazást a fegyverszüneti megállapodás aláírására csak a feltételek ismeretében adhatja meg. Az üzenet ugyanakkor, utalva „a budapesti német erők nagymérvű szaporítására”¹⁶⁰ a cselekvésre bizonyos haladékokat kért. A küldöttséget ezután október 8-áról 9-ére virradó éjjel a Kremlben Molotov fogadta és közölte, hogy a szövetséges hatalmak nevében terjeszti a delegáció elé a már előre elkészített fegyverszüneti szerződést. Ennek feltételei szerint „Magyarország köteles kiűriteni az egész általa elfoglalt csehszlovák, jugoszláv és román területeket, illetve e területekről visszavonja az összes magyar csapatokat és köztisztviselőket az 1937. december 31-én érvényben volt határookra. A kiűritésnek 10 napon belül meg kell történnie. Kezdő időpontnak az a nap számít, amikor a magyar kormány megkapta a nyilatkozatot. A kiűrités megfigyelésére és ellenőrzésére a három szövetséges kormány megbízottakat küld Magyarországra és e megbízottak a szovjet delegátus elnökölte alatt mint »Szövetséges Bizottság« működnek. Magyarország kötelezi magát, hogy Németországgal minden összeköttetést megszakít, azonnal megüzeni Németországnak a háborút, a szovjet kormány pedig kijelenti, hogy ehhez csapataival kész segítséget nyújtani.”¹⁶¹ Ezek a feltételek a Szövetségesek egyöntetű állásfoglalását tükrözték — tudjuk, hogy Churchill ebben az időben éppen Moszkvában tartózkodott —, és kifejezték a Szövetségesek ama felfogását, hogy Magyarország nem tarthat igényt azokra a területekre, melyeket a hitleri Németország kiszolgálásáért kapott vissza a második világháború éveiben. A továbbiakban Molotov közölte a küldöttséggel, hogy amennyiben Horthy ezeket a feltételeket elfogadja, megköthetik a végleges szerződést. Faraghó a fegyverszüneti feltételeket 9-én hajnalban megtáviratozta Horthynak.¹⁶² Október 9-én és 10-én két újabb távirat érkezett Horthytól Moszkvába. Az elsőben, mely 9-én érkezett, Horthy közölte, hogy Nemes őrnagy Körösmezőnél átmegy az orosz csapatokhoz és magával viszi a fegyverszüneti szerződés aláírására vonatkozó írásbeli felhatalmazást.¹⁶³ A következő, október 10-i táviratában Horthy már elfogadta a fegyverszüneti feltételeket is, csupán azt kérte, hogy egyelőre tartsák azokat titokban, továbbá, hogy az orosz előrenyomulást délkeletről észak felé egy időre állítsák le, nehogy az 1. hadsereget, melyre a fegyverszünet végrehajtásában számítottak, elvágják Budapesttől. Faraghóék október 11-én hajnalban ismét felkeresték Molotovot és átnyújtották neki a kormányzó táviratát, amelyben elfogadta a feltételeket. A szovjet kormány már 11-én este közölte a delegációval, hogy tekintettel Horthy beleegyezésére

¹⁶⁰ Ezidőben különösebben nagyobb méretű budapesti német csapatösszevonásokról nem tudunk. A haladékkérés feltételezhetően két okra vezethető vissza: egyrészt Bakay elrablására — ami Horthy erőinek kétségtelen gyöngítését jelentette —, másrészt a debreceni páncélos csatára, melynek kimeneteléhez Horthy talán még bizonyos reményeket is fűzött.

¹⁶¹ Debreceni Feltámadás 34. I. *Paál Jób* „Az út, amely a Várból a Kremlbe vezet” c. cikkéből.

¹⁶² A Debreceni Feltámadás szerint is a tárgyalás három óra hosszat tartott. Ebből arra lehet következtetni, hogy a fegyverszüneti feltételeket a magyar delegáció csak hosszabb vita után fogadta el.

¹⁶³ A kormányzó Nemessel csak 9-én délután tudott összeköttetést találni. Ekkor felkérték a feladat elvégzésére, melyet el is vállalt, Nemes azonban csak 11-én kapta meg az utasítást az indulásra azzal, hogy 12-én Miklós Béla vezérezredessel induljon el. Debreceni Feltámadás 129—131. I. *Paál Jób*: „Kormánylisták lavínája” c. cikkéből.

és arra, hogy az írásbeli meghatalmazást is futárral útnak indították, nem szükséges megvárni ennek megérkezését: a Szovjetunió hajlandó az egyezményt aláírni. A magyar küldöttség — este 7 óra 57 perckor — a Kremlben, Molotov, Dekanozov külügyminiszterhelyettes és Kuznyecov vezérezredes jelenlétében aláírta a fegyverszüneti egyezményt.

Faraghó még aznap este tudatta ezt a kormányzóval, közölve azt is, hogy a szovjet csapatok parancsnoksága eleget tesz a magyarok kérésének és néhány napra megállítják az előrenyomulást, módot nyújtva a fegyverszünet előkészítésére.¹⁶⁴ Javasolta továbbá, hogy az egyes magyar parancsnokok azonnal menjenek át a fronton és vegyék fel a szovjet parancsnokságokkal a kapcsolatot, a részletek megbeszélésére.

*

A fegyverszüneti egyezmény tehát megszületett. Végrehajtása most már Horthy múlt. Milyen lépéseket tett Horthy az országon belül a fegyverszünet sikeres végrehajtása érdekében?

Számára is világos volt, hogy a terv végrehajtásának legfőbb biztosítéka a németellenes és baloldali erőkre való támaszkodás lehetne. Ebben az időben az antifasiszta baloldali erőket a Magyar Front tömörítette. Ez a szervezet a Kommunisták Magyarországi Pártja újjáalakulása, majd a KMP és a SZDP együttműködésének megszilárdulása következtében, éppen ezekben a hónapokban rendkívül megerősödött¹⁶⁵ és alkalmassá vált feladatának, a németellenes függetlenségi harc vezetésének elvégzésére. Amikor a Magyar Front vezetői hozzáálltak a németekkel való szembefordulás előkészítéséhez, maguk is kísérletet tettek — a fegyverszünet sikere érdekében — a Horthyval való együttműködésre. Ezt célozta a Magyar Front szeptember 24-én Horthyhoz eljuttatott memoranduma is. Ebben a Magyar Front pártjai egyöntetűen sürgették a Szovjetunióval való azonnali békekötést és a németekkel való szembefordulást. Hangsúlyozták, hogy a Szovjetunióval való békét az ország demokratikus átalakításával kívánják összekapcsolni, és ebből a célból a fegyverszünettel egyidőben néhány konkrét intézkedést követeltek, mint például a munkások felfegyverzését, demokratikus kormányt stb.¹⁶⁶ Tekintve, hogy a Magyar Front memoranduma — mint láttuk — időben egybeesett Horthyval azzal az elhatározásával, hogy végre fegyverszünetet kér a Szovjetuniótól, a baloldallal való tárgyalások elől nem zárkozhatott el. Szeptember 24-e után néhány nappal Vörös János vezérkari főnök felkereste tehát a Magyar Front illegalitásban élő egyes vezetőit, Tildy Zoltánt és Szakasits Árpádot, s megbeszéléseket folytatott velük a fegyverszünet előkészítéséről. A Magyar Front vezetői rámutattak arra, hogy a fegyverszünet sikeres végrehajtása

¹⁶⁴ A források egyértelműen bizonyítják, hogy Malinovszkij tábornagy október 11-én kizárólag Horthy kérésére állította le az előrenyomulását. Ellenkező esetben ugyanis az 1. és 2. magyar hadsereget — melyekre, mint ismeretes, Horthy számított — a fővárostól való elvágás fenyegette. Ennek ellenére John A. Lukács emigráns magyar *The Great Powers and Eastern Europe* című könyvében (New York. 1953. 626—628. l.) a tények meghamisításával, illetve teljesen figyelmen kívül hagyásával azt állítja, hogy Malinovszkij Horthyék kérése ellenére állította le az előrenyomulást. Szerinte ugyanis Horthy felkérte a szovjet csapatokat, hogy jöjjenek Budapestre, segítsenek a német csapatok elleni harcban.

¹⁶⁵ Részletesen lásd *Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom története* című mű (Bpest. 1955) megfelelő fejezeteit.

¹⁶⁶ *Darvas József: Város az ingoványon* (Bpest. 1955). 114—115. l.

csakis a szervezett munkásság és a hadsereg együttes akciója keretében képzelhető el.¹⁶⁷ Bár Horthy és köre nem foglalt nyíltan állást a Magyar Front javaslatai ellen, sőt bizonyos kapcsolatok továbbra is fennmaradtak¹⁶⁸ (pl. ifj. Horthy Miklós és Kovács Imre között), valójában távol állott tőlük a németellenes erőkkel és a baloldallal való együttműködés, de méginkább a munkásosztály felfegyverzésének gondolata. Ez a magyarázata annak, hogy Horthy közel két hétig halasztotta a Magyar Front vezetőivel való megbeszéléseit. Tildy és Szakasits október 11-én jártak a Várban.¹⁶⁹ A kialakult beszélgetés — a résztvevők egyöntetű megállapítása szerint — meglehetősen zavaros volt és szinte teljesen nélkülözötte a tervek akár általánosságban, akár részleteiben történő tisztázását. Horthy közel egy óra hosszat fecsegett, melynek során bejelentette a fegyverszüneti egyezményt és közölte, hogy ennek nyilvánosság-rahozatalára körülbelül 7—10 nap múlva kerülhet sor. A Magyar Front vezetői igyekeztek a tárgyalásokat konkrétabbá tenni. Október 17-re általános sztrájkot javasoltak. Indítványozták, hogy a honvédség vonuljon be Budapestre, s a munkássággal együtt forduljon a németek ellen. Horthy azonban óvakodott a konkrét megállapodásoktól és inkább egy demokratikus földreform veszélyeiről igyekezett a baloldal képviselőit meggyőzni.¹⁷⁰ Mindezek világosan bizonyítják, hogy Horthy a baloldali erők segítségével nélkül szeretne volna a fegyverszüneti egyezmény végrehajtását biztosítani. A kormányzó úgy gondolta, megpróbálja a fegyverszünetet egyedül a hadseregre támaszkodva végrehajtani, hogy ily módon a baloldalnak teendő engedményeket — melynek elkerülhetetlenségéről meg volt győződve — maga szabhassa meg, és az ország demokratikus átalakulását lényegében megakadályozhassa. Valójában azonban a fegyverszünet katonai előkészítése érdekében is vajmi keveset tett.

Horthy az 1. hadsereget, melynek Miklós Béla volt a parancsnoka, és a 2. hadsereget, melyet Veress Lajos vezényelt, megbízhatónak tartotta. Éppen ezért velük október 11-én megbeszélte, hogy az általa megjelölt titkos parancs vétele után vegyék fel a kapcsolatot a szovjet hadsereggel és a harcokat szüntessék be.¹⁷¹ Ezen túlmenően azonban komolyabb katonai intézkedéseket nem tett, s csak október 13-án adott parancsot az 2. hadsereg kötelékébe tartozó VI. hadtestnek Budapest irányába való visszavonulására.¹⁷² Ily módon tehát, midőn háromnapos tétovázás után, október 14-én elhatározta magát a fegyverszünet végrehajtására, a Budapesten és Pest környékén állomásozó magyar haderő rendkívül csekély volt. Horthy 14-én reggel döntött véglegesen és a fegyverszünet végrehajtása és publikálása napjaul október 15-ét jelölte meg. Elhatározásának indítóoka feltehetően Faraghó ismételt sürgetése lehetett.¹⁷³ Cselekvésre készítette a készülő nyilas puccs híre is. Elképzelése az volt, hogy a proklamáció már előre elkészített szövegét másnap a déli órákban hozzák nyilvánosságra, előzetesen azonban déli 12 órakor kihallgatáson fogadja

¹⁶⁷ Kossuth Népe. 1946. febr. 23.

¹⁶⁸ Kovács Imre: Im Schatten des Sowjets. Zürich. 1949.

¹⁶⁹ Kállai Gyula: i. m. 255. l.

¹⁷⁰ A Horthy—Szakasits—Tildy találkozóáról számos forrás emlékezik meg, így például: A reakció ellen (az SZDP harca). Népszava. 1946. 108. l., Kovács Imre: i. m., Horthy Miklós: i. m. 280. l. és Kállai Gyula: i. m. 254—255. l.

¹⁷¹ Debreceni Feltámadás. 38. l.

¹⁷² Macartney: i. m. 382. l.

¹⁷³ Horthy emlékirataiban szovjet ultimátummal magyarázza elhatározását, ez azonban nyilvánvalóan tévedés, mivel a Horthy által említett ultimátum 14-én éjjel érkezett és csak 15-én jutott Horthy tudomására.

Veesenmayert és közli vele — ígérétehez híven — a fegyverszünet létrejöttét. Úgy gondolta, mivel Veesenmayer 1—2 nap óta maga is szorgalmazta a vele való találkozást, a kihallgatás előzetes jelzése nem kelti fel majd a németek gyanúját.

*

A németek, noha nem volt biztos tudomásuk Horthy terveiről, elérkezettnek látták az időt a helyzet radikális tisztázására. Winckelmann SS tábornok október 10-e és 12-e között Hitler főhadiszállásán járt és a puccsterv új változatával tért vissza Budapestre. E változat szerint Esztergomba kell összehívni a nemzetgyűlést, s a parlament ülésén a szélsőjobboldal megfosztotta volna Horthyt kormányzói tisztétől, és Szálasi nevezte volna ki államfővé. E terv végrehajtását katonailag a német csapatok biztosították volna.¹⁷⁴ Hitler a magyarországi német érdekek biztosítására két új megbízottat is küldött Magyarországra. Az egyiket, Bach von Zalewsky SS tábornokot — Varsó hírheft ostromlóját — a katonai rész irányításával bízta meg. A másikkal, Rudolf Rahnnak az eddig Mussolini mellett működő német nagykövetségnek pedig azt a feladatot adta, hogy támogassa Veesenmayert a puccsal kapcsolatos politikai teendőiben.

Bach von Zalewsky október 13-án érkezett Budapestre. Bár lényeges csapaterősítéseket — 42 nem teljesen harcképes tigris tanktól és néhány ostromágyútól eltekintve — nem hozott magával, azonnal hozzálátott Skorzenyvel együtt a haditerv kidolgozásához.¹⁷⁵ Rahn, aki azonban csak 13-án kapta meg a parancsot, Ribbentropal abban állapodott meg, hogy az akció katonai végrehajtásának kezdete előtt Rahn még igyekszik Horthyt rábírní a németek további támogatására. Ilyen előzmények után érkezett meg 14-én délután Rahn Budapestre,¹⁷⁶ Veesenmayer már várta és közölte vele, hogy a puccs végrehajtására ő is megkapta az utasításokat a német főhadiszállásról azzal, hogy a parancs teljesítéséért mindketten a fejükkel felelnek (Sie haften mit Ihrem Kopf dafür).¹⁷⁷ A továbbiakban Veesenmayer tájékoztatta Rahnt a magyarországi helyzetről. A fegyverszüneti tárgyalásokról nem volt konkrét tudomása, csak „erős gyanúja”. Az egyezményről sem tudott. Veesenmayer félt a fegyveres erőszak alkalmazásától, mert úgy vélte, hogy ez a magyar egységeket a németek ellen fordíthatja. Elképzeléseik tehát megegyeztek abban, hogy még egyszer igyekezniük kell a helyzeten diplomáciai úton a németek javára változtatni. Ebben a szellemben cselekedtek akkor is, amikor Winckelmann magukhoz kérték és arra kérték, hogy addig ne kezdjen akcióba, amíg Rahn nem tárgyal Horthyval. Winckelmann közölte velük, hogy Bach von Zalewsky — akinek az akció katonai vezetése volt a feladata — megérkezett, s ő tudvalevően az erőszakos megoldás híve.¹⁷⁸ Végül abban állapodtak meg, hogy a katonai akciót a másnapi kihallgatás eredményétől teszik végső soron függővé.¹⁷⁹

*

Közben a Várban — ahol épp úgy nem tudták, miért kívánja Veesenmayer másnapra a kihallgatást, mintahogy Veesenmayer sem tudta mia szán-

¹⁷⁴ *Rudolf Rahn*: *Ruheloses Leben* (Düsseldorf. 1949). 262—263. l.

¹⁷⁵ *Skorzeny*: i. m. 203—204. l. Macartney szerint az SS tábornok 42 tankkal és Goliath ágyúkkal jött Pestre, azonban ezek nagy része üzemenyaghiány miatt harcképtelen volt.

¹⁷⁶ *Rudolf Rahn*: i. m. 263. l.

¹⁷⁷ *Uo.* 262—263. l.

¹⁷⁸ *Uo.*

¹⁷⁹ *Macartney*: i. m. 390. l.

déka ugyanakkor ezzel a kormányzónak — tovább folytak a fegyverszünet publikálásának az előkészületei. Horthy 14-én délelőtt katonai kérdésekkel foglalkozott. Magához kérte Vattay Antalt, Aggteleky Bélát (akit Bakay helyére a budapesti hadtest élére nevezett ki), Lázár testőrtábornokot és a VI. hadtest — csapatai nélkül — Budapestre érkezett parancsnokát, Farkas Ferenc tábornokot. E megbeszélésen ismertette a helyzetet¹⁸⁰ és meghatározták a katonai feladatokat. Eszerint a Várat és a miniszterelnökséget Lázár fogja védeni, Farkas a pesti hídfő és a beérkező csapatok parancsnoka, Aggteleky pedig a I. hadtest és a folyamórség felett rendelkezik.¹⁸¹ Mindezek után Horthy már úgy vélte, hogy a katonai előkészítés biztosítva van és ráterhet a dolog politikai részének a tisztázására. Tanácskozássra hívta össze a minisztereket, Reményi-Schneller és Juresek kivételével, nehogy ők a tanácskozással a németeket idő előtt tájékoztathassák. A miniszterek megbeszélése előtt Ambrózy, a kabinetiroda főnöke közölte Lakatos miniszterelnökkel, hogy a kormányzó elérkezettnek látja az időt a fegyverszünet proklamálására. Lakatos — aki nem tudott a fegyverszünet október 11-i aláírásáról sem — ez igen meglepte, annál is inkább, mert nézete szerint az idő nem érett még meg erre és így e lépés nem célravezető. Lakatos, aki a fegyverszünet megkötésének kérdésében egyetértett Horthyval, úgy látta — és erre minden alapja meg is volt —, hogy a kormányzó egyáltalán nem biztosította a fegyverszünet sikeres végrehajtását. Ennek ellenére vállalta, hogy a kormányzó akaratát képviseli a miniszterek előtt.¹⁸² A minisztertanács — szokás szerint — a katonai helyzet ismertetésével kezdődött. Az egyértelműen kedvezőtlen kép bizonyára nagy szerepet játszott abban, hogy a miniszterek Lakatos bejelentését, mely szerint a kormányzó másnap délelőtt 1/2 11 órára koronatanácsot hív össze a fegyverszünet megkötésének bejelentésére, ellenkezés nélkül tudomásul vették. Ezek után néhány formai kérdés elintézésére került sor. A fegyverszünet ellen — alakult ki az egyöntetű vélemény — alkotmányos szempontból nem lehet kifogást emelni. Leszögezték, hogy a kormányzónak a parlament megkérdezése nélkül is joga van fegyverszünetet kötni. Ezzel szemben szükségesnek tartották, hogy a kormány mondjon le, majd változatlan formában alakuljon meg újra. Így a parlamentnek tett ígéretétől mentesíti magát.¹⁸³ Abban a hiszemben, hogy a fegyverszünet megkötésére csak ezután kerül sor, kidolgozták a fegyverszünet feltételeit is. Ezek a teljesen anachronisztikus elképzelések ismét megmutatták, hogy a kormány megnyire nem volt képes az ország tényleges helyzetét felmérni, hogy a magyar uralkodó osztályok vezetői nem kívántak a hitleri Németországgal szembefor-

¹⁸⁰ A fegyverszüneti feltételekkel kapcsolatban a németekkel való szembefordulásra vonatkozóan Horthy kijelentette, hogy „ezt majd valahogyan kijátszom”. Farkas személyes közlése alapján írja *Macartney*: i. m. 393. l.

¹⁸¹ BM V. 19430 Szálasi-per jkv. Lázár vallomása. Azok a katonai erők, melyeket Horthy a kiugrás biztosítására felhasználni kívánt, rendkívül csekélyek voltak: az I. hadtest állománya a következő volt: 1 pótezred, 2 páncélos ezred, azonban csak kiképzésre szolgáló páncélosokkal felszerelve, 2 léghárító üteg, a 9/2 gyalogezred, 1 gépkocsizó zászlóalj, bizonyos folyamerő és karhatalmi alakulatok. BM V. 80081. Hindy Iván pere. — Ez kiegészült a Lázár vezetése alatt álló testőrseggel. Ide tartozott a régi testőrség, valamint egy testőrlövész zászlóalj 643 fővel, az előbbinek 50 géppisztolya, 4 légvédelmi puskája, néhány golyószórója és géppuskája volt. Az utóbbi 2 harcokocsival, 6 páncéltörőgéppel (ebből 2 használhatatlan volt), 6 aknavetővel és 6 géppuskával rendelkezett. BM V. 19430 Szálasi-per jkv. Lázár vallomása.

¹⁸² Világ, 1946. febr. 15.

¹⁸³ *Nagybaczoni Nagy Vilmos*: i. m. 229. l.

dulni és a magyar nép sorsával mitsem törődve legfőbb feladatukat még most is rendszerük átmentésében látják. A minisztertanács által kidolgozott feltételek ugyanis a következők voltak:

1. A német hadsereg Magyarországot, Finnországhoz hasonlóan, evakuálja.
2. Mind a három szövetséges hadsereg szállja meg az országot.
3. A magyar rendőrség vegyen részt a rend fenntartásában.

E főszempontok mellett még határozatot hoztak a baloldali sajtó engedélyezésére és a szélsőjobboldali sajtó betiltására, valamint a politikai foglyok szabadonbocsátására.¹⁸⁴

A minisztertanács ülése után Horthy megmutatta a proklamáció szövegét Lakatosnak. A miniszterelnök a szöveggel lényegében egyetértett, de annak hangját túl élesnek tartotta. A proklamáció eredeti szövegében szereplő azt a mondatot: „a németekkel a mai naptól kezdve Magyarország harcbanlevőnek tekinti magát” — egyenesen végzetesnek ítélte és kihagyásához ragaszkodott.¹⁸⁵ Horthy az esti órákban még fogadta a Siófokról éppen megérkezett Vörös Jánost is. Ismertette az utóbbi napok eseményeit a meglehetősen tájékozatlan vezérkari főnök előtt és feladatává tette a másnapi, titkos hadparancs elküldését. Ekkor Vörös is felismerte, hogy a Budapest körüli magyar erők elégtelenek, ezért azt javasolta, hogy Horthy menjen Husztra az 1. hadsereghez, melynek támogatásával nagyobb akciószabadságot nyerhet. A kormányzó azonban ezt a javaslatot nem fogadta el.¹⁸⁶

Horthy, miután mindezeket megtárgyalta, bizonyára úgy érezte, hogy az előkészületek mindenben vannak, és nyugodtan nézhet a következő nap eseményei elé. Talán fel sem ötlött benne, hogy tervezett akciójának pontos időpontjáról a szovjet-csapatokat is értesítse.

Ez pedig nemcsak a megkötött fegyverszüneti egyezményből következett volna, hanem azon túlmenően lényeges biztosítékát képezhette a fegyverszünet sikeres végrehajtásának. Közben a szovjet parancsnokságon a fegyverszünet végrehajtásának elhúzódása miatt jogos kételyek támadhattak Horthy szándékait illetően.¹⁸⁷ Utassy százados ugyanis, aki Szegednél átment Malinovszkij marsallhoz tárgyalni, nem rendelkezvén utasításokkal, megtagadta a magyar és német csapatok elhelyezkedésére vonatkozó információkat a szovjet hadvezetőségtől.¹⁸⁸ Ez a körülmény, valamint Horthy tétlensége arra indította a szovjet hadvezetést — mely október 11-e óta, éppen a kormányzó kívánságára a további előrenyomulást megállította —, hogy Faraghón keresztül ultimátumot küldjön, melyben 16-án reggel 8 órai határidőre követelte a fegyverszüneti egyezmény egyes pontjainak végrehajtását. Az Antonov-féle ultimátumot 14-én éjjel vették fel a Vár titkos rádióadóján, de ez az elkövetkező napi eseményeket már lényegesen nem befolyásolta.¹⁸⁹

*

¹⁸⁴ *Macartney*: i. m. 345. l. és *Nagybacsoni Nagy Vilmos*: i. m. 229. l. Vladár Gábor a sajtóra és a politikai foglyok szabadonbocsátására vonatkozó rendeletet még 14-én este kiadta.

¹⁸⁵ BM V. 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 19. Lakatos vallomása.

¹⁸⁶ BM V. 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 21.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ *Hadtört. Levélár.*: Bt. 14. cs. 24. irat.

¹⁸⁹ *Macartney*: i. m. 397—398. l. Az ultimátum három követelést támasztott: 1. a magyar hadsereg egységei azonnal szakítsák meg a németekkel a kapcsolatot és

Október 15-én derűs szép vasárnapra virradt Budapest. Munkaszüneti nap lévén, az utcák csak a délelőtti órákban népesültek be. Így viszonylag kevés szemtanúja volt a reggel 1/2 10 óra tájban lezajlott incidensnek, mely a nap drámai eseményeinek mintegy bevezető akkordját jelentette.

Vasárnap a reggeli órákban ifj. Horthy Miklós, aki már hosszabb idő óta igyekezett jugoszláv partizánkörökkel érintkezést találni, üzenetet kapott. Az üzenet, melyet állítólag Bornemissza Félix, a Szabadjkötő igazgatója küldött, azt tartalmazta, hogy Horthy azonnal keresse fel Bornemisszát Eskü-téri lakásán, mert sikerült bizonyos jugoszláv körökkel összeköttetést találnia és ezek beszélni óhajtanak vele. A fiatal Horthy néhány testőr kíséretében gépkocsin az Eskü-térre hajtatott. A találkozón azonban a jugoszlávoknak álcázott Gestapo ügynökök megtámadták és leütötték. Eközben az utcán Skorzeny munkaszolgálatosoknak öltözött SS legényei rövid tűzharc után a testőröket ártalmatlanná tették. Ifjabb Horthy Miklóst a németek túszként elrabolták.¹⁹⁰

Ifj. Horthy Miklós elrablásának híre 10 óra felé vált ismertté a Várban. Meglehetősen nagy izgalmat okozott, melynek következtében a 1/2 11-re összehívott koronatanács ülése is csak késve kezdődött el. A koronatanács, melyen a minisztertanács tagjain kívül Ambrózy, Vattay, Bárczy és Vörös vettek részt, ismét a katonai helyzet ismertetésével kezdődött. Vörös két momentumra utalt, a debreceni csata kudarcára és a Duna — Tisza köze védtelenségére, mely utóbbi az 1. és 2. hadsereg elvágásának veszélyével fenyeget. Ezért — jelentette be — már korábban kiadta a parancsot az 1. és 2. hadsereg visszavonulására. Alig félórával ezelőtt — közölte továbbá Vörös — ultimátumot kapott Guderiantól a következő szöveggel: „Magyarország egész területe német hadműveleti terület, csak a német főparancsnokság jogosult parancsot kiadni.” Az ultimátum 12 órai határidővel felszólította Vörös Jánost a parancs visszavonására.¹⁹¹ Ezek után Horthy hivatkozva a súlyos katonai helyzetre, valamint a németeknek a magyarokkal szembeni bánásmódjára bejelentette, hogy fegyverszünetet kért és megkérdezte a minisztereket, hogy kik hajlandók ennek végrehajtásában vele továbbra is együttműködni. A kormányzó bejelentését vita követte, elsősorban abban a vonatkozásban, vajon az államifj jogköre lehetővé teszi-e, hogy a parlament megkérdezése nélkül cselekedjék. Tekintve, hogy Horthy álláspontja mellett ez esetben kitarzott, a vita hamarosan befejeződött. Valamennyi miniszter elhatározta — beleértve Reményi-

forduljanak ellenük, 2. vonuljanak vissza a trianoni határok mögé, és 3. hogy 16-án reggel 8-ra Szegedre juttassanak egy jelentést a német és magyar csapatok elhelyezkedéséről és a fegyverszüneti egyezmény feltételeinek végrehajtásáról. Az ultimátum szövegét Nagy Vilmos is közli. Beérkezésének időpontját azonban tévesen 15-én az esti órákra datálja, és nem tudván az okt. 11-i egyezményről, körülményeit is hibásan írja le.

¹⁹⁰ Horthy fiának elrablásával sok munka foglalkozik. Ezek közül mindenkéltől lásd: az ő vallomását erre vonatkozólag: Nazi conspiracy and aggression. V. k., *Horthy*: i. m. 271. l., *Kovács I.*: i. m. 31. l., valamint német oldalról: *Skorzeny*: i. m. 195—199. l. és *Walter Hagen*: i. m. 375. l. Hagen szerint egyébként Horthy fiának le tartóztatását okt. 13-ra tervezték, amikor az állítólagos jugoszláv küldöttekkel először találkozott. Két SS tiszt feladata lett volna a letartóztatás, de a tárgyaláson váratlanul megjelent a kormányzó is. A tisztek erre nem számítottak és leállították az egész akciót. E részletről azonban egyetlen más forrás nem tesz említést, így aligha tarthatjuk valószínűnek.

¹⁹¹ BM V 55184. Imrédy-per anyaga. Bárczy vallomása. Bárczy közel 100 oldalas emlékiratban foglalta össze a magyar politika legfontosabb eseményeit a második világháború alatt. Az Emlékirat közli az okt. 15-i koronatanács teljes jegyzőkönyvét is.

Schnellert és Jurcseket is —, hogy résztvesz a fegyverszünet végrehajtására megalakuló új kormányban. Ismét jellemző Horthyra, hogy nem tartotta összeegyeztethetetlennek Reményi-Schnellernek és Jurcseknek, e két hírhedt németbérenc miniszternek az új kormányban való részvételét. Minthogy a hatásköri vita az ülés elhúzódását eredményezte, Horthynak távoznia kellett a délben megjelenő Veesenmayer fogadására, még mielőtt valamennyi kérdés tisztázást nyert volna.¹⁹²

A kormányzó Lakatos és Henyey társaságában fogadta a német követet. A kihallgatás meglehetősen éles hangon folyt le. Horthy szemrehányásokat tett Veesenmayernek a németek magyarországi garázdálkodása miatt és közölte vele, hogy fegyverszünetet kért. Veesenmayer tiltakozott és igyekezett a vádakát visszautasítani. Ez felingerelte Horthyt és fia elrablását kérte számon Veesenmayertől. Veesenmayer először tagadta, hogy az esetről tudomása van, majd íj. Horthy Miklós tevékenységéből kiindulva ellentámadásba ment át. Kérte Horthyt, hogy mielőtt bármit is cselekednék, fogadja Rahnt, aki Hitler személyes üzenetével érkezett Magyarországra, azzal a céllal, hogy a két ország közötti ellentéteket feloldja. Horthy ehhez bizonyos rábeszélés után hozzájárult, bár megjegyezte, hogy ez a történeteken mitsem fog változtatni.¹⁹³

Kétségtelen, hogy Horthy Rahn kihallgatásával a proklamáció kiadását már nem akadályozta. A gépezet ugyanis már néhány perccel előbb megindult. Az eredeti megállapodás szerint Veesenmayer kihallgatása alatt Horthy Ilona, Ambrózy és Tost a szomszéd szobában tartózkodtak és ők a megbeszélés szerint adott jelre — amikor Horthy közli Veesenmayerrel a kiugrási szándékot — kiadták a parancsot a proklamáció közzétételére. Ennek végrehajtásával Hlatky Endrét, a Rádió kormánybiztosát bízták meg. Hlatky 1/2 1 előtt néhány perccel kapta kézhez zárt borítékban a proklamáció szövegét. Szóvá tette ugyan, hogy az okmányról hiányzik a miniszterelnök ellenjegyzése, de a Lakatostól kapott szóbeli válasz után az egyik példányt eljuttatta az Állami Nyomdához kinyomtatásra, a másik példányt pedig saját maga vitte el a rádióba. Kisebb huzavona után 1 óra 10 perckor elhangzott a Rádióban a proklamáció szövege.¹⁹⁴ Nem sokkal utóbb megismételték felolvasását. A proklamáció harmadik felolvasását a 2 óra 10 perckor kezdődő légiriadó akadályozta meg.¹⁹⁵

Közben Veesenmayer kihallgatása után Horthy visszatért a miniszterekhez és kiadta az utasítást Vörösnek az 1. és 2. hadsereg számára küldendő titkos parancs kibocsátására. A minisztereket nem tájékoztatta sem Veesenmayer kihallgatásáról, sem a proklamáció publikálásáról és néhány perc múlva ismét távozott, hogy fogadja Rahnt.

¹⁹² A koronatanácsi jkv. eredeti szövege megtalálható a Párttörténeti Intézetben Azonkívül a koronatanácsról beszámol még: Bárczy vall. BM V 55184. Imrédy-per a koronatanács üléséről, továbbá *Horthy*: i. m. 285—289. l. és *Nagybacsoni Nagy V.*: i. m. 231—233. l.

¹⁹³ *Horthy*: i. m. 270. l. BM V 19430. Szálasi-per. Lakatos vall. 1946. II. 10. Nyilvánvaló, hogy Horthy határozott kijelentése ellenére azért egyezett bele, hogy fogadja Rahnt, mert ezen az úton remélt módot találni a németekkel való fegyveres szembefordulás elkerülésére.

¹⁹⁴ A szövegét lásd: *Horthy*: i. m. 323—335. l., *Nagybacsoni Nagy V.*: i. m. 235—237. l., *Nikolas Kállay*: Hungarian Premier. A personal account of a nation struggle in the second world war. New-York. 1954. 459—461. l.

¹⁹⁵ A proklamáció közzétételének pontos körülményeit Macartney írja le, elsősorban Horthy Ilona személyes közlése alapján, i. m. 403—405. l.

Kevéssel 1 óra után lépett Rahn Horthy szobájába. A beszélgetés első szavai a Rádióban felhangzó proklamáció bevezető szavaival egyidőben hangzottak el. Horthy, megismételve Veesenmayernek tett előbbi nyilatkozatát, hosszú vádbeszédet tartott Németország és különösen Ribbentrop ellen. Hangoztatta, hogy Németország nem adott elég fegyvert, csapatokat Magyarországnak védelmére. Rahn, ez a ravasz diplomata, nem mondott ellent. Megkérdezte csupán, feltéve, hogy a kormányzónak igaza is van, miben látja a megoldást. Azonnali fegyverszünetben — hangzott a kormányzó válasza. Rahn ezután a fegyverszüneti feltételek iránt érdeklődött, majd értesülve ezekről, ügyes taktikával a Horthyt legérzékenyebben érintő kérdéseket vetette fel. Miként vetheti magát alá — kérdezte — a nagybirtokos arisztokratikus Magyarország az oroszoknak? És különösen miként teheti ezt Horthy, „akinek neve” — Rahn szerint — egy komoly európai programot jelentett. Saját maga járul hozzá a fegyverszünethez, maga ássa meg rendszerének sírját — öngyilkosságot követ el. Ő is helyeselné a fegyverszünetet — igyekezett tovább appellálni Horthyt ismert szovjetgyűlöletére —, ha Budapestet 3 angolszász ejtőernyős divízió szállná meg. Erről azonban nincsen szó. Horthy ugyan egyetértett Rahn érvelésével, de kijelentette, hogy a történeken már nem változtathat. Megkérdezte Rahnt, nem volna-e mód arra, hogy a német csapatok kivonuljanak Magyarországról: így ugyanis megmenekülne a fegyverszüneti egyezmény számára oly kínos kötelezettsége, a németekkel való katonai szembefordulástól. Rahn ismét nem mondott nemet, csak arra utalt, hogy végleges válasza kormányának álláspontjától függ. Viszont kérte Horthyt, hogy addig is, míg erről nem értesül, a magyar csapatok ne nyissák meg fegyverletételükkel a frontokat a szovjet csapatok előtt. Horthy, ismét megszegve a fegyverszüneti egyezményt, ehhez elvben hozzájárult és kérte Rahnt, hogy a továbbiakban Lakatossal tartson kapcsolatot.¹⁹⁶ Miközben Horthy Rahn-nal tárgyalt, a palota másik szobájában üléselő miniszterek között teljes zűrzavar uralkodott. Horthy proklamációja, melyről a kormány tagjai csak a rádió beszűrődő hangjaiból értesültek, teljesen felkészületlenül találta őket. Sietve felelősségre vonták Lakatost, Henyeit és Ambrózyt, kik közül az utóbbi közölte velük, hogy a kormányzó őt bízta meg a miniszterek előzetes tájékoztatásával. Erre azonban a koronatanács elhúzódása következtében nem került idejében sor. Ambrózy azonban továbbra sem közölte a miniszterekkel, hogy nem csupán fegyverszünet kéréséről van szó, hanem már meg is kötötték az egyezményt. A miniszterek ezután letették az esküt, majd Horthy is visszajött, s néhány szót váltva velük, hangoztatta az előttük álló nehézségeket; majd elbúcsúzott tőlük. A minisztertanács anélkül, hogy az új helyzetből következő bármiféle teendőben megegyezett volna, feloszlott. Lakatos, Henyei és Rakovszky a miniszterelnöki palotába távoztak, hogy néhány további ügyet rendezzenek. Jurcsek és Reményi-Schneller útja — mint később kiderült — a német követségre vezetett. A szétszédülő miniszterek hangulatát Csatay honvédelmi miniszter szavai tükrözték leghívebben, aki kijelentette Bárczynak: „ezekután mehetünk haza, a németek még ma letartóztatnak

¹⁹⁶ A megbeszélés részletes leírását Rahn adja, i. m. 265—267. l. Horthy emlékirataiban 287. l. mindössze egy bekezdés foglalkozik e kérdéssel. Horthy igyekszik a beszélgetést teljesen jelentéktelenné feltüntetni és nem tesz említést arról, hogy megszegve a fegyverszüneti egyezményt, tárgyalásokat kezdett a német csapatok elvonulása érdekében.

minket, Budapestet bombázni fogják”.¹⁹⁷ Nehéz lenne kifejezőbb megnyilatkozást találni a Horthysta vezető politikai gárda politikai és erkölcsi arculatára, mint Usatay honvédelmi miniszter szavait. Híven tükrözte e megállapítás, hogy ha a miniszterek el is fogadták a fordulat kényszerű tényét, a legkisebb aktivitást sem fejtették ki annak érdekében, és gondolataik a nemzet sorsával mit sem törődve csupán személyi biztonságuk körül forogtak.

A proklamáció nemcsak a miniszterek körében okozott meglepetést. Bár a fegyverszüneti tárgyalásokról számos bizonytalan értesülés, kőszá hírlappangott, azok eredményes befejezéséről csupán néhány ember tudott. Így ez az esemény azon kevesek közé tartozott, melyeket sikerült teljesen titokban tartani. Váratlanul érte a kormányzó proklamációja a németeket és a nyilasokat is. A németek mostanáig arra törekedtek, hogy Horthy személyét a végsőig felhasználhassák céljaik érdekében. Október 15-én délben Rahn missziója is ezt célozta. A nyilasok — bár előkészítették a puccsot, és napról-napra sürgették azt — nem tudtak arról, hogy éppen ez a nap eredményezhet számukra valamilyen fordulatot. Szálasi a németek által biztosított rejtkehelyén a rádióból értesült az eseményekről. Hasonlóan tájékozatlanok voltak más nyilas vezetők, például Kemény, Gera, Csia is. Szöllősi szomszédja értesítette a proklamációról. Ő kedvezőtlenül ítélve meg a helyzetet, azonnal autót szerzett és Németország felé menekült. Beregffy Siófokon tartózkodott és kertjében dolgozott, az eseményekről semmit sem tudott addig, míg a késő délutáni órákban felesége nem közölte vele, hogy a rádión keresztül Pestre szólítják.¹⁹⁸

Fejtelenség és zűrzavar uralkodott a katonaságnál is. A parancsnokok egy része nem volt egységénél és akik helyükön voltak, azok nem tudták, mi legyen a további teendő.¹⁹⁹

A pesti utca tele volt emberekkel, de az általános tanácstalanság bennük is elnyomta az öröm fel-feltörő megnyilvánulásait.²⁰⁰ A baloldal, amely csak 2—3 nappal későbbre várta a fordulat bekövetkezését, csupán csak néhány kisebb akcióval tudott azonnal reagálni. Ily módon a proklamációt követő órák mintegy vákuumot képeztek és a további fejleményeket az határozta meg, hogy melyik oldal tud legelőször kezdeményezőleg fellépni.

Ami a magyar hadsereg kezdeményezését illeti, ezt a hadparancs további sorsa erősen befolyásolta. Vörös — mint láttuk — az eredeti megbeszélés értelmében körülbelül 1 óra után küldte el a vezérkari főnökségre a Horthy-féle titkos parancsot, mely a következőképpen hangzott: „Március 20-án kelt rendeletem haladéktalanul végrehajtandó”.²⁰¹ Mint Miklós Bélával és Dálnoky-Veress Lajossal ebben október 14-én megállapodott, mindkét hadseregnek e parancs vétele után a szovjet hadsereggel való kapcsolat felvétele és a németekkel való szembefordulás lett volna a feladata. A parancs további-

¹⁹⁷ BM V 55184. Imrédy-per anyaga, Bárczy István vallomása és BM V 19430. Szálasi-per 1946. II. 10. Ambrózy vallomása.

¹⁹⁸ BM V 19430. Szálasi-per. Szálasi, Kemény, Gera, Beregffy, Csia stb. vallomása és Világ. 1946. II. 14. Szöllősi vallomása. Szálasi kihallgatása során 1946. II. 16-án elmondta, hogy a Verbőczy utca rejtkehelyén a rádióból hallotta a proklamációt. „Egyedül voltam abban a lakásban, vártam tehát a fejleményeket. Alig vártam, hogy jöjjön már valaki, akitől megtudjam a részleteket, aki elmondja, hogy mi történt tulajdonképpen.”

¹⁹⁹ Had. Tört. Levélár. BT. 14 cs. 39. sz. irat.

²⁰⁰ Darvas József: i. m.

²⁰¹ BM V 19430. Szálasi-per 1946. II. 21.

tása azonban akadályokba ütközött. A vezérkarnál Kapitánffy őrnagy körülbelül $\frac{1}{2}$ 2-kor kapta meg telefonon továbbításra a parancsot. Ő azonban írásban kérte, ami már eleve mintegy félórai idővesztéséget jelentett. Kapitánffy természetesen a parancs értelmével nem volt tisztában. De ő is, mint a németbérenc és nyilas vezérkar többi tagja, határozottan elutasította a proklamációt, és igyekezett mindent megtenni a fegyverszünet végrehajtásának megakadályozására. Azért vonakodott a közölt szöveg továbbításától, mert gyanította, hogy ez a proklamációval valamiféle összefüggésben áll. Nádas Lajos, Vörös helyettese a proklamáció elhangzása után azonnal cselekedett is. Vörössel nem tudván érintkezést találni, elhatározta, hogy mindaddig, míg a további kérdéseket tisztázza, azt az utasítást küldi a fronton harcoló három hadseregnek, hogy a proklamáció nem jelenti a fegyverszünet megkötését és újabb parancsig a csapatok ne tegyék le a fegyvert. Ezt az utasítást az 1. és 3. hadsereghez sikerült eljuttatni, a 2.-kal azonban nem kapott összeköttetést.²⁰² Még határozottabban tükrözte a vezérkar teljes állását a németek és nyilasok oldalára Porzsenszky ezredes utasítása, aki mint a hadi híradósok főnöke, 2 órakor a vezérkar irodájában közölte, hogy semmiféle parancsot, mely a kormányzóságtól jön, nem szabad továbbítani.²⁰³

Alig pár perccel később érkezett meg Kapitánffy őrnagytól továbbításra Horthy hadparancsa, melynek szövegét azonban Pálffy százados magához vette és közlését leállította. Ekkor már körülbelül $\frac{1}{2}$ 3 felé járhatott az idő. A koronatanácsról hivatalába visszatérő Vörös a vezérkart felbolygatott hangyabolyként találta. A vezető tiszttek, László, Nádas, Major tábornokok, Kapitánffy őrnagy Vöröstől várták, hogy a helyzetről pontos felvilágosításokat adjon. A Vöröst ostromló tiszttekhez hamarosan Veessenmayer is csatlakozott, — aki Vöröst a németek hú emberének tartotta — és aki a fegyverletétel megtiltására vonatkozó parancs kiadását várta a vezérkari főnöktől.²⁰⁴ Vörös igyekezett tagadni, hogy a proklamációról, valamint a Horthy-féle titkos parancsról — melynek értelméről a felháborodott tiszttek, elsősorban László altábornagy felvilágosítást követeltek — tudomása lett volna. Bizonyos ingadozás után a németek és tisztársai követelésére ahhoz is hozzájárult, hogy az eredeti parancsot módosító újabb parancsot bocssásson ki.²⁰⁵ Vörös — aki ezekben az órákban nemcsak politikai ingadozásáról, de nagytokú személyi gyávaaságáról is tanúbizonyságot tett — nem mert nyíltan szembe szállni tisztársaival. Úgy gondolta, hogy a hadparancsot oly formában fogja megfogalmazni, mely ugyan megfelel a németek és a németbarát vezérkari tiszttek kívánságának, mégis tartalmában nem ellenkezik a kormányzó fegyverszüneti intencióival. Ezért, átvéve a Nádas által kiadott utasítást, azt egy további mondattal toldotta meg. Az általa jóváhagyott hadparancs a következő volt: „A Kormányzó Úr rádiószózatában elhangzottakat senki sem értelmezze úgy, hogy a magyar hadsereg letette a fegyvert. Mindezekig csupán

²⁰² *Macartney*: i. m. 412—413. l. Nádas személyes közlése alapján. Feltételezhetően erről a parancsról ad számot Adonyi Lajos „A Magyar Katona a második világháborúban” (Klagenfurt. 1954) című — néhány adattól eltekintve — teljesen értéktelen, nyílt fasiszta szemléletű munkájában utalva arra, hogy az I. lovas hadosztály 14.55 órakor a következő fővezérségi intézkedést kapta: „A rádiószózatban elhangzott fegyverletétel kifejezés nem jelenti azt, hogy mindenki eldobja fegyverét. A harc beszüntetésére parancs nem ment, csak fegyverszüneti kérelem van.” I. m. 73. l.

²⁰³ *Demokrácia*. 1945. szept. 30.

²⁰⁴ *Macartney*: i. m. 414—415. l.

²⁰⁵ *Uo.* 414. l.

fégyverszüneti tárgyalásokról van szó. Ennek kimenetele még bizonytalan, ezért minden magyar katonára és egység változatlan erővel folytassa a harcot bármilyen oldalról jövő támadással szemben.” Vörös — mint ezt az eseményekről történt beszámolóiban többször leszögezte — úgy vélte: tekintettel arra, hogy a hadparancsban bármilyen oldalról jövő támadással szembeni ellenállásra hívja fel a csapatokat, ez a hadparancs a proklamáció értékét nem teszi semmissé. Nézete szerint nem szovjet, hanem német támadásoktól kellett tartani így az ellenállás a németekre vonatkozott volna. Szándékától eltérően azonban a hadparancsból a két döntő szót, a „bármilyen oldalról” szavakat kihagyták és ezzel értelmét teljesen meghamisították.²⁰⁶

A parancsot egyébként 4— $\frac{1}{2}$ 5 tájban Szörényi százados legépeltette, majd $\frac{1}{2}$ 5-kor továbbította valamennyi katonai alakulathoz, 5 óra 20 perckor a magyar rádió is közölte.²⁰⁷ Akár meghamisították a Vörös-éle parancsot, akár nem, Vörös Jánost rendkívül felelősség terheli a parancs kiadásában. Vörös Jánosnak, a Horthy hadsereg legmagasabb beosztású katonájának magatartása nemcsak a saját, hanem a Horthy-éle uralkodó osztályok politikai és emberi arculatának tükrözése volt. A legfelsőbb katonai parancsnok példája mutatja, hogy még az uralkodó osztály azon része is, mely már a fégyverszünetet szükségszerűnek tartotta, végrehajtásától, ha az személyére vonatkozóan bizonyos veszélyeket rejthetett magában, visszariadt, és tehetetlen bábuként szemlélve az eseményeket — tulajdonképpen a fégyverszüneti kísérlet megghiúsítását idézte elő. Ezért a késő délutáni órákban valamennyi hadseregcsoport összeköttetésbe lépett a vezérkar budapesti központjával. Elsőnek — körülbelül 5 és 6 óra között — Veress Lajos, a 2. hadsereg parancsnoka jelentkezett és a kormányzó irodájával kereste a kapcsolatot. Bár Szörényi százados, a vezérkari híradócsoport egyik vezetője megtiltotta, hogy a kormányzói irodával telefonösszeköttetést létesítsenek, az érintkezés Veress ismételt követelésére mégis létrejött. A tábornok Vattay helyettesével, Pogány alezredessel beszélt, érdeklődve, hogy a kormányzó proklamációját miért kell Vörös hadparancsa szerint értelmezni. Miután Pogány 1. ismételte az eredeti titkos parancsot, Veress, aki Horthynak egyik legbizalmasabb embere volt, eszerint akart cselekedni, de vezérkari főnöke letartóztatta és csapatai felett a németek átvették a parancsnokságot.²⁰⁸

²⁰⁶ Vö. : Vörös vallomását a Szálasi-perben (BM V 19430 1946. II. 21. jkv.), valamint Vörös elbeszélését a Debreceeni Feltámadás című kötetben (43—44. l.). Vörös vallomásai a kérdéssel rendkívül zavarosak és ellentmondóak. Veesenmayerrel és a többi vezető tiszttel való megbeszélésről egyáltalán nem emlékezik meg. (Macartney ezt a momentumot Veesenmayer, Nádas és Kapitánffyval történt személyes megbeszélése alapján rekonstruálta. Vörös nem indokolja világosan, hogy miért látta szükségesnek egy második „Értelmező Hadparancs” kibocsátását és általában a koronatanács és az esti 6 óra körüli kormányzói kihallgatás közötti tevékenységéről nem számol be.

²⁰⁷ BM V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 20. Csontos Balázs vallomása. Macartney szerint — aki a parancsot a BBC adásaiból vette — a szöveg a két vitatott szót is tartalmazta. Ezzel szemben Adonyi: i. m. 73. l. a 25. hadosztályhoz érkezett parancsot reprodukálva a „bármilyen oldalról” kifejezést nem említi. Csontos Balázs távirász vallomásaiban is arra utalt, hogy ez a parancs a korábbi Nádas-féle parancsral teljesen azonos volt. Meg kell jegyeznünk, hogy a vitatott két szó jelentőségét — akár benne volt a hadparancsban, akár nem — Vörös erősen eltúlozta. Az új hadparancs mindenképpen gátolta a fégyverszünét sikeres végrehajtását.

²⁰⁸ BM V 19430. Szálasi-per jkv. II. 21. Pogány Imre vallomása és Kossuth Népe. 1946. II. 21. Csontos Balázs vallomása és Hadtört. Levélár. BT. 14. cs. 24. sz. irat.

Lényegében azonos jelenetek zajlottak le a 1. hadseregnél is. Miklós Béla Vattaytól érdeklődött a helyzetről, akitől — jellemző módon — megnyugtató választ kapott. Parancsot adott tehát a német összekötő tisztek letartóztatására és bizonyos katonai mozdulatok végrehajtására. A Vörös-léle parancs vétele után azonban itt is teljes zűrzavar keletkezett és miközben a hadsereg vezetői ingadoztak, egy-két fiatal nyilas fasiszta tiszt erőszakos fellépése lényegében megakadályozta a katonai tervek sikeres végrehajtását, és lehetlenné tette, hogy az 1. hadsereg a fegyverszünet végrehajtásához segítséget nyújtson.²⁰⁹ A 3. hadsereg — melynek vezetője Heszlényi ismert nyilas tábornok volt — Horthy terveiben nem is számított. És valóban, Heszlényi már az esti órákban Szálasi mellett foglalt állást.²¹⁰ A fronton küzdő hadseregek tehát még csak kezdeményezni sem tudtak valamiféle érdemleges lépést a fegyverszünet végrehajtása érdekében.

Nem volt kedvezőbb a budapesti katonai helyzet sem. Az I. hadtest parancsnoka, Aggteleky altábornagy ugyan hajlandónak mutatkozott feladatának végrehajtására, s egy kisebb egységnek ebből a célból parancsot is adott a Citadella megszállására. Az egység parancsnoka azonban közölte vele, valamint helyettesével, Hindy Iván vezérőrnaggyal, hogy ezt a feladatot csak a németek megtámadása árán tudná végrehajtani. Aggteleky ennek ellenére megismételte parancsát, mely azonban az egység tisztjeinek ellenkezésével találkozott. Hindy Iván ekkor néhány tisztől támogatva, felszólította parancsnokát, hajlandó-e a hadtestet az eddigi szellemben — tehát a németek oldalán — vezetni. Aggteleky engedelmséget követelt beosztottjaitól. Az ezt követő eseményeket Hindy később így adta elő: „Arra az elhatározásra jutottam, hogy letartóztatom. Felszólítottam, hogy szobáját ne hagyja el és a mellette levő szobába egy törzstisztet rendeltem ki. Az egyik ott tartózkodó tisztnek azt az utasítást adtam, hogy a telefont kapcsolja ki. Aggteleky ezt szónélkül tudomásul vette, hátat fordított és egy szóval sem válaszolt.”²¹¹ Nem sokkal utána Hindy tisztgyűlést hívott össze, melyen bejelentette, hogy átvette a hadtest parancsnokságát. A tisztikar egyhangúan biztosította őt támogatásáról. Hindy parancsa, tekintettel arra, hogy a politikai fejlemények még nem tisztázódtak, egyelőre az volt, hogy a hadtest ne avatkozzék az eseményekbe és semmiképpen se forduljon a németek ellen. Így tehát az egyetlen Budapesten állomásozó katonai egység is megtagadta az engedelmséget és a fegyverszünet végrehajtását.²¹² Az a szellem tehát, melyet Horthy a magyar hadseregben 25 éven keresztül meghonosított, a szélsőjobboldali eszmék feltétlen támogatása, a fasiszta Németország korlátlan kiszolgálása, a népgyűlölő, korlátolt és szélsőségesen reakciós tisztikar kinevelése odavezetett, hogy mikor ezt a hadsereget vezetője, a számára kényszerítő körülmények folytán az eddigi politikával ellentétes célokra az ország tönkrevőit ellen kívánta felhasználni, a hadsereg többé nem engedelmeskedett.

²⁰⁹ Részletesen lásd a Debreceni Feltámadás c. kötetben *Paul Jób*: „Az út amely a Várból a Kremlbe elvezet” c. cikket, 32. l.

²¹⁰ Kossuth Népc. 1946. II. 21. Csontos Balázs vallomása.

²¹¹ BM V 80081. Hindy Iván pere; 1946. II. 16-i vallomása.

²¹² BM V 19430. Szálasi-per jkv. Hindy vallomása. Macartney álláspontját, aki abból kiindulva, hogy Aggteleky letartóztatása során, tettelegességre nem került sor, igyekezett az akció erőszakos jellegét is kétségbe vonni, csak Hindy apológiájának tekinthetjük (i. m. 421. l.). Hindy személyes vallomása azt bizonyítja, hogy ez esetben többről volt szó, mint a Macartney által hangsúlyozott személyes rábeszélésről.

A magyar egységek tehát tétlenül nézték, hogy az első meglepetésből felocsudó német csapatok $\frac{1}{2}$ —4 óra tájban miként ragadják magukhoz a kezdeményezést. A hidak megszállása, a rádió elfoglalása — a németek számára is meglepően — minden ellenállás nélkül ment végbe.²¹³ Újabb nagyobb katonai akciókra ezen a napon Budapesten már nem is került sor. A Budapest utcáin parádézó, harcképtelen Tigris tankok elsősorban a lakosság megfélemlítését, semmint valóságos katonai akciók végrehajtását célozták.²¹⁴ A délutáni órákban a nyilasok is mozgolódni kezdtek. Szálasit körülbelül 4 óra tájban Winckelmann magával vitte a német követségre. Itt már együtt volt a nyilas és jobboldali képviselők mintegy 20—25 főnyi csoportja. Köztük volt Reményi-Schneller, Jurcsek, Marton Béla, Szász Lajos és mások.²¹⁵ Más nyilas csoportok Kovarcz Emil pasaréti főhadiszállásán gyülekeztek. Itt találkoztak kisebb, a nyilasok oldalára nyíltan átálló katonai egységek is.²¹⁶ A németek az esti órákban puskákat és géppuskákat osztottak ki közöttük. Ezt követően jelentek meg az első, röpcédulákat osztogató nyilas csoportok a pesti utcákon.

*

Azt hihetnők, hogy a proklamáció közzététele után Horthy és kormányának tagjai lázas munkával igyekeztek a fegyverszünet végrehajtásának szálait összelogni és az eseményeket irányítani. Nem ez történt. A Várban a késő délutáni óráig teljes tétlenség uralkodott. A belutó kedvezőtlen hírek, a rádióban felhangzó Vörös-féle hadparancs, az 1. hadseregnél történt események Lakatos és a vele együtt levő néhány miniszter-társát arra a meggyőződésre vezette, hogy korábbi álláspontjuktól eltérően tárgyalásokba bocsátkozzanak a németekkel. Erre annál is inkább módot találhattak, mivel éppen Horthy volt az, aki Rahn kihallgatásán ennek lehetőségét biztosította.

Lakatos délután 5 és 6 óra között hívta fel telefonon Veesenmayert azzal a céllal, „hogy mindkét ország érdekeinek megfelelő javaslatot tegyen”.²¹⁷ A németek azonban nem mutattak hajlandóságot arra, hogy ők menjenek a miniszterelnökségre, így abban maradtak, hogy Lakatos és Henyei keresik fel Veesenmayert és Rahnt a német követségen. Lakatos kompromisszumos javaslatot kívánt tenni. Jellemző módon, Bakay és ij. Horthy Miklós szabadbocsátása fejében hajlandó lett volna hozzájárulni, hogy a magyar csapatok további intézkedésig ne tegyék le a fegyvert. Viszont arra kívánták rábeszélni Rahnt és Veesenmayert, hogy a németek önként ürítsék ki az országot.²¹⁸ Mikor a két német megbízott a miniszterekkel tárgyalásokba kezdett, mindketten tisztában voltak azzal, hogy Hitler a német csapatok Magyarországból történő kivonulásához nem járul hozzá. Számukra a magyar kormánnyal való tárgyalásoknak egyetlen célja volt időt nyerni. A német megbízottakban már ekkor bizonyos kép kezdett kibontakozni a helyzetről. Látták, hogy a

²¹³ Összetartás. 1944. okt. 17.

²¹⁴ *Walter Hagen*: i. m. 375. l.

²¹⁵ BM V 135341. Sztójay-per anyaga. Reményi-Schneller és Szász Lajos rendőrségi vallomása.

²¹⁶ BM V 115868. Gömbös Ernő, Gömbös Gyula fia, bírósági vallomásában elmondja, hogy délután négy és öt óra között mintegy 4—500 katonát talált itt. Ezek zömmel a budapesti hadtest 9/II. zászlóaljából kerültek ki, akik elsők között álltak át a nyilasokhoz. De itt voltak jónéhányan a vezérkarból is, többek között Porzsenszky ezredes.

²¹⁷ Világ. 1946. febr. 15.

²¹⁸ BM V 19430. Szálasi-per jkv. II. 19. Lakatos vallomása.

magyar csapatok semmiféle akcióba nem kezdenek a németek ellen, Lakatos jelentkezése pedig megerősítette azt a korábbi fellelvételüket, hogy Horthyékkel még mindig lehet tárgyalni. Veessenmayer és Rahn 6 óra után fogadta Lakatost és Rahn hajlandónak mutatkozott Lakatos kérését Hitlerhez továbbítani. Őhaja csupán az volt, hogy Lakatos ezt Horthy írásbeli felhatalmazásával erősítse meg.²¹⁹ Miután Lakatos ebbe is beleegyezett — és ez újabb 1—2 órai időnyereséget jelenthetett a németeknek —, Rahn újabb okot talált a konkrét tárgyalások halogatására. Néhány perccel Lakatos és Henyei érkezése előtt ugyanis egy német tiszt jelentette Rahnnak, hogy a Várat aláaknázták és a német követség a város többi részétől teljesen el van szigetelve.²²⁰ Rahn a tisztet a szomszéd szobába rejtette el azzal, hogy adott jelre a vár aláaknázását, mint teljesen új értesülést jelentse újra. A jelet a tisztnek Rahn, Lakatos beleegyző válasza után adta meg, s az a parancs szerint mondanivalóját megismételte. A németek, mint akik először hallják a hírt, nagy felháborodást színeltek és kijelentették, hogy ilyen körülmények között nem hajlandók, tovább tárgyalni. A megbeszélés azzal ért véget, hogy Lakatosék ígéretet tettek az aknazár feloldására és kérték, hogy ez az incidens, mely tudtuk nélkül történt, ne zárja ki a további tárgyalásokat.²²¹ Eközben Bach von Zalewsky ultimátumot intézett Lázárhoz, melyben követelte, hogy 11 óráig szedesse fel az aknákat, mert máskülönben „összelöveti a Várat”.²²² Hosszabb tárgyalás után Lázár ezt másnapra megígérte. Este 10 óra felé újra felhívták Lázárt a kabinetirodából — valószínűleg Lakatos vagy Henyei —, hogy a német követ is tiltakozik az aknazár miatt, mert nem tudja elhagyni a Vár területét. Lázár utasítást kért Horthytól, aki hozzájárult, hogy az aknazárát megnyissák ott, ahol a követ távozni kíván.²²³

Közben a német követségen további fontos események történtek. Ribbentrop értesülve Horthy proklamációjáról, telefonhoz kérette Rahnt és Veessenmayert. A náci külügyminiszter rendkívül felháborodottan teletösségre vonta magyarországi megbizottait, amiért nem kezdték el a katonai akciót a kormányzó elfogására és a Vár elfoglalására, és nem ostromolták meg a várat. Rahn igyekezett megnyugtadni Ribbentropot és kijelentette, hogy Horthyval lehet tárgyalni.²²⁴ Ribbentrop azonban ezt egyáltalán nem akceptálta és felháborodottan csapta le a kagylót. Veessenmayer és Rahn azonban ekkor már többé-kevésbé biztosak voltak a dolgukban. A hozzájuk beérkezett jelentések ugyanis már világossá tették előttük, hogy ha a Várban pillanatnyilag még nem is, de az országban és Budapest területén már ők az urak, az akció tehát az ő javukra dőlt el. Mindezt a rádió is jelezte, ahol 9 óra 20 perc-kor felolvasták Szálasi — már október elején elkészített — napiparancsát.²²⁵

²¹⁹ *Rahn*: i. m. 268—269. l.

²²⁰ BM V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 20. Lázár vallomása szerint a Vár lezárása este hat óraker történt. A két beszámoló időpontja között tehát csak néhány perc különbség van.

²²¹ *Rahn*: i. m. 268—269. l.

²²² *Nagybaczoni Nagy Vilmos*: i. m. 243. l.

²²³ BM V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 20. Lázár vallomása.

²²⁴ *Rahn*: i. m. 269. l. Rahn könyve szerint Ribbentrop szemrehányásaira a következőket válaszolta: „Admiral Horthy hat sich mir gegenüber sehr verständig und entgegenkommend gezeigt. Wir werden mit ihm sicher einig werden: geben Sie uns bitte etwas Kredit.”

²²⁵ A Szálasi-féle dokumentumokat Kovarczék olvastatták fel. Az előre elkészített szöveg erőszakos hatalomátvételre utalt. „Választanom kellett Nemzetünk és az alkot-

Nemsokkal ezután megismételték a Vörös-féle napiparancsot. Ezt követte a nyilasok proklamációja és a KABSZ felhívása, mely a nyilasok fegyveres támogatására szólította fel a szövetség tagjait.²²⁶ A hatalom átvétele mindezzel formálisan is megtörtént.

De a hatalom új birtokosainak vezére, Szálasi Ferenc a német követségen a követség személyzetével együtt még az aknazár foglya volt. Ezért Rahn mindenképpen szükségesnek látta, hogy Szálasi biztonságosabb helyre vitesse. Midőn az éjszakai órákban egy magyar tiszt jelent meg a követségen, hogy a felnyitott aknazáron keresztül a német megbízottat biztonságosan átsegítse, Rahn kijelentette, hogy éjjel nem lát és kísérorre van szüksége. A gyanútlan magyar tiszt ezt engedélyezte. Rahn bekiáltott az épületbe: „Schneider vegye fel a sapkáját és jöjjön”. Nem sokkal ezután megjelent sapkáját arcába húzva német tiszti egyenruhában Szálasi. Mindketten a magyar tiszt vezetésével zavartalanul távoztak a németek Bérc utcai villájába.²²⁷

Az országban és a Pesten lejátszódó eseményekről a várban is tudomást szereztek, és hatásukra az eddig uralkodó bizonytalankodást és zűrzavart a fegyverszüneti kísérlet meghiúsulásába való belenyugvás váltotta fel. Horthy kijelentette, hogy a helyzet teljesen reménytelen és tanácsadóira bízta a cselekvést. A legellentmondóbb intézkedéseket hagyta jóvá, szinte ugyanabban az időben. Egytelől megbízta Vörös Jánost, hogy teljes belátása szerint cselekedjék az Antonov-féle jegyzék, illetve a Malinovszkij marsallal való összeköttetés tárgyában.²²⁸ Másfelől nem sokkal ezután magáévá tette a német követségről visszatérő Lakatos és Hennyi már előzően ismertetett javaslatait, melyeket Lakatos most már Horthy jóváhagyásával sietve megküldött a német követségre.²²⁹ Mindezek este 7 és 9 óra között történtek. Szálasi rádióbeszéde, a nyilas proklamáció, ezt követőleg pedig este 10 óra tájban az egyetlen Horthyhoz hű katonai egység parancsnokának, Latorczay ezredesnek a letartóztatása²³⁰ a helyzetet — nézetünk szerint — végleg eldöntötte. Ezek után mitsem törődve már az ország sorsával, minden gondolatukat és figyelmüket saját személyes biztonságukra fordították. Először Vattay állott elő azzal az újabb javaslattal, hogy tekintettel a reménytelen helyzetre, a kormányzót és család-

mány, az igazság és a jog, az élet és a törvény között. Nemzetünket, az Igazságot és az Életet választottam. Csak ezzel a döntéssel nyer élő alkotmányt a Nemzet, élő törvényt az Élet és élő jogot az Igazság. Nemzetem hű és felelős szolgálata parancsolja ezt számomra, lépésemet a történelem igazolni és nemzetünk akarata szentesíteni fogja. Ez hitem, Nemzetünk élni akarása, hivatástudata és becsülete parancsolóan megkövetelte, hogy szabad akaratának és cselekedetének útjából eltávolítsa a létét veszélyeztető akadályokat”. Így midőn Horthy jóváhagyását a hatalom átvételéhez megszerezték, a napiparancs korábbi szövegezése, mely Horthy jóváhagyása nélküli hatalomátvétellel utal, bonyodalmakat okozott.

²²⁶ A dokumentumokat az elhangzás sorrendjében közli az Összetartás 1944. okt. 16-i száma.

²²⁷ Az epizód részletes leírását adja *Rahn*: i. m. 270. l. Szálasi szerint körülbelül 11 órakor vitték el őt a Gellérthegyre (BM V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 7.). Ruszkay Jenő okt. 15-én este Winckelmann Orom utcai lakásán találta Rahnt és szerinte a késő éjszakai órákban, tekintettel arra, hogy az Orom utca a kerteken át összeköttetésben állt a Bérc utcával, átjött Szálasi is. (BM V 101626. Ruszkay Jenő anyaga.)

²²⁸ BM V 55184. Imrédy-per, Vörös János 1945. jún. 12-i rendőrségi vall. Mint korábban már utaltunk rá, az Antonov-féle jegyzék bizonyos konkrét intézkedéseket követelt a fegyverszüneti egyezmény végrehajtása terén.

²²⁹ BM V 19430. Szálasi-per. 1946. II. 19. Lakatos vall.

²³⁰ Latorczay Lőrinc letartóztatására lásd BM V 117118. Hindy Iván pere.

ját, esetleges nyilas megtorlás elkerülése céljából, német védelem alá kell helyezni. Javaslatát megbeszélte Ambrózyval, majd kettesben átmentek a miniszterelnökségre, ahol közölték az ott jelenlevő miniszterekkel, Lakatos-sal, Rakovszkyval, Henyeivel. Schell belügyminiszternek Ambrózy kifejtette, hogy erről Horthy nem mondana le, csak visszavonulna a hatalom gyakorlásától. Lakatos ezt az elképzelést keresztülvihetőnek tartotta, csupán Horthy előzetes jóváhagyását vélte szükségesnek.²³¹ Vattay és Ambrózy vállalták Horthy jóváhagyásának megszerzését. Körülbelül 1/2 12 lehetett, midőn Vattay, Ambrózy és Tost Horthyval megbeszélték ezt a kérdést. Vattay, jóval éjjel után, Horthy beleegyező válaszát tolmácsolta Lakatosnak,²³² aki ennek megfelelően érintkezésbe lépett Feine német követségi tanácsossal, majd Veessenmayerrel és körülbelül éjjel 1/4 3-kor²³³ a következő levelet intézte a német követhoz: „Kegyelmes Úram! A magyar királyi kormány nevében tisztelettel közlöm Nagyméltóságoddal, hogy a kormány a helyzetre való tekintettel, a polgárháború és az ezzel járó vérontás elkerülése céljából elhatározta lemondását, annál is inkább, mert olyan eseményekről értesült, amelyekről eddig nem volt tudomása. Ugyanígy a Kormányzó Úr Ófőméltósága is elhatározta, hogy kormányzói tisztéről leköszön és visszavonul a magánéletbe. Ófőméltóságának kívánsága az, hogy magát és családját a birodalmi kormány oltalma alá helyezze és megbízott engem, juttassam el a birodalmi kormányhoz azt a kérést, hogy családjával együtt Németországban kapjon menedéket.” Veessenmayer ezután azonnal összeköttetésbe lépett Hitler főhadiszállásával, örömmel jelezte Horthy szándékát.²³⁴ A náci Németország számára ez volt a legkedvezőbb megoldás: „Horthy erőszak nélküli eltávolítása” és a nyilasok legális úton történő hatalomátvétele azt jelentette, hogy — Horthy hallgatólagos közreműködésével — Magyarország megmarad Németország csatlósának. A kért német védelmet tehát Hitler biztosította Horthy és környezete számára.

A diplomáciai tárgyalások eredményeiről azonban a katonák még nem értesültek. A hajnali szürkületben Bach von Zalewsky és Skorzeny serényen készülődtek a vár reggel 6 órára tervezett ostromára. A várban pedig Lázár tábornok sorakoztatta fel csekély számú testőréit az ellenállásra. Horthy és családjja reggel 5-kor kelt. A család nőtagjait a pápai nunciatúrára küldték át,

²³¹ Ambrózy két vallomást tett erről a kérdésről. Az egyiket a Szálasi-per folyamán BM V 19430. 1946. II. 19., részletesebben és világosabban mondja el a kérdést 1945. jún. 19-i rendőrségi vallomásában BM V 55184. Imrédy-per anyaga.

²³² A beszélgetés pontos rekonstruálására ma már aligha nyílik mód. Az események további menetére Vattay közlése gyakorolt befolyást. Kétségtelenül fennáll a lehetséges annak, hogy Vattay nem tolmácsolta híven Horthy álláspontját. Mindenesetre Horthy emlékirataiban (i. m. 277. l.) határozottan tagadja, hogy hozzájárult volna a kormányzói tisztről való lemondáshoz és hogy magát és családját német védelem alá helyezte volna. Nézete szerint Vattay Horthyt féltve, meghamisította üzenetét. Természetesen Horthy álláspontját önmagában korántsem tarthatjuk perdöntőnek. Két mozzanat szól azonban Horthy álláspontja mellett. Az egyik Ambrózy vallomása a Szálasi perben (BM V 19430. 1946. II. 19.), aki szerint Horthy eleinte visszautasította Vattay javaslatát, majd később kijelentette, hogy „holnap beszélünk róla”, de végleg nem foglalt állást. A másik Lázár vallomása, aki szerint 16-án hajnali öt órakor Horthy még ellenállásra adott parancsot (BM V 19430. 1946. II. 20. Lázár vallomása). Nézetünk szerint Horthy elutasító álláspontjának nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani, hiszen hajnalban, változatlan katonai helyzetben, végül maga is kétségtelenül hozzájárult az ellenállás beszüntetéséhez.

²³³ Nemzetőr. 1944. okt. 24.

²³⁴ Rahn: i. m. 271. l.

miután Horthy közölte Lázárral, hogy továbbra is szükségesnek tartja az ellenállást. A magyar hadmozdulatok visszavonulással kezdődtek. A testőröket rövidebb védelmi vonalba rendelték vissza, ezzel együtt elcget téve Bach von Zalewsky ultimátumának, amely a német követség szabaddátételét követelte.²³⁵ Még tartott a visszavonulás, midőn Lakatos jelentkezett telefonon Lázárnál és utalva a megegyezésre, kérte a harci cselekmények beszüntetését. Lázár viszont Horthy utasítására hivatkozott, s egyébként is hangoztatta, csak a visszavonulás végrehajtása után tud új parancsot kiadni.²³⁶ Kérte tehát Lakatost, hogy tisztázza a helyzetet Horthyval. Lakatosnak erre azonban már nem volt szüksége. Vattay ugyanis reggel 5 és 1/2 között ismét tárgyalta Horthyval. A beszélgetés során Horthy döntött és parancsot adott az ellenállás beszüntetésére s bejelentette azt is, hogy német védelem alá helyezte magát.²³⁷ Nem sokkal ezután megérkezett Veessenmayer és Lakatos a kormányzóhoz. Veessenmayer közölte, hogy biztonságba helyezi Horthyt. A kormányzó családja további sorsa után érdeklődött. A német követ megnyugtatta őt és közölte, hogy egyelőre a Hatvani-palotába mennek. Néhány perccel 6 óra előtt autójuk kigördült a Várból.²³⁸ Lázár, a testőrség parancsnoka minderről mit sem tudott, ő csak a kigördülő autókat üdvözlő díszjelre lett figyelmes. Csupán ezután értesítették, hogy Horthy parancsot adott az ellenállás megszüntetésére. Ekkor azonban már késő volt; a pont 6 órakor meginduló német egységek²³⁹ egy-két helyen kisebb ellenállásba ütköztek. A harcnak nem is nevezhető csetepaté mindössze 20 percig tartott, a német csapatok már reggel 1/2 7 órakor néhány halott és sebesült árán birtokukba vették a Várat.²⁴⁰ Nem sokkal ezután Rahn Veessenmayer diplomáciai ügyességét is dicsérve, örömmel jelenthette a német főhadiszállásra az akció sikeres vértelen lebonyolítását. A német diplomaták ezek után már feladatukat csupán néhány alkotmányos formáság megvédésében látták. Nézetük szerint Horthy lemondásából logikusan következett, hogy hozzájárul az új államfő kinevezéséhez. Ez az új államfő, aki az éjszakát az SS Bérc utcai villájában töltötte, pedig természetesen Szálasi Ferenc volt. A késő reggeli órákban küldött Veessenmayer Szálasiért. Megérkezve a Verbőczy utcába, a német követ ismertette előtte az éjszaka eseményeit. Felszólította Szálasit, hogy menjen át a Hatvani-palotába és tárgyalja meg Horthyval a hatalom formális átvételét.²⁴¹ Horthy, akihez Szálasi Keménnyel és Vajnával ment át, Vattay, Lakatos és Tost társaságában a Hatvani-palota egyik szobájában tartózkodott.²⁴² A kormányzót az ajtó előtt álló SS űr azzal az üzenettel, hogy „az új miniszterelnök óhajjt Önnel beszélni”,

²³⁵ BM V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 20. Lázár vallomása.

²³⁶ Uo.

²³⁷ BM V 19430. Szálasi per jkv. 1946. II. 19. Ambrózy vallomása.

²³⁸ BM V 19430. Szálasi per jkv. 1946. II. 21. Pogány Imre, a kormányzói katonai iroda főnökhelyettesének vallomása.

²³⁹ *Skorzeny*: i. m. 204. l. Az SS egységek a földalatti folyósokon, a wiener-neustadti hadiiskola növendékei a Várkertnél, az ejtőenyősök a Lánchídnál és Skorzeny maga néhány páncélossal a Bécsi kapunál támadott.

²⁴⁰ A halottak számára vonatkozó adatok megbízhatatlanok. Lázár szerint a testőröknek egy, Bárcey szerint hat fő veszteségük volt. A németek ugyanakkor — ez derül ki Bárcey vallomásából — öt fő veszteséget szenvedtek. Bárcey vallomása egyébként arra is kitért, hogy a két nappal későbbi temetés alkalmával két üres koporsót is elföldeltek, „hogy meglegyen a paritás” BM V 55184. Imrédy-per.

²⁴¹ BM V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 7.

²⁴² BM V 19430. Szálasi per jkv. 1946. II. 16. Vajna kihallgatása.

áthívta a másik szobába, így a beszélgetés négy szemközt zajlott le. Lakatos vallomása szerint Horthy a beszélgetésről visszatérve kijelentette, hogy „ez a fráter azt akarja, hogy adjam át neki a hatalmat, én kirúgtam”.²⁴³ Valójában Horthy korántsem utasította vissza ilyen határozottan Szálasi hatalmi igényeit. Emlékirataiban maga is leírja, hogy a beszélgetés során azt mondta Szálásinak: ő ugyan nem nevezi ki, de forduljon kérésével a németekhez, akik ezt bizonyára megteszik.²⁴⁴ Szálasi perének tárgyalásán egyenesen a következőket állította: „a kormányzó megmondta nekem, hogy az ügyeket hozzam rendbe, a közjogi kérdéseket intézzem el, ő tisztában van lépésével, arra kér engem, hogy a nemzet érdekében és szolgálatában megfelelően cselekedjek”.²⁴⁵ Szálasi a megbeszélés után Vajnáknak, Keménynek, és Veesenmayernek is azt mondta, hogy írásbeli meghatalmazást ugyan nem kapott, de Horthy szóbeli beleegyezését elnyerte.²⁴⁶ Ma már források hiányában aligha lehet pontosan rekonstruálni a Horthy és Szálasi között lezajlott beszélgetést. Valószínű, hogy mindkét beszámoló erősen eltért a valóságtól, bár ugyanakkor mindkettő tartalmazta az igazság bizonyos elemeit is. Tény, hogy Horthy ekkor mégsem adott írásbeli meghatalmazást Szálasi kinevezésére. Az események további menetének ismeretében azonban joggal feltételezhetjük, hogy nem utasította azt el határozott formában. A németek biztosak voltak abban, hogy ha már Horthy ügyis átadta a hatalmat, akkor előbb-utóbb Szálasi kinevezését is jóvá fogja hagyni. Október 16-án délután sürgősen a német követségre hívták tehát Lakatosot, ahol Rahn, Veesenmayer és Feine vártak rá. Kérték, hogy a következő követeléseiket terjessze Horthy elé: 1. a kormányzó forma szerinti írásbeli lemondását, 2. Szálasi miniszterelnöki kinevezését, 3. az előző napi proklamáció visszavonását azzal, hogy ez csak a nevével való visszaélés segítségével jelenhetett meg. Ellenkező esetben — mondták — a Hitler által biztosított feltételeket nem tudják teljesíteni, elsősorban pedig a reggel óta leállított Horthy-ellenes sajtótámadásokat ismét folytatni fogják.²⁴⁷ Lakatos ugyan kételyeit fejezte ki, hogy a kormányzó e feltételeket teljesíteni fogja. Nézete szerint legfeljebb a 3. pont teljesítésére lehet számítani. Ennek közvetítését vállalta. Körülbelül 3— $\frac{1}{2}$ lehetett, mikor Lakatos a Hatvani-palotában ismét felkereste Horthyt, s közölte vele a németek kívánságát. A kormányzó a német követelést — Lakatos várakozása ellenére — azonnal elfogadta. Lakatos ezután kétszer tette meg a Hatvani-palota és Verbőczy utca között az utat.²⁴⁸ S miután a németek a Horthy két kéréséhez, hogy mielőtt elviszik, néhány holmiját becsomagolhassa és hogy fiát bocsássák szabadon, hozzájárultak, a kormányzó délután 4 órakor aláírta a következő eredetileg német nyelven fogalmazott okmányt: „Kiáltvány. A magyar nemzethez intézett október 15-i kiáltványomat ezennel semmisnek nyilvánítom és megismételem a magyar vezérkar főnökének a csapatokhoz intézett parancsát, mely a harc elszánt folytatását rendelte el. A súlyos hadihelyzet megköveteli, hogy a honvéd hadsereg dicsőséges hírnevéhez méltóan védje hazáját. A jó Isten vezérelje

²⁴³ BM V 19430. Szálasi per jkv. 1946. II. 19. Lakatos vallomása.

²⁴⁴ *Horthy*: i. m. 278. l.

²⁴⁵ BM V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 7.

²⁴⁶ BM V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 16. Vajna kihallgatása, II. 18. Kemény és II. 20. Veesenmayer kihallgatása.

²⁴⁷ BM V 19430. Szálasi-per 1946. II. 19. Lakatos vallomása.

²⁴⁸ Minderre részletesen lásd Lakatos vallomását a Szálasi perben. BM V 19430. 1946. II. 19.

a honvédséget és Magyarországot a jobb jövő útjára. 1944. október 16. Horthy Miklós s. k.²⁴⁹ Nem sokkal ezután Lakatost a németek elengedték, annál inkább, mert abban állapodtak meg, hogy a kormányzói lemondás és Szálasi ügyében a németek fognak Horthyval tárgyalni. Veesenmayer, Rahn és Szálasi egymásutáni látogatásai azonban ezt a kérdést még mindég nem tudták dűlőre vinni.²⁵⁰ Este $\frac{1}{2}$ 8 lehetett, mikor a volt miniszterelnököt ismét a német követségre rendelték. Itt már népes társaság gyűlt össze, Rahn, Veesenmayer, Feine, Haller követségi titkáron kívül jelen volt Rajniss, Beregffy és Kemény is. Elmondták, hogy a kormányzó megtagadta a már Szálasi által előzően elkészített három oldalnyi lemondás aláírását. Lakatos kijelentette, hogy ha azt akarják, hogy a kormányzó aláírjon egy ilyen értelmű nyilatkozatot, úgy azt mindenképpen fogják rövidebbre. Erre viszont Kemény tiltakozott Szálasi szellemi termékének megcsonkítása ellen.²⁵¹ Rahn elvesztette a türelmét és kijelentve, hogy minden egyes német katona élete többet jelent számára, mint a kormányzó fiáé, követelte, hogy azonnal készítsék el a megfelelő nyilatkozatot, különben az ifj. Horthyt bíróság elé állítják és agyonlövik. Erre Lakatos és Rahn maguk ültek le és megfogalmazták Horthy lemondási nyilatkozatát és az előterjesztést, mely Szálasi Ferencet nemzeti koncentrációs kormány megalakításával bízta meg.²⁵² A németül megírt szöveget Rajniss fordította magyarra. Ezután Veesenmayer, a két nyilatkozatot magához véve Lakatos kíséretében a palotába ment, ahol Horthy éppen csomagolt. A Skorzeny emberei által teljesen feldúlt épületben a fürdőszobában találták Horthy-t. Rövid vita után, miután a kormányzó ígéretet kapott fia szabadonbocsátására, aláírta a nyilatkozatokat.²⁵³ Szálasi kinevezése Horthy államtői tevékenységének utolsó aktusát jelentette. Horthy ezzel mintegy betetőzte 25 éves népellenes tevékenységét. Rátette a koronát a német fasiszmus érdekében folytatott politikájára. Megmutatkozott, hogy osztálya és egyéni érdekeit a nemzet érdeke elé helyezve, fia biztonságáért feláldozza százezrek fiait, az ország népét, kiszolgáltatva azt a német fasiszta és nyilas csőceselék rémuralmának.

A Rádióban az esti órákban hangzott fel Horthy nyilatkozata. „A magyar törvényhozás két Háza Nagyméltóságú Elnökéhez. A magyar országgyűlésnek kormányzói üdvözlétemet! A magyar történelem súlyos és nehéz órájában ezennel kinyilatkoztatom azt az elhatározásomat, hogy a hadvezetés eredményes folytatása és a nemzet belső egysége és összefogása érdekében kormányzói tisztemről lemondok és a kormányzói hatalommal kapcsolatos minden törvényes jogomról. Egyidejűleg Szálasi Ferencet a nemzeti összefogás kormányának megalakításával megbízom. Budapest, 1944. október 16. Horthy s. k.”²⁵⁴ Ezután Veesenmayer diadalmasan jelenthette sikerét a német főhadiszállásnak. Az akció befejező akkordja az újságokban megjelenő az a

²⁴⁹ Magyarország. 1944. okt. 18.

²⁵⁰ BM V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 9.

²⁵¹ BM V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 19. Lakatos vallomása.

²⁵² Vö.: *Rahn*: i. m. 271. l. és BM V 19430. Szálasi-per. 1946. II. 19. Lakatos vallomása. A németek ezt kizárólag az alkotmányos látszat megőrzése céljából követelték, hiszen a Szálasi-kormány már a délutáni órákban megalakult és letette az esküt. BM V 19430. Szálasi, Kemény és Beregffy vallomása és BM V 135341. Sztójay-per. Reményi-Schneller és Szász Lajos vallomása.

²⁵³ BM V 19430. Szálasi-per jkv. 1946. II. 19. Lakatos vallomása és *Horthy*: i. m. 294. l.

²⁵⁴ Magyarország. 1944. okt. 18.

pársoros rövid hír volt, melyben közlik, hogy a Führer Edmund Veesenmayernek munkája elismerésképpen a hadi érdemkereszt lovagkeresztjét adományozta a kardokkal.²⁵⁵

*

Az október 15-i események ezzel lezárultak. A tétova kiugrási kísérletek ellenére Magyarország továbbra is a fasiszta Németország oldalán maradt. Október 15-e a Horthy rendszer teljes politikai csődjét jelentette. Hiszen annak ellenére, hogy a Németországgal való szakítás szükségességét már Horthy is belátta, osztálykorlátozottsága, népgyűlölete, a haladó erőktől való féltelme és nem utolsó sorban gyávasága miatt képtelen volt az országot a hitleri Németországgal szembefordítani. Horthy azzal, hogy hozzájárult Szálasi kormányra juttatásához, betetőzte népellenes tevékenységét és népünet — ez világos volt előtte is — teljes katasztrórába sodorta.

Az emigráns történetírás, illetve memoireirodalom október 15-ét fordulópontnak állítja be Magyarország történetében és Szálasi néhány hónapos uralmát az előző 25 évtől teljesen idegennek tekinti. Igaz, hogy Horthy megvetette Szálasi és nyilas söpredékét, mégis rendszere egészének jellege, az általa 25 évig terjesztett fasiszta ideológia, a második világháború alatti végzetes politikája, szövetsége a fasiszta Németországgal, csatlakozása a szovjetellenes háborúhoz, a haladó erőkkel szembeni gyűlölete, a háborúból való kiugrás kérdésében tanúsított magatartása, mely betetőződött a Szovjetunióval megkötött fegyverszüneti egyezmény megszegésében, logikusan vezetett a nyilas söpredék uralomrajutásához. A Horthy-rendszer 25 éve nélkül a nyilasok Magyarországon sohasem juthattak volna hatalomra és Magyarország sohasem süllyedhetett volna a fasiszta Németország utolsó csatlósává. A nyilasoknak, a magyar fasizmus legszélsőségesebb válfajának, a németek utolsó tartalékának uralma tehát nem volt más, mint a 25 éves ellenforradalmi rendszer következménye, mélypontja és egyben véres epilógusa.

ROZSNYÓI ÁGNES

²⁵⁵ Nemzetőr. 1944. okt. 30.

ADALÉKOK AZ USA RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMAINAK GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ, 1790—1861

(Néhány újabb amerikai standard munka bírálatával)

Az USA déli államainak története sok szempontból figyelemreméltó. Kevés példát mutat a történelem, ahol a gazdasági fejlődés olyan nyilvánvaló politikai és ideológiai következményekkel járt együtt, mint a XIX. századi Amerikában. Az is ritkán fordul elő az újkori történelemben, hogy egy csekély számú uralkodó osztály ilyen *anakronisztikus* és ugyanakkor ilyen *kegyetlen* eszközökkel tartotta volna alávetettségben a kizsákmányolt tömegeket egy magát demokratikusnak nevező államszövetségben. Alig találunk példát arra, hogy a sürgető gazdasági és politikai feladatok ilyen *gyorsan* vonták volna maguk után az ideológia kiépülését, egy olyan ideológiáét, amely a németalföldi, az angol és a francia polgári forradalmak, valamint a forradalmi jellegű amerikai függetlenségi harc után az ókorra akarta volna visszaigazítani a történelem mutatóját.

Az is sajátos jelenség, hogy *egy* országon belül *két* nyilvánvalóan *ellentétes* irányú gazdasági-társadalmi fejlődés — illetve visszafejlődés — gördült volna a maga útján, az az ideológiai vita pedig, amelyet két uralkodó osztály vívott meg egy országon belül, olyan éles fényt vet az alap és a felépítmény kapcsolatára, hogy joggal elvárhatnánk bátor és mélyreható elemzést az amerikai történetírók tollából.

Az Egyesült Államok gazdag ország, tudományos élete élénk. Tehetséges történetíróit erősen foglalkoztatják a gazdasági- és társadalomtörténeti kérdések és függetlenül attól, milyen úton akadják azokat megoldani, elemzésük a burzsoá objektivitás szempontjából sokszor kielégítőnek mondható. Mihelyt azonban a déli államok társadalmi-politikai életére kerül a sor, a legjobbak is tétovázni kezdenek és az objektivitás ködfelhőjébe burkolózva kerülnek ki a problémát. Szinte valamennyien úgy tekintik a kérdést, mint az Unió megőrzésének problémáját, és ha szembeállítanak is Észak és Dél gazdasági-társadalmi struktúráját és az abból következő eszmei párbajt, megállapításaik során a ténykérdések halmazából nem vonják le a megfelelő következtetéseket.

Rövid és jellegénél fogva lézagos tanulmányomban többhelyütt kitérek a legújabb amerikai történetírás bírálatára. Különösen a déli társadalom szerkezeténél teszem ezt. Röviden vázolom a rabszolgatartó ültetvényesek eszmevilágát és néhány vonással igyekszem megrajzolni a déli uralkodó osztály tudománytalan, fajelméleti alapon álló eszmekörét, amely XIX. századi mércével mérve is retrográdnak, ellentmondásosnak tűnik. Tanulmányomban azonban elkerültem az egyoldalú beállítást és megpróbáltam, hogy azoknak a haladó szellemű embereknek a gondolkodását is illusztráljam, akik a maguk korában rendelkezésükre álló szellemi fegyverekkel vetették magukat az ideológiai küzdelembe és magasra tartották az amerikai demokrácia lobogóját, amelyre a déli uralkodó osztály hamis filozófusai akkor is, ma is sarat hajigáltak.

Az Egyesült Államok 1790 körül]

A győztes függetlenségi harc után a fiatal amerikai köztársaság névleg az óceán partjától a hatalmas Mississipp folyamig, észak-déli irányban pedig Floridától a kanadai határig terjedt. Ennek a 800 ezer négyzetmérföldes (kb. 2 millió km²) területnek felén helyezkedett el a 13 állam. Az első népszámlálás (1790) szerint a lakosság száma nem érte el a négy milliót, ezen belül a néger rabszolgáké közel 800 ezer lehetett.¹ A lakosság 98%-a a tenger és az Appalach-hegység között élt; a népesség számát tekintve az északi és a déli államok között nem volt jelentős különbség. New Englanden és az

A kongresszus első becsléseit egy korabeli francia munka (*Guillaume-Thomas Raynal: Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les Deux Indes, Genève, 1780*) még szerényebben közli: „L’Amérique septentrionale compte environ quatre cent mille noirs. Le nombre des blancs s’y élève à deux millions cinq ou six cent mille, si les calculs du congrès ne sont pas exagérés. *I. m. IX. 193. l.*”

úgynevezett „Middle Atlantic” államokban két millió, délen egy millió 850 ezer ember lakott, a nyugati területeken ezzel szemben csak százezer.²

A lakosság főfoglalkozása a földművelés volt, a termelők túlnyomó többségét kisbirtokos farmerek tették ki. A rabszolgamunkával dolgozó déli ültetvényeket súlyos gazdasági válság sújtotta. A kor mezőgazdasági technikáját egyes amerikai történészek — tréfás túlszáll — a babilonival hasonlítják össze, annyi bizonyos, hogy a földművelés és az állattenyésztés terén csupán a XIX. század első évtizede jelenti a tudományos mezőgazdaság irányába történt fordulatot. A településeket szekérutak kötötték össze egymással, amelyek esős időben teljesen használhatatlanok voltak.

A gyarmatok szabadságharca óta a déli mezőgazdaság az örvény szélére került. Az ültetvényes gazdálkodás keretében termelt dohány és rizs elvesztette privilegizált helyzetét az angol piacokon, az angol kereskedők nem fizettek többé prémiumot az indigóért, a rabszolgadalkodás miatt a dohányföldek kimerülően voltak.³ Más országok dohánytermelésének növekedése ezenfelül olyan csapást jelentett az amerikai termelőkre, hogy 1825-ig legtöbbször tönkrementek,⁴ vagy a dohányról a búza és más gabonafélék termelésére tértek át.⁵ A gazdasági válsággal párhuzamosan a virginiai és a marylandi ültetvényesek politikai befolyásán is csorba esett.⁶

Az ültetvényes gazdálkodásnak megfelelő rizs- és cukornádtermelést területileg bizonyos klimatikus feltételek korlátozták, rizst ugyanis csak az Egyesült Államok akkori területének legdélibb részein lehetett termelni,⁷ cukornádat pedig csak Louisiana államban, amely különben csak 1812-ben kapott önálló állami státust.

A rabszolgartató ültetvényesek érezték, hogy a gazdasági válságból csak a gyapot angol piacra való termelése vezetheti ki őket. Az Egyesült Államok területén 1793 előtt kevés gyapotot termesztettek. A nagyobb arányú termelés elé nehezen megoldhatónak látszó akadályok tornyosultak, nevezetesen a gyapottisztítással kapcsolatos problémák. A „sea island cotton” azaz „tengeri szigeti gyapot” magyvit 1786-ban georgiai farmerck hozták a Bahamákról az Unióba. Ezt az óvatos kezelést igénylő gyapotfajtát klimatikus okok miatt kizárólag csak a tengerparthoz közel eső földeken termesztették, ennek ellenére 1790 és 1801 között meglehetősen elterjedésnek örvendett.⁸ A „tengeri szigeti gyapot” tisztítása aránylag könnyű munkát jelentett, a gyapotszálat kézzel választották el a magvaktól. Ez a művelet azonban túlságosan hosszadalmas volt ahhoz, semhogy kifizetődő lett volna. Még nehezebb munkát jelentett az éghajlati szempontból kevésbé kényes „rövidszálú” gyapot tisztítása. Ez annál bosszantóbb volt az ültetvényesekre nézve, minthogy az angol technikai forradalom pompás piacot teremtett az amerikai gyapot számára — ha a gyapot tisztítását gépesíteni lehetett volna. 1791—92 táján a déli ültetvényesek a hatalmas angol kereslet miatt hazárd játékba kezdtek, a tisztítás gépesítésének problémáját a jövőre bízva, nagyobb arányokban kezdték meg a rövidszálú gyapot termesztését és most, amikor a gazdasági fejlődés előtt megnyílt az út, már csak a gyapottisztító gép kérdése állt a fejlődés útjában. Ez a műszaki megoldás, amelynek nagyszerűsége éppen egyszerűségében rejlik, egy connecticuti Jenki, *Eli Whitney* nevéhez fűződik.

Whitney (1765—1825) karrierje amerikai karrier. Szegény farmercsaládból származott, gvernekkorától kezdve azonban olyan szokatlan mechanikai tehetségről tett bizonyosságot, hogy ösztöndíjasként elvégezhetette a Yale-egyetemet. Tanítói állást keresve a kulturálatlan délre készült és a hajón a véletlen összehozza Mrs. Nathaniel Greenet, egy ismert forradalmi tábornok özvegyével, aki meghívja ültetvényére. Több ötletes háztartási szerkezetet konstruál és szalonéleletet él. A társalgás főtémája a gyapot. „Georgia népe (értsd: a rabszolgartató ültetvényes osztály) gazdag lehetne, ha el tudná választani a magvakat a szálától!” — kiáltja egy elkeseredett földbirtokos. Whitney munkához lát és néhány hét alatt elkészíti a híres „cotton gin”-t (gyapottisztító gépet), amelynek lényege egy fahenger volt, amelyből 1—2 cm. távolságra szegek meredtek

²Henry Bamford Parkes: The United States of America. A history. New York. 1953. A szerző megemlíti, hogy 1790-ben a lakosságának csak mintegy 5%-a lakott városokban, az Egyesült Államok települései közül pedig csak hatnak volt 8 ezernél több lakosa, ezek — nagyság szerinti sorrendben — Philadelphia, New York, Boston, Charleston, Baltimore és Salem.

³Howard R. Smith: Economic history of the United States, New York 1955. 93. 1.

⁴Parkes: i. m. 204. 1.

⁵Nelson Mantrou Blake: A short history of American life, New York 1952. 163. 1.

⁶Említésemelintán tükrözi a virginiai ültetvényesek politikai befolyását az a tény, hogy az első öt amerikai elnök közül négy (Washington, Jefferson, Madison és Monroe) virginiai földbirtokos volt. 1825-től, tehát attól az időponttól kezdve, amikor a virginiai dohánytermelés előtte stagnációjának mélypontját, a virginiaiak politikai befolyása másodrendűvé válik.

⁷Azaz Georgia és Dél-Karolina államokban. Parkes: i. m. 204. 1.

⁸Blake: i. m. 158. 1.

elő, akárcsak a sün tüskéi. A forgó henger szögei a gyapotszálát rostélyon húzták keresztül, egy forgó kefe megtisztította a szegőket, a magvak pedig külön rekeszbe hulltak. A gépet darálószerveket segítségével kézi erővel hajtották.⁹ A gép egy nap alatt 50 font gyapotot tisztított, azaz egy munkás napi teljesítménye kétszáz kézi erővel dolgozó rabszolgaéval volt egyenlő.¹⁰ Anglia, amely 1750 előtt a Földközi-tenger vidékéről, a nyugat-indiai szigetekről, valamint Brazíliából szerezte be gyapotszükségletét, egy ideig korlátlan mennyiségben vette át az amerikai gyapotot.¹¹

1790-ben, amikor az ültetvényes gazdálkodás válsággal küzdött és súlyn a következő évtizedekben betöltött szerepéhez képest még sokkal csekélyebb volt, az Egyesült Államok északi és déli vidékei között gazdaságilag, társadalmilag és ideológiailag nem volt akkora különbség, mint a gyapotra való specializálódás néhány évtizede után, amikor a szakadék Észak és Dél között egyre inkább elmélyült és az eszmei harc egyre keserűbbé vált.

1790-ben nem látszott lehetetlennek, hogy az ültetvényes gazdálkodás válsága miatt délen elaprózódnak a birtokok és az ültetvényesek áttérnek a gabonatermelésre.¹² Kétségtelen, hogy a gabonának külföldi piacra való termelése sokkal kevésbé lett volna kifizetődő, mint a gyapot exportja. A XVIII. század 90-es éveinek elején az északi kereskedelmi tőke egy része még összefogott a déli ültetvényesekkel. Ezek az erők az angolokkal szimpatizáló *federalista* pártban tömörültek. Jefferson vezetésével sorakoztak fel a federalistákkal szemben a *republikánusok*, akikhez a kis- és középültetvényesek, az északi tőkésék egy része és a kispolgárság húztak. Ez a tarka összetételű párt rokonszenvenvel kísérte a francia forradalmat. Uralomra jutva, a republikánusok több progresszív reformot erőszakoltak keresztül, többek között jelentős tömegeket juttattak földhöz a nyugati területek állami földalapjából.¹³

1790-ben tehát a politikai erők nem földrajzi, észak-déli alapon csoportosultak, a nagytőke és az ültetvény szövetségben állt a népi mozgalmakkal szemben. Amikor az ültetvényesek áttértek a gyapotnak piacra való termelésére, és megerősödött az ültetvényes gazdálkodás, a szakadék egyre mélyebbé vált az északi nagytőke és a déli rabszolgatartók között. Északon egyre nagyobb arányokban bontakozott ki az iparfejlődés, amelyet a természeti kincsek bősége és az idegen tőke behatolása segített elő, ugyanakkor délen jóformán minden encigiát a mezőgazdaság kötött le és az ipar — mint később látni fogjuk — embrionális állapotban maradt. Északot erősítette az emigráció is és nem szabad elfelednünk, hogy a kereskedelmi tőke képviselői már az alkotmány megfogalmazásának idején rádöbbenek, hogy a rabszolgatartó rendszer gátolja az ország kapitalista fejlődését.

Észak és Dél gazdasági eltávolodása 1830 táján politikai síkon is kifejezésre jutott. Ekkoriban már eltűnt a politikai küzdőtérrel a federalista-republikánus két-pártrendszer, amelynek helyére a demokráta-whig és demokráta-nemzeti republikánus csoportosulás lépett. Az 1828-ban megalakított demokráta párt soraiban találjuk a rabszolgatartó ültetvényeseket, az emancipáció esetén a néger munkaerő konkurenciájától féltő farmertömegek egy részét, továbbá a burzsoáziának azt a töredékét, amely érdekelt volt a gyapotexport technikai lebonnyolításában és finanszírozásában. A whig-párt (1834) már csaknem kizárólag az északi nagyburzsoázia érdekeit képviselte, a társadalmi osztályok kaleidoszkopikus csoportosulásai helyett egyre inkább kibontakozik egy „földrajzi” pártcsoportosulás, amely konkrét gazdasági-társadalmi tényezők folytán jön létre.

⁹ A gyapottisztító gép mechanizmusát legpontosabban az Encyclopaedia Britannica 23. kötetében (1932-es kiadás) 584. l. találhatjuk, bár valamennyi összefoglaló munka helyett szentel leírásának, vö. Blake: i. m. 159. l.

¹⁰ Henry William Elson: History of the United States of America. 3. kiad. New York. 1949. 395. l. — Elson könyve bőven jegyzetelt, de népszerű jellegű munka, amely az átlagamerikai számára készült. Műve feltűnően elavult. Az első kiadás ugyanis 1904-ben hagyta el a sajtót. A könyvet eseménytörténet tölti meg, a politikai harcok szövegekből kiragadott idézetek formájában dominálnak, a külpolitikai koncepció az akkor még friss emlékü spanyol-amerikai háború hatása alatt áll. Elson könyve eseményhalmazat, elterjedése azonban széleskörű. Társadalomszemlélete egészen primitív. — Whitney további sorsával kapcsolatban említett Erdemel, hogy a feltaláló 1794. márc. 14-én szabadalmaztatta a gyapottisztító gépet és Phineas Miller nevű társával NewHavenben (Connecticut) műhelyt rendezett be a gép gyártására. A keresletnek azonban képtelenek voltak eleget tenni és a fatusi kovácsok és mechanikusok kisebb-nagyobb módosításokkal már 1795-re elterjesztették a találmányt egészen a Mississipp-i vidékéig. Whitney szabadalmi perét jogi zsákutcaába torkoltak, szabadalmát megsemmisítették és Hogden Holmes változatát fogadták el, aki körfűrész-rendszert alkalmazott gépében. A perlekedéstől megundorodva Whitney visszatért New Haven-be (1798) és fegyvergyártáshoz fogott. Jövedelmező állami megrendeléseket vett fel, műhelyében Amerikában elsőként alkalmazott munkamegosztást és ő volt az első, aki a fegyvergyártásban a szabványosított részek külön sorozatgyártására törekedett. El Whitney tehát a modern amerikai ipar egyik úttörője.

¹¹ Blake: i. m. 158. l. Az angol gyapotimport értéke 1775-ben 5 millió fontot tett ki. 1800-ban, amikor az amerikai gyapot egyre nagyobb mennyiségben került az angol piacra, az angolok által importált gyapot értéke 56 millió fontra duzzadt!

¹² Parkes: i. m. 204. l.

¹³ Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopédiája 39. köt. 591. l.

A rabszolgatartás Amerikában

Guillaume-Thomas Raynal, aki 1780-ban adta ki Genfben terjedelmes munkáját a „Két Indiában” uralkoló állapotokról, még Voltaire századának hangján kiáltja: „Mi lehetett az ő vétkéik (a rabszolgáké), hogy elragadták őket arról a földről, amely munka nélkül táplálta őket és átláptaltattak általunk arra a földre, ahol meghalnak a szolgaság fáradságai között?”¹⁴

A feltörekvő negyedik rend fent idézett kiáltását hosszú út választja el a XIX. század ötvenes éveinek amerikai-német marxista agitációjától. Amikor az alkotmány megfogalmazása előtt és alatt olyan hangok hallatszottak, hogy a rabszolgaság ellenében áll a vallás és az értelem törvényeivel és elveivel, talán már az új tőkés osztály hangját halljuk, amely intézményei előtt álló akadályt lát az ültetvényes gazdálkodásban. Maguk az ültetvényesek az alkotmány körül folyó vitákban még nem lépnek elő határozott ideológiával, sőt soraikban a magyar Bezerédj Istvánhoz hasonlóan olyanokat is találunk — többek között Washington és Jeffersont —, akik felszabadítják rabszolgáikat. Az amerikai rabszolgatartás ellenzőinek hangja a gyapot piacra való termelésével azonban egyszerűen alábbhagyott és a déli társadalom szerkezetét dicsőíteni kezdték, mintha az a keresztyén jótékonyt, a társadalmi igazságot és a republikánus erényt testesítette volna meg.¹⁵

Mielőtt megvizsgálánk a gyapottermesztés elterjedésének viharos ütemét, közgazdasági jelentőségét, társadalomformáló szerepét, röviden szólnunk kell azokról a szerencsétlen emberekről, akiknek vére és verejtéke az ültetvényeseket hatalmas vagyonhoz és politikai befolyáshoz juttatta. Hogyan kerültek a néger rabszolgák Amerikába, honnan és milyen eszközökkel jutottak az ültetvényesek olcsó munkaerőhöz?

Az afrikai négerrek kereskedelmi célokból történő összeszedése és deportálása spanyol és portugál rabszolgakereskedők műve volt és már körülbelül fél évszázaddal Kolumbusz emlékezetes útja előtt megkezdődött. Az amerikai kontinensre is spanyolok szállították az első néger csoportokat, miután kiderült, hogy az Antillák indiánjai használhatatlanok az ültetvényeken, pontosabban inkább a halált választják, mint a kegyetlen kizsákmányolást. Száz évig virágzott itt a rabszolgamunka és a rabszolgakereskedelem, míg lassan az észak-amerikai angol gyarmatokra is eljutott. Virginiából terjedt el a többi államba, végre a rabszolgák száma a függetlenségi harc idején a félmilliót is meghaladta.¹⁶

A mindennél undorítóbb emberkereskedelmet később angol vállalkozók kaparintották meg. A szerencsétleneket vagy közönséges rablás útján szedték össze, vagy főnökeiktől vásárolták értéktelen csecebecsékért. Bilincsbe verve kerültek a foglyok a vitorlásokra, ahol olyan zsúfoltság uralkodott, hogy egy emberre körülbelül 30 centiméteres hely jutott, ahol sem ülni, sem állni nem tudtak, ezért feküdniök kellett, pedig az utazás gyakran fél évig is eltartott. A zsúfoltság és a minősíthetetlen ellátás következtében a szállítmány — és a kereskedő — néha 30%-os veszteséget szenvedett. A rabszolgakereskedésre később amerikai vállalkozók is áttértek, még hozzá nemcsak déliek, hanem newyorki és bostoni hajótulajdonosok is.

A kvékerek emberbaráti-vallásos szektája és a pennsylvaniai német telepesek már a XVII. század végén megbélyegezték a rabszolgakereskedelem és a rabszolgamunka rút kizsákmányolási formáit, a gyarmatok emancipációs kísérleteit azonban a brit korona több ízben keresztelte, egyszerűen azért, mivel a rabszolgakereskedelem rendkívüli jövedelmet jelentett. Így 1712-ben Pennsylvania törvényt hozott, amely a rabszolgák számának a gyarmat területén való növelését tiltotta volna el, a brit kormány azonban megsemmisítette a törvényt. Ezután Virginia kísérlete következett, ahol a helyi törvényhozó testület a dohányültetvényesek éles tiltakozása ellenére adót vetett ki a rabszolgák behozatalára. Dél-Karolina 1761-ben, Massachusetts valamivel később kísérletezett adókvetéssel, az anyaország azonban minden esetben keresztelte a feltörekvő polgárság kísérleteit. György király 1770-ben egyenesen azt írta Virginia kormányzójának, hogy „ne egyezék bele olyan törvénybe, amely a rabszolgák behozatalát bármilyen eszközzel be akarja tiltani vagy korlátozni kívánja”.

¹⁴ Raynal, i. m. 190. l. Eredetiben: „Quel étoit leur crime pour être arrachés d'une terre qui les nourrissoit sans travail, et transplantés par nous sur une terre où ils meurent dans les labeurs de la servitude?”

¹⁵ Blake, i. m. 158. l.

¹⁶ Erre és a következőkre lásd *Elson*: i. m. 396. és 443—44. l.

Pedig Mansfield főbíró a nevezetes somerseti ügyben már 1772-ben olyan határozatot hozott, amely szerint Angliában tilos a rabszolgatartás és ezzel a gesztussal 14 ezer néger nyerte el szabadságát.¹⁷

Az amerikai alkotmány fogalmazói közül Jefferson megkísérelte,¹⁸ hogy egy rabszolgáság-ellenes passzust „csempésszen” a szövegbe, ezt azonban az ültetvényesek természetesen töröltették.¹⁹ Az emberi jogokat illetően a Függetlenségi Nyilatkozat és az Alkotmány különös, de érthető ellentmondásokat tartalmaz. Míg a Függetlenségi Nyilatkozat kijelenti, „hogy minden ember egyenlőnek születik, hogy teremtdőjük bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel őket, és hogy ezek között szerepel az élethez, szabadsághoz és a boldogság kereséséhez való jog” — addig a rabszolgatartók és a burzsoázia sugalmazta alkotmány úgy intézkedik (Alkotmány 4. cikkely, 2. szakasz, 3. §), hogy „az a személy, aki egy államban szolgálatban vagy munkában áll és egy másik államba menekül, nem menthető fel az ilyen szolgálat vagy munka alól, az ezen államban érvényben levő törvények alapján, hanem ki kell adni annak a félnek, akinek az ilyen szolgálat vagy munka jár”.²⁰

A fentiekre nézve Engels fogalmazta meg legtömörebben véleményét: „... ezen emberi jogok sajátosan polgári jellegére jellemző, hogy az amerikai alkotmány, az első alkotmány, amely az emberi jogokat elismeri, egy szuszra helybenhagyja a négernek Amerikában fennálló rabszolgáságát: elveti az osztályelőjogokat, szentesíti a faji előjogokat.”²¹

Az északi államokban mindenesetre a függetlenségi harc idejétől kezdve megkezdődik a rabszolgáság eltörlése. Massachusetts kezdi a sort, majd 1780-ban Pennsylvania rendelkezik a „fokozatos emancipációról”, New Hampshire, Connecticut és Rhode Island 1784-ben, New York 1799-ben, New Jersey 1804-ben rendelkezik a rabszolgáság és a rabszolgakereskedelem eltörléséről.²² Maguk a déli államok is betiltják a rabszolgakereskedelmet, a gyapottisztító gép feltalálása és a gyapottermelés fellendülése következtében azonban Dél-Karolina 1803 decemberében ismét megnyitja kikötőit a rabszolgahajók előtt, s a következő négy év leforgása alatt 202 hajó köt ki értékes „rakományával” Charlestonban.²³

Az amerikai alkotmány szerint ugyanis 1808 előtt a kongresszusnak nincs jogában leállítani a rabszolgakereskedelmet. 1808-ban ez ugyan megtörtént, 1820-ig azonban csempésszek állandóan kijátszották a törvényt, míg egy újabb törvény kalózkodásnak nem minősíti és halállal nem sújtja az undorító embercsempészt.²⁴ Ezután már csak belső rabszolgakereskedelem folyik, a kimerült dohánytermelő államok ugyanis rabszolgáikat a gyapottermelő államoknak adják át, ez az államközi emberkereskedelem 1861-ig folyik és a dohánytermelő határállamok sok esődbe jutott ültetvényese — főleg marylandiek és virginiaiak — így szilárdítja meg vagyoni helyzetét.

A „Gyapotkirályság”

Említettük már, hogy a brit textilipar készen állott az amerikai gyapot szinte korlátlan mértékű átvételére. A kortársak valóban úgy látták, hogy a gyapottermelés növelésének kilátásai korlátlanok.²⁵ Míg 1814-ben az egész amerikai termelés 150 ezer bála gyapotot tett ki, ez a szám 1835-re egymillió bálára duzzadt, 1842-ben kétmillióra

¹⁷ A rabszolgáság ügye csak 1786-ban került az angol parlament elé, William Wilberforce hozta fel először. A rabszolgakereskedelmet betiltó határozat azonban csak 1807-ben vált törvénné. Az agitáció ezután magát a rabszolgáság intézményét támadta, 1833-ban a nyugat-indiai szigeteken, 1838-ban Indiában törölték el a rabszolgáságot. Ezek a törvények persze nem sokat enyhítették a gyarmatokon folyó kizsákmányolást.

¹⁸ A rabszolgáság körül folyó politikai küzdelem legjobb és magyar nyelven megjelent marxista feldolgozása *William Z. Foster: Az amerikai földrész rövid politikai története*, Bpest. 1952. 204. l.

¹⁹ *Elson*, i. m. 444. l.

²⁰ Idézte Foster nyomán, i. m. 205. l.

²¹ Az Engels-idézet uo. — A rabszolgáságról alkotott marxi vélemény így hangzik: „... a rabszolgáság a világ kezdete óta megvan minden népnél, mert közgazdasági kategória”. Marx levele Annenkovhoz, Brüsszel. 1846. dec. 28. Lásd: Marx-Engels Válogatott Művei II. Bpest. 1949. 446. l.

²² *Elson*, i. m. 444. l. Az északiakra nem fejlődött ki ültetvényes gazdálkodás, ez minden bizonnyal hatást gyakorolt emberbaráti érzelmekre.

²³ *Elson*, i. m. 396. l.

²⁴ Uo.

²⁵ Mi történnék, ha három évig nem termelnének gyapotot? Nem akarok megállni és lefesteni azt, amit mindenki elképzelhet, annál azonban bizonyos: Anglia elbuknék és magával rántaná az egész civilizált világot, kivéve a Délt. Nem, önk nem mernek hadat üzeni a gyapotnak. Nincs hatalom a földön, amely hadat merne üzeni neki. A Gyapot — Király. — Hammond déli-karolinai szenátor beszédéből (1858).

rúgott, 1852-re elérte a hárommilliót, 1859-re pedig a négy és fél millió bálát.²⁶ A gyapottermelők exportra dolgoztak. Az amerikai textilipar fejlődése ellenére 1859-ben csak az össztermelés egyötödét dolgozták fel az USA-ban, fele Nagy-Britanniába, a többi egyéb európai országokba került.²⁷ Jellemző a gyapottermelés jelentőségére, hogy 1860-ban az amerikai gyapottermés értéke 192 millió dollárt tett ki, azaz az egész amerikai export értékének felét.²⁸ A rövidszálú gyapot dominál a piacon, 1810-ben tízszer annyit termelnek belőle, mint a tengeri szigetiből. A túltermelési válság azonban már 1800 és 1807 között jelentkezik, amikor a liverpooli piacon felére száll a gyapot ára. A termelő addig a szó szoros értelmében mesés árat kaphat gyapotjáért, egy Wade Hampton nevű ültetvényes például 1799-ben 90 ezer dollárt kap a dél-karolinai ültetvényén learatott gyapottermésért.²⁹

A fejlődést elősegítette az a tény, hogy a gyapottermelés bizonyos mértékig könnyebb és kifizetődőbb, mint a rizs vagy a cukornád termesztése. A gyapottermelés nem kíván különösebb szaktudást, ezzel szemben egész évben foglalkoztatja a termelőket. Smith amerikai gazdaságtörténész is ezen a véleményen van, amikor kijelenti, hogy mivel a gyapottal az év hosszabb időszakán át van munka, mint bármilyen más növényvel, a le nem dolgozott időért fizetett bért a minimumja lehetett leszorítani.³⁰ Persze, hogy a minimumra! Hiszen a rabszolga még a bér munkásnál is olcsóbb munkacserő volt és egyáltalában nem kellett fizetni!

A rabszolgák felügyelők ellenőrzése alatt csoportokban végezték a munkát. A felügyelők bére sem jelentett különösebb megterhelést az ültetvényes számára. Az aratáshoz asszonyokat és gyermekeket is felhasználtak. Mivel a gyapot termelésénél egy munkás jut 3—10 acre³¹ földterületre (a kukoricánál vagy a búzánál egy munkásnak 30 acre-nyi területen kell dolgoznia), a felügyelet is könnyebb volt.

A gyapottermelés egy másik előnye, hogy a termesztéshez nincs szükség nagyobb ültetvényre, sőt gépi berendezésre sem, mint a cukornád esetében. Gyapottal egyként kifizetődő volt nagy ültetvényeken, rabszolgák százaival, és kisbirtokon 2—3 rabszolgálval termelni.

Elsőnek Georgia és Dél-Karolina tér át a gyapottermelésre. Még 1812-ben is ez a két állam adja az amerikai export egyharmadát.³² A gyapottermelés központja azonban nem statikus. A nyugati irányú terjeszkedéssel párhuzamosan nő a termelés, ugyanakkor azonban a gyapottermelés szempontjából nagy eltolódások történnek az egyes államok gazdasági jelentősége terén. Dél-Karolinából és Geogiából először Tennessee-be kerül az értékes növény. Az 1812-es angol-amerikai háború után bekövetkezik Alabama, Mississippi és Louisiana annexiója. Ezek az utóbbiak 1830-ra már többet termelnek, mint az Atlanti óceán partján elterülő államok. Arkansas és Florida megszerzése után a telepések Texasba is elviszik a gyapotot. Így alakul ki fokról fokra az óriási „cotton-belt” (gyapotövezet), amely kelet-nyugati irányban ezer, észak-déli irányban pedig 200—700 mérföld hosszúságban és szélességben terjeszkedik. A gyapotövezet kilenc állam területét foglalja magában. Nem esoda tehát, hogy a termelés minden 10—12 évben megduplázódik. Az 1820-as termelés 160 millió font gyapotja így lesz 1860-ra 2 milliárd 300 millió font súlyú áruvá!³³ A nyugati terjeszkedést az is elősegíti, hogy a nagy ültetvényesek magas áron felvásárolják a kisbirtokosok farmjait és ezzel nagy tömegeket űznek nyugati irányban. Elvándorolnak nyugat felé maguk a gazdag ültetvényesek is, hiszen az üres és termékeny síkságokon szinte ingyen juthatnak földhöz.³⁴

A következő két táblázat világos áttekintést nyújt a gyapottermelés 1791 és 1834 közötti növekedéséről, valamint az újabbkeletű rabszolgatartó államok gazdasági súlyának növekedéséről.³⁵

Ha az üzemi formákat tekintjük, a legújabb amerikai történelmi művek használatánál nagyfokú óvatossággal kell élnünk. Még a rabszolgatartást elítélő szerzők is megnevelnek, ha arra kerül a sor, hogy a birtokarányokat vázolják. Blake például

²⁶ Blake, i. m. 159. l.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. — Sajnos nem ismeretes Hampton birtokának területe és a termés mennyisége.

³⁰ Smith: i. m. 136. l.

³¹ 1 acre = 0,46 hektár.

³² Smith: i. m. 137. l.

³³ Parkes, i. m. 205. l. A gyapot negyven éven keresztül az egész amerikai export több mint 50%-át tette ki.

³⁴ Foster: i. m. 200. l. Foster említi, hogy a nyugati terjeszkedés során a rabszolgatartók földesalásokkal hatalmas birtokokhoz jutottak. Texasban például 1858-ig 68 millió acre-nyi földet loptak el a kormánytól, elsősorban a birtokaiktól távol élő rabszolgatartók.

³⁵ Federick J. Turner: Rise of the New West, 1810—1829. New York 1906. 47. l.

Állam	1791	1801	1811	1821
	gyapottermelés millió fontban			
Dél-Karolina	1,5	20,0	40,0	50,0
Georgia	0,5	10,0	20,0	45,0
Virginia	—	5,0	8,0	12,0
Észak-Karolina	—	4,0	7,0	10,0
Régi déli államok összesen	2,0	39,0	75,0	117,0
Tennessee	—	1,0	3,0	20,0
Louisiana	—	—	2,0	10,0
Mississippi	—	—	—	10,0
Alabama	—	—	—	20,0
Új déli államok összesen	—	1,0	5,0	60,0
Déli államok összesen	2,0	40,0	80,0	177,0

Állam	1821	1826	1834
	gyapottermelés millió fontban		
Dél-Karolina	50,0	70,0	65,5
Georgia	45,0	75,0	75,0
Virginia	12,0	25,0	10,0
Észak-Karolina	10,0	10,0	9,5
Régi déli államok összesen	117,0	180,0	160,0
Tennessee	20,0	45,0	45,0
Louisiana	10,0	38,0	62,0
Mississippi	10,0	20,0	85,0
Alabama	20,0	45,0	85,0
Florida	—	2,0	20,0
Új déli államok összesen	60,0	150,0	297,0
Összesen	177,0	330,0	457,0

mindjárt leszögezi, hogy ún. milliomos rabszolgatartó kevés volt, mint például a charlestoni Nathaniel Heywood a maga 14 rizsültetvényével és kétezer rabszolgájával. Ha a „nagy” ültetvényes 50 rabszolgánál kezdődik — írja Blake —, akkor csupán nem egész 11 ezer déli nagybirtokosról beszélhetünk. (Blake nem ad időmegjelölést, de valószínűleg az 1850—1860 közti állapotokról beszél.) 10—50 rabszolgát foglalkoztató ültetvényes, akiket Blake „középosztálybeli” rabszolgatartónak nevez, százezer, tíznél kevesebb néger felett intézkedő farmer pedig 270 ezer volt. Ebből következésképp a fehér népességnek „csak” egynegyede tekinthető rabszolgatartónak. Blake becslésére válik, hogy nyíltan kijelenti: mindez nem jelent mást, minthogy egy rabszolgatartó kisebbség uralkodott sokmillió fehér nem-rabszolgatartó felett, azt már azonban elfelejti megemlíteni, hogy a földek hány százalékát birtokolta a 11 ezer déli „nagy” rabszolgatartó és a százezer „középosztálybeli” rabszolgatulajdonos, akiket bátran az előbbiekhöz számíthatunk.³⁶

³⁶ Blake: i. m. 162. l.

Parkes sem ad pontosabb képet. Szerinte a rabszolgatulajdonosok nagy részének csak néhány rabszolgája volt, ezek tehát inkább kisfarmereknek tekintendők. Parkes szinte mentegeti a déli rabszolgatartókat, amikor kijelenti, hogy „csak” 93 ezer családnak volt tiznél több és „csak” nyolcezernek ötvennél több négere 1850-ben. „Így a tipikus déli polgárt nem a gazdag ültetvényesek elenyésző kisebbsége, hanem a nép hatalmas tömege képviseli” — mondja a legújabb amerikai standard-munka szerzője, aki ezzel nyitva hagyja a kérdést, hogyan tehetett szert mindezek ellenére ez a szűk réteg olyan óriási hatalomra és hogyan terjeszkedhetett pöfetegként a rabszolgatartás megvetésre méltó intézménye a kis farmerek kárára, akiket az ültetvényes arisztokrácia és a rabszolgatartó úrgazdagok nyugatra űztek, de oda is követték a kivándorlókat és újból feivásárolták földjeiket.³⁷

A gyapotkirályok hatalma nemcsak a „cotton belt”-re, valamint olyan déli területekre terjedt ki, amelyek a gyapotövezeten kívül estek (Nyugat-Virginia, Kelet-Kentucky,³⁸ Észak-Karolina egyes vidékei), szavuk súlyosan esett latba az amerikai törvényhozásban. 1828 és 1861 között öt amerikai elnök kifejezetten a rabszolgarendszert képviselte. Említettük már, hogy a régi virginiai családok eladták rabszolgáikat, hogy megmeneküljenek a tönkremenéstől. Így történt, hogy a XIX. század derekára a Dél politikai vezetése már kizárólag a gyapotkirályok kezében volt és a liberálisabb virginiai „dinasztia” uralma véget ért.³⁹

A Dél gazdasági életének gyenge pontjai

Ismertetes, hogy a földbirtok önellátó vagy árutertermelő termelési formáinak egyaránt megvan a maguk hátránya. Az önellátás szükségszerűen alacsony termelékenységgel jár együtt, míg a specializálódott árutertermelői forma esetén a termelőnek azzal kell számolnia, hogy kényre-kedvre kiszolgáltatja magát az árak ingadozásának. A déli ültetvényesekkel is ez történt. Ha egy pillantást vetünk a liverpooli gyapotpiac eszketendő tendenciát mutató áaira, megértjük, hogy a nagy prosperitásnak megváltak a magányoldalai.

A liverpooli gyapotpiac árai⁴⁰

Időszak	Egy font gyapot átlagára pence-ben
1819—1823	9,48
1824—1828	7,05
1829—1833	6,25
1834—1838	7,68

Az egyenes arányban fejlődő angol textilipar nem tudott lépést tartani a progresszív arányban növekvő amerikai gyapottermeléssel. Ez a tény természetesen Marx és Engels figyelmét is felkeltette, akik leveleikben gyakran megemlékeznek a gyapottermelés túlzott üteméről.⁴¹

A Dél gazdasági nehézségeihez járult az északi tőkétől való függés is. Az angol textilgyárosok által a gyapotért fizetett összegnek csak kb. fele jutott el a déli termelők-

³⁷ Parkes, i. m. 211—12. I. Láng Inure hívta fel figyelmemet Lenin „Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről” c. munkájának egy részletére (Lenin Művei 22. köt. 19. l.), amely hivatalos adatok alapján ugyan 1910-es állapotot rögzít, de a fejlődésben megrekedt Dél viszonyaira mégis fényt vet. Eszerint 1910-ben a déli farmok 0,7%-a volt latifundium, amelyek birtokában volt a földterület 23,9%-a, de ebből mindössze 8,5%-ot tett ki a megművelt föld. Ezekből a számokból fogalmat alkothat magának az olvasó a múlt század közepi Dél birtokviszonyairól.

³⁸ Nyugat-Virginia a polgárháború alatt (1863-ban) kiszakadt Virginia államból, Kentucky pedig semleges magartatást igyekezett tanúsítani a küzdelemben. Mindkét terület lakossága kisbirtokos farmerekből áll.

³⁹ Parkes, i. m. 206. l.

⁴⁰ M. B. Hammond: The Cotton Industry, New York 1897. I. függelék.

⁴¹ „Wenn in den nächsten sechs Wochen nichts Besides passiert — írja Engels Marxnak 1851. júl. 30-án—, so wird die Baumwollente dies Jahr 3 000 000 Ballen oder 1200 Millionen Pfund bis 1350 Millionen Pfund stark.” Engelst valósággal ámulatba ejti a gyapottermelés növekedése. Franciául kiált fel: „Jamais on n'a vu la plante aussi florissante.” Majd figyelmeztet a piac túlterheltségére: „Dazu Symptome eines abnehmenden Geschäfts. Ostindien ist überladen und schreit nach Stoppage der Einfuhr von Baumwollwaren, der hiesige Markt mit einer solchen Riesenernte zusammentritt, so wird es heiter.” Briefwechsel I. 271. l. Felfigyel Engels az északi államok textiliparának növekedésére is, amikor ezt írja: „Die Amerikaner haben also zwischen ein Fünftel und ein Viertel ihrer ganzen Ernte selbst verbraucht . . .” Engels levele Marxhoz 1851. szept. 23-án. Briefwechsel (Dietz Verlag, Berlin 1949) I. 322. l.

höz. A többi északi bankok és vállalatok kasszáiba vándorolt szállítás, közvetítés stb. fejében. A learatott és megtisztított gyapotot a mexikói öböl partján fekvő államokból rendszerint a nagyforgalmú New Orleansba szállították, ahol már *északi* cégek kereskedelmi képviselői vették át, rakták *északi* hajótulajdonosok hajóira.⁴² A gyapot rendszerint New York érintésével került Angliába, azaz a fejlődőben lévő északi textilgyárak kiválasztották maguknak a gyapot legjavát.

Ugyanakkor tehát, amikor a gyapotra való áttéréssel a déliek lemondtak az iparfejlesztésről, termékeik hozzájárultak a nagyviramú északi iparfejlődéshez. Ami az Egyesült Államok vámpolitikáját illeti, ismeretes, hogy az északi nagytőke a függetlenségi haró után az amerikai ipar érdekében mérsékelt védővámokat léptetett életbe, amelyeket a bevételek fokozása érdekében többször emeltek. 1812 és 1832 között több vámtarifa-emelés történt. Az iparilag elmaradott dél számára a védekezésnek ez a formája nem volt lehetséges, őket ugyanis nem annyira az angol ipar veszélyeztette, mint az északi gyárakat, hanem éppen az északiak konkurrenciája.⁴³

A déli termelők mindezek következtében súlyosan eladósodtak. Jelentékeny módon közrejátszott ebben az eladósodásban az a tény, hogy az ültetvényesek állandóan az északi bankok kölcsöneire voltak utalva. Mivel saját tőkéjüket földbe és rabszolgákba fektették, a vetéshez és az aratáshoz szükséges forgótőkét kölcsönök útján kellett megszerezniük. Szükségképpen aratásukat elzárócsították és így az az aratás után a hitelező tulajdonává vált. Az északi bank tehát anélkül, hogy bármilyen kockázatot vállalt volna, szabadon rendelkezett az áruval és természetesen levonta a szállítási, a biztosítási és a raktározási díjakat.⁴⁴ Az eladósodás okai tehát a következőkben keresendők: 1. Az északi bankoktól felvett kölcsönök, 2. az északi kereskedőknek járó jutalék, 3. az északi hajótulajdonosoknak fizetett szállítási díjak, 4. az északi ipart védő vámok miatt a külföldi iparcikkeknél jelentősen magas árak. Nem csoda, hogy a déli ültetvényesek eladósodása északkal szemben 1860-ra mintegy 200 millió dollárt tett ki.⁴⁵

A déliek természetesen látták a fenyegető veszélyt, amely a banktőke hiányában és az iparosítás fejletlenségében mutatkozott meg. 1820-tól kezdve több déli vezető személyiség erélyes agitációba kezdett, hogy a déli államoknak iparilag önállónak kell válniuk. Az a terv is felmerült, hogy a gyapotkirályoknak az északi közvetítő kereskedelem kizárásával direkt úton kellene Angliával kereskedniük, elsősorban pedig az, hogy sürögő szükség van az iparosításra. A politikai gyűlések hangzatos szónoklatai és számtalan újságcikk ellenére azonban ezen a téren igen kevés történt. Igaz, hogy Richmondban vasöntődeket alapítottak,⁴⁶ Georgiában és a két Karolinában pedig némi textilipar alakult ki. A déli iparfejlesztés legtüzesebb apostola, William Gregg 1845-ben Graniteville-ban fehér bémunkások alkalmazásával gyapotruha-gyárat alapított. A dél-karolinai Columbia városában néhány rabszolgamunkával működő textilgyár kezdte meg a termelést, mindezek ellenére 1860-ig az amerikai ipari termelésből csak 10%-ig vették ki részüket a déliek.⁴⁷ A déliek politikai okokból is húzódoztak az iparosítástól. Megfigyelték, hogy a városokba kerülő néger rabszolgák könnyen kisiparossá válnak és sok esetben kivívják felszabadításukat, ugyanakkor pedig rottegttek egy abolicionista érzelmű ipari proletariátustól, minthogy az északi városok fehér munkásai az 50-es évekre a rabszolgatartás legerősebb ellenzői közé számítottak.⁴⁸

A déli fejlődést az is hátráltatta, hogy a rabszolgatartó rendszer elbátortalanította a bevándorlókat, akik szívesebben választották az északi vagy nyugati államokat, ahol nem állt fenn a mindennél olcsóbb rabszolgamunka által teremtett konkurrencia. 1860-ban így a külföldön születetteknek csak 13,4%-a lakik délen és ezek is inkább New Orleans városában telepednek le vagy olyan határállamokban, mint Missouri és Maryland.⁴⁹

⁴² A történést is haszonnal forgathatja a nagy amerikai satirikus író, Mark Twain (eredeti nevén S. L. Clemens) *Life on the Mississippi* című könyvét, amely a 10-es években magyar nyelven is megjelent „Hajósélet a Mississippin” címen. A könyv a szerző közvetlen tapasztalatai alapján írja le a gyapot folyamati szállítását, a nagy gyapotkonjunktúrárt, általában a déli életet.

⁴³ *F. W. Taussig: The tariff history of the United States*. 5. kiad. New York. 1900 és *Smith*, i. m. 239. l. — Az abolicionisták gyakran panaszkodnak az északi közömbösségre. Az amerikai történeti művek mindenütt lefedeznek arról, hogy ez a közömbösség konkrét gazdasági, üzleti érdekeltségből táplálkozott.

⁴⁴ *Smith*: i. m. 172. l.

⁴⁵ *Parke*, i. m. 211. l.

⁴⁶ Ezek a vasöntődéek később, a polgárháború alatt, megfizethetetlen szolgálatot tettek a rabszolgatartó délieknek, a richmondi vasöntődéek gyártották a konfederált hadak municióját.

⁴⁷ *Parke*, i. m. 211. l.

⁴⁸ *Smith*, i. m. 238. l.

⁴⁹ *Parke*, i. m. 211. l.

Pedig az Egyesült Államok népessége hatalmas arányokban fejlődött.⁵⁰

A népszámlálás éve	Az egész népesség millióiban	Ebből városi lakos %-ban
1800.....	5,3	6,1
1810.....	7,2	7,3
1820.....	9,6	7,2
1830.....	12,9	8,8
1840.....	17,1	10,8
1850.....	23,2	15,3
1860.....	34,4	19,8

Az egyenlőtlen iparfejlődés következtében az USA lakosságának kevesebb mint 30%-a élt délen (1859). A termelés specializálódása ellenére a 15 déli állam termelte az összes kukorica 52%-át, a bab és a borsó 80%-át, a kender 87%-át, a búza 29%-át. A déli államokban volt az egész amerikai szarvasmarhaállomány 50, a sertésállomány 60, a lóállomány 45%-a.⁵¹

A déli társadalom térképe

„A nyílt rabszolgaság éppúgy sarkpontja a mai iparnak, mint a gépek, a hitel stb. Rabszolgaság nélkül nincs gyapot, gyapot nélkül nincs modern ipar. A rabszolgaság adott értéket a gyarmatoknak; a gyarmatok teremteték meg a világereskedelmet; s a világereskedelem elengedhetetlen előfeltétele a modern iparnak... Így a rabszolgaság rendkívül fontos közgazdasági kategória... A modern népek csak álcázni tudják a rabszolgaságot saját országukban, míg az Újvilágban leplezetlenül meghonosították” — írja Marx.⁵²

Az újabb amerikai történetírás, bár látszólag „objektív” álláspontot foglal el és nem hagyja említés nélkül a rabszolgaságot kegyetlen kizsákmányolását, kritikáját különböző érvekkel igyekszik enyhíteni. Jellemző ebből a szempontból H. B. Parkes, aki azt állítja, hogy a rabszolgaság uralmát a „szegényebb osztályok tagjai” közül is sokan helyeselték.⁵³ A különös érv után más szempontból védi az osztálybékét, és azt írja, hogy régebben „az emberek magától értetődőnek tartották a fizikai szenvedést, a társadalom (azaz a kizsákmányolók) pedig kevésbé vállalt felelősséget abban, hogy azt (ti. a szenvedést) enyhítse.”⁵⁴

A sok ködösítés ellenére kiderül, hogy a rabszolgákkal való bánásmód kegyetlen és megalázó volt. Parkes írja szinte védekezésben, hogy a déli törvények szerint a tulajdonos csak a rabszolga munkája és nem személye felett rendelkezett, ennélfogva egyes helyeken olyan törvények voltak érvényben, amelyek tiltották a rabszolgák meggyilkolását vagy a „túlzottan” rossz bánásmódot. Igaz ugyan — ismeri el mindjárt Parkes —, hogy a törvényszék kétségkívül a tulajdonos javát szolgálta.⁵⁵

A rabszolgákat két csoportba oszthatjuk, házicselédre és mezőgazdasági munkásokra. A kettő közül kétségtelenül a házicselédék száma volt csekélyebb, életkörülményeik pedig nem lehettek túlságosan rosszak. Ők voltak az ültetvényesek szakácsai, szobalányai, kocsisai és komornyikjai. Ezzel szemben az amerikai történetírók is elismerik, hogy a gyapotföldek néger páriái életkörülményeiket tekintve a vadság fokán állottak.⁵⁶ Fehér felügyelőik és csoportvezetőik revolveres-korbácos felügyelete alatt reggeltől estig dolgoztak, élelmük kukoricakása és sózott disznóhús volt. Rengeteget szenvedtek a túldolgoztatástól, aratáskor 300—400 font gyapotot kellett leszedniök, emellett igen gyakran előfordult, hogy gazdát cseréltek és ilyenkor házaspárokat szakítottak el egymástól, gyermekeket választottak el szüleiktől. Mindenestre úgy adták

⁵⁰ Historical Statistics of the United States, 1789—1945. 14., 25. l.

⁵¹ Blake: i. m. 162. l.

⁵² Marx levele Annenkovhoz, Brüsszel 1846. dec. 28-ról. Marx—Engels Válogatott Művek II. Bpest. 1949.

446. l.

⁵³ Parkes, i. m. 139. l.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Parkes, i. m. 207. l.

⁵⁶ Uo.

vették őket, mint a barmokat. A gyapottisztító gép feltalálása előtt egy fiatal, egészséges rabszolga ára 300—400 dollár között mozgott, 1850 táján azonban már 1800—2000 dollárt is elkértek értük. A rabszolgakereskedelem betiltása után ugyanis a rabszolgák természetes szaporodása nem tudott lépést tartani a gyapottermelés fejlődésével, pedig az 1790-es közel 800 ezer néger 1860-ig négy millióra szaporodott.⁵⁷

A szerencsétlen emberek sok esetben a passzív ellenállás egy ismert formáját, a szökést választották, hogy megszabaduljanak zsarnokaiktól. Mivel az amerikai alkotmány előírta a szökevények kiadását, a legtöbbben Kanadába igyekeztek, ahol automatikusan szabad emberekké váltak. Az északi abolicionisták segítségével titkos ösvényeken, az ún. „földalatti vasutakon” menekültek brit területre. Az adatok arra mutatnak, hogy 1830 és 1860 között évente körülbelül kétezer rabszolga szökött meg a déli ültetvényekről.⁵⁸

Két esetet ismerünk, amikor a rabszolgák nyíltabb ellenállást fejtettek ki. 1822-ben egy charlestoni néger, *Denmark Vesey* több társával együtt fegyveres felkelést tervez, de elárulják és letartóztatják őket, mielőtt az akciót megindíthatták volna. Az összekülvöket kivégzik.

Tovább jutott a virginiai *Nat Turner*, aki rabtársaival fegyvereket szerez és 1831-ben nyílt felkelést indít. Mire a déli ültetvényesek mozgósítják a katonaságot, a felkelők közel hatvan fehért megölnek. A rabszolgatartó Délt halálos rettegés éjti az elnyomottak ellenállása. Turner felkelése után az ültetvényesek éjszakai őrzőjáratokat indítanak és a délen állandóan keringő rémhírek nemcsak az uralkodó osztályok rettegéséről, hanem a tényleges ellenállásról is tanúskodnak.

Az ültetvényesek félelme az ún. „black code”-okban, a fekete törvénykönyvekben tükröződik. Az abolicionista agitáció hatásától félve az összeesküvésre és a lázadásra halálbüntetést vetnek ki. A rabszolgák ezentúl frott passzus nélkül nem hagyhatják el illetőségi helyüket, nem gyülekezhetnek fehérek jelenlétében, nem birtokolhatnak lovat, kürtöt, dobot vagy tűzfegyvert, nem adhatnak be gyógyszert fehér embernek, az est beálltával pedig nyomorúságos szállásaikra kell vonulniuk. Maryland, Tennessee és Kentucky államok kivételével mindenütt tilos a rabszolgát írni vagy olvasni tanítani. 1830 után még a Marylandben és Virginiában élő számos felszabadult négerrel szemben is súlyos korlátozásokat léptetnek életbe, 1860-ban pedig Arkansásban hoznak törvényt, amelynek értelmében minden szabad négernek el kell hagynia az állam területét, vagy maga is rabszolgává válik. (A déli államokban a XIX. század közepén mintegy 260 ezer szabad néger élt, akik főleg kisiparosok és kisbirtokosok voltak. Egyes esetekben a rabszolgasorban élő néger mesteremberek is megtarthattak valamit fizetésükből.)⁵⁹

A 60-as évek elején Marx és Engels olyan jelentősnek tartották az amerikai rabszolgák készülő felkelését, hogy azt állandóan az oroszországi forradalmi helyzettel hasonlították össze.⁶⁰

Ami ezek után a kizsákmányoló ültetvényeseket illeti, az amerikai történészek könnyen felismerhető kódósmítéshez folyamodnak, amikor az uralkodó osztályok jelentőségét csökkenteni próbálva állandóan úgy beszélnek róluk „mint egy kis csoportról”. Ez a „kis csoport” elsősorban a törvényhozáson és a törvényszékeken keresztül érvényesítette befolyását. A bírakat a gazdag ültetvényesek közül választották és nem a kisbirtokos farmerek közül, ami az északi államokban gyakrabban megtörtént. A bírakat mindig az állam kormányzója (természetesen maga is gazdag földbirtokos) nevezte ki, méghozzá életfogytiglan. A 20-as és a 30-as években ugyan a kis- és közép-birtokos rétegek kierőszkolják, hogy a bírakat valamivel demokratikusabb módon csak korlátozott időre válasszák meg, ez azonban csak egyes államokban sikerül, míg öt államban csorbítatlanul fennmarad az ültetvényes arisztokrácia uralma.⁶¹

⁵⁷ *Parkes*: i. m. 206. l.

⁵⁸ Uo. 324. l.

⁵⁹ Mindezekre lásd *Blake*: i. m. 162—66., *Parkes*: i. m. 206—08. l.

⁶⁰ „Nach meiner Ansicht ist das Größte — írja Marx Engelsnek 1860. jan. 11-én —, was jetzt in der Welt vorgeht, einerseits die amerikanische Sklavenbewegung, durch Browns Tod eröffnet, anderseits die Sklavenbewegung in Rußland. . . .” Briefwechsel II. 554. l. Ugyanebben a levelében Marx visszatér a rabszolgák felkeléséről szállingózó hírekre: „Ich sehe eben aus der Tribune, daß in Missouri ein neuer Sklavenaufstand war, natürlich unterdrückt. Aber das Signal ist einmal gegeben. Wird die Sache by und by ernsthaft, was wird dann aus Manchester?” Uo. A négernek mozzalmal és a gyapotkereskedelem összefüggéséről pedig Engels tesz említést 1860. jan. 26-i levelében: „Seine Ansicht von der Bedeutung der Sklavenbewegung in Amerika und Rußland bestätigt sich schon jetzt. Die Harpers' Ferry Geschichte mit ihrem Nachspiel in Missouri trägt ihre Früchte, überall werden die freien Nigger im Süden aus den Staaten gejagt und im ersten New Yorker Baumwollbericht (W. P. Wright and Co. vom 10. Januar 1860) lese ich eben, die Pflanzler häuten ihre Baumwolle hurried on to the ports in order to guard against any probable consequences arising out of the Harpers' Ferry affair. . . .” Briefwechsel II. 556. l. — A Harpers' Ferry-ügy, amelyről Marx és Engels ír, 1859-ben történt és később még említést teszünk róla.

⁶¹ *Parkes*: i. m. 214. l.

Az ültetvényesek életformájukban az európai arisztokratákat és a tönkrement régi amerikai ültetvényeseket majmolták és bizonyos társadalmi ideálokat, illemkódexeket kreáltak. Osztálygőgjük és politikai befolyásuk gyakran szembeállította őket a déli kisbirtokosokkal, különösen azoknak a területeknek szabadfarmer lakosságával, amelyek kívül estek a gyapotövezeten és akik ellenséges szemmel nézték az ültetvényes arisztokrácia hivalkodását és a rabszolgaság intézményét. Emeltették, hogy ezekkel a rétegekkel már a törvényhozás és a törvényeszek reformjának ügyében is szembe kerültek, később, a polgárháború első éveiben pedig az ültetvényesek csak fegyveres terrorral tudtak érvényt szerezni szándékaiknak, különösen Tennessee államban, amelynek lakossága az unionistákhoz húzotta.

A nem-rabszolgatartó déli rétegekkel kapcsolatban azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy a nagy ültetvények közé ékelődtek közül sokan gazdasági érdekből egy követ fűjtak a déli uralkodó osztállyal. Noha a legtermékenyebb földeket — különösen az újonnan betelepített nyugati határvidékeken — a nagy ültetvényesek foglalták le, és a kisbirtok erősen szenvedett a nagy ültetvények konkurrenciájától, éppen a kisbirtokosok közül kerültek ki a gondtalan életet remélő kegyetlen feltűgyelők, a nagybirtokosok csatlósai, azok a szerencsevadászok, akik a „korlátlan lehetőségek hazájába” a rabszolgatartásban látták saját meggazdagodásuk útját, utójárá, de nem utolsósorban pedig a kistermelők és kisiparosok közül sokan ezért támogatták a rabszolgaság intézményét; mivel ők látták el a gyapotra specializálódott ültetvényeket élelemmel és iparcikkkel.⁶² Féltek a kisbirtokosok a rabszolgafelszabadításól azért is, mert egyrészt az önálló néger kisbirtokosok komoly versenytársat jelentettek volna számukra, másrészt bizonyos mértékig őket is megfertőzte az angolszász „faj” felsőbbrendűségbe vetett hit, a „szincsek” alacsonyabbrendűségének előítélete.⁶³

A rabszolgatartók eszmevilága

Az alap és a felépítmény összefüggéseire kitűnő példát lelhetünk a déli társadalmi gondolkodás változásaiban. Emeltették már, hogy a késői XVIII. században a legtöbb déli ültetvényes-politikus őszintén bevallotta, hogy a rabszolgaság gonosz intézmény. Persze féltek a „faji” egyenlőségtől, és az emancipációt csak a négerek hazatelepítésével együtt tudták elképzelni.⁶⁴ A gyapottisztítógép feltalálása egyszeriben véget vetett a filantropiának, amely azonban tömegmozgalommá vált és harcossá formát öltött az északi államokban.⁶⁵ Mivel a déli ideológia vagy védekező álláspontot foglalt el az abolicionizmussal szemben vagy ellentámaszba ment át, röviden át kell tekintenünk az abolicionista eszméket és fejlődésüket.

A rabszolgák felszabadítására vonatkozó régebbi, a francia filozófia hatása alatt álló elméletek után az éles és határozott politikai hadjárat 1815 után indul meg. Első apostolai közül figyelemreméltó a new jerseyi kvéker *Benjamin Lundy*. Az első abolicionisták mérsékelt programot tűznek ki, elfogadható feltételeket akarnak szabni a déli ültetvényesek számára. 1830 után azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a déliek még ezeket a mérsékelt feltételeket sem fogadják el soha, ekkor, az egyre ridegebbé váló „fekete törvénykönyvek” hatása alatt a mozgalom is harcossá válik. Tévedés lenne azt hinni, hogy az abolicionista mozgalom mindvégig a protestáns vallásos idealizmus bélyegét viseli magán, amelynek apostolai, sőt szentjei és mártírjai is vannak. Amíg kezdetben elsősorban a farmertömegek egy része támogatja a mozgalmat (ne felejtjük, hogy amíg a kisfarmer létét mindenekfelett az ültetvény fenyegeti, ugyanakkor vissza,

⁶² Lásd *Blake*: i. m. 162. l. Az újabb keletű amerikai történeti művek közül *Blake* könyve messze kitűnik őszinteségével, bár nem mentes naivitástól és ködösítéstől. Mindenesetre haladóbb szellemben ír, mint H. B. Parkes, aki a rabszolgaság fennmaradását a polgárháborúig részben „pszichológiai” tényezőknak tulajdonítja. A „pszichológiai tényező” szép és divatos kifejezés a mai amerikai történeti irodalomban. Eszerint ha egy „abolicionista” déli fiatalember karriert akart csinálni, nem maradt más hátra szán ára, mint hogy rabszolgákat és ültetvényvásárlást és így próbált „kitűnni”. Parkes is észreveszi, hogy a déli társadalom merevebb, reakciósabb volt az északinál, és elismeri, hogy itt bizony nehezebb volt „felkapaszkodni a szociális létrán”. A „szociális létra” is kedvenc metaforája az amerikai történétíróknak. Kizsákmányolók és kizsákmányoltak viszonya helyett szívesebben emlegetik a „szociális létrát”.

⁶³ *Uo.*

⁶⁴ *Parkes*: i. m. 204. l. Amerikai filantropok (főleg északi kvérek) tesznek is egyet-mást a négerek hazatelepítése érdekében. Így kerül például sor az afrikai Libéria megalapítására (1822), amelynek fővárosa, Monrovia, Monroe elnök nevét viseli. A kis állam 1847-ben függetlenné válik, a mai lakosságának azonban csak igen kis része amerikai származású néger.

⁶⁵ Az amerikai függetlenségi harc után mind a 13 államban éltek néger rabszolgák, az északiakban azonban kizárólag házipecsédeként dolgoztak és számuk az összes rabszolgák számának egyötödét tette ki.

riasztja a kisbirtokost a néger munkaerő konkurenciájától való félelem), az északi uralgó osztály egyes tagjai is csatlakoznak az abolitionistákhoz és ezzel olyan különös fordulat történik a rabszolgafelszabadításért küzdők társadalmi összetételében, amelyet az ökereszténységben belülről történő fordulathoz hasonlíthatnánk, amikor az uralgó osztály kisajátította a kifejezetten népi jellegű idealista mozgalmat.

Az abolitionizmus kezdeti szakaszának értékelésénél a marxista történelemnek különös, ellentmondásosnak tűnő helyzetét kell megközdenie. Képzelnünk el egy mozgalmat, amelyet néhány idealista értelmiségi és pap kezdeményez, amelyet a kisbirtokos farmertömeg egy része támogat és amellyel ugyanakkor, amikor néhány tőkés lép sorába, szemben áll a proletariátus, amely rabszolgaemancipáció esetén — a farmerekhez hasonlóan — nyomorúságos egzisztenciáját félti egy többmillió fekete bőri ipari tartalék-hadseregtől.

Az északi kapitalisták eleinte ferde szemmel nézik az abolitionistákat, akiket veszedelmes radikálisoknak és zavarkeltőknek tekintenek és aiktól a törvényt, a közrendet és az üzleti tevékenységet féltik, később egymás után csatlakoznak a mozgalomhoz, mert lassan rádöbbennek arra, hogy a rabszolgatartó rendszer akadályozza a kapitalista fejlődést, a belső piac egységét és kiterjesztését.

Az ipari munkásság, a fent vázolt konkurrenciapszichózison kívül sokáig ingadozik, vajon támogasson-e egy olyan mozgalmat, amelynek soraiban gyárosai is helyet foglalnak. A proletariátusnak az abolitionista mozgalomhoz való csatlakozása azután főként német származású szocialista emigránsvezetők hatása alatt történik meg, akik megértetik a munkástömegekkel, hogy a rabszolgaság és a proletársors között csupán fokozati különbségek vannak.

A munkástömegek csatlakozása két irányzatra osztja az abolitionistákat, akiknek száma 1840-re eléri a kétszázezer főt. Az abolitionisták radikális balszárnya a rabszolgák azonnali felszabadítását követeli, szemben a polgári-liberális jobbszárnyal, amelynek tevékenysége főként erkölcsi prédikációkban merül ki és amelynek tagjai terméketlen vitákat folytatnak a „jé” és „rossz” rabszolgatartó fogalma felett.⁶⁶ Ennek a mérsékelt irányzatnak nézeteit fejezi ki *Harriet Beecher-Stowe*, a „Tamás bátya kunyhója” című könyv szerzőnője.

Az abolitionista mozgalom központja eleinte New England. Itt alapítja meg *William Lloyd Garrison* harcoss hírlapját, a „Liberator”-t (1831). Az ültetvényesek és a mozgalommal szembenálló északi tőkések figyelmét nem kerüli el az a tény, hogy az abolitionisták soraiban mind több a proletár és a szocialista emigráns. A drék emberek gyűléseit megfizetett csöveselék rohanja meg, nyomdagépeiket összezúzzák. 1837-ben lincselik meg Altonban (Illinois) *Elijah Lovejoy*-t, a bátor abolitionista agitátort.

Mielőtt részletesen foglalkoznánk az abolitionista érvekkel, előre bocsátjuk, hogy bár az amerikai történetírók elismerik az abolitionisták jószándékát, félőruült fanatikusoknak tartják őket, akik többet ártottak radikális követeléseikkal, mint amennyit használnak⁶⁷

⁶⁶ Az abolitionista mozgalom értékelése *W. Z. Foster*: Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának története. Bpest, 1953. 39—55. oldalain természetesen helyes elvi alapon, de a bevezetés kereteibe szorítva elnagyoltan és mereven található. Tömör, világos értékelést ad a kérdésről a *Bolszaja Szovjetszkaja Enciklopédiája* (I. köt. 22. l.).

⁶⁷ H. B. Parkes is ezen a véleményen van, ami annál meglepőbb, mivel néhány sorral feljebb elismeri, hogy a déliek ügysem fogadták volna el az abolitionista követeléseket. Ez igaz ugyan, de akkor miért ártottak az abolitionisták a rabszolgafelszabadítás ügyének? Hiszen éppen ők voltak azok, akiknek ideológiai előkészítése nélkül a polgárháború unionistái ideológia nélkül maradtak volna. Az egyetlen amerikai történetíró, aki meleg szavakkal emlékezik meg a mozgalomról és aki műfiben nagyobb teret szentel az abolitionistáknak, mint bármelyik más összefoglaló munka szerzője, *Samuel Eliot Morison*. Vö. *S. E. Morison*, — *H. S. Commager*: The growth of the American republic I. köt. (1942) 524—32. 1. A cinizmustól egyórhát nem ment *Morison*, akit progresszív szemlélete és szakmai tudása folytán a legjobb polgári történészek közé sorolhatunk, részletesen ír az abolitionista mozgalom kimagasló személyiségeiről, elsősorban *Garrison*-ról, aki a Nat Turner felkelés évében indította meg a „Liberator”-t és aki a lincselők elől egy izben a bostoni börtönbe menekült, *Wendell Phillips*-ről, akit csatlakozásakor kizártak a „felső tízezer” klubjaiból, *J. G. Whittier*-ről, a egyszerű költőről, aki a polgárháborúban propagandisztikus verseivel támogatta az unionistákat, a pennsylvaniai kvékerek utódairól (*William Jay*), a newyorki Tappan-fivérekéről és másokról. Érdekes leírást találunk ugyanitt (528—29. l.) néhány „renegát” déli ültetvényesről, akik szépellemek lévén, szembefordultak saját osztályukkal és Északra emigráltak (*James G. Birney*, a Liberty Party elnökjelöltje és a Grimké nővérek, akik felszabadították rabszolgáikat). *Frederick Douglass*-ról is említés történik. Ez a szövegtől rabszolga egyike a XIX. századi Amerika legnagyobb memoáráiról. *Douglas* egyénisége önmagában is cáfolat a faji előítéletekre. *Morison*, aki írásművészetével is kimagasló a modern amerikai történészek közül, felemelő epizóddal zárja le itt ismertettét fejezetét. Amikor a bostoni *W. E. Channing* megtámadta *Garrison*-t és azt állította, hogy az abolitionisták csupán „keserű szenvedélyeket és tüzes fanatizmust” ébresztettek, amelyek következtében minden szív és minden fül beárult érveik előtt”, *Garrison* egyik helye nemes egyszerűséggel utasítja vissza a vádat: „Nem mi vagyunk okai annak, hogy a bőlebb és jobb emberek nem karolják fel elnyomott színes honfitársaink ügyét... Mi, abolitionisták azok vagyunk, akik — gyermekek, caesszópók, obskurus férfiak, butácska asszonyok, közemberek, bűnösök — és úgy irányítjuk ügyünket, amint azt a hozzánk hasonló személyektől várhatni.” Az idézet elsősorban az idealista-kispolgári abolitionista eszmékre vet fényt. A modern amerikai szintézisek többnyire ilyeneket idéznek — ha idéznek. A polgári *Morison* természetesen szintén adós marad az abolitionisták társadalmi hátterének elemzésével.

Az abolícionistaák rabszolgáság-ellenes érvei a következők voltak: a rabszolgaság eredendően bűnös, mert kegyetlenség és nemi visszaélés jár vele,⁶⁸ a rabszolgatartók gonosz emberek, akiket egyedül a személyes haszon és az azzal járó gyönyörűség vezet. Az emberi egyenlőségre hivatkozva a radikálisabbak azonnali felszabadítást sürgettek, a szolgaság és a tudatlanság ez szám lást. A radikális szárny tagjai a politikai ügyekben való részvételt is megtagadták, mondván, hogy a déliekkel való érintkezés miatt az északiak is részeseivé váltak a rabszolgaság bűnének. Garrison, a „Liberator” harcos szerkesztője, a rabszolgatartók érdekeit védő amerikai alkotmányt egyenesen „a halállal való szerződésnek, a pokollal való paktumnak” nevezte, és követelte Észak szecesszióját. A newyorki és az ohioi csoportok liberális-polgári nézeteket vallottak, ők „alkotmányos” eszközökkel akarták eltörölni a rabszolgáságot. Az abolícionista eszmékben különös módon együtt szerepelnek a bibliai, a polgári-demokratikus, a humanista-idealista és a német emigráns-szocialista érvek. A kétezres abolícionista társaság ideológiai egységét persze sohasem sikerült létrehozni. A marxista abolícionistaák közül kimagaslók *Adolph Douai*, Marx közeli munkatársa és *Hermann Meyer*. Douai Texasban, Meyer Alabamában telepedett le és itt, a rabszolgatartó rendszer szívében adták ki marxista lapjaikat, amelyekben következetesen harcoltak az emancipációért. Természetesen mindkettőjüknek menekülniük kellett. Lynch bíró „módszere” következtében a polgárháború előestéjén a déli államokban nem találunk szervezett marxista csoportokat. Északon a clevelandi Kommunista Klub és a chicagói német marxisták fejtették ki bátor munkásságukat, amely hírlapi cikkeken kívül tömegtüntetéseken is kifejezésre jutott. A kor legmarkánsabb szocialista agitátora azonban *Joseph Weydemeyer* volt, tüzértiszt a 48-as német forradalomban, aki a tudományos szocializmus amerikai úttörőjének számítható.

Weydemeyer és társai (F. A. Sorge, a már említett Douai és Siegfried Meyer, továbbá Robert Rosa, Fritz Jacobi és August Willich) kifejtették, hogy a rabszolgakérdés gyökeres megoldása nélkül a munkásosztály egyetlen alapvető problémáját sem lehet megoldani.⁶⁹ Hathatós agitációt fejtettek ki a német-amerikai marxisták Lincoln megválasztása érdekében. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a német kivándorlók ebben az időben már tömegszámban fogva és komoly erőt képviseltek, New York lakosságának 47%-a, Chicago és Pittsburg lakosságának fele, St. Louis népességének közel 60%-a németországi születésű volt 1860-as kimutatások szerint.

Az abolícionistaák voltak azok, akik az ún. „földalatti vasutakon” Kanadába segítették a néger szökevényeket és ezzel voltaképpen magával az alkotmánnyal helyezkedtek szembe.

Kétségtelen azonban, hogy a legnagyobb hatást, amelyet az abolícionistaák az amerikai közvéleményre gyakoroltak, *John Brown* felkelése keltette. Brown, ez a különös, „vadnyugati” egyéniségű forradalmár, akinck életelve az volt, hogy „vérontás nélkül nincs bűnbocsánat”, 1856-ban fegyveresen vett részt a kansasi polgárháborúban, amelynek történetét itt vázlatosan sem érinthetjük. 1859. október 17-én északon óriási izgalmat, délen — az ültetvényesek körében — rémületet és vad düht keltett az a hír, hogy 22 abolícionista és néger felkelő kezébe került az Egyesült Államok egyik jelentős fegyverraktárát Virginia állam Harpers Ferry nevű helységében.

Kétnapos ostrom után Brown a sietve kivezényelt katonaság fogságába esett, Brown-t bíróság elé állították és kivégezték. A különös, romantikus egyéniségű forradalmár egyszerűen az amerikai néptömegek — és elsősorban a négerek — mártírjává vált. A cincinnati-i Munkások Szövetsége így nyilatkozott: „John Brown bátor cselekedete óriási mértékben hozzájárult ahhoz, hogy felkeltse a nép többségének alvó lelkiismeretét.”⁷⁰

Brown egyéniségének és szerepének megítélése nem a legkönnyebb feladat. Az újabb amerikai történetírás egyértelműen elmarasztalja a Brown-felkelést, John Brown-t fanatikus örültnek, véreskezű gyilkosnak, tettét esztelenségnek nevezik. Ez a vélemény mindenképpen opporrtunus. Brown volt az első fehér amerikai, aki fegyveres kísérletet tett a rabszolgatartó rend megdöntésére. Különös, legendássá duzzadt személyisége, amelynek emlékét híres népdal őrzi, ma már elválaszthatatlan az amerikai forradalmi hagyományoktól.

⁶⁸ Az abolícionistaák idealista-kispolgári csoportjai gyakran érveltek azzal, hogy a rabszolgatartás a szó szorol értelmében immorális, mivel lehetőséget nyújt a korbácsos felügyelőknek arra, hogy hatalmukkal a néger nőkhez szemben visszaéljenek. Kétségtelen, hogy a mulatt gyermekek, a felügyelők és a rabszolgánok gyermekei, maguk is rabszolgákká váltak.

⁶⁹ Mindezekre lásd: *W. Z. Foster*: Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának története, III. fejt.

⁷⁰ Cincinnati *Communist* 1859. dec. 5. sz. Idézve *Foster*: i. m. 43. l. után.

Az ültetvényesek korántsem tartották magukat olyan kegyetlen és keresztényitelen embereknek, ahogyan az abolitionisták lefestették őket. Ellenkezőleg, úgy gondolták, hogy ők az ország „igazi gentlemanjei”, szemben a Jenki „koldusokkal és boltosokkal”. Családfáikat — teljesen alaptalanul — a XVI. századi (Tudor-kori) angol arisztokráciához kapcsolták és azt állították, hogy az északiak a régi angol közép- és alsó rétegekből származnak. A valóságban ezek a Walter Scott-i erényeket megtestesítő lovagok szülőkörű, műveletlen emberek voltak.⁷¹ Alacsony maradt a kulturális színvonal a városi fejlődés lassúsága miatt is, a déli városok gyér voltát pedig az iparosítás hiányára vezethetjük vissza.

Amíg az állami földalapról földhöz juttatott nyugati telepesek erősítették az Egyesült Államok szabad államainak plebejus-demokrata erőit, a Dél elfordult a jeffersoni liberalizmustól és a társadalmi és faji felsőbbrendűség eszméit alakította ki. Ugyanakkor a rabszolgatartó rendszer korlátozta a gondolatszabadságot. Amíg a XVIII. század végén nyíltan megvitatták az ültetvényes rendszer hátrányait, a XIX. század elejétől fogva ez a téma „noli tangere”, vagy ha úgy tetszik — „shocking”.

A rabszolgasággal kapcsolatos álláspont változása a 20-as években mutatkozik meg nyíltabban. Politikai és szellemi vezetők délen egymás után mutatnak rá, hogy a rabszolgaság korántsem gonosz rendszer, hanem ellenkezőleg: pozitív jó, és nem átmeneti jellegű valami, amelyet egyszer majd eltörölnék, hanem permanens intézmény.

1822-ben jelenik meg az ültetvényesek első pamfletje a rabszolgaság védelmében. A legbefolyásosabb rabszolgapárti „filozófus” kétségkívül *Thomas Roderick Dew*, a William and Mary kollégium professzora volt. 1832-ben írt könyve a virginiai törvényhozás emancipációs terveit támadja. A rabszolgaság isteni és bibliai eredete mellett Dew nagy diadalal bizonyítja be, hogy a rabszolgaság mérsékelte a háborúk kegyetlenségét, ezzel pedig a nők munkája is megkönnyebbedett. A rabszolgatartás a republikánus gondolkozással sem összeférhetetlen, hiszen az athéni demokrácia idején is tartottak rabszolgát, Arisztotelész pedig kifejezetten hitt abban, hogy a rabszolgaság szükséges a szabadság szellemének fenntartásához. A szabadság gondolatát csak erősíti a rabszolgarendszer! Délen jobban lobog a szabadság gondolata, mint északon, mert itt a szabadság nem csupán a gyönyörködés forrása, hanem megkülönböztetett rangot és privilégiumot jelent. A feketék „bűnei és hitványsága” egyesíti és egyenlővé teszi a fehérreket. A rabszolgaság — ledönti az osztálykorlátokat és minden fehért szabad és gazdag úrrá tesz.⁷²

Dew követői közül *George Fitzhugh* tűnik ki leginkább, aki „Sociology for the South” című könyvében (1854) ellentámadásba megy át. Fitzhugh kijelenti, hogy a szabadnak nevezett északi társadalom — szörnyszülött, míg a déli ültetvényes-rabszolgatartó forma nemcsak egészséges és szép, hanem természetes is. Ez az álbölcs megtámadja a Függetlenségi Nyilatkozatot, amely „az akkor divatos szentimentális francia filozófia hatása alatt jött létre” és az a kijelentése, hogy minden ember egyenlő, Fitzhugh szerint szépen hangzó frázis, amely különben is csak fehérekre vonatkozik.

Fitzhugh kénytelen a szocializmussal is foglalkozni, amely ebben az időben európai emigránsok révén már meglehetősen ismert eszme az amerikai kontinensen. Kijelen-

⁷¹ Jellemző, hogy a mezőgazdasági szaklapok cirkulációja 1860-ban északon negyedmillió példány, a par excellence agrár jellegű délen ezzel szemben ugyanakkor csak 30 ezer körül mozgott. Vö. *Blake*: i. m. 154. l. — Még plasztikusabb példákat hoz a déli társadalmi élet különös kettősségére, a társadalmi romantikával összefonódó ökológia uralmára Morrison és Commager idézett műve (540—50. l.). Morrison megemlíti, hogy a párba jörfületet nem számítva délen gyakran nevesített, hogy kongresszusi tagok és bírák késsel és revolverrel estek egymásnak néha magában a törvényhozó testületben, de néha a nyílt utcán is. Ami a Dél álarisztokratikus (voltaképpen parvenu) társadalmának kulturálatlanságát illeti, Morrison rendkívül jellemző adatot közöl az 1850-es népszámlálás alapján. Egy északi és egy déli államot hasonlít össze (Michigan és Arkansas), amelyek lélekszáma ekkoriban körülbelül egyenlő volt. Néhány adat az északi Michigan és a déli Arkansas összehasonlításából:

	Arkansas (rabszolgatartó)	Michigan (szabad)
Kollégiumok száma.....	3	3
Kollégiumi diákok	150	308
Elemi iskolák	353	2714
Elemi iskolai tanulók száma	8493	110,455
Az elemi iskolák adóból származó bevétele dollárban ..	250	88,879
Analfabéta felnőtt fehérek száma	16,819	7912
Hírlapok és folyóiratok száma	9	58
Hírlapok és folyóiratok cirkulációja	7,250	52,718
Nyilvános könyvtárak száma	1	280
A könyvtárak kötetszáma	250	65,116

Lásd: *Morrison-Commager*; i. m. 541. l.

⁷² The Pro-slavery Argument; As Maintained by the Most Distinguished Writers of the Southern States, Charleston 1852. 295. l. — Ez a könyv különös és anakronisztikus áltudományos tanulmánygyűjtemény.

ti, hogy a szocialista-kommunista eszméket a rabszolgatartó rendszerrel lehet megoldani, amelyet nem fenyeget a proletárság osztályharca. Az amerikai társadalomnak — írja Fitzhugh — választania kell a rabszolgatartó rendszer és a kapitalista rendszer között. A kettő közül a szerző szerint a déli a stabilabb és a humánusabb. Az ültetvényes délt nem „fenyegetik” szakszervezetek, sztrájkok és radikális (érted: szocialista) deák. A rabszolgatartók — nem úgy, mit az északi gyárosok — felelősnek érzik magukat a tőlük függő személyek jólétéért, ellenőrizniük kell, hogy megfelelően táplálkozzanak-e, sőt akkor is eltartják embereiket, amikor azok megöregednek és már nem tudnak dolgozni. Ugyanakkor az északi bérmunkást, ha megöregszik, elbocsátják. Utcára kerül a proletár akkor is, ha az üzlet depresszióba süllyed — míg a rabszolga mindig bizonyos lehet abban, hogy uránál otthonra és megélhetésre talál.

E déli álbölcsészek tehát igen ravaszul dolgoztak. Támadták a kapitalista rendszer gyenge pontjait, saját elgondolásaik azonban apologikus-anakronisztikus jellegűek voltak. Az a szellemi párba, amely a XIX. század ötvenes éveiben érte el tetőfokát, voltaképpen két uralkodó osztály küzdelme az amerikai kontinens birtoklásáért.

A dél-karolinai *William Harper* már kifejezetten a fajelmélet alapján támad. Az állati sorban élő rabszolgákat erkölctelenséggel vádolja és nagyképpen jelenti ki, hogy „a fehér asszonyok azért erkölcsösebbek, mert állandóan szemük előtt lebeg a rabszolgák laza moralitása”. „Az ember alávetettségre született — írja máshelyütt Harper. — Nemcsak gyermekkorában van függő viszonyban, mások uralma alatt, hanem mindenkor, hiszen a természet ítélte úgy, hogy az erős és a bölcs vezesse a gyengét és az együgyűt...”

Igen, a déliek egyre különösebb hírokat pengenek. „Nevetséges — írja a már említett Fitzhugh —, hogy a kormányzat erőszakból ered és csak erőszakkal lehet fenntartani. Már maga a szó is erre mutat.” A déliek tehát elfordulnak a jeffersoni demokráciától, a burzsoá demokrácia amerikai formájától és egy olyan retrográd eszmékör felé hátrálnak, amelyhez hasonló a XIX. században talán egyetlen magát civilizáltnak tartó országban sem jelentkezett ilyen leplezetlen formában.^{72a}

Nem csodálatos, hogy a rabszolgatartók ideológusainak erőszakos fellépése elnémitja a délen élő becsületes emberek hangját. Sok haladózsellemű déli ember kénytelen az üldözés elől az északi államokba emigrálni. Különösen sokan menekülnek Ohio államba, ahol az abolícionista tábort erősítik, míg ugyanakkor a Dél liberális-burzsoá demokrata erői meggyengülnek.⁷³

A rabszolgatartó rendszer felett közben eljárt az idő. A francia gyarmatokon a nagy forradalom idején, a brit gyarmatokon 1833 óta, Latin-Amerika nagyobb részén 1860 előtt felszámolják a rabszolgaságot, ha a kizsákmányoltak helyzete nem is könnyebbedik meg jelentősen. 1860 táján az Egyesült Államok déli részén kívül már csak Brazíliában, Kuba szigetén és Holland Guayanában áll fenn hivatalosan a rabszolgaság, a faji korlátok azonban az utóbbi országokban kevésbé merevek.

A déliek érzik elszigeteltségüket, mégis egyre fantasztikusabb terveket koholnak. Mindenekelőtt az Egyesült Államok nyugati területeit szeretnék megkaparintani — ezt a ténnyt tükrözik a Missouri, Kansas és Nebraska államok körül folytatott politikai harcok. Fantasztikus vállalkozásokat eszelnek ki Mexikó, a Yucatan félsziget, Panama, sőt Santo Domingo meghódítására, kalóztámadásokat szerveznek Kuba és Nicaragua ellen, majd azzal próbálkoznak, hogy megvásárolják az előbb említett értékes szigetet. Még Brazília „átvételére” is történik kísérlet.⁷⁴

A déli államokban azonban nemcsak olyan „bölcselek” dolgoznak, mint *E. N. Elliott*, a Planters' College igazgatója, aki a negereknek a „barbár” Afrikából a „Dél keresztény civilizációjába” történt elhozatalát az isteni gondviselés művének tulajdonítja. Ugyanakkor, amikor *Thomas Roderick Dew* így prédikál: „A rabszolgaságot az isteni hatalom alapította és szentesítette az ég választott népe, Izrael kedves gyermekei között. Ábrahám, ennek az érdekes népnek alapítója és Isten választott szolgálója, maga is rabszolgák *százainak* ura volt”⁷⁵ — egy kis csoport bátor ember, mindenekelőtt *Hinton Rowan Helper* éles ítéletet mond az ültetvényes arisztokrácia felett. *Helper* „The impending crisis of the South” (A Dél fenyegető válsága) című könyve, amely 1857.

^{72a} Általában H. S. Chamberlaint és a francia Gobineaut szokás a modern fasizmus eszmei előfutárainak tekinteni. Sokan figyelmen kívül hagyják a XIX. század derekának déli „filozófusait”, akiknél bár primitív érvekkel, de igen határozott formában bukkan fel az angolszász-germán „Übermensch” ideája, a színesbőrűek, a dél-európaiak és a szláv népek megvetése.

⁷³ *Parke*: I. m. 208. l.

⁷⁴ *Poster*: I. m. 255. l.

⁷⁵ Lásd: *The Pro-Slavery Argument* ... 205. l.

ben jelent meg, tiltakozik a „korbács urainak” uralma ellen, akiknek gazdagsága és politikai hatalma a nem rabszolgatartó kisbirtokos farmerek kárára megy. Igaz, hogy Helper, aki maga is „szegény fehér” családból származik, tart a négerek emancipációjától, álláspontját azonban nemcsak a realitások talaján állva fejtí ki, hanem mindvégig merész szókimondás jellemzi, annyira, hogy őt kell a rabszolgatartó rendszer bukását hirdető maroknyi csoport legfelkészültebb tagjának tartanunk, akinek próféciái nyolc éven belül beteljesednek. Természetes, hogy könyvének terjesztését Délen megtiltották a gyapotkirályság feudális urai.

Az 1861—65-ös polgárháború véres ütközeteiből katonai potenciájának fölénye ellenére is csak nehezen került ki győztesen az északi nagytőke, amely diadalát csak a demokratikus érzelmű dolgozó tömegek felsorakoztatásával és az abolicionista ideológia átvételével vívhatta ki.

1865 és 1877 között, az ún. „rekonstrukciós” korszakban, amikor a déli államok a „jenkik” katonai diktatúrája alatt álltak, a néger és a „szegény fehérek” politikai aktivitása fokozódott. A rabszolgaság eltörlése és a déli uralkodó osztálynak a politikai porondról való időleges kizárása az osztályharc fokozódását vonta maga után. Nem célunk, hogy a jelen tanulmány keretében nyomon kövessük ezt a radikális politikai tömegharcot, amely földfoglalásokban nyilvánult meg és amely lehetővé tette, hogy a tömegek néhány képviselője bejusson a déli államok új kormányzataiba, sőt a kongresszusba is. Ismeretes azonban, és ezzel zárjuk elemzésünket, hogy a rabszolgaság felszabadítás, bár az alkotmányba is felvették, névleges maradt, a néger rabszolgák részben bérlőkké váltak és az ültetvényesek illegális szervezeteinek, elsősorban a Ku-Klux-Klannak terrorja fenyegette őket, míg végül 1877-ben az osztályharc kiélesedésétől való félelem folytán megszületett a Tilden-Hayes kompromisszum, amely az északi kapitalizmus és a déli volt rabszolgatartók közti kiegyezést jelentette.

A néger nép, amelynek útját mérhetetlen szenvedés jellemzi az amerikai történelemben — az ültetvényesek utódainak szavajárása szerint — „az őt megillető helyre” szorult vissza — az iga alá.

SZUHAY-HAVAS ERVIN

A XV. SZÁZADI MAGYAR RENDI ÁLLAM EGYES FOGALMAINAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A magyar államfejlődés fontos állomását világította meg Mályusz Elemér a folyóiratunkban (majd külön kötetként) megjelent tanulmányában. Kézirat-szövegét már annakidején a Történettudományi Intézet vitáján alkalmas volt elismeréssel illetni. Később a kézirat Mályusz Elemér külföldi kutatásai nyomán tovább bővült. Egyes új elemeihez kívánok most állást foglalni alábbi soraimmal, amelyeket — egyebek mellett — a „XV. századi társadalom- és jogtörténetünk néhány kérdéséről” rendezett vitán volt alkalmas elmondani.

Mályusz Elemér terjedelmes tanulmányában¹ több, egymástól nem független fogalom szerepel. Ezeket gondosan elemzi. Ilyenek pl. „a magyar királyság egész teste” (prelátusok, előkelők és nemesek képviselik 1439-ben és 1441-ben, noha 1435-re Mályusz bizonyítani tudta, hogy itt a köznemesség képviseli ezt a fogalmat), „az egész regnum” (Magyarország nemesi és lakosai képviselik 1452-ben), a *communitas regni Hungariae*, továbbá az Ország német szövegben, Orságha latin szövegben, amelyek általában valóban a köznemességet jelölik az idézett szövegekben. Hogy Mályusz nézete fedheti a valóságot és ehhez fűzött bonyolult érvelése is helyes lehet, azt egy XIV. századi angol forrás, a parlament jelentőségét hangoztató „Modus Tenendi Parliamentum” mutatja. Ennek szövegében a következőt olvashatjuk: „per communitatem parliamenti concedi debent, quae ex tribus gradibus sive generibus parliamenti, scilicet ex procuratoribus cleri, militibus comitatum, civibus et burgensibus, qui repraesentant totam communitatem Angliae, et non de magnatibus, quia quilibet eorum est pro sua propria persona ad parlamentum et pro nulla alia.”²

A rendi állam kiváló magyar kutatója ezekkel a jelenségekkel kapcsolatban államorganizmusról, organikus államelméletről is beszél.³ Erre az 1440-től szereplő membrum regni kifejezés is vezet, s ezt Vitéz Jánoshoz kapcsolja. Nincs kizárva, hogy műveltebb magyarok — mindenestre Vitéz János — ismerték az eféle elképzeléseket, más kérdés, mennyire hathatta ez át a nemesség szélesebb köreit. Ez bizonyítással további kutatás tárgya lesz.

Itt csak arra kívánok rámutatni, hogy a korabeli európai szóhasználatban az ilyen fogalmak nem egységes elméletnek a megnyilvánulásai. Ismeretes, hogy Angliában is szó volt a XV. század elején a korona *tagjairól*.⁴ A német

¹ A magyar rendi állam Hunyadi korában (Századok. 1957) több helyén.

² *Julius Hatschek*: Englische Verfassungsgeschichte. (München und Berlin. 1913) 215. l. (Kiemelés tőlem. — Sz. Gy.) — A forrás keletkezésére és természetére *Sir William Holdsworth*: A History of English Law. (Volume I. London. 1938) 388. l. — Vö. Mályusz fejtegetésével i. m. 545. l.

³ I. m. 548., 550. l.

⁴ *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. (Bpest. 1946) 119. l.

birodalomban is élt az elképzelés, hogy a birodalom és koronája — test, az egyes tartományok — *tagok*.⁵ Viszont azt is hiba lenne elfelejteni, hogy pl. Franciaországban az ilyen organikus szemléletre emlékeztető kifejezéseket inkább a királyi központi hatalom erősítésére használták, semmint a rendi fejlődésére. Amikor pl. Szép Fülöp 1305-ben adót szedett Tours tartomány papságától, annak beleegyezésével, akár *beleegyezése nélkül is*, ezt a királyi levél azzal indokolja, hogy „omnes et singuli, clerici et laici, regni nostri *tanquam membra simul in uno corpore* vere vivencia... tenentur ad conservationem, defensionem et custodiam unitatis ipsius regni...”⁶ Helyesen tette Eckhart Ferenc, hogy a király jogainak értelmezte az elidegeníthetetlen „iura regni”-t a párizsi parlament elnökének 1329. évi nyilatkozatában.⁷ A francia gyakorlatban a „corona” is erősen a királyhoz és birtokjogához kapcsolódott.⁸

Annai azonban az egykori államszemléletből világos, hogy a „regnum” az akkori modernebb felfogásban már nem volt pusztán terület, hanem a lakosság valamelyes közössége is. Baldus de Ubaldis olasz posztglosszátor (meghalt 1400-ban) fejtette ki, hogy „regnum continet in se non solum territorium... sed etiam ipsos gentes regni quia ipsi populi collective regnum sunt...”⁹ Nyilvánvaló, hogy Itálián kívül ez csak erősen feudális tartalommal állhatott meg és terjedhetett. Lupold von Bebenburg püspök, a *Tractatus de iure regni et imperii* (1340—1) szerzője a császár fölé emelt „populus” fogalmába még csupán a választófejedelmeket, hercegeket, grótokat és bárókat foglalta.¹⁰ A cseh feudális jogban, a mérsékelt huszitáknál is a „corona regni Bohemiae” el volt választva a királytól, sőt vitairatokban, versekben azzal szemben is alkalmazták, s megfért a királynéküliséggel is. Ez is rendi alakzat tehát.¹¹

Hogy Mályusz Elemér helyesen érezte meg az olyan fogalmak, mint az *ország* és idegenre fordított megfelelői változandóságát, azt a további magyar fejlemények is, de külföldi párhuzamok is igazolják. Azt is, hogy a fejlődés törvényszerűen a *társadalmi kiszélesülés* felé viszi — jobbára ugyan csak az igényekben — az efféle fogalmakat. 1514-ben Bagoly Ferenc keresztes csapatvezér a keresztes hadat ez ország (regnum) védelmezőjének minősíti, s az egész ország akaratából (ex voluntate tocius regni) összegyűlt hadról ír, az ellene támadókat a „regnum” ellen felkelőknek nyilvánítja.¹² Egy Sárospatakról író keresztes harcos is az egész ország (totum regnum) elleni cselekménynek tekintette a keresztesek behörtönzését.¹³ Heltai Gáspár kései krónikája is azt

⁵ Uo. 118. l.

⁶ *Joseph R. Strayer*: Defense of the realm and royal power in France. (Studi in onore di Gino Luzzatto. Volume I. Milano 1950) 289—290. l. (Kiemelés tőlem — *Sz. Gy.*)

⁷ *Eckhart Ferenc*: A szentkorona-eszme története. (Bpest. 1941) 29. l.

⁸ Példák rá uo. 25, 26, 29, 30. l.

⁹ *Konstanty Grzybowski*: „Corona Regni” a „Corona Regni Poloniae” (Czasopismo Prawno-Historyczne, Tom. IX. — Zeszyt 2—1957) 313. l.

¹⁰ *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. (Kolozsvár. 6. n.) 544. l.

¹¹ Vö. *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet (Bpest. 1946) 117., 119. l.; *Husitské skladby budyšinského rukopisu* (Praha. 1952) 23. s köv., 32. s köv., 43. s köv., 61. s köv. l.

¹² *Frankl Vilmos*: Adalékok az 1514-dik évi pórlázadás történetéhez. (Századok. 1872) 3. sz. oklevél.

¹³ Uo. 5. sz. oklevél.

adja a felkelők szájába, hogy a nemések „nem mernek *országunkért* víni a törökek ellen”.¹⁴ Ekkor még tudták, hogy a felkelők az országot magukénak is érezték. Igaz, hogy ehhez több mint fél évszázad kellett még a Mályusztól tárgyalt kor óta. De már 1437-ben az erdélyi felkelők is a „magyar és román országlakosok” fogalmat alkalmazták, ezek összességéről, egyeteméről, tkp. rendjéről beszéltek.¹⁵ A regnicola kifejezés nem nemesekre alkalmazása mutatja a fogalom mozgékonyosságát, rendi, sőt osztályküzdelmekhez kapcsolódását. Mert 1385/86-ban a regnicolák még csak a kiváltságos rendeket jelentik, amint erre a tanácsi pecsét szövege¹⁶ mutat. De egy 1403-as királyi oklevélben a török pusztítással kapcsolatban szerepel már a regnicola, általában a pusztítottakra alkalmazva, itt tehát már nem lehet csak az uralkodó osztályhoz tartozókat érteni rajta.¹⁷

Mindezek miatt attól is óvakodnunk kell, hogy valami kizárólagos, következetes szóhasználatot és egyértelmű jelentést tételezzünk fel akár egyetlen korra is, pl. a regnum és ezzel kapcsolatos kifejezésekre. Az országos tanács 1445-ös egyik pecsétje „sigillum universitatis regni hungariae”¹⁸ köriratú. Itt a regnumot nyilván éppoly kevéssé lehet a köznemességre szorítani, akár Hunyadi 1446-os adománylevelében. Ez utóbbiban mint „Gubernator huius Regni” külön pecsétjét ütteti rá a „Regni Hungariae” pecsétje mellett.¹⁹ Sőt a Mályusz Elemértől idézett 1452. évi Hunyadi-levelében is egymás mellett áll, de ellentmondásos is „az ország akarata”, „az ország rendelkezése” egyfelől, amelyeket Mályusz a köznemességre vonatkoztat, s másfelől „az ország főpapjai és bárói”!²⁰

Hogy a király, korona és ország sorrendje az okleveles gyakorlatban mutat-e valami adott politikától függő tudatos értelmet, véleményem szerint a későbbi kutatásokban fog megnyugtatóan eldőlni. De Mályusz tanulmánya ilyen kutatásokra serkent is. Éles szemmel vette észre, hogy Erzsébet, Jiskra, sőt Hunyadi is a korona, szentkorona iránti hűség, engedelmesség, szolgálatok kifejezéseit alkalmazzák, viszont Vitéz János titkos kancellársága alatt az ország jelentősége került a korona elé, sőt a királyi felség a sor végére került.²¹ Persze ez is változékony: Zsigmond 1403. évi oklevelében a corona pl. csak a királyi ékesség fogalompárja, a lényeg az uralkodó, másrészt azonban az oklevél fogalmazója a coronát testnek is tartja, mert a király ellentelei őt nemcsak azoktól megfosztani, de *belőlük* kizárni is törekedtek. 1411-ben a királynak és a szent királyi ékességnek tett szolgálatokról van szó.²² Az organikus vagy fetisisztikus nézetek tehát nem állandóak, a jövő kutatásnak a különféle

¹⁴ *Heltai Gáspár*: Krónika az magyaroknak dolgairól. (Első kiadás 1575.) (Kiemelés tőlem — *Sz. Gy.*)

¹⁵ Nem pontos kiadása *Jakab Elek*: Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez (Buda. 1870). A sokáig lappangó eredetit 1959-ben felfedte a magyar Országos Levéltárban Demény Lajos romániai magyar történész.

¹⁶ „Sigillum Regnicolarum hungarie”, ld. *Nyáry Albert*: A heraldika vezérfonala. (Bpest. 1886) 36. l.

¹⁷ *Veress*: Gyula oklt. 7. sz.

¹⁸ Magyar Művelődéstörténet II. (= Magyar renaissance), (Bpest. é. n.) 28. l. vö. 648. l.

¹⁹ *Knauz Nándor*: Az országos tanács és országgyűlések története 1445—1452. (Pest. 1859) 13., 15. l.

²⁰ *Mályusz*: i. m. 544—545. l. (Kiemelés tőlem. — *Sz. Gy.*)

²¹ I. m. 550. l.

²² *Veress*: Gyula oklt. 7. sz.; *Reizner*: Szeged története. Oklt. 7. sz.

értelmű fogalmakat egyaránt, előzetes elképzelések nélkül fokozottan kell egybeállítania. Mindenesetre nem lehet véletlen, hogy 1514 reakciója megint a fogalmak régi sorrendjét alkalmazza: pl. nádori oklevél „contra regiam maiestatem et hoc regnum Hungarie”²³ felkelésről beszél, királyi oklevél is „contra nos et hoc regnum” felkeléssel vádolja Dózsát, sőt még megyei oklevél is a királyi felség, bárók, főpapok, más előkelők után említi a „nobiles huius regni”-t, mint akik ellen a keresztes nép felkelt.²⁴

Van azután a magyarországi okleveles gyakorlatban a regnumnak olyan „ország” értelme is, ami megint csak nem szorítható a köznemességre, amint különböző királyok egész oklevélsorából látszik. Ilyen a vásárjogok adása, egyebek mellett az ország vagy az egész ország hasznára, előnyére hivatkozva.²⁵

Mindezekből azt szeretném levonni, hogy Mályusz Elemér értékes megállapításait *szélesebb keretekbe* kell állítani, a maguk helyére. Úgy gondolom, tanulmánya így is lényegesen történetibb alapra fektette ezt a kérdést, maga is harcolt a régi közjogi szemlélet ellen, s a társadalmi rétegek, a *rendek küzdelmeiben kereste a fejlődés gyökereit*. Így ezekben a részletekben is előbbre vitte a magyar rendi állam kutatását.

SZÉKELY GYÖRGY

²³ *Iványi*: Eperjes levéltára 1146. sz.

²⁴ *Iványi Béla*: Oklevelek az 1514. évi pórlázadás történetéhez (Történelmi Tár. 1904) 2. és 5. sz.

²⁵ Pl. 1411: Dl. 64151; 1431: Sopron vm. oklt. II. 104. sz.; 1453: Zichy okmt. IX. 270. sz.; Mátyás korabeli formula: *M. G. Kovachich*: *Formulae solennes styli*... (Pesthini. 1799) 160—161. l.

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

A ROMÁN TÖRTÉNETTUDOMÁNY FEJLŐDÉSE 1944. AUGUSZTUS 23. UTÁN

A népi demokratikus rendszer létrejötte mélyreható módon átalakította a román történettudomány életét, tevékenységét. A népi erőknek a reakció felett aratott győzelme a tudományos alkotás legszélesebb távlatait nyitotta meg azok előtt a történészek előtt, akik meg tudták érteni e forradalom értelmét és hozzá kívántak járulni az új világ felépítéséhez. 1944 és 1948 között történészeink többsége, megértve az idők szavát, a jövő mellett döntött. A munkásosztály pártjának irányítása alatt letért a burzsoázia pangásra és terméketlenségre ítélő ideológiai álláspontjáról és a magáévá tette a proletariátus ideológiáját, azt az ideológiát, amely a történeti jelenségek igazi megismerésének útját és a társadalom fejlődésének általános törvényeit mutatja meg.

Az átalakulás menetében 1944 és 1948 között döntő szerepet játszott a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának ideológiai téren kifejtett tevékenysége. Kiadásra került jónéhány olyan munka, amely kiemelte a történelem materialista felfogását és népszerűsítette hazánk és a munkásmozgalom történetének jelentős alakjait. A munkásosztály pártjának a hatalom meghódításáért, a proletariátus diktatúrájának megteremtéséért és a gazdasági élet új, szocialista alapokon történő átalakulásáért vívott harcához a történészek egyre határozottabban és lelkesebben csatlakoztak.

Az 1944. augusztus 23-i döntő fordulat után a történettudományok ideológiai tájékozódása és szervezete 1948-ban kapott hatalmas ösztönzést. Ekkor szervezték át a Tudományos Akadémiát, alakították meg a bukaresti-kolozsvári és Iași-i Történettudományi Intézetét és reformálták meg a közoktatásügyet. Ekkor teremtették meg a gyors és nagyarányú fejlődés nélkülözhetetlen feltételeit. Az új történettudományi intézetek olyan lehetőségekkel rendelkeztek, amelyekről régebben a történészek még álmodni sem mertek. Ugyanebben az időben jónéhány régi beállítottságú, habozó történész tért át a marxizmus—leninizmus elméletének álláspontjára. Bár burzsoá beállítottságuk megakadályozta őket abban, hogy egyes munkáikban elkerüljék az ideológiai hibákat, a történelmi materializmus módszerének és felfogásának elsajátítására irányuló törekvéseiknek mégis nagy gyakorlati és elméleti jelentősége volt. Az idősebb történészek ugyanis hozzájárultak a Párt által kijelölt feladatok megvalósításához: a fiatal kutatóknak a kutatási módszerekbe való bevezetéséhez és a forrásanyag kritikai elemzéséhez. Ilyen módon viszonylag rövid idő alatt ki tudott alakulni a marxista—leninista történészfórum.

Ezek a reformok — történetírásunk minden későbbi alkotásának alapjai — a Párt állandó gondoskodásának és útmutatásának voltak köszönhetőek. A Román Kommunista Párt megalakulásának pillanatától kezdve megkülönböztetett figyelmet szentelt a történelmi problémáknak, először is azért, mivel

a marxisták minden társadalmi kérdést történelmi szemszögből néznek, másodsor, mert éppen programjának kidolgozása érdekében a Pártnak szüksége volt arra, hogy megismerje a történelmi valóságot.

A Pártnak a történelem iránt tanúsított érdeklődése az illegitimitásban sem szűnt meg. A dokumentumok azt bizonyítják, hogy a párt a legújabbkori történelem minden nagy kérdését — mint az 1917—1923-as forradalmi fel-lendülés, a kapitalizmus viszonylagos stabilizációja, az általános gazdasági válság, az ország fasiszálódása veszélyének problémáját — a történelmi mate-rializmus álláspontjáról elemezte.

A faszizmus szétzúzása után a Román Kommunista Párt 1945 októberi Országos Konferenciáján megjelölték a követendő irányvonalat, és világosan megfogalmazták az új marxista—leninista történetírás főbb feladatait. Ezeknek az irányelveknek az alkalmazására első ízben a Mihail Roller akadémikus vezetése alatt működő munkaközösség 1947-ben megjelent, Románia Története c. tankönyvében került sor. Ez a tankönyv volt az első kísérlet arra, hogy Románia történetének szintézisét marxista szempontból alkossák meg. Minden kezdet velejáró hiányosságaival együtt a tankönyvnek elvitathatatlan jelentősége van a marxista történetírás fejlődésében. Bevezette ugyanis az öt gazdasági-társadalmi rend sajátos termelési módján alapuló tudományos periodizációt, és előkelő helyet biztosított a munkásmozgalom és a legújabb kor történetének. E tankönyv kidolgozása és az országunk történetére vonatkozó belföldi dokumentumok módszeres publikálásának kezdeményezése bebizonyították, hogy történészeink, híven népünk haladó hagyományaihoz, megértették: a történelem tanulmányozásával „az anyagi javak termelőinek történetét, a dolgozó tömegek történetét, a nép történetét” kell ábrázolniok. Ez a felfogás vált az egész román marxista történetírás alapjává.

Ugyanezekben az időkben a román marxista történetírás megértette, hogy a proletárinternacionalizmus, a népek közötti testvériség és béke szelle-mében támogatnia kell a proletariátusnak a szocializmus felépítéséért foly-tatott harcát és szüntelen harcot kell folytatnia a régi történetírás tudomány-talan és ellenséges eszméi, az emberek tudatában meghúzódó polgári felfogás maradványai ellen.

Történetírásunk említett új irányát nem lehetett volna ilyen gyorsan kialakítani a szovjet történettudomány alkotó segítségével és példája nélkül. A szovjet történészek a történelmi materializmusról szóló elméleti munkáikkal éppúgy, mint a periodizációra, a feudalizmus alatti áruterelésre, vagy a kelet-és közép-európai robotmunkán alapuló nagy mezőgazdasági kizsákmányolásra vonatkozó vitáikkal, valamint a feudális termelési rendről a kapitalista terme-lési rendre való átmenettel a polgári és a polgári demokratikus forradalommal foglalkozó munkáikkal, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásáról és a Szovjet Állam történetének legfőbb eseményeiről írott tanulmányaikkal példát mutattak a történelem materialista szemléletének érvényesítésére. A szovjet és román szakemberek közötti tapasztalatcsere nagy segítséget jelentettek a román történészek számára a tudományos és az oktatói munka megszervezésében. Így az anarchia helyett, amely az egyéni kezdeményezésnek és képzelőerőnek engedte át a probléma kiválasztását és lehetetlenné tette egyes nagy kérdések megoldását, elfogadtuk a tudományos tervezésnek, a kollektív munkának a módszerét. Ez a módszer szilárd irányt szabott a tuda-mányos kutatások elé, lehetővé tette, hogy a komplex vagy sürgős problémák megoldására erős munkaközösségeket hozzunk létre. Így alakult meg például

történelmünk egyik alapvető és vitás kérdésének: a román nyelv és nép kialakulásának tanulmányozására, egy történészekből, régészekből, nyelvészekből és antropológusokból álló bizottság.

Történetírásunk fejlődésének fontos állomását képezte a Román Munkáspárt 1955 decemberében megtartott II. Kongresszusa. Gh. Gheorghiu-Dej elvtársnak a Román Munkáspárt Központi Bizottságának tevékenységéről szóló beszámolója kiemelte egyrészt a történettudománynak a népi demokratikus rendszer éveit elért sikereit, másrészt megjelölte történészeink jövő feladatait. A kongresszus útmutatásai értelmében egy széleskörű, tudományos kutatókból álló munkaközösségnek kell kidolgoznia Románia történetét. A bizottságnak a marxizmus-leninizmus tanításai szempontjából össze kell fognia mindazt, amit a történettudomány e téren elért. Ennek a kötetnek, a „Románia történetének” fontos lépést kell jelentenie előre a tudomány fejlődésében, különös tekintettel történelmünk néhány alapkérdésére. Így elsősorban a román nép kialakulása folyamatának, a legújabbkori történelemnek és a történelem periodizációjának problémái terén. E feladat teljesítésének azonban két előzetes feltétele volt: egy széles dokumentációs alap és annak „a széles, tudományos kutatókból álló munkaközösségnek” a megalakítása, amelyről a beszámolóban szó esett. Ezek a feltételek nagyrészt már létrejöttek akkor, amikor a Román Munkáspárt II. Kongresszusa felvetette a „Románia Története” egyetemi tankönyv kidolgozásának feladatát. A Román Munkáspárt II. Kongresszusa megjelölte egy olyan Párttörténet kidolgozásának felelősségteljes feladatát is, amely megismerteti a román dolgozókkal a Párt harcainak dicsőséges útját.

*

Az ősközösségre, az ó- és középkorra vonatkozó forrásanyag kiegészítése érdekében kiterjedt és módszeres régészeti ásatások kezdődtek. Az esetleges és elszigetelt feltárások helyett, történelmünk egyes alapkérdéseinek megvilágítása érdekében a tervszerű ásatások rendszerét alkalmaztuk. A minden évi állami költségvetésben előirányzott jelentős összegek lehetővé tették régészeink számára kutatásaik jelentékeny mértékű kiszélesítését és hazánk története ó- és középkori időszakának megvilágítását, hogy a IV. és XII. század története közötti „fehér folt”, amely időszakot történészeink, mint megismerhetetlen időszakot emlegettek, minden „régészeti hadjárat” után összébb zsugorodjék.

Megkülönböztetett figyelmet fordítottak olyan, korábban elhanyagolt tartományokra, mint pl. Moldva. A kutatás a hazánk területén fellelhető számottevő paleolitikus nyomok feltárásával kezdődött, és elmélyítette a moldvai és munténiai neolitikus korszak kutatását. Európa eme részén eddig ismeretlen kultúrákat fedeztek fel: a Criş-kultúrát és a vonalas kerámiáét. Lényeges módon elmélyült a Cucuteni-Tripolie kultúra kialakulása folyamatának és fejlődésének megismerése is.

Az Orăştiei hegyekben, a Blidaru-nál, a Pietra Roşie-nál és a Grădiştea Muntelui-nál levő dák várak együttesére vonatkozó, nálunk eddig ismeretlen méretű és valóban rendkívüli eredményű ásatásokat C. Daicoviciu akadémikus vezetése alatt hajtották végre. Ezek eddig ismeretlen civilizációt, a román nép őseinek, a dák népnek a civilizációját hozták felszínre.

A rabszolga rendre vonatkozó kutatások fő célpontját Histria és vidéke képezte. Az E. Condurachi vezetése alatt folyó ásatások a több,

mint ezer éves miletosi gyarmat történetének számos vonatkozását, különösen az őslakosság és a görög gyarmatosítók viszonyát világították meg. Histria gazdasági életének, intézményeinek, eddig teljesen ismeretlen történetének, valamint a kiadatlan feliratoknak elemzése képezték *D. Pippidi* néhány tanulmányának tárgyát, amelyek közül megemlítjük a *Contribuți la istoria veche a României* (Adalékok Románia ókori történetéhez) címűt.

Az *I. Nestor* vezetése alatt folyó Sărata-Monteoru-i ásások feltárták előttünk a Munténia északkeleti és Moldva déli részén levő bronzkultúra fejlődését. A vaskorszak egészéből a géta-dák kultúrát is magába foglaló úgynevezett „második vaskorszak” feltárása volt a célja néhány különleges Zimnicea-i, Poiana-i és Popești-i ásásnak. Ezek az időszámításunk előtti IV. század és a Dácia római meghódítása közötti időszak fejlődésére vonatkozó anyagot hozták felszínre.

A Cerna-Voda-i feltárások lehetővé tették a géta-dák kultúra kialakulásának és elhelyezkedésének a megvilágítását.

Külön említést érdemelnek az ország különböző pontjain elkezdett, a prefeudális korszakra vonatkozó ismereteinket elmélyítő kutatások. A kolozsvári archeológus munkaközösségnek sikerült hebizonyítania egyrészt a dákok folytonosságát a római uralom alatt, másrészt a romanizált dák lakosság fennmaradását a rómaiak Dáciából való kivonulása után. A IV—X. század (ekkor tűnnek fel a szlávok hazánk területén) történetének megvilágításához a Morești-i ásások, a Sărata-Monteoru (VI—VII. század) és a Ciurbrud-i (X. század) korabeli temetők feltárása járult hozzá. A VIII—X. századi, a Román Népköztársaság területén levő szláv települések problémája új dokumentációs alapot kapott *M. Petrescu Dimbovițan* a Hlincea-i, Spinosa-i és Danesti-i ásásaival foglalkozó, e feltárások eredményén alapuló tanulmányával. A *Gh. Ștefan* vezetése alatt álló Garvaň-Dinogetia-i ásások egy X—XII. századbeli települést tártak fel.

A román nép kialakulásának időszakára vonatkozó régészeti kutatásokat a román nép és a román nyelv kialakulásának tanulmányozására alakult bizottság gondoskodása szervezte újjá és egységesítette. A feltárások eredményezte anyag alapján a Dridu-Bucov-i ásások révén fel lehetett vetni a X. századbeli román lakosság régészeti úton történő meghatározásának problémáját (Dridu-Bucov-i kultúra).

A terepen eszközölt kutatások eredményeit a *Materiale și cercetări arheologice* (Régészeti kutatások és anyagok), a Dacia köteteiben, a *Studii și cercetări de istorie veche* időszaki folyóiratban és egy sereg munkában konkretizálták. Utóbbiak közül megemlítjük *E.M. Condurachi* akadémikusnak és munkatársainak *Histria, R. Vulpe Izvoare, Gr. Florescu* és munkatársai *Capidava, D. Tudor Oltenia Romană* című monográfiáit. Hasonlóképpen kiemelendő néhány fiatal régész: *E. Comșa, M. Comșa, S. Morintz* és mások hozzájárulása is a román történettudomány eredményeihez.

*

A megalakulásukat követő első években a román Történettudományi Intézetek tevékenységüket egy középkori okmánygyűjtemény kiadására, a munkásmozgalom történetére, az 1821-es felkelés, a függetlenségi háború történetére, a XVIII—XIX., XX. századi agrárkérdésre és az 1888-as és 1907-es parasztfelkelésekre vonatkozó forrásanyag gyűjtésére összpontosították.

Bár a középkor időszakára vonatkozólag 27 kötetet tartalmazó Okmánygyűjtemény alapmódszere (ti. az, hogy a dokumentumokat fordításban, az eredeti szövegek nélkül közölte) bírálható, mégis olyan monumentális mű ez, amely történetírásunk legjelentősebb gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozású eredményeit alapozta meg. Középkori kutatóinknak az okmánygyűjtemény kidolgozása során szerzett tapasztalatai az *Introducerii* (Bevezetések) két kötetében konkretizálódtak. E kötetek a történelem segédtudományaira, a paleográfiára, a kronológiára, az oklevéltanra, a pecséttanra vonatkozó tanulmányokat tartalmaznak. E tanulmányok, amelyek történetírásunk régóta érzett hiányát pótolják, a kutatás értékes eredményei, s ugyanakkor fontos segédeszközök a kezdő kutatók számára. Abból a célból, hogy megkönnyítsék a kutatók számára az Okmánygyűjtemény felhasználását, Bukarestben és Kolozsvárott kidolgozás alatt áll a nevek, helységnevek és tárgyak általános mutatója. Az első, a helynévanyagot tartalmazó kötet már meg is jelent; pontossága, amellyel a dokumentumokban előtorduló helységnevek szabatos formáját megállapította, a román országok történeti földrajzának valóságos helységnevtárává teszi.

A bukaresti Történettudományi Intézet hozzákezdett krónikáink kritikai kiadásához és mindazon kéziratok repertóriumának publikálásához, amelyekben krónikáink fennmaradtak. Nyolc kötet már elkészült s kettő már nyomdában is van. Hasonlóképpen összeállították a XVI. és a XVII. századi útleírások gyűjteményét. A régi román jog tanulmányozására alakult bizottság a régi román jog legfontosabb írott forrásanyagainak a kiadását kezdeményezte. Ezekből ezideig öt kötet jelent meg: *Legiuirea lui Caragea* (Caragea törvényhozása), *Pravilniceasca Condici* (Igazságügyi Szabálygyűjtemény), *Codul lui Calimach* (Calimach törvénykönyve), *Sobornicescul Hrisov* (Zsinati priviilegium) és *Manualul Juridic al lui Andronachi Donici* (Andronachi Donici jogi tankönyve). E kötetek biztos alapot jelentenek a feudalizmus bomlása korszaka agrárviszonyainak és a kapitalista termelési viszonyok megjelenésének tanulmányozásához.

Hasonlóképpen történetírásunk sikerének számít Ducas *Krónikájának* első kritikai kiadása is, amely a XIV. és a XV. századi török—bizánci történetnek és a XV. század első fele román történetének elsőrendű forrása. E figyelemreméltó kiadvány szerkesztője *Vasile Grecu* professzor, aki 1958-ban *Laonicos Chalcondilos* történeti munkáinak román fordítását is megjelentette.

Az említett munkák a román történetírás fontos eredményei. A megvalósításukra fordított erőtesztés egybeesett azzal az időszakkal, amelyben a román történészek marxista—leninista frontja megszilárdult. A Román Munkáspárt II. Kongresszusának idején a román történészek újabb lépést tettek előre: az anyag összegyűjtéséről és kiadásáról áttértek a történeti alkotásra és a történelem értékelésére. Az átmenetet a *Documente privind istoria României* (Dokumentumok Románia történetéhez) sorozat lezárása jelezte. Mindhárom, 1948—1949-ben Bukarestben, Kolozsvárott és Iași-ban alakult bizottság befejezettnek tekintette küldetését „a Moldva és Havaselve 1625-ig terjedő történetére és Erdély 1350-ig terjedő történetére vonatkozó összes dokumentumok” megjelentetésével. Ez évektől kezdve a források száma olyan jelentékeny mértékben nő, hogy a szerkesztőbizottság úgy találta, hogy kiadásuk csak problémakörönként vagy fondok (állagok) szerint történhet.

A dokumentumok kiadásával párhuzamosan történetírásunk támadtá intézett a burzsoá történetírás által elhanyagolt vagy meghamisított problémák sorozata ellen. A Párt útmutatásai és a párt dokumentumok itt is meghatározták a követendő eljárásokat. Felvetették történelmünk alapvető kérdéseit és rámutattak megoldásuk módozataira is.

A feudális viszonyok jelentkezésének, a korai feudalizmusnak, a román feudális államok megalakulásának problémáira vonatkoztak a tehetséges és fiatal történész, *Barbu Cîmpina* kutatásai. A régi, külföldi és román történeteszek hamisításaival szemben kritikai magatartásával, a megőrzött adatok tudományos magyarázatával és a történeti folyamatoknak a szomszédos országok történetébe való beágyazásával sikerült kellőképpen ábrázolnia a román társadalom fejlődési szakaszait, a román nép és nyelv kialakulásától egészen a XV. század végéig. Hasonló munkát folytattak Erdély történetére vonatkozóan *D. Prodan* akadémikus és *St. Pascu*. Az általuk vázolt fejlődésben a feudális állam megteremtése a feudalizálódási folyamat megérlelődésének és a külföldi hódítók elleni védekezés szükségességé eredményeként tűnik fel. A feudális gazdaság fejlődése és az állam központosításáért folytatott harc kezdetei a XV. század második felében — ezek voltak azok a témák, amelyeknek megoldásában *Barbu Cîmpina* marxista történetírásunk jelentős vívmányainak számító új gondolatokat hozott.

A moldvai és havaselvi faluközösségek problémájával *Valeria Costîchel* és *C. Cîhodariu* foglalkozott. *P. P. Panaitescu* Mihail Viteazul „kötéseinek” sokat vitatott problémáját vette elő; 1594-ben határozta meg annak dátumát és megállapította, hogy a költözködési jog korlátozásával Mihail nem csinált mást, mint szentesítette a parasztok leigázására irányuló — a XIV. századtól nyomomonkövethető — folyamatot. Hasonló kérdés, a robot története a XVI.—XVIII. századi Erdélyben képezi tárgyát *D. Prodan* akadémikus nagyarányú vizsgálatainak.

Nagy István halálának 450. és trónralépésének 500. évfordulója alkalmából katonai és politikai hatalmának alapjaira; kora moldvai kultúrájára, a szomszéd országokkal és Oroszországgal teremtett kapcsolataira vonatkozó tanulmányokkal és a nemrég megjelent *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din dimpul lui Ștefan cel Mare (Ștefan cel Mare kora emlékműveinek és műtárgyainak repertórium)* c. kötetrel emlékezett a román történetírás.

A moldvai állam központosított szervezetével (a XVIII. század közepéig) *C. Cîhodariu*, a moldvai várossal, a „mentesített emberekkel” és a Regulamentul Organic (Szervezeti szabályzat)-tal *D. Berlescu* foglalkozott.

Fontos helyet foglalt el a középkorral foglalkozó történészek munkájában a népi tömegeknek a török iga elleni harca. *Barbu Cîmpina* kimutatta a nagybojások áruló szerepét e küzdelmekben. Ezek, mivel az állam központosítása fenyegette politikai pozícióikat, inkább alávetették magukat annak a török uralomnak, amely tiszteletben tartotta osztályelőjogaikat és megosztotta velük az ország gazdasági kizsákmányolását.

Ilyen értelmű adalékokat hozott *Eugen Stănescunak* Moldva 1538-ban bekövetkezett török uralom alá jutásáról szóló tanulmánya, épp úgy, mint *M. Guboglu* munkája is, főként a török krónikákból készített fordításaival.

Mihail Berza megbízható anyaggyűjtés alapján megállapította a porta által a román parasztságra kivetett szolgáltatásokat és pontosan kiszámította a harács és a többi, önkéntesnek nevezett kötelezettség reális értékét. Sikerült

megállapítania a szolgáltatások emelkedő görbéjét, a néptömegek kulturális, társadalmi és gazdasági életére gyakorolt végzetes — a parasztgazdaságok gazdasági erejének XVI. és XVIII. század közötti állandó esésével bizonyítható — következményeit. M. Berza munkái megbízható alapot jelentenek a következő, a feudális rend felbomlásának és a kapitalizmus kialakulásának korszakára vonatkozó kutatásokhoz.

Az említett korszak tanulmányozására a bukaresti Történettudományi Intézetben munkaközösség alakult. Ennek kiterjedt levéltári kutatások után sikerült fontos anyagokat gyűjtenie és olyan speciális munkálatokat fogantatni, amelyek a Ia, i-i kutatók tanulmányaival együtt lehetővé teszik a második jobbágyság és a kapitalista viszonyok XVIII. század végétől az 1848-as forradalomig terjedő időkből kibontakozott fejlődésének a megoldását. *N. Grigoraş* Moldva XVIII. századig terjedő pénzügyi szervezetének szentelt részletesebb munkát.

A feudáliskori termelés problémái, különösképpen a kézműipari termelés nemcsak a főként fiatal szerzőktől származó és a folyóiratokban megjelent tanulmányok tárgyát képezte, hanem *Şt. Pascu: Meştesugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI.-lea (Az erdélyi kézműipar a XVI. századig)* című terjedelmesebb munkájának is. A román nép és a szomszédnépek, különösképpen a nagy orosz nép közötti ősi összeköttetés problémáját *Valeria Costachel, S. Vianu, Tr. Ionescu-Nişcov, C. Şerban* és főként *P. Constantinescu-Iaşi* tárgyalták. Utóbbi tollából jelentek meg a következő érdekes monográfiák: *Relaţii culturale româno—ruse din trecut (Régi román—orosz kulturális kapcsolatok)*, *Scurt istoric al relaţiilor româno—ruse (A román—orosz kapcsolatok rövid története)* és *Influenta vechii arhitecturii ruse asupra arhitecturii române (A régi orosz építészet hatása a román építészetre)*. *Mihail Dan* a román országokra vonatkozó adatokat kereste meg az ukrán krónikákban. *Eugen Stănescu* pedig a következő témát tanulmányozta: *Colaborarea militară a românilor şi cazacilor în ultimul sfert al secolului al XVI.-lea (A románok és kozákok katonai együttműködése a XVI. század utolsó negyedében)*. A román—orosz kapcsolatok tanulmányozásában megkülönböztetett fontossága van annak a román—orosz bizottságnak, amely 1956-ban Moszkvában alakult meg *M. N. Tyihomirov* akadémikus elnöke alatt. A bizottság felkutatja a szovjet és a román levéltárak állagait és a legrégebb időktől a XVIII. századig terjedő román—orosz kapcsolatokra vonatkozó anyagokat fogja publikálni. A bizottság szovjet tagjai olyan anyagokat tártak fel, amelyek új megvilágításba helyezik a törökök és tatárok elleni közös harcban alapuló román—orosz kapcsolatokat és megmutatják, hogy milyen fontos szerepet játszott például *Vasile Lupu* mint közvetítő az orosz—török kereskedelemben. Mind a dokumentumokat, mind az ezekre épülő tanulmányokat a moszkvai Történettudományi Intézet fogja megjelentetni. Ennek az együttműködésnek a keretében a bukaresti Történettudományi Intézet viszont kiadja a román—orosz és a román—szovjet kapcsolatok történetének bibliográfiáját.

Nevezetes kutatások köszönhetőek a középkor területén azoknak a már népi demokratikus rendszer által nevelt fiatalokból álló munkacsoportoknak (e fiatalok közül egyesek a Szovjetunióban tökéletesítették tudásukat), amelyek Bukarestben, Kolozsvárott és Iaiban máris a legszebb eredményekkel koronázott tevékenységet fejtik ki. Fontos eredményekkel jártak *Damaschin Mioc*-nak, *Şt. Ştefanescu*-nak és másoknak *Barbu Cîmpina* vezetésével elkezdett, a feudális járadékokra vonatkozó kutatásai. Hasonlóképpen *Şt. Olteanu*-nak

és *C. Șerban*-nak régi kézművesiparunkra és a XVIII. század agrárviszonyaira, *Radu Manolescu*-nak a román országok és Szeben, továbbá Brassó kereskedelmi kapcsolataira vonatkozó tanulmányai is nevezetes eredményekkel záródtak. Említést érdemel még *B. Surdu*-nak az erdélyi állami manufaktúráról szóló tanulmánya, és a fiatal Ia i-i kutatók munkássága. Az utóbbiak közül *C. Istrate*-nek *Relațiilor dintre proprietar și țărăn în regiunea de munte (A hegyi tartományok parasztsága és a földbirtokosok)*, *E. Negru* i-nak a *Organizarea breslei de slujitori (A szolgalegények céhének szervezete)* és a *Domeniului Comănești (A Comănești-i birtokról)*, továbbá *Lucian Boicu*-nak a *Transporturile în prima jumătate a secolului al XIX-lea (A XIX. század első felének szállítási)* című tanulmányai.

Körülhatárolt és pontos kérdésekre irányított tanulmányaikkal, amelyek fontos következtetésekre vezetnek, harcosszellemmel és munka iránti lelkesedésükkel a fiatal kutatók ma már érett történészekként jelentkeznek, ami feljogosít arra, hogy bizalommal és büszkeséggel tekintsünk a román történetírás jövője elé.

*

A történészek, noha nem a megfelelő mértékben, nem úgy, ahogy a II. Kongresszus kijelölte, de feleltek a múlt kulturális öröksége kritikai értékelésének kérdésére is. Mint ahogy természetesen volt, tekintetben a történészek figyelmének középpontjában Nicolae Bălcescu állott. Életét és életművét nagyszámú tanulmány, sőt egy részletesebb monográfia is ábrázolta. De mind a mai napig nincs olyan munka, amely méltó lenne e nagy forradalmi demokrata egyéniségéhez és életművéhez. Azok a kísérletek, amelyek a Kogălniceanu, Vasile Parvan, N. P. Hasdeu, A. D. Xenopol és mások értékelésére irányultak, nem mindig hatoltak le a társadalmi eszmék gyökereihez és nem húzták meg pontosan a demarkációs vonalat aközött „mi élő, és aközött, ami már halott” műveikben.

P. P. Panaitescu nemrég jelentetett meg egy *Dimitrie Cantemir* életéről és műveiről szóló részletes és megbízható monográfiát. A munka, amely gazdag, részben kiadatlan, részben eddig kevésbé ismert anyagra támaszkodik, fejlődésében ábrázolja *Cantemir* gondolkodását és politikai tevékenységét. A mű uralkodó alap gondolata az, hogy *Dimitrie Cantemir* a bojárokkal szemben folytatott harcával megkísérelte Moldova arisztokratikus államrendjének felszámolását és ennek a központosított állammal való helyettesítését.

Végül utalnunk kell a Pártnak egy másik kezdeményezésére is, arra, amely a nagyközönség, különösképpen a fiatalság hazafias nevelése érdekében a múlt legfontosabb eseményeinek és személyiségeinek népszerű ábrázolását írta elő, tudományos apparátus nélkül, de a történettudomány legújabb eredményeinek színvonalán. Erre a kezdeményezésre volt a válasz a *Bobilna* (Bábolna) *Șt. Pascu* műve, amely a nem szakmabeliek számára fejti ki az 1437-es parasztfelkelést, és a „*Ion de Hunedoara și vremea sa*” (Hunyady János és kora) című kötet, *Camil Mureșan* munkája, amely Hunyady János haladó szerepét mutatja be a törököktől tenyegetett délkelet-európai népek fejlődésében.

A bukaresti Történettudományi Intézetnek egy munkacsoportja abból a célból, hogy megvilágítsa a Tudor Vladimirescu vezetése alatt lefolyt népi felkelés antifeudális, törökellenes és nemzeti jellegét, egy nagy dokumentumgyűjteményt készített öt kötetben. A dokumentumokban található nagyszám-

mú új anyag feltárásához jelentős mértékben járultak hozzá a moszkvai és a budapesti levéltárak is.

*

Az újkorra vonatkozó kutatások a XIX. század három, politikai szempontból legjelentősebb eseményére irányultak: az 1848-as forradalomra, a román országok egyesülésére, valamint a függetlenségi háborúra.

Az 1848-as forradalom századik évfordulója már rendszerünk első éveiben a politikai és társadalmi felszabadulásért vívott harc egyes kérdéseire irányította történészeink figyelmét. *M. Roler Anul revoluționar 1848 (Az ezernyolcszáznegyvennyolcas forradalmi év)* című kötetben „a forradalom importálásának” elmélete ellen lépett fel, és a forradalom alapvető okait a román országok társadalmi és politikai rendszerében kereste. Ilyen értelemben fogalmazott az alábbi tanulmányok: *Gh. Georgescu-Buzea-nak Aspectul agrar al revoluției din 1848 (Az 1848-as forradalom agrárvonatkozásai)* és *Val. Popovici-nak Desvoltarea miscării revoluționare din Moldova, dupa evenimentele din martie 1848 (A moldvai forradalmi mozgalom fejlődése az 1848-as márciusi események után)* című tanulmánya. *Gh. Ungureanu: Frământări premergătoare mișcării din 1848 în Moldova (Az 1848-as moldvai mozgalmat megelőző harcok)* című dolgozatába kiadatlan dokumentumok alapján írta le egy olyan „Hazafias Társaság”-nak nevezett titkos egyesület tevékenységét, amelyet 1846-ban történt leleplezése után azzal ítélték el, hogy Mihail Sturza uralkodása ellen, „a nép nagyon veszélyes izgatásához” folyamodott. A titkos társaság tagjainak egy részét letartóztatták, a másik részét emigrációba kényszerítették. „A Hazafias Társaság” befejezése egyik okát világítja meg az 1848-as moldvai forradalmi mozgalom gyengeségeinek. *P. Constantinescu-Iași akadémikus: Trei pictori români în revoluția din 1848 (Három román festő az 1848-as forradalomban)* címmel adta ki tanulmányát.

Az 1848-as erdélyi forradalom a tárgya *Victor Chereșeșiu* professzor nagyobb monográfiájának. Ebből megjelentek a következő tanulmányok: *Contribuție la istoria mișcărilor țărănești din Transilvania în anul revoluționar 1848 (Adalék az 1848-as forradalmi év erdélyi paraszmozgalmainak történetéhez)* és *Pregătirea și obiectivele Adunării dela Blaj din 3—15 mai 1848 (Az 1848. május 3—15-i balázsfalvi Nemzetgyűlés előkészítése és tárgya)*. A nagybányai munkásságnak az 1848—49-es forradalmi évben játszott szerepét *Csetri Elek* tanulmányozta. *A Mișcăریle revoluționare de la Brăila din 1841—1843 (Az 1841—1843-as brăila-i forradalmi mozgalom)* c. tanulmányban *Const. N. Velichhi* új megvilágításba helyezte e mozgalom történetét.

A fejedelemségek egyesítésének, melynek centenáriumát fényesen ünnepelte meg a román nép, mélységes és hiteles népi jellegét a tömegek lelkes vonzódása tanúsította. A történészek számára a centenárium alkalmat adott arra, hogy új forrásanyagok alapján, a marxizmus—leninizmus eszméinek fényében vessék fel újra az egyesülés problémáját. A bukaresti Történettudományi Intézet három új dokumentum kötetet adott nyomdába és az egyesülés ünnepségeihez a Iași-i és a kolozsári intézetekkel együtt nagyszámú közleménnyel járult hozzá. Ezekből a tanulmányokból kiderül, hogy az egyesülést a népi tömegek nyomására, a nagybányaiak egy részének és más feudális elemeknek az ellenállásával szemben valósították meg. A népi tömegek ugyanis az egyesülésben kezdetét látták az ország társadalmi rendje radikális átalakításának, a munka gazdasági és politikai felszabadításán keresztül. Ebből a

szempontból alá kell húzni a *Studii* című folyóirat figyelemreméltó különszámát, amelyet az egyesülés centenáriumának szenteltek.

A Függetlenségi Nyilatkozat 75. évfordulójának emlékezetére is számos tanulmány készült, amelyek közül megemlítjük *V. Maciu* és *N. Adăniloai* munkáit.

*

Történetírásunk az újkor tanulmányozása során különös fontosságot tulajdonít a munkás- és a parasztmozgalmaknak, amelyekben a legerőteljesebben nyilvánult meg az osztályharc. Az 1888-as nagy parasztfelkelés szinte szakadatlan helyi jellegű parasztfelkelések sorozatával folytatódott, az 1907-es felkelésig. E parasztfelkelések láncolatának ábrázolása tárgya néhány értékes okmánykiadványnak és egy sor tanulmánynak. Ezek felszínre hozták a burzsoá földesúri rendszer ellentmondásainak kiéleződését és a burzsoázia áruló szerepét, azt, hogy egyezsége lépett a földesurakkal és megakadályozta azokat a reformokat, amelyek a feudális maradványokat voltak hivatva felszámolni. Az 1907-es parasztfelkelés félévszázados évfordulója telemelő megnyilvánulása volt annak, hogy a mai dolgozók mennyire együtt éreztek az 1907-es burzsoá-földesúri elnyomás áldozataival.

A román és magyar népi tömegek közös harcát egy sor tanulmány világitotta meg. Ilyenek a bábolnai felkelésnek szentelt tanulmányok, az 1514. évi Dózsa György vezette felkelésről, a szebeniek 1556-os, a székelyek 1552-es, az erdélyiek 1559–1600-as felkeléséről, a Horia, Cloșca és Crișan vezette felkelésről szóló dolgozatok.

Hazánk nemzetiségeinek a kizsákmányolás ellen vívott közös harcával kapcsolatban meg kell említenünk történéseink arra irányuló állandó tevékenységét, hogy kimutassák a három román ország egységét és felszínre hozzák történelmük közös vonásait.

*

A munkásmozgalom és a szocialista eszmék elterjedésének, valamint a Román Munkáspárt történelmének tanulmányozása szempontjából nagy jelentősége volt a Román Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet 1950-ben történt megalakulásának. A Párttörténeti Intézet kiadott több kötet forrásanyagot, valamint a Román Munkáspárt történetének első változatát.

A polgári történetírás elkerülte vagy eltorzította a közép- és újkor történetének jónéhány alapvető kérdését, a legújabb kor történetét pedig azon ürügy alatt vette semmibe, hogy a forrásanyagok és a történeti perspektíva hiánya lehetetlenné teszi ennek tudományos igényű tárgyalását. A Párt közbelépése ezen a területen is döntő fontosságú volt. *A Documente din Istoria Partidului Comunist din România (Dokumentumok a Romániai Kommunista Párt Történetéből)* négy kötete és *Gh. Gheorghiu-Dej* elvtárs: *Articole și cuvîntîiri* (Cikkek és beszédek) című munkája biztos támaszok a legújabb kor történelmének kutatói számára. A követendő módszert és alapelveket *Gh. Gheorghiu-Dej* elvtárs *Treizeci de ani de lupte a Partidului Comunist din România (A Romániai Kommunista Párt 30 éves harca)* és *Chivu Stoica* elvtárs *Eroicele lupte ale muncitorilor ceferisti și petroliști în 1933 (A vasúti és a kőolajiparban dolgozó munkások hősi harca 1933-ban)* című munkái fektették le.

A párt történetére vonatkozó dokumentumok nyilvánosságra hozatala, a speciálisan a munkásmozgalom történetével foglalkozó folyóirat, az *Analele*

Institutului de Istorie a Partidului megjelentetése, a Párttörténet és a munkásmozgalom különböző fejezeteire vonatkozó előadások kiadása — mindezek megbízható kiindulási alapot nyújtottak a legújabb kor kérdéseire irányuló kutatások fokokzásában. E kutatásoknakkülönlegesen nagy jelentőségük van, mivel közvetlenül szolgálják a dolgozó tömegek kommunista nevelését, azokat, akik a Párt harcainak múltján keresztül tanulják meg az eseményeknek a történelmi értelmét, amelyeket átélnek és amelyekben tevékenyen részt vesznek.

Ezen az alapon állva, fiatal történészeink egy csoportja, akiket a Párt nevelt és alakított — közülük hadd említsük meg *Gh. Matei, V. Liveanu, B. B. Iteanu, Tr. Udrea* nevét — hozzáadtak a legújabbkori történelem módszeres feldolgozásához, az 1917—1922-es forradalmi fellendülés időszakától kezdve napjainkig. Feltárták a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására fellendülő népi mozgalmakat, a Szovjetunió és a Magyarország elleni intervencióval szemben folytatott népi tömegharcot és a néptömegek küzdelmét, a burzsoá-földesúri kormányoknak az imperialista nagyhatalmak előtt megalázkodó politikája ellen.

A gyulafehérvári Nemzetgyűlés 40. évfordulója alkalmával (1918. december 1.) *C. Daicovicu* akadémikus, *Bányai László, V. Cheresteşiu* és *V. Liveanu* igen fontos tanulmányt közöltek *Lupta revoluţionari a maselor factor hotărâtor în unirea Transilvaniei cu România (A néptömegek forradalmi harca döntő tényező Erdélynek Romániával történt egyesülésében)* címen.

A kapitalizmus viszonylagos stabilizációjának az időszakával kapcsolatban *V. Hurmuz* és *S. Fuchs* a munkások anyagi helyzetével, sztrájkjaikkal és a Román Kommunista Párt tevékenységével foglalkoztak.

A Román Kommunista Párt V. Kongresszusának történelmi jelentőségét és az 1933 februárjában lezajlott hősi harcokat pártdokumentumok alapján több fiatal történész tanulmányozta.

Az ország fasiszálásának nemzetellenes politikáját, a hitleri Németország előtti fokozódó megalázkodást és a Román Kommunista Párt harcát a burzsoá — földesúri kormányok említett politikájával szemben a román történettudományi intézetek több kiadott tanulmányban dolgozták fel. Az említett tanulmányok gazdag dokumentációs anyagot hoztak napvilágra, ha nem is mindig pontosan magyarázták meg, vagy nem is foglalmazták meg véglegesen a belőlük levonható következtetéseket.

Az utóbbi években több olyan munka jelent meg, amelyek a népi forradalommal, nevezetesen az 1944. augusztus 23-i fegyveres felkeléssel, a demokratikus kormány tevékenységének kezdetével (*B. Bălteanu*) és Romániának a Hitler-ellenes háborúban való részvételével foglalkoztak. *I. Cupşa* őrnagy, *L. Ion* őrnagy, *V. Zaharescu, B. Bălteanu, Gh. Matei, I. Focseneanu* őrnagy készítették a *Contribuţia României la războiul antihitlerist (Románia hozzájárulása a hitlerellenes háborúhoz)* című munkát.

Románia politikai helyzetéről a népi demokratikus rendszer kivívásának előestéjén, a parasztbizottságok szerepéről az 1944. augusztus 23. — 1945. március 6-a közötti időszakban, a monarchiának és a külső és belső reakciónak a népi demokratikus kormány megbuktatására irányuló kísérleteiről szólnak *B. Bălteanu* és *Tr. Udrea* tanulmányai.

Az ország különböző tartományaiban levő vállalatok államosításával az *Analele Institutului de Istorie a Partidului*-ban megjelent cikkek sorozata foglalkozik. Az 1945-ös földreform tárgya több tanulmánynak és monográfikus munkának, melyeket a Román Munkáspárt Központi Bizottsága mellett

működő Párttörténeti Intézet két kötetben adott ki. Ezek a munkák is bizonyítják a román marxista történetírás nagy fejlődését.

Történettudományi intézeteink tudományos tevékenysége tükröződik az általuk fenntartott időszaki kiadványokban is: A *Studii*-ban, valamint a *Studii și materiale de istorie medie, modernă și contemporană* (mindkettő a bukaresti Történettudományi Intézet gondozásában); továbbá a kolozsvári és Iași-i Történettudományi Intézetek *Studii și cercetări științifice* című periodikájában.

*

Tevékenységének kibontakozása során azonban nem minden történész számolt azzal, hogy olyan körülmények között élünk, amikor a proletariátus szüntelen és kérelhetetlen osztályharcot folytat a kizsákmányoló osztályok maradványai ellen, amelyeket ugyan eltávolítottak a politikai hatalomból és szétverték a gazdasági élet szektorában, de még nem szorultak ki az ideológia területéről. A régi burzsoá társadalom erői és tradíciói ellen folytatott harc nem ért véget a proletariátus diktatúrájának kivívásával. Az imperialista országok propagandájától bátorítva, a régi kizsákmányoló osztályok maradványai a szocializmus ellen folytatott harcukat ideológiai területre tették át. Ebben a harcban különösen kiszolgálják őket a marxizmust meghamisító revizionisták.

A burzsoázia ideológiai maradványai tartósan bújnak meg az emberek tudatában és megkönnyítik a munkásosztály ideológiájától idegen koncepciók továbbélését. Ez a magyarázata annak is, hogy egyes kutatókat miért befolyásolhattak olyan tézisek és felfogások, amelyeket a marxista tudomány már régen elítélt. Ezek ily módon tudatosan vagy önkénytelenül a burzsoá ideológia, a munkásosztály ideológiája ellenségének hordozójává váltak. A burzsoá eszmék, a nacionalizmus hatása világosabban mutatkozott meg néhány olyan történésznél, akik Románia első világháborúban való részvételének jellegét úgy ábrázolták, hogy ez a burzsoá—földesúri imperialista politika igazolásához és a népi tömegek szerepének semmibeviteléhez vezetett. A burzsoázia különböző frakciói szerepének túlértékelése a függetlenség megszerzéséért vívott harcban hasonlóképpen a tömegek részvételének háttérbeszorítását eredményezte. Ily módon burzsoá munkákra és forrásokra támaszkodva, objektívista módon interpretálva az eseményeket és elégtelen mértékben használva a pártdokumentumokat, egyes történészek nem marxista következtetésekig jutottak, a burzsoáziát és képviselőit úgy ábrázolták, mint a nemzeti érdekek harcosait.

Holott a gyakorlat arra tanít, hogy a burzsoá ideológiának tett minden engedmény, a marxizmus—leninizmus téziseinek bármilyen visszautasítása, bármilyen eltérés a dialektikus materializmusnak a világról alkotott felfogásától, — a társadalmi jelenségek kutatása és magyarázása során a burzsoázia ideológiai álláspontjaira való lecsúszást eredményez. Az ilyesajta megnyilvánulásokkal szemben tanúsított engedékenység az osztályellenség előtti behódolást jelent. A Párt segítségével a történészek harcba indultak az említett hiányosságok felszámolásáért és arra törekednek, hogy a történetírást a szocializmus más, a kulturális, a politikai, a társadalmi és a gazdasági területen elért eredmények színvonalához emeljék fel.

A *Tratatului de Istoria României* (Románia Történetének Egyetemi Tankönyve) kidolgozása lehetővé fogja tenni az összes ellentmondásos problémák

megvilágítását és azon a biztos alapon, amelyet a kutatások számára teremt, történéseink a tudományos alkotás magasabb szakaszára térhetnek át, hozzájárulhatnak munkáikkal a hazánkban kibontakozó kulturális forradalom megerősödéséhez.

Azok a viták, amelyek történelmünk néhány ellentmondásos problémájának megoldása érdekében zajlottak le, szintén bebizonyították a „Románia Története” c. egyetemi tankönyv kidolgozásának fontosságát a történettudományok további fejlődése szempontjából. Az említett viták hozzájárultak néhány olyan alapvető kérdés megvilágosításához, amelyeket eddig megkerültek, vagy hibásan tárgyaltak. Ezek a viták ily módon megkönnyítették a szerkesztés munkáját. Az egyetemi tankönyvnek az ókor történetét tartalmazó első kötete és a középkor történetének szentelt második kötet egy része a Román Munkáspárt III. Kongresszusa előtt fog megjelenni.

A Románia Története c. egyetemi tankönyv kidolgozásával párhuzamosan történettudományi intézeteinkben és történeti fakultásainkon az évi és a perspektivikus tervekkel teljes összhangban, nagy kiadóinkkal közösen, folynak az okmánypublikációk, elődeink klasszikus munkáinak és a krónikák kritikai kiadásának, valamint néhány speciális kérdésre vonatkozó monográfikus tanulmány kiadásának előkészületei.

Augusztus 23-án a román munkásosztály jogos büszkeséggel ünnepli meg az elmúlt tizenöt év hősi harcának, építő munkájának sikereit; azokat a sikereket, amelyeket a Román Munkáspárt Központi Bizottságának 1959. július 13—14-i plenáris ülésének határozatai konkretizáltak, s amelyek a jövő hatalmas távlatait nyitják meg. Hasonló új és nagyszerű feladatok bontakoznak ki előttünk, román történések előtt is.

A Román Munkáspárt támogatását, bátorítását és útmutatását élvezve, új, a munkásosztály soraiból fakadó és a proletárinternacionalizmus szelleme által lelkesített erővel induljunk a ránk váró nagy és jogos munka elvégzésére. A feladat, amely számunkra megadatott, korunk kivételes nagyságához van méretezve. Hogy teljesíteni tudjuk őket, a népi tömegek oldalán kell állnunk, akik új világot alkotnak. Tájékozódásunk értelmét a marxizmus—leninizmus tanításai adták meg. Számunkra nem marad más hátra, mint hogy felvértezzük magunkat vele és a követendő cél világos felismerésével, amellé a munkásosztály mellé sorakozzunk, amely nélkül semmik lennénk. Írásainkban és szavainkban a munkásosztály találja meg azt, amit olvasnia és hallania kell. Sohase feledjük, hogy marxista értelemben minden valódi és élő történelem kortársi történelem. Éppen azért bármilyen témát tárgyaljunk is, mindig gondoljunk arra, hogy az emberek azért tanulmányozzák a történelmet, hogy a mi időnk értelmét megértsék, és hogy a történelmi szükségszerűséget felismerjék. Mutassuk meg, főképpen a minket nyomon követő fiatal nemzedéknek, hogy ez a század a miénk és nekünk adatott meg az a kötelesség, hogy belőle egy új korszak kezdetét alakítsuk ki. A cél, amelyet a proletariátus és pártja vezetése alatt követünk, eddig soha nem látott méretű. Bármilyen nehézség tartóztatna is fel, egy dologban biztosak vagyunk: a történelemnek egy olyan határozott fordulatanál vagyunk, amely ránk azt a feladatot rója, hogy radikálisan újítsuk meg az emberiségnek és rendeltetésének az értelmét. Csak ettől a hittől lelkesítve tudjuk bevégezni azt a művet, amelyet nagy elődeink megkezdtek és amelyet a nép, „minden mozgalom és siker forrása” joggal vár el tőlünk.

„A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE AZ EGYKORI OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ORSZÁGAIBAN.” NEMZETKÖZI MUNKAKONFERENCIA. BUDAPEST, 1958. DECEMBER 10—13.

1958. december 10—13-án Budapesten ült össze a Történettudományi Intézet rendezésében „A kapitalizmus fejlődése az Osztrák-Magyar Monarchia egykori országában” nemzetközi munkakonferencia második ülészsaka, melyet az 1955. évi prágai nemzetközi értekezleten történt megállapodások értelmében a Magyar Tudományos Akadémia hívott össze. A prágai értekezlet ugyanis megállapította, hogy ha a történeti szükségszerűség folytán felbomlott Osztrák-Magyar Monarchia keretébe tartozott országok történetének fő kérdéseit az egyes országok történészeinek maguknak is kell megoldaniuk, mégis szükséges, hogy összehangolják credményciket és az esetleges véleménykülönbségeket időről időre nyílt vitában igyekezzenek kiküszöbölni.

A budapesti ülészakon a Csehszlovák Tudományos Akadémia háromtagú delegációját *dr. Arnošt Klima* professor, a történettudományok doktora vezette. A delegáció tagjai voltak: *dr. Jaroslav Purš*, a Csehszlovák Történettudományi Intézet és *dr. Julius Mesaroš*, a Szlovák Történettudományi Intézet munkatársa. Az Osztrák Kommunista Párt történeti bizottsága részéről a konferencián *dr. E. Wolfgang Brassloff*, a Volksstimme közgazdasági szerkesztője és *Eva Köckeis* statisztikus vett részt. A Lengyel Tudományos Akadémiát *dr. Jozef Buszko*, a krakkói egyetem docense, a Román Tudományos Akadémiát *dr. Jozef Kovács*, a clujii egyetem adjunktusa képviselte. A magyar történészek közül az ülészak munkájában az egyes témakörök vitavezető elnökeiként *Mód Aladár* és *Pach Zsigmond Pál* egyetemi tanárok, a történettudományok doktorai, valamint *Zsigmond László*, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, a történettudományok kandidátusa vettek részt. Referátumokat *Arató Endre*, *Berend Iván*, *Hanák Péter*, *Ránki György*, *Sándor Pál*, *Sándor Vilmos*, *Szabad György* és *Varga János*, a történettudományok kandidátusai, valamint *Erényi Tibor*, *Katus László*, *Kolossa Tibor*, *Komjáthy Miklós*, *T. Puskás Júlia* és *S. Vincze Edit* tartottak. Hozzászólásaikkal a vitában a referálókon kívül *Lukács Lajos*, *Perényi József* és *Spira György*, a történettudományok kandidátusai, valamint *Gonda Imre* vettek részt.

A konferenciát *Molnár Erik* akadémikus nyitotta meg. Megnyitó szavaiban egy, a konferencia több referátumában is érintett elvi kérdéssel foglalkozott: a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás összefüggésével a történeti fejlődés folyamán. Megállapította, hogy a felszabadulás utáni magyar történetírás — az imperializmus korában érvényes tételt abszolutizálva — „arra a félnationalista álláspontra helyezkedett, hogy a nemzeti függetlenség érdeke mindig, minden körülmények között, feltétlenül egybeesik a történelmi haladás érdekeivel”. A valóságban azonban e tétel érvényessége is a körülményektől, a helytől és az időtől függ. A marxista történetírás feladata éppen az, hogy a nemzeti függetlenség viszonyát a társadalmi haladáshoz az egyes országokban és korokban a konkrét összefüggések feltárásával tisztázza, és „pártosan állást foglaljon azon erők mellett, amelyek az adott korszakban a társadalmi haladást képviselték, még ha a haladás érdekei nem is estek egybe a nemzeti függetlenség érdekeivel” — hangoztatta *Molnár Erik*. Rámutatott arra, hogy a Monarchiához tartozott népek történetében a problémát számos tényező — így pl. a magyarok, csehek és később a lengyelek esetében a függetlenség több oldalról való veszélyeztetettsége — különösen bonyolulttá tette. Hangsúlyozta, hogy a végleges állásfoglalás e kérdésben még korai lenne, majd utalt néhány olyan — a kérdés vizsgálatakor figyelmen kívül nem hagyható — tényre, amelyek a nemzeti függetlenség és a társadalmi-gazdasági haladás viszonyának az adott esetekben ellentétes jellegre mutatnak. Többek között szólott a feudális uralkodó osztályok által vezetett XVII. századi magyar függetlenségi küzdelmek átmeneti sikereit követő rendszabályokról a polgárság és parasztság ellen; a magyar társadalom haladó erőinek állásfoglalásáról *II. József* politikája mellett; utalt továbbá a lengyel és cseh fejlődés közötti különbségekre e vonatkozásban, majd hozzátette: „Ezek a tények persze egyoldalúak. Nem tarthatnak igényt arra, hogy alapul szolgáljanak a kérdés eldöntéséhez.

Ha utaltam rájuk — mondotta —, azért történt, mert számba kell jönniök a kérdés eldöntésénél.”

Végezetül kifejezést adott azon reményének, hogy e fontos probléma helyet kap az elkövetkezendő konferenciák napirendjén.

Az ülésszak napirendjén három témakör szerepelt: a Monarchia gazdasági-társadalmi szerkezetének kérdése; a dualizmus rendszerével kapcsolatos problémák; és végül a nemzetiségi kérdés és a munkásmozgalom problematikája.

Az első témakör — „Az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági-társadalmi szerkeze” — vitáját *Pach Zsigmond Pál* vezette.

Az itt elhangzott referátumok zöme a Monarchia egyes területei tőkés agrárfejlődésének sajátosságaival foglalkozott.

A témakör első előadását *Arnošt Klima* tartotta „Az agrárkérdés az 1848. évi csehországi forradalomban” címen.

Bevezetőben hangsúlyozta, hogy az agrárkérdés az 1848-as cseh polgári forradalom legfontosabb problémái közé tartozott. A XIX. század első felében a gépipar gyors fejlődése, a burzsoázia és a proletariátus kialakulása következtében gyökeresen átalakult a városi lakosság struktúrája, a parasztság azonban változatlanul élt tovább a XVIII. században megszilárdult függőségi viszonyok között.

A cseh burzsoázia a feudális maradványok felszámolásának és a polgári rend létrehozásának forradalmi útja helyett inkább a kompromisszumos megoldásra hajlott, mert félt a tömegmozgalmaktól és a forradalom továbbfejlesztésétől. Ez legvilágosabban az agrárkérdés megoldása területén nyilvánult meg.

Az előadás az 1775. évi robot-pátens és különböző egykorú petíciók alapján részletes képet rajzolt fel a csehországi parasztság helyzetéről a forradalom előtti időkben. Ismertette a súlyos robotterheket és a velük kapcsolatos különböző visszaéléseket, a közös erdők és legelők földesúri kisajátításának módszereit. Különösen súlyos volt a parasztság több mint felét kitevő falusi szegénység (zsellércek, cselédék, napszámosok) helyzete. 1848. évi petícióikban ezek mindenekelőtt földet kértek (közföldek felosztása, bérletek révén). A parasztságnak bőven volt oka a forradalmi megmozdulásra, mégis viszonylag nyugodt maradt, mert a burzsoázia nem akarta megnyerni a forradalom számára, nem vállalkozott vezetésére.

Klima professzor az előadás második részében a cseh burzsoázia álláspontját ismertette a rendkívül bonyolult agrárkérdés vonatkozásában. A nemzeti liberálisok — amint ez *Braunernek* és *Palackýnak* az előadásban idézett álláspontjából kiderül — a robotot a földesurak kétségbevonhatatlan jogúnak tekintették, és a parasztok által pénzért történő megváltása mellett foglaltak állást. A radikális demokratáknak nem volt egységes, kidolgozott agrárprogramjuk. Általában a robot megváltás nélküli eltörlése mellett foglaltak állást, a falusi szegénység problémáival azonban nem foglalkoztak. A parasztság megnyerésének fontosságát — *Emanuel Arnold* kivételével — nem ismerték fel, ezért a júniusi prágai felkelés a parasztság komolyabb támogatása nélkül zajlott le.

Az előadás befejezésül ismertette a *Reichstagnak* a robot megszüntetése kérdésében folytatott tárgyalásait, amelyek során a cseh képviselők többsége a megváltás mellett s a cseh parasztság érdekei ellen foglalt állást.

Wolfgang Brassloff előadásában az osztrák „korai kapitalizmus” és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet problémáival foglalkozott.

Az osztrák tőkés fejlődés nem sorolható be sem a „klasszikus”, sem a „porosz” fejlődés típusa alá. Az előadó mindenekelőtt az agrárkérdés központi szerepét emelte ki ebben a fejlődésben: az értéktöbblet főforrása a mezőgazdasági termelés maradt, még akkor is, midőn Nyugaton már győzött az ipari forradalom. A kapitalizmus sajátos, feudális maradványokkal terhelt osztrák formájának kialakulását a tőkés osztályok létrejötteként és fejlődésének körülményei magyarázzák. A feudalizmus bomlása viszonylag korán és gyors ütemben megindult, de a jó kezdet után az osztrák korai kapitalizmus fejlődése elakadt, s nem fejlődött szervesen tovább modern ipari kapitalizmussá. Ez a „korai kapitalizmus” a kereskedelmi tőke gyarapodásával állt kapcsolatban, amely elsősorban a bányászatban és kohászatban vált ipari tőkévé. Az ausztriai kereskedelmi tőke bomlasztotta ugyan a feudális viszonyokat, előkészítette az ipari tőke és a tőkés termelőmód fejlődésének útját, de önmagában nem volt képes új termelőmódot létrehozni.

Az előadó ezután az osztrák példából kiindulva elemezte a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet két útját, amelyet *Marx* fejtett ki bővebben a Tőke III. kötetében. 1. A tőkés termelőmód kialakulásának forradalmi útja: midőn a közvetlen termelők sorából emelkedik ki a tőkés osztály. 2. Az átmenet másik, kínosabb, nehezebb útja: midőn a kereskedő közvetlenül uralma alá hajtja a termelést. A 2. út önmagában nem alakítja át a termelőmódot, sőt egy bizonyos idő után a tőkés fejlődés gát-

jává válik. A közvetlen termelőket bérmunkásokká és proletárokká változtatja, de többletmunkájukat a régi termelőmód alapján sajátítja el (kereskedelmi profit). A kereskedelmi tőke tehát nem hajthatja végre a feudális termelőmódról a tőkés termelőmódra való áttérést, mert nem a termelés, hanem a csere szférájában működik.

A tőkés termelőmód létrejöttének és fejlődésének alapfeltétele a pénztőke felhalmozása és a szabad bérmunkások osztályának kialakulása, ami az eredeti tőkfelhalmozás folyamata során megy végbe. E folyamat központi mozzanata, a parasztság kisajátítása, azaz földjétől való megfosztása Ausztriában csak a XVIII. század második felében öltött számottevő méreteket. A tőkés termelési mód kialakulása Marx által jellemzett „első útjának” lehetőségei csak akkor jöttek létre, mikor megjelent a közvetlen kistermelőkből kiemelkedett tőkés osztálya („neue Männer”).

Az átmenet szempontjából igen fontos volt a parasztság körében végbement tőkeképződés, valamint a parasztek és a földesurak közötti osztályharc. A parasztság sikere a forradalmi út, a tisztább, gyorsabb átmenet lehetőségét jelentette, a földesurak győzelme viszont a feudális viszonyokat konzerváló második útra terelte a fejlődést. A parasztháborúk kimenetele tehát döntő fordulópontot jelentett az osztrák kapitalizmus fejlődésében.

Az előadás második részében dr. Brassloff a mezőgazdasági termelés fejlődésének a feudalizmus felbomlásában és a tőkés termelőmód csiráinak megjelenésében játszott szerepét vizsgálta. A XIII. és XIV. században a mezőgazdasági termelés nagyarányú fellendülése, az általános agrárkonjunktúra a parasztság gazdasági és társadalmi helyzetének javulását, az áru- és pénzgazdálkodás általánossá válását és a városok fellendülését eredményezte. A XIV. század végén ez a fejlődés megtorpant: a XV. század a depresszió és az infláció időszaka volt, amelyben rendkívül kiéleződött a földesurak és a parasztek közötti harc a többlettermékek értékesítéséért. A földesurak minden eszközzel (új szorgáltatások és az elővételi jog bevezetésével, a közös erdők és legelők kisajátításával stb.) igyekeztek a falu és a város közötti növekvő árucserre hasznát lefelőzni és a parasztság többletterményét a maguk számára megszerezni. A feudális járadékok növekedése s a parasztságra nehezülő földesúri nyomás agrárkrízist eredményezett (a termelékenység csökkenése, menekülés a földtől), amely fokozatosan az egész feudális rendszer általános válságává növekedett.

Hogy ez a válság a feudalizmus végérvényes bukását és a kapitalizmus kezdetét jelentette-e, az az egyes országok belső erőviszonyaitól függött. Ausztriában a parasztháborúk esetleges sikere a fudalizmus végső bomlását eredményezhette volna, de mivel nem voltak meg a kapitalista fejlődés erői, nem volt erős polgárság, mint pl. Angliában, egy átmeneti periódus következett volna be. A valóságban azonban a krízis Ausztriában is éppúgy a feudális rendszer megerősödését eredményezte, mint Franciaországban. Az osztrák feudalizmust az abszolutizmus mentette meg a végső összeomlástól. Az előadás behatóan elemezte az abszolutizmus történelmi szerepét és osztálytartalmát: a központi hatalom és a földbirtokos nemesség összefogását a parasztság és a polgárság ellen, a feudális rendszer védelmében. A kompromisszum lényege nem zárta ki, hogy ne legyen bizonyos látszólagos konkurrencia a parasztság kizsákmányolása terén: a központi hatalom a parasztság védelmezőjeként tüntette fel magát a túlzott földesúri követelésekkel szemben, a földesurak viszont az állami adók ellen igyekeztek „védeni” parasztaikat.

Az előadó felhívta a magyar történészek figyelmét arra a körülményre, hogy a Habsburg-monarchián belüli együttélés nemcsak Magyarországra nézve járt hátrányos következményekkel, hanem sok tekintetben Ausztriára nézve is. A XVI. századi parasztháborúk utáni „refeudalizációs” folyamatot, azaz a feudális erők nagymértékű megerősödését lényegesen elősegítette a magyar feudalizmus támogatása és egy oly országgal való szoros gazdasági és politikai kapcsolat, amelyben a feudális erők uralma még korlátlan volt.

A referátum végezetül azt a nagyarányú differenciálódási folyamatot vázolta, amely mind a parasztságon, mind a földbirtokos nemességen belül az agrárkonjunktúra idején megindult, s a depresszió, a kiélesedett osztályharc hatására még fokozódott és elmélyült.

Az előadáshoz *Klima* professzor szól hozzá. Véleménye szerint — amelyet adatokkal is támogatott — az eredeti tőkfelhalmozás XVI. század végén — XVII. század elején induló folyamata jóval erősebb volt, mint ahogy ez a referátumból kiderült. Az osztrák „korai kapitalizmus” és a tőkés fejlődés későbbi szakasza közötti folytonosságot is sokkal szerveesebbnek látja, mint az előadó. *Klima* professzor szerint a kapitalizmus kibontakozása szempontjából a XVIII. századi manufaktúráknak volt döntő jelentőségük. A manufaktúrák fejlődésével hozzászólásában részletesen foglalkozott.

A vita folyamán *Katus László* rámutatott arra, hogy amit Brassloff az osztrák tőkés fejlődés legjellemzőbb vonásaként hangsúlyozott — ti., hogy az értéktöbblet főforrása igen sokáig az agrártermelés maradt — általában a kelet-európai fejlődés sajátossága, s a soknemzetiségű Habsburg-birodalom létrejötte után Ausztriát is a kelet-európai fejlődés szerves részének kell tekintenünk. Hozzászólása második részében az előadó által kihangsúlyozott XVI. századi „refeudalizációs” folyamattal foglalkozott, s a magyar történettudomány szempontjából is igen termékenynek vélte Ausztria és Magyarország fejlődésének kölcsönhatásukban való vizsgálatát. Véleménye szerint azonban ez a „refeudalizációs” folyamat egészen mást jelentett Ausztriában, mint Magyarországon. Ausztriában elsősorban a feudális erők politikai hatalma, tehát az osztrák rendiség erősödött meg, nem került azonban sor a feudalizmus olyan mértékű gazdasági és társadalmi „megújulására”, mint Magyarországon vagy Csehországban, ahol a „második jobbágyság” rendszere alakult ki.

Julius Mesáros „*A parasztság kisajátítása és a feudális elnyomás maradványai Szlovákiában a XIX. század második felében*” című előadásában nagy érdeklődésre számot tartó témához nyúlt, amelyet a korszak magyar kutatói is a polgári átalakulás egyik központi kérdésének tekintenek: a nem úrbéres paraszti földek problémáját vizsgálta szlovákiai viszonylatban.

Előljáróban rámutatott, hogy Fényes Eleknek a nemesi illetve paraszti kézen levő földterület jobbágyfelszabadítás előtti arányára vonatkozó adatai nem felelnek meg az akkori tényleges viszonyoknak. Fényes ugyanis a paraszti kézen levő földek kategóriájába csak az úrbéres telekállományt sorolta, s nem számította hozzá a telekhez tartozó legelő- illetve erdőrészt, sem a különböző nem úrbéres földeket (irtványföldek, majorsági földek, zsellérszőlők sth.).

Kifejtette, hogy a polgári forradalom előtt Magyarországon a parasztság elszegényedésében nem játszottak döntő szerepet „az eredeti felhalmozás és a parasztság kisajátításának angliai módszerei”. E módszerek — mint mondotta — „a gazdaságon kívüli kényszer, tehát az állam és az állami törvények segítségével főként a burzsoá forradalom után, vagyis a XIX. század második felében érvényesültek”. A magyarországi polgári agrárfejlődés e sajátosságának kiindulópontja „a jobbágyság eltérleséről szóló törvényi feudális korlátozottsága” volt. Ez az — elsősorban a birtokok ellenes védelmi — törvény és az ezt — mint mondotta — „megerősítő és végrehajtó” abszolutizmus- és dualizmuskori rendelkezések a teljes nem úrbéres földállományt változatlan szolgáltatásokkal földesúri tulajdonban hagyták, illetve a megváltás egész súlyát a parasztságra hárították. A kizsákmányolás feudális formáinak továbbélése és a parasztság „törvényes” kisajátításának folyamata ezért — mint erre már a magyar történészek is utaltak — a polgári forradalom utáni korszakban elsősorban ezekhez a birtokkategóriákhoz kapcsolódott.

Az úrbéres állománnyal — főleg a remanenciális telkekkel — kapcsolatos földesúri visszaélések érintése után a szerző részletesen foglalkozott a kisajátítási folyamat jelentkezésével Szlovákiában az irtványfölddel bírók, valamint a „szerződéses zsellérek és jobbágyságok” vonatkozásában. Kitért az irtványföldek terjedelmének kérdésére. Részletesen foglalkozott a „szerződéses jobbágyságok és zsellérek” rétegének kialakulásával és rámutatott arra, hogy ezek a feudalizmus bomlása idején létrejött, átmeneti jellegűnek tekinthető réteget alkották: viszonyuk alapja már nem gazdaságon kívüli kényszer, de helyzetüket a kizsákmányolás feudális formái jellemzik. — Elemzte az irtványos és szerződéses kategóriákra vonatkozó állami rendszabályokat: az 1853. úrbéri pátenst és az 1869/XXV. t. c. rendelkezéseit. Számos példával illusztrálta ezek hatását: az e kategóriákhoz tartozó parasztok elnyomorodását a súlyos feudális terhek vagy a megváltás súlya alatt, amely alól az esetek többségében csak a föld nagyrészének átengedésével tudtak kiszabadulni. Példákat hozott fel arra is, hogyan törekedtek a nagybirtokosok — az állami hatóságok támogatásával — az ingyen munkaerő maximális kihasználására, illetve a megváltás minél előnyösebb végrehajtására; birtokuk kapitalista fejlesztésére a parasztság elnyomorítása révén. Hangsúlyozta, hogy az előadása címében jelzett problémát a tárgyalt kérdések korántsem merítették ki és csak előzetes megállapításokra adtak módot. De kifejezte azt a meggyőződését, hogy a parasztság kisajátításának és feudális kizsákmányolásának a következtelen jobbágyfelszabadítással összefüggésben való további, teljességre törekvő vizsgálata az 1848 utáni agrárfejlődés lényeges oldalára derít majd fényt.

Szabad György és vele egyetértésben *Varga János* vitába szálltak a referátumnak az 1848. évi magyar forradalom jobbágytörvényeit — ezek későbbi reakciós végrehajtása alapján — elmarasztaló álláspontjával. Az előadónak igazat adtak abban, hogy — részben a szükséges sietség (Szabad), részben politikai megfontolások miatt (Varga) —

e törvényhozás a nem úrbéres földeket bizonytalan helyzetben hagyta. De a legújabb kutatások egybehangzó eredményeire hivatkozva hangsúlyozták, hogy a forradalom és a szabadságharc az áprilisi törvény utáni, a jobbágyreform haladói továbbfejlesztésére irányuló politikáját határozottan el kell választani az abszolutizmus (és a kiegazdás utáni magyar államhatalom) valóban reakciós politikájától, amely a nem úrbéres földek elvételében illetve paraszti megváltásában csúcsosodott ki. *Julius Mesáros* válaszában elismerte a magyar jobbágyfelszabadítás bizonyos pozitívumait (így az állami megváltást), elmarasztaló értékelését azonban fenntartotta, s azzal támasztotta alá, hogy az áprilisi jobbágytörvények említett fogyatékségei adtak lehetőséget a jobbágyfelszabadítás reakciós végrehajtására. Szerinte a magyar kormány politikája csak a szabadságharc kitérője után fordult a hozzászólók által jellemzett pozitív irányba.

Katus László referátuma a mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásait ismertette az egykori Osztrák-Magyar Monarchia délszláv-lakta területein. Az egyes délszláv területek tőkés agrárfejlődése lényegesen eltérő utakon haladt. Az eltéréseket egyrészt a feudális maradványok különböző mértéke és jellege, másrészt a soknemzetiségű Monarchia bonyolult függőségi rendszerében elfoglalt helyzetük különböző volta magyarázza.

Az előadás először a feudális maradványok különféle formáit ismertette (nagybirtokrendszer, az erdő- és legelőszolgáltatmányok megváltásának ill. szabályozásának problémája, a közös birtoklás különféle formái, a patriarchális házközösségek, a katonai határőrvidéki rendszer, a dalmáciai contadinaggio és colonatus, a boszniai kmet-viszony), majd a tőkés agrárfejlődésnek azt a három tipikus útját elemezte, amely a délszláv területekre jellemző volt.

1. A porosz-utas agrárfejlődés — a tőkés nagybirtok élenjáró szerepével — dominált Délmagyarország és Horvátország gabonatermő területein.

2. A szabad paraszti fejlődés útjának lehetőségei álltak fenn azokon a területeken, ahol a feudális viszonyok közép- és kelet-európai formái nem alakultak ki (határőrvidék, Dalmácia, Bosznia). A szabad paraszti fejlődés kibontakozását azonban nagymértékben korlátozta az általános gazdasági elmaradottság, a belső piac fejletlensége és a feudális viszonyok részleges továbbélése.

3. A tőkés agrárfejlődés két alapvető típusa közötti átmenetet képviselte Szlovénia, ahol a nagybirtok kapitalizálódása kizárólag az időgazdaság területére szorítkozott, a tulajdonképpeni mezőgazdasági árutermelés hordozói viszont a paraszti gazdaságok — elsősorban a jelentős falusi burzsoázia üzemei — voltak.

A parasztság felbomlása Délmagyarországon és Szlovéniában haladt a leggyorsabban. Másutt a zadrugák felbomlása következtében igen erős volt a parasztbirtokok felaprózódása anélkül, hogy e folyamat másik oldala, a földbirtok centralizációja nagyobb mértékben kibontakozhatott volna. A házközösségek felosztása után ugyanis egyéni törpebirtokok jöttek létre; számottevő gazdagparasztság pedig nem alakult ki.

Az előadó végül vázolta a délszláv tőkés fejlődés főbb mozzanatait, hangsúlyozva az agrárfejlődés központi szerepét. A délszláv burzsoázia számára egészen a Monarchia felbomlásáig a parasztság különböző formában történő kizsákmányolása (állat- és terménykereskedelem, uzsora, hitel, szövetkezetek) maradt a tőkefelhalmozás fő forrása. Kétségtelen, hogy a Monarchia délszláv területeinek gazdasági fejlődése gyorsabb volt, mint a független délszláv országoké: itt alakult ki jelentős nagyipar, számottevő délszláv tőke, burzsoázia és proletariátus, de mindezekre természetesen az osztrák és magyar tőketől való gazdasági és politikai függés volt jellemző.

Az előadás vitája során *Perényi József* kiemelte, hogy a délszláv területek nem sorolhatók be a tőkés agrárfejlődés egyik közismert típusába sem. Itt a fejlődésben elmaradt paraszttársadalmakról van szó — éppúgy mint Szerbiában és Bulgáriában —, amelyek a fejlődésnek rendkívül lassú és sajátos útját járták. Erre vonatkozólag az agrárfejlődés „balkáni útja” elnevezést javasolja.

Hanák Péter nem értett egyet *Katus László*nak a nemzeti önállóság és a gazdasági haladás kérdésében referátumához fűzött megjegyzésével. Véleménye szerint a nemzeti önállóság és a gazdasági haladás közt végső fokon egyenes arányosság áll fenn. Hivatkozott Lenin megállapítására: a kapitalista fejlődés optimális feltételeit a nemzeti önállóság teremti meg. Az előadó érvelésével szemben megállapította, hogy Szerbia lemaradása Horvátország és Szlovénia mögött a török hódoltság következtében évszázados volt, s nem használható fel a nemzeti önállóság és a gazdasági fejlettség közti fordított arányos viszony bizonyítására. Szerbia még felzabardulása után sem vált gazdaságilag önálló országgá, helyzetét bizonyos gyarmati vonások jellemezték. Véleménye szerint fokozottan figyelembe kell venni a Monarchián belüli délszláv gazdasági fejlődés hátrányos vonásait is, amelyek — hosszabb távlatokból tekintve — végső fokon meghatározókká váltak.

Az egyes területek kapitalista agrárfejlődésének főbb vonásait tárgyaló előadások sorát *Jozef Kovácsnak* „Az erdélyi jobbágyfelszabadítás és a tőkés mezőgazdaság 1848 utáni alakulásának kérdéséről” tartott előadása zárta le.

Az előadó rámutatott arra, hogy az erdélyi jobbágyfelszabadítás után — noha ez is a porosz utas fejlődés feltételeit teremtette meg — „a földbirtokmegosztás vonatkozásában viszonylag kedvezőbb helyzet alakult ki . . . , a paraszt jóval nagyobb földterületet tekinthetett magáénak, mint . . . úrbéri telke volt”.

Az erdélyi jobbágyfelszabadító törvény ugyanis, összefüggésben az úrbéres illetőleg majorsági jelleg megállapításának nehézségeivel, úgy intézkedett, hogy a földek jellegének bíróság útján való meghatározásáig a paraszt minden földjének használatában háborítatlanul megmaradjon. Az előadó rámutatott arra, hogy az osztrák abszolutizmus — politikai megfontolásokból — ezt az álláspontot szintén magáévá tette. Ismertetve a nagybirtokosok és a parasztság közötti éles harcot a majorsági vagy bizonytalan jellegű földek birtokáért, valamint az államhatalom erre vonatkozó intézkedéseit, megállapította, hogy 1858-ig, az úrbéri törvényszékek működésének kezdetéig az így kialakult birtokmegosztás lényegében nem változott: a parasztság tehát mintegy 10 évig egész 1848 előtti földállományát — szinte teljesen szolgáltatásmentesen — sajátjaként művelhette meg.

A mezőgazdaság 1848 utáni fejlődését elemelve az előadó kiemelte, hogy a jobbágyfelszabadítás e fentebb ismertetett sajátossága számos tényezőkön keresztül a nagybirtokok kapitalista fejlődését erősen hátráltatta, sőt meggátolta. A feudális függés alól felszabadult parasztlak termelési kedve viszont nőtt, gazdaságuk — az abszolutizmus rendszere szabta korlátok között — gyors fejlődésnek indultak, bár a nagybirtokosoknak a majorsági földek visszaszerzése és főként a munkaerőhiány pótlására (majorsági robot követelekre; az erdő- és legelőhasználat ledolgozáshoz kötése) irányuló törekvései már néhol sikerrel jártak. Az előadó számos példával illusztrálta a parasztlak ellenállását, amely különösen a 50-es években öltött éles formákat, ekkor azonban már általában vereséggel végződött. „Az úrbéri törvényszékek ítéletei és a kiegyezés után a földbirtok rendezésére vonatkozó törvények nyomán . . . a parasztság egy része elveszti az addig művelésében levő majorsági területeket, vagy súlyos feltételek árán váltja meg azokat. Így megszűnik a kivételezett helyzet s az erdélyi fejlődés fokozatosan Magyarország agrárfejlődésének alakulásához idomul” — mondotta befejezésül *Jozef Kovács*.

A hozzászólók — *Szabad György* és *Varga János* —, egyetértve az erdélyi jobbágyfelszabadítás sajátos vonásainak bemutatásával, óvták a különbség bizonyos eltulajdításától. *Varga János* hangsúlyozta, hogy az erdélyi jobbágytörvény nem adta a parasztlak kezére a vitás földeket és nem szüntette meg a szolgáltatásokat, csak a föld elvételét tiltalmazta. *Szabad György* pedig rámutatott, hogy az 1858-ig terjedő időszak jellemzésének teljessé tétele további kutatásokat igényel. *Jozef Kovács* válaszában ismételt hangsúlyozta az erdélyi helyzet speciális voltát.

A magyar agrárfejlődés egyes kérdéseivel két referátum foglalkozott.

T. Puskás Julianna, „*A tőkés nagybirtokok a XIX. század végi Magyarországon (Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alapján)*” címmel tartott előadást. Leninnek a jobbágyfelszabadítás után létrejövő átmeneti rendszerre vonatkozó megállapításaiból kiindulva tárgyalta a bérletrendszer okát és formáit az 1850 utáni Magyarországon. Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika volt az első olyan felmérés, amelynek alapján a haszonbirtokok tényleges országos elterjedését számszerűleg vizsgálni lehet. Az előadó ismertette e felmérés tárgyát és módszerét. E statisztikára, valamint a gazdaságtáradataira is támaszkodva megállapította, hogy bár a haszonbirtokban levő gazdaságok sem az összgazdaságok számához, sem pedig az összterülethez viszonyítva aránylag nem jelentősek, ha azonban a földrajzi megoszlást, valamint a birtokmegosztást, a földtulajdon jellegét és a piaci viszonyokat is tekintetbe vesszük, térhódításukat jelentősnek kell tartani. A gazdaság tisztán haszonbéres formája főleg a nagybirtokon (200 k. h.-n felül) jelentkezik. Ezek — zömmel nem a parasztságból kifejlődött — nagybérlőréteg kezén vannak. A nagybirtok részbeni bérbeadása viszont az esetek nagy többségében nem az öngazdálkodás feladását, hanem a saját tőkés gazdálkodás feltételeinek megjavítását szolgálja. A bérbeadó középbirtokosra ezzel szemben a földjáradék felélése a jellemző, amely végül a birtok felélésére vezet.

A kialakult képnek és az 1882. évi német üzemművelés statisztika eredményeinek összehasonlításából megállapította, hogy bár a németországi nagybirtok tipikus területén, az Elbától keletre eső vidéken kisebb volt a nagybirtok bérbeadásának aránya, mint Magyarországon, nincs alapvető eltérés e téren a két ország között. Így a nagybirtokrendszer nem idegen a mezőgazdaság fejlődésének „porosz-útjától”. A magyarországi nagybirtokot — amelyeket lényeges sajátosságaik a porosz fejlődési típushoz kötnek — nem lehet az „angol utas” fejlődés hazai jelentkezésének tartani.

S. Sándor Pál „A XIX. századvégi agrárválság és a magyar nagybirtok” című előadása a szerző könyvvalakban már megjelent, az agrárválsággal foglalkozó monográfiájának eredményein alapult.

Bevezetőben az előadó rövid, adatokkal kísért áttekintést nyújtott a válságot előidéző tényezőkről és a válság hatásáról az európai gabonatermelő országokra és rétegekre. Megállapította, hogy a 80-as évektől elmélyülő válság a Monarchián belül valószínűleg kevésbé sújtotta a valamivel egészségesebb belső arányokkal rendelkező osztrák mezőgazdaságot, mint az egyoldalúan a külterjes gabonagazdálkodásra alapozott Magyarországot.

Ezután rátért a magyarországi nagybirtok „agrárválságszabta helyzetének és a válságból való kilábalási kísérleteinek” elemzésére. Hangoztatta, hogy előadásában a sokrétű és még távolról sem megoldott és lezárt problémának csak egyes vonatkozásait érinti. Eddigi kutatásai alapján arra a megállapításra jutott, hogy a magyar nagybirtokos osztály különleges helyzete — nevezetesen a mezőgazdaság porosz utas fejlődése és a dualizmus rendszere — „általában előnyös lehetőségeket nyújtott a válságból való mielőbbi kibontakozása számára”.

Kifejtette, hogy az alapján továbbra is öngazdálkodó nagybirtokos osztály bérbeadási tevékenységének fokozódása a válságból való kilábalás egyik — a „porosz úttal” szorosan összefüggő — módszere volt. A bérbeadás általános formája ugyanis nem az egész birtok, hanem csak egyes — legkevésbé hasznosított — részeinek bérbeadása volt. Noha a birtokos így lemondott e birtokrészek utáni nyugalma egy részéről — a vállalkozói haszonnól —, egész tőkeerejét előnyösebb gazdasági feltételekkel bíró saját gazdasága fejlesztésére — a termelékenység növelésére és az önköltség csökkentésére — koncentráltatta, amelyen így a termelés az új piaci viszonyok között is kifejtődött lett.

Az előadó a továbbiakban azokra a nagybirtok számára előnyös tényezőkre mutatott rá, amelyek a dualizmus rendszeréből fakadtak. Megállapította, hogy a magyar piacot az osztrák iparnak kiszolgáltató vámközösség biztosította a magyar gabona számára az osztrák piacot, amely — a statisztikai adatok tanúsága szerint is — a válság éveiben bizonyos mértékű kárpótlást jelentett az elvesztett nyugat-európai piacokért, és enyhítette a válság hatását. Ezután rámutatott az osztrák-magyar banktőke nyújtotta bőséges jelzálogkölcsonöknékre a nagybirtokos számára (ellentétben a kisebb birtokosokkal) pozitív jelentőségére. Hangoztatta, hogy bár a válság kényszerítő hatására a nagybirtokon a termelési technika fejlesztése mellett jelentkezett a belterjes gazdálkodásra való áttérés tendenciája is (takarmánytermesztés, állattartás fokozása, tejgazdálkodás elterjedése, ipari növények térhódítása), a válságból való kilábalás döntő útja a külterjes gabonatermelés fokozása és olcsóbbá tétele volt.

Ezzel kapcsolatban tért rá „a dualista rendszer egyik legfőbb alkotóelemének: a munkaerő kizsákmányolásának kérdésére”. Elemezte a mezőgazdasági munkaerő-kínálatot fokozó tényezőket, majd rámutatott a kizsákmányolás fokának emelkedését rejtő jelenségekre: egyfelől a tényleges kereset csökkenésére a munkák időtartamának megrövidülése révén, másfelől a termelékenységnél a névleges béreket meghaladó növekedésére a nagybirtokon. Az eddig feldolgozott adatok alapján — mondotta — „valószínűnek látszik, hogy a magyar nagybirtok zöme a 90-es években már nem csökkenő, hanem emelkedő »bevételekkel« rendelkezett, azaz már növekedő földjáraadékat halmozott fel”. Rámutatott a „dualizmus rendszerébe zárt” nemzetiségi agrárproletariátus fokozott kizsákmányolására. A századforduló éveinek mezőgazdaságában mutatkozó tendenciákat elemezve megállapította, hogy az előadásban megvilágított tényezők „végső hatása a válságból való tényleges kibontakozás volt”.

„Célunk az volt — mondotta —, hogy ráirányítsuk a figyelmet a magyar nagybirtoknak a dualizmus biztosította előnyös lehetőségeire és ennek kidomborításával is megmutassuk, milyen erős szálak fűzték ezt az osztályt a válsághoz közelítő elavult rendszer építményének fenntartásához.”

Az egész Monarchia tőkés agrárfejlődésének egy-egy kérdését tárgyalta Szabad György és Kolossa Tibor.

Szabad György „A terményárak kiegyenlítődési tendenciájának érvényesülése a Habsburg-birodalomban a XIX. század derekán” címmel tartott előadást.

Bevezetőben hangoztatta, hogy az árak alakulásának jelenségeit — ellentétben a liberális közgazdaságtan ártörténeteivel — „mint alapvető gazdaságtörténeti folyamatoknak egyik tükrözőtetőjét és kifejezőjét” veszi figyelembe.

Megállapította, hogy az árkiegyenlítődési tendencia, amely a szabadversenyes kapitalizmus szakaszában a szűk piacokörzetek nagyobb egységekbe kapcsolódását kísérte, a gabonaárak vonatkozásában Európában az 50—60-as évekre jellemző áremelkedésen belül jelentkezett. A gabonát exportáló — főként közép- és kelet-európai — országokban

az áremelkedés nagyobbarányú volt, mint az importra szoruló, iparosodott nyugat-európai országokban (elsősorban Angliában), s így a területek között a viszonylagos ár-különbözet csökkent. (Pl. a búza átlagárai az 1850-es években — az 1840-es szinthe képest — Franciaországban 13%-al, Belgiumban 18%-al, viszont a Habsburg-birodalomban több, mint 40%-al emelkedtek.) Az előadó ezután elemezte azokat a tényezőket, amelyek az ár-különbözet csökkenésének irányában hatottak európai viszonylatban és a Monarchián belül is. A tőkés viszonyok elterjedése a közép- és kelet-európai országokban a jobbágyfelszabadítás után ugrásszerűen megnövelte a földjáraadékok és az áru-gabona termelési költségét. Magyarországon — mutatott rá az előadó — a nemesi adómentesség megszűnése is ez irányban hatott. — A szabadkereskedelmi politika felülkerekedése, valamint a közlekedés — főleg a vasuti hálózat — fejlődése megkönnyítette a növekvő keresletű nyugat-európai piacok elérését. A közép- és kelet-európai gabona keresletét a tárgyalt időszakban még nem csökkentette a tengerentúli gabonatermelő területek és Oroszország konkurrenciája — viszont időlegesen növelték az e térségben lezajló háborúk.

A kiegyenlítődési tendencia — az európaihoz hasonló — érvényesülését a Monarchián belül az előadó az egyes tartományok, illetve országok gabonaárainak 1836-tól 1865-ig terjedő összehasonlító vizsgálatával bizonyította. A számítások eredményeként létrejött táblázatok kimutatják az áru-gabonát termelő területek (főként Magyarország és Galícia) Bécshez viszonyított árszínvonalának emelkedéséből, illetve a vásárló területek viszonylagos árszínvonalának süllyedéséből adódó viszonylagos különbségek csökkenését. A tendencia érvényesülését — mint az előadó rámutatott — az egyes területek különböző fejlettsége mellett erősen befolyásolta az egyes terményfélék áru-forgalmának mértéke is: leginkább a búza és zab, aztán az árpa és kukorica, legkevésbé a rozs áralakulásában mutatkozott. Az előadó kiemelte, hogy a kiegyenlítődési tendencia így dokumentált érvényesülésének alapja az összbirodalmi piacnak a kapitalista fejlődés során végbement egységesülése.

Végezetül hangot adott ama feltevésének, hogy az itt elemzett folyamat „az egyik — nem túlbecsülendő, de említést érdemlő — olyan objektív tényező . . . amely az egységes birodalmi piac további szilárdulását is jelentő kiegyezés létrehozására sarkallta a hosszabb távú fejlődés nemzeti érdekeinek felismerésére képtelen, minél nagyobb közvetlen haszon biztosítására törekvő magyar uralkodó osztályokat”.

A hozzászólók — *Sándor Vilmos, Jaroslav Purš és Jozef Buszko* — az árkiegyenlítődési tendencia érvényesülésének bizonyítását nem tartották eléggé meggyőzőnek. Sándor Vilmos hiányolta az árkiegyenlítődés jellegét döntően meghatározó tényezőket — elsősorban az átlagprofitráta kialakulásával való összefüggés — elemzését. Véleménye szerint az árkiegyenlítődési tendencia érvényesülése pusztán a statisztikai számsorok egybevetésével nem bizonyítható megnyugtatóan, különösen ha e tendencia — mint az adott esetben is — az általános áremelkedés függvényeként jelentkezik. A viszonylagos ár-különbség csökkenése ugyanis — mint rámutatott — az árak változatlan szállítási költség mellett emelkedése során a kiegyenlítődési tendencia hiányában is bekövetkezik. A bécsi, illetve magyarországi és galíciai árak közötti abszolút ár-különbség megközelítő változatlanságára és nagyságának a fuvar-költségekkel való körülbelüli megegyezésére hivatkozva felvetette annak valószínűségét, hogy ez esetben is erről van szó.

Szabad György az áralakulást meghatározó tényezők bemutatásának bizonyos módosítását valóban indokoltan elismerve, a dokumentált áralakulás Sándor Vilmos által kétségbevetett értelmezését továbbra is fenntartotta. Rámutatott, hogy a probléma szempontjából nem az abszolút ár-különbségek — amelyek egyébként az időszak során mutatnak változást —, hanem a viszonyszámok bírnak döntő jelentőséggel. Az ár-különbségnek a fuvar-költségekkel való visszavezetésével szemben utalt arra, hogy a különbség gabonafajtánként — az azonos szállítási költségek ellenére — nem egyforma nagyságú.

Kolossa Tibor „Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában (1900)” címmel tartott előadást.

Bevezetőben rámutatott a statisztikai adatok felhasználásának fontosságára és egyben korlátaira a társadalmi struktúra kérdéseinek kutatása terén.

Rátérve az agrárnépesség arányának vizsgálatára a Monarchia egyes területein, rámutatott, hogy ez döntően a kapitalizmus általános fejlettségi fokától függ: legalacsonyabb a fejlett cseh és alpesi, legmagasabb az elmaradott kárpáti és délszláv tartományokban és Horvátországban. Magyarország 66.48%-os arányszámával mintegy közép-helyet foglal el a két csoport között.

Az agrárproletariátusnak az agrárnépességen belüli súlya a mezőgazdaság kapitalista fejlettségét jelzi. Ennek megfelelően legnagyobb a cseh és alpesi, legalacsonyabb a délszláv tartományokban. Magyarországon az ipar fejletlensége és a nagybirtokrendszer következtében az agrárproletariátus aránya feltűnően magas — a mezőgazdaság kapita-

lista fejlettségéhez és munkaerőszükségletéhez képest is. Ezért Magyarország — Galiciával együtt, amelyet a törpebirtokos félprowletár elemek túlsúlya jellemez — Kelet-Európa egyik nagy mezőgazdasági munkacsbázisa volt.

Az agrárproletariátus összetételét elemezve az előadó megállapította, hogy az állandó munkások (cselédek) és ideiglenes munkások (napszamosok stb.) aránya főként a gazdálkodás jellegével mutat összefüggést. A belterjes mezőgazdaságú, fejlett állattenyésztést űző alpesi tartományokban a legnagyobb az állandó munkások aránya, ezt követően pedig a délszláv és cseh tartományokban. Magyarországot, a kárpáti tartományokat és részben Horvátországot az időszakai munkások túlsúlya jellemzi, s ez — mint a két réteg összehasonlítása alapján az előadó rámutatott, — egyik oka annak, hogy a keleti részekben — főként Magyarországon — az agrárproletariátus az osztályharc jelentős tényezőjévé válhatott.

A cselédek birtokkategóriák szerinti megoszlása a nagybirtokrendszer uralmára utal Magyarországon, valamint a kárpáti és cseh tartományokban — viszont a parasztbirtok túlsúlyára Horvátországban, az alpesi és délszláv tartományokban.

Megállapította, hogy az általa ismertetett statisztikai adatokból a Monarchia agrárstruktúrájának következő sémája alakul ki: A Monarchia nyugati és déli részén a parasztgazdaság volt túlsúlyban. Ezen belül „az alpesi tartományok képviselték a fejlettebb, belterjesebb, állattenyésztő, tőkés jellegű jómódú parasztbirtok övezetét, a délszláv tartományokban viszont a sajátos mediterrán olaj- és gyümölcstermesztés, a félféudális colonus-rendszer és a zadruha intézménye külön típust képezett”. Az északi és keleti rész a nagybirtokrendszer területe volt, amelyen belül „a cseh tartományok a fejlettebb, belterjesebb művelés, Magyarország és a kárpáti tartományok viszont az extenzív, elmaradottabb művelés övezetei voltak”.

Végezetül hangoztatta, hogy a következők önmagukban nem újak, de „eddig még . . . nem próbáltuk összehasonlító statisztikai adatokkal alátámasztani és számszerűen megragadni őket”.

Jaroslav Purš „A szabadversenyen alapuló kapitalizmusból az imperializmusba való átmenet” néhány alapvető elméleti problémájával foglalkozott előadásában. A kérdésben uralkodó elméleti bizonytalanság megszüntetése céljából alapvetőnek tartja az átmenet időszakának elhatárolását az imperializmus kezdetétől.

Az előadó az imperializmus lenini meghatározását elemezve hangsúlyozta, hogy az imperializmus a kapitalizmus egyenes továbbfejlődése, annak monopolisztikus szakasza, amelyben a kapitalizmus jóllehet kapitalizmus marad, de megváltozik minőségi jellege. Ez a minőségi változás Európában a XX. század elején következett be, a lenini definícióban említett egyes ismertetőjegyek mennyiségi növekedésének és erősödésének következményeképpen. Európában az 1873-as világgazdasági válságot követően zajlott le a monopóliumoknak ez a kvantitatív erősödése, amely a XIX. és XX. század fordulóján az egész gazdasági élet átfelmálásához, a kapitalizmus kvalitatív átalakulásához — monopolisztikus kapitalizmussá — vezetett.

Az elméleti fejtegetések alapján az előadó a következőképp periodizálta a kapitalizmus fejlődését Csehországban:

I. A monopóliumok előtti kapitalizmus (1849—1900.

1. A szabadversenyen alapuló kapitalizmus (1849—1879).

a) 1849—1867.

b) 1867—1879.

2. A szabadversenyen alapult kapitalizmusból az imperializmusba való átmenet (1879—1900).

II. Az imperializmus kora (1900).

A magyar történetírás 1880 és 1900, a német 1879—1900 közé teszi az átmenet időszakát, a szovjet és a lengyel inkább az 1890-es évekre. Az átmenet Európában nem egyenletesen ment végbe; nyugaton a XIX. század utolsó harmadában ill. negyedében, Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában pedig 1879-et vehetjük kezdő dátumnak.

A vita során a hozzászólók közül *Jozef Buszko* kifejezve egyetértését a Purš által adott periodizációval, ismertette a lengyel történészek ezzel kapcsolatos — a lengyel terület három részének különböző fejlődéséből fakadó — nehézségeit, amelyek végül is a formális 1900-as periódushatár elfogadásához vezettek.

Berend Iván hozzászólásában kitért a monopóliumkapitalizmusba való átmenet sajátos magyarországi problematikájára: nálunk a 80—90-es években igen gyorsan — és a koncentráció igen magas fokán — kifejlődő monopóliumok a magyar gyáripari termelés szűk volumene következtében még nagyon labilisak; a gazdasági életben uralkodóvá válásuk (1900—1914) döntő tényezője a gyáripar volumenének növekedése

volt. Hangoztatva, hogy Purš megállapításával — amelyekkel a magyar történészek álláspontja alapvetően megegyezik — általában egyetért, a korszakok ilyen éles (a korszakot kezdő évet megjelölő) elválasztása helyett a „monopolkapitalizmusra való átmenet” (80—90-es évek) és „a monopóliumok uralkodóvá válása” (kb. 1900—1914) korszakának megkülönböztetését javasolta.

Berend Iván és Ránki György „Magyarország iparának XX. század eleji színvonaláról az európai összehasonlítás tükrében” címmel tartott előadást.

Az előadás bevezetőben utalt a magyar gazdaságtörténeti irodalom bizonyos fokig „hungaro-centrikus” vagy legfeljebb „monarcho-centrikus” szemléletének korlátaira. A hazai fejlődésre korlátozódó kutatás — mint arra már az 1955. évi prágai történeti konferencia rámutatott — olyan egyoldalúságokhoz vezet, amelyeket csak a nemzetközi összehasonlító módszerrel lehet leküzdeni. Előadásuk e célkitűzés első lépéseként három kérdéssel: az ipari népesség arányának, a termelés színvonalának és fejlődése ütemének, valamint a gyáripár szerkezetének összehasonlító vizsgálatával foglalkozott.

Előjáróban a Monarchia egészének ipari termelésére vonatkozó adatokat elemezték. A XX. század elején Európában a Monarchia a termelés abszolút mennyiségét tekintve a három vezető ipari ország — Anglia, Franciaország és Németország — után, messze lemaradva a negyedik helyen állott, de az egy főre jutó termelés tekintetében még számos kisebb ország megelőzte.

A lakosság fő foglalkozási ágak közti megoszlása — főként az ipari és mezőgazdasági népesség aránya — alapján az előadás az ipari fejlettség tekintetében az európai országok három típusát különböztette meg: az iparosodott nyugat-európai országokét, az elmaradottabb délnyugat-európai országokét (Olaszország, Portugália) és végül a kelet-európai és balkáni országokét. A szerzők megállapították, hogy a Monarchia egészének a különböző fejlettségű területek átlagát tükröző adatai a második, közepesen fejlett csoporttal mutatnak bizonyos hasonlóságot. Az osztrák és cseh tartományok ipari fejlettség tekintetében megközelítik a nyugat-európai országokat, Galícia, Bukovina és Dalmácia viszont a harmadik típus legalacsonyabb kategóriájába sorolhatók. Magyarország gazdasági-társadalmi fejlettsége ez adatok tükrében a balkáni-kelet-európai és a délnyugat-európai országok között áll, ez utóbbiakhoz valamivel közelebb. „Felvethető — összegezték következtetéseiket a szerzők —, ha figyelembe vesszük, hogy számos tőkés ország, mely politikai önállóságának birtokában volt, a gazdasági fejlettség jóval alacsonyabb fokán (balkáni országok), vagy körülbelül azonos szinten (délnyugat-európai országok) állt, mint Magyarország, nem szorul-e gazdaságtörténeti irodalmunk álláspontja korrekcióra az Ausztriától való függőség súlyosságát illetően a XX. század elején. Az imperializmus korszakára kialakult — Lenin által említett — széles függőségi láncolatban Magyarország politikai önállóságának jelentős korlátozottsága ellenére sem tartozott a félgymarmati, vagy akárcsak az azokhoz közelálló országok csoportjába. Gazdasági függősége ellenére a Monarchia kereteiben viszonylag jelentős ipari fejlettséget érhetett el. Erre utalnak az ipari termelés színvonalára és fejlődésének ütemére vonatkozó adatok is.”

Ez adatok ismertetése és elemzése után az előadás rátért az ipari struktúra kérdéseire. A magyar gyáripárnak a XIX. század végén kialakuló és a XX. század elején bizonyos módosulások ellenére is lényegében megmaradt sajátos szerkezeti összetételét gazdaságtörténetírásunk eddig az osztrák nagytőkének és a magyar nagybirtoknak a függőség és az erős feudális maradványok következtében érvényesülő érdekeiből vezette le. Hlymódon magyarázta — rámutatva arra is, hogy a nehézipar egyes, kitermelő, valamint a mezőgazdasággal és vasútépítéssel kapcsolatos ágai viszonylag jelentős súlyra tettek szert — az élelmiszeripar túlsúlyát és a könnyűipar rendkívül súlyos lemaradását. Szerzők az iparszerkezet alakulását meghatározó tényezőket szélesebb megvilágítására tettek kísérletet.

Az iparilag fejlett nyugati országok ipari szerkezetét vizsgálva megállapították, hogy a XIX. század utolsó harmadáig a könnyűipar össztermelésének értéke a nehéziparénak többszöröse volt (Angliában, Franciaországban több, mint négyszerese), s bár az ezt követő időszakban a nehézipar fejlődése erősen felgyorsult, az első világháború időszakáig még mindig valamelyest alatta maradt, vagy legfeljebb elérte az ipari össztermelés értékének felét. A kelet-európai és balkáni államokban ezzel szemben a nehézipar részesedése mindössze 15—20%-os, a vas-, fém- és a gépipar pedig kiugróan elmaradott volt. Ez országok jellegzetessége, hogy a túlsúlyban levő könnyűiparon belül a gyáripári termelésben az élelmiszeriparé volt a túlnyomó szerep. A könnyűipar és nehézipar aránya tekintetében a balkáni államok helyzete a XIX. század első felének, Oroszországé pedig a század harmadik negyedének nyugat-európai iparszerkezetével mutat hasonló arányokat. Az Osztrák-Magyar Monarchiában a háború küszöbén ez az arány 2 : 1 volt, mindegyik iparág többé-kevésbé arányosan ki volt fejlődve, s a könnyűiparon belül az élelmiszer-

ipar aránya bár lényegesen nagyobb, mint a nyugati országok esetében, de meg sem közelítette a balkáni országok aránytalanságát. Ennek alapján a szerzők a Monarchiát az iparszerkezet alapján is a közepesen fejlett országok közé sorolták, amely azonban a nyugati fejlettségi fokhoz állt közelebb.

Ausztria és Magyarország iparszerkezetének összevetése azt mutatta, hogy a nehézipar-könnnyűipar arány azonos — noha az egy főre jutó nehézipari termelés Ausztriában 75%-kal magasabb, s a nehéziparon belül a megoszlás is arányosabb —, a könnyűiparon belül az élelmiszeripar aránya azonban Magyarországon még az ausztriaihoz képest is aránytalanul magas.

Összehasonlítva most már a magyar ipar szerkezetét az európaival, a következő megállapításokat tették: a magyar nehézipar aránylag fejlettebb, mint a gyártóipar egésze, ez a tény az ország gazdasági fejlettsége és a függőség értékelése szempontjából igen jelentős; ugyanakkor a textilipar — és ez a függőség legsúlyosabb következménye — egész Európában viszonylag a legelmaradottabb, ami annál is súlyosabb, mivel ez az ágazat hat legerősebben a társadalom struktúrájára. Az élelmiszeripar vezetőszeropét azonban — állapították meg az eddigi felfogással szemben — nem lehet kizárólagos, a dualizmus viszonyaiból következő magyar sajátosságnak tekinteni. Az ipari fejlődés menetével kapcsolatosan — hangsúlyozták — „általánosnak csupán az mondható, hogy a tőkés iparosodás minden országban a legfontosabb tömegszükségleti cikkek gyártásával, vagyis a könnyűipar fejlődésével kezdődik. Ezekben az iparágakban, melyek már kezdetben is a legszélesebb fogyasztópiacokra támaszkodhatnak, viszonylag könnyebb a technikai nehézségek leküzdése, alacsonyabb tőkebefektetésre van szükség és alacsonyabb képzettségű munkásrétegeket tudnak foglalkoztatni: a könnyűipari ágakban kis befektetések mellett magas profitokat érhetnek el. Mindez egyaránt vonatkozik a könnyűipar két nagy ágára: a textiliparra és az élelmiszeriparra. Hogy azután az egyes tőkés országokban melyik ágazat játszott nagyobb szerepet, azt számos, az ország gazdasági helyzetét meghatározó tényező döntötte el. Ezek között a rendelkezésre álló nyersanyagok jellege, a belső és külső piacokon jelentkező kereslet iránya, valamint, s nem utolsósorban, az illető országgal konkuráló más országok ipari színvonala és szerkezeté játszott meghatározó szerepet.” Rámutattak, hogy a textilipar abszolút túlsúlya csupán az angol fejlődésre jellemző, a fenti meghatározó tényezők következtében a többi tőkés országban lépcsőzetesen az élelmiszeripar kezdett nagyobb, illetve túlsúlyával találkozunk. Így pl. 1880-ban az osztrák tartományokban is — annak ellenére, hogy az osztrák textilipar a magyar piac felett is uralkodott — túlsúlyban volt még a könnyűiparon belül az élelmiszeripar. Mindebből a szerzők azt a következtetést vonták le, hogy az élelmiszeripar vezető szerepét a magyar ipari forradalomban nem lehet teljes mértékben az ország függő helyzetéből és a feudális maradványokból levezetni. A magyar sajátosságot, mint a dualizmus speciális következményét abban jelölték meg, hogy az élelmiszer- és a textilipar teljesen ellentétes formában fejlődött; az utóbbi szinte teljesen hiányzott.

Sándor Vilmos hozzászólásában — szemben a referátum következtetéseivel, amelyek a Magyarország és a kelet európai-balkáni országok közötti különbségeket emelték ki — a közös tényezőket hangsúlyozta ez országok gazdasági struktúrájában. Véleménye szerint a mennyiségi mutatószámokon túl a gazdasági élet minőségét tekintve Magyarország a kelet európai-balkáni országok csoportjához tartozik, amelyek — a mezőgazdasági és iparforgalmi népesség arányszámának tanúsága szerint — túlnyomóan agrárjellegűek, gyengén fejlett iparral, míg a délnyugat-európaiak viszonylag fejlett iparral rendelkező agrárországok. Magyarországnak a Monarchián belüli helyzetéről szólva — elismerve az egyenlőtlen cserét, mint a gazdasági függés döntő tényezőjét — felhívta a figyelmet e vonatkozásban a vámpolitikai eszközök jelentőségére, amelyek — az önálló balkáni országokkal ellentétben — Magyarországnak a sokszorosan fejlettebb osztrák—cseh tartományokkal szemben nem álltak rendelkezésére. Ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a balkáni országok — egyéb tényezőkből következő — fejletlensége nem adhat alapot arra a következtetésre, hogy a Monarchiához tartozás kedvezőbb lehetőségeket biztosított Magyarország gazdasági fejlődése számára, mint ezek számára nemzeti önállóságuk. *Ránki György* válaszában hangoztatta, hogy ők ilyen értelmű összehasonlítást nem tettek, de fenntartják azon véleményüket, hogy a Monarchiához tartozásnak bizonyos vonatkozásban voltak előnyei. A magyarországi gazdasági struktúra európai helyére és a függésre vonatkozóan megismételte az előadás főbb megállapításait.

Sándor Vilmos a továbbiakban, rátérve az élelmiszeripar vezetőszeropének kérdésére a tőkés iparosodásban, rámutatott arra, hogy a vezető iparág fogalmát nem

lehet a viszonylag legnagyobb termelési érték, illetve munkaslétszám kritériumára alapítani. A fogalmat hat — az üzem és vállalkozás jellegére, a technikai színvonalra, valamint a tőkés felhalmozásban játszott szerepre vonatkozó — ismérvvvel határozva meg, kimutatta, hogy ezek alapján az élelmiszeripar hagyományos ágazatait (malom-, szesz- és söripar) általában nem lehet vezető iparágnak tekinteni az ipari forradalom időszakában. Kivételként utalt Magyarországra, ahol „a modern gépi nagyiparként működő malomipar az ipari forradalomnak valóban vezető iparága volt”. — A könnyűipari ágak fejlődésének a belső piaccal való összefüggése tekintetében rámutatott, hogy „a könnyűipar tulajdonképpen saját fejlődésével teremti meg fogyasztópiacát”, és kimutatta, hogy ezzel összefüggésben az élelmiszeripar — éppen a termelési technika egyszerűsége és a tőkeszükséglet alacsonyága szempontjából — szükségszerűen hátrányos helyzetbe kerül a nagyipari fejlődés terén a textiliparhoz képest. Hangsúlyozta, hogy a könnyűipari ágak egyikének vagy másikának vezető szerepre jutását nem elsősorban a belső, hanem a külső piac befolyásolja jelentős mértékben.

Hanák Péter az élelmiszeripar vezető szerepének kérdésében — Sándor Vilmossal vitatkozva — azt az álláspontot foglalta el, hogy az élelmiszeripar lehet egy ország vezető iparága, de ezt ő — az előadással szemben — minden esetben bizonyos gazdasági függőség kifejezőjének tekinti. A magyar iparfejlettségről alkotott felfogás bizonyos pozitív irányú módosítását szükségesnek ismerte el, de hangsúlyozta, hogy a külföldi tőke szerepének és a nehézipar belső struktúrájának vizsgálata nélkül a kép túl szépnek mutatkozik. *Berend Iván* az észrevétel módszertani jogosultságát elismerve hangoztatta, hogy e két szempont figyelembevétele a magyar ipar fejlettségéről az előadásban nyújtott képet nem módosítaná jelentősen.

Az élelmiszeripar vezető szerepének kérdésében a szerzők fenntartották eredeti álláspontjukat. *Ránki György* — csak részben fogadva el a vezető iparág Sándor V. által adott meghatározását — felhívta a figyelmet az „ipari forradalom vezető iparága” és „az ország vezető iparága” fogalma közötti megkülönböztetés szükségességére. *Berend Iván* pedig — Hanáknak válaszolva — ismételten hangsúlyozta az ipari struktúrát meghatározó tényezők sokoldalú vizsgálatának szükségességét.

Egyes felszólalók az egész témakörön végighúzó általános kérdésekkel, illetve a napirendi pont tárgyalásainak értékelésével foglalkoztak. *Perényi József*, *Hanák Péter*, majd *Jozeľ Kovács* hozzászólásukban különös jelentőséget tulajdonítottak a társadalmi-gazdasági struktúra összehasonlító kutatásának — amely Hanák Péter szerint az egész témakör lényegét képezte —, és örömmel állapították meg, hogy a konferencia nagy figyelmet fordított a Monarchia gazdasági-társadalmi sokféleségének és az egyes területek kapitalista fejlődésbeli sajátosságainak vizsgálatára. — *Jozeľ Kovács* felvetette, hogy az európai összehasonlítás módszerét alkalmazni kellene a mezőgazdaság vizsgálatában is. — *Hanák Péter* kifejtette azt az elgondolását, hogy a kapitalista fejlődés hatása a Monarchián belüli szintkülönbségekre e különbségek fokozódására, illetve esőkkenésének ellentmondásos tendenciáiban jelentkezett. Véleménye szerint ez utóbbi volt a jelentősebb, az alapvető tendencia, bár egyes területek lemaradása a fejlettebbekhez képest a fejlődés folyamán még fokozódott is. (A lemaradás fokozódására mutatott rá Galícia vonatkozásában *Jozeľ Buszko*, aki felszólalásában Galícia kapitalista fejlődésének kérdéseit fejtegette, összehasonlítást téve egyfelől a Monarchia egyéb részeivel, másfelől az Orosz- és Poroszországhoz tartozó lengyel területekkel.) *Hanák Péter* a továbbiakban rámutatott, hogy a szintkülönbségek problematikája is felveti az összmonarchiai piac (az eddigi kutatásokban mellőzött) bizonyos pozitív szerepét a kapitalista fejlődésben. De ismételten hangsúlyozta, hogy véleménye szerint végső fokon a nemzeti önállóság és a gazdasági haladás között egyenes arányosság áll fenn. Ezzel kapcsolatban ismét utalt Lenin megállapítására: a kapitalista fejlődés optimális feltételeit a nemzeti önállóság teremti meg. Végül felhívta a figyelmet arra, hogy Magyarország gazdasági fejlődésének a Monarchián belül éppen viszonylagos önállósága biztosított valamivel kedvezőbb lehetőségeket, ellentétben pl. Bukovinával, Galiciával, Szlovéniával.

Pach Zsigmond Pál elnöki zárszavában elmezve és értékelve az elhangzott előadásokat és a vitát, elsőként a tárgyalás azon fővonalát emelte ki, amelyhez a Monarchia egyes országai, területei agrárfejlődésének sajátosságait elemző referátumok, hozzászólások tartoztak. A külföldi vendégek előadásainak méltatása során külön kiemelte azokat az eredményeket, amelyek a magyar történészek további munkája szempontjából elsősorban figyelemreméltók. Néhány kérdésben azonban nem fogadta el teljesen az előadók álláspontját. Így dr. *Brassloff* fejtegetéseiben kissé eltűzöttnek érezte az osztrák tőkés fejlődés akadályainak, deformált voltának hangsúlyozását, bár e tényezők feltárását nagyon tanulságosnak ítélte. Julius Mesaroš előadásával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy az 1848-as magyar jogbágytvörvény értékelésének igen lényeges mozzanata az

állami megváltás ténye, amely a poroszutas fejlődés egyik legfontosabb magyarországi sajátossága volt. E vonatkozásban örömmel állapította meg az eltérő álláspontok bizonyosfokú közlekedését, amely egy egységes álláspont kialakulására nyújt reményt. Ugyanígy a további kutatástól várható az erdélyi jobbágyfelszabadítás Jozef Kovács által elemzett problematikájának végleges tisztázása is. Katus László — szintén a fővonalhoz tartozó — előadásával egyetlen kérdésben szállt vitába: a Monarchiához tartozó délszláv területek és a speciális tényezők, elsősorban a török uralom keszerves elhúzódtása következtében elmaradott balkáni délszláv államok fejlettsége közti különbség, — mint erre hozzászólásában Hanák Péter is rámutatott — a legkevésbé sem adhat alapot olyan következtetésre, mely szerint a Monarchiához tartozás a gazdasági fejlődés számára az önálló nemzeti létnél kedvezőbb feltételeket biztosított volna.

Ez utóbbi probléma — mint hangsúlyozta — az elnöki megnyitó által felvetett kérdéskomplexumhoz tartozik, melynek megnyugtató megoldása még igen gondos vizsgálatakat igényel. Mindemellett kétségtelen, hogy a kapitalizmus fejlődése számára a legkedvezőbb feltételeket az önálló nemzeti állam biztosítja. Ennek megfelelően hangsúlyozta, hogy noha a magyar marxista történetírás eddigi álláspontja e kérdésben bizonyos korrekcióit is kíván, az alapkoncepció továbbra is helyesnek tekinthető.

A napirendi pont második fő vonalát — megállapítása szerint — azok az előadások alkották, amelyek arra törekedtek, hogy a magyar gazdaságtörténet kérdéseit nemzetközi perspektívában tárgyalják, s ezzel meginduljanak a sokat bírált hungarocentrikus szemlélet leküzdésének útján.

E törekvés — mint mondotta — megmutatkozott már S. Sándor Pál, és — fejlettebb formában — T. Puskás Julianna előadásában. Szabad György és Kolossa Tibor referátumainak pedig még a célkitűzése is az egész Monarchiát érintő téma feldolgozása volt. Szabad György előadásáról megállapította, hogy bár az helyesen oldotta meg a gabonaárkiegyenlítődes kérdését, nem fordított kellő figyelmet a kiegyenlítődesi folyamattal járó magyarországi árcmelkedésnek a magyar mezőgazdaság tőkés fejlődését serkentő hatása ábrázolására. Rámutatott, hogy a viszonyszámokra felépített fejtegetés elhomályosította az árcmelkedés tendenciáját, s ez vezetett az árrés problémájának összezavarásához, ami pedig helyes felvetés esetén az előadó tételét igazolja.

Berend Iván és Ránki György előadása — mondotta a továbbiakban — még szélesebb távlatlalt nyúlt témájához: az összeurópai összehasonlítás módszerének alkalmazásával. Ennek eredményeképpen a referensek a magyar gyáripar-történeti irodalom eddigi eredményeinek bizonyos korrekcióját hajtották végre, noha félreértésen alapult az a vitában felmerült értelmezés, mintha a nemzeti függetlenség hiányának a gazdasági fejlődésre gyakorolt negatív hatását kétségbevonták volna. Az élelmiszeripar kérdésében igen hasznosnak értékelte az előadás szempontjait, — azzal azonban, hogy az élelmiszeripar vezető szerepét a magyarországi iparfejlődésben továbbra is a mezőgazdaság porosz utas fejlődéséből és az Ausztriától való függésből adódó, sajátos történelmi feltételeknek tulajdonítja, eltérően ama nyugat-európai országok fejlődésmenetétől, ahol az élelmiszeripar ugyancsak jelentős szerepet játszott. Felhívta a figyelmet arra, hogy hazánkban a kereskedőtőke jórészt éppen a malomiparon át hatolt be a gyáripar többi ágába.

Pach Zsigmond Pál ezután Jaroslav Purš előadását, mint a legáltalánosabb szempontokat felvető referátumot jellemezte. Megállapította, hogy a körülötte kialakult terminológiai vita mögött lényegében azonos álláspontok húzódtak meg.

A nemzetközi összehasonlítás módszerének alkalmazása terén a feladat a továbbiakban e módszer magasabb színvonalra emelése gazdaságtörténetírásunkban és — mint Jozef Kovács felvetette — kiterjesztése az imperializmus korszakának kutatására, — hangoztatta befejezésül Pach Zsigmond Pál.

A második témakör — amelynek tárgyalásán Zsigmond László elnökölt — a dualizmus rendszerének jellegével kapcsolatos problémákat ölelte fel.

A napirend első referense Sándor Vilmos „Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában” című előadása bevezetőjében ismertette és bírálta a polgári történetírás és a szociáldemokrata felfogás e kérdésben elfoglalt álláspontját, majd méltatta és egyben bírálta a fiatal marxista történetírás 1952 végéig érvényre jutott álláspontját, amely a dualizmuskori tőkés fejlődés főfeltételeiként Magyarország Ausztriától való függő helyzetét és a fejlődést kísérő feudális maradványokat emelte ki. Azóta történetírásunk egyenrangú harmadikként a „nemzetiség elnyomás (soknemzetiségű ország)” kategóriáját vette fel a feltételek közé, hangsúlyozva e három tényező szoros kölcsönhatását. A Magyarország dualizmuskori tőkés fejlődését meghatározó feltételek így kialakult megfogalmazását („hármass feltétel”) bírálva elsősorban arra mutatott rá, hogy a „függőség” kategóriája nem utal a Magyarország és Ausztria közti viszony konkrét jellegére, e viszony dualizmuskori különleges voltára. Felvetette a kérdést, hogy ennek

a függőségnek a közelebbi meghatározására a történetírásunkban elfogadott, Magyarország abszolútizmuskori „gyarmati helyzetét” felváltó dualizmuskori „félgyarmati függés” kategóriája megfelelő megoldást nyújt-e. Az 1955-ös prágai történetészkonferencia a kapcsolat ilyen jellemzésének indokoltságát kétségbevonta. Azóta történetírásunk már csak fenntartásokkal használja ezt a kategóriát, de helyette nem dolgozott ki új, elvileg megalapozott terminológiát. Az előadó — megállapítva, hogy Magyarország helyzetére csak átvitt értelemben alkalmazható az a körülírás, amellyel Lenin a félgyarmat fogalmát magyarázza — e kategóriát éppen rugalmassága és meg nem határozott volta miatt minősítette tudományos használatra alkalmatlannak.

A kérdés tisztázása érdekében külön gazdasági és külön politikai tekintetben összemérte a magyar helyzetet a marxizmus klasszikusainak a gyarmatokra vonatkozó meghatározásaival. A kapitalizmus monopóliumok előtti szakasza vonatkozásában Marx, Engels és Lenin álláspontját ismertetve jellemezte a gyarmatok fő ismérveit: a világgpiaci munkamegosztásban elfoglalt alárendelt helyzetüket, s a „szabad föld” ismérvét, amely a földtulajdont és a földjáradékot ezeken a területeken gyakorlatilag megszünteti. A fenti ismérvek közül az előbbi Magyarország tekintetében érvényesült, s az országba irányuló tőke kivételnek — amely az imperializmus szakaszában válik a gyarmati kizsákmányolás általános fő módszerévé — egyre növekvő szerepe volt. Ugyanakkor azonban Magyarországon szabad föld sem ekkor, sem a monopolista szakaszban nem volt, ezért Magyarország helyzetét — szemben az eddigi állásponttal — közgazdasági szempontból nem lehet gyarmatinak tekinteni — állapította meg az előadó.

Átérve a kérdés politikai oldalának vizsgálatára interpretálta Kautsky és a vele e vonatkozásban egyetértő Lenin álláspontját, mely szerint a XX. század elején az államok három csoportba sorolhatók: nemzeti, soknemzetiségű és gyarmatállamokra, valamint az e típusokról adott jellemzését. Kautsky a Monarchiát a soknemzetiségű államok közé sorolja és jellemzi annak sajátos nemzeti-politikai viszonyait. Ezt a jellemzést — néhány kisebb korrekcióval és kiegészítéssel — az előadó elfogadta, s azt a következtetést vont le, hogy a Monarchia soknemzetiségű állam, amelynek belső alkata ugyan az ismert okok következtében fejletlen maradt, de amelyen belül sem gyarmattartó, sem gyarmati nemzetről nem beszélhetünk.

Sándor Vilmos ezután a monopolkapitalizmus korszakának a világgpiaci munkamegosztásra és a gyarmati kérdésre gyakorolt hatását vizsgálta, legfontosabb különbséggént a tőke kivételnek a gyarmati kizsákmányolásban döntővé vált szerepét emelve ki. Részletesen elemezve a világgpiaci munkamegosztásban bekövetkezett változásokat, valamint a Monarchiában fokozatosan bevezetett védővámrendszernek a Monarchia egészét és egyes területeit érintő következményeit, megállapította, hogy „a soknemzetiségű állam a külföldi fináncőkével, döntő mértékben a német fináncőkével szemben” egyre fokozódó mértékben „pénzügyi és politikai függésbe került”, s ugyanakkor a Monarchia egyes nemzetei közötti fejlődésbeli szintkülönbségek is fennmaradtak, sőt növekedtek. Az osztrák, cseh és magyar nemzet a fejletlenebbeket továbbra is kizsákmányolta a külkereskedelmen keresztül, de ehhez most a tőke kivétel is párosult, amelynek profitján azonban a külföldi tőkével kellett megosztoznia. Egyidejűleg maguk a fejlettebb területek között is létrejöttek hasonló kapcsolatok. „A soknemzetű dualista államban egy sajátos függőségi rendszer alakult ki, amelyben a gazdasági kizsákmányolás két fő formája és a nemzetek közötti politikai elnyomás, hol együtt haladva, hol egymást keresztezve működnek.”

Ismét visszatérve a „hármás feltétel” hírlátára, az előadó rámutatott arra, hogy e megfogalmazás a dualizmuskori tőkés fejlődést meghatározó tényezők sajátos problematikájának megközelítése szempontjából nem kielégítő, sőt zavaróan hat. Mindenek előtt a „feudális maradványok” feltételével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a Monarchia országai közti kapcsolatok — amelyeket a másik két feltétel fejez ki — szintén feudális maradványok voltak. A „Magyarország függése Ausztriától” és a „nemzetiségi elnyomás” feltételével kapcsolatban azt emelte ki, hogy e megfogalmazások — egyfelől „Ausztria” illetőleg „Magyarország” egységes egészként való felfogásával és Magyarország társadalmi helyzetének figyelmen kívül hagyásával, másfelől azzal, hogy a „nemzetiségi elnyomás” döntően politikai és nem gazdasági kategória — egyoldalú, a valóságnak meg nem felelő képet adnak a Monarchia sajátos függőségi rendszeréről. Itt többek között utalt a magyar uralkodó osztályok Béctől való politikai függőségének korlátozott voltára a dualista rendszerben: a „közös” hadseregvon, és a gazdaságpolitika terén realitássá vált alárendeltségük a külpolitika tekintetében csak elvileg állt fenn, gyakorlatilag azonban e téren vezető szerephez jutottak.

Fejtegetését azzal zárta, hogy a magyar dualizmuskori kapitalista fejlődés feltétele: „Magyarországnak a dualista soknemzetiségű állam függőségében elfoglalt

helye". Történettudományunk feladata — hangsúlyozta végül az előadó —, hogy a bonyolult gazdasági és politikai függőségi hierarchiában Magyarország helyzetét részletesen és sokoldalúan feltárja. A fenti feltételt (a „fudális maradványok” feltétele mellett) alkalmasnak látszik arra, — mondotta — „az Osztrák-Magyar Monarchia egykori nemzetei tőkés fejlődésének egyik alapvető és egyöntetű feltételeként szerepeljen”.

A referátumhoz hozzászólva *Ránki György* — bár elismerte a régi terminológia korlátozott, nehézkes és nem elég kifejező voltát — kiemelte a „hármás feltétel”-nek azokat az eredményeit, amelyeknek kárba vesztését nem tartja kívánatosnak. Nem fogadta el az előadó azon állítását, hogy a félgymarmati jelleg közgazdasági összetevőjét gymarmatinak tekintették, ezért ennek cáfolatát önmagában még nem tartja elegendőnek a pénzügyi függésnél súlyosabb, Lenin által is használt „félgymarmati függés” kategória — egyébként Magyarországra nézve indokolt — elvetéséhez. Elfogadta a referátum álláspontját, mely szerint a Monarchián belül nem lehet gymarmattartó és gymarmati nemzetről beszélni, bár ez — mint mondotta — önmagában nem következik az ország soknemzetiségű jellegéből. Ugyanígy a „hármás feltétel” egyes elemeinek bírálatát sem tartotta az előadásban logikailag kielégítőnek. Ezzel kapcsolatban behatóan foglalkozott a „függő helyzet” és a „nemzetiségi elnyomás” tényeivel, ezek negatív és pozitív következményeivel. A javasolt új terminológiát — bár egyszerűségével és bizonyos problémákat tartalmilag is megoldható voltával valamelyes segítséget jelent — a régi meghatározások pozitívumait ki nem fejező volta, valamint a problémák elől bizonyos értelemben kilúvó jellege miatt még átmenetileg sem tartotta megnyugtatónak. A referátum főeredményének a kérdés tisztázásához való jelentős hozzájárulását tekintette.

A régi terminológia bírálatát helyezte *Gonda Imre, Jozef Buszko, Jaroslav Purš, Julius Mesaroš és Hanák Péter* is. *Gonda Imre* ugyanakkor kifejezte aziránti kétségét, hogy a javasolt bonyolult és új formulát változatlan formában használni lehet. *Julius Mesaroš és Hanák Péter* pedig arra hívták fel a figyelmet, hogy nem a terminológiai vita, hanem a konkrétizálás a történések előtt álló feladat. *Jozef Buszko* a „gymarmat” és a „félgymarmat” kategóriájának történeti alkalmazhatóságát vonta kétségbe, tekintettel a fogalmak közgazdasági jellegére. E kérdésnél azt is megjegyezte, hogy a konferencián többször használt „porosz út” — „amerikai út” kategóriák helyett a „reformista út” — „forradalmi út” terminusokat tartja szerencsésebbeknek.

Kolossa Tibor hosszabb fejtegetésében csatlakozott a referátum azon megállapításához, hogy Magyarország helyzete sem gymarmatinak, sem félgymarmatinak nem tekinthető. Kifejtette, hogy Magyarországot „agrárország”-ként kell jellemeznünk, majd meghatározta a kategóriát, s felvázolta az agrárországok helyét a világpiaci munkamegosztásban. Hozzászólásában foglalkozott továbbá a Monarchia gazdasági alapjának meghatározásával, majd több kisebb kérdést érintett, végül a terminológiai vita tekintetében azt javasolta, hogy a referátumban szereplő meghatározást rövidített formában fogadják.

Pach Zsigmond Pál a „félgymarmat” terminus nem megfelelő voltát illetően a dualizmuskori Magyarország helyzetének jellemzésére — utalva saját bevezető felszólalására, az előző évi tankönyvvitán — egyetértett a referátummal. Az előadás által javasolt formulát illetően azonban hangsúlyozta, hogy ez csupán mint legáltalánosabb meghatározás megfelelő, de ezen belül Magyarország helyzetét lényegileg az előző módon kell konkretizálni: függött Ausztriától és elnyomta a nemzetiségeket. Hozzászólásában ezután arra mutatott rá, hogy az előadó a marxista klasszikusok interpretálása során súlyos teoretikus hibát vétett azzal, hogy Leninnek a gymarmatosítás amerikai típusára vonatkozó megállapítását („szabad föld”) a gymarmatokra általában vonatkoztatta, amiből az következnék, hogy a „rég típusú” gymarmatokon (pl. India) ugyancsak a kapitalizmus gyors fejlődésének feltételei teremődtek meg. Ennek pedig éppen az ellenkezője az igaz.

Sándor Vilmos válaszában *Ránki György*nek a félgymarmat fogalmának történetírásunkban való használatára vonatkozó álláspontját szubjektív véleménynek minősítette. Rámutatott, hogy a referátumban nem a soknemzetiségű országok általános jellemvonásának, hanem a Monarchia sajátosságának tartotta azt, hogy az államon belül nem beszélhetünk gymarmattartó és gymarmati nemzetről. *Pach Zsigmond Pálnak* válaszul kiemelte, hogy a „szabad föld” kritériumának a régi típusú gymarmatokra való kiterjesztését márcsak azért sem tartja teoretikus hibának, mert azokon a kapitalizmus valóban kifejlődött.

A következő, szintén az egész Monarchiát érintő tárgyú előadást *Hanák Péter* tartotta, „*A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén*” címmel.

Az előadó az anorganikusan létrejött Habsburg birodalomnak a polgári fejlődés kezdeti fokától a polgári forradalom időszakáig tartó fejlődésének rajzával kezdte előadását. „A soknemzetiségű Monarchia egységes nemzeti állammá alakítása történelmileg

túlhaladott, megvalósíthatatlan célkitűzés volt” — állapította meg már a józsefi kísérlettel kapcsolatban. A XIX. század derekán a feudális abszolutista rendszer keretében a birodalom számos, a polgári-nemzeti fejlődés különféle fokán álló nemzet laza államkomplexuma volt. A polgári forradalom feladata a feudalizmus alapjainak felszámolása mellett a nemzeti kérdés megoldása volt: meg kellett szüntetni az egyes nemzetek történetileg kialakult gazdasági és politikai függését, s megvalósítani az államhatárok által szétszakított népek nemzeti egységét. Ezek a feladatok végső soron a Monarchia szétesését tették szükségessé. E történelmi feladat megoldása azonban a problémák összefonódottsága és ellentmondásossága miatt rendkívül bonyolult volt.

A polgári fejlődés és a Monarchia léte kérdéskomplexumában hat különböző fő politikai irányzat bontakozott ki: a feudális-arisztokratikus föderalista; az abszolutisztikus centralista, az alkotmányos centralista; a polgári liberális föderalista; a magyar dualista; valamint a polgári demokratikus nemzeti republikánus irányzat. Ezek társadalmi jellegét és bázisát, elképzeléseiket és egymáshoz való viszonyukat felvázolva az előadó elemezte e csoportok magatartását a polgári forradalom küszöbén, a Monarchia súlyos válságának időszakában és a forradalom alatt. Mivel egyik irányzat sem tudta, a nagy összecsapás során döntő fölényre szert tétve, koncepcióját és programját — az általa képviselt osztályok uralmi igényeit — megvalósítani, az ellenforradalom győzelme után a Monarchiát fenntartani kívánó irányzatok kompromisszuma volt csak képes a konszolidációra.

A polgári forradalom alapvető vívmányait kénytelenségből jóváhagyó, de a feudális maradványokat védő, *látszólag* osztály- és nemzetfeletti neoabszolutista centralista rendszer csak elmélyítette a Monarchia válságát. Ennek a ténynek az 50-es évek végén bekövetkezett nyilvánvalóvá válása miatt a fenti irányzatok közül először az arisztokratikus föderalista irányzattal (Októberi Diploma), majd ennek kudarca után az alkotmányos centralista irányzattal (Februári Pátens) egyeztek meg az abszolutisztikus centralista körök. Az abszolutisztikus rendszer válságát azonban ez sem oldhatta meg.

Az előadó ezután azokat az okokat elemezte, amelyek az osztrák-német burzsoáziát, az uralkodót és a vezető bürokrata réteget, valamint a magyar nagy- és középbirtokosságot 1861 és 1867 között a dualizmus elfogadásának útjára készítette. Ezeknek az osztályoknak és hatalmi rétegeknek a permanens válságtól kikényszerített kompromisszuma, teljes programjukról való időleges lemondásuk terméke a dualista rendszer, amely a Monarchiát az akut válságból kisegítette. A kiegyezés — mint ahogy azt a marxista történettudomány megállapította — a polgári forradalom korszakának „felülről” való felemás lezárása, az elnyomott nemzetek feletti uralom megosztása, az osztrák-német és a magyar uralkodó osztályok között.

Az uralkodó osztályok érdekközössége a Monarchia közös piacán és a kapitalista fejlődésen alapuló kölcsönös gazdasági kapcsolataikon nyugodott. Emellett a dualizmus létrehozásának és fennmaradásának oka az, hogy az egész Monarchia — bár korlátozott — gazdasági fejlődését bizonyos mértékig lehetővé tette, valamint az, hogy a nemzetközi helyzet kedvező volt számára és hogy a demokratikus és nemzeti mozgalmak apályra következtek be. A Monarchia alapvető belső ellentmondását továbbra is — csak úgy, mint 1848 előtt, de megváltozott formák között — a „polgári forradalom befejezésére törekvő demokratikus népi és nemzeti erők és a dualizmus bázisát alkotó uralkodó osztályok közti ellentétek” képezték. Ezt egészítették ki a dualista államhatalmi-politikai rendszer belső ellentmondásai, amelyek Magyarország belső önállóságának és a Monarchia nagyhatalmi állásának egymást sok tekintetben keresztező feltételeiből (alkotmányos biztosítékok, közös ügyek kezelése stb.) következtek: centralizmus — dualizmus — föderalizmus, illetőleg abszolutizmus — alkotmányosság. Ezen ellentmondások azt eredményezték, hogy a dualista rendszer következetlen formában mindazeket az elemeket tartalmazta, s így — akárcsak elődei — merevvé, politikai rugalmasságra alkalmatlanná lett. Szemléltetően mutatta ezt be az előadó az ún. „közös ügyek” problémájának jogi, formai és tartalmi elemzésével.

A dualista rendszerben elsősorban nem parlamentáris, hanem az elnyomó apparátus eszközeivel biztosították. Ennek főszekerce a csak az uralkodónak alávetett, nem nemzeti jellegű k.u.k. hadsereg volt, amelynek összetétele, felépítése, rendszere a dualizmus adott formájának védelmét szolgálta. Kiegészítette ezt a zömmel osztrák-német, végső soron polgári jellegű hivatali bürokrácia (amelytől a magyar tisztviselőapparátus lényegesen eltérő képet mutat), az arisztokrácia, a klérus, valamint maga a dinasztia. Ezek a hatalmi erők azonban — a dualista rendszertől függetlenül — általában a Monarchia támaszai, s önmagukban, csak az elnyomó erőszakra bízva már a megelőző korszakban esődöt mondtak.

A korszaknak és a rendszernek sajátos módszere: az alkotmányos, parlamentáris körülbástyázás. Ennek az „alkotmányosság” eszközei: magas választási cenzus, amely nemcsak általában a tulajdonos osztályoknak, hanem elsősorban az uralkodó nemzetek vagyonos osztályának kérvéz; a választási eredményeket és a megválasztott testületek működését befolyásoló különféle módszerek (főleg a kuriális választási rendszer), amelyeket az előadó behatóan ismertetett; a Reichsrat szociális és nemzeti összetételéből következő manőverezési lehetőségek kihasználása; valamint az 1867/14. §, amely szükség esetén jogilag biztosította a császári abszolútizmus közbelépését. Az előadó ezután az ausztriai koalíciós manőverezést mutatta be 1867-től a dualizmus válságának korszakáig.

A magyar országgyűlésben a birtokos és magyar elem teljes túlsúlyának biztosítására elegendő volt a régen bevált „választási technika” és a szavazókörczetek „megfelelő” beosztása. A dualizmus fenntartása azonban Magyarországon a „parlamentáris abszolútizmus”, az egypárturalmi rendszer bevezetését követelte meg, a dualizmus nem lévén alkalmas reformokra, engedményekre. A manőverezés csak a kereten belül volt lehetséges, de egyben időnként feltétlenül szükséges is (1875. 1899).

Az osztrák rendszer sem volt egyéb „parlamentáris abszolútizmusnál”, bár ott az egypártrendszer helyett koalíciós rendszer volt. Az 1879-es koalícióváltozás sem idézett elő irányváltozást, de mint a korlátozott váltógazdaság megnyilvánulása, néhány szerény reformot eredményezett.

Az előadó az állókép felvázolása után a továbbiakban a dualizmus válságának okait és kezdetét elemezte. Az imperializmus korának küszöbén a gyors kapitalista fejlődés megbontotta azt az egyensúlyt, amin a dualizmus nyugodott. Megromlottak a külpolitikai viszonyok. A kapitalizmus fejlődése egyszerre idézte elő a társadalom osztályellentéteinek kiéleződését és azokét az ellentéteket, amelyek a dualista rendszer feltételeiből következtek. A helyzet megérett arra, hogy a nemzetiségek reálisan az önálló nemzeti állam megvalósítására törekedjenek. Ugyanakkor a dualizmus bázisát alkotó osztályszövetséget sokrétű gazdasági ellentétek bontották meg: harc indult a profitért a nagytőke és a nagybirtok között. A gazdasági fejlődés Magyarország súlyát is megnövelte a Monarchián belül, s uralkodó osztályai ezért a tényleges paritás biztosítására, ill. a hegemoniára kezdtek törekedni. Ennek ellenpárja a „nagy német” koncepció, ill. a centralizmus felújulása volt. Így gyengült meg a dualizmus „lent” és „fent” egyaránt. A dualizmus válságának kezdeti szakasza — fejtette ki az előadó — a 90-es évekre esik, amelyet a századforduló után „kifejlésének és elmélyülésének periódusa”, végül pedig 1917—1918-ban a megdöntés időszaka vált fel.

A megváltozott viszonyok kikezdték a dualizmus hatalmi eszközeit is. A hadseregbe kisebb, a bürokráciába nagymértékben behatolt a nacionalizálódás. A parlamentarizmus alapját képező pártrendszer felbomlott és új irányzatok törtek fel: állandósult a kormányválság, nagy erővé vált a parlamenti ellenzék, a „14. §” használata rendszeres gyakorlattá lett. Magyarországon is megingott az egypárturalmi rendszer, kifejlődött az „agrárius” — „merkantilista” ellentét, megerősödtek a parlamenti harcok. Az egyszerre fellépő ausztriai és magyarországi kormányzati válság egymást erősítette. Mindez csak felszíni jelensége és előrevetett árnyéka volt a mélyben meghúzódó mozgásnak. Taktikai eszközökkel azonban a kérdés nem volt megoldható, mivel „az egész soknemzetiségű Monarchia kiújult válságának megjelenési formája” volt, amelyet ebben az időszakban „csak forradalmi módon” lehetett megoldani — fejezte be előadását Hanák Péter.

Spira György az előadást követő hozzászólásában nem tartotta indokoltnak azt, hogy a referátum a Habsburg abszolútizmus válságát megkülönböztette a Habsburg birodalom válságától, mivel az abszolútizmus viszonylagos függetlensége éppen a Monarchia soknemzetiségű jellegéből következett.

A hat főbb politikai irányzat megjelölésével, ezek csoportosításával lényegében egyetértett, de — példákat hozva fel a közöttük levő bonyolult kapcsolatokra — az elemzés finomításának szükségességére hívta fel a figyelmet. Fontosnak tartotta annak hangsúlyozását, hogy 1848-ig haladó egység jött létre bizonyos csoportok között, amely a forradalom után megbomlott, 1849-re pedig létrejött egy reakciós egység, amely a forradalom bukásának egyik tényezője volt. Ugyanezzel a kérdéssel kapcsolatban *Szabad György* hozzászólásában azt vetette fel, hogy nem szerencsés a magyar irányzatokat az azok felfogását nem pontosan fedő „föderalizmus—dualizmus” ellentétpárra felosztani.

Szabad György másik bíráló észrevételében a „parlamentáris abszolútizmus” kategóriájában az abszolútizmus szerepét túlhangsúlyozottnak tartva javasolta a megjelölés rugalmasabbá tételét.

Gonda Imre több kérdésben helyeslőleg elmélyítve a referátumban szereplő megállapításokat, szükségesnek tartotta felhívni a figyelmet arra, hogy az 1849 és 1867 közötti időszakban legalább két szakaszt meg kell különböztetni. Ezek közül — különösen a porosz burzsoáziával való kapitalista verseny szempontjából — az első, Schwarzenberg nevével jelölt nagyburzsoá szakaszt jellemezte. Hangsúlyozta a porosz-osztrák versengés jelentőségét az egész időszak vizsgálatában, s ennek a referátumban való kellő elemzését hiányolta.

Arnošt Klima az előadást a cseheknek az osztrák kormányzat hoz való viszonyával, e viszony változásainak tényeivel és okaival egészítette ki, kiemelve az utóbbiak között a munkásmozgalom, a szociáldemokrácia tevékenységének hatását. Hangsúlyozta, hogy a dualizmus időszakában 1914-ig sem a cseh burzsoázia, sem pedig az arisztokrácia nem törekedett a Monarchia felbomlasztására, céljuk csak az államhatalmon belüli szerepük megnövelése volt. Foglalkozott továbbá a Monarchia nemzetiségi politikájának problematikájával.

Jozef Buszko elfogadva a dualizmus alapvető osztálykompromisszumának a referátumban szereplő meghatározását, kiemelte, hogy a dualizmus ezen túlmenően egy széleskörű kompromisszumrendszeren nyugodott, amelynek következtében a Monarchia nemzetei között lépcsőzetes függőségi viszony alakult ki. Hangsúlyozva, hogy ezt a bonyolult rendszert a történészeknek a jövőben elemezniük kell, behatóan foglalkozott e problematika lengyel vonatkozásával. A lengyel uralkodó osztályok — mint rámutatott — bizonyos mértékig támogatták a Monarchia fennmaradását, mivel egyrészt félték a kedvezőtlenebb helyzetet jelentő cári Oroszországba való bekebelezéstől, másrészt, mert a lengyeleknek a galíciai ukránok feletti politikai uralmát a Monarchia biztosította. A bizonyos fokig liberális nemzetiségi politikát a nemzeti mozgalmak erejével és a Monarchia gyengeségével magyarázta, amelyet a Monarchia széthullása világosan bizonyít.

Hanák Péter válaszában Spira Györggyel szemben továbbra is azt hangsúlyozta, hogy bár a dualizmus válságának és a Monarchia válságának vannak közös gyökerei, a kettő más-más kérdésre megy vissza, s a Monarchia válsága a szocialista forradalom problematikájához tartozik. A főbb politikai irányzatokkal kapcsolatban Spira György kiegészítésével egyetértett, sőt ő maga is más, hasonló jelenségek említésével egészítette azt ki, bár a kérdés vizsgálatát — mint hangsúlyozta — a referátumban nem tekintette feladatának. Szabad György véleményével szemben azonban továbbra is azt az álláspontot képviselte, hogy az 1848-as perszonáluniós nagymagyar koncepciót dualistának lehet nevezni, rámutatva annak kettős elágazási lehetőségére.

A Szabad György által kifogásolt „parlamentáris abszolutizmus” kategóriát ő is szerencsésebbnek és pontosabbnak tartotta az „abszolutisztikus parlamentarizmus” fogalmazásban. Ugyanígy egyetértett *Gonda Imre* felszólalásával a külpolitikai tényezők fontosságának és az 1866-os év jelentőségének kérdésében. E területen további kutatásokat tart még szükségesnek.

Megköszönve *Arnošt Klima* értékes kiegészítéseit és felvilágosításait, hangsúlyozta, hogy a cseh burzsoázia tevékenysége objektíve végső soron mégis csak a Monarchia aláadását jelentette, akárcsak más, pl. a szociáldemokrata antidualista törekvések. *Jozef Buszko* hozzászólásának fontos megállapításai közül kiemelte azt, hogy az Oroszországtól való félelemben a Monarchia fennmaradását elősegítő lényeges külpolitikai tényezőre mutatott rá. A lengyeleknek adott engedményeket azonban a kiegyezéssel ellentétes lényegű dologként jellemezte. Mindkét külföldi hozzászólónak válaszolva a Monarchia nemzetiségi politikájával kapcsolatos álláspontját abban az ellentmondásban foglalta össze, hogy a Monarchia egyrészt kénytelen volt nemzeti engedményeket adni, másrészt viszont képtelen volt arra, hogy a dualizmust parlamentáris eszközökkel fenntartsa.

A napirendi pont utolsó előadását *Komjáthy Miklós*: „A közös minisztertanács szervezeti problémái a minisztertanácsi jegyzőkönyvek tükrében” címmel tartotta. Vizsgálatának jellege hivataltörténeti és irattani volt. Bevezető fejtegetései során rámutatott arra, hogy egy ilyen speciális források csoport leíró vizsgálata során is tükröződnek a korszak nagy problémái (jelen esetben a minisztertanács szervezeti hibáiban a Monarchia belső viszonyainak ellentmondásossága), valamint, hogy a hivatalszervezet rossz működése hogyan hathat vissza az ország életére (mint éppen a Monarchia közös minisztertanácsának esetében).

Az előadó részletesen ismertette a minisztertanács létrejöttével és jogkörével kapcsolatos tudnivalókat. Irattári, ügyrendi és funkciói ill. intézmények elnevezésével kapcsolatos tényekből jellemző szemléleti és politikai állásfoglalásokat elemzett ki. A delegációk szervezetének bonyolultságában a minisztertanácsi jegyzőkönyvekből kiemelte a szándékosságot, amely arra szolgált, hogy ezt az intézményt megfossza köz-

vetlen képviseleti jellegétől és hatásképtelenné tegye. E törekvés sikerét az intézmény története szemléltetően igazolja.

Komoly kihatású járulékos szerkezeti hibának tekinthető az is, hogy a közös külügyminisztérium szervezetiileg csak többszörös, bonyolult és torzító közvetítéssel állt kapcsolatban a belügyi kormányzattal. Ez az elszigeteltség nyilvánvalóan rontotta működésének színvonalát. Ugyanebbe a kategóriába tartozik a hadügyi igazgatás széttagoltsága, amely adequat kifejezője a félig parlamentáris, félig abszolutista rendszernek.

Rátérve a közös minisztertanács ügymenetének és hatókörének vizsgálatára, az előadó megállapította, hogy „a szerv működését, határozatainak jogérvényét semmiféle törvény nem szabályozta”, szerepe úgyszólván csak a „közös véleményeserc” a miniszterek között. Ismertette ezután a részvételt, jegyzőkönyvezést, tipikus tárgysorozatot, stb. érintő konkrét kérdéseket. Külön felhívta a figyelmet a jegyzőkönyvi betoldásokra és a jegyzőkönyvek átküldését kísérő levelekre, amelyeknek történeti érdekességét példák-
kal támasztotta alá, majd a jegyzőkönyvek forráskritikai értékelését adta.

Végül kielezett példák alapján arra mutatott rá, hogy a gyorsütemű technikai fejlődés, amely elsősorban a hírközlés területén ment végbe, mennyiben élezte ki e bonyolult, nehézkos hivatali apparátus elavultságát, hasznavehatatlanságát és annak gazdaságát.

A közös minisztertanács az utolsó években szinte kizárólag olyan kisszerű gazdasági kérdésekkel foglalkozott, amelyeknek rendezését 1867-ben elmulasztották. A csőd hivaltörténeti jele a vezérkari főnök egyre inkább domináló szerepe a közös minisztertanács üléseken.

A második napirendi pont tárgyalása *Zsigmond László* zárszavával ért véget. Az ülés elnöke felhívta a figyelmet arra a veszélyre, hogy míg a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás kérdésének feltétlen azonosítása nacionalista hibákat eredményez, szétválasztásával a nacionalista túlzások kiküszöbölésére irányuló törekvés — ha nem veszik tekintetbe a szükséges disztinkciókat, így pl. a régebbi korok és a XIX—XX. század közti ó téren jelentkező különbséget — részint ökonomista szemlélethez, részint nagyhatalmi elnyomó törekvések igazolásához vezethet.

A „félgymartati helyzet” kérdésének a vita középpontjába kerülését, valamint a magyar uralkodó osztályok összmoralei felelősségének felvetését a magyar történet-tudomány önkritikája és az 1956. évi ellenforradalom utáni ideológiai tisztulás eredményeként értékelte. Az elhangzott előadásokat jóknak és hasznosaknak minősítette. Sándor Vilmos egymondatos formulázási kísérletével kapcsolatban utalt a doktrinér kérdésfeltevés veszélyeire és a konkrét történeti vizsgálatokra hívta fel a kérdéssel foglalkozókat. Hanák Péter előadásával kapcsolatban annak az aggályának adott kifejezést, hogy a 90-es évekkel kapcsolatban az előadó túlhangsúlyozta a válság kezdetére mutató jeleket és az ellenzék jelentőségét. Nem osztotta Hanák Péter azon felfogását sem, hogy a federalizmus már a világháború előtti időszakban is a Monarchia szükségszerű összeomlására vezetett volna.

A dualizmus történeti értékelését abban foglalta össze, hogy bár a független nemzeti fejlődéshez képest — amely azonban nem lehet minden értékelés feltétlen mérője — szerepe negatív, voltak viszonylagos pozitívumai is.

A harmadik témakör ülésén *Mód Aladár* elnökölt. A referátumok a nemzetiségi kérdéssel és a munkásmozgalommal foglalkoztak. A tárgykör első előadója *Arató Endre* „A nemzeti elnyomás különböző formái Kelet-Európában és a magyarosítás a XIX. század első felében” című előadásában vitába szállt Szeffkú Gyula azon állításával, mely szerint a többi kelet-európai nemzetiségű politikához képest a magyar középnemesség viszonylag mérsékelt volt. A magyar nemzeti-nyelvi mozgalom történetére visszatekintve arra mutatott rá az előadó, hogy abban kezdettől fogva összefonódott a pozitív patriotizmus a magyarosító nacionalizmussal, mind az irodalomban, mind a gyakorlatban.

Az elmagyarosítási törekvések kudarcának oka — hangsúlyozta — a külföldi párhuzamok vizsgálata révén válik érthetővé. Felvázolta a kelet-európai nemzeti elnyomás bonyolult struktúráját, hosszabban elemezte a törökök rendszerét, mint az összes közül a legsúlyosabbat, amely a nem-mohamedánoknak semmilyen jogait sem ismerte el, igen súlyos gazdasági terheket rótt ki és mélyen megalázták a lakosságot, s még görög egyházi és kulturális elnyomással is párosult. Míg a török ázsiai feudális rendszer a nemzeti különbségek feuntartására törekedett, a bizonyos polgári jellegű magán viselő porosz és orosz nemzetiségi politika beolvasztásra irányult. Ennek legerősebb formája a sziléziai kolonizációs germanizálás volt, de nem sokkal maradtak el tőle a Tengermellék, majd a század második negyedében a Poznani hercegség viszonyai sem. A poroszországi kis szláv népeknél (szerb, kasub, mazur) a beolvasztás jelentős „eredményeket” ért el. A lengyelekkel szembeni orosz beolvasztó politika az 1830—31. évi felkelés után indult meg nagy léptekkel. Az ukránok és bjeloruszok önálló nemzetiség voltát a cári rendszer

nem ismerte el. Az elorosztási törekvések megerősödését mutatja az 1839. évi polocki zsinat és a Litván Statutum 1840-es eltörlése. A lett és észt nemzeti törekvéseket az oroszokon kívül a balti németek is elnyomták.

Az osztrák birodalomban a németesítés századeleji csődje után a gazdasági elnyomás, valamint a „divide et impera” alkalmazása (Magyarországon, Galiciában) a jellemző forma. Speciális helyzetet csak az iparilag fejlett cseh országrészek foglalnak el.

A török politikán kívül tehát mindennél az elnemzetietlenítés a főcél. A magyar forma leginkább a poroszhoz hasonlít, csak nem volt olyan eredményes. E csőd azonban nem igazolhatja a magyar középnemességet annak ellenére sem, hogy politikája az orosz-nál és porosznál liberálisabb volt. A kudarc oka a magyar nemzet gyengesége: maga is elnyomott nemzet, amely mögött nem áll államhatalom, relatíve kisebb a száze¹karánya, nem rokon népek a nemzetiségei, maguk a nemzetiségek fejlettebbek, erősebbek voltak, mint pl. Oroszországban. Gátolták a magyar beolvasztási törekvéseket a tartós együttélés során létrejött feudális privilégiumok is (horvát, szerb, román vonatkozásban). A szlovákokkal és ukránokkal szembeni politika bizonyítja, hogy a magyar középnemesség magyarosító törekvései szubjektív *szándékában azencs volt* a poroszítás és az oroszosztás beolvasztó politikájával, s „az 1867. évi kiegyezéssel, amikor a magyar uralkodó osztály a XIX. század első feléhez képest megerősödött, a korábbinál brutálisabb nemzetiségi politika útjára lépett” — fejezte be előadását Arató Endre.

Julius Mesarcs a magyar államhatalomnak a dualizmuskori elnyomásban játszott szerepével foglalkozva bemutatta annak szlovákiai következményeit az iskolaügyre és a népszaporodásra vonatkozó statisztikai adatok tükrében. Azt, hogy a magyarországi nemzetiségi elnyomás fő eszköze az államhatalom volt, annak földbirtokos osztályjellegével magyarázta.

Jozef Kovács erdélyi, illetőleg romániai vonatkozásban egészítette ki a referátumot. A XVIII. század második felétől fellépő magyarosítás — amely csak a vegyes lakosságú területekre terjedt ki — egyik fontos kiváltó okaként a magyar uralkodó osztálynak a meginduló román nemzeti mozgalmaktól való hegemoniaféltését, a XIX. század második felében fellépőnél pedig a magyar burzsoázia gazdasági pozícióféltését jelölte meg.

Arató Endre válaszában elfogadta a kiegészítéseket. Hangsúlyozta, hogy a kép teljessé tételéhez minden magyarországi és a szomszéd népeket érintő problémát be kell kapcsolni a tárgyalásba. Ezt azonban ez az általános képet megrajzolni kívánó előadás nem tarthatta feltétlen feladatának. Megjegyezte, hogy nem ért teljesen egyet Julius Mesaróssal a népszaporodási adatok értékelésében. Jozef Kovács hozzászólását két pontban helyesbítette: egyrészt utalt arra, hogy 1867 után tiszta román területen is megindult a magyarosítás, másrészt, hogy van olyan felfogás is, mely szerint a magyarosítás váltotta ki a román nemzeti mozgalmakat. A maga részéről a nemzeti mozgalmak belső fejlődését és kölcsönhatását hangsúlyozta döntő tényezőként.

Jozef Buszko referátuma a nyugat-galíciai lengyel munkásmozgalom történetét ismertette az 1917. évi forradalomig.

Galícia az Osztrák—Magyar Monarchiának a tőkés fejlődés terén egyik legelmaradottabb tartománya volt, amelynek gazdasági és társadalmi struktúrája jóval fejletlenebb volt az orosz uralom alatt álló „Kongresszusi Lengyelországnál” is. (Ennek a körülménynek a galíciai jobbjárfelszabadítás módjával és egyéb tényezőkkal való kapcsolatát J. Buszko az első napirendi pont vitája során tett felszólalásában elemezte.) Nagyipari proletariátus híján a munkásmozgalom a kisipari munkásság körében bontakozott ki, midőn az 1867. évi polgári alkotmány viszonylag liberális intézkedései kedvező lehetőséget nyújtottak. 1868-ban előbb Lwówban, majd Krakkóban indult meg a szocialista agitáció, munkásegyletek alakultak, lapok jelentek meg. A galíciai lengyel munkásmozgalomnak ezt az 1868-tól 1879-ig tartó szakaszát a konspiratív formák (kisebb illegális munkáskörök) jellemzik, szélesebb tömegbázis nélkül. Az 1889-ig tartó második szakaszban alakultak ki a legális munkásszervezetek. A *Praca* (Munka) c. lap szerkesztősége kidolgozta és 1881-ben Genfben közzétette a „Galíciai Munkáspárt programját”, amely a var-sói szocialisták „brüsszeli programját” követi, s erős lassalleánus hatást is mutat.

1890 körül a tőkés fejlődés előrehaladása megérlelte a feltételeit annak, hogy a proletariátus politikai mozgalma tömegmozgalommá váljék. 1890. május 1-én Krakkóban és Nyugat-Galícia ipari városaiban tömegtüntetések voltak. Egymásután alakultak a helyi pártszervezetek az 1889-es hainfeldi program alapján. Az 1892-ben megalakult Galíciai Szociáldemokrata Párt jelentős kispolgári befolyás alatt állott, s a feudális maradványok ellen a polgári demokratikus rendszerért, mindenekelőtt az általános választójogért harcolt. A referátum részletesen ismertette a munkásosztály gazdasági harcait az

1890-es években, valamint Badeni „erős kéz kormányának” a munkásmozgalommal szemben tett elnyomó intézkedéseit. A választójogi küzdelmek eredményeképpen a szociáldemokraták az 1897. évi választásokon 3 mandátumot szereztek. A parlamentben a Néppárt radikális szárnyával együttműködve éles harcot vívtak a félfudális rendszer ellen.

A XIX. század végi átmeneti lanygulás után a XX. század elején ismét erősödött a munkásmozgalom. A tömegmozgalmak az 1905-ös orosz forradalom idején érték el tetőpontjukat, amidőn a sztrájkok és tüntetések már politikai követeléseket is hangoztat- tak. A tömegek radikalizálódásával szemben a párt vezetésében egyre inkább úrrá lett a reformista-opportunistai irányzat, amelyel szemben a balszárny csak gyenge és sikertelen harcot folytatott. 1908-tól — a világháborút megelőző nemzetközi feszültség idején — a lengyel szociáldemokrácia egyre inkább a burzsoá nacionalizmus befolyása alá került, Pilsudski szociálnacionalista csoportjával szövetségbe, s a lengyel kérdést Galícia és Orosz-Lengyelország egyesítésével a Habsburg-monarchián belül kívánta megoldani. A pártvezetéssel elégedetlen tömegek között erősen érvényesült az anarchista befolyás. A forradalmi balszárny megerősödéséhez nagyban hozzájárult Lenin működése, aki 1912-től Krakóból irányította a Bolsevik Párt munkáját.

A referátum befejezésül ismertette a Szociáldemokrata Párt szerepét a különböző lengyel nacionalista fegyveres csoportok alakításában és a Habsburg imperializmus háborús céljait támogató politikáját. Az első világháború alatt a lengyel szociáldemokrata vezetőség teljesen behódolt a burzsoázia előtt, elismerte annak vezetőszeropét a függetlenségi harcban, átvette nacionalista ideológiáját, s ezzel szembefordult a proletariátus és a lengyel nép érdekeivel.

A következő előadó — *S. Vincze Edit*: „Az osztrák szocialista munkásmozgalom eszmei befolyása a magyarországi munkásmozgalomra a XIX. század második felében” című előadását annak a helyzetnek felvázolásával kezdte, amelyben a Monarchiában a munkásosztály történelmi hivatású önálló politikai erőként fellépett. A proletariátus clótt álló feladatokat vizsgálva megállapította, hogy a kiegyezéstől a századfordulókig tartó szakaszban a főfeladat a burzsoáziától független, önálló párt létrehozása volt. Mivel az osztrák munkásosztály és munkásmozgalom volt viszonylag a legfejlettebb a Monarchiában, az osztrák munkásosztály feladata és kötelessége volt a többi nemzet munkásmozgalmának támogatása, összefogása, esetleg irányítása.

Míg az 1848-as forradalomban és az utána következő szakaszban, a Monarchia éppen kibontakozó munkásosztálya csak ösztönösen, a polgárság radikális balszárnyának segítőjeként jelentkezett a politikai harcban, a hatvanas években Ausztriában, a kiegyezés után pedig Magyarországon is megindult a szakmai egyesületeken át a tudatos szocialista mozgalom kialakulása. Kialakításában nagy szerepük volt a külföldet járt munkásoknak, valamint az Ausztriából és Németországból bevándorolt szakmunkásoknak, ezért a korai szakaszra nálunk is a lassalleánizmus és a polgári védnökösködés volt a jellemző. A lassalleánizmus hatását elemezve az előadó leszögezte, hogy az ismert negatívumok mellett nem hanyagolhatók el annak a munkásszervezetek kialakításában megmutatózó pozitívumai. A polgári befolyás legdurvább formái ellen („önsegély”) folytatott lassalleánus harcban részt vett, az „államsegély” alapján álló munkások hozták létre az Általános Munkásegyletet 1868-ban. A lassalleánizmusnak nem a német, hanem a polgári balszárnyal szövetségbe osztrák változata hódított tért Magyarországon. A konkrét hazai feladatokat is az osztrák munkásmozgalomból vette át a gyermekcipőben járó hazai mozgalom.

Az 1860-as évek végén a magyar munkásmozgalomban megnövekedett az I. Internacionálé közvetlen, valamint Ausztrián keresztüli befolyása. Létrejöttek az Internacionálé magyar szekciói, osztrák és német agitátorok és forradalmi sajtótermékek jutottak el hazánkba, magyar küldöttek vettek részt nemzetközi értekezleteken. Mindez erősen érezteti hatását a hazai mozgalomban. A párizsi kommün bukása után az osztrák munkásmozgalom egy mérsékelt és egy radikális ágra szakadt. Ezek küzdelme a nyolcvanas évek végéig, a szociáldemokrata párt megalakításáig tartott. E viták hatáát a hetvenes években Magyarországon Frankel Leó tevékenysége feltehetőleg csökkentette. Távozása után az Általános Munkáspárton keresztül erősebben bukása után az osztrák „mérsékelték” befolyása, s a pártvezetőség opportunizmusa károkat okozott a munkásmozgalomnak. Ugyanakkor azonban a „radikálisok” irányzata is — többek között az Ausztriából való kiutasításuk után Magyarországra jött radikálisok révén — csekély létszáma ellenére itthon jelentős erőt képviselt. A megalakult osztrák szociáldemokrata párt ismételt bírálatai útján sem tudta kialakítani a magyar egységes munkáspártot e két ellentétes irányzatból. A II. Internacionálé az osztrák szociáldemokrata pártot bízta meg a magyar mozgalom válságának megoldásával. Az osztrák pártvezetőség az 1889-

szepember 15-i pozsonyi értekezletén éles harcot vívott az Általános Munkáspárt vezető-ségével. Ez fordulópontot jelentett a magyar párt életében, s végül 1890 decemberében a Magyarországi Szociáldemokrata Párt létrejöttéhez vezetett. Az új párt a hainfeldi programot vette át.

A kilencvenes évek elején igen intenzív kapcsolat jött létre az osztrák és a magyar párt és szakszervezetek között: az osztrákok nagy pozitív segítséget nyújtottak. A magyar pártban kiújuló belső harcban az osztrák vezetők csak kezdetben segítettek az opportunizmusellenes irányzatot, később az ő pártjuk is reformista irányítás alá került.

Előadását összefoglalva S. Vincze Edit aláhúzta az osztrák szociáldemokrata párt felelősségét a magyarországi opportunisták irányzat felülkerekedésében, de egyben kiemelte a korábbi időszak tekintetében az osztrák munkásmozgalom pozitív hatását is.

A referátumhoz Arnošt Klima szólt hozzá. Felhívta a figyelmet arra, hogy bár — mint az előadó helyesen megállapította — 1870 után nem volt lehetőség szocialista forradalomra, az 1873—79 közötti válság éveket nem lehet viszonylag nyugodt periódusként jellemezni. S. Vincze Edit megköszönve a hozzászólást elmondotta, hogy az előadás tematikájára körökből számos kérdés ma még nem tisztázott, mivel a közelmúltig uralkodó hungarocentrikus szemlélet miatt a szomszédos országok munkásmozgalmával való kapcsolatokat eddig nem kutatták. A referátum az e téren megmutatkozó kezdeti eredmények egyike.

A témakör utolsó előadását *Erényi Tibor* tartotta „*A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1914 előtti politikájának néhány kérdéséről*” címmel, felvéve a magyar munkásmozgalom történetének S. Vincze Edit által a századforduló körül elhagyott fonalát. Előadásának tengelyében az a kérdés állott, hogy 1907 és 1914 között hogyan ítélte meg „e párt, a szervezett magyar munkásság a Habsburg Monarchiával, a dualizmus rendszerével és Magyarország azon belüli helyzetével kapcsolatos kérdéseket”.

A hatalomra került koalíciós kormány politikája — fejtette ki az előadó — igazolni látszott a Szociáldemokrata Pártnak 1905—1906-ban folytatott ismeretes politikáját, amelyet a párt 1906 júniusi értekezlete is jóváhagyott, támogatást indítva a kormány ellen az általános választójogért. Az 1907. évi pártjelentés azt az Ausztriát, ahol a választójogi küzdelem ekkor nagy sikereket ért el, a magyar haladó erők természetes szövetségésként jellemezte, ekként pozitívan értékelve a vele való kapcsolatokat. Foglalkozott a munkásság politikai aktivitásának fokozódásával (1907. okt. 10-i országos politikai tömegsztrájk), majd kitért az 1908-as bécsi birodalmi szociáldemokrata értekezletre, amelyen az osztrák és a magyar szociáldemokraták egybehangzón foglaltak állást a koalíció „feudális barbarizmusa” ellen. Buchinger itt elhangzott felszólalásával kapcsolatban elemezte azokat a tényezőket, amelyek a pártvezetőség politikájának jelentkező változását okozták. A pártvezetőség a nemzeti függetlenség követelését taktikailag alárendelte az általános választójogért folytatott harcának, amelynek során — nem szakítva ugyan a korábbi reformista állásponttal — 1908 folyamán szokatlanul erős tömegakciót szervezett. Ebben nagy szerepet játszott a baloldali szociáldemokrata ellenékek aktivizálódása, amelyet az 1908-as pártkongresszuson a pártvezetés módszereit bíráló, radikálisabb módszereket követelő osztályharcos felszólalások sora jelzett. A tömegmozgalmak 1909-es szükségszerű hanyatlásának elemzése után rátért a koalíció bukása után kialakult új belpolitikai helyzet által a szociáldemokrata politikában előidézett bizonyos fordulat tárgyalására.

Rámutatott arra, hogy a Szociáldemokrata Párt ekkor szakított végleg a régebbi kormánytámogató politikával, s a Justh—Károlyi-féle függetlenségiéktől a Jászi Oszkár vezette polgári-radikálisokon át a szociáldemokratákig terjedő, lényegében polgári-demokratikus jellegű ellenzéki pártszövetséget kívánt létrehozni, polgári demokratikus reformok — elsősorban az általános választójog — kivívására. Az ilyen összetételű ellenzéki pártszövetség kialakulásának körvonalait mutatja az 1910-ben megalakult Választójog Országos Szövetsége, valamint a Reform-Klub. Ezzel párhuzamosan az elméleti megnyilvánulásokban és az agitációban — amely bizonyos mértékben már a paraszti és kispolgári elemek meggyőzésére is törekedett — egyre nagyobb teret nyertek a dinasztia elleni támadások és az Ausztriával való kapcsolat hátrányainak hangsúlyozása. Az előadó rámutatott, hogy bár ez az új politika lényegében ugyanolyan burzsoá uszálypolitika volt, mint az 1905—1906-os — s ez ki is váltott a pártban belül támadásokat —, mégis bizonyos pozitív elemeket is tartalmazott. Ezek legfontosabbika az, hogy a szervezett munkásság kitört elszigeteltségéből.

A Szociáldemokrata Párt — a II. Internacionálé antimilitarista kampányához kapcsolódva, egyetértésben az osztrák szociáldemokratákkal — a polgári ellenzékkel szövetségben 1911-ben harcot indított a fegyverkezés, a véderő-kiadások és általában a Monarchia hatalmi politikája ellen. Az előadó ezután részletesen tárgyalta a munkásság

harcainak tetőfokát jelentő 1912-es esztendő, a különböző politikai és társadalmi erők küzdelmét a növekvő gazdasági nehézségek és a háborús előkészületek talaján. A Szociáldemokrata Pártnak ebben az évben folytatott politikáját elemezve rámutatott, hogy ez bizonyos tekintetben előrelépést jelentett (az élesedő dinasztiaellenes jelszavak mellett az ősi nagy antimilitarista tüntetéseken feltűnt a köztársaság követelése is). Ugyanakkor a pártvezetőség lényegében megmaradva opportunista álláspontján, a tömegek radikalizmusát pusztán csak az uralkodó osztályok fenyegetésére, „meggyőzésére” akarta felhasználni. Ez az opportunizmus megnyilvánult a pártnak a nemzeti és nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjában is, amely — az osztrák párt állásfoglalásának megfelelően — a Monarchiát „valamiféle polgári-demokratikus, de erősen szociális jellegű federatív köztársaság”-gá kívánta átalakítani. A magyarországi állapotokat azonban — bár a nemzetiségek körében bizonyos szervezést a szociáldemokraták éppen ekkor indítottak meg — a „kulturális autonómia kiépítésére sem tartották még... elég éretteknek”.

Az 1913-as év eseményeire áttérve elsősorban azt hangsúlyozta az előadó, hogy a pártvezetőség — eddig politikájának erősen folytatásaként — meghátrált a hatósági terror elől, visszariadt a választójogért hirdetett általános politikai sztrájk szervezésétől, kiváltva ezzel a munkásság felháborodását. A jövőre kitekintve megállapította, hogy a legnagyobb kiterjedését közvetlenül a háború előtt elérő párt reformizmusát logikusan váltotta fel a háború alatti szociál-soviniszta magatartás, ugyanakkor azonban arra is rámutatott, hogy a szociáldemokraták és a polgári baloldal e korszakban kialakult kapcsolatait az 1918-as forradalom koalíciója teljesítette ki.

Hanák Péter hozzászólásában kifejtette, hogy a szociáldemokrata pártellenzék fellépését 1908-ban nem lehet fordulatként jellemezni, mivel az 1907-es pártkongresszuson az ellenzék tevékenysége jellegében nem különbözött az egy évvel későbbitől. Felhívta a figyelmet arra a módszertani nehézségre, hogy az egyes szociáldemokrata vezetők egyidejű állásfoglalásai — mint ezt példaként bemutatta — gyakran ellentmondanak egymásnak. Mivel az egyes állásfoglalások nem tekinthetők így a vezetőség álláspontjának, nehéz a politika fővonalának megállapítása. A fenti példák alapján kétségbevonta az 1908-as fordulat általános jellegét. Kifejtette, hogy az 1910-es évek elején valóban végbement fordulat a párt politikájában, s az előző időszakban is helyes, hogy azt tendenciaként kimutatták.

Erényi Tibor a pártellenzék kérdésében elfogadta a bíráló megjegyzést, s álláspontját úgy helyesbítette, hogy 1908 az ellenzék koncentrikus támadása éve. Elfogadta a politikai fordulat viszonylagosságát hangsúlyozó megjegyzést, valamint a módszertani észrevételt is, fenntartotta azonban azt a véleményét, hogy az 1910—11-es fordulat előjelei már az előadásban tárgyalt időszakban jelntkeztek.

Mód Aladár elnöki zárásával, megköszönvén a résztvevők eredményes munkáját, a vitatott problémák lezárása helyett — azok további vizsgálatának szükségességét kiemelve — a megnyitó példája nyomán néhány elvi megjegyzést tett.

Molnár Erikkel egyetértőleg hangsúlyozta, hogy mivel a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség követelménye nem mindig esik egybe, konkrét történeti kutatás során fel kell tárnai a magyar történelem e téren problematikussá pericidusait, s ezekkel kapcsolatban fel kell számolni a nacionalista örökséget. A függetlenséget abszolutizáló burzsoá nacionalista felfogás elvetésekor azonban nem szabad megfeledkezni arról a lényegében helyes, a faszizmus elleni harc során kialakult marxista értékelésről, amely a Habsburg birodalomban élő népek többsége, így a magyar nép szempontjából is a nemzeti kérdés megoldását e népek társadalmi haladásának progresszív igényeként jellemezte. Mód Aladár a polgári radikalizmus és reformizmus nemzeti kérdésben elfoglalt helytelen álláspontja felújításának bizonyos mértékű veszélyét látta Sárdor Vilmos előadásának azon megállapításában, amely az eddigi Magyarországra a dualizmuson belüli függő és félgymarmati helyzetére vonatkozó terminológia egészében való elvetését javasolta. Egyetértett ugyan a terminológia pontosabb tételének szükségességével, de Magyarország gazdasági és politikai helyzetét 1848 előtt továbbra is félgymarmati jellegűnek jellemezte, a dualizmus korában pedig Magyarországot függő országnak, félgymarmati vonások maradványával. Ezt részben a gymarmat fogalmának változatos tartalmával indokolta, részben pedig azzal, hogy „nem mondhatunk le az elnyerésről, a nép szenvedése, gazdasági elmaradottsága igazi jellegeken leplezéséről anélkül, hogy forradalmi harcainak egyik feszítőjéről ne mondanánk le”. Felhívta a figyelmet arra, hogy „különbséget kell tenni állam és nép között”: az, hogy a magyar uralkodó osztályok uralmat kaptak a nemzetiségek felett, „a magyar nép egésze szempontjából nem enyhítette az ország függő helyzetét, 1848 megoldatlan problémáiból fakadó azon ellentmondásokat, amelyek kiéléződése nem utolsó sorban játszott közre az 1919-es magyar proletárforradalom létrejöttében”.

A változatos formákban megnyilvánuló nemzeti kérdés gyökeres megoldása a munkásształy feladata. A reformista szocialdemokrata felfogás a nemzeti kérdést csak taktikának tekintette, s e kérdésben is lemondott a proletárhégemóniáról, átengedve a nemzeti mozgalmak vezetését a burzsoáziának. Ezért felelőség terheli őket abban, hogy a Monarchia romjain keletkezett nemzeti államok burzsoá vezetéssel jöttek létre, s így e területen a forradalmi mozgalmak elszigetelődtek. Ugyanakkor — mint rámutatott — a munkásmozgalom baloldala körében is elterjedt a nemzeti kérdést elavultnak tekintő, lebecsülő irányzat, amelyet Lenin bírált, megvilágítva e nemzeti mozgalmak bizonyos feltételek között haladó, sőt forradalmi szerepét. Lenin e felfogását az azóta eltelt időszak igazolta. Éppen ennek érdekében a szocialista országok feladata, hogy a nemzeti kérdés maradéktalan megoldásában példát mutassanak. Ezt szolgálja az a tudományos munka, melyről e napirendi pont tárgyalása adott bizonyosságot — fejezte be zárszavát Mód Aladár.

A harmadik napirendi pont lezárása után *Zsigmond László* felolvasta a konferencia záróközleményét, majd a külföldi delegációk nevében *Arnošt Klima* mondott köszönetet a vendéglátóknak, s ezzel a konferencia végetért.

A záróközlemény — megállapítva, hogy az értekezlet fő fogyatékaossága a problémák és a vita bizonyos elaprózása volt — az értekezlet eredményeit a következőkben foglalja össze:

„1. Jelentős előrehaladás történt a prágai konferencián elsősorban középpontba állított gazdasági kérdések, ezen belül különösképpen a Monarchián belüli XIX. századi agrárfejlődés kérdéseinek tisztázása terén.

2. A referátumokban és hozzászólásokban kidomborodott az összehasonlító módszer alkalmazására való törekvés, ami lehetővé tette a közös és egymástól eltérő fejlődésbeli vonások tisztázását.

3. Öröndetes eredmény, hogy a konferencián több eddig vitás kérdésben (mindenekelőtt 1848, a dualizmus rendszere, a nemzeti kérdés és a munkásmozgalom kérdéseinek területén) a marxizmus—leninizmus elvi alapján egyetértés, illetve jelentős közeledés történt.

4. A magyar marxista történetírás utóbbi két évben végbement eszmei tisztulása, valamint a résztvevő országok történéseinek segítségével hozzájárult az újkori magyar történet helyesebb koncepciójának kialakításához, a dogmatikus és egyben bizonyos nacionalista maradványokat is őrző és tápláló hibák leküzdéséhez.

A konferencia jelentős fejlődést mutatott azon a téren is, hogy széleskörű, szabad vita légkörében zajlott le, ami lehetővé tette a szórványosan, főleg a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás bonyolult összefüggéseinél jelentkező téves nézetek menetközbeni kritikáját.”

A konferencia résztvevői megállapodtak abban, hogy a legközelebbi ülészakig — amelyre 1961-ben Csehszlovákiában vagy Lengyelországban kerül sor — a résztvevő országok történéseik kutatásaik eredményeiről évente tájékoztatják egymást.

A konferencia határozata értelmében a résztvevő országok szakfolyóirataiban megjelenő ismertetéseken felül az MTA Történettudományi Intézete az értekezlet teljes anyagát németnyelvű kiadásban is megjelenteti.

KENDE LÁSZLÓ—SURÁNYI BÁLINT

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Központi rendezvények

A Magyar Történelmi Társulat 1959. augusztus 17-én *Országos Helytörténelmi Konferenciát* tartott Egerben, melynek rendezésében közreműködött a Művelődésügyi Minisztérium középfokú oktatási főosztálya, a Heves megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya, valamint a Hazafias Népfront Heves megyei Bizottsága. A konferencián az egész ország területéről mintegy 120 történetkutató és tanár vitatta meg helytörténetírásunk helyzetét és feladatait. A helytörténelmi tanácskozás összehívását az a körülmény tette szükségessé, hogy mind történettudományunkban, mind történelemtanításunkban növekszik a helytörténelmi kutatások, a helytörténetírás, illetve a helyi ismeretek tanításának a jelentősége.

*Pap Sándorné*nak, a Heves megyei Tanács V. B. elnökhelyettesének üdvözlő szavai után *Székely György* egyetemi tanár, a Társulat főtitkára tartotta meg a konferencia bevezető referátumát. Előljáróban rámutatott a Társulatra a helytörténetírás művelése terén korábban elért eredményeire, valamint hiányosságaira, s — az 1954. év végén tartott társulati helytörténelmi vitautülés egyes negatív tapasztalataira utalva — nyomatékosan hangsúlyozta: a helytörténetírás nem alkothat valamiféle frontot marxista történettudományunkkal szemben. Ellenkezőleg, a helytörténelmi kutatások fontos rendeltetése, hogy segítsek és erősítsék az új, marxista történettudományt. A helytörténelmi kutatások fellendítésére annál is inkább szükség van — hangoztatta —, mert a kutatási eredmények gyakorlati felhasználásának, ti. a helyi ismeretek tanításának egyre növekszik a jelentősége a szocialista hazafiságra való nevelésben.

A továbbiakban Székely György feltette a kérdést: indokolt-e vajon a derülátás marxista helytörténetírásunk jövőjét illetőleg? A kérdésre adott pozitív válasz során sorra vette azokat a tényezőket, amelyek a további munka során kedvező feltételeket biztosítanak a kutatások fellerdítéséhez. A Magyar Tudományos Akadémia — han-

goztatta — egyenesen elvárja a Társulattól a helytörténetírás ügyének fellendítését és ehhez megad minden szükséges támogatást. Emellett a Társulat sok más vonatkozásban is élvezi társadalmi és állami szervek segítségét. Így nagy megértésre talál a Hazafias Népfront Országos Tanácsánál, a Művelődésügyi Minisztériumnál és más szerveknél. A különböző intézményekkel és szervezetekkel való együttműködés a helytörténetírás intenzív művelésének számos új lehetőségét veti fel. Mőd van például olyan helytörténelmi munkák készíttetésére és kiadására, amelyek egy-egy tájegység (homok-, szőlő-, bányavidék stb.) életét örökítik meg. Lehetőség nyílik helytörténelmi kiállítások rendezésére és Budapesten való bemutatására is. Mindez jelentős és szép feladatokat ró a Társulat vidéki csoportjaira. Krcseni kell emellett — hangoztatta az előadó — a helytörténetkutatás fellendítésének más eszközeit is. Felvetette, hogy az egyetemek és főiskolák történettudományi karain, illetve tanzségein szakkollégiumok és szakszemináriumok foglalkozzanak a helytörténetírás speciális elvi, tartalmi és módszertani kérdéseivel. A tanzségek kapcsolatban maradhatnak végzett hallgatóikkal, időnként összehívhatnák őket, irányíthatnák további kutatásaikat, s ezzel is tervszerűbbé tehetnék a helytörténelmi kutatásokat.

Székely György ezután az elmúlt évek helytörténelmi irodalmának azokat a maradandó értékeit vette sorra, amelyek biztos alapot nyújtanak a további fejlődéshez. Elismerőleg nyilatkozott a Fővárosi Tanács megértő támogatásával működő budapesti várostörténelmi bizottságról, amely megújította a „Tanulmányok Budapest múltjából” és a „Budapest régiségei” című sorozatokat és megkezdte az oklevéltári munkálatokat. Megemlékezett vidéki folyóirataink (pl. a Soproni Szemle) fellendülő helytörténelmi munkájáról és olyan kiadványokról, mint a vidéki városok műemléki topográfiái, a pécsi Janus Pannonius Múzeum évkönyv-sorozata, a székesfehérvári múzeum kiadványai, a sárvári Tinódi-emlékkötet stb.

Továbbiakban az előadó vázolta azokat a gyakorlati lépéseket, amelyeket a Társulat vezetősége a helytörténetírás fellendítésére tenni szándékozik. Szerepel a tervben helytörténeti beszámoló ülések tartása — beszámoló és bíráló referátumokkal — Budapesten és vidéken egyaránt. A Társulat törekvése arra irányul — mondotta —, hogy történettudományi vonatkozásban kiépítse a vidék kulturális gócait, s megszűntesse azt az állapotot, hogy az ország a főváros periferiájának számítson. A Társulat ki kívánja építeni a helytörténeti kutatók konzultációs és lektori segítségének hálózatát, s biztosítani igyekszik a vidéki kutatók budapesti kutatásának a lehetőségét is. Befejezül az előadó a rokontudományokkal való együttműködés fontosságáról és a várostörténet művelésének jelentőségéről beszélt, s figyelmeztetett arra a veszélyre, hogy a parasztság történettel való egyoldalú foglalkozás helytörténetírásunkat a népies szemlélet irányában torzíthatja el.

Székelgy György bevezető referátumát a felvetett kérdések beható vitája követte, amelynek során összesen 19 hozzászólás hangzott el. Elsőnek *Babics András*, a Társulat déldunántúli csoportjának elnöke ismertette a helytörténeti kutatások pécsi tapasztalatait és eredményeit. Javasolta, hogy következő helytörténeti megbeszélését a Társulat Pécsen rendezze, amelyen a helytörténeti kutatások konkrét eredményeit lehetne már számba venni. — *Szántó Imre*, a Társulat észak-magyarországi csoportjának titkára az egri Pedagógiai Főiskola és a helyi kutatások tapasztalatairól számolt be. Vázolta a kutatások terén fennálló nehézségeket, bár hangsúlyozta, hogy az egri Pedagógiai Főiskola évkönyvei széles publikálási lehetőségeket biztosítanak a helyi kutatók számára. A perspektívus tervek felvázolása során megemlítette, hogy a helyi történészek Eger város történetének monografikus feldolgozására készülnek, s remélik, hogy lehetőség nyílik egy helyi folyóirat megindítására is. — Az Eötvös Loránd Tudományegyetem részéről *Simon Péter* adjunktus a legújabb korra vonatkozó helytörténeti kutatások fellendítésének, illetve a munkásmozgalmi dokumentumok és a falu szocialista átalakulására vonatkozó helyi anyagok gyűjtésének a szükségességére hívta fel a konferencia résztvevőinek a figyelmét. A helytörténetírás nem lebecsülendő pedagógiai jelentőségét többek között abban jelölte meg, hogy közelhozza a tömegeket a haladó történettudományhoz. — *Szabad György*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense hozzászólásában a helytörténeti tárgyú egyetemi szakdolgozatok didaktikai

és módszertani előnyeit elemezte. Hangsúlyozta, hogy a helytörténet megtartója és élesztője a hazafiságnak, konkrét megjelenési formákhoz köti az olyan elvont fogalmakat, mint haza, nemzet, osztály stb., érthetővé teszi a történelem bonyolult mozgástörvényeinek érvényesülését. Idézte egyik hallgatója szavait, aki a majorsági gazdálkodás térhódításával foglalkozó szakdolgozatának benyújtása után mondta el, hogy munkája megkezdése előtt kétségesnek, vagy legalábbis tanári túlzásnak érezte a földesúri földelvonásról hallottakat, de a saját maga által választott község anyaga meggyőzte annak valóságtartalmáról.

A következő hozzászóló *S. Vincze Edit*, a Párttörténeti Intézet munkatársa volt. Szólt arról a segítségről, melyet a Párttörténeti Intézet a munkásmozgalom helytörténeti kutatóinak nyújt. Rámutatott arra, hogy a munkásmozgalom helytörténeti feldolgozásaiban gyakoriak még bizonyos színvonalbeli hiányosságok, aminek egyik okaként a magyar párttörténeti tankönyv hiányát jelölte meg. Ismertette a munkásmozgalmi pályázatok — főként a Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából meghirdetett országos pályázat — pozitív tapasztalatait. Végezetül a munkásmozgalom történetének egyik fontos forrásaként a veteránok szóbeli közléseire, visszaemlékezéseire hívta fel a figyelmet. — Ezután *Soós Imre*, az egri Állami Levéltár vezetője beható elemzést adott a falutörténeti kutatás problémáiról és nehézségeiről, s vázolta a vidéki levéltárosokra e téren háruló feladatokat.*

A délutáni ülés első hozzászólója *Hanzó Lajos* Kossuth-díjas középiskolai tanár (Szarvas) volt. Javasolta, hogy a Társulat hozzon létre helytörténeti szakosztályt a kutatások során felvetődő elvi, gyakorlati és módszertani kérdések tisztázására. Felvetette, hogy a helytörténeti kutatások problematikájáról előadásokat kellene tartani a tanárok szakmai továbbképzésének keretében. Hangoztatta, hogy a helytörténeti kutatások fellendítésének lényeges előfeltétele az egyetemekről és főiskolákról kikerülő új tanárnemzedékek ilyen irányú felkészültsége, ezért javasolta, hogy az egyetemek indítsanak szakkollégiumokat és -szemináriumokat, amelyek a helytörténet módszertanával foglalkoznának. Hanzó Lajos javasolta továbbá, hogy a Társulat tűzzön ki pályadíjakat helytörténeti tanulmányok készítésére, s távolabbi célként vegye tervbe külön helytörténeti folyóirat

*Soós Imre hozzászólásának teljes szövegét a Századok következő számában közöljük.

megindítását. Addig is kívánatosnak monddta, hogy meglevő történés-folyóirataink (Századok, Történelmi Szemle) bővebben foglalkozzanak e kérdésekkel. Befejezésül a helytörténet középiskolai tanításának a kérdéseit elemezte. — Hlanoz Lajos javaslatát *Paulinyi Oszkár* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa azzal egészítette ki, hogy a helytörténeti kutatások eredményeinek szemmel tartására a Társulat rendszeresítse vidéki vándorgyűléseit, s irasson a legjobb szakemberekkel helytörténeti minta-monográfiákat. Hozzászólásának második részében a várostörténet kutatásának kérdéseiről beszélt.

Benda Kálmán, a Történettudományi Intézet munkatársa azt mondta el, hogy a XVIII. századi kultúrtörténetben milyen feladatok várnak a helytörténészekre. Válaszolta, hogy az országos történet szempontjából milyen jelentősége van az olyan témák feldolgozásának, mint egy-egy iskola, kulturális intézmény, népkönyvtár, gazdakönyvtár, vidéki nyomda stb. története. — *Orbán Sándor*, a Történettudományi Intézet munkatársa a legújabbkori agrárfejlődés kérdéseit vetette fel hozzászólásában és a statisztikai, valamint szociográfiai módszerek alkalmazásának lehetőségeit vizsgálta a helytörténeti kutatásokban. A szociográfiai módszerrel kapcsolatban annak a nézetének adott kifejezést, hogy attól nincs okunk idegenkedni, hiszen korábbi alkalmazóit sem módszerükért, hanem szemléletükért marasztaljuk el. Hangsúlyozta, hogy a modernkori helyi szociális viszonyok feltárása érdekében is befolyásolhatja, elősegítheti a mezőgazdaság szocialista átalakulását. — *Maksay Ferenc*, az Országos Levéltár munkatársa a XVI—XVII. századi agrártörténet azon kérdéseit világította meg, amelyek helytörténeti kutatásokat igényelnek. Hangsúlyozta, hogy egy-egy, a hódoltságkori agrárviszonyokkal foglalkozó, színvonalas helytörténeti monográfia nemcsak magyar viszonylatban jelentős, de a szomszédos országok történettudományának is nagy hasznot hajt.

A vitában felszólaltak még *Hevesi Gyula* főmérnök (Eger), *Dombi József* középiskolai tanár (Budapest), *Sereg József* középiskolai igazgató (Gyöngyös), *Tóth András*, az Egyetemi Könyvtár munkatársa, *Eperjessy Kálmán* ny. főiskolai tanár (Szeged), *Tilkovszky Loránd*, a TIT történelmi szakosztályának titkára, *Vigh Károly*, az Országgyűlési Könyvtár munkatársa és *Kubinyi András*, a Vármúzeum munkatársa. Valamennyien értékes szempontokkal járultak hozzá a konferencia eredményes munkájához.

A vita tanulságait az elnöklő *Szekely György* főtítkár összegezte. Bejelentette,

hogy a konferencián elhangzott számos hasznos javaslatot megvitatásra és jóváhagyásra a Társulat elnöksége elé terjeszti.

A konferencia résztvevői ezután megtekintették Eger nevezetességét. Másnap, augusztus 18-án a Társulat vidéki csoportjai zártkörű értekezleten vitatták meg az egyes csoportok helyzetét és a helytörténetirással kapcsolatos konkrét feladatokat.

*

A Magyar Történelmi Társulat 1959. október 16-án beszámoló ülést tartott a Magyar Tudományos Akadémián. Az ülés keretében *Szekely György* egyetemi tanár, a Társulat főtítkára beszámolt lengyelországi tanulmányútjáról, illetve a varsói egyetem 1959. augusztus 31-16-i szeptember 12-ig megrendezett várostörténeti konferenciájáról. *Pamlényi Ervin*, a Századok szerkesztője Szovjetunióban tett tanulmányútjának tapasztalatait ismertette és beszámolt a Voproszi Isztorii szerkesztőségi munkájáról.

*

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztálya 1959. december 15-én előadó ülést rendezett, amelynek keretében *Sarlós Márton* egyetemi tanár „A magyar történetírás és jogtörténetírás közös feladatai”-ról, *Bianchi Leonard*, a jogi tudományok kandidátusa (Bratislava) „A csehszlovák és a magyar jogtörténészek együttműködésének néhány kérdése”-ről, *Varga Endre*, az Országos Levéltár h. főigazgatója „A földesúri jogszolgáltatás a XVI—XVII. században” címmel, *Sinkovics István* egyetemi tanár pedig „A feudális kori paraszti ipar néhány kérdése”-ről tartott előadást. Az előadóülésen *Szekely György* egyetemi tanár, a Társulat főtítkára elnökölt. — Az elhangzott előadások ismertetésére a Századok következő számában visszatérünk.

*

A tanári tagozat rendezvényei

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata 1959. október 14-én választmányi ülést tartott, amelyen *Kislaki Károly* titkár ismertette a tagozat 1959/60. évi munkatervét. Az ülésen tíz hozzászólás hangzott el. A munkatervet a választmány — néhány kiegészítéssel — elfogadta.

*

A Társulat tanári választmánya által jóváhagyott munkaterv alapján — a Magyar Történelmi Társulat és a Fővárosi

Pedagógiai Szeminárium közös rendezésében — 1959. november 11-én *Lackó Miklós*, a Történettudományi Intézet munkatársa konzultációt tartott a felszabadulás 15. évfordulója alkalmából a felszabadulás tárgyköréből szakkört vezető történelemtanárok számára. A konzultáción mintegy 120 közép- és általános iskolai tanár vett részt. Előadása bevezető részében Lackó Miklós felszabadulásunk történeti jelentőségével foglalkozott, majd az előzetesen beküldött konzultációs kérdésekre adott választ. Elemezte a második világháború alatti magyarországi antifasiszta ellenállási mozgalmat, s behatóan foglalkozott az ellenállási mozgalom polgári szárnyának tevékenységével, illetve annak értékelésével. Különösen Bajcsy Zsilinszky Endre és Szekfü Gyula életútját, fejlődését világította meg. — A második konzultációs kérdésre adott válaszában Lackó Miklós azzal a történeti segítséggel foglalkozott, melyet a Szovjetunió, illetve a Szovjet Hadsereg nyújtott hazánknak. Konkrét példákon mutatta meg, hogyan estek egybe a Szovjetunió érdekei a magyar újjáépítés és hazánk társadalmi megújulásának érdekeivel. A Magyarországnak nyújtott testvéri segítség mindenekelőtt abban nyilvánult meg — mondotta —, hogy a Szovjetunió elősegítette a magyar társadalom haladó, szocialista erőinek aktivizálódását. — A harmadik kérdés csoport keretében Lackó Miklós ismertette a magyar Ideiglenes Kormány és a Szovjetunió között 1944 decem-

berében kötött fegyverszüneti egyezmény, valamint az 1947-es párizsi békeszerződés létrejöttének történelmi körülményeit. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a hitleri Németország és szövetségesei ellen viselt antifasiszta háború lezárása csak antifasiszta tartalmú békével történhetett, s a Magyarországgal megkötött békeszerződés e világméretű küzdelemnek csupán egyik részletkérdése volt. A magyar határkérdés megítélésében — mutatott rá ezzel kapcsolatban — az volt a döntő (s ebben nem volt vita a nagyhatalmak között), hogy Magyarország a második világháborúban Hitler utolsó csatlósa maradt. Az előadó befejezésül hangsúlyozta, hogy a kelet-európai országok a második világháború után a szocialista fejlődés útjára léptek, s ez a tény történelmi távlatában magában foglalja a múltban oly sok vizsályt okozó nemzeti kérdés végleges megoldását.

A konzultáció második részében Lackó Miklós tájékoztatást adott: milyen forrásanyagok állnak a tanárok rendelkezésére a felszabadulás történetének oktatásához.

*

A Magyar Történelmi Társulat megkezdte a középiskolai történelem-szakkörök patronálását. Tanári tagozatunk eddig szakmai segítséget nyújtott többek között a budapesti II. Rákóczi Ferenc és Veres Pálné gimnáziumok, továbbá az esztergomi Dobó Katalin és a székesfehérvári Teleki Blanka gimnázium történelem-szakköröknek.

BESZÁMOLÓ S. VINCZE EDIT KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJÁRÓL

1959. április 27-ére tűzte ki a T. M. B. S. *Vincze Edit* kandidátusi disszertációjának („A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenysége a múlt század 90-es éveinek elején [1890—1896]”) vitáját. Kandidátusi disszertációjában szerző részletesen foglalkozik a magyar munkásosztálynak az 1880-as évek második felétől vívott küzdelmeivel. A disszertáció bemutatja a munkásosztály öntudatosodását, szervezkedésének kezdetét az önszegélyezéstől egészen a párt megalakulásáig, s részletesen elemzi a párt történetének első éveit.

A nemzetközi és a magyar munkásmozgalom feladata a 70-es években — mint azt szerző kifejtette — a szocialista tömegpárt létrehozása volt. Magyarországon azonban a kapitalizmus fejletlensége, ebből kifolyólag a munkásosztály, főleg a gyáripari proletariátus gyengesége és ideológiai felkészületlensége miatt nem jött létre ilyen tömegpárt. A 70-es évek elején pedig a hatóságok terrorja megghiúsította a pártalakítási kísérleteket. Csak 1880-ban, Frankel Leó szervező, irányító munkájának eredményeként jött létre az első szocialista párt, a Magyarországi Általános Munkáspárt. Frankel emigrációja után azonban a Magyarországi Általános Munkáspárt hibás elméleti nézetei és rossz taktikája miatt nem válhatott valóban szocialista tömegpárttá, csak egy munkáspárt kereteit biztosíthatta a magyarországi munkásosztály számára.

A Magyarországi Általános Munkáspárt vezetőségének opportunista politikájával szemben a 80-as évek folyamán széleskörű ellenzék alakult ki, melynek haladóbb szárnyát a magyarországi radikális szocialisták képezték. Ezek — a nyolcvanas évek elején Szalay András és Essel András vezetésével — forradalmi politikát követeltek. A kormány elnyomó intézkedései miatt azonban ez a csoport, melyhez a nyolcvanas évek közepétől elsősorban a Németországban és Ausztriában tanult vagy onnan származott szakmunkások csatlakoztak, csak illegálisan működhetett. Az ellenzéki csoportok közé tartoztak még a nyomdászok, akik az ökonomista eszmék hívei voltak, valamint a kispolgári, „nemzeti demokrata” alapon szervezkedő kisipari munkások és egy, a „Reform” c. lap körül csoportosuló irányzat. Miután az ellenzéki csoportok csak kis erőt képviseltek, a radikális szocialisták a II. Internacionálé alakuló kongresszusához fordultak segítségért, mely általános elvi segítségen túlmenően az osztrák szociáldemokrata pártot bízta meg azzal, hogy segítse a magyarországi munkásmozgalmat válságának leküzdésében. A Magyarországi Általános Munkáspárt az osztrák párt tanácsára leváltotta régi vezetőjét és Engelmann Pál irányítása alatt 1889 szeptemberében erőteljes felvilágosító és szervező munkába kezdett. A párt küzdött a nacionalista propaganda ellen, leplezte a polgári pártok arra irányuló törekvéseit, hogy a partot uszályukba vonják. E munka nyomán a munkásság nagyarányú osztályharcos küzdelme lángolt fel. 1889 őszén megindult a szakszervezeti mozgalom fejlődése is.

A Magyarországi Általános Munkáspárt új vezetősége eredményes politikát folytatott a korábban ellenzéki csoportokkal szemben is. A radikális szocialistákat és az ökonomista nyomdászokat megnyerte a párt számára, míg a nemzeti demokrata csoport hívei körében felvilágosító munkát folytatott. Ez utóbbiak egy része csatlakozott is a munkáspárthoz, másrészüik megalakította a „Nemzeti Demokrata Munkáspártot”. A Magyarországi Általános Munkáspárt eredményes munkája megteremtette a lehetőségét egy marxista tömegpárt megalakításának. 1890 decemberében a párt felvette a „Magyarországi Szociáldemokrata Párt” elnevezést és az ekkor összeült első kongresszus elfogadta az osztrák szociáldemokrata párt hainfeldi programját. A kongresszus a legközelebbi feladatok meghatározása során a szakszervezeti mozgalom további szélesítését, a mezőgazdasági munkások közötti szervezőmunka megindítását, a szociális reformokért és a polgári demokratikus szabadságjogokért vívott harcot állította célul a párt elé.

A kongresszus után — mint a disszertáció megállapította — fokozódott a párt agitációs és szervező munkája. A szocialista eszmék — ezt a Viharsarok kibontakozó agrár-szocialista mozgalmai tanúsították — behatoltak a mezőgazdasági proletárok soraiba is

A szociáldemokrata munkásmozgalom ilyen nagyarányú fellendülése a kormányt arra készítette, hogy megkísérelje a mozgalom megbénítását és a párttal szoros kapcsolatban álló Általános Munkás-Betegsegélyző- és Rokkantszónai megsemmisítését. A betegsegélyezőben dolgozó pártvezetőségi tagok ezért fékezni próbálták a munkásmozgalom fejlődését, hogy biztosítsák a pénztár fennmaradását. Kezdetben azonban a párt radikális szárnyának Engelmann Pál vezetésével sikerült háttérbe szorítania a betegpénztári funkcionáriusokat. De az új vezetőség sem volt képes tartósan feltartóztatni az opportunista szárny támadásait. A betegpénztáriak törekvései a MSZDP 1893-i II. kongresszusán sikert arattak. A kongresszus az opportunisták helyzetét szilárdította meg. Engelmann és az általa vezetett radikális szocialisták kivonultak a kongresszusról s 1894 elején „Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt” néven önálló pártot alakítottak.

Az opportunizmus teljes győzelmét azonban egyelőre sikerült megakadályozni. Az osztályharcos csoport, összefogva a szociáldemokrata párton belül ismét kialakult radikális ellenzékkel, támaszkodva a munkásságra a mozgalom egyesítését sürgető követelésére és az osztrák párt segítségére, az 1894. évi III. kongresszuson, mely ismét egyesítette a pártot, keresztülvitte, hogy betegpénztári funkcionáriusok ezentúl nem vehetnek részt a párt irányításában. A kongresszus után, mely a demokratikus szabadságjogokért való küzdelmet és a proletariátus és mezőgazdasági munkásság szövetségének kialakítását állította feladatként a MSZDP elé, 1894-ben a párt igen bátran lépett fel. 1895. május 1-től a Népszava napilap lett. A pártvezetőség felvette a harcot a kormány elnyomó intézkedéseivel szemben is.

1895 folyamán az opportunista irányzat ismét fellépett az osztályharcos pártvezetőséggel szemben. A reformista csoport „Népakarat” címen lapot is adott ki. Az opportunisták a párt feladatát a békés felvilágosító és szervező munkában látták. Ez a frakció a magyarországi munkásosztály képviselői rétegének ideológiáját fejezte ki.

Az opportunista szárny felhasználta a kormány támadását a párt ellen, a Népszava megmentésének ürügyén kiharcolta a betegpénztári tisztviselők régi pozícióinak visszaadását. A pártvezetőség meghátrált és 1895 szeptemberében egyesült a „Népakarat”-frakcióval. Az egyesülés után újabb pártválság robbant ki: a radikális szocialisták harcot indítottak a pártvezetés visszaszerzéséért. Az ellenzék azonban, mely az anyagi nehézségek és a hatósági akciók miatt is veszett erejéből, 1896 decemberében szervezetileg is megszüntette különállását, vezetői kieggyeztek a pártvezetőséggel.

Az osztályharcos irányzat vereségének oka — a disszertáció megállapítása szerint — az volt, hogy az ellenzék, noha felismerte a munkásosztály széles rétegét, a nagyüzemi proletariátus valamint az agrárproletariátus és a szegényparasztság mozgósításának szükségességét, s osztályharcos állásfoglalása e tömegek forradalmiságát fejezte ki, az elnyomott proletariátus követelési közül mégis csak keveset ismert fel, s nem lépett fel a befolyeirel polgári forradalom követelményeinek végigvitelére. Ezért — támogatás hiányában — kiszorult a párt vezetéséből. A reformista vezetőség pedig meghátrált a kormány nyomása elől s harcoss tömegmozgalmak helyett ismét a polgári pártokra támaszkodva kísérlete meg a demokratikus szabadságjogok kivívását. Így az imperializmus létrejöttékor Magyarországon a munkásosztálynak nem volt olyan forradalmi pártja, mely alkalmas lett volna az egyre inkább közeledő forradalmi küzdelem vezetésére.

A disszertáció vitája során az opponensek és hozzászólók egyaránt kiemelték a szerző által feldolgozott rendkívül gazdag forrásanyagot, a tények világos csoportosítását, a feldolgozás biztos vonalvezetését. Mérei Gyula opponens arra mutatott rá, hogy „a most megvitatásra kerülő értekezés az eddig feltalálható összes nyomtatott és kiadatlan forrásanyag, minden feldolgozás ismeretében, a klasszikusok alapos és elmélyült tanulmányozása alapján készült. Ez az írás méltó emléket állít munkásosztályunk nemcsak 1890 és 1896 közötti, hanem már a 80-as évek második felétől kezdve lefolyt hősi küzdelmeinek is.” Kiemelte, hogy a disszertáció a legmesszebbmenő módon elégti ki a tudomány igényeket is. S. Vincze Edít munkáját elmélyült, igazi történész érzékről tanúskodó elemzés jellemzi. „Következéscsen érvényesíti művében az induktív módszert. Az egyeditől, az egyestől halad az általános felé. Aprólékos, rendkívül fáradtságos munkát igénylő, finom részletelemzések sorát hajtja végre, mielőtt általánosító következtetését levonná. Ezáltal sokoldalúan és mélyrehatóan, finoman árnyaltan világít meg eseményeket, elvi kérdéseket. Eljárása mintaszerű.” A disszertációnak ugyanezekre az értékeire hívta fel a figyelmet Ránki György, a másik opponens is.

A disszertáció vitája során a magyar munkásmozgalom, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890—1896 közötti történetének leglényegesebb kérdései merültek fel. Mindkét opponens elsősnek a szociáldemokrácia forradalom-elméletével kapcsolatos problémákat vetette fel. Mérei Gyula e kérdéssel kapcsolatban azt emelte ki, hogy a disszertáció nem mutat rá arra az elvi tévedésre, ami a forradalomról vallott lassalleánus né-

zetekben rejtett, nem bírálja azt a szociáldemokrata felfogást, mely szerint forradalom az a folyamatot értették, mikor a kapitalista társadalomban létrejönnek a szocialista társadalom gazdasági alapjai. „Mint hogy itt a szöveg éppen a szocialista forradalomról beszél, ajánlatos volna, ha rámutatna arra, hogy ez a lassalécánus elmélet minden társadalmi forradalomra vonatkozik, csak éppen a szocialistára nem... Míg minden előző társadalom méhében valóban létrejönnek már az új társadalmi formának megfelelő termelési viszonyok, a kapitalizmusban ez nem történik meg. A kapitalizmusról a szocializmusra történő átmenethez előbb politikai forradalom, proletár forradalom és proletárdiktatúra kell.” Ezzel kapcsolatban mutatott rá arra is, hogy az osztályharcos szociáldemokraták csak a hatalom megragadásának szükségességével voltak tisztában, de forradalomelméletük nem volt következetes. Ezzel összefüggésben kellene bírálnia a disszertációnak azt a nézetet is — fejtette ki —, mely szerint a proletariátus akkor ragadja magához a hatalmat, mikor a gazdasági forradalom már elérte csúcspontját. „Ez — mondotta Mérei Gyula — a termelőelmélet és a kapitalizmus automatikus összeomlásáról szóló opportunistá felfogás érvényesülése az osztályharcos csoport forradalomelméletében. Ez a nézet kiiktatja a forradalomelméletből a legfontosabbat: azt, hogy a kapitalizmust forradalomban kell megdönteni és bizonyos mértékig ellentmond a hatalom átvételéről vallott helyes szemléletnek. Itt sem lehet beérni e nézet pusztá regisztrálásával, hanem rövid elemzés volna kívánatos.”

A szociáldemokrácia forradalomelméletének problémájához kapcsolódott Ránki György is opponensi véleményében, aki nem tudta elfogadni azt a magyarázatot, melyet a disszertáció a proletárforradalom és proletárdiktatúra követeléseinek hiányával kapcsolatban adott. „Úgy gondolom — mondotta —, hogy eddig sem ezeket a szavakat, hanem amit kifejeznek, a politikai hatalom meghódítása kérdésért hiányolták — és nem joggal — a programból. Az a tény, hogy a korabeli munkásmozgalom e kérdésért még nem vetette fel és más pártoknál sem szerepel, az csak Lenin állításait — melyekben a II. Internacionálé elméleti lazaságára utal — igazolja, de nem ad felmentést e kérdés kritikai felvetése alól.” Az opponensi véleményekre adott válaszában S. Vincze Edit kimondotta, hogy a disszertációjában a forradalomelméletéről rajzolt képet ő maga sem tartja véglegesnek s azt a felvetett szempontok alapján át fogja dolgozni.

Élénk vitát váltottak ki a disszertációnak a szociáldemokrata párt agrárpolitikájával kapcsolatos megállapításai is. Mérei Gyula a disszertáció e részeivel kapcsolatban arra mutatott rá, hogy „az agrárkérdésre vonatkozó szociáldemokrata nézeteket ismeretve idézi a szöveg a határozati javaslatnak azt a részét, amely átmeneti rendszabályként először a földbirtok állami tulajdonba vételét követeli és azt, hogy az így kisajátított földeket már a tőkés társadalmi rend keretén belül változtassák át gazdasági szövetkezetekké illetve mintagazdaságokká. Az elvi elemzés itt is elmarad, pedig rá lehetne világítani arra, hogy a kapitalizmuson belül állami tulajdonban lévő földön létesített szövetkezet nem szocialista, hanem magánkapitalista helyett legfeljebb államkapitalista jellegű szervezet lehetne, amely nem oldaná és nem is oldhatná meg a paraszti tömegek problémáját... Ezenkívül élszerűnek tűnnek rávilágítani arra, hogy a határozati javaslat címe szövegében is érvényesült a nagyüzem följenyéről szóló és csak a gazdasági szempontokra tekintő, egyébként ekkor még általánosan elfogadott és terjesztett nézet. Az osztályharcos csoport nem csupán az elmélet általános nemzetközi színvonalá miatt, hanem konkrét történeti tapasztalatok híján sem ismerhette fel az átmeneti fokozat jelentőségét és ezért nem érvényesíthette még a politikai szempontokat.” Az osztályharcos csoport — folytatta — nem értette meg a magyar parasztság igényeit. Jobban kellene bírálnia a disszertációnak azt is, hogy a MSZDP nem öntötte formába a mezőgazdasági munkások önálló követelésit, mert ezzel a párt vezetői lényegében magára hagyták az agrárproletariátust és nem vezették harcait. E kérdéssel kapcsolatban emelte ki Mérei Gyula, hogy a párt felső vezetése elszakadt az agrármozgalomtól. „Így azután az agrármozgalom szocialista eszméitől még támogatva ugyan, de a központi szervezettől elszakadva élte tovább életét. A földosztó mozgalmak éppen erre a körülményre utalnak. Továbbá azáltal, hogy a központi vezetés nem alakított ki megfelelő programot a mezőgazdasági munkások és szegényparasztok számára, lehetővé vált a kispolgári forradalmi demokratikus befolyásnak, így Várkonyi hatásának érvényesülése is. Ez eredményezte a szocialista eszmék lassú háttérbeszorulását az agrármozgalomban. Ugyanez fejződött ki abban is, hogy a mezőgazdasági proletárok távolmaradtak a MSZDP 1895. december 25-i kongresszusától. A földmunkások és szegényparasztok mozgalmát a központ magárahagyta ugyan, de szervezetiesleg ekkor még nem szakadtak el a párttól, sőt tőle vártak intézkedést e tömegek. A mozgalom eszmei tekintetben azonban már kezdett más útra lépni és ennek szükségképpen következménye volt, hogy előbb-utóbb szervezetiesleg is külön kellett válnia.”

A MSZDP agrárpolitikájának egyik központi kérdését vetette fel Ránki György. Opponensi véleményében kifejtette, hogy ha egyet is lehet érteni a disszertáció ama megállapításával, mely szerint akkor, amikor a nemzetközi munkásmozgalomban a földosztás gondolata sehol sem merült fel, s a forradalomelmélet kizárólag a parasztság teljes polarizálására épített, túlzás árulásról, súlyos opportunisták hibáiról beszélni a magyar szociáldemokrata párt esetében, s ha a disszertáció igyekszik is a kérdést a maga történeti realitásában tárgyalni, — mégsem oszthatja teljesen a szerző álláspontját a MSZDP agrárkérdésre vonatkozó határozatával kapcsolatban. „A nemzetközi munkásmozgalom — fejtette ki Ránki György — csak igen lassan jutott el az agrárkérdés jelentőségének felismeréséig. De eljutott, elsősorban azért, mert nem minden párt rokkant meg a munkásmozgalom általános álláspontjánál. Lenin sem ismerte fel azonnal a teendőket, igaz, hogy a földosztás gondolata Oroszországban is csak 1905-ben érik meg. De Lenin kezdettől fogva igyekezett a helyi sajátosságokat figyelembe vevő agrárprogramot kidolgozni (ld. 1898-ban az otrezkik kérdését). A MSZDP esetében azonban nemcsak a földosztás programját, de a magyarországi agrárfejlődés specialitásainak legkisebb felismerését sem tapasztalhatjuk. A földosztás gondolata sem pattanhatott ki teljes fegyvertében egyetlen munkásmozgalmi vezető fejéből, de a falu viszonyainak tanulmányozása, az agrárszocialista mozgalmak jelentőségének felismerése is hiányzott ebből a határozatból, ezt pedig joggal, minden túlzás nélkül kritizálhatjuk.” A nemzetközi munkásmozgalom dogmája pedig — mondotta — igen kedvező elméleti megindokolást adott a MSZDP-kezébe, hogy elhanyagolhassa az agrármozgalmak szervezését. Nem vizsgálja a disszertáció kellő mértékben — folytatta Ránki György — az összefüggést és kölcsönhatást a munkásmozgalom és az agrárszocialista mozgalom között sem, nem tisztázza a munkásparaszt szövetség 1895—96-ig elért eredményeit, s ezért végtelenségig, mikor szerző munkája befejező részében a munkásparaszt szövetség megbomlásáról tesz említést.

Mindeme, a MSZDP agrárpolitikájának tárgyalását érintő megállapításokkal kapcsolatban S. Vincze Edit elismerte, hogy alaposabban kell elemeznie a szociáldemokrata agrárhatározatokat, s a hibákkal kapcsolatban kritikusanabban kell állást foglalnia, a szociáldemokrata párt elkövetett hibái ugyanis mélyebb elemzést kívánnak meg. Kifejtette azt is, hogy disszertációjában „... a magyarázat és a kritika arányainak helytelen eltolódására mégis azért került sor, mert úgy éreztem, hogy nem a szociáldemokrata párt agrárpolitikájának hibáiról, hanem arról kell meggyőződnöm az olvasót, hogy a szociáldemokrata párt vezetői nem opportunizmusból, nem tudatos rossz szándékból, hanem a nemzetközi munkásmozgalom általános elméleti állásfoglalásainak hatására, saját elméleti állásfoglalásaiknak hatására, saját elméleti színvonaluk gyengesége folytán követték el hibáikat”. Nem tudott azonban egyetérteni Mérei Gyula ama megállapításával, hogy a szociáldemokrata párt vezetősége már az 1894-es agrárhatározat kidolgozásakor magára hagyta az agrárproletariátust. S. Vincze Edit felfogása szerint ezt a határozatot a pártvezetőség elsősorban elvi útmutatónak szánta. A szociáldemokrata párt a részkövetelések kidolgozását, a mozgalmak irányítását nem mulasztotta el; a hibát a harci feladatok leszűkítésével a magyarországi agrárfejlődés sajátosságainak fel nem ismerésével követte el. „Már maga az a tény is — mondotta —, hogy az 1894-es kongresszuson az agrárkérdés központi kérdésként szerepelt, mutatja, hogy a párt osztályharcos vezetősége nem hagyta magára a parasztságot, fontosnak tartotta, hogy vezesse harcait.” Igaza van Mérei Gyulának abban — folytatta S. Vincze Edit —, hogy az osztályharcos vezetésnek volt egy olyan periódusa, mikor a kormányterrorral szembeni küzdelem elvonta a falusi munkától, ezt a hibát azonban észrevette és igyekezett kijavítani, ha nem is ismerte fel a párt feladatait a munkásparaszt szövetség létrehozása terén. „Igaz az is, hogy — éppen a magyarországi helyzet elemzésének elmulasztása miatt — nem ismerték fel az agrárproletariátust és a szegényparasztságnak az ipari munkásságtól különböző követeléseit. A hiba . . . az volt, hogy az agrárproletariátust és a szegényparasztságot is a munkáosztály részének tekintették és a középparasztsággal is csak úgy számoltak, mint jövődö proletárral . . .”

A magyar munkásmozgalom, illetőleg a MSZDP történetének igen lényeges kérdésére irányította a figyelmet Ránki György akkor, amikor felvetette a munkásmozgalom belüli ellenzéki áramlatok értékelésének problémáját. A disszertáció nagy érdeme, emelte ki, hogy a korábbi irodalomnál jóval differenciáltabban ábrázolja a 80-as évek ellenzéki frakcióit. Az ellenzéki pártok értékelése vonatkozásában azonban nem tudott egyetérteni a disszertáció álláspontjával. Az valóban igaz — mondotta —, hogy az opportunisták pártvezetőség a radikális csoporttal szemben az anarchizmus vádját denunciació céljából hangoztatta. Véleménye szerint azonban S. Vincze Edit nagymértékben idealizálja e csoportot. Annak megállapítása ugyanis, hogy a csoport vezetője, Szalay András nem volt az egyéni terror híve, még nem bizonyítja, hogy e csoport nem volt anarchista.

A radikális szocialisták közeli forradalomra építettek, forradalomelméletük tudománytalan volt, s így nincs igaza a szerzőnek, amikor arról szól, hogy híük maradtak a proletárforradalomról szóló marxi tanításhoz. Nem értett egyet Ránki György a nemzeti demokrata ellenzéki csoport értékelésével sem. Ránki György felfogása értelmében — ellentétben a szerző álláspontjával, mely szerint e csoportnak, noha semmi köze sem volt a marxizmushoz, vagy annak lassallei eltorzításához, minden retrógrád vonása ellenére megvolt az az érdeme, hogy ébrentartotta a munkásmozgalomban a nemzeti függetlenségi harcok hagyományait, kapcsolatot teremtett 1848 és a munkásmozgalom között, — itt egy olyan burzsoá áramlatról van szó, mely nem tekinthető a munkásmozgalom részének. A nemzeti demokraták célja és szerepe nem az 1848 és a munkásmozgalom közötti kapcsolat megteremtése, hanem ellenkezőleg, azok szembeállítása volt.

A fentebbi problémával kapcsolatban S. Vincze Edit hangsúlyozta, hogy a 80-as évek munkásmozgalmának története — beleértve a különféle frakciókét is — feltáratlan. Ő sem lépett fel azzal a szándékkal, hogy végleges képet rajzoljon róluk. Fenntartotta azonban azt az álláspontját, hogy a radikális csoport nem volt anarchista, noha nem volt marxista sem. A radikálisok ugyanis az egyéni terror elutasítása mellett elfogadták a polgári demokratikus célkitűzésekért indított harcot, s tevékenyen vettek részt a munkásmozgalom szervezeteinek kiépítésében is. „Hangoztatták, hogy a kapitalista társadalmi rendszert csak »nemzetközi népföradalom« döntheti meg. Ez az állásfoglalás valóban nem tette a radikálisokat marxistákká, de véleményem szerint elhatárolta őket az anarchistáktól.” A radikálisok nem voltak marxisták, de közelebb álltak a marxi tanításokhoz, mint a többi ellenzéki csoport vagy az általános munkáspárt többi vezetői. Nem voltak pontosan körülhatárolható nézeteik, de mind Ausztriában, mind Magyarországon ők váltak az osztályharcos csoport vezető tagjává, s a legkövetkezőekben tették magukévá a II. Internacionálé helyes célkitűzéseit. „Ezért foglaltam el azt az álláspontot, hogy a kezdeti időszakban mutakozó — és általam a disszertációban is elismert — hibákat nem kell eltúloznunk, különösen nem a munkásmozgalomnak a kezdeti körülményei között, s észre kell vennünk szereplésükben azt a pozitív magot, amely képessé tette ezt a csoportot arra, hogy haladó szerepet töltsön be a magyarországi munkásmozgalomban.” Ugyanancsak nem értett egyet S. Vincze Edit azzal az értékeléssel, melyet Ránki György a nemzeti demokrata csoportról adott. „Kétségtelen, hogy a nemzeti demokrata mozgalom nem tekinthető a *szocialista* munkásmozgalom részének — magam sem tekintettem soha annak. De véleményem szerint része a munkásmozgalomnak nemcsak azért, mert résztvevői munkások voltak, hanem azért is, mert a munkásosztály egy rétegének, az elmaradott, öntudatlan, burzsoá befolyás alatt álló, főként kisipari munkások spontán antikapitalista törekvéseit fejezte ki és a mozgalom egészét tekintve a kezdeti időszakban nem volt a burzsoázia tudatos szocialista-ellenes törekvéseinek szintén *tudatos* kiszolgálója.” Ránki György ugyanis nem tesz különbséget e csoport vezetőrétegének megítélésében 1889 előtt, amikor még nem voltak a burzsoázia tudatos kiszolgálói és 1889 után, amikor a rendőrség a mozgalmat nyíltan támogatta és szolgálatába állította.

A fentiekhez hasonlóan lényeges kérdést vetett fel Ránki György akkor is, amikor a pártvezetésben végbement gyökeres fordulat, az opportunizmus elhatalmasodásának a disszertáció nyújtotta lezárulását, az 1896-os határt kérdőjelezte meg. Azt ő is elismerte, hogy a fordulat kezdetét 1895-ben állapíthatjuk meg, de az 1897-ben a mozgalom ellen indított terror is arra mutat, hogy a folyamat csak 1898 tavaszán zárult le. S. Vincze Edit azonban válaszában kifejtette, hogy az 1897—98-as terrort nem a pártvezetés magatartása váltotta ki, amely híven teljesítette a kormánynak tett ígéreit, hanem az, hogy a pártvezetés nem volt képes lefékezni a tömegmozgalmat. „A szociáldemokrata párt opportunista vezetősége így nem tudta megakadályozni a munkások heves osztályharcát, sőt békülékeny politikájával a forradalmi agrármozgalmak vezetését egyenesen kiengedte a kezéből: példa erre Várkonyi pártjának megszerveződése és az 1898-as földosztó mozgalom. Nem a szociáldemokrata párt vezetősége 1897—98-as aktív munkájának, hanem a párt vidéki szervezetei, alsóbb funkcionáriusai, az öntudatos, egyszerű munkások és szegényparasztek tevékenységének volt köszönhető az 1897—98-as mozgalom. A kormány, látván addigi taktikájának sikertelenségét, ismét az erőszak eszközeihez folyamodott, amely nemcsak a vidéki funkcionáriusokat, hanem a szociáldemokrata párt központját is érte, nem azért, mintha ott a vezetés még mindig az osztályharc alapján folyt volna, hanem azért, mert a pártvezetőség a kormány számára használhatatlannak és lojalitása ellenére is veszélyesnek bizonyult.” A pártvezetés ekkor kétarcú politikát folytatott — mondotta —, a kormány irányában lojális, a tömegek felé osztályharcos hangot használt. A kormánynak azonban még ez a kevés harci szemlélet is sok volt.

A disszertáció vitája során tehát az érintett évek munkásmozgalmának fő kérdései vetődtek fel. S ha minden kérdést nem is tekinthetünk lezártnak, a vita kétségtelenül

előbrevitt a végleges megoldás felé. A fentiekén kívül természetesen még több, a korszak munkásmozgalma szempontjából lényeges kérdés is felvetődött. Így Mérei Gyula felvetette, vajon mi volt az oka annak, hogy a szocialisták osztályharcos csoportja sem tette magáévá a nemzeti hagyományokat, s ezzel kapcsolatban több szubjektív tényezőre irányozta a figyelmet (a vezetők és a csoport tagjai között sokan nem voltak magyar származásúak, vagy évekig éltek külföldön stb.). Ránki György pedig felhívta a figyelmet a magyarországi belpolitikai élet részletesebb megvilágítására, a MSZDP nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjának bírálatára, az osztrák és magyar munkásmozgalom kapcsolatának vizsgálatára stb. Mindezekre, s még sok más részletproblémára sem tudunk helyütt kitérni. Még csak azt kell kiemelnünk, hogy az opponensek egyöntetűen hangzották, hogy e vitakérdések nem befolyásolják azt a rendkívül kedvező benyomást, melyet Vincze Edit disszertációja az olvasóban kelt. A kiküldött bírálóbizottság a vita alapján egyhangúlag javasolta a T. M. B.-nak, hogy Vincze Edit számára a történettudományok kandidátusa címet adja meg.

(—)

РЕЗЮМЕ

Э. К. ОБЕРМАЙЕР—И. К. ХОРВАТ :

ЛАСЛО МАЦЕДОНСКИЙ. ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГУМАНИСТА В ДЕСЯТИ- ЛЕТИЯ ОКОЛО БИТВЫ ПРИ МОХАЧЕ

Ласло Мацедонский является типическим — если и не более выдающимся — деятелем первых десятилетий XVI в. в Венгрии. Его жизнь, деятельность и сохранившиеся до нас сочинения, однако, до сих пор не подвергались более тщательному анализу, хотя они во многих отношениях проливают интересный свет на современный венгерский гуманизм, на его современных представителей и на политические отношения эпохи. Подобно большинству гуманистов эпохи он в первую очередь «*vir diplomaticus*», политический деятель, который составляет свою образованность, свои таланты литератора и оратора на службу жизненных интересов народа. К этому побуждает его и семейная традиция. Его семья, получившая фамилию от расположенного в южных окраинах Венгрии села Мацедония, поднявшаяся в число более влиятельных семей во время Сигизмунда, именно вследствие угрожаемого положения своих владений часто упоминается в боях против турок. Особенно много читаем в грамотах и в других исторических источниках о Миклоше Мацедонском, сыне Петра, деде Ласло Мацедонского, который — собрав вокруг себя крестьян и находящихся в южных окраинах воинов — в часто упоминавшейся известной битве разгромил отряд паши Икача, совершивший набеги и грабежи, и самого пашу забил в единоборстве.

Ласло Мацедонский начинает свою карьеру в печской епархии: впервые слышать о нем в круге гуманистов тогдашнего печского епископа, Дьердя Сатмари. Двоюродный брат Иштвана Батори, наместника короля, он в скором времени включается в политическую жизнь. С начала 1520-х годов часто читаем о его дипломатической деятельности. Еще до битвы при Мохаче он дважды совершает путешествие в Польшу в качестве посла Батори, и в 1522 г. он является ведущим оратором венгерской делегации, посланной на имперский сейм в Нюрнберге, чтобы просить помощи. После битвы при Мохаче он находится в лагере ожидающих от Фердинанда спасение страны, но несколько лет спустя он разочаровывается в своих иллюзиях — он увидит, что Фердинанд или не хочет, или не сумеет помочь делу родины. Назначенный варадский епископ, он ведет замкнутый образ жизни в своем замке в Северной Венгрии, и он появляется оттуда только получив известие о том, что венгерские сословия собираются послать делегацию в Аугсбург на имперский сейм, чтобы доложить пренебрегающему страной королю Фердинанду, императору и имперским сословиям о крайней опасности страны и энергичным образом — теперь уже в последний раз — просить помощи. Оратором делегации является опять Ласло Мацедонский, который — по всей вероятности — оформил в конечном итоге и *Libellus Supplicatorius*, содержащий послание вроде ультиматума венгерских сословий. Делегация, конечно, и в этот раз не достигла результата. Как будто он этим исполнил свою последнюю крупную задачу, его жизнь тоже надламывается, все меньше слышать о нем, пока наконец из письма его старого приятеля, Миклоша Олах узнаем о том, что в 1536 г. он умер.

Его речи, произнесенные на двух имперских сеймах произвели очень большое влияние. Обе были переведены на немецкий язык еще в году их произнесения и изданы в том же году на немецком и латинском языках. Кроме них сохранились до нас только некоторые его письма и восстановленная Урсином Велием речь. Его творчество не является слишком богатым и не входит в число крупнейших произведений человеческого духа: все же как исторический источник, отражение честного гуманиста эпохи оно является достойным упоминания памятником Венгрии XVI в.

П. ХОРВАТ :

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ БУРЖУАЗНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ИСТОРИИ И ПО ИСТОРИИ ПРАВА, ЗАНИМАЮЩЕЙСЯ ИСТОРИЕЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СЕЛЬСКОЙ ОБЩИНЫ

(Часть I.)

Предлагаемая статья трактует отдельные вопросы буржуазной литературы, посвященной истории сельской общины в трех главах. В первой главе выдвигаются исследования, обосновавшие в буржуазной литературе историческое раскрытие средневековой сельской общины. В первой половине XIX в. к их числу принадлежат исследования О. Хр. Олуфсена, Шлегеля, К. Мольбека, А. Гакстгаузена. В раскрытии германской марки — общины статья выдвигает результаты Г. Л. Маурера, оценивает исследования Г. С. Мэйна, Э. Нассе, Э. Лавеле, Мясковского. Подобным образом видит статья широкий интерес в русской литературе, в том числе в раскрытии славянской сельской общины она приписывает особенное значение славянофильским учениям.

Во второй главе статьи освещаются некоторые черты литературы, представляющей собой кульминационный пункт буржуазного исследования общины. В этом смысле автор рассматривает деятельность Г. Ганссена, К. Лампрехта, Г. Вайца, Г. Цепфля, Г. Сигеля, А. Мейцена, Р. Шредера и других как утверждение раскрытия отношений внутри марки — общины. Статья приписывает выражающемуся во многих отношениях буржуазному позитивизму в этих исследованиях еще прогрессивную роль. В то же время она устанавливает, что буржуазный либерализм и позитивизм уже едва сумели дать существенно нового. Против устаревшей теории германистов, теории «villaz», отдельных течений романтики буржуазный позитивизм не сумел выступить успешно.

Д. НЕМЕШ :

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА БЕТЛЕН В 1924-1926 ГГ.

Венгрия вступила в период относительной стабилизации при постоянном открытом военном контроле держав Антанты и при открытом финансовом контроле Лиги наций, в чрезвычайно подчиненном и изолированном во внешнеполитическом отношении положении. Таким образом исключительное значение имел вопрос, если в целях перелома внешнеполитической изоляции и смягчения подчиненного положения венгерское правительство сумеет ли, хочет ли воспользоваться возможностью, могущей представиться тогдашним оформлением международной ситуации путем новой политики в отношении Советского Союза, путем создания дипломатических связей с Советским Союзом.

Правительство Бетлен в большой мере отказывалось от признания Советского Союза, но оно должно было считаться с измененным международным положением, в ходе которого большинство европейских стран признало Советский Союз и оно должно было принять во внимание и интересы венгерской промышленности. Внешнеполитическое положение Венгрии укрепилось бы также в отношении Малой Антанты, потому что Советский Союз не признал трианонского договора. Непосредственное представительство крупных промышленников, Всегосударственный союз крупных промышленников передал также правительству меморандум, в котором он хлопотал об устройении венгерско-русских торговых связей. О нормализации отношений двух стран вели переговоры еще в 1922 г. на генуэзской конференции народный комиссар иностранных дел Советского Союза Чичерин и венгерский министр иностранных дел Банфи. Первый конкретный шаг, однако, был сделан только в мае 1924 г.

На переговорах в Берлине с 26 августа до 12 сентября 1924 г. представители венгерского правительства намеревались связать юридическое признание Советского Союза с обеспечением далеко идущих торговых льгот и применить оскорбительные ограничения в отношении советской миссии в Будапеште. Советский Союз, однако, дал отпор обеим попыткам. Он не был склонен создать венгерско-русские смешанные общества, он обеспечил только данные в прошлом и другим странам обыкновенные торговые льготы. Заключенный на этой основе договор должен был ратифицироваться 12 декабря. В конце 1924 г., однако, в Англии опять пришла к власти консервативная партия, начавшая резко антисоветскую внешнюю политику. В таких условиях правительство Бетлен не осмелилось попытаться с ратификацией. Оно сперва просило у Советского Союза отсрочку до 12 апреля 1925 г. и потом попыталось отсрочить и эту дату, но Советский Союз согласился

с этим только при условии уменьшения торговых льгот. Таким образом переговоры сошли с повестки дня в ущерб экономическим и внешнеполитическим интересам Венгрии.

Одна из основных внешнеполитических целей правительства Бетлен в этот период заключилась в смягчении военного контроля. Англия возглавила группу государств, которая в интересах ослабления великодержавного положения Франции и планов войны против Советского Союза стремилась уменьшить военный контроль в отношении прежде всего Германии, а также других побежденных стран. Цель венгерского правительства заключилась в стремлении избежать контроля государств Малой Антанты, и к акции с этим намерением оно хотело привлечь и Германию. Попытка, однако, потерпела крах. В результате переговоров место комиссии, действовавшей под контролем Совета послон заняла комиссия, действующая под эгидой Лиги наций с правом контроля от случая к случаю. В сентябре 1924 г., однако, — увидев фактическое уменьшение военного контроля — государства Малой Антанты заключили новый, более узкий союз, чтобы держать Венгрию под угрозой.

Одновременно с новым договором Малой Антанты Югославия — имевшая противоречия со всеми своими соседями, в первую очередь с Италией — взяла инициативу в деле нормализации венгерско-югославских отношений. Провозгласивший «активную внешнюю политику» Бетлен после того, что буря в связи со скандалом подделки франка затихла, в марте 1926 г. начал переговоры с Югославией в надежде разложения этим путем Малой Антанты. Фашистская Италия, однако, имевшая противоречия с Югославией, предложила договор о дружбе, направленный против Югославии. Венгерским господствующим классам, жаждущим реванша, этот договор казался более подходящим. Таким образом 5 апреля 1927 г. Бетлен в Риме подписал итальянско-венгерский договор о дружбе и этим подчинил внешнюю политику Венгрии фашистской Италии.

А. РОЖНЬОН :

15. ОКТЯБРЯ 1944 Г. (К истории путча Салаши) (Часть II.)

11 октября венгерская делегация подписала в Москве соглашение о перемирии, содержавшее между прочим и обязанность вооруженного выступления против Германии. Но Хорти почти ничего не сделал в целях успешного осуществления перемирия и стремился избежать вооруженного выступления против Германии. Боясь Советского Союза и народа он не хотел сотрудничать с левой, с движением сопротивления, его военные приготовления оказались также минимальными.

Гораздо более активны были скрещеннострельцы и немцы. Первые организовали вооруженные отряды, а последние сосредоточили главные силы своих войск, находившихся в Венгрии в окрестностях Будапешта и выслали в Венгрию с особым поручением Скорцени.

Провозглашение перемирия определил Хорти к 15 октября. Того же дня по поручению германского министерства внешних дел просил у него аудиенции Рудольф Ран, чтобы непосредственно перед осуществлением путча немцев и скрещеннострельцов просить Хорти держаться на стороне Германии.

Утром 15 октября была провозглашена прокламация о перемирии. Ввиду того, что Хорти не уведомил орган сопротивления, Венгерский фронт, этот последний не сумел сейчас же повести массы на борьбу против немцев. Армия, офицерский корпус которой был воспитан именно под руководством Хорти в германфильском, крайне фашистском духе, не выступила против немцев. Таким образом немцы и их приспешники, скрещеннострельцы в течение нескольких часов взяли на себя инициативу и вечером выступление Салаши по радио известило уже о захвате власти.

Немцы стремились к обеспечению захвата скрещеннострельцами власти в конституционных формах. С этой целью они вступили в переговоры с Хорти. Сделав одну уступку за другой, в интересах собственной безопасности и безопасности своей семьи — не считаясь с судьбой страны — Хорти сперва поставил себя без сопротивления под охрану немцев, потом согласился с аннулированием прокламации о перемирии, отказался от должности регента и наконец вечером 16 октября подписал назначение Салаши председателем совета министров.

Таким образом попытка заключения перемирия 15 октября не подарилась, потому что Хорти и венгерский господствующий класс не были склонны объединившись с левыми силами открыто выступить против немцев. Значит, половинчатые попытки Хорти выйти из войны наконец дошли до узаконения путча Салаши.

E. K. OBERMAYER — I. K. HORVÁTH :

LADISLAS DE MACEDÓNIA. LA VIE ET L'ACTIVITÉ D'UN HUMANISTE DANS LES DÉCADES D'ENVIRON DE LA CATASTROPHE DE MOHÁCS

Ladislav de Macédoine est en Hongrie une des figures typiques — s'il n'est pas des plus marquantes — dans les premières décades du XVIe siècle. Sa vie, son activité et son oeuvre n'ont pas été, jusqu'à présent, soumises à un examen à fond, bien qu'elles missent, sur maints points en lumière, d'une manière intéressante, l'humanisme hongrois de l'époque, ses représentants et la situation politique contemporaine. Semblablement à la plupart des humanistes de l'époque, il est, en premier lieu « vir diplomaticus », homme de politique, qui, stimulé aussi par la tradition de famille, met au service des intérêts de la vie nationale son érudition, ses connaissances littéraires et rhétoriques. Sa famille qui reçut son nom du village de Macédoine, situé au Sud de Hongrie et qui, sous le règne du roi Sigismond s'est élevée parmi les rangs des familles plus importantes, en raison de ses propriétés exposées, prend souvent part dans les luttes contre les Turcs. Dans les chartes et dans d'autres documents nous entendons beaucoup parler de Nicolas, fils de Pierre de Macédoine, grand-père de Ladislav de Macédoine qui, dans une célèbre bataille mentionnée plusieurs fois — rassemblant les paysans et les simples soldats — dispersa l'armée maraudeuse-pillarde du pacha Ikatch qu'il tua en duel.

Sa carrière commence au diocèse de Pécs : nous le rencontrons, pour la première fois, dans le cercle humaniste de Georges Szatmári, évêque de Pécs à cette époque. Neveu du palatin Étienne Báthori, il s'initie vite à la vie politique. A partir du commencement des années 20 nous entendons beaucoup parler de son activité diplomatique. Déjà, avant la catastrophe de Mohács, il se rend à deux reprises en Pologne en qualité d'ambassadeur de Báthori et en 1522 il est le porte-parole de la députation solliciteuse hongroise envoyée à la diète de Nürnborg. Après la catastrophe de Mohács il se trouve dans le camp de ceux qui espèrent de Ferdinand le sauvegarder du pays ; mais dans quelques années le voilà désillusionné ; il comprend que Ferdinand ne veut ou ne peut porter aide à la cause hongroise. Nommé déjà évêque de Várad il vit retiré dans son château de la Haute Hongrie, d'où il ne sort qu'à la nouvelle que les ordres hongrois prétendent envoyer une ambassade à Augsbourg, à la diète d'Empire, pour annoncer au roi et empereur Ferdinand ne se souciant pas des affaires du pays, aux ordres de l'Empire, l'extrême péril de pays, et demander énergiquement — et pour la dernière fois — du secours. L'orateur de la députation est, cette fois, également Ladislav de Macédoine qui — selon toute probabilité — donne la forme finale au *Libellus Supplicatorius* comportant l'adresse ultimative des ordres. L'ambassade n'a eu, cette fois non plus, de résultat. Sa vie — comme s'il venait de s'acquitter de son suprême devoir — commence à s'effondrer, à peine que nous entendons parler de lui et, enfin, nous apprenons de la lettre de son ancien ami, Nicolas Oláh, qu'il est mort en 1536.

Ses discours tenus aux deux diètes d'Empire avaient un vif effet. Traduits en allemand ils furent publiés la même année tant en allemand qu'en latin. Outre cela ce n'est que quelques lettres et une harangue rétablie par Ursinus Velius qu'il nous a léguées. Son oeuvre n'est pas trop riche et ne figure pas parmi les chefs-d'oeuvre de l'esprit humain : tout de même, comme source historique, reflétant l'image de l'honnête humaniste elle n'est pas un document négligeable concernant la Hongrie du XVIe siècle.

P. HORVÁTH :

QUELQUES PROBLÈMES DE LITTÉRATURE HISTORIQUE ET D'HISTOIRE JURIDIQUE BOURGEOISE, RELATIFS À L'HISTOIRE DES COMMUNAUTÉS DES TERRES AU MOYEN ÂGE

(Part I)

L'étude traite en trois chapitres des questions de la littérature bourgeoise consacrée à l'histoire de la communauté des terres. Au premier chapitre, l'auteur signale les recherches ayant servi de base à la littérature bourgeoise, pour son étude historique de la communauté des terres au moyen âge. De la première moitié du XIXe siècle, on peut citer les recherches de O. Chr. Olufsen, Schlegel, K. Molbeck et A. Haxthausen. En ce qui concerne l'exploration de la communauté Mark germanique, l'étude souligne les résultats de G. L. Maurer, et apprécie les recherches de H. S. Maine, E. Nasse, E. Laveleye et Miaskowsky. Elle relève aussi le grand intérêt témoigné pour ce problème par la littérature russe, et attribue une importance particulière aux enseignements slavophiles, sous le rapport des travaux d'exploration des communautés des terres slaves.

Le deuxième chapitre met en lumière certains traits de la littérature représentant l'apogée des recherches bourgeoises relatives à la communauté des terres. Dans ce sens, l'étude considère comme fondamentale l'oeuvre de G. Hanssen, K. Lamprecht, G. Waitz, H. Zoepfl, H. Siegel, A. Meitzen, R. Schröder et de quelques autres auteurs. L'étude attribue un caractère progressiste au positivisme bourgeois apparaissant sous de nombreux rapports dans ces recherches. Elle constate en même temps que le libéralisme et le positivisme bourgeois ne pouvaient guère donner quelque chose d'essentiellement nouveau. Le positivisme bourgeois ne pouvait s'opposer avec succès aux enseignements surannés des germanistes, de la théorie-villa et à ceux de certaines tendances romanistes.

D. NEMES :

LA POLITIQUE EXTÉRIEURE DU GOUVERNEMENT DE BETHLEN EN 1924—1926

La Hongrie, sous le contrôle militaire déclaré des puissances de l'Entente et sous le contrôle financier ouvert de la Société des Nations franchit le seuil de la stabilisation relative dans des conditions de politique extérieure extrêmement subordonnées et isolées. De ce chef il était très important de savoir si le gouvernement hongrois, en vue de la cessation de l'isolement, sur le terrain de la politique extérieure et de l'atténuation de sa position subordonnée, était-il capable, voulait-il utiliser les possibilités que la formation de la situation internationale d'alors, la nouvelle politique adoptée envers l'Union Soviétique et l'établissement des relations diplomatiques avec celle-ci lui permirent.

Le gouvernement de Bethlen craignit beaucoup la reconnaissance de l'Union Soviétique, mais il dut compter avec la situation internationale changée, où la plupart des pays européens l'ont reconnue et, en même temps, il devait tenir compte des intérêts de l'industrie hongroise aussi. Vis-à-vis de la Petite Entente la position de la Hongrie s'est également renforcée, car l'Union Soviétique ne reconnut pas le traité de Trianon. La représentation d'intérêts des industriels, l'Association Nationale des Industriels Hongrois soumit également un mémorandum au gouvernement, dans lequel elle sollicita le règlement des relations commerciales hungaro-soviétiques. En ce qui concerne la normalisation des rapports entre les deux pays, un entretien a eu lieu déjà en 1922, à la conférence de Gênes entre le ministre des affaires étrangères soviétique, Tchitchérine et le ministre des affaires étrangères hongrois Bánffy. Le premier pas effectif, sous ce rapport, n'a eu pourtant lieu, qu'au mois de mai de 1924.

Les représentants du gouvernement hongrois voulaient, aux entretiens engagés à Berlin du 26 août au 12 septembre de 1924, attacher la reconnaissance juridique de l'Union Soviétique à des garanties de concessions commerciales étendues et prétendaient appliquer des restrictions injurieuses vis-à-vis de la légation soviétique à Budapest. Mais l'Union Soviétique refusa toutes les deux tentatives. Elle ne se montra pas disposée, non plus, d'organiser une société mixte hungaro-soviétique et ne garantit que les concessions commerciales usuelles accordées dans le passé à d'autres sociétés commerciales. Le traité signé était à ratifier le 12 décembre. Mais à la fin de l'année 1924 c'est le parti conservatif qui, en Angleterre, accéda de nouveau au pouvoir ; celui-ci prit l'initiative d'une politique extérieure vivement antisoviétique. Dans de telles circonstances le gouvernement de Bethlen n'osa pas tenter la ratification. Il demanda d'abord, une remise à l'Union Soviétique jusqu'au 12 avril de 1925, puis, il prétendait prolonger cette date aussi, mais l'Union Soviétique n'y consentit qu'à condition de la réduction des concessions. En con-

séquence les entretiens disparurent de l'ordre du jour au dommage des intérêts économiques et de politique extérieure de la Hongrie.

Un des principaux objectifs de la politique extérieure du gouvernement de Bethlen fut, dans cette période, d'atténuer le contrôle militaire du pays. C'est l'Angleterre qui se trouva en tête de ce groupe d'états qui, pour neutraliser la position de grande puissance de la France et pour encourager les projets de guerre contre l'Union Soviétique, prétendait réduire le contrôle militaire à l'égard de l'Allemagne, mais à l'égard des autres pays vaincus aussi. Le gouvernement hongrois s'efforçait d'éviter le contrôle de la Petite Entente et prétendait initier l'Allemagne à son action. Mais la tentative ne réussit pas. En résultat des entretiens la Commission relevant de la compétence du Conseil des Ambassadeurs fut remplacée par une commission déployant son activité sous l'égide de la Société des Nations avec le droit de contrôle par cas. En septembre de 1924 les états de la Petite Entente — observant la réduction effective du contrôle militaire et pour tenir la Hongrie en échec — conclurent un nouveau traité plus serré.

Parallèlement au nouveau traité passé par la Petite Entente, la Yougoslavie — ayant des différends avec tous ses voisins et en premier lieu avec l'Italie — prit l'initiative pour la normalisation des rapports hungaro-yougoslaves. Bethlen, propagateur de la politique extérieure «active», le bruit du scandale éclaté autour de la falsification du franc apaisé, engagea des entretiens avec la Yougoslavie, espérant désagréger par cela la Petite Entente. Mais l'Italie fasciste ayant des différends avec la Yougoslavie offrit à la Hongrie la conclusion d'un traité d'amitié avec une pointe antiyougoslave. Ce traité convenait mieux aux classes dominantes hongroises revanchistes. En conséquence Bethlen signa le 5 avril de 1927 le traité d'amitié hungaro-italien et soumit la politique extérieure hongroise à l'Italie fasciste.

A ROZSNYÓI:

LE 15 OCTOBRE 1944

(Contribution à l'histoire du coup d'État de Szálasi)

(Part II)

La délégation hongroise signa l'armistice le 11 octobre à Moscou. L'armistice comportait entre autres l'obligation de la résistance armée aux Allemands. Mais en réalité, Horthy fit très peu pour l'exécution de l'armistice, et voulait éviter l'offensive contre les Allemands. Redoutant l'Union Soviétique et le peuple, il refusa de coopérer avec la gauche et le mouvement de résistance, et réduisit les préparatifs militaires au strict minimum.

Les croix-fléchées et les Allemands étaient, par contre, bien plus actifs. Les premiers organisèrent des groupes armés, et les derniers concentrèrent le gros de leur forces armées en Hongrie autour de la ville de Budapest. Ils y envoyèrent aussi Skorzeny, nanti d'un mandat spécial.

Horthy fixa la date de la proclamation de l'armistice au 15 octobre. Le même jour Rudolf Rahn, sur mandat du ministère des affaires étrangères d'Allemagne, lui demanda une audience. Immédiatement avant l'exécution du coup d'État des Allemands et des croix-fléchées, il fallait décider Horthy de persévérer aux côtés des Allemands.

La proclamation de l'armistice eut lieu le 15 octobre. Le Front Hongrois, organisme de la résistance, n'ayant point été informé par Horthy, il ne pouvait pas mobiliser aussitôt les masses contre les Allemands. Quant à l'armée, dont le corps d'officiers fut, sous la direction même de Horthy, élevé dans un esprit germanophile et fasciste, elle ne se retourna pas contre les Allemands. Aussi ceux-ci et leurs acolytes, les croix-fléchées, prirent-ils dans quelques heures l'initiative, et le discours de Szálasi, diffusé le soir par la Radio, signala déjà la prise du pouvoir...

Les Allemands s'efforcèrent de donner une forme constitutionnelle à la prise du pouvoir par les croix-fléchées. Dans ce but, ils engagèrent des pourparlers avec Horthy. Celui-ci faisant concession après concession, et se désintéressant du sort du pays pour mieux garantir sa sécurité personnelle et celle de sa famille, se mit d'abord sous la protection des Allemands, puis consentit à la révocation de la proclamation d'armistice, abdiqua sa dignité de régent, et finit par signer, le soir du 16 octobre, la nomination de Szálasi comme président du conseil.

La tentative d'armistice du 15 octobre échoua donc, car Horthy et la classe dominante hongroise ne se montraient pas enclins à s'allier avec les forces de gauche, pour se retourner ouvertement contre les Allemands. Les tentatives équivoques de Horthy aboutirent au sanctionnement du coup d'État de Szálasi.

СОДЕРЖАНИЕ

Э. Мольнар: Йозеф Реваи (1898—1959)	771
---	-----

ИССЛЕДОВАНИЯ

Э. К. Обермайер — И. К. Хорват: Ласло Мацедонский. Жизнь и деятельность гуманиста в десятилетия около битвы при Мохаче	773
П. Хорват: Некоторые вопросы буржуазной литературы по истории и по истории права, занимающейся историей средневековой сельской общины. Часть I.	802
Д. Немеш: Внешняя политика правительства Бетлен в 1924—1926 гг.	844
А. Рожньош: 15 октября 1944 г. К истории путча Салаши. II.....	871

СООБЩЕНИЯ

Э. С. Хаваш: Материалы к общественно-экономической истории рабовладельческих государств США в 1790—1861 гг.	893
--	-----

ДИСКУССИЯ

Дь. Секель: К вопросу о толковании отдельных понятий венгерского сословного государства XV в.	910
--	-----

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

А. Оцетеа: Развитие исторической науки в Румынии после 23 авг. 1944	914
---	-----

ХРОНИКА

Международная конференция «Развитие капитализма в странах бывшей Австро-Венгерской Монархии».	927
Известия Венгерского Исторического Общества	951
Отчет об обсуждении кандидатской диссертации. Эдит Ш. Винце	955
РЕЗЮМЕ	961

SOMMAIRE

E. Molnár: József Révai (1898—1959) 771

ÉTUDES

E. K. Obermayer—I. K. Horváth: Ladislav de Macédoine. La vie et l'activité d'un humaniste dans les décades d'environ de la catastrophe de Mohács 773

P. Horváth: Certains problèmes de la littérature historique et de droit concernant l'histoire de la communauté de terres au moyen âge. I. . 802

D. Nemes: La politique extérieure du gouvernement Bethlen en 1924—1926 844

Á. Rozsnyói: Le 15 octobre 1944 Contributions à l'histoire du coup-d'État de Szálasi. II. 871

COMMUNICATIONS

E. Sz. Havas: Contributions relatives à l'histoire économique et sociale des états esclavagistes des États Unis de l'Amérique. 1790—1861 893

DISCUSSIONS

G. Székely: A propos de l'interprétation de certaines notions de l'État féodal du XVe siècle 910

LA FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

A. Oțetea: Le développement des sciences historiques roumaines après le 23 août 1944 914

CHRONIQUE

«Le développement du capitalisme dans les pays de l'ancienne Monarchie Austro—Hongroise». Conférence internationale 927

Nouvelles de la Société Historique Hongroise 951

Compte rendu sur la discussion concernant la thèse de candidat d'Edit S. Vincze 955

RÉSUMÉS 964

CONTENTS

<i>E. Molnár: József Révai (1898— 1959)</i>	771
---	-----

STUDIES

<i>E. K. Obermayer—I. K. Horváth: Ladislaus of Macedónia. Life and Activity of a Humanist in the Decades about the Mohács Disaster</i>	773
<i>P. Horváth: Some Questions of the Bourgeois Historical-Legal Historical Bibliography Dealing With the History of the Medieval Rural Community of Land. I.</i>	802
<i>D. Nemes: Foreign Policy of the Bethlen Cabinet 1924—1926</i>	844
<i>Á. Rozsnyói: October 15, 1944. Data to the History of the Szálasi-Putsch. II.</i>	871

PUBLICATIONS

<i>E. Sz. Havas: Contributions to the Economic and Social History of the Slave States of the USA. 1790—1861</i>	893
---	-----

DISCUSSION

<i>Gy. Székely: Remarks on the Interpretation of Certain Notions of 15 th Century Hungarian Feudal State</i>	910
--	-----

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES

<i>A. Ofețea: Development of the Historical Sciences in Rumania since 23 aug. 1944</i>	914
--	-----

CHRONICLE

„Development of Capitalism in the Countries of the Once Austro—Hungarian Monarchy”. International Conference	927
News of the Hungarian Historical Society	951
Report of the Discussion about S. E. Vincze's Dissertation for Candidature	955

SUMMARIES IN RUSSIAN AND FRENCH	961
---------------------------------------	-----

INHALT

E. Molnár: József Révai (1898—1959) 771

AUFSÄTZE

E. K. Obermayer—I. K. Horváth: Ladislaus von Macedónia. Leben und Tätigkeit eines Humanisten in den Jahrzehnten um 1526 (das Jahr der Schlacht von Mohács) 773

P. Horváth: Einige Fragen der sich mit der Geschichte der mittelalterlichen ländlichen Feldgemeinschaft befassenden geschichtlichen-rechtsgeschichtlichen Literatur. I. 802

D. Nemes: Die Außenpolitik der Regierung Bethlen 1924—1926 844

Á. Rozsnyói: Der 15. Oktober 1944 Zur Geschichte des Szálasi-Putschs. II. 871

MITTEILUNGEN

E. Sz. Havas: Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte der sklavenhaltenden Staaten der USA. 1790—1861 893

DISKUSSIONEN

Gy. Székely: Zur Deutung einiger Begriffe des ungarischen Ständestaates des XV. Jahrhunderts 910

DIE HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

A. Ofetea: Die Entwicklung der rumänischen Geschichtswissenschaft seit dem 23. August 1944 914

CHRONIK

Internationale Arbeitskonferenz über das Thema „Die Entwicklung des Kapitalismus in den Ländern der einstigen Österreichisch—Ungarischen Monarchie“ 927

Nachrichten der Ungarischen Historischen Gesellschaft 951

Bericht über die Diskussion über die Kandidatur-Dissertation von E. S. Vincze 955

ZUSAMMENFASSUNGEN IN RUSSISCHER UND FRANZÖSISCHER SPRACHE 961

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat nyomdába érkezett: 1959. X. 20. Példányszám: 2900. Terjedelem: 17 $\frac{1}{2}$ (A/5) ív

1959/50206 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 16,— Ft.

Évi előfizetési ára: 36,— Ft.

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Lederer Emma :

A feudalizmus kialakulása Magyarországon

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. 208 l. Ára : 35.— Ft.

Kovács Endre :

A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon

Budapest, Akadémiai Kiadó. 1959. 431 l. Ára : 60.— Ft.

Tanulmányok Budapest múltjából, XIII.

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. 608 l. + 19 kép. Ára : 140.— Ft.

A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga.

Tanulmánygyűjtemény. Szerk.: Sarlós Márton. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. 320 l. Ára 65.— Ft.

A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi rendszere

Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 290 l. Ára: 34.50 Ft.

Stromfeld Aurél válogatott írásai

Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Hetés Tibor. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1959. 283 l. Ára 26.— Ft.

Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919 — 1945. III. köt.

Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924—1926.

A bevezető tanulmányt írta és a szerkesztésben közreműködött Nemes Dezső. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek; Budapest, Kossuth Kiadó, 1959. 894 l. Ára: 60.— Ft.

Magyarország és a második világháború

Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta: Adám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Budapest, Kossuth Kiadó, 1959. 650 l. Ára : 40.— Ft.

Értekezések a történeti tudományok köréből (Új sorozat)

1. *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája 16.— Ft
- 2—3. *Révész Imre*: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából 24.— „
4. *Witman Tibor*: Az „árforradalom” és a világgpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618) 8.— „
5. *Kovács Endre*: Magyar—délsláv megbékélési törekvések 1848—49-ben 15.— „
6. *Lackó Miklós*: Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén 8.— „
7. *Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon 16.— „
8. *V. Windisch Éva*: Közlöny (1848—49). A forradalom és szabadságharc hivatalos lapjának története 12.— „
9. *Mályusz Elemér*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog 18.— „
10. *Berlász Jenő*: Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században 9.— „
11. *M. Kondor Viktoria*: Az 1875-ös pártfúzió 18.— „
12. *I. Tóth Zoltán*: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790—1848) 14.— „